

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

IX том
Қ - Қ

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы:

А.Жаңабекова

Сөздікті құрастырушылар:

Ә.Ыбырайым (қазан-аяқ – қақпақ), **А.Жаңабекова** (қақпақта – қанаттас),
Қ.Рысбергенова (қанаттастық – қаработа), **Г.Халықова** (қарабура – қаруласу),
Р.Шойбеков (қаржы – қаруласу), **Б.Сүйерқұлова** (қарулы – қауіпсіздік), **Б.Хинаят**
(қауіпсін – қойын), **Р.Шойбеков** (қисын – қия), **М.Малбақов** (қойындас – қолтұзақ).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова, О.Жұбаева, Қ.Күдеринова (жауапты шығарушы),
А.Үдербаев (жауапты шығарушы), **А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым,
А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011.
9-том. – Қ-Қ. – 744 б.

ISBN 978-601-7293-20-8

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің тоғызыншы томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-20-8 (Т. 9)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2008
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц.	– авиациялық	г е о л.	– геологиялық
ал ғ ы с.	– алғыс сөз	г е о м.	– геометриялық
а н а т.	– анатомиялық	г е о ф и з.	– геофизикалық
а н т р.	– антропологиялық	г и д р.	– гидрологиялық
а ң ш.	– аңшылық	д и п л.	– дипломатиялық
а р х е о л.	– археологиялық	д і н и.	– діни
а с т р.	– астрономиялық	е г і н.	– егіншілік
а у ы л ш а р.	– ауылшаруашылық	е л і к.	– еліктеуіш сөз
а у ы с.	– ауыспалы мағына	е р к е л е т у.	– еркелету
а ф р и к а.	– африка тілдері	е с к і к і т.	– ескі кітаби
ә д е б.	– әдебиеттану	е с і м.	– есімдік
ә л е у м.	– әлеуметтік	е т.	– етістік
ә с к.	– әскери	ж а ғ ы м с ы з.	– жағымсыз
б а ғ т е р.	– бағалы терілер	ж а қ т ы р м а у.	– жақтырмау
б а л а т і л і	– бала тіліне тән сөзқолданыс	ж а ң а.	– жаңа сөз
б а т а.	– бата	ж е р г.	– жергілікті сөз
б е й н.	– бейнелі сөзқолданыс	з а ң.	– заң
б е й п і л.	– бейпіл сөз	з а т.	– зат есім
б и о л.	– биологиялық	з е р г.	– зергерлік
б и о х и м.	– биохимиялық	з о о л.	– зоологиялық
б о т.	– ботаникалық	и н ф.	– информатикалық
в е т.	– ветеринарлық	к ә с.	– кәсіби сөз
г е о г р.	– географиялық	к е к е с і н.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [__] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ҚАЗАН-АЯҚ з а т. 1. *Аяқ-табақ; барлық ыдыс.* Былғанған бесігімен жас баласын, Ағызып, шешем жуар қол саласын. Онан соң сиыр сауып, сүт пісіріп, Жуады *қ а з а н - а я қ* һәм шарасын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 2. *Үйдің тірлігі, ұсақ-түйек, әйелдің шаруасы.* – *Қ а з а н - а я қ т а* сенің жұмысың қанша, отыр шошаңдамай былай (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). // *Ыдыс-аяқ тұратын, от жағатын (жақ, тұс, орын).* Түлкі тымағын қолына алып, қамшысының сабымен қырауын ақырын қағып түсірді де, *қ а з а н - а я қ* жақты айналып, асықпай басып, өзінің жер төсегіне барып отырды (Ж.Самитұлы, Сергелден).

Қазан-аяғы бір. *Бір үйден тамақ ішетін, тату-тәтті, ынтымақты (бірнеше отбасы).* Олардың *қ а з а н - а я ғы б і р.* Отты бір жерге жағай, тамақты бір жерден ішеді (Ауызекі).

ҚАЗАНБҰЗАР с ы н. *Бұзық, бұзақы, сотқар, содыр.* «Мына *қ а з а н б ұ з а р*, әнербақан жігіт қазынаға қалай сыйып жүрген?» – дегендей, ішімнен танданып келем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалжыңы – теріс, сөзі – ұрыс, Айтқан сөзге көнбейді. Өз тентегін көрмейді, *Қ а з а н - б ұ з а р* бір құрыс (Абай, Тол. жин.).

Қазанбұзар үй тентек. *Содыр, сотқар, тентек, үйінде ғана батыр.* Қой ұрлыққа мақтанған, Кептірмей тоқым аттанған, Ел жиренген ісінен, Азған елдің ішінен, *Қ а з а н б ұ з а р үй тентек*, Көрдік шыққан батырды (Дулат Бабағайұлы, Замана.). *Қ а з а н б ұ з а р үй тентек* толып жатыр, Қайратымды бар дұшпан, алыс білсін (Қозы Көрпеш.). *Қ а з а н б ұ з а р үй тентек - с і ң*, кісі ығысатын айдыңың жоқ, неменесіне жуансисың?! (М.Әуезов, Қараш.).

ҚАЗАНБҰЗАРЛЫҚ з а т. *Бұзақылық, тентектік, содыр-сотқарлық.* Аmandық көкіректен, *қ а з а н б ұ з а р л ы қ т а н* да сау емес (Б.Майлин, Шығ.). Өзінің барлық саналы өмірін халық игілігіне, советтік өнердің дамуына беріп келе жатқан әнші ондай *қ а з а н - б ұ з а р л ы қ қ а* қатты ызаланды (А.Жұбанов, Замана.).

ҚАЗАНДАЙ с ы н. 1. *Қазан сияқты домалақ, төңкерілген.* Артына бұрылып еді – төңкерілген *қ а з а н д а й* қаңбақтардан басқа ештеңе көзге шалынбады (Ә.Сараев, Тосқауыл). 2. *Қазан сияқты ойық, шұңқыр.* Қаныш тобылғы сапты қамшысының сабымен құмды қазып, кішігірім *қ а з а н д а й* шұңқырға тезек толтырып, екі-үш жерден от жақты (Т.Оразаев, Қаныш.). 3. *а у ы с. Үлкен, дәу.* Кел, екеуміз күш сынасайық! – деп *қ а з а н д а й* бір қара тасты көтеріп, аспанға лақтырып жіберді (Қаз. ертег.). Екі иығына екі

кісі мінгендей, басы *қ а з а н д а й*, шүңірек көз қара кемпірді Толыбайдың алдына әкеліп тастады (Қаз. ертег.). Қойшы, сәлдесі *қ а з а н д а й* молданың артына мінгесіп, екі аяғым салақтап кете бардым (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Басы [қара] қазандай болды. *Көп ойланып, басы қатты.* Редактордан Алдабергенов жайлы жақсы бір мақтаулы нәрсе жазуға тапсырма алғалы едәуір болды. Сонысын бітіре алмай *басы қ а з а н д а й б о п* жүр (С.Бакбергенов, Адам.). Кеше ғана бостандықта жүрген мен тақиядай тар бөлменің ішінде жатырмын. Не үшін! Қандай қылмысым үшін! Ойлай-ойлай *б а с ы м қ а з а н - д а й б о л д ы* (Т.Бердияров, Солдат.). *Б а с ы қ а р а қ а з а н д а й б о п* ауырлап кеткен (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Бөркі қара қазандай болды. *Мәз болды, мастанды; есірді.* – Кім білген, өзін ақын екенсің ғой деп еді, анау мақтағанға *б ө р к і қ а р а қ а з а н д а й б о л ы п*, дөсерлеп кетті (С.Омаров, Қызыл арай). Біреудің тасы өрге домалап, *б ө р к і қ а р а қ а з а н д а й б о л д ы* (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Қазандай қайнады. а) *Бірі кіріп, бірі шықты, сапырылысты.* Соңғы қоңырау соғылды да, мектеп іші бір сәт *қ а з а н д а й қ а й ы н а п* кетті (М.Иманжанов, Адам тур.). ә) *Қатты ширықты, ашуланды.* *Қ а з а н д а й* қайраттары *қ а й ы н а п* тулап, – Қудық! – деп, үсті-үстіне жатыр шулап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Одесса мен Севастопольдікі кешілмейтін мазак сияктанып, жау кегі *қ а з а н д а й қ а й ы н а п* келе жатқаны даусыз (Ғ.Мүсірепов, Тол. жин.).

Қара қазандай. *Үлкен.* Ақ сәлдесінің үлкендігі *қ а р а қ а з а н д а й* (С.Мұқанов, Тол. жин.).

Мыс қазандай қайнатты. б е й н. *Қатты ойландырды, басын дал қылды.* Босқан елдей, Тасқан селдей, Ойым керней, *м ы с қ а з а н д а й* баста миды *қ а й ы н а т т ы* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Мыс қазандай қайнады. п о э т. *Қүйіп-жан-ды, өртенді.* Үшбу қиял келсе басқа, сен жүдер деп мен үшін. Болар еді *қ а й ы н а м а с қ а. М ы с қ а з а н д а й* сорлы ішім (Абай, Тол. жин.).

Он екі қарыс қазандай. *Үлкен қазан сияқты.* *Он екі қарыс қ а з а н д а й* Мықтылығын шерінің Тамаша қылды ел көріп (Батырлар жыры).

Өкпесі қара қазандай [болды]. *Қатты өкпеледі; көңілі қалды.* – Білем, бізге деген *ө к п е ң қ а р а қ а з а н д а й*. Баяғыда Сақыпжамалды бермеді деп, соны әлі ұмытпай жүрген сияқтысың (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

...Қазір бұлардың молқының иесі Көкенбай мен Қараманға, Шақабайдың тәйжесі Нұғманға деген *өкпесі қара қазандай* (Ж.Самитұлы, Сергелдең). Жай келген жоқ, батырдың бір жағы намысқа шапқан, бір жағы ашу шақырған *қара қазандай өкпесін* ала келді (А.Сейдімбек, Аққыз). Жөнейіттің тап сол жолы баласының бетінен қаппағанына *өкпесі қара қазандай боп* кетті білем, Көкбөрі содан қайтып бұл босағадан аттаған емес (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Тасыған қазандай көтерілді. *Ашулан-ды, ашу шақырды.* «Тіпті атса да рауа екен өзін» деп, ашумен *тасыған қазандай көтерілді* де, басылып сала берді (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Төңкерген қазандай. а) б е й н. *Түңгі аспан.* Есей осының бәрін сергек сезініп, көбіне төбеңнен *төңкерген қазандай* қап-қара аспанға, жымыңдаған жұлдыздарға көз тастап, жіті басып келеді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). ө) *Теңкиген-теңкиген, үлкен.* Олардың *төңкерген қазандай* боп тең келген қауын, қарбыздары, асқабақ, суқабықтары... адамның көзін түндырады (С.Мұқанов, Шығ.жин.). б) *Қамтиған, шарттиған... Төңкерген қазандай* жуан қарны жұмбақ сырларын сыздана сиқырлаған қалпы екен (Д.Әбілев, Шығ.).

Іш [іші] қазандай қайнайды. *Ашу-ызасы келеді, қаны қайнайды (шарасыздықта айтылады).* Өттең, тілі жоқ, сөйлей алмайды, әйтпесе барлық әңгімені адамша түсініп отырады, баяғы қатынынан кек алғысы келіп, ызадан *іші қазандай қайнады* (Қаз. ертег.). Кешегі өткен заманда, Сүйгеніне бара алмай, Неше сұлу қыздардың *Қазандай іші қайнаған* (О.Шипин, Дастан.). Оны көргенде Ақбілектің *іші қазандай қайнады* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЗАНДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Қазандай.* Домаланған моншақтан Терін жерге пашады. *Қазандайын* тастарды Тұяғымен аспанға Боратып оқтай атады (Н.Байғанин, Шығ.).

ҚАЗАНДАП ү с т. *Қазан-қазан етіп; көптеп, молдап.* Мұндай актыға қол қоя алмайтындығын, «қырық төрт килограмм емес, қырық төрт центнер ғой, мұның өзі халықтың қасықтап жинағанын *қазандап* төгу ғой» деп, майдалап айтқан екен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қос *қазандап* қайнатып, Көкпектің шоғын жайнатып, Кәмілдеп таза пісіріп, Ерлерге баптап жегізген (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет.).

ҚАЗАНДАТҚЫР: *қазандатқыр қызыл пәле.* *Қазанға тұскір, сойылғыр, ет болғыр* деген мағынадағы *сыйр малына айтылатын сөз.* – Сөйт, айналайын. *Қазандатқыр қызыл*

пәлені байлап-матап тастамасаң ауыл қайдалап қашып береді («Жалын»).

ҚАЗАНДОП з а т. о й ы н. *Жерден шұңқыр қазып, оның үстінен доп домалатып ойнайтын балалар ойыны.* Өткен қыста осы Дайырбайлармен *қазандоп* ойнап, төбелесіп айырылған қаланың екі баласы кездесе кетті (С.Бегалин, Сәтжан). *Қазандоп* ойнағанда шұңқыр қазып, соның үстімен доп домалатады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЗАНДЫҚ¹ з а т. 1. *Қазан орнатуға арналып жасалған ошақ; қазанаспа.* Шеткі үйдің алдындағы *қазандық тән* көгілдір түтін бұйралана шығып жатыр (М.Сүндетов, Балық аула.). Қазір де үш бөлмелі қазақы қоржын үйдің ортаңғы, *қазандық* орнатылған бөлмесінде сол томағаны айналдырып отыр (А.Сейдімбек, Аққыз). – Әке-шешен бар ма, шырағым, – деді *қазандық тән* отын қаузап жатып кемпір, қасында отырған маған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 2. с ө й л. **Асүй.** Біздің үй барша ауыл үйлері сияқты «ауыз үй», «төр үй» және «*қазандық*» деп аталатын кухнясы бар екі бөлмеден тұрушы еді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бұл есіктер «*қазандық*» деп аталатын келесі бөлмеге апарады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). 3. *Жылыту қазандығы орнатылған бөлме.* Яссауи ғимаратының құрылымындағы тағы бір ерекшелік: *қазандық тән* қоршаған блок-залдар мен бөлмелер күмбезді мызғытпай ұстап тұратын тіреу (контрфорс) іспетті (Т.Бөсенов, А.Яссауи мавзолей.). *Қазандық* қабырғаларының дәл төбесінен ұштары төмен төнген қатпар-қатпар сталактиттер биіктігі 39 метрлік ақ күмбезге...асқақтық, көрік беріп тұр (Т.Бөсенов, А.Яссауи мавзолей.).

ҚАЗАНДЫҚ² з а т. т е х. *Бушығаруға, жылу беруге немесе ыстық су дайындауға арналған құрылғылар кешені.* Жылу *қазандық тәрі* күрделі жөндеуден өткізілген («Егемен Қазақстан»). *Қазандық* ішіндегі көптеген трубалардағы су бұға айналып, 400°С-қа дейін қызды («Білім және еңбек»).

ҚАЗАНДЫҚ³ с ы н. ж е р г. *Тамақтық, бір үйлі жан тоятын, күнделікті жейтін (балық).* Қазір пөтенге шықпайды, бір жар *қазандық* балық аулап отырғандар бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Азғана аумақ *қазандық* балық аулап, қалғанын жаз келтіріп, қатырып сонау Гүрьев базарына жаяу апаратын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында туған.).

ҚАЗАНЖАҚ з а т. ж е р г. с ө й л. *Ауызүй.* Асты *қазан жақ тә* ішейік (Эксп. матер.). Әсем, бала-шағаны *қазан жақ* қ алып

бар (Эксп. матер.). *Қ а з а н ж а қ қ а* да ас жаулық жай, сонда отыруға болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЗАНЖАП з а т. с ө й л. *Қазанжаппа*. Шай жасалды. Дөңгелек аласа стол үстіне бүгін осы үйдің ең тәуір дәмі. Бидай ұнынан пісірілген *қ а з а н ж а п* үзіліп, тәрелкеге салынып, құмшекер қойылды (А.Нұрманов, Құлан.). Бүгін екі *қ а з а н ж а п* пісiрдiк (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЗАНЖАППА з а т. этн. тамақ. *Қазанға жабыстырылып, шоққа көміп пісірілетін нан; ұлттық тағам, төңкерме*. Сол күні апам әдемі нан пісiрдi. Жүп-жұқа қатырма, сәл қалыңдау пәтір, күренденіп күнге ұқсаған тандыр, *қ а з а н ж а п н а*, майы шылқыған шелпек, тоқаш... («Лен. жас»). Биіш, нан ашытып *қ а з а н ж а п н а* жапшы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Қ а з а н ж а п н а* кей жерлерде қарыма нан деп те аталады (ҚҰӘ).

ҚАЗАНЖАППАДАЙ с ы н. *Қазанжаппа нандай*. Жігіттер адаса-адаса іздегенін жаңа тапқандай, тіпті желігіп алыпты. Әсіресе, беті май жаққан *қ а з а н ж а п н а д а й* жылтыраған төпелтек қара екі иығын жұлып жеп еліріп жетті («Лен. жас»).

ҚАЗАНЖАППАЙ з а т. с ө й л. *Қазанжаппа*. Ол кездері менің ең бір жақсы көретін тамағым *қ а з а н ж а п п а й* еді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мұраттың мұрнына май салған ыстық *қ а з а н ж а п п а й д ы ң* иісі келеді (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Ас жақсысы *қ а з а н ж а п п а й*, сөз жақсысы ләббай (Мақал).

ҚАЗАН-ҚАЗАН с ы н. *Бірнеше қазан толған; көп, мол*. *Қ а з а н-қ а з а н* асылған жас еттердің иісі мұрын жарады (З.Шашкин, Ұядан үш.). Бұлаққа жақын қоғалда тасаттық бергендей жерошақтар қазылып, *қ а з а н-қ а з а н* ет асылып жатқан (Д.Әбілев, Арман.). Баяғыда бүгін күні *қ а з а н-қ а з а н* күрт көже істеп, үй басы жылқының басын асып, наурызда мейрам қылып, қағанағы қарқ болып қалушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЗАНДАЙ-ҚАЗАНДАЙ с ы н. *Абажадай, тым ұлкен*. Бұрын мешіттерде сенің саламаттығыңа дұға қылатын молдалар, қожалар бұл күнде сәлделері *қ а з а н д а й-қ а з а н д а й* болып: «Малғұн патша Николай тақтан түсті» (М.Дулатов, Шығ.). Ортасында ақ көбік аққан, *қ а з а н д а й-қ а з а н д а й* тастарды түйіршіктей домалатқан арқыраған долы өзен (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАЗАНҚАП з а т. *Көшкенде төңірегін күйлемес үшін қазанға кигізілетін қап*. *Қ а -*

з а н қ а п киізден тігіледі. Оның сыртын бір түсті матамен қаптап, бетіне қызыл, көк шұғадан оюлы өрнек жапсырады немесе түрлі түсті жіппен кестелейді (ҚСЭ). Оразалы байым бар, Тозған тоқпақ бастаған, *Қ а з а н қ а б ы н* жастаған (ХІХ ғ. қаз. поэз.). Құрақ-құрақ көрпелер, қаудыр-қаудыр ақ тондар, *қ а з а н -қ а п т а р* мен ыдыс-аяқтар есік-есіктің алдында жатыр (А.Жүнісов, Өмір ізі). // *Үлкен, шарадай*. Үлкен жиылыстағы өңкей *қ а з а н қ а п* тұмақтар, қарға тұяқтар мәуедей салбырап тыңдады (І.Жансүгіров, Шығ.). Сидиған шөжік сиыр жоқ, Қарыны салпы зеңгі ата. *Қ а з а н қ а п* желін қалтадай (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЗАНҚАРА з а т. ж е р г. *Қыстай жиналған малдың қиын көктемде үстіне су құйып алған тезек*. *Қ а з а н қ а р а* тезегіміз де бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЗАН-ОШАҚ з а т. *Тамақ пісіруге қажетті қазан, ошақ, ыдыс т.б. керек-жарақтың жалпы атауы*. Нұрбай деген жау шығып Қарсы атуға ешкімнің Келмеді оған шамасы. Төңкерілді халықтың *Қ а з а н-о ш а қ*, шарасы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Алдына кеп айнаның Әжім санап жасыма. Қалдым деме байланып *Қ а з а н-о ш а қ* басына (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). – Разы бол, екі бала, бір бөліс ап. Өйтпесе қайдан келген жөніңді тап, Қостағы, оны артқан атта бізден, Біздікі айта берсең *қ а з а н-о ш а қ* (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЗАНПЕШ з а т. *От жағып, үй жылытатын, қазан асып, тамақ пісіретін пеш*. Қарт үйге кіргенде Гүлзия *қ а з а н п е ш т і ң* артына төсек жайып, жастыққа сүйеніп отыр екен (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚАЗАНПЫШАҚ з а т. ж е р г. *Қазанның түбін қыруға арналған жұқа, кішкентай пышақ*. Қайта оң жағында бір шынтақтап қисайып жатқан құрдасы Тәйкен шалды оған қарағанда қайрала-қайрала жұқарып қалған *қ а з а н п ы ш а қ* дерсің (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай). «Қыны тозған кездік әйелдің қолына түссе, *қ а з а н п ы ш а қ* орнына ұсталмай ма», – дейтін ол (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

ҚАЗАНПЫШАҚТАЙ с ы н. ж е р г. *Қазанпышақ сияқты жұқа, кішкентай*. Төбеден асып ұшқан көп жарқыншақтың *қ а з а н п ы ш а қ т а й* бірі жас байланысшының қылша мойнынан қиялай тиді (Ә.Нүрпейісов, Қурляндия).

ҚАЗАНСЫЗ с ы н. *Қазаны жоқ, қазаны болмайтын, қазан ұстамайтын, қазан көтермейтін*. Азансыз молда болса да, *Қ а з а н с ы з* қатын болмас (Мақал-нама).

ҚАЗАНТОЙ з а т. этн. ж е р г. *Әйелдер боса-*

нар алдында беретін ырым тамақ. Саскалақтап жүріп қ а з а н т о й беруді де ұмытады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЗАНТОЛМАС з а т. *Көкірек (кеуде) пен қарынның түйіскен жері, жүрек тұсы.* Бұл жолы Байдос қашқан жоқ. Сол қолымен көкірегінен, қ а з а н т о л м а с т ы ң басынан періп қалды да, оң қолымен иектің астынан қағып жіберді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қаратай қыздың екі бүйірінен кезек-кезек төмпештеп еді, бір кезде зілдей қол дақ қ а з а н т о л м а с т ы ң үстінен тиіп, сылқ ете түсті Нағым (А.Жүнісов, Өмір ізі). Жаубайдың сөзін ойласам, ішімдегі әлдеқалай кіріп кеткен мысық алдыңғы аяғымен қ а з а н т о л м а с ы м д ы тырнап-тырнап кетеді (Б.Қыдырбекұлы, Алатау.).

ҚАЗАНҮРҮ з а т. ж е р г. *Суық, үскірік, үсік.* Жиналмай қалған қауын- қарбыздар қ а з а н - ч р у ғ а ұшырады (Диал. сөзд.).

ҚАЗАНҮШЫҚ з а т. э т н. с ө й л. *Босанатын әйелдің толғағы басталғанда жасалатын ырым.* Қ а з а н ү ш ы қ бергенде қазанға бидай қуырады. Бидайды қазанға салып жатып: «Бидай бұрын пісер ме екен, бала бұрын түсер ме екен», – дейді. Сонда біреуі: «Бала бұрын түседі», – дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Енді олардың мал емдеуде қолданатын тәсілдеріне жеке тоқталып көрелік. Ұшықтардың бірнеше түрлері бар: жалғыз ұшық, сумен ұшықтау, қ а з а н - ч ш ы қ, жерұшық (С.Мұқанов, Шығ.жин.).

ҚАЗАНҮЙ з а т. ж е р г. *Асүй, қазан тұрған үй.* Үй иесі қ а з а н ү й д е н шықты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЗАНША¹ з а т. *Қазанға ұқсас кішірек ыдыс; кішкене қазан.* – Оған таяу аумағы аяқтай қ а з а н ш а тұр (Сауыншы шамшырақ.).

ҚАЗАНША² з а т. т е х. *Руда балқытатын ыдыс.* Сондықтан сіздің мына қ а з а н ш а ң ы з руданы еріте алмайды. Оны қалай көресіз? – деді көзілдірікті жас жігіт орнынан тұрып (С.Қышқашев, Таң арайлап.). Әлден уақытта экранда атом қ а з а н ш а с ы көрінді. Одан әр түрлі түске боялып, руда көрінді (С.Қышқашев, Таң арайлап.).

ҚАЗАНШҰҢҚЫР з а т. 1. *Жер бетінің ойыс келген жері, ойдым.* Қиялының ұшарбиігіне шыға келгенде күнгей беттегі түү қ а з а н ш ұ ң қ ы р д а қыбырлаған қара-құраны шалдан бұрын көрген қарагер айғыр оқыс қатты кісінен жіберді (К.Ахметбеков, Сый орамал). Мұздықтар қозғалған кезде орасан зор бұзу жұмыстарын атқарады: жердің бетін үйкеп жырту арқылы қ а з а н ш ұ ң қ ы р л а р, айғыздар, ойыншұңқырлар т.б. тудырады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жер

бетін дайындау және кен орнын толығымен немесе ішінара құрғату мынадай күрделі кен жұмыстарын жүргізуге: кенді жауып жатқан аршыма жыныстарды алуға, күрделі траншеяларды, кен оймасы траншеялары мен қ а з а н - ш ұ ң қ ы р л а р ы н, сондай-ақ бастапқы үйінді төкпелерін жасауға мүмкіндік береді (Т.Қалыбеков, Экология.). 2. *г е о г р. Құрлық бетіндегі, мұхит-теңіз түбіндегі пішіні дөңгелек не аздап созылыққы келген ойыс.* Қ а з а н ш ұ ң қ ы р тұйық немесе бір жағынан өзен арнасында орналасса екі жағынан ашық болып келеді (ҚҰЭ). 3. *Фимараттардың және басқа да инженерлік құрылыстардың негізі мен іргетасын салуға арналып қазылған шұңқыр.* Кемелер суды тіліп толқындады, Су қарыны айырылып солқылдады, Қазылып қ а з а н ш ұ ң қ ы р ГЭС-ке арналған, Темірді темір шайнап бір тынбады (А.Токмағанбетов, Шағала.). Шілденің шыжыған ыстығында қ а з а н ш ұ ң қ ы р д а н алғаш рет бір самосвал топырақ шығарылды («Білім және еңбек»). Содан бері қ а з а н ш ұ ң қ ы р д а н бес миллион текше метрдей жыныс шығарылды («Соң. Қаз.»).

ҚАЗАНШҰҢҚЫРЛА = е т. *Терең, кең етіп шұңқыр қазу.* Сосын жерді қ а з а н ш ұ ң қ ы р л а п қаз да, отты мол жағып өрте (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚАЗАНШЫ з а т. 1. *Қазан жасайтын шебер.* Қ а з а н ш ы н ы ң еркі бар, қайдан құлақ шығарса (Мақал). 2. *Қоста қалып, тамақ пісіретін адам; аспазшы.* Қалашыға қ а з а н ш ы Болды Тоғжан баласы. Қостанайға жеткенше, Кетті біраз күн өтіп (О.Шипин, Дастан.). Сол кезде аяғын қалтырай басып, үйге кіре берген Қартқожаны қ а з а н ш ы Қойтеке иығымен қағып кетіп, жығып тастай жаздады (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Демалыс бітті. Бөгелмей Шөпшілер іске аттанды. Құтылдым ба дегендей, Қ а з а н ш ы апай шаттанды (М.Мақатаев, Шығ.).

Қазаншы бала. к ә с. *Балықшыларға қолғабыс тигізетін, жағада қалып тамақ пісіретін бала.* Несі бар, қ а з а н ш ы б а л а болып барсын, бұған да жұмыс табылады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Көктем қарбаласында сақа балықшылармен бірге теңізге шығып, «қ а з а н ш ы б а л а» атанды («Лен. жас»).

ҚАЗАНШЫҚ¹ з а т. ж е р г. *Құмыра.* Бізде қ а з а н ш ы қ жоқ (Диал. сөздік).

ҚАЗАНШЫҚ² з а т. *Шұңқыр.* Солжартастың орта тұсында қазақы үстелдің көлеміндей шұңқыр қ а з а н ш ы қ көрінеді (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр.).

ҚАЗАҢ з а т. с ө й л. «Қазақ» сөзінің құрметпен айтылуы. Ондай адам қазақтан Кеп

түрсе осы заманға, – Босар еді-ау азаптан *Қазаң* шығып самалға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЗАРМА [итал. caserma] з а т. ә с к. Әскери бөлімдердің жеке құрамаларының тұруына, оқып-жаттығуына және қызмет етуіне арналған үйі (ғимараты). Жататын үйлеріміз *қазарма*, ұзын-ұзын балшық үйлер (С.Сейфуллин, Әңгім.). Шаршағандардың қайсысы болса да арбаға мінбестен *қазармаға* жетті (М.Ғабдуллин, Менің дос.).

ҚАЗАСЫЗ с ы н. Өлім-жітімсіз. «*Қазасыз* үй болмас» дегендей, бірде болмаса бірде біреуіміз қисая кетсек, керек болар деп жиган малдан не қызық көрдік («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗАТ [ар. غزوة] з а т. к ө н е. 1. ді н и. Мұсылманнан өзгелерге қарсы діни соғыс; *ғазуат*. – *Қазатта* жүріп өлген кісі «шәйіт» деседі (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. Әділдік (шындық) үшін күрес; өділ соғыс, азаттық ұрыс. Байтал үшін өлмесе, істеді ме *қазатты*! Сен шапқан кеше Бұғы елі, Есін жинап, қол құрды, Жеп жүрмеген таяқты (Үш ғасыр.). Қатуланып қазақтар, Білегін жаман түрінді. *Қазатқа* белін байланып, Жүрмекке қылды ырымды (Бабалар сөзі // Шора батыр). Сиындым сізге Қүдірет, Құданың досты Мұхамбет, *Қазатқа* белді байладым, Мен ғаріпке бер медет (Бабалар сөзі // Шора батыр). 3. а у ы с. Қиямет-қайым, ауыр азап; қиын. Жуыну ол үшін *қазат* еді. Тамақты пісірмей және қасқыр сияқты түйірлей жейтін. Суды жалап ішетін («Білім және еңбек»).

Нияті қазат. *Нияті түзу, адал.* ≈ *Нияті* қазат адам.

ҚАЗАТТАС с ы н. Қазат жорығы кезіндегі серіктес (адам); майдандас.

ҚАЗАТТЫҚ з а т. с ө й л. **Қазат.** – «Не болса да тәуекел», «*қазаттыққа* шығамыз», «*ниеті қазат*», *қазаттыққа* шыққан сауап» – деседі (С.Сейфуллин, Тар жол.). Біздің жақ Омекем бастап *қазаттыққа* шауып жатыр дегенді естіп, балуанға түспек болып барған жерімінен асқа қарамай кейін қайттым (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҚАЗАУАТ з а т. ж е р г. **Ғазуат.**

ҚАЗАУЫЗ з а т. т е х н. Шөп мәшinesінің шалғысы ары-бері жүгіріп тұру үшін жасалған, арасы қуыс тістері бар құрылғы. Шөп машинасының косоғоны, не жапырағы, *қазуызы* сына қалса, Әжібек өзі жөндей салады («Лен. жас»). Сонымен, біраз операторлар егіс даласынан қос басына ауысып, комбайн жөндеуге қосылды. Жатқалер реттеліп, шалғылар қайралды, сынған *қазуыздар* ауыстырылды (С.Ләмбеков, Әке жолы).

ҚАЗАУЫТ с ы н. ж е р г. *Ойыс, қайқаң; аласа.* ≈ *Қазуыт* жер.

ҚАЗАУЫПТАУ с ы н. *Ойыстау, қайқаңдау; аласалау.* Жотаның *қазуыптау* бір жерінен қылаң етіп салт атты шыға келді («Қазақст. ауыл. шаруаш.»).

ҚАЗӨП з а т. с ө й л. **Кәззәп.** – Әй, *қазәп*, әй, найсап, – деп күбірлей берді (К.Тоқаев, Таскын).

ҚАЗБА¹ з а т. г е о л. 1. Әртүрлі мақсатта (археологиялық, кен өндіру, т.б.) жер қыртысын қазу, тексеру жұмыстары. Ғалымдар тіршілік дүниесін, жан-жануарлардың, олардың ішінде адамзаттың қай заманда қалай өзгергенін *қазбалардан* табылған құрал-саймандарға қарай анықтайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Әлгі *қазба* туралы болжамымыз, түптеп келгенде, орайлы болып шықты (Қ.Найманбаев, Үміт.). *Қазба* қазып жатқан кезде топырақтың тығыздығына да көңіл бөлу керек (С.Жортанов, Өлке тану.). 2. Жер қазу арқылы табылған ескі заманның көне бұйымдары, әртүрлі заттар, олардың қалдықтары. Жанассаң жанда жаз қалар, Жарқырай түскен жарықтар, Қазылмай жатқан *қазбалар*, Жазылмай жатқан тарихтар (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жануарлар *қазбасын* тексергенде динозавр, плезиавр және мостодонттар ревматизм, туберкулез ауруларымен ауырғандығы анықталған (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Археологиялық қазба. Көне заманнан қалған бұйымдарды (заттарды) табу мақсатында қазылған қазба жұмысы. Уқашаның қабіріне еш уақытта *археологиялық қазба*, зерттеу жұмысы жүргізілген емес (О.Дастанов, Әулиелі жер.). Тарихи деректер мен *археологиялық қазбаларға* негізделіп жасалған қорытындылар Жетісу жерін мекендеген ата-бабаларымыздың ерте кездің өзінде-ақ дүниежүзілік мәдениетке елеулі үлес қосқандығын дәлелдейді («Мәдениет және тұрмыс»).

Кен қазбалары. к е н. Жер қойнауынан қазып алынатын байлық; кен қоры, руда. Сондағы бір ұққаным Хантағы, Байылдыр, Мырғалымсай жерінің астында жойқын көп *кен қазбалары* жатыр (С.Бақбергенов, Кентау). *Кен қазбаларын* өндірудің жаңа әдісі ең алдымен осы шахтада қолданылды (Тоғызыншы шежіре). Көкшенің жер қойнауы түрлі пайдалы *кен қазбаларының* – түсті металдардың, минералды шикізаттардың бай ордасы («Қазақст. әйелдері»).

Қазба байлық. Жер астынан қазылып алынған кен, руда, түсті металл. «Каспийдің шығысы кілең жазық емес, оның үлкен та-

уында әртүрлі *қазба байлықтар* бар», – деп жазды Геродот (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Маңғыстаудың оңтүстік жазығы мұнай, газ және басқа да *қазба байлықтар* шығып жатқан негізгі өндірістік аймақ (Е.Жамалбеков, Түле.). Мұнда көмір, мыс, қорғасын, темір, мұнай, тұз және басқа *қазба байлықтар* бар (Қ.Мендіқожин, Бауырлас).

Қазба жұмыс. к е н. Археологиялық мақсаттағы жер қазу, зерттеу ісі. Жомарт екі ойлы еді: *қазба жұмыстарын* әрі қарай жалғастыра берсем бе, әлде Алматыға қайтсам ба екен? – деген (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Сонан соң аталған екі ғалымның да ешқандай *қазба жұмысын* жүргізе алмағандығын ескерген жөн (Д.Досжанов, Құм жұтқан). 1970 жылдан бастап Отырар орнында *қазба жұмысы* жүргізілуде («Білім және еңбек»).

Пайдалы қазбалар. к е н. Жер қойнауындағы байлық; кен, руда. Бұл арада *пайдалы қазбалардың* бай қорлары көп (А.Балтабаев, Жасыл орман). Сөйтіп, *пайдалы қазбалардың* орналасу заңдылығын зерттеу жұмыстары жаңа методологиялық бағыт алды (О.Бейсеев, Жеңімпаз.). Адам баласы үшін жер қойнауындағы *пайдалы қазбалардың* ішкі құрылысын білудің қаншалықты маңызды екендігі кімге де болса түсінікті («Қазақст. мект.»).

ҚАЗБА² с ы н. Қазып көп сойлейтін, мазасыз, жайсыз; мыжыма (адам). Балаңда ел сабырлы мінез болса, Малыңды сол бағады аз да болса. Бала менен келінде не кінә бар. Үйде отырып кемпір-шал *қазба* болса (Шал ақын, Өлеңд.). – Қарап жүріп әлгі сүрей Серғазымен ұстасатының бар. Онымен не таппаксың. Сол мазасыз *қазба* немемен ілінісіп қайтесің (Б.Тілегенов, Көктем.). Қартайғанда қатының *қазба* дейді, Келін менен балаға жазба дейді. Ат болса, айғыр болса солар мініп, Шолақ байтал қакбасқа аз ба дейді (Алдаспан).

ҚАЗБАЙ з а т. ж е р г. 1. Жер қазатын кішкене күрекше. *Қазбаймен* ошақтың пұтын қазамыз (Эксп. матер.). 2. ж е р г. Қушығарғыш. *Қазбаймен* күл шығарып жатыр (Эксп. матер.). 3. Көріктің көмейіне көмір салуға, ыстық шоқты көсіп алуға, күл шығаруға арналып малдың жауырын сүйегінен жасалған, қалақты қож немесе қожы, қазбай деп те аталатын ұста, зергерлер құралы.

ҚАЗБАЙЛА= е т. с ө й л. Қазбала. Мақұлбек: «Балам, босағанда бол, көрі сүйекке қарама» деп көріп еді, үндемеген. Сосын шал *қазбайлаған* жок (Д.Досжанов, Зауал).

ҚАЗБАЙЛАУ Қазбайла етістігінің қимыл

атауы; қазбалап сұрай беру. Одан ары *қазбайлауды* жөн көрмеді (Ауызекі).

ҚАЗБАҚТА= е т. с ө й л. Қазбала. Ләйлі арқылы анықтағым, *қазбақтағым* келмейді (Ә.Тәжібаев, Жданов.). Жанын жеп сорлы тұтқын ұзақ түнге *қазбақтайды* тергеуші төңір қорғап (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚАЗБАЛА= е т. Бір нәрсені қазып, қайта-қайта сұрау; қазымырлану. Мұнан әрі ол ештеңе деген жоқ, жұрт та *қазбалана* ештеңе сұрамады (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Ол үйдің төбесін түтін шала бастапты ғой, – деді баласы. Серғали одан әрі *қазбалалаған* жоқ (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Нәзила «жай әншейін сағынған соң шақыртып едім» дей салды. Олар да *қазбалана* сұрай қойған жоқ (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). // Бір нәрсеге жан-жақты тоқталу, тәптіштеу; ұсақ-түйектің бәрін теру. Әдебиеттегі келеңсіз сарындар мен ағымдар, жағымсыз құбылыстар туралы ой толғағанмен, нақты авторлар мен шығармалардың қотырын қасымауға тырыстым. Өмірде ненің жаман екенін білсек те жеткілікті, кімнің жаман екенін *қазбалаяу* – қазымырлық (М.Кемел, Сөз – күдірет). Көлденең көк аттымен *қазбалана* отырып қарын бөле шығатын қанға сіңген жүйріктік Дүйсеқанға келгенде есебінен жаңылып қалады (Ж.Кәрменов, Әңгім.). Әрқайсысы өзін, атақты аталасын, руын, жұртын, т.б. мақтай отырып, қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының т.б. кем-кетіктерін, қате басқан қадамдарын, ұятты істерін *қазбалана*, тізе бүктіруге тырысады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ҚАЗБАЛАҒЫШ с ы н. Бір нәрсені қазбалай бергіш; қазымыр. «Жақсыны» қай жері жақсы, неліктен жақсы? «Жаманды» қай жері жаман, неліктен жаман? – деп *қазбалалағыш* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАЗБАЛАН= е т. Қазбалай берілу, қайта-қайта сұралу, тексерілу. – Қой, қойшы, *қазбалана* бермей, күрдасым (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ауылдық Советтер мен қосшы одағы тексерілмей-ақ, аудандық мекемелердегі «шүбәлі» деген адамдардың ата-тегі, түп-түкияны *қазбаланды* (Ж.Тілеков, От кешу.).

ҚАЗБАЛАҢҚЫРА= е т. Қазбалай тұсу, шұқшиыңқырау. Біздің мұндағы пьесаның мазмұнын *қазбалалаңқырап* отырғандағы мақсатымыз – актер шеберлігіндегі айшықты жерлерді баса көрсету («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАЗБАЛАҢҚЫРАУ Қазбалаңқыра етістігінің қимыл атауы; қазбалай тұсу.

ҚАЗБАЛАС= е т. *Өткен-кеткен ұсақ-түйектің бәрін теріп, айтысу.*

ҚАЗБАЛАСУ *Қазбалас етістігінің қимыл атауы.* Енді ұсақ кикілжіңнен асып, бірін-бірі аңдысуға, *қ а з б а л а с у ғ а* көшіп алысты (А.Байтанаев, Қансонар).

ҚАЗБАЛАУ *Қазбала етістігінің қимыл атауы; біреуден бір нәрсені қайталап сұрай беру, мазалау.* Бірақ бұдан әрі *қ а з б а л а у д ы* ретсіз көрді де, сабақ жайын өңгімелеп кетті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Балалардың өз құпиясы, өз қызығы болатыны рас. Ондай нәрсені *қ а з б а л а у ғ а* ұстаз да құмар емес (М.Гумеров, Шыңырау). Кімнің не міні, не жамандығы бар – бәрі де терілді, қазылды. Талай жасырын нәрселер жарыққа шықты. Осы *қ а з б а л а у д ы ң*, аңдысудың салдарынан Ақбілектің екікабат екені де мәлім болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЗБАЛЫ: *қазбалы байлық.* с ө й л. *Қазба байлық.* Жамбыл қос суперфосфат заводы желдел салынып, Қаратаудың ұшан-теңіз *қ а з б а л ы б а й л ы ғ ы* ел игілігіне жұмсалуда (Д.Айдаров, Дәуір.). Өмірхан Байқоңыров жер асты *қ а з б а л ы б а й л ы қ т а р ы н* алудың алуан түрлі шараларын ойластырып, экономикалық тиімділігі мол ондаған соны жаңалықтарды өндіріске енгізді (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ҚАЗБАУЫР: *қазбауыр бұлт.* *Қаздың бауыры сияқты жерге жақын ақ бұлттар.* Ықылас ақырын-ақырын жылжыған *қ а з б а у ы р б ұ л т т а р ғ а* ұзақ қарады (И.Жақанов, Екі жирен). Одан сәл жоғарырақ көк төсіне өрлей әлгі бұлт шоғырының еншісін алып, жеке бөлініп шыққан ақшыл күлгін түсті *қ а з б а у ы р б ұ л т* тізбегі жатыр (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Шырқаймын шынға жар салып, Жасану үшін жаз дәуір. Жаңбырлы күнді монша қып, Жуынам *б ұ л т қ а қ а з б а у ы р* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЗБАУЫРЛА= е т. *Қаз сияқты қалықтау.* Тұнық ауаны кеудесімен ұрғылай аспанға өрлеген асқақ өуен төменге сорғалай құйылып, *қ а з б а у ы р л а й* қалықтай келіп тамам болды («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗБАУЫРЛАН= е т. *Қаздың бауырына ұқсас ақ бұлттардай қалықтау.* Қалқиды, қалқиды бұлт *қ а з б а у ы р л а н ы п*, Шынымен келіп қалған жаз ба мынау (М.Мақатаев, Аққулар.).

ҚАЗГЕЛДЕКТЕЙ с ы н. *Қатар-қатар, тізілген.* Сәулетті салынған үйлері, *қ а з ғ е л - д е к т е й* тізілген тамаша село тұрды («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗҒЫЗ= е т. *Қаздыру.* Ақан өзі туған

Қараталдың түбінен бұған арнап жеке құдық *қ а з ғ ы з д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАЗҒЫЗУ *Қазғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗҒЫЛА= е т. 1. *Әр жерді бір қазу, қайта-қайта қазу.* Ол қойын қорғанға таяу бағып жүрген шопанның көмегімен бірнеше жерді *қ а з ғ ы л а п* байқап көреді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бақалшы қайқы пышағымен күзгі қосаң жерді әлі *қ а з ғ ы л а п* отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Алаңшаның ортасында галифе шалбарының балағын түрген, көйлекшен, жалаң бас біреу қолында күрегі бар, бірдемені *қ а з ғ ы л а п*, әуре боп жүр («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Қазбалап сұрау; шұйылу, қадалу.* Бұның жөй тұтығу емес екенін шамалаған Шоқан «жата-жастана білермін» деп, ар жағын *қ а з ғ ы л а ғ а н* жоқ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Айтқан сайын ауыздары қызып, бірінің-бірі арғы-бергі жақтарын аямай *қ а з ғ ы л а с а* керек (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚАЗҒЫЛАУ *Қазғыла етістігінің қимыл атауы; қазбалап сұрай беру.* Бұл сөзді әрі *қ а з ғ ы л а у*, Шоқанмен араздасып айырылу деген сөз. Өйтуге ақылы жеткенмен, батылы жетпейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол үшін қазақтың периодикалық баспасөзінің тарихын жазған боп, садуақасовшылықтың түпкі тамырын *қ а з ғ ы л а у* керек (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАЗҒЫШ з а т. т е х. *Жерді қазатын машина.* Механизм күшін қолдануға болмайтын еңіс жерлерде ағашты күзде тракторға тіркелген шұңқыр *қ а з ғ ы ш п е н* отырғызу керек (М.Ерленесов, Суармалы егін.). Жазда ол топырақты қопсытып, мақта егісінің мөлшерлі жерлеріне тракторға тіркелген арық *қ а з ғ ы ш п е н* жал салды (Жарық жұлдыз.). Талантты, талапты деп қойған тауып, Жез қалмақ, темір тоннан киген сауыт. Жер *қ а з ғ ы ш* алып тісті машиналар Ағызар алтын арна тоған шауып (Пернедегі термелер).

ҚАЗДАЙ с ы н. *Қаз сияқты, қаз тәрізді.* Көлдерін көптен көрмеген Көктемгі *қ а з д а й* оралып, Аулыма тартып мен келем, Ақ жібек бұлтқа оранып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мен де бүгін алпыс жылдық той-дөмін, Татамын-ау деген тәтті ойдамын. Сен дегенде, еске түсер қайдағым, Кең далама *қ а з д а й* қанат жайғаным (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қайтпастай қып мені бұл жақ тұсады, Қоштасудың айтқан өнін өргене Жадымдағы естеліктер ұшады Көктемдегі *қ а з - д а й* алыс өлкеге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Адасқан қаздай қақсады. б е й н. *Зар жылады, дәрменсіздік танытты.* Қара түнде *а д а с - қ а н қ а з д а й қақсап*, қарындасына қол ұшын бере алмады (Д.Әбілев, Шығ.).

Еркек қаздай қоқиланды. б е й н. *Қыр көрсетті. ...Бұнымен жұмысы болмай, ар жағындағы біреулерге қарап, еркек қаздай қоқиланып* түр екен (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қаздай қалқыды [қалықтады]. б е й н. *Шалқыды, жолы болды.* Меңдеке кеттіңіз ғой өте шалқып, Айдыңға, шаң жұқтырмай, қ а з д а й қ а л қ ы п (Айтыс). Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден, Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген. Қазақтың айдынынан құлаш ұрып, Армансыз қ а з д а й қ а л қ ы п, қудай жүзген (І.Жансүгіров, Шығ.). Сендер бір айдын шалқар көл едің, Ұясыз қ а з д а й қ а л ы қ т а п Ортаңа қондым айналып (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қаздай тізілді. *Қаз-қатар тұрды; сап түзеді.* Келесі күні қыздар қ а з д а й т і з і л і п колхоздың орталығындағы қоймаға барды (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Олар да сап түзеп, қ а з д а й т і з і л г е н. Қимылдары ширақ (М.Әбдіхалықов, Ленин.). Ұшқындап жалын көздегі, Келеді сырттай қызығып. Әскери салтпен өздері Қалыпты қ а з д а й т і з і л і п (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қаздай шұбырды. *Бірінің артынан бірі жүрді.* Жүріңдер деп айтпаса да, басқа қонақтары да қ а з д а й ш ұ б ы р ы п, арттарынан еріп барады (Д.Әілев, Шығ.).

Қоңыр қаздай. *Жайлы, бірқалыпты, мамырлап.* Ағжан бәйбіше жасы отыздан асқан адам, күздігүні қ о ң ы р қ а з д а й майлана бастаған денесін ауырлай ма, әйтеуір аяғын мамырлай басады (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Одан кейін өн келді, Кетті шалқып «Сырғақты». *Қоңыр қаздай* қалқыды Әннің сазы ырғақты (О.Шипин, Дастан.). Қарасайда қараша үйлер, Қанаттасып тобын жазбай. Қарасайда қараша үйлер, Отыратын қ о ң ы р қ а з д а й (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЗДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. **Қаздай.** Асқақтап өн, күй көкке асты, Айдында жүзген қ а з д а й ы н. Жүрекке ыстық жармасты, Мұзды ерітер жаздайын (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Қарасаң маған қия алмай, Қадасаң көзді ұялмай. Қоғаға енген қ а з д а й ы н Тайызда жатқан ойды ашпа (Ө.Нұрғалиев, Айшуақ).

ҚАЗДАҢ: қаздаң басты. *Бойын, аяғын тік ұстап тезден басты, ылдым-жылдым жүрді.* Бұрын әр жұмыскердің өз жүрісіне қарай әртүрлі теңселетін шахтер шамдары бүгін аяғын қ а з д а ң б а с қ а н бар жұмыскердің ашукегін бойына жинап алғандай (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Ақсуды айналдыра ордан қазған, Сүмірейген ақтар шықты өңі де азған. Үйілген қару-жарақ төбе-төбе, Бас иді полковниктер б а с қ а н қ а з д а ң (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Басын қаздаң еткізді. *Басын шұғыл көтерді.* Әлдем уақытта қыз селк етіп, шошып оянып, б а с ы н қ а з д а ң е т к і з і п жұлып алды («Лен. жас»).

Қаздаң қақты. *Бойын тік ұстап, тез-тез жүрді; қақаң қақты.* Сосын білегіндегі сөмкесін шолтаң еткізіп алға түсті де, қ а з д а ң қ а ғ ы п жүріп кеп кетті (О.Әбубөкіров, Сикыр). Қағаздай ақша қарда қ а з д а ң қ а ғ ы п, Қаламдай сызық тарттым сол бір таңда (Ғ.Орманов, Сәт сапары). Еше ты, маминкина сынок, – деді де, ас бөлмесіне қарай жұлқына қ а з д а ң қ а ғ ы п жүріп кетті («Лен. жас»).

ҚАЗДАҢДА= е т. 1. *Бойын, аяғын тік ұстап, ылдым-жылдым басу, тез-тез жүру.* Баланың айтқаны рас екен, есек қ а з д а ң д а й жөнелгенде алдынан гүілдеп жел есті (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Енді Ақбілек қ а з д а ң д а м а й кім қ а з д а ң д а с ы н. «Енді есен-аманымда ел шетін көрсем-ау» – деп, ұйқы, тамақты, шаршағанды ойына алмай, көңілі алып-ұшып, ентелей басып, еңтігіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Қақаң қағу, қақшаңдау.* Тауықтың балапаны жұмыртқадан шығысымен енесімен бірге қ а з д а ң д а п жүріп тамақ шұқып жей бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өлең келсе, сен шығасың, қ а з д а ң д а п. Мен отырмын, саскалақтап, сөз таңдап («Лен. жас»). Оспан әрқайсысына қол беріп амандасып, құрақ ұшып қ а з д а ң д а п жүр (О.Бөкеев, Өз отың.).

Қаздаңдай басты. *Қаздаң-қаздаң етті, тез-тез жүрді.* Несіпкүл қ а з д а ң д а й б а с ы п, шалының қасына жақындап келді (С.Омаров, Өмір.). Ол қ а з д а ң д а й б а с ы п, қараңғы түнге сүңгіп, лезде көзден ғайып болды (К.Сейдаханов, Түркістан.). Еңгезердей еркек естімеді ме, әлде құлақ қойғысы келмеді ме (осындай кезде бұрмалаудан асқан оңбағандық бар ма), қ а з д а ң д а й б а с ы п ұзай берді (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз жігіт.).

ҚАЗДАҢДАТ= е т. *Бойын, аяғын тік ұстап ылдым-жылдам басқызу.* Қазықтай аяғын қ а з д а ң д а т а басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Маған берші, есектей қ а з д а ң д а т а й ы н! – деп, Дариға бір мойын үлектің үстінен сырғып, жерге дік ете қалды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат.). Анау өзінің қайдан жүргенін айтпақ болғандай, аяғын қ а з д а ң д а т а қадап басып, Керейге тақай берді (З.Қабдолов, Жалын).

ҚАЗДАҢДАТУ *Қаздаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗДАҢДАУ *Қаздаңда етістігінің қимыл атауы.* – Қара, қара, қ а з д а ң д а у ы н! Сындырар ма еді аяғын! (М.Иманжанов, Көк белес).

ҚАЗДАҢ-ҚАЗДАҢ: қаздаң-қаздаң басты. *Аяғын тез-тез алды, ылдым-жылдым жүрді.* – Сәл күте тұрыңыздар. Қазір орын босайды, – деді де *қ а з д а ң-қ а з д а ң б а с ы п* кері кетті (Р.Сейсенбаев, Ансау). Шет жакта құйрық жүні күнге шағылып, жалт-жұлт еткен үлкен қызыл қораз жүр. Аяғын *қ а з д а ң-қ а з д а ң б а с а д ы* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Қаздаң-қаздаң етті. *Аяғын тез-тез басты, ылдым-жылдым жүрді.* Біраздан соң *қ а з д а ң-қ а з д а ң е т і п*, інісі келді (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

ҚАЗДИ= е т. 1. *Қаққан қазықтай тікесінен тік тұру (отыру).* Қоңыр төбел аттың ортан белінде жұдырықтай болып *қ а з д и ы п* отыр (Ж.Самитұлы, Сергелден). Маңдайы қисайып, мойны *қ а з д и ы п*, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Бір орнынан тап-жылмау; қақию, қақшию.* Кемпір аң-таң, терезе алдында тұрған қалпында *қ а з д и д ы* да қалды (Қ.Ыдырысов, Ел жатса да.). Қой кеткен соң да *қ а з д и ы п* отырып шайды ұзақ сілтеді (А.Сейдімбек, Аққыз). Неміс офицері *қ а з д и ы п* тікесінен тік тұрып, қолын шекесіне көтеріп, сөлем беріп, орыс тілін бұзып сөйлеп: – Кім болады осы жерде командир? – деп сұрайды (Б.Момышұлы, Москва.).

Қазықтай [қаққан қазықтай] қаздиды. *Бойын тіп-тік ұстады.* Мұндай үлкен үйдің алдында қашаннан *қ а з ы қ т а й қ а з д и ы п* отыратын есікші швейцардан бізге керек студентті сұрап білдік (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ол осылайша *қ а қ қ а н қ а з ы қ т а й қ а з д и ы п*, шалықтап шатынаған көздері аспан жүзін тінтіп, ұзақ тұрады (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАЗДИҒАН-ҚАЗДИҒАН с ы н. *Ұзын-ұзын, тіп-тік.* Олардан кейін де неше түрлі экспедиция партиялары келіп-кетіп жатты. *Қ а з д и ғ а н-қ а з д и ғ а н* мұнаралар пайда бола бастады (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

ҚАЗДИТ= е т. *Бір орнынан қозғалтпай, тіп-тік тұрғызып қою, қақшиу, қақитиу.* Осы кезде үйректер әлденеден қауіптенгендей бастарын *қ а з д и т ы п*, тұра-тұра қалысты (Д.Исабеков, Бекет). Басын *қ а з д и т ы п*, айыр тілін сумаң-сумаң еткізеді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚАЗДИТУ *Қаздит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗДИЮ *Қазди етістігінің қимыл атауы; бір орыннан тапжылмай серейіп тұрып қалу, қақшию.*

ҚАЗДЫ с ы н. *Қазы бар, қаздар қиатын.* Менің бала кезімнен-ақ, қаз басқан, Осы дауыс кеудеме бір саз қосқан. Қашан да сен қарата

бер жоғары, Қанат қағып, қаңқылдаған *қ а з д ы* аспан (Ә.Абайділданов, Шыңда.).

ҚАЗДЫР= е т. *Қазғызу.* – Түбі бұл араға теңіз келсе, Қазікеннің табыты су астында қалмайды, – деп әдейі жігіттерді күнімен бейнеттендіріп, зиратты осы жартас басына *қ а з д ы р ғ а н* Нүрәлі (І.Есенберлин, Аманат). Бір қарт айтты: – Қол көрсендер мен кесейін нарықты Үш тораңғыл мүйісінен *қ а з д ы р ы ң д а р* арықты (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ а з д ы р ы п* өліктерді көмді жамға, Табылды тірілері кірген қарға. Қимылын Имановтың көрген солдат Қазақ та ер екен деп қалды таңға (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЗДЫРТ= е т. *Қазғызу.* Екі шұңқыр *қ а з д ы р т ы п* қойдым (Ауызекі).

ҚАЗДЫРТУ *Қаздырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗДЫРУ *Қаздыр етістігінің қимыл атауы.* Жұбайқан да Дәулетпен бірге кеп бас арықты *қ а з д ы р у ғ а* кірісіп кеткен (А.Байтанаев, Қайнар.). Елді жинап құдық *қ а з д ы р у д а н* басқаға Әділбек дәрменсіз (М.Тиесов, Әділбек Майкотов).

ҚАЗЕКЕ з а т. с ө й л. *Қазақ сөзінің әрі іш тартып, өзісіншіп, әрі сырт көз болғансып, көңілі толмағанда батырмай сынау үшін айтылатын атауы.* Ойламай біздің қазақ текке жатыр *Қ а з е к е ң* таң қаларлық кепте жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзіңе сенбеген адам кінәны қазаққа жабады да өйтеуір, *қ а з е к е м н і ң* септелмеген кезі болсаңшы (Қ.Ысқақов, Қараорман). Бірі олай тартады, бірі былай, Бірі өзінше патша, бірі құдай, Бір сөтте ұйып, бір сөтте іруін-ай, *Қ а з е к е м н і ң* осы бір ырымын-ай (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЗЖУА з а т. ө с. <лат. gagea> *Жатырағы жіңішке таспа тәрізді, сары түсті гүлі бар көпжылдық шөптесін өсімдік.* Көктемде дала-ны сары күлтелі қызғалдақтар мен майда сары гүлді *қ а з ж у а л а р* жауып кетеді (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Таудағы орманда өсетін *қ а з ж у а* өсімдігі де ерте гүлдейді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ҚАЗИ [ар. قاضي] з а т. д і н и. *Шариғат заңдылығының сақталуын қадағалайтын дін ада-мы; дінбасы.* – Үш кісінің ғана жүзін көруге хақы бар бұл ишанның, олар: *қ а з и* мүтлақ, *қ а з и* ғалым, *қ а з и* мүфти (С.Мұқанов, Алып. адым.). Мұны естіген дін басшылары қазақтардың мұсылман екенін дәлелдемек боп, Қазан, Уфа, Ташкент *қ а з и л е р і н е н* қағаз алып, 1905 жылдың жазын-да төрт ишан Петербургқа аттанады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Кейбір құрметті *қ а з и л а р д ы*,

амалдарды әділетсіз деп, қысым-жәбір көрсетті деп айыптап еді, білмеген халық оған сүйсініп қалды (Айбек).

ҚАЗИЕК¹ з а т. қ о л ө н е р. *Пышқы, темір ара* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЗИЕК² з а т. ж е р г. *Бір нәрсенің кенересі, жиегі*. Тырысып түнде қатқан қ а з и е к к е Сүңгілер тас төбеңнен сарт береді. Бала – жер ботқа болған қарды уыстап, Түсінде жаңа еріген кант көреді (Ө.Нұрғалиев, Қайыңды.).

ҚАЗИНА [ар. خزينة] з а т. е с к і к і т. *Қазына, байлық, алтын-күміс*. Қазанның екі қаласын *Қ а з и н а* алтын, күмісін, Малын, жанын ызғытып, Осыншама көп малды Айдап жөнге салады; Жалғыз туған Қобыланды Артық бақыт табады (Қобыланды батыр). Жинаған мал-мүлкін иесіне, *қ а з и н а* мен қазынасын бәрін берді (Қисса-дастан.). Қыз да көріп, күлімдеп бетін басты, Ұялып, әдеп сақтап бетін ашты. Қамқа мен *қ а з и н а* ның қиюындай, Екі асыл қиуадан қисындасты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЗИНАЛЫ с ы н. е с к і к і т. *Қазыналы*. Ізет көрдім іштен миллион, тыстан – мың, Жаңа жылдың салтын берік ұстандым. Көтер тосты мерейіне Отанның, *Қ а з и н а* лы ақын Қазақстанның (Х.Ерғалиев, Күн.).

ҚАЗИНЕ¹ з а т. ж е р г. *Құдірет*. Ақкемпір көзін тартып алды. «*Қ а з и н е* сі кең Құдай-ай, бұл пәлені жалғызымның маңдайына қайдан тап қылдың», – деді ішінен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАЗИНЕ² з а т. *Қамзол, бешпент сияқты сырт киім тігуге арналған қалыңдау келген қымбат мата*. Қара ат мінген, таға жоқ, *Қ а з и н е* кисем жаға жоқ, мен жыламай кім жылар, Алдымда өскен ағам жоқ (Н.Төрекұлов, Сүйіншіден.). Көзіңнен айналайын қарақтарым, Секілді ақ *қ а з и н е* тамақтарың. Болғанда сіз бір лашын, біз бір сұңқар, Білмеймін қай жеріңе қонақтарым (Бозінген). *Қ а з и н е* қамзол кидім қиылмаған, Жапанда жаптар жылқым жиылмаған. Бар ма екен қыздан сорлы бұл жалғанда, Топырақ туған жерден бұйырмаған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАЗИНЕК з а т. к ө с. *Шығырдың кегейіне айнала бекітілген имек тал*. *Қ а з и н е* к к е байланған кішкене шелектермен науаға су құяды (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ҚАЗИНЕЛІ с ы н. *Қазыналы*. Қырық нарға жүк арттырған, Қымқап зерлі кілемді, Жүк үстінен жаптырған. *Қ а з и н е* лі қырық нарға, Жібектен арқан тарттырған (Қыз Жібек).

ҚАЗИЯ [ар. قضية] з а т. к ө н е. *Қарар, қаулы*.

Жаңа шығарылған hükim нәтиже деп аталады. Нәтиже шығарылған екі hükim *қ а з и я* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЗКЕГЕР з а т. з о о л. *Төбесінде екіге жарылып селтiп тұратын тұлымшасы бар, өзен-көлдерде тiршiлiк ететiн жүзгiш құс*. Бұл құс өзен-көлдердің қалың қамысты түкпірлерінде мекен етеді. Кейде шығаратын дыбысы қазға ұқсас, сүңгуі, бауыр жүні кегерге ұқсас болғандықтан қазақ аңшылары мұны *қ а з к е г е р* деп жүр. Денесі кесек, үйректен үлкенірек, қанаттары кішкене, сырт көрінісі сарғыштау («Жетісу»).

ҚАЗКӨЗ з а т. с ө й л. *Ірі бытыра; картеш*. Деген *қ а з к ө з* дің өзі, – деді ояз төрт оқты берерде. Ірілігі қаздың көзіндей пытыраны мергендер «*қ а з к ө з*» дейтін («Лен. жас»).

ҚАЗ-ҚАЗ о д. э т н. *Жаңадан жүре бастаған, қаз тұрған сәбиге айтылатын сөз*. *Қ а з* – *қ а з*, балам, жүре ғой, Балтырынды түре ғой. Тай, құлын боп шаба ғой, Озып бөйгі ала ғой (С.Қасиманов, Өс-өс.). *Қ а з* – *қ а з*, кәне, қаз болып, Маймандашы, майтабан, Жүргеніңе мәз болып, Қарайын бір қайтадан (Ә.Жанәділов, Үміт).

Қаз-қаз басты. а) *Жаңадан тәй-тәй басып жүре бастады, аяғын апыл-тапыл басты*. *Қ а з* – *қ а з* басқан баладай, Буындары дірілдеп (Жамбыл, Шығ.). Еркелетсек бірер сәт, Сөйлемейді күледі. Отырғызсақ, тұра сап *Қ а з* – *қ а з* басып жүреді (С.Қалиев, Қасиетті.). ә) а у ы с. *Жаңа ұйымдасты, жұмысын енді ғана бастады*. Олар *қ а з* – *қ а з* басқан қазақ театр өнерінің қабырғасы қатып, буыны бекуіне үлкен қолқабыс жасады (І.Омаров, Шабыт.). *Қ а з* – *қ а з* басқан шаруашылықты төрт аяғынан тік тұрғызып, нығайтқан да осы Бөкен («Лен. жас»).

Қаз-қаз тұрды. а) *Аяғын басты, енді-енді жүре бастады*. «Жаным, – дедің – қарашығым, құлыным» Сүйдің, қыстың, дедің: «Тәтті қылығың» *Қ а з* – *қ а з* т ұ р с а м, езу тарт-сам, құласам, Я жыласам – бәрі жақты қылығым... (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қ а з* – *қ а з* т ұ р ы п, талпынасың, қуантасың, күлесің... Аман болсаң осы жазда, Өзің әлі-ақ жүресің (А.Тоқмағамбетов, Өлең.). Бөпем *қ а з* – *қ а з* т ұ р а д ы, Бөпем қаз-қаз басады (Жыл он екі ай). ә) *Жаңа құралды; өзіне-өзі енді ғана келді*. Арқадан Юденич, оңтүстіктен Деникин, Сібірден Колчак бас салып аяғынан жаңа ғана *қ а з* – *қ а з* тұрған мемлекетті жоқ етуге оқ жаудырып жатқан кез (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚАЗ-ҚАЗДАҒАН с ы н. *Енді-енді жүре бастаған*. Әдеппен ештеп басқан тарсыл-тықыл, *Қ а з* – *қ а з* да ғ а н баладай апыл-тапыл (Н.Баймұратов, Қанды жорық).

ҚАЗ-ҚАЛПЫ ү с т. *Ешбір өзгеріссіз, сол күйі.* Жириеншеге баяғы тентек, сотқар бала Оспан бүгін қайта, балалық қ а з-қ а л п ы м е н келіп күтіп отырғандай көрінді (М.Әуезов, Шығ.жин.). Көпірдің алдында «өтуге болмайды» деп жазылған тақтайдың қағылғанына да екі жыл болып қалды, сол қ а з-қ а л п ы әлі тұр (Б.Тілегенов, Көктем.).

ҚАЗ-ҚАЛПЫНДА ү с т. *Ешбір өзгеріссіз, сол күйінде, бұрынғыша.* Шәкен ешбір өзгеріссіз қ а з-қ а л п ы н д а қалды. Тіпті, оның тым құрыса, екі бетінің ұшына да қан жүгірмеді (М.Иманжанов, Шығ.). Уайымдамас едің-ау, сіздер қайтқанша бәрі қ а з-қ а л п ы н д а тұратын болса (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таң атты. Жомарт күн шығып, Түн түріліп тасталды. Ол аңсаған тіршілік Қ а з-қ а л п ы н д а басталды (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЗ-ҚАЛПЫНША ү с т. *Ешбір өзгеріссіз, сол күйінше.* Болған уақиғаны еш өзгеріссіз, қ а з-қ а л п ы н ш а баяндадым (Ауызекі).

ҚАЗ-ҚАТАР¹ ү с т. *Бірінен кейін бірі, қатар-қатар.* ... Соңымыздағы ойпаңда жаңа ғана оның орталық көшесімен өткен, ойран басталып, ойран күткен түзу көшесі, әп-әдемі соғылған, қ а з-қ а т а р тігілген шатырдай ықшамды үйлі Россияның көп қаласының бірі (Б.Момышұлы, Шығ.). Солдаттар да сап түзеп, сержант Степановтың соңынан қ а з-қ а т а р тұра бастады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Түс-тұстан ақбоз үйлер келіп, жұмыртқаша тізіліп, қ а з-қ а т а р тігіліп жатыр (М.Қаратаев, Шығ.).

ҚАЗ-ҚАТАРЛАН = е т. *Қатар-қатар тұру, тізілу.* Бәрі орындарынан тұрып, тағы да қ а з-қ а т а р л а н ғ а н қалпы көк шалғынға шалғыларын сермей бастайды (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

ҚАЗ-ҚАТАРЛАНУ *Қаз-қатарлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗҚОҢЫР с ы н. *Жуан, саңқылдап тұратын (дауыс).* Осының даусын естігенде, жуан қ а з қ о ң ы р дауысты Михайловтың даусын естігендей боламын да тұрамын (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЗМОЙЫН з а т. *Мойны ұзын келген торсықтың халықтық атауы.* Тамақ ұстаушы сарбаздар қ а з м о й ы н д ы толтыра көктемгі уыз қымыздан құйып берді (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ҚАЗНА з а т. *Қазына (байлық, қымбат заттар, дүние-мүлік).* Зейнеті тоғыз түрлі, өңкей гауһар, Санағанда он түрлі қ а з н а бар, Жаратқан бек ғажайып қадыр жаппар, жеті жүз шегесі бар шегелеген (XIX ғ. қаз. поэз.). Қ а з -

н а білімдінің басында, оның бір езуі – алтын, бір езуі – күміс (Бұқар жырау, Жыр.).

ҚАЗОТЫ з а т. ө с. <лат. grypsis> *Ылғалды жерлерде (өзен бойында, арық жағаларында, тоғайда, т. б.) ұйыса тығыз өсетін, майда әрі аласа шөп.* Сары бидайық, бетеге, изен, қ а з о т ы қалың шыққан. Бұйырса, малға да, адамға да рақымы мол мамырстан заман болғалы тұр (Д.Досжанов, Жібек.). – Жүдә, қ а з о т ы мен қара тұяқ қабындап көтерілмей жер борсымайды, – деп жауап берді ол (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сонау қ а з о т ы н ы ң қалың жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЗОТЫДАЙ с ы н. *Қазоты сияқты.* Көп болса да, расында, Жоқ қой бірақ сенбес гүл. Жаздым құлпытасыңа Қ а з о т ы д а й сөнбес жыр (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ҚАЗОТЫЛЫ с ы н. *Қазоты өскен.* Асып түскен дауысқа тағы да ерді, Қара жолдай басады қиын жерді. Аландау бір кезеңнен қ а з о т ы л ы, Асайын деп әрі қарай жүре берді (И.Байзақов, Құралай.).

ҚАЗРЕТ з а т. д і н и. *Қазірет (имамнан кейінгі жоғары дінбасы).* Домбыраның бізге күнәсі аз, Үстіне тіккен үйіңіз, Шақырса бұған келмей ме, Қ а з р е т, халпе, биіңіз (Ақберен). Ол Тұтқынға алынған жоқ, қ а з р е т т і ң баласы емес пе, қазір діни ғұламалар қолтығында (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ҚАЗСЫЗ с ы н. *Қазы жоқ, қаз болмаған.* Аққу, қ а з с ы з, көзге сәнсіз Жап-жалаңаш көлді көрем. Шашақ атқан қызыл гүлсіз, Ойран болған жерді көрем (А.Лекеров, Өмір.).

ҚАЗТАБАН¹ з а т. ө с. <лат. potentilla> *Сабағының биіктігі 15-20 см, жатырақтарының шеті араның тісі тәрізді, гүлдері сары, көпжылдық шөптесін өсімдік.* Көктемде ең кең тараған арамшөп – қ а з т а б а н да гүлдейді (Ботаника). Дәрі-дәрмек жасауда қ а з т а б а н н ы ң жерасты сабағы пайдалы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Әсіресе, еменнің, талдың қабығында, қ а з т а б а н мен қандышөптің көген тамырында, жер асты сабағында, мойыл мен қара жиденің жемісінде кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАЗТАБАН² з а т. қ о л ө н е р. *Қаздың табанына ұқсас үш тағанды ою-өрнек.* Осы алақанның бетіне «қ а з т а б а н», «жүрекше», «қосырғақ» өрнектерінің бірін жүргізеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЗТАБАН³ з а т. т е х. *Егістік жерді культивациялауға арналған үш тарапты қайырмасыз соқа.* Қасымтай үлкен сөтсіздікке

тап болды. Табаны тайып кетіп, бірін-бірі басып келе жатқан жылжымалы *қ а з т а б а н* темірдің шайнамына екі аяғы бірдей түсіп кетті (А.Тоқағамбетов, Жазғы.). *Қ а з т а б а н д а р* қатар аралықтардың 40-50 см-ін қамтиды (Агроном. анықтама.).

ҚАЗТАБАНДЫ¹ с ы н. *Қазтабан өсімдігі өскен, қазтабаны мол.* ≈ *Қ а з т а б а н д ы* жер.

ҚАЗТАБАНДЫ² с ы н. *Қазтабан соқасы тіркелген, қазтабан соқасы бар.* Көшет тартылған жіп бойынша атқа жегілетін *қ а з т а б а н д ы* маркермен тілінген тайыз борозда жиегіне отырғызылады (А.Жанғалиев, Бағбан.). Егер өсімдіктің қатар аралықтарымен *қ а з т а б а н д ы* культиваторды жақын жүргізсек, кейбір помидор тамырының қиылып кетуі мүмкін (Д.Әбілев, Помидор.).

ҚАЗТАМАҚ з а т. ө с. <лат. geranium> *Сабағы тік, жапырағы тілім-тілім, салалы болып келген, гүлі құлгін түсті шөптесін өсімдік.* Жайлауда жылтыр, *қ а з т а м а қ*, атқұлақ сияқты жайылым арам шөптері де кездеседі (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.). Саршұнақтар соның ішінде *қ а з т а м а қ*, шабындық қоңырбас, сұлыбас, бетеге, қияқ, қымыздық, қоғажай сияқты шөптерді сүйсіне жейді (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). Мысалы, *қ а з т а м а қ* (пеларгония) өсімдігінің жапырақтары мен сабақтарындағы түктер эфир майын көп бөлетіндіктен, мәдени түрде өсіріледі (Биология).

ҚАЗТАҢДАЙ¹ з а т. ө с. *Мыңжапырақ (жапырақтары қаздың таңдайына ұқсас, шалғынды жерде өсетін шөп).* Ағаш түбіндегі қалың қарды, жауырындай қол күректерімен аршып жіберіп, *қ а з т а ң д а й* жапырақтарды төсеп, жігіттер бестеп-ондап шұқырға ығыса орналасып жатыр (Б.Момышұлы, Шығ.). Тұрған отты саршөп бар, Балыққоз, сасыр, сұршөп бар. *Қ а з т а ң д а й* мен сүтқурай Мал азығы әр шөп бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЗТАҢДАЙ² з а т. т е х. *Шөп мәшinesінің шалғысы астындағы таңдайша; қазауызға бекітілген жұқа темір.* Шөп машинаның *қ а з т а ң д а й ы* н қатайтып ұстау керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЗТАҢДАЙЛАН= е т. *Қаздың таңдайына ұқсау, толқындау.* Көлдің беті *қ а з т а ң д а й - л а н ы* п, майда толқын тепсініп, жыбырлап жатты (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ҚАЗТАҢДАЙЛАНУ *Қазтаңдайлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЗУ *Қаз етістігінің қимыл атауы.*
1. *Жерді құралмен, қолмен шұқу, топырағын алу, шұңқырлау.* Қарт ақылы мақұлданды. Осы болды келісім. Күндік жерден арық *қ а з у* аз бейнет пе

ел үшін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жезқазғанда мыс қоры орасан мол, сонымен қатар мұнда, рудаларды *қ а з у*, өңдеу жұмыстарының кентехникалық және технологиялық жағдайлары да өзінің тиімділігі жағынан оншама көп кездесе бермейтіні анықталып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). 2. а у ы с. *Жоқты табу, шығару.* Сондықтан бір мақсатым өлең жазу, Оқуменен бірге іздеп, қоса *қ а з у*. Осы ойыма өткен түн серт берілді, Менде болмас бұл ойдан өмірде азу (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАЗУАР з а т. з о о л. *Австралияда тіршілік ететін, аяғы жуан, ұшпайтын күрке-тауық тәрізді ірі құс.* *Қ а з у а р л а р* мен эму құстары жұмыртқа басып, сегіз жұмадай отырады. Ашық жерде ұялайтын құстардың жұмыртқа басу мерзімі қысқа болады (Р.Әлімбаев, Құстар.).

ҚАЗУЛЫ с ы н. *Қазылып қойылған, даяр тұрған.* Нұрланды әкелді жұрт *қ а з у л ы* орға, Жерана, аша бер деп, құшағыңды (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жақсының айтқан ақылы *Қ а з у л ы* сара жолмен тең, Жаманға айтқан ақылың, Ағып кеткен селмен тең (Шал ақын, Өлеңд.). – Армысың, Ата! – Бар бол, балам, аман ба? – Жолыңыз болсын? – Жолдың несін сұрайсың, мына соқыр заманда. Қайда барса, Қорқыт көрі *қ а з у л ы* тұр адамға. Елде жүрген ескі аңызды, Естіп пе едің, қарағым? Мына біздің ғаріп жағдай еске соны салады (М.Мақатаев, Шығ.). Оқымаған ақкөңіл. Бар адамға сенесің. *Қ а з у л ы* терең орды біл, Құласа балаң өлетін (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАЗУСЫЗ с ы н. *Қазылмаған (жер).* Сенің үлесің осынау тұс, – деген ең шеткі жігіт арықтың аралығындағы *қ а з у с ы з* жерді нұсқады Дәулетке (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ҚАЗУШЫ з а т. *Бір нәрсені (жер, ор, құдық, арық, т.б.) қазатын немесе қазған адам.* Түркістан-Сібір теміржолының құрылысында жер *қ а з у ш ы* жұмысшы болдым (С.Бакбергенев, Адам.). Құдық *қ а з у ш ы* отрядтар терең скважина қазып, жеті қат қалыңнан су табады (Ғ.Сланов, Замана.). Мұнда кен *қ а з у ш ы л а р* мен металлургиялық қоныстары пайда болды (ҚазССР тарихы).

ҚАЗҰЯЛЫ: *қазұялы қамшы. Өрімі жуан қамшы.* Нәрікбайды Әліби Омыраулап барды. *Қ а з ұ я л ы қ а м ш ы* мен (Бабалар сөзі// Шора батыр).

ҚАЗ-ҮЙРЕК з а т. *Қаз және үйрек аралас құстар тобы.* Көлдеріңнен көруші едім жазда мен, *Қ а з - ү й р е к т е р* қатар жүзіп жатқанын (Ш.Мұхамеджанов, Шағала көңлім.). Кең

көшенің әр жерінде шоғыр-шоғыр болып жайылып жүрген *қаз-ұйректер* байқалады (Б.Сокпақбаев, Аяжан). Көл жағасы асыранды *қаз-ұйректен* көрінбейді (С.Сейітхазин, Хадиса).

ҚАЗША үст. *Қаз тәрізді, қаз сияқты.* Бұл кезде мойнын *қазша* созып, желдей ескен торайғыр жал-құйрығы дудырай жағаға да таяп қалған еді (С.Ғаббасов, Қыран.). Ата *қазша* алшандап келді де, сары портфелін столыма теңкитте тастады (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

Көкірегіңді қазша шулатайын ба? *Ұрып, қойып қалып, жаныңды шығарайын ба деген мағынада.* Дәрімбет жігіттің үстіне төніп: – *Көкірегіңді осы қазша шулатайын ба?* – деді (С.Қышқашев, Таң.).

Қазша таранды. *Әдеміленді, сұлуланды.* Бірде бастықтарымыздың екеуі бірдей желпініп, *қазша таранып*, мамырлай басып келе қалды («Қаз. әдеб.»).

Қазша тізілді. *Бірінің артынан бірі жүрді, тізбектелді.* Біз шөбі жапырылмаған жалғыз аяқ сүрлеумен *қазша тізіліп* келеміз (Н.Ерәлиев, Ақ қайын).

ҚАЗЫ з а т. э т н. т а м а қ. **1.** *Жылқының майлы қабырғасын етегімен қосып тұздап, ішекке тығып жасаған ұлттық тамақ.* *Қазыны*, шұжықты қалай істейді? Ішіне не салады? Неше күнде сүр болады? Қандай мүшені кейінге сақтайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл қала неғып жүрер аштан өлмей, Сар қымыз, сар *қазыны*ң жүзін көрмей?! Қысы-жазы жер үйден бір шықпайды. Әдейі қазып алып кірген көрдей (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Суы тұнық, шөбі қау, Жалғыз ғана жиен жау Бағланды жеп еті бал, Сары ала *қазы*, жая, жал, Сапырып қымыз ішкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Жылқының төстіктен төменгі майлы еті.* Соғымның *қазысы* екі елі шықты (Қаз. тілі. сөздігі). *Қазылары* үш елі Қарынды бір бектердей: Түк бітірмей ішеді, Алады һәм түк бермей (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Би қазы. *Бүйен ішекке тыққан, шұжық тәрізді жуан қазы.*

Дөңгелек [бұжбан] қазы. *Ішекке сыймағандықтан тілкем күйінде сақталған қазы.*

Кере қазы. *Семіздігі бармақ пен шынашақ арасына тең қазы.*

Қазы байлады. *Май бітті, семірді, жұнттай болды.* Ет алсын деп жылқыға қосқан торы бие екі айдың ішінде *қазы байлап* шыға келді («Лен. жас»).

Қазы мен қарта. э т н. **Қазы-қарта.** Құлы болған *қазы менен қартаның* Құлқын-дардың көмейіне бар таңым. Қызғаныштар

қызыл итін қосар деп, Өзімді-өзім етегімнен тартамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қанша ақылдың ойбай салған жазығы! Қарын менен ойдың бөлек азығы. Баламыз да Баба-мыздай баяғы Сүйеді екен *қарт менен қазыны* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарыс қазы. *Жуандығы бір қарысқа жуық, үлкен, жуан қазы.* Ол жақтың тамаша екен аспан-ны да, Тауы мен көрінбейді тастары да. *Қарыс қазы*, қой құйрық астау-астау, Турамай бүркітше асап, қарттары да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қос қазы. *Жылқының екі қабырғасынан жасалған үлкен бір қазы.* Дәметкен орамал жіберген екен, түйенің тоқпан жілігі, биенің *қос қазысымен* қайқайма табақ оған кетті (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Сүр қазы. *Әбден сақталған сүр болған қазы.* Сырттан буын бұрқыратып ас көтеріп анам кірді. *Сүр қазыны*ң иісі бірден білінді (А.Лекеров, Қырда.). *Сүр қазы* сонау жайып тастағаны, Бос емес мыс шөйнегі, тостағаны. Бекер ме, айлар өтті десем мұның, Аузына адам дәмін тоспағалы? (Х.Ергалиев, Құрманғазы).

Табалдырық қазы. *Аса қалың, айналдыруға келмеген өте семіз қазы; кей жерлерде табан қазы деп аталады.*

ҚАЗЫ² з а т. **1.** *к ө н е.* *Жүгініске келгендерге шаригат жолы бойынша үкім айтатын, әдет-ғұрыптардың дәйекті түрде орындалуын бақылайтын әкім; мұсылмандық сот.* «Әкемді осы өлтірді таспен ұрып, Кетіпті ұрған тасы миға кіріп. Осыдан кегінді ал деп *қазы* берді, Жазасын тартқызамын өстіп жүріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен өлмеймін. Менікі де өлмейді. Надан адам өлім жоғын білмейді. Өзім – патша, өзім *қазы*, өзім – би, Қандай ессіз не қылдың деп тергейді? (М.Жұмабаев, Шығ.). Жер сауырын жайлауды «Ел сауыры» дер еді «Жер кімдікі?» – дегенде, Аға сұлтан, *қазылар* Не деп жауап береді? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *а у ы с.* *Бір нәрсеге билік айтушы, төреші; қара қылды қақ жарған, әділ адам.* Көңіл – *қазы*, көз – таразы (Мақал). Біздің дауымызды шешетін *қазы* да, би де жоқ (Ғ.Сланов, Шығ.). ...Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім, *Қазысы* оның – арым мен бір-ақ Құдай (Абай, Тол. жин.). **3.** *а у ы с. жаңа.* *Спорт ойындарының төрешісі; судья, арбитр.* Айналасы 110 раундқа созылған осынау жұдырықтасудан кейін *қазылар* тобы екі жанкештіні де «тең ойын» деп тоқтатыпты («Білім және еңбек»). Сонан соң олар маған футбол бәсекесіне *қазы* болыңыз деп қиылатын («Лен. жас»).

Қазыға жүгінді. *Қазы алдына барып, арыз-*

өтінішін айтты. – Аянарым жоқ. Өтірік десең, қазыға жүгінейік («Алдар көсе»).

Қазыға салды. *Төрелікке, талқыға түсірді.* Ашуланба Абылай, Ашулансаң Абылай Көтерермін, көнермін, Көтеріп қазыға салармын (Бұқар жырау, Өлеңд.).

Қазылар алқасы. <франц. jury> Жарыс, көрме, конкурстарда сыйлықтар мен марапаттауларды белгілеу үшін арнайы шешім шығаруға тағайындалған мамандар тобы.

ҚАЗЫ³ зат. жерг. Қауынның тәтті жері, ішкі жағы. Діңкенің қазысын жейміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЗЫ⁴ зат. діни. **1.** Жаулап алушы. **2.** Ескі газуатшы (ислам діні үшін күресуші, соғысушы), соғыстан өздерінің ерлігін көрсете алғандарға берілетін құрметті атақ. **3.** ауыс. Әділетті соғыс қаһарманы, жауынгер. Жаумен соғысқа: «өлтірсең – қазымыз, өлсең – шейітпіз!» дейтін қазақтың ескіден қалған сөздері бар (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). «Қалима жұртына қарсы шығуға болмайды, не қылса да жерде өлу керек, өлсең шейітсің, өлтірсең қазысың», – деп елге уағыздау айтып, азан шақыратын Зұлжалал қажы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЗЫҚ з а т. **1.** Жерге қағып, жіп, арқан т.б. байлауға арналған ұшы үшкір, кішірек келген ағаш я темір. Шалыңның екі көзі жайнап жатыр, Кеудемде нәпсі шіркін қайнап жатыр, Байлаулы арқаным жоқ, қазығым жоқ. Қайтейін, көрілік шіркін байлап жатыр (Шал ақын, Өлеңд.). Жел әлпетінен сексенген Хамза да киіз үйдің іргесіне қазық қағып, мықтап бекіте бастады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қаракер оскырынып қазықты екі-үш айналып шықты (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдыз.). **2.** э т н. Қазақ дүниетанымындағы әлемдік ағаш, әлемдік тау бейнелерімен мазмұндас ғарыштық байланыстың символы. **3.** ауыс. Отбасы негізі, сүйеніш. Қазығы Қалекен болған үбірлі-шүбірлі, өсіп-өнген бұл семьяның мол дархандығына қызыға қарамайтын жан бұл ауыл-аймақта, сірә, сирек те шығар («Лен. жас»). Үйір ғой көлеңкеден шуаққа жұрт, Бір күні қайрат қайтып, қуат қажып, Шаң жұқпас шашына сан тұлпардың Бәрінің жығылары – бір-ақ қазық (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **4.** ауыс. Тоқтау, тірек. Апталап-айлап таңдайын мейлі тасбауыр шөлдер құрғатсын, Қазығын таппай тоқтамайды екен мәңгілік тіпті күн батсын. Туған жер төсін аңсаумен өткен – бауыр дүние, Сен маған осынау ақ жүрегіңмен қымбатсың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тілімде әдебиет, жаныма азық, Әм болардай көңілге наным –

қазық. Терең ойлар, дүниеге қарастар бар, Көнекей, сынап, байқап тапшы жазық. Қарашы, міне, қандай пікірлер бар (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Инабат – ердің азығы, Бақыт пенен дәулеттің, Ұстайтұғын қазығы. Дүния жолы жеңіл-ді, Ақиретте ондайдың Артық болар жазығы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Алтын қазық. Айналасынан ұзап кете алмас тұрақ; мықты тірек. Хатыңды алдым, жаным анам, Өз қолыңмен жазыпсың. Алыстағы жүрген маған, Өзің алтың қазық-сың (Т.Молдағалиев, Хаттар.). Кеш мені, көп қажытсам бейнет беріп, Сабырмен соның бәрін сен өткеріп, Қозғалмас алтың қазық секілденіп, Тұрасың көз алдымда бөлектеніп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сен маған сондай сезім берген жастан, Арасын шарлағанда жер мен аспан, Көзіме көрінесің, алтың қазық Байлаған құлын күннен қозғалтпастан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ат қазық. Ат байлайтын мама ағаш. Қолына көйлектің жеңі, шалбардың балағы сықылды ескі-құсқы шүберектер түссе, жалма-жан ат қазыққа жүгіреді: бойы жеткен жеріне шейін аттың терін сүртеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Осы кезде үй сыртындауы ат қазық жақтан: – Әй, Жүніс! – деген өктем дауыс шықты (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Жел қазық. Жел арқанды байлау үшін, үйдің сыртынан желдің тұратын ыңғайына қарай қағылатын қазық.

Жерге [қара жерге] қазық қып қақты. Көзін құртты, жойды. Қас жауынды Ел алдында жазықты Жерге қағып Жіберіпсің қазық қып (О.Сүлейменов, Атамекен). – Тап қозыны, – деп ақырды маған бәйбіше. – Таппасаң қара жерге қазық қылып қағып жіберемін (Ж.Тілеков, От кешу). Ыспандиярдың кезінде болса, Қосыбайдың өзі-ақ Мақтапбергенді қазық қып қарағар еді қара жерге (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

Қазығына айналған аттай. Айналшықтап бір жерге бірнеше рет қайта соғу. – Бірақ қазы-ғына айналған аттай суыт жүрісті Мәмбет оқта-текте осы атақты адамға «сәлем» беріп өтер (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Қазығына қара айналдырды. Мал бітірді. Құдай құрамаған соң, қол жайып сұрап, қазы-ғыңа қара айналдырамы дейсің бе? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қазық аяқ. а) Тіп-тік, түп-түзу аяқ. – А, мына сияқты құду бел, қазық аяқ қыз Қазаннан келмесе, Теке мен Жымпитыдан шыға қоймас, – деді ол (Х.Есенжанов, Тар кезең).

– *Қазық аяқ*, қарға тұмсық, ши бұтым-ай, сенен аяғанды анау жатқан көк төбет жесін, жоқ қой, тойғызар едім (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).
 ө) с ө й л. *Сұлу көріну үшін аяғына биік өкше туфли киген бикеш*. – Сұлулықтың бәрін қаланың қ а з ы қ а я ғ ы н а бергеніміз жетер. Таныс болсаң, таласып көр бізбен (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

Қазық бас. *Желке тұсы жоқ, шығыңқы емес, басы қақиған (адам)*. Қанша мойындамайын десе де, қ а з ы қ б а с т ы ң бригадасының қимылы шапшаң да, істері өнімді (С.Сматаев, Алау). Жазатайым ол балалармен ойнауға шыкса, оны ешкім қатарына алмай, «Қ а з ы қ б а с түсіп келе жатыр» деп келемеждеп тастап кететін («Қаз. әдеб.»).

Қазық болды. а) *Елге сүйеніш, таяныш болды. Қазық боп жұртқа, Қорған боп сыртқа, кім ойлайды намысты?! (А.Байтұрсынов, Шығ.)*. – Бұл қыстан жападан-жалғыз суырылып шыққанда, бір өзім бүкіл елге қ а з ы қ б о л а м ы н деп ойлай ма екен (Ө.Ахметов, Алда. күн.). ө) *Бір нәрсеге негіз болды, тірек болды*. Тіл-тілде жасалатын сөздіктердің бір түрі екі тілді сөздіктер. Біздің тілімізде бұл сөздікке орыс тілі қ а з ы қ б о л д ы (Қазіргі қаз. тілі). Бұл тақырып ақынды үнемі тебіrentкен, оның арман-мүддесіне қ а з ы қ б о л ғ а н тақырып («Қаз. әдеб.»).

Қазық болу. *Сүйеніш, таяныш болу*. Онымен құрдас біздің Текебай ел-жұртқа қ а з ы қ б о л у түгіл, өз басын зорға алып жүр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қазық жұтқандай болды. *Илікпеді, тік тұрды*. – Келші бері, құшақташы былай... Сен, Бәсер, қ а з ы қ ж ы т қ а н д а й б о л м а й иліксенші азырақ (С.Сматаев, Алау).

Қазық қағып, көлеңкесіне бұзау байлады. *Құн көрсетпеді, аяқ-қолын жұмыспен байлап, еркіне жібермеді деген мағынада айтылады*.

Қазық қаққандай. *Қазық қағып жатқандағыдай дыбыс шығару*. Зіркілдеген дөңгелек Жерге қ а з ы қ қ а қ қ а н д а й (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қазық қақты. *Болашақ қаланың, не селоның, үйдің орнына ең алғаш рет белгі салды*. Содан қайтар жолда, екі өзеннің құйылысына болашақ қаланың алғашқы қ а з ы ғ ы н қ а қ қ а н (Ж.Исмағұлов, Адам.). Омаров басқалармен бірге ТЭЦ-тің алғашқы қ а з ы қ т а р ы н қ а қ т ы (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Орыс шаруалары қалаған жерлеріне қ а з ы қ қ а ғ ы н қоныстануда (М.Шоқай, Шығ.).

Қазыққа сүрінгендей болып. *Жолындағы*

көзге көрінбейтін, бірақ үлкен кедергілерді байқамай. Тұрмыс ғылымын жақсы білгеннің ісі ұсақ істерге айналып, ұлы істерді де ұмытып кетпеу, ұсақ істерді ұсақсынып, қатарға алмай, қ а з ы қ қ а с ү р і н г е н д е й б о л ы п құлап та жатпау (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қаққан қазық. б е й н. *Өзгермейтін, тұрақты*. Бермеген тым болмаса жейтін азық, Мен болдым шөп түбіне қ а қ қ а н қ а з ы қ. ішімнен ой, сыртымнан суық сорды, Жататын заман қайда бауыр жазып (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Түп [түпкі] қазық. а) *Әркімнің қайта айналып соғар, кете алмас, қимас жері*. Тұйық менің дүниенің қай бұрышына кетсем де, қайта айналып табатын алтын ұям. Былқ етпес т ү п қ а з ы ғ ы м (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Бәріміздің де тоқтайтын т ү п қ а з ы ғ ы м ы з, аса алмайтын асуымыз сол (С.Талжанов, Ұлдай.). ө) *Бір нәрсенің негізі, түп-төркіні*. – Жә, күні бойы өңгімемнің т ү п қ а з ы ғ ы өткенге өкініш айту екен деп ойлап қалма («Білім және еңбек»). Меніңше, беделдің т ү п к і қ а з ы ғ ы – еңбек (Б.Далабаев, Табыс.). Сонымен отырған үйдің т ү п қ а з ы ғ ы – осы Дөмежанның өзі (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚАЗЫ-ҚАРТА з а т. э т н. т а м а қ. *Жылқының қадірлі саналатын қазысы мен қартасы. Қ а з ы-қ а р т а*, жал, жая жасап Еңлік Бір табак ет алдына қойды апарып (Шәкәрім, Еңлік-Кебек). Қобызын Асан ақын шертіп алып, Қымызға қ а з ы-қ а р - т а бөртіп алып, Ордаға өрен жүйрік тура тартты Ақжелек, Көкжелекті ертіп алып. Үшеуі хан аулына жүрген кезде Аяңдап көшті тартты барша халық (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАЗЫҚБАС: *қазықбас ер. Алдыңғы қасы (басы) қақиған, қазмойын ер*. Ердің қазақ ері, қоқан ері, құранды ер, ашамай ер, қ а з ы қ б а с е р, орыс ері деп аталатын түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЗЫҚБАУ з а т. э т н. *Жіпті бір нәрсеге екі рет орап барып, қиатарын бекітетін байлау әдісі*. Қазақ халқының арасында арқан-жіптерді байлаудың: күрмеу, қ а з ы қ б а у, шие, көтерме, ілмек, тиектеп байлау деген сияқты түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қазықбау шалып байлады. *Жіпті, шылбырды т.б. қазықбау әдісімен (орап, шалып) байлады*. Орта бойлы, дембелше жігіт атын арбаның доңғалағына қ а з ы қ б а у ш а л ы п б а й л а д ы да, ауыз үйдің терезесінен келіп тықылдатты (З.Ақышев, Ақбел.). Бұзауды басжіптің бір ұшымен мойнынан күрмеп, екінші ұшымен

қазыққа қазықбау шалып байлайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАЗЫҚБАУЛА= е т. Қазықбау шалып байлау. Желінің екі басын қазықбаулап байлайды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Қыл арқанмен қазықбаулап тастаған төрт аяғын жанталаса серіп, басын соғып, қатты қиналды («Жалын»). Нән бөркімен мильғын жаба киген, Бір ғаламат қарт көрдім жабағы үйден. Серіппесін серт ұстап, қазықбаулап, Солқылдаған жас талдан садақ иген (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЗЫҚБАУЛАН= е т. Қазықбау шалынып байлану. Содан болар, қос бұрынғысындай қазықбаулап, мықты боп тігіліпті («Білім және еңбек»).

ҚАЗЫҚБАУЛАНУ Қазықбаулан етістігінің қимыл атауы.

ҚАЗЫҚБАУЛАУ Қазықбаула етістігінің қимыл атауы; қазықбау шалып байлау.

ҚАЗЫҚБАУШАЛА= е т. с ө й л. Қазықбау шалып байлау. Оңашалау тұрған бір түп тобылғыға шылбырды қазықбаушалай салып, үйге қарай бет алды (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚАЗЫҚБАУШАЛАУ Қазықбаушала етістігінің қимыл атауы.

ҚАЗЫҚСЫЗ с ы н. Қазық қақпай-ақ, қазықтың қатысыңсыз. Қирады кей үй жазықты, жазықсыз, Орнады сан баспана сәнденген; Бейне шатыр қаққан қазықсыз, Бейне піл өскен көнненен (Т.Әлімқұлов, Бозжорға).

ҚАЗЫҚСЫЗДЫҚ з а т. Қазықтың жоқтығы, қазық болмағандық.

ҚАЗЫҚТА= е т. с ө й л. 1. Қазық қағу, малды арқандап, жерге қазық қағып байлау. Шаңыраққа баспа асатын, көлеңке ұзарғанда іргесін түретін, ботасын қазықтайтын, суын өкелетін сол (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). 2. Ұшып кетпес үшін қазықтың көмегімен арлы-берлі арқан жүргізіп бастыру, қымтау. Түнде дауыл болатынын ескертсін. Үйлерін қазықтап арқанмен бастырсын (Н.Баяндин, Құм асты.). Жан-жақтан басып оны егер, Қазықтап таңып қоймаса, Қаңбақтай қағып жөнелер, Тентек жел шындап ойнаса (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚАЗЫҚТАЙ с ы н. Түп-тұзу, тіп-тік, қақиған. Мойның алтын таяқтай, Қамыстай екі құлағың, төрт аяғың қазықтай (Батырлар жыры). Қазықтай аяғын қаздаңдата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Жерге [қара жерге] қазықтай қақты [қадады]. Жанын көзіне көрсетті, сазайын

тартқызды. Төтесінен сіңіріп Қазықтай жерге қағайын; Құдай берсе Назымды, Қалаға барып алайын (Батырлар жыры). Сыртыңнан сені бағармын, Қазықтай жерге қағармын. Талай-талай мінің бар, іздеп жүріп табармын (Айтыс). Қазықтай жерге қадады Дұшпанын деген «сені ме!» Тізе қосып теңесті Тепкісі тең теңіне (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жаңа келген бастықтың алдында бүгін колхозшылар қоймашы мен бухгалтерді қара жерге қазықтай қағыпты ғой (Д.Қасенов, Ауыл.).

Қазықтай [қаққан қазықтай] қадалды. Тікесінен-тік тұсті, шаншылды. Адам түгіл ат тайғанақтап өрең жүретін сазға оның аяғы қазықтай қадалып, аса нық тиеді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Келсап бұрынғыдай тайғанақтамай, қақан қазықтай қадалып жатыр келі түпке (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

Қазықтай [қаққан қазықтай] қатты. Тікесінен-тік тұрды; қыбыр етпеді, қозғалмады. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяндап өте берді (Ғ.Мүсірепов, Кездесіп. кет.). Ақық қатал молданың алдында қазықтай қатып, қыбыр етпей отыратын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Ашамай үстінде қаққан қазықтай қатып қалған қунақ шал бұл үнді бассыз құр денесімен ғана тындап отырған төрізді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Қаққан қазықтай. Тіп-тік, түп-тұзу. Қарауыл төбенің басындағы шолғыншы тап-жылар емес, қаққан қазықтай серейіп әлі тұр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мен қаққан қазықтай сілейіп тұрмын. Сенерімді де, сенбесімді де білмеймін (И.Жақанов, Қайта орал.). Не қыларын, не болғанын білмеген ол қаққан қазықтай бір орнынан тырп еткен жоқ (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ҚАЗЫҚТАУ Қазықта етістігінің қимыл атауы; қазық қағу.

ҚАЗЫҚТАУЛЫ с ы н. Қазыққа байланған, мықтап бекітілген. Таң ағара Тұтқышқа еріп шөккен түйелерге барса, Жыланбасы [түйе] қазықтаулы жатыр екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ілгері жақтан өзен жиегіне қазықтаулы кемелер қарауытты (Ә.Сараев, Тосқауыл.).

ҚАЗЫҚТЫҚ с ы н. Қазық боларлық, қазыққа жарарлық. ≈ Қазықтық ағаш.

ҚАЗЫҚҰРТ з а т. ө с. <лат. filago> Биіктігі 45–50 см, сабағы тік, ақишыл не сұр тұсті, бір

жылдық шөптесін өсімдік. Қазықұрттың жапырақтары кезекті орналасқан, бүтін жиекті, пішіні қандауыр тәрізді. Ұсақ гүлдері себет гүл шоғына топтасқан. Апрель-майда гүлдейді (ҚСЭ). Түйнек тамырлы өсімдіктерге – георгина, қазықұрт, турнепс, бағат, тағы осы сияқтылар жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚАЗЫҚША¹ з а т. *Кішкене қазық*. – Бәлкім, бұл болат қазықшаның қазак даласына Стамбулдан яки Дамаскиден келгені де рас шығар (М.Қаратаев, Далада.). Бұл қармақтың бауы сапқа емес, жиекке қағылған қазықшаға байланады (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Сондықтан өсімнің бірінші кезеңі аяқталған шақта негізгі бұтақтарды алғаш рет төмен қарай бүгіп, теректер мен қазықшаларға байлау керек (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

ҚАЗЫҚША² ү с т. *Қазық тәрізді, қазық сияқты*. Оның артынан корабль де қазықша жерге сіңіп, жоқ болды (Ш.Әбдіраманов, Көрінбес.). – Кейін дейсің-ау, Шәке. Қайтейін, сол кейінінде қайың қазықша бойлайтын факті табылса десеңші! (Ф.Қабышев, Мінездеме).

Жерге қазықша қақты. *Көзін жойды, құртты, жоқ етті*. – Мен сені қазықша қағып жіберем жерге (З.Шашкин, Тоқап Бокин).

Қазықша қаздितты. *Аяғын түп-түзу, тіптіке етіп ұстады*. Аяғын қазықша қаздитты, оқалы бешпент киген қуыршақ секілді ойын басқарушы ортаға шығып, бүгінгі ойынның жобасын жариялады (І.Жансүгіров, Шығ.жин.).

Қаққан қазықша. *Тіп-тік, түп-түзу*. Үй ішінде қаққан қазықша тапжылмастан отыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.жин.). Полковник бір өкшесімен шұғыл бұрылды да шығып кетті. Мен сол орнымда қаққан қазықша тұрып қалдым (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік). Оның қаққан қазықша тіп-тік отырысы, өткір кара көзі Қаншайымға жұмбақ тәрізді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ҚАЗЫЛ= е т. **1.** *Шұңқыр жасалу, ойылу, топырағы алынып, қопарылу*. Салды жау соңғы күшін де, Бәрібір – келер жоқ көмек. Қазылған ордың ішінде Басталды шайқас бетпе-бет (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қатының тіл алмаса бажылдаған – Кіргенің күнде көрге қазылмаған. Садақа апта сайын таратпасаң, Бір дертке тап болғаның жазылмаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жігіттің алған жары жаман болса, Қаншық иттей тақымдар көпір деген. Ата-бабаң үлгісі Қазылған қара жолмен тең, Ағайының көп болса Ұлы әскер қолмен тең (Шал ақын, Өлеңд.).

2. Канал жасалу. Сол кезде-ақ екі өзеннің еңтімді жақын келген жерінен Сурат каналы қазылып, жер суарылды (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

3. Қазба байлықтар табылу. Жанассаң жанда жаз қалар, Жарқырай түскен жарықтар, Қазылмай жатқан қазбалар, Жазылмай жатқан тарихтар (Т.Лайбергенов, Мен саған.). **4.** а у ы с. *Сарылу, таусылу, шарасы таусылу*. – Әлі де ақауы бар. Кімді алдаймыз? Өзімізді-өзіміз бе? – деп қазыла сойледі (З.Иманбаев, Айналайын.). Оның даусы қатты шығып, зіл тастап, қазылып айтты (Д.Әбілев, Арман.). Жапа-жалғыз қазылып, ойлағанмен ақыл таппаған соң оның көңілі жабығып, енжар тартты (А.Жақсыбаев, Қайырлы.).

ҚАЗЫЛАП¹ ү с т. с ө й л. *Қазы жасап, қазы істеп*. Семіз жылқы болса неге соймасқа, қазылап, шұжықтап, жаялап неге баптамасқа (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ҚАЗЫЛАП² ү с т. *Өлшеп, мөлшерлеп, шамалап*. Өңірден ұзақ ол жүрген Санасаң ауыл алғанын. Қазылап күнде көңілмен, Теңер ең тауға салмағын (Ғ.Орманов, Үлес).

ҚАЗЫЛУ *Қазыл етістігінің қимыл атауы*. Бірақ каналдың қазылу қарқынынан біздің қаламгерлеріміздің қарқыны калып қойып отыр (С.Мәуленов, Жер нәрі). Әрбір шахталар мен мекемелерге қазылуға тиіс участоктар бөлініп берілді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ҚАЗЫЛЫ с ы н. *Семіз, қонды, қазысы қалың*. Сұлы жеп жүрген жылқы қазылы болады, қазылы жылқы алысқа шаба алмай, біраздан кейін еңтігін қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАЗЫЛЫҚ¹ з а т. **1.** *Қазы болушылық, қазы міндетін атқарушылық*. – Бөке, сен қазылыққа жүрші (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Жолшора, өзің өкең Анай, параны бұрып беріп, желдің талай... Қазылықпен дүниеде жедің пара, Бұл сөзді сен айтсаң қалай-қалай (Шөже ақын, Айтыс.). Сотқа мүше болуға қазылық ғылымын білу керек («Абай»). **2.** *Билік, төрелік*. Екі түрлі аударманы таразыға тартып, қазылық айтуды оқырман қауымның сыбағасына қалдырғанды лайық көреміз (М.Әлімбаев, Қалам.). – Әйткенмен шағым иесі сіздердің шешімдеріңізге риза емес. Демек, әділ қазылық болмауы да (Қ.Ахметбеков, Ақдала). Бақыр көңілім жай болмас Ақсақалдық қылмасам. Тілегім қабыл бола ма Әділетпен тұрмасам. Қариялығым қайда бар Қазылық іс құрмасам (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қазылық етті [жасады]. *Төрелік жасады*. Не көрмеді, ненің дәмін татпады осынша өмірінде, уақыт қана әділ қазылық етер бұған («Лен.

жас»). Талай ірі жарыстарда қазылық еткен төрешілер Сәуленің соңғы күнгі өнерін өте жоғары бағалады («Спорт»). Ол Москва, Ленинград, Киев қалаларында өткен жарыстарда қара қылды қақ жарып, қазылық жасады (Р.Тәшімбаев, Топжарған.).

ҚАЗЫЛЫҚ² з а т. э т н. Жылқының қабырғасы мен қабырға майы; қазы боларлық жері. Қос білекті сыбанып жіберіп, теңкиіп жатқан тайдың мол етін боршалап, жәукемдей бастады. Оң қолын қазылығымен қоса сырғытып тіліп кеп Әбунәсірдің алдына қойды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚАЗЫМЫР¹ з а т. ж е р г. Темір көсесудің ишын үшкірлеу болып істелген түрі. Қазымыр далада қалып жоғалмасын (Диал. сөзд.).

ҚАЗЫМЫР² с ы н. жағымсыз. Не болса соны айтып, жөнсіз қазбалайтын, көп сөйлейтін, мазасыз (адам). Түксиген өзі суық, сөзі суық, Келерлік бір жері жанға жуық. Өзі антұрған, қазымыр қатын сорлы, Екі өмірдің лайлап суын тұнық (Абай, Тол.жин.). Әлде менің мандайымның соры бар, Әлде бүкіл әйелдердің ойы тар. Әлде өзің жан жақпайтын қазымыр, Қам көңілім қашан менің толығар?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өсетін елдің қарты қазына болар, өспейтін елдің қарты қазымыр болар (Макал.).

ҚАЗЫМЫРЛА= е т. Мазалап көп сөйлеу, не болса соны айтып қазбалау. Бірақ ол әкеммен жолдас болған жайын сөз етпеді. Мен де қазымырлап сұрағаным жоқ (С.Бегалин, Замана.). Айнығыш ер тартса салқын, Бал сұрасаң береді у. Қазымырлап сөздің артын, Қасиеттен бетті жу (Абай, Шығ.). Қазымырлап қай-қайдағыны айта берген соң, менің көмулі ашуым көрден түрегелгендей болды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.).

ҚАЗЫМЫРЛАН= е т. Мазаны алу, не болса соны айту, сұрау, ескерту. – Иә, Есенжол, солай, қарындасың ер жетті, енді ол өз жөнін өзі біледі. Сен қазымырлананананы-мынаны сұрай берме (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Осы күнгі шалдар біртүрлі қызық, әрі барған сайын жұмбақтанып, барған сайын қазымырлананан барады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАЗЫМЫРЛАУ¹ Қазымырлан етістігінің қимыл атауы. – Балаға «ананы істе, мынаны істе» деп қазымырланудың қажеті не? – деушілер де табылады («Қазақст. мект.»).

ҚАЗЫМЫРЛАУ¹ с ы н. Аздап қазымыр, мазасыз. Шешем бұрын да «әрі отыр, бері отыры» көп қазымырлау адам болатын (З.Иманбаев, Солма. гүл). Қатыгез, қазымырлау завучтың тіміскілей жүріп, осындай хаттарды тауып алып жүргенін талай көрген (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚАЗЫМЫРЛАУ² Қазымырла етістігінің қимыл атауы.

ҚАЗЫМЫРЛЫҚ з а т. Қазымыр болушылық, қазып, қазбалап көп сөйлеушілік; мазасыздық. Әдебиеттегі келеңсіз сарындар мен ағымдар, жағымсыз құбылыстар туралы ой толғағанмен, нақты авторлар мен шығармалардың қотырын қасымауға тырыстым. Өмірде ненің жаман екенін білсек те жеткілікті, кімнің жаман екенін қазбалау – қазымырлық (М.Кемел, Сөз – күдірет). – Осы қазымырлығың ғой, бізге көмекші шопан құтайып көрмегені (З.Жәкенов, Таң самалы). Бөлегенов мына мастердің қазымырлығына шамданыңқырап қалды («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗЫМЫРША ү с т. Қазымыр адам тәрізді, қазымыр сияқты. – Армысың, ақын құрбы Мәдинашым, Әйтеуір, мені көрсен қағынасың! Білгенге апам тойы – өзім тойым, Қазбалап қазымырша неғыласың! (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.).

ҚАЗЫН= е т. Іздену. – Ал мен қанша қазын-самда, өз бойымнан ондай қасиеттерді ұшырата алмадым (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚАЗЫНА¹ [ар. خزينة] з а т. 1. Дүние-мүлік, жиһаз; бағалы заттар (алтын, күміс, т.б.); материалдық байлық. Қорасына бір байдың түнде кірді ұрылар, Қазынасы қайда сол байдың, Аңдығыш білгіш құрғырлар (Абай, Тол. жин.). Көп азаппен Райхан патша өледі, Жәмбілбелге Сұлтан қайтып келеді. Райханның қазынасы көп екен, Алып келіп Бозұланға береді (Көрұғлы). 2. Жер қойнауындағы қазба байлық; кен, руда. Ұл-кыздарымыз оқыды, жетілді. Ата-бабасының мекенін зерттеп, оның қойнауындағы бай қазынаны өз халқының игілігіне жаратуда (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Өйткені шөл мен құм қаншама жерді, ондағы қаншама қазына, байлықты адам игілігіне бермей, тас бауыр болып жатыр десеңізші (Ә.Жәмішев, Армысың.). Қаншада деп сұрама таудың жасын, Одан гөрі іздеп тап қазынасын, Сонда таудың даңқы да өрлеп көкке, Сен де тау боп тарихқа жазыласың (Ә.Есмырзаев, Дала.). 3. Мәдениет, әдебиет ескерткіштері, асыл мұра; рухани байлық. Өнерпаз – ел адамы. Оның әні – ел байлығы, көпшілік қазынасы (О.Бодықов, Бұлбұл). Мына жақтың басы жерге соғылды, Ал ана жақ, солаң етті соғұрлы. Бар байлықтан бәсі басым қазынам, Бетінді әкел, әкелші әппақ қолынды, Сүйейін... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Домбырамда ұстазымның әні бар, Ақ бұлақтай аңқылдаған жаны бар. Ақ домбыра – менің алтын қазынам, Керек десең, дүниемнің

бәрін ал, Домбырамды сыйламаймын ешкімге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Туған халқымыз сан ғасырлар бойы өзінің рухани *қазынасын*, ұлттың мәдениетін, әндері мен күйлерін, аңыздары мен дастандарын, он саусағынан өнер тамған іскер шеберлерінің асыл туындыларын көздің қарашығындай сақтап келеді (Ш.Сариев, Арайлы.). **4. а у ы с.** *Ешқандай нәрсеге айырбасталмайтын, қимас зат, сезім.* Біраз бақыт сыйлап еді жомарт күн, Жаным, төнім жабырқаудан тағы азды. Ең ғажайып *қазынамды* жоғалттым, Сенің күлкің бейнеленген қағазды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сағынып деген – молшылық *қазына*, бола да берер артық-кем, Ал нағыз асқақ сағыныштарда араның балы бар тіптен. Мен мынау ыстық жүрегімменен қара тасты да сағынам, Қаланып қалса төртгіппен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5. а у ы с.** *Іштегі сезім, талант, өнер.* Сенемін, еңбек қылсам, бақыт жақын, Келер жаз атақты алам деген «ақын». Жүректің *қазынасы* тазартылса, Пайдасын көрер әлі-ақ ертең халқым (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАЗЫНА² з а т. с ө й л. *Өкімет, мемлекет, қоғам.* Тұратын қыс-жаз үй керек. Бұлар өз алдына шығын. Бұл шығындарға *қазына*, мемлекет кіріседі деп адасуға болмайды («Қазақ»). *Қазына* берген ақшаны қалтаға сап, Елге міндеп кеңесшіл пысықайлар (Шәкәрім, Шығ.). *Қазынаның* малына қас қылмай-ақ, Оқ тие ме өкпеңнен жүрсең тегі (Шашубай, Өлеңд.). Қалаға *қазынаның* алымын салуға барып, ақынның қайтып келе жатқан беті (М.Әуезов, Тол. жин.).

Қазынаға түсірді. *Мемлекет мүлкіне айналдырды, өкіметке өткізді.* – Саған берер дейсің бе, *қазынаға түсіретін* шығар, – деді біреуі (Б.Майлин, Шығ.).

Қазына жері. сөйл. *Мемлекет жері. Қазына жері* бишара мұжыққа берілуші еді бұрынғы закон арқылы (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ҚАЗЫНА³ з а т. д і н и. *Құдірет.* Басың жас, құдайдың *қазынасы* кең ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Жылама, Алла сақтар, жазылармын, *қазынасы* кең бір сағатын жіберер, – деп өзін, өзінен де Жамалдың көңілін жұбаушы еді (М.Дулатов, Шығ.). Құдайдың «төнім махфи» *қазынасы* бар, астында ағып жатқан дария Нілдің (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАЗЫНАДАЙ с ы н. *Қадірлі, қымбат заттай, байлықтай.* Оның айқын әрбір сөзін азаппен тапқан асыл *қазынадай*, бір түйірін жерге түсірмей қағып алуға тырысатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ақын-жазушылар тіл мамандарынан гөрі ана тілінің

арғы-бергі ұңғыл-шұңғылын қапасыз білуі тиіс, қалтарыстағы тығулы *қазынадай* тың құпияларын таба білуі парыз (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Тек алғысқа тойдырған қанағатын, Қанағатпен суарған баран атын, *Қазынадай* қастерлі қара шалдың, Бүкіл ауыл көп көрді шапағатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЗЫНАҚ з а т. ж е р г. *Ойма, қобы.* ≈ Пышақтың *қазынағы*.

ҚАЗЫНАЛЫ с ы н. *Қазынасы мол; дәулетті.* Ол күні балалары оған дәл бір *қазыналы* бай шаһарды шауып келген батырдай қызықтап қарайтын (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Саифтың ордасы да *қазыналы* Олжа алтын айдап алған аз ба малы? Осынау Әміршінің аздан бері, Қабағы әлде неге жазылмады (Қ.Бекхожин, Әппақ.). *Қазыналы* Қаратау Байлық кені екенсің. Сен де біздің бір отау, Сен де біздің мекенсің (Х.Талғаров, Қанатты.).

ҚАЗЫНАЛЫҚ с ы н. *Мемлекет қарамағындағы, өкіметке қарасты; қоғамдық.* Пайдасы болмайтындығы – көшпелі халықтың пайдаланып отырған жері өзінікі болмай, әман *қазыналық* болып, хисап етіледі, мынау артық деген жер әман қазына пайдасына алына береді («Айқап»). Ақшаның стансасындағы жаңа салынған *қазыналық* мектепті өртеп жіберді (М.Дулатұлы, Шығ.). Бұл *қазыналық* міндеттеме бойынша табысты төлеу жыл сайын купонмен немесе міндеттемені өтеу кезінде проценттерді номиналға жыл сайынғы төлемсіз есептеу жолымен жүргізіледі (Б.Жүнісов, Нарық. э к о н. негіз.).

ҚАЗЫНА-МҰРА з а т. *Тарихи, мәдени маңызы бар мұралар.* Моңғол жеріндегі тарихи ескерткіштерді, қытай еліндегі сансыз мәдени һәм жазба жәдігерліктерді айтпағанның өзінде, өзіміз үш ғасырға жуық боданы болған Ресейдегі сан мыңдаған *қазына-мұраларымыздың* соңына шырақ алып түсіп, неге түгелдеп тізімдемеске? («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗЫНА-МҮЛК з а т. *Асыл зат, жиһаз.* – Жок, Қарабай көпес, ол *қазына-мүлкі* сенікі емес, халықтікі (Д.Әбілев, Арман.). Шашайын *қазына-мүлкімді*, ішіме салып жалынды. Қарағым, сені көрген соң, Көңілдің кірі арылды (Батырлар жыры).

ҚАЗЫНАСЫЗ с ы н. *Қымбат бұйымдары, асыл заттары жоқ; қазба байлық кездеспейтін.* Даланың бар тілін біледі, Әр тасын аймалай сүйеді. Кездессе *қазынасыз* қия-өрлер Дір етіп қалады жүрегі (Қ.Мүсірепов, Раушан.).

ҚАЗЫНАУЫР з а т. ж е р г. *Оймауыр (қазына шығарғыш сайман).*

ҚАЗЫНАШЫ з а т. Қазына байлығын сақтайтын адам; қазына ұстаушы. Патша қ а з ы н а ш ы ғ а бұйырып, он мың алтын мен құрметті қонаққа берілетін киім бергізеді (Мың бір түн). Сонда біреу қазынаға барып келді, Қазынадан хабарды алып келді. – Қ а з ы н а ш ы бағып тұр қазынасын, Алтын-күміс толы, – деп хабар берді (Ғашық-наме). Жұмабек – қажының қ а з ы н а ш ы с ы іспетті адам (Б.Нұржекеев, Шығ.).

ҚАЗЫНАШЫЛЫҚ з а т. Мемлекеттің материалдық байлығын басқаратын мекеме. Оның қарауына қ а з ы н а ш ы л ы қ саясатын айқындау мәселесі де кіреді («Егемен Қазақстан»). Қала әкімшілігі [...] «Астана-басжоба» қ а з ы н а ш ы л ы қ басқармасының мамандары бірлесіп жасаған қала бойынша жеңіл рельефті жүретін бағыттар жобасы таяу арада Үкімет қарауына ұсынылмақ («Айқын»).

ҚАЗЫНДЫ¹ з а т. Қазылған жер. Осы қ а з ы н д ы н ы ң ішінде екеуі ерекше көзге түсерліктей үлкен еді. (Естімеген елде көп). – Мынау төмпешіктер біздің сол кездегі үйіміздің орны, – дейді Дәулет арық жағасындағы қ а з ы н д ы л а р д ы көрсетіп (Ә.Жәмішев, Армысың.). Су перделері былайша жасалады. Карьердің айналасына депрессия радиусынан сәл қашықтау жерден сужұтқыш қ а з ы н д ы л а р (әдетте скважиналар) жасайды (Т.Қалыбеков, Экология.). Осы ғылымның арқасында түрлі кендердің, мұнайдың, көмірдің т.б. пайдалы қ а з ы н д ы л а р д ы ң кең қорлары ашылып отыр (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚАЗЫНДЫ² с ы н. Қазылған, қазылып тасталған. Әділбеккеңадымдап барып қазынды топырақтың үстіне шығады да, оққа кеудесін тосады (М.Тиесов, Әділбек Майкотов). Ол қ а з ы н д ы топырақты сыртқа шығаратын емен күбі шелек пе, әлде сырттан домалап кеткен кесек пе, қашан қасына жетіп, қолымен ұстағанша сенбеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Жағалап жүріп қарады. Бір қ а з ы н д ы шұқырды Сегізбайдай ағаның Үстінен шығып қалады (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

ҚАЗЫНУ Қазын етістігінің қимыл атауы. 1. Қазуды әрі қарай жалғастыру, тәптіштеп сұрау. Ақ шашты ана бұдан өзге тіл қатпай тағы да қ а з ы н у ғ а кірісті (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). 2. а у ы с. Іздену, көп оқу. Ғұмырлы шығарма қ а з ы н у д ы тілесе, сол шығарманы ұғыну һәм ұғындыру үшін де қ а з ы н у қажет («Қаз. әдеб.»).

ҚАЗЫС = е т. Қазу жұмысын бірлесе атқару. Шопандарға жолыққан сайын алдымен құдығын

қ а з ы с ы н, қойын суарысып болып барып басқа жайға көшеді (Ө.Қанахин, Жүрек.). Мен апамның еңбегін, Қайратынан көргенмін. Қызылшасын қ а з ы с ы н, Мен де бірге терледім (Н.Жанаев, Әнші.).

ҚАЗЫСУ Қазыс етістігінің қимыл атауы; қазуға көмектесу. Ойратым бүгін неғып кешікті екен мектепте? Әлде бүгін күн сенбі деп мектеп оқушыларын көрші колхоздың картобын қ а з ы с у ғ а көмекке алып кетті ме екен? (М.Хасенов, Алғашқы.). Мін қ а з ы с у, мұқатысуға келгенде оларға ешкім шәк келмейді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

ҚАЗЫХАНА з а т. кө н е. Қазының билік ісін жүргізетін үйі. Ғалалиддин қазыдан келген кісілерге де жарты алтыннан беріп қайтарды. Артынан өзі де қ а з ы х а н а ғ а барды (Мың бір түн).

ҚАЗІР¹ [ар. حاضر] ү с т. 1. Осы кез, осы шақ. Болғанмен Әжібайдың жасы кіші, жек көрер Жәмиләні қ а з і р де іші (С.Торайғыров, Өлеңд.). Келеді деп кешке естідім өзіңізді, көруге бір мүбәрәк жүзіңізді, қомданған қаршығадай бұлбұл едім, қ а з і р де күтіп тұрмын сөзіңізді (Ақан сері, Шығ.). Қ а з і р жауап берерлік уақытым емес, Сөйтсе де үміт үзіп, өлмек жаман (Шәкәрім, Қалқаман-Мамыр). 2. Дәл осы уақыт, міне. Кешке таман сиыр сауған соң болмаса, қ а з і р бүкіл ауылда бір аяқ шаппап жоқ (С.Шарипов, Шығ.). Ақылсыз, топас қалыңдығымының айтқанына көнбеймін деп піренсең, оныңды қ а з і р айт (С.Жүнісов, Ақан сері). Алаңсыз демал! Ұл-қыздарыңа сене бер, Ой-қырың түгел биыл да тағы кенелер. Сен үшін бүгін Жүргелі тұрған составтар, Сен үшін қ а з і р Ұшқалы тұрған кемелер! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 3. Тездеп, тез, дереу. Махаббат достық қылуға. Кім де болса тең емес, Қ а з і р дайын тұруға – Бес күндік ғашық жөн емес (Абай, Тол. жин.). Бірақ Горюнының басқа шетіне запас позиция дайындаңыз. – Құп болады, жолдас генерал, қ а з і р барамын (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚАЗІР² [ар. حاضر] ү с т. сөйл. Әзір, дайын. Сен – ағашта піскен алма, Қ а з і р едің, алмадым. Құп кіріптар қылды алма, Әлде мені қорғадың (Абай, Тол. жин.).

ҚАЗІРГІ с ы н. Осы қуңгі, ендігі. Қ а з і р г і мемлекет саясатында не көп – формула көп, екі-үш иероглифтан ғана құралатын ондай формулаларды қазақшаға аударғанда, түсінікті-түсініксіз неше түрлі тіркестер пайда болыпты: «үшке қарсы», «жолбарыс соғу», «еңбек тәрбиесі», «ашық сот», «күрес жиналысы», «шағым айту», «жеміс бөлу», «бес соймау»...

санай берсе толып жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұрын мұндай киім киіп көрмеген ерке қыз өзінің *қ а з і р г і* қораш қалпына бойы үйренбей жүр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). *Қ а з і р г і* қазақ ұлығы Жаман иттен несі кем – Жемтік көрсе, қан көрсе, Айырылар мүлде есінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қазіргі таңда. *Осы кезде, бүгінде. Қ а з і р г і таңда* біздің ұлан-байтақ елімізден армиямен, флотпен байланысы жоқ бірде-бір семья табу қиын («Қаз. әдеб.»). *Қ а з і р г і таңда* жылқы шаруашылығы Одақ көлемінде перспективалы салаға айналып отыр («Лен. жас»).

ҚАЗІРГІДЕЙ с ы н. **1.** *Осы күнгідей, ендігідей.* Ол кезде *қ а з і р г і д е й* емес, сырық сілтем жерге қатынаудың өзі қиын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). *Қ а з і р г і д е й* емес, ол кездері шетелге баруға біреудің қолы жетсе, көбісінің қолы жетпей жатқан кез (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ол кездерде *қ а з і р г і д е й* қиын-ды. Оқу! Оқу! Ашытатын миынды. Бір күлшені бөліп жедік бес жігіт, Соған жұмсап ең ақырғы тиынды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Дәл осы сәттегідей.* Тәңірберген Ақбаланың тап *қ а з і р г і д е й* сұлу кезін көрген емес (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *Қазіргідей* дауылды күндері тайызға салған ауды шалаң басып тастайды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Көрші дегенде ол кезде біздің ауыл *қ а з і р г і д е й* бір-біріне сүйкеніп, бір көшенің бойына тығылып отырмайды (М.Әуезов, Қорғансыздың күні).

ҚАЗІРГІШЕ ү с т. **1.** *Дәл осылайша.* Белгілі бір шешімге қалыптасқан ойлар Мелеховтың тап *қ а з і р г і ш е* аяқталарын сезіне алған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Осы кездегіше, бүгінгіше.* Физиканы осы заманғы дәрежеде баяндау – тіпті классикалық болып кеткен негізгі ұғымдар мен заңдар туралы *қ а з і р г і ш е* түсінік беру деген сөз («Қазақст. мұғ.»).

ҚАЗІРДЕ ү с т. **1.** *Осы кезде, бүгінде.* Үлкен айдынмен үркіте, шошыта келген қалың қайрат, кара бұлттай қатты ашу *қ а з і р д е* қайта серпіліп, уақытша сабасына түскендей болды (М.Әуезов, Қилы заман). *Қ а з і р д е* де түйе жыл бойына өртүрлі ауылшаруашылық жұмыстарына және жүк тартуға пайдаланылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). **2.** *Дәл осы сәтте.* *Қ а з і р д е* сағат сегіз, іңір болды, Көшеде жүріс, қыбыр, сыбыр болды. Тайғақ, бай да асыға, тез киініп, Білгенінше түзетіп жатыр бойды (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Қыз ойында *қ а з і р д е* дәнеңе жоқ, Нұржанның соншама абыржығанын аңғармаған-ды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚАЗІРЕТ з а т. *Хазірет* (имамнан кейінгі жоғары дінбасы; белгілі бір аймақтағы дінбасы). Үшкіртті түз, мейіздерді талайларын, «Ақтыққа» *қ а з і р е т* алды талай малын (С.Торайғыров, Тол.жин.). *Қ а з і р е т* Әмір хақындағы аңызды УФА құрылтай атынан «Бүкіл Ислам әлеміне» деп жазылған құжатты біз Мәскеудің «Правда» газетінен өз көзімізбен оқығанбыз (М.Шоқай, Танд.). Атым – Әсет, ұраным – аргын шордан, Құт дария қырандай шықтым молдан. *Қ а з і р е т - т і* қасында шәкірт едім, Адастырды осы өлең орта жолдан. Жезге айырбас алтынды қылмағанда, Көңілім тумас па еді сол күнде оңнан? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қазірет құзыр келеді. ді н и. *Қыдыр дариды.* Тілегін құдай береді. Ақсақалды кісі боп, *Қ а з і р е т құзыр келеді* (Мұңлық-Зарлық).

ҚАЗІРШЕ ү с т. *Уақытша, біразға дейін, әзірше.* *Қ а з і р ш е* ерлік жайын қоя тұрып, Тылдағы өндірістер сөз қылалық. Атақты Сыр саңлағы Нартай қайда, Нағып тұр, топты жармай айқай салып?! (Айтыс). Жок, шырағым, жиырма үшінші октябрінді *қ а з і р ш е* қоя тұр, – деді генерал (Б.Момышұлы, Шығ. жин.). Бұл кірбіңдіктің ағайын арасындағы өкпе, базыналық ретінде шешіліп, дос көңілдің қайта табысуы да, үлкен бүлікке апарып соғуы *қ а з і р ш е* ешкімге мәлім емес (Ж.Самитұлы, Сергелдең).

ҚАЗІРІНШЕ ү с т. с ө й л. *Қазірше.* Неге асықтың, неге жорта жүріп келеміз? – Мен *қ а з і р і н ш е* білмеймін (Б.Момышұлы, Ол күндер.).

ҚАЙ з а т. ж е р г. *Теңіздегі үлкен толқын.* *Қ а й д ы* қ болатынын балықшылар күнілгері біліп отырады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЙ² е с і м. **1.** *Бірұядай нысандардың ішінде нақ қайсысы екенін айқындау үшін берілетін, қайсы деген мағынадағы сұрау есімдігі.* Әм жабықтым, әм жалықтым, Сүйеу болар *қ а й* жігіт, Көңілден кеткен соң тыным? (Абай, Тол. жин.). Алдына әкеп қатар қой, *Қ а й* сүйгенін тыңдасын (М.Жұмабаев, Оразада). Кебек келсе төсек жоқ төр алдында *Қ а й* араға жатарын тұрды білмей (Шөкәрім, Еңлік-Кебек). **2.** *Қандай, қай.* *Қ а й* ғылымды білсеңіз де қазір оны елге жай, Құры ішінде кеткенінше пайдалысын өзгелер (Шөкәрім, Өлең. поэм.). *Қ а й* халықты алсақ та, оның ертеден келе жатқан әдет-салты, ырым-кәдесі бар (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). **3.** *Қане, айтшы біреуін, көрсетші деген мағынада қолданылады.* Кісі айтпаған сөз бар ма, Тегіс ұғар *қ а й* құлақ? (Абай, Тол.жин.). Мендей сені қызғанар Бауырыңда өскен *қ а й*

балаң! Көл қорыған қызғыштай Сен десе, салам байбалам (Дулат Бабабайұлы, Замана.).

Қай атаңда көріп едің? *Туған-тұмысыңда, өткен ата-бабаңда ұшырасқаны бар ма?* Қасқырдың қызын алғанды *қай атаңда көріп едің* (Қаз. ертег.).

Қай білгені. *Не қылғаны, не басынғаны.* Қонақ боп келіп отырып, ауыл азаматының от басын таптағаны *қай білгені* оның (Ауызекі).

Қай жарасына тартады. *Қай керегіне жаратады, не қажетін өтейді деген місе тұтпау мағынасында айтылатын қолданыс.* Аттың төбесіндей жалаңаш сені алдыма өңгерейін бе, артыма бөктерейін бе, *қай жарам жарат айын* (Шешендік сөздер).

Қай заман. *Қай уақыттан бері, қашаннан бері.* – Соның рас болса, келсабыңды маған бере тұршы, – деді Тұтан, – бұ жарықтық келі тұймегелі *қай заман* (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Деді тағы: – Ұлылық қайда Абайдай, Аспанынан сөніпті *қай заманда* ай... Соны айтты да жалт етіп жүре берді ол, От лақтырып шарт сынған найзағайдай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қай күні. с ө й л. *Осыдан біраз күн бұрын.* *Қай күні* қалада оқуда жүрген баламыз келіп, мәре-сәре боп қалдық (Ауызекі).

Қай теңі. *Сенің неңді алған деген мағынада, қорашсынып, менсікпiремей тұрғанда айтылатын сөз.* Итке темір не керек демекші, алпамсдай болған албасты басқыр-ау, жүйрік ат сенің *қай теңің-ей?* (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚАЙБАНА с ы н ж е р г. *Қатардағы қарапайым, жай.* Біреудің күйігіне, қайғысына ортақ болу немесе *қайбана* біреудің қуанышына қуану жігіттің жігіттігін, азаматтығын көрсетеді (С.Бакбергенов, Кентау).

ҚАЙБАРТ з а т ж е р г. *Өтірік, өсек.* Кісі сыртынан *қайбарт* айту надандықтың белгісі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЙБАРТ = е т ж е р г. *Дәті шыдамау, имену, сескену.* Соны білгенсін әйелі күйеуінің бетіне келе бермейтін-ді. Осы жолы да онан *қайбартын*, үндемей қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жұлқынып шығып, көңіліндегі сөзін айтса, арам өлетіндей *қайбарт ады* да жүреді (Б.Алдамжаров, Қара нөсер).

ҚАЙБАРТУ *Қайбарт етістігінің қимыл атауы; дәті шыдамау, имену.*

ҚАЙБАТ з а т. **Файбат** (*сырттан айтылған өсек-аяң, балағат сөз*). Сол *қайбат* сөзді қабылдағанда да сондай тозімділік, салқынқандылық керек-ті («Лен. жас»). Мен сендерді сағындым, сендерге кінә қойып,

сырттарыңнан өсте де *қайбат* сөз айтпаймын (О.Бөкеев, Қамшыгер). – Япыр-ау, енді өтірік емес, *қайбат* емес, несі бар бұ да жаңалық (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

ҚАЙБАТТА = е т. **Файбатта** (*балағаттау, өсек-аяңға қосу, сөз қылу*). Жұртқа қарайсың, бөрі жақсы, жарасты өмір сүріп жатқан секілді; сосын бөрің саған теліп, ынжық деп *қайбаттап* жүрдім (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАЙБАТТАУ *Қайбатта етістігінің қимыл атауы; балағаттау, өсек-аяңға қосу.* ≈ Адамдарды *қайбаттау*.

ҚАЙБЫРТ = е т. *Жүрексіну, сескену.* *Қайбырты* қарт айтуға падишадан, «Көңілі ауа ма» деп басқа жаққа (Едіге). Ашық сөйлегесін *қайбырты* п қалдым-ау. Оның үстіне мені қан жоса қылып ұрады деген ой басыма келіп пе (Ә.Әлішев, Ат тұяғы). Бұрын жазғандарын қабырға газетіне ұсынуға *қайбырты* п жүретін автор бұл жолы «Сүр шинельді» тұп-тура орталық газеттің өзіне жолдады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚАЙБЫР¹ е с і м. **1.** *Неңдейбір, қаншалықты.* Барарың ондай шақта орман іші Мен байғұс, орманда өскен *қайбір* кісі (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Желмая, жүйрік Тайбурыл Берсе деп бір сәт қанатын, Қиялшыл албырт *қайбір* ұл Арманда ғана қалатын (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). **2.** *Не артықтығы бар, асып бара жатқан ештеңкесі жоқ деген мағынада қолданылады.* Ана жирен ат та осындай ма екен? Ол да *қайбір* оңып тұр дейсің (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАЙБЫР² с ы н ж е р г. *Ыңғайлы, икемді.* Мына жәшікті алып жүруге өте *қайбір* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЙБЫРДЕ ү с т. *Оқта-текте, кейде, біраз уақыт бұрын.* *Қайбірде* ол да келіп кеткен (Ауызекі).

ҚАЙБІРЕН-ҚЫРЫҚШІЛТЕН з а т. ді ни. с ө й л. **Файыперен-Қырықшілтен** (*көзге көрінбейтін, үнемі демеп, жебеіп жүретін қиш*). – Қарағым, қайда барсаң да аруақтар жар болып, *қайбірен-қырықшілтен* шылауында болсын. Бердім батамды. Жай қолыңды, балам! – деді Қамқа Смайылға емірене қарап (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

ҚАЙБІРЕУ е с і м. *Кей, кейбіреу, қайсыбіреу.* Алайда сұмдығынан жаңылмаған, Әлі артқа көмген ізі «табылмаған». *Қайбіреу* талай дұзақ салсадағы, Деп қояд, тарлан едім шалынбаған (Т.Жароков, Таңд. шығ.). Үйлердің *қайбіреулерінде* жиналмаған дастарқан үстінде құйып қойған шайы тұр (С.Шаринов,

Бекболат). *Қ а й б і р е у л е р* бұдан басқаша айтады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАЙҒЫ з а т. 1. *Күйік, қасірет, мұң-шер.* Бұл хабарды естігеннен кейін Жамалдың *қ а й ғ ы с ы* бұрынғыдан үш есе артты деуге лайық болды (М.Дулатов, Шығ.). Асырып ертегіше айтқан жанға Қара нар қайыспайтын жер шайқалды. Жөңкіліп көшкен бұлттай барады қол, Кейде қол түнерген тау *қ а й - ғ ы с ы* мол (М.Жұмабаев, Шығ.). Күн сайын рахатынды қашыра бер, Дертімді жалындатып асыра бер. Көп жүргіз, бейнет көрсіз, жасымда алма, *Қ а й ғ ы н ы ң* ең ауырын басына бер! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. а у ы с. *Бірнәрсенің қамын жасаудағы машақатты әрекет.* Қыс бойы төл түгіл, саулықтардың басын аман алып шығу *қ а й ғ ы* болды (Дала шұғыласы). Сөй деп қойып, «Гүлнар-ай!» деп ән салып, Отыратын көзіне сөл жас алып. Жас Сұлтанға жазған Жақан өлеңін Тағы айтады, *қ а й ғ ы с ы н а н* босанып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Бас қайғы. *Жан сақтаудың амалы, әрекеті.* *Б а с қ а й ғ ы с ы* түскенде жұрт шыдап отыра ма, жиналған адамдардың тең жарымы адам шақыруға жөнелді (С.Шарипов, Бекболат). – Қояндарға *б а с қ а й ғ ы*, Қашудан көз ашпайды. Өзің айтшы, қасқырлар Бізден неге қашпайды (Қ.Баянбаев, Қолшатыр). Мылтығын тастай салып тұра қашты, Жанымға бір шыбындай мөулет бер деп. «*Б а с қ а й ғ ы*, байтал түгіл» дегендейін Жөнелді сол уақытта бір сайды өрлеп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Басымен қайғы. *Басқаны ойлауға мұршасы жоқ, өз жайымен өзі әуре.* Артынан қуатын адамның өзі *б а с ы м е н қ а й ғ ы*, түрмеде отыр (Ә.Қалмырзаев, Ар). Өткізіп сырқатпенен көп күнді мен, *Б а с ы м м е н қ а й ғ ы* болып кеттім білем. Ысқырған қас болаттай ыстық сөзді Суырып алушы едім жүрек түбінен (Ғ.Қайырбеков, Алтын.). Молла мен бәйбіше бұларға көз алартпақ түгіл қазір өз *б а с т а р ы м е н қ а й ғ ы* болып жүр («Қаз. әдеб.»).

Бауырын қайғы тілді. *Қатты қайғырды.* Бір минут көре алмасам тұрғым келмей, Дариға хұзырыңа қайтсем жетем? Қанжардай *б а у ы - р ы м д ы қ а й ғ ы* тіліп, Басымда бұл жарадан өлмей нетем? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жан қайғы. *Бас сақтау, аман қалудың әрекет-қамы.* Жанымға батса да... тірі қалдырсаң етті деп, *ж а н қ а й ғ ы* болып отырған мен байғұста ерік жоқ (Ә.Әлішев, Батыр.).

Қайғы басты. *Мұң-шер меңдеп, көңіл-күйі жабықты, қамықты.* *Қ а й ғ ы б а с ы н* қалжыраған Шолпан жантайған күйінде бүк

түсе ұйықтапты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Түсі қашқан, көңілін *қ а й ғ ы б а с қ а н* мұңды қыз келіп отырғаннан кейін қанша сездірмейін десе де, еріксіз күрсініп жібергендігі байқалып қалды (М.Дулатов, Шығ.).

Қайғы батты. *Уайым, зары қабырғаны қайыстырды.* «Тас түскен жеріне ауыр» деген бар ғой. Демеймін менің *қ а й ғ ы м* саған *б а т а р*, Деді де теріс қарап қалды жатып, Жанына жоламады жеңге барып (С.Торайғыров, Тол. жин.).

Қайғы бұлты. п о э т. *Жабырқаушылық, мұң-шер, күйік.* Би, болыс, патша жеңбеген Жиһангер батыр сен едің. *Қ а й ғ ы н ы ң б ұ л т ы н* тілетін Найзағайға тең едің, Келе ме деп, қарағым, Жолыңды тосып жүредім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Мың ділдә білімдінің жалғыз сөзі, Таңырқап жұрттың бұған тұрған кезі. Сен болып бақыт таңы нұр түсірсең, Сыпырылып *қ а й ғ ы б ұ л т ы* кетер өзі (М.Дулатов, Шығ.). Ері өлген әйелдің Басына қара жамылып, *Қ а й - ғ ы б ұ л т ы* торлаған «Әйел боп неге тудым» деп, Талайын көрдім көзіммен Ботадай боздап зарлаған (О.Шипин, Дастан.).

Қайғы жеді. *Мұңға батып, уайымдады.* Не десем саған еп, Ғашығың да *қ а й ғ ы ж е п*. Өртенген жүрекке Бір көрген болар сеп (Абай, Тол. жин.). Теріп жүріп шөпшегін, «Құлыным қайда?» – дей ме екен? Жерге сауып емшегін, шешем *қ а й ғ ы ж е й* ме екен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Таппады ешбір ақыл, *қ а й ғ ы ж е д і*, Алдамшы дүние шіркін ғапыл дейді. «Ешқайдан ұры келіп ұрлаған жоқ, Біреуіміз үшеуіміздің ұры», – дейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қайғы жоқ. *Ешқандай уайым жоқ.* *Қ а й ғ ы ж о қ*, ішпей, жемей семіреді. Жер жыртып онандағы егін салса, өзіне аз олжа ма жері қалса? (М.Дулатов, Шығ.).

Қайғы жұтты. *Уайымға, мұңға салынды.* *Қ а й ғ ы ж ұ т т ы м*, «аһ» десем, шықты жалын, Сыртым – сау, ішімде – өрт жанған қалың. Күйдірген қалың өрттің зардабынан өлгелі тұр сүмірейіп сорлы жаным (М.Жұмабаев, Шығ.). Сөзіне губернатор жабырқанып, Қалтырап *қ а й - ғ ы ж ұ т ы н*, қалды халық. Қазанның қара түнек бұлттындай боп, Түсті кеп ел басына ауыртпалық (О.Шипин, Дастан.).

Қайғыменен қан жұтты. *Қайғы азабын көп көрді, қатты қайғыға душар болды.* Төлегенді сағынып, Соныменен сарғайып, *Қ а й ғ ы м е н е н қ а н ж ұ т ы н*, іше алмадым асымды (Қыз Жібек).

Қайғыменен қан ішті. *Қайғы азабын тартты, қатты қайғыға душар болды.* Ақкенже апа зарланып, *қ а й ғ ы м е н е н қ а н і ш т і*, төсі

сыймай кеудеге, тұлымын жұлып жер құшты (Н.Байганин, Шығ.жин.).

Қайғының зілі басты. *Қайғыға бой алдырды, қайғыдан еңсесін көтере алмады.* Серкесі, серігін жоғалтқан ақбөкендей, Марковтың тұла бойын *қ а й ғ ы н ы ң з і л і б а с қ а н* (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қайғы суы. *п о э т. Жылау, көз жасы.* Саламат Достан, Сәруар, тірі жүрсең, Жылатпа жетімдердің ығын есіп. Сендер де көзін алған көбелектей, Қалдындар *қ а й ғ ы с у ы н* белден кешіп (О.Шораяқов, Шайыр).

Қайғы сызы. *п о э т. Қайғы, мұң-шер.* Қаптайсың түн болғанда көктің жүзін, Сорлымын қатты тартқан *қ а й ғ ы с ы з ы н* Сендерге дүниеде таса жер жоқ, Мәжнүннің тым болмаса көрсетші ізін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қайғы тартты. *Құйік-шерге батты, қамықты.* Әйтсе де Шыңғыстағы өшін жауының алып бергеніне ол іштей риза еді, бірақ ағайын-туғанға сыр бермей, кара жамылып *қ а й ғ ы т а р т қ а н д а й* жетісін берді (І.Есенберлин, Қаһар).

Қайғы тырнағы. *п о э т. Қиямет, мұң-шер, қайғы.* Қалайда *қ а й ғ ы т ы р н а ғ ы н а н* босатып алу үшін аянып қалған әке жоқ (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қайғы шекті. *Қасірет тартты.* Қорқамын бірақ... сүйгендей оны, Сүйе алмас мүмкін жүрегім сені. Махаббат деген қызғаншақ долы, *Ш е г е р с і ң қ а й ғ ы* сүйем деп мені (Д.Әбілев, Жүрек).

ҚАЙҒЫ-АЗАП *з а т. Қасірет, қиыншылық.* Артымда қалды *қ а й ғ ы - а з а п*, Алдымда – күдік, уайым (Б.Ысқақов, Москва.). Жұрт бастан кешкен *қ а й ғ ы - а з а п т ы* еске алып, еңіреп жылайды, біз бар қадырымызша жұбатамыз (Арулар отты жыл.).

ҚАЙҒЫ-АРМАН *з а т. Қайғысы мен арманы, арманда кеткен үміті, қасіреті мен үміті.* Ақтармақ *қ а й ғ ы - а р м а н д ы* қыз алдында, Жақындап жарылуға іші толған. Алдында аққу қыздың жүз құбылып, Құтқар деп қолын созбақ қалың сордан (Д.Еркімбеков, Шаншу).

ҚАЙҒЫ-ҒАМ *з а т. көне. Қайғы-қам (мұң-зар).* Сені табар халім жоқ, *Қ а й ғ ы - ғ а м ғ а* батқаным, Құрбан қылып жолыңа (Ғашықтық дастан.).

ҚАЙҒЫДАЙ *с ы н. Қайғы секілді, мұң-шердей.* Күн құйып көздің жасындай, Қалың бұлт жүзді *қ а й ғ ы д а й.* Жарқырап жайдың тасындай, Антыңнан өттің айнамай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сансыз заман тұнып қасаң *қ а й ғ ы д а й,* Жатты-ау бұйық, бұйық қалпы айнамай.

Ажыратып Жетісу мен Арқаны, Арасына құйып қойған қай құдай (Қ.Шаңғытбаев, Андү.).

ҚАЙҒЫ-ДЕРТ *з а т. Жан күйзелткен мұң-шер, қасірет.* Жүрегімді *қ а й ғ ы - д е р т* басып, ұлы ұстаз, сенің сүйегіне бас иіп, сәжде қыламын! (С.Сейфуллин, Шығ.). – Ей, жігіт, сал құлағың мынау көпке, іш толған шыдамайсың *қ а й ғ ы - д е р т к е.* Сұраған терең жерден сауалыңа Бұл күнде жауап беру келмейді епке (ХІХ ғ. қаз. ақын.).

ҚАЙҒЫ-ЖАРА *з а т. Қасірет, мұң, шер.* Қаңғып жалғыз айдалада, Айдалада қалғанда, Анам өліп *қ а й ғ ы - ж а р а* Бар денемді алғанда (Ж.Саин, Танд.).

ҚАЙҒЫ-ЗАР *з а т. Шерлі күйік, уайым.* Алтын тақта ханның қызы, Не қылсын ол... *қ а й ғ ы - з а р д ы.* Көрсін бе ол, білсін бе ол Сыңсығанды... жылағанды (О.Шипин, Дастан.). Ләйлінің ойындағы ғашық жары, Ойлайды байы өлді деп жұрттың бәрі. Өлгенін Ебнсалам сылтау қылып, ішінен шықты тысқа *қ а й ғ ы - з а р ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЙҒЫ-ЗІЛ *з а т. Қасірет, ауыртпалық, мұң.* Жауынгер дос тоқтау айтқан *Қ а й ғ ы - з і л і м* жеңілдетіп Әзіл оғын оқтап айтқан Бар жұбаныш тегін кетіп (Ж.Өмірбеков, Мың терезе).

ҚАЙҒЫ-ҚАЗА *з а т. Қасірет пен өлім, ауыртпалық.* Мен құн төлеуден қашпаймын. Малыңды да қайтарып беремін. Сендердің *қ а й ғ ы - қ а з а л а р ы ң а* да ортақпын (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚАЙҒЫ-ҚАМ *з а т. Мұң-зар.* Уақытында ұшырасқан *қ а й ғ ы - қ а м ғ а,* етіп ең ойымды ұқсас жанға шамға. Болмас, -деп, -бермей, батыр, тілегінді, –Рұқсат ықыласпен қылды Самға. (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЙҒЫ-ҚАПА *з а т. Уайым, мұң.* Неменен *қ а й ғ ы - қ а п а ң* көтерілді, Шырағым, себебін айт маған деді (Қисса-дастан). Зар жылап Мысыр елі енді қайтты, Нала ғып *қ а й ғ ы - қ а п а* көрді қатты (Ғашық-наме).

ҚАЙҒЫ-ҚАСІРЕТ *з а т. Басқа түскен шерлі, мұңды ауыр жай.* Оған жат *қ а й ғ ы - қ а с і р е т,* Айтары ерлік өсиет. Теңіздің теңіз екенін Тану да үлкен қасиет (Т.Айбергенов, Мен саған.). – Құданың күдіреті, әуелде сен тіл алмай, баланы мұнша *қ а й ғ ы - қ а с і р е т к е* салдың, міне, көрмеймісін, Жамалжан өзді-өздінен азып, жүдеп кетті (М.Дулатов, Шығ.). Көл суындай суалып, Жай түскендей қуарып, Көп өртенген өзегі, Ел басына орнаған, *Қ а й ғ ы - қ а с і р е т* торлаған Ол қаралы кез еді (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЙҒЫ-ҚУАНЫШ *з а т. Қайғысы мен қуанышы, қасіреті мен жақсылығы.* Олар сонда да жұмыр басты пенделерге қызмет етіп, жұмыр

басты пенделердің *қ а й ғ ы-қ у а н ы ш ы н* арқалап өтпей пе еді осы сұрлеумен (О.Бөкеев, Қамшыгер). Біреуді ұнатып, ал ол сені сүймесе, *қ а й ғ ы-қ у а н ы ш ы ң а* ортақтаспаса, одан ауыр қайғы жоқ екен адамға («Қазақст. әйелдері»).

ҚАЙҒЫЛА = е т. кө н е. *Қамығып күйзелу, қайғыру, жабығу*. Күл, ойна, жыла, *қ а й ғ ы л а*, Айт болса ойға алғаның. Аз күндік жалған зайғыда Қалмасын құрттай арманың (Б.Күлеев, Таңд. шығ.).

ҚАЙҒЫЛАН = е т. *Қамығып күйзелу, қайғыру, қасірет тарту, уайым жеу*. *Қ а й ғ ы л а н д ы ң*, зарландың, ісінді тастап, мұнайып (М.Жұмабаев, Зарлы сұлу). Әділ болсаң еліңе, *Қ а й ғ ы л а н ы п* қам жеме. Жылағанды жұбатқан, Тіліңменен бал бер де. Нашарға тисін көмегің Халқыңа жылау зар берме (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Елу жыл бала көрмей *қ а й ғ ы л а н д ы*, Патшаның, осы дерттен іші жанды, Әр күнде сахарада шер тарқатып, Масайып аулаушы еді түзден аңды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЙҒЫЛАНУ *Қайғылан етістігінің қимыл атауы; қайғыға бату, мұңаю*.

ҚАЙҒЫЛАС с ы н. *Күйік-шері, мұңы бір*. Мен саған бақ өмір тілеймін. Қалаған қадірлің айнымас. Мен саған пәк өмір тілеймін Ақынның жанымен *қ а й ғ ы л а с* (С.Сейтхазин, Терең.).

ҚАЙҒЫЛЫ с ы н. *Жан ашырлықтай аянышты, қасіретті, мұңлы*. Баланың қолын қаққан сұм ант атқан, Деген бір сөз естілді соңғы жақтан. Күңіреніп қала берді *қ а й ғ ы л ы* топ, Кетпейді қара вагон әлі есімнен, Жалтырап шыққан күннің сәулесінен. Бұлдырап көз ұшынан ғайып болды, Айнымай қасіреттің күймесінен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Көзі жасқа толған Қадима *қ а й ғ ы л ы* жүзін бұрып, шәлісінің шетімен жасын сүртті (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақын поэзиясында өмірдің көлеңкелі, *қ а й ғ ы л ы*, бақытсыз тұстарын өмір түні дейді («Күн еді – сүйеуші еді түнді дер ме?») («Қаз. әдеб.»).

Қайғылы жас. п о э т. *Қайғыдан төгілген көздің жасы*. Жалғыз қалсаң бір үйде, Өзінді-өзің жылаттың, мөлдіреген көзінді *Қ а й ғ ы л ы* ж а с п е н шылаттың (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қайғылы көңіл. *Шерлі, мұңлы көкірек, қайғылы кісі*. *Қ а й ғ ы л ы көңілі* тыр етіп, Қабағын ашпас салбырап (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Қатып қалған желіннен, Қаймағы бар мал шықты. *Қ а й ғ ы л ы* біздің *көңілден* Қайғырған сайын қан шықты (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Қайғылы хабар. к і т. *Қаралы хабар, кісі қайтыс болғаны туралы хабар*. «...Марттың 19-ы күні кешкі 8 сағат 30 минутте Одақтас республикалардың Орталық комитет ағасы Нариманұлы Нариман жүрегі жарылып, кенет-

тен опат болды», – деген *қ а й ғ ы л ы хабарды* естіртті (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙҒЫ-МҰҢ з а т. *Қасіретті күйік-шер, уайым*. Торлады жанды *қ а й ғ ы м ы ң*, Досыммен бірге күйіндім. Құлатпай оның ай-күнін, Жауына жайдай түйілдім (С.Мәуленов, Алыс кет.). Арқасын азап тесіп елдің ұлы, Ел-жұртын асыраған аштық жылы. Халықтың қамын жеген солардың да ішінде кете барды *қ а й ғ ы м ы ң ы*. Болыс боп Сұлтан залым алды бекіп, Нашарға билік құрды дүрілдетіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қой, – деді кемпір бірде – қой, мұныңды, Көтердік ел көтерген *қ а й ғ ы м ы ң ы*, Сен түгіл мен шарпадым үйде отырған, Онсыз да тауыстың ғой аз ғұмырды (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚАЙҒЫ-МҰҢЛЫ с ы н. *Қайғылы, мұңды*. Бұл күні қысқы тұман бүркеп алған, Көрсетпей тоғайыңды қырау шалған. Аязды түн жамылған қарт жылқышы, Ыңырсып *қ а й ғ ы м ы ң ы* өнге салған (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЙҒЫ-МҰҢСЫЗ с ы н. *Қайғысыз, уайымсыз, қасіретсіз*. Мүмкін, Алланың рақымы түсіп, қалған ғұмырымды *қ а й ғ ы м ы ң ы* з өткізермін («Қаз. әдеб.»). Қоса шыңдап құрыштай қуат-күшін *Қ а й ғ ы м ы ң ы* з жасауға күндей күліп (З.Қалауова, Таңд.). Ал Бибіайым болса ешқандай *қ а й ғ ы м ы ң ы* з бізбен бірге асыр салып ойнап жүрер еді-ау (Ә. Қалдыбаев, Шаншар.).

ҚАЙҒЫ-НАЗ з а т. *Қасірет, күйік, өкпе, реніш*. Сендерге батпайды оның *қ а й ғ ы н а з ы*, Боп жүрсін, айдын көлдің қоңыр қазы. Тау-сылып аздан кейін азықтары, Шығар деп зарлап жүрме қашан жазы? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЙҒЫ-НАЛА з а т. *Қасірет пен ашу-ыза*. Балам келмей өлем деп Үдетті *қ а й ғ ы н а л а с ы н* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Төтен келген қасіреттен ел біткен көңіліне *қ а й ғ ы н а л а*, шер бүккен (Қ.Жұмағалиев, Ақ жарма). Адам өзінің сүйінішімен бірге күйінішін де, қуанышымен бірге *қ а й ғ ы н а л а с ы н* да осы табиғатпен астарлас, ауқымдас деп түсінеді (Уақыт және қаламгер).

ҚАЙҒЫР = е т. *Мұңды, шерлі болу, күйзелу, қамығу*. Қой, жүрегім, *қ а й ғ ы р м а*, Қайғыны мүлде жай қылма. Айырылғандар қосылар, Бұл мінезден шошынар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Құрысын, маған десе күйіп кетсін, *Қ а й ғ ы р м а н* оның үшін уайым жеп! (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Агадан бала айырылып, Қанаты сынып қайырылып, Қасірет толып жүрекке, Тұрған бір

кезде *қ а й ғ ы р ы н*, толып жатқан қамқорлар, Елде жоқ едің, қайда едің (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙҒЫАРЛЫҚ с ы н. *Аза тұтарлық, аянышты*. «Бұл *қ а й ғ ы р а р л ы қ* хал ...» деп ноғай газеталарының һәрқайсысынан мысал келтіреді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙҒЫРҒЫШ с ы н. *Қайғыра беретін, көңілшек, уайым жегіш*. Ақын деген аңқау жандар тіл алғыш, Сәл нәрсеге *қ а й ғ ы р ғ ы ш* та қуанғыш (Қ.Бұғыбаева, Ана жыры).

ҚАЙҒЫРТ= е т. *Біреуді қайғыға салу, уайым жегізу, қамықтыру*. Қарасам, *қ а й ғ ы р т а р* жұрт бұл заманғы. Салқын, қуыс – өмірі я қараңғы. Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ, Өнерсіз қартайар деп біл балаңды (Абай, Тол. жин.). Екеуі де бүкіл адам баласының жүрегіне атылғандай саналы ойдың бәрін *қ а й ғ ы р т қ а н* өлімдер еді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Матрена Онуфриевнаның хабарсыз кетуі кімді болса да *қ а й ғ ы р т а д ы* (К.Тоқаев, Түнде.).

ҚАЙҒЫРТУ *Қайғырт етістігінің қимыл атауы; біреуді қайғыға салу, уайым жегізу*.

ҚАЙҒЫРУ *Қайғыр етістігінің қимыл атауы; қамығу, мұңаю*. Көзіңнің жасын көрмесем екен мен сенің, Көзіңнің жасын көрсетпе маған, еңселім. *Қ а й ғ ы р у* саған – Қара теңіз боп теңселу, Қайғыра көрме, темірден соққан семсерім! (М.Мақатаев, Шығ.). Жұматай қайғыға кездессе, құлап *қ а й ғ ы - р у* д ы білмейді, қуанышқа кездессе, тасып қуануды білмейді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАЙҒЫРУШЫ з а т. *Қайғыға салынушы*. Өлеңіндегі жәй жатқан, жәй бір үй ішілік бос уайымнан өзгеше тұратын бір сарын, сол *қ а й ғ ы - р у ш ы* өкенің адамгершілік сипатын танытуда (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚАЙҒЫРШАҢ с ы н. *Қайғыра беретін, уайымшыл*. Сындарға өлі шыдармын, Жан емен жасық, *қ а й ғ ы р ш а ң* (М.Әлімбаев, Жүрек.).

ҚАЙҒЫРЫМПАЗ с ы н. *Қайғыра беретін*. Адам ол – *қ а й ғ ы р ы м п а з*, қуанымпаз, жеркенімпаз, сүйімпаз, уанымпаз (С.Мұқанов, Ақ аю).

ҚАЙҒЫРЫН= е т. *Уайымдау, қайғыға салыну, жабырқану*. Қазақтың мінезін суреттеп, мінін жазып, сырын ашып, көзге көрсететін, елдің халін *қ а й ғ ы р ы н ы* п, жақсылыққа сүйреген сөздер Абайдан бері басталды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЙҒЫРЫҢҚЫ с ы н. *Көңіл-күйі қамығыңқы, жабыраңқы*. Мектепке алынғанына қуанудың орнына, Бахи қазір *қ а й ғ ы р ы ң қ ы* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ҚАЙҒЫРЫС¹ з а т. *Шерлі, мұңды күйзеліс,*

қамығыс. – Дүние төңкеріліп түскендей бұл не *қ а й ғ ы р ы с*, серпіліндер, түге (Ауызекі).

ҚАЙҒЫРЫС²= е т. *Біреудің қайғысына ортақтасу, қайғы жесу*. Жұма туралы жігіттер *қ а й ғ ы р ы с қ а н* да жоқ (Ф. Мүсірепов, Оянған өлке). Қояндар *қ а й ғ ы р ы с т ы* кеуегінде, Көбелек күйіп ұшты бірден-бірге. Қуанды түлкі, қарсақ, қырда қасқыр, Жылқы жоқ соғатын деп бұдан өңге (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЙҒЫРЫСУ *Қайғырыс етістігінің қимыл атауы; біреумен бірге қоса қайғыру; біреудің қайғысына ортақтасу*.

ҚАЙҒЫСЫЗ с ы н. *Қамсыз, мұңсыз, уайымсыз*. Өмірде мен де көремін *Қ а й ғ ы с ы з*, қамсыз көңлі шат Жымиып тұрған жандарды Масайраған жүздерді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен, Менмен, кердең, *қ а й ғ ы с ы з* ер көңілмен (Абай, Тол. жин.). Жалғанның жанға бөрі дос, Көңілге серік көп тауып, *Қ а й ғ ы с ы з*, қамсыз басым бос, Алдағы сәттен жоқ қауіп (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚАЙҒЫСЫЗДЫҚ з а т. *Тақсыреті жоқтық, уайымсыздық, қамсыздық*. Бұлай болғанда ақымақтық, *қ а й ғ ы с ы з д ы қ* та бір олжа екен деп ойлаймын (Абай, Тол. жин.). Қара суға семіретін *қ а й ғ ы с ы з д ы қ* құрысын. Дүниеге ойланбай келіп, ойланбай өтетіндердің өлімі – *қ а й ғ ы с ы з д ы қ* пен қамсыздықтан (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚАЙҒЫ-УАЙЫМ з а т. *Жан күйзелткен күйік, мұң*, Туыстық еткендері түссе ойға, Кетеді *қ а й ғ ы - у а й ы м* қаптай бойға (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). Үйі, ауылы соңғы күндерде өзіне жат, бөтен сияқты болып құлазығандай, *қ а й ғ ы - у а й ы м* орнындай болып еді (М.Әуезов, Қилы заман). Бір ғана үйретпеген нәрсесі оның – қасірет, *қ а й ғ ы - у а й ы м*, көз жасы еді (Ф.Қайырбеков, Құрда).

ҚАЙҒЫ-ХАСІРЕТ з а т. с ө й л. *Қайғы-қасірет (күйік, мұң, шер)*. Не қуанышты, не *қ а й ғ ы - х а с і р е т т і* сезбейтін адамдар жайлы ақындар мен философтардың кітаптарын көп оқыдым (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚАЙҒЫ-ШЕМЕН з а т. *Күйік, мұң*. Әңгіме емес, «аһ» десе ақтарылар, жастық шағын жалмаған *қ а й ғ ы - ш е м е н* (Ж.Сәтібеков, Далада.).

ҚАЙҒЫ-ШЕР з а т. *Қасіретті көңіл күйігі, мұң, зар*. Қанаттан құйрық айырылды Қанды көз қайқы қара кер. Қара бұлттай қабындап. Халықты басты *қ а й ғ ы - ш е р* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Барабар сөзі теңдес адам болса, Көңілімнің тарқаушы еді *қ а й ғ ы - ш е р і* (Айтыс). Рахымсыз, ит өкеңнің

зорлығынан, кеудемде *қ а й ғ ы-ш е р і* м молдығынан. Жүрмеген жер, көрмеген түсім де жоқ, Разбойник боп, ел шаптым қорлығынан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЙҒЫШЫЛ с ы н. *Мұңайып қамыққшы, уайымшыл.* Болып алды *қ а й ғ ы ш ы л* әке деген, бай деген, Ал, ұлы оған сөйлейді бір жымиып жайменен: «Әкежан-ау, алтынды бізге құдай қиды ғой, Болуы үшін қол шаппа, көңіл жомарт сыйлы боп» (Шығыс жұлдыздары).

ҚАЙДА е с і м. **1.** *Біреудің я бір нәрсенің орнын, бет алыс бағытын білу, анықтау үшін қойылатын сұрау есімдігі.* Егіліп қайыршақтай жұмсардым ба, Қайратым қара тастай *қ а й д а* кетті? (І.Жансүгіров, Поэм.). **2.** *Қалай қолдан келсін, мүмкін емес, бірдеме шығушы ма еді деген сықты мағынада айтылады.* Болмасаң да ұқсап бақ, Бір ғалымды көрсеңіз. «Ондай болмақ *қ а й д а*» деп, Айтпа ғылым сүйсеңіз (Абай, Тол. жин.). Мақтаулыны білерлік адам *қ а й д а*? (Шөкәрім, Өленд. поэм.).

Қайда барады. а) *Барар жер жоқ, тығырыққа тірелді деген мағынада.* Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы – жау, Дағдарған алаш енді *қ а й д а* бар мақ? (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Осы жетеді, тоқтатсын, доғарсын деген мағынада.*

Қайда барса да, Қорқыттың көрі. *Қайда барсаң да, құтылмас бір бәле (сары уайымға түсіп, қиындықты төндірген кісі туралы айтылады) [Қорқыт – ел аузына таралған аңыздар бойынша өлмейтін, мәңгі жасайтын өмір іздеуші. Аңызда Қорқыт желмаяға мініп алып, өлмейтін жер іздеу үшін дүниенің төрт бұрышын түгел аралайды. Ол қайда барса да көр қазып жатқандарға кездеседі. Қорқыт өлімге қарсы ем іздеуге әрекеттенеді, бірақ ол еңбегінен де ештеңе шықпайды. Соңында «Өлмейтін нәрсе жоқ екен» деген қорытынды жасап, өмірінің кейінгі кезін қобыз үнінен іздейді].* *Қ а й д а* бар са ң да, алдынан *Қ о р қ ы т т ы ң* қазулы *к ө р і* шығады. Қазулы көрден, өзіне құрылған өлім торынан қайтсе құтылмақ? (Қаз. ертег.).

Қайда барсаң бытпылдақ. *Айдалада тентіреп, безек қазу, зарилеп жүру мағынасында.* Мардан қатты ыза болды. Ойына өзінің жарлығығы түсті. *Қ а й д а* бар са ң бы т п ы л д а қ (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Бөдененің үйі жоқ, *Қ а й д а* бар са бы т п ы л д а қ (Мақал).

Қайда жоқ. *Бәрі жерде бар, дәл осындай күйде деген мағынадағы қолданыс.* Қайғылы, қартаң біздей шал, Қарай берсең *қ а й д а* жо қ? (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙДАҒЫ е с і м. **1.** *Түкке тұрмайтын, әйтеуір бірдеме.* Көбірек домбыра тартып,

ән салған Ораз *қ а й д а ғ ы* бір шығандап көтерілетін асқақ әндерге басады (Т.Ахтанов, Махаббат.). **2.** *Не қылған, неткен.* *Қ а й д а ғ ы* жас, балам, сенің кезінде біздің Асқарлар партияға түсіп, бүкіл думанды билеген, жаңа үкімет орнатқан (З.Шашкин, Сенім). **3.** *Өтіп кеткен; бір кездегі.* Қайғылы көңілім *қ а й д а ғ ы* Бұрынғымды жаңғырттар, Қайратты алып бойдағы, Басымды қайғы қаңғырттар (Абай, Тол. жин.). Қартайғанда, жантайғанда Ойға түсер *қ а й д а ғ ы*. Тау-таудағы, сай-сайдағы Жастық дәуір ойнағы (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қайдағы бір. *Бөгде, ешбір қатысы жоқ, бөтен.* Ұрыста өліп кетті ме, немесе *қ а й д а ғ ы* б і р қазақ қызымен хат жазысып несіне өуре болайын деді ме, әйтеуір үні тез өшті (С.Омаров, Қиыр жол). Әбдінің сөзін *қ а й д а ғ ы* б і р қарабайыр шаруа құлағына қыстырмайды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Қайдағы жоқты айтты. *Қай-қайдағыны, адам ойына келмейтінді, жаманшылықты айтты.* Ол кезде [ол] қатынының сөзіне мән бермей, «қойшы, *қ а й д а ғ ы* жо қ т ы а й т - п а й» дей салған (І.Есенберлин, Шығ.).

Қайдағыны айтпа. *Жоқ нәрсені, қайдағы жоқты, жаманшылықты аузыңа алма деген мағынада.* Сірә, бұл сөз түршіктіріп кетті бой, «*Қ а й д а ғ ы н ы а й т п а ң д а р!*» деп сөкті ғой (А.Шамкенов, Түнгі.).

ҚАЙДАҒЫ-ЖАЙДАҒЫ с ы н. **1.** *Қай-қайдағы, өткен-кеткен.* – Болыңдар, түге! *Қ а й - д а ғ ы-ж а й д а ғ ы* жиналып, берекені алар, – деп кейіп қалды Жаманқұл (М.Дүйсенов, Мейман.). Туған жерге қайта оралып келуін келсе де, міне, *қ а й д а ғ ы-ж а й д а ғ ы* қырық қия қиялға түсіп, пұшайман боп жүр (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** *Түкке тұрмайтын бірдеңе, қай-қайдағы.* Жаналы қасындағы Самарханға қарап, әлі сәмпылдап сөйлеп отыр *қ а й д а ғ ы-ж а й д а ғ ы н ы* (Б.Аманшин, Көкжар). Жамантай Айқыз бен Жаксыбаланың құлағы бұрын шалмаған *қ а й - д а ғ ы-ж а й д а ғ ы н ы* айтады Сабыржанға (Қ.Исабаев, Айқыз).

ҚАЙДАҚ з а т. *Салт басты, сабау қамшылы бойдақ, үй-күйсіз жалғыз басты.* Қазаны жоқ *қ а й д а қ*, қатыны жоқ – бойдақ (Мақал). Ханның ұлы Қарауыл, Бектің ұлы Беқауыл Хан жігіті Жасауыл Хан *қ а с ы н д а қ а й д а қ т а р*, Қатыны жоқ бойдақтар, Отыз төре қызылбас Үй басына он сомнан Жатып жеген бейбақтар (Қобыланды батыр).

ҚАЙДАЛА= е т. с ө й л. **1.** «*Қайда-қайда*» деп қайталап сұрау. – Жан әжеміз *қ а й д а л а* п, Сұрағанда олар кеп, Мен тұрамын жай қарап, – Қыдырып кеткен болар деп (Т.Молдағалиев,

Ескерткіш). Көрмесе бір сәт «қайдалап», Тынымсыз жаны аңсаумен, Сүйе ме анаң аймалап, Айтшы сен, айтшы, жан сәулем (Т.Айтбергенов, Мен саған.). 2. *Іздеу, іздеу.* Жей берсін-ау, жүрсе екен-ау жай қарап, Жүреді ылғи даудамайды қайдалап, Бөрінің де өз торы бар, бұл шіркін Барлығын да жалғыз өзі жайламақ... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

КАЙДАЛАУ *Қайдала етістігінің қимыл атауы.*

КАЙДАМ м о д. *Анық-қанығы күмәнді, белгісіздікті білдіретін сөз.* Оятпай бола ма сезімді қалғыған, Табиғат қыздарды осылай паң қылған. Бақытың келер ме өзі іздеп алдыңнан, Әй, қайдам, сенбеймін, нанбаймын мен бұған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Торығу күтер той-жиын сағынған ерді, Жеңеше, менше ешкімге жалынба енді. Не күтпек, қайдам, қайтарып сапының жүзін, Бұйда пышақ беліне тағынған елді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). – Қайдам, белсенді адам пешке араласуға арланбайды ғой деп айттып едім, – деді Биғанша (Б.Майлин, Шығ.).

Неге екенін қайдам. *Қалай болғаны белгісіз.* *Неге екенін қайдам,* балалар оны «Микадо» деп атайтын (Қ.Әміров, Революция.). Арыстан... бірақ неге екенін қайдам, бала өздігінен «төрт» алды дегенге іштей сенген жоқ (М.Дүйсенов, Мейман.).

КАЙДАН е с і м. 1. *Қай жақтан, қай жерден.* Арты қайдан шықты, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамақ керек (Абай, Тол. жин.). – Разы бол, екі бала, бір бөліс ап. Өйтпесе қайдан келген жөніңді тап, Қостағы, оны артқан атта бізден, Біздікі айта берсең қазан-ошақ (О.Шипин, Дастан.). 2. *Қайтп, қалай.* Қуанбаңдар жастыққа, Елірме күлкі мастыққа. Көзің қайдан жетеді, Достық пенен қастыққа (Абай, Тол. жин.). Алуан ұғым алуан жаққа тартады, Сан көңілдің тұйығына малтыдым. Ғашық болып көрмегендер бар тағы, Олар бізді қайдан ұқсын, алтыным (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қайдан білейін. *Кім білсін, қайдам.* – Қайдан білейін, мен қараңғы адаммын, елден естігенімді айтамын (М.Гумеров, Хазірет.). – Қайдан білейін, кімсіз деп ем: «Бектұрсынның ағасымын, өзі біледі», – деді (М.Дүйсенов, Мейман.).

Қайдан білсін. *Қалай боларын білмеу, алдын болжай алмау.* Қайдан білсін көрмесе, Хатқа зейін қоймаса, Сырттан біреу келмесе, Сыртта біреу болмаса (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қайдан білсін осы жолы қайнағасын мәңгілікке жоғалтқанын (О.Қарабалина, Тағдыр).

Қайдан шықса, онан шықсын. *Не болса, сол болсын, тәуекел.* Бұл – кім болса, ол болсын, қайдан шықса, онан шықсын, өйтеуір сарт емес екендігі ақиқат (С.Сейфуллин, Тар жол.).

КАЙДАУЫЛ з а т. *Беймағлұм біреу.* Қайда уылдың қызына барам («Қаз.өдеб.»).

КАЙЗА= е т. *Тіс арасына не қызыл иекке салып қажалау, шайнау.* Жыл еді елге түскен жеті қырсық, Аштықтан бар төңірек кетті ыңырсып, Шөп қайзап, сарсу ішіп, сарымсақ жеп, Нан түгіл, көзден ұшты құрт-ірімшік (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Атасы қандай жұмсақ асты да қызыл иегімен қайзап, жұта алмай, талмап отыратын аянышты халге жетіпті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Серекте түнеп тау жайлап, Сергелдең ұшқан қыраннан. Еменді шайнап, тал қайзап Күйісін жұтқан құланнан (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

КАЙЗАЛАУ= е т. 1. *Қайта-қайта қажалау, шайнау, талмау.* Жыл бойы үйді, жұмсақ төсек пен төтті ұйқыны көрмей, нан қабығын қайзалалап, өлім аузына екі барып қайтқан Мендігерей неге қажымайды (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Айлакер көрі адуын айғырдың ту сыртынан орағытып, құлақ шекеге бас қойды. Құлағын қайзалалап жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). 2. а у ы с. *Жаншу, езгілеу.* Сыртқа шыққасын сыз топырақты өкшесімен қайзалалап жаншып біраз тұрды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

КАЙЗАЛАУ *Қайзала етістігінің қимыл атауы; қажалау.* Семсер бүгін май-топ болып налытты, Қию емес, қайзалалау бар – анық бұл. Барымтада жоғалыпты шокпар да, Жігіт аты Махамбетте қалыпты (Ж. Нәжімеденов, Мезгіл.).

КАЙЗАҢ: *қайзаң-қайзаң етті [еткізді].* Әрлі-берлі талмады, қажалады. Аузына апарғанда барып білді, құрт та мұз болып, тісі батар емес, еріні де жуыспайды, құр қайзаң-қайзаң етін талмап жүр (З.Шүкіров, Сарша тамыз). – И-ә-ә, заман бұзылып, – деп Сисекен қырғыш жағын қайзаң-қайзаң еткізін, басын есіней көтерді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

КАЙЗАҢДА= е т. *Ауызға алып әрлі-берлі жүгірту, талмау, қажалау.* Қайзаңдап ысықырып қап, Жақындады. Шал да ұлын ышқынып қап, Шақырды өні (Қ.Мұқышев, Бала.).

КАЙЗАҢДАУ *Қайзаңда етістігінің қимыл атауы.* Бала қайзаңдауын қоймады (Ауызекі).

КАЙҚАЙ= е т. 1. *Кейін қарай шалқаю.* Салды батыр айқайды, Басындағы дулыға Алшысынан қайқайды (Батырлар жыры). Көк

қаршыға желсізде желігіп, біресе *қ а й қ а й ы п*, біресе құлдилап, ауытқып ұшты да, шығысқа қарай самғап, көз жаздырып кетті (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). **2.** *Ағаш, темір т.б. заттардың майысып, бір басының көтеріліп қалуы.* Жиған тақтайлары *қ а й қ а й ы п* қалыпты (Қаз. тілі термин. сөздігі). **3.** а у ы с. *Менменсіп әлдеқандай болу, кекірею.* «Пәлен гектар жер жыртылып норма асыра орындалды, ақша қалтада, бітті шаруа», – деп *қ а й қ а й ы п* жүре бермеуші ме еді (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). – Кемпір-ай, – деді карт, – самаурын салшы! Сисенбай отыр ғой! – Сисекеннің төсі бірте-бірте *қ а й қ а й ы п* бара жатты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **4.** а у ы с. *Тайып тұру, тартып отыру, кете беру.* Бірақ етпеттен құйылып келген сұлу құс алдамшы қағазды қағып әкетпей, тайқып, *қ а й қ а й ы п* шыға береді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Сен төрт көз, – деді жігітке төніп келіп, қазір осы жерден көзілдірігің бүтін тұрғанда *қ а й қ а й*, әйтпесе көзілдірігің де, өзін де сау кетпейсің? (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат). Біраз күн ғана әурелеп, аяулы көктем, Түсіп ап өзің жолыңа *қ а й қ а й м а п* па едің?! (Т.Молдағалиев, Жүректегі). **5.** а у ы с. *Үзілуге шақ тұру, өрең қалу.* Қазағым, елім, *Қ а й қ а й ы п* белің, Сыңуға тұр таянып! Талауда малың, Қамауда жаның, Аш көзінді оянып. Қанған жоқ па әлі ұйқың, Ұйықтайтын бар не сиқың? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАЙ-ҚАЙ=есім. *Қандай.* – Петр Петрович, сіз тау кыргыздарының *қ а й қ а й* жерлерінде болдыңыз? (С.Бегалин, Шоқан асу.). Иланбай-ақ айтқаныма, «*қ а й қ а й* жерде болдық-ей?» – деп (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). – *Қ а й қ а й* үйлерге кетті (Қ.Қайсенов, Жау тылында).

ҚАЙ-ҚАЙДАҒЫ с ы н. **1.** *Не болса сол, мәнсіз бірдеңе, неше түрлі бір қнамсыз, қайдағы-жайдағы.* Қой десең өрішіп, қарыса түсетін, Сөз тыңдамай жарыса түсетін *Қ а й қ а й д а ғ ы* өкпені терісе түсетін Көрінгенмен керісе түсетін (Қ.Бекхожин, Дала.). Саралақаз оралды сазға тағы, Ақ тырналар аспанды боздатады. Сұқсыр көкек тоғайдан сұңқылдаса, *Қ а й қ а й д а ғ ы* мұңымды қоздатады... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Ойда жоқ, ескерусіз.* Тойған есек шөпті оттап маңайдағы, Соңырқап шатқа кетті *қ а й қ а й д а ғ ы*. Қаңғырып өкпені өрлеп келе жатып, Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы (Абай, Тол. жин.). Елегізіп, еске түсіп *қ а й қ а й д а ғ ы*. Көңілдің іріп кетті бал қаймағы, Кегі кеткен жандайын әлдекімге, іш өргеніп, қайнайды қан бойдағы (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ а й қ а й д а ғ ы* ыстық, балдырған Сағынышыңа от себер,

Шүрегей үйрек алдыңнан Шүйкілдеп ұшып кетсе егер (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЙҚАЙМА¹ з а т. *Өкшесі аласа, тұмсығы қайқиган етік.* Аяғында *қ а й қ а й м а* етік (Ауызекі).

ҚАЙҚАЙМА² с ы н. *Ернеуінен асып толған, үйме.* Біз қызыл шолақ өгізбен аяндап, Үсейіннің қорасына *қ а й қ а й м а* арба тезек тартып келдік (І.Жансүгіров, Шығ.). Ас үй жактан тағы-тағы *қ а й қ а й м а* табақ палау қаптады (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАЙ-ҚАЙСЫ е с і м. *Кез келгені, көрінгені; бөрі.* Осы отырған көп *қ а й қ а й с ы* болса да, өз балаларыңнан басқа тағы да бес-он жігітті алып қалуға шамаларың келеді (С.Шарипов, Бекболат). – Мен жай өз атымнан әңгімелеп отырмын, бұл мына Төшен жолдастарыңның басынан өткен оқиға еді, – деді Әбілқайыр орнынан тұрып, – осындай ауыр жағдай *қ а й қ а й с ы л а р ы ң н ы ң* болса да бастарыңда бар (М.Дүйсенов, Ант).

ҚАЙ-ҚАЙСЫСЫ е с і м. *Кез келгені, бәрі де, түгел.* Өйткені жиналған жұрттың *қ а й қ а й с ы* болса да жалғыз өз бастары үшін қайғырса, Ормекен барлығының қамын ойлап қайғырып отыр (С.Шарипов, Бекболат). Соның *қ а й қ а й с ы* да Нұрдәулеттен зәбір, жапа шегіп, мүгедек халге түскен бұйымдар (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Осы шаралардың *қ а й қ а й с ы* да, баланың рухани байлығын қанағаттандыра алмайды («Халық мұғ.»).

ҚАЙҚАЙТ= е т. *Шалқайту, құйрығын, қанатының, ұшын жоғары көтеру.* Бөрібасар расында да құйрығын *қ а й қ а й т ы п*, аса бір риза қылықпен жолаушылардан бір елі қалмай еріп келеді (О.Бөкеев, Өз отың.). Аяқтарын секірте басып, орақтай мойнын *қ а й қ а й т а* иіп тізгін жұлқиды (С.Сматаев, Елім-ай). Қалшылдап, дірілдеп, Тырнағын салады. Қанатын *қ а й қ а й т ы п* әкетпек болады (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙҚАЙТУ *Қайқайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЙЫҢҚЫ с ы н. *Кейін қарай иіңкі, аздап шалқайыңқы, қайқы.*

ҚАЙҚАЙЫҢҚЫРА=е т. *Шалқая түсу, белі майысу.* Бүкшініңкіреп тұратын белін түзегісі келгендей қос қолдап, арқасын басып-басып қойып, *қ а й қ а й ы ң қ ы р а д ы* (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Жауыр ат құйрығын алып тастаған болу керек, талтандап, белі *қ а й қ а й ы ң қ ы р а п* қалыпты (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ҚАЙҚАҚ с ы н. **1.** *Қайқаңдағыш, бұлталақтағыш, қашқалақтағыш.* Содан да Абылайханов қоқиланып, онсыз да жауыр аттай

қ а й қ а қ болған ащы сөзден, сенімсіз көзден ығыры шыққан солдаттың желкесіне мініп алды (С.Бакбергенев, Белгісіз солдат). **2.** а у ы с. *Кердеңдеген, шалқақ, менмен.* Мазмұнын сөздерінің оқып байқап, Болғанмен Пышан патша бұрын қ а й қ а қ. Ұятын есі еніп біліпті-ау деп, «Болмас», – деп басып өзін, басын шайқап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЙҚАҚТА = е т. **1.** *Басты шалқайтып кекірею, шалқақтау.* Бәдігүл «өзіңіз» деген сөз қаптап кеткен соң көңілдене күлімдеп, түйетауықтай қ а й қ а қ т а п жүріп, жаулығын түзеген болды (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.). Кетер емес ол балық Бөтен ниет ойға алып, Жүр қаперсіз қ а й қ а қ т а п (С.Дөнентаев, Шығ.). **2.** *Белі майысу, қайқаңдау, қиналу.* Соқаның соңында қ а й қ а қ т а г а н аттарға шүу-шүулегені болмаса, келген-кеткенге алаңы жоқ (І.Жансүгіров, Әңгім.). **3.** а у ы с. *Сылтауратып тайсақтау, бұлталақтау.* Дұшпанға ерегіскен ар сақтама, Жөнінен қорқып кетіп тайсақтама. Қаншама жүк артса да жан достарың Сынғанша бел омыртқаң қ а й қ а қ т а м а (Қаз. әдеб. хрестом.).

ҚАЙҚАҚТАУ *Қайқақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАҚТЫҚ з а т. **1.** *Қайқайып қалғандық, қайқаңдаушылық.* **2.** а у ы с. *Кердеңдеген қылық, кекіреюшілік, шалқақтық.*

ҚАЙҚАЛА¹ = е т. *Ернеуінен аса шүңілдеп толу.* Ақмаржан жанында жоқ Рахымбегінің демеуін сезініп, қ а й қ а л а г а н екі шелекті қаңбақ кұрлы көрмей, қары талмай жеңіл жүреді (Ж.Мусин, Үміт). Бір қолымен белін баса, қ а й қ а л а г а н бір шелек сүт көтерген Нағима баласының жанына келді (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚАЙҚАЛА² = е т. *Жүгі ауырлап, белі қайқайып, қайқаңдап зорға журу.* Апа есекке қ а й қ а л а п, ала қоржын арқалап, жөнеле берді бір адам (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ҚАЙҚАЛАҚ з а т. **1.** *Қайқаң-қайқаң еткендік.* **2.** а у ы с. *Сылтауратып былқ-сылқ еткен солқылдақтық, бұлталақтық.* Қарқында болмас қ а й қ а л а қ. Қарқынмен халқың байқалад. Қарқын қаулап күшейсе, Қандай жау болсын тайсалад (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Хан қ а й қ а л а қ қ а салып: – Ойланайық, – дейді (Қаз. ертег.).

ҚАЙҚАЛАҚТА = е т. **1.** *Әрлі-берлі теңселу, тәлтіректету, қайқаң-қайқаң ету, бұлталақтау.* Арқамды үш жерден шыбыққа тілдіріп, қ а й қ а л а қ т а п барып еш нәрсені түсінбеген қалпымда құлап қалдым (Б.Тұрсынбаев,

Ауылда.). Қамшыдан қ а й қ а л а қ т а г а н Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етеді (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла). *Қайқалақтап* жүгі ауыр, Мандайдан тері ағады. Қысылып шыққан суық тер Сорғалап жерге тамады (Ү.Кәрібаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қарсылық ету, көнбей қою, қашқалақтау.* – Қарағым, бұл бөле болады, сіңбейтін мал. Осыны тастап кетелік, – деп Әбіш қ а й қ а л а қ т а п болмады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЙҚАЛАҚТАТ = е т. *Әрлі-берлі теңселту.*

ҚАЙҚАЛАҚТАТУ *Қайқалақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЛАҚТАУ *Қайқалақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЛАҢ з а т. с ө й л. *Қайқалақ.* Әсіресе, қаптарды түсіргендегі қайратын айт. Қаршадай боп қ а й қ а л а ң қағып ала жөнелді (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

ҚАЙҚАЛАҢДА = е т. *Қайқалақта.* – Әй, қ а й қ а л а ң д а м а й жөн сөйле, айналаң жылан жалағандай, қу бас екеніңе мен кінәлімін бе? Менің төркінімде шаруаң болмасын, – деді Шекер (С.Мыңжасарова, Әйел бақыты). Сарыбас – әзілкеш жылан. Адам болсын, мал болсын – бөрібір, шап беріп аяғына орала кетеді, сөйтіп, қытықтап шошытады да, қ а й қ а л а ң д а п тайып отырады, шақпайды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ол қалай «аһ» ұрып, қалай қ а й қ а л а ң д а й барып, табалдырыққа сүріне құлағанын білмейді (М.Сүндетов, Есексіз.).

ҚАЙҚАЛАҢДАТ = е т. *Теңселту, тәлтіректету.*

ҚАЙҚАЛАҢДАТУ *Қайқалаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЛАҢДАУ *Қайқалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЛАТ = е т. *Ернеуінен асыра, шүңілдету.* Сары қымыз болмаса да, көже қатық аңылауын қ а й қ а л а т ы п әкеп қолына ұстатты (Ж.Мусин, Үміт).

ҚАЙҚАЛАТУ *Қайқалат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙҚАЛАУ *Қайқала етістігінің қимыл атауы; белі майысу.*

ҚАЙҚАҢ¹ з а т. **1.** *Тау, жотаның биіктеу жері, кішігірім белең.* Жазанданып басталған тақтайдай тегіс дала бірте-бірте қ а й қ а ң г а ұласып, алдарынан төбелер, түбі көгеріп, сабағы әлі де сарғайыңқы тартып тұрған шилі адырлар көріністене бастады (О.Бөкеев, Өз отың.). «Соқырдан» өткен соң Қарағанды қ а й қ а ң ы н а шыға бірсыпырасы тоғысады да кең, күрең жол боп қасқайып жатады (Ғ.Мұстафин,

Қарағанды). Жаралы құстар, бұлбұлдар, жақсы ақындар, Шаңды жолдар, қанды окоп, *қ а й қ а ң* белдер (Ғ.Қайырбеков, Асу алда). **2. Биіктеп, көтеріле түсетін өр.** Тіке тартқан тау *қ а й қ а ң ы* төменде тұрғанда жайпақтау секілді еді, өрлеген сайын биіктеп, құзырлана берді (О.Бөкеев, Өз отың.). Жадымда. Соғыс кезі, сойқанды кез, Қыс еді қытымыр шал, сойқан мінез. Салдыртып шыға келді қыр басына, Қалдырып алдындағы *қ а й қ а ң ды* лез (М.Мақатаев, Өлеңд.). Беткейден ойпаңға түскен көп көлік қалыңдап қалған қардың астынан тіске ілінетін қылтанақ таба алмай, арғы беттегі *қ а й қ а ң ға* шығып барады (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАЙҚАН² е л і к. *Қайқайған, шалқайған қысқа қимылды бейнелейтін сөз.* Бетке келгенде бірің *қ а й қ а ң*, бірің жалтаң, пәтуасыз, не елге, не жастарға сеніктерің жоқ (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Қайқаң етті. а) *Бұлт етті, қайқайған шалт қимыл жасады.* Жамбасына аунап түсіп мені өзіне тартты. *Қ а й қ а ң е т т і* қасақана іргеге ығыстым (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *Қ а й қ а ң е т т і* хас қыран, Қайта көкке самғады (М.Мақатаев, Дариға жүрек). ә) *Тайқып шыға келді.* Ислам дінінде Мұқамет қатынды 4-ке дейін алыңдар деп ыссы қаны тасып айтатын, тегіс ұстай алмаймын деп қорықсаңдар біреуден алу жөн деп *қ а й қ а ң е т е* түскен (М.Дулатов, Шығ.).

Қайқаң қақты. а) *Қайқаң-қайқаң етті, зыр қақты.* Бакытжан оның ғажаптарын алғаш рет сол сапар көрді: әлі тасқыны анық қайтып болмаған судан қайықша *қ а й қ а ң қ а ғы п* жүзіп өте берді (Б.Аманшин, Көкжар). Жамиға бір түкірді де *қ а й қ а ң қ а ғы п*, жан-жағын ала көзімен бір шолып өтті (Ж.Самитұлы, Сергелдең.). ә) *Белі майысып, қайқақтап қиналды.* Арқанның сол жақ қолыма оралған түбінен ұстап алып, мен де сіресіп келемін, екеуіміздің тартысымызға шыдай алмай астындағы аты *қ а й қ а ң қ а ға ды* (Ә. Әбішев, Найзағай). б) *Шалқалап барып, тік көтерілді.* Томағасын тартқанда бір қырыман, Қыран құс көзі көріп самғағанда. Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп, Қанды көз *қ а й қ а ң қ а ғы п* шықса аспанға (Абай, Тол. жин.). Қарақұс етікті қозы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, *қ а й қ а ң қ а ғы п* қайта жоғарылап кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚАЙҚАН³ с ы н. **1. Ойыстау келген, қайқы, иіліңкі.** Бұл Свердловск қаласынан келген: белі *қ а й қ а ң*, арқасына адам төсек сап жатарлықтай кең, қазақ ауылдарының арасын-

да кездеспейтін мал (С.Мұқанов, Есею жыл.). Енді жалындағанмен, жалыныңнан пайда жоқ, *Қ а й қ а ң* белдің үстінде лапылдасын қайдағы от. Болдық, болдық, бауырым, бола алғанымызша біз, Енді басқа Қадыр жоқ, басқа Тұманбай да жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАЙҚАНДА= е т. **1. Қайқау, қайқалақтау.** Тек қарлығаштар ғана ащы күнді елең қылмай көнетоздау бола бастаған көгілдір аспанда *қ а й қ а ң да п* ұшып, қалықтап жүр (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Қара түнді жамылып, Қайда кеттің *қ а й қ а ң да п*; Тыным тапшай сарылып Шаршадың-ау бай таңдап (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). **2. Қайқақтау; маймаң қағу.** Толқыннан толқынға *қ а й қ а ң да й* секіріп, ойнақтап келе жатқан алқызыл желкенді ақ кеме кенет тұмсығы тасқа соғылғандай, Мәрзияның мына қылығынан Нариман да тосырақ қалды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Серік атты баласы Ағалап жасын бұлады. Ақжелек сонда сөйледі, Сөйлегенде бүй деді: Пайда көрген жеріңнен, Байпаңда да баса бер Залал тапқан жеріңнен, *Қ а й қ а ң да да* қаша бер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қаратай дыраумен арқасынан тартып-тартып жібергенде молда *қ а й қ а ң да п*-ақ қалды (Қ.Исабаев, Өткелде). **3. Ауыр жүктен белдің ойысуы, теңселе басу.** Ат оған ешбір жауап қайтармады, Ауырлап жүгін есек *қ а й қ а ң да ды*. Ентігіп, ішін соғып демі құрып, Жүрерге одан өрі жай қалмады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Дәу табакты өрең көтеріп, шалқая *қ а й қ а ң да п* кірген Қараменде етті төрдегі екеудің алдына қойды (С.Сматаев, Ақжелең). **4. а у ы с.** *Паңданып кергу, кердеңдеу.* Қайымал інгендей *қ а й қ а ң да п*, аяқты некей-некей тастауды шығарғаным да, әрине, қызметтес әйелдердің назарынан тыс қалмапты (Ө.Қанахин, Күдірет). Байқараның әйелі де бір еріні *қ а й қ а ң да ға* н ділмар тұғын (Ә.Кекілбаев, Үркер). – Несібелі-ау, *қ а й қ а ң да п* қайда барасың. Елден келдік, шешеннің айтқан сәлемі бар, – деді жігіттің біреуі (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен).

ҚАЙҚАНДАТ= е т. *Белін, арқасын, құйрығын қайқайтып алу.* Көктемде анау қанша құйрығын *қ а й қ а ң да т ы п*, алдынан көлендегенмен өз күйті келмесе қайырылмайды (Т.Ахтанов, Боран). *Қ а й қ а ң да т ы п* қамшы тілген арқасын Қанша ұрсаң да өнбей қойды адымы (Д.Әбілев, Өлеңд.). Арық өгіздер арқаларын құр *қ а й қ а ң да т ы п* қыржыңдағаны болмаса, жүрісіне жүріс қоса қоймады (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚАЙҚАНДАТУ *Қайқаңдат етістігінің қимыл атауы; қайқытып алу.* Онда белінен соққан жыландай басын *қ а й қ а ң да т у да п* бөтен дәрмен жоқ (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КАЙҚАНДАУ¹ с ы н. **1.** *Биіктей түскен, өрлеу.* Даланың Есіл беті дөңестеу, Сырымбет пен Жалғызтау жағы *қайқаңдау* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Қайқылау.* Күріштің орағы Доғаланып имеймей, *қ а й қ а ң д а у* қылып сияқты боп келеді (С.Мұқанов, Шығ.). **3.** *Шалқақтау.* Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшиген, жұқа қабақ, қаймақ ерін, таңқы мұрын, тымырайған, *қ а й қ а ң д а у*, кара сұр адам екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КАЙҚАНДАУ² *Қайқанда етістігінің қимыл атауы; кекірейіп, шалқақтап жүру.* Қоғам ісіне қол ұштарын тигізбей, *қ а й қ а ң д а у ы н* бұлардың, көне, доғарындар шуды! – деді үгітші (М.Рашев, Бетің қисық.).

КАЙҚАҢ-КАЙҚАҢ е л і к. *Қайқаң-қайқаң етіп, теңселе басқан жүрісті бейнелейтін сөз.* Күн шыққанда Айкең *қ а й қ а ң-қ а й қ а ң* дегендей-ақ өксік келген соң тыпыршу да жайына кетті (А.Сүлейменов, Бесін).

Қайқаң-қайқаң етгі. *Қайқаңдап жүрді, қайқаңдады; бұлғаңдады.* Жыртқыштың бір жақ езуінен салақтап түскен тілі жыланның басындай *қ а й қ а ң-қ а й қ а ң* е т е д і (Т.Ахтанов, Боран). Бойы онша ұзын болмаса да сирағы ұзын, жауырыны қақпақтай, сыртынан қарасаң жүрісі *қ а й қ а ң-қ а й қ а ң* е т е д і (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

КАЙҚАЮ *Қайқай етістігінің қимыл атауы; кекірейіп, шалқақтап жүру.*

КАЙҚИ= е т. **1.** *Кейін қарай иіле, шалқая түсу.* Бұларды Жайпурдың күні кеше *қ а й қ и ы п* отырған махараджасы тұңғыш ұлы туғанда ескерткіш есебінде орнатыпты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Әшімнің қолында тозығы жеткен тонның етегінен істелген үлкен қолғап, аяғында басы *қ а й қ и ғ а н* ақ пима (К.Оразалин, Ақ жазық). Әсіресе ана бір кірпіктерінің әр талы сонау жаугершілік заманнан қалған *қ а й қ и ғ а н* кара қылыш сияқты шикіл сары келіншекті айтсайшы (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **2.** *Кегжію.* *Қ а й қ и ы п* неге тұрсың (Ауызекі).

КАЙҚИТ= е т. *Кейін қарай иілдіру, шалқайту; қайқайту.* *Қ а й қ и т а* шашын таранып, Сиқырлы көзбен қаранып, Маңмаң басып алдымнан Кез келе кетті Самалық (А.Тоқмағанбетов, Таңд.). Жеті-сегіз ірдуанды *қ а й қ и т а* тиеп, азап көрмей жеткенімізді айт та (М.Сүндетов, Ескексіз.). Бекет түсе қалып, артынан итеріп еді, арам қатқыр құйрығын *қ а й қ и т а* көтеріп, жап- жасыл бірденені омырауына атқытып жіберді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

КАЙҚИТУ *Қайқит етістігінің қимыл атауы.*

КАЙҚИЫҢҚЫ с ы н. *Кейін қарай қайырыла түскен, қайырылыңқы, қайқайған.*

КАЙҚИЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Кейін қарай иіліңкілеу, қайырылыңқылау, түріңкі.* *Қ а й қ и ы ң қ ы л а у* біткен қалың ерні Аққұлаштың бетінен сүюге төніп бара жатқан-ды (К.Оразалин, Көктем.).

КАЙҚИЮ *Қайқи етістігінің қимыл атауы.*

КАЙҚЫ¹ з а т. **1.** *Таудың тік беті, өр, қайқаң.* *Қ а й қ ы ғ а* жауында мәшине шыға алмайды (Ауызекі). **2.** *Томпақ, дөңес.* Кара бакыр пұты, бұты өзгенің, *Қ а й қ ы* десем, тайқы ма еді маңдайым?! Мені көрсе күрсінеді көздерің «Мосфильмнен» мезі болған жандайын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

КАЙҚЫ² с ы н. *Қайырыла түскен, имек.* Аспіскенде қонақтарға құлағы *қ а й қ ы*, нән кара табак тартылып еді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жұрт). Әлденені айтып өжеңдеп, қалш-қалш етіп ашуға мініп тұрған *қ а й қ ы* төс кара сұр қазақтың не дейтініне атымен түсінбесе де, казактар мен солдаттар қолдарындағы мылтықты жалма-жан иықтарына қайта асып алысты (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Ауыл итінің құйрығы қайқы. *Әркім өз жерінде батыл, мықты, еркін деген мағынада.* *А у ы л и т і н і ң қ ұ й р ы ғ ы қ а й қ ы* демекші, ауыл ішінде отырып, құр шіренгендерің кімге дәрі?! (С.Жүнісов, Ақан сері).

КАЙҚЫЛА= е т. *Имектеп қайыра түсу, қайқиту.* – Е, адал болып маған бірденесін бөліп беріп пе? – деді Арын істік мұртын *қ а й қ ы л а й* ширатып (Р.Тоқтаров, Ертіс.). «Ол ма, ол – көп қатын алғандарды... мазактаған өлең, керемет, во!» – деп бас бармақтарын *қ а й қ ы л а п* көрсете түсіндіріп, мәз болады (Ғ.Қабышев, Күлеміз.).

КАЙҚЫЛАН= е т. *Имектеліп қайырыла түсу.* Тек төскейі қайтадан *қ а й қ ы л а н ы п*, арғы тепсең одан әрі шалқайған тұстан Атанның жүрегі әбден шайлыққан (Таң нұры).

КАЙҚЫЛАУ¹ *Қайқыла етістігінің қимыл атауы; имектеп қайыру.*

КАЙҚЫЛАУ² с ы н. *Сәл кейін қарай иіле түскен, имектеу.* Әрдайым жаудырап, күлімсірей қарайтын қарасы көп үлкен көзінде, *қ а й қ ы л а у* ұзын кара кірпігінде күлкіден қазір нышан жоқ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұшы сәл *қ а й қ ы л а у* мұрнының қырында ғана ұзына бойы уақ сепкіл бар (Ө. Қанахин, Ауыр күн). Рауап – жуандылы-жіңішкелі бес ішекті, *қ а й қ ы л а у* қаз мойынды келген, мандолина терізділеу құрал (С.Мұқанов, Алып. адым.).

КАЙҚЫЛЫҚ з а т. *Кері қарай иілгендік, имектік.* – Кірпігіңіздің ұзындығы, *қ а й қ ы л ы ғ ы*

сонша, әр талына шәйнек ілуге болғандай екен, – деп салды Еділхан (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚАЙЛА¹ з а т. *Бір не екі жағы бірдей сүйір, кейде бір жағы еңсіз қалақ сияқты жер қазу жұмыстарында пайдаланылатын ағаш сапты темір құрал, балта-шот.* Көк тас пен құмды топырақты қажаған шақыр-шұқыр күрек, *қ а й л а* дауысы (І.Есенберлин, Қатерлі.). Енді міне, қатты қара тастан-ақ жабайы *қ а й л а* мен түйе мүсіндеген ұстаға амалсыз бас иіп тұр (Д.Досжанов, Жібек.). Кен қазушылардың жұмысын жеңілдету мақсатымен зембіл орнына төшкені қолданады, сүймен мен *қ а й л а* ны қол бұрғымен алмастырды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ҚАЙЛА² з а т. е с к і к і т. *Айла.* Бұл сөзімнің мәнісін, Ақылменен білетін, *Қ а й - л а* с асқан сұм қайда? Электрді тауып аспаннан, жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға *қ а й л а* с ы н тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істеп қойды (Абай, Тол. жин.). Бір *қ а й л а* не қылсам да етейін деп (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Ажал – бір жол, аттап өткен айла жоқ, Өткен адам қайта келмес, *қ а й л а* жоқ. Солай, Зеке, елге тоқтау айтқан жөн, өймен азып, жасығаннан пайда жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЙЛАЛА = е т. *Қайламен соғу, цру, жер қазу.*

ҚАЙЛАЛАС с ы н. *Жер қазу, кен қазу жұмысында бірге істеген (адам).* Осы он төрт жыл ішінде ол талай-талай сарбаз жігіттермен, неше азаматтармен, атап айтса, нақ бүгін қасында жүрген Дәурен сияқтымен де істес, *қ а й л а л а* с болғаны бар (С.Бақбергенов, Кентау). Досыңыз ескі, *қ а й л а л а* с, Тындайды сізді қартыңыз (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ҚАЙЛАСЫЗ с ы н. е с к і к і т. *Айласыз, амалсыз.* Бір нақыл сөз өрнек бар, «Ерге он түрлі ерлік бар, Бірі күш, тоғызы тәсіл» деп, Қара күшпен *қ а й л а* с ы з (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

ҚАЙЛА-ШАРҒЫ з а т. е с к і к і т. *Амал, айла-әрекет.* Олар бір-біріне қиянат, *қ а й л а* - ш а р ғ ы жасаса, қара жүректік көрсетсе, – одан асқан трагедия жоқ («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙЛАШЫ з а т. *Қайламен жер, кен қазатын жұмысшы.* Екі *қ а й л а* ш ы ш арта жүгінген, кеудесінен жалаңаш, алдарындағы көмір қабырғасын жантая беріп, құлаштай ұрады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ҚАЙЛЫҚ з а т. *Қодас пен сиырды шағыстыру нәтижесінде алынған мал.*

ҚАЙМАҚ з а т. **1.** *Сүттің бетіне жиналған майлы қабаты.* Өзіңе-өзің тұсау сап, Кедергі жасап барыңа, Бар болса қолда айраның, ірімшік, құрт, *қ а й м а* ғ ы ң, Қанағат қылсаң болмай ма? Көксемей-ақ қымыз, ет (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кеше аулада, арықтың жиегіндегі алма ағаштың түбінде, үй іші боп, сары самаурынды ортаға алып, ыстық шелпекті *қ а й м а* қ қ а батырып шай ішті (Ш.Айтматов, Ерте қайт.). **2.** а у ы с. *Көптің ішіндегі бетке ұстары, таңдаулысы.* – Халықтың *қ а й м а* ғ ы н сыпырып, соғысқа жіберейін деп жатқанда, бұл мәселені үлкен Алматы болысының аттың кекіліндей бір шоқ ақсақалдары шеше алмайды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Осы ауылдың бас көтерер еті тірі ақсақал-қарасақал *қ а й м а* қ - т а р ы жалба-жұлба қапталды Бопсабайды көзге іле қойсын ба, дөңгеленген шырқын бұзбай Бақсыбайдың аузын бағып тұр (С.Сматаев, Ақ желең). // *Қаймақы, жұп-жұқа.* Бауырсақ мұрын, бүйрек бет, *қ а й м а* қ қабақ, қара қыз, Қамзолының төсіне Қадап алып «ай», «жұлдыз» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бал қаймақ. Балқаймақ (шикі қаймақтан, кілегейден тортасын айырмай пісірген тағам). – Қаншайым қонағынан барын аянбапты: жинап жүрген кішкентай кілегейін қайнатып *б а л* *қ а й м а* қ жасапты (Ш.Құмарова, Қос шынар). Бабын тауып қайнатып Балық көз май болғанда, «Алдыма өзің келші!» деп, «Ал, құлыным, жеші!» — деп, Анам берген *б а л* *қ а й* - *м а* қ (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән). Жыр анасы, майданына сал қайрап, Еркелетіп бермей-ақ қой *б а л* *қ а й м а* қ. Мен кеткенде өз үйіңнен соңғы рет, «Жан балам» деп жоқтармысың айғайлап? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қаймағы бұзылмады [шайқалмады]. *Бүлінбей өз қалтын сақтады, сол күйінде болды. Қ а й м а* ғ ы *б ұ з ы л м а* ғ а н қайран дінім, Қаймағың быт-шыт болды қайдан бүгін?! Құбылаға бет алып қол қусырып, Сәждеге бас қоятын қайда күнім? (М.Мақатаев, Шығ.). Дөңбекшиді өрт болып жүзің маған, Жүрегімде жүр әлі сызылған ән. Көкірегімнің қақ төрін жарып аққан, Жайық, Жайық *қ а й м а* ғ ы *б ұ з ы л м а* ғ а н (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сол елде Айдарлы деген... жаугершіліктен бүлініп, *қ а й м а* ғ ы *ш а й* *қ а л м а* й... жолын тауып, сауда-саттық жүргізіп, мыңғырып байып алыпты (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Қаймақ ауыз. *Сүйкімді, жұқа ауыз.* Әлде де есі шыққан ер қызығар Қара көз, *қ а й м а* қ ауыз, сұлу өңі (Батырлар жыры).

Қаймақ қатты. *Майға т.б. қаймақ қосты.* *Қаймақ қатқан* қою қызыл күрең шай оңды-солды шайқалып, кесенің екі жақ қапталынан бірдей жерге төгіліп жатыр (М.Мағауин, Қиянда.).

Қатық қаймақ. *Ұйыған айран, қатықтың бетіне тұрған қаймақ.*

Піскен қаймақ. *Пісірілген сүттің бетінен алынатын қаймақ.*

Шикі қаймақ. *Шикідей тұндырып қойған сүттің бетінен немесе сепаратор мәшinesіне тартылған сүттен алынатын қаймақ.*

ҚАЙМАҚТА= е т. **1.** *Қаймақ қосу, қаймақ қату.* Ол осылай болуға тиіс құбылыстай қабылдап, *қ а й м а қ т а ғ а н* қою күрең шайды ұрттай берді, ұстай берді (Қ.Исабаев, Өрде). Жар алдына дастарқанын жайды аппақ, Үнді шайын баптап құйып *қ а й м а қ т а н* (А.Оразақын, Күнгеі). **2.** *Қағырлану, қаймақшу.* Кешегі шексіз дала *қ а й м а қ т а ғ а н*, Мұнайдың кені болдың аймақты алған. Кейде мен бар бақытым Табанымның Астында екен ғой деп ойлап қалам (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЙМАҚТАЙ с ы н. *Қаймыжықтай, жұп-жұқа.* Тентек жел сор бетіндегі қаралтым мұнай тамшыларын тұтастыра жиырып, *қ а й м а қ т а й* қалқып, жағаға айдап әкеледі де, шетке шашып-шашып жібереді (З.Қабдолов, Жалын). Қанша айтқанмен Базаралы батырдың ұрпағы ғой, – деп Әлмағамбет *қ а й м а қ т а й* жұқа ернінен тамсанып қойды (С.Бегалин, Замана). Әліпбектің тоқалы Ермоловқа мөлдіреген қара көзін мөлт еткізіп қадап қалды да, рюмканы *қ а й - м а қ т а й* ерніне апара беріп, төңкере салды (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАЙМАҚТАЛ= е т. с ө й л. *Қаймақтан.* Түнгі суық жер бетін қатыра алмапты. Әр шұңқырда шеті кілегейлене *қ а й м а қ т а л а* бастаған өткен жауынның суы қақтана бастапты (Б.Момышұлы, Ол күндер.).

ҚАЙМАҚТАЛУ *Қаймақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙМАҚТАН= е т. *Сұйықтың бетіне кілегейленіп жұқа қабат тұру.* Кешегі шексіз дала *қ а й м а қ т а н ғ а н*, Мұнайдың кені болдың аймақты алған (Т.Айбергенов, Өленд.). Ей, ұшқыш, өкінбеспіз жәйлатқаннан, Құт тұр ғой мына өлкеде *қ а й м а қ т а н ғ а н*. Аялдап ұш, арылып жәй мақтаннан, Болашақ дастаны-ма нәр алайын. Ақын аяқ баспаған аймақтардан (М.Мақатаев, Шығ.). Самалесті, даладан, сай жақтан ба?! Аппақ іңір тауларды ойлантқан ба? Аспанға сүт әлдекім қайнатқан ба?! Кілегей тұр меймілдеп *қ а й м а қ т а н ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЙМАҚТАНАУ с ы н. *Адам мұрнының пішіні, жұқа танау.* Амандық, саулық сұрасқан соң, Жаксылық киіктің лағына тандана, дағдара қарап сұрады: – Мұндай *қ а й м а қ т а н а у* сәбидің не керегі болды, саған? (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАЙМАҚТАТ= е т. *Шайға қаймақ қосу; қаймақ қату.* Шай келді қоп-қою ғып *қ а й м а қ - т а т қ а н*, Бал дәмі бауырсақтың таңдай тартқан (Ә.Жәмішев, Төскей). Бибажар буы бұрқырап ентіккен ақ самауырдан шыны аяққа қою шайды *қ а й м а қ т а т а* құйып отыр (С.Алдабергенов, Алға.). Жеңеше, *қ а й м а қ т а т ы п* Құйып қой шайыңды да. Жанарды ойнақтатып, Айта отыр жайыңды да (Х.Балшабеков, Жылқышы.).

ҚАЙМАҚТЫ с ы н. **1.** *Қаймағы бар.* Аялы қолда талпынтқан *Қ а й м а қ т ы* сүттей қалқытқан. Суық болса жөргекте Қорғасын оқтай балқытқан (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Қою, қоймалжыс.* Шымырлап ұйыды да *қ а й м а қ т ы* көл, Шаңқ етіп, қоя қойды таста қыран (І.Мәмбетов, Дос.). *Қ а й м а қ т ы* көл тұрыпты сорларыңа Мұнайы бар мың тонна шамасында (Айтыс.).

ҚАЙМАҚШЫ= е т. **1.** *Жайлап қата бастау.* Оның үстіне биылғы жел біртүрлі есірік, жағалау *қ а й м а қ ш ы п*, кілегейлене бастаса-ақ Аркадан шыққан қатты жел әлсіз мұзды бет ашыққа айдап қуып кетіп тұрады (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Беті *қ а й м а қ ш ы п* қатқан Есілдің бұл тұсы шұңғыма болатын. Қаңылшаң мұздар быт-шыт (С.Жүнісов, Ақан сері). Ал жаңа осы өзінде ғана екі шелек су алған анау бөкебайлы қыздың кірпігін қырау шалып, шелектегі судың беті *қ а й м а қ ш ы п* қатып-ақ қалыпты (О.Бөкеев, Шығ.). **2.** *Шымырлап, дір-дір етіп жату.* Тып-тымық бір жазғы кештерде *қ а й м а қ ш ы п* жатқан айдын бетін ұйтқытып өткен қума құйын сияқты... толқытып жіберді (Х.Есенжанов, Тар кезен). Жатыр екен бұратылып сан құбылып ойнақшып, Сәуле құшқан толқын ерні дір-дір етіп *қ а й м а қ ш ы п* (М.Айтхожина, Аққу.). Биіктеп шыққан күн сәулесі айнадан көрінгендей, қалтылдап *қ а й - м а қ ш ы м а й д ы* (С.Шаймерденов, Қарғаш). **3.** а у ы с. *Жым-жырт тыныштық орнау, мүлгу.* Ауыл... Ал, ауыл сол баяғы қалпы, жым-жырт ұйқыда; *қ а й м а қ ш ы п* жатқан тыныштықты Бұқтырманың сарыны ғана бұзады (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚАЙМАҚШЫТ= е т. **1.** *Судың бетінде жұқа қабықша сияқты қабат жасап шымырлату.* Майда ескен жұмсақ жел су бетін *қ а й м а қ - ш ы т а* бастады (Ө.Қанахин, Жүрек қазына.).

Енді ол бар пәрменімен лақтырған жұқа тас, су бетін *қ а й м а қ ш ы т ы п* екі-үш жерден шеңбер қалдырып, шолп-шолп шөгеді (А.Нысаналин, Алыста). **2. Қардың бетін толқындандыру, жалдандыру.** Ұлпа қардың бетін *қ а й м а қ ш ы т ы п* жел ысылдай бастады (А.Жақсыбаев, Бөгет).

ҚАЙМАҚШЫТУ *Қаймақшыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙМАҚШУ *Қаймақшы етістігінің қимыл атауы; жайлап қата бастау.*

ҚАЙМАҚЫ с ы н. *Қаймыжықтай, жұп-жұқа. Қ а й м а қ ы* қабақ қара қыз, Жинақы көйлек, келте шаш. Жаға-жеңін түймелеп; Жігерлі даусы саңқылдап, Сартылдатып тұр сөйлеп (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қ а й м а қ ы* қабақ, қара көз сұлулар көз алдарынан елестеп кетеді (Ә.Хасенов, Жат.).

ҚАЙМАЛ с ы н. *Қайымал, қайып кеткен (інген).* – Жылы сөзге шығады жылан іннен, Қатты сөзге қайтала *қ а й м а л* інген (Ш.Әбенев, Шыңғыстау).

ҚАЙМАЛША з а т. т ү й е ш а р. **1.** *Үш-төрт жас аралығындағы боталамаған ұрғашы түйелердің барлық түрінің атауы.* **2.** *Құнажын жасына жетпей-ақ күйті келіп, бурадан өз бетімен қайып кеткен тайлақ.* Бағымы күшті тайлақтар енесінен ажырап, бабына келген соң, құнажын жасына жетпей-ақ күйті келіп, буралардың бірінен өз бетімен-ақ қайып кете беретіні болады. Міне, бұл қайымалша, *қ а й м а л - ш а* атанады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.). *Қ а й м а л ш а н ы ң* мойнында ала құр бар, члекшенің мойнында ұзын қалақ (Ә.Қанатбаев, Мың сүрлеу.).

ҚАЙМАЛЫ с ы н. *Қайыған, қайымал (күйті келген түйе).* Атына Асылбайдың қосқанымда, Алып ем бәйгесіне *қ а й м а л ы* інген (І.Жансүгіров, Поэм.). Келеге түсетін үлкен үлек бура да, жүні үкідей желпілдеген ботақанын ерткен бадана көз боз інген де, *қ а й м а л ы* құнажын інген де, төрт тағандап аяғын маң-маң басатын қоспақта, әлі үстінен бота жүні түспеген тайлақта бар-ау (Н.Әбуғалиев, Қайран Нарын). Бұл аяттың мәнісі, – деді, – мына *қ а й м а л ы* інгенге еркек мінгеннен болады (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

ҚАЙМАЛЫС= е т. *Әр нәрсені ермек қылысу.* Жүргіншілер де *қ а й м а л ы с а* бастады. Біреу кітапты, біреу картаны ермек қылса, енді біреулер көрген-білгендерін айтысып әңгіме базарын ашты (Е.Рахимов, Тентек.).

ҚАЙМАНА с ы н. *Еш қатысы жоқ, қолденен, бөтен, бөгде.* Империяның сүйікті сарбаздары қайсы, осындай мал бағып жүрген *қ а й м а н а*

қазақ қайсы, аражігі жойылып барады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Мынау құла түздегі қайдағы бір бар-жоғы белгісіз қаңғырма халықтың қайдағы бар-жоғы белгісіз *қ а й м а н а* ханына жер түбінен емші шаптырып отырғандар да сол немістер емес дейсің бе? (Ә.Кекілбаев, Үркер). Әсіресе, Омарды атарда оқтары жоқ *қ а й м а н а* халық, он жеті болысқа қараған Мұрын – сыбан «жазмыштан озмыш жоқ, тағдырдың бұйрығы осы шығар» деп бұрынғыша малын бақты... (О.Бөкеев, Өз отың.).

ҚАЙМАҢДА= е т. **1.** *Ернін, жағын әрлі-берлі қозғау, қайзаңдау.* Сөз сөйлепті *қ а й м а ң д а п*, Жинапалып халықты (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). Ақ сары нәресте ернімен *қ а й м а ң д а п*, емшек іздейді (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). Бала сонда да көзін ашпады, тек кішкентай аузымен әлденені іздегендей, *қ а й м а ң д а п* ернін қозғай бастайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Жасқану, тайсалу.* Көкала үйрек маймандап, Айдынды сызған өңірде, мергенді көрсе *қ а й м а ң д а п*, Бетімен судың жүтірген (Ө.Нұрғалиев, Ай асты.).

ҚАЙМАҢДАУ *Қаймаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙМЕНЕ с ы н. с ө й л. *Қаймана. Қаймене* қазақ сен түгіл, ат төбеліндей аз әкім өзді-өзі беделге таласып сыйыса алмай жатпай ма осы? (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚАЙМИ= е т. *Ерні жұп-жұқа болып түрілу.* Бірі – айнатаз секілді төбесі жап-жалтыр, сақал-мұртының орны көкпеңбек, ерні *қ а й м и ғ а н*, мұрны пістиген, қарны қабақтай шал екен (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚАЙМИЮ *Қайми етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙМЫҒУ *Қаймық етістігінің қимыл атауы; қорқу, жүрексіну, жасқану.* Бізбен алысып үйреніп қалған жау *қ а й м ы ғ у д ы* білмейді, бүгін болмаса ертең Әбілқайыр хан Ақ Ордаға қарсы жорыққа шығады (І.Есенберлин, Алмас.). *Қ а й м ы ғ у*, жүрексіну ме, алдан тосатын белгісіз күндердің буалдыр үміт арманы ма, әйтеуір лықсып төгілген жүрекжарды бір ыстық ағыс бар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Оның себебі қыс көзі қырау деп суықтан *қ а й м ы ғ у д а* емес, Көменгің үй көрмей қыстау-қыстауларды ұзақ аралап кеткендігінен (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҚАЙМЫҒЫҢҚЫРА= е т. *Қаймыға түсу, тайсалып жасқаныңқырау, именіңкіреу.* Жаңа өлеңдердің дәмін алып қалған сенің аузыңа татымай қалмас па екен?.. Солайша *қ а й м ы ғ ы ң қ ы р а п* жүрген бір жайым бар еді (Ғ.Сланов, Домбыра.). Екі жаяу Мүсірәлінікіне кірді. Олар-

дан *қ а й м ы г ы ң қ ы р а п* қызыл иттің жүзі тая бергенде сұғанақ сұр күшік олармен қабаттасып үйге бірге кірді (С.Сейфуллин, Шығ.). Аяғын кібіртіктей басып, *қ а й м ы г ы ң қ ы р а п* шықты Алпысбай (Н.Серәлиев, Ақбөпе).

ҚАЙМЫҒЫҢҚЫРАУ *Қаймығыңқыра етістігінің қимыл атауы; жасқаныңқырау, қорқыңқырау.*

ҚАЙМЫЖЫҚ *с ы н. Қабыршақтай жұқа, қаймақтай. Қ а й м ы ж ы қ* еріндерге шабына төнген орақ мұрны сосын барып аңғарылады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Ораз – Мұхамед бетінде жентектеле қалқыған *қ а й м ы ж ы қ* майы бар, салқын қою қымызды басына бір-ақ көтерді (М.Мағауин, Аласапыран). Мөлдір аспанның көкжиегінен ұрлана көтеріліп келе жатқан *қ а й м ы ж ы қ* бұлт пен оқтын-оқтын бір-лүп етіп қайта басылып қалып тұрған терістік самалынан басқаның бөрі қыбырсыз (Ә.Кекілбаев, Дала.)

ҚАЙМЫЖЫҚТА = *е т. Кібіртіктеу.* Тайбағар төбесі тесілген мауыт қалпағын мыл-жалап *қ а й м ы ж ы қ т а п* қалды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Өңдері қату, иіндері салыңқы. Бұның есігінен біртүрлі *қ а й м ы ж ы қ т а п* аттады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАЙМЫЖЫҚТАЙ *с ы н. Үлбіреген жұп-жұқа, қаймақтай. Қ а й м ы ж ы қ т а й* жұқа еріндерін жай ғана жыбырлатып, кер маралдай керіліп, ол қолын созды (Д.Әбілев, Шығ.). *Қ а й м ы ж ы қ т а й* жұқа ерні көгеріп, кірпіксіз жылан көзі жыпылықтап кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Темірхан... салғыласып, бауыры жазылып келсе керек, аузы дамыл таппай, *қ а й м ы ж ы қ т а й* алақанын жайып қойып, Еркекбайға төне түседі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАЙМЫЖЫҚТАН = *е т. Қабыршақтау, жұқару.* Мұрнының ұшы қызарып, бет-аузы бозарып кетіпті... Бірақ екі беті аяз зәрімен қабыршықтана қатып қалғандай... *қ а й м ы ж ы қ т а н а д ы* да қояды (М.Мағауин, Көк мұнар). Сақал-шашы ақ селеуленіп шыға келген зор денелі қарт кезерген ерні *қ а й м ы ж ы қ т а н ы п*... күйзеліс құшағында жатқан ұлының асты-үстіне түседі (Саржайлау).

ҚАЙМЫЖЫҚТАУ *Қ а й м ы ж ы қ т а* *е тістігінің қимыл атауы; жұқару.*

ҚАЙМЫҚ = *е т. Бата алмау, жүрегі дауала-мау; сескену, имену, жасқану.* Қаһармен қарғып, шапшып, ақырып ұмтылған, Арыстанға қарсы шапқан ерлерің – Баркылдаған бір төбеттен *қ а й м ы г ы п*, Қалайша іздер таса, сая жерлерін (М.Жұмабаев, Шығ.). Замандастар, тұстастар әділ болуы қиын, өйткені не заманнан *қ а й м ы - г а д ы*, ақынды заман өлшеуішпен өлшейді;

сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер, не сол ақынды ат қылып мініп алып, өбүйір, атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуға мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір-біріне қарауға да *қ а й м ы қ қ а н д а й* кеседен бас алар емес (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЙМЫҚҚЫШ *з а т. Жасқаншақ, сескенгіш.*

Қамқорды туған жеңгесімен шатастырған өсектің өзі шығарманың бүкіл өн бойына қалмайды. Сол үшін қамқор дос алдында бүгежек, қас алдында *қ а й м ы қ қ ы ш* («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙМЫҚТЫР = *е т. Сескендіру, ықтыру, жасқандыру.* Абай Ырғызбайды катал түсімен *қ а й м ы қ т ы р ы п*, осы үйден ұзатып салды (М.Әуезов, Абай жолы). Бөленген жапан түздің бөйшешегін, Қаратпай *қ а й м ы қ т ы р ы п* тозақ жатты (И.Байзақов, Ақбөпе). Қан жұқпаған қаңтардан не пөтуе, қан жұтпаған еркектен не пөтуе, *қ а й м ы қ т ы р м а г а н* қаһардан не пөтуе! (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚАЙМЫҚТЫРУ *Қаймықтыр етістігінің қимыл атауы; сескендіру, жасқандыру.* Сонымен қатар Дүйсенбайдың тұйық сұсты жүзі де ана мен баланы *қ а й м ы қ т ы р у ы* еді (С.Алдабергенов, Қанат.). Қалдан Бесоқты оған қарамастан манжұрларды жақтайтын халқас тайшыларын *қ а й м ы қ т ы р у* үшін Терістік Моңғолияға Жоңғария мен Россия бірігіп соғыс ашқалы жатыр деп оңды-солды лақап таратып бакты (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАЙМЫҚШЫТ = *е т. Судың бетін дірілдету, қимылдату.* Майда ескен жел субетін *қ а й м ы қ ш ы т а* бастады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚАЙМЫЛЖЫ = *е т. Үлбіреу.* Ұзын бойлы табақшы төртбақ табақшының иығынан бір қолымен ұстап, ақ орамалды шорт байлаған басын еңкейтті де құлағына *қ а й м ы л ж ы г а н* жұқа ернін тыға тұрып: – Мына кісіні білесің бе? – деп сұрады ақырын ғана (Ә.Омарбаев, Көрлен.). Осы беттегі кішірек қырлы әдемі мұрын, еш уақыт қызылы таймайтын *қ а й м ы л - ж ы г а н* жұқа ерін өзара жарастық тауып, үндесіп тұратын (Ә.Омарбаев, Көрлен.).

ҚАЙНА = *е т. 1. Қатты қызудың әсерінен бұрқылдау, сарқылдау.* Қазан тұр өзі *қ а й н а п*, өзі піскен ішіне алтын табақ келіп түскен (Ғашық-наме). Ақ шәйнек, сары самауырын тұрса *қ а й н а п*, Отырса қыз, бозбала күліп-ойнап, Киінген қызғалдақтай қыз, келіншек, Сапырса сары қымыз құлан ойнақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Қ а й н а п* тұрған жүз градус суым жоқ. Түкіретін, Шағатұғын уым жоқ. Ең

болмаса, Қауіп төнген кезінде Көк көжектей бас сауғалар нұым жоқ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2. а у ы с. Ыстық соғу, шығу.** Шілденің дәл *қ а й н а п* тұрған кезінде ағайымды колхоз Алматыға үш айлық есепшілік курсқа оқуға жіберді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Орта Азияның *қ а й н а п* тұрған ыстық ауасын жарып самолет Қарақалпақстанның астанасы Нөкіске бет бұрды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Көп ойға бармай-ақ істі табанда шешетін Темекен бұл жолы үндемей отырып қалды. Күн болса *қ а й н а п* тұр (М.Дүзенов, Әке.). **3. а у ы с. Екпін үдеп, күшейе, қыза түсу.** Айналам еңбек *қ а й н а ғ а н* Қарасам барып ауылға, Жылқышы болам, қой бағам (М.Мақатаев, Бәсіре). Ұя сап, абыр-сабыр құрылыс *қ а й н а п*, Тағы да көрме ашылып, тұрмыс жайнап. Қаптайды неше түрлі жұмыртқалар, Жел тербеп, салындыны қуысқа айдап (Ғ.Қайырбеков, Көнесадақ). Қырық күн шілде түскенде, Түрлі жеміс піскенде, Қарап тұрсаң тамаша, *Қ а й н а ғ а н* еңбек түс кезде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4. а у ы с. Қаптан кету, құжынап жату.** Омбыны көргенде Қарқаралым ауылды жердей болып қалды. Қала үлкен, *қ а й н а ғ а н* халық (С.Бегалин, Замана.). Біз су басына барып, *қ а й н а ғ а н* көп адамның арасына араласып кеттік (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). **5. а у ы с. Ыза кернеу, қатты ашулану.** Іштен *қ а й н а п* күйіп, өліп, Жүрек кілтін бір аша алмай (С.Мәуленов, Таңд. Шығ.). Бұл әңгіме ауладағы ағаш сөрөнің үстінде, оңашада айтылған. Тұрар *қ а й н а п* кетті (Ә.Тарази, Асу.). – Ал саған ақтық айтарым мынау, Леша. Әлі *қ а й н а п* түр екенсің, ашуынды бас, ашу – дұшпан деген (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). **6. а у ы с. Оттай жайнау, жалын ату.** Мен – сен емес жас күнім жайнап тұрған, Жүрекке түрлі талап *қ а й н а п* тұрған. Қайнап тұрған қаныңды ішкенменен, Қаңсыған, қатқан ішін не жылытсын. Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын, Осы күн батпай батып жоғалмақпын. Алдындағы асау жас қайнап тұрған Мен болмаспын – бір уыс топырақпын (Абай, Тол. жин.). Ноянның бар ақылы білегінде, Билеген асау жүрек, *қ а й н а ғ а н* қан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Быж-быж қайнады. *Құжынап, бықып жатты.* Көшесі ағаш жапырақты, Көлеңкесі самал жел. *Быж-быж қ а й н а п* жүрген адам, Көшкен бе әлде қалың ел! (Б.Майлин, Шығ.).

Бір қазанда қайнады. *Не болса да бірге болды, бірге көрді.* Сендер қандай халде болсаңдар, мен де сол халде боламын. Мен түркістандықтармен әрдайым *б і р қ а з а н д а қ а й н а й м ы н* (Қ.Мұкамеджанов, Өзіме де.).

Біге қайнады. *Етене жақын боп, бірге өсті.* Құда, тамыр, ілігі, *Б і т е қ а й н а п* бірге өскен, Дос-жарына сенімді, Қашып кірген қояндай Та-зыдан қорқып қамысқа, Әр елге барып тығылды (О.Шипин, Дастан.). Бәрінен бұрын бірге жүріп, *б і т е қ а й н а ғ а н* достармен қоштасу қиынға тиді (К.Асанов, Сағыныш).

Зығырданы [зығыры] қайнады. *Ыза кернеді, ашу қысты.* Аллаға қарсы хан болдын, Тентекті сүйеп не құрым. Азған сені көргенде, *Қ а й н а й д ы* менің *з ы ғ ы р ы м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Оған қарсы қаншалықты кектесіп, *з ы ғ ы р ы қ а й н а п* келсе де, шамасы жетпейтінін біліп, діңкесі құрып қоюшы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Дунай бойын жайлаған, *з ы ғ ы р ы і ш т е қ а й н а ғ а н*, Жат қолында жаншылған, Бауыр қайта қосылған Қуанышты күн өтті (Н.Байғанин, Өленд.).

Кек қайнады. *Ашу қысты, ыза кернеді.* Басын сүйеп отырдым. Тұла бойда *к е к қ а й н а п*, Жүректі өртеп қанды кек Жау жағасын шепке айдап (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Қырдан келіп, қалаға өте алмай Арыннан таяқ жеп қайтқанда бұл ыза өршіп, *к е к қ а й н а й* түскен (З.Ақышев, Ақбел.).

Күші қайнады. *Қуаты асып-тасты.* Берген соң заман қуат, заман қайрат, Тұрар ма толқындамай *к ү ш і н қ а й н а п*. Көңілім күй төгеді көк аспаннан, Тұрғандай кеудемде бір бұлбұл сайрап (Ә.Оңалбаев, Таң алды.).

Қайнаған қазан бауырыңа төгілгір. *қ а р ғ ы с. Жұрттың ырысына асқан қазаның төгіліп, соған күйіп өлгір деген мағынада.* – Алғаның ас болмағыр! – депті, – «*Қ а й н а ғ а н қ а з а н ба у ы ң а төгілгір!*» – депті (С.Төлешов, Түрлі бас.).

Қайнаған қазандай. *Қазан сияқты болып; екпін арттып, күшейіп.* *Қ а й н а ғ а н қ а з а н д а й* тереңнен шапшып атып шығатын бұлағы бар (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Қайнаған орта. *Көптің арасында нағыз көп шоғырланған жерде.* Өмірдің *қ а й н а ғ а н* қалың *о р т а с ы н д а* отырып, ақын жан-жағына жіті көзін жібереді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Мен көп жылдар бойы өндірісте, оның ішінде түсті металдар өндірісінде, жұмысшы табының *қ а й н а ғ а н о р т а с ы н д а* өсіп келе жатқан адаммын (С.Бақбергенов, Кентау). Жақынды мұнда ғана емес, қалың бөкеншінің *қ а й н а ғ а н о р т а с ы н д а* тұрғанда да көргем жоқ қой (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қайнап біткен болаттай. *Балқып шыныққан болаттай; құйған құрыштай.* Арт жағына қарасам, *Қ а й н а п біткен болаттай* (Батырлар жыры).

Қайнап өсті. Еңбек етіп, жұмыспен шынықты. Еңбекпен қ а й н а п ө с к е н боздақтарым, Көре алмай өлген қымбат алтын таңын (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

Қайнап шықты. а) Шынығып, шыңдалып, пісіп жетілді. Әйтсе де ол басқалардан ерекше жаралған жан емес. Көптің бірі, туған халқының ішінен қ а й н а п ш ы қ қ а н қазақ баласы (І.Омаров, Шабыт.). Әдемі-әдемі күй сазы әсем қыз көкірегінен қ а й н а п ш ы қ қ а н қызық сырды қайта баян еткендей (З.Шүкіров, Жас жесір). ә) Ыза кернеп, бұрқ етті. Күтпеген жерден Самат та қ а й н а п ш ы ғ а келді (Ауызекі).

Қаны қайнады. Қатты ашуланып, ыза кернеді. Кемпір қ а н ы қ а й н а п, тағы ақырып, қазанда тұрған ыстық шөмішті жұлып алып кеп Марқабайдың жалаң бас, бақырдай басына шүйде тұсынан беріп кетті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Елеуреген екі топ Майданға тіккен көздерін, Жүз қайтара қайталап Бір айтып кеткен сөздерін. Қ а н д а р ы шапшып қ а й н а д ы, Өздері де білмейді Не билеп тұр өздерін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қасіретті кара толқын қайғы көріп, Қ а н қ а й н а п әзер шықтым ішім күйіп, Білмеймін ол не нәрсе тұрған зарлап, Құлардай құрт жинапты халықты алдап (С.Торайғыров, Шығ.).

Құж-құж қайнады. Ерсілі-қарсылы сатырылысып быжынады, құжынады. Ашық далалықты тұтас алып, мал базары қ ұ ж -қ ұ ж қ а й н а й д ы (Ғ.Сланов, Замана.).

Құмырсқадай қайнады. Құжынап, бықып жатты. Адамның қ ұ м ы р с қ а д а й қ а й н а п, ығы-жығы болып жатқан жері екен (С.Шарипов, Шығ.). Жетісудай жер бар ма – елдің көркі, Қ ұ м ы р с қ а д а й қ а й н а ғ а н қоян, түлкі (Қаз. өндері). Алты үйдін... бірі де өзі жатқан үйден тәуір емес, бөрінің ішіндегі жатқан адам қ ұ м ы р с қ а д а й қ а й н а й д ы (С.Шарипов, Шығ.).

Қыз-қыз қайнады. а) Қатты ысып кетті. Қ ы з -қ ы з қ а й н а ғ а н үй іші, Тоңған дене жылынды. Қазандағы ет ісі Қытықтайды мұрынды (С.Мәуленов, Жаз ерке). ә) Құшйеіе, қыза тұсті. ≈ Жұмыс қ ы з -қ ы з қ а й н а д ы.

Қыжырданы [қыжыры] қайнады. Ыза кернеді, ашу қысты. Қарымбайдың көрген көп қорлығы қазір көз алдынан тізіліп өтіп жатты да, қ ы ж ы р д а н ы қ а й н а п, терісіне сыяр болмады (А.Байтанаев, Қайнар.).

Ми қайнады. Қатты ысыды. – Мені айда-тып, тағы бір үздік жапсын дейсің ғой! – деп, Таймас қарқылдап күле, атып тұрды орнынан. – Биенің сауыны болды, ағытайын, құлын ұшып кетер. Күн бүгін нағыз м и қ а й н а р, – деді

Тоқбайға (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Шілденің шеке қызар, м и қ а й н а р күні (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Отымен ойнап, суымен қайнады. Ыстығына күйіп, суығына тоңды. – Алты жылдан бері осы комбинаттың о т ы м е н о й н а п, с у ы м е н қ а й н а п келемін (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Соры [шері] қайнады. Азапқа тұсті, сорлады. Пірлерден тиіп бір хабар Тайбурыл атпен желер ме? С о р ы қ а й н а ғ а н мен сордың Жаратқан Жапар құдайым Көзімнің жасын көрер ме? (Қобыланды батыр). Жан билемей, тән билеп, Ақылдың с о р ы қ а й н а д ы (Шөкәрім, Өленд. поэм.). Әйелің жақсы болса, атың байлар, Жаман болса, шапылдап отынға айдар. Жұбайың шайпау мінез болып шықса, Қатарыңнан қаймығып, с о р ы ң қ а й н а р (К.Әзірбаев, Өленд.).

Үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Ешқандай, ешбір қатысы жоқ. Өмірінде үш қ а й н а с а с о р п а с ы қ о с ы л м а ғ а н, өңі түгіл түсінде де көрмеген бөгде жігітке Зейнеп айтып берген мұңды хикая осымен аяқталды (С.Омаров, Өмір.). Жоқ, мен айттым, жарықтығым, енді басымды отқа салма, сенімен менің енді үш қ а й н а с а с о р п а м қ о с ы л м а й т ы н болған! – деп Айша таймай қасарысып тұрып алды (М.Әуезов, Шығ.). Осы арамтамақтардың санатына бұлармен үш қ а й н а с а м с о р п а м қ о с ы л м а й т ы н менің келіп қосылғаным, әсіресе Зікірдинге ұнамай жүрсе керек (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Шері қайнады. Азапқа тұсті, қиналды. Сен қайдағы, ей, қалқа, мен қайдағы, Мен де өзіндей біреудің боз тайлағы! Сен түскенде есіме, беу, қалқатай, Менің ш е р і м қ а й н а й д ы қай-қайдағы! (Қаз. өндері).

Ызасы қайнады. Ашуға булығып, күйіп кетті. Жаңағы кісі қала халқының ақтарға қалай қарайтынын, олардың бейбіт елге істеп жатқан қиянаттарын маған білдіріп кетті. Әбден іші күйіп, ы з а с ы қ а й н а ғ а н екен (С.Омаров, Қызыл.).

Іші [оттай, қазандай] қайнады. Іші күйді, ыза кернеді, күйіп-пісті. Мандайдан тура түскен қырлы мұрын, Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байланды. Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі, Сықылды қолмен тізген і ш қ а й н а д ы (Абай, Тол. жин.). Көзім көріп, айтуға тілім бата алмай, і ш і м қ а й н а п тағы да шыдап жата алмай. Мендей міскін бар ма екен хақтың құлында, Керексіз болған еңбегі еткен ақы алмай (М.Дулатов, Шығ.). Бір жаратқан пендеңмін, Перзент үшін жылаттың. Балалы арқар маңырайды, Баласыз

арқар зарлайды, Балалыны көргенде, Екі көзім жайнайды, *ішім оттай қайнайды!* (Шал акын, Өленд.). Кешегі өткен заманда, Сүйгеніне бара алмай, Неше сұлу қыздардың *Қазандай іші қайнаған* (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЙНАҒА з а т. э т н. *Қайып жұрт жағының жасы үлкен ер адамы. Қ а й н а ғ а м* мені өз қолында ұстағысы келеді, сондықтан екі ортада жүргенім, әйтпесе туған елге не жетсін, – деп отыратын (О.Қарабалина, Тағдыр). – Жетті енді, қалжыңың ба, шының ба, – деп Ақанның ыңғайсызданған келіні *қайнағасына* көзінің астымен ұрлана қарап қойды (С.Жүнісов, Ақан сері). Кейін баласы үлкен қалада оқуда жүргенде бір күні ойда жоқта баяғы шопан *қайнағасы* келе қалсын (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ҚАЙНАҒАЛА= е т. с ө й л. *Қайнаға деп атау.* – Көзінше *қ а й н а ғ а л а ғ а н м е н* сыртынан ауылдың барлық әйелдері сияқты Баршын да Жәпекті «шайтан қайнаға» атайтын (Ә.Сараев, Тосқауыл.).

ҚАЙНАҚ с ы н. **1.** *Қайнап тұрған, қайнаған.* Енді оған *қ а й н а қ* су құйып ерітпесең жүрмес (Ш.Мұртаза, Қара маржан). Қарып тұрған қаңтардың суығында, Тоюшы едік *қ а й н а қ* су, қуырымға (М.Мақатаев, Өленд.). **2.** *Өте ыстық, күйіп тұрған.* Үстінен құс ұшпайтын *қ а й н а қ* құмға тірі жәндіктің бәрі саяға тығылғанда жалғыз ана ғана тынымсыз сапарда келе жатыр (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ҚАЙНАҚАЙ с ы н. ж е р г. *Келісті, жайнаң қаққан.* Қажының *қ а й н а қ а й* қара токалы Қадипша тазы баласындай жылмаң етіп шөугім алып шықты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ҚАЙНАҚТА= е т. *Тыныштық тұра алмай қозғалақтау, ойнақшу.*

ҚАЙНАМ: *қазан қайнам. Қазанның қайнау уақытына сәйкес уақыт ұзақтығын білдіретін халықтық өлшем.* Енді, міне, арада *қ а з а н қ а й н а м* уақыт өтпей-ақ алай-түлей ақ түтек қарлы боранның құшағына кеп кірдік (Е.Тұрысов, Келіншеқтау).

ҚАЙНАҢ: *қайнаң қақты. Қайнақтап ойнақшу, жайнаң қағу.* Көзінен жадыраған көрсе белгі, Сорайып тіс, салбырап төменгі ерні, Ойнақшып, *қ а й н а ң қ а ғ ы п*, бүктетіліп, Қылады опар-топар жүрген жерді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҚАЙНАҢДА= е т. **1.** *Бабын таба алмай қипақтау, жалтақтау.* Әкеңе бір жарым қыз құнын берсем, Көңілін тап, саған айтар баланың деп. Қасыңды қақпақ түгіл, *қ а й н а ң д а р с ы ң*, Моллаға қалай жүрсем жағамын деп (Айтыс). **2.** *Жалақтап жалмаңдау; жайнаңдау.* Кейде

жетіліп, Омырауын көтеріп, Ала тазыдай *қайнаңдап*, Балағаздай байпандап Бер жағынан күліп алып, Аржағымен бүлік салып, Ұнатушы еді кабинетке кіргенді (А.Токмағамбетов, Көгілдір.). Ол қоқайды да көрген бұлар «екі дүниенің кегін бір алайықшы!» дегендей, білектерін сыбанып, *қ а й н а ң д а п* алыпты (Р.Токтаров, Терістік.).

ҚАЙНАҢДАТ= е т. *Жалақтап жалмаңдату, көзін аударып-тоңкеру.* – Е-е, қарағым-ай, сүт керек екен ғой саған? Соныңды айтпайсың ба? Көзінді *қ а й н а ң д а т ы п* баламыз екеуміздің зәремізді алғанша! (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚАЙНАҢДАУ *Қайнаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙНАП-ПИС= е т. **1.** *Тағам дайын болып, ішіп-жеу күйіне жету.* Бұл күні ертеден кешке дейін ет-шай дегенің үздіксіз *қ а й н а п-п і с і п* жатты (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Шыңдалып шынығу.* Сол досың қайтып саған жолықты ма? Естігем, ер командир болыпты о да. Взвод пен роталарда *қ а й н а п-п і с і п*, Бастапты айқастарға полкты да (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Қатерлі алдыңғы шеп деген осы, Ызғарлы міне окоптың кенересі, Солдатпыз қан майданда *қ а й н а п-п і с к е н*, Бұл күнде балалықтың жоқ елесі (Жас қанат).

ҚАЙНАР з а т. **1.** *Судың шымырлап шығып жататын жері, бұлақтың басы, бастау.* Қазір менің ессіз шөлім басталды Еш *қ а й н а р д а н* қанбаған (Т.Айбергенов, Өленд.). Атымды өстіп жайғанда, Қайтушы ем үйге құтырып. Жуынып мөлдір *қ а й н а р ғ а*, Ет болса қидай сыпырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ақтерек, Ырғайтыдай сай бар еді, Сол жерде талай-талай бай бар еді. Өзені қатпар жартас, күреленген су, Атқыған жыра сайын *қ а й н а р* еді (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Мошшылық қоры, береке көзі.* Еңбек пен өнер, білім айғағы бұл, Құлшынған қауым күштің *қ а й н а р ы* бұл («Қаз. әдеб.»). Әне, байлық *қ а й н а р ы* қайда жатыр! («Білім және еңбек»).

Қайнар бұлақ [көз]. а) *Судың қайнап шығып жатқан жері, бастау.* Қандары сай, шұңқырға құйып жатыр, Сияқты сарқыраған *қ а й н а р б ұ л а қ* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). [Ғамауын тауының] Бар еді баурайында *қ а й н а р б ұ л а қ*, Сарқырап сай-салаға жатқан құлап, Ғажайып айналасы бау-бақша еді, – Жас бала жұбанатын келген жылап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сайларды қуалап, тасты жарып атқан сансыз бір тұмалар жолындағы *қ а й н а р көз д е р і н* қосып алып, тап осы жерге келгенде молайған екен (Е.Сланов, Замана.). ә) *Ең басты қор, негіз.* Тарихтың барысын өзгертіп жатқан адамдарымыздың «та-

уды бұзып, тасты жаратын» қасиетті күшінің *қ а й н а р б ұ л а ғ ы* неде деген ойда қалдым (Достық.). Бұл үйдің бөлмелерінде жас Сәкен ең алғаш үлкен оқудың *қ а й н а р к ө з і н е н* сусындады (А.Сатаев, Ақын.).

ҚАЙНАРДАЙ с ы н. 1. *Қайнар сияқты; мөлдір, тұнық.* Тек соңғы кезде ғана Байтабын *қ а й н а р д а й* төңкерілген тұнық көзге көзі түсіп кеткендіктен туған бұл арманның орынсыз екенін, қыз үшін ерлікке ұмтылуы уақ әрекет екенін түсінді (І.Есенберлин, Қаһар). Қарсақбай, Қарағанды, айдын Балхаш *Қ а й н а р д а й* кен береді тыным алмай (И.Байзақов, Шығ.). 2. а у ы с. *Түпсіз терең.* Таудың бір бүйірін тесіп шығып, сонан шымыр-шымыр қайнап, үздіксіз ағып тас *қ а й н а р д а й* ойдан ой туып, өрістеп кете барды (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ҚАЙНАРЛЫ с ы н. *Сулы, қайнар бұлағы бар.* Алдымда иіріле жорғалаған жыландай, сан бұралған Қусақ жатыр. Қусақтың арғы қанаты – көп *қ а й н а р л ы* Қара су (М.Мырзақұлов, Өмір.). *Қ а й н а р л ы* көзді бұлақпын, Ортамайтын қауғадан (С.Жанғабылов, Токсан толғау.).

ҚАЙНАС= е т. *Бірігіп тұтасу, сіресіп қатып қалу.* Қасқыр мен ит шайнасу үстінде желімдей *қ а й н а с ы п* қатып қалған сияқты (М.Әуезов, Қараш.). Қырынан *қ а й н а с қ а н д а й* екі дене, Көп түндер аңмен, күспен бірге өре Кезгенмен құмның ішін, еріндері Көрген жоқ бірін-бірі өлі өбе (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Енді екі балуан айқасып өскен шор ағаштай болып... бірінен-бірі айырыла да алмай, *қ а й н а с ы п* қалған шойындай болып сіресіп тұр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Біте қайнасты. *Бірге жүріп, бірге тұрып, өзара жымдасып кетті.* Әлгі досың қарайласпағанда өлетін едік. Он жыл бірге оқып, *біте қ а й н а с ы п* өскен соң, кимайды екен ... (О.Бөкеев, Қайдасың.). Біз қаршадайымыздан бірге өсіп, *біте қ а й н а с қ а н* ағайын адамбыз (Ә.Тарази, Асу). Ойлаған сайын Қасболат екеуінің *біте қ а й н а с ы п* кетті деген арасына кірген сына тереңдеп барады (Т.Ахтанов, Дала сырғы).

ҚАЙНАТ= е т. *Суды бұрқылдағанға дейін қатты ысыту, шайға су дайындау.* Қымыз сапыр, қонаққа мал әкеп сой, Шай *қ а й н а т а* беріндер, отты жаға! «Бір көріп қайтайын деп жүзінді Амандаса келіп ем сізге таман» (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Қос басында қара шәуғімді *қ а й н а т а-қ а й н а т а* тосудан шаршап, өзін іздеуге шыққан серіктері оны осы сәтте тауып еді (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

Қайраты тас қайнатты *Құші асып-тасыды, екпіндеді. Қ а й р а т ы т а с қ а й н а т а т ы н*

әйел мынау жалпақ жаратылыста тек осы Қоңыртөбенің арғы бетінен ғана қорқады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Ми қайнатты. *Қатты ысытты, күйдірді, шыжытты.* Әбілқайыр сол күні не түлен түрткенін өзі де білмейді, *м и қ а й н а т қ а н* ыстыққа қарамай, бұлтың құланы бүлк-бүлк желдіріп тарта беріпті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАЙНАТҚЫЗ= е т. *Суды қайнаттыру.* Алак нойон бұл қаруларды қайта жасауға жарлық етті. Жерошақ қаздырып, қазан астырды, тай қазанмен су *қ а й н а т қ ы з д ы* (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАЙНАТҚЫШ з а т. *Су қайнататын аспап.* Суды жылыту да оңай. *Қ а й н а т қ ы ш т ы* салып қой, ванна толы су қайнап шыға келеді (С.Әсіпов, Ауыл.). Сәлден соң кофе *қ а й н а т қ ы ш т ы* барлық керек-жарағымен подносқа салып ап келіп, екеуінің ортасында тұрған аласа столға қойды (Д.Исабеков, Қарғын).

ҚАЙНАТПА¹ з а т. *Жемдік, дәрілік заттың қайнатқаннан кейінгі нәрі, маңызы.* Бактериялар бұршақ тұқымдастар немесе басқа да шөп *қ а й н а т п а с ы н д а* жақсы өніп, өседі (Н.Шоқанов, Топырақ.). Шашы түсе беретін, қайызғағы бар адамдар ошағанның *қ а й н а т п а с ы м е н* жуатын (М.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Оңтүстік Америка халықтары арасында тұрып, қабық *қ а й н а т п а с ы н ы ң* өсері күшті екеніне әбден көзі жеткен еді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Қайнатпа құрт. *Сүзбені қайнаттып істеген құрт.* ≈ *Қ а й н а т п а қ ы р т* жасады.

ҚАЙНАТПА² з а т. *Жеміс-жидектен қайнаттып жасалған тәтті тағам; тосап.* Немесе 1 кг піскен қарақатты (үккіш арқылы) 1,5-2 кг қантпен алып, не қайнатып *қ а й н а т п а* ретінде қолданады («Қазақст. әйелдері»).

ҚАЙНАТТЫР= е т. *Сұйық затты (су, сүт т.б.) бұрқылдап қайнағанша отқа қойып ысыттыру, шай қойдыру.* Шатырға келіп сөйлесіп, шай *қ а й н а т т ы р ы п* ішіп, тынығып, кешкі салқынмен іске кірісті (С.Сейфуллин, Шығ.). Үйреншікті әдегімен сары ала таңнан тұрады, әйелін асықтырып, шай *қ а й н а т т ы р а д ы* (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Секретарь алдағы бір пунктке келгенде тілшілерге шай *қ а й н а т т ы р ы п* береді, әрине, олармен бірге өзі де ішеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

ҚАЙНАТУ *Қайнат етістігінің қимыл атауы.* О, бейбақ-ау, о баста не ойладың. Қатын болу қазанға қара көже *қ а й н а т у* деп не ең. Ал, тәрбиеле... (М.Сүндетов, Ескексіз.). Саған Әшірапты ертіп жібергендегі ойым

қарамайды дұрыс қ а й н а т у д ы үйретсін дегенім еді ғой (І.Есенберлин, Қаһар). Мен ақ болскей самауығға шоқ салып, шай қ а й н а т у ға кірісе бергенімде, Жұман үйінің таңқы мұрын қара баласы Төлеген жетіп келді (С.Омаров, Өмір.).

ҚАЙНАТУШЫ з а т. *Балқытатын, қайнататын адам.* Қазақтың ең тұңғыш шыққан болат қ а й н а т у ш ы с ы – Алшынбек Дарыбаев («Әдебиет және искусство»). 1856 жылы қант қ а й н а т у ш ы н ы ң тілегі бойынша, қант қызылшасы шырынының ашу себептерін іздейді (Ж.Әбиев, Биология.).

ҚАЙНАТЫЛ = е т. 1. *Шай қойылу.* Мұндай кездерде екі жақтың аты да доғадан босап, түйелер шөгеріліп, құдықты жерге қос тігіп, мосыларға шәугім ілініп, шай қ а й н а т ы л ы н, сүр ет асылады (О.Қарабалина, Тағдыр). 2. *Отқа қойылып, сүтке не суға т.б. пісірілу.* Сауранбай көріп отыр: табақтағы қазақы қойдың қою сүтінен қ а й н а т ы л ғ а н ірімшік (Д.Досжанов, Дария). Ботқаға сүт қосылғаннан кейін бес минуттен артық қ а й н а т ы л с а, сүттің ішіндегі витамині бұзылып кетеді (Е.Оразаков, Дәрігерлік.).

Шай қайнатым. *Шай қайнатуга кететіндей уақытты білдіретін халықтық өлшем.* Дәркембай да бұл сөздерді түгел қостады. Сонымен, енді бір ш а й қ а й н а т ы м ішінде айтқанындай, отыз құр ат кедей үйлерінің босаға-босағасына көп байланып қалды (М.Әуезов, Шығ. жин.). Құнанбайдың тығыз берген бұйрығы бойынша, бір ш а й қ а й н а т ы м арасында жүз елудей жігіт атқа мінді (М.Әуезов, Абай жолы). Солтүстікке қарай суырылып шығатын асфальт жол сізді ш а й қ а й н а т ы м уақытта «жас ұландай жайнап өскен» Теміртау қаласына алып келеді (Жарық жұлдыз.).

ҚАЙНАТЫМДАЙ с ы н. *Шайдың бір салымдай мөлшері.* Темірбай малмаңдап келе жатып ойлап келеді. Үйде қ а й н а т ы м д а й - а қ шай қалды. Мұны не қыламын? Казак-орыстарда шай бар шығар. Шайға қай қойды айырбас қылсам екен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі қ а й н а т ы м д а й ы н бір-ақ ұрдым (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚАЙНАТЫНДЫ з а т. *Қайнатқан нәрсенің маңызы, шыққан сұйықтық.* Халық жылқының қыршаңқысын итсигек, қара андыз, қылша, темекінің қ а й н а т ы н д ы с ы м е н бірнеше рет жуады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жусанның қ а й н а т ы н д ы с ы көкшіл қоңыр, спирт иісті, дәмі ащы, кәдімгі жусаннан істелетін сұйық дәрі (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа).

ҚАЙНАУ *Қайна етістігінің қимыл атауы.* 1. *Отқа қойылған судың немесе басқа да сұйық заттардың бұрқылдап-сарқылдауы.* Гүлбану ас бөлмеге кетіп, газға шай қойып келді. Суды аз құйған, шәйнек тез қ а й н а у ы керек (А.Байтанаев, Қансонар). 2. *Балқу, еру, қорытылу.* Батыр майданда шынығады, Болат қ а й н а у д а шынығады (Мақал). 3. *а у ы с.* *Ширығу, ширау.* Қ а й н а у ы жеткен ашу қызуы жеткен құрттай (М.Әуезов, Шығ.). Бірақ сенің қ а й н а у ы ң, пісуің жетпей жатыр, суарылуың жетіспей жатыр (Ф.Мұстафин, Қыр баласы).

Бір қайнауы кем. *Кемшілігі бар; шала.* Сорокин балаң жігіттің егіс жайындағы әрекетінің асығыстау, әлі де болса бір қайнауы кем екенін ескеріп, ақылын оның алдына салды (З.Шашкин, Сенім).

Бір қайнауы ішінде. а) *Пісуі жетпеген (шала піскен тамақ туралы айтылады).* ә) *Толық шешілмеген мәселе, жұмыс туралы айтылады.* Бір қ а й н а у ы і ш і н д е кеткен бұл мәселеге байланысты бір тағдыр күйіп кете берді (С.Бақбергенов, Қарға там.). Әттең, мұның бір қайнауы ішінде кетіпті, әйтпесе «иттің баласы енесінің құрсағынан шықпай үреді» десе болғандай екен (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ҚАЙНАУЛЫ с ы н. *Қайнаған, даяр тұрған.* Қыс болса отыратын үйің дайын, Еңселі сәнді сарай, қора жайың, Жем күйюлы камбада, шөп үюлі Газбенен қ а й н а у л ы тұр ет пен шайың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЙНЫ з а т. э т н. *Қайын жұрт жағының ерлі-зайыптылардан жасы кіші ер адамдарының жездесі мен жеңгесіне туыстық қатысы.* – Сен қайда барасың? – деп Зайда машинаға отырысымен қ а й н ы с ы н а н баратын жерін сұрады (С.Бегалин, Уақыт.). Қ а й н ы с ы н а жылап көрісу үстінде әйел сол қорытқан ойын ащы зармен түгел ақтарып өтуге бекінген еді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Жақын қ а й н ы с ы болғандықтан, шын атын атамай, Бәтжан оны Шырақай дейді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҚАЙНЫЛЫҚ з а т. э т н. *Қайының жеңге мен жездеге жасайтын әзіл-оспақ ойыны.* Мәмет мырза елші болып келсең де, задың башқұрт, түбің бір, Қ а й н ы л ы қ т а н қашпассың. Құрмет қылайын қайнымдай (Т.Ахтанов, Шырағың.). Сол шықты амандасып алдарынан, Қ а й н ы л ы қ, құрбылықтың заңдарынан. Түлкіңнен бізге де бер, – деп айтыпты, – Олжа, – деп, – тапқан қымбат малдарыңнан (Айтыс).

ҚАЙПАҚ с ы н. ж е р г. *Қаймығыт именгіш, жалтақ.* Пенсиядағы адам қ а й п а қ келеді. Өзбасым қырық жыл қызмет істесем де, осы екі жылда тосырмақ қалыппын (З.Ақышев, Ақбел.).

КАЙПАҚТА = е т. *Тайсалып жасқану, жалтақтау, қипақтау*. Жұрт жамағайын бұлардың алдында қалпеке деп, молдеке деп *қ а й п а қ т а ғ а н* болып жүрсе де, көп жұрт сырттарынан бұларды жыңды деп келемеждеп, күлісіп те жүреді (С.Сейфуллин, Шығ.). – Дұрыс емес, жолдас Байсалықов! – деді орысы. Байсалықов *қ а й п а қ т а й* сөйлесе де дәттеп жатыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

КАЙПАҢ с ы н с ө й л. **Қайпақ**. Баланың бетінен қаға берме, *қ а й п а ң* болып өседі (Ауызекі).

КАЙПАҢДА = е т. **Қайпақта**. Қылыш, мылтық асынған ұлықтар саудырап кіріп келді. Бәрінің аңшының иттеріндей көздерін алмай, *қ а й п а ң д а п* аузына қарағандары – бір едірейген жас жігіт (С.Сейфуллин, Шығ.).

КАЙПАҢДАУ *Қайпаңда етістігінің қимыл атауы; жасқану, қайпақтау*.

КАЙРА¹ з а т. з о о л. *Солтүстік теңіз аралдарындағы жағалауларда мекендейтін теңіз құсы*. Демек жоғарыда айтылған *қ а й р а*, тентек құстың жұмыртқа салған жерін де ұя деп айтуымызға болады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Сол сияқты гагара, *қ а й р а* тәрізді теңіз құстарының көпшілігі қыстайтын жерлеріне қайтқанда Евразиялық материктің жағалауымен батысқа қарай ұшады, ал одан кейін Оңтүстікке қарай бет алады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

КАЙРА² = е т. **1. Кескіш заттың жүзін егеп, өткір ету**. Бәріне де серік керек, күштерін сайлап, мылтықтарын оқтап, қылыштарын *қ а й р а п* жатыр (С.Шарипов, Бекболат). Әкесінің болат пышағын лыпылдатып *қ а й р а п* алып, түн ортасы кезінде, шала есті күйінде байдың ат қорасына барған (С.Омаров, Қызыл.). Әкем өзіне ермек етіп, онсыз да өткір пышағын одан бетер өткірлеп *қ а й р а п* отыр (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2. а у ы с. Қуат беру, жігерлендіру**. Сандуғаш! Нағылайын сені *қ а й р а н!* Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап. Көңілін бір азғана көтермекке Зарлының жетім қалған соры қайнап (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Алыстан жемін аңдып алып, бас қосқанда анттасып, баталасып бірін-бірі *қ а й р а й д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өзімді-өзім осылай *қ а й р а ғ а н* мен қайтадан орындыққа сылқ етіп отыра кеттім (Т.Шаханов, Көгілдір.). **3. а у ы с. Қолтыққа дым бүрку, айдап салу, өшіктіру**. Досыңды қиын іске *қ а й р а п* тұрған, Білгейсің шын дұшпаның сол екен деп (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Соның бір шарасы есебінде Аппастың бұзық болып өскен баласы Қашқымбайды Шоқанға қастық жасауға *қ а й р а п* жүрген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Кейбірі шын көңілмен аңқылдай

күлсе, қайсыбірі намыстанып қалғандай атайды *қ а й р а п* жатыр (С.Сматаев, Армысың.).

Қайрап салды. *Біреуді-біреуге айдап салды, шағыстырды*. Досың көп тірлік пенен амандықта, Түлкідей сөз беретін жарға жықпа. Әр іске амандықта *қ а й р а п с а л ы п*, Мүжітін сүйегінді жамандықта (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Сен онымен тоқтамай, есігімде жүрген ұры Тоқабайды өзіме *қ а й р а п с а л д ы ң*, – деді Шөкен (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.).

Қылышын қайрады. *Ұрысқа дайындалды*. Оның үстіне өздерінің самұрайларымен жапондар да *қ ы л ы ш ы ң қ а й р а п* құтырып отырғанын сездік (Б.Момышұлы, Шығ.).

Тісін қайрады. *Іштей кектеніп, өшікті*. Күйеу жұрты Уәли ханның ауылын шабамын деп, *т і с і н қ а й р а п* жүрген көрінеді (І.Есенберлин, Қаһар). Байсын колхозының басшысына көптен *т і с і н қ а й р а п* жүреді екен, оған Таутан көмектесіп-ақ бақты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Алмайтын мықты неме елдің сөзін, *Т і с і ң д і қ а й р а* да жат өзіне-өзін (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙРАҒЫШТА = е т. **1. Өткірлеу үшін қайта-қайта егей түсу**. Айналмалы дөңгелек шарықты қызық көріп, балта, пышақ дегенді мен де *қ а й р а ғ ы ш т а п* бағатынмын («Қаз. әдеб.»). **2. а у ы с. Қайта-қайта жігерлендіріп, қуш-қуат беру**. «Ал жүрексізденіп ек сонша, жау деген жоқ, есен-сау-ақ тұрсың орнында», – деді Гүлжайсаң өзін-өзі *қ а й р а ғ ы ш т а п* (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚАЙРАҒЫШТАУ *Қайрағышта етістігінің қимыл атауы; егелеу*.

ҚАЙРАҚ з а т. **1. Құрал-сайманның жүзін өткірлеу үшін арнайы дайындалған сопақша тас, білеу**. Қуатыменен қос қолдың Қала да болдым қамалсыз. Балға да болдым, төс болдым, *Қ а й р а қ* та болдым амалсыз (Т.Айбергенов, Мен саған.). «Қонаққа мал сой!» – деп бәйбіше біреуге пышақ пен *қ а й р а қ* берді де, тысқа шығып кетті (І.Жансүгіров, Әңгім.). Төлеубай *қ а й р а қ* сұрап алып, ашықтан-ашық бөкісін қайрауға кірісті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2. а у ы с. Намысын оятушы, жігерлендіруші**. Байтақ шын сардар болдың айбатымнан, Жұбатыр хажыға кетті *қ а й р а ғ ы м - н а н*. Жолбатыр құрбы ішінде сәндік қылды, Жүйрік ат, сұлу киім, байрақпенен (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қазанғап күйі сананың *қ а й р а ғ ы* емес пе? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Қайрақ болды. зат. *Намысына тиді, қайрады*. Балаға шалдың сөзі *б о л д ы қ а й р а қ*, Көтеріп жерден басын, көзі жайнап (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚАЙРАҚТАЙ с ы н. 1. *Жұп-жұқа келген, жұқалтым.* Жел қанжарын жанып қыс, Жерді қайрап *қ а й р а қ т а й* (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Қатқыл, мығым, шымыр.* Қыбыр-қыбыр басқан аяқтары *қ а й р а қ т а й* қардың бетіне дақ түсіре алар емес (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.). *Қ а й р а қ т а й* сары табан жолдан шығып кеткен аттар екпінімен омыраулап, тізеден келетін май сазды бауырдай тіліп, өзеннің арғы бетіне ұмтыла берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚАЙРАҚТАН= е т. *Қатпар-қатпар болып қатталу.* *Қ а й р а қ т а н а* қатқан қалың қардың үстімен жыландай ирелеңдеп шұбатылған жаяу борасынның алды ауылға ене бастайды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ҚАЙРАҚТАС з а т. *Жұқалау кеген, кішігірім жалпақ тас.* Шал... балтасын жаңғырыққа қадады да, *қ а й р а қ т а с т ы* лақтырып жіберіп, шалқасынан түсіп жатып алды (Қ.Ысқаков, Тұйық). *Қ а й р а қ т а с* төрт-бес дүркін су бетін жалап өтіп, өзеннің ортасына барып шолп етті (Т.Шаханов, Жоғалған.). — Қысылмай сөзіңді бер, кепілге алтын қыран суреті салынған таңбалы *қ а й р а қ т а с т ы* қалдырамыз (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАЙРАҚТЫҚ с ы н. *Қайрақ боларлық, қайраққа жарарлық.*

ҚАЙРАҚШЫ з а т. *Кескіш құралды өткірлеп, қайраушы адам.* Колхозда *қ а й р а қ ш ы м е н* жанған бағым, Өзіңді бір көруді армандадым. Сүйейін «Сұлушашты» жазған қолдан, Рұксат ет, бал бармағың қай бармағың (А.Жақыпов, Қыр лебі). Пышақ пен таракты *қ а й р а қ ш ы ғ а*, әдетте 10-15 қойды қырыққан соң қайрауға береді (Р.Әбуталиев, Қой өсіруші.).

ҚАЙРАҚШЫЛЫҚ з а т. *Қайраушы болып жұмыс істеушілік.* Әділдің даусын естісімен-ақ, биыл қыстаудан Қазылармен бірге көтерілген, *қ а й р а қ ш ы л ы қ* жұмысқа жегілген Омар ақсақал ұзын таяғымен киіз есікті серпе ашып, үйге кіреді (М.Мағауин, Таңд.).

ҚАЙРАЛ= е т. 1. *Өткірлену, егелу, пісіп-жетілу, бабына келу, шыңдалу.* Қаршадай кезден *қ а й р а л ы п* біткен бар қырым, Өткір де болсам, өте ме саған жарлығым?! Құлаққа құйып, жадыға, жаным, тоқып ал Өзіңе айтар өтінішімнің барлығын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қазір Ағыбайдың суарылған көк темірдей, әбден пісіп, мейлінше *қ а й р а л ғ а н* кезі (І.Есенберлин, Қаһар). 2. а у ы с. *Жігерлену.* *Қ а й р а л ы п* кетіп кей күні, Шабылып қайтам тасқа мен. Тірлікті жатқан қоздатып Мен мынау Ата – Жердеймін (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЙРАЛУ *Қайрал етістігінің қимыл ата-*

уы. Қ а й р а л у ы н тілер едім шар болаттай жасымай, Сәл бөгетте-ақ іркілмей ме аққан арна тасымай. Тұңғыш алыс сапарларға жол тартқанда ұлдары. Әкелердің барлығы да толқи ма екен осылай?! (Т.Қызықбаев, Парыз).

ҚАЙРАН¹ з а т. 1. *Сеп, көмек, жәрдем.* Сізден ешбір *қ а й р а н* болмаса, біздің көздеген мақсатымыз қанша қуғанмен қолға түспейтін бұлдыр сағым секілді болады (С.Омаров, Өмір.). 2. *Әл-дәрмен, қауқар.* Өмірде әділетсіздік бар екенін енді сезіп, оған қарсы қоюға өзімнің еш *қ а й р а н ы м* жоқ екенін білгенде, кішкентай жүрегім дүрс-дүрс соғып, бебеу қағады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАЙРАН² [ар. حیران] о д. 1. *Бір нәрсеге өкінгенде, күйінгенде айтылатын әттең, шіркін, есіл деген мағынадағы көңіл-күйді білдіретін сөз.* *Қ а й р а н* сөзім қор болды-ау, Тобықтының еліне (Абай, Тол. жин.). *Қ а й р а н* ой қартаяды-ау, өзім өлмей, Ермегім жоқ, елімнен үмітім жоқ, Қайтейін осындаймен көңіл бөлмей (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Қор болдың өнер құмай, *қ а й р а н* елім, Көш етіп, талай жаннан көрдік керім (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Сағыну, аңсау мәніндегі көңіл-күйді білдіретін сөз.* *Қ а й р а н* менің Еділім, Мен салмадым, сен салдың. Қайырлы болсын сіздерге Менен қалған мынау жұрт (Бес ғасыр.).

ҚАЙРАН³ ү с т. *Дал, аң-таң.* Ал енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де *қ а й р а н ы м ы н* (Абай, Тол. жин.). Темірәлінің мінез-құлқына бұрын да түсініп жарымайтын жұрт мынасына тіпті *қ а й р а н* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қайран қалды. *Дал болды, таңданды.* Те-мушка шықты алдынан бөркін алып. Қонақтар ит мақтасты *қ а й р а н қ а л ы п*, Итке берген тамағын айтып болмас, Астына мамық төсек қойған салып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аяғына салғаны Оқтығы таза күдер-ді, Көрген жан *қ а й р а н қ а л а д ы* Тиегі күміс шідерді (Қамбар батыр).

ҚАЙРАНСЫЗДЫҚ з а т. *Әлсіздік, дәрменсіздік.* Бұл жерде «сәулем-ай», «қалқам-ай», «қарағым» деген сүйгеніне құлаққағыс мазмұн жоқ... жігері құм болған *қ а й р а н с ы з д ы қ* бар (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАЙРАҢ з а т. *Өзенің, көлдің және теңіздің жайпауыт таяз жері.* Жайлауым да, Сайраным да, Бәрі неден сасқандай... Қайық жатыр *қ а й - р а ң ы м д а* Төңкерілген астаудай (М.Мақатаев, Өлеңд.). 2004 жылдан бастап күшіне енген Салық кодексі шетелдік инвесторлардың Каспий *қ а й р а ң ы н* игеруге деген талпынысын

тежеп отыр («Жас Алаш»). 1998 жылдың маусымында Қазақстан мен Ресей президенттері Каспий теңізінің қайраңын шекаралау туралы келісімге қол қойса, 2002 жылдың мамырында «Көмірсутегін игерудегі ынтымақтастық шарттары туралы» қаулы қабылданған («Жас Алаш»).

Қайраңға отырды. Қиын-қыстау жағдайға душар болды. Заманалар бойғы соғыс тарихында нешеме қолбасыны қайраңға отырғызған, бармағын шайнатқан, жеңіліс таптырған осындай жүрек шайлығы еді (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАЙРАНДА= е т. 1. Судың тайыз жеріне кезігіп, жүзе алмай қалу. Көңілінде көзі барлар байыпты, Кінәламас қайраңдаған қайықты. Тағдырымыз қосылмаса, біз емес Оған біздің заманымыз айыпты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мұхитты кезген кемедей Біраз күн қазақ сайрандап, Хан талауда, қамалда, Қалды кеме қайраңдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кейінше осы «Түгіскен» совхозының диқандары қайраңдап қалған жайын ұстап жепті деп естіген (Д.Досжанов, Дария). 2. ауыс. Қиындыққа душар болып, ошарылу. Бұған қандай нәрселер керек, қаражат қайда деген мәселеге келгенде, жүкшілер қайраңдап, ақтарыла бастады (І. Жансүгіров, Шығ.). 3. ауыс. Шыға алмай қалу, шектелу, тосылу. Бір-екі кішкене тақырыптарға қайраңдап, оқудың көлемін тарылту баланың табиғатына да қиын соғады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рахат көрсем, сыйдырып мақсатыма, Таласы бар кімнің деп тапқаным, Қарсы жалдап, қайраңдап шыға бердім, Көнбедім деп жалғанның қаққанына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЙРАНДАТ= е т. Қиындыққа душар ету, малтықтыру, тосылдыру. Осыншама қажетсіз сәнқойлық... өшіп қалған ескінің жұқанасын қайта-қайта санаға тықпалап, көңілдің жел қайығын қайраңдат а береді екен (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ҚАЙРАНДАТУ Қайраңдат етістігінің қимыл атауы.

ҚАЙРАНДАУ¹ Қайраңда етістігінің қимыл атауы. 1. Судың тайыз жеріне кезігіп, жүзе алмай қалу. 2. Тосылу, кедергіге ұшырау. Жанында бір тиын ақша жоқ, Дарқан қалай ойласа да, қысқа жіп күрмеуге келмей, қайраңдаумен болды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚАЙРАНДАУ² сы н. Жайдақ келген, тайыздау. Қайраңдау жерде, балдыр арасында бір-ақ балық тұрды. Шортан оны алыстан көрді (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

ҚАЙРАНДЫ сы н. Қайраңы бар, қайраңы көп. ≈ Қайраңды көл.

ҚАЙРАС= е т. Кескіш заттардың (пышақ, балта т.б.) жүзін бірлесіп егеу, өткірлеу. Мылтықтарын оқтатып, Қылыштарын қайрасып, Найзаның сүртіп таттарын, Беліне байлап қанжарын (О.Шипин, Дастан.). Мехцехтың алдында... шарық тасты айналдырып, балталарын қайрасып отырған екі-үш жігітті көрдім (А.Сатаев, Ақын.).

ҚАЙРАСУ Қайрас етістігінің қимыл атауы.

ҚАЙРАТ= е т. Өткірлету, жүзін егету. Бар жүректі дір еткізген, қан қайнатып, қару қайратқа иішәк еді ол (Ә.Жәмішев, Дала.).

ҚАЙРАТ з а т. Құш-қуат, қажыр, жігер. Ақыл, қайрат, сабырдың бәрі кетіп, Адасқан асығың мұңлы әнге салып тұр (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Қайраты бар кісінің, Берекеті бар ісінің (Мақал). Қырандар қанаттарын жая алмаған Қайратқа құса болған сол қырандар (М.Жұмабаев, Батыр Баян). Қайрат, ақыл, жүрек – үшеуі өнерлерін айтысып келіп ғылымға жүгініпті (Абай, Тол. жин.).

Жас қайрат. бей н. Жаңа буын, жеткіншек. Жас қайрат, өзіңе арнап, Аузымыздан ұшты өлең көкке самғап, Және Саин жұлдызы – жақсы жыры, Болашақты бізбенен кетті жалғап (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). Жас қайраты ұшан-теңіз Халқымыздай тобы берік. Жорығында жеңістердің Партияға болды серік (Ж.Молдағалиев, Қызыл галстук).

Қайрат берді. Құш-қуат қосты, жігерлендірді, дем берді. Бір күні өзіне-өзі қайрат беріп, «қой, бүйтіп күйік үстіне күйік жалқын салмайын», – деді (С.Торайғыров, Шығ.). Қап бөлем, келер сайлау болсын! – деп қайрат берген болды (М.Дулатов, Шығ.).

Қайрат жинады [шақырды]. Әлденді, бойына құш-қуат жинады. Күн осы, бізден хабар күткен ауыл, Күйзелме, қайрат жина ана, бауыр (С.Бегалин, Шығ.). Соның бірі Құбылай отанымен, Қайрат шақырап, қалжырап, қайғырма оған (И.Байзақов, Өлең.). Қамбар да қайтпай ұмтылып, бар қайратын шақырды (Қамбар батыр).

Қайрат көрсетті. Құш-жігерін салды, қажырлылық істеді, құш көрсетті, қарсылық білдірді. «Мені басынамысың» дегендей, Балван Шолаққа қайрат көрсеткен боп, айғыр аспанға тік шапшыды (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Кеңтүбектен шағыммен келгендер: «Мәди, сенің ерлігің бар еді. Осы Сербинге бір қайрат көрсетпесең, бізге істемегені жоқ», – деді (Ә.Бектасов, Мәди). Әрине, зеңбірек

пен мылтық найза мен садақты жеңеді. Қазақ көп қырылды. Осы соғыстарда *қ а й р а т к ө р с е т і н*, Махамбет батыр атаққа ілінеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Қайратқа мінді. *Қаһарланды, құш-жігер жинап, айбар көрсетуге бекінді.* Ұмытпа, өмір бойы жырла мені, қайғырма, *қ а й р а т қ а м і н*, қажып толма (И.Байзақов, Өлеңд.). Жапар расында бұрын-соңды бойынан байқалмаған белгісіз *қ а й р а т қ а м і н д і* (Р.Әутәліпов, Қыр өңгім.). Әсіресе, сол тұста әйгілі күрішшімен тең тұрып, тетелес қимылдаған әріптестер жағы жаңа *қ а й р а т қ а м і н і н*, білек сыбанып шығар ыңғай танытып-ақ қалды (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

Қайрат қылды. а) *Қажырлы еңбек етті.* – Ана бала-шағанды біреуден кем етпеймін десең, қимылда біраз, *қ а й р а т қ ы л* (Ауызекі). ә) *Еңсесін көтерді.* Өткен іске өкінбе, қайта шоқтығыңның биіктігін көрсет елге, егілме, *қ а й р а т қ ы л!* (Ауызекі). б) *Құш көрсетті, қарсыласты.* Әуелгі кезде қазақ көп *қ а й р а т қ ы л ы н* біраз шыдайды. Ақырында зеңбіректің оғына шыдай алмай қашады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Қайраты асты [тасыды]. *Құш-қуаты артты, бойына құш бітті.* Құлшынып білек жүргенім, *Қ а й р а т ы м н ы ң а с қ а н ы* (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Енді бала алшаңдап, *Қ а й р а т ы т а с ы н* қалшылдап, Қойға шапқан бөрідей Жан-жағына ырсылдап (Алпамыс).

Қайраты кернеді. *Құш-қуаты тасыды.* Екеуін де *қ а й р а т к е р н е н*, күш тасып, Бір-бірінен айлалары түсті асып. Бірін-бірі танып сосын, күреспей, Адал көңіл дос болыпты құшақтасып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қайраты қажыды. *Құш-қуаты кеміді, шаршады, қартайды.* Шалғынды қиған шалғыдай Жалынға сүңгіп денеммен, *Қ а й р а т ы м қ а ж ы н*, дәл бұлай Қартаям деген жоқ ем мен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қайраты қайтты [қашты]. *Құш-қуаты кетті, әлсіреді.* *Қ а й р а т ы қ а й т ы н* кәрінің, Қайғысын сөйтіп асырған (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Енді ғой байлар кеудесін, *Қ а й р а т ы қ а й т ы н* көніп тұр (С.Сейфуллин, Шығ.). *Қ а й р а т қ а ш ы н*, енді қуат құрып, Жолбарыстай басын жолға ұрған. Бақа билеп, бойы іріп-шіріп, Бір жылжуға мүң болып болдырған (XX ғ. қаз. ақын.).

Қайраты қара тастай. *Құшті, орасан, жойқын.* Егіліп қайыршақтай, жұмсардым ба? *Қ а й р а т ы м қ а р а т а с т а й* қайда кетті? (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Қайраты қаулады. *Құш-қуаты артты.*

Қорлыққа көнбей жиырмада Түн ұйқымды қашырдым. *Қ а й р а т ы м қ а у л а н* дауылдай, Қару-жарақ асындым (О.Шипин, Дастан.).

Қайратын қайрады. *Қайраттанды, өзіне-өзі құш берді.* Жегідей ерді ой жегіп, Түн асқан сайын жүдетті, *Қ а й р а т ы н қ а й р а н*, қажырын жүдеген сайын үдетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қайраты селге кетті. *Босқа әуре болды.* Мүйіз дескен сиырдай, Байласаң бас жіп жетер ме? Еңбегің еш, тұзың сор, *Қ а й р а т ы ң с е л г е к е т е р* ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАЙРАТ-ЖІГЕР з а т. *Бойдағы ынтасы, құш-қуат.* Ол халық үшін алысқан *қ а й р а т-ж і г е р д і* айтса, соның бәрін істеуші бұның өзі емес, өзгелер болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бойымда титімдей *қ а й р а т-ж і г е р*, басымда бір мысқыл ақыл бар болса, осы қара таңбаны өшірудің жолын табуым керек (С.Омаров, Өмір.). Жеті жарымда батальонның ер жүрек жауынгерлері барлық *қ а й р а т-ж і г е р і н* жиып, ата-ананың ақ тілегінен сауыт киіп, Отан деп ұран тастап қарсы шабуылға шықты (С.Мәуленов, Шыңда.).

ҚАЙРАТКЕР з а т. *Қоғамдық қызметке, қоғамның қандай да бір саласына белсене қатысып, үлкен беделге ие болған тұлға.* Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық *қ а й р а т к е р і* болып табылады (М.Әуезов, Әр жыл.). Сен менің бар жағынан бауырымсың, Облыс, ауданымсың, ауылымсың, Қашанғы республика *қ а й р а т к е р і* – Ұстаған ел көзіне тәуірімсің (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ). Түрлі қоғамдық ұйымдардың өкілдері мен діни *қ а й р а т к е р л е р д е н* келген көптеген құттықтауларда Президент Н.Назарбаевтың Қазақстандағы конфессияаралық және ұлтаралық қатынастарды нығайтудағы зор рөлі атап көрсетілген («Егемен Қазақстан»).

ҚАЙРАТКЕРЛІК з а т. *Қоғам мүддесіне аянбай еңбек, қызмет етушілік.* Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қаласып, мәдениет майданында екпінді *қ а й р а т к е р л і к* талабы бар жазушыларымыз... бұл бөйгеге айрықша мән беріп қараулары керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жалпы әйел балаларында *қ а й р а т к е р л і к*, ұлтжандылық мол ғой («Егемен Қазақстан»). Біздіңше, Ыбырай Алтынсариннің *қ а й р а т к е р л і г і н д е* екі зор қасиет бар (І.Омаров, Шабыт.).

ҚАЙРАТ-КҮШ з а т. *Қуат, құш-жігер.* Екінші құдықты қазатын *қ а й р а т-к ү ш* қане? (С.Байжанов, Сыр.). Кезім ғой тұрған артып *қ а й р а т-к ү ш і м*, Жүретін сан

қорлыққа қайнап ішім (К.Көпішев, Кезеңдер). Оқ тиген ер қырандай Жоқ бойында *қ а й р а т к ү ш*. Көз жасыңды шығармай, Бас шайқайсың, қайрап тіс (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЙРАТСЫЗ с ы н. *Құш-қуаты нашар, әлсіз, қауқарсыз*. Сары аяз – сүйген жар Қайырылмай кеткен соң *Қ а й р а т с ы з* қалың қар Жылаумен біткен соң (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қ а й р а т с ы з* ашу – түл, Тұрлаусыз ғашық – түл, Шәкіртсіз ғалым – түл (Абай, Тол. жин.). Әрбір жалқау кісі қорқақ, *қ а й р а т с ы з* тартады, әрбір *қ а й р а т с ы з* – қорқақ, мақтаншақ келеді (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙРАТСЫЗДЫҚ с ы н. *Құш-қуатсыздық, әлсіздік, қауқарсыздық, бостық*. *Қ а й р а т с ы з д ы ғ ы* ма? Өсектен қорыққаны ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жамандықты кім көрмей? Үмітін үзбек – *қ а й р а т с ы з д ы қ* (Абай, Тол. жин.). Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білсе де, арсыз, *қ а й р а т с ы з д ы ғ ы* н а н ескермей, ұстамай кетеді (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙРАТТАН= е т. *Құш жиып, қуаттану, жігерлену*. Біраздан соң тағы да *қ а й р а т т а н ы* п: «Тәуекел, Алла басқа салған соң, не де болса көтердім, Ғалимен ғұмырымша қол ұстасып жүрсем де арғаным болмас», – деп ойлады (М.Дулатов, Шығ.). *Қ а й р а т т а н ы* п халқыма, Сөз айтып жүрмін күпілдеп. «Құдай қосса, жұртымның Ақтармын осы жолы сүтін» деп (Абай, Тол. жин.). Шалдығатын, шаршайтын жерлер де бар, Шалдыққанға мұқалмас ерлер де бар *Қ а й р а т т а н ы* п қажымай тырмасаң да, Шыққызбайтын жолында өрлер де бар (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚАЙРАТТАНДЫР= е т. *Құш, қуат беру, дем беру, жігерлендіру*. Ол енді бойын тежей ұстап, отырған жұртты *қ а й р а т т а н д ы р а й ы* н дегендей, өзі де жігерлендіре сөйледі (А.Хангелдин, Ғани.). – Қорықпа, Оспан, батылға оқ дарымас, найза батпас, – деп *қ а й р а т т а н д ы р д ы* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Енді қамшылап, қалың жауға кіргендей-ақ, өзімді-өзім *қ а й р а т т а н д ы р ы* п кірдім де кеттім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЙРАТТАНДЫРУ *Қайраттандыр етістігінің қимыл атауы; құш, қуат беру*. Біз, қазақтың жас жазушылары, «жас» деген жақсы сөздің бізді *қ а й р а т т а н д ы р у* үшін айтылатынын мақтаныш тұтамыз («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙРАТТАНУ *Қайраттан етістігінің қимыл атауы; құш-қуатқа ие болу, жігерлену*. Оған *қ а й р а т т а н у* керек еді. Мынау екі әзіз жанға, өзінен басқа пана болар ешкім жоқ

еді дүниеде (З.Шүкіров, Жас жесір). Үй ішінде мұрындарын тартып, жылап-сықтаған кемпір-семпірлердің бәрі де: – Иә, қарағым, мына бір құлыншағың үшін *қ а й р а т т а н у ы* ң керек, – деді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚАЙРАТТЫ с ы н. **1.** *Құш-қуаты мол, мықты, қажырлы, әлеуетті*. Неғұрлым *қ а й р а т т ы* болса, соғұрлым мақсаты да зор болады. Ұсақ адамның мақсаты да ұсақ болады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Қадірлі басым, *Қ а й р а т т ы* жасым Айғаймен кетті, амал жоқ (Абай, Тол. жин.). Мен көргенді көрмейді-ау *Қ а й р а т т ы* өңкей батырым. Қайтейін тоқтау бермейді-ау Қу, залым деген кәпірің (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). **2.** а у ы с. *Жұмсақ емес, қатқыл, қатты*. Бұл жазда Көксерек қатты семіз болды. Әлдеқашан түлеген тақыр жүн күзелген жылқының жалындай *қ а й р а т т ы*, қатты (М.Әуезов, Қараш.). Маңдайына түскен... шашы ту жылқының құйрығындай *қ а й р а т т ы*, қарасынан ағы көп (С.Мұратбеков, Көкорай). **3.** а у ы с. *Еркінен айыратын, өз ықпалына бағындыратын әсерлі, күшті*. Махаббат! Неткен алып, *қ а й р а т т ы* едің, Мен сені мұншалық деп ойлап па едім. Тұсаулап, табандатып тағдырымды, Қолына қара көздің байлап бердің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЙРАТТЫЛЫҚ з а т. *Құш-қуаты молдық, мығымдылық, қажырлылық, мықтылық*. Қоңыр Сұлтанмахмұттың мұнысын асыл қасиеттен туған адамшылық, көп қазақ сана тереңінен қорыта бере алмайтын жаңалық, *қ а й р а т т ы л ы қ* деп таныды (Д.Әбілев, Арман.). Биіктігі өзімдей ғана төртбақ адамның *қ а й р а т т ы л ы ғ ы* н а сүйсінемін (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қай қатандық? Сенгендік пе көктемге? *Қ а й р а т т ы л ы қ* күдіреті ме, Көктен бе? (Ж.Молдағалиев, Өлеңд.).

ҚАЙРАТТЫР= е т. *Жігерлендіру, құш беру*. Келіншек пе керім-кербез жігіттік жігеріңді *қ а й р а т т ы р ғ а* н (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАЙРАТТЫСУ= е т. *Мықтысыну, күшті болып көрінуге тырысу*. «Құдай қосса, жұрттымның Ақтармын осы жол сүтін» деп, *Қ а й р а т т ы с ы* п, қамқорсып, Сайманымды бүтіндеп (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙРАТУ *Қайрат етістігінің қимыл атауы; өткірлету, егету*. Пышақты *қ а й р а т у ғ а* апара жатырмын (Ауызекі).

ҚАЙРАУ *Қайра етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Өткірлеу, жүзін егеу*. Үлкен көзді қара торы жігіт мойнына белдемшесін киді де, жарға су құйып, шөп машинасының орағын *қ а й р а у ғ а* кірісті (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *жағымды*.

Қуат беру, жігерлендіру, демеу. Қадишаның *қ а й р а у ы м е н* бе, жоқ өзінің аз санасымен бе, Бектас былай деп жұртты өзіне қаратып отыр (І.Жансүгіров, Әңгім.). *Қ а й р а у* сөзінің өлеңмен айтылғанын намыс толғауы дейміз (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **3. ж а ғ ы м с ы з.** *Айдап салу, қолтыққа дым бүрку.*

Қайрауы жеткен. *Бабына келген, шыңдалған.* Үлкен-кіші ақының Бәрі сөз боп терілді. *Қ а й р а у ы ж е т к е н* қатты би Қайырылып нетсін көңілді (Абай, Тол. жин.). *Қ а й р а у ы ж е т к е н* не асыл, Жүзінен сынып кетілген (М.Сұлтанқожаұлы, Тол. жин.).

ҚАЙРАУЛЫ с ы н. *Қайралыт даяр тұрған, қайралған.* Жыл жарымнан бері оның жамбасынан *қ а й р а у ы* ақ балта түспейді (С.Мұқанов, Ботагөз). Шар қайраққа *қ а й р а у ы* тұр Жау қанына малған қылыш (Т.Жароков, Шығ.).

ҚАЙРАУСЫЗ с ы н. *Қайралмаған, өткірленбеген.* *Қ а й р а у ы з* қанжар өтпейді, Қайрауым аз-ау, сезем мен (О.Иманәлиев, Сәуір). Қалтырап тұрды жанымда *қ а й р а у ы з* жатқан көк алмас, Жақындап келген жалынан Жасқанып қалдым ең алғаш (С.Жиенбаев, Танд.).

ҚАЙРАУШЫ з а т. *Қайрақ, егеумен құралдың жүзін өткірлейтін кісі.* Егеу *қ а й - р а у ы ш ы* д а н ілгері қарай жылжығанда тіске басып ұсталынады, ал оны кері тартқанда ол араның жүзіне тимеу үшін көтеріп ұсталынады (А.Крейндин, Ағаш шеберлігі). Жас әйел үйден басын шығарып, орақ *қ а й р а у ы ш ы* жігітке қабағын түйді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАЙРАУЫҚ з а т. *Әуез аспабы.* Жарылған мұздай күңгірентіп, *Қ а й р а у ы қ т ы ң* ащы күйіндей Қайырып боздап күйленіп (Алдаспан). *Қ а й р а у ы қ*, долы боз күйім, Шанақты теуіп кернесін (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні).

ҚАЙРЕТ-ҚАЙРЕТ од.этн. *Шағылыстыру кезінде бураны інгенге шөгеру үшін айтылатын сөз.* – Қорр-қорр, келе-келе, *қ а й р е т-қ а й - р е т*, қырит-қырит дегенді үлек не бураны аруанаға немесе інгенге шөгеру үшін шақырғанда айтса (Ә.Жақыпов, Түйе өсіру.). «*Қ а й р е т-қ а й р е т!*» деп қайыту кезеңінің басталар шағында айтады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіру.).

ҚАЙРИЯТ [ар. خیریات] з а т. к ө н е. *Жақсылық, жәрдем берушілік, қолдаушылық.* Арман не, арт жағында қалса атың, халқыңа тегіс тиіп *қ а й - р и я т ы ң* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Шақпаққа шаян «досын» ыңғайлады, Ойланyp опасыздық ақырында, *Қ а й р и я т* қандай жәрдем еткеніңмен, Жауыздың жайы мәлім, асылында (Ер Мұрат).

ҚАЙРЫЛ= е т. **1.** *Бұрылу.* *Қ а й р ы л ы п* мейірімденіп қарамайды Кеше алса, бүгін зор, паң жолдасым (Шәкәрім, Шығ.). Келер күн Ақсуатта жолығармын, Айтармын аман-есен ойнап-күліп. Хош бол!» – деп Гүлжәмила қайтады үйге, Артына қараған жоқ бір *қ а й р ы л ы п*. Болыпты бір жолықпақ Ақсуатта, Болат қой сынбайтұғын тез майрылып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Қайта айналып келу, соғу.* Мұңайтып сол нәзік құрбыны, Ертеңгі күнді ойлап қайғырмай, Қоңырлау бұл залға бір күні Кеткенмін мүлдем мен *қ а й р ы л - м а й* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Азынап кейбір шақтарда Айдайды құмын жел түріп... *Қ а й - р ы л м а й*, алыс жақтарға Ағады құстар жөңкіліп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАЙРЫМСЫЗ с ы н. с ө й л. *Қайырымсыз (мейірімсіз, қатал, қайырымы жоқ).* Арсыз нәсіп, армансыз алдадың ба? *Қ а й р ы м с ы з* қанжығанды қандадың ба? Қомағай қорқау ажал, қойның ашып, Қапа мен қайғыға қол жалғадың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЙСАҚТА= е т. ж е р г. *Именіп бата алмау, тайсақтау.* Мен әлі де тыныға түскім келіп, керіліп-созылып *қ а й с а қ т а ғ а н ы м м е н*: – Жүр, Қилыбай, көз қорқақ, қол батыр, әлгі тірлікті қазір бітіріп тастаймыз! – деп Ормантай жанымды қоймады (Ғ. Орманов, Жүрек). Егіз құм кезеңінен асып түсе, қарайған бұтадан *қ а й с а қ т а п*, үріккендей, жолды қара аспан ғып жіберді («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙСАҚТАУ *Қайсақта етістігінің қимыл атауы; именіп бата алмау, тайсақтау.*

ҚАЙСАН: *қайсаң қақты.* Шыдамады, бұлт етіп айнып шықты. Ол талапқа бүгін төтеп берген соң, күні ертең *қ а й с а ң қ а ғ ы п*, шарт сынуың ғажап емес («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАЙСАНДА= е т. *Қисаңдау.* – Тар-р-ры!-деп қайтадан *қ а й с а ң д а п* бұрылып жүре берді. Аузын қайсандаатып бірдене шайнап тұр (Қ.Қараманұлы, Қайраң өткел).

ҚАЙСАНДАУ *Қайсаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙСАР [ар. قيسر] с ы н. **1.** *Алған бетінен қайтпайтын әжет, батыл.* Осындай қантөгіс шешімге бел бұған *қ а й с а р* Әкпәр жолдағы ауылдарға соқпай, түні бойы ат шалдырмастан жүріп отырып Ақшатыр қаласына келіп жетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сайларда сарқыраған селі ме екен? Күңіреніп көшкен қырғыз елі ме екен? Алаштың *қ а й с а р* ұлы, қайратты елдің Манасы – ел қорғаған ері ме екен (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Тайсалмайтын бірбет, табанды.*

Бостандыққа шақырып ем, Сенің заңғар ақылың ем, Едім әрі өлшемім. Жан ашырың, жақының ем, Және *қ а й с а р* ақының ем мен сенің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дала жатыр қызыл қанға боялып. Егер бүкпей баяндасам шындықты Рухы – ор, Тәні – бекем Бұл бір *қ а й с а р* халық екен, Тірліктен де артық қойған бірлікті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЙСАРЛАН = е т. *Тайсалмай батылдану, өжеттену.* – Айтсаң айта ғой! Мен де сенің жаңағы «алжыған» деген сөзінді өжемеайтайын, – деп, Абай Төкежанға *қ а й с а р л а н а* қарады (М.Әуезов, Абай жолы). Осыны айтты да, Тоқтай кіп-кішкене кеудесін жоғары көтеріп *қ а й с а р л а н а* тұрды (Р.Райымқұлов, Болат.). Жо-жоқ, күнім, *Қ а й с а р л а н б а* бекерге Жалынамын, Әкеме қол көтерме Жазмыш солай болған шығар, Көнеміз. Өттең, ерте қайырлады-ау кемеміз. Енді бізге бір жүру жоқ, Сондықтан Екеуіміз де құздан ұшып өлеміз. Тіршілікте жетпесек те мұратқа Ақыретке бір барамыз бірақ та (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЙСАРЛАНДЫР = е т. **1.** *Өжеттендіру.* **2.** а у ы с. *Асқақтату, шарықтату.* Иман әннің қайырмасын назалы жанның сазына салып еді, Мәди оны *қ а й с а р л а н д ы р ы п*, асқақтатып өкетті де, екінші шумағын өзі шырқай жөнелді (Ә.Обішев, Найзағай).

ҚАЙСАРЛАНДЫРУ *Қайсарландыр етістігінің қимыл атауы; өжеттендіру.*

ҚАЙСАРЛАНУ *Қайсарлан етістігінің қимыл атауы; өжеттену, табандылық көрсету.*

ҚАЙСАРЛАУ с ы н. *Тайынбайтын, батылдау, өжеттеу.* Өміріңде сәтсіздік көп десе... өтірік емес, шын. Ендеше орынсыз қыңыратқудың орайы қайсы? Шындық деген Қабеннен гөрі *қ а й с а р л а у* емес пе? (З.Қабдолов, Жалын).

ҚАЙСАРЛЫ с ы н. с ө й л. *Қайсар.* Бәрі де енді-енді ұшатындай, қанат бітетіндей қомданған жүздері: «Біз отты жылдардың жастарымыз» деп тұрғандай *қ а й с а р л ы* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Есентай осынау еңселі шалдың тік басқан *қ а й с а р л ы* қадамына қызығып тұрды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚАЙСАРЛЫҚ з а т. *Қайтпас батылдық, табандылық, өжеттік.* Әңгір таяқ ойнатармын тобеңде, Қайсарлығым тең түседі еменге! Деп күшенбе, тағдырласым, Туысым, Сол *қ а й с а р л ы қ* табылады Менен де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жаңа жыл *қ а й с а р л ы қ* пен жүректілік Баратын болашаққа білек түріп, Мен Жаңа жылдарыма қол созамын, Әлемге Жаңа

жылдар тілеп тұрып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өнер ащыны емес, тәттіні сүйеді, әлсіздікті емес, *қ а й с а р л ы қ т ы* тілейді (С.Бақбергенов, Он үш.).

ҚАЙСАРЫС = е т. *Алған бетінен қайтпау, қасарысу.* *Қ а й с а р ы с ы п* қарсы шықты кетпей ығып (С.Бегалин, Таңд.). Біріншіден не жаман? – Білімсіз болған ұл жаман. Екіншіден не жаман? Ананың тілін алмаған *Қ а й с а р ы с қ а н* қыз жаман (Ақберен). *Қ а й с а р ы с ы п* кек жинады одан әрі (С.Бегалин, Таңд.).

ҚАЙСЫ е с і м. *Саралап білу мақсатымен айтылатын сұрау сөз.* Жалын мен оттан жаралған, Сөзді ұғатын *қ а й с ы ң* бар? Партия жиып, пара алған Бейілі кедей байсындар (Абай, Тол. жин.). Қас *қ а й с ы*, қаза *қ а й с ы*, таза *қ а й с ы* Аларсың көп ғибрат байқағаның (Шәкәрім, Еңлік-Кебек). Досың *қ а й с ы*, қимастай елің *қ а й с ы* Ел салмағын көтерер бөлің *қ а й с ы*? Аузың темір татиды бәрің татып Жалғанды қимайтұғын жерің *қ а й с ы*? (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ҚАЙСЫБІР е с і м. **1.** *Бәрі емес, кейбір.* Кетті еріншек өкпелеп Қайта келіп қонбасқа *Қ а й с ы б і р і* қайғы айтып, Үміттің үйін құлаты (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Жүргемін жоқ қайғының жүгін артып, Ер сүрінсе еңкеймес, жығылар тік. Бөліп-жарған *қ а й с ы б і р* қуаныштан, Ойландырған оңаша мұңын артық (М.Мақатаев, Шығ.). Ішкендей тұзсыз ата-ла Борбайлары сатала; Бәрінің іші өтіп жүр *Қ а й с ы б і р і* н емдерсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Қайсысы, кейбірі.* Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес, Кейіне жарамаса, кейіне жарар. Қайсысы ықыласын салып тыңдап, Жаратпай *қ а й с ы б і р і* теріс қарар (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **3.** *Қандай да бір, қандай.* *Қ а й с ы б і р* халықтың болмасын өзінің қадір тұтып, қастерлейтін дәстүрі болады («Лен. жас»).

Қайсыбірін айтайын. с ө й л. *Бәрін айтып жататындай емес; несін айта берейін.* Ай, қайтейін, қайтейін, *Қ а й с ы б і р і н а й т а й ы н*, Кешегі өткен Төлеген Айтқан бір сөзі көп еді (Қыз Жібек). *Қ а й с ы б і р і н а й т а й ы н*, қалды бәрі: Ойы, тауы, орманы, балқұрағы. Бесігіне туған жер бөледі де, Әлдилейді алыстан тау бұлағы, Мәңгі мені ұйқыда қалдырады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЙСЫБІРДЕ ү с т. *Оқта-текте, кейде.* *Қ а й с ы б і р д е* ойлап отырсаң адам өмірінде бір-ақ рет оңбай қатты ашуланатын тәрізді («Лен. жас»).

ҚАЙСЫБІРЕУ е с і м. *Кей, кейбіреу, қайбіреу.* Еркежан, есімде әлі шыт көйлегің,

Қайда кеттің сөзімді күтпей менің? *Қайсыбіреу* секілді қарсы алдында Келмеген-ді «сүйем» деп тік сөйлегім, Қайда кеттің сөзімді күтпей менің? (М.Мақатаев, Шығ.). Бір сұмдықтың болғанын біліп ауылға қарай тұра қашқан әйелдердің *қайсыбіреуі* жолдағы Сайранды да басып кетті (Ә. Әбішев, Жас түлек.). Біреулер үйінің орнын өлшеп, біреулер қазып үлгіріп, *қайсыбіреулері* қалқитып та алған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

ҚАЙТ' = ет. 1. *Шыққан орнына оралу, қайыра келу*. Ал елге *қ а й т а м ы н* дегенің дұрыс. Ит тойған жеріне, ер туған жеріне деген (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Мен кеше туған жерге барып *қ а й т т ы м* (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). Қатша ... байы көз ұшынан жоғалғанша артынан қараңғыға қарап тұрды да, ет салған қапты арқалап үйге *қ а й т т ы* (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Өткір заттың өтпей қалуы, жүзінің мүқалуы*. 3. а у ы с. *Әуелгі пікірінен өзгеру, таю*. Мерген жан-жағына қарап... айқайлайын деп бір оқталды да, бірақ бала шошып кетер деп бұл ойынан тез *қ а й т т ы* (С.Омаров, Өмір.). Сәндібала... күйеуінің Қалипаға деген әуелгі беттегі жаман ойынан *қ а й т қ а н ы н а* қуанды (М.Дүзенов, Әке.). Біздің Сәуле бір мінезді, Сайқал емес алдауыш. Серттен *қ а й т п а с* тура сөзді, Жылан емес арбауыш (С.Сейфуллин, Шығ.). 4. *Бұрынғы қалыптан төмендеу, бәсеңдеу, кему*. Сынып зәрлі қаһары, Қалшылдап *қ а й т қ а н* көрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары алтындай сары су (С.Мәуленов, Алыс кет.). Елтеп айтқан боламын Айқасар едім Шорманмен. Кез болды *қ а й т қ а н* шағыма, Ұқпасаң да айтамын (XX ғ. қаз. ақын.). Бір кезде тасым өрге домалайтын еді, бұл күнде бақыттыңда, күштің де *қ а й т қ а н* шағы ғой (С.Омаров, Өмір.). 5. а у ы с. *Дүние салу, өлу*. Асылыңа бір күн *қ а й т а р с ы ң*, Топырақтан болған негізің (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Әйтеуір байғұстың иманы бар екен. Айдалада жалғыз үй отырғанда *қ а й т с а* қайтер еді. Іргеге пішенші ауыл көшіп келген соң барып көз жұмды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Мұқажан *қ а й т ы с ы м е н* артында қалған жесірі... азынаулақ малдарын көпке жеткізбей бошыратып, шашып алды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Айтқанынан қайтпады. *Дегенінде тұрды, бұлжымады*. Және Мәмбет айтпайды, айтса *айт қ а н ы н а н қ а й т п а й д ы*, ондайды аяғынан тік бастырып қоймайды (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Берейікші бұл сиырды! – десем де *А й т қ а н ы н а н қ а й т п а й* қойды шешем де. Не істеймін, жылай бердім болғаны. Үйден шығып кетті үндемей Есен де (Ж.Садықанов, Тәуіп).

Беті [меселі, тауаны, тауы] қайтты. а) *Тауы шагылды, көңілі қалды*. Асан Айсұлудың *б е т і қ а й т ы п қ а л м а с ы н* деген ниетпен кітапты қолынан алып, сәл ұстап отырып өзіне қайырып берді (А.Байтанаев, Асан). Мына жаманды байым бар деп отырады дейсің бе, осының өзі жігітшіліктен құр емес шығар деп қыңыр жақтағандарының талайының *м е с е л і қ а й т а т ы н б о л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Жасырарым жоқ, осыдан *м е с е л і м - д і қ а й т а р с а ң*, бұл үйдің табалдырығын аттауым екіталай, – деді Танақоз Жылқыбайға (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Басыңды ырғап, ауаны Сүзгілейсің сиырша. Тек *қ а й т п а с ы н т а у а н ы ң* Жол табарсың бұйырса (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.). Бір көруге зарығып Ана жүрек аңсаған, *Тауы қайтсатарығып*, Тынымтаппай шаршаған! (Ж.Өмірбеков, Ана.). Ондайдың кейбірі: «Мен де сүйтіп серт беріп барып ем, *т а у ы м қ а й т ы*, кіре алмадым» дейді («Қаз. әдеб.»). ә) *Екпіні басылды, саябырлады*. Жау ет жемесе де, сорпа ішкендей болып, *б е т і қ а й т ы н*, өршуі басылып, ымырт жабыла шабуылын тоқтатты (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Москва түбінен соққы жеп *б е т і қ а й т қ а н* жау әскерлері күшін қайта жинақтап, жаңа шабуылға әзірленіп жатыр деседі (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). б) *Бәсеңдеп басылды*. Күндізгі аптаптың *б е т і қ а й т ы н*, қоңыр ауа тартқан тамаша салқын леп бетке ұрды (Б.Әшімов, Қаражол).

Дүниеден қайтты. *Қаза болды, өлді*. Әкесінің күн көргені екі қолы ғана болып, Дарқан ер жетпей *д ү н и е д е н қ а й т қ а н* (І.Жансүгіров, Өңгім.).

Еңбегі қайтты. *Еңбегі жанды, үміті ақталды*. О, ұзақ жол, сені жол деп айтам-ау, Бір белесің бір белесті қайталау. Қажытады. Бірақ жолда қазақтың Үйі тұрса, ай, *ең б е г і ң қ а й т а д ы*-ау! (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.). Бір жақсысы, Сатанның *ең б е г і қ а й т ы*; өңкей ақ табандар ұйлығын жусап тұр («Лен. жас»).

Жүрегі қайтты. *Қорқып қалды*. Оттан, судан қайтпаған *ж ү р е г і ң* бейтаныс қыздан *қ а й т а* қалды ма, мерген?! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Көңілі қайтты. *Тауы шагылды, ренжіді*. *К өң і л і м қ а й т ы* достан да, дұшпаннан да, Кім қалды алдамаған тірі жанда. Алыс – жақын қазақтың бәрін көрдім, Жалғыз-жарым болмаса анда-санда (Абай, Тол. жин.). Шимайлап бет-аузыңа әжім түскен, Қалды ғой көргеннен соң *к өң і л қ а й т ы п*, Молдеке, деп жазыпсыз күдер үзбе, Хабарың үзбе деген тиді бізге (И.Байзақов, Өлеңд.). *Қ а й т ы н* еді баста *к өң і л і м*, Сол

кеткеннен кетер ем. Үндемесен қайтып өзің Енді қозғап не етер ем (Б.Күлеев, Таңд. шығ.).

Күн [түс] қайтты. *Күн ортасынан ауды.* Күндіз ысып кеткен ауа райы, *күн қайта* қоңыржай болады да, күн бата салқындап кетеді (С.Мұқанов, Саяхат.). Сенің ойыңда бүгін *түс қайта* қаладан келетін әкең, ол әкелетін базарлық отыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Өстіп отырғанда *түс қайтып*, күн кешке тарта бастады (Е.Тұрысов, Ақбақай).

Қайтар жолы кесілді. *Қайрылмастай болып бір-бірімен қатынасын мүлдем үзді.* Біз ғой не де болса, *қайтар жолды кескен* кісіміз. Әйтеуір түбін күткен адамбыз (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қайт болмады. *жерг. Айтылған сөзді екі етпеді, айтқаны орындалды.*

Қайтқан [қалған] көңіл – шыққан жан. *Қатты ренжу, біреуден көңілі қалу.* Ғалия *қайтқан көңіл – шыққан жан* деп мойырылмаған (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Сенісіп өткен татудан *қайтқан көңіл – шыққан жан*, енді қайтып оралман (І.Кенесбаев, Қаз. фразеол. сөздігі).

Қайтқан құстай. *Қайтқан құстар сияқты.* *Қайтқан құс* бұл өңірге топ-тобымен ағылып келе бастайды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Қайтқан судай. *Ағын судың азайып, деңгейінің төмендегені сияқты.* Ұрыссаң оныменен, өкініш жеп, Қаларсың *қайтқан судай* орталанып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жақын жоқ жастай сүйген өз жарыңнан Өмірің *қайтқан судай* ортайғанда (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

Қайтқан тырнадай. *Қайтқан тырналар сияқты бірінің артынан бірі шұбалып, тізіліп.* Сол себепті барлық жүргінші *қайтқан тырнадай*, ұзақ салқар көштей боп, ылғи шұбалып, тізіліп жүріп отырады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қайт қылмады [болмады]. *Айтқанын екі етпей орындады.* Жаудан талай айырдым жесір менен жетімді. Қадамым жеткен жерімде *Қайт қылған* жоқ бетімді (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). – Қарағым, Жарбол! Жұрт алдында жарылқап кеттің, қалағаныңды *қайт қылмаспын* сенің (Ғ.Орманов, Жүрек.). Күекең айтса, *қайт болмайды* (Әксп. матер.).

Қаруы қайтты. *Есесі оралды.* Қандай ақын *қайтара қаруымды*, Желді күнгі дауылдай сарынымды. Өртіне көңіліңнің су сепкендей, Бір басамын, Нүрік-ау, жалыныңды (Жамбыл, Өлеңд.). Міндеті үйге кірген сәлем беру, Бұл өзі келе жатқан ескіден жол. Қарсы

алса қабақ шытпай үйдегілер, *Қаруы қайтқан* оның болады сол (Д.Еркінбаев, Шымыр.).

Райдан қайтты. *Ашуы тарқады, кәрі басылды.* Қырандардан бата алып, Қабатына ердің бе? *Райдан қайтқан* кісідей Мойныңды хаққа бердің бе? (Алпамыс батыр). Қой, *райда* н енді *қайт*! Екеуің де ... пышағыңды кейін тарт (І.Жансүгіров, Шығ.). Баймұрат... осындай әбден тұтанды деген шағының өзінде баласы жыламсырай бастаса, дереу *райдан қайтып*, оның көңілін табуға асығатын (М.Иманжанов, Көк белес).

Су қайтты. *Тасқын сарқылып азайды, тар-тылды.* Қатты ағынмен ағып келген малта тас, құм-киыршық, тұнба *су қайтқаннан* кейін жайылымда қалады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Су қайтысымен* жайылма көкорай шалғын пәйекке айналады (Н.Баяндин, Өзен алқабы.).

Сүті қайтты. *Сүті азайып, суалды.* – Түү, жақсы болды-ау! Сиырлардың *сүті қайтып* қала ма деп, үйден жүгері әкеп беріп жүр ем (Ш.Құмарова, Қос шынар). Бруцеллез ауруынан бір қора мал түгел іш тастайды, малдың *сүті қайтады* (Е.Оразақов, Дөрігерлік.). Бұл шақта саулық *сүті қайтып*, қозы жүдеп кететін (Н.Айдаров, Жазылбек.).

Түс қайтқанша. *Күн төбеден ауғанша.* Қызықпен келмеді үйге *түс қайтқанша*, Шешелер шақырса да асқа даяр (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ҚАЙТ² = е т. *Қалай ету, не ету, не қылу.* Бұл кісі алмаймын десе *қайтер* едіңіз? (Т.Дәуренбеков, Дала.).

Қайткен күнде. *Қалай еткенде де, не қылғанда да.* *Қайткен күнде* де Алшын, жаппастың бүгінгі күні ауа жайылғаны жөн емес (І.Есенберлин, Алмас.). Осы жолы Тәңірберген *қайткен күнде* де есебін тауып, қызды көндіріп алып кетуге келген түрі бар (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең). Алдағы бір-екі күн ішінде оны *қайткен күнде* қаладан шығарып жіберу керек (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ҚАЙТА ү с т. 1. *Тағы да, қайтадан, қайыра.* Бір нәрсені ұнатса, *Қайта* ойланып қарамас. Мақтанып жұртты шулатса, Құмары сол қызба бас (Абай, Тол. жин.). – Жылама, кім бар дейсің өлмейтұғын, Қара жер құшағына бір алған соң, Қайтсең де *қайта* әкеліп бермей тұғын ... (И.Байзақов, Құралай.). Көргенінді сөйле деп айтқызып ап, *Қайта* айналып етімді жемесеңіз (Шәкәрім, Өлеңд.). 2. *Әуелгі істен басқаша, соған керісінше.* *Қайта* жыл-жыл сайын жаншып жатыр (М.Әуезов, Абай жолы). Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз

артық? *Қ а й т а* бала күнімізде жақсы екенбіз. Білесек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз (Абай, Тол. жин.). Қысқасы, жер жүзіне көрік біткен Қарағанда сұлу қыз *қ а й т а* кеткен. Жыламсырап мұңайып, жанды-жансыз Қатты аязды қайырымсыз қысты күткен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қайта айдау. *Сұйықтықты (судың, мұнайдың т.б.) қыздыру арқылы құрамын ажыратып тазарту, сүзу.* Кейбір мақсаттар үшін суды онда еріген қатты заттардан толық тазартады. Мұндай тазарту үшін суды *қ а й т а а й д а у* немесе дистилляциялау керек (Химия).

Қайтақұру. *с а я с и. Қоғамдық, экономикалық жүйені басқаша ұйымдастыру.* Ең алдымен, ол Кеңес елі басынан өткен ғасырдың 80-ші жылдарындағы *қ а й т а құру* кезеңінің сырын ашуы керек («Егемен Қазақстан»).

ҚАЙТАДАН ү с т. *Екінші рет, қайыра; жаңадан.* Осындай қоғамдық істерге әсерін тигізе алатын үлкен айтыс қазір Қарағанды облысында *қ а й т а д а н* туып отыр (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Бай *қ а й т а д а н* сөз сұрап қайырмады Әлгі қыз Кебектен көз айырмады (Шәкәрім, Еңлік-Кебек). Басыңнан бағың тайғанда, *Қ а й т а д а н* болар қошна. Біреуі қалмас қасында (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҚАЙТА-ҚАЙТА ү с т. *Әлсін-әлсін, жиі, дамыл-дамыл.* Пысынап бас салбырап, иық түсіп, ішімнен өз-өзімнен күйіп-пісіп, Әуремін сұлу бас пен сән мүсінін Қиялда *қ а й т а-қ а й т а* сүйіп-құшып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қымызды бөйбішесіне сапыртып, балаларына қызыл кесемен *қ а й т а-қ а й т а* бергізіп, ауыл кісілеріне де, бала-шағаға дейін құр тастатпай, өзі қадағалап отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ертегі айта, ұршығын Ұмытып әжем кетеді. Жерде жатқан жүнді алып *Қ а й т а-қ а й т а* түтеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЙТАЛА= е т. **1.** *Тағы да, қайтадан айту.* Жырладым оның желін де, Теңізге барып түстім де. *Қ а й т а л а п* жүрсін дедім де, Қалдырып кеттім үстінде (С. Жиенбаев, Алтын қалам). Қарғам-ай, қалай десем, айта аламын? Жалған-ай, қарай берсем, жай табамын. Арман-ай, қалай келсем, қайтарамын? Қалай десем, лаулайды қайта жалын? *Қ а й т а л а ғ ы м* келеді, қайталағым (М. Мақатаев, Шығ.). **2.** *Белгілі бір әрекетті екінші рет жасау.* Ездік мінез сынға түспей қойсын қайдан байқала, Қиындықсыз келген бакыт кетер кезін айта ма?! Бұл ерлігің болсын сенің ең алғашқы, ең соңғы, Көне, менің қимылымды *қ а й т а л а* (М. Шаханов, Ғасырлар.). Ал ескі дауларын

ұмытпай, *қ а й т а л а й т ы н* адамдар жайында: «құлындағы сақауын, құнандағы тістеуін копарды» деген осыдан шыққан болу керек (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Сол бір үнді *қ а й т а л а й д ы* далада, Ұйып тыңдап мөлдірейді жазда түн (С.Мәуленов, Таңд.).

3. *Еске түсіру, пысықтау.* Қарауылда бір батыр Қалғып кеткен тәрізді. Қарауытып қыр жатыр, *Қ а й т а л а п* сол аңызды (С. Мәуленов, Алыс кет.). Салса да ақындық ой, Сезім күшін, Жүрсе де кереметтің кезіп ішін. Табиғат бұлттыменен, жаңбырымен Өр мінез *қ а й т а л а й д ы* өз үлгісін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тоғыз деген төлбасы, Он деген он жолдасы. Сан білмеген айта ма, Санамақты *қ а й т а л а* (М. Әлімбаев, Орақ.). Жаз келіп жырын айта алар, Көктем де айтар хабарын. Олар да мендей *қ а й т а л а р*. Өмірден алған сабағын (Ө.Нұрғалиев, Кәмелет).

4. *Әуелгі сырқатпен қайта ауырып қалу.* Бисекен... бірнеше күн жаңбырда жаяулатып қой баққан соң науқасы *қ а й т а л а п* қалыпты (Ф.Сланов, Замана.). Түн мазасыз өткен-ді. Лена *қ а й т а л а п* қалған. Қызуы қырыққа таяу (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Меңсұлу үйден шыға берді де, Ақтоқты төсегіне құлай кетті. Оның қызуы лезде көтеріліп, *қ а й т а л а п* қалды (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

ҚАЙТАЛАҒЫШ с ы н. *Бірнеше рет қайталайтын.* Сүйек-буын туберкулездері ішінде тізе буынының туберкулезі *қ а й т а л а-ғ ы ш* келеді (Т.Қалжеков, Туберкулез.). Демек, абстрактілік, сондай-ақ, барлық заттарда немесе заттардың барлық жинақтарында біз байқай алатын *қ а й т а л а ғ ы ш* құбылыс ретінде ғана емес (А.Қасымжанов, Диалектика.).

ҚАЙТАЛАҚТА= е т. *Тағы да қайталану.* Анығында бұның өңгімелері соңғы кезде ылғи *қ а й т а л а қ т а п*, бір ізін баса беретін боп еді (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАЙТАЛАҚТАУ *Қайталақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙТАЛАМА с ы н. **1.** *Екінші рет, қайта болатын.* Рак өңештің мойын немесе орта бөлігінде болғанда *қ а й т а л а м а* нерв басылуы байқалады (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы). Спирохеталар *қ а й т а л а м а* сүзек, мерез, лептоспироз (сары ауру) және басқа да жұқпалы ауруларды коздырады (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). **2.** *Бұрын пайдаланылған, қайта өңдеуге жататын.* – Республикамызда *қ а й т а л а м а* материалдық ресурстардың тоғыз түрі жиналып, мемлекетке өткізілді («Қаз. әдеб.»). *Қ а й т а л а м а* шикізатты (вторсырьё) пайдалану, мысалы, металл сынықтарын жинау – жер қойнауы

байлықтарын үнемдеу шараларының бірі, басқаша айтқанда, алдын алу шаралары болып табылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Қайталама сүзек. м е д. <лат. typhus recurrens> Ауру қоздырғышы ирек пішінді *спирохета* бактериялары болып табылатын, жедел басталатын жұқпалы ауру. Алғаш рет қ а й т а - л а м а с ү з е к қоздырғышын 1868 жылы неміс ғалымы О.Обермейер науқас адамның қанынан тапқан (ҚҰЭ).

ҚАЙТАЛАМАЛЫ с ы н. Бірнеше рет қайталанатын. Арқаның әні толқынды, ырғақты, айғайлы, қ а й т а л а м а л ы, қайыруы ұзын болып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЙТАЛАН= е т. 1. *Қайта оралу, қайта соғу.* Осы бір ырғақ домбырадан кетпей, қ а й т а - л а н а берсе екен деп тілегендей боласың (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.). Бәрін, бәрін көздерім айтады анық, Қой қамалар қорама, ой қалап. Оның бәрі өзінше қызық дәурен, Қ а й т а л а н а бермейтін қайта оралып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Осы көрініс сәт сайын қ а й т а л а н ы п, табиғаттың сансыз ғажайып тетіктерінің біріндей, көңілге ұмытылмас әсер тастайды (С.Омаров, Өмір.). 2. *Қайта айтылу.* «Халық жауы» деген сөз қ а й т а л а н а береді, оның үстіне осы ауылда жүретін милиция қаһарына мініп алған (О.Қарабалина, Тағдыр).

Қайталанып тұру. Белгілі бір әрекеттің тұрақты түрде қайталануы. Морзе өліп-песімен берілген нүкте мен сызықша 8 минут бойы үздіксіз қ а й т а л а н ы п т ұ р ғ а н және түсініксіз сигнал түрінде қабылданған (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚАЙТАЛАНБАС с ы н. *Қайталанбайтын, сирек қиырғасатын.* Аса сезімтал, аса мұнды көңілмен жазылған «Ұйқым келмейді» әңгімесі – Оралхан Бөкейдің қ а й т а л а н б а с керемет туындыларының бірі («Қаз. әдеб.»). Шабыт үстінде қ а й т а л а н б а с суреттер салады («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙТАЛАНУ *Қайталан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қайта оралу, қайта соғу.* Сол себепті түнеукүнгі келгендердің аяғы Құдай жазып жақсылықпен бітті, енді оның қ а й т а л а н у ы қайда? (К.Исабаев, Өткелде.). Сол сәттің қ а й т а л а н у ы н аңсаймын, жан-тәніммен беріле аңсаймын (М.Мағауин, Ақша қар). 2. *Тағы да қолданылу.* Жамбыл жырлары ұйқастың қ а й т а л а н у ы м е н ғана емес, адамның ішкі сезім-күйін қозғарлық көтеріңкі толғауларымен де мазмұнын ажарлап отырады (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ҚАЙТАЛАНЫЛ= е т. *Қайталан.* Дәл осы сияқты құбылыс бір кадрды түгел сызып біткеннен кейін, екінші кадр суретін сызарда да кадр басынан сызу қ а й т а л а н ы л а д ы (М.Бекбауов, Көгілдір.). Еліктеуіш сөздердің бастапқы түбірі екі рет қ а й т а л а н ы л ы п қолданылады да, жаңа қос сөз жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

ҚАЙТАЛАТ= е т. *Іс-әрекетті қайта орындату; қайта айтқызу.* –Талай айтқан сөзім болса да, маған осы сөзді қ а й т а л а т а бересіз-ау, Қақа! (С.Мұқанов, Ботагөз). Кездесер сұрақтардың жауаптарын жолай қ а й т а - л а т ы п, арқама қағады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). Аң дейсің. Аң да дарқан бай танапта. Құлаққа ол үніңді қ а й т а л а т п а (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ҚАЙТАЛАТҚЫЗ= е т. *Істі, әрекетті қайта жасатқызу.* Халық қол соғып Даманскийді сахнадан жібермей қойды, әлгі арияны оған үш рет қ а й т а л а т қ ы з д ы (Қ.Байсейітов, Құштар.). 2-кластан бастап барлық қазақ тілі сабағы өтетін кластарда сол әріптерді қ а й т а л а т қ ы з ы п, оларды дұрыс айтқызуға дағдыландыру керек («Қазақст. мект.»).

ҚАЙТАЛАТТЫР= е т. *Қайталантқызу.* Мұғалім кейін оларға сол дауыс ырғағымен қ а й т а л а т т ы р ы п, дәптерлеріне әрбір бунақтың арасын бөліп жаздырады («Қазақст. мект.»).

ҚАЙТАЛАТУ *Қайталант етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙТАЛАУ *Қайтала етістігінің қимыл атауы; 1. Белгілі бір әрекетті екінші рет жасау.* О, ұзақ жол, сені жол деп айтам-ау, Бір белесің бір белесті қ а й т а л а у (Қ.Мырзалиев, Көш.). Бір жүргенің із ғана, Көп қ а й т а л а у – жол болмақ. Ізді «жол» деп біз ғана Айтып жүрген долбарлап (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ). 2. *Қайта айту.* Уақыттың айт деп бұйырған сөзін айнытпай қ а й т а л а у д а н басқа қолымыздан не келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Достық жырын қ а й т а л а у д а н жалықпаған өңіммен Түсіндім ғой, кеш болса да түсіндім ғой бәрін мен! (М. Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЙТАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Екінші рет істеушілік, сол күйінде қайыра іске асырушылық.* Сондай-ақ, Б.Баязитов шығармаларының тіліне де сын айтуға тура келеді. Тіл жұтандығы, сөз қ а й т а л а у ш ы л ы ғ ы недәуір мін («Қаз. әдеб.»). Ал «Алтын әзілкештегі» үлкен міннің бірі – бұрын жазыла-жазыла жауыр болған тақырыптарды қ а й т а л а у ш ы л ы ғ ы дер едім («Қаз. әдеб.»). Мысалы, газеттің «Игі бастама ие-

лері» деген рубрикамен берілген репортажында *қ а й т а л а у ш ы л ы қ* бар («Қазақст. комм.»).

ҚАЙТАР = е т. **1.** *Кейін, кері қайыру.* Тәрбиесіз тоң мойын бай баласы *Қ а й т а р ы н* жүр әр жерде ыхыласты (М.Дулатов, Шығ.). Осылай-ақ өткіземіз өмірді, Қой *қ а й т а р ы н*, баптамай-ақ егінді. Баспана жоқ – өлген жоқпыз бірақ та, Өкінбейміз, соның өзі-ақ көңілді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Бірісті қайталап істеу.* Күлөндаға да таңмын. *Қ а й т а р а* кездесуге талай рет шақырсам да Қосқұдыққа қарай аяғын кия басудан тыйылған (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **3.** *Айтылған сөзді бірнеше рет айту.* – Неге үндемейсің, қайдан жүрген қазақсың? – деп үшінші *қ а й т а р а* сөйлеген соң, әлгі қақтың көзіне жас келді (С.Шарипов, Бекболат). – Сөйтіп, «құлқуалланы» үш *қ а й т а р ы н*, далаға ата шықтым да, таяуда ғана қара қағаз келген Шайқыслам үйіне жүгіріп келе жатқым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Бетін қайтарды. а) *Айтқанын істемей қарсы келді, қолын қақты.* Қарт шыдай алмай: – Өлмесе жерлеуге апармайды ғой! – деп жігіттің *б е т і н қ а й т а р ы н* тастады (Қаз. ертег.). Бір сөзімен ханның *б е т і н қ а й т а р ғ а н*, Алдын болжап, айқын көріп айта алған. Төрт аяғы бірдей жорға тайпалған, Мақалдарды матап соққан майталман (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Соққы беріп, тойтарып тастады.* Гитлердің бойын түршіктіріп, *б е т і н қ а й т а р ғ а н* ерлердің бірі біздің Нұрсұлтан Есболатов (Ол күндер.). Исатай мен Махамбет оларға қарулы көп қолмен қарсы шығып, *б е т і н қ а й т а р а д ы* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Сөйтіп, жан алып, жан беріп тұрғанымызда артымыздан күш келіп жаудың *б е т і н қ а й т а р д ы қ* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Есесін қайтарды. *Ақысын жібермеді, орнын толтырды.* Деді әйел Гүлжамал, «Батыр» басын шайқады. Күбір етті бар ма амал, Бұл да *е с е с і н қ а й т а р д ы* (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). «Сәлемдеспеген *е с е с і н қ а й т а р д ы м* ба» дегендей, Торсан Асқарға онша шүкшімай, Итбаймен басқа кеңеске кірісті (С.Мұқанов, Ботагөз). Соның бәрінің *е с е с і н* бір-ақ *қ а й т а р д ы м*, деп масайрап отырғаннан сау ма мына жеңгем (К.Баялиев, Дегелек.).

Кегін қайтарды. *Кеткен есесін, өшін алды.* Сөйлерсің сонда ерлердің Талайды азат еткенін, *Қ а й т а р ы н* туған ел *к е г і н*, Жау шебін бұзып өткенін (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Көңілін қайтарды. *Меселін қайтарды, ренжітті.* «Шыға ғой» деп айта алмай, «Кете ғой» деп тағы айтпай, «Дос» *көңілін қайтар-*

м а й, «Қас» жүрегін қарайтпай (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ.). Қарай берші, аппағым, *Көңілімді қ а й т а р м а й*. Көп қой менің айтпағым Жүрген саған айта алмай (Т. Айбергенов, Мен саған.). Бір ауыз сөзбен *көңіліңді қ а й т а р д ы м*: өгізді өрге салма қанатың талар, жаманға жүзінді салма, сағың сынар (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Қарымын қайтарды. *Үлесін, есесін берді.* Вознесеневкалықтар жергілікті тыңайтқышты да, минералды тыңайтқышты да кеңінен пайдаланып жүр. Бұл қамқорлықтың *қ а р ы м ы н* жер де еселеп *қ а й т а р ы н* келеді (Халық бақыты.).

Меселін қайтарды. *Көңілін қалдырды, ренжітті.* Орынбордың ішінде бір күн, бір түн соғысып, Дұшпандарын талқандап, *қ а й т а р д ы* сөйтіп *м е с е л і н* (О.Шипин, Дастан.). Ұлбосын Күреңбайды онша шет көре қоймаса да, құлақ кесті құл атанған жоқ-жітікке басын байлағысы келмей, «ретім келмейді» деп *м е с е л і н қ а й т а р ы н* тастаған (С.Омаров, Қайырлы.).

Өшін қайтарды. *Кеткен есесін, кегін алды.* – Онда кекке – кек! Қанға – қан! Қасым сұлтан әкесі мен ағасының *ө ш і н қ а й т а р а д ы* (І.Есенберлин, Алмас.). Әкеңнің ала алмай кеткен ақыреттік *ө ш і н* осы бүгін-ақ *қ а й т а р м а қ* па ең? (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Сөз қайтарды. а) *Жуап берді.* ә) *Қарсы сөз айтты, қарсыласты.*

Тауын қайтарды. *Көңілін қалдырды, бетінен қақты.* – Жоқ, Омар, бұл жолы біз қонақ емеспіз. Үйіңе тінту жүргізбекпіз, – деді Сәлмен бірден *т а у ы н қ а й т а р ы н* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Ықыласын қайтарды. *Айтылған ұсынысты, ұсынылған сыйды, көрсетілген сыйды қабылдамады.* Халық *ы қ ы л а с ы н қ а й т а р с а м*, «Болам ба, – деймін, – нан тепті?» Сөз тауарын білетін, Ерлер басы келіпті, Тербеліп жорғаң тер төкті! (О. Шораяков, Шайыр).

ҚАЙТАРА ү с т. *Қайта, қайыра.* Үш *қ а й т а р а* мұны сайратып, Деді: «Көкейіңе енді ме?» (Шәкәрім, Шығ.). Молаға барып бекініп алған соң, бір-екі *қ а й т а р а* пулеметті атты да Аркадьев доғара қойды (С.Шарипов, Бекболат). Балықшылар үлкен кермешемнен шағын көлді екінші *қ а й т а р а* тағы сүзіп келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚАЙТАР-ҚАЙТПАС ү с т. *Қайтпай жатып, қайту-қайтпауы белгісіз.* Жал-жал боп кең даланы басып жатқан қалың қар кетісімен-ақ, тасыған суы *қ а й т а р-қ а й т п а с т а н*, қара қошқыл жер бетінде көк өркен ду ете қалды (І.Есенберлин, Көлеңкең.). Қорықсақ жаудан емес, сендердің амандықтарыңнан, *қ а й т а р-*

қайтпастарыңнан қорқамыз (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚАЙТАРМА с ы н. 1. *Қайта соғатын, қайталанатын.* – Сонау бір *қ а й т а р м а* қар жауған кездегі суық менің әйеліме қатты батты, – деді Дорбот (Р. Әутәліпов, Алтын.). Күнбатыстан ызғырық жел үріп тұрды; көдімгі жазғытұрғы *қ а й т а р м а* қара дауыл (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. *Қайтарып қоюға болатын, қайтарылатын.* ≈ *Қ а й т а р м а* жаға. 3. *Қайталап айтылатын өлең шумағы; қайырмасы.* «Току фабрикасында» ұзақ, шашыранды шумақтардан кейін бір ұйқаспен келетін үш жолдық *қ а й т а р м а* л а р бар (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ҚАЙТАРТ= е т. *Қайтарып бергізу.* «Қазір тартып алған малыңды *қ а й т а р т ы п* беретін еш күш жоқ, болған шығыныңды қарамағындағы қазақтардан өндіріп алуға рұқсат етемін», – депті (І.Есенберлин, Қаһар). Қаласаң *қ а й т а р т а й ы н*, бірақ жобаң жақсы жігіт көрінесің оны алма да, еліңе қайт, – деді Шоқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сол бетіммен осы Семейге келіп, шұбар атты қайық аузындағы бір ағайынның қолына беріп, иесіне *қ а й т а р т - т ы м* (С.Бегалин, Замана.).

ҚАЙТАРТҚЫЗ= е т. *Қайтаруға мәжбүрлеу, қайтартып бергізу.* Аржағын Бақытжан өзі үйлестірмекші де, атты Соңалыдағы иесіне *қ а й т а р т қ ы з б а қ ш ы* (Б.Аманшин, Көкжар). Әзімді ол бір сұрағына да дұрыс жауап *қ а й - т а р т қ ы з б а й*, бүкіл адамымен жер етті (Р.Токтаров, Тұлпар).

ҚАЙТАРТҚЫЗУ *Қайтартқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЙТАРУ *Қайтар етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қарсы сөз айту.* Болмайды, бармаймын деп айта алуға, Патшаға жарай ма сөз *қ а й - т а р у ғ а*. Тегінде қыз тілеуі атада еді, Жаралып жұмыртқадан шайқалуда (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Кері қайыру, тоқтату, бөгеу.* Бір қыздың астындағы байталына, Көкшолақ оқыранды жұрт алдында. Бір өлең келіп қалды ауызыма, Не болса да болмады *қ а й т а р у ғ а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Соның нәтижесінде шақырусыз келгендерді ұстау және кейін *қ а й т а р у* жұмысы жақсарды («Егемен Қазақстан»).

ҚАЙТАРУЛЫ с ы н. *Қайтарылған.* Жай жатқан елге өрт қойсаң, *Қ а й т а р у л ы* бүркіттей, Жаймасын қазақ қанатты (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ҚАЙТАРУСЫЗ с ы н. *Қайтарылмаған.* Мезгіл-мезгіл айнып жүрек тартасың, *Қ а й -*

т а р у с ы з, ежелгі ескі тайраңға (С.Донентаев, Шығ.). Жастарының көзінде жаспен бірге *қ а й - т а р у с ы з* кетіп бара жатқан кектің, азынаған өкініштің ұшқыны бар-ды (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ҚАЙТАРУШЫ з а т. *Қайтаратын адам.* Бұл сұраққа жауап *қ а й т а р у ш ы* да жөнді болған жоқ (А.Машанов, Жер асты.). Тұрып ұйқыларын да аша қоймаған бейқам ауылды қан-жоса етіп, кек *қ а й т а р у ш ы* л а р тойып тұрған жылқыларын кері айдап әкетті (М.Мағауин, Жұмбақтас.).

ҚАЙТАРЫЛ= е т. 1. *Иесіне қайтып берілу.* Қалыңмалды қайтара алмаса, қашқан қатын *қ а й - т а р ы л ы п*, байына келмекші (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 2. *Еліне жіберілу.* Мәселен, Луговая стансасының желілік полиция бөлімінің бастығы Әуелбек Әбдірашевтің айтуынша, елімізді заңсыз дәліз етуге ұмтылған 1850 адам ұсталып, оларға 2280 мың 800 теңге айыппұл салынған. 200 шетел азаматы кейін *қ а й т а - р ы л ғ а н* («Егемен Қазақстан»). 3. а у ы с. *Орны толтырылу, ақысы өтелу.* Сол күшпен талай бетпақ тойтарылды, Сыбағам кеткен жұртта *қ а й т а р ы л д ы*. Тас болып ұйықтаушы едім Түкті сезбей, Тастасам айтып-айтып айтарымды! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАЙТАРЫЛУ *Қайтарыл етістігінің қимыл атауы; қайта берілу.* Жолаушылардың бір тобы билетке төлеген ақшаларының *қ а й т а р ы л у ы н* талап ете бастаған (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ҚАЙТАРЫМ з а т. *Қайта алынған өнім.* Астықтың *қ а й т а р ы м ы* аз (Қаз. тілі. сөздігі). Қырдағы жүгері, көпжылдық шөп егістіктердің *қ а й т а р ы м ы* да облыстың басқа шаруашылықтарына қарағанда екі есе жоғары (Б.Ырзабаев, Егінді көл). // *Қайта алынатын, қайтару жасалатын.* Тұрғын үй құрылысындағы жаңа саясатты түсіндіре келіп, Президент қарапайым адамдардың баспаналы болу мәселесін жеңілдетуге Үкімет көңіл аударатын кезі жеткенін айтты. Осы тұрғыда тұрғын үй құнын төмендету, ипотекалық несиенің *қ а й т а р ы м* мерзімін созу, төлемақы жарнасы мен несие ставкасын төмендету қажеттігін баса көрсетті («Жас Алаш»).

ҚАЙТАРЫМДЫЛЫҚ з а т. э к о н. *Қайтарым болу мүмкіндігі.* Бұл қатынастар мен байланыстар *қ а й т а р ы м д ы л ы қ т ы*, тепе-теңдікті, объективті түрде алдын ала анықтайды, яғни шаруашылық серіктестерінің қатынас субъектісі ретіндегі тең құқылығын бейнелейді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ҚАЙТАРЫМСЫЗ с ы н. *Қайтпайтын,*

қайтымы жоқ. Қытай Қазақстан армиясына жалпы көлемі 3 млн. доллардың қайтарымы сыз көмегін көрсететіні де осы жерде белгілі болды («Егемен Қазақстан»).

ҚАЙТАРЫҢҚЫРА = е. т. *Кері қайтара түсу, бұрыңқырау, бөгеңкіреу*. Колчактың полковнигі Степанов бригада әскерімен Обаған жағасына бекініп алып... Қостанай тармағымен келе жатқан әскердің бетін қайтарыңқырап тұр (С.Шарилов, Бекболат).

ҚАЙТАРЫС = е. т. *Бірге қайтару, қайтарып берісу*. Екі ел бітті сөйлесіп жазға салым, Қайтарысып барымта алған малын (Шәкәрім, Еңлік-Кебек).

Жауап қайтарысты. *Жауап берісті*. Қан болам да, абақтысына бір-ақ барам! – деп Баксыбай ашу қысып түтігін кінәжауап қайтарысып кетті (С.Сматаев, Ақжелең).

Қарымта қайтарысты. *Бірігін есесін жібермеді, кегін бірге қайтарды*. Қайтадан қарымта қайтарыс, Сол түні Жау алды он сегіз тойтарыс. Күндіз. Ия, күндіз көрсетті жау көптігін, Батальон жағынан да көп шығын (Б.Ырзабаев, Қадірлі).

ҚАЙТАРЫСУ *Қайтарыс етістігінің қимыл атауы*. Банзаров та Шоқан сияқты, атқа мінуге, жылқы қайтарысуға құмар еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сөйтіп, бұл күн екі жақ барымталарды қайтарысумен өтті (Д.Әбілев, Арман.).

ҚАЙТАШАҚ с.ы.н. *көне. Қайтатын*. Біз (Алла) әр халыққа өздерінің істеген істерін зейнетті етіп қойдық. Кейіннен олар Құдайға қайташақ. Олардың не істегендерін Алла сонда айтады (М.Токжігітов, Құран тур.).

ҚАЙТЕЙІН е.с.і.м. *Не істейін, не амал қыламын*. Жерім қалды артымда, Арызымды кімге айтайын? Жүз мың бала алдымда, Амалым жоқ қайтеуің? (Қисса-дастан.). Әке берсе қыз болмас кімге қатын, Қайтеуің, сенде-ақ еді махаббатым (Шәкәрім, Қалқаман-Мамыр). Тартқанда сынбадың-ау, сұм садағым, Қайтеуің, арымадың, арда күшім! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ел анау, мен мынау, Қайтеуің, бір басым Аман бол, ағайын, Татуым, қимасым (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ҚАЙТКЕНДЕ ү.с.т. *Қалай еткенмен де*. Қалқамнан қалдым қарс ұрып, Қайткенде болар жұбаныш (Абай, Тол. жин.). Көргенге дейін оның негізі мақсаты – қазақтың ескі, феодалдық әдетімен темір торына пырмалған бір сорлы қызды, қайткенде содан құтқару еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Осы адамды қайткенде ұстап жөн сұралық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚАЙТКЕНМЕН ү.с.т. *Қалай еткенмен де, қалай да*. Хан патшаны жақтады, Қайткенменен себептеп (Ы.Шөреков, Дастандар). Қайткенмен ол айтқандай бола алмадық, Жүйріктей жұрттан озып жол алмадық (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қайткенмен де бұлардың тағдырын бүгін түнде шешкен жөн (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚАЙТ-ҚАЙТТА = е. т. *Қайт-қайт деп қатты дауыстау, тежеп жасқау*. Соғыс қызбастан бұрын жылқышыны жасқантпақ болып, Жоламан «қайт-қайтпа» тұрып, алтыатарды екі атып жіберіп еді (М. Әуезов, Қараш.).

ҚАЙТ-ҚАЙТТАУ *Қайт-қайтта етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЙТҚЫЗ = е. т. *Қайтуға мәжбүрлеу, қайтару*. Ән кейде райыңнан қайтқызады. Ән – сенің шын сырыңды айтқызады. Ән – ыстық, суынбаған жар төсегі, Аңсатып келіп сені жатқызады (С.Асанов, Алматы.).

ҚАЙТҚЫШ с.ы.н. *Қайта беретін; қайтып кеткіш*.

ҚАЙТҚЫШТА = е. т. *Қайталап келе беру, қайта-қайта оралу*. Ат қораның сыртынан қайта-қайта қайтқышты ай берген офицер осы байқауын расқа шығарғандай екен (А.Сүлейменов, Бесін.).

ҚАЙТҚЫШТАУ¹ *Қайтқышта етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЙТҚЫШТАУ² с.ы.н. *Қайта бергіштеу, оралғыштау*.

ҚАЙТПАС¹ с.ы.н. **1.** *Қайта оралмайтын, келмейтін*. Ұлы ұстазымыз, қырағы басшы, қымбатты жолдасымыз қайтпас жолға сапар шекті (Б.Майлин, Шығ.). Аққұл ауылының ер-азаматы біздің жақта қайтпас есесі кеткендей тістеніп жүр (Б.Момышұлы, Шығ.). *Қайтпас* – уақыт, Қал дәмін татып, Бос өткізбе, еркелеп! Жастық деген – бағасыз, Қадірін білмес сана-сыз (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а.у.ы.с. *Өте қауіпті, қатерлі*. *Қайтпас* жолға сапар шегіп барамын, топырақ бұйырған жерде қаламын (Ауызекі).

ҚАЙТПАС² с.ы.н. **1.** *Алған беттен қайтпайтын, қайсар*. Мысалы, Көпен бидің ұлы Байжігіт Абылайдың жоңғарларға қарсы жорықтарына жастайынан қатысып, онда батырлығымен, қайтпас қайратымен көзге түсті (Д.Дулатова, Шоқан.). Мұнда алғашқы күйдей кемерінен асқан, күшін қайда қоярға білмеген, нысаналы межеге қалайда тез жетуге аптыққан қызу қуат жоқ, таусылмас қажыр, қайтпас серпін бар, сабыр мен салтанат бірдей (М.Мағауин, Көк мұнар). **2.** *Өткір*. Наркескен,

өрттей ескен, *қ а й т п а с* болат, Баянсыз қанатымды қалай жаям?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЙТПАСТЫҚ з а т . *Алған бетінен қайтпаушылық.* Қызын алдына алмайынша, иіскен-сүйіп мауқын баспайынша алған бетінен *қ а й т п а с т ы қ* танытып, қайсарланып отырып алды (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ҚАЙТТА = е т . ж е р г . *Құйттеу, өз-өзімен әуре болу.* Ендігі бір қауіпті жауы – Көлен болса, басын *қ а й т т а п* қашып жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өмірүзақ құр босқа басын *қ а й т - т а м а й*, қапысын тауып Қарға қолғапты жұмсап қояды (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ҚАЙТУ¹ *Қайт етістігінің қимыл атауы.*
1. Кері оралу. *Қ а й т у ғ а* енді айналып, Жаттын десең таң қиын, Тастайын десең жар қиын (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Ал бұл жасақ Ұлытаудың күнгеі жағына қарай көше жөнелген Кенесары ауылдарын қуа түсті де, алдарында жау көшін тоқтататын Сібір әскері жоқ екенін біліп, Ор қаласына *қ а й т у ғ а* мәжбүр болған (І.Есенберлин, Қаһар). Апырмай-ай, алаш атын жоқтамастан, Жөңкіліп бұл *қ а й т у д ы ң* мәні қалай? (М.Жұмабаев, Шығ.). **2. Өтпей қалу, мұқалу.** Абайламай тасқа тиген балтаның жүзі *қ а й т у ы* мүмкін (Ауызекі). **3. Кему, азаю.** Жалпы Қазақстанды тұтас қарасаң мал он еседей азайған. Қазақтың малының *қ а й т у ы* на түрлі себептері болды (С. Сейфуллин, Шығ.).

ҚАЙТУ² е с і м . «Қалай ету» деген күрделі сөздің қысқарған түрі. Бірақ, өмірде күрделі өнердің басынан айғай кетпейді... Сонда *қ а й т у* керек? (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Күйеуімнің жүрген жоқ жасы жетпей, Ынжықтық *қ а й т у - ш и* еді тентіретпей (Шәкәрім, Еңлік-Кебек).

ҚАЙТУСЫЗ с ы н . *Қайтуы жоқ, бірбеткей.* Еңкейген ел қайғысын ұқты жаста-ақ, *Қ а й т у - с ы з* қалап алды батыл жолды. Халқы үшін қатын, ұлын шықты тастап, Ол қайбір еріккеннен ақын болды (С.Асанов, Алматы.).

ҚАЙТУШЫ з а т . *Қайтып кетуші, қайта оралушы.* Сонау бір кезде тыңға келушілер көп те, *қ а й т у ш ы л а р* аз болатын (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Көп алаңдамай-ақ елге *қ а й т у ш ы л а р д ы ң* тізіміне қосылып, алдыңғы лекпен бірге туған жерге жол тартты (Алғыс.). – Мен болсам бастаушы да, айтушы да, Шындықты ойлаңызшы айту шу ма, Машина мына тұрған еркінде, Рұқсат үйді-үйіне *қ а й т у ш ы ғ а* (Қ.Ұябаев, Дархан.).

ҚАЙТЫЛ = е т . *Кері қайту, қайтарылу.* – Ай, тақсыр, бір сөз қапты айтылмаған, Көңіліме келген сөзім *қ а й т ы л м а ғ а н*. Қуғын-сүргін, кісі өлсе не болады, Соның жайын бекітіп айтқын маған (Батырлар жыры).

ҚАЙТЫМ з а т . **1.** *Ашуланғанда саба-сына түсуге, райынан қайтуға байланысты мінез ерекшелігі.* *Қ а й т ы м ы* шапшаң Халел анасының сөзінен соң жадырап кете берді (С.Жүнісов, Жапанда.). Шешем жоқшылықты ойлап ашуланса да, көп кек сақтамайтын *қ а й - т ы м ы* тез еді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

2. Қайтарым, өтем. Жасыл жайлау салқынындай, Бейнетінің *қ а й т ы м ы* н д а й (І.Қажытай, Тасжарған).

ҚАЙТЫМДЫ с ы н . *Тезқайтатын; басылуы оңай.* Балалар тез *қ а й т ы м д ы* келеді және олардың арасындағы достық оңай қалпына келіп отырады (Семья тәрбиесі).

ҚАЙТЫМДЫЛЫҚ з а т . *Қайтымы тездік, кек сақтамаушылық.*

ҚАЙТЫМСЫЗ с ы н . *Қайтымы жоқ, қайтарымсыз.* ≈ *Қ а й т ы м с ы з* көмек.

ҚАЙТЫП ү с т . *Қайтадан, тағы.* Кеткен *қ а й т ы п* келмейді кейігенмен, Құр жүдейсің ішіне қайғы толып (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Әкенің ақ ордасы қымбат. Енді *қ а й т ы п* Қараөткелді көре ме ол, көрмей ме (Ә. Нәбиев, Шолпан).

ҚАЙТЫС: *қайтыс болды. О дүниеге кетті, өлді.* Бала жастан бірге өскен бір қимас жолдасым, досым *қ а й т ы с б о л ы п*, сонда кетіп барамын (Ғ. Қабышев, Мысық. сақал.). Жылау кез-келген *қ а й т ы с б о л ғ а н* адамға айтылса, ал жоқтау сирек, тек лайықты адамдарға ғана бағышалады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Индияны бағындырып, патшалығының орталығы етіп Делиді белгілеп алғаннан соң, Бабур өзі төрт жылдан кейін *қ а й т ы с б о л а д ы* (М.Әуезов, Индия очерк.).

ҚАЙТЫС = е т . **1. Кері оралысу.** Сатым Қарашаш қызымен бүгінше осында қалды, басқалары үйді-үйіне *қ а й т ы с т ы* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2. Алған бетінен қайтысу, сабасына түсісу.** Ыбырай туралы сөз екі жігітті де тежеп тастаған секілді. Доңайбат райларынан *қ а й т ы с п а й*, дуалдан шығып бара жатты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚАЙТП е с і м . *Қалай етіп, қалайша.* Талай жиын, тойды, талай сауық кештерін бастан өткерген, қыздың тез пісіп, ерте үзілген босаңын да, қулыққа кемел, құрық салдырмас қасын да жазбай танитын, қайсысымен қалай сөйлесуді, көңілі ауған бойжеткенге *қ а й т и п* жағуды, бақталас бозбаланы қалай имендіруді білетін тәжірибелі жігіт (М.Мағауин, Қияндағы қыстау). Өзгеге көңілім тоярсың, Өлеңді *қ а й - т и п* қоярсың?! Оны айтқанда толғанып, іштегі дертті жоярсың (Абай, Тол. шығ.).

ҚАЙУАН з а т. 1. з о о л. *Айуан. Жан-жануарлар.* Көшеде піл жетелеп біреу жүрді, Кім көріпті *қ а й у а н д ы* мұндай түрлі. Көрсеткелі ап жүрген жануарды Тамашалап, артынан жұрт боп ерді (Абай, Тол. жин.). Құл көзімен көрген біздің *қ а й у а н* малдан неміз артық (Абай, Тол. жин.). 2. а у ы с. *Жыртқыш, сұм, зұлым.* Жай жату тек бүгінгі жанның қамы, Қаперсіз шөп жейтұғын малдың қамы. Өзді-өзін талап жеген әлі жетсе, *Қ а й у а н* сақарада оның қамы (Ақан сері, Шығ.).

ҚАЙУАНА с ы н. с ө й л. *Қайдағы біреу, бөзде, жат.* Нұрәлі шешеммен *қ а й у а н а* қазақтың біреуімен сөйлескендей сөйлеседі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚАЙУАНАТ з а т. *Айуанат.* Алты мың жан иесі *қ а й у а н а т* тұр, Олардың қандай адам қойған атын? *Қ а й у а н а т*, набат атпен, нажас атпен, әлемнің он сегіз мың білген затын («Айттыс»).

ҚАЙУАНША ү с т. *Айуанша, малша.* Жүректе қайрат болмаса, Ұйықтаған ойды кім түртпек? Ақылға сәуле қонбаса, *Қ а й у а н ш а* жүріп күнелтпек (Абай, Тол. жин.). Асыл ерлер ретпен ұрыс қылған. *Қ а й у а н ш а* алыспапты батыр деген (Ақан сері, Шығ.).

ҚАЙШЫ¹ з а т. *Әртүрлі нәрселерді кесу, қию үшін жүздерін қарама-қарсы бекіткен металл құрал.* Қай кездері ұстара едім, *Қ а й ш ы* едім. Қимадым мен қиындықтың қай шебін! Біраз керек ұйқы ашудың өзіне, Бірер кесе қызыл күрең шай ішемін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ойласаң, ойың тозар, жаның жүдеп, Кешегі жал, құйрықтың бәрін күзеп, Қоймайды уақыт деген қара *қ а й ш ы*, Жалмайды намысың мен арыңды жеп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Әлімбаи шалқасынан жатып алып, сым торларды *қ а й ш ы с ы м е н* бырт-бырт үзе берді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Қайшы құлақ. *Қиықша келіп, тік біткен құлақ.* Домбыра мойыны бар *қ а й ш ы қ ұ л а қ*, Мінгенім Ашхабадтан айшұбар ат (Қ.Көпішев, Кезеңдер). Мал танимыз... деушілердің бірқатары Тарзанның тік *қ а й ш ы қ ұ л а ғ ы н а*, көзінің өткірлігіне... қарап «бұл көпірдің негізі қасқырдан болар» деген долбар айтады (С.Елубаев, Ойсыл кара).

ҚАЙШЫ² с ы н. *Бір-біріне қарама-қарсы, керегар, үйлеспейтін.* Сәбиттің «Жаратылыста ақын болып тумайды. Барлық адам бірдей жаратылады» дегені де білім жолына *қ а й ш ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біріне-бірі *қ а й ш ы* дәлелдемелерді салғастырып, қайсысы сенімді екенін ол шеше алмайтын (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Қайшы келді. *Бір-біріне қарама-қарсы болды.* Оның теориясы мен тәжірибесі бір-біріне *қ а й ш ы к е л і н*, барған сайын басы қатты (Ж.Тілеков, Хиһап асуы.). Белгісіз бір бұлдыр сезім Мүкәрамаға: «Қалай да сенің ағаң тілегіне *қ а й ш ы к е л д і*», – деп тұрғандай (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Нариманның сөзі ісіне *қ а й ш ы к е л м е й т і н і н е* жұрттың сол жолы-ақ көзі жеткен (М.Дулатов, Шығ.).

Қайшы пікір. *Дәлелдері қарама-қарсы ой, тұжырым.* Асан атынан айтылатын шығармаларда *қ а й ш ы п і к і р л е р* де жоқ емес («Қазақст. мект.»).

ҚАЙШЫДАЙ с ы н. *Қайшы сияқты өткір.* *Қ а й ш ы д а й* қауып тілі жалақтады, Қанатын кеспек болып түптен қорқып (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Лузының қияғы соншалық өткір, мысалы, аттың қыл құйрығы іліге қалса, *қ а й ш ы д а й* қырып түседі (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАЙШЫЛА= е т. 1. *Қайшымен кескілеу.* Уақытым тапшы, қысқартпа, *Қ а й ш ы л а п* қойып жүрме сен (Қ.Аманжолов, Шығ.). 2. *Айқаса тұсу, тілгілеу.* Қиян-тас қиынына қонсаңдағы, *Қ а й ш ы л а п* қанатымды бұрамдағы (Ақан сері, Шығ.). 3. *Саусақтарын кіріктіру, айқастыру.* Ол екі қолын айқастыра *қ а й ш ы л а п*, көзінің алдындағы бір ноқатқа тесіле қарап қалыпты (С.Омаров, Өмір.). 4. *Қасын керу, қозғау.* Одан қаймыққан Лиза жоқ. Қасақана қылғандай қасын *қ а й ш ы л а п* қайта-қайта Омарға көз тастайды (Б.Тілегенов, Аққайнар). 5. *Жарықтың жоғары-томен, оңды-солды құбылып тұсуі.* Анда-санда жолдың бойында бұғып қалған малды ауылдар машинаның *қ а й ш ы л а п* келе жатқан көзіне ілігіп қалады (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Құлағын қайшылады. *Құлағын кезек-кезек қозғады, алма-кезек қимылдатты.* *Қ ұ л а қ - т а р ы н қ а й ш ы л а п*, талпынады тарландар, Тұяғы жерді жарғандай (Манас). Өршеленіп Мәнікер Омырауы терледі, Ауыздығы қаршылдап Көсіле аяқ сермеді, *Қ о с қ ұ л а ғ ы н қ а й ш ы л а п*, Жаңбырдай тері тамшылап, Қолға ерік бермеді (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жануар қысса тақым сезуші еді, *Қ а й ш ы л а п қ ұ л а қ - т а р ы н* безуші еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙШЫЛАН= е т. 1. *Құлағы айқасу.* Саусақтарының ұшымен ғана тізгінді іркіп еді, астындағы атының қос *қ ұ л а ғ ы қ а й - ш ы л а н ы п*, кең танауы желбіреп барып кідірді (Б.Момышұлы, Шығ.). Кербестінің құтырынып, *қ а й ш ы л а н ы п* тұратын қамыс құлағы есектің құлағындай салбырай бастапты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Шыға кеп еді, жирен айғырдың

қ а й ш ы л а н ғ а н құлағы, өзінің тізгін ұстаған қолдары заматта сарғыш-қызылт нұрға бояла кетті (Р.Токтаров, Ертис.). 2. Қиылысу, айқасу. Стол үстінде жатқан конвертті көргенде аяғы қ а й ш ы л а н ы п та қалды (Қ.Исабаев, Өрде). Қорқау қасқыр әдет тісі Аш қасқырдай Бұзық түсі Қ а й ш ы л а н ғ а н Сойдақ тісі Қан-қан ауыз арамдар (С.Сейфуллин, Шығ.). Қыздың ұзын кірпіктері қ а й ш ы л а н ы п кетті (Қ.Найманбаев, Үміт.).

ҚАЙШЫЛАНДЫР= е т. Қайшы сияқты айқастыру. Қос құлақтарын қалың жылқы келе жатқан жаққа қарай қ а й ш ы л а н - д ы р а шаншып ап үйірсек үнмен шұрқырай кісінеді (М.Әуезов, Абай жолы). Олардың көзінше сәл қымсынып екі аяғымды қ а й ш ы - л а н д ы р ы п қиқандап қалып ем, оған да қарамады (О.Жүнісов, Өшп. іздер). Көк бесті қос құлағын қ а й ш ы л а н д ы р ы п, әлде бір үрейлі нәрседен хабарланғандай пыскырып қояды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚАЙШЫЛАНТ= е т. Қайшы сияқты айқастыру. Әлсіреп қалған аттар бұның айғайына қос құлақтарын қ а й ш ы л а н т а қадап, бастарын жерден жұлып-жұлып алысқан еді (М.Әуезов, Абай жолы). Бір шокиып, бір бұғып, Қ а й ш ы л а н т ы п құлағын. Жарқ-жүрқ етіп жүр ырғып, «Барлап жаудың тұрағын» (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ҚАЙШЫЛАП-ҚАЙШЫЛАП= е т. Ерсілі-қарсылы, қозғап-қозғап. Сөйтті де ол бірден-екі дірілі молайған денесін жылытып, жауырынын қ а й ш ы л а п-қ а й ш ы л а п қойды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қолына қайшысын алып, шақ-шақ еткізіп, қ а й ш ы л а п-қ а й ш ы л а п жіберді (Т.Дәуренбеков, Бір түйме.).

ҚАЙШЫЛАС с ы н. Қарама-қарсы; қайшы. Ақбала әлі күнге Отарбаймен қ а й ш ы л а с келе беретін сияқты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚАЙШЫЛАС= е т. 1. Арлы-берлі, ерсілі-қарсылы қозғалу. Майданнан келген жігіттерге амандық айтқан атты-жаяу қ а й ш ы л а с а д ы (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұнда да қ а й ш ы л а с қ а н халық: тас тиеген, көмір тасыған арбалар, зембіл көтеріп зіл қаққан жаяулар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қайда болмасын абыр-сабыр, асығып-үсігіп қ а й ш ы л а с ы п жүгіріп жүрген солдаттар мен офицерлер (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. а у ы с. Қарама-қарсы келу, керісінше айту. Қызу қ а й ш ы л а с - қ а н пікірлердің арасының жер мен көктей алшақтығы Есімбекке терең ой туғызды (Б.Оразаков, Дәрігер.).

ҚАЙШЫЛАСТЫР= е т. Қайшы сияқты айқастыру. Түкірігін жинап жұтқан да болып

екі ұртын сұғылыстырып қ а й ш ы л а с т ы р ы п жұтынды (К.Оразалин, Жексен).

ҚАЙШЫЛАТ= е т. Арлы-берлі, ерсілі-қарсылы қозғалу. Аспанда аяғы жерге тимей түсіп, қ а й ш ы л а т а соғатын ұрыстарын айта көрмеңіз (С.Бердіқұлов, Үшінші.). Балалар мініп құнанын, Қ а й ш ы л а т ы п құлағын. Төбеден мыңға көз салды, Баса алмай қызық құмарын (А.Қалманбетов, Көктем.).

ҚАЙШЫЛАУ¹ с ы н. Қарама-қарсылау, кереғарлау. – Ағаеке-ау, – деппін ғой шыдамай. Сөзіңіз қ а й ш ы л а у, бұл қалай? Сіз бен мен жан емей, кім едік? – Жеңдің-ау, – деді ол, – қу бала-ай! (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.).

ҚАЙШЫЛАУ² Қайшыла етістігінің қимыл атауы; арлы-берлі қозғалу. – Мыналардың құлақтарын қ а й ш ы л а у ы н қойшылардың аттарындай, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). – Уа, балақай, тебіне, Тәжірибесіздің-ау тегінде, Қаз мойынды құланың Қ а й ш ы л а у ы н құлағын (Б.Ырзабаев, Ұшу. керек).

ҚАЙШЫЛЫҚ з а т. 1. Қарама-қарсылық, бітіспеушілік, шиеленіс. Депутаттар өртүрлі аймақтардың, қоғамның өртүрлі әлеуметтік топтарының, саяси партиялардың мүдделерін білдіреді және бұл заңды құбылыс, ол заңдарды қабылдаған кездерде өртүрлі көзқарастардың, ал кейбір жағдайда қ а й ш ы л ы қ т а р д ы ң да пайда болуына әкеп соғады («Егемен Қазақстан»). Россия патшалығы мен қазақ елінің арасындағы қ а й ш ы л ы қ қай түрде бітетінін Кенесары да, мен де анық білмегенмен, өзінде қантөгіс шабуылды екі жақ бірдей тоқтатты (І.Есенберлин, Қаһар). 2. ф и л о с. Қарама-қарсы екі жақтың, бір зат не құбылыстың екі қарама-қарсы сипатының күресі мен тұтастығынан тұратын дамудың қайнар көзі ретіндегі объективті құбылыс. Қ а й ш ы л ы қ – диалектикада шешуші күш (ҚСЭ). Жұрттың бәрі Маркс па? Аз адамның ойшылы. Тірлік тұрған тартыс та, Өмір тұрған қ а й ш ы л ы қ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өмір! Өмір! Өмір деген – қ а й ш ы л ы қ! Кешегі тал – бүгін кескен жәй шыбық. Құдығынның суы бірде тартылып, Қара жерден жатар кейде май шығып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Антагонистік қайшылық, к і т. Келіспейтін, ымырасыздық; дұшпандық. Социализм мен капитализм арасындағы қайшылық – а н т а г о н и с т і к қ а й ш ы л ы қ қ а жатады («Соц. Каз.»).

ҚАЙШЫЛЫҚСЫЗ с ы н. Қайшылығы жоқ. Әрине, Шернияз өлеңі қ а й ш ы л ы қ с ы з, онда кемшілік, кате жоқ деген пікірден

біз аулақпыз (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Шындықты үнемі жылтыратып *қ а й ш ы л ы қ - с ы з* көрсетуге әдеттенген кейбір әдебиетшілерді «Қызылат» үркітін те алды (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ҚАЙШЫЛЫҚСЫЗДЫҚ *с ы н. ф и л о с.* *Қайшылығы жоқтық.* Мәселен, ондай формальдық критерий – *қ а й ш ы л ы қ с ы з - д ы қ* заңы (А.Қасымжанов, Диалектика.). Шынында да модель әдісі теорияның *қ а й ш ы л ы қ с ы з д ы ғ ы н* тікелей дәлелдей алмайды (Философия).

ҚАЙШЫЛЫҚТЫ *с ы н.* *Қайшылығы бар, қайшылығы жетерлік, қайшы келетін.* Жазушының *қ а й ш ы л ы қ т ы* көзқарасын көрсетіп, мысалдарды жасырмай, дәлелді жолдармен айтып түсіндіруге ұмтылды («Қазақст. мект.»).

Қайшылықты норма. *з а н.* *Екі құқықтық тәртіп арасындағы қайшылықты шешетін норма. Қ а й ш ы л ы қ т ы н о р м а л а р д ы ң* жиынтығы қайшылық құқықты құрайды (ҚҰӘ).

ҚАЙЫ¹ = *е т.* *Астыңғы жіптің ілмегінен үстіңгі жіпті өткізіп тігу.* Жылан бауыр бүккен-ді! Сыпайылап тіккен-ді, *Қ а й ы ғ а н ы* білінбес, Қабығаны білінбес (Манас). Бұл артынан осы бір жібекпен *қ а й ы ғ а н* орамалды қанша рет алып қарады десеңізші (Ш.Айтматов, Ерте келген.). Содан бір сағаттай уақыт өткенде Әжімкерей қарт үйінің көлеңкесінде кебісінің сөгіліп кеткен жұлығын тарамыспен *қ а й ы п* отырды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қайып тігу. *қ о л ө н е р.* *Әрі беріктік, әрі әдемілік үшін қолданылатын астыңғы жіптің ілмегінен үстіңгі жіпті өткізіп тігу әдісі. [Тігістің бет жағы тігін машинасының тігісі тәрізді тізіліп түседі]. Қ а й ы п т і г у –* ең мықты және көркем тігіс. Бұл тігістің бет жағы тігін машинасының тігісі тәрізді тігіліп түседі, яки мұнда ине шаншымнан суырылған жеріне, қайтадан шаншылады. Осылай орындалған тігістің бет жағында жіпсіз бос орын қалмайды. Қайып тігін қазіргіде машина тігісі деп те атайды (Қаз. дәстүрлі киім.).

ҚАЙЫ² = *е т.* *Келеге түсу, ұрықтау.* Бірақ бұл долы кезең (бураның жарауы) көпке ұзамай – інген *қ а й ы ғ а н* *а н* бірнеше жұмадан соң бөсеңдеп қалады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бұл інген биыл жылдағыдан ерте *қ а й ы д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Айналайын ағалар Тәңір қылса қал қанша, – Байға қыдыр дарып тұр, Боз інгені *қ а й ы п* тұр (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАЙЫ³ = *е т.* *Мойындау, сөзін тыңдау, ұр.* Сарыбай, Сәуір, Мәженнің – сөзіне халық *қ а й ы д ы* (Т.Ізтілеуов, Ел қамы.).

ҚАЙЫБЕРГЕН *з а т.* *Дін ұғымынша ғайып болған, жасырын жүрген достар, ғашықтар, жәрдемшілер.* Мұны *қ а й ы б е р г е н*, қырық пілтен беріп жіберді. Мен тағат ғибадатыңды оларға жеткіздім. Олар сенің қызметіңе өте разы болды (Мың бір түн).

ҚАЙЫЗ¹ *з а т.* *Теңіз бен көлдердің сулары шайып, құмды батпаққа айналған жаға, жиек.*

ҚАЙЫЗ² *з а т.* *Жамандық, қиыншылық.* Әрине құтты болады. Осы үйге барлық *қ а й ы - з ы ң* *а н* арылып кіресің (Ә.Тәжібаев, Жар-тас). Енді бір-біріміздің *қ а й ы з ы м ы з ғ а* қарасқанымыз жөн (Н.Қазыбеков, Ағайын).

ҚАЙЫЗҒАҚ *з а т.* *Шаш түбінде, малдың терілерінде болатын жұқа қабыршақ, ақтаңдақ.* Мардан Машай есігінде күл шұқып, итпен бірге сүйекке таласып, күшікпен бірге қаспаққа жармасып, басы *қ а й ы з ғ а қ*, қарны қабақтай, шүметейі салбыраған кара бала болды (І.Жансүгіров, Шығ.) Бетіне қараған сайын шашының әр жерінен байқалатын *қ а й ы з ғ а қ* пен әлгі майдан жүрегімді айнытып, күлімсі бір иіс келгендей болады (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

Қайызғақ бас. *Басынан қайызғақ кетпейтін, қайызғағы арылмайтын (адам).* Дарқан қабақ қарын, *қ а й ы з ғ а қ б а с* кара бала, күл төсеніп, жұлма жамылып, ағаларының бауырында өсті (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚАЙЫЗҒАҚТА = *е т. ж е р ғ.* *Сірнелеу, ұстау.* Қырдың сағыз шөптері тістерін *қ а й ы з ғ а қ т а н* қойған ба, қораға топырлай енген саулықтар астау толы тұзға ашқарақтана ұмтылды (О.Тәжіева, Қара қолған). Көше бойы тілім-тілім болып сартозандатып, *қ а й ы з - ғ а қ т а н* тұрады (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚАЙЫЗҒАҚТАН = *е т. 1.* *Қайызғақ түсу, қайызғақ басу.* Бас терінің астынан теміреткі шығарда сол жер ісінеді де, *қ а й ы з ғ а қ т а - н ы п* екі-үш дақ көрінеді (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Жалғыз-ақ бұл науқан биттерге бапты болмады: көптен жуылмай, таралмай, кірлеп, терлеп, *қ а й ы з ғ а қ т а н ы п* жүрген шаштарға ыстық су, ақ сабын тие бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қабыршақтанып жарылу, ақтаңдақтану.* Тек қараборбай балалар ғана беттері *қ а й ы з ғ а қ т а н* а жылтырап, ертеден кара кешке шейін су басынан шықпайды (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАЙЫЗҒАҚТАНУ *Қайызғақтан етісті-гінің қимыл атауы.* Мал терісінің ластануына оның сыртқы қабатының *қ а й ы з ғ а қ - т а н у ы*, теріден май шығуы себеп болады (С.Омаров, Мал терісі.). Азықта көп қанықпаған қышқылдар жеткіліксіз болса, онда терінің

қайызғақтануы, сирақтың ісінуі, бүйректің ауруға шалдығуы байқалады (Қымыз).

ҚАЙЫЗҒАҚШӨП з а т. ө с. <лат. stachys> *Шалабұта* (ерінгүлділер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдік). *Қ а й ы з ғ а қ ш ө п* Талас Алатауы, Қоржынтау, Алтай, Тарбағатай, Іле Алатауының тастақты теріскей беткейлерінде, Семей, Ақтөбе, Мойынқұм аймақтарының тастақты (қорымтасты) жерлерінде, Балқаш – Алакөл ойысының өзен, арық жағалары мен ылғалы мол шалғындықтарында көп өседі (ҚҰЭ).

ҚАЙЫЗДА= е т. *Қайық не кемеңіз таяз жерге тап болып жүре алмауы, қайырлау.*

ҚАЙЫЗДАН= е т. *Қайызғақтан* (жарылу). Шілденің ыстығынан бәрінің де жүздері біркелкі тобылғы түстеніп күңіrentкен, өңдерінен шыпшып тер моншақтаған, еріндері аңызақтан *қ а й ы з д а н ы п*, ақтаңдақ тартқан арбақеш өйелдер қосыла шырқайды (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚАЙЫҚ з а т. *Суда жүзу үшін жасалған, қос ескекті, сүйір тұмсықты астауша, су көлігі.* Енді біразда, ауыр *қ а й ы қ*, үлкен қала жақтағы қарасуға қарай тақап келіп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Әлгі бала жігіт *қ а й ы қ т а н* секіріп түсіп жүгіре жөнелген (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

Желкенді қайық. *Үстіне желкен орнатылған, желкені бар су көлігі. Ж е л к е н д і қ а й ы қ т а н* жарыс өткізіледі (Ауызекі).

Қайығы желге өрледі. *Бағы жанды, дегені болды.* Үлкен ала көзі алаң-құлаң етіп, жұлынып сөйлеп отыр. – *Қ а й ы ғ ы м ж е л г е ө р л е п* тұрғанда, о тәйірі, неден тайынайын. Тартынбадым (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қайық салу. *Қайықпен жүзу.* – Мына Қылыға *қ а й ы қ с а л у* да біздің қазақтың қолынан келмеді-ау (Б.Күсбегін, Зука батыр).

Махаббат қайығы. п о э т. *Адамның сүйіспеншілік сезіміне бөленгендегі көңіл-күйі.* Егер менен бұрын біреумен *махаббат қайығы н д а* тербелмесе бір сәрі (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

Моторлы қайық. *Ескексіз, қозғалтқышпен жүргізілетін қайық.* *М о т о р л ы қ а й ы қ қ а* мініп, төрт көлдің төртеуін де аралап, саяхат шектік (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Тәуекел қайығы. б е й н. *Біріске ниет қылып, бел буып кірісуге бастайтын, сол істің орындалуына құрал болатын нәрсе.* Құлагер елге бір-екі рет бұрылып қарап маң-маң басып, ... бөтен елге қарай *т ә у е к е л қ а й ы ғ ы н д а й* шайқалып, ұзай берді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Тіршілік қайығын еркін есті. б е й н. *Өмір жолында өзіне сенімді болды, оңай игеріп өкетті.*

Аңғармастан дүниенің байыбын, *Е р к і н е с і п т і р ш і л і к т і ң қ а й ы ғ ы н.* Болар еді келер жолы түземек, Аһ ұрғызған ағаттығын, айыбын (Ш. Мұхамеджанов, Шағала.).

ҚАЙЫҚ-ПАЙЫҚ з а т. с ө й л. э к с п р. *Менсінбеу, азсыну мағынасындағы қайық сияқты бірдемелер дегенді білдіретін сөз.* Рас та шығар. Зұлқарнайындарда кеме-семе дегендерің болмаған ғой, *қ а й ы қ - п а й ы қ п е н* мына тулаған дарияны соншама әскер қайтып кесіп өтсін (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚАЙЫҚСЫЗ с ы н. *Қайығы жоқ күйде.* Әлде, ол кісі *қ а й ы қ с ы з* өзі түсіп кетті ме екен (Р.Токтаров, Ертіс.). Тіл қатпай ана менен бала отырды, Жайларын бір-бірінің оймен білді, Қайғының қара бұлты дария болып, *Қ а й ы қ с ы з* екеуі де қалқып жүрді (Ж.Саин, Күлөнда).

ҚАЙЫҚТАЙ с ы н. *Қайық сияқты, қайыққа ұқсас.* Екі басы *қ а й ы қ т а й* қайқайған ағаш төсектің үстіне Жұбай байғұс не барын қабаттап, бар жастығын үйіпті (Ф.Мүсірепов, Шығ. жин.). Төбелері *қ а й ы қ т а й* қайқан келген, көлденең тұрған көркем үйлер (С.Мұқанов, Шығ.). Қайырсыз неше сараң байлар да бар, *Қ а й ы қ - т а й* толқындағы қалтылдаған (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Қайықтай қалқыды. *Қозғалысы білінбей жүрді, сырғып жылжыды, қимылы қайықтың қозғалысына ұқсады.* Бұлардың қасына көп бұрыңқырамай, *қ а й ы қ т а й қ а л қ ы п*, ас үйге таман жөнеле берді (Қ.Жұмаділов, Танд. шығ.). *Қ а й ы қ т а й қ а л қ ы ғ а н* ат, сол жүріске арналған ән (С.Жүнісов, Шығ.). Майлы құйрығының үстінен текенің екі аяғын асылтып, терең дарияда *қ а й ы қ т а й қ а л қ ы п* жүзе жөнелді (Қаз. ертерг.).

Толқын қуған қайықтай ықты. *Біреулердің, бір нәрсенің әсерінен қалыпты жүрісімен, жолымен жүре алмады.* Жігіттің не керек жүрсең бұғып, *Т о л қ ы н қ у ғ а н қ а й ы қ т а й* шетке *ы ғ ы п* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жылқы *т о л қ ы н қ у ғ а н қ а й ы қ т а й ы ғ ы п* барады (І.Есенберлин, Шығ.).

Төңкерілген қайықтай. п о э т. *Астан-кестен болғандай.* Кетті дүние дөңбекшіп, *Т ө ң к е р і л ғ е н қ а й ы қ т а й* тас кемерде (Д.Әбілов, Шалқыма).

ҚАЙЫҚША¹ з а т. *Шағын қайық.* Ол құрғақ тақайдан бірдей етіп екі *қ а й ы қ ш а* жасады (Қ.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Аунатса асау толқын *қ а й ы қ ш а с ы н*, Тұңғыық су түбінсіз бар ма тіреу (Д.Әбілов, Шалқыма).

ҚАЙЫҚША² ү с т. *Қайық тәрізді, қайыққа ұқсап.* Жирен ат алғашқы түскен бетінде бір

батып кеткені болмаса, судың бетінде қ а й ы қ ш а есті (С.Бегалин, Уақыт.). Жеңіл шана шоқалақ жерлерге келгенде толқындағы қ а й ы қ ш а теңселеді (Б.Момышұлы, Москва.). Соның арасынша жер әлем аяғының астына тұрмай шайқақтап, жел қаққан қ а й ы қ ш а қалт-қалт теңселе жөнелді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚАЙЫҚША³ з а т. б о т. Бұршақ тұқымдасына жататын өсімдіктердің бес күлтесінің төменгі жағында орналасқан екеуі бір-бірімен жиегінен кірісе тұтасып, пішіні қайыққа ұқсаған нүктесі.

Қайықша томағашөп. ө с. <лат. scutellaria navicularis> Ерінгүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шалабұта. Қ а й ы қ ш а т о м а - г а ш ө п Балқаш – Алакөл ойысының құмды жерлері мен құмды беткейлерінде өседі (ҚҰЭ).

ҚАЙЫҚШЫ з а т. Қайық есуші, қайық есуді кәсіп етуші. Талғажауды таптық тағы өзеннен. Қ а й ы қ ш ы боп қырға асығып өткенде (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). «Тұра тұр, – деймін мен ішімнен, – өзеннің тереңдігін білмеген қ а й ы қ ш ы қайықтың астына түседі «Лен. жас».

ҚАЙЫҚШЫДАЙ с ы н. Қайықшыға ұқсас, қайықшы сияқты. Өмірдің дауылын бұрын да бірнеше рет кешірген Назкен осы жолы үлкен толқында ескегін жоғалтқан қ а й ы қ ш ы д а й сезінді (А.Лекеров, Түз гүлі).

ҚАЙЫЛ с ы н. Риза, дайын, көндіккен. Дәме қыз, бәрекелді білгеніңе, Қ а й ы л м ы н тауып айтқан міндеріңе. Жаныңа жақыныңды жармастырып, Әркімді жүргізіп не ең ілгеріде (Айтыс). Олар қайда баруға да қ а й ы л (Қ.Тауасарұлы, Түп-түкияң.). // Үгіт, насихат. Айтса-айтқандай, Айдынбай келген соң Ақтоты әжей қ а й ы л г а оңай көнді (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Қайыл болды. Риза болды, тәнті болды. Халық біткен қайратыңа қ а й ы л б о л а р, Олардан бергеннен соң алып өшін (Батырлар жыры). Онан соң келді Жанәбіл, Күрзисін қылып ол мәйіл, Ерлігіне бұл ердің Баршасы б о л д ы көп қ а й ы л (Бабалар сөзі).

ҚАЙЫМ з а т. ө д е б. **Қайым өлең.** Мысалы, һәр елдің атасын, хандардың ережесін, билердің мақал менен жорасын, ақындардың қ а й ы м ы н, батырлардың жорығын білетін көрі құлақты ақсақалдар («Абай»). Айтыстым шаршы топта нелер қайым, Орта жүз түгел білген менің жайым. Серіден сұрағаным бір сәукеле, Жылқыны айғыр үйір не қылайын (XIX ғ. қаз. поэт.).

Қайым айтыс. Той-жиында екі не одан да көп адамның алма-кезек айтысуы, өлеңмен

қақтығысуы. Ауылдың қара өлеңі мен қ а й ы м а й т ы с ы біразға созылды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Қайым өлең. ө д е б. Бірден ойдан шығарып айтылатын ұйқасты өлең, қара өлеңнің бір түрі. Жазым өтіп барады жайыменен, Шілде-тамыз шыжыған айыменен. Құлағыңның құрышын қандыратын, Секілді бір қара өлең, қ а й ы м ө л е ң (А.Исахметов, Ұландарым.). Айман қыз қ а й ы м ө л е ң жақсы айтады, Ғайып істі сұрамай бақсы айтады. Кеселдің түрін айтпай қайдан білсін, Болмаса Майлы ақынның ақ сайтаны (Айтыс). Қазақтың әдет-ғұрпы, салтына байланысты өлеңдер қ а й ы м ө л е ң немесе қара өлең деп аталады (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ҚАЙЫМ¹: қайым заман орнатты. Азап шектірді, қорлық көрсетті, қара түнек күн кешірді. О р н а т т ы қ а й ы м з а м а н д ы, Жалаң қылыш, жалаң ат, Қақ айырып қазанын, Балтаменен ұрып сындырды. Әлпештеген аруды Ат соңына міндірді (Ақберен). Жасанып келген үш мың жау, О р н а т т ы қ а й ы м з а м а н д ы (Қалнияз Шопықұлы).

Заманасы қайым болды. Қара түнек күн кешті, өмірі азап болды. Бұларға біраздан соң айтты жайын, – Жанбыз, – деп з а м а н а с ы б о л г а н қ а й ы м. Көзіне жалғызымның зақым жетіп, Ұйқы жоқ отырамын зарлап дәйім (Т.Ізтілеуов, Назым).

Заманын қайым қылды. Басына қара түнек орнатты. Қ а й ы м қ ы л ы п з а м а н ы н, Хандардың бұзған қамалын, Ұранға шыққан Ағатай, Бірге туған Есіркеп, Әруақты бабасы (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚАЙЫМ² з а т. Кесек, қима. Қақырғаны қ а й ы м (қима) алтын, түкіргені түйме алтын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі)

ҚАЙЫМ³ с ы н. ж е р г. Лайықты, сай. Алаға, құмар болған мен барсағың, Жел сөзге қ а й ы м біткен тіл мен жағым. Атанған Шағырай шешен атағың зор, Халыққа мәшһүр болған аруағың (Айтыс). Келсең-кел, соғысуға тұрмын дайын, Майданның тазалатып қойдым жайын. Құл емес, ұлдарым бар ел қорғайтын, іске де, соғысқа да бірдей қ а й ы м (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // Рет, ыңғай. Оны Сүйеу карт та ішіне қатты түйіп, қ а й ы м ы қашан келеді деп қыбыр етпей аңдып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАЙЫМ⁴ [ар. قائم] с ы н. Мықты. Бір ақбар жанабыңа жаздым, Дақа, Кезінде уақыттың неқош, көңілің қапа. Сүйер дос сүйетін бола қойса, Бар еді көңіліңізде әр иштапа. Бұрыннан бүтін жүкке қ а й ы м тұрған, Әулетсің атаң тектар, ауыр баға (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАЙЫМАЛ с ы н т ү й е ш а р. *Қайып кеткен (інген), бураға қосылған (жас түйе).* Алғашқы рет бураға қосылған тайлақтарды және қайып кеткен інгендерді *қ а й ы м а л* дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Үмбетбайдікінде үш-төрт сиыр, бір буаз бие, бір *қ а й ы м а л* інген, бір тайлақ және отыз шақты ұсақ жандығы бар (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жақыптың үйінің босағасына не *қ а й ы м а л* інген, не қайсар атан әкеліп байласын (С.Бегалин, Замана.).

ҚАЙЫМАЛША з а т. *Тұмса түйе, қайымал тұмса.*

ҚАЙЫМАЛЫ з а т. *Боталай алатын інгеннің жалпы атауы.*

ҚАЙЫМДА = е т ж е р г. *Кезену, ыңғайлау, қамдау.* Пайдасын отбасының ойламай-ақ, «заңы, – деп, – заманымның» *қ а й ы м д а д ы м* (Үш ғасыр.). Қасына ол құланды әкеп сойды, *Қайымдап* ісіруге қақтап қойды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Оның көзі лезде қанталап кетті. Қолындағы темірін *қ а й ы м д а п* тұра ұмтылудан да тайынатын емес (Қоғамдық тәртіп.).

ҚАЙЫМДАЛ = е т. *Жарысу, қарсы шығу, тайталасу.* Шапқанда жүйрік едім тайынбаған, Менімен қалушы еді *қ а й ы м д а л ғ а н* (Ақберен).

ҚАЙЫМДАН = е т. *Кезену, бір іске дайындау, сайлау, ыңғайлау.* Айтылған сағатында-ақ дайындалып, Майданға аттанысқа *қ а й ы м д а н ы п* (Ә.Есмамбетов, Жырла.).

ҚАЙЫМДАС = е т. **1.** *Қайшыласу, қарама-қарсы қозғалысу.* Шіңкілдей кісінегендері құлаққа жетіп, аспанға *қ а й ы м д а с а* шапшып тұрған қос қара арғымақтың теп-тегіс мөрмөр тұғырына (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Көрейік *қ а й ы м д а с ы п* аптықтастан, Аңғарып аяғыңды аңдап бас. Айырылдың шалам десең абыройдан, Басыңның саулығында аулаққа қаш (Айтыс). **2.** *Шекісу, айтысу, сөз таластыру, тайталасу.* Қыз біткен *қ а й ы м д а с ы п* тұрғаннан соң, Зал жүрді жайтаң қағып шошынбайша (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **3.** *Шиеленісу, бір-біріне қарама-қарсы келісу.* Әзірше, бір байқағаны – бұрын зиялылар арасындағы шешілмеген шие, *қ а й ы м д а с қ а н* қайшылық бірте-бірте терендеп, халықтың қалың ортасына да келіп жеткен еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЙЫМДАСҚЫШ с ы н. *Қақтығып-соқтығып жүретін, тұртпекшіл.* *Қ а й ы м д а с қ ы ш* құдашаларды көреміз, – дескен жастар өзеуреп кимелей соғады алдыңғыларды (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

ҚАЙЫМДАСУ *Қайымдас етістігінің қимыл атауы; айтысу, сөз таластыру, тайталасу.*

Омарқұл мен Тәбияның айтысы – *қ а й ы м д а с у д ы ң* классикалық түрі (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ол нағыз аспан мен жерді жаратқан құдай болса, Мұса сондай «ұлы құдаймен» *қ а й ы м д а с у ға* мұршасы келер ме? (М.Төкжігітов, Құран тур.). Бірақ олармен *қ а й ы м д а с у д ы* азамат ақын өз бойына лайықсыз көрген сияқты (Ә.Көшімов, Лашын.).

ҚАЙЫМДАУ *Қайымда етістігінің қимыл атауы.* Жер таңдау, су көзін *қ а й ы м д а у* жағы және бар (Б.Әбдіразақов, Сыр саздары).

ҚАЙЫМДЫ с ы н ж е р г. *Лайықты, сай.* Сүйіншіге жоқ еді, Қалаулы нәрсе *қ а й ы м - д ы*. Сүйіншіге берейін, Бір жабағы тайымды (Сейдәлі). Және де жаптым дейсің шалғайымды, Ақынға бола ма екен сол *қ а й ы м д ы*? Шалқайып шамадан тыс шарқ ұрсаң да, Қашаннан біз білеміз хал-жайыңды (Айтыс).

ҚАЙЫМ-ҚАЛЖЫҢ з а т. *Қызықты сөзталас, әзілді айтыс, әзіл-оспақ.* Жас жігіттер тобы әнге үндерін қоса, қыздарды *қ а й ы м - қ а л ж ы ң* өлең кезегіне шақырды (С.Бегалин, Замана.).

ҚАЙЫМ-ҚАТЕ з а т. *Қайшылық, мін.* Алла-да *қ а й ы м - қ а т е* болмайды мін (Айтыс).

ҚАЙЫМНАН ү с т. *Кенеттен, күтпеген жерден.* Зәбір көрген тегеурінді жайыннан, Ығып барып шықты-ау зорға қайырдан. Не де болса бұл оқиға сол күні, Кедейлерге кез кеп қалған *қ а й ы м н а н* (Қ.Көпішев, Кезеңдер.).

ҚАЙЫН з а т. э т н. *Қыз алып, қыз берген екі елдің күйеу мен келінге қатысты туыстығын білдіретін сөз.* *Қ а й ы н* бардық, Қатын алдық, Енші тиді азғана. Шаруа атандық, Енді ойландық, Қала берді бозбала (Абай, Тол. жин.). *Қ а й ы н ы н* сонда Тәңкен іздеп барды, Қорлаған түгел айты қайғы-зарды, *Қ а й ы н ы* көлік беріп кісі қосты, Көшіріп алып кел деп балаларды (И.Байзақов, Құралай). Қареке Мұсаның әрі нағашысы, әрі *қ а й ы н ы* болғасын, құрметтейтіні сол (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

Қайын аға. э ө й л. **Қайнаға.** – Құлзила, сен түсінші, жұрт не дейді. «Әне, Жақан *қ а й ы н а ғ а с ы н ы ң* жерін қимайды» демей ме (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Қарамаймын бұдан былай айнаға, Сынсын айна жарамайтын пайдаға. Жетеді осы атанғаным *қ а й ы н а ғ а*, Бұдан нашар болады деп ойлама (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

Қайын ата. э т н. *Келіншектің күйеуінің және күйеудің келіншегінің әкесі.* Жұлсағұл мен Қадияны *қ а й ы н а т а с ы* Қондыбай қатын-баласымен түгел жиылып келіп, қырға қарай шығарып салды (М.Әуезов, Шығ.). Жанәбіл

қыр басына жел өтіндегі көп жер үйлердің бірінде *қ а й ы н а т а с ы* Жұмабаймен бір тұратын (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Сақтағанның үнінен *қ а й ы н а т а с ы н ы ң* шақырусыз келгенін жақтырмағаны байқалған соң, Ақтоқты іштей тынып, үндемей қалды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Қайын бике. этн. *Ер адамның әйелінің және келіншектің күйеуінің әпкесі.* Ыбырайым қожаның табысы әйелінің, онымен бірге тұратын *қ а й ы н б и к е с і н і ң* тамақтарына да жеткен емес (С.Айни, Құлдар). Абай осы төсектің алдына кеп отырғанда, екі жағынан балдыздар, құрбы қыздар, *қ а й ы н б и к е л е р* отырды (М.Әуезов, Абай жолы). Оның орнына біз болсақ, қызығына ортақтаспай жатқан *қ а й ы н б и к е л е р* ге сыртымызды беріп, маңымызға жуытпас едік (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қайын ене. этн. *Күйеуіне қатысты әйелдің және әйелге қатысты күйеудің шешесі.* Бір кезде келін атанып, Сәлем бердік иіліп. *Қ а й ы н е н е н і ң* бетіне қарсы айта алмай бұйығып (Айманкүл, Ана сыры). Асықпаңыз, *қ а й ы н е н е*, мен бұл ақшаны ала қояр ма екем, – деді Далбай (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Біз неге жыламадық, *қ а й ы н е н е м і з д е н* әрі қорқып, ұялып өттік (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

Қайын жұрт. этн. *Күйеу үшін қалыңдықтың туған елі, қалыңдық үшін күйеудің туған елі.* Таңертең ханның баласы далаға шыкса, әкесінің және *қ а й ы н ж ұ р т ы н ы ң* шаһары түгелімен көтеріліп орнатылған екен (И.Байзақов, Шығ.). Бұлардың ішінен әсіресе арқа сүйер жері жақын және Қоңырқұлжаның *қ а й ы н ж ұ р т ы* Тәукенің Құсбегі мен Жамантайы (І.Есенберлин, Қаһар).

Қайын жұрты бар ма? сөйл. э в ф. *Үйленген бе немесе тұрмыс құрған ба деген мағынадағы сұрақ.* – Ал, бұл қыздың *қ а й ы н ж ұ р т ы* бар ма, ешкіммен құда болмаған ба? (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Қайынсіңлі. этн. *Күйеудің қарындастарының әйеліне туыстық қатынасы.* Енді сол сәт, махаббат билігі жанындай жақсы көретін *қ а й ы н с і ң л і с і н і ң* қолына ауды (С.Жүнісов, Ақан сері). *Қ а й ы н с і ң л і с і*, Жаңылдың өзі алма-кезек кеш батқанша бірнеше келді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Келіншек барса алдынан тәжікешіл *қ а й ы н с і ң л і с і* шығады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Қайын іні. *Ерлі-зайыптылардың бір-біріне қатысты өздерінен кіші ұл бауырлары.* Қазақ салтында жас келін *қ а й ы н і н і с і н е* ат қоятын болған (Ауызекі).

ҚАЙЫНДА= е т. *Қайын жұртына бару, аралау.* Жас жігіт – қыздың *қ а й ы н д а* п келіп жатқан күйеуі (М.Әуезов, Қараш.). Аяғы-аяғына жұқпай, нақ бір *қ а й ы н д а* п бара жатқан күйеу жігіттей қунап алған (Д.Досжанов, Тұлпар.). Күйеу болып *қ а й ы н д а* п, Той жабдығын дайындап, Қыз алып Толтай қашқан ба, Ақылдан әлде сасқан ба (Манас).

ҚАЙЫНДАЛЫ с ы н. с ө й л. *Қайынды.* Нағашылы, жиенді, *Қ а й ы н д а л ы*, күйеулі, Саған шатақ мен емес, Етіп жүр деуге ерегес (Ақберен).

ҚАЙЫНДАТ = е т. *Қайындау, қайын жұртты аралау.* Құнанбайдың жүрісіне байланғаны Абайды қазір *қ а й ы н д а т а й ы н* дегені болды (М.Әуезов, Абай жолы). Көбеннің көп малы ерік қоя ма, құда болғанның артынан аз жылда Көбен баласын *қ а й ы н д а т а* жібереді (С.Бегалин, Сахара.)

ҚАЙЫНДАТУ *Қайындат етістігінің қимыл атауы; қайын жұртты аралау.* «... Ал *қ а й ы н д а т у д ы* бастау керек», – деп қалғандары түгел түрлігеді (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

ҚАЙЫНДЫ с ы н. *Қайын бар.* ≈ *Қ а й ы н д ы* болу.

ҚАЙЫНДЫҚ з а т. *Қайын болғандық; қайын інілік.* Ол *қ а й ы н д ы ғ ы н* ақтады (Қаз. тілі. сөздігі).

ҚАЙЫН-ҚАПТАЛ с ы н. *Жұмыр жонды, тығыршықтай.* Жолаушы кеудесі шалқақтау келген, жауырынды, *қ а й ы н-қ а п т а л* екен (Қ.Жұмалиев, Айқас). Ит жүні тықыр, аяғы тіп-тік, кеудесі арбақ-сарбақ, дүрдиген, *қ а й ы н-қ а п т а л* еді («Балдырған»). *Қ а й ы н-қ а п т а л* сұр тазы қайда барса қасынан қалмаушы еді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚАЙЫНСАҚ с ы н. с ө й л. *Қайыншыл.* Жаман күйеу *қ а й ы н с а қ* (Мақал). Төркінін танымайтын қыз аз ба? *Қ а й ы н с а қ ұ л* аз ба? (Т.Тобағабылов, Жүрегім соғып.).

ҚАЙЫНШЫЛ с ы н. *Қайын жұртына бүйрегі бұрып тұрғыш, қайын жұртқа бара бергіш.*

ҚАЙЫНШЫЛА= е т. с ө й л. *Қайында.* Енді *қ а й ы н ш ы л а* п кеткенің қалай? (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ҚАЙЫҢ з а т. ө с. 1. *Ақ (қызыл) қабықты, жүрекше жапырақты, бойлап өсетін ағаш.* Мен көрдім ұзын *қ а й ы ң* құлағанын, Бас ұрып кара жерге сұлағанын. Жапырағы сарғайып, өлімсіреп, Байғұстың кім тыңдайды жылағанын (Абай, Тол. жин.). Арудың ақпен өрген тұлымындай Қарағай, қызыл *қ а й ы ң*, тал аралас (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. <лат. betula> *Қайың*

тұқымдасына жататын, жапырақ тастайтын біріңгіл ағаш және бұта. Қ а й ы ң н ы ң жапырағы сағақты, жиегі ара тісті, тілімденген, кезектесіп орналасады (ҚҰЭ).

Ақ қайың. п о э т. *Өркендері бұралып өскен, діңі тіп-тік, қабығы аппақ, жапырақтары ұсақ жүрекше сияқты, сұлулық символы ретінде жырларға қосылған әдемі ағаш.* Мезгілім, менің мезгілім, Мезгілде өскен *ақ қайың*. Жырымды тыңда сен бүгін, *А қ қ а й ы ң* ұғар қыз жайын (М.Хакімжанова, Намыс). *А қ қ а й ы ң н ы ң* төбесінде едім мен, Аяғында жатырмын енді жазықтың. Бас, мені бас, Былғанбасын табаның (Е.Ибраһим, Жасғұмыр). Жан-жақта *ақ қайың-д а р* қала берді Мініп әдеппенен сәлем еткен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алатау қайыңы. *Тек Алатауда ғана өсетін қайың түрі.* Қабығы қызғылт, бұтағы тік өсетін бір түрі дүниежүзінде тек қана Алматы өзенінің бойында өседі. Оны *А л а т а у қ а й ы ң ы* деп атайды («Қазақст. мұғ.»).

Қайыңның қабығындай. *Қайыңның қабығы сияқты жұқа, жеңіл.* Қалқып жүрген судағы *Қ а б ы ғ ы н д а й қ а й ы ң н ы ң* (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Қайыңның тозындай. *Мықты, қайыңның өсіп-жетілген қатты, төзімді, тұрмыста кәделік маңызы бар қабығы сияқты [Қайың тозымен беріктік әрі жеңілдік үшін ер қаптаған, ыдыс жасап, үй жатқан].* Алты жаста *қ а й ы ң ы ң т о з ы н д а й ы ы ң*, Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын (Алдаспан).

Қайың құрық. *Мал (жылқы) ұстау үшін ұшына ілмек жіп байланған ұзын қайыңнан жасалған сырық.* Құлындарды *қ а й ы ң құрық-п е н* ұстап желіге байлайды (Ауызекі).

Қайың сауу. *Қайыңды кесіп, шырынын алу [Көктемде қайыңның бүрленген шағында қабыршық сызаттары арасынан шымышымдап шығып тұратын шырынын алу үшін өткір пышақ, тескіш қуысқұлақ және шүмек тәрізді екі жағы тесік жілік қажет; қайыңның адам бойы жететін тұсын бала алақанындай көлемде тереңдігі 3-4 елі тесіп оған шүмек жілікті көлбеу орналастырады, сол шүмек арқылы ыдысқа жиналады].* Қазақ *қ а й ы ң с а у ғ а н д а*, Қырғыз Фиссар ауғанда (Мақал).

Қайың таяқ. *Сүйеніп жүруге не мал айдауға арнап қайыңнан жасалған берік шағын таяқ.* Қарт қазақ қоңыр төбенің басына қиялай шықты. Қолында *қ а й ы ң т а я ғ ы* (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Қайың тұқымдасы. б о т. <лат. betulaceae> *Қосжарнақты ағаш немесе бұта түріндегі*

біріңгіл өсімдіктер тұқымдасы. Қ а й ы ң т ұ қ ы м д а с ы н ы ң жемісі жаңғақша, қанатты не қанатсыз (ҚСЭ). *Қ а й ы ң т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* Қазақстанда 16 түрі өседі (ҚҰЭ).

Қайың шырыны. т а м а қ. *Ежелгі сақтар заманынан бері белгілі қайыңнан алынатын сусын. Қ а й ы ң ш ы р ы н ы* көктемде қарт қайыңдардан ағызып алып ашытылатын болған. Қазіргі уақытта тамақ өнеркәсібі шығаратын түрлері көбіне қант пен консерванттар қосылып дайындалады (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

Қотыр [сүйелді] қайың. ө с. <лат. betula pendula> *Қазақстанда ең көп таралған қайың тұқымдасына жататын біріңгіл ағаш немесе бұта түрі.* Қазақстанда ең көп таралған қайың түрі – *с ү й е л д і қ а й ы ң* (ҚСЭ).

ҚАЙЫҢДАЙ с ы н. **1.** *Қайың сияқты берік, мықты.* Ат үстіндегі қара торы, жас *қ а й ы ң-д а й* берік, шымыр денелі жігіт те екі иінінен демін алады (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Бұралған нәзік, тік денелі, сымбатты, ақ жүзді.* Жасыл халат киген келіншек анау бақ ішінен суырылып шығып, бізге қызмет етуге келген жасыл жапырақты *ақ қ а й ы ң д а й* үй ішінде әсем қозғалады (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Қос қайыңдай. б е й н. *Егіз, тел өскендей.* Сен екеуіміз шілдеханада қатар отырғанда, қалың қарағай ішінде бір-біріне сүйене өскен *қ о с қ а й ы ң д а й* едік (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАЙЫҢДЫ с ы н. *Қайың аралас өскен, қайыңы бар.* Өзен бойы *қ а й ы ң д ы*, мойылды жас тоғай (М.Әуезов, Қараш.). Олардың қыстаулары жоғарғы жақтағы Қостөбенің қойнауында, *қ а й ы ң д ы* сайда еді (А.Нұрманов, Құлан.). Кезіміз алғаш танысқан, *Қ а й ы ң д ы* бақтың ішінде. Ән салған даусың алыстан, Естілді маған түсімде (А.Бактыгереева, Өрімтал).

ҚАЙЫҢ-ТЕРЕК з а т. *Қайың, терек аралас өскен.* Аумағы мол *қ а й ы ң-т е р е г і* аралас қыстау ағашы тап үйдің іргесінен басталады (М.Гумеров, Шыңырау). Екі жағың жасыл жапырақ жамылған *қ а й ы ң-т е р е к* (С.Сейтхазин, Хадиша). Дәті оның қалай жетті екен Жүруге *қ а й ы ң-т е р е к с і з* (С.Мәуленов, Бозқырау).

ҚАЙЫҢТОЗ з а т. б и о л. *Қайың өркенінің беткі жұқа қабаты, жабыны.* Бірінші жылы пайда болған өркендерде күзден бастап *қ а й ы ң-т о з* жабыны пайда болады (Биология).

ҚАЙЫҢШЫ зат. *Қайың шабатын, қайыңнан шауып, бұйым жасайтын адам.* Ақыры, шебер әкеп салды күмбез, Есігін шапты өзі *қ а й ы ң-ш ы* боп (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ҚАЙЫП¹ з а т. с ө й л. *Кәйіп*. Маймылша ба- зарда ойнап таңырқарлық, Айтыпсың әпсананы «таңғажайып»! Міндетін молдалықтың жылы жапсаң, Арақ іш абзалында етіп *қ а й ы п* (М.Құлмырзаұлы, Өлеңд.).

ҚАЙЫП² з а т. с ө й л. *Файып* (өмірде жоқ, қиял). Сол аспапты көргенде, *қ а й ы п т ы* бол- жайтын өулие мынау екен-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қайып болды. с ө й л. *Файып болды*. Мен төмен түспек болып төңіректі тағы бір шолып ем, баяғы атып өлтірдім деген офицерім көзден *қ а й ы п б о л ы п т ы* (Ә.Сәрсенбаев, Офи- цер.). Жарықтық-ай десейші, қаланың шетіне шыққасын үш қайтара кісінепті де, *қ а й ы п б о л ы п т ы*, – деді (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.).

ҚАЙЫП³ с ы н. *Сүйсінушілік, рақаттылық, көңіл көтеру, көңілді күй*.

ҚАЙЫПТАН ү с т. с ө й л. *Файыптан* (жоқ жерден, қушпенен жерден, кенеттен). *Қ а й ы п т а н* жылқы айырып, Мактау алып патша- дан, Жақтаған әкім қашаннан (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Өгізді аңқау, аңғал алдай білем, *Қ а й ы п т а н* қара сұға жалдай білем (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым). – *Қ а й ы п т а ғ ы* істі төңірден басқа кім білмек, тақсыр (Мың бір түн).

ҚАЙЫП⁴ з а т. Өзен-көлдердің, теңіздер- дің таяз жері, батпақты, құмды жағалауы. Екпінімен ықтырып әкеткен су Аралтөбенің *қ а й ы р ы н а* әкеп тықты (М.Токбергенов, Жыл.). Егер оған дария ортасынан *қ а й ы р* кез болмағанда қатерлі еді (Қ.Сапарбаев, Туған жер.).

ҚАЙЫП² [ар. خیر] з а т. *Жақсылық, мейірім, ізгі іс-әрекет*. Жоқ болған отқа күйіп мүлкіндей-ақ *Қайырың* зая кетер еткен оған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шырағым адам болғай деп, Ата-еңең жы- лайды, Баладан *қ а й ы р* болмаса, баланы неге сұрайды (Ы.Алтынсарин, Таңд.шығ.).

Қайыр берді. *Садақа берді*. Соқырға *қ а й ы р б е р д і* жиылған көп Айламен Зейіт тапты осындай еп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үйінде алтын-күміс үйіліп жата да, маған бір тиын *қ а й ы р б е р у д і* де аяды (Камбоджа ертегі.).

Қайыр сұрады. *Садақа жинады, біреуге алақан жайып, тиын-тебен беруін тіледі*. Бір адам *қ а й ы р с ы р а п*, көп ақша жиып өбден байыса да, қайыр жиған әдетін қоймапты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Еркек болып ту- сам, ең арғысы біреудің есігінде жүрсем де, *қ а й ы р с ы р а с а м* да, әке-шешемді мұндай қысылшаң күйге түсірмес едім!» деп еңіреп- еңіреп алды (Б.Майлин, Шығ.). *С ы р а с а ң*

қ а й ы р шешетай. Мен үшін жемтік жинама (С.Торайғыров, Өлеңд.). Хабарлас қылмай үйге кіріп келдің, Адамдай *қ а й ы р с ы р а п*, арың кеткен (Айтыс).

Қайыр тіледі. *Садақа жинады, сұрамсақ- тыққа салынды*. Қасында жолдастары ақсак, соқыр *Қ а й ы р т і л е п* шауып жүр опыр-топыр (Абай, Тол. жин.). Қобыз бен домбыра алып топта сарнап, Мактау өлең айтыпты әркімге арнап. Әр елден өлеңменен *қ а й ы р т і л е п*, Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап (Абай, Тол. жин.). Бурыл ат шөпті арбаларға жакындап барып, *қ а й ы р т і л е г е н д е й* жағалап жүр (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Бір қайыры болды. *Жақсылығы, пайдасы тиді*. Арал да, атасы да директордан *бір қайыры* б о л а р деп еді, бірақ бұл үміттері екеуін де ал- дапты (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Бастықтың *бір қ а й ы р ы* б о л а р деп құттік («Лен. жас»).

Қайыр кетті. *Мейірімі жоғалды, ізгі амал етеді, шапағаты тиеді деген үміт өшті*. Ерден *қ а й ы р к е т п е с е*, Өлтірмейді есікте өлшеп берген нәсіпке (Шортанбай ақын, Өлеңд.). Мал араға түспесе, Құр айтқаннан не пайда, Байдан *қ а й ы р к е т к е н* соң, Мал да кетер, не пайда (Бұқар жырау, Жыр.).

Қайыр қылды. *Жақсылық істеді, шапағатын тигізді, ізгі амал жасады*. Әй, до- старым, жігіттерім, болмасқа болысушы болма, Қолыңнан келсе *қы л қ а й ы р*, Кісіден алушы болма (Ы.Алтынсарин, Өлеңд.). *Қ а й ы р қ ы л- с а ң*, бүтін қыл (Мақал).

Қайыры жоқ. *Мейірім-шапағаты жоқ, рақымсыз*. Мал бақтырар пайдаға, зекетсіз мал айдама. *Қ а й ы р ы* ж о қ ас сақтап, Дәнді хорын шайнама (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Қайыры тиді. *Пайдасы, көмегі тиді*. *Қ а й ы р ы* көпке *т и м е г е н*, Әкімдікпен билеген (Жамбыл, Шығ. жин.). Тамырың қашса тары ек, Келер жылы тағы ек, Тамырың келер қасыңа, *Қ а й ы р ы т и е р* басына (Мақал).

ҚАЙЫР¹= е т. 1. *Малдың бағытын бұру, қайтару*. Әлдеқайдағы қыстаулардан үрген иттің үндері, бір қиырда мал *қ а й ы р ғ а н* адамдардың даусы құлаққа естіледі (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Бүгін оқудан қалып, шал әкесінің орнында ауыл сыртында жылқы *қ а й ы р ы п* жүр еді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Екі құлынды биені құдық басына қарай *қ а й ы р ғ а н* ересек баланың бойы қараңдайды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). 2. *Ұзын сырт киімді не шалбардың балағын т.б. жоғары қарай көтеріп тұру*. Сары тонның етегі аяғына оралып жүргізбейтін болған соң, *қайырып* әкеп белбеуге қыстырып қойды (З.Ақышев,

Ақбел.). Әйел отыра ғап, етегін *қ а й ы р ы п* әкеп, жүзін сүртті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Күн ыссыда малақайыңның құлағын *қ а й ы р ы п* байлап қоюға бір бауы қалайда шүнтиған үзік болады, байлауға келмейді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). **3. Өткір не ышкір затты мұқалту, майыру.** Күн көзіне сыңғырлай кепкен тақтай таспен бірдей, балтаның жүзін *қ а й ы р ы п* тастайды (Т.Оразов, Қаныш.). Стволдың түп жағы *қ а й ы р ы п* жапырылған, бітеу (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). **4. Шапты кері қайырып тарау, жатқызу.** Қалима орамалынан сетінеген қайратты шашын құлағына *қ а й ы р д ы* (Р.Токтаров, Ертіс.). Орта бойлы, қара шашын тік *қ а й ы р ғ а н* жігіт Қыпшақ Шәметов (Жарық жұлдыз). Қайратты да қою қара шашын екі шекесіне *қ а й ы р ғ а н*, қара торы жігіт сөйлеп тұр (От ортасы.). **5. Мылтықты, тапаншаны т.б. атуға дайындау, сайлап қою.** Алдыңғысы мылтығының құлағын *қ а й ы р ы п* кезеп тұр (З.Ақышев, Ақбел.). Кулаковтың түйіле қарап, берген бұйрығының шын екенін көрген Шайтанов, нағанының... құлағын *қ а й ы р а* беріп еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Мылтықтың дүмін жерге тіреп қойып, қосқолдап бір құлағын *қ а й ы р д ы м* (Тұлпар). **6. Иесіне, алған адамына, жеріне, орнына тапсыру, қайтару.** Ол ұрлаған малын *қ а й ы р ы п* беріп, иесін сыйлап жіберетін (Ж.Тәшенов, Алғашқы айқас). Сен киіміңді өзің алдың да, киім ілгіштің номерін *қ а й ы р м а д ы ң* (М.Қосшығұлов, Шындық.). Харитон ағай хатты Оспанға *қ а й ы р ы п* беріп жатты (С.Омаров, Қызыл арай). **7. Бір сөзді бірнеше рет айту, қайталау, қайталап айту.** Мамыр айтты: – Мен сенсіз тірі тұрман Үш *қ а й ы р д ы м* сөзіңді мен антұрған (Шәкәрім, Қалқаман-Мамыр). – Неғып айналдың? Тым кеш оралдың ғой, – деп *қ а й ы р а* қайта сұраған Жамал апай ас әзірлеуге кірісіп кетті (С.Ғаббасов, Ана.). **8. Жауап қайтару, есесін жібермеу.** Зайыбының бұл сияқты қажамасына құлағы әбден үйреніп кеткен молдекең... *қ а й ы р ы п* тіл қатқан жоқ (С.Әлжіков, Көрі сайтан). **9. Доғару, қысқарту, тоқетерін айту.** Әңгімені осы арадан *қ а й ы р а р* болсақ, бұл бір... тамаша айтыс болды демекпіз (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Онан да туыс деп бір-ақ *қ а й ы р с а й ш ы*, – деді Ережеп (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Ал атам «аулай бер», – деп (аңды) бір-ақ *қ а й ы р д ы* (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.). **10. Кері қайтару.** Атылып кеп атам артынан құшақтай ап еді, Жақсы аға қатты жұлқынып қолын *қ а й ы р а* сермеп қарт әкесін шалқасынан түсірді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Алақандай қара

құлыпты сытырлатып ашты да есіктің жуан білектей қолденең тосқауыл темірін сылдыр еткізіп *қ а й ы р ы п* тастады (С.Омаров, Қызыл арай). Зина дарбазаның қақпасын Қаматай *қ а й ы р ы п* жапқанда ғана бұрылған еді (С.Сарғасқасев, Төмпішқара). **11. Келген жағына қайтару.** Бибіжамал: «Пималарды басып бола алмай жатырмын, үш-төрт күннен кейін кел» деп, *қ а й ы р ы п* жібереді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). **12. Кітап, газет-журнал т.б. заттардың қажетті бетін қайта қарау не тез табу үшін шетін бүктеп белгі салу.** Сөйтті де ол книганың анықтамада көрсетілген қатар тізімі жетпіс бесінші адамға тоқтады да, ол жердің бетін *қ а й ы р ы п* бүктеп, көзбен әрі асты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **13. Істі тындыру, тез бітіру, уақытылы орындау.** Бұрын жарты шақырым, бір шақырымнан жердің басын *қ а й ы р ы п* тастай беретін трактористер алғашқы борозданы әлі созып келеді (Тербеледі дала). **14. Ысыру, ашу.** – Келіңіз, көріңіз мынаны! Қараңыз аяғымды! – деп көрпемді *қ а й ы р ы п* ашып жібердім (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **15. Шегіндіру, тойтару.** Шағын ғана бөлімшенің жаудың көп күшін алға бастырмай, *қ а й ы р ы п* тұрғаны бір бұл емес («Лен. жас»). **16. а у ы с. Азайту, сейілету, тарқату.** Тақ қылып кеткен жұптарды, Бағынтар дейсің қай ырық. Барады қара бұлттарды Қанатымен *қ а й ы р ы п* (С. Тұрғынбеков, Қобыз).

Ас [бата] қайырды. э т н. Тамақтан соң екі алақаның жайып дастарқанға бата беріп, алғыс айтып, бетін сипады [Қазақ дәстүрі бойынша, үлкен ас келгенде немесе ас ішіліп болған соң дастарқан басына жиналғандардың ішіндегі жасы үлкен ер адам немесе сыйлы, елге құрметті беделді адам алақан жайып дұға қылып дастарқанға, асқа жиналғандарға, дастарқан иесіне бата-тілек айтып бет сипайды]. *Ас қайырып*, дастарқан жиналған соң атам жеңешеме бұрылды (Н.Серәлиев, Қанат). Шай соңынан *ас қайырған* Жамалапай ұзақ-сонарөткен-кеткенді еске алып, сөз ыңғайын бұра берді (С.Ғаббасов, Ана.). Қалдыбай игі тілек айтты. Оған ілесіп бөрі де беттерін сипап *б а т а қ а й ы р д ы* (С.Омаров, Қиыр жол).

Ән қайырды. Ән салды, өлеңдетті. Басынан Алатаудың *ән қ а й ы р ғ а н* Төгілген өлең-бұлақ таңдайынан Ойпырмай, осыншама бақыт біткен Айналдым сенің әппақ маңдайыңнан (С.Асанов, Күндерім.).

Басын қайырды. а) *Түгел орындап, аяқтап шықты.* Сол көрген қария қырғыздар жайлы әр алуан-ақ әңгіменің *б а с ы н қ а й ы р а д ы* («Лен.

жас»). Өзбілгенін үйретіп, бірнеше күйдің *басын қайырады* (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Жастың аты жас емес пе, тәйір-ай, Отырар ма әннің *басын қайырмай*. Қызуы мен қызығы мол албырт шақ, Әр көңілден өзі тапты тәуір жай (Н.Шәкенов, Толқын.). Ә) *Бастан-аяқ ой елегінен өткізді, шолды*. Арыстанбек бұл ауылда әлі қандай жұмыстар істелуі тиіс... қандай бағыт ұстау керек деген сауалдардың төңірегінде біраз ойдың *басын қайырды* (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Ұзақ күнге, өрісте жүргенде Әміржан нелер ойлардың *басын қайырады* дейсің (З.Пашкин, Өмір.).

Бетін қайырды. *Тойтарыс берді, басып тастады*. Ат сұраған ағайынның да *бетін қайырмай*, дос-досына ат шаптырып, күні-түні дамыл көрмей, әйтеуір жұртты өзіндік қылып жатыр (С.Торайғыров, Шығ.). – Қалжыңдағым келіп тұрған жоқ, Федор Дмитриевич, – деп оның *бетін қайырып* тастадым (Б. Момышұлы, Шығ.).

Десін қайырды. *Көңілін басты, жасытты*. Болам деп тұрған жастың *десін қайырмау* керек (Ауызекі).

Есесін қайырды. *Істеген ісіне сай жауап берді, есебін жібермеді*. Айтпасаң қоя сал, көп болса менің істегенімнің *есесін қайырарсың* (Ш.Шалқаров, Серіккөл.). *Есесін қайырмай*-ақ қой, өзің аман болшы (С.Омаров, Өмір.).

Жауап қайырды. *Тіл қатты, жауап берді*. Ахмет Төнештің жолбарыс жайындағы ұғымына *жауапты* қысқа *қайырды* (С.Бегалин, Сәтжан). Музей советі бұл хаттарға дер кезінде *жауап қайырады* (Д.Айдаров, Дәуір.). – Көке, бәрі де жақсы, – деп Әлайдар да *жауапты* тез, қысқа *қайырып* жатыр (Жарық жұлдыз.).

Жыл қайырды. *Жыл есебін ескіше жасады, ай күнтізбесі бойынша есептеді*. Қариялар *жыл қайырып* отырып, келген қонақтардың жас шамасын да шығара бастады (С.Мұқанов, Шығ.). Жапондар қазақ шалдары сияқты *жыл қайырады* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қызығы, Гречко *жыл қайыра* біледі екен (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Күйіс қайырды. *Мал жеген шөбін қайта күйседі*. Саябыр тапқан сиырлар да күрт-күрт шайнап *күйіс қайырып* тұр (С.Фаббасов, Ана.). Әр жерде үйір-үйірімен иіріліп жатқан бойдақ сиырлар мен тайынша-торпақтар ықылық атып, ыңырана *күйіс қайырады* (С.Омаров, Қызыл арай). Жасыл енді *күйіс қайырган* түйедей өткен бақытын көз алдына қайта елестетіп өмір сүрді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Қайырып тастады. *Тыйып тастады, бетін қайтарып тастады*. – Ай, жолдас политрук-ай, – деді ол арсаландап, – бір сөзге келтірмей кей уақытта *қайырып тастайсың-ау* (Б.Момышұлы, Шығ.).

Құран қайырды. *Құранды бірнеше мәрте аударды, оқыды*. *Құранды* үш *қайырып* әлгі батыр, Қауіпсіз еш нәрседен болмай ғапыл, Қағынып етек-жеңін, тұра келіп Аяңдап маған таман келе жатыр (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Меселін қайырды. *Десін қайтарды, сұрағанын бермеді*. Жақаң өнді, көрілікке бой ұрмайды, Жаудан жылқы, ескіше айырмайды. Жылқы десе, әйтеуір жаны құмар, Ешкім оның *меселін қайырмайды* (Ж.Өмірбеков, Ана.).

Сөз [тіл] қайырды. *Жауап қатты, сөзге келді*. Исекемді де алып кетем, – деп Сейсембай билікті қолына алды. Мен ол кісіге *сөз қайырмайым* жоқ (С.Бегалин, Замана.). Сөмен келіп ат сұрағанда *тіл қайыра* алмауының да бір себебі осы (С.Бегалин, Уақыт.). *Сөз қайырмай*, Жөнді айырмай, Жұртқа шабар талпына (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙЫР² = е. т. с. а. т. *Саят құсын аң аулауға үйрету, баптау, күту*. Осы күзді күні *қайырып* отырған бүркітім ауырып өліп қалғаны (Ш.Айманов, Қыран тур.). Арғымақ ат та жақсы шаппаса да, Қақпанға түсер қасқыр сақтанса да Жапалақ *қайырган* мен қаз алмайды, Басына жез томаға қаптаса да (Айтыс). Ғашықпын тағат-сабыр ете алмаған, Мұратқа көп ізденіп жете алмаған. *Қайырса* қара қарға қаз алмайды, Жібекті жүн қылады, түте алмаған (Біржан сал, Өлеңд.).

Қайырган қаршығадай. *Баптауы келіскен, бабындағы, епті, шираған*. Ақыт орта бойлы дембелше, қара көзі шокша жайнап, көбіне жылы леп әкеліп күлімсіреп тұратын, қызыл шырайлы, дөңгелек жүзді, *қайырган қаршығадай* тым ширақы жан (С. Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

Қайырып салды. *Саятшылыққа арнап қыран құсты баптады, қыран құсты аң ұстауға баулыды*. *Қайырып салған* көк құсы, Көтеріле бергенде, Қаз сапырса жарқылдап (Абай, Тол. жин.).

ҚАЙЫР³ о. д. *Қайта көріскенше деген мағынада, қоштасқанда айтатын сөз*. Не дейін енді мұнан басқа. Қош, *қайыр*, қош болыңдар (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Мектеп қалды қол бұлғап, Балалар кетті ән шырқап, Ертеңге дейін *қайыр*, қош! Мектеп-ана, асыл дос (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын). Рахмет, тағы

бір келгенінде барармын. – Сау бол! *Қ а й ы р!* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАЙЫР⁴ о.д. *Құп, жақсы, жарайды. Қ а й ы р*, жарайды. Айт десеңдер соны айтайын (С.Сейфуллин, Жер қазған.).

ҚАЙЫРА ү.ст. *Екінші рет, қайта, қайталап; қайтадан.* – Балзакты дейсің бе? – Мұқаң *қ а й ы р а* сұрады да, менің жауабымды күтпей сөйлеп кетті (С.Мәуленов, Үркер). Қарасақал осы тамашаны бізге екі-үш *қ а й ы р а* көрсетті де, қолын жайды (Т.Ахтанов, Үндістан.). – Не дейсің, қай тізімге жазылмақсың? – деп *қ а й ы р а* сұрады Қаныш (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

ҚАЙЫРАДАН ү.ст. с.өй.л. *Қайтадан.* Маңдай тері қан-топырақ соқталап, Автоматын *қ а й ы р а д а н* оқтап ап Қоңыр ұлы қолды бастап жөнелді Кіріпкітерін кек тұтатқан от тарап (Д.Әбілев, Миллиард.).

ҚАЙЫРҒЫ з.ат. *Садақа-қайыр. Қ а й ы р ғ ы* бер бір аяқ асың болса (Ауызекі).

ҚАЙЫРҒЫШ с.ы.н. *Қайыра білетін, қайыра алғыш.* Ауыл баласы шетінен елгезек, мал *қ а й ы р ғ ы ш* келеді («Лен. жас»).

ҚАЙЫРҒЫШТА= е.т. *Қайыра бергіштеу, қайта-қайта қайыру.* Ол сирек шашын қайта-қайта *қ а й ы р ғ ы ш т а й*, бүрісе түсіп көзін конспектіден алмайды (М.Қабанбаев, Бақбақ.).

ҚАЙЫРҒЫШТЫҚ с.ы.н. *Қайырып тастағыштық.* Ал Пушкиннің... іші терең, сырты оңай, келте *қ а й ы р ғ ы ш т ы қ* кестесі де аудармада сезіліп отырады («Лен. жас»).

ҚАЙЫР-ДУА з.ат. с.өй.л. *Қайыр дұға* (Алла тағалаға мінажат етіп тілеген тілек). Құдайға шүкір, тақсыр, шүкір, *қ а й ы р-д у а ң ы з-д а*, Құдай деп отырмыз (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЙЫР-ЗЕКЕТ з.ат. к.ө.н.е. **1.** ді.ни. *Мұсылман адамдар үшін сүннет болып табылатын, мал санына қарай әр ұй, әр ауылдан алынатын міндетті садақа түріндегі алым.* Мынау салған екен қырға бекет, Малына бермесе де *қ а й ы р-з е к е т* (Түбек ақын, Қазына.). **2.** *Жетім-жесірге, жағдайы нашарларға Алланың ризашылығы үшін берілетін тиын-тебен, садақа.* Айтамын жарапазан қожақайлап, Жылайды қожа-молда түбін ойлап. Тірлікте *қ а й ы р-з е к е т* бермеген жан, Тұрады акиретте тайдай тулап (С.Сейфуллин, Шығ.). Аралап, жүрген жігіт алты алашты, Жаппастан біздің елдің байлығы асты, Садақа, *қ а й ы р-з е к е т* болмаған соң, Береке сіздің елден қыдыр қашты (Айтыс).

ҚАЙЫРЛА= е.т. **1.** *Қайырға тап болу, саяз жерге кезігу.* Қайық жағалауға жуымай, алыстан *қ а й ы р л а д ы* (Ә.Сараев, Бозқырау). *Қ а й ы р л а н* қалған кемедей бәріміз аңыз

шетінде іркіліп тұрып қалдық (Бал дәурен). **2.** а.у.ы.с. *Бөгіліп қалу, шырмалу.* Өзім және өзім жазған өлеңмен, Екеу болып ғұмыр кешіп келем мен. Кездерім көп *қ а й ы р л а ғ а н* қайғыға, Кездерім көп қуанышқа кенелген (Ж.Әбдірашев, Найзағай.).

Қайырлаған кемедей. *Саяз жерге тұрып қалған кеме сияқты.* Қызуы қайтқан күн енді тас төбеден шақыраймай, Тарбағатай сілемдерін байлап, *қ а й ы р л а ғ а н к е м е д е й* қыңырая жүзетін болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЙЫРЛАҒЫШ с.ы.н. *Қайырға бата бергіш, қайырлап қалғыш.*

ҚАЙЫРЛАС= е.т. *Қош айтысу, қоштасу.* Кәмиламен *қ а й ы р л а с ы н* қайтуға жолға шықтым (Е.Тұрысов, Ақбақай). Құрыпты жаңбыр жаумай қонған көлі, Екі үйрек бақа тамыр болған жері. Бақа мен екі үйрек *қ а й ы р л а с т ы* (Майлықожа, Накыл.). Содан болар, бұрылып бір қарамай, Кеттің ұшып, арман құсым аңсаған. Көгершінмен *қ а й ы р л а с қ а н* баладай, Бақыт тілеп қала бердім мен саған (М.Шаханов, Баллада.).

ҚАЙЫРЛАТ= е.т. *Саяз жерге кезіктіру, қайырға тап қылдыру.* Мұраттардың кемеңі жағаға жеткізбей, әдейі *қ а й ы р л а т ы н* тастауы енді өрши бастаған тартысты бұрынғыдан күшейтеді (Р.Нұрғалиев, Күретауы). Бұл дүниеде түрлі-түрлі адам бар. Ал адамға оймен сергек қараңдар. Кеме мініп кеттім деме алысқа, Теңізде де *қ а й ы р л а т а р* арал бар (Ә.Есмырзаев, Мұрат).

ҚАЙЫРЛЫ¹ с.ы.н. **1.** *Қайырымды, жанға жайлы.* Қайырсыз пайдадан, *қ а й ы р л ы* залал артық (Мақал). Құтты болсын *қ а й ы р л ы* еңбек, Алайық бір сермеп-сермеп (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Келмедің он бес күндей, мен көп тостым, Санаулы енді азғана біздің бос күн. *Қ а й ы р л ы* сағаттарда ескергей деп, хат жазған қалам қозғап Жамал досың (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Қайыры бар, мейірімді, ізгі амалды.* Шахмет бай қазақ болмаса да қазақ байларынан әлдеқайда *қ а й ы р л ы* бай екен деген Құсайындардың сөзінің рас екеніне ден қойғандай болды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қ а й ы р л ы* хан болмасаң, Қайтып бір жұртты тыясың Қас маскара болмасаң, Әділдіктен таймассың (Ү.Кәрібаев, Танд.).

Арты [ақыры] қайырлы болсын. т.і.л.е.к. а) *Соңы игілікті болсын, жақсылығын берсін, артын оңғарсын деген мағынадағы қандай да бір іс басталарда немесе істің басы ойдағыдай болып шықпағанда айтылатын тілек.* Игіліктің ерте-кеші жоқ, тек *ар т ы қ а й ы р л ы болсын*

(І.Есенберлин, Алмас.). *А қ ы р ы қ а й ы р ы л ы б о л с ы н*, тез жазылып, қатарға қосылар (От ортасы.). *ә) д і н і . К і с і с і қ а й т ы с б о л ғ а н а д а м д а р ғ а қ а р а т а , м а р қ ұ м н ы ң а р т ы н а н қ а л ғ а н д а р ы н а А л л а қ у а н ы ш , ж а қ с ы л ы қ н ә с і п е т с і н д е ғ е н м а ғ ы н а д а а й т ы л а т ы н т і л е к с ө з .* «Шөлмек мың күнде емес, бір күнде сынар» деген, Алланың өміріне ешкім де қарсы тұра алмайды, *А р т ы қ а й ы р ы л ы б о л с ы н* (К.Туғанбаева, Алтын сырға).

Қайырлы болсын. *Қ ұ т т ы б о л с ы н , с ә т т і б о л с ы н .* Әбіштің үйленуін естіген тұста Павлов қысқа ғана түрде *қ а й ы р ы л ы б о л с ы н* айтып, Абайдың сөзін бөлмей тыңдай берді (М.Әуезов, Абай жолы). *Қ а й ы р ы л ы б о л с ы н*, Көне, киімнің киіп көрсетші (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). – Істерің *қ а й ы р ы л ы б о л с ы н !* Жауы-нерлерге түсіндіріп айтқайсың (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қайырлы кеш. *к і т . К е ш ж а р ы қ (әдетте радио, телевизияда кешкілік бағдарламада тыңдарман не көрерменге, кейде ресми жағдайда кешкілік алғаш көрген адамына қарата айтылатын сәлем).* *Қ а й ы р ы л ы к е ш*, – деді бір-біріне биазы ілтипатпен көз тастап («Лен. жас»). *Қ а й ы р ы л ы к е ш*, жолдастар, – деп даусымды көтере сәлемдестім (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Шырынкүл әзірге Мадиярмен қош айтысып, оған *қ а й ы р ы л ы к е ш*, жемісті еңбек тілеп, үйіне кетті (С.Омаров, Өмір.).

Қайырлы сапар [болсын]. *т і л е к . Ж о л жеңіл болсын деп сәт-сапар тілеу сөзі.* «Аман бол!» – деп бәрі де, Бата беріп, созды қол. *Қ а й ы р ы л ы с а п а р* болсын жол! Қамбар айтты: «Жеңгелер, бәрің тегіс аман бол!» (Қамбар батыр). – Жүргелі тұрмыз, Әбуғаббас – деді Иоганн. – *Қ а й ы р ы л ы с а п а р*, – деді Әбуғаббас (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Қайырлы сапар тіледі. *Ж о л б о л с ы н а й т т ы , с ә т с а п а р т і л е д і .* Партизандар штабы көптеген киім-кешек беріп, *қ а й ы р ы л ы с а п а р т і л е п*, бізді елімізге шығарып салды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Қайырлы таң. *к і т . С ә л е м е т с і з б е ? (ертеңгілік бірінші көріскен адамдардың бір-бірлеріне айтатын тілегі; сәлемі).* *Қ а й ы р ы л ы т а ң* жолдастар! Соңғы хабар..., – дегенде Асау аттай ойқақтап, Сыймайды сезім денеме («Лен. жас»). – *Қ а й ы р ы л ы т а ң*, қарындас! Жәйлі жатып тұрдыңыз ба? (Б.Аманшин, Көкжар). – *Қ а й ы р ы л ы т а ң*, женеше, – деді Смайыл Рәшқа (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Қайырлы түн. *к і т . Ж а й ы ж а т ы п , ж а қ с ы т ұ р ы ң ы з (жатар алдында айтылатын тілек сөз).* – Қайтсақ қайтайық, – деп Иса орнынан

тұрды. – *Қ а й ы р ы л ы т ү н*, – деді жігіттер шығып бара жатып (Е.Жөкенов, ...Тұғырлас). *Қ а й ы р ы л ы т ү н !* Қайырлы түн, адамдар! Ұйқың тыныш, – Күдігің жоқ алаңдар Күнұзағын бірге болып, – Іңір шақ, Осы бір ақ тілекті айтып тараңдар (Ж.Нәбиуллин, Орда.).

ҚАЙЫРЛЫ² *с ы н . Тайыз жері бар, қайыр кездесетін (жер).* Кеше сырық жетпейтін терең судан бүгін *қ а й ы р ы л ы* арал шығып қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАЙЫРМА¹ *з а т . К и і м н і ң к е р і қ а й ы р ы л ғ а н н е қ а й т а р ы л ы п т і г і л ғ е н ж е р і .* [Абайдың] үстінде тиін ішпектің сыртынан киілген, жағасы *қ а й ы р м а* қара барқыт қаптал шапаны бар (М.Әуезов, Абай жолы). Көкем солидолаңқыған *қ а й ы р м а* қонышты етігін салмақтай, сөнмен басып үйден шықты (М.Қабанбаев, Бақбак.). Өзіне шақтап тігілген костюмі құйып қойғандай жарасып қалған, ақ көйлегінің жеңіндегі *қ а й ы р м а* с ы костюмінің жеңінен сәл ғана көрінеді (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.).

Қайырма жаға. *И ы қ т ы ж а ғ а , к е р і қ а й т а р ы т т а с т а й т ы н ж а ғ а .* Оның *қ а й ы р м а ж а ғ а л ы* қасқыр ішігі бар (Ж.Молдағалиев, Самал). Үстіндегі *қ а й ы р м а ж а ғ а* ақ көйлегі, артындағы ақ қабырға оның қара қоныр өңін аша түскен (С.Қышқашев, Таң.). *Қ а й ы р м а ж а ғ а* шапанның бір түймесі, тік жағалы бешпент шапанның екі түймесі бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЙЫРМА² *з а т . м у з . Ә н н і ң ә р ш у м а ғ ы н а н к е й і н қ а й т а л а н ы п о т ы р а т ы н б ө л і г і .* Әнші үш *қ а й ы р м а с ы н* айтып тоқтайын деп еді, Базарлы тоқтаттырмады (М.Әуезов, Абай жолы). Оның сөзін өлеңнің *қ а й ы р м а с ы н д а* әншіге екпіндете қосыла шыққан жүздеген лектің даусы бөліп жіберді (С.Сарғасқасев, Біз төртеу.). «Қараторғайдың» *қ а й ы р м а с ы н* Асқар баяулатып жіберіп, ... аяғында өзі де зорға естіді (С.Мұқанов, Ботагөз.).

ҚАЙЫРМА³ *з а т . М ы л т ы қ т ы ң ш а п т а с ы о р н а л а с ғ а н , ж ы л ж ы м а л ы б ө л і г і .* Көксеген алдымен мылтығын алып ішін көріп, *қ а й ы р м а с ы н* алып қарап, шаңын сүртті (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚАЙЫРМА⁴ *з а т . с ө й л . Қ а р ы м т а , е с е .* Жігіттеріміз Минскідегі турнирде ұтылғанының *қ а й ы р м а с ы н* қайтарды («Спорт»).

ҚАЙЫРМА⁵ *з а т . к ә с . С о қ а ң ы ң т о ң ы р а қ т ы а у д а р ы п т а с т а й т ы н қ а й қ ы ж с ү з і , т е м і р і .* Топырақ эрозиясы болатын аймақтарда аңызды қозғамай, егісті *қ а й ы р м а с ы з* жырту амалсыздан қолданылатын шара (Ж.Жиенбаев, Жүгері.).

ҚАЙЫРМАҚТА= *е т . ж е р ғ . Қ а й ы р ғ ы ш т а у , қ а й ы р ы ң қ ы р а у , б ұ р ы ң қ ы р а у .*

ҚАЙЫРМАҚТАУ *Қайырмақта етістігінің қимыл атауы; бұрылыққырау, ықтасындау.* Абдолла айналасына түртіне қарап, мана күндіз көрген жағалаудағы қалың қамысты шырамытады. Қалай да соның ығына таман *қ а й ы р м а қ т а у* керек деп түйді (С. Фаббасов, Ана.).

ҚАЙЫРМАЛА= е т. **1.** *Қайырғыштау, қайтармалау (мал туралы).* Дүркірей қашқан есер тағы *қ а й ы р м а л а ғ а н ы ң а* қарамай топырағы қызарып шығып жатқан аранға қарай тартып бергені (Ә.Кекілбаев, Үркер). Әркім өз тұлпарына мініп, жан-жақтан жабыла*қ а й ы р м а л а п*, өзенге құлатады (Ш.Айтматов, Ерте келген.). Оның үстіне бірер күн малды *қ а й ы р м а л а й* тұратын адам да табылып, Қасымбегі де ала көңіл қалмайтын болды (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). **2.** а у ы с. *Баяулату, ірку, тежеу.* *Қ а й ы р м а л а п*, қайтармалап үздігетін жүрек жарды сырды сырбаз өуен бірде қалқыта созып, бірде баяулата есіп, осынау мол жиынды үнсіз табынтады (С.Сматаев, Алау). Сен кімге теңгересің Бай ұлымды, Сөзінді өзің айтқан *Қ а й ы р м а л а п*, Білгенше мен де айтармын айыбыңды (Айтыс). Тағы да кетті бастап өз әндерін, Кеудесін күркіреткен өзендерін, Шалқытып шығандатып, *қ а й ы р м а л а п*, Сезімнің жарқылдатып кезендерін (Е.Ибраһим, Гәккү).

ҚАЙЫРМАЛАУ *Қайырмала етістігінің қимыл атауы; қайтарғыштау.* Сиыр, түйе, жылқы – бәрі де араласып кеткен, *қ а й ы р м а л а у д ы ң* жоқтығынан (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Бірақ жалғыз адамға ыққан мал бой бере ме? Не болса да құмға қарай *қ а й ы р м а л а у ғ а* кірістім («Қаз. әдеб.»). Түн бойы мұңлы ән салып, қой шетін *қ а й ы р м а л а у м е н* болды (Т.Есімжанов, Аяулым).

ҚАЙЫРМАЛЫ с ы н. **1.** *Қайырылатын, бүгілетін.* Оның қолы *қ а й ы р м а л ы* шаппаға (пышак) ілікті (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **2.** к ө с. *Топырақты аударып тастайтын қайқы жүзі бар.* Соқа бұрынғыдай *қ а й ы р м а л ы* емес, қайырмасыз («Білім және еңбек»).

ҚАЙЫРМАСЫЗ с ы н. к ө с. *Қайырма темір, жүзі орнатылмаған, қайырмасы жоқ.* Күні бұрын зыбке айдалған жер көктемде культиватор немесе 16–18 сантиметр тереңдікте *қ а й ы р м а с ы з* плугпен босатылады (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Көктемгі жырту *қ а й ы р м а с ы з* плугпен жүргізіледі, онымен бір мезетте алқап тырмаланады (Б.Шағыров, Картоп).

ҚАЙЫР-САДАҚА з а т. д і н и. *Аланың ризашылығы үшін жоқ-жітік, жетім-жесірлерге берілетін зат, тиын-тебен.* Тері-терсегі көп,

қ а й ы р-с а д а қ а с ы көп ораза айы келе жатыр, Есенеидің асы келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *Қ а й ы р-с а д а қ а* тастайтын ыдысқа тиын-тебендерін тастап тұрып, жұрт Махмұд әулиенің басында Құдайға ақырын ғана тілек айтып, құлшылық етеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бұл да кешегі мүсәпір шалдай жақын ауылдан шыққан *қ а й ы р-с а д а қ а* жинайтын тіленші екен (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қайыр-садақа сұрады [тіледі]. а) *Адамдардан тіленді, тіршілігіне көмек болатын тиын-тебен дәмепін алақан жайды.* (Ол) *Қ а й ы р-с а д а қ а тілегендей*, екі қолын жайып, сүзіліп азғана тұрды да, тамағын кенеді (С.Омаров, Қызыл арай). Бұл жырлар жартылай діни сипатты: жарапазаншылар өз өлеңдерінде шарифатқа иек арта отырып, *қ а й ы р-с а д а қ а*, сый *с ұ р а й д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). ә) *Тіленіп өмір кеітп, қайыршылап алған тиын-тебеніне күнелтті.* Олар *қ а й ы р-с а д а қ а с ұ р а у д ы* да білмейді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ҚАЙЫРСЫЗ с ы н. *Қайыры жоқ, ізгі амалы жоқ, жаны ашымайтын.* *Қ а й ы р с ы з* болса байдан без, панасыз болса сайдан без (Мақал). Ақылы бар кісіні Айбаттайды, даттайды. Ауқаты бар туғанды *Қ а й ы р с ы з* ит деп жаттайды (Абай, Тол. жин.). Көктемесе жаңбыр боп *Қ а й ы р с ы з* жаздан қыс артық (Н.Наушабаев, Өлеңд.). *Қ а й ы р с ы з* неше сараң байлар да бар, Қайықтай толқындағы қапталдаған (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚАЙЫРСЫЗДЫҚ з а т. *Қайыры жоқтық, рақымсыздық, жаныашымастық.* Атаңыз байлықпенен хат барды ма? Махшарда *қ а й ы р-с ы з д ы қ* зиян еткен. Атаңды мақтаймын деп айға ұқсатып, Жүрмеңіз күпір болып бұл реттен (Ақан сері, Шығ.).

ҚАЙЫРТ= е т. **1.** *Малды кері қайтару.* Үсен Сыбанбайдан алған барлық малды түгендеп *қ а й ы р т ы н*, өзі Қаракөзге құда түсіп... келін алған (М.Әуезов, Қараш.). Осындағы қойшылар бірігіп малды балаларға *қ а й ы р т ы н* қойынты (Б.Қожабеков, Көктөбе). **2.** *Бүгілту, бүктету.* Ішінен өткен ізі жоқ, Пышақтың тиген жүзі жоқ. Балағын әсем *қ а й ы р т қ а н*, Әдібін басып қайытқан (Манас).

ҚАЙЫРУ *Қайыр етістігінің қимыл атауы.* Қатты сөзбен бетін *қ а й ы р у ғ а* бастапқы кезде Берен сыпайшылық істеп еді, үдеп бара жатқан соң оған да барды (Б.Майлин, Шығ.). Нашарларға болысып, Күштілер бетін *қ а й ы р у* (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Енді қалам ап қағазға төнсе, басындағы әдемі ойлары, қасқырдан үріккен жылқыдай бытырай қашып,

қ а й ы р у ы н а көнер емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАЙЫРУЛЫ¹ с ы н. **1.** *Қайырылып тұрған, артқа жинаулы, тараулы.* Әнуар Кенжекiтi мазактап, қ а й ы р у л ы шашын алға жығып кекiл сияқты еттi де... тарамдай бастады (М.Мағауин, Көк мұнар). Түгел шешiлмеген қ а й ы р у л ы қолыммен мен де тысқа аттым (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** *Жоғары түрүлi, жинаулы.* Ертеңгi шайын асықпай отырып баппен iштi. Қ а й ы р у л ы есiктiң көзiнде мөлие қарап төбетi жатты (Ә.Әлiмжанов, Отырар.). Асыға басып келсем «Медпунктгiң» брезент есiгi жоғары қ а й ы р у л ы түр екен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **3.** *Атуға дайын, артқа түрүлi (мылтықтың шүрiптесi туралы).* Ал мен болсам... мылтығым барлығын да, ол оқтаулы, шүрiптесi қ а й ы р у л ы жатқанын да ұмытып кетiпшiн (Саятшылық). **4.** *Ашылған күйде, ашық.* Қостың алдындағы асхананың қызғылт есiгi шалқасынан қ а й ы р у л ы («Лен.жас»).

ҚАЙЫРУЛЫ² с ы н. с а я т. *Бабына келген, бапталған.* Тек айдын көл, қаңқылдаған қалың қаз, қ а й ы р у л ы қаршыға табыңдар (Ш.Айманов, Қыран тур.).

ҚАЙЫРУСЫЗ с ы н. **1.** *Қайырушысы жоқ; иесiз.* Қарактарым, сендердiң ана орындықтарыңа үйренген жан емен, қ а й ы р у с ы з малдай, отырмайтын жерге жантая кеткенiм оғаш соққан жоқ па (Ғ.Сланов, Жанартау). Алдындағы малын талай жерге қ а й ы р у с ы з жiберiп, бiраздан соң барып қуып жетедi (О.Бодыков, Бұлбұл). Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай, Қ а й ы р у с ы з жылқы баққызған, ханым-ай, Қалыңсыз қатын құшқызған, ханым-ай («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Тәлiм-тәрбиесiз, тәрбиеге көнбеген.* Әбден қ а й ы р у с ы з кеткен екен! Әй! Әй! Оңалмас! Түзелмес! Сыңайы қандай едi! Найсаптан жан шошырлық қой (С.Сматаев, Елiм-ай). Жанзия тiк тәрбиелендi, қ а й ы р у с ы з тiк өстi. Үй тiршiлiгiне ол бастан зейiлi ауған жоқ (М.Қаназов, Жер.).

ҚАЙЫРУШЫ з а т. *Мал қайтарушы, малыш.*

ҚАЙЫРШАҚ з а т. *Ірілі-уақты құм, шағыл, қиыршық.* Ерубай өзен жағасына кеп, қолындағы ақ таяғы мен бөркін қ а й ы р ш а қ қ а тастай салды (М.Ысқақбаев, Қырыққыз). // *Ұсақ, шағыл.* Ал, мына жердi қараңдаршы, ылғи қ а й ы р ш а қ топырақ, ұсақ тас (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚАЙЫРШАҚСЫЗ с ы н. *Қайыршағы жоқ, қиыршықсыз.*

ҚАЙЫРШАҚТАЙ с ы н. *Қиыршық сияқты ұсақталған, майдаланған.* Егiлiп қ а й ы р ш а қ т а й жұмсардым ба, Қайратым қара тастай қайда кеттi (І.Жансүгіров, Өлең.).

ҚАЙЫРШАҚТЫ с ы н. *Қайыршағы бар, құмды, шағылды.* Ақ қ а й ы р ш а қ т ы тау етегiнен жоғары қарай баспалдақтар жасалған екен («Қаз. әдеб.»).

ҚАЙЫР-ШАПАҒАТТЫ с ы н. *Рақымды, жақсылық жасаушы, мейiрiмдi.* Тапсырдым сенi Аллаға, iздеп келгiн ағанды Екiншi және тапсырдым Қ а й ы р - ш а п а ғ а т т ы үлкен бабама (Қыз Жiбек).

ҚАЙЫРШЫ з а т. к ө н е. **1.** *Еңбекке жарамсыздығынан не асыраушысы жоқтықтан қайыр сұрап күнелтетiн адам.* Етiкшi қ а й ы р - ш ы н ы көрiп тұра келiп, бiр кiшкене нан бердi (Қаз. ертег.). **2.** а у ы с. *Сұраншақ, тiленшек.* Көрiнгеннiң есiгiн ашып жүрген бiр қ а й ы р - ш ы (Ауызекi). // *Қайыр тiлеушi, садақа сұраушы.* Қ а й ы р ш ы шал-кемпiрдей түсi кетiп, Жапырағынан айырылған ағаш, құрай (Абай, Тол. жин.). Сендей соғылысқан халықтың ортасынан қ а й ы р ш ы балалар түрi бөлек бiздердi танып ала қойды (Т.Ахтанов, Үндiстан.).

ҚАЙЫРШЫДАЙ с ы н. *Қайыршы сияқты, қайыршы тәрiздi.* Ендi, дөңтерi қолыма тигенде, патшаның сарайынан көтергенiнше алтын алған қ а й ы р ш ы д а й қуандым (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Күн көрiндi жүзiмнен күлсем менiң Қ а й ы р ш ы д а й қара дерт бүрсеңдедi (Т.Молдағалиев, Мен де жиырма.). Адал жүрсем, өтiрiк айтпасам, мал жинаймын ба, онда қ а й ы р ш ы д а й қаңғып кетпеймiн бе? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Қайыршыдай жауғандады. *Бiреуге телмiрдi.* Қ а й ы р ш ы д а й қол жаямын ж а у т а ң д а п, Көлеңкесiн көргенiме қуанам (Т.Молдағалиев, Өлең.).

ҚАЙЫРШЫЛА= е т. *Қайыр сұрау, тiлену.* Күнелттi қ а й ы р ш ы л а п бiр-екi жыл, Ақмешiт, Қазалыда, Қармақшымен (О.Шипин, Дастан.). Фашистер ел басқарған қауымында, Мендей қарт күнелтедi қ а й ы р ш ы л а п, Қай күнде ел сайрайды қадiрлiсiн Жүргенде бiрi күлiп, мыңы жылап (Жамбыл, Шығ.). Талқандап талайлардың үйшiк үйiн, Суға ағып сәудегерлер жiгiн бұйым. Қарық болмай қалған жоқ ең аяғы, Кедейлер қ а й ы р ш ы л а п жiгiн тиын (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАЙЫРШЫЛАН= е т. *Қайыршыға айналу.* Өздерiнiң өмiр сүруiнiң жалғыз ғана тiрегi – малдарынан айырылған кедейлер көбiнесе қ а й ы р ш ы л а н ы п, өлiм апатына ұшырайтын (М.Елеусiзов, Шоқан Уәлиханов.). Ру дырап, халық бұқарасы қ а й ы р ш ы л а н ғ а н сайын құн көбiнесе борышты құлдыққа түсiрiп отырады («Халық мүғ.»).

ҚАЙЫРШЫЛАНДЫР= ет. *Қайыршыға айналдыру*. Жерін алып қою қазақтың еңбеккерлер бұқарасын бұрынғыдан да кедейлендіре, *қайыршыландыра* түсті (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

ҚАЙЫРШЫЛАНДЫРУ *Қайыршыландыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЙЫРШЫЛАНУ *Қайыршылан етістігінің қимыл атауы*. Түтін салығымен қатар қазақтар ұшыр, зекет төледі, мұның өзі еңбекшілердің *қайыршылануын* бұрынғыдан да гөрі күшейтті (ҚазССР тарихы).

ҚАЙЫРШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Қайыр сұрап күн қорушілік, тіленшектік*. Еңбексіз мал дәмектен – *қайыршылық*, Ақылды ерге ар болар ондай қылық (Абай, Тол. жин.). **2.** *Жоқшылық, қу тақыр кедейлік*. Әр ауылдың бір шеті байлық, бір шеті жоқшылық, *қайыршылық* боп орнады (М.Әуезов, Шығ. жин.). Ел кезіп күн кешсе де, қалған өмірі *қайыршылықпен* өтсе де (Нартай) айырылмақ емес Үрмәштан (О. Бодықов, Бұлбұл).

ҚАЙЫРЫЛ= е т. **1.** *Қайту, қайта оралу*. Қаһарыма киліксе, *Қайырыла* барып шабармын (Манас). Сәлмен мен Жұмабек *қайырылмастан*, қош айтпастан жүре берді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** *Бұрылу, ден қою*. Бардың өзі бағалап, қадіріне жетпесе, *қайырылын* бір қарамаса соның өзі өкініп, соның өзі өкінеді екен (С.Байшуақұлы, Қарттар үйі.).

ҚАЙЫРЫЛУ *Қайырыл етістігінің қимыл атауы; оралу, қайту*. Енді *қайырылуға* менің шыдамым жетпеді (Т.Ахтанов, Боран). Не ілгері қозғалудың, не кейін *қайырылудың* ретін таппай, тұрған жерімде қалшидым да қалдым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚАЙЫРЫЛУЛЫ с ы н. *Қайырылып тұрған, түрілген*. – Құлағы *қайырылулы* тұр дейтін шығар (Т.Жанұзақов, Азаматтар).

ҚАЙЫРЫЛЫС з а т. *Қайырылатын жер, бұрылыс*. Қыс қар қалыңдау түсіп, мұзы жұқалау болатын бір иіннің *қайырылысын* ол бірден тапты да, сол жерді тесуге кірісті (Х.Есенжанов, Қатерлі түн). Ирэн ауызғы бөлмеге шығып, мұздың қалдығын есіктің *қайырылысына* тастады (Қ.Жармағамбетов, Соңғы хат). Ол траншея ішіне секіріп түсісімен, оның бұрылыстары мен *қайырылыстарына* граната тастай отырып, ілгері қарай жүгірді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ҚАЙЫРЫЛЫС= е т. **1.** *Қарайласу*. Жайшылықта жанның бөрі дос, қысылғанда *қайырылысқан* шын дос жоқ па (К.Оразалин, Ақ жазық). **2.** *Қайта оралысу, кері қайтысу*.

Қайырылысы п қарсы қылыш шабысар, Көкірекке керіліп найза салысар. Сұм жүрегін ажал оққа тестіріп, Кім бар бізден қан майданда алысар (Үш ғасыр.).

ҚАЙЫРЫМ¹ з а т. *Мейірім, рақым, шапағат, жанашырлық*. Хан азарында қарашамен қас болады, Би азарында *қайырымы* жоқ баймен дос болады (Мақал). *Қайырымы* жоқ сұлтанға Ерген нөкер не табар (Ер Тарғын). Көтерген жұртқа бас қылып *Қайырымы* тимеген (Жамбыл, Шығ.).

Қайырымы жоқ. *Жақсылығы тимейтін, пайдасы жоқ*. Қатардан шығып, өз басымен әуре болып жатқан, ешкімге *қайырымы жоқ* полк болады да қалады (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЙЫРЫМ² з а т. с ө й л. *Қайыру, қайтару*. Құндақбай «Не де болса көз жазып қалмау керек» деп түйді *қайырым* бермеген жылқыларға өбден ызасы келіп (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

Қайырымға келмеді. *Анау-мынауға болмады, ештеңеге көнбеді, бірден кетті*. Екі иығына екі кісі мінгендей зор денелі, сөзге сараң жігіттің аяқ астынан таусылып, бір *қайырымға* келмей тулаған саяздығын жақтырмады (З.Жөкенов, Таң самалы). Жаңа өкіметтің адамдары бұлай сияқты емес, көбісі сауатсыз, *қайырымға* келмей шап ете қалатын адамдар еді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Қатты қайырым. *Ауыр дене жұмысы, қиын еңбек*. Оң қолы *қатты қайырымға* келмейтін болды (М.Әуезов, Шығ. жин.). Жүрегінен көп жылдар бойы бейнет тартып келе жатқан Самархан осы қыс түскелі *қатты қайырымға* жараған жоқ (К.Оразалин, Абай.). Айырмасы сол, Семен оқыс оқиғаға кезікті, ал мен жұмыс бабында өзімді *қатты қайырымға* салыппын (С.Хайдаров, Азамат.).

Қысқа қайырым. *Келте, тез бітетін*. Ас үстінде *қысқа қайырым* сөздер айтылып еді, сорпа келе Файзолла бір әңгіме бастады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Тіптен әңгіме арасында айтқан *қысқа қайырым* өмірбаянын да ойға алып қоямын (Тербеледі тың дала).

Тілі қайырымға келді. *Сөзге келді, сөйлеуге шамасы жетті*. Осы бөлмеде жатқан ұзақ күндер ішінде бір мезет *тілі* толық *қайырымға* келген емес (Қоғамдық тәртіп.).

ҚАЙЫРЫМДЫ с ы н. *Қайырымы мол, мейірімді; қамқоршы*. *Қайырымды* қалың елі бар, Сарыарқа сары белі бар, Өрісті шалқар көлі бар, Сағындым мен қырымды (С.Сейфуллин, Шығ.). Дәл сол баяғысындай үйірсек, дәл сол баяғысындай *қайырымды* Ержановты енді, міне, Сәрсенов бүгін, неге екені белгісіз бір

түрлі аяп келеді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Біз әжеміңіздісіз айғайын, мейірбан тілегін, қатал мінезін, қ а й ы р ы м д ы жүрегін, адалдығы мен ақ батасын әбден аңсадық (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ з а т. *Мейірімділік, жақсылық жасаушылық, жанашырлық.* Балаға қ а й ы р ы м д ы л ы қ т ы, қаттылықты, кішіпейілділікті, үлкен көңілділікті, әдептілікті, әдепсіздікті, шыдамдылықты, күйгелектікті, шыдамдылықты, өтірікшілділікті беретін кім? Ол, әрине, ата-ананың тәрбиесі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Онысын қайбір қ а й ы р ы м д ы л ы қ қысқаннан істейді дейсің, падиша атағына дақ салдырғысы келмей істейді де (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Қайырымдылық акциясы. қ о ғ.-ә л е у м. Қандай да бір ахуалы төмен әлеуметтік топқа немесе қиын-қыстауға тап болған адамдарға көмек, жәрдем ретінде жасалатын нақты іс-шара. Билік ұйымдарының барлық қ а - й ы р ы м д ы л ы қ а қ и я л а р ы н а қатысу, жарлы-жақыбайлар, балалар мен карттар үшін тегін тамақ ұйымдастыру, азық-түлік және заттарды таратып беру, дін мен адамгершілік мәселелері бойынша мыңдаған кездесулер мен әңгімелер өткізу – осының бәрі мұсылман діни бірлестігінің күнделікті қам-қарекеті деп жоғары баға берді («Егемен Қазақстан»).

ҚАЙЫРЫМСЫЗ с ы н. *Қайырымы жоқ, мейірімсіз; қатыгез.* Бай болған Шоқанайда Бабас атты, *Қайырымсыз* қарау адам тастан қатты (О.Шипин, Дастан.). О, төңірі, қ а й ы р ы м с ы з, анамды алдың, Ашылмастай басыма қайғы салдың (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Әлдебір қ а й ы р ы м с ы з қара күш көкірегіңді қарс айырып жіберіп, жүрегіңнің тамырларын бырт-бырт үзе суырып өкетіп бара жатқан сияктанды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚАЙЫРЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Қайырымы жоқтық, мейірімсіздік, қатыгездік.* Аштықты, суықты, алуан түрлі ауруларды, өлім-жітімді қ а й ы р ы м с ы з д ы қ, зұлымдық деп түсінді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Халық ұғымында Қарабай бейнесі сараңдықтың, мейірімсіздіктің, қаталдықтың, қ а й ы р ы м с ы з д ы қ т ы ң барып тұрған типтік жиынтығы (А.Тоқпанов, Кешеден.). Жалғыз қара шың жатыр көкжиекте тұрақтап, Жалғыз ауыз сөз құсап, не оқ құсап Бір атқан қайраттылық жөнінен, Сен де осы шыңға ұкса, Қ а й ы р ы м с ы з д ы қ жөнінен ұқсай көрме бірақ та (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

ҚАЙЫРЫМШЫЛ с ы н. *Жанашыр, қамқоршы.* Ерекең – көңілшек, қ а й ы р ы м ш ы л

адам (Б.Майлин, Шығ.). Сестра қ а й ы р ы м - ш ы л қарлығаштай тағы да қайырылып кеп: «Ұйықтаңыз, дядя Махмут! Шам сөндірем!» – дейді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚАЙЫРЫМШЫЛЫҚ з а т. *Рақымшылық, кешірімділік, кеңшілік.* – Екі жасқа қ а й ы р ы м - ш ы л ы қ жасайық, – деді (А.Жолдасбеков, Әке.).

ҚАЙЫРЫС= е т. *Қайыруға көмектесу, мал қайтарысу.* Қаншайым енесінің алдынан шығып, мал қ а й ы р ы с ы п жүр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бүгін демалысымыз болған соң, әдейі сізге мал қ а й ы р ы с ы п көмектесейік деп келдік, – деді балалар (Б.Тұрсынбаев, Ай-нымас.). – Мен біраз демалайын, – деді маған бұрылып, – атыңды ерттеп қойыпсың, жылқы қ а й ы р ы с (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚАЙЫС з а т. 1. *Ер-тірмән әбзелдері мен әртүрлі тұрмысқа қажетті заттар жасау үшін арнайы өңдеген, берік болатын мал терісі.* Қ а й ы с т ы өз қолынан илейтін Қасен қамшы, жүген, айыл, тартпа, шылбыр сияқты ат саймандарын қолынан өріп те, түйіп те жасайтын еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қазір қай қазақ қ а й ы с үшін бесті өгізін сояды (Ә.Сараев, Бозқырау). 2. а у ы с. *Берік, мықты, қайыстай төзімді (адам).* Ақылы, ажарымен тең боп келген әйелдер, аңдауымда, ши қ а й ы с! (Т.Ізтілеуов, Асықпа, абайла).

Жонынан қайыс алды. *Аямай ұрды, арқасынан таспа тілді.* – Ж о н ы н а н қ а й ы с а л а р м ы н, – Ералы ернін жымқырып, қалай қайыс алатынын қимылымен салды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Бұрынғы молдалар ойнаған баланың ж о н ы н а н қ а й ы с а л у ш ы еді (М.Дулатов, Шығ.).

Қайыс аяқ. а) *Жүрмейтін жері жоқ, шымыр, желаяқ.* Қаратаудың көдуілгі қ а й ы с а я қ қулары ғой деп қойды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). ә) *Асау үйретуге, бөйге атында шабуға машықтанған жас жігіт, жасөспірім.* Жас күннен бөйгі атқа шауып, тай-құнан үйретуге «қ а й ы с а я қ» атанған Төлеген осы қысылшанда сондай жан қияр қимыл істеді (С.Бегалин, Шығ. жин.).

Қайыс бау. *Қайыстан жасалған бау-шу.* Жіңішке қ а й ы с б а у л ы дүрбісі омырауында салаңдап тұр: – Бәрекелді азамат, біздің артиллеристер! Азамат! – деп айқайлайды ол (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қайыс қара. *Жылтыр қара, қатқан қара түсті.* Уасика да отыздан асып барады. Апасы сияқты қ а й ы с қ а р а (Т.Ахтанов, Боран). Аудандық бөлімшеде қ а й ы с қ а р а, шақша көз

лейтенанттарың бар екен ғой (К.Тоқаев, Түнде.). *Қайыс қараны* бөліп алып, әлденендей тапсырмалар бергеннен кейін ол лашық алдында тұрған Құланның қасына келді (А.Нұрманов, Құлан.).

Қайыс тақым, қамшы бел. *Атқа көп мініп, ысылған; көнбіс.* Жылқышылық қиын кәсіп. Жылқышылыққа *қайыс тақымы, қамшы бел* адам ғана төзеді (Саржайлау).

Қайыс түю. *қолөнер. Қайыстан әртүлі заттар құрау, байлау. Қайыс түйе* бірнеше өрнекті түрлері мен атаулары бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қайыс тілді. *Қайысты таспалап кесті, өруге не түруге әзірледі.* Керегені көктеуге ең қолайлысы түйе мойнағының терісінен *тілетін қайыс* (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Қара қайыс болды. *Қаңсыған сірідей сіресті.* Анадан туып, көзін тырнап ашқаннан бері өмір теперішін көп көрген, әбден *қара қайыс болып* қатып қалған күсті білектер бірінен-бірі ажырамады (С.Талжанов, Адам тур.).

ҚАЙЫС= е т. **1.** *Ауырлықтан майысу, иілу.* **2.** *Мою, титықтау, шаршау, қалжырау.* Жылы менен суықтың бәрін көріп, Қайран көңіл *қайыспай* қайрат етті (Абай, Тол. жин.). Бұдан басқа да қоғамдық қызметім толып жатыр. Осынша жүкті *қайыспай* көтере білуім керек (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). **3.** *ауыс. Мойынсұну, жасқану, сескену, қорқу.* Офицер қанша ызбарланғанымен балалар *қайыспай* қорықпады (С.Бегалин, Шоқан асу.). Халықты жан-тәнімен жақсы көретін, оның жауларына *қайыспай* қарсы баратын Нагульнов тәрізді адамдар тарихта болды (І.Омаров, Шабыт.).

Жер қайысқан. *Қалың нөпір, есепсіз көп.* Түрменен қызыл-жасыл, *қайыспай жер*, Топтанып атқа мінді шет келгендер (И.Байзақов, Өлеңд.). Өтемістен туған он едік, Онымыз атқа мінгенде, *Жер қайысқан* қол едік (М.Өтемісұлы, Өлеңд.). *Жер қайыстырып* ағыла жүйіткіген жұрттың бір шеті осы асүйлердің жаны болса, анау шеті көз ұшында (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Қабырғасы [белі] қайысты. *Жанына қатты батты.* Ғанидің аппақ, талдырмаш денесін қандай жұмысқа болса да қимай, Құрақбайдың *қабырғасы қайыспай* кетті (А.Хангелдин, Ғани). Ол мактанады, қуанады, кейде қайғырып қамығады, қабырғасы қайысып қиналады (Б.Момышұлы, Шығ.). Кәрі тарлан, көпті көрген қарт анам, Азап бар ма аза басың тартпаған Қайғы-шерден *қаралы қайыспай*, Қасірет бар ма саған салмақ артпаған (Т.Нұрмұхамедов, Көкемарал).

ҚАЙЫСПАС сы н. *Қайтпас, қайсар.* Арқада Әлім барды деп *Қайыспас* қара нарды деп оған да барып жеткен ер (Махамбет, Өлеңд.). Өмір бойы қуғын-сүргін көрген күйшінің *қайыспас* қайсарлығы жайында әркімнен тиіп-қашып естіген аңыздарын қиялмен қиыстырып, қызықты әңгіме етіп шертіп еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Тек бұл руларды ойраттың қисық қылышынан қазақтың қара сойылы мен *қайыспас* ерлігі... ғана құтқарып жүрді (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАЙЫСТАЙ сы н. *Қайыс сияқты.* Бірте-бірте солып кепкен денеге жұқа *қайыстай* болып тері жабысты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Хан тұқымы кекір келетін еді, мынау иленген *қайыстай* жұп-жұмсақ қой (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген *қайыстай* қап-қара қолын көсеу ме дерсің (Ғ.Мүсірепов, Өмір.).

Аузын қайыстай керді. *Кердініп, керіліп сөйледі.* – Мүмкін, сен енді мен басқаратын шахтадан мүлдем кетерсің, – деді ызбар шаша, *аузын қайыстай кере* сөйлеп (Ә.Әбішев, Шығ.).

Қайыстай қатты. *а) Барлық артық майынан арылып арықтады, қатып-семді.* Әне, *қайыстай қатқан* кішкентай кемпір еңіреп барады (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). *ә) Шынықты, қиындыққа төзіп үйренді.* Тақыр кедейдің баласы еді, арқасына әлдінің таяғы талай тиген, сонда да *қайыстай қаттып*, көнбіс болып өсті (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Қайыстай созылды. *Бауырын жазып, еркін шапты, созылды.* Қарагер ат *қайыстай созылып* барып, арбаны бір қозғап алды да, санына сарт ете түскен делбеден ығысып жортып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.). Ақ қой, талыс ауыз өзінікі болған соң, *қайыстай соза* берсін де (С.Жүнісов, Өшп. іздер). *Қайыстай созылып* қасынан өтіп бара жатқан Абдолланың торысына адырая қарады (С.Ғаббасов, Ана.).

Қайыстай тілді. *Қайысша тілімге бөлді; киіп-жарды.* Қалыспай Бағдагүл мен Күмісай қыз да, *Қайыстай* жерді *тіліп* барады әне (Айттыс.).

ҚАЙЫСТАН= е т. *Қатқылдану, кеуіп қалу, қатаю.* Терінің иге батпаған жері *қарайыспай*, бырысады да, кейін пішіп тігуге жарамайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЙЫСТЫР= е т. *Майыстыру, еңкейту.* Бөзіл... сеткалы кереуеттің белін *қайыстырып*, отыра кетеді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Онда жазған сөздері белімді *қайысты*

р ы п, қабырғамды сөксе де шыдап-ақ едім (Қ.Тұрсынқұлов, Есімде ме.).

ҚАЙЫСША ү с т. *Қайыс тәрізді. ≈ Қ а й ы с ш* а созылды.

ҚАЙЫСШЫ з а т. *Мал терісінен былғары илейтін шебер.* Киізден шатыр жасаушылар, қару соғатын ұсталар, сойылған малдың терісінен былғары илейтін *қ а й ы с ш ы л а р*, еркектер мен әйелдер жиналды («Жұлдыз»).

ҚАЙЫТУ *Қайыт етістігінің қимыл атауы; күйлеген ұрғашы және жараған еркек түйелерді түйе иесінің не түйешінің көмегімен шағылыстыру.* Аурудан айыққан інгенді ғана *қ а й ы т у ғ а* рұқсат етіледі (ҚСЭ).

ҚАҚ¹ з а т. *Жауын-шашыннан соң тақыр жерге іркілген су.* Шығыс жақ қызара бастаған елен-алаңда, тастақ жерге тұрған *қ а қ қ а* кеп тірелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ойпаң жайылманың әр тұсында шоқ-шоқ бұта, үйіріле өскен тал көрінеді, кей тұстары – көктемгі тасқыннан құлаған, өзір құрғай қоймаған жалтыр *қ а қ* (М.Мағауин, Аласапыран). Құланды *қ а қ т а н* қайырған, Хандарды тактан айырған Қарсыласып келгенде Қақ жүректен алдырған, Қылышын қызыл қанға малдырған Қаланы алған сен, Орақ! (Мұрат, Шығ.).

Қағынан жеріді. а) *Өз Отаны, туған жерінен безінді, қол үзді.* Кеше өзі көз жасын көл қылып аттанған туған жер оны өз *қ а ғ ы н а н ж е р і г е н* киіктей көңіл жүдетіп, кеудеден итергендей болды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). ә) *Өз отандастарын, қандастарын менсінбеді, тілінен, ділінен безінді, мәңгірттенді; жақын адамдарынан безінді.* Ашылмайды сор болса жігіт бағы, Жігіттің дәл жиырма бес деген шағы, Кісі жары кісіге жар бола ма, *Өз қ а ғ ы н а н ж е р і м е с* тұлшардағы (Айтыс).

Қақ тұрды. а) *Су іркіліп, шалшық пайда болды.* Сортаң жерге *қ а қ т ұ р ы п*, Су ішуге келмейтін. Сараң байға бақ тұрып, Қолынан қайыр бермейтін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ат миы түсіп езіліп келе жатқан кейбір саздан аяғын әзер алып, қара жолдың етегіндегі *қ а қ т ұ р ы п* қалған тастақ катқылға шатқаяқтап зорға жетті (Ә.Кекілбаев, Күй.). ә) *Суы тартылып, көлшікке, шалшыққа айналды.* Патшалардың басына бақ тұрады, Алтындатқан астында тақ тұрады. Алтын жағаң қисайып құлай кетсе, Айдын көлің суалып *қ а қ т ұ р а д ы* (Т.Жолдинов, Ойлар.). Катты адамға мал тұрады, Катты жерге *қ а қ т ұ р а д ы* (Мақал). Анау үй мен мынау үй қатынаған, Қара жолдың қақ төсі қақыраған. Қара суға *қ а қ т ұ р ғ а н* майысқақ мұз, Шертіп қалсаң, быт-шыт боп шатынаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАҚ² з а т. т а м а қ. *Кептірілген әртүрлі жемістер.* Қозы жайып, лақ қуған қыр қызымын, Егін егіп *қ а қ* тілген Сыр қызымын. Ардақтысың, туған жер саған арнап, Ақтарайын алтындап жыр қызығын (Ж.Байтанаева, Арыс.). *Қ а қ* болып кепкен жемістерді уысым толғанынша теріп алып жеймін (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Сондай-ақ (бұл өсімдікті) *қ а қ* қайнату мен конфеттер дайындау үшін пайдаланады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАҚ³ з а т. *Қайнау кезінде ыдыс түбінде пайда болатын қатты қабыршық.* Ыдысқа тұрып қалған *қ а қ* бу жүретін түтіктерді бітеп, оның жолына бөгет жасайды (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Қолының тарлығынан қазанына *қ а қ* тұрмаса да, ... төрт түлік малдың жұрнағы үзілмеген... осы Тәжімұрат еді (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ҚАҚ⁴ з а т. 1. *Малдың тастаған қалдығы, қитезек.* Ер-тоқымнан кетпейді аттың *қ а ғ ы*, Талаптанбай ашылмас ердің бағы (Ақан сері, Шығ.). 2. а у ы с. *Тұқым, ұрпақ.* Анау үйде жатқан менің қонағым, жас та болса жарқын жүзді азамат – сол Әлімнің *қ а ғ ы* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ҚАҚ⁵ [ар. الحق] з а т. д і н и. *Хақ (Құдай, Тәңір).* Адамды *қ а қ* жолында бабаң саят, Айтамын жаным ашып сізге шаят. Жанында жан жоқ, деген әммесі әлі, Илалап арамдықпен таппа тоят (Ә. Тәңірбергенев, Ұмытпа.). Қорғаушы да, қолдаушы *қ а қ* тағала, Одан соңғы жебеушім Аппақ ана. Жұлдызым тұр биікте көрем десең Кетер, қалқам, басыңды көкке қара (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАҚ⁶ с ы н. *Дәл, нақ, түп-тура.* Тойғыза салдым деймісің – *қ а қ* жүректен қададың ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ести сала садағын қолына алды, «Мамырдан аулақ жүр!» – деп айғай салды, – Ұялмай жүзқараның жүргенін!» – деп Аямай *қ а қ* жүректен атып салды (Шәкәрім, Қалқаман-Мамыр). Көзі де қазір көз емес, *Қ а қ* жүрегінен атқан оқ. Өзі де қазір өзі емес, Жұтқалы келе жатқан өрт (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қақ айырды [бөлді, жарды, тілді]. *Ортасынан тең бөлді, түп-тура екі жарды.* Жұлқына тартып жөнелсе, Қара жердің қыртысы *Қ а қ а й ы л ы п* сөгілген. Бірі жерді аударса, Бірінен тұқым себілген (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Құдай, қосылмадым бұ жалғанда, Болады мен сықылды кім арманда. *Қ а қ ж а р ы п* кабірімді жібергейсің Басыма келіп Мәжнүн зарлағанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаман төрелкені уатты, пышақты жетесінен сындырды, ғауһар тасты *қ а қ ж а р д ы* (Қаз. ертег.). Күн күркіреп, тас қараңғы меніреудің тұңғығын нажағай сөулесі *қ а қ т і л д і* («Қаз.өдеб.»).

Қақ басқа таяқпен бір салғандай болды. *Қақ бастан қамшымен ұрғандай.* Абайдың осы сөзінен соң, *қақ басқа таяқпен бір салғандай болған* Жиренше мен Оразбай үн қатпай, сілейін тұрып қалды (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Қақ бастан қамшымен ұрғандай болды. *Айтылған сөз жанға ауыр тиді, ауыр соққы болды.* Әсіресе, «ол да өзіндей ит болсын азғыр-азғыр» деп, әйгілеп айтқан ауыр соққы Қаражанды *қақ бастан қамшымен ұрғандай* болды (М.Әуезов, Шығ.).

Қара қылды қақ жарған. *Асқан әділ, турашыл. Қақ жарған қара қылды* биің қайда? Ақ орда би түсетін үйің қайда? Салтанат Сарыарқада құрған қазақ, толықсып жүрген кеше күнің қайда? (М.Дулатов, Шығ.). Сыйлаймын сенің аға атыңды, Жан-жақты таланттыңды. *Қақ жарған қара қылды* Сөздерің әрі өткір, әрі ақылды (С. Мәуленов, Алыс кет.). Сұрайды бастан-аяқ қазы талдап, Тұрады үшеуінің сөзін андап. *Қақ жарған қара қылды* данышпанға, Айыру ақиқатын емес салмақ (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Қараңғыны қақ айырды. *Түнекті жарды, қара түнектің дәл ортасынан сәуле шашты, надандықтан халықтың көзін ашты.* Деп батыр атқа қонды осы жонда, Күрестің қызыл туын алды қолға, Қоршаған *қараңғыны қақ айыртып*, Халықты кетті бастап ұлы жолға (О. Шипин, Дастан.).

ҚАҚ⁷ с ы н. *Кепкен, қу; қатып семген.* Төрт бөліп түн ұйқысын тұрды түннен, Астында ат, жабы жауып ерттеп мінген. Ешкі тал *қақ* сойылын қарына іліп, Қапталты сайға қарай көріп жүрген (О. Шипин, Дастан.). Ұшына темір саптаған *қақ* сырғауыл ала келіпті (Д.Әбілев, Арман.). Әрқайсысының белдеуінен бір-бір тәуір ат, әрқайсысының босағасынан бір-бір *қақ* сойыл үзілген емес (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАҚ⁸ с ы н. с ө й л. *Хақ, анық.* Әйтеуір белгісіз қалмауы *қақ*. Достары арулап көмері *қақ* (Р.Хайруллин, Офицер.). Бүгін түнде тағы бірнеше жылқыдан айырылуымыз *қақ* (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

ҚАҚ¹ е т. **1.** *Белгілі бір затты тазарту үшін сілкіу, соғу.* Ауыз бөлмеден біреудің аяқ дүрсілі, киімінің қарын *қаққан* сыбдыры естілді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Әйтім кабинадан шығып, шаң басқан үсті-басын *қақт* да ішке кіріп кетті (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Мынау сол қаңғыған снарядтардың бір жолғы дүркіні болу керек, – деп қайта тұрып үстің *қақт* (Б.Момышұлы, Москва.).

2. *Есік, терезені жайлап ұру, тоқылдату.* Батылы бармай сәл кідірді де, дегенмен ақырын әлгі үйдің есігін *қақт* (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Қасымда сен тұрып ең күлім қағып, Қорқыныш бар еді бір түрімде анық. Алысқа әкетсе де, жеттім саған Біреулер өйнегімді бұрын *қағып* (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). Бұрыннан таныс есігін *қаққан*ым-да бейтаныс әйел шықты (Ш.Мұртазаев, Интернат.). **3.** *Үшкір, қатты заттарды бір нәрсеге кіргізу, қадау, бекіту.* Мен қазық ұстадым. Ер ана оны өзінің қолымен жерге *қақт* (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Облыстың озат комбайншыларының саны күн санап өсіп, жарыс жолдарына өз кадаларын *қағып* барады (С.Мәуленов, Жер нәрі). **4.** *Қолдауды, ризашылығын білдіруді, қолтаптауды білдіретін қимыл ишаратын жасап, алақанымен арқада не иықтан ұрғыштау, қаққылау.* Жүрер алдына ғана Сөнжан Қодарқұлға бетпе-бет келіп қол берді де, аты-жөнін сұрап алып, иығынан *қағып*, жанашырлық бір сезім білдірді (Ә.Тарази, Асу.). – Сен өзің қартайған сайын ақылды болып барасың, молодес, – деп Тайман Қазыбектің арқасынан қатты *қағып* та жіберді (Ә.Әбішев, Жас түлек.). – Ашуың басылмаған ба әлі, – деп күлді Совет Елеместің иығынан *қағып* тұрып (Ш.Шалқаров, Серіккөл). **5.** *Жемісін түсіру үшін ағашты сілкіу.* Қиялыңа ерікті Батқын келді ме екен-ай, Пісіп тұрған өрікті *Қаққың* келді ме екен-ай (Н.Исахметов, Ұландарым.). «Горный» совхозына барып алма ағаштарды *қағып*, жинап қайттық («Лен. жас»). **6.** *Соғып кету, басып кету.* Ол бір өзі қағынған қанды жер. Мұрын бұзған да, бас жарған да, машина *қаққан* да бөрі сол жерде (О.Бодықов, Қанжар.). Машина адамды Талдықорған бағытына кетіп бара жатқанда *қаққан* (Қоғамдық тәртіп). **7.** *Тойтарыс беру, күшпен итеріп тастау, құлатып жіберу.* Ойран құмар бұзықтардың *Қағып* тастап шоқпарын, Жан баспаған жапандарға Жақтық өмір оттарын (С.Ләмбеков, Қарқаралы). – Сізге не болған, – деп әйел иығынан жүлқылады. Талғат оның қолын *қағып* жіберді (К.Тоқаев, Түнде.). **8.** *Түбінен ұру, қозғау.* Атам шақшасын *қаққан* да шақшасы ма, қолы ма, әйтеуір сырт-сырт етеді (Қ.Қайсенов, Сол бір жыл.). **9.** *Ұра тарту, шертү (домбыра т.б.).* Ал Жамбылың сөйлесін, Домбырасын қолына ап Безенте *қақсын* пернесін (Жамбыл, Шығ.). Ал *қақтым* домбырасын Сүйінбайдың, Енді мен айтар сөзден тыйылмаймын. Алғасын домбырасын Сүйінбайдың Қалайша тас бұлақша құйылмаймын (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау.).

10. Ұрып түсіру, сындыру. Таңқыбай кемпірге: – Алтын тісіңді *қағғып* алайын ба? – деді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Жоса боп қаны ақса да, Күректей тісі аксиды. Қанжармен тісін *қақса* да Жұматқа қарай шапшиды (Т.Исабеков, Мөлдір.). **11. Іліп алу, қолын жеткізу, ие болу, алу.** Өлімнен, ата-анасын жау қолынан, Лашындай бір ер кез боп *қаққан* екен (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Құда қаласа, бір орденді *қақтатың* ғой, Рақымжан. Дереу суретке түс те, сүйген қызыңа жібер (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Несі бар, мына Тынышбай да Қалкениің қызына құда түсе жаздапты ғой. Бір күн кешікпегенде, *қағатты* н ба еді, қайтетін еді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **12. Іліп түсу, қақшып алу.** Аскарбай ағып жеткен бойда алдындағы әйелдің орамалын жұлып алды. Сосын өгіз үстіндегі баланың қалпағын *қақтты* (К.Қазыбаев, Дәуір.). **13. Әксіп.** *Қалтасына салу, жымқырып кету.* Ол ертеңіне Поздеевті ертіп келді. Ақыры Поздеев 25 мыңды *қағғып* жөнелді (Қоғамдық төртіп.). **14. Туісу, соқтығу; қаралау, соққы беру.** – Мені сен *қақсаң*, сені Құдайым қақсын. Алла тағаланың көзі тура. Сені табады ақыр (Р. Райымқұлов, Болат.). Әбдіреш тағы қай жағымыздан *қағғып* қалады деп (би-болыстар) қорықты (М.Дүзенов, Ант). **15. Аралау, қарау.** Алдырған малдарын қуа шыққан Қақабай мен Майтан Семей базарын, тайынша жәрмеңкесін *қағғып* Омбыға жетті (Ә.Бектасов, Мәди). **16. Құр алақан қалдыру, қолға тигізбеу.** Әкең пәленбай жыл осы ауылдың адамдарын табанының астына салып, ішер ас, киер киімнен *қағғып* еді (С.Бегалин, Уақыт.). **17. Жауырды асқындыру, ұшықтыру.** Арқасы кеткен жылқының мойнына мойынтұрық байламаса, шыбынын қоримын деп арқасын *қағғып* тастайды («Лен. жас»). **18. Арылу, қолға түсіру, қысымға алу.** Қауменді *қағғып* бергені үшін Құнанбай Байдалыға ырзалық айтыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Серікбайды *қағғып*, арылып берсін деп өтініш айтқан екен (М.Әуезов, Абай жолы).

Аң қақты. *Аңшылық қылды, аң аулады.* Қайдар ордан шыққан бетінде елсізге тартып... тоғай аралап, *аң қақтты* (А.Хангелдин, Өткен күн.). *Аң қаққалы* інісі кетті бір күн қыр асып, Кеңігендей тынысы, үміт ұласып (Б.Әбдіразақов, Әке.).

Ауыздан [ауызға] қақты. *Ауыз аштырмады, сөйлетпеді.* – Машина жайын білмеген соң, тынышыңа тұрсайшы, – деп жас шофер ананың *аузын қақтты* («Лен. жас»). – Жә, жә! Болды, Тәуке, болды! – деп Танакөз одан

әрі сөйлетпей, *ауызға қақтты* (Ф.Мұстафин, Шығ. жин.). – Токтат енді, жетеді, – деді тағы да бірдеңе айтқалы келе жатқан Ерленовты *ауыздан қағғып* мектеп директоры (С.Сейтхазин, Хадиша).

Аяқтан қақты. *Еркіне жібермеді, кедергі жасады, жүргізбеді, ор қазды.* Тек *аяқтан қағады* асыққанда, Қарттық бізді әлі де жасытқан ба, Құралаймен екеуміз тең келеміз, Қалмайық деп мезгілден, уақыттан да (А.Токмағамбетов, Шағала.).

Басын қақты. *Басын кесті, өлтірді.* Қолыңнан келсе, жатыңның *басын қаға* бер, – деді қарындасы (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Сәл қимылдаса болды *басын қағғып* тастаймын, – деді Бименді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – Бүкіл бір елді бүлдірмек болған ондай иттің *басын қағғып* алып, қолына берер едім (М.Дүзенов, Ант.).

Безек [бебеу] қақты. *Қолды-аяққа тұрмады, зыр қақты.* Кіріпін ілмей дедектеп, Дамылсыз *безек қағады*. Өз ұлындай өбектеп, Немересін бағады (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Әйелі аң-таң болып: «Бұның не?», – деп, Қожекенің бірдемені бүлдіретінін сезіп, *безек қағады* (Қаз. ертег.).

Бетке қақпады. *Алақанына салып ұстады, қарсы келмеді, еркіне жіберді.* Әрине, ру салтында өскен Тезек төре атағы жер жарған Шоқанды *бетке қақпайды* (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

Бетінен қақты. *Десін қайырды, сағын сындырды, қарсы келді, еркіндігін шектеді.* Сағадатқа қай жағынан келсе де риза, оны еш *бетінен қағғып* көрген де емес (А.Байтанаев, Қансонар).

Бетін жел қақпады. *Ешбір қиындық, бейнет көрмеді.* Айбар бұл ерке сұлудың *бетін жел қақпауын*, маңдайын күн шалмауын тілейтін (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Бетін [бетінен] қақпады. *Бетімен жіберді, еркелетіп, қарсы келмеді, дегенін жасатты.* Қамар да қоя берді *бетін қақпай*, Жүрсе де сонысымен жұртқа жақпай, Әркімдер құдалықты ойланса да, Қамбар қыз қайдан көнсін теңін таппай (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Мен енемнің жалғыз баласымын *Бетімнен қақпай* еркелетіп өсірді (З.Иманбаев, Дала.).

Бұлаң [бұлағ] қақты. *Тербеліп әдемі жүріске басты.* Кертөбелі біраздан соң *бұлаң қаққан* жүріспен көз ұшынан ғайып болды («Қаз. әдеб.»). Кешке жақын келіп кірсең ішіне, Кірмейтіннің бәрі сонда түсіңе, Кербез сұлу

б ұ л а ң қ а қ қ а н майысып, Алтын алқа, ілгек қағып төсіне (Б.Майлин, Шығ.).

Бұлкек қақты. *Бұлкілдеп жүріп отырды.* Абдолла бұлдірген жайын енді ғана түсініп, өзі көрген қалың бұлдіргенге *б ұ л к е к қ а ғ ы п* бастап келеді (С.Ғаббасов, Ана.).

Бүрсен қақты. *Дірдектеп тоңды.* Жайлауқұмар қазақтар жазғытұрым тастай қашқан қыстауларына *б ұ р с е ң қ а ғ ы п* қайта келіп жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Гүіл қақты. *Ызылдап жел есті, улеген дыбыс шығарды.* Ызылдап, *г у і л қ а ғ ы п* ауық-ауық өткір жел соғады (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Гүрсіл қақты. *Жиі гүрсілдеді, гүрсілдеп атылды.* Атылып зеңбіректер *г ұ р с і л қ а ғ ы п*, Айқасып қан төгісті екі бағыт. Жолдасқа қасындағы дейтін кез бұл «Тап жауыңа оқ атпай тұрсың неғып» (Қ.Көпішев, Ақмарал.).

Дабыл қақты. *Қауіпті жағдайды т.б. хабарлап жар салды.* Хан *д а б ы л қ а ғ ы п*, әскерін сапқа тұрғызды (І.Есенберлин, Жанталас). Жеңістің басшысы боп *д а б ы л қ а ғ ы п*, Ашұға булыққан Ғарит соғыс *д а б ы л ы н қ а қ т ы р ы п*, барлық жауынгерін көк темірге орандырды (Мың бір түн).

Делбе [божы] қақты. *Делбемен ат айдады, қамшылады.* Мәукіл қоңырайыңқырап келіп фазтонға отырды. «Үлкен кісі, қайда тартамыз», – деді Әйтек *д е л б е н і қ а ғ а* беріп (С.Бегалин, Уақыт.). Торы ат *б о ж ы қ а қ қ а н* екен деп елең ете қалды да, қаттырақ бұлкектей бастады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Дірдек қақты. *Қатты тоңғаннан қалшылдап дірілдеді.* *Д і р д е к қ а ғ ы п* жүре алмай, Аңдар қарда бүрсендеп, Қасқыр да жай тұра алмай, Қоралы малға кірсем деп (Т.Жароков, Шығ.). Жаныбек жаутаң-жаутаң етіп, Жамал жатқан жертөлелің есігінің алдына *д і р д е к қ а ғ ы п*, ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр (Ә.Шәріпов, Шығ.). Осы суықта пеш жоқ үйде отырмыз. Бала-шаға, кемпір-шал *д і р д е к қ а ғ а д ы* (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Діріл қақты. *Қатты толқудан не тоңудан дірілдеді; жүрегі соқты.* *Д і р і л қ а қ қ а н* кеудесінің лүпілі құлақ түбінен естіле берді (К.Баялиев, Нөсер).

Елпең [емпелең] қақты. *Жампаңдады, епелектеді.* Үш жігіттің оңаша сөйлесетін шаруалары бар шығар, біз сені үйіңе апарып салайық деп, Петр шал *е л п е ң қ а ғ ы п* ала жөнелген (С.Омаров, Қызыл.). Жаннан тайсалмайтын Прокопийдің өзі де құрша жорғалап, жуан қарынын солқылдата *е м п е л е ң қ а ғ ы п*, жаны қалмаған (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Жайраң [жайнаң] қақты. *Шат-шадыман болды, жадырап ойнап-күлді.* Қыз да енді алғашқы беттегі кібіртіктен құтылып: «Жүріңіз, аға көрсетейін» – деп *ж а й р а ң қ а ғ ы п* үйіріліп қоя берді (М.Иманжанов, Өркен). Бүгін тік көтеріле жер бөлісіне шыққан мынау жалшы, кедей, орташа *ж а й р а ң қ а ғ а д ы* (Ғ.Мұстафин, Шығ.жин.). Жарайды, келдің, көне, *ж а й н а ң қ а қ ш ы*, Бойдағы мұздап қалған қанды ойнатшы! Келдің сен, шақырғанға тілімді алып, Ақынды сыйлағаның қандай жақсы! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жарқыл қақты. *От шашты, жалт-жұлт етті.* Ел қадірін тұңғыш сол бір сәт танып, Жанарымда *ж а р қ ы л қ а қ т ы* от жанып. Туған ауыл аспанын мың айналған Аққу – арман кетерде алыс аттанып (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз). Айменен *ж а р қ ы л қ а ғ ы п* алтын аспан, Сарқырап ағады өзен сарқылмастан. Ол ғана сарқылады, тартылады, Қол созып келер таңға талпынбастан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жаутаң қақты. *Көзі жаутаңдады, жыларман болды.* Біз жасты көзімізбен *ж а у т а ң қ а ғ ы п*, әке жүзіне телмірумен болдық (Ж.Сайн, Шығ.). Не істерін білмеген жас қыз көзі *ж а у т а ң қ а ғ ы п*, шығып кетті («Лен. жас»).

Жел қақты. *Сыртта көп жүріп, ыстық-суықтан жүзі күреңітті, тотықты.* Қуаныш дегенді қойсайшы, қара келіншек шаң басқан, *ж е л қ а қ қ а н* беті гүл-гүл жайнап, күйеуінің хатын күбірлеп оқып жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жалт қараған ол, қарсы алдында аққұба жүзін *ж е л қ а қ қ а н* кесек тұлғалы жігітке көзі түсті (К.Туғанбаева, Алтын.). *Ж е л қ а ғ ы п* тотыққан жүдеу жүздерге қуаныш күлкісі лып еткендей (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Жол [ат] қақты. *Жолсоқты болды, ұзақ жолдан титықтады, шаршап-шалдықты.* *Ж о л қ а ғ ы п*, күн қақтаған, дәрменін кетірген карттар да болды (Ә.Жәмішев, Дала.). Үйіне батыр келеді, Алыс жерден *а т қ а ғ ы п*, Шаршап келдім демеді (Қ.Жансарбаев, Сөйле.). *А т қ а ғ ы п* шөлдеп келген шешенге Айғаным өз қолымен сусын береді («Мәдениет және тұрмыс»).

Жылмың [жылмаң] қақты. *Жылмың-жылмың етті, жылпостанды.* Біздің орысша түсінбейтінімізді сезген екі әйел жирен сақалды, шегір көз, қызыл шырайлы, орта бойлы *ж ы л м ы ң қ а қ қ а н* қазақты ертіп келді (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Мойнында сылдырмақ қарғысы бар қара ауыз, тарғыл қаншық Абайға бір түрлі сұлу көрінді. Жұтынып тұр, *Ж ы л м а ң қ а ғ а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы.). – Қош келдіңіздер,

төрлетіңіздер! – деді Мырқал *жылмаң қағып* (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Жымың қақты. а) *Жымың-жымың етті, шаттанды, көзі күлімдеді.* Нұрғанымды білетін, Құнанбайға өш-кегі бардың бәрі де дәл осы арада бүркіті түлкі алғандай мөз болысып, *жымың қағысты* (М.Әуезов, Абай жолы). Қуанышта шек болмады. *Жымың қағып* жолдасымның жанына келіп, біраз отырдым (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). ә) *Жылт-жылт етіп нұр шашты, жарқырады.* Жұлдыздары *жымың қақты*, Жерге жауып кетердей, Дәл төбемде, Тиіп-ақ тұр – Ұсынсам қол жетердей (Қ.Жұмағалиев, Сақара).

Жын қақты. *Есі ауысты, есінен танды.* Төбесі сұлу қыздың көрінгенде, Аяқты баса алмаймын *жын қаққандай* (Қаз. әндері). – *Жын қағып* кеткен бе сізді? Мендегі жұмысыңыз не?! – деп Мырқал бақырып кеп қалды (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Жынын қақты. *Бетін қайтарды, мойын-сындырды, жуасытты.* Бұл қызықты көрмесе, Қаһарыма киліксе, Қайырыла барып шабамын, Ежелгі *жынын қағамын!* (Манас). Арыстандай хан үшін *қағармын* барлық *жыныңды* (М.Әуезов, Шығ.). Жау төнсе қаһарланып оқ боратқан, Күші бар тау бұзарлық неше батпан. Соғыстың зор құдайы – зеңбіректер Құтырған қасқырлардың *жынын қаққан* (Айтыс).

Иек қақты. *Иегін көтеріп, қандай да бір іске шақыру ишаратын қылды, ымдады.* Оспан көшірі Баймағамбетке үлкен көзін қысып, «өзір тұр» дегендей боп, *иек қақты* (М.Әуезов, Абай жолы). – Қорадан ананың ер-тоқымдарын алып шық, – деп Төретай жаққа *иек қағып* қалды (Қ.Исабаев, Өткелде).

Зар қақты. а) *Азар да безер болды, жанын қоярға жер таппады.* Тым құрыса, сендерді айуан емес, адам дерлік біреудің босағасында да қалдырмадым, – деді. Шешесі мен әйелі Исаның сөзінен шошып, *зар қақты* (М.Әуезов, Абай жолы). Егін жақты белге баса бере, бар сұмдықты көріп, жалғыз өзі ойбайды сап, *зар қақты* (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Зарлады, жылаңқыланды.* Епті болар балаңды Ым қаққаннан танысың, Сараң болар балаңды *Зар қаққаннан* танысың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Зар қақтырды. *Жалбарындырды, жалындырды.* Бірақ балаларды шетінен *зар қақтырып*, жалындырып, көп сұратып барып қана беретін (М.Әуезов, Абай жолы).

Зыр қақты. *Бір орнында тұрмады, зыр жүгірді.* Ақ тұйғын құс қолымда *зыр қақты*

ма, Басып-басып алайын «Ырғақтыма». Бозбала, саған айтар өсиетім: Жақын жүр әлпештеген ардақтыға (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кемсең қақты. *Жылағаннан иегін жоғары-төмен қозғалтты.* Ет қатар қартайғанда сүйегіңе, Қарайып тамыр тоқтар білегіңе. Сөйлесең аузы-басың *кемсең қағып*, Тиеді мұрның барып иегіңе (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Кердең қақты. *Ойқастады, өзін паңданып, менменсіп, дөрекі ұстады.* Бала тілді алмаса беттен алып, Келін тілді алмаса *кердең қағып*. Кемпірің де соларға қосылып ап, Отырарсың амалсыз жалғыз қалып. Қайран жастық-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кеуде қақты. *Менмендік қылды, мақтанды.* Дөдең күйектен күйекке дейін екі қой бір серкеш, бас ұлтан, тағы бір ескі киім соққалы тұр! – деп Сәмет *кеудесін қақты* (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Білімге қарсы тұрар қандай күш бар, Бас иер талай адам *кеуде қаққан* (С.Торайғыров, Шығ.). Бірақ сен мұны ешкімнен жасырмадың. «Өзім ашқан жаңалық», – деп *кеуде қақпандың* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

Кеудесінен қақты. *Шеттетті, топқа қоспады.* Құдайға шүкір, әлі де жаман емеспін, Күніммен келген, түніммен кеткен кеңестім. Белдеуден де әрі өтіп жүр өзір тұлпарым, *Кеудемнен* әлі *қаққан* да емес мені ешкім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көлбек қақты. а) *Көлбең-көлбең етті, көлбеңдеді.* ә) *Көзге тұрткі болды, атышулы болды.* Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек, Ұрлық, қулық қылдым деп, *қағар көлбек*. Арамдықтан жамандық көрмей қалмас, Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек (Абай, Тол. жин.).

Көлбең қақты. *Көлбең-көлбең етті, өзін еркін ұстады.* Сырт қарасың, сыр бермейді, тыныштық Сүйісер тек от сәулелер күміс түк. Көз алдымнан *көлбең қағып* ойнаған, Жағанда өткен күндер қандай тым ыстық (Қ.Бұғыбаева, Қараторғай).

Күйбең қақты. *Күйбең-күйбең етті, болмашы тірлік істеді.* Мен неге тебіреніп кеттім осы, Қуаныш, қайғы аралас көңіл қошы. Жүргенде *күйбең қағып* шаруамен, Кей адам жабырқатар көңілді осы (Ғ.Сейілжанова, Ұлар.).

Күлім [күлмең] қақты. *Қуанышқа бөленді, шаттанды, көзі күлімдеді.* Сөз айта салып ойланбай, Көңілімнің хошын табасың. Ішімді оқып қойғандай, Көргенде *күлім қағасың* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Еркежан әкесінің иығында тұрып *күлім қақты*. Оның күлімдеген шырайынан әр нәрсені де ұғуға болатын (Ғ.Сланов, Асау арна). *Күлмең*

қағып қасқайып, Салынып ап мақтанға (Абай, Тол. жин.).

Кірбің қақты. *Ренжіді, көңіліне алды.* Қыз көңілінің сәл нәрседен кірбің қағып, жабығып, жүдеп қалатын кездері де аз болмайды («Қаз. әдеб.»).

Кірпік қақпады. *Көз ілмеді, ұйықтамады.* Көз алдымда жауған оқтар, Кірпік қақпа айтқан таңдар, Суық аяз... төнген қауіп Арыстандар – партизандар (Ж.Саин, Шығ.). Көп ойладық тыншымай Түнде де кірпік бір қақпай (М.Жұмабаев, Зарлы сұлу). Әйелі кірпік қақпаған, Шақырды кедей тумасын. Құрбы-құрдас, мұңдасын, Жастай өскен сырласын, Жақын тартар жолдасын (О. Шипин, Дастан.).

Кірпік қақпай қалды. *Қадала қарап тұрып қалды, бір сәт есінен адасып қалды.* Айырылды күйші есінен қызды көріп, Кірпігін қақпай қалды көзі төніп ... Адамның арғымағы осы шығар, Пендеге бітеді екен мұнша көрік? (І.Жансүгіров, Поэм.).

Кірпік қақтырмады. *Қит еткізбеді, әр қимылын аңдып отырды.* Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз (Абай, Тол. жин.).

Күн қақты. *Аптап өтті, күнге күйді.* Шөп төсектен шығысып Денең тастай шираған Күн қағып, жел жеп, отқа ысып, Бейнеттен күш жинаған (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Қыздың күн-қақты қоңыр білегіне, жұмыр иығына... әлсін-әлсін қарап қояды (М.Сүндетов, Құмда.). Ниязбек әкесінің күн қаққан қоңырқай жүзіне қарады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Қағып алды [салды]. сөйл. а) қарап. *Ішіп жіберді, алып қойды.* Менің көзімше бір аяқ айранды қағып алды да, аузын алақанымен сыйпай сап жүре берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.). ә) *Тез үйреніп алды, есінде сақтады.* «Ол немене?», «бұл немене?» деген сұрақтарды бір айтқанда қағып алуға болады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай.). Ол сөздің не екенін артынан ұғынса да, айтуын сол жерде қағып алып, аузынан түсірмей айтатын болды (С.Бегалин, Сәтжан.). б) *Іліп әкетті, күтпеген жерден иемденіп әкетті.* Қымқырбек барды да телестудияның бәйгесін қағып алды (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

Қағып әкетті. *Іліп кетті, иемденді.* – Досыңның сүйген қызын біреу қағып әкетпейін деп жатса, қалай күйінбессің (С.Омаров, Өмір.).

Қақаң қақты. *Қақшаңдады, жалмаңдады.* Луру дейтін шалымыз қақаң қағып дүкенге барып жүр («Лен. жас»).

Қаққан қазықтай. *Тіп-тік шанышылған, қақиған.* Жансұлу апай есікті ашып, қақаң қазықтай қалшыып үнсіз тұрып қалды (М.Қоспығұлов, Шындық.). – Ердің үсті диван емес, жантаюына келмейді, одан да қақаң қазықтай, тік отырып үйрен (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

Қалтаң қақты. *Қалтаң-қалтаң етті, басын қалтаңдатты.* Қаншама тырысканымен қалжыраған қарттың басы қалтаң қағып, еркіне көне бермеді («Лен. жас»).

Қалтасын қақты. *Соңғы ақшасына дейін сыпырды, дым қалдырмады.* Қатты қақаңнаның өзінде, оның қалтасында ең көп дегенде, екі жүз сом шығатын еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Отын қайта жаққысы келіп отыр. Ал Әукен ше, баяғы, Маржанкүлдің тағы да бір қалтасын қақысы келіп отыр (О.Иманалиев, Соқыр ішек).

Қанат қақты. а) *Үшуга талтынды; ұшты.* Қара бұлт қарақұстай қанат қағып, Алатау қатпар-қатпар қабаттанып. Күңіренген күн астында қылт етеді, От тілін найзағайдың жалап қалып (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Жарыққа шықты, әйгілі болды, жұртқа тарады.* Мен білемін, бұл даладан талай қанат қақаңн жыр, Бұл даланың гүлдерін де талай қыздар мақтап жүр, Көктем дарқан қолыменен сыйға тартқан гүлдерді Амал қанша, амал қанша әлгі есектер таптап жүр (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Танымал болды, діттегеніне жеті.* Қай қияға қанат қақпаса ақындық, Ойлай берем айтар сөздің затын нық. Айтарым сол, өмір сырын кең зерлеп, Шын достықтан аспайды ешбір жақындық (К.Салықов, Жезкиік).

Қас қаққандай. *Бір сәт, сәл ғана.* Миронов сүп-сүр болып демін жұтып, қас қаққандай қимылсыз сіресіп тұрды да жерге жансыз құлап түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қас қаққанша. *Тез, жылдам, лезде.* Қас қаққанша Марите екі нәрестені жол шетіне лақтырып қана үлгерді, ар жағын білмейді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Қас қаққанша орнынан ұшып тұрып, осынау қорғасын саулатып жатқан тажалдың үстіне гүрс етіп құлай кетті (С.Сейітов, Сөз сұра.). Қас қаққанша, нешестүрлі ой басына кіріп шығып, Хамит орыстың көзіне қадала қарады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Қас қақпады. а) *Алған бетінен қайтпады, қайсарлық жасады, қасарысты.* Пәршитті қылышпенен басқа ұрды, Қалшыып қас қақпастан қарап тұрды. Ұрғанмен өтпейтұғын қанжар қылыш Болат еді дулығасы неше түрлі

(Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жау оғына *қ а с қ а қ п а й* қасқиып қарсы тұруға дайынмын, – деді қара бұжыр (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). *ә) Қалт жібермеді.* Базаралы әлі күнге үнсіз жүрген. Бірақ соның орайына күні бойы тек айналадағы жұрттың үнін *қ а с қ а қ п а й* тыңдаумен болған (М.Әуезов, Абай жолы). Қанипа болса, Оспанның аужайына қарап, барған сайын ойсырай түскен. Көңіл күйінің құбылысын *қ а с қ а қ п а й* бағып отырған (С.Омаров, Қызыл.).

Қолын қақты. *а) Алғысы келген нәрсесін бермеді, тілегін орындамады.* Баланың *қ о л ы н қ а қ қ а н* сұм ант атқан, Деген бір сөз естілді соңғы жақтан. Күңіреніп қала берді қайғылы топ, Кетпейді қара вагон әлі есімнен, Жалтырап шыққан күннің сәулесінен. Бұлдырап көз ұшынан ғайып болды, Айнымай қасіреттің күймесінен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Тимеші, көкем, балапаныма тимеші, Қамығып қалар, қабағыңды да түймеші. *Қ а қ п а ш ы қ о л ы н*, не аламын десе, ал депші, Тартпашы қолын, не кием десе, ки депші (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *ә) Бетін қайтарды, ренжітіп алды. Қ а қ т ы м қ о л ы н*, қалды сұлу, Махаббатты көмді сұлу (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

Құлақ қақпады. *Аузын аштады, ешбір сөз сөйлемеді. Қ ұ л а қ қ а қ п а й* сілтідей тынған жиын ортасында ақты-бозды төкпе ақын домбыраны сирек қағып, жосып отыр (М.Әуезов, Шығ. жин.). Саған сөз бергенім жоқ, отыр! – деп еді, барлаушы *қ ұ л а қ қ а қ п а й* отыра берді де, кенет қолын көтеріп қайта түрегелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Өкпемен қақты. *к ө н е. Шошынып ауырған адамды күн батарда қолтығынан, кеудесінен өкпемен ұрып емдеді.* Ауруды тәуіптер *ө к п е - м е н қ а а д ы*, не қанға отырғызады, онан қалса жынға бөлейді (З.Шүкіров, Жас жесір).

Сөзбен қақты. *Туісіп, кекетіп-мұқатты.* Бас қосқан сайын, бұларды беттен алып, *с ө з б е н қ а а ғ ы п* отырған «бұзықтар» араларында жоқ (Қ.Исабаев, Өткелде.).

Сылаң қақты. *Құлпырды, сұлуланып, сәндепін әдемі көрінді.* Әлгі де ғана *с ы л а ң қ а а ғ ы п*, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғасы жас денесі босап, күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Балауса балдырғаны белуардан Сылдырлап мөлдір бұлақ *с ы л а ң қ а қ қ а н*. Аққудай дарияға қатар жүзген, Қыздары Алматының ән шырақтан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сыпсың қақты. *Сып-сып етіп өтірік-өсек таратты, сытсыңдады.* Үй-үйдің есігін ашып,

тыным таппайтын қара келіншек естігенін елге айтып *с ы п с ы ң қ а а ғ а д ы* («Қаз. әдеб.»).

Таңдай қақты. *Таңырқады, таңданды.* Баймағамбет пен Мұқа *т а ң д а й қ а а ғ ы п*, бас шайқасып, Базаралыға соншалық алғыс арнаған көңілмен мақтау айтысты (М.Әуезов, Абай жолы). Тыңдарға әні, түрі бар *т а ң д а й қ а а ғ а р ғ а*, Аспаннан түсіп Алакөлдегі аралға, Аққуларыңның алды-арты келіп болды ма, Аткөліктері аман ба? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Шетке қақты. *Шеттетті, ортаға қоспады.* *Ш е т к е қ а а ғ ы п* әлсізін, Жейді ананың бұл асын, Бұлардың да арсызын Байқап, біліп тұрасың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚАҚ² = е т. *Жамандықтан, бәле-жаладан сақтау. Қ а а ғ а* гөр қамсыз жүрген шақтарымнан, Орынсыз, оқыс кеткен мақтанудан. Сақтай гөр ақпай жатып суалғаннан, Уайымсыз, қайғысыз шаттанудан? (М.Мақатаев, Шығ.). Жарлығы екі болмас хақ Құдайым, Жанында серігі жоқ тақ Құдайым, Жанымды алсаң, Құдая, иманмен ал, Шайтанның қазасынан *қ а қ*, Құдайым (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚАҚА *с ы н. с ө й л. Қақ (нақ, тура).* Жататын кезде інісін *қ а қ а* төрге, Ғазизаны пеш түбіне жатқызды («Мәдениет және тұрмыс»). Әжім *қ а қ а* маңдайдан тіп-тік түсіпті де, екі қастың ортасынан аса беріп, кілт үзіліпті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚАҚА: қақа етпеді. *Көз жазбады, қағыс жібермеді. Қ а қ а е т п е й* соның бөріне Қарайды Абай қызығып: Өтеді жасы, көрі де, Өтеді жайнап қыз, жігіт (Ғ.Орманов, Жер.). Тыныстап әрең-әрең келген сайын, Тап болам дөрілерге кілең дайын. Ерінбей емсек те оны қолданады, *қ а қ а е т п е й* қарап, тындап мені әрдәйім (Ғ.Орманов, Үлес).

ҚАҚА = е т. *Қатты суыну, ұсқірік ату.* Қыстың *қ а қ а п* тұрған кезінің өзінде бас қосып суық үйді жылытып ән салады (Т.Ахтанов, Боран). Текенің боран бұрқағы, Жүргенше соғып *қ а қ а д ы*. Соғым қоя жүретін Терті тартқан қалашы (О.Шипин, Дастан.). *Қ а қ а а ғ а н* қаңтар іші еді, Қасара түскен бұл бір шақ. Біресе боран күшейіп, Біресе жауған мұз-бұршақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қақаған аяз. *Ызғары қатты, ұсқірік аяз.* Қыстың *қ а қ а ғ а н а ғ ы з ы н д а* да сабадан орта түспеген сары қымыз үшін, жаздың қайнаған ыстығында да қазан түбінен кетпеген сұр қазы үшін емес (М.Мағауин, Көк кептер). Әрине, әлем айналғанын қоя ма? Оқтан жүйрік уақыт сыдыртып, *қ а қ а а ғ а н а ғ ы з*, қатты боранды ақпанды да тугызды. Бұл кезде өділдің

мұңлы жүрегін ашылмас қайғы басты ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚА-ҚА е л і к. *Қарқылдап күлгенде үзіліп-үзіліп шығатын дыбысты, қарқылды бейнелейтін сөз. Қ а-қ а...* Қақ-қақ-қақ... қық-қық-қық... күліп отырғандар қыран-топан, қырылып қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚАҚАЙ с ы н. *Бейімсіз, икемсіз.* Жұмысқа шорқақ, қолынан түк келмес бір *қ а қ а й* жігіт бізге де керек болар деген шығарсыз (Ғ.Сланов, Домбыра).

ҚАҚАЙ= е т. 1. *Бойын тіп-тік ұстау, қақию.* Сержант айыбын мойындағандай оның алдында сіресіп жерге қаққан қазықтай *қ а қ а й ы п* тұр еді (Б.Момышұлы, Москва.). Үстінен самолеттің өттік қарап, *Қ а қ а й ы п* бүркіт құсап ала қанат. Қайырылып бір мезгілде төмендеді, Күлдилап түсіп қаппыз мұзға жанап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. а у ы с. *Өз дегенінен қайтпау, жонге келмеу, қонбеу.* Кейде бірнеше сағат орын жоқ деп (қонақүйде) *қ а қ а й ы п* қалады ғой (С.Бегалин, Уақыт.). Таусылмас түнде мелшиіп жалғыз *қ а қ а й д ы* ғой, енді тірі жан өкілін көргенде еміреніп ілтифат белгісін білдірсе керек еді ғой бұл жануар, ондайға жоқ (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

Қақай бас. *Қақиып қалған, өзінікінен басқаға қонбейтін адам.* Үндемесе, *қ а қ а й б а с*, жеткен жан деп, Тағы айтса ашуланар ақиқатын (С.Торайғыров, Тол. шығ.).

ҚАҚАЙТ= е т. *Тіп-тік ұстау.* Ошақбайды бесіктегі балаша қол-аяғын *қ а қ а й т ы п...* таңып тастады (Д.Досжанов, Жібек.). Құйрығын сонда тұлпардың *қ а қ а й т ы п* ап, Алғандай арқасына айдар шаншып (С.Керімбеков, Еңбек – ата.). Өтіп бара жатқан адамды байқап қалған жылан басын *қ а қ а й т ы п* тұра қалды («Лен. жас»).

ҚАҚАЙТУ *Қақайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚАЙЫҢҚЫРА= е т. *Сіресіңкіреу, қатыңқырау.* *Қ а қ а й ы ң қ ы р а п* қалған белін әрлі-берлі қозғап уқалады да, екі аяғын сүйрете басып ішке кірді (С.Ғаббасов, Ана.).

ҚАҚАҚТА= е т. *Қақылдап мазасын алу, тынышын кетіру, тақақтау.* Тәжи, Сатандар қанша *қ а қ а қ т а п*, аманат қойдан қорқып, жаны қасам болса да, қой басын аман сақтай алмады (І.Жансүгіров, Шығ.). Қартайғанша *қ а қ а қ т а п*, Бұл төңірі атқан талмай ма (Абай, Шығ.). «Төпсірші» деген атақ бар, Қарсы айтсаң, молда *қ а қ а қ т а р*, Анығын таппай айтылған Төпсірде талай шатақ бар, Ой-жотамен адасқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАҚАҚТАУ *Қақақта етістігінің қимыл атауы; қақылдап мазасын алу.*

ҚАҚАЛ= е т. 1. *Тамағына бірдеңе тұрып қалу, өтпеу.* Ертай бауырсақты апыл-құпыл шайнап, асығыс жұтты. Тамағына тұрып, *қ а қ а л ы п* қала жаздады (М.Мағауин, Бір ата.). Сұрайсың қайта-қайта балығымды, Балыққа білмейсің бе қанығымды. Сен шығар балық жесе *қ а қ а л а т ы н*, Теңізге тең көретін арығыңды (Айтыс). Ыдысысың параның Қотара құйса толмайтын. Ашылған әбден араның – Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен, *Қ а қ а л м а й*-ақ толғайтын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 2. а у ы с. *Бұзылып қалу, істемей тұрып қалу.* Пулемет бір жері сынғандай болып, пытыр-пытыр етіп барып, *қ а қ а л ы п* тұрып қалды (М.Әуезов, Қилы заман). Мотор *қ а қ а л а* булығып түтіндеп кетті (Тұлпар). 3. а у ы с. *Бітік осу, қаулау.* *Қ а қ а л ы п* өскен қалың қауды ол жаңа ат омырауымен жарып өтті (Ә. Нұрпейісов, Сергелдең). Қалай бұрылсаң да *қ а қ а л а* өскен мол егін, егін арасында андыздай өрген қара-құрым көп комбайн, трактор (Тербеледі тың дала). 4. а у ы с. *Бұлығып шашалу, түншығу.* Алғашында түтінге *қ а қ а л а т ы н* Шоқан, кейін үйреніп алды да, сирегі түгіл, қара-қошқылына да мыңқ етпей отыра береді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Қалада шаңға *қ а қ а л ы п* қалай шыдап жүргеміз, апырау! – деді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). Көрі қойдың жасындай шақ ғұмырым қалғанда өндірістің шаңына *қ а қ а л ы п* қайтем (С.Сматаев, Алау).

ҚАҚАЛАҚТА= е т. с ө й л. *Қақақта (бір сөзді қайталап, пысықтай беру).* Қайнайды от үстінде қара құмған, Тауықтай *қ а қ а л а қ - т а п* жаңа туған. Бұрқырайды бұлқынып зікір салып, Ағытылып әңгіме шайдан туған (А.Токмағамбетов, Шағалалы.). Фауастың қаласы екен келіп тұрды. Кім бар, деп – жолығатын? – Қақпаны ұрды. Қатыны *қ а қ а л а қ т а п* шыға келіп, Сөз айтты суытып жүз осы түрлі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАҚАЛАҚТАУ *Қақақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚАЛАУ с ы н. *Қателеу, қағыстау, жаңылыстау.* *Қ а қ а л а у* естіген кейбіреулер «Асқат аға» деп айтты деп бір-бірлерінің сандарын шымшыласып қалып жатыр (С.Ғаббасов, Ана.).

ҚАҚАЛА-ШАШАЛА ү с т. *Тамағынан өтпей, бұлығып, қақалып.* Біреулері бірден жұта салды, біреулері *қ а қ а л а-ш а ш а л а* өздер ішті (І.Есенберлин, Жанталас). Алқынып қалған Темірхан... түкірігіне *қ а қ а л а-ш а ш а л а*, көрген-білгенін айтып жатыр (М.Гумеров, Хазірет.). Әмір тамақты тілгілеген ащы түтінге

қақала-шашала кейін серпілгенде, әлдекім қолтығынан ұстай берген еді (С.Сарғасқаев, Сынған тіс).

ҚАҚАЛДЫР= е т. Тамағына бірдеңе тұрып қалып, қақалтып-шашалдыру. Ұйтқыған қар, кейде қақалдырып, тұншықтырып жібереді (Дала қырандары). Қалыңырақ шөпке келгенде, қақалдырмай аттарды қысаңқырап айда (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАҚАЛДЫРУ Қақалдыр етістігінің қимыл атауы.

ҚАҚАЛТ= е т. Қақалдыру, тұншықтыру. Жігіт не дерін білмеді. Қылт еткен қуаныш қақалтыптастағандай. Қыз сөзі қайда меңзейді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Анадан ұлсың, досым, адал туған. Елің бар жеңіс үшін белін бұған, Арман не, батырларға тірек болсаң, Қақалтып өз қанына жауды қуған (Ә.Көшімов, Көңіл.). Сырғалыңды күң қылып, Солқылдақты жүн қылып, Күніңді тұман түн қылып, Қыл мойынға тақалтып, Шабактай жемге қақалтып, Көмейіңе салар қармақты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАҚАЛТУ Қақалт етістігінің қимыл атауы.

ҚАҚАЛУ Қақал етістігінің қимыл атауы.
1. Тамағына бірдеңе тұрып қалу, шашалу. Мак-Күлей аса ашқарақ демейін де, Сонда да қақалуы көбеюде (Айтыс). Тамақ ішіп-жеп отырғанда... қақалу деген жаман нәрсе (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). 2. ауыс. Тұрып қалу, бұзылу. Ой, сондағы пулеметімнің айызымды қандырғаны-ай. Бес жарым дискі жұмсадым, сонда не қызып, не қақалуды білмеді (Т.Ыдырысов, Жалын.).

ҚАҚАЛЫҢҚЫРА= е т. Қақала жаздаңқырау. Әлден уақытта Нұрманбайдың барылдаған демі өзгеріп, құрылы қатайып қақалыңқырайын деген соң, аунап қырынан жатты (Е.Бекенов, Дала.). Бәрі ырза сияқты. Тек Малқар ғана қақалыңқырап қалып, бір сұрақ қойды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАҚАЛЫП-ШАШАЛ= е т. Бірдеңеге бұлыға жөтелу. Ол кісі (қожайын) әлгі жалыннан қақалып-шашалып, шолақ тонын жамылды да үйден шығып кетті (Б.Момышұлы, Москва.). Кейде ішек артық қағылып, кейде бірер перне шалыс басылып, домбыра қақалып-шашалып, кібіртіктей берген (М.Мағауин, Бір ата.). Жұпар сигареттің түтінін ішіне жіберем дегенде қақалып-шашалды да қалды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚАҚАҢ: қақаң қақты [еткізді, етті]. Қақаң-қақаң етті, қақшаңдады. Қақаң қақаң, қолайсыз бір адам бар, Байлау-матау болмайды сөздерінде (Шәкәрім, Өлеңд., поэм.). Кенет басын қақаң еткізіп, оқыс көтерді (М.Мағауин, Көк кептер). Жерге созған басы да, бұрандалы сияқты, қақаң етіп төмен түсіп, кекен етіп, жоғары көтерілді (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ҚАҚАҢДА= е т. Тыным таппау, қақшаңдау. Таты болар қақаңдап Қас татының жама-ны Қаракеш болар сипаңдап (Бес ғасыр.). Ол қақаңдап жүріп-жүріп, белі кеткен нардай болып шөгіп қалды (Д.Досжанов, Зауал.). Қазақтың сендей шалы құда түсіп, сөз бітіріп, қақаңдап жүреді («Лен. жас»).

ҚАҚАҢДАТ= е т. Тыным таптырмау, қақшаңдату. Бәкеннің нашарлығы ғой, болмаса, қақаңдаттып қойғанша, осы қатынды тіліп-тіліп алмас па? – деп екінші біреуі күш қосты (Б.Майлин, Шығ.). Бір ұрғанда көтертпей Тұра алмастай тас қылсын. Қақаңдаттып басыңды Қаныңды судай шаштырсын (Ү.Кәрібаев, Таңд.).

ҚАҚАҢДАТУ Қақаңдат етістігінің қимыл атауы; тыным таптырмау.

ҚАҚАҢДАУ= е т. Тыным таппай, қақаң-қақаң ету. Енді қарашы, екеуін бірдей жалмап алып, қақаңдауын, – деп көзіне батып айта алмас запыран ойларын сырттай төгіп-төгіп алатын еді (Ф.Оңғарсынова, Біздің Көмшөт). Елдің жолын күтпей, жас басымен қақаңдауын қарашы, деп жұрт өсек қылар (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚАҚАҢ-ҚАҚАҢ: қақаң-қақаң етті. Қақшаңдап тыным таппады.

ҚАҚАҢ-СОҚАҢ з а т. сөйл. Қақаң-сұқаң. Өзі момын, қақаң-соқаңы жоқ, ... өз бетімен тек жүреді (А.Байтанаев, Қансонар). Қақаң-соқаңмен ісі жоқ (Т.Әлімқұлов, Сырлы арал). Шалдың ойы кемпірі мен өзінің ырқынан шықпайтындай ынтымағы түзу, қақаң-соқаңы жоқ жан еді (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚАҚАҢ-СҰҚАҢ з а т. Алып-қашпа сөз, өсек-аяң; жат мінез, ерсі қылық. Колхоз жұмысы, үй шаруасынан басқа қақаң-сұқаң-жұмысы жоқ Саркен енеге тыңшы, абысыңға жеңгетай, атаға айлашыл бола алмады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Бұл секілді қақаң-сұқаң сөздерді Пірәлі намыс та көрген жоқ (К.Баялиев, Жер тынысы).

Қақаң-сұқаңмен ісі жоқ. Өсек-аяңға әуес емес, момын. Ол қақаң-сұқаңмен ісі жоқ, шаруа баққан жан (І.Қожабаев, Ұя).

ҚАҚАРАДАЙ с ы н. с ө й л. *Үлкен.* – Шаһи-жанға өзің бірдене демейсің бе?! – деп *қ а қ а р а дай* жаулығының ұшымен көзінің жасын сүртті (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ҚАҚАРАТ з а т. *Біреуді сөгушілік, жәбірлеушілік, кемсітушілік.*

ҚАҚАРАТТА = е т. *Біреуді сөгу, жамандау, жәбірлеу, кемсіту, қорлау.* Хазірет өз сөзін тыңдайтын адамның алдында (оның тыңдаушылары көп еді) мұғалімдерді кірлеп, *қ а қ а р а т т а н* істен алғысыз етеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Сол [жек көру] мақсатпен Жамалды *қ а қ а р а т т а н*, Қоржықтың құлағының етін жей бастады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ҚАҚАС¹ с ы н. *Шала-шарпы, жаңылыс, қағыс.* «Шын ба, *қ а қ а с* көргем жоқ па?» деген боп көзін сүртіп ап, қайта қадалды (М.Әуезов, Әңгім.). Зейнеті көп, пайдасы аз, Айта берсең – бәрі сөз. Құлақта *қ а қ а с* қоспа көп, Дәл сөйленбес көрмей көз (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Қасыңа жігіттердің бірін ал да кейін шап! Биік шоқыға шығып, төңіректі барла. Ештеңені *қ а қ а с* қалдырмай қара! (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

Қақас естіді. *Құлағына басқаша жаңылыс тиді, қағыс тиді. Қ а қ а с е с т і г е н* жоқпын ба деп, қайыра сұрадым (Ә.Нұршайықов, Махабат.). Оның сөзін профессор *қ а қ а с е с т і д і* (М.Мағауин, Көк мұнар). Ендеше менің құлағым *қ а қ а с е с т і г е н* ғой (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАҚАС² с ы н. **1.** *Тысқары, аулақ.* Ақ желке урядник, командирмен ақылдасып, соңғы күндерде маңайдағы *қ а қ а с* жүрген жалғыз-жарым қазақтан әлденеше аттар аудартып алған (М.Әуезов, Қылы заман). Абай қанша танылды дегенмен, осы бір жайдың жұртшылық назарынан *қ а қ а с* қалып келгені анық (М.Мағауин, Ақша қар). Арнап келген адам болмаса жан соқпайтын үлкен жолдан қашық жатқан бір *қ а қ а с* жайлау (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Оқыс, жазатайым.* Бірақ оқты алу үстінде дененің бір жеріне қайшының ұшы *қ а қ а с* тиіп кеткен жоқ па (Ж. Жұмаханов, Махабат.). Алғаш кісі есігінде жүрген жас жалшыда *қ а қ а с* ой, қалтқы мінез бола ма (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қақас қалды. *Шет қалды, үлес тимеді.* Барды осыларға беріп, бүгін үлестен де *қ а қ а с қ а л д ы қ*. Бізге де олжа түссін деп, тым құрыса мезірет жасады ма? – деп Жиренше сөз бастады (М.Әуезов, Абай.). Көп жоқшылығымыздың әзірге ең ауыры – жарық жоқтығы, білім-өнерден *қ а қ а с қ а л г а н д ы ғ ы м ы з* ғой, – деді Әбіш (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАҚАСТА = е т. *Аулақ ұстау, тасалау, жасыру.* Тұтқындарды сарайдан шығармай, сыртқы дүниелік қарым-қатынастан *қ а қ а с т а й* тұрып, сонан соң алыс сапарға аман-есен аттандырып салу екен (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ҚАҚАТҮЯҚ с ы н. *Қу, сұм, сұмырай.* *Қ а қ а т ү я қ* кісі (Қаз. тіл.сөздігі). Талай үйге ас емес атау ішкізген *қ а қ а т ү я қ* (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ҚАҚАУ з а т. *Мін, мүкіс.* Қабыл қып *қ а қ а у ы* жоқ өтінішті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАҚАЮ *Қақай етістігінің қимыл атауы; бойын тіп-тік ұстау.*

ҚАҚБАҚЫЛ з а т. **Қақпақыл.** Алдан тез жауабын бермесе, бұл екеуінің әзіл *қ а қ б а қ ы л ы н а* түсетінін сезді (Ә.Әбішев, Сәуле.). Біреу тасбық тартып, енді біреуі сақалын талдап сипап, *қ а қ б а қ ы л* сөзбен бірін-бірі іліп-қағып, әңгіменің кең арнасына түсе алмай отыр екен (З.Пашкин, Токаш Бокин).

ҚАҚБАҚЫЛДА = е т. **Қақпақылда.** Ес жиюға келтірмеді, түлкіні қос тазы ортаға алып *қ а қ п а қ ы л д а й* жөнелді (А.Сейдімбек, Аққыз). Өз ойымызды баяндама біткеннен кейін айтармыз. *Қ а қ п а қ ы л д а м а й* қоя тұрсаңдаршы, – деп Сәкен Абдоллаға қарады (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Арқырап кеп, бұлқынып кеп, жал-жал толқындарына жармасқан салуындыларды *қ а қ б а қ ы л д а н* қағып, мәз боп ойнайтын (О.Бөкеев, Шығ.).

ҚАҚБАС с ы н. **1.** *Баласыз, жалғыз, соқа басты адам.* Әжібай деді: «Отырма, оттап үріп, *Қ а қ б а с ы ң*, жүрген жерің бәрі бүлік» (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). **2.** *э к с п р. ж а қ т ы р м а у.* *Қартайып, жасы келсе де тыным таппай айналасына маза бермейтін, тынымсыз кәрі кісіге қаратыла айтылады.* Жерді тесіп жіберердей болып талтайып тұрған Құрмаш: «Ақылыңа болайын, алжыған *қ а қ б а с*», – деп бір түкіріп, домалаң қағып машинасына отырған (Ж.Көрменов, Түймеш). Әй, сен *қ а қ б а с*, әзіліңді қоймадың? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *а у ы с.* *Жексұрып, сұмырай, оңбаған.* Бәрін шығарып жүрген сол *қ а қ б а с т ы ң* өзі емес пе (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Тексіз деді-ау мені де, Бұл *қ а қ б а с ы ң* жүрмей ме екен жөніне? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАҚБАСТЫҚ з а т. *Сұмырайлық, оңбағандық, мейірімсіздік.*

ҚАҚБАУ з а т. *зергер.* *Әшекей, әйелдердің әсемдік бұйымдары.* Ер мінезді жігіттердің кесек тұлғаларынан, *қ а қ б а у л а р ы* сылдыраған қыз-келіншектердің жүріс-тұрысынан мен

адамзаттың асқақ сұлулығын түйсіксіз байқағандай болармын (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАҚЖАРЛЫ с ы н. *Екі топ, жақ-жақ, екідай. Уа, Гани, қ а қ ж а р л ы* ойда тұрған еліміз бар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Қазақтар *қ а қ ж а р л ы* болып... жатқанын Шоқан ел ішінен ауызша да естіген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАҚИ= е т. *1. Қақаю, қалишо.* Інінің аузында қаққан қазықша *қ а қ и ы п*, шақ-шақ еткен зормандар төбесінен төнген құсты көріп, жып беріп жер астына кіріп кетеді (А.Нұрманов, Құлан.). Өткен-кеткеннен сәлем дәмеп, кешке шейін *қ а қ и ы п* отыруға жамбасы шыдамайды (Ж.Кәрменов, Түймеш). Ұрыс жоқ кезде Рахимов қазанның қасында *қ а қ и ы п* Жанның басқан-тұрғанының бәрін қалт жібермеуші еді (Б.Момышұлы, Шығ.). *2. а у ы с. Бір нәрсеге көнбеу, ілікпеу. Қ а қ и г а н* шалды игенсін Сұлтанғазы кеңіді (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Қуарған қара ағаштай *қ а қ и г а н ш а*, Жас шақты өткізелік гүлдей жайнап, Ойжайлау (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАҚИҒАН с ы н. *Қатып қалған.* Екіншісі – болыстардың знак, мөрлеріне, тілмаш, «учительдердің» *қ а қ и г а н* картоздарына, сымпиған шалбарларына оралып келген орыс албастысы (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАҚИҚАТ з а т. с ө й л. *Ақиқат.* Менің жарым қыз емес, *Қ а қ и қ а т т ы ң* шын нұры (Шөкәрім, Өлеңд. поэм.). *Қ а қ и қ а т* шын ғашық жар дегізіп ең, Әуелден тілің үшін емізіп ең. Ақырда сөз аяғы қайыр болсын дегендей Камал тоят жегізіп ең (XX ғ. қаз. ақын. шығ.). Шалғыншы ойым ақылға, Ақылым тоқтап мақұлға, Толғанып, сынға алып, Танығын тастап, Анықталған *қ а қ и қ а т* Тұра жолға салушы еді-ау бастап (Шөкәрім, Өлеңд.).

ҚАҚИТ= е т. *Тікесінен тік тұрғызып қою.* Қала маңындағы ауылдардікі болса керек, бірекі арбаға піспегін *қ а қ и т ы п* сабаны байлап қойыпты (Б.Майлин, Шығ.). Айы-күніне жетіп отырған әйелді тауға өрмелетіп, сұп-суық тастың үстіне *қ а қ и т ы п* қойып... обал-ай! («Соң. Қаз.»).

ҚАҚ-ҚАҚ¹ с ы н. с ө й л. *Қаспақ-қаспақ; кір-кір.* Өміртайға Әсия анда-санда айран құйып кетеді, үсті-басы *қ а қ-қ а қ* болып, күлге былғанып, өзімен-өзі болып жүре береді (С.Мұқанов, Аспаз). Жаланап-жалпы балалар тым жүдеп кеткен екен. Ең кішкенесінің екі жеңі *қ а қ-қ а қ* боп, әбден жылтырап алыпты (А.Жүнісов, Өмір.).

ҚАҚ-ҚАҚ² ү с т. *Қарс-қарс, шыт-шыт, тілім-тілім.* Аузын да түк басып, ерні жалақ бо-

лып әр жерінен *қ а қ-қ а қ* жарылып кетіпті, оған жапырақ жапсырғанып қойыпты (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз.). Сол сері інжу мұзы *қ а қ-қ а қ* шытынап жатқан қыстың қақаған аязында, әкесінің жамбасы жерге тиген күні қайта бір соққан (Д.Досжанов, Жібек.). Қара тас *қ а қ-қ а қ* сөгіліп, Ақша бұлт байлап басына, Көзінің жасы төгіліп, Көктем келер қасына (А.Токмағамбетов, Көгілдір әлем).

ҚАҚҚЫ з а т. с ө й л. *Қақпай.* Ғазез суға таласқан қойдың бас *қ а қ қ ы* болғандарын жіті көзімен байқап қалып, оларды астауға өзі жақындатады (Саржайлау).

Қаққы көрді [жеді]. с ө й л. *Қақпай көрді (біреуден зәбір шекті, қорлық көрді).* Қан базар пашылдың ба күл жайнаған, Өсіп ек *қ а қ қ ы* *к ө р м е й* шаужайлаған. Шабынды олжасы боп құлын-тайдан Тұғыр боп кетеміз бе жау жайлаған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кейін өлең үстінде Базаралыдан кеудеге соққандай *қ а қ - қ ы к ө р і п* қалған жерде тақыс ақын Әріп қолма-қол құбылтады (М.Әуезов, Абай жолы). Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып, *Қ а қ қ ы ж е п* қанаттары бұзылғанша (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚАҚҚЫЗ= е т. *Қақтыру. ≈ Қазыққаққызды.*

Бетінен қаққыздады. *Еркін өсірді, ешкімге тиіскізбеді, еркелетті.* Азынабай ағам тірі жанға *б е т і м н е н қ а қ қ ы з б а д ы* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

Таңдай қаққызды. *Таңғалдырды, тамсантты.* Тақымға тимей тұрғанда *т а ң д а й ы ң д ы қ а қ қ ы з а т ы н ы ң* өзі (О.Иманәлиев, Байқадам).

Шаңға қаққызды. *Артта қалдырды, ілескізбеді.* Жетпістен асып, тобықты *ш а ң ғ а қ а қ қ ы з ғ а н д а* қу дүниеден бұлдырсыз қаларымды біліп пе едім (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚАҚҚЫЗУ *Қаққыз етістігінің қимыл атауы; қақтыру, кіргізу.* Ал сен, секретарь інім, бөтіңкеңнің өкшесіне темір *қ а қ қ ы з у* үшін, менің жаман дүкеніме екі-үш рет келгенсің (Қ.Жүмаділов, Саржайлау).

Таңдай қаққыз. *Таңғалдыру, тамсандыру.* ...Рақымберді ағайдың бүгін бізді *т а ң д а й қ а қ - қ ы з у ы* үлкен жетістік («Лен.жас»).

ҚАҚҚЫЛА= е т. *Қағып-қағып жіберу, қаға түсу.* Шайдың ортасына мәшке ілікті. Үсті-басы қар, санын *қ а қ қ ы л а п* ауыз жақта біраз кешікті (Р.Токтаров, Ертіс.). Естіп соны жымып, Ердің басын *қ а қ қ ы л а п*, Манас тұрды томсарып (Манас). Дабылды қамшының сабымен *қ а қ - қ ы л а с а ң*, күңгірлеген даусы маңайды шула-тып жібереді (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ҚАҚҚЫ-СОҚҚЫ з а т. *Зәбір-жапа, зорлық-зомбылық.* Патшалық заманда қ а қ қ ы - с о қ қ ы көріп, қуылған әкелеріміз сонау Молдавиядан жер ауып, қазақ даласына қоныстанған екен («Соң. Қаз.»). Қашан болса да бай-бәйбіше, келін-кепшік, бала-шағадан жақсылық қ а қ қ ы - с о қ қ ы көретін (М.Әуезов, Әңгім.).

ҚАҚҚЫШ с ы н. **1.** *Қағып тұсқиш, алғыр.* Бірақ жалмауыз қуып жетіп, қызды тартып алып, ұша жөнеледі. Сонда атқыш жеті басты жалмауызды атып салады. *Қ а қ қ ы ш* қызды жерге түсірмей, қағып алады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.). Аңшы тазысы қасқыр алатын, өзі *қ а қ қ ы ш*, ізшіл... болсын (Шопан сырласы). **2.** а у ы с. *Тінтігіш, ұры.* *Қ а қ қ ы ш* болсаң, ана паранжы жамылған жуан кемпірдің қалтасын қақ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚАҚҚЫШТА = е т. *Қайта-қайта қаққылау, қаға бергіштеу.* Әркім өз атының қас-қабағын қарап, арқа-басын *қ а қ қ ы ш т а п*, ерттеп болған кезде Наймантай жігіттердің басын қосып тіл қатты (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Нұрғазы кабинадан секіріп түсті. Аулағырақ барып үсті-басының шаңын *қ а қ қ ы ш т а п*, бой жазып алды (К.Ахметбеков, Ақдала). Анам диірмен тасты төңкеріп, тартылған ұнды жинап тегешке салып, үсті-басын *қ а қ қ ы ш т а й* бастады (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚАҚҚЫШТАН = е т. *Қаққыштай беру.* Бас мұрап машинадан түсе сап *қ а қ қ ы ш т а н ы п* жатыр (Д.Досжанов, Дария).

ҚАҚҚЫШТАУ *Қаққышта етістігінің қимыл атауы; қайта-қайта қаға беру.*

ҚАҚПА¹ з а т. **1.** *Адам, көлік т.б. ғимаратқа немесе оның ауласына енетіндей етіп жасалған үлкен есік, дарбаза.* *Қ а қ п а н ы* ашайын деп хан ұмтылды, Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды. Аша алмады *қ а қ п а н ы* үміт үзді, Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды (Абай, Шығ.). Ертеңінде қызыл сырмен сырланған үлкен шанаға ат сайманының бөрі сап-сары ала үш жирен жектірді де, жанына қатынын отырғызып, *қ а қ п а д а н* қоңыраулатып шықты Гасфорд (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Балжекең келіп жетті осы шақта, Дайын тұр парлап жеккен күрең ат та, «Ал енді, тез кідірмей жөнелелік, Ашылсын, – деді, – алдыңнан алтын *қ а қ п а*» (О.Шипин, Дастан.). // *Қорғандар мен бекініс, қалалардың сыртына орнатылған тосқауыл, ауыр, берік есік.* Екіншісі – қара мұрты қара түн Қара түнде қаққан қара канатын, Шағатайға Отырардың *қ а қ п а с ы н* Ашып берген Қарашоқы болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Содан Түркістанның бас ғимаратының абажа *қ а қ п а л а р ы н а н*

топан судай лек-лек ақтарылып, ағылып шығып жатқан жұрттың аузында Әбілқайырдың аты кетіп бара жатты (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ер жетіп бір күндері қара бала, Жабысып өркешіне қара нардың, Талпынып талантты ашқан заманаға, Қағыпты *қ а қ п а л а р ы н* қалалардың (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** с п о р т. *Футболшылар доп түсіру үшін арнайы жасалған торлы тосқауыл.* Бұрылды өрге ат басы, Қызығы доптың шамалы. Қаңырап темір *қ а қ п а с ы*, Қалды артта футбол алаңы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Көргем жоқ шаршап, әлсіреп, *Қ а қ п а ғ а* доптар жауған күн. Қорғадым жан сап қанша рет Намысын біздің ауданның?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Мамедов *қ а қ п а ғ а* ұмтылғанда қарсы жақтың дегбірі қалмайтын (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). **3.** а у ы с. *Бір ел мен екінші бір ел, бір континент пен екінші континент аралығындағы қатынаста маңызды орын алатын қала не тарихи орын.* Жорықта өткен қансоқта жолдың бөрі Нұрғисаның күйі мен болды өні. Европаның *қ а қ п а с ы н* қақты барып, Қатар ұстап қару мен домбыраны (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мурманск – біздің одақтастарымызға жол ашатын *қ а қ п а*, ол арқылы Англиямен, Америкамен байланыс жасалады (Ә.Бектемісов, Майдангер). **4.** п о э т. *Басқа бір әлемнің есігі, басқа кеңістікке, дүниеге апаратын аралық жол.* Көк самолет біз мінген көтеріле аспанға, Мен ұқсадым өкемнің Көк *қ а қ п а с ы н* ашқанға (Т.Айбергенов, Мен саған. Болдым, дала, сөзіне жастай ғашық, Аспан ұлы *қ а қ п а с ы н* бастайды ашып. Менің жұлдыздарым да жатады ағып, Көк аспанды түн бойы тастай қашып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жатырмын тіршіліктің нақ қасында, Тозақтың енді бармай *қ а қ п а с ы н а*, Түскенде сыпырылып қолда қалған, Қараймын қызыл аттың ноктасына (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Әуе қақпасы. *Әуе жолдарының тоғысқан торабы, кезіккен жері.* Маңғыстаудың *әуе қақп а с ы* атанған Шевченко қаласына күні-түні демей самолеттер келіп, ұшып-қонып жатады (Е.Жамалбеков, Түлеген түбек).

ҚАҚПА² с ы н. м у з. *Қағып тартылатын, қағып ойналатын.* ≈ *Қ а қ п а* күй.

ҚАҚПА³: **қақпа сөз.** *Түйсе, қағыта сойлеген сөз.* Осылай екеуі бір-біріне *қ а қ п а с ө з* тастай жүріп базардан екі килограмм ет алды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Марияны бригадирлікке қораштау көріп жүрген председателі оның *қ а қ п а с ө з і н* қайыра зекіп тастауға Болатовтан жасқанды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ҚАҚПА⁴: *қақпа шекпен. Жібін тартып, қаттырақ етіп тоқыған шекпен.* Бір кезде ол *қақпа шекпенінің* сауыс-сауыс өңіріне екі қолын сұрткіледі (Б.Аманшин, Көкжал.).

ҚАҚПАДАЙ с ы н. *Қақпа сияқты үлкен, абажадай.* Терезелері *қақпадай!* Бұндай да үлкен шыны болады екен-ау (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАҚПАЙ¹ з а т. **1.** *Қағып-соғу, қақпалау, шеттету.* Қайшанның *қақпайына* көне берсем, мені біреуге күң қылып беруден де тайынбас [деді Дәмеш] (М.Әуезов, Қараш.). – Ойласам он бір аға пейілің бар, Сендердің қылар *қақпай* мінезің бар (Қозы Көрпеш.). **2.** *Іліп қақпа сөз.* – Құдағи да қу екен, жымын білдірмей отырып, бір қалтасынан бір қалтасына қалай ауыстырып жіберді, ө! – деп Бәкен аш бүйірден қадала кетіп еді, ол *қақпайдан* енесін келіні құтқарды (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

Қақпай көрді. *Зәбір көрді, азап шекті.* Өзге табалдырықты аттап, өзге отадан, өзге елден бақыт іздеп келін боп келгенде қағажу көрем, *қақпай көрем* деп өңімде ойлап, түсімде көрем деппін бе? (Б.Момышұлы, Шығ.). Ол өзінің бұл өмірге әлі керектігін, қазіргі *қақпай көріп* қаңғыруы шаруашылық басшыларының келте ұғым-түсініктері екенін қайдан білсін (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Құлақ қақпай. *Қыңқ етпей, қарсылық білдірмей.* Осы жолы бір кедейге зәбір көрсетсе, *құлақ қақпай* көнуді қою керек, жағаласып көреміз десті жігіттер (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ол бригадирлердің жұмсаған жағына *құлақ қақпай* бара берді (С.Әсіпов, Ауыл.).

ҚАҚПАЙ² з а т. *Шабылған шөп не астықтың шашылмауы үшін шалғының мойын жағына бекітілетін қосалқы иілген ағаш.* Шалғыны да дайындап қойыпты. Шалғыға талдан тоқып, *қақпай* орнатыпты (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ҚАҚПАЙ: *қақпай тас.* с ө й л. **Қақпатас.** Нұрилага рақмет айтып, ертең күндіз келіп *қақпай тас* ойнамақ болып, біз де жөнімізге тарттық (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҚАҚПАЙЛА= е т. **1.** *Қайыру, буру.* Атты *қақпайламай*, еркіне жібер. Тек қимылыңмен, тақымыңмен сездіре біл (Б.Момышұлы, Шығ.). Ол қуған қасқыр *қақпайлап* әкеп, бұлтара алмайтын тұйыққа тыққан қоянның халіне түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әр пілдің үстінде бір-бір адам. Пілге әмір беріп, шыбықпен *қақпайлап* жұмыс істетіп жүр (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.). **2.** *Аяғымен қақпақылдау.* Асқан техника допты қалай болса солай еркін *қақпайлай* білудің өзі де деген жерге жеткізе

бермейтіндігі байқалады (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). **3.** а у ы с. *Еркіне жібермеу, тыйым салу, тежеу.* Сөйте тұра қажы атанып, басына сәлде орайтын шақта киелі қара тас *қақпайлап* Мұны маңына жолатпай қойды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Үлкендер жағы ұсақ балаларды *қақпайлап* сыртқа қуалай бергенімен ойын-ойынның арасында есік-терезелерден сығалап, оннан бір, мұннан бір жылтың-жылтың ете қалып балалар да есесін жібере қоймаған (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Алған беттен сүрінбей қайтпайды адам, Ешкім мені болмады *қақпайлаған.* Жуас қызды тағдырым қасыма ертті, Жуан өйел боларын айтпай маған (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАҚПАЙЛАЙ-ҚАҚПАЙЛАЙ үст. *Қайыра-қайыра.* Өзімнің де өгіздерді *қақпайлай-қақпайлай* қарым талып қалған екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚАҚПАЙЛАП-ҚАУМАЛА= е т. *Еркіне жібермеу, өз ырқына көндіру.* Шешесі «... өз Отаныңнан, өз қауымыңнан безсең, мен де сенен безем, аналық ақ сүтімді екі дүниеде де кешпеймін!» деп екі ескертіп, не керек, *қақпайлап-қаумалап*, көптеп-көмектеп, жаңағы қыздың қытай жігітінен көңілін суыта алған ғой («Жас Алаш»).

ҚАҚПАЙЛАС= е т. *Сөз жарыстыру, айтысу, тайталасу.* Сәттібай мен Бақтыбектің табан астында *қақпайласа* қалуының байыбына бара алмаған ауыл ағалары гу-гу әңгімені доғарып, бір-біріне қарасты (Н.Қанабеков, Бейтаныс).

ҚАҚПАЙЛАУ *Қақпайла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Малды, көлікті өз еркіне жібермей тура жолмен жүргізу.* Жамал оқтын-оқтын алға шығып, көрі текені *қақпайлаумен* болады (С.Алдабергенов, Асу). Жылқышының баласы ғой. Не бопты сонша, бір құнанды *қақпайлауға* шамасы келер (Б.Тоқтаров, Тауда.). **2.** а у ы с. *Еркіне жіберу.* Заман ыңғайын білетін қулар белсеніп шыққан өйелді енді *қақпайлауға* болмайтынын білді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚАҚПАЙ-СОҚПАЙ з а т. **1.** *Туіп-қашып, іліп-шалып істелген іс-әрекет.* Сонда да болса, ол өз аяғына мініп кете алмай, сыйлы қарттың абыройын сыртынан азық қып, ел арасында *қақпай-соқпаймен* күн көріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Қақпайлаған, соқтыққан қылық.* *Қақпай-соқпай* көп көрді (Қаз. тілі сөздігі.).

ҚАҚПАЙ-СОҚПАЙСЫЗ с ы н. *Қақпай-соқпайы жоқ, іліп-шалып кетпей.*

ҚАҚПАҚ з а т. 1. *Әртүрлі ыдыстардың ауыз жапқышы.* Тыстағылар ішке кіргенде ол қазанның *қақпағын* көтеріп қалып, бұрқ еткен қазы-қартаның төтті иісімен басты айналдырып жіберді (Р.Токтаров, Тұлпар.). Күнделікті шай қайнатып жүрген самаурынның не шәугімнің *қақпағын* ашып қарасаңыз, ыдыстың қабырғаларына жұғып қалған тұнбаларды көресіз (Б.Тілекметов, Фото сурет.). Аша алмаймын өзімше Қазанның *қара қақпағын*, Арысты қыстап алты ай қыс, Қадасы байдың қаққаным (О.Шипин, Дастан.). 2. *Терезелердің сыртынан жабылатын ағаш жапқы.* – Терезенің *қақпағын* жауып келейін, – деп тысқа шығып кеттім (А.Жаксыбаев, Бозарал). Сәудегерлер салдыргүлдір еткізіп дүкендерінің терезе *қақпақта-ры*н аша бастады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). 3. *Рояль, фортепьяно сияқты аспаптардың клавиштерін (тілдерін) үстінен жауып тұратын жиналмалы беті, жапқышы.* Ал Бетховен өзі жазған шығармасын «тындау» үшін, рояльда ойнап отырғанда тісімен таяқшаның бір ұшын тістеп, екінші ұшын рояльдің *қақпағын* а тіреп қояды екен (К.Әбдіғаларов, Қызық. физ.). 4. *Жертөлелер мен құдықтарға түсу үшін арнайы жасалған есік, ашылатын бет.* Кереует астынан жерге түсетін подвалдың *қақпағы* көрінеді (С.Бақберген, Қарға там.). 5. м е д. *Жүректен денеге таралатын қанды бір шығарып, бір тежеп тұратын клапандар.* Жүректің *қақпағы* дұрыс қызмет атқара алмай бұзылғанда, жүрек аурулары пайда болады (А.Даиров, Хирург.). Жүректің *қақпағы* да қабынады (Т.Телеуғалиев, Ет. экспорт.).

Аузына қақпақ болды [қойды]. *Ештеңе айттырмады, сөйлетпеді.* Тергесең, Қодар сұмдығын ... көпке жайып әкеткен елді терге. *Ел аузына қақпақ болып* көрші. Бірақ ол қолыңнан келмейді, – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Осы жұрттың *аузына қақпақ* бола аласың ба? (Р.Токтаров, Тұлпар.). – Аяулы Сәуле, тый жасыңды, айтпа деп *аузыма қақпақ қойып* едің, енді айтайыншы (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Екі елі аузыңа төрт елі қақпақ. *Ауызға берік бол, сыр ашта деген мағынада. Екі елі аузыңа төрт елі қақпақ* деген жоқ па едім саған? Не де болса, былай ұзап шығып отырғасын былшылда (М.Гумеров, Хазірет.). Ендеше бар ғой, бері кел, – деді ол естілер-естілмес сыбырмен, – *екі елі аузыңа төрт елі қақпақ* («Мәдениет және тұрмыс»).

Қақпақ жауырынды. *Жауырыны кең, тұтас біткен.* Семіз торы ала жорғаның үстіндегі жуан

қара кісі кер дөненге мінген, *қақпақ жауырынды* серігіне барлық еңсесімен бұрылды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ол атқа мығым отыратын жасы алпысқа таяп қалған *қақпақ жауырынды*, қайың қара кісі екен («Қаз. әдеб.»).

Қақпақ құйрықты. *Үлкен, жалпақ біткен құйрықты (қазақ қойдың құйрығы туралы).* Қарақұл қойы қылшық жүнді, *қақпақ құйрықты* қой тобына жатады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіру.).

Қақпақ мұрт. *Ауызды жаба өскен қалың мұрт.* *Қақпақ мұрт* адам «естіген жоқпын» деп иығын көтерді де, есікті жаба қойды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Қақпақ тас. ж е р г. *Құлпытас, бейіт басына қойылған белгі тас.* Оның астындағы *қақпақта* с т а г ы жазуда әлгі жерленген адамның Дәуітбек екені, ол 1660 жылы қаза болғаны айтылады («Мәдениет және тұрмыс»).

Сыр қақпағы. п о з т. *Жасырынған ішкі ой, іштегі құпия.* Оның басқан әр қадамы жүрегінің түкпіріне тарс жауып тастаған *сыр қақпағын* қағып-қағып кетеді (Е.Мырзахметов, Туған күн). Алдымнан ашылғандай *сыр қақпағы*, Сыбырлап жапырақтар бұтақтағы, Шежіредей шетінен қайталады Өзің жазған жолдарды кітаптағы (М.Құрманалин, Көңіл.).

ҚАҚПАҚТА= е т. *Қақпақпен жабу, үстін бекіту.* Керуен күні-түні жүріп аузын *қақпақта* а г а н құдыққа келіп тоқтайды (Бозінген). Жәшіктің бетін *қақпақта* п тақтаймен жауып, бастырып тастады (Саятшылық). Құдайберген өзін-өзі әрең ұстап және өзер ұстағанын сыртқа білдірмеген болып, үнсіз отырды. Тасып жатқан қазанды мықтап *қақпақта* п, көбігін де, буын да шығармай отырған тәрізді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ҚАҚПАҚТАЙ с ы н. *Қақпақ сияқты үлкен, зор.* Оныншы залдың төрінде тұрған *қақпақтай* бұжыр таста мұндай сымбаттың бірі жоқ (Шарапат). Аз уақыттан кейін биік бойлы, мұрты *қақпақта* й мосқал адам есік ашты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ауылдың өзі жер түбінде қалса керек. *Қақпақта* й қара дөңнің әр жер, әр жерінен самсап әлденелер қарауытады; қастарына келгенде сағым зорайытқан бұталар боп шығады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Жауырыны қақпақтай. *Кең жауырынды, иықты, денелі.* Жасы отыздың ішінде, *жауырыны қақпақта* й, арықтау, мінезі ауыр, түсі суық, шикіл сары жігіт екен (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Бойы онша ұзын болмаса да сирағы ұзын, *жауырыны қақпақта* й, сыртынан қарасаң жүрісі қайқаң-қайқаң етеді (Ә.Тарази, Шығ.).

Жауырыны үлкен қақпақтай, айдары үлкен тоқпақтай. ф о л ь к. *Жауынгер, балуан денелі кісі туралы айтылады.*

ҚАҚПАҚТАЛ = е т. *Қақпақ салыну, қақпақпен жабылу.* Ақ қайыңды, Кең көшелі, қызыл күрең әдемі үйлер, Көз тартарлық көк төбелі *Қ а қ п а қ т а л ғ а н* терезелер (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

ҚАҚПАҚТАЛУ *Қақпақтал етістігінің қимыл атауы; қақпақпен жабылу.* Домбыраға перне тағылып, мойнының бас жағына «шайтан тиек» қойылуы, шанағының тақтаймен *қ а қ п а қ т а л у ы* – шертпе аспаптардың біртіндеп дамуының нәтижесі (Шарапат).

ҚАҚПАҚТАН = е т. *Жауырыны жазылу, жетіле түсу, өсу.* Жігіттің жотасы *қ а қ п а қ т а н ы н*, бұлшық еттері ойнай бастапты (К.Қазыбаев, Бізғар).

ҚАҚПАҚТАНУ *Қақпақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚПАҚТАТ = е т. *Қақпақ жасату, қақпақпен жапқызу.* Қос-қос терезелерін *қ а қ п а қ т а т ы н*, төбесін көк қаңылтырмен жауыпты (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚАҚПАҚТАТУ *Қақпақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚПАҚТАУЛЫ с ы н. *Қақпағы жабылған, қақпақ салынған.* Бұл үй сол мандағы өзге үйлердің бөрінен де сәнді, көше жақтағы алты терезесі *қ а қ п а қ т а у л ы* тұр (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ҚАҚПАҚТЫ с ы н. *Қақпағы бар, қақпақ салынған.* *Қ а қ п а қ т ы* терезелі там үйдің есік алдына киіз үй тігілген (Б.Майлин, Шығ.). *Қ а қ п а қ т ы* қос терезе жақтауымен жұлынып алынған (К.Тоқаев, Тасқын). *Ақ қ а қ п а қ т ы* көк қобди, Көк қақпақты ақ қобди (С.Қасиманов, Өс. бөбек). Паң Нұрмағамбет қала тігіншісіне тіктірген сәнді қара бешпентінің қалтасынан алтын шынжырлы бауы салбыраған *қ а қ п а қ т ы* сағатын алып қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАҚПАҚША¹ з а т. 1. *Кішкене қақпақ.* Спирт шамын *қ а қ п а қ ш а с ы н* жабу арқылы ғана өшіру керек (А.Мырзабаев, Химия.). Варенье, джем, повидлолар салатын қаңылтыр ыдыстар мен *қ а қ п а қ ш а л а р* жасайтын цехқа келдік («Қазақст. әйелдері»). Алып қарасам, жып-жинақы, қорабы *қ а қ п а қ ш а м е н* жабылатын әп-әдемі дүние екен (Т.Көкішев, Шығ.). 2. а н а т. <лат. valvula> *Қанның бір бағытта ағуын қамтамасыз ететін жүрек бөлімі.* Гүлшаттың сырқаты осының соңғысына жататын көрінеді. Жүрек *қ а қ п а қ ш а л а р ы н ы*ң (клапанының) жарақаттануы салдарынан

кіріптар болған түрі бертінде жабысқан жүрек кеселі санатына жататынын да өбден ұқты (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ҚАҚПАҚША² ү с т. *Қақпақ сияқты, қақпақ тәрізденіп, қақпаққа ұқсап. ≈ Қ а қ п а қ ш а* үшу.

ҚАҚПАҚШАЛЫ с ы н. *Қақпақшасы бар, қақпақша салынған.* Әр жерден бір көк шарбақты, көк *қ а қ п а қ ш а л ы* терезелері бар әсем үйлер кездеседі (С.Мәуленов, Үркер).

ҚАҚПАҚЫЛ з а т. 1. о й ы н. *Бес не жеті асықты [тасты] қол сыртымен қағып ойнайтын балалар ойыны.* Мен Мықтыбек пен Сейілден жастаумын, *қ а қ п а қ ы л ғ а* орашолақпын, көп ұтыламын (А.Көшімов, Екі бүркіт). Ботагөз Асқарға асық ойнайық деп өтінді. – Не ойнаймыз? – *Қ а қ п а қ ы л* (С.Мұқанов, Ботагөз). *Қ а қ п а қ ы л* ойнаушылардың әрқайсысы бес асықтан алып, салмақтылау асықты «құспек» етіп ортаға қояды. Бұдан кейін әр бала қолындағы асығын жоғары қағып жіберіп, оған алақанның сыртымен қағып алады (ҚСӘ). 2. а у ы с. *Біреулерден көрген тұртпек, қақпай.* Ол өмірдің *қ а қ п а қ ы л ы н а* көп түсті (Ауызекі).

Қақпақыл етті [қылды]. *Ойыншық көрді, қағытты; біреуді қаққыға ұшыратты, зәбір-жапа шектірді.* Оян, Лорка Гариса, айбарлы ақын, отты ақын Ешкім сенің жырыңды *е т е* алмады *қ а қ п а қ ы л!* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қақпақыл [етіп, қылып, ғып] ойнады. а) *Білгенін істеді, әлек қылды.* Адамды *қ а қ п а қ ы л е т і п* ойнайтын өмірдің ғажайып сырын жас сұлу еске алмады (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Допты қақпақылдап, емін-еркін тепті.* Нұрай ала шыққан допты *қ а қ п а қ ы л е т і п* ойнады (Ө.Қанахин, Жүрек). Кеше еді жағаң ақ тақыр, Жайқалған бүтін мақта кіл. Толқының *ой-нап қ а қ п а қ ы л*, Толқыған талдар сапта тұр (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қақпақылға салды. а) *Қағытып тиісті, сөзбен ілгіштеді.* Бұл қызды дені сау адам ала қоймас-ақ, – деп екеуі алма-кезек *қ а қ п а қ ы л ғ а с а л д ы* (М.Дүзенов, Ант). ә) *Ойнатты, әлек қылды.* Жемсаулары тоқ үнемі Секілдімін көрі балық. Ойнатады толқын мені *Қ а қ п а қ ы л ғ а с а л ы п* алып (Т.Молдағалиев, Таудан түс.).

Қақпақылға түсті. а) *Әркімге бір ауысты, қолдан-қолға өтті.* Магнит тауының тағдыры жемқорлардың бірінің қолынан екіншісіне ауысып, талай рет *қ а қ п а қ ы л ғ а т ү с т і* (С.Мәуленов, Шыңда.). ә) *Қиыншылық көрді, әр нәрсені көрді.* Баба өмірдің *қ а қ п а қ ы л ы н а* көп *т ү с і п*, оның ащы-тұщы дәмін тоя жұтқан жөн (М.Дүзенов, Ант).

ҚАҚПАҚЫЛА = е т. **1.** *Қаққыштау, допты жерге түсірмей ойнау.* Ойынның ережесі: ойынға қатысушылар қолдарындағы таяқтарымен ойынға арналған кішкене допты жоғары қарай серпіп *қ а қ п а қ ы л а й д ы* («Қазақст. мект.»). **2.** *Алақанмен арқадан қағып жүргізу.* Смайыл балаларды жауырынынан *қ а қ п а қ ы л а п* үйден алып шығып кетті (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.). **3.** а у ы с. *Сөзін кесу, сөйлеткізбеу.* «Жә, жә, – деді адуынды әйел аузынан *қ а қ п а қ ы л а п*, сөзінің аяғын мәймөңкелетіп жіберді (Ж.Мусин, Ақ алаң). Өзгелер соғысты уайымдап, азаматтарды сағынып, мұңданып отырғанда, Айқан «уһ» деп бір күрсінген жоқ. Оның орнына әркімнің сөзін *қ а қ п а қ ы л а й д ы* (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

ҚАҚПАҚЫЛДА = е т. **1.** *Қақпақыл етіп ойнау, допты жерге түсірмей қақпалай тебу.* Шебер ойыншы ортадан да абдырамай өтеді. Қақпаға 40 метрдей таяп барып, *қ а қ п а қ ы л д а п* тұрады (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Басыммен допты онға дейін *қ а қ п а қ ы л д а п*, жерге түсірмеймін (Тұлпар). **2.** *Қағып-соғу, киіп-жару.* Ойынның жиырмасыншы минуттарында Мұртаз Хурцилава да қызынып, қарсы ойыншылардың олайғысын олай, бұлайғысын бұлай *қ а қ п а қ ы л д а д ы* (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Бұл айдау ел арасындағы ат жарыстардан бөлек, бұрын-соңды болмаған ерекше бөйге екенін Мөңке сезіп келеді. Шыға бере аттарын тежеп, бірін-бірі *қ а қ п а қ ы л д а п* алға салып аңдып отыратын айладан гөрі, алпыс шақырым жерге талмай жететін сәйгүліктерінің қуатына сенімдері мол үрдіс бөйге (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** *Аударып-төңкеру, ары-бері қозғау.* Сіңірлі ірі қолы ағашты аударып-төңкеріп *қ а қ п а қ ы л д а й* бастады (М.Сүндетов, Құмдағы.).

ҚАҚПАҚЫЛДАЙ с ы н. *Қақпақыл сияқты, қақпақыл тәрізді.* Төбемізден тағы да гранаталар самғайды. Иван Царев тағы да *қ а қ п а қ ы л д а й* қағып лақтырады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер). Желіккен жел кейде әр үйдің қорасында үюлі тұрған шөбін жұмалайтын, жаюлы тұрған кірін *қ а қ п а қ ы л д а й* қағып әкететін (О.Бөкеев, Қайдасың.). Жүзуші ем толқыныңның төсінде ойнап, Қырандай көк жүзінде салған ойнақ, Секіргіп қолдан-қолға *қ а қ п а қ ы л д а й* Тербетер еді мені толқын айдап (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд. поэм.).

ҚАҚПАҚЫЛДАУ *Қақпақылда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қақпақыл етіп ойнау.* ≈ Допты *қ а қ п а қ ы л д а у*. **2.** *Ары-бері лақтыру.* Оның нөзік саусақтары алаңның шетінде шашы-

лып жатқан тастарды *қ а қ п а қ ы л д а у д а н* тынбайды («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Қолқалау, қақпақыл болу, кеу-кеулеу.* Таумен қос жандайшаптың қолқалап, *қ а қ п а қ ы л - д а у ы м е н* өз киімдерін киіп үлгерген де еді (С.Досанов, Қыран.).

ҚАҚПАҚЫЛША ү с т. **1.** *Қақпақыл тәрізді; тез, ылдым-жылдым.* Тасыған өзеннің түрі адам шошырлық, жұдырықтай тастарды шыр көбелек айналдырып *қ а қ п а қ ы л ш а* қағады (І.Есенберлин, Жанталас). Қолдан қолға әр кірпіш *қ а қ п а қ ы л ш а* қағылып, лента арқылы жылжығыш Тасылды тас ағылып (Т.Жароков, Шығ.). **2.** *Әрлі-берлі, ерсілі-қарсылы.* Кемені *қ а қ п а қ ы л ш а* ойнатып, әлдеқайдағы бір жиекке апарып, қайырға шығарып тастады (Мың бір түн).

ҚАҚПАЛА = е т. **1.** *Қайыру, қайта-қайта қағу, қаққыштау.* Солға қарай бұрыла бергенде, қара есегін *қ а қ п а л а п* Шәмшідін көрінді (О.Дастанов, Мұрагер). Жорға дөненді қос маңына *қ а қ п а л а п* айдап әкелді (Н.Ғабдуллин, Шығ.). – Егер біраз қойды *қ а қ п а л а п* осында қалдырсаң, жауапкершілігін өз мойнына алар ма едің? – деп сұрады Әмірден (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). **2.** а у ы с. *Тыйым салу, тежеу.* Алайда тәрбие – ата-ананың баланы... ылғи ғана ақыл айтып, *қ а қ п а л а п* өсіруі емес (З.Қабдолов, Жалын). – Жоқ, Қайыныш, қашанғы мені *қ а қ п а л а й* бересің (Б.Нұржекеев, Шығ.). Нәбиді ескі ойдың ырғағы *қ а қ п а л а п*, тағы да өз арнасына түсірді (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). **3.** а у ы с. *Ерік-ықтиярына қарамау, еркіне жібермеу, санаспау, зорлық қылу.* Оның ең үлкен түйіні осы әке-шешенің бұдан ықтияр, таңдау сұрамай, *қ а қ п а л а п* апарып Ділдаға қосқаны еді (М.Әуезов, Абай жолы). **4.** а у ы с. *Бөгет болу, кедергі жасау.* Оны осылай тағдырдың өзі *қ а қ п а л а п*, жазмыш емес болмыс икемдейді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). **5.** а у ы с. *Сөз бермеу, сөз жарыстыру.* Аракідік өздеріне мәлім оқиғаны қозғап, бір-бірін *қ а қ п а л а п*, қатар сөйлеп кетеді (К.Тоқаев, Көмескі із).

ҚАҚПАЛАУ *Қақпала етістігінің қимыл атауы; еркіне жібермеу, тыйым салу, зорлық қылу.* Ревизор жақында оқу бітіріп келген жас жігіт екен, Жапардың *қ а қ п а л а у ы н а* көне қоймаса керек (А.Нұрманов, Аққу.). Серегін қымс етсе қамқоршы болып, басқа *қ а қ п а л а у ы н* қойсын, – деді Ораз (З.Шашкин, Теміртау.).

ҚАҚПАЛЫ с ы н. *Қақпа орнатылған, қақпасы бар.* Әдемі *қ а қ п а л ы*, терезелі үлкен үйдің кең ауласына Мәмбетке ілесе топ аттылының көбі еніп кетті (Х.Есенжанов, Тар

кезең). Халел ат қора, қой қора, сиыр қоралардан өтіп, *қ а қ п а л ы* қораға келді (С.Жүнісов, Жапанда.). Тарихқа тамған сия, түскен таңба, көміліп қалмас мәңгі батып шаңға, Қала боп Шардарадай төрт *қ а қ п а л ы*. Атағын жайған бір кез осы маңға (А.Токмағамбетов, Шағалалы.).

ҚАҚПАЛЫҚ с ы н. *Қақпа* боларлық, *қақпа* жасауға жарарлық. $\approx$ *Қ а қ п а л ы қ* тақтай.

Қақпалық вена. а н а т. <лат. vena portae> *Ас қорыту мүшелерінен және көкбауырдан қанды жинайтын көктамыр. Қ а қ п а л ы қ в е н а* бауыр қақпасы арқылы бауырға еніп, онда қылтамырларға тарамдалып бауырдың көптамырлық «ғажап торын» түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАҚПАН з а т. **1.** *Аң аулау үшін темірден жасалған, шаппалы құрал.* Бәрекелді, Ақтоқты, тапқаныңа, Жібектен шоқ шекеңе таққаныңа. Бұдан артық Құдайдан не тілейсің, Шолақ қасқыр түсіпті *қ а қ п а н ы ң а* (М.Жұмабаев, Шығ.). – Тоғайда *қ а қ п а н ы м* бар, қоян түссе, ұрлап қояды деп ол таңертең шығып кеткен (О.Бөкеев, Қайдасың.). Жер шола түлкі шықты дөңге шауып, Жылқының бір жемтігін алды тауып. Қараса қазған ұра, жер *қ а қ п а н* бар, Қойыпты шөп-шарменен бетін жауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Кедергі, тосқауыл.* Соқпай кеттің көп болды, жағаға сен, Бір жеңілден қалушы ем аға десең, *Қ а қ п а н ы* көп, мылтықты мергені көп, Белестерден өттің бе аман-есен? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мал да бар ләнкесінде, мақтан да бар, Көзіңше мақтан алып жатқан да бар. Көңілдің жұбанышы көп ойын бар, Ұстайтын дұшпаныңды *қ а қ - п а н* да бар (Ә. Найманбаев, Шығ.). Дегенше жігіт момын, жаман деңіз, Шабан артық бола алмас жаман аттан. Түлкідей түнде жортып жүргенінде, Алмасын аяғыңнан темір *қ а қ п а н* (Шал акын, Өлеңд.).

Қақпанға түсті [ілікті]. *Торға түсті, ұсталды, кедергіге тап болды.* Кей адам ешбір тоймас, құйсаң толмас, *Қ а қ п а н ғ а* ондай адам *т ұ с п е й* қоймас. Әділ жұрт ғасыр бойы сынап келген, Жаксының ел сыйлаған атын жоймас (К.Әзірбаев, Таңд.шығ.). Іше бер, арақ сүйген асың болса, Басқаның барлығы да қасың болса. *Қ а қ п а н ғ а* жуан саннан бір *і л і к с е ң*, Көрермін шығарғанын досың болса (Қ.Тәкежанов, Қария).

Қақпанға түсірді. *Отырғызып кетті, айласын асырды, алдады.* Бірақ Бүркіт оған көнсе! Кормей тұрмын ба, қызылға алдап, *қ а қ п а н ы н а* *т ү с і р м е к* екенін. Байқа, Бүркіт, бұл жолы жеңілсең, мәңгі жеңілгенің (С.Мұқанов, Шығ.).

Қуанарлық қыз емес жылтырауық таққанға. Өзгелерді біз емес, *Т ұ с і р м е к ш і қ а қ п а н ғ а* (Абай, Тол. жин.). Сізді *қ а қ п а н ғ а* *т ү с і р і п*, маскара ету орнына, сеніп айтқан құпиясын әшкере еттім (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Қақпан құрды. а) *Аңды ұстайтын құралды орнатты.* Бұл ауылдар осы күзде тегіс ашаршылыққа ұшырап, *қ а қ п а н қ ы р ы н*, тышқан аулап, сорлап тұрған кезінде Балағаздар айқасты (М.Әуезов, Абай жолы). Сол кезде бір саятшы *қ а қ п а н қ ы р ы н*, Бір киік ілініпті оттап жүріп, Көрген соң киікті ұстап алғандығын Шыдамай келді Мәжнүн зыр жүгіріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тал бойына бес қару-жарақ таққан, Өз бетінше даладан тамақ тапқан. Бір ауылды асырап аңшылықпен, *Қ а қ п а н қ ы р ы н*, жақ иіп, садақ тартқан (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Біреуді айлаға түсіргісі келді, алдамақ болды.* Қазақтың өзімдағы баласымын, Білемін сол себепті рәсімін. Хәйламен *қ а қ п а н қ ы р ғ а н* жауды көріп, Теріс пе сізге келіп сыр ашуым? (М.Дулатов, Шығ.). Өсек болды баққаным Момынға *қ ы р ғ а н қ а қ п а н ы м*; Өсекші – Тәңірі дұшпаны, Күнәмді қалай ақтадым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Елті тышқан бидайды таси берген, Шәкірті де көп екен қасына ерген. *Қ а қ п а н қ ы р ғ а н* адамның айлаларын Алып тастап, жем жеген талай жерден (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). б) *Кедергі келтірді, тосқауыл жасады.* Алдымнан атса болды ақ таңдарым, Аялап қарсы аламын бақтан да өрі. Теуіп-теуіп, тас-талқан етер едім, Тағдырдың маған *қ ы р ғ а н қ а қ п а н - д а р ы н*, Алдымнан атар болса ақ таңдарым (М.Мақатаев, Шығ.). Әйел біздің тағдырымыз, Тағдырымыз болған соң Белгілі ғой, бағымыз не сорымыз. Хас сұлулық әлсіздердің қызғанышын маздатқан Ал қызғаныш *қ ы р д ы* деп кім айта алады аз *қ а қ п а н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қақпан миналар. ә с к. *Тиіп кеткенде, орнынан жылжытқанда, қолға алғанда немесе минажарғышқа жасырын қосылған миналанған алдамшы затты қолдану кезінде жарылатын стандартқа сай емес инженерлік миналар.* *Қ а қ п а н м и н а л а р* жарылғыш заттардың зарядтарынан, жарылғыш қондырғы мен алдауыштан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қақпанның қанды аузын басты. *Қолға мықтап түсті.* Әддіңнен, Манат сұлу асып жүрме. Мен жақын тартсам сен қашып жүрме. Айласы қарт кісінің көп болады, *Қ а қ п а н ы ң қ а н д ы а у з ы н б а с ы п* жүрме (М.Байзақов, Шығ.).

Қақпанына ілінді. *Құрған торына шырмалды, алдауға түсті, ұсталды.* Сен сонда *қ а қ*

п а н ы м а і л і н е р с і ң, ілінсең менімен бірігерсің. Табылып көңілдегі бар арманың, Ләпсіңіз қарар тауып сүйсінерсің (М.Байзақов, Шығ.).

ҚАҚПАНБЕЛ с ы н. *Бел арқасы жалтақтау.* Енді біреуі күлте құйрық жатағандау келген, *қ а қ п а н б е л* сүр бие («Қаз. әдеб.»).

ҚАҚПАНДА = е т. **1.** *Еркіне жібермеу, қамап ұстау.* – Сонда білдей маман дәрігерді үйіңе *қ а қ п а н д а п*, қамап ұстамақпысың? – дейді жаман еркек (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **2.** *Тырт еткізбей дегенін істету, уысында ұстау.* Ызың еткен шыбынды көрсе Жанат Қанпейісович резеңке таяқшасын тарсылдатып қуып жүргені. Әсіресе өзінен он бес жас кіші қарындасын *қ а қ п а н д а п* ұстайды (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚАҚПАДАЙ с ы н. **1.** *Қақпан сияқты, қақпан тәрізді.* Қаратайдың екі тақымы ат бауырына *қ а қ п а н д а й* тістесіп алған екен, Нартайлақ қанша жүлғанымен қозғалатын емес (А.Жүнісов, Өмір ізі). **2.** а у ы с. *Қатты, мығым.* Нариман қайыс қолғабын тісімен тартып шешіп тастап, келіншектің кішкентай алақанын өзінің *қ а қ п а н д а й* қатқыл қолымен қысып ұстап алды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). *Қ а қ п а н д а й* қатты сүйегің, Етімнен тастай өтеді-ай (Дастандар). **3.** а у ы с. *Ауыр, зілдей (қаза, қайғы, уайым, шер).* Аяғыңа бір күні Қаза түсер *қ а қ п а н д а й*. Тар лахатқа кірерсің Есік ашып жақпандай (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҚАҚПАНДЫ с ы н. *Аяғында қақпаны бар, қақпанға түскен.* Көкжал арлан *қ а қ п а н д ы* аяғының қанын жалап тұр екен («Лен. жас»).

ҚАҚПАНШЫ з а т. *Қақпан құрып, аң аулайтын адам, аңшы.* Онан соң, сені алайын талды салып, Шығарсың ұзын талдан тістеп алып. Не болса кешікпей тез істелік, Қаны болар *қ а қ п а н ш ы* келіп қалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түп-түгел қарап тұрса жерге біткен, Өкінді көрмей жүріп өмірге еткен. Қызылшы, *қ а қ п а н ш ы ғ а* ақылдасты Бұл жерге кем болмас деп егін еккен (О.Шипин, Дастан.). Бұл сұмдығын *қ а қ п а н ш ы* бір шал көріп қалыпты-мыс деген өсекті де таратып жүрді (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚАҚПАНШЫЛ с ы н. *Қақпан құрғыш, айлакер, қу.* Таң біліне Дауылқараны, айыр тіреген биялайды қолына қондырып, аталас туысқанның егі тірі *қ а қ п а н ш ы л* Әлтай дейтін жігітін ілестіріп сонарға шығып кетті (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ҚАҚПАС с ы н. с ө й л. *Қақбас. 1.* жа ғ ы м - с ы з. *Егде, көрі адамды жақтырмау нишанымен айтылады.* Жүректен от, жүзінен әр тайғанда,

Әр тайғанда, шалқары ортайғанда, Ол *қ а қ п а с қ а* не керек, Құдайым-ау, Тыныштық қып жатпай ма қартайғанда? (М.Шаханов, Фасырлар.). Бәрі сол *қ а қ п а с* кемпірден болып отыр (М.Қаназов, Жер кіндігі.). Барлыбай *қ а қ п а с* онсыз да ағаға өшігіп тісін басып жүрген көрінеді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Мен көрі *қ а қ п а с т ы ң* жынын қағып алайын деп, тергеу орнына арыз жазып қойдым (К.Тоқаев, Түнде.). **2.** *Айлакер, қу, әккі.* Сөйтіп Иран тағына Өңшең сұмның бағына Тағы отырды Аббас хан. Жасын тақта жасаған Күшігенге ұқсаған, Құлқы бұзық *қ а қ п а с* хан (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Қу, әккі адам.* Ақбала, сені сұрай кіріп едім, Бір қызық оған еңбек қылып едім Жаңағы қынжылғаның жанға батты, *Қ а қ п а с т ы ң* бермейтінін біліп едім (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАҚПАСЫЗ с ы н. *Қақпасы жоқ, қақпа салынбаған.* Жаңа бой түзеген үйлердің көбі *қ а қ п а с ы з* екен («Соц. Қаз.»).

ҚАҚПАТАС з а т. о й ы н. *Қақпаға тас лақтырып ойнайтын ойын.* ≈ *Қ а қ п а т а с* ойнады.

ҚАҚПАША ү с т. *Қақпа тәрізді, ашталы-жаппалы.* Топсалы білезік – ортасынан екі бүктеуге, ашуға болатын, яғни қолға саларда ортасынан сыртқа *қ а қ п а ш а* ашылатын білезік (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ҚАҚПАШЫ з а т. к ө н е. **1.** *Қалалар мен бекініс сарайлар сияқты үлкен орындардың қақпасын күзетуші; қарауыл.* Қашқарға Қоқаннан ұрланып барған Уәлихан деген жожа шөһердің *қ а қ п а ш ы л а р ы н* алдап, қорған ішіне кіріп кетіпті (С.Бегалин, Шоқан асу.). *Қ а қ п а ш ы* (адам) қолына ақша ұстатқанға ғана «Тарт түйенді ішке!» деп айғайлап қояды (М.Қуанышбаев, Кек). *Қ а қ п а ш ы* жігіт саңылаудан қарап еді, Жақып мырза екен, таныды (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **2.** с п о р т. *Футбол ойынында қақпаны қорғайтын ойыншы.* Допты «Қуаттың» қақпасына әкеле берсе-ақ болғаны, қара киімді *қ а қ п а ш ы* оқша атылып барып қағып алады (М.Рашев, Бетің қисық.). Өзінің күйеуі *қ а қ п а ш ы* боп ойнайтын «Мұнайшы» командасы 0:2 есебімен жеңіліп қалыпты (Б.Аманшин, Көкжар). – Алып кет, осы бетпен қақпаға жет! *Қ а қ п а ш ы* қағып алды, шапшаң өжет! – Қап, ауыт боп кеткені-ай мына доптың! Қалайша, әй, Әнуар, жаңсақ соқтың?! (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ҚАҚПАШЫДАЙ с ы н. *Қақпашы сияқты, қақпашы тәрізді.* Қауындар су бетінде, Келе жатыр лықылдап. Өткізбейтін бірін де, *Қ а қ п а ш ы д а й* лыпылдап (Т.Бердияров, Бозторғай).

ҚАҚПАШЫҚ¹ з а т. *Кішкене қақпа, қақпаша.* Дамып жетілген шыбын қуыршақтың алдыңғы жағындағы *қ а қ п а ш ы қ т ы* ашып, сыртқа шығады да шамасы бір сағаттан кейін ұшады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.).

ҚАҚПАШЫҚ² з а т. а н а т. *Қан тамырларындағы қан айналымын қалпына келтіріп тұратын кедергілер.* Тазарған қан... сол жақ жүрек кірмесіне құяды, одан екі қанатты *қ а қ п а ш ы қ т ы* ашып, сол жақ жүрек қарыншасына өтеді (Е.Оразақов, Қайта сок.). Жүрекшікте де, қарыншақтықта да бір түрлі болып жасалған *қ а қ п а ш ы қ т а р* бар. Қан ыңғайына қарай аққанда *қ а қ п а ш ы қ т а р* ашылып тұрады. Қан кейін ағайын десе, жабылып қалып, қанды ыңғайына қарсы жібермейді. Сондықтан өнебойын қан бір бағытпен ағады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ҚАҚПАШЫЛЫҚ з а т. *Қақпа қорғаушылық, қақпашы болып ойнаушылық.* Кейін оны (Сорокинді) құраманың *қ а қ п а ш ы л ы ғ ы н а н* ауыстыруға тура келді («Лен. жас»).

ҚАҚПЫШ¹ з а т. 1. т а м а қ. *Боршаланып тұздалған майлы ет, кепкен сұр, қақталған ет.* Жалпайта сүрленген майды өзет *қ а қ п ы ш*, бөлшектегенін *қ а қ п ы ш* борша деп атаған (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қақтаулы *қ а қ п ы ш т а н* бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық (Ф.Мүсірепов, Өмір.). Қыстан қалған біраз *қ а қ п ы ш* бар еді, сонан қуырдақ қуырып, шай қайнатып қояйын (З.Ақышев, Жесір.). 2. а у ы с. *Қатып-семген, арық; қатпа.* Мендей қазақтың *қ а қ п ы ш* шалын Сарыадырда көріп едім десең, соның өзі менің толық сыбағам (С.Талжанов, Ұлдай.). Тісі түгел түскен *қ а қ п ы ш* кемпір болды деп жылап отыр еді қу шалын (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚАҚПЫШ² з а т. ж е р г. *Ортасы тесіліп, қыл өткізілген бес тиындық қара бақыр және осы нәрсені балалардың сыңар аяқпен теуіп ойнайтын ойыны.* Көшеде бес-алты бала *қ а қ п ы ш* ойнап жүр. Әсіресе таңқы танау, кара домалақ бала ешкімге дес берер емес («Қаз. әдеб.»).

ҚАҚПЫШТАЙ с ы н. *Қақпаш сияқты қатып-семген, арық.* Киімге ықшам, сөзі, қозғалысы шапшаң, *қ а қ п ы ш т а й* қатып, кеуіп қалған екі адам бұлардың қасына сап ете түсті (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Күн қағып, ат соғып зықысы шыққан *қ а қ п ы ш т а й* қара жігіт қарсы алдымда тұр (З.Иманбаев, Солма. гүл.).

ҚАҚПЫШТАЛ = е т. с ө й л. *Қақпыштан.* Сәл бір сәт тұрады да ойлап мүлгіп, Толқындар шақырғандай ойнап жылжып Күлімдеп кәрі жүзі *қ а қ п ы ш т а л ғ а н* Айдыңға күміс береді бойлап жүзіп (Қ.Бекхожин, Шардара).

ҚАҚПЫШТАЛУ *Қақпыштал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚПЫШТАН = е т. *Сірілену, қасаңдану, қатып-сему, кебу.* Түндегі жаңбырмен тері шалбары көк аязданып, былбырап, кепкен жері *қ а қ п ы ш т а н ы п*, етін қажап келеді (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚАҚСА¹ = е т. 1. *Ауыз жаппай сарнау, құлақ етін жеу.* – Рақым етіп жіберіңіз, пожалуйста – деп келген науқас есік ашылысымен ауыз жаппай *қ а қ с а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер). Бұл елдің күн көргені – өтірік ант, Қазаққа алдау деген болды ғой салт Не түзеліп, не бұзыл, ылажым жоқ, *Қ а қ с а п*, зарлап, айтты да өтті ғой қарт (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Ей, қоя тұршы, сен де *қ а қ с а м а й*, – деді оған бір еркек, шамасы күйеуі болу керек (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). 2. *Қайта-қайта айту, қайталау.* Осы кәсіпке жұмысқа ауысқалы жұрттың бөріне *қ а қ с а п* келе жатқаны осы екенін қызына Сардардың өзі айтқан (З.Қабдолов, Жалын). Апам ұрса береді, тез кел деп *қ а қ с а п* қалып еді. Енді қайтайын, қош қалқам (М.Дулатов, Шығ.). Жастық шак, Жастық шак деп *қ а қ с а п* жүрміз. Күн батпай не болыпты шаршап күндіз. Жіберші көкпарыңа, қыз қууға, Қанеки, қай сайыста ақсап жүрміз (К.Салықов, Жезкиік). 3. а у ы с. *Зар илеу, зар қағу.* Атаң, мансап бу көріп, Артық жауап айтпаған. Шын пейілді әкекем, Беті жұрттан қайтпаған. Дос адамның бір сөзін Саф алтынға сатпаған. Риза болғай, әкекем, Біз мұңдықпыз *қ а қ с а ғ а н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Зар [қан] қақсады. а) *Сарнап, құлақ құрттын жеңі, қайта-қайта айта берді.* «Алакөлеңкеде суға жалғыз барма, қарағым. Су перісі қағып кетеді», – деп, бұрын *з а р қ а қ с а п* жібермейтін (Х.Есенжанов, Шығ.). ә) *Жапа шегіп, ботадай боздады.* Көбейген көк жүзінде жұлдыз қоздап, Боз інген *з а р қ а қ с а ғ а н* жолда боздап. Түктіде түйедегі зарлы сарын, Қажытпас қай көңілді қалай қозғап (І.Жансүгіров, Оленд.). б) *Зар иледі, зар жылады.* Ойбай, бауырым! Қыршыныңнан кеттің-ау қиылып! Арманда кеткен күнім-ай! – деп *з а р қ а қ с а ғ а н д а* күйке тамыр шымырлайды (С.Жүнісов, Ақан сері). Желінген малы үшін, ауылда *з а р қ а қ с а п* қалған нәрестелердің көз жасы үшін мына бес ата жауының жетіп желкесін қиғысы келді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚАҚСА² = е т. *Сай-сүйегі сырқырау, сыздау.* Шаршап-шалдығудың үстіне жараның азабы қосылды. Белім *қ а қ с а п*, қол-аяқтарым үйі бас-тады (Б.Момышұлы, Москва.). Оның сай-сүйегі *қ а қ с а п*, сырқырап бара жатқандай. Өзінде

өзгеше бір шыдамдылық бар (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Түнде жатқанда, аяқ-қолым *қақсағанда*, танды-таңға ұрамын (М.Әуезов, Шығ.). Алған мұны бала-шаға бөрі ұғып. Сырқырайды жіліншігі жарылып. *Қақсайды* кеп, *Қақсайды* кеп түнімен, Бірақ та бұл сырқат емес, Көрілік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Зар [қан] қақсады. *Жанына қатты батты, шыдатпады; сай-сүйегі сырқырап ауырды.* Жол соғып тастапты. Өзі ауру аяқ, *зар қақсап* бастырмайды (З.Шүкіров, Жас жесір). Адам сөйлегенінде көкірегі *қан қақсап* тұрса да... сырын сыртына шаша бермейді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қимылдаса *қан қақсап* сынған аяқ, Бір сүйек бар сүйекті сырқыратты (Қ.Жұмаділов, Шығ.). Әбдірахманның тұла бойы мидан өткендей *қан қақсап* кетті де, бір мезет сол жағы тұтас ұйып қалған сияқтанды (Х.Есенжанов, Таңд.).

ҚАҚСА³ с ы н. сөй л. **Қақсал.** Қалғандардың саны көп болғанымен, сапасы жоқ, өңкей көрі-күртаң жұмысшылар мен *қақса* катындар (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ҚАҚСАЛ с ы н. *Кексе тартқан, қартая бастаған.* Біздің *қақсал* құдашалардың көңілі көкте, көздері мал мен атақта болады (С.Бегалин, Замана.). Қыз балаға көрі жілік ұстатпайды, Егер қыз көрі жіліктің етін жеп, мұжыса – болашақ күйеуі көрі, *қақсал* болуы ықтимал деп жорылады (А.Қайбарұлы... Қаз. ырым.). Ойына алғысы келмесе де, көрі *қақсал* қайта-қайта есіне түсіп, ренішті көңілін лайлап тұрғаны (Ә.Нұрпейісов, Сен).

ҚАҚСАТ¹ = е т. **1.** *Зар илету, зар жылату.* Ей, жалған-ай, дүние-ай! Шіркін... Жанның тәттісін-ай! Алдамшы бақ, опасыз дәулет! Сен-дерге алданып, жанымға жақсылық қылмапшың ғой... Талайды *қақсаттым*, талайды зарлаттым... о дүниеде заманым әлде не болады!? Ішім, ішім!.. өкетті!.. өртеді!.. күйдірді.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менің халқым қашаннан ұлы болған, Менің кеудем қашаннан жылы болған. Соғыс өртің қоздатқан дауылдардан, *Қақсатқан* ауыр зардан Көкірегімде бостандық жыры қалған (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Көп сөйлету, сарнату, зарлату.* Құдайы құрғыр, біздей көрі-күртанды алмайды, *Қақсатып* қояды ғой осылай (А.Нұрманов, Аққу.).

Зар [қан] қақсатты. *Зар илетті, зар жылатты; зорлық қылды.* Мына жігіт баяғыда біздің ауылды *зар қақсатып* шулатып жүрген жалаң аяқ бала еді (Ә.Тарази, Асу.). Момын елді *қан қақсатқан*, хан Абылай, саған да өлім! – деді Қаныбек, іштей, қанды үкім ай-

тып (І.Есенберлин, Жанталас). Халықты *қан қақсатып* езген болар, Ар-ұят адамдықтан безген болар. Алайын бет пердемді, үйге шақыр, Ұяттан өлер ме екен бұл қан құмар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАҚСАТ² = е т. *Сүйекті сырқырату.* Балағын түріп алған жігіттің балтырын шыдатпай тау суы *қақсатып* ала жөнелді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Соның бәрін ойласам бас катады, Ойлар, ойлар атымды ақсатады. Қалың елдің қарызы мойнымдағы Сүйегімді күн-түні *қақсататы* (Т.Молдағалиев, Жүректе.).

ҚАҚСАТ: *қақсата ұрды.* *Бар пәрменімен қойып қалды, бар күшін салып ұрды.* Сондай қайрандан тұрған шағында *қақсат* бір ұрып қалсаң, ол осал болмайды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАҚСАТТЫР = е т. *Зар илеттіру.* ≈ *Қақсатып* қойды.

Зар [қан] қақсаттырды. *Зар илетті, зар жылатты.* Жұрт-ау, мені *қан қақсаттырып* не қоясыңдар ма? (Ә.Көпшімов, Жас аңшы).

ҚАҚСАТУ *Қақсат етістігінің қимыл атауы; зарлату, жылату.* Бір дастарқаннан дәм татып, алақанында ойнаған қаршадай балаға қастық етіп, соны *қақсатуға* қалай ғана дәті шыдады (З.Жәкенов, Таң самалы). Қыр соңымызға түсіп, діңкемізге тиіп едің, *қақсату*-да *ай-ақ* қақсатып едің, Құдай, міне, енді алдыңа келтіреді (Б.Тілегенов, Көктем.).

Зар [қан] қақсату. *Зар жылату, зар илету.* – Шет жағасын білетін шығар, Бірақ түгелдей білсе, өз иелігіндегі елді осынша *зар қақсату* дан оған түсер пайда қанша? (С.Жүнісов, Ақан сері). Көкірек сайрап, ақыл сау жатқанымен, екі аяғы гүп боп ісіп *зар қақсатумен* болды (К.Баялиев, Дегелек.).

ҚАҚСАТУШЫЛЫҚ з а т. *Қақсатып қояушылық, зарлатушылық; қиянат, зорлық.* Алғашқы жылдарда кедейлерге қиянат жасау, ұры ұстап, жарлының жалғыз малын алып, қан *қақсатушылық* болып тұрды (З.Иманбаев, Айналайын).

ҚАҚСАУ¹ *Қақса етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қайта-қайта айту, зарлау.* – Тазалық, тазалық – деп күнде *қақсаудың* мәні осында (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Қазір, міне, осы ауылдағы ауыз біткеннің тек осының атын атап *қақсауға* жаратылғандай (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Зарилеу, ауыз жаптау.* «Ақсақ кой түстен кейін маңырайды» деген, түстен кейін *қақсауын* жаманның (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚАҚСАУ² *Қақса етістігінің қимыл атауы; сай-сүйегі сырқырап ауыру.* Дегелек өлген жазда екі аяғы түгел *қақсауды* шығарды,

буындары істі (Қ.Баялиев, Дегелек). Тұтқыннан құтылғаны есіне түссе болғаны тасқа соғылған тізенің *қ а қ с а у ы* да, бұтаққа жырылған мандайдың ашуы да жанға батпайтын сияқты (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ҚАҚСАУЫҚ¹ с ы н. **1. Қақсай беретін, заржақ.** Өзін анау *қ а қ с а у ы қ* аспазға беретін нәрсе екен, таң атпай кісінің жер-жебіріне жетіп, ұрысатын еді (К.Токаев, Түнде.). Құлақтарының түбінен күзғындай сұңқылдап отырған *қ а қ с а у ы қ* әйелден қалай құтыларын білмеген жұрт ереуіл атқа талай тоқым сала жаздапты (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2. Қайталана беретін, құлаққа түртпідей тиетін, жағымсыз.** Кернейдің *қ а қ с а у ы қ* дауысы басылған жоқ (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАҚСАУЫҚ² с ы н. **Қатты қақсап ауыратын, қақсай беретін (ауру).** Желі бар *қ а қ с а у ы қ* аяғын сылти басып Хадиса да жетті әлден соң (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.).

ҚАҚ-СОҚ з а т. *Құлық-сұмдық, теріс ой.* Ел іші ағайымды жақсы көреді: ешкіммен *қ а қ-соғ ы* жоқ, жұмысына тыңғылықты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). // *Ұсақ-түйек, майда (тірлік).* Бұл күнде *қ а қ-с о қ* шаруамен айналысып, сөз аулайтын шамасы да жоқ, жанымен қайғы (С.Омаров, Қызыл арай). Ол адам екенін, оның ішінде *қ а қ-с оғ ы* жоқ қажырлы қойшы екенін бәрі біледі (О.Бөкеев, Қайдасың.). Жасымыздан қыздардың арасында өскендіктен, боғауыз айтуды, шайпауық қылуды, *қ а қ-с о қ т ы* көп білмедік. Әке-шешемізді сыйладық, жақсы көрдік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қақ-соқпен ісі [жұмысы] жоқ. *Құлық-сұмдықты, алдауды білмейтін.* Сол баланың *қ а қ-с о қ п е н і с і ж о қ*, момақан, аңқау, көзі бажырайып аузын ашып, мұрны қоңқиып отырғаны (Ж.Аймауытов, Қарткожа). Бәзіл Боштайдың бір әке, бір шешеден туған ағасы, *қ а қ-с о қ п е н ж ы м ы с ы ж о қ*, ел билейтін атқамінерлер мен ақсақалдардың сөзіне араласпайтын, мал баққан ешкімді нахақтан жылатқысы келмейтін момын адам (З.Ақышев, Жаю Мұса).

ҚАҚ-СОҚСЫЗ с ы н. *Қақ-соғ ы жоқ, құлық-сұмдықты білмейтін.* Одан зор рақат таппаған, *Қ а қ-с о қ с ы з*, аса бай жан міні – Намыста қазына сақтаған Халықтық рухтың сандығы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАҚ-СОҚСЫЗДЫҚ з а т. *Қақ-соғ ы жоқтық, турашылдық, бұқпесіздік.* Жаңағы жұтқан уыз қымыздың дауасы ма, әлде айтайын деген жырының *қ а қ-с о қ с ы з д ы г ы н а н* ба, үні биязы шықты (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАҚ-СҰҚ з а т. с ө й л. **Қақ-соқ.** Кеш басшысы мұны бармақ басты, көз қысты *қ а қ-с ұғ ы ң* жоқ деп кісілерге шарап құйып, бөтелке жағалатып отыратын «қызметке» қойған (Д.Досжанов, Кісі.). Бір шетте өңшең бастықтар, Әртүрлі пікір, сөз талас Әлі де болса *қ а қ-с ұ қ* бар – Құрлысқа теріс көзқарас (Н.Шакенов, Толқын.).

ҚАҚСУ *Қақсы етістігінің қимыл атауы; сусыз қалу, қаңсу.* Құдық маңайының құмалағы қуаң. Астауы да *қ а қ с у г а* айналыпты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Жоқ, әлі алыс жақсы күн, Тұрғандай аңса, сағын деп. Қойған жоқ Шеген *қ а қ с у ы н* Су емес сонау, сағым тек (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚАҚСЫ= е т. с ө й л. **Қаңсы. 1. Сусыз қалу, суы біту.** Шайға ұрттам су жоқ. Отырамыз ба *қ а қ с ы п* (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2. Кебу, құрғау.** *Қ а қ с ы п* қалған көлшігің Қайтадан суға толған соң, Үзілгендер ұзармақ, Шашылғандар жиналмақ (Манас). **3. Құнқақты болу.** Осы күні көбінің күбісі далада *қ а қ с ы п* жатыр (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Пәлен күннен бері керегенің басында *қ а қ с ы п* тұрған домбыраға перне байлап, ішек тағады (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ҚАҚСЫМАҚ з а т. *Қақ боп тұрған су, болар-болмас көлшік.* Айттың ғой, Аманжолым, жер байлығын, Бір-екі *қ а қ с ы м а қ т ы ң* көл байлығын. Жалғыз тұрған ұшқынды сонша мақтап, Тау ма еді Балтақара елге өйгілің (Айтыс). Ақырын жылыстап үйрек дыбысы шыққан жерге келдім. Бір кішкене *қ а қ с ы м а қ* су екен («Қаз. әдеб.»).

ҚАҚСЫТ= е т. *Сусыз, сусынсыз қалдыру, қаңсыту.* Таңдайымызға татып отырған азғантай ақтан қағып *қ а қ с ы т ы п* кетті-ау (М.Қаназов, Ақ тайлағым.). Қытымыр жел қырда бұрқап *Қ а қ с ы т ы* ма қақ тастағын, Адырларда түр назырқап Ай мүйізді ақ қошқарым (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу.).

ҚАҚТА¹= е т. **1. Аңның, малдың, құстың етін істік ағашқа, сымға қадап, отқа ұстап пісіру.** Бұғының етін темір Шелектерге асып та, істік ағашқа тізіп отқа *қ а қ т а н* та жестік (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Тасмағанбеттің отқа *қ а қ т а н* жесек те, бірдеме атып түсір дегенін Қараменді жөн көрді (Ж.Молдағалиев, Самал). Жер ошақтың басында айнала отырып алып, отқа *қ а қ т а н* пісірген бөдененің еті-ай деп есіме алам (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2. Қыздырыну, жылыну.** Ол тырбиған етсіз саусақтарын тарбита жайып... маздап жанған кішкентай отқа *қ а қ т а й* түседі (Т.Жанұзақов,

Азамат.). Шоңқ еткен қара құстай аспанға көтеріліп, қанаттарын күн нұрына *қ а қ т а н* жайып жіберіп, сонау-сонау зау биіктен құлди төменде не болып жатқанын бір барлап көргісі келді (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Таяққа қартайғанда асыларсың, Төбеңнен тас ұрғандай басыларсың, Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң, Бұтыңды отқа *қ а қ т а н* қасынарысың (Шал акын, Өлеңд.). **3. Құйдіру.** Шілденің аптап ыстығы аймақты *қ а қ т а н*, шөптерді сарғайтып жіберген (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Құм шоқылар жалын болып жанып тұрғандай. Күн *қ а қ т а г а н* жалаңаш жотасы көзді ұялтып қаратпайды (З.Шүкіров, Жас жесір). Жанды жеп, сен ғой мені арытатын, Күнің жоқ ат пен асқа жарытатын, Жыртықтан жылтылдаған жас денемді Күнге *қ а қ т а н*, аязға қарытатын (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАҚТА² = е т. **1.** қ о л ө н е р. *Әртүрлі әбзел бұйымға алтын, күміспен өрнек салу, әшекейлеу. Қ а қ т а г а н* ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Жінішке қара қасы сызып қойған. Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай, Шығ.). Белдерінде – алтын жалатқан қарыс сүйем кіселі, *қ а қ т а г а н* күміс белбеу (І.Есенберлин, Қаһар). Күміс *қ а қ т а й т ы н* балғаның табаны бедерсіз болады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері). **2.** а у ы с. *Баптау, жарату.* Тайында тасқа байлап, құнанында *қ а қ т а н* міне алмадым (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚАҚТА³ = е т. *Түк қалдырмау, сарқу, тауысу.* Енесі жануардың имеген бе, Көп койдан шөп қақтығып тимеген бе. Антұрған қатын сауып *қ а қ т а г а н* ба, Болмаса қойшы оңдап бақпаған ба (Шал акын, Өлеңд.). Тарғыл шолақ сыырдың бұзауы еміп жатқанға жүгіріп барып, басын жұлып алып қараса, арам қатқыр, *қ а қ т а н* тұрып еміп қойыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүкіл өн бойымдағы қабілет пен жүректегі сезімімді сарқылып қалған күннің өзінде де қос қолыммен аямай сығып, *қ а қ т а й* пайдаландым (Д.Исабеков, Танд.).

Қақтап білу. ж е р г. *Көп білу, терең, жан-жақты білу* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Қақтап сауды. *Түк қалдырмай, жебеп сауып алды.* Жалғыз сиыр, *қ а қ т а н* с а у г а н соң, бұзауы қағылып жүр (Ауызекі).

ҚАҚТАЙ с ы н. *Қақ суындай, қақ сияқты.* Ағалап шыққан дірілден, Бастанғы бір сыр ұғамын; Мен – бастауыңнан тірілген, Қабарсан – *қ а қ т а й* тұнамын (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ҚАҚТАЛ¹ = е т. **1.** *Қиқақты болу, күйо.* Әр жерде бір күнге *қ а қ т а л г а н* лашықтар,

храмның құлап мүжілген іргелері состияды (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Суыққа да бір тоңып, күнге де бір *қ а қ т а л ы н*, Пәлеге де бір қалып, ақталсақ бір ақталып, Таяқты да бірге жедік, бірге бұзып тәртіпті, сөгісті де бірге алдық, мақталсақ бір мақталып (Қ.Мырзалиев, Көш.). Аптапқа *қ а қ т а л г а н* мен төбесі ұзақ, Түсірсін мезгіл оған неге сызат! Жаркент ғимараты – Уәлібайдың Мешітін салыпты ұста шегесіз-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Балықтың отқа, түтінге ысталып, кептірілуі.* Стол үстінде... совхоз наубайханасында піскен бөлкелер, *қ а қ т а л г а н* тұзды балық, қияр (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Тербелсе Оңтүстікте мақта алабы, Каспийде алтын сазан *қ а қ т а л а д ы*. Тереңін көмір кернеп, өмір тербеп, Тұр бүгін Қарағанды шахталары (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАҚТАЛ² = е т. қ о л ө н е р. *Алтын, күміспен өрнек салыну, әшекейлену.* Екінші бұйрығым: отағасым жауын жеңіп жорықтан қайтқанда алдынан шығуға жүген-құйысқаны, ер-тоқымы ақ күмістен *қ а қ т а л г а н* ақбоз жорға дайындаңыз! (І.Есенберлин, Жанталас). Бексейіт күмістен *қ а қ т а л ы н* өсем өрнектелген айы бар, үстін қалың шөп жауып кеткен бір көне қабірдің басына ұзақ тұрды (М.Мағауин, Бір ата.). Ер-тұрманым жарқырап, Күміс жапқан *қ а қ т а л ы н*. Қуанып өле жаздаймын, Киіміме мақтанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қарнынан қақталды. с т и л ь. *Отқа ұсталды.* Ожау айтар: «Қазанға қапталдым», – деп, Қазанайтар: «Қарнымнан қақталдым», – деп, жүгіріп от айнала шөйнек тұрар, «Қылмысым не, Құдайға жақпадым», – деп (Шернияз, Шығ.).

ҚАҚТАЛУ *Қақтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күнге *қ а қ т а л у*.

Қақталу құрышы. г е о л. *Негізінен шөлдер мен шөлейттердегі жартастар мен таужыныс ашылымдарының беткі жазықтығында пайда болатын қоңыр қошқыл немесе қара түсті жалтырауық жұқа (0,5–5 мм) қабықша. Қ а қ т а л у қ ы р ы ш ы* негізінен темір және марганец тотықтарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚАҚТАМА¹ з а т. т а м а қ. **1.** *Табаға не қазанға қақтап пісірілген нан; қазан төңкерме.* Ұннан әдетте әртүрлі *қ а қ т а м а*, бауырсақ пісірілді, тарыдан жент жасалып, тары көже қайнатылды (ҚазССР тарихы). **2.** *Жұқа шелпек тәрізді жайылып, қызған қазанға қарыған қамыр; нан.* – Қазан қайнады, не саламын? – деді Сүмбілшаш. – *Қ а қ т а м а н ы* жұлып салшы

(Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). **3. Шоққа пісірілген тағам, ет.** Аңның *қ а қ т а м а* төстігіне дөңдеген Шыршықтың кішкене қара қызы: – Әкем, аң атып әкеледі, – деп таңдайын тарсылдатады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚАҚТАМА² с ы н ж е р г. *Құйып тұрған, өртеніп тұрған.* Ол күні шілденің ми қайнатар *қ а қ т а м а* ыстығы, тіпті әспенсіп алған (О.Бөкеев, Үркер). Жазғы *қ а қ т а м а* ыстықта дүниенің бәрі-бәрі өртеніп кетейін деп тұрғанда шалқар қонысты, кең төскейлі болып, әр тұсы текшеленіп биіктеп, аспанмен таласқандай болып асқақтап кететін жонның алабөтен салқыны болушы еді (О.Бөкеев, Өз отың.). Көбінесе жер шалып, бұта-талдың басын сүзіп қайтатын да, аздап болса да *қ а қ т а м а* күнгеі дегендей Нарынның теміржол жоқ беткейінде жүретін (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ҚАҚТАН¹= е т. 1. *Отқа қыздырыну, жылыну.* Жас балаға үйде от жоқ тұрған маздап, Талтайып *қ а қ т а н а* алмай өле жаздап. Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын, Бір жағынан қысқанда о да азынап (Абай, Шығ.). Көрік жоқ ойда-қырда шығып жүрсең, Естілмес құс, құрт даусы құлақ түрсең. *Қ а қ т а н ғ а н*, жамыла түсіп, от маздатып, Көресің кемпір-шалды үйге кірсең (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Күнге қыздырыну, күн шуағына бөлену.* Қалқиды көкте ақ мамық, Қалдырып кейде көлеңке Нұрына күннің *қ а қ т а н ы п*, Шуақтап жатыр кең өлке (М.Мақатаев, Шығ.).

Отқа қақтанды. *Қыздырынды, жылынды.* – Шіркін, мына *отқа қақт а н а р ма* еді? – деп қояды Байжекең (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Олаузы икемге келмей, сөзін өрең құрап, *отқа қақ т а н а* түсті (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚАҚТАН²= е т. *Қақтұру, қақбасу.* *Қақтан-ғ а н* шөйнек ауырлай бастапты (Ауызекі).

ҚАҚТАНУ¹ *Қақтан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Отқа қыздырыну, жылыну.* 2. *терм. кен. Қорыту нештері қабырғаларында, ішкі табанда-рында және болат құятын шөміштерде металл немесе қозж қақтарының (қабыршақтарының) пайда болу процесі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАҚТАНУ² *Қақтан*² *етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҚТАТ¹= е т. 1. *Отқа не түтінге ұстап кептіру, ыстау.* Жаздыгүні балықты *қ а қ т а т ы п* саттырды (М.Дүзенов, Ақәже). 2. *Күнге күйдіру.* Ол ернін желге жарып, арқасын күнге *қ а қ т а т ы п*... бізді өмірдің өріне шығарып салды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). – Әдейі берсең несіне салғыласамыз, әлгі көзінің қарашығындай қорғаймын деп отырған қазақтың қыршын

боздақтарын тауға тығылған жоңғар мергеніне жем етесің бе, жоқ күнге *қ а қ т а т ы п* өлтіресің бе? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАҚТАТ²= е т. *Тұқ қалдырмай емізу.* Қоңыр сиырды бұзауына *қ а қ т а т а* салды да, өзі Ақзейнепке серік болуға кетті (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ҚАҚТАУ¹ *Қақта етістігінің қимыл атауы; отқа не түтінге ұстап кептіру, ыстау.* Завод қызметкерлері балық *қ а қ т а у* жұмысына әлдеқашан кіріскен екен (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚАҚТАУ² *Қақта етістігінің қимыл атауы; әртүрлі әбзел бұйымға алтынмен, күміспен өрнек салу.* Күмісті темір бетіне шабу, *қ а қ т а у* не құю төсілдері арқылы пайдаланады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Сүйекті жону, өрнектеу, шегелеу, сүйекке күміс *қ а қ т а у* сияқты жұмыстар өте нәзік болуымен қатар аса шеберлікті де талап етті (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАҚТАУЛЫ с ы н. *Қақталған, кептірілген.* Қай үйдің қорасына кір мейлің, төбедегі сырғауылда *қ а қ т а у л ы* семіз құстардың майы тамшылап тұрғаны (Ә.Ахметов, Былғары пальто). Қасаптан алған бес қадақ ет бар, кілетте *қ а қ т а у л ы* тұр, алып келіп қуырдақ жасап жібер, тұз сіңген ет тез піседі, – деді (Ж.Жұмаханов, Шығ.).

ҚАҚТЫҒА-СОҚТЫҒА ү с т. *Қағып-соғып, әр нәрсеге бір тиіп.* – Құп, жолдас политрук, – деп жауап қатып, солай қарай жүгірді Мұса. Әрнеге сүріне-қабына, *қ а қ т ы ғ а-с о қ т ы ғ а* аптықты (Ж.Тілеков, От кешу.). Тұрып-жығылып, *қ а қ т ы ғ а-с о қ т ы ғ а* жүріп оның саусақты қолы, саналы тілі шықты (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ҚАҚТЫҒУ *Қақтық етістігінің қимыл атауы; соқтығу, соғылу.* Арғы тегі асқан иісшіл арқар тұқымдас жаңа қойдағы бір қасиет... төл табысқан кезде бірінен-бірі адасып *қ а қ т ы ғ у* деген болмайды (С.Бегалин, Уақыт.). Теріні қабындыратын себептер толып жатыр. Мәселен, *қ а қ т ы ғ у*, соғылу, жаншылу, тікен кіру, кюю, кейбір улы жәндіктердің шағуы, әбзелдің, ер-тоқымның қажалуы т.б. салдарынан тері бүлініп, қабынады (С.Омаров, Мал терісі.). // *Қақтығыс, ұрыс-керіс.* Бүгінгі *қ а қ т ы ғ у* үй ішінің ғана жыбыры емес (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАҚТЫҒЫС¹ з а т. 1. *Бетпе-бет соғыс, шайқас.* Әрбір шабуылдағы *қ а қ т ы ғ ы с т а*, оннан, бестен құлап түскен жаралыларды екі жақ жиып әкетіседі (М.Әуезов, Абай жолы). Осынау жылдары жас республикалардың тәуелсіздігі нығайды, этностық саясаттанудың қарқыны

бәсеңдеді, кеңестен кейінгі кеңістікте ірі ауқымдағы *қ а қ т ы ғ ы с т а р ғ а* жол берілмеді, тұтастай алғанда Достастық мемлекеттердің арасында қалыпты қатынас орнықты («Егемен Қазақстан»). **2. Кикілжің, жанжал.** «Соңғы апталарда Ирактың әл-Фалуджа қаласындағы *қ а қ т ы ғ ы с* мүлде ушығып кетті» деп хабарлайды ресейлік «Новости» агенттігі («Жас Алаш»). Жапония мен Солтүстік Америка және Жапония мен Ресей арасындағы осы егес пен *қ а қ т ы ғ ы с т а р д ы ң* себептері Тынық мұхит аймағы гегемондығына ұмтылуда жатыр (М.Шоқай, Таңд.). **3. Ұрыс-керіс.** Сапардың Әмірбекпен *қ а қ т ы ғ ы с ы* басталар тұстың өзінен оның нағыз адамгершілікті жан екенін жазушы ап-айқын көрсетеді (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Ахан әлгі *қ а қ т ы ғ ы с т а н* кейін әлдеқалай қолайсыз күйге түскен, тұнжырап қалған (З.Шүкіров, Жас жесір). Әнеугүні, Шүйгінсуда Жігітек үстіне баса конған *қ а қ т ы ғ ы с т а н* бері қарай, Базаралы жағынан жамандық күткен кісінің бірі осы Әзімбай болған (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАҚТЫҒЫС² = е т. **1. Қағылып-соғылу, соқтығысу.** Жөңкіліп кеп жаңағы қоралардың қақпаларына *қ а қ т ы ғ ы с а*, таласа ұмтылысты (М.Әуезов, Абай жолы). Қараңғыда қалды екеу *қ а қ т ы ғ ы с ы н*, Бір-біріне жүйріктер ақты ұшып. Құрыштардан шыңылдап дыбыс шығып, Қылыштардан жалындар жатты ұшып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Кемпір веранда тепкішегінде келінімен *қ а қ т ы ғ ы с ы н* қалды (Ә.Тарази, Асу.). **2. Ұрысып-керісу, сөзге келу, айтысу.** Қабылбек өткен күз пленум үстінде Әділбектің Домбаевпен *қ а қ т ы ғ ы с ы н* қалған жайын еске алып еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). *Қ а қ т ы ғ ы с қ а н* отты сөздер арқылы Қалт тоқтатар оқыс шабыт жарқылы... Көшеде де, Моншада да, Үйде де – Жұмыс істеп жатады ой шарқ ұрып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3. Қыргы-қабақ болу, араздасу.** Бөжей өлген соң, жаздан бері екі жақ сыртынан *қ а қ т ы ғ ы с ы н а* с а да, іштен барды салып, ел тартысып, сілкісіп келе жатқан (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАҚТЫҒЫСТЫР = е т. **1. Қақтығысып-соғыстырту. 2. Ұрыстырып-керістіру. 3.** а у ы с. *Астан-кестен ету, бей-жай қылу.* Сөйтіп, бір ыза мен бір күйініш оны қайта қысымға алып, *қ а қ т ы ғ ы с т ы р ы н* кетеді (Ә.Нұршайықов, Күткен күн.).

ҚАҚТЫҒЫСТЫРТ = е т. *Қақтығысып-соғыстырту, ұрыстырып-керістіру.* Сандыбайдың Ерден, Дүзені қоныс бермесе қайтеміз? Келмей жатып тағы да сойыл, шоқпар

қ а қ т ы ғ ы с т ы р т а м ы з ба? (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚАҚТЫҒЫСТЫРУ *Қақтығыстыру етістізінің қимыл атауы. 1. Жанжалдастыру, егестіру.* Автордың нақ осы жатақтарды әкеліп феодалдармен *қ а қ т ы ғ ы с т ы р у ы* кездейсоқ емес (І.Омаров, Шабыт.). **2. Қарсы келтіру, шиеленістіру.** Жазушының шеберлігінің өзі – осы әкеге баланы қарсы қоймай, *қ а қ т ы ғ ы с т ы р у ы н д а* (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

Сөз қақтығыстыру. *Сөз жарыстыру, сөзбен қағыту, айтысу.* Жеңілген де ешкім жоқ, – деп қойды Жомарт. Ненсмен *с ө з қ а қ т ы ғ ы с т ы р у* оған қызық ермек сияқты көрінген (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ҚАҚТЫҒЫСУ *Қақтығыс етістізінің қимыл атауы. 1. Соғысу, шайқасу.* Қара сойылдың *қ а қ т ы ғ ы с у ы н* сағынысып қалғандай «қашпа», десіп табан тіресіп ұрысқан еді (К.Оразалин, Абай.). **2. Ұрысып-керісу.** Арада екі-үш күн өткенде екеуінің *қ а қ т ы ғ ы с у ы н а* (Эмма әкесімен) тура келді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Осы қайшылық жиі-жиі *қ а қ т ы ғ ы с у л а р д а н*, егестерден кейін әкесімен бір-жола ажырасуға әкеп соқтырады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ҚАҚТЫҚ¹ = е т. **1. Соқтығу, соғылу.** Кей кезде әлі аптығып, Кернейді ашу алқымын, Болатқа барып *қ а қ т ы ғ ы н*, Камады алып толқынын (С.Мәуленов, Жаңа арна). **2. Бәле іздеп тиісу.** Қайратқа сеніп *қ а қ т ы қ п а й*, жазасын тауып жауласар, Қатынша тілмен шаптықпай, майданға шықса жарасар (Абай, Тол. жин.). Өзіңе тимеген екен, ендеше, *қ а қ т ы қ п а*, ағайын (М.Әуезов, Абай жолы). Қария ешкімге *қ а қ т ы қ п а й*, ешкімге соқтықпай оқшау жүріп, ежелгі мекені Жалғызталға барып қайтатын көрінеді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). **3. Абыр-сабыр болу.** Өгізбен адам жіберді Қалың жатақ тобырға. Қалмай келді *қ а қ т ы қ қ а н*, Еркек, әйел тойына (О.Шипин, Дастан). **4.** а у ы с. *Ұшырау, тап болу, кез болу.* Абай өзіне арналған хабарды үнсіз ғана аңырап тұрып тыңдады. Іші аса бір суық нәрсеге *қ а қ т ы қ қ а н д а й*, тіксініп қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАҚТЫҚ² = е т. *Бет-аузы жарылу, кебірсу.* Үсті-басы кір, сақалы өскен кәрі солдаттар, *қ а қ т ы қ қ а н*, бет-аузы су көрмеген балалар, қыдырма сатушылар (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАҚТЫР = е т. **1. Ағаш, шеге, қазық т.б. ұзынша, істік заттарды жерге қадату. 2. Сілкіп не ұрып шаңын кетірту.** Кілемін *қ а қ т ы р ы н* алды (Ауызекі). **3. Соқтыру.** Баяғы өзінің осы

Жамалды аттың омырауымен *қақтыратыны* көз алдына елестеді (Б.Майлин, Шығ.).

Ешкімге бетін қақтырмады. *Ешкімге тигізбеді, ерік берді, өз дегенімен жүргізді, қарсы келтіртпеді.* Аса тілеулес ағасы Абай оның алдынан шықпайды және *ешкімге бетінде қақтырмайды* (М.Әуезов, Абай жолы).

Жайтаң қақтырды. *Ойнақшытты, ойнақтатты.* Көп кешікпей әлгі адам атын *жайтаң қақтырып* дөңнен шыға келді (Қ.Қайсенов, Сол бір жыл.).

Желге қақтырды. *Кептірді, құнқақты етті, күнге жайып қойды.* Ер-тұрманын екі-үш күн *желге қақтырды* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Кірпік қақтырмады. *Маза бермеді, тыным таптырмады, жайбарақат отырғыздады, дамыл бермеді.* Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, *кірпік қақтырмай* отырғанымыз (Абай, Шығ.).

Қазық қақтырды. *Белгі салдырды.* Жас инженерлер Алшынбаев пен Варшавский екеуіне осы қойнау ұнады да *қазық қақтырды* (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

Өкпемен қақтырды. *д і н и. Жаңа сойған қойдың өкпесімен қағып, цру арқылы ем-дом жасады.* Көптен құныс болып жүре алмай есік алдында отыратын Әбіш жорғалап жеткенде «қара қой сойып, *өкпесімен қақтырған* соң дін қойып кетесің» деп оны да жұбатты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Селтек қақтырды. *Селтеңдетіп бос жүргізді, селтеңдетіп қойды.* Құдай басқа салмасын сен секілді жерден жерге жығылып жар сүзбекті. Обалың бір құдайға, байғұс, сені *Қақтырып* қойған мұнша бос *селтекті* (Абай, Шығ.).

Таңдай қақтырды. *Таңалдырды, тамсандырды.* Қалың мұрын-сыбан ішіндегі аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермей келген Омардың он сегіз қанатты киіз үйі Аягөз өңірін ғана емес, туу Семей уезіндегі атқамінерлердің бәрін *таңдай қақтыра* тамсантқан атақты отаулардың бірі (О.Бөкеев, Өз отың.). Олар сырт қарағанда көзге түсерлік «тамаша екен» деп *таңдай қақтырарлық* ерлік жасамайды (Қ.Нұрмаханов, Дос.). Нысап керек дәулетке де, баққа да, Бірін таңда тек қана: Әр сөзінде от тұтатып, Елге *таңдай қақтыратыны*, Ғажабы да, Азабы да орасан Жұрттан асқан ақыл берем қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАҚТЫРМАЛА= е т. *Бастырмалау, қолқалау.* – Кет, кет, жармасап, ар томарды! – деп нөпір *қақтырмалаған* (Ш.Қуанышбаев, Кек қылышы). Жоғын ұстап, сонда ойға батты қонақ, көпшілік қояр емес *қақтырмалап*:

– Ал, Бөке! – Аңырайтшы! Әйдә, жымит! Түс-тұстан өтініштер жатты борап (Т.Бердияров, Ескі паравоз).

ҚАҚТЫРУ *Қақтыр етістігінің қимыл атауы.*

Қада [қазық] қақтыру. *Салынбақшы үйдің, құрылыстың орны ретінде белгі салғызу.* Тігілетін үйдің, орнайтын қора-қопсының бірінші *қадасын* ең аяулы кісіге *қақтыру* – әр елдің тұрмысында да бар әдет (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАҚТЫРУ-СОҚТЫРУ *Қақтырып-соқтыр етістігінің қимыл атауы; ем-дом жасау.* Мерез адам өзінен-өзі емденуден я бақсы-балгерге, қазақтың өз тәуібіне көрінуден, *қақтыру-соқтырудан* зияннан басқа пайда жоқ, осыдан сақтану керек (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАҚТЫРЫП-СОҚТЫР= е т. **1.** *Қағып-сілкіп тазарту, жинастыру, жиып-тергізу.* Жәуке пысық адам екен, Біжікен қайтыс болғалы едәуір салақсып кеткен үй ішін *қақтырып-соқтырып*, жылдам иелене бастады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *ауыс. Әртүрлі ем жасау, емдеп-домдау.* Оның ішінде кітап аштыратыны бар, *қақтырып-соқтырып* үшкіретіні бар, тәсбі аламын деп жүрген сопылар да бар (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

ҚАҚШАЙ= е т. с ө й л. **Қақши.** Төрт жыл болды еркелеткен жоқ ешкім, Үлкендікке үйренетін емеспін. Орта жолда қала бердім *қақшайттып*, Құлы болып арман менен елестің (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

ҚАҚШАЙТ= е т. с ө й л. **Қақшит.** Шақыр-шұқыр ете қалған сәтте, жым-жырт жатқан шал селк етіп, *қақшайттып* басын көтеріп алды да, бізге ақырып өмір берді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАҚШАҚТА= е т. с ө й л. **Қақшаңда.** Қарамаса қыз Назым қалады көңілі ауырлап, Жиылды сонда ақсақтар, Жоғары басы *қақшақтар* (Қамбар батыр).

ҚАҚШАҢ е л і к. *Басын бірден, тез қақшитып көтеріп алған қимыл-әрекетті бейнелейтін сөз.*

Басын қақшаң еткізді. *Басын қақаң еткізіп көтеріп алды, қақшитты.* – Жаныңнан шошысаң хақтағаланың барлығына шөк келтірмегін, – деп молда *басын қақшаң еткізді* (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Құс *басын қақшаң еткізіп* көтеріп ап, жарыққа көзін қадап жайланып отыра берді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

Қақшаң қаққан. *Қақаңдаған, пысық.* Бәкішке жаққан кемпір, *қақшаң қаққан*,

Ұқсайды мысықтарға тышқан баққан, Айдайдың санын шымышып, қолын тістеп, Шашынан түнде айырылмай ұстап жатқан (Д.Еркінбеков, Айдай).

Қақшаң қақты. *Қақаң-қақаң етті, қақшаңдап тұрып алды.* Қанша кеш ұйықтама-сын Тұйғынның таңғы алтыға жетпей *қақшаң қағып* тұрып алатын әдеті (С.Бердіқұлов, Аспан.).

ҚАҚШАҢДА= е т. *Қақшаң-қақшаң ету, қақаңдау.* – Кеше ғана ел-жұртпен қоштасып жатыр деп еді, *қақшаңдап* тұрып алыпсың ғой, – деді Қанағат (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Цыган әйел жүре берді *қақшаңдап*, қалтамдағы Сол күні бар ақшамды ап. Цыган әйел бір алдады, тірлікте Жүр екем мен қанша алданып, қанша алдап (Т.Молдағалиев, Жүректе.).

ҚАҚШАҢДАТ= е т. *Қақшаң-қақшаң еткізу, қақаңдату.* Құрбан жұмыртқадай шап-шағын басын *қақшаңдатып* шапшаң қимылдайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Басын *қақшаңдатып* бөрте ат Бәкенді ұзатып әкетті (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Енді, міне, көрі ана, бұған сол қиналғанын да сездірмей басындағы қақыра жаулықты *қақшаңдатып* береді (Ә.Нұрпейісов, Сен).

ҚАҚШАҢДАУ *Қақшаңда етістігінің қимыл атауы; қақшаң-қақшаң ету, қақаңдау.* Ауылдың әйелдері оның пысықтығын мойындаса да, *қақшаңдауын* жактырмайды (А.Жаксыбаев, Бозарал).

ҚАҚШАҢ-ҚАҚШАҢ е л і к. *Бастарын қайта-қайта көтеріп қақшаңдатқан қимыл-әрекетті бейнелейтін сөз.* Үшеуі бірдей бастарын *қақшаң-қақшаң* көтеріп алып, аулаға атып шықты (Ж.Тұрлыбаев, Семсер).

Қақшаң-қақшаң етті. *Тыным таппады, қақаңдады.* Қайдар саушылықтағы қалпына қайта түсіп, *қақшаң-қақшаң етеді* (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚАҚШИ= е т. **1.** *Тікеден-тік тұру, қақшу.* Зылиқа шетте *қақшып* тұрған. Асайынға жұдырығын түйіп, сілкіне сөйледі (С.Омаров, Өмір.). Ел жатып қалған соң күзетшілердің табанынан тозып *қақшып* тұра беруден жалығып бұнымен тілдесетіні бар (Ә.Кекілбаев, Дала.). – Таң атқанша *қақшып* тұрасың ба! – деді ол қара пальтосының жағасын көтеріп, қайтадан ұйықтауға бет қойды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). **2.** *Жан-жағына қарамай тік жүру.* Портфель ұстаған ителгікөз жан-жағына бұрылмай *қақшып* алда кетіп барады (Ш.Айтматов, Боранды бекет).

ҚАҚШИТ= е т. *Басын қақайтып көтеріп алу.* Шал басын *қақшытып* алған бойы тура маған келіп тірелді (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Киік мойнын созып, кішкене басын *қақшытып* алған (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚАҚШУ *Қақшы етістігінің қимыл атауы.*
1. *Сытырып-сыйыру, жинау.* Кәрібай дейтін қара шал, ... талдан бұған сыпырғышын иығына салып, алаңға түскен шөп-шаламды *қақшумен* тұрады (Б.Майлин, Азамат.). **2.** *Қалтаға түсу, ұрлау.* – Тағы да ұрлық па? – деп Омар қабағын шытты. Кәрі кемпірді *қақшығуға* ұялсаңшы (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ҚАҚШЫ= е т. **1.** *Жерге түсірмей қағып алу, іліп түсу.* Ит зерек екен, екінші қуыршақты да тауып әкеліп, өзіне тиісті қантты *қақшып* алды (М.Гумеров, Шыңырау). Стадионда жоғары көтерілген допты бір қара құс *қақшып* алып кеткен (Ғалам. ғажап.). **2.** *Жып еткізу, лып еткізіп ала қою, ұрлау, қалтаға түсу.* Мәсіден бір қынға салған пышақ жерге түсті. Михаил еденнен *қақшып* алып, қынынан суырып көре бастады (С.Омаров, Дала.). Таксист екі сомды *қақшып* алып, лезде қонақ үй аталатын жатаған тамның алдына апарып түсірді (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). **3.** *ауыс. Біреудің аузынан шыққан сөзді қағып алу.* Халқымыздың тілінен, әдет-ғұрпынан бейхабар бұл кеңестік қонақтар Мәскеу большевиктері мен олардың агенттерінің аузынан шыққанды *қақшып* алып, дүниежүзіне таратып отырды (М.Шокай, Таңд.). Еңбегімен, есімен бақыты жанған – Айналасы Мұханның ақ шырағдан. ... Төрағаның аузына қарайды жұрт, Қалт жібермей айтқанын *қақшып* алмақ (М.Мақатаев, Шығ.).

Қақшып кетті [түсті]. а) *Іліп кетті, ұрлады.* Былай-былай өткендер үстінді басып өтеді, бірдеңенді *қақшып кетпей* тұрма! (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Шетке шыққан бірен-саран малды Керекү маңының ұрылары *қақшып түседі* (З.Ақышев, Ақбел.). ә) *стиль. О дүниеге аттандырды, о дүниелік қылды.* Осы пәлекет (іш сүзек) жанып тұрған жиырма алты жастағы Түбекбайдай нағамы ағамды *қақшып кетеді* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАҚШЫТ= е т. *Қақтыру, қағып жегізу, бір-бірлеп, аз-аздан беру.* Сыздық ақиық құсына қансоқта жемді тоя жегізген жоқ. Екі-үш *қақшытып* соң томағасын кигізді де сипап тұрып ұйықтатқан (А.Сейдімбеков, Ақиық). Сауырық бір уыс бауырсақты итіне *қақшытып* жегізді (С.Омаров, Өмір.).

ҚАҚЫ¹ з а т. *Ерік, құқ.* – Неге сыртқа шықпадың шақырғанда, Мен шақырсам

шықпауға *қ а қ ы ң* бар ма? Әлде сонша шіреніп шалжиятын, Қолың тұр ма тығулы жақын маңда? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қақы бар. *Ерікті, қақылы, правосы бар.* Өз алдына көсеге, Өз алдына ақыл-ар. Сөйлемейін десе егер Сөйлемеуге *қақы бар* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ойланбасқа шарам жоқ бұл өмірде, Жадырауға *қақы м бар*, түнеруге. Мен де өзімше алып бір комбинатпын, Қорытылған не пәле жүрегінде (М.Мақатаев, Шығ.). – Айт, айт, қызым! Құрбың ғой, қалай айтсаң да *қақы ң бар* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қақы жоқ. *Еріксіз, құқы жоқ.* Сондықтан да *қақы м ж о қ* оқымасқа. Оқымасқа – Көңілге тоқымасқа. Ағайындық бір бөлек, Ашуласпыз, Себебіміз болса да екі басқа (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қақысы жоқ. с ө й л. *Қақы жоқ.* Өмір мынау тартысы, атысы көп, Атысы көп, шығалаң шатысы көп. Кімнің ары бір сәтке қалғып кетсе, Шекарада қалға *қақы с ы ж о қ* (М. Шаханов, Ғасырлар.). Жайықтың бойына қазақтың да, қазақ малының да баруға *қақы с ы ж о қ* (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ҚАҚЫ² з а т. е с к і к і т. *Ақы.* Мекеге тілімді алып барамысың, Анаңды көрнеу отқа саламысың? Ләйлімен бірге өсірген қарызым бар, *Қ а қ ы м д ы* мойныңа алып қаламысың? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бәрінен қазақ халқы өскен бөлек, Алмаған ешбір жұрттан бөтен көмек. Падишах Ғабділмұрат заманында Жүріпті Хорезмге *қақы н* төлеп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жақсыны алыс, жаманды жақын деме, Жақсы атансаң, біреудің *қақы н* жеме. Жақсымын деп біреудің қақын жесе, Жаман адам бол, болар, мақұл деме (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚАҚЫ³ з а т. ж е р г. *Зықы.* Ақыры көшкен екен ғой. Көшсін мейлі. Не бітірер екен айдалаға барып. Әбден *қақы л а р ы н а н* шықсын, – деп Сұлтанбек ойланып тұрып қалды (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

ҚАҚЫ⁴ з а т. ө с. ж е р г. *Бақбақ гүлі.* Анау сай-салалар, суық бастау, жар-бастауларды көргенде ес біліп, етек жиған кездерім, *қақы*, қызғалдақ теріп, зеңгір таяқ, тақия тепек ойнаған күндерім есіме түсіп кетіп еді (Р.Райымқұлов, Болат.).

ҚАҚЫЛДА¹= е т. 1. *Қақақтаған дыбыс шығару.* Қырғи тигендей *қақы л д а ғ а н* тауықтар қорасына қашып барған соң, екінші үйдің иесі де далаға шықты (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Сай басында *қақылдап*, өлексе тауып мазбон отырған қарға

көрінді (Д.Досжанов, Жусан.). 2. *Қайталай беру, қақсау.* Тоғай жақтан *қақы л д а н*, көкек өз атын өзі шақырып жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). 3. а у ы с. *Заржақтану, көп сөйлеу.* Үйде отырып ескенде, Бәрі шешен *қақы л д а н*. Аулаққа шығып біріне Бірі сөзін мақұлдар (Абай, Шығ.). Аласа бойлы дем-белше жігіт қарсы алдымызда отырып алып біраз *қақы л д а д ы* (Т.Ахтанов, Үндістан.). Басқаны былай қойғанда *қақы л д а ғ а н* Қанипа мен мүйізі қарағайдай Зайкүлге де қараған жоқ (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). 4. с ө й л. *Қиркілдеп жөтелу, көксаулану.* Көксау шал көктем шыққалы *қақы л д а н* көп жөтеліп жүрген (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАҚЫЛДА²= е т. *Қатты суыну, қақап кету.* Қаңтардың қара суығы *қақы л д а н* тұрғанда Балтабай Тоғайбайдағы ата қонысына келіп жайғасты («Лен. жас»). Міне, қыс. Күн *қақы л д а ғ а н* суық (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАҚЫЛДАҚ с ы н. *Қақылдай бергіш, қақылдап қалған; заржақ.* – Келінжан-ай, түнде бір қызық түс көрдім, – деп бастады әңгімесін *қақы л д а қ* кемпір қатқыл үнмен даңғырлап (З. Жәкенов, Таң самалы). // *Көп сөйлейтін, заржақ адам.* Енді, міне, «ойбай, пәленше кемпір алып қашыпты» деген атағы естір құлақтан ұят, миғұла қылығын жұртқа жария етпей бүркеп қалу үшін сол ақшаны *қақы л д а қ* қа беріп құтылды (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

ҚАҚЫЛДАТ= е т. 1. *Қақ-қақ еткізіп, қақақтаған дыбыс шығару.* Жидебайдың қара гармонды үріккен тауықтай *қақы л д а т ы н* салатын бір-ақ әні бар (А.Хангелдин, Өткен күн.). 2. а у ы с. *Сөзге, тілге келтіру, жан бітіру.* Емес пе құл еткені табиғатты, Жансызға тіл бігіріп *қақы л д а т қ а н*?! Жайнаған жастарды да жаңа көрдік, Халық едік қараңғыда қапыл жатқан (Айтыс). 3. а у ы с. *Көп сөйлету, мылжыңдату, сарнату.* *Қақы л д а т ы н* қоймаспын (Ауызекі).

ҚАҚЫЛДАУ *Қақылда етістігінің қимыл атауы; көп сөйлеу, заржақтану, қақсау.* Қалима қарасы қашан үзіліп кеткенше, қара қатын тынымсыз *қақы л д а у м е н* болады (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Қаңбақбай деп *қақы л д а у ы* жаман, өзі қор, өзі зор сілімтік серіктерінің біреуі де (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚАҚЫЛДАУЫҚ с ы н. *Қақылдағыш; қақсауық.* ≈ *Қақы л д а у ы қ* тауық.

ҚАҚЫЛЫ с ы н. *Қақысы бар, ерікті, құқықты.* Езілген жалшы өзінің қожасынан нақты еңбегін талап етуге, онымен терезесі тең адамдай сөйлеуге *қақы л ы* екендігін айт-

ты (М.Мырзақұлов, Ақық). МТС бақылауға *қ а қ ы л ы*, бірақ бұра баспа деп бұйыра алмайды (Т.Нұртазин, Мурат).

ҚАҚЫЛЫҚ з а т. *Құстың қақылдап дыбыс шығаруы; қиқу*. Бір кезде көдімгі асыранды тауықтың жұмыртқалап болғасын бар дүниеге жар салған *қ а қ ы л ы ғ ы* сияқтанған бір сұмдық дауыс жер астынан шыққандай бажылдай кеп шықты (Е.Тұрысов, Құралай.).

ҚАҚЫЛЫҚТА = е т. 1. *Қақылық ату, қақылдау*. Балапан бастан асып, тауық жұмыртқа салып, *қ а қ ы л ы қ т а ғ а н* қиқумен жаз өткенде бастықтар тауық фермасына көз қырын бір тастаған еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Күнгей жақтан ауық-ауық кекіліктің *қ а қ ы л ы қ т а ғ а н ы* естіледі (Н.Қазыбаев, Ағайын). 2. а у ы с. *Арқа-жарқа, мәз-мәйрам болу*. Кененнің «Көкшөлағына» желдірте басып... қайырғаннан-ақ жұрт *қ а қ ы л ы қ т а п* күліп, еліре үн шығарып ілесіп отырды (К.Баялиев, Нөсер.).

ҚАҚЫЛЫҚТАУ *Қақылықта етістігінің қимыл атауы; қақылық ату*. Кекіліктің мазасыз, таусылмас *қ а қ ы л ы қ т а у ы* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ҚАҚЫНДА ш ы л. к і т. *Туралы, жөнінде*. Акулаға аққайраң Аққайраңға акула, Ескертпейді ешқашан Борыштары *қ а қ ы н д а* (Қ.Баянбаев, Қол шатыр.).

ҚАҚЫР = е т. 1. *Тамағын қырнай түкіріну, қақырық шығарып, кеуде тазарту*. Ажар-ау, қарағым жарық етсеңші, *қ а қ ы р а т ы н* қаңылтырымды көріп жатайын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Сол мезетте мешітке азаншы кеп кірген. Ол байғұс кіре бере *қ а қ ы р ы н* жіберген дейді (Д.Досжанов, Зауал). 2. *Жөткіріну, тамағын қырнау*. Қолыңнан мұның бірі келмес болса, кісімсіп ең болмаса *қ а қ ы р*, інім. Сөзінді тыңдатайын десең жұртқа, Ет асып табақ-табақ шақыр, інім (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қақырғаны қайма алтын, түкіргені түйме алтын. ф о л ь к. *Моп-молдір, тап-таза; кіршіксіз*. Ай десе аузы, күн десе көзі бар, *қ а қ ы р ғ а н ы қ а й м а а л т ы н, түкіргені түйме алт ы н* бір сұлу қыз болған екен (Қаз. ертег.).

Қақырғаны қайым алтын, түкіргені түйме алтын болды. ж е р ғ. *Беделі артты, айтқаны болды, дәуірі жүрді*.

Қанқақырды. *Қанқұсыт, қан тастады*. Пышпақ әлгі баланың өкпесін де жараласа керек. *Қ а н қ а - қ ы р ы н* жатыр (М.Сатыбалдиев, Жаргас.).

Қасірет жұтып, қайғы қақырды. *Қайғы-қасірет шекті, ауыр қайғыға душар болды*. Аңлекең де көз жұмды. Жеңешем... *қ а с і р е т ж ұ т ы п, қ а й ғ ы қ а қ ы р д ы* (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш.).

ҚАҚЫРА¹ з а т. *Қамыстан, балшықтан қаланған уақытша баспана, күрке. Қ а қ ы р а н ы*

бой қамысты өткermелеу әдісімен тоқып немесе тігінен қатарластырып бумалап, белдеуін талмен, болмаса шілікпен бұрап, іші-сыртын сылап әктейді (ҚСЭ). Күрке, абылайша түрінде, кеспеден қоржын үйге өтетін баспана – *қ а қ ы р а* (бастапқы аты белгісіз) түрінде болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Жертөлелі қазақ шымнан да, қам кесектен де, тақтатастан да соққан. Ал *қ а қ ы р а н ы* төрт қабырғалы етіп кіре берісімен қоса тайланған шөптен, қамыстан, шабақтан, балшықтан тұрғызған. Іші-сырты, төбесі сылақ арқылы төртіпке келтірілетін және оттық арқылы жылытылатындықтан, баспананың бұл түрі кепе мен жертөлеге қарағанда едәуір алға кеткендік болған (Ө. Жәнібеков, Жолайырықта)

ҚАҚЫРА² = е т. 1. *Етік, бәтеңке т. б. заттардың ұлтаны сөгілу, айырыла жырттылу*. Етігімнің ұлтаны *қ а қ ы р а п* қалған еді. Бір күні соған шеге қақтырып алайын деп үйіне бардым (К.Тоқаев, Көмескі із). Жұлқи тартып қалғанда, мәссаған, табаны дыр етіп, *қ а қ ы р а п* түсті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Неше жылғы тері тігісінен *қ а қ ы р а п*, күйелеш етінен сорғалап тері моншақтайды да жүреді (А.Токмағамбетов, Әке.). 2. а у ы с. *Бет-бетімен кету, тоз-тоз болу*. Елімізді тоздырған бұл жойқын, *Қ а қ ы р а ғ а н* қазақты Қайта қосып бүтіндеп, Түгендеп берер түбінде (Т.Ахтанов, Шырағың.). 3. а у ы с. *Қарс айырылу, жарылу*. Жарылып жартас *қ а қ ы р а п*, Темір мен темір сайысар. Көкаспан сынып шатынап, Қара жер белі қайысар (С.Мәуленов, Алыс кет.). Анау үй мен мынау үй қатынаған. Қара жолдың қақ төсі *қ а қ ы р а ғ а н*. Қара суға қақ тұрған майысқақ мұз, Шертіп қалсаң, быт-шыт боп шатынаған (М.Мақатаев, Шығ.). Жаймашуақ жаз болар, *қ а қ ы р а п* қауыс, Ырыс – жұғыс, – дегендей, – ғақыл ауыс. Көр күзеткен кісідей тұрғанында, «Мені ал, мені ал!» – деген келді қыздан дауыс (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Қабырғасы қақырады. *Берекесі кетті, быт-шыты шықты*. Тоқыраған бұл саясат *қ а б ы р ғ а с ы н а н қ а қ ы р а я* бастаған империализмнің жігін жамауға септігін тигізер емес («Соң. Қаз.»).

Туыстығы [туыстық кұрсауы] қақырады. *Өкпе кейістен аралары суыды, ренжісті*. Ылайым араларындағы *т у ы с т ы қ қ ы р с а у ы қ а қ ы р а м а с ы н* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

Іргесі қақырады. *Ынтымағы бұзылды, ауызбіршіліктен айырылды*. Жамалғандай қайтадан *қ а қ ы р а ғ а н і р г е м і з*, Мұның атын қарт ата бақыт деңіз, нұр деңіз, Шуағы мол Октябрь, Октябрьмен біргеміз, Қара нарым түр енді (Ж.Сәгібеков, Далада.).

ҚАҚЫРА¹= е т. с ө й л. *Қақау*. – Анау бишара Тоқабайға қарап тұрмын. Осы *қақыраған* қыста неге қудыңыз? (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Қақыраған* қыста торғай екеш торғай да күнелтеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАҚЫРА²= е т. с ө й л. *Қақырау, бос қалу*. Сол Алтынқұл бұл кеткенде *қақыраған* қара үйде соқа басы қалды (А.Нұрманов, Құлан.). Ол анау *қақырап* тұрған диірменге жан бітіп, ауылдың сәні кіре түссе екен дейді («Соң. Қаз.»). Даласы қайғы қаңыраған, Жайлауы жайсыз *қақыраған*, Соққан жыңды құйындай, Күн шығыстан батысқа (Жамбыл, Шығ.).

ҚАҚЫРАДАЙ с ы н. **1.** *Дағарадай ұлкен, биік*. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Үй ішінде оның *қақырадай* биік ақ жаулығы ғана бозғылданады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ақ шыңы Шыңғыстаудың *қақырадай*, Түбінде түндей мүлгіп жатыр Абай. Кебекке қорған болған текше тастар Жасаған жаратылыс сахнадай (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Мол, кең*. Қарқарадай үйің, *қақырадай* дастарқаның, ызғындай ағайын-тумаң мен шалқыған дәулетің алып бермеген беделді қия тасты қиялай жайылған қикар тағы алып береді ғой деп кім ойлаған (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАҚЫРАЙ= е т. с ө й л. **1.** *Қоқаю, қоқыраю, қақишо*. Ізгілік етсең сөйлем, ысырап болар қылғаның. Жаста өнер білмесең, Өскеніңде білмессің, Бәйтеректей майыспай, *Қақырайып* тұрғаның (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Шыңғыс хан қашанда *қақырайып* таққа мініп отырғанды ұнатпайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қалпағы *қақырайып*, мұрты едірейген, талтақ аяқ қазақ-орыс қазақшалап шықты (Ғ.Мұстафин, Оянған өлке). **2.** а у ы с. *Көкірек көтеру, кісімсу*. Газет, журнал оқы да мағлұмат ал, Көз жіберіп һәр іске салып құлак. Аршын жұтқан кісідей *қақырайма*, Намыстанбай, білгеннен үйрен сұрап (М.Дулатов, Шығ.). Қайтеді қайырылыссаң қарындасқа, Қасармай, *қақырайып* қырың қарап, Құннан да қадірден де қалдық құр қол Құнт қылмай қуып құлқын құлды қанап (С.Дөнентаев, Шығ.).

ҚАҚЫРАЙТ= е т. **1.** *Қоқырайту, қоқиту*. Назгүл басын көтергенше болған жоқ, қара қалпағын *қақырайта* киіп... Зәру келді (Ә.Әбішев, Ғаламат). Биыл, Нұрмағамбеттің ертіп келген Қайрақтыға жұмысқа барған жылдың күзінде осы пәле тағы да сап ете қап, белін *қақырайта* тас қып буды да тастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Көзге түсіру, ерекше көрсету*. Ырғап-жырғап ұзатылар күнім жоқ, Қаралы басымды *қақырайтпай*, Түн

жамылып кел де, ырың-жырыңсыз алып кет! – деді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұл жолы да ол әлі көзі көрмей тұрса, айдаладағы ақ патшаға өз еркімізбен бағынайық десем, мақұлдай қоймас, бірақ *қақырайтып* елшісін жіберіп, сый-сияпатын беріп жатса, кісілікке қолы енді жетіп жүрген немелер соның өзінен-ақ қарадай мәз болып, дегенімнен шыға қоймас деп жүр еді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАҚЫРАЛЫ с ы н. *Қақырасы көп, қақырасы бар, қақыра салынған*. Бәлі! Миуалы десең миуалы! Қыркыншы жылдардағы балшыққақыралы, жертөлелі қамыс қыстау емес (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚАҚЫРАМ с ы н. ж е р г. *Сылқым*. Қырындап қызды ауылды дегендейін. Зоратақ шапбаулыға жақын жүрсек. *Қақырам* болғым келіп маңғаз жігіт, Шалқандап екі қолды кезек сілтеп (Үш ғасыр.).

ҚАҚЫРАТ= е т. **1.** *Дүрсілдету, жаңғырықтыру*. Зеңбірек оқтары да жер жотасын *қақырат* а теуіп күрсіне жарылады (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Кенет түн қараңғысын *қақыратып*, найзағай шатырлап қоя берді (Ә.Тарази, Асу.). **2.** *Аямай қатты ұру*. Шал жетекке көнбей, шегіншектей берген көк есекті бастан *қақырат* тартып-тартып жіберді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **3.** *Төтелеу, тура тарту*. Айбатты күрең айғыр мінген, үстіндегі гимнастеркасы дал-дал болған бір жас қазақ кайнап жатқан қалың доданы *қақырат* а қақ жарып, суырылып шықты (Ш.Айтматов, Қош бол.). Намысқа тұрар ер бар ма, Ер көтерер бел бар ма?! *Қақырат* а шапса дұшпанға Тозбайтын мүттем жең бар ма? (Қабан жырау, Алтын қазық).

ҚАҚЫРАУ *Қақыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚАҚЫРАШ с ы н. *Киімі жыртық, тозған, жамау-жасқау*. Қамалған... Қатқан... *Қақыраш!* Көшеде тұр, екі аш (А.Тоқмағамбетов, Өлең.). Сарпөңке, шытқа шилансыз – Қатынның иіні *қақыраш*. Жеркеңе суық, шолансыз, Балаңның қарны ақыры аш (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

ҚАҚЫРҒЫШ з а т. *Науқас не қарт адамдар түкіру үшін пайдаланатын ыдыс*. Тоқсанға Төлегеннің жасы барып Атының жүре алмайтын басын алып, Үстінде ақ бөстектің малдас құрып, Отырған *қақырғышы* н қасына алып (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). *Қақырғыш* - т ы 5 процентті хлорамин ерітіндісімен де дезинфекциялауға болады (Т.Қалжеков, Туберкулез.).

ҚАҚЫРУ *Қақыр етістігінің қимыл атауы*;

қақырық тастау. Кейбір адамның өңіне және *қақырығына* қарай туберкулезі бар шығар деп ойлап қаламыз (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ҚАҚЫРЫҚ з а т. <лат. pituita> *Ішкі орган-дардан қақырғанда түсетін көк жалқық; жалқаяқ.* Өкпеге барған шаң... өкпенің серпімділігін азайтып, бронхыларды кеңейтіп, *қақырығы* тастайтын ауруларға шалдықтырады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Жөтел алғашқыда құрғақ басталып, одан кейін *қақырығы* түседі (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.). Қанды көз ат суарғалы, *қақырығы* жиі жібіткелі бұлақ басына түсе қалғанда, тыншу жаз кешінің ұзақ ымыртын қараңғы түн басып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қақырығы қан татыды, түкірігі жын татыды. ф о л ь к. *Сусады, аузы аңызып, қатты шөлдеді. Қақырығы қан татып, түкірігі жын татып, шөлдеумен зорықты* (Ауыз әдеб.).

ҚАҚЫРЫҚТЫ с ы н. *Қақырық аралас, қақырық тастайтын.* Жөтелдің екі түрі бар. Бірі құрғақ, екіншісі *қақырықты* жөтел (Келіншектер.). Өкпесі туберкулезге шалдықса, мал әлсін-әлсін жөтеледі, жөтелі *қақырықты* болып келеді (Малды туберк. сақта).

ҚАҚЫРЫН= е т. **1.** *Қақырық тастау.* Шынында да, үй артынан *қақырығына* әйел даусы естілді (Д.Исабеков, Мазасыз.). **2.** *Жөткіріну, жөткіру.* Сәлден кейін үстін сілкіп, маңғаздана *қақырынып* Үмбетей қажы шықты (Б.Нұржеев, Күтүмен өт.). Ақсақал аттарын діңгекке байлатып, етегін қамшымен бір қағып, *қақырынып* теріскей жақтағы кішкене есіктен байдың қорасына кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тамағын қырып, дыбыс беру.* Өзі менің кіргенімді ұмытып та кеткен сияқты. Ептеп *қақырып* с а м да бұрылар емес (Т.Ахтанов, Боран). Сол-ақ екен, сырттан жорта *қақырынып*, Найзабай қайда деген дауыс шықты (Қ.Найманбаев, Үміт.).

ҚАҚЫРЫНДЫР= е т. *Тамақты жыбырлату, қақырық тастату.* Жалын мен шаң араласқан ауа тамақты құрғата жыбырлатып, *қақырындырып* қояды (К.Баялиев, Дегелек.).

ҚАҚЫРЫНУ *Қақырын етістігінің қимыл атауы; қақырық тастау, жөткіріну.*

ҚАҚЫРЫНЫП-ЖӨТКІРІН= е т. *Тамағын қырып, жөтеліп-жөткіріну.* Интернаттың бастығы *қақырынып-жөткірініп* үйінен шығады (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Қүрекең отырғаннан кейін де *қақырынып-жөткірініп* босаған көңілін тыя алмады (Ә.Сараев, Қараша.).

ҚАЛ' [ир. خال] з а т. **1.** *Теріде болатын әртүрлі дақ.* Қақ маңдайда *қалы* бар, Жауырынында жалы бар, Аспаннның найзағайындай Алыстан көзге шалынар, Аманжол батырдың шөбересінің шөбересі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Осы мезет көз алдына жанарының үстінде жаңа туған ай секілді сызықтай қоңыр *қалы* бар әдемі келіншегі елестеді (Д.Досжанов, Жібек.). Бөлтіріктің көзі арғымақтың таңдайындағы бармақтай *қалды* шалып қалады (К.Әзірбаев, Аңыз.). **2.** м е д. *Тері дамуының ақауы.* *Қал* құрамына, түріне және көлеміне қарай пигментті және қан тамырлы болып екіге бөлінеді (ҚСЭ).

Қан тамырлы қал. *Тері қан тамырларының ұлғайып өсуінің нәтижесінде пайда болатын қал.* *Қан тамырлы қалдар* – әртүрлі көлемдегі ашық қызыл, қызғылт немесе көгілдір дақтар не тері бетінен көтеріңкі жататын, бет жағы түйіршікті болып келетін ашық қызыл не күңгірт көк түсті түйіндер (ҚҰЭ).

Пигментті қал. *Мелинин пигментінен тұратын, тері жасушаларынан және тері жүйкелері қабыршақтарының жасушаларынан дамып түзілетін қал.* *Пигментті қалды*ң бетіне, көбінесе, шаш өсуі мүмкін (ҚҰЭ).

Сүйелді қал. *Тері бетінде қоңыр-қара түсті өсінді түрінде болатын қал.* *Сүйелді қалы* бар адамдар үнемі дәрігердің бақылауында болу керек (Ауызекі).

ҚАЛ'²= е т. **1.** *Еш жаққа кетпей, бұрынғы орнында, сол жерде болу.* Шешесі келіп сөйлейді: «Мінгенде аттың аласын, Менен туған баласың, *Қал* дегенде *қаласың*, Айтқан тілді аласың» (Қыз Жібек). Ауылдар алыс жайлауға шықпай, бауырда, Ералыда *қалыпты* (М.Әуезов, Ақын аға). Майданның қай қырында *қалмады* олар, Жалғызы талайлардың жанға балар. Ал мұндай талай өке тоздырып, Баяғы әдетімен жолға қарар (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Бар болу, сақталу.* Құнанбай Көтібақтан басқа *қалған* қолын іріктеп алып, әлі де қалың нөпір болып, Қарашоқыға қарай қайта тартты (М.Әуезов, Абай жолы). Әйел өлмес соқпа дерттен, Сауыға алмас сынған ер Мен – көмірмін *қалған* өрттен, Енді рұқсат бізге бер (Абай, Тол. жин.). Даусы *қалды* құлақта саңқылдаған. Жыры *қалды* жүректе жарқылдаған, Жыр керек қой, дүниеге жыр керек қой, Неге ғана өледі ақын адам?! (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.). **3.** *Мезгілді уақытқа ұлгере алмай кешігу.* *Қалмайды* Гүлсім оқудан Болса да қандай борасын. Гүлсімге жол бер, ақ боран, Бетіне неге соғасың (Жас қанат). **4.** *Керексіз болу, кәдеге аспау, ұмытылу.* Өз бөлен өзіне жетіп, жұрт та *қалар*, жұмыс та *қа-*

лар (М.Әуезов, Абай жолы). Бұлақтың бұрынғы аты *қ а л ы п*, «Айнакөз» атанды (Ғ.Сланов, Очерк.). **5. л и н г в. с ө й л.** *Қолданылмау, архаизмге айналу, көнеру.* Осы күні таға деген сөз *қ а л ы п* қойып, оның орнына әдеби тілде нағашы деген сөз қолданылып жүр (Қазіргі қаз. тілі). Аюдың бұл ақылы айтқан досқа, Бір жүріп, бірге тұрған көңілі қосқа. «Алды – жөн адасқанның» деген сөз ғой Тындаусыз құр далада *қ а л д ы* босқа (А.Байтұрсынов, Шығ.). **6. Мираc болу.** Әкеден *қ а л ғ а н* көп заттарды ұқыптап сақтаған Жамал апай баласының мұрасындай көретін (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). **7. а у ы с.** *Алдыңғы қатарда болмау, кейіндеу.* Жайылып сахарада *қ а л д ы қ* надан, Өнерлі басқалармен араласпай. Өзгелер алтын, күміс мысалында, Бағасыз біздің қазақ кара тастай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шапқан озар, жатқан *қ а л а р* (Мақал). Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз, *Қ а л д ы* ғой жатақ болып қайран елдер (М.Дулатов, Шығ.). Үлгісіз жұртты үйретіп, *қ а л д ы қ* кейін, Көп надандар өзіне тартар бейім. Арылмас әдет болды күлкішілдік, Ыржаң-қылжаң, ит мінез дегендейін (Абай, Тол. жин.). **8. Болымсыз формада келіп бірге, қатар жүру деген мағынаны білдіреді.** Қой, не де болса, *қ а л м а й ы қ* енді Байтас жүр! – деп шаба жөнелді (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл салқын, төтті суға қаныңыздар, Шақ келер маған жан жоқ наныңыздар. Менен *қ а л м а й* бұл суды шапшаң өрлеп, Талқан қылып шаһарын алыңыздар! (Абай, Тол. жин.). **9. а у ы с.** *Дағдылы іс-әрекеттен тыйылды. Қ а л ы п* тұр қазағымнан туысқандық, Заман ба, пенде азды ма – суысқандық. Кісі өлтіріп, мал талап әдепсіз боп, Бұрынғыда бар ма екен бұл дұшпандық? Басшысы адамзаттың шалғай жатыр, Жете алмай Қытай жаққа жылыстадық (Ә.Найманбаев, Шығ.). **10. а у ы с.** *Қиру, кету, жойылу.* Жок, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық *қ а л ы п*, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп өрістерлік күн болар ма екен? (Абай, Шығ.).

Адасып қалды. *Жоғалтты, жолынан жаңылды.* Үмітіммен қолдасып бір, Арман қуып алда келем. Арман қуып жолға шықтым, Тек *а д а с ы п қ а л м а* менен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Адыра [әдіра, әдірам] қал [қалғыр]. *қ а р ғ ы с.* *Қараң қал, иесіз қал деген мағынада.* Сүйдірген сені маған көкішіл тисің, «*А д ы р а қ а л ғ ы р*, ойбай!» – деп қылған ісің. Салды балақ қарғадай салпылдаған, Біткен жоқ бұл әлемге сендей пішін. Былжыраған жүрісің,

жоғал арман құрысын (С.Торайғыров, Шығ.). *А д ы р а қ а л*, өзіңмен құрттың ғой, қу Жарас, жоғал ары көзімнен (М.Әуезов, Шығ.). *Ә д і р а қ а л*, оңбаған күң, ұжымаққа бармақ шығар?... Оған қайдағы ұжымақ! – деп, кеке-теді (Б.Майлин, Шығ.). Көл-торғай, *ә д і р а қ а л ғ ы р*, көрген жерім, Бұлағай, – ойран, әлек салған жерім (Үш ғасыр.). Ой, *ә д і р а қ а л ғ ы р*-ай. Не пәлеге қалдым-ай! Сені жейтін итім жоқ, Ас сықылды сиқың жоқ (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

Адыра [әдіра] қалды. *Жойылды, жоғалды, құрып кетті.* *Ә д і р а қ а л ы п* ескі заң, Жаңа дәуір басталды. Әйел, еркек бірдей боп, Сапалы жерден үлгі алды (Жамбыл, Шығ.). Бұрынғыдай күштінің әлсізді, қарулының қорғансызды баса-көктеп кететін шағы *ә д і р а қ а л д ы* («Қаз. әдеб.»).

Айта қаларлықтай. *Көзге, атаққа, сөзге ілінерліктей, ауыз толтырарлықтай.* Мен әзірге *а й т а қ а л а р л ы қ т а й* жазушы емесің, мен құрметке емес, іске келген кісімін (С.Мұқанов, Шығ.).

Амалы қалмады. *Тұйыққа тірелді, шарасы таусылды.* Өз қылығының қисықтығын енді ғана түсінген, басқа *а м а л ы қ а л м а ғ а н* ол кейін бұрылды (Қ.Сағыбалдин, Қараторғай).

Аман қалды. *Тірі қалды, өлім аузынан қалды.* Сөйлесіп анда-санда Салихамен, Сөз шықты әрбіреуден қуғындаған. Хан сезіп, халық білсе мұндай сырды, Ажалдан қыз бен жігіт *қ а л м а й - д ы а м а н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қ а л д ы м а м а н* жалыннан, Жауынсыз жаз өртенбей. Қалдым аман ағыннан, Құшағында ерте өлмей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Аңдамай қалды. *Байқамай, аңғармай қалды.* Қарқынмен қатты келгенде, *Аң да май қ а л а д ы* ақылым Қай сөзімнің дүзігін (Б.Өтемісов, Шығ.).

Артта қалды. *а) Қалып қойды, кешікті, кідірді.* Жүргіншілердің *а р т т а қ а л ғ а н д а р ы* да, ілгері кеткендері де бір жерге тоқайласып, ақылдасты (Қаз. ертег.). Қоңырау қағылып, Жылжыды эшелон. Сағымды жамылып, *Қ а л д ы а р т т а* неше жон (С.Мәуленов, Алыс кет.). *ә) қ о ғ. -ө л е у м.* *Шаруашылық, мәдениет жағынан, жалпы талап тұрғысынан кейін қалды, өспеді, дамымады.* Екі жақты қаналып *а р т т а қ а л ғ а н* қазақ елі қазір алдыңғы қатарлы, гүлденген өлкеге айналды («Соц. Қаз.»).

Артына қалған тұяғы сынды. *Мұрагері мерт болды, қайтыс болды, қаза тапты.* Берік бол, *А р т ы ң д а қ а л ғ а н т ұ я ғ ы ң с ы н д ы* (Т.Ахтанов, Шығ.).

Астан қалды. *Уайым-қайғы не науқас меңдеп, тамақ ішуге тәбеті шаптады.* Алдымда көзім

жұмсам тұрады, Қайғымен *астан қалдым*, ұйқы қашты (М.Сералин, Гүлқашима).

Астында қалды. *Белшесінен батты, кенелді. Биыл егін жақсы шығып, ауыл еңбеккерлері мол бидайдың астында қалды («Соц. Қаз.»). Бибі әр кеште сыйлықтың астында қалады (Р.Әутәліпов, Алтын.).*

Атаусыз қалды. *а) Ешкім аузына алмады, атын атамады. Ермалайдың қарт шешесі Людмила Сергеевна атаусыз қалған жоқ (С.Омаров, Шығ.). ә) Еленбеді, дұрыс бағаланбады. Атаусыз қалмасыншы ер еңбегі, Азамат соғысы мұның тегі. Төңкеріс тұсындағы тарих ғажай Таусылмас дария ғой ол бір шегі (Е.Бердин, Қанды асу).*

Атпас таң [шықпас күнге] қалды. *Арылмас бәлеге қалды. Айналайын, шырағым! Осындай бір атпас таңға қалдық... Амалың көп деуші еді... Осы пәледен бізді есебін тауып құтқарсаң, пәлендей дүние берер едік, – деп, зар жыласыпты (Қаз. ертег.).*

Аузынан түсіп қалғандай. *Айнымай ұқсаған, сойып терісін қаптап қойғандай. Кескін-кейпі жағынан ұлы да, қызы да Әбілқайырдың аузынан түсіп қалғандай (С.Мұқанов, Шығ.).*

Аузын ашып қалды. *Таңданды, таңырқады, таң-тамаша қалды. Көрмегені де жоқ екен, білмейтіні де жоқ екен, енелі-келінді екеуі де аузын ашып қалыпты (Ә.Тарази, Шығ.).*

Аштан өліп, көштен қалмады. *Өз әлінше ішерлік-жерлік бар, құн көріс жайы бар адам туралы айтылады. Енді кісі есігіне кіріптар болуды қой. Апам мен екеуіңнің аштан өліп, көштен қалмауыңа Төлебай екеуіміз кепіл болайық (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Әлекең кейіп кетті: – Боқ жеген күшіктің айтып отырған сөзін! Сендерден ақша алғанда, мен аштан өліп, көштен қалатын шығармын, – деді (Б.Майлин, Шығ.).*

Әжеп қалды. *Таңырқады, таң-тамаша болды. Баланың жауабына әжеп қалды (Қаз. ертег.).*

Барар жер, басар тауы қалмады. *Қылар үміт, айла-амалы таусылды. Қатын-қалаш, қызыл қарын жас баламен барар жер, басар тауымыз қалмады («Лен. жас»).*

Бармаған жері, баспаған тауы қалмады. *Жер-жиһанды түгел шарлады, кезбеген жері жоқ.*

Бармасаң бадалып қал! *қарғыс. Байланып қал, барусыз қал деген мағынада.*

Басқан ізім артымда қалсын. *Әзіл, қалжың түрінде өтірік қарғағанда айтылады. Нұрғалы –*

аңғал, балуан құрбы. «Желкемнің шұқырын көрмейін. *Басқан ізім артымда қалсын.* Тілім мұрныма жетпесін» – деген қулықтарды шын антқа балап, қабылдай береді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Басың қалғыр! *қарғыс. Соның жолында өлдің бе деген мағынада. Әнде басың қалғыр, Сен сүмелекке де өн керек пе? Көзіңді ағызайын! – деп, ұзын шыбық камшысын [Майбасар] иіре көтеріп келеді (М.Әуезов, Шығ.).*

Бәлеге қалды. *Дауға қалды; нақақтан жала жабылды, басына іс түсті. – Өңкей жас былай шығар, бүлік салар, Бәлеге Шолпан бала сонда қалар, он бесі былай шығып төбелесіп, Біреуі ақырында жеңіп алар (Айман-Шолпан).*

Белге соққан жыландай болып [тұрып] қалды. *Орнынан қозғалмай қалды, кирелеңдеп қалды. Зылықа Әшім ісіне басын шайқап белге соққан жыландай жел өтінде тұрды қалды (К.Оразалин, Абай.).*

Береке қалмады. *а) Әбігер болды, асыт-састы. Оның зәресі ұшып, берекесі қалмады (Ауызекі). ә) Құты қашты. Емханада жатқан әйелінің сырқаты бәсеңдеу орнына күшейе берді. Одан кейін қызметімде береке қалмады (С.Мұқанов, Шығ.). б) Ауызбірлігі болмады. Елде береке қалмады (Ауызекі).*

Бос қалды. *Құралақан қалды, құр қалды. Енді не істейміз, Бәрінен де бос қалдық. «Ауызға келіп тұс» дейміз. Қылып жүріп құр салдық (Абай, Тол. жин.).*

Бір елі қалмады [қалған жоқ]. *Үнемі бірге болды, айырылмады. Ол – семьялы кісі. Әйелі, көрдіңіз бе, жанынан бір елі қалмайды (А.Жақсыбаев, Егес). Сонан бері ол жас жігіттің қасынан бір елі қалған жоқ (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).*

Бір жасап қалды. *Қоңілі көтеріліп, бір сергін қалды. Жылаған көздің жасын құрғатқан сайын, ісінген кеудені басқан сайын мен бір жасап қалам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Деев өзі пікірлес адамдардың ортасына түсіп түсінісіп, бір жасап қалды (М.Қаратаев, Шығ.).*

Дегбірі қалмады. *Шыдамсызданды, асыт-састы; қорықты.*

Екі туып, бір қалмақ жоқ. *Бұл жерде әйтеуір бір өлім бар деген мағынада. Екі туып, бір қалмақ жоқ, мылтықтың даусынан құттарың қашпасын, жауға садақпен қан жұтқызып алайық та, содан кейін найза, сойылға жол берейік (І.Есенберлин, Шығ.).*

Есі қалмады. *а) Құмартып, құштар болды. Үш жүзге атым шыққан Балуан Шолақ, Денеме тегіс біткен күш пенен бақ. Көргенде сұлу әйел*

есім қалмас, Жігіттік бойымдағы күнәм сол-ақ (Балуан Шолақ). *ә) Жаны қысылды*. Қорыққаннан *есі қалмады* (Ауызекі).

Есінде қалды. *Ұмытпады, жадында сақталды*. Қырық бірдің суық күзі *Есінде* оның *қалды* мәңгі. Ми батпақта майдан қызып, Ажал алды бауырларды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жайына қалды. *Бәрі ұмыт болды, іске аспай қалды*. Бұрынғы «көзімнің нұрлары», «көкесінен айнымаған күнімнің», елжірей қарап айналып-толғанудың бәрі *жайына қалды* (С.Мұратбеков, Шығ.).

Жаласына қалды. *а) Бәлеге басын шатты, айыпты болды*. Қосады өз тарихын арасына, *Қалғанын* бір өгіздің *жаласына* Мерзімі сегіз-ақ жыл, құтылар ғой, Қаршадай жаны ашиды баласына (Қ.Тоғұзақов, Шығ.). *ә) Біреудің обалына қиырады*.

Жалғыз қалды. *Бір өзі қалды, ешкімі болмады, қарақан басы қалды*. Махаббат аялаған балғын мекен, Байқашы, сурет те қалғыр ма екен. Тығылмақ ойнағам жоқ бала жастан, Сұрашы қалай *жалғыз қалдым* екен?! (К.Салыков, Жезкиік).

Жаны [аман] қалды. *Қауіп-қатерден аман-есен құтылды; ауру-сырқаудан жазылды*. – Ойлан, енді менімен бірге болсаң ғана сенің *жаның қалады* (Қ.Исабаев, Ажал.). Барсаң сәлем айта бар: Ата менен анаға. Жаудан *аман жаны қалса*, Қара орман – малым садаға (Махамбет, Өлеңд.).

Жаны қалмады. *Құрақ қиып, бәйек болды, асты-үстіне түсті*. Бұлардікіне келе қалған Фатима дейтін келіншекті анасы *жаны қалмай* қарсы алды (С.Фаббасов, Ана.).

Жесір қалды. *Ері өліп, күйеусіз тіл қалды*. Дұғай сәлем айтайын, *Жесір қалған* қатынға Тоқтасын сөз бен ақылға (Шортанбай ақын, Өлеңд.). «Баламның бау ашары ырым ет» деп, Шортанды берді Үдербай жұртқа бөліп. Үдербай ажал жетіп өлді сол жыл, Қалампыр үш баламен *қалды жесір* (О.Шипин, Дастан). Жиырма бесімде *жесір қалдым* (Д.Досжанов, Шығ.).

Жетім қалды. *Ата-анасынан айырылды. Жетім қалып* Еспенбет, Қолында соның ер жеткен. Он төрт жасқа келгенде, Еспенбеттей ерінің туған ел ойын тербеткен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жолда қалды. *а) Жете алмады, болдырып тұрып қалды, ілесе алмады*. Қас жүйрікке жолықсаң, *Жолда қалмас* күй таңдап, Қазан аттың осалы Таты болар қақандап (Майлықожа,

Нақыл.). *ә) Жол үстінде қаза тапты, қайтыс болды*. Тағы да тұрды күтіп алдан жорық, Ұлыды ақ бандылар алған торып. Қанды айқас қатал күндер өте берді, Кейбіреу *қалды жолда* арманда өліп (О.Шипин, Дастан). Сен болмасаң *жолда қалып*, Жастанар ем бір төбені. Кіп-кішкентай болсаң да өзің, Жаның қандай үлкен еді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жұртта қалған жұрын. *Түкке тұрмайтын, көкір-шүкір нәрсе. Жұртта қалған жұрынды* олжа көретін, ауысқанын алмай қоймайтын дау салған адам бар екен (Шешендік сөздер).

Жүрек қалмады. *Қатты қорықты, үрейленді*. Шығатын зор қараға бір жан алмай, Жігіттер қоян болды, *Жүрек қалмай* Сібірдің цирктерін сілкіп шыққан, Осыны алып отыр ояз қолдай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Зарлап қалды. *Зар жылап қалды*. Үшеуі думандатып күнде кешке, От жағып, отырады темір пешке. Алыста *зарлап қалған* ата-ана, Ағайын-туғандарды алады еске (Қ.Тоғыззақов, Шығ.).

Зәре-құты [зәресі] қалмады. *Қатты қорықты, үрейі қиты*. Осындай бір қалың қуға кездескен Натальяда *зәре-құт қалмады* (С.Мұқанов, Шығ.). Қасымдағы жолдасым, Сатай Жанқұтұлы, орысша білмейді. Екі көзі шарасынан шығып, *зәресі қалмай* отыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

Иесіз қалғыр! қарғ. *Бағу-қағусыз, бас-көзсіз болғыр*. – О, көк тілгір! О, қара байланғыр! *Иесіз қалғырдың* мүлкі түге! (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ит боғынан қыл шықпай қалмайды. *Әр нәрсе тегіне, затына тартпай қоймайды*. Әр нәрсеге асылына тартпай қалмас, *Қыл шықпай ит боғынан қалмас* деген (Шешендік сөздер).

Иттей ұлып қалды. *Жалғыз зарлап қалды*. Қойдың ба мені бүйтіп әуре қылып, Мен өлсем, сен *қаларсың иттей ұлып*. Қимаймын ешкімім жоқ бұл жаһанда, Өлемін де кетем деп көзім жұмып (Ғашық-наме).

Кәрі қойдың жасындай жасы қалды. *Жасы жетіп қартайды*. Енді қарттық жеңді. Бұрынғыдай самғап ұшқан күніңіз жоқ. *Кәрі қойдың жасындай жасыңыз қалды* (Шешендік сөздер).

Кенже қалды. *Ерте туып, кеш қалды; өмірден, уақыттан қалып қойды*. Өзі оқыған болса да, үй іші өмірден *кенже қалған* жайсыз екен демесін (М.Иманжанов, Шығ.).

Кеш қалды. *Кешегідей, кешікті, уақытын озғызып алды, уақытында үлгермеді*. Дәйім

уақытынан *кеш қалып*, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның (Абай, Тол. жин.). Керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан *кеш қалып*, «Әй, өттеген-ай, үйтуімекен, бүйтуімекен» – деп өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның (Абай, Тол. жин.).

Көз жазып қалды. *Ізінен адасты, айырылып қалды, жоғалтты.* Ержан жаңағы өзі шырамытқан «ерекше» жауынгерден тағы да *көз жазып қалды* (Т.Ахтанов, Қаһар.). Надя мен Тайман кинодан шыққан бетте әлгі үшеуінен оп-онай *көз жазды да қалды* (З.Қабдолов, Шығ.).

Көз жасына қалды. а) *Қиянат жасады, кінәратын арқалады.* Біздің «анау» да барамын деп еді, *көз жасына қаларсың* деп, жібермедім, – деді Раушан (Б.Майлин, Шығ.). Алдағы ұрпақтың *көз жасына қалмай-мын* десендер, соңына еріндер, – деді Ыбырай (М.Ақынжанов, Шығ.). ә) *Обалына қалды, аямады.* Кейде ағат кетеміз-ау, біреудің *көз жасына қаламыз* («Лен. жас»).

Көңілде көлеңке қалмады. *Ойда күдік болмады.* Тағы да қозы көш жер көштік. Жылқышы өлі ме, тірі ме, *көңілімізде көлеңке де қалған* жоқ (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Көңілі қалды. *Өкпеледі, ренжіді, көңілі суыды.* Достың *көңілі* бір атым насыбайдан *қалады* (Мақал). Жанаттан мүлдем *көңілі қалған* Намыр онымен кездесіп қалса, көрмеген адамдай жанынан өте шығып жүрді (С.Ғаббасов, Ана.). Раушан маңдайын тыржытып, сұрланып сала берді. Мөр баспаса, Бәкеннің *көңілі қалады* (Б.Майлин, Шығ.).

Көрде басы қалғыр! қарғ. *Өлім келгір, қата қалғыр деген мағынада.*

Көштен қалған күшіктей. *Жұртта қаңғыған ит сияқты.* Жуан ата о жарлар тігісінен сөгіле, Шынжыр балақ шонжарлар – Аласталып қалып тұр. Іштен түскен түсіктей Енді олардың жоқшысы, *көштен қалған күшіктей* Кой-көй күйін салып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Көштен қалмады. *Қатарынан қалмады, елдің істегенін істеді, соңында қалмады, ілесті.* *Қалмаймын* деп мынау өмір *көшінен*, Жастай зерек, ғажайып күй кешіп ем. Жан адамнан жасқанбай һәм жасымай, Құнанбаев Оспан құсап өсім ем (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Күлкіге қалды. *Мазақ болды, келекеге айналды.*

Қайбір екі туып, бір қалғаным еді [екі туып, бір қалғаным емес]. *Ет бауыр жақыным емес, ағайыным, туысқаным емес деген мағынада.* Уа, қой, жеңгей, – деді Боранбай кейіп, – осындай

қарлы боранда апаратын бұл менің *қайбір екі туып, бір қалғаным еді?* (С.Мұқанов, Шығ.).

Қайран қалды. *Таңырқады, таңғалды, таңтамаша болды, сүйсінді.* Қыздың сұлулығына *қайран қалып*, бала талып жығылады (Қаз. ертег.). Аяғына салғаны Оқтығы таза күдер-ді, Көрген жан *қайран қалады* Тиегі күміс шідер-ді (Қамбар батыр). Деген соң қуғыншылар қайтты налып, Өкініп: «қап-қап!» десіп, *қайран қалып*. Бет алып кейін қарай жүре берді, Қойғанын қайдан білсін қапқа салып (О.Шораяқов, Шайыр).

Қақас қалды. *Үлес тимей, қақпай көріп, шет қалды.* Барды осыларға беріп, бүгін үлестен де *қақас қалдық*. Бізге де олжа түссін деп, тым құрыса мезірет жасады ма? – деп Жиренше сөз бастады (М.Әуезов, Шығ.). Көп жоқшылығымыздың әзірге ең ауыры – жарық жоқтығы, білім-өнерден *қақас қалғандығымыз* ғой, – деді Әбіш (М.Әуезов, Шығ.).

Қала берді [берсе]. *Тінті, былайша айтқанда.* «Құлагер» зары үш жүздің, *қала берді*, Орта жүздің зары ғой (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бір жағынан ел ағасы, *қала берсе*, бір жердің адамы болғандықтан, түсінер деп үміт етіп кірген еді (З.Шашкин, Сенім). Бұл кітапты алдымен бала оқытушыларға ұсынамыз. *Қала берсе*, кімде-кім әлеуметпен, қоғаммен қатынасып, қызмет ететін болса, соның бөріне де психология пайдалы кітап деп ойлаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қалыс қалды. а) *Немқұрайлы қарады, басым қатырмады, ойлап, уайымдамады.* Менің парталас жолдасымсың. Мен саған нем кетті қарай алмаймын, *қалыс қала* алмаймын сенен! – деді (З.Қабдолов, Шығ.). ә) к і т. *Жақтап не қарсы дауыс бермеді, дауыс беруге қатыспады.*

Қаңырап қалды. *Бос қалды, тірі жан қалмады.* Сары жар байғұс Жеңілген Берлин секілді *қаңырап қалды*. Шұбырып алдан жүздеген баспанам өтті, Көрдім мен содан көзімді жасқаған отты, жүрейдін деген сүрлеуім жүрекке тиіп, Сүрейдін деген ғұмырым басқаға кетті (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қапы [қапыда] қалды. а) *Өкінді, опық жеді.* Өмірде көп өкініш. *Қапы қалсаң*, қынжылма. Өкінгенмен өткен іс Оралмайды мың жылда (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі). ә) *Құтпеген, ойламаған жерде, абайсызда ұрынды.* Жаудың талай әдісінің бірі боп *қапыда қалып* жүрмейік (Р.Райымқұлов, Болат.). Алма-кезек топ ете қалып, қай жығылғанымыз:

– *Қ а п ы д а қ а л д ы м*, – деп қайта күреске шақыратынбыз (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім.).

Қарайып қалды. *Тосаңсыт, тосырқап қалды; үйреншікті дағдыдан айырылып қалды, оқу-білімнен алыстап кетті.* Оқиын десем, *қ а р а й ы п қ а л ғ а н д ы қ т а н* ба, мойын жар бермейді (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Қара қалмады. *Тұқым-тұқият қалмады, құрып кетті.*

Қараң қал [қалғыр]. *қ а р ғ ы с. Иесіз қал деген мағынада.* Күлiң суырылғырдың үйiнiң тозаңын сүртем деп нем бар едi мен бейбақтың! *Қ а р а ң қ а л, қ а р а ң қ а л ғ ы р!*.. («Қаз. әдеб.»).

Қараңқалды. *Әдірақалды, иесізқалды.* *Қараң қ а л ы п* жатқан дүние мынау, қаршадай баланы жалғыз тастап жүрген сен мынау (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Қарап қалды. *Әрекетсіз бостан-бос отырды, еш қызық көрмеді, уақытын текке өткізді.* Күнінде қызғылықты қимылдап қал, Тіл мен жақ, байланарсың бір күн әлі-ақ. Өнерден бозбалалар үлес алмай, Махұрым үйде отырып *қ а л м а қ а р а п* (М.Дулатов, Шығ.).

Қара үзіп қалды. *Көз жазып қалды, жоғалтты, ізінен адасты.* Шекер Сайраннан *қ а р а ү з і п қ а л ғ а н ы н а* қатты қамығып тұр еді. Сәуленің соңғы сөзінен бәрін түсінді (Ә.Әбішев, Шығ.). Әлі де бірінен-бірі *қ а р а ү з і п қ а л м а й*, жылжи беру шарт (М.Әуезов, Шығ.).

Қарғысына қалды. *Біреудің нағылет сөзін естіді; жамандық тілегіне тап болды.* Қара жерді жамандама, Қайтып сонда барарсың. Қауым елді жамандама *Қ а р ғ ы с ы н а қ а л а р с ы ң* (Мақал-мәтел).

Қасық қаны қалғанша шайқасты. *Бар күшің салып соғысты, жаның пида етті, аянбады.* Аптыққанмын дірілдеп, асыққанмын барғанша, Өзімді-өзім құм етіп, жасытқанмын хандарша. Үш қыс, төрт жаз тентіреп, ұйықтамадым, күлмедім, ...шашы үшін де *ш а й қ а с а м қ а с ы қ қ а н ы м қ а л ғ а н ш а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қаталап қалды. *Қатты шөлдеді, сусады.* Манағы көк серкені тұтас жұтам деп *қ а т а л а п қ а л д ы ң* ба, мен саған су емес, керенді ішкізермін (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Қисайып қалды. а) *Қыңырланды, қырсық мінез көрсетті.* Колчакқа доклад алып бара жатқан офицер Бекболаттың большевик адамы екенін білген соң-ақ, түсі суып, жөнді жауап бермей *қ и с а й ы п қ а л ғ а н* (С.Шәріпов, Шығ.). ә) *Көз жұмды, қайтыс болды.* Шалдың кемпірі *қ и с а й ы п қ а л ы п т ы*, байғұс (Қаз. тілі фразеол. сөздігі.).

Құр қалды. *Еш нәрседен үлес ала алмады, бос қалды, пайда көрмеді.* Сорлы Көкбай қор болды-ау, осыншадан *қ ұ р қ а л ы п* (Абай, Тол. жин.). Есепші болған жақсы-ақ екен. Мен құнт қылмай *қ ұ р қ а л ы п* жүрмін (М.Әуезов, Шығ.). Бұл дүние ойлап тұрсам емес жолдас, *Қ ұ р қ а л м а қ* бұған сеніп мүмкін болмас. Тасыған жас уақыт судай көңілің Жетектеп нәпсі шіркін бұзбай қоймас Болғанда ақыл – дария, нәпсі – зындан, Бұларға дүниені қойсаң тоймас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құрып қалғыр! *қ а р ғ ы с. Қараң өшкір, жоғалғыр деген мағынада.* Ойбай, *қ ұ р ы п қ а л ғ ы р*, өне бір көрші қыздың қолында дөңгеленіп, секіртіп ойнайтын резеңке добы бар екен («Лен. жас»).

Қыр соңынан қалмады. а) *Артынан қалмады, жабысып айырылмады.* Осыдан былай қарай қыли көз жігіт қалжыңдап Сағираның *қ ы р с о ң ы н а н қ а л м а д ы* (С.Алдабергенов, Алға). ә) *Соңына түсіп алды, қастасты, өшігіп алды, құн көрсетпеді.* Біресе бастығы ұнамайды, бұған өшігіп, *қ ы р с о ң ы н а н қ а л м а й д ы*, біресе ісі алға баспайды (А.Жақсыбаев, Егіс). б) *с т и л ь. Жолына түсті, кәсіп қылды.* Өлең болды көбіне Он жеті жастан кәсібім. *Қ ы р с о ң ы н а н қ а л м а д ы м* Секілді менің ғашығым (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

Қысыр қалды. *Қашпады, тумап қалды (мал туралы).* Жеген мал *қ ы с ы р қ а л м а ғ а н* Бетеге, тарлау, шырыштың Қарабөктер мүк, жүсан. Ерте қашқан шыбышың, Саған келіп ішіп ек Тұнықты мөлдір шынысын (Д.Бабатайұлы, Замана.).

Лажы қалмады. *Амал-шарасын таппады, ретін, орайын келтіре алмады, амалсыздық танытты.* Ендігісін өзің біл, тура айтпауға *ла ж ы м қ а л м а д ы*, – деді Василий (Н.Ғабдуллин, Шығ.).

Мазакқа қалды. *Құлкілі халге қшырады, мазақ болды.* Бір күн тойса тамағың, Тасқын судай тасасың. Қарның апса бір түске, салбырайып солғандай. «*Қ а л а с ы ң сүйтіп м а з а қ қ а*» (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Машақатқа қалды. *Бейнетке қалды, басына бөле тілеп алды.* Малын алып айдап кел, Ақша алам деп жүргенде, *М а ш а қ а т т а қ а л а р с ы ң* (О.Шипин, Дастан.).

Обалына қалды. *Жазықсыз жапа шектірді, қиянат жасады; көз жасына қалды.* Ахметті күйдіріп, көрі әке-шешесінің *обалына қалмайын* (С.Торайғыров, Шығ.). Елі, жұртым қайда жүр, *О б а л ы м а қ а л а ма?* Ақылдасып бұл жерге үлкен-кіші жиналды, Қыздың зары тыңдалды

(Қамбар батыр). Жатпалық жалқауланып тіпті жайға! Жайлы ақыл ойланалық жанға пайда! Кейінгінің қалмалық обалына! – Сонда мақұл боламыз бір Құдайға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ойға қалды. Әрі-бері ойлап басын қатырды, уайым жеді. Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Ойында қалды. Жадында, көңілінде сақталды, ұмытылмады, есте қалды. Адамның сол қызықты нәрсесін іздеген кез өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалды (Абай, Тол. жин.).

Орнын сипап [сипалап] қалды. Таба алмай қалды, орнында жоқ болып шықты, жоғалтты, айырылып қалды. Ойымда түк те жоқ. Науға жем салдырып, екі атты қораға байлап қойған едім. Ертеңгісін ала көлеңкеде тұрсам, орныны сипап қалдым, – деді Сәмет (С.Омаров, Шығ.). Енді бізде қарайлайтын нәрсесі қалмады, бір күні орныны сипалап қалармыз (С.Торайғыров, Шығ.).

Өгейлеп [өгейсіп] қалды. Жатырқап қалды, жатбауырлық көрсетті, бөтенсіді.

Өлім аузынан қалды. Ажалдан аман-есен қалды. – Мен, – деді карт даусын зың еткізіп, – бес рет өлім аузынан қалдым (Ә.Әбішев, Шығ.). Үш күн, үш түн жапа-жалғыз адасып, өлім аузынан қалып ем, – деді Хадиша (М.Әуезов, Шығ.).

Өсекке қалды. Алып-қашпа сөзге ілінді. Екі ортада өсекке қалып, жаманат таңылған сен болдың, нағыздың өзі сырт қалды (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Парық қылмады. Мәнісіне түсінбеді, байыбына бармады. Шаһар ішінде баз біреу ырымды парық қылмайды (Қаз. ертег.).

Пәлеге қалды. Қырсыққа жолықты, басына пәле болып кезікті. Берсең, қалар оларда несі ардың? Бермесен, сен-дағы ит бірге болдың. Не өзің ит немесе бар елің ит, Дауасыз бір пәлеге, міне, қалдың (Абай, Шығ.). Жамандық өзім қылмаймын, Шаруасына қараймын, Бала боп малын бағармын, Оты болса жағармын, Өзі қылса жамандық. Ту байлап елін шабармын, Бір айласын табармын. Татқан тұзға қас қылсам, Бір пәлеге қалармын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Сабақты жібі қалмады. Іліп алар түгі қалмады, дүние-мүліктің бәрінен айырылды, дымсыз қалды. – Жок, иесі Тәңірберген. Сабақ-

ты жібі қалмасын. Қазір... осы қазір апарып бер (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Сабыры қалмады. Шыдам-төзімі таусылды, сабыр сақтамады. Күлгенде отыз тісі қатарланған, Адамның сабыры қалмас оны көрген. Ақ екен ақ інжуден отыз тісі. Сәдеп пен қымбат пұлға шеттен келген (М.Сералин, Шығ.).

Сап ете қалды. Кенеттен тап болды, шыға келді. – Туу, шайтан, шошыттың ғой! Көрі жынан жаңа ғана, құтылып едім, бала жын қайдан сап ете қалдың! – деді Әлжан Таймасқа (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сасып қалды. Асып-сасып, не істерін білмей қалды, абыржып, берекесі кетті. Патшаның кейпі келмей, қалды сасып, Пендеге білім зор, несі қашық?! Арнаға ағызғанда местің суын, Ніл дария көдімгідей кетті тасып! (О.Шораяқов, Шайыр). Тосыннан төре жарлық қылғаннан соң, Бұл Шерің жауап таппай сасып қалды. Хан мақтап бөрекелді дегеннен соң, Бұл шерің тағы да өсіп тасып қалды (Шернияз, Шығ.).

Сау-тамтығы қалмады. Алба-жұлбасы, далдалы шықты, бүтін жері қалмады. Алдыңғы күні осы деревняны алғанда, ана бір үйге, анау қисайып тұр ғой, – деп, Бондоренко төбесіндегі тақтайы курап, оңып кеткен төрт терезелі кішке-не үйді нұсқады. – Он шақты гранат лақтырдық. Үйдің сау-тамтығы қалмады, – деді Кусовқа (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сөзге қалды. Өсекке ілінді, жаманатты болды, аты шықты. Біраз сөзге қалғаны бар (Ауызекі).

Су сүйектеніп қалды. Күздігіңі судың суып, жаңа ғана қата бастауы туралы айтылады.

Тайлы-таяғы қалмады. Бірі қалмай жатпай, түгел қатысты, бәрі жиналды. Тайлы-таяғымыз қалмай, мұғалімдеріміз де, өзіміз де тегіс жиналды (Майдан).

Талып қалды. Есінен танып қалды, ес-түссіз құлады. Жолаушы ат шалдырар жол қасында, Бұзықтың ел тұрмайды қол астында, Әншейін талып қалып көмді ме деп, Баламның үш барышын моласына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тамақтан қалды. Ас батпады, ішуге көңілі соқпады. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатқыны да бар, хатта өзін-өзі өлтіретұғын кісілер де болады (Абай, Тол. жин.).

Таң қалды. Таңғалды. Амантайдың бір таң қалғаны – Ботагөздің ашықтығы (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Шәлткі ішінен апыр-ау, осы кімнің даусы? – деп таң қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Тарығып қалды. *Мұқтаждыққа ұшырады, қаражаттан, ішім-жемнен қиналып қалды.* Азамат балалары болғанмен, қысқа жіп күрмеуге келмей, ішімдік-киімдікпен кейде *т а р ы ғ ы н қ а л с а д а*, Ұлберген ол тілегінен еш уақытта жаңылмайтын еді (С.Мұқанов, Шығ.).

Тасқа басылып қалғандай. *Өте анық, бадырайған.* Сол күнгі көріністер Қоспанның көкірегінде *т а с қ а б а с ы л ы п қ а л ғ а н д а й* әлі күнге дейін көз алдында тұр (Т.Ахтанов, Шығ.).

Тесік моншақ жерде қалмас. а) *Асыл зат жерде жатып қалмайды, керексіз боп қалып қоймайды деген мағынада.* Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма? Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар. Жазған соң *ж е р д е қ а л м а с т е с і к м о н ш а қ*, Біреуден біреу алып, елге тарар (Абай, Тол. жин.). ә) *Көбіне қыз орнын табады, теңін табады деген мағынада қолданылады.*

Тоқтасып қалды. *Жасы жетті, қартайды.* Ол қазірде *т о қ т а с ы п қ а л д ы*, бет терісі қыртыстанып, бұрынғы сүп-сұр, сиықсыз өңі мейлінше алапестенген (Ф.Сланов, Шығ.).

Тұл қалды. *Иесіз, қожасыз қалды.* Тірлікте жан қиысқан жақындарың, Қабырға қап-қараңғы тастап кетер. Өлген соң өлекесің көз жұмылып, *Т ұ л қ а л м а қ* дүние, сарай, тұрған пәтер (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.). Не ғаріптік десеңіз, Бүгін менің басымда, Жетім болып ұл қалды, Жесір қатын *т ұ л қ а л д ы* (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Тұяқ қалды. *Ұрпақ қалды, артында балалары қалды.* Асылдан *қ а л ғ а н т ұ я ғ ы м*, Билерден қорлық көрген соң, Шыдамай шықтың намысқа (А.Азаматқызы, Шығ.). Өзіңнен басқа ешкімің жоқ. Ең болмаса артыңда *т ұ я ғ ы ң да қ а л м а д ы* (Х.Есенжанов, Шығ.).

Түк қалмады. *Дымсыз қалды, бәрі құрыды.* *Т ұ к қ а л м а д ы* өмір мен бек, қазыңнан, Бірге кетті қазынаға жиғаны. Неше ғасыр бізден бұрын жазылған Сол күйінде Әлішердің жинағы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тына қалды. *Тынышталды, жым-жырт болды.* Қабырғада ілулі тұрған репродуктор тырсылдады да, отырған үшеуі де *т ы н а қ а л д ы* (М.Иманжанов, Шығ.).

Тігерге тұяқ қалмады. *Мал атаулыдан түк жоқ (кейде адаммен байланысты да айтылады), қырылып қалды.* Өткен қыста да ақ сүйек жұт болып малдан *т і г е р г е т ұ я қ қ а л м а ғ а н* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Биыл қырда қыс қатты болды; мал көп қырылып, кей ауылда *т і г е р г е т ұ я қ қ а л м а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тілден қалды. *Сөйлей алмады, тілге келмеді.* Ол ұзақ уақытқа шейін *т і л д е н қ а л д ы* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Тірі қалды. *Өлмеді, ажал аузынан қалды.* *Т і р і қ а л д ы м*, өлмей әрең, Қатты батты тырнағың (Абай, Шығ. жин.). Батыры ма жүрек жұтқан, Ерте ойлаған ел намысын. Сүйді оны жалпақ жұрт та, Өлмей *т і р і қ а л ғ а н ы* үшін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Шырағым, қыркы кетіп, қалды бірі, Жұмысты көрген ермін талай ірі. Өзгеріс бола қойса, өкінер ең – «Бағыңа» ағаң өліп, *қ а л с а ң т і р і* (О.Шораяқов, Шайыр).

Тісі қалмады. *Тістерінің бәрі түсіп қалды.* Бірталайы ешкінің сары ешкі екен. Бірталайы ақ ешкі, қара ешкі екен. Жетеуінде шөп жерге *т і с қ а л м а ғ а н*, Аңдамастың тұсынан бар ешкі екен (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Тісің барда ысқырып қал. *Қайратың барда көріп қал, қолыңнан келіп тұрғанда дегеніңді істеп қал деген мағынада.* Енді сен де аянба, *Т і с і ң б а р д а ы с қ ы р ы п қ а л !* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Ұйқыдан қалды. а) *Уайымдап, қайғырғаннан не ауру меңдегеннен ұйқысы келмеді.* Күннен-күнге *ұ й қ ы д а н қ а л ы п* барады (Ауызекі). ә) *Тынымтатпады, мазасызданды, әбигер болды.* Ел *ұ й қ ы д а н қ а л ы п т ы*, жалпағынан атқа мінген сияқты (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Ұмыт қалды. *Ұмытылды, естен шықты, есте сақталмады.* Қонады бір күн жас бұлт жартастың төсін құшақтап, жөнелді ертең, *қ а л д ы ұ м ы т*, Көк жүзінде ойнақтап (Абай, Шығ.).

Ұятқа қалды. *Өз атына кір келтірді, ұятты болды.* Жаман жігіт жолдасын жауға алғызар, өзін *ұ я т қ а қ а л ғ ы з а р* (Ө.Тұрманжанов, Шығ.).

Хабарсыз қалды. *Бейхабар болды, хабардар болмады.* Ойдағы Балпаң мен Шидегі Жігітек *х а б а р с ы з қ а л ғ а н* (М.Әуезов, Абай жолы).

Шақ қалды. *Жақын қалды.* Бұрқ етіп ашулануға *ш а қ қ а л д ы* (Д.Досжанов, Шығ.).

Шап ете қалды. *Бір сөзге келмей, тыз етіп ашуланды.* Дәмешсіз «төре» боласыз ба? – деймін, онда нең бар? – деп бай мен бәйбіше *ш а п е т е қ а л д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

Шар ете қалды. *Жас баланың кенеттен шыңғырып жылаған ащы дауысы шықты.* Бала *ш а р е т е қ а л д ы* (Ауызекі).

Шет қалды. *Топқа қосылмады, өзінше болды; жырақ болды.* Қамбар жолдас жастарды тәрбиелеуден *ш е т қ а л ы п* көрген жоқ

(К.Оразалин, Шығ.). Жасалып жатты көп тізім Бай мырзасы *ш е т қ а л ы п*, Көгенделіп мойнынан Кедей, жалшы топталып (О.Шипин, Дастан.).

Шырт ете қалды. *Ашуланды, табан астында тулады.* Осы жоқ жерде *шырт ете қалғаны* несі, мінезі құрысын (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Ізінен қалмады. *Соңына түсті, жолын тос-ты, торыды.*

ҚАЛА [ир قلا] з а т. **1.** *Халқының саны белгілі бір мөлшерге жеткен, тұрғындары негізінен өнеркәсіп пен құрылыста, қызмет көрсету мен сауда орындарында, ғылыми, мәдени мекемелер мен басқару аппараттарында т.б. салаларда қызмет ететін ірі елді мекен.* Қыс болса түсіп қалды, қарашаның қары жауды. Алымсағы, берімсегі, соғымы, *қ а л а с ы*, дала-сы дегендей орда шарқы үйдің жабдығы аз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түн сайын жағылатын от қап-қара қараңғылық ішінен сансыз қызыл көздерімен *қ а л а н ы ң* қорғанына қарайтын еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *к ө н е. Отырықшы мекен; кент.* Ерте кезде қазақтар отырықшы мекеннің бәрін де қала санап, солардың бәрін кент деп атаған. [...] *қ а л а* тұрғындарын қазақ кент жұрты деседі (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **3.** *а у ы с. Қорған, сүйеніш, тірек.* Жақсы жігіт ел-жұртының *қ а л а с ы н д а й*, Жақсы әйел әмме жұрттың анасындай. Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ, Көреді бәрін де өз баласындай (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Батыр қала. т а р. *Ұлы Отан соғысында неміс-фашист басқыншыларымен шайқаста халқы ерлік, қаһармандық көрсеткен қалаларға берілген жоғары атақ.* *Б а т ы р қ а л а* атанды, Астанасы елімнің. Москва – Отан жүрегі, Қорғаны зор сенімнің (Халық ақын.).

Қала көлігі. *Қала аумағында және қала маңындағы аймақта жолаушы және жүк тасымалын, сондай-ақ қаланы көркейтумен байланысты жұмыстарды атқаратын көлік түрлерінің кешені.* *Қ а л а к ө л і г і* атқаратын жұмысына қарай жолаушы, жүк көлігі және арнаулы көлік болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Қала құрылысы. *Қала салудың жоспарлы теориясы мен оның іске асуы; қоғам өмірінің материалдық ортасын ұйымдастыруға арналған архитектуралық қызметтің ғылыми-тәжірибелік түрі.* *Қ а л а құрылысының* жобалары өнеркәсіптік, тұрғынжайлық аудандардың демалыс аймақтарымен үйлесімін есепке алып, санитарлық-техникалық талаптарға сай, қала жолдарының ыңғайлы жүйесін, мәдени-

тұрмыстық, медициналық, т.б. мекемелердің қолайлы орналасуын ескере отырып жасалады (ҚҰЭ).

Қала тұрғындары. *Қалалар мен кенттерде тұратын халық.* Статистикалық деректер бойынша, *қ а л а тұрғындарының* негізгі өсімі халықтың табиғи өсуіне байланысты болды және бірқатар ауылдық елді мекендердің қалалық мекендерге айналуы есебінен де көбейді (ҚҰЭ).

ҚАЛА¹ = е т. **1.** *Қабырғасын кірпішпен, таспен өру, көтеру.* Ұқтырып ұрпақтарға Абай тілін, Өткізген тебіреніп талай түнін. Соққанда алыптардың мұнарасын, Осылай шебер қолдар *қ а л а й тұғғын* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тасшылар кірпіш, тас *қ а л а п* жатыр (С.Ерубаев, Менің күрдас.). **2.** *Біртектес заттарды тәртіппен қиюластырып, текшелеп бірінің үстіне бірін қою.* Жамал жерошағының күлін аршып, тезегін *қ а л а й* бастады (Б.Майлин, Шығ.). Қора басына пішендерін тасу, тоңын аудару, қыс жағатын қиларын *қ а л а п* алу, мал қораның жыртық-тесігін бүтіндеу, үй сылау, пеш түзету сияқты істері қыстық мекені бар елдердің бәрінің де тегіс жұмылған науқаны (М.Әуезов, Абай жолы).

Негізін [іргесін, іргетасын] қалады. *Негізін, ізін салды, бастап берді, жолбасшылық көрсетті.* Абай қазақтың демократиялық ой-пікірінің *негізін қалады* (М.Ақынжанов, Қаз. ағарту.). Гректің, ертедегі материалистік мектебінің *негізін қалап*, дамытқан атақты ғалым философ – Демокрит (Н.Баяндин, Георг. ашу.).

ҚАЛА² = е т. **1.** *Қолқа салу, сұрау.* Дәмем де зор үлбіреген гүліңнен, Оны сенен *қ а л а м а д ы м* бүгін мен. Қажетінді аша алмасам егерде, Қиып таста көктетпей-ақ түбімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Құсбек, иемденіп жүрген адамынан *қ а л а п* ап, әлденеше бәйгеге ие бопты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сопайып барсаң қу басың, Ақтамберді, Қабанбай Өкпелеп мені сөкпей ме? – *Қ а л а м а й м ы н*, жан ата, Сұлуды да, малды да, Маңдайыма жазған бар, Бақытым менің алдымда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Мақұл көру, қиату, тілеу.* Ақан осы әнді Сұлтанмұраттың айтуын *қ а л а п*, бір жиында «Майда қоңырды» сенің меншігіне бердім дегені бар (С.Жүнісов, Ақан сері). Кім біледі... Әйтеуір, мен білмеймін. Әлде бақыт – ел-жұртым, бала-шағам. Келші, бақыт, мен сені сөндірмеймін, Сен мені серік етіп *қ а л а с а ң* ал (М.Мақатаев, Шығ.). Сырты сұлу талайдың Қайсыбірін *қ а л а й ы н*, Кір жұғады, тозады, Сұлу деп қалай санайын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ат-түйедей қалады. *Қымбатқа балап қолқалады, жабысып сұрады.* Жалғыздықтан әбден жапа шеккен Жікең, қайтсін, бір күні Жиренбайдың тарақ құйрық тарғыл өтешін *а т-т үй е д е й қ а л а н* бір тоқтыға сатты да алды (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

Көңілі қалағанынша. *Барынша, қанағаттанғанша.* Береді асын дәмді етіп, Сыйлайды бәрі барынша. Ішесің, жейсің әндетіп, *К ө ң і л і ң қ а л а ғ а н ы н ш а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көңілі қалады. *Ұнатты, көңілінен, ойынан шықты.*

Қала берді. *Тіпті, басқаны қоспағанда.* Былайша айтқанда, тіптен Құлагер зары, *қ а л а б е р д і*, Орта жүздің зары ғой (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Құдай [Құда] қаласа. *Сәтін берсе, сәті түссе, жол болса.* *Қ ұ д а й қ а л а с а* бай мырзасының бір сайгүлігі біздің тақымға түскен шығар деп ойлап Судыр Ахмет мұртынан күліп қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қ ұ д а й қ а л а с а*, енді мен де кара жұмыстан құтылатын шығармын (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Іші қаламады. *Жақтырмады, ұнатпады.* Бұрынғы жағдайда балықшылар бұған қуанар еді: ал бүгін мұз қатқанын Еламанның *і ш і қ а л а м а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАЛААРАЛЫҚ с ы н. *Екі не бірнеше қалаға қатысты.*

ҚАЛАБА з а т. *Ұрыс-керіс, жанжал.* Үш жылқышы дірілдеп, Қорыққаннан жылады: Елеместің аулының Жөнін айтып береді. Құтылғанға қуанып, Үш жылқышы жөнелді, Кемпір қалды далада іздегені *қ а л а б а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЛАБАСЫ з а т. *Қала әкімі.* Көзқарастар. Сіз *қ а л а б а с ы* болып келгеніңізден бері Алматыда жүріп жатқан игі істер көп. Бәрін тізбей-ақ қояйын, кеш болса да қаланың сама-ладай жарыққа бөленгенін, көшедегі тәртіптің жақсарғанын... айтпай кете алмайсың («Жас Алаш»). *Қ а л а б а с ы* осы жолы қырық пәтердің кілтің салтанатты жағдайда табыс еткенде, баспаналы болғандардың қуанышында шек болмайды («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛАДАЙ с ы н. **1.** *Қала сияқты, қала тұрмысындай, қала мәдениетіндей.* Ауылдың мәдениеті де өркендеп келеді. Тап *қ а л а д а й* бола қоймағанымен, үй тұрмысы, жалпы игілік орындары жағынан ауданымыздағы озық колхоз деп айтуға болады (С.Омаров, Өмір асу.). **2.** *а у ы с. Үлкен, іргелі.* Алақандай Торғайдың өзі маған бейнебір үлкен *қ а л а д а й* болып көрінеді

(С.Мәуленов, Жер нәрі). Сұлу еді біздің колхоз үйлері, Тұратұғын *қ а л а д а й* боп іргелі, Тұратұғын аппақ болып әдемі, Өзіміздей күле қарап ілгері (Ж.Молдағалиев, Өленд.).

Тісі қаладай. *Тісі біркелкі ірі, мықты.* Жатқан жері даладай, Екі өркеші баладай, *Азүтісі қала-д а й* Бура сойған не сұмдық (Алдаспан).

ҚАЛА-ДАЛА з а т. *Ойдағы-қырдағы барлық жер, бүкіл ел.* Жәмпейіс *қ а л а-д а л а д а ғ ы* ұрыларды табудың неше түрлі айласын қолданып, үкіметке де, халыққа да орасан көп пайда келтірген (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бергі атау жұрт сұраған Әділ сұлтан Деген соң сіз ауыру жұрт қысылған Таксырдың шыбын жаны қалар ма деп, Күйзелді *қ а л а-д а л а*, бар мұсылман (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.). Жыл сайын бірінші май бір келеді, Көктемде күллі әлем түрленеді. Тау мен тас, *қ а л а-д а л а*, орман-тоғай, Құлшырып тоқсан түрлі гүлденеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЛАЙ е с і м. *Белгілі бір зат не іс-әрекеттің мән-жайын білу үшін қойылатын сұрау сөз.* Ол кезде қазақта жалғыз-ақ «Қазақ» газеті бар еді. Ол заманның жуан ортасында болмаған, ащы-тұщысын татпаған бүгінгі бақытты жастар ол «Қазақ» газетін енді оқыса, «Бишара *қ а л а й* жасқаншақ, қалай қорқақ, былай жазса да болмас па еді, олай жазса да болмас па еді?» дер еді. Ол кездегі газеттердің бет-аузын алапес қылып шығаратын цензураны бүгінгі жастар көрген жоқ қой (М.Дулатов, Шығ.). Жезкпк, біздің жаққа қалай келдің, Жолымды тіке кесіп, жанай бердің. Адамның көздеріндей екі көзің, Япырмай, дәтім шыдап *қ а л а й* көрдім (К.Салықов, Жезкпк). Өсек болды баққаным Момынға құрған қақпаным; Өсекші – тәңірі дұшпаны, Күнәмді *қ а л а й* ақтадым (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Күннің қалай өткенін білмеді. *Уақыттың тез озғаны туралы айтылады.* Біріміздің қабағымызға біріміз қарап, *Қ у н н і ң қ а л а й ө т к е н і н б і л м е й* қалатын болсақ қайтеді, – деді (Қаз. ертег.).

Қалай айтсаң, олай айт. *Не десең одө, өзің біл.* Алатауды бөктерлеп, Бұдан да сырғып өтейін; *Қ а л а й а й т с а ң, о л а й а й т*, Құлмамбет саған төтейін (Жамбыл, Тол. жин.).

Қалай болса, солай. *Ұқытсыз, тәртіпсіз, бейберекет.* *Қ а л а й болса, со л а й* жүргенің не? Өзің түріңе қарашы (М.Тиесов, Әңгім.). Үйлерін *қ а л а й болса, со л а й* тұрғыза салған (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Қалай да болмасын. *Қайткен күнде.* *Қ а л а й да болмасын*, олар қыздың біздің

ауылда екенін білмеуі керек (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Қалай дегенмен. *Не десе де, қалайда. Қалай дегенмен*, бірге өскен, сырласқан адамдардың жөні басқа ғой («Лен. жас»).

Мен қалайға салынбады. *Мақтануға бой ұрмады, дандайсымады.* Қайратпен кіріп жалынбай, Ақылмен тауып ойласын. «*Мен қалайға а?*» *салынбай, Жылы жүзбен жайнасын* (Абай, Тол. жин.).

ҚАЛАЙДА есім. *Белгілі іс-әрекеттің болу мүмкіндігін білдіретін сөз. Қалайда* құйтырқы бір сөзді айтуға әзір тұратын басқарма неге екені белгісіз, осы жолы ол мінезінен шықпады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). *Қалайда* жүрегі лүпілдеп, басы айналып, түншығып, пысынап, көп азап тартып жатып, әбден талған кезде көзі ілінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асығу керек, Асығу керек *қалайда!* Уақыт саған қарай ма?! Асығу керек. Асығып жеткен арманның Аппак сәулесі, Түссін де тұрсын самайға (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛАЙ-ҚАЛАЙ есім. *Қимыл-сын, мағыналы сұрау сөз.* Шапырашты басыңмен байлық айтып, Сен кезікпей жатырсың құлар сайға. *Қалай-қалай* сөйлейсің байғұс шолар, Сары майдан дәметкен кеудең қайда (Айтыс).

Қалай-қалай десек те. *Қалай дегенмен, қалай болған кезде де. Қалай-қалай десек те*, Жүрген жақсы есепте Мінген жаман табытқа, Мінген жақсы есекке (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

ҚАЛАЙМАҚАН зат. *Тартыс-талас.* Ортақ валюта сыбысын ақырына дейін саумалап, сыналағысы келетін пысықайлар да жеткілікті. Осындай *қалаймақанда* Қазақстан шикізатын өз пайдаларына асырғысы кеп жүрген Ресей олигархтардың айла-амалы да аз күмән туғызбайды («Жас Алаш»).

ҚАЛАЙСАН зат. кәс. *Қауынның ірі, дәмді сорттарының бір түрі.* Бір ғана қауынның торлама, *қалайсан*, қойбас, қысықмұрт сияқты дәмді де ірі сорттары бақшалық өнімдердің атын талай жерге жайып еді («Лен. жас»).

ҚАЛАЙША есім. *Қайтп, қандай себеппен, не себепті.* Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр, Бүлк еткізбес *қалайша* сокса тамыр (Абай, Тол. жин.). *Қалайша* бұрқап ақпай басылам жай, Басқа нұр көргенім жоқ асылы ондай. Шапырап жатыр сәуле сол күмбезден Менің туған далама осынау бай (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Қалайша* а, жастық дәурен, келгем білмей, Арқырап ағып өткен желмен бірдей. Артына бір қайырылмай өте шықты, Көктемде таудан аққан

селмен бірдей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жаның іштей жыласа, *Қалайша* мұң шақпайсың! Біреулерге ұнасан, Біреулерге жақпайсың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАЛАЙЫ зат. 1. <лат. stannum> *Құмісше жылтырайтын ақ түсті, оңай балқитын жеңіл металл. Қалайының 40%-ына жуығы консерві өнеркәсібіне арналған ақ қаңылтыр жасауға қолданылады* (Қаз. тілі термин. Кен.). Мыс тұздарының барлығы у, сондықтан мыстан жасалған ыдыстардың бетін басқа металдармен, айталық, *қалайымен* қаптайды (Қ.Нұрымбетов, Метал. химиясы). Бронза – мыстың *қалайымен* қоспасы... ішіндегі қалайының көп-аздығына қарай бронзаның түсі қара сары, ақ сары, жасыл сары болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Қалайыдан жасалған.* Бірінші рет желпілдеді қос бұрым, Бірінші рет ұқты Гүлжан өз сырын, Қолына ұстап ақ *қалайы* шелегін, Бірінші рет суға барды кешқұрым (Х.Ерғалиев, Шығ.). Міне, тағы құлашын жазды бір өн, Көркі осалдық етпегей мазмұнынан. Сорпа ішеміз *қалайы* қасықпенен, Жер бетінде күмістің аздығынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Нарқы төмен арзанқол нәрсе. Қалайы* өтсе күмістің есімімен, Үйреніпсіз қарауға кешіріммен. Соның бәрі асылдың аздығынан, Азға зорлық жасаудың кесірінен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Міне, осыдан арзандайды нарқың да. Жұрттың көбі *қалайысы*н күміске, Жылтыраған алтынға Бағалаудан ақсаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қалайы жалату. к ен. *Металдан, негізінен болаттан және мыстан жасалған бұйымдарға немесе жартылай фабрикаттарға тотығудан сақтау үшін немесе дәнекерлеу процесін оңайлату үшін қалайы жағу, қосу. Қалайы жалату* алдында бұйымды тазалап, бетін қышқылмен өңдейді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қалайы кентастары. к ен. *Қалайы металы шоғырланған минералдық шикізат. Қалайы кентастарының құрамында вольфрам, қорғасын, күшәла, висмут т.б. элементтердің қоспалары болады* (ҚҰЭ). *Қалайы кентастарының* ірі түпкі кендері мен кенқайраңдары (Ресейде Байқал сырты, Карелия, Сібірдің солтүстік-шығысы, Сихотэ-Алин, Кіші Хинган), Қытайда, Боливияда, Малайзияда, Индонезияда, Бельгияда, Конгода, Нигерияда шоғырланған (ҚҰЭ).

Қалайы қабат. *Қалайылау кезінде бұйымдардың бетінде пайда болатын металл қабаты. Қалайы қабат* бұзылудан сақтау өндірісінде органикалық қышқылдарға

төзімді ақ қаңылтыр дайындауда, мыс сымдарды күкірттің зиянды әсерлерінен қорғау мақсатында орындалатын вулкандауда және құралғы мен мәшине бөліктерін жемірілуден қорғауда маңызды (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қалайы қосылыстары. *Қалайы элементі түзетін химиялық қосылыстар.* Қ а л а й ы өзінің қ о с ы л ы с т а р ы н д а +2, +4 тотығу дәрежелерін көрсетеді (ҚҰЭ).

ҚАЛАЙЫҚ [ар. خلنق] з а т. **1.** *Көпшілік, халық.* Жиналған қалайық мектепті төңіректен, жұбын жаза алмай тұр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *Халқым, ел-жұртым деген мағынада.* Жаңа таптың ақылды Ырзамын саған қалайық, Қол қусырып, қой сойып Қалмақты күтіп алайық (Қамбар батыр). **3.** *Көпшіліктің, жиналған топтың назарын аудару үшін айтылатын қаратпа атауыш.* Рұқсат бер, қалайық! Ер тілегі – бір тілек жекпе-жекке барайын (С.Бегалин, Танд. шығ.).

ҚАЛАЙЫЛА= е т. *Қалайы арқылы ұстату, қалайымен дәнекерлеу.* Тесілген шелекті қалайылап тастайтын (Ауызекі).

ҚАЛАЙЫЛАН= е т. *Қалайымен ұстатылу.* Арбаның қораптары іш жағынан қалайыланған қаңылтырмен қаптаулы («Қазақст. пионері»).

ҚАЛАЙЫЛАУ *Қалайыла етістігінің қимыл атауы; металдарға қалайы жалату.* Қалайылау тәсілі консерв өндірісінде пайдаланылатын органикалық қышқылдарға төзімді ақ қаңылтыр дайындау, күкірттің зиянды әсерлерінен мыс сымдарды қорғау мақсатында орындалатын және аппаратуралар мен машина бөліктерін коррозиядан қорғау үшін қолданылады (ҚСЭ).

ҚАЛАЙЫНША есім. сөйл. *Қалайша.* Тағы да бір сөз жаздым бұлайынша, Бұрынғы жүрген қалып бар ойымша. Ойланып жүруші едім кез болса деп, Сөз ашып, соқтығам деп қалайынша (Айтыс). Тар жолға да жолдас болып Шығам десе серт беріп. Болса көзге ісі толық Қалайынша ертпелік (Б.Майлин, Шығ.). Қосшы атам Көрсүйіз бен мені сізге, Шығар деп осылардың ісін жүзге Қылалық қалайынша халыққа ағалық? Өнегең осы болса берер бізге? (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЛАЙЫШЫ з а т. *Қалайы қорытушы, қалайымен жұмыс істеуші.*

ҚАЛАҚ¹ з а т. **1.** *Ағаштан, темірден жасалған кішкене күрекше.* Еденнен іліп алған лайды қабырғаға ұрып қалып, қалақпен тегістей жаза жөнелгенде, кірпіштердің беті жасырылып, біртегіс түп-түзу болып шыға келеді («Лен. жас»). Қатын-қалаш бидайды күрек,

қалақ, ыдыспен желге ұшырып тазалап жатты (Қ.Исабаев, Айқыз). **2.** *Ескектің суды есетін бөлігі.* Толқынға берік болсын деп ескегінің қалақтарына кесе ағаш қағады (Тұлпар). Ол жалғыз қалақпен қайықты ақырын ғана жылжытып келеді (Т.Оразов, Қаныш.). // *Қалаққа ұқсас, бір жағы жалпақтау (зат).* Шалғын арасында жуантық, қысқа сапты, шеңбер дейтін дөңесі де жоқ сыптығыр, қалақ түп, бір домбыра жатты (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Қалақ домбыра. *Қалаққа ұқсатып тайпақ жұқа етіп жасалған домбыра.* Сыртқы түрімен қалаққа ұқсас болғаннан кейін осылай аталған – қалақ домбыраның үш түрі бар: олар – иықты, бүйірлі және сауырлы домбыра (Т.Әсемқұлов, Домбыра.). Қолына алды бала екі қарыс, Қыл ішек, жұқа қалақ домбырасын (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

ҚАЛАҚ² з а т. к ө с. *Диірмен айналып тұру үшін ортасына салынатын ағаштан жасалған тетік.* Көптен қалағы айналмаған ескі диірмендей елеусіз жатқан сорлы жүрек, аяқ астынан атқақай соғып, тамыр-тамырында ыстық қан ойнап алабұртқанда, өзінен-өзі қайран қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЛАҚАЙ з а т. ө с. **1.** *Тиген жерін дуылдатып ашытатын, емдік қасиеті бар өсімдік.* Бұлар аттарына мініп, бұл күнде алабота мен қалақай болып кеткен ескі қыстаудың орнын бір айналып шықты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жөндерің бар маған сын тағатұғын: Тікеннен де қарақат қағатұғын Мен қалақай емеспін, жазатайым, Тиіп кетсең, күйдіріп шағатұғын (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). О, менің сүттей аққан қос бұлағым! Жанымды қалақаймен осықылағын, Қайтсем мен адамдарды дос қыламын? Қайтіп мен – керуен сарай бос тұрамын? (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** т е р м. <лат. urtica> *Қалақай тұқымдасына жататын бір не көпжылдық өсімдік. Қалақай – өте пайдалы өсімдік. Онда А, С, К, В витаминдері өте көп болады (Ғалам ғажап.).*

Қалақай көбелегі. з о о л. <лат. aglais urticae> *Нимфалидтер тұқымдасына жататын, көбінесе, Еуропа мен Азияның қоңыржай аймақтарында мекендейтін қанаты қара жолақты, ашыққызыл сары түсті көбелек. Қалақай көбелегі тасалау жерлерде қыстайды. Ерте көктемде ұшып шығып, жұмыртқаларын қалақайдың (аты соған сәйкес қойылған) кейде сиырбүлдіргеннің жас өркендеріне салады (ҚҰЭ).*

Қалақай тұқымдасы. б о т. <лат. urticaceae> *Қос жарнақты өсімдіктер. Қалақай тұқым-*

д а с ы н ы ң арасында тағамдық, құнарлы мал азықтық, медицинада пайдаланылатын түрлері бар (мыс, қос үйлі қалақай, күйдіргіш қалақай) (ҚҰЭ).

ҚАЛАҚАЙДАЙ с ы н. *Қалақай сияқты удай ащы.* Құдай күшті мол етіп бермесе, қ а л а қ а й д а й ащы тіл берген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Қалақайдай қарыды. *Удай ашытты.* Тіпті оның көрмеге барғанын естігенде, Ақанның ішін қ а л а қ а й д а й бір нәрсе қ а р ы п өткен-ді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

ҚАЛАҚАЙЛА= е т. к ө н е. *Қалмақтардың жауға шапқанда ұрандатуы.* Уа, Алатаудай Ақшадан Асып тудың, Бөгенбай, Болмашыдай анадан Болат тудың, Бөгенбай! Қ а л а қ а й л а н дулатқан, Қалдамандан шулатқан Қалмақты алдың Бөгенбай (Үмбетей Тілеулы // Алдаспан).

ҚАЛАҚБАСТАН= е т. *Заттың бас жағының қалақ сияқты жалмақтау болып келуі.* Бұл ердің артқы қасы да алдыңғы қас сияқты қ а л а қ - б а с т а н ы п шығарылған (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

ҚАЛАҚСЫЗ с ы н. *Қалағы жоқ, қалақ салынбаған.* Қайық мініп қ а л а қ с ы з, Жүргендей бейне толқында (А.Лекеров, Өмір оты).

ҚАЛАҚТА= е т. *Қалақпен жұмыс істеу.* Қол бақырға ап балшықты Әндеміз қ а л а қ т а п. Санап дәлдеп ұрамыз Темір қалақ жалақтап (С.Сейфуллин, Өлең.).

ҚАЛАҚТАЙ с ы н. **1.** *Қалақ сияқты, қалақ тәрізді.* Шал қ а л а қ т а й кара домбыраны күйге келтіріп, бебеулетіп отыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** *Қаймыжықтай, жұқалақ.* Жасы алпыстан асып кетсе де, әлі де қ а л а қ т а й жеңіл, ширақ адам (А.Сейдімбеков, Акиық). Шымқорада – жер үйде, желпіндірмес көр үйде, арса-арса болып сүйегі, қ а л а қ т а й болып иегі, жаңқадай жоқ еттен, саусақтары шілбиіп, көлеңкедей кілбиіп, бұ жатқан қай аруақ? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алақаны қалақтай. *Алақаны жалтақ, үлкен.* Кенжебек қ а л а қ т а й а л а қ а н ы м е н арқама салып қалды (Н.Сералиев, Қаңтар). Екі қолымды бергенім қата болды ма деп, жеңін сыбанып, қ а л а қ т а й а л а қ а н ы н Тапаңның жып-жылы, жұмсақ уысына қырынан сұға қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір шетінде тұрып Бекболат та қ а л а қ т а й а л а қ а н ы н қырынан жапсырып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛАҚТАН= е т. *Қалақ сияқтау, жұқару.* Қолында сүйрей-сүйрей басы қ а л а қ т а н ы п

қалған ұзынша қайың таяғы (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ҚАЛАҚТЫ с ы н. *Қалақ салынған.* ≈ *Қалақ-ты* мәшине.

Қалақты мәшине. т е х. *Сұйық (су, май) не газдың (будың) ағу қуатын біліктің айналу қуатына түрлендіретін (мыс., гидравликалық турбина) немесе, керісінше, біліктің айналу қуатын сұйық газдың ағу арынына айналдыратын құрылғы.* Қ а л а қ т ы м ә ш и н е н і ң басты тетігі – жұмыс доңгелегі (ҚҰЭ).

Қалақты сорғылар. т е х. *Жылдам айналатын, ортадан тепкіш, пропеллерлі және диагоналды сұйық сорғыш түрлері* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚАЛ-АҚУАЛ з а т. с ө й л. *Хал-ахуал.* Бөтендей ештеңе болған жоқ. Бірақ жәй кіріп, аурулармен әңгімелесіп, қ а л - а қ у а л ы н сұрамайсыз ба дегенім ғой (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ҚАЛАҚША¹ з а т. **1.** *Кішкене қалақ.* Қолда темір қ а л а қ ш а Қол бақырды қолға асқан Қалақшылар легіне Біз де бір білек жалғасқан (С.Сейфуллин, Өлең.). Инеш қолына кішкене ағаш қ а л а қ ш а н ы алды (С.Шаймерденов, Болашақ.). **2.** *Механикалық құрал-сайманның тетігі.* – Тракторымның бұзылып тұрғаны, – деді ол. – Шөп көтеретін қ а л а қ ш а л а р ы істемей қалды («Лен. жас»).

ҚАЛАҚША² ү с т. *Қалақ тәрізді, қалақ секілді.* Қолың қ а л а қ ш а сұмандайды ғой (Ауызекі).

ҚАЛАҚШАДАЙ с ы н. *Қалақша сияқты кішкентай.* Әкем кара домбырасын алды. Сабаудай-сабаудай он саусақ қ а л а қ ш а д а й ғана кішкене ағаштың өн бойын аралап жүгіріп кетті (С.Сматаев, Алау.).

ҚАЛАҚШАЛЫ с ы н. *Қалақшасы бар.* Шай жиылды. Байдың малдасын құрып отырғанын көріп, бір адам аяғын көсілген жоқ. Әлдекей өзіне-өзі келіп, кара шақшасын суырды. Бай ым қақты. Топырақ салған, қ а л а қ ш а л ы кішкене шылапшын Әлдекейдің алдына жетіп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қалақшалы сорғы. т е х. *Сұйықтыққа механикалық энергия айналып тұрған жұмыс доңғалағының қалақтары арқылы берілетін сорғы.* Қ а л а қ ш а л ы с о р ғы л а р жұмыс доңғалағы қалақтарының ағынды сұйыққа тигізер әсеріне және сұйықтық бағытының біліктің айналу осьтік қатынасына байланысты ортатепкіш, осьтік және диагональды болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚАЛАЛ [ар. حلال] с ы н. с ө й л. *Халал.*

Мұныңды ырия деме Манат акын, Харамға қалал кісі жүрмес жақын, Тілеймін қалал жолмен алмағымды, Қоштаса, көңілің бізді, көріп мақұл (Айтыс). Қалалдан болған асылым, Айырылған бізден жөндерің, Сөйтіп жүрген, шырағым, Мауқымды баса келгенім (Ақберен).

ҚАЛАЛАН = е т. Қалаға ұқсау, көркею, даму, қалаға айналу. Жайнаттың гүлдендіріп көк алаңды, Айнала колхоз елі қалаланды. Радио үй басына саңқылдайды, Жеп-жеңіл жер бетінен хабар алды (Айтыс).

ҚАЛАЛЫ с ы н. 1. Қаласы бар, қала салынған. Поселкелі, қалалы ел болмай, қараңғылықтан құтылу жоқ (Д.Әбілев, Ақын.). 2. с ө й л. Қалалық. Адресін білмегесін, қалалы жерде жөн табу қиын (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). – Ағай! – деді Асқар, – қалалы жерде, осындай жоғалған заттарды іздейтін «уголовная розыска» дейтін мекеме бар, соған хабарласақ қайтеді? (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚАЛАЛЫҚ с ы н. 1. Қалаға тән, қалаға қатысты. Орман Төс табиғатының әр жеріне арал-арал сияқты орналасқан бұл құрылыстар мұнда урбанизацияның – қалалық өмірдің өте өркендеп кеткенінің белгісі (Ш.Айтматов, Боранды бекет). 2. Қалаға қарайтын. Сол жолы Теміртауда қалалық партия комитетіне нұсқаушылық қызметіне орналасты (З.Пашкин, Сенім). Сонан қайта келіп Керекудегі қалалық мектепке түстім (Ш.Айманов, Қыран.). Аты шулы қалалық түрме де осында (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қалалық телефон желісі. б а й л а н ы с. Қала ішіндегі абоненттер, кәсіпорындар мен мекемелер араларында немесе басқа қалалармен телефондық байланыс орнатуға арналған стансалық және желілік құрылғылар кешені. Қалалық телефон желісінің кабельдері көбінесе жерге көміледі, абоненттік жолдарының нөмірленуі желінің сыйымдылығына байланысты үш, төрт, бес, алты немесе жеті мәнді цифрлар болуы мүмкін (ҚҰЭ).

ҚАЛАМ¹ [ар. قلم] з а т. Қаламш орнатып, сиямен жазатын құрал. Қолда қалам, көзде жас, толқындап ой, Шіміркеніп, тітіреп, салқындап бой, Тозған мола сықылды сұм көрініп, Өткен күнде қызыққан сауық пен той (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ сияқты, өнер-білімнің асылын танымаған, қаламмен қызмет етушілердің қадірін білмеген жұртқа қырық тоғыз жыл ұмытарлық көп заман (М.Дулатов, Шығ.). Дария – сия болса, қамыс – қалам, Жержүзі қағаз болса рахаттанам.

Мұсылман қасіретімді шығара алмас, Жиылып жатса-дағы перзент тамам (Шал акын, Өленд.).

Алтын айдар, қалам қас. ф о л ь к. Ауыз әдебиетінде кездесетін кейіпкерлерді суреттеу дәстүрі, сұлалық өлшемі (эталон). Алтын айдар, қалам қас, қадірге жетер замандас (Халық өндері).

Қалам қабақ. п о э т. Көрікті қабақ. Жұмақтың шарап көусар қауасында, Сен едің шапшып тұрған інжі шабақ. Әуелден көңілім қойдым сені арнап, Нәзік бел, қиғаш қасты, қалам қабақ (Ақан сері, Шығ.).

Қалам қайраткері. Жазушылық ісімен айналысушы, ақын-жазушы, журналист, аудармашы. ірі қалам қайраткерлерінен осындай зор мұралар қалды да, сол кезеңді мүлде ұмыттырмай қойды (С.Талжанов, Ұлдай.).

Қалам қас. п о э т. Жіңішке, қиылан қас. Әдейі шебер колмен сызған дерсін, Қабаққа қиғаш біткен қалам қасы (С.Омаров, Сәукен). Айттым сәлем, қалам қас, Саған құрбан мал мен бас. Сағынғаннан сені ойлап, Келер көзге ыстық жас (Абай, Тол. жин.).

Қалам тартты. Жазушылықпен айналысты, шығарма (өлең, әңгіме, повесть, роман т.б.) жазды. Бізді олардың балама біріне де, Ұлыға да санама, іріге де, Қалам тартқан қазақтың бәрі де ақын. Абай, бірақ қайтадан тіріле ме (М.Мақатаев, Қарлығашым). Қалам тарт, қалма ғапыл, талаптанып, Шыққанша шын мақсатқа азаптанып, Еріншек, ұйқы жалқау кейін тартар, Жасайды ғылымсыз жас салақтанып. Жауың бар өз бойыңда аңдып жүрген, Сайлап ал оған қару жарақтанып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қаламы бас білетін. Жаза білетін, жазуға төселген, сауатты. Саяси білімі жоқ қазақ еңбекшілерінен әуелгі кезде қаламы бас білетіндер аз шықты (С.Мұқанов, Шығ.).

Қаламы жүйрік [қаламы аттай желетін, қаламының желі бар]. Жазуға төселген, жазғыш. Сапарғали мен Қуат сөзге шешен, қаламы жүйрік, тілге бай ақындар (Е.Ысмайылов, Ақындар). Бізде бұрын Мырқымбайдың арбасына мініп алып, Мырқымбаймен егін салатын шаруа десе, қаламы аттай желетін Бейімбет бар еді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Қазақстанның ойдағы, қырдағы қаламының желі бар, кедейшіл жазушыларының есебі алынып, оларға газет-журналдар арқылы ақыл-кеңес беріліп отырсын (С.Мұқанов, Шығ.).

Қаламы өткір. Тілі өткір, тілі дәл, шынышыл. Қаламы өткір білімпаз Шапты алысқа ды-

бысын. «Алаш!» деп ұран шақырды, Жұртының жоқтап намысын (М.Дулатов, Шығ.). Мәселен, Есмағамбет Ысмайлов пен Жұмағали Саин. Бұл екеуі де – ойланып жазған өлеңдерінде ақындығы бар, *қ а л а м д а р ы ө т к і р*, өсуге мүмкіншілігі бар жастар (С.Мұқанов, Шығ.).

Қаламы төселді. *Жазу ісіне шеберленді, шебер жазатын болды.* Прозада *қ а л а м ы төселіп* болған Биғаң «Қызыл жалау» деген романын бітіріп еді (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚАЛАМ² з а т. э т н. *Шаңырақ тесіктеріне кіргізіп қоятын уықтың төрт қырлы сүйір ұшы.* Шаңыраққа сұғылатын ұшы төрт қырлы сүйір болып келеді, оны *қ а л а м* немесе уықтың *қ а л а м ы* дейді (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Уықтың күміспен қапталған *қ а л а м ы* да ашық түңіліктен сұлудың тісіндей болып көз тарта көрініп, айдаладағы ақ отаудың жай малшы мен аңшы қосы еместігің дәлелдейтіндей (К.Сегізбаев, Беласқан). Уықтың шаңырақ тесігіне сұғатын басы *қ а л а м* деп аталады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАЛАМА з а т. *Қаттылау, қатипа сияқты қаттылау кездеме.* *Қ а л а м а* көйлек қаттысын, ғазіз жанның тәттісін (Батырлар жыры). Нысананы дәл басып, Қалаған жерден көздеген. Қамқа бірдей бола ма *Қ а л а м а* мата бөзбенен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАЛАМАҚЫ з а т. <лат. honorarium> *Басылып шыққан еңбегі үшін авторға төленетін ақша, гонорар.* Әдебиеттің құнсыздануының тағы бір себебі *қ а л а м а қ ы н ы ң* аздығы, қамқорлықтың жоқтығы екендігін де автор жасырмайды («Егемен Қазақстан»). Шашты аға көңілшек боп тұрғанына, Налыдым, құлағың бір шулады ма? Бермесен *қ а л а м а қ ы* дәл сол тұста, Өтпес ед жаңа жылдың думаны да (Ә.Сәрсенбаев, Жазыл. кітап). Мына очерктен құтқар. Сен жақсылап жөндеп бермесен, мен өзім келістіре алатын емеспін. *Қ а л а м а қ ы с ы* сенікі, – деді Далдабаев (М.Иманжанов, Шығ.).

ҚАЛАМҒЕР з а т. *Шығармашылық жұмыспен айналысушы адам, жазушы.* Дүмше заман салмас дейсің кімге азап, «Шірікін...» дейміз, көкірек шетін зіл қажап. Әрі ғалым, ұстаз үлкен *қ а л а м ғ е р*, Адал терін төгілтіп жүр бұл қазақ (К.Салықов, Жезкиік). Әдебиетке Абайдан артық, одан көп қанатты сөз қосқан *қ а л а м ғ е р* әлі туған жоқ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Егер орыс халқы болмаса, оның Толстой мен Тургенев, Чехов пен Горький сияқты *қ а л а м ғ е р л е р і н і ң* еңбектерінен үлгі алып өспесем, онда мен жазушы Момышұлы болмас едім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ҚАЛАМҒЕРЛІК с ы н. *Жазушылық.* Жазушы – адам жанының инженері. *Қ а л а м ғ е р л і к* қабілет пен талантқа бұдан артық терең, дәл сипат беру мүмкін емес (З.Қабдолов, Сыр.). *Қ а л а м ғ е р л і к* забын шен-мансап рақатына, әкімнің билігіне айырбастамаған Бейімбет менің көз алдыма әрқашан шұқшия жазып отырған күйде ғана елестейді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Жұмат Шаниннің драматургтік жолына көз тастағанда, оның *қ а л а м ғ е р л і к* өрлеуі бірте-бірте болғанын байқаймыз (Р.Нұрғалиев, Талант.).

ҚАЛАМДА= е т. 1. *Уықтың шаңыраққа шаншатын басын төрт қырлау, қалам шығару.* Кереге керім сырланған, Бас арқан тартып тастаған. *Қ а л а м д а п* уықты қырлаған, Шаңырақ бейне тостаған (О.Малқаров, Мен ат үсті.). 2. а у ы с. *Найзамен шаншу.* Қырып жүр Әли апаттап, Түсіріп кетіп бара жатыр, Кез келгенін *қ а л а м д а п* (Бабалар сөзі).

ҚАЛАМДАЙ с ы н. *Қалам сияқты, қалам тәрізді.* Жолдар, жолдар, мені алыс апарыңдар. Апарыңдар, ұзаққа сапарым бар, *Қ а л а м д а й* мын әлі мен ұшталмаған, Өткізіндер шөлдерден құс қонбаған, Сын тақпасын дос түгіл дұшпан маған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасы қаламдай. *Қасы қиылған, жіп-жіңішке, тартқан сымдай.* Қара шашы төгіліп, *Қ а л а м д а й қ а с ы* қиылған. Дидары нұрға көміліп, Жаралған бәрі қиыннан (Ф.Орманов, Таңд.). Сонда Тарғын сөйлейді, Сөйлегенде не дейді: «Ақ жүністей жолдасым, Қыз да болса мұңдасым, Қолаң шашты қой көзді, Әйелде ару сен едің!» *Қ а л а м д а й қ а с ы* сүрілген, Оймақтай аузы бүрілген (Ер Тарғын).

ҚАЛАМДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Қаламдай.* Арақ-шарап олардың асы болды. *Қ а л а м д а й ы н* қиылған қасы болды. Барша қыздар ойнайды өлең айтып, Гүлшаһар да қыздардың басы болды (Бабалар сөзі).

ҚАЛАМДАЛ= е т. *Уықтың шаңыраққа шаншатын басының төрт қырланып қалам шығарылуы.* Ең қорлық нәрсе, сағанақтар дұрыс айкаспайды. Шаңырақ көздері дөрекі, уықтар дұрыс *қ а л а м д а л м а ғ а н* («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАЛАМДАН= е т. *Қалам шығарылу.* Салуға сағанағы, шаншуға *қ а л а м д а н б а ғ а н* уығы келмей жатқанда малшылар Елекенді қарғамағанда айналады деймісіз (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚАЛАМДАС с ы н. *Қызметтес, бірге істейтін, шығармашылықпен айналысушы.* Жігіт Сәбиттің де, аға, ата Сәбиттің де айны-

мас жақсы қасиеті бар. Онысы – әдебиетке, *қ а л а м д а с* жолдастарына, кейінгі буынға қамқорлығы (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). // *Қызметтес адам, әріптес*. Неше түрлі көрі дарын, Кезек изеп шашты, шасыз бастарын, Соны білмей, білмеген боп білсе де, Өте берді селкос *қ а л а м д а с т а р ы м* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бет-жүзін көрмеген, қайдағы бір *қ а л а м д а с қ а* айтылған сөздің шоқпары менің басыма сылқ ете түсті (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Бір сауалым жауыңа. Бір сауалым сауыңа. Арнайын ба сарқытты *Қ а л а м д а с т а р* дауына?! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАЛАМДОЗ з а т. о к к о з. *Қаламгер*. Қожайын Отанға өзі, заманға өзі. Бағытының баянды боп жанар кезі Даңғайыр, дала маңдай, *қ а л а м д о з ы* Өрлеткен өнерім қазақ даңқы! («Жұлдыз»).

ҚАЛАМДЫҚ з а т. *Уықтың шаңырақ көзіне лайықтап, төрт қырлы етіп жонған басы*. Түзу жағын уықтың «қары», шаңырақтың көзіне дәлдеп, төрт қырлап жонған басын уықтың *қ а л а м д ы ғ ы* деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сырлаулы уық *қ а л а м д ы қ т а н* шытырлап сынуды шығарды (Б.Майлин, Шығ.). *Қ а л а м д ы қ т а н* төгіп үйге сүт сәуле (А.Тойманұлы, Аударма.).

ҚАЛАМ-ҚАҒАЗ з а т. *Жазу-сызуға қажетті құрал-сайман*. Оның ар жағында беретін орның бар ма? – деп едім, *қ а л а м-қ а ғ а з ы н* даярлап жазба бастайды, – деді Дайрабай (Б.Майлин, Шығ.). Еркеболат *қ а л а м-қ а ғ а з ы н* қолына алғанда, жұрт анталап қоя берді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Келесі күзде сия сауыт та, кітап та, *қ а л а м-қ а ғ а з* да жеткілікті болды (А.Асылбеков, Түрлі. бала.).

ҚАЛАМПЫР [ир. قرنفل] з а т. ө с. 1. *Алуан түсті гүлі бар әсемдік үшін өсірілетін хош иісті өсімдік*. Боларсың ба ождансыздан от күткен, Ойға сыймас аңқаулығың көп тіптен. Қатар өсті *қ а л а м п ы р* мен шоңайна, Қызғалдағың қатар өсті шеттікіпен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Арша ішінде көк *қ а л а м п ы р* гүл ашқан, Тас жастанып, бетегеге жантайып, Мына жылқы, мына шалғын, мына аспан Мөңгі осылай тұруы үшін тартайық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. т е р м. <лат. dianthus> *Қалампыр тұқымдасына жататын бір және көпжылдық өсімдік*. Көп жылдық түрік *қалампырының* жапырағы ұзын, қандауыр пішінді, сабағы 30–50 см. (ҚСЭ). *Қ а л а м п ы рдың* гүлдері дара, сабағы мен бұтағының басында, жартылай шатыршада орналасқан. Гүл жапырақшалары тілімделген не ара тісті ирек

(Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Қ а л а м п ы р - д ы ң* көп тараған 80 туысы мен 2100 түрінің Қазақстанда 30 туысы мен 212 түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология). 3. б о т. *Дәрі жасауға, тағам, иіссу өнеркәсібінде пайдаланылатын қалампыр тұқымдасына жататын хош иісті өсімдіктің дәні*. Одан соңғы құмары бір жақсы ат, қонымды киім, серілеу адам. Қалталарында *қ а л а м п ы р* жүреді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бір киелі затты ұстағандай қолы қалтырап, танауына жақындатып еді, *қ а л а м п ы р* шайдың иісіндей бұрқыраған жер иісі түшкіртіп салды (Қ.Жұмаділов, Шығ.).

Қалампыр тұқымдасы. б о т. <лат. Caryophyllaceae> *Қос жарнақты өсімдіктердің бір тобы. Қ а л а м п ы р т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* көп түрлері түнде гүлдейді (мысалы, салбыр сылдыр шөп, т.б.) және гүлінен шырын бөлінеді (ҚҰЭ).

ҚАЛАМПЫРДАЙ с ы н. *Иісі аңқыған, хош иісті*. Алатау қамқа төсеп, күміс жапқан, Көрікті керегінше ап табиғаттан. Қызыл гүл сай-саласы, жұпар иісі Бұрқырап *қ а л а м п ы р д а й* бой балқытқан (Қ.Әбдіқадыров, Батыр.). Жанға азық, дертке шипа, ауаң жұпар Аңқыған *қ а л а м п ы р д а й* иісің кетпес (Қ.Жаппарбаев, Өлеңд.). Жұпары жыңғылдардың *қ а л а м п ы р д а й*, Құмарың бір иіскесе қанатындай. Кере ашып көкірегін сол жұпарды Жұтады ертелі-кеш дала тынбай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЛАМПЫРЛА е т. *Қалампыр қосу. Қ а л а м п ы р л а н* баптаған қара бұйра насыбай екен, уытының күші еріксіз түшкіртті (Ж.Тілеков, Шалғай.). Сол кезде он сегізге келген жасы, Шолпысы бес мың сомдық қазынасы. Иісі күндік жерге мол жететін Иісмай, *қ а л а м п ы р л а н* өрген шашы (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАЛАМПЫРЛЫ с ы н. *Қалампыр қосқан, қалампыры бар*. – Қайран, апай-ай, шайы да *қ а л а м п ы р л ы*, өзі де қалампыр, – десіп еркелейтін (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Қ а л а м п ы р л ы* қара бұйра насыбайды шабыттана бір атты (Ж.Тілеков, От кешу). Домбырам басы бал құрай. *Қ а л а м п ы р л ы* насыбай. Насыбайды атқан соң, Жазылар менің басым-ай! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЛАМСАП з а т. *Қалам*. Үйде отырған адамдар тағы да байқамаған боп Күрке стол жанындағы орындығына келіп қолына *қ а л а м с а б ы н* алды (І.Есенберлин, Айқас). Соғыс бізге сия еткізді жосаны, *Қ а л а м с а п т ы* қамыс-шиден жасады. Мені өмірге қаз бастырған ағалар Сол соғыстан әлі ақсап басады (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жыртылған кітап-

журналдардың арасында аузы кетілген сынық сиясауыт, сынық *қ а л а м с а н*, жарық сызғыш секілді бірталай кемтар заттар қоса келе жатыр (Б.Сокпақбаев, Аяжан).

ҚАЛАМТАРАШ з а т. *Қалам жонғыш, бәкі, шатпа*. Тымағыңызды беріңізші, – дедім Сулимаға картаны бүктеп болған соң. Ол ашылған *қ а л а м т а р а ш ы н* маған ұсынды (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЛАМҰШ з а т. *Қаламның сияға малып жазатын бөлігі, қыш*. Әлі әріптерді әбден ұғып жетпесе де, қағазға сызып түсіруге Ілияс бар ынта-сын салатын. Шынын айтқанда, темір *қ а л а м қ ы ш* та, әдейі сауытқа құйған сия да болмайды ол кезде (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс). Отыр еді хат жазып, жұқпай қойды сиясы, Көрдіңіз бе өзінің мінезінің қиясын, Жазығы жоқ қағазды түтіп-түтіп жүн қылды, Қойып қалып столға *қ а л а м қ ы ш ы н* сындырды (Ж.Әбдірашев, Саяхат).

ҚАЛАМША¹ з а т. б о т. *Мәдени өсімдіктерді вегетативтік жолмен көбейту үшін аналдық өсімдіктен кесіп алынған, өздігінен өсе алатын жапырақ, сабақ, тамыр*. Өсімдіктің қай органынан алынғанына қарай жапырақ, сабақ тамыр *қ а л а м ш а с ы* болады (ҚСЭ). Терек *қ а л а м ш а с ы н ың* жоғарғы басы 3–5 сантиметрге дейін шығыңқы болғаны жөн (А.Балтабаев, Шөлде.). Өсімдік бұтағының жоғарғы жағынан алынған *қ а л а м ш а* төменгі жағынан алынған қаламшаға қарағанда, тез гүлдеп, жеміс береді (ҚСЭ).

ҚАЛАМША² з а т. *Кішкене қалам*. Айтарымды айттым дегендей ол тұра жөнелді. Байлаулы тұрған сұр есегіне қарғыш мінді де, қалтасындағы ұшы істік *қ а л а м ш а с ы м е н* иығына шұқып-шұқып жіберді (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ҚАЛАМШАЛА = е т. *Қаламша етіп өсіру*. Ағашты отырғызар алдында терек шыбықтарын *қ а л а м ш а л а н*, ұзындығы 25–30 сантиметр етіп кесіп, 1–2 тәулік бойына суға салып, су сіңінді етіп қояды (А.Балтабаев, Шөлде.). Сонау айрықша учасотқа, егіндік жер аралықтарына отырғызылатын ағаштар туралы, арық бойларына, колхоздың болашақ көшелеріне *қ а л а м ш а л а н* тігілетін тал, теректер, қайындар жайында ойлап кетті (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). 1967 жылы тамырлы ағаштар тұқымының 1000 данасын қазу, сұрыптап байлау, оны уақытша көмуге 70 тиын шығындалса, бір жылдық теректің ұзын шыбығын кесуге оны 25 см ұзындықта *қ а л а м ш а л а н* кесуге, және жүз-жүзден байлауға, еуге тек 58 тиын жұмсалады (А.Балтабаев, Шөлде.).

ҚАЛАМШАЛАУ *Қаламшала етістігінің қимыл атауы*. Алоэны көбейтудің ең жеңіл

тәсілі – оның жас өркенін бөліп-бөліп өсіру. Көктемде алоэны *қ а л а м ш а л а у ға* болады (ҚСЭ).

ҚАЛАМШЫ з а т. *Қаламгер, шығармашылықпен айналысушы*. Қазақта баспасөздің күшейіп келе жатқаны анық. *Қ а л а м ш ы л а р*, жазушылар, ақындар, сыншылар шығып жатқаны анық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жағаласқан жауменен, Ел қорғаны ержүрек Ер-салдарын ұмытқан *Қ а л а м ш ы д а н* не пайда (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚАЛАН = е т. **1.** *Кірпіштен не тастан өрілу*. Жатаған жер үйлер тегі шымнан *қ а л а н ғ а н* болса керек (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір өзі енді билейді бар бөлмені, Қарайды кеп қарағандай көрмені. Қабырғасы ақ кірпіштен *қ а л а н ғ а н* Балконныңда текеметтің өрнегі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Оқжетпес әуелде оқшау жаралғандай, Өріліп тастардан тек *қ а л а н ғ а н д а й*. Сокқандай Оқжетпесті өмір бойы, Табиғат ешбір затқа алаңдамай (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Тезек қаластырылып, от жағылу*. Даладағы пештерге тезек *қ а л а н ы п*, қазанға ас салынады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **3.** а у ы с. *Орын табу*. Әсемпаз болма өрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан. Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар *қ а л а н* (Абай, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жасалу, пайда болу*. Бұл табиғат берген болса саған бас, Мықтап тұрып есінде ұста, Қаламдас: Ешқашанда Ұлылықтың күмбезі Зұлымдықтың кірпішінен *қ а л а н б а с*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Негізі қаланды. *Негізі, ізі салынды*. Нақ оның күш-жігерімен Қазақстанда демократияның берік *н е г і з і қ а л а н д ы*, оны бұқаралық ақпарат құралдары да, бизнес ақсүйектері де, тіпті мемлекеттік қызметшілер де қалауынша пайдаланып келеді («Егемен Қазақстан»).

Іргетасы қаланды. *Салына бастады, бой көтерді, іргетасы құйылды*. Төбесін тіреп ақ желкен бұлтқа – ақша қар, Ақ үйлер қырға барады жөңкіп, алдынан тілеп ақ сапар. Жырлайды маған кара көк мақпал дариялардың даусымен *і р г е т а с ы* әлі *қ а л а н б а й* жатқан көп шаһар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЛАНДАР з а т. к о н е. *Кәлөндар*. Үйіне *қ а л а н д а р д ы* алып кірді, Жайғасып отырыңыз ғаріп деді. Алдына неше түрлі тағам қойып, Жас бала қонағым деп құрметтеді (Бес ғасыр.). Мұны ойлап, зар еңіреп тұрғанымда Бір кемпір дарбазадан болды душар. Белде – қап, жалаңаяқ, қолда – таяқ, Тіленші – *қ а л а н д а р*-ды көдесі бар (Кете Жүсіп).

ҚАЛАНДЫ з а т. **1.** *Текшелеп жиылған зат.* Қорғанның орнынан үйіліп қалған қыруар тас *қ а л а н д ы л а р ы н* көреміз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** *Үшбұрышты, тікбұрышты және шаршы тор тәрізді, ағаштан, металдан қаланған шеген құрылым.* *Қ а л а н д ы* ішіндегі қуыстар бос таужыныстармен толтырылады немесе ашық қалдырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАЛАНУ *Қалан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кірпіштен не тастан өрілу.* **2.** *а у ы с. Орнын табу.* Абай өз өлеңдерінде әсемпаз, қыдырымпаздықтан халықты сақтандырып, өнерпазды дүниеге кірпіш боп *қ а л а н у ғ а* үндейді (С.Мәуленов, Үркер.). Жауға деген зауал қоршауының кірпіші болып *қ а л а н у ы м ы з* шарт (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚАЛАҢҚА з а т. *Қалқа, ықтырма, таса.* Салып берді шымнан үй, Жем болмаса шыбынға. Соқты қамыс *қ а л а ң қ а* Бұзаулы жалғыз сыбға (О.Шипин, Екі дастан).

ҚАЛАС¹ [ар. خلاص] с ы н. **1.** *Қақас, жаңылыс.* Бағанағы сөздер ашумен айтылып қалған *қ а л а с* сөздер еді. Тастайық (М.Әуезов, Қараш.). Рас болса болар онда. *Қ а л а с* айтпайтын жан ол (С.Әлжіков, Көрі сайтан). **2.** *Таза, адал.* Мұнымды ырия деме Манат ақын, Харамға *қ а л а с* кісі жүрмес жақын. Тілеумін қалал жолмен алмағыңды, Қоштаса көңілің бізді, көріп мақұл (Молда Мұса, Шығ.).

ҚАЛАС²: қалас болды. а) *Құтылды, босанды.* Бір құл менен бір күнді Сен де ойна деп тастады. Бұлардан *қ а л а с* болған соң Бойын жазып алған соң, Қолындағы ақ балта Тасқа тиіп майрылды, Дұспанынан айырылды (Қобыланды). «*Болдым*» – деп, – тордан *қ а л а с* қуаныпсың, «Уһ!» деп қол таянып, тұрып зорға. Қымбатқа өз қаржың жетпегесін, Деген кім: «Өзіңді-өзің сонша зорла!» (Айтыс). Жуылмас аққа пәле деген сөз бар, *Қ а л а с* боп құтыларсың бір күн ақыр (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.). ә) *Бітті, тамам болды.* Ала бер байталымды Сырым, Манас, Байталға мейлің өліс, мейлің талас. Атыңды екеуіңнің біліп алдым Ар жағы керегі жоқ, *б о л д ы қ а л а с* (Жамбыл, Таңд. шығ.).

Қалас қалды. *Шетқақпай болды, құр қалды.* Өнімсіз даудан талас тудырмай, өнімді даудан *қ а л а с* қалмасақ екен (С.Жүнісов, Ақан сері). Көліменен қоштасқан аққу үні, Құлағына келеді арақідік. – Өмір емес өмірі, қораштанған, Байғұс ана тірліктен *қ а л а с* қ а л ғ а н (М.Мақатаев, Аққулар.).

Қалас қылды [етті]. *Құр қалдырды, босатты, қалыс қалдырды.* Байлаудан Кешубайды *қ а л а с* қ ы л д ы, Оязбен ел болмасын енді

білді. Жиып ап ат пен тонын, сайманда-рын, Жібермей он солдаттан жалғыз тілді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сол себепті сізді, ұлы дәрежелі генерал мырза, ел сүйген ақылшы көрия Бақытжан Қаратаевты кіріптарлықтан *қ а л а с е т е д і* деп сенеміз (Х.Есенжанов, Шығ.). Нағашың Ермұхамед бин Көлдейбек, Мейлің сен, кәдімгідей біздің ықылас милаға мың тоғыз жүз сегізінші, Февральда жиырма жетінші *е т т і м қ а л а с* (Айтыс).

ҚАЛАС = е т. *Кірпіш не тас қалауға көмектесу; үй салысу, қабырғасын өсіру.* Сыбанып білек шүйілді, Еңбекке бетін үйірді. Бірі қышты *қ а л а с т ы*, Бірі үйлерді сыласты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Заводтың қабырғасын *қ а л а с ы п*, кейін үлкен алыпқа айналған «тым болмаса осының бір дөңгелегінің тілін үйренсем» деген арманына жеткенін бүгін тағы да бір ойлап түр ішінен (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

Өмір кірпішін қаласты. б е й н е. *Бірге өмір сүру мағынасында.* Бұл дүниеде жер басып тірі жүргеніме, осы бір қызық тамаша дәуірде азамат атанып, *ө м і р к і р п і ш і н қ а л а с қ а н ы м а* қуанып, осы жердің иесі, кожасы екенімді сезініп, мақтана төкаппарлана қараймын айналама (З.Пашкин, Өмір.).

ҚАЛАСТЫР = е т. **1.** *Үстін-үстін қойып қиоластыру.* Жұқа тақтайдан *қ а л а с т ы р ы п* шегелей салған, төбесін және жұқа тақтайдан бос жаба салған ұзын қора (С.Сейфуллин, Тар жол.). **2.** *От ұзақ, бірқалыпты жану үшін отынды (тезекті) бірінің үстіне бірін қою.* Ғазиза отты *қ а л а с т ы р ы п* және басқа әртүрлі ұсақ шаруаларды қағыстырып, келіп отырды (М.Әуезов, Шығ.). Кемпір оған ләм-лим деген жоқ. Сөніп бара жатқан отты *қ а л а с - т ы р ы п*, қайта жандырды да, отыра берді (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

ҚАЛАСУ *Қалас етістігінің қимыл атауы; қалауға көмектесу, қабырғасын өрісу.* Сөз жоқ, онда сенің де бар үлесің Мадақтанбай мыйығыңнан күлесің, Бақытымыздың жаңа сәулет сарайын *қ а л а с у ғ а* білегінді түресің (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд. поэм.).

Іргетасын қаласу. *Негізін салысу.* Медеу Сәрсекеев, Талап Сұлтанбеков, Шоқан Әлімбаев... Абдул-Хамит Мархабаевтар Ақжан Машановтың игі ісін ары қарай жалғастырып, республикада ғылыми-фантастика жанрының *і р г е т а с ы н қ а л а с у ғ а* атсалысты (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.).

ҚАЛАСЫЗ с ы н. *Қала орнамаған, қала салынбаған.* *Қ а л а с ы з* жерде мектеп болмай-

ды, мектепсіз жерде оқу болмайды (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ҚАЛАТ з а т. *Қалтарысты жер.* Жыра-жыраны қағуылдап, кілең жолсызбен келе жатқан Жолбарыс бір *қ а л а т т ы ң* ішіндегі қалың бүргеннің ішіне кіріп кетіп, содан малтығып шыққанша, түтігін өліп кете жаздады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЛАТ= е т. *Қабырғасын өргізу.* Сарайын *қ а л а т а м ы н* мәрмәр тастан, Боятам мұнарасын, түспен аспан (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Бұл дуалды Сәтекең өзі *қ а л а т қ а н* болатын (С.Шаймерденов, Мезгіл). Кей-Қысырау өлгендерді көрдіреді. *Қ а л а т ы н* тастан қорған өрдіреді, «Қалайда қарға-құзғын жемесін» деп, Жақсылап жайластырып көмдіреді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЛАТТЫР= е т. **1.** *Қабырғасын өргіздіру.* **2.** *Бірінің үстіне бірін қойып қиоластыру, жинау.* Солардың бәрін топырақпен толтырып, ауыздарын будырады да, бөгеттің су соғар жақ түбіне *қ а л а т т ы р а д ы* (С.Әсіпов, Ауыл.).

ҚАЛАТЫҢҚЫРА= е т. *Қалата тұсу, бірінің үстіне бірін қойып қиоластырыңқырау.* Етті қарап, әлі піспегендігін көрісіп, тезекті *қ а л а т ы ң қ ы р а н*, жай отырысты жұрт (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАЛАУ¹ з а т. **1.** э т н. *Бұйымтай сұрап, қалап алмақшы болған нәрсе, қолқа.* *Қ а л а у ы м* сенен, жан ата, Қаруымды сай алам, Тобыңнан таңдап және де Ат алмаймын, тай алам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Менен сен ала алмайсың *қ а л а у ы ң д ы*. Үш өліп, үш тірілсең мен саған жоқ, Ашумен қуырсаң да танауынды (Айтыс). Ол туғанда малына тойға сойған, Ауыл тұрсын, бір тайпа елі тойған. Құттықтап әркім келіп, *қ а л а у* алып, Ат мінді молда-дағы атын қойған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Тілек-талап, ниет.* Қанамаңдар еңбекті, достар, енді! Петяның *қ а л а у ы м е н* тос та келді... Ертесінде түс ауа вертолетпен Зарыға көптен күткен пошта келді (М.Мақатаев, Шығ.). Бет алыпсың, халайық, бұрылмасқа, *Қ а л а у ы ң д ы* қакым жоқ ұғынбасқа. Бір шартым бар «батырға» қоятұғын, Жамыраспа, беталды шуылдаспа (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** ф и л о с. *Адамның өмір-тіршілігінде өзінің ішкі дүниесінің «мені» бойынша өмір сүру салтын саналы түрде қалауы.* ≈ *Өз қ а л а у ы м е н* өмір сүру.

Қалау рай. л и н г в. *Сөйлеушінің ықылас, ынта-ниетін білдіретін грамматикалық категория.* *Қ а л а у р а й д ы ң* мағынасы да, жасалу тәсілі де өзгеше. *Қ а л а у р а й* – қазақ тіліндегі

етістердің рай категориясының ерекше бір түрі (Қазіргі қаз. тілі).

Қалауын тапса, қар жанар [қар үстіне от жанар]. *Рет-ыңғайын, жол-жөнін келтірсе, орнына келмейтін, қалауындай болмайтын іс жоқ деген мағынада.* Бақытты адам қаласа, *қ а р ы с т і н д е о т ж а н а р*, Бақытсыз адам қаласа, Құрғақ үйден су тамар (Шешендік сөздер).

Қалауың білсін. *Ұнатқаның болсын, өзің біл; еркің білсін.* – *Қ а л а у ы ң б і л с і н*, жеңеше, – деген ол күлімдеп (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Алғашқы беттен одан ешкім де көлемді очерктер, әдемі суреттемелер тілеген жоқ, үйренесін ғой, өзiрге *қ а л а у ы ң б і л с і н* дескен (М.Мағауин, Қыстау). *Қ а л а у ы ң б і л с і н*, әйтпесе бізде ісқағаздары әр уақытта да реттеулі тұрады, – деп күлді бас бухгалтер (М.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚАЛАУ² *Қала етістігінің қимыл атауы; кірпіштің, тастың т.б. заттардың өрілуі, қиоластырылуы, жиналуы.* Абай әр қуыстың *қ а л а у ы н*, сылауын, биігін, енін, өзі берген үлгісін еске түсіре, салыстыра сынап келеді (М.Әуезов, Абай жолы). Кірпіштің түрлі *қ а л а у л а р ы н* жақсы біліп, белгіленген жобамен үйдің түрін келістіріп шығару жағын жақсы білу тиіс (А.Байтұрсынов, Шығ.). Төменде үш төбешіктің бетінде үш қора тұр. Өңкей тас қора. *Қ а л а у ы* қиқы-жиқы (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАЛАУЛАТ= е т. *Ақсату, мертіктуру.* Қадірін білмей жүрміз тірліктің, Жігітке пайдасы жоқ іріліктің. Аяғын шенгел қағып *қ а л а у л а т ы н*, Токтағаны орғып-орғып ор киіктің (Нұржан Наушабаев // XIX ғ. қаз. поэз.).

ҚАЛАУЛЫ с ы н. *Таңдаулы, қадірлі, сүйікті.* Батырлар жырында халық өзінің *қ а л а у л ы* ұлы мен аяулы аруларының өнегелі істерін жас буын – келешек ұрпаққа үлгі етеді (Ф.Оразаев, Басты түлға). Майра қазақ халқының *қ а л а у л ы* қызының бірі, кейінгіге өшпес мұра қалдырып кеткен творчество иесі (А.Жұбанов, Замана.). «Аққу ата» атанған, Ақыны, өнші мен едім. Өн мен жырға кен едім. *Қ а л а у л ы* шопан екі мың, Көрейін деп кеп едім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). // *Қалаған, сүйген адамы.* Қасыма ертіп жүрдім бе *қ а л а у л ы м д ы*, Көкірегімде жанды бір алау мұнды. Маған ұзақ көз алмай қарайтұғын, Қара қыз ба ең, жастық шақ, сонау жылғы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Еліңнің елеулісі, халқыңның қалаулысы бол! алғыс. *Жақсы, қадірлі азамат бол!*

Қалаулы сұраным. э к о н. *Кәсіпорындар тұрғысынан алғанда, сатудың жоспарланған деңгейін және пайдалылық пен сауданың*

қажетті деңгейін қамтамасыз ететін сұраным (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Халық қалаулысы. *Халық сайлаған депутат.* Облыс еңбекшілері *халық қалаулылары* н а бір ауыздан дауыс берді (Ә.Жәмішев, Армысың.). *Халық қалаулылары* н мазалаған басты мәселе – Ұлттық қордың жағдайы, қанша қаржы жиналғаны, оның қалай, қайда орналастырылғаны, қандай дивиденттер түсіп жатқандығы болды («Түркістан»).

ҚАЛАУШЫ¹ з а т. *Құрылыс жұмысында үйдің іргесін т.б. қалайтын маман.* Үй салу жұмысына белгіленген үйшілер, *қалаушылар* өздерінің азығымен жұмыс басында қалды (С.Бегалин, Бала Шоқан). *Қалаушылар* бригадасы түні бойы тізе бүкпей жұмыс істеп, пеш көмейіне отқа төзімді кірпіш жайған (С.Хайдаров, Құрыш.).

Негізін [іргесін, іргетасын] қалаушы. *Бастап беруші, қалыптастырушы, жол салушы.* Абай – қазақ жазба әдебиетінің шын мағынасындағы *іргесін қалаушы* (С.Мұқанов, Саяхат.). Қазақ совет әдебиетінің *іргетасын қалаушылардың* бірі болған Бейімбет Майлин 1894 жылы кедей шаруаның семьясында дүниеге келді («Қазақст. мект.»).

ҚАЛАУШЫ² з а т. *Бұйымтай сұрап, қалап алғысы келген адам.* Талай рет бүркітті *қалаушылар* да болды. Жай қалау емес, балақ бауы деп ат ұсынып, атан өгіз жетектеп те келді құсқа қызыққандар (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Қалау ісімен айналысушылық.* Мыңдаған жастарды тас *қалаушылық* мамандығына үйретіп шығарды (Жарық жұлдыз.).

ҚАЛАУЫНША ү с т. *Ұнатуынша, еркінше.* – *Қалауыңша* киін, қалауыңша іш. Өзім тірі жүргенде қатарыңнан, құрбыларыңнан кем болмасаң боппы (С.Бакбергенов, Кентау). Бұл күнделікті жұмысты өз *қалауымша* жүргізем деп талаптанады (С.Әсіпов, Ауыл.).

ҚАЛАУЫШ¹ з а т. ж е р г. *Көлікке артқан жүк т. б. заттар құлап кетпес үшін жасалған қоршау, қорап.* Қыз жасауын артып, *қалауыш* ортасына қыздың өзін мінгізді (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең). Кәлен қараңғыда *қалауыш* арасын тінтіп, балаларын тауып алды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

ҚАЛАУЫШ² з а т. қ о л ө н е р. *Матамен оюлаған текеметтің бір түрі.*

ҚАЛАШ¹ з а т. *Дөңгелектей пісірілген шағын нан.* Айжан нанды қала әдетімен ашытып, *қалаш* қып пісіретін еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Дөңгелек жұқа *қалаш* ты үзіп-үзіп

алдарына тастады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Киімсіз алба-жұлба тыр жалаңаш, Жегені қатқан *қалаш*, тамақтан аш, Бір жерге көлеңкелеп біраз жатып, Ұйқысы қанған бала көтерді бас (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЛАШ² *Қатын-қалаш қос сөзінің екінші сыңары.* Қай мезгілде тойғыздың Аюдайын ағасын, Қатыны мен *қалашын*? Қарсақ жортпас қара адыр, Қарамай неге шабасын? (Абай, Шығ.). Күн батысымен ауыл жақ ың-жың шуға толады: мөңіреген, маңыраған, боздаған мал үні, үрген ит, шулаған бала-шаға, қатын-*қалаш* (Ә.Тарази, Асу.). Барын салып таласқа, Арын сатып *қалашқа*, «Жұрт болалық» деген жоқ, Жұрт қайғысын жеген жоқ, іріп, шіріп азып ек (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАЛАША¹ з а т. *Шағын қала.* Бұл Сибзар жағына төрт кішкене *қалаша* қарайды («ТУТ»).

ҚАЛАША² ү с т. *Қаланың үлгісінше.* Файнидың көрінісі де өзгерген. Киімдері ықшам – *қалаша* (С.Сейфуллин, Шығ.). Егіншілер жақындаған жолаушыларды қарсы алса, *қалаша* сәнді киінген қазақ жігіттері екен (С.Мұқанов, Аспаз).

ҚАЛАШАЛАУ с ы н. *Қала үлгісіне ұқсастау.* Әскерше киінген, жарқылдағы көп Шыңғысқа таңдана қараған балалар *қалашалау* киініп қасында томпия қалған Шоқанға назарларын көбірек аударды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАЛАШТАЙ с ы н. *Қалаш сияқты, қалаш тәрізді.* Отрядтың қарғашысы Афанас Петрович Турбашев бала сықылды жылауық адам еді, беті де дәл баланың бетіндей: бір уыс, бір қылтанақ жоқ, жып-жылмағай, май жаққан *қалаштай* қызыл шырайлы жылтыр бет (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЛАШЫ з а т. *Қалаға әдейілеп барып, керек-жарағын алып, сауда-саттық жұмысын атқарып қайтатын базаршы.* Кейде керуен болып, көп түйелі, шаналы *қалашылар* да Сейіттің кішкене қорасына көлік-сайманымен зорға сыйып, әлденеше күнדר жатып-кетіп жүретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Үстінде ұзын жолдың *қалашылар* (Күн бар ма кедей сордың бағы ашылар). Тоқтаусыз күні-түні соққан боран, Біразын қалған басып қазасы бар (М.Дулатов, Шығ.). Бала оқытып тапқан тебен-теңгесіне қырық шақты кездей нәрсе алып, елге баратын *қалашыдан* әжесіне сәлемдемеге жіберіп отырған бауырмал жігіт кім? (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ҚАЛАШЫДАЙ с ы н. *Қалашы сияқты, қалашы тәрізді.* Жандарға бола алмады ешкім

бөгет, Еткен көп батыр үшін елде көмек. Қос-қос боп *қ а л а ш ы д а й* жолдастары, Қапталдап қыр астымен жүрді бөлек (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЛАШЫҚ з а т. *Шағын қала; белгілі бір жобамен салынған мекемелер мен тұрғын үй мекені.* Арқалық облыс орталығы болғаннан бері көркейе өсіп кеткен. Бұрынғы шағын *қ а л а - ш ы қ* емес, о шеті мен бұ шетіне көз жеткісіз («Қаз. әдеб.»). Шаңдатқан ішін сан қала, *қ а л а - ш ы қ т а р д ы ң*, Көз жазып жаудан, жауырынмен бал ашып та әр күн. Жаутандап қалған нояндай Сені ойлап жүріп, Бар мақсат, арман-мүддемнен адасып қалдым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Алқызыл ұрандардан, жалаулардан, Көшелерде алқызыл алау жанған. Зиянсыз зеңбіректер атылуда, Әскери *қ а л а ш ы қ т а н*, алаңдардан (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛАШЫЛ с ы н. *Қалаға әуес, қалақұмар.* Өз басы қалада өскені болмаса, әсте де *қ а л а - ш ы л* емес («Мәдениет және тұрмыс»). Жеңгең *қ а л а ш ы л* болды, қырды ұнатпады (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ҚАЛАШЫЛА е т. *Қалаға бару, қалада болу.* Теріскей елінен бір топ атқамінердің *қ а л а ш ы л а п* келгеніне аптадан асқан еді (Т.Әлімқұлов, Күреңөзен). Оқу іздеп, *қ а л а ш ы - л а п* кеткен бірер ауыл жастары араға төрт жыл салып, ел-елге қайыра тарадық (Е.Тұрысов, Ақбай).

ҚАЛБА¹ з а т. *Желдің бағытын және жылдамдығын анықтайтын аспап. Қалба* желмен бірге желпілдеп, қалбалақтап бағытын өзгертіп тұрады («Зерде»).

ҚАЛБА² з а т. *Ұрыс, шатақ.* Жігіттің жаманы *қ а л б а д а* жүреді, Аттың жақсысы дорбада жүреді (Мақал-мәтел).

ҚАЛБАҒАЙ¹ з а т. *Қашаған, асау ұстайтын құрықсыз бұғалық, шалма.* Дөнен бестісіне шейін жүген-құрық тимеген асаулар *қ а л б а г а й* не бұғалық тастап, не құрық салғанда шыңғырып барып жығылып... бойсұнып тұрып қалатын (М.Әуезов, Қараш.).

Қалбағай ойнатты. *Оп-оңай, жеп-жеңіл тартып кетті; жүк көрмеді.* Ауыздығымен алысып, тыпырышып тұрған қос ат тарантасты *қ а л б а г а й о й н а т ы* пала жөнелді (С.Омаров, Қайырлы.).

ҚАЛБАҒАЙ² з а т. **1.** *Желкесінде сарғыштау тұлқымы, жалпақ қара тұмсығы бар ұзын сирақты, аққұтанға ұқсас құс.* Күлге шөгер *қ а л б а г а й*, Бақашы құстай долбағай, Тілеу тіле, жігіттер, Бұл пейілді адам болмағай (Майлықожа, Нақыл). **2.** з о о л. <лат. plateale leucogodia> *Дегелек тәрізділер отрядының тырна-құтандар тұқымдасына жататын ірі құс.* Қамысты копада көптеген құстар: құтан, *қ а л -*

б а г а й, балықшы, үйрек, жыртқыш құладыңдар ұялайды (Б.Мұқанов, Қазақст. өсімдік.). *Қ а л - б а г а й* – сирек кездесетін құс болғандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (1996) (ҚҰЭ). Жайық пен Іле өзендерінің аңғарларын: Алакөл, Зайсан, Марқакөл маңайын мекендейтін субүркітті, Наурызым қорығындағы тарғақ, далалық жердегі бөдене мен дуадақ, өзен-көлдердегі акбас үйрек, *қ а л б а г а й*, бұйра бірқазан азайып кетті дейтін дерек бар («Парасат»).

ҚАЛБАҒАЙ³ [ор. мотовило] з а т. т е х. *Шөп, дән сабақтарын отағыш аппараттың кесуіне бейімдейтін және тасуышқа салып тұратын комбайндағы арнаулы бөлшек (Жаңа атаулар).*

ҚАЛБАҒАЙ⁴ з а т. з о о л. *Тұмсығы қарақоңыр, желке шудасы тұлым сияқты салбыраңқы, күш-қуаты жоқ, біртума маяның ұрғашы ұрпақтарына (қылағайға) таза үлекті сіңіре будандастыру тәсілімен алынған нардың алтыншы буданы.* Бұл нардың *қ а л б а г а й* атануының өзі «қалбағай» деп аталатын көкқұтанның бір түріне сырт көрінісі мен күш-қуатының әлсіздігі жағынан шартты түрде ұқсауына байланысты болса керек (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.). Қос тотының жаманы, Қаракеш болар аспандап. *Қ а л б а г а й ы* түйенің, Жүк көтермес қалтандап (Мақал-мәтел).

ҚАЛБАҒАЙ⁵ с ы н. *Қалқиған, делдиген.* Арбада шоқша сақал Шөкең, муфтаға қолды қусырған, *қ а л б а г а й* қалпақты Күлжаны қасында (І.Жансүгіров, Әңгім.). *Қ а л б а г а й* тастың алдындағы қарағайға байлаулы тұрған аттар да, атшы солдат та қалғып кеткен екен (Ә.Әбішев, Найзағай).

Қалбағай омыртқа. ж е р г. *Жамбастың үстінгі жағындағы омыртқа, ұша.* Ұша деп екі жамбастың үстіндегі *қ а л б а г а й о м ы р т қ а - н ы* айтады (Қаз. тілі. жерг. ерекш.).

ҚАЛБАҒАЙЛА е т. *Қалбалақтау, қалбақтау.* Желдің желшуімен ағаштан үзілген жапырақтар әуеде *қ а л б а г а й л а п*, жерде дөңгелегенде, түйғын құлатқан құсқа ұқсап кетеді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Енді біршама уақыт өткенде, көктегі торғай әлсін-әлсін төмендеуді шығарады. *Қ а л б а г а й л а г а н* қанатын қағуға ерінетіндей, баяулық тілеп келеді (Т.Әлімқұлов, Күреңөзен). Қалаға шапты әскерлер андағайлап, Талай бас түсті жерге *қ а л - б а г а й л а п* (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ҚАЛБАҒАЙЛЫ¹ с ы н. *Кең жаялы (жылқы малы туралы).* Кең сауырлы, тар мықын, *қ а л - б а г а й л ы*, Алды, арты бірдей келсе ерге жайлы (Абай, Тол. жин.). Қақпан бел, *қ а л б а г а й л ы*, үңгір сағақ, Шапса жел, мінсе жайсаң тұрса селсок (І.Жансүгіров, Өлең.).

ҚАЛБАҒАЙЛЫ² с ы н. *Қалбағайы бар (құсқа қатысты).* Жем Темірдің басынан, *Қалбағайлы* шөлдерден, Қасқалдақты көлдерден (Батырлар жыры).

ҚАЛБАЙ¹ з а т. с ө й л. *Қалбағай*². Әуелеп ұшқан *қалбаймын*, Жаманның тілін алмаймын. Хақ бұйрығын сапардан Жан құрдасым, қалмаймын (Қобыланды батыр).

ҚАЛБАЙ²= е т. *Қалқию, жарбию.* Сайдың қабағында *қалбайып* айға қарап, қолын жайып біреу тұр екен (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Мұқан жүр ед мал жайып, Қоян тымағы шалжайып. Серікті көз сап қарады, Қаракерінде *қалбайып* (С.Дөңентаев, Шығ.).

ҚАЛБАҚ е л і к. *Қалбақтаған, қалбаңдаған* қимылды бейнелейтін сөз.

Қалбақ қақты. а) *Қалбаңдады, далтылдады.* Сай бойлап бір бөктергі *қалбаққағып*, Қалтылдап ауыл жанай өтті лағып. Шіркін-ай, көрінсе ғой осындайда Дауылды жарып өтер қыран ағып (Ж.Смақов, Мың махабб.). ә) *Құрақ қиып, бөйек болды.* Құнанбай аттанып кеткенге шейін мұндай ауылдар «құрақ ұшып», *қалбаққағып* күтеді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАЛБАҚТА= е т. 1. *Қалбалақтау, далтылдау.* Төменгі ауылдан біреу *қалбақтап* келеді екен (Т.Иманбеков, Үш ай.). Енді кеттім-ау деп қолын алды-артына қарманып *қалбақтап* келе жатқанда, серең-серең етіп келмеске кетіп бара жатқан атын көрді (М.Әуезов, Қараш.). Қарайсың күліп қамсыз жай, Мені де жақын ел санап. Қолыңа түскен жансыздай *Қалбақтап* қалам көрсем-ақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. а у ы с. *Жаны қалмай, бөйек болу.* Әйтеуір Айжанды көрсе күлімсіреп, жадырап, *қалбақтап*, жік-жапар болады да қалады (З.Шашкин, Сенім.). Кел, Жанерке, Кел, жарығым, Қане, төрлет, Тоқтама, Жақсы келдің, айналайын! – деп *қалбақтап* жатты ана (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЛБАЛАҚ е л і к. *Далтылдап ұшқан* қимылды бейнелейтін сөз.

Қалбалақ қақты. а) *Қалбаңдап ұшты.* *Қалбалалаққаққан* қағаз сарт етіп терезеге соқты да, іле шыр көбелек айналып жоғары атылды (Балдәурен). ә) *Дегбірісіденіп, асып-састы; бөйек болып, жалтылдады.* – Жиенімнің тойында ішпегенде қайда ішемін! – деп *қалбалалаққағып* Сұлтан жүр (Т.Есімжанов, Дала.).

Қалбалақ ұшты. *Жаны қалмай, құрдай жорғалады.* Олар да ыңғайсызданып, *қалбалақұшып* кешірім сұрар еді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ҚАЛБАЛАҚТА= е т. 1. *Қалбаң-қалбаң, жалп-жалп ету, далтылдау.* Сыр бойында

қызыл балықшы атты ұзын сирақ құс бар. Күні-түні жұмыртқасы жанынан ұзап кетпей, төбеде *қалбалалақтап* ұшады да жүреді («Қаз. әдеб.»). Алыс аспанда шаншылып ұшып жүрген бүркіттер, одан төменде қанаттарын жалп-жалп қағып *қалбалалақтап* қаңғырған қара қарғалар көрінеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жұқа шапан жамылған боз даланы, Әлдилейді тырнаның созған әні. *Қалбалалақтап* қаңбақтар қарбаласта, Бағытына басы ауған қозғалады (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Асып-сасу, сасқалақтап дегбірісідену.* *Қалбалалақтап* түн бойы Алып бакты бұл сорлы Қанша алтын алса да, Тоя алмады ол ғұрлы (Абай, Шығ.). Төрдегілер көріп қойды ма дегендей Қартқожа *қалбалалақтап*, қызараңдап, көп ұзамай жаман тымақтардың қасына отыра кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Сол – менмін ғой! – деді күліп әлгі қарт, *Қалбалалақтап*, қуаңғаннан абдырап, – Иә, иә, солай болған!.. О кезде Анау жақта тұратынбыз, жалғыз-ақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 3. а у ы с. *Құрақ қиып, бөйек болу, асты-үстіне түсіп қуту.* Қарағым, немене?... Шөлдеген жоқсың ба? Қымыз іштің бе? – деген сияқты *қалбалалақтап* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қалбалалақтап*, төріне көрпе төсеп, жаны қалмай елпілдеп, асты-үстіне түсіп, бөйек болды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Үлкен, кіші бөріне бірдей *қалбалалақтап*, апамның жаны қалмайды. – Үйге кіріңдер! Төрлетіңдер! – дейді (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚАЛБАЛАҚТАТ= е т. *Жалпылдау, қалбалақ қиыту.* Дауыл үдей соғып, шатырлар мен қора төбесінің жабуын желпілдетіп, кесек сабандарды *қалбалалақтап* ұшырып әкетеді (З.Иманбаев, Солма. гүл.).

ҚАЛБАЛАҚТАУ *Қалбалақта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қалбаң-қалбаң, жалп-жалп ету.* *Қалбалалақтау* деген сөздің мәні желмен бірге желпілдеп бағытының өзгерту («Зерде»). 2. а у ы с. *Асып-сасу.* 3. а у ы с. *Асты-үстіне түсіп, бөйек болу.* «Жалбақтау мен *қалбалалақтау* ды білмейтін жаратылысыңнан айналайын» деп тұрған сияқты (Д.Әбілев, Арман.).

ҚАЛБАЛАҢ е л і к. *Далтылдап, қалбалаң қаққан* қимылды бейнелейтін сөз.

Қалбалаң қақты. *Қалбалаңдап, дегбірі кетті.* Әбдінің әкесі мен шешесі: қатыны құрысын, жаның олжа, бас аман болса, әйел табылады, – деп *қалбалалаңқағып*, құдайлары жарылқап жүр (К.Қазыбаев, Ызғар.).

ҚАЛБАЛАҢДА= е т. 1. *Қалбаң-қалбаң, далт-далт ету.* Ол қақпа сыртына шыққанда

қ а л б а л а ң д а п жүгіріп келе жатқан біреуді көрді (К.Тоқаев, Түнде.). Жаны қиналған Өміртай енді жылжи бергенде, алдарынан *қ а л б а л а ң д а ғ а н* үш адам шыға келді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Ол торғайдың түскен жері қалың шөп. Көз айырмай қарап келеді Ақбілек. Әлгі торғай қалың шөпке түсті де, *қ а л б а л а ң д а п*, далбалаңдап, шөпке таман айналаңдап шыр-шыр етіп, безек қағып, олай-бұлай шоршыды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

2. а у ы с. *Құрақ қишу, бәйек болу.* Ол *қ а л б а л а ң д а п* о жақ, бұ жағына шығып, «жараңыз әлі-ақ жазылып кетеді, ештеңе етпейді» деп көңіліне демеу береді (Р.Хайруллин, Офицер.).

ҚАЛБАЛАҢ-ҚҰЛБАЛАҢ е л і к. *Қалбаң-құлбаң, далт-далт еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Қалбалаң-құлбалаң етті. *Асып-сасып құрақ қишты, бәйек болды.* Қараменді қайырлы болсын айтқан соң соқыр кемпір *қ а л б а л а ң-қ ұ л б а л а ң е т і п* қуанып қалды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ҚАЛБАҢ е л і к. *Құстың қанатын далт-далт еткізіп сабалаған, қиқан қимылын бейнелейтін сөз.* // *Бәйек болу, қалбалаңдап құрақ қишу.* Бір көрмеге төп-төтті, Қазаны мен *қ а л б а ң ы*. Дөң айналмай ант атты, Бүксіп-бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.).

Қалбаң етті. а) *Далтылдады, қанатын сабалап қишты.* Аңшы жүгіре жөнелді. Су бетінен *қ а л б а ң е т і п* көтеріліп, құлап түскен бір үйректі көріп қалғанмын (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). ә) *Жалт етті, далбаң етті.* Базаралы ұрғанда жылқышы ортасынан опырылғандай боп, қара айғырдың үстінен *қ а л б а ң е т і п* бір-ақ құлады (М.Әуезов, Ақын аға). Жатты енді *Қ а л б а ң е т і п* жотада өзі, Жаудырайды жалтақтап бота көзі. Көзінде бір жас тұрды тоғлуте, Көзіне қорықтым оның көрінуге (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қалбаң қақты. а) *Далтылдап далбаңдады, жалп-жалп етті.* Ол әлдебір дыбыстан селк ете қалды. Қараңғыда *қ а л б а ң қ а ғ ы п* біреу келе жатыр. Тәлтіректен көшенің екі жағына кезек ауытқиды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қораз жан даусы шығып шыр-шыр етіп, қанаттарын сабалап *қ а л б а ң қ а қ қ а н д а*, Арайдың, үстінде киелі от ойнақтап тұрғандай көрінді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). ә) *Бәйек болып, құрақ қишты.* Сен болған соң жаңбыр да, бұлттар да көп, Ағылады жолаушы сырттан да кеп, Қариялар жатады *қ а л б а ң қ а ғ ы п*, – Көзің тиер соншама сұқтанба, – деп (С.Тұрғынбеков, Қобыз). Саусағының салымы бар, сосын, өгтең, бөркі бар... Ал әйтпесе, қызда сирек кездесетін көркі бар, Қайран шебер *қ а л б а ң қ а ғ ы п*, еркін

алып тынысын, Басқарып жүр ескерткіштің ою-өрнек жұмысын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қалбаң ойнады [ұшты]. *Қалбаңдады, қалбаң қақты.* Аз уақытта-ақ аспан асты алай-түлей болды. Сары бауыр жапырақ *қ а л б а ң о й н а п*, безек қақты (С.Жүнісов, Жапанда.). Арық кемпір *қ а л б а ң ұ ш т ы* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚАЛБАҢДА= е т. **1.** *Құстың қанатын сабалап, далтылдап қишу.* Батысқа қарай топ-топ күзғын қарға *қ а л б а ң д а й* ұшып барады (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). **2.** *Жапырақ т.б. жеңілзаттардың қалбалақтап қиып түсуі.* Алды сарғайып сабағынан үзіле бастаған жапырақтар *қ а л б а ң д а п* ұшып түседі (С.Баязитов, Күтп. кездесу). **3.** а у ы с. *Құрақ қиып, асты-үстіне түсу, бәйек болу.* Құдағиымыз мен келген соң-ақ *қ а л б а ң д а п* дамыл көрген жоқ (Ғ.Орманов, Жүрек). Үй іші әбден сағынып қапты мейманды Бар дөмін беріп бәйек боп жатыр *қ а л б а ң д а п*. Не айтасың, бұлар көзбенен көрді ойранды Алыста қалған ауылын күнде армандап (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). Кедей сорлы *қ а л б а ң д а п*, Жаман тымақ жалбаңдап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛБАҢДАУ *Қалбаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛБАҢДАС= е т. *Қалбаң-қалбаң етісу.* Апамның сыңсып жылағанын естіген көрші ағайынның көрі-жасы *қ а л б а ң д а с ы п* келіп қалды (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ҚАЛБАҢДАТ= е т. *Қалбаң-қалбаң еткізу, жалтылдату.* Оқта-текте қанаттарын *қ а л б а ң д а т ы п* қарғалар ғана ұшып өтеді («Қаз. әдеб.»).

ҚАЛБАҢДАТУ *Қалбаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛБИ= е т. *Қалқию, жарбию.* Қараңғыда қармана басып уәделі жерге келдім. *Қ а л б и ы п* жалғыз тұрған Ілиясты көрдім (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Сайдың қабағында тарғыл таста *қ а л б и ы п* отырған қарақұсты көріп қалдым (Ш.Мұртазаев, Интернет.). Түпсіз ой, тұрақсыз іс, білімсіз күш, *Қ а л б и ғ а н* қарақшының жалбасындай (О.Шораяков, Шайыр).

ҚАЛБИТ= е т. **1.** *Қалқиту, жарбиту.* Ақ қасқыр құлағын *қ а л б и т ы п* одырады (С.Елубаев, Ойсыл кара). **2.** *Жалпиту, жалпасынан түсіру.* Мылтығым болса сөзге келе ме? Бір-ақ *қ а л б и т а д ы* ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛБИЫС= е т. *Қалқиысу, жарбиысу.* Самаурын жанында аққұтанша *қ а л б и ы с ы п* отырған әйелдер көрінеді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚАЛБЫР¹ з а т. **1.** *Консервінің қабы; қаңылтырдан жасалған шағындау ыдыс.* Ашпағанмен де жұқа қ а л б ы р д а ғ ы екі консервіні Мендіхан стол шетіне қалап қойды (Ж.Жұмаканов, Солдат.). Көнетоз шолақ кара бешпентінің қалтасынан ұзынша ақ қ а л б ы р ы н алып, ептеп ашып, қолына қойып жатып: – Рахмет!.. Мен өз темекімді тартпасам, қанбаймын, – деп орысша бір-екі сөз қыстырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қармақтардың бауын тез-тез тарқатып, жауын құрты салынған қ а л б ы р ғ а жармастық (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

2. ж е р ғ. *Шылапшын, кір жуатын ыдыс.* Әкем, қ а л б ы р д ы әкеп, ағаларыңның қолына су құй (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **3.** ж е р ғ. *Бидай елеуге арналған ірі көзді елеуші.* Қ а л б ы р қаңылтырдан жасалады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қалбырға құйған сынап сықылды. Қолда тұрмайтын, ұстауға көнбейтін нәрсе я адам туралы. Қалбырға құйған сынап сықылды қолды-аяқта тұрмайтын бір жылпостың өзі ғой (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ҚАЛБЫР² з а т. *Ердің бір бөлшегі.* Ердің үлкенді-кішілі қ а л б ы р ы күмістелмейді. Оны зер жіп, көк сауыр, басқа түстің бұлғарысымен шетін, ортасын оюлап тарамыспен қайып тігеді (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

ҚАЛБЫРАЙ= е т. *Көлбеңдеу.* Осы қараңғылықта балапан самырсындай қ а л б ы р а й ы н, көлденеңдей қалған біреуді көзі шалысымен тіксіне тізгінін тартты да, өзіне-өзі дем беріп (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚАЛБЫРАҚТА= е т. **1.** *Қалтырақтау, тәлтіректеу.* Берген соң бәрін де айтып сілтеп төте, Қуанып, «я, құдайлап» оған өте. Қанаты болмағанмен қ а л б ы р а қ т а н Жаздады өз-өзінен ұшып кете (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Бәйек болу, жаны қалмай өбектеу.* Қ а л б ы р а қ т а н тізгініне жармасып жатқан Мырзағаның сөлемін Қамбар салқын алды (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚАЛБЫРАҚТАС= е т. *Бәйек болысу, сасқалақтау.* – Ойбай! Болыс кеп қалды, – деп қ а л б ы р а қ т а с т ы (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚАЛБЫРЛАУ= е т. ж е р ғ. *Бидайды елеу, тазарту.* Біз бидайды қ а л б ы р л а н жатырмыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЛҒА¹ з а т. т а р. *Орта ғасырлардағы кейбір түрік қлыстарында (қырым, қазақ ордасы) ханнан соңғы үшінші дәрежедегі қлық, кіші үезір.*

ҚАЛҒА² з а т. т а р. *Қорған, порт (соғыс кезінде әскер кіріп тұратын орын).*

ҚАЛҒАН-ҚҰТҚАН з а т. *Оны-мыны қалдық, сарқыншақ, сарқыт.* Ақсақал, мына ініңізді алып қайтып, ағасымен жарастырып, Әділде қ а л ғ а н-қ ұ т қ а н ы болса, алып беріңіздер. Менің ел тозсын демейтінімді білесіз ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Разъездің бастығын: «Оу, өзіміз барып алмасақ, қ а л ғ а н-қ ұ т қ а н, ірік-шірігін жібереді де», – деп көндірді (Ш.Айтматов, Боранды бекет). // *Біреулердің ішіп-жегендерінен қалған, ескі-құсқы, бірлі-жарым.* Кім көрінгеннің босағасында бір түнеп, қ а л ғ а н-қ ұ т қ а н тамағын ішіп, итқорлықпен күн өтті (С.Омаров, Қайырлы.).

ҚАЛҒУ *Қалғы етістігінің қимыл атауы; көзі іліну.* Ұйқысы қанбаған әрі малтудан шаршаған Шокан маужырағандай болып қ а л ғ у ғ а айналды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАЛҒЫ= е т. **1.** *Көзі ілініп кету, мүлгу.* Қарауылда бір батыр Қ а л ғ ы н кеткен терізді. Қарауытып қыр жатар, Қайталап сол аңызды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шәкей мен Сұлтамұрат та астарына бірсалар салдырып, жылы пешке тақала жатып, лезде қ а л ғ ы н кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Қасында қатар келе жатқан Құнанбай жігіті кешеден бергі жүрістен талып, қ а л ғ ы н келеді (М.Әуезов, Абай жолы).

2. а у ы с. *Әлі құру, діңкелеу.* Өңешімнен тамақ өтпей, шай батпай, Жаным елсіз кемесі жоқ айлақтай. Екі күнде етім түсті сылынып, Қ а л ғ и берем қаңтарулы бәйгі аттай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Білесің, пенде, білесің: Даналар дұрыс ұғады. Көрілік деген үлесің Қ а л ғ у м е н өте шығады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

3. а у ы с. *Маужырау, манаурау.* Аспанда ай мен жұлдыз, күні қандай, Қ а л ғ ы ғ а н мұнарланып түні қандай. Суда балық, көлде құс, тоғайда аңдар, Шулаған неше түрлі үні қандай (М.Дулатов, Шығ.). Қараңғы түнде тау қ а л ғ ы н, Ұйқыға кетер балбырап. Даланы жымжырт дел-сал қып, Түн басады салбырап (Абай, Шығ.). Осы алып кеуденде мәңгілік, Тыныштық сәбидей қ а л ғ ы с ы н! Тамсанып... Тамсанып көркіне жер-көктің, Сезінем иісін жөргектің (М.Мақатаев, Шығ.).

4. а у ы с. *Жасырын жату.* Оятпай бола ма сезімді қ а л ғ ы ғ а н, Табиғат қыздарды осылай паң қылған. Бақытың келер ме өзі іздеп алдыңнан, Әй, қайдам, сен-беймін, нанбаймын мен бұған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

5. а у ы с. *Қиял құшағына ену.* Қ а л ғ ы н жүрер кейде қиял қыраны, Шарап түгіл жолатпаймын сыраны. Мыңды жұмсап, Трамвайда бірақ та Билет алғың келмей кейде тұрады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

6. а у ы с. *Бір орнында тұру, тынышталу, қозғалмау.*

Жанымның отын маздатып, Түнде де дамыл көрмеймін. *Қ а л ғ ы м а*, әлем, мен саған Бәрібір тыным бермеймін (Т.Айбергенов, Мен саған.). Солардан күндіз-түні тәлім алып, Шөлдерді дариядай жарып-ағып. *Қ а л ғ ы ғ а н* қараңғыда қалың елді, Оятты ойлы Шоқан дабыл қағып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЛҒЫ= е т. с ө й л. *Қалқы*. Қар жауып тұр, Асықпайды ол бірақ. Қонып жатыр жөймен ғана *қ а л ғ ы п*-ақ, Алатаудың құшағына енгенде, Ақ денесі кететіндей балбырап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көрдім оны – шыңның ұшар басынан, *Қ а л ғ ы п* жүрген ақша бұлттар қасынан. Көрдім оны - үлбіреген қыздардың Арқасына қоя берген шашынан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАЛҒЫЗ= е т. с ө й л. *Қалдыру*. ≈ Қасына *қ а л ғ ы з д ы*.

Көңілін қалғызды. с ө й л. *Көңілін қалдырды*. Жаздым сәлем балдызға. Ғашығым сіздей жалғыз ба? Осы ауылда кездестік, *К ө ң і л і м д і қ а л ғ ы з б а* (М.Дулатов, Шығ.).

Ұятқа қалғызды. с ө й л. *Ұятқа қалдырды*. Жаман жігіт жолдасын жауға алғызар, өзін *ұ я т қ а қ а л ғ ы з а р* (Макал).

ҚАЛҒЫНҚЫРА= е т. *Аздап қалғып, мүлгіп кету*. Сөз тындамай *қ а л ғ ы ң қ ы р а п* отырған Момынтай жирен сақалы жыбыр етіп оянып кетті (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚАЛҒЫМПАЗ с ы н. *Ұйқышыл, ұйқықұмар*. Бірақ олармен қауіпсіз болуға іштей күдікті: эскадронда әскери тәртіп нашар, солдаттары салақ, бейқам, *қ а л ғ ы м п а з* (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАЛҒЫП-МҮЛГІ= е т. *Ұйқысы келіп маужырау*. Қалжырап, *қ а л ғ ы п-м ү л г і п* отырған Жұман төр алдындағы жастыққа басы тиісімен қорылдап ұйықтап кетті (С.Омаров, Өмір.). Кеңеске қатысқаны болмаса *қ а л ғ ы п-м ү л г і п* отырған Дәурен ұйқыдан ояғандай-ақ тосынан сұрақ қойды (С.Бакбергенов, Кентау).

ҚАЛҒЫП-ШҰЛҒЫ= е т. *Қалғып-мүлгу, маужырау*. Жұрт отыр ұйықтайын деп *қ а л ғ ы п-ш ұ л ғ ы п*, Түсінбей дауысты естіп айтқан сарнап (С.Торайғыров, Мағынасыз). Біреулері қисайып, бірін-бірі жастана ұйқыда жатыр. Біреулері *қ а л ғ ы п-ш ұ л ғ ы п* ұйқылы-ояу отыр (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ұзақ жолда ұйқыдан талығып, *қ а л ғ ы п-ш ұ л ғ ы п* келе жатқандар қаланың шетіне ілінісімен-ақ ұйқылары шайдай ашылып, айналасына үрке қарап отырған-ды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЛҒЫС= е т. *Қалғып-мүлгісу, маужырасу*. Кемпірлер *қ а л ғ ы с ы п* отырып, елеңдесіп,

жаулықтарының төбесін басып, есіней бастаған (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚАЛҒЫТ= е т. *Қалғып-мүлгіту, маужырату*. Ауыл ұйқыда. Жарық айдың *қ а л ғ ы т-қ а н* сәулесінде жеңіл күрсініп, тыныс алады (М.Әуезов, Қараш.). Қараңғы ұйқы, қас ұйқы Қабағым ашық, *қ а л ғ ы т п а* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЛҒЫТУ *Қалғыт етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЛҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта артта қала беру*, ермеу. Күзде козылар енелерінен *қ а л ғ ы ш т а п*, отардың артында қалып жайыла беретін болса, сол жылы қыс қатты болып, қыс аяғы жұтқа ұласады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

ҚАЛДА з а т. *Диірменінің диірменге бидай тартып бергені үшін алатын қи түріндегі ақысы*. Диірменші *қ а л д а ғ а* деп алды (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

ҚАЛДАЙ¹ з а т. *Арба мен шанының жүк құлап кетпес үшін жасалған шарбақты қоршауы*. *Қ а л д а й ы н ы ң* орта шеніне азын-аулақ жүк басқан (Б.Шаханов, Шығ.). Арбаның *қ а л д а й ы н а* арқасын тіреп отырған Ертай денесі тітіркенгендей болып, маған тығыла түседі (Ж.Мусин, Туған үй.).

ҚАЛДАЙ² з а т. т а р. *Шығыс Түркістандағы әкімшілік лауазым, ұлық*. Қорапшасын байланып, *Қ а л д а й* мінер ат екен (Арқалық батыр).

ҚАЛДАЙША з а т. *Кішігірім қалдай, кішірек қалдай*.

ҚАЛДЫ с ы н. *Қалы бар*. Оны мына осылар біледі ғой! – деп қасындағы *қ а л д ы* бет қара сақалға қарады (І.Жансүгіров, Өңгім.).

ҚАЛДЫҚ з а т. **1.** *Бір нәрсенің қалған бөлшегі, сарқынишағы*. Каролин аралдарынан жартылай суға батқан көлемді қаланың *қ а л д ы ғ ы* табылған («Соц. Қаз.»). Жаңа адамды қалыптастырудағы маңызды саланың бірі – ескінің *қ а л д ы қ т а р ы м е н* күрес болып табылады («Қаз. әдеб.»). **2.** м а т. *Бөлінгіштің толымсыз бөлінді мен бөлгіш көбейтіндісінен айырмасы*. Мысалы, 21-ді 4-ке бөлгенде толымсыз бөлінді 5, *қ а л д ы қ 1* болады (ҚСЭ).

Қалдық қоймасы. к е н. *Байытудан қалған қалдықты қабылдайтын және сақтайтын гидротехникалық имараттар кешені*. *Қ а л д ы қ қ о й м а с ы н* салу оның орнын таңдаудан басталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қалдық магниттелушілік. ф и з. *Магнит өрісінің кернеулігі нөлге тең болатын кездегі ферромагниттік материалдың магниттелушілігі*. *Қ а л д ы қ м а г н и т т е л у ш і л і к*

сыртқы әсерлерден де (механикалық сілкілер мен дірілдер) әлсірейді (ҚҰЭ).

Қалдық радиациялар. ә с к. Ядролық жарылыс болған аудандағы ыдырау мен белгісіз радиоактивті өнімдердің тұсуі салдарынан болатын радиация. Қалдық радиациялар негізінен бета, гамма сәулелерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАЛДЫҚСАҚТАҒЫШ з а т. э к о л. Сұйық қалдықтарды сақтауға арналған тұйық бассейні немесе жартылай тұйық хауыз. Ластанудың байырғы кездеріне қазіргі кезде иесіз қалған объектілер: мұнайгаз және гидрогеологиялық ұңғымалар, шахталар, кеніштер, елдің экологиялық қауіпсіздігіне нақты қатер болып табылатын қалдық сақтағыштар мен ағынды сулар жинақтауыштар жатады («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛДЫҚСЫЗ с ы н. Қалдық қалмайтын, қалдығы жоқ. Қалдықсыз өндіріс – өндіріс барысында табиғатқа зиянды қалдықтар шығарылмайтын процесс (Қаз. тілі термин. Экология).

Қалдықсыз технология. э к о л. Минералды шикізаттарды өңдеудің технологиялық әдістерінің кешені. Қалдықсыз технологияда байыту және пирометаллургия процестері көбіне гидрометаллургиялық процестермен алмастырылып, атмосфераға шығатын заттар барынша азайтылады, ал ерітінділерден экстракция және иондық алмасу арқылы бағалы құрамабөліктердің көбі дәйекті түрде алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАЛДЫҚТАР з а т. э к о л. Табиғи шикізатты өңдеу нәтижесінде пайда болатын заттар (қатты, сұйық және газ тәрізді) мен пайдаға асыруға келмейтін өндірістік жарамсыз шығарылымдар (тұрмыстық, ауылшаруашылық және құрылыс қалдықтары). Зиянды қалдықтар зиянсыздандырылуы тиіс, ал пайдаланбаған қалдықтарды үйінділерге төгеді (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылығы қалдықтары. Ауылшаруашылығы өнімдерін өндіру және өңдеу кезінде пайда болған қалдықтар.

Газ тәрізді қалдықтар. Табиғи және жасанды газдардың ауада жануынан, автокөліктердің моторынан бөлінген, минералды және басқа отындардың жануынан пайда болған қалдықтар.

Құрылыстық қалдықтар. Негізінен тұрғын үйлерді, өндіріс орындарын, жол, т.б. құрылыс жұмыстарын жүргізген кездерде пайда болатын қалдықтар.

Өндірістік қалдықтар. Өндіріс орындары жұмысынан пайда болған қатты және сұйық қалдықтар.

Радиоактивті қалдықтар. Ядро реакторлардың және радиоактивті изотоптарды өндіру және пайдалану кезінде пайдалануға келмейтін радиоактивті заттар.

Тұрмыстық қалдықтар. Тұрмыстық мақсаттарға қолданылған шикізаттардың қатты және сұйық қалдықтары.

ҚАЛДЫҚТАСЫМАЛДАҒЫШ з а т. э к о л. Байыту фабрикасынан шығатын қалдықты қойыртпақ қалдық қоймасына жеткізетін құбырлар жүйесі. Қалдықтасымалдағыш темір-бетоннан, металдан, жасанды полимерлі заттардан, ал кейде ағаштан (қабаттастырылған фанерден) жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАЛДЫР = е т. 1. Заттарын белгілі бір орынға қойып кету, тастау. Ұлжан солай көшерміз деп, қыстауда қалдыратын жүктерін, қоймаларын сайламаған екен (М.Әуезов, Абай жолы). 2. Ертпеу, бірге алып жүрмеу. Дір-діретіп: – Ұмытқам жоқ, – деді ұлы. – Балам, үміт – қызығымның өлшемі Өзің едің, Қайғым болдың еңселі Басына шық көне, мына төбенің, Осы арада қалдырамын мен сені (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. Артта қалдыру, тастап, жүріп кету. Аттарын ерттеп даярлап, Қостарын кейін қалдырып, Қоржынға салып тамағын, – Мыңбасы мен сарғаскер, Жүз басылар түзетті Соғыстың қару-жарағын (О.Шипин, Дастан.). 4. Кейінгі ұрпаққа мұра ету. Тартады күзгі желмен дала күйді, Қалдырды өшпейтіндей баба сыйды. Арада мыңдаған жыл өтсе-дағы, Көтеріп келеді ел Фарабиді (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ауыздықтап тұра алсын арманды кім, Жай таптырмас жаныңа жалған бүгін. Байыздамай өмірден біз де өтерміз, Болашаққа қалдырып қалған жүгін (М.Мақатаев, Шығ.). Сенсің менің өмірімнің ай-күні, Көңіл – көзі, жүрек – сөзі, ой нұры. Бадам – тілі, басынан бақ кетерде Баласына қалдырып кеткен байлығы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Артына қалдырды. Өзі өліп, соңында шиеттей бала-шағасы не қартайған ата-анасы қалды, қалдырып кетті. Жас кетіп біреу дүниеден, Артына қалдырған әкесі мен шешесін. Қартайып жетсе қазасы, Төлейді баласының есесін (Майлықожа, Нақыл).

Артына тұяқ қалдырды. Соңында нәсіл, ұрпақ қалдырды.

Атақ қалдырды. Артына өлмейтін ат, даңқ қалды. Ол сыпатты қазақтан дүниеге ешкім кел-

менгі. Өлмейтін *атақ қалдырып*, Дүниеге көңілін бөлмейтін (Абай, Тол. жин.).

Бірін қалдырмады. *Бәрін, түгел қамтыды.* Ешкі баққаннан зөрезап болған әрі ақындық өнергеаңсары ауып жүрген бала: «Ешкілеріңіздің *бірін қалдырмай* өлеңге қоссам, осы жұмыстан құтқарасыз ба?» – деген екен, Аю келісіпті (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Жолынан қалдырды. *Сапарына бөгет етті, жібермеді.* Не оймен қосқанын кім біледі? Достықпен қосқан болса, *жолынан қалдырмайық*, дұшпандықпен қосқан болса, сыр алдырмайық, соларды орта жолдан қайтарып жіберсек екен (Шешендік сөздер).

Кейінге қалдырды. *Соңыра істемек болды, күнін жылжытты, алдағы уақытқа ысырды.* Тұтыну несие – бұл тұтынушылардың тауарлар мен қызметтерді *кейінге қалдырып* төлеу үшін пайдаланылатын несие түрі (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Кеш қалдырды. *Кешіктірді, кешеуілдетті.* Елендеп қос құлағын тіге қарап, Таныған таңға жақын басқан ізін. Келтірген мезгілінен *кеш қалдырмай*, Мақсаттың махаббаты сүйген шөлін. Қараңғы айсыз түнде сүрінбеген Кетірем қайтіп естен бұл бір жерін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көз талдырып, көңіл қалдырды. *Көп зарықтырды, көңілден кетті, ұмыт болды.* Амансың ба, Ақан... *көз талдырып, көңіл қалдырып* жаздап, өрең оралдың-ау, Ақан... (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Көңілін қалдырды. *Ренжітті, өкпелетті.* Кеудемнен бүгін төгілер емес жаңбыр ән, Қайта сойлей ме шаң басып қалған домбырам. Көрімін деймін аталап жүрген Мұқаштың Өзіме деген *көңілін* қайтіп *қалдырам* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мұра қалдырды. *Кейінгі ұрпаққа пайдалы дүние тастап кетті, мұрас қылды.* Музей іші – *Қалдырған* сенің мол *мұраң*. Музей іші – Мәңгілікке болды ұяң. Музейде тұр Жан серігің – домбыраң (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ойға қалдырды. *Ойландырды, ой салды.* Арнасынан тасып шығып, құйылатын сайларға, Сөйтіп жұртты *қалдыратын* әрі-сәрі *ойларға*, Ерке және қызба тілмен сөйлеген, Қайсар, тентек көктемгі өзен секілдімін кейде мен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сөз қалдырды. *Кейінгі ұрпақ оқитын өлең, көркем шығарма жазды, өлең-жырын мұра етті.* Тірліктің қызығына қызып жүріп, Айқайға қайран даусым ерінбеген. Абайдай арт жағына *сөз қалдырып*, Жақсы еді-ау, өттеген-ай,

олу деген! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Болжаусыз осы екен ғой өлім деген, Күн бұрын көзге келіп көрінбеген. Артыма *сөз қалдырмай* ала кеттім, Қаптағы дән сияқты себілмеген (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тұқым-тұяғынан түк қалдырмай [түк-тұқиянын қалдырмай] боқтады. *Үрім-бұтағының бәрін балағаттады.* Майбасар балаға ақырын ұрсып, *тұқым-тұяғынан түк қалдырмай боқтап*, аттың баурына алып сабап жүр (М.Әуезов, Абай жолы). Жауынгерлер олардың *тұқ-тұқиянын қалдырмай боқтап*, өзді-өзінің орнына барып отырып жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ұятқа қалдырды. *Ұят келтірді.* Жоқ еді-ау ешкім менен бай, Қойдым-ау көбін алдырып. Жүрем бе әлде ере алмай, *Ұятқа* сені *қалдырып* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Із қалдырды. *Кейінгі ұрпаққа пайдалы нәрсе қалдырды.* Көп салқын бірін-бірі ойына алмас, Кетер жым-жырт артына *із қалдырмас* (Абай, Шығ.). Жалғыз сөтте өшпейтін *із қалдырып*, Өлген аз ба өз жұлдызын жандырып: Королевтар, Курчатовтар ғажайып, Қас қағымнан жасады өмір мәңгілік! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЛДЫРТ= е. т. *Алып қалғызу.* Институт бітірісімен Ғайнедденді профессор Қ.Жұбанов осында қызметте *қалдыртты* («Қаз. әдеб. »).

ҚАЛДЫРТУ *Қалдырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛДЫРУ *Қалдырт етістігінің қимыл атауы.* Өткіздім тебіреніп небір күнді, Тағдырың толқындатты көңілімді, Өлеңмен бір ескерткіш *қалдыруға* Жырладым өлмейтұтын өмірінді (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Мүмкін емес Жерді олар *қалдыруға*. Жақсылыққа бақса игі барлығы да... Дүбіріңнен дүние дүр сілкінген, Отандастар, ортақпын тағдырыңа! (М.Мақатаев, Шығ.).

Аяқсыз қалдыру. *Текке, босқа қалдыру.* (Бастаған жұмысты нәтижесіз қалдыру мағынасында айтылады). Әзір ешкім иеленбеген бір жердің кені болса, мұны *аяқсыз қалдыруға* болмас деп те ойлады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Елеусіз қалдыру. *Ескермеу, елемей, көзге ілмеу.* – Уа, қойшы! Малшы, қосшы басынып кетеді. Тәубесі есіне түсіп жүрсін. Түк етпейді! – деп, *елеусіз қалдыруға* айналып еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Оңаша қалдыру. *Елден, көпшіліктен жырақ ету, бөлектету.* Олардың артында, іркіліп қалған жастар да, бұл кеште көп отырмай, ерте тарасты.

Күйеу, қалыңдықты *оң аша қалдырудың* қамы сияқты (М.Әуезов, Абай жолы).

Ұятқа қалдыру. *Ұят келтіру, атына кір келтіру.* Нахақтан күйіп баратса нұрлы күн үшін бір тұтқын, Кес-кестеп барып кеуденді оғына тосу мылтықтың, *Қалдырмау үшін ұятқа* күнөсіз мынау дүниені, Жамау қып басу өзінді аузына барлық жыртықтың (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАЛДЫРЫЛ= е т. *Сақталу.* Елдос тез киініп, өзіне дайындап *қалдырылған* ертеңгі астан ауыз тиген болып сыртқа шыққан-ды (А.Байтанаев, Қансонар.).

Кейінге қалдырылды. *Кейінге шегерілді, ысырылды.* НАСА-ның Ресей ғарыш агенттігімен және оңтүстік африкалық миллионер Марк Шаттлуартпен арадағы келісімшарт талаптарымен келіскендеріне карамастан, екінші ғарыш саяхатшысының ұшуы туралы келіссөздер *кейінге қалдырылып* отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛЕМШЕ з а т. б о т. *Бау-бақша ағаштарының (алма, өрік, алмұрт) жерге отырғызуга арналған жас шыбық күйіндегі түрі.* Сабақ *қ а л е м ш е л е р і* жеміс-жидек дақылдарын, әсемдік өсімдіктер мен орман ағаштарын, бұталарын көбейтуге пайдаланылады (ҚҰЭ).

ҚАЛЕТ с ы н. ж е р г. *Өтірік, жалған.* Мына кісінің сөзінде *қ а л е т* болмаушы еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Неше түрлі сөз айттым, Үлкендерден сұранып, Ойланып көр мұнымды, *Қ а л е т* болса айтқаным, Мойныма қой мінімді (Араб.-қазақ. түсінд. сөзд.). // *Қателік.* Ережелікті айтып отырған сөзі дұрыс. Тек ара-тұра жіберіп алған *қ а л е т і* бар (Б.Алдамжаров, Ұлы сел).

ҚАЛЕТ: қалет қылмады. *Мезгілінен кешіктірді, кідіртті.* «Бүгін әкеп бір», – деп не қылайын, жартысына *қ а л е т қ ы л м а с а ң* болды» – деп, Әбден кешіріп, жылай сөйлепті (М.Ж. Көпеев, Шығ.). ...Қазбалаға қымызды мол қылып, *қ а л е т қ ы л м а й*, кешіктірмей жеткізіп тұру бір Абайлар емес, осы артта қалған ауыл-ауданның, көрі-жастың бәрі кепіл болуы шарт (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛЖА з а т. э т н. *Жас босанған әйелге арналып сойылған малдың еті.* Ұл туды деп шашулар шашылған жоқ, Қатын жиып *қ а л ж а* да асылған жоқ, Шілдехана жасауға туған күні Екі адамның басы да қосылған жоқ (С.Мұқанов, Сұлушаш). *Қ а л ж а* сөзі парсы тіліндегі «бір жапырақ ет» деген мағынада жұмсалған

(Н.Оңдасынов, Парсы.-қаз. сөздік). Күні өткен *қ а л ж а н ы ң* да, Олжаның да. Осылай бола-рын мен болжадым ба?! Отыр ол күзетумен өке тамын, Өлген соң жатамын деп сол жағында! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қалжа жеді. *Әйел босанғаннан кейін жас сорпа-су ішіп әлденді.* Тақсыр, Жиренше үйде, жаңа ғана жас босанып, *қ а л ж а ж е п* жатыр еді, тысқа шығуға халі жоқ (Шешендік сөздер). – Барайын, – деді, – балам, бір айдан соң, *Қ а л ж а ж е п*, есім жиып тыңайған соң... Түк алмай ал десе де кетті Тұрсын, Мініп ап шұбар атқа суғарған соң (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАЛЖАҚ з а т. *Қылжақ, қылжаң, тәлкек, сайқы-мазақ, әзіл-оспақ.* Соғыс, әлек, қан қырғын боп жүрсе де, сонымен қатар бұл елдер ішінде әрқашан бір гу-гу мақтан әңгіме де, күлкі, мысқыл, *қ а л ж а қ т а* жүруші еді (М.Әуезов, Абай жолы). Әйгерім, Үмітейлер бұл сияқты кесек *қ а л ж а қ қ а* өте қысылып тұрып, қатты күлді де, ұялғандарынан отауды теріс айналып, тез қашып кетісті (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛЖАҚБАС с ы н. э к с п р. *Қылжыңбас, тәлкекшіл.* Кеселді жалқау *қ а л ж а қ б а с*, Әзір тамақ әзір ас, сыртын пысық, ішің нас, Артын ойлап ұялмас (Абай, Тол. жин.). Күнде бірге ойнап, қалжың-өзілін аузынан тастамай сыпырта соғып жүретін *қ а л ж а қ б а с* Құрманайға да бір өзгеріс пайда болғаны бірден сезіліп қалды (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ҚАЛЖАҚБАСТЫҚ з а т. *Қылжақбастық, тәлкектік.* Оның мұнысы бой теңестік пе, яки мысқыл ма, әйтпесе албырттықтан туған әншейін *қ а л ж а қ б а с т ы қ* па? (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ҚАЛЖАҚТА= е т. *Біреді қағытып сөйлеп тәлкек ету, қалжыңға айналдыру, қылжақтау.* – Сондай да қалжың бола ма екен. Үлкен адам жөн сұрап отырғанда бет алды *қ а л ж а қ т а й* берудің не орны, – деп, енді төрде жымия күліп отырған Ақанға бұрылды (С.Жүнісов, Ақан сері). Ойын-той, жиында Беренге *қ а л ж а қ т а н*, аузына келгенін сөйлейді (Б.Майлин, Шығ.). Айбарым, ақ патшадан кем емеспін, *Қ а л ж а қ т а м а*, мен саған тең емеспін. Өзіндей бір қуажықты өкелейін, Сенімен айтысарлық мен емеспін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАЛЖАҚТАС= е т. *Қалжыңдасу, қылжақтасу, әзілдесу, әзіл-қалжың айтысу.* Осы ауылда бірталай бойжеткен қыз бар, оңаша кездессе-ақ мен солармен *қ а л ж а қ т а с ы н*, жарбаң-жұрбаң алысам да жүрем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАЛЖАҚТАСУ *Қалжақтас етістігінің қимыл атауы; қалжыңдасу, қылжақтасу.* «Есен-

сау тұрыңыз, сізбен *қалжақтасуға* уақытым жоқ!». Тарс есік жабылды (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚАЛЖАҚТАУ *Қалжақта етістігінің қимыл атауы; қалжындау, қылжақтау.* Әдет бойынша өңгіме аты жоқ адамдардан, алыстан басталып, таныс адамдарға көшеді. Таныс адамдардың кінәсін тауып *қалжақтауға* балалар да құштар (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ҚАЛЖАЛА= е т. *Қалжа жегізіп құту.* Мен де адам, расында ол-дағы адам, Бір-бір қой шешемізді *қалжалалаған* (І.Жансүгіров, Шығ.). – Табанына кірпіш қыздырып бас, беліне құм қайнатып қой, жылы киіндір, жас сорпа ішкізіп *қалжала*, төсегін пештің түбіне салып бер, – деді ол (З.Ақышев, Ақбел.). Сен айттың ғой, Сағын апа қатты науқастанып, төсек тартып жатып қалды деп. Оны қаяздың немесе көксеркенің сорпасымен *қалжаламас* болмайды ғой (Ш.Айтматов, Боранды бекет).

ҚАЛЖАЛАН= е т. *Қалжа жеп күтіну.* Омбыға келген соң қаланың шетіндегі диірменшінің үйінде жатып, *қалжаланып* жарасын жазды (І.Жансүгіров, Шығ.). Осылай *қалжаланып* отырғанда, менің ауырып қалғанымды естіп Бәкір ағай келді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су.).

ҚАЛЖАЛАНУ *Қалжалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛЖАЛЫҚ с ы н. *Қалжаға жарарлық, қалжа боларлық.* Тым құрығанның өзінде науқас Сағын анаға *қалжалық* сорпа үшін осы да жетіп артылады (Ш.Айтматов, Боранды бекет).

ҚАЛЖАУ з а т. *Талғажау, лекер.* Сен жерінді сат та, кемпірің екеуің қалған өмірлеріңе содан түскен қаржыны *қалжау* етіндер, – деген (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ел қулықтың әр сайынан сылдырап аққан бұлақ суларынан малданып *қалжау* етеді (С.Байжанов, Сыр.).

ҚАЛЖАУРА= е т. *Шаршап-шалдығып қалжырау, діңкесі құрып әлсіреу.* Не жататын үй, ішер тамақ табылмай, өзі әбден *қалжаурады* (І.Жансүгіров, Шығ.). Осы топ қойдың ішінде даусы барлығып, әбден *қалжаураған* қойшы да келді (С.Бегалин, Уақыт.). Айша таңға жуық *қалжаурап* кеп, қисая кетті (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚАЛЖАУЫР з а т. к ө н е. *Садақ оғының бір түрі.*

ҚАЛЖАУЫРДАЙ с ы н. к ө н е. *Қалжауыр сияқты, қалжауыр тәрізді.* Бәрін айт та бірін айт, Қабағын сусар бөрік басқан Жауырынын күшіген жүнді оқ шанышқан, *Қалжауырдай* шанышылған (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ҚАЛЖУАР з а т. ж е р г. *Есікті іш жағынан бекітетін ілгіш.* Мен де жандәрменде қораға жып беріп, иығыммен қақпаны тіреп, есіктің жуан *қалжуарын* өткізе қойдым (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚАЛЖУЫР з а т. к ө н е. 1. *Қақпанның шынжырына байланатын зат.* Қақпан құрғанда оның шынжырының қазыққа бекітілген ұшына ағаш тоқпақ – *қалжуыр* байлайды (ҚҰӘ). 2. *Үй жануарлары өріске ұзап кетпеу үшін арқан ұшына байланатын зат.*

Артына [құйрығына] қалжуыр байлады. *Қарап жүрмей, өзіне-өзі сор тіледі.* Тәтті күнде тағы *артыма қалжуыр байлайтын* болса, анадағы араздықтан мұның несі озды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұл жігітті не оңға бастап жүр де, не сор түртіп, *құйрығына қалжуыр байлайын* деп жүр (З.Пашкин, Сенім).

Тышқан ініне кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлады. к е к е с і н. *Шамасына қарамай, қолынан келмейтін іс істейді деген мағынада.*

ҚАЛЖЫ-БҰЛЖЫСЫЗ с ы н. ж е р г. *Өте тыңғылықты.* Өзіне жүктелген жұмысты *қалжы-бұлжысыз* орындайды (Қаз. тіл. диалек. сөздігі).

ҚАЛЖЫҢ з а т. *Тапқырлыққа құрылған ойнақы, әзіл сөз.* Қайтарда Күләнмен біраз сөйлестім. Бұрынғы *қалжыңы*, күлкісі. «Оқимын... пәлен-түген» деп, жарытып жауап бермеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қалжыңды*, досым, қойғайсың, Қазір сен бекер ойнайсың. Күйбендеп жүріп, қай кезде Халқыңның қамын ойлайсың! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі, Абыройлы *қалжыңмен* келсін сөзі. Сен оған мойын бұрып, сөз айтқанда, Қатынында болмасын оның көзі (Абай, Тол. жин.).

Қалжың қылды. *Әжуалады, мазақтады.* Бар ойы – өлең айтып, ән салалық. Біреуді *қалжың қылып* қолға алалық. Қызды ауылға қырындап үйір болса, Көңіліне зор қуаныш бір бадалық (Абай, Шығ.).

Қалжыңға айналдырды [сүйеді, шаптырды, басты]. *Сөзін әзілмен бітірді, әзілге айналдырды.* – Әйеліңіз сағынбай ма? – деді ол сөзінің аяғын *қалжыңға айналдырып* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). – Өзіңіз тым ашулысыз ғой, жеңгей ренжітіп жіберген жоқ па еді, – деп сөздің аяғын *қалжыңға сүйедім* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). – Меніңше, тоқтықтағы сүю – құмарлық қана. Шын сүю аш жүріп сүю ғой, – деп сөзінің аяғын *қалжыңға шаптырды* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Әйел затына келген-

де тілге тиекке жарар сөз болса-ақ Жұмабек жай жібермейтін, енді бірден *қ а л ж ы ң ғ а б а с т ы* (Т.Ахтанов, Боран).

Қалжың [қалжың сөзден] қалды. *Қалжыңдаса беруін қойды, байсалданды.* Отыз беске жеткенде тоқтау түсіп, Абайлап ұят іске ұрынбайсың. Қырыққа келгеннен соң *қ а л ж ы ң қ а л ы н*, Қыныңнан күнде қанжар суырмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қалжың сөз. *Қалжың түрінде айтылатын сөз; әзіл.* Ғұмырындай бір бастың Тартылады бұлақ та. *Қ а л ж ы ң с ө з і н* құрдастың Қағыс естір құлақ та (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қырық жастан өткен соң қырық беске, Жастықта өткен істер түседі еске. Кісі деп «қара сақал» сонда айтады, Қаласын *қ а л ж ы ң с ө з д е н* есер-еспе (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қалжыңы жарасты. *Орынды, жарасымды әзілдесті.* Қарамай сақалыңа, шалдығыңа, *Ж а р а - с ы н* тұрушы еді *қ а л ж ы ң ы м* да. Қарабайдай қатайып алыпсың ғой, Ата, Сен шыныменен алжыдың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢБАС *с ы н.* *Әзілқой, күлдіргіш.* Бала шағынан Шепеге атқосшы болған ол мейлінше пысық, қу, *қ а л ж ы ң б а с*, сықаққой, үлкен демей, кіші демей, мазақтағысы келген кісінің қыр соңынан қалмайтын жігіт (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Төкежан Абайдан екі жас үлкен, *қ а л ж ы ң б а с*, әзілқой болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Күлмендеп келер көздері, *Қ а л ж ы ң б а с* а келер өздері. Кесектеп секек егем деп, Шошқа туар сөздері (Абай, Тол. жин.). // *Әзілқой, күлдіргіш адам.* Көрмеді әкем баяғы *қ а л ж ы ң б а с т ы ң* Немересі жырымды жатқа айтқанын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЛЖЫҢБАССЫ = *е т.* *Әзілқойсыну.* Басында өке айтпаса ақыл жарлық, Ағайын табылмаса ой саларлық. *Қ а л ж ы ң б а с с ы н* өткізген қайран дәурен, Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық (Абай, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢБАСТАН = *е т.* *Қалжың айту, әзілдеу.* *Қ а л ж ы ң б а с т а н ы н* тұруына қарап, Амантай Бүркітбайдың сөзіне сенбей, онымен ұзақ сөйлескісі келмеді (С.Мұқанов, Ботагөз). – Қой, *қ а л ж ы ң б а с т а н б а*. Мен сенің құрдасың емеспін, әзілдесіп ойнайтын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚАЛЖЫҢБАСТАУ *с ы н.* *Әзілкештеу, қалжыңшылдау.* Бірі – менен төрт-бес жас үлкен Ұзақ деген *қ а л ж ы ң б а с т а у* жігіт (Е.Салахов, Алақан).

ҚАЛЖЫҢБАСТЫҚ *з а т.* *Әзілқойлық, қалжыңқойлық.* – *Қ а л ж ы ң б а с т ы ғы м а* қарап, сен мені түк білмейтін есер деп ойлай-

тын шығарсың, – деді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Тегінде, ауру қалса да әдет қалмай ма деймін. Баяғы *қ а л ж ы ң б а с т ы ғы* сол қалпы (К.Асанов, Сағыныш).

ҚАЛЖЫҢДА = *е т.* *Қалжың айту, әзілдеу, ойнап айту.* Қасқыр айтты: – Тоясың маған ерсең, Болады малды көріп, шолып келсең. Қарным тойса *қ а л ж ы ң д а н* ойнаушы едім, Ойынға ыза болмай шыдай берсең (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). Өз елің өлсең жылар, күндеп өтер, Қайын-жұртың *қ а л - ж ы ң д а н* мінеп өтер. Нағашың сыйлайды да, сынайды да, Жаксы болсаң түп жұртың іздеп жетер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). «Құдаңыз сізді керек қылмай кетті-ау», – деп жұрт Бөкетке *қ а л ж ы ң д а с а* керек. Сонда насыбайын атып болып, Бөкет айтқан екен: «Батыр мен батыр – маңайласқан жауда бас қосады; молда мен молда жайнамазда бас қосады; ит пен ит – жер ошақта бас қосады» (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢДАС = *е т.* *Қалжың айтысу, әзілдесу.* Біздің ауылдың қыз-келіншегі, жігіттері жаңа есік ашқан күйеумен қатты *қ а л - ж ы ң д а с а д ы* (Қ.Найманбаев, Үміт.). – Айт, көне, шапшаң! – деп, Мағаш көзін сығырайта күліп, өзінің үнемі қатты *қ а л ж ы ң д а с а т ы н* құрдасы Кәкітайға қарады (М.Әуезов, Абай жолы). Қайтқан соң үзірімен *қ а л ж ы ң д а с ы н*, Бақшада көгершінге жемін шашып, Екі қызға дағарадай қол шатырды Ұстап жүр хан басына жанталасып (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢДАСУ *Қалжыңдас етістігінің қимыл атауы; әзілдесу.* Қымыз денені қыздырған соң уайымсыз, қамсыз мырзаларға да өңгіме, ермек керек болып, біреуді-біреу түрте сойлеп, *қ а л ж ы ң д а с у* басталды (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢДАУ *Қалжыңда етістігінің қимыл атауы; әзілдеу.* Әлдекімдер сияқты «пәленшенің қызына құда түсіп қойдым» деп *қ а л ж ы ң д а у* әжемде жоқ (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ҚАЛЖЫҢДЫ *с ы н.* *Қалжың аралас.* – Жасым жетпегенмен, бойымның жеткеніне қарап алған болар, – деп *қ а л ж ы ң д ы* жауап беретін еді Баймағамбет (Б.Ізгөлин, Шығ.).

ҚАЛЖЫҢҚОЙ *с ы н.* *Қалжыңбас, әзілқой.* Ораз адамға жақындасқыш, сөйлескіш, ойыншы, *қ а л ж ы ң қ о й* жігіт екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қалтай аса пысық, сөзге ұста, *қ а л - ж ы ң қ о й* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бұл кезде толықша тартып, семіре бастаған жігіт ағасы боп қалған Төкежан *қ а л ж ы ң қ о й*, күлегеш болатын (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛЖЫҢҚОЙЛЫҚ зат. *Қалжыңбастық, әзілқойлық.* Бұрынғы пысықтығы көрініп тұр. Оған енді өтірік күлетін *қ а л ж ы ң қ о й-л ы қ* пен жылпостық жамала түскен тәрізді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҚАЛЖЫҢҚҰМАР с ы н. *Қалжыңқой, әзілқеш.* $\approx$ *Қ а л ж ы ң қ ұ м а р* адам.

ҚАЛЖЫҢСЫЗ с ы н. *Әзіл-оспақсыз, ойынсыз.* *Қ а л ж ы ң с ы з* отырмайды қазақ халқы, Қашаннан келе жатқан ата салты (Пернедегі терме.).

ҚАЛЖЫҢШЫ с ы н. *Қалжыңшыл, әзілқой.* Артистер өнші де, домбыраншы да, әзілші де, *қ а л ж ы ң ш ы* да (С.Мұқанов, Саяхат.).

ҚАЛЖЫҢШЫЛ с ы н. *Қалжыңбас, әзілқой.* Дәулеткелді құр ғана *қ а л ж ы ң ш ы л*, күлдіргі емес. Ол Абайдың өзінің де өлеңін жатқа біліп, ел ортасында ағыл-тегіл айтып жүреді екен (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ашық болам деп әдепсіз, *қ а л ж ы ң ш ы л* болам деп дарақы болған түрі бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қиянда өскен киіктей, *Қ а л ж ы ң ш ы л* келсе құдаша, Алқынып шыққан биікте Айнамай басың, Шыдаса, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАЛЖЫҢШЫЛДЫҚ с ы н. *Әзілқойлық, қалжыңбастық.* Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш *қ а л ж ы ң ш ы л д ы ғ ы* әбден болған (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚАЛЖЫҢШЫЛСЫ = е т. *Қалжыңшыл болғансу.* Үйде отырса салбырап, Түзге шықса албырап. Кісіні көрсе қылжаңдап, *Қ а л ж ы ң ш ы л-с ы п* ыржаңдап (Абай, Тол. жин.).

ҚАЛЖЫР зат. з о о л. *Дала құстарының бірі.*

ҚАЛЖЫРА = е т. *Титықтап шаршау, діңкесі құрып әлсіреу.* Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік, Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп, *Қ а л ж ы р а п*, қансыраған, қабақ түскен, Кімге батар ол байғұс тартқан күйік? (Абай, Тол. жин.). Қазір түн. Көктем түні маужырап тұр. Отырмын жазбай, сызбай *қ а л ж ы р а п* құр. Алдында тереземнің – көрі қайың, Көктей алмай бұтағы саудырап тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Қапабоп *қ а л ж ы р а д ы ң*, халің кетіп, Көзің ісіп, күрсіндің малың кетіп, Жар болмаса жасаған, қиын болды, Әлемнің езуінен наным кетіп. Сұрасаң, ақиқатшыл атым Әсет, Айтып-айтып болдырдым арым кетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЛЖЫРАҢҚЫРА = е т. *Титығы құрып шаршаңқырау.* Бүгін жұмысынан кештетіп, *қ а л ж ы р а ң қ ы р а п* келген Өтеген осының бәрін ой елегінен өткізіп жатты («Лен. жас»).

ҚАЛЖЫРАТ = е т. *Титықтатып шаршау, діңкелету.* Түні бойы толассыз жүріс бұларды әбден *қ а л ж ы р а т т ы* (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Әрі-бері айналса, арықтап, Шығыңға белшесінен әбден батып. Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа. Құдай құмар қылыңты *қ а л ж ы р а т т ы п* (Абай, Тол. жин.). Көкшетауды көп айтсам, Жан құмартты, Жырға бөлеп, балауса ән тұтатты. Жезқазғанды паш етсем, «Жезкиікті» Көптен көрмей, сағыныш *қ а л ж ы р а т т ы* (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАЛЖЫРАТУ *Қалжырат етістігінің қимыл атауы; шаршау, діңкелету.* Бұл жасақтың бар міндеті жау әскерін соңына түсіріп, бетпе-бет ұрысқа жеткізбей, тиіп-қашып әбден *қ а л ж ы р а т у* (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚАЛЖЫРАУ *Қалжыра етістігінің қимыл атауы; титықтап шаршау, діңкелеу.* *Қ а л ж ы р а у ғ а* айналған Қобыланды енді өзінен дәрмен кетіп бара жатқанын түсінді (І.Есенберлин, Алмас.). Көмір тозаңынан тынысы тарылып, көкірегін қара қақырық қыстап, Едіге *қ а л ж ы р а у д ы ң* шыңына жетті (Ш.Айтматов, Боранды бекет).

ҚАЛҚА¹ зат. 1. *Пана, таса, ықтырма.* Терезе жақтағы үлкен пештің *қ а л қ а с ы н д а* тұрған біреуді көзім шалып, қалт тоқтай қалдым (К.Асанов, Сағыныш). Биік дөңнің *қ а л қ а-с ы н а* кірсе, желдің ызғары қайтып сала берер еді (Т.Ахтанов, Боран). Бас бағады шыршаның қалқасынан, Қаруынан қолында қан сасыған. ...Ал аққулар, Аққулар тарануда, Сусып түсіп су моншақ арқасынан. Қарайды ана шыршаның *қ а л қ а с ы н а н* (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *а у ы с. Сүйеніш, тірек.* Хан ұлы қара халықтың *қ а л қ а с ы* еді, Тыныштық ғаділ ханның арқасы еді. Жол ашып ақсүйектің тақ мекені Төрт таға Кіші жүздің ортасы еді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). «Барған соң астымызға бір-бір ат керек, әуре боп қайтеміз», – дейді. Солай деп Жамалханды өзіне *қ а л қ а* тұтқан (Б.Нұржекеев, Құтумен өт.). Шүкірлік, – деді әйел ризалыққа, Қосылып өз теңіне болды бақта. Еріне назданады көңілі толып, Ері де қадірлейді етіп *қ а л қ а* (Бозінген).

Бас қалқа. *Уақытша баспана.* Құланның терісін бір түп аршаға жауып, *б а с қ а л қ а* жасайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАЛҚА² зат. п о з т. *Сұлу қыз, ару.* Жылайын, жырлайын, Ағызып көз майын. Айтуға келгенде *Қ а л қ а ғ а* сөз дайын (Абай, Танд. шығ.). *Қ а л қ а н ы ң* кербез еді сымбат, сәні, Бір көру қол жеткізбей, қымбаттады. Көңілден кетсе дағы көзден кетпей, Назқоңыр ән толқыны сырғақтады (К.Салықов, Жезкиік). Алатаудың

басынан ұшпа шықты, іше алмайсың суынан үш қасық та. Біздің *қ а л қ а* сұрасаң бір асыл тас, Шәйі шапанын жамылып тысқа шықты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЛҚАБАС з а т. э к с п р. *Қалқатай, қалқажан.* – Немене, *қ а л қ а б а с*, жұмысыңа кірістің бе? – деді Әшім Әсетке (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚАЛҚАЖАН з а т. э к с п р. *Сұлу қызды қадір тұту, қастерлеу нышанымен айтылатын атауыш.* Қамысы Әуіпдектің мүше-мүше, Сарғайдым осынау көлдің суын іше. Қос қанат құсқа біткен маған бітсе, Барар ем *қ а л қ а ж а н - ғ а* әлденеше (Қаз. әндері). Күнінде уәделі *қ а л қ а ж а н н ы ң* Сылантып сал торыны мінген қандай (Ақан сері, Шығ.). Жеңгесі тыста тұрып сөйлеседі, Жасырын үйдің арты жар болған соң. Отырып *қ а л қ а ж а н д ы* біраз күттім, Қарамай қайта кету ар болған соң (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЛҚАЙ= е т. 1. *Қалқиып, ербиіп тұру.* Кешегі абыр-сабыр, ыңырсыған бай ауылдың орнында *қ а л қ а й ы п* қана жалғыз қараша үй қалды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Қарыс жердегі киіз үйлер қарауытып зорға көрінеді. Әйтеуір бәрі де *қ а л қ а й ы п* аман тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Тобыл, Шу, Сыр мен Іле, Нұраға бар, Арнасында наласы жылап ағар. Қандай жаудың болса да қарауылы – Қазақ байғұс. *Қ а л қ а й ы п* тұра қалар (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Ел қатарлы аман-есен жүру.* Осы оқуы да жетеді, *қ а л қ а й ы п* көз алдымда жүрсе болды, айналайын (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Біздің *қ а л қ а й ы п* адам бола бастағанмыз бірер жылдан бері ғана (Б.Майлин, Шығ.).

Құлағы қалқайды. *Арықтады, азып, қатты жүдеп кетті.* Жазық жауырын қайқайып, Шыбық белің бұралып, *Қ ұ л а ғ ы ң* қанты *қ а л қ а й ы п* Тамағың, жағың суалып (І.Жансүгіров, Шығ.). Төлеужанның өңі қуқыл тартып, *қ ұ - л а ғ ы қ а л қ а й ы п* жүдеп, төмендеп қалыпты (М.Хасенов, Алғашқы өн.).

ҚАЛҚАЙМА з а т. с ө й л. *Қолдан қалқайтып тұрғызылған нәрсе.*

ҚАЛҚАЙТ= е т. *Қалқитып тұрғызу, болар-болмас, барды-жоқты шағын баспана салу.* Қолдан *қ а л қ а й т қ а н* мінбеге сәби өңді жап-жас қыз шықты (С.Шаймерденов, Мінез). Біз де мына үйдің жанынан бірдене *қ а л қ а й т с а қ* болмай ма (С.Сейітхазин, Хадиша).

ҚАЛҚАЙТУ *Қалқайт етістігінің қимыл атауы.* Үйдің басын *қ а л қ а й т у* қиын емес (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАЛҚАҚ з а т. ж е р г. *Суды байлауға керекті қалтқы ағаштар.* Бірінші байлаудың

былтырғы *қ а л қ а ғ ы* әлі тұр екен (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ҚАЛҚАҚТА= е т. 1. *Қалт-құлт етіп, әрең-әрең жүру.* Одан әрі екі түйелі ғана *қ а л қ а қ т а п* жөнеліп еді, көп кешікпей сол екеудің бірі, егіздің сыңарындай Бектас та қалды (Н.Оразов, Достар.). 2. *Теңселу, ырғалу, шайқалу.* Қараңғыда *қ а л қ а қ т а п* үшеу келе жатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Теңізде түпсіз алдағы *Қ а л қ а қ т а й м ы з* малтығып. Бенде – қайық салдағы Қалт-қалт етед талпынып (С.Сейфуллин, Шығ.). 3. а у ы с. *Ел қатарлы ештеп өмір сүру.* Екі пұшәйман бірін-бірі ермек етіп, *қ а л қ а қ т а п* тіршілік етіп жүргенде, шалының аяқ астынан істі боп бара жатқаны мынау (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бәрібір сонда-дағы өмір сүрем, *Қ а л қ а қ т а п* көп ішінде мен де жүрем. Артықтығы: тамақ мол, киімі бар, Бай көрген дүниені мен де көрем (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚАЛҚАҚТАТ= е т. *Қалт-құлт еткізіп әрең-әрең жүргізу.* Торы ала ат пен сары түйені *қ а л қ а қ т а т ы п* жетектеп, су кешіп толарсақтап келеміз (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАЛҚАҚТАТУ *Қалқақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛҚАҚТАУ *Қалқақта етістігінің қимыл атауы; қалтылдап-құлтылдап әрең жүру.*

ҚАЛҚАЛА¹= е т. 1. *Бір нәрсенің қалқасына тығылу, жасырыну.* Ендігі ұйықтап кеткен шығар. Ұйықтамаса да алу керек! Жақып сен Сақышқа бар, шөккен түйелерді *қ а л қ а л а й* аяқ жағынан келсін (І.Есенберлин, Көшпенділер). 2. *Көлегейлеп, тасалау.* Ол мен жаққа жалт қарады да, теріс айналып сені маған көрсетпей *қ а л қ а л а й* берді (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бәрі де қолдарын маңдайларына *қ а л қ а л а п*, аспанға қарап қалыпты (Қ.Жұмаділов, Шығ.). Ғашықтар да алуан арман арқалап, Бір-біріне сыр айтатын асығып, Оларды мен жапырағыммен *қ а л қ а л а п*, Жұрт көзінен тұрушы едім жасырып (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Қалқа ету, тосу.* Менің әкем жау тылында жаралы боп қалғанда, Жан досымды қалай қиып қалдырам деп арманда; Көкірегін қарша жауған оқ пен отқа *қ а л қ а л а п*, Сенің өкең үш күн бойы алып жүрген арқалап (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Тірі қалу, жан сақтау.* Не керек, бәрі өтті ғой, Қалдық қой жанды *қ а л қ а л а п*. Бір күннің өзі кетті ғой Бір жылдың мұңын арқалап (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАЛҚАЛА²= е т. с ө й л. 1. *Әке-үке деп ерке-лету, әлпештеу.* *Қ а л қ а л а п*, қадір тұтып естілерді, Талайды түйді жігіт, өсті, көрді. Қазақтарды жау шауып жатыр деген, Үзік-үзік хабарды

естіген-ді (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Тілін табу, сөз жарастыру.** – Үйіне барып сөйлес, жайымен қалқалалап сөйлессейші (М.Қаназов, Жер кіндігі). – Енді ержетіп, есейдің, жас күніндегідей қарағымдап, қалқалай берудің енді орны жоқ, – деді әкесі («Қазақст. әйелдері»).

ҚАЛҚАЛАН = е т. Тасалану, жасырыну, қалқа етілу. Лена пештің көлеңкесіне қалқаланған бөгде кісіні көріп, состиып тұрып қалды (К.Тоқаев, Көмескі із). Құм Нарын қабат-қабат қатарланған Қоңында қарағайы қалқаланған Гүрілдеп бір жағында Каспий жатыр Айдыны аспанды орай алқаланған (Т.Жароков, Шығ.). Тыпырлап, тұмсығымен қарсылық көрсеткен есуас хайуанның бауырына қалқаланып кіріп кеткен (Қ.Тоқаев, Тасқын).

Қалқаланған мұнай [газ] шоғырлары. к ен. Беткі жазықтығы саздармен немесе соларға ұқсас басқа да шымыр таужыныстармен қалқаланған мұнай (газ) шоғырлары.

ҚАЛҚАЛАНУ Қалқалан етістігінің қимыл атауы.

ҚАЛҚАЛАУ Қалқала етістігінің қимыл атауы. **1. Желден, жауын-шашыннан сақтау.** Жаңа туған құлынды жел өтінен қалқалау үшін құлындатуды ойлы-қырлы жерлерде өткізеді (А.Иманғалиев, Адай жылқысы). **2. Көлеңкелеу, қалқа жасау.** Жолды қалқалау, жөндеу секілді қыс алдындағы шаруаның бөрі дер кезінде атқарылды (Ш.Айтматов, Боранды бекет). **3. Көзден тасалау, жасыру.** Махаббат жылғасын жұрт көзінен ғашықтарды қалқалауға қалтарысы, қалыңы мол болған соң осылай атады ма екен? (Н.Сералиев, Ақ қайын).

Қалқалау шебі. ө с к. Басты күштердің ұрыстан шығуын және шегінуін қалқалау үшін бөлінген бөлімшелер орналасатын және ұрыс жүргізетін жергілікті жердегі шартты желі. Әдетте, ұрыстан шығар алдындағы түйісу сызығы қалқалау шебі болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАЛҚАЛЫ с ы н. Қалқасы бар, қалқа жасалған. Екеуі жел лебі тимейтін қалқалы, шөбі жұмсақ, көзден таса жер тауып жайғасады да тор қалтадан өздерімен бірге ала келген асын шығарады (М.Мағауин, Қиянда.).

ҚАЛҚАМ з а т. э к с п р. Өзінен кіше адамға еркелету, кішірейту нышанымен айтылатын атауыш. – Сұлу қыз артына бұрылып: «Келші, қалқам!» – дейді. Қалқасы алдына кеп селтііп тұра қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тұнық жырым, таусылмас тұнық әнім, Қосыл, қалқам, Мен сонда шынығамын. Жүзге қарай жүгіре басқан сайын Махаббаттың отына құнығамын

(К.Салықов, Жезкиік). Тоқтамайды еркектер мен телпектердің жарысы, Ойлан, қалқам, еркекті еркек етіп келген – намысы. Мықты кім бар намыс атты батырдан, Бір сөз үшін қаншама еркек тіршіліктен жан кешті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЛҚАМА з а т. с ө й л. Қалқалап қоятын нәрсе, ықтырма, ықтасын. Үлкен үй қамыстан тоқылған қалқамалар арқылы бірнеше бөлмелерге бөлінген («Қаз. әдеб.»).

ҚАЛҚАН з а т. 1. көне. Батырлардың соққы, оқ дарытпау үшін қолына ұстайтын қорғаныс құралы. Ер Баян сол кеткеннен кете барды, Мініп ап белдеудегі көк тұлпарды. Дулыға, қалқан, көбе қалған ұмыт, Белінде жалғыз-ақ бір садақ бар-ды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір-біріне қылышты Сұғып, тапқан тынышты, Сауыт, қалқан жоқ бөрі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таласқан аспанменен шың-құздары Күлімдеп күн мен айға жауап қатқан. Батырдай сауыт киген, қалқан ұстап, Күндіз-түн ұйықтамай халқын баққан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. көне. Соққы тимеу үшін басқа киетін темір құрсау.** Ашумен көшіп Ақжелек Каспийден өтті айналып, Қалқан киіп басына Сауыт киіп үстіне, Жау жарағын байланып, Төрт түлік малы түп-түгел Топтанып бөрі айдалып Ақырғай көшті жетектеп, Алдында бастап шайқалып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айнымай, толықсымай ұрды сонда, Басына қалқан ұстап тұрды сонда. Қалқаны басындағы быт-шыт болды, Тұлпары тізесінен кірді сонда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. өск. Ұрыста есеп топтар мен механизмдерді оқ пен снаряд жарықшақтарынан қорғауға арналған зеңбіректер мен пулеметтен көздейтін ойықтары бар сауыттан жасалған қондырғы.** Қалқан зеңбіректердің көздегіш қондырғысы мен көздегішті бекіткіштің алдына және станокты пулеметтерге орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4. Бөгет, тосқауыл.** Жігіттер демалып жатыр екен. Бөрі де күрткітен қалқан жасап, біріне-бірі басын қоя ұйықтаған (М.Ғабдуллин, Сұрапыл). Шаршайды бір сөт жанарым, сүрініп сонау тауларға, өте алмай алып қалқаннан (М.Мақатаев, Дариға жүрек). Бұнысына қарағанда Ұжао Хойдың әскерінің аман-есен жеткенін тойламақ тәрізді. Бізге қарсы тек шамалы қалқан қоймақ ойы бар (І.Есенберлин, Жанталас). **5. ауыс. Құлақтың қалққан жері.** Қарасай естімеген адамдай отыра берді. Тек құлағының қалқаны келіп қонған қара шыбынды қағып сәл қозғалды (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Отыз күндігіне таяғанда төлдің бауыры, құлақ қал-

қаны, аяқтары, көз қарашықтары мен құйрығы азды-көпті біліне бастайды (Т.Құлтебаев, Қой төлі).

Қалқан болды. Демеу болды, күш-жігер берді. Арулап жерлеп болып Жапар жасты, Торыды түн жамылып жаудың қосын. Тап берді таңға жақын, тиді жауға, Тәуекел қалқан болды омырауға, Көзге қан, көкірегі кекке толған, Батырдың қимылына шыдау бар ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қалқан етті [қылды]. а) Тасаланды, жасырынды. Батыр аз арыстандай шабатұғын, Қуанып бар қайратын алды жиып. Қурайды қалқан етіп бетіне ұстап, Алдыңғы төрт текеге тұр сүйініп (О.Шипин, Дастан.). ә) Бетке ұстады. Қайыспай сонда тұрып қал, Қалқан ғып намыс-арыңды. Оқ дарымас бойыңа, Жау ала алмас жаныңды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қалқан құлақ. Қалқиған үлкен құлақ. Ол да бізді аямайтын. Жоқтан барды құрай кеп, Менің қалқан құлағымды мазақтайтын былай деп: «Білесің бе, өмір деген өрекіпген бір ағын, Әркім содан өзіне тән сыбағасын даулайды» (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ала көз, қалқан құлақ қара бала, Күн ертен жұлдыз болып жана ала ма. Жоқ әлде көп құрбысы секілденіп, Тірліктің топанында жоғала ма?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қалқан тәрізді жанартау. геолог. Сұйық лаваның бірнеше дүркін төгілуі нәтижесінде жаралған орталық жанартау. Қалқан тәрізді жанартау исланд типі және гавай типі болып сараланады (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚАЛҚАН² з а т. а с т р. <лат. scutum> Экваторлық шағын шоқжұлдыз. Құсжолының ең жарық жері Қалқан шоқжұлдызына жатады (ҚСЭ).

ҚАЛҚАН³ з а т. геол. Аса қатпарлықтар мен күшті метаморфизм процестеріне шалынған тектоникалық құрылым. Қалқан негізінен метаморфтық және магмалық жыныстардан құралады және платформаның едәуір бөлігін (Алдан қалқаны) немесе оны түгел (Скандинавия қалқаны) алып жатады (ҚСЭ). Қалқанының шегі оны көршілес тектоникалық құрылымдардан бөліп жататын күрт майысып иілген қалқанның тектоникалық элементтері бойынша ажыратылады (ҚҰЭ).

ҚАЛҚАНДА= е т. Қорған ету, қалқалау. Екінші айтарым: бүгін күн бойы бізге жәрдемдерің тиместен біздің денемізді қалқандап бір оқ атпай шегіндіңдер, әл енді болса бізді ашық далалы жерге жұмсап, өздерің орман ішіне паналап отырсыңдар (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚАЛҚАНДАЙ с ы н. 1. Қалқан сияқты, қалқиған, үлкен. Құлағы болды қалқандай. Мұрынына қарасаң, Сығымданған талқандай (Алпамыс). 2. а у ы с. Қалқан тәрізді, (жылытыр). Қанжардай көтеріліп тал-қарағай, Қалқан-дай жалт-жұлт етіп жанады ай (С.Мәуленов, Шығ.). 3. а у ы с. Біл, пана сияқты. Суық күз. Сермеп жатыр жел ескегің, Сен сонда көкем болып елестедің. Жел жағыма панадай қайыспай тік, Қалқандай қайрат берген емес пе едің? (М.Мақатаев, Қарлығашым).

ҚАЛҚАНДЫ с ы н. Қалқаны бар. Аз уақытта-ақ сауыт, қалқанды найза, жығалы қылыш, шоқпарлы қосындар ат құйрығын байлап, шеру тартып, қала шетіне шатырларын тікті (Мың бір түн). Бұл үшін станция үйін жедел аяқтаумен қатар, қалқанды қабырғаны да барынша биіктете түсуі шарт (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). // Қалқан ұстағандар. Қалқандылар ұрысты тұтып қалқан, Сауыттыны келістіріп қайтып айтам?! (Бабалар сөзі // «Қисса-и салсал»).

ҚАЛҚАНҚҰЛАҚ з а т. з о о л. Атжалман. Қалқанқұлақ Бетпақдала шөлінде, Балқаш, Алакөл төңірегінде бірен-саран кездеседі (Жер жаннаты).

ҚАЛҚАНСЫЗ с ы н. Қалқаны жоқ, қалқан ұстамаған. Балқиялар мініп келген ескілеу, қалқансыз кішкене тарантас вокзалдың алдындағы бақтың ішінде тұр екен (Т.Ахтанов, Қаһар). Қылышын лақтырып жіберіп, жалмажан жебесіне жармасқан; қыпшақтар жағы шу ете қалды; садақты ең соңында жұмсауға қажетті, өрі қалқансыз кісі жебеге оңай түседі (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАЛҚАНТҮМСЫҚ: қалқантүмсық жылан. з о о л. <лат. agkistrodon> Шұқыр басты жылан тұқымдасына жататын, адамға, малға, әсіресе, жылқыға қауіпті улы жылан. Көдімгі қалқантүмсық жыланның сұр жыланнан негізгі айырмашылығы – танау тесігі мен көзі арасында шұқыры болады (ҚСЭ). Қалқантүмсық жылан – өте улы, оның уы адамға, малға (әсіресе жылқыға) қауіпті. Уы дәрі жасау үшін медицинада пайдаланылады (ҚҰЭ).

ҚАЛҚАНША¹ з а т. б о т. Жанама гүлдердің гүлсағақтары ұзарып, барлық гүлдердің деңгейі негізгі гүлсағағына теңеліп, бірдей болып өсетін қалқан тәрізді гүлшоғыр. Долана, шөңкіш, шетен, алмұрт ағаштарының гүлшоғырлары – қалқанша. Өсімдіктерде қалқанша мағына білдіреді: 1) гүлшоғырының атауы; 2) тұқым жанақты атауы; 3) хара балдырының аталық

жыныс мүшесінің (антеридий) сыртқы жабыны (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАЛҚАНША² ұст. *Қалқантәрізді, қалқанға ұқсап.* Бактияр Алтайдың самалды алдына *қалқанша* ұстап, ұрып қала бергеніне күйінді (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ҚАЛҚАНША³: **қалқанша без.** а н а т. <лат. glandula thyroidea> *Омыртқалы жануарлар мен адамның ішкі секреция безі. Қалқанша без организмнің өсуін, дамуын, зат алмасуды реттейді (ҚСЭ). Қалқанша без қызметі күшейген кезде (гиперфункция) фолликул қабырғасындағы эпителиоциттер биіктеп, бір қабатты призма тәрізді эпителийге, ал азық құрамындағы иодтың жетіспеуіне сәйкес без қызметінің төмендеуіне байланысты эпителиоциттер аласаланып, бір қабатты жалпақ эпителийге айналады (Қаз. тілі термин. Биология). Қалқанша бездің көп салыстырмалы салмағы 60 күнгідегі төлде, ұйқы безінікі 120-дан 150 күндігіне дейінгі төлде байқалады (Т.Күлтебаев, Қой төлі).*

ҚАЛҚАНШАЛЫЛАР з а т. б и о л. <лат. pentatomidae> *Жәндіктер класы, жартылай қатты қанаттылар отрядының бір тұқымдасы. Қалқаншалылардың сопақша келген денесінің ұзындығы 2 – 40 мм-ге дейін, жасыл немесе көк жылтыр түсті, кейде ак, сары, қызыл дақтары болады (ҚҰЭ).*

ҚАЛҚАНШАМАҢЫ: **қалқаншамаңы безі.** а н а т. <лат. glandula parathyroidea> *Қалқанша безінің маңында немесе оның ішінде орналасқан кішкене денешік. Қалқаншамаңы безі – ішкі секреция безі. Ол сыртынан дөнекер ұлпалық қапшықпен қапталған (Қаз. тілі термин. Биология). Қалқаншамаңы безі клеткаларын паратиоциттер деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).*

ҚАЛҚАҢ е л і к. *Әрі-бері қозғалып қалқақ қаққан қимылды бейнелейтін сөз. ≈ Қалқаң етті.*

Қалқақ қақты. *Әрі-бері қозғалып, қалқақ қақты, қалқаңдады. Жентек-жентек қызыл сұға бір сүңгіп, бір шығып қалқаң қағып, ағып бара жатқан иегіне жауандай қарап, арғы бетте ілмип-ілмип жабағылар қалды (О.Бөкеев, Сайтан көпір).*

ҚАЛҚАНДА= е т. *Қалқаң-қалқаң ету, қалқию.* Төре шабар арқалап, Ат құлағын парпарлап; Төлеңгіт шабар ашыкса, Құлақтары *қалқаңдап* (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Қарандаған адам бейнесі көше бойлап, тақтұқ басып, тауға қарай *қалқаңдап* барады (А.Нұрманов, Құлан.). Қалтылдамай қатып қал, *Қалқаңдамай* жатып қал (Батырлар жыры).

ҚАЛҚАНДАТ= е т. *Қалқаң-қалқаң еткізу. Қалқаңдаттып* қамшы тілген арқасын Қанша ұрсаң да көнбей қойды адымы (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ҚАЛҚАТАЙ з а т. э к с п р. *Сұлу қызды қадір тұту, қастерлеу нышанымен айтылатын атауыш. Бауырым, жылаамшы, қалқатайым.* Сені жылатпаймын. Сенің жолыңда өзім-ақ құрбан болайын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайлы орын, жайлы төсек, жайлы кеште, Түседі қалған *қалқатай* да еске. Келгендей аяғына жем түскен ат, Келгендей болдым қайта жиырма беске (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Қалқатай*, көп күттірмей тезірек шық, Әлі-ақ өзің келерсің зар болған соң. Қайтемін қайтіп тастап сені киып, Қып-қызыл екі бетін қан болған соң. Шалықта шамаң барда, бозбалалар, Қолыңнан түк келмейді шал болған соң (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЛҚАШ з а т. э к с п р. **1.** *Сұлу қызды қадір тұту, қастерлеу нышанымен айтылатын атауыш. Сарғайдым сағынғаннан, қалқаш, сені, Қиял мен ойдың саған ауып дені. Қайғыда, қасіретте мен жүргенде Ойға алмай жүр ме екенсің әлде мені? (С.Сейфуллин, Шығ.).* Құша алмай, қолы жетпей *қалқашына* Қапы ұрған ғашықтықтың арқасында Бір інжу баға жетпес көрік болып, Қосылды қазақы өнер алқасына (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). **2.** *Жасы кіші адамды, баланы еркелету нышанымен айтылатын атауыш. Келем-келем, жүріп келем ерінбей, Бөрі таныс, түсім емес, өнімдей Ән салады оқып қайтқан балалар, Қарсы алады қалқаштарына аналар (Ә.Төжібаев, Аралдар).*

ҚАЛҚИ= е т. **1.** *Ербиіп, селтиіп оқшау көріну. Мен артыма бұрылып қарасам, көкжасыл кепкасы қалқиын, жейдесінің етегі өрге қарай таңқия түсіп, Дәулет сәудегер үй сыртында бізді көзімен ұзатып әлі қарап тұр екен (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).* (*Қалқиын, қарауылдап тұрамын ба?*) Мен дағы қарсы жүздім бұл ағынға. Толқыннан кеудемді алып, Айғай салдым: О, Мұха! Сұрағым бар! Сұрағым бар!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Жаңа салынып жатқан үйдің қабырғасы үстінде *қалқиын* жалғыз тұрмын (К.Баялиев, Жер тынысы.). **2.** *Қалқа болу, жарбию (үй, баспана туралы).* Қазылған жер, *қалқиған* жер үй, ығы-жығы қара-құраның бөрі аппақ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Парадан жылып та мешіт боп *қалқиын* тұрады екен (М.Әуезов, Абай жолы). Жәннатынды жамсатып жау орнады, Жатқаны анау өртеніп қара орманың. Туырлығы туралып, тоқым болып, Қаңқасы тұр *қалқиын* қара Орданың (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛҚИМА з а т. э к с п р. *Қалқа, ұйсымақ.* Қазір аула түкпіріндегі ас үйге айналып мыжырайған көріксіз *қ а л қ и м а* сол (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚАЛҚИТ= е т. 1. *Қалқайту, қорбиту.* Ертістен су таситын қол басындай шанаға *қ а л қ и т ы н* шөп тиеп күніне неше мәрте есіктің көзіне шығарып қояды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Бөркін қопа кардай ғып, *қ а л қ и т ы н* қойды (Б.Тілегенов, Аққайнар). 2. *Баспана жасап алу, үй тұрғызу.* Кешке қарай өзен басына Күнжан екеуі жаман лашығын *қ а л қ и т ы н*, осы өңірге орналаспақ болды (А.Хангелдин, Өткен күн.). Сондағы мәдениет бөлімінің жігіттері қыс бойы жөндеп *қ а л қ и т қ а н* жұмыртқадай шағын үйді сыртынан итеріп көтеріп «құламайтын мықты үй екен – енді аудан басшыларын мазаламаңыз» деп әзіл айтқаны әлі есінде (Д.Досжанов, Кісі.). Аман-есен таңға ілініп, немересі көзін ашқан соң оразаларын кара сумен ашты да, бір күн бойы тер төгіп әрең *қ а л қ и т қ а н* шайласын әп-сәтте бұрқыратып бұзды да тастады (Д.Исабаев, Тіршілік).

ҚАЛҚИТУ *Қалқит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛҚИЮ *Қалқи етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛҚУ *Қалқы етістігінің қимыл атауы.*

1. *Сұйық бетіндегі заттың түбіне батып кетпей, бетіне шығуы.* 2. *Қайнаған еттің, сұйық заттардың бетіне шыққан көбікті, қаймақты сүзу.* Келіншек сәл жымығандай болды да, ожауын алып, қазан бетіндегі көбікті *қ а л қ у ғ а* кірісті (Б.Тілегенов, Аққайнар). 3. *Құстың қалықтап ұшуы.* Құсты шау қылмай, бұлай етіп, ойы-қыры бірдей, қапысыз ұшатын етіп баулу алғаш көрінісінен Тұрғынбайға оңай танылған сол бөлектігі болатын. Арғы өрден жаңағы биіктің басына қанат қақпай, *қ а л қ у м е н* шықты (М.Әуезов, Шығ.). 4. *Тербелу.* Көргемін жай отының жарқылын да, Шұғыласы шұбалып қалып қойған, Қақтығысын бұлттардың *қ а л қ у ы н* да Алқа болып аспанның алқымында (М.Мақатаев, Аққулар.).

ҚАЛҚЫ= е т. 1. *Бір нәрсенің сұйықтың түбіне батып кетпей, бетінде баяу жүзіп жүруі.* Сырбай қараса, жайын суға бір батып, бір *қ а л қ ы н* жақындап қалған екен (С.Мұқанов, Сырдария). Болат инені майлап, ақырын ғана су бетіне көлденең тастаса, онда біз оның батпай, *қ а л қ ы н* жүретінін көреміз (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Мысалы, біз жержүзіндегі барлық ағаштың суда қалқығанын бақылаймыз. Жоқ, өмірімізде бірнеше ағаштың *қ а л қ ы ғ а н ы н* бақылағанымыз бар. Бірақ

біз азғана ағаштың қалқығанын бақыласақ та, жержүзіндегі барлық ағаш суда қалқиды деген жалпы заң шығарамыз (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Құстың қалықтап ұшуы.* Бір топ қараторғай гу етіп ұшып өтті. Тобын жазбай көкте *қ а л қ ы н* жүр (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Бір сәт *қ а л қ ы н* барды да, содан ары қос қанатын жай отындай жарқылдатып, лып-лып қағып, атылып берді (М.Әуезов, Абай жолы). Көкте *қ а л қ ы н* шағала, Сұңқылдайды, шулайды. Өзен ұрып жағаға Бұрқылдайды, тулайды (С.Мәуленов, Алыс кет.). 3. *Сұйықтықтың бетіне шыққан затты сүзіп алу.* Сорпаның бетін *қ а л қ ы н*, Мәмбетке құятын болды (І.Жансүгіров, Шығ.). Асаубай менің жанымға келіп тоқтады да, темекі тарта бастады. Мен түйіршік мұздарды *қ а л қ и* сүзіп, көтере лақтырамын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). 4. *Баяу қалықтау, тербелу.* Тіпті көкшіл аспан төсіндегі ақжелкен бұлттар да баяу *қ а л қ ы н*, мұңлы пішін танытқандай (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Қанатын қақпай сусылдап, Қазбауыр бұлттар *қ а л қ ы ғ а н*. Төттімбет күйі шым-шымдап, Жалыны жанды шарпыған (С.Мәуленов, Алыс кет.). 5. а у ы с. *Тамылжу, шарықтау, шырқалу (өнге байланысты айтылады).* Шырқап, *қ а л қ ы н*, сорғалап, тамылжиды, Жүрек тербеп, оятар баста миды. Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда, Ойсыз құлақ сала алмас ондай ойды (Абай, Тол. жин.). Әуелесін, *қ а л қ ы с ы н*, от жалын боп шалқысын. Жылай, жырлай өлгенде, Арттағыға сөз қалсын (Абай, Тол. жин.).

Аяқтағы суға ағып өл, қасықтағы суға қалқып өл! қ а р ғ ы с. *Болмашыдан опат бол.*

Қаздай [қазша] қалқыды. а) *Еркін қимылдады, сап түзеді, бөгет көрмеді.* Жалпақ жапан үстінде *қ а з д а й қ а л қ ы н* ұшып келем, ұшып келем (Ғ.Сланов, Замана.). Жұрт тағы да жұп-жұбымен *қ а з д а й қ а л қ ы н* ортаға шыға келді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). ә) *Сайрандады, қадірлі болды.* Жеті-сегіз қара домалақты өсірсендер, қартайғанда орталарында *қ а з д а й қ а л қ ы н* жүресіңдер әлі (М.Сүндетов, Ескексіз.). *Қ а з д а й қ а л қ ы н* ерінбей Өлең тердім жасымнан. Майкөт ақын, Құлманбет Орын берді қасынан (Жамбыл, Шығ.).

ҚАЛҚЫМА с ы н. *Қалқитын, қалқып жүретін.* Ана қала аузындағыдай *қ а л қ ы м а* көпір құра салудың несі қиын осы сендерге (С.Шаймерденов, Қарғаш). Су бетінің көп жерін жыл бойы *қ а л қ ы м а* мұздар жауып жатады (ҚСЭ).

Қалқыма көрсеткіш. с у ш а р. *Су бетіндегі навигациялық қауіпті білдіретін қалқымалы*

белгі. Тәуліктің қараңғы мезгілінде оң жағадағы *қалқыма көрсеткіш* қызыл, сол жағадағы *қалқыма көрсеткіш* ақ жарықпен жанады (Қаз. тілі термин. Су.).

Қалқыма су. *Жер бетіне жақын жататын грунт сулары горизонтынан жоғары, тегіс жайылмаған жерасты сулары. Қалқыма судың қоры, су шығымы әр өңірде әртүрлі болады, температурасы да өзгермелі келеді (ҚҰЭ).*

Қалқыма түйірлер. *г е о л. Су немесе ауа ағындарына араласа жылжитын таужыныс немесе минерал түйірлері. Қалқыма түйірлер және домалама кесектер осы түрлердің соңғысына жатады (Қаз. тілі термин. Геология).*

Қалқыма ұшақ. <франц. planeur> *Қалықтап ұшуға арналған ауадан ауыр, моторсыз ұшу аппараты, планер. Көлбеу траекториямен еркін ұшқан қалқыма ұшақ өз салмағының әсерінен төмен түсе алады (ҚҰЭ).*

ҚАЛҚЫМАЛЫ *с ы н. Қалқыма, қалқытын. Мұндай жағдайды болдырмау үшін, платформаның астынан болат табақтан пісірілген қалқымалы табанша орнатқан жөн (Тракторист.).*

Қалқымалы бұрғылау қондырғысы. *т е х. Суда, теңізде жүзіп жүретін бұрғылау қондырғысы. Біздерді мазалап отырған тағы бір басты мәселе – 1983 жылы су астына кеткен «Әзірбайжанға – 60 жыл» атты қалқымалы бұрғылау қондырғысы («Егемен Қазақстан»).*

Қалқымалы көпір. *Жайпақ түпті темір қайықтардың үстіне темірден винтпен жасалған уақытша көпір. Понтон көпірі дейтініміз кішігірім кемедей темір қайықтардың үстіне темірден винтпен жасаған қалқымалы көпір (Т.Нұртазин, Адам.). Өткелдерді фашистер өртеп, қалқымалы көпірді талқандап кеткен (Қ.Ертаев, Түгіскен.).*

ҚАЛҚЫҢҚЫ *с ы н. Болар-болмас қана айырмасы бар. Әйел көзіне жас алды. Өзінің осы Махметтен аз-ақ қалқыңқы жалғыз ұлы соғыста жүргенін айтты (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бас-аяғы тұтас сом денесі ортадан а-з-ақ қалқыңқы бойынан жарасым тауып, Сейілбекті дембелше палуанға ұқсатады (С.Омаров, Қызыл.). Ортадан сәл қалқыңқы, қызыл бет, үлкен көзді саятшының жүзінен аңшылықтың тәтті елестері қылаң бергендей (Т.Кәкішев, Сөкен Сейфуллин).*

ҚАЛҚЫҢҚЫЛАУ *с ы н. Сәл қалқыңқы. Ағасының бойы сәл қалқыңқылау демесең, шымырлығы жағынан інісі оны орап өкеткендей*

(«Балдырған»). Ол кекілін бір жағына әсемдеп тарайтын *қалқыңқылау* қара торы жігіт еді («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛҚЫҢҚЫРА= *е т. Бетке шығыңқырау, көрініңкіреу. Сондықтан дастанның көп жері баяндама сықылданып, өзінен-өзі шындық бетінде қалқыңқырап кеткен (М.Қаратаев, Туған әдеб.).*

ҚАЛҚЫҢҚЫРАҚ *с ы н. Қалқыңқылау, сәл қалқыңқы. Алда келе жатқан бұйра шаш соңындағы, бой жағынан қалқыңқырақ, өткір көзді қараның өкшелеп қалғанын сезіп жалтаққа басты (М.Иманжанов, Көк белес.). Тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ, Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ. Қоян жон, жазық жая, жауырынды Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ (І.Жансүгіров, Шығ.).*

ҚАЛҚЫС= *е т. Қалқи тербелісу. Бұлттар қиырсыз теңіз жойқынында жазғытұрым бытыраған сеңдер сияқты қалқысады (С.Сейфуллин, Әңгім.).*

ҚАЛҚЫТ= *е т. 1. Батырмай, су бетіне шығару. Бергі жақ бұйратты далада теңіздей толқыған сағым көзіме шалынған көгілдір жотаны жойқын теңіздің үстінде жүзген кемедей қалқытып өкеле жатқан сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тұтас ақтарылған қимыл толқында жүзген дөңгелектей, Балуан Шолақты қалқытып алды да жөнелді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). 2. а у ы с. Тамылжыта ән салу, шырқау. Біржан осы әнін тыймастан шырқап, қалқытып айтып бара жатты (М.Әуезов, Абай жолы). 3. а у ы с. Аялау, әлпештеу. Аялы қолда талпынтқан, Қаймақты сүттей қалқытқан (Ы.Алтынсарин, Таңд.).*

ҚАЛҚЫТУ *Қалқыт етістігінің қимыл атауы. Металды суда да қалқытуға болады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).*

ҚАЛМАҚ *з а т. Қалмақ Республикасының негізгі тұрғын халқы. Мұны қалмақпен араласы бар елдердің азаматы сұрап білсе жарар еді дегеннен кейін Халел Досмұхамедұлы «Қазақтың» сол жылғы 15-інші санында мынаны жазған (М.Дулатов, Шығ.). Арысын белден омырып, Қалмақ тартып барды алды; ұйқысы түссіз қанбаған, Ел қалап, ер таңдаған, Берген серттен танбаған Ақ құба ару жарды алды (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Ақылымнан танғанда, Азуымнан шалғанда, Кәрі қойдың жасындай, Аз ғұмырым қалғанда, Нендей ақыл айтармын?! Ата жауың қалмақ-ты, Ел-жұртыңды зарлатты (М.Мақатаев, Шығ.).*

Қалмақ басқыр. *к ө н е қ а р ғ. Қалмақ жаулап алсын, күнің қалмаққа қарап қалсын деген*

мағынада. *Қ а л м а қ б а с қ ы р д ы ң* ауылын билеп-төстеп алған қай кірмесі! – деп Айтолқын енді-енді Европада жоқ әйел боқтауына баса бергенде, ауылға жақындап қалған Есендейді көріп тоқталып қалды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Ант ұрғанның қарғысы қандай жаман еді! *Қ а л м а қ б а с қ ы р д ы ң* ауылы деуге аузы қалай барады екен? (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Қалмақ жүріс. *Еш жерге тоқтамайтын, аялдамайтын жортуыл жүріс.*

Қалмақ сиыр. *Ірі қораның етті тұқымы негізінен қалмақ жерінен тараған сиыр тұқымы.* Таза тұқымды *қ а л м а қ с и ы р* Жамбыл облысының Мойынқұм ауданындағы Жамбыл атындағы асыл тұқымды шаруашылығында, Ақтөбе облысындағы жем-шөп ғылыми-зерттеу институтының («Жұрын») тәжірибе стансасында өсіріледі (ҚҰӘ).

Қалмақ тілі. *Алтай тілдері шоғырының моңғол тілдері бұтағының батыс тобына жататын қалмақ халқының тілі.* 1992 жылдан *қ а л м а қ т і л і* Қалмақ Республикасында орыс тілімен қатар мемлекеттік тіл ретінде қолданылады (ҚҰӘ). *Қалмақ тілі* екі говорға (торғауыт, дербет) бөлінеді (ҚСӘ).

Қалмақ үй. *Қалмақтардың шаңырағы шағын, уықтары түзу келген киіз үйі.* Оның сүйегі кереге (терм), уық (уным) және шаңырақ (харач) ағаштарынан тұрады. *Қ а л м а қ ү й д і ң* қазақ үйінен өзгешеліктері уықтары түзу және шаңырағы шағын болады. Сондықтан оның төбесі қиық конус тәрізденіп тұрады (ҚСӘ).

Құба қалмақ заманы. *т а р. Қалмақ пен қазақ шабысқан кез. Қ ұ б а қ а л м а қ з а м а н ы* деп атанған заманда қалмақ пен қазақтың ел шабысқан дауларын бітістіруге Қазыбек үш рет билік айтқан екен (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ҚАЛМАҚҚОРҒАН *з а т. к ө н е. Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қалмақтар жерленген қорым.* Тағы бір құлаққағыс – Хан биігінен 12 шақырымдағы «Қарасай» қыстағының маңындағы сай табанынан бұл өлкедегі дың, ұйтас, сынтас, тасқорым, мықтың үй, *қ а л м а қ қ о р ғ а н*, қорған тас, қорым т.б. обаларға мүлде ұқсамайтын тас мола – қорған табылып отыр. «Алтын көмген» деген жер аты да осы тұста («Білім және еңбек»).

ҚАЛМАҚША *ү с т. Қалмақ тілінде.* Ахалақшы мен зәңгі біріне-бірі қарады да, біраз *қ а л м а қ ш а* сөйлесіп алды (С.Шаринов, Бекболат).

Қалмақша байлады [байластырды]. *Аттарды қосақтап байлағанда бірінің тізгінін*

екіншісінің құйысқанына байлады. Олар аттарды *қ а л м а қ ш а б а й л а с т ы р д ы* (К.Әзірбаев, Аңыз.). Сол жерде бірімен-бірі танысып, айдалада өңшең жау іздеп жаланған жігіттер жайласып, атты *қ а л м а қ ш а б а й л а с т ы р ы п* тастап, өңгімеге кірісті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАЛМАҚШЫЛА = *е т. Қалмақ тілінде сөйлеу.* Тарланға мініп шаба жөнелгенде, Мергендер әрбір жерден түрегелді. *Қ а л м а қ ш ы л а п* жау дүрбіт айғайлап ед, Тарлан ат төрт тағандап тұра қалды (Батырлар жыры).

Қалмақшылап байлады. *Қалмақша байлады.* Аттарды отқа жібермей, Саржан қаңтарып-қаңтарып *қ а л м а қ ш ы л а п б а й л а д ы* да, суытып қойды (Ж.Жұмаканов, Сокпақ соңы). Сейіт найзасын шетке тастап, екі атты *қ а л м а қ ш ы л а п б а й л а д ы* (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ҚАЛМАҚЫ *с ы н. Қалмақ ұлгісімен жасалған.* *Қ а л м а қ ы* қара үзеңгі, биік қасты ер, Қанжығамда байлаулы жіптен шідер Жарғақ жастық көпшігім жезді тыстан, Бір келісті сайманым топқа мінер (Абай, Шығ.). Бүркіттің тұмсығы *қ а л м а қ ы* қылыштай, қайқая біткен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Қалмақы ер. *Қалмақ халқына тән ер ұлгісі. [Алды-арты тұтас, жалпақ келген, отыруға орнықты, қозғалысқа шыдамды, алыс жолға, жорыққа арналған ердің түрі].* Ерді ағаштан, тоқымды киізден жасайды. Қазақ ері құранды және *қ а л м а қ ы* ер болып екі түрге бөлінеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Қ а л м а қ ы е р д і* үйіне көптен жылқы бітпегенмен, Баймырза тоздырмай сақтап, қасиеттеп, төріне іліп қоятын еді (С.Мұқанов, Шығ.). Алаша аттың басы деп *Қ а л м а қ ы е р д і ң* қасы деп. Қақ жүректің тұсы деп, өлер жерің осы деп. Толықсып келген қалмақты Толғап Тарғын салады (Ер Тарғын).

ҚАЛМАРЖЫН *з а т. э т н. Бағалы аң терісінен жасалған бөрік.* Патшаның бұған алмасын Беліне салып алады *Қ а л м а р ж ы н* қара бөркін Шекесіне салады (Батырлар жыры). Тас құдықтың басында, Отыр екен қасында Ер Қосай сегіз жасында, *Қ а л м а р ж ы н* бөркі басында (Батырлар жыры).

ҚАЛМЫСЫ *ү с т. ж е р г. Қала берді, ар жағы.* Бір жағы тобықты болып, *қ а л м ы с ы* арғын болып, осы жұмысқа түгел кірісті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЛП *с ы н. Жалған, өтірік, бос, бекер т.б.* Халық айтпайды, халық айтса, *қ а л п* айтпайды (Мақал).

Қалп айтты. *Өтірік айтты, жалған айтты.* Ұста бар деп осы жерде халық айтады, о неге сонша мұны *қалп айт ады*. Қышқаш пенен балғаны қолға берсе, Еркек түгіл, әйел де мұны жалпайтады (Ауыз әдеб.). *Қалп айтпас* халық айтқанда деген сөз бар Басыңды неге өсекке ілдірдің (Бес ғасыр.).

ҚАЛПАҚ¹ з а т. **1.** *Қиынды төрт сайдан құралып құмбез пішінді, етегі қайырылып келетін киізден тігілген, ерлердің киетін ұлттық баскиімнің түрі.* *Қалпақтың* түр-түсі киюшінің жас ерекшелігін де білдіреді (ҚҰЭ). Шабайын деп Қобыланды. Алтынды *қалпақ*, жез телпек, Баса киді көзіне (Қобыланды батыр). **2.** *Еркектердің жеңіл баскиімі.* Мен келемін көшеде жаяулаған, Жас ақындар жүреді таяу маған. Ақ *қалпағым* басымда күн қағарым, Көрінуге көңілді тырбанамын (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау). **3.** а у ы с. *Шамның қалақайы.* Шамның *қалпағы* (абажоры) қара не қызыл, көк, сары секілді бояулы түсті болмай, ақ шыныдан (фарфордан) болсын (М.Дулатов, Шығ.).

Айыр қалпақ. э т н. *Екі жақ қиқағары айыр болып тігілген қалпақ.* *Айыр қалпақтың* бір жағы байлық, келесісі билік деген мағына береді (ҚҰЭ).

Ақ қалпақ. э т н. *Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарында кең тараған, ақ киізден сәндеп тігілген қалпақ.* Амангелді алдында, *Ақ қалпағым* басында, Кестелеп тіккен «сардар» деп, Бастырып қызыл шүамен, Өте шықты гулетіп, Сөйлеспей батыр ешкіммен (О. Шипин, Дастан.).

Қалпағын аспанға атты. *Қатты қуанды.*

Қалпақ құрлы көрмеді. *Қайырылып та қарамады, менсінбеді.*

Қалпақпен ұрып алды [қағып түсірді]. *Оңай олжа қылды.* Қайдан шықтың сен, қай жаққа кетіп барасың, Бықсисың әлі, біресе лаулап жанасың, Жарыңның балам, жүрегін жаула алдымен, Қалғаны оңай, *қалпақпен ұрып ал аласың* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қанды қалпақ киді. *Көрместей боп араздасты.* Қарағай бойы қар жауса, жұтамайды сауысқан, *Қанды қалпақ кисе* де, Шыдамайды туысқан (Шешендік сөздер).

Сары қалпақ. с т и л ь. *Күннің нұры, сәулесі, шуағы.* Алтын күн таудың алқабын Жүзгенде нұрға толтырып, Бұлғайды *сары қалпағын* Биіктен сонау ол тұрып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАЛПАҚТАЙ с ы н. **1.** *Қалпақ сияқты, жеп-жеңіл.* Құламай қалған шарбақты сабан *қалпақтай* лақтырып жіберіп, үсті-басын қағып

бой түзеді (Д.Исабеков, Тіршілік). Бөрік анадай жерге ұшып кетті, *қалпақтай* қағып түсірдім бөрікті (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Байдың мықтысынған Әзілхан деген жігіті бетпе-бет келіп қалған екен, соны атынан *қалпақтай* жұлып алып, тоқымыма баса салып едім (Қаз. ертег.). **2.** *Үп-үлкен.* Шоқан етті, әсіресе, семіз серкештің қалың сүбе майларын, үлпершегінің үлкендігі *қалпақтай* бүйректерін, ... көп жеді (С.Мұқанов, Шығ.).

Қалпақтай ұшты [түсті]. а) *Жалп етіп құлап түсті, мұрттай ұшты.* Ноқтасын ұстап тұрған қос жігіт те *қалпақтай ұшып*, шаңға аунап қалды (Д.Досжанов, Жусан.). Дәл осы мезетте Қабен көлденең жатқан рельске аңдамай сүрініп, *қалпақтай ұшты* (З.Қабдолов, Жалын). Ұмтылып кейде жан таппай, Екі жақ кезек ығысты. ... Бір әйел *ұшты қалпақтай*, Айнала беріп бұрышты (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Кенеттен қатты ауырып қалды.* Жүрегі құрғыр бір жамандықты сезген екен, қайтып келсе Қуанышы *қалпақтай ұшып* ауырып қалыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Соқа соңына он шақты күн түскеннен кейін ол кенеттен *қалпақтай тұсп* ауырды (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Қалпақтай ұшырды [түсірді]. *Құлатты, мұрттай ұшырды.* Оны ішіне бір теуіп, *қалпақтай ұшырды* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Әбді мен Саржан екі жендетті от басына *қалпақтай тұсп* ініп, етпетінен жатқызып, сұлатып салды (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАЛПАҚТЫ с ы н. **1.** *Қалпақ киген, қалпағы бар.* Бір нар ат жортып келеді, Сол үйге атын тіреді, *Қалпақты* екі жас жігіт Сол үйге келіп енеді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). // *Қалпақ киген адам.* Шабдарды кеңсенің көп *қалпақты* бірінен соң бірі кеп көріп кетіп жүрді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚАЛПАҚТАН= е т. *Қалпақ сияқтану.* От төгіп, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ *қалпақтан*ып, бұрқырап қайнап кеңейіп барады (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ҚАЛПАҚТАНДЫР= е т. о к к а з. *Қалпақ кигізу.* Дала әйелдерін *қалпақтандыра* алмай отырмыз (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚАЛПАҚША¹ з а т. *Кішкене қалпақ.* Шөлмек аузы резина немесе газ тығынмен, не металл *қалпақшалармен* жабылады (Қымыз.). Шар тартса да шашы қара, көзі өткір, үшкір тұмсық, кішкене бойлы Марфа Тимофеевна жүрісте шапшаң, бойы тіп-тік, сөйлегенде анық етіп, жылдам айтып, жіңішке

шыңқылдаған дауыспен сөйлейтін, басына ақ *қалпақша*, үстіне ақ кофта киетін (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАЛПАҚША² ү с т. *Қалпаққа ұқсап, қалпақ тәрізденіп*. Ертеде адам әлем орталығы Жер, ол қозғалмайды, оны аспан әлемі *қалпақша* жауып тұрады, әлем денелері – Күн, планеталар, жұлдыздар оны айналып жүреді деген теріс пікірде болды (Н.Баяндин, Ғасыр.).

Қалпақша түсті. *Жалт етіп құлады*. Ол Аяңды дәу табан кирзі етігімен теуіп кеп жіберді. Аян *қалпақша тұст і* (С.Мұратбеков, Көкөрай).

ҚАЛПАҚШАҢ ү с т. *Басында қалпағы бар, қалпақ киген*. Жұмыскерлердің кейбіреулері жалаңбас, кейбіреулері *қалпақшаң* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАЛПЕ¹ [ар. خليفة] з а т. д і н и. *Ислам дінінің Имам Ағзам Әбу Ханифа мазхабындағы атақтардың бірі, қазіреттен кейінгі діни атақ*. *Қалпе* – дінге тыйым салынған кеңес заманының өзінде ел ішінде әулие, аруақты болып танылып, емшілік, бақсылық қасиеттерімен аты белгілі болған, халық жадында ұзақ сақталатын жәдігер тұлға (Қаз. әдет-ғұрып.). Қораның ішінде Құнанбайды қоршаған кәрі-жас Ырғызбайдың киім сәні бөлек-ті және қаладағы саудагер, имам, *қалпелердің* сәлделі, шапанды, құндыз бөрікті, байлық, барлық көріністері де басқа (М.Әуезов, Абай жолы). Әсияның жақ ашпағанын көре тұра екі *қалпе* жалған куәлік айтып барды. *Қалпе* жалған екенін сезе тұра сене қойды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАЛПЕ² з а т. ж е р г. *Аңшы, ит жүгіртіп, құс салатын аңшы адам* (Эксп. матер.).

ҚАЛПЕТІМЕН ү с т. *Тұтастай, бүтіндей*. *Қалпетімен* сынған көзге тактай шегелеген де, шала сынған терезенің тесігіне құрым киіз, ескі шүберектерді тығып қойған, – деді Ақат (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Ауыл баласы жасынан үлкендердің өмірімен араласады, ол өмір *қалпетімен* табиғатқа байлаулы, бала жасынан мал бағуды, егін, бақша күтуді, төңіректегі дүниені айыруды, табиғат құбылыстарын бағалауды біледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛПЫ [ар. قالب] з а т. *Күйі*. Кісен салынған қолын сәл алға ұстап, екі аяғын айкастыра көсіліп, арбаның қанатына шалқалай сүйенген *қалпы* әлдебір әнді ыңылдап айтып келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Айттырған періште ме яки жын ба, Әйтеуір Өзен сөзі шықты шынға. Сол аққан *қалпын* а н жаңылмастан, Жүздерден асып, алып кетті мыңға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Биік

менің жеткенімнен жетпегім, Сол пәк *қалпы* бала күнгі өлеңім. Бәрі бекер. Сүйенішім көп менің, Құдайлардай күдіретті көбі оның (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сол жиырма күн ішінде сүле науқас *қалпын* а н айықпаған Абай, енді ғана анықтап тәуір бола бастаған сияқты (М.Әуезов, Абай жолы).

Адам қалпына түсті [келді]. *Адамға ұқсады, кісі сияқты болды*. Мен *түсемін* бұрынғы *адам қалыбыма*, Күмән жоқ, бұл сөзімнің анығына (Базар жырау, Шығ.).

Қалпына [қалыбына] келді [түсті, барды, көшті]. *Бұрынғы күйіне түсті, жөнделді, түзелді*. Сен аман бол, сенем мен Кісілік, елдік салтына, Мына бір ауыр белеңнен, Өт те, *кел-ші қалпыңа!* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сый қылмасаң халқыңа *Келе* алмасаң *қалпыңа*. Түсе алмасаң салтыңа. Жүре берсең салпылдап, Төрт құбыласы тең екен Дегенді саған кім айтар? (Қабан жырау, Алтын қазық). Жіберді сол қабірді тәңірім жарып, Ләйліні құшақтады Мәжнүн барып. Қайтадан *қалыбына тұст і* сандық, Қосылды осылайша екі ғарып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Түстің* бе, жүрек, *қалпыңа*? Түстің бе, көне, жол тарттық. Қояндай бұғып қалтырап Қалсын да қойсын қорқақтық (М.Мақатаев, Шығ.).

Қалпына келтірді. *Бастапқы, бұрынғы күйіне түсірді*. Балаларына әкесінің қазасын қалай айтпақ, неден бастамақ, шаңырағы орта-сына опырылып түскен тіршілікті қалай *қалпына келтірмек*? (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Департамент алдына қысқа мерзім ішінде кемшіліктерді *қалпына келтіріп*, қолданыстағы ветеринария саласындағы құқықтық және заңдық актілерге талдау жасап, оларды жетілдіру бойынша ұсыныс енгізу мәселесі қойылды («Егемен Қазақстан»).

Қалпына келтіру. <лат. restauratio> *Ескірген, тозған, бастапқы сынын жоғалтқан архитектуралық ескерткіштерді, материалдық мәдениет мұраларын алғашқы өңіне келтіру, жаңартып жөндеу*. Қазақстандағы *қалпына келтіру* жұмыстары 18 – 19 ғасырларда тек жөндеу, ал 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың бас кезіне қарай нысандарды жаңғырту, өңдеу дәрежесінде болды (ҚҰҰ). Атап айтқанда, бөлінген қаржылар: облыстық әкімшілік үйлерін жөндеуге, политехникалық колледждің жатақханасын қайта *қалпына келтіруге*, 46 пәтерлік екі тұрғын үйді, «Ажар», «Қайнар» сияқты пәтер тектес жатақханаларды пайдалануға беруге, облыстық мекемелер қызметкерлері үшін үй сатып алуға

және бірқатар пәтерлерді жөндеуге жұмсалған («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛПЫЛЫСТАН ү с т. *Кенеттен, оқыс.* Жігіттер, сақтаныңыз надан достан, Досыңнан, надан болса, артық дұшпан. Белгілі – жаудан кісі түтінеді, Тиеді достың оғы *қалпылыстан* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАЛПЫМЕН ү с т. 1. *Әдетімен, дағдысыңша.* Алды жылы, сөзге шешіліп отыратын жайсаң ауыл ағасы бағзы жайдары *қалпымен* әңгімені өзі сабақтап отырды («Қаз. әдеб.»). Ол әбден қажыған адамның *қалпымен*, тұтқын туралы одан ары ойлауға ерініп, айналасына марғау көз салып отыра берді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сол күні күн батар кезде, әдеттегі *қалпымен* қаланың малдары өрістен қайтты (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Күйімен, күйінше.* Осы *қалпымен* қор болып кетсе, екі дүниеде бізге разы болар ма, біздің ата-аналық хақымыз мойнымызда емес пе? – деді (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Бүтіндей, түгелдей.* Бәтима қалып, сол думанды үлкен ауыл *қалпымен* көшіп кетсе бүйтіп тұнжырамас еді (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАЛПЫНДА ү с т. *Ешбір өзгерісі жоқ, бұрынғы күйінде.* Біз сыйлаймыз ағамыздың салтында, Біреу ыссы, біреу бейім салқынға, Сенсең бөрік, киіз қалпақ, тақия, Шекпен, тымақ – бәрі де өз *қалпында* (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Естіп ем ел аузынан бір аңызды, Сол аңыз жүрегімнен жыр ағызды. Сырламай сол *қалпында* ұсынайын, Кешір, дос, олақ айтсақ мына бізді (М.Әлімбаев, Таңд.). «Қарашы! Енді қандай болдым? – деді, Міне, мен жаңа айдай толдым!» – деді. Жолдасы тағы қарап денесіне: «*Қалпында* қараң менен пормың», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАЛПЫНША ү с т. 1. *Ешбір өзгеріссіз, баяғысыңша.* Жирен бөз *қалпынша* баяу шауып келеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Асқарды жақсы білетін біздің көңілімізде оның келбеті көнермей, баяғы *қалпынша* а түр (С.Мәуленов, Жер нәрі). Деген Нәкең көз жұмыпты артыңша, Ама! нешік алатын деп сарқылса! Келген еді бұл дүниеге жырменен, Өтіпті сол жыр ағызған *қалпынша* (Ә.Тәжібаев, Поэм.). 2. *Бастан-аяқ, бүтіндей, түгелдей.* – Екі кило бола ма? *Қалпынша* кебек қой (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). – Гоголь шығармасы *қалпынша* май болса, жанбағанда не істейді, – дейді Серке драматургке («Қаз. әдеб.»).

ҚАЛТ ү с т. *Кенет, кілт, аяқ астынан.* Кешелі бері *қалт* есіме түсіп, өзінді шақыртқанымның бір себебі осы (Б.Нұржекеев,

Күтумен өт.). Қозы-лақ деген қорыған жерге өш. Бірде Алтынтана соларды дүркіретіп жүріп *қалт* кідірген (Д.Досжанов, Дария). Есіктің табалдырығынан аттай беріп, *қалт* тоқтай қалдым (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Бірақ Тоғжан өзі қарамағанға қайран боп, кеткенін қимағандай *қалт* тұрып қапты (М.Әуезов, Абай жолы).

Қалт еткізбеді [жібермеді]. *Мұлт жібермеді, мұқият қадағалады.* Жер алуда, ел алуда, онайдан мал табуда бұлар Құнанбайдың қабағын *қалт еткізбей* түсінеді... араларында араздық болса, лезде жойып отырады (М.Әуезов, Абай жолы). Келе жатқан басқалар әлі білмей, Жұмбақ дыбыс шешілді бәрі бірдей. Қабылдады бірін де *қалт жібермей*, Тілсіз, үнсіз, құлақсыз Тәңірдей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қалт еткізбей орындады. *Берілген тапсырманы айна-қатесіз іске асырды, уақытылы бітірді.* Жанбота Сейсенбектің тапсырып кеткен шаруаларын *қалт еткізбей орындады* (С.Омаров, Қиыр жол). Атқа мінген қырық жігіт бұның айтқанын *қалт еткізбей орындады* (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Қалт етсе [еткен шақта, еткенде]. *Қолы сәл босай қалса.* Анардың күндегі әдеті қолы *қалт етсе*, үйге бір кіріп шығады (З.Шүкіров, Жас жесір). Сеземін, сүйген жүрекке Сағыну соқпас оңайға. Дегенмен, қалқам, қалайда *Қалт еткен шақта* мені ойла (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бір *қалт еткенде* өзіміздің ауылға барайық. Осы арадан жақын ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Қалт етпеді [қалт еткен жоқ]. а) *Тырыспеді, селт етпеді; қаққан қазықтай тұра қалды.* Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі, оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді *қалт етпей* күзетіп тұрған сияқтанады (М.Әуезов, Абай жолы). Балпаң байлар мен жер иесі помещиктерді қойдай көгендеп, абақтыға әкеліп қамағанда, қолы бір *қалт еткен жоқ*, ешқайсысына аяушылық жасамады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). ә) *Шімірікпеді, елең қылмады.* б) *Тапсырманы мұлткізсіз орындады.* Олар орманға енді. Сүйретілген сан тарап жолдар көрді. Алды-артынан *қалт етпей*, қару алған, Ақ кебінге оранған қолдар келді (М.Мақатаев, Шығ.).

Қалт етті. *Қақшиды, кілт тоқтады.* Оспан *қалт етіп* аңырап тұра қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛТА¹ зат. 1. *Киімнің омырауына т.б. қоса тізіліп, ұсақ-түйек зат салуға арналған бөлігі.* Кердең басып шеркеуге жақын барды, *Қалта-дан* бір теңгелік күміс алды. Есікте шегелеулі құлыбы бар, Бірсандық бар, барды да соған салды (Абай, Тол. жин.). Әлібек *қалтасына* алып ақша санай бастады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Дәркембайды сүйеп тұрғызды да, Дәрменге *қалтасына* жүз сом шығарып беріп, ол екеуін жөнелтіп салды (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *жерг. Кішкене дорба.* Жақындап ем тыңдамақ боп айтарын, Қолымда бір зат барлығын байқадым. Міне, ғажап, іші толы құм екен, Кіп-кішкене қызыл жібек *қалтаның* («Қаз. әдеб.»). «Бұның жазып жүргені немене?» – деп, Шолпан азырақ шүбеланып, Жамалға білгізбей, оңашада Жамалдың *қалталарын* ақтарып, онан еш нәрсе шықпаған соң қағаз, кітап салатын сандықшасын қараса, бір кітаптың арасынан мынау өлең шықты (М.Дулатов, Шығ.). 3. *анат. <лат. bursa> Кейбір сүтқоректілердің (кенгуру, т.б.) құйығын салып өсіретін мүшесі.* Кенгуру тәрізді күшігі жетілмей туатын және оны *қалтасына* салып жүріп өсіретін жануарларды қалталы сүтқоректілер деп атайды (Зоология). 4. *анат. Кейбір дене мүшелерінің сыртқы қабы.* Ауру сүйектен буынға өткенде буын *қалталары* қалындап, сыздап ауырады (Туберкулез). Өт *қалтасын* бауырдан бөлгенде оны жарақаттап алмас үшін өте сақтық керек (Қазақст. аң.). Емі тек операция жасап, жылауықты *қалтасымен* сылып тастау (М.Исамбаев, Мед. анықтама). 5. *анат. Қалталы саңырауқұлақтардың жыныстық көбеюінің нәтижесінде ішінде аскоспоралар жетілетін мүшесі; аска.* *Қалта* жіпшумақта зиготадан өскен жіпшесінің ұшында пайда болады (Қаз. тілі термин. Биология). 6. *ауыс. Ақша, қаржы, байлық.* *Қалтаңа* сенбе, мынаған сен, – деп сұқ саусағымен басын тықылдатты (С.Жүнісов, Шығ.). Бар шығар әркімнің де дұшпан, досы, Келіскен әуеліден-ақ істің басы. Сыртыңнан түнілмеске қуанамыз *Қалтаңа* құйылып тұр бақыт тасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 7. *ауыс. Қалтарыс.* Атқамінер атаулының іште жататын әлденеше *қалтасы* барын Бақтығұл үнемі тани бермейтін (М.Әуезов, Шығ.).

Қалта ақтарды [ақтарар]. көне. этн. *Күйеу алғаш келгенде, балдыздары мен қыз жеңгелерінің алатын ырымы.* Жалақтап тұрған қыз-келіншектер күйеудің алдынан шығып, атының шылбырын ұстап, *қалтасын ақтарыпты* (С.Омаров, Қайырлы.).

Қалтаға түсті. Біреудің қалтасынан зат ұрлады. – Мына жігіт мына кісінің *қалтасына*

түсті. Әзірге не алып, не қойғаны белгісіз (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Жетпіс жылда осы шыққан биігің! Жігіт кезде салбырайды иығың. Капитанның *қалтасына түседі*, Қалдырса үйде милиция киімін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қалта орамал. сөйл. **Беторамал.** Столының үстінде белдігім, *қалта орамалым*, 3 сом ақша жатыр екен (С.Жүнісов, Өшп. іздер.).

Қалта сағат. *Қалтаға салып жүруге ыңғайлы жасалған, ашпалы-жаппалы, дөңгелекше келген баусыз сағат.* Дүкеннен сағаттың түр-түрлері кездесті: қабырға сағат, қоңыраулы сағат, *қалта сағат*, қол сағат (Е.Қалиев, Рудный).

Қалта споралары. бот. *Қалталы саңырауқұлақтардың жыныстық көбеюінің нәтижесінде түзілген мүшесі қалтасының (аск) ішінде жетілетін споралар.* Ашытқы саңырауқұлақтарында 4, өсімдіктерден бөлінетін шырыштарда өсетін динодаскустың кейбір түрлерінде көп *қалта споралары* жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Қалтасы құрғамады. *Жапынан ақша үзілмеді.*

Қалтасына басты. *Қалтасына салып, алып кетті.*

Қалтасы жұқарды. *Қаражаты азайды, ақшасы бітуге жақындады.* [Ол] *қалтасын жұқарып* қалса да, Федоров өлгесін, еңсесін көтеріп, есін жия бастаған-ды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қалтасы көтермеді. *Қаражаты жетпеді, жағдайы келмеді.* Ондай шығынды (Түркісбіті салуды) патша үкіметінің *қалтасын көтере* алмады (С.Мұқанов, Шығ.).

Қалтасы қағылды. *Ақшасыз қалды, ақшасы таусылды.* Жалғыз аттың қалған ақшасы қаншаға жем болсын, *қалтам қағылды* (І.Жансүгіров, Шығ.). Жігіттердің *қалтасы қағылған* еді. Кейбірінен тиын ғана табылды (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Қалтасы қалың [тоқ]. *Ақшасы көп, дүние-мүлкі көп кісі туралы айтылады.* Бастықтың туған інісі, Орынбасар және сол. Мал ферманың бастығы *Қалта қалың*, дәулет мол (Д.Әбілев, Жүрек.). Ақшаны молдау етіп әкелсем, бұндайда әйелім тез жадырайды. Бүгін де солай еді, *қалтам тоқ* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Қалтасына сенді. *Байлығына, ақшасына сүйенді.* *Қалтасына сенген* Қыли мырза Ақтамақтың күлім көзінен дәме етіп, қылыштан тартынар түрі жоқ Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Қалтасы [қалтасының түбі] тесік [саяз]. *Ақшаның бетіне қарамайтын, ақша құтаймайтын адам.* Бойдақ кезінде қолы

ашық, *қ а л т а с ы т е с і к* жігіттердің көбі-ақ үйленген соң сараң тарта береді, – деді ол (С.Бакбергенов, Алтынемел.). Қошқарбай әкем аты, Шашубаймын, Болсам да малға кедей, өнге баймын. Күніне мыңды беріп, жүзді алсам да, *Қ а л т а м н ы ң т ү б і т е с і к*, байымаймын (Ш.Қошқарбаев, Шығ.). Қазір оның *қ а л т а - с ы н ы ң т ү б і с а я з* боп, қолы қасқарған кезіне дұшар боп отырсыз ғой, болмаса дүниенің бетіне қарамайтын кісі (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Құр қалта. *Ақшасыз, қаражатсыз.* Ұзақ сапарға қалаға істі болып бара жатқанда адам *қ ұ р қ а л т а* қалай барады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сырт қалта. *Киімнің сыртына тігілетін қалта.* Ол әкесіне жазған хатты пальтосының *с ы р т қ а л т а с ы н а* сала салды («Қазақст. мұғ.»).

Ішкі қалта. *Киімнің астарына тігілетін қалта.* Ол сол жақ омырауын басты. Онда, *і ш к і қ а л т а д а*, Нұрбала жазған хаттар бар еді (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ҚАЛТА²: *қалта қарады.* с ө й л. *Тырп етпеді, дыбыс шығармады.* Бұл әннің үш қайырмасы айтылды. Үйдің іші міз бақпай, үн шығармай *қ а л т а қ а р а п*, қатып тыңдап қалған екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Есіктен ұзын бойлы полковник кіріп келді. Бәріміз *қ а л т а қ а р а п* тұра қалдық (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ҚАЛТАҒҮЛ з а т. ө с. <лат. caltha> *Гүлі сары, не ақ түсті, мамыр, маусым айында гүлдейтін сарғалдақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Гүл өсіру шаруашылығында қалта гүлдің бұйра гүлді түрі өсіріледі (КСЭ). Қ а л т а г ү л д і ң гүлі әдемі болғандықтан, өсемдік үшін де өсіреді (ҚҰЭ).*

ҚАЛТАҚ¹ с ы н. **1.** *Қалт-қалт еткіш, қалтылдақ, қалтылдауық.* Қалқан құлақ, *қ а л т а қ* бас, қарға тұмсық қалбағай қазы есіктен аттай берді (О.Сәрсенбаев, Сағым.). – Меніңше, осы *қ а л т а қ* бас саған көп кесел жасап жүр, онсыз еркін қимылдар едің, – дегені есіне түсті (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Әр нәрсеге ұрынғыш, қақтығысып-соқтығысып жүретін.* *Қ а л т а қ* балам жүрмісің кетейін деп, Кетіп менен сергелдең етейін деп. Айтсам тілді алмадың, ой, жүгермек, Ажалыңа асығып өтейін деп (Қозы Көрпеш.).

ҚАЛТАҚ² е л і к. *Қалт-құлт етіп діріл қаққан, қалтылдаған қимылды бейнелейтін сөз.* Қарасып бір-біріне жалтақ-жалтақ, Бәрі де аяқтарын басып *қ а л т а қ* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // *Қалт-құлт еткен қимыл.* Бергін келе басына да, қолына да аздап *қ а л т а қ* кіре бастаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қалтақ қақты. *Қалтақтап қозғалды, тыным таптады.* Бұталар да жел екпіннен *қ а л т а қ қ а ғ ы п* тыным-тыныштығынан айырылған (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛТАҚ-ҚАЛТАҚ е л і к. *Бір орында тұрмай, қалтақтап қозғалған қимылды бейнелейтін сөз.*

Қалтақ-қалтақ етті. *Қалтақтап қозғалды, тыным таптады.* Жүгіргенде басы *қ а л т а қ қ а л т а қ е т і п*, үйге кіріп жоқ болады (Қ.Кенжетәев, Дархан.).

ҚАЛТА-ҚАЛТА ү с т. *Көп қалта, мол.* Және де жал менен жая, қазы-қарта, Алма, анар, жүзім, өрік *қ а л т а - қ а л т а*, Шай-шекер, кесе-пәнек, кілем-көрпе Артынан көп ұзамай барды арта (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ойлап-ойлап келгенде мұның мәні түбінде әр қиырдан әкеп салған *қ а л т а - қ а л т а* топырақтың ықпалы ма деп білдім (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚАЛТАҚ-ҚҰЛТАҚ е л і к. *Қалт-құлт етіп, тәлтіректеп зорға жүрген қимылды бейнелейтін сөз. // Қалт-құлт еткен, тәлтіректеген.* Бет-ауыздарын айғыз-айғыз шаң көміп, екі көзі зорға жылтырайтын *қ а л т а қ - қ ұ л т а қ* мүскіндерді көргенде, әу баста топырақтан жаратылсақ, жаратылған шығармыз деп ойлайсың (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Қалтақ-құлтақ етті. *Қалт-құлт етіп зорға жүрді.*

ҚАЛТА-ҚҰЛТА з а т. *Көржор, қалталанған заттар.* Бір бөлмеде төрт жігіт жатамыз. Ауылдан келген талқан, сөк, *қ а л т а - қ ұ л т а н ы* ортаға салып, бөліп жейміз (Н.Сералиев, Зеңгір аспан). Айтпақшы, шешен Шұнаққа деп *қ а л т а - қ ұ л т а* беріп жатыр еді, алдыңдар ма? (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.).

ҚАЛТАҚТА= е т. **1.** *Қалт-құлт етіп, тәлтіректеу, қалтырау, селкілдеу.* Тынық түнде мылтық даусы гүрс етті. Омар *қ а л т а қ т а п*, сүріне түсіп ербиген талды қармана құлады (Б.Майлин, Шығ.). Бұдан бірнеше жыл бұрын паралич соққан екен де, оның оң жақ аяғы мен қолы селкілдейтін, басы *қ а л т а қ т а ы т ы н* боп қалған екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** а у ы с. *Біреуден ілгері, біреуден кейін, ептеп-септеп күн көру.* Бәрібір сонда-дағы өмір сүрем, *Қ а л т а қ т а п* көп ішінде мен де жүрем. Артықтығы – тамақ мол, киімі бар Бай көрген дүниені мен де көрем (С.Торайғыров, Алаш ұраны.). Әкесінің ұсақ саудамен ғана *қ а л т а қ т а п* күнелткен кезін көзімен көрсе де, Ғабдолла жұмысшыға өте қатаң (С.Мұқанов, Ботағөз). Әйтеуір жұрт қатарлы *қ а л т а қ т а п* жүріп жатқан тіршілік қой (З.Ақышев, Шығ.).

ҚАЛТАҚТАТ= е т. *Қалт-қалт еткізу, басын қалтылдатып изеу.* Жәнібек төмен қарап отырып, басын *қ а л т а қ т а т а* бір-ақ ауыз сөз айтты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қара кісі ауыр күрсініп, бір сәт үнсіз отырды да, басын *қ а л т а қ т а т а* изеді (Қ.Тоқаев, Тасқын).

ҚАЛТАҚТАУ *Қалтақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛТАЛАҚ с ы н. *Босаң, қалтылдаған.* Осы бір сират көпірдің үстінде тұрғандай *қ а л т а л а қ* үйден қашан құтылар екен (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚАЛТАЛАҚТА= е т. **1.** *Тәлтіректеу, аяғын нық баса алмау, зорға жүру.* Тәлтіректеп кішкене бөрененің ортасына жеткен адам *қ а л т а л а қ - т а п* шетіне де шығады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ерін арқалап *қ а л т а л а қ т а п* басып ол атына барды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Басы қалтылдау, қалтақтау.* Кемпір басы *қ а л т а л а қ т а п* бұрышта отыр (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҚАЛТАЛАҚТАУ *Қалтақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛТАЛАН= е т. **1.** *Киімнің, не басқа бір заттың созылып, олпы-солпы болып қатпарлануы.* Асылбектің өкшесі қисайған орыс етігі, тізесі *қ а л т а л а н ғ а н* жамаулы шалбары, арбиған тарамыс қолы көрінді (Б.Майлин, Шығ.). Қонақтардың түскенін естіген соң, уездің сорпаға шығарымыз деп жүрген, шалбарының тізесі *қ а л т а л а н ғ а н*, пенжегінің артқы етегі жымырлаған шолақ кемесерлер де Төлегендікіне Мекеден қажы келгендей ағылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қу шалбар қулығына болған айғақ, Тізесін созығлайды *қ а л т а л а н - с а*-ақ (Абай, Тол. жин.). **2.** *Терінің құлтілдеп, көлкілдеуі, ісу.* Қырқы өтіп, қырық бірінші күні хан сайлауы басталғанда ғана көзінің алды *қ а л т а л а н ы п* шыға келді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сұрғылт, үлкен көздің ақ еті қызарып, асты *қ а л т а л а н ы п* тұр (М.Сүндетов, Ескексіз.). Шайхының көзінің алды да *қ а л т а л а н ы п* тұр (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ҚАЛТАЛАНУ *Қалталан етістігінің қимыл атауы; көлкілдеу.* Аневризма – күретамыр қабының кеңейіп *қ а л т а л а н у*ы (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ҚАЛТАЛАҢДА= е т. *Қалтақтау, қалтақ басып, зорға жүру.* Бейне аруақ шыққан көрден тіріліп, *Қ а л т а л а ң д а п*, қайта-қайта сүрініп, Машинаға таянғанда сорлы шал Өзгелерден қала берді жырылып (Қ.Жұмалиев, Ақжарма). Молданың үйінің үлкен бақырын әкеп, алқымына көсеу тіреп, қоңырсытып бауырсақ пісіріп отырғанда, талталаңдап, *қ а л т а л а ң д а п*, көзін

ашып, жұмып, манаурап, жалаңбұт Медеужаны да келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛТАЛАҢДАУ *Қалталаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛТАЛАС с ы н. *Олжалас, бірге олжалас болған.* Ертең демалыс. Өзінің *қ а л т а л а с* достарына жолығып, олжаларын бөліскен шығар (Ш.Күмісбаев, Соқ барабан).

ҚАЛТАЛЫ с ы н. **1.** *Қалтасы бар, қалта салған.* Қазақ зергерлері жасайтын аса маңызды заттардың бірі – кісе *қ а л т а л ы* былғары белбеу (Қаз ССР тарихы). – Қазір Зүбайраның іші *қ а л т а л ы* кең сумкасын алыңыз (Д.Досжанов, Дария). **2.** а у ы с. *Ақшалы, бай.* *Қ а л т а л ы* байдың өзі шаншудай тиді ме, әйтеуір, салалы саусақтар сылаумен өскен қара мұртына қарай барды да, сипай алмай кейін қайтты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Артық көріп тидің ғой, *О л қ а л т а л ы* болған соң. Жігіттігі несі артық? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Беталды сайлаулар елімізді бей-берекетсіздікке әкеліп соқтыруы мүмкін. Көптеген елдердің тәжірибесі көрсеткеніндей, мұндай сайлаулар «*қ а л т а л ы* топтардың» билік тізгінін өздеріне жақын адамдарға ұстатуды көздеген саяси-қаржылай «ойынына» айналып шығады («Егемен Қазақстан»). // *Ақшасы көп, дәулетті, бай адам.* Басқасы басқа, жыл өткен сайын шетелдік *қ а л т а л ы л а р* басқарған кәсіпорындарда адам өлімі жиілеп барады («Ана тілі»).

Қалталы жануарлар. з о о л. <лат. metatheria> *Сүтқоректілердің бір класс тармағы.* *Қ а л т а л ы ж а н у а р л а р* тіс қатары құрылысына қарай 2 отряд тармағына – көп күрек тістілерге (polyprotodontia) және екі күрек тістілерге (diprotodontia) бөлінеді (ҚҰЭ).

Қалталы кісі. *Ақшасы көп, дүние-мүлкі мол кісі туралы айтылады.* Көп ұзамай тентек Шодырдың промсолынан дәмесі бар *қ а л т а л ы к і с і л е р* ойдан-қырдан ағыла бастады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қалталы саңырауқұлақтар. б о т. *Көп клеткалы жіпшумағы, жынысты көбеюдің нәтижесінде спора түзетін қалтасы (аск) бар жоғары сатыдағы саңырауқұлақтар бөлімі.* *Қ а л т а л ы с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р д ы ң* кейбір түрлері балдырлармен селбесіп тіршілік етіп, қыналар түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАЛТАЛЫЛАР з о о л. <лат. metatheria> *Қишқын салт өсіретін мүшесі бар сүтқоректі жануарлар; тірі туып көбейетін сүтқоректілердің инфраклассы.* *Қ а л т а л ы* жануарлардың 9 тұқымдасқа бөлінетін 200-ге жуық түрі белгілі (ҚСЭ). *Қ а л т а л ы л а р* отрядының 9

тұқымдасына бірігетін 250-дей түрі белгілі. Өкілдері – опшосумдар, жыртқыш қалталылар, бандикуттер немесе қалталы борсықтар, қус-қустар, кенгурулер және басқалары (Қаз. тілі. термин. Биология).

ҚАЛТАЛЫЛАУ с ы н. Ақшасы көптеу, табысы молдау. – Қ а л т а л ы л а у біреуді көздеп жүрсең, жарадың онда, – деп күлді ол (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚАЛТАЛЫҚ с ы н. Қалта боларлық; қалта-га саларлық. Мен отыра қалдым да, жеңгелерім мана тартып алғанмен, өзіме қайтарып берген қ а л т а л ы қ блокнотым мен қарындашымды алып, «Әнекей, нұрлы күн де көтерілді!» деген өлең жаздым (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАЛТАМАН з а т. ж е р г. Ұры. Ертеректе бұл өңір қ а л т а м а н д а р мекені болса керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Саудагер татар сөзін тындап тұрған біреу бардай, жан-жағына сақтана қарап алды да, келесі сөтте Ақбалаға еңкейіп: – Бу базарда қ а л т а м а н жуликтер де бар, – деді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ақшасы жиырма бес сом қалтадағы, Қояндай көрінгеннен жалтарады. Тыншымай түн ұйқысын төртке бөлді, Қай елдің қағады деп қ а л т а м а н ы (О.Шипин, Дастан.). Қ а л - т а м а н д а р жалғыз жүрмейді, топ-топ болып, бригада-бригадаға бөлініп жұмыс істейді. Шын қалтамандар ашық төбелеске ешқашан бармайды. Танылып қалудан қауіптенеді («Қаз. әдеб.»).

ҚАЛТАН¹ е л і к. Қалт-құлт еткен, қалтаңдаған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз. ≈ Басын қ а л т а н ң еткізді. // Қалт-құлт, қалтақ. Бай балпаң, жарлы қ а л т а н ң (Мақал).

Қалтаң қақты. Қалт-құлт етті, қалталақтады. Жерошақта кейде жалтылдап, кейде лаулап жанған оттар түннің қалың ұйқысымен қ а л т а н ң қ а ғ ы н, алысып тұрғандай (М.Әуезов, Қараш.). Балықшыға толқын да, толқын үстінде қ а л т а н ң қ а қ қ а н қайық та кесел келтірмейді (Т.Құрманғалиев, Теңіз.).

ҚАЛТАНДА= е т. 1. Қалт-құлт ету, қалталақтау. Сейіттің анасы тым кәрі адам еді. Не болғанын білмей, басы қ а л т а н ң д а п әркімге қараумен тұр (Р.Райымқұлов, Болат). Мамай шалдың басы өзінен-өзі қ а л т а н ң д а п бара жатқандай көрінді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Шөп катаяған, гүл семген. Көбелек қ а л т а н ң д а п көп ұшады (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). 2. Аяғын нық баса алмау, тәлтіректеу. Жақау шал да қ а л т а н ң д а п солардың арасында жүр (М.Сүндетов, Шығ.).

ҚАЛТАҢ-ҚАЛТАҢ е л і к. Қалт-қалт етіп қалталақ қаққан қимылды бейнелейтін сөз.

Қалтаң-қалтаң етті. Қалтаңдады, қалталақтады. ≈ Басы қ а л т а н ң қ а л т а н ң е т т і.

ҚАЛТАҢ-ҚҰЛТАҢ¹ е л і к. Қалт-құлт етіп қалтырақтаған қимылды бейнелейтін сөз. ≈ Қ а л - т а н ң қ ұ л т а н ң жүріс.

Қалтаң-құлтаң етті. Қалтылдады, қалт-құлт етті. Басы шот шапқан сайын қ а л т а н ң қ ұ л т а н ң е т е д і (Д.Досжанов, Келіншек-тау.).

ҚАЛТАҢ-ҚҰЛТАҢ² с ы н. Болар-болмас. Бірдеңе қ а л т а н ң қ ұ л т а н ң елес беретін секілді (Д.Досжанов, Жусан.). // Өйтін-бүйтін, ештеп-септеп. Далаға шығып өзінді, жаудан бетер жамандар. Жалбарынып күн көріп, жақынын сатып, жөн көріп, Қ а л т а н ң қ ұ л т а н ң амалдар (Абай, Шығ.).

ҚАЛТАҢДАТ= е т. Қалтақ-қалтақ еткізу. – Анау шүберектің астындағы бас па, жаңғақ па? Бас болмаса қ а л т а н ң д а т ы н неменеге көтеріп жүрсің? – деді Қасым ерні көгістене дірілдеп (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ҚАЛТАҢДАТУ Қалтаңдат етістігінің қимыл атауы.

ҚАЛТАР з а т. Терісі бағалы, күміс қылышты, қара-қоңыр түлкі. Қадірінді білмес әйел бар Қараңғы кештің түніндей. Қылығы қымбат жақсы бар Қ а л т а р д ы ң асыл түгіндей (Бөлтiрiк шешен).

ҚАЛТАР= е т. 1. Аңырап, қалшып тұру. Көп арасынан оған көзі жаңа түскен ол қ а л - т а р ы н тұрды да қалды (Ауызекі). 2. а у ы с. Сыр бұғу, жасыру. Ағынан жарылып, бүкпесіз сөйлейтін ол осы жолы да еш нәрсені қ а л т а - р ы н қалған жоқ («Соц. Қаз.»).

ҚАЛТАРУ Қалтар етістігінің қимыл атауы; сыр бұғу, жасыру. Жалтару болмас жырымда, Қ а л т а р у болмас сырымда. Жазбайды ақын жалғандық, Айтпайды жалған ғұмырда (Ж.Аманов, Ынтызар.).

ҚАЛТАРЫС з а т. 1. Жұрт көзінен қағаберіс, бұқпа жер. Мұхтар жүгіріп үйге еніп кетті де, төсектің аяқ жағынан қ а л т а р ы с тапты (К.Оразалин, Абай.). Сұлудың тұла бойында қару жасырардай қ а л т а р ы с атымен жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Араптың болды Әли шөлінде де, Қытайдың ұлан-байтақ жерінде де. Жүрді ол қ а л т а р ы с т а қайыршыдай, Түсіп қап жұрт көзіне көрінбеуге (О.Шипин, Дастан.). 2. Таса жер, қуыс. Кепенің іші түлкінің ініндей жан-жаққа тараған көп қ а л т а р ы с (С.Мұқанов, Шығ.). 3. а у ы с. Бүкпе ой, ішкі

сыр; көңілдің түкпірі. Сырты мүләйімсігенмен, ішінде қалтарысы көп адам – деп қорытады әкем ол туралы кеңесін (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мінез жағына ол мейлінше ашық, қалтарысы жоқ, үнемі тура сөйлейтін, аздаған тәкаббарлығы және серілігі бар адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ақын, қасыма кел, қалам ұста. Қалған бір еске алынбай қалтарыста Басымнан бала күнгі өткен тарих, Баяғы тірлік үшін арпалыста (Ф.Қайырбеков, Қонсадақ.). 4. а у ы с. *Көп мән беріле бермейтін нәзік тұс*. Жұрт көзіне түсе бермейтін қалтарыстарды журналист қаршығаша қағып түсетінін ол біледі (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). 5. а у ы с. *Арагідік уақыт*. Інішек, қалай көрген-білгенінді қағазға түртіп жүрмісің? – деді Төлеген маған бір қалтарыста (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қыпшақтар егер таңдаған жерлері алда-жалда қауіпті болса, бір қалтарыста, не ымырт үйіріле дағыланған әдет бойынша, арба жетегін үзеңгілеріне іліп алып заматта бөтен жаққа көшіп кететін (І.Есенберлин, Алмас.). Бір қалтарыстаретін тауып, кемеден шығып кеткенмін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан ұлы).

Қалтарис жер. *Жұрт көзінен таса, қаға беріс, бұқпа жер*. Осы судың бойында бір қалтарыс жер болса, азырақ отырып дем алайын деп жан-жағына қарап түрегелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төсек астын, үй ішіндегі қалтарыс жерлерді түгел қарап, Ұлжан шешей баласын таба алмады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Көрсетпе, жаным, көзіңнің жасын, көп көргем. Жүре бергенде, уайым деген өткелмен, Қалтарыс жерде қадалған қанжар өкпемнен, Қайрыла беріп, қақ жүрегіме дөп келген (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛТАРЫС-БҰЛТАРЫС з а т. 1. *Таса, қағаберіс жер*. Фашистер орманға кіреберіс жолдарға қалтарыс-бұлтарыстарға, шабындық жерлердің өзіне күшті күзет қойған еді (К.Тоқаев, Көмескі із). 2. *Кедергі, тосқауыл, бөгет*. Жазық даланың қалтарыс-бұлтарысы аз даңғыл жолына салып жібергендей, өзі де кең жазылған жазық өн көмейден еркін шығып, бірте-бірте күшейіп, жакындап келеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАЛТАРЫССЫЗ с ы н. 1. *Бұлтарысы жоқ, ашық, ≈ Қалтарыссыз жер*. 2. а у ы с. *Бүкпесіз, шын*. – Саған айтар сөзім бар, тыңдашы, – деді Бану өзінің қалтарыссыз көңілін аша түсіп (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Ол адамзатты жанын сала жақсы көреді, соған қалтарыссыз қызмет істейді (І.Омаров, Шабыт.).

ҚАЛТАРЫСТАУ с ы н. *Тасалау, бұлта-рыстау*. Тағы да Омбы вокзалының бір қалтарыстау жеріне біздің вагондарды әкеп қойды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Күн көзінен қалтарыстау, ылғалды сай-салада тырбиған қызыл изен көрінеді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ҚАЛТАСЫЗ с ы н. 1. *Қалта салынбаған, қалтасы жоқ (киім)*. 2. а у ы с. *Ақшасы жоқ*. Қалтарыссыз өмір – қауқары жоқ өмір. Бұрын да солай, қазір де солай, алдағы кезде де солай. Осыған менің әбден көзім жетті (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

ҚАЛТАШЫҚ з а т. *Кішкене қалта*. Екі қолды біресе шалбар қалтасына, біресе пиджақтың ішкі, сыртқы қалташықтарына дейін тағат таппай сүңгітуде (М.Мырзақұлов, Өмір дастаны). Биғаным қалташықтағы бұршақтарын төге салып, құмалақ ашуға кірісті (М.Хасенов, Шығ.).

ҚАЛТАШЫЛ с ы н. *Қалта аңдығыш, қалтаға түскіш*. Қаланың қалташыл ұсақ шпаналары осы дабырды пайдаланып, үлкен бұзақы іске ойысуы ықтимал (К.Тоқаев, Тасқын).

ҚАЛТИ= е т. 1. *Ербию, состию*. Сан қилы балауса шөптердің құраған сояу-сояу шыбықтары ғана қалтиып тұр (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Биыл егін жауын болса да нашар, ала-құла шықты; бір жерде басы ғана қалтиып семіп қатып қалды (З.Шашкин, Сенім). 2. *Бір орнында селтиіп тұру*. Есік алдына біреу келіп қалтиып тұра қалып, ауылдың алдыңғы жағына қарап шұқшиды (Б.Майлин, Шығ.). Сәске кезінде қаладан келе жатқан бес-алты жолаушы әлгі жерге жақындағанда жол үстінде қалтиып тұрған бір ерттеулі атты көріп, бұрылып келіп шүбеланып, мұның иесі қайда екен деп жан-жаққа аттың ізімен жүріп іздегенде, Жамалдың үстінен түсті (М.Дулатов, Шығ.). Поезд сонау аспа көпірден өтіп, иықты айналғанша қалтиып тұрған қыздан көзін алмады (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

ҚАЛТИТ= е т. *Соститу, ербиту*. Есіктің көзіне егілген күнбағыс жапырағын қалтитып, енді-енді тебін жарыпты (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚАЛТИЮ *Қалти етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЛТ-ҚАЛТ е л і к. *Қалтылдап дірілдеген, қалтаң-құлтаң еткен қимылды бейнелейтін сөз*.

Қалт-қалт етті. *Қалтылдады, дірілдеді, селкілдеді*. Кабира ағынды өзеннің тар жерінен тартылған жіңішке бөрене үстінен қалт-қалт етіп әрең өтіп, арғы жағаға шыққан адамдай болып, әдемі басын жоғары көтеріп, әдеті

бойынша мойнын сәл оң жағына қарай бұра түсіп, өтініш үнімен бұдан былайғы өз тілегін аңғартты (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Мен көрдім сынық қанат көбелекті, О да білер өмірді іздемекші. Күн шуаққа жылынар *қалт-қалт етін*, Одан ғибрат алар жан бір бөлекті (Абай, Тол. жин.). Көзәйнекті семіз біреуісі аяғын жаңа басқан балаға ұқсап, адымдауға қорқып *қалт-қалт етеді* (Б.Сокпақбаев, Бақыт жолы).

ҚАЛТ-ҚҰЛТ е л і к. *Тәлтірек қағып, қалтырақтаған қимылды бейнелейтін сөз. // Әрең-әрең, зорға.* Қалың беріп қатын алуға күйі болмай, сұр бойдақ атанып, шешесі мен екеуі *қалт-құлт* күн кешіпті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қалт-құлт етті. а) *Тәлтірек қақты, қалтырақтады; әрең қозғалды.* Адамзат өлшеусіз ұзақ заман көр азабын шегіп жатып, ахірет күні кебіндерін жамылып, көлеңкедей *қалт-құлт етін*, бой көрсетеді деуші еді ғой (М.Әуезов, Шығ.). Дүбірлетті есікті бай да болмай, Аз кешікті, ашуға жан табылмай. Бір жалшы келді есікке *қалт-құлт етін*, Жылы орнын тастамақ кімге оңай (Абай, Тол. жин.). Кей-кейде тірілгендей, өліп кетіп, Көтерер қайта басын *қалт-құлт етін*. Суретін келістіріп айта алмадым, Қолымды жылы жүрек дірілдетіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Әрең-әрең күн көрді.* Оған арыз жарымас, Сонда-дағы ар қылмас, *қалт-құлт етін* жүргені, Қысы-жазы қарны аш (Жамбыл, Шығ.).

ҚАЛТҚЫ¹ з а т. с у ш а р. *Су ағысының жылдамдығын өлшеуге арналған қарапайым құрал.* *Қалтқы* ағыстың жүріп өткен жолын (l) уақытқа (t) бөлу арқылы оның жылдамдығын табуға мүмкіндік береді: $V=l/t$ (Қаз. тілі термин. Су.). *Қалтқы* сұйық заттың (су, пульпа) сыйымды жабдық ішінде белгілі бір деңгейден аспауы үшін орнатылатын жартылай автоматты қондырғы (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАЛТҚЫ² з а т. т е х. *Автомобиль карбюраторының қалтқылы камерасындағы сұйық отынның деңгейін реттеп тұратын тетік.*

ҚАЛТҚЫ³ з а т. к ө с. **1.** *Тереңге батып кетпеу үшін аудың, қармақтың бауына байланатын (суға батпайтын жеңіл) зат.* Қаздыып қозғалмай отыра-отыра Едіге жаурайын деді. Сонда да былқ етпестен *қалтқыдан*, кармақ жібі өтіп тұрған ашадан көзін алмайды (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Сөйткенімше болмады, кармақтың *қалтқысы* суға батып кетті (Т.Оразов, Қаныш.). Серігіндей септесін, Қара

мысық қалмады. Қармағының *қалтқысы* н, Олдатынбай аңдады (О.Шипин, Дастан.). **2.** ауыс. *Құмән, шұбә, құдік.* – Біздердің достығымыз рас болса, қуануымызда да *қалтқы* болмауға тиіс (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **3.** а у ы с. *Арам ой, құлық-сұмдық.* *Қалтқысы* жоқ жас балаша, Қақ-соғынды білмейді ол; Бір қызықпен таңтамаша, Бар бойымды билейді ол (Ф.Орманов, Таңд. шығ.). Ақ көңіл, ар жағында *қалтқысы* жоқ Нүрекең ауылға жетпей-ақ ойындағы құпия сырын аша бастады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚАЛТҚЫДАЙ с ы н. *Қалтқы сияқты, қалтқы тәрізді.* Күндіз-күн, Түндерде *қалт-қыдай* қалқып, Каналдар суына ай қонған жері (Х.Ерғалиев, Құттай қоныс). Дарияның өне бір қолтығынан қасықтай жеңіл қайық сумаң етіп шыға келді де, көпіршіген толқындардың үстінде *қалтқыдай* қалқып жүзіп, біз тұрған жарқабаққа бет түзеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚАЛТҚЫЛЫ с ы н. *Қалтқысы бар.* Ақ марка көктемде қызыл құрт, ұсақ балықты сүйреткен *қалтқылы* қармаққа көбірек ілігеді (Саятшылық).

ҚАЛТҚЫСЫЗ с ы н. **1.** *Қалтқысы жоқ, қалтқы жасалмаған.* Қармағың *қалтқысыз* болса, балық ұстауың қиын (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Құмәнсіз, кәміл, сезіксіз, шұбәсіз; бұқпесіз, адал.* *Қалтқысыз* келіп, іркілмей қосылған құшақтары бұларды үнсіз, жым-жырт толқын ішіне лезде тартып әкетті (М.Әуезов, Абай жолы). Сен мендегі достықты көрсең *Қалтқысыз* сенетұғын, Қайғынды көтеруге Қайғысыз қонетұғын, Тек қана сол болар еді Түсіңе енетұғын (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Қалтқысыз* татуласқан ағайын: «Жақын арада жұрт жаңартып, бөлінген ауылды біріктірейік» деп ойнап-күліп ас ішіп тарады (С.Мұқанов, Ботагөз). **3.** а у ы с. *Мүлтіксіз, мінсіз.* Халық игілігіне *қалтқысыз* қызмет студент артық құрмет бар ма! (А.Жолдасбеков, Әке.). Дәуір оқиғаларды алдын ала белгіленген схемамен емес, өмірдің *қалтқысыз* шындық суреттері арқылы дамиды (С.Қирабаев, Шығ.). // *Мүлт жібермей.* Орнатты үш обаға зеңбіректі, Ор қазып оң қатардан терендетті. Қарумен қарауылға әскер қойды, *Қалтқысыз* қарап тұр деп төңіректі (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЛТЫҚСЫЗ с ы н. с ө й л. *Қалтқысыз.* Бұл сырды тірі жанға шығармасқа Ақбілек жеңгесінен уәде алды. Содан кейін екеуі бұрынғыдай *қалтықсыз* дос боп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Байман *қалтықсыз* аңқылдап, сұрағанын айта берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛТЫЛДА = е т. 1. *Дірілдеу, селкілдеу, қалт-қалт ету.* Ашуланған кездегі әдетімен Ұзақтың басы *қалтылдап* кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Толқындағылар кейде тереңге сүңгігендей шым батып көрінбей кетеді де, *қалтылдап* қайта шығады (З.Қабдолов, Жалын). Мен де кеттім қайырылмай қайыңыма, Ала кеттім қайғымды айыбыма. Арғы жаға алыс деп, өмір, өмір, *Қалтылдаған* мінгізді қайығыма (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Орда басы. Алдаспан жарқылдайды, Қаз дауысты шешендер саңқылдайды. Талқыдағы тағдырлар таразыда Толқын тепкен қайықтай *қалтылдайды* (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. а у ы с. *Тоңу, жаурау.* Сіркіремей, шүмектен күн жалтылдаған Көк жерге құлағандай шартылдаған. Кей уақыт жердің беті аппақ болды, Жұмыртқадай бұршақпен сартылдаған. Ыстық жерде өршітін жылпан, шаян Жан сақтауға ін таппай *қалтылдаған* (С.Торайғыров, Танд. шығ.). 3. а у ы с. *Әрең-әрең күн көру.* – Сенің айына алған жүз сом ақшаң неменеге жетеді? Сол ақшанды жеткізе алмай *қалтылдап* жүргем жоқ па, – деді ол күйеуіне («Лен. жас»). Қатал қыстан *қалтылдап* шыққан арық-тұрақ тоқтыларды жеткізудің әуре-сарсаңы да бар еді («Қаз. әдеб.»). 4. а у ы с. *Аптығып асып-сасу, қорқу.* Жақсыға біткен ағайын, Өз үйінде кезексіз Шешен келер сартылдап. Біреу білер жер келсе, Сөз таба алмас *қалтылдап* (Абай, Тол. жин.). Майдан сол кез дүрілдеп, Дала толған шаң болды, Патша әскері *қалтылдап*, Бұл қимылға таң болды (О.Шипин, Дастан.).

ҚАЛТЫЛДАҚ с ы н. 1. *Қалт-қалт еткен, қалтыраған, дірілдеген.* Дір-дір еткен қолың мынау *қалтылдақ*, Төгесің ғой құм аралас алтынды ап (Шығыс жұлдыздары). 2. *Қалтырақ, қалтырауық.* *Қалтылдақ* қайық мініп еспесі жоқ, Теңізде жүрміз қалқып кешпесі жоқ, Жел сокса, құйын сокса жылжи беру, Болғандай табан тірек еш нәрсе жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ескекті қарсы еседі Астында қайық *қалтылдақ*. Дауылмен толып несібі Ауына түскен жарқылдап (Ж.Тоғашев, Атырау.). 3. а у ы с. *Қорқақ, үркек.* Мен қайтармын болмақ үшін елмен ел, Ел бел асса, аспақ үшін бірге бел. Аз ғана елдің өмірі құрғыр *қалтылдақ*, Ел шер тартса, тартпақ үшін бірге шер (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАЛТЫЛДАТ = е т. 1. *Қалт-қалт еткізу, қалтырату.* Бүгінгі смена Қабенді су бетіндегі қалтқыдай *қалтылдатып*, алғашқы күннің қуанышын тұңғыққа тастай батырып, тартып әкетті (З.Қабдолов, Жалын). 2. а у ы с. *Әнді түрлі әуенге салуда дауысты дірілдетіп,*

қалтыратып шығару. Жүгіртіп, жүрдектетіп, жорғалатып, Аңқытып, аңқылдатып, ағындатып, Қаусырып қағып түйіп, төгіп әнді, Қайырып *қалтылдатып*, қалтыратып (С.Мұқанов, Алып. адым.). 3. а у ы с. *Босаңсыту, бос жіберу.* Сол өмірдің қайығын *қалтылдатып*, бетімен жіберіп алмаған дұрыс («Егемен Қазақстан»).

ҚАЛТЫЛДАУ *Қалтылда етістігінің қимыл атауы.* 1. *Дірілдеу, селкілдеу.* Асылдың қолындағы шайнектің *қалтылдауынан* оның жүрегі бір жаманшылық нышанын айттырмай-ақ сезгенін қарттар да түсінді (М.Сқақбаев, Қырық қыз). 2. а у ы с. *Қорқып, асып-сасу.* Қылдан тайған адамдай әлі күнге *қалтылдаумен* келемін (Д.Досжанов, Дария).

ҚАЛТЫР з а т. *Діріл, қалтыл.* Көңіл толқуының *қалтыры* емес, ән ырғағын құбылтатын қол нақысы (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ҚАЛТЫРА = е т. 1. *Қалт-қалт етіп дірілдеу, селкілдеу.* *Қалтыраған* шалдардың Қолтығынан ол демеп. Шындарына таулардың Шыққан екен өрмелеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Осы қағаздарды шығара берген кезде Құнанбай тоңған кісі тәрізденіп, *қалтырай* түсіп, екі алақанын уқалап: – Майып, осы үйің суық па, тоңып отырмын! От жаққызшы! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Жол асып ауыл-ауылдарына тарап бара жатқан билердің соңынан қарап тұрған Әбілқайырдың іші өзінен *қалтырап* қоя берді (Ә.Кекілбаев, Үркер). 2. а у ы с. *Тоңу, мұздау.* Қызығым да азайды қызбай денем, Өз-өзіммен *қалтырап* мұздай берем. Басымдағы көктемнің мына күнін Қасымдағы бір кезгі қыздай көрем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзі *қалтырап* тоңып қатып қалғандықтан, биені шешіп мінуге жарамай, боранда омбылап әлгі ауылға келді (І.Жансүгіров, Әңгім.). 3. а у ы с. *Қорқу, зәресі қшу.* Ол кезде Қостанайда әлі аштық, Жабылды бір жағынан жалаңаштық. Халықтың қаһарынан *қалтырады*, Жарлыға жаны ашымас қала бастық (О.Шипин, Дастан.). Қараң қалған қараңғы үңгір – енді саған тас кабір, Қарамайды, қайырылмайды бұл үңгірге дос, бауыр. *Қалтырайсың* қияметтің қыл көпірі үстінде, Алдында да, артында да күз, тұңғық, тосқауыл (М.Мақатаев, Шығ.). Нұғыманның бойына әлдеқалай қорқыншы еніп, *қалтырап* кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). 4. а у ы с. *Сараңдық жасау, қолы тар болу.* – Мен оқуға кетсем жинаған ақшасы азаяды деп қорқады Соған *қалтырап* жүр, – деді Ержан (С.Еркебаев, Алғашқы.). Малдың басы

көбейе берсе екен, кемімесе екен деп қалтырап кеткен бай өмірінде не бақыт бар дейсің (А.Байтанаев, Қайнар.). **5. а у ы с. Қайғыру, еңсесі тұсу.** Сөзіне губернатор жабырқанып, Қалтырап қайғы жұтып, қалды халық. Қазанның қара түнек бұлтындай боп, Түсті кеп ел басына ауыртпалық (О.Шипин, Дастан.).

Буыны [буын-буыны] қалтырады. Діңкесі құрыт әлсіреді. Ұзағырақ жүріп қалса, буыны қалтырап, әлсіреп бара жатқандай болады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Алғаш шапшаң түрегелген жерде буын-буыны қалтырап, жығылып қала жаздады (М.Әуезов, Абай жолы). Абай буындары қалтырап, басы айналып зорға шыққан (М.Әуезов, Абай жолы).

Даусы [үні] қалтырады. Даусы үздік-үздік комексіленіп шықты. Сөуле жалт етіп бір қарады да, тұла бойы тітіркеніп кетті. Даусы да қалтырап шықты (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Бір мезгілде ол көзін жоғары көтеріп, бәрімізге қарап, үні қалтырап толқып сөйледі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Жапырақтай [қояндай] қалтырады. Үрейі қалмай, қатты қорықты, зәресі қиы. Құрысын бүйтін ақын болғаны да, жақ ашпай жапырақтай тұр қалтырап (М.Әлімбаев, Шығ.). Қуғын шықса, қолға түсері сөзсіз. Оны ойласа қыз жүрегi жапырақтай қалтырайды (З.Шүкіров, Ізгілік.). Атаң батыр болған еді, өзің қояндай қалтырайсың, бәтшағар, — деді ол (Д.Досжанов, Құм жүт.).

Қолы қалтырады. Батылы бармады, жүрексіңді. Шебердің алдында олақтың қолы қалтырайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

Тұла бойы қалтырап кетті. Қатты қорықты. Иманым тітіркенгендей болып, тұла бойым қалтырап кетті (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚАЛТЫРАҚ с ы н. Қалтырауық, дірілдек. Осы тұста молданың қалтырақ үні естілді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Қалтырақ бітті. Қалтырады, қалт-құлт етті. Жаумен аралары жақындаған сайын қол-аяғына әлдебір қалтырақ бітте бастады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚАЛТЫРАҚТА= е т. **1. Тәлтіректеу.** Толықсып, төсін қағып тұрған тасып, Алақтап Көрсүйіз де енді сасып: — Қалайша қыламыз — деп, қалтырақтап, Аяғын абыржыды әнтек басып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2. а у ы с. Асып-сасу, сасып-сабырау.** Теңдікке қолың жетті, батырақтар, Мерейің ұйымдассаң онан да артар. Жер де, су да сенікі — өз еңбегің, Байлардың күні туды қалтырақтар (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚАЛТЫРАҚТАТ= е т. Қалт-құлт еткізу. Исабек тарамысына ілінген жүдеу қолын

қалтырақтатып бір-ақ сілтеді (Д.Әбілев, Арман.). Қараңғы үйге қамап, қалтырақтатып жарық дүниеге жалғыз тастап кетті (Ә.Нұрпейісов, Ақиқат.).

ҚАЛТЫРАҚТАУ¹ с ы н. Мықты емес, бостау. Біз сыртымызды жақсы түзедік. Бірақ сырты жылтырақ, іші қалтырақтау боп тұрмыз (С.Бақбергенов, Адам.).

ҚАЛТЫРАҚТАУ² Қалтырақта етістігінің қимыл атауы.

ҚАЛТЫРАН= е т. **1. Қалшылдау.** Кезінде лаулап алыстай қашып бара жатқан екі от елестеп, өне бойын тер жауып, қатты қалтырана бастайды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Құшақтап сүйген жарын қатты қысып, Әлсізден нәзік дене қалтыранды. «Жас өмір, күл боп көкке ұшасың ба? Толған гүл, соласың ба?» — деп зарланды (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Тоңу, мұздау, дірдектеу.** Таң сыз беріп келе жатқан кезде сиыр қораның ығында киім бүркеніп қалтырана түсіп екі кісі сөйлесіп отыр еді (Б.Майлин, Азамат.). Қапыда сел тасқандай, Өрт шалғандай етегін. Қаңтар ызғар шашқандай қалтыранып кетеді (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ҚАЛТЫРАҢҚЫ с ы н. Қалтыратқан, суық. Ауа райы секілді адамның бойын да қалтыраңқы суық сезім билеп, өз-өзіңнен қажисың, қан түкіргендей көгеріп, сазарасың, еш нәрсеге зауқың жоқ, дүниенің рақаты — маздап жанған от екеніне иланасың, әрі мың мәрте табынасың іштей (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚАЛТЫРАҢҚЫРА= е т. **1. Қалтырай түсу, дірілдеңкіреу.** Сәкеннің қолы қалам я басқа бір аспапты ұстағанда бөлкім қалтыраңқырайтын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қанипа шешей көңілі босап, біраз үндемей отырды да, сонсоң даусы қалтыраңқырап: «Өз қайғымды өзім ғана тартып оңаша отырайын...» — деді (М.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бәтігүл қазанға май шыжғырып, су құя бергенде, сыртта өлдекімдердің даусы қаттырақ шықты. Денесі қалтыраңқырап, қолындағы шелегі шайқалып кетті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҚАЛТЫРАП-ДІРІЛДЕ= е т. **1. Мұздау, тоңу, тісі-тісіне тимей, дірдектеу.** Есімбек ертемен қалың қарды кешіп қалтырап-дірілдеп «патша құдыкқа» зорға жетті (Е.Оразақов, Дөрігер.). **2. а у ы с. Қорқу, зәресі қиу.**

ҚАЛТЫРАП-ДІРІЛДЕУ Қалтырап-дірілде етістігінің қимыл атауы; қалшылдау. Қыстың қамын жазда ойлау керек еді, ал ол қолымыздан келмеген екен, енді бүйтін қалтырап-дірілдеудің реті жоқ (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ҚАЛТЫРАС = е т. 1. *Сыбырласу, сыбыр қағысу*. Сыпсындаған жүйрік жел мен түнерген талдардың жапырақтары *қ а л т ы р а с ы н*, ақырын-ақырын сыбырласып сырласқандай (С.Сейфуллин, Әңгім.). 2. а у ы с. *Зәре-құты қалмау, қорқу*. Қыз біткен сасып қалды сарай толған Қорыққаннан *қ а л т ы р а с ы н* түстері оңған Божырап бет-бетімен қаша берді, Кетті деп ойын-күлкі енді қолдан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЛТЫРАТ = е т. 1. *Қалт-құлт еткізу, дірілдету*. Қарттық деген бар ұғым *Қ а л т ы р а т а р т* ізеңді. Кәрі емеспіз, Кәріге Құрдастармыз біз енді! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 2. *Тоңдыру, мұздату*. Өңменнен өтер кара жел жұқа шапанның өңірінен кіріп, тұла бойын аралап *қ а л т ы р а т ы н* жіберді (С.Жүнісов, Ақан сері). Дөнешті таңертеңгі кара суық лезде *қ а л т ы р а т ы н* жіберді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). 3. а у ы с. *Зәресін қиыру, қорқыту*. Уа, адамдар, сен соғысқа кенде емессің, жібермейсіз есені, Соңғы қырғын есінде ме, *Қ а л т ы р а т қ а н* күллі әлемді кешегі? (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

ҚАЛТЫРАТУ *Қалтырат етістігінің қимыл атауы; дірілдету*. Паһ-паһ, кара жерді *қ а л т ы р а т у ы н* карашы! (Ж.Тілеков, Қайнар).

ҚАЛТЫРАТЫҢҚЫРА = е т. *Қалтырата тусу, дірілдетіңкіреу*. – Әннің созылатын жерін тым жалаң шырқата бермей, осылай *қ а л т ы р а т ы ң қ ы р а н* айту жөн, – деді ол қызына (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚАЛТЫРАТЫП-ДІРІДЕТ = е т. 1. *Тоңдыру, дірдектету*. 2. а у ы с. *Қорқыту, зәресін қиыру*. Кеше ғана Тибет пен Терістік Қытайды *қ а л т ы р а т ы п-д і р і л д е т к е н* бай елдің байтақ астанасы ішіне лай құйған кетік тостағандай (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚАЛТЫРАУ *Қалтыра етістігінің қимыл атауы*. 1. *Тұла-бойдың селкілдеп ауруы*. *Қ а л т ы р а у д ы ң* пайда болуына әртүрлі микроб және оның уы, улы заттар (никотин, кофеин т.б.), организмде белокты заттардың ыдырауы, жарақаттану т.б. жағдайлар әсер етеді (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Сараңдық жасау*. Кербез жүрер қуаныш қып киімін Сараң санар *қ а л т ы р а у м е н т* іынын. Өрөкірек артықшын деп өзгеден Көкірек керіп көтереді иығын (Б.Батырбекова, Жинақ). 3. а у ы с. *Қорқу, зәресі қиу*. Өтебергеннің үндемей сәл ойланып қалғанын Таңжарық толғаныс, тіпті қиналыс, пышақ жүзінде тұрғандай *қ а л т ы р а у* деп түсінді де, асықтырған жоқ (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚАЛТЫРАУЫҚ с ы н. 1. *Қалтылдақ*. Шалдың қолындай *қ а л т ы р а у ы қ* емес, қажырлы, қонды қол домбыра саңырақты емін-еркін билетіп барған сайын ашындырып жіберді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). 2. *Тоңғақ, дірілдеуік, жаурағыш*. Қарны аш адам суықта *қ а л т ы р а у ы қ* келеді (А.Жаксыбаев, Егес). 3. а у ы с. *Қорқақ, жалтақ*. Қазақ жоғалса, тілі де жоғалады; жасаса, өркендесе, тілі де өркендейді. Азамат болған баласы атқа мінсе *қ а л т ы р а у ы қ*, балажан шеше: «жығылып қалар ма екен?» – деп үйде отырып тақымын қысады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әміршінің қас-қабағынан қорқып қалған *қ а л т ы р а у ы қ* немелердің тапқан ақылдарының түрін-ай (Ә.Кекілбаев, Біруыс.). 4. а у ы с. *Сараң, қолытар, қатты*. Мұсабай жаңадан байыған, малжанды, *қ а л т ы р а у ы қ* адам болатын (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Тышқан түк біткен сайын – *қ а л т ы р а у ы қ*» деген мақал бар еді. Сен өзің байыған сайын сараңданайын деп жүрсің-ау деймін, бала (С.Мұқанов, Ботагөз). Жігіттектің анау Бейсенбі, Әбділда, Үркімбай, Жабай ауылы сияқты *қ а л т ы р а у ы қ* байларының құлағына тимесін (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАЛУ *Қал етістігінің қимыл атауы*. 1. *Белгілі бір жерде болу, бармау*. Себеп таппай сөнуге, жануға да, Себеп таппай қасыңда *қ а л у ға* да, Жаутаң-жаутаң караумен аттанармын, Келмейсің сен шығарып салуға да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өкінішке орай, кейбір сәттерде құқық қорғау органдарының өзі шетелдік азаматтардың елімізде ұзақ тұрып *қ а л у ы н а* ықпал жасайды («Егемен Қазақстан»). 2. *Ілесе алмау*. Жата алман жайбарақат сол үшін мен, Қақым жоқ *қ а л у ға* өмір өрісінен. Аламын шабытты да, қанатты да Халықтың еңбегінен, өр күшінен (Ж.Молдағалиев, Жиырмабес). 3. а у ы с. *Бар болу, сақталу*. Өмірді үзіп алуы – Қараңғы көрге салуы. Мың жасасаң да, көңілде Сөзсіз арман *қ а л у ы*! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Айырылып қалу. *Жоғалту, жіберіп алу, қолдан шығару*. Қош айтып жақсылыққа, күлкіге өбден, *А й ы р ы л ы п қ а л у ы ң* хақ бір күні өннен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тағы да қиын көреді *А й ы р ы л ы п* менен *қ а л у ы н*, Кетіп қалса менімен, Алдайды Дәрі ауылын (О.Шипин, Дастан.).

Аяқсыз қалу. *Ескерусіз қалу, еленбей аяқасты болу*. Ол өтініштің *а я қ с ы з қ а л м а у ы н* сұрады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Әмпейлесе қалу. *Шұйіркелесу, сырласу; әмпей-жәмпей болу*. Қарашы, мына екеуінің *ә м п е й л е с е қ а л у ы н* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бой тасалап қалу. Белгілі бір жерге қоныс тебу, жасырыну, көзге түспеу. Олар негізінен облыс аумағы арқылы Ресейге өтуді немесе республикада б о й т а с а л а п қ а л у д ы мұрат етеді («Егемен Қазақстан»).

Жығылып қалу. а) *Жерге құлап түсу.* ә) *Жеңілу, жеңіліп қалу.* Елеместің еркесі, Отыз ұлдың кенжесі, Ер Төстік шықсаң Жолайға. Жығып мерей алғанға, Ж ы г ы л ы п құры қ а л м а у ғ а (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қатарынан қалмау. *Көштен қалмау, ел қатарлы болу.* Ана тілің – ар, намысың, Анашындай сүйкімді. *Қатарыңнан қалмау* үшін, Сен жақсы біл бұл тілді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қимылдап қалу. *Қолынан келгенін істеп бағу, әрекет ету.* Сондықтан қазір халқымның уақтанбай тұрған, жолбарыстай қажырлы кезінде армансыз қ и м ы л д а п қ а л у ы м керек (І.Есенберлин, Шығ.).

Надан қалу. *Ғылым-білімнен құр қалу.* Күншілдікпен күні өткен мас елім-ай, Мұнша н а д а н қ а л у ғ а кімнен айып? Құлық, сұмдық, бас қамы баққанымыз, Қыз бен қымыз қыдырып тапқанымыз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАЛУАТСЫЗ с ы н. **Қалтқысыз.** Кездік соқса, кемсінбей, Өткізіп сынап шындайды. *Қ а л у а т с ы з* хас сына, орынсыз мәжіліс құрмайды (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ҚАЛУЕН з а т. б о т. <лат. sonchus> *Өркен жайып қаулап өсетін, күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық шөптесін өсімдіктер.* Бүршіктерден жер бетіне өркен, астына қарай қосалқы тамырлар өсіп шығатын өсімдіктерге *қ а л у е н д і*, бидайықты, жыланқияқты т.б. өсімдіктерді алуға болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Қалуен* мен түйетікен сияқты тікенді арамшөптер жайылымда болатын басқа шөптерді ығыстырып, барған сайын өрісін кеңейтеді (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.). Жапырағы мен жас бұтағын барлық мал, ал бұдырлы *қ а л у е н д е р д і* жылқы, түйе жақсы жейді (ҚСЭ).

ҚАЛУЕТТІ с ы н. *Құшті, қатты.* Қатты ұйықтаған Шолпан біреудің маңдайынан сипаған *қ а л у е т т і* қолынан шошып оянды (А.Хангелдин, Қараторғай). «Қараторғайым»! – деген әлдекімнің *қ а л у е т т і* айқайы естілді (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚАЛШ ү с т. *Бірден, кенет.* Бес-алты дөң асқаннан кейін бір апан сайға түсе бере *қ а л ш* у тоқтады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚАЛША¹ с ы н. *Қасарып, айтқанға қонбейтін; қырсық.* Соңғы рет айтам, алмасаң

тілді... Шошынып сұлу көзін тарс жұмды. Белгілі жыңды, қайтпайтын *қ а л ш а* Торының басын қақ жарып тыңды (Қ.Дәрібаев, Шилі өзен). «Қасарма *қ а л ш а*» атанбай, Болғыл көптің ығында! Басыңды берсен – мияссар Уағдыасы мығымға (О.Шораяқов, Шайыр). // *Қасарыспа, қырсық мінез.* – Қарғадай болып *қ а л ш а с ы н* қарашы. Смайыл үлкен емес пе? Тұр, онан да қолын ал! (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.). // *Жас адам, бала.* Абылай артық туған неге ұмытсын, Қазаққа қалмақ сыры аяндай-ды. Қалмақтың қарты түгіл *қ а л ш а с ы* да, Алдатпас, алдап кетер Абылайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қалша бала. *Атжарыста бәйге атымен шабудың әдіс-тәсілін меңгерген бала.* Суанкөкке өмір бойы шауып әдісін алған *қ а л ш а б а л а* әдейі басын іркіп келеді екен (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ҚАЛША²: **қалша қарады.** *Тырп етпей қалшып қатып қалды.* Домалап көзден тамған жасын сұртті, Ашқандай мөлдір жаспен көздің нұрын. Қалың қол *қ а л ш а қ а р а п* қалды қатып, Жоғалтып өңгі адырлық, сес пен қырын (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚАЛШАДАЙ: **қалшадай қатты.** *Қақиып, сілейіп қатып қалды.* Ғабдолла бар ыза-кегі мен өшпенділігін көзіне жинап, *қ а л ш а д а й қ а т ы п* тістеніп тұрып қалды (М.Дүйсенов, Меймандар). Әлгіндей іштей арпалысумен Аня үш күн бойы дұрыс ұйықтай да алмай, тамақ та ішпей, *қ а л ш а д а й қ а т ы п* келе жатты (М.Дүйсенов, Ант).

ҚАЛШАЛАН= е т. *Қасарысып сіресу.* – Қыз, құрып қалғыр, неге *қ а л ш а л а н ғ а н ы н* білмеймін, жіберген адамға жауап қайтара білмеңгі (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАЛШАҢ с ы н. *Өскелең, өсіңкіреп кеткен.* Жылқы ішінде ала-ды, *Қ а л ш а ң* жүнді қара-ды (Батырлар жыры).

ҚАЛШЕКЕ з а т. ж е р г. *Алды, арты жалпақ ер.* Ат үстіндегі *қ а л ш е к е* ерді көрдің бе? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЛШИ= е т. 1. *Бір орыннан қозғалмай, қақшитып, сілейіп тұрып қалу.* Қатулы түрікмендер қанжардың қынымен желкеден бір салып еді, дірілдеп пышақ кескендей тыйылып, мойындары ұйып, *қ а л ш и ы п* қатты да қалды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Менменсіп екпінмен үй жығатын, Бүркіттей бүрген батыр талайларды. Үндемей ағасының бұл сөзіне *Қ а л ш и ы п* Сейіткерей тұрып қалды (О.Шипин, Дастан.). Именіп былай... Өзіңнен бір-екі солдат ығама. Қарсы кеп қалған кезінде, *Қ а л ш и ы п* қатып тұра ма?... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

2. Қалқаю. Қып-қызыл құмның ішінде Қалшып жалғыз тұр қорған. Тұрғандай әлі түсінбей, Қай кезде қирап, күл болған?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Тына қалды тыныштық атырапта, (Тамашаға табиғат жақын-ақ та). Қарсы қарап, даярлап алақанын, Қамданып тұр қалшып жапырақ та (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАЛШИЮ Қалши етістігінің қимыл атауы.

ҚАЛШИТ= ет. *Қақшиту, сілейіту, қозғалтпай тұрғызу*. Бес-алты партизан мұны қарсы алдына қалшытып қойып, мылтықтарының құлағын қайырады (М.Қаратаев, Далада.). Жаным-ау, азап қой бұл сезім деген, Не керек абзал ойым сезілмеген. Қалшытып қармақшыдай есіл арман, Қанша түн төсегімде көз ілмеп ем (Қ.Ілиясов, Қайран жастық).

ҚАЛШИТУ Қалшит етістігінің қимыл атауы.

ҚАЛШИЫС= е т. *Бір орнында қозғалмай тұрысу, сілейіп қалу*. Біз қаққан қазықтай қалшысып тұрып қалдық (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Қалт етіп, аттар тоқтап, тұра қалды, Бар ойды «бұл кім?» деген сұрақ алды. Танадай құлаққа ұрған қалшысып, Жұрт тегіс қапелімде тына қалды (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ҚАЛШ-ҚАЛШ е л і к. *Қалшылдап, дірілдеген қимылды бейнелейтін сөз*. Қазанғап судан шыға құлапты, тұрар емес. Қимылсыз. Буын-буыным қалш-қалш, дір-дір (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Демі – жалын, сөзі – оқ, Қатуланды қиыр шет. Келген жауда үрей жоқ, Қалш-қалш, дір-дір, селк-селк (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Қалш-қалш етті. а) *Қалтырап қалшылдады, дір-дір етті*. Қобалжудың күштілігінен бе, әлде сырқаттан ба, әйтеуір ол қалш-қалш етіп дірілдеп отыр (С.Ерубаев, Шығ.). Безгек болған адамдай тұла бойы қалш-қалш етті (Б.Майлин, Танд.). ә) *Әбден тоңды, мұздады, суық өңменінен өтті*. Аралбай тісі-тісіне тимей қалш-қалш етеді (С.Омаров, Қызыл.). Денесі қалш-қалш етіп, мұздап кеткендей болды (М.Жұмабаев, Шығ.). б) *Қатты ашуланды*. Баланың сонда ашумен айтқан сөзі: «Мен кетем қосқа отынның келер өзі!» Дірілдеп тұла бойы қалш-қалш етіп, Қызарып оттай жанды екі көзі (О.Шипин, Дастан.). Тоқтат! – деді ата қыран қалш-қалш етіп долданып, Бекер жатқан екенмін ғой, ұлым бар деп малданып Көкірегін бір алапат ыза буып алды да, Ұясының аузына өрең жүріп барды да, Жан шошытар жалтыр құздан құлап өлді табанда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЛШЫ с ы н. *Нашар, жарамсыз (асық туралы)*. Алтын сақа алшысын, Сақаның болмас

қалшысы, Есен болсаң, ботам-ай, Екеуің де боларсың, Ел-жұртыңның басшысы (Батырлар жыры).

ҚАЛШЫЛ з а т. *Қатты діріл, селкіл*. Құлипаның бойы жылынайын деді. Қалшыл басылып, сәл ғана діріл қағып отырды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Ашу қысқан денемнің қалшылы әлі басылмаған екен, ыза кернеген жүрегім де тулауын қоймапты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Қалшыл қақты. *Қалш-қалш етті, қалшылдады, қалтырап дірілдеді*.

ҚАЛШЫЛДА= е т. **1.** *Қалш-қалш етіп, қатты қалтырау, дірілдеу*. Мені неге атасың? Не жазығым бар еді? Ағатай-ай! Не кылдым?... – деп Ақбілек зарланып, жылап, өне бойы қалшылдап, қара мұрттың мойнынан құшып, аймалап сүймесін бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұрнын шиырып, Асығын иіріп, Бақсыдай қалшылдап, Бүркіттей шаңкылдап. Жылаңдай ысқырып, Есінеп, түшкіреп, Қол бұлғап шақырып, Ақырып, бақырып, Елемеске тап берді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** *Суыққа тоңу, мұздау*. Күле алмай қалсаң, ойлардан ауыр іш тұнып, Қалшылдап тоңсаң аяздай қарып үскірік. Өзіне қастық жасаған жанның есігін Күтіп аш, Ол да күштілік! (А.Бактыгереева, Өлеңд.). Қалшылдап жүрдік бүрсендеп, Қақаған қысқы айларда. Ағалар тоңбай жүрсін деп, Жібердік бәрін майданға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Ашулану, ыза кернеу*. Қарсысында отырған ағасына Базаралы қатты жүгене қарап қап, бір сәт қалшылдап қайнап кетті де, үн қатпастан тап берді (М.Әуезов, Абай жолы). Қалшылдады жандарал, Таңдайына келді қан, Тез бұйырды «жөнел» деп, (О.Шипин, Дастан.). Сынып зәрлі қаһары, Қалшылдап қайтқан көрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары алтындай сары су (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Қорқу, зәре-құты қалмау*. Мен айттым мән-жайымды қалдырмастан, Жетім боп қалғанымды бала жастан. Қалшылдап қорыққанымнан дірілдедім, Жатқанда шөпке келіп айттым бастан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Дүние бізге қарап... кешіккендей, «Тұр-тұрлар...» жаңғырығып, өшіккендей Қалшылдап тұратынбыз дір-дір етіп, Дауысын әзірейілдің есіткендей (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Үрей билеген мен ғана ма десем, басқалар да қалшылдап тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАЛШЫЛДАТ= е т. *Қалтыратып-дірілдету, қалш-қалш еткізу*. Менің бетім алаулап, тұла бойым бір қызып, бір суып қалшылдатып барады (С.Мәуленов, Танд.). Сорлыны қал-

шылды татып күй безгегі, Күйшіні қара терге батырады (І.Жансүгіров, Поэм.). Жүз жасаған еменді *қалшылды татып*, жұлып алған бойымен ыққа айдаған (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ҚАЛШЫЛДАУ з а т. *Қалшылда етістігінің қимыл атауы; қалш-қалш ету, дірілдеу.* Буындарымдағы манағы бір *қалшылды ауба* сылып, бойым жылына бастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҚАЛЫ с ы н. *Қымбат бағалы, түкті (кілем, шәлі).* Қошемет сөз айтамыз сендерге арнап, Қостайды салдар сізді асық-жарлап, Мақұлдап теріс десе, жалын алсын Береміз *қалы* кілем, қара нарлап (М.Әуезов, Қараш.). Жігіттер қолдарындағы ораулы нәрсені жайып жіберіп еді, қызылды-жасылды *қалы* кілемдер жарқ ете қалды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Белін *қалы*, қара шәлімен шарт байлап, аппақ таяққа сүйеніп, өкситін бауыр еттің барлығына не жетсін (А.Сүлейменов, Бесін).

Қалы кілем. *Жақсы түкті кілем.* Үйдің іші өңшең қызылды-жасылды жібек құрулы, орманнан әкелген неше түрлі гүлдері де қадаулы, есіктен төрге шейін төсеулі масаты, мамық бөстек, қак орталықта дәйім қанды көз тұқымы сыйғандай *қалы кілем* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағаттық бізде болды, кешсін Абылай. Ақ отау, айдаған мал бәрін берем. Тағы ер басына бір ару мен қара нар Айыбымыз *қалы кілем* (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қалы кілем* қара нар, Тайтұяқ жамбы және бар (Қамбар батыр).

Қара нар, қалы кілем. э т н. к ө н е. *Ескі уақыттағы байлық-салтанаттың, көрсетер сый-құрметтің, берілер айып-таралғының бас белгі-заты.* *Қалы кілем, қара нар*, Тайтұяқ жамбы және бар, Дабылдарын бөктіріп (Қамбар батыр). *Қалы кілем, қара нарға* балап, Біржанның жеткіншектері тағы бір ән қалап келіпті (Қ.Жұмаділов, Шығ.).

ҚАЛЫҚ¹ з а т. ж е р г. *Жазының ішіне салынатын топан, сабан т. б. сияқты жұмсақ зат.* Жазыны жамамасаң, ішіндегі *қалығынан* түк қалар емес (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЛЫҚ² с ы н. *Озық емес, кейіндеп артта қалыңқы.* Демейміз оқымады біздің халық, Болса да оқу – анық, мақсат – танық. Болса егер ойларында соңғы мақсат, Еш мұндай болмас еді артта *қалық* (С.Торайғыров, Шығ.). Ауыл секторы бұл тұсқа қала қатарынан сәл кейінірек *қалық* келді (Х.Ерғалиев, Шындық.). Қызметкерлердің де озығы мен *қалығы* бар (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

ҚАЛЫҚПАН з а т. з о о л. *Тазқара, сақалтай, құмай деп те аталатын біркіт тұқымдас құс.*

Мен қара құстан туған *қалықпан* Сөйлер сөзге жалықпан (Махамбет, Өлең.).

ҚАЛЫҚПАНДАЙ с ы н. *Қалықпан сияқты, қалықпан тәрізді.* Жалаулы найза қолға алып, *Қалықпандай* қомданып, жау тоқтатып айқаста, Құрбан болса ел үшін (Махамбет, Өлең.).

ҚАЛЫҚТА= е т. 1. *Құстың қанатын қақпай, бірқалыпты қишу.* Биікте, көз ұшында, шалқар көш боп қиқулап, «қош, қош» айтқандай боп *қалықтап*, бір топ тырна кетті (М.Әуезов, Абай жолы). Қақаған қандай қысында Қайтпайтын мұнда бір аң бар. Ол – сонау көздің ұшында *Қалықтап* жүрген қырандар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Күллі көк әлемнің жүзінде, заузаңғар биікте екі қарақұс әдетінше *қалықтайды*, анда-санда аяқ астынан қымсына әндетіп, қанаттары қалтырап, бозторғай пыр етіп ұша жөнеледі (Ш.Айтматов, Боранды бекет). 2. а у ы с. *Ән-күй әуенінің тамылжыта орындалуы.* «Қисмет» жаралған жоқ бекер текке, Шырқалса, көтерілер аспан көкке. *Қалықтап*, жерге қонбай тұрып алар, Шашқандай ән маржанын төңірекке (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қапа, наз «Кең ащыдай» анық бәрі, Қайғысын қалың елге танытты әні. Жарқырап қанатынан тамған маржан, Аспанда «Қараторғай» *қалықтады* (К.Салықов, Жезкиік). Осалдан емес еді шарықшамаң, Қайда үнің қыран болып қалықтаған? Кідіріп, кібірткіптен бас алмайсың, Шопанның шауқарындай арықтаған, Қайда үнің қыран болып *қалықтаған*?! (М.Мақатаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Өрлеу, биіктеу, қанат жаю.* Бұл күнде бүкіл әлем таныс маған, Көшіме көлік қосты ғарыш-ғалам. *Қалықтап* қанат жайды ақ арманым, Азаттық ақ жолында қарыштаған (К.Салықов, Жезкиік). Кеуденің күйге толы ырғағымен, *Қалықтап* алысымнан арман ұшып... Мен сенің жүріп келем қырларыңмен, Жанымда қуаныш, мұң арпалысып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Самға! Самға! Көз ұшында *қалықта!* Қону қиын, Оған бірақ қамықпа! Мықты болсаң – құлдырама төменге! Мықты болсаң – сол биікте қалып қал! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАЛЫҚТАТ= е т. 1. *Ұшыру, самғату.* 2. а у ы с. *Ән-күйді тамылжыта орындау.* *Қалықтат* сұлу әннің қаршығасын, Жүректен күй сорғалап тамшыласын. Соншама асқақ әуен, сырлы сазға Қалайша тебіренбей жан шыдасын (М.Айтхожина, Аққу.). Әміре дауысын көтеріп әкетіп, қайта *қалықтатып*, үзілтіп қайырғанда, отырған тамашашылардың арасында қызып кетіп, көтеріп жібергендері де

болды (И.Байзақов, Құралай.). Ән кетті көк күмбезін көктеп өтіп, Жер бетін гүл-жазира көктем етіп. Ән кетті қанатымен *қ а л ы қ-т а т ы п*, Жасартып ақ жаңбырдай төккен өтіп (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

ҚАЛЫҚТАУ¹ с ы н. *Қалыңқылау, кейіншектеу*. Ұлжан *қ а л ы қ т а у* келе жатқан сыртқы аттың делбесін қағып-қағып жіберді (Ж.Тілеков, Қайнар). // *Қалыңқылау қимыл қозғалыс*. Мына *қ а л ы қ т а у ы м н а н* бүгін тұрсын, ертең де жете алатын түрім жоқ сияқты (А.Хангелдин, Фани.).

ҚАЛЫҚТАУ² *Қалықта етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Құстың самғап қиуы*. **2.** *Будақ-будақ болып аспанға көтерілу*. Кейін жұмыс орным қаладан үй бергенде біз де анау түтінді жұтамыз-ақ қой. Ту-у, сейілмей *қ а л ы қ т а у ы н-ай* (М.Сүндетов, Қызыл ай). **3.** *а у ы с. Әнің тамылжуы*. Асқақ дауыс аспанда еркін *қ а л ы қ-т а у ғ а* еркіндік ала алмай қалды (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

ҚАЛЫН= е т. к ө н е. *Қалу*. Ақыры келмегендей, қылады өлім, Мейілің Зал патшадай мың жыл жаса. Дүниеде ешбір адам *қ а л ы н-б а й д ы* Жанын жарлы бай қылар, малын – қайғы (Майлықожа, Нақыл). Қарады ел оны өзіне беруге ұстап, Қорқытып бірін-бірі «тап!» деп қыстап. Қуыс жер қаралмаған *қ а л ы н ғ а н* жоқ, Көрісті кірді ме деп інді де ыстап. (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАЛЫНДЫ з а т. м а т. *Сандар теориясы мен аналитикалық функциялар теориясында қолданылатын ұғым*. Егер $a-b$ айырымы m санына бөлінсе ($a, b, m > 0$ - бүгін сандар), онда a саны b санының m модулы бойынша анықталған *қ а л ы н д ы с* деп аталады (ҚСЭ).

ҚАЛЫҢ¹ з а т. *Қалыңмал. Айттырылған қалыңдыққа төленетін мал-мүлік*. Қыз іздесең *қ а л ы ң* бер, Мұным ақыл болмай ма? Көріп алсаң көріктіні, Таңдап алсаң тектіні, Сонда да көңіл талмай ма? (Абай, Шығ.). Соның артынан жаңағы Оспан малы, әрі қарғы бау, әрі *қ а л ы ң* есебінде, шоқ беріп еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қалың берді. э т н. *Күйеу жағы қалыңдықтың туыстарына төлем берді*. Бұрымынан айырылған Жамбылға әкесі *қ а л ы ң б е р і н*, Момын атты қызды айттырады (С.Мұқанов, Шығ.). Ғали әлі *қ а л ы ң б е р м е г е н* талапты бір жігіт болғанға, Жамалдың күйеуіне наразылығына қарай екі тараптан да бір-біріне махаббат байланды деуге лайық болды (М.Дулатов, Шығ.).

Қалың беру. э т н. *Қалыңдықтың туысқандарына күйеу жағының беретін төлемі*. Қыз риза болмаса оған дер? Қыз жылар көзінің жа-

сын артып, Алғанын шамасы жоқ қайта төлер. Асығар ұлға *қ а л ы ң б е р у* үшін, Құда болар мереке көру үшін (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАЛЫҢ² с ы н. **1.** *Жұқа емес, қабат-қабат*. Ұшып тоғайға барып еді, қанша шырылдап айналып жүрсе де, *қ а л ы ң* ақ кебінін жамылып, тоғай тұрмады (М.Жұмабаев, Шығ.). Тақымынан толық шығарып алғанша бастырмалатып кеп, Жұмабайдың *қ а л ы ң* қара тымағын көзіне қарай баса кигізіп жіберіп, сол сәтте шокпарға жармасты (М.Әуезов, Абай жолы). Көрілік – күлге аунаған қотыр бура, Кешегі жақсы қайда сөзге тура, Көріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Көрпені *қ а л ы ң* сал да, майды тура (Шал акын, Өленд.). **2.** *Қою, жиі, тығыз*. Ұстара дүзі тимеген, ұстара дүзін тигізуге қолы тимеген бет-аузын қайратты *қ а л ы ң* қара сақал басқан (О.Бөкеев, Шығ.). Құр сүйегі көрініп денесінен, *Қ а л ы ң* шашы сиреген төбесінен. Қара суды қасықтап тамызсам да, Өтпейді оның өртенген өңешінен (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Қ а л ы ң* тұман мұнардан. Инелік өтпес жіп-жиі, Оқтан түзі тал бойы Қарағайға оралған (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Ну (орман, тоғай) жайқалған, бітік (шөп, егін)*. Өткенді естімесе, көз көрмейді, Сипаты жылға жылдың кез келмейді. Шырағы қара жердің *қ а л ы ң* шөппен, Тас балқып тамырланып безденбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Майсордың бұлағына бір түнеп, малды шалғынға шеміршектетіп алып, *қ а л ы ң* қаулы, жауылшалы, жоңышқалы, бетегелі бұйрат пен белден асып отырып, Шалшан адырының түбінен Шідертіге қылт ете түсесің (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *а у ы с. Көп, мол*. Таңертеңнен бері үсті-үстіне келіп жатқан аттылар қазір түс кезінде *қ а л ы ң* нөпір, үлкен қол болды (М.Әуезов, Таңд.). Атойлап қаптағанда *қ а л ы ң* кедей, Болды бір бай ауылы алай-түлей, Сартылдап емен сойыл сілтегенде, Қалмады, қалтырады байларда үрей (О.Шипин, Дастан.). Көшпенді ел андай үркіп қазақ ұлты, Күнелткен күніреніп азапты күн, *Қ а л ы ң* жауған қар қырып төрт түлігін, Андай шапқан жау айдап түскен үйін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Ну орман, тоғай*. Алтыншы таудан әрі асып, Жетінші тауға жанасып, Қарсақ жортпас *қ а л ы ң н а н* Қарғып кетіп барады (Батырлар жыры). Жан дәрменін салып енді бір ұмтылса, ілгерідегі ит мұрыны батпас тұтас нуга – теңіз аңғарының *қ а л ы ң ы н а* ілігері хақ (Ә.Сараев, Тосқауыл). **5.** *а у ы с. Тұңғық, шексіз*. Қанатымды бір жаза алмай мен еркін, *Қ а л ы ң* ойға шоматынмын нелер түн. Ақ қозыдай анамды іздеп сол кезде, Бар әлемді кезіп кеткім келетін

(Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қиялға кетсем бір қалың, Қаратпай жерге түк мені, Тыңдайды мені жырларым – Жанымның төлеңгіттері (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә.). **6. а у ы с. Құшті, жойқын.** Әскер салған қалың өрт, Қала ішінде қаптады, Бірақ қала сарбаздан Ешбір зиян тартпады (О.Шипин, Дастан.).

Беті қалың. *Беті шімірікпейтін, қытсыз.* Жолдастың беті канша қалың болса да шыдамады. Бет-жүзі өргеніп кетті (Ә.Бөриев, Ақ бидай). – *А, бетім қалың,* білегім жуан, былық етпеймін дейсің ғой сен. Бүркемейік, онда ашып-ақ айтайық (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Қабырғалы қалың ел. *Құшті, көп халық.* Қазақ деген қабырғалы қалың ел ғой (Шешендік сөздер).

Қалтасы қалың. *Ақшасы көп, дүние-мүлкі көп кісі туралы айтылады.* Қалтасы кімдекімнің болса қалың, Шығарса бұрқыратып ақшаларын (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Қалың ел [жұрт, бұқара, көпшілік, топ]. *Дүйім жұрт, барша халық, халайық.* Сұлу қыз, қалың елден сені таптым, Көрдім де тамашаны белден баттым. Майысқан алтын айдар еркесің. Ояңған ұйқысынан табиғаттың (М.Дулатов, Шығ.). *Қалың ел* тойға келген дуылдасып, Ән салды қыз, бозбала шуылдасып. Жиналған қыз, келіншек тіккен үйге Көлеңдеп шай көйлегі сусылдасып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ортамызда қалжың айтып бір жігіт, Отыр еді қалың жұртты күлдіріп. Отыр еді бізден гөрі сіңліңе Жақын, сырлас екендігін білдіріп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қалдық алғаш абыржып, Хаттың жайын түсінбей... Әкетті оны қалың жұрт Қолдан-қолға түсірмей (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Елемес ұлы Ер Төстік Ел бүлдірген ерте өсіп. Төкетайды өлтірдің, Ақжелекті көшірдің Отыз ұл боп тудым деп, Неменеге есірдің! *Қалың халық* қарғады Қара жер неге жалмады? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Еңбекші халық тудырған ауыз әдебиеті қалың бұқараның қоғамдық-таптық көзқарасын, сана-сезімін білдіріп отырады (М.Ғабдуллин, Шығ.). Ойлады даяшы деп келген шақта, Түрімді күдер үзді көрген шақта. Тоқталмастан жар салып қоя бердім, Шетінен қалың топтың кірген шақта (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сөзім бар кейінірек айтатұғын Дәм айдап шеттен келген мейман десең. Ішінде қалың топтың көру үшін, Әдейілеп ат өксітіп іздеп келгем (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қалың қабақ. *Түксиген, түсіңкі қабақ.* Әкесіне тартқан қалың қабағы, Ренжі-

се тұнжырап та қалады. Әкесінше шалқақ жүріп, нық басып, Кіріпкітерін қақса сирек қағады (Д.Әбілев, Алтай). Құлқының құрып сенің отырса да, Малшыға кеп мінілген бір байталың. Қайқы төс, қисық мұрын, қалың қабақ, Дидарың құрсын бетпақ, мен қайтамын (О.Шораяков, Шайыр). Ажарың сенің тайған жоқ, Екі ай жаттың түрмеде, Тұтқын болып неше күн, Көзің оттай жайнаған, Қабағың қалың бурадай, Арыстан, аю, бөрісің! (О.Шипин, Дастан.).

Қалың қазақ елі. *Бүкіл [көп] қазақ.* Бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі – қалың қазақ еліне оның әсіресе қандай болатындығын сезгендігімізден еді (М.Дулатов, Шығ.).

Қалың қалмақ. *Бүкіл [көп] қалмақ.* Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ, Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ. Артында – ор, алдында – қор, жан-жағы жау Дағдардан Алаш енді қайда бармақ! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қалың қол [әскер]. *Мол сарбаз, көп әскер.* Қор болдың қатын, балам жастай қалып, Ағайын менің үшін тарттың айып. Қырар ем елдің жауын қару болса, Атойлап қалың қолмен қанат жайып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қарқ олжаға батысты Қалмақты жеңіп қалың қол. Ит ырғын да қол-көсір, Бақыршы тоқ, олжа мол (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Желбіреп сары ала ту шыққан бойда, Құйылып қалың әскер қырдан ойға, Астында Ақтабан ат, алда Исатай, Сол күнде «қырқарланып құралайда» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қалың орман. *Қалың ну, тоғай.* Қараймын қалың орманға, Сыңсиды олар гүлесіп. Қараймын қарлы тауларға, Биіктеп бойым бірге өсіп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Айнала тау, қалың орман мүлгіген, Әр қимылын бағып тұрмын дүрбімен. Біреулер жүр тойдағыдай керіліп, Біреулер жүр тәлтіректеп ілбіген (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қалың сор. *Ауыр азап, қорлық.* Оқып жүрмін жиылып, қаласында Орынбор, Күңдікте жүрген әйел ең, Арылмаған қалың сор (Ш.Иманбаева, Өлеңд.). Соры қалың соққы жеген пышанамыз, Қайтпін суып жалғаннан күсе аламыз (Абай, Шығ.).

Қалың шер. *Ауыр қайғы.* Тоғжанға дейін Абайдыңынтықтығы, ауыр арманы ұзақ жылдар бойында айықпаған қалың шерекенін жолдасы жақсы білетін (М.Әуезов, Абай жолы).

Қарсақ жортпас қалың. *Аң жұрмес мекен.* Шу, жануар, шу, дейді, Ескен желдей улейді,

Қарсақ жортпас қалыңнан Қарғып өтіп барады (Мұңлық-Зарлық).

ҚАЛЫҢДА = е т. 1. *Қалың ету, қабаттау*. Сырттан кіргендердің біреуі төрге *қалыңдап* көрпе төсеп, басына биіктетіп жастық салды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Аралдан шөп жиып әкеліп астымды *қалыңдаймын* (С.Бегалин, Сәтжан). 2. *Бір нәрсенің қалыңдығының биіктей беруі*. Осы өңірдің бәрін, өткен он күн ішінде қар *қалыңдамай* тұрып, көлденең жортып, бұл аңшылар талай кезіп, сүзіп шыққан (М.Әуезов, Абай жолы). Машина солтүстікке қарай жүрген сайын күн суыта бастады, қар да *қалыңдай* түсті (І.Есенберлин, Қатерлі). 3. *Көбею, молаю*. Күн санап қарт балықшының көңіл күдігі *қалыңдай* берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Осылайша баян қылды қарындасын, Қайғысы Хасен ердің *қалыңдасын*. Күндіз естен, кетпейді түнде түстен, Қайғыға Хасен қайтіп шалынбасын? «Өлсем дағы осы қызды көрсем», – дейді, Үйін де, талақ қылып мал мен басын. Лаж ойлап сарғайды ғашықтықтан, Жалғызды жалғыз Алла жарылқасын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Абай өз шешесінің де қартайып қалғанын байқады. Мұның да мейірімді жүзінде ой ауырлап, уайым *қалыңдапты* (М.Әуезов, Абай жолы). 4. а у ы с. *Кішею, үдеу*. Көп иттің көп үнмен өшігіп үрісі *қалыңдай* беріп, ауылдың өзге үндерін жасыруға тырысса да, Оралбай құлағы енді Керімбаланың «Жиырма бесті» айтып тұрғанын аңғарды (М.Әуезов, Абай жолы).

Қабағы қалыңдады. *Қабағы түйілді, қайғырды, ашуланды*. Отырды үйден шыға алмай, *Қалыңдап* көрі бұлт – *қабақ*. Жартаста тұрған қырандай Жанарсыз көзбен тік қарап (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қабағын қалыңдатты. *Қабағын түйді, түксиді*. Жанар әкесінің сөзін естімесе де, сырын дәл ұққандай, *қабағын қалыңдата* ойланып, қоңырайып отырғанын сездіргісі келмей, жүзін әрі бұрып әкетті (З.Қабдолов, Жалын).

Қалтасы қалыңдады. *Ақшасы көбейді, байыды*. Қожахмет неғұрлым *қалтасы қалыңдап*, темір сандыққа аққұйрық жүздіктер мол түскен сайын нығыздана түседі (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚАЛЫҢДАТ = е т. 1. *Қалың етіп салу, төсеу*. Еденге *қалыңдатып* кигіз, кілем, олардың үстінен көрпе жайған (Ф.Мұстафин, Дауыл.). 2. а у ы с. *Көбейту, күшейту*. Талайлар жыртпаймын деп достың жүзін, Алады *қалыңдатып* іштің мұзын (Ф.Орманов, Үлес).

ҚАЛЫҢДАТУ *Қалыңдат етістігінің қимыл атауы; қалың ету, қабаттау*. Пиманың табанын *қалыңдату* үшін жұлықтан асыра үшінші рет жүн басылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАЛЫҢДАУ¹ с ы н. *Қалыңырақ*. Игілік төс қалтасынан күмістей жарқыраған төрт бұрышты бір сауытты тырс еткізіп ашып, *қалыңдау* жезден жасалған мөрін алып, баласына ұсынды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сарғылттау өңді әкесі, Баласы бәлкім қоңырлау, Әкедей жалпақ шекесі, Еріні аздап *қалыңдау* (С.Мұқанов, Замандас). // *Қалыңырақ, үлкендеу нәрсе*. Әр аттаған сайын жана қатқан мұздың *қалыңдауы* күтір етсе, жұқалауы сынған шөлмектей шатынап сала береді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАЛЫҢДАУ² *Қалыңда етістігінің қимыл атауы*.

ҚАЛЫҢДЫ-ЖҰҚАЛЫ с ы н. *Қалың-жұқасы аралас*. Түбі сөгіліп, шеті мүжілген *қалыңды-жұқалы* дәптерлерді ол қобыратып аударыстыра бастады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚАЛЫҢДЫҚ¹ з а т. 1. э т н. *Біреуге атастырылған, айттырылған қыз*. Әке, мен енді сырымды айтайын: ана күні мынау Үсенге құлақ сүйінші беріп қойған менің *қалыңдығымды* алып қашып отыр. Мен Әділден кегімді алмай... – деп сөз аяғын аяқтағанша, әкесі баласының сөзін бөлді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Және қараңғы үйдегі күйеу, *қалыңдықтың* сыбырын тыңдайтын жеңгесі біз емес, оны жеңгелерінен сұрай жатарсыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы қыз жаннан асқан ақылды еді, Жігіт те қыз сөзіне мақұл деді. Бірқанша арасында күндер өтіп, Күйеуі әлгі қыздың ұрын келді. Алыстан аңсап келіп *қалыңдықты*, Жүрекпен қуанышты жігіт көрді (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Тұрмысқа шығатын бойжеткен*.

Қалыңдығының қолын ұстатты. э т н. *Қызды жігіттің қолына берді [Салт-дәстүр бойынша, жеңгелері қалыңдық пен күйеу жігітті кездестіріп, «қолұстатар» ырымын жасайды, қайтарымына күйеу жігіттен кәдеге сыйсияпат алады]*. Қазақ дәстүрін (қыздың жеңгелері) мүлтіксіз орындап, «күйеу балаға» *қалыңдығының қолын ұстатып*, аларын алып кетіп қалды (І.Есенберлин, Шығ.).

Қалыңдық айттырды. э т н. *Құда түсті*. *Қалыңдықты* әлі күнге әке-шешелер *айттырады* екен (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

Қалыңдық берді. э т н. *Қалыңмал берді, айттырды*. Ойбай-ау, Ұрқияны тауып алса, *қалыңдық берген* күйеуіне қоспағанда саған

берер дейсің бе, – деп біреу күлді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қалыңдық ойнау. э т н. *Күйеу жігіттің ұрын бару дәстүрінен кейін қалыңдығымен жасырын кездесіп, ойнап-күліп жүруі. Қ а л ы ң д ы қ о й ы н а у* кезінде жастар ақ некелі түнге дейін абыройын сақтап, адалдықтың ала жібін аттап өтпеген (ҚҰЭ). «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда Жұман күйеу ұрын келіп *қ а л ы ң д ы қ о й ы н а й-д ы*», – деген өсек расқа шықты (М.Дулатов, Шығ.). Күндерден күн өтіп, Сүлей *қ а л ы ң-д ы қ о й ы н а у ғ а* ниет қып жүргенде қызды «айнып қалыпты» деген суық хабар естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЛЫҢДЫҚ? з а т. **1.** *Затты қырынан алып қарағандағы қабаты, көлемі. Қ а л ы ң-д ы ғ ы* бір елі кітапты кезектесіп дауыстап оқып отыр (С.Сарғасқиев, Көңілді бала.). **2.** *Жиілік, тығыздық. Орманның қ а л ы ң д ы ғ ы* сондай, алыста күркірей атылып жатқан зеңбіректің даусы да, жарылған бомба да естілмейді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **3.** *Ну орман, жыныс. Бөпежанов отряды ұрыса шегініп, қ а л ы ң-д ы қ қ а* бекінді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Қасқырдың ұясы ит мұрыны батпайтын *қ а-л ы ң д ы қ т а* болғанмен, енді оның қызыл іздеп түнімен ауыл сыртын аңдитын шағы (Ж. Тәшенов, Алғашқы.).

ҚАЛЫҢДЫҚТАЙ с ы н. *Қалыңдық сияқты, әсем, сәнді, көз тартарлықтай көрікті. Жас қаланың, жаңа қаланың кең көшесімен жүріп келеміз. Ол ұзатылатын қ а л ы ң д ы қ т а й* жасаулы (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Таңсәріде көрінсе көк арайлы, Жасыл мұнар басты зәулім сарайды. *Қ а л ы ң д ы қ т а й* қызыл-жасыл жамылған Соғылғандай саф алтыннан, жалыннан (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме). Анардың ұзатылатын *қ а л ы ң д ы қ т а й* жасанып тұрғаны Балагүлді сәл таңырқатқандай (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚАЛЫҢ-ҚАЛЫҢ с ы н. *Өте қалың, көлемді. Сенің де ең басты міндетің – еңбек ету, ғылыми жаңалықтар ашу, қ а л ы ң-қ а л ы ң* кітаптар жазу (М.Мағауин, Қиянда.). Сейіт-абыз *қ а л ы ң-қ а л ы ң* томдардан, көз сүрінер есептерден, формулалардан тек өзіне керек болады-ау, қажетке жарайды-ау дегендерін іздейді (Қ.Найманбаев, Серт).

ҚАЛЫҢҚЫ с ы н. *Сәл артта, кейінірек, төменірек. Қазақ киносы табыстары бола тұра өмірдің өрлеу калпынан қ а л ы ң қ ы* екені ойландырмай тұрмайды («Қаз. әдеб.»). Қазіргі әдеби даму барысы біршама *қ а л ы ң қ ы*

(Ш.Мұртазаев, Шығ.). Ана екеуін неге ала шықпадың, – деді Егінбайдан *қ а л ы ң-қ ы* екі немересін атап тұспалдаған шешесі (М.Мағауин, Жұмбақтас.). // *Артта қалған.* Қанға қан деп кек алу *қ а л ы ң қ ы* елдің дәстүрі (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҚАЛЫҢҚЫРА = е т. *Кешігіңкіреу, кейіншектеу. Милысортағы жігіттер оң жақ бүйірде қ а л ы ң қ ы р а п* еді (С.Шарипов, Бекболат). Көштен тым *қ а л ы ң қ ы р а п* қойса сол жаман да (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАЛЫҢМАЛ з а т. э т н. *Күйеу жағының қалыңдық үшін беретін малы [Қалыңмал негізінен қалыңдықтың жасауына, сәукелесіне, той малына, кәделі алыс-берістеріне жұмсалады].* Солай-ақ болсын. Бірақ *қ а л ы ң м а л а*лып, Сарбас баласына бермек болып қойғанын қайтесің? (М.Дулатов, Шығ.). Көп берген түкке тұрмай *қ а л ы ң м а л ы*, Ем болмады жалынып айтқан жалы. Тобықты осы сөзге қақ бөлініп, Болысты Мәмбетейге Қанжығалы (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). Бесікте құда түскен әдет-ғұрып, *Қ а л ы ң-м а л* жай береді уәде қылып. Кербез қыздың күйеуі – бай баласы, Үйде отырса, мойнына түспек құрық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАЛЫҢСЫЗ с ы н. *Қалыңмалсыз. Қ а л ы ң с ы з* қыз болса да, кәдесіз күйеу жоқ (Мақал). Уағызын тындап, ... мүбәрәк қолынан сүйген Шәуешек мұсылмандарының ақсақалы Жармұхамет кеше қызын *қ а л ы ң с ы з* бермек болып (М.Дулатов, Шығ.). Алланың өміріне көніселік, Көзің қыры түскенін көріселік. Ұл туар да, қыз туар заман болса, Уағыдамен *қ а-л ы ң с ы з* беріселік (Қозы Көрпеш.).

ҚАЛЫҢШАЛАУ с ы н. *Қалыңдау келген. Ол қ а л ы ң ш а л а у* келген дәптерді суырып алды (С.Сарғасқиев, Сұлутөр.).

ҚАЛЫҢЫРАҚ с ы н. *Қалыңдау, сәл қалың. Жастығын биіктетіңкіреп, үстіне қ а л ы ң ы-р а қ* жаптым (Н.Әбдікәрімова, Сенім). – Мына қар *қ а л ы ң ы р а қ* түсіп, шаңғымен жүруге іліксе, ертең ерте шығам, – баратын болсаң ертең Үкекте тиін атамыз, дүйсембіге қарсы үйде боламыз, – деп Жәңгүдей, жүріс жобасын ұғындырды (С.Бегалин, Уақыт.). – Оғым үшеу-ақ. Екеуін, реті келсе үшеуін бір жасата қағып түсірейін деп *қ а л ы ң ы р а қ* жерін аңдыңқырап отырмын, – деп сөйлеп келе жатқан Таутанның сөзін аяқтатпастан-ақ Жаңабай шаба жөнелді (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚАЛЫҢЫТ = е т. *Қалыңдай тұсу. Қар да едәуір қ а л ы ң ы т қ а н* (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ҚАЛЫП [ар. قالب] з а т. **1.** *к ө с. Аяқкімінің формасын келтіріп тігуге керекті құрал. Қ а л ы п*

қысқы саптама етікке бір бөлек, жазғы жеңіл етікке бір бөлек үлгімен, адамның аяғының тұрқына қарай үлкенді-кішілі жасалады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). От басында біз, пышақ, қайрақ, *қ а л ы п*, мұрындық қоңырсып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Мысал: етікей етік тігерде, етік иесінің аяғын (тұрқын, алқымын, жіліншігін) өлшеп алады да, үлгі пішеді, *қ а л ы п* жабады, жамалайды, шешесі баласына көйлек пішерде, баласының бойын, аяғын, қолын, мойнын өлшеп алып, шүберек жыртады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Кірпішті, балқытылған заттарды (шошын, болат т.б.) қатыруға арналған зат.** Бұл лайын жасап, әжесі екі көзді *қ а л ы п н е н* кесек құйған (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Бұрынғы топырақ форма *қ а л ы п т ы ң* орнына енді отқа, ыстыққа төзімді металл *қ а л ы п - т а р* көбірек қолданылады (К.Смаилов, Мамандық.). **3. қ ұ р ы л.** *Құрылыс алаңында тұрғызылатын монолит бетонды немесе темір бетонды құралымдар мен ғимараттар пішіндерін жасауға арналған бөлшектер мен элементтер жиынтығы.* *Қ а л ы п* ағаштан, металдан, фанерадан, темір-бетоннан, пластмассада т.б. материалдан жасалады. *Қ а л ы п т ы ң* бірнеше түрлері (жинамалы-бұзылмалы, сырғымалы, құрастырмалы т.б.) бар (ҚҰЭ). **4. Бейне, кескін, келбет.** Қалдың есте сол бір нұрлы *қ а л ы ң - м е н*, «Ләйлә» деген бала кезгі даңқыңмен. Қарайтынмын алаулаған жүзіне, Қара көзің сөйлесе асқақ, жарқылмен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5. Пішіні, формасы.** <лат. forma> *Қалып* – бірдеңенің физикалық тұрқы. Объектінің не фигураның контурына, түр-пішініне, сыртқы құрылымына қатысты айтылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **6. Белгілі бір сәттегі адамның, не басқа бір заттың хал-жайы, күйі.** Сырт кейпі яки тіл жағынан да қазақ әдебиеті өзінің таза, төл *қ а л ы н* сақтаған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Отқа оранып, суға түсіп жүрген осы *қ а л ы м д ы*, Түсінеді тұрғыластар сөз қылады өртүрлі. Ту ғып ұстап келем өлі, мағыналы күн көшіп, Қан соғыста қатыс болған Молдағали марқұмды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Екеуі де көз жұмыпты құшақтасқан *қ а л ы н д а*, Екі өмірдің жалғасы боп біз қалыпшыз артында (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7. Түр, кейіп.** Шешесі Абайдың аса жүдеп, қабағын шытып қиналып отырған *қ а л ы н* байқады (М.Әуезов, Абай жолы). Көре алмай зар боп айырылдым. Құдай қосқан жарымнан. Өзгеше болып жаралған, Таныған жан *қ а л ы н а н* (Абай, Тол. жин.). Зат мәңгі. Бірақ оның құралуы, *қ а л ы* (форма) аумалы-төкпелі

(Ж.Аймауытов, Шығ.). **8. Тұрпат, пішін.** ... Бір әрпінің *қ а л ы б ы* 3-4 түрлі болғандықтан еді (М.Дулатов, Шығ.). **9. Болмысы, жаратылысы.** Ғаламнан надан артпас ұққанменен, Тағдыр көрмей қоймайды бұққанменен. О-дағы *қ а л ы б ы н а н* аса алмайды, Жауқазын ерте көктеп шыққанменен (Абай, Шығ.). Отқа салып илесең, Асыл болат саз болмас. *Қ а л ы б ы н а н* артылып Жетесі жаман мәз болмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **10. Жағдай, тұрмыс.** Олардың көбі қазақтың *қ а л ы н*, салтын, мінезін жақсы білмейді екен («Қазақ»). **11. Шақ, кез.** Сол баяғы қыз *қ а л ы ң м е н* тал шыбық Сыңғырлап бір оятады әнші үміт, Мені күтіп тұратындай ынтығам, Бір төбенің үстіне ылғи сен шығып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көрсек ерке құлынды, Көрсек балғын ботаны, Бала *қ а л ы* бұрынғы Түседі еске Шоқаны (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сөз ергізіп артымнан, Арыла алмай келемін бала күнгі *қ а л ы м н а н*. Кешіріңдер, достарым, Кешіріңдер, қастарым, Есім кіре бастады, Еркелікті тастадым. Мен мен емес, басқамын... Естеріңе алғайсың, еркін жүрген қалқаны (М.Мақатаев, Шығ.).

Бір қалыпқа салды [келтірді]. Жөнге келтірді, реттеді. Шаруасын *б і р қ а л ы п қ а с а л ы ғ а* жарайтын қызметкерлер даярлаудың қамына кірісу керек (С.Дөнентаев, Шығ.). Дәрі организмге күштірек әсер етіп, ондағы заттар алмасуын *б і р қ а л ы п қ а к е л т і р е д і* (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

Бір қалыпқа [қалыпқа] соққандай [құйғандай, қалыптан шыққандай]. Бір-бірінен айнымайтын, ұқсас. «Пәлен күнге бір тақырып алынсын, одан артық та, кем де болмасын» – деп кесіп-пішіп айту ағат. Өйткені барлық тақырыптарды *б і р қ а л ы п қ а с о қ қ а н д а й* қып жасау мүмкін де, дұрыс та емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол өткен оқиғаның барлығын *б і р қ а л ы п т а н ш ы қ қ а н д а й* етіп айтады (Р.Райымқұлов, Жасыл.). Берілген міндетті орындаудың әдісі, – деді ол, – *қ а л ы п қ а құйғандай*, бір-біріне ұқсас бола бермейді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Бір қалыпта. Құбылмай, өзгермей бұрынғы күйінде. Сабазың таймайтұғын *б і р қ а л ы п т а*, Қадірің артық еді бұл халыққа (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Ойласаңшы, Мағышым, Кімнің гүлі солмайды? Артын тіле Құдайдан. *Бір қалыпта* тұрмайды (Абай, Тол. жин.).

Бір [сол] қалыптан [қалпынан] таймады [жазбады, айнымады, танбады]. Бетінен қайтпады, өзгермеді. Ақындар айтысы үдей түсті. Майталмандар бір-бірінен асып түспесе

кемімеді, *бір қалыптан таймады* («Қаз. әдеб.»). Ақбала қара қасын керіп тастап, байсалды *бір қалыптан жазбаушы* еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Түксіп түнереді теңбіл аспан, Күміс шың көрінбейді жерді басқан. Маужырап Тауқылшаның шоқысы түр Әсілі *бір қалыптан айнымастан* (С.Омаров, Сәукен). Жас күнде тасығандай қайнар күшің, Толықсып толған айдай көрінесің. *Сол қалыптан айнымай* тұра бермей, Орақтай боп қалғанда күйеді ішің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айырылмай жиырма бестің жалынынан, Алпыстың қарайды асқақ адырынан. Ақылмен сезім отын тұтастырып, Байсалды *бір тандайды қалыбынан* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қалып алды. *Дағдыланды, төселді.* Әркімнің бір *қалып алған* тіршілігі болады (А.Байтанаев, Қыран.). Жел сөзге кетіпті аузым *қалып алып*, Момынның малын жейді залым алып (Айтыс).

Қалыпқа құю. *Балқыған металды қалыпқа еркін құю тәсілі; құю өндірісіндегі ең маңызды технологиялық процестердің бірі.* *Қалыпқа құю* металлургиялық пештерде балкытылған металдардан (шойын, болат, қара және түсті металдар қорытпалары) дайындамалар немесе тетіктер жасауда қолданылады (ҚҰЭ).

Сөзі бір қалыптан шықты. *Сөздері, ойлары ұқсас болды, бір ауыздан мақұлдады.* – Мінеки, бәріміздің сөзіміз *бір қалыптан шығып* жатыр, – деді ол (Қ.Найманбаев, Үміт.).

Таз қалпына келді [түсті]. *Баяғы күйіне түсті, бұрынғы қайталанды.* Екі-үш күннен соң Иса мен Қадишаның сезім дегенді білмейтін, болған көңілдері бұрынғы *таз қалпына келіп* еді (М.Әуезов, Таңд.).

ҚАЛЫПТА= е т. **1.** *Затты қалыпқа салып, белгілі бір формаға келтіру.* Цехта қорғасын *қалыптайт*ын айналмалы үлкен шеңбердің барлық жұмысы автоматтандырылды (Ә.Жәмішев, Армысың.). Ұста солай міндетінді алып қап Шыңдап, қайрап, соғады екен *қалыптап* (Жас қанат). **2.** а у ы с. *Бірқатарға, бірқалыпқа келу.* Ел едік біз де өзіндей шалықтаған, Мал бітіп қалың қара *қалыптаған*. Ақты қой, қылаң жылқы, қыпқызыл нар Тең бітіп төрт түлік мал шауаттаған (Мұрат Мөңкеұлы, Өлеңд.).

ҚАЛЫПТАЛ= е т. **1.** *Қалыпқа келтірілу, қалыпқа салыну.* *Қалыптаған* сырды ерітінді тұздыққа салып, алты-сегіз тәулік ұстайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу). **2.** а у ы с. *Үйрену, әдет алу.* Момынның малын жейді зекет

алып, Кеңеске кеткен аузым *қалыпталып* Серіжан-ау қандай дертке ұшырадың, Басыңды орамалмен таңып алып (Айтыс).

ҚАЛЫПТАН= е т. **1.** *Белгілі бір формаға келіп, қалып алу.* Өмірге деген көзқарасым да, Отаныма, еліме деген патриоттық сезімім де – бәрі осы өзім өскен араның идеалдарыменен *қалыптанды* (І.Есенберлин, Алтын құс). Абайдың өзі жауыққан топты сыншылдық соққысына ұшыратуда шебер қолданған сатираның бірі – осы өлең боп *қалыптанды* (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** л и н г в. *Белгілі бір жүйеге түсіп тұрақталу, нормалану.* Тіліміз, емлеміз әбден жүйеленіп *қалыптанды*, орнықты, бекінді деп айтуға болмайды. Емленің қолайсыз, кеміс жерлері барлығын әркім айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Дағдылану, әдет алу, үйрену.* Бар адамның әдет алып, аузы *қалыптанып* кеткен өзінше бір мөтелдері болады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Әсем жеңгей газет қызметкерлерінің токетер мөліметті алатынына *қалыптанып* адам сияқты (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ҚАЛЫПТАНДЫР= е т. *Белгілі бір жүйеге түсіру, қалып алдыру.* Екі жағын ымыраластырып бітіріп, ол үшін артық еңбекақы алуға *қалыптандырады* (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ҚАЛЫПТАС с ы н. *Ұқсас, біртектес.* Бұл екі халықтың тіпті тілі туыс, жыры *қалыптас*. Қарақалпақ қазақтың өзі інісі, өз туысы (С.Мәуленов, Үркер.). Бәрінің жасы бір *қалыптас* – жиырма мен отыздың арасы (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Ауыл өмірі қашан болсын бір *қалыптас* (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ҚАЛЫПТАС= е т. **1.** *Белгілі бір формаға келіп, қалып алу.* Өрнекке былғарыны балғамен батыра ұрады да, өрнек былғары бетіне әбден *қалыптасып* дегдігенше қозғамай қоя тұрады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). **2.** *Пайда болу, іргесі қалану.* **3.** *Бір ізге түсіп орнығу, тұрақтану.* Ұрпақтан ұрпақ алып жалықтастан, Сондай бір дәстүр бар-ды *қалыптасқан*. Заманнан заман өткен, жанарған жұрт, Ақуын айдын көлдің налытпастан, Дәстүрін аттамаған, анық басқан. Сондай бір дәстүр бар-ды жарық шашқан, Бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан (М.Мақатаев, Шығ.). Көптен *қалыптасқан* салт-сана заң, қоғамдық мораль нормаларымен санаспай, соның бәрін саналы түрде бұзу қиын (Ш.Айтматов, Боранды бекет). **3.** а у ы с. *Үйреншікті болып әдетке сіңу, дағдыға айналу.* *Қалыптасып* қалған зиянды қылықтан әлі де арыла алмай келеміз (І.Омаров, Серпін).

Атамзаманнан бері *қ а л ы п т а с қ а н* әдеті бойынша, Дәмелі үйі Жанысбай ауылының төменгі жағына орналасқан (С.Омаров, Қиыр жол). **4. Белгілі бір кәсіпті игеру, мамандану.** Бізде әлі *қ а л ы п т а с қ а н* театр сыншылары жоқтың қасы (С.Мәуленов, Үркер.).

ҚАЛЫПТАСТЫР= е т. *Турақтандыру, орнықтыру, қалып алдыру.* Еңбек адам еркінен тыс әдеттер *қ а л ы п т а с т ы р а т ы н* көрінеді (З.Қабдолов, Жалын). Бейне адамның тілек-мүддесіне сәйкес, тағдырын *қ а л ы п т а с т ы р ы п* отырған бір күш бар сияқты (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚАЛЫПТАСТЫРУ *Қалыптастыр етістігінің қимыл атауы. 1. Орнықтыру, тұрақтандыру, жасау.* Бүгінгі заман талабына сай жақсы дәстүрлерді іздеу, *қалыптастыру* – игі мәселе, тың мәселе (К.Қазыбаев, Дәуір). Олардан менің ұққаным Мұхтар Шахановтың еліміздің зиялы қауымына күшті әсер жасай алатыны, қоғамдық пікірді *қ а л ы п т а с т ы р у - д а* ғ ы ақынның қаламының қуаты («Егемен Қазақстан»). Көпшілік алдында саясаттың негізгі құралына айналған қазақ тілі өзінің бай да қуатты әлеуетінің арқасында, патриотизм мен саяси мәдениетті дамытатын Қазақстан Республикасының өзіндік идеологиясын *қ а л ы п т а с т ы р у* ісінің ұйтқысына айнала алады («Жас Алаш»). **2. п е д. Баланың қоғамда өзінің өмір сүруге қабілеттілігін, өзінің тағдырына өзі үкім ете білуін және өз мінез-құлқын жөнге сала білуін, сондай-ақ дүниемен өзінің қарым-қатынасын түсінуін меңгерту.**

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ з а т. *Жасаушы, іргесін қалаушы, негізін салушы (адам).*

Қалыптастырушы сұрыптау. б и о л. *Популяцияда орта мәнді, ертеде пайда болған белгілердің дамуын, төзімділігін арттыруға және тұрақтандыруға бағытталған табиғи сұрыпталудың бір түрі* (Қаз. тілі термин. Биология).

Қалыптастырушы эксперимент. п е д. *Жас туғарғысындағы және педагогикалық психологияда қолданылатын зерттеушінің сынаушыға белсенді ықпал-әрекеті процесінде баласының психикасындағы өзгерістерді қадағалау әдісі.*

ҚАЛЫПТАСТЫРЫЛ= е т. *Турақтандырылу, дағдыландырылу, әдетке айналдырылу.* Оқу процесінде білім берумен қатар оқушылардың дүниеге көзқарасы да *қ а л ы п т а с т ы р ы л д ы* («Қазақст. мект.»). Әдетте, балалардың гигиеналық дағдылары анағұрлым ерте, яғни әлі мектеп жасына жетпеген кезінде *қ а л ы п т а с т ы р ы л а д ы* (Семья тәрбиесі).

ҚАЛЫПТАСТЫРЫЛУ *Қалыптастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЛЫПТАСУ *Қалыптас етістігінің қимыл атауы. 1. Бір ізге түсу, орнығу, тұрақтану.* Үй іші, өскен орта кімнің де болса ой-санасының *қ а л ы п т а с у ы н а* үлкен әсер етеді ғой (С.Көбеев, Орынд. арман). Қазақ ұлттық мемлекетінің шаңырақ көтеруі, оның ата-баба армандаған ұлттық ордасының жаңғыруы, бүкілхалықтық Президент сайлауы, Президенттік институтының *қ а л ы п т а с у ы*, тегеуірінді мемлекеттің тұлғасының айқындалуы, Ата Заңының, Ұлттық мемлекеттік рәміздердің қабылдануы, мемлекеттік билік органдарының орнығуы сияқты мемлекеттік құрылыстың өзекті мәселелерін шешудегі Елбасының, Қазақстан өкіметінің саяси толыққандығы, парасаттылығы өз алдына өңгіме желісі боларлығы сөзсіз («Егемен Қазақстан»). **2. Белгілі бір кәсіпті игеру, мамандану.** Міне, осы қасиеттердің барлығы кейіннен оның үлкен спортшы болып *қ а л ы п т а с у ы н а* ықпал етті («Егемен Қазақстан»). **3. Пайда болу; іргесі қалану.** Ұлт-азаттық күресінде, тәуелсіз жас мемлекеттердің ұлттық мәдениетінің туып, *қ а л ы п т а с у ы н д а* жазушылар барған сайын елеулі рөл атқара бастады (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ҚАЛЫПТАУ *Қалыпта етістігінің қимыл атауы; қалыпқа салу.* Әр машинаның атқаратын қызметі мынау: көмкеру, қусыру, қаю, ысқылау, құрастыру, керу, *қ а л ы п т а у*, шегелеу, ұлтандау сияқты істер (С.Мұқанов, Саяхаттар). Ашпаған қамырды *қ а л ы п т а у ы* бар, пісіуі бар – өйтеуір әбігері жетіп жатыр (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

ҚАЛЫПТЕС ш ы л. *Сияқты, тәрізді, секілді.* Теңіз толқыны сәбиін тербетуге ұйқысын қимаған еріншек ана *қ а л ы п т е с*, экспедиция кемелерін анда-санда ақырын ғана бір қозғап қояды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҚАЛЫПТЫ с ы н. **1. Қалыпқа салынған.** 42-ші *қ а л ы п т ы*, сыртына жұқалап лақ жалатқан осы бір туфлиді жиырма сомға сатып алып едім (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). **2. а у ы с. Тұрақты, орнықты, өзгермелі емес.** Семья өмірі біркелкі *қ а л ы п т ы*, тату-тәтті болуы керек («Халық мұғ.»). Баланың оқуы үшін ата-ананың *қ а л ы п т ы* жағдай туғызуы абзал («Қазақст. мект.»). **3. а у ы с. Әдетке сіңген, үйреншікті, дағдылы.** Соңғы сөзді айтқанда Мінайдардың ашуы түгел тарап, *қ а л ы п т ы* күйіне келіп еді (Б.Майлин, Шығ.).

Қалыпты ағынды. с у ш а р. *Гидротехникалық имарат, бөген, су жүйелерін жобалау барысында*

міндетті түрде, анықталатын өте маңызды гидрологиялық сипаттама; көпжылдық жауын-шашын мен буланудың орнықтылығымен айқындалатын қалыпты, тұрақты ағынды. Егер кейбір себептермен, мысалы, адамдардың шаруашылық әрекеттерінің әсерінен тұтастай бір алаптың физикалық-географиялық жағдайы біршама өзгеріске ұшыраса, онда қ а л ы п т ы а г ы н д ы г а о с ы өзгерістерді ескеретін түзетулер енгізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).

Қалыпты рынок. э к о н. Таяудағы және неғұрлым алыстағы мерзімде жеткізілетін тауар бағасындағы айырма оның сақталуына байланысты шығындарды өтейтін жағдай (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚАЛЫПТЫҚ с ы н. Қалып боларлық, Шегелік, қ а л ы п т ы қ қайыңды ерінбей жүріп өзі тандайды (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Қалыптық болат. к е н. Ыстықтай және суықтай қалыптау қалыптарына, сондай-ақ баспақалыпқа арналған, көміртекті және легирленген (негізінен хроммен) аспаптық болат (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қалыптық құм. г е о л. Қалыптар мен құю өндірісінің өзектерін (шоғын, болат және түсті металдар құйғанда) даярлауға жарамды құм (Қаз. тілі термин. Геология.).

ҚАЛЫПТЫЛЫҚ з а т. Бірқалыпты болушылық, ауытқымаушылық. Витаминдер асқан қызметінің қ а л ы п т ы л ы ғ ы н сақтайды (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). Әр күнде де сабақтарды орналастырудың қ а л ы п т ы л ы ғ ы н сақтау керек («Халық мұғ.»).

ҚАЛЫПША¹ з а т. Кішкене қалып. Электр пешінің ішінде қорытылған мырышты ұзыннан-ұзақ стол үстіндегі қ а л ы п ш а л а р ғ а құяды жұмысшылар (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

ҚАЛЫПША² ү с т. Әдеттегіше, дағдысыпша. Хат салып жіберді айдап калтасына, Себепші болды тағдыр қоспасына. Қ а л ы п ш а ісін істен жүре берді Бармады жеңгесінің еш қасына (Н.Ахметбеков, Аманкелді). Осы қ а л ы п ш а ауылнайлық пен билікті ұстап өмірінше отырам дейтін шығар, – деді ол (С.Шарипов, Шығ.).

ҚАЛЫПШЫ з а т. Қалыпқа бір затты құюшы. Мына жердегі істеліп жатқан сол машина бөлімдерінің формасы – қалыбы. Мұндағы жұмысшыларды қ а л ы п ш ы л а р дейміз (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ол құю механика заводында қ а л ы п ш ы болып істейді («Халық мұғ.»). Бұл мақсаттың жүзеге асырылуы қ а л ы п ш ы л а р д ы ң жұмысына байланысты екенін коллектив жақсы біледі (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

ҚАЛЫС¹ с ы н. 1.Тікелей қатысы жоқ, бейтарап (адам). Түсі келмес күмістен Сұлу боп соққан мыс артық. Сыйласпаған жақыннан Сыйласқан қ а л ы с кісі артық (Пернедегі терме.). // Тікелей қатысы жоқ, бейтарап жақ. Айтқан сөзім шет болса, Сынатайын қ а л ы с қ а. Не болмаса жөнде өзің, Тұлғаң түзу жан екен Түсінетін әр нұсқа (Жамбыл, Шығ.). 2. Өкіл, сенімді (адам). Соны реттеп бітіретін ара ағайыннан төрт қ а л ы с сайлаймыз (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Бағалап қ а л ы с адам кескеннен соң, Қуанып ел де берді малын үйе. Биені бір жыл қаңғып зорға тапты, Қиын ба, тағдыр берсе қызға бақты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қалыс ағайын. Ара ағайын, жамағайын. Қ а л ы с а г а ы ы н н а н Ақайдың Хасені қонаққа шақырды (Ә.Бектасов, Мәди). – Сіз арадағы қ а л ы с а г а ы ы н, әділетін айтыңызшы, – деді шал (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Олар байлығы мен көптігіне сүйеніп, қыс-қыстау, жаз-жайлауымызды тартып алды, Қ а л ы с а г а ы ы н ғ ой (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Егер ұлықтар, соттар барлық істің хақиқатын білем десе, осы біз сияқты көлденең, қ а л ы с а г а ы ы н н а н шындықты сұрау қажет деп білеміз (М.Әуезов, Абай жолы).

Қалыс би. Тікелей басқаратын, билік айта-тын би. Тақсыр, біздің бабаларымыз, «мұрын болмаса екі көз бірін-бірі шұқиды» – он екі керейге қазылық айтар қ а л ы с б и болсын деп Арқадан біздің мәртебелі бабамыз Көгедайды әкелген еді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Қалыс қалды. а) Шет, шеткері қалды, немқұрайды қарады. Өмір емес өмірі, қораштанған, Байғұс ана тірліктен қ а л ы с қ а л ғ а н. Келеді ана, қарабет қарақшыдай, Ел мен жерден біржола аласталған Аппақ нұрды көре алмай ақ аспаннан, Түн-түнекте бейне бір адасқан жан (М.Мақатаев, Шығ.). Баз біреулер тұрып алды табандап Бұлбұл өнін жерге соға жамандап. Тек Қарақұс қ а л ы с қ а л ғ ы... Келмеді оның тіпті көзге түскісі Өнерінің күдіреті жағынан Бұлбұл, сөзсіз, күс біткеннің күштісі (М.Шаханов, Ғасырлар.). ө) Жақтап не қарсы дауыс бермеді. Жапатармағай қол көтерді. – Қарсы жоқ. Қ а л ы с қ а л м а п т ы ешкім. Бірауыздан қабылданды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Өмірімде бірінші рет қ а л ы с қ а л ғ ы м (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАЛЫС² с ы н. Кейінірек, артта қалыңқы. Көгілдір белдің баурайынан әлгі екеуден сәл қ а л ы с кішкентай топ қалқып келеді (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚАЛЫС³ = е т. 1. Болымсыздық мән беретін сөздермен, болымсыздық жұрнағымен тіркесіп, кем түспеу, қатарласу дегенді білдіреді. Ол үздік оқушы болатын, мен де онан қ а л ы с қ а н ы м жоқ (С.Көбеев, Орын. арман). Отызда ор қояндай арыстадым, Болса да қайдан дүбір қ а л ы с п а д ы м, Бүркіттей тасқа қонған талап етіп, Алдында хан-қараның қарыштадым (Шал ақын, Өлеңд.). Қ а л ы с п а й бір-бірінен құлын-тайдай, Қасына Бектепберген бірге ерді. Шортанды жусап тұрған көзі көріп: – Не нәрсе мынау тұрған, Беке? – деді (О.Шипин, Дастан.). 2. Көмекші етістік қызметінде келіп, іс-әрекеттің бірнеше адамға ортақтығын білдіреді. Көргендер бұл көрініске қайран қ а л ы с т ы (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Екі батыр ереуіл Жібермеске намысты. Тарта шауып тізгінін Екі қолы қарысты, Жүгірген аң, ұшқан күз Лесе алмай қ а л ы с т ы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Біз қарттың қасына отыра қ а л ы с т ы қ (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). 3. Кейін қалу, кейіншектеу. Оралып жатты торға Арыстаным, Ақылдан білді күштің қ а л ы с қ а н ы н. Терісін Арыстанның сойып алып, Олжалы қайтты аңшы данышпаным (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАЛЫСТАУ с ы н. Қалысырақ, бейтараптау. Науан қайтсе де жұбата беруге ден қойып, қ а л ы с т а у әңгімемен көңіл аулады (А.Байтанаев, Қыран.). Мен бір сәт қ а л ы с т а у қалған екем, Бикен байқай қойып, құлағыма сыбырлады (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҚАЛЫСТЫҚ з а т. Қалыс болушылық, немқұрайдылық. Бұл жерден майдан шебі алыс тіпті, Сонда да көре алмайсың қ а л ы с т ы қ т ы. Мұнда да жүріп жатыр бір арнамен, Бойына жинап халық бар ыстықты (К.Көпішов, Кезендер).

ҚАЛЫСЫРАҚ с ы н. Қалыстау, шеттеу, оқшаулау. Сен жүрсің бұл жұмыстан алысырақ, Күй-сауық салтанаттан қ а л ы с ы р а қ, Аулыңның бар зейнетін мадақтап өт, Басып айт мінім болса бөріні сынап (Айтыс).

ҚАЛЫТ з а т. Арамдық, қараулық. Бүтін әкеп бер – не қылайын, жартасына. Қ а л ы т қылмасаң болды! – деп әбден кешіріп, жылан сөйлепті (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

ҚАЛЫТҚЫЛЫ с ы н. 1. а у ы с. Қалытқысы бар. 2. Астарлы. Өйткені бұл екеуінің арасында пернелі, қ а л ы т қ ы л ы сөз болмайтын; ойлағандарын бүкпесіз айтып салатын ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАМ¹ з а т. 1. Жай, жағдай, хал-күй. Жиренше әзірше үлкен бір құпиялық сақтауды сездірген. Бұнысы – Абай қ а м ы емес, әсіресе қыз

қ а м ы (М.Әуезов, Абай жолы). Шаруа қ а м ы емес, ол да аз майдан, Қайырымды ғой қайта оралған жаз қайран. Қасықтай қар, тобықтай тон түскенше Бола берсін осылайша мәз-мейрам (К.Салықов, Жезкиік). Туыппын өзім туған Текеліде, Ежелгі ата-бабам мекенінде. Асырау қатын-бала қ а м ы м е н е н Кетіпін көрінгеннің жетегінде (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). 2. Әрекет, айла, амал. Байдалының бір қ а м ы осы болса, екінші үлкен ісі дәл осы түнде Түсіпті Қарқаралыға жөнелту болды (М.Әуезов, Абай жолы). Баян деген жәй сөз әшейін, тырнақ іліктірудің қ а м ы (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Ақырет қамын қармады. Өлімнің қамын жеді. Мал басына бармандар, А қ ы р е т қ а м ы н қ а р м а ң д а р. Дүниенің бағы үшін, Сірә, тіпті азбандар (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Бас қамы. Жеке өзінің жайы, жағдайы. Жақсы-ақ едің жастайыңда, Барша ауылға бауырмал. Болғанда адам, б а с қ а м ы ң ба, іздегенің, тауып мал (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Б а с қ а м ы үшін жүргендер, Өңкей доңыз есалаң, Жасырынды бір жерге Бөлінді де сарбаздан (О.Шипин, Дастан.). Келмей жатып жағдайын мәселе қып, Тағы батты б а с қ а м ы н ойлағаны. Үлгірген жоқ тамып та бір тамшы тер, Болашақта қиналмақ кімнің жаны? Бұрынғыдай сөгіс жоқ, партбилет жоқ, Омырауында белгісі бар болғаны (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).

Қам жеді. а) Біреуге жағдай тугызды, жайын ойлады, қамқорлық жасады. Біреу сенің қ а м ы ң д ы ж е с е, сенің оған қарыздар екендігіне де ұстаз керек пе? (Абай, Тол. жин.). Мұнан былай да, бұ күнгі күнді жыл сайын осындай қуанышпен қарсы алып, ойнап-күліп өткізу үшін қазақ елі ерінбей еңбек сіңіріп, мезгілін өткізбей егін егіп, пішен шауып, күн ілгері қ а м ы ң д ы ж е (М.Дулатов, Шығ.). ә) Уайымдады, қауіптенді. Жақа, қ а м ж е - м е ң і з, сіз өлгеннен кейін де күн көреміз, – деді Байсал қуақылана күліп (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әділ болсаң еліне, Қайғыланып қ а м ж е м е. Жылағанды жұбатқан, Тіліңменен бал бер де. Нашарға тисін көмегің Халқыңа жылау зар берме (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Қамқылды [қылысты]. Әрекет жасады, айла істеді, амалдады. Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің бөріне орысша қатынастыруды үйреніс қылып алған. Осыдан топшылауға болады, таза деген қазақ тілі де күн бұрын сақталуына қ а м қ ы л м а с а қ – бірге-бірге бұзылып кететіні (М.Дулатов, Шығ.). Би, болыс түскен ақ үйге Тастан жаңбыр жаудырды. Байлап алған жеті ерді Босатуға бұғаудан, Жиылған ел қ а м

қылыды. – Сыйлағанды білмедің, Сөнген отты үрледің, Өзін басып көрікті, Боздаққа салып бұғалық, Мескарын неге желікті!? – деп Әлімжан ақырып, Болыс, биге төніпті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Екеуі де тоюға қам қылысып, Тұс-тұсынан жемтікті жүржұлысып. Шегінгенге ернеуін басып алып, Көкжал ноян ұраға кетті түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қам жасады. *Әзірлік қылды, қамданды, әрекет жасады.* Жиналу пунктіне өз адамдарымды қоярмын. Алдын ала қам жаса-маса болмас (К.Тоқаев, Көмескі із). Бұғанасы жаңадан бекіген жас әдебиет өрнекті жолға түсіп, келелі әдебиетке айналуға қам жасан қорлану керек болды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Әйелі тамның жанында серкенің басырағын ұйтуға қам жасады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

Қам етті. *Әрекет етті, жағдай жасады.* Ұялып қалмас үшін қазірден қам ету керек (М.Әуезов, Абай жолы). МТС директорға – Жомартовқа тракторлардың көпшілігін колхоздарға жетістіруге қам етпегені үшін сөгіс жарияланды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Соғысуға солдатпен Қарсы тұрып тайынбай, Амангелді қам етті (О.Шипин, Дастан.).

Қам істеді. *Әрекет етті, қамданды.* Осыған қам істеп, күтіп алсын деп тапсырды (М.Әуезов, Абай жолы). Айқыз екеуі екі күндей қам істеді (М.Әуезов, Шығ.).

Қамын ойлады. *а) Қамқорлық етті, қамын жеді, хал-жайын ескерді.* Бірлік жоқ, ынтымақ жоқ, әділдік жоқ, Тартқызды сазайынды әдет-ғұрпың. Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма, Білгенің, іздегенің – өзің құлқың (Ә.Найманбаев, Шығ.). *ә) Жағдай жасады, әрекет етті.* Мен қайғы жедім ғой, Қапы өттім дедім ғой, Қазағым, қам ойлап, Сен де адам едің ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Білеутіге бір қонып, Ойлады қамын жүрудің, Жорғаға жайлап мінгізіп, Жарасын таңдым сұлудың (О.Шипин, Дастан.). Жігіт болдым өзімше абыройлы-ақ, Мақтан көрді өзімді ауыл-аймақ. Екеу болып жайнадық, екеу болып, Өмір сүрдік өлместің қамын ойлап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қара бастың қамы. *Жеке басының жайы.* Сонда Біләлов кім үшін жүрді, өзінің қара бастың қамы, қара қазанының қайғысы үшін бе? (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). *Қара бастың қамы* үшін кімдерді зарлатпадың, сен, паракор! (С.Адамбеков, Көсе).

Қара басы үшін қам жеді. *Өзінің ғана пайдасын көзбеді, өзінен өңінің қамын ойламады.*

Ыбырай: *–Қара басым үшін қам жемеймін* (М.Ақынжанов, Шығ.).

Қара қазан, сары баланың қамы үшін. *Үй ішінің жайы, тіршіліктің қамы үшін.* *Қара қазан, сары бала Қамы үшін* қылып сермедік (Махамбет, Өлеңд.). *Қара қазан, сары баланың қамы үшін* сонау алты айшылық жонда жатқан Арқа қазақтарының осы Алатауға астық іздеп шұбырған ақшомшыларының кезерген еріндері, кейіпсіз түстері көз алдына келеді (Ә.Әбішев, Шығ.). «*Қамы үшін қара қазан, сары баланың*» Деместен «бас кесіліп, қор боламын», Қаптаған көк қаруға ол да шықты Түбінде «Жасқұс» пенен Жанқаланың (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Халық [ел] қамын ойлады. *Ел мүддесін ойлады, ел қамын жеді.* Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, өңгіме, мәжілісіне құмар болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Қалжыңды, досым, қойғайсың, Қазір сен бекер ойнайсың. Күйбеңдеп жүріп, Қай кезде Халқыңның қамын ойлайсың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Ойлаған* жастайынан елдің қамын, Көксеген шұғылалы өмір таңын, Ұғынған тар қапаста талықсымай, Халқының көз жасы мен көңіл зарын (О.Шипин, Дастан.).

Халықтың [елдің] қамын жеді. *Ел мұңын жоқтады, ел мүддесін ойлады.* Баршасы үшбулардың пірім деді, Хазірет ақылы дана білімді еді. Патшадан қазақ үшін мұфти сұрап Өзінен халықтың қамын бұрын жеді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Халық қамын* жеп өткен Асан қайғының өмірінің басым бөлігі қазақтар мен қырғыздардың жарқын болашағы үшін жерұйық жер іздеумен өтті делінеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Атасы өткен Айшуақ, Соның көзін көрді ғой. Менің атам Өтеміс Елдің қамын жеді ғой (Махамбет, Өлеңд.). Қас дұшпанға қасарсаң, Қан шықпаса тастай түйінсің; *Ел қамын* жеген ер болса, Сабазым сендей күйінсін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАМ² [ар. حَمْل] с ы н. **1.** *Шикі, піспеген, өңделмеген.* – Мына қамшыдан басқа түгім жоқ... – Қане, – деп қолын созды. Басын шайқап біраз тұрды. – *Қам* қайыстан өрген екен (Т.Иманбеков, Үш ай). – Сенен артық емес. Тек аяғыңды қажамайтын етіп ки. Қанша дегенмен ол қатқан қам тері ғой (Р.Райымқұлов, Болат.). **2.** а у ы с. *Шала, ысылмаған.* Алғаның жаман жолықса, Үйіңнің іші шаң болар, ісінің бәрі қам болар. Сол әлімен тұрмайды, Киім таңдап паң болар (Майлықожа, Нақыл.).

3. а у ы с. *Болбыраған, осал, бос.* Сұр беті *қ а м* екен. Лезде-ақ ісінді. Маңдай тамырының көгергені несі? Басынан қан алу керек десті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚАМ³ з а т. *Көңілдегі шер, уайым-қайғы, қана-мұң.* Тоғжан көңілінен шықпайтын бір *қ а м д ы* қайта оятты (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Аттарының басын тартып, аң-таң қарап түрекеуі. Басқа түскен *қ а м* да ұмыт болды сол сәтте (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

Қам болды. *Қайғылы, шерлі жағдайға кездесті, тап болды.* Сәнжан жалғыз оралды үйіне. Тұнып жатқан көл бетіне қарап, өзінің бүгінгі көңілінің *қ а м б о л ғ а н ы* есіне түсті (Ә.Тарази, Құйрықты.). Жалғанда армансыз бір жан бола ма, Жел тұрмай көтерілер шаң бола ма, Туған жер тамшысындай жырым сіңсе, Көңілім, қайран көңілім, *қ а м б о л а* ма! (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Қам сүт емген. *Адал емес.* Сөзден таяқ таянған, менен өткен сұм екен, «сасық ет, кемік сүйектен жаратылған, *қ а м с ү т е м г е н*, басы жұмыр пендесіз ғой» деп жауап берді (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

ҚАМ⁴: *қам қалды. Шет, қагаберіс болды, араласпады.* Жетгі уақыт, бауырлар, – пролетарлар! *Қ а м қ а л с а ң*, – Қасірет басар, тарих қарғар. Революция! Қан майдан! Қарулы күш! (Д.Әбілев, Ой толқын.).

Қам қалдырмады. *Шет қалдырмады, бәрін қамтыды.* Көз тартып көркем клуб анадайдан, Ауылда бөріне айғақ сауық-сайран. Көрі, жас, әйелдерді *қ а м қ а л д ы р м а й*, Елімде мәдениет қанат жайған (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.).

ҚАМА¹ з а т. з о о л. *Терісі қымбат аң, құндыз.* Жастарға, көбіне, *қ а м а* терісінен сәндеп бас киім тігілегін (ҚазССР тарихы). Бұл көлде *қ а м а* өседі, бірақ көлге жакын жердегі фермада мекендейтін нутриялар осы көлге келген («Лен. жас»).

Қама бөрік. *Құндыз терісінен істеген баскиім.* Балықшы халықтың қыз-келіншегінің үкілі тақиясы, *қ а м а б ө р к і* жалт-жұлт қағып, жәрмеңкені сөнге бөлейтін (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Қыз да шашын уақытқа қарап өріп, Кисе бір сәт қамзол мен *қ а м а б ө р і к*, О заманнан келді деп сөгуші жоқ, Жүр оны да модаға бола көріп (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚАМА² з а т. к ө с. *Қамыстан буып я тоқып жасаған, балық ұстайтын ау, құрал.* – *Қ а м а ғ а* қамалған балықты шелекпен ғана іліп қаламыз, – деді Наташа (С.Мұқанов, Шығ.). Шұңқыр қазып, ішіне буған қамыстан *қ а м а* жасап қойып емдеді Сырбай (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАМА= е т. **1.** *Жан-жақтан қоршау, қаумалау.* Бандалар есік-терезені түгел *қ а м а п* алды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Күндер туды қаралы Көзден ақты жас селі Отырарды *қ а м а - д ы*, Шыңғыс ханның әскері (С.Мәуленов, Найзағай.). Бұл топтың ентелеп *қ а м а - ғ а н ы* – үлкен ақ сақалды келісті қарт екен (М.Әуезов, Абай жолы). Батыр тұрды солдатты Мылтық атып қиратып Қойдай *қ а м а п* иіріп (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Абақтыға жабу, түрмеге салу, отырғызу, тығу.* Әкетіндер, мынаны тез, шаптығуын қараңдар, – деп Бүйі хан дір-дір етті. – Әкетіндер, *қ а м а ң - д а р!* – Әкете бер, қорықпаймын мен енді, Кеудем асқақ махаббаттың жеңісіне бөленді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бай-болыстар бірігіп, Өсекке өсек жамады, Крестьянский начальник Параға тойып тамағы, Батырды нақақ жаламен Түрмеге салды, *қ а м а д ы* (О.Шипин, Дастан.). Шынында да, төрт түлік малды қамауға, байлап-матап ұстауға болар, ал жүйрік аттардың үстінде желмен жарысып жүрген азат адамды қол-аяғын кісіндеп *қ а м а п* тастау не деген сұмдық?! (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3.** *Ұстау, тұту, бөгеу, қармау.* Сонда барып, көл маңындағы ел өздерін пана тұтып келіп жүрген ақбөкендерді *қ а м а м а қ ш ы* болады (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.). Бәрін айт та, бірін айт... Ұғынар мұны ел қайда? Елді бастар ер қайда? Аға сұлтан абыздар, Еліңді *қ а м а п* көрге айда, Барса келмес жерге айда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** *Сыртынан бекітіп, шығармай қою.* Қаранардың әуресімен, оны қатырып *қ а м а п* қоятын қораны мықтап жүргенде, жаңа жыл да келіп қалды (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Қашаннан Балпан байдың қасы мен қабағына қарап қалған бәйбішесі Ажарды апарып, Өтегеннің отауына кіргізіп, «ұлық кеткенше көрінбе деп *қ а м а п* қойды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қой соңында жүрем» деп кетті күйім, Көрдім азап, қу жоқтық қандай қиын! Торғай өкеп *қ а м а с а ң* тұрмайтындай, Шұрық-тесік отырған киіз үйім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **5.** а у ы с. *Қаптау, басып кету.* Бауырым деп бауыры сыздап бара жатса, келіп шайын ішін де, жата-тын жерін тауып алсын. Жаз болса *қ а м а й д ы* да жатады (М.Дүйсенов, Мейман.). Мені тағы бір елестер *қ а м а д ы* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Шыдамайсың ойынға, Бажылдап зар-зар қағасың. Сайтан келіп *қ а м а с ы н*, Бақаңменен құрдас боп, Білмей жүрген шамасын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.).

Мұңға қамады. *Уайым, қайғы басты.* Сұм тағдыр тәлкек *қ а м а п м ұ ң ғ а*, Мінеки, жатыр

Мәди абақтыда. Кешегі ел еркесі қайран сері Тоярлық іше алмайды тамақты да (С.Ләмбеков, Қарқаралы.).

Ой қамады. *Ой түсті, мұң басты.* Бір кез Мұратқа бұрылып ем, ол еңсесін төмен салып, томсарып отыр екен. Тағы да бір *ойлар қамап* алған ғой сірә (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жалтылдап жоның күмістей, Жалыңнан сәуле тайғанап, Тынбадың бұлтпен сүзіспей, Томсара қалған *ой қамап* (Ж.Қалиев, Армысың.).

Тісті қамады. *Жас алма, қышқылтым жемісті жеп, тіс тұтылып қалды, ауырды.* Қышқылтым ақ алма тістегенінде мұз шайнағандай қаршылдайтын. Сәлден кейін *тіс ті қамап* қалатын да, зар қақтырып бастырмай тастайтын (С.Мұратбеков, Жабайы.). Бидайық, қураған шөп *тіс ті қамап*, Жас жылқы жем байласа, өнер табар, Күндіз мініп, түніне қу шөп салдың, Көзім жасы алдыма бір-бір тамар (Айтыс).

Шөпке қамады. *с ө й л. с т и л ь.* *Өсімдіктен жасаған тағаммен, жеміспен ғана тамақтандырды.* – Оқудағы күндерде, қазына бізді *шөпке қамаған*... – Қайдағы шөп? – деді Зейнеп, тура мағынасында түсініп (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАМАДАЙ *сы н.* *Қама сияқты, қап-қара.* *Қамадай* қара қарлығаш ақ бауырын жалт еткізіп, алдыңды орайды (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды.). *Қамадай* қара шашының самайын күміс безеген бұл сымбатты қолбасшы жұрт назарын аударған (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

ҚАМАЖАУ *з а т.* *Қоршау, айнала төңірек қаумалаған қақпалаған көрініс.* Есен қойшы қыртыс-қыртыс қия бетке тырмыса жөнелді. «*Қамажаудан* құтылдық па!» дегендей, қара серкесі де аяғын сырт-сырт басып, ілесе тартты (Ғ.Орманов, Жүрек.). Оқ астында бораған, *Қамажаудан* – қоршауда, Оқ астында он адам Тілеген жоқ жан сауға (М.Әлімбаев, Танд. өленд.). Көп көбейіп дені жайылсын десең – тар *қамажауға* тығып түмшалай бермей кеңге шығар (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАМАЖАУЛА *= е т. 1.* *Айнала төңірек, алқа-қотан қоршауға алу, алқымдау, ентелеу, иектеу.* Ақтабан ат орға беттемей қалың аттанға қарай жымып жөнелді. Қалың қуғыншы *қамажаулап* келіп те қалды («Қаз. әдеб.»). Бәрі *қамажаулап*, Алқымдап, қылғындырып, Буындырып, сасқалақтап отырғаным жоқ па? (І.Жансүгіров, Шығ.). «Көптен бөлек жүрген комусіз қалар» – деген халық мақалы бар еді ғой – кетуге ыңғайланып есікке барып қалған жерінде бұрыннан отырған екеуі *қамажаулап*

сүйреп әкеліп, етегінен басып Нұғымановты отырғызып қойды (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.).

2. Қақпалау, шаужайлап әжуалау. Сенің әскер ойының бар шығар? – деп, Сәлімді *қамажаулады* («Қаз. әдеб.»). Кемді күн кең төсіне кетсем аунап, Жалындап, жондарыңда от боп лаулап. Тоқтағар жан болар ма, сірә мені, Көңілді көкдөненше *қамажаулап* (Р.Нұрпейісов, Қоңыр.).

ҚАМАЛ¹ [ар. حمل] *з а т. е с к і к і т.* *Хамал (Наурыз айы).* Апа, осы қар қашан кетеді, қырға қашан көшіп шығамыз? – деді. – *Қамаалдың* бүгін он бірі ғой, енді көп кешікпей, қар кететін шығар (С.Көбеев, Қалың мал).

ҚАМАЛ² [ар. عمل] *з а т. 1.* *ә с к.* *Жаудан қорғану мақсатымен жасалған, қабырғасының қалыңдығы 1,5-тен 3 метрге дейін болатын мықты қорған, берік бекініс.* – Қорғандар деседі ғой. – Қайдағы қорған? Гүлнар маған аңтарыла қарап қапты. – Жаудан қорғаған *қамаал* қорған (Т.Иманбеков, Үш ай.). Ескі *қамаал* болғанмен, Қызылорда жас қалаң. Алғаш соққан қорғанмен, Сенсің, Қызыл астанам (С.Мәуленов, Алыс кет.). Русьте *қамаал* құрылысы 10-11 ғ-да қала халқы мен төңіректегі тұрғындарды көшпенділердің шабуылынан сақтау мақсатымен салына бастады (ҚСЭ.). **2.** *Белгілі бір іс-әрекетке қарсы кедергі, тосқауыл, бөгет, қоршау.* Дәрі сондай медеу боп, Тапты ақыл табанда. Жалғыз кірме, жарқыным, Мынау қалың *қамаалға* (О.Шипин, Дастан.). Осы өкініш мені де өртеп барады. Отырардың бақытына орнаған Болар, бәлкім, Алдырмай тұр зор *қамаал* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өлеңді сарбазымдай үйретемін, Жүремін жалғыз жайлап күй мекенін. Алдынан жауыққанның жыр қаптатап, *Қамалын* қарсылықтың күйретемін (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау.). **3.** *а у ы с.* *Пана, тірек, сүйеніш.* Адал досың – жолда *қамаал*, қорғаның, Асыл інің – күнде қажет қолдағың. Қарындасың – жанашырың жалғанда, Ағайының – саясы құт орманың (К.Салықов, Жезкиік.). **4.** *а у ы с.* *Қол жетпеген тылсым дүние.* Ғылым негіздерінің сапасын жақсарту саласында алынбаған *қамаал* әлі көп («Қазақст. мұғ.»).

Алмайтын [жеңбейтін] қамал жоқ. *Шын кіріссе алынбас бөгет жоқ, орындалмайтын іс, шаруа жоқ.* Топ адам біріксе, бір бақыт бір ниетке күш жұмса *алынбайтын қамал жоқ* бақытты өмір жасауға әбден болады (Б.Шалабаев, Өмірде.). Нағыз достық бірлік тапса, адам баласы *жеңбейтін қамал жоқ* дегенді дастан аса шебер де өнегелі етіп жеткізеді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Егер олар мінбелерден толғанса, Қысқарады қиын өткел,

жол қанша. Бұл өмірде *алынбайтын жоқ қамал*, Егер олар байлам жасап, қолға алса! (М.Мақатаев, Шығ.).

Көңіл қамалын алды. п о э т. *Көңілінен шықты, көңілін көтерді.* Соқса да алдан ызғырық самал қатты, Қарттың *көңіл қамалын* ала алмапты. Жалғыз ұлы болыпты медеу еткен, Бірақ ол да соғыстан оралмапты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қамал артиллериясы. әск. тар. *Қамалдарды қорғайтын және олардың қару-жарағында тұрақты тұратын артиллерия. Қамал артиллериясы* құрамында алыс ұрысқа арналған, шабуылға қарсы, шағын калибрлі капониірлі және жорықтық зеңбіректер болған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қамал бұзар. *Ер жүрек, батыл, ер.*

Қамал бұзды. а) *Қорғанды, бекіністі тас-талқан етті, жауды жеңді. Қамал бұздып*, қан жастап жүрген кездерімде, елең еткен пенде емес ем, неге екенін білмеймін, тап осы күні көрінгеннен секем алам да тұрам (Б.Майлин, Азамат.). Старая Руссаның күнгеі жағынан жаудың *қамалын бұздып*, немістің 16-ншы армиясын қоршауға алу үшін кескілескен ұрыстар болды (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Қойманың ту басшысы, Байжігіт, ер Қабанбай, Беті қайтпай қабындап, Талай *бұзған қамалды* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Қиындықты жеңді.* Соныға малды жайып күзетіндер, Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, *бұз қамалды*, Ит жегенше, Қондыбай, Қанай жесін, Құр жібер мына ант ұрған кәрі шалды (Абай, Тол. жин.).

Қамалды алды. *Бекіністі, қорғанды жеңді, жаулап алды.* Батыр *қамалды алып* тұрып, кейінгі ұрпақ та өзін сияқты мерген болсын депті (М.Дүзенов, Ақ өже).

Тас қамал. а) *Тастан жасалған мықты қорған, бекініс.* Жау біздің *тас қамалымызды* бұзып кетті, бірақ достығымызды бұза алған жоқ (Ә.Әбішев, Пьеса.). Отырар айтулы үлкен қала болған, *Тас қамал* шыр айнала биік қорған. Он алты тілсім темір қақпасы бар Айнала қазылған ор, суға толған (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). ә) *Берік, мықты нәрсе.* Әйтсе де әдет-ғұрып қағазға түсіп жазылмаған қатаң заң. Ол Әлімхан түгіл, бүтін бір халықтың қолынан келмейтін *тас қамал* (М.Дүзенов, Ант.). Кезікпе, кезіктірсен күн қырсығын, Өтелмес жігіт үшін бұл бір шығын. Кеуденде жүрегінді қорғайтұғын, *Тас қамал* және керек, бүлдіршінім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАМАЛ³: **қамал жас.** с ө й л. **Кемел жас.** Артық деп айта алмаймын сізден басым, Қыз

алып, қызық көрер *қамал жасың*. Сырымның бір түйінін түйіп салдым, шешсін деп өзі аңғарып мағынасын (Сара Тастанбекқызы, Тордағы тоты).

ҚАМАЛ⁴ з а т. е с к і к і т. *Амал, айла.* Сөйлеп тұр адам күндей шұғылалы. Сөзінен өлем жаңа сыр ұғады! *Қамалы* әлі де көп капиталдың, Пролетар күрестері шұғыл әлі (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

ҚАМАЛ= е т. 1. *Абақтыға жабылу, түрмеге түсу.* Базаралы ұсталып, *қамалып* отыр (М.Әуезов, Шығ.). Амантай қайран қалады: *қамалғалы* абақты ішіндегілердің аузынан тамақ пен ет кеткен жоқ (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Егер катеден *қамалғаны* рас болса, бейшара шалды босатып алуға қам жасау керек шығар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Тығылу, бой тасалау, ешқайда шықпау.* Көрер киноң, ішетұғын бар асың, Тар бөлмеге *қамаласың*, қаласың. Қаласың да кезесің де жүресің Тоңазытқыш, теледидар арасын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Әуелден адам баласы Қорку да үшін жаралған. Сондықтан жүрек қарашы, Кеудеге барып *қамалған* (М.Мақатаев, Шығ.). Кірерге жау солдаты таппай тесік, Қорыққаннан кетті босып, қанды кешіп, Жалтақтап жан-жағына жанталасып, *Қамалды* Қостанайға өкпесі өшіп (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Шыға алмай қалу, торға түсу.* Жолға зор әділетсіз ұлық екен, Марқамат іс етпеді жұрт мақтауға. Ұржар мен Бақтыдағы бес болыс ел, *Қамалды* қ а қ шабақтай жібек ауға (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ән-күйді, өңімені ұйып тыңдау.* Егіс басын аралап, өлең айтып, өн салсам, Ел тыңдайды *қамалып*, өн болмайды өлеңсіз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Қымсыну, қялу, сөзден тосылу.* Шешен сол – сөйлер сөзден *қамалмас*, Жаксы сол – істер ісін тәмамдаса. Апу-күпу дегенмен әулие емес, Күнәсы күнә үстіне жамалмаса (Шал ақын, Өленд.). Ән салған ақын жігіт, жас бозбала, Айт десе қиын жерде *қамалмас*, Кетпей ме жыртқық көңіл жай-жайымен, Осындай бір нәрсемен жамалмаса?! (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Топтану, жиналу, қаумалау.* Үшіншісін атқанда, Қисайып кетті жығылмай, Міне қуды атына *Қамалып* тұрған сарбаз көп (О.Шипин, Дастан.). Күрке қып алты уықты тігіп алдық, Әкеме әйел жоғын біліп алдық. Бір саулық қой, үш ешкі мал дегенде, Бір жауына *қамалып* кіріп алдық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** а у ы с. *Өзімен-өзі болу, оқшаулану.* Оңашаға *қамалып* Керек мұны ойласу. Дүниенің жаманы – Дарынды май басу! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жаһанамға қамалды. *Дүниеден қайтты, өлді, о дүниеге кетті, қазаға шырады.* Аман-есен кетіпсің, *Жаһанамға қамалмай,* Алдап алған малыңның Есебіне жете алмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Үріккен қойдай қамалды. *Үйме-жүйме болды, топтана отыр-топыр болды.* Кеткенін білмеді ешкім оның қайда, Кеудесі күл-күл болып қалды ол жайда, Әскері екі жүз мың *үріккен қойдай,* *Қамалып* қала берді терең сайда (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ҚАМАЛА= е т. 1. *Жан-жақтан қоршау, қаумалау.* Алғаш Ақылбай туған күні Қалиқадай жеңгелер: – Балалы болдың! – Енді, міне, сен әкесің! – Қайырлы болсын! – десіп, күліп *қамалаған* болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Былай тұршы, біз де көрейік, – деп етікшінің пышағын, бізін, балғасын, кемпірауызын ұстап, *қамалап* жатқан еркектерді кимелеп, біреуінің қолынан кебісті жұлып алып қарасады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Қоршауға алу.* Жау *қамалап* жан-жағын, Жақындады деп едік. Еліңіз ата жиналды, Ерлеріңіз киналды. Аттар мұнша буланды Ауыл қорқып шулады, Құлын-тайлар тулады, Үніңізге иланды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шаң болып Қызылөткел жағалауы, Қалың қол қараңғыда қараңдады. Ортада келе жатты жалғыз адам, Неге оны бәрі қоршап *қамалады?* (О.Шипин, Дастан.). Алты күн қаланы осы *қамалады*, Кіре алмай, аттарын күр сабалады. – Жан керек сендерге де екен-ау, – деп, Пәрәндар сықақ қылып табалады (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қайғы [мұң, қасірет] қамалады. *Уайым, мұң мендеді, басты.* Қаптаса, *қамаласа*, қалың *қайғы*, Көрсетіп жарым жылдай жалғыз айды. Болмаса күндіз күлкің, түнде ұйқың, Кім айтар өтті екен деп өмір зайры (Б.Күлеев, Танд. шығ.). Оңашада күбірлейді ол, жырлайды, Баяу үнге қосып көрі сырнайды. Өткен *қайғы, қасіреті қамалап*, Көкірегін жыртқыш аңдай тырнайды (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал.).

Ой қамалады. *Ой басты, қаптады.* Сабырлы жүзінен қат-қабат *ойлар қамалап* отырғаны байқалады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). *Қамалайды* талай *ойлар*, Көз жіберсең басына. Шашағындай қарағайлар Қалай өскен тасына (Ғ.Орманов, Танд.).

ҚАМАЛАС= е т. *Жан-жақтан қоршасу, қаумаласу.* Жығылды сонда батыр жерге жатып, Қып-қызыл өне бойы қанға батып, Қалың ел *қамаласып* қала берді, Құтылдым азар-зорға мылтық атып (Айтыс). Өңшең, сәуірік, текешік, бұқашықтар, Бір-бірін сұғып, шан-

шып жараласқан. Жақсыны өзі болған көре алмаған, Өрт қойып жан-жағынан *қамаласқан* (Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Тірлікте). Жұрт тұрды мына сөзге аң-таң қалып, Қайтадан *қамаласты* ортаға алып, Жоқ қылып қаракшыны кетелік деп, Жіберді қамшыменен бір-бір салып (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ҚАМАЛАУ¹ з а т. ө с к. *Қамалды (қала бекінісін) немесе қамал пункттерін алу* дағы ұрыс қимылын жүргізу тәсілі. *Қамалау* қамалды әскерлермен қоршауды, оның айналасына қамаушы бекініс желілерін жабдықтауды және әдетте басып алумен аяқталған шабуылдарды қамтыған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАМАЛАУ² *Қамала етістігінің қимыл атауы; басу, қаптау.* Ана отыр. Озыр ойлар *қамалауда*, Қамалауда, әлдекім табалауда. Аққулар ақ айдынды қалдырды да, Тартты кеп, ана отырған жағалауға (М.Мақтаев, Аққулар.). Күндестік те еліңнен; *Қамалауда* еліңнен, Табалау да еліңнен. Абалау да еліңнен, Өсіру де еліңнен, Көшіру де еліңнен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАМАЛДА= е т. *Қорған жасап бекіту, биік, зәулім етіп қоршау.* Сондай бір ашуға булыққанда далаға сел қаптатып, қаланы жүздіріп әкете жаздаған-ды. Оған жұрт ашуланып, өткен жылы бергі жағалауды жабыла *қамалдап* тастапты (З.Қабдолов, Сыр.).

ҚАМАЛДАЙ с ы н. *Қамал сияқты, қамал тәрізді.* Осы ұлы күресте Отанымыздың барлық халықтары зор *қамалдай* иін тіресе түр (С.Мәуленов, Үркер.). Кейбіреу қорқытып та көрді, кейі үндеп те байқады, Қыз бірақ *қамалдай* берік (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). // *Қамал сияқты, берік адам.* Басымыз бірігіп, іргеміз тұтас болса, берілмейтін тас *қамалдаймыз* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ал мынау жігіттікке бұғалық сап, Арман қып аңсап жеткен ағалық шақ. Бұнда мен алынбайтын *қамалдаймын*, Жоқ, жоқ, жоқ, сол қамал тұр маған ұқсап! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАМАЛҚА з а т. ж е р г. 1. *Қам, жай, жағдай.* Қалқам-ау, *қамалқаңды* ойланамын, Басында балалықты болжамадым. Бой бермей, болмасыны болғызам деп, Алланың ісі болды болмағаным (Айтыс). 2. *Айла, тәсіл.* Одан құтылудың *қамалқасын* іздестірді (Қаз. тілі. сөздігі). Сендердей адал жанды адамдар 19 бен 31-ге ілінбейді. Және де балаң жасы тура келгенімен, оның бір *қамалқасын* жасармыз, ал сен елу жетідесің, жасың асқан деді Уәли (М.Мырзақұлов, Ақық).

ҚАМАЛСЫЗ с ы н. *Қорғансыз, қамалы жоқ.*

Сабаздарды, амалсыз, ығыстырды қалың қол, Қорғаныссыз, *қ а м а л с ы з*, Жайыққа асты салып жол (Т.Жароков, Шығ.). Қуатымен қос қолдың Қала да болдым *қ а м а л с ы з*, Балға да болдым, төс болдым, Қайрақ та болдым, амалсыз (Т.Айбергенов, Құм. мұнара.).

ҚАМАЛТ = е т. *Қамалату, қаумалату*. – Мына кісілерді, немене, шулатып, менің кабинетімнің босағасына *қ а м а л т ы п* қойғаның, – деп Мәукіл Сәменге бір қырмен ажарлана сөйледі (С.Бегалин, Уақыт.). Қария, айтар сөзің бар ма бізге *Қ а м а л т қ а н* мынау қандай сұм күн еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАМАЛҮ *Қамал етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ұсталу, түрмеге жабылу*. Сол *қ а м а л у ы мен* суық Сібірден бір-ақ шығар ма еді, кайтер еді (Б.Аманшин, Көкжар). 2. *Тығылу, шыға алмау*. Жұртпен қатар демалыс та ала алмай, үйде *қ а м а л у ғ а* қалды (Т.Нұртазин, Мұрат). Әкешешемнің қамқорлығы қарлығаштай болғанмен, аяғымды апыл-тапыл басқан соң-ақ, кебежеге *қ а м а л у ғ а* көнбей, талай рет бақырғаным есімде (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАМАР з а т. *Қаракөл елтірісінің жалт-жылт етіп құлдырып тұратын қымбат бағалы түрі*. Оның *қ а м а р* қарасы да кездеседі. Сол игіліктің бәрін өндіріп, сол алтынға бағаланатын затты қолымен атқаратын өңкей қарапайым еңбек адамы (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Қамар белбеу. қ о л ө н е р. *Зерлі, әшекейлі белдік*. Сүйіндік ұсталары істейтін *қ а м а р б е л б е у*, күміс ер-тоқымның да көкесі осында көрінеді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Басында түбіт шәлі, пұшпақ ішіктің сыртынан *қ а м а р б е л б е у* буынған Бекназардың келіні Жамал азық-түлікті қабылдап тұр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Қыпша бел... *қ а м а р б е л б е у* құшақтап тұр. Бойыңды, шыда, жігіт, алса желік. Бейіште хордың қызы күндегендей Пендеге бітеді екен сонша көрік?! (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ҚАМАРТ = е т. *Көздің қатты жарықтан шағылысып, көре алмауы*. Қараңғыдан енгесін жарыққа көзі үйрене алмай жанары *қ а м а р т а* босағада сәл тұрып қалды (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАМАС: көз қамастады. *Көз сүрінді*. Қаптауының бер жағы аллалаған періштеден *к ө з қ а м а с т а д ы* (А.Мекебаев, Жезтырнақ.).

ҚАМАСТЫР = е т. *Кірпікті бір-біріне айқастыру, төмен қарау*. Қарлығаш жер шұқығандай боп, көзін кірпігімен *қ а м а с т ы р а* төмен қарады, күрсінді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАМАТ = е т. 1. *Түрмеге отырғызу, абақтыға жатқызу*. Былтыр осы уақытта екеуі көрместей боп жауласып, бірін-бірі қара түрмеге *қ а м а т - қ а н ш а* асығып еді, биыл соның жыл уағына жетпей көктен тілегендері жерден табылып, екеуі де тұтқынның хариіп күйіне түсіпті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Алдабергенов оны он бес күнге *қ а м а т ы п* қойды деді (С.Бакбергенов, Адам.). Жүрер ме едім онда мен Біреуге қан жалатып, Біреулерді айдатып, Біреулерді *қ а м а т ы п* (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). 2. *Шығармай, сыртынан бекіттіріп қою, жібермей ұстау*. Тұтқын адамдарды қандай жазамен өлтіру моңғол әдетінше үлкен орын алатын болғандықтан, бұл жөнінде илханның ресми нұсқауын естімеген соң, өз еркімен олардың үкімін айтуға бата алмай, қыпшақтың қашқын бес жігітін ертеңге дейін бір шатырға *қ а м а т ы п* қойған (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ҚАМАТТЫР = е т. 1. *Түрмеге отырғызу, абақтыға жатқызыдыру*. Жаңағы елге жасауыл шығарып, екі-үш ақсақалын түрмеге *қ а м а т т ы р д ы* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). 2. *Шығармай ұстату*. Қалдырмай Ысрайылдың қатын-қызын Үйлерге *қ а м а т т ы р д ы* мыңын, жүзін. Талатып мал мен түлік, қазынасын, Жегізді әскеріне ас пен тұзын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ұсталған қашқындарды Асан жақын деревнялардың біреуіне *қ а м а т т ы р ы п*, мықты күзет қойды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚАМАТУ *Қамат етістігінің қимыл атауы; түрмеге отырғызу*. – *Қ а м а т у д ы* біліп, қайда жатқанын білмейтініңіз жаман екен, Нұрман аға, – деп шағынғандай мұңайды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). – Милицияға. Мен өкімет адамымын. Білдің бе? Мыналарды *қ а м а т у* керек (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

ҚАМАУ¹ з а т. 1. *Жауапталған қылмысты адамдарды қамайтын абақты, түрме*. Дүние болды маған аз-ақ серік, Ол-дағы тұтқындықта *қ а м а у д а* еріп. Бұл тіпті тіршіліктің екеуіне, Толық өмір алу сатса беріп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әлі де сол *қ а м а у д а н* босағам жоқ, Алдымда Ақ Жайығым, Қосабам жоқ. Көзімнен бұлбұл ұшты мен қайтейін, Махаббат жәрмеңкесі қош аман боп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Қ а м а у д а* қайран сұлу қалды жатып, Қайғыға қайғы үстіне тағы батып. Александр дейтұғын жас інісі Ым қатты терезені тырсылдатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Ә с к. Қоршау*. Галицкий, Доватор жаудың сонау түкпірінен дивизияны да ұйымдасқан түрде бастап, *қ а м а у д ы* бұзып шықты (Б.Момышұлы, Шығ.). Бір бөлек адамдарымен Исатай *қ а м а у д ы* жарып шығады

(Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **3. Тар қанас.** Өткен күзде ғана Омбыға келіп оқуға түскен кішкене Шоқан, дегенмен, қаланың *қ а м а у* көше, тар үйіне әлі жете үйрене қоймап еді (С.Бегалин, Шоқан). Бұл қыр сорлыға қала деген *қ а м а у* екен ғой (М.Әуезов, Абай жолы). **4. з а ң.** *Сотталған адамды бір айдан алты ай мерзімге қоғамнан қатаң оқшаулау түріндегі жазаның негізгі түрі. Қ а м а у* сот үкімі шыққан кезде он алты жасқа толмағандарға, жүкті әйелдерге және сегіз жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге тағайындалмайды (Қаз. тілі термин. Заңтану). Ол *қ а м а у д а* отырғандар еңбектерінің заңсыз қалай қаналатыны туралы өткен халықаралық жиналыстарға куә ретінде қатыстырылады («Егемен Қазақстан»).

Қамауға алды. *Ұстады, түрмеге жапты.* Бізді ұстап *қ а м а у ғ а а л ғ а н* сол (С.Шарипов, Бекболат). Өтті ғасыр... Өлексе арандадық, Арыстарды әкетті *қ а м а у ғ а а л ы п*. Отыз екінші жыл жұтса... Соғыс келіп. Батыс жаққа жаутандап, алаңдадық (К.Салықов, Жезкиік).

Қамауға алу. *з а ң. Қылмысты адамға қолданылатын шара, қамауда ұстау. Қ а м а у - ғ а а л у* шарасы заңда бір жылдан асатын мерзімге (ерекше жағдайда бір жылға дейінгі мерзімге) бас бостандығынан айыру жазасы берілуі мүмкін қылмысты істер бойынша, егер айыпталушы анықтаудан, алдын ала тергеуден немесе соттан жасырынып жүр деп пайымдауға негіз бар болса, сондай-ақ жасалған қылмыстың қауіптілігі себепті қолданылады (ҚҰӘ).

Қамау тер. *Бәйгеге қосатын жүйрікті баптап, суытқанда шығатын соңғы тер. Қ а м а у т е р д і* бәйгеге дейін жеті емес, он рет ал (С.Бакбергенов, Қарға там.). Сол күні шаңқай түсте аттардан *қ а м а у т е р* алынды. Бәйге аттар банкерлермен жарыса аңыздап шауып бара жатты (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Оның үстіне *қ а м а у т е р і н* шығара білмеген (М.Мағауин, Танд.). Бәйгі хабарын естісімен-ақ Әли Қаракерді жарата бастаған, көздіріп, босандырудан бастап, *қ а м а у т е р і н* алғанша асықпай қапысыз кірісті (С.Түменбаев, Соңғы бәйге.).

Қамау үй. *с т и л ь. Абақты, түрме.* Жатырмын *қ а м а у ү й* де жеті жылдай, Отырам ғой-ғой тартып күнде тынбай. Опасыз оларын да, айтпақ-ақ қой, Баруға қайткенменен келмес ыңғай! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Тар қамау. *Қиын уақыт, қысылшаң кез, тар заман.* Қыркыншы жылдар, *т а р қ а м а у*, Түседі менің есіме. Бөлек қой тіпті, қарғам-

ау, Сендерге біткен несібе (Е.Дүйсенбаев, Ақ пейіл).

ҚАМАУ² *Қама етістігінің қимыл атауы.*

1. Қапаста ұстау, түрмеге жабу. Ашық ауыздар! Сендерді де солармен бірге *қ а м а у* керек! (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2. Қорада ұстау.** Шынында да, төрт түлік малды *қ а м а у - ғ а*, байлап-матап ұстауға болар, ал жүйрік аттардың үстінде желмен жарысып жүрген азат адамды қол-аяғын кісендеп қамап тастау не деген сұмдық? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3. Қоршау, қаумалау.** Ойнақ салған өрт жан-жаққа қанатын жайып, қойшыны қуып, қойды *қ а м а у ғ а* айналды (І.Жансүгіров, Шығ.). **4. а у ы с. Шырмау.** Ашаршылық, жоқшылық *қамауында* отырған жұрт енді осыған ден қойып кетсе, не болмақ? (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМАУЛЫ *с ы н. 1. Тұтқындаулы, түрмеге жабулы.* Балуан шал кеше кештен бері байлаудан босатылған, дүре соғу тоқталған. Бірақ сол қара лашықта *қ а м а у л ы* (З.Ақышев, Ақбел.). Осы соттың пісірушісі де, түсірушісі де Пендебай болғанға ұқсайды. Көкем әзірше ауылда, бір ескі үйде *қ а м а у л ы* (О.Бөкеев, Үркер.). **2. Тығулы, бекітулі.** – Оның өгіздері анау қорада *қ а м а у л ы* тұр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сіздің қойыңыз осыдан таңертеңгі 8–9-ға дейін *қ а м а у л ы* жатады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). **3. а у ы с. Шырмаулы, ғылым-білімсіз, сауат ашпаған.** Я, Алла! Талапкердің бақытын аш, Ақ жүрек пайдалы іспен атағын шаш. Ұлтына қараңғыда *қ а - м а у л ы* өскен Жарқырап жарық сәуле болғандай бас (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАМАШАЛА= *е т. Қаумалау, қоршалау.* Былай қашсаң да, олай қашсаң да – құтқармай *қ а м а ш а л а п*, тығылар жер таптырмайды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

ҚАМАШАУ¹ *з а т. Қабілет, ой-өріс.* Абайдың тағы бір музыкалық ерекшелігі, оның музыкалық *қ а м а ш а у ы* болды (А.Жұбанов, Замана.).

ҚАМАШАУ² *з а т. 1. Қоршау, қамажау.* Көлтабан қапырық. Жан-жақ *қ а м а ш а у*. Жел өтер саңлақ жоқ (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Олар енді қанша бұлқына да, бұл *қ а м а ш а у - д а н* тірі құтыла алмас (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2. Тар, қапырық жер.** Тар *қ а м а ш а у д а н* мынадай бостанға шыққан кісінің көңілі өсіп шыға келеді екен («Лен. жас»). Мынау аспанның өзіне көзің түсе бермейтін ығы-жығы дүниеде бұлар мініп келе жатқан *қ а м а ш а у* күркенің перделеп тастаған оймақтай әйнегін жылт етіп Үркер сығалағаны қайдан тегін бола қойсын! (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Менің ойымдағы Омбыдан қашып шығатын күні көргенім: шаңды *қ а м а -*

ш а у көшелер толып, лек-лек болып арбалар өтіп жатты (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАМБА¹ з а т. **1.** *Астық, түрлі шикізат сақтайтын орын, үй.* Кейде көлеңкелі тоң жерді қазып алып, теріге ораған етті немесе бітеу етті көміп, қармен нығарлап тастайды. Көктемде күн жылына сала ет қазылып алынады. Бұл қ а м б а, көмбе деп аталады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағамы.). *Қамбаларға* сыймай қалып, Жа-тады елің ырыс теріп: Сары алтының – бидай-ланып, Күмісін тек күріштеніп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Дақыл болса колхоздың қ а м б а с ы н д а, Ақыл болса ағайын, Қандасында... Қуанамын Адамды алаламас Әділ қазақ отырса ел басын-да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** ж е р г. *Балшық илейтін, лай айдайтын шұңқыр.* Қ а м б а д а ғ ы лайды бір шетке үйін қой, құрғап кетпесін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **3.** а ң ш. *Қасқыр ұстау үшін омбы қардан ойып жасала-тын ор [Қасқырдың жым бойындағы қары қалың шұңқырларда қамба қазылып, қабырғаларына мұз тұрғызу үшін ішіне қу шөп жайылады да жемтік ретінде қоянды байлап қояды. Қоянды жеймін деп қасқыр қамбадан тайғанақтап шыға алмай қалады].* Кейбір ойпатты, шұңқырлы жерлерге үйілген қардың биіктігі 4-5 метрге дейін жетеді. Басқа да аңдар сияқты қасқырдың да жым аталатын шұбырынды іздері болады. Қ а м б а сол жым бойындағы қары қалың шұңқырларда қазылады да, қабырғаларына тайғанақ мұз тұрғызу үшін ішіне қу шөп жағады. Сонда қ а м б а қабырғасындағы еріген қар от сөнісімен, аяздың әсерімен лезде мұз болып қатады. Мұнан кейін оның үстін бүркеп жауып тастайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Күртіктің қоян жүретін жымынан Нұрмағамбет кісі бойы-нан биік қ а м б а қазды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Қор, байлық.* Сөз тудырудың, жаңалыққа атау тауып берудің өркендеген кезі емес пе, сонда урду барын парсы тілінің қ а м - б а с ы н а н алса, үнді санскриттің шаңын қағатын көрінеді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Қамба зорат. ж е р г. *Ортасынан жел кіріп кептіру үшін, үлкейірек етіп үйген тары үйін-дісі.* Қ а м б а з о р а т т а ғ ы тарылар қырманға тасығанша кеуіп қалады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қамба егеуқұйрығы. з о о л. *Дене тұрқы 15–25, құйрығы 10–12 сантиметрдей, салмағы 570 грамға дейін жететін, өсімдік дәнімен қоректенетін жәндік.* Қазақстанда егеуқұйрықтың үш түрі бар. Олар: қ а м б а е г е у қ ұ й р ы ғ ы, су егеуқұйрығы, Түркістан егеуқұйрығы (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

Қамба кенесі. з о о л. <лат. tyrogluphoidea> *Жабайы және дәнді өсімдіктерді жейтін зиянды жәндік.* Тың өлкесінде, Ақтөбе және Шығыс Қазақстан облыстарында қ а м б а к е н е л е р і астыққа зиян келтіреді (Ж.Лұқпанов, Химия.).

Қамба қанкөбелегі. з о о л. *Кәдімгі күйе көбелектер тұқымдасына жататын ұсақ көбелек. Қ а м б а к ө б е л е г і* түскен дән мен жармаларды дән тазалайтын машинамен тазар-ту; желдету, кептіру (ҚҰЭ).

Қамба меңгерушісі. *Бірнеше қамбаны, қамба қызметкерлерін басқаратын басшы. Мен қ а м б а м ең г е р у ш і с і м і н.* Бірақ адалдық жақсы, балам, адалдық (Р.Райымқұлов, Жасыл белес).

Қамба тезек. *Киіз үйдің үлкендігіндей немесе одан кіші етіп, төбесін күмбездеп үйген тезек.* Отындық азғана қ а м б а т е з е к далада, бол-машы шөп тасусыз, қораның да жыртқық-тесік-тері жабусыз (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Есіктің алдында күмбездеп қалаған, төрт қанат үйдің үлкендігіндей қ а м б а т е з е к толып тұр (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҚАМБАДАЙ с ы н. *Қамба сияқты, қамба тәрізді.* Сөйлескенде жылмаң қағатын, Жұмыс десе сырдаң қағатын. Өз кінәсін қ а м б а д а й бүркеп, Біреуге мінді сырттан тағатын (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ҚАМБАЗ з а т. з о о л. *Жәндіктің түрі, қарақұртты жоятын жәндік.*

ҚАМБАЗДА = е т. *Өзін көтермелеу, дәріптеу.* Қыз да болсам, мен сені, Жібермеймін ерікке. Өзіңді-өзің қ а м б а з д а п, Бізді мұнша кемітпе Ақылмен ойлап шешесің, Осы сөздің егесін (Айтыс).

ҚАМБАЛА = е т. *Қамбаға құю, қамбаға толтыру, салу.* – Уа, халайық, тасқын бой берер емес, қаншасын қ а м б а л а й ы н? – депті сонда Дикан баба (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Самалдың желі есіліп Екпіндей соқты белімнен. Қ а м б а - л а ғ а н қазына. Тылдағы еңбек ерінен (Ә.Сариев, Замана сазы).

ҚАМБАЛАП ү с т. *Бір жерге үйіп, жинап.* Есепсіз қызылбастан адам өлді, Қ а м б а л а п жинап алып бәрін көмді (Көрұғлы).

ҚАМБАР¹ з а т. э т н. *Қамбар ата.* «Мың қойға – бір шопан», «мың жылқыға – бір қ а м б а р» дегендей, көп бақташы керегі жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Көл иесі Қамбар. к ө н е м и ф. *Киеліге та-быну ретінде айтылады.* Аллаға әуел қарағым, Екінші пірге тапсырдым, Көл иесі Қ а м б а р - ай, Жол иесі Қамбар-ай, Қарағыма көз сал-ай (Қыз Жібек).

Қамбар ата. м и ф. *Қазақтың наным-сенімінде жылқы малының пірі, иесі.* Кейбір аңыздарда *Қ а м б а р а т а* есімі Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың күйеу баласы Әзірет Әлінің атбегі болған Ганбар есімді тарихи тұлғамен байланыстырылады (ҚҰЭ). Мәселен, жылқы түлігінің пірі – *Қ а м б а р а т а*, қойдікі – Шопан ата, түйенікі – Ойсыл қара, сиырдікі – Зеңгі баба, ешкінікі – Сексек ата деген (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАМБАР² з а т. *Реңі әртүрлі қоңырқай түсті қаракөл елтірісі.* Қозы кезінде *қ а м б а р* түсті болып келген қаракөл саулығы (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

ҚАМБАС з а т. *Сонаның бір түрі.* Қазақстанның шөл жерлерінің халқы «қамқоршы» деген мағынамен бұл сонаны *қ а м б а* с деп атап кеткен («Лен. жас».).

ҚАМБАШЫ з а т. *Астық қойған қамбаны яки қойманы ұстаушы адам.* Анау *қ а м б а ш ы* боп жүрген өзіміздің Құрышбайды білесің ғой? (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Колхоз бастығы *қ а м б а ш ы н ы* шақырып алып: – Мынаған бес кило ұн бер, – деп бұйырған кезде Танабай бұрынғыдан бетер қысылды (Ш.Айтматов, Қош бол.). – Мен қазір механикті алып барып комбайнды тексертем, – деді ол *қ а м б а ш ы ғ а* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам).

ҚАМДА= е т. *Қам жасау, әзірлік істеу, дайындық жасау.* Болмасқа бұлай қара тер, Алдыңғы жақты *қ а м д а й* бер. Жақыныңнан жау жақсы, Ең жақының – қара жер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сар желіп, Сары өзекті өрлеп өтіп, Ешкіөлмес, Текеліге жатты бекіп. Күн бұрын азық-түлік *қ а м д а п* алды, Екі қоржын төрт басы толған ет қып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Қ а м д а ғ а н ы* құрысын! Күнікейдің көзі тіріде бір катынмен сөз байлап, алуға соны оңтайлап, төртті-бесті қараның бір-екеуін беруге, бүгін-ертең қам қып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бас қамдады. *Өзін қорғады, бас сауғалады.* Алатауға асылып, Ақша бұлт тұрды жас парлап, Атой салған ашынып, Желден қашты ол *б а с қ а м д а п* (Т.Шопашев, Бәйтерек). Әлі бізден жасырады жалынын. Көрген жоқпыз *б а с қ а м д а п*, Оқ жоғалса – жүректерден шығады. Сонда оқ тиген жас солдат (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.).

Ел қамдады. *Топ құрды, топтанды.* «Бір нәрсеге *ел қ а м д а п* серттесу үшін шақырған-ау!» деп ойлап, жаңағы дос деген сөзді есіне алды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМДАЛ= е т. *Қам жасалу, дайындалу.*

Бірақ мынау жүруге *қ а м д а л ы п* жаңа ерттелген аттар ғой, – деді Қарабас (М.Әуезов, Шығ.). «Таңбалы тасқа» жүрмекке *қ а м д а л ғ а л ы* бері осы қобдишасын әрлі-берлі сүйреледі (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Көлік біткен *қ а м д а л ы п*, Қызылды енді бөлшекке. Қабына сап, түгендеп, – Мә, сенікі мынау деп, Өзді-өзіне бермекке (І.Жансүгіров, Поэм.).

ҚАМДАН= е т. **1.** *Әрекет жасау, қам қылу.*

Қар жаумай қара жерге ыққан қазақ, Айтайын тағы өңгіме ұқсаң, қазақ. Бұлтты нажағайдың келді айналып, *Қ а м д а н ы п* бұрынғыдан, мықтан, қазақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). Туыскандар, *Қ а м д а н а й ы қ*, амал-айла жасайық?! Біреу айтты: – Бүгін түнде ұйымдасып қашайық! Келісілді. Бірақ, бірақ... жөн болды ма қашқаны? Хан әскері қуып ұстап зынданға әкеп тастады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өзің кімсің, біреуге сын тағасың, Айтқаныңмен оларға қай жағасың. Қайраттан да, *қ а м д а н* да босатып ал. Сонда тура шындыққа жол табасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жолға шығуға дайындық жасау, жолға жиналу.* Үйлері болмағанмен өңшең жаңа, Айтулы үлкен екен Ташкент қала. Аралап көруге де уақыт тығыз, *Қ а м д а н д ы* қайта жолға бара сала (О.Шипин, Дастан.). Жасың бар, жігіт-желең, шалдарың бар. Ертең біз жол жүреміз, *қ а м д а н ы ң д а р* (М.Мақатаев, Шығ.). Екі көзім терезеден сыртта, жол жүруге *қ а м д а н ы п*, үйге бір кіріп, бір шығып жүрген Сегізбайда (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **3.** *Оқталу.* Сикыр кемпір сөзіне Таң қалып тұр Ер Төстік. Мені қайдан білді деп Аңғарып тұр Ер Төстік. Бүйрегінен жейін деп *Қ а м д а н ы п* тұр Ер Төстік (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ханға жауап қайырып, Таласуға бой ұрып, Шал айтқанша *қ а м д а н ы п* Хан асамен маңдайға, «Таласатын қандай? Мә!» – деп жіберді бір салып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Шабуылға [ұрысқа] қамданды. *Соғысқа, шабуылға дайындалды, әзірленді.* Амалсыз бұғып, «тыныстап», Оңтайын күтіп тағы бір, Ашынған жаудың *ұ р ы с қ а* *Қ а м д а н ы п* жатқан шағы бұл (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Амангелді бұл сырды Сезбей қалды қапыда; *Ш а б у ы л ғ а* *қ а м д а н д ы* Арыстандай ақыра (О.Шипин, Дастан.).

ҚАМДАНУ *Қамдан етістігінің қимыл атауы; қам қылу, қам жасау, әрекет ету.* «Шабан үйрек бұрын ұшады...» ертерек *қ а м д а н у* керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Уақыт тығыз. Тезірек *қ а м д а н у ғ а* тура келді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Қыстауына жеткен күннен бастап Қасым сұлтан, бұл арадағы қазақ руларының

басын қосып, сонау болашақ айкасқа *қамдану* әрекетіне кірісті (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАМДАНУЛЫ с ы н. *Әрекеттенулі, дайын, әзір.* Бүгін барлаудан келген жолдастарына үйде қалған жігіттер қонақасы береміз деп *қамдану* - лы еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚАМДАНЫС = е т. *Қам жасасу, қам қылысу.* Қозыбақ жігіттері мадақтай күле түсіп, *қамданыс* а бастады (М.Әуезов, Қарап.). Қырғызбай, Нүсінбай мен Әлқожалар, Әлжан, Майсаппенен шықты олар. Әлиден қалмаймыз деп *қамданысты*, Кім білсін, іс ақыры қандай болар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАМДАС = е т. *Дайындық жасасу, әзірленісу.* Оразқұл ас *қамдасып* жүрген адамы, Хиуадан қалай қашып шыққандарын айтқан-ды (І.Есенберлин, Жанталас). Той болып, жұрт жиылып болды жиын, Бас қосқан ұлы топтың күні бүгін. Мал сойып, ошақ қазып, қазан асып, Көпшілік *қамдасыды* той жабдығын (Батырлар жыры).

ҚАМДАСТЫР = е т. *Қам қылу, дайындық жасау.* Дәмді тамақ *қамдастырып* ала барайық, – деді Есей Петрге (Ә.Нұрпейісов, Қурляндия). – Қалғаны әкеле жатқанымыздан көп, осы ауылдан көлік *қамдастырып* ала кетсек пе деп тұрмыз (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Сапар, жүр, екеуіміз шай жағын *қамдастырайық* (Д.Исабеков, Таңд. шығ.). Тәңірберген артында қалған шаруасын тиянақтап жүретін-ді, осы жолы да ол аттанар алдында ауылда қалған жігіттеріне ертеңгі күні құда-құдағилардың келуіне *қамдастырып* қоятын жабдық жөнін мұқияттап тапсырып кеткен екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАМДАСТЫРУ *Қамдастыр етістігінің қимыл атауы.* Бұл жағдайларды, әзірлікті, керек-жарақтарды *қамдастыру* бір жұмыстың ұштығы (Б.Токтаров, Қырандар.).

ҚАМДАТ = е т. *Қам жасату, әзірлету, дайындық жасату.* – Дастарқан жайғыз, қымыз әкелгіз. Мал *қамдаатыңдар* (С.Бегалин, Шоқан асу.). Бұл ойларын олар сыртқа шығармады, сол күні әрқайсысы он-он бестен шана *қамдаатып*, мүліктерін тиетіп қойған (З.Ақышев, Ақбел.). Тек Зере мен Ұлжан және сол екеуінің қасына мінген Сарыапа деген әйел мен екі жас келіншек қана арбада. Құнанбай бұл арбаны... ерте *қамдаатып*, бұрын жүргізіп жіберген (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМДАТТЫР = е т. *Қам жасаттыру, әзірлету.*

ҚАМДАТТЫРУ *Қамдаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАМДАТУ *Қамдат етістігінің қимыл атауы; дайындық жасату, әзірлету.* Әйгерім шай әзірлетіп, түстік *қамдаату* ісіне кірісті де, Зыликаға ақырын бұйрықтар бере бастады (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМДАУ *Қамда етістігінің қимыл атауы; дайындық жасау, әзірлеу.* Кемпір тамақ *қамдауға* тұрды. Ардақ әкесінің қасына бір жамбастай отырып, дәптерлерін көрсетті (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Биыл біраз малды осы маңда алып қаламыз деп, қысқы азығын *қамдау* қиын боп жатыр (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бас әскербасы Бақтияр хабаршы, шапқыншыларды аттандырып болысымен, осы өз қарауындағы сарбаздарды жорыққа *қамдауға* кіріспек болды (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАМДАУЛЫ с ы н. *Әзірлеулі, дайындап қойған.* Серттескен Әбікешпен түннен бері, Тар болып өскен елі, туған жері, Алысқа құлаш ұрып Күлөнда қыз Күндіз-түн жол жабдығын *қамдаулы* еді (Ж.Саин, Күлөнда).

ҚАМДАУШЫ з а т. *Әзірлеуші, дайындаушы.* Той басы колхоз председателі, даяшы әрі той жабдығын *қамдаушы* Гүлсім де жүр (Сауыншы шамшырақ.).

ҚАМДЕСТІК з а т. *Қам жасаушылық, әрекет етушілік; қамқоршылық.* – Жау дұшпан қай-қайдағы жақсы малға, Жақсы мал жаннан артық ойлағанда, *Қамдестік* қартайсам да өтті менен, Айтатын малда тіл жоқ, амал бар ма (С.Керімбеков, Еңбек – ата).

ҚАМДЫ с ы н. *Жайлы, жағдайлы.* Қар-жаңбыр бұрынғыдан өте сирек, Ол рас аз жауса да болды *қамды*. Тойдырған шығар қызың жайлаудағы, Белгісіз көңілі оның қайда ауғаны (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ҚАМ-ЖАЙ з а т. *Жай-жағдай, жай-жапсар.* Зұлкияқарт шешесінің, жалпы елдің *қам-жайына* тереңірек ой жіберген сияқты (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

ҚАМЗА з а т. *Жанар, көз жанары.* Кірпігі оқ, *қамзасы* шоқ, көзі нәркес, Ай мысал жаңа туған қиылған қас. Лағыл дөб, аузы ғұнша, белі қылша, Дүниеде еш адам жоқ оған ұқсас (Бабалар сөзі. // «Орқа-Күлше»).

ҚАМЗАУ з а т. 1. *Суықтан қорғану үшін іштен киетін жеңіл жылы киім.* Тек қос етек көйлек, жеңді *қамзаулар*, желендер жоқ екен. Өзге дүниені өзіне де, шешесіне де (Ұлпан) қос-қосынан қопарып алды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). 2. а у ы с. *Сеп, демеу.* Тіпті кейбір үлкен істердің өзі азғана ықпалдан, *қамзаудан*, қолдаудан туып кететіні бар (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Маңдайында қызыл жұлдызы жарқыраған

шошақ шлемнің екі құлағын иегіме *қ а м з а у* етіп байладым да, алдымен ауыл жаққа қарадым. Ауыл көрінбейді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

Қамзау болды. *Қорғаныш, сеп болды.* Сонан кейін ол орнынан оқыс көтерілді де, суықтан *қ а м з а у б о л а р л ы қ* шолақ тонын киместен, сыртта қаңтарулы тұрған Ақтанкерге қарғып мініп, ауылға қарай тартып отырды («Лен. жас»).

ҚАМЗАУЛЫҚ з а т. *Қорғандық, септілік.*

Қамзаулық жасады. *Қорғаныш болды, септігін тигізді.* Абырой сақтағанда, үстіне кигені қалың мақталы күрте еді де, сол *қ а м з а у л ы қ ж а с а д ы*. Ал жұқа киіммен тап келгенде, шеміршегі үзіліп кетуі кәдік-тін (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚАМЗОЛ з а т. *Көйлек сыртынан киетін жеңсіз бешпент, шолақжең.* Гүл белбеу, торғын *қ а м з о л*, көйлегі ақтан, Жарқырап ақбілегі жұпар жаққан. Ақ еті үлбіреген, ашық жүзді, Иықта күміс алқа сылдыр қаққан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Нағашы апамның баласына беретін *қ а м з о л д ы* бітіруге аласұрып, асығып отырмын (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). Қазақ келіншектің жүзінде тұрмыстың не сұмдығына болса да көнгендік көрініп тұр. Көзі қысық көз, сұлының дөніне ұқсайды. Үстінде пай *қ а м з о л ы* бар, аяғында кестелі мәсісі бар (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАМЗОЛДАЙ с ы н. *Қамзол сияқты келте; қысқа.* Қара су есік алды лайланды, Бай қылмақ, кедей қылмақ Құдайдан-ды. *Қ а м з о л д а й* қысқа пішкен дөңгеленіп, Дүние өтерінде шыр айланды (Үш ғасыр.).

ҚАМЗОЛДЫ с ы н. *Қамзол киген, үстінде қамзолы бар.* Қызыл пүліш *қ а м з о л д ы*, ақ көйлекті, бой жеткен қыз бие саудырып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Қамзол киген адам.* Мұсаның жанындағы адамдар жаңағы ақ *қ а м з о л д ы ғ а* қарады (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ҚАМЗОЛДЫҚ с ы н. *Қамзол тігетін, қамзол тігуге лайықты.* Абай шайдан бастап, қант, кампит, мақпал, дүрия сияқты көйлек, *қ а м з о л д ы қ* нәрселер алды (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚАМЗОЛША з а т. *Етегі тізеден жоғары келетін жеңсіз келте тон.* Теріні сырт киім үшін пайдаланатын-ды. Оның бірі – тон. Ол қаптама, *қ а м з о л ш а* атанып екіге бөлінген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАМЗОЛШАҢ с ы н. *Қамзолмен ғана, үстіне қамзол ғана киген.* Үй арасы тым жақын болғанын Меңсұлу мұнда *қ а м з о л ш а ң* келген. Дала ақ қар. Сары аяз болатын (Д.Әбілев, Ақын.). Ақырын ғана сыпайы амандасқан кісі сырт киімін шешіп, *қ а м з о л ш а ң*,

аппақ көйлегінің жеңін түріп, жөтеліп алды (А.Токмағанбетов, Жыр күмбезі).

ҚАМЕК з а т. ж е р г. 1. *Жас бұтақтар.* 2. а у ы с. *Піспеген, жетілмеген көк түйіншек.* Оңтүстік облыстарда піспеген шикі қауынды *қ а м е к* қауын деп айтады (Н.Оңдасынов, Парсы.-қаз. сөздік).

ҚАМКЕСЕК з а т. *Шикі балшықтан құйылған кірпіш.* Жертөлені қазақ шымнан да, *қ а м к е с е к т е н* де, тақтатастан да соққан. Ал қақыраны төрт қабырғалы етіп кіре- берісімен қоса тайланған шөптен, қамыстан шабақтан, балшықтан тұрғызған. Ішкі-сырты, төбесі сылақ арқылы төртіпке келтірілетін және оттық арқылы жылытылатындықтан, баспананың бұл түрі кепе мен жертөлеге қарағанда едәуір алға кеткендік болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта) Қисық Әбдінің дүкен қасындағы *қ а м к е с е к т е н* соғылған үлкен тамына қалай жеткенімізді байқамай қалыппыз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Олардың байқауынша, мұнараның биіктігі тоғыз метр, табаны бес метр. Етек жағы қалың *қ а м к е с е к т е*, сыртынан күйген қыш қалаған (Ә.Жәмішев, Аңыз ақиқат).

ҚАМКӨҢІЛ с ы н. *Қайғылы, жабырқау.* Кінәні қанағатқа аударайын, *Қ а м к ө ң і л* қайыршыға тимей, аяп. Қанағат жүзі қара жоламайтын Бейне бір байлық пен бақ араздай-ақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әйтеуір сұрапылдан қалдық аман, Сәби ек... кекіл шашы жалбыраған. Біздерге сүйенетін *қ а м к ө ң і л е л* – Күніне сан қуанып, сан жылаған (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Отанына қайта қосып босқанды, Отар елге әперуші ем бостандық. Ұнатушы ем қиялымда *Қ а м к ө ң і л* Ғашықтарды бір-біріне қосқанды! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). // *Уайымы, қайғы-шері мол тигыл, қамықты ой.* Сонда ғана *қ а м к ө ң і л і м* жаңара ма? Сонда ғана көн бетім ағара ма? Сонда ғана «кедей байларда акысы бар» деген сөз қолға алынып қарала ма? (С.Торайғыров, Таңд.). Жалғыз туған соң, ағайын іздеп әуресің, *Қ а м к ө ң і л і ң е* түсірмейді ешкім сәулесін. Кішіреймейді ешкім іні болам деп өзіне, Сенбейді ешкім шын айтқан сенің сөзіне (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ар-ұят, адамдықты арам қылып, Бәрін саған жұмсадым, қуанттың ба? Сен үшін жақынымды жат қылып ем, Қайырылып, *қ а м к ө ң і л і м д і* жұбаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қараша ұй, қамкөңіл. *к ө н е. Жоқ-жітік, жүдеу өмір туралы айтылады.* Жабайы, жүдеу, аң өмір. *Қ а р а ш а ұ й л е р*, *қ а м к ө ң і л* Еңбегінде өнім жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАМКӨҢІЛДІ с ы н. *Қайғылы, жабырқау.* Қаратау, шығып кеше аскарыңа, Қарадым

бұлтсыз мөлдір аспаныңа. Енді сен *қ а м қ о ң і л - д і* қария емес, Ұқсайсың өз еліңнің жас шағына (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАМҚА¹ [ир. *كما*] з а т. *Зерлі жіптен тоқылған жібек мата, қытай жібегі*. Осындай заман кез болды Ер дегенің ез болды, *Қ а м қ а*, торғын бөз болды, Саф алтының жез болды, Арындаған тұлпарың Азғындап шабан, шалаң боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында, Хан да жанын қияды қыз жолында. Алтын-күміс кигені, *қ а м қ а* торғын, Күтуші қыз, келіншек жүр соңында (Абай, Тол. жин.). Жан емеспін байсұнатын, тәлкегіне тағдырдың, Қарсы келсе тағдыр маған, дей бер оны қан қылдым. Жыртық тонды бермеспін мен *қ а м қ а с ы н а* патшаның, Болсамдағы тақыр кедей, арым таза, ақ жаным (ХІХ ғ. қаз. поэт.).

Қамқа болды. *Қамқорлық жасады, қамқор болды*. Жомарт. Қазақта *қ а м қ а болған* Қараменде деп аталып едің! (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қамқа жер. п о э т. *Түкті, шөбі шүйгін, көкорай жер*. Ақ Есіл – ақ отауым, алқа көңілім, Қайың бак, ойдым орман, *қ а м қ а ж е р і м*. Ақынның аманат бір жырындай-ақ, Аңсаймын да тұрамын Арқа желін (М.Мақатаев, Шығ.).

Қамқа қылды. *Жайнатты, жадыратты, шаттандырды*. Елімді менің көркейтіп, Жылдан жылға есейтіп, Қуаныштан *қ а м қ а г ы н*, Шаттыққа дәйім бөлеген (Жамбыл, Шығ.).

Қамқа тон. *Зерлі жібек матадан тігілген киім*. Құлпырып тұрған бәйшешек, Құрай болар солған сон. Хандар киген *қ а м қ а т о н*, Шүберек болар тозған соң (Бұқар жырау, Өлеңд.). Екі мерген келеді су өрлесіп, Күн суығын білмейді көңілі өсіп. Сүйіншілеп екі адам келсе жетіп, Қарабай *қ а м қ а т о н ы н* берді шешіп (Қозы Көрпеш.). *Қ а м қ а т о н ғ а* елтірі, сенсең, сондай-ақ, аң терілерінен жаға салынады (ҚҰӘ).

Қамқа шаншыды. *Жібектен мата тоқиды*. Отыр еді салданып, *Қ а м қ а ш а н ш ы п* алданып, Қарағым қашан келер деп, Және екінші қамданып (Батырлар жыры).

ҚАМҚА² з а т. з о о л. *Қара тұсті терісі қымбат, көбіне суда өмір сүретін аң; қама*. Кейін ел жиілене келе, бұл сулардан құндыз бен *қ а м қ а* ауып кеткен (С.Мұқанов, Халық мұраты).

ҚАМҚАДАЙ¹ с ы н. 1. *Қамқа сияқты*. Нұрлы күннің сәулесін Бақытты бүкіл ел көрді, Гүлге оранған *қ а м қ а д а й*, Шалқар көлді жер көрді (Жамбыл, Шығ.). 2. а у ы с. *Шымқай қара*. Ту жылқының құйрығындай қатты да *қ а м қ а - д а й* қара шашының самайындағы селдір ақ – ұмытылмас шежіре беттері (Ә.Сәрсенбаев, Ба-

тыр ізі.). Мұндай *қ а м қ а д а й* қара денеге қара барқыт, көдімгі қазанның қара күйесі мысал бола алады (А.Қалығұлов, Сан сырлы.).

ҚАМ-ҚАЙҒЫ з а т. *Уайым-шер, қайғы-қасірет*. Үйде еңсесін көтертпеген бар *қ а м - қ а й - г ы н ы* ұмытып, пәк көңілмен жайрандап күле қарады (З.Жәкенов, Танд. шығ.). Дүниенің *қ а м - қ а й г ы с ы м е н* ісі жоқ, адамның ең бақытты шағы осы-ау! (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қайғысы екі жиһан ойында жоқ. Көңілінде ойлағаны құлақ теңес. Істей бер тіршілікте білгенінді, Біреудің *қ а м - қ а й г ы с ы н* біреу жемес (Қабан жырау, Алтын қазық).

ҚАМ-ҚАЙҒЫСЫЗ с ы н. *Қайғы-қасіретсіз, уайым-шері жоқ*. Бір түкпірде осындай шағын шаңырақ көтеріп, *қ а м - қ а й г ы с ы з* өмір кешер ме еді, шіркін! (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Айдалаға әкеп тастап, қалған жерін біле тұра *қ а м - қ а й г ы с ы з* жүре алам ба? Жок! (С.Ғаббасов, Ана.).

ҚАМҚАМ з а т. д і н і. *Көктен тұскен төрт қылыштың бірі*. Суырып тақсыр *қ а м қ а м* алды қолға, Өзі ұрыс қылуға осы жолға. «Бабалар, өз басыңа берік бол», – деп, Сипады қылышын оң мен солға (Бабалар сөзі).

ҚАМҚАП з а т. к ө н е. *Қамқа терісінен істелген қымбат бағалы киім, ішік*. Келбетіне қарадым *Қ а м қ а п т ы* тандап кигендей (Алпамыс). Тынығып болғаннан соң ас-су ішіп, Кидіріп көз қызығар *қ а м қ а п* ішік. Жөнелтті Барзу, Рүстем – Рубинді, Атаңа айт, – деп, – сөлем қолын қысып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Күлдір-күлдір кісінетіп, Күренді мінер ме екеміз, Күдеріден бау тағып, *Қ а м қ а п т ы* киер ме екеміз (Алдаспан).

ҚАМ-ҚАПА з а т. Өкініш, қайғы. Ал керегіңізге жарай алмай ренжітіп алсам, маған бұл таңда одан *қ а м - қ а п а* жоқ тәрізді! – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМ-ҚАРЕКЕТ з а т. 1. *Жай-жағдай*. Күлмәрия әр нәрсені күні бұрын ойлап, алдын ала *қ а м - қ а р е к е т* жасап отыратын әйел еді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Жоқшылығымен, ит қорлық бейнетімен «тұзы сор, еңбегі еш» *қ а м - қ а р е к е т і м е н* болсам да, әйтеуір жат үйдің босағасында емеспін (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *Амал-әрекет, айла-шарғы*. Осыншама халықтың бабын табу да оңай дүние емес. Қаланың бұл жағынан да *қ а м - қ а р е к е т і* мол (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жүрер алдында өзге жұрттың да *қ а м - қ а р е к е т і* осы сияқты шаруалар болуы керек (М.Әуезов, Абай жолы). Осындай *қ а м - қ а р е к е т* үстінде жүрген олар он бірінші июнның түске тақаған

шағында, Қарашина Рақымбибі деген әйел шопанның мыңнан аса қойымен үшты-күйді жоқ болып кеткенін білді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ҚАМҚОР [ир. غم خوار] з а т. **1.** *Қорған, қорғаныш, пана, мейірбан.* Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң, *Қ а м қ о р* анаң көз жасын көлдететін. Кім сендерді сағынар шетке кетсең, Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең? (М.Дулатов, Шығ.). Шаттықта, оңи ашыңқы бала-шаға, Оларды есіркейді *қ а м қ о р* ана. Жастар да өз бетімен қырындап жүр, Бұраң бел, жас сәулемді есіне ала (С.Торайғыров, Шығ.). Жан жарының *қ а м қ о р* ы да қорғаны, Жатқан шығар аппақ болып ол дағы!.. Жаксылардың жүрегіндей тап-таза Жауған қарды еске алсаңдар болғаны! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Сүйенер сүйеніш, сенімді тірек, қолдаушы.* Бірінші Бөрте ұлысында оқымысты ұлт намысы бар саналы жігіттер, *қ а м қ о р* ақсақалдар барлығын бұрын да жазғанымыз бар (М.Дулатов, Шығ.). Деректе, ана жылы Қазан кеттің, Жұртыңа барып сонда тауап еттің, Қайғырды қара қазақ *қ а м қ о р* ы м деп, Тілегі болып тұрды әрбір жұрттың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Пірді сағынам үйреткен Құдай жолын, Нандарға танытқан оң мен солын. Байдан алса, нашарға тарататын, Сағынбасқа бола ма ел *қ а м қ о р* ын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **3.** *Біреудің қарауындағы, қол астындағы бағынышты нәрсе.* Ұмытпасам сол Коневтің баласы менің *қ а м қ о р* ы м д а ғ ы гимназияда оқитын болу керек (М.Дүзенов, Ант.). – Кім саулығын маған бермек? – Ол қозы күнінен еркек қой болып жазылып жүрген *қ а м қ о р* мал ғой, шырағым («Саржайлау»).

Қамқорға алды. *Пана болды, өз қарауына алды.* Пендешілік неге керек, оқуы біткенше *қ а м қ о р* лығымызға алайық (С.Досымов, Директор.). Мархаба Айгүлдің жағдайын естіген күннен бастап өз *қ а м қ о р* ы н а алған (С.Сматаев, Армысың.).

Қамқор болды. *Қамқоршылық етті, пана, сая, қорғаныш болды.* Бәрі де сізден артық бола алмайды, Қазақты шын ұстайтын кісі жоқ па? Олар да халыққа *қ а м қ о р* б о л а алмайды, Жәңгір хан, Баймұхамед мінді таққа (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Адамзатқа сіңірген Еңбегің жойқын дария, Жүдегенге оң беріп, Теңдіксізді теңгеріп, *Қ а м қ о р* б о л ғ а н, шешенім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күншілікке көліксіз айлап жүріп, Қолда бардан дастарқан жайған күліп. *Қ а м қ о р* б о л ы п қарасқан қарындасқа, Келі түйіп, қол диірмен айналдырып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАМҚОРЛА = е т. *Қамқор жасау, пана, қорғаныш болу.* Әйтсе де, сол өкпенді ұмытып, мені *қ а м қ о р* л а й, шығарып салдың-ау (М.Сүндетов, Құмда.). Бұл жолы да атам үстіндегі сулығының етегімен мені *қ а м қ о р* л а й қымтап, үйге бет алды («Тұлпар»).

ҚАМҚОРЛАН = е т. *Қамқор болу, қамқор-сыну.* Иісбайдың өзіне *қ а м қ о р* л а н а сөйлегеніне біраз бойы кеңіп, Зайдаға қарады (С.Бегалин, Уақыт.). Көлеңке жағы мүйіз, күн жағы киіз жазға салым уақыт қой, – деген Мыржықбайдың *қ а м қ о р* л а н а сөйлегеніне Әбдіжан сондай разы болды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚАМҚОРЛАС с ы н. *Мақсаттас, тілектес, қарайлас.* «Достық» пионер лагері июль, август айларында өз балаларын тынықтырады, балалар оған дейін 18–19 июньнен 5–6 июльге дейін *қ а м қ о р* л а с, колхоз қызылшасын отауға жәрдемдеседі («Қазақст. мект.»).

ҚАМҚОРЛЫҚ з а т. **1.** *Жан ашушылық, қорғаушылық; мейірбандық.* Жолдаудағы нақты қағидалар мен бағыт-бағдарлар халықтың ынтымағын арттырып, тұрмыс деңгейін көтеруге Елбасы тарапынан жасалған үлкен *қ а м қ о р* лық деп түсінеміз («Егемен Қазақстан»). Қасболат қанша қиналып отырса да мына кісінің соншалықты жанашыр *қ а м қ о р* лығына риза болды (Т.Ахтанов, Боран). Ал, ана жақсылығын, ана тәрбиесін, ана *қ а м қ о р* лығын ешкімнің ұмыта алмайтыны қак (Б.Токтаров, Қырандар.).

2. *Әртүрлі ұйымдара, мекемелерге, жекелей адамдарға материалдық және рухани тұрғыда қамқорлық жасайтын дәстүрлі іс-әрекет жүйесі.* *Қ а м қ о р* лық ата-ана қамқорлығынан айырылған, көмелетке толмаған, қабілеттілігі шектеулі немесе басқа біреудің көмегіне мұқтаж адамдарға көрсетілетін жәрдем болып табылады (ҚҰЭ). Бұл тәуелсіз баспасөзді нығайту бойынша жасалып жатқан нақты *қ а м қ о р* лық болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Қамқорлық жасады [істеді, көрсетті, қылды]. *Жақсылық көрсетті, қорғаныш болды, мейірбандық жасады.* Біз жас кадрларға *қ а м қ о р* лық ж а с а у ғ а дайынбыз (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Бұл мекемелер шетелдегі қазақ диаспорасына *қ а м қ о р* лық ж а с а у д а ұзақ жылдардан бері жанашырлықпен жұмыс істеп келе жатыр («Қаз. әдеб.»). Нұрлан емханада жатқанда қайта-қайта келіп, көңілін сұрап, сыртынан *қ а м қ о р* лық ж а с а п жүретін кеңпейіл жан (З.Пашкин, Сенім). Досанды сыртынан шөлкемдейді. *Қ а м қ о р* лық қ ы л а д ы

(І.Жансүгіров, Әңгім.). Той қылып неше күндей құрып ойын, Баруға барлығы да сұнып мойын *Қ а м қ о р л ы қ* халқы үшін *қы лы п* ол да, Отырды ертелі-кеш ашып қойын (Рүстем – Дастан).

Қамқорлыққа алды. Тәлім-тәрбие беру үшін немесе жәрдемдесу мақсатымен қарауына алды, қам жасады, назар бөлді. Болатты Быстров өз *қ а м қ о р л ы ғы н а а л а т ы н* болды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Киров атындағы завод коллективі қаладағы № 2 орта мектеп шәкірттерін *қ а м қ о р л ы қ қ а а л ғ а н* («Мәдениет және тұрмыс»). Әке-шешесі қайтыс болған жас балаларды туысқандары 15 жасқа дейін *қ а м қ о р л ы ғы н а а л ғ а н* (Қаз. тілі термин. Заңтану).

ҚАМҚОРСУ *Қамқорсы етістігінің қимыл атауы.* Басқаның қамын жеуге қойған арнаулы кісісі бар. *Қ а м қ о р с у* міндеті солардікі (Т.Тілеуханов, Шарапат.). Оның сөзінде жан ашу, *қ а м қ о р с у* барын сезген Сүңгібай жұрт көзінше жайылып түспеді (А.Хангелдин, Фани.).

ҚАМҚОРСЫ= е т. *Қамқоршы болғансу, жаны ашығансу, қорғағансу; мейірбансу.* Бермек боп елден солдат қайтып келді, Жарлығын жандаралдың айтып келді. Әр болыс өз қоластын жинап алып, *Қ а м қ о р с ы н* түсіндірді қалың елді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Біресе ақжарқын боп аңқылдаған, *Қ а м қ о р с ы н* жұрт алдында жаркылдаған, Дос болып кейбіреумен сөйлескенде, Өтірік сыр қалмайды айтылмаған (Т.Жароков, Танд. шығ.).

Қамқорсығандық білдірді. *Қамқор болғансыды, жаны ашығансыды.* Жеңгем маған *қ а м қ о р с ы ғ а н д ы қ білдіріп:* – Ұйқың келсе, жатып ұйықтай ғой, – дейді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚАМҚОРСЫЗ с ы н. *Қамсыз, қаперсіз, байқаусыз.* – Күзет, сен планета өмірін, Бостандық *қ а м қ о р с ы з* қалмасын. Соғыс кеп қайғының таңбасын Адамның жанына салмасын (Ә.Тәжібаев, Жартаң).

Қамқорсыз қалды. *Тірегі, сүйеніші болмады, қараусыз қалды.* – Абайлап жүрсең болмай ма, Жаралы болған жоқпысың? – Бақыл бол, енді абайла, *Қ а м қ о р с ы з қ а л ғ а н* тоқтысың (Ә.Ахметов, Ашық аспан).

ҚАМҚОРСЫЗДЫҚ з а т. *Қамсыздық, қанпен-қаперсіздік.* Әсіресе туған ел-жұрттың надандығы, *қ а м қ о р с ы з д ы ғы* жүрегіне шоқ тастап, мазасын ала берді (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚАМҚОРСЫН= е т. *Қамқорсу, қамқор болғансу.* Қалпақ киген зиялы оқымыстылар

қ а м қ о р с ы н а сөйлейді қазақ жайын (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚАМҚОРШЫ з а т. **1.** *Біреудің қамын ойлаушы, қамқорлық жасаушы, жақсылық, мейірбандық етуші, қорғаушы.* Талайдың *қ а м қ о р ш ы с ы* қайтқан мендей, Артында қайғылы жас қалған сендей. Жүрерсің көпке дейін көндіге алмай, Қолайсыз дастарқанға жыртқық жеңдей (О.Шораяқов, Шайыр). Менің де сіздей бар еді «Қарағым» дейтін анамыз, *Қ а м қ о р ш ы* болған бабамыз, Мендей-ақ шығар балаңыз, Әкем де менің сіздей-ақ, Балаңыз да біздей-ақ, Тіліңізді аламыз (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Айнала қара көзін қызыл басқан, Кірпігі оза шығып, қара қастан. Кім нашар болса соның сөзін сөйлеп, *Қ а м қ о р ш ы* бола білген бала жастан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** д і н и. *Демеуші, қолдаушы ие.* Малдың *қ а м қ о р ш ы* иесі болады. Қой иесі – Шопан ата, сиыр иесі – Зеңгі баба, жылқы иесі – Қамбар ата, түйе иесі – Ойсыл қара деген наным болды (ҚазССР тарихы). **3.** з а н. *Жақтаушы, қорғаушы адам.* *Қ а м қ о р ш ы* (опекун) қамқорлыққа берген мекеменің келісімінсіз баланың (балиғатқа толмаған баланың) дүние-мүлікке иелік правосына қайшы келетін әрекет жасай алмайды (Семья тәрбиесі). *Қ а м қ о р ш ы* – ата-аналары қайтыс болған балаларды немесе ата-аналық құқығынан айырылғандардың балаларын асырап алушы адамдар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚАМҚОРШЫЛ с ы н. *Біреудің мұң-мұқтажын ойлағыш, қамын жегіш, қамқорлық ететін, мейірімді.* Жастарға *қ а м қ о р ш ы л* мінезімен ол мені өте жылы қарсы алды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жансейіт жолдасына дегенде ішкен асын жерге қоятын, көпшіл де *қ а м қ о р ш ы л* жан екен (М.Хасенов, Алғашқы өн). Бүгінгі ғана емес, болашақ жыр туралы *қ а м қ о р ш ы л* да беймаза ой осындай-осындай аңы пікірге жетелеп еді («Қаз. әдеб.»).

ҚАМҚОРШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Жанашырлық, мейірімділік, қорғаушылық.* Фамилия беруде ата-ана келісе алмаса, мұны *қ а м қ о р ш ы л ы қ* етуші және қамқорлық мекемесі шешеді (Семья тәрбиесі). Көзімді жерден алмастан үнсіз ғана күрсініп, әлдекімдердің жүзінен *қ а м қ о р ш ы л ы қ* іздеймін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). **2.** с ө й л. *Қамқорлық (әртүрлі ұйымдарға, мекемелерге, жекедей адамдарға материалдық және рухани тұрғыда қамқорлық жасайтын дәстүрлі іс-әрекет жүйесі).* Ата-анасы өлуі, ата-анасының ата-аналық құқықтардан айырылуы, ата-анасының науқасты болуы салда-

рынан немесе басқа себептер бойынша атананың қамқорлығынсыз қалған жасы толмаған балаларды тәрбиелеу үшін, сондай-ақ осы балалардың өзіндік және мүліктік құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін қорғаншылық және *қ а м қ о р ш ы л ы қ* белгіленеді («Алматы ақшамы».)

ҚАМҚОРШЫСЫ= е т. *Қамқор болғансу, мейірімділік көрсеткенсу. Қ а м қ о р ш ы с ы н* жүргендер, Қара жүрек сұм екен. Көкежан деп күлгендер, Қойны толған у екен (Аманкелді).

ҚАМПАЙ= е т. **1.** *Тырсып ұлкею, қамтию; томпаю, торсию.* – Әй, сен неғып тұрсың? *Қ а м п а й ғ а н* қарныңа мәзбісің?! Қой оныңды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Күрең аттың екі жағында *қ а м п а й ғ а н* қоржыны бар (М.Әуезов, Абай жолы). Өз-өзінен бір бақа Күшенді де, бөртінді Қарны үлкейді *қ а м п а й ы н*. Өгіздей болам деп ісінді (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Өз-өзінен ісініп-кебіну, паңдану, бөсіп мақтану.* Күлмең қағып қасқайып, Салынып ап мақтанға, Таң қаламын *қ а м п а й ы н*, Жоқты-барды шатқанға (Абай, Тол. жин.).

ҚАМПАЙТ= е т. **1.** *Қампиту, томпиту, тырситу.* Мұны білмеген адам – қарнын *қ а м п а й т қ а н ы н а* мәзбегіз тәрізді болмақ (Д.Әбілев, Арман.). Бөрі арығын білдірмес, сыртқа жүнін *қ а м п а й т а р* (Мақал). **2.** *Үлкен қылу, зорайту.* Жоқты-барды тықпалап, кітаптың көлемін *қ а м п а й т ы н*, нәрсіз ас пен адамның құр босқа уақытын алуды ол қылмысқа бара-бар санайтын болған (Ш.Мұртазаев, Шығ.). Газет сөздері бір қалыпта. Әлдебір сөздеріне пайдалы деген сөздерін дардай қылып *қ а м п а й т ы н* жазады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАМПИ= е т. **1.** *Қомпию, торсию.* *Қампиған* дәу портфельді зорға көтеріп қонақ үйге келдік те ақшасын төледік (Ә.Шәріпов, Алыс.). Үлкен үйдің баспалдағында қарны *қ а м п и ы н* Жәуке тұр (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Тортайдан екі жылдай сабақ алдым, Ол байғұс аяған жоқ ойда барын. Ғылымның орны бас пен көкіректе, Бүйір шығып, *қ а м п и ы я* тоймас қарын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Қап-қалың болу, үлкен болып көріну.* Олардың бірер жол сапарынан алып қайтқан сәл-пәл әсері мен азын-аулақ көрген-білгендерін *қ а м п и ғ а н* қомақты шығармаға айналдыруға тырысатыны жауапкерсіздікте жатыр («Білім және еңбек»). Басында жиегі қыркылған түлкі құлақшын, бұтында *қ а м п и ғ а н* сырмақ (М.Қаназов, Жер.). **3.** а у ы с. *Әлдеқандай боп дардио, кеуіп-пісу.* Жұдырықтай өкпесі әлдеқашан *қ а м п и ы н* жарылатын шығар десен, жоқ әмөнде «өкпеледім»

дегенді алдына тарта қояды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ағылшын және басқа корольдіктердің күзет гвардиясы дегендердің *қ а м п и ғ а н* аты болмаса, заты шолтиған (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Қашан көрсен *қ а м п и ы н* бөсіп отырғаны (С.Омаров, Шығ.).

Қампиып кетті. *Тым үлкейді, шамадан тыс ұлғайды.* Штат *қ а м п и ы н к е т к е н*. Орынбасарды қысқарту керек (М.Гумеров, Хазірет.).

Қарны қампиды. а) *Iui кепті.* Жас баланың ішетін асында Д витамині жеткіліксіз болса, олардың аяғы қисайып, *қ а р н ы қ а м п и ы н* мешел ауруына айналады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). ә) *Icin-кепті, мақтанды.* Өзім деп, мен ғана деп қарны *қ а м п и ы д ы* да жүреді (Ауызекі).

ҚАМПИТ' [ор]. з а т. с ө й л. *Кәмпит.* Абай шайдан бастап, қант-*қ а м п и т*, мақпал, дүрия сияқты көйлек, қамзолдық нәрселер алды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бір күннен қойдың асырмай, Ойыншық, *қ а м п и т...* барлығын Айтшы, тозбас асылдай. Не сыйлайсың, Арнұрым? (М.Әлімбаев, Лирика).

ҚАМПИТ²= е т. **1.** *Қомпиту, торситу.* Күреңбай жұртқа сыртын *қ а м п и т ы н* жүре беретін (С.Омаров, Қайырлы.). Екі ұртыңды *қ а м п и т ы н*, Сөйлейсің сен аптығып, – Елінде ер бар ма? – деп, Сұрайсың және шаптығып (Жамбыл, Шығ.). **2.** а у ы с. *Әлдеқандай етіп көрсету.* Болмаса, маған жағыну үшін қызмет лауазымымды әдейі *қ а м п и т ы н* атағандары ма? (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Жүнін сыртқа қампитты. э к с п р. *Паңданды, қоқан-лоқы жасап, қыр көрсетті; дүшпан көзі қылды.* Бөрі арығын білдірмес, *сыртқа ж ү н і н қ а м п и т а р* (Мақал).

Қалтасын қампитты. *Ақша жинады.* Шотын қағып, тиынын санап, *қ а л т а с ы н қ а м п и т а* берді ол (З.Пашкин, Тоқаш Бокин.).

Қарын қампитты. *Бүйірі шықты, тойынды.* Ашаршылықтан өз басыңды ала қашып, *қ а р ы н қ а м п и т қ а н н а н* гөрі, өзгенің жайын ойлағаның жөн еді, – деді (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

ҚАМСАҚ з а т. ж е р г. *Қамыс өскен жер.* Мал осыдан қозық көш жердегі қалың *қ а м с а қ т а* жатыр (Ауызекі).

ҚАМСАҚТЫЛЫ с ы н. ж е р г. *Қамысы қалың өскен, қамысы мол.* Егіндісай Амантай қаласының солтүстік-шығыс беткейіндегі томарлы, *қ а м с а қ т ы л ы* сала (С.Омаров, Қызыл.).

ҚАМСАУ з а т. **1.** *Баспана, қалқа.* Күздің қара суығында ықтасын, *қ а м с а у ы* жоқ

қара лашықта отырғандай, тіршіліктің жылуы кетіп, біртүрлі сүренсіз тартты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Көрікұлақ саған айтам, налыма! Жүгін өзін ақылыңа, арыңа. Жазда – жайлау, қыста – *қ а м с а у* еді ғой, Титтей тоғай – малыңа да жаныңа (М.Мақатаев, Шығ.). Төргі жақтың аядай қалындау тұсынан өзге жері баспана боларлық *қ а м с а у* сақтамаған екен (Р.Әбутәліпов, Алтын.). **2. Жылуы бар лыпа.** Қаңтар келді. Қар жаумай қырсығып тұр. Қара суық қариды құлшынып бір. Шолақ көйлек бойына *қ а м с а у* болмай, Түсі қашып қарайды қымсынып қыр (М.Мақатаев, Шығ.). Осы бір шығанда жатқан тыныш өлкенің өзі жыртқық киімдей *қ а м с а у* болудан қалып барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3. а у ы с. Қорған, пана.** Патша армиясы іргесі тозып, жел жан-жағынан үлдеген жыртқық үй сияқты, *қ а м с а у* болудан қалды (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАМСАУЛА= е т. *Баспана жасау, қалқан, қорғаныш істеу.* Қар жауғанша біртіндеп, жел өтпестей етіп *қ а м с а у л а* п алармын қыстақты деп ойлағаны ғой (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАМСАУЛЫҚ с ы н. *Қорғаныш боларлық, лыпалық, ≈ Қ а м с а у л ы қ* баспана. // *Қорғаныш, лыта болушылық.* Тозығы жеткенмен, әлі де *қ а м с а у л ы қ т а н* қалмаған ақ тонның сыртынан киетін ала шекпенге жаға біткенмен, түйме бітіп көрген жоқ-ты (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАМСЫЗ с ы н. **1. Еш нәрседен қауіп, қатері жоқ, жайбарақат.** Қайран, қайғысыз, *қ а м с ы з* күндерім, Сайран, сауықты, рахат түндерім! Сендерден не пайда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көгенде қозы, Желіде құлын байлауда. Жерошақ бықсып, Қазанда бағлан қайнауда. Қазақы үйдің қайыра түріп іргесін, Қайғысыз, *қ а м с ы з* отырушы едім жайлауда (М.Мақатаев, Шығ.). Жалғанның жанға бәрі дос, Көңілге серік көп тауып, Қайғысыз, *қ а м с ы з* басым бос, Алдағы сәттен жоқ қауіп (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **2. Дайындықсыз, әзірліксіз.** – Әй, кемпір, қалай болған күнде де *қ а м с ы з* отырмайық. Ардақтың жасау-жабдығын ыңғайлай жүр, – дейтін Қожа (О.Бөкеев, Үркер.). Бұ не деген кеп болды! Қанды соғыс ішінде Қанды найза үстінде, Қарусыз, *қ а м с ы з* қайран ел, Қан жылаған пішінде (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әңгіменің шет-жағасын кейде құлағым шалып, естіп қалам. Шешем жөнінде сөйлеседі. Беті бері қарауы қиын екенін, *қ а м с ы з* болмау керектігін айтады (Б.Сокпақбаев, Шығ.). // *Дайындығы жоқ, әзірліксіз ел.* Қабырға қаңсуменен көп жыл жатты, Бидайға бір қап кедей қызын сатты. Ақтабан шұбырындыдай ашаршылық Халықтың *қ а м с ы з ы н а* қатты батты (О.Шипин, Дастан.).

Қамсыз жатты. *Жайбарақат болды, сақтанбады, қам жасамады.* Жұрт болудың ойланалық амалын, *Қ а м с ы з ж а т а р* емес енді заманың. Надандықтың кираталық қамалын, Мақсатыңа ұмтыл таяу, алашым! (М.Дулатов, Шығ.). Оянып, жан-жағына сал көзінді, Түбіңе жетпей қалмас *қ а м с ы з ж а т - қ а н*. Өткізіп уақытты өкінерсің, Пәледен, басқа келмей, деймін сақтан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сайлаудың мезгілі жақын ғой, *қ а м с ы з ж а т қ а н* жарамас. Сіз атқа мініп, ел оқпанын байқағаныңыз дұрыс болар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қонысымды жайладың деп *қ а м с ы з ж а т қ а н* елді шапсам, сынықтан сылтау іздегенім (І.Есенберлин, Алмас.). Анау жазық, Анау адыр-төбелер Жаңбыр жауса, жайнап өзі-ақ көгерер. Ел көңілін көгертетін өзіңсің, Қарны тойса, *Қ а м с ы з ж а т а* береді ел (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қамсыз қылды. *Жеткілікті етті.* Оқытты өз қызындай үйіне әкеп, Киімнен *қ а м с ы з қ ы л ы п* қызға керек. Мәпелеп баласындай күтті Айғаныс, Қолына «шай қайнат» деп бермей шелек (О.Шипин, Дастан.).

ҚАМСЫЗДА= е т. *Қамсыз ету, қауіп-қатер жолатпау.*

ҚАМСЫЗДАУ *Қамсызда етістігінің қимыл атауы.* Өзінің жүрген-тұрғанын *қ а м с ы з д а у* үшін Катяның үйіне қайта тұруы Мәмбет ойынша теріс те емес (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАМСЫЗДАНДЫР= е т. **1. Қамтамасыз ету, қамсыз ету.** Ал адам дейтін болсақ, жұмысқа қараған адамымыз, тегіс жұмыста... Көліктің жем, шөбі дегеннен *қ а м с ы з д а н д ы р д ы қ* (І.Жансүгіров, Шығ.). Әсіресе, ойыншылардың алаңға тез орналасып, бірін-бірі *қ а м с ы з д а н д ы р а* білуін қатты қадағалаған дұрыс (О.Жарылғапов, Волейбол.). **2. қ о ғ. -ө л е у м. Өмірді, мал-мүлік, дүниені әлеуметтік тұрғыдан қорғау.** Бермағамбет, сен не дейсің? Не дейін, Тапеке, *қ а м с ы з д а н д ы р ы п* жатырмын. – Кімді? – Өзімді (С.Әлжіков, Күле көрме.).

ҚАМСЫЗДАНДЫРУ *Қамсыздандыр етістігінің қимыл атауы.* **1. Қамтамасыз ету.** Ата-аналық праволардан айыру шарасына ұшырағандарды баланы қаражат жағынан *қ а м с ы з д а н д ы р у д а н* босатпайды (Семья тәрбиесі). Сондықтан да алғашқы кезекте қабылданған заңдар «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Саяси партиялар туралы», «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы», «Мәдениет туралы», «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», «Ұжымдық еңбек даулары мен ереуілдер

туралы», «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы», «Нотариат туралы», «Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» және басқалары болды («Егемен Қазақстан»). **2. Өмірді, мал-мүлік, дүниені әлеуметтік тұрғыдан қорғау.** Олар екі-үш ай ішінде өлген малдарын сөз етіп, қамсыздандыру документтерінің, бас зоотехник болмай, реттелмей жатқанын әңгімеледі (М.Дүзенов, Әке бол.). Осы күнде мемлекеттік қамсыздандыру мекемесі (Госстрах) әр жерде құрылды (С.Донентаев, Шығ.).

Әлеуметтік қамсыздандыру. қоғ. - әлеум. Азаматтар қартайғанда, ауырып қалғанда, еңбекке қабілетінен айырылғанда материалдық жағынан қамтамасыз етіліп отыратын жәрдем. Партияның XIX съезі әлеуметтік қамсыздандыруға мемлекеттен бөлінетін қаржыны көбейтуде (Халық бақыты.). Әлеуметтік қамсыздандыру ісіне 2004 жылы 217 миллиард 200 миллион теңге бөлініп отыр («Жас Алаш»). Әлеуметтік қамсыздандыруға, көп балалы және жеке басты аналарға жәрдемге 745 миллион сомнан аса қаржы берілуге тиіс («Қазақст. әйелдері»).

Қамсыздандыру бөлімі. Қамсыздандыру мекемесінің аудандағы, яки облыстағы мекемелерінің ішіндегі жеке саласы. Солардың ішіндегі бір алуаны – аудандық қамсыздандыру бөлімі – собес қой (Ж.Молдағалиев, Самал). Жамбыл облыстық қамсыздандыру бөлімдерінің Е.Алдабергенова жөніндегі шешімдерін дұрыс емес деп тапты («Мәдениет және тұрмыс»).

Қамсыздандыру мекемесі. Жеке азаматтарды, кәсіпорындар мен шаруашылықтарды қамсыздандырумен шұғылданатын арнаулы орын. Осы күнде мемлекеттің қамсыздандыру мекемесі әр жерде құрылды (С.Донентаев, Шығ.). Ол елге келісімен совет органдарында, байланыс, қамсыздандыру мекемелерінде жауапты қызмет атқарды (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

ҚАМСЫЗДАУ с ы н. Ешбір қауіп-қатер ойламайтын, еркін, жайбарақаттау. Адам өрнені ойлай бермей, өзін қамсыздау ұстауы да керек. Сонда көңіл сергек, ден сау болады (Ж.Жұмаханов, Адам.). Бұл жерде қарсыласарлық күш жоқ деп санаған фашистер еңкейместен еркін және қамсыздау келе жатқан еді (Ж.Жұмаханов, Солдат.).

ҚАМСЫЗДЫҚ зат. Жайбарақаттық, ешбір қам жасамаушылық; әрекетсіздік. Көптігіне сеніп, өркештеніп алған және мыналардың қамсыздығын көріп, біржолата дандайсып

алған Олжайлар, енді ұран менен айқай-шуды, тіпті қатты үдетті (М.Әуезов, Абай жолы). Қамсыздық қашанда қапы қалдыратынын, ұлықтар келе калса, алдын алу жөн екенін ескерткенде беті бүлк етпеді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Келеміз қартайғанша қамсыздықпен, Балалар әйкел қаққан мұлтындай-ақ. Бойыңа сөйтіп жүріп тон пішеді, Ағаштың құлаш тұтам тұрқындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАМСЫЗ-МҰҢСЫЗ с ы н. Қаннен-қаперсіз, уайымсыз. Сәлима тек әйтеуір әкешеше бауырында қамсыз-мұңсыз өскенін біледі (А.Нұғманов, Аққу.). Бура кездің көре алмай-ақ пайдасын, Бара жатыр көкіректі май басып. Қайдасың сен, қамсыз-мұңсыз балалық, Сері күндер, сылқым түндер, қайдасың?! (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Жазын түгел өткізер Қамсыз-мұңсыз сиқымен. Қысын түгел өткізер Қараңғы інде ұйқымен (Қ.Мырзалиев, Күміс қоңырау).

ҚАМТАМА зат. Керек-жарақ, жабдық.

Қамтама етті. Қамтамасыз қылды, қамтыды, қарық қылды. Секілді қыран бүркіт шабытым бар, Қордаймен социалдық жарысым бар, Барлық елді отынмен қамтаматкен Сексеуіл, сондай қазына табысым бар (Айтыс).

Қамтама қалмады. Жайбарақат, әрекетсіз болмады. Хатты көргелі Ханшаға да маза бермей, өзі де қамтама қалмайын деген оймен ауылдың бозбаласын жиды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ҚАМТАМАСЫЗ с ы н. Толық, жеткілікті; түгел, дерліктей. Өмірінің басынан Қор болмасын қарағым, Киер киім, асынан Қамтамасыз алайын (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

Қамтамасыз ету. Керек-жарақпен жабдықтау, қамсыздандыру. Біздің ендігі міндетіміз – бұл шараның жоғарғы ұйымдық және мәдени деңгейін қамтамасыз ету («Қаз. әдеб.»). Олар, біз әр адамды ең қажетті нәрсемен қамтамасыз етуге күш салып жатырмыз (Т.Ахтанов Үндістан.). Осы бағдарламаны енгізу барысында жүйелі жұмыстар, оның ішінде дәрімен толық қамтамасыз ету, емдеудің жаңа әдістерін игеру, дәрігерлерің білімін көтеру, компьютерлік техниканы енгізу сияқты жұмыстар іске асырылды («Жас Алаш»).

Қамтамасыз етілді. Керек-жарақты затпен, нәрсемен жабдықталды, қамсыздандырылды. Өткен жылы барлық емдеу мекемелері туберкулезді емдейтін дәрі-дәрмектермен, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді («Жас Алаш»).

ҚАМТЕМЕ з а т. *Мұқтаж, қажет, қам.* Алдымен өз *қ а м т е м е м д і* өтеп алайын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ойында «қалай?» деген *қ а м т е м е* жоқ, Ғылымға тұрып қалған көңілі тура. Ол суды жарлы тәліп құйды меске, Міндетті мойнындағы алып еске (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАМТУ *Қамты етістігінің қимыл атауы.* Ел даналығын танып, соны ерте *қ а м т у* жас талапкерге жаңа зор мектеп тәрізденеді Абайға (М.Әуезов, Әр жыл.). Бүгінгі күннің озық тілектерін тез *қ а м т у* жағы да оңайырақ болады екен (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бұл – әсіресе мал көбейтіп, жерді мол *қ а м т у* ғ а тырысатын, көптігіне сеніп, анау-мынаудан онша қысылып-қымтырыла қоймайтын ауылдар (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМТЫ= е т. **1.** *Бір нәрсені қолмен қарбу, тұту.* Әлия Ержанның қолын ұстамақ болып еді, Ержан оның саусақтарында затты *қ а м т ы п* ұстарлық әл жоқ екендігін аңғарды (Ж.Жұмаханов, Қияда.). Үлкендігі сондай, апасы сумкадан алып бергенде бір қолымен қарбып *қ а м т и* алмаған соң, қос қолдап ұстап келген (М.Мағауин, Бір ата.). **2.** *Қоршау, аумағына алу, шарпу.* 1959–1966 жылдар арасында болған орман өртінің *қ а м т ы ғ а н* алқабының үштен бірі ең қорқынышты жоғарғы өрт болды (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Силикоз кейде өкпеде кішігірім дақ құсап көрінсе, кейде өкпенің бір бөлегін түгел *қ а м т ы п*, абцесс, рак, туберкулез ауруларына ұқсас болып келеді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). **3.** *Түгелдей, тұтастай; айнала төңірек қолға алу, орау.* Ғылымның сан саласын *қ а м т и т ы н* кітапхана жұмыс істейді («Лен. жас»). Егу сол жердегі тұрғын халықты 4 жастағы баладан бастап түгел *қ а м т и д ы* (Жұқпалы ауру.). Үйдің аумағы жарты орамды *қ а м т и д ы*, этажи екеу, бөлмелерінің еңсесі биік (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4.** а у ы с. *Иемдену, меншіктеу.* Әбілқайыр алыста. Қасым сұлтан тек Астрахань маңын ғана *қ а м т и д ы* (І.Есенберлин, Алмас.). **5.** а у ы с. *Қамдау, қамтамасыз ету.* Қабікен редакцияны қызықты материалдармен *қ а м т ы д ы* (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

Қамти келді. *Дайындады, әзірледі.* Сондықтан да жігіттердің басын құрастырып, көлік жағын да *қ а м т и к е л г е н* (К.Оразалин, Абай.).

Қамтып қалды. *Ұстады, қармады.* Бір май шелпекке тап болдың, *қ а м т ы п қ а л* деді әлі (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚАМТЫЛ= е т. **1.** *Түгел не белгілі бір мөлшерде алыну.* – Онда оқу жасындағы балалар

түгел *қ а м т ы л ғ а н* (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ақындар ағасы деген кітапта – Абай өмірінің соңғы он бір жылы *қ а м т ы л а д ы* (М.Әлімбаев, Қалам.). **2.** *Қарастырылу, зерттелу.* Мұндай міндет жаңа оқу программасында да кеңінен *қ а м т ы л ғ а н* («Білім және еңбек»). Мұсылманша хат танитын Бұқар жырау – қазақ тарихы *қ а м т ы л ғ а н* көне кітаптарды көп оқыған адам (І.Есенберлин, Жанталас).

ҚАМТЫЛУ *Қамтыл етістігінің қимыл атауы; қамтамасыз етілу.* Елімізде екі жас пен отыз жас арасындағылар бұл әдіспен толығынан *қ а м т ы л у* д а деуге болады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Студенттің сабаққа қатысуы, стипендиямен, жатақханамен *қ а м т ы л у ы* бәрі де осы комиссияның назарында («Білім және еңбек»).

ҚАМТЫТ= е т. *Түгелдей, тұтастай алдырту.* Аз қалып тарихының тамтықтары Ғылымға өмірін мол *қ а м т ы т п а д ы*. Қайран ел жаугершілік заманда сол Кімдерге өз бүйірін шаныштыпады?! (Т.Шопашев, Жастық.).

ҚАМШАТ з а т. с ө й л. *Кәмшат (сусар тұқымдасына жататын жыртықшы сүтқоректі аң).* Басындағы *қ а м ш а т* құндызынан дөңгелете жасаған бөркін алтын зерлі ұштоппен тыстаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Қ а м ш а т* терісі бағалы терілі аңдар арасында ең мықтысы болғандықтан, ол тері мықтылығының өлшемі ретінде 100%-ға бағаланған, басқа аңдар терісі бұл саннан кем болмайды (ҚСЭ). // *Кәмшат терісінен жасалан.* Алдым, деп келгеніне сүйіншіге Мынау *қ а м ш а т* кемерді бердім дейді (Батырлар жыры).

Қамшат бөрік. с ө й л. *Кәмшат бөрік.* Қызығушы ем, жеңеше, бұғағына, Тұрушы еді ақ әуе төмен түсіп. Сырғаларың жарасып құлағында, *Қ а м ш а т б ө р к і* ң тұрушы ед төбенде ұшып (А.Токмағамбетов, Өмір.). Білектей аркасында өрген бұрым, Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын. *Қ а м ш а т б ө р і к*, ақ тамақ, қара шашты, Сұлу қыздың көріппе ең мұндай түрін? (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Халуаның басында күрең сыртты *қ а м ш а т б ө р к і* бар, жұқа қоңыр барқыт шапан киген (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ҚАМШАУ з а т. **1.** с ө й л. *Қамсау.* Кәмзолаз да болса *қ а м ш а у*, қорған еді ғой. Қара басып, шешіп тастағанымды көрмеймісің, – деп ойлады (М.Сүндетов, Ескекісіз.). **2.** а у ы с. *Демеу, сеп.* Содан ба, әлде Байжұма молданың: Бұл шаңыраққа келетін зауал – Қоңыртөбенің ар жағында, – деген көріпкел сөзі *қ а м ш а у* бола

ма, құр көз сата қарағаны болмаса аттап басқан емес (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ҚАМШАУСЫЗ с ы н с ө й л. *Қамсаусыз (ықтасынсыз, жылусыз).* «Күн суыттар ма екен? Ойпырмай!» – деп қойды Досан. Күн еңкейе шынында да, қарсы белден ызғырық есті де, мұз жамылған *қ а м ш а у с ы з* жалпақ айдын үстіне суық мұнар жайылды (Ә.Сараев, Еділ-Жайық).

ҚАМШАУЛЫҚ з а т. *Қалқа болушылық, қамсаулық, қорғандық.* Ауыз бөлменің есігі бірден мал қораға шығатын. Қораның үйге аздаған *қ а м ш а у л ы ғ ы* болмаса, бөлмеге сандығы шамалы (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚАМ-ШЕР з а т. *Уайым-қайғы.* «Айқап» журналына біразырақ мұнды көңілдегі *қ а м ш е р і м д і* жаздым («Айқап»).

ҚАМШЫ¹ з а т. 1. э т н. Көлікті айдап жүргізу үшін қолданылатын, таспадан әртүрлі иісқада түйіп өріп, тобылғы немесе басқа затқа саптап жасаған құрал; ер-тұрманың бір құрамы. Мешіт есігінің алдында қолында *қ а м ш ы с ы* бар бір жендет намаз оқығандарды бақылап тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ел қазақтарының киімі, сақал, мұрты, қолдарында таяғы, *қ а м ш ы л а р ы* өздерінікіндей болғаны жөн (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан ашырдың жоқ болғаны ғой! – деп, бағанағы көпшілікке тағы назданайын деп еді Құнанбай Сүйіндікке қадалып тұрып, *қ а м ш ы с ы н* жаңағы сойлегендер жаққа нұсқап: – Токтат аналарыңды, – деп, ақырып қалды (М.Әуезов, Абай жолы). 2. а у ы с. *Таяқ, соққы.* Көрі қойдың жасындай ғана жасым қалды, сенің *қ а м ш ы ң н а н* қорықпаймын да (Ы.Кененбаев, Лабасы.). Оның басына озбыр жуанның *қ а м ш ы с ы*, мейірімсіз байдың жұдырығы орнайды (Қ.Әзірбаев, Шығ.). Маған тіпті керегі жоқ *қ а м ш ы н ы ң* Жалқаулығым жоқ жұмыста – Дәл шыным. Өз еркімен қамыт киген мойнына Өлеңге мен басыбайлы жалшымын (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Әкесінің қамшысы тиіп жүр. э к с п р. *Бесіктегі сәбидің әкесі жол жүріп, келу мерзімі таяғанда айтылады* (Бұл фраза, көбінесе, әзіл-оспақ ретінде жұмсалады).

Басына [төбесіне] қамшы ойнатты. *Қорлық, зорлық-зомбылық көрсетті; әңгіртаяқ салды.* Бұлардың әскері де қалың бұқараның *б а с ы н а қ а м ш ы о й н а т т ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мұның көзін қорқытпақ боп, *төбесіне қамшы о й н а т ы п т ы* деседі (З.Қабдолов, Жалын). Қапаланба, қадірлім, қапаланба, Қауіп-қатер басыңа тақағанда. Абайыңның *б а с ы н а қ а м ш ы о й н а т ы п*, Ақаныңды осылар матаған да... (М.Мақатаев, Шығ.).

Билік қамшысы. б е й н е. *Биліктің тізгіні, басылық.* Кездерім-ай қайдасың аршындар кеп, Нысанама қашқаным қалсын дәл кеп. Биліктің де *қ а м ш ы с ы н* ұстадым мен, Жасқағам жоқ ешкімді қамшым бар деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бұзаутіс қамшы. э т н. *Жалтақтығы 60–70 миллиметрдей таспадан өрілген, он екі өрімдік дырау қамшы.* Науан қарсы шапты; бұның қолындағы қаруы *б ұ з а у т і с қ а м ш ы*. Осындай төбелеске лайықтап, өзегіне қорғасын құйып өргізген (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты. *Дауды әр саққа жүргізіп айта беруге болады деген мағынада.*

Иманына қамшы баспады. *Сыйлау мағынасында айтылады. И м а н ы ң а қ а м ш ы б а с п а й ы н*, сыйлап келдім (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Көзге қамшы тигендей. *Шыр көбелек айналды, шыржалаңдады.* Қайғы болды күйгендей, Ол қуатым еді рас. *К ө з г е қ а м ш ы т и г е н д е й* Шыр айналды артқы жас (Абай, Тол. жин.).

[Атына] қамшы басты [салды]. а) *Қамшылады, қамшы астына алды.* Абай құлабестінің басын Көлқайнар жаққа бұра бере, *қ а м ш ы б а с т ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Анық көзбен көрген соң, Солдат екенін білген соң, *Қ а м ш ы б а с ы п* шу деді, Топтан озған жүйрік ед Астындағы тұлпары, Ұшқан құстан озатын. Құтылад деп жіберген, Жау болса егер қуатын (О.Шипин, Дастан.). Сұлтанدى жығып сойылға, Бар қағазды Жұрқабай Отқа өртейді, шашады, Тұра алмай шыдап Жақсымбет, Атына міне қашады. Соңынан түсіп Нүсіпбай, *А т ы н а қ а м ш ы б а с а д ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Құш салды, назар аударды, қолға алды, кірісті.* Мал, су, шөп пе, отын ба? Бәрін қамтып сата-тын. Әсіресе оқуға Қыста *қ а м ш ы б а с а т ы н* (А.Шамкенов, Жайлау). Бірақ қанша *қ а м ш ы б а с ы п* тездеткенмен ақылды, Ақыл барып Еңжарлықты сырласуға шақырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жалт бұрылып, жанарымнан шашқанда от, Жатыр екен жүрген ізім дастан боп. Бар сырымды түгел әлі ашқам жоқ, Дүлдүліме әлі *қ а м ш ы б а с қ а м* жоқ. Кейімеймін, кейімеймін тағдырға. Артта уайым, ал қуаныш алдымда (М.Мақатаев, Шығ.).

Қамшы бойы. э т н. *Қамшының сабы мен өрімінің ұзындығындай қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Жақындай түсіп ынтыға тыңдағанымен үзеңгі тіресіп қатарласпады, *қ а м ш ы б о й ы* қашықтықтан сүйіне тыңдап, еріп отырды (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

Қамшы болды. *Себеп болды, уәж болды.* Абай сөзі ашылысуға *қ а м ш ы б о л д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Итбайдың ниетін естіген Асқар, «Омбыға бармай қайтып кетсем қайтеді?» – деп ойлап отырған еді. Мына сөз оған *қ а м ш ы б о л д ы* (С.Мұқанов, Ботагөз). Бұл сапарда сайлаудағы шыққан шығын, кеткен намыс һәм ілгерідегі үміт һәммасы қосылып, оның үстіне көлденең кісілердің сөзі де *қ а м ш ы б о л ы п*, «не қылса да Байжанмен құда боламын», – деп жауап қайтарды (М.Дулатов, Шығ.).

Қамшы боп тиді. *Жанына қатты батты.* Темірғалидың сөзі отырғандарға *қ а м ш ы б о п т и д і* (З.Шүкіров, Шығ.).

Қамшы білемдеді. а) *Қамшының сабымен өрімін қосып, екі бүктеп ұстады, салмақтады.* Қадияша дыр *қ а м ш ы н ы б і л е м д е п* алды да, май құйрықтың тұсын шамалап: «Кет!» – деп тартып кеп жіберді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). ә) *Қыр көрсетті, жұдырық көрсетті, қоқандады, кіжіңдеді.* Біріне-бірі бармақ шошайтады, жұдырық көрсетеді. Біріне-бірі *қ а м ш ы б і л е м д е й д і* («Қаз. әдеб.»).

Қамшыға қамшы қайтарды. *Қарымтаға қарымта қайырды.* – Не болсын. *Қ а м ш ы с ы н а қ а м ш ы қ а й т а р д ы м.* – Жөндеп айтшы қызық екен (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.).

Қамшы жеді [көрді]. *Соққы көрді, таяққа жығылды.* Кет әрі, менен енді *қ а м ш ы ж е р с і н*, Үргізген анау байың тыным берсін. Бетімнен алдырушы сен ғой, – Маман, Тұра тұр, бұл бөйгеден атым келсін (М.Әуезов, Шығ.). Жас қойшы адасқан қозы, бөлініп қалған қой үшін мал иесінен талай рет *қ а м ш ы д а ж е д і* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Білек көріп бектерден, Тепкі көріп байлардан, *Қ а м ш ы к ө р і п* билерден Қалың қауым иленген (Жамбыл, Шығ.).

Қамшы жұмсады. *Сабады, соқты.* Болған соң бастан ынтық оңала ма? Ондайлар бір қисаймай тіл ала ма? Дәйт десе, қорс етеді қыңырланып, Ақылы *қ а м ш ы ж ұ м с а у* қолда ғана (И.Байзақов, Өленд.).

Қамшы жұмсағты. *Соқтырды, сабатты.* Болыстың ұрда-жық сойылы. Кез келгенге *қ а м ш ы ж ұ м с а т ы п* үйреткен болыстың өзі (Ғ.Сланов, Асау жүрек).

Қамшы құрлы көрмеді. *Еш ауырсынбады.* Ер Төстік балапанға таң қалады, Қайратын балапанның аңғарады, *Қ а м ш ы құрлы көрмеді* іліп алып, Қандай деп ата-анасы ойланады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қамшының астына алды. *Қатты сабады, соқты, ұрды.* Сол-ақ екен, би, болыстар оны атынан жұлып алып, *қ а м ш ы н ы ң а с т ы н а*

а л д ы (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Есқазыны халықтың көзінше *қ а м ш ы н ы ң а с т ы н а а л а д ы* (Ғ.Сланов, Шалқар). Бұл баяғы Бестібай білетін дөрекі, байдың айтқанын істемеген жалшы малшыларын *қ а м ш ы н ы ң а с т ы н а а л а т ы н*, қиянатшыл тентек сары емес, заманы биялайдай жұмсақ еткен, жөнделіп қалған шал (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Қамшының ұшын жалғады. *Ат ізін суытпады, хабарласып тұрды.* Шұбырған қол соңында баяу басып. Барады түгендесіп, амандасып. «Бас қосып жүрелікші жау жоқта да, *Қ а м ш ы н ы ң ұ ш ы н ж а л ғ а п*, хабарласып» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қамшы салдырды. *Болдырды, шаршады.* Ерболдың жетекке аты бар-ды. Өз аты намаздыгер шағында *қ а м ш ы с а л д ы р ы п*, белі босаңси берген (М.Әуезов, Шығ.).

Қамшы салдырмады. а) *Иесінің ойын қамшы баспай-ақ түсінді, зулады.* Иесінің бұйрығын тақымынан танып, *қ а м ш ы с а л д ы р м а й* салып ұрып келе жатқан Қаранарға Едіге дән риза (Ш.Аймауытов, Шығ.). ә) *Бір істі орындауға келгенде сөз айтқызбай, өз бетімен істеді, ынта-жігерімен орындады.* Тайлық колхоз жұмысына мидай араласып кетпегенмен, бұйрық орындауға келгенде *қ а м ш ы с а л д ы р м а й д ы* (А.Хангелдин, Өткен күн.). Бірақ өзі жігіт екен, көп *қ а м ш ы с а л д ы р м а й* көтеріп жіберді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Қамшы салмады. *Қамшы тигізбей жүріп отырды.* Қайтарда тізгініңді тежеп отыр, Тақымды *қ а м ш ы с а л м а й* безеп отыр. Бол да отыр бірдің соңы ызаң оба, Тек қана бір мөлшерді көзде де отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қамшы салым жер. э т н. *Өте жақын қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Ей, шырағым, *қ а м ш ы с а л ы м*, келмейтін *ж е р* – атты осынша терлетіп, ақ көбік еткенің нең! (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қамшы сап. э т н. *Тобылғы, жыңғыл, темір, елік сирағынан жасалған қамшының сабы.* Пәуескелер, ерлер, *қ а м ш ы с а п т а р* ою-өрнегі салынып жасалады (ҚазССР тарихы).

Қамшысын алып келуге [беруге] жарамады. *Шірік, былжыр, қолынан дәнеңе келмейтін кісі мағынасында.* (Көбіне балаға байланысты айтылады). Баламның *қ а м ш ы с ы н а л ы п б е р у г е ж а р а м а й т ы н* немелер, жоғал! (Ауызекі).

Қамшысынан қан сорғалаған [тамған]. *Қатыгез, қатаң, қаһары қишті.* Аққан жас, жосыған қанды есептесең, өтеуі үрім-бұтағына кетеді. *Қ а м ш ы ң н а н қ а н с о р ғ а л а п* тұрып,

кімге жөн айтпақсың! (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Ол жылдары Есенейдің *қамшысынан қан сорғалаған* дер кезі болса, қазір алпысқа таяп қалды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Қамшысының ұшын бермеді. *Болыспады, жәрдем етпеді, қарайласпады; жамандық жасады, опасыздық істеді.*

Қамшысы тиді. *Бала әлсін-әлсін ояна берді.* Атасы не көкесі ұзақ жолға кеткенде бала әлсін-әлсін ояна бергенде, «Көкесінің не атасының *қамшысы тиді*» деп ырымға жориды (Эксп. матер.).

Қамшы сілтеп келді. *Егесіп келді, кіжіністі.* Жаз бойы Құлан өтпес пен Құдайменденің кең шиырына сыйыса алмай, күнде *қамшы сілтегісіп келген* екі байдың аядай жерге арқа тіресіп қонып жатқандары жай да емес сияқты (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

Қамшы тастады [тастасты]. этн. *Дауласқан, таласқан екі жақтың сөзбен айтысар, кінәласар алдында жерге қамшыларын тастап, кезек алу дәстүрі.* Ақылдылары елдің тағдырын ойлап, қабырғасы қайысса, есерлері жонын күдірейтіп, *қамшы тастасып*, қисық сөйлеп, қыңыр тартып жатады екен (Ә.Жәмішев, Дала.). Ғаділдік болушы еді ханның ісі, Байменен қатар еді жарлы кісі. Алдына ақсақалдың *қамшы тастап*, Айтысып бітуші еді даулы кісі (Керлері Әбубөкір, Қазағым).

Қамшы тигізбеді. а) *Астындағы атына қамшы салмады, ұрмады.* Балуан Шолақ атының кекіліне үкі, құйрығына шолпы тақты, мінгенде денесіне *қамшы тигізбеді* (С.Мұқанов, Шығ.). ә) *Қамшы салдырмады, зулады, заулады.* Қазанат *қамшы тигізбейді*, Азамат жоғын білгізбейді. Топастар тойғанға мәз, Түбін ойлар адамдар аз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қамшы тимеген. *Асау ат туралы.* Жүрегім менің ауырады өзі нені аңсап, Көңілің кімге ауса егер соған оны сат. Ауырмас па еді *қамшы тимеген* сол асау, Енші бөліспей екеуміз бірге бола алсақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қамшы түтеді. *Таяқ жауып кетті, соққылаған қамшы жауды.* Сол-ақ мұң екен, Қасқырбайдың қараша үйін, сатұр-сұтыр соғылып, *қамшы түтеп* кетті (А.Хангелдин, Қараторғай.).

Қамшы ұрғызды. *Таяқтады, ұрды, соқты; дүре соқты.* «Елдің нанына тойған сенің сыбағаң бар», – деп жатқызып, бес *қамшы ұрғызды* (Ә.Иппағамбетов, Жайық.).

Қамшы ұрды. *Қуш салды.* Бірақ өрлік намысыма *қамшы ұрып*, Соқты жүрек кең кеудемді тарсынып. Саған қайта оралуға сол

сәтте Білдіргендей өктемділік, қарсылық (Т.Қызықбаев, Алтай.). Қанағатыма *қамшы ұрсам* ба екен сілкін деп, Ажал антұрған кеп қап жүрмей ме зіркілдеп. Боза ішіп алып жыр боздатудың орнына, Босағада жатып жөтеледі шал күркілдеп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қамшы үйірді [ойнатты]. а) *Сабауға ыңғайланып, қамшыны шыр айналдыра есін қорқытты, үрейлендірді.* Қыстаудың жанында отырған алты үйдің барлық иті абалап шығып еді, атшабарлар акырып, *қамшы үйіріп* ұмтылып, бездіріп жіберді (М.Әуезов, Абай жолы). Жетесіз туған, ант ұрып кеткір, зәнталақ! – Булығып тұрды, баланың көзі қанталап. Қоқилана келіп, басына *қамшы үйірді*, Ақсақалдар да, көксақалдар да анталап (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Жан алқымға алды, қауіп төндірді.* Ғажап! Бірақ күні ертең *қамшы үйірген* қыс қайта келіп, бүлдіріп кететіні бар-ау (Т.Тобағабылов, Жазира). Қасында әлгі Жұмағұл дейтін қаныпезер бар екен. Басымызға *қамшы үйіреді* (М.Әуезов, Абай жолы).

Қара қамшы. *Қара қиш иесі, қаһарлы, өктем адам.* Науан – хазірет, Ақанның немере ағасы, *қара қамшы* адам (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

Қара сөзді қамшы қылды. *Тапқыр сөйледуді көздеу мағынасында.* Біреулер *қара сөзді қамшы қылып*, Қуды мініп, құланды құрықтап жүр. Қайсысын маған соның еп көресіз Әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз (Жамбыл, Шығ.).

Қатын өлді – қамшының сабы сынды. этн. *Ескі салт бойынша, әйелдің өлгені ұстаған қамшының сабы сыңғандай-ақ реніш-салмақ туғызады, көп қайғырма деген ұғымдағы көңіл айту.* – Әй, менің Қарашым өлген бола ма? – деп Жиренше қатты күйініп, қамшысын таянғанда, қамшының сабы ортасынан шарт кетіпті. «*Қатын өлді – қамшының сабы сынды*» деген сөз содан қалған екен (Шешендік сөздер).

Қырғыз өрім қамшы. *Өте тығыз етіп, жіңішкелестірілген қамшы.* *Қырғыз өрім қамшының* ізі лезде білеуленіп, қанталап шықты («Лен. жас»).

Сабау қамшы, салт атты. *Жалғыз-жарым, жырақ.* Біле ме түсінбеген әннің парқын, өн үні естіледі оған салқын. Жүрсем де *сабау қамшы, салт атты* боп, Таралған ел ішіне өнім қалсын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сауырына қамшы тиді. *Өмір, тұрмыс қысымылығын көрді, тауқымет тартты.* Мен ақ сұңқардан туған құмаймын, Бір сұңқарға жұбаймын. *Сауырыма қамшы тигенде*, Шаппай неғып шыдаймын (Махамбет, Өлеңд.).

Сегіз өрім қамшы. э т н. *Segiz örüm etin örilgen qamshının türü*. Кәдімгі сегіз өрімді қамшыны қолға ұстаған. Өтеп боп маған көрінді Дүниедегі күшті адам (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Тобылғы сап сегіз өрім қамшы алып, Торы үстінде шырқай салып Шәмші әнін, Табыныңды дүркіретіп, Түзінде Тірлік кешу бақыт еді қаншалық! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Сөзі қамшы болды. *Айтқаны тұрткі болды, әсер етті*. Бекеннің әлгі сөзі қамшы болып, енді өнер институтына түсіп, білімін жетілдіруге аңсары ауды Нариманның («Лен. жас»).

ҚАМШЫ² з а т. *Еркек малдың жыныс мүшесі, шыбығы*. – Бұл не, әке? – деді Құлан шалдың қасына келіп жүрелей отырып, – Сойып жатырсың ба? – Жок, балам, қамшысы ғой, қамшысы алып жатырмын (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАМШЫ³ = е т. *Қашишо, селтишо*. Қақпа алдында тас мүсіндей бірнеше минут қамшы тұрған соң, су астынан шыққан адамдай терең бір дем алып ішке кірдім (Д.Исабеков, Танд. шығ.).

ҚАМШЫГЕР з а т. *Қамшы ұрысына мықты, қанық адам, сойыл соққыш, сойылға шебер*. – Нұрбайлар жігіттің төресі еді ғой, – қарт сөзін қайта жалғады. – Асқан қамшыгер, мерген, батыр адам болатын (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Өзі ұстасып көрмеген, қамшыгер, балуан деп жұрт Сейітбаталды өлгенше мақтайтын (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Халықтың салт-заңында қамшыгерлердің қарапайым адамды қамшымен ұруына тыйым салынған («Түркістан»).

ҚАМШЫГЕРЛІК з а т. *Қамшы ұрысына мықтылық, сойыл соққыштық; қамшы сайысына тән шеберлік*. Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, дәлділік, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, қарулық, қатты қолдылық, сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен ұштасып жататын мамандық («Түркістан»). Қамшыгерлік қамшымен қорғана білетіндік және жауын жайратып салатын машық. Қазақстанда қамшыгерлік спорт ұмыт болған, ал Қытайдағы, Моңғолиядағы қазақтарда әлі бар («Түркістан»). Тарихқа жүгінсек, еуропалықтар ғұндарға дейін қамшыны білмеген. Қамшымен ұрып құлату, қамшыгерлік, әлбетте, көшпелі халықтардан шыққан («Қаз. әдеб.»).

ҚАМШЫДАЙ с ы н. **1.** *Қамшы сияқты, қамшы тәрізді*. Тілеуді тілеу емес тілеп алып,

Күлмеске күле салып, күле қалып, Қадірді хан көтермей, қадірлемей, Қамшыдай босағаға іле салып (Қабан жырау, Алтын қазық). Содан кейін аузына бір баялышты тістетіп «енді улы тісі де жоқ» деп мойынынан ұстаған жыланды тулаған қалпында қамшыдай үйірді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Суыра алмас қылышын Қамшыдай жауды сабады (Дастандар). **2.** *Ұзын, жіңішке етіп өрілген*. Екі өрім қамшыдай жіңішке бұрымы бар төрт-бестің шамасындағы қыз бала әкесіне есік аузында соқтығып қала жаздады (М.Сүндетов, Құмда.). Басында оқа тақия, Бұрымы өрме қамшыдай, Көз жазып қалдым қапыда, Түлкіні қуған аңшыдай (Н.Шәкенов, Сақина).

Қамшыдай қатқан. а) *Әбден бапталып, жараған*. Қамшыдай қатқан қара көк ат қалың топқа сүңгіп берді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Бәрінің астында таң асырып, қамшыдай қатқан жарату (А.Жұбанов, Замана.). ә) *Арып-ашқан, әбден жүдеген*. Стоянов деген жауынгер қамшыдай қатқан ауыл баласын көріп, қасына шақырды. – Қарның ашты ма, бала? Кел бері, – деп қолынан жетектеп үйге кіргізді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Тізеден сазда, іш жоқ, бауыр жоқ, қамшыдай қатып қалған қайран мал, қырылуға тұр (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

Қамшыдай тиді [батты]. *Қатты өтті, батты*. Құрдасының сөзі Мұқамбектің әкесіне қамшыдай тиді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Жігіт сөзі «Пайғамбар» өлеңін анық та айқын, әр сөзі қамшыдай жанға қатты тиетін ерекше күшті бар әсерлі өлең етті «Күн еді – сүймеуші еді түнді дер ме?...» («Қаз. әдеб.»).

ҚАМШЫКЕСТІ с ы н. *Айғырдың үйіріне қарай алмаған кезі; міністе болып арыған шағы*. Өмірінде мойнынан қамыт түспегесін, қамшыкесті болған ол мәстек шабан болмағанда кім шабан болады? (С.Мұқанов, Шығ.). Бітене шобыр қамшыкесті боп қалған екен, ойға қарай сынаптай сырғымай, тепірек атып лоқылдай жөнелді. Азанғы ішкен қымызы шайқалып аузына тепті (Д.Досжанов, Кісі.). Береке осы күнде момында жүр, Мал бағып момын байғұс амалдап жүр. Аман құмар мырзалар қарыздар боп, Айғырдай қамшыкесті шабандап жүр (XX ғ. қаз. ақын.).

ҚАМШЫ-ҚАМҚОР с ы н. *Сүйеніш, тірек, пана*. Қойдың да болыстықты, міндің жөнге, Тұрдыңыз қамшы-қамқор болып елге. Сайраса бұлбұл келіп ортасына, Қаз-үйрек балапаны қонар көлге (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАМШЫЛ с ы н. *Өз мүддесін, хал-жайын,*

қамын ойлайтын қамқор. Қорамның тесігі жоқ тамшылаған (Қалайша ондай іске жан шыдаған!). Төрт түлік малға түгел қора дайын, Жем-шөбін жинап алды қамшыла адам (Айтыс).

ҚАМШЫЛА = е т. 1. *Қамшымен мініс атты, көлікті сипай сабалау, соғу.* Жүрістері суыт емес, аттарын сипай қамшылап қатты аяң мен бүлкек ит желістен оздырған жоқ-ты (О.Бөкеев, Қамшыгер). Осыны есептеп алған Құнанбай, пұшпақ тымағының құлағын байлай бере, торы атты тебініп қамшылап алып: – Қапта, қапта! Олжай, Олжай! – деп ұран салып, ағыза жөнелді (М.Әуезов, Абай жолы). Атымды қамшылаймын баурын осып, Келем жалғыз, әнімді желге қосып. Қоңыр тон, киіз етік, шоқпыт бөрік, Қаламын өз бейнемнен өзім шошып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 2. а у ы с. *Бастырмалау, үстемелеу, күштеу, біреуді сөзбен қайрау.* Жұнысов тез! – деді, ол бойын жиып үлгермеген бойшаң жігітті сөзбен қамшылап (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Е, шүкіршілік. Асығып барасың ғой? – деп мен де сұрақпен қамшыладым (Ғ.Қабышев, Мысық.). 3. а у ы с. *Жігерлендіру, рухтандыру.* Күле қарап шынымен сен өмірге, Жүрсің ғой деп жел-сөздің желегінде. Қүс секілді өзі де қорғанышсыз Қамшылады-ау ақыры өлеңім де (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қиялыңды қамшылап асау талап, Тынбай шарлап өмірдің белес-белін, Адамдарға жақсылық жасаудан-ақ Тіпті қолың босаған емес сенің. Бағытыңнан айныма! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құлақ түріп, күдіретінен айқайдың Жанкүйердің қамшы басын байқаймын, Қамшыла, дос, қыза түссін денеміз. Біз тірлікті қамшылаумен келеміз (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ит мініп, ирек қамшылады. *Азып-тозып, тіршілікті жамап-жасқап өткізу мағынасында.* Еңіреген, егілген, Итке мініп, ирекпен Қамшылаған өмірден Аулын тартып алып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қамшылар жак. *Мініс көліктің оң жағы деген мағынада.* Нардың түрі жүдеу, бүйірі солып, өркеші қамшылар жағына қисая бастаған (Т.Ахтанов, Дала.). Кавалериялық әскердің заңында атқа қамшылар жағынан, яғни оң жағынан міну керек, қазақтар аттанар жағынан, яғни солынан мінеді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қамшылар жағыңа, жел жаққа Қарайсың, көзіңе толып мұң, Жем бермей қойды ма мен жоқта, Жоқ әлде орынсыз зорықтың? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Өзін-өзі қамшылады. *Өзіне-өзі дем берді, желік берді. Өзін-өзі қамшылап қызынып сөйлеп келе жатқанда, «оның бәрін біз білеміз, жоқ, сіз бізге мынаны айтыңыз деген өктем да-*

уыс шыққанда, Цицерон болса да тілі күрмеліп қалады-ау (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сипай қамшылады. *Сөзді жанға батырмай айтты, ептеп қана емеурін білдірді.* Қарт сипай қамшылай отырып, көп әңгіме айтып тастады (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ҚАМШЫЛАН = е т. *Атты сипай сабаланау.* Астындағы бие болса керек, сипап қана қамшыланып, бүлкек желіспен келеді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). – Менің сөйлескім келмейді, – деп, Бәзікен атын қамшылана түсті (С.Мұратбеков, Көкорай). Жау Жамантайды көрсе де, төмен бұрылып кетпей, алғаш қиялаған бетімен дыбыс бермей, қамшыланып қаша берген (М.Әуезов, Қараш.).

ҚАМШЫЛАНУ *Қамшылан етістігінің қимыл атауы.* Тепең-тепең тебіну, қамшылану – арық ат осының күшімен ғана жүреді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

ҚАМШЫЛАС = е т. 1. *Қамшы сілтесу.* Екеуі шарт-шұрт қамшыласып қалды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Үшеуін бір уыс қып жалғыз өзі, Шық-шықтап, үйін сабап, ойран салды. Азырақ ат үстінде қамшыласып, Беттері үшеуінің жараланды (О.Шипин, Дастан.). 2. *Қарсы келу, қарсыласу.* Сап тартып Иран, Тұран қарсыласты, Теңесіп ат бастарын қамшыласып. Тұраннан түгін шанышып Барзу шығып, – Қалай, – деп, – жағдайларың? – әл сұрасты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАМШЫЛАТ = е т. *Қамшы салдыру, қамшы үйіру.* Арыз айтқаным үшін жазалап қамшылатып, жаяу айдағаны өтті (С.Бегалин, Замана.). Айтқызған – жаманның ісі, қамшылатқан – шабанның ісі (Мақал.). Жүйрікті жүйрік деменіз, Қамшылатпай, кейітпей, Самсаған қолдан озбаған (О.Шипин, Дастан.).

ҚАМШЫЛАУ *Қамшыла етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қамшымен сабау.* Атты тебініп, қамшылау, желіп жүру, жарысу сияқтылардың бәрі қан айналымын жылдамдатады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру). Бәйгі атқа бұрын шаппаған бала болу керек: атты шыға қамшылауға бола ма екен? (З.Ақышев, Достарым). Есітіп назарасын айқай салды, Атының айылдарын тартып мінді. Қасына қамшылаумен жетіп келді, Шақырып жатырсың деп – сонша кімді? (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. а у ы с. *Еріктен тыс күштеу, ырыққа көндіру.* Жігіттер де қамшылауды қажет етіп тұрған жоқ-ты («Білім және еңбек»). Олардың жандарын қамшылауға септігі тисе, төгер көрін көтеріп-ақ алды (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

ҚАМШЫЛЫ с ы н. *Қолында қамшысы бар,*

қамшы ұстаған. Қ а м ш ы л ы қолын көтере бергенде біреу оның шынғағынан ұстай алып, кейін қайырып алып кетті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Саңылаудан кешкі дала, кешкі далада көйлек киген бала, қ а м ш ы л ы молда көрінді (С.Сматаев, Алау).

Салт басты, сабау қамшылы. *Сыбай-салтаң жалғыз басты, үйленбеген бойдақ (адам).* Орынсыз ренжіткісі келмеді. Алар да тайып тұрар. *Салт басты, сабау қамшылы* (Ө.Ахметов, Алда.). Онда *салт басты, сабау қамшылы* жүрген бас дәрігері Л. Канцельсонның өзі бір сері секілденді («Қаз. әдеб.»). Бұл екеуі қолынан келген кісі *салт атты, сабау қамшылы* кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді (Абай, Тол. жин.).

ҚАМШЫЛЫҚ с ы н. Қамшы боларлық, қамшыға жарарлық, *≈ Қ а м ш ы л ы қ* сап.

ҚАМШЫСЫЗ с ы н. Қамшысы жоқ. Көрдің бе, *қ а м ш ы с ы з* қалғаннан бері сен де тіл алуды қойып барасың (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАМЫҒУ *Қамық етістігінің қимыл атауы; қайғыру, қапа болу.* Менің Сәрсекбек ағайымда *қ а м ы ғ у* жоқ. Көппен көрген ұлы той деп қарайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қанипаның бір қасиеті ғұмыры қайғырып, *қ а м ы ғ у* дегенді білмейді, күледі де жүреді (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). Үміт кесіп *қ а м ы ғ у д а н* пайда жоқ, Сендей мұңлы іздесе елден, қайда жоқ, Талпынсаң да сағаты соқпай, сырласым, Тағдыр соққан шынжырды үзер хайла жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАМЫҒУЛЫ с ы н. Қамыққан, қайғылы, абыржулы. Күйші *қ а м ы ғ у л ы*. Аяғынан жаңа босанған шынжыр кісенге қарап ауыр күрсініп алды (А.Сатаев, Дала.). Үзілме домбыраның өні мұңды, Көңлімді күй тербейді *қ а м ы ғ у л ы*. Бұлбұлым, алысқа ұштың, аңсаттың ғой, Білмеппін бірге жүріп қадіріңді (З.Шүкіров, Сағыныш).

ҚАМЫҒУШЫ з а т. Қамығып-қайғырушы, торығушы. Егер де сіздердің колхозда *қ а м ы - ғ у ш ы* біреулер болса, онда колхоз басқармасына келіп жайын айтсын («Соц. Қаз.»).

ҚАМЫҒУШЫЛЫҚ з а т. Қайғырушылық, торығушылық. Бағанағы серпін-шабыт, өкпе-наз басылып, орнын әлденеден *қ а м ы ғ у ш ы л ы қ*, торығушылық сарыны басып келе жатқандай болды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚАМЫҒЫҢҚЫ с ы н. Аздап қамыққан, жабыраңқы. – Мұрат, – деді ол *қ а м ы ғ ы ң қ ы* үнмен күрсіне сөйлеп, – мен өкенің де, шешенің де қызығын көрмей жастай айырылдым

(З.Жәкенов, Қайта айнал.). – Жол болмады! – деді ол Жақыпқа қарап, *қ а м ы ғ ы ң қ ы* шықты үні (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ҚАМЫҒЫҢҚЫРА = е т. *Уайымдаңқырау, торығыңқырау, қапаланыңқырау.* – Қарпыш *қ а м ы ғ ы ң қ ы р а п* тұр қазір, – деді Сұлтекен. – Неге, япыр-ау?! – Кеше әлгі үлкен баласы Сәлімжан аттан құлапты (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Апайдың сөзінің соңы *қ а м ы ғ ы ң қ ы р а п* шығып еді, Зылиханың көңілі де біртүрлі болып кетті (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ҚАМЫҒЫС = е т. *Қапа болысу, қайғырысу.* Ұлықтың қызымен келуі қырсыққа көрініп жүрмесін деп *қ а м ы ғ ы с т ы* (А. Сатаев, Дала.). Соңына еріп жүргенге мәз айғайлап, Аты-жөнін сұрамаппыз абайлап. *Қ а м ы ғ ы с ы п* қала бердік, ауылға Болмас-ау деп дәл осындай ағай тап (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

ҚАМЫҚ = е т. *Бір нәрсеге қатты налып ренжу, қайғырып-қапалану, жабырқау.* Апамнан соңғы бар сырласатын кісім сен едің. Сен де ішіне бүкпе сақтайтын болдың ба? – деп Ақбілек *қ а м ы ғ ы п* жылап жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нанғыштық, құлай сенгіш, тәтті үмітпен Бұл күнде, айтшы неге бет бұрғаның? Жеркеніп, көргің келмей өзіңді-өзің, *Қ а м ы ғ ы п* неге осынша құрыды әлің? (С.Торайғыров, Шығ.). Жарты ғасыр... Қанша сырға қанықтым! Қуандым да, Қайғырдым да, *Қ а м ы қ т ы м*, Жоғарыласам – Төріндемін елімнің, Төмендесем – ішіндемін халықтың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қамыққан көңіл. *Қайғы, дерт.* Серпіліп тұман ашылар, *Қ а м ы қ қ а н к ө ң і л* басылар. Бейнетті қанша көрсем де, іздеймін жолын Алаштың, Дұспанменен таластым (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАМЫҚҚАНСЫ = е т. *Ренжігенсу, уайымдаған сыңай таныту.* Жанын құрбан жолына қылған жансып, Көз қарауы құбылар әлденеше. Кейде ұялшақ, төменшік, Кейде тіп-тік, *Қ а м ы қ қ а н с ы п* қайғырып орны келсе (Абай, Тол. жин.). Ол ауырды, кім көңіл сұрамаған, *Қ а м ы қ қ а н с ы п*, қайғырып, жыламаған? Әке жоқ, қожа-молда, дәрігер жиып, Қандай шығыны болса да шыдамаған (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАМЫҚТЫР = е т. *Қапаландыру, қайғыға батыру, жабырқату.* Өзім қамықсам да, сені *қ а м ы қ т ы р ы п* жүдеткім келмейді, Ғалия (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Қайғылы оқиға қарт археологтың сай-сүйегін сырқыратып, Көңілін *қ а м ы қ т ы р ы п*, түн бойы көзін іліктірмей шыққан (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Былжырап езіліп кеткен жер, жол шетінде балшыққа

батып, *қ а м ы қ т ы р а* түседі (Т.Ахтанов, Махаббат.). Өмірінде бірінші рет жалғыздық пен қорқыныш көңілін қатты *қ а м ы қ т ы р а* торлады (Ә.Әлімжанов, Шығ.).

ҚАМЫҚТЫРҒЫШ с ы н. *Қапаландырғыш, ренжіткіш, жабырқатқыш*. Мұндай күндер көңілді *қ а м ы қ т ы р ғ ы ш*, әлденелерді еске түсіріп, көзге жас келтіреді (Ш.Мұртазаев, Интернет.).

ҚАМЫР [ар. خمير] з а т. 1. *Суга, сүтке илеген ұн, шикі нан*. Жеңеше, үйіңнен ашытқы табыла ма? *Қ а м ы р* қояйын деп едім (Т.Ахтанов, Дала.). Майра жайпақ табақпен үйден туралған *қ а м ы р* тасып жүр. Бауырсақ қуырылып бітті (Б.Соқпақбаев, Балалық). Ашытқан *қ а м ы р д а н* бүгін пісірген қышқылтым бауырсақ пен сары қымызға тойып алғаннан кейін, Жаңыл үй жабырғымен, ауыз бөлмеге кетті (С.Мұқанов, Есеу жыл.). 2. а у ы с. *Шикі, пісіп жетілмеген*. Бидай дәні *қ а м ы р* болып тұрған мезгілде күннің көзін ала бұлт басса, колхоз мамандары көңілінің алабұртып қалуы тегін болмай шықты (Ақ бидай). 3. а у ы с. *Ақыл тоқтатпаған, ысылмаған, бос, былбыр*. Жақсыдан да, Жаманнан да, нешеме Қашып шыққан *Қ а м ы р* ұлым кеше де (О.Сүлейменов, Атамекен).

Қамырдан қыл суырғандай [тартқандай]. *Тартымды, шешен, шебер*. М.Әлімбаевтың, Ғ.Қайырбековтың *қ а м ы р д а н қ ы л т а р т қ а н д а й* шебер де шешен жазылған оқиғалы өлендерін айта кетуіміз керек (С.Мәуленов, Үркер.). Білдірмей *қ а м ы р д а н қ ы л с у ы р ғ а н д а й*, Жүрекке жылы сөзі, шырын балдай (А.Токмағамбетов, Дария.).

Қамырдан тартқан қылдай болды. *Жұп-жұмсақ болды*. *Қ а м ы р д а н т а р т қ а н қ ы л д а й б о л*, Сүйкеніп өтсе денесі, Тиеді жұмсақ ұндай боп (Алпамыс).

Қамыры ашыды. а) *Ашытқы қосылып иленген қамыр көтерілді*. *Қ а м ы р ы* тез а ш ы д ы (Ауызекі). ә) ж е р г. *Жаны ашыды*. Адамның *қ а м ы р ы а ш и т ы н* жағдайлары көп кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАМЫРДАЙ с ы н. *Илеген шикі нандай, қамырша*. Құм илеген *қ а м ы р д а й* көтеріліп, ісіне берді, ісіне берді (З.Шашкин, Сенім). Допша атылған дүлей бөрі ауыр соққыдан ашыған *қ а м ы р д а й* ирелеңдеп созылып барып құлап түсті (Ә.Кекілбаев, Үркер). Асты ашылған арна күн қызуынан ашыған *қ а м ы р д а й* көпсіді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Жүрегі қамырдай езілді. *Қатты елжіреді, еміреніп еріді*. Шалдың *ж ү р е г і қ а м ы р д а й*

е з і л і н, көкірегіне әлдебір қуаныш ұялағандай болды (С.Санбаев, Аруана).

Қамырдай иледі. *Быт-шытын шығарды, тас-талқан етті*. Қарсы тұратын адам болса, мен оны мына қолмен *қ а м ы р д а й и л е й м і н*, Маринка (М.Дүзенов, Ант). Оқтаудай жуан темірлерді білегіне бұраудай орайды, бақыр ақшаларды *қ а м ы р д а й и л е й д і* (С.Мұқанов, Шығ.). Алаудан туған Алшын-ды, Арға салған аршыңды. Хат жүзінде кеңесім Жауһазындай аршылды. Алшын, алшын болғанда Ерегескен дұшпаны *Қ а м ы р д а й и л е п* жаншылды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАМЫРЛАН= е т. 1. *Егіннің бас тартып, дәні толысып, масақтың сүттенуі*. Егіннің сүттеніп, *қ а м ы р л а н ғ а н* кезін көре тұра бірсыпыра председателдер мен директорлар оған орақ салмады (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Жүгеріні дәні *қ а м ы р л а н ы п* піскенде ғана ору керек деген қорытынды шығарды (Қ.Күсайынов, Жүгері.). Әр сабағы екі-үштен собық салып, дәндері *қ а м ы р л а н д ы* (Д.Сапаров, Өткен күн). 2. *Қамыр болу*. Бар тапқан амалы – әлгі *қ а м ы р л а н ы п* қалған мұздай суық нан мен бір кішкене шыны сүтті қолтығының астына тығып, көрпеге оранып алды (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚАМЫРЛАНУ *Қамырлан етістігінің қимыл атауы; егіннің бас тартып, пісіп-жетілген кезі*. Жүгері дәні балауызданып, *қ а м ы р л а н у* кезінде пісіп-жетілгенін аңғардық (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). Күріштің дәндері *қ а м ы р л а н у* дәуірінен өтіп, қатай бастаған (Ы.Жақаев, Өмір.). Астық жинауды *қ а м ы р л а н у* дәрежесіне жетіп, піскен соң-ақ бастауға болады (Ауылшаруаш. машина).

ҚАМЫРЛЫҚ с ы н. *Қамыр боларлық, қамырға жарарлық*. Бүркітбайдың үйі *қ а м ы р л ы қ* ұн таба алмай, қонақтарға қара еттің өзін береді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚАМЫРЛЫЛЫҚ з а т. *Бидайдың қамырлану қасиетімен байланысты сапа көрсеткіші*. Астықтың *қ а м ы р л ы л ы ғ ы* – оның технологиялық қасиеттерін сипаттайтын және өнім сапасына алдын ала кепілдік беретін аса маңызды көрсеткіш болып табылады («Егемен Қазақстан»).

ҚАМЫРСЫЗ с ы н. *Қамыр салмаған, нанысyz*. Кешікпей үлкен ағаш астаумен саралағып асқан *қ а м ы р с ы з* ет келді (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ҚАМЫРША ү с т. *Қамыр тәрізді, қамыр секілді*.

Қамырша иледі. а) *Балқытты*. Сарыбайдың қолында құлаштай жалпақ темір. Соның қып-

қызыл боп қызарған бір жақ шетін төске ұстап, *қ а м ы р ш а и л е п*, соғып тұр (Б.Сокпақбаев, Аяжан). ә) *Ұрып-соқты, таптады, басып-жанышды*. Тебіндер, *қ а м ы р ш а и л е н д е р*, Қинандар, үнін шығарма! Шешесіне тимендер, Отырар іштен тынар да (М.Мақатаев, Шығ.). Қос аяқты пенделер бір-біріне итше ырылдасатын, таластыратын, бірін-бірі ат тұяғымен мыжғылап *қ а м ы р ш а и л е п* кете баратын (Д.Досжанов, Жібек.).

Қамырша иленді. *Быт-шыты шықты, балқыды*. Соғыста талай темірдің *қ а м ы р ш а и л е н і п*, талай шойынның шыныдай үгітіліп жатқанын сан рет жазып едің ғой (Ө.Нұршайықов, Махабб.).

ҚАМЫРЫҚ з а т. *Көңілдегі қайғы-шер, уайым, азапты мұң*. Көңілде *қ а м ы р ы ғ ы* көп жар қара жамылған бойымен, ақ үйден шығып кетті (М.Әуезов, Абай жолы). Қалармын бөлкім қайтпай жер жамылып Қарарсың кеткен жаққа сен сағынып Толтырып ыстық жасқа көз шараңды Кек, арман, көкірегіңде көп *қ а м ы р ы қ* (Ғ.Орманов, Емен). Қорғасын секілді зілдей ойдан қайтсем арылам? Көңілімнің *қ а м ы р ы ғ ы н а н* қалай айығам? (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚАМЫРЫҚ = е т. *Қайғы-қасіретті, шерлі болу, уайымға кезігу, қамығу*. Ол орамалымен көзін сүртіп, *қ а м ы р ы ғ а* сөйлеп кетті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Міне, бүгін үш арыс қазақ тағы да қара жамылып кеп, *қ а м ы р ы ғ а* қоршап тұрған Қожахмет Жасауи ғимаратының астынан мәңгілікке жайлы қоныс тауыпты (Ә.Кекілбаев, Үркер). Еңбегі сіңген адамға жол берсе қайтеді деп *қ а м ы р ы ғ а д ы* (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Көңілі қамырықты. *Қайғырды, уайымдады*. Сайрай бер, тілім, Сарғайған соң бұл дерттен. Бүгілді белім, Жар тайған соң әр серттен. *Қ а м ы р ы қ т ы к ө н і л*, Қайтсе болар жеңіл (Абай, Тол. жин.).

ҚАМЫРЫҚ-ҚАЙҒЫ з а т. *Уайым-қайғы*. Ысқақ өз көңіліндегі *қ а м ы р ы қ-қ а й ғ ы с ы н* аяйтып тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАМЫРЫҚ-МҰҢ з а т. *Қайғы-шер*. Екеуі бір-бірінен сыр жасырмай, іштерінде жатқан көп-көп *қ а м ы р ы қ-м ұ ң д а р ы н а* ашыла ақтарысты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАМЫРЫҚТЫ с ы н. *Уайым-қасіреті мол, шері мен мұңы көп*. – Мейлі жаксы, мейлі жаман болсын, әр адамда оның көкейін кернеген ерекше *қ а м ы р ы қ т ы* бір ой болатын көрінеді ғой, ағасы (Ә.Көшімов, Лашын.). Тұтқындар сартап тартқан, Елендесіп: – Қайғылы ән, *қ а м ы р ы қ т ы* өлең! – десіп, Күрсіне тыңдап қалды

жүрек біткен, Қоңыр әуен қайығы жөнелді есіп (Т.Қызыров, Мәди.).

ҚАМЫС з а т. 1. *Өзен, көл жағаларында, сондай-ақ сазды, батпақты, ылғалды жерлерде өсетін өсімдік*. Елшібек қаланы бергеннен кейін Арқа жігіттерімен бірге Ғәуһар да Сырдарияның қалың *қ а м ы с ы н ы ң* арасына тығылды (І.Есенберлин, Жанталас). Теңіздің жағасында қалың *қ а м ы с*, ішінде бір кеме бар шалға таныс. Әзімді сол кемеге салды дағы, Тұмсығын бұрып алды шетке шалыс (Абай, Тол. жин.). Қалың *қ а м ы с* арасынан атылып, Құралайды құртты қанға батырып. Тағылықтың тұзағына шатылып, Сұлулықты мансұқ етті мақұлық (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. т е р м. б о т. <лат. phragmites> *Астық тұқымдасына жататын қияқ жатырақты көпжылдық шөптесін өсімдік*. *Қ а м ы с* – су өсімдігі, сондықтан өзендердің сағасы мен көлдер, арықтардың жағасында қалың тоғай құрып өседі (ҚҰЭ).

Балы тамған жас қамыс. п о э т. *Өте нәзік, жетілмеген, жаңа желкілдеп өсіп келе жатқан жас мағынасында*. Ары кеткен алдағыш, Мені-ақ алда, сөкпейін, *Б а л ы т а м ғ а н ж а с қ а м ы с*, ормасаңшы, көктейін (Абай, Тол. жин.).

Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді. *Намысын қолдан бермейді, намысын қорғай алмаған ұят деген мағынада*. Аңдарды аулаудың тағы бір әдісі – қыс кезінде қамыстың басын қырқып, мұз бетінде сояуын қалдыру. Мұндай әдіске қоян арандағыш келеді. Қазақтың *ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді* деуі содан (С. Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қамыс айқабағы. з о о л. <лат. acrocephalus scirpaceus> *Торғай отряды сандуғаш тұқымдасына жататын құс*. *Қ а м ы с а й қ а б а ғ ы н ы ң* денесінің түсі қоңырқай, бауыры ақ, құйрығының үстіңгі бөлігі – күрең түсті болады (ҚҰЭ).

Қамыс қалпақ. *Қамыстан тоқылған баскиім (киген)*. Ақ үйден *қ а м ы с қ а л п а қ* ұзын еркек шықты (Ә.Тарази, Асу.).

Қамыс құлақ. *Қиған қамыстай сүйір құлақ (ат.)*. Шоқпардай кекілі бар, *қ а м ы с қ ұ л а қ*. Қой мойынды, қоян жақ, Бөкен қабақ Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.). Қалың бет, салыңқы төс, *қ а м ы с қ ұ л а қ*, Бөп-бөлек ойынды етті тұрған құлап, Жүйрікті бір досыңнан сұрай алып, Кежімдеп кереуетке жатсаң сұлап (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Қамыс мысығы. з о о л. <лат. felis chaus> *Құлағының ұшында шашақталған қылышығы бар, жабайы дала мысығынан гөрі ірі, жүні бір түсті жабайы мысық*. *Қ а м ы с м ы с ы ғ ы* Қазақстанда

сирек кездесетіндіктен, оның шаруашылық маңызы онша емес. Өңделген терісінен әйелдердің ішігі тігіледі (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). *Қ а м ы с м ы с ы ғ ы* Африканың солт.-шығысынан, Қытайдың оңт.-шығысына дейінгі аймақта кездеседі (ҚҰЭ).

Қамыс тегене. *Қамыстан жасалған шұңғыл ыдыс.* Алшынбай әңгімесінің тұсында Қарабас ауыз үйден *қ а м ы с т е г е н е ғ е* толтырып қымыз әкеп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен *қ а м ы с т е г е н е д е н*, сылдырмақты күміс ожаумен құйылған көп сары тостағандағы қымыз Абайдың өзінен бастап, үй ішіндегі қонақтың бәрін жағалады (М.Әуезов, Абай жолы).

Қамыс орақ. *Тек қамыс шабатын орақ.*

Нар қамыс. *п о э т. Ірі біткен қалың қамыс.* Тосшы сен құлағыңды аңдай қалып, Барады кең дүние өнге айналып. *Н а р қ а м ы с* суылдаса жер бауырлап, Бақалар тамсанады тандай қағып... (Т.Айбергенов, Мен саған...). ...Есімде Шұбалаңның *н а р қ а м ы с ы*, Сыатын қойынына зорға құсы. Көктемде ығы-жығы жәрмеңке боп, Асырға айқұш-ұйқыш толған іші (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Жатқандай-ақ қойнында Шұбар ала жолбарыс. Торғай өзен бойында Суылдайды *н а р қ а м ы с* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАМЫСАҚТЫ *с ы н. Қамысы ну, қалың өскен.* Көл үсті қарауыттып, қоғалы, *қ а м ы с а қ - т ы* жаға тынып тұр. Қараша қаздар тобы әрі де шуылдайды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Бұл түс шилі, *қ а м ы с а қ т ы* болушы еді, қойлар біраз ес жиған соң, сояулана бастаған құраққа бас қойды («Қаз. әдеб.»).

ҚАМЫС-ҚҰРАҚ *з а т. Ну, қалың өскен қамыс пен құрақ.* Жары биік, топырағы жұмсақ, маңында *қ а м ы с-қ ұ р а ғ ы* мол суларда ондатр інде тұрады (Қазақст. аң.). Өңір бастауы сәнді тоғай мен жағасы *қ а м ы с-қ ұ р а қ п е н* көмкерілген таза сулы бұлаққа айналған («Қазақст. мект.»).

ҚАМЫССЫЗ *с ы н. Қамыс өспеген, қамысы жоқ.* Күтпеген жерде көл тап болды, айнала жүріп, арғы *қ а м ы с с ы з* жағаға шықты (Ә.Тарази, Асу.).

ҚАМЫССЫРНАЙ *з а т. м у з. Қамыстан жасалған сырнай; қазақтың үрмелі музыкалық аспабы.* *Қ а м ы с с ы р н а й* аспабын қалпына келтіріп, үрмелі аспаптар тобына қосқан, ғылыми анықтамасын жазған белгілі қазақ аспаптанушысы – Б.Сарыбаев (ҚҰЭ).

ҚАМЫСТАЙ *с ы н. 1. Биік, қалың.* Сабағы *қ а м ы с т а й* биік және қалың шыққан тарының ішіне кірген адамның бойы көрінбес-

тей (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2. Тін-тік, сүйір (құлақ).** Мінген ат ақалтеке құмай торы, *Қ а м ы с - т а й* қос құлағы, жылқы зоры, Әніне әріптестің шырқап салсам, Тау-тастың жаңғырады ылди-өрі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. ауыс.** *Қалжыраған, күш-қуаты таусылған, әлсіз деген мағынада.* Қаншама түн кешіп ойдың өзенін, Қаншама рет өртеді екен өзегін?! Енді қазір... Қыстыгүнгі *қ а м ы с т а й* Қалт-құлт етіп, қалжыраған кезі оның (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қамыстай жапырылды. *Жапнай қирады, құлады.* Халық жел соққан *қ а м ы с т а й ж а п ы - р ы л ы п*, шулап бытырай қашты (Т.Ахтанов, Дала.). Немістер жағы шалғы тиген *қ а м ы с - т а й ж а п ы р ы л ы п* барады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

Қамыстай самсыды. *Жер қайысқан қалың қол туралы айтылады.* *С а м ы д ы* қол *қ а м ы с т а й* Сол қолың көп ду жүріп, Келді ордаға түйіліп, Десті: «бермен шықсын бай» (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАМЫСТЫ *с ы н. Қамысы мол, қалың.* *Қ а м ы с т ы* терең көлдей төңкерілген секемшіл екі көз табиғи ұзын кірпіктер арасын көктем күнінің ғажайып бір ыстық сәулесін шашады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Бұл ара шым үйлі, күндіз-түні шулаған базарлы, көшесіне адамы сыймай жатқан қаладай емес, көк шалғын ауасы да жеңіл, өрісі де кең, *қ а м ы с т ы* алқап болатын (І.Есенберлин, Алмас.). Үнсіз тоғай көгере жана бастады, Айнадай суға көлеңке түсіп тағы атып, Шілденің күні ыстығымен қыздырып, Құстар қонды *қ а м ы с т ы* көлді жаратып (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАМЫСШЫ *з а т. Қамыс дайындаушы.* Қазір жел болған соң ғана, *қ а м ы с ш ы л а р* даусы естілмейді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ҚАМЫТ *з а т. 1. Шана, арба т. б. жегілген аттың мойнына кигізетін, құлақбауы арқылы тәрте мен доғаны ұстап, дәнекер болып тұратын сайман, әбзел.* *Қ а м ы т т ы ң* имек ағаштан жасалған қос құлағы болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Әшір қарауындағы колхоздардан соқа-сайман, *қ а м ы т*, айыл-тұрман тауып қойыпты (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшан). **2. а у ы с. Ауыр азап, қиянат, бұғау.** – Сөйтіп жұмысшының құлдық *қ а м ы т ы* мойнынан, шаруаның қайыршылық шәркесі аяғынан түспес еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қасқырбай тұқымы *қ а м ы т ы* н азсынып, қанымызды ішеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Қамыт аяқ. *Сирағы ішке қарай доға сияқты имиген, қисық аяқ.* Ол Сапарға амандасты. Орта бойлы, *қ а м ы т а я қ*, ақ шұбар жігіт екен

(Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ералин күдістеу, *қамыт аяқ*, ортадан төменірек бойы бар, отыздан аса жасы бар (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қамыт киді. *Лажсыз бір іске көнді, мойын-сынды, тұсауға түсті.* Қазан-ошаққа араласқан еркекті әйелдей көретін Бағлан бұл күнде сол *қамытты* өзі *киді* (Ә.Әбішев, Ғаламат). Қиын, досым, Киелі Ұстағанша шабытты. Келесі күн *киемін* Тағы да сол *қамытты* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Дегендер тұтас туған тұлға бүтін, *Киместен* өткен жандар құл *қамытын*, Қашанда Азаттықтың бір перзенті Бойында жатар тулап бұл халықтың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қамыт күпі. *Мақтасы қалың салынған шапан.* Жалаң бас, жалаң аяқ, жыртқық дамбал, Кір көйлек, *қамыт күпі*, шидем шалбар. Сары үрпек, көгілжім көз, өңі жүдеу, Қу мойын, аш қабырға аңғал-саңғал (С.Торайғыров, Шығ.).

Қамытқа басын сұқты [мойынсынды]. *Бас иді, берілді, көнді.* Ұлық қару асынған солдатпен шығып, топты ықтырып отырып, тізім жіберсе, соның артынан ел жалпақтай, үркектей келіп, аяғында *қамытқа басын сұғады* (М.Әуезов, Қилы заман). Поляк, еврей, татарларша (ноғай) *қамытқа мойынсынып* отыра бермейсіз бе? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Әбүтәліп Құттыбаев кәдімгідей еңсесі көтеріліп, дәлірек айтқанда, Борандының *қамытына мойынсынып*, дағдыланып алды (Ш.Айтматов, Боранды бекет).

Қамыттан шықты. *Іске жарамай қалды, қатардан қалды.* Мөңке әзілге айналдырып: – Бала, мен осы күні *қамыттан шыққан* көрі ат сияқты боп барам ба, қалай? – деп күлетін (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Лағынет [нәлет] қамытын киді [мойынға ілді]. *Қарғыс атты, ел қарғысына, наласына ұшырады.* Қарғағаны Қалқаман ба еді, сол елдің? Жок, Көкенай еді. Сол Көкенай ел қарғысын алып, *лағынет қамытын киіп* еді (М.Әуезов, Шығ.). Өне бойы *мойынға іліп, лағынеттің қамытын*, Жүре бермей іріп-шіріп, Бұл езетін жауың кім (Б.Майлин, Шығ.). Есін білгелі *киген нәлет қамыт* ол бейшараның да мойнынан түскен жок (С.Мұқанов, Шығ.).

Мойнына [басына] қамыт киді [салды]. *Өзін-өзі азапқа салды, бұзауға ілікті.* Өмір баки *мойнына* өз еркімен *қамыт кие-тін* ақымақ па? Ондай тұрмысқа Нияз көне ала ма? (З.Шашкин, Доктор.). Жап-жас *басына* әлден *қамыт кимекші*, зулап тұрған аяғына әлден тұсау салмақшы, – деді Бора

(А.Шамкенов, Табамын.). Табу қиын бұған теңдес қайғы да, Қайран көңіл қайратыңнан айныма. Жұртқа салған бейшаралық *қамытың* Тағдыр менің *сала* алмады *мойныма* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мойнынан қамыт түспеді. *Ауыр азаптан құтылмады, қиналды, азап шекті.* Мұнша жүк Қаңтарбайға, жеңіл емес. Өмір бойы *мойнынан қамыт түспей*, ауыр жүкке аркасы үйренгенмен осы жолы қиналып-ақ келеді (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАМЫТБАСТЫ *сы н.* *Айдағанға көнетін, қамытқа бас иетін.* Ол заңсыздыққа, зорлыққа көнбейді, *қамытбасты* қара өгіз құсап жүре бермейді айдағанына (Б.Аманшин, Көкжар.).

ҚАМЫТБАУ *з а т.* *Жалпақтығы екі елідей боп істелген, қамыттың екі басын біріктіріп байлайтын қайыс.* *Қамытбауды* әзер тартып байлап жүрген талдырмаш бала жігіттің омыртқасын омырып тастамас па долы Биғайша? (Ж.Тілеков, От кешу). Үлкен арықтан өткен соң, қарт ат белін көтеріп, *қамытбауды* қайта тартты да, «ауылға да таяп қалдық» деп, арбаға қайта отырды (Дала дауылпаз.).

ҚАМЫТБАУЛЫҚ *сы н.* *Қамытқа бау жасайтындай, қамытбауға жарарлық.* Аздап *қамытбаулық* қайыс берсеңші. – Оны қайдан алам? – Табылады (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ҚАМЫТ-ДОҒА *з а т.* *Арбаға яки шанаға жегілетін аттың әбзел-саймандары.* Аяқ-табақ, ер-тұрман, *қамыт-доға*, шай құралдары магазиндерде үнемі бола бермейді (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Ләпкеде қалған темір-терсек, ыдыс-аяқ, *қамыт-доға* ас болмайды (Қ.Исабаев, Айқыз).

ҚАМЫТҚАҚТЫ *сы н.* *Әл-қуаты кеткен, тозған.* Сәдіржан, уа... Шана үсті әлі де ойнақ, Дуды емес, шашты аға тұр өріні ойлап. Дыбыс жок, қаңыраған тұрар ма үйде Көк тұкыл, *қамытқақты* көрі бойдақ (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап.).

ҚАМЫТҚИДЫ *сы н.* *Беті қайтып, әккі болған.* Таңат жасқаншақ кейпін таныды. Әлі *қамытқиды* болып мойымаған тәрізді (М.Қаназов, Жер.).

ҚАМЫТ-САЙМАН *з а т.* *Арбаға яки шанаға жегілетін аттың әбзелдері; доға, ершік, божы.* Әдемі шана мен *қамыт-сайман* д а р ы сықырлай түсіп, жегулі дара аттар, пар-пар аттар да көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы). Әр семья (көшуге) өзінше дайындығын жүргізеді. Ең алдымен, көлігін, *қамыт-сайман*, ер-тоқым, арбасын, түйенің қомын, ыңыршақтарын дайындайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Сарай ішінде

Майыр мініп келген үлкен шана, азын-аулақ *қ а м ы т-с а й м а н* және сол шана ішіне тасталған киіз, азын-аулақ жәшік және аса көп ескі қоқысқағаз жанды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАМЫТСЫЗ с ы н. *Қамыты жоқ, мойнына қамыт салынбаған*. Ипподромда сыналатын аттар *қ а м ы т с ы з* және доғасыз арбаға жегіледі (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Салыңдар мына *қ а м ы т с ы з* қалған шаналарды ана шаналардың үстіне. Босап қалған аттарды жетекке алыңдар! (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚАМЫТТА= е т. *Аттың мойнына қамыт салу, киізу*. Күн көтеріле нағашым құла дөненін *қ а м ы т т а п*, қашауа жекті (А.Әлсеров, Алыста.). Күреңге арба жегіп *қ а м ы т т а д ы қ*, Ақырын ел қыдырып қалықтадық. Жұпыны жыртқык жеңдеу киім киіп, Халыққа сұлу сырды танытпадық (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ҚАМЫТТЫҚ з а т. *Қамыттың киізден жасалған шұжығы*. Бәтіш пен Айтжанның мойнына құрым киізден *қ а м ы т т ы қ* киізіп, беттеріне күйе жағып, елдің алдынан жаяу таспен атқызып өткізеді (С.Бегалин, Замана.).

ҚАМЫТШАЛА= е т. *Қамыттың шұжығынша бүктеу, орау*. Шинельдерін *қ а м ы т ш а л а п* мойынға асынған. Саптан оқшау ұзын бойлы, сида командир келеді (Ж.Жұмаханов, Москва.).

ҚАМЫТШЫЛЫҚ з а т. *Күйзелушілік, қыыншылық*. Аралға *қ а м ы т ш ы л ы қ* жылдары өтіп, содан қайтады ғой (Қаз. тілі диалек. сөздігі.). Биылғы егінді жинау кезі, «Берель» колхозының ең бір *қ а м ы т ш ы л ы қ* кезі болғалы түр (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚАН¹ з а т. **1.** *Тамырларды қуалап ағатын қызыл сұйық зат*. Екі атшабар, таяқты жігіттектен мейлінше жеп алып, бетегелі қызыл жоса *қ а н д а р ы н* айғыз-айғыз қылған бойында, сүртпестен шапқылап отырып, Қарашоқыдағы Құнанбайдың алдына тура кеп кірді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *а н а т.* <лат. sanguis> *Дененің барлық жасушаларына қорек беріп тұратын, аздада химиялық заттарды тасымалдау арқылы жасуша және аралық кеңістіктерде өтетін биохимиялық процестерді біртұтас жасуша жүйеге біріктіріп тұратын сұйық тін*. *Қ а н ы ң* түйіршіктері мен сұйық бөлшегінің өзара пайыздық арақатынасын – гематокриттік көрсеткіш деп атайды (ҚҰҒ). *Қан қан* клеткаларынан және клеткааралық сұйық зат – плазмадан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Академик А.А.Богомолец: «*Қ а н* – тіршілік үшін күшті дәрі», – дейді (Е.Оразоқов, Қайта сок.). **3.** *а у ы с.* *Тегі бір*

туқым, туыс. – Сенбегені ғой. *Қ а н ы* басқа емес пе? Мылтықты қолға түсіріп, солдатқа қарсы шығады дегені ғой (С.Шарипов, Бекболат). Есім Ерназарды өз қарындастарының біріне үйлендіріп, *қ а н ы м ы з* хан тұқымымен араласып кеткен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **4.** *а у ы с.* *Өлім, ажал*. Бұл – 1941 жылдың 22 июні, *қ а н* мен қайғы әкелген жексенбі болатын (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Ол тұста саңлақ аттар сандалатын, ізінде барымтаның *қ а н* қалатын, Қайғыны әкесінен бала үйреніп, Жаралы жүрегі бар жан болатын (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). **5.** *а у ы с.* *Ашулы кек, ыза, намыс*. – Оның бүйірінде қатып жатқан *қ а н* бар ғой (М.Иманбаев, Сұлу). Бұл үш жігіттің үшеуінің де жүрегінде қатқан *қ а н*, кетіп бара жатқан кек бар (З.Ақышев, Ақбел.).

Алмасын қанға суарды. Жауықты, кектенді. Найзасын қарға асынып, *А л м а с ы н қ а н ғ а с у а р а*. Ақ білегін сыбанар (Б.Өтемісов, Шығ.).

Аузы даладай қан. *Бет-аузы бытшыт, қызыл жоса қан*. Вагон жанында бір қазақ жігіті отыр, *а у з ы д а л а д а й қ а н* (Б.Майлин, Шығ.).

Аузынан қара қанын ағызды. **а)** *Қатты ұрып, бет-аузын талқандады, жаралады*. Кеше мұз ығардың алдында осы Еламанды ұрып, *а у з ы н а н қ а р а қ а н ы н а ғ ы з ы п* жібергені есіне түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **ә)** *Былатып сөз сөйледі*. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза қуаты артында болғаны. Егерде *а у з ы н а н қ а р а қ а н а ғ ы з с а*, домбыт мақтаншақ, яки қорқақ (Абай, Тол. жин.).

Аузыңа қара қан толғыр [аузыңа қара қан келгір]! *қ а р ғ ы с.* *Аузың қан болғыр, қан жалағыр деген мағынада айтылады*. Айтып тұрған жорамалын қарашы. Мына *а у з ы ң а қ а р а қ а н т о л ғ ы р д ы ң* (Қаз. ертег.). *Аузыңа қара қан келгір*, жүгермек, мойныңды үзейін бе, мойның үзілгір, екінші осындай сөз айтасың ба (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Аузы-мұрнын [аузын] қан етті [қылды]. **а)** *Ауыздан қан ағызды, бетін даладай қылды*. Ұранымды сұрасаң, Кедей Жанақ десең де ар қылмаймын. Ашуыма көп тиме, найман балам, *А у з ы ң д ы* қобызбенен *қ а н қ ы л а р м ы н* (Айтыс). **ә)** *Жамандық жасады, опасыздық істеді*. Арық малды асырасаң, Аузы-мұрныңды май етер. Жаман адамды асырасаң, *Аузы-мұр-ныңды қан етер* (Қаз. мақал.).

Ауыз-басы қан болды. Таяқ жеді.

Аяғына қан түсті. Ыстық-суықтан аттың аяғына сары су қылады. Бабын білмей иесі

Аяғына қан тұскен Ұлы дүбір жиында Қосылмаған ат жетім (Шешендік сөздер). *Аяғына қан тұсті* (аксау) деп аталатын ауру байқалғанда жылқының таңдайынан қан алады, ал ақсау тұралаудан болса, оның тұрасын жонады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Терлікті құрғатып, таза суытып жүрсең, аттың *аяғына қан тұспейді* (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

Бетінде [қасық] қан жоқ [сөл жоқ]. *Қуарып боп-боз болған, өңі қашқан. Бетінде* жалғыз тамшы *қан жоқ*. Ашудан көкбеңбек боп, булығып алған еді (М.Әуезов, Абай жолы). Өзі жоқта Ақбөкенді Наурызбайдың алғанын Байтабан естіген тәрізді. *Бетінде қан жоқ, сөл жоқ*, тістеніп алған (І.Есенберлин, Жанталас). Өзіміздің жауынгерді аударып, басын сүйей берсем, *бетінде қасық қаны жоқ* (Б.Момышұлы, Москва.).

Бетіне [жүзіне, өңіне] қан жүгірді [соқты, ойнады]. а) *Жүзі құлтырып реңденді, жадырап қабағы ашылды*. «Әдемі жазылған нәрсе, сөз жоқ әдемі!» деп қалғанын білмеді. Кенет *бетіне қан жүгіріп*, сұрғылт тартқан өңі жадырап, өткір көзіне мейір-шапағат үйіріліп бара жатты (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Жан жылынып, *қан жүгіріп өңіне*, Қыран құстай қайта шыққан көгіне. Өлеңменен ашылды оның жанары, Өлеңменен басылды оның шөлі де... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Өңіне де ұяла қысылған әдемі, жұқа қызғылт *қан соқты* (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Бір нәрседен ұялып, қымсынып қысылды, қызарды*. Ер адамға мұнша қызығармын, сүйермін деп ойлаппын ба? – деп екі көзі мөлдіреп, аппақ *жүзіне қан жүгіріп*, Ақанның бұрама сақинасын сипап отырып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). Әлібек былай шыққан соң, арыз жайын ауызға алды. Мұратбектің күтпеген әңгімесі сияқты, екі *бетіне қан ойнап* шыға келді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Бетінің қаны қашты. *Сұп-сұр болды, қанын ішіне тартты. Қаны қашып бетінің* Реңі құмдай құрады. «Токтай тұр!» – деп, ер жігіт, Өтіп кеткен Қамбарға Шақырып қолын бұлады (Қамбар батыр). Күнту бір уыс болып, бүрісіп, күндіз-түні ұйқы, тамақтан айырылып, ағыл-тегіл қара терге түсіп, үлкен көзі алақтап, *қаны қашып*, қуара берді (М.Әуезов, Абай жолы). Көзі қызарып қанталап, *бетінің қаны қашып* көгілдір түске кірген (М.Жұмабаев, Шығ.).

Битін сығып, қанын жалап отыр. *Жарымды, тақыр жоқшылықта отыр.*

Бит ішіне қан құйды. *Құлықтың сан тәсілін*

білді, құлығын асырды. Сұмдықпен бит ішіне қан құясың, Білмейсің неден зар боп жыларыңды? Майысқан сегіз қырлы жүйрік-ақсын, Қай жерден болжамайсың тынарыңды (Айтыс).

Бір көзінен қан, бір көзінен жас ақты. *Қатты қайғырып, жылап-сықтады, зарлады.* Жандыбатыр көрілік басып, оның үстіне баласының қайғысы қосылып, *бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып* отырған әке-шешесін көрді (Қаз. ертег.).

Бір қасық қанын қиды [кешірді]. *Жанын аман қалдырды; өлім жазасынан алып қалды.* Сонда бала: – Таксыр! Менің *бір қасық қанымды қисаң* сөздің расын айтайын, – дейді (Қаз. ертег.). Балапандар айтты: «Егер сіз *бір қасық қанын кешірсеңіз*, біз адамзатты көрсетелік», – деді (Қаз. ертег.).

Бір қасық қанын тіледі. *Өлтірмеуін сұрады, шыбындай жанын қиоды өтінді.* Айналайын, таксыр хан! Күзетші құлдарың қатылықпен зор күнәкар болыпты, солардың *бір қасық қанын тілей* келдім (Қаз. ертег.).

Бір ұртында майы, бір ұртында қаны бар. *Айла-шарғысы мол, қу, залым.* Әбен *бір ұртында майы, бір ұртында қаны бар* зұлымның өзі (С.Омаров, Қайырлы.). *Бір ұртыңда майың бар, бір ұртыңда қаның бар*, білем сені қырсық шал (Д.Әбілев, Жүрек.).

Дүниені қан сасытты. *Ойран-топыр қылды, қырып-жойды.* Дәулет пен бақты қуып құныққан, *дүниені қан сасытып*, туғалы тоймай өткен, Ақсақ (Қаз. ертег.).

Екі бетінен қан тамған. *Нарттай, ажарлы, әрлі.* Әйтпесе сақал-мұрты қап-қара, *екі бетінен қан тамған*, бар денесі балғадай Дәулетқалиды мынау отырысында кім дерсің? (Х.Ерғалиев, Шындық.). Алмадай пісіп тұрған бақшадағы, Ашылған гүл бейнелес қыз тұлғасы. Албырап *екі беттің қаны тамып*, Құйылып төңкерілген көз қарасы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жердің жүзін [даланы] қан басты. *Қан сұдай тасты, қырғын-жойқын өлім болды.* Күннің көзін басты шаң, *Жердің жүзін басты қан* Қарық болды сан дұшпан, Сел ағызған қаныма (Б.Күлеев, Айтыс.). Зұлым фашист абжыландай арбасып, Бейбіт елге бөле тілеп жармасып. Озбырлықпен салды келіп ойранды, *Даламызды* кетті сел боп *қан басып* (Ауыз әдеб.).

Жылы қанға түмсығын тықты. *Пайдалы, олжасы мол жерді тапты.* – «Көпір, өзінің де бет-аузы қалың... қасқыр сияқты еді. *Жылы*

қанға тұмсығын күнде тығып, ел ішін іреп жеп жатуға лайықты-ақ еді, – деді Рай (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Кессе қан тамбайтын [шықпас]. а) *Өліп кетсе де сыр айтпайтын қайсар, табанды, шыдамды. Ақбала кессе қан тамбайтын көктікпен тіл қатпай сазарып алған күйі тұрды да үй шаруасына кірісіп кетті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Терісі сүйегіне жабысқан арық. Тіп-тік, ұзын денесінен кесіп алса, қан шықпас, кеуіп қалған* (Ғ.Мұстафин, Шығ.). б) *Түк тамбас сараң. Беті қандай құрысып қалған қасаң болса, ниеті де сол, кесіп алсаң, қан шықпас кесір сараң* (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Көзі қан басты. *Қызыл жоса қан болды, қан жауып кетті. Қан басып* кеткен көздері шекесіне шығып, жарқ ете қалған қанжар жүзі Қаденнің денесіне сарт ете қалды (С.Ғаббасов, Ана.).

Көзі қан түледі. *Көзі қызарды, қан басты.* Онсыз да өткір қызыл көзі қан түлеп бәрімізді бір-бір сүзіп өтті (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Көзіне қан толды [құйылды]. *Көзін қан басып кетті; қатты ызадан көзі қарауытты; жауықты. Қан құйылып көзіне,* Тартылып алқым демікті, Желігіп те, демігіп, Екеуі жетіп келінгі (Н.Байғанин, Шығ.). *Көзін е қан толып,* тісі аксиып кіжіне ұмтылып жүрген Абыралыға адам шақ келмегенсін, Науан қарсы шапты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қараменде: – Ағайын, *көзіңе қан толып,* түгінді сыртыңа теуіп, бүгінгі сөзге осынша түйіліп отырсың (М.Әуезов, Шығ.).

Кіндік қаны тамған жер. *Туған жер, мекен, өңір.* Ескендірдің алғаш кіндік қаны тамған жер – Орал облысы, Қаратөбе ауданы (Ш.Сариев, Арайлы.).

Қабағынан қан жауды. *Қайғырды, қайғы жұтты, аза тұтты.* – Хан алдында қабағыңнан қан жауып, қай басынғаның бұл сенің, – деп Қалдар хан айқай салды (А.Хангелдин, Өткен күн.). *Қабақтарынан қан жауып* өлік шыққан үйдің адамдарынша томсырайып-томсырайып, қайғы жұтып отырған біреулер (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қабырғадан қан аққан, толарсакқа мүз қатқан. *Қырғын ұрыс, қиын-қыстау кезеңдегі қиыншылықтар туралы айтылады.*

Қабырғадан қан кешті. *Қырғын соғысқа тап болды, басына қиыншылық құн туды. Қабырғадан қан кешсе,* Қастасқан жаудан қашпаған (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). *Қабырғадан қанды кешпей* Қанды майдан атана

ма?! Қарсыласқан жауын кеспей, Қас батырлар жата ала ма?! (М.Хакімжанова, Шығ.).

Қадалған жерден [қадалғаннан] қан алды. *Істетем дегенін, айтқан нәрсесін, орындатам дегенін кенеше жабысып, істетпей қоймады, қалай да орындатты.* – Бұл бақайшағына дейін шағып, «ағатай!» десең де қоймайды. Жабысып, *қадалған жерінен қан алады,* – дейді Ораз (З.Пашкин, Теміртау). Көрші алмастыру ойынында *қадалған жерден қан алатын,* кенедей жабысқақ жігіттер қыздарды салып Көжекті қанша сұратса да, өн салып, өнерін көрсететін Балкия оны бермей қоятын (Т.Ахтанов, Шығ.). Әзімбай мысқылдай түсіп: – Ақылын да айтар, жіп те байлар, *қадалғаннан қан алмай* неғып қалсын, Есекен! – деп, маңындағы жуан содырдың бәрін де ду күлдірді (М.Әуезов, Шығ.).

Қайғыменен қан жұтты [ішті]. *Уайымға түсті, қайғы азабын көп көрді. Төлегенді сағынып, санаменен сарғайып, Қайғыменен қан жұттып* іше алмадым асымды (Қыз Жібек). Шара бар ма ажалға, сағынып көрген сәбидің санаулы күні жетеді. Қоңыр түсті қарасан Бөбегін алып кетеді. Ақкенже ана зарланып, *Қайғыменен қан ішті,* төсі сыймай кеудеге, Тұлымын жұлып жер құшты (Н.Байғанин, Шығ.).

Қаққанда қанын, соққанда сөлін алды. *Екі аяғын бір етікке тықты, қатты қысып қуырды, жанын көзіне көрсетті.* Ең алдымен бас найып (уәзір) етіп Турфан қаласынан шыққан Темір деген ұйғырды белгіледі. Бұл ұйғыр ханға жаға білді де, өзгелердің *қаққанда қанын, соққанда сөлін* алды (І.Есенберлин, Алмас.).

Қақырығы қан татыды, түкірігі жын татыды. *Аузы әлем сасып сусады, аузы аңызып, қатты шөлдеді. Қақырығы қан татып, түкірігі жын татып* шөлдеумен зорықты (Ауыз әдеб.).

Қамшысынан қан сорғалады. *Зорлығы, билігі жүріп тұрды.* Аққан жас, жосыған қанды есептесең, өтеуі үрім-бұтағыңа кетеді. *Қамшыңнан қан сорғалап* тұрып, кімге жөн айтпақсың! (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Ол жылдары *қамшысынан қан сорғалаған* дер кезі болса, қазір алпысқа таяп қалды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қан азайғандық. Қаназдық. *Қан азайғандықтың* ауыр түрінде адам енгігеді, кейде талып та қалады (Мед. анықтама.).

Қан айдады. *Ажал құды, өлім келді.* – Енеке, қайда бармас *қан айдаған;* Таппайды тұзды қайдан дәм айдаған. Дәмің болса, бер сана жан,

енеке, Мен бір мұндық бишара тәңірі айдаған (Қозы Көрпеш.).

Қан алу. а) в е т. Делбе, бөген, қутыяқ т. б. дертке шалдыққан малды қан алу арқылы емдеу; малың тамырын тіліп қан ағызу. Делбеге қарсы қолданылатын шаралардың көпшілігін қ а н а л ы п емдейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қаталаған жылқыны суарып кеп жортып бусандырды да, көтеншегіне жылытқан май немесе сабын су құйып, құйрығының ұшындағы тамырдан қ а н а л а д ы (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Мал жаппай уланып, ес-түсінен айырылып серекте қалса, су бүркіп, дененің түрлі қан тамырларынан қ а н а л а д ы. Мұнда күретабырды қанату, қойдың құлағын қанату, сиыр мен түйеде күре тамырға қосымша қыл құйрықтың түбіндегі бадырайған барлауды шертү дауасын жасайды (Б.Хинаят, Төрт түлік.). Ә) Адам бойындағы науқастың түрін, себебін анықтау үшін қанды анализге алу. Дәрігердің ұйғаруы бойынша, менен кант ауруын анықтау үшін кеше лабораторияда қ а н а л д ы (Ауызекі).

Қан айналысы [айналымы]. б и о л. Жүрек-қан тамырлар жүйесінің бүкіл денені қанмен қамтамасыз ету жолы. Организмдегі қ а н а й н а л ы м ы жүрек еттерінің жиырылуы және босаңсуы арқылы атқарылады (ҚҰЭ). Қ а н а й н а л ы с үлкен және кіші қан айналыс шеңберінен тұрады. Үлкен қ а н а й н а л ы с шеңбері жүректің сол жақ қарыншасынан басталып, қолқа арқылы үлкенді-кішілі артерияларға, одан әрі артериялық қыл-тамырларға тарайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Қан берді. Бойға құш, қуат берді; жан-дандырды; жаңа өмір орнатты. Меңіреу, мылқау далаға, Мүлгіген сай-салаға Қала салып жан берген, Жол жүргізіп қ а н б е р г е н (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Қанға батты [боялды]. Қып-қызыл қанға бөкті, опат болды. Өзара жанжалдасып қ а н ғ а б а т қ а н. Ішінде түрлі пішіне толып жатқан. Басқаны өз қарнынан ойламайды, Мал берсе ары түгіл, жанын сатқан (С.Торайғыров, Шығ.). Троекуров бұл кім деп мылтық атқан, Кіріп барса, аюы қ а н ғ а б а т қ а н. Марияны тіл-маш қып бай сұрады, «Мылтық сап жүресің, – деп – не себептен?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Келіп қалды қуғыншы, Ал дегенше таяуға. Әлдері келсе өлтіріп, Мені қ а н ғ а б о я у ғ а (О.Шипин, Дастан.).

Қанға батырды. Көзін жойды, өлтірді, қан-жоса етті. Қалың қамыс арасынан атылып, Құралайды құртты қ а н ғ а б а т ы р ы п. Тағылықтың тұзағына шатылып, Сұлулықты

мансұқ етті мақұлық (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қанға бөкті [боялды]. Қырғынға ұшырады, опат болды. Сені қан тартып жүрген болар. Қазақтың кеше ғана қ а н ғ а б ө к к е н і аз еді. Көптің азға зорлық-зомбылық жасамаған күнін көргеніміз жоқ (Ө.Қанахин, Жас дәурен). «Қасқа мен жайсаңдардың» мәжілісін талқандап, көп жөніне кетті. Үйде қызыл қ а н ғ а б о я л ы п, оқыған жігіт жатыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Қанға жерік. Қанқұмар, қанқұйлы, қараниет. Жандаралдар жынша Арсылдап, ырылдап, Қ а н ғ а ж е р і к Арам кеуде сырылдап (С.Сейфуллин, Өлең.). Қан сорғыш қара жылан қалды өліп, Бір бала кезі келген кетті көміп. Ақыры өз түбіне өзі жетті Қашаннан қара ниетті қ а н ғ а ж е р і к (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Халықтың тұрған кезде атпай таңы, Қас-дұшпан қара жүрек елдің жауы. Жанына жақпағанды жайратыпты, Құдияр – қ а н ғ а ж е р і к Қоқан ханы (О.Шипин, Дастан.).

Қанға қан. з а т. т а р. э т н. Әлемнің бірқатар халықтарында болған өлген кісінің құнына айыптыны немесе айыпты жақтан кісі өлтіруге негізделген ғұрыптық әдет заңы. Қоғамды ыдыратып, адамдарды бітіспес дауға қалдырып, өшпенділікке ұласатын болғандықтан, қ а н ғ а қ а н дәстүрі қазақтың әдет-ғұрып заңында күн өтеумен алмастырылған (ҚҰЭ). Бірнеше батырларды жинап, «Қ а н ғ а қ а н! Кекке кек!» деп жауларының жеңіл-желпі жасақтарын құрта бастады (І.Есенберлин, Алмас.). Ол Сүлейменов қайтыс болған күні «бірде-бір фрицті тұтқынға алмаймын, қ а н ғ а қ а н мен жауап беремін!» – деп, ант еткен-ді (К.Токаев, Көмескі із).

Қанға малды. а) Қандады, қан жақты, қанға батырды. Сол бақыт құсы Қауырсынын – м а л ғ а н қ а н ғ а, Тіршіліктің хабаршысы іздеп мені қан майданда (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ә) Апат келді, соғыс басталды. Жарылып жырым-жырым сүйем қалған, Басылып сойқан соғыс зөрені алған, Шаң басқан ақ кіреуке, көк дулыға, Тебінгі терге шіріп, қ а н ғ а м а л ғ а н (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). б) Ант берді, ант ішті. Тұтқасы үшін тұрмыстың Алмасты қ а н ғ а м а л ы с қ а н. Қиырсыз ұшан туған қан қанға қанысқан (С.Сейфуллин, Өлең.).

Қанға малынды. Опат болды, қаза тапты. Ойнағанда Гитлер отпен, күнмен жаңылды Абыройсыз құшып көр. Қара қ а н ғ а м а л ы н д ы (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

Қанға сусады. Қырғын салғысы келді, кісі өлімін аңсады. Ақбөрте кетті құнтып, Садақтан

тартқан оқтай боп *Қ а н ғ а с у с а п* қалмақ тұр, обатұғын оттай боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қанға сіңген әдет. *Үйреншікті, өз бойына тән іс.* Шама келмейді. Тындыра алмайтын істі қолға ұстамау – бұрыннан *қ а н ы м а с ің г е н ә д е т і м* (М.Мырзақұлов, Ақық).

Қанға тояттады [тойды]. *Қанын ішіп, құмардан шықты.* Елу басы – құзғын, итаршин – *қ а н ғ а т о я т т а ғ а н* қаршыға, он басылар – күйкентай. Әркім еліне қарай жүгіреді (М.Әуезов, Шығ.).

Қанды қанмен жуды. *Ашу-кекті, бойдағы өшпендікті қанмен, өліммен қайтарды; өлген кісісі үшін кісі өлтіріп, кек алды.* Бұл *қ а н д ы қ а н м е н ж у ы*, қанды кек емес, халық үкімі (Қ.Жұмаділов, Шығ.). Егер өлер болса, *қ а н д ы қ а н м е н ж у ы* п, Шоқанды тірі жібермек емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). О, Бауырым, Шуағым! Өлем жаным жолыңда *Қ а н д ы қ а н м е н ж у а м ы* н. Жоям, дұспан жоямын (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қан жалады. а) *Таяқ жеді, аузы-басы жосадай қан болды.* Жылқыға бармаймын деп тіл алмаған Бағашар ағасынан соққы жеп, беті күп боп ісіп, *қ а н ж а л а д ы* (Ауызекі). ә) *Қан сорды, зорлық-зомбылық көрсетті.* Осы үстелде отырған бастық, кеше *қ а н ж а л а ғ а н*, елді сорған чиновник! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қан жаласты. *Ант ішіп, серттесті.* Тоқтат, Ыбырай азғыруыңды. *Қан жаласпай*, халқымды соңыңа ертіп жібере алмаймын (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Бірауыздан сөз байлап, *қан жаласып* шынтақтан (С.Бегалин, Шығ.).

Қан жалатты. *Қызыл жоса қан етіп сабады, шиедей қан етті.* – Өй, жігітпін түсініскені күрсын, Тісін сындырып, *қ а н ж а л а т а м* Ебейсінді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Сыздық келіп, екеуі қосылып, менің аузы-басымды *қ а н ж а л а т т ы* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Кей кезде – Мұны ұғыңдар – Шыдамай кетіп, Бұл шыным; *Қ а н ж а л а т қ а н* да күнім бар Қиянатшылдың тұмсығын! (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қан жауғыр. қ а р ғ. *Қанға бат, қан болғыр, өлім келгір.* Естігенбіз оларды: «Ел қырғынға барсын» деп отыр. – Өзі қырлысын *қ а н ж а у ғ ы р*! Жағына жылан жұмыртқаласын (Ғ.Сланов, Асау арна). Шырағым, айналайын, барма балам, Сіздерге Баянды айтқан қандай адам? Ойында жоқ нәрсені ойға салып, Баламды бір *қ а н ж а у ғ ы р* қылған алаң (Қозы Көрпеш.). *Қ а н ж а у ғ ы р*, баланың қай жылағаны есте тұратын еді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қан жаудырды. а) *Зар илетті, азап шек-*

тірді, қорлық көрсетті. Ханның бірі Абылай Аш бөрідей жалақтап, Қарсы болған кісінің *Қ а н ж а у д ы р ғ а н* басына (Жамбыл, Шығ.). ә) *Түйіле қарады.* Қабағын *қ а н ж а у д ы р а* түйді Кавказ, Ашынған қарт атадай күйді Кавказ (З.Қалауова, Өлеңд.).

Қан жауса да. *Қанша қауіп-қатер болса да, қиыншылық болса да.* Ол *қ а н ж а у с а* да қажуды білмейтін ғажап жігіт еді (Т.Ахтанов, Дала.).

Қан жирен. *Шымқай, қызыл жирен жылқы түсі.* Мыңға тарта *қ а н ж и р е н*, құла жирен сайгүліктер «біз сендік!» деп шұбалып, жон жүндері жылтырап, өтіп-өтіп жатқандай болады (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қан жоса болды. *Қызыл ала қан болды, қанға бөкті.* Қозы екі комағай ауыздың кергісінде *қан жоса болып* дар-дарайырылды (М.Әуезов, Қараш.). Әбеннің үйінде соққыға жығылып *қ а н ж о с а б о л ғ а н* Айша мен Мұқа, Әбен үшеуі қапты (М.Әуезов, Шығ.).

Қан жосылтты. *Қанын селдей ағызды, қырып-жойды.* Бұл кезде Қызыл Армияның Москва түбіндегі жауды *қ а н ж о с ы л т ы* п түре қуып, талай белден асырып тастаған да кез еді (Ә.Әбішев, Замана.).

Қан жұтқыр. қ а р ғ. *Қарғыс атқыр, оңбағыр; жамандық көргір.* Сен *қ а н ж ұ т қ ы р* қай-қайдағыны шығармай өз жайыңа жүр (Ауызекі).

Қан жұтты. а) *Қайғырды, уайым жеп құса болды.* Жалғыз баласынан айырылып *қ а н ж ұ т ы* п отырған ана жүрегін қуантыңыз (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Сарыарқа асқар бел еді, Қайғыға көзді ширады, Сарыарқа емес қалың ел, *Қ а н ж ұ т ы* зарлап жылады (Б.Майлин, Шығ.). Қайғымен *қ а н ж ұ т қ а н* қасіретті кеудесіне толған запыранды бір лықсытып: «Ақтар аямайды, балам», – дейді (С.Омаров, Шығ.). ә) *Өлді, жер жастанды, о дүниеге аттанды.* Малыңның жеп жүргені менің жерім, Сол үшін бар мүлкінді алам сенің! Егер де бас көтерсең, өңшең тобыр, *Қ а н ж ұ т ы* п көресіндер ит көргенің! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қан жүрегі қақ жарылды. *Көңілі қам болды, қайғырып, құса болды, уайым жеді.* – Осы естігеніңнің бірде-бірін Айқызға айтпай тұра тұр. Онсыз да *қ а н ж ү р е г і қақ ж а р ы л ы* п жүр ғой, – деді Ұлжан (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қан жүрек. *Ыстық, қызба жүрек; қамыққан, жабыққан көңіл.* *Қ а н ж ү р е г і м* қайғылы-шу, Қайрыла кет сен маған (Абай, Тол. жин.).

Қанжыгадан қан кешті. *Басынан азапты, сергелдеңі көп күндерді өткерді.* Қазақ қазақ

болғалы, *қан жығадан қан кешкен*, қонысынан ел көшкен талай жаугершілікті де көрді (Ә.Әбішев, Шығ.).

Қанжығаң қан болсын. алғ. *Жаудан үстем болып, қас жауды жеңіп шығатын бол.* Заманында туған ер болсаң, жауға барғанда *қан жығаң қан болсын*, – деді Арыстан (Ғ.Сланов, Замана.). *Қан жығам қанды болсын* деп, Байдалы батыр дабылды, Қара қасқа тұлпарға Арпа-бидай асатты (Қамбар батыр).

[Іші, жүрегі] қан жылады. а) *Зар қақсады, зар иледі.* *Қан жылаған* халқын көріп жүрегің бір өртенсе, қаны бір қазақтан қан қақсаған халқын тағы көріп жүрегі екі өртенді (І.Есенберлин, Қаһар). Бірақ Едіге де оңай жау емес. Қаранардың ақырғанына да, бақырғанына да, *қан жылап* боздағанына да қарамастан қасарыса қақпайлап, бураны қарлы даламен желдірді де отырды (Ш.Айтматов, Боранды бекет). ә) *Күйінді, күйзеліп қайғырды.* – Өзің айтшы, шын сүйген *жүрек қан жыламай* қалай оңай айрылысады? (С.Омаров, Өмір.). Айтарын айтса да, өз сөзіне өзі күйіп, Ләйлінің *іші қан жылады* (С.Шаринов, Шығ.). Қазір Сәулені көрген соң қалай қиярын білмей, *жүрегі қан жылап* кетті (Ә.Әбішев, Замана.).

Қан жылатты. *Зар қақсатты, зар илетті.* Бейбіт елдерді *қан жылатқан* Шыңғыс хан жорықтарын суреттегенде, Шығыстан бір қара албасты құбыжық келе жатқандай... зар шеккен (І.Есенберлин, Алмас.). *Қан жылатқан* халықты, Қарғыс тисін хан саған (М.Әуезов, Шығ.). Кімді аласың көмекші ғып, Хатшы ғып?! Бара жатыр ғұмыр шіркін апшырып! Қалжыратар, *қан жылатар* түрі бар Сағат түгіл, Секундтарға тапшы ғып! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қан жілік. *Бәйгеге қосуға жаратылмаған, майға бөккен, семіз.* Патшада бар арғымақ, Алтын тұрман зер түлік, Май тойында шаба алмас – Май қарын, бопау, *қан жілік* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қан кетті. м е д. *Тамырлардың жарақаттануынан немесе түрлі ауру салдарынан қан тоқтамай ақты.* *Қан кетіп*, көпке дейін тыйылмаса, адам әлсіреп, түсі қашып, көзі бұлдырап, басы айналады, демі тарылып, есіней береді (Мед. анықтама.). Неше қыршын жастардың Кеудесінен оқ өтіп, Ауыздарынан *қан кетіп*, ішіне тартылып көздері, Ыңырану боп сөздері, Шытынап көкшіл көздері, Елестеп көзіне арманы, Жетем деп ойға алғаны, Елдегі қатын-баланың, Өке, шеше, ағаның Көрмей, жылап қалғаны

(С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қасекең қапта жатыр тайдай тулап, Үстіне жауды тоқпақ, будақ-будақ! Қызыл *қан* қай жерінен *кет* е берді, Селге ұқсап жазғытұрғы аққан зулап! (О.Шораяқов, Шайыр).

Қан кешті. *Қан майданда кескілесіп соғысты, жаумен арпалысты.* Адам бар ісі бейне даладағы аң, Аң етіп, надан етіп байлаған заң, *Қан кешіп* қабырғадан қара күнде, Ат арты күң болмап па еді Айман-Шолпан (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қан кешіп* жүрген Боташымды – ел қорғаған азаматымның арын былғағаным қысталаң шақта еліме де істеген опасыздығым деп ұқты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). – Сендермен бірге аттансам, сендермен бірге *қан кешсем*, жөні келсе сендермен бірге өлсем не арман бар еді? (З.Иманбаев, Солма. гүл). Ұлы жорық басталды, Арыс-майдан *қан кешу*, Оқ боратып мылтықтан Дүшпанменен белдесу... (О.Шипин, Дастан.).

Қан көбік. *Ақ сабын болған ащы тер.* Таптады атпен басып қалмақ елін; *Қан көбік* сорғалатып аттың терін. Олжалап қыз, қатынын атқа өңгеріп, Бауыздап алдарында еркектерін (С.Сейфуллин, Өлең.).

Қан көйлек дос. *Жан беретін ең сенімді дос, жора.* Жақынырақ үй – өзінің *қан көйлек досы* Сағынайұлының (М.Дүзенов, Өке.).

Қан көтерді. а) *Іліп ала жөнелді, ауыздан ауызға тез таратып жіберді.* ә) *Дәріптеді, қолтаптады.* Оңаша алып сөйлескен Бекет деген бір сөзуар көсе Қодарға әрнені шарлап кеп: «Ел аузына кім қақпақ болады? *Қан көтеріп* әкетіпті. Жаны ашыған жақсы да сол өсектегі басам десе, баса алмапты! – деп Сүйіндікті атап, оны бір мақтап қойған (М.Әуезов, Абай жолы). Деген боп «батыр», *қан көтеріп*, қажытты, құлағымды сол сасытты, – деді Әлібек (М.Әуезов, Шығ.). Әлдеқайда әлдекімдерді *қан көтеріп*, патша өміріне қарсы шыққандардың даңқы жер сілкіндірді (Б.Майлин, Шығ.).

Қан күрең. а) *Қызарған, қызыл қошқыл тартқан түс.* Көкжиектегі шеті жаңа ғана қылтия бастаған күннің *қан күрең* бояуына шағылысуынан болар (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). ә) *Қызыл жирен (аттың түсі).* Қасқырға қырғидай тиетін кең тынысты *қан күрең* ат бұл жолы да жылқышы үмітін ақтады (Саржайлау). Үйір пысқырынып, оқта-текте оқыранысып, күнге баяу беттеп барады. Өң *қан күрең* жылқы («Лен. жас»). б) *Қара қоңыр.* Қазір, – деп Жүсіп «Қазақстан» атты *қан күрең* шарап пен алтын белдеулі бокалдарды буфеттен алып столға қойды (З.Пашкин,

Доктор.). Елжіреп ескі достай бас шұлғыды, *қан күрең* қарағайлар, сал қайындар (С.Мәуленов, Шығ.).

Қан қаза көтерді. *Жақын туысы, жанашыры өлді, аза тұтты.* Мен бауыры өлген, *қан қаз*а көтерген, бүгін қан жылап отырған... Сорлы әйелдер өтінішін әкеп отырмын ғой сізге (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қан қақсады. а) *Жанға бата қатты солқылдап ауырды, жан таптырмай сырқырады.* Әбдірахманның тұла бойы мидан өткендей *қан қақсап* кетті де, бір мезет сол жағы тұтас ұйып қалған сияқтанды (Х.Есенжанов, Шығ.). ә) *Зар қақты, зарлады.* *Қан қақсады* біреулердің жалғыз, Біреулердің толықсыған ән-қызы. Бір пендеге жазығы жоқ менің де Аяғымда төрт тісінің қалды ізі... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қан қақсатты. а) *Солқылдатып ауыртты, зар қақсатты.* Сынықшы салған еді, аяғы сырқырап, көзінің шырымын алдырмай *қан қақсат*а берді, Зікірге әкелді (С.Мұқанов, Ботагөз). Бағила мен Салика ит пен мысықтай. Бағила ызаланып, өршелене тап берсе, Салика оны жанды жерінен бір-ақ тістеп, *қан қақсат*ады (Т.Ахтанов, Шығ.). Шәкеннің қолынан ақ таяғы түспейтін. Қуып жете алмағанмен, таяғымен жіберіп ұрып, сирағыңды *қан қақсат*атын (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). ә) *Зар қақтырды, зар илетті, зар жылатты.* Қанаумен *қан қақсат*ып тамаң елді, Содан соң ондаған жыл аға берді, Ең соңғы айқайындай Азаттықтың Ақырып алға шықты Аманкелді (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). «Құдай бұйрығы қалың елді *қан қақсат*ып қойды. Ел қамқорымын дегендер көмек ойласа, нетушіді еді? Мынау ақылдары көргеніне көне бер дегені ғой. Олай болса, Құдай бұйрығы деп көрге барып тірідей кіре берсін бе?» – деген (М.Әуезов, Абай жолы). Ол тастан қатты, жыланнан зәрлі адам. Жұмысшыларға ақы бермейді, *қан қақсат*ады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қан күйды. *Қансыраған адамға дәрігерлік тұрғыдан қан берді, қан жаңартты.* – Тұрма, қыздар аңкиып, Кетпесі үшін жан қиып, Тездетіндер! Қан керек! Сақтаймыз тек *қан қы*йын (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт жер). Өртейді жарақатты жанды күйік, Өмірдің тартқандай бір алды тұйық. Шілдеде семген гүлге су сепкендей, Жалма-жан жатты дәрігер *қан ды қы*йын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қан құса болды. *Қаралы қайғыда болды, уайым жеп күйінді.* Былтыр ғана әкемізден айырылып, Қала бердік қанатымыз қайырылып.

Дарға асылып ағамыз бен шешеміз, *Қан қы*са боп еңіредік кеше біз (С.Оразаев, Дала.).

Қан құсты. а) *Ауыр дертке шалдықты.* Құлағын Көрсүйіздің сара тіліп, Ен салып, қоя берді күлкі қылып, Шайда да жеті жерден жаралы боп, *Қан қы*сын, үйінде отыр есікті іліп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ә) *Азап тартты, опық жеді.* Қапыда кейде *қан қы*сып, Қасқырмын дедім, қасқырмын!.. Кеудеме мына нан пісіп, Басыммен барып тасты ұрдым (М.Мақатаев, Шығ.).

Қан құстырды. *Азап тартқызды; ішкен-жегенін желкесінен шығарды, сығып алды.* Қазан (Көбіктіге) қысқа күнде қырық шапқам. Тағы да типыл қылайын, *Қан қы*стырып Қыпшақты (М.Әуезов, Шығ.). – Құнанбай мені аяйын деп отырған жоқ. Қандай айламен *қан қы*стырамы деп соны ойлап отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Қан қызыл. *Қып-қызыл болған, қызарған.* Күннің *қан қы*зыл шапағы бірте-бірте тарамданып, бұлт астына жасырынып барады (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Жалғыз-ақ Базаралының оң жақ бетінде қылша табы *қан қы*зыл дақ болып, жаман көрініп тұр екен (М.Әуезов, Абай жолы). Көкжиек *қан қы*зыл отқа боялды («Қаз. әдеб.»).

Қан қылды. а) *Қандады, қан етті.* Күрек ала жүгіріп, Бастарын *қан қы*п Жарысбай, Жалпыкомға барады, Боқтасып текке қарыспай (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) *Қырып-жойды, қиратты, талқандады.* Қара жүзді хан, сұлтан Қайтп жауап айтарсың, Қара орданды *қан қыл*-са м! (М.Әуезов, Шығ.). Қаланың аузын *қан қыл*ды, Қапаның аузын шаң қылды (Алпамыс). *Қан қыл*ды осылайша қара жолды, Түс шықпай бір он адам жым-жырт болды. Көзінен шыққан жалын от сықылды, Жүр жалғыз өзі бастап сонша қолды (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Жаралады, езді.* Жүрегімді *қан қыл*ды, Өткен өмір, өлген жан. Ақыл іздеп, ізерлеп, Бөріні сынап сандалған (Абай, Тол. жин.).

Қан қырғын. *Қантөгіс, жойқын соғыс.* Салдың жара кеудеге сұрқия жау, Кетпес естен *қан қыр*ғын, талау-тонау, Сенің арам сүйегің шірігенше Біздің ауыр жарамыз жазылар-ау (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Қан қысымы. м е д. *Жүрек қызметі және қан тамырлары қабырғасының кедергісі әсерінен болатын қан тамырлары ішіндегі қысым.* *Қан қы*сымы қан тамырлары жүйесі бойымен қанның қозғалу мүмкіндігін қамтамасыз етеді (ҚҰЭ). – Тынысы түзелді. *Қан қы*сымы қалпында. Өңі кірді, – деді Жақып (Е.Оразақов, Қайта сок.). *Қан қы*сымы сыртқы ортаның, организмнің ішкі жағдайларының әсеріне байланысты

өзгереді, сондықтан адамның денсаулығын анықтауда *қ а н қ ы с ы м ы* көрсеткіштерінің маңызы зор (Қаз. тілі термин. Биология).

Қан майдан. *Соғыстың нағыз қайнаған жері, қиян-кескі ұрыс, қызу айқас, тартыс.* Ақтардың әскері қарсы шығып, екі жақ *қ а н м а й д а н ғ а* кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жарқ-жүрк етіп екеуі айқасады, Жеке батыр шыққандай *қ а н м а й д а н ғ а* Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы Адам үшін батысып қызыл қанға (Абай, Тол. жин.). Өмір жайлы сұрай берме сен менен, Өмірді мен әлі зерттеп көрмеп ем. Өмір жайлы білгің келсе, қартқа бар, *Қ а н м а й д а н н а н* жалғыз ұлы келмеген. Жесір келін бір нәресте көрмеген, Жетім шалды бала орнына тербеген (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанмен ақтады. *Жанын сала еңбек етті, жанын пид а етті.* Қолыңа қару алып ерлік ісіден азаматтық абыройыңды *қ а н м е н а қ т а п* алуға кірістің (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Қан ойнады. *Қан қысымы көтеріліп ауырды.* Жүремін де көп ойлап, Жүдеймін де, бауырым. Жүйке тозып, *Қ а н о й н а п*, Қалам кейде ауырып (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қан сасыды. *Қырғынға ұшырады, қырылып қалды.* *Қ а н с а с ы ғ а н* далаға қарайды да, Қуған боп жүр құзғынды Қабай жырау: – Пәруәрдігер, неғылған сұмдық еді! Өңім бе әлде түсім бе, қалай мынау?! Боздақтардың даланы бояп қаны, Құзғындар да әнеки тояттады... Өңім болса, төңірім, тарт жанымды, Түсім болса, ұйықыңнан оятпағын, Оятпағын, мәңгілік оятпағын?! (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ а н с а с ы ғ а н* даламның, Қатын менен баламның, Кегін қайтіп алармын? Жебеп жібер, әулие?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қан сасытты. *Қырды, қырғынға ұшыратты.* Омархан әскерлері Сайрам жерін *қ а н с а с ы т-қ а н* (І.Есенберлин, Қаһар).

Қан сигізді. *Зыр қаққызды, зар қақтырды.*

Қан сиді. *Қатты қысылып, қиыншылық көрді, зар қақты.* Нұржаның *қ а н с и і п* отыр. Сандақтың бір байынан малайына жеті қару алып беріпті дейді Әбен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қалш-қалш етіп *қ а н с и і п*, Зеңбіректің даусымен Аттар тұрды дірілдеп (О.Шипин, Дастан.).

Қан сорғыш. а) з о о л. Адамның, малдың, құстың қанымен қоректенетін қос қанатты насекомдар. Тауда күн қатты ыстық емес және *қ а н с о р ғ ы ш* шыбын-шіркей болмайды, сондықтан жылқы жақсы семіреді (Қазақст. етті молайту.). Жұмарлап тыға салған тольдің арасынан *қ а н с о р ғ ы ш т а р* (насекомдар) емін-еркін шарлап жүре береді («Лен. жас»).

ә) *Қанаушы, кісі еңбегімен күн көруші.* – Қойыңдар! Жіберіңдер, барсын және де басқа *қ а н с о р ғ ы ш т а р ы н а* да айта барсын: қалың ел қынаптан қылыш суырды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мұнда да *қ а н с о р ғ ы ш т а р* көз көріп, көңіл шыдамас талай сойқан салған (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Қан сорпа болды. *Әбден қиналды, терге малынды.* Асқар мен Асанасығып келеді. Аттары *қ а н с о р п а б о л ы п*, танау қаққан күйде ауылға кеп түсті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Аттары *қ а н с о р п а б о л ғ а н*, өңшең желқайықтай жылмандаған жараулар (М.Әуезов, Абай жолы).

Қан сорпа қылды. *Әбден терлетіп, қызыл май қылды.* Ана жылы өзін де тақымыңа біртиген атты *қ а н с о р п а қ ы л ы п* қайтармап па едің? («Қаз. әдеб.»).

Қан сорпасы шықты. *Әбден терледі, қаратер болды.* Аттардың *қ а н с о р п а с ы ш ы ғ ы п*, бүйірін соғып тұрғанына қарағанда тым алыстан суыт жүріп келгені байқалады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Тарантасқа жегілген қос торының *қ а н с о р п а с ы ш ы қ т ы* (С.Бакбергенов, Мен сізді.).

Қан тамырлар жүйесі. а н а т. Денедегі қан түзу мүшелері, қан қуыстары, қан тамырлары мен қанды тасуға қатысатын мүшелер жинағы. Омыртқасыз жануарлардың лакуналы ашық *қ а н т а м ы р л а р ж ү й е с і* омыртқалылардың лимфа жүйесіне сәйкес (Қаз. тілі термин. Биология).

Қан тамырлары. а н а т. Қанның денеге тарап, әрі-бері жүріп тұратын жолдары. *Қ а н т а м ы р л а р ы* дене қуысына ашылып, оның қаны ішкі органдардың арасымен бос ағады (Х.Қашағанов, Қой. құрты). Қан айналымын қамтамасыз етіп тұратын жүрек болса, оның денеге тарайтын жолдарын *қ а н т а м ы р л а р ы* деп атайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Қан тартты. *Ажал айдады, өлім шақырды.* Кәлен айылын жияр емес, артында арқа сүйер күші бар ма, әлде шыныменен *қ а н т а р т ы п*, оққа мойнын ұсынып келе ме? Үйге аттың тұмсығын тіреп тоқтады (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). *Қ а н т а р т қ а н д а й* ұсынса бес қаруы, Бір топ әскер шыға келді бір сайдан (Қ.Жұмаділов, Шығ.).

Қан тасыды. *Қан әдеттегі мөлшерден көтерілді, қан қысымы артты.* Осы тұс, осы сурет қабаттасып, Сан рет арбап мені алып қашып, «Қайдасың, қайда Алтай» деп оянармын Жүрегім қатты соғып, *қ а н ы м т а с ы п* (Ғ.Қайырбеков, Алтын.).

Қан топтары. м е д. Бір адамның қанын

екінші кісіге құйғанда ескеретін эроциттердің антигендік құрылымдары мен оларға қарсы антиденелерді сипаттайтын қасиеттер жинағы (Қаз. тілі термин. Биология).

Қан төкті. Қырып-жойды, қырғынға ұшыратты; жанын құрбан етті, өлді. – Жай-жайына аттансын. Болмаса, біздікі сойыл, олардікі мылтық қой, соғысқа шықсын. Біріміз қалғанша қан төкпей тиын бере алмаймыз деген еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол ауылдағы самсаған сар қолға соғысамын, қан төгемін деп әлек салған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Амангелді есітіп, Жолдасымен кеңесіп, Қайта жүрді Үрпекке. Келе жатқан солдаттың Қанын судай төкпекке (О.Шипин, Дастан.).

Қан түкірді. Жаны қиналып, қан құсты. Әлсіреген қажырлы ер Жау оғының көбінен Қан түкіріп жығылды, Тиген соң оңдөбінен (С.Сейфуллин, Шығ.). Адал жардан айырылып, Қан түкіріп қайғырып. Бауырласқан халық бозлады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қан түрткен. Ажал айдаған, өлім құған. – Қақпанға түскен қан түрткен қасқыр да, – деп Сәдуақас елеусіздеу сөйлеп қоя салды (С.Бегалин, Уақыт.).

Қан тырнақ. Қара ниет, қан құйлы жауыз. Бүркітке ерген тағы топты құзғын, Жем үшін жаннан безген қалың азғын. Көніккен қан ішкіш – кімді оңдырсын Қан тырнақ көрмеген соң ешбір тізгін (С.Сейфуллин, Өлең.).

Қан ұрттау. Өлтіру, қырып-жою. Абылай әскерімен жүріп кетті, Жылыдай қан ұрттауға бұрып бетті, Жол жүріп бірнеше күн шеру тартып, Қалмаққа бейбіт жатқан келін жетті (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қан шайқас. Арыалыс, қанды соғыс. Жоқ! Бізді жеңген жоқ жауыздар. Ешкім бас иген жоқ бұларға Жеңіске жетерміз нағыз дәл, Әлі көп қан шайқас тұр алда (Ә.Нілібаев, Жыр.).

Қан шелек. Қанды балақ, баукеспе ұры, әккі қарақшы, жауыз. Күркірей соғар күндей боп, Кие соғар жауынды Көк Көбікті қайдасың? Қара құйрық Қобыланды Қанға тоймас қан шелек, Көрлі Қазан қайдасың! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Өне, анау Күрнос Иван. – Қайсы? Анау ма? – Сол. – Ә, қан шелек. Көрген екен ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Қан шеңгелді салды. Ажал құрсауына алды, жан алқымға алды. Қобыланды: – Кесір Қазан келдің бе? Қан шеңгелді салдың ба? Жазығы жоқ, жаулық жоқ Иен жатқан еліме? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қан шығару. діни. Алланың ризашылығы үшін аруақтарға бағыштап құран оқып, мал (қой) сою.

Қаны азаю. Қан құрамындағы гемоглабиннің төмендеуінен болатын әлсіздік. Қаны азайып халы құрып қысылса, сандырақтаса, қазақ «албасты басты, Марту басты» деп адам айтқысыз әурелікке салады (М.Дулатов, Шығ.).

Қаны бұзық. Арам ниет, арам ойлы, қаны қара. Орыс теріс айтпайды, Жаман бол деп оларды. Қаны бұзық өзі ойлар Қу менен сұм боларды, Орыста қалар жаласы (А.Құнанбайұлы, Шығ.). Қаскүнем, қара жүрек, қаны бұзық, Ұрыспай Дутовпенен жатқан бұғып. Торғайға мен комиссар болмадым деп, Қайғырып қапаланып жүрді сұлық (О.Шипин, Дастан.). Отарбай үйіне жаңағы бар қаны бұзық сойқандар жиылып, Сармолланы сыртынан құртып жатыр дейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қаны бұзылды. Тұр-келбеті өзгерді, ниеті жамандыққа ауды, қаны қарайды. Осы Талғардан өткен күннен бастап, Бактығұл қаны бұзылғандай болып қатты өзгеріп кетті (М.Әуезов, Қараш.).

Қаны бір. Бір кісіден, бір елден тараған туыс, қандас. Онан да қаны бір туыспыз, Айқынды тезірек үйлендіріп, соның баласын бала еткенім жөн болар дейтін ішінен (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Жақсы, жаман болса да қаның бірге, Өлсең де, тірілсең де тәнің бірге. «Әркімнің өз аузына қолы жуық», Егер де өлшестіріп салсаң жерге (С.Торайғыров, Шығ.). Сол қорлықтан құтқарайын сені, ұлым! Және ол зар оңайлықпен тыйылмас, Қанымыз бір, Жолымыз да шиырлас (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қаны жерге тимеді [тиген жоқ, тамбады]. Қолды-аяққа тұрғызбады, бағасы, қадірі артты. Биылғы қыста Семей қаласында шетімізден өнші, ақын боп атақ алып қайтпадық па! Қалада қыз ұзатылса, келін түссе, осы біздің бірде-бірімізді қолға түсіріп, өз мәжілістерінің шырайын ашуға сонша құштар болды! Тіпті қанымыз жерге тиген жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Оның үстіне орысша оқымақ, орысша білгеннің қаны жерге тамбай тұрған шақ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бір ауылай Бегімбеттің көпшілігі қай жағына ауса, сол жағы болыс болғандай реті бар. Мұндайда «Аманкелділердің» қаны жерге тамбайды (М.Дулатов, Шығ.).

Қаны кепті. Қаталады, тамағы қаңсып шөлдеді. Енді өлгім де келетін емес! Тек, қаным кепуіп, шөлдеп барамын (Ә.Әбішев, Замана.). Шөлдеген түні бойы қаны кепуіп, Боз түлпар тықыршыды жерді теуіп (Ә.Көшімов,

Шығ.). Бұлар да, аттар да әбден қанғанша ішті. Күнұзақ бөрінің де қ а н ы к е п к е н - а қ екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

Қаны қайнады. а) *Ашу-ыза қысты, ызала-нып күйінді, тарынды.* Кемпір қ а н ы қ а й н а п, тағы ақырып, қазанда тұрған ыстық шөмішті жұлып алып кеп Марқабайдың жалаң бас, бақырдай басына шүйде тұсынан періп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Бұлардан басқа хан қ а н ы қ а й н а п, өз еркіменен балаларға қолдан тізгін бермеске қарысқан Абылайдың немересі Абайділдә сұлтан Уәлихан ұғлы (М.Дулатов, Шығ.). – Амангелді ер үшін Кек аламыз дұшпаннан! – Ден жігіттер шулады. Жауар бұлттай түнеріп, Қ а й н а п кетті қ а н д а р ы! (О.Шипин, Дастан.). ә) *Жігерленді, ынталанды.* Әлі тулап, қ а н ы қ а й н а п отырған болат қанат қыранын азантай қызылдатып алды да, сүр бедеуге қайта қарғып мінді (М.Әуезов, Абай жолы). Қасиет тұтып ойға ұмтыл, Қ а н қ а й н а п, қуат егілсін! Онан гөрі еңбек қыл Улы сусын төгілсін (Абай, Тол. жин.).

Қаны қара. а) *Арам, қара ниет.* Құрбанға Тоқатай енді түсіне бастады. «Иә, бұл шын-ақ қаны қарапәленің өзі екен. Мейлі, олата жауым десе, дей берсін», – деді (Р.Райымқұлов, Болат.). Қ а н ы қ а р а сұмырай, Қатты басты белінді, Үн шығармай тұншықтың, Шығара алмай шерінді (Жамбыл, Шығ. жин.). «Ей, залым», – деді Әбікеш қ а н ы ң қ а р а, Сені де балам бар деп тапты ма ана. Шықпай ма шаян басып қабырыңнан, Дүреден ақ тәніме түскен жара (Ж.Саин, Шығ.). ә) *Қатты, қатал.* Басында төж, алтын қамқа кигені, Қ а н ы қ а р а қатал еді не деген! Азияны Ақсақ Темір биледі, Тірісінде ешкім ақсақ демеген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). б) *Ызалы, өмірге ренішті, күйінішті.* Асау жүрек аяғын шалыс басқан Жерін тауып артқыға сөз болмай ма? Сонда жауап бере алмай мен бишара, Сіздерге еркін тиер, байқап қара, Екі күймек бірі жанға әділет пе, Қ а н ы қ а р а бір жанмын, жаны жара (Абай, Тол. жин.).

Қаны [қанына] қарайды. а) *Ашу-ызаға булықты, қатты ызалы болды; қабынып ашуланды.* – Кешелі-бүгіндер мен біреудің қолында өлгендей боп, қ а н ы м а қ а р а й ы п жүрмін. Құнанбай баласы, біз бүгін бір қорлықта тұрмыз! – деді Оспан Абайға (М.Әуезов, Шығ.). «Көшсін» – деп, Қазанқапты жіберіпті. Әдхам, Тәукелер қ а н ы н а қ а р а ю д а (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Жек көрді, жақтырмады, қаны бұзылды.* Қайысар деген үмітпен болыстың бетіне қарай бердім. Қараған сайып оның қ а н ы

қ а р а я түскенін көрдім (Ә.Әбішев, Замана.).

Қаны қас [қарсы]. *Өш, қарсы; бақас; жау.* Ысман енді тап тартысына араласып кетіпті. Байлармен қ а н ы қ а с (Ә.Нәбиев, Шолпан). Жаман неме көресіні сенен көрдім-ау бір емес, екі емес. Тұқымыңмен қ а н д а р ы ң қ а р с ы еді (О.Бөкеев, Үркер.).

Қаны қатты. *Ашуланды, өшікті, ызаға булықты.* Қазір ол жар басында тұратын балықшыларға өш, әсіресе, Кәлен мен Мөңкеге қ а н ы қ а т ы п қалған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бір-біріне қ а н д а р ы қ а т ы п қайысқан қыр жуандары елдіктен кетіп, әбден қастасқанда, қарсыласын қалайда абақтыға бір сүңгітіп алуды арман етеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қаны қашты. а) *Өңі боп-боз боп қуарды, бозарды.* Өзгеден ерте оянған Баймағамбет, Тогжанның жүзі аппақ боп қуарып, қ а н ы қ а ш қ а н бойында, сүлдері құрып бара жатқанын аңғарды (М.Әуезов, Абай жолы). Көзден аққан жас суықтан қ а н ы қ а ш ы п, боп-боз болған бетіне қатып қалған Әбутәліптің ақ қыраулы қастарының астынан салтанатты қуанышқа толы жанары жарқ-жүрқ ете қалды (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Көгеріп жатыр балуан қ а н ы қ а ш ы п, Көргеннің бәрі аясты жаны ашып, Балуаны жыққан арғын шуылдап жүр: – Аруақ қолдады, – деп, көңілі тасып (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Түсі өзгеріп үрейленді, зәре-құты кетіп, қорықты, шошыды.* Қ а н ы қ а ш қ а н, азалы жүзі бар, екі көзі қанталап, ұлыққа жоғарыдан төмен шаншыла қарайды (М.Әуезов, Абай жолы). «Темірді қызғанда соқ» деген қайда. Бұл неге қалтырайды қ а н ы қ а ш ы п?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қаны құрыды. *Әлсіреп, басы айналды.* «Қ а н ы м құрып, шөлдеп барам!» – деген соң, Зылиқа бір аяқ қымыз құйып берген еді, азар ішіп, тағы жантайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қаны қызды. *Екіленді, делебесі қозды.* Қызба жігіт Шапай кейде еседі, Кедей десе мерейі үстем өседі. Қ а н ы қ ы з ы п, жігерленіп от болып, Бой тежетпес жұрттың айтқан өсегі (Б.Майлин, Шығ.). Жігіт пе атқа топты жарғызбаған, Әнеки, көкпар кетті андыздаған. Дүркіреп тартып берді қуып соны, Қала ма мұндай кезде қ а н қ ы з б а ғ а н (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қанымен шайды. *Өлтіріп, кек алды, қанға қан қайтарды.* Жан-жағына ат қойып, Шаң бастырып даланы, Қ а н ы м е н ш а й м а қ жауыздың іште жатқан жараны (О.Шипин, Дастан.).

Қаны мойнында кетті. *Айыпты, құнәкар*

болды, біреуді жазықсыз өлтірді. Нақақ бір кісіні өлтіріп едім. Соның қаны мойнымда кетіп барады деп жылайды (Қаз. ертег.).

Қанына сіңді. Дағдыға, әдетке айналды, үйреншікті болды. Егер ноғай орнында осы мүфтилік мәселесі біздің қазақ халқының басына келген болса аузында тілі, қолында қаламы бар әр ноғай, қазақ халқы талас-тартысқа үйренген, бәсеке қанына сіңіп қалған, мүфти түгіл болыс сайлауында бір ынтымаққа келе алмайтын қазақ мүфтилік мәселесінде біріге алмас дер еді (М.Дулатов, Шығ.). Қол астындағыларды осылай мықтап жұмсау бәсекеңнің көптен қанына сіңген тәсілі секілді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Дода боп әдет жанды қысты ма екен, Қасиет қанға сіңген ыстық екен. ...Көкпарда қазақ өзін сынайтұғын, Әйтпесе, тышпақ лақ ныспы ма екен?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Қанына тартты. Шыққан тегіне, жақынына бұрды. Көрі қыран көре алмағанды жас қыран іледі. Текайтарым: «Қанына тартпағанның қары сынсын», – дейді қазақ (І.Есенберлин, Алмас.).

Қанына ұрық екті. Үрім-бұтаққа жақсылық, ізгілік тіледі, өсиет қалдырды. Жолын қыл! – деп баламның, Қарт атаң жасын төкпей ме? Қарт тілеуі қабыл боп, Қанына ұрық екпей ме? (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қанын жүктеді. Біреуді жазықсыз өлтіріп, күнәкар болды, обалына қалды. – Е, шырағым! Жасым сексенге келгенде біреудің қанын жұктеп не қылайын? – деді (Қаз. ертег.). Қазыкең әр өнерді бастайды енді Нетейін қанын жұктеп осы иттің деп, Анадай жер лақтырып тастайды енді (Қозы Көрпеш.). Баладан мені айырып зарлатпасын Көзімнен қанды жасты парлатпасын Тағдырдың жазуына қарсы келіп, Біреудің қанын жұктеп қарғатпасын (Ш.Күдайбердиев, Шығ.).

Қанын қақ қылды. Сүліктей сорды, әбден езді. Секілді ат төбелді алпауыттар Сорғанын қанын қақ қып халықтардың. Ол түгіл орыстың өз бұқарасы Еріксіз талау көріп тарыққанын (Ү.Кәрібаев, Өлең.).

Қанын қиды [құрбан етті]. а) Басын өлімге тікті, жанын пίδα етті. Ішіңнен шықты айқайлап, Аманкелді еріңіз... Қанын қиып халық үшін Аттанды жауға белсеніп (Тарту). ә) Өлімнен құтқарды, ажалдан босатты. Бөдене тым қорқып кетті, Жалынды да арыз етті: – Бір жолға қанымды қи, Мен де саған көрсетем сый, – деді Түлкіге (Ө.Тұрманжанов, Бөдене.).

Қанын қыздырды. Еліктірді, намы-

сын қоздырды. Шұбыртпалы Ағыбай батыр жайындағы аңыздар кәдімгідей қанын қыздырып, қиялына от тастайтын (І.Есенберлин, Алмас.). Мейрам ашып ештеме айтқан жоқ. Ардақ аты қанын қыздырып жіберсе де, тасыған іш терең арнадан аспады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қиын істі істеуге көбінің батылы жетпей намысына тигізіп, қанын қыздырып сөйлеу – қайрау сөз деп аталған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қанын сорды. Қанап, езді. Өзіне бағынышты қалалар мен қоныстасқан елдің қанын сорудың басқа жолын іздеген. Жолын тапқан да (І.Есенберлин, Алмас.). Жер емессің, жалмауызсың мені емген, Күш-қуатты, қанды организмнен, Тілегіме айырбастап тілегін, Шын тұрмысқа улы қанжар кезенген (Б.Күлеев, Шығ.). Біреулер елдің қанын тегін сорып, Біреулер тапқан шығар терін сорғып, Әп-сәтте күнсыз қағаз болып шықты Кешегі жүз сомдық пен елу сомдық (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Қанын судай ағызды [төкті, шашты]. Қырып-жойды, өлтірді. Ілгері басқан сайын бейбіт жатқан жұрттың көз жасын көл қылып, қанын судай ағызды Бату («Қаз. әдеб.»). – Қабырғасынан сөксе де, Қанын судай төксе де, Маңдайынан күн өтіп, Жаурынынан жел өтіп, Күн астымен жеткен ер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жиырма сегіз батырлар Қажымас қайрат жасады; Жау тілеп келген жауыздың Қанын судай шашады (Қ.Жаппарбаев, Жайқоңыр). Қаланы лезде ақтар алды ашып, Ақ қарға адам қанын судай шашып. Алуға Керуен сарайды кеңес құрған, Өліктің келді таптап үстін басып (О.Шипин, Дастан.).

Қанын сүліктей сорды. а) Біреудің еңбегін қанады, зорлық-зомбылық істеді. «Әке!» ... Алаңстандағы еңбек адамдарының қанын сүліктей сорып, бүгінге дейін арамтамақ болып жүргеніңіз өкінішті-ақ («Қаз. әдеб.»). ә) Қан-түссіз етіп әлсіретті, жүдетті. Асхананың көп жұмысы баланың қанын сүліктей сорып, құлағынан тартып тұрғызғандай тұралатады (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

Қанын сұрады. Басын талап етті, өлтірмек болды. Жұмақазы інісі үшін енді сегіз адамның қанын сұрап отыр (С.Шаринов, Бекболат.).

Қанын торсыққа байлады [күйді]. Ештеңеден қайтпады, тайсалмады, қорқып, үрейленбеді, сексенбеді. Курнос Иванның жігіттері мылтықтан қорықты ма, әлде, оның қанын торсыққа байлап шыққан суық түрін таныды ма, әйтеуір ауылға кірмеді (Ә.Нұрпейісов,

Қан мен тер). Қазір мұның да көңілі қарайып, *қ а н ы н т о р с ы қ қ а қ ұ й ы п* алған шағы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қанын ұрттады. *Басын жұтты, жалмады, өлтірді. Қ а н ы н ұ р т т а п* каналық, Атадан қалған алтын тақ. Жалғыздан тартып алалық, Сегізбай да долданды (Батырлар жыры).

Қанын ішті. а) *Өлтірді, басын жеді.* Қасқырбай тұқымы қамытын азсынып, *қ а н ы м ыз ды і ше ді* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Сопысынсын, хақ десін, хақты ұмытсын, Әділетсіз бір жастың басын жұтсын Қайнап тұрған *қ а н ы м ды і ш к ен мен ен*, Қаңсыған, қатқан ішін не жылытсын? (Абай, Тол. жин.). Даярлаған асынан Ауыз тиіп ішпеді. Айла жасап алаштар, *Қ а н д а р ы н түр і ш к е лі* (О.Шипин, Дастан.). ә) *Қинады, азаптады, сүліктей сорды.* – Бұл бишараның *қ а н ы н і ш т і ң*. Жанына несіне құмарттың. Мықты болсаң Жұнысқа істе. Бұлар оның қол шоқылары (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қанын ішіне тартты. а) *Қатты ашуланды, ыза буып сызданды, жарылып кете жаздады.* Жол бойы жуастау сияқты еді, дереу *қ а н д а р ы н і ш і не т а р т ы п*, сұрланып кетті өздері (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бір күні мені Коваленко кабинетіне шақырыпты. Барсам, *қ а н ы н і ш і не т а р т ы п* сұрланып апты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Аманның өңі енді тіпті суық: *Қ а н ы н і ш і не т а р т ы п* алған, сүп-сұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Ішінен тынды, түсі қашып сұрланды.* Әзімбай *қ а н ы н і ш і не т а р т ы п*, сазарып тұр... (М.Әуезов, Абай жолы). Майданнан келген жігіттер де жиналысып қалды. *Қ а н ы н і ш і не т а р т ы п*, «не қылар екен?» деп Мардан, Шалғымбайлар келіп тұра қалысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Еркебұлан *қ а н ы н і ш і не т а р т ы п*, сазарып қалыпты (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Қаны селдей құйылды. *Қырылды, қырғынға ұшырады.* Амангелді алғалап, Сарбазына бұйырды, Жау әскері қалжырап, *Қ а н ы с е л де й қ ұ й ы л ды* (О.Шипин, Дастан.).

Қаны судай ақты. *Қаны төгілді, қырылып қалды.* Мындаған ат тұяғы ақ бидайлы алқапты, мәуелі бау-бақшаны таптап жанышты, халық *қ а н ы с у да й а қ т ы* («Қаз. әдеб.»).

Қаны сұйық. *Қаныпезер, бұзық.* Қаныпезер, *қ а н ы с ұ й ы қ т ы ң* өзі, қаны бұзылған ғой (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

Қаны тамған жер. *Қаза болған, мерт болған жер.* Одан қала берсе, осы жиын, осы бөрінің көз алдында, кешегі көктемде ғана, осы мынау тастың бауырында Борсақтың бір баласының қаны тамып еді ғой, Ер азамат *қ а н ы т а м ғ а н*

ж е р еді ғой, – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қаны тасыды. а) *Ыза буды, кек қайнады.* Жылап-жылап өбден *қ а н ы т а с ы п* долданған соң, шыдай алмай, киініп далаға шықты Көркемтай (С.Дөнентаев, Шығ.). Сол кезде абдырамай асып-сасып, Бейсекеш адымын да аңдып ашып, Жиырылып секірді бір жолбарыс-тай Бойында кек қайнатқан *қ а н ы т а с ы п* (Т.Жароков, Құмда.). ә) *Жігерленді, рухтанды, шабыттанды.* Шабыт келсе, Басқа шапшып, *Т а с ы п қ а н*, Ой іздедім, Жыр іздедім қашықтан. Ақ қағаз бен қаламыма асықтым Аруанадай ботасына асыққан! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қаны тоқтады. *Өлді, о дүниеге аттанды.* Мен сенсіз арман іздеп, бақ таппадым, Сендікпін қалғанынша *т о қ т а п қ а н ы м*. Саған ұл бола алдым ба, мен білмеймін, Сен маған ата-анамды жоктаптың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қалардай *қ а н ы м т о қ т а п*, жаным кетіп, Алардай бақыт құсын шауып жетіп. Жанар май жүректегі таусылардай, Бір тауға шықтым шүйгіп, дауылды өтіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қаны төгілді. *Қырылды, қырғынға ұшырады.* Алаш туы астында, Қуә болсын арымыз. Көркейтуге Алашты Құрбандық біздің жанымыз! Былай тұрсын малымыз, Алаш деген ел үшін Сарыарканың жері үшін, Бостандық берген ер үшін *Т ө г і л с і н* біздің *қ а н ы м ы з*! Аялмасын жанымыз! Жасасын Алаш, жасасын! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қаны ұйыды. *Сенді, иланды.* *Ұ й ы д ы* бөрінің де соған *қ а н ы*, Алмас деп қашық жерден барымтаны, Бір түнде Сырға қарап көшіп кетті, Бір түйе, алты ешкі мен барлық малы, Батыр мен Бектеберген мініп қашқан Тағы бар Таутабайдың құр аттары (О.Шипин, Дастан.).

Қан ішкен сайын құныққан. *Елді қырып-жойып талаған сайын, адам өлтірген сайын сүйінген.*

Қан ішті. *Ел шапты, кісі өлтірді.* Нан жемей *І ш т і ң қ а н* – Жейсің қашан Қансыз нан (І.Жансүгіров, Шығ.). Жауға арнап соғылған *Қ а н і ш у ге* қылып бар, Қылып бар да жауыңнан құтылуға тыныс бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қасқалдақтың қанындай. *Өте қастерлі, қадірлі, қымбат; таптырмас, азаптай.* Өзі – «ЖВН-10» рекордының біздің газет үшін *қ а с қ а л да қ т ы ң қ а н ы н да й* қажет екенін түсінсеңіз, маған шын көмектескен болар едіңіз, – деді Көрегенұлы (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Өзі қашаннан жүрген *қ а с қ а л да қ т ы ң қ а н ы н да й* сақтаулы, сандық түбінде жатқан

шай емес пе? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Қасық [қасықтай] қаны қалғанша. *Ақырғы демі біткенше, бар күші сапқылғанша. Қ а с ы қ қ а н ы ң қ а л ғ а н ы ш а*, соңғы демің біткенше, күшiңдi Отаныңа берген Нұрсұлтан жолдас, сенi елiң де ұмытпайды (Ғ.Мүсірепов, Ол күн.). Аптыққанмын дiрiлдеп, асыққанмын барғанша, Өзiмдi-өзiм күм етiп, жасытқанмын хандарша. Үш қыс, төрт жаз тентiреп, ұйықтамадым, күлмедiм, ...шашы үшiн де шайқасам *қ а с ы қ қ а н ы м қ а л ғ а н ы ш а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Жауабын жандаралдың алғанынша, Күшпенен елдi жөнге салғанынша. Қопада бес болыс ел басын қосты, Соғыспақ *қ а с ы қ қ а н ы қ а л ғ а н ы н ы ш а* (К.Әзiрбаев, Таңд. шығ.).

Қасық қанын кештi. *Өлiмнен босатты, аман жiбердi.* – Бiр *қ а с ы қ қ а н ы м д ы* кешсеңiз айтамын, – дейдi (Қаз. ертег.).

Қасықтай қанын қиды. *Өлтiрмедi, тiрi қалдырды, жанын қиды.* Ағатайлар-ай, *қ и ы ң д а р қ а с ы қ т а й қ а н ы м д ы*! Не айтқандарыңды iстейiн, – деп Тiлеген жылап қоя бердi (С.Мұқанов, Шығ.). Әкем менiң жас жанымды, *қ а с ы қ т а й қ а н ы м д ы* бiр сағатқа *қ и ы с ы н*, – деп рұқсат сұрайды (Қаз. ертег.).

Қасiретпен қан құсты [жұтты]. *Қайғы азабына түстi.* Онан кейiн маған ендiгi жарық дүниенiң керегi жоқ деп, *қ а с i р е т п е н қ а н қ ы с ы п* жатыр (Қаз. ертег.).

Қызыл қанға батысты [боалды]. *Бiрiн-бiрi аямады, өлген-тiрiленiне қарамай төбелестi, аузы-басын даладай қылды.* Жарқ-жүрк етiп екеуi айкасады, жеке батыр шыққандай қан майданға. Бiреуi көк, бiреуi жер тағысы, Адам үшiн *б а т ы с ы п қ ы з ы л қ а н ғ а* (Абай, Тол. жин.). Қасқа мен Жайсаңдардың мәжiлiсiн талқандап, көп жөнiне кеттi. Үйде *қ ы з ы л қ а н ғ а б о а л ы п* оқыған жiгiт жатыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қылышынан қан тамды [тамызды, сорғалады]. *Қатты айбат көрсеттi, қырып-жойды; қатыгез болды.* Ол тым қатыгез, қыр адамына деген кекiр, *қ ы л ы ш ы н а н қ а н т а м ғ а н*, патша итаршысы екенiн Сергей жақсы түсiнедi (Б.Әшiмов, Қаражал). Сыдыр ағзам *қ ы л ы ш ы н а н қ а н т а м ы з ы п*, күллi Иран мемлекетiн бiр iзден өргiзiп тұр (С.Шәрiпов, Шығ.). Халықтың көзiнше дарға асыпты. Асқызыпты анау Қазанцев, оның қолы қатты. *Қ ы л ы ш ы н а н қ а н т а м ы п* тұр (М.Әуезов, Шығ.). Аузынан жалын атып, *қ ы л ы ш ы н а н қ а н с о р ғ а л а ғ а н* (З.Ақышев, Ақбел.).

Қыналы бармақ, жез тырнағын қанға бояды. *Бетiн тiлiп, қан ағызып зар иледi, қан жылады; жоқтап, құса боп, қанды жаспен бетiн*

жуды. Мырза солқ-солқ жылады, Мұқан iштен ыңыранды. Ұлжан талды, жынданды, Аңырады, бастады, Алып беттi тастады, жылау, жоқтау, қарғанды: «Қара бiр шашым жайыын, жайыын да жияйын, *Қ ы н а л ы б а р м а қ, ж е з т ы р н а қ* Күн өттi *қ а н ғ а б о а й ы н*» (І.Жансүгiров, Шығ.).

Мұрынның қанындай. *Қып-қызыл, құрым.* Шайды құйып көрiп едi, *м ұ р ы н н ы ң қ а н ы н д а й* болып шығыпты. Ұрттап алса, iшiп болатын емес, ащы (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Салқын қанмен қарсы алды. *Бәйек болмады, өлiп-өшпедi, елең қылмады.* Өмiр деген жазғы тұрғы жаңа бұл, Бүгiн тұман, ертең болмақ ол жарық. Үмiттi боп тез құтылып кетуге, шыдамды бол *с а л қ ы н қ а н м е н қ а р с ы а л ы п* (Ш.Иманбаева, Өленд.).

Сегіз кессе, сiркедей қан шықпайды. *Безерiп алған, жiбiп-иiлмейтiн қатыгез кiсi туралы айтылады. Сегіз кессе, сiркедей қ а н ш ы қ п а й т ы н* топас әкенiң сорақы қылығына iшiм күйедi: «Асықпай тұра тұр, Токсанбай, қыбыңды бiр табармыз», – деп сырттан кiжiнемiн (С.Омаров, Шығ.).

Тebiңiден тер, қабырғадан қан жаудырды. *Ойран салды, ойсыратып кеттi.* Тағы да *т e б i н г i д e н т e р, қ а б ы р ғ а д а н қ а н ж а у д ы - р а м б а*? Жок, қылша мойын талша деп, бас ием бе? (М.Әуезов, Шығ.).

Тiзеден қан кештi. *Үлкен қырғын майдан, сұрапыл соғыс туралы айтылады.* Қыршынын қиып жасылдай, Келсе қарсы қайдан да, Шүберекке жан түйiп, *Қ а н к е ш i п жү р т i з e - д e н*. Жүрген жоқ босқа сайрандап, «Отан»! деп жауға ат қойса, Өткiр кескiн жайдан да (Н.Байғанин, Өленд.).

ҚАН² з а т. с ө й л. Хан. Тарт семсердi! *Қ а н* тағының алдында қай тағылық бұл дүлей? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әуелi алдыңнан өтiп, сен икемге келе қалсаң, *қ а н* болғысы да келген екен (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Қан артынан жұдырық жаудырды. *Сырттай сес, қиу көрсеттi, айбат шектi.* Борғайдың Салыммен жұмысы жоқ. Өз аулына тура тартып бара жатыр. Осыны байыптаған қуғыншылар итiне шауып, кiжiне боқтап, *қ а н а р т ы н а н ж ы д ы р ы қ ж а у д ы р ы п* жатты («Қаз. әдеб.»).

Қан талауға салды. *Талапай еттi, тұс-тұстан талап әкеттi.* *Қ а н т а л а у ғ а с а л с а қ* деп, Қарық боп олжа алсақ деп, Көр көбешке алдатып, Бөктердiң жолын шандатып (Манас).

ҚАН³ с ы н. к ө н е. *Үлкен, зор, нағыз.* Қар

бораны емес-ау, *қ а н* боран! Желі ұйтқып соққанда, түншықтырып дем алғызбайды (Б.Майлин, Шығ.). Қатал тағдыр қаңғыртып, Әңгіртаяқ ойнатты. Әйел адам қан жұтып, *Қ а н* боранда қой бақты (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қан базар. а) к о н е. *Жексенбі күнгі базар; нағыз қызған базар.* Қазақтар ертеде сөрсенбі – жай базар, сенбі күнгі базарды – мама базар, жексенбі күнгіні – *қ а н б а з а р* деген. Өзбек тілінде «мама базар» әлі қолданылады («Егемен Қазақстан»). Екеуі *қ а н б а з а р д а* жағаласты, Бұлардың көрді халық жанжалдарын. Тулақтай саудагерді жерге ұрып, Текпілеп көп ішінде кетірді арын. Қамшымен екі бүктеп басқа сабап, Ағызды жосадай ғып қызыл қанын (О.Шипин, Дастан.). ө) *У-шу, адамның ығы-жығы толған жері. Қ а н б а з а р д ы ң* ішінде мас болып, құлап жатудың ұят екенін сезгендей болды (Б.Майлин, Шығ.). Ақшоқыға *қ а н б а з а р д ы* көшіріп келдік десеңші (М.Әуезов, Абай жолы).

Қан бойы. *Бүкіл дене, түла-бой.* Шаршама, шашым ерте ағарды деп, (Қайратың *қ а н бойың д а* қалар жүден). Ақ шаштың ар жағында ашпақ миың, Әжімнің ар жағында соғар жүрек (М.Мақатаев, Шығ.).

Қан жайлау. *Көп ауыл, қалың ел жайлайтын көлемі кең, үлкен жайлау.* Төрт бөлменің бұл сағаттағы мешкейлік қарекеті қалың топыр, *қ а н ж а й л а у д а ғ ы* бәс пен астан бір кем емес (М.Әуезов, Абай жолы). Аспан ашық, әлі де ай тұмаған, От жанады отарды айқындаған, Қаптал жонмен келеміз қабырғалап, *Қ а н ж а й л а у* құлын ойнап, тай тулаған (М.Мақатаев, Шығ.). Алтайда жайлауды жалпы ежелден бері үшке бөлетін. Соның алғашқысын *қ а н ж а й л а у* атайды. Бұл – жайлаудың әлі мал тұяғы баспаған шалғыны жайылған бас кезі (Ә. Асқаров, Мұнар тау.).

Қан ойнақ. *Үйірдегі құйлеген байталдың ойнақ салуы.* Бірақ *қ а н о й н а қ қ а* жаңа түскен байтал құр қол шалдың айқайына, шапан етек қоқан-лоқысына құлақ асар сыңай көрсетпеді («Лен. жас»).

Қан сәске. *Ұлы үлкен сәске, құн тұсқа таяу кез.* Кәлен *қ а н с әске де* Ақбауырда отырған болыс аулына келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қ а н сәске.* Күн бұлыңғыр. Қиыршық қар қыламықтайды (Т.Ахтанов, Махаббат.).

ҚАН⁴ = е т. 1. *Шөлі басылу, қайту, сусындау.* Жұман бұл кезде қымызға тойып *қ а н - ғ а н* (М.Әуезов, Абай жолы). Дүниеден мың жасасак кетер күні, Болмаймыз шай ішкендей әбден *қ а н ы п.* Баршаңыз өлмей тұрып ғибрат

қыл, Болғанда тумак – сүннәт, өлім – анық! (Қабан жырау, Алтын қазық). Дәрістік кітап жоқтықтан, қазақ медреселеріндегі суына дұрыс *қ а н а* алмай, сусаған адамдай сандалып жүр (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 2. а у ы с. *Қанағаттану, разы болу, құмардан шығу.* Құмарлық қайнап ішінде, Қарайды Арман бір *қ а н б а й.* Сымбатты со бір пішінде Даланың көркі тұрғандай... (М.Мақатаев, Шығ.). Көк сеңгірдей көркем, сұлу ойларым Ұсақталды, шашылды әрі тарыдай. Күлкіне де *қ а н б а д ы м,* не тоймадым, Кетем білем қуанышқа жарымай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кездескенде ынтызарың *қ а н а д ы,* Махаббаттың сол ғой мәңгі талабы. Аз уақытта бар сырыңды айтып қал, Қоштасарда уақыт жетпей қалады (К.Салықов, Жезкиік). 3. а у ы с. *Мән-жай, жай-жапсарды толық сұрап білу, анық-қанығына жетіп қыну; сену, илану.* Жиренше сол жайдың бөріне Бекей, Шекеймен жақсы әңгімелесіп *қ а н д ы* да, Әйгерімнің өз көңілін де өз аузынан әбден білді (М.Әуезов, Абай жолы). Және осы күндерде кітап жүзінен аса жақсы *қ а н ы п,* танысып алған бір жай туралы шешесіне: – Ал, анау үлкен жеріңіз туралы, бармасам да барғанға жуық қанық болдым! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Жігіттер Алексейдің сөзіне әбден *қ а н д ы.* Әртүрлі ойға кетісті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Айызы қанды. а) *Разы болды, ләззаттанды, рақаттанды; риза болып сүйсінді, құмарынан шықты.* Талайдан бері *а й ы з ы қ а н ғ а н д а й* құшырлана түсіп, әңгімесін айтады (М.Әуезов, Шығ.). Директордың сөзіне *а й ы з ы м қ а н ы п,* іштей риза боп, манағы өкпені біржола кешірдім (З.Шашкин, Өмір.). ө) *жа ғ ы м с ы з.* «*Бәлем, сол керек еді*» деп, *кектеңе көңіл түшті.* Оразбай мен Есентайға бұл жайдың шеті мәлім болса да, мына тұста *а й ы з д а р ы қ а н ы п,* кеңкілдеп күле берісті (М.Әуезов, Шығ.).

Анығына қанды. *Шындығына, ақиқатына сенді, көзі жетті.* Тағы да өзі сыр берер, *А н ы ғ ы - н а қ а н а с ы ң...* Ақырын Құдай онда де, Бар үзірі сол дағы Тауып берсе баласын (XVIII–XIX ғғ. каз. ақын.).

Атағына қанды. *Сырттан сұрап біліп, жұртқа тараған даңқына көзін жеткізді.* Ойласам, сендей жанды қай жан алған, мен едім *а т а ғ ы ң а* көрмей *қ а н ғ а н* (Ә.Тәңірбергенев, Ұмытпа.).

Жерігі қанды. *Екіқабат әйел тамақтың бір түріне зауқы түсіп, соны тоя жеп құмардан шықты.* Кемпір үш күн, үш түн ұйықтайды, *ж е р і г і қ а н а д ы* (Қаз. ертег.). Ал *ж е р і г і* көпке дейін *қ а н б а с а,* әйел міндетті түрде әйелдер

консультациясына баруы керек (К.Өтегенова, Келін. кеңес).

Иі қанды. а) *Әбден жұмсарды. Иі қанған* лай жігіттер жабылып кеткенде, лезде-ақ ада болды (Қ.Қайсенов, Шығ.). ө) *Пісіп жетілді, әбден жетер жеріне жетіп шыңдалды.* Алайда романның («Жетісу жотасында») *иі қанбаған*, бояуы сіңбеген жерлерін де көрсеткіміз келеді («Қаз. әдеб.»). б) *Ұнжырғасы түсті, шаршап-шалдықты.* Тасты жердің тастағын, құмның құмайтын біз басқалы қашан. Ұзақ жүрістен *иіміз қанып-ақ* келеді («Қаз. әдеб. »).

Көзі қанды. а) *Сенді, көзі жетті.* Өмір бойы кетпенші болып, диканшылықты кәсіп еткендіктен, күріштен мол өнім алуға болатынына *көзім қана* бастаған (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Жақсылық, ықылас нышанына *көзі қанған* балалар тағы да төтті қиялға шомды (С.Хайдаров, Жүрек.). ө) *Қарап, көріп, құмардан шықты.* Қарашы маған, қарайын саған, *көз қансын*, Онсыз да ғой сен қыруар ойға қозғаусың. Ғарекең бе екен деп қаламынау кейде мен Көктемдегі қаңқылдап ұшқан қаз даусын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Дала тұрса айнымай көк кілемнен, Қала тұрса көкке иығы тірелген, Қозғалса өмір, сұлулыққа *көз қанса*, Барлығын да жиырма бес деп білем мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Күлкісі қанды. *Мәз-мәйрам болды, шаттанды.* Дәлду-тәлпіш Момбикештің күндіз *күлкісі қанбады*. Түнде ұйқысы қанбады. Үрлеп ішіп, шайқап төгіп, Еңбек етуді есіне де алмады (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Қанып ішті. *Құмардан шыға ішті, шөлін қандырды.* Шөлдеп кеп *қанып ішіп* алғаннан соң, Суына бет жуады жұрт қайнардың. Жазығы – Тұманбайдың жанатыны, Тұлпардың сыбағасын алатыны (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қайта қара мына туған жерге сен, Тауы жатыр аспанына өрлесең. Баулары бар көлеңкені іздесең, Бұлағы бар *қанып ішер* шөлдесең (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тұрады талтеректе бұлбұл сайрап, Жүреді Насиқаның көзі жайнап. Қолынан күрең шайды *қанып ішіп*, Саяда жүруші едік, күліп-ойнап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қолының қышуы қанғанша сабады. *Әбден айызы қанғанша, өшін алғанша ұрды.* Жаңағы қамшы жеген кішісі аттан қарғып түсіп, үстіме қона кетті. Өшігіп алған *ит қолының қышуы қанғанша сабады* (К.Сақабаев, Өткел.).

Құлағы қанды. *Әбден естіп мейірленді, айызы қанды, тыңдап құмардан шықты.* Осының бәрі [Қарақатынның айқайы] күнде есіте бер-

гесін, еті өліп, *құлағы қанған* әңгіме сияқты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Құлақ құрышы қанды. *Құмардан шықты, ләззаттанды, рақаттанды, жетесіне жеткізді.* – Қарағым, тағы бір өн айтып жіберші, даусың ашық екен, *құлақ құрышымыз қанды* ғой, көне, тағы бірін тамылжытшы! (Ғ.Қабышев, Мысық.). Көптен сағынған музыканы естіп, Ганстың *құлағының құрышы қанып* қалды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Құмары қанды. *Шері тарқады, рақатқа батты. Құмарым қанғанша* қысып сүйеге қолым жетпей тұр (Х.Есенжанов, Тар кезең.). – Иә, мына кішкене төренің *құмары қансын*. Аяқтап көрелік, – деп Арыстан қобызын алып жырына кірісті (С.Бегалин, Бала Шоқан). Сілке киіп тымақты, насыбайды Бір атасың көңілің жайланғанда. Таудан жиде тергендей ала берсе, Бір жасайсың *құмарың* әр *қанғанда* (Абай, Тол. жин.).

Қыбы қанды. *Жаны жай тауып, риза болды.* Найзаның дәл тигенін біліп, *қыбым қанып*, қағазға қол қойдым (С.Сейфуллин, Шығ.). Қас жауының тірілей тұтқында кеткенін естігенде, фон Рубинштейн *қыбы қанып*, біртүрлі қуанып қалғандай боп еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қызыққа қанды. *Тамашаға кенелді, батты.* Осынау төтті тіршілік, Өзіңе ғана төн, балам, Өмірге енді құлшынып, *Қызыққа* әбден *қан*, балам (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.). Айтқанға мұны ойланба, Аман-сау болам, барармын. Біткенсін соғыс, тойларда *Қызыққа* әбден *қанармын* (Б.Алдамжаров, Нұр.). Айыпқа, тыңдаған жан, алмағайсыз, *Қызыққа* тіршілікте *қанбағайсыз*. Дүние бояп қойған шүберектей, Болар деп пәни жолдас нанбағайсыз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мейірі қанды. а) *Шөлі басылды.* Қызылқұмды кешіп, өрт сөндіргендей боп түтігіп келген бөгде жолаушы оның суынан бір тостаған ішсе, *мейірі қанатын* («Қаз. әдеб.»). Лашынның *мейірі қанбайды*, Күнінде қан ішпесе. Алабұртып айналып, Қамысты көлдің сұқсыры Уысына түспесе (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ө) *Құмарынан шықты, рақаттанды.* Мен қызыққа айналдым, үйді ойланбай, Тұрған сайын құмар боп, *мейірім қанбай*. Жолдасымды іздемек болдым бір күн, Жалғыз қалсам, болар деп әлдекандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қойғандай саты тіреп жан-жағынан, Келгендер үш-төрт саймен шығады өрге, Ыстықтан тар кезеңнен асқан шақта, *Мейірің қана* түседі жұпар желге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). – Айта

түс, қарғай түс, қария. Айтпағаның қалмасын. Табашының *мейірі қанып*, масайрай түссін! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Ойыны қанды. *Тамашалап болды, мейірі қанды, ойын-құлкісі бітті.* Балалар *ойындары қанған* соң рақаттанып үйлеріне қайтады (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). – *Ойыны әлі қанбаған* не қылған ішің толғыр еді, – деді Көтібар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Оты қанды. *Көп жайылып, әбден тойынды (мал туралы).* *Оты қанып*, көк бурыл шөпке еркінше жайылған қойлар ыңыранып, қотанда жатыр (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). *Ал оты қанбаған* қойға пішен не жем беруге тура келеді (М.Төлешев, Қой. қоздату).

Сусыны қанды. а) *Шөлі басылды, сусындады.* Сусыны жоқ жолаушыдай кезерген, *Сусыны* м бір *қанбай* қойды ежелден. Ол – жүректің шөлдегені, сезем мен; Төрт аяғын тағалатып буырылдың, Бұрқыратып кең өлкемді кезер ме ем? (М.Мақатаев, Шығ.). Шай ішкен адам жадырайды, ыстықта *сусын қанады*, суықта шай ішкен адамның бойы жылынады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). ә) *Құмардан шықты.* Ауырарға қақы жоқ ал ақынның. Айтары сол ежелден дана ақылдың, Сіз бен бізде Ақиқат *сусынына Қанбай* тын бір шөлі бар Қарақұмның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Ал «саудаласуды қой!» – десем, болмайсың! *Сусының қанды* ма? – деп мазақтайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Сырына қанды. *Жасырын құпиясын білді, егжей-тегжейін анықтады.* Ол ел билігіне де араласты. Сол арқылы өз тұстарының *сырына қанды* (Т.Әлімқұлов, Абай). Содан бері көп жыл өтіпті деймін. Көрі таудың бар *сырына қана* алмай, аралаумен келем (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Табасы қанды. *Біреудің сәтсіз ісіне, оқыс қылығына қуанды.* Әкем мен шешем өлген соң, *Қанған* ы сол *матбаңның* ң?! Қас ақымақ болмасаң, Өлімге неге күлесің, Қайдан білдің, тоғыз би, Боларын неден қазаңның? (А.Азаматқызы, Өлеңд.).

Тояты қанды. *Құмары қанды, қызыққа тойды.* *Тоят* ы оның *қанған* соң, Ақ сұңқардай түлеген (Ауыз әдеб.).

Шөлі қанды. *Сусыны қанды, тоя сусындады.* Үш жолаушы бұлақтан *шөлдері қанған* ша су ішеді (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). *Шөлі* тіпті *қанбаған* соң, Құрал Таласқа барып бір сүңгіп қайтқанды жөн көрді (С.Досымов, Директор.).

Ұйқысы қанды. *Дұрыс ұйықтап, жайлы демалды, жақсы тынықты.* Жас баласы *ұйқысы*

қанбай ерте кетіп, далада ұйықтап қалып жамыратты ма, не тайдан жығылып қалды ма деп жатыр еді (М.Әуезов, Абай жолы). Киімсіз алба-жұлба тыр жалаңаш, Жегені қатқан қалаш, тамақтан аш, Бір жерге көлеңкелеп біраз жатып, *Ұйқысы қанған* бала көтерді бас (О.Шипин, Дастан.). Қайғы мен мұң кезінде, Қорқынышты сиқымыз. Жексенбінің өзінде *Қанбай тұғын ұйқымыз* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

ҚАНА¹ з а т. 1. *Өсімдіктің дәні немесе ұрығы орналасқан сыртқы қабығы, қауызы.* *Қанасын* а тасқан қалың егін, толықсыған алтын дән, дала гүлдерінің адамды елітетін хош иісі, қара жолдың құйқылжыған құба шаңы, қырманды басына көтерген жастар әні қандай ғанибет! («Мәдениет және тұрмыс»). *Қанасын* а лықа шығып, қызыл шоқ гүл қас жарылған, Көбелектер балын сығып, Күн құшақтап, нұр жамылған (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Ақ бидайдың *қанасы* Мүйізіндей бұғының, Құмға біткен қайындай, Көрсен тары шығымын (О.Шипин, Дастан.). 2. *Бір нәрсенің жалпы көлемі, аумағы.* Талабыма табылғай, Талданған жібек есіліп. Кәделі білгір емеспін, *Қанадан* кеткен тесіліп (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қанасы бұзылмады. *Өзгермеді, сол күйі сақталды.* Шолаққорған, Ақсұмбе, Сунақ-Ата, Құш-Ата, Ясауи-Ата қалалары мен қорғандарының орындары көңілге әртүрлі ой салады. Осылардың ішінде *қанасы бұзылмай*, қалауы кетілмей, оңбай жеткен – Яссауи-Ата (Ә.Жәмішев, Дала.).

Қанасынан [қанадан] асты [шықты]. а) *Сыймады, асып-төгілді.* Көктемде шаппып көбігің, *Қанаңнан* асып төгілді. Тауда, тас та бөгет боп, Бөгей алмай жолыңды (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл). ә) *Шектен шықты, дандайсыды, асып-тасты.* *Қанасын* а *қан* Рақымбектің өуселесін бір басқан Аманкелдінің бұл ісіне қайдауылдықтар қатты риза болды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қараңғы елдің осынша қалың сорында *қанасынан шығып* молдалар жүрді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Қанасына сыймады. а) *Асып-тасып дандайсыды, ісініп-кебінді.* Асықпа Сейдехан, сен *қанаңнасы* й *май* жарылуға айналған екенсің... Тасудың бір тосуы бар! (А.Токмағамбетов, Әке.). ә) *Ашуға булықты, долданды.* Төрдегі солдат ашу-ызасы *қанасынасы* й *май*, тіпті түрегеліп отырды (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). б) *Мазасы кетті, тыным таппады.* Жүрек шіркін қабынды ұрып, *Қанасынасы* й алмай Демі бітіп, әлі құрып, Тұрдың сені қия алмай (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.).

Қанасын жарып шыққан. *Иштен шыққан (перзент).*

ҚАНА² з а т. с а я т. *Жеті жасар бүркіт.* Жеті жасында бүркітті қ а н а деп атайды екен (С.Қасиманов, Сикырлы.). Қазақ құсбегілері бүркіттің атын жасымен де атайды. Бір жас – балапан құс, екі жасқан – түбіт. Үш жас – тірнек, төрт жас – тастүлек, Бес жас – мұзбалақ, алты жас – көктүбіт. Жеті жас – қ а н а (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚАНА³ шы л. *Өзі қатысты толық мағыналы сөздерден кейін тұрып, олардың мағынасына шек қою, тежеу реңкін қосу үшін жұмсалатын демеулік; гана.* Жүрегіңмен тыңдамай, Құлағыңмен қармарсың. Соны көріп соларға. Қайтіп қ а н а сарнарысың (Абай, Тол. жин.). Ендігі қалған төреден Шоқанға жаны аштыны жалғыз Аппас қ а н а (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Саусағымен бірнеше жүз гүл іліп, Күйлер шертіп нәзік қ а н а дірілмен, Көк шағынмен самал өтті жүгіріп, Сүлеймендей су бетімен жүгірген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тек қана. *Бір өзі, жеке өзі деген ұғымда шектелгендікті білдіреді. Тек қ а н а* Салтанаттың қолын қатты қысып, өз қолын кеудесіне қойды да, ешбір сөз қатпай, тағзым етті (М.Әуезов, Абай жолы). Көрген ел қалыңдығың жақсы дейді, т е к қ а н а әл-ауқатың тапшы дейді. Бір байға Шоқы деген бергелі жүр. Бұзылып өкесінің нәпсі дейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бәрі өлшеніп өсек-өрт безбенімен, Түк қалмады баяғы кездерінен. Бір-біріне сіресіп тіл қатпайды, Болады олар т е к қ а н а өзді-өзімен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАНА⁴= е т. *Қан ағу, қан шығу.* Ол келгенде Жақыптың мұрны қ а н а п, қара мұртына дейін қан екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ондайда ықлым заманнан тоқ мінген әулетің болса бір сәрі, ал өлдім-талдым деп білекке қолың енді жетіп отырған шетқақпай тұқымның төлі болсаң, жаманның аузы тасқа тисе, мұрыны қ а н а й д ы н ы қ кебін киесің (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ауру асқындағанда, тіс айналасының еті қызарып іседі, бөртгіп қ а н а й д ы, ауыздан жаман иіс шығады (Т.Дарқанбаев, Витамин.).

Пұшпағы [өкшесі] қанамады [қанап көрген жоқ, қанап көрмеді]. *Бала көрмеді, нәрестелі болмады.* Ұмындық болса өкшемді басып жүр. Қосылғанымызға он жеті, он сегіз жыл болып қалды. Содан бері пұшпағы қ а н а п көрген жоқ (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Смағұл әйелі мен екеуі ғана, зайыбының пұшпағы қ а н а м а ғ а н (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Он бес жыл отасқанда Көжектің әйелінің ө к ш е с і қ а н а п көрмеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Дүние жүзінде әйел атаулының ішіндегі ең бақытсыз осы Бекей апай, өйткені өмірі пұшпағы қ а н а м а ғ а н, баласы жоқ (Ш.Айтматов, Қош бол.).

ҚАНА²= е т. *Тегін пайда табу, біреудің еңбегін жеу.* – Енді бәрін де өзің істейсің. Осы уақытқа дейін баланың еңбегін қ а н а ғ а н ы қ жетеді (М.Мағауин, Қиянда.). – *Қанамаңдар* еңбекті, достар, енді! Петяның қалауымен тос та келді... Ертесінде түс ауа вертолетпен Зарыға көптен күткен пошта келді (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАНАҒАТ [ар. قناعت] з а т. 1. *Тойымдық, нысап, барға ризалық.* Ас ішіп болған соң, «той-дым» демейді, «қ а н а ғ а т» деген жөн (Қаз. тыйым.). Балауса, дымқыл шөпті күні бойы іскектеп, қарындары шеңбірек атқан қойлар «Бүгінше осы да қ а н а ғ а т» дегендей жылы көңілдің үстіне жата-жата кетісті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Артық нәрсе жатпайды қ а н а - ғ а т қ а, Айналады артық сөз балағатқа. Берекесіз аңқылдап артық күліп, Болады ие дарақы деген атқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. д і н и. *Алла тағаланың бергеніне шүкіршілік етуі, нәпсіге ермеу.* Төртінші жауһар – қ а н а ғ а т, Ақ малыңды алдырма – Сұқаншы ғайбат шұғылға! (О.Шораяқов, Шайыр). Талап, еңбек, терең ой, Қ а н а ғ а т, рақым, ойлап қой – Бес асыл іс, көнсеңіз (Абай, Тол. жин.). 3. *Жетеді, жеткілікті деген мағынада.* Күйлі қобызға бір шерткен де қ а н а ғ а т: ол шертісте күйлі қобызға үн (тон) беріледі; қобыз үн шығаруы-ақ мұң; мұңды тәтті күйін қозғап ала жөнеледі, талай қияға соғады, тербетеді, әлдилейді жүректі. Күй дәуірлейді, сорғалайды, жаяулайды. Бейне құйып жүрген су жүзіндей толқындап, жыбырлап, сыбырлап барып басылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қанағат алды. *Ләззаттанды, рақаттанды, мейірленді.* Әрбір істі барлық оқушы қызыға істеп, одан қ а н а ғ а т а л а т ы н д а й етуге, класс өмірінен жалығып, жан-жаққа жалтақтамауға бағыттап отырдық («Халық мұғ.»). Еріксіз және арамтамақ жатып ішер құл иелері үшін істелген еңбектен адам ешбір қ а н а ғ а т а л м а й д ы, ондай еңбек тек күйініш сезімін ғана туғызады (Е.Байзақов, Еңбек.). Қысқы жайылымның шөбі сирек болатындықтан, мал қ а н а ғ а т а л у үшін суық, ашық ауада, өкпек желдің өтінде көбірек жүруге мәжбүр болады (С.Омаров, Қой. бағу.).

Қанағат емес. *Бұйым емес, жұмырына жұқ болмайды.* Бір порция пельмен Құрмашқа қ а н а ғ а т е м е с, екі-үшеуін бір-ақ қарпиды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Қанағат етті [жасады, қылды]. Барға риза болды, қанағаттанды, місе тұтты. Бір жаныңыз Құдайдың Құдіретіне аманат. Алланың берген нәсібін. Азды-көпті болса да, *Етіңіздер қанағат* (Қабан жырау, Алтын қазық). Бар мен жоққа жасап бірден қанағат, Жапан дүзде қараша үйді паналап, Тоғыздағы ұл, тоқсандағы қарт тұрды, Көпті көрген, кең дүниені аралап (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ол балаларымның анасы. Жақсы анасы болса, жақын досым, оған қанағат қылмаса, бетінен жарылғасын. Жолы болсын!.. Сөз осы-ақ!.. – деп, Майбасардың қалған сөзін сөйлетпей, түсін суытып, томырылып қалды да, орнынан тұрды (М.Әуезов, Абай жолы). Өзіңе – өзің тұсау сап, Кедергі жасап барыңа, Бар болса қолда айраның, ірімшік, құрт, қаймағың, *Қанағат қылсаң* болмай ма? Көксемей-ақ қымыз, ет (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қанағат көрмеді. Місе тұтпады, олқысынды, қомсынды. Мал шаруасын өсіруді ғана қанағат көрмеген әкем Сарықопаның жайпақ жағаларына арықпен су шығарып, тары, бидай, сұлы дейтін дақылдар ектірді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қанағат тапты. Ләззат алды, көңілі көншіді, тояттады. Қойдың алды осы арадан қанағат тауып іркіліп қалды да, аздан кейін арты да шағылды кешіп, осы ойпаңға құлады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қызға, бірдің өзі болып емін-еркін тимесе, қанағат табар ажуал жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Шулатып кең өлкені, Жарды ұрып сабалап. Табиғаттың тентегі *Таппайды* бір қанағат (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАНАҒАТСЫЗ сы н. 1. Тойымсыз, нысапсыз. Өзі тойса да көзі тоймайтын қанағатсыз бай қабағынан қар жауып, қарамағындағы қара шаруасының апшысын бидайдай қуырып жеп қоя жаздайды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Айжан келіншектің қанағатсыз шайпау тіліне жаны түршікті (З.Шашкин, Сенім). Адам қанағатсыз болмай ма... «Кедей байға, бай Құдайға жетем» деген мақал бар емес пе? (М.Жұмағұлов, Қыран.). 2. Ашқарақ, қомағай. *Қанағатсыз* қара жер жан біткенді жалмайды. Қайырымы жоқ қара жер Құрзорлығын жалдайды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қанағатсыз*, тойымсыз, Қамтығың келед барлығын. Жас болғың кеп тұрады Жүректе сөнбей жалының (А.Лекеров, Достар).

ҚАНАҒАТСЫЗДЫҚ за т. Тойымсыздық, нысапсыздық, болған үстіне бола берсін деушілік.

Малды сүйген қомағайлыққа, сараңдыққа, *қанағатсыздыққа* келгенде, жас келін көрі енесінен асып түсті (М.Әуезов, Қараш.). Алтын балық көп пендеден *қанағатсыздығы* үшін емес, ынт-шынтын салмайтын жігерсіздігі үшін безіп кеткен (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Адам баласы *қанағатсыздық* бірлән бұл хайуандардың тұқымын құртты (Абай, Тол. жин.). Қанағат қарын тойдырар, *Қанағатсыздық* жалғыз атын сойдырар (Мақал).

ҚАНАҒАТТА= е т. с ө й л. **Қанағаттан.** Жарасов *қанағаттаған* жоқ. Ол Алтаевқа кабак түйіп наразы күйде сөйледі (М.Әуезов, Өскен өркен.). Шу етті Сіргелі мен Ошақтылар, Таракты жеке қалып нені қылар, Билер де бұл билікке *қанағаттап*, Токтатты даудың артын ұлмар-жұмар (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ҚАНАҒАТТАН= е т. 1. *Қанағат алу, тояттау.* Бөртпе яки ақжемге *қанағаттанған* кештің ертеңіне сары құстың бойы жинақты, көңілі тамаққа сергек болушы еді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). – Тақсыр, қалай, түскі асқа *қанағаттанғандай* болдыңыз ба? (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). 2. *Місе тұту, риза болу.* Бұғыбайдың жаңағы сөзіне іштей *қанағаттанса* да бірден көніп қалмайын деп, түлкі жалтаққа салғысы келген Жоламан күшейе сөйледі (С.Омаров, Өмір.). Гайша жігіт жауабына *қанағаттанған* жоқ (М.Әуезов, Қараш.). 3. *Шектеу, тоқталу.* Ол өзін тартпақтай ұстап, сұрақ беріп, жауап алумен ғана *қанағаттанды* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Жас шопандар тек қол жеткен табысқа ғана *қанағаттананып* қоймауы керек (Ш.Ерманов, Мөңгі жастық). Бүгінде бір мамандықпен *қанағаттанып* қалуға әсте болмайды (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

ҚАНАҒАТТАНАРЛЫҚ сы н. 1. *Жарамды, іске татырлық, көңіл тоярлық.* Бұл тудың қалайша ілінуіне қайран қалған жұрт бірінен-бірі сұрағанмен, *қанағаттанарлық* жауапты ешкімнен таппады (С.Мұқанов, Есею жыл.). И.В.Мичурин шығарған өріктің сорттары суыққа төзімді, жеміс өнімін мол береді, жемістерінің сапасы да *қанағаттанарлық* (Ш.Хабибуллин, Алхорлы.). Атақты трагедияны көріп, «жаны сусындап» қайтушылар да болған шығар. Өзіміз онша *қанағаттанарлық* әсер ала алмадық, мақтаулы «Зұлхбиреге» жарымадық. Театр, әдебиет жайынан қабардар азаматтар да солай болуға мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. п е д. *Жақсыдан төмен, жаманнан жоғары; орташа ұштік (баға).* Бақылау жұмысының барлығынан

да оқушы *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ* баға алуы тиіс («Қазақст. мект.»). Арада бірер күн өтті. Алғашқы пәннен *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ* деген баға алып шықтым (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ҚАНАҒАТТАНАРЛЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Жарамсыз, іске алғысыз, көңіл тоярлықтай емес.* Мал шаруашылығы жұмысының процестерін механикаландыру ісі мүлдем *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ с ы з* («Соц. Қаз.»). **2.** п е д. *Нашар, жаман (баға), екілік.* Сабақтан *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ с ы з* баға алғандай болса және оны жөндеуге мүмкіндігі жететін болса, бастауыш мектептің оқушылары төменгі кластан жоғары класқа көшіріледі («Қазақст. мект.»). Әрбір пән мұғалімдері қай класта қай оқушы бір күнгі сабақта *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ с ы з* баға алды, оның себебі не деген мәселені күнделікті зерттеп, тиісті жұмыстар жүргізеді («Қазақст. мект.»).

ҚАНАҒАТТАНАРЛЫҚТАЙ с ы н. *Көңіл тоярлықтай.* Селонның тазалығы *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ т а й* (С.Табынбаев, Жемсау.). Бірқатар колхоздар мен совхоздарда үй іргесіндегі жерді дұрыс пайдалануды бақылау әлі де *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ т а й* емес (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Әңгіме арнасын тауып, тұс-тұстан сұрақтар жаудырып, *қ а н а ғ а т т а н а р л ы қ т а й* жауап алып, енді қыза берген кезде бастығымыз Шахтинский келді де, бидайдай қуырып ұрысты (О.Бөкеев, Бәрі де.).

ҚАНАҒАТТАНАҒАНДЫҚ с ы н. *Көңіл тойландық, жарамды деп танығандық.* Комиссия мүшелері өздері тексеріп ашқан кемшіліктердің түзетілгенін *қ а н а ғ а т т а н ғ а н д ы қ* сезіммен атап көрсетті (Ж.Жанарыстанов, Бұзақылық.). Үкімет басшылары соңғы кезде Европада шиеленісті бәсеңдету мен ынтымақты ұлғайту ісінде елеулі прогреске қол жеткенін *қ а н а ғ а т т а н ғ а н д ы қ* пенатады («Соц. Қаз.»).

ҚАНАҒАТТАНҒЫСЫЗ с ы н. **1.** *Көңіл тоярлықтай емес, жарамсыз.* Совхоз лагерьлері мен колхозаралық лагерьлерді салу және кеңейту жұмыстарының жүргізілуі әлі де *қ а н а ғ а т т а н ғ ы с ы з* («Қазақст. мұғ.»). Орыс ақындарының балаларға арнап жазған өлеңдерін аудару ісі әлі де болса *қ а н а ғ а т т а н ғ ы с ы з* (С.Мәуленов, Үркер.). Асанов басқарып отырған аудандағы жалпы іс *қ а н а ғ а т т а н ғ ы с ы з* (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). **2.** п е д. *Нашар, жаман, екілік (баға).* Жыл бойы тиянақты білім алған балалар диктанттан сүрінбей өтті. Бірде-бір оқушы *қ а н а ғ а т т а н ғ ы с ы з* баға алған жоқ («Қазақст. мұғ.»). Сондай-ақ емтиханға екі сабақтан артық емес

қ а н а ғ а т т а н ғ ы с ы з бағасы бар оқушылар да жіберіледі (Семья тәрбиесі).

ҚАНАҒАТТАНДЫР= е т. **1.** *Риза ету, көңілден шығу, өтеу, орындау.* Интернаттардың қазіргі жүйесі халықтың өскелең тілегін толық *қ а н а ғ а т т а н д ы р ы п* отырған жоқ («Қазақст. комм.»). **2.** *Жету, жеткілікті болу.* Өсімдіктердің өсу кезеңінің соңында дайындалған пішенде фосфор мен мыстың мөлшері аз болатындықтан, ол малды *қ а н а ғ а т т а н д ы р а* алмайды (Н.Рақышев, Мал. азық.). Мектепте балаларға үйрететін жаңалықты өлеңдер жоқ деп отыр. Жалаң өлең емес-ау, бастауыш мектепті түгел *қ а н а ғ а т т а н д ы р а т ы н д а й* оқу кітаптары да жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАНАҒАТТАНДЫРУ *Қанағаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Халықтың әл-ауқатын жақсарту саласында – совет адамдарының материалдық және мәдени қажетін мейлінше толық *қ а н а ғ а т т а н д ы р у* көзделді (Ш.Есмырзаев, Мәртебе). Жеке өндірушінің еңбегі бүкіл қоғам өз керектерін *қ а н а ғ а т т а н д ы р у* үшін жұмсайтын барлық еңбектің белгілі бір бөлігі болуға тиіс (Қысқ. саяси экон.).

ҚАНАҒАТТАНДЫРЫЛ= е т. *Риза етілу, орындалу.* Жүніс Жәңгір ханмен астыртын жалғасып, жеке мүддесі *қ а н а ғ а т т а н д ы р ыл ғ а н* кейін көтеріліске опасыздық істеп, соңына ерген ауылдастарымен бөлек жөніне кеткен («Қаз. әдеб.»). Арада көп күн өтпей-ақ завод коллективінің бұл сұрауы *қ а н а ғ а т т а н д ы р ыл ғ а н ы* жөнінде қуанышты хабар жетті (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ҚАНАҒАТТАНДЫРЫЛУ *Қанағаттандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНАҒАТТАНУ *Қанағаттан етістігінің қимыл атауы; місе тұту, қанағат ету.* Ата-ана баласының үй тапсырмасын орындаған-орындамағанын жай бақылап қана қоюмен *қ а н а ғ а т т а н у ы* тиіс емес (Семья тәрбиесі). Осы тілектер тұрғысынан қарағанда, Әуезхан Көшімов жолдастың жасаған есепті баяндамасына, әрине, *қ а н а ғ а т т а н у ғ а* болмайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *Қ а н а ғ а т т а н у* – мәні жағынан анықтауға келмейтін эмоциялық тәжірибе. *Қ а н а ғ а т т а н у* – шақырылатын стимуляцияны қайталауға деген тілек (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚАНАҒАТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Риза болушылық, көңіл тоюшылық.* Балалар еңбек тапсырмасын жақсы орындайды, өздерінің бастамасымен шеберлігін көрсетіп, оларға

қ а н а г а т т а н у ш ы л ы қ жетістігіне қуану сезімі пайда болады (Семья тәрбиесі). Тараптар Қазақстан мен АҚШ Президенттері 2001 жылғы желтоқсанда қол жеткізген келісімдердің орындалу барысына қ а н а г а т т а н у ш ы л ы қ білдіреді («Егемен Қазақстан»).

ҚАНАҒАТТЫ с ы н. Қанағат боларлық, қанағаттанарлық. Сіздің жаңағы айтқан орыс революциясы жөніндегі үлкен ойыңызға менің кішкене пікірім қ а н а г а т т ы жауап таппас (Х.Есенжанов, Тар кезең). Менің байқауымша, жаңбыр осы тұсқа ерекше қ а н а г а т т ы жауады екен, – деді ол (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ҚАНАҒАТШЫЛ с ы н. Қанағат еткіш, місе тұтқыш, барға риза болғыш. Мен қ а н а г а т - ш ы л жанмын. Маған осы тіршілігімнің өзі қанағат (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Әкең Үмітбай да сен сияқты барына қ а н а г а т - ш ы л, аш-тоқ отырса да, басқаға емінбейтін еді (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қ а н а г а т - ш ы л кісі мейлінше кішіпейіл, қарапайым келеді (ҚҰЭ).

ҚАНАҒАТШЫЛЫҚ з а т. Адамның барға риза болуын, місе тұтуын, нысантан шықпауын, нәпсіге ермеуін білдіретін ұғым. Қ а н а г а т - ш ы л ы қ ашкөзділікке жол бермейді, біреудің дүниесіне, затына сұқтандырмайды, сұғанақтық жасаттырмайды (ҚҰЭ).

ҚАНАҒАТШЫЛДЫҚ з а т. Місе тұтушылық, барға риза болушылық. Бұларда кісі қызығарлық дүние молшылығы жоқ. Бірақ оның есесіне терең байлық – қ а н а г а т - ш ы л д ы қ, тартымдылық, адамшыл тәртіптілік бар («Қаз. әдеб.»). Бұл сөзде асқан қ а н а г а т - ш ы л д ы қ бар («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАНАҒЫШ с ы н. Біреудің еңбегін пайдаланғыш, тегін пайда тапқыш. Қазақ елінде Совет өкіметі орнағанға дейін ауыр қаналушының біреуі өзім болдым да, орыстың және қазақтың қ а н а ғ ы ш т а р ы еңбекшілердің қанын қалай соруын, өз басымнан, өз көзімнен өткердім (С.Мұқанов, Есею жыл.). Менің көз алдымда қ а н а ғ ы ш империалистермен күресіп, бостандық жолында қан кешкен, азаттыққа ұмтылған елдер өтті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАНАҒЫШТЫҚ з а т. Біреудің еңбегін сорушылық; тегін пайда тапқыштық, пайдакүнемдік. Досмағамбеттің молдалығын Жамбыл халықты қ а н а ғ ы ш т ы қ, құлқыны жамандыққа сайып, мазак етіп жерлей кетеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұхар жырау қанаушы тап – хандар арқа сүйеген феодализмге сын көзімен қарап, оның қ а н а ғ ы ш т ы ғ ы н, мал құмарлығын, ар-ұяты малға байланыстылығын сөгеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ҚАНАЗА з а т. Жатыр. Қ а н а з а с ы н жарып шыққан перзент атаулы, әдетте, туған анасының өліміне дауыс салып жылар болар еді, бұл дыбыс шығару түгіл көзіне түйір жаста алмады (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ҚАНАЗДЫҚ з а т. м е д. <грек. ап – сыз, сіз емес, haima – қан> Қанның жалпы молшері мен қызыл түйіршіктерінің және олардағы ерекше заттың – гемоглобиннің кемуі, азаюы.

ҚАНАЛ¹ = е т. Қанауға түсу, біреуге жем болу. Қазақ даласында да бірі қанап, бірі қ а н - а л ы п отырған екі тап бар (С.Мұқанов, Ботагөз). Күнкөрістен айырылған ауыл кедейлері балық көсіпшіліктеріне келіп, болмашы жұмысқа орналасады. Олар мұнда да қ а н а л а д ы («Қазақст. әйелдері»). Білем: қатты майдан бар! Көп жер жатыр жау алған. Жау қолында қалғандар Қанды азапта қ а н а л ғ а н (Жамбыл, Шығ.).

ҚАНАЛА² = е т. Өсімдік дәнінің қауызынан ажырап-бөлінуі. Ұстасы сөздің емесін: Фирдоуси, Сайхали секілді, Бидайша піскен қаналап (Үш ғасыр.).

ҚАНАЛА³ = е т. Қанықтың ұлығуы. Ана Үйсінбектің қаншығы қ а н а л а п бір-екі күннен бері екеуі сонда кетіп жүрген, соған кетті ме деп қойып едім, – деген әңгімесін Алмас айтып болған кезде Алыпсоқ қыңсылап келген ізіне қарай жүгірді (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ҚАНАЛУ Қанал етістігінің қимыл атауы. Ежелден байы бар, жарлысы бар халық. Тайтық жұрт. Қанау бар, қ а н а л у бар (Д.Әбілев, Арман.). Әсіресе, теңсіздік пен қ а н а л у д ы ң ең ауыр дерті көпшілік шаруаның жер жөнінде көретін таршылық қысымына әкеп сайды (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚАНАЛУШЫ з а т. Біреуге жем болушы, езілуші. Адам қоғамында, оның ішінде қазақ қоғамында «қ а н а л у ш ы» және «қанаушы» аталатын екі топ барын маған өмірдің өзі үйретті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Еңбек, товар. Құны олардың неге тең?! Екеуін де еркін сорып жатқан кім?! Қайшылығы, қарсылығы неде екен, Қанаушы мен қ а н а л у ш ы таптардың (М.Мақатаев, Шығ.). Қанаушы жоқ, қаналушы жоқ еркін еңбек (С.Көбеев, Орынд. арман.).

ҚАНАП: көңілдің қанабы. Көңілдің, жүректің түкпірі. Аударып дариядан дүр, кеннен ғауһар, Көңілдің толтырындар қ а н а п т а р ы н (Шәкірттерге).

ҚАНАР з а т. Астық, мақта, жүн салуға арналған кенептен тігілген ұлкен қап. Едіге қолдан келгеннің бәрін істер. Міне, қазір де сонау Құмбелден қара нармен екі қ а н а р қар-

топ алып келе жатыр (Ш.Айтматов, Боранды бекет). Қазақ әйелдері мұндай тоқыма *қ а н а р - л а р ғ а* әртүрлі ою-өрнек салатын болған (ҚСЭ). Қаз-қатар отырушы ед екі жақта, Болушы ед қыздарымен ханша тақта. Тұрушы ед тап қасында ғауһар мен дүр, Салулы бала бойы *қ а н а р* қапта (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАНАРДАЙ с ы н. *Қанар сияқты; үлкен, кең.* Асай берді, асай берді Аларбай, Толды қарны нар көтермес *қ а н а р д а й* (Ә.Тәжібаев, Жартаст.). Тақ толтырған қара *қ а н а р д а й* орнықты Бөкенбайдың қылп ететін түрі көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Аузы шешілген қанардай аңқылдады. *Ауынан жарылды.* Түйекеш шал менің мұғалім екеніме көзі жеткеннен соң аузы шешілген *қ а н а р д а й* аңқылдай ағытылды (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ҚАНАР-ҚАНАР з а т. *Көп қанар, қап-қап; көп, мол.* Шыңғыс шопандарының берекелі қолдарынан шыққан *қ а н а р - қ а н а р* күзем жүнін тиеген тау-тау машиналар Семейге қарай зулайды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Қорған басындағы қарауыл төменде *қ а н а р - қ а н а р* топырақ тасып жүрген әскер басына айғай салды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚАНАРЛА = е т. *Қанар-қанар етіп толтыру.* – Атым Қорлан. Олжа салып Отанға, қаптап емес, *қ а н а р л а п* астық алған Арқада диханшы елдің қызымын («Қаз. әдеб.»). От орнындай, отау орнындай жерге тары салып-ақ астықты қаптап алатын, *қ а н а р л а п* алатын («Қаз. әдеб.»). Қырмандағы қызыл астықты *қ а н а р л а п* Отан қоймасына құйған диханшының қарапайым еңбегіне дейін – коммунизм шежіресіне жазылған бір-бір хикая (М.Жұмағұлов, Адам.).

ҚАНАТ з а т. **1.** *Құстардың, жәндіктердің қшу қызметін атқаратындай мүшесі.* Дәл осылай сынық *қ а н а т* көбелек Күн шыққанда алтын сәуле себелеп. Қонушы еді жақындағы бір гүлге, Көрінетін соның өзі керемет (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Тұрғанбай әр күні Қарашолақтың бабын ең алғаш ұшып аспанға шыққандағы *қ а н а т* қағысынан көз айырмай тұрып тамыршыдай бағатын (М.Әуезов, Абай жолы). Көбен тауының оймақтай ғана көм бетінде мойындарын қайырып, түмсықтарын *қ а н а т ы - н ы ң* астына жасырған қос сары ала қаз бейбіт қалғиды (О.Бөкеев, Бәрі де.). **2.** а н а т. тер м. <лат. alae> *Құс және шыбын-шіркей сияқты жәндіктердің қшу қызметін атқаратын дене мүшесі, жануарлардың қшу органы.* *Қ а н а т* кейбір буынаяқтыларда

(жәндіктердің көпшілігі), барлық құстарда, кейбір сүтқоректілерде (жарқанат), кейбір бауырымен жорғалаушыларда (қазба жануарлар, ұшқыш кесірткелер) болады (ҚҰЭ). **3.** а н а т. *Балықтың жүзу қызметін атқаратын дене мүшесі.* Жұырда 200 м тереңдіктен *қ а н а т ы* сақалға ұқсайтын балық ұстаған (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **4.** *Ұшақтың көтеріліп, ұшып-қонуына қажетті құс қанаты тәріздес негізгі бөлігі.* Біз ұштық Алматыдан Қарағанды, Қарсы алып ақ самолет ала қалды. Ұядан үш түлеген ақиықтай, *Қ а н а т ы н* сылап-сипап тарап алды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бір күні ол орман ішіндегі тұрағымызға жақын ұшқан жау самолетін атып, *қ а н а т ы н а н* тигізген еді (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Дыбыстың таралу жылдамдығынан баяу ұшатын аппараттардың *қ а н а т ы* дуралюминийден, берік болаттан және титан, магний, бериллий қорытпаларынан, кейде самолеттер мен планерлердің *қ а н а т т а р ы* ағаштан және жұқа тақтайдан (фанерден) жасала береді (ҚСЭ). **5.** ә с к. *Әскер шебінің екі жақ (оң мен сол) шеттері; қаптал, фланг.* *Қ а н а т* әскер шебінің ең осал буыны болып есептеледі де, шайқас кезінде жауынгерлер қарсыластарының қапталын бұзып өтуге, оған соққы беруге тырысады (ҚҰЭ). **6.** *Арба-шананың немесе басқа бір заттың үстін кеңейту үшін бекіткен ағаш.* Арбаның *қ а н а т ы н а* иығымды тіреп, «әуһ!» деп тағы бір көтергенімде, донғалақ білікке киілді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Тілеген шанадан түсіп, аттың божысын *қ а н а т қ а* ілді де, соңында жаяу жүрді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **7.** з т н. *Киіз үйдің әрбір керегесі мен шіі.* Он екі *қ а н а т* үйдің әр керегесін төрт жігіт қолдасып, өрең көтеріп, өрең жайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Киіз басу үшін төрт *қ а н а т* шиді екі қатар жарыстыра көктеп қояды немесе шидің өзінің шет бауларынан байланыстырып қояды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **8.** *Белгілі бір нәрсенің орналасқан шебі, екі жағы.* Донты ең алдымен қарсы алаңның оң жақ, сонан кейін сол жақ *қ а н а т ы н а*, ең соңында орта бөлегіне дәл түсіруге жаттығады (О.Жарылғанов, Волейбол.). Оның сол жақ *қ а н а т ы н д а ғы* қатар столда қазақ тілмашы мен болыстық песір Захар отыр еді (М.Әуезов, Абай жолы). **9.** а у ы с. *Сенімді серік, арқа сүйер таяныш, тірек.* Бауырым менің, *Қ а н а т ы м*, Мен үшін азап шекпегін. Туысқа салмақ салатын Салмағым да өзі жоқ менің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Апа, апатай! – деп екі жас қабат дауыстады. – Ау, қарактарым, қанаттарым... Қос *қ а н а т ы м!* Бар екенсің

гой? (Ф.Сланов, Асау арна). Ақындық кеншілікпен тел табысқан, Қос өнер – қос *қана-тым*, ел қонысқан. Әрі жар, Әрі сеншіл, Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, ар-намысқа (К.Салықов, Жезкиік). **10.** а у ы с. *Қолы, құшағы*. Содан соң Жайықты өрлеп екі ғашық, Жүректің лапылдаған өртін басып, Айқасып *қана-ттары* – құшақтары, Аунақшып, бауырласып, қолтықтасып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Ақ қанат. э к с п р. *Ақ түсті аққу-қаз*. Бірін-бірі кимелеп, Бірін-бірі сүйрелеп. *Ақ қанаттың* астына Жатты бөрі үймелеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Аққулардай *ақ қанаты* желбіреп, Алатауға алғашқы қар қонды кеп. Алғаш рет ала бұлттан арылып, Аспан жүзі шыға келді мөлдіреп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Есілге қонды аққу, қаз *Ақ қанат* сылқым сусылдап. Жағада тұрып болдым мәз, Аңсаған өннен сусындап (К.Салықов, Жезкиік).

Ала қанат қар. *Қары біркелкі емес, ала-құла еріген жер*. Жағалауды қыстаған ауылдар күн жылт етісімен қаптай көшіп шыққанда, қыр әлі қыс ызғарынан айыға қоймай, қара жел ызғыған жонда *ала қанат қар* жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Алты қанат үй [орда]. *Алты бөлек керегеден құралатын киіз үй*. Келелі үлкен жиын Жөмеңкенің *алты қанат* үлкен *үйінің* сыртында, көк шалұынның үстінде еді (М.Әуезов, Қилы заман). Өзіңіздің қонақтарға арнап жасап жатқан *алты қанат* қана *үйдің* біраз уықтары тезде тұр (К.Сегізбай, Беласқан). Бұлттай қасы жауып екі көзін, Басын сіліксе, қар жауып, мазанды алды. Борандай бүрк-сарқ етіп долданғанда, *Алты қанат ақ орда үйі* шайқалды (Абай, Тол. жин.).

Бес қанат үй. э т н. *Бес керегеден тұратын киіз үй*. Ол мұратты тарантастан түсіріп, жасауы шамалы *бес қанат үйге* алып кірді (Т.Ахтанов, Шығ.). Қазанның алыбы *бес қанат үйдің* шаңырауындай айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулүазиз Таруддин ұлы Термез» – деген жазу бар (М.Дулатов, Шығ.). Осы сегіз үй ішіндегі ең бүтін және үлкендеуі ортада тұрған жалпақтау *бес қанат үйі* (М.Әуезов, Абай жолы).

Қабырғадағы қанат. *Қолдаушысы, сүйеніші*. *Қабырғадағы қанатым* Артымдағы құйрығым (Қыз Жібек). Іні – *қабырғадағы қанат*. Қыз – маңдайдағы құндыз (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қанат берді. *Дем берді, жігерлендірді*. Ойла-

сам жыр жазуға қалам тартып, Ойыма ең алдымен келесің сен. Желшінбей, шабыттанбай қалам қайтіп, Жырыма ұшқыр *қанат бересің* сен (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Ақбаянға деген таза махаббатым менің жүрегімде мәңгі сақталар еді. Сол бір асыл сезім маған сан мәртебе *қанат берер* еді (І.Есенберлин, Алтын күс). Жүйрік ем, өзі *берген* Құдай *қанат*, Көрмеген құлау түгіл бір тайғанап, Басына той төбенің ағып келіп, Кетуші ем абыройды тудай қадап (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Қанат болды. *Серік, сүйеу болды*. Жалғызымда қуат боп, Жаяуымда *қанат боп*, Пана болған бір кезде, Ер Төстігім – ең кенжем О да болсын сенікі (Қаз. ертег.). *Қанат болып* өзіне қайрат, еңбек Жол шегер ме мақсатқа әйбөт өрлеп. Жатып алып жұмсайды Рүстемді, «Дүкендерден сүт әкел, май әкел», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қанат бітті. *Қарқын алды, шабыттанды*. Сен сүйгенде шырақ жанды жүрекке, *Қанат бітті* бозбалалық тілекке. Бір сүймесең, жетпес едім ешқашан Құшақтасып, құрсау салған білекке (К.Салықов, Жезкиік).

Қанат бітірді. *Шабыттандырды, рухтандырды, демеп, шабыт берді*. Базаралының қазіргі Дәркембайдан алған қуат сөзі оған *қанат бітіргендей* (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл сөздер жауынгерлерге *қанат бітіріп*, қайрат берді (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Халқының өнін Абай өзінің мұңдасы етеді. Ойына, адамзаттың еңбегіне *қанат бітіретіні* сенімді серігі есепті санайды (М.Әуезов, Абай жолы).

Қанат жазды. а) *Еркінсіді, бой жазды*. *Қанатымды* бір *жаза* алмай мен еркін, Қалың ойға шоматынмын нелер түн. Ақ қозыдай анамды іздеп сол кезде, Бар әлемді кезіп кеткім келетін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қарсы алдымнан күле қарап келе жатса бір адам, іштей гүлдеп кете барам, шаттығына қуанам. Сонан туған ризалық пен қуаныштың еркімен *Қанатымды* еркін *жазып*, қыранша бір серпілем (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жарықтық, жаздың таңы-ай! Жадырап, *қанатымды жаздым* талай. Ақ тауға асылғанда ақ таң келіп, Ашылған ақ шымылдық мақпал дерлік. Ақ сөуле ұяма кеп ұйығанда, Ақ таңға қанатымды қаққам келіп (М.Мақатаев, Шығ.). ө) *Белгілі болды, танылды, ауызға ілінді*. Шығып жүр зиялылар оқта-текте, Бола алмай ұйытқы да жатқа, көпке, Жас сұңғақ жазым болды Уәлиханов, *қанатын жаз* а беріп төңірекке (Қ.Тоғызақов, Өлең.).

Қанат қақты. *Талтынып алға ұмтылды*,

үмітпенді. Мен білемін, бұл даладан талай қана-нат қаққан жыр, Бұл даланың гүлдерін де талай қыздар мақтап жүр, Көктем дарқан қолыменен сыйға тартқан гүлдерді Амал қанша, амал қанша, әлгі есектер таптап жүр (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өксімен өте берді өмір-жасым, Кедейлік зарын тартып қайран басым. Жетуге бір арманнан бір арманға, Құйқылжып, қана-нат қағад көңіл-лашын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Соны табумен бірге өзінің ішінде қыстығып, бұйығы тартып, бой тежеп жүрген ақындықтың да ентелей тулап қанат қаққанын көрді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қанат салу. с а я т. *Бүркіттің қыабасары мен шәулісінің бірін-бірі қуалап, жоғары шарықтап, төмен құлдылап ойнайтын күйтойнағы.* Бүркіттер жұмыртқалардың алдында ұя салған жерінің маңында қанат салу ойынын өткізеді (Ә.Марғұлан, Бүркіттің ұясы).

Қанаты бекіді [қатайды]. *Ер жетті, бойы өсіп, бұғанасы қатты.* Қауырсынымыз қатып, қанатымыз бекіді. Еркінірек ұшқымыз келеді (С.Сарғасқаев, Тәмпінш қара). Қанаттарың қатайып, буындарың жетілді. Енді әркім өз бетімен, өз еңбегімен өмір сүріп, күн көрген жөн (С.Қасиманов, Алтай.).

Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ. *Мінсіз, кемістіксіз еш нәрсе болмайды деген мағынада.* Бұ дүниенің жүзінде Қанаты бүтін сұңқар жоқ, Тұяғы бүтін тұлпар жоқ (Қыз Жібек).

Қанаты қайырылды. *Тауы шағылды, мысы құрыды.* Енді, міне, сыңарынан айырылған аққудай қанаты қайырылып, қасіреттен бүгіліп отырған түрі мынау (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Атадан бала айырылып, Қанаты сынып қайырылып, Қасірет толып жүрекке, Тұрған бір кезде қайғырып, Топып жатқан қамқорлар, Елде жоқ едің, қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.). Көңіл де, көз де шайлығып, Шықтым мен үнсіз сан белге. Қанатың оқыс қайырылып, Қалмадың, жүрек, қай жерде (С.Жиенбаев, Алтай қалам).

Қанаты қатқан. *Балапанның көк қауырсынан кейінгі қушға талтынған кезі.* Балапандық өмірдің өзі қызыл шақа, ақ үрпек, қара қанат, көк қауырсын, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық дәуірді сары ауыз деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін біздің тұмсығымыздың жартысы сары болады (С.Қасиманов, Алтай.).

Қанатымен ұшып, құйрығымен қонды. *Сүйемелдейтін жақындары, аға-іні, баласы бар кісіні айтады.* Құс қанатымен ұшады, құй-

рығымен қонады деген ғой, біреуі қанатын болса, біреуі құйрығын болар, қабатына ала жүр (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қанатына [қанатының астына] алды. *Қамқорлық жасады, пана болды.* Енді мен сіздің айтқаныңызбен болайын, өз қанатыңызға алаңыңыз, – дегенді айтты (І.Жансүгіров, Шығ.). Маляр-Милляр фашистер шабуылынан бас қорғау үшін қашық тылға эвакуацияланып келгенін айтып, қиыншылықта қанат астына алаңып, қамқорлық жасаған санаторийдың жақсылығын жүрегінің ақырғы соғуына дейін ұмытпайтындығын білдірді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Жесір әйел сол сәбиді қанатының астына алап, Егіз тағдыр сияқтана отыр екен бас құрап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қанатын жайды. а) *Екі қолды созып жіберді.* Қанатын жайды жерді құшақтап, солқылдап жылап жатыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыс.). ә) *Кеңейді, көбейді.* Ауылдың іргесі кеңейіп, көше төртібімен салынған үйлер қанат жайып келеді (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Ерге күрең ел қайда Наймандай жайған қанатын? Тарбағатай, Алатау Екі таудың бөктерін Қанатын жайып алатын? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). б) *Өрістеді, өркендеді.* Қанатын жая берді жасырын ұйым, Талқылап тұтқындардың ауыр күйін. Әр ұлттан мүше болды өзі қалап, Көрмек боп өмірінің тартқан сыйын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жүруші едім туған елден тым алыс, Көз алдымда қанат жайды ұлан іс. Қазақстан дербес ел боп шалқыса, Көкірегімді кернеп кетті қуаныш (К.Салықов, Жезкиік). Россия көлемінде күш алып, қанат жайып, өрлеп өсіп келе жатқан өндіріс капиталы ол кезде базар іздеп жалақтайтын (М.Әуезов, Шығ.). в) *Кеңінен таралды, көпке жайылды.* Әлемдегі ғаламат Игілікке арналса, Өнері ортақ азамат Еңбекке ғана арналса Оқу-білім өркеймек, Елге егіп пайдасын. Ел жетіліп, көркеймек, Өнер қанат жайғасын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Құлдырап кең далада аққан бұлақ, Аяғы ағып жатыр алысқа ұзап. Қанатын бара-бара кеңге жайып, Толқыны жатыр соғып, жатыр тулап (О.Шипин, Дастан.). г) *Қаптады, қоршап алды.* Қор болдың қатын, балам жастай қалып, Ағайын менің үшін тарттың айып. Қыра ем елдің жауын қару болса, Атойлап қалың қолмен қанат жайып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шалғыны қанға шылқымай болар жайлауға Қаттасып қазақ, Әскері қанат жайғанда, Мылтықты мерген, садақты сарбаз аңдыған Шыбын да шықпас ортасы мидай майданға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қанатын қиды [кесті, қырықты]. Сорлат-ты, сорын қайнатты, қадамын, өрісін қысқарт-ты. Сорлының ұрлап қаратын, Жазықсыз қиып қанатын, Жапанда жаяу қалдырып, Жайым жоқ қарғыс алатын (Жамбыл, Шығ.). Қанат-тарын кессеңде, Сұңқар қарға болмас-ты (Боз жігіт). Жұртқа жайған сөздерін есітіп таныдым, қанатын қырықпай көз ашылмас, – деді Жиренше (М.Әуезов, Абай жолы).

Қанатын қомдады. а) Ұшатын құсша икемдеді, түйіле ұмтылды. Аспандап Алатаудың асқарынан Көрінді тоқымдай-ақ далалары. Ақ сұңқар қанатын қомдағанда Тау бүркіт жарысуға жарамады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Үйретіп ақыл не керек, Көңіліне барып қонбаса? Лашын ұшпай қалмайды, Қос қанатын қомдаса (Майлықожа, Нақыл). Қызғыштары қиқулап, қорғағанда, Сорлағанға ұқсайды, сорлағанға, Шүрегейлер айдынын қорлағанда, Көкқұтандар қанатын қомдағанда (М.Мақатаев, Шығ.). ә) Қатуланды, күшейді. Бірақ бұлар қанша қоразданып, қанатын қомдап келгенмен, Бактұғұл сасқан жоқ-ты (М.Әуезов, Шығ.).

Қанаты талды. а) Құс болдырып ұша алмай қалды. Тамағы – от, сусыны – су біздің тұлпар, Желгенде тау жаңғырып, жер солқылдар. Қос көзі, күндік жерді жарық қылып, Қанат талып – қарлығаш кейін қалар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бағаналы тауым бар – Басынан дүшпан өтпеген. Шағалалы көлім бар – Құс ұшып ылғи кетпеген. Қанаты талып қарлығаш, Шетіне шаршап жетпеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) Шаршап-шалдықты, қажыды. Әсем тон да жамылдым, сеңсең ішік. Талатындай қанатым керсем ұшып. Бәріне де үйрендім, егделікке, Үйренудің қиын-ай, еңсең түсіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Құс қанат. ә к с п р. Жүйрік ат туралы. Кім десең аты әйгі Ақан сері, Өнердің ол сексен көл – аққан селі. Құс қанат Құлагері пырақ болған Әншілік әлемінің ақтангері (К.Салықов, Жезкиік).

Құс қанаты күйгендей. б е й н. Күннің әбден қайнап тұрған кезі, аспан айналып жерге түскендей. Мойнына бұршақ сап, құс қанаты күйгендей, осы ыстыққа жазықсыз жас сәбиін ...жетім лағын іздеп кеткісі келді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Төрт қанат [үй]. Төрт керегеден құралған (киіз үй). Киіз үй үлкенді-кішілі көлемі мен керегесінің санына қарай: төрт қанат, бес қанат деп аталады (С.Қасиманов, Қаз.көлөнері).

Дайрабай ымырт үйірілген мезгілде төрт қанат киіз үй ішінде өзі ғана отырған (Ғ.Сланов, Домбыра).

Ұшарға қанат жоқ. а) Қолдан келер ештеңе жоқ, шарасыз, дәрменсіз. Әттең, сізді тағы да бір көріп, бір тілдесіп, шөлімді басып, құмарымды тарқатқым келеді. Бірақ, не керек ұшарға қанат жоқ, жұмыс бабы өзіңізге белгілі, қол тие бермейді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). ә) Аңсау, тағат таппай құту мағынасында. Қуаныштың шегі жоқ. Енді мұны тезірек елге жеткізгенше Майсада ұшарға қанат жоқ (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ҚАНАТ= е т. 1. Жарақат алу, денеге зақым келтіру. Қайсар тізесін әлденеге соғып қанатын алыпты (Тұлпар). **2.** Қан ағызу. Қуантып келді құлдарды, Әуелі үрке қаратып. Бұқтырып келді сұмдарды. Тұмсығын тағы қанатын (Ж.Молдағалиев, Жесір.). **3.** Қан шығару. Мін атқа, қайт ауылға тағат кыл да, ... Білмеймін, сор аттың ба, бақ аттың ба? Аққуға кезенерде, ырым жасап, Тым құрысы саусағыңды қанатың ба? (М.Мақатаев, Өленд.).

Тышқан мұрнын қанатпады. Мал соймады, елемеді. Жиені келгенде тышқан мұрнын қанатпады (М.Сүндетов, Құмда.).

ҚАНАТЖАПЫРАҚ з а т. б о т. Қырық-құлақтың жапырақтан гөрі бұтаққа көбірек ұқсайтын, тақтасы бірнеше қайтара салаланып күрделіленген, ұшынан шексіз өсе беретін өте ірі жапырағы. Қанат жапырақтары органикалық зат түзіледі, көбеюге қатысады, шексіз өсіп, ұзарып, ағаш діңіне оралып өсімдік бойындағы ылғалдылықты сақтайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАНАТЖЕМІС з а т. ө с. <лат. thlaspi> Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір және көпжылдық өсімдік. Қанат жеміс – улы өсімдік, себебі оның құрамында эфирлі-қышпалы майға ыдырайтын глюкозид болады (ҚҰЭ). Қанат жеміс тің өсімділері жұқа, жеңіл болғандықтан, жемістер мен тұқымдарды жел ұшырып, алысқа таралуына көмектеседі (Биология).

ҚАНАТ-ҚҰЙРЫҚ з а т. Сүйеніш, тірек. Артында қанат-құйрық Қалса нышан, Жөн тартып жөнеле бер іркілмей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Қанат-құйрық болды. Бір-бірін сүйеніш етті, тірек қылды. – Ия, – деп тағы бастады. Байғазы осындай ақыл көмекке келер, сүйенер сендердей қанат-құйрығым болғанға не жетсін (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Әкешепеден жалқы болып жанашырға, қанат-құй-

рық боларлық еншілес ініге мұқтаж екен (М.Тиесов, Әділбек Майкотов).

ҚАНАТСЫЗ с ы н. *Қанаты жоқ, қанаты болмаған.* Армансыз адам *қ а н а т с ы з* құспен тең (Мақал). Жер қыртысынан табылған тас қалдықтарға карағанда ең ертедегі құрлық жануарлары – шаяндар, көп аяқтылар және *қ а н а т с ы з* насекомдар болған (Жалпы биология). Бүкіл ауылда *қ а н а т с ы з*, жетексіз бір ғана шана болатын (Ф.Мұстафин, Көз көрген). **2. а у ы с.** *Сүйенері, сенері жоқ, үмітсіз.* Кейде шабытсыз, *қ а н а т с ы з* толықсыған жүрек сезімін де, ән қуат беріп, қайта оңалтқандай болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұл арман бұған дейін *қ а н а т с ы з* еді, енді сіз канат бітірдіңіз, – деді Сырға (Ш.Мұртазаев, Интернат.). *Қанат-сыздың барлығын, Қауқарсызға балайтын.* Жорғалаған жандыны, Жемтігім деп қарайтын (М.Мақатаев, Дариға жүрек).

ҚАНАТСЫЗДАР з а т з о о л. <лат. apterygota> *Жәндіктер класының класс тармағы.* *Қ а н а т с ы з д а р д ы ң* денесі – бас, кеуде, құрсак бөлімдеріне бөлінген, ауыз аппараты бастың жоғарғы жағындағы ерекше капсуланың ішінде орналасқан, сыртқа тек шеттері ғана шығып тұрады, сондықтан бұларды жабық жактылар деп те атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАНАТТА = е т. қ о л ө н е р. *Қанат-қанат етіп тігу.* Әйелдер жағы жүктерін шешіп, көрпешастықтарын жасаң үстіне жайып тастады. Алты *қ а н а т т а н* тігілегін березент шатырды екі жерге орната бастаған еркектер тобы да кадаларын қағып, бауларын байлап болып қалыпты (С.Ғаббасов, Ана.).

ҚАНАТТАЙ с ы н. *Қанат сияқты, қанат тәрізді.* Зәуре қас-қабағын сынық *қ а н а т т а й* икемсіз қозғап, шытынып, қызара булықты (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Бір кезде шекпенінің етегі *қ а н а т т а й* боп қалқый шашылып, құлап келе жатқан дене көрінді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бір желіп аққу құстың *қ а н а т ы н да й*, бақ келіп ақ үйлерге қонатындай. Қасиетті Наурыз тойын пәктігінің Тойы деп айтуға да болатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАНАТТАН = е т. **1.** *Қанат біту, қанат өсіп шығу.* Көдімгі қап-қара қарақұстың балапаны әуелі аппақ, ақ үрпек болады да, *қ а н а т т а н ғ а н* соң қарая берді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қуыршақтан *қ а н а т т а н ғ а н* масалар көбіне кешкісін тымық күндері ұшып шығады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.). Құс ұшар ұясынан *қ а н а т т а н ы п*, Тербетіп туған жерден санаттанып. Ардақтаған халқымның

арқасында, Қолға алып домбыраны талаптанып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** а у ы с. *Өсіп жетілу.* Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі, осындай өжет ананың баулауында *қ а н а т т а н ғ а н* Ағыбай да батыр болып өсті (І.Есенберлин, Қаһар). *Қ а н а т т а н ы п* жағанда Еді-ау бір кез ол ұшқан, Сол бір кез ол ұшқан. Сол бір аққу мен едім, Келіп тұрмын алыстан (Қ.Аманжолов, Шығ.). *Қ а н а т т а н ы п* өмірге ұшарымда, Кесілмесін бәрібір тұсауым да. Сәби болғым келеді, сәби болғым, Сәбиі жоқ Ананың құшағында (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Шабыттаны, рухтаны, жігерлену.* Әрі туыс ағаммен етене еді (Бір қолқамды қалайда көтереді), Соңғы жылдар мерейі *қ а н а т т а н ы п*, Басқаратын үлкен бір мекемені (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құлақ қойып тыңдайтын, ұғарлық саналы жиын арасында әдейі *қ а н а т т а н ы п*, сүйсіне құмартып жырлайтын (М.Әуезов, Абай жолы). Пұшық сары Есіркегеннің сөзінен *қ а н а т т а н ы п* кетіп, кенет ер үстіне бір жам-бастай қоқилана отырып алды да, тағы да бір әнді шырқап кетті (І.Есенберлин, Қаһар).

Темір қанаттанды. *Қауырсыны қатайды, жетілді.* Бүркіттің жем берісіне карағанда да балапан әлі *т е м і р қ а н а т т а н б а ғ а н*, мамық жүні үлгілдеп, тебендеп жаңа шығып келе жатқан-ау деп топшылады (З.Шашкин, Өмір.).

ҚАНАТТАНДЫР = е т. *Қанат бітіру, рухтандыру, жігерлендіру.* Адамға деген сенім оны *қ а н а т т а н д ы р а д ы*, ілгері ұмтылдырады екен (Ф.Оңғарсынова, Өлең.). Мұғалімнің осы сөзі мені *қ а н а т т а н д ы р ы п* жіберді. «Барамын, оқимын», – дедім (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.). Карта бетінде жанған жұлдыздар ... бірінен-бірі көзді тартып, жаныңды *қ а н а т т а н д ы р а д ы* (С.Мәуленов, Шыңдағы шұғыла).

ҚАНАТТАНДЫРУ *Қанаттандыру етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жетілдіру, дамыту.* Қазақстанның қазіргі мәдени тілектерін *қ а н а т т а н д ы р у* үшін гуманитарлық ғылым өкілдері өте қажет (Қ.Жұмаділов, Жайсаң жан.). **2.** *Тәрбиелеу, жетекшілік жасау.* Біраз жылдан бері ол Москвада істейді, бірақ Қазақстаннан қол үзбей, жас ғалымдарды *қ а н а т т а н д ы р у ғ а* араласып, көз қырын салып жүр (Спорт жұлдыздары). **3.** *Жеткізу, аяғынан тұрғызу.* Ал Қазықан кенжесін *қ а н а т т а н д ы р у ғ а* ана алдында қарыздар (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚАНАТТАНУ *Қанаттан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қанат біту.* Қыстап шыққан личинкалар бірден емес, біртіндеп қуыршақтанады,

ал *қ а н а т т а н у ы* май айына дейін созылады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.). **2. а у ы с.** *Өсіп-жетілу.* Шәкеннің өсу жолы, өнерінің *қ а н а т т а н у ы* М.Әуезов атындағы драма театрының тарихымен тығыз байланысты (І.Омаров, Серпін).

ҚАНАТТАС с ы н. **1.** *Іргелес, көршілес, жалғас.* *Қ а н а т т а с* бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *Қ а н а т т а с* бөлменің есігі ашық тұр екен (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Еліміз бауырлас, жеріміз *қ а н а т т а с*, асқар Алатау ортақ болса да, әсем астана Алматыға келуім бірінші рет («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Қатарлас, тұстас, замандас.* Қаламдас ақынның, *қ а н а т т а с* ақынның тағдырлас досына арнаған осы бір шалқыған шабытқа толы шумағы Сәкеннің әлі алдағы талай мүшелді тойларының беташар жыры болып қала бермек (А.Сатаев, Ақын.). Бірақ қадірлі ұлы өзінің *қ а н а т т а с* құрбыларынан кара үзіп, қалып қоймасын (Н.Габдуллин, Қызық дәурен). Көрінем кейде түн жарған алау оттардай, Ағылсам кейде бөйгеден озған аттардай, Талаптас жандар көп болғай, *Қ а н а т т а с* жандар көп болғай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАНАТТАС = е т. **1.** *Шектесу, жалғасу, іргелесу.* Қарасайда караша үйлер, *Қ а н а т т а с ы н* тобын жазбай. Қарасайда караша үйлер, Отыратын қоңыр қаздай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Арқат Байжантасты, Алжан биігі деп келетін сандық тасты сеңгір көк таулармен *қ а н а т т а с а д ы* (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Петропавлден бұрын Орынбор, Троицк, Омбы, Семей бекіністері салынуы мәлім. Петропавл бекінісі солармен *қ а н а т т а с а д ы* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** *Қатарласу, жарысу.* Украина әдебиеті – ұлы орыс әдебиетінің асқар биікке көтерілген ХІХ ғасырмен *қ а н а т т а с а* өсіп келе жатқан, бай тарихы бар үлкен әдебиет (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жоғарыда қайтқан қаздай *қ а н а т т а с ы н*, самолеттер өтіп барады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Совхозда егін шаруашылығымен *қ а н а т т а с а* мал шаруашылығы өсіп келеді (Алғы шепте.).

ҚАНАТТАСТЫҚ з а т. *Іргелестік, шектестік, көршілестік.* Ырғыз елінің *қ а н а т т а с т ы ғы н* ойлап, жаз жайлайтын жерлерінің қыс иесіз болатындығын ескеріп, пана тілепті Жайпар (К.Оразалин, Көктем.).

ҚАНАТТАСТЫР = е т. *Қанаттас, іргелес, қатар орналастыру, жайғастыру.* Жаманбай тысқа шықса, үлкен ақ ордаға *қ а н а т т а с т ы р а* тігілген алты канат қоңыр үйдің іргесінен

от көрінді (С.Омаров, Қызыл.). Қаратай машинасының тормозын басқанда, оның сол жағынан Ваня келіп, қала дағдысы бойынша, машинасын *қ а н а т т а с т ы р а* қатар тоқтады (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ҚАНАТТАСТЫРУ *Қанаттастыру етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНАТТАСТЫРЫЛ = е т. *Қабаттастыра, қапталдастыра орналастырылу.* Құрылыс төрт бұрышты екі үйден тұрады, үйдің кішірегі үлкен үйге *қ а н а т т а с т ы р ы л а* салынған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ҚАНАТТАСТЫРЫЛУ *Қанаттастырылу етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНАТТАСУ *Қанаттас етістігінің қимыл атауы.* Ат пен адам арасында болған талай арман *қ а н а т т а с у ы н* айтады халық. Соның бірін біз де бұл әңгімеге желі етеміз (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚАНАТТЫ с ы н. **1.** *Қанаты бар, қанат жасалған; қоршауы бар.* Үн біткен бұлай емес тегіс неге?! Қайта орал, сиқырлы үн, көріспеген. Апыр-ай, әлгі бір үн қайдан шықты, Адам ба, ақ *қ а н а т т ы* періште ме?! (М.Мақатаев, Шығ.). Шөп тиейтін *қ а н а т т ы* бос шаналар май үстінде жүзгендей сыпсындайды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **2.** а у ы с. *Талапты, жігерлі.* Жігіт, жігіт санала ма бұғып жүрсе тасанда, Өз пікірі жок еркектен қорқу керек қашанда! *Қ а н а т т ы н ы* кері тартып табандап, Ұшар кезде ұша алмайтын шабандап, Өз пікірі жок еркектер ел басқарса не болмақ?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Оның бірі – аты аңызға айналған Алты ай бойы Отырарды Құтқарам деп арпалысқан қайран хан Аман өткен сан алапат майданнан, Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын *Қ а н а т т ы н ы* талаптыға жалғайтын, Фараби мен Яссауидің жырларын Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын, Әрі өзгеше ел басқару мәнері Отырардың Қайыр атты ханы еді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтығырмай. *Ешбір жәбір-жапа көрсеттірмей, қиянат жасатпай, қораштап; аялап бағып-қағып.* Ғазиза жас күнінен бір үйдің түгелімен еркелетіп алақанына салған баласы. Еш уақытта *қ а н а т т ы ға қ а қ т ы р ы п, т ұ м с ы қ т ы ға ш о қ ы т қ а н* емес (М.Әуезов, Шығ.). Отан атты үлкен анасы *қ а н а т т ы ға қ а қ т ы р м а й* сәби Молдахметті бауырына басты («Қаз. әдеб.»).

Қанатты жәндіктер. з о о л. <лат. pterygota> Жәндіктер табының бір тап тармағы.

Қанатты зымыран. ә с к. *Бір рет қолданылатын, ұшқышсыз қанатты қушу атпа-*

раты. Қ а н а т т ы з ы м ы р а н ірі де маңызды нысаналарды, әкімшілік және өнеркәсіптік орталықтарды, теміржол тораптарын, теңіз базалары мен порттарын, әскерлер мен ұрыс техникасының шоғырланған аудандарын, т.б. талқандауға арналады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қ а н а т т ы з ы м ы р а н* қару бөлігінен, басқару аппаратынан, қозғалтқыш пен планерден тұрады (ҚҰЭ).

Қанатты сөз. *ә д е б. Нысаналы ойға дәл тиетін, жалпы қолданысқа енген бейнелі сөз, тұжырымды ой, әуезді ұйқасқа құрылған өрнекті сөз тіркестері.* Ғабит Мүсіреповтің «тарих – ана, табиғат – ана, адам – ана» деген *қ а н а т т ы с ө з* іненде осы кісінің бейнесін көріп тұрғандаймыз («Қазақст. әйелдері»). *Қ а н а т т ы с ө з* көбіне егіз, жалқы, кейде 3–4 шумақтан тұрады (ҚҰЭ). Сонда сен Затаевичтің: «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді» – деген *қ а н а т т ы с ө з* і н еріксіз еске аласың (Д.Досжанов, Қыран.).

ҚАНАТТЫҚ *с ы н. Қанат боларлық, қанатқа жарарлық.*

ҚАНАТУ *Қанат етістігінің қимыл атауы; қанын шығару, жаралау, қанын ағызу.* Құдай басқа салмасын, жолы қиын, бір сар жолдылар болады. Олармен бірге жүргенде саған тышқан мұрнын *қ а н а т у* да жоқ (С.Бакбергенев, Қарға там.).

Ескі жараның аузын қанату. *Бұрынғы жан күйзелісін еске түсіру, жаңғырту, ушықтыру.* Бітіп кеткен уақиғаны қайтадан жаңғырту – жазылып кеткен *ж а р а н ы ң а у з ы н* қайта тырнау, *қ а н а т у* сияқты болуы да ықтимал (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚАНАТША¹ *з а т. 1. т е х. Кішірек қанат сияқты машиненің бөлшегі.* Арық – борозда тілгіш түк өткізгіштерге арналған воронкалары, *қ а н а т ш а л а р ы* бар корпусдан және екі жағынан бірдей қайралған тұмсықшадан тұрады (Ауылшаруаш. машина.). Бүйір *қ а н а т - ш а л а р д ы ң* топсалы бекілісі тіркеуіштің егістік бетінің кедір-бұдырына бейімделуіне мүмкіндік тудырады (Ауылшаруаш. машина.). **2. б о т. Кішкене қанатқа ұқсас өсімдік тұқымның бір бөлігі.** Тұқымның *қ а н а т ш а с ы* болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАНАТША² *ү с т. Қанат сияқтанып, қанатқа ұқсап.* Жеңсіз сарғыш кофтасы мен клеткалы юбкасы оны *қ а н а т ш а* көтеріп алып келе жатқандай (К.Баялиев, Дегелек.). *Қ а н а т - ш а* қағып қолдарын ұшады қыздар әуелі. Содан

соң қалпын аңғардым Самғаған құстай әуеде (Ғ.Орманов, Жер.).

ҚАНАУ *Қана етістігінің қимыл атауы; біреудің еңбегін оның еркінен тыс пайдалану.* *Қ а н а у м е н* қан қақсатып тамам елді, Содан соң ондаған жыл аға берді, Ең соңғы айқайындай Азаттықтың Ақырып алға шықты Аманкелді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қалың елді *қ а н а ғ а н* Ханның білдім арамын. Қан сорғышты көргенде Көзім оттай жанамын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өзін-өзі қанады. *п о э т. Өзіне өзі жоғары талап қойды, қамшылады, қабілетін шыңдады.* Керек бәрін есептеуің, Санауың. Ол аз болса, *Ө з і ң д і - ө з і ң қ а н а у ы ң!* Цейтноттан құлап түсіп жатады Алдындағы кіп-кішкентай жалауың! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАНАУСЫЗ *с ы н. Біреудің еңбегін пайдаланбайтын, қанау жоқ.* Дүниені өзгерту деген – ең алдымен тап тартысы арқылы адам қоғамын өзгерту, тап тартысы арқылы тапты жойып, тапсыз, *қ а н а у с ы з* қоғам жасау (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚАНАУШЫ *з а т. Біреудің еңбегін қанау арқылы пайда табушы өндіріс орны, жеке тұлға.* Ханның *қ а н а у ш ы* екені Енді есіңе түсті ғой. Екі жауын осынау Қылған кейін ханталау (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАНАУШЫЛЫҚ *з а т. 1. Біреудің еңбегін қанау арқылы пайда табушылық.* *Қ а н а у ш ы л ы қ* қалай жойылды, солай ел еңсесі көтеріле бастады («Лен. жас»). **2. э к о н. Өндіріс орындары иелерінің басқа біреудің еңбегіне қиянат жасауы, оның өнімін зорлықпен иемденуі. *Қ а н а у ш ы л ы қ* етек алған елде өндіріс иелері қосымша еңбек өнімдерін, ал кейде тікелей өнім өндірушілердің қажетті еңбегінің бір бөлігін қайтарымсыз иемденеді (ҚҰЭ).**

ҚАНҒЫЗ = *е т. Шөлін қандыру; құмардан шыққызу.* Ала шапан киініп, Теңкиіпті қарбыздар. Жесең тілді үйіріп, Сусыныңды *қ а н ғ ы з а р* (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі).

ҚАНҒЫЗУ *Қанғыз етістігінің қимыл атауы.* Нұр сеуіп күн мейірін *қ а н ғ ы з у* да, Шешегін гүл раушан жарғызуда (Т.Жароков, Таңд. шығ.).

ҚАНДА = *е т. Қанға бояу, қанға батыру.* Итті атып өлтір де, Көйлегімді *қ а н д а ғ ы н*. Тастағын мені далаға, Көрейін хақтың салғанын (Н.Нысанбайұлы, Сауда Ишан). Әрбір бетін *қ а н д а п т ы*, Кеудеден қан төгіліп. Әр жолынан солдаттың, Жүрегі түр көрініп (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.).

Ел [елді] қандады. *Елді қырды, жаулады, халықты қырып салды.* Арқаны оңай бермеді ірге

тепкен көп қалмақ. Ел шайқалып, *ел қандап* Мал шабылып, жер шандап, Қымбат болды қазаққа Қалмақтан қайта жер алмақ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ата қазақ ұрпағын Аяқ асты қорлапты, Аспаныңды торлапты, Жазираңды шандапты, Жазықсыз *елді қандан* *дапты* (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанжығасын қандады. *Аңға шығып, олжалы болды.* Олардай қостап шығып, Қос аттап мініп аң қақпай-ақ, өгіз баға жүріп-ақ *қанжығамызды қандап* жүрміз ғой (А.Жұмаділдин, Сең.). Тамаша: қырдан қызыл түлкі ауласаң, Түлкіге тазы қосып қиқуласаң. Тамаша: *қанжығаңды қандап* қайтсаң, Тамаша: соның бәрі мүмкін болса! (Қ.Мырзалиев, Ақ отау).

Қаруын[найзасын] қандады. *э т н. Жауын өлтірді, қаруын жауына жұмсады.* Ерлерім жауды қиратып, Қан майданда *қаруын*, Дұшпанға сілтеп *қандаған* (Жамбыл, Шығ.).

Қырман қандады. *Астыққа орақ түскенде ырым етіп, құрбандыққа мал шалды.* Қан берсең, дән берем деп, ырым етіп, *қырман қандап* мал сояды (Ауызекі).

Мылтық аузын қандады. *э т н. Аңға шыққанға жолы болып, аң іліксін деген ниетпен жасалатын ырым.* Көне, *мылтығыңның аузын қандап* ал! – деп Нәлаға өзі бастап, өзі тәріді тот басқан, ескі қосаузының қарауылын қоянның бауыздау қанына батырып алды (С.Бакбергенов, Қарға там.). Іздегеніміз жолдан кездесті. Не тұрыс бар, *мылтықтың аузын қандайы* қ, апар ананы теректің жанына, – деп бұйырды әлгі (Қоғамдық тәртіп.).

ҚАНДАЙ *ес і м. 1. Бір нәрсенің түр-түсін, сапасын, түрлі белгілерін білу үшін қойылатын сұрау* сөз. Аласың жақсы келсең сауап жақтан, Болады *қандай* пәрмен жалғыз хақтан?! Аласың жаман болып қолға тисе, Сығалап сен жүрерсің әр бұрыштан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.) Қара жұртта бықсыған шала қалған, Аналардан ес кеткен, балалардан. Тал да таппай қармауға жағалаудан, Ақыл қашқан адыра бабалардан. *Қандай* қарғыс атты екен қайран елді?! Қайда барып тығылар паналауға?! (М.Мақатаев, Шығ.). Сан айқастан өткен бұл батырларды ел күйін түсінбей жүр деуге менің *қандай* қақым бар? (І.Есенберлин, Қаһар). **2. Ерекше таңданып-таңырқаушылықты білдіретін керемет, өте, тым деген мағынадағы сөзқолданыс.** У-шу боп қыбырлаған төрт түлік мал, Есетін солтүстіктен салқын самал. Апырым-ай, *қандай* жауыз тағдыр деген Бұйырған тұтқын болып жат та қамал? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тай қандай, құлын қандай, дөнен

қандай, Шерленіп іште жатқан шемен *қандай*. Ұл болмас ұрыспайтын ағайында, Балаң жоқ мұндар қу бас деген қандай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қос ішекпен домбыраға күй келер, *қандай* әсем пар ат жеккен күймелер. Омырауынан бүршік жарып қос алма ақ, Музыкалы қыз өмірі басталмақ (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3. Кез келген.** Үрейлі сенің атың «Барсакелмес», Тұрады көз алдында қаншама елес, Қысса да *қандай* сындар қыспағына, Адамның жақсы үміті – аңсауы өлмес (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4. Белгілі бір істің нақ болғандығын, дұрыстығын, растығын күшейту үшін айтылады.** – Сен дестені жинауға кірістің бе? – Кіріскенде *қандай*! Бірінші бригада жинап жатыр. Күні-түні екі смена істейді (З.Шашкин, Өмір.). – Туыстарың бар ма? – Болғанда *қандай*! Бәрі де осы ауылда тұрады (Е.Естаев, Өмір.). – Балаларым аман ба екен? – деп сұрады қария. – Аман болғанда *қандай*! – делі ферма меңгерушісі көңілді үнмен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Қандай заман күн болды. *Басқа түскен қиын-қыстау тірлік мағынасында.* Атасының аты кім болар, Анасының аты кім болар, Сұрап келгін, жеңеше, *қандай заман күн болар* (Қыз Жібек).

ҚАНДАЙ-ҚАНДАЙ *ес і м. 1. Бір нәрсенің түр-түстерін, сапаларын, белгілерін білдіру үшін қойылатын сұрау. 2. ауыс. Түрлі-түрлі, сан қилы, әрқилы деген мағынада.* Бар еді менде не ақын кеткендей-ақ? Тиеді мына сөзің кетпендей-ақ. Аузыңнан *қандай-қандай* сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАНДАЙЛЫҚ *з а т. 1. Қалай болушылық, қандай екендік.* Менің аса көңіл бөлетінім саяси сабақ. Бұған дейін қанаушы тапқа кектенгенмен, оның табиғаты *қандайлығын* білмейтінмін (С.Мұқанов, Ботагөз). **2. с ө й л. Қандай.** Ғазизаның қасынан кетпей отырып, *қандайлық* күйік болса да осымен бірге тартуды ниет қылған (М.Әуезов, Қараш.). Өзі ісінің нәтижесін көру *қандайлық* қуаныш («Халық мұғ.»).

ҚАНДАЙЛЫҚТЫ *с ы н. с ө й л. Қанаушылықты.* Біржан, Мәди, Әсет сияқты өнер дүниелерінің тағдыры туралы ойлансақ, *қандайлықты* өкініш сезімі туады («Лен. жас»).

ҚАНДАЙША *ес і м. с ө й л. Қандай, қалай.* Олеңмен егестің бе маған тиіп? *қандайша* мінезіме жүрсің күйіп? «Балалық», «шалалықтың» бәрін айтып үстіме бар сөгісті қойдың үйіп (Айтыс).

ҚАНДАЙЫН есім. поэт. *Қандай.* Есіңде ме, анау күндері – «Қорқағым...» деуші ең әрдайым. Көрсек ғой өзін бір келіп, Қорқағың қазір *қ а н - д а й ы н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАНДАҚ з а т. к ө н е. *Қазылған ор, апан.* Танктердің алғашқы екеуі партизандар бекінісіне жете алмай, *қ а н д а қ қ а* түсіп, шыңырауға құлаған соң, қалғаны қарға адым жер ілгері баспай шегінді (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ҚАНДАЛ= е т. *Қанға боялу, қан болу.* Адам болса соңынан қалмалық-ты, Малы болса ұстап алмай қоймалық-ты. Не болса да әке деп жарлық қылды, Жол болар, мылтығымыз *қандалыпты* (Батырлар жыры). Кездікпен қолды кесіп, *қ а н д а л ғ а н* күн, Үлкендер қылығына таң қалған күн. Таласып аз айранды төгіп алып, Жоғалтып сапты аяқты сандалған күн (Т.Жолдыұлы, Армантау).

ҚАНДАЛА з а т. **1.** *Адам қанын сорып тіршілік ететін паразит.* Негізгі тұқымдастары: *су қ а н д а л а л а р ы*, есеккішлер, қалқаншалар, төсек қандалалары және т.б. (ҚҰЭ). Бір үйге тап-таза көрінгеннен кейін түсе қойып едім, мұндай *қ а н д а л а с ы* көп пәтерді көрген емен (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Күндіз қара шыбын, түн болса *қ а н д а л а д а н*, бүргеден, биттен маза жоқ, адамдардың көпшілігі қотыр (С.Шаймерденов, Шығ.). **2.** терм. з о о л. <лат. hemiptera> *Өсімдік қабығында, жапырағында болатын, денесі сопақша, жартылай қатты қанатты жәндік.* Өсімдік сүттеніп, қамырланып пісер кезде егінде астық *қ а н д а л а л а р ы* көп болады, осыған орай бактериоз ауруына ұшыраған өсімдіктер саны да көбейеді (Ж.Жиенбаев, Жүгері.).

ҚАНДАЛАША ү с т. *Қандалаға ұқсап, қандала сияқтанып.* – Бұлар өз бетімен сілтеп жүр. *Қ а н д а л а ш а* қанға ұрлап тояды да, қолға түсіп өледі бір күні (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАНДАЛАШӨП з а т. ө с. <лат. cimicifuga> *Сарғалдақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* Сасық *қ а н д а л а ш ө п т і*ң жағымсыз иісі болады. Осы иісінен қандалалар қашады, өсімдіктің аты осыған байланысты қойылған (ҚҰЭ).

ҚАНДАЛУ *Қандал етістігінің қимыл атауы; қан болу, қанға бату.*

ҚАНДАН= е т. *Қан болу, қанға боялу.* Айдаһарды өлтірген адамның қандай белгісі барлығын сұрағанда, біреу қаруын, біреу *қ а н д а н ғ а н* киімін көрсетті (Қаз. ертег.). Сай үшін төбелестер болған талай, Қаптаған қалың қолдан *қ а н д а н ғ а н* сай, Қол сынып, бас жарылып, ат оққа ұшып, Күші асып ақырында өкеткен бай (О.Шипин, Дастан.).

ҚАНДАНДЫР= е т. *Қанға батыру, қанға малу.* Кетпесе егер байды құдай атып, Жылқыны жау тигендей шұрқыратып. Қашырмас қара қостан мал ірісін, Құрығын *қ а н д а н д ы р ы н* сойып, сатып! (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҚАНДАНДЫРУ *Қандандыр етістігінің қимыл атауы; қанға батыру, қанға малу, қан ету.*

ҚАНДАНУ *Қандан етістігінің қимыл атауы; қанға боялу.*

ҚАНДАС с ы н. **1.** *Шығу тегі бір, бауырлас.* Балалардың арасынан жақын достар ғана емес, алты атадан, жеті атадан табысатын *қ а н д а с* туысқандар да табылды (М.Мағауин, Бірата.). // *Бауырлас, туыс адам.* Қазаққа *қ а н - д а с ы* үшін кім қызбаған, Басқадан іштей сені кілі қызғанам. Малды да маңыратып қоймайды ғой, Алдыңа күнде келмес жұлдызды адам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Қандастық, туыстық, бауырластық.* Қайран *қ а н д а с*, туыстық! Құшақтастық, сүйістік. Көздері де сүйкімді Сөздері де тым ыстық! (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). **2.** *Қанды көйлек, майдандас. ≈ Қ а н - д а с* дос. // *Қанды көйлек дос, майдандас жолдас.* Сондай-ақ, мәскеулік белгілі қазақтармен, атап айтқанда, Н.Оңдасыновтың баласы ғалым Е.Нұртасовпен, түркітанушы К.Мұсаевпен, тағы басқа тағдыр-талайы елді елең еткізер *қ а н д а с т а р ы м ы з б е н* де осы қабылдау кезінде пікірлестік («Жас Алаш»). // *Бірге соғысқан майдандас болған жауынгер досына (достарына) қарата айтылған жақын тарту мәніндегі атауыш сөз.* Қайратты туған *қ а н д а с ы м*, Тулама асау теңіздей! Ағызды анам көз жасын, Емшегін емген егіздей (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Менің құрбым – елулер-елу бестер, Қаруластар, *қ а н д а с т а р*, шерулестер, Тұрса, таудай тапжылмас табандылар, Шепке шапса, шорт сынбай шегінбестер (Ж.Молдағалиев, Қызыл.). 28 жандастарым, Жолдастарым, *Қ а н - д а с т а р ы м!* (Е.Ибраһим, Көктем.).

Қандас құдалық. э т н. *Туыстас, туібі, тегі бір отбасылардың қыз алысып, қыз берісуі.* *Қ а н д а с қ ы д а л ы қ* бірқатар ұлттарда ертеден сақталып келеді. Өзбек, түркімен, күрд т.б. халықтарда өз туыстарына үйлену кең етек жайған (ҚҰЭ).

ҚАНДАС= е т. *Кескілесе шайқасу, жанталаса күресу.* *Қ а н д а с қ а н* жанды көп көрдім, Сойылдасып сарт та сұрт (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Жүр екеуі *қ а н д а с ы н*, Бірін-бірі ала алмай. Ызалы көзбен қарасып, Арбасып тұрған аңдардай (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ҚАНДАСТЫҚ з а т. *Қандас болушылық.* Мен ең алдымен палуан болғандықтан, *қ а н -*

д а с т ы қ т ы ң маған ешқандай маңызы жоқ (М.Танекеев, Қажымұқан).

ҚАНДАСТЫР = е т. *Туыстастыру, серт арқылы, қан арқылы жақындастырып, туыстастыру.*

ҚАНДАСТЫРУ *Қандастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНДАСУ *Қандас етістігінің қимыл атауы; айқасу, кескілесе шайқасу.* Ел қамқорымын деген адам елдің намысын үйде отырып емес, атқа мініп, халықтың жауымен қ а н д а с у арқылы жоқтасын (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ҚАНДАТ = е т. *Қырғын салу, өлтіру, қанға бөктіру.* Қаланың аузын қ а н д а т ы п, Көшенің аузын шаңдатып, Қақпадан атын қарғытып, Кіндіктен оғын сырғытып (Қобыланды батыр). Кемпір-шалды қылыштап, Ауыл үстін қ а н д а т т ы. Таңдап ертті қасына Бай мен болыс, манапты (О.Шипин, Дастан.).

ҚАНДАТТЫР = е т. *Қырып-жойғызу, өлтірту.* Мұндай жауызға елді қ а н д а т т ы р ы п қойып, қолды қусырып қарап отыруға бола ма? (Ауызекі).

ҚАНДАТТЫРУ *Қандаттыр етістігінің қимыл атауы; қырып-жойғызу, қырғын салғызу.*

ҚАНДАТУ *Қандат етістігінің қимыл атауы; қырып-жояу, қырғын салу.*

ҚАНДАУ *Қанда етістігінің қимыл атауы; қан жағу, қанға бояу, қан ету.* Біз мылтықтың қарауылын емес, иттің аузын, мына қаншықтың аузын қ а н д а у ы м ы з керек еді ғой (С.Бакбергенев, Қарға там.).

Найза қандау. *Жауын найзамен түйреп өлтіру.* Тұтқынды өлтіріп н а й з а қ а н д а у керек (А.Жұмаділдин, Сен.).

Пышақ қандау. *Келген қонаққа арнап мал (қой) сою.* Қона жатар қонаққа п ы ш а қ қ а н д а у шарты бар (Мақал).

ҚАНДАУЫР¹ з а т. з т н. *Денеден қан алуға арналған үшкір кішкене пышақ.* Тәжірибелі емсек-оташылар арнаулы қ а н д а у ы р м е н жылқының қолтық тамырынан қан алып, танаудан қарандыз түбірінің қайнатындысын құятын (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Адамның басы ауырғанда (сақина) денедегі арам қанды сыртқа шығару үшін қолданылатын құрал – қ а н д а у ы р м е н тіліп, мүйіз қарықтар (сиыр мүйізінен жасалған түтік) арқылы бастағы қан сорып алынған (ҚҰЭ). Қазы атынан домалай түсіп, сүріне-қабына құлаған беті қонышынан қ а н д а у ы р ы н суырып алып, қасқырдың ішін есіп жіберді (М.Мағауин, Ақша қар).

ҚАНДАУЫР² з а т. ө с. <лат. odontites> *Ауылшаруашылық дақылдарына үлкен зиян келтіретін жартылай паразит өсімдік,*

сабын көк тұқымдасының бір туысы. Қ а н д а у ы р жою шаралары: егістік жерді сыдыра жырту, сүдігер жерді (зябь) ерте жырту, шабындықты ерте шабу, гербицидтерді қолдану (ҚҰЭ). Жапырақтары қарама-қарсы орналасады, түбіндегі жапырақтары ұзынша-күрек тәрізді, тек сағақтарына қарай сүйірленген, ал жоғарғы жапырақтары қ а н д а у ы р тәрізді, тегіс жиекті, үшкірленбеген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қандауыр айрауық. ө с. <лат. calamagrostis lanceolata> *Астық тұқымдасы, айрауық туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ а н д а у ы р а й р а у ы қ* –малазықтық шөп, оны шабындықта гүлденер алдында орады, кейін қатанданып жұғымдық қасиеті төмендейді (ҚҰЭ).

ҚАНДАУЫРША з а т. з о о л. *Бассүйексіздер типі тармағына жататын басжелілер табының туысы. Қ а н д а у ы р ш а л а р д а* желілілерге тән белгілер өмір бойы сақталады. Денесі ұзынша, жартылай мөлдір, екі бүйірі терілі қатпармен қапталған (Қаз. тілі термин. Биология).

Қандауырша тәрізділер. з о о л. <лат. amphioxiformes> *Хордалы жануарлардың бассүйексіздер типі тармағының жалғыз отряды. Қ а н д а у ы р ш а т ә р і з д і л е р д і ң* көпшілік түрлері теңіздің жағалауға жақын бөліктерінде құйрық жағымен су ішіндегі құмға жартылай батып жатады (ҚҰЭ).

ҚАНДЕЛ¹ [франц. candelabre] з а т. *Бірнеше балауызшамға арналған аспалы шамдал.* Қиық жоқ, белдігі жоқ үстінен басқан, Төбесінен күмбез қылып бұрып қосқан. Жүз шамның бір өзіне жарығы бар Бес жерден бес жүз сомдық қ а н д е л а с қ а н (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАНДЕЛ² з а т. *Балауыз шамын орнататын арнаулы қондырғы; шырагдан.* Үйінде гауһар қ а н д е л тұрған жанып, Үйдің ішін бір жақсы иіс кеткен алып. Патша алтын саты басқыншымен, Жоғары бір тақытқа мінді барып. (Бабалар сөзі)

ҚАНДЕК з а т. кө н е. *Қолдан қазылған шұқыр ор.* Басқаны мұнан білмеймін, Адам емес бұл деймін. Бірнеше қ а н д е к қазғызып, Басыңның қамын қыл деймін (Бабалар сөзі). Саранжам, сайман етілген. *Қ а н д е г і* терең алынған, Бетіне көпір салынған. Қос араба жүргендей, Еш қатерсіз қалыңнан (Бабалар сөзі).

ҚАНДЕК: қандек ит. *Қанден, бойы аласа, кішкене ит.* Жакындан тың тыңдады құлақ түріп, *Қ а н д е к и т* арба астында жатыр үріп, Күзетпші айналып жүр аулақ жерден, Мойнына көрер емес салсаң құрық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАНДЕН з а т. 1. *Бойы аласа, кішкене ит.* Көшеде кез бой бір қ а н д е н ұмтылды пілге

шаптығып (Абай, Толжын.). *Қ а н д е н* ит қартайғанша күшік (Мақал). // *Бойы аласа, кішкене (ит)*. Полканға бір кішкентай *қ а н д е н* ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). **2.** а у ы с. *Аяқтан шалып, етектен тартушы (адам)*. Жарты ғасыр... Бірақ әлі баламын. *Қ а н д е н д е р* көп – Жырым-жырым балағым. Қаруым да, даруым да өздерің, Қайран менің қағазым мен қаламым! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАНДЫ с ы н. **1.** *Қаны көп, қаны сорғалаған, қан араласқан. Қ а н д ы*, майлы етті жеп аң алатын құсты аңшылар өте сирек кездестіреді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** *Қан төгілген*. Бұл ауданда соңғы айларда қандай *қ а н д ы* оқиға болып еді (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау).

Қанды ажал [өлім]. *Қан кешкен, қан төгілген*. Сұм соғыс – *қ а н д ы а ж а л*, сор, қайғы, Ажалдың дегені болмайды! Әкелер баласын қорғайды, Әлемде тыныштық орнайды! Әке боп... Әке боп өмірде ержетсек. Бөпенің бесігін тербетсек! (М.Мақатаев, Шығ.). Жәлсеев келген түнінде, Алаш басқан топырда Жоқ болды менің сүйірігім. Сондай сабаз ерімді *Қ а н д ы ө л і м г е* киды кім? (О.Шипин, Дастан.).

Қанды айқас [соғыс]. *Кескілескен ұрыс, шайқас*. Тағы да тұрды күтіп алдан жорық, Ұлыды ақ бандылар алған торып. *Қ а н д ы а й қ а с* қатал күндер өте берді, Кейбіреу қалды жолда арманда өліп (О.Шипин, Дастан.). Ба-сталды *қ а н д ы а й қ а с т ы ң* кереметі. Сілкінді дүниенің киыр шеті. Тістесіп қалдың қатып бір орында, Жаудың да осы арада жарылды өті (Қ.Аманжолов, Шығ.). Серіппесі жіптен бе, қайыстан ба? Қайыспайды садағы майысқанда. Ойлап тұрдым, қанша рет қатыстың деп, *Қ а н д ы* кырғын *с о ғ ы с* пен сайыстарға (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанды асу [соқпақ]. *Қасіретті қайғыға ұшыратқан жол*. Тым еріншек Бір келіншек Ой аулап, Көшті тартып Жылжиды жай баяулап. іркіс-тіркіс Жатыр іздер жосылып, *Қ а н д ы а с у ы н* Баяғының баяндап (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жатты алда шегі жоқтай, Жаралы жер, *қ а н д ы с о қ п а қ*. Қуаныштың желі соқпай, Бір күні хат қалды тоқтап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қанды балақ. а) *Аңұстағыш (қыран)*. Ер Баян жас сұлуды алып келген, Сұңқардай бабындағы сұқсыр көрген. Қан жауып, екі көзін *қ а н д ы б а л а қ* ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген (М.Жұмабаев, Шығ.). – Түйіп түскен жоқ; *қ а н д ы б а л а қ* қырандай қиядан келіп іліп

түсті (С.Сматаев, Армысың.). Алыс-жұлысқа жаратылған *қ а н д ы б а л а қ* қыран құс құр ұясын күзетіп отыра алмайды (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Жырынды, әккі, зорлықшыл, озбыр (адам туралы)*. Енді былтырдан бері Аман-келді деген бір *қ а н д ы б а л а қ* ұрымен құда болып, қол артып тұр (М.Дулатов, Шығ.). *Қ а н д ы б а л а қ* жауларың Аяғыңа бас ұрған, Қан майданда қасқарған, Ерлік даңқын асырған Арыстандай ерлерім, Жырымды сендерге арна-дым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қанды балақ қарақшы [қорқау, ұры]. *Қан төгіп, ұрлық қылатын адам*. Зәуренің әкесі қапылыста *қ а н д ы б а л а қ қ а р а қ ш ы - л а р д ы ң* қолынан қаза тапқан («Қаз. әдеб.»). Тек қуыс кеуде *қ а н д ы б а л а қ қ а р а қ ш ы - л а р ғ а* қысылтаянда бірін-бірі ұстап береді (А.Сарбөпин, Ала қарға). Бұл кісі – белгілі Нұржанның жалғыз Мұқатай мырза. Қазір онша бай емес, байдан бірақ кем емес. *Қ а н д ы б а л а қ* *ұ р ы* емес, ұрлықтан құр да емес (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қанды басың бері тарт! э т н. *Қолыма ілін, «қармағымна тұс» деген мағынада айтылады (бұл фразаны, көбіне, жол тосқан жортуылышы, аңшы, мерген т. б. айтады). Қ а н д ы б а с ы ң б е р і т а р т!* – деді Балуан аңға айтатын сөзін оған айтып, тұра ұмтылды (С.Мұқанов, Шығ.).

Қанды ет. *Аңның еті, шикі ет; қансоқта*. Бір айға жакын үнемі күтімде ұстап, еті арыған құсын азырақ күйлендіріп, *қ а н д ы е т* беріп тұғырына отырғызып, өзі де дем алды (С.Бегалин, Әңгім.).

Қанды жас. *Зәбір-жападан, қайғы-қасіреттен шыққан ағыл-тегіл көз жасы*. Мөлдіреп екі көзі көкке қарап, Білмеймін қай тілекті қылды талап. «Ләйлі» деп әлі келсе бір айтады, Бетінде *қ а н д ы ж а с ы* тұр сорғалап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ботидың керуен қонған бір баласы, Ауылдың қашық емес екі арасы. Жүгіріп өкем сорлы әр ауылда Сұрап жүр көзден ағып *қ а н д ы ж а с ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Құлагердің ашық қалған көзінде мөлтілдеген *қ а н д ы ж а с* төгілмей тұнып тұр (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қанды кек. *Патриархалды-рулық қоғамда қалыптасқан кісі өлімін тек айыптыны өлтірумен өтейтін әдет; қанды қанмен қайтару*.

Қанды көбік жұтқызды. *Ойран салды, қырып-жойды*. Қасарысқан жауына, *Қ а н д ы көбік жұт қ ы з б а й*, Халыққа тентек атанбай, Ерлердің ісі бігер ме (М.Өтемісов, Шығ.). Олар да көп ұзамай жетті келіп, Жауларды

танып қалды Есет көріп. Сол жерде жөнеп берді қолды бастап, Жауларға *жұтқызуға қанды көбік* (О.Шипин, Дастан.).

Қанды көз. а) *Қан жылаған сұсты көз.* Қобыланды батыр алақандай *қанды көзі* - *мен* ханға қиғаштай қарап, ерлік көрсеткен кеуде соғар батырлардың атын атады (І.Есенберлин, Шығ.). ө) *Алғыр қыран құс туралы айтылады.* Томағасын тартқанда бір қырымнан, Қыран құс көзі көріп самғағанда, «Төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар» деп, *Қанды көз* қайқаң қағып шықса аспанға (Абай, Тол. жин.). Мәди айтқан: «Ұзын бас, үскі тұяқ, *қанды көз*, көк шұбар жіңішке қауырсын қыран» көз алдыма елестейді (Ш.Айманов, Қыран.). ө) *Қара ниет, қаңқұйлы.* «Түркістан уәлаятын алу – Дешті Қыпшақ еліне сауда-саттық жолын ашу ғана емес, әділеттік үшін күресу, өз жерімізді, өз қалаларымызды қайтып алу және тілектес Моғолстанды *қанды көз* Әбілқайырдан қорғау (І.Есенберлин, Шығ.). Жауласармыз, тынармыз, Балдан тәтті тұрармыз. Сонда сені қуармыз, Қара жүрек, *қанды көз* (М.Дулатов, Шығ.).

Қанды көзді. Қанды көз (*алғыр қыран құс туралы*). Әлдеқайда, биікте, Төніп төмен киікке *Қанды көзді* қыран жүр. Мен де Мұса болар ем, Тілdestірсe тәңірімен, Көкше маған болып тұр (М. Жұмабаев, Шығ.).

Қанды көйлек жолдас [дос]. *Жорықта бірге болған, майдандас.* Қаражігіт атының басын бұрды, Түспек боп *қанды көйлек жолдасына* (Қ.Жұмалиев, Шығ.). Кешегі сұрапыл Ұлы Отан соғысындағы қарулас, *қанды көйлек достарым*, қан төккен жерлерім, қаза тапқан серіктерім көз алдыма елестейді («Балдырған»).

Қанды көйлек жау [қарақшы]. *Жақын адамын өлтірген дұшпан. Қанды көйлек жауың-ның* айтағына еріп, өзінді қапқан күйігін қайтерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қанды күн. *Қасіретті күн, заман.* Патшадан шыққан бұл жарлық Қазаққа *қанды күн* болды, Мылтық, қылыш бапталды, Азаматқа сын болды (О.Шипин, Дастан.).

Қанды [қара] қақпан. *Алдап, арбайтын, айла-шарғы; тор, тұзақ.* Біздің Қасен молдадай *қанды қақпан* болса, бұл молда да теріс болмас (М.Дулатов, Шығ.). Шыр айнала қорған тұр, Артында өрт, алдында ор. Тілеген ақтан момын құр, Жанды жеген зұлым зор, Болатың босап болды бор, Аяғыңды қырықты Ашылмай *қанды қақпан* - ай! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өсекшіні мақтадың, Арамдық болды баққаның, Майыр болды жаққаның Қашан сенің ашылар Мұңдарларға құрылған *Қанды қара қақпаның*? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қанды қалпақ киді. *Корместей боп араздасты (бұл жерде бірінің басын бірі жарып, қан төгісуге дейін барған дау-жанжал, ұрыс-керіс туралы).* Қарағай бойы қар жауса, Жұтамайды сауысқан, *Қанды қалпақ* киседе, Шыдамайды туысқан (Ш.Смаханұлы, Шығ.). Жатыр ед екі жағы жаңа тарқап, Қан болып ат бауырынан майдан алқап, Жүр еді өңшең аю ақырумен, Кидіріп кездескенге қанды қалпақ (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

Қанды қиян. *Қасіретті аймақ, су жағасы деген мағынада.* Еділдің бойы – *қанды қиян*, Жайықтың бойы – майлы қиян (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Қанды майдан. *Қырғын соғыс.* Әрбір адам сонау бір боранды жылдар қайталанбаса екен, енді балаларымыз *қанды майданға* аттанбаса екен деп тілейді (С.Мәуленов, Шында.). Сай келсін қаруыңа қару қайдан! Мынау бір көз көрмеген *қанды майдан*, Не керек тау шағылды, мыс құрыды, Кеткендей аруақ көшіп Абылайдан (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Елден әскер келгенінше, *Қанды майдан* көргенімше, Қайратыңды білгенімше, Гиратыңа міне алмаймын (О.Шипин, Дастан.).

Қанды мойын. *Жазалы, қылмыскер, қирныкер.* – Е, керей! Азған арғын, уақ, найман! Сендерде ненің буы қоқырайған? Өлді деп Қарауылдың бір жылқысы, Ұрыны *қанды мойын* таптың қайдан? (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қанды мойын* айшыкер боп, түгел Жігітек боп, тізе бүгетін боп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Қанды тырнақ [шеңгел]. *Ескі жау, қаңқұйлы дұшпан.* Мұғалім (жан-жағына кезек басын изеп): – Қош, қош, жарықтығым. Түн еді, меңіреу қаратүн еді, үміт қарлығаштары! *Қанды тырнақ* қара жау, темір бұғау шырмады ғой! (М.Әуезов, Шығ.). Келеді Арман күйініп, Жауым жоқ деуге сенбеді. Артында қалды түйіліп, Жауының *қанды шеңгелі* (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанды [қан] шелек. с ө й л. *Қанды балақ ұры, әйгілі «баукеспе», «сары тоқым» ұры, қанды балақ қарақшы.* Офицер қарсы алдында Қарабаймен Қан құмар қара табан *қанды шелек* (Ф.Малдыбаев, Шығ.). Арада аз уақыт өтісімен басына қауіп төнген кезде, *қанды шелек* Құсбек Көмешті жер құштырып, қаңғыртып тастап кетеді (Р. Нұрғалиев, Күретамыр). – Қайсы? Анау ма? – Сол. – Ә, *қанды шелек*. Көрген екен ғой (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Таза қанды. *Будандастырылмаған, қаны араласпаған.* ...Голоп атты *таза қанды* айғыр жақсы көрсеткішке жетті (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

ҚАНДЫАҒАШ з а т. ө с. <лат. alnus> *Биіктігі 20–30 м-дей, қабығы қара қоңыр, сирегі жеңіл, қызыл тұсті, жалпақ жапырақты ағаш.* Тау беткейлерінде алыстан қарайып, көрініп жататын бұталы ағаш осы. Бұл маңда аздап шырша, ұшқат, *қ а н д ы а ғ а ш* (ольха) ұшырасады (Қазақст. аң байлығы). Ауа райы салқындап, қыстыгүні өзендер қататын болған кезде үйеңкі, жөке ағашы, *қ а н д ы а ғ а ш*, терек, емен басым бола бастайды (Жалпы биология). *Қ а н - д ы а ғ а ш т ы ң* кентірілген бүршігі мен қабығы ішті тыятын дәрі есебінде беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ҚАНДЫАУЫЗ с ы н. 1. *Ұстаған аңын жібермейтін; жесбір. Қ а н д ы а у ы з* қасқыр өзін жейтін жолбарыс барын ойламапты ғой! (А.Сарбөпин, Ала қарға). Күн боран, қас қарайып, болды ымырт, Айтақтап тұрды қойшы тіке тұрып. *Қ а н д ы а у ы з* ел торыған бір топ бөрі, Бір-бірін шақырғандай келді ұлып (О.Шипин, Дастан.). // *Қора аңдыған жесбір қасқыр. Қ а н - д ы а у ы з* дың қорлығы әбден өтіпті, Қорасын да тасқып одан бекітті... Біртүнде оны аш қасқырлар жеп алып, Тек құйрығын қарға шаншып кетіпті (С.Жиенбаев, Алтын қалам). // *Ұстаған аңын жібермейтін мықты қақпан.* Менің қақпандарым қапы кетпейтін, *қ а н д ы а у ы з* да р! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). 2. а у ы с. *Ел жегіш, паракор, жемқор. Қ а н д ы а у ы з* адамдар сендер екенсіңдер ғой! Мені де шырмағыларың келген екен (Е.Оразаков, Дәрігер.). Мыналар да сондай ұялас *қ а н д ы а у ы з* дәнiккен бөрілер (М.Әуезов, Абай). // *Жемқор, ел жегіш адам.* Отанның байтақ жеріне Жауыздар жеміс екпесін. Ұшан-теңіз байлықты *Қ а н д ы а у ы з* шайқап төкпесін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). б) *Мылтық, қару.* Тасада мерген кезген *қ а н - д ы а у ы з* ға жолығар (Мөтел).

ҚАНДЫГҮЛ з а т. ө с. <лат. pedicularis> *Қансигек (сабынкөк тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік).* Кей жағдайда *қ а н д ы г ү л* ді халық медицинасы мен ветеринарияда инсектицидтер жасауда пайдаланады (ҚҰЭ).

ҚАНДЫҚ з а т. ө с. <лат. eruthronium> *«Иттіс» аталатын өсімдік. Қ а н д ы қ* гүлінің ерекшелігі жылулықтан еріп кетпей, бірқалыпты гүлдеп тұрады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАНДЫҚОЛ с ы н. *Кісі өлтірген, құныкер.* Байлап алыңдар, *қ а н д ы қ о л*, қаракшыны! (Ш. Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). // *Кісі өлтірген адам.* Кірлі аяқпен, *қ а н д ы қ о л* мен Кірмесін жау, Кавказ қартқа! (А. Токмағамбетов, Танд. шығ.).

ҚАНДЫМ з а т. *Шөл далада өсетін бұта тектес ағаш.* Бұталардан ең көп тарағандары – жыңғыл, одан кейінгісі *қ а н д ы м* мен жиде (М.Ахметов, Егін қорға.). Бетпақдаланың шөлді үстіртінде суыққа шыдамды бұта тектес *қ а н д ы м* ағашы өседі (А.Балтабаев, Шөлде.).

ҚАНДЫР= е т. 1. *Құмарынан шығару.* Айтар ем айта алмаған сөздің бәрін, *Қ а н д ы р ы п* қалағанша көз құмарын. Уақыт та біраз болып қалды-ау өзі Бақыт та басымыздан озды мәлім (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. *Батыру.* Ажалға өзінді алдырдым. Мені тірідей көрге салдырдың. Азаптың уына *қ а н д ы р д ы ң*, Оң жақта мені қалдырдың (Қабан жырау, Алтын қазық).

Құлақ құрышын қандырды. *Сөз, ән тыңдап құмардан шықты.* Көп сөз бар мұнан кейін, тұра тұрсын, Аз дәурен пенде, шіркін, құра тұрсын! Мысалды (мәністі) адамзаттан баян қылып, Бозбала, *қ а н д ы р а й ы н қ ұ л а қ құ р ы ш ы н!* (М. Көпейұлы, Шығ.).

Мейірін қандырды. *Құмарынан шығарды.* Ақтарып ағытқанда түйдегімен, *М е й і р і н* тыңдаушының *қ а н д ы р а т ы н*. Дәуірлеп дәурен өтті желдей есіп, Ел-жұртым қадірлейтін сөздің парқын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сусынын [шөлін] қандырды. а) *Шөлін басты.* Көрінді әне Жәмбілбелдің бау-бағы, Миуалары, бұлбұл қонған шарбағы. Суын ішіп *ш ө л і ң* ді бір *қ а н д ы р ш ы*, Шараптайын ағып жатыр бұлағы! (Көрұғлы). Аңызак соғып талдырып, Су іздеп келдің қаңғырып. Тимедік біз де, *с у с ы н ы н* Алсын деп әбден *қ а н д ы р ы п* (С. Мәуленов, Алыс кет.). Сараң да малын алдырған Сайраған кезде жүрегім. Шөлде де *ш ө л і н қ а н д ы р ғ а н* Жыңғылға тартқан ұл едім (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Құмарынан шығарды.* Шамдай болсын ортада мәулід сөзің, Қанбағанның *с у с ы н ы н қ а н д ы р* өзің Бұрын, соңғы, – бөрі де болды арманда, Әбден ынтық іңкәрі болып жүзің (М.Көпейұлы, Шығ.). Орысша білмек қазаққа бек ләзім, Руссияда болған соң біздің тұрақ. *С у с ы н ы ң* ды бардағы *қ а н д ы р ы п* қал, Мысалы ғылым – жатқан ағып бұлақ (М.Дулатов, Шығ.).

Ұйқысын қандырды. *Жақсы ұйықтап оянды, әбден ұйықтап тұрды.* Құлағында сатырлап, жаңбыр өні Құмар тандар *ұ й қ ы ң д ы қ а н д ы р а д ы*. Жеті қат аспан мұхитын жерге сүйреп, Адамзаттың өмірі жаңғырады! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАНДЫРТ= е т. *Құмарынан шығартқызу, бір нәрсеге тояттатқызу.* В витамині тек қызыл тамырды бұдырландырмауы былай тұрсын, тіпті жалпы орталық нерв жүйесінің қызметін

де жақсартады, ұйқыны *қ а н д ы р т а д ы* (Б.Омарұлы, Жүрек.)

ҚАНДЫРТУ *Қандырт етістігінің қимыл атауы; құмарынан шығартқызу, тояттатқызу.*

ҚАНДЫРУ *Қандыр етістігінің қимыл атауы.* 1. *Сусындау, шөлін басу.* Сусынымды немен *қ а н д ы р у д ы* білмеймін, аңқам кеуіп барады (С.Мұқанов, Сырдария). Сондықтан да етженді тамырларын қазып алып жергілікті шопандар, малшылар жазғы аптап шілде кезінде шөл *қ а н д ы р у* үшін шырынын соратын болған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). 2. *Құмарынан шығу, тояттау.* Бәрі де білім бұлағынан еркін сусындап, рухани шөлін *қ а н д ы р у д а* (С.Омаров, Өмір.).

ҚАНДЫРЫС = е т. *Құмарынан шығысу.* Үлкен-кіші кешкі қоңыр салқында бас қосып, ән салатын, күй шертіп, көңіл құрышын *қ а н д ы р ы с а т ы н* (Бал дәурен).

ҚАНДЫРЫСУ *Қандырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНДЫШӨП з а т. ө с. <лат. sanguisorba> *Сиырсілкей, шабындықта өсетін көпжылдық шөп.* Әсіресе, еменнің, талдың қабығында, қазтабан мен *қ а н д ы ш ө п т і*ң көген тамырында, жерасты сабағында, мойыл мен қара жиденің жемісінде кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАНЕ е с і м. *Біреуден бір нәрсе жайында пікір білгісі келгенде немесе тілек етіп сұрағанда қойылатын сұрау сөз.* Соловьев: – *Қ а н е*, не істейміз, батальонды күтеміз бе, әлде өзіміз бір әрекет жасаймыз ба? – деді (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). – *Қ а н е*, кім айтады, – деп оқушыларды көзбен шолып біраз тұрды да, ешкім қол көтере қоймаған соң бірінің фамилиясын атады (Қ.Нұрғалиев, Екінші.).

ҚАНЕКИ е с і м. *Қане деген мағынада айтылатын сұрау сөз.* Қу дауысты Құттыбай Қазақ туын көтерді, Даналықпен айырды Келер менен кетерді. Өтірік деші, *қ а н е к и*, Мен айтпаймын бекерді (Дулат Бабағайұлы, Замана.). *Қ а н е к и*, алыстама, қайта келші, Бар дертке бір өзіндей қайда емші. Қаз дауыс қазақшылап қосылайын, Қырғызша ғапшық өнін айта берші (К.Салықов, Жезкиік). Алатаудан келдің бе: «Көр, – деп, – мені!» Әуе, жерді ырыңмен тербеткелі? Көкетайдың асына жетпесе де, Той жасайын, *қ а н е к и*, төрлет бері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАНЖАР з а т. *Белге байлап жүретін екі жүзі бар, кесу-түйреу арқылы жарақат салатын шыы үшкір өткір қару.* Қазақ *қ а н ж а р л а р ы*

балдақсыз, түзу, негізінен екі жүзді, кейде бір жүзді болып, саптары ағаштан, мүйізден, сүйектен жасалған (ҚҰӘ). Алмас қанат періште еді, Мекені оның ғарышта еді, Жерді көрді қанға батқан. Жүрегіне *қ а н ж а р* кіріп, Жапан түзде аңдай ұлып, Елді көрді зарлап жатқан (М.Жұмабаев, Шығ.). Ашулы албырт адамның *Қ а н ж а р ы н* ептеп, бұғып ал. Жапанда жалғыз жаттым елден безіп, Жалықсам, аң қараймын тауды кезіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қанжардың жүзін сүйді. *Серттескендігін, уәделескендігін бекіту үшін қанжардың жүзін сүйіп, қимыл ишаратын жасады.* Әлқожа түрекелді мұны көріп, Әлиді құшақтады қолын беріп. Жалаңаш *қанжарының жүзін сүйді*. Болам деп өлгенімше саған серік (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАНЖАРДАЙ с ы н. *Қанжар сияқты; өткір, үшкір.* Айтатын пікірі де қысқа, нақты. *Қ а н ж а р д а й* өткір, найзадай үшкір, теңіздей терең, асқардай биік (С.Мәуленов, Жер нәрі). Он бесте бір отауға ие болып, Болдым деп мен де жігіт қырындайсың, *Қ а н ж а р д а й* қайрап алған жиырма бес, Айт пен той – асыл болсаң туындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қанжардай қадалды. *Қатты әсер етті; шанышылды.* Сонда Әділ Марияны көрісімен-ақ ішкі елжіреп, жүрегі ысып кетіп қадалғанда қасынан асып тұрған кекілінің астынан сүзіле қараған Марияның нұрлы қара көзі Әділдің жас жүрегіне *қ а н ж а р д а й қ а д а л ғ а н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Жетім» деген сөзді біреу маған мейлі аяушылықпен айтсын, мейлі ұрсып айтсын, бәрібір жүрегіме *қ а н ж а р д а й қ а д а л а т ы н* еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ҚАНЖАРДАЙЫН с ы н. п о э т. *Қанжардай.* Үшкілденген сақалы *қ а н ж а р - д а й ы н*, Қынабынан суырып алғандайын. Өші кетіп біреуде, өз қаруы Өңменіне тақалып қалғандайын (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАНЖАРЛА = е т. *Қанжар салу, сұғу.* Итшілеп өмір сүрмеймін, Қан құса болып жүрмейін, Өзімді-өзім *қ а н ж а р л а п*, Өлейін де қалайын (Манас). Самурайлар болса керек, өткен кеште почтаның хат тасушы қызын масқаралап, сонсоң *қ а н ж а р л а п* кетіпті (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Біреуін *қ а н - ж а р л а п* өлтіріпті де, екіншісіне у ішкізіпті (Ж.Тілеков, От кешу).

ҚАНЖАРЛАС = е т. *Қанжармен түйресу, шайқасу, айқасқа түсу.* Қызық дүние тұңғығында жүздім мен, Қыздар үшін қызыл алма үздім мен, Қыздар үшін қан төгердей қыздым мен,

Қаймықпастан *қанжарластым* күзгынмен (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау). Маған формасын берген қарашай жігіті шеркештермен сан рет *қанжарласқан* жігіт (С.Бегалин, Замана.).

ҚАНЖАРЛАСУ *Қанжарлас етістігінің қимыл атауы; қанжармен түйресу, шайқасу, айқасқа түсу.*

ҚАНЖАРЛАУ *Қанжарла етістігінің қимыл атауы; қанжармен түйреу, жаралау, қанжар салу.*

ҚАНЖАРЛЫ *сы н. Қанжары бар, қанжар ұстаған. Қарымбай нағанын қалтаға ұрып жіберді де, жанаса беріп қанжарлы қолдан шап ұстады (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Ол тура келген қанжарлы қарақшыдан да қауіпті (М.Сүндетов, Ескексіз).*

ҚАНЖАРША *ү с т. Қанжарға ұқсап, қанжар сияқтанып. Екі қолын қанжарша жалаңдатып, он саусақпен бетімді осып тастамақ ойы бар (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Жеңешемнің бозғылт өңіне қызыл қан үркіп шыға келді. Бұл менің сөзімнің жұдырықтай жүрекке қанжарша қадалуынан шапшыған қан сияқты еді (Т.Иманбеков, Үш ай.).*

ҚАН-ЖОСА *сы н. Қыт-қызыл қанға боялған, қан-қан. Әбеннің үйінде соққыға жығылып, қан-жоса болған Айша мен Мұқа, Әбен үшеуі қапты (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Жөңгір хан өз қол астындағы көтерілісті қан-жоса ғып басты да, патша алдында үлкен абырой-атаққа ие болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).*

ҚАНЖУАР *з а т. этн. көне. Қылмыскердің марқұм болған адамға берген құны. Ең алдымен әдетте, Қанжуарды сояды. Соғыста өлген марқұмды, Қабырына қояды (А.Бабиұлы, Өлгий).*

ҚАНЖЫҒА *з а т. этн. Ер қапталының артқы жағынан өткізілген, бөктерген заттарды байлайтын ұзынша таспа қайыс бау. Қанжыға тесігі ердің артқы қасының астын ала екі қапталдықтан жасалады (ҚҰЭ). Қазақ ерлерінің барлығына бірдей үзенгі-бау, қанжыға және құйысқан тағатын тесіктер жасалады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).*

Қанжығаға байланды [қанжығада кетті] *Қанжығасына бекітілді [Көне салт бойынша аңшы немесе жауын шапқан батыр қолға түсірген олжасын өз жеңісінің көрінісі ретінде қанжығаға байлап әкелген]. Басын кесіп өлтіріп, Қанжығаға байланан, Жөнелді батыр қуанып (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).*

Қанжығаға байлады [бөктерді]. а) *Қанжығаға бекітіп алды. Барымташылар мылтықтарын қанжығаларына байлап,*

*алыстан қазақ деп айтсын деп, бастарына түлкі тымағын киіп жолға шықты (М.Жұмабаев, Шығ.). Қоржынға салған азығы Қойдың елу бүйрегі. Қанжығаға байлаған Қырық көрі жілігі. Қозы жауырын қолында Жұлдызы тұр оңында. Сексен бесте жасы бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ә) б е й н. Билеп алды, баурап алды. Сағындым ғой, тауымның көк белдері, Қанжығаға байла да, бөктер мені. Құздар, мені мәңгілік тұтқыныңа ал, Асу берме, қияның өткелдері (М.Мақатаев, Шығ.). б) *Сыйға тартты, сыйлады. Сәтімен туып қалған маңдайлы адам, Жырлаған алтын шанақ таңдайлы адам. Қырықжыл той, мереке сапарында Халқының қанжығасына ән байлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). в) Олжалады, жеңді. Шай береді, артынан ет келеді, Сылқита соқ, (соңыңды еп көреді). Жел ауыз жеңешенен сақ болғайсың, Әзілмен қанжығаға бөктереді (М.Мақатаев, Шығ.). Ә) *Ықпалында кетті; шылауында кетті. Кезінде сендей қыздың нешеуі көшемет үшін-ақ қанжығаға байланатын (А.Токмағамбетов, Өлеңд.). б) Қаруланды, қолына алды. Көшіп барып қамалмай, қоныс сайла, Қанжығаға кетпен-шот, байлан қайла. Тұңшы теңіз емессің, ащы сорсың, Мидай тақыр боп қалмай, су боп қайна! (М.Көпейұлы, Шығ.).***

Қанжығаға қанды басты байлады. Жауды жеңді, жауыздан кек алды. Қанжығаға қанды басты байламай, Қара жүрек, қара қошқыл қанменен, Үш тосарлы, қанды ауызды майламай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қанжығада жүрді. а) *Жанында бірге болды, қасында жүрді. Бала шіркін қашанға дейін қанжығада жүреді дейсің (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Ә) Тәуелді болды, ықпалында болды. Әкесінің сөзін екі етпейтін, қанжығада жүретін бала еді (А.Токмағамбетов, Шығ.).*

Қанжығада көрісті [кездесті]. *Қысылтаяң, егесті жерде жолықты. Бұл айтқанымды орындамасаң, екеуміз қанжығада көрісетін болармыз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осы қорлығың өлгенде сүйегіммен бірге кетер. Енді қанжығада көрісейік (С.Омаров, Дала.). Біз таңы атып келе жатқан жаңа заман үшін күресеміз. Енді сіздермен қанжығада кездесейік (Қ.Исабаев, Өткелде).*

Қанжығадан қан кешті. Аябай жауласты, кескілесіп соғысты. Айта берсем таусылмас Ерлердің еткен ерлігін. Қанжығада қан кешіп, Тебінгіден тер кешіп, Кептірмеген терлігін (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.). Қазақ қазақ болғалы – қанжығадан қан кешкен,

қонысынан ел көшкен талай жаугершілікті де көрді (Ә.Әбішев, Замана).

Қанжығалас болды. Бірге болды, алыс-берістігі бар үзеңгілес болды. Асабаның ақсақалы – Сүйеу қарт, Есболдың көп жыл қанжығалас болған қадырман жолдасы, бір жағынан сүйек тістескен құдандалы жекжат (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қанжығаң қан болсын. тілек. алғыс. Жауға өктем болу, дұшпанды жеңіп шығу мағынасында. Заманында туған ер болсаң, жауға барғанда қанжығаң қан болсын, – деді Арыстан (Ғ.Сыланов, Замана).

Қанжыға майланды [қанданды]. Олжалы болды (аңшының сәтті сапары туралы айтылады). Үш қостың бар адамы бүгін мынау арқардың өзі келіп өлгенін соншалық жақсы ырым көрісті. Бүгін қанжыға майланайын деп тұр екен десті (М.Әуезов, Шығ.). Ауылдың алдыңғы Балажарма бойын бір оралып қайтса, бітіп жатыр, қанжығасын қандап оралады (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қанжығаң майлансын [қандансын]. тілек. Аң көп ілінсін, олжалы бол. – Қанжығаң майлана берсін, шырақ! Қара жерде қасқыр соққан жүйрік боз жүгірісінен танбасын! (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). Қанжыға қандансын (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қанжығасы құрғамады. Аңпаң үнемі олжалы қайтты, бос келген күні болмады; аңқұс алып, олжалы болды. Күніне он бес, жиырма үйрек, кейде тобы аз қазуа да салып қанжығам құрғамды (С.Бегалин, Әңгім.).

Қанжығасынан қан аққан ұры. Қандықол көнігі жылқы ұрысы. Тағы да ескертіп қояйын, ана ағаң Исмықтың көкі Көкбайы қанжығасынан қан аққан ұры (С. Бегалин, Замана).

Қанжығасында кетті [жүрді]. а) Біреуге жем болды, олжаланды. Сен деп есімнен айырылғаным жоқ, білдің бе? Қанжығаңда кетейіні бе? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) Ықпалында, шылауында болды. Базарбай, Шатпасаң, сен шатпа! Сенің қанжығаңда жүрген мұнда кісі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қара жауың қайтадан шапса еліңді не етер ең? – Хас батырын бауыздап, қанын судай етер ем. Қатын болып күн кешіп жүргеннен де қырқысып, Қылша мойным талша боп, қанжығада кетер ем! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қанжығасын қандады. Жауды ойсырата жеңді, қырды. Жер қайысқан қолменен Талай жерді шарлады. Қалың елдің қамы үшін

қанжығамды қандадым (О.Шипин, Дастан.).

ҚАНЖЫҒАЛА= е.т. Жағаласу, қапталдасу, қатарласу. Ауылға келгенді, ауылға желіп өтіп бара жатқанды өзі қуып жібергендей қанжығалап, арылдап шығарып салады (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚАНЖЫҒАЛАС с.н. 1. Жорықтас; майдандас. Ер Исатай есіне түскен, қанды көйлек жолдасы, қанжығалас серігі Махамбет ойына оралған-ды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Басқасын қойғанда, ол шіркін, ауыр өмірдің азабын бірге арқалаған кешегі қанжығалас жолдас емес пе? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). 2. Қатарлас, тұстас, теңдес. Біз жас жағынан қанжығалас адамдармыз (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚАНЖЫҒАЛАС= е.т. 1. Қатарласып қалмау, үзеңгілесіп жүру. Япырмай, бұрынғылардың сөзі бір жағынан қанжығаласып қалмайды-ау! Шарифат ағып жатқан бұлақ, бұрынғылардың сөзі жағалай біткен құрақ деген... (М.Дулатов, Шығ.). Аттарына міне сала, шапқан жүртпен қанжығаласып Лашын да барды (М.Мағауин, Ақша қар). 2. Теңесу, жарысу. Шынайы достарының сыбағасына қол сұқпалық. Жасымыз да, біліміміз де олармен қанжығаласа алмайды, – деп бір тежеп қойды Бота (С.Талжанов, Ұлдай).

ҚАНЖЫҒАЛАСУ Қанжығалас етістігінің қимыл атауы; үзеңгілес болу, теңесу, жарысу.

ҚАНЖЫҒАЛЫ с.н. Қанжығасы бар, қанжыға тағылған. Киіз үйдің оң босағасында қазақы екі ер ілулі тұр. Үй иесі қанжығалы біреуін мынаны саған сыйладым, екеуміз дос болайық деп ұсынды («Лен. жас»).

ҚАНЖЫҒАЛЫҚ з.а.т. 1. Қанжыға таспасын өткізетін ердің екі қапталындағы тесік. Ер қапталынан қанжыға таспасын өткізу үшін әдейі тесілген тесік екі алдыңғы қапталдағы қанжығалық, екі артқы қапталдағы қанжығалық (Ауызекі). 2. Қанжыға тағылған тұс, қанжыға жақ. Тұрымтай да аққан бетінде Мұсаны соға-моға жанап өтті. Бірақ дөңдеп алған жемқор жендет оны қанжығалыққа жете бергенде қағып өтті де, маяның төбесіне апарып төбе жүнін бір-ақ бүрк еткізді (С.Қасиманов, Алтай.).

ҚАН-ЖЫН з.а.т. Сойылған малдың ішінен шыққан артық заттар. Әр жерге қанжынтамшылар, Әр жерде дал-дал елтірі. Ертесін байғұс жалшылар. Іздейтін малдың жемтігін (М.Мақатаев, Шығ.).

Қан-жыны араласқан. а) Бірін-бірі жақсы білетін, сыр мінез, танымал; сүйек шатыс,

қарым-қатынасы, алыс-берісі бар. Сендердің қан-жынындарың ертеден араласқан екен ғой (С.Мұқанов, Шығ.). Бұл айналада отырған қазақ ауылдарымен қан-жыны араласып, бірге өсіп, біте қайнаған бала болғандықтан, Телелеев қазақтың тілін де, ғұрпын да жақсы біледі екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ә) *Арам шеттес. Қан-жыны араласып* қалған неме ғой. Қия алмады (С.Торайғыров, Шығ.).

Қан-жынын төкті. *Аузына келгенін айтты, аузынан ақит кіріп, қараит шықты.* Қысқасын айтқанда, іріген ауыздан лақылдап шығып, қан-жынын төгіп, таза денені былғайтын шіріген сөздер (С.Төлешов, Шығ.).

ҚАНЗҰТ сы н. *Қанқұйлы, жауыз.* Жеменгер, қанзұт жеті ку Қу құлқынға берілген Тілектері қабыл боп Ойлаған шықты жерінен («Жалын»).

ҚАНКӨБЕЛЕК з а т. зоол. <лат. pyralidae> *Жануарлар таксономиялық категориясында қанкөбелек тұқымдас үсті тобына жататын көбелектердің ортақ атауы. Қанкөбелектердің көптеген түрлері зиянкес жәндіктер болып табылады; шабындық қанкөбелегі, сабақша қанкөбелегі, күнбағыс қанкөбелегі егістік дақылдардың зиянкестері; балауыз күйесі бос балауыз (ішінде балы жоқ) бен балауызды бүлдіреді; ұн қанкөбелегі, диірмен қанкөбелегі, оңтүстік қанкөбелегі т.б. азық-түлік қорларына үлкен зиян келтіреді (ҚҰЭ).*

Жалпаққанат қанкөбелек. з о о л. <лат. pyraustidae> *Қанкөбелек тұқымдас үсті тобына жататын қанаты жалпақ көбелектердің түрі. ≈ Жалпаққанат қанкөбелектің жұмыртқасы.*

Нағыз қанкөбелек. з о о л. <лат. pyralidae> *Қанкөбелек тұқымдас үсті тобына жататын көбелектердің түрі. Қанкөбелектерге нағыз қанкөбелек, сүйрікқанат қанкөбелек, жалпаққанат қанкөбелек, шөптесін қанкөбелегі т.б. тұқымдастар кіреді (ҚҰЭ).*

Сүйрікқанат қанкөбелек. з о о л. <лат. phycitidae> *Қанкөбелек тұқымдас үсті тобына жататын қанаты сүйрік көбелектердің түрі. ≈ Сүйрікқанат қанкөбелектің мекендейтін аймағы.*

Шөптесін қанкөбелегі. з о о л. <лат. grambidae> *Қанкөбелек тұқымдас үсті тобына жататын көбелектің бір түрі. ≈ Шөптесін қанкөбелектің дернәсілі.*

ҚАН-ҚАН сы н. *Қан басқан, қан жуган, қанға боялған. Қан-қан* боп жатқан Құрмашты көргенде шыңғырып жіберді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Құлынның бір жақ саны, тамағы

қан-қан (М.Гумеров, Шыңырау). Жеңілген зәрлі жыланнан әл кетіп, бүркіт қанатының астында қан-қан болып жатыр (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

ҚАНҚОР сы н. *Қанішер, қан төгіссіз жүре алмайтын адам.* – Әй, жолың кесілгір, менің жолымды кесіп қайда апарасың. Қанымды ішпекпісің, қанқор! – деді Тоқатай (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Еден де қан, есік те қан ағылған, Бірақ әлі сурет жоқ табылған. Қанды таяқ, қара жүрек қанқорлар, Балаларға аш кенедей жабылған (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚАНҚОРЛЫҚ з а т. *Қанішерлік, қанытезерлік.* Тағы бір он күндей тыныш жүріп, қанқорлық қабілеті мазасын кетіріп, түнде келіп жатқан жерінде бауыздап, ертеңіне таққа өзі мініпті (Мың бір түн).

ҚАНҚҰЙЛЫ сы н. *Қанытезер, жауыз.* Сен, қанқұйлы, тамам елді жылатып болдың ғой, осы итаршылықты қоямысың? (М.Әуезов, Абай жолы). «Тым болмаса аяндар, – деп, – сәбиді!» – Әулиедей аппақ басын шал иді. Тындамады қарақшылар зар-күйді, Жібімеді қарақшылар қанқұйлы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Даладан тауға көшіріп барлық ұрысты, Даңққа бөлеп алдаспан ауыр қылышты, Қанқұйлы жаудан босатқан ерлер солар ғой Ақжайықтан Алтайға жетер ұлысты (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАНҚҰМАР сы н. *Қанқұйлы, қанытезер, жауыз.* Мен – Жермін тіршілікке пана болған, Арқамда ауыр жүктен қара қалған, Тірнектеп жиганымды ашкөздікпен Қанқұмар талай ғасыр тонап алған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қырмаққа елді қалдырмай, Қанқұмар жауыз өшікті. Өткіз деген қылыштан Адам түгіл бар малын, Ит пен мысық, күшікті (О.Шипин, Дастан.). Капиталдар қартайды, Тамыры шіріп томарша. Жер шарында еңбекші Тілегі бір бізбенен. Қанқұмарлар шулайды Қыран қуған қарғаша (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАНҚҰРТ з а т. м е д. *Қызыл иек қарақошқылданың ісін кететін тіс ауруы.* Шалдың маңдай тісі түгелімен жоқ, опырық ауыз. Тегі қарттықтан емес, қанқұрттан түсіп қалған секілді (Бәйшешек). Қарағым, қарттықтан деймісің, қанқұрттан да кемпірдің шөпжұлары да қалмады (І.Жансүгірив, Шығ.). Статистикалық деректерге қарағанда, дүниежүзінде әрбір он адамның тоғызы тіс қанқұртынан зардап шегетін көрінеді («Лен. жас»).

ҚАНҚЫЗ з а т. з о о л. <лат. coccinellidae> *Жәндіктер тобы, қаттықанаттылар отрядына*

жататын жыртқыштар тұқымдасының аралас қоректі қоңыздарының бір түрі. *Қ а н қ ы з* өсімдік бітесі, сымыр, бүргешіркей, жапырақ бүргесі, өрмекші, кене т.б. ұсақ жәндіктерді жейді (ҚҰЭ). *Қ а н қ ы з* ағаш қабығы астында, жерге түскен жапырақ арасында қыстайды (ҚСЭ).

ҚАННЕН-ҚАПЕРСІЗ с ы н. *Ешбір алаңсыз, қамсыз, бейқам. Қ а н н е н-қ а п е р с і з* ұйқыда жатқан балуанды қарулы жандармдар қапыда басты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Төремұрат *қ а н н е н-қ а п е р с і з* тамақтанып отырған; дүр естілген тосын күлкіден селк етті («Қаз. әдеб.»).

ҚАН-СЕЛ: *қан-сел болды. Қаны судай ақты, көл-көсір болды.* Тағы майдан ашылды, *Қ а н-с е л б о л д ы*, шашылды (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Қан-сел етті. *Қанын судай ағызды, көл-көсір етті.* Не ұрымтал бүйірден, Не оралып кейіннен, *Қ а н-с е л е т і п* қаусатқан Ақ бандитті неше рет (Қ.Әбдіқадыров, Өлеңд.).

ҚАНСИГЕК з а т. с ө й л. *Қандығұл (таулы аймақтың ылғалды жерлерінде өсетін, гүл шоғы масақ тәрізді шөп).* Сауыр мен Тарбағатайда ол қызыл бояу, қазтабан, жусанның әр түрлері, экспарцет, *қ а н с и г е қ*, ешкі мия, жоңғар кекіребасы, түлкі масақ секілді шөптермен қоректенеді (Қазақст.аң байлығы).

ҚАНСОҚТА¹ з а т. э т н. т а м а қ. *Жаңа сойылған малдың таза қанына ішмай, аздаған ет, дән қосып, тұздықтап, бүйенге салып пісірген шұжық. Қ а н с о қ т а* – Жеңсік астың бірі болып саналып, қойдың бүйеніне бауыздау қанынан кейінгі қанды құйып, май, сарымсақ қосып пісірген тағамды «қансоқта» деп атайды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). *Қ а н с о қ т а* – қан-сөлі аралас өкпе-бауыр (Х.Нұрқұлы, Ұлттық мирас).

Қансоқта жол. *Жауын-шашыннан езіліп, жентектеліп, миы шығып жатқан жол, сұрлеу; машақатты, ауыр жол.* Жорықта өткен *қ а н - с о қ т а ж о л д ы* ң бөрі Нұргисаның күйі мен болды өні. Европаның қақпасын қақты барып, Қатар ұстап қару мен домбыраны (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАНСОҚТА² з а т. э т н. с а я т. *Қыран құсты дәніктіру үшін өзі алған аңының етінен жылыдай жегізген жем.* Қалықтады Мұзбалақ, *Қ а н - с о қ т а н ы* аңсады. Қарап шығып жайбарақат қалжырады, шаршады (М.Мақатаев, Шығ. жин.). «Ақжем» мен «бозөкпені» құсты жүдету үшін берсе, «*қ а н с о қ т а*» мен «қызылды» семірту үшін береді (ҚҰЭ).

ҚАНСОНАР з а т. *Жаңадан қар түскеннен кейінгі аң іздерін кесуге мүмкіндік беретін кезі. Қ а н с о н а р* да бүркітші шығады аңға, Тастан түлкі табыларандығанға, Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет, Ыңғайлы, ықшам киім аңшы адамға (Абай, Тол. жин.). Біреудің аң аулауға, *қ а н с о н а р ғ а* шығайын деп тұрғанда, әкесі (атасы) өледі. Атасын естірткен кісіге: «Атан болса, сойылар, атам өлсе, қойылар, мұндай *қ а н с о н а р* күнде қайдан табылар» депті (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр, Дау, шатақ абыройсыз кез болып жүр, Құпия жасырдым деп қылған қылық, Басқандай *қ а н с о н а р ғ а* із болып жүр. Тәмсілін дүниенің абайласаң, Біреуге біреу айғақ көз болып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАН-СӨЛ: *бетінде қан-сөл жоқ [қашқан]. Сұп-сұр, жүдеу.* Қарындасымның сүйіктей сұлу *б е т і н д е қ а н -с ө л ж о қ*, апшақ шүберектей еді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Келсе қыздың бетінде *қ а н -с ө л ж о қ*, құп-қу болып кеткен (Қаз. ертег.).

Қан-сөлден айырылды. *Әбден жүдеді, түсі бұзылды.* Абайдың жүзі *қан-сөлден айырылып*, наукастан тұрғандай (М.Әуезов, Шығ.).

Қан-сөлін сорды. *Елді тоздырды, әлауқатынан айырды.* Кең жері күннен-күнге құрып жатыр, Сұр жылан бар *қан-сөлін сорып* жатыр. Астана, жұрт билеген адамдарды Тәңірі күннен-күнге ұрып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАН-СӨЛСІЗ с ы н. *Құп-қу, жүдеу, арық.* Аурудың өңі *қ а н -с ө л с і з* бозарып тұрады («Мәдениет және тұрмыс»), Ернияз *қ а н -с ө л - с і з* жатқан балаң жігітке көз салды («Қаз. әдеб.»). Оның қара өңі бозғылт тартып, *қ а н -с ө л с і з*, кісі танымастай тірі аруаққа айналып кеткен (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚАНСҮРЕК с ы н. *Қанқұйлы, қанішер.* Екеуі де жүрген бір қазанбұзар *қ а н с ү р е к* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Кесел ғой нағыз ақырет. Адамға ортақ азап сол. Патша бол мейлің *қ а н с ү р е к*, Қозыдай момын қазақ бол (Қ.Дәрібаев, Серт).

ҚАНСЫ= е т. с ө й л. *Қан көп кетіп әлсіздену, қансырау, әлсіреу.* Жүргенде тұрандарды шауып-жаншып, Бастарын шоқпарменен жарып жаншып, Кетті деп, біздерді алып айқай шықты, Тұрғанда жауға қарап жатқан *қ а н с ы н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАНСЫЗ с ы н. 1. *Қаны жоқ. 2. а у ы с. Сұп-сұр, жүдеу.* Бұлардың бәрінің де кедей адамдар екені сыртқы түрлерінен, жыртқық жамаулы, кір киімдерінен, арық, *қ а н с ы з* өңдерінен-ақ

белгілі еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Кетті аяп кемпір байғұс *қансыз* бетті, Сүм өмір ер жігітті әлсіретті. Кемпірден бір үзім нан тағы сұрап, Өртенген өзегіне талшық етті (О.Шипин, Дастан.). Келіншектің *қансыз* беті кенет әлденеге ашулы ажармен қатайып алды да, Еламан енді тіл қатам дегенше жүре берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАНСЫЗДАН = е т. 1. *Қаны азаю, қаны таусылу.* Бала операциядан кейін *қансыз данып* қалды (Ауызекі). 2. а у ы с. *Сұрлану, қаны қашу, құқыл тарту.* Ауру мал демін жиі алады. Тыныс жолдарының кілегей қабықтары аурудың барысына қарай қанталап кетуі мүмкін және керісінше *қансызданып* бозарып тұруы ықтимал (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). – Кір басқандай болып, жабырқау тартып түнерген сұр бұлттар көрі көңілге келген қажыған ойдай болып, *қансызданып* жүдеу тартады (М.Әуезов, Қараш.).

ҚАНСЫЗДАНУ *Қансыздан етістігінің қимыл атауы.* Жасы ұлғайған адамның жүрегі ауырғанда ең алдымен жүрек етінің *қансыздануы* жағынан күдіктену керек (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.). Апоплексия – ми соққысы – миға қан құйылудан немесе мидың *қансыздануы* – *нани* адамның есінен айырылып жығылуы (М. Исамбаев, Мед. анықтама).

ҚАНСЫЗДАУ с ы н. *Сұрғылтау, құқыл.* Арманов қатыгез, ашушаң адам. *Қансыздау* дөңгелек жүзінде күлкі ізі сирек білінеді (З. Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ҚАНСЫЗДЫҚ з а т. *Қаны азайып кемушілік, қаны жоқтық.*

ҚАНСЫРА = е т. 1. *Қан көп кетіп талықсу, әлсіреу.* Тегін емес жанжалмен, Салды бетке қанжармен. *Қансырап* Есет құлады. Қайтарып боп намысты, Төре құсқа жабысты, Таңырқап қыран тұрады (М.Дулатов, Шығ.). Тіреліп талай тұйыққа, Кездесіп қиын жайларға. *Қансырап* батпақ ұйықта, Өлгендер де бар майданда. Осы бір нұрлы көктемге Жетпеген де бар, жеткен де (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ал ауру әлсіреп, демігеді, Ажал келіп, алмақ боп желігеді. Қан майданның *қансырап* ортасында Көмек күтіп жатқандай көрінеді (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Қайғы-қасіретке бату, күйзелу.* Қайтып қиып тастамақ өз қанынан жаралған өз бөбегін? Күн ертең өзегіне дерт толып, аналық жүрегі қан жұтып, *қансырамай* ма? (С.Досанов, Қыран.). Тез жазылмақ бұл жара, Бал тілімен сүйсе жар. Сүймесе жар, дариға, Өлер жүрек, *қансырап* (М.Дулатов, Шығ.). Омырауы жердің жыртылып, Шыңылдап, шулап ұшты

оқтар... Көтерді басын, сілкініп, *Қансырап* жатқан қыстақтар (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ҚАНСЫРАТ = е т. *Қанын ағызу, әлсірету.* Қалмақтардың сан атын, Сансыратып келмесең, Қара ханның ала атын, Әлсіретіп келмесең, Жолайдың қара күлігін *Қансыратып* келмесең (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Михаилдың екі қолы артына байлаулы болса да, көпке дейін бой бермей, басымен соғып, иығымен қағып, жаудың талайын *қансыратады* (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

ҚАНСЫРАТУ *Қансырат етістігінің қимыл атауы.* Орынды қолдана білмеген жағдайда сүлік адамды *қансыратуы* мүмкін (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Ауыр таяқтың күшті соққысы Гасфорттың өзін де *қансыратуы* мүмкін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАНСЫРАУ *Қансыра етістігінің қимыл атауы; қан кету, қаны азаю.* Кейбір адамның қаны тіпті де ұйымайды, онда ола адам *қансырау* қаупіне ұшырайды (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Кеудесін екі-үш жерден шойын бөлшектер тесіп кеткен комиссар *қансыраудан* қаза тапты (Ә.Көшімов, Қысталаң.). – Соғыс қорқынышынан ба, *қансыраудан* ба, бұрын қаны ойнайтын әкемнің нұрлы беті қазір сақарға салған сүйектей сұп-сұр! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАНСІМІР з а т. м и ф. *Қазақ халқының наным-сенімі мен ауыз әдебиетінде сақталған, қан сорапты жағымсыз кейіпкер. Қансімір* – жын-перілер жөніндегі хикая кейіпкерлерінің бірі (ҚҰӘ).

ҚАНСІМІРГІШТІК з а т. м и ф. *Көптеген халықтар мифологиясындағы қансімірдің (обырлардың) қансорғыштық қасиеті.* Қазақтың обыры мен Еділ-Орал халықтарының «обырларының» «*қансіміргіштігі*» жөнінде түсініктер ұмытылып кеткен; яғни мифтің ғасырлар бойында өзгеруі барысында «обыр» деп аталған бейне мен оның басты «қанішкіштік» қызметі бір-бірінен ажырап, «қан сормайтын» обыр және «қан сорғыш», бірақ «обыр» деп аталмайтын екі түрлі кейіпкер қалыптасқан (С.Қондыбай, Арғы қазақ.). «*Қансіміргіштік*» сипаты бар екінші кейіпкердің белгісі қазақ фольклорындағы «мыстан кемпір» деген жалпылама атпен белгілі болған жиынтық бейненің астарында сақталған (С.Қондыбай, Арғы қазақ.).

ҚАНСІНДІ с ы н. *Жастайынан қанға сіңген, әдетке айналған.* Енді араға ғасырлар салып

елге оралған олар өздерінің бойына *қан сіңді* болған діни түсінік, қасиеттерден бой тартып, жүре келе бойға да сіңген нанымдарды әрі құндылықтарды насихаттауына не себеп? («Қаз. әдеб.»).

ҚАНТ з.т. <грек. sakchar> *Қант қызылшасы мен борық қамыстан жасалатын ақ тұсті, кристалды тәтті зат*. Шайдың көркі – *қант* пен май, бауырсақта, Шай ішпей тұра алмаймыз ауырсақ та. Көріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Майлы етті ұсақ турап, сарымсақта (Шал ақын, Өленд.). Ақ қағаз, қара сия, қалам алып, Жауһарға тойғызайын келші талып, Беруші ем жанды жанға қосқандарға *Қант* ты сүтке қайнатып, балға малып (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.) Бір центнер қызылшадан 16–18 килограмм, кейде 20 килограмм таза *қант* түседі екен (З.Ақышев, Біздің шамш.).

Қант диабеті. мед. <грек. diabetes> *Сусамыр (аздадағы зат алмасуының бұзылуынан болатын ауру)*. Гипертония, нефрит, *қант диабеті*, эндокардит аурулы адамдарға және екікабат әйелдерге АКТГ дәрісін беруге болмайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Бір кезде *қант диабеті* қатерлі ауру делінсе, қазір ол аса қауіпті емес, оны инсулин және басқа дәрілермен емдеп жазуға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Қант қызылшасы. ө.с. <лат. beta vulgaris> *Қызылша туысына жататын екіжылдық бағалы техникалық дақыл*. Оқушылар жүгері сабақтарының қабығын аршыды, *қант қызылшасын* жинады («Халық мұғ.»). Сиырға сүрлем немесе жем беріп, бұлар болмаса азықтық *қант қызылшасын* турап салып, қарап тұрғызбау жағын қарастырды (Сауыншы шамшырақ.). *Қант қызылшасы* негізінен мәдени өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қант қызылшасын* бір танапта ұзақ жылдар бойы ауыстырмай сепкенде, оның зиянкес жұмыр құрты мен тамыр биті көбейеді (ҚҰЭ).

Қант өнеркәсібі. *Қант өндіру ісімен айналысатын тамақ өнеркәсібінің саласы. Қант өнеркәсібінің* негізгі шикізаты қант қызылшасы мен қант құрағы, олардан өндірілетін қанттың оны ауыстыратын өніммен салыстырғанда биоэнергетикалық тиімділігі жоғары (ҚҰЭ).

ҚАНТАЛА = е.т. 1. *Қан тамырларының зақымдануынан, жарылуынан көз бен дененің қатты қызаруы, қан жиналуы*. Қатты ұйықтаудан ба, Байжанның көзінің еті ісіп, ағы *қанталап* кеткен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... *Қантала* са тұқылдың, Алпыс екі тамырың Қансып

қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Таңменен таңға кірпігін қақпай Дөңбекшіп, Тулап, Бір тыным таппай, Жасаған емі қонбапты. *Қанталап* көзі қабынып ісіп, Артынша жерді қармапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Көзін сату, құмарту, есі кету*. Шен-шекпенге құмартқан, *Қанталап* көзі мұнартқан, Саудалап елін тиынға, Құмартып патша сыйына Бек дегенің бек емес (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚАНТАЛАТ = е.т. *Қан тамырларын зақымдау, көз бен дененің соққы мен қысымнан қызарып кетуі*. Мәлике табалдырыққа сүрініп, тізелерін *қанталап* алды (Р.Токтаров, Ертіс.). Қанша қорғаласа да, қамшы ұшы кемпірдің бетіне тиіп, *қанталап* а осып кеткен екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАНТАЛАТУ *Қанталап етістігінің қимыл атауы*.

ҚАНТАЛАУ *Қантала етістігінің қимыл атауы. // Қан тамырларының зақымдалуынан болған көз бен дененің қатты қызару үдерісі*. Улы заттардың әсерімен бірігіп, жіңішке қан тамырларының беріктігін кемітеді, соның салдарынан *қанталау* пайда болады (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). Өлген малды сойғанда тері шелінде қанталаған орындар көрінеді, ондай *қанталау* - л а р малдың жұтқыншағында, тілінің түбінде болады (С.Омаров, Мал терісі.).

ҚАНТАМЫР з.а.т. а.н.а.т. <лат. vasa sanguinea> *Жүрек-тамыр жүйесіне жататын түтікше мүше. Қан тамыр* жүректен қанды алып шығатын қызыл тамыр (артерия), қанды жүрекке алып келетін көк тамыр (вена) және микроайналым арнасының қан тамырлары (қызыл тамырша – артериола, қылтамыр – капилляр, көк тамырша – венула) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАНТӨГІС з.а.т. *Соғыс, қырғын*. Бұл ретте бұрынғы Югославия елдері арасындағы аса қатыгездікпен жүргізілген қанды соғыс немесе XX ғасырдың 70-жылдарындағы Ливан *қантөгісі* кімге болса да сабақ болуы керек («Егемен Қазақстан»).

ҚАНТСЫЗ с.ы.н. *Қанты жоқ; қант салынбаған*. Түрлі ферменттерді, сілтілерді, қышқылдарды қайнатудың нәтижесінде түрлі қанттарға – глюкозаға, фруктозаға, ал, *қантсыз* бөлімі – агликонға дейін ыдырайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Тіл қатпай үнсіз тосқан гүлдерім-ай, Шәрбаттан шаршау білмес түндерім-ай, *Қантсыз* шай, қара нанды қаққа бөлген Сал, сері студенттік күндерім-ай (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАНТАЙ ү.с.т. *Қант сияқты. ≈ Қанттай* ереді.

Ішкі өзегі бордай үгіліп, қанттай ереді. *Егілді, уайым жеді, іші елжіреді.* «Атың кім?» – деп сұрадым. Амандық Болатбаев дегенде менің *ішкі өзегім бордай үгіліп, қант-тай еріп* жүре берді, – деді Болатбек (Ж.Жұмаканов, Шығ.).

ҚАНТТАЙ² с ы н. с ө й л. *Тап-таза, жыт-жинақы.* Үй іші *қанттай* екен (Ауызекі).

ҚАНТТАН= е т. *Қантқа айналу, қант тату.* Балы *қанттан* ы п кеткен сорғыларды өуелі ашып, сонан соң су құяды («Лен. жас»).

ҚАНТТАНУ *Қанттан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қанттану* мөлшері.

ҚАНТТАР з а т. х и м. *Барлық өсімдіктер ұталарында (құрғақ салмағының 80 пайызына дейін) және аздап жануарлар ағзасында болатын органикалық қосылыстар. Қанттар* (моносахаридтер, олигосахаридтер) жасыл өсімдіктерде көмір қышқыл газы мен судың қарапайым аорганикалық қосылыстарынан күрделі фотосинтез процесінің жүруі нәтижесінде түзіледі (ҚҰЭ).

ҚАНТТЫ с ы н. *Қанты бар, қанты көп.* *Қантты* өсімдіктер дегеніміз – тканінде көп мөлшерде қант жиналатын дақылдар (ҚСЭ).

ҚАНТТЫЛЫҚ з а т. т е р м. *Құрамында қанты көптік.* Қант қызылшасын өсіруге де және оның *қанттылығын* көтеруге де көп көңіл аударылады (Орган. химия). Қант қызылшасының өнімділігін және *қанттылығын* арттыра түсуде тұқымды азот бактеринмен, фосфор бактеринмен өңдеу мейлінше жақсы нәтиже береді (Агроном. анықтама).

ҚАНТУЫТ з а т. с а я т. *Екі жасар бүркіт.* Кеп-кеше ғана *қантубіт* Қаперсіз момын баласы Алыстан бүгін аң түріп, Қансүрек бопты, қарашы! (Қ. Шаңғытбаев, Аққу өні). – Менің қолыма түскенде бала бүркіттің *қантубітіне* жетпеген кезі екен («Білім және еңбек»).

ҚАНТУЗУ з а т. м е д. *Қан жасушаларының түзілу үдерісі, реті.* ≈ *Қантузу* мүшелері.

Қантузу мүшелері. а н а т. <лат. organa haemopoetica> *Қан жасушалары түзілетін мүшелер. Қантузу мүшелеріне* сүйектің қызыл кемігі, тимус (айырша без), лимфа түйіндері, көкбауыр, құстарда фабриций қапшығы, ас қорыту және басқа да түтікше мүшелердің кілегейі қабығында орналасқан лимфа түйіншіктері (бадамша без, ішек лимфа түйіншіктері) жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАНТ-ШАЙ з а т. *Шай жабдығына қажетті заттар.* Жарау аттылардың қоржыны тоқ. Келесі жазға шейінгі киім-кешек, *қант-шай* бармақ батпайтын тығыз қоржындарда

(Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Әлдебек үйге керек *қант-шайында*, ас-суын да Мақпалға алдырады (З. Шүкіров, Қиын түйін).

ҚАНТ-ШАЙЛЫҚ с ы н. *Қант және шайға жарарлық.* Аздап болса да *қант-шайлық* ақшасы бар емес пе еді (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚАНТЫШҚАҚ з а т. в е т. *Кейбір аурулардың әсерінен малдың нәжісіне қан араласып келуі. Қантышқақты* емдеу әдістері оның негізгі себебін жоюға бағытталады (ҚСЭ).

ҚАНУ *Қан етістігінің қимыл атауы.*

1. Шөлін басу, сусындау. Жерің жоқ жалтақтаған, жан сақтаған, Кезің жоқ өз еліңнен алшақтаған. Күніне жүз көрсе де шөлі *қанбай*, Туған жер қол созады аңсап саған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

2. Қандай да бір істен жан-жақты хабардар болу, жетік білу. Бұл міндеттерді шешу үшін – істің мән-жайына *қану* керек («Білім және еңбек»). **3. Қанағаттану, тояттау.** Шоканның ұйқысы *қануын* күттіріп, Шыңғыс алдымен өзінің ауылын көшірді (С.Бегалин, Шокан асу.). От жегіп, көкте ұшып, суда жүзіп, Тәңірінің рахметіне *қанып* жатыр (М. Жұмабаев, Шығ.). Жақсы мен жаман кетті араласып, Фиғылын һеш адамның танып болмай. Өкініш күн өткен соң бермес пайда, Ғылымның шәрбәтінен *қанып* қалмай (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАНША е с і м. **1. Бір нәрсенің сан мөлшерін білу үшін қойылатын сұрау сөз.** *Қанша* ғасыр өтті екен, қанша заман? Қанша ұрпақ кетті екен, қаншама адам? Қанша шырша өсті екен, құлады екен, Жетім көлге қараудан шаршамаған? Жетім көлден су ішкен қанша марал, *Қанша* киік қалды екен сай-салада? Қанатынан үзіліп өн-самала, Қаншама аққу кетті екен, аңсаған өн? (М.Мақатаев, Шығ.). *Қанша* үйдің ұрлап адамын, Қанша үйде сөніп қалды оттар. Көрдің бе ұлын ананың, Соғыстан қайтқан солдаттар? (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2. Қаншама, қаншалықты.** Құнанбай *қанша* көрлі, зөрлі болса да мынадай кінәдан қатты сасып, құп-қу болып, дірілдеп кетті (М. Әуезов, Абай жолы). Қайратым *қанша* қайтсада, Мұнына ханым шыдаман. Арқаға қарай көшермін (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ғалымның *қанша* айтқанмен қасиеті, Патшаға айтқызбады бөтен бұлтаң. – Мейірбан перзентімнің мейірі үшін. Келтіргіл бір қап гауһар, болса імкән (О.Шораяқов, Шайыр). **3. Бірдеңені жоққа шығару үшін қолданылатын сөз.** Балалы-шағалы болған адамдарды үнемі жетектей берудің қажеті *қанша* (С.Мыңжасарова, Замандас.). Шошқаның етін сатып, *қанша* байи аласың

(І.Есенберлин, Көлеңке.). Бай қызына үйлендің деп кім жазғырар дейсің, біреуде біреудің жұмысы *қ а н ш а* (Б.Тілегенов, Аққайнар). 4. *Толып жатқан, сансыз көп.* Аттысы, арбалы, жаяуы бар ағылған халық көшеге сыймайды. Мал айдағандар *қ а н ш а* (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап, Жиса да бай болмапты, *қ а н ш а* малды ап. Қазаққа өлең деген бір қадірсіз, Былжырақ көрінеді соларды аңдап (Абай, Тол. жин.). Сенбе жұртқа тұрса да *қ а н ш а* мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап, Өзіне сен, өзіңді алып шығар Еңбегің мен ақылың екі жақтап (Абай, Тол. жин.).

Амал қанша. *Амал нешік, не шара, лаж жоқ.*

Қанша дегенмен. *Не дегенмен, қалай дегенмен. Қанша дегенмен* Көкем салдың баласы емес пе! (М.Дүзенов, Ақәже). *Қанша дегенмен* ақылды тентек қой (М.Дүзенов, Ақ әже).

Обалы қанша [нешік]. *Орынсыз кінәлап қайтесің, жамандаудың реті жоқ; босқа жазғырып керегі не. О б а л ы қ а н ш а*, қойманы Салған-ақ екен сорлылар. Сырттағы соғыс ойнағы Қамалға мұндай не қылдар (Қ.Аманжолов, Өлеңд.).

ҚАНШАЛЫҚ е с і м. *Қаншама, соншалық.* Өтті күнім, кетті жылым *қ а н ш а л ы қ* Көрінгенмен құшақтасып, ән салып. Келем төзіп не көрсем де бөріне, Шын досымды табам ба деп жан салып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Саңқылын оның таныды түгел бұл Отан, Есіткен сайын мен де оны сансыз гүл атам. Бекежандарды жек көремін-ай *қ а н ш а л ы қ*, Құрекендерді десеңші қанша ұнатам (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тобылғы сап сегіз өрме қамшы алып, Торы үстінде шырқай салып Шәмші өнін, Табыныңды дүркіретіп, Түзіңде Тірлік кешу бақыт еді *қ а н ш а л ы қ!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

ҚАНШАЛЫҚТЫ е с і м. *Қаншама, сонша.* Бір адамның түр-әлпеті екінші адамға *қ а н ш а л ы қ т ы* ұқсас болмаса, мінез-құлқы да соншалықты бөлек, алуан түрлі (З.Шашкин, Сенім). Ақын халық үшін *қ а н ш а л ы қ т ы* қызмет істесе, халық соншалықты құрмет көрсеткен ғой (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). Даулы сөздің көрдім де елеп көбін, Дұрыс пенен бұрысты бөлектедім. *Қ а н ш а л ы қ т ы* күдікпен қарасам да, Көңіліме қонады көбі өкпенің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

ҚАНШАМА е с і м. 1. *Қаншалықты, қаншалық.* Балқы Базар, дүр Көрде де енді сен жайлы ойға батамын Бұл іңкөрлік созылады қаншаға?

Кім *қ а н ш а м а* шексіз сүйсе Отанын Оның тар-тар азабы да соншама (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ а н ш а м а* асықтым, жеделдеп келемін десе де, адымы мардымсыз, жолы қысқармай қойды (А. Байтанаев, Асан). 2. *Өте көп, сансыз; ұшан-теңіз.* Аралығы қарын менен жүректің Төрт-ақ елі болса да, Қашық олар *қ а н ш а м а!* Иә, көп болса төрт елі (Т. Айбергенов, Мен саған.). Тұрғызса да *қ а н ш а м а* астанасы, Талайлардың жоқ әлі баспанасы. Интернатқа, Балалар бақшасына Бару керек жесірдің бес баласы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Қ а н ш а м а* ел атамекен жерін тастап, жаңа қонысқа қонды! (І.Есенберлин, Көшпенділер). 2. *Қанша, неше.* Дастарқанға төгілген бауырсақтай жайылып, жапан түзде біресе солтүстікке, біресе оңтүстікке бытырап көшіп жүрген қазақты ел етіп біріктіру үшін *қ а н ш а м а* тәсіл, *қ а н ш а м а* күш қолданылады (І.Есенберлин, Көшпенділер). Жер бетінде *қ а н ш а м а* халық болса, соншама календары болған (Ғалам ғажайып.). Егістікті суару мерзімін және су жұмсау мөлшерін анықтау үшін қазіргі кезеңде топырақтары ылғалдың *қ а н ш а м а* екенін анықтау қажет (Б. Шағыров, Картоп).

ҚАНШИЕ з а т. ө с. <лат. *cerasus erythrocarpa*> *Таулы жерде жабайы түрде өсетін, биіктігі 70–200 см-дей бұта. Қ а н ш и е-н ің* жемісі қан қызыл түсті, шырынды, сүйекті келеді (ҚСЭ). *Қ а н ш и е-н ің* тамыр жүйесі өте жақсы жетілгендіктен тау бөктерінің сусымалы, жылжымалы топырағын бекіту үшін өсірілді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАНШЫҚ з а т. 1. *Ит тұқымдас хайуандардың ұрғашысы. Қ а н ш ы ғ ы м* күшіктеді күні кеше, Ал сонан аямайын керегінше! Бірталай, үйшік толған күшігі бар, ішінен табылатын қандай десе (А.Байтұрсынов, Шығ.). Аман анау күні қызыл шолақ арланды соққан соң ертеңіне *қ а н ш ы ғ ы н* да соққан (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көкжал тым ашулы. Көзі қанға толып кеткен. Сүйкенген күшіктерін де, тіпті ана *қ а н ш ы қ т ың* қылымсыған қылуын да ұнатпай, анда-санда арс етіп қауіп тастап жатыр («Егемен Қазақстан»). 2. а у ы с. б е й п і л. *Әйел адамға айтылатын тілдеу, балағат сөз.* Біреудің байын азғырып, Сенікі не, жүзі қара? Не дейд, ойбай, бұ *қ а н ш ы қ!* Шық үйімнен, дереу шық! (Ж.Аймауытов, Шығ.). О, *қ а н ш ы қ!* Сен де солай дедің бе? – деп қолындағы төрт таспа қамшымен қызды пәрменінше тартып-тартып жіберді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Асырап отырған шешенді жұттың. Енді бізді құртайын деген екенсің, қу *қ а н ш ы қ* (М.Мағауин, Бір ата.).

Ала қаншық боран. *Бір ашылып, бір қойып, құбылып соққан боран.* Мына аш қасқырдай ұлыған *ала қаншық боран* даяғын баса алмай қалған қаса сұлу қарындасты алдағы бекетке шейін жас балаша алақанына салып көтеріп апарса деп қиялдады (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚАНШЫҚТАП: *ала қаншықтап. Боран (құи) бір ашылып, бір қойып.* – Ия, байқандар. *Ала қаншықтап* н жатыр ғой. Боран болып кетпесін, кім біледі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАНШЫЛ с ы н. э к с п р. *Рушыл, жікшіл.* Сұлтанмахмұт енді «алаш» мырзаларының *қаншыл* қызғаншақтығын мінеді (Д.Әбілев, Арман.). Кеудемдегі өнім-күйім, жырым сен, Өзің тұрып үйрен, ертең сүрінсең. Анашыл боп, жаңашыл боп өскенде, Күншіл болма, *Қаншыл* болма, ұлым сен! (Қ.Бұғыбаева, Ана жыры).

ҚАНШЫЛДЫҚ з а т. э к с п р. *Қаңға тартушылық, рушылдық.* Сайлау кезіндегі *қаншылдық*, талас-тартыс, жұлқыласу бұдан да күштірек (М.Тиесов, Әділбек Майкөтов).

ҚАНШЫМАҚ з а т. *Қан араласқан су.* Оның тілі жылтындап, жарылған ерніндегі *қаншымақ* ть өлсін-өлсін сүртіп кетіп тұрды (К.Оразалин, Көктем.).

ҚАНШЫР¹ з а т. *Далалы жерде, қырда жүретін еті адал, кішірек келген сұр құс.* Жалт қарап ем бір кішірек құс төңкеріліп бір *қаншырдық* үй қуып келіп қораға кіріп кеп кеткені (Ш.Айманов, Қыран.). Жалма-жан бұға қалды *қаншыр* батыр. Жер еді панасыздау шөпсіз тақыр. Екеуі тырп етпестен жатса-дағы, Тұрымтай тұпа-тура келе жатыр! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАНШЫР² з а т. *Арыстанның ұрғашысы.* *Қаншыр* деген арыстанның ұрғашысы, – деді Ақан (С.Жүнісов, Ақан сері). Талай майданды басынан өткерген кәрі *қаншырдың* өзі де дәл осылай өскен (М.Мағауин, Шақан-шері).

ҚАНШЫРДАЙ с ы н. *Қаншыр сияқты жіп-жіңішке, сидам, арық.* Осы кезде үйден *қаншырдай* қара сұр әйел шықты (С.Бакбергенов, Адам.). Біз кепеге таянғанда үш ат түйдек келеді екен. Қарасам, біреуі бір қара ала ат, біреуі *қаншырдай* жирен ат (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Қаншырдай қатты. *Жіп-жіңішке болып жарады.* Қаракерей, матайдан Өңшең саңлақ жиылды, *Қаншырдай қатты* н тұлпарлар, Ерлер тастай түйінді (Дулат Бабатайұлы, Зама-на.). Қарсы алдымызда *қаншырдай қат-қан* қызыл құнажын тұр (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАНЫҒУ *Қанық етістігінің қимыл атауы.*

1. Әбден бабына жету, бойына сіңіру. Судың толық және қарастырылып отырған мезгілдегі *қанығуларынның* айырмасы оттегінің тапшылығы дейміз... (Табиғат сулары.). Минералдар мен тау жыныстарын жерасты суларының ерітуі олардың ерігіштігі мен *қанығу* концентрациясына сәйкес жүреді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Аэрация аймағындағы тау жыныстары *қанығуынның* жетімсіздік коэффициенті неғұрлым аз болған сайын жауын-шашын түскен кезде грунт суларының деңгейі соғұрлым жоғарылайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

2. Мән-жайын жете білу, түсіну. Мұсабек Байзақұлы ХІХ ғасырдың 70–80-жылдарында Орталық Қазақстанды аралап жүріп, ірі ақындардың сөздерін естіп *қанығуы* анық (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Естушінің құлағы сөз асылына *қанығу* үшін, сөзінді өз мәнерімен, нүкте, интонацияларын орнына қойып, бұзбай айтқан жөн («Қазақст. мект.»).

ҚАНЫҚ с ы н. **1. Жақсы таныс, белгілі.** Болса да түсі *қанық*, туғаны бір, Төсімді таяп жақын көкірекке. Құмардан ерте-кеш не шықпақ едім, Өлетін болсам да нақ сол минутте (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жігіттер, жалған емес, мұным анық, Бұрыннан осы сарай елге *қанық*. Қайта келмес қақпадан әрі өткізіп, Шығарып салып мені қайтар халық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

2. Мән-жайға әбден жетік, емін-еркін білетін. Жаңаның жасағы көп, көзі *қанық* адам болмаса игеріп әкету, болат тұлғаны ырыққа көндіру де күшке түседі (Самғау).

3. Кемеліне келген, бабына жеткен. Біз режиссурадағы осындай өрелі ізденіс коллективтегі ізденіске ұласқанда ғана *қанық* бояулы спектакльдер туатынын тәжірибеден әрдайым көріп жүрміз (С.Омаров, Серпін).

Атына [есіміне] қанық. *Біледі, сырттай хабары бар, есімі әбден аян.* Түсіңе танық болмасам да, *атыңа қанық* едім (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Көзі қанық. Жете білетін, білгір. – Осың дұрыс, – деп қоштады Темірхан. – Сонда қай заводқа бармақшысың? – Соны *көзі қанық* сендерден сұрағалы тұрған жоқпын ба? – деді Қалихайдар («Лен. жас»).

Қанық ертінді. *Белгілі температурада заттың одан әрі ери алмайтын күйі* (ҚСЭ).

Ұйқысы қанық. *Ұйқыны қандырғандық, тыныққандық.* *Ұйқы қанық*, төсегің жайлы болса, ішпер тамақ сапалы, майлы болса, Көңіл шат боп, денеге қайрат кірер Жан сүйерің жаныңда сайлы болса (Қ.Төкежанов, Қария.).

ҚАНЫҚ = е т. 1. *Мән-жайды әбден түсініп білу, егжей-тегжейіне көз жеткізу.* Біз білгенді олардың да бәрі ұқты, Көп нәрсеге *қ а н ы қ т ы* һәм дөнікті. Албастының айырмасы адамнан Тек таяқ деп біледі екен әліпті (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жарты ғасыр... Канша сырға *қ а н ы қ т ы* м! Қуандым да, Қайғырдым да, Қамықтым, Жоғарыласам – Төріндемін елімнің, Төмендесем – ішіндемін халықтың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жігеріңе жасымнан тым *қ а н ы қ п ы* н, Жарайсың, дос, жаныңды шын таныттың. ...Құлай құшып Сулысай құба жонын, Кете ме әлі ұйқыға қымтанып күн? (М.Мақатаев, Шығ.).

2. Игеру, төселу. Егер қалаған мамандығының қыр-сырына түгел *қ а н ы қ қ ы ң* келсе, жатпай-тұрмай ізден («Білім және еңбек»). Сол күннен бастап Гүлшат жаттығуға үзбей қатысып, қиын да қызықты өнердің қыры мен сырына *қ а н ы ғ а* берді (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

3. Әбден бабына жету, кемеліне келу, бойына сіңіру. Қазіргі кезде 20-дан астам *қ а н ы қ қ а н* және қанықпаған май қышқылдары бар екендігі анықталды (Қымыз.). Белсенді түрде жүретін судағы ашу және піру құбылыстарының нәтижесінде су қабаты улы заттармен *қ а н ы ғ а* д ы, оттегі азаяды, жағымсыз иіске ие болады (Табиғат сулары.). Қолдан суаруды енгізгенде күн сәулесі мен ылғалға *қ а н ы қ қ а н* өсімдік өнімді едәуір мол береді (Е.Жамалбеков, Суармалы.).

Қаныққан ауа. х и м. *Бір нәрсені бойына әбден сіңірген ауа.*

Қаныққан бу. х и м. *Өз сұйығымен (немесе сондай химиялық құрамдағы қатты денемен) термодинамикалық тепе-теңдікте болатын бу.* Құрғақ *қ а н ы қ қ а н б у* д ы ң күйі орнықсыз келеді. Одан бір бөлігі сұйыққа айналып дымқылданады, ал керісінше оған шамалы жылу берілсе аса құрғақ бұға айналады (ҚҰЭ). *Қ а н ы қ қ а н б у* қысымы мен температураның арасындағы тәуелділік өлшеу арқылы таблица түрінде берілсе, онда температураның мөндерін жазықтықтағы нүктелердің абсциссалары үшін, ал қысымның мөндерін ординаталары үшін алып, осы нүктелерді құрсак, сонан кейін құрылған нүктелерді бастыра тұтас жатқан қисық сызықты жүргізсек, сонда бұл сызық температура мен қысымның арасындағы функциялық тәуелділікті береді (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

Қаныққанкөмірсутектер. хим. *Молекулалық құрамы жағынан ең қарапайым, сутек пен көміртектен тұратын қосылыстар.* Химиялық қасиеттері жағынан *қ а н ы қ қ а н к ө м і р -*

с у т е к т е р д і ң молекулалары едәуір берік, қалыпты жағдайда сілтілерге, қышқылдарға, тотықтырғыштарға төзімді және қосылу реакциясына кіріспейді (ҚҰЭ).

Қанықпаған көмірсутектер. х и м. *Құрамындағы көміртект атомдары өзара қос немесе үш байланыстар арқылы қосылған, органикалық қосылыстар.* *Қ а н ы қ п а ғ а н к ө м і р с у т е к т е р д і ң* молекулалары бір-бірімен қосылып, нәтижесінде құрамы бірдей, тек молекулалық салмағы жоғары қосылыстарды түзу реакциясын полимерлеу деп атайды (ҚҰЭ).

ҚАНЫҚТА = е т. *Істің мән-жайын түсініп білу, анықтау, айқындау.* Құлағына көсемнің Жетсе күйі осы елдің, Барса хабар *қ а н ы қ т а н*, Адасқанға жөн сілтеп, Дұрыс жолға келтірсе ед (І.Жансүгіров, Шығ.). Жиналып қапты халайық, Түсініп бәрін *қ а н ы қ т а н* (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.).

ҚАНЫҚТАН = е т. *Істің мән-жайын түсіну, анықтау.*

ҚАНЫҚТАНУ *Қанықтан етістігінің қимыл атауы.* Григорий Алексеевич оқуы асып емес, істе, техникаға жұмыс үстінде *қ а н ы қ т а н у* арқасында өнерленген (Т. Нұртазин, Адам.).

ҚАНЫҚТАУ с ы н. *Қанығырақ, таныстау.* Шырағым, айтпады деме, оның сырына сенен гөрі *қ а н ы қ т а у м ы з* (Жарық жұлдыздар).

ҚАНЫҚТЫ с ы н. *Танымал, таныс.* Масғұт аузыменен Абай өз заманындағы, өз ортасына *қ а н ы қ т ы* болған жайларды айтады (М.Әуезов, Әр жыл.). Не оқыранғаны, не тұяғының дүсірі естілмейді. Тек малшы қауымға ғана *қ а н ы қ т ы* өлі тыныштық басып тұр даланы (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бұл жақтың халық-елінің *қ а н ы қ т ы* қымбат кәсібі шай өсіру, күріш егу, каучук ағашын өсіру болады (М.Әуезов, Индия очерк.).

ҚАНЫҚТЫҚ з а т. 1. *Мән-жайды жете білгендік, жақсы таныстық.* Дастан авторының сол тұстағы шығыс пен батыс мәдениетінің жетістігіне *қ а н ы қ т ы ғ ы* шығарманың тұлғасынан да анық танылады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). – Жаңа аурухана салынып жатқанын да айтсаңыздаршы! – деп біреуі ел ішіндегі жаңалыққа басқадан гөрі *қ а н ы қ т ы ғ ы* н білдіре сөйледі («Соң. Қаз.»). 2. *Кемеліне келгендік, бабына жеткендік.* Топырақтың қоректік заттарға *қ а н ы қ т ы ғ ы* топырақтың өзінде болатын микробиологиялық процесстерге де байланысты (Д.Мәденов, Өсімдік.). Өсімдіктегі фосфор қышқылының түсінің *қ а н ы қ т ы ғ ы* ертіндегі фосфор қышқылының

мөлшеріне пропорционал болады («Қазақст. мект.»).

ҚАНЫҚТЫР= ет. 1. *Әбден бабына жеткізу.* Су ерітінділері минералдарды тек суға қанықтырып қана қоймайды, сонымен бірге заттардың еруі мен алмасу түріндегі химиялық ыдырауды туғызады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жанат қиял жалдаған, Мұздап өліп қалмаған Талайы тастүйінбіз. Қасиет қып жандыққа, Қанықтыр а алдық па Дін-мұсылман иін біз? (Қабан жырау, Алтын қазық). 2. *Жете таныстыру.* Елдос әлі қаланы аралап көз қанықтырып үлгірмеген-ді (А.Байтанаев, Қансонар). Жазылбектің мына сөздері жас шопанға қатты ой салды. Мал бағудың өзі білмеген бейтаныс сырына қанықтырып аңдай (М.Айдаров, Жазылбек Қуанышбаев.).

ҚАНЫҚТЫРУ *Қанықтыр етістігінің қимыл атауы; әбден бабына жеткізу.* Балықты көбейту кезінде құбыр суы мен дистельденген суды араластырып, 5 күндей ауаға қанықтыру қажет (Қ.Қайымов, Суасты.). Тәжірибелі механизаторлар өзіне жүктелген міндетті жұмысын атқара жүріп, сол жастарды еңбекке баулуды, техника сырына қанықтыруды дәстүрге айналдырған («Қаз. өдеб.»). Егер сырғымалар беткейдің жоғары жағындағы аумақтардан ағып келген жер беті суларының беткейді суға мол қанықтыруының нәтижесінде қалыптасатын болса, онда беткейден жоғары тау басына таяу жерде орлар қазып, оған жиылған суды шетке ағызып жіберу қажет (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚАНЫҚТЫРЫЛ= ет. *Әбден бабына жеткізілу.* Шампан шарабын жасауда арнаулы технология қолданылады. Бұл шараптар үлкен қысыммен көмір қышқыл газымен қанықтырылады (Н.Шоканов, Микроорганизм.).

ҚАНЫҚТЫРЫЛУ *Қанықтырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНЫПЕЗ с ы н. с ө й л. *Қанытезер.* Сол кара тас жатқан жер Мәтібұлақ, Қозы жайған жерлерім күнде жылап. Ерте тұрып дірдектеп мен жүргенде, Қаныпез бай ұрсады сөзбен сыбап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАНЫПЕЗЕР с ы н. *Бейбіт елге бүлік салушы қанқұйлы, қанішер, жауыз.* Екі арыстан жабылса дәуді өлтірер, Ажал жетсе аурусыз сауды өлтірер, Қаныпезер бұзақы жігіт болса, тыныш жатқан еліне дау келтірер (Шал ақын, Өлеңд.). Бұрын талай кісі өлтірген, қаныпезер ұрылар абақтыда жататын ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Міне, міне, асыл

досым, қарашы. Тым тереңде шын байлықтың бағасы. Егер Гитлер ұлы ақын бабасы Гете рухын өз бойына сіңірсе, Тағдырына ақын көзбен үңілсе, Пенделігі айнала тор құрса да Қаныпезер болар ма еді мұншама? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қарабайдай қаныпезер [сараң]. *Мейірімсіз, сараң адам туралы айтылады.*

ҚАНЫПЕЗЕРЛЕН= ет. *Арсыздыққа салыну, қаны қараю, бетпақтау.* Жай айтқанға қаныпезерленіп көнбеген соң, қол жұмсап, сүзекісін балалар алса керек (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚАНЫПЕЗЕРЛЕНУ *Қаныпезерлен етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНЫПЕЗЕРЛІК з а т. *Жауыздық, зұлымдық.* Ізеттілік пен біреуді өлтіруге дейін апаратын қаныпезерлік екеуі бір жүректен қатар орын ала алмайтын құбылыстар (Қ.Исабаев, Өткелде.). Шешендікке, қаныпезерлікке Базаралымен жарысам деген бәсім жоқ (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАНЫС= е т. 1. *Шол басысу.* ≈ Салқын сусынға қанысты. 2. а у ы с. *Қоңілі тоқ болысу, қанағаттанысу.* Еңбектерін көрген ел Мейірлері қанысты. Игілігін еңбектің Халқым біліп танысты (Халық ақындары). От шашып тұяғынан жарыссын деп, Таң нұрына сүйсінген бұлбұл сайрап, Сүйкімді үнге жүректер қаныссын деп (Ж.Өмірбеков, Кешкі өн).

ҚАНЫСУ *Қаныс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАНКЕЙ е с і м. с ө й л. *Қанеки, қане.* Қанікей, осы айтқанның бірі бар ма, Айтылса сөздің көміл хақиқаты (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАНШЕР з а т. *Жауыз, аяусыз қанытезер, қанқұйлы.* «Алашы» деген сөз қалмақша мейірімсіз, қанішер деген мағынада болса керек (М.Дулатов, Шығ.). Болса дағы қанішер, Ақулалар Жасаған жоқ кемемен қарақшылық! Кінәсы жоқ аюдың, Қабандардың. Басқыншы деп оларды жамандар кім? Бақыт көші қай жерде жүрер еді Бүлдірмесе өздері адамдардың! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАНИШЕРЛІК з а т. *Жауыздық, қанытезерлік, қанқұйлылық.* Әнеугіден бері ерлі-зайыпты кісідей боп жүріп, кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен өзіншілдік, неткен тасбауырлық, неткен қанішерлік! Бұлардан ұшы-қиыры жоқ жаман әдеттер туа бермек. Мысалы, зорлық, алдау, мансапқорлық, малқұмарлық, рахымсыздық, мейірімсіздік, қанішерлік, тағы тағылар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАҢ з а т. к ө н е. *Арба*. Сол сапарында ол Балғожа ауылынан сыйға басқа жұртта кездесе бермейтін *қ а ң* алып қайтқан (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

ҚАҢБАҚ з а т. ө с. **1.** *Шөлді, далалы, сортаң жерлерде өсетін, кеуіп, тамырынан үзілген соң желдің айдауымен жер бауырлап дөңгелеп жүретін шөп. Жолбарыс жүргенінде маң-маң басып, Жүрегі, қайратына көңілі тасып, Ойлай ма қ у қ а ң б а қ т ы* таса кылып, Жатқанын жасырынып мерген пасық?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Құйындай қуып жеткендей, Қырдың қашқан *қ а ң б а ғ ы н*. Құл құдықтан су ішіп, Қарады дала жан-жағын (О.Шипин, Дастан.). Ауыл үстін тозаң басқан. Оқта-текте біресе көкке қалқи көтеріліп, дереу төмен құлдырап жүрген *қ а ң б а қ т а р* көрінеді (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). **2.** т е р. <лат. *salsola paulsenii*> *Алабұта тұқымдасы, сортаң туысына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. 3.* а у ы с. *Жеп-жеңіл, салмақсыз, мәнсіз. Жігіттерді көргенде Жалтаң-жалтаң қараса, Кеткендей-ақ алмағы. Оның аты қыз емес, Шайтанның ұшқан қ а ң - б а ғ ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Деді дағы ер қаранды жан-жаққа, Маң-маң басып жүріп біраз ар жақта, Тауып алды дөңбектей бір кара тас, Ер қолына дөңбек тасың *қ а ң - б а қ т а!* (М. Жұмабаев, Шығ.). *Қ а ң б а қ* пен салмағың тең бұл бір заман Лаж жоқ жел ай-даса ермесіне. Тайпалған талай жорға, талай түлпар, Тағдырдың кез болып тұр кермесіне. Солардан жаным-төнім ардақты емес, Орын-сыз күйзелейін мен несіне?! (А. Байтұрсынов, Шығ.).

Қаңбақ сораң. <лат. *salsola collina*> *Алабұта тұқымдасы, сортаң туысына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Қ а ң б а қ с о р а ң - н а н* сақар (сабын, шыны жасау өндірісінде қолданылатын химиялық қосынды) алынады (ҚҰЭ).

Қаңбақ құрлы көрмеді. *Жеп-жеңіл үйіріп әкетті.* Күнде қыз иығынан зілдей басып, бақайшағын майыстыратын екі шелек, қазір *қ а ң б а қ құрлы көрінбей* кетті (З.Шүкіров, Қиын түйін). Ағысы қатты тасқын су бейшара қойларды *қ а ң б а қ құрлы да көретін* емес, қолды-аяққа тигізбей лезде ала жөнеледі (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

ҚАҢБАҚТАЙ с ы н. *Қаңбақ сияқты, жеп-жеңіл.* Бұл жерден ноғай кеткен ауаланып, Кетпеген еш адамнан жараланып, Бұқардан көше-көше әрман кеткен *Қ а ң б а қ т а й* жел аударып, домаланып. Жеріне Елібайдың көшіп барып, Мекенін отырыпты сонан алып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Көкірегін шер буып, Омырауын сел жуып, Келеді ол *қ а ң б а қ т а й*,

Шырқ үйірген жел қуып (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Қ а ң б а қ т а й* домаланып кетті қоймен, Бірде қыр, бірде асып өзекті оймен. Қойымен бағып жүрген арыздасты, Ажал деп осы боран бізге келген (О.Шипин, Дастан.).

Жел айдаған қаңбақтай. а) *Ойда жоқта, кетпеген деген мағынада. ә) Гле-шала, атыл-ғұтыл, дереу.* Сөйтіп жүргенде соғыс деген пәле дүңк ете түсті де, үш бірдей боздағым *жел айдаған қ а ң б а қ т а й*, су аударған дөңбектей соғысқа кете барды (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

Қаңбақтай ойнатты. *Біреуді, бірнәрсені, оп-оңай, қиш салмай меңгерді, игерді.* Машина лып етіп солға бұрылды. Кілегей төккен тәрізді тайғақ жол жеңіл машинаны *қ а ң б а қ т а й о й н а т ы п* келеді (Ұ.Бағаев, Дала.).

Қаңбақтай ұшырды. *Оп-оңай, көп қиш салмай-ақ сұлатты, лақтырды, алып ұрды.* Екі торғай... бармақтай, Опыр-топыр... шаңдатты-ай. *Ұш ы р а р д а й* бір-бірін Қағып өтіп, *қ а ң б а қ - т а й* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алда тұрған Ұзақты жаңағы жанжал үстінде бата алмаған Береке бір қолымен *қ а ң б а қ т а й ұш ы р д ы* (М.Дүзенов, Ақөже).

ҚАҢБАҚША ү с т. *Қаңбақ сияқты, қаңбаққа ұқсас, жеп-жеңіл.* Сарқасқаның әлуетті қолы аштықтан жүдеген әйелді *қ а ң б а қ ш а* үйірді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Кемпір Базаркүлді *қ а ң б а қ ш а* көтеріп алып кетіп бара жатқандай (Т.Тобағабылов, Жазира).

ҚАҢҒАЛА = е т. с ө й л. *Қаңғалақта.* Оспан қой іздеп келе ме, әншейін тек басының ауған жағына *қ а ң ғ а л а п* келе ме, өзі де білмейді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Балқы Базар, дүр Оңғар – «Алқа!» деп атты қойғанда, Қаншама пырақ болса да. Қарасын көрмей *қ а ң ғ а л а р* (О.Шораяков, Шайыр). *Қ а ң ғ а л а п* ел қыдырып жүріп бір күні ол Ожар Оспанның үйіне түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАҢҒАЛАҚ з а т. **1.** тех. *Мәшине моторының алдындағы айналатын қалағы.* Мәшинемнің *қ а ң ғ а л а ғ ы* зырылдап тұр (Ауызекі). **2.** *Ұршықтың дөңгелек басы. Қ а ң ғ а л а қ – ұршық, ұршықтың дөңгелек басы (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).* **3.** а у ы с. *Жеңілтек, жеңіл, жаңғалақ.* Абдыраған *қ а ң ғ а л а қ* сорлы сенің масыл болмай жүретін кезің бар ма? (Ә.Көшімов, Қысталаң). Енді оны токтату қиын. *Қ а ң ғ а л а қ* мінез қоятын емес (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қаңғалақ қақты [ойнады]. *Ұшып-қонды, алып қитты, жеңілтектенді, дегбірсізденді.* Екі жақ кезек-кезек сүйретіп әкетіседі, ортада *қ а ң ғ а л а қ қа ғ ы п* бақсы жүр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Үш боз ат жегілген күйме де *қ а ң ғ а л а қ*

ойнап өзір түр (Ә.Әбішев, Найзағай). Асты-үстіне келтіріп дауыл сапырған көк теңіздің тепкісінде жалғыз қайықшы *қаңғалақ ойнайды* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ҚАҢҒАЛАҚТА = е т. *Ұшыт-қону, дегбір-сіздену*. Жолда *қаңғалақ тап* келе жатқан Көшенге кезіктік (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Осындай тәтті сезіммен отырғанда *қаңғалақтаған* үшеу көрінді (Т.Иманбеков, Тұт ағаш.). Сырбайдың кепесінен Рахмет аттанып кеткен күннің ертеңіне *қаңғалақ тап* Масақбай келе қалды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАҢҒАЛАҚТАУ¹ с ы н. *Жеңілтектеу, ұшқалақтау*. – Әбділда, – деді Сарыбала ойын аяқтап. *Қаңғалақтау*, мұртты милиционер енді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАҢҒАЛАҚТАУ² *Қаңғалақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚАҢҒАЛАС = е т. *Қаңғалақ қағысу, қақтығысып соқтығысу*. Дауыл кеп сапырғандай жиған қоқыр, Боп қалды айқай-ұйқай, опыр-топыр. Қаша алмай қақтығысып *қаңғаласты*, Сасқанның сияқты ғой көзі соқыр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАҢҒАРУЛЫ с ы н. *Қаңтарулы, қаңтарын бос қойған*. Ақырға байлап құланы, *Қаңғарулы* тұрады. Аққұла ат қандай сенімді, Жау көрсе дыбыс қылады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАҢҒУ *Қаңғы етістігінің қимыл атауы; босқа күн өткізу, тентіреу, сандалу*. Сол *қаңғумен* жүргенде қас қарайып, түн боп кетті (С.Мұқанов, Өмір мект.). Ит жылын аш иттей *қаңғумен* өткіздік (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАҢҒЫ с ы н. с ө й л. **Қаңғыбас**. Шыққалы мезгіл өтті айға жуық, Жол бойы жүрді бұлар сайран қылып. Бір күні жолықты олар бір *қаңғыға*, Кім білсін кім келгенін қайдан қуып? (Ә.Әленов, Әлімқара). Сыйладың қарақалпақ, қазақ болып, Демедің: «*Қаңғы* ғой бұл, құны аз мұның» (І.Мәмбетов, Тарланбоз). Халық сөзінді алмаса, Көп те болсаң *қаңғысын*, Қадірің жұртқа бар болса – жалғыз да болсаң ондысын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАҢҒЫ = е т. **1. Мақсатсыз бос тентіреу, сенделу, кезу**. Көзден нұр, мидан ақыл, бойдан қуат, Дәрмен жоқ жастық дәурен бізден тайса. Ақынның осы айтылған тәржімесін, Білгендер мағына ғып жұртқа жайса *Қаңғыды* қаш құланша дүние кезіп, Көк шалғын табылар деп қайдан майса (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бала айтты: «Өз басыңа жетерсің, *Қаңғын* жүріп қалай ерлік етерсің? Атамызға айтып барсақ баяндап, Бір күн тұрмай бұл қаладан

кетерсің» (Көрұғлы). **2. Бетімен лағып кету**. *Қаңғыған* бір оқ Ғалымбергеннің қолына тиіп, білегінде тұрып қалды (Ә.Бектемісов, Майдангер.). – Нысанасыз, *қаңғыған* миномет оғы ысқырып өтті де, сонау бір сайға жарылды (От ортасы.). **3. Барар жер, басар тауы қалмау**. Бар болса жер үстінде тауып кел деп. Кеп жатыр өлмегені әбігермен, Адасып Алатауда қалдық дейді, Жүріпсіз атымызды мал ғып дейді, Біз қалдық айдалада *қаңғып* дейді. Келіпті қырық жігіттен отызы аман Өзгесі өлі-тірі қалыпты енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4. ауыс. Үміті үзілу**. Келмеске *қаңғып* кетті үміт, Басқалар жеді жемісін. Көрісуге жазсын деп тұрып, Көре алмаймын-ау деді ішім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Басы [миы] қаңғыды. *Мең-зең болды, зеңгіді*. Көргеннен кетіп есі, қалды құлап, *Ба са қаңғып*, көзі тұнып, бітіп құлақ, Опырылып ой бөгеті өз-өзінен, Көл бола көз орнына ақты бұлақ (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). – Ей, түлкі, жан қысылса екен қиын, Болмасын өтірік сөз, іште түйін. Қуғанда бір топ атты қиқу салып, Білмедім не болғанын, *қаңғып миым* (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАҢҒЫБАС с ы н. *Қайда болса, сонда жүре беретін қыдырымпаз; кезбе*. Сол жүрекке бағышталған жыр өлмес, Жатқа алғандар ғұмыр кешер мәңгі мас. Кетем десен, Хиуа жері жібермес, Жоңғардың жас шәйірімен *қаңғыбас* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). – Үйге сол екеуі тағы келе ме? – деп баж ете түсті. – *Қаңғыбас* екен түге өздері! – деп теріс айналып кетті (С.Төлешов, Түрлі.бас.). // *Қыдырымпаз, қыдырып жүре беретін адам*. Жат түсінбей, Айтқаныңды дос тыңдар, Жыпырлап тұр кедергілі тосқындар. Тез көбейді Тұмсықтығар іс тапшай, Қайыршылар, *қаңғыбастар*, босқындар (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАҢҒЫБАСТАН = е т. *Бос тентіреу, сенделу, кезу*. Қарайғанға ұрынып, *қаңғыбастанып* кететін бала ол емес (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Көрмеген жердің ой-шұқыры көп. *Қаңғыбастанба* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚАҢҒЫБАСТАНУ *Қаңғыбастан етістігінің қимыл атауы*.

ҚАҢҒЫБАСТАУ с ы н. *Кезбелеу, аздап қыдырымпаз*. – Қарайтын катал көз болмаған соң ұлы соңғы уақытта *қаңғыбастану* болып кетті (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

ҚАҢҒЫБАСТЫҚ з а т. *Ел кезіп тентіреушілік, кезбелік*. Қазақтың байлары мен төрелері, билері мен бектері Шоқанды жек көріп те үлгірген еді. Ғалымның саяхатшылығын –

«*қаңғы бастық*» Мәдениетін – жастық деп бағалады («Лен. жас»).

ҚАҢҒЫЛ с ы н. ж е р г. *Қаңғыбас*. Азғырылып әркімге, Жел сөздерге қызбасын. Берсін тез енді, Уағда қылған сөзімен, Бекер *қаңғыл* қозбасын (Батырлар жыры).

ҚАҢҒЫМА с ы н. 1. *Кезбе, қаңғыбас*. Менің қалаға аяғым жетпес дейсің бе, ойанкеметтің тура өзіне барам. Милисамен айдатып жіберем, сендей *қаңғыман*ы (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Жүкшілер, наншылар, *қаңғымалар*, ағаш шеберлері, теміржолшылар менің айтқан әңгімелерімді ұйып тыңдаушы еді («Қаз. әдеб.»). 2. *Беталды чиққан, жөн-жосықсыз атылған, қаңғыған*. Кей уақытта әлдебір *қаңғыма* оқтар дәл құлағының түбінен ысыра зу етіп өте шығады (А.Мұздыбаев, Тағдыр).

ҚАҢҒЫМАЛА= е т. сөйл. 1. *Қаңғыбастану, кезбелену*. Осы Жаман еркек әскерге алынды, одан үш жыл әлдебір техникумда оқыды, бармаған жері қалмай, *қаңғымалап* жүргенде әкесі қатты ауырған (Д.Досжанов, Зауал). 2. *Ауытқу, лағу, негізгі бағытынан жаңылу*. Толқын сырын, есу тәсілін білмеген кісі ағыспен ілесіп *қаңғымалап* кетеді (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАҢҒЫР з а т. *Қаңғырлап шыққан дыбыс*. Ызу-шулы, ащы, *қаңғыр* әуендер Шолтаңдатқан еркектің де бұрымын. Құбыланың қабағына тәуелді, Бұдырсыз табан ғұмырым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Манарға біресе құлағы бітіп қалғандай, біресе еш нәрсе естіртпей жатқан мына *қаңғыры* көбейіп кеткен доңғалақ тарсылы сияқты көрінді (Ө.Сараев, Қараша.).

Қаңғыр етті [еткізді]. *Қаңғырлаған дыбыс шықты (шығарды)*. Накыш бір аттай беріп алдындағы қаңылтыр шөккені қағып кетіп *қаңғыр еткізді* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Әбен атам қауғаны алды да үйге беттеді. Қауғаны дәліздің кіре берісіне *қаңғыр еткізіп* тастай салды (Н.Сералиев, Қантар).

ҚАҢҒЫР= е т. *Қаңғу, тентіреу, кезу, беталды бос жүру, сенделу*. Байлар малын бақса екен өзі жүріп, Кедей де өлмес еді күнін көріп. Өз малын өзі бақпай бос *қаңғырап*, Бір кедейді жалдайды пайда көріп (Шал ақын, Өлеңд.). Жасымда жетім болып безіп кеттім, *Қаңғырып* айдаланы кезіп кеттім. Түсімде Қабекеңнен өлең алып, Қызырға бай қылатын кезікпепін (Бактыбай ақын, Жел қобыз). Ата-анаң қарғады, Қатын, балаң зарланды. Ағаларың қаңғырды Әзіз басың мәңгірді. Өзіңе таптың кесірді. Қаракөз бен Айнамкөз *Қаңғырттың* қайран жесірді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Басы қаңғырды. а) *Басы зеңіп ауырды*. Сол сәтте Жәния *басының қаңғырып* ауырып тұрғанын сезді (С.Шаймерденов, Өмір нұры). ә) *Не істерін білмей дал болды, басы қатты*. Біреу *басы қаңғырып*, Біреу басы ауырып, Біреу кетті дәретке (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАҢҒЫРА= е т. *Қандай да бір мекенжай, баспана, ғимараттың дүние-мүліксіз, адамсыз бос қалуы*. Үшеуі үш бөлмеге бөлініп, тым-тырыс жатқанда, үй *қаңғырап* бос қалғандай еді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Күнде дәл осы мезгілде араның ұясындай дуылдап, сапырылысып жататын адамдардың бүгін біреуі жоқ, үлкен аула *қаңғырап* бос тұр (З.Жәкенов, Таң самалы). Жаздай маңайын жан баспай, *қаңғырап* жалғыз қалған мектеп ауласына бүгін шұрқырап ел қонғандай (Д.Қасенов, Серт).

ҚАҢҒЫРАҚТА= е т. *Қаңғыру, бос сенделу*. Қайда барарымды білмей *қаңғырақтап* келіп, алдымнан кез келе кеткен үлкен доңгелек зиратқа атым тұмсығы тірелді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бетпақта келе жатты ақсақ киік, Сандалып *қаңғырақтап* басын иіп. Пана іздеп шыбын жанға сүйретіліп, Мергеннің кеудесіне оғы тиіп (С.Сейфуллин, Шығ.). Хан қырық күн мұрсат береді. Шал *қаңғырақтап* жүріп базарға барады, өрік сатып алады (С.Талжанов, Адам тур.).

ҚАҢҒЫРАҚТАУ *Қаңғырақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚАҢҒЫРАТ= е т. *Мекенжай, баспана, ғимаратты дүние-мүліксіз, адамсыз бос қалдыру*. «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» депті аталарың. Мынау сәнді бөлмені *қаңғыратпай*, бұған бір шүйке басты кіргізу керек! (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАҢҒЫРАТУ *Қаңғырат етістігінің қимыл атауы*.

ҚАҢҒЫР-КҮҢГІР е л і к. *Даңғыр-дүңғыр, салдыр-күлдір еткен дыбысты бейнелейтін сөз*. Содан соң *қаңғыр-күңгір*, салдыр-гүлдір, Асылған артым тұман, алдым бұлдыр, Қақпасын басқа дүние ашсам керек, Бір уыс тіршіліктен қалған тұлдыр (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Таң ата сол теміржол бойымен бір Тоқтады қара вагон салдыр-гүлдір. Дәл сондай қара қақпа ашылды да, Тарады төңірекке *қаңғыр-күңгір*. (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ). // *Дабыр-дүбыр, дыбыр-дыбыр дыбыстар, сөздер*. Сырттан да әлдекімдердің *қаңғыр-күңгірі* естіледі (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сыртқа қыз-келіншектердің *қаңғыр-күңгір* сөздері естіле бастап еді (К.Баялиев, Нөсер).

Қаңғыр-күңгір еткізді. *Қаңғырлаған, күңгірлеген дыбыс шығарды*. Тілінен ұстап

отырған қоңырауды қоя бердім де *қаңғыр-күңгір еткіздім* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Қаңғыр-күңгір етті. *Даңғыр-дүңғыр, салдыр-күлдір еткен дыбыс шықты.* Үй ішінде әлденелер *қаңғыр-күңгір етті* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Осы кезде найзағай оты жарқ ете қалды да, орасан үлкен шелек жерге құлағандай, күн *қаңғыр-күңгір етіп* күркірей жөнелді (Т.Әбдіков, Күз.).

ҚАҢҒЫР-КҮҢГІРЛЕТ= е т. *Қаңғыр-күңгір дыбыс шығару, даңғырлату, салдырлату.* Шегірткесі түспегір шырылдағаныңды қайтсын. Айқай салып, *қаңғыр-күңгірлетіп* жүргеннің өзінде-ақ шыр-шырлап ырши береді, ырши береді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы.).

ҚАҢҒЫР-КҮҢГІРЛЕТУ *Қаңғыр-күңгірлет етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҒЫРЛА= е т. *Қаңғыр-күңгір еткен дыбыс шығару, салдырлау.* Осы кезде қаладағы төрт-бес шіркеудің қоңыраулары *қаңғырлап*, қаланы басына көтерді (С. Мұқанов, Ботагөз). Көше жақтан бос бөшкенің *қаңғырлағаны*, тастақ көшеге шаң-шаң тиген арба дөңгелегінің салдыры естілді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). «Арам» аталатын күмістердің қырлары егеудің жүзіндей кертінді келеді, дауыстары адал күмістей емес, жездей *қаңғырлайды* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАҢҒЫРЛАТ= е т. *Қаңғыр-күңгір еткен, даңғырлаған дыбыс шығарту.* Естай орнынан түрегелді де, тұтқалы жез қоңырауды *қаңғырлат* та соғып жіберді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ақбілек апайдың арыны басылайын десе керек, шелекті *қаңғырлат* та көтеріп құдыққа кетті (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ҚАҢҒЫРЛАТУ *Қаңғырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҒЫРЛАУ *Қаңғырла етістігінің қимыл атауы.* Қазына жүргіншілері екенін ылаушының доғасындағы қоңыраудың *қаңғырлауынан* шамалаған Тұрғын жәмшік үйіне баратын шығар деп жобалаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ҚАҢҒЫРМА с ы н с ө й л. *Қаңғыма.* Келе қалса ауылға, Жырау, бақсы *қаңғырма*, Кетпеуші едің қасынан, «Аяғың лас, шаң қылма!» (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Мынадай *қаңғырма* снарядтан аман қалғанын солдат ерекше бір тапқырлығым деп санайды (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты.).

ҚАҢҒЫРТ= е т. *Тентіретіп жіберу, сенделту.* Ей, бұлбұл, сен де бұлбұл, мен де бұлбұл, *Қаңғыртқа* некеуімізді патша құрғыр. Айрылып ел мен жерден жүрген шақта, Жұбатып

ертелі-кеш сайра да тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Жоғал!»,—деп екінші рет ақырды бай, Сұрланып әйелі де бермеді рай, «*Қаңғыртқа* сен қазақты біз емеспіз. Кет!»— деді үйімізден тақылдамай (О.Шипин, Дастан). Бес балаң мен байыңды көк есектің артына байлап, *қаңғыр-тайын* ба, иттен жаралған ит? (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы.).

Қаңғыртып жіберді. *Қуып, сандалтып жіберді; тентіретті.* Атаңа нәлет, тоғыз би! *Қаңғыртып* бізді жіберді-ау, Дүние-малды көре алмай (А.Азаматқызы, Шығ.). *Қаңғыртып* қайда жіберем, үйленген соң екеуін қолыма алдым (М. Мағауин, Ақша қар.).

ҚАҢҒЫРТУ *Қаңғырт етістігінің қимыл атауы.* Бұрын балаларын Сарыөзек станциясына шұбыртып еді, енді қайда *қаңғырту* ы белгісіз (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

ҚАҢҒЫРУ *Қаңғыр етістігінің қимыл атауы.* — Әкенің қаңғырғаны аздай-ақ, енді сен де *қаңғыруды* шығардың ба? (М.Дүйсенов, Мейман.). Тар дүниенің түндігін күрсінуге ашқан Арқа қазақтарының жазғы кәсібі төрт түлік малды ғана бағу болса, қысқы кәсібі түйеменен астық іздеп *қаңғыру* еді (Ә.Әбішев, Замана.).

ҚАҢҒЫРЫҚ: қаңғырығы түтеді [қаңғырығын түтетті]. *Қаңғырығып қатты шөлдеді, қаны кепті; азып-тозды.* Оның ол сырын сахарада сапар тартып, тамшы су таппай, *қаңғырығымыз түтеген* кездерде талай-талай түйгенбіз (Тербеледі тың дала). Жас балаларың бар екен. Айдалада қанға бояп өлтіріп, *қаңғырығыңды түтетіп* не қылайын? (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАҢҒЫРЫНДЫ с ы н. *Қаңғыбас, кезбе.* Ол: «*Қаңғырынды* шіркін, басы ауған жағына кете барған болар» — деп жорамалдайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

ҚАҢҒЫРЫС з а т. *Қаңғыбастық, кезбелік.* Қайда барады? Әлде бет алды құла дүз, бас ауған жаққа аяқ еретін бос *қаңғырыс* па? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай.).

ҚАҢҒЫТ= е т. *Сенделуге, тентіреуге мәжбүр ету, қаңғырту.* Бұйткенше, *қаңғытып* қусашы, бұл қор болған Бөкенші, Борсақты! — деп, көпшілік тағы ашу жия бастап еді. (М.Әуезов, Абай жолы). Ерегіссе, басқарма мұны жұмыстан шығарып, *қаңғыттып* жіберуден тайынбайды (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). Ақ сүтінің садағасы кеткір, шешесін *қаңғытты* деседі (З. Қабдолов, Жалын).

ҚАҢҒЫТУ *Қаңғыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚ е л і к. *Қаңқ еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қаңқ етті. *Қаңқылдады, ащы дауыс шығарды.* Жауызға тастың қыры жаман батты, *Қ а ң қ е т і п* оқ тигендей омақатты. Әлсіреп әлі кетіп, сүйретіліп, Қан құсып кесек-кесек барып жатты (О.Шипин, Дастан.). Шал бір кірпіштің сынығын алып, әлгі итке лақтырып кеп жіберді. *И т қ а ң қ е т е* қалғанымен, үруін тоқтатпады (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Көк төбет *қ а ң қ е т е* қалды. Қараса әлгінде артында келе жатқан бөрте бар пәрменімен бүйірден періпті оны (К.Қазыбаев, Ызғар).

ҚАҢҚА з а т. **1.** *Сүйек, құр сүйек, сұлде.* Көзі ғана жаутаңдап, жаудыраған, Еті қашып, сүйегі саудыраған. Жатыр аға келмеске аттанғалы Қалған жалғыз *қ а ң қ а с ы* қаудыраған (С.Мәуленов, Алыс кет.). Достарым, дерт суырған денем арық, Демімді тартам іштен әрең алып, *Қ а ң қ а н ы ң* қаусап қалған арасымен Жүректен қан жүреді төмен ағып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** а н а т. <грек. skeleton>Адам мен жануарлар денесіне тірек және оны сыртқы зақымнан қорғайтын қатты тіндерден құралған сүйек жиынтығы. *Қ а ң қ а* ағзада тірек, қимыл және қорғаныш қызметтерін атқарады; минералдық заттар алмасуына қатынасып, кальций, фосфор, т.б. тұздардың жиналатын қоры болып табылады (ҚҰЭ). *Қ а ң қ а* сүйектері бұлшық еттермен бірге жануарлар ағзасының кеңістіктегі қимыл-қозғалысын жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** *Бір нәрсенің сыртқы жалпы бітімі, құрылысы.* Жәннатыңды жамсатып жау орнады, Жатқаны анау өртеніп кара орманың. Туырлығы туралып, тоқым болып, *Қ а ң қ а с ы* түр қалқып кара Орданың (М.Мақатаев, Шығ.). Біреудің жанарында, Біреудің табанында, Сап-сары жапырақтар жоғалуда. Қаусаған *қ а ң қ а с ы* тұрағаштардың, Жасыл бақ тоналуда, тоналуда (М.Мақатаев, Шығ.). Мәшинелердің көбінің бөлшектері, кейбірінің *қ а ң қ а л а р ы* ғана қалған, шахталарды су басып кеткен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАҢҚАЙ= е т. *Қалқию, ербию, селтию, сұлбасы қалу.* Омар асыға басып, үй сыртында жалғыз *қ а ң қ а й ы п* тұрған Игілікке келді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Үй әбден өртеніп бітіпті. Төрт қабырғасы *қ а ң қ а й ы п* қалған (К.Тоқаев, Түнде.). Айдалған аңыздың шетінде балтаның басындай ескі трактордың *қ а ң - қ а й ы п* жүрмей тұрғанына бүгін үшінші күн (З.Асабаев, Ар соты).

ҚАҢҚАЙМА з а т. э к с п р. *Бау-бақшаға*

құстарды үркіту үшін орнатылған жасанды қарақшы. Бастықтар орнатқан *қ а ң қ а й м а* ғой әйтеуір, – деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚАҢҚАЙТ= е т. *Қалқитып, селтитіп қою.* Сөз қылысты жиналып, Сандалтып әуре салғанын. Қазынасын аңқайтып, Ханзадасын *қ а ң қ а й т ы п*, Ділләні ұрлап алғанын (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

ҚАҢҚАЙТУ *Қаңқайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚАҚ с ы н. **1.** *Қаңқайған, қалқып қалған.* Кей ердің алды биік, арты аласа, Оны көрсем қаламын таң-тамаша. Алды *қ а ң қ а қ*, ерінің арты жалпақ, Атын жауыр қылады-ау, байқамаса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әлі де бұл малдар жерден желге жақын тәрізді. Артқы жағы бүкшпек, алдыңғы жағы *қ а ң қ а қ*, үйлесімсіз көрінеді (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с. *Осал.* Жолында жолбарысша бұғып жатыр, Ажалға болармысың мұнша *қ а ң қ а қ* (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

ҚАҢҚАНДА= е т. э к с п р. *Қадаңдау, қаздаңдау.* Көп көтерер талтаңдап, Түйілсе жаман өкпешіл, Түйеден бетер *қ а ң қ а ң д а п* (Майлықожа, Нақыл).

ҚАҢҚАЮ *Қаңқай етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚ-ҚАҢҚ: *қаңқ-қаңқ етті.* *Қаңқылдаған дыбыс шығарды.* Қаз *қ а ң қ-қ а ң қ е т т і* де ұшып кетті (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Арттағы машина үсті-үстіне *қ а ң қ-қ а ң қ е т к і з і п* сигнал беріп жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ҚАҢҚИ= е т. **1.** *Қаңқаю, қалқаю, ербию.* Қазан сәлде *қ а ң қ и д ы.* Таңырай мұрты таңқиды, Қос құлағы салпиды, Бір момын боп маңқиды (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі жақ дуалы құлап, көк қақпа айдалада *қ а ң қ и ы п* қалған (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Есік, терезе орындары аңырайып, *қ а ң қ и ғ а н* құр қабырғалары ғана түр (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Қаңқайып бос тұру, іске аспау.* Абажадай үлкен ауыз бөлменің дәл ортасында *қ а ң қ и ғ а н* дөңгелек үстел, оны айнала қойылған бес-алты тоқал орындық (А.Лекеров, Қырда.). – Ана қырда төрт комбайн бес күннен бері *қ а ң қ и ы п* тұр (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қайтып келе жатып, айдалада *қ а ң қ и ы п* тұрған киіз үйге көз тастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚАҢҚИТ= е т. *Қалқитып, ербитіп қою, орналастыру.* Құр *қ а ң қ и т ы п* өріп кете бергеннен жіптіктей қып сылап кетсек қандай жақсы (Ж.Қожабергенов, Құрылысшы.).

ҚАҢҚИТУ *Қаңқит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚИЮ *Қаңқи етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚУ з а т. *Өсек-аяңға негізделген алып-қашпа сөз; шақпа сөз.* Сөзде *қ а ң қ у* жаман, ауру-да шаншу жаман (Мақал). – Ойбай, Бекбаудың қызы аяғы жоқ Хамзаға тигелі жатқан көрінеді, – деген *қ а ң қ у* тарады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Аана біздің мекемеде жарнаманы қысқартады, оның есесіне жазған ғылыми еңбекке гонорар төлейді деген бір *қ а ң қ у* тарап кеткен болатын (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

Қаңқу сөз. а) *Өсек-аяң, алып-қашпа сөз.* Жанарың жас шақырып, Жаныңды бұлт торлады. Шулап берді ақыры *Қ а ң қ у с ө з д і ң* орманы (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Мейлі өртен! Мейлі аяздан бүрсенде! Тек әйтеуір *қ а ң қ у с ө з г е* бір сенбе! Ярлығындай ең бір үлкен гауһардың Өмірімнің бар бағасы түр сенде! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Бірін-бірі көре алмау, не болса соны тілге тиек етіп *қ а ң қ у с ө з* қоздату бұл ауылдың әйелдеріне әдет боп бара жатқаны да сезіліп жүр (А.Байтанаев, Қайнар.). ә) *Орынсыз айтылған пікір, жаңсақ сөз, өсек.* Төлеген *қ а ң қ у с ө з д і* құлаққа ілмей, түн қатып үйіне кетті («Лен. жас»).

ҚАҢҚУЛА= е т. *Улап-шулау, даңғазалану, әулекілену.* – Осы ма, Құлагерің? – деседі жүрт, – Жүйрігі жануардың қай жағында? – Алмайды мынау бәйге жылқы көрсек, Көк еті кедір-бұдыр, бөлшек-бөлшек, – деп *қ а ң қ у л а й д ы* («Лен. жас»).

ҚАҢҚУ-САҢҚУ з а т. *Алып-қашпа сөз, өсек-аяң.* Фатика – *қ а ң қ у-с а ң қ у д а н* аулақ өскен оңаша елдің ер қызы (Н.Әбуталиев, Құрдастар). Қан бұзарлық *қ а ң қ у-с а ң қ у д а н* аулақ болған жөн (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚАҢҚЫЛ з а т. *Қаңқ-қаңқ еткен дауыс.* *Қ а ң қ ы л ы н а н* қарғаның Қорқып Кенен ықпайды, Сауығы болған әрдайым Ақынын халқым сақтайды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жанардың отты жарқылындасың, Көгімде мөңгі маздар күн. Шағалалардың шаңқылындасың, *Қ а ң қ ы л ы н д а с ы ң* қаздардың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қаз *қ а ң қ ы л ы* таң атқанша бір басылмады (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Іштен бақылдаған тауықтардың *қ а ң қ ы л ы* естіледі (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ҚАҢҚЫЛДА= е т. *Құс пен иттің қаңқылдаған дауыс шығаруы.* Қоңыр қаз көл жағалап *қ а ң қ ы л д а ғ а н*, Тізіліп көлге қонып салқындалған. Көңілді басылық оятқандай, Әнге сал «Қоңыр қаздай» саңқылдаған Ахау, иісің, Қоңыр қаз бен шахибаз. Айтқанмен тау-сылмайды Көңілде наз (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қайырсақ та сазда өтер, *Қ а ң қ ы л д а ғ а н* қаз

да өтер, Үш ай тоқсан жаз да өтер. Ақ бетіне қан құйған, Орамалын дәл құйған, Ерініне бал құйған, Қылықты туған қыз да өтер (Шал ақын, Оленд.).

ҚАҢҚЫЛДАС= е т. *Қаңқ-қаңқ етісу, қаңқылдаған дауыс шығарысу.* Ойдым жерлерге кеп тығылған көлшік-көлшік қар суын рахаттап, қаз-үйректер де *қ а ң қ ы л д а с ы п* жүр (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

ҚАҢҚЫЛДАСУ *Қаңқылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚЫЛДАТ= е т. *Қаңқылдаған дауыс шығарту.* Сата алмаған торайын шыңғыртып, қаздарын *қ а ң қ ы л д а т ы п*, қызып алып базардан әлі қайтпай қисандап жүрген кейбір адамдардың арасымен келемін (Б.Момышұлы, Шығ.). Сол беттерімен қара ала күшті *қ а ң қ ы л д а т ы п* қуа жөнелісті (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ҚАҢҚЫЛДАТУ *Қаңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢҚЫЛДАУ *Қаңқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Иттің *қ а ң қ ы л д а у ы*.

ҚАҢСУ *Қаңсы етістігінің қимыл атауы; кебу, құрғау.* Қабырға *қ а ң с у м е н е н* көп жыл жатты, Бидайға бір қап кедей қызын сатты. Ақтабан шұбырындыдай ашаршылық Халықтың қамсызына қатты батты (О.Шипин, Дастан.). Көптен бері бұл маңайға ел жуымапты. Құдық маңайының құмалағы қуаң. Астауы да *қ а ң с у ғ а* айналыпты («Лен. жас»).

ҚАҢСЫ= е т. **1.** *Кебу, құрғау.* Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... Қанталаса тұқылың, Алпыс екі тамырың *Қ а ң с ы п* қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кеше түнде арбадан босаған күш-көліктерді ұзата жайып кеткен Көрім шал да құдық басына айдап келіп, *қ а ң с ы п* қалған науаларға су тартып жатыр (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Ершілердің айтуынша, тұзды суға қайнатылған ағаш күнге қанша қураса да ешқашан жарылмайды, *қ а ң с ы м а й д ы* (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). **2.** *Тілі аузына сыймай шөлдеу, ерні кеберсу.* *Қ а ң с ы ған* шөлдеп жолаушым, Қайрылып бізге түсе кет. Қажыған, мүмкін, боларсың, Қатықтан сусын іше кет (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *а у ы с.* *Қаңтарылу, құр түру.* Қурап қалсын қайыңым! *Қ а ң с ы п* қалсын қайығым! Басыңыздар бетіме, Болса титтей айыбым! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қосылуға тас тағдыр қарсы болса, Біз бөрібір қалмаспыз *қ а ң с ы п* оқша. Бір өртеніп сонгеннің өзі-ақ артық, Ұзақ жылдар түтіндеп бықсығанша (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** *а у ы с.* *Көңісіз болу, жадау тарту.* Әнсіз

өмір өмір ме, *қаңсымай* ма, Өзегінді өртеп дерт, жаншымай ма. Махаббатқа арнап бір ән шығарсын, Шәміл-ау! Шәмші қайда? Шәмші қайда? (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАҢСЫҚ с ы н. **1.** *Кепкен, құрғаған заттан шығатын күлімсі, қолаңса, сасық.* Түңлік үстіне жылқының *қаңсық* иісті қу тезегін алақанымен үгіп салып, бетіне топырақ себеді (А.Мекебаев, Жезтырнақ.). *Қаңсық* иісті қапырық бөлмеде қос танауын ышқына тартып Жарекең жатыр («Қазақст. мұғ.»). // *Күлімсіген, борсыған жағымсыз иіс.* «Өлген кемпірдің *қаңсығы*н иіскей алмаймын», – деген Аққұлаш (К.Оразалин, Көктем.). **2.** *Іске аспай қалған зат, тозығы жеткен бұйым.* Өзіндегі асылың арзан боп, біреудің *қаңсығы*н керемет көретін әдетіміз емес пе (М.Дүзенов, Ақәже).

Біреудің қаңсығы, біреудің таңсығы [біреуге таңсық]. *Өзегің қолыңдағыға әуес болушылық.*

ҚАҢСЫҚТАУ с ы н. *Құрғақтау; ащылау, өткірлеу.* Жасыбай түтінді ішке сормай көмейден қайырды. Иә, сәл *қаңсықтау* екен, – деді тамсанып (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАҢСЫЛА = е т. *Иттің қатты соққыдан ащы дауыс шығарып қыңсылауы.* Келе жатқан қонақтар үзеңгіге жақындаған итті қамшымен салып жіберсе керек, бірі *қаңсылан*, енді бірі өршелене үріп, тып-тыныш даланы жаңғыртырып жіберді (М.Дүйсенов, Мейман.). Қанға боялып *қаңсылан* қалған қара ала ит тігіліп жатқан үйге кіріп кетіп, кереге арасынан иесіне қарады (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚАҢСЫЛАТ = е т. *Итті қыңсылату.* Әрегіректегі қабақта бір топ ит таласып жатыр. Жеңіліп, таланып қашқан екі-үшеуін одан сайын *қаңсылатып*, алты-жеті жалаң аяқ бала кесек ата қуалайды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Күшігін *қаңсылатып*, өтешінің жемсауына қадалған темір көсеу енді өзінің маңдайына тиетін болған соң, Олжай домалаған бойы үйіне қарай жөнелді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ҚАҢСЫЛАТУ *Қаңсылат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢСЫЛАУ *Қаңсыла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ит қаңсылану*н қойды.

ҚАҢСЫТ = е т. **1.** *Құрғатып кептіріп тастау.* Неше күннен бері қабағы жадыраңқы тұрған ауа райы уағы жетіп, әбден піскен пішенді *қаңсытып* тастаған сияқты (О.Бөкеев, Үркер.). **2.** *Жағымсыз иістің кеңсірікке дейін кіріп, мұрынды жаруы.* МТС-тың үлкен қақпасынан өте-ақ қара май иісі мұрнымды *қаңсыт* а жөнелді (З.Иманбаев, Сұлу).

ҚАҢСЫТУ *Қаңсыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢТАР з а т. **1.** *Қазіргі (азаматтық) жыл санау күнтізбесі бойынша (Григориан күнтізбесі), жылдың бірінші айы, 31 тәулікпен келетін қыстың екінші айы.* Жетесі жаман жігіттер Токсандағы шалмен тең. Жаманнан көрген қорлығың Көкірекке біткен шермен тең. Бір қалған соң көңілің *Қаңтарда* қатқан мұзбен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Құс бекзаты – лашын Алыстан тоят тілеген, Мұзға салып ұясын, *Қаңтарға* қарсы түлеген, Жем жемейтін түн асқан, Тоятына қаз басқан, Ерлікке сай сымбаты Лашын ғой құстың бекзаты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ақ қайыңдардың бүртіктерінде барсың сен, Ақ арулардың кірпіктерінде барсың сен. Барсың сен барлық отында күзгі орманның, Пәктікке келсе, *қаңтардағы* аппақ қарсың сен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Қиыншылық, таршылық.* Болмай-ақ кой сендереркек, біз барда, *Қаңтарларда* қалдырмаспыз ызғарға. Беу, бәйбішем, қанша жасқа келсең де Бір мінезің ұқсап тұрсын қыздарға (К.Салықов, Жезкиік).

Қаңтардағы бурадай. *Ашулы, қаһарлы деген мағынада. Қаңтардағы бурадай* Екеуінің еттерін Жеуге дайын турамай, Қалш-қалш етіп біреу тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қылған соң қаһарланып қатаң қысым, *Бурадай қаңтардағы* қайрап тісін, Жинады жатпай-тұрмай әскерлерді, «Болмас, – деп, – орындамай айтқан ісін» (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

Қаңтарда қатқан мұздай. *Сірескен, өте суық көңіл мағынасында.* Ә, Ағыбайдың Жамантайға деген бітпес өші бар деуші еді, рас екен. Үнінде *қаңтарда қатқан мұздай* бір мызғымас зіл жатыр-ау! (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚАҢТАР = е т. **1.** *Шөп жегізбес үшін аттың басын көтере кекжипті байлау.* Сәлима ақ боз атты етекке *қаңтарып* тастап, өзі тастың басына шықты (З.Ақышев, Достар.). Атты ерттеп, аяғын тұсап, тізгінін ерге *қаңтарапып*, үйге кіргенде бұлар шай ішіп болыпты (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Құлан барлығып келген аттар суысын деп, *қаңтарып* тастады да, от жағуға кірісті (А.Нұрманов, Құлан.). **2.** а у ы с. *Құр қалдыру, еш нәрсе бермеу.* Ересектер бізді баласынып, көбіне-көп аш *қаңтарапты* (О.Бөкеев, Үркер.). Мен малымды әрі жайылымнан, әрі судан *қаңтара* алмаймын (К. Оразалин, Ақ жазық). Құдайы қонақты әуелі үш-төрт сағаттай күйеуімен екеуін аштан-аш *қаңтарып* қой да, қуыс үйден құр шыққаны жарамас, содан ақыры су татыр (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай). **3.** а у ы с. *Жұмыссыз бос қою; доғару.*

– Сен бізді *қ а ң т а р ы п* қоймай, домбыранды ала кірші мұнда?– деді (К. Оразалин, Абай.). Жұмыс жоқ, тракторларды *қ а ң т а р ы п* қойдың (З.Иманбаев, Кең аймақ). **4. а у ы с.** *Жол бермеу, жолына түспеу.* Пенделікті тас *қ а ң т а р ы п*, шегеріп, Біріміздің қамымызды екіншіміз жеп едік. Шаттығымның тостағаны енді мәңгі кертілді, Қалай көрем өз мінімді, Қалай көрем бетімді? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАҢТАРУ *Қаңтар етістігінің қимыл атауы; жұмысқа жегілетін, не салт мінілетін жылқыны байлап қою.* Сондай-ақ, жылқының тізгінін шоқтық жалына шорт байлап, шыл бырынан қазыққа байлап қоюды да қазақ *қ а ң т а р у* деп атайды (ҚҰЭ). Базекем: «Тепсінбе, камшы үйірме, түп *қ а ң т а р у* ды ағытпа, сулыққа сүйей шап», – деп ескерткен (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). – Қара қасқа тұлпардың *Қ а ң т а р у ы н* жазды да Байлады мейіз-жем беріп (Батырлар жыры).

ҚАҢТАРУЛЫ с ы н. *Қаңтарып қойған, қаңтарылған.* Базардың шет жағындағы қадаларда жал-құйрығы төгілген кілең пар аттар *қ а ң т а р у л ы* түр (С.Жүнісов, Жапанда.). Сыртта *қ а ң т а р у л ы* тұрған қымбат әбзелді. Төменде *қ а ң т а р у л ы* кіл күрең ат, Таң асып, ерін алмай тұрған жарап. Мызғиды аяқ үсті өңшең бөрі, Күзеткен хан ұйқысын қадағалап (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Өңешімнен тамақ өтпей, шай батпай, Жаным елсіз кемесі жоқ айлақтай. Екі күнде етім түсті сылынып, Қалғи берем *қ а ң т а р у л ы* бөйгі аттай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАҢТАРЫЛ= е т. **1.** *Малдың басын көтере қаңтарып байлап қою.* Әкем шай ішіп отырғанда, қызыл өгіз есік алдында оны күтіп, аш *қ а ң т а р ы л ы п* байлаулы тұрады (Б.Сокпақбаев, Балалық.). **2. а у ы с.** *Жұмыссыз, әрекетсіз бос қалу; тоқталу, доғарылу.* *Қ а ң т а р ы л ғ а н* қаламның, Қалай қыбын табамын! Уақытым жоқ Баламның Бақылауға сабағын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кей кездерде арқа кеңіп, қол босап, *қ а ң т а р ы л ы п* бос қалатын да шақтары болады (Б.Тілегенов, Көктем.).

ҚАҢТАРЫЛУ *Қаңтарыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢТАРЫС= е т. *Аттарды қатар, бірге қаңтару, байлау.* Түс еді жылқы біткен жусап жатқан Алтаймен бір жолдасы жылқы баққан. Аттарын *қ а ң т а р ы с ы п* отыр еді, Көрінді бір салт атты ауыл жақтан (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ниетқабылдар келіп аттарын *қ а ң т а р ы с т ы* (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ҚАҢТАРЫСУ *Қаңтарыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢЫЛЖЫ= е т. ж е р ғ. **Қаңсы.** Күндіз-түні дамыл жоқ қой, бұл егіс біткенше. Даланың ыстығы мен аңызғағында *қ а ң ы л ж ы п* жүру оңай ма («Лен. жас»).

ҚАҢЫЛТАҚ с ы н. **1.** *Жұп-жұқа; қалың емес.* Қожакең *қ а ң ы л т а қ* печеньенің шетінен кішкентай омырып алып қана тандайына тастайды (Б.Сокпақбаев, Өзім. тур.). Алғашқы қара суықтан кейін қатқан *қ а ң ы л т а қ* мұзда ау құруға тура келеді (Ұ.Бағаев, Дала.). **2. а у ы с.** *Өңі жұқа, арықша келген.* Келсең кел деп білек сыбанған мынау жау жүрек, *қ а ң ы л т а қ* сарымен шайқасуға дәу де болса екеуінің дәті шыдамай, таң алдында тайып тұрған ғой шамасы («Мәдениет және тұрмыс»). **3. а у ы с.** *Бірде аш, бірде тоқ, қоң торғай.* Жапардың балдыздары жуан сіңір азамат адамдар болғанымен, тұрмысы *қ а ң ы л т а қ*, жоқ-жұтылы тұратын бірлі-екілі малы бар (Р.Әбутәліпов, Қыр өңгім.).

ҚАҢЫЛТЫР з а т. *Жасытылған болаттан (негізінен аз көміртекті) салқындай қақталып (прокатталып) жұқартылған (әдетте қалыңдығы 0,08–0,32 мм) металл таспа, тілім, табақ.* Қазақ халқы *қ а ң ы л т ы р д ы* ертеден колөнер ісінде әсем бұйымдар жасауға (ердің жиектерін көркемдегенде, сандық беттерін әшекейлегенде, т.б.) пайдаланған (ҚҰЭ). Төр үйдің қақ ортасында бүйірі шұрық тесік, қаусаған ескі *қ а ң ы л т ы р* пеш (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Қала шетіне жакындағанда *қ а ң ы л т ы р* шатырлы биік үйдің алдында тұрған қызыл көйлекті бір жас қызға Лагутиннің көзі түсті (С.Шаймерденов, Мінез).

ҚАҢЫЛТЫРЛА= е т. *Қаңылтыр қағу, қаңылтырмен қаптау.* Қарт биыл кайығының жалын жаңартып, *қ а ң ы л т ы р л а п* алғаны ақыл болғанын ойлады (Ә.Сараев, Қараша.).

ҚАҢЫЛТЫРЛАТ= е т. *Қаңылтырмен қаптау.*

ҚАҢЫЛТЫРЛАТУ *Қаңылтырлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үйдің шатырын *қ а ң ы л т ы р л а т у*.

ҚАҢЫЛТЫРЛАУ *Қаңылтырла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шатырды *қ а ң ы л т ы р л а у*.

ҚАҢЫЛТЫРЛЫ с ы н. *Қаңылтырмен жабылған, қаңылтырмен қапталған.* *Қ а ң ы л т ы р л ы* шифрлы әдемі үйлер... Әр үйдің ауласында жеміс бағы, бұралаң көше бойында сұңқиған теректер мен тарбиған қара ағаштар (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ҚАҢЫЛТЫРША ү с т. *Қаңылтыр сияқты, қаңылтыр тәрізденіп.* ≈ *Қ а ң ы л т ы р ш а* майысты.

Дауысы қаңылтырша қалтырады. *Үні әл-жуазданып, әлсіреп шықты. Дауысы қаңылтырша қалтырап шықты* (Т.Иманбеков, Үш ай.). Қайран жеңешем-ай, тұла бойың тұтас асылдан жаралған жансың ғой, піркін, – деп еді, Бейқайым *дауысы қаңылтырша қалтырай күлді* (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚАҢЫЛТЫРШЫ з а т. *Қаңылтырдан әртүрлі бұйым жасайтын шебер.* Яков Петрович Бакаев деген жігіт Мұстафаға таныс еді. Дөпода *қаңылтыршы* болып істейтін (Қ.Сейдаханов, Түркістан.). Мен күндізінә курста оқу оқимын. Сондағы Красная Пресня заводында *қаңылтыршы* болып, кешкілік сменада жұмыс та істеймін (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ҚАҢЫР= е т. *Қаңырау, бос қалу, иесіз қалу.* Сарғайған, түсі өзгерген, Шаң басып, кеуіп, *қаңырып* н. «Кімсің?» дейді кез келген, досына жалғыз танылып (С.Торайғыров, Алш ұраны.).

ҚАҢЫРА= е т. **1.** *Бос қалу, бос тұру.* Жетім боп қалса жас бала, Жібімес жалғыз тас қана. Жылуың еді ол, Жылусыз *Қаңырап* қалды баспана (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мен кетерде, үйдің іші *қаңырап*, Жас қозыдай жан-жағымнан жамырап, Құйттай-құйттай іні-қарындастарым Дәл осылай... қалып еді аңырап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Лездің арасында бір жылдан бері *қаңырап* иесіз тұрған Ырысбектің үйі гу-гу еткен қызық думанға толды да қалды (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Есіз, иесіз қалу.* Даңғайыр кең көшелер оқтай түзу болғанымен, халқы жоқ, *қаңырап* бос тұр (Ф.Сланов, Асау арна). Ғайып болды бір керік қас киелі, Бақыт, баққа басынан сол ие еді. Талдықала қаңырады, *қаңырап* Қалды үйлердің темір-бетон сүйегі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАҢЫРАЙ= е т. *Қаңырап бос тұру.* *Қаңырайған* төрт бөлмелі үйде жалғыздан-жалғыз отыра беру Дусяны қатты жалықтырды (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Деревняда бірде-бір мұғалім, дәрігер немесе маман болмады. *Қаңырайған* шіркеу мен жалғыз поп көзге түсетін (Н.Ғабдуллин, Өрлеу.).

ҚАҢЫРАТ= е т. **1.** *Иесіз қалдыру, бос тастау.* Соншама үйді, дариядай кең қора-жайды *қаңыратып* бос тастап жүре беріпті (А.Байтанаев, Қайнар.). **2.** а у ы с. *Тіршілік атаулыдан жүрдай ету.* Ол кезде бір қырғын соғыстың өзі-ақ бір елді жүздеген жылдар бойына *қаңыратып*, мәдениет атаулының бөрінен жүрдай қылатын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚАҢЫРАТУ *Қаңырат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢЫРАУ *Қаңыра етістігінің қимыл атауы.* Шошынып новгородтық қоңыраулар, Айналған дулы қала *қаңырауға* (О.Сүлейменов, Атамекен).

Қаңырауы жеткен. *Иесіз, бос қалған.* – Атамаңыз, *қаңырауы жеткен* бұл үйдің? (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚАҢЫРАЮ *Қаңырай етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҢЫРСЫ= е т. с ө й л. **Қаңсы.** Шекен аға! – деді Сұлтанмахмұт. – Зор дауылдағы үлкен теңіздің бір толқыны боп ескі кемерді қиратысуға жарамай, құрсауы тозған бөшкедей *қаңырсып* жатып алдым ғой елде! (Д. Әбілев, Арман.).

ҚАҢЫРСЫҚ с ы н. с ө й л. **Қаңсық.** Әміре сыйлы қонақтың *қаңырсық* иісті қораға кіргенінде, әнін кілт тоқтатты (Қ.Жармағамбетов, Әнші.).

ҚАП¹ з а т. **1.** *Жүниен, кенептен немесе мақтадан тоқылған, төрт бұрыш етіп тігілген азық-түлік, заттар салуға арналған ыдыс.* Болжаусыз осы екен ғой өлім деген, Күн бұрын көзге келіп көрінбеген. Артыма сөз қалдырмай ала кеттім, *Қаптағы* дән сияқты себілмеген (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қапқа* салып арқаласаң, құм да жүк, Мұң да сондай, бірақ байғұс жырға азық. Көпестей боп көріндім бе көксақал, Құрбашыдай көріндім бе ұрда-жық? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Қапқа салынған, қапталған зат.* Вокзалдың бір үй жалдап нақ қасынан, Қүзетті стансаның қақпасынан, Есігін сан пойыздың көзбен тіңтіп, Сұрады әр жүкшіден *қап* тасыған (Ф.Қайырбеков, Консадақ). Ғалымның қанша айтқанмен қасиеті, Патшаға айтқыздады бөтен бұлтаң. – Мейірбан перзентімнің мейірі үшін. Келтіргіл бір *қап* гауһар, болса імкән (О.Шораяков, Шайыр). Шаттықтың дариясын кешесің бе, Ақ *қаптың* аузын бүгін шешесің бе? Баяғы бабам кірген аппақ үйлер Көбейді Алматының көшесінде (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** *Бір нәрсені қаптап қоятын, қорғаныш болатын зат.* Ердің артындағы ұзын қызыл қоржыннан шекпен *қап* кигізген домбыраның мойны шығып (Т.Ахтанов, Махабб.). Неміс тұра бергенде пистолетті *қабынан* суырып алып, атып жықтым (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Қайсар көйлегінің ішінен су өткізбейтін *қабы* бар дәптер шығарды (Тұлпар). **4.** *Белгілі бір заттың сырты, сыртқы жамылғышы.* Қан тамырлары зақымданып қиылғанда, ішкі *қабы* ішке қарай бүгіліп қайырылады (А.Даиров, Хирург.). **5.** а у ы с. *Қорғаныш, қақпа.* Ауызбірлік жоқ

жерде Қиянатты қият бар. Ұяттың иман *қ а б ы* дер, Имандыда ұят бар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Жүрек қабы. мед. <грек. ері – беткі, kardia – жүрек> *Жүректің сыртқы жұқа қабаты, эпикард.* Бұрын *ж ү р е к қ а б ы н ы ң* кеңеюі емге көнбейді делінетін-ді («Білім және еңбек»).

Қап салу. *Қайыршылану, босып кету, садақа сұрау.* Кешегі елдің бір байын Бір түнде қалай мұнша алу? Ояна келсе, дап-дайын Қайыршы болу, *қ а п с а л у* (Абай, Тол. жин.).

Қап тауы. м и ф. *Қойқаптың тауы, қона, алыстық, тылсым құш өлшемі, биіктік өлшем-межесі болған мекен-жай («Қап» – араб сөзі, ұшы-қиыры жоқ, бүкіл әлемді орап алатын тау деген ұғымды береді).* Ханнан туған сен едің Қарадан туған мен едім. Хан атаңның асына *Қ а п т а у д а н* іздеп кеп едім. Батыр болсаң Боқмұрын, Бұрын іздеп келмедің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қап тауындай. б е й н. *Молдық, үлкендік өлшемі.* Бойында Қарағанды сан ғасырға Жетеді *Қ а п т а у ы н д а й* мол мұрасы, Дегенде Қарағанды немістердің Үршиіп тік тұрады төбе шашы (Е.Көшеков, Шығ.). *Қ а п т а у ы н д а й* байлыққа қап та бұйым болып па? (А.Токмағамбетов, Шығ.).

ҚАП² о д. э к с п р. **1.** *Өкініп, опық жегенде айтылатын ишарат сөз.* Деген соң қуғыншылар қайтты налып, Өкініп: «*қ а п-қ а п!*» десіп, қайран қалып. Бет алып кейін қарай жүре берді, Қойғанын қайдан білсін қапқа салып (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** «*Әттеген-ай*», «*ой*» деген мағынадағы жеңіл өкінішті білдіреді. – Таныдың ба? – Танымадым... – *Қ а п*, бәлі! Аңтаң болып, қарт та ойланып, таппады. «Қайда көрген кісім...» деймін ішімнен, Дәл баса алмай, Қиналып тұр қарт та әлі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Қ а п*, мынаның баласы!.. «Мен бөрінің бөлтiрiгiмiн» деп келеді-ау! (М.Әуезов, Абай жолы).

Қап, бәлем. э к с п р. *Сені ме, қолыма бір түсерсің, оңдырмаймын деген мағынада.* Елдегі шаруалардың нанғаны да бар, нанбай ернін тістеп, *қ а п*, б ә л е м деп жүргендері де бар (С.Шәріпов, Бекболат).

Қап еткенде. ж е р г. *Алғаш, алдында.* Мен оның ойын *қ а п е т к е н д е*-ақ түсіндім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАП= е т. **1.** *Иттің, жыртқыш аңның ауызбен тістеуі.* – Кесепат осы күнгі болып жатқан Қарғысым қалың елді менің атқан, Құтырып кеткен жоқ па иттен жаман Тойынса, асыраған иесін *қ а п қ а н* (Ғ.Қайырбеков,

Көксадақ). Көкала көл, нар қамыс, Қар үстінде от жанар, баласы жаман туғанның Әкесін түйе үстінде ит *қ а б а р* (Шал ақын, Өлеңд.). Түлкі лып етіп артына қайырылып, тазыны *қ а п т ы* (М. Мағауин, Ақша қар). Есінде болсын, үріп келіп қапқан иттен гөрі, үрмей келіп *қ а п қ а н* ит жаман болады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** а у ы с. *Осып тұсу, шабу.* Қару деме семсерді, Шапқанда сүйек *қ а п п а с а*; Досым деме досыңды, Күле кіріп келгенде, Күңірене есік аттаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Жамандық жасау; артылдау, бетпен алу.* Дүние – жемтік, мен – төбет, Соны бақпай, не бақтым? Ырылдасып әркіммен, Не қапқыздым, не *қ а п т ы м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** *Ащы иістің алып кетуі, демалдырмауы.* Арақтың удай ащы иісі қолқаны *қ а п т ы* (М. Қаназов, Жер кіндігі). Қоңырсыған картоп пен балшық иісі мұрын *қ а б а д ы* (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

Бетінен қапты. *Қарсыласты, сөйлетпеді; тоқтатып тастады, беттетпеді.* Бірдеме айтса арсылдап, б е т і н е н *қ а у ы п* алады бұлар (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Сол сырқатын меңдетпеу туралы Мұса шешесіне қаңқылдап еді, ол ежелгі дағдысымен баласын б е т і н е н *қ а у ы п* тастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қап, әттеген-ай! э к с п р. *Бір нәрсенің болмай қалғанына өкіну, саңын соғып қалу нышанымен айтылатын сөзқолданыс.* Бір сараң кісі үйіне келген жол-жөнекей қонаққа: «Дәм ауыз ти дейін десем, *қ а п*, ә т т е г е н - а й, май жоқ, ұн болса, біреуден қазан сұрап, саған тамақ дайындар ем», – депті (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Қарды [жерді] қапты. *Омақаса құлады, мерт болды.* Ақтарға Амангелді мылтық атты, Оқ тиіп талай жаулар жүре жатты. Секіріп секіртпеден ерген қойдай Қашам деп жанталасып *қ а р д ы қ а п т ы* (О.Шипин, Дастан.).

Май қап! ті л е к. *Шашалған кісіге жақсылық тілеу мағынасында айтылады.* – *М а й қ а б ы ң ы з*, Құдай тағала басыңызға саулық берсін, – деді Едіге (М.Мағауин, Көк мұнар).

Өлмесе өме [өмірем, өрем] қапсын! қ а р ғ ы с. *Жатқанынан тұрмасын, кеткенінен келмесін деген мағынада.* Ашуланып ыза бұған көпес оны қатты науқас дегенде: «*Өлмесе, өме қапсын*», – деп теріс айналған (М.Дүйсенов, Мейман.). Кім біледі, «жаның шықсын, ө л м е с е ң ө р е м қ а п!» деп Нұртайды табалап жатқан шығар (С.Омаров, Қайырлы.).

ҚАПА [ир. خفه] з а т. *Уайым, қайғы, шер, мұң, ішқұса.* *Қ а п а д а* ханның қызын қайғы басты, Сарғайып солған гүлдей өңі қашты. Алқызыл

нұрлы жүзін әжім басып, Ағартты жауған қардай самай шашты (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қ а п а*, наз «Кең ащыдай» анық бөрі, Қайғысын қалың елге танытты өні. Жарқырап қанатынан тамған маржан, Аспанда «Қараторғай» қалықтады (К.Салықов, Жезкиік). Ата дұшпан аразы – Өмір бойы өткенше, Ағайынның аразы – Торқа орамал кепкенше. Ақжелектей атамыз, Кешіре көр, *қ а п а м ы з* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Қапырық, тымырсық*. Терезелер тура оңтүстікке қараған бөлме қыстыгүні жарық, жылы болғанмен, жаздыгүні ыстық, *қ а п а* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Күн еңкеуден әлдеқашан құлап кеткен, бірақ етек желпір жел тұрмай, тымырсық орап демді буып тұрғандай *қ а п а* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Қапа болды. а) *Қайғырып қан жұтты, ішқұса болды, уайымдады, қамықты*. Не шара айтқан сөзім ем болмаса, Сұңқармен сұңқар үйрек тең болмаса, Сен үшін мұнша *қ а п а б о л м а с* та едім, Алды-артым бөрі қысқа, кем болмаса (С.Торайғыров, Шығ.). Неғылам айтқан сөзім ем болмаса, Сұңқар мен сұқсыр үйрек, тең болмаса. Сен үшін мұнша *қ а п а б о л м а с* та едім, Алды-артың бөрі қысқа кем болмаса (М.Дулатов, Шығ.). ө) *Ауа қапырықтанды, ауа ауырлап, дем алуға мүмкіндік болмады, тынысты тарылтты*. Үйдің іші *қ а п а б о л ғ а н ы н а н* ба, әлде қызына сөйлеуінен бе, басымнан сорғалаған тер аяғымнан бір-ақ шықты (С.Мұқанов, Шығ.).

Қапа қылды. *Уайым шектірді, қапаландырды, ренжітті, кейітті*. «Отағасыдан қалған баспананың кісіге тиер қайырын тамағыма сатпаймын, мені бүйтіп *қ а п а қ ы л м а ң д а р* көкелерім», – деп өкпелеп қалды Тұрған әжей (Н.Әбдікәрімова, Сенім). Жас өспірім замандас *қ а п а қ ы л д ы*, Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді, жұлды. Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай, Сенімі жоқ серменде, өңкей жынды (Абай, Тол. жин.).

Қапа шекті [тартты]. *Құса болды, қамықты, қайғырды*. Ей, Дөңессары, мына қан жұтып, *қ а п а ш е к к е н* ананы аясаңшы! («Қаз. әдеб.»). Киімнің жыртғына көңілдің жыртғы қосылып, *қ а п а ш е к к е н* күндер болды (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Сұйылып бара жатыр соңғы сөзің, Сен үшін талай *қ а п а ш е к к е н* едім (Айтыс). Сарғайды жас қабірдің басына кеп, Жүрегін барған сайын шындады кек. Томпайып топырағы Айдай жатыр, Қашанғы *қ а п а т а р т с ы н* қайғыны жеп (Д.Еркінбеков, Айдай).

ҚАПАДАР с ы н. *Қам көңіл, қайғылы, ренішті*. Гүлжан қамықты. Ақ құба өңі құбылып,

қ а п а д а р болып, қара қоңырланып, шымырлап балқыған (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Сарықыздың күйігіне арналған *қ а п а д а р* күй де сонау Саржайлаудай мәңгілік емес екен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚАПАЛА= е т. с ө й л. *Ыстыққа шыдай алмау, күйіп-жану*. *Қ а п а л а й д ы* шырақ деп, Орауды келіп түреді. Орауды келіп түргенде Көк даңғыл келіп ұрады (Алпамыс). *Қ а п а л а п*, терлеген бетін сүртейін десе, тағы реті келмейді, үш айлық ұлы Құрмаш жаңа ғана тынышталып, аузындағы емшегін шығармастан ұйықтап жатыр (Аялы жандар).

ҚАПАЛАҚТА= е т. 1. *Қардың жапалақтап жаууы*. Ол екеуі киініп тысқа шықса, желі тымық далада *қ а п а л а қ т а п* қою қар жауып тұр (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сығырайған жалғыз терезенің алдына барып, *қ а п а л а қ т а п* түсіп жатқан қарға қарап, біраз тұрды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Парақ-парақ қағаздар қарша *қ а п а л а қ т а п*, көрзеңкеге қарай ұшып жатқан сәттер болды (Ф.Қабышев, Күлеміз бе.). 2. а у ы с. *Қалбалақтау, елбелектеу, елтілдеу*. Апам көз жасына ие бола алмай егіліп, *қ а п а л а қ т а п* жүр (Н.Серәлиев, Қанат). – Япыр-ай, енді қалай болды, ә? – деп жылқышы Көкен де *қ а п а л а қ т а д ы* (Ә. Көшімов, Қарт аңшы.).

ҚАПАЛАҚТАУ *Қапалақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚАПАЛАН= е т. *Қамығу, кею, ренжу*. Сиқырмен қанатына тығып алып, Отырды қыздың сөзін ұғып алып. «Апырмай, бөрі жалған екен ғой!» – деп, Отырды *қ а п а л а н ы п* күйіп-жанып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көрмегенді көріп бас, Заһар болып ішкен ас, *Қ а п а л а н ғ а н* көңілден Төгіле-төгіле қанды жас, – Дүние бөрі у екен, Мені алдайтын қу екен. Өткізген өмірім бұл күнгі Пайдасыз қызу ду екен (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жамал қанша ішінен *қ а п а л а н с а* да, басқа бір кісіге айтуының ебін таба алмай, бір күні қолына қағаз бен қарындаш алып, «тым болмаса көңілімдегі қасіретімнің оннан бір бөлігі шықпаса па екен», – деп, өз басындағы халіне біразырақ өлең жазып еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАПАЛАНДЫР= е т. *Ренжіту, кейіту, қамықтыру*. Келіншегінің не шаруа, не әзіл, не қалжыңмен ісі болмай, тырмысып, керіп сарнап отыруы Сұлтанмахмұтты ойға салады, *қ а п а л а н д ы р а д ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Жексенді қинаған анасының өлімі ғана емес, беріш болып байланған әке дерті әбден *қ а п а л а н д ы р ы п* бітірді (К.Оразалин, Жексен). Осы ойлар иығыма бір тонна жүк артып

қойғандай зілдей басып, қатты *қапаландырды* (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚАПАЛАНДЫРУ *Қапаландыр етістігінің қимыл атауы.* Үйге барып, фрау Агнеске болған оқиғаны айтып, оның қуанышты көңілін *қапаландыруға* болмас (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ҚАПАЛАНУ *Қапала етістігінің қимыл атауы.* Көңілге медет етерлік үміт орнын тарығу, *қапалану*, өкіну басты (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Күнтуар өзінің кешеден бері *қапалануын* орынсыз екенін, өзінің әлі де білмейтіні барлығын енді ғана түсінді (Ә.Әбішев, Замана.).

ҚАПАЛАТ = е т. *Ренжіту, қайғыландыру.* Сәл тыныстап саябыр тапса елегізген көңілін *қапалатқан* қалың ой тұмшалай түсіп тұншықтырып жіберердей (С.Ғаббасов, Ана жүрегі!).

ҚАПАЛАТУ *Қапалат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПАЛАУ *Қапала етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПАЛЫ с ы н. *Мұңды, қайғылы, ренішті.* Ақшашты адвокат, Сұлқейдің қан-сөлсіз, *қапалы* жүзіне бір сөт мүсіркей қарады (Қоғамдық тәртіп.). Балқия баласының *қапалы* екенін қабағынан сезіп қалды (Ә.Әбішев, Замана.). Құсалым, әлде *қапалым*, Қаншама бізде тағат бар? Шындықтың киіп шапанын Шығады төрге лақаптар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Алғашқы келген жылдары көңілі *қапалы* күйінде өзі де ата-енесіне көбірек кіді мінез көрсетіп алыпты (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚАПАЛЫҚ з а т. *Қайғы, мұң, уайым.* Жастарға бақыт, байлық ден сау болса, Тауфиқтан айырылады жемсау болса, Ер жігіт *қапалықпен* қартайды, Қатын жаман, мінген ат қырсау болса (Шал ақын, Өленд.). Сыртым сау, ішім түтін *қапалықта*, Бұл күнде көңілім жүдеу, қасіретім мол Тереңге түсіп кетем, ұстар тал жоқ, Бір Алла, жалғыз өзің жәрдемші бол! (М.Дулатов, Шығ.). Айналайын, Құдай-ау, — *Қапалық* салдың жасымнан. Шешенің зарын тарттырдың Бес жасымда басымнан (Абай, Тол. жин.).

ҚАПАН з а т. к ә с. *Мәшине, трактор т.б. көліктерді жүгімен қоса өлшейтін үлкен таразы.*

ҚАПАС [ар. قفص] с ы н. 1. а у ы с. *Қапырық, ыстық.* Жазда үй іші *қапас* болғандықтан, сыртта үш жерден масахана құрып, бәрі де сонда ұйықтаған болатын (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Кеуек іші *қапас*, қараңғы, ауасы тар екен (Д.Досжанов, Жібек.). 2. а у ы с. *Қараңғы, түк*

көрінбейтін. Мен онда оқитынмын біріншіде, Кіргендей күннен *қапас* түн ішіне. Түнерді, түршігісті әке-шешем, Тағдырдың таппай амал бұл ісіне (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). 3. а у ы с. *Надан, түк түсінбейтін.* Ол ән салса, *қапас*, тұйық кеудесінде жел тұрып, Бірде жарын, бірде анасын көз алдына келтіріп (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Тар, ауа жоқ жер.* Балапандай баулыған құсым едің, Түзден торға дәм айдап түсіп едің. *Қапаста* асыраулы бұлбұл құстай, Абзал зат, қай бакшадан ұшып едің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ылажсыз сүрген бұл өмір — Қайғылы *қапас* форымда. Өлмешінің күні ғой — Төбесі ашық қорымда (О.Шораяқов, Шайыр.). // *Қамау.* Есіктен күліп тұрып сұлу қарар, Жігіттің жүрегіне жара салар... Ер жігіт желдей саулап кетсе алысқа, *Қапаста* сұлу сорлы жылап қалар (М.Жұмабаев, Шығ.). // а у ы с. *Түрме, абақты.* Дүнияға әуел шығарда Тоғыз ай *қапас* болыпты Анамыздың құрсағы. Мұсылман болып туыппыз Мойнымызға тағулы Исламның бұршағы (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Шет шығып сахарадан баспас қадам, Болады бүйтіп жүріп қашан адам? Бейхабар ғаламдағы хикматтан, Тұтқындай *қапастағы* күні қараң (М.Дулатов, Шығ.).

Қапастағы тоты құс. б е й н. *Қадірі бағаланбаған өнер иесі.* Сайраған *қапастағы тоты құссың*, Білмейді қадіріңді бұл күнгі жас (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қараңғылық қапасы. *Қиыншылық, азапты өмір.* *Қараңғылық қапасынан* қашқан адамдарға нажағайдың салқын оты мен жарк-жүрк етіп тұрған ағаш та құжыр-құжыр ұзын саусақтарын созып, саусақтарын тығыз тоқылған аудай біріне-бірі айқастырып, оларды жолдан тоқтатпақшы болып тұрған тірі бір нәрсе секілді көрінді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тар қапас. п о э т. *Тас қамау, абақты, түрме.* Апыр-ау батыр, *тар қапас*, тас қамауға бірдей түскен жоқ па едік. Тым болмаса, айыбымды айтып өлтірсейші (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Он бес жылға сотталып, Қырғызбай кетті Сібірге. Өзегінде от жанып Өмірі өтті Сібірде. Он жылды сонда өткізді, Есінен қалмас өмірде, Қараңғы түрме, *тар қапас* Қасірет құйды көңілге (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ойлаған жастайынан елдің камын, Көксеген шұғылалы өмір таңын, Ұғынған *тар қапаста* талықсымай, Халқының көз жасы мен көңіл зарын (О.Шипин, Дастан.).

ҚАПАСТАУ с ы н. *Қапырықтау, ыстықтау.* Үй иесі күндегі әдеті бойынша, тар, *қапастау* бөлменің ауасы тазарсын дегендіктен есікті ашып тастайды (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

ҚАПАСТЫ с ы н. с ө й л. *Қапас.* Айналасы ауыр шынжыр тас *қапасты*, тар түрмеде тінту жүргізгенде бір жас жігіттің койнынан Лениннің кішкене кітапшасы табылады («Қазақст. мұғ.»).

ҚАПАСТЫҚ з а т. *Ауыр азап, қиыншылық.* *Қапастық*, қараңғылық жапқан қырды, Осы жай жас Советті сақтандырды. Кешегі сарбаздардың біраз тобын, Беруге елге білім аттандырды (Ж.Қашқынов, Соқпақтар).

ҚАПАСЫЗ с ы н. *Қайғысыз, мұңсыз.* Мұңсыз өнімді, қайғысыз қаламды, *қапасыз* өмірімді мақтаныш сезіммен есіме алдым (М.Иманжанов, Адам.).

ҚАПАШ-ҚҰПАШ ү с т. с ө й л. *Асығыс-үсігіс, қабың-құбың.* Қатпа *қапаш-құпаш* қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Иттің жотасы күдірейіп, жүндері үрпийіп кеткен. Әлде бірдеңені *қапаш-құпаш* асап алып, әлі жеп бітірмеген сияқты (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ҚАПАШЫЛЫҚ з а т. *Қайғы, күйініш, уайым.* Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені *Қапашылықтың* бөрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте (Абай, Тол. жин.).

ҚАПЕЛІМ ү с т. с ө й л. *Қапелімде.* *Қапелім* Әмірхандар қаша ұрысып, Талайы қан боянып жатты түсіп. Қара жер суық бауырын бір қыздырды, Құмардың қиянатқа қанын ішіп (И.Байзақов, Ақбөпе.). *Қапелім* жайыла алмай айғай көпке Толғанып жинала алмай күш пен еште Ашынған қайран ерлер берді басын Қалдырып кегін, жолын зор ниетке (С.Дөнентаев, Шығ.).

ҚАПЕЛІМДЕ ү с т. 1. *Кенет, тосыннан, жөпелдемеде.* *Қапелімде* кол ормалын таба алмаған ол тершіген маңдайын алақанымен сыпырып өтті де, тамағының түймесін ағытты (М.Хасенов, Нар төуекел). – Оны Бабасұлтан көп әскермен сіздің жолыңызды аңдуға жіберіпті деседі... *Қапелімде* сізді өлтіріп, әскеріңізді қырып тастауға бұйрық берген көрінеді (І.Есенберлин, Жанталас). Жақсылық та етпедім адамға кеп, Жамандығын айтпадым жаманға кеп. Пенделіктің іргесін қалай бердім, *Қапелімде* құлатып алам ба деп (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Негізінде, жалты.* Сондықтан оларға өздерін де қазақ, қазақты да қазақ деу *қапелімде* ыңғайсыздық келтіретін болған. Үнемі «қай қазақ» деп айырып отыру қажет бола берген (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАПЕР з а т. *Ес, ой.* Сәуле, саған бір құрбылық ақыл айтқым келіп еді. Тілімді алмасаң да *қаперіңде* жүрсін. Тыңдаймысың? (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Қаперінде жоқ. *Ойсыз, алаңсыз.* Қорқыныш жоқ қошақан қаперінде, *Қаперінде жоқ* оның қатерің де. «Қой баласын қоңыр», – деп ойлаушы едім, Не істерге білмедім қапелімде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Қаперінде* түк жоқ Дәмеш не дерін білмей дағдарып, Оразға бажыра-рая қарай берді (З.Шапкин, Теміртау).

Қаперіне алмады [ілмеді]. *Есептеспеді, санаспады.* Осындайда қазақтың: «Аяғыңды көрпеңе қарай көсіл», – деген дана мақалын көп жұрттың *қаперіне алмайтынын* қайтерсің?! (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сөзімізді *қаперіне ілмей*, өз істерін жасай берді («Қазақст. әйелдері»).

Қаперіне келмеді. *Ойына кіріп те шықпады, ескермеді, елемеді.* Бұл сәтте, бәлкім, оларға бөрі ұмыт. Менің бар-жоғым *қаперіне келмейді* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қаперіне кіріп те шықпады [шыұатын емес, кірмеді]. *Ойына да келмейді, мән бермеді, қаннен-қаперсіз, еш ойсыз.* Мұның аяғы бір пәлеге апарып соғар-ау деген ой оның *қаперіне де кіріп шықпады* («Қаз. әдеб.»). Жұрттың дүрлігіп жүргені оның *қаперіне кіріп те шықпайды*. Әй осы, тау қозғалса, қозғалмас жер ауырлық-ай (А.Токмағамбетов, Шығ.). Маңайдағы атыс, айқас оның *қаперіне де кіріп шығатын* емес (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Пеш пысынатып қанша зықысын алса да, Таняның жүзінде иненің жасуындай да ренжіс жоқ. Үйдің тарлығы, тұрмыстың шалалығы – сондайдың бірде-бірі оның *қаперіне де кірмейді* (М.Иманжанов, Шығ.). Өз көзін қоймен ашса да, қызы қойшы болар деген ой Нұрғалидың *қаперіне де кірмеген-ді* (С.Ақтаев, Дала.).

ҚАПЕРСІЗ с ы н. *Бейқам, қамсыз, жайбарақат.* Түңдей қараңғыда сығалай дыбыс келген жаққа қарасты. Жолаушы ешбір *қаперсіз* екен (Р.Райымқұлов, Болат.). Бұл шақта Зарапхан сырттағы атыстан да, шіркеу төріндегі есікті бұзып, анталап келіп қалған немістерден де *қаперсіз* еді (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ҚАПЕРСІЗДІК з а т. *Жайбарақаттық, бейқамдық.* Ішінде алтыны бар сандықты жауып ашып, ешбір керекке жаратпай үстіне міз бакпай отырып алған *қаперсіздік* жайларға көп күйінесің (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАПИЯ с ы н. *Өкінішті, өксікті, жабырқаңқы.* Жылытса да аз күн жат ұя,

Боларсың бір мерт, *қ а п и я*. Тоңарсың дертке шалдығып, Тар болар бөтен тақия (Ө.Нұрғалиев, Айшуақ). Ел адамының *қ а п и я* көңілін аулап, еңкейген еңсесін көтереміз бе деп, күн-түн қатып жүргеніміз мынау (О.Бодықов, Бұлбұл.).

Қапия жерде сөз тапты. *Табаң астында, қысылған жерде сөз тауып кетті.* Қысылшаң кезде уәж тапқан, Қараңғыда жол тапқан, *Қапия жерде сөз тапқан* (Ауыз әдеб.).

Қапия кетті. *Қапыда қалды, өкінді.* Махамбеттің қапы қалған, *қ а п и я к е т к е н* жері көп екен (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

ҚАПИЯДА ү с т. *Қапелімде, қапылыста.* Жүзі өткір қылышының, ұшы қайқы, Әр жерін жаралапты ұйқыш-айқыш. Қайран ер белдесе алмай қанға батты, Қарусыз *қ а п и я д а* келген байғұс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ағаш ат *қ а п и я д а* мінбей қалды, Кез болды аңдаусызда мұндай заман. Қаһарына кез болды кешпейтұғын, Түк рақым көрмейді падишадан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сол жерде Қырғызбайды байлап алды, Есіл ер *қ а п и я д а* қолда қалды. Астыртын хабарласып алты жігіт, Сол сағат ебін тауып, көзден тайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАП-ҚАЛЫҢ с ы н. с ө й л. *Біршама, әжептәуір қалың.* Ана бір жылы қар ерте түсті де, *қ а п-қ а л ы ң* болып жатып алды (Б.Жамалов, Торғай.). Жазған қойын дәптерімді ақтарсам, *қ а п-қ а л ы ң* үшеуін толтырыпшын (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ҚАП-ҚАП с ы н. **1.** *Бірнеше қап.* Таң мен түн, күн мен айың, жұлдыздарың, *Қ а п-қ а п* ұн, миуа, жиде еткен соның бәрін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Алтын бидайды *қ а п-қ а б ы мен* машинаға артып колхозшылар да бір жак бұрышында жүр (Алғы шенте.). Енді біреулер колхозда істеген еңбегіне *қ а п-қ а п* астық, буда-буда көк ала ақша алып жатады (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). **2.** а у ы с. *Көп, мол, есепсіз.*

ҚАП-ҚАРА с ы н. **1.** *Қараның қарасы, тым қара (түс).* Қайда сол, қайда тап-таза күнің кінәдан, Бақытқа да шек келтірген жоқ бір адам. *Қ а п-қ а р а* екі бұрымың қайда, бұрымың, Екі иығыңнан төмен қарата құлаған (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жан-жағы толы тау, суға, Толы бір жүйрік атқа да. Көйлегі жасыл маусымда, Көздері болса *қ а п-қ а р а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жұмақ құсы қонған біздің бакшаға, Шырақ болар қара көзің *қ а п-қ а р а*. Іші өртеніп, Сонда маған қызығар Президенттер, Барлық король, патша да (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Көзге тұрткісіз, ештеңе көрінбейтін (түн).*

Қайда кеп түстім сорлы басым-ау! Өзі жым-жырт, *қ а п-қ а р а* дала түні (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Гүл де әсем мұнда, көр міне, *Қ а п-қ а р а* мақпал түн де әсем. Толқымай жатқан көлді де Толқисың көріп мұнда сен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ақын болдым, Тындамай әке тілін. Күн жыртады *қ а п-қ а р а* мата-түнін. Менің өзім – бөрімін, Барлығымын – Тіршіліктің әмбебап макетімін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Күйе-күйе.* Жалын кетіп, аздан соң шок болды құр, Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр. Жалынды оттай жайнаған, қайран, өмір, Шок сөнген соң *қ а п-қ а р а* болды көмір (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Түнерген, түксиген (бұлт, тау т.б.).* Сөнді ме күндіз шырағым, *Қ а п-қ а р а* тұман төңірек. Етпеттеп барып құладым, Өзендей жылап-еңіреп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қараулар қалың кездесті Айналасы көз көрім. Қара бұлттай *қ а п-қ а р а* Қаратау тұрды көлденең (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Жаман, арам.* Арамдықтың көріп тұрар жағын: Ар жағында *қ а п-қ а р а* бір бар жалын. Алдап бағар Ағыл-тегіл көлгірсіп Адалдықтың тонын киген заржағың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сәрсенбай манағы мақалды айтқаннан кейін Шолпанның сұңқардай ұшқыр жанын, желдей есалаң жүрегін қара жыландай *қ а п-қ а р а* ойлар орап алып, улай бастап еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Ауыртпалық, қиыншылық.* Сейіткерей жауыз айлалап Тізімді тез жолдады; Ел басына түнжырап *Қ а п-қ а р а* бұлт торлады (О.Шипин, Дастан.). // *Сұрықсыз, түнжыр.* Жеңіс күні келген сайын жылаймын, *Қ а п-қ а р а* боп көрінеді гүл-айдын. Жеті жаста мені өкемнен айырған, Құдіретіне не айтасың Құдайдың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **7.** а у ы с. *Қатты, мұздай.* Түйткіл ой жүр түнерген көкейімде, Қайтсем екен! Жок болып кетейін бе?! Сырымды да жырымды аңшай барып, Қалсам ба екен *қ а п-қ а р а* тасқа айналып! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАП-ҚАРАҢҒЫ с ы н. **1.** *Көзге тұртсе көргісіз, ештеңе көрінбейтін.* Кенет тұман түсіп, төңірек *қ а п-қ а р а ң ғ ы* боп кетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Нүркен: – Жау үстінен талай рет ұштым ғой, Жер бұқтырып, өкпесінен қыстым ғой. *Қ а п-қ а р а ң ғ ы* түн ішінде, жай болып Пәтшағардың төбесінен түстім ғой! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қара түн *қ а п-қ а р а ң ғ ы* болып кетті, Арасын жер мен көктің тозаң басып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** а у ы с. *Сұрықсыз, жабырыңқы.* Қауым келіп қаумалап, алып кеткен, *Қ а п-қ а р а ң ғ ы* дүние, жарық кеткен. Көзің нұрсыз дейсің сен, Сонда

менің, Жанарымның жартысы ағып кеткен... (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАП-ҚАТТЫ с ы н. **1.** *Кәдімгідей қатты, әжептәуір қатты.* Борап тұрған қар түйенің май табанынан ғана келеді, ар жағы *қ а п-қ а т т ы*, кәдімгі тас жол секілді (К. Қазыбаев, Ызғар). **2.** *Қатты тиетін, ауырсынатындай.* Мамықтай мап-майда Бекзия денесі орнына жат біреудің *қ а п-қ а т т ы* ырсиған қабырға сүйегі қолына тиеді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚАПҚЫЗ= е т. *Қаптыру; итке талату, тістету.* *Қ а п қ ы з б а й* аяғынан үйге ептеп, Артына екі көзі итті кет деп, Ит қуып үйге тықты есі шықты, Қарады төрге қарай ғапу ет деп (С.Керімбеков, Өленд.).

Қара түтін қапқызды. *Басына қара түнек орнатты, нәубет төндірді.* Уа, адамзат, қорамсаққа оқ тіздің, Ұрпағына ұрпақтарды атқыздың. Бір басыңа мола салам деді де, Сан қалаға *қ а р а т ы т і н қ а п қ ы з д ы ң* (Қ.Мұқашев, Дүбір).

ҚАПҚЫЗУ *Қапқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПҚЫШ с ы н. *Аузымен қауып жеуге шебер, икемді.* Балық құрттан гөрі шегірткені *қ а п қ ы ш* келеді (Р.Токтаров, Тұлпар.).

Қармағы қапқыш. *Қармағы майланғыш, балық тұсқиш.* Неге олай? Оның, сірә, бар мәні, – «А» әрпіне толып кеткен жан-жағы, Күнде бір «бес» – алып жатқан бағасы, Балықшы екен ылғи *қ а п қ ы ш қ а р м а ғ ы* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҚАПСАҒАЙ¹ з а т. *Шатқал, сай.* Сары бас жылан *қ а п с а ғ а й д а* Сұңқардың өлімін, оның көкке құмарлығын ойлап жатты... (М.Жұмабаев, Шығ.). Сен мына *қ а п с а ғ а й д ы ң* шетіне жылжып бар да, төменге құла, кім біледі, қанатың қағуға жарап, көксеген көгіңде біраз тұра аларсың (М. Жұмабаев, Шығ.).

ҚАПСАҒАЙ² с ы н. *Зор денелі, еңсегей бойлы, толық.* Бойы екі метрге жақын, кең жауырынды *қ а п с а ғ а й* жігіт мереке-той кездесе, өзі сұранып балуандыққа түседі (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Қораға тоқпақ жалды жуан қаракерге мінген, қаба сақал, зор денелі *қ а п с а ғ а й* қарт кірді (Д.Қасенов, Серт). *Қ а п с а ғ а й* бойлы, Кең кеуде. Қалмаған әлі сөзінен. Тоқсанға таяп келгенде Айрылды қария көзінен (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қапсағай денелі. *Үлкен, екі иығына екі кісі мінгендей, ірі тұлғалы.* *Қ а п с а ғ а й*, қайсар *д е н е л і*, Қар кешіп неше шақырым, Құлазып ақын келеді, Құдайдан күтіп ақырын (Ж.Жақыпбаев, Ләйла). Ұзын бойлы, *қ а п с а*

ғ а й денелі, елуден асып кеткен қыпшақ батыры Дулатұлы Иманнан Жоламан өткен жылы ақ патшаға қарсы Ормен Ұлытау ортасындағы Арғын, Қыпшақ, Алшын, Жағалбайлы, Жаппас руларының көп ауылының ереуіл көтергенін естіді (І.Есенберлин, Айқас).

ҚАПСАҒАЙЛАН= е т. *Зорайып ірілене түсу.* Асаубай еті қашып, жүдегеннен кейін бойы бұрынғыдан да гөрі сораып, *қ а п с а - ғ а й л а н* түсіпті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Баймұқан бұрынғы аңғал-саңғал жүретін талдырмаш қара бала емес, *қ а п с а ғ а й л а н ы* п толықсыған байсалды жігіт боп оралды («Лен. жас»).

ҚАПСАҒАЙЛАУ с ы н. *Денелірек, ірілеу, иықтылау.* *Қ а п с а ғ а й л а у* келген қара торы жігіт колхоздың зоотехнигі Сайлаухан Кешубаевпен әңгімелесіп тұр («Лен. жас»). *Қапсағайлау*, дөңгелек жүзді, жасы алпыстың үстіне шыққан қара кісі Айсарының қарсы алдына келіп отырды (С.Алдабергенов, Әңгім.).

ҚАПСАҒАЙЛЫ с ы н. *Ұзын бойлы, денелі, еңгезердей.* Қарт Ереймен *қ а п с а ғ а й л ы* батырдай, Қарт Ереймен аңғал-саңғал жатыр жай. Күншалғанның басы бұлттың ішінде Көрінеді қылт-қылт етіп шатырдай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бидай ұшыр, кел, қарағым, ендеше, Жылдағыдан биылғы астық өзгеше Деді де бір *қ а п с а ғ а й л ы* қара шал Ақ бидайды атып жатты желдете (С.Сейтхазин, Тереңде.).

ҚАПСАҒАЙЛЫҚ з а т. с ө й л. *Зор денелілік, ірілік.* *Қ а п с а ғ а й л ы ғ ы*, қара өңдігі шешесіне тартқан («Қаз. әдеб.»).

ҚАПСИҒАН с ы н. *Арбизан, сапсизан, сиықсыз.* Көршім менің отыр еді елеңдеп, Қимылы оның айналды осы өлеңге. Ақ сәлделі қара сақал *қ а п с и ғ а н*, Үнді жігіт қарай берді төменге (А.Шамкенов, Түнгі жарық). Қайырылып әлгі киік тұрды да енді, *Қ а п с и ғ а н* қара дию болды белді, Сыбанып, сенің қаныңды ішейін, – деп, Омыраулап Рүстемге жетіп келді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАПСЫР= е т. **1.** *Айқара ұстау, білегімен айналдыра ұстау.* Мен тұңғыш рет қыз денесін *қ а п с ы р а* құшақтап, кезерген ернінен құмарлана сүйдім (Т.Есімжанов, Аяулым.). Бұлар Мұсаның үйіне жақындағанда мылтығын оң қолына *қ а п с ы р а* ұстаған біреу қарсы жүрді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Батыра тістету, азулау.* Сұрқасқа анды көк желкеден *қ а п с ы р а* тістеп, үйге қарай сүйреп келеді (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). **3.** *ауыс стиль. Құшаққа алу, төске басу.* Алды да өксіп ауыр дем, Сүңгіді бұлтқа ақ сұр күн. Қызыларай тауын мен Құлап түсіп *қ а п*

с ы р д ы м (С.Мәуленов, Алыс кет.). 4. а у ы с. Қоршау, айнала төңу, қаптау (бұлт, түтін, тұман т.б.). Қабағы таудың катулы, Қ а п с ы р - г а н кара бұлт төніп. Ұзатып жолға ақырғы, Алматы саған шықты еріп! (С.Мәуленов, Алыс кет.). 5. Бір нәрсені (есікті т.б.) қатты жаппай іліндіру, қиюластыру. – Бері өтіңіз, Құлан аға. Ана есікті қ а п с ы р а салыңызшы. Лапылдаған от жұрт назарын тартар, – деді Майлық (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАПСЫРМА з а т. э т н. Әйелдердің сыртқы киімінің екі өңірін бір-біріне қауыстырып, іліп тұратын, әшекейлі күміс т.б. ілгек. Үстіндегі көк барқыт қамзолының да етек-жеңі кең, мол пішілген, соның өзінде үш бірдей қ а п с ы р - м а н ы ң біреуі ғана салулы (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Жеңсіз бешпеттерге күміс әшекейлер қадалып, сәнді күміс қ а п с ы р - м а л а р тағылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Халық зергерлері көбінесе білезік, өңір жиек, сақина, сырға, тіс шұқығыш, қиықша қоза, шолпы, алқа, қ а п с ы р м а... сияқты адамның өз бойын әдемілейтін заттарды жасады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ҚАПСЫРМА: қапсырма есік. Екі жаққа жарыла ашылатын жарма есік. Ол терезенің булығын ашты, онан соң ас бөлмеге апаратын қ а п с ы р м а есіктерді айқарып тастады да, төсек үстінен текемет пен көрпе-жастығын төр алдына сүйреп түсірді (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ҚАПСЫРМАЛА = е т. Қапсыра түсу.

ҚАПСЫРМАЛАН = е т. Қапсырылу, жымдасу, бірігу. Аспандағы тоқымдай-тоқымдай бұлттар бір-бірімен туырлықтай тұтасып, жапсар-жапсары жымдаса, қ а п с ы р м а л а н ы п келіп, күн көзін жапты («Лен. жас»).

ҚАПСЫРМАЛАНУ Қапсырмалан етістігінің қимыл атауы.

ҚАПСЫРМАЛАУ Қапсырмала етістігінің қимыл атауы.

ҚАПСЫРМАЛЫ с ы н. Қапсырмасы бар, қапсырма тағылған. Кигені – қ а п с ы р м а л ы қамзол (Ауызекі).

ҚАПСЫРУ Қапсыр етістігінің қимыл атауы; есікті іліндіріп жабу, кілттемеу. Дүмбай алаң-құлаң етіп, шыға жөнелді. Тіпті, артында ашық қалған есікті қ а п с ы р у ғ а да мұршасы келмеді (Ә.Сараев, Бозқырау). Су әкеліп тұндырып қой. Есікті қ а п с ы р у д ы ұмытып кетпе (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚАПСЫРУЛЫ с ы н. Сәл жабулы, қапсырылған. Үй іші қап-қараңғы, түндік жабулы, жарма есік қ а п с ы р у л ы (А.Нұрманов, Аққу.). Зығырданы қайнап кетті де, Құлан есікке

жетіп барды. Қ а п с ы р у л ы есіктің ар жағы әлі де бақырып-шақырған айғай (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАПСЫРЫЛ = е т. Жымдастырылу, қапсырма жасалу, қиюластырылу. Муфтаның фрикционды гидравликалық және құрамды түрлері бар. Фрикционды муфтаның қарапайым түрі бір-біріне серіппе арқылы қ а п с ы р ы л ы п қысылған жетекші және жетектегі қос дискіден тұрады (ҚСЭ).

ҚАПСЫРЫЛУ Қапсырыл етістігінің қимыл атауы.

ҚАПСЫРЫҢҚЫ с ы н. Ішіне тартылған, тартыңқы. Мойын, саны шудалы, жотасы зор, Қ а п с ы р ы ң қ ы қарынды, төсі еңкіш (С.Мұқанов, Ақ аю).

ҚАПСЫРЫҢҚЫРА = е т. Қапсыра түсу. Ішкі есікті қ а п с ы р ы ң қ ы р а п жауып қойып, көзі ашып шыдаппаған соң, атқып сыртқа шыға келді (Ғ.Сланов, Асау арна).

ҚАПСЫРЫҢҚЫРАУ Қапсырыңқыра етістігінің қимыл атауы.

ҚАПТА¹ = е т. 1. Қапқа астық, жүн т.б. сусымалы заттарды салып, толтыру. 7–8 қыз бен жігіттер бункерден саулаған дәннің бір түйірін жерге түсірместен қ а п т а п, онан арбаға тиеп, жанталасып барады (Ә.Әбішев, Замана.). Жүнді неғұрлым тығыз қ а п т а с а, жақсы болады (М.Ерманов, Қазақст.). Бибі диірменнің ішінде тартылған ұнды шетінен қ а п т а п отыр (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). 2. Тозбас үшін бір заттың сыртынан қап жасау. Еліне келгесін Қорқыт Желмаясын сойып, оның терісімен қобызының сыртын қ а п т а й д ы (Қорқыт.). Қызғалдақ жазбаған қаптарларын Сияқты ту қ а п т а ғ а н. Алыстан ақ орда отарлардың Түтіні будақтаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. Есіктің т.б. сыртын берік, мықты, жылы болу үшін темірмен, қарақағаз т.б. заттармен жапсыра бекіту, қабаптау. Әлден уақытта сырттан темірмен қ а п т а ғ а н ағаш есік сарт етіп ашылды да, үйге Григорий кірді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Сойып қаптап қойғандай. Айнымай тартқан, аузынан түскендей. Өзі бар ғой, менің өлген ағаммен с о й ы п қ а п т а п қ о й - ғ а н д а й. Аумайды-ау, аумайды (С.Омаров, Өмір.). Япырмау, мынау Тоқтас па, қатты ұқсайды ғой өзі, тіпті с о й ы п қ а п т а ғ а н д а й (Ш.Әбдіраманов, Көрінбес.).

ҚАПТА² = е т. 1. Толып кету, басу. Бұл хабарды берді хафа Қазыбекке, Қайғырды өңі, қашып, тұрып текке. Көреді қалың кара қ а п т а ғ а н жау, Қараса бір мезгілде Солтүстікке

(М.Дулатов, Шығ.). Күл қылып шаңырағын талқандайын, Көксетіп шығар күнді, атар таңды. Батырдың айғай салған дауысымен *Қаптады* қара ағаштай өңкей жарлы (О.Шипин, Дас-тан.). «Қамы үшін қара қазан, сар баланың» Деместен «бас кесіліп, қор боламын», *Қаптаған* көк қаруға ол да шықты Түбінде «Жасқұс» пенен Жанқаланың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2. Атойлау, жау шабу.** Қатты айып-кінәмен сөйлеп, қарсылай соққан борандай *қаптап* тиіседі (М.Әуезов, Шығ.). Соның арасынан, бір сәтте, қалың нөпір боп – *Қапта, қапта!*.. – Түс – түсі! – Өлтіріттерді, өлтір, – деген қалың шумен, өңшең бір көк аттылар тиіп кеп кетті (М.Әуезов, Абай жолы). **3. Көп болып өсу, жытырлау.** Жүз жыл жасап, алданып не керегі, Жырың өлсе алдымен, не дер едің? ... Егінімді *қаптаған* арам шөпті. Өз қолыммен отасам деген едім (М.Мақатаев, Шығ.). *Қаптаған* н кезде қырда гүл, Жағалай жайып қанатын, Қораға біздің жылда бір Қарлығаш ұя салатын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Астынан алшақ белдің орап ойлар, Мен сені аңсап келдім, қара қайнар. Армысың, менің қара шаңырағым, Ботакөз қарындастар, нар ағайлар, Алдымнан *қаптап* шыққан қарағайлар (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4. Торлау, жайлау (бұлт т.б.).** Не жаумай, не жылжымай тұтасқан қара бұлт аспанды *қаптап* алыпты (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Түн еді. Көкте *қаптаған* бұлт тұрды, Жел жылап, долы дауыл ұлып тұрды. Секіріп сары шаш шайтан, жындар билеп, Әлдекім сылқ-сылқ қана күліп тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). **5. а у ы с. Лаулап, дүрілдей жану.** Бір күні ажал келсе, алар, кетер, Қалыңның *қаптап* жанған өртіндей-ақ. Қапылат жастығында жата бермей, Байка, өлім – басындағы бөркіндей-ақ (О.Шораяков, Шайыр). **6. а у ы с. Тұтаса өсу (сақал, шаш т.б.).** Үрпиген қалың қастың астындағы әлі оты қайтпаған қос жанары мен бүкіл иегін *қаптаған* қою қырықпа сақалы қарттың жүзін ерекше сұсты көрсетеді (Ә.Тарази, Асу.). **7. а у ы с. Таптау, жапырлау.** Қызу күш Қызылорда кең алабы, Тұлпар азу күрішпен дем алады. Қаз-үйрек қара бұлттай *қаптап* ұшқан Көкшетау көлдерінен көк алалы (Т.Айбергенов, Мен саған.). **8. а у ы с. Күшею, өршу, өріс алу.** Сонымен бүгінгі күн өтіп, кеш батуда айналды. Келесі түннің уайымы тағы жылжып, қайта *қаптап* келе жатыр (М.Әуезов, Шығ.). Жыр есігін дарынсыздар қақпаса. Жарға жығар сезім селі *қаптаса*. Ренжимін: неге керек осы деп, Ілтифатпен той-думанда мақтаса

(Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қашады неге жас достар, Түйіссе жолдар кез кеп қап. Екеу де екеу бас қосқан, Сыбыр да күбір сөз *қаптап* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ит терісін басына қаптады. э к с п р. *Жер-жебіріне жетті, ұрсып-сөкті; масқарасын шығарды.* – Қатын бастаған көш деп басынбақсыңдар ма? Сені жіберген кім өзі, шақыршы бері. *Ит терісін басына қаптайын*, – деді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Тілейтұғын жанболсаегерсағанбақ, Мені өткізіп жібермейтін амалдап. *Ит терімді қаптар* менің басыма, Достасқаннан қоштасқанша жамандап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Топан су қаптады. а м и ф. *Нұқ пайғамбар (ғ.с.) заманында адамзат баласына келген жойқын су апаты болды.* Аңыз бойынша, жер жүзін *топан су қаптағанда* Қазығұрттың басына кеме қайырлапты (Жүлдегерлер). ә) э к с п р. *Барлық пәле бір басына үйіліп-тоғілді.*

ҚАПАҒАЙ з а т. к ө н е. *Жабайы түйе.* Қапағай деген не? – Ой, сен де, қапағай емес, *қаптағай*. Ол – жабайы түйе. Енді түсіндік бе? (Н.Баяндин, Құм асты.).

ҚАПАҒАЙЛА = е т. *Жан-жақтан антаулау, андыздау, қаптау.* Маңғұлдың тосқауыл әскері аяқ астынан *қаптағайлап* ұрысқа шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Қаптағайлаған* автоматчиктердің де ұзамай демі басылатынына көзі жетті де, сескенбей ішіне кіре берді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Қорғаннан *қаптағайлап* шыққан жігіттер қас пен көздің арасында алды-артын шеңбердей қысқан жау құрсауының ортасында кептелді де қалды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚАПАЙ с ы н. *Бәрі сиятын, үлкен, зор.* Көңілі көбең, көтермес сіркесі суды, Кісікиіктей күнсізден іркесің сырды. Кеудесі *қаптай* жазғыштың ниеті жаман, Жазбаханасы етікші күркесі-сынды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАПАЙЛА = е т. с ө й л. *Андыздау, қаптау.* Түйем шықты өріске, Боталары маймандап, Қойым өрді *қаптайлап*, Қозыларым салды ойнақ (Жамбыл, Шығ.).

ҚАПТАЛ с ы н. э т н. *Сырттан киетін үлкен, кең (киім).* Абайдың үстінде тиін ішіктен сыртына киілген, жағасы қайырма қара барқыт *қаптал* шапаны бар (М.Әуезов, Абай жолы). Жеңіл күпі, *қаптал* шекпен, саптама етік, түлкі, тымақ, жүн қолғап, бөкебай, шарф сияқты ұлттық киімдер малшылар үшін қазір де қажет (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сәрсенбай атты доғармастан үйге кіріп, үстіндегі *қаптал* күшіні

жұлып тастай беріп, қолындағы құнтпен төсек ағаш үстінде жатқан Шолпанды шықпырта бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Сырт киім*. Дем шығармай, салса да тас салмағын, Қары түгіл ауыртады бармағын. От басына тастады да, дөңбекке Сыздық батыр жапты қара *қапталы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәлем берді Қырғызбай Жақын келіп қасына. Ақ сақалды карт адам, Таяққа тұр асыла. – Келесің қайдан, шырағым, Кім болады сүйегің? Мен көрмеген баласың, Әлде құда, жиенім? Солдатпысың әлде сен, Үстіңе киген сұр *қаптал* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қаптал шапан. *э т н. Қазақ шеберлері шапан тіккенде көбінесе жүн тартып, бидайылап тыстаған ұлттық киім. Қаптал шапан бағалы маталардан (пүліш, шағи, жібек т.б.) сырып тігілетін сырма сырт киім болған (ҚҰЭ). Көкбайдың мынадай сары аяз, сақылдаған қыс күндерінде елтірі ішік, бояулы тон, күпі, қаптал шапан.* Саптаманы тастағаны қызық (М.Әуезов, Танд. жин.).

ҚАПТАЛ *з а т. 1. Ердің екі жағындағы желдік тұратын көлденең етек ағашы. Ердің қапталы аттың қапталдығына сай, орта тұсы жатыңқы, екі басы жоғары көтеріле аттың шоқтық шұңқыры мен сауырына бейім болып келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ыбырсықтан тазартқан соң, есектің арқасына қабаттап тоқым салып, тоқым сыртынан қаптал батпасын деп мақталы ескі күртенің екі жеңін желдіктің табанына төседі (К.Ахметбеков, Ақдала.). 2. Көліктің ер салатын тұсы, қаптал тұратын екі жағы. Ағайынның асқанын Қарындас білмес, жат білер. Артқы қастың батқанын, Қаптал білмес, ат білер (Шал ақын, Өлеңд.). Қайда барсаң, бәрібір, кірерің көр, Қабылдайды қойнына түнеріп жер. Қапталына түсіріп күреңімнің, Қамыс артып, жігіттер, жіберіндер! (М.Мақатаев, Шығ.). Қыршаңқы ең алдымен жылқының қапталына, бүйірінен және жаяның үстінен басталады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). 3. Таудың екі жақ қия беті. Бұлтың етіп қоян қайтадан қыратқа шығады. Өстіп біресе белеңге шығып, біресе қапталға түсіп, тазыны әлекке салып құтыла берген (Н.Серәлиев, Қаңтар). Шөлдегені, жүректің аңсағаны: Сипай соққан мына бір тау самалы, Ащы иісті тасқа өскен аршалары, Қарағайлар қапталда самсағаны. Әлдилеген тірлікті тау самалы, Кеуіп қалған кеудеге жан салады (М.Мақатаев, Шығ.). 4. ә с к. <франц. flanc> Әскер шебінің екі жақ (оң мен сол) бөліктері. Шеп бұзылған жағдайда да бұл бөліктер өзгермей сақталады. Әдетте*

қапталдан әскер шебінің ең бір осал тұсы болып есептеледі де, ұрыс қимылдары кезінде жауынгерлер қарсыластың қапталын бұзып өтуге, оған соққы беруге тырысады (Қаз. тілі термин. Әскери). **5. Бір нәрсенің (арық, көше, жол, т.б.) екі жаны, екі тұсы.** Ақтанда елік жусан бір *қапталда*, Сары ауыз бақбақ сусап гүл атқанда. Ырғайлар сөйлеп ырғалған табанда, Мойныңнан түсіп жұмсақ бір қақпанға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Екеуі ұзақ алысты. Өмір, өлім қара күштің *қапталында* жарысты. Нақ сол сәтте сен өтіп бара жаттың қасынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Келеді адам өмірге маздау үшін, Толқын іздеп өтеді өз бауы үшін. *Қапталыңнан* желеді қарағайлар Оқтын-оқтын қайталап қаз дауысын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ақ қаптал. *а) Көп мініс көрген көлік. Жалқұйрығы күзелмеген, ақ қаптал, қысқа сирақ, домалақ жирен ауылдан үш жүз метрдей жердегі көлдің сол жақ жиегін қуалап шығатын жолмен бүлк-бүлк желіп келеді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ақ қаптал атандай-ақ алпыс жаста, Қарттықтың нышаны сол абайлатқан (Т.Ізтілеуов, Назым). ә) ауыс. Әккі, жырынды, тісқаққан адам. Біздің жақта жасынан ұрлық істеп ақ қаптал болған Кәрібоз деген ұры болды («Қаз. әдеб.»).*

Қапталдай шауып сойледі. *Қосамжарласып, киілікті, әңгімеге араласты. Қапталдай шашауып, жарыса сөйлеп көлденеңдей берді (А.Токмағамбетов, Шығ.).*

Қапталда қалды. *Жолда қалды. Машина айналаны дөңгелетіп, Келеді ойдан орғып, дөңнен өтіп, Қапталда қалып жатыр жазғы дала, Көк ала көбелегі көлбең етіп (Ә.Ахметов, Шығ.).*

Қапталдан ату. *ә с к. Нысананың қапталына (қарсыластың ұрыстық ретіне) артиллериялық зеңбіректерден, танкілерден, атыс қаруынан жүргізілетін атыс.*

Қапталдан маневр жасау. *ә с к. Қарсыластың оперативтік шебінің (ұрыс шебі) бір жақ қапталына соққы беріп, сол арқылы оның негізгі күшінің тылына шығу. Кеңес армиясында 1960 жылдарға дейін қапталдан маневр жасау оперативтік ауқымдағы маневр түрі болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Қапталдан соғу. *ә с к. Қарсыластың ұрыстық немесе жорықтық реттерінің қапталына бағытталған соққы. Қапталдан соғуға – тұтқиылдық, батылдық пен қимыл жылдамдығы, шептер мен қорғаныс тереңдігіндегі объектілерді басып алу тән (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Қаптал көпшілік. *Былайғы жұртшылық, қалыс, қалың жұрт. Қаптал көпшілік* Танақозді ауылсоветтің төрағасы етіп сайлады, – деп естіртті Теміржан (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Қапталына алу. *жерг. Қарауына, қол астына алу.* Әркім өз қапталына алу үшін тырысады ғой (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

Қапталына ермейді [келмейді]. *Соңына да ілесе алмайды.* Шапқан сайын өрлейді, Құлашын жайып сермейді. Қатар ұшқан қаз бен қу Қапталына ермейді (Батырлар жыры). Сол күнгі шапқаны-ай жануардың. [...] Айналмабөйге болды. Жирен ат шапқаннан алда еді 32 шақырымдық бөйгеге [...] еш жүйрікті қапталына келтірмей озып келді («Жұлдыз»).

ҚАПТАЛ³ *үст. Емін-еркін, әбден, толығымен.* Серғазының табысы өз басы түгіл, мұқым бір үйді асырауға қаптал жетеді (Б.Тілегенов, Көктем.). – Игнаттың артық астығы барына көзім қаптал жетеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Шынында, Дойырбайдың әлі Жаңғалаққа қаптал келетін (С.Бегалин, Сәтжан).

Қаптал білді. *жерг. Жақсы білді, терең білді.* Естабай ақын рулар тарихын қаптал білетін кісі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАПТАЛ= *е т. 1. Қапқа салыну.* Төрт қап күріш қапталды (Ауызекі). **2. Көмкерілу, жабылу.**

ҚАПТАЛҒЫ *сы н. Қатар, іргелес.* Олар қапталғы көшемен қалалық кеңсеге жүрді (З.Шапкин, Ұядан ұш.).

ҚАПТАЛДА= *е т. Тау беткейінен қиялай жүру.* Қия беттен, аттылар әупірім деп қапталдап шұбай түсіп, зорға дегенде етекке тақады (М.Әуезов, Қараш.). Қия бетгі қапталдай жайылған бір отар қой өзен иініне қарай бет алды (Т.Қаупынбаев, Жазира). Адуын асау бұрқады, Қапталдай шауып қырқаны. Атымен ақтың күшігі – Бірдеме дейді (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАПТАЛДАП *үст. 1. Бүйірлей, жарыса.* Астындағы аты не деген жүйрік еді. Әне карт есін жиып алғанша да қапталдап келіп қалды (Р.Райымқұлов, Болат.). Жандарға бола алмады ешкім бөгет, Еткен көп батыр үшін елде көмек. Қос-қос боп қалашыдай жолдастары, Қапталдап қыр астымен жүрді бөлек... (О.Шипин, Дастан.). **2. Жағалай, жапсарлай.** Жол жағалай қапталдап өскен саялы қалың ағаш Үштөбеге дейін ғана шығарып салып, жерін қимай қалып қойғандай (К.Сегізбаев, Қойнау.).

ҚАПТАЛДАС= *е т. Қатарласу, жарысу.* Келесі жылы Қоянды жәрмеңкесінде Ақбестімен келе жатыр едім, көшенің арғы жағында екі қаракөк атты қапталдаса жүрді (Ә.Бектасов,

Мәди). Мылқау ық жақта өзімен қапталдаса келе жатқан ұялы қасқырды көрді (М.Дүзенов, Ақже).

ҚАПТАЛДАСТЫР= *е т. Қатарластыру, жарыстыру.* Дос, Төлеу, Қалау Курнос Иваннан қалмай қайығын қапталдастырып келіп қалыпты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАПТАЛДАСТЫРУ *Қапталдастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПТАЛДАСУ *Қапталдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПТАЛДАТ= *е т. Сайтабанымен, таудың қия бетімен жүру.* Аш күзендей бүкшиген арық торы атпен сайды қапталдатпай желіп біреу келеді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАПТАЛДАТУ *Қапталдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПТАЛДАУ *Қапталда етістігінің қимыл атауы. 1. Қиялап жүру, бүйірлеу. 2. әск. Атыс кезінде шабу; жау шебінің қапталын ала, бір бүйірлеп ату.* Бұрын атыстың осылай жүргізілуін кейде қапталдау деп атайтын болған (Қаз. тілі термин. Әскери).

ҚАПТАЛДЫ *сын. Қапталы бар, қапталмен жасалған.* Ағаш өңдеу техникасы да едәуір дәрежеге жетті. Ағаш қапталды ердің пайда болатыны осы кез (ҚазССР тарихы).

ҚАПТАЛДЫҚ *зат. Ердің қапталы орналасатын тұсы.* Ердің қапталы аттың қапталдығына сай, орта тұсы жатыңқы, екі басы жоғары көтеріле келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Су қапталдығына да келмейді. *Оңша терең емес (су).* Жаздыгүні түйе бойламайтын су қазір аттың қапталдығынан да келмейді (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАПТАЛУ *Қаптал етістігінің қимыл атауы; көмкерілу, жабылу, өшекейлену.* Қабырғалар мен күмбездер сол кездің сәулет өнеріне сай өшекей қыштармен қапталуы керек (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ҚАПТАМА *зат. 1. Суықта киетін сырты тысталған қалың киім, тон, шекпен.* Қаптам – суыққа сырттан киетін тон. Махамбеттің «Қаптай соққан боранда, қаптам киген тоңар ма?» – дейтіні осы (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қаптам, тондардың тыстарын әр түсті жіппен кестелеп, елтірі, сеңсен, аң терілерінен қайырма жаға жасап, етек-жеңіне жұрын ұстайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2. Жамылғыш, қаптайтын зат.** Қора жабындысын әдеттегі жылжымалы қаптаммен қаптайды (Р.Әбугалиев, Қой өсіруші).

ҚАПТАС= *е т. Қаптауға көмектесу, қапқа салысу.* Ахмет ағай майданнан келгелі қарап жүрген жоқ. Ең болмаса, қариялармен бірге

астық қ а п т а с ы н, тұқым тазаласады (Ә.Әлішев, Батыр.).

ҚАПТАСУ *Қаптас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПТАТ¹ = е т. **1.** *Қапқа салғызу.* Талай қапты қ а п т а т ы н, Ұзақ жазға бос жатып Бай астыққа тояды (Жамбыл, Шығ.). **2.** *Заттың сыртқы бетін екінші бір затпен көмкеріп жапқызу.* Қаңтарбаевтың кабинетіне келдім. Есігін қара былғарымен қ а п т а т ы н, жалтыраған сары шегемен жыпырлатып, шегелеттіріп тастапты (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАПТАТ² = е т. **1.** *Толтырып жіберу, жан-жақтан басып кетуге тосқауыл қоймау.* Біралы болыс бұл күз Есіл жайлап, Қ а п т а т ы н төрт түлігін, түгел айдап, Мәуелі Майдамталды қорық сақтап, Күзеді Сарбұлаққа бие байлап (О.Шипин, Дастан.). Өзінің шартымен оттау үшін биизы жүнді қойларды еркімен, айдамай қ а п т а т а жау керек (М.Ермеков, Қазақст.). **2.** а у ы с. *Жайлату, торлату.* Зулайды ол бүгін тұсымда менің жаңғырып, барлық ендікпен Сұрша құмдарға, құм шағылдарға таңдайы кеуіп сел күткен, сел күткен, Егер сен жарық жанарыңды алсаң қайғы мен мұңға қ а п т а - т ы н, Сағынып жүрмегендіктен! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАПТАТТЫРУ *Қаптаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПТАТУ *Қаптат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Суды тасқындату, бөгемеру.* – Кәрия, сіздің ойыңыз не? – деп бетін Ақыққа бұрды Ділдаш. – Менің ойым – су қ а п т а т у (М.Мырзақұлов, Ақық). Әзәзіл қала әлі де берілмейтін болса, өзенді бөгеп, топан су қ а п т а т у керек деп пәтуаласты (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Өршіту, қишейту.* О, жаным менің, зымыран арман қуанышыңа малдың ғой, Сен жаққа қарай қиялын қыруар қ а п т а т у м е н - ақ алқынды ой Кімім боп кеп ең, әлде сен менің таң алды көрген түсім бе ең Жалғыз-ақ рет дір еттің дағы есімнен кетпей қалдың ғой (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАПТАУ *Қапта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ағаш бұйымдары мен бөлшектерінің сыртқы көрінісін жақсарту мақсатында, оларға сына немесе басқа да қаптау материалдарын желімдеу.* Қ а п т а у жиһаз жасауда, жолаушылар вагоны мен кеме каюталарының т.б. ішкі беттеріне әсемдік беру үшін қолданылады (ҚҰЭ). **2.** құр. *Плиткамен қаптау; үйлердің (аспидің, жуынатын бөлменің, әжетхананың) ішкі қабырғалары мен едендеріне әсемдік беру мақсатында керамика, жылтыр тақташа плиткalar жапсыру.*

3. *Өте берік, қышқылға төзімді құрал-сайманның кескіш бөлігіне металл балқыма қабатын енгізу.* Қ а п т а у нәтижесінде пайда болған оксид қабаты металды жемірілуден сақтайды және жақсы боялады (ҚҰЭ). **4.** *Бір нәрсенің сыртына қап кигізу.* Аттың тұяғын киізбен қ а п т а у - д ы үйреткен өзің емес пе едің? (О.Бодыков, Қанжар.). **5.** *Қапқа салу.* Сонда да комбайн болмағандықтан, барабанға бастырған астықты ұшыруға, қ а п т а у ға, өлшеуге көп қол керек (С.Хайдаров, Жүрек сыры).

Қаптау материалдары. құр. *Ғимараттардың т.б. құрылыстардың іші-сыртын қаптауға арналған табиғи не жасанды құрылыстық материалдар.* Құрылыста қ а п т а у материалдары ғимараттарды т.б. құрылыстарды сыртқы ортаның әртүрлі зиянды әсерлерінен қорғайды, сәндік және беріктік қасиет береді (ҚҰЭ).

ҚАПТАУЛЫ с ы н. *Қапталған, қаптап қойылған.* Үлкен қонақтың екі көзі манадан кереге басында қ а п т а у л ы тұрған домбырада еді (Ғ.Сланов, Замана.). Есіктен біреу кірді. Үстіндегі шапаның ауыз үйдегі қ а п - т а у л ы бидайдың үстіне лақтырып тастады (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

ҚАПТАУШЫ з а т. *Қапталатын, жапсырылатын, сыртынан киілетін зат.* Егер есептелген аудан дыбыс қысымын азайтуға жеткіліксіз болса, бөлме төбесінің қ а п т а у ш ы орнына және дыбыс көздерінің үстіне жекелей дыбыс сіңіргіштер орналастырады немесе дыбыс көзі мен қорғайтын орын аралығына экран орнатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚАПТЕСЕР з а т. з о о л. <лат. mus musculus> *Тышқан тәрізділер тұқымдасының бір түрі.* Қ а п т е с е р шаруашылығына зиян келтірумен қатар туляремия, оба қоздырғышын, гельминт, кепе т.б. паразиттерді таратады (ҚҰЭ). Биыл қыста әшейінде өріп жүретін үй тышқаны – қ а п т е с е р де құрып кетті (Ө.Қанахин, Жер бас.). Кішкене қ а п т е с е р л е р иесіз үйді еркін жайлап алған екен, бұрыш-бұрышқа лап қойып, сіңіп жатыр (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

ҚАПТЫ с ы н. *Қабы бар, қапталған.* – Ой, мынауың алыпсоқ қой! – деді ол алтын қ а п - т ы тістерін жарқырата көрсетіп (Р.Токтаров, Тұлпар.). Кейде қойын қалтасынан шүберек қ а п т ы қалың дөңтерін суырып алып, соған үңіледі (Ұ.Бағаев, Жан.).

ҚАПТЫҒУ *Қаптық етістігінің қимыл атауы; беталды ұрыну, соқтығу.* Қолдағыңды қорғап бақ, Мал арзан деп аптықта. Сыпайы жүр де, шаруа ойла, Даңғойланып қ а п т ы қ п а (Абай, Тол. жин.).

ҚАПТЫР = е т. 1. *Қиоластыру, жымдастыру.* Кейде білезіктің қоспасын ашып, білектің қырынан *қаптыратын* етіп, түйіскен жерін ашық жасайды (С.Қасиманов. Қаз. колөнері). 2. *Итке тістету, талату.* Кей ақымақ әлек етер жакындарын, Аямай жұмсап күш пен ақылдарын. Жау түгіл, иттен бойын қорғай алмай, *Қаптырар* ақырында тақымдарын (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жер қаптырды. б е й н. *Мерт қылды.* Аскардың екі оғы өзі ойлағанындай екі жендетті *жер қаптырды* (Қоғамдық тәртіп.).

ҚАПТЫРМА з а т. с ө й л. *Әйелдер киімінің екі өңірін қаусырып, іліп тұратын күміс ілгек, қапсырма.* Ел арасында *қаптырма ның* үзбелі, жұмыр, жапырақша, көлемі теңге тәрізді түрлері кең тараған (ҚҰЭ). Қамзолының *қаптырма аларын* жүгіріп келе жатқан бойы шалыс-шалыс іліктіріп Жұбай шыға келді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Гүләйманның үлкен күміс *қаптырма мен* бір-ақ жерден түймелеген қызыл мауыты қамзолының қынама белі болымсыз желмен тербеле солқылдаған көк шыбықтай сүйкімді (Д.Әбілев Ақын.).

ҚАПТЫРУ *Қаптыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПША ү с т. *Қап тәріздендіріп, қап құсатып.* Тайлақтың аяғын қосақтай байлап, бауырына салған арқаннан бүре ұстады да, *қапш* а көтеріп иығына салды (Т.Оразов, Қаныш.).

ҚАПШЫҚ з а т. 1. *Азық-түлік немесе басқадай заттарды салуға арналған ыдыс, кішірек қап.* Әртүрлі мөлшерде тығыздап *қапшыққа* жүн сыйғызуға болады (К.Әбдіғәпаров, Қызық. физ.). Ашылды қанша қойма, қанша құлып, Қопсыған қолғап іші, қанша шұлық. Домалап дорба, *қапшық*, темір сауыт, Сасқанда қолдан сусып, сан шашылып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). 2. с ө й л. *Жолдорба.* Арқамда жол *қапшық*, мойнымда планшетка, белімде пистолетім. Артымнан машина қуып жетіп дыбыс берді (Ә.Бектемісов, Жау жағадан.). Ал қазақ алды-дағы *қапшығын* жәй, Кассаға енді қайтып бас бұрылмай, Үн-түнсіз кете барды, халық аң-таң. Көрмеген көз болғаны істі мұндай (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Мойныма астым *қапшықты*, Салдым теріп кітапты. Таптым содан талшықты Таңдайыма тым төтті (Ф.Орманов, Таңд.). 3. *Ұн, бидай, күріш т.б. сияқты сусымалы азық-түліктер салынған қап.* Он бес *қапшық* бидайды, Алып келіп қамбадан, Секретарь үйіне, Кіргізіп жатыр жалма-жан (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Үйге келгенсін, *қапшықтағы*

бар астықты есекке артып, кеңсенің алдына апардым (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Қапшық түбін қағып. *Түк қалдырмай, ең соңғысына дейін алып.* Жер мен аспан теңселді, Мең-зең бойы ауырлап. Жатты жауыз белсенді, *Қапшық түбін қағып* ап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАПШЫҚТАП ү с т. *Қапшық-қапшық етіп, аямай, молдап.* Орал тауынан мысқалдап терген алтын-күмісті құлазығанда лаға апарып *қапшықтап* шашып жатырмыз (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Мекеге барып қажы болып қайту үшін үйірлеп жылқы, қотандап қой сатып, ақшасын *қапшықтап* алып, барып қайтып жүрген жоқ па байлар (Д.Әбілев, Ақын.). Осы алдыңғы қармен араласа, қарындап майын, *қапшықтап* құрты мен ірімшігін арқалап Ақжамал келді (А.Хангелдин, Қараторғай.).

ҚАПЫ¹ ү с т. 1. *Босқа, құр.* Ашусыз адам болмайды, Ескеру керек ондайды, *Қап* ы өткізбей қайырып Алмағандар оңбайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Асығыс, қалай болса солай.* Өкінейін десе әбден ойланып-толғанып, ризашылығымен жіберді. Асығыс, *қапы* істелген іс емес (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл). // *Тар, қиын-қыстау.* «Мен саған жар емеспін, жақыныңмын, Қайғымен *қапы* да өткен пақырыңмын. Именбей енді менің қасыма кел, Барында қоштасайын ақылымның (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дөп мен ұзақ ойладым. *Қап* ы жерде қамығып. Қайуан екеш қайуанның Кеудесінде бар үміт (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Қапы қалды. *Опық жеді, өкінді.* Ол қайдан табылсын деп ойыңа алма, Елде жоқ нәрсе ғой деп айта салма. Ақылға мүмкін істің бәрі «мәужіт», Өлгенше ізденіп бақ *қапы қалма* (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Енді жазылатын кісі жоқ па? *Қап* ы қалып жүрмеңіздер! Жоқ болса, енді мәжілісті жабуға тура келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қимылдап қал тұрғанда жалын бойда, *Қап* ы қалма, өзіңнің қамынды ойла. Аспанға ұшып кетсе де ізде жоқты, Жерге кіріп кетсе де, жанын қойма!.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қапы соқтырды [ұрғызды]. *Сан соқтырды, өкіндірді, опық жегізді.* Қыс алапатына қамсыз болсаң, *қапы соқтырады*, күйедей сыпырып жұтатып кетеді (С.Омаров, Қызыл арай). Кері айналған дүниенің *қапы ұрғыз баған* кезі бар ма? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

ҚАПЫ² з а т. *Ыңғай, рет, сәт, кезек.* Келеді қара жылан шағайын деп, *Қап* ы сы н ұйықтағанда табайын деп. Малшыны сол

уақытта Маса шақты, Оятып, бұл пәледен қағайын деп (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Кек алудың *қапысы* н аңдыған екенсің ғой (Т.Ахтанов, Боран.). Қап, бөлем, тұра тұр, *қапыңды* бір табармын деп ішімнен кіжініп атқа міндім (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Қапы болды [кетті, өтті]. *Аңдаусызда, қамсызда, білмей жіберіп алды.* Қалқаман қашып келді Мамырды алып, *Қапы болды* қ өзгеміз білмей қалып. Алыс жерге кетсін бе, тоқтасын ба, Ақыл сұрай келіп ем сізге салып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сілтер семсер бар болса, қалай сілтесең де *қапы кеттім* дейтін күнім емес, тек сол ғана! – деп тоқтады (М.Әуезов, Шығ.).

Қапы жібермеді. *Көз жазбады, мұлт жібермеді, аңдыды.* Күлөңда солдаттарға қосылып алда бара жатса да, кейінірек келе қатқан Ержанның бар қимылын *қапы жібермеді* (Т.Ахтанов, Шығ.). Жазушы деген өмір бойы сахнада жүретін адам. Жұрт көзі оның әр адымын *қапы жібермейді* (Т.Ахтанов, Шығ.).

ҚАПЫДА ү с т. *Абайсызда, аңдаусызда; қапылыста.* Алыстан танып Әли ер, Бесатарға оқ салды. Айылын тартып атының, «Бағымды аш деп» мінеді, Жолбарыстай ақырып, *Қапыда* жауға тиеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Қапыда* бір күн қайғыра қалсаң, ардағым, Қапаста мен де қара түнекте қалғаным. Үмітім менің, мұратым менің, арманым, Осы қалпыңнан, жарқын салтыңнан танбағын (М.Мақатаев, Шығ.). Амангелді бұл сырды Сізбей қалды *қапыда*; Шабуылға қамданды Арыстандай ақыра (О.Шипин, Дастан.).

Қапыда кетті. *Арманда қалды, қыршын кетті, өлді.* Хаттарым – достар көңілде, майдандас, өмірлес, Ол ол ма, не бар бүкпелеп, *Қапыда кетсең* – өлімдес (М.Әлімбаев, Шығ.).

Қапыда қалды. *Аңдамай өткізіп алды, жіберіп алды.* Әкесі оның Толыбай, Хабарымда бар еді. Көп түрікменнің бегі еді, *Қапыда* қалды қ өлтірмей, Себеппен мұнда кеп еді (Көрұғлы).

Қапыда өтті. *Білінбей аңдаусызда, бейқам кезде өтіп кетті деген мағынада.* *Қапыда* өткен дүние-ай, Халқымның көрген қорлығы, Хандардың еткен зорлығы (М.Өтемісов, Шығ.).

ҚАПЫДАН ү с т. *Күтпеген жерден, кенеттен, тұтқиылдан, тосыннан.* Батальон «маршпен» дұшпан тылына білдірмей өтті де, *қапыдан* келіп соқты (С.Сарғасқаев, Біз төртеу). Жау жасады айла-өнер Оққа ұрынды *қапыдан*.

Қанға батып қайран ер, Ұшып түсті атынан (С.Мәуленов, Бала.).

ҚАПЫЛ [ар. غافل] ү с т. 1. *Әбігерленіп, абың-қубіңі шығып; жанталасып.* Қор болған алтыншыда рас ақыл, Халық жүр рас сөзден болып *қапыл* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Сөзіңнің шүбәсі бар қилы-қилы, Қашырған, сен бір *қапыл*, бастан миды. Қабыңа осы түрлі келбетімен – Қасекең, мен сенбеймін, қалай сыйды? (О.Шораяқов, Шайыр). 2. *Аяқ астынан, кенет, оқыс.* Батыр өлді, *қапыл* өлді, боздағым, Осындайда кім ойлайды өз бағын. Бөлінбеймін еңіреген ерлерден, Бөлек жерде төгілсін деп өз қаным (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

Қапыл қалды [болды]. *Отық жеді, өкінді.* Атыма *қапыл қалдым* міне алмадым, Үшеуің сайлы жерде жолыққанда (Дастандар). Қайтты ма көңіл бетімнен, Яки бір *қапыл қалды* ма? Өткен күнге өкінбек, һәм үміт жоқ алдыма (Абай, Тол. жин.). Жансыз болған Сұлтан хан, Қолында алған қару жоқ, *Боларсың қапыл* сен деді (Батырлар жыры).

ҚАПЫЛ= е т ж е р ғ. *Әбігерге түсу, асыт-сасу.* Неге абыр-сабыр боп, айналасындағылардың *қапылы* п жатқандарын ол ұқпады (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Әкімшілік Бұйырмаған. Ақыншылық Үйір маған. Сұрамаған Есі дұрыс. Сірә, маған Осы дұрыс. Еркім барда *Қапылмаймын*. Өртім барда Лапылдаймын (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Көз алдында Сағындық отырмаған соң ба, өлде Бибатша босқа *қапылы* п жүр деп ойлады ма, бала жайын сол сәтте естен шығарды (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ҚАПЫЛАТ з а т. *Өкініш, қапылық.* Өткіздік өмір *қапылатпен* Атаңа нәлет дүниенің Алдағанын шын көріп Ақ шарифат ойламай (Бес ғасыр.).

ҚАПЫЛДЫҚ з а т. *Қапы қалушылық, отық жеушілік. Қапылдықтың* белгісі, Өткен іске өкінер (Майлықожа, Нақыл).

ҚАПЫЛ-ҚҰПЫЛ ү с т. *Асығыс-үсізгіс, асыт-сасып.* Досай қыз лебізін қолы-қолына жұқпай *қапыл-құпыл* қағазға түсіре бастады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Анам әзірлеген азын-аулақ тамақ болса, *қапыл-құпыл* жеймін (Қ.Әміров, Жастық.). Сатан *қапыл-құпыл* киініп, керегені сипалап жіберіп, бір жүген қолына түскенде үйден сып етіп далаға шықты (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАПЫЛТЫП: *қара аспанды қапылтып. Уайымды көбейтіп, асан қайғыны төндіріп.* – Әй, қатын, *қара аспанды қапылтып* берме! Асым болмаса пейіліммен риза қылам (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қара аспанды*

қ а п ы л т ы п Тайыр келді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚАПЫЛУ *Қапыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПЫЛЫҚ з а т. *Қапы қалушылық, өкініш.*

Бұл жұмыстан қ а п ы л ы қ жіберсең, өкініші кетпейді – бүкіл егінің ерте көктеген арам шөппен тайталаса алмай, коректен қағылып, солып, суалып қалады (Ж.Мусин, Қанат.). Жалғыз-ақ көңілімде бір қ а п ы л ы қ бар. Ешкімге оқ атып, қылыш суырып өлмедім (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ҚАПЫЛЫС ү с т. 1. *Асығыс-үсігіс, асып-сасып.* Алдыңғылардың өнін қ а п ы л ы с қайталап, қатындардың дырдуына түскендер де бар-ды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). 2. *Ойламаған жерде, аңдаусызда.* Тұтқынға түссең қ а п ы л ы с, Еріксіз қайрат жиясың. Демейсің бітті ақыры іс, Өмірді қалай қиясың (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал). Жігіттер, сақтаныңыз жаман достан, Досының жаманынан артық дұшпан. Өшпескен жаудан адам сақтанады, Тиеді «достың» оғы қ а п ы л ы с т а н (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚАПЫЛЫСТА ү с т. *Абайсызда, аңдаусызда, тосыннан, кенеттен.* Іштегі аз өкпені тарқатуға, Жұбатып тәтті тілмен баян етсең. Жалғанға қ а п ы л ы с т а сенемін деп, Шерменде боп кетерсің қарап өтсең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қыран көкте ұшып жүріп өледі, Көк аспаны – ең соңғы айтар өлеңі, Қ а п ы л ы с т а жараласа қанатын, Қайтадан бір ұшарына сенеді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Қ а п ы л ы с т а* Едіге Қымызбен ханды ұрады, Қарғыш үйден шығады, Жалғызды ұста дегенде, Талай жалғыз шұбады. Тойға келген қалың ел Ұстаймыз деп қуады. Үзеңгі, тартпа қиылған Не қайратты батырлар Міне алмай аттан құлады (Бактыбай ақын, Жел қобыз).

ҚАПЫРЫҚ с ы н. 1. *Тымырсық, ыстық; қапас.* Тынысы ауыр, қ а п ы р ы қ, қараңғы түн (М.Әуезов, Абай жолы). Болса да күн ыссы, қ а п ы р ы қ, Толқындар толқынға аһ ұрып, Қап-қара теңізге аппақ су Сұңқылдап тұрады шақырып (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). 2. а у ы с. *Ауыр, зіл, қайғылы.* Ханшаның көкірегіндегі шілденің тымырсық талма түсіндей шөгіп жатып алған қ а п ы р ы қ қасірет бұрынғыдан бетер батпандай түсті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Қай-қашан айрылысар минутта бір қ а п ы р ы қ мұңның сап ете түсетіні бар ғой (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қапырық бәрі: Көңілім де менің қ а п ы р ы қ, Емендер анау, Жапырақтары шашылып, Қайындар әне Бөксесін жерге батырып, Аһ ұрып бәрі Аңсайды нөсер шақырып (М.Мақатаев, Шығ.). // *Ауыр, еңсені басатын*

ой. Ырысты жаңа түскен уһ-аһлап, Жүреді томсырайып ізін бақылап, Көңілден қ а п ы р ы қ кетпес, бой сергімес, Тау басып, тұла бойын тұрғандай нақ (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Қапырық атты [тартты]. *Қапырықтанды, ысыды.* Жаз ортасы ауған кез болса да, бұл жақта күн ысып, ауа қ а п ы р ы қ а т ы п, тынысты тарылтып тұрған болатын (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Тал түсте гүл салбырап, Күн қ а п ы р ы қ а т а д ы. Шаруалар қалжырап, Жұмыс істеп жатады (А.Асылбеков, Әлем.). Күн қызып, ауа қ а п ы р ы қ т а р т ы п тұр (Самғау). Жылы жауынға сәл бусанған ыстық топырақ ауаны одан сайын тарылтып, дала қ а п ы р ы қ т а р т а д ы (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАПЫРЫҚТАН = е т. 1. *Қатты ысу, тымырсықтау.* Күн ысыған сайын адамның да берекесі кетіп, рейсес шығу да қиындай түсті. Тар кабинаның іші қ а п ы р ы қ т а н ы п, жанып кетеді (Б.Тілегенов, Көктем.). 2. а у ы с. *Қайғы, уайым күшею.* Майдан жақтан келіп жатқан хабарлардың да қасіреті мол, жылт еткен қуанышы байқалмайды. Күн өткен сайын қ а п ы р ы қ т а н ы п, ел басына түскен қара бұлт қоюланып бара жатқандай (С.Ғаббасов, Ала жүрегі).

ҚАПЫРЫҚТАНУ *Қапырықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАПЫРЫҚТАУ с ы н. *Тымырсықтау, ыстықтау, қапастау.* Күн ыстық болған соң, үй іші қ а п ы р ы қ т а у (Ғ.Сланов, Домбыра.). Вагон іші қ а п ы р ы қ т а у екен (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Бөлме қ а п ы р ы қ т а у сияқты (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚАПЫРЫҚТЫҚ з а т. *Тымырсықтық, ыстықтық.* Күн түспейтін қ а п ы р ы қ т ы ғ ы өз алдына, оның үстіне терезесі тар, әрі сызданып өнезеленіп кеткен (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Неліктен? Күннің қ а п ы р ы қ т ы ғ ы н а н ба? (К.Баялиев, Жер.).

ҚАПЫС: *қапыс болды.* қ а р а п. *Қапы кетті.* Сонымен аздаған қ а п ы с б о п, Белгісіз ұрымен шатыс боп, Жалаңаш қалып запыс боп, Қызметке мәйкішен келетін болдық, Енді жоғалмасымызға сенетін болдық (О.Әубәкіров, Көк тайғақ).

ҚАПЫСТА ү с т. *Қапияда, кенеттен, күтпеген жерден, байқаусызда.* Қанды қол жау қ а п ы с т а, Ер Кировқа оқ атты, Қайран құрыш сұңқарды. Оққа ұшырып құлатты (Жамбыл, Шығ. жин.). *Қ а п ы с т а*, батыр, кеп қалдың, Көңіліме тоқтау шек салдың. Абак, Тарақ баласы ек, Қара шалды шепке алдың (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.). Бұл жігіт ерен жігіт, бөлек жігіт, Қызға

да, қызыққа да керек жігіт. Ешкім де бақ таппайды, білсін оны *Қ а п ы с т а* бұл жігітті, демек, жығып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАПЫСЫЗ ү с т. 1. *Мүлтіксіз, қалт жібермей.* Ұшқыштардың қайсысы болсын нысанаға *қ а п ы с ы з*, дәл тигізуге тырысады (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Кім білген, тентіретіп соры мына, Отарды түні бойы торыды ма? *Қ а п ы с ы з* қалайда оны атпақ болды, Жыртқыштың нақ өзіне жорыды да (М.Құрманалин, Мөлдір.). Ақын жігіт күйші қимылын *қапысыз* бағып отыр (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). 2. *Қалтқысыз, риясыз, адал, шынымен.* Мен сізге ешбір *қ а п ы с ы з* айтсам, мен сізге ғашық боп қалдым (С.Бақбергенев, Мен сізді.). Осының бәрін сын көзімен қарап жүрген Обьедков *қ а п ы с ы з* риза болды (Дала шұғыласы). *Қ а п ы с ы з*, қайрылмастай құлай сүйсең, Құрбыжан, құр бекерге өкпелеме (Қаз. өндері). 3. *Тиянақтап, мұқияттап, әбден; өкінбестей, армансыз.* Қазылған скважинаны өзімізше *қ а п ы с ы з*, жан-жақты байқаудан өткіздік (З.Қабдолов, Жалын). Ханшаның әбден *қ а п ы с ы з* опалап-сүрмеленген беті қағаздай аппақ (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Жүрмек боп ұзақ сапар, қатерлі жол, Бір төсек, не бір көр – деп алысқан қол, *Қ а п ы с ы з* күні бұрын дайындалған, Қару-жарақ жетерлік азығы мол (Ш.Әбенев, Ортақ арал). 4. *Алаңсыз, қамсыз, бейқам; қаннен-қаперсіз.* Сақ жігіт *қапысыз* болмау жағын ойлап, ел ішіне жансыз қойып отыр еді (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Қайда екен *қ а п ы с ы з* күндерім, Қайдасың, достар-ау бал шырын? Әндетіп Алматы түндерін, Жамылып жүруші ек таң шығын (Ж.Аманов, Ынтызар.). Қайғы не? Оны білмедім. *Қапысыз* шалқып, гуледім. Сондықтан әлгі күлмегім Алаңсыз, бейқам жүргенім! Күндерім – досым, күндерім! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қапысыз болды. *Өкінбестей, қапы қалмайтындай болды.* Қолыңда алған қару жоқ, Боларсың қапыл сен деді. *Қ а п ы с ы з* б о л ы п енді өзің, Қамданып әбден кел, – деді (Батырлар жыры).

Қапысыз қалды. *Арманда кетті, қапы қалды.* Көзім ілінсе болды, жау қаптап кетіп, *қ а п ы с ы з* қ а л а т ы н адамдаймын (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚАПЫСЫЗДА ү с т. *Абайсызда, аңдаусызда, кенеттен.* Олар жау паналаған үйді қоршап, *қ а п ы с ы з* да немістерді қолға түсірді (Ә.Меңдібаев, От кешу). Бұл түгелдей мына ұлықның ақылы. Еркін жетер әңгіме ол бір таңға. *Қ а п ы с ы з* да қармақ салып, Махамбетті алдап соғып, Басын

кесіп сыйға тарттық сұлтанға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАПЫСЫЗДЫҚ з а т. *Мүлт жібермеушілік, қапы қалмаушылық.* Өмірінде талай жау, талай барымташымен соқтығып, қағысып көрген жырынды жылқышы, бүгін *қ а п ы с ы з* д ы қ пен сақтыққа түгелімен берілгендей еді (М.Әуезов, Қараш.).

ҚАР¹ з а т. 1. *Қыста жауатын мақтаға ұқсас, ұлпаланған, ақ түсті жауын.* Өмір осы. Аяз қыспақ, *қ а р* көмбек, Сәулесімен жерді сүйіп Күн күлмек. Бір қарасаң – бетін қара бұлт жауып, Жайнап, ойнап тұрған көгің түнермек (М.Жұмабаев, Шығ.). Таудың *қ а р ы* құздан құлай ерісін, ісім түссін бұдан былай сен үшін. Құл болсам да сені матап алмасам, Жәмбілбелде Ғауаз атым құрысын (Көрұғлы). Оныменен тұрмады, *қ а р* көрінді, қыс болды (Абай, Тол. жин.). 2. т е р м. *Атмосферадан түсетін әртүрлі пішінді ұлпа мұз кристалдары түріндегі жауын-шашын.* *Қ а р* ауа температурасы төмендегенде бұлттардан жауады (ҚҰӘ).

Ақ қар. п о э т. *Жаңа жауған, тап-таза қар.* Тілеймін соны Шыңға да, Қырға, Шатқалға, Тау басындағы Ақша бұлттар мен *а қ қ а р ғ а*. Елім мен Туған жеріме саулық тілеймін – Жаңарып әр күн, Ағарып әр таң атқанда! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ақ қар, көк мұзда [қызыл аязда]. б е й н. *Ақ қар, сары шұнақ аязда, қақаған қыста.* Теке деген таудың бөктерінде отырған біздің ауылға *а қ қ а р, көк мұзда* а т сабылтып мыңбасының атқосшысы келіп жетті (Ж. Жұмаханов, Қаракөз.). Торғай-торғай торғайсың, Қолға неге қонбайсың? *А қ қ а р, қ ы з ы л а я з* да, Қалай ғана тоңбайсың? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ақша қар. п о э т. *Жаңа жауған қар.* Тынық күндерде жауған *а қ ш а қ а р* әлі сырттың аязы мен қатты желін көрмегендіктен, үлпілдеп, мамықтай боп, күпсек жатыр (М. Әуезов, Танд. шығ.). Ақ мақтадай басын жапқан *а қ ш а қ а р*, Орта Азия ортасында ақсақал. Түркістанның алашұбар жотасы Тұрды қарап тілегендей сөт-сапар (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаның да таза екен ғой *а қ ш а қ а р* д а н, Арлының адамдығы жоғала ма? Жердегі барлық ізгі жақсы адамдар Сен болып елестейді маған, аға! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ала қанат қар. *Бір жерде бар, бір жерде жоқ, бір жерде жұқа, бір жерде қалың қар.* Жағалауды қыстаған ауылдар күн жылт етісімен қаптай көніп шыққанда, қыр әлі қыс ызғарынан айыға қоймай, қара жел ызғыған жонда *ала қанат қар* жатты (Ә. Нүрпейісов, Қан мен тер).

Жапалақ қар. *Түйіршіктері ірі-ірі қар.* Ұзаққа созылған сылбыр жауынның аяғы қара қатқаққа өкеп соғып, әрі қарай *жапалақ қар* жиілеп кетті («Лен. жас»). Атмосферадағы қозғалыстың салдарынан ауадағы қардың жеке жұлдызшалары бір-бірімен ұйыса бірігеді, яғни жерге *жапалақ қар* жауады (ҚСЭ).

Көбік [күпсек] қар. *Жаңа жауған құрғақ, үлгілдек жұмсақ қар.* Қалың ұзын кара мұрты *көбік қар* да түлкі басып отырған қара кер қыранның қанаты сияқтанып, салбырап аузын басып кеткен (М.Әуезов, Қараш.). Шаттанды соны жерге жеткеніне, Құлаштап қойларының тепкеніне, Қой айтты деген сөз бар «*көбік қар мен* Бір тойдым көктемнің көктемінде» (О.Шипин, Дастан.). Қыс белгісі жақында түскен *күпсек қар* да және қыс күндерде болатын, сәл шытқыл аяздан ғана білінеді (М.Әуезов, Абай жолы).

Күрткік [омбы] қар. *Нығыздалған, қалың түскен қар.* Сөкен, Кәрібай, Жамбақ үшеуіміз Сарының шомының ық жағындағы *күрткік қар* ға омбылап жүріп, жарты километрдей жерден жем-шөпті арқалай тасып қораға жеткізіп тұрдық («Қаз. әдеб.»). Машина жол жиегіндегі *омбы қар* ға қойып кетті («Лен. жас»).

Қабағынан қар жауды. *Қатты ашуланды, тиінерді, сұстанды.* Сонан соң *қар жауды* ра *қабалы* мды, Кеттім мен өрлігіммен бала күнгі. Асқар тау арманымды биіктетті, Жасыл көл айналады жанарымды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қасымбекте үн жоқ. *Қабағынан қар жауып*, екі көзі тұнжырап қалыпты (З.Ақышев, Ақбел.). *Қабағынан қар жауып* ға, Қара мосқал кісі екен. Кескіні сұп-сұр, қан-сөл жоқ, Таяқтай аузы тіс екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Қалауын тапса, қар жанар. *Ықылас-ынта күшті болса, қиыншылық, кедергілер оңай жеңіледі деген мағынада.*

Қар басты. *Қар үздіксіз жауып, жерді көмкеріп тастады, көп жауды.* Арман мен сенім бір тілде Сөйлеуге өсте құмар-ау. ...Біз жүрген сайды бұл күнде *Қар басып* жатқан шығар-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қар жамылып, мұз жастанды [қар жастанып, мұз төсенді, қар құшақтап, мұз сүйді]. *Ауыр азап шекті, қиыншылық көрді.* Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, *қар төсеніп, мұз жастанған*, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана бара алады (М.Әуезов, Абай жолы). Аязды суық боранда, Қалшылдап

өстің сүмсініп, Таңды атырдың қоранда, *Қар құшақтап, мұз сүйді* п (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қар жамылып, мұз жастанып* өмір сүреді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). *Қар жастанып, мұз төсеніп*, Адамдықтың, елдіктің Қамын жейтін күн туды, – Деген дауыс батырдың Елден-елге тарады, Қару-құрал сайланып, Белдеуде аттар жарады (О.Шипин, Дастан.). Қазаққа қазір қаныпезер хандар емес, *қар жастанып, мұз төсеніп* ел жорығын бастайтын ерлер керек (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қар жауды. *Аспаннан жерге қар ұшқындап, жапалақтап түсе бастады.* *Қар жауып* а қара жерге ыққан қазақ, Айтайын тағы әңгіме ұқсаң, қазақ. Бұлты нажағайдың келді айналып, Қамданып бұрынғыдан, мықтан, қазақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бір күн жатып үйінде Атымыз бойын жинады, Пәруардігер құдайым! Аспаннан борап *қар жауып*, Албарға малы сыймайды (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Тама-шалап жатыр-ау таулы мекен, Таулы мекен... Жаныммен баулып өтем. Бір уыс бұлт бір тамбай кетпеуші еді, Қарасуға *қар жауып* қалды ма екен?.. (М.Мақатаев, Шығ.).

Қар тебу. *Қыста жайылымға шығатын малдың тұяғымен қарды аршып, шөп тауып жеуі.* Бұл мұздақ малдың *қар тебуі* не мүмкіндік бермей, ақыры қырылуына әкеліп соқтырды (М.Елеусізов, Шокан Уәлиханов.).

Қар тепті. *Мал қардың астынан шөпті аршып жеді.* Біз әлі де қой шетінде *қар теуіп* тұрған боз саулыққа қарай бердік (М.Тисов, Әңгім.). *Қар тепкенге* қажымас қайран жылқы, Титығы құруына аз-ақ қалды (Абай, Тол. жин.).

Қар тоқтатты. *Егіс алқаптарына ылғал мол болу үшін қарды үйді, таптады.* Звено мүшелерімен қызылша егістігіне *қар тоқтатып* қайтқан Ақықты үшінші класта оқитын баласы Ғұмар алдынан жүгіріп шығып, қарсы алды (М.Мырзақұлов, Ақық). Жаздық дақылдарды егетін алаңда ғана емес, сонымен қатар көп жылдық шөптер егілетін барлық алаңда *қар тоқтатылды* («Лен. жас»).

Қасат қар. *Ұзақ жатқан, қатып қалған қалың қар.* Ол күрекпен мая үстіндегі кісі бойы *қасат қарды* бұрқыратып қопара бастады (А.Нұрманов, Аққу.). Жонын желге беріп, *қасат қарды* болат тұяғымен күрт-күрт айырып, жылқы жануар жыл он екі айдың таусылмайтын түп-түп бетегесін іскектеп тұра береді (Саржайлау).

Қиыршық қар. *Жентектелген түйіршік қар.* Трактор кабинасының терезесіне ұшқындаған

қ и ы р ш ы қ қ а р сабалап тұр («Лен. жас»). Жел билеген жаңбыр тамшылары *қ и ы р ш ы қ қ а р ғ а* айналып, бетке, көзге осылай бастады («Қаз. әдеб.»).

Қырбақ [қырбық] қар. *Жұқа жауған қар.* Әлі қалыңдап қар түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, не жұқалаң *қ ы р б а қ қ а р*, не қылау күн сайын болады (М.Әуезов, Абай жолы). Күн кештете суық желдің арты *қ ы р б ы қ қ а р ғ а* айналды («Лен. жас»).

Сонар қар. *Алғаш жауған қалың қар.* – *С о - н а р қ а р д ы ң* үстінде жортқан тышқан құрлы із қалдырғам жоқ әлі. Сонда да бүлдіргіш, бұзық, – деп, айыптады, – деді Аман (Ғ. Мұстафин, Дауыл.).

Таудың басын қар алды. *п оэт. Құн жылына бастаса да жауған қар тау шыңдарында ерімей қалды, күннің ызғарын сездірді деген мағынада. Таудың басын қар алар,* Халыққа суы таралар. Ханның басын хан алар, Халық қайта жаралар. Ел бағына ер туар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұлпа [үлпек] қар. *Жаңа жауған жұмсақ қар.* Ертең сайлау деген күні кешкілік оңтүстік өңіріне аппақ *ұ л п а қ а р* жауды («Лен. жас»). *Ұ л п а қ а р д а н* көрпе жамылған далада да үн жоқ («Қаз. әдеб.»). Жаңа жауған *ұ л п е к қ а р* езіліп жатыр («Лен. жас»).

Үрме қар. *Жел үрлеп, тығыздап тастаған қар.* Айдау жолдан шыға бере жедел жәрдем машинасының *ү р м е қ а р ғ а* бауырын тіреп, тоқтап қалғаны («Лен. жас»).

Шашын ақ қар шалды. *э к с п р. Шашы ағарды, егде тартты, жасы ұлғайды.* Жыл соңынан жыл қуып, *Ш а ш ы н а қ қ а р ш а л с а* да, Әлі сол бір жылылық Жүрегінде қаншама! (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ҚАР² з а т. Қары. 1. *Қолдың білек пен иық аралығы.* Қуып келе жатқан жауын қазақ жігіттері аттың жалына қисайып жантая беріп, тізеден де, тобықтан да, білектің *қ а р ы н а н* да ұрып кетеді (М.Әуезов, Қилы заман). Сол картинаның қарсысында қаптал шапанын *қ а р ы н а* бос тастап, жартасқа кеудесін сүйеп, арнасы кең, алып Еділдің алыс иіндеріне ойлы көздің назарын тастап тұрған Горькийді көрді (Қ. Жармағамбетов, Әнші.). **2.** *а у ы с. Қол.* Қақпақтары ашылған трюм тереңінен қажырлы *қ а р л а р* сермеліп, көк шулан жалтыр терілі, іркілдеген ақ майлар шорши қарғып, палубаға түседі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). – Эрика, ақырын! Мойнымды үздің, – деді мадам Роза Эриканың мойнына оратылған *қ а р ы н* жазбақ

боп, қарсыласып (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн.). Күнәкерді дозаққа асып қояр, Жанған отқа бетінен басып қояр, Құшатұғын *қ а р л а р ы н* кесіп тастап, Құлетұғын ернінен тесіп қояр (Ай-тыс). **3.** *30-40 см-дей, адам қарындай болатын халықтық өлшем.* Ағама сым темірден қармақ жасатып алып, бауына әжемнің шуда жібін тағып, оны бір *қ а р* жыңғыл таяққа байлайтын көрінем (Ө.Қанахин, Жер бас.). Дүниеге қызығамыз несін біліп, Аз күнгі қызығына есерленіп, Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой, Мойынға төрт *қ а р ы* боз тесіп іліп (Алдаспан). // *Уықтың керегеге бекітілетін жуандау жағы.* – Уықтар *қ а р ы н а* дейін алтын, жоғарғы жағы күміс білем! – деді Күренкөз қожа (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке). Мінекей, жерден уықтың *қ а р ы н а* дейін ұсталған киіз-туырлық (С. Жүнісов, Ақан сері).

Қары талды [салдырады, үзілді]. *Қолы талды, шаршады.* Алғаның жаман болса, көңлің жарым, Атың жаман болса, *т а л а р қ а р ы ң* (Мақал). Мыжғылап соғып, көк иық болып, екі *қ а р ы ң с а л д ы р а н*, жүрегің қарайып, үсті-басың лай суға сүңгіп шыққандай боласың (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ұзақ жолдан арып-ашып, *қ а р ы ң ү з і л і н*, қанатың талып келе жатқанда, баратын мүдделі жеріне бір табан да болса жақын, төте жол қандай жақсы! (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Қарына тартты. *Туған-туысқанына, та-мыр-танысына бұрды, әділдіктен тайды.* Ғалисқар Әлібековтермен бірге бітірген. Онан кейін Саратовта ма, бір жерде оқыған студент. Осының өзі *қ а р ы н а т а р т ы н* жүрген жоқ па? (Х.Есенжанов, Тар кезең). Шыңғали төре кекесін күлкімен мырс етті: – Хан құрығынан аулаққа, қалаға сілтеп күтқармақ сөз ғой бұл, *Қ а р ы ң ы з ғ а т а р т қ а н ы ң ы з* ба, би? (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚАР³ с ы н. Жеңілтек мінезді, жеңіл жүрісті (әйел). Ел аңдып сені, Сен аңдып оны, Қылт еткізбей бағып көр. Ойнасшы қатын болса *қ а р*, Аңдыған ерде қала ма ар? (Абай, Тол. жин.). Өткен түн болып қапты... – деп шұбыртып, Жаудырды екі жасқа нәлет-қарғыс, Алайда жас Ноянды ақтай сөйлеп, Дей берді: «Қылды-ау бізге қалмақ *қ а р* қыз!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Күн анау ешбір үнсіз алас ұрған, Ай да бір – өгіз де бір аузын бұған. Қылмыңдап *қ а р* қатындай көзін қысқан, Жұлдыздар тазарта ма жүректі удан (М. Жұмабаев, Шығ.). // *Сорлы, бейшара, жезөкше деген мағынада әйел баласына қаратыла айтылады.* Дұшпан болып дос болсаң – Қайта жаман сөйлем, Қайта сөйлеп *қ а р м ы-*

с ы ң? Айтып-айтып сөйледім Әрбір сөздің пормысын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). – Не? Не дедің, әй, сен қ а р а? – Өзің қар! (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Келдің бе меніменен ұрысарға, Мен мұндай қайдан қалдым бейілі тарға. Ішінде осыншаның садағам деп, Жұртым-ау, мен не қылдым осы қ а р ғ а? (Қозы Көрпеш.).

ҚАРА¹ з а т. 1. *Дәл не екені айқын емес, қарайып көрінген нәрсе; қарайған.* Ұрғызбаған соң алыста көрінген бір қ а р а ғ а қайыра құды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Талса да, тоқтамады, Қорқыт жүрді, Бетпақ шөл өтті талай қырды, өрді. Қажыған, қаны кепкен мезгілінде Алыстан мұнарланған қ а р а көрді (М.Жұмабаев, Шығ.).

2. *Аумақ, көлем, сан, мөлшер, шама.* Көрген соң жаудың қ а р а с ы н, Мергендер кірді бір үйге. «Тұсымыздан өтсін» деп Тілеуберген айтып тұр Асықпа деп мергенге (О.Шипин, Дастан.). Түйелеріміз де келіп жеткен мезгілде манағы алыстан қ а р а с ы көрінген адамдар бізге таман жақындап-ақ қалды («ТУГ»).

3. *Жобасы, побайы, пошымы, түрі.* Оқуға барған жылдың күзіне қарай түскен «Құранның» қ а р а с ы н оқу маған да қиынға түскен жоқ (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Теңіз түбінің байлығына бірде қызықса, енді бірде жүрексініп, бұрын-соңды ата-бабалары істемеген түсі басқа кәсіптің қ а р а с ы н а н шошып қалатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 4. а у ы с. *Ес, серік, тірек, сүйеу.* Тағы бір тірі жәндік бар екен. Ит те болса серік, қ а р а ғ о й (Т.Ахтанов, Дала сыры). Алды-артында қ а р а жоқ, Бұл кедей бізден көп пе еді? Қораз сенің жаманың Ауылдың үстін жол қылып, іргені жанап өткені (Қамбар батыр). Ақыл өзіңіз табыңыз, біздікі артыңыздан қ а р а болып ере беру ғой (М.Дулатов, Шығ.). 5. *Ірі мал: жылқы, түйе, сиыр.* Әлгідей қаражатты қайдан алар? 40-50 сом деген кішігірім үш қ а р а н ы ң құны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұнан соң көрленіп Қоян келді. Шаруа қазақ байғұсты ояндырды. Сегіз айдай тынбастан боран соғып, Қ а р а қоймай қазақтың малын қырды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Шаптырды Жақсымбетті алдын ала, – Үй тігіндер осыдан бара сала. Токтаусыз мал сойылсын, съезд болад, Адалға қалмаса да жалғыз қ а р а (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Адалға қарасы жоқ. *Малсыз, тақыр кедей.* Төрттен бір тауы аламыз ұұмырынан, Тазарсын тары, бидай ұшығынан, А д а л ғ а қ а р а с ы ж о қ қас кедей де Құтылмас біздің ханның қысымынан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Ақ үстінен қара таныды. *Ақ-қарасын айыр-*

ды, анығына жетті. Сонда Қамар «әйтеуір, а қ ү с т і н е н қ а р а т а н и ма? – деген адам еді» деп, бір жағы жұртына шаққандай қып, қапасын бөліп, мөлдіреген көзінің күйікті жасын тырс-тырс төгіп, өксіп отырып, мынаны айтты (С.Торайғыров, Шығ.).

Алдына қара салмайтын. а) *Жүйрік, ұшқыр (ат).* Аттың бабы да, алдына қ а р а с а л м а й - т ы н жүйрік те, дыз етпе жылтың да, атшабардың өнері де көпшіліктің көзімен сыналады (Тарту). ә) *Сөзге шебер, шешен (адам).* Сағираш болса, осы ауылда аузымен құс тістеп, алдына қ а р а с а л - м а ғ а н саңлақ (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Артынан [соңынан, ізіне] қара ермеген. *Тұл, баласыз, бауырсыз. А р т ы ң н а н қ а р а е р м е ғ е н* қиын дүниеде. Жалғыздықтың ең қиыны – алдында аға, артында іні болмаса (О.Бөкеев, Үркер). Иесі де білмейтін оның сырын, Боталап ботасы өлген жазғытұрым. Бота туып өлгенде боздамады, *С о ң ы н а н қ а р а е р м е с* деп қылған ырым (Ш.Әбенев, Кейін.). *І з і н е қ а р а е р м е ғ е н* бауыры құтсыз қақбастан опа таппайсың (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ер қара болды. *Ел қатарына қосылды, азамат болды.* – Сенің енді азамат болғаның, күнім, *е р қ а р а б о л ы п*, ел қатарында, еңбекте болдың, – деп, баласын мақтан еткендей жымындап аз отырды (С.Бегалин, Шығ.).

Зіл қара тас [тастай]. *Өте ауыр, зілдей.* Мұндайда монтердің арқаланар саймандары да *з і л қ а р а т а с* болып кететіні бар («Қаз. әдеб.»). Көңілді *з і л қ а р а т а с т а й*, шын қажытар уайым басып тұр (М.Әуезов, Абай жолы).

Кеспеге қарасы жоқ. *Өте семіз, майлы.* Атып әкелген екі қырғауылым бар, *к е с п е ғ е қ а р а с ы ж о қ* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Аңтарылған ақ майлы, Көз алдымнан кетпейді, *К е с п е ғ е ж о қ қ а р а с ы*, Сөзімнің жоқ жаласы, Бұдан семіз өтпейді (Н.Байғанин, Шығ.).

Көзінің ағы мен қарасы. п о э т. а) *Бауыр еті – баласы.* Бар еді әділ патша Шаншар атты, Білсеңіз сол патшаның баласымын, *К ө з і н і ң а ғ ы м е н е н қ а р а с ы м ы н* (Батырлар жыры). Екі ұл, бір қыз баласы, *К ө з і н і ң а ғ ы м е н қ а р а с ы*, Қызының аты Ақкенже, Ақ алмастың сағасы (Н.Байғанин, Шығ. жин.). ә) *Аяулы, ең қымбатты.* *К ө з і м н і ң қ а р а с ы*, көңлімнің сарасы Бітпейді-ау іштегі ғашықтық жарасы (Абай, Тол. жин.).

Көзінің ағы мен қарасындай. *Бірінен-бірі айырғысыз; бір бүтін.* *К ө з і н і ң а ғ ы м е н қ а р а с ы н д а й* көретін егіз ұлы – Хасен

мен Хұсайынның қалай қаза тапқанын естіген Хақназар, жүрегі у ішкендей өртеніп тұрса да, сыр бермеді (І.Есенберлин, Жанталае). Мейірбан бір-біріне анасындай, *Ағымей көздің* достар *қарасындай*. Қия алмай бір-біріне көз қадасқан, Ұялас ақ сұңқардың баласындай (Т.Жароков, Шығ. жин.).

Көзінің қарасындай. *Әлтештеген, аялаған.* Өзенін, елін қорғаған, *Қарасындай көзінің*. Арқадан қауып ардақтап, Сүйді Тобыл өз ұлын (С.Мәуленов, Танд. өлеңд.).

Қазығына қара айналды. *Мал бітті.* Құдай қарамаған соң қол жайып сұрап, *қазығына қара айналдыра*м дейсің бе? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара болды. *Сүйеніш, медеу, алданыш болды.* Серігің де құдай қойса, *қара болуға* жарап қалыпты. Аяның өне азамат боп, ақылы кіре бастаған (Б.Нұржекеев, Күй.). Балам тым жас болса да, үйге бас-көз *қара болып* отырды (А.Тоқағамбетов, Шығ.).

Қара [адал қара] бітпеген. *Тақыр кедей, адалға қарасы жоқ.* Шүкібай шал – әкесі, заты Керей, *Адал қара бітпеген* тұлдыр кедей. Сарыбасын оқытуға былтыр берген, Жалшы боп пайда тапсын бұл да демей (С.Торайғыров, Шығ.).

Қараға [қарасына] ерді. *Топқа, дүрмекке қосылды, соңына ерді.* Әркімдер мінер бір атты, Ат деген ерге қанат-ты, *Ермейсің* деп *қараға* Ел бүлдірген ұят-ты (Батырлар жыры.). Алуан түрлі жүйрік бар, Әліне қарай жүгірген, *Қараға ерген* күлік бар, Қалмайын деген дүбірден (Ә. Абайдәлімов, Алыс.). Ағаңның соңында біз де жүрміз салақтап, *қарасына ергенге* мәз болып (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

Қарадан туды. *этн. көне. Қара бұқара ішінен шықты, тұмысында ақсүйек емес.* Ақыл-ойың ешкімнен кем емес, бірақ, хандық қара басында, *қарадан туып* хан болғаның, атаңда хандық жоқ, – дейді (Қаз. ертег.). *Қарадан туған* Ер Төстік Қатарым деп Бокмұрын, ішінен біліп ойлады, Алатауды сағалап, Асылмен атын тағалап, Бокмұрын, Төстік келеді, Әлемге өзін бағалап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Тағы да айтар бір сөзім Көпшілік құлақ салыңдар. Хан емеспін қарамын, *Қарадан туған* баламын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қара көбейтті. *Сағын арттырды; қолынан келері болмаса да көпшілікке қосылып жүрді.* Құр *қара көбейтпей*, әрі жастардың жолына тосқауыл болмай, жөнімді білуім керек пе, қалай? – деді Күдері (М.Иманжанов, Шығ.). Ол әр кез Гүлжанның арқасында емтихан тап-

сырып, ілініп-салынып, өйтеуір *қара көбейтін* жүріп жатқан (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Қара көрді. *Ес санады, пана тұтты.* Өзім *қара көрін*, пана тұтқан ағайым Қалтөре менен екі-ақ жас үлкен болатын (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

Қара көрмегір! *қарғ. Тұлдырсыз қалғыр, түк көрмегір!* Өлмесе ертең ол да азамат боп кетеді. Сонда көрермін сендердің не беттеріңмен қарайтындарыңды, *қара көрмегірлер!* – деп, ағам ашуға булығып жылап жіберді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Қара көрсетті. а) *Жырақтан көзге түсіп отырды.* Көп жылқыны әрең аударып-төңкеріп Сарысу, Шу өзендерін сағалап, қозғалыстың артқы көшіндей алыстан *қара көрсетін* отырды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). ә) *Бой көрсетті.* Жүр, *қара көрсетін* қайтсаң нең кетеді, – дедім (Ауызекі).

Қара көрінді. *Бірдеңенің қарасы байқалды, қараңдап көзге түсті.* Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде, артымыздан жұлындай болып бір *қара көрінді* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қара қалмады. *Тұқым-тұқият қалмады.*

Қараң өшкір. *қарғ. Жоғалғыр, жоқ болғыр, жойылғыр!* – Әпкет! Әпкет, мынау *қараң өшкірді!* – деп, Байдалы қатынына бұйрық етіп, үйден айдап шықты (М.Әуезов, Абай жолы).

Қараң батсын [қараң қалсын, қараң қалғыр]. *қарғ. Жоғал, құрғы деген мағынадағы қарғыс сөз.* – «Қойшы қайда? Уа, *қараң батсын*, қойшы!» деген жуан дауыс шаңқ етіп, адамның жүрегін зу еткізе түсірді (Б.Майлин, Танд. Шығ.). *Қараң қалсын, қараң қалғыр!* – деп Несіпбай барлық үлкен денесі, өн бойымен бір үлкен дағдарыс белгісін білдіріп, жалаң басын сол қолымен сүйен мелшііп қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Қарасы батты [қарасын батырды]. *Жоғалды, зым-зия болды, құрыды.* Опа-далап сияқты ұсақ-түйек сататын дүкеншілердің де *қарасы батты* («Қаз. әдеб.»). Сен келесің алшаң басып, Жау *қарасы батты* дейсің. Елімізге туды бақыт, Алтын шапақ атты дейсің (Сәлем саған.). Барлыбай сол күні *қарасын батырды*. Бұл жолы Жамалды өкетуге де шамасы келген жоқ (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Қарасы жоғалды [қарасын жоғалтты]. *Көзден ғайып болды, құрыды.* Бомбалаушы самолеттердің *қарасы жоғалысымен*, фашистер артиллериясын ойната бастады (Ә.Шәріпов, Партизан.). Қойшының *қарасы жоғалысымен* қасқыр қойға шабады

(З.Пашкин, Теміртау). Аздан соң жолдастары көзден таса болып, *қ а р а с ы н ж о ғ а л т т ы* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Қарасынан үрікті. *Жоқтан сескенді, босқа қорықты; алыстан көрінгеннен, көзге шалынғаннан қорықты.* Жақындап қалған жаудың күш-құрамын анықтап біле алмай, мыналар құр әншейін *қ а р а с ы н а н ү р к і н* жатқан сияқты (Ә.Нұрпейісов, Танд. шығ.).

Қарасын көрді [қарасы көрінді]. *Төбесін көрді, нобайы көзге шалынды.* Қараменді баласының *қ а р а с ы н к ө р і п*, қуанып кетті (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Жаудың *к ө р і п қ а р а с ы н*, Ақылдан ауыл адасты, Қызғалдақтай дірілдеп, Қашуға жанталасты (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Қарағандының *қ а р а с ы д а к ө р і н д і* (Ә.Әбішев, Замана.). Қыз үйінің *қ а р а с ы к ө р і н е р* емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Қарасын көрмеді. *Маңайына жуымады, жоламады; жуықтамады.* Білмеді күннің қалай өткенін де, Сізбеді ай мен жылдың жеткенін де, *К ө р м е с т е н е л қ а р а с ы н* неше жылдай, Оқыды Орынбордың мектебінде (О.Шипин, Дастан.). Екінші шартым отыз күн ойын, қырық күн тойын өткізбей хан *қ а р а м д ы к ө р м е й т і н* болсын (С.Досанов, Қыран.).

Қарасын көрсетпеді. а) *Төбесін көрсетпеді, зым-зия жоқ болды, жоғалды; жоламады.* Аман үйден мүлде қамсыз шыққан. Артынан ешкім келе қоймады, тұтқындаушылар құлыпқа бір салған соң, *қ а р а с ы н к ө р с е т п е й* кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сенің анаң мен едім, Менің балам сен едің. Бір *к ө р с е т п е й қ а р а ң д ы*, Ғайыптың құсы сен болып, Қай тарапқа жөнөдің (Қобыланды батыр). ә) *Ілестірмей кетті, жеткізбеді. Қарасын көрсетпестен* кетті киік, Көңліне бәрінің де салып күйік. Зал, саған жетермін, деп тұра қуды, Қашатын болса аяғы жерге тиіп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қарасын өшір. *Көзін жой, жоғалт, құрт.* «Жанымды жағама келтіріп, мені қысқан осы жалмауыз, *қ а р а с ы н ө ш і р*, достым» – деп қасқырға баян етті (Қаз. ертегі.).

Қарасын өшірді. *Құртты, жойды, жоқ қылды.* Майқанова ертең қоңқылдап тағы келеді. Жок, оған дейін бір жаққа *қ а р а м д ы ө ш і р і п*, жоғалуым керек («Лен. жас»). Бізге зиянкес дегендерді *Қ а р а с ы н ө ш і р і п* тынамыз. Арамшөп, құлақ шегірткені Даладан қуып шығамыз (М.Әлімбаев, Құрбыма).

Қарасын үзбеді. *Қарасынан көз жазбады, көзден таса болмады.* Мектептен шыққаннан-ақ апардан *қ а р а с ы н ү з б е й*, біресе ілгері, біресе алысырақтап қатарласып Жарқын жүрді де отырды (М.Иманжанов, Шығ.).

Қарасын үзді [қарасы үзілді]. *Ұзады, көрінбей кетті, ғайып болды.* Түн ортасы ауды, өзге бөлімдерден тосқауыл қойылып, батальон жаудан *қ а р а с ы н ү з г е н* кезде екі неміс танкісі қуып жетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Құйрық атып құлия, Түлкідей қашқан жымия, *Қ а р а ң д ы ү з і п* барасың Бізден де қайран, дүния! (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қыздың *қ а р а с ы ү з і л г е н* кезде қойшыға ой түседі (Қаз. ертегі.).

Қарасы өшсін. *Құрысын, көзі жоғалсын.* Ол кірешілердің әрқайсысын саусағымен нұсқап, «осылар кірсін, ал ананың *қ а р а с ы ө ш с і н*» дегендей, саудагерді көрсетті де, қолын алысқа сілтеп тастады (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Қарасы өшті. *Жоқ болды, жойылды, ғайып болды.* Сол бір *қ а р а с ы ө ш і п*, келмеске кеткен зар замандағы қазақ қыздарының балалықтың бал уызын татпай жатып-ақ, отбасы, ошақ қасында қалатын күйкі халін көз алдымызға әкелетін («Лен. жас»). Айттым ғой мана әкемнің Үйленбей он ағасы, Қорлықта өтіп бекер күн, *Ө ш к е н* – деп, ақыр *қ а р а с ы* (С.Мұқанов, Замандас.).

Қарасы суалды. *Үміті өшті, зар жылады.* Екі бірдей байынан тең айырылып, Енді *қ а р а ң с у а л ы п* қалғаның ба? (Қозы Көрпеш.).

Қара таласты. *Қабаттасты, қатарласты; тайталасты.* Сол белдерден бұрқырап заулап келе жатқан түтіндер. Ол поезд екен деймін. Онымен жанасалай лықсып көш келеді. Поезд бен көш *қ а р а т а л а с ы п* андыздап келеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Әділге тіркеушінің қылығы қатты батты, Қашан келсең де, *қ а р а т а л а с а м* деп отырып, сөзіңді ылғи қағыс естиді де, қайырып сұрасаң, қалшыып шыға келеді! (Ғ.Орманов, Жүрек).

Қара таныды. *Әріп таныды, оқыды, сауаты ашылды.* *Қ а р а т а н и м ы н*, шот қаға білемін, есебімді ешкімге жібермеймін (М.Иманжанов, Көк белес). Оқыған жас кезінде үзіп-шалып, Әйтседе зеректікпен *қ а р а т а н ы п*, Ұмтылып білем деумен ілгеріні Кітапты өз бетінше кеткен алып (Ж. Саин, Күлөнда). Өзіме оқу оқытады, *Қ а р а т а н ы п*, хат жазам, Әлеуметтің ұлы боп, Ауылды бағам, басқарам (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қара тартты. а) *Ес көрді, арқа тұтты.* Екі мысық қарысса, ол да адамның панасын іздеп келеді. Өзге мысық таламасын деп *қ а р а т а р т а д ы* (М.Әуезов, Қараш.). Сатанның жолдастары да *қ а р а т а р т ы п*, еріп келе жатыр еді (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Назарға алып, алаңдады.* Бізді *қ а р а т а р т ы п* ұшса, айналсоқтар еді. Өзі түстікке асыққандай, самғап ұшып барады-ау (М.Әуезов, Шығ.).

Қара тұтты. а) *Ес қылды, пана көрді, сүйеніш етті.* Осыларды *қ а р а т ұ т ы н* жүрген ақымақ басым ана жылы Тұрсынымды жетектеп төркініме кетіп қалсамшы (М. Дүзенов, Ақәже). Бозторғай мұңды өнімен шер қозғайды, Таусылмас үнге салып бір созбайлы. Жүр ме әлде, Нұрғалиды *қ а р а т ұ т ы н*, Қалықтап не қалмайды, не озбайды (Б. Батырбекова, Жарқыра.). ө) *Аза тұтты, қайғырды. Қ а р а т ұ т ы н*, шыдап отырып, өзі енді кеп алатын әмеңгеріне Төлегеннің тілегін орындап тимекші (М. Әуезов, Әр жыл.).

Қара үзді. *Ұзады, алыстады, көзге көрінбей кетті.* Көліктілер қыраттан егіске қарай ойысып, қашан *қ а р а ұ з г е н і ш е*, Шолпан гүлді қызыл орамалын жоғары көтере бұлғап, ұзақ тұрды (Ә. Нәбиев, Шолпан). Өңірден сол бір өткенше, Ойлайсың оны неше рет, *Қ а р а ұ з і н* қашан кеткенше Елестейді ылғи сол сурет (Ғ. Орманов, Ой қанаты).

Қара үзіп қалды. *Көз жазып қалды.* Әлі де бірінен-бірі *қ а р а ұ з і н қ а л м а й*, жылжи беру шарт (М. Әуезов, Шығ.).

Қара үзіп шықты. *Озды, топтың алдына түсті, жеке шықты.* – Бұл жолғы жарыста *қ а р а ұ з і н* шығу қиын болатын шығар, – деді Базар (Жүлдегерлер). Строгов кейде осындай жиындарда қалың топтан *қ а р а ұ з і н*, шоқтығы асып шығып кете алатын (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

Ұрынуға қара таппады. *Өз-өзінен басына бәле тіледі, сеңдей соғысты, қағынды, құтырды.* Англия мен Америка Құрама Штаттарының саясаты Израильдің араб дүниесіне *ұ р ы н у ғ а қ а р а т а б а* алмай жүрген экстремистік және ұлтшыл күштерін одан әрі желіктіргенін көміл сеніммен айтуға болады («Соц. Қаз.». Қара көлеңке ауланың ішінде кішкене шал зарланып *ұ р ы н а р ғ а қ а р а т а п п а й* жүр (З. Иманбаев, Солма. гүл).

Ұсақ қара. *Қой, ешкі сияқты уақ мал.* Төрт-бес жылда ол жылқы санын бес жүзге, қара малды төрт жүзге, *ұ с а қ қ а р а н ы* үш мыңға жеткізді (С. Мұқанов, Таңд. шығ.). *Ұ с а қ қ а р а л а р д ы ң* кейбіреулері көздерін көмескі жұмып, мойындарын бүйірлеріне қайыра салып, шала ұйқыда жатыр (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Он шақты *ұ с а қ қ а р а с ы н* айдап, қара сақал кісі кетіп барады (З. Иманбаев, Солма. гүл).

ҚАРА² с ы н 1. *Қүйенің, көмірдің түсіндей (түс, бояу).* Қожалақ оқуға аттанарда, әкесі Күркілдектің ашамай белді шолақ торысы, бір мүйізі сынық *қ а р а* сиыры, торғай қамасаң тұрмайтын қырық жамау қараша үйі бар еді (Б. Майлин, Азамат.). Бірталайы ешкінің сары

ешкі екен, Бірталайы ақ ешкі, *қ а р а* ешкі екен. Жетеуінде шөп жерге тіс қалмаған, Аңламастың тұсынан бар ешкі екен (Бактыбай ақын, Жел қобыз). Оюлап кестеленетін түскіз бірыңғай не шымқай ақ, не шымқай *қ а р а* болады (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Арам, қараниет, зұлым.* Елдің ойын сондай сырты жылтыр, іші *қ а р а* идеяға аударып, өндіріске бөгет жасап жүргендерінді, оған енді өзімнің төзе алмайтындығымды қатты ескертемін (Ә. Әбішев, Пьеса.). Құп болады десті де, серт байласты, Қатты-қатты айтысып уәделесті. Көңілінде *қ а р а* жоқ, ақ ниетпен, Тым жақсы дос болуға ыңғайласты (Абай, Тол. жин.). Халықтың *қ а р а* жаулары Бас қосып қай-қайдағы, Елеусіз жүріп елімде Нелер сұмдықты ойлады (Жамбыл, Шығ. жин.). **3.** а у ы с. *Теріс, қисық.* Ынсапсызға не керек істің ақ пен *қ а р а с ы*. Нан таппаймыз демейді, Бүлінсе елдің арасы (Абай, Тол. жин.). //этн. *Өлікті аза тұтудың белгісі ретінде киетін киім.* Былайғы, бейбіт кезде бір адам әлдеқалай ажалы жетіп өлсе де, бүткіл ауыл боп жылап, қатындар басынан *қ а р а с ы н* алмай бір жыл бойына жоқтайтыны қайда? (Ә. Нұрпейісов, Сергелден). Мен қара бет сорлының Басынан *қ а р а* қалған жоқ. Айтқан сөзді білер жоқ, Артында қалған жетімнің Тілегін сірә тілер жоқ (Манас). // *Қарапайым, халық арасынан шыққан адам, қараша, халық, бұқара.* Әуелі әлімінен табынды алды, Тоздырып ақсүйекті тағын да алды. Әленді Күсеппенен Сібірге айдап, Бұ жұрттың *қ а р а* түгіл ханын да алды (Х. Досмұхамедұлы, Шығ.). Солардың Ер Исатай соңғысындай, Жайықтың арнасына толды судай, Нарыннан қаулап шықты қарағайдай, Ханыңа *қ а р а* түгіл қол ұсынбай (Ғ. Қайырбеков, Көңсадақ). Хан емеспін, *қ а р а м ы н*, Қарадан туған баламын. Өзім деген адамға Ортаға бәрін саламын. Ерегіскен кісінің Еріксіз басын аламын. Хан баласын көргенде Қайраттаның қаламын (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Айсыз қара түн. *Ай тұмаған, ай сәулесі жоқ қараңғы түн.* Ара шөлді күнде өтіп, *А й с ы з қ а р а т ү н* де өтіп, Сегіз күндей боп қалды, Жөней берді Ғауазхан (Корғұлы).

Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. *Айтқаны болды, әмірі жүрді.* – Тоқал бұрынғы тоқал ма? Осы күнде сен ауған соң, есеге қолы жетіп, *а қ д е г е н і а л ғ ы с, қ а р а д е г е н і қ а р ғ ы с* болып отырғанын кім білмей отыр (М. Әуезов, Қараш.). Ғылыми кеңес мүшелерінің көпшілігін өзім деген кісілерден жасап алса,

ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс, жарты патша болып отырмай ма? (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Аққа қара басқандай. *Айқын, анық, бадырайған. Аққа қара басқандай* анық етіп жазылған хатты оқи бастаған Намырдың ақ сары өңінде қан-сөл қалмай бозарып кетіпті (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Ақ, қараны таныды [айырды]. а) *Ақиқатты білді, шындықты ажыратты.* Надандықтың белгісі. Еш ақылға жарымас, Жайылып жүрген айуандай *Ақ, қараны танымас* (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Бәрекелде, Бұл еңбегің жарады! Бірақ одан ұрпақ тарап Одан ақын туғанша, Ал ол ақын ата жолын қуғанша, Кеудесіне сыйдырғанша даланы, *Айырғанша ақтан бөліп қараны*, Талай өзен тасып өтер, Бөлкім, талай ғасыр өтер, – деп, Қайырхан жасқа толып жанары Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.). ө) *Оң-солын таныды, жақсы-жаманды айырды.* Көпшіл болған көкешім деп, Көп өсиет айтқан анам. Тәрбиелеп титтейімнен *Ақ, қараны танытқан* анам (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

Ақсақал, қара сақал. *Үлкен-кіші, түгел.* Жақында, осыдан он шақты күн бұрын Шыңғыстың бөктерінде, Тәкежан аулына бар Ырғызбайдың Әзімбай, Шұбар бастаған *ақсақал, қара сақалы* жиылып, баталасып аттанысыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Пәле қайда деп жүретін уағым. Келсем қажы ауылының *ақсақал, қара сақалы* күтініп отыр екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аузына [аузынан] ақ ит кіріп, қара [көк] ит шықты. *Аузына келгенін айтты, беталды сөйледі. Аузына ақ ит кіріп, қара ит шығып,* Елемеске тиісе бастап еді, қолыммен кес-кестеп сөйлетпей қойдым (С.Омаров, Қайырлы жаз). Жылқыбайдың *аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады.* Қолында оңтайлап, бүктеп ұстаған жуан дырау қамшы (Б.Соқпақбаев, Балалық.). – Ақ үйдегі көзі кемтар «пірөдар» да *аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып* жындана берсін (С.Сейітов, Жылдар.).

Аузынан қара қан ағызды. *Таяққа жықты, өлтіре соқты.* Кеше мұз ығардың алдында осы Еламанлы ұрып, *аузынан қара қанын ағызып* жібергені есіне түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егерде *аузынан қара қан ағызса*, домбыт мақтаншақ, я қорқақ (Абай, Тол. жин.).

Аузыңа қара қан толғыр [аузыңнан қара қан келгір]! *қарғыс. Аузың қан болғыр, қан*

жалағыр! Қайдағы жаманшылықты айтпа, шақырма деген мағынада айтылады. Айтып тұрған жорамалын қарашы. Мына *аузыңа қара қан толғырдың!* (Қаз. ертег.).

Баспалы желді қара көрік. *бейн. Ұстаның ісін алға бастырар дүкеніндегі мықты жел үрлеуішіндей тас көңілді ерітіп, елжіретіп өкететін жан деген мағынада.* Бола да ата-анам заты бірдей, Соңыңа бай болған соң еріп едім. Балқытқан қара тасты қорғасындай, *Баспалы желді қара көрік* едім (Қожабай Тоқсанбайұлы, Шығ.).

Басына қара бұлт келді [болып оралды]. *поэт. Қайғы, қасірет көрді, тауқымет тартты.* Жаса, Орал, жаңа Орал, жасыл Орал, *Қара бұлт қайта келмес басыңа*, Орал, Көгіңнен көлкіп жатқан көлге үңілем, Жібектей аруыңның жасы болар (М.Мақатаев, Шығ.). Мен шынында да *басымызға қара бұлт болып оралған* жамандық нышанын сезгендеймін, өзер көтеріліп орнымнан тұрдым (С.Сейтхазин, Хадиша).

Басына қара жамылды [салды]. *этно. Ері, жанашыры өлген әйел басына қара орамал салып, қара түсті киім киіп, жоқтау айтып, ерін аза тұтты.* Күйеуі өлген келіншек *басына қара жамылып*, үш жыл бойы әндеткен жоқтау айтып, зар қақты (А.Жұбанов, Құрманғазы). Ері өлген әйелдің *Басына қара жамылып*, Қайғы бұлты торлаған «Әйел боп неге тудым» деп, Талайын көрдім көзіммен Ботадай боздап зарлаған (О.Шипин, Дастан.). Сол кезде шешем бір жылдай *басына қара салып* өкесін жоқтап, зарлаған екен (С.Мұқанов, Шығ.).

Басына қара салды. *Аза тұтты, қайғырды, аһ ұрды.* Зейнеп әкесі Шорман өлгеннен кейін қаршадайынан *басына қара салып* жоқтады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қалқамды алып, құдайым, *Басыма салдың қараны.* Өзі түгіл көрмедім, ізі жоқ басқан табаны (Абай, Тол. жин.).

Бауырсақты жемейтін, қара нанды қашыр-қашыр шайнады. *сөйле. Басына күн туғанда күнделікті нәсіп етілген ризалықтардың қадірін түсінді, бағасын білді.* Бір қаза көрмейінше адам тасыр, Пенденің қаза деген көңілін басар, *Жемейтін бауырсақты* Ақмолла едім, *Шайнаймын қара нанды қашыр-қашыр* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Бетіне қара таңба басты. *Айыптады, өшкереледі, масқара қылды.* Сәкеннің араб әрпімен басылған «Тар жол, тайғақ кешу» есімді кітабының 359-бетінде Ғаббас Тоғжановтың Алашорда және Колчак әскерінің пайдасына

елден жылу жиғандығы сипатталған. *Бетіне* осындай өшпес *қаратаңба басқан* Сәкенді Тоғжанов, әрине, жақсы көрмейді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өзіңіздің жұбайыңыз басқарып отырған бүкіл уездің *бетіне қаратаңба* *басылыпты* (Ә.Әбішев, Найзағай).

Бөркі қара қазандай болды. *Мақтанды, есірді, жетісті.* Мақтағанға *бөркі қара қазандай болып*, өулігетін ұшқалақ адам емес еді Аласбай (Жастар эстрадасы). Оның тасы өрге домалап, *бөркі қара қазандай болды* (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Ертеден қара кешке [дейін]. *Күні бойы, таң атқаннан күн батқанға дейін, ұзақты күн.* Омбының орыс-татар саудагерлері *ертеден қара кешке* сол арадан айналшықтап шықпайды (С.Жүнісов, Жапанда.). Апаларымыз *ертеден қара кешке дейін* жұмыста жүретін (М.Сүндетов, Балық аула.).

Жаны қара бақайна кетті. *Зәре-құты қалмады, қатты састы.* Ызғар шашқан суық жүзін жүзіне таяп, төніп келгенде Ебейсіннің *жаны қара бақайына кетті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Жебір қара нар. *Не болса соны талғамай жейтін, араны ашылып кеткен мықты, күшті түйе.* Қайғымен көкірекке сана салған, Сұм балам санаменен болған алаң. Қарсы алдыңнан *қара нар жебір* шығар, Онан неғып өтерсің, жазған балам? (Қозы Көрпеш.).

Жер қара, күн жылы [күн жылы, жер қара]. *Қар, жауын-шашын жоқ, әлі күн суымаған.* Қыстың бір жақсы жылы еді. Пішен мол, *жер қара*, мал семіз, күйлі (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Бөкен осы қоразға *жердің қарасында* қақпан да, тұзақ та салып ұстай алмады (А.Хангелдин, Өткен күн). *Күн жылы, жер қара да* колхоз председателі бұл жұмысты жөндеп ұйымдастыра алмаған еді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). *Күн жылы, жер қара*, қиындығына төзерміз («Қазақст. әйелдері»). Жауынды жауға алдырып, Дауынды дауға алдырдың, Жүзіңе *қара* салдырдың («Қаз. әдеб.»).

Жүзіне қара салдырды. *Масқара болды, ұятқа қалды.* Жауынды жауға алдырып, Дауынды дауға алдырдың, *Жүзіңе қара* салдырдың («Қаз. әдеб.»).

Жүрегі қара. *Қара жүрек, мейірімсіз.* Жанға жақсылық ойламайтын, *жүрегі қара* наданнан сақта (Ш.Смаханұлы, Шығ.).

Кәтепті қара нар. *Жүк арту үшін өркешіне ұзыннан салынған ағашы бар берік, мықты, күшті түйе.* Толарсақтан саз кешіп, Тоқтамай тартып шығуға, Қас үлектен туған *кәтепті*

Қаранар керек біздің бұл іске (Махамбет, Өлең.).

Көкірегі қара майдан. *бейн. Ішінде жаман ойлар бір-бірімен таласқан, қара тигылды (адам).* Тіл тиді барша ата – Қарақызға, Бар шығар жақсыңыз да араңызда. Жапаны қайссың қылсаң, соған айтам, *Көкірегі қара майдан* қараңызға (Ақмолла ақын, Күндер.).

Көмірдей қара. *Қап-қара.* Біләл Қоңыр масатымен тыстаған тоқал төбелі пұшпақ бөркін ойпаң желкесіне сырғытып қойып, *көмірдей қара* мұртының сапарын ширатып, тік түрегелді де, сөзін соза берді (С.Омаров, Қайырлы жаз). Соңғы көргенімде мұрты *көмірдей қара* еді, кәзір бурыл тартыпты (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).

Көңіліне қара шапты. *Арамдық ойлады.* Сөйтіп жүргенде, ағаларының *көңіліне қара шауып*: «Бәріміз бір тудық, осы Асан бізден қалай артық болып жүр» деген пікірге келеді (Қаз. ертег.).

Қабағынан қара бұлт кетпеді. *Түнеріп алды, көңілі бір көтерілмеді, қайғырды.* Өмірдің көп сабағын және ұғынып, Әйтеуір сын сағатта жеңеді үміт. *Кетпейді қабағынан* бір *қара бұлт*, Жетпейді жез киігім мені қуып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қазақтың қара домалақ баласы [жігіті, ұлы, ері]. *э к с п р. жағымды.* *Қарапайым қатардағы қазақтың бірі деген мағынадағы жақын тарту, жаны ашу, масаттану мәніндегі сөзқолданыс.* Мемлекет тарапынан орындалатын істі жүзеге асыратын өкілдігі бар әкім. *Қазақтың қара домалақ баласы*, қарапайым қызы өкімет ісіне араласып, билік айтатын дәрежеге жетті (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Қазақстандағы тәй-тәй басып келе жатқан жас компаниялардың бірі. Кішігірім болса да компания алдына қойған биік мақсаттарымен көрініп отыр. «Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді» дегендей, *қазақтың қара домалақ жігіттерінің* әлемдік деңгейде, халықаралық стандарттарға сай, шетелдік компаниялармен иық тірестіріп жұмыс істеуі оның шоқтығын биіктете түскендей («Зерде»). Сібірлеп жауған жаңбыр, тамшы тиген сайын әнтек дірілдеп қалатын су-су жапырақ өзеннің бірқалыпты арылы, анда-санда шоқ атқылап сырт-сырт жанған от – бар-барлығы біздерді ертекте дүниеге бастағандай еді. Әншейінде алысып-жұлысып тыныш отырмайтын *қазақ-тың қара домалақ ұлдары* жым болған. Өңдерінде өзгеше жуастық, салмақты сабыр бар (О.Бөкеев, Ауыл хикая.). Шошып ояңған

неміс шоршып түсіп, төсек астына да, пешке де тығылып баққан, подвалға да ырғыған, бірақ *қазақтың қара домалақ ерлері* бар жерден суырып ап серейтіп жатыр. «Әкеңнің көрі.. неміс» деп басып-басып салады (М.Әуезов, Шығ.).

Қазақтың қара шобыр ақыны. поэт. *Өзін өзгеден биік көрсетпейтін қарапайым ақын.* Емесіпін ерекше жан, ақылы күн, Жаксы оймен, жақсы үміттің жақынымын. Жырлаймын көргені мен сезінгенін, *Қазақтың қара шобыр ақынымын* (Ө.Тәжібаев, Кеше.).

Қазанның қара дауылы. *Қазан айында өтетін 5-7 күндік амал, жел тұрып, құн суытытан кез.* Бұл желді кейде «қазанның қара дауылы» деп те атайды (С.Бегалин, Шығ. жин.).

Қайыспас [қас] қара нар. поэт. *Қайтпас қайсар, өр мінез, ауырлыққа төзімді, мықты азамат.* Қатарға мінсең *қайыспас, Қас қара нар* мен едім. Шабуыл, шапса, шаршамас, Шыны тұлпар мен едім (Шешендік сөздер). Қара қылды қақ жарған, Алысқа кеткен атағы *Қайыспас қара нар* еді Қозғалмайтын қатебі (Бес ғасыр.).

Қаны қара. а) *Зұлым, жауыз. Қаны қара сұмырай* Қатты басты белінді, Үн шығармай тұншықтың, Шығара алмай шерінді (Жамбыл, Шығ. жин.). Сол жерде Таһир тұрып ой ойлайды, Салбырап төмен қарап көп ойлайды. Ғазиздің *қаны қара* адам еді, Бұл мені құрытады, – деп ойлайды (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Басында тәж, алтын қамқа кигені, *Қаны қара* катал еді не деген! – Азияны Ақсақ Темір биледі, Тірісінде ешкім ақсақ демеген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Ызалы, өкінішті, күйігі көп.* Сонда жауап бере алман мен бишара, Сіздерге еркін тиер, байқап қара. Екі күймек бір жанға әділет пе, *Қаны қара* бір жанмын, жаны жара (Абай, Тол. жин.).

Қара ағаштай қатқан. бейн. *Жіңішке, шидей.* Дуана сол қолымен Ақбілекті жетелеп, оң қолындағы асасын жыбырлата тіреп, *қара ағаштай қатқан* аяқтары қаздаңдап қатты аяңға басты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара ажырық. бот. *Астық тұқымдас көпжылдық шөптесін өсімдік; қара шағыр.* *Қара ажырық* июнь – августа гүлдейді (ҚСЭ).

Қара азық. *Ет-майдан басқа тамақ.* «Асыра сілтеуден» азайып қалған мал басын қалшына келтіру үшін, әртүяқты есепке алып, «тышқан мұрнын қанатуға» тыйым салынған қазақтың үйреншікті еті тісіне тие қоймаса да, *қара азығы* мен ағарғаны молайып, ел еңсесін көтеріп қалған кез (Т.Ахтанов, Шығ.). Бұрын

пұттап-сандап *қара азық* өкелетін. Бұ жолы Сүйеу қарт жалғыз қойын үйітіп өкеп, босағаға дүрс еткізіп тастай салды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара айғыр [арғымақ]. қарап. бейн. *Паровоз.* Қозғалды алып *қара айғыр*, Қаһарлы күшпен ақырып. Жай, салмақпен аяңдап, Күштерін жинап шақырып (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Қара ақсақ. в. е. т. *Жылқы аяғына зақым келіп, ісіп ауруы.* Қатты жүргеннен немесе демін алмай жемді көп жегеннен жылқының аяғына зақым келіп, бақайы іскенді қазақ «аяғына қан түсу» немесе «жем түсу» дейді, кейде мұны «*қара ақсақ*» деп те атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қара ала. *Ақ және қара түстер аралас.* Бір уақытта үлкен үйдің үлкен *қара ала* төбеті оңашада бұны алып соғып, көп езгіледі (М.Әуезов, Көксерек). Күзетші *қара ала* сәтен көрпені төрт бүктеп, күркенің дәл аузына тастады да, малдас құрып отырды (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Сұр шапан, сар сафиянға *қара ала* жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара албасты. а) *Нағыз албасты; албастының мықтысы.* Хан емессің қасқырсың, *Қара албасты* басқырсың, Көк есекті тепкілеп Қамбар сені басқа ұрсын (Қамбар батыр). ә) *дис-фе м. Зор, күшті, мықты.* Құлағыңа болайын, Көлге біткен құрақтай. Қабағыңа болайын, *Қара албасты* қабақты (Ер Тарғын). б) *ми ф. Жындардың ішіндегі адамға зияны өте көп, ең зияндысы.*

Қара алтын. әкспр. а) *Тас көмір.* *Қара алтын* шығарушы жерасты алыптарының мақтанышы – көмірлі Қарағанды («Халық мұғ.»). Армысың, аты әйгілі Қарағандым! Жылуым, *қара алтын*ым, қарананым. Кімдердің пальмасынан артық маған, Бозарған көде, жусан, қарағаның (М.Мақатаев, Шығ.). Тап ортам Қарағанды кен қайнаған, Таусылмас *қара алтын*ым жер бойлаған. Өрбіген қалың байлығы Қарағанды, Болад деп бұрын мұндай кім ойлаған? (Қаз. сов. әндері). ә) *Мұнай.* Жетібай мен Өзен «*қара алтын*» бере бастағанда осы Үстіртке құрық салына бастады (С.Хайдаров, Құрыш.). Банды. Ақ банды. Жаулардың келді Жаны алқымға, Өрт қоймақ енді Мұнайға – *Қара алтын*ға (Ж.Тоғашев, Атырау.).

Қара аруақ. *Киелі, қасиетті аруақ.* Орнаған *қара аруақтың* шаңырағы еді, Бақытты бір заманда барлап еді. «Басының кетпесін, – деп, – малай-салай», Өлерде өкем марқұм зарлап еді (Б.Майлин, Танд. шығ.).

Қара аспан айналып түскір! қ а р ғ ы с.
Басыңа қара күн тұсын!

Қара аспандай түнерді. *Түңілді, күңіренді.* Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең, Бір маза жоқ, кілем тоқып, гүл өрем. Асқар тауға ақша бұлт боп қонақтап, Қара жерге *қ а р а а с п а н д а й т ү н е р е м.* Өміріммен өтер болды бұл өлең (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара аспанды жауға [суға] алдырды. *Ақырзаманды төндірді, қауіп-қатерді өсіріп айтты; асқындыра айтты, түңілді.* Өзіңізден қайыр болмаса, ел бұзылғандай...– деп, шұбата жөнелген Бақайға хан: «Сен-ақ *қ а р а а с п а н д ы с у ғ а а л д ы р ы п* отырады екенсің, найсап!» деген көзқараспен қадалып еді («Лен. жас»).

Қара аспанды жаудырды [түсірді]. *Күдер үзіп, түңіле сөйледі.* Бұл от қайтып бықсымасын десең, *ж а у д ы р а б е р қ а р а а с п а н д ы* мынаның төбесіне! Үшыр зәресін! Сонда сенің қасыңда ойнайды (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Бұйра шаш қолы дірілдеп, пенсені кеңсірігіне орнықтырып алды да, *қ а р а а с п а н д ы ж а у д ы р а* бастады (М. Қаратаев, Далада.).

Қара аспанды төндірді. *Күш көрсетті, қорқытты.* Өшпесін сәуле көз көрім, *Қ а р а а с п а н д ы т ө н д і р м е.* Өзіңнен күткен өзгенің Үмітін сен де сөндірме (К.Салықов, Жезкиік). Екі әріптес дұрдараз, Соңынан болып мүлде араз. *Т ө н д і р і п* бір-біріне *қ а р а а с п а н д ы*, Жалынып жай жатқанда жараспады (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

Қара әбілет басты. *Құдай ұрды, адас-ты, жаңылды.* Күлімдеп күнде көз салып, күйін-жайын көріп, жарық беріп жадыратып, жылылық беріп маужыратып, мәз қылып отыратын «Күн құдайды» *қ а р а ә б і л е т б а с ы п*, қараңғыласа қауіптенген, қайғырған, бір дүкіртке ұшырады деп білген. Қыс деген әбілет келгенде күннің күші азайып, ауырғандай болып әлсірейді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қара байлады [тікті]. *к ө н е. а) Кісісі өлген үйдің (ауылдың) қайғы-қасірет белгісі (қара мата, қара киім т.б.) туралы айтылады.* Махамбет қашып барып Ансарыға Қамады Құрайыпшы Хұт тауында. Тас тиіп, омырылып екі тісі Қамза өліп, *қ а р а б а й л а п* тұрғанында (Қ.Әбдіқадыров, Шығ.). Байдалы сүйекті орналастырып болысымен, сол өлік үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне өз қолымен әкеп *қ а р а т і к т і* (М.Әуезов, Шығ.). ө) *Қара шүберек байлап, аза тұтты.* Еңбекшіл тап бүгін қайнап күйінген, *Қ а р а б а й л а п*, қару асып киінген. Жаңа тұрмыс, Жалпы бақыт дұшпаны, Сасық дұшпан жыңша күліп сүйінген (С.Сейфуллин,

Өлеңд.). Шыныққан сан айқаста болат қайрат, Секілді қайғы отында балқып қайнап. Ел болып еңіредік, Кеудемізге бұлт жиылып, Қолымызға *қ а р а б а й л а п* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Қара байланғыр! қ а р ғ. *Біреуің өліп, аза тұтқыр; иесіз қалғыр деген мағынада.*– О, көктігілгір! О, *қ а р а б а й л а н ғ ы р!* Есіз қалғырдың мүлкі, түге! Жап-жаңа ғана тап-тұйнақтай ғып орын-орнына жинап қойып едім (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара бақыр. *Жай металдан, жезден, мыс-тан жасалған ұсақ тиын-тебен.* Молдекесі, шәкіртіңе батаңды берші, – деп, келген сайын әжем 5 тиындық *қ а р а б а қ ы р д ы* бармағына қыспай жіберген емес (Б.Майлин, Шығ.) *Қ а р а б а қ ы р* пұты, бұты өзгенің, Қайқы десем, тайқы ма еді маңдайым?! Мені көрсе күрсінеді көздерің «Мосфильмнен» мезі болған жандайын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қара бақырлық. *Түске тұрмайтын, салмағы, құны жоқ.* Ағайын шіркін бағалар Алтыны менен күмісін. Көтерді мықты ағалар *Қара бақырлық* інісін! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қара бала. э т н. *Ауыл баласы; қазақтың баласы.* Күнге күйген *қ а р а б а л а*, Қыркүйектің күні шыға, Қайттым таудан қалаға да, Кірістім кеп жұмысыма (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қара барқыт. п о э т. *Жібектей, жұмсақ, жайлы.* Даланың неше түрлі егіндері, Тұқымның асыл сортты көрімдері. Табысын таңғаларлық көрсетіп тұр Колхоздың *қ а р а б а р қ ы т* жеріндегі (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.). *Қ а р а б а р қ ы т* қараңғы түн Басқан шақта айналаны. Пионерлер костер жақты Алаулатып айдаланы (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Қара басқыр! қ а р ғ ы с. *Тұзу жолдан тайғыр, жолы болмағыр, жаманишылық көр деген мағынада.* Бығады бір өзі емес, баршамызды Біреудің шөбін ұрлап, *қ а р а б а с қ ы р!* Соншама не көрді екен, құдай ұрған? Обал жоқ бұ көрімге жұртты қырған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мал беріп, мені өзімсіп жатқанына. Атанып бай баласы *қ а р а б а с қ ы р* – Жұманның не берерсің мақтанына? (М.Дулатов, Шығ.). Өткен сайлауда азырақ таласымыз болған. Осы күнгі ауыл-найымыз Тайлақбаймен біз бірыңғай болып Самалықтармен ауылнайлыққа таласқанбыз, партия шығарып, сонда мына *қ а р а б а с қ ы р* осынша айтсам да болмай (М.Дулатов, Шығ.).

Қара басты. *Албасты басты, жолы болмады, оңбады.* *Қ а р а б а с қ а н*, қаңғыған Қас надан нені ұға алсын. Көкірегінде оты бар Құлағын ойлы ер салсын (Абай, Тол. жин.). Бір күн, бір түн жөнелді кемпір қашып, Желаяқты қалыпты

қара басын. Желаяқ бір күннен соң есін жиып, Қарады төңірекке көзін ашып (Батырлар жыры). Талай-талай айқасқа араласып, Өмір қырық қырынан барады асып; Кешегі бір өткізген қызығымызды, Сағынамын мен бүгін *қара басын* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қара бастың қамын жеді [ойлады]. *Өзінің ғана пайдасын көздеді, өзінен өңгенің қамын ойламады.* Ыбырай: *Қара басым үшін қам жемеймін* (М.Ақынжанов, Шығ.). Ойлайтының бұл күннен Отан мен ел бағы ма? Не болмаса, Құлқын мен *Қара бастың қамы* ма?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Қара басын ойлаған* жан қалың жұрттан алар қарғыс. Болсын деу тек басым аман – Қандай қорлық, маған намыс! (Ғ.Орманов, Емен).

Қарабасы. а) *Өзі, жеке болмысы.* *Қарабасы* бұл мәселені өзгеше түсінді (А.Токмағамбетов, Шығ.). Біржан Сараның *қара басын* олқысынбайды, қорламайды (М.Әуезов, Әр жыл.). ә) *Жай бұқара, қарапайым халық мағынасында.* Өлкенің көркі тал болар, Өзеннің көркі жар болар, Жігіттің көркі мал болар. Малың болса, қарағым, *Қара басың* хан болар (Қыз Жібек). б) *Соқа, жеке басы, тек өзі.* Кейбіреу ұстап отыр азын көпке, Бермейді ұшқыр көңіл бай мен бекке. Бәйгеге *қара басын* қосқан ер бар, Шыққандай топтан балуан жекпе-жекке (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мен ішпеймін құлықтың арам асын. Жоқ онымен ешқандай араласым. Аман болсын туған ел, Жұмыр жерім! Аман болсын содан соң... *қара басым!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қара басын қайттады [күйттеді, көкседі]. *Басын алып қашты, өз амандығын ойлады.* Осы кезге дейін ел-жұрттан безіп, *қара басын қайттап* кеткеніне өкінді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қара басының* бостандығын *көксеген* әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң, қызметін біліп істеп, жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанымен, жоғалмасқа шарасы жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

Қара [қарақан, қарақан қара] басыңа көрінгір. *қарғыс. Жаманшылықты тек өзің ғана көр деген мағынада.* – *Қара басыңа көрінгір*, неге жыламайсың? (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.). *Қара басыңа көрінгірдің* даусының жаманын, құлды Қармақбайдың жетім ботасы құсап боздай ма қалай? (С.Нарымбетов, Тентек).

Қара батпақ. Ми батпақ. Жол бойы езілген *қара батпақ*, жерде аламын еріп жатқан бозғыл қар бар (Т.Сағымбаев, Кездесу).

Қара боран. *Түтеген қарлы боран.* Кешке

қарай *қара боран* күшейді («Қаз. әдеб.»). *Қара боран* көкті жапты, Қарлы құйын қуалай. Кейде ұлыған аң сияқты, Кейде жылайды баладай («Лен. жас»).

Қара борандатты. *Ашуланды; сөзбен бастырмалатты.* «Мұқаттым» деп, «қара жерге отырттым» деп *қара борандатып*, Оразбай, Жиреншелер кеткенмен де, өзінің бұл күндегі ісіне еңбегіне ойы берік, бойы бекем Абай селт етіп шіміріккен жоқ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мына үшеуінің еш нәрседен ықпайтын түрі жоғын сезген, Әбунүсіп енді *қара борандатып*, ашу шақырды (Д.Әбілев, Ақын.).

Қара борбай. а) *Жалаңаяқ, жалаңбұт, борбайын күн қақтаған.* Үлкендердің дүрмегімен жиылған қараша үйлердің *қара борбай* балалары да той үстіндегідей мәз-мейрам (С.Талжанов, Сейфулла.). *Қара борбай*, ұзын сирақ боп өскен мен бірінші болып келіп, ақ лақты алдым (К.Әзірбаев, Аңыз.). ә) *Тақыр кедей, қара табан.* Қайымы келіп тұрғанда, құрығына түспей жүрген қас жауы – Кәлен мен *қара борбай* балықшыларды тізесінің астына салып, бір-бір мытып алғысы келеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қара борбай* егіншіміз көдімгі (Д.Әбілев, Өлеңд.).

Қара бұрыл. *Ақшыл тарта бастаған қара тұс.* Жұман ұзын *қара бұрыл* аттан түсе қалды да, үлкен ақ үйін тіктіре бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сырбайдың сақалшашы әлі *қара бұрыл* (С.Мұқанов, Сырдария). Сақалшашы бір реңдес, *қара бұрыл* Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды (М.Әуезов, Тол. жин.).

Қара бұжыр. *Әрі қара, әрі бұжыр.* Қой көзденген *қара бұжыр* әйел Мариямға келіп амандасып, әлдеқайдағы өңгімелерді соғып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). *Қара бұжыр* тастар қарауытып, көздің алдын көлегейлеп тұр («Лен. жас»).

Қара бұйра. а) *Қара түсті бұйра (елтірі).* Қарт қойшы ішік киген *қара бұйра*, Тұмағы қызыл түлкі, аппақ пима, Артынды арғымағы нарөркенгіт Ауданнан алған екен былтыр сыйға (Д.Еркінбеков, Шығ.). ә) *Есілген, құнарлы (топырақ).* Әлгінде ғана түрен тіліп өткен жерден *қара бұйра* топырақ есіліп жатыр («Лен. жас»). б) *Будақтаған қою, қара қошқыл (түтін).* Таңмұнарымен будақтай көтерілген *қара бұйра* түтіннен дөңкіген сансыз сұрғылт үйлер көрінеді (Майдан). в) *Қалың, толқынданған.* *Қара бұйра* егістікке қарасам, Теңіздей боп толқитыны рас-ау! Төңкерілген төбе-қырлар

үстінде, Ойнақ салып бара жатыр жыр асау... (Р.Нүрпейісов, Қапшағай).

Қара бұқара. *Қалың ел, еңбекші халық.* Өлетін бай болғанда, қыз ұзататын бай болғанда, ас беретін, той істейтін *қара бұқара* болады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Большевик партиясы эсер партиясындай *қара бұқараға* айтып жүрген сөзіне опа қылмай байлармен достасқан жоқ (С. Сейфуллин, Шығ.).

Қара бұлт. *Нөсер алдындағы қою, қалың бұлт.* *Қара бұлт* тақтайға тамған майдай, біртіндеп жайылып, аспанды тегіс жапқан (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Көп уақыт зарықтырып, ақырында, Күнбатыстан *қара бұлт* жауды құйып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қара бұлт қанат қақты. *б е й н. Аспанда қалың қара түсті бұлт қаптады, бұлт қоюлана түсті.* *Қара бұлт* қарақұстай *қанат қағып*, Алатау қатпар-қатпар қабаттанып. Күңіренген күн астында қылт етеді, От тілін найзағайдың жалап қалып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қара бұлт қасын керді. *б е й н. Қалың қара түсті бұлт түнеріп, жаңбыр жауып кетті.* Бас игізіп оң-солға теректі ештеп, Соғып-соғып өтті де жел өкпектеп. Қаба сақал *қара бұлт қасын керіп*, Қара нөсер құйды-ай бір шелектеп кеп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қара бұлтты тұтты. *б е й н. о к к а з. Бұлттың күшін, судың күшін пайдаланды, тұттыңды.* Барлығын айт. Бірін де жасырмағын, Есептелсін алтынмен асылдарың. *Тұтқан*ын айт қазақтың *қара бұлтты*, Электр боп әлемге шашылғанын. Түн боп батып, таң болып ашылғанын (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара бұлтты түрді. *б е й н. Түнерген қою қара бұлттың арасынан көрінді, бұлтты сейілтін жіберді.* Жүйіткіп жирен атпен күліп өткен, Таңиды мені таудың гүлі көптен. Қызартты құбыла да шоқтай жүзін, Құрымдай *қара бұлт*ын *тұтқар*іп еппен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қара бұлт үйірілді. *Аспан түнерді, бұлт қоюланды, жаңбыр жаууға аз қалды.* Ерте тұрып жан-жағына алақтап, Қарай қатты басын иіп ол аппақ, *Үйіріліп* түсіп жатты *қара бұлт*, Аскарына ақ моншақ боп қонақтап (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Қара бұрыш. а) *ө с.* <лат. *pirega nigrum*> Жылы жақта өсіп-өнетін бұрыш тұқымдасына жататын көпжылдық шырмауық тәрізді өсімдік. *Қара бұрыш* жемісінде алкалоидтар (пиперин, пиперидин), эфир майы мен шайыр бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Осы кезде *қара бұрыш* – Үндістанда, Үнді-Қытайда, Индонезияда, тропиктік Африкада, Бразилияда т.б. ауа

райы ыстық және ылғалды елдерде өсіріледі. Қазақстанда *қара бұрыш* орманды жерлерде ғана өсіріледі (ҚСЭ). ә) *т а м а қ. Қара бұрыш өсімдігі жемісінен кептіріп алынатын дәмдеуіш ретіндегі дән және дәннің ұнтағы.* Бәрін турап, үстіне *қара бұрыш*, тұз сеуіп араластырады («Қазақст. өйелдері»).

Қара дауыл. а) *Жолында бәрін ұшырып, шаңды, қарды бұрқыратып әкететін екпінді қатты жел.* Әлім мен Садық екеуі әлі де қақап тұрған аяз, қатты *қара дауыл* астында кейін қарай жол жағалап, жаяу тартып келеді (М.Әуезов, Өскен өркен). Қаптай сокқан *қара дауыл* бүкіл әлемді былғалап, бірді-бірге соғып, ойран қып жатқандай (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). ә) *б е й н. Қиыншылық, тауқымет.* Қай қамауға түспеген Дәркембай еді. Бірақ адам темір емес қой. Өр кеудесін имеймін дегенмен, *қара дауыл* қояр ма?! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қара дауына басты [қара дауын қозғады]. *Ескі әдетіне басты, көне сарынға салды.* Артынан Сырбай сопы-молдалардың тіксініп қалған ажарын көрді де, «осы қазақтың қара дүрсініне салып-ақ сөйлейінші» деп, өзінің өр кеуде *қара дауына басты* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шырағым, *қара дауыңды қозғамай* қоя тұршы! Мұндағы жұрттың сенен басқада шаруасы басынан асып жатыр (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қара домалақ. *Аласа бойлы, қара өңді, топ-толық.* Төрт-бес жасар, қысық көз, *қара домалақ* баланы шешесі бетінен сүйіп жыламсырағанда, әкесі ақырып жібереді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Күпісін жамылып, *қара домалақ* келіншегі – Алтынай пырылдап келіп есік ашты (Ж.Аймауытов, Шығ.). б) *Қара өңді, топ-толық бала.* Тоңқаландап жеткен полуторка мәшинесінен паңдана, зілдене түсіп, шуласа қарсы алған *қара домалақ-тарды* қырына алып: «Қайсыңның үйің ет асады... Бидай көжеге ауыз былғамаймын!» – деп шіренетін («Егемен Қазақстан»).

Қара есекке теріс мінгізді. *Өсекке таңды, атына кір келтірді.* Әкеде абырой, қызында ар қалдырмайды мына жұрт! *Қара есекке теріс мінгізді* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қара ет. а) *Майсыз ет.* Мана тоқтының *қара етінен* біраз жескен жұрт, мына көк майдан бір де асай алған жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). ә) *Құр ет, қамыр қосылмаған таза ет.* Беркімбайдың үйі қамырлық ұн таба алмай, қонақтарға *қара ет*тің өзін берді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Қара етті. *Қара еті мол; семіз емес.* Піштірілмеген мал *қара ет*ті, шүйделі,

сергек, сом денелі, салмақты келеді (С.Омаров, Қой бағу.). Жоны сұлу, бірақ *қ а р а е т т і* мал – күрең ат бірер күн сабылғаннан кейін болдырып қалыпты (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

Қара еті жыртылды. *Денесі ауырды, бұлшық еті сыздап көтертпей қалды.* Көптен көлікке мінбей, сүйегі қатып кеткен кісі кешеден бергі жүрісті ауырлап, *қ а р а е т і ж ы р т ы л ы п* қалған екен (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қара жақты. *Нақақ айыптады, жала жапты.* Ақсақ Темір ұрпақтарына аз да болса *қ а р а ж а ғ ы л ы п*, өшім қайта берсін деген (І.Есенберлин, Алмас.).

Қара жамалдатын. *қ а р ғ. ж е р ғ. Есекке немесе жылқыға айтылатын жамалдат ауруы келсін деген мағынадағы қарғыс сөз.*

Қара жамбы. *з е р ғ. Көптен келе жатқан күміс құймасы.* Қойтұяқ, тайтұяқ, *қ а р а ж а м б ы*, дінде, меруерт, жақұт – бұл күнде жиып жүргені (А.Жүнісов, Өмір.).

Қара жамылды. *э т н. а) Ері, жанашыры өлген әйел басына, үстіне қара түсті киім киіп, аза тұтты.* Ақ сырмақты қазақтың ескі ғұрпында... *қ а р а ж а м ы л ы п* жоқтау айтып отырған жесірдің астына төсейтін болған (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Көңбайдың отау үйі. Төрде ересек, делқұлы баласы Торбайды қасына алып бәйбіше, одан төменірек *қ а р а ж а м ы л ғ а н* тоқалдар отыр (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақ шашты анаң аһ ұрады, сөнеді де жанары, Ару жарың ашынады, *ж а м ы л а д ы қ а р а н ы* (М.Мақатаев, Шығ.). *ә) п о э т. Қазаның артын жоқтады, қайғыға батты.* Қара орман *қ а р а ж а м ы л ы п*, Жоқтаса асыл ұлдарын. Жас қайың жерге табынып, Мұң етіп шағар сырласын (М.Мақатаев, Шығ.). *б) Кісісі өлді, жақын адамынан айырылды.* Өнерпаз елдің жаны ұлып, Біреуі егіз домбыраның Қалды ғой *қ а р а ж а м ы л ы п* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Талай семья соғыста бауырларынан айырылып, *қ а р а ж а м ы л ы п*, зар еңіреп қалыпты (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Қара жаңбыр [жауын]. *Күзді күзгі нөсер, суық жаңбыр.* Ұлпан да елді көп сарылтқан жоқ. Бұрын жайлауда күзгі *қ а р а ж а ң б ы р ғ а* дейін ең кемі бес ай отыратын елді айналасы екі айдан кейін түбекке қарай қайта көшірді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Күн суық. *Қ а р а ж а ң б ы р* төпеп құйып, базардағы киімі жұқаларды еріксіз қалаға айдады (С.Мұқанов, Өсу жол.). *Қ а р а ж а у ы н* екі-үш күн бойына толас таппайды («Лен. жас»).

Қара жапалақмұрын жарқанат. *з о о л. <лат.*

hipposideros fuligihosus> Қолқанаттылар отрядына жататын жануардың бір түрі.

Қара жапты. *Жала жапты, жамандық таңды.* Сүйіншік сұлтан туған шешесінің қылығына алғашқы естігенде сенбеген-мыс... Сен менің анама *қ а р а ж а у ы п* отырсың, жарып өлтірем деп қанжарын ала ұмтылған-мыс (І.Есенберлин, Шығ.).

Қара жарғақ. *э т н. Құдың терісінен жасалған киім, тайжақы* (Қазақ тілі аймақ сөздігі).

Қара жарыс. *а) Жай жарыс, бәйгесіз жарыс; атжарыстың бәйге, жүлде тігілмейтін түрі.* *Қ а р а ж а р ы с* етіп, байқасақ, екеуі де зар күйіне келгендей ауыздықпен алысады (С.Бегалин, Шығ. жин.). Бәйгеге қосар аттарды жұрт алдымен *қ а р а ж а р ы с қ а* салатын (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік). *ә) Байқау, барлау ретіндегі шағын сынақ.* Біздікі өншейін *қ а р а ж а р ы с* қой, Бише-аға! Әйтпесе сіздің айтқаныңыздан қайда кетеді дейсіз (М.Әуезов, Қараш.). Айтысқысы келетін суырыпсалма ақындардың әуелі аяқ алысын байқау ниетімен, ұлы бәйге алдында болатын *қ а р а ж а р ы с* өткіздік («Қаз. әдеб.»).

Қара жау. *Қас дұшпан.* Түн еді, меңіреу қара түн еді, үміт қарлығаштары! Қанды тырнақ *қ а р а ж а у*, темір бұғау шырмады ғой тағы! (М.Әуезов, Шығ.).

Қара жаяу. *а) Атсыз, көліксіз.* Жау әкеткен малға Кәлен қиналмады, атсыз *қ а р а ж а я у* қалғаны ғана оның жанына батты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Амансың ба, Миллат тәтей, балаңыз ат таппай *қ а р а ж а я у* отыр екен (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). *ә) Ештеңесі жоқ, құр қол.* Ең барып тұрған *қ а р а ж а я у* кедей қазақтың мінерге аты болмаса да, үйінде ер-тұрманы, жүген-ноқтасы сай болады ғой (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Қара жаяу емес [болып шықпады]. *Құралақан емес, құралақан болмады.* Сені ұмытпай жүргенін қарасаңызшы. Тегі *қ а р а ж а я у емес* қой, – деп көтеріп қойды Жадыра (С.Сейфуллин, Шығ.). Сәлім де *қ а р а ж а я у б о л ы п ш ы қ п а д ы*. «Жаңа күй» деген бір өлеңді желдіргенде, жастар құмарланып қайта-қайта айттырды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қара жел. *Әдетте күздігіңі болатын құрғақ, суық жел.* Ауыл сырты тозған, сары жұрт болса да, бай ауыл қарашаның қатты суық *қ а р а ж е л і н е* жонын төсеп, күзекті тақырлай жеп бітіргенше көшпей, тырысып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Солтүстіктен соққан суық *қ а р а ж е л* бет қаратар емес (Б.Момышұлы, Москва.). *Қ а р а ж е л д і ң* бар қамы – Жел диірменін

жүргізу. Дарияның арманы – Өз арнасын бір бұзу (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қара желек жамылды. э т н. *Ері өлген әйел басына қара орамал жамылып, жылап жоқтау айтты, ерін аза тұтты.* Тап орта ұста басына *қара желек жамылған* Бөкейдің бәйбішесі аңырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бірін-бірін ағып жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Қара желін. *Тасбауыр, мейірімсіз, итмінез әйел туралы.* Жасымнан ел аралап көп жүріп ем, Көрмедім келін иттен *қара желін*. Тектіден қарап жүріп қыз алмасаң, Әрқашан жақсы ат бермес мұндай келін (Өске Торқаұлы //XIX ғ. қаз. поэз.).

Қара жемсаулы тырқылдақ. з о л. *Жемсауы қара түсті торғайдың түрі, жыл құсы.* Тоғайға *қара жемсаулы тырқылдақ*, шетен торғайы, сібір боз шымшығы, сібір қараторғайы қыстауға келеді. Бұлар да жиде, зерек, итмұрын жемістерін құныға жейді (Алматы қорығы).

Қара жер. а) *Қарсыз жер.* Жауыпты талай жаңбыр *қара жерге*, Ала бұлт төгіп жасын мөлдіретіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). *Қара жерге* қар жауар, Қарды көр де етім көр. Қар үстіне қан тамар, Қанды көр де бетім көр (Ер Тарғын.). Төкетай сонда сөйледі: «Азаматтың қадірін – Ағайын білмес, жат білер. Артқы айылдың батқанын Иесі білмес, ат білер». *Қара жерге* қар жауып, Қарды басқан – бір мұрат (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) б е й н. *Қойны суық жер, қабір.* Жан кетіп, тән барады *қара жерге*, Кіреміз бір күн барып тар қабірге. Періште Мүңкір-Нәңкір келген шақта, Келмейді ауыз шіркін пәлен дерге! (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.) Өлсем орным *қара жер* сыз болмай ма? Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма? Махаббат, гадауатпен майдандасқан, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? (Абай, Тол. жин.). *Қара жер* бауыры суық айырған соң, Өлімге кеткен емес ешкім көнбей (О.Шораяқов, Шайыр). б) б е й н. *Өлім, қаза.* Су шығар жалбызы бар шилі жерден, Сөз шығар естімеген үлгілі елден. Сайрап қал, қызыл тілім, ел-жұртыңа, Құтылған еш ақын жоқ *қара жерден* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). в) п о э т. *Тіршілік көзі, нәрі, өмір арқауы.* Жан беріп *қара жерге* көңілденіп, Гүлденіп жер, бәйшешек жемісі өніп. Баршасы жанды, жансыз балқыса да, Маған нәр тамызбайтын секілденіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өмір! Өмір! Өмір деген – қайшылық! Кешегі тал – бүгін кескен жәй шыбық. Құдығыңның суы бірде тартылы, *Қара жерден* жатар кейде май шығып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құрбандық керек болса, шалсын мені, Үзіліп бір пенденің қалсын демі. Жарты қасық қаныммен шөлін бассын, Аз болса *қара жерге* қан сіңгені. Мың сәлем! Күдіретке жеткізіндер, Құрбандық керек болса, шалсын мені! (М.Мақатаев, Шығ.). г) *Соқа тимеген, игерілмеген, тың жатқан жер.* Келген соң көктем күлімдеп, Трактор жүрді гүрілдеп, *Қара жердің* қыртысын Қарсы айырып тілгілеп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ғ) б е й н. *Жер, жер беті.* *Қара жерге* қағатын, Қарсы алдынан шыққан жау Ықтыра алмаған, жықпаған, Қызықтап белін буынған Атадан артық туылған (Б.Күлеев, Шығ.).

Қара жер айырды. *Өлді, қаза болды.*

Қара жер болды. а) *Тапталды, тып-типыл болды.* Кешегі гүл бакша орны *қара жер болды* да қалды (Ауызекі). ә) *Қатты ұялды.* Үйіне әлде кімді әкеледі десе, мен не деймін? Мен *қара жер болмаймын* ба? – деп еді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қара жерге отыртты [қаратты]. *Ұятқа қалдырды, масқара етті.* Сен бір өзің емес, бәрімізді *қара жерге отыртайын* депсің (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қара жердей ішке бүккен асылын. о к к а з. б е й н. *Бар кен байлығын, құнды кенішін тереңде сақтаған жер сияқты; басқадан қорғаштап аялаған сырын ішінде құпия ұстаған адамдай.* Сенсеңіздер сөйлер халде емеспін, Құшағынан босана алмай өткен күнгі елестің. *Қара жердей ішке бүккен асылын* Бір сырым бар еді, достар, жасырын, Ол сырымды кейін ашам туған жерге барғасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қара жердің қойнына кірді. *Қайтыс болды, өлді, марқұм боп кетті.* Адамға аз жас емес жүз жыл деген. *Қойнына қара жердің* кім кірмеген? Қырық жыл жолдас болған қайран Жәке, Сағындым дауысыңды дүмбірлеген (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қара жердің қыртысын қақ айырды. *Қи-қайрат көрсетті, аябай еңбек етті.* Жұлқына тартып жөнелсе, *Қара жердің қыртысы Қақ айырылып* сөгілген. Бірі жерді аударса, Бірінен тұқым себілген (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Қыртысын қара жердің қақ айырып*, Еңбекті арман етіп енді көрдің. Бізді күт осы жерден үш күннен соң, Жүзікті тауып алған бермек едім (Қаз. ертег.).

Қара жердің талысы. *Жер қойны.* Өлмесе, қайда кетті Бұрынғының кәрісі? Жержүзін жұтса да тоймады *Қара жердің талысы* (Шешендік сөздер).

Қара жермен тең болды. *Қадірсіз, елеусіз, сыйсыз болды.* Тең құрбымнан кем үшін,

Қара бір жер мен тең үшін. Түлкі жортпас төменнен, Түнде жорттым мал үшін (В.В.Радлов).

Қара жер төсек болды. а) *Басына қиыншылық түсті, зәбір-жапа шекті, жаны күйзелді.* Сұрасаң руымды Қаракесек, Досымнан дұшпаным көп қылған өсек. Үстінде құс мамықтың жатушы едім Бұл күнде қу қара жер болды төсек (Қаз. әндері). ө) *Одүңіеге кетті, молаға түсті.* Неше жыл ауру азабын көріп, сал боп жатып еді, енді қара жер біржола төсек болды (Ауызекі).

Қара жетім. Әкесі жоқ жетім. Малымды, қара жетім, бағамысың, Біздерге бұл қалыппен жағамысың (Қозы Көрпеш).

Қара жол. а) *Ауыл ішіндегі көше-көше, үй-үйдің арасына түскен жол.* Сендер де аман болыңдар, таудың тасы! Сарқыраған бұлақтар, судың басы! Қара жолдың аман бол екі жағы, Қоптасады бөріңе көздің жасы! (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.) Кіреберіс қара жолдың аузында, дөң басында кішкене ағаш мешіт, қаланың көл жақ шетінде тапалтақ ақ шіркеу көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анау үй мен мынау үй қатынаған, Қара жолдың қақ төсі қақыраған. Қара суға қақ тұрған майысқақ мұз, Шертіп қалсаң, быт-шыт боп шатынаған (М.Мақатаев, Шығ.). ө) *Ауыл сыртындағы мал тыяғы салған ұзақ, сирлеу жол.* Бір күндері болғанда, Қара жолдың үстінен, Қалың жылқы жарылып, Екі жақта қалады (Қобыланды батыр). Өзің түстің өзің қазған орыңа. Кеттік көне, ішіңді ал қолыңа! Ұясына күн тұр еді батқалы. Түксиеді меңіреу құм шатқалы Олар үлкен қара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Жүргінші көп жүретін қаланың негізгі жолы, даңғыл, бас жол.* Қара жолға қан төгіліп, Күренденіп қалды із. Жалт бұрылып, жау шегініп, Жатты ашық алдымыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Біздің салт атты әскер Софы қаласының қара жолына шығып тоқтады («ТУГ»). Қарауылшы көріпті: Келе жатыр көп солдат Қара жолдың үстінде Қостанайдан шығатын (О. Шипин, Дастан.).

Қара жолақ. Қара сызықтары (жолдары) бар. Күннің ыстығына қарамастан үстінде қара жолақ костюм, басында төңкерген шелектей қатырма қалпақ (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

Қара жон. а) *Дәл жон, арқа жон.* Қара жоннан тиген ауыр соққыдан көкжал ұлпа қарға бір аунап түсті де, шоңкия кетті (Фермаға кел). Ноянның екі көзі ақшандап айбарлана түсті де, тілмашты дырау қамшымен қара жоннан тартып жіберді («Қаз. әдеб.»).

ө) *Қайратты, мығым, қажырлы.* Жиырма жыл бойында жаттың малын жан сала бағып-қағып жүрген, тепсе темір үзетін ағайынды екі жігіт пен қара шаруаға мығым қара жон Қатшаның «құрағансымағы» осы ғана (М.Әуезов, Қарап.). Бастарын шұлғи тастап тұрған мәстекі, жуан сіңірлі төртбақ, қара жон аттар да ешкімнен олқымын демейді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қара [ат] жорға. э т н. *Әдетте жорыққа, алыс жолға мінетін шыдамды, жүрісті, күшті ат.* Сен едің қара жорға ат малдың алды, Бауырға мініп алып қамшы салды (Базар жырау, Шығ.). Ойнақы қара ат мықтап шаужайланды (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Қара жорға атты теңселтті. Қара жорға мінді (сән-салтанат құрып жүрді). Ол да сәндене киініп, ақ сабауды бұлғандатып, қара жорға атты теңселтіп жүр (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қара жорға [қара ат] бос келді. п о э т. *Алыс жолға кеткен адам оралмады, жорыққа аттанған жауынгер қаза болды.* «Қара таудың басынан көш келеді», Қара жорға шайқалып, бос келеді. Қара күнді жамылып қара қазақ Қара түнді басынан кешкен екен (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара жорға [қара ат] мінді. э т н. а) *Қыз ұзатылып, күйеуінің жұртына аттанды, алыс жолға шықты.* Барады белде-белде дәурен өтіп, Ат мінген қара жорға қызды еңіретіп (Қозы Көрпеш.). ө) п о э т. *Жорыққа аттанды, соғысқа, майданға кетті.* Әкем мінген қара атты, Мінуге келдім, шешеке, Бууға келдім беліме, Ақ алмас семсер болатын (Батырлар жыры). б) *Ерекше сән-салтанат құрып, жұрт алдында өзінің дәулетін, мәртебесін көрсетіп өзгешеленіп жүрді.* Қара жорға ат мініп, қара құлын жарғақ киіп, қара түлкі тымағы бар... (М.Әуезов, Шығ.). Әдіден асқан жерім жоқ, еңсіріп біреудің жесірін алмадым, қара жорға мінбедім, қара торқа кимедім, әзірге аспандағы мисақтай жалғыз тартып барамын (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

Қара жортуыл. Ұзақ, тоқтаусыз жүріс, тынымсыз жортуыл. – Сен екеуіміз, атқа жүруге мықты болушы ек. Бірақ даңғыл қара жол болса, бетті түзеп қойып, әйтеуір «Құдай салды, мен көндім» деген ұзақ сонар, қара жортуылға тәуір едік (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қара жұдырық. а) *Қара күш, білек күші.* Қарсыласы үшін қара жұдырықтан гөрі епті қимылдың қауіптірек екенін Камалов тағы да дәлелдеп берді («Лен. жас»). ө) *Ойсыз, ақылсыз, әншейін қара күш, дөрекі,*

оңар басынушылық. Ойлы ақын келе жатқанын, жұдырық емес, ой көсемі келе жатқанын, мұның ел бастар күші *қ а р а ж ы д ы р ы ғ ы* емес екенін аңғармайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Қара жұмыс. а) *Жоғары біліктілікті емес, дене еңбегін қажет ететін жұмыс.* Автомобиль апатынан қаза болған досының інісі мен қарт мүгедек анасын Бағу үшін сабақтан соң түнімен Ой қажытқан поездардың үнінен Алардай бар тынысын Станцияда *қ а р а ж ы м ы с* істейтін, Және ешкімге сездірмейтін мұнысын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен бүгін *қ а р а ж ы м ы с* істеп едім, Малынып қара терге түскен едім. Жұқ болып жұмырыма сіңе берді Кешегі тоқмейілсіп ішпегенім (А.Асылбеков, Көкөрай.). ә) *Азабы көп, бейнетті, адамды титықтатып тоздыратын ауыр жұмыс.* Тағы да жұмыс. *Қ а р а ж ы м ы с.* Жаяу жүріс, шаршау, ұйықтау, ұрыс, керіс, боғауыз – бәрін басып кетеді, құл тұрмысқа тағы бағынады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жер ортада жасым тұр, Бурыл тартқан шашым тұр. Шамам жоқ *қ а р а ж ы м ы с қ а* (Д.Әбілев, Таңд. өлеңд.). Үйінде бағар малы жоқ, Барар жер, басар тауы жоқ, Көгенделген бар кедей Жазылған *қ а р а ж ы м ы с қ а*, Көрі демей, жас демей (О.Шипин, Дастан.).

Қара жұмысшы. *Дене еңбегімен күн көретін, ауыр жұмыста істейтін адам.* Майданда солдат *қ а р а ж ы м ы с ы* сияқты қарыны тоқ болса, дүниені қопарады (Б.Момышұлы, Москва.).

Қара жұрт. *Қалың бұқара, қарапайым халық, қара халық.* Қазақтың *қ а р а ж ы р т ы* быт-шыт қылған, Төре емессің, төбетсің дым білмеген. Айдаттың жалғыз баурың Исатайды, Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген (Айтыс). Төріңе төре ордасы тігілген жер, *Қ а р а ж ы р т* төре күтін бүлінген жер! (С.Бегалин, Таңд. шығ.). ә) *Атамекен, өсіп-өнген байырғы мекен, ескі қоныс.* *Қ а р а ж ы р т т а* бықсыған шала қалған, Аналардан ес кеткен, балалардан. Тал да таппай қармауға жағалаудан, Ақыл қашқан адыра бабалардан. Қандай қарғыс атты екен қайран елді?! Қайда барып тығылар паналауға?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара жүз. *Ел алдында барлық сенімнен айырылған, елдің қарғысына қалған жауыз, ұятсыз, арсыз адам.* У берілген Айдарға! Неткен сұмдық *қ а р а ж ы з*! Елің досың, Абай-жан, Аяу білмес ашумен, Қасындамыз бәріміз! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ұялтады мені әрбір арайлы таң, Мен төрізді аң шығар күнөкар жан. Сүйіктімді өлімге қалай қидым? *Қ а р а ж ы з* –

б і н жүктеген мойынға қан (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Қара жүзбайдың үйіне қонғанша, сары жүзбайдың жұртына қон. *Пейілі тардың балын ішкенше, пейілі кеңнің қара суын іш деген мағынада* (Қазақ тілі. аймақ.сөздігі).

Қара жүнді қарға. *Түкке тұрғысыз бейшара деген мағынада айтылып тұр.* Асқар, түсінікті болды сіздің де достығыңыз! Қанатына алмақшы болып жүрген қыран бадеуші едім, *қ а р а ж ы н д і қ а р ғ а* екенсің ғой! (І.Есенберлин, Шығ.).

Қара жылан. б е й н. *Сұм, сұрқия адам.* Көк темір қайрауменен алмас болмас, Көк есек құрдас болып, мұндас болмас. «Жаман дос – *қ а р а ж ы л а н*» деген мысал, Жар болып шұбар жылан жолдас болмас (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара ит те пайғамбарға абалады. *Надан адам надандығын көрсетпей тұрмады [Ежелгі аңыз бойынша, Мұхаммед пайғамбарға абалап үрген итке «бұл пайғамбар емес пе» дегенде, ит «өзім де білем, бірақ ит атым ұмытылмас үшін үріп тұрмын» деп жауап берген екен].* Білмейді ғылым қадірін қара надан, *Қ а р а и т те п а й ғ а м б а р ғ а а б а л а ғ а н*, Иттерден ит қалған жоқ таламаған, Етінен ет қалған жоқ қанамаған (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара итті аламанға қосам ба? с ө й л. *қ а р а п. Бәйге атым жоқ, жарысқа шабаншарғақты қоспаймын деген мағынада (кейінде айтылады).* Құбыладан қайтқан атты тосарда, Қуаныштан көңіл енді босар ма, *А л а м а н ғ а* ат қосқанда жігіттер, Жиренім жоқ, *қ а р а и т т і* енді *қ о с а м б а?* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Қара кезқұйрық. з о о л. <лат. milvus korschun> *Қаршыға тұқымдастарына жататын ірі жыртықш құстың бір түрі.*

Қара камшат. а) *Жүні қара, терісі аса бағалы аң.* ә) *Камшаттың жүні қара түсті аса бағалы терісі немесе содан жасалған баскиім, киім.* Болғанда кешке жақын апақ-сапақ, Алдымнан шықты сәулем бейне шапақ. Кигені *қ а р а к а м ш а* т оқаалаған, Басында бір шоқ үкі бұлғалақтап, Атымның шаужайынан ұстай алды, Мен кеттім со қалқаны сөзбен алдап (Біржан сал, Шығ.).

Қара келсін. ж е р г. *қ а р ғ. Маңдайыңа қара тігілсін деген қарғыс* (Қазақ тілі.аймақ.сөздігі).

Қара кер. а) *Түгінде қара қылышығы басым құла мен киреңнің арасындағы тұс (жылқыға қатысты).* Қанаттан құйрық айырылды Қанды көз қайқы *қ а р а к е р.* Қара бұлттай қабындап. Халықты басты қайғы-шер (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Семіз үш *қ а р а к е р* ат

жолға түсіп алған соң, құйындай боратып кетті (Ғ. Мұстафин, Оянған өлке). Тысқа шықсам, мен мініп келген ақсақ, арық *қара кер* дөненді ноқталап, маған бір әдемі семіз дом болып жараған қоян жонды сұлу жирен атты ерттеп қойыпты (С.Сейфуллин, Тар жол.). // *Қара кер жылқы, ат. Қара кер* қалт тұра қалып дүр сілкінді. Әли атына бір ғана жона тоқым салып, үстінен жабу жапты да, кездіртіп алып кетті (Ж.Түменбаев, Соңғы бөйге). ә) *Күрең түсті*. Хамит – ұзынша бойлы, жауырыны тіп-тік, сұр жігіт. Қырша мұрынды, шүңіректеу *қара кер* тобылғы көзді, қырқып жүретін сақалы, мұрты бар (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Қара кесек. *Майсыз ет.* Бәрі табаққа қол созысты: алдымен ең үстіне үйілген май жапырылды, сонсоң барып *қара кесекке* де кезек тиді (С.Нарымбетов, Тентек). Әуелі мейіздей қатқан сүр келген, майы таңдайда еріп, *қара кесек* еті тіске жабысып шайнатпады (Д.Досжанов, Дария).

Қара кешке. *Кешке дейін.* Бір атты сатып алдым елу беске, Болмайды, шапсаңдағы *қара кешке*. Бозбала, бекер сал боп неге керек, Салып қал, шын сал болсаң, «Ақсеркешке» (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қара киген арудай. б е й н. *Мұңлы, қайғылы әйелдей.* Ай арудай *қара киген* Бұлтқа оранды бұйығып, Жаулар төнді жауынгерге «Қолға түс» деп бұйырып (С.Мәуленов, Шығ.).

Қара киді. *Аза тұтты, дүние салған кісіні жоқтап, қайғырды.* Торайым әлі *қара киіп*, азалайды екен. Қазір де әлсіз дауыспен «ойбайын» салып, Ғаниды құшақтады (Ж.Арыстанов, Жалын.).

Қара көбең. *Іңір қараңғысы, ала көбең.* Кешкі *қара көбең* де жүріп кеттік (Ауызекі).

Қара көбең тартты. *Бұлдырады, күңгірттенді.* Алыстан *қара көбең тартып* тау көрінді (Жыл он екі ай).

Қара көже. *Құнары төмен, кедей-кепшіктің асы; қатықсыз көже.* Дәркембайдың кемпірі істеп берген *қара көже* ең қымбат, дәмді астарындай (М.Әуезов, Ақын аға). Ол ауылдың да сиқы кеткен. Әбігер. Олар да азықсыраған. Пішені біткен. Олардың да қорегі қатықсыз *қара көже* (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Сүт қоспаған қатықсыз *қара көже* е кедейлердің сусыны саналған. Оны да иелері дәлеге санап, қастерлеген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қара көз. с ө й л. а) *Ұлты қазақ, ауыл қазағы.* Басынан Қаратаудың көш келмейді, Қаратау енді ешкімге дес бермейді. Мөлтілдеп кара көзден жас келмейді, *Қара көз* қарындасым

сескенбейді. Қаратау енді ешкімге дес бермейді (М.Мақатаев, Шығ.). ә) п о э т. *Ағынан қарасы мол, әдемі көз. Қара көзің* ау сүзілген, Қыпша белің ау үзілген! Ауыздағы отыз тіс ақ маржандай тізілген. О, Қаракөз, қалды-ау кейін! О, шіркін, уайым жедім-ай! (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қара көздер* жайнап жанады Далада қос-қос шырақ боп. Желменен ойнақ салады Бұрымдары кара бұлақ боп (С.Мәуленов, Алыс кет.). // *Қазақтар, ұлты қазақ адамдар.* Жатжерлік уағызшылар балиғатқа жетпеген балалар үйіндегі жетім *қара көздердің* мойнына крест тағып, шоқындыратын көрінеді («Түркістан»). б) п о э т. *Сұлу қыз, туралы айтылады. Қара көз,* имек қас, қараса жан тоймас (Абай, Тол. жин.).

Қара көзді. *Көздері қап-қара, ағынан қарасы мол, әдемі көзді.* Жазғытұрғы ауыл қолдан түлеткендей бір түрлі бір жас иіске, жас өмірге толы. Әдемі ренді, әлденеше түсті балапан қозылар, лақтар күншуақта секіріп, дамылсыз маңырайды. Үлпілдек жүн, үлкен *қара көзді* боталар көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы). Даусынды естіп, соқыр сені ұнатар, Мылқау көріп, естімей-ақ гүл атар, Сені көрсе, жер де, көк те түрленген. Қабырғалы, *қара көзді* құба тал, Майыстырып құшар ма екен бір қолмен!? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қара көк. а) *Қара мен көктің аралығындағы тұс.* Көк қалай тымық Жылы ауа бұлк етпейді; Түннің лимон, Жапырақ иісі аңкиды; *қара көк* қоңыр Аспанда ақ күміс ай жарқырайды, Сақшылар да саңғырап дауысын созады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлу *қара көк* атты Абай бір досжар адамынан қалап алған-ды (М.Әуезов, Абай жолы). *Қара көк* таулар тұр қалғып Қабағын бүркей тұнжырап. Жорғадай баппен ырғалып, Келеді поезд зымырап (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). ә) *Қоңырға ұқсас жылқының түсі.* Бір өлеңде: «болмайды сиыр жирен, жылқы тарғыл» дейді. Сиырдың жирен түстісін қызыл дейді. Ақ жылқыны боз дейді. Сиырдың қоңыр түсі жылқыда қарагер, жылқының қоңыр аталатыны *қара көк* түс (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). // *Түсі қоңырға ұқсас жылқы. Қара көктің* жал-құйрығы кара ғой. Қаралы ат осы болсын. Көшкенде ерімнің қаралы ер-тұрманы осыған ерттелсін, түлдаған киімдері осы жануарға жабылсын,» – деді (М.Әуезов, Шығ.). б) э т н. *Байырғы кезде текті әулеттен шыққандар* мінетін жылқы. Сыртымен сүйретіп Үй жапсарын бұзады, Патшаның аты *қара көк*, Ұрысты қалмақ тектен-тек (Қамбар батыр). Жорғадан жегіп

қ а р а к ө к Күймелі арба мінгізді, Көзі түскен бенденің, Жүрегін оттай күйгізді (Қамбар батыр). в) э т н. *Текті, тегі асыл, текті әулеттің ұрпағы.* Он екі баулы өзбекте Әзімбай еді *қ а р а к ө к*. Арылмаған уызы, сабада пісер қымызы (Қамбар батыр).

Қара көктің тұқымы. э т н. *Асыл тұқымды, текті.*

Қара көл. *Өзен, жылға құймайтын, суы жер астынан шығып жататын көл.* Қамысы *қ а р а к ө л д і*ң бунақ-бунақ, Жел есер қара көлден тулап-тулап. Мысырға ұзатылған апаларың, Төркіндеп келе жатыр улап-шулап (Қара өлең).

Қара көлеңке тартты. *Қуңгірттенді, қарауытты, көмескіленді.* Күн ұясына қонақтап, маңай *қ а р а к ө л ең к е т а р т а* бастаған (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Мен жетілік шамды басыңқырап қойып, *қ а р а к ө л ең к е т а р т қ а н* үй ішінде шешіндім де, шалқамнан жата кеттім (Ж.Саин, Жол үсті.).

Қара көңіл. а) *Қайғылы, шерлі, қам көңіл.* Сайра да, зарла, қызыл тіл, *Қ а р а к өң і л і м* оянсын. Жыласын, көзден жас ақсын, Омырауым боялсын (Абай, Тол. жин.). Жарқ етпес *қ а р а к өң і л і м* не қылса да, Аспанда ай менен күн шағылса да. Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ, Саған жар менен артық табылса да (Абай, Тол. жин.). ө) *Ойсыз, күйбең тіршілікпен шектелген, кең ойлай алмайтын, қараңғы.* Мизамға жаман адам жөн келмейді, Өзіне еш адамды теңгермейді. Сөзіне айтып тұрған құлақ салмай, Өзім-ақ білемін деп өңмеңдейді. Болған соң *қ а р а к өң і л* амал бар ма, Соларға өкпе айтқанмен түк өнбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Көңілсіз, мұңлы, алаңдаулы.* Тумасаң да туғандай Үшеуің біздің баламыз. Келіп кетіп жүрмесең *Қ а р а к өң і л* боламыз. Қарай, қарай сағынып Қарағым, от боп жанамыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). в) *Надан, топас, пасық.* Ойласаң таза менен сасық тең бе? Ғалымға *қ а р а к өң і л* пасық тең бе? Неге, неге көрмейсің, соқыр молда, Байқасаң асыл менен жасық тең бе? (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). г) *Арам, зұлым, қара ниет.* Қаза болса да, *қ а р а к өң і л і* өз мерзімін өзгертпейтін Әзімбай мен Шұбарлар бұл кедейлердің көп шұбырып келгенін ұнатпайды, жазғырып сөйлейді (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Суық қол, оқтан ұшқыр, тастан қатты, Ол өткір Аспаһанның көк болаты. Қызғаншақ, қикар кесел, ұрыншақ, өр, Қаскүнем, *қ а р а к өң і л*, жаман аты (І.Жансүгіров, Шығ.). «Қасқырдай *қ а р а к өң і л* боламын» деп, Достықтың апатына шаталмандар! Бәрін де арамдықтың

жиып алып, Құс ұшпас қу далаға отарландар! (О. Шораяқов, Шайыр).

Қара көрдей. *Тастай суық әрі қараңғы.* Бас көтерсе аласа, жер кепе ішкі әлі *қ а р а к ө р д е й* қараңғы екен (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

Қара күз. *Күздің ортасынан асқан шеніндегі суық мезгіл, нағыз күз, суық күз.* Биыл құстардың саны *қ а р а кү з* гетаяу қайтуда (Е.Раушанов, Тырау-тырау.). Біз күн әбден *қ а р а кү з* болғанша, яғни октябрьдің аяғына дейін қыстауға келмей, малды сонда жайып бағамыз (Шопан серігі).

Қара күйе жақты. *Масқаралады, абыройын кетірді.* Өлсек шәйіттің, халық үшін қазамыз. Ал біріміз осалдық істесек, опасыздық, қорқақтық жасасақ, халық алдында абыройымыз жоқ, халықтың ар-намысына *қ а р а к үйе ж ағ у ш ы* боламыз (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

Қара күн. *Қиыншылық кез, ауыр кезең.* «Дала» поэмасы қазақ даласының басынан өткен *қ а р а кү н д е р д і* көркем түрде елестетіп өтеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Қара күн [күнді] басқа салды. *Ауыр сынаққа түсті, қиындықты көрсетті.* Ғұмырлық зор қайғыдан құтқар, Алла, *Қ а р а кү н* келешекте *б а с қ а с а л м а*. Болмаса өзің қосқан халал жолмен Қауыштыр күдіретіңмен сүйген жарға (XX ғ. қаз. ақын.).

Қара күнді жамылып, қара түнді басынан кешті. п о э т. *Үлкен зобалаң көрді, зорлыққа ұшырады, қиын-қыстау кезеңді басынан өткерді, басына қауіп-қатер төнді.* «Қара таудың басынан көш келеді», Қара жорға шайқалып, бос келеді. *Қ а р а кү н д і ж а м ы л ы п* қара қазақ *Қ а р а тү н д і б а с ы н а н* кешкенеді (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара күн туды. *Ауыр азапқа ұшырады; қиыншылыққа, қиын-қыстауға тап болды.* Пьесадағы үлкен рольді әйел – Ажар. Оның басына талай *қ а р а кү н д е р т у а д ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Түн жолдасы байғыздың басына бір кезде *қ а р а кү н т у а д ы* (С.Мұқанов, Шығ.).

Қара күн тудырды. *Қиындық көрсетті, азапқа салды.* Жәмшіттің тәжін киіп, тағын мінді, Менгеріп мал мен мүлкін көңіл тынды. Жеті күн Асфанды талаттырып, *Т у д ы р д ы* талайларға *қ а р а кү н д і* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қара күң. *Ауыр, қара жұмысқа салынатын басыбайлы күң.* Көз жасы Байбөрінің бетін жуды, Көрмей-ақ өтем бе деп үйден құды. Сол күнде Құлтайының аяқ салған Тезекші *қ а р а күң н е н* бір ұл туды (Алпамыс). Әй, Балта, білемісің, нағыз ұлды? Сенің шешен есіктегі *қ а р а күң д і* (Ақын жырлары).

Қара күңгірт. *Қарауытқан, бұлыңғыр.* *Қара кұңгірт* залдың ашық терезесінен сыртқа қарай ән төгіліп, би естіліп жатыр (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Мол жапқан тұтастырып төңіректі, Қардың да *қара кұңгірт* өңі кетті (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

Қара күрең. *Қоңырқай, қарауытқан, қошқылданған түс.* *Қара күрең* жер дағы, Қан тамыры өрт шалған. Қазылып жатыр топырағы Қатерде тұр бұл жалған (Ж.Саин, Жорық.). Дайын теріні томарбояу, жербояу, атқұлақбояу, шағырбояу (Бұқарадан әкелінген) және қыбығумен бояйды. Біріші төртеуін өртүрлі қышқылдармен араластырып қайнатса, қыбығуды ауызға салып шайнап еріге түкіреді. Бұдан көзге жылы ұшырайтын *қара күрең* рең шығады (Мұса Шорманов, Шығ.).

Қара күрең тартты. *Қарауытты, қошқылданды, қарайды.* Әубәкір төмен қарап қалған. Қара шұбаржүзі *қара күрең тартып* ты, терісіне азар сыйып, тырсылдап отыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Денелері күнге күйіп, *қара күрең тартқан* кішкентай інілері жармасып, жанынан қалар емес (Ф.Дінісламов, Қол жағасы.).

Қара күш. а) *Бойдағы мол қуат, зор, дүлей күш.* Бұл аюдай қалбаң қаққан *қара кұш* пен майысқан епті жастық күшінің алысуын көрсететін би (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жайылған жер дүниеге менің ісім, Адамзат таңдандырған *қара кұш* ім. Ойлаған өлтірмек боп Сар-Кек-Кидің Сыпырғам түлкідей ғып бас терісін («Мәдениет және тұрмыс»). Жұрт ішті деп арақ іштің, Не таптым? Жолын тостым *қара кұш* тің, Не таптым? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Ожарлық, зорлық, дөрекілік.* Өнер ішінде ән нәзік нәрсе, ол *қара кұш* ке көнбейді (М.Токжігітов, Ән атасы). Қоян айтты: – Қалай болған күнде де, Ән кезегін ұсынған жөн Пілге де! Бір тыңдаушы айқай салды: – Немене? Өнер шіркін, *қара кұш* ке көне ме? Одан қайта Піл ағай тауға барып тасымай ма бөрене? (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Ойсыздық, құр күшке салушылық, ақылсыздық.* Тасболат қимаса да болыстықты, Тіл білмесе қоймайтын закон шықты. Не баласы, не өзі оқымаған, Болғанмен *қара кұш* ке сонша мықты (С.Торайғыров, Танд. шығ.). // *Қаумалаған қара нөпір топ, сауаты төмен, білек күшіне сенген, басышы жоқ қараңғы топ.* Асығыс істей салған істен қорқам, Қандары тасқан *қара кұш* тең қорқам, Дос болып бірге жүріп қастық етіп, Тысына қайшы келген іштен қорқам. Көруге бек әдемі болса-дағы, Құбылма тез оңатын түстен қорқам (Ғұмар Қараш, Шығ.).

Қара күшке салды. а) *Ешбір әдіс-айласыз, жай күшке, дене қайратына сүйенді.* *Қара кұш* ке *салса*, баяғыда-ақ жығып салар еді, балуанның мысын құртып жүрген күрес ережесі (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). ә) *Зорлық жасады, белден басты.* Зорлықшы зорлықтан қаза табады. Ал бірақ бүгін олар *қара кұш* ке *салып*, қол қайратын етер болса, сенің де қолың қайратсыз емес, менің елім (М. Әуезов, Танд. шығ.).

Қара қабақ. *Түнеріңкі, түңжыраған; көңілсіз күй.* Көкіректе қайнаған кек оңдыра ма? Көңілді бір орынға қондыра ма? Түнерген *қара қабақ* жадырасын, Ән салып, күй күйлейін домбыраға (С.Сейфуллин, Өлең.). // *Сұрқай, түнерген, түңжыр.* Жауын-шашынын шұбатып, *қара қабақ* күз келе жатыр (С.Омаров, Әңгім.). Тұңғыық, құлыптанған *қара қабақ* үйге Мәукіл кіре алмады (С.Бегалин, Уақыт.).

Қара қазақ. а) *Хан, төре тұқымынан емес, қарапайым қазақ.* *Қара қазақ* басына Қаракшы туын байлады, Кіресі шығып әр таптан Шығарып атты айдады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Құлеке, төтті шәріп асыл едің, Асылдың артық туған нәсілі едің. Алшайып ат үстіне мінгеннен соң, Тасыған меһманды басып едің. Баласын *қара қазақ* былай қойып, Басынды ақсүйекке қосып едің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Қара қазақты* ажалға байлаудан Шыңғыс ұрпағынан шыққан қай хан тартынған? (І.Есенберлин, Алмас.). *Кедей, еңбекші бұқара қазақ.* Оразбайдың әкесі Аққұлы тек қана *қара қазақ* болған, тіпті бай да болмаған (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қара қазан. а) *Кәдімгі күнде ошаққа асылып жүрген қазан.* Ши жаққа барып, *қара қазан* ның қақпағын алып, үлкен аяққа айран құя бастады (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бүгінгі күн наурыз. Ішіне шеке салынған тары көжелі *қара қазан* шыбығынан мөлдіреп, бүлкілдеп қайнап тұр. Елдің қарны ашалаң (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Сараң, шығайбай.* Өз үйінен ас-су татырмайтын *қара қазан* біреу еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қара қазан бай. *Кедейден байыған сараң бай; қатардағы кісілерден шыққан шықбермес шығайбай.* Жылқыбай жуырда ғана байыған *қара қазан бай*, қайырымы тек қаймығатын кісісіне тиетін (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қара қазанның қайғысы [қамы]. *Отбасының ішім-жемі, күн көріс жайы.* Сонда ол кім үшін жүрді, өзінің қара басының қамы, *қара қазан* ның *қайғысы* ұшын бе? (Ә. Нұршайықов, Жомарт.).

Қара қазан, сары бала. *Бала-шаға, отбасы.* Серпілер күн болар ма Елге түскен ауыр хал? Көз жасың да болмады, *Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а*, Жетім-жесір, кемпір-шал!.. (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қара қазан, сары [сар] баланың қамы үшін. *Отбасы, үй іші, бала-шағаның жағдайы, тіршілігі, құн көрісі үшін.* Ен жерді мекен етем деп, Игілікке жетем деп, Кеңшілік сүтін ішем деп, Ойменен тон пішем деп, *Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а*, Кемпір-шалдың қамы үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «*Қ а м ы ү ш і н қ а р а қ а з а н, с а р б а л а н ы ң*» Деместен «бас кесіліп, қор боламын», Қаптаған көк қаруға ол да шықты Түбінде «Жасқұс» пенен Жанқаланың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ысқырып қыс келді қылыш алып, Жан-жағың жаланған жау қарулаңып. *С а р б а л а, қ а р а қ а з а н қ а м ы* үшін, Қонысқа орнығыңдар қайтып барып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қара қазан, сары[с] баланың қамын ойлады. *Бала-шаға амандығын, отбасының өксімеуін ойлады.* Тобықты неге келді мұнда көшіп, Мұғаджардан Шыңғысты көзі тесіп. *Қ а р а қ а з а н, с а р б а л а қ а м ы н о й л а п*, Келді ғой жайлы қоныс табам десіп (Қаз. акын.).

Қара қайғы. *Қасірет, тауқымет.* «Қауқары жоқ қайран жұрт, қайран халық, Сайран салып жатушы ең жайлау барып. Опат болып ақ ордаң ойранданып, Қара жауың өкеліп *қ а р а қ а й ғ ы*, Тас уатты-ау төбене тайраң қағып (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ а р а қ а й ғ ы* көрсетпей ештеңені, Қара жауы қанатын кескен еді. Шұлғау болып қыздардың кестелері, Талай қара шаңырақ өшкен еді. «Қара таудың басынан көш келеді!!!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара қайыс. а) *Күнге күйген, тырайған, арық.* Қытықтанып, қымсынған саулық *қ а р а қ а й ы с* арқасы күнге шағылысып, желінді шеңгелдей ұстап, анда-санда құлаштап бір қойып қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қ а р а қ а й ы с*, көк иық, Өңпең бейнет шеккендер Шығып жатыр бір өңкей, Атын «өтмет» еткендер (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Үнемі жұмысқа салынғандықтан, жүні түсіп қалатын түйені қара қайыс дейді.* «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпейді, *қ а р а қ а й ы с т а* соққан түйенің табы кетпейді» деуі де осыдан (С. Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қара қайыс болды. *Тарамысша қатты, қарайды, қаңсыған сірідей сіресті.* Анадан туып, көзін тырнап ашқаннан бері өмір теперішін көп көрген, әбден *қ а р а қ а й ы с б о л ы п* қатып қалған күсті білектер бірінен-бірі ажырамады (С.Талжанов, Қайып қарт.).

Қара қамшы. *Қара құи иесі, қаһарлы, өктем адам.* Науан хазірет Ақанның немере ағасы, *қ а р а қ а м ш ы* адам (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қара қан. *Қою, түсі күңгірт қан.* Біреуі қолын қолтықтап, біреуі басын уқалап, біреуі сынған тісін ұстап, *қ а р а қ а н* түкіріп, ербиісін орындарынан тұрды (Б.Майлин, Азамат.).

Қара қан боп қатты. *Жүрегіне кек боп байланды.* ...Сол «шаңырақ салығы» үшін жалғыз түйелерін шабармандарына алдыртып, жас ботасын боздатқан Жамантай сұлтанға деген өшпенділік он үш жасар баласының жүрегіне *қ а р а қ а н б о п қ а т қ а н* (І.Есенберлин, Шығ.).

Қара қанға батысты. б е й н. *Қан-жоса болғанша соғысты, кескілескен ұрысқа түсті.* Келмей кетті не үшін? Аяукеннің ауыр қол Алты күндей атысып, *Қ а р а қ а н ғ а б а т ы с ы п* (Ер Тарғын).

Қара қаптал. *Жылқының желдік астына келетін қабырға тұсы.* Еңбегі жанып, егіні аттың *қ а р а қ а п т а л ы н а н* болып шыққан (С.Дөнентаев, Шығ.). Бияда омбы қарға *қ а р а қ а п т а л ы н а н* батқан тоқал құнажынды көрді (Сауыншы шамшырақ.).

Қара қарақат. ө с. <лат. ribes nigrum> *Тасжарғандар тұқымдасы қарақат туысына жататын жемісі тәтті, аспаздық әрі дәрілік мақсатта қолданылатын бұта.* *Қ а р а қ а р а қ а т* биіктігі 100–105 сантиметрлік бұталар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қ а р а қ а р а қ а т* далалы, орманды-далалы алқаптарда, бұлақтар мен өзен жағалауларында, шалғындарда және батпақтардың айналасында, дымқыл ағаш араларында, тау бөктерлерінде, орман алқаптарында, ағаш арасында өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қара қарғадай. ж а ғ ы м с ы з. *Ұсқынсыз, сырықсыз, дөрекі болып.* Еркек *қ а р а қ а р ғ а д а й*, Қоқаңдаған Әлімқұл. Сен де бір жүрген ер дейді, Қағыскалы кел! – деді (Ер Тарғын).

Қара қарғадай қаптады. *Көп болып келді, құжытады.* *Қ а р а қ а р ғ а д а й қ а п т а ғ а н* жау самолеттері төбемізге келіп қалған екен (Ә.Жәмішев, Дала.).

Қара қарғадай шулады. *Бей-берекет шулады, жамырады.* Токтат, ана *қ а р а қ а р ғ а д а й ш у л а ғ а н* елдеріңді! (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау.).

Қара қасқа. а) *Денесі тұтас қара, маңдайы ғана ақ (мал).* Ең алдында *қ а р а қ а с қ а* атын ойнақтатып сұр киімді біреу келе жатыр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Ділдені алып сол жерде Тобырдың көңілі бітеді, *Қ а р а қ а с қ а*

тұлпарды Қамбар ерің күтеді (Қамбар батыр).
 ө) с ө й л. *Кейігенде немесе сүйсінгенде бейшара, байғұс, сабаз деген мағынада айтылатын сөз.* Албырттанған қ а р а қ а с қ а-а у, абайласаң болмай ма, өзің тағы мастықтан аман ба едің? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тұншықпай қайтқанына ақ, сары бас. Малти білмейтін қ а р а қ а с қ а («Лен. жас»).

Қара қасқа кедей [жарлы]. *Тақыр кедей, дымы жоқ жарлы. Қара қасқа кедей* болсам да, караниет болмаспын деуші ең. Жамандық сенің жатың (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Сүйіндік руында Жакан деген кісі ерен қу болыпты, өзі қ а р а қ а с қ а кедей екен («Қаз. әдеб.»). Сорлы шал қ а р а қ а с қ а деген ж а р л ы, Көрмеген өмірінде бір де малды (С.Көбеев, Шығ.).

Қара қасқа қылды. б е й н. *Дулығасын қанға бояды, кескілескен қан-жоса ұрысқа түсті.* Тұрды тап маңдайдан тартты басқа, Қанменен қ ы л а й ы н деп қ а р а қ а с қ а. Бар еді екі қабат добылғысы, Түсіре күні бұрын киген шашқа (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қара қатқақ. а) *Жер беті тобарсыған, тоңазыған кез.* Қ а р а қ а т қ а қ болған бөктерді дүбірлетіп, тасырлата басып, қалың қол Жігіткеке қарай тартты (М.Әуезов, Шығ.). Биыл қар жоқ, қ а р а қ а т қ а қ күз (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). ө) *Жауын-шашын тоқтап, жер тоңазып қатып қалған суық күн райы.* Ұзаққа созылған сылбыр жауынның аяғы қ а р а қ а т-қ а қ қ а өкеп соғып, әрі қарай жапалақ қар жиілеп кетті («Лен. жас»).

Қара ки. *Малдың отын ретінде кептіріп пайдаланылатын көп жатқан қиы.* Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі, Қай жерінен кедейдің тұрсын күйі? Қ а р а қ и д а н орта қап ұрыспай берсе, Ол да – қылған кедейге үлкен сыйы (Абай, Тол. жин.).

Қара қожалақ. а) *Қара және өзге түстер ретсіз араласқан; қожалақ-қожалақ.* Әкем бір жолы бақайын үсітіп алды. Тағы бір күн иегі мен сол жақ бетін қатты үсітіп келді. Осы күнде беті қ а р а қ о ж а л а қ боп жүр (М. Әуезов, Таңд. шығ.). ө) *Күйелеш-күйелеш, күйе жіңің, қап-қара.* Бояуы көшкен қ а р а қ о ж а л а қ пеш, тісі сынған қара сандық, сөре үстіндегі кетік шара, аяқ-табақ бәрі де көзге жат секілді көрінді (Б. Майлин, Шығ.). ө) *Кір, сатпақ, айғыз-айғыз.* Ол менің қ а р а қ о ж а л а қ қолдарыма қарап, ақырын күліп қойды (Тұлпар). Қайран аппақ мата, бір-екі отырғанда-ақ қ а р а қ о ж а л а қ болды да қалды (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

Қара қоңыз. а) *Қоңыздың ұлкен түрі.* Жұман бар емді істеп көрді, тұз қайнатып та құйды,

қ а р а қ о ң ы з д ы да тесіп тықты, алмас та салды, қайдағы – түк болған жоқ, бір жарым сөткеде меңдеп барып, сенделіп тұрып күрсетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазір мұнда арыстан түгіл қ а р а қ о ң ы з д ы да таба алмайсың (Ә. Шәріпов, Қапаста.). ө) б е й н. *Дүниеқор, насық, дүниеқоңыз.* Бабасы Малжан – малдан басқа еш нәрсені білмей өткен нағыз феодал, Қарасай – ақша арқылы дүниені жалмаған қ а р а қ о ң ы з, дүниеқор жанның өкілі («Қаз. әдеб.»).

Қара қоңыр. а) *Қара мен қоңыр түс араласқан.* Қарғалы қойының түсі көбінесе қоңыр немесе қ а р а қ о ң ы р, кейде қызыл болады (М.Ермеков, Қазақст.). Креолин – өткір иісті, қ а р а қ о ң ы р түсті, қоймалжың дәрі, сумен араластырылса, түсі қоңырлана түседі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). ө) *Ортақол, әбден үйреншікті болып кеткен, бір арнаға түскен, жайлы.* Бекбауыл қатардағы қ а р а қ о ң ы р өмірдің өзін артық көрген (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). б) *Майда, жанға жайлы, құлаққа жағымды.* – Осындай өлең бола ма екен? Шопшолақ? Қазақтың қ а р а қ о ң ы р термесі құрып қап па, түге! (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Қара қошқыл. а) *Қызыл немесе қоңыр реңді қара түс.* Тек екінші қатардан қойшылардың жел қарыған қ а р а қ о ш қ ы л жүздері қарауытады (Т.Ахтанов, Дала.). ө) *Қою қара (бұлт).* Түн аспанының қақ жартысын қаптаған қ а р а қ о ш қ ы л, түйдек-түйдек бұлттар ауыл үстіне қарай төніп келеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қара құйын. *Шапшаң, дүркірей, кенеттен, тұтқиылдан.* О заманнан бері кең сахарала бір күндік, екі күндік жердегі дүшпанына қ а р а қ ы й ы н шабуыл жасап үйреніп қалған қазақ жігіттері бар өнерді жаудың төбесінен түсуге, қазақ тәсілімен қарсы тараптың атын айдап алып, қара жаяу қалдыруға жұмсады («Лен.жас»).

Қара құл. *Бас еркі жоқ, қара жұмысқа салынған құлақ кесті құл.* Мамлюктер тіпті шарифатты былай қойып, сот ісін де Дешті Қыпшақ жобасымен жүргізуге тырысты. Бұның бәрін істеген қ а р а қ ы л д а р д а н шыққан батыр, әскер қолбасшылары (І.Есенберлин, Алмас.). Міне, ханым шойынға жапсырған ақ күмістей, кеше ғана өз мойнына оралған ақ білегі, еңгезердей қ а р а қ ы л д ы құшақтап ұйықтап жатыр (Мың бір түн). *Қара құл* бұл сырымды біліп алды, Жымыңдап бір мұртынан күліп алды. – Сырыңды мұндай қылған айтамын! – деп, Қара құл ханшаға бүлік салды (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

Қара күн. э т н. *Кісі өлтірген айыпты жастың марқұмды жерлеудің қаралы рәсімін*

өткізу үшін беретін құн сыртындағы айыбы. Ұлбикені сойып, өкпесін алып көрсе, өкпесі жыбырлап тұрған жазу екен, көрген жұрт ботадай боздап, қойдай маңырап, сиырша өкіріп жыласты дейді. Көзімен көрген жұрт күйгендіктен Ұлбикені өлтірген байы Бойтан серіні бас жетімі үшін құнына беріпті. Сүйек құны үшін елу жылқы, алты жақсы беріпті. Өнер құны үшін және елу жылқы, алты жақсы беріпті. *Қара құны* үшін «тоқал құн» деп тоғыз жақсы беріпті (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

Қара құрлық. г а з е т и. *Қара нәсілділердің ата мекені болып табылатын Африка құрлығы деген мағынада.* Монғолтекті нәсілдердің әуелгі нышандарының түп-төркіні сол *қара құрлық-та* н бастау алуы мүмкін дегенді де жорамалдатады («Жас Алаш»).

Қара құрттай қаптаған. *Құжынаған, көп, быжынаған.* Сәске мезгіл болғанда, *Қара құрттай қаптаған* Қарасы жаудың көрінді (О.Шипин, Дастан.). Хан ауылы *қара құрттай* адам екен Үшеуі келе жатыр көзін салып, Бұл жиын неткен адам мезгілсіз деп, Көкше айтты көрген кезде қайран қалып. Жақындап ақ ордаға келген шақта Жылайды біреу үйден айкай салып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қара қыз. э т н. *Қазақтың қарапайым қызы, ауылдың тәрбиесін көрген қазақ қызы.* Сағыныш санамдағы мендік қайда Қадірін *қара қыздың* енді ұқпай ма? Сен мені салыстырма таулықтармен, Оларда мендегідей кеңдік қайда?! (А. Әлімұлы, Өленд.).

Қара қылды қақ жарған [тілген]. *Өте әділ, адал, турашыл.* Сұрайды бастан-аяқ қазы талдап, Тұрады үшеуінің сөзін аңдап. *Қақ жарған қара қылды* данышпанға, Айыру ақиқатын емес салмақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұрынғы өткен билер сондай еді, *Қақ жарған қара қылды* қандай еді! (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жылағанды күлдірген, Әділдігін білдірген, Әділдікке келгенде, *Қара қылды қақ тілген* (Жамбыл, Шығ.).

Қара қылды қырыққа бөлді. *Әділ төрелік айтты.* Ақылды *қара қылды қырыққа бөлмек*, Әр нәрсеге өзіндей баға бермек (Абай, Тол. жин.).

Қара қылшық күзен. э т н. аң ш. *Аң терілерінің ішіндегі ерекше әдемісі, асқан бағалысы.* Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып Есенейге екі түлкі, үш бірдей *қара қылшық күзен* байлап еді, сонысын арқаланып кимелеп сойлейді. Биыл міне, жер қарадан қасына еріп Есенейдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қара қырғыз. *Қырғыз.* Октябрь революциясына дейінгі әдебиетте қырғыздарды «*қара қырғыз*» деп атаған (ҚСЭ).

Қара қытай. *Қарақидан (моңғол тілді қидандардың орта ғасырдағы Шығыс жазбаларындағы атауы).* Тарихтың барлауынша, *қара қытай* мен соғыс жергілікті тайпалардың басқыншыларға қарсы Отан қорғау жолындағы жойқын күресі түрінде өтеді (Ә.Марұлан, Ежелгі жыр.). Жыр бойынша *қара қытай* шабуылынан кейін қырғыз елінің тынышын кетірген басқыншының бірі – Алеуке хан (Ә.Марғұлан, Ежелгі жыр.).

Қара лашын. э т н. с а я т. *Аңды теуіп алатын мықты қыран құс, лашынның күштісі.* Сый қылады алыңыз *Қара лашын* береді, Көлден көлге шүйсейші! Қара арғымақ береді (Ер Тарғын).

Қара мақпал. п о э т. *Қара мақпал сияқты бұйра, жұмсақ, жайлы.* *Қара мақпал* бұйра жүнді қозылар бірінен-бірі сүйкімді (Шопан серігі). *Қара мақпал* шашының бұп-бұйралығы мен өзінің аппақтығы әкесінен аумайды («Қаз. әдеб.»).

Қара мал. а) *Сивир.* Дәулеті тәп-тәуір бола тұра, Кәсен жылқы малын ұстамаған: одан айраным жақсы деп қымыз ішпеген, сорпаға *қара мал* еті тәуір деп соғымына үнемі сиыр ғана сойған, аяңға өгіз тиышты деп ат мінбейтін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Колхозда 1931 жылдары жеті-сегіз жүз жылқы, үш-төрт мың қой, 500-ден астам *қара мал* болды («Қаз. әдеб.»). Айдауға жарайтын қой атаулыны, *қара малды* түгелімен Ақшоқыға, алыстағы Жидебайға, Шыңғысқа алып қашып, шұбыртып жөнелді (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Қыс түскенде де тұяғымен қар астындағы шөпті қазып, жайыла беретіндіктен ақ мал атанған жылқыдан басқа қалған төрт түлік мал.* Ебін тапқан екі асар, амалданған, Тәңірім дәулет беріпті мұнша маған. Жиырма жылқым өлді осы қыстан, *Қара малдың* түп-түгел бәрі де аман (Қозы Көрпеш.).

Қара мен төре. к ө н е. *Қарасүйек, ақсүйек қауымдары.* Алтын тұғыр үстінде Назым отыр қонақтап, Ақ тұйғындай еріккен. *Қара мен төре* таласып, Форымына қарасып, Алдынан өтті көріктен (Қамбар батыр).

Қара маңдай. *Дәл қақа маңдай, қақ маңдай.* Қарсы келген қалмақты *Қара маңдайда* н шабады Өлтіріп жауды салады (Ер Берік).

Қара металл. а) *Темір, шойын, болат.* Жезқазған алқабында *қара металл* қорытатын завод салу үшін осы бастан барлау

жұмысына кірісті (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). к е н. *Темір және оның қорытпаларының өндірістік атауы. Қара металдар* өндіріске аса қажетті шойын мен болаттардан тұратындықтан оларды өндіру, өңдеу, қолдану кең көлемде қолға алынған (ҚҰЭ).

Қара металлургия. *Қара металды өндіру, өңдеу саласы.* Ермакта Қазақстан *қ а р а м е т а л л у р г и я с ы н ы ң* ордасы – Ермак ферросплав заводы бой түземек (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Оралда, Кузнецк және Донецк аймақтарында су көздерінің ластануына *қ а р а* және түсті *м е т а л л у р г и я*, коксехимия кәсіпорындарының қалдықтары және шахты сулары кінәлі (Табиғат сулары.).

Қара металлургия өнеркәсібі. к е н. *Кенді және кені жоқ шикізаттарды қазып алатын және байытатын, отқа төзімді материалдарды, кокс-химия өнеркәсібі т.б. өнімдерін өндіретін ауыр өнеркәсіп саласы. Қ а р а м е т а л л у р г и я ө н е р к ә с і б і* машина жасау мен құрылысты дамытудың негізгі, өндіріс құрал-жабдығын өндірудің, шаруашылықтың барлық салаларын техника жағынан жарақтандырудың аса маңызды шарты (ҚҰЭ).

Қара мойыл. *Мойылдың бір түрі, кәдімгі мойыл.* Шаңырақ, табалдырық, маңдайша қайыңнан, ал басқалары тал, *қ а р а м о й ы л*, терек сияқты ағаштардан жасалады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Қара мүлгін. *Қою, қалың, көз тұмшалаған (тұман, бұлт туралы).* Табан асты сықыр-сықыр етеді. *Қ а р а м ү л г ы н* тұман қалай келсе, солай жоғалады. Алдағы ашық аспан көгілжім нұрмен ойнаған (М.Мағауин, Аласапыран).

Қара мұң. *Шерлі, қайғылы мұң.* Жүрек сыздап ауырып, Жағалайды *қ а р а м ұ ң*. Білейін деп, бауырым, Біреулерге қарадым (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қара мұрт. *Мұрты қап-қара.* Соны айтысып тұрғанда, ішінде манағы *қ а р а м ұ р т* жігіт бар, үш атты бұлкектетіп, қамшыны борбайға бір басып, қастарынан өте шықты (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Қара мылтық. э т н. *Білтелі мылтық, шиті мылтық.* Онекі құрсау жезайыр, *Қ а р а м ы л т ы қ* жұмсаған Бұ жиынның ішінде Қара найман Жакан бар (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Қара найза. э т н. *Үлкен, ауыр, мықты найза.* *Қ а р а н а й з а* астына алды (Қыз Жібек).

Қара найза жазасы. э т н. *Соғыста опасыздық жасағандарға, жаудан қашып, жауынгерлерді дүрліктіргендерге қолданылған қазақ елінің ғұртында ежелден бар жаза түрі. Қ а р а н а й з а*

ж а з а с ы бойынша, қылмыстыларды ұстап алып, халық алдында үш қара найзаны жерге қадап, жазалыны астына отырғызып, байлап-матап, үш найзаның сабымен мойнынан қысып өлтірген (ҚҰЭ).

Қара нан. э к с п р. *Адамның ең негізгі қасиетті де қадірлі азығы, бейнетті еңбегінің зейнетіне берілген ризығы.* Күтесің не жақсылық тәңіріңнен!? Жәрдем жоқ бастығыңнан, Әміріңнен... Білмеспін көп нәрсені, Білем бірақ Қара су, *Қ а р а н а н ы ң* қадірін мен! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Шампанды емес, Жырлаймын *қ а р а н а н д ы*, Қара нанаға байлық деп қарағанды (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Армысың, аты әйгілі Қарағандым! Жылуым, қара алтыным, *қ а р а н а н ы м*. Кімдердің пальмасынан артық маған, Бозарған көде, жусан, қарағаның (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара нар. а) *Түйенің ең құштісі, мықтысы.* Түйе палуан аузынан ақ көбік аққан *қ а р а н а р ғ а* мінді. Үстіне қос қалқан, басына шойын тостағын киді. Қолына қорғасын құйған күрзісін алды (Д.Досжанов, Жібек.). Су тартудан құтылып, диланып алған *қ а р а н а р* аласа шананы асық құрлы көрмей, анда-санда бір бақырып алып, маймаң-маймаң басып келеді (Д.Исабеков, Мазасыз.). ө) б е й н. *Ел үмітін абыроймен арқалаған, ауыр міндетті қайыспай атқарған атпал азамат.* Серкелер әбден сиреді, Сыздады бітеу жаралар. Күйеуін қыздың сүйреді Қайнаға мықты – *Қ а р а н а р* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). ...Дулығалы *қ а р а н а р* едім, Қатарланып асып барамын Қарсыланып жатқан жерімнен (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). б) э т н. *Ескі уақытта дәулет, салтанаттың, әртүрлі салт-дәстүр бойынша көрсетілетін сый-құрметтің, берілетін айып-таралғының бас белгі-заты ретіндегі қишті, мықты түйе. Қ а р а н а р ғ а* желқом салып астына жұмсақ киіз, көрпе төсеп, басына биік жастық қойып, Бикенді алып жүрдік (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Тартуы жүз *қ а р а н а р* кілем жапқан, Жүз қара ат күміспен тұрмандатқан. Барлық нары тугандай бір інгеннен, Аттарын дейтін бір-ақ бые тапқан (Ш.Әбенев, Кейпін.). Жердің сәні болмайды, Ел кеткен соң, жар-жар-ау, Жүк көтермес *қ а р а н а р*, бел кеткен соң, жар-жар-ау (Айтыс). в) *Қалың малға берілетін сый-құрметтің, тоғыз ішіндегі бас белгі-заты.* «Күміспен үзеңгі қағыстырып, босаға теңдестіргілерің келсе, айта бар, қалың малға қалы кілем, *қ а р а н а р* бастатқан қырық тоғызды дайындай берсін» – дейді (С.Шаймерденов, Әнім сен едің). г) *Айыбын өтеу үшін берілетін қиынның, айып-таралғының*

ішіндегі бас белгі-зат. Ағаттық бізден болды, кешсін Абылай. Ақ отау, айдаған мал бәрін берем. Тағы ер басын бір ару мен *қара нар* айыбымыз қалы кілем (М.Жұмабаев, Шығ.).
 ғ) *Пұл, отемақы немесе пара үшін берілетін құнның ішіндегі бағалысы, бас белгі-зат.* Қалы кілем, *қара нар*, Тай тұяқ жамбы және бар, дабылдарын бөктеріп, Аузы түкті қалмаққа Көл ноғай сөйтіп жаранар (Батырлар жыры). Бес ақ құйрық (500 сом) *қара нар*, қалы кілем, Сен де қалдың Мұқанға берсең пара (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

Қара нардай. б е й н. а) *Мықты, құшті түйедей қайтпай, қайсарланып.* Алайда бір шендесем, ауыр жүкке кездесем. *Қара нардай*-а қ, Саздауға қарсы жұмқармын (Махамбет, Өлеңд.). ә) *Құшті, мықты түйедей түнеріп, қатуланып.* Күңіреніп қоңыраулы *қара нардай*, Қап-қара қорғасындай бұлтты басқан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қара нардың сүмесі. б е й н. *Құшті, мықты түйенің сүті деген мағынада.* Ботасына еміренген кездерінде *қара нардың сүмесі* күніне үлкен екі ағаш шелекті еркін толтырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қара нарды шөктірді. б е й н. *Мықтыны бағындырды, құштіні әлсіретті.* Қарсы келсе көрілік, *Қара нарды шөктірер* (Мақал).

Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң. п о э т. *Зақым көріп, залал тисе, қанша мықты болса да, құш-қайратынан айырылады деген мағынада.* *Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң*, Ел қайда сыр дуаннан бір кеткен соң, Бірге өскен кішкентайдан қарағым ең, Кіммен ойнап, күлермін сен кеткен соң? (Қаз. әндері).

Қара нарым. э к с п р. *Қайсар, қайраттым, арқасүйер ардақты азаматым деген мағынадағы өзінен жасы үлкен ел қамқоршысы ер адамға қарата айтылатын атауыш.* Қажымас *қара нарым*, Кең байтақ далаларым, Күлімдеп еркелетер, Аман бол, ағаларым (Ән салайық). Сен сияқты мен-дағы елім үшін жоқшымын, Қайтар енді кешікпей жауға кеткен кек, шырын. Есіңді жи, бас көтер, басылсыншы өксігің, *Қара нарым*, түр енді (Ж.Сәтібеков, Далада.).

Қара нар, қалы кілем. к ө н е. э т н. а) *Ескі уақыттағы байлық салтанаттың, көрсетер сый-құрметтің, берілер айып-таралғының бас белгі-заты («қалы» сөзі құнды кілем ұғымын білдіреді).* *Қалы кілем, қара нар* Жарасады қатарға, Қаумалаған қарындас Қазақта бар да, менде жоқ, Арызымды айтарға (Махамбет, Өлеңд.).

Қара нәсіл. г е о г р. *Экваторлық нәсілдің африкалық тармағы.* *Қара нәсілдің* негізгі ерекшеліктері: терісінің түсі қара немесе қара қоңыр, шашы бұйра, мұрны жалпақ, еріндері қалың. «Қара нәсіл» атауы кей кездері экваторлық нәсілдің синонимі ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

Қара нор. а) *Қалың шоғыр, қара нөпір.* Торжорға қақ жарылған *қара нордан* жұлдыздай ағып өтті (М.Әуезов, Абай жолы).

Қара нөпір. *Қалың, көп.* Қарқаралыда күні-түні басып жатқан *қара нөпір* ел (М. Әуезов, Танд. шығ.).

Қара нөпір болды. *Қаптады, құжынады.* Көліктің жоқтығы, ит жаяулық анау *қара нөпір бол*, айбар шегіп жай бастырып келе жатқан ат-көлікті, аспапты дұшпан алдында бұлардың ажарын жауынгер ажар ете алмай тұр (И.Байзақов, Танд. шығ.). Жиынға аумақ болып қауымдасқан жұрттың тайлы-таяғына дейін қалмай *қара нөпір болып* жиналса керек («Қаз. әдеб.»).

Қара нөпір қол. к ө н е. *Көп қол, қаптаған, қалыңәскер.* Қорған басында тұрған Қоңырқұлжа мен Қарапұшыққа Ақмоланы қоршаған мынау *қара нөпір қол* бес мың емес, бес жүз мың адамдай боп көрінді (І.Есенберлин, Шығ.).

Қара нөсер. *Қатты жауған, шелектей құйған жаңбыр.* Жігіттің екпіні қаптаған қара дауылдай, Күркірен жауған көктемде *қара нөсер* жауындай (Базар жырау, Жыр.). Бас игізіп оң-солға теректі ептеп, Соғып-соғып өтті де жел өкпектеп. Қаба сақал қара бұлт қасын керіп, *Қара нөсер* құйды-ай бір шелектеп кеп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қырық құрақ шатырлардан ыстық жақтың *қара нөсері* сорғалайды (М.Иманжанов, Таныс қыз).

Қараңа жайылсын. қ а р ғ. *Қаралы киімің болсын деген мағынадағы дұшпанына өлім тілегенде айтылатын қарғыс сөз.* Сексенге келген Кеңгірбай, ішің толды параға. Парадан алған көп мақпал Өлгенде *жайылсын қараңа* (Халық ауыз әдеб.).

Қара оба. *Моланың басына қойылған үлкен тас немесе қабірхана.* Есенейдің моласындай таудай *қара обаны* қай Сибанның басына орнатып едік! – деп қарт күңіреніп кетті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қара орман. а) *Ағашы қалың орман немесе шу ағаш.* Беу, дүние-ай, аққулар оралғанда, Айдын көлдің иесі жол алғанда. Жетісіп бір Жетім көл қалушы еді-ау, Тынушы еді-ау теңселген *қара орман* да (М.Мақатаев, Шығ.). Қаладан екі күнде зорға аттандық, Сәбитті қонақ

қылып көрген халық. Ертеңмен Есілді өрлеп тоғайлармен, Қақ жарып *қара орманды*, ішке бардық (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) бейн. *Қаптаған, қалың, есепсіз*. Барсаң, сәлем айта бар Ата менен анаға. Жаудан аман жан қалса, *Қара орман* малым садаға (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). б) *Барлық мүлік, сайман, дәулет*. Қатын-бала, *қара орман* Баршасын жауға алдырған, Құрулы жатқан жебеге, Құрсағынан шалдырған. Асыра келіп ойласам, Бұл заманның шағында, Махамбеттей зарығып, Мұңды болған қайда бар? (Махамбет, Өлеңд.).

Қара орнынан айырылған. *Туған жерін, атақонысын қолдан шығарып алған*. Қазақ пен ноғай бөлінгенде айтылған «Жылау, жылау, жылау күй» жырындағы *қара орнынан айырылған*, Торғай мен Ор бойынан Қаратау маңына, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауына көшіп келген, қазақтың атан жілік, арқар мүйіз батырларының бірі (І.Есенберлин, Шығ.).

Қара орын. *Атақоныс, көне мекен, ескі жұрт*. Қариясың қалған көне *қара орында*, Өзіңше отау, депсің Қызылорда. Ең әуел қазақ халқы астана еткен, Қай қала ед, Ореке, оны ұмыттың ба? (Айтыс). Қалған қарт *қара орында* малың қандай? Жауап бер, Әлібектің сұрағына? (Айтыс).

Қара өлең. Әдебиет. *Көбіне әр жолы он бір буынды болып келетін өлеңнің ежелгі түрі*. Абайға дейін *қара өлең*, жыр-толғау түрлері делінетін он бір және жеті буынды өлең түрлері ғана болатын (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Бәрібір, сенсін мейлі, сенбесін көп, (Менің ойым менімен жерге сіңбек...) Жыр-ошақтың өтемің отын үрлеп, *Қара өлеңі* қазақтың сөнбесін деп (М.Мақатаев, Шығ.). *Қара өлең* ұйқасының өзінше ерекшелігі 1-2-4 жолдары ұйқасады, 3-жолы ылғи ұйқассыз, бос қалып отырады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Қара өрттей қаптады. *Жер бетін жапты, басты*. – Еселейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, *қара өрттей қаптап* келе жатқан жылқының бетін кейін бұрсаңыздар екен (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Қара пар. ауылшар. *Тыңайту үшін жыртылған жер*. *Қара пар* ретінде өңделген питомник жері бірінші жылы екі-үш рет культивацияланды (А.Балтабаев, Жасыл орман).

Қара пәле. *Жаманшылық, сор, ылаң*. Қаңғып келген бұл кара сарт *қара пәле* болып жабысты бізге (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Қара пәле басты. *Албасты ұрды деген мағынада*. Молданың үйін *қара пәле* бас-

қандай, қонақтар да, молда да бірімен-бірі іштей арбасып үндеспейді («Қаз. ертег.»).

Қара пиар. газети. *Жеке тұлғалардың, топтардың мүдделері үшін бұларға қарсы тұлға не құбылысты қаралау, беделін түсіру мақсатында дәйексіз, дәлелсіз болжам мәліметтерді таратумен айналысатын бұқаралық ақпарат құралдарының әрекеті*.

Қара саба. этн. а) *Жүнін қырып, ысқа салып, жылқы терісінен жасалған қымыз ашытатын ыдыстың көлемдісі, үлкені*. Тізе қабы салбыраған, сауулы боз інгендей талтайған биеші сүтті жаңа құйып, *қара сабаны* ыңқылдата пісіп тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.) ә) бейн. *Үлкен, дөңкиген нәрсе*. Аттарын талға байлап тастап, құрысып жатқан бір *қара сабаны* Имақан қамшымен түртіп қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара саба болмады. бейн. *Аузы аққа жарымады; ақ беретін анасы болмады*. Ақыл, ой, сын-сымбатта маған теңсің, Шыбыным, шын сүйгенім – жалғыз сенсің. Ту бие, *қара саба болмаған* соң Икемге менің елім қайдан көнсін (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

Қара сабын. *Алабота т.б. шөптердің құлн майға қайнату арқылы алынатын қолдан жасалған сабын*. Алабота күлі қосылған *қара сабында* сілтінің көптігі мен тауық қиында түрлі минералды заттардың болуы әртүрлі қышыма ауруларды емдеуде аздап болса да әсерін тигізетіндігі ғажап емес (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қазақтың қолдан жасаған сабынын *қара сабын* деп атаған (С.Қасиманов, Қаз. колонері).

Қара сақал кермиық. *Сақал қойған, дене бітімі келісті адам*. *Қара сақал кермиық* Қандай байдың үйі екен (Ауыз әдеб.).

Қара салды. *Жанашыры, азаматы, ері қайтыс болған әйел қара киім киіп, аза тұтты*. Еркектер қатарын түгел адақтап шыққан соң, жаңағы жігіттерді үлкен үйде *қара салып*, дауыс айтып, жылап отырған әйелдердің бәріне әкеліп көрістіреді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Шешесі Қозыкенің *қара салды*, Қозыке ардақтаған жетім қалды. Қызымды жетім ұлға бермеймін деп, Қарабай көңіліне сұмдық алды (Қозы Көрпеш.).

Қара сан. *Санның орта тұсы*. Аяққа кигені саптама былғары етік, қонышы *қара санына* жетеді, өкшесі бір сүйем (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Тізесінен асып, *қара санына* жеткен су тұрулі балағынан сорғалап тұр (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Қара санай. көне. *Садақтың түрі, башқұрт садағы*. Көлтоғай адыра қалғыр көрген жерім,

Бұлағай – ойран, әлек салған жерім. Көк найза, қара санай атылса да, Қайтармай қайтқаным жоқ аттың терін (Үш ғасыр.).

Қара саны талды. э к с п р. *Әбден шаршады, сілеледі, аяғы қатты талды.* Солқылдақ ырғаң-ырғаң жүріспен аттар болдыра бастады. Менің екі қара саным талып, ерге отырғызбай келеді. Әкелі-балалы екеуі мизер емес, нақ отыр (О.Бөкеев, Шығ.).

Қара сирақ. а) *Қара сирақ бала.* Кеудеге зәрлі мұң батқан Кездер де қалды ұмыт боп. Баяғы қара сирақ тар Бұл күнде кетті жігіт боп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Кілең қара сирақ тар Қызыққа әбден батқанбыз, Ақ тақырда күн қақтап, Асық ойнап жатқанбыз (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ө) *Кедей, жоқ-жітік. Қара сирақ* кедейде ат та, көп шөп те болмайды (А.Жұбанов, Замана.). «Апыр-ау, қандай пәле дабыл қақты, Оңшең бір қара сирақ қару апты; Бұзылды-ау қайран заман, сұрқы жаман, Теңселіп патша тағы аруақты (Қ.Мұқышев, Бала.).

Қара сирақ [қара борбай] бала. Әлі ұлғайып жетпеген жас жеткіншек. *Қара сирақ баласы* Соңынан жылап ереді. Титықтап тезек арқалап, Бала мен әйел келеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Егіншінің баласы қара борбай, Әкең салған тарынды жеді торғай (Халық ауыз әдеб.). Кеше ғана ауылда жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп жүрген Сапар ағайдың әңгімелерін таңырқай тыңдаған қара сирақ бала едік (Ә. Әлімжанов, Махамбет.).

Қара сойыл. *Үлкен, ауыр сойыл.* Тек бұл руларды ойраттың қисық қылышынан қазақтың қара сойылымен қайыспас ерлігі, табан тіреп қарсы тұрар қайсарлығы ғана құтқарып жүрді (І.Есенберлин, Көшпенділер). Қараша қара сойылға мықты болатын (М.Әуезов, Абай жолы).

Қара сорпа болды. а) *Тектен-текке әлектенді, бостан-босқа шаршады, бекерге тер төкті.* Бірақ сондай мінезінің көбінің тұсында «Жақсы істің атағы албанның өзгесінен артылмайды. Соларға тиеді. Біздің қара сорпа болатынымыз не?» – деп дау айтысатын (М.Әуезов, Қилы заман). ө) *Тер төкті, еңбектенді, бейнет шекті.* Көп қой әлі білерім, үйренерім, Үйренбеуден талай сәт күйген ерін. *Қара сорпа* болар шақ көп қой әлі, Омыраудың ағытып түймелерін (С.Оразаев, Дала.).

Қара сорпасын ұрттады. *Қанын ішті, есесін алды, өлігін көрмей қоймады, қазасына асылған тағамын жемей кетпеді.* Мына жәрмеңкені

бүгін күл қыламыз. Осының қара сорпасын ұрттамай көшпеймін, аумамайын тіпті, – деп жүріп, қырық-елудей жігітті іріктеп алды (М.Әуезов, Қилы заман).

Қара сорпасын ұрттат! қ а р ғ. *Өлігін көрсет, қазасына асылған тағамды жегіз деген мағынадағы қатты ашынғанда біреуге өлім тілеуді білдіретін қарғыс сөз.* Құдай-ау, Төлеужанның қара сорпасын ұрттат! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қара сөз. *Жай сөз, қарапайым сөз.* Жас данаға жаны құмар жан аз ба, Жақсы өнердің жаңа туған Үркері, Кесте төкші қара сөз бен қағазға, Қиялыңмен тоқышы бір шілтері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ұлы алқаға түскенде, Сөйледім талай шаттанып, Көңілдің шатты күнінде Атасы арзан қара сөз Айтып едім басқарып (Үш ғасыр.).

Қара су. а) *Жай, қарапайым су, қайнамаған су.* Анда-санда бір шелек қайнамаған қара су мен сырты күйген, іші шикі азғана қара нан әкеліп тастап кетеді екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). Киім-кешек сыйғанмен, Керек қой бір жарасу. Зерлі аяққа құйғанмен, Қара су ол – қара су! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ө) *Басқас-тағамсыз құрсу.* «Сен қамағанда қара судан басқа түк татпағам. Мен қамағанда сен де судан өзге түк татпайсың!» – депті Тәуке (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қайғысыз қара суға семіреді (Мақал). б) *Өзеннің суы.* *Қара суды* паналап, Аттар тұрса салқындап. Жылға бойын жағалап, Мәз болады тарқылдақ (М.Мақатаев, Шығ.). Жас күнің, әлі-ақ өтер жайраңдаған, Әр нәрсе түс-тұсымен сайрандаған. Қақ жарған қара суды болса жайын, Болады о да шортан қайрандаған... Мысалы, осы дүние сол секілді Сықылды оңғақ бояу ойрандаған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Аяғын баспас шабан борбайласаң, Өтпейді қара судан қойды айдасаң. Он бес пен жиырма бестің арасында, Кетпейді ұмсынғаның оңтайласаң (Ақмолла ақын, Күндер.). в) *Өзеннен бөлініп қалған, ақпайтын су.* Сиыр атаулы Бақанас суынан бөлінген қара су, шалшық суларға кіріп, көлбей-көлбей жатып апты (М.Әуезов, Абай жолы). Ырғыз деп аталатын кішкене өзен жазда тартылып, бөлек-бөлек қара су боп қалады екен (Т.Ахтанов, Махаббат.). г) *Әр жерге жиналып қалған жаңбырдан кейінгі шалшық су.* Бұлақтың аяғында қара суда Жүзіп жүр үйрек ұшып, қаз қаңқылдап, Жағалай су жиегі ырғалып тұр, Жібектей жапырағы майда құрақ (О.Шипин, Дастан.). *Қара су* есік алды ылайланды, Бай қылмақ, кедей қылмай Құдайдан-ды (Біржан сал, Өлеңд.).

Қара суға түсті. *Қатты терледі, терге малшынды.* Ол екі аяқтан бірдей жараланған өзінен де зор Төлеубековті сол жақ қолтығына ала, пулеметін төбесімен итере жылжып келеді. Өзі *қара суға түскен* (Ол күндер.). Үсті-басы малмандай. Онсыз да жылы үйде түйе жүн көрпе жамылып жатқандықтан ба, *қара суға түсіпті* (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Қара судан май түспес сапырғаннан. *Қарапайым, жай нәрсені қанша құнын арттырғанмен, заты асыл болмайды деген мағынада.* Ісіңнің мәні келмес «аһ» ұрғанмен, Айғайлап азан, зікір шақырғаннан, Топырақ алтын болмас қанша илесең, *Май түспес қара судан сапырғаннан* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара су да ұрттамады. *Нәр татпады, дым сызбады, татты алмады.* Жалынбайды, сиынбайды. Ешкімнен рақым да тілемейді. Керек десе, *қара су да ұрттаған* жоқ (М.Әуезов, Өскен өркен).

Қара судан қаймақ алады. *Әбжіл, жылпос, қу кісі туралы айтылады.*

Қара суды теріс ағызды. *Үкімін жүргізді, болмайтынды болдырды.* Сот Мүсіретәлиев *қара суды теріс ағызып*, Күзембаеваның пайдасына 450 сомды Жарқынбеков төлеуге тиіс деп үкім шығарды («Қаз. әдеб.»).

Қара су жүргізу. *э т н. з е р г. Құміс бетіне қара ала түсті өрнек жүргізу.* *Қара су жүргізу* әдісі халық арасында «қара алтындау» деп те аталады (Ә.Тәжімұратов, Шебердің қолы.).

Қара су, қара нан. *Қарапайым тіршілік, орташа тұрмысқа жетерлік ризық, арқау болатын несібе.* Күтесің не жақсылық тәңіріңнен!? Жәрдем жоқ бастығыңнан, Әміріңнен... Білмесің көп нәрсені, Білем бірақ *Қара су, Қара нанның* қадірін мен! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Алатұғын өлі де бар асуым, Керек маған, Әділет, қарасуың! Сұрамаймын тақ пен төж, тағдыр, сенен, Жетіп жатыр *қара нан, Қара суың!* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қара сусар бөрік. *э т н. Сусардың қара түсті терісінен тігілген бағалы бас киім.* Бәрін айт та, бірін айт, Қабағың *қара су-сар бөрік* басқан, Жауырының күшіген жүнді оқ жанышқан, Қажуырдай шаншылған, Күшігендей шоңқайған, Жұрт үшін қарауылға көп ұрған Сексен сегіз андыған, Еңсесін түбекпенен жауыртқан, Еңкейгенін жазбаған, Он екі құрсау жез айыр, Қара мылтық жұмсаған, Бұ жиынның ішінде Қара найман Жақан бар (Доспамбет жырау//Алдаспан).

Қара суық. *Жер қара кездегі жаңбырсыз ызғарлы, суық жел.* Ұзақ күнгі *қара суық таң* катты жаурап, қалтырап ұшып келген Иса ғана әзір үйде, жылына алмай дірілдеп отырған (М. Әуезов, Абай жолы). Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең, *Көңілсіз қара суық* қырда жүрсең. Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.). Осылай екі аптадай салғыласқан қазақ әскері ақырында, күздің *қара суығы* келе Сығанаққа кейін шегінді (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қара суық қатайды. *Қарсыз, жаңбырсыз, ызғарлы жел үдей түсті, одан бетер суық бола түсті.* Қар да жаумай қырсықты мына маңға. *Қара суық* қатайып қуараңдап, Беттен осып, құлақты бұрағанда, Табаныңнан тоң ұрып, қуарар жақ (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара суық хабары естілді. *б е й н. Күздің алғашқы суық ызғар желі соқты.* Жазғы бакта, Жазғы бакта, Саулайды жапырақтар, Өз өмірін соңғы рет, Бір жыр етіп. Жайнап тұрған кешегі күн ескіріп, *Қара суық хабары түрестіліп* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қара суы май болды. *Хал ахуалы оңалды, ризығы артты, ауқатты болды.* Оңы – күн, солы – ай болды, *Қара суы май болды.* Бесіктен белі шықпаған Жасы өсіп бас болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қара сұр. *а) Сұрқай тартқан қара өңді (адам).* *Қара сұр* бала көптің көзі бір өзіне қадалғанда енді қысылыңқырап, қызарып еді. Бірақ көзінде жайнай жанған от білінеді (М.Әуезов, Абай жолы). *Қара сұр* жігіт мұртын бір ширатып, жымың етті де, даусын созып: – Қош енді! Қойсаң мен сенің әкенді танытайын! – деп дойбыға төніп, қоқиланды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *ә) Қара аралас сұр (түс).* Аспанды қалың *қара сұр* бұлт басып алған (С.Мұқанов, Өмір мект.).

Қара сүмек болды. *Терге шомды, малшынды.* *Қара сүмек* боп терлеп екі жаурынының ортасы удай ашып кеткен соң, бел жазып біраз отырды (О.Бөкеев, Қамшыгер). Тарланкөктің *қара сүмек болған* денесі шалшықтай шылқып, бауырынан домалап түскен тер тамшылары әрбір қияқтың басында мөлдірей қалып барады (С.Ғаббасов, Қыран.).

Қара сіңір. *Қайратты, қишті.* Мөңке Еламанға сүйсіне көз тастады, әкесі секілді бұ да *қара сіңір*, қайратты болатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара табыт. *б е й н. Өлім, қаза, көр.* Соқа, сабан сүйреп жүріп, Құм, топырақ илеп жүріп.

Қайғыменен күйреп жүріп, Барарсың *қ а р а т а б ы т қ а* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара таған. а) *Қара қарға.* ә) б е й н. *Өсекиі, гайбат сөйлеген адам.* Адамда – өсек пенен жала жаман, Шыбында – шағатұғын ара жаман. Сөйлесе сөйлей берсін *қ а р а т а ғ а н*, Қосылмас ақмаралға қара қабан (Ақмолла Мұхамедиярұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Қара тақтай. т а р. *Сауат ашыт, оқу-жазуды үйретуге арналған тақтай, тақта.* Курстың бір ұнаған сайманы қара тақтайдай еді. Қартқожа қара тақтайсыз оқытса, ескі молдадан айырмасы болмайтынын жақсы біледі. Қара тақтайсыз мұғалім – тебенсіз кемпір ғой. Сондықтан *қ а р а т а қ т а й* мәселесін қырынан қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара тақым. *Қара жаяу, мінерге аты жоқ кедей.* Білсең де айтпай тұрсың, аңғал ақын, Сұрап па ем, жүре көр деп маған жақын, Өлеңмен бес-он тиын олжа тауып, Домбыранды сабала да кете бер, *қ а р а т а қ ы м!* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Қара тал. *Қаптап, қаумалап өскен қалың тал.*

Қара талдай. *Қаптаған, қаумалаған, сансыз, көп.* Қанша шешен болғанмен, тілің балдай, Қалың жұртың болмаса *қ а р а т а л д а й*, Қара тасты балқытсын қанша тілің, Сайлау күні болмайды керім салдай (Орынбай//Екі мыңжылдық.).

Қара талқан. *Жай, құр талқан.* Ол көп сөйледі. Қазіргі тұрмыстың өте жақсы екендігін, өздері *қ а р а т а л қ а н ғ а* кат болып жүріп, ілдалдалап оқып шыққанын сыр қылып шертті («Лен. жас»).

Қара тандыр. *Суалған, қатып қалған.* Қос ұрты сұғылып, *қ а р а т а н д ы р* бетінде де бір үзім ет қалған жоқ (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара тас. а) *Суық, бұзуға келмейтін берік кереге (қамал).* Темірмен қадақталған терезесі, *Қара тас* қабатталған керегесі. Ұлықтың толып жатқан кінегесі, Құдайдан дұшпаныңа тілемеші! (Ақмолла ақын, Күндер.). ә) *Жай әншейін тастыңөзі, құртас.* Сағыныш деген – молшылық қазына, бола да берер артық-кем, Ал нағыз асқақ сағыныштарда араның балы бар тіптен. Мен мынау ыстық жүрегімменен *қ а р а т а с т ы* да сағынам, Қаланып қалса тәртіппен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). б) *Дәу, бір орнында қозғалмай жатқан тас.* Сөзім бар тыңдағандай кәрі-жасқа Қынадай жабысады *қ а р а т а с қ а*. Жаратқан жаһаннамда әуел құдай Мақұлықты екі түрлі формы басқа (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). в) б е й н. *Қатыгез, қатты, мейірімсіз.*

Сәнжанның әкесі жарықтық сондай кісі еді. *Қ а р а т а с* дейтінбіз (Ә.Тарази, Құйрықты.). Малы көптің жүрегі *қ а р а т а с* па? Сала ма олар құлақ қайғы-зарға? Болмаса жадырай ма, жылағанды Итеріп есіркемей, жығып жарға (С.Мұқанов, Сұлушаш).

Қара тастай. а) *Өзгермейтін, жібімейтін.* Көкірегің қатып қалған *қ а р а т а с т а й*, ісің көп келіспеген одан басқа-ай. Дұға оқып азаптану – құр әдетің, Ақырет пайдасына жарамастай (Ақмолла ақын, Күндер.). Жақындамай, тұрды аспанда сызылып, Бітер ме екен, кетер ме екен үзіліп. *Қ а р а т а с т а й* жібімейтін бір кезде Патшаның да тұрды көңілі бұзылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). ә) *Зілдей, батпандай, тым ауыр.* *Қ а р а т а с т а й* ауыр сұрақ екен бұл, Нар тәуекел, салмағын мен көтердім. Қанды жылдар қалып қойған жырақта Қандай зарлы естіледі құлаққа (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қара тасты балқытқан. *Тас көңілді ерітті, елжіретті.* Менің немді тексердің, Тезек төре, Сараңдарды балқытқан мен Сүйінбай, *Қ а р а т а с т ы б а л қ ы т қ а н* мен Сүйінбай, Мейман келіп көрмең пе еді сізге мұндай (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Қара тас үй. б е й н. *Тас тұрме, абақты.* Сарғайтты ақ жүзімді *қ а р а т а с ү й*, Не көрмейді ат пенен адам басы-ей! Қаңғырып басым менің күңіренумен, Жақсының жаманнан жоқ айырмасы! (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара тер. *Бұршақтаған, сел-сел тер.* *Қ а р а т е р* пұшпағынан сорғалады. Ломдап, балталап ұзынды күнге Мардан екі-ақ арба топырақ шығарды (І. Жансүгіров, Шығ.). Бұл үйде Сара бар ма, отыр неғып? Қарсы ұшпай тонты құстай қанат қағып, Желқобыз, жез тағалы еңіреумен, *Қ а р а т е р* шыққан сайын кетем ағып (Ақын жырлары). Қысылған кезде жүрегің, Су болып ағар *қ а р а т е р*. Боп-боз боп оттай іреңің, Инфаркт ұрып бір өтер (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қара тер болды. а) *Тері сел боп ақты, қатты терледі.* Андрей *қ а р а т е р* боп пысынап бара жатқасын, сырмақ күртгісін сыпырып тастап, жел өтінде желең бешпентпен қалды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Құйғытып жүйрік атпенен *Қ а р а т е р болған* жаурай ма?! Бау-бақша деген, Бақ деген Баурайда болар, Баурайда! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). ә) *Терлеп-тепшігенше жұмыс істеді, титықтады, шаршады, шалдықты.* *Қ а р а т е р* боп арқалап келген қара торсықты бұрышқа тастай беріп едім, тығыны шығып кетті де, едәуірі төгіліп қалды (О.Бөкеев, Үркер.).

Тұрсынғали қайтсе де, сол *қ а р а т е р б о п* жүрген бұрғышылар маңында болғысы келеді (С.Хайдаров, Құрыш білек.). б) *Босқа зорықты, арам тер болды, құр әуре болды*. Сендер енді Аманға еріп, *қ а р а т е р б о л ы п* жүрсіндер (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қадірлі басым, Қайратты жасым Айғаймен кетті Амал жоқ. Болмасқа *б о л ы п қ а р а т е р*, Қорлықпен өткен қу өмір (Абай, Тол. жин.). Аксаусактар үксайтұғын сүлікке Арқан тастап, Болады ие күлікке. Безбен ұстап тұрған адам – Сатушы Көзбояушы бола алады циркке! Түрлі тағдыр – Түрлі тірлік талабы. Теңселеді таразының табағы. *Қ а р а т е р б о п* түк таппайсың, Кейбіреу Түк істемей сенен артық табады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Қара терге малынысты. *Тері сел болып ақты.* Күміс ер күн нұрына шағылысып, Аттары *қ а р а т е р г е м а л ы н ы с ы п*. Қоңыраулы құйысқанның күмбездері Күлдірлеп бір-біріне қағылысып (Батырлар жыры).

Қара терге сабылты. *Әбден терлетті, тері судай аққанша шаршатты.* Әне-міне дегенше, оқтаудай жұп-жұмыр күрең қасқасын *қ а р а т е р г е с а б ы л т ы п*, Бөкібай тура Сәмет екеуімізге жетіп келді (С.Омаров, Шығ.).

Қара терге түсті [боялды]. *Қатты терледі, қиналды, шаршады.* Күнту ағыл-тегіл *қ а р а т е р г е т ү с і п*, үлкен көзі алақтап, қаны қашып, қуара берді (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Нұрғожа қорғасын ағатын тесікті аша алмай әуреленіп, *қ а р а т е р г е т ү с т і* (Қ.Қамбаров, Алтай.). Артынан қиқу таянса, *Қ а р а т е р г е б о я л с а*, Алдынан найза бойы жар келсе, Жабыдайын жалтандап, Жануар түсер жерін қарамас (Ер Тарғын). Ащылы тоғай ала бас, Аксара алдым боз ағаш, Алтынды сарай қара шаш. Ала бастан боран бораса, Боз ағаштан боран болмас. Тұлпардан туған талаудың Артынан телміріп қиқу таянса, *Қ а р а т е р г е б о я л с а*, Алдынан найза бойы жар келсе, Жабыдайын жалтандап, Жануар түсер жерін қарамас (Ер Тарғын).

Қара терек. *Орманды жерлерде, құмдауыт сортаң жерлерде де өсе беретін, ыстық-суыққа төзімді биік терек.* *Қ а р а т е р е к* Қазақстанның орман өсетін барлық аймақтарында кездеседі. Қысқы суыққа, жаздық ыстыққа төзімді, басқа түрлеріне қарағанда сортаң жерлерде де өсе береді (М.Ахметов, Егін қорға.). Қоңыр жай, құмдауытта *қ а р а т е р е к*, Бой тартып ұзын тұрқы өскен ерек (Ақын жырлары).

Қара терең. *Түпсіз терең, тиңғиық.* Сонау шоқыны махаббат аралы деп атайды.

Ар жак, бер жағы *қ а р а т е р е ң*. Сол қара тереңнің ортасына шоқы орналасқан («Қаз. әдеб.»). Қымыздайын мөлдіреген зеренде, Алып келдің мені *қ а р а т е р е ң г е*. Толқынындай қуанышты жарманың, Тобылғы аяқ толқындатып денемде (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қара тер судай ақты. *Сел-сел болып терледі, малынып терледі.* Баланы біраз кемпір аялдатты, Шешініп шым үйінде жайлап жатты, Аш білер ас қадірін, тоқ білмейді, *Қ а р а т е р* қатқан еттен *с у д а й а қ т ы* (О.Шипин, Дастан.).

Қара тобыр. с а я с и. е с к і к і т. а) *Қараңғы, сауаты жоқ, саясаттан аулақ, топбасшы не айтса соның жетегінде жүретін адамдар шоғыры.* Халық пен тобыр бір-бірінен алшақ жатқан ұғымдар емес. Тобыр да халықтың бір бөлігі. Сондықтан да елмен әрдайым түсіністікпен жұмыс істеу *қ а р а т о б ы р д ы ң* қарасын көбейтуге кері әсер етеді («Егемен Қазақстан»). ә) *Қарапайым халықтан, шаруа, жалшыдан тұратын топ.* «Менің халқым қара құрымдай, бүкіл *қ а р а т о б ы р* халық мені қуанышпен қарсы алатынын білем», – деген болатын Пугачев (ҚазССР тарихы).

Қара тоқпақ. с ө й л. *Сауаты төмендік, қараңғылық, қара құшке ғана сүйенгендік.* Байқаймын, біздің ауылға келгендердің бәрі де өзімше ойлап, өзімше пішетін баяғы *қ а р а т о қ п а қ т а р* (С.Шаймерденов, Мезгіл). Оқуың жоқ болған соң, құр «мен батырақпын, жұмысшымын, коммунистің, директорымын» деп *қ а р а т о қ п а қ қ а* қанша салып, омыраулағанмен болмайды екен (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Қара құшіне ғана сеніп, терең ойланбайтын, сауаты төмендеу адам.*

Қара топырақ. а) геогр. *Далалы және орманды далалы аудандарда кеңінен кездесетін шірінді заттарға бай, қара түсті құнарлы топырақ.* *Қ а р а т о п ы р а қ т ы* бір ыдысқа салып, су құйып шайқасаң, қошқыл лай болады. Сол қошқыл су егінге жағымды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Арғы жағы Қоянды қоңыр адыры, барып тұрған *қ а р а т о п ы р а қ* (Ш.Айманов, Қыран.). Тасы алынған жерді *қ а р а т о п ы р а қ* төгіп толтырдық (З.Ақышев, Біздің шамш.). ә) *Жерден қатты желмен көкке ұшқан шаң топырақ.* Есім-түсім білмей жаттым далада, Айналамда қара топырақ борады (Көрұғлы). б) этн. *Атамекеннің, байырғы қоныстың, туған жердің топырағы.* Қасиетті қазақ топырағы-ай, Мағжанды туған! Бала Мағжан табанының ізі қалған *қ а р а т о п ы р а қ т ы* алақанымызға салғанда осыны ойладық («Жас Алаш»).

Қара топырақты. геогр. *Шірінді заттарға*

бай, қара түсті құнарлы топырағы бар, содан тұратын (жер, аудан т.б.). Қазақстан мен Өзбекстанда соңғы бес-алты жылдың ішінде сұр топырақты, қара топырақты, қоңыр топырақты жерлерде балқытылған фосфаттар егістік жағдайында сыналды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Қара торы. Ашық қоңыр, қоңырқай (өң, жүз). Биік бойлы, ашық қара торы жүзді, төгіле күлтеленген жұмсақ қара шашты Мұрат Қасымов бет ажарға да сұлу дерлік (М. Әуезов, Өскен өркен). Дөңгелек, қара торы, сұлу беті, Кім білсін қоңыр ма, ақпа, қандай еті. Тұр-сымбатқа сай біткен ойы болса, Не ойлап жүр, қайда екен арғы шеті (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Қара торының сұлуы [әдемісі]. Өңі ашық қоңыр, қоңырқайлардың ішіндегі келісті, реңді, шырғайлысы. Мәжиттің әйелі – Қазі деген адам, өңі қара торының сұлуы да, сымбаттысы да (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қара торының әдемісі өзі. Қалай баурап барады мені (К.Баялиев, Дегелек.).

Қара төбел. Маңдайында кішкене ағы бар қара түсті жылқы малы. Жылқышыға ендігі қайрат етіп жүрген қара төбел айғырдағы Қарасақал екен (М.Әуезов, Абай жолы). Есеналының көзі де қара төбелде (Ж.Тілеков, Қайнар).

Қара тұлпар. Алыс жолға, жорыққа мінітін мықты, төзімді қазанат (мұндай ат көбіне қара түсті болып келеді). Мал ретінде тігер тұяғы жоқ. Он сегізде жасы бар. Жалғыз өскен басы бар. Адалға қара дегенде Қара тұлпар аты бар (Қамбар батыр).

Қара тұман. а) Түнерген, түк көрінбейтін қою, қалың тұман. Міне, жау траншеясы! Әрменіректе қарауытқан бірдеңелер көрінеді. Жер басқан қара тұман алдағыны жыға танытпай тұр (Т. Тобағабылов, Жазира). Мен таулықпын! Таудан мен жаратылғам. Бұлт бүркеніп, жай отын ала туғам. Күн алғашқы сәулесін маған шашып, Маған келіп түнейді қара тұман (М.Мақтаев, Шығ.). //Қалың, қою бу, түтін. Қара тұман түтінді жарып, октын-октын өркештенген жалын шумағы ғана көрінеді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). ә) Өксіген өмір, қызығы жоқ тіршілік. Айғаным: – Хан артында қара тұман қалды, қара тұман ортасында мен қалдым, – дейді (Шешендік сөздер). Қара тұман, Терең зындан, Темір тұзақ мойнында... Ажуа, азап, Күлкі, мазак. Айналды өмір ойынға (З.Қалауова, Кавказ). б) бейн. Жанға бататын ауыр, азабы мол, ұнжырғаны түсіретін, еңсені басатын. Саялдық қара

бұлттар-ақ! Ақбілектің жанын тұншықтырған қара тұман аз болды дедіндер ме, үстіне мұнша төнгенше анау асқар таудың басына төнсеңдерші! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара тұман басты [орнады]. а) Жер бетіне түк көрінбейтіндей қалың, қою тұман түсті. ә) Жер бетіне түнек орнады, халықтың басына қиын-қыстау заман түсті, халық күйзелді. Талай ару зарладың, Жақын достан айырылып, Жанның көбі сорлады. Қарындастан айырылып, Қара тұман орнады. Талай қыршын жігіттер, Талай тұлпар жүйріктер, Талай асыл мүліктер, Талай, талай сүйікті ел, Талай туған құтты жер, Топырағы түкті жер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). б) Қаптаған қалың қол (әскер) қаумалап, жаулап алды. Қалғанын Ақжелектен қанамыз деп Шын досы Төкетайдың мынау тұрған. Ат қойды, азан-қазан бес жүз қол да Шақ басын ауыл үстің қара тұман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қара тұман орнатты. с өй л. Күйзеліске түсірді, басына қиын-қыстау заман тудырды. Қарасай атты ұранды... Еліме шапқан қалмаққа Орнатып қара тұманды, Салатұғын ыланды (Жамбыл, Шығ. жин.).

Қара тұяқ. с а я т. Қыран құстың тырнағы. Енді мына Қыранқараны күніне бір келіп көріп кетеді, құсты көп ұстаған адам емес пе, танып қызығып жүр. Жануардың болаты осы күннің өзінде-ақ төртеу. Болат дегені – қара тұяғы емес, тұяғының көбесінен басталатын бунақ-бунақ қатты қабығы екен. Оның саны балапан құста біреу-еку ғана болып, өскен сайын біртіндеп көбейетін көрінеді. Ал болатының әлден төртеу болуы – тегін құс еместігінің белгісі сияқты (Н.Қазыбеков, Қыранқара).

Қара түн. а) Қараңғы, көзге тұртсе, көргісіз түн. Қара түнге салса жасын сары ирек, Мойныма кеп ораларчдай от қамшы. Жандүнием астаң-кестең зар илеп, Жатам үнсіз, жанарымда жоқ тамшы (З.Елғондиева//Екі мыңжылдық.). Батырдың арыстандай айбатымен, Отырды жалғыз ауыл жапан түзде. Қырағы дүрбіден де көзі өткір, Көреді айсыз бұлтты қара түнде (О.Шипин, Дастан.). Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай, Ол қайтсін қара түнде жаркылдамай. Таң атқан соң шығарын күннің біліп Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай (Абай, Тол. жин.). ә) Азап, қорлық, мекнат. Бұрынғы күнім күн бе еді? Күн емес қара түн еді, Тар құрсаулы таж-тақыт. Патша бізді биледі (Жамбыл, Шығ. жин.). б) Ұнжырғаны түсіретін, еңсені басатын ауыр хал, ахуал. Сұм байдың жапан түзде қондырғаны, Аяздың түніменен тоңдырғаны, Қапалық қайғы

басты *қ а р а т ү н м е н*, Атымның мініп қашқан болдырғаны (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Қ а р а т ү н д і* көп кешсем де азалы, Және ешкімнің болған жоқпын мазағы. Маған жаза тартқызамын дегеннің Өзі тартты жазаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). Осынау зор кереметті жасаған Батыр жігіт – менің жарым болатын. Екеуімізде бір-ақ арман бар еді, Сол арманның сен күйдірдің қанатын. Сен орнаттың басымызға *қ а р а т ү н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қара түнді басынан кешірді. *Қиындық көрді, азап шекті.* Тағдырының тартылған тың арнасы, Өзбекстан – Орта Азия ордасы. *Қ а р а т ү н д і б а с ы н а н* бір кешірген, Қазақтардың қанды көйлек жолдасы (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Қара түнді жамылды. *Түнге қалды, түнде жолға шықты.* Володя да гармоньын көтеріп, көзге түрткісіз *қ а р а т ү н д і ж а м ы л ы п* үйіне қайтты (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Қара түнді жамылып отырмын. с ө й л. *Шып айтып отырмын, оллахи-бұллахи, өтірік айтпаймын деген мағынадағы қарғану сөз.*

Қара түнді жолдасқылды. *Тұңқараңғылығын пайдаланып, көзден тасаланды, қараңғы түнде жасырынды.* Арыстан айға шапты, аяқ сынды, Жемқорлар *ж о л д а с қ ы л д ы қ а р а т ү н д і*. Ел көз жасы тиеді тұқымыңа, Әділ ұлық қуалар оңды-солды (Жаяу Мұса//Екі мыңжылдық.).

Қара түнді қақ жарды. *Түнгі ащы дауыс, күшті жарық туралы айтылады.* – Не дейсің? Қалайша? – деген біреудің даусы *қ а р а т ү н д і қ а қ ж а р ы п*, қалың орманды жаңғырттып жіберді (Ә.Әбішев, Замана.).

Қара түнек. а) *Қап-қараңғы, көзге түртсе көргісіз түң.* *Қ а р а т ү н е к т і*ң ішінен нажағай оты жарқ етіп, бишікше піріледі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ай да жылт етті де, сөніп қалып, маңайды *қ а р а т ү н е к* басты (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). ә) *Қап-қарақою, түнерген (бұлт).* Еңсеңе әлі-ақ бір күн мінеді – елу, Қазанның *қ а р а т ү н е к* бұлтындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). Поселкенің бір тұрғыны батыстан жылжып келе жатқан *қ а р а т ү н е к* бұлтқа қарап, өзен жағасында тұрған («Лен. жас»). б) *Түңғиық, түңжыр, түңсіз (ой).* Осы *қ а р а т ү н е к* ойлар төрт ай бойына бишара әйелге тыным таптырмады («Қазақст. әйелдері»).

Қара түнек заман [дәуір, өмір]. *Надандық, қараңғылық, ауыр тұрмыс жайлаған әділетсіз заман.* Жаяу Мұса кешегі *қ а р а т ү н е к з а м а н*ның өзінде әйел мәселесіне дұрыс қараған (А. Жұбанов, Замана.). Ұстаздың өмір жолын қазақ сахарасында қараңғылықтың қаймағы бұзылмаған *қ а р а т ү н е к дәуір*де бастаған

С.Көбеев халықты бақытқа жеткізудің бірден-бір түзу жолы оны оқыту, білім-өнер үйрету, сана-сезімін ояту деп ұқты («Қазақст. мұғ.»).

Қара түн жасырды. б е й н. *Түннің қараңғысында көрінбей қалды.* Қалды артта туған үй, *Қ а р а т ү н ж а с ы р ы п*. Дауыл боп тула, күй, Жарқыра, жас үміт (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қара түтін. *Қою түтін.* Үйдің іші *қ а р а т ү т і н*, түк көрінбейді (С.Шаринов, Шығ.). Көмірдің жанбаған бөлшектері *қ а р а т ү т і н* түзіп, онымен бірге кетеді (Химия).

Қара тізім. *Айыптылар тізімі; кінәлі боландар тізімі.* Атқамінерлердің көпшілігін жуан деп, *қ а р а т і зі м*ге тіркеп, сайлау басына жуытпаған (М.Әуезов, Қараш.). Өзінің көбірек өсуі ме, Әлде басқаның кесірі ме? Әйтеуір, биыл бет қатаңдау. *Қ а р а т і зі м* тым тақаулау, Соның үшін ас жүрмейді (С. Дөнентаев, Шығ.). Сескенсе де осы *қ а р а т і зі м*нен, Көп қадалды ала көздер сүзілген. Тек күншілдік орағытты алдымды, Тек зұлымдық қалмай қойды ізімнен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қара тікен тұз. *Өзен, көлдерден алынып, өңделмеген күйінде қаланылатын, әдетте малға жалататын, мұз сияқты қара көк түсті кесек-кесек тұз.* Батыста Эмба өзенінің бассейнінде *қ а р а т і к е н т ү з*дың таусылмас қоры бар («Лен. жас»).

Қара тікті. э т н. *Кісісі өлген қаралы үйдің оң жақ белдеуіне найзаға марқұмның тегі мен жасына қарай ақ, көк, қара қызыл, ала ту байлады [Марқұм төреден шыққан болса, ақ, көк, ала, т.б. өзді-өзі тұқымының туын тігеді, ал қарадан шықса, жасына қарай жас кісіге – қызыл, көрісіне – ақ, орта жастағы кісіге – бір жағы ақ, бір жағы қызыл ту тіккен].* Байдалы сүйекті орналастырып болысымен, сол өлік үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне, өз қолымен өкеп *қ а р а т і к т і* (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Ертең Бөжейдің бата оқыры, қонақасы аз болмайды. *Қ а р а т і к к е н* үй, әсіресе өткен-кеткеннің бәрін шақырып тұрмақ (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

Қара тіл. *Сөзге жүйрік, шешен, ділмар.* Өз әкенді айттайын, *Қ а р а т і л* ділмар Ақтайлақ, Топқа жалғыз сөйлеген Асыл сөзді тақтайлап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Айрандық қой, мінер ат, Ары бар адам намысқа-ай. *Қ а р а т і л*-ді атанған Қалмаған кісі қатардан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Фаниева хатты көбіне өлеңмен жазады, әйелдің жез таңдай, *қ а р а т і л і*, ақын адам, өз маңынан шыққан белгілі Ілияс ақынға еліктейді (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

Қара тірсек. с ө й л. *Қара сирақ.* Кемпір-

шал желідегі құлындарды ағытып, *қара тір-сек* балалар қоршаудағы қозы-лақтарды жамыратып жүр (А.Сатаев, Дала.). Жарлы елі, жесір елі, жетім елі Мақтан ғой көз алдында жетілгені. Дамбалсыз *қара тір-сек* алаң көз ұл Бүгінде қалпақ қырын кетірмейді (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Қара уайым [уайымға] басты [түсті]. *Қайғырды, қайғы шалды.* Қамаудағы жұрттың айырылған есі бірте-бірте кірді. Оқиганы өңгіме қылып жатырмын, *қара уайым* қара пөлеше *басты* (С.Сейфуллин, Шығ.). Шырағым, *қара уайымға түспе* (Ауызекі).

Қара үзеңгі. *Ескі, бұрыннан келе жатқан үзеңгі.* Жаным-ау, бұ не деген боқташық? Бүгін қазан, кеше табаны сынған тоқсан жылғы *қара үзеңгі*, оның алдында ала жаздай майды аяп, қарамайламай жүріп, білігін жандырған ағаш арба (М.Әуезов, Үш күн).

Қара үй. *э т н. а) Қараша үй, ақ үйдің өзімен қатар тігілетін асхана ретінде пайдаланылған қосалқы киіз үй.* Ақ үймен салыстырғанда көлемі кішілеу, төрт қанатты, уығы қысқа, тікелеу болатындықтан бойы аласалау келеді. Көбіне қоңыр киізбен жабылатындықтан *қара үй* немесе қараша деп атаған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Керілген кер миық, жас қатыны бар еді. – *Қара үйге* бар. Бұл үйге кісі келеді, – деп айдап шықты (Ғ.Мүсірепов, Ананың анасы). *ә) Күй-тұрмысы нашар, малы аз, шаруаның, жалшының т.б. қоңыр киізбен жабылатын киіз үйі.* Шұбартып жатқан қалың топ мал бар. Олар ақ үйлердің мүлкі. Кейі мынды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларынікі. Бірақ *қара үйлердің* жас-кәрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен артық біледі (М.Әуезов, Абай жолы). *б) Киіз үй.* Қожеліге барған соң, нағашымның екі баласы бас-басына үй сатып алып, отырып қалды да, біз біраз уақыт *қара үй мен* көшіп жүргенбіз (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Шалғында *қара үйде*, аулақта, Отырмын ініммен күзетте. Маңтөбет үреді тау жаққа, Самалмен ши баяу ыз етсе (С.Жұмабеков, Гүлзар).

Қара үйлі. *Күй-тұрмысы нашар, шаруа жайы кем мағынасында.* Қарасудың бойындағы *қара үйлі* кедейлер қарық болыпты да қалыпты (Қаз. ертегі.).

Қара хабар. *Жайсыз, суыт, қайғылы хабар.* Күнелткен нелер қулар арамды жеп, Қазақтай қадірліге қадалды ай кеп. Кешікпей *қара хабар* келді ауылдан: «Хамзаның екі ағасы қамалды» деп (Ғ. Қайырбеков, Көнсадақ).

Қара халық. *ә) Кедей-кепшік, жарлы-*

жақыбай. Алайда, үкімет жалпақ тілмен айтқанда, *қара халықтың* да мұқтажын өтеуді басты назарда ұстап отыр («Егемен Қазақстан»). Бүгін Абайдың қасына *қара халық* адамдарынан арыз-мұңдары көп кісілер ғана келеді (М.Әуезов, Ақын аға). *а) Бұқара, қалың ел, жұртшылық.* Қазақтан басқа ұлтқа ұят емес, Біле ме *қара халық* махаббаттың Отқа түсер, су кешер машақатын? Жайланып, жата бергін, күліп-ойнап, Мен болдым өкіл өкең екі жарқын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Би кесті. *Қара халық* қабылдады, Қару алып, қол жимақ қабырғалы. Жорыққа әзірленіп жатты қауым, Қасынан Райымбек табылғалы (М.Мақатаев, Шығ.). *б) Қараңғы, оқымаған, сауатсыз бұқара.* Бұлар келіп, *халықты қара* ағартсын, Білмегендер білгіш болып тағы артсын. Әр алуан ғылымнан алып үлесті, Шын көңілден халқына сүйген тартсын (М.Дулатов, Шығ.).

Қара шай. *Сүтсіз шай, құр шай.* Жігіттердің жұмыстан кешкі қайтуына *қара шай* қайнап, қарсы алу керек (І.Жансүгіров, Шығ.). Жұрт *қара шай* ішіп отырғанда, елден бұрын Бөпетай қаймақ құйды («Лен. жас»).

Қара шайда кеспе жоқ. *Құр шай ғана болды, дастарқан мәзірі қаралайым болды деген мағынада.* *Қара шайда кеспе жоқ,* Ғазиз тонда кесте жоқ (Қаз. тұрмыс-салт жыр.).

Қара шал. *Қартайған, арық, қиыңақты болған қарт адам.* Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр, Дүниеден аулақтанған дабыр-дабыр. *Қара шал* қайыңды отыр көлеңкелеп, Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр. Неткен жан, әлде даңғыл, әлде мұңғыл, Бұл өзі ән күңгірентіп айтады жыр. Осылай ертегі қып кетуінде Елдің де ескі ауызында жоқ па екен сыр? (І.Жансүгіров, Құлагер).

Қара шаңырақ. *э т н. а) Бір үйдің ағайынды балалары ата-анасынан енші алысқанда кенже ұлына қалатын киелі саналатын үй, үлкен үй, бүкіл әулеттің отауларынан мәртебесі биіктеу отау.* Басқа ұлдарының «отау» аталатын кіші үйлері үлкен шаңырақты ерекше қастерлеп, «аруактың сыбағасы» деп, жазда, қыста айналадағы ағайын-туысқа дәм татырады. «Үлкен үйді» халықта «*қара шаңырақ*» деген ұғыммен астастырады (Қаз. жеті кереметі). *Қара шаңырақ* пен ата-ана кенжеге қалады. Сүндетке отырған, жасқа толған кездерде немесе олжа, сүйіншіге деп бұрын аталып қойған мал-мүлік, әр баланың өз аққұласы аталып, енші бөлісі де есепке кірмейді. Әдетте бәйбіше баласы, ұлдың үлкені әке дәулетінің үштен біріне, кенже екіден біріне, ортаншылар

төрттен бір үлеске ие болған (ҚСЭ). ә) *Атадан мирас болып қалған ұй, тұрғын-жай*. Тақтай шатырын қына жеп, есік-терезесінің оюлы көсектері саудырап, Сілегесіне дейін майысып бара жатқан *қ а р а ш а ң ы р а қ т ы ң* жалғыз қарашысы да осы (Қ.Ысқақов, Қараорман). б) *Атадан балаға мұра болып беріліп келе жатқан қасиетті шаңырақ – киіз ұй сүйегі уықтарын тұтастырып тұратын құмбез тәрізді ең жоғарғы бөлігі. [Қара шаңырақ – арғы ата ұйінің ұрпақтан-ұрпаққа тапсырылып келе жатқан, берік ағаштан жасалған, салмағы ауыр, көненің көзіндей болатын әулеттің киелі мүлкі]. Қ а р а ш а ң ы р а қ т ы* қатын басымен үстіне тігуге жүрексінді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үлкен ағам ұзын ақ бақанмен *қ а р а ш а ң ы р а қ т ы* көтеріп тұр да, әжемдер оны тезірек уықтап сол көтерілген қалпын ұстап қалу қамында (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сол маңайдағы елдердің айтуынша, кейінгі кезде ұй саны мыңнан асқан Шәйгөз руының *қ а р а ш а ң ы р а ғ ы* тұқым қуалап кеп Сапақта, одан кейін Күсемісте қалған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). в) *Туған өлке, кіндік қаны тамған туған жер*. Астынан алшақ белдің орап ойлар, Мен сені аңсап келдім, қара қайнар. Армысың, менің *қ а р а ш а ң ы р а ғ ы*м, Ботакөз қарындастар, нар ағайлар, Алдымнан қаптап шыққан қарағайлар (Т.Айбергенов, Мен саған.). г) *Атадан мирас болып қалған жер, Отан, атажұрт, атамекен*. Баян-Өлгий қазақтарының атажұрттан алыс шалғайда өмір сүзгеніне де 1,5 ғасырға жуық уақыт болыпты. Сондықтан да олардың өмір салтында, өдет-ғұрпында, дүниетанымында, психологиясында, көзқарасында, тіпті тілінде де *қ а р а ш а ң ы р а қ т а ғ ы* қазақтардан өзгешелік байқалуы әбден мүмкін («Түркістан»). *Қ а р а ш а ң ы р а қ*, қара қазақ сардала, Бұл қазақтың бар тілегі сол ғана, Сенем сені бетіне ұстап өтер деп, Мынау біздің етек-жеңі мол дала (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). ғ) *Киелі мекен, көнеден бергі тарихы бар ел, жер, қала т.б.* Ертіс – үлкен өзен. Өре басы Қытайдан келеді. Екі қабағы ызғындай ел. Ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің, от арба, от кемеңіз тоғысатын кіндігі *қ а р а ш а ң ы р а қ* – Семей (Ж.Аймауытов, Шығ.). д) *Туған ел, өз халқы*. Имам Шәміл де, сұлтан Кенесары да *қ а р а ш а ң ы р а қ т ы ң* сирағы шыққан тақыр кедейдің өкілдері емес, өз халықтарының іліпалды ақсүйектерінің қаймағы (Ж.Қасымбаев, Кенесары хан). е) *Ең алғашқы болып құрылып, өз саласында заманға қарай жетілдіріліп отыратын өзіндік дәстүр қалыптастырған бұрынан келе жатқан әйгілі*

мекеме, орын, орталық т.б. Сөз соңында айтар тілегім – теледидарға алғаш келген жас журналистерді халқының көзі мен құлағындай болған Қазақ радиосы мен бүгінде «Қазақстан» деп аталатын *қ а р а ш а ң ы р а қ т ы ң* кешегі тарихынан хабардар етіп, жер басып жүрген қарттардың басын қосып, азды-көпті білгенін көңілге түйіп дегендей, дәстүрлі істі жалғастырса деймін («Түркістан»). «Бір қалыпқа сыймайтын» қызба мінезді ағамыздың сонау 70-жылдары «Қазақ әдебиеті» секілді *қ а р а ш а ң ы р а қ т а* қызмет істегенін, осында жүргенде бірталай көркем шығармаларды дүниеге әкелгенін білетінбіз («Қаз. әдеб.»).

Қара шаңырақ иесі. э т н. а) *Еңісіне атадан мирас болып келе жатқан киелі мүлік – шаңырақ, ата-ана отау ұйі тиген ұйдің кенжесі немесе бәйбішенің жалғыз ұлы сияқты мұрагер*. Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғыз. *Қ а р а ш а ң ы р а қ и е с і*. Қалың дәулер мен өмір, билік иесі (М. Әуезов, Абай жолы). ә) б е й н. *Ата-баба дәстүрін жалғастырушы, ата жолын қуушы мираскер ұрпақ*. Алматыдан шыға келсең көз алдың – Көк бөрікті Жөкең ауылы – өз ауылың, Шығады одан *қ а р а ш а ң ы р а қ и е с і*, Қара қазан, қара саба, ожаудың (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Қара шаңырақ көтерді. а) *Өз алдына ұй тікті, ел болды*. Сақалы сапсаңдаған қарттар немере-шөберелеріне қазақтың *қ а р а ш а ң ы р а қ к ө т е р і*п шыққан жері Сырдың екі жағалауы деп ұғындырады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). ә) *Ата-баба мұрасын қайта жаңғыртты, ұрпақ сабақтастығын жалғады*. Көруді қайта жазбаған Жалғадым солар арманын, Күл болып кете жаздаған *К ө т е р д і*м *қ а р а ш а ң ы р а ғ ы*н (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қара шаңырақ өшті. *Үлкен әулет құрыды, отбасымен жойылды, арғы атадан тараған ұрпақтан тұяқ қалмады*. Қара қайғы көрсетпей ештеңені, Қара жауы қанатын кескен еді. Шұлғау болып қыздардың кестелері, Талай *қ а р а ш а ң ы р а қ ө ш к е*н еді. «Қара таудың басынан көш келеді!!!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара шаңырақта қалды. *Үлкен ұйдің түтінін түтетті, ата-ананың ұйіне ие болды. Қ а р а ш а ң ы р а қ т а қ а л ғ а*н бала осы (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Қара шаңырақтан қан жаудырды. *Әлегін аспаннан шығарды, екі аяғын бір етікке тықты*. Бұл қылығы құлағына тисе, *қ а р а ш а ң ы р а қ т а*н *қ а н ж а у д ы*р а д ы ол (Б.Нұржекеев, Қүй толғақ).

Қара шаңырақты қалдырды. а) *Үлкен үйді мирас қылды, мұрагер етті.* ә) *Атадан мирас болып тапсырылған үлкен үйден кетті.* Қарағым, қара шаңырақты қалдырып, қайда барасың? (К.Асанов, Сағыныш).

Қара шаңырақтың түтінін түтетті. *Үйлі-баранды болды, отбасын құрып, ұрпақ сүйді. Соғыс бітіп Нұролла, Рахметолла, Мырзахан елге оралды. Қара шаңырақтың түтіні түттеп, өшкен шырақ қайта жанды («Қазақст. әйелдері»).*

Қара [шекпен] шаруа. *Дихан, малыш, жалшы сияқты қара жұмыспен күн көретін қарапайым жұрт.* Ісі Бөкенші ішінен, қазірде Бөжей қасынан табылған он шақты қара шаруа ғана (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өздері жер өңдеу дегеннің не екенін білмесе де, қарашаруаны жалдап, өнімін жинап отырады («Айқын»).

Қара шат. *Терең шатқал; тау шатқалының екіге айырылған тұсы.* Бөтен жерде, өзен бойында, жер түбінде жападан-жалғыз шошайып қалғанына өзінен-өзі қорқып кетті. Қарашаттан қашып келе жатқаны лезде есіне түсе қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Рас айтасыз, әйел іздесе, қарашат маңында да ел бар емес пе? Бәрін қылатын қазақтың өзі ғой. Кімнің несі барын орыс қайдан білуші еді, – деп жүптесті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара шаш [бұрым]. п о э т. *Әдемі бұрым, арудың төгілген шашы.* Жауынды ақ білегін жең сыбанып, Тарқатты қарашашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бұрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын кетіріп. Аққудай көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Арқада ширатыла төгілген қарашаш сәл-сәл толықша келген зифа бойын ерекше көріктендірер еді (М.Мағауин, Аласапыран). Жолықтың ару армандар болып алысқа тартқан жолда кең, Босатып қайта қоя да берген, қондырып алып қолға әрең. Орамал сыйлап Оралда қалдың қара бұрымды қыз болып, Сағынып кеткем сонда мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қара шашы жайылсын! қ а р ғ. *Қазалы болсын деген мағынада (әйелге арнап айтылған).* Мұны саған сыр қылып айтқан кісі, қарашашы жаңылсын мендей болып (Қозы Көрпеш.).

Қара шешектей жайлады. а) *Барынша бойды билеп алған деген ұғымда.* Жекеменшіктік пиғыл қалай қарашешектей жайлап алған оны (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). ә) *Бүкіл елге таралды.*

Қара шобыр. *Қарабайыр, орта қол.* Емеспін ерекше жан, ақылы күн, Жақсы ой мен жақсы

үміттің жақынымын. Жырлайтын көргені мен сезінгенін Қазақтың қарашобырақынымын (Ә.Тәжібаев, Кеше.).

Қара шоқпар. э к с п р. *Жуанжұдырық, ұрда-жық; бүлік, сойқан.* Сәмен жастау, ызасы қатты буып жүрген, Оразбайдың анық қанды көйлек, қарашоқпар сыңары болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Балықшылар Қаратаздың қарашоқпары Кәленді танып, бастарын көтеріп алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара шалақ. *Қарапайым, қысқа, ықшам.* Қос қабат тас болат үйдің үстіңгі бөлмесінде электр нұрына шомылып, қарашолақ бешпентін жамылып, Архимед, Торилел, Пифагор, Ньютон, Богданов, Каутский, Уйпперлермен айналысып, терең ойға бойлап отырған қошқыл жігіт (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қағазым бар, – деп, омырау қалтасындағы ысқаяқ қарашолақ кінешкесін ақтарып, қолы дірілдеп бір қағазды ұстаға берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара шұбар. *Ақ теңбілді қара тұс.* Бас кедудесі кесек біткен, қоңқақтау қалың мұрынды, қарашұбар Қоңқайда сұлу әйел емес, жай әйелдің де сүйерлік кескіні жоқ еді (М.Әуезов, Өскен өркен). Қызыл отау көшін қазақ қызы бастап келеді. Мінгені биік, қарашұбарат, тұяғынан өзге денесі тегіс шұбар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Төрде күректей теке сақалды ақсақалы, күбідей тырсылдап, көзін ашып-жұмған ақ сәлделі қарашұбар қожасы бас болып, жемсауы көнектей өңкей күшігендер отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қара шыбын. з о о л а. *Дене тұрқы қара тұсті шыбын.* Төңірек демін ішіне тартып, тынғандай. Құлақ түбінен ызың беріп, қаңғыбас қарашыбын өтті (Бәйшешек). ә) *Қаптаған, қалың шыбын.* Көзінің ашты әзер қарашығын, Қан жатыр, үсті толы қарашыбын. Бұл халде қалай көрмек, қалай көрмек Өзінің дүниедегі жанашырын (С.Мәуленов, Жолдас).

Қара шығын. т а р. *Отарлаушы Ресейдің патшалық өкіметінің елден жинаған қосымша салығы.* – Соғысқа жәрдем ретінде саған түскен қарашығын жеті жарым сом да, лағын үш сом. Төрт жарым сомыңа енді тоқты бересің! – деді Әміреш (С.Сейфуллин, Шығ.). Қараңғы халықтың ішіне келіп қоқақтап рамат қарашығын жинап, ұлыққа берген малының орнын толтырады (С.Талжанов, Сейфулла.).

Қара шіркей. *Қаптаған, қалың шіркей.* Шыбын келіп үймелеп қонып жатыр, Тышқан түтіп киімін жұлып жатыр. Қарашіркей, сары маса ұзын аяқ, Бір кісіге білгенін қылып жатыр (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Қара іңген. *Қара тұсті іңген.* Күзекте отырған қара іңген шығып кетіп, оны қарай қоятын көлік болмай, жеті шокпарлар бір жұмадан шөп тасуға салып, бота тастатыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қашпаған қара сиырдың уызы. *Құрғақ уәде, болмашы үміт. Қашпаған қара сиырдың уызына* қарық болып біз отырмыз. Оның ертеңі де таусылар емес («Лен. жас»).

Қолдан қара саба, ас кетті. *этн. Ас әзірлеуден, үй шаруасына араласудан қалып қартайды деген мағынадағы жасы келген әйел туралы айтылатын сөзқолданыс.* Келмейді таудың көркі тас кеткен соң, Ер жігіт шау тартады жас кеткен соң, Келіспес ішіп-жеген бәйбішелер, *Қолынан қара саба, ас кеткен* соң (Шал ақын, Оленд.).

Қу қара жер төсек болды. *поэт. экспр. к. е. ю. Қатігез ажал алып кетті; қаз болды.* Сұрасаң руымды Қаракесек, Досымнан дұшпаным көп қылған өсек, Дұшпанның қуғындаған жаласынан, Жатқаным *қу қара жер болып төсек* (Қаз. әндері).

Құт күйған қара сабадай. *б.ейн. Құтты, берекелі, ырыздығы мол әрі кең, пейілі тарылмаған деген мағынада.* Тасмұрын қалды телміріп, Кескеннен төмен бара алмай. Буыршын бура Көкдомбақ, Қалды тауға жарамай. Қаражак, Тәуен, Бестамак, *Құт күйған қара сабадай* (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Қырық қара нар майына суарды. *фольк. Жебе жасайтын қу аңашты нардың майымен сылап, майсінді етті.* Алты кырлы ақ жебе Шыққан жері қу төбе Қиып алған жерінде Қырық ай жатқан қуарып *Қырық қара нар майына* Алып еді *суарып*, Сынатұғын мүлік пе еді, Сайғақ болды десейші (Ер Қосай).

Не қара көрінді [басты]? Бір нәрсеге, біреудің немесе өзінің ісіне разы болмағанда, кейігенде айтылатын «сонша не болды», «бір нәрсе болды ма» деген мағынадағы сөзқолданыс. Байдың шолжың ұлынан қорқып *не қара көрінді* дейсің (Б.Тілегенов, Аққайнар). – О, жұртшылық, қараңғы түнде әулие адамның моласын бұзып, *не қара көрінді?* (С.Ерубаев, Шығ.). – Бізді *не қара басты*, соны ойламаппыз ғой (З.Жәкенов, Таң самалы).

Өкпесі қара қазандай. *Қатты өкпелі, көңілі қатты қалған.* Дәмелінің Бағдагүл мен бригадирге деген *өкпесі қара қазандай* (Ө.Қанахин, Дәмелі). Алматыда жылдап тұрып Медеуді көрмеген, Горельникке шықпаған, үлкен Алматы шатқалын араламаған адамдарға олардың *өкпесі қара қазандай* («Лен. жас»).

Сүлік қара. *Жылтыр қара.* Күйеудің екінші жолдасы – үрген қарынша қопандаған, сопақ бет, бадырақ көз, бауырсақ мұрын, *сүлік қара* Мамырбай (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Сылыңғыр қара. *Жұқалау жылтыр қара.* – Осыншама малды қайда сыйғызасың? – деп сұрады Төлеген жылтындаған *сылыңғыр қара* колхоз бастығынан («Қаз. әдеб.»).

Сіріңке қара. *Арық, қатпа қара.* Даусы шыңылдап шығатын *сіріңке қара* осылай әмір берді де ат үстінде қалшып қатып қалды («Лен. жас»). Балташ Жәнібеков – ортадан биігірек, *сіріңке қара*, ернінің үстінде мұрт табы жаңа тебіндеген жігіт («Лен. жас»).

Үстінен қара дауыл қаптады [соқты]. *поэт. Қиын-қыстау кезеңге тап болды, қиын заман басына тұсті.* Өткенде одан жүз жыл арада ауыр, *Қаптады* дала *үстінде қара дауыл*, Басыңа Азаттықтың арқан түсті, – Еркіндік көзден ұшты қайран дәуір (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Нелер заманнан бері тірлігін малға теліген халықтың *үстінде* кенет *қара дауыл соғып*, түндігін желпілдетіп жатты (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шой [шойын] қара. *Былишған, дөңкиген қара.* Гоминдан құрылған кезден бері қарцер кілтшісі болып келе жатқан еңгезердей *шой қараның* әдепкі байқауынша: «Мұның өзі – бас кесер немесе көзбояушы» (Ж. Тілеков, Жоңғар.). Бір жігіт ұзын бойлы, *шойын қара*, Ерекше көзге түсті жеке-дара (Ж.Саин, Танд. шығ.).

Шымқай қара. *Қап-қара, шой қара.* *Шымқай қара* майлы сырмен бояп, алтынмен аймыштаған кең кабинет (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Бұлт болғандықтан, аспан көгілдір емес, *шымқай қара* («Қаз. әдеб.»).

Ірі қара. *Жылқы, түйе, сиыр.* Ауыл айнала-сындағы *ірі қара* да сирек (М. Әуезов, Абай жолы). Шәкірдің қолында түбі түскен қаңылтыр шелек пен *ірі қара* малдың бір қу жілігі бар (Б. Соқпақбаев, Өзім тур.). Республикада 7 миллионнан аса *ірі қара*, 32 миллион қой бар (Халық бақыты.).

ҚАРА= е т. 1. *Көз жіберу, назар аудару.* Рабиға біресе Дәуғараға, біресе Әміржанға *қарайды* (Б.Майлин, Шығ.). Шығайбайға келген Алдар көсе жабықтан *қараса*, байдың өзі қазы тіліп, бәйбішесі нан илеп, қызы тырнаның жүнін жұлып, токалы бас үйітіп отырғанын көреді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Датыңды айтсаң майырға, Сібірге кеттік айдалып Бейнең қандай болды екен, *Қарасаңшы* бір мезгіл Қолдарыңа айна алып (Дулат

Бабатайұлы, Замана.). **2. Бағу, жаю** (мал, құс). Қозыны *қ а р а м а д ы*ң, жамыраттың деп, көрін шашып келген Майбасар Байсүгірді қамшымен тартып-тартып жіберді (М.Әуезов, Абай жолы). Сәтжан күндегі әдетімен уақытында тұрып, торпақтарын өрістетіп, үйрек *қ а р а д ы* (С.Бегалин, Танд. әңгім.). **3. Іздеу, іздестіру**. Менің бала кезімде біздің ауылдың маңайынан кен *қ а р а г а н* инженерлер көп жүретін (А.Машанов, Жер асты.). **4. Көру, тексеру**. Судыр Ахмет оянғанда балықшылар ауларын *қ а р а п* келген екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Барыс-келіс жатқаны, Есеп кылып *қ а р а с а*, Екі айдан артық көрінді (О.Шипин, Дастан.). Даулы сөздің көрдім де елеп көбін, Дұрыс пенен бұрысты бөлектедім. Қаншалықты күдікпен *қ а р а с а м* да, Көңіліме қонады көбі өкпенің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5. Тексеру, бақылау, ауруын байқап білу**. Әліне өр ағзаның *қ а р а г а н д а* – Хауін кірді, дерт зорайып өктеді де (О.Шораяков, Шайыр). Дәрігер аурудың сыңайын байқап, аппаратпен тамағын *қ а р а п*, ісік бар екенін анықтады да, оны онкологиялық диспансерге емделуге жіберді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). **6. Тыңдау, құлақ асу**. Бір қалтарыста ретін тауып, кемеден шығып кеткенмін. Арттағылардың айғайына да *қ а р а м а с т а н*, жүгіріп келемін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). *Қ а р а р* емес шуға да, Тікірейін тұлдана. Ет-қызмен байқамай, Түсіп шықты суға да (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **7. Бағалау, елеу, ескеру, мән беру**. – Біз ісіне де, сөзіне де *қ а р а п* бағалаймыз (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Булығып даусы шықпай ханым қалды, Шәһит боп дінсіздерден дүние салды. Аппақ ет, қызыл бетке *қ а р а м а с т а н* Бауыздап бейшараның басын алды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Естіп жайсыз хабарды, Ауылдағы әкем де, Елементі боранды, *Қ а р а м а п т ы* қатерге (С.Мәуленов, Магниттау.). **8. Бағыну, мойындау**. Он алты – он сегіздің арасында, Албырт шақ ақылыңа *қ а р а с ы н* ба, Шелтііп шіренерсің дүниеге, Менсінбей мынасын да, анасын да (М.Әшірбеков, Белестер). **9. Аңғару, байқау, аңдап бағу**. Жүйрік аттың дүбіріне ұқсайды, Байқап *қ а р а* бара жатқан қандай мал? (Көрұғлы). Енді *қ а р а с а м*, дәл тұмсықта серейіп бір қазақ жатыр екен, «әке, әке!» деп бақырып, үстіне құлап кеттім (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ойлап-ойлап *қ а р а с а қ* Осындай шал қайда жоқ. Қозғау салып қоздырғыш, Кезбе шалдан пайда жоқ (Абай, Тол. жин.). **10. Құту, тосу, бөгелу**. Павлов шайдан соң тамаққа *қ а р а м а й* жүріп кеткен еді (М.Әуезов, Абай жолы). Ертенгі асты

тастама, Кешкі асқа *қ а р а м а* (Қаз. мақал.). Күйдің аяқталуына *қ а р а п* келе жатқандай-ақ поезд тоқтады (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Күреңге Шаймердендер қамшы басты. *Қ а р а м а й* қасындағы жолдасына Жауменен Молалыда араласты (Қ.Жапсарбаев, Сойле.). **11. Бағып-қағу, құту, мәпелеу, баптау**. Асыранды күшігің Байқамасаң пышынын Тойынған соң жау болмақ. Бабын тауып *қ а р а с а н*, Бағуға қарап жарасаң, Еккенің бақша, бау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Еламан Есбол атасының жайы жаман емес екенін байқап жүр. Өзі жұмысқа кеткенде үйде атасына *қ а - р а й т ы н* кісі бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қарағандай *қ а р а й с ы ң* баланы аяп. Қояйын ба басқаға баламай-ақ?! Сен бар жерде рақат – Жүргендеймін Түкті кілем үстінде жалаңаяқ. Жаралмаған барымта, Сойылыңа, Лайық тек сыпайы ойыңыңа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **12. Бағыну, қарауына, қол астына оту, тәуелді болу**. Ол енді Атбасар уезінің құрамынан шығып, Сырдария облысына *қ а р а д ы* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Оренбург қаласының жұрты үй-жайынан айырылып, көбі кісі қолына *қ а р а п* қалды деседі («ТУГ»). Кімде-кім тойға келетін болса, менің патшалығыма *қ а р а - г а н* ер кісілер бір-бір тұлпардан ала келсін, – деп жар салады (Қаз. ертег.). Кезі еді күні өткен үлкен соғыс, Маман бай Торғай бойын қылған қоныс. Жайлауы ел Шектінің Еділ, Жайық, *Қ а р а г а н* Орынборға жүз отыз болыс (Айман – Шолпан). **13. Есептеу, санау, ойлау**. Кім де кім суретке түссе, мен оны бақытты деп *қ а р а й м ы н* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Сондықтан да біз салмағын теңестіру мәселесін организмнің жетілуінің ішкі заңдылықтарының бірі деп *қ а р а д ы қ* (Т.Күлтебаев, Қой төлі.). Астық әкеп ауылға, Сұрап кілтін сарайдың. Әйнекті ұрған жауынға, Ырысым деп *қ а р а й м ы н* (Қ.Мұқышев, Орман). **14. Ауу, беттеу, ойысу, қадам басу**. Ұйыды бәрінің де соған қаны, Алмас деп қашық жерден барымтаны, Бір түнде Сырға *қ а р а п* көшіп кетті, Бір түйе, алты ешкі мен барлық малы, Батыр мен Бектепберген мініп қашқан Тағы бар Таутабайдың құр аттары (О.Шипин, Дастан.). Қостың кішісі менмін, Биыл тоғызға *қ а р а д ы м* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жексенбі күніне *қ а р а г а н* кеште сырқаттанып қалған Торғайдың анасы баласын бригадирге жұмсады (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Ол биыл он алтыдан он жетіге *қ а р а г а н* ғана бала көрінді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **15. Арнайы сөз ету, талқылау**. Барғызамын, – Қоғамбай да басты айқайға, – Барасың! Колхозға

айтам, ауданға айтам мәселенді *қ а р а с ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Үш сағатқа созылған бұл күнгі жиналыс көктемгі егістің жай-жапсарын *қ а р а д ы* («Лен. жас»). Жалпы жиналыс С. Омаровтың мәселесін *қ а р а п*, арнайы қаулы алды («Қазақст. мұғ.»). Неғұрлым қиын істерді бірнеше би бірігіп отырып *қ а р а й д ы* («Халық мұғ.»). **16. Қарастыру, зерттеу.** Осы мәселені *қараған* ғалымдар аз емес. Алайда В.В.Радловта алғаш рет жүйелік принципті қолданылған («Тілтаным»). **17. Дәл бағытталу, тура келу.** Терезелері солтүстікке *қ а р а ғ а н* бөлмелерге мүлде сәуле түспейді (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Жау қолындағы мылтықтың аузы бізге *қ а р а п* қаһар шашып тұр («Лен. жас»). Алтыбасар қырдың, үстінде тұрады да, Күркетал тауға *қ а р а ғ а н* жотада тұрады (С. Шарипов, Шығ.). **18. Оқу, оқып шығу.** Қойғанмын түрлі кітап қарсыма үйіп, *Қ а р а й м ы н* фарсысына басымды иіп, Сіздің де жазғандарға көз саламын, Фарсатымның барында көңіл жібіп (Ақмолла ақын, Күндер.). Сіз *қ а р а ғ а н* кітапты біз *қ а р а й м ы з*, Ағыңнан шалуға біз жараймыз. Сіздердей қара жаққан адамдарға, Қарсылық ете алар біз малаймыз (Ақмолла ақын, Күндер.).

Ажалға тура қарады. Аянкестенбеді, өз өмірін, тәнін ойлап, жанын, арын сатпады, өлімнен қорықпады. *Ту р а ж а л ғ а қ а р а й* қалған Сөз айта алған батыл, батыл. Айқайынан дала оянған, Ұйқтап, міне, жатыр Батыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ай қарап жүр [отыр ма] ме? с ө й л. э к с п р. *Босқа жүр, түк көрмейді деген мағынада жақтырмау мәніндегі сөзқолданыс.* Апа-ау, мен де *ж у р ғ е н* жоқпын *ай қ а р а п*, Осы жолы уәде бердім ойлап-ақ (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). Ұсталғаны бес қазақ *О т ы р д ы ң д а р м а ай қ а р а п*?! (Ж.Қыдыров, Сәуір.).

Айт-үйтке [әй-түйге] қарамады. *Ай-шайға қарамады, еш нәрсені елемеді.* Музейде астан-кестен екен. *А й т-ұ й т к е қ а р а м а й*, неше бөгеттерден өтіп барып, Османның жүрегінің қанмен жазылған қара құранын күшәқтап алып шықтым (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жексенов *ә й-т ұ й ғ е қ а р а ғ а н ж о қ*, терезенің шынысын қойып қап сындырды да, маған қолынан ұстатып, қойманың ішіне түсті (З.Шашкин, Теміртау.).

Ай-шайға қарамады. *Ештемені елемеді, еш нәрсеге мән бермеді; тіке іске кірісті.* «Қуғыншы» *ай-ш ай ғ а қ а р а м а с т а н*, оны келген бетте уаһштай бастады (М. Иманжанов, Мәңгі махабб.).

Ала көзбен [алара] қарады. *Жақтырма-*

ғанын, ұнатпағанын көзінің қарасымен қимыл-ишараты арқылы білдірді. Сайран басын көтеріп алып, Тайманға *а л а к ө з і м е н* бір *қ а р а д ы* да, түк үн қатпастан көмірді ақырын сала бастады (Ә.Әбішев, Замана.). *А л а р а қ а р а п* бетіме, Деді: – Балам, жол болсын, Түсін суық түн қатқан, Ақ сапарың оң болсын! (О. Шипин, Дастан.). Логвиненко сұп-сұр болып, Елинге *а л а к ө з і м е н* бір *қ а р а д ы* да, үн қатпады (Майдан).

Алды-артына қарады. *Абайлап, ойланып барып әрекет жасады.* – Бірақ балам айтайын: «Еліңе де барарсың, Тірі болсаң еліңнің Керегіне жарарсың, Дос та елден, жау да елден *А л д ы-а р т ы ң а қ а р а р с ы ң*» (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алды-артына қарамады. *Жан-жағындағыға назар салмады, не болып жатқанын бажайламады, енжар, салғырт болды.* Жаксы болса ұлығы Өз елін жаудай таламас Қасқыр тартып, қан шықса, Жаман ит жұлып жей берер, *А л д ы-а р т ы н а қ а р а м а с* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Асқа [тамаққа] қарады. *Ас ішті, тамаққа тәбеті тартты.* Сол жолы, ауыр сырқаттан кейін Ләззат *асқа қарағандай* болып қайтты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ақыры сол емінен шипасы табылғандай, басын көтеріп, *а с қ а да қ а р а д ы* (Б.Серкебаев, Өткенде). Денесінің қызуы көтеріліп, әлі кетіп, *т а м а қ қ а қ а р а м а д ы* (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Асқа [тамаққа] қарамады. *Ештеңе ішпей, құр аттанды, дәм-тұз татпады.*

Атүсті қарады. *Мән бермеді, немқұрайды қарады.* – Біз семья дегенге *а т ү с т і қ а р а п* көкпар тартып келдік, бет-аузы жылтыраған қыз көрінсе қиқу сап, жаппай ұмтыламыз (З.Шашкин, Темір қазық). Ол өзінің ән туралы мақаласында Ш. Қалдаяқов, А. Еспаев туралы ғана сын пікірін айтып, басқа композиторлардың шығармаларына *а т ү с т і қ а р а п* өткен («Қаз. әдеб.»).

Аузына қарады. *Айтқанын тыңдады, сөзін екі етпеді, ырқынан шықпады.* *А у з ы н а* жұртты *қ а р а т а р* Шулатып қала, даланы, Шындық деп және таратар Жігітке жапқан жаланы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Елім *а у з ы м а қ а р а й д ы*, жұртым айтқанымды істейді деп соғатын Көтібар, шынтуайтқа келгенде, токалы Теңгеден аса алмайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ұзақтың Албан *қ а р а д ы а у ы з ы н а*, Сыйғызды бір тарының қауызына. Ұлықта тілмаш, ояз тамырласып, Айналды тары терген тауырына (І.Жансүгіров, Шығ.).

Беті бері қарады. а) *Аурудан айыға бастады, денсаулығы түзелейін деді.* Марқабаевқа операция жасалғанына он күн өтті. *Беті бері қарап*, ептеп асханаға кіріп-шығуға жарады (Ж.Тілеков, От кешу). Бала осыдан ұзақ жатты. Қыс бойы төсектен басын көтермеді. Көктем шыға ғана сәл *беті бері қараған* белгі білінді (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). ө) *Істің беті түзелді, оңғарылды, икемге келді.* Инженерге айтып едім, алғашында көнбей қойды. Әйтеуір әрі айтып, бері айтып үгіттеп, *бетін бері қаратты* м-ау («Лен. жас»).

Бетіне [бет-жүзіне] қарамады. *Бетің бар, жүзің бар демеді; аямады.* Жолдан тайса кімдекім Көзін дереу жойыңдар! *Қарамаңдар бетіне!* Мейірімсіз болыңдар! (Жауынгер жыры). Оның қазір түсі суық. Ол осы отырған ешкімнің *беті-жүзіне қарайтын* емес, ешкімді аяйтын емес (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

Жақсы қарады. *Ұнатты, жақтырды, дұрыстап күтті.* Бригадир *жақсы қарайды*. Жұмыстан қолымды қағатын емес (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Жалт қарады. *Тез мойын бүрды, шұғыл көз салды.* Қыз селк етіп, *жалт қарады* (З.Қабдолов, Жалын.). *Жалт қараса* сырт жағында Келеді екен бір офицер. Періп қалды, гүрс еткізді, Сұлап түсті ол кәнішер (Қ. Аманжолов, Шығ.).

Жалтақ-жалтақ қарады. *Жан-жағына, басын әрі-бері бұрып қайта-қайта көз жіберіп қарады.* Жаздыгүні ақ бөркі бүктелмейді, Қолында бір сабау бар ол дағы аппақ. Керегеге сабауды шанышып қойып, Бөркін іліп, *қарайды жалтақ-жалтақ* (Абай, Тол. жин.).

Жаман қарады. *Жақтырмады, қнатпады.* Көрілік бізге келді кезіменен, Келін *жаман қарайды* көзіменен, Тұрып келіп қолымен ұрмаса да, Ұрғандай-ақ болады сөзіменен (Алдаспан).

Жаутаңдап қарады. *Көзі жасқа толып, жәудіреп қарады; біреуден, бір нәрседен үміт күтіп телміді.* *Жаутаңдап қарап* дала тұр, Көз жасын сүртгіп жаңа бір. Хабарсыз ұлын сұрауға, Жолыңды тосып ана жүр (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жеңіл қарады. *Мән бермеді, бойламады.* Қазір ойласам, қалайша өмірге *жеңіл қарадым* деп қиналамын (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). *Жеңіл қарап* сөзіме, баламайсың, Жар етуге өзіңе қаламайсың. Жан сезімін ұққандай кей мінезің, Жайды білмес бейне бір баладайсың (Қаз. әндері).

Жерге қарады. *Қатты қылды, қысылды.* Отырған адамдардың бірде-бірі орындарынан

қозғалмай, бастарын салып *жерге қарайды* (С.Шаринов, Шығ.). Осындай сөздерді естіген сайын Батырбек ұялып, *жерге қарайды* (А.Жақсыбаев, Егес).

Жүрдім-бардым қарады. *Мән бермеді, немқұрайды, үстірт қарады.* Кенжебаев қате басқан Пазылбековті сүйеу орнына сүріндірген. Адамның тағдырына атүсті, *жүрдім-бардым қараған* («Лен. жас»). Дүкеншілер кітап саудасына көбіне-көп *жүрдім-бардым қарайды* («Лен. жас»).

Жылы қарады. *Мейірім танытты, жылы шырай көрсетті.* Тоқтатты шырқап барып қазақ күйді, Ұлықтар бәлкім оны аз-ақ түйді. Генерал *жылы қарап* жымиы да, Бастатты басқаларға азат биді (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

Көз жасына қарамады. *Аямады, есіркемеді.* Би, болысты төңірі атты Ел қорғауға жарамай, Ағайынды еңіретті *Көз жасына қарамай* (Жамбыл, Шығ. жин.). Тартып алды еріксіз, Жүк тартатын нарынды, *Көз жасына қарамай*, Жылатып кемпір, шалыңды (Жамбыл, Шығ. жин.).

Көзінді ашып қара! *Абайла, байқа, дұрыстап, жөндеп көр деген мағынада.* *Ашып қара көзіңді*, Сөз иесі мен деймін. Бола алмайсың сен сірә, Меніменен тең деймін (Айтыс).

Көңіліне қарады. *Райын бақты, жай-жапсарын байқады, ренжітпеуге тырысты.* Қажет болса сөзімнің, Аямандар, айта бер, *Көңіліме* менің *қарама!* (Үш ғасыр.). – Рас, рас, қанша тағдыр қол артсын, Сен солардың *көңіліне қарапсың*. Өмірінде жатсынбадың ешкімді, Мейірбансың, өйткені сен жомартсың (М.Шаханов, Баллада.).

Күнге қараған беті. *Бір заттың күнге немесе басқа екінші затқа қатысты қарсы беті, жағы.* Егер Жер өз білігінен айналып тұрмаса, онда күн мен түн алма-кезек болмай, Жердің бір жартысында (*Күнге қараған бетінде*) ұдайы күндіз, ал қалған екінші жартысында (Күнге қарама-қарсы бетінде) ұдайы түн болар еді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Қабағына қарады. *Райын бақты, көңіліне қарады, ренжітпеді.* Әкең қартайды, қолдағы жалғыз бала болғасын сенің *қабағыңа* көп *қарайды* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Арманым, ауруым жүрегімде Қоспадым сені сүйген біреуіңе, Кім *қарар қабағыңа*, жанашыр кім, Көресің бәрін дағы жүре-жүре (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қадалып қарады. *Сұқтана қарады, көзін алмай тік қарады.* Кигендей торғын шапан, жасыл жібек *Қадалып қарағандар* көзін

сатқан. Жігіттің көзін тескен қыз секілді Жамылып атлас шөйі, түйме таққан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қарадан қарап жүріп [отырып]. а) *Тектен-текке, құр босқа.* Япыр-ау, *қарадан қарап жүріп* қалай жанжалдасасыздар? Екеуіңіздің араңызда ешбір ілік-жілік жоқ қой, – деді Әлжан Тәукене (Ф.Мұстафин, Шығ.). ә) *Өз-өзінен, әшейін-ақ.* Менің де өзіңіздей шешем бар. Ол кісі де кейде *қарадан қарап отырып* көзіне жас алады (М.Иманжанов, Шығ.).

Қарай да қарай. п о э т. *Қайта-қайта талмай қарап. Қара ғайда қара ғай* далаға, Қазақтың көзі тала ма?! Қызығып біздер еруші ек Құмаршық жеген балаға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарайтын бет қалған жоқ. *Әбден ұятты, кінәлы болып қайта көруге дәті бармады.* Мына екеумізде әлгі кісілерге *қарап бет қалған* жоқ (Ә.Омаров, Көрлен.).

Қарап жатты [жатпады]. *Тынышды, тыным тапты, қыбырламады.* Жігітке *қарап жату* енді сынды, Сол оймен Балағазы атқа мінді. Таудағы ел, тойға алдырған Еркежанды, Балағаз қызғанышты айтсаң шынды (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Байлар тағы да *қарап жатқан* жоқ; либералдардың көбі консерваторларға қосылып, олар да уәкіл көбейтудің талабында жүр (С.Дөнентаев, Шығ.).

Қарап жүрді [жүрмеді]. а) *Байқады, бақылады, көз салды.* Аканайда жоқ еді іні, ағасы, Дұшпан салған көңілінде көп қаласы. Қасы менен қабағына *қарай жүр*, Қысылғанда тәңірі болсын панасы (Батырлар жыры). Кейінірек өздері тілек білдіріп, мебельдерді жөндеп, *қарап жүруді* міндеттеріне алды («Халық мұғ.»). ә) *Әрекетсіз жүрді, босқа қаңғыды.* Сұлудың қаладағы жұмысы көп, Заводта, кеңседе істеп тыныштық жоқ. Қаланың халқы *қарап жүр* дейсің бе, Еңбексіз сенен басқа бір кісі жоқ (Айтыс).

Қарап қалды [қалмады]. а) *Бақылады, көз айырмады.* Терезені ашып жіберіп Шалматай *қарап қалған* екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Үрістем қызарып отыр, біз соған *қарап қалпыз* («Халық мұғ.»). ә) *Әрекетсіз, қимылсыз қалды (қалмады).* Жеңгелер де мұндайда *қарап қалған* ба? «Шырақ-ау, Нағажанды ана ауданнан келген тілші адам деп жүр ғой. Қыз да көнген секілді», – деп бір қояды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Мен де *қарап қалған жоқпын*, таяқты сілтедім («Лен. жас»). б) *Құралақан қалды.* Қараған *қарап қалар*, ізденген өнер табар (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Қарап отырды [отырмады]. а) *Барлады, зер салды.* Абай Дәрменді барлап *қарап отыр* (М. Әуезов, Абай жолы). ә) *Әрекетсіз, қимылсыз, тыныш күйде қалды.* Олай болса біз *қарап отырамыз* ба деп біздің елде патшаға қарсы қол көтеруге бел байлады (С.Шарипов, Бекболат). – Я, аксақал, той-тамаша осы даңғыл жол үшін болар, – деп, *қарап отырмай-тын* Жалмұхамет сөзімді бөлді (Б.Момышұлы, Москва.).

Қарап тұрды [тұрмады]. а) *Барлады, зер салды.* Жерде қалып бара жатқан Гүлияға Әзімхан вагонның есігінен *қарап тұрды* (С.Сейфуллин, Әңгім.). ә) *Әрекетсіз, қимылсыз, тыныш күйде қалды (қалмады).* Он үш болыс Торғайда Жолдасына сенімді Бәріне берді хабарды: «Бекер *қарап жатпа*, – деп, – Қосақтап қойдай береді, Текке жатқан сендерді, Ауылнай, болыс, бай мен бек»... (О.Шипин, Дастан.). – Трактор *қарап тұрмасын*. Түнгі сменаға Жамал екеуміз шығайық, – деді Өмірбек (Б.Майлин, Шығ.). Қыз бала, өне сондай менің сөзім, Ежелден Құдай берген бір мінезім. Кісіге *қарап тұрған* өзің тидің, Сенің де мақұл емес бұл мінезің (Айтыс).

Қас-қабағына қарады. *Райын бақты, көңілін аулады, ыңғайына көшті.* Осы үлкендердің бұйрығын күтіп, *қас-қабағына қарап* жүрген жас жігіттердің ішінде Ербол бар (М.Әуезов, Абай жолы). Төзіміміз таусылып, дегбіріміз кеткенімен, директордың *қас-қабағына қарап*, үн-түнсіз түйелі адамды күттік (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Қолға қарады. а) *Бір нәрсе дәме етті, сый құтті.* Әуелі жиденің мәуелеп өскен жемісін теріп жеп, аузының дәмін алды. «Үйге барғасын балалар *қолма қарайды* ғой» – деп ойлап, екі уыстай жидені үгіп ап, орамал шетіне түйді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Біреудің жәрдемін қажет етті, кіріптар болды.* Жетім балаларына ас тауып бере алмай жүрген сүмелек сарының *қолына қараған* нәнін гөрі тапқан табысын тірлігіне талшық еткеніне не жетсін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). «Құл болмас сатып алмай» дегендейін, Қиын ғой жұрт болуың *қолға қарап*. Бұлайша кетіп кейін тұрғаныңа, Дос күліп, дұшпандарың жүр табалап (С.Дөнентаев, Шығ.). б) *Мал өз аяғымен жайылмай, жем-шөп беруді қажет етті.* Бір бұзаулы сиыр, екі жылқы *қолға қарап* қалды (С.Сейтхазин, Хадиша). Қыстығүні қой қорада бағылып, *қолға қарайды* (М.Ермеков, Қазақст.).

Құдайына қарады. *Адамдықтан аттай алмады; ибалық етті.* Кешегі кеткен Майлыбай марқұм сияқты ұзақ, сарылып жатқандарды да көрдік қой талай. Ондайда бала мен келін *құдайына қараған* жандар болса жақсы (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Қыз қарады. *Қалыңдық іздеді, әйелден жар таңдады.* Бозбалалық, – *Қыз қарады қ,* Қалжың, әзіл сөйлестік. Ат жараттық, Сән тараттық, Әуейлік күйлестік (Абай, Тол. жин.).

Қырын [қырыс] қарады. *Жақтырмады, шырай бермеді.* Жиылса сәлемдеспей *қырыны қарап.* Ас ішпей, сарпалтаңмен атша жарап. Ұзақ күн біткен сөз жоқ – керіс, тартыс, Кетеді күнде ертеңмен кешке тарап (М.Көпеев, Тірілікте.). Ұлжанның, әсіресе, қамығатыны мына келе жатқан Бөжейдің асына да Құнанбай биыл қалыпта *қырыны қарап*, шырай беретін емес (М.Әуезов, Абай жолы).

Оң көзбен қарады. *Құптады, мақұлдады, жылы қабылдады.* Жүрексініп айтып тұрмын мұны мен, Мылқаулардың мида сөйлер тілімен. Төңірім деп табынып ем, Төңірім, *Оң көзің мен қарайсың ба* шынымен?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Москва да, Баку де, Хорезм де *Оң көзімен қарайды* бәрі өзілге. Қызықпаймын «Волгаға». Дачаңызға, Қызықпаймын... Өйткені бар өзімде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Отқа қарап қалды. *Ішерге асы жоқ, түгі жоқ.* – Не жазғаным бар? *Отқа қарап қалғанымыз ба?*! – деп зарлады (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Өлгеніне қарамады. *Аянбады, жанын салды.* Қыршиды беттен аямай, Қызыл шұнақ көрі аяз *Өлеріне қарамай*, Өкіргендей көрі аяз (Д.Әбілев, Алтай асу.).

Пысқырып та қарамады. *с ө й л. э к с п р. Менсінбеді, тақымына олқы санады, көзге ілмеді.* *Пысқырып* адам өлсе *қарамаған*, О, көкпар, өр халқымның ойыны едің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Менің Қанатым ертең бүткіл дуанды билейді. Со кезде сенің жаман қызыңа *пысқырып та қарамайды* (М.Дүзенов, Ақөже). Ана Шопандарға өзіміз *пысқырып та қарамаймыз* («Қаз. әдеб.»).

Салқын қарады [қарамады]. *Жақтырмады, жаратпады, ұнатпады.* Орта ғасырдан бастап өркендеген Еуропаның поэмасын алсақ, мұнда сипаттап отырған уақиғаға ақын көлденең *салқын қарамай*, ішіне араласып кетеді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Сексініп қарап тұрды. *Тікесінен тік тұрып, бір жерден көзін алмай, қозғалмай қарады.* Ешкі бақтым, амалсыз еңіреп бақтым, Шоқайменен

тағалы аттай шаптым. Тасқа шығып *сексініп қарап тұрып*, Домбырамен ән салып таңдай қақтым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Суық қарады. *Суық жүз танытты, жақтырмады.* Сұлтан басын көтерді. Өңі жібімей, қалтылдақ шалға *суық қарады* (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Теріс қарады [қарамады]. *Дұрыс көрмеді, ұнатпады; жек көрді.* Бойжеткеннің өзі де *теріс қарама* са керек (Ғ.Сланов, Әңгім.).

ҚАРА...³ *Өсімдік, жануар, жәндік, т.б. атаулардың құрамында кездесіп, олардың ағзасы не құрылымындағы бір бөлігінің қара түсті болып келетін түрлерін атайтын күрделі сөздердің құрамдас бөлігі.*

ҚАРААҒАШ з а т. ө с. 1. *Қуаңшылыққа төзімді, қабығы қара сұр, жапырағы ұзын, діңі қатты ағаш.* Орта жастан асқан ақсұр әйел *қараағаш* жанына кеп тоқтады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *Қараағаш* пен теректі Арықтары суарған, Фрунзе – қала көрікті Табысына ел қуанған (Е.Өтетілеуов, Жалауша). 2. *т е р м. <лат. ulmus carpinifolia> Шегіршін туысына жататын, қабығы қара сұр, жапырағы сағақты, қарама-қарсы орналасқан, биіктігі 30 метрдей, диаметрі 1,5 метрдей болатын ағаш. Қараағаштың* гүлі гүл шоғырына жинақталған. Гүл қоршауы қоңыр қызыл түсті (ҚСЭ). *Қараағаштың* мәдени түрлері көп тараған, топырақ талғамайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Майд жапырақты шегіршін мен *қараағаш* басқа ағаштарға қарағанда 15-20 күн кеш көктейді (А.Балтабаев, Шөлде.).

Қараағаш тұқымдасы. б о т. <лат. ulmaceae> *Негізінен ағаш, сирек бұталар түрінде кездесетін қосжарнақты гүлді өсімдіктер.* Жер шарында *қараағаш тұқымдасының* 6 туысы 50 түрі белгілі. Қазақстанда 2 туысы (қараағаш, таудаған), 7 түрі өседі (ҚСЭ). *Қараағаш тұқымдасының* жемісі – қанатшалы жаңғақша. Қараағаш тұқымдасы 500 жылға дейін өсіп тұрады (ҚСЭ).

ҚАРААҒАШТЫ с ы н. *Қараағаш өскен, қараағашы бар.* Әбілқайыр Отырардың солтүстік тұсынан өтетін Сейхундарияның қамыс, жиде, *қараағашты* жағасына келіп жетті (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАРААЖЫРЫҚ з а т. ө с. <лат. cynodon dactylon> *Астық тұқымдасы ажырық туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қараажырық* Қазақстанның барлық жерінде, көбінесе оңтүстік аймақтарда құмды, сортаң топырақты жерлерде, егістіктер мен қоңыстар маңына өседі (ҚҰЭ).

ҚАРААЛА¹ з а т. э т н. з е р г. *Күміске жүргізілетін ою-өрнек.*

Қараала жүргізу. з е р г. *Күмістің бетін бағдарлау, ою-өрнек салу.* Абай айдаудан қашқан кавказдық бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерін жиып, әлгі қашқыннан күміс *қараала жұргізу* ді үйреттірді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бұл тәсілді шебер орындаса ердің әшекейі күміске *қараала жұргізде* й тым әдемі болып шығады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман).

ҚАРААЛА...² *Түсі ақшыл және қара аралас болып келетін жан-жануарлар мен өсімдіктердің күрделі атауының бірінші сыңары.*

Айдарлы қараала үйрек. з о о л. <лат. *tadorna cristata*> *Қараала үйректің айдары бар түрі. Айдарлы қараала үйрек* Корея мен Приморье өлкесінің оңтүстігінде кездеседі (ҚҰЭ).

Қараала сиыр. з о о л. Голланд тұқымы мен одан тараған остфриз тұқымдарының бұқаларын жергілікті сиырмен ұзақ уақыт бойы өндіре будандастыру арқылы шығарылған *сүтті сиыр тұқымы. Қараала сиыр* жаңа тұқым ретінде 1959 жылы бекітілді. Қазақстанға тың игеру жылдары әкелінді (ҚҰЭ).

Қараала үйрек. з о о л. <лат. *tadorna*> *Үйректер тұқымдасына жататын құстар туысы. Қараала үйректің* жемсауы, арқасы, құйрығының үсті ақ, басы, мойны, құйрығының ұштары қара кеудесінің екі жақ бүйірінде қара, кеудесінде күрең жолақтары бар (ҚСЭ).

Кәдімгі қараала үйрек. з о о л. <лат. *tadorna tadorna*> *Қараала үйректің кең таралған түрі. Кәдімгі қараала үйрек* Европада, Азияда (тропиктерде болмайды) және Солтүстік Африкада кездеседі (ҚСЭ).

ҚАРААЛА³: **қараала шыжық.** э т н. та ма қ. *Қойдың әбден шыжғырылған ішмайы мен құйрық майына ет қосып қуырып жасалатын ұлттық тағам түрі.* Туралып болғаннан кейін май шыжғырылады, туралған етті салады. 20-30 минут қуырып, еті піскеннен кейін қатты болмас үшін бір екі қасық су құяды, тұз және сарымсақ салып 10-15 минут қайнатады. Осы кезде *қараала шыжық* жұмсарып және тұздығы, сарымсағы сіңіп, дәмді болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Бұл жақтағы керейлер семіз сүрі еттен қуырылған қуырдақты *қараала шыжық* десетін (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚАРААЛҚА з а т. ө с. *Жемісі қара түсті бір я көпжылдық шөптесін өсімдік, алқа өсімдігінің түрі. Қараалқа* жазда, күзде гүлдейді.

Далалық жерлерде, бақ ішінде және жол үстінде өседі (М.Қожабеков, Дәрі. өсімдік.). Әдетте, *қараалқаме* н емделу үшін көктемде және күзде жиналатын оның жас сабақтарынан қайнатынды жасайды (М.Қожабеков, Дәрі. өсімдік.).

ҚАРААЛМА з а т. ө с. <лат. *malus kirghisorum*> *Қабығы сұр түсті, өркендері ұзын, жіңішке тікенексіз болатын алманың бір түрі. Қараалма* Тянь-Шань, Жетісу (Жоңғар), Іле Алатауларында, 1400-1800, кейде 2000 м биіктікке дейін жаңғақ, үйеңкі және шетен ормандарында өседі (ҚҰЭ). *Қараалма* – ғылыми аты қырғыз алмасы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қараалма* ылғалы мол топырақта, бұлақтар мен өзен жағалауларында жақсы өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРААНДЫЗ з а т. ө с. <лат. *inula grandis*> *Күрделігүлділер тұқымдасы андыз туысына жататын ірі жапырақты, гүлдері сары түсті, биіктігі 2,5 метрге жететін көпжылдық шөптесін өсімдік. Қараандыз* Қазақстанның барлық таулы аймақтарында дымқыл жерлерде, орман шабындықтарында, таулардың, тасты жерлердің қаратопырақты беткейлерінде өседі (ҚҰЭ). *Қараандыз* сияқты көпжылдық шөптесін өсімдіктің түбірінен осы кезде медицина мен малдәрігерлік ғылыми қажеттерге керекті дәрілер жасайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Аурудың асқынғандығы байқалса, *қараандыздың* немесе рауғанштың кептірілген түбірінің қайнатындысын жылқының аузына үш күндей аш қарын құятын немесе *қараандыз* түбірін уақтап турап жеммен араластырып жегізетін (Х.Арғынбаев, Қаз.этногр.).

ҚАРААЯҚ: қарааяқ ішік. э т н. *Түлкінің бауыра аяқ терісінен істелген ішік. Ішіктің толып жатқан түрлері болады. Мысалы, түлкі терісінен оның жон, бауыра аяқ терілерінен қарааяқ ішіктер* жасалды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРАБАЙ¹ з а т. з о о л. <лат. *pregalis falcinellus*> *Дегелек тәрізділер отрядының тырнақұтандар тұқымдасына жататын, сыртқы тұрқы шалшықшыларға ұқсас, дене тұрқы орташа жылтыр қара түсті құс. Қарабай* қоңыр түсті, басында қызыл дақтары бар, қылыштай қайқы, ұзын, жіңішке тұмсықты, орташа келген құс (Б.Бірмеғамбетов, Қазақст. геогр.). Саны күрт кеміп бара жатқан түр, таралу аймағы ала-құла. XX ғасырдың ортасында Арал мен Торғай су алаптарында, Балқаш маңында ұялайтын. Қазіргі кезде тек Солтүстік Каспий маңын мекендейді. Мұндағы сирақты құстардың

аралас тобында *қарабайдың* 173 қана ұясы бар (Қазақст. қызыл кітабы). Қайнаркөнде *қарабай* сондай көп. Қаз тектес, бірақ кілең балықпен қоректенетін бұл құстың қауырсыны кап-қара (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚАРАБАЙ² з а т. *Сараң, қайырымсыз, дүниеқор адам*. Сартабан өмірі малмен өткен адам көрінеді. Оны жұрт барып тұрған *қарабайдың* өзі деп те атайды (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚАРАБАЙДАЙ с ы н. *Сараң, қайырымсыз, қатты*. Қарамай сақалына, шалдығына, Жарасып тұрушы еді қалжыңым да. *Қарабайдай* қатайып алыпсың ғой, Ата, Сен шыныменен алжыдың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қарабайдай қаныпезер [сараң]. *Мейірімі жоқ, сараң адам туралы айтылады* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

ҚАРАБАЙЛЫҚ з а т. *Қайырымсыздық, сараңдық, тасбауырлық*. Қарабай өлді, улап төңіректі, Талайды *қарабайлық* еңіретті. Сераға, күлкіменен со бір дертті Күйдірдің қарығандай теміреткі (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ҚАРАБАЙЫР: **қарабайыр жылқы**. м а л ш а р. *Орта Азия арғымағын, қазақы жылқыны моңғол, түркімен, араб жылқыларымен, арғымақпен будандастыру арқылы алынған салт мінуге, жүк тасуға көбіс жылқы*. *Қарабайыр жылқы* 115-120 кг жүкпен тәулігіне 100-125 км жол жүре алады (ҚҰЭ).

ҚАРАБАЙЫР² с ы н. 1. *Қарапайым, орташа, ортақолды*. Мұндағы адамдар жай *қарабайыр* сауыншы емес, шын мәніндегі шебер-ойлампаз зерттеуші, жалықпай ізденгіш творчестволық еңбек адамы (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Байғұс Әбді қайтіп шыдасын. Ауылдағы дүрдей белсендінің бірі, оның сөзін қайдағы бір *қарабайыр* шаруа құлағына қыстырмайды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қайткен күнде де асыл аз болады да, *қарабайыр* көп болады (Ө.Қанахин, Жүрек.). 2. *Үйренішті, машықты*. Кейіпкерлердің әрекеті жұпыны, күнделікті *қарабайыр* тірліктен аса алмай жатады («Қаз. әдеб.»). Орыстың сақтап ойға кең өлеңін, Шыңғыстың гүл сөзіне кенелемін. Жыр мінсем *қарабайыр* он бір жолды, Далама желдей жүйткіп жөнелемін (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

ҚАРАБАЙЫРЛАН= е т. *Қарапайымдану, тұрпайылану*. Ер-тұрман әбзелінің бұл күнде тым *қарабайырлан*ып бара жатқанына қалай қынжылмай тұра аласың («Қаз. әдеб.»). Көгілдір тартқан шуаққа сөгіліп сала берген

ақ дала ақтандақтанып, төбешіктердің күнгеі беті көдімгідей *қарабайырлан*ып қалды («Лен. жас»).

ҚАРАБАЙЫРЛАНДЫР= е т. *Қарапайымдандыру, тұрпайыландыру*. Өйткені ол сарын поэтикалық идеяны тым *қарабайырлан*-дырып, ойды образдылықтан аулақтатып тұрады («Қаз. әдеб. »).

ҚАРАБАЙЫРЛАНДЫРУ *Қарабайырландыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРАБАЙЫРЛАНУ *Қарабайырландыру етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРАБАЙЫРЛАУ с ы н. *Орташа, ортақол; қарапайымдау*. Нұрбай қарапайым шаруа киімін киіп *қарабайыру* атпен ауылдан шығып ұзап барады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Т.Әлімқұловтың Шоқан Уәлиханов жайындағы шығармасы нақтылы жазба іспеттес *қарабайырлау* дүние болып шыққан («Қаз. әдеб. »).

ҚАРАБАЙЫРЛЫҚ з а т. *Тұрпайылық, дөрекілік*. Жаңадан салынған селолар бір қалыптан шыққандай бір-бірінен айнымайды. Мұның өзі құрылыстағы штампқа, *қарабайырлыққа* айналып барады («Қаз. әдеб. »). Бұл қарапайымдылық емес, *қарабайырлық*; тақырып тереңіне сүңгімей үстірт жырлаудың тигізген салқыны (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

ҚАРАБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. schizothorax ardentatus> *Тұқылдар тұқымдасына жататын аналь тесігі мен аналь қабаты қабыршақтармен қоршалған балық*. Маринов, Сусінген көлдерінде сазан, шортан, *қарабалық*, мөңке, алабұға өседі (К.Күленов, Қазақст. балық.). Ұсталған сазан, *қарабалық*, алабұға, шабақтар совхоздың бөлімдеріндегі асханаларға өтеді, дүкеннен жұмысшыларға сатылады (Т.Нұртазин, Ауыл.).

Ащыкөл қарабалығы. з о о л. <лат. schizothorax arg. saltans> *Тұқылдар тұқымдасы қарабалық туысына жататын Қазақстанда таралған балық түрі*.

Балқаш қарабалығы. з о о л. <лат. schizothorax argentatus> *Тұқылдар тұқымдастары қарабалық туысына жататын балық түрі*. Қарабалық үш түр тармағына жіктеледі: *Балқаш қарабалығы*, көкбас қарабалық және ащыкөл қарабалығы (ҚҰЭ).

Кәдімгі қарабалық. з о о л. <лат. schizothorax arg. intermedius> *Тұқылдар тұқымдасы қарабалық туысына жататын балық түрі*. *Кәдімгі қарабалық* ең кең тараған түр. Қазақстанда Сырдария, Талас өзені алабында, өзен-көлдерде, Қаратаудан ағатын өзендерде, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Қызылкөл тұйық көлінде кездеседі (ҚҰЭ).

Көкбас қарабалық. з.о.о.л. <лат. schizothorax arg.pseudaksaiensis> *Тұқылдар тұқымдасы қарабалық туысына жататын сиреп кеткен балық түрі.* Қарабалықтың түр тармағы ішіндегі жылдан-жылға санының азаюына байланысты қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілгені – *көкбас қарабалық* (ҚҰЭ).

ҚАРАБАРАҚ з.а.т.ө.с. <лат. halostachys> **1.** *Жасаң кезінде малдың жеуіне жарамсыз, тек күздегі алғашқы суық ұрғаннан кейін түйе, қой ащылайтын бұтасын өсімдік.* **2.** терм. *Алабұта тұқымдасына жататын түрлі химиялық мақсаттарда пайдаланылатын сексеуіл тәрізді бұта немесе ағаш. Қарабар ақтан* негізінен сақар алынады. Тұзды және шалшықты келген көлдердің жағалауында күйреуіктің *қарабар ақ* деген түрі өседі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Өзен жағалауының жыңғылдары мен *қарабар ақтары* сағым көтеріп, қияннан қауқиып-қауқиып көрінеді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚАРАБАРАҚТЫ с.ы.н. *Қарабарақ өскен, қарабарағы бар.* Бұлар жиде, шеңгел аралас табаннан шығып, *қарабар ақты* кебіртекке түсті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚАРАБАРҚЫН¹ з.а.т.ө.с. *Сор, ащы жерге өсетін, биіктігі жарты метрдей қатты бұта. Қарабар қыны* отынға жарайды, жапырағын түйе сүйіп жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРАБАРҚЫН² с.ы.н. *Қарасы басым қоңыр, күңгірт тұс.* Тау тағы біразда қара қошқыл, одан әрі сәт соңында *қарабар қыны*, қара қоңыр түстерге ауысты (М.Әуезов, Өскен өркен). Ала көлеңке, *қарабар қыны* жертөлениң ішінде отырғандар Лысенконың сөзін ант бергендей қоштады (Б.Момышұлы, Москва.).

Қарабарқын тартты. *Қарабарқынданды, қарауытты, күңгірт тартты.* Тау белдеуіне сыңси өскен жасыл қарағай *қарабар қыны тартыны*, әлдеқандай бір сыр шерткендей болады (С.Бегалин, Уақыт.). *Қарабар қыны тартыны*, марка жонданған төбелер бігіп, сонадайдан өз қотанымыздың оты жылтырады (О.Бөкеев, Үркер).

ҚАРАБАРҚЫНДАН= е.т. *Қарабарқын тұске айналу; қарауыту, қоңырқайлану, күңгірттену.* Сонау *қарабар қынданын* қыртысы қақ айырылған егістіктен созалдап бу ұшады (С.Сматаев, Елім ай). *Қарабар қынданы* бастаған көктем кешінде екі тізесін құшақтаған осынау қыз... іздеп жүрген махаббатым ба еді (О.Бөкеев, Жұлдыз.).

ҚАРАБАРҚЫНДАНУ *Қарабарқындан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАБАС¹ з.а.т.ө.с.с.ө.й.л. *Шалғын атқонағы (астық тұқымдасы атқонақ туысына жататын өсімдік, арамшөп).* Жатаған бидайық, шырмауық, *қарабас*, қара сұлы, арам сояу, сұңғыла арам шөптерін дихандар егістіктің өрті деп атайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Қарабас шалғын. ө.с. **Қарабас¹.** Бидайық тобына жататын *қарабас шалғын* пішенінің қоректік заттарын қой мей түйе бірдей дәрежеде қорыта алады (И.Жұмаұлов, Түйе өсіру). Бұл астық тұқымдастарының ішінде *қарабас шалғын*, көде және басқалары сияқты малазықтық шөптер бар (Ботаника).

ҚАРАБАС²: **қарабас өгізшағала.** з.о.о.л. <лат. garus ichthyætus> *Татрең тәрізділер отрядының шағалалар тұқымдасына жататын басы қара, салмағы 1,2-1,9 кг-дай болатын ірі құс. Қарабас өгізшағала* үлкен шоғыр құрып, топтанып ұялайды. 3-4 жылда жыныстық жағынан жетіледі (ҚҰЭ). *Қарабас өгізшағаланың* жалпы саны 40 мың шамасында, Қазақстанда 4 мыңдай. Саны кемуде. Алакөл қорығын құруды тездету және Балқаш көлінің аралдарында қорықшылар құру қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚАРАБАСШӨП з.а.т.ө.с. <лат. poterium> *Раушангүлділер тұқымдасы қарабасшөп туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қарабас шөптің ұсақ гүлдері жасыл түсті, домалақ гүлшоғырына топтанған* (ҚҰЭ).

Қойоты қарабасшөбі. ө.с. <лат. poterium polygamum> *Қарабасшөп туысына жататын өсімдіктің бір түрі.*

Собалақ жемісті қарабасшөп. ө.с. <лат. poterium lasiocarpum> *Қарабасшөп туысына жататын шөптесін өсімдік түрі.* Қазақстанда Жетісу (Жоңғар), Солтүстік Алатауларында, Батыс Тянь-Шань тауларының тасты, құрғақ беткейлерінде, өзен бойларында өсетін *собалақ жемісті қарабас шөп* және қойоты қарабасшөбі бар (ҚҰЭ).

ҚАРАБАУЫР¹ з.а.т.з.о.о.л. **Қарабауыр бұлдырық** (Аяқтары қысқа, денесі тығыз, кептер шамалас, бұлдырықтар отрядына жататын құс). *Қарабауырдың* сүйіп қоныстанатын жері – сазды шөлдер (Ш.Әлиев, Сирек хайуан.). Аңшылық кәсіпшілігіне жарамды қуатар – қаз, үйрек, құр, бұлдырық, шіл, *қарабауыр*, қырғауыл мекендейді (М.Ахметов, Егін қорға.). Жағалтай көпшілігінде уақ құстарды, бодененің, *қарабауырдың* балапандарын құртады («Қазақст. ауылшаруаш.»).

Қарабауыр бұлдырық. з.о.л. <лат. pterocles orientalis> *Кеттер тәрізділер отряды, бұлдырық тұқымдасына жататын, басы, мойнының артқы жағы мен кеудесі қызыл-сұр тұсті құс. Қ а р а б а у ы р б ұ л д ы р ы қ.* Қазақстанның оңтүстік бөлігінің шөл және шөлейтті аудандары мен Алдыңғы Азия және Солтүстік Африканың шөл далаларын мекендейді. Сазды немесе киыршық тасты шөлдерді ұнатады, бірақ оларды меңгеруге байланысты құмды аудандарға ығыстырылуда (Қазақст. қызыл кітабы). Бір кезде мың-мыңдаған топтары кездессе, қазір саны бір ретке төмендеген және суат басынан *қ а р а б а у ы р б ұ л д ы р ы қ т а р д ы* ретсіз ату салдарынан саны кемуде. Бұл жерлерде аулауға тыйым салу және қорғалатын территориялар құру қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚАРАБАУЫР² с.ы.н. *Тасбауыр, безбүйрек, қайырымсыз, қатыгез (адам).* Күркелінің бауыры күнде дауыл, Көтеш қалды жұртында жалғыз ауыл, Ауырып жатқан көңілімді бір сұрамай, Шын Сексеннің баласы *қ а р а б а у ы р* (Алдаспан). // *Тасбауыр, безбүйрек, қайырымсыз, қатыгез адам.* – Беделсіз би, қайырымсыз *қ а р а б а у ы р л а р* өңшен. Сендерге сенем деп, бөксе басты болармын ба? Сүгір – бай, мен – кедеймін (М.Әуезов, Танд. шығ.). Берді бастаған өзге бригадалар да, Аяжандар да тегіс жиылған еді. «Өттең, қандай *қ а р а б а у ы р* екен?» «Өттең, осы дұшпанды қолға берсе-ау», – десті (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАРАБАЯЛЫШ з.а.т. ө.с. с.өй.л. *Сораң туысына жататын далалы, шөлді жерлерде өсетін, түйе азығына жататын өсімдік.* Шың үстінде *қ а р а б а я л ы ш т а н* басқа түйенің тісіне ілінетін не бар дейсің (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАРАБЕЗ з.а.т. в.е.т. *Қоздырғышы таяқша тәрізді микроб (bacillus anthraxis) болып табылатын түйенің жедел өтетін аса қауіпті жіқпалы ауруы.* Бұл індет жылқыда жамандат, түйеде *қ а р а б е з*, ақшелек, ірі қарада қараталақ, ошақ, қойда топалаң, ылаң, алаң, ешкіде шекшек деп аталатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Түйенің жамандатын *қ а р а б е з* деп те атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Қ а р а б е з б е н* ауырған түйе оттан қалады, күйсемейді, танауы мен аузынан қан аралас көбік ағады, аяғы дірілдеп, тынысы тарылып енгігеді (ҚСЭ).

ҚАРАБЕТ с.ы.н. *Ел алдында барлық сенімнен айырылған, елдің қарғысына қалған арсыз, ұятсыз, жексұрын.* Қасірет уын ішіп жүрген Алуа енді күйеуін, адал бата қосқан қойнындағы жазықсыз жарын, кетпенмен басқа шауып

өлтірген қанішер, *қ а р а б е т*, бұзық қатын атанып, ертеңінде атыраптағы бар елге өшкере болды (М.Әуезов, Өскен өркен). Бәрінің тартып алды мал мен мүлкін, Тұтқындады ерлерді – елдің көркін. Сұр жылан Сұлтан отыр қанын тартып, *Қ а р а б е т*, қара жүрек азған шіркін! (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Лықсып келіп тығылды, Тулаған ойлар көмейге. «...Жұрт білсе егер мұнымды, *Қ а р а б е т* Ақжан демей ме?!» (М.Мақатаев, Шығ.). // *Ел алдында барлық сенімнен айырылған, елдің қарғысына қалған арсыз, ұятсыз, жексұрын адам.* Түлкі болып сіңсеңіз де тау-тасқа Қыран болып төбенізден самғаймын. Осыменен әңгімемді бітірем. Тек бітірер алдында, Қансыз әрі миятсыз, Шым етпейтін ұятсыз, Мына *қ а р а б е т ің і з г е* түкірем! Тфу! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАРАБИДАЙ з.а.т. 1. ө.с. <лат. secale> *Сабағы тик, биіктігі 1,5–2 м, жапырағы таспа тәрізді, сырты түкті, шашақ тамырлы астық тұқымдас дақылды өсімдік.* Ең ірі, клетчаткасы көп, соған орай сіңімділігі де, жұғымдылығы да төмен сабан – *қ а р а б и д а й* мен күздік бидайдың сабаны (Қ.Құсайынов, Сабан.). Дүниежүзіне кең тараған, мәденилендірілген бидай, *қ а р а б и д а й*, арпа, сұлы, жүгері, тары және күріш сияқты өсімдіктер егістіктің 99 процентіне егіледі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қ а р а б и д а й д ың* 13 түрі бар (ҚСЭ). 2. *Қарабидай дақылдың дәні; астық.* Екі өйел алып шыққан заттарын жарты пұттай *қ а р а б и д а й ғ а* айырбастан алғаннан кейін, қайтарында басқа жолмен жүрді (Ә.Шәріпов, Партизан.). Біздің жыл санауымызға дейінгі III ғасырда рим жазушысы Катон Старший «Күн бұлыңғыр» болған жылы *қ а р а б и д а й - д ың* нарқы арзандайтынына назар аударған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Жабайықарабидай. ө.с. <лат. secale silvestre> *Астық тұқымдасына жататын қарабидай шөптесін өсімдігінің мәденилендірілмеген түрі.* Қарабидайдың Қазақстанда екі түрі бар: *ж а б а й ы қ а р а б и д а й* және мәдени қарабидай (ҚҰЭ).

Мәдени қарабидай. ө.с. <лат. secale cereale> *Астық тұқымдасына жататын Қазақстанда таралған дақыл. М ә д е н и қ а р а б и д а й* – тағамдық дақыл (ҚҰЭ).

ҚАРАБИЕ з.а.т. этн. ойы.н. *Қазақ ұлттық балалар ойынының бір түрі.* Ауылды сағынған, ауыл ойынын сағынған Шоқан таң атқанша ұйықтамай Әлібай, Жақып, Мұқандармен ойын салды, «ақсүйек», «*қ а р а б и е*», «тоқтышақ» ойындарының бәрін де ойнады (С.Бегалин, Бала

Шокан). «Қарабие», «тоқтышақ», «қаралақ» ойындарының қазіргі балалар мен жастарға ерсі болып көрінуі де мүмкін (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

ҚАРАБОЗТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. *melanocorypha yeltoniensis*> Жазда қара, қыста бозқылт түсті торғайлар отряды бозторғай тұқымдасына жататын құс. Қ а р а б о з т о р ғ а й л а р жазда және күзде өсімдік тұқымдарымен, ал көктемде шешектерді, шегірткелерді, қоңыздарды корек етеді (ҚҰЭ).

ҚАРАБОДЫН з а т. т а р. Ежелгі түркі тайпаларына кіретін бағынышты әлеуметтік топ. Қарабодын VII-VIII ғасырлардағы ежелгі түркі жазбаларынан белгілі. Сол кезде бұл атау, ең алдымен, түркі бұқарасына қатысты айтылған, түркі халқының көптігін білдірген (ҚҰЭ).

ҚАРАБОТА з а т. ө с. с ө й л. Алабота тұқымдасына жататын өсімдік түрі. Лебәжі көлі облыстағы суы сарқылмайтын көлдердің бірі, көлемі 6 шаршы километр, тереңдігі 2–3 метр, жағасында қамыс, қ а р а б о т а өседі, балыққа керекті азық қоры аз (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ҚАРАБУРА¹ з а т. к ә с. Ағаш, шырты, қамыс сияқтылардан су жолына қойылатын тосқауыл, бөгет. Міне, 20–30 жігіт әрқайсысының ұзындығы 10 метрдей келетін қомақты-қомақты қ а р а б у р а л а р д ы өзеннің екі жағын кере қағылған ағаштардың аралығына жіп арқанмен өзен түбіне түсіре бастады («Лен. жас»). Қ а р а б у р а л а р д а н жасалған бөгет, жергілікті жұрттың айтуынша, мәңгіге шыдайды (С.Мұқанов, Сырдария). Алқынып ұмтылар ең айқай сала, Қам қылып қ а р а б у р а, қанарынды. Жатырмыз судан қашып құтыла алмай, Көз ашып, қара жазып қабағыңды (Айтыс).

ҚАРАБУРА² з а т. Қамыс, қурай сияқтылардан жасалған қоршау, шарбақ, қора. Қ а р а б у р а н ы жақсылап істесе, үй маңайына қар түспейді (Диалек. сөздік.). Дүйім жұрт қыстау төбесіне шығып алған. Зілмәнкенің бір бұрышынан орай соққан қ а р а б у р а ғ а мен де қарғып шықтым («Қаз. әдеб.»).

ҚАРАБУРАЛА= е т. Бөгет, тосқауыл жасау. Әйтсе де ушықтыруға, қантөгіске жібермей, қ а р а б у р а л а п, коқан-лоққылап, оған көнбесе пара, құдалық арқылы Сиқымбай жеріне кірмек (Ғ. Мұстафин, Көз көрген).

ҚАРАБҰҒА з а т. з о о л. Қара қоңыр түсті алабұға тектес балық. Күні бойы ілінгені жалғыз ғана қ а р а б ұ ғ а (Қ.Қазиев, Шығ.).

ҚАРАБҰЙЫМ з а т. ж е р г. Мазмұны керітартпа нәрселер, адамның санасын улайтын материалдар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАБҰТА з а т. ө с. ж е р г. Түрі тобылғы тәрізді таулы жерге шығатын өсімдік. Қ а р а б ұ т а қыстыгүні оңды отын болады (Диал. эксп. матер.).

ҚАРАБҰР з а т. ө с. ж е р г. Қара сексеуіл. Қ а р а б ұ р күлін сабын жасауға пайдаланады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАБҰЛДІРГЕН з а т. ө с. с ө й л. Қожақат. (Ұсақ, шырынды, қара немесе қызыл қара түсті жемісі бар, бұталары тікенекті өсімдік немесе оның жемісі). Көктем болса тауасты шарлап көк жуа іздеп, жаз болса қ а р а б ұ л д і р г е н теретінбіз (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). 2. Қожақат. (Раушан гүлдер тұқымдасы, қожақат туысына жататын жемісі қара түсті өсімдік). Әсіресе қызыл бұрыш, редиска, қымыздық, шпинат және қ а р а б ұ л д і р г е н кобальтка аса бай (С. Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қ а р а б ұ л д і р г е н Қазақстанның солтүстік облыстарында, Талдықорған, Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарының таулы аудандарында өседі (ҚСЭ).

ҚАРАГЕР с ы н. Қара кер. Сыырдың жирен түстісін қызыл сыыр дейді. Ақ жылқыны боз дейді. Сыырдың қоңыр түсі жылқыда қ а р а г е р, жылқының қоңыр аталатыны қаракөк түс. (С. Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРАҒАЙ з а т. ө с. Тұзу, биік болып өсетін, қысы-жазы көгеріп тұратын қылқан жапырақты, шаруашылыққа маңызы зор бағалы ағаш. Әспекіт Әспекіттен берік қарағай, Қ а р а ғ а й басына жел сокса, Қаршыға құс кайғы етер, Балапаным өлед деп Мамығын төккен ұядан (Абыл Өтембетұлы, \ \ Ақберен). Көз алдында жер мен аспан дөңгелеп, Зуылдайтын, дуылдайтын жер керек, Қ а р а ғ а й л а р – қол ұстасқан баладай Тау басына ұмтылады өрмелеп (С. Жиенбаев, Алтын қалам). Асы, Асы, жасыл шырша, қ а р а ғ а й, Кеттім қайда алды-артыма қарамай. Жаңа ғана дүние жайнап тұр еді, Бетін бұрып бұлтқа кіріп барады ай (Т. Молдағалиев, Шақырады.). 2. т е р м. <лат. *pinus*> Қарағай тұқымдасының бір туысы, биіктігі 20–50 метрдей болатын бірүйлі мәңгі жасыл ағаш немесе ағаш тәрізді бұта. Қарағай-д а н скипидар, канифоль, шайыр, С дәрумені алынады (ҚҰЭ). Адамдар қ а р а ғ а й жапырағын қайнатып ішу арқылы діңгене ауруынан

сақтанып келген (Т. Дарқанбаев, Витамин.). *Қарағайдың* діңі тік, жұмыр. Қабығы төмен жағында қабыршақты, қызыл қоңыр, жоғарғы жағында тегіс сары қызыл түсті (ҚСЭ).

Кәдімгі қарағай. ө с. <лат. *pinus silvestris*> *Қарағай тұқымдасы, қарағай туысына жататын, кең тараған, биіктігі 35 метрдей мәңгі жасыл, қылқанжапырақты ағаш.* Қарағайдың Қазақстанда 2 түрі: *кәдімгі қарағай* және самырсын қарағай бар (ҚҰЭ).

Қарағай басын шортан шалды. *Заман өзгерді; заман азды деген мағынада.* «Қилы-қилы заман болып, *қарағай басын шортан шалды*», – деп ол күрсініп қояды (І. Жансүгіров, Шығ.).

Қарағайға қарсы біткен бұтақ. б е й н. *Қайсар, қайратты, өрмінез, өжет адам. Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,* Балталасан да айырылман. Сыртым құрыш, жүзім болат, тасқа да салсаң майырылман (Ақтамберді жырау, Жыр.).

Қарағайдан садақ будырды. ф о л ь к. *Садағын берік қылып қарағайдан жасатты. Қарағайдан садақ будырып,* Қылшанымды сары жүн оққа толтыртып, Жанға сақтау болған жүрт (Қазтуған жырау, Өлеңд.).

Қарағай домбыра. *Қарағай ағашынан жасалған бағалы домбыра. Домбыра* қолда *қарағай,* Қолға да оны алған соң, Жүйрік туған ағаңыз, Арыдан бері тербетер (Шал ақын, Өлеңд.). *Домбыра* қолда *қарағай,* Қолға да оны алған соң, Өріден бері салам-ай. Жоғары мен төменге, Ылди менен өренге, Даңқым кеткен баламын (Шал ақын, Өлеңд.). *Қарағайым [домбыра]* қолыма тигеннен соң, Ажарына ешкімнің қарамайтын. Беретін ақ бас құндыз, ақ жамбым жоқ Өлеңменен төрені паралайын (Жанақ ақын, Жыр.).

Қарағайдың қарсы біткен бұтағындай. *Қайсар да қайратты, өжет мінезді.* Оның Мұқан Ағзамовтың Атымтай жомарттығы жайлы ел арасында әңгіме көп. Қиыншылық көрсе, қайрат танытатын, *қарағайдың қарсы біткен бұтағындай* мәрт мінезі тағы бар («Егемен Қазақстан»).

Қарағайды талға жалғады. *Ентел-сентел күн көрді.* Амалдап *қарағайды талға жалғап,* Әркім жүр алар жердің ебін қамдап. Мақтан қуған малқұмар нені ұға алсын, Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап (Абай, Толжын.).

Қарағай [мүйіз] мүйізді. *Мүйізі қатты, үлкен.* Қойынан ешкісі көп екен; оңкей бір *қарағай мүйіз* ақ ешкі (М. Сүндетов, Ескекіс.). Шірене тартқан *қарағай мүйізді*

қос өгізді қапталдай еңтіге басып әкем келеді («Қаз. әдеб.»).

Қарағай табак. *Қарағайдан ойып жасалған табак.* Құлаш-құлаш өкпеге істік түйреп, Қайқайтып, *қарағай табак* алып келді (Қозы Көрпеш.).

Қарағай тұқымдасы. б о т. <лат. *pinaceae*> *Ағаш, сирек те болса бұта түрінде өсетін қылқан жапырақты өсімдіктердің ең үлкен тұқымдасы. Қарағай тұқымдасының* ұзын өркендерінің қылқан жапырақты спиралды, ал қысқа өркендерінікі бір жазықта 2–3–5-тен қарағайларда не шоғырланып (балқарағай, кәдімгі самырсында) орналасқан (ҚСЭ). *Қарағай тұқымдасының* 9 туысқа бөлінетін 240 түрі жер шарының солтүстік жартысында, Қазақстанда 7 түрі кездеседі. Көп таралған және маңызды туыстары қарағай, шырша майқарағай, балқарағай (ҚСЭ).

Сал қарағай. а) *Терең сулардан өту үшін сал жасайтын кепелтек қарағай бөренесі.* ә) б е й н. *Үлкен, биік өскен қарағай.* О, төкаппар, төңір шыңдар, *Сал қарағай,* самырсындар. Ұшып келген Алатаудың Қарлығашын танырсындар (М.Айтхожина // Екі мыңжылдық.).

Самырсын қарағай. ө с. <лат. *pinus sibirica*> *Қарағай тұқымдасы қарағай туысына жататын аралас ормандарда басқа қылқан, жалпақ жапырақты ағаштар арасында өсетін мәңгі жасыл ағаш.* Қазақстанда қарағайдың (кәдімгі қарағай, *самырсын қарағай*) 2 түрі белгілі (ҚСЭ).

ҚАРАҒАЙДАЙ с ы н. 1. *Қарағайға ұқсаған, қарағай сияқты.* Орман шетіндегі оқшау өскен жалғыз *қарағайдай* сарайып, сауыншы әйел өңі күреңгіп, отыруға батылы жетпей, қақшиып қалыпты (Ә. Нұршайықов, Жомарт.). Мықты болсаң егерде, Тау тасындай асыл бол. Мәңгі бақи көгерген *Қарағайдай* жасыл бол! (Н. Әлімқұлов, Барабаншы.). 2. а у ы с. *Үлкен, зор, биік.* Жазда балауса пішен сыңсып, қыста зеңгір көктей көкше мұз үстінде *қарағайдай* қалың қамыс сіресіп тұрушы еді (М. Қаназов, Жер.). Серкенің *қарағайдай* боп өскен мүйізі, жылт-жылт еткен жүні, жұп-жұмыр болған жоны көрінді (К. Қазыбаев, Ызғар).

Мүйізі қарағайдай. а) *Мүйізі үлкен, қарқарадай (аң, жануар).* Жалаңаш төбенің дәл үстінде *мүйізі қарағайдай* бір теке тұр (Ә. Тарази, Үлкен ауыл). Жаз *мүйіздері қарағайдай* өгіз жегіледі, қыс түйе жүреді (З. Ақышев, Ақбел.). ә) *Беделді, аты елге танымал, абыройы асқан.* Басқаны былай қойғанда қақылдаған Қанипа мен *мүйізі қарағай-*

да *ай* Зайкүлге де қараған жоқ (Ә. Нұршайықов, Махаббат.). *Мұйізі қарағайдай* жуан молда да, қызыл молда да басқа үйде отырып-ақ куәлерден сұратып оқи беретін деп, ал келіп дауласты (С. Торайғыров, Шығ.).

Мүйізі қарағайдай болды. а) *Елден озды, ерекшеленді.* Егер көшкеннен мүйіз шығатын болса, қазақтың *мұйізі* ендігі *қарағайдай* бола тұрар еді ғой (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). – Бір ғажабы, мал бағумен *мұйізіміз қарағайдай болған* біздерден осылардың жұмысы жемісті («Лен. жас»). ә) *Абыройы асты, беделі артты, аты шықты.* Бәрін әкімшілдік-әміршілдік жүйеге итеріп салып, бұрынғы басшылардың сілікпесін шығарып сынағаннан ешкімнің *мұйізі қарағайдай болған* жоқ (Д. Қонаев, Өтті дәурен.).

ҚАРАҒАЙЛЫ с ы н. *Қарағай өскен, қарағайы бар.* Академия қаланың сыртында *қарағайлы* орманның шетінде еді (Т. Әлімбаев, Ақбоз ат). *Қарағайлы* жасыл орман, Таудың бейне бұйра шашы. Дегендейін: мен де қорған, Ел баласы – жер баласы (Қ. Жармағамбетов, Дәурен). *Қарағайлы* көдік бойында Қамшым қалды ойында: Бүлдіргісі бұлан терісі, Өрімі құнан білдің қайысы Шырмауығы алтын, сабы жез, – Бей, Азының бойында Күзен, қарсақ жер ме екен!.. (Доспамбет жырау // Алдаспан).

Қарағайлы дүм. *Қарағайлы жердің арғы түкпірі.* Бүркіт текті құстар көбінесе ұясын қоңыр аң көп мекендейтін тоғайлы, *қалың қарағайлы дүмге*, не аңы көп биік таудың жартасындағы қуысына салады (С. Бегалин, Шығ. жин.).

Қарағайлы орман. г е о г р. *Көбіне құрғақ құмды жерде өсетін қалың тоғай [Тек қарағай өссе – қараорман, қайың; шырша, жөке, арша, шетен аралас өссе – аралас орман деп аталады]. Қарағайлы орман* мыңдаған жыл бұрын мұз дәуірінен кейін пайда болған (ҚСЭ). *Қарағайлы орман* тез буланғыш заттар бөліп шығарады, олар ауадағы зиянды, әсіресе туберкулез бактериясын қырады (ҚСЭ).

ҚАРАҒАЙСЫЗ с ы н. *Қарағай өспеген, қарағайы жоқ.* Алдыңғы таулар, көлденең созылған жақын белдер, *қарағайсыз*, жалаңаш (М. Әуезов, Қилы заман).

ҚАРАҒАЙШЫ з а т. *Қарағай кесіп, дайындаушылар.* *Қарағайшылардың* үйіне кеп, аттарынан түсті (Б. Дәулетбаев, Сүмбілшаш.). *Қарағайшылар* бұдан былай қару ұстап жүрсін (М. Ақынжанов, Ыбырай.). Мынау *қарағайшылар* салған ағаш үйі болса керек («Лен. жас»).

ҚАРАҒАЛДАҚ з а т. ө с с ө й л. *Қара қызғалдақ* (қызғалдақ туысының бір түрі).

ҚАРАҒАН з а т. ө с. 1. *Топырақ талғамайтын, құрғақшылыққа, суыққа төзімді, ұсақ гүлді, жемісі бұршақ тәрізді бұта немесе ағаш өсімдік.* Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен. Үйеңкі, ырғай, балғын, тораңғылар, Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар; *Қараған*, бозқараған, шенгел, шілік сықылды ағаштардың талайы бар (І. Жансүгіров, Шығ.). Бір күн жүрдік, екі күн жүрдік ылғи көргеніміз: құм, *қараған*, казак. Бір қазақтың түйесі сылқ етіп құлады да, өлді (М. Жұмабаев, Шығ.). Жолшыбай шидің, *қарағанның*, томардың түбінен үйректің жұмыртқасын тауып алысып, бозбалалар қаншыр қуысып, көк шалғынды жосылтып, өңшең саусылдаған, дулаған жастар көштен бұрын келді (Ж. Аймауытов, Шығ.). 2. т е р м. <лат. *caragana*> *Бұршақ тұқымдасы, қараған туысына жататын жемісі көп тұқымды бұршақ түріндегі бұта (ағаш). Қарағанның* жиі кездесетін сарықараған мен бұтақарағанның (*caragana frutex*) биіктігі 0,5–2 метр (ҚҰЭ). *Қараған* өзен алабында, орман жиегінде, шөлде, орманды далада, тоғайда өседі (ҚСЭ). Қарағанды даласында *қараған* аталатын тобылғы тәрізді ұсақ ағаш өседі (С. Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАРАҒАНДЫ с ы н. *Қараған өскен, қарағаны бар.* Қара адырдың *қарағанды* сайы елсіз (М. Әуезов, Қараш.). Олар ақ селеу түп-түп шилеуітті, *қарағанды*, тобылғылы далада жалғызаяқ жолмен келе жатты (Ж. Жұмаханов, Солдат.).

ҚАРАҒАНСУ *Қарағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҒАНСЫ = е т. *Қарағандық кейіп таңыту, қараған болу.* Ештеме білмеген адамдай жан-жағына *қарағансыды* (Ауызекі).

ҚАРАҒАНШЫ з а т. *Қараған дайындайтын адам.* – Е, бұл Кенжеханның қарындасы Нұржамал болды ғой, сонда, Шоқпатарда уақ ішінің *қарағаншы* бір шалына тиген деп естіп едім (Ж. Жұмаханов, Соқпақ.).

ҚАРАҒҰС з а т. 1. *Бас сүйектің желке жақтың шығыңқы тұсы; шүйде.* Сол сөз айтылғанша Қалбағайдың шоқпары *қарағұс-тан* тап басып, зілдей болып ұрып жібереді (М. Әуезов, Шығ.). Жаудың шығындаған бірен-саран ершігені болса, аранды аша беріп, ортаңа түсіріп алып, *қарағұстан*, самалықтан сілей-те соқ (М. Әуезов, Абай жолы). 2. а н а т. <лат. *os occipitale*> *Шүйде сүйек, омыртқалылардың*

бас сүйегінің ми сауыты бөлігіндегі сүйек. Ми сауыты – маңдай сүйек, жүп тас төбе, самай сүйектермен шүйде сүйегінің (*қарағұстың*) бір жартысынан құралады да, күмбез сияқты миды жауып тұрады (ҚҰЭ).

ҚАРАҒЫМ о. д. э. к. с. п. р. **1.** *Жасы үлкен адамның кішіге еркелете айтатын «айналайын», «шырағым» мағынасындағы қаратпа атауыш.* – *Қарағым*, қайда барасың? – деп сұраса, бала баяғы тілектерінің бәрін шалға баян етеді (Қаз. ертег.). Сен екенсің ғой, *қарағым*, Аман ба қызым... – деп те алды. Оқуда жүрген Анарым, Деп едім қайдан кеп қалды (А. Тоқмағамбетов, Өмір.). **2.** *Баласына, немересіне немесе сол жастағы жақын туыс балаға жақсы көру, еркелету нышанымен айтылатын «қарашығым», «жалғызым» деген мағынадағы атауыш сөзі.* Зере Абайдың кітапқа берген ықыласын байқап, бір күні кешке: – *Қарағым*, осының ақыл, ішкен менен жегенге мөз болып, мойны, басы былқылдап, ақылдан да, өнерден де кенде боп жүрген бай баласы аз ба? – деген (М. Әуезов, Абай жолы). Ақылыңнан айналайын! Бауырыңа жаның ашығаннан, айналайын! *Қарағым!* Құлыным! Қашан көрем жүзіңді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әгар кетсең, шырағым, Жалғыз бала, *қарағым*, Сауырысы шұбар жорғадан Екі жүз жорға берейін (Қыз Жібек). **3.** *Біреуге жалыну, жалбарыну, сұрану мақсатында айтылатын жұмсақтықтың, өтірудің нышаны ретіндегі қаратпа атауыш.* Мал бағусыз, малшыға сөзін батпай, Қысы-жазы тынымсыз үйде жатпай, «*Қарағым*, ана малды қайыршы?» деп, Қане, сен де жүрмісің көзің сатпай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Селкілдеп келіп жығылып, Аяғына бас ұра: «*Қарағым*, жылт, тамақ бер, Жаз шыққанша асыра» (Абай, Тол. жин.). // *Жақсы көрген, еркелеткен адам.* Жас жүрегім қозғалса, Бір Аллаға тілегім. Ол *қарағым* оналса, Тыншыр еді жүрегім (Абай, Тол. жин.). Жыламай бенде шыдамас, *Қарағым* ды алған соң. Сағынып көрген қызықты Көре алмай зарлап қалған соң (Абай, Тол. жин.). **4.** *Сүйген адамына жақсы көру нышанымен айтылатын атауыш.* Ерте айтсаң болар ма ең Мүмкін сен сүйгенім? *Қарағым*, кешір сен, Мұныңды білмедім. Жалынын жүректің Өте кеш үрледің (Т. Айбергенов, Мен саған.). Әлгі жігіт айтты оған: - Қасымда бол, *қарағым*, Жан екенсің нан талап. Құтты болсын қадамың! (О. Шипин, Дастан.). **5.** с. ө. й. л. к. е. л. е. к. е. *Біреудің ісіне, өзіне көңілі толмағанда оның атын атамай айтатын, астарында жақтырмау немесе келекелеу мағынасы бар сөз.* Дала заңы –

баба заңы, *қарағым*, – деп әкесі қолына алды садағын (М.Шаханов // Екі мыңжылдық.).

ҚАРАҒЫМДА = е. т. с. ө. й. л. *Қарағым* деу, қайта-қайта еркелету. Бұрылып бүктетіліп ән тоқтады. «Үһ» деді кіргендей боп жұрттың жаны. Кемпірлер тұс-тұсынан шулап кетті, «Қарағым, *қарағымдап*» қыз баланы (Ж. Саин, Күләнда).

ҚАРАҒЫМ-ШЫРАҒЫМ з. а. т. с. ө. й. л. *Айналып-толғанғанда айтылатын қаратпа атауыш мәнді жылы сөздер.* Шынар оқудан арып-ашып алыстағы аулына барғанда *қарағым-шырағымнан* кенде болмайтынына Елеусіздің көзі жетеді (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚАРАҒЫМ-ШЫРАҒЫМДА = е. т. с. ө. й. л. *Айналып-толғану, еркелету, емірену.* Сірә, мінезі жатық, *қарағым-шырағымдап* сөйлейтін майда тілді кісі болуы керек, баса-көктей жөнелмей сыпайы сөйлейді (Е. Мырзахметов, Медет).

ҚАРАҒЫШ с. ы. н. *Қарай беретін, жиі қарайтын.* Жасы ұлғайған сайын кісі артындағы өткен жолына *қарағыш* болады (С. Санбаев, Аруана).

Тиынның мөріне қарағыш. *Ақша санап қалған, баюдан басқаны ойламайтын.* Орта дәулетті болғанмен, Қанапия *тиынның мөріне қарағыш* сараң адам болыпты (Б.Ізтөлін, Шығ.).

ҚАРАҒЫШТА = е. т. *Жиі қарау, қайта-қайта қарай беру.* Ғалияға таяу отырған Күшіген де жігітке *қарағыштады* (Б. Аманшин, Көкжар). Темір Жомартқа тайсақтап *қарағыштай* береді (Қ. Сәрсекеев, Кілт). Қанша *қарағыштаған* мен ештеңе көрмейтін сияқты (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚАРАҒЫШТАУ *Қарағышта етістігінің қимыл атауы.* Кенжеғұлдың әкесінің қабағына *қарағыштауы* көп (О. Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАРАДА ү. с. т. ж. е. р. г. *Жалғанда, дүниеде.* *Қарада* аңдыған қиын (С. Бегалин, Сәтжан).

ҚАРАДАЙ ү. с. т. *Тектен-текке, бостан-босқа; қарадан-қарап.* – Сулы көз сары *қарадай* мөз боп жырк-жырк күлді (З. Жәкенов, Таң самалы). Іс басында тізгін бермейді деп *қарадай* қажуға орын жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қарадай қорықты. *Өз-өзінен зәресі ұшып, бостан-босқа, себепсіз қорықты; қатты қорық-ты.* Әлгінде келе жатқанда өлең айтып Темірбайды ұйқыдан оятқан жалпақ бетті жас казак-орыс шапан-

ды қағып алды. Темірбай казак-орыстың шапшаңдығына таңалып, *қарадай қорқып* шошып кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарап қоям сыртқа, тысқа *Қорқа* берем *қарадай*. Билет алмай, автобуста Келе жатқан баладай! (Ж. Әбдірашев, Саяхат). Әлбетте, көлеңкесінен *қарадай қорқып* жүретіндер маңымызға дарымайды. Ол – хақ, – деді Раушан тағы да сөзін тигізіп Нұрланға (З. Шашкин, Сенім).

ҚАРАДАН-ҚАРАП ү с т. 1. *Бостан-босқа, тектен-текке, жайдан-жай.* Ылғи *қарадан-қарап* бос жүретін болған соң, заводтың қыз-келіншектерін айналдыратын (С. Сейфуллин, Әңгім.). 2. *Аяқастынан, күтпеген жерден, тосынан, өздігінен.* Қызыл шалақ сиырдың *қарадан-қарап* жүріп желіні ісіп, бір жағы қалпетімен беріштеніп, сүтінен айырылып, сыңар емшек болып ол қалды (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Өмірде не көп, тосын оқиға көп. Біреу *қарадан-қарап* келе жатып, сүрініп құлайды да, аяғын сындырып алады (М. Гумеров, Шыңырау). 3. *Өз-өзінен, себепсізден-себепсіз.* *Қарадан-қарап* ән айтқым келді, ыңылдай бастадым (А. Жақсыбаев, Бозарал).

ҚАРАДАУЫЛ з а т. г е о г р. 1. *Талқандау, күші сұратыл әрі ұзақ соғатын жел.* *Қарадауыл* (жылдамдығы 30 м/сек, Бофорт шкаласы бойынша 12 баллға тең) және ол едәуір ұзақ уақыт бойы соғатын жел (Физ. геогр.). 2. *Тропиктік циклонның бір түрі.*

ҚАРАДӘН з а т. ө с. ж е р г. **Мысыққұйрық.** (*Астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын егін арасында шығатын арамшөп*). *Қарадәні* қ дөні қара түсті, тары дөнінен аз-ақ кішкене болады (Диал. эксп. матер.).

ҚАРАДӘНДІ с ы н. ж е р г. **Мысыққұйрықты.** (*Қарадән арамшөбі аралас шыққан астық*). *Қарадәнді* астықтың дәмі кермек болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАДЕГЕЛЕК з а т. з о л. <лат. ciconia nigra> *Дегелек тәрізділер отрядының дегелектер тұқымдасына жататын басының, мойнының және жон арқасының қауырсындары шымқай қара түсті құс.* *Қарадегелек* – жыл құсы. Қазақстанға сәуір айының соңы мен мамыр айының бас кезінде ұшып келді. Жылына 2–6 жұмыртқа (көбіне 4) салады. Жұмыртқаны қоразы мен мекіені кезектесіп басады (ҚҰЭ). Ырғыз бойының табиғаты бай және мұнда жануарлар дүниесі де сан алуан. Республикамыздың Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар: ақ тырна, *қарадегелек*, тарғақ, ақбас үйрек т.б. («Қазақст. әйелдері»).

ҚАРАДҮРСІН с ы н. 1. *Жұтаң, қасаң, біржақты, үстірт, терең емес.* Көлемі шағын прозада, кейіпкер өмірін *қара-*

дүрсін баяндап қана беру қазіргі білімді оқушыны қанағаттандырмайды («Қаз. әдеб.»). Алыс тарихымызды пайымдағанда да, жақын тарихымызды пайымдағанда да, тіпті бүгінгі процестерге баға бергенде де тапшылдық идеологияның не мақтап, не даттауды ғана үзілді-кесілді талап ететін *қарадүрсіндігінен* арылуымыз керек (Ә.Кекілбаев, Үш белес.). 2. *Дөрекі, тұрпайы, анайы, олақ, қаракүшке ғана сеніп қалған.* Жастайынан сарай этикасының жай-жапсарына қанып өскен аристократ көп жағдайда *қарадүрсін*, тайыз адам болып шығады («Мәдениет және тұрмыс»). Елдің ортадәулетті адамдары мен *қарадүрсін* байлары Бойковтарға тегін жер берілмесін деген оқыс пәтуаны сөзсіз қолдайды (С.Омаров, Қызыл арай). 3. *Қарабайыр, бедерсіз, көркем емес.* Олар *қарадүрсін*, қолда иеленген ыдыстар: қазан, астық қорын сақтауға арналған құмандар мен қыш құмыралар жасапты («Парасат»). Ән сырлы, нәзік. Бірақ сөзі *қарадүрсін*. Жүректі жылытпайды (С.Алдарбергенев, Алға). 4. *Ойсыз, қара күшті ғана қажет ететін.* «Жау қолында тұтқын болып қорлық-зомбылық атаулының бәрін көріп, мына жазылмастай зақым келген, қай елден шыққанын, кімнен туғанын білмейтін, тек кеудесінде жаны бар, ішіп-жеуге, *қарадүрсін* жұмыстарды атқаруға ғана қабілетті мәңгірттер халі аянып-ты («Түркістан»).

Қарадүрсінге басты [салды]. *Тұрпайылық танытты, дөрекілік көрсетті.* Қадияша оны елей қоймай, *қарадүрсінге басып*, қолын бір сермеді (Ә.Әбішев, Замана.). Сырбай молдалардың тіксініп қалған аңарын көрді де: осы қазақтың *қарадүрсініне салып* ақ сөйлейінші, – деп, өзінің өр кеуде, қара дауына басты (М.Әуезов, Өскен өркен).

ҚАРАДҮРСІНДЕУ с ы н. *Қарапайымдау, жұтандау, тұрпайылау.* Боямасыз, қызылсөзсіз, мадақтаусыз, *қарадүрсіндеу*, бірақ ақиқат екендігіне көз жеткізетін тілмен жазылған бұл жазба Шығанақтың эпикалық тұлға екендігін иландырумен тындырады («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАДҮРСІНДІК з а т. *Қарабайырлық, қасаңдық, біржақтылық, бедерсіздік, тұрпайылық.* Қазақ әңгімесінің бір кемшілігі – әрбір ситуацияның ішкі сырын ашпай, сыртқы қаңқасын баяндауға саяды. Теңеу, салыстыру, меңзеу дегендер аз. Әңгіменің аяғын «мен мұңдалап» бітіру – барып тұрған *қарадүрсіндік* («Жас Алаш») Майлин шығармаларының қарапайымдылығы кейбір жазушыларда болатын *қарадүрсіндік*, ой мен суретке шорқақтық емес, сөз парқын білген, көркемдік табиғатын түсінген шеберлік («Жас Алаш»).

ҚАРАДҮРСІНДІЛІК з а т. *Қарадүрсіндік*. Автор қанша ағынан жарылып, шынынан ақтарылса да *қарадүрсінділік* бой көрсетіп, өлең мұратына жетпейді («Қазақст. мұғ.»).

ҚАРАЖАТ з а т. 1. *Құнделікті құнкөріске, қажетке жұмсалатын ақша*. ...Көбі жыл ортасында *қ а р а ж а т ы* бітіп шығып кетіп, біразы көп оқи алмайтынына көзі жетіп, тыңдаушы болып бірер жыл ғана оқып, тиіп-қашып жүр (М.Дулатов, Шығ.). Дағуат айтуға шыққан таблиғшы өзімен бірге төсек-орнын, керекті *қ а р а ж а т ы* н да ала шығуға тиіс («Парасат»). Аздығында жұмыс жоқ *қ а р а ж а т ы* ң, Дәмі тартты өзімді қала жақтың. Он төрт теңге қалтамда, көңілімде – үміт, Арманымды мен іздеп келе жаттым (Т. Молдағалиев, Шақырады.). 2. *Белгілі бір істі жүзеге асыруға жұмсалатын қаржы, финан*s. Үкімет техника мен *қ а р а ж а т* жағынан көмектесті (М. Маташев, Қара алтын.). Сөзді қорыта келгенде, *қ а р а ж а т* жағынан латын мен араб әрпінің бізге қайсысы қолдануға лайықты, соны айталық (М.Дулатов, Шығ.). Мен дайындаған балалардың барлығы көпбалалы отбасынан шыққандықтан, былай айтқанда, *қ а р а ж а т* жағы оңай болмағаны да рас. Бірақ парасатты ата-аналар орайын келтірді («Парасат»). 3. э к о н. <лат. франц. finance> *Барлық бірлестіктер, кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер және жекелеген қызметкерлер үшін міндетті түрдегі ақшалай құралдарды пайдаланумен байланысты іс-әрекет тәртібі*. *Қ а р а ж а т* жоспардың дәлме-дәл орындалуын, мемлекеттік бюджетке төлемді кезінде және толығымен енгізуді т.с.с. камтиды (Орыс.-қаз. экон. сөздігі.). Мемлекеттік бюджет пен басқа деңгейдегі бюджеттер, сондай-ақ кейбір бюджеттік емес орталық қаржы қорлары кәсіпкерлік табыс және азаматтардың табысының бір бөлігін алу жолымен құрылады және оны мемлекеттің мақсатында сәйкес қайтарымызсыз бюджет *қ а р а ж а т ы* -мен бөлу арқылы пайдаланылады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). 4. а у ы с. с ө й л. *Ақша*. Қарыз сұрағанға беру немесе әр адамның өз ісі. Оған зорлық жоқ. Алайда *қ а р а ж а т т а н*, малдан қысылған адамдар пайғамбар қарызы деп сұрайтын кезі де болады («Парасат»).

Ақша [ақшалай] қаражат. қ а р ж ы. *Металл теңге немесе қағаз банкнот түріндегі қаржы құралы*. Банкомат-Банкоматтар арқылы *а қ ш а қ а р а ж а т ы* н алған кезде негізгі ережелерді сақтау қажет («Егемен Қазақстан»).

Жол қаражат. *Жол шығыны, жолға қажетті қаржы*. *Ж о л қ а р а ж а т*, жатар орын, ас-

ауқатың бөрі менің мойнымда (С. Адамбеков, Көсе.). *Ж о л қ а р а ж а т қ а* ақша орнына үйдегі үш тауықтың ең тәуірін таңдап алдым (Қ. Әміров, Революция.).

Қаражат көзі. *Бір істі орындауға қажетті қаржының алынаатын жері*. Кішігірім *қ а р а ж а т* *к ө з і* н тиімді пайдалана білу, керек жерінде нар тәуекелге бел байлау үлкен біліктілікті керек етеді. Өйткені тәуекелдің әр кез сәттілікпен ұштаса бермейтіні бар («Зерде»).

Қаражатқа алды. *Құнделікті құнкөріске, қажетіне жұмсады, соған арнады*. Үй шаруасын жайлап, қыстың жабдығын қамдап берген соң, жалғыз өгізі мен жалғыз қарын майын *қ а р а ж а т қ а а л ы н*, жалғыз атын қазақ арбасына жегіп, інісін қасына ертіп, омбышылармен қосылып, Омбыға сапар шекті, жол алыс – ат арық (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ҚАРАЖАТАҚ з а т. с ө й л. *Қой жата беріп, қиы тапталып қалған жер* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАЖАТ-НЕСИЕ з а т. э к о н. *Қаржы және несие*. Еліміздің *қ а р а ж а т - н е с и е* саласында абыроймен еңбек етіп келе жатқан Жәкең секілді жігіттер туралы осы күні айтпай кетуге болмайды («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАЖАТСЫЗ с ы н. *Қаражаты жоқ, ақшасыз*. ≈ *Қ а р а ж а т с ы з* қалды.

ҚАРАЖАТСЫЗДЫҚ з а т. *Қаражатсыз болушылық*. Сұлтанмахмұт ұйымдастырған «Шоң» серіктігі *қ а р а ж а т с ы з д ы қ т а н* құлап қалды (Д. Әбілев, Баянауыл.).

ҚАРАЖАТТАНДЫРМА з а т. э к о н. *Негізінде мемлекеттік және жергілікті бюджеттің бағамдық атқарылуымен айналысатын мекемелерге бюджетте көзделген шығысқа арналған ақшалай қаражат берілетін қатаң белгіленген нысандағы құжат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚАРАЖАТТАНДЫРУ = е т. э к о н. *Белгілі бір мұқтазға, мақсатқа немесе белгілі бір ұйымдарға, тұлғаларға мемлекеттік және басқа көздерден бөлінген ақшалай қаражат бөлу үдерісі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚАРАЖАТТЫ с ы н. *Қаражаты бар, ауқатты*. Жасы толмаған балаларға ата-анасының көмек көрсететіндей жағдайы болмаса, онда өздерінің *қ а р а ж а т т ы* ағалары мен апаларынан, солармен қатар атасы мен әжесінен олардың көмек талап етуге праволары бар (Семья тәрбиесі).

ҚАРАЖАТТЫҚ с ы н. *Қаражат етуге болатын, қажетке жұмсайтын*. ≈ *Қ а р а ж а т т ы қ* ақша (Қаз. тілі термин.сөздігі. Экономика.).

ҚАРАЖАТТЫЛЫҚ з а т. *Қаражаты бар-лық, ақшасы молдық.*

ҚАРАЖЕЛІН з а т. 1. *Малдың сүті шықпай, емшегі ісін ауруы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. а у ы с. *Тасбауыр әйел, мейірімсіз, қатыгез әйел адам туралы.* Жасымнан ел аралап көп жүріп ем, Көрмедім келін иттен *қ а р а ж е л і н*. Тектіден қара жүріп қыз алмасаң, Әрқашан жақсы ат бермес мұндай келін (Өске Торқаұлы // XIXғ. қаз. поэт.).

ҚАРАЖЕМСАУЛЫ: қаражемсаулы **тырқылдақ.** з о о л. *Торғайдың түрі.* Тоғайға *қ а р а ж е м с а у л ы т ы р қ ы л д а қ*, шетен, торғайы, сібір боз шымшығы, сібір қараторғайы қыстауға келеді. Бұлар да жиде, зерек, итмұрын жемістерін құныға жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАЖЕМІС¹ з а т. 1. ө с. *Ішдәрі қаражемісі.* Қазақтың халықтық медицинасында *қ а р а ж е м і с т і* ерте заманнан-ақ іш жүргізетін және құстыратын дәрі деп есептеген (Рубцов, 19334) (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Медицинада *қ а р а ж е м і с т і* қатпа ауруымен азап шегушілердің ішін жүргізіп жіберу үшін пайдаланады (М. Қожабеков, Дәрі. өсімдік.). 2. б о т. **Қаражеміс туысы.** *Қ а р а ж е м і с* жапырағынан бояу, жемісінен дәрі, қабығынан илік зат алынады (ҚСЭ). *Қ а р а ж е м і с* қабығында илік зат көп (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қаражеміс туысы. б о т. <лат. *ghamnoseae ghamnus*> *Қаражеміс тұқымдасына жататын өсімдіктер.*

Ішдәрі қаражемісі. ө с. <лат. *ghamnus safhartica*> *Жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы орналасқан, гүлдері ұсақ, қос немесе дара жынысты, жемісі сүйекше тәрізді, тұқымы домалақ, қысыңқы, қаражемістер тұқымдасына жататын өсімдік.*

ҚАРАЖЕМІС²: қаражеміс ырғай. ө с. <лат. *cotoneaster melanocarpa Lood*> *Раушангүлдер тұқымдасына, ырғай туысына жататын бұтасын өсімдік. Қ а р а ж е м і с ы р ғ а й д ы ң* биіктігі 2 метрге дейін жететін бұта (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРАЖИДЕК з а т. ө с. <лат. *vaccinium*> *Биіктігі 30 см-ге жететін, ірі сабақты, жасыл бұтақты, қара домалақ жемісті, көпжылдық бұташық түріндегі қаражемістер тұқымдасына жататын жидек туысы. Қ а р а ж и д е к* жемісін піскен кезде жинайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қ а р а ж и д е к т і ң* жемісі жас күйінде де, кептіріп те желінеді, варенье жасалады, асқазан ауруларына қарсы медици-

нада қолданылады (ҚСЭ). *Қ а р а ж и д е к т і ң* (черника) емдік мәні ерте заманнан мәлім (С.Сұбханбердин, Өсімдік– дәрі.). *Қаражидек* жемісі илік заттарға бай (М. Қожабеков, Дәрі. өсімдік.).

Қаражидек тұқымдасы. ө с. <лат. *vacciniaceae*> *Тік өсетін бұталар немесе жерге көлбей өсетін жартылай бұталар түріндегі жапырақтары сабаққа кезектесіп орналасқан, жемісі көпдәнді жидек болып келетін өсімдіктер. Қ а р а ж и д е к т ы қ ы м д а с ы - н ы ң* гүлдері қосжынысты, дара немесе 2–3-тен топталып жиналған (ҚҰЭ).

Нағыз қаражидек. ө с. <лат. *vaccinium myritillis*> *Қаражидектер тұқымдасы қаражидек туысына жататын өсімдік.*

ҚАРАЖУСАН з а т. ө с. 1. <лат. *artemisia fragans*> *Күрделігүлділер тұқымдасы жусан туысына жататын далалы жерде өсетін малазықтық шөптесін өсімдік.* Мұндағы өсімдіктің негізгі түрлері: селеу, бетеге, *қ а р а ж у с а н*, ақжусан, көде, кермек сияқты дала шөптері (Н.Баяндин, Атамекең). *Қ а р а ж у с а н* Қазақстанда Семей, Көкшетау, Ақтөбе облысында, Каспий маңы, Мұғалжар, Торғай, Ұлытау, Зайсан, Бетпақдала, Балқаш-Алакөл алқабында кездеседі (ҚЭС). *Қ а р а ж у с а н* жақсы мал азығы. Күз, көктемде қой, ешкі, түйе, жылқы сүйсініп жейді (ҚСЭ). 2. *Қазақтың даласында кеңінен таралған, кермек иісті, малазықтық ащы шөп.* Бетпақта қысы-жазы ел болмайды, Ел-жайлау, өзен яки көл болмайды. Бұтасы қу баялыш, *қ а р а ж у с а н*, Көгала бетегелі бел болмайды (С. Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚАРАЖҮЗДІ с ы н. *Ел сенімінен айырылған, елдің қарғысына қалған, зұлым, арсыз.* Құдаңмен тәңірі алдында беттестірсе, Сол жерде *қ а р а ж ү з д і* болмайсыз ба? (Қозы Көрпеш.).

ҚАРАЖҮРЕК с ы н. 1. *Мейірімсіз, қайырымсыз, жауыз, қатыгез.* Бір күн ұйықтап қалсаң *қ а р а ж ү р е к* Нұрғаза үстіне мұздай су құйып, шошытып оятады (С.Жүнісов, Ақан сері). Қанды балақ жендеттер, *Қ а р а ж ү р е к*, көн беттер Жеріме келіп қол салды, Соғысқа қанды жол салды (Т.Жароков, Шығ. жин.). 2. *Зұлым, арсыз, қараниет.* Халықтың тұрған кезде атпай таңы, Қас дұшпан *қ а р а ж ү р е к* елдің жауы. Жанына жақпағанды жайратыпты, Құдияр – қанға жерік Қоқан ханы (О.Шипин, Дастан.). Кейбіреу оспадарсыз өр көкірек, Биікке шығамын деп бос секіред. Баз адам *қ а р а ж ү р е к*, қара ниет, Қайдағы шаргейдікті көңілі сүйед. Басының бадырайған мінін білмей, Біреудің кемшілдігін қайдан білед (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАРАЖҮРІС з а т. *Шаппай жүріп отырған аяңды, ұзақ жүріс.* «Қалмақы жүріс, желіс» – ұзақ желе жорту. Таңертең шықсақ, жарау ат болса, қалмақы жүріспен ауылға түске дейін-ақ жетеміз, *қара жүріске* салсақ кешігіміз (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ҚАРАЗ з а т. **Кәріз.** Кәріз иранның *қараз* деген сөзінен алынған. Жазық жерге жетпейтін тау басындағы бұлақтың суын сарқу үшін сол арадан құдық қазады да, оған жиналған суларды жыра арқылы төменге түсіреді. Бұл әдісті көшпелі қазақтар ертеде пайдаланғанға ұқсайды. Өйткені осы сияқты су ағызу жүйелерінің сілімдерін Қаратау, Ұлытау сияқты таулардан әлі де көруге болады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРАЙ = е т. **1.** *Түсі қара тарту, күңгірттену, қараға айналу.* Үйдің төбесіне жапқан сырғауыл *қарайған*, түгел ыстанған (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Жауын-шашынды, тұманды күндері жиналған өсімдіктер тез кебе қоймайды, көбінесе олар *қарайып*, бүрісіп, немесе көгеріп кетеді (С. Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Жер ошақтағы қызыл шоқ біртіндеп *қарая* келіп ақыры ол да сөнді (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). **2.** *Тұр-бейнесі анық болмай, нобайы ғана бұлдырап көріну, қараңдау.* Ауыл жақтан *қарайып* біреу көрінді. Асығыс, жүгіре басып келеді (Д. Әбілев, Арман.). Ана төбенің астында *қарайып* бір мал жатқан секілді (С. Шаймерденов, Жыл құсы). Міне, біздің қорғаныс жасап отырған жеріміз осы. Ана бір *қарайып* көрінген Морозово селосы (М. Ғабдуллин, Сұрапыл.). **3.** а у ы с. *Оқығанын ұмыту, білгенінен айырылу.* Күнішім, сен одан да дәл қазір азды-көпті білгеніңнен *қараймай* тұрғанда қалаған оқуыңа барып, бағыңды сынап көр (З. Жәкенов, Таң самалы). Айтыс ақыны үнемі айтысып жүрмесе, канша дарын болса да *қарая* беруі мүмкін («Қаз. әдеб.»). Бұрын бұрғы шебері болатынмын. Аздап *қарайған* да шығармын. Бірақ аз күнде ұмытқанымды есіме түсіремін, – деді Қанат (Ғ. Сланов, Жанартау).

Жер қарайды. *Қар кетіп, жердің беті көрінді. Жер қарайып* келеді, отарды жазыққа шығарсақ, мал өз аузымен талшық табар еді (Д. Қасенов, Ауыл.). Сол жатқаннан бір жарым ай дегенде ауруханадан өзер босап шыққан Жамал апай да *жер қарайып*, күн жылына бастаған шақта аулына келді (С. Ғаббасов, Ана.).

Жүрегі қарайды. *Қарны ашты, өзегі талды. Жүрегіңіз қарайды* ғой, қандай тамақ ішесіз? (С. Омаров, Өмір.).

Көзі қарайды. *Ауыр соққыдан, аурудан,*

аштықтан т.б. көзі бұлдырады, қарауытты. Кешеден бері нәр татқаным жоқ, ашпын, басым айналып, *көзім қарайып* жүре алмай келе жатырмын (С. Шарипов, Шығ.). Аздап жүрегім лобылып, *көзім қарайып* кетті (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Екі *көзім қарайып*, Дүние маған тарайып, Тартып барад қара жер (Ө. Тұрманжанов, Бозша.).

Көңілі қарайды. *Көңілі қалды, ренжіді, өкпеледі.* – Жанатжан, *көңілім* саған *қарайып* қалып еді, енді ағарып келеді (Ғ. Мұстафин, Миллионер).

Қаны [қанына] қарайды. *Қатты кектенді, өшікті.* Сол дүлей ой Сәуленің жаңағы бір елжірей айтқан сөзіне де жөнді мән бергізген жоқ. Сондықтан да оның *қаны қарайып*, жүрегі мұздай түсті (Ә. Әбішев, Жас түлек.). Бейсеннің *қаны қарайып*, түтігіп кетті (О. Сәрсенбаев, Сағым). Төңір-берген түрікпендердің есе алмақ боп, *қаны қарайып* келе жатқанын білді (Ә. Нұрпейісов, Сергелден).

Қарайып жүрді. э к с п р. *Қатарда жүрді, қалқайып жүрді.* – Е, мейлі, еркек әрлі болмаса да, көрлі болсын. Қатар құрбыдан кем болмай, ел ішінде *қарайып жүрсе* – со да керегі (Ә.Тарази, Асу-асу). Сен үшін, жаным, жинаман небір асыл да, Қолға түспейтін теңіздің лағыл тасын да. Жетеді маған – өзінді ғана күзетіп, Өзіңнің ғана *қарайып жүрсе*м қасында (С. Жиенбаев, Әлия).

Қарайып қалды. *Ұмытты, шорқақтанды, білгенінен айырылды.* Ол араб, парсы тілінің бірталай сөздерін ұмытыңқырап *қарайып қалған* екен (М. Әуезов, Абай жолы). – Қара теңіздің шалшық суы төрізді Шибашта өскем. Қазір жүзуге *қарайып қалған* ба? – деді Нұрлан (З. Шашкин, Сенім). Мен біраз дөрекіленіп, сый-сияпат салттарынан *қарайып қалған* адаммын (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті).

Қарайып отыр. э к с п р. *Тындырған еш нәрсесі болмаса да, әйтеуір қатарда отыр.* Жұмысқа құр сүлдесі барды. Әйтеуір *қарайып отыр* (М. Қаназов, Жер кіндігі). Ештеңе істеуге жарамасаң да, *қарайып*, көз алдымда *отырсаң* болады (Ә. Нұршайықов, Алтын.).

Қас қарайды. *Көз байланды, қараңғы түсті, ымырт жабылды.* Әбден *қас қарая* ғана айналған уақытта Көксерек жалғыз өзі баяулап басып, ауылға келді (М. Әуезов, Көксерек). Егін жайға ерте шығып қосынан, Күміс кірпік Күнді оятқан осы жан. Ен далаға енді дамыл бермейді, *қас қарайып* кеткенінше осыдан (Ж. Нұрқанов, Нұрлы.).

ҚАРАЙ шы л. 1. *Барыс жалғаулы есімдерді меңгеріп, оларды басқа сөздермен тіркестіру үшін жұмсалатын бағыт, беталысты білдіретін септеулік мәнді көмекші сөз.* Екі шабарман Бактығұлды билер үйінен ертіп шығып, ұрыларды қамап жатқан үйлеріне қ а р а й алып жүрген (М. Әуезов, Қараш.). Күндерде бір күн Момынбай көк есегіне мініп, жеті қарақшылардың аулына қ а р а й жүреді (Қаз. ертег.). Жарық етіп көңілімнің шырағын, Өзімді-өзім талай рет сынадым. Бата күнге жиі барып қайтам мен, Алға қ а р а й жүру үшін бір адым! (Т. Молдағалиев, Шақырады.) 2. *Барыс жалғаулы есімдерді меңгеріп, орай, ыңғайды, қатыстылықты білдіретін септеулік мәнді көмекші сөз.* Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп бара жатқанына қ а р а й сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік (Абай, Тол.жин.). «Егер адам еңбек етсе, онда оны мен еңбегіне қ а р а й марапаттайтын. Қылмысты қолдамаймын, жасалса ол менің қолдауымнан тыс» деген қағида негізгі ұстанымға айналған («Парасат»). 3. *Үстеулермен тіркесіп, қимылдың бағытын білдіруге қатысып тұратын көмекші сөз.* Сканермен кез келген адам жұмыс істей алады. Ол үшін сканерлі парақтың үстіңгі кесіндісіне параллель қойып, төмен қ а р а й жүргізеді. Аппарат оптикалық сенсорлардың 200 dpi (бір дюймдегі нүктелер)-лі құралымен қамтылған («Зерде»). Шарды қыздырып, түтікшенің бір ұшын суы бар ыдысқа салғанда су түтікшенің бойымен жоғары қ а р а й көтерілген («Зерде»).

Әрі [ары] қарай. *Бұдан былай, сол кезден бастап, кейінгі кез бойында.* Шығыс Қазақстанда еліміздің бірлігін, достық пен татулықты мұрат санағандар көп болып шықты. Олар жаңағындай жолбикелердің соңынан ермеді, арандатушылықтың әрі қарай өрістеуіне жол бермеді («Егемен Қазақстан»). Жану облысында көптеген белгілі химиктер тәжірибе жүргізді (Вольт, Бертоле, Берцелиус, Дальтон). Осыдан ары қарай Томсон, Румфорд және Дэви таулы жарылыс мәселелерімен айналысып, жүйелі зерттеулер жасап, нәтижесінде қауіпсіз шырақ (Дэви лампасы) ойлап табылды («Зерде»).

ҚАРАЙҒАН зат. сөй л. *Нобайы қарауытын көрінгенмен, нақты не екені белгісіз нәрсе (зат).* Есік пен төрдей жердегі қ а р а й ғ а н бұлдырап жөнді көрінбейді (М. Әуезов, Танд. шығ.). Кенет оң жағында қарауытқан кең сайдан өзіне қарай беттеген қ а р а й ғ а н д ы байқады

(З.Қыстаубаев, Ақ түн.). Әлден уақытта оң жақ қолтықтан бір қ а р а й ғ а н көрінді (С. Досымов, Жаңғырық).

ҚАРАЙҒАН-ҚҰРАЙҒАН з а т. *Қараң-құраң еткен зат.* Бағанағыдай емес қ а р а й ғ а н-қ ұ р а й ғ а н молайып, әр бұта-қараған аюдай айбар көрсете бастады (О. Бөкеев, Қамшыгер).

ҚАРАЙҒЫ: *әрмен қарайғы. с ө й л.* а) *Осы тұстан кейінгі (мекенге қатысты).* Осы ауылдан ә р м е н қ а р а й ғ ы жотамен асасың (Ауызекі). ә) *Бұдан кейінгі, келесі кезектегі.* Ә р м а н қ а р а й ғ ы оқиға маған белгісіз (Ауызекі).

Әрі [ары] қарайғы. а) *Осыдан кейінгі уақыттағы, бұдан кейінгі, келесі кезектегі.* Сұлтан Қожықов ерік беретін, олармен ақылдасатын. Өз ойын білдіріп, актерге бағыт сілтейтін де а р ы қ а р а й ғ ы шаруаны актер қиялының еркіне қалдыратын. Бейнені күшейтіп халыққа түсінікті тұлға тудыратын. «Қыз Жібектегі» Базарбай образы осындай істің жемісі («Түркістан»). Төрт тараптағы додаға түскен қолдардың соғыс барысын барлап, байланысшылар арқылы тіл алып отырған Ұлы хан Болат пен қазақ қолының бас қолбасшысы – Әбілқайыр екеуі жаудың шегінен бетін болжап, ә р і қ а р а й ғ ы бағытын белгілеп, үш жүздің төбе билері мен Орда ханы, түмен басшыларына: «жауды қуалай соғып, «құйрық жеуді» бұйырды» (С.Гәукейұлы, Ақын Жәнібек). ә) *Бұрынғы, бұған дейінгі.* Қазақтар осы маңдай тістің жұлпар бетіндегі шұңғылдау келген өнезді, қақты бедер өрнегін «тістің мөрі» деп атап, тіс мөрінің өзгеріп, құбылуына қарап, жылқының а р ы қ а р а й ғ ы жасын, яғни 12-ге дейінгісін оңай айырады (Ата салт.).

Бермен қарайғы. а) *Осы кезге дейінгі, бүгінге дейінгі.* Есте жоқ ерте замандардан б е р м е н қ а р а й ғ ы аңыз-өңгімелеріміз де, халқымыздың тарихын құрайтын таңдаулы шығармаларымыз да ауыз әдебиетіміз арқылы бізге жетті. Ал солауыз әдебиетінің қазынасын қалыптастыруға үлкен үлес қосқан, «айтыс ақындарының алтын дінгегі» – Сүйінбай Аронұлы («Түркістан»). ә) *Өзі тұрған жерге немесе өңгіме болып тұрған нысанаға дейінгі, сол тұсқа дейінгі (Мекенге қатысты).* Анау шоқыдан б е р м е н қ а р а й ғ ы төбені көрдің бе (Ауызекі).

Бері қарайғы. а) *Өңгіме болып тұрған кезден бастап осы кезге дейінгі.* 1905 жылдан б е р і қ а р а й ғ ы Ресейдегі барлық төңкерісшіл қозғалыстарға... қатыса бастауы соның айқын дәлелі (М.Шоқай, Таңдам. шығ.). Осы оймен ашып көрді жазған хатты, қызықты көрген сайын

сөзі төтті. Әкесі Көркемшеден *бері қарайғы*, Жазыпты барлық тарих, ахуалатты (Шеризат). ө) *Әңгіме болып тұрған жерден осы жерге дейінгі*. Әлі де мәтелі дейтін шалақазақ байдың жалдама жемшігі екен. Байлық сол: ат-арба да өзінікі емес. Қысы-жазы тынымсыз жүк тартуда. Осы жолы жиырма арбалы жемшік болып, Қытай шегінен *бері қарайғы* жерлерден жиналған аң терісін тартып келісіпті (М.Әуезов, Шығ.). Азықтың қымбаты осы болғанмен ауданнан *бері қарайғы* бар шаруашылық басшы орындары мұндай жемді әр жерге жеткізіп-ақ жүр (М.Әуезов, Шығ.).

Төмен қарайғы. *Төмен жағындағы, төменгі*. Содан кейін колхоздың балташысына барып, оң аяғының тізесінен *төмен қарайғы* жеріне ағаш қидыртты алды (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚАРАЙЛА = е т. **1.** *Қарағыштау, қайта-қайта қарай беру, көз салу*. Ай батушы еді баяулап, Ажырап барып ақ бұлттан. Қыз кетуші еді *қарайлап*, Жанымды алғаш толқытқан (Т. Молдағалиев, Шақырады.). Қос бөрі артына *қарайлай* қашып барады екен (С. Жүнісов, Жапанда.). Артыма келем *қарайлап*, Туған үй ыстық неліктен? Атар ма таңым арайлап, Алдымда мені не күткен? (Ә. Абайділданов, Алыс.). **2.** *Байқау, аңғару, зер салу*. Біз аңды бет-бетімізбен ауламаймыз. Арамызды көз көрім етіп бір бағытта аулаймыз. Және озып та кетпеу керек. *Қарайлап* отырыңыздар (Н. Баяндин, Құм асты.). Ол кісінің қарасы көрінген соң, мен де *қарайлап* ақырын жүрдім (Ғ. Орманов, Жүрек). Ей, адам, сәл *қарайла!* Ғұмырыңның мәні не? Аңдып бас та абайла! Пенделерді қадірле! (А. Шамкенов, Түнгі жарық). **3.** *Тосу, бөгілу*. Слет аяқталғаннан кейін де Болатбек келіп қалар деген үмітпен Дайрабай ағайдың үйінде бір күн *қарайладым* (Т. Тобағабылов, Тағдыр). **4.** *Бағу, құту, бағып-қағу*. Балжанның әкесі аурулы болыпты, шешесі соған *қарайлап*, сырттағы жұмысқа шыға алмаған (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Артқа қарайлай беру. *Күмәндану, жалтақтау, тәуекел ете алмау*. Мұның бөрі аталмыш мәселеде сең қозғалды деген сөз. Енді ұрыста тұрыс жоқ. Оның үстіне «тәуекел түбі – жел қайық» деген де сөз бар. Сондықтан ендігі жерде әлемдік деңгейдегі бұл шара орынсыз бүгежектеп, *артқа қарайлай беруді* қажетсінбейді деп білеміз. Енді назардағы нысанның жай-жапсарына, оның маңызы мен болашағына қысқаша тоқтала кетсем деймін («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАЙЛАС¹ = е т. *Жәрдемдесу, қарасу, қол ұшын берісу*. Жаксылықтың шаруасы

жыл санап артып, өз қолы өз аузына жеткен соң, маңындағы көршілерінің кем-кетігіне *қарайласып*, солардың көпшілігін өзіне дос қылып алды (М.Әуезов, Қараш.). Сен маған тұқымыңнан *қарайлас*. Мен де саған болысармын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайырды қарап істе адамына, *Қарайлас* өзіңменен шамалыға, Қасқырдай қара жүрек залымдардың Жүрмеңдер түсіп кетіп тамағына (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАРАЙЛАС² сы н. *Мөлшерлес, шамалас, жуық*. Бақытжан мен Нұрмағанбет екеуінің жасы *қарайлас* (Б. Аманшин, Көкжар.). Жан саны, жалпы жағдайы *қарайлас* болғанымен, осы өңірдегі үш колхоздың шаруашылық бағыты, әл-ауқаты әрқилы (Т. Нұртазин, Ауыл.). Көрінді *қарайлас* Бойлары, жастары. Барлығы жалаң бас, Үрпиген шаштары (Қ. Баянбаев, Қол шатыр.).

ҚАРАЙЛАСҚЫШ сы н. сөйл. *Көмектескіш, қарасқыш*. Асан кішіпейіл, үлкенге ізетшіл, досқа *қарайласқыш* (Ауызекі).

ҚАРАЙЛАСТЫҚ за т. *Шамаластық, жуықтастық*. Бірлі-жарым жыл егделігі болмаса, жас жағынан *қарайластығы* байқалады («Лен. жас»).

ҚАРАЙЛАСТЫР = е т. **1.** *Жәрдем бергізу, қарастыру*. **2.** *Іздестіру*. Жұмыс *қарайластырды* (Ауызекі).

ҚАРАЙЛАСТЫРУ *Қарайластыру етістігінің қимыл атауы*. Бекболды мұның ешқайсысына да *қарайластыруға* болмас еді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚАРАЙЛАСУ *Қарайлас етістігінің қимыл атауы; көмектесу, жәрдемдесу*. Бала деген бір мезгіл үй шаруасына да *қарайласу* керек қой (Ә. Қалдыбаев, Су тасушы.). Ол әкесі мен інілеріне *қарайласу* үшін колхоздағы еңбекке, қолынан келетін жұмысқа араласты (М. Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚАРАЙЛАТ = е т. **1.** *Алаңдату, үміттендіру*. Енді мені тірі жүргізіп *қарайлатып* қойған бір-ақ үмітім бар (Ө. Қанахин, Жер бас.). **2.** а у ы с. *Еске түсірту, еске салғызу, жалтақтату, назарына іліктіру*. Сен мені өткеніме *қарайлатпа*, Сен маған уайым-мұң маңайлатпа, Өзіңмен отырайын күнде байып, Бар-жоғымды ешқашан сен ойлатпа (Ш. Мұхамеджанов, Шағала.).

ҚАРАЙЛАТУ *Қарайлат етістігінің қимыл атауы; назарына іліктіру*. Ол бұрылған жоқ. *Қарайлатудың* амалын іздеп келем (Т. Иманбеков, Үш ай.).

ҚАРАЙЛАУ *Қарайла етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Қайта-қайта қарау*. Жалғыз қалсаң

сағынышың тереңдеп, Дала жаққа *қ а р а й л а у - м е н* келер деп, Таң алдында қашқан жалғыз киіктей, Жүр екенсің қай жерлерде елеңдеп! (Т.Рақымжанов, Күн.). **2. Назар салу, көңіл бөлу.** Жұмысбасты болып кетсек, ештемеге *қ а р а й - л а у ғ а* қолымыз тимейтін шығар (О. Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАРАЙТ= е т. *Түсін қара ету, қара түске енгізу.* Темекі құрамындағы кейбір ірірек бөлшекшелер өкпе ұяшықтарына жиналып, қорланады, өкпе тканіне сіңеді де, оны көмірдей *қ а р а й т а д ы* (Е. Оразақов, Қайта сок.). Бұл күнде ағарыпты самай шашым, Емі жоқ, оны қалай *қ а р а й т а р с ы ң*, Жеңіспен өткен жылдар нышаны ғой, – Жырлаған талай Тайыр, талай Қасым (С. Омаров, Сәукен).

ҚАРАЙТҚЫШ с ы н. *Қарайтым жібергіш, қап-қара еткіш.*

ҚАРАЙТУ *Қарайт етістігінің қимыл атауы. 1. Қара түске бояу. 2. а у ы с. Сауатсыздандыру, білгенін ұмыттыру.* Бір жыл жұмыс жасау он жылдық білімді *қ а - р а й т у* (С. Еркебаев, Алғашқы.). **3. а у ы с. Мал қарасын көбейту.** Осы отырған ағайын барлығымыз бір-бір тайынша торпағымызды жетектеп қоссақ та, әжесінің есігінің алдын *қ а р а й - т а р м ы з* (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

ҚАРАЙТЫЛ= е т. *Қара түске боялу.* Телевизорды іске қосқанда экраннан ештеңе көрінбеумен бірге дыбыс естілмесе, ақаулықты суретте *қ а р а й т ы л ы п* көрсетілген төменгі вольтті түзеткіштің лампаларынан іздеу керек (М. Бекбауов, Көгілдір.).

ҚАРАЙТЫЛУ *Қарайтыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЙТЫҢҚЫРА= е т. *Қарайта түсу.* Аспанның әр жеріне шоқталған бұлт күн түске тармасып, қоңыр түсін *қ а р а й т ы ң қ ы р а п* алады («Лен. жас»).

ҚАРАЙЫМ з а т. *Түркі тілдер табының қыпшақ тобына жататын халық және сол халықтың ұлттық тілі. Қ а р а й ы м д а р –* УССР-інің Қырым, Одесса, Волынь облыстарының қалаларында, Литва ССР-інің Тракай ауданында және Поляк Халық Республикасында тұратын шағын халық (ҚСЭ).

ҚАРАЙЫҢҚЫРА= е т. *Қараятүсу, білгенін ұмытыңқырау, ғылым-білімнен шеттеңкіреп қалу.* Соғыс жылдары *қ а р а й ы ң қ ы р а п* қалыппын. «Оқасы жоқ, даярлық курстары бар», – деп, жұбатысты мені (Т. Бигелдинов, Аспанда.).

ҚАРАКЕДІ з а т. ө с. ж е р г. *Қарбыз сияқты асқабақ түрі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАКЕМІК: *қаракемік бота.* т ү й е ш а р. *Туғанына бес-алты ай болған, өздігінен жайыла бастаған, оттыққан бота* (Ауылшар. термин. сөзд.).

ҚАРАКЕМІКТЕН= е т. *Арықтау, жүздеу.* Қысқы суықтан *қ а р а к е м і к т е н і п*, әлсірей шыққан қойдың күні-түні кеудей жайылып, белін көтерер кезі – осы шақ болатын («Лен. жас»).

ҚАРАКЕМІКТЕНУ *Қаракеміктен етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАКЕТ з а т. е с к і к і т. *Әрекет.* Дегенмен бұл тақырыпта ғалымдар мен мамандардың, инженер-конструктор, тапқырлардың ізденіс *қ а р а к е т е р і* жоқ емес («Зерде»).

ҚАРАКЕТШІ з а т. *Әрекет етуші, қызметші.* Бұл жұмысқа солдат, крестьянды салудан басқа, базар басынан кетпей жатқан өзбек, татар саудагерлерін, ұйғыр, қашқарлықтың жүргіншілерін, асбұзылшы *қ а р а к е т ш і л е р і н* – барлығын да әкеліп жеккен-ді (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚАРАКЕУГІМ с ы н. с ө й л. *Қаракеуім.* Таң бұл жерде жаңа атып келе жатқандай, айнала *қ а р а к е у г і м* (Тұлпар). Кеш түсіпті. Үйдің іші *қ а р а к е у г і м* (З. Шүкіров, Қиын түйін).

ҚАРАКЕУІМ с ы н. *Күңгірт, қара көлеңке; іңір қараңғысы.* – Құдағай-ау, *қ а р а к е у і м д е* ұршық иіріп отырғаның не, соқыр боласың ғой (Ө. Қанахин, Дәмелі).

Қаракеуім тартты. *Күңгірттенді, қарауытты.* Сырт жақ *қ а р а к е у і м т а р т ы п* барады (А.Байтанаев, Асан). Әуелі *қ а р а к е у і м*, күңгірт *т а р т қ а н* төңірек енді түгелдей қараңғылық құшағына енді (Ө. Қанахин, Дәмелі).

ҚАРАКЕУІМДЕН= е т. *Күңгірттену, алақөлеңке тарту.* Ол жан-жағына самарқау назар салды. Төңірек *қ а р а к е у і м д е н е* бастады (Ә. Сараев, Бозқырау).

ҚАРАКЕУІМДЕНУ *Қаракеуімден етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАКЕШ с ы н. с ө й л. *Бір нәрсенің (ұй, қора, мал т. б.) қасынан шыққысы келмейтін қарашыл (мініс көлігі жайлы).* Қазан аттың осалы, Таты болар қиқандап, Қас татының жаманы *Қ а р а к е ш* болар сипандап (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҚАРАКӨЗ з а т. з о о л. <лат. abramis sapa> *Үйірімен жүретін шабақ сияқты тұқымдасына жататын ұсақ балық. Қ а р а к ө з –* Каспий, Арал теңіздерінде және Шымкент облысының су қоймаларында кездеседі (Саятшылық). Ембінің сағасында көлдер тізбегі көп, оларға уылдырық тоғу үшін көктемде *қ а р а к ө з* келеді (К. Күленов, Қазақст. балық.).

Шоршиды *қаракөз* аспанға, Шүйіліп шағала іледі. – Қария бір қарап жастарға, Тағы да мәз болып күледі (Қ. Шаңғытбаев, Арма.).

Арал қаракөз. з о о л. <лат. *abramis sapa aralensis*> *Тұқы тұқымдасына жататын қаракөз балықтың тұртармағы. Арал қаракөздің* Арал теңізінің экологиялық жағдайына байланысты саны кеміп келеді (ҚҰЭ).

ҚАРАКӨЗ: қаракөз ақша. ж е р г. *Күміс ақша.* Он мәнет *қаракөз ақшасы* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАКӨК: қаракөк барлау. *Жылқының тіл астындағы көк тамыры.* Жылқының аузын кергіш ағашпен ашып, тілін таза шүберекпен ұстай ұстап суырып шығарады да, тіластындағы «*қ а р а к ө к*» жуан *б а р л а у* ды түбінен 2 елідей беріде үшкір ұшты өте нәзік қандауыр, бізді тигізсе болды керме тамырдан қан бүрк ете қалады (Б.Хинаятұлы, Қаз. малдәрігер.).

ҚАРАКӨКТЕН= е т. *Қара көк түске айналу, сұрлану.* – Баска амал жоқ па? – деді, қорқыныштан қоңыр түсі *қ а р а к ө к т е н е* қалған Мырзағазы жан-жағына қарап (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАРАКӨКТЕНУ *Қаракөктен етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАКӨЛ з а т. **1. Қаракөл қой.** Қызылорда байлығының бір саласы *қ а р а к ө л* елтірісі (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жазғы таңның сұлу салқын самалы Аймалап тұр малды ауылды даланы. Көкшіл бұйра *қ а р а к ө л д і* қайтарып, Жарқынбай да жонға кетіп барады (С. Оңғарбаев, Кеңжайлау). **2. Осы қой төлінің қымбат бағалы елтірісі.** Жүн, *қ а р а к ө л* өндіру мұнда қымбатқа түседі және ол көптеген жұмыс күшін керек етеді (С. Қаженбаев, Балық көсіп.). Жолдас май, ән ғана емес тартар сыйым, *Қ а р а к ө л* жаға, жасыл барқыт киім, Тіктім түзде, көрейін келісе ме, Кәне, досым, сыйымды жамыл, киін (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Қаракөл елтірісі. *Туғаннан кейін 1-3 тәуліктен соң қаракөл тұқымдастарының төлінен сытырылып алынатын бұйра елтірі.*

Қаракөл қой. *Жаңа туған төлінің жүні тықыр, қара, қара көк бұйра болып келетін елтірісі өте бағалы қойдың түрі.* Біз *қ а р а к ө л қ о й л а р ы* жүз мыңдаған, әр совхозы өзіне бөлек ен дүниенің еркін қожасы боп жатқан Созақ совхоздарында жүрдік (Алғы шепте.). *Қ а р а к ө л қ о й* дегенің жуырда ғана келгенмен, бұл құмдардың ата малындай боп алды (С. Мұқанов, Сырдария).

Қаракөл шаруашылығы. м а л ш а р. *Қойшаруашылығының қаракөл қойын өсіретін*

саласы. Қаракөл шаруашылығы 1928 жылы Оңтүстік Қазақстан өңірінде «Жылқорған» кеңшарын құрудан басталған (ҚҰЭ).

ҚАРАКӨЛЕҢКЕ с ы н. *Қарауытқан, көмескі, күңгірт.* Үйдің іші *қ а р а к ө л е ң к е* («Жұлдыз»). Купенің іші *қ а р а к ө л е ң к е* және салқындау екен (С.Мұқанов, Сырдария). Біз отырған бөлменің құлпын ашып, түрменің бастығы мен кілтшілер *қ а р а к ө л е ң к е д е* бір қазақша киімді жуанды бөлмеге кіргізді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАРАКӨЛЕҢКЕЛЕН= е т. *Қаракөлеңке тарту, қарауыту, күңгірттену.* Сығырайып жанған бестік шамның сәулесі *қ а р а к ө л е ң к е л е н і п*, келген кісілердің бетін ашық көрсетпеді (Б.Майлин, Шығ.). Айнала *қ а р а к ө л е ң к е л е н і п*, кештің белгісі анық байқала бастады (А.Байтанаев, Қансонар).

ҚАРАКӨЛЕҢКЕЛЕУ с ы н. *Аздал қарауытқан, күңгірттеу.* Біз тұрған жер электр жарығы түсе қоймайтын *қ а р а к ө л е ң к е л е у* бұрыш болатын (І.Есенберлин, Алтын құс). Қаланың шет жағындағы *қ а р а к ө л е ң к е л е у* көшенің бұрышында ала бүйірлі такси біреулерді зарыға күтіп тұр («Қаз. әдеб.»).

ҚАРАКӨЛШЕ з а т. **1. Орташа сапалы қаракөл елтірісі.** Облыста сұрыптау, бордақылап семірту арқылы 100 мыңдай мал етке өткізіліп, оның *қ а р а к ө л ш е с і* пайдаға асырылды («Қаз. әдеб.»). Арық-тұрақ саулықтарды октябрь айына дейін жақсылап бақса, сол саулықтардан *қ а р а к ө л ш е* алуға әбден болар еді («Лен. жас»). **2. м а л ш а р. Қаракөл қойының іштастауынан немесе саулықтың жатырынан жарып алынған қозының елтірісі.** *Қ а р а к ө л ш е* дүниежүзі нарықта жоғары бағаланатын және үлкен сұранысқа ие болып жүрген терілердің қатарына жатады (ҚҰЭ).

ҚАРАКӨРІМ: қаракөрім жер. *Көз ұшы жетпейтіндей бұлдырап, қарайып көрінетіндей қашықтық мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* Қара су *қ а р а к ө р і м ж е р* ге апарды (Мақал). Қарға адым *ж е р д і ң қ а р а к ө р і м* болатыны қарның ашқанда ғана емес, қаның төгіліп, бойдағы жылу азая бастағанда қатты сезіледі (С.Бақбергенов, Менің досым).

ҚАРАКӨРІНІМ з а т. **Қаракөрім жер.** Жылқының *қ а р а к ө р і н і м* соңында бір шұбар ат көрінді, жалы құлағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, құйрығы бір қолтық сексеуілдің шырпысындай, жалы, кекілі жібектей (Алпамыс).

ҚАРАКҮЗЕН з а т. з о о л. <лат. *lutrola*> *Сулы жерде өмір сүретін, дене тұрқы 42 см, құйрығы 20 см, жүні қалың, жылтыр, терісі*

багалы, күзен туысына жататын жыртқыш аң. *Қарақүзен* қолда асырауға тез көндігеді, Талдықорған облысының Алакөл, Шығыс Қазақстан облысының Зайсан аудандарында аң фермаларында өсіріледі (ҚСЭ).

Еуропа қаракүзені. з о л. *Қаракүзен.* Соңғы рет 1938 жылы *еуропа қаракүзені*ң біреуін Ырғыз өзенінің, екіншісін Солтүстік Қазақстан облысындағы Шағалалы өзенінің бойынан ұстаған (ҚҰЭ).

ҚАРАКҮЙЕ¹ з а т. б о т. *Күйе саңырауқұлақтары тарататын өсімдік ауруы. Қара-күйе* өсімдіктердің барлық органдарын дерлік, әсіресе, жатық, масақ, гүл шоғы, собық, сабақ, жапырақ, тамыр мойнын зақымдап, қара күл сияқты спораға айналдырады (ҚСЭ). Астық дақылдарының барлық кеселдерінің ішіндегі ең қауіптісі *қарақүйе* болып табылады (Ж. Жиенбаев, Астық дақыл.). *Қарақүйе* түспеу үшін себілетін тұқымды дөрілеу керек (Д. Қасенов, Ауыл.).

Қаракүйе саңырауқұлақтары б и о л. *Өсімдіктерде қаракүйе ауруын қоздыратын базидиомикота табының бірқатары. Қара-күйе саңырауқұлақтарының* қатты, тозаңды, сабақтық, көпіршікті түрлері бар. Бидай, қарабидай, жүгері, тары, арпа, сұлы және жабайы өсетін дәнді дақылдарды айрықша зақымдайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Қатты [сасық] қаракүйе. б о т. <лат. *tilletia caries*> *Күздік бидай мен қарабидайда кездесетін күйе саңырауқұлақ тарататын ауру. Қатты* немесе *сасық қаракүйе* ауруының қоздырғышы *tilletia caries*. Кесел жайлаған масақшалардың қауызы толық жабылмай, одан қаракүйе қалташалары көрініп тұрады (ҚҰЭ).

Қортық қаракүйе. <лат. *tilletia confroversa*> *Теңіз деңгейінен 800–1000 метрден биік орналасқан егіс алқаптарында көбінесе күздік бидайда кездесетін күйе саңырауқұлақ тарататын өсімдік ауруы.* Күздік бидайдың *қортық қарақүйеге* шалдыққан масақшаларында пішіні домалақтау келетін 6–7-ге дейін қалташалар түзіледі (ҚҰЭ).

Тозаңды қаракүйе. <лат. *ustilago tritici*> *Бидай масағының өзекшеден басқа органдарын тұтасымен жойып, қаракүйе спорасына айналдыратын, күйе саңырауқұлағы тарататын өсімдік ауруы.* Арпада *тозаңды* және қатты *қарақүйелері*, сұлыда – тозаңды және жабық, ал тарыда – жабық қаракүйе түрлері кездеседі (ҚҰЭ).

ҚАРАКҮЙЕ² з а т. с ө й л. *Күйе* (астық дәндерін, өсімдіктер мен жүннен жасалған

бұйымдарды бүлдіретін зиянкес кобелек). Шай-шөпті киім-кешекке орап қойса, ондай бұйымға *қаракүйе* түспейді (С. Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі).

ҚАРАКҮЙЕШЕ ү с т. *Қаракүйеге ұқсап, жегідей жеп.* Көкейіндегі көп түйткіл тынышын алып, *қарақүйеше* кеудесін іштен кеулеп жатқан сияқтанады (Б. Нұржекеев, Күтүмен от.).

ҚАРАКҮЛ з а т. с ө й л. *Қаракөл. Қара-күл* қойы республикамыздың көптеген облыстарында, шөлейтті аймақтарында өсіріледі (Шопан. кітабы). Жазекеңде бір қызық мінез бар. Ол қайда барса да, біреудің басынан немесе жағасынан *қарақүл* көрсе, оған зер сала қарап, өз қойларынан туған *қарақүл* емес пе екен деп ойлайды (Октябрь өрендері).

ҚАРАКІС з а т. 1. з о л. *Түсі қара, терісі багалы, былғарысы қаттылау сусар тұқымдасына жататын кішкене жыртқыш аң.* 2. *Осы аң терісінен жасалған зат (жамылғы, киім, төсеніш т.б.).* Қалған екен Қозыкем сағынысып, Бір жатыпты *қаракіс* жамылысып. Ақ жұмыртқа болысып жерден шығып, Жер жүзінде ойнайды шағылысып (Қозы Көрпеш.). Содан соң басына манағы телпек сыртынан қызыл төбелі күнұыз бөрік, үстіне жаңағы шапан, сыртынан астары – *қаракіс*, тысы – алтынды камқа, жағасы көлдей, жеңі шұбатыла жерге түскен қымбат ішік қапталды (М.Мағауин, Аласапыран).

Қаракісті қатты деп, бала кіске бөлетті. з т н. *Қаракістің терісі батады деп, оның баласының нәзік, жұмсақ терісімен нәрестені бесікке бөледі.* Күмістен бесік ойдырды, Алтыннан түбек құйдырды, *Қаракісті қатты деп, бала кіске бөлетті* (Сайын батыр).

ҚАРАҚ¹ з а т. *Көздің қарасы, қарашығы.*

Қарақ су. *Көз жасы. Қарақ суын* тілесем Мазак етіп қыз сайлап (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАРАҚ² з а т. э к с п р. *Қалқа, шырақ деген мағынадағы еркелету, жақсы көру мәнінде, әдетте жасы үлкен кісінің өзінен кіші адамға айтылатын қаратпа атауыш.* – Нұрперзент, тракторыңның бензині ағып кетті, *қарақ!* (Ш. Мұртазаев, Мылтықсыз.). Үшүке, келің мұнда, – деді, – *қарақ.* Менде бар сізге лайық айна-тарақ. Әтір май, жұпар сабын, иісті май бар. Алсаңыз шеттік нока бетке қадап Шиеттейін пұлыңыздың керегі жоқ (Бабалар сөзі). Келесі күзде келесің, Әзірше үйге бар, *қарақ.* Мұғалім солай дегесін, Кешегі кеттім әр қарап (Т. Молдағалиев, Хаттар.).

ҚАРАҚ³ с ы н. к ө н е. *Ашкөз, тойымсыз, мешкей.* Шортан шөлге шыдамсыз, Балықтан

шыққан бір қ а р а қ. Ойлама шортан ұшпас деп, Қарағайға шықпас деп (Алдаспан). Жау сасқалақ, Сұм көзі алаң... Тағдыр қ а р а қ. Біздің баққа Бұл жолы да сақтады (С. Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚАРАҚАБАТ з а т. с ө й л. Қойдың жұмыршағы, қырыққабат қарны. Қырық қабат қырындыны кейде қ а р а қ а б а т дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚАҒАЗ¹ з а т. 1. полигр. Мәтіннің көшірмесін түсіріп көбейту үшін ақ қағаздың астына қабатталып салынатын қағаздың қара түрі, көшіргі. Қ а р а қ а ғ а з ы болмағандықтан машинистка мақаланы баса алмай, басқа жұмыс істеп отыр («Ана тілі»). 2. к ү р. Ылғал өткізбеу үшін төсеніш ретінде пайдаланылатын битум немесе т.б. қабығы бар құрылыс материалы. Еденге қ а р а қ а ғ а з төседі (Ауызекі).

ҚАРАҚАҒАЗ² з а т. совет. тар. 1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде майданда қайтыс болған жауынгердің отбасына жіберілген қаралы хабар жазылған хаттың ел ішіндегі аты. Хабар-ошар келмесе, Күтеді ғой күні-түн, Қ а р а қ а ғ а з көрмесе, Үзбейді ғой үмітін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Күтумен біз жоғалттық күнді қанша, Біреуің оралмадың тым болмаса, Келсе де қ а р а қ а ғ а з, бөле қағаз, Ол кезде мән бермедік бұған да онша (Т.Молдағалиев, Алатау.). Садық басқарма ерінен қ а р а қ а ғ а з келген Қапиза деген үлбіреген жас келіншек үйленді (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қарақағаз алды. Жақын кісісі майданда өлді деген қаралы хабар алды. Күйеуінен қ а р а қ а ғ а з а л ғ а н әйелдің бірі осы кісі (Қ.Сатыбалдин, Қара торғай).

Қарақағаз есік қаға бастады. Майданда өлген жауынгерлер туралы қаралы хабар елге жете бастады деген мағынада. Ел ішіне жаман хабар жетіп, қ а р а қ а ғ а з есік қаға бастап еді (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала).

ҚАРАҚАЗ з а т. з о о л. <лат. phalacrocoracidae> Балықпен қоректенетін, түсі қара, суда жақсы жүзетін ескек сияқтылар отряды суқұзғын тұқымдасына жататын құс. Қ а р а қ а з тәулігіне 2 кг балық жейді. Көп жиналған жерінде балық шаруашылығына зиян келтіреді (ҚСЭ). Қ а р а қ а з – жыл құсы (ҚҰЭ).

ҚАРАҚАЗАН с ы н. Үйлі-жайлы (адам). Сол маңда Қазанған деген қ а р а қ а з а н, ешкісі көп, ауқаты тәуір адам болатын (Ғ.Мұстафин, Өмір белес.).

ҚАРАҚАЙЫС з а т. т ү й е ш а р. Әбден арықтаған, жүні түсіп қалған түйе. Арықтағанда жүні түсіп қалатын түйені қ а р а қ а й ы с дейді. «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпейді, қ а р а қ а й ы с та соққан түйенің табы кетпейді» деуі де осыдан (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРАҚАЛ з а т. з о о л. <лат. felis caracal> **Қарақұлақ.** (Сілеусінге ұқсас, құлағының сырты қара, ұшы жүндес, мысық тұқымдасына жататын жыртқыш аң). Қ а р а қ а л – Африканың ең әсем мысығы. Ол сирек кездесетін, әрі жалғыз жүретін аң. Оның түгі қара, ақ және алтын түсті әдемі құлағы сақтанғанда жымия түседі («Ана тілі»). Қ а р а қ а л ұсақ сүт қоректілермен (қоян, саршұнақ т. б.), құстармен қоректенеді. Терісі бағалы аң (ҚСЭ). Қ а р а қ а л д ы ң негізгі мекендері – шөл және шөлейтті дала (Ш. Әлиев, Сирек. аң.).

ҚАРАҚАЛПАҚ з а т. Қарақалпақ АССР-інің жергілікті халқы. СССР жеріндегі барлық қ а р а қ а л п а қ т а р д ы ң саны 236 мың адам (ҚСЭ).

Қарақалпақ тілі. Түркі тілдерінің қытшақ тобына жататын тіл, қарақалпақ халқының тілі. Қ а р а қ а л п а қ т і л і сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысы жағынан қазақ, қырғыз, құмық, балқар, қарашай, ноғай тілдеріне жақын (ҚҰЭ).

ҚАРАҚАН: қарақан [қара] басы. Жеке басы, соқа басы. Төлеп үй ішіне көмектеспек түгіл, өзінің қ а р а қ а н б а с ы н өздер асырап жүрді (С. Мәуленов, Шында.).

Қарақан бастың [басының] қамы. жа ғ ы м - с ы з. Жеке бас мүддесін бәрінен, басқадан, ортақ мүддеден жоғары қоюшылық. Қасенді қ а р а қ а н қ а р а б а с т ы ң қ а м ы мен күйігі кернеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Түскенше көктен сорғалап, Жасанды бола көрмегін. Қ а р а қ а н б а с ы н қорғалап Кім көрді ақын өлгенін (Ж. Аманов, Ынтызар.). Украин депутаттары қ а р а қ а н б а с ы н ы ң қ а м ы үшін емес, қара халықтың қамы үшін осындай қадамға барып отыр. Ел алдындағы, келешек ұрпақ алдындағы өздерінің жауапкершілігін сезініп отыр («Жас Алаш»).

ҚАРАҚАНАТ з а т. з о о л. Құстың балапандық шағының ақұртек және көкқауырсын аралығындағы кезеңі. Балапандық өмірдің өзі қызылшақа, ақұртек, қ а р а қ а н а т, көкқауырсын, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық дәуірді сарыауыз деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін біздің тұмсығымыздың жартысы сары болады (С.Қасиманов, Алтай.).

Қарақанат болды. Өздігінен жетілді, толысты. Кешегі қызыл борбай бала, бүгін қарақанат болды (Ауызекі).

ҚАРАҚАПТАЛ з а т. 1. Жылқының желінінің астына келетін қабырға тұсы. Еңбегі жанып, егін аттың қарақапталынан болып шыққан (С.Дөнентаев, Шығ.). 2. в е т. Жылқының айғырында болатын жыныстық ауру. Қарақаптал болудан іскен ұманы шабақтай отырып, қан сарысуын ағызып, шүберекпен буып, алмас ерітіндісімен жуады. Торғай ветеринары Рожков қарақапталды – «случная болезнь», «случная немочь» деп келтіреді. Қарақаптал айғырдан биеге жүкса «киеңкі» деп аталады (ҚСЭ). Тәжірибеде шыжың биеге шапқан айғыр қарақаптал ауруына ұшырайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Сол үйде бір көрі тарғыл сиыр мен қыстай қарақаптал боп шыққан жаман сары аттан басқа мал бар ма? (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАРА-ҚАРСЫ ү с т. с ө й л. **Қарама-қарсы.** Сейілде қырық кісімен ханым жүрсе, Алдынан қара-қарсы кездей кепті (Батырлар жыры).

ҚАРАҚАРЫН¹ з а т. с ө й л. **Келімсек, ел ішіне басқа жерден келіп сіңген адам.** Сейітжан деген қарақарын кеше бір шатақ шығарды (Эксп. матер.).

ҚАРАҚАРЫН² з а т. с ө й л. Жылқының іш ауруы. Қарақарынмен ауырған жылқының танауынан шеміршек алады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Түйір бүдірлер мен ісік жасап шығатын карбункуалы түрін «қарақарын» деп атайды (Эксп. матер.).

ҚАРАҚАС¹ з а т. с ө й л. ж е р г. 1. **Егінге түсетін құрт, қарақұйе.** Тарыға қарақас келсе, ондырмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. **Егін арасына шығатын арамшөп.** Егінің қарақас шыкса, қасқайдым деп біл (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚАС² з а т. з о о л. **Сұтқоректілер отрядының қарақас тұқымдасына жататын түн жануары, кеміргіш.** Қарақас күндіз ұйықтап, түнде тіршілік етеді (Қ. Аймағамбетова, Табиғ. тану.). Денесіне май жиып, қысқы ұйқыға кірісетіндер: суыр, қарақас, зорман, қосаяқтар, жарқанаттар және кірпікшендер («Жетісу»).

Қарақас тұқымдасы. з о о л. <лат. gliridae> **Сұтқоректілер табына жататын кең тараған сырт пішіні тышқанға ұқсас кеміргіштер.** Қарақас тұқымдасы – түн жануарлары күндізгі ұйқыдан іңірде оянып, қорек іздеуге шығады (ҚҰЭ).

Орман қарақасы. з о о л. <лат. dryomys nitedula> **Көбінесе таулы жерлерді мекендейтін, ағаш басында тіршілік етуге бейімделген қарақас тұқымдасына жататын кеміргіш.** Қазақстанда қарақас тұқымдасының бір түрі – орман қарақасы бар. Ол Қаратауда, Талас пен Қырғыз Алатауларында, Шу-Іле тауларында, Іле, Жетісу Алатауларында кездеседі (ҚҰЭ).

ҚАРАҚАСҚА¹ з а т. ж е р г. 1. **Шұғаның жолағы бар түрі.** 2. **Асыл мата.** Келген қонақтарына қарақасқа дан сарпай кигізіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚАСҚА² з а т. ж е р г. **Жексырын, оңбаған, сорлы деген мағынадағы кейігенде айтылатын сөз.** Ой, қарақасқа екенсің ғой, мынауың не, бүлдіріп тастағаның (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қарт-ау, қарақасқа-ау, мына ауыс немене айтып... қой қайда, түсіндірсейші Құдай үшін, қайдасың, бауырым? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Алла-ай, Құдай-ай, Құдай, тым құрыса бір жұма жатсын-дағы, Құдайдың қарақасқасы, кума, баланы қарғадай етіп? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Қарақасқа болды. с ө й л. **Соры қайнады.** Қайнағаның баласы қарақасқа болды ұрлығы үшін бес жыл алыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚАТ з а т. ө с. 1. **Жапырағы жалтақ, бұтағы тікенекті, молдір қара түсті, домалақ жемісті жидек.** Әр мезгілдің өзіне лайықты ісі бар ғой. Бұл кезде Әділ мен Мария түгіл жас балалар да, үлкендер де қарақат, бүлдірген теріп, сай-сайдың балауса шөбін таптап, көлеңкелі ағашты аралап дүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Осы Ақиректі құлап, тоғайдан сәл ары өтсең, қарақат пен таңқурай тұнып тұр (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). Көбелекті қызқуып, Ұстай алмай шаршады. Үзе берді мәз болып, Қарақат пен алшаны (Т. Молдағалиев, Құралай). 2. <лат. rives> **Тасжарғандар тұқымдасына жататын бұта.** Қарақат маусым-шілде айларында гүлден, шілде-тамызда жемісі піседі (ҚҰЭ). Қарақаттың Қазақстанда 11 түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қара қарақат. ө с. **Тасжарғандар тұқымдасына жататын, жемісі қара жидек түріндегі бұта.** Қарақарақатты халық медицинасында кеңінен қолданады (ҚҰЭ).

Қарақат көз. п о э т. **Мөлдіреген қара көз.** Қарақат көз қадалса, Қара қасы қиылып. Қалдырар таң-тамаша Кеудені нұр құйылып (С.Мәуленов, Танд. өлең.). Қолына ала ту алып, Қылышын қанға суарып, Тау суындай

тасыған. *Қарақат көзі* н қан жауып, Қабағынан қар жауып, Ойын салған жас ұлан (М.Жұмабаев, Шығ.) *Қарақат көзді* н сәулесі Жүректі түртіп, тулатат. Мен сол ойдың әуресі, Түйінін таппай, улатат (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қарақат құмырсқа шыбыны. з о о л. <лат. *rachynematus pumilio*> *Құмырсқа шыбын тұқымдасына жататын жарғаққанатты жәндік. Қарақат құмырсқа шыбынның* аналық насекомы қарақаттың гүл түйініне бір-бірден жұмыртқа салады (ҚСЭ).

Сиыр қарақат. ө с. *Жидекті бұтаның жемісі, ірі түрі.* Зерек – оңтүстік аудандардың тау бөктерінде өсетін, жемісі қара не қызыл түсті, тікенді бұта *сиыр қарақат* («Парасат»).

Тас қарақат. ө с. <лат. *Rives saxatile* Pall> *Тасжарғандар тұқымдасына жататын жидекті, аласа, тармақталған бұталар. Тас қарақаттың* биіктігі 50–90 см. Қабығы ақшыл-боз түсті, жас өркендері қоңыр (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Тікенді қарақат. ө с. <лат. *rives hispidulum* rojark> *Тасжарғандар тұқымдасына жататын жидекті өсімдік түрі. Тікенді қарақат* биіктігі 1,5–2 метрлік бұталар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРАҚАТҚАҚ з а т. *Көктемгі шөп, азық аз, ауа райы қолайсыз шақ, кезең.* Бұл аурулар көктемнің *қарақатқа* шағында жиі кездеседі (Жаршы). Лопиган қу сүйек шашылып қалатын болған соң жайдақ машинаға артуға келмей, жүз елу шақырымдағы Шоққайыңға жазғасалымның *қарақатқа* ғ ы н д а жарты ай сүйемелеп зорға жеткізіп еді (Қ.Ысқақ, Күренсе.).

ҚАРАҚАТТА= е т. ж е р г. *Даттау, жамандау, кінәлау, қаралау.* Ақтардың сан тойында жүруші еді, Сан тойда қанден итше үруші еді, Советті, большевикті *қарақатта* н Тілімен түгел жайпап «қырушы» еді (С. Сейфуллин, Шығ.).

ҚАРАҚАТТАЙ с ы н. 1. *Қарақат сияқты кіп-кішкентай.* Уран деген планета оның қасында бұршақтай, Юпитер деген планета *қарақаттай* да, Ай көзге әрең ілінетін тозаңдай ғана болар еді (А. Машанов, Жер асты.). Жаратылыстың өзі сыйға берген *қарақаттай* қара меңі ақ жүзіне әдейі қолмен жапсырғандай көз тартады (М. Тоқжігітов, Ән атасы.). 2. *Мөлдір, түп-тұнық.* Уыздай уылжыған нұрлы жүзің, Мөлдірер *қарақаттай* екі көзің. Қылықпен жан тартатын сөйлегенде Тастайды құр сұлдемді кей мінезің

(М.Дулатов, Шығ.). *Қарақаттай* көздерің, Қызыл гүлдей жүздерің (Ғашықтық дастандар). Көрдім завод адамдарын, От жайнаған жүздерінен. Ақ иіетті ұқтым жанын *қарақаттай* көздерінен (М. Хакімжанова, Намыс). 3. а у ы с. *Жылтыр, қап-қара.* Жүзі солып қызыл гүлдей үзілген, *қарақаттай* қара шашы сүзілген (А. Лекерев, Өмір оты). Көзінің қаралығы *қарақаттай*, Сөзі бар ақ қағаз жазған хаттай. Көзіндей құралайдың ойнақтатып, Арман не соны құшқан адамзаттай (Естай //Екі мыңжылдық.)

ҚАРАҚАТТАУ *Қарақатта етістігінің қимыл атауы.* Байларды мақтауға арналған қылық кедейлерді *қарақаттау* ға жарайды (С. Талжанов, Адам тур.). Дүниені ұжданның абжыланына шаққызып, сөгіп, *қарақаттаудың* жалынымен аластап, тағы бір електен өткізіп байқайықшы (С.Талжанов, Адам тур.).

ҚАРАҚАТТЫ с ы н. *Қарақат өскен, қарақаты бар.* Сіміріп жұпар ісін балдыр гүлдің, Қиялын тербетпеген аппақ қайың. Ойнақтап жас шағында жар тасында, Кезбеген *қарақатты* әрбір сайын (Пернедегі терме.).

ҚАРАҚАТША ү с т. *Қарақат тәрізді, қап-қара боп мөлдірен.* Оң кірпікті, өткір қара көздері *қарақатша* жаудырап, қаймақтай жұп-жұқа ернінде бір ерке нәзік күлкінің сәулесі діріл қағады (Ф. Дінісламов, Көл жағасы.).

ҚАРАҚИЯҚ з а т. ө с. *Таулы жерде өсетін, жіңішке, ұзын жапырақты малазықтық шөп.* Жылқы көктемде көде, еркек шөп, *қарақияқ* жесе, күзде жусан, изен, бетеге, боз сораң шөптер жейді (Қазақст. етті молайту.). Мыңтамыр, жуа, рауғаш, жаужапырақ, Балауса, сорғыш, селдір, ермен, бақбак, Сыбызғы, жалбыз, құлмақ, *қарақияқ*, Шоқайна, меңдуана, сора, шаңдақ (І. Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРАҚОҒА з а т. ө с. *Қоғаның мал жемейтін түрі.* Наркес бүйірімнен түртіп, иегімен ылдидағы *қарақоға* мен нар қамысы аралас қалың жынысты қопаға нұсқады (Ә.Сараев, Қараша.). Жаман уәзірге шеңгел мен қырғауылды тастатады да, олардың орнына *қарақоға* мен сауысканды алдырады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Шөптің жаманы – *қарақоға*, құстың жаманы – сауысқан еді (Аяз би).

ҚАРАҚОҒЫР з а т. ө с. <лат. *aguilegia karelini*> *Сарғалдақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қарақоғыр* Орта Азияда, Қазақстанда Жоңғар, Күнгей, Іле Алатауларынд, Тарбағатайда таралған. Әсемдік үшін парктерде өсіріледі (ҚСЭ).

ҚАРАҚОЖАЛАҚ с ы н. *Сатпақ-сатпақ, қожалақ-қожалақ.* Күн жауғанда сол жерошақта жатыпты, ол суға толып кетіп және таза су емес, көмір араласқан кір су, көл боп ағып еріп, келінім *қ а р а қ о ж а л а қ* болып шыққан екен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Бұл жерлерімізді [бет, мұрын] Сібірдің суығы сүйсініп сүйгендігі сонша, май айына дейін бөріміз де *қ а р а қ о ж а л а қ* болып жүретінбіз (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ҚАРАҚОЖАЛАҚТАН= е т. *Кір-кір болу, ластану.* Ас пісіруге кіріскесін, өмірінде күйеге тимеген сүйріктей саусақтар *қ а р а қ о ж а л а қ - т а н ы н*, тырнағының арасына ыс кіріп, қарғаның тұяғы сықылданды (С.Мұқанов, Теміртас). Қар үсті *қ а р а қ о ж а л а қ т а н ы н*, жер беті жұлым-жұлым болды (К.Оразалин, Жексен).

ҚАРАҚОҢЫР: қарақоңыр топырақ, геогр. *Құрғақ және шөлдідала белдемінің топырағы.* *Қ а р а қ о ң ы р т о п ы р а қ т ы ң* біршама бөлігі Қазақстанның оңтүстік шығысындағы таулы аймақтарының етегінде таралған (ҚҰЭ).

ҚАРАҚОРЫМ с ы н. *Есепсіз көп, қаптаған; қара құрым.* Онымен қоштасуға келген жұрт есік алдында *қ а р а қ о р ы м* (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

ҚАРАҚОТЫР: қарақотыр болды. *Жараның беті қатты, қабыршақтанды, жазыла бастады.* Бақтыгүл абақтыда. Осы күнде сол ұсталған сағатында көрген соққы мен жараның талай-талай таңбасы денесінде, басында әлі бар. Орындары *қ а р а қ о т ы р б о л ы н*, жаңа-жаңа бітіп келеді (М.Әуезов, Қараш.).

ҚАРАҚОШҚЫЛДАН= е т. *Қарақошқыл түске айналу.* Аппақ сүт *қ а р а қ о ш қ ы л д а н ы н* п қайнап кетті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Жәмиланың беті-қолы да жарылып, *қ а р а қ о ш қ ы л д а н а* бастапты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Балық қуырдағын жеген адамның оң *қ а р а қ о ш қ ы л д а н ы н* семіреді, денсаулығы да жақсара түседі. Бұрынғы емшілер жас балаларды балық майымен, ересек адамдарда кездесетін кейбір ауру түрлерін балық қуырдағымен де емдеп жазған («Парасат»).

ҚАРАҚТА¹= е т. **1.** *Қайта-қайта қарау, жалтақтау.* Әлібек қипақтап, Әшім мен Майсорға *қ а р а қ т а й* берді (Д. Әбілев, Арман.). **2.** *а у ы с. Сұқтана қарау, қызықтау.* Дәл осы күннен бастап, бұрын көзіне ілмейтін тілшілер мені *қ а р а қ т а н*, маңайымнан шықпай қойды (Ш. Әбдіраманов, Көрінбес.).

ҚАРАҚТА²= е т. *Ұрлау, тонау, сұғанақтау, қарақшылық жасау.* Қас жаманы жігіттің Жолдасын ерген *қ а р а қ т а р* (Қобыланды батыр). Ой, шырағым-ай, оның өмірін итке берсін де.

Артынан ерген туысканды *қ а р а қ т а ғ а н* соң, не қасиет қалды? (М. Әуезов, Қараш.). Қарауыңыздағы мекемеден қарау шығып, *қ а р а қ т а н* жатыр деген сөз естір құлаққа түрпідей тимей ме? (Б. Қыдырбекұлы, Ұры.). Жаман ұры жанындағысын *қ а р а қ т а й д ы* (Қаз. мақал.).

ҚАРАҚТА³= е т. *Жарқырау, жалтылдау.* Екі көзіңе болайын, *Қ а р а қ т а н* жаққан шырақтай! Омырауыңа болайын, Еділден шыққан бұлақтай (Ер Тарғын).

ҚАРАҚТАЛ= е т. *Тоналу, түксіз қалу, барынан айырылу.* Мен болсам елсіз жерде *қ а р а қ - т а л ғ а н* адамша қоянның қырсығына күйініп, тарысы жоқ бос қалған қап аузына құлази қарадым (Ғ. Орманов, Жүрек).

ҚАРАҚТАЛУ *Қарақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚТАРЫМ з а т. э к с п р. **1.** *Өзінен жасы кішілерге еркелету, жақсы көру мәнінде топқа қарата айтылатын қаратпа атауыш.* *Қ а р а қ т а р ы м*, оқыдым, Хаттарыңды арнаған. Батырлықты тоқыдым, Бұрын құлақ шалмаған (Жамбыл, Шығ.). Көзіңнен айналайын *қ а р а қ - т а р ы м*, Секілді ақ қазине тамақтарын. Болғанда сіз бір лашын, біз бір сұңқар, Білмеймін қай жеріне қонақтарым (Бозінген). **2.** *Біреулерге кейінде ренішін жұмсақтап жеткізу үшін айтылатын айналайындар, шырақтар деген мағынадағы көпшілікке арналған қаратпа атауыш.* *Қ а р а қ т а р ы м - а у!* Ата-ананың ақ сүті, адал еңбегі атаусыз-ақ қала бере ме? (Ж.Арыстанов, Жалын.).

ҚАРАҚТАС= е т. *Жалтақтасу, қарай берісу.* Бір-біріне алақтасып Дәрігерді іштей *қ а р а қ - т а с ы н*, Басқандай-ақ сөби жерді, Есік жаққа жылжи берді (Қ. Жармағамбетов, Сырлы тал).

ҚАРАҚТАСУ *Қарақтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚТАТ= е т. *Ұрлату, тонату.* Кладовщик болғандар, Сеніп қойды көпшілік, *Қ а р а қ - т а т н а й* сақтағын Колхозшының қамбасын (Ү. Көрібаев, Өленд.).

ҚАРАҚТАТУ *Қарақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚТАУ *Қарақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҚТЫ с ы н. *Түйгені мол, көзі ашық, білім-дар.* Қарабай кең пейілді, *қ а р а қ т ы* адам боп өзгере қалды (Д. Әбілев, Арман.). Жәмидің байқауынша, қазіргі Жарқынбай бұрынғы қасқыр мінез, дәулетке мас Жарқынбай емес. Кең *қ а р а қ т ы* жан сияқты. Бақырмай, шақырмай, күжілдемей, адамша сөйлейді (Д. Әбілев, Арман.).

Көзі қарақты. *Көзі ашық, көреген, көкірегі ояу. Көзі қарақты* дегендерден сұрастырсам, артель дегенінді әлі ешкім білмейді (К. Оразалин, Көктем.). Арысы жалпақ елдің, берісі ел ішіндегі *көзі қарақты* жігіттердің істеуін күтіп, иесіз тұрған қызмет көп («Жетісу»).

Қолы қарақты. *Қолынан бір нәрсе келетін, қолы епті.* – Әліпқали, жаным, шыдашы. Мен қазір келем. Көп тобырдан *қолы қарақты* бір сынықшы табылар, – деп Жасаған ерні дірілдеп, кемсеңдеп шығып кетті (С. Жүнісов, Ақан сері).

ҚАРАҚТЫЛЫҚ з а т. *Көрегендік, көзі ашықтық.* Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, дәлшілдік, мергендік, *қарақтылы* қ, сезімталдық, өткірлік, қарулылық, қатты қолдылық, сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен үштасып жасататын мамандық («Түркістан»).

ҚАРАҚУ з а т. з о о л. *Батпақты жерлерді мекендейтін қара түсті қу.* Сымбатты *қарақу* зоопаркке келушілердің назарын өзіне аударды («Жетісу»).

ҚАРАҚҰЙРЫҚ з а т. 1. *Жазық далада, тау бөктерінде, елсіз жерлерде таралған терісі, еті үшін ауланатын бағалы аң.* Болмайды тау ешкіде ешбір залал, Еліктер, *қарақұйрық*, құлан, бөкен пайдалы адамдарға еті адал (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Білінбейді жай шымырлап ағысы, *қарақұйрық* құлағындай қамысы (С. Мәуленов, Алыс кетіп.). Осынау алқапта бір кездерде *қарақұйрық*, тауешкі дегендерің жосып жүретін (К. Әміров, Өшп. жұлдыз.). 2. з о о л. <лат. gazella subgutturosa> *Қуысмүйізділер тұқымдасына жататын, ашатқықты, сүтқоректі аң. Қарақұйрық* Қазақстанның оңтүстігіндегі шөлді аймақтарды мекендейді (Х. Қыдырбаев, Дала көркі). Республикамыздың Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар, бөрі де қорғауды қажет етеді. Олар бұйра және қызғылт бірқазандар, көдімгі қоқиқаз, жорға дуадақ, шитұмсық, қызыл жемсаулы қаз, ақ тырна, қара дегелек, тарғақ, ақ бас үйрек т.б. Бұл аймақта сүтқоректі жануарлардан үйір-үйірімен жортып жүрген бөкендерді, некен-саяқ *қарақұйрықты*, борсықты, сасық күзенді, ал қамыс арасынан жабайы қабанды да көресіз («Қаз. әдеб.»).

Шу қарақұйрық. *Зым-зия, із-түзсіз көзден ғайып болды деген мағынада.* Машинамен сәл жарысып отырды да, изенді-жусанды, түбірлі тас жарған өскен тықыр нұраның шаңдағын бұрқырата алдымызды кесіп ақбөкен *шу қарақұйрық* бір-ақ тартты (С. Шаймерде-

нов, Сыбызғы.). – Қалай шешкенде енді... *Шу қарақұйрық* деп тартып кете береміз бе? – деді Құлан екі оқтылау (А. Нұрманов, Құлан.).

ҚАРАҚҰЙЫН з а т. г е о г р. <исп. tornado> *Жоғары беті мен табаны конус тәрізді ұлғая түсетін бағана пішінді, найзағайлы бұлтта пайда болып, жер бетіне дейін созылатын атмосфералық құйын.* Атмосфералық шептің жақын орналасуы *қарақұйынның* пайда болуына ықпал жасайды (ҚСЭ).

ҚАРАҚҰЛАҚ з а т. з о о л. <лат. felis caucal> 1. *Қалың жынысты, шөлді жерде мекендейтін сілеусінге ұқсас, дене тұрқы 65–82 см-дей құлағының сырты қара, іші жүндес мысық тұқымдас жыртқыш аң. Қарақұлақтар* – жыртқыш, ол шөл даладағы ақбөкендерді аулайды. Ыстыққа да төзімді (Қ. Қайымов, Қызықты зоол.). Қазақтың бір ертегінде: «Қасқыр *қарақұлақ* деген аңнан қорқады. Сондықтан *қарақұлақ* десе, қасқырдың шамы» – деген қазақта мақал болған деседі (С. Сейфуллин, Шығ.). Қиынның жынысында бар деседі, Сілеусін, ілбіс, аю, бұғы, бұлан. Кәдімгі қасқыр серек, *қарақұлақ*, Шуылдайды шиебөрі үй артынан (І. Жансүгіров, Шығ.). 2. с ө й л. э в ф е м. *Қасқыр, бөрі, серекқұлақ [Қарақұлақ ертедегі аңыз бойынша, атын естігенде қасқырдың шамы келіп, қорқатын болған мифтік аң].* Сол-ақ екен, өзгелерден әлдеқайда сергек жүрген Есжан «*Қарақұлақ! Қарақұлақ!*», «Қарысқыр, қарысқыр» деп айғайлап қиқу салды (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы). Революцияға дейінгі қазақ аулында кейбір адамдар қасқыр деп айтпай, *я қарақұлақ*, *я ұлыма*, *я серекқұлақ* дейтін еді (Қазіргі қаз. тілі). *Қарақұлақ* – қасқыр, бөрі; солардың терісінен істелген ішік (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). 3. э т н. *Қасқыр терісінен істелген ішік.* 4. а у ы с. *Дишпан, жау.* Бакытжанның көптен ізін аңдып жүрген *қарақұлақтары* – алашаның Ақшопы мен табынның Нармағанбеті тағы да тақыс есеппен Шолақтың қолтығына су бүркіп, қит-қитпан-ақ бағып еді, ештеңе өндіре алмады (Б. Аманшин, Көкжар). Біле білгенге Хорезм еліне *қарақұлақ* болып отырған қыпшақтар емес, шығыстағы Шыңғысхан емес пе (Д. Досжанов, Жібек.). 5. а у ы с. *Қорқынышты, үрей тудыратын нәрсе.* Бұл күнге дейінгі көп шығармаларымыз: Кел, кедей, басың қос жалшымен, Байларды кедей қу қамшымен, – деген сарынның аңғарымен ғана жазылып, өткен заманның елдік сырларын, ой өрісін, өнеге барын аша алмай, бөріні «*қарақұлақ*» деп, безіп келген (Ғ. Мүсірепов, Шығ.). 6. а у ы с. *Тыңшы, жансыз (адам).* Оның

үстіне Бизалов полкіне жіберген тыңшысы Төлебай деген жас жігіт арқылы және сұлтан-правительдердің ауылындағы *қ а р а қ ұ л а қ - т а р ы н ы ң* жеткізуі бойынша, бұл жоспардың қалай орындалып жатқаны, сұлтан-правительдер қанша адам жинағанын, қай кезде аттанысқа шықпағы – бәріне қанық болып отырған (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚАРАҚҰЛАҚ² з а т. о й ы н. *Қыздар «қойға», жігіттер «қарақұлаққа» (қасқырға, бір топ жастар мен келіншектер «қүзетшілікке» немесе «итке»)* бөлініп ойнайтын ұлттық ойын, серекқұлақ. *Қ а р а қ ұ л а қ* жігіттерден шешендікті, тапқырлықты талап ететін қызғылықты ойын (ҚСӘ).

ҚАРАҚҰЛАҚ³ з а т. *Жылқы төлінің құлдыңдық кезеңге жеткені, желіге байланатын, марқайған кезеңі.* Құлыншақтың аяқтанып оттыға бастаған кезін *қ а р а қ ұ л а қ* атайды. 6-7 айдан соң, шет тісі (шет маңдайы) өседі. Жалпы құлында 28 дана тіс болады. Бұл «сүт тіс» деп аталады (Ата салт.). «*Қ а р а - құлақтың*» мәнісі былай: құлыншақ құлағының ішкі жүні сары мамық сияқты болады да, тара-ла келе сол жүнді қара қылшық басады. Бұл маркаю нышаны, құлдыңдық кезеңге жеткендігі, байларманға көнбістігі («Қазақст. мек.»). // *Есейген, марқайған.* Кеш байланған *қ а р а қ ұ л а қ* құлындардың, қулық биелердің қытығы әлі басыла қойған жоқ. Асау, тарпаң (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қозы марка, Бота аруана, *Қ а р а қ ұ л а қ* құлын да. Төлді баққан, күлім қаққан Көрем колхоз ұлын да (Қ.Жармағамбетов, Соңғы тұн.).

Қарақұлақ болды [тартты]. а) *Төл есейді, марқайды, үлкейді.* Тау жайылымдарында төл есейіп, *қ а р а қ ұ л а қ б о л ғ а н ы ш а* өрісін алыстатпау керек (С. Омаров, Қой. бағу.). Ерте қоздап, *қ а р а қ ұ л а қ т а р т қ а н* топты қоралап үлгергенше, өне-міне қозғалы тұрған топтың алды қашаға бұрын жетіп, екі бірдей оттың ортасында қалғандай болды («Лен. жас»). ә) *Есейді, ер жетті.* Өзі біразға келген екен. *Қ а р а қ ұ л а қ б о л ы п* қалған екен ғой (Ә.Нүрпейісов, Шығ.).

Қарақұлақ болу. *Құлынның есеюі, марқайып жетілуі.* – Құлыншақты желіге байлаудың екі шарты бар: бірі – *қ а р а қ ұ л а қ б о л у*; екіншісі – өркен тастау («Қазақст. мект.»).

ҚАРАҚҰЛАҚ⁴ з а т. з о о л. <лат. canis aureus> **Шибөрі** (*ит тұқымдасына жататын, өлексені қорек ететін жыртқыш аң*). *Қ а р а - құлақ* – шакал (Қаз. -орыс. сөздік).

ҚАРАҚҰЛАҚТАН = е т. *Төлдің есеюі, үлкеюі.* Мен келген күні ағай күрең биенің құлынын

құлағынан басып шыңғыртып әкеп байлады. Айғырдан былтыр ерте шығып, сәуірдің бас кезінде құлыны *қ а р а қ ұ л а қ т а н ы п*, есейіп қалыпты (З.Ақышев, Бәрідеесте). *Қарақұлақ-т а н ы п* қалған бөлтірігіне қаншық қасқыр мен көкжал арланның баукеспелік үйрететін кезі осы (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАРАҚҰМАН з а т. ж е р г. 1. *Қолға су құятын құлақты ыдыс.* Бала *қ а р а қ ұ м а н* мен қолға су құйып шықты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Су қайнататын үлкендеу ыдыс, шәуім.* Қазақтың *қ а р а қ ұ м а н ы н а* Құдай қуат берсін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚҰМАҚ з а т. ө с. *Құмды жерде өсетін қараоттың түрі.* Әкесі үйдегі көтеремдерге қораның жамылышын, көр-жерді қағыстырып әперіп, бір мезгіл бел байлау қылсын деп, сиырларға қар астынан *қ а р а қ ұ м а қ* аршиды (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Қыстың күні ки-генім қызыл тымақ, Отқа теріп жаққаным *қ а р а - қ ұ м а қ*. Тілімді алмай барасың беу жалғызым, Қош аман бол көргенше, енді шырақ (Айдос батыр).

ҚАРАҚҰМЫҚ з а т. ө с. 1. *Ұсақ қара дәні бар жабайы өсімдік.* Сіңір – дала *қ а р а қ ұ м ы - ғы* мен туыстас (Б. Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Таспаның кейбір түрі – изен, беде, *қ а р а қ ұ м ы қ*, түйе жоңышқа (Х. Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). 2. *Астық тұқымдас мәдени дақыл.* Тындағы болашағы зор дақылдар қатарына тары мен *қ а р а қ ұ м ы қ* та қосылады (Ә. Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Оқушылар өздеріне бөлініп берілген техникаға күрделі жөндеу жүргізіп, жыл сайын 100 гектарға таяу алқапқа жүгері, тары, *қ а р а қ ұ м ы қ* егеді, оны жаздай баптап, күзде өздері жинайды («Қазақст. мект.»). Көп жылдан бері қатты, жұмсақ бидайдың, арпаның, сұлының, бұршақтың, *қ а р а қ ұ м ы қ* тың өнікті сорттарын өсіріп, жерсіндірумен айналысып келеді. Биыл 12 мың тонна жоғары сортты тұқым әзірлей білді («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАҚҰР з а т. з о о л. <лат. fetrao urogallus> *Құрдың қауырсынының түсі қара, денесі ірі сирек кездесетін түрі.* 1972 жылдан бастап бұлан, қарақұйрық, *қ а р а қ ұ р*, құдыр, құлан, гепард, дуадақ, қарақал, безгелдек сияқты аңдар мен құстарды аулауға біржола тыйым салды («Соц. Қаз.»).

ҚАРА-ҚҰРА з а т. 1. *Айқын танылмай, көмескі көрінетін жанды-жансыз қарайған нәрселер.* Ауылдың айналасында үйілген, тұрғызған, шошайтқан *қ а р а - қ ұ р а л а р* көбейген (С. Сейфуллин, Әңгім.). Маңайда *қ а р а - қ ұ р а* тіпті көп. Бұта ма, жоқ әлде мені

күтіп тұрған немістер ме? (Ж. Жұмаханов, Махаббат.). Көтерілді гүрілдеп, Жер-көк кетті дірілдеп. *Қ а р а - қ ы р а* жондағы, Қала берді біріндеп (Ж. Жолдинов, Ойлар). **2.** *Адам, мал шоғыры, тобы.* Күйеулерге амандасуға келіп жатқан жақын ауылдың қыдырмашылары да ауылдағы *қ а р а - қ ы р а н ы* молайтып, ертеңді-кеш топырды көбейтіп жүр (М. Әуезов, Қараш.). Автомобильдегі Нияз бен Марусяның төңірекке, қыбырлаған *қ а р а - қ ы р а л а р ғ а* қараудан көздері талмады (С. Сейфуллин, Шығ.). Өз маңдайына біткен малы болмаса да, оның үйінің маңы *қ а р а - қ ы р а д а н* арылмайды, біреу келіп, біреу кетіп жатады (З. Ақышев, Ақбел.).

ҚАРА-ҚҰРАҢ з а т. с ө й л. *Қара-құра.* Ауылдар маңында *қ а р а - қ ы р а ң* малдар да аз (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Сәт осылайша бет аудармастан өктеген бойында оқшауырақ тұрған, маңында қыбырлаған *қ а р а - қ ы р а ң ы* көбірек үш қонақ үйге тақала берді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚАРАҚҰРДЫМ з а т. *Ғалымдардың жорамалдауынша, күн жүйесіндегі планеталарды «жұтатын» түпсіз тұңғыш, қауіпті аймақ.* Жер мен оның айнала кеңістігі құрдымға (*қ а р а - қ ы р д ы м ғ а* – черная дыра) түсіп, жұтылып кетуінің әбден мүмкін екендігін, оның жеңілрек салдар дегенде басқа тіршілік нышансыз планеталар күйіне түсе қалу ықтималдығы зор екендігін түйсіне алатын адамдардың бүгіндері аз еместігін толық сеніммен айта аламыз («Қазақст.мект.»).

ҚАРАҚҰРТ¹ з а т. **1.** *Көбіне қара тұсті, шаққанда адам үшін ұлы болса, қой мен шошқаға еш әсері болмайтын өрмекші. Қ а р а қ ы р т ы* бар жайылымға алдымен қой жайып (таптап кетеді), содан кейін басқа түліктерді жайған дұрыс (ҚСЭ). Қыраттау жерде көп ұшырасатын *қ а р а - қ ы р т т а р* дәл Сырдың өз жағасында жоқ (С. Мұқанов, Танд. шығ.). *Қ а р а қ ы р т* жесе, қой семіреді (Мақал). Жылан, шаян, *қ а р а - қ ы р т*, Жайлаған бір айдала. Үнсіз-шыңсыз меңіреу, Шетсіз-шексіз айнала (Ә. Көшімов, Көңіл күйі). **2.** з о о л. <лат. lathrodestes fredecimguttatus> *Дене тұрқы 2 сантиметрдей түсі қара, құрсағында ақ немесе қызыл дақтары бар өрмекші туысының бір түрі.* Ұрғашы *қ а р а - қ ы р т* өте ұлы, шаққан жері қатты ауырып, салқын тер шығады, қол-аяқ тартылады, құсады, тынысы тарылады (ҚСЭ). Шөл жердегі тажал деп аталатын *қ а р а қ ы р т* пен бүйінің де қатерлі жауы бар («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Жалмауыз, тонаушы, қан сорғыш.* – Таласаң осы Гронды ғана талайық! Алексейдің айтуын-

ша, бізді сорып жатқан *қ а р а қ ы р т* осы екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Қарт ояз қасқыр ауыз, қабан ұртты, Жусатып, өргізіп тұр момын жұртты. Алыпты түсін бұзып, түгін жазып, Тап бүгін таныды жұрт *қ а р а қ ы р т ы* (Б. Адамбаев, Ақбөбек).

ҚАРАҚҰРТ² з а т. а с т р. *Аспанның Солтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз, Кассиопея. Қ а р а қ ы р т* СССР территориясының барлық жерінен көрінеді (ҚСЭ).

ҚАРАҚҰРТТАЙ с ы н. *Есепсіз көп, мол, қаптаған.* Белестен бергі ойпатта, жолдың үстінде Жарқымбайдың жылқысы *қ а р а - қ ы р т т а й* бықып жайылып жатыр (Д. Әбілев, Ақын.). Сонда мені күтіп тұрса ұлы шайқас, ұлы сын, Шайқалтпайтын секілдімін туған халық ырысын. Таптайтұғын секілдімін *қ а р а қ ы р т т а й* дұшпанды, Сындыратын секілдімін Шыңғыс ханның қылышын! (Қ. Мүсірепов, Раушан).

Қарақұрттай қаптады. *Сансыз, есепсіз көп боп анталады, жауып кетті. Қ а р а қ ы р т т а й қ а п т а ғ а н* Қызылбастың қалың қолы Созақ жұртына ойран салады (Т. Ахтанов, Дала сыры). Талма түстің кезінде, Бір ауылға тоқтады. Қатын-қалаш балалар *Қ а р а қ ы р т т а й қ а п т а д ы* (С. Мұқанов, Танд. шығ.).

ҚАРАҚҰРТША ү с т. *Қарақұртқа ұқсап.* Жау танкілері қаз-қатар болып жосып келеді. Артында *қ а р а қ ы р т ш а* жыбырлаған жау солдаттары (Майдан).

Қарақұртша қайнады. *Быжынады, қаптады.* Сол жылы саршұнақ та бықырып көбейіп кетті. *Қ а р а қ ы р т ш а қ а й н а й д ы* (С. Жүнісов, Жапанда.). Жан-жаққа көз жіберіп қараса, бұл *қ а р а қ ы р т ш а қ а й н а ғ а н* отардағы байдың жылқысы екен (Қаз. ертег.).

ҚАРАҚҰРЫҚ с ы н. **1.** *Қаракеуім, күңгірт, қараңғы, бұлыңғыр.* Белдеудегі көп оттардың жалақтаған тілі қысқарып, орман *қ а р а қ ы р ы қ* тарта бастапты (Қ.Ысқақов, Қараорман). Тымық күнде түтіні биіктей ұшқан ас үйдің алдындағы жерошақ маңы да *қ а р а қ ы р ы қ* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** с ө й л. **Қарақұрым.** Былқылдап *қ а р а қ ы р ы қ* Матай малы, Жер басып, аспанды алад малдың шаңы. Қой шулап, шұркырасып қалың жылқы Малды елдің тыншыған ба жазғы уағы (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Құжынаған кісі ортасы. Қ а р а қ ы р ы қ т а* аттан айырыламын деп, ел тараған соң Қартқожа байтал жағына барды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қарақұрық жасау. *Алдау, арбау, жалғанды шындық деп тану.* Тай, құнан, донен жарысына жасы үлкен ат қосып, бөйге алу үшін *қ а р а қ ы р ы қ ж а с а й т ы н* жағдай аз кезікпейді. Міне,

сондайда жылқының тісін көріп қана дауды оңай шешуге болады (Ата салт.).

ҚАРАҚҰРЫМ с ы н. **1.** *Киізінің тозығы жеткен; ескі, шоқпыт.* Қастарында бірден-екіден *қ а р а қ ұ р ы м* күркелер бар (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Қ а р а қ ұ р ы м* мал, құмырсқадай жыбырлаған жұрт: аттысы атты, жаяуы жаяу топ-топ, екеу-екеу сөйлескен, күңкілдескен, сыбырласқан, күліскен, әзілдескен, сөйлескен... (М.Дулатов, Шығ.). Қыстауларынан көше алмай отырған көп жатаққа «бес қонақтың» қаһары қатты тиді. Көбі, жеркепе, *қ а р а - қ ұ р ы м* лашықтарынан шыға алмай, аштықтан, суықтан жан тапсырды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Есепсіз көп, қаптаған, қара қорым.* Аттылық *қ а р а қ ұ р ы м* әйелдер тобы жігін жазбастан ауылға жақындады (З.Пашкин, Ұядан ұш.). Барса, үлкен жәрменке екен. *Қ а р а қ ұ р ы м* кісі, қаптаған мал, шабуыл, шартыл (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ертемен Азиз патша Толыбай шалды Шақыртып уәзіріне қасына алды. Алдынан *қ а р а - қ ұ р ы м* жылқы өткізіп, Бір тұлпар тап деп зілді қолқа салды (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

ҚАРАҚҰС¹ з а т. **1.** а н а т. *Қарағұс (шүйде).* Қалбағайдың шоқпары Қонақайды *қ а р а - қ ұ с т а н* тап басып, зілдей болып ұрып жіберді (М. Әуезов, Қараш.). О, заман, әкесі азғын, бала дұшпан. Азғырған қараңғылық – қара мыстан. Ұшырды сол мезетте Мәдиді де, Дөп тиіп қара шоқпар *қ а р а қ ұ с т а н* (С. Сматаев, Астана.). **2.** к ө с. *Қайықтың тұмсығы.* Күн багты; теңіз үсті тастай қараңғы; қай маңда келе жатқанын болжау қиын, қайықтың *қ а р а қ ұ с ы* да көрінбейді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұрын жел қайыққа отырып көрмеген басым, тосырқап әм қорқақтай басып келіп *қ а р а қ ұ с қ а* қонжиып едім, мына тайғанақтаған пәлесі аяқ астынан мөңкіп кеткенде, суға аударылып түсе жаздадым (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **3.** *Түйе табанының басы, ұршығы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАҚҰС² з а т. **1.** *Түсі көбіне қара қоңыр, өлексеге, жемтікке үйір ірі жыртықшы құс.* Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бір-бір *қ а р а қ ұ с* көздерін отарға қадап алыпты (Ғ. Мүсірепов, Кездесп. кет.). Сағым дала талтүстінде Сапырылған жаңа ағыстар. Ата-баба тамы үстінде, Қалғиды тек *қ а р а қ ұ с т а р* (С. Мәуленов, Алыс кет.). Елдің жұртында жерошақтың араларындағы сүйек-саяқтарға, елдің сыртындағы ескі апандардың маңайына тасталған бірен-саран өлімтікке он-он бесі жиылып, *қ а р а қ ұ с*, қарға, өгіз шағалалар той тойлап жатыр (Б. Майлин, Шұға.). **2.** з о о л. <лат. aquila

heliaca> *Қаршыға тұқымдасына жататын дене тұрқы 80 см, солтүстік аймақта қылайтындары жыл құсы болып табылатын көбіне қара қоңыр түсті кемірушілермен және өлексеммен қоректенетін жыртықшы құс.* Қазақстанда да *қ а р а қ ұ с* – жыл құсы, тау бөктерінде 2 мың метр биіктікке дейін, орманды, сексеуілді жазық далада, шөл, шөлейт жерлерде кездеседі (ҚСЭ). **3.** *Жыртықшы құстардың өлексе жейтіндерінің жалпы атауы (аңшылыққа баулынатын қыран құстарға қарама-қарсы қойылады).* *Қ а р а қ ұ с* басып жейді, Сұңқар шашып жейді (Қаз. мақал.). **4.** м и ф. *Ел ауызындағы аңыз бойынша, жетінші не тоғызыншы буынында алғыр қыран құс шығатын құс.* Мен *қ а р а қ ұ с т а н* туған қалықпан, Сөйлер сөзге жалықпан (Махамбет, Өлеңд.). Қалықпан – қыран құс, ел аңызында *қ а р а қ ұ с т ы ң* жетінші не тоғызыншы буынынан алғыр қыран бүркіт шығады-мыс (Эксп. матер.). *Қ а р а қ ұ с* қайырғанмен бүркіт болмас (Мәтел). **5.** а у ы с. б е й н. *Пасық, жеке басының мақсатына қитұрқы, арам жолмен жетуден тайынбайтын қараниет адам, жемқор.* Даланың қасқыры мен *қ а р а қ ұ с ы* бір қызға жабылса, оның ар жағы таныс тағдыр (Ғ. Мүсірепов, Кездесп. кет.). Түсінде қыз сейіл қып жүрді дейді, Аспаннан бір *қ а р а қ ұ с* кірді дейді. Қанша қыздың ішінен қалап келіп, Сұлудың дәл басынан бүрді дейді (Ә. Найманбаев, Шығ.).

ҚАРАҚҰСТАЙ с ы н б е й н. ж а ғ ы м с ы з. *Сүйкімсіз, қараниет, қатыгез.* Қан сорған *қ а р а қ ұ с т а й* бай мен болыс, Есітіп бұл хабарды бебеу қаққан. Кедей сорлы қуанып шүйіншілеп, Көкшолақпен далаңдап тұра шапқан (К. Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАРАҚҰСТАЙ ү с т. *Қарақұс сияқтанып.* Әуеде ол бір сұңқар айнала ұшқан, Бір жүрміз *қ а р а қ ұ с т а й* іздеп тышқан. Түлкілер шыдап тұра алмайды, Жатқандай кең апанда жүрегі ұшқан (Ақмолла акын, Күндер.).

ҚАРАҚҰСША ү с т. *Қарақұс тәрізденіп, қарақұсқа ұқсап.* *Қ а р а қ ұ с ш а* жемтікке ағатындай, Екі қолы ербендеп қанатындай, Ақты жүйіткіп құлдырап төмен тартып, Жерге барып әдейі қонатындай (Бейбітшілік.).

ҚАРАҚШЫ¹ з а т. **1.** э т н. *Ат жарысының аяқталу шегін (мәрені) айғақтап тұратын (ашық түсті шүберек байланған ұзын сырғауыл т.б.) белгі; мәре.* Ат жарысында Теміршенің Ахметінің Бөйгекөк деген аты *қ а р а қ ш ы ғ а* жалғыз келді (С. Мәуленов, Үркер.). Біз *қ а р а қ - ш ы ғ а* жақындағанда екі ат үзеңгі талас келе жатты (А. Токмағамбетов, Ақмоншақ). **2.** *Ит-құсты, ұры-қарыны шошыту үшін мал қотанының*

шетіне, бақшаның басына қойылатын адам пошымдас бейне. Ауланың сыртынан алқам-салқам боп Сейсімет көрінеді. Адамға еліктеп жасалған қарақшы құсап қолбырап, қораның үстіне көтерілді (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ойлап кетсе біреу егер бас қамын – Аударылып түскендей-ақ аспаным, Еске аламын қарақшыны сол кезде, Шоқпыт киіп жолатпайтын басқаны, Ортасында тұрып алып бақшаның (Т.Медетбеков, Сапар.). **3. Ағаштан, тастан қойылған белгі, нысана.** Қарақшылар қойылған кең жазыққа колхоз председатели салмақпен қолын сілтеді (С.Шаймерденов, Мінез). Айналасында ішіне екі атты кісі сыйып тұрғандай тастан жиған төрт қарақшы бар еді (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). **4. а у ы с.** Бір нәрсенің жетер жері, шығар кезеңі. Тек әрбір өмір, әрбір талаптың өзінің жететін бір бөйге төбесі, қарақшысы болады ғой (М.Әуезов, Абай жолы). Ендігі жерде қарақшыны жақын екендігіне де көзі жетіп, ер баласының жоқтығын көптен-көп пұшайман етуші еді (С. Алдабергенов, Қанат.).

Қарақшы көтерді. Шүберек байлаған сырықты ары-бері көтеріп, қозғап белгі берді, шақырды. Әне бір комбайн тоқтап қалды. Оның үстінен біреу қарақшы көтерін, атой береді (Ә. Нұршайықов, Жер тур.). Кейде кеме үстінен қарақшы көтерін, сені асықтыра шақырады (Ә. Сәрсенбаев, Капитан.).

Қарақшы ту байлады. Ат бөйгесінің басталатын және аяқталатын жеріндегі көмбеге белгі ретінде шүберек байланған сырық орнатты. Қара қазық басына Қарақшы туын байлады, Кіресші шығып әр таптан Шығарып атты айдады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қарақшы тігілді. Ат бөйгесінің басталатын және аяқталатын жеріне көмбеге белгі ретінде шүберек байланған сырық орнатылды. Қарақшы тігіліп ті қыр басына, Көз салдым жүйрігі мен жорғасына, Бардым да бір шетінен орын алдым, Жалғызбын, жолдасым жоқ өз қасымда (Н. Ахметбеков, Жасауыл.).

ҚАРАҚШЫ² з а т. к ө н е. **1. ә с к.** Жаугершілік кезде биік төбе, оба үстіне шығып, айнала төңіректі бақылап отыратын жауынгер, қарауыл. Қарақшы жау хабарын түнде от жағу, күндіз түтін түтету арқылы шабармандарға білдіріп отырған (ҚСЭ). **2. ә с к.** Жаяу әскерлердің алдыңғы шебіндегі барлаушы жауынгерлер қолданылатын әдісі ретінде өзі жасырынып тұрып көтерген баскиім. Дұшпан әскерінің қарақшыға оқ атуына қарап, олардың қай жерде жатқанын біліп алатын болған (ҚСЭ).

3. а у ы с. Қарауыл, күзетші. Қарабай бастығы Қодар етіп, бұның бөріні (тоқсан серіні) қызы арқылы шырмап, құлақ кесті құлдай ұстайды. Өз малының қарақшысы етеді (М. Әуезов, Әр жыл.). Ағай Қазынаның қасындағы қарақшысы дерлік, қасынан бір елі қалмайды, қасы мен қабағын бағып, айтқанын қайт етпейді (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚАРАҚШЫ³ з а т. **1. Жол торып, ел тонаушы.** – Қараңғыда жол торығанмен қарақшы емеспін. Әкелсем маңдай тер, табан ақы (Бал дәурен). Қайсар әлі күнге мұхитта кезіп жүрген қарақшылар туралы сөйледі (Тұлпар). Қазына арқалаған қарақшыдан корқады (Шопан сырласы). **2. Ұры, сұғанақ, суыққол.** – Мына отырған қос қарақшы сендердің қырағы көздеріңнен құтылып кете алмады, – деді милиция майоры (Тұлпар). Мойнына бір тесік қолжұғыш пен екі стаканның басқа түк іліктірмей кетті, қарақшы (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Қарақшылар – қарғалар, Жүгері жеп қоймады. Кесек атып балалар, Қарғаны қуып ойнады (Ө. Тұрманжанов, Менің кітаб.). **3. Елді ойрандаушы, талаушы, қанытезер, жауыз.** Жарты жылға жуық уақыт өтті, қарақшы Гитлердің армиясы зор шығынға ұшырауда (К.Тоқаев, Көмескі із). Қанын жалаған қарақшылар жолшыбай Тәуіш өзенінің бойында отырған Есенбай Қосқаданов аулының 12 адамын жазықсыздан-жазықсыз қылышпен турап кетті (Ж. Мусин, Таң нұры). Қанжарына қарақшыны қарсы тосып өз кеудесін, Қорғады жер батыр ұлын – Жаралы ана жиып есін (Қ. Аманжолов, Шығ. жин.).

ҚАРАҚШЫДАЙ с ы н. Қарақшы тәрізді; қимылсыз, үн-түңсіз. Үй сыртындағы төбенің басында қойға істеген қарақшыдай жарбиып біреу отыр (Б. Майлин, Шығ.). Дәмегүлдің көзі шеңберленіп, аузы аңырайып, егін басындағы қарақшыдай үн-түңсіз ербиіп, қақпа алдында қала берді (Т. Бердияров, Фарида).

ҚАРАҚШЫЛЫ с ы н. Белгісі бар, нысаналы. ≈ Қарақшылы төбе.

Қарақшылы төбе. э т н. а) Әкімшілік, билік жүргізетін адамдардың отыратын төбесі. ә) Көпті көрген, көп білетін, бір ауылдың бетке ұстар қариясы. Бұл ауылдың қарақшылы төбесі Көшкін ақсақал. Көне өңгімені сол кісіден сұрандар (Эксп. матер.).

Қарақшылы түйедей. Белгі салып, ерекшелік қойғандай, бірден көзге түсетін, елден ерек, оқшау. Достары қаншама қымтап жасырса да, қарақшылы түйедей көп адамдар білетін тұтқынның бұл жерде бой тасалауы мүмкін бол-

майтынына көзі жетті (Қ. Жұмалиев, Жайсаң жан.). Образ – тип жасаудағы негізгі бір шарт, оны жекелеп, басқалармен салыстырғанда *қ а р а қ ш ы л ы т ұ й е д е й*, ерекше көзге түсерлік етіп көрсету және оның мінез-құлық, іс-әрекеттерінің өз ортасына тән болуымен байланысты (Қ. Жұмалиев, Әдеб. теор.).

ҚАРАҚШЫЛЫҚ з а т. 1. *Тонаушылық, жауыздық, қаныпезерлік.* Түнде қара жолға шығып, *қ а р а қ ш ы л ы қ* істейміз, жүргіншілерді тонаймыз (Б. Соқпақбаев, Менің атым.). Бір-біріне жапалақ Қараңғыда ұш дейді. Қою түнді паналап, *Қ а р а қ ш ы л ы қ* істердей (Қ. Мырзалиев, Күміс.). Неміс фашистері қасиетті Отанымызға *қ а р а қ ш ы л ы қ - п е н* шабуыл жасады («Қазақст. өйелдері»). 2. з аң. <итал. randitio> *Ұйымдарға не жекелеген адамдарға шабуыл жасау мақсатында тұрақты қарулы топ құру, оған кіру, оны басқару сияқты т.б. қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыс. Қарақшылық – қылмыстық құқықта қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыс (ҚҰӘ).* 3. с ө й л. **Әткесушілік** (Кеденнен тауарды жасырын, заңсыз жолмен алып өтушілік). *Қ а р а қ ш ы л ы қ* жолмен әкелінетін тауарлардың көп таралуымен бірге жасырын цехтар ашылып, оларда лицензияланған өнімдер қолдан көп мөлшерде көбейтілуде. Бұл орайда да заңнамаларға елеулі өзгерістер енгізу қажет («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАЛ= е т. 1. *Сөз болу, сөзталқыға салыну, айтылу.* Жиылыс ұзап тарады, Қайтты үйіне Тұралы.– Не мәселе *қ а р а л д ы*? – деп әкесі сұрады (Ғ. Қайырбеков, Құрдас). 2. *Талдану, талқылану, шешілу.* Монополистер жылына екі рет – көктемде және күзде тарифтерді өзгертуге байланысты өтініш бере алады. Бұл өтініштер Табиғи монополияларды шектеу және бәсекелестікті қорғау агенттігінде *қ а р а л д ы* («Түркістан»). 3. *Денсаулығын тексерту, емделу.* Жылан уы қауіпті болған күнде еш нәрсеге кідірмей, дереу дәрігерге *қ а р а л - ғ а н* жөн (Ш. Айманов, Қыран.). Доскей ес білгелі қатты ауырғаны шамалы, дәрігерге де *қ а р а л ғ а н* пенде емес (Д. Досжанов, Зауал). 4. *Сабақ оқу, тапсырманың орындалуы.* Ашылмады қабағым, *Қ а р а л м а д ы* сабағым Суретті де салмадым. Ойынды еске алмадым (Ә. Дүйсенбиев, Қайырлы таң). 5. *Зерттелу, қарастырылу, зерттеу нысанына алыну.* Бұл мәселе түркітануда В.В.Радловтың еңбектерінен бастап *қ а р а л д ы* («Тілтаным»). Зерттеуде қазақ тілі материалдары танымдық аспектіде *қ а р а л ғ а н* («Тілтаным»). 6. *Тексерілу, түзетілу, жонделу.* Бұл *қ а р а л м а ғ а н* бөлігі (Ауызекі).

ҚАРАЛА= е т. 1. *Қара түске бояу, қара ету.* Ақ қағазды *қ а р а л а н*, Қалам неге ойнайды? Ақын неге қайғырып, Терең ойға бойлайды? (Ә. Есмамбетов, Жырла.). Тас көмірдің топырағы Денені басып *қ а р а л а н*, Тас көмірдің түтіні Өкпені қауып аралап (С. Сейфуллин, Өлеңд.). 2. а у ы с. *Дақ түсіру, кір келтіру, былғау, (нұқсан келтіру).* Ақ жүрегіңді аңдамай *қ а р а л а н* алма!– деймін мен ішімнен (І. Есенберлин, Алтын құс). Төкашпарлық адамға жарамайды, Менмендік те арынды *қ а р а л а й д ы*. Кейбіреудің жел бітіп кеудесіне, Маңғазсып тірі жанға қарамайды (М. Әшірбеков, Кербез.). 3. а у ы с. *Айыптау, кінәлау, жала жабу.* Аулымыздың ағасы, ақсақалы болып отырған Шәкенге жала жаптың! Сен *қ а р а л а й с ы ң* – ауыл ақтайды. Сен *қ а р а л а й с ы ң* – облыс ақтайды (Ғ.Қабышев, Мінездеме.). Жәкән Шақауовтың өзінен екінші хат келді. Онда ол өзін ақтап, Әсия, Әсем Ералиеваларды *қ а р а л а н* жазыпты («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАРАЛАЙ ү с т. 1. *Қара күйінде; сүтсіз.* Қыс бойы Бесқаланың келіге түйген ақ жүгерісін көсіп салып, *қ а р а л а й* тарта беретін шай да бозарды (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім.). 2. с ө й л. **Қарадай.** Өзіміз алғаш бұл істі қолға алмақ түгіл, сыртынан *қ а р а л а й* қорқатын едік (Самғау).– Құдай-ай, ана шай *қ а р а л а й* өшіп қалды-ау (Е. Домбаев, Ғашықтық.).

ҚАРАЛАҚ з а т. э т н. о й ы н. *Үй арасында ойналатын балалар ойыны.*

ҚАРАЛАН'= е т. *Жала жабылу, жазықсыз кінә тағылу.* Сыздық енді атынан айырылмақ, таяқ жемек, онымен қоймай үкіметке бағынбайтын адам есебінде *қ а р а л а н б а қ* (Ғ. Мұстафин, Көз көрген).

ҚАРАЛАН²= е т. *Дәннің сыртындағы қауызынан тазартылуы.* Шешем қайратты кісі болды ғой деймін. Келінің аузына тары шашырап төгілмесін деп қап орап жіберіп, келісапты қос қолдап ұстап, құлаштап тұрып бірер сілтесе-ақ болды, тары *қ а р а л а н ы н* шыға келеді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАРАЛАНУ *Қаралан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАЛАС с ы н. с ө й л. **Қарайлас** (қатарлас). Жас жағынан Әсет Кеңестен үлкен еді. Бірақ бой жағынан екеуі *қ а р а л а с* түсті (М.Иманжанов, Адам.). Қасындағы жолдасы Сапар. Жас жағынан Асанмен *қ а р а л а с*, бойшаң, қагілез қара жігіт (А.Байтанаев, Асан).

ҚАРАЛА-ТЕГЕНЕК з а т. ө с. *Қарастында көпсіп жатқан қыршобі.* Біз жылқының *қ а р а л а т е г е н е к* болып, Арқа алаптарының қар ас-

тынан көтерілген көк бурыл сонысына өрістете шөл еңісіне қарай ойыстыра бердік (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ҚАРАЛАУ¹ с ы н. *Таза қара емес, қараға жуық*. Менің дәл осыдан аумаптын бір нағашым бар. Тек мынау сәл *қ а р а л а у* (Т.Ахтанов, Үндістан.). Сұр елтірілердің түсі бір түсті болмайды, түбі қара, *қ а р а л а у*, қоңыр, ал ұшы ақшылдау, сарғылтау немесе қызғылтау болып келеді (Шопан серігі).

ҚАРАЛАУ² *Қарала етістігінің қимыл атауы; жазықсыз, кінә тағу, нақақтан нақақ айыптау, жала жабу*. Бюроға жазған арызында артель председателі Бекенов жолдасты *қ а р а л а у ы* былай тұрсын, Ыдырбай Айламанов сияқты үлкен жауапты адамға күйе жаққан (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Ендігі бар мақсаттары: Қамарды *қ а р а л а у* үшін, сыныққа сылтау табу еді (С. Торайғыров, Таңд. шығ.).

ҚАРАЛАУШЫ з а т. *Жазықсыз айыптаушы, нақақтан нақақ кінәлаушы, жала жабушы*. Губернатордың қалаға келісімен алғаш қабылдағаны – Мәдиді *қ а р а л а у ш ы л а р* (Ә.Әбішев, Найзағай). Шевченко енді өзі айтқан «Оралдың ар жағын» көзімен көрді, көріп қана қойған жоқ, шығыстағы патша саясатының *қ а р а л а у ш ы с ы* болып шықты (Ф. Мүсірепов, Суреткер.).

ҚАРАЛАУШЫЛЫҚ *Жала жабушылық, жазықсыз кінәлаушылық*.

ҚАРАЛАШЫЖЫҚ з а т. э т н. т а м а қ. *Қойдың ішмайы мен құйрық майына етті қосып қуырып жасалған ұлттық тағам түрі. Қ а р а л а ш ы ж ы қ* жасау үшін аздау ет тураиды да үстіне аздау май тураиды. Туралып болғаннан кейін май шығғырылады, туралған етті салады. 20-30 минут қуырып, еті піскеннен кейін қатты болмас үшін бір-екі қасық су құяды, тұз және сарымсақ салып 10-15 минут қайнатады. Осы кезде *қ а р а л а ш ы ж ы қ* жұмсарады және тұздығы, сарымсағы сіңіп дәмді болады (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.). Бұл жақтағы керейлер семіз сүрі еттен қуырылған қуырдақты *қ а р а л а ш ы ж ы қ* десетін (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚАРАЛӘЙЛЕК з а т. з о о л. *Қарабай*. Маңғыстаулық Владимир Шитов деген журналист Шетпе, Оғланды деген жерлерде *қ а р а л ә й л е к* кездесетінін, оны жергілікті қазақтар «қарабай» дейтінін айтты. Мен баяғы «Батырлар жырындағы», «Көкқұтан мен қарабай көтеріліп ұшқанна белінен бір-ақ басады» дейтін Тайбурылдың шабысын ойлады. Сөйтсем, қарабайы қара дегелек емес, кәдімгі қарабай

болып шықты («Жас Алаш»). Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріледі, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитүмсық, қызғылт бірқазан, қызылжемсау, актырна, орақтұмсық шалшықшы, жылқышы, субүркіт, *қ а р а л ә й л е к*, ақбас үйрек, мәрмәр шүрегей, тарғақ, кәдімгі қоқиқаз бар («Соң. Қаз.»). *Қ а р а л ә й л е к* – сирек кездесетін түр (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚАРАЛДЫ з а т. 1. *Жалты қарасы; денесі, порымы, пошымы*. Аста бас қосып, қымыз ішіп дүрілдесіп отырғанда бір би Досболға көңілі тоймай: «Қара ағаштай қалтия қалған *қ а р а л д ы с ы* жоқ бұл жатқаның кім?» – дейді (Шешендік сөздер.). Денеден ет арыла бастағанмен, *қ а р а л д ы с ы* өлі де шөккен нардай (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті). 2. а у ы с. *Тирек, сүйеніш*. Анау таудай көрініп, мынау кіші *Қ а р а л д ы с ы* көп алыс екі арасы (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

ҚАРАЛДЫМ з а т. с ө й л. э к с п р. *Қарағым, қалқам, қарайып көз алдымда жүрген жалғызым деген жақсы көру, еркелету мағынасында айтылатын атауыш*. Қайырымды ием Қамбар-ау! *Қ а р а л д ы м н ы ң* қызығын Қарқ боп көрер сәтті бер! (М.Әуезов, Шығ.). Жалындаған албырттың Астам сөзін аңдама, Халық иесі Қамбар-ай! *Қ а р а л д ы м н ы ң* жұлдызын Оңынан туғыз Қамбар-ай! (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАРАЛТЫМ с ы н. *Қаралау, шамалы қара; қара қошқыл, күңгірт*. Май мен топырақ басқан *қ а р а л т ы м* беттерін тер айғыздап, әрқайсысы-ақ көк болат темірлермен айқасып жатыр (З. Қабдолов, Өмір ұшқ.). Әйелдердің киімі көбіне қара не *қ а р а л т ы м* түсті матадан тігіледі, етек жағында алуан түсті гүлдер мен өсімдіктерді бейнелейтін кестелі өрнегі болады (Ә. Кекілбаев, Тырау-тырау.). Екі жағында алақандай ғана екі терезесымағы бар күйіменің іші тым көмескі, *қ а р а л т ы м* (Ө. Қанахин, Жас дәурен).

Қаралтым тартты. *Қарайды, қара қошқылданды*. Әуелі сыртқы жемістің қабығы, сонан соң еттері мен тұқымдары *қ а р а л т ы м т а р т ы п*, белгілі түрге ие болады (Д. Әбілев, Помидор.).

ҚАРАЛТЫМДАУ с ы н. *Қара қошқылдау, қара күңгірттеу*. Көктем кезінде маған самолетпен Каспий теңізінің үстінен ұшуға тура келді. Суы көкшілдеу мөп-мөлдір. Әр жерінде *қ а р а л т ы м д а у* жолақ көрінді (Ә. Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ҚАРАЛУ *Қарал етістігінің қимыл атауы*. 1. *Сөз болу, қарастырылу, шешілу*. «Поселка

тазалығы» туралы деген мәселе қайткенде де бүгін *қ а р а л у* керек (Б. Майлин, Шығ.).

2. Денсаулықты дәрігерге тексерту, емделу. Доктор Шұғылов қазір Орал қаласында. Науқастанып сондағы докторларға *қ а р а л у* үшін кетті (Х. Есенжанов, Тар кезең).

ҚАРАЛЫ¹ с ы н. **1. Кісісі өлген, азалы, қайғылы, шерлі, миңды (адам).** Бір Абай емес биылғы жыл осы отырған, бар ағайын, көп ауыл тегіс *қ а р а л ы* (М. Әуезов, Ақын аға). Біреудің кісісі өлсе, *қ а р а л ы* – ол, Қаза көрген жүрегі жаралы – ол. Көзінің жасын тыймай жылап жүріп, Зарланып неге әнге салады ол? (Абай, Тол. жин.). Дүние бүгін сезгендей Жүректегі жараны. Әкесінен айырылған Адамдар бүгін *қ а р а л ы* (Халық ақындары). **2. Кісісі өлген адамның аза тұтуын білдіретін қара түсті (лента, мата, шүберек).** Қабағын қайғы жапқан жұрт көкіректеріне *қ а р а л ы* лента қадап, білектеріне *қ а р а л ы* шүберек байлап, үн-түнсіз жүретін болды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **3. Азалы, миңды, қайғылы (жай, сарын т.б.).** *Қ а р а л ы* күйдің сарыны Тұндырды бүгін құлақты. Денемнің өліп жарымы, Жарымы тірі сияқты! «Арман жоқ, ұлым, мен сенің Алдыңда кетсем» деуші едің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4. а у ы с. Азапты, қайғы-қасіреті көп, ауыр, мекнатты, тауқыметті.** Егер тіршілігің өлімнен *қ а р а л ы* болса өлу керек (І. Есенберлин, Алтын құс). Көл суындай суалып, Жай түскендей қуарып, Көп өртенген өзегі, Ел басына орнаған, Қайғы-қасірет торлаған Ол *қ а р а л ы* кез еді (О.Шипин, Дастан.).

Қаралы ат. э т н. *Аза тұту салты бойынша жал-құйрығын күзеп, үстіне қара жабу жауып, марқұмның асында сойылатын мініс аты.* Байдалы екі аттың артынан қарап тұрып: – Қаракөктің жал-құйрығы қара ғой. *Қ а р а л ы а т* осы болсын, – деді (М. Әуезов, Абай жолы).

Қаралы ел. э т н. *Қадірлі адамы, жұртына беделді кісісі өлген ру, тайпа, жұрт. Қ а р а л ы е л* – елбасшысы, батыры не биі дүйім елге қадірлі адамы дүниеден қайтқан ру, тайпа, ел-жұрт (ҚҰЭ).

Қаралы ер-тұрман. э т н. *Аза тұту салты бойынша жал-құйрығы кесіліп түлданған қаралы атқа ерттелетін марқұмның ер-тұрманы.* Байдалы екі аттың артынан қарап тұрып: «Қара көктің жал-құйрығы қара ғой. Қаралы ат осы болсын. Көшкенде ерімнің *қ а р а л ы е р-т ұ р - м а н ы* осыған ерттелсін, түлдаған киімдері осы жануарға жабылсын» – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Қаралы жалау. э т н. *Қара немесе жиегі қарамен көмкерілген азалы жалау. Үй бұрыштарына ілінген қ а р а л ы ж а л а у л а р* да төмен иілген қалпы селт етпейді (С. Шаймерденов, Мінез).

Қаралы желек. *Ер азаматы, жақын адамы өлген әйелдің марқұмды аза тұтқанда киетін қара түсті орамалы, азалы киім.* Асылгүлдің басындағы *қ а р а л ы ж е л е к т і* лақтырып, жарым деп оған жаңа орамал сыйлады (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Қаралы жиын [митинг]. *Өлген адамды еске алуға арналған жиын. Қ а р а л ы ж и ы н д ы* батальон командирінің өзі ашты (С. Сейітов, Сөз сұра.). Александр Семеновичтің өліміне байланысты дивизияда *қ а р а л ы ж и ы н* болды (С. Нұрмағанбетов, Жауынгер жолы). Барлық жерде – ауылдарда, селоларда *қ а р а л ы м и т и н - г і* л е р өткізілді (ҚазССР тарихы).

Қаралы көбелек. з о л. *Жәндіктер класының көбелектер отрядының нимфалидалар тұқымдасының түрі. Қ а р а л ы к ө б е л е к - т і*ң қанаттарының жайылымы 75 мм-ге дейін, астыңғы жағы қара түсті. Жұлдызқұрттары қайың, көк тал, теректерге зиян келтіреді (Қаз. тілі. термин. Биология).

Қаралы күн. а) *Марқұмды немесе қандай да бір қоғамдық залал, апаттың құрбандарын еске алу үшін қоңіл көтеру шаралары тоқтатылатын арнайы аза тұту күні.* Сондықтан біз осындай *қ а р а л ы к ү н* де Нариман марқұмның өмірбаянымен оқушыларымызды таныстырып өтуді лайық көреміз (М.Дулатов, Шығ.). Желтоқсан оқиғасы ғасырлар бойы шеттетіліп, езіліп келген халықтың рухының оянған сәті болғанымен, оның қасіретін тіпті де ұмытуға болмайды. Бұл күнді *қ а р а л ы к ү н* деп атап, аруақтарға Құран оқып, ас берілсе де артық болмас («Түркістан»). ә) б е й н. *Қазалы, қасіретті ауыр кез.* Ол күн – мобилизация туралы указ шыққан күн – *қ а р а л ы к ү н* болып қалды (Қ.Әміров, Революция.). Өтті *күндер қаралы*, Жанды өзен, жанды бұлт. Жапырақтар жанады. Жану үшін мәңгілік (С. Мәуленов, Таңд. өлеңд.). б) э т н. *Марқұмды жоқтау мезеті. Қ а р а л ы к ү н* – марқұмды азалау уақыты (ҚҰЭ).

Қаралы қағаз [хат, хабар]. с о в е т. **Қарақағаз** (1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында майдандағы жауынгердің өлендігі жайлы жазылған қағаз). Ол емес нағыз ауыры, (Оны да көзің көрмесін!) Үйіне бір күн, бауырым, *Қ а р а л ы қ а ғ а з* келмесін! (С. Жиенбаев, Таңд.). Шоқ тізген гүлден талай Аня құрап, Құттірген папа бірақ, мама бірақ. Есінде әлі

күнге бір кетпейді – Әжесі оқып берген *қаралы хат* (З. Шүкіров, Арал толқын.). Майданнан *қаралы хабар* алған ағайын да ертелі-кеш еңіреп отырған жоқ (Н. Ғабдуллин, Өмір.).

Қаралы қатын [әйел]. э т н. *Ер азаматы, асыраушысы, күйеуі қайтыс болған, қара жамылған аза тұтушы әйел. Қаралы қатын, қыздары дауыс қып өнге салады. Таяқ ұстап еркектер бүкшіні тұра қалады* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қаралы қыз. *Әкесі қайтыс болып, аза тұтып отырған қыз. Қаралы қыз – әкесі қайтыс болып, артын күтіп, аза тұтып отырған қыз бала* (ҚҰӘ).

Қаралы салт. э т н. *Марқұмды аза тұтуға қатысты қалыптасқан дәстүрлі жөн-жоралғы, рәсімдер. Жоқтау – аза ғұрпын көтере түсетін, қайғыны басатын, қазаға аса лайықты қаралы салттың бірегей түрі. Қайтыс болған адамның жақсылығын, еліне істеген қызметін, жақсы қасиеттерін паш ететін тұрмыс салт-дәстүрі, жыры, зарлы өлең («Парасат»).*

Қаралы ту. э т н. *Кісісі өлген қаралы үйдің оң жақ белдеуіне найзаға марқұмның тегі мен жасына қарай ақ, көк, қара, қызыл, ала түсті болып байланатын ту [Марқұм төреден шыққан болса, ақ, көк, ала, т.б. өзді-өзі тұқымының туын тігеді, ал қарадан шықса, жасына қарай жас кісіге – қызыл, көрісіне – ақ, орта жастағы кісіге – бір жағы ақ, бір жағы қызыл ту тіккен]. «Бөжейдей орта жасты кісінің қаралы туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болу керек» дегенді айтқан (М. Әуезов, Абай жолы). Бекініп біраз көрсек те, Көз жасы болмай құйылды. Көк аспан өзі бір сәтке Қаралы ту боп иілді (Қ. Мырзалиев, Ақ отау).*

Қаралы үй. э т н. *Марқұмды аза тұтып отырған үйелмен, кісісі өлген шаңырақ. Кісісі өлген үйді бір сөзбен қаралы үй деп те айта береді. Мұндай үй кісі күтуге де дайын отырады. Жыл бойы жоқтау айтылады («Парасат»). Көңіл білдіріп, қол ұшын созады. Бата жасайтындар, көңіл айтушылар келетін болса, олармен бірге болып, қаралы үйдің шаруасына араласып, көмек көрсетеді. Қысқаша айтқанда, жаны ашитын адамдар сол үйдің көңіліне қарап, олардың қайғы-мұңын жеңілдетуге тырысады («Парасат»).*

Қаралы шапан киді. *Қаза болған адамын аза тұтты. Қорғадық ақтан «Орданы», «Жаңақаланы»... Қылыштан қалған көп таңба бетте бар әлі. Сонда да біздер солқылдап, сірә, көрмедік, Сонда да біздер кимедік шапан қаралы* (Ж. Нәбиуллин, Таныс әуен.).

ҚАРАЛЫ² сы н. *Ірі қара малы бар. Кем емес ағашты адам қаралы дан, Малым бар сені алам деп шама қылған. Баламның ішкені шай, жегені май, ішкен соң сүтті сиыр шалабынан (Айтыс).*

ҚАРАЛЫ³ шы л. *Шақты, шамалы, жуық. Қодардың алдында жүз қаралы адам тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Колхоздың жүз қаралы жылқысын совхоз болғалы бес жүзден асырды («Лен. жас»).*

ҚАРАЛЫҚ¹ з а т. 1. *Қара түстілік, қара болып көрінушілік, құңгірттік. Қара нәрсенің қаралығы ақ нәрсемен қатар тұрғанда ғана тым айқын көрінетіні белгілі (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). Оның қаралығы тек далада жүргенде, алыстан көргенде ғана білінетін де, үйде отырғанда түк байқалмайтын (Р. Тоқтаров, Тұлпар.). Көзіме көріндіңіз хор қызындай, Ақшамның өмір зая жұлдызындай. Қара шаш, қара қастың қаралығы, Қытайдың бұлы қымбат құндызындай (Қаз. әдеб. хрестом.).* 2. а у ы с. *Арамдық, зұлымдық, зымыяндық, жаман пайылдылық. – Пау деген! – Махамбеттің жүзінде ащы күлкі ойнап шыға келді. – Басқан қадамыңның бәрі қаралық (Б. Аманшин, Жар мұңы). Олар осы үнсіздіктерімен жан дүниелерін жайлаған қаралықты аңғартқандай еді (Қ.Исабаев, Соңғы.). Шын тілеймін тілекті, Тілегімді бер деді. Білекте болар даналық, Көңілімде жоқ қаралық (Батырлар жыры).*

ҚАРАЛЫҚ² сы н. *Ірі қараға (мал) татырлық, ірі қара боларлық. – Бұған мыңға жуық қойды қосса, бір-біреуі жүз қаралық қос күрең мен бурыл атты қосса, ауыз толтырып айтарлық дөңгелек дәулеттің қарасыны көз алдыға келмей ме, Әбілбекжан, ә? (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Ағаң бұл сапарында олжалы қайтатын болды. Төрт өңің төрт қаралық екен (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай). Жастықта бір күлгенің бір қаралық, Күлкі баққан бір көрер бишаралық. Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе, Ең болмаса, еңбекпен мал табалық (Абай, Тол. жин.).*

ҚАРАЛЫЛЫҚ з а т. *Азалылық, қайғы-шерлілік. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай еді (М. Әуезов, Абай жолы).*

ҚАРАМ сы н. ескі кіт. діни. *Арам. 1. діни. Арам, мұсылмандық құқықта Алла тағала атынан пенделердің ішіп-жеуіне және істеуіне тыйым салынған адамға қарама-қарсы нәрселер. Қылмыстық іс-әрекеттер жасау, доңыз*

етін жеу, арақ-шарап ішу, құмар ойындар ойнау, өсімқорлықпен пайда табу, т.б. *қ а р а м* іс деп есептеледі (ҚҰӘ). Шоқпар-ау, осыған берсең қайырын *қ а р а м*, Көзімді алып, сөз берді Алла маған (Айтыс). **2. Қараниетті, жаман пиғылды, адал емес.** Бұл күнде кімнің адал, кімнің *қ а р а м* екенін де айыра алмайтын болдық қой (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ҚАРАМАҒЫ з а т. *Иелігі, меншігі, қол асты, құзыры.* Жерді мемлекет *қ а р а м а ғ ы н а* беру ісі Қазақстанда да жүргізілді (Ш. Өтепов, Өшп. жалын). Менің *қ а р а м а ғ ы м д а* есігі бөлек екі бөлме бар (С. Мұқанов, Есею жыл.). – Жолдас аға лейтенант, танк қиратқыштар командасы 25 адам сіздің *қ а р а м а ғ ы ң ы з ғ а* келді (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚАРАМАЙ¹ з а т. **1.** *Ағаш, шымтезек, тас көмір сияқты қатты отынның өңделген сұйық қара өнімі.* Көмірден *қ а р а м а й*, бензин, керосин сияқты химиялық заттар да шығады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** т е х. <лат. solidus – қою, deum – май> *Майлау үшін қолданылатын қою заттек.* Бұл жиналған «шикізаттан» арба майлайтын *қ а р а м а й* жасалады (З.Ақышев, Ақбел.). **3.** а у ы с. б е й н. *Қап-қаратас, қараңғы түнек.* Бұлтқа ма, тауға ма? Жоғалды барып, шөгіп ай. Қап-қара түнек айнала, Бейне қою *қ а р а м а й* (С. Мұқанов, Замандас.).

ҚАРАМАЙ² ш ы л. *Барыс септігіндегі сөздермен тіркесіп, қарсылықты мәнді білдіретін көмекші сөз.* Ол кезде мұндай сұхбаттар «оңаша мәміле» деп айдар тағылып, мансұқталатынына *қ а р а м а й* солай еткен-ді (С.Абдрахманов, Елдік сыны). «Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға, өкпе, араздыққа *қ а р а м а й* жанын салатын» қазақтың тұқымы құрып біткендей, қарағай басын шортан шалған заманның шотмандай жандайшаптары өкім айтса болғаны жағынып қалудың амалымен жанығып, әлдебір алпауыт сатып алған Құдайдың жеріне «заңсыз» малын өргізген әкесінің де көзін көгерте түрмеге қуып тығудан арланбайды («Парасат»).

Алды-артына қарамай. *Қатты асыққаннан жан-жағына көз салмастан алқын-жұлқын, ентелей, асығып-аптығып.* Әйелге сенуге болушы ма еді? Шайқастың нағыз қызған кезінде Клеопатраның 60 кемесі *а л д ы -а р т ы н а қ а р а м а й* қашып берді («Парасат»).

ҚАРАМАЙЫНША ү с т. *Қарағанға дейін, көргенше.* *Қ а р а м а й ы н ш а* қол бұлғай бердім (Ауызекі).

ҚАРАМА-ҚАЙСЫ с ы н. с ө й л. *Қарама-қайшы.* Ұғым бойынша, өлген адамның күнәсін

жеңілдету (арылту) үшін екінші адам жаназа шығарушы молда алдында қайтыс болған адамның о дүниеге күнәдан пәк болуы үшін кепілдік береді. «Дәуір айналдыру» дегеніміз осы. Алайда дін адамдарының бұл жөнінде *қ а р а м а -қ а й с ы* пікірлері де бар. Сондықтан кейбір аймақтарда «дәуір айналдыру» қолданылмайды («Парасат»).

ҚАРАМА-ҚАЙШЫ с ы н. *Біріне-бірі қарсы, бірі екіншісін терістейтін; қарама-қарсы.* Былтыр ғана Шортанбай туралы «Қазақ әдебиеті» үш мақала басты. Соның қайсысына байлам еттік? Байлам әлі жоқ, *қ а р а м а -қ а й ш ы* көзқарастар тірескен күйінде әлі тұр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қарттың басында қазір бір-біріне *қ а р а м а -қ а й ш ы*, бірінен-бірі алшақ екі түрлі ой таласып тұр (М.Дүзенов, Ант). Екеуі бойларының биіктігімен ғана ұқсас та, оңге қасиеттерінің бәрі бір-бірімен жүз процент *қ а р а м а -қ а й ш ы* (Р. Токтаров, Терістік.).

ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚ з а т. *Бір-біріне сәйкессіздік, алшақтық, бірін-бірі терістеушілік.* Табиғат *қ а р а м а -қ а й ш ы л ы ғ ы н* мол пішкен осы мекенде қазақ халқы өнген, өскен, жыр толғаған, күй шерткен (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Ресейді Жетісу халқының бүгінгі тұрмысымен де салыстырып қарады. Осылардан өзінше қорытынды жасап, үстем тап пен езілген халық арасына түскен *қ а р а м а -қ а й ш ы л ы қ -т ы* таныды (М.Дүзенов, Ант). Исмаилиттер – араб халифаттарындағы таптық *қ а р а м а -қ а й ш ы л ы қ т а р д ы ң* өрістеуі салдарынан VIII ғасырда пайда болған шейіттік мұсылмандық секта («Парасат»).

ҚАРАМА-ҚАРСЫ ү с т. **1.** *Бір-біріне қарсы; ерсілі-қарсылы.* Екі жақтан *қ а р а м а -қ а р с ы* атылған оқ пен оттың арасында дивизия құрамы өзеннен өтті («Қазақст. мект.»). Ұзын столдың бергі жағында екі жұмсақ кресло, онда Домбаев пен Баққұлақов *қ а р а м а -қ а р с ы* отыр еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). **2.** *Бетте-бет, жүзбе-жүз.* Оқыста сыртқы есік ашылды да, Мағышқа тура *қ а р а м а -қ а р с ы* қарап, үйге кіріп келе жатқан Абай көрінді (М. Әуезов, Абай жолы). Өрістегі қойға қарап жалтақтап келе жатқан ферма меңгерушісі Исабеков Құдайберген оны *қ а р а м а -қ а р с ы* келгенде көрді («Қаз. әдеб.»). **3.** *Бір нәрсенің қарсы беті, алды.* Еденде де кілем жатыр. Сол жақта, терезеге *қ а р а м а -қ а р с ы* қабырғада, үстіне жасыл барқыт жапқан диван (Қ. Исабаев, Соңғы.). Терезеге *қ а р а м а -қ а р с ы* тұрған дүкен жақтан қазақтардың дабырлаған дауысы, біреуге ренжіген сөздері қатты шығып, приставтың назарын аударады (М. Дүзенов,

Ант). Операция бөлмесі біз жатқан бөлмеге *қарама-қарсы* еді («Қаз. әдеб.»). 4. *Бір-біріне жат, мүлдем бір-біріне қайшы; қарсы, кереғар, мүлдем үйлеспейтін*. Қазақтардың тарихи тіршілігіндегі осындай қиын кезеңінде, Ресей империясындағы отар халықтардың басына түскен сондай қиын дәуірге ұшыраған кезеңінде, бір-біріне *қарама-қарсы* екі жағдайдың ықпалы болды: біріншісі – патшашылдықтың әскери-отаршыл кертартпа саясаты еді де, екіншісі – ілгері бастаушы, мәдениетті өркендеу жолын бастаған орыс халқының еңбекші бұқарасы мен ілгері бастаушы-демократияшыл интеллигенттерінің өкілдері еді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Өткен өмірді жан-жақты зерттеген шебер жазушы Ф.Мүсірепов біріне-бірі *қарама-қарсы* бұл екі байдың образын тамаша шығарған (Қ. Нұрмаханов, Дос.). 5. *Керісінше, кері, сәйкес емес*. Жауырынының жалпақтығы мен иығының кеңдігіне *қарама-қарсы* белі жіп-жіңішке (Қ. Исабаев, Жұмбақ үй). Сағила Батырбайға барлық мінез-құлқы жағынан *қарама-қарсы* жан болатын (М. Иманжанов, Менің махабб.). 6. *лигв. Қарсылықты мағынаны білдіретін*. Қарсылықты сабақтастарда жай сөйлемдер бір-біріне *қарама-қарсы* болып келеді (Қазіргі қаз. тілі).

Қарама-қарсыдан дәлелдеу. филос. <лат. *reductio ad absurdum*> *Белгілі пікірді дәлелдеу үшін оған қайшы пікір – антитезисті бекерге шығару арқылы орындалатын дәлелдеу тәсілі. Қарама-қарсыдан дәлелдеу тәсілінің математика үшін маңызы зор, себебі математикадағы теріс пікірлерді дәлелдеудің қайшылыққа келтіру тәсілінен басқа ешбір жолы жоқ (ҚСӘ).*

Қарама-қарсы сауда. экон. *Ыңғайласпа сауда, тауарлар, қызметтер көрсетілетін импорты экспортшылардың қарама-қарсы (ыңғайласпа) сатып алу жөніндегі міндеттемелерімен байланыстырылатын немесе, керісінше, экспорт қарама-қарсы импорттық операцияларға тәуелді етілетін сыртқы сауда операцияларының бір түрі. Қарама-қарсы сауда көзінде тауарлардың (көрсетілетін қызметтердің) қарама-қарсы жеткізілімімен төлеу, әдетте, негізгі жеткізілім құнының бір бөлігін ғана жабады (ҚҰӘ).*

ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ зат. 1. *Қайшылық, сәйкессіздік*. Марғау қылығында *қарама-қарсылық* көп (З. Қабдолов, Жалын). 2. *Алшақтық, айырмашылық*. Біз құлдық дәуірінде-ақ дене еңбегі мен ой еңбегі арасында *қарама-қарсы* -

лық пайда болатынын айттық (Е. Байзақов, Еңбек.). 3. филос. *Заттардың, нәрселердің ішкі айырмашылығынан туындайтындығын, бірін-бірі жоққа шығаратын, сонымен қатар бірімен-бірі байланысып жататындығын көрсететін философиялық категория*. Философия ғылымы о бастан оң мен теріс, жұп пен тақ, шектілік пен шексіздік, үздіктілік пен үздіксіздік, тұрақтылық пен өзгеріс, өлім мен өмір, бүтін мен бөлік секілді *қарама-қарсылықтарға* мән беріп, қарастырып, олардың қарым-қатынасының заңдылығын зерттеген (ҚҰӘ). Шығармада әдеттегі сюжет дамуы қарсы топтардың шайқас-қақтығысын аттап өтіп, негізгі төрт қаһарман, оның ішінде Қайыр Тұраровтың жеке таным теориясы тұрғылары мен түйсік, толғам, мұрат деңгейлеріндегі *қарама-қарсылықтар* шарпысуын бейнелеу басым («Егемен Қазақстан»).

Қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күрес заңы. филос. *Қарама-қарсылықты құраушы екі жақтың тұтастығы әрі бір-бірінің орын алмастырып, бір-бірін қажет етуші іштей күрделі қатынасы арқылы жүзеге асатын даму атаулының негізі және оның қозғаушы күші туралы заң. Қарама-қарсылықтар бірлігі мен күрес заңы* даму атаулының негіздерін, оның ішкі импульсін, қарама-қарсы жақтардың, заттарға тән күштердің, тенденциялардың күресіндегі қозғаушы күшті ашып көрсетеді (Марксистік филос.). *Қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күрес заңы* қазіргі дәуірді сансыз тіркестері мен шиеленіскен шытырмандарына дейін түсінуге мүмкіндік береді (А. Қасымжанов, Диалектика.).

ҚАРАМАЛА зат. өс. <лат. *gleditschia*> *Гүлі ұсақ, сарғыш жасыл, биіктігі 3 м, таудың күнгей беттерінде өсетін бұршақ тұқымдасына жататын ағаш. Қарамаланың* қабығы мен жемісінен илік зат алынады. Парктерде әсемдік үшін өсіріледі (ҚСӘ). *Қарамаланың* негізінен тропиктік және субтропиктік аймақтарда өсетін 10–12 түрі бар (ҚҰӘ).

Үштікенді қарамала. өс. <лат. *gleditschia trinanthos*> *Сабақтарының және бұтақтарының қабығы қоңыр, тікенектері жиі тармақталған бұршақ тұқымдасына жататын ағаш. Қазақстанда қарамаланың бір ғана түрі – үштікенді қарамала бар (ҚҰӘ).*

ҚАРАМАСТАН шыл. *Барыс септігіндегі сөздермен тіркесіп, шартты-қарсылықты мәнді білдіретін көмекші сөз. Сондықтан да барлық мемлекеттер, саны мен сапасына қарамастан, қауіпсіздікті нығайту*

мен дамытуға қал-қадірінше өз үлестерін қосулары қажет (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Бактериялар мұндай кішкентайлығына *қ а р а м а с т а н* өміршең және өсімтал келеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Жер бетіндегі аса ірі жыртқыш саналатын бұл аң Артиканы мекендейді. Қорбиған түр-тұлғасына *қ а р а м а с - т а н* суда жақсы жүзеді, оның үстіне тыныс алмай ұзақ сүңгіп, қажет болған кезде қия беттер мен мұз шатқалдарына өрмелеп шыға береді («Парасат»).

ҚАРАМАТАУ з а т. ө с. 1. *Жапырағы тұкті, сортаң, ылғалды жерлерде, тасты беткейлерде өсетін, түйе, уақ мал сүйсініп жейтін ащы қыр шөбі.* Жалманқұлақ, сарысозан, *қ а р а м а т а у*, көкпек, алабота жусанның түрлері. Бұл шөптер тұзды өзендер мен көлдер маңында өсіп, көбінесе түйелер мен қойлар жейді. Сиырлар мен жылқылар бұл шөптерді сирек жейді (Мұса Шорманов, Шығ.). Қойға өте құнарлы Көтере алмас құйрығын. *Қ а р а м а т а у*, шағыр бар, Жалпак құлақ сағыз бар (К. Әзірбаев, Той бастар). Көктемгі, күзгі жайылымдарда сасыр, ебелек, изен, *қ а р а м а т а у*, көкпек, тарлау кездеседі (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). *Қ а р а м а т а у* жесе, тоқты қашар (Мақал). 2. <лат. *camphorosma*> *Алабұталар тұқымдасына жататын көпжылдық жартылай бұта және біржылдық шөптесін өсімдік. Қ а р а м а т а у д ы ң* құрамында 2 % эфир майы болады, оның медицинада дәрілік мәні бар (ҚСЭ). *Қ а р а м а т а у д ы ң* биіктігі 15–50 см, сабағы жұмыр, көп бұтақты, түкті болып біткен. Үшкір біз тәрізді немесе жіп тәрізді жапырақтары кезектесіп орналасқан. Гүлдері қос жынысты, жапырақтың қолтығынан шығады (ҚҰЭ).

Жоңғар қараматауы. өс. <лат. *soongoricum*> *Алабұталар тұқымдасы қараматау туысына жататын өсімдік түрі.*

Қараматау туысы. Бір және көпжылдық, түк басқан өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Лессинг қараматауы. өс. <лат. *camphorosma lessingi*> *Алабұталар тұқымдасына жататын көпжылдық жартылай бұта және біржылдық шөптесін өсімдік түрі.*

Марсель қараматауы. өс. <лат. *camphorosma monspeliacum*> *Алабұталар тұқымдасына жататын, дәрілік қасиеті бар көпжылдық шөптесін өсімдік. М а р с е л ь қ а р а м а - т а у ы н ы ң* құрамында 0,2%-ға жуық эфир майы бар, сондықтан оның несеп жүргізетін, тер шығаратын және жарاقات жазатын қасиеті бар.

Шөбінің түнбасымен денедегі жараны жуып, ісіктерді бұлайды (ҚҰЭ).

ҚАРАМАТАУЛЫ с ы н. *Қараматау өскен.* Сонау бір *қ а р а м а т а у л ы* тұсқа шүйілетіндей сыңайы бар (Ә. Көшімов, Жас аңшы).

ҚАРАМЕҢДУАНА з а т. ө с. <лат. *hyoscyamus niger*> *Алқалар тұқымдасы мендуана туысына жататын, екі жылдық, шөп тектес, ұнамсыз иісі бар, улы өсімдік. Қ а р а м е ң - д у а н а* Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. Ол тұрғын үй, мал қораларының маңында, жол бойында, егістіктің шетінде керексіз коқыс төгетін жерлерде жиі өседі (ҚҰЭ). Мендуананың елімізде *қ а р а м е ң - д у а н а*, дала мендуанасы, сибирь мендуанасы, пығыс мендуанасы деген төрт түрі кездеседі (С.Сүбхандербин, Өсімдік – дәрі.).

ҚАРАМОЙНАҚ з а т. ж е р г. *Іші қызыл, сыртты қара, тәтті қауын. Қ а р а м о й н а қ* басқа қауындарға қарағанда кеш піседі (Диалек. сөздік).

ҚАРАМОЙНАҚ: *қарамойнақ шағала.* з о о л. *Желтүіш қанаттарында қара бояулы қауырсындар болатын шағалалардың бір түрі. Қ а р а м о й н а қ ш а ғ а л а* ұсақ балықтармен, жөндіктермен қоректенеді. Жұптасып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАРАМЫ з а т. *Көлемі, шамасы.* Беткейде *қ а р а м ы* көпендей ғана көмір үйіндісі жатыр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Мен ұшып түрегеліп, етігім мен күнімді кие салып, есіктен сығалап қарасам, *қ а р а м ы* 60–60-тай жылқы біздің отаудың үстіне қарай дүсірлеп келеді екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Қ а р а м ы* кішірейген соң, жердің сыртқы қатты қабығы жиырылып таралып, кей жері жарылып, шытынай бастаған. «Жер қайдан шыққан?» (А.Байтұрсынов,... Оқу құралы).

ҚАРАМЫҚ¹ з а т. ө с. *Биіктігі 30–80 см-дей, майда тұкті астық тұқымдас арамишөп және соның қара түсті ұсақ дәні.* Апрель айының аяғы мен майдың алғашқы он күнінде еккен бидай июль айының аңызағына ұрынып, *қ а р а м ы қ* басып кететін (І. Есенберлин, Көленке.). *Қ а р а м ы қ* бидайға қарағанда азотты 3 есе, калийді 4 есе артық жеп үлгіреді (Н. Нұрахметов, Дарқан хим.). Бидайдың *қ а р а м ы ғ ы н* тазартып отырған Нұри мен Шәмши тыңдап қалады (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚАРАМЫҚ² з а т. 1. *Шеңгел және сол сияқты кейбір бұталардың дәні, жемісі.* Шеңгелінің *қ а р а м ы ғ ы* иіліп жерге тиеді. Ойпырай собығын көрмейсің бе, сүті шығып бүріліп тұр (А. Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Әкемнің

дүкеніне таман қау боп өсіп тұрған ақ шеңгелге бардым. *Қарамығын* шикілей жұлып жеп тауысатын бала болмағаннан кейін, былтырғыдан біраз жеміс қалыпты (Ө. Қанахин, Жер бас). Жіңішке бұталарда моншақтай тізілген *қарамықтар* тас төбемнен қарайды (З. Шүкіров, Ғажайып.).

ҚАРАМЫҚ³ з а т. *Кішкентай қарайған нәрсе*. Көз ұшында бұйраттың төскейінде беттің қалындай жабысқан үш-төрт *қарамық* көрінеді (С. Сейфуллин, Тар жол.). Алдымдағы белестен астым. Қожырмақтанып жапырайған *қарамықтар* көрінді (С. Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАРАМЫҚТАЙ с ы н. *Қарамық тәрізді; титтей, кішкентай*. Көрінген таулар мана көрі алыптай, Жабысты жерге шөгіп *қарамықтай*. Қарайып кетті ормандар етектегі, Аспаннан аунап түскен қара бұлттай (С. Мәуленов, Таңд. өлеңд.). Бұлағы бұратылып, Бұрымы таратылып, Жол қалмайды сол шақта мен кезбеген. Ақ қалмай *қарамықтай*, түнеріп қара бұлттай Найзағай тілеймін-ау сол кезде мен (Т. Айбергенов, Құм мұнара.).

ҚАРАМЫҚТАН= е т. *Түсі қараю, қарауыту, қара қошқылдану*. Айғанымда ажар қалмай, бұрынғы қоңыр, әдемі кескіні шала піскен еттей *қарамықтан* а бозарып, өңі әжімденіп кетті (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қуаңғанда беті жыланның терісі құсап, ысқаяқтана *қарамықтан* и ы п кетеді екен (Р. Тоқтаров, Ертіс.).

ҚАРАМЫҚТАНУ *Қарамықтан етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРАМЫҚША¹ з а т. с ө й л. *Қарамық*. *Қарамықша* араласқан ұнды тамаққа пайдалануға болмайды (ҚСЭ).

ҚАРАМЫҚША² з а т. ө с. <лат. agrostemma> *Жапырақтары қандайыр тәрізді ұзындығы 3–10 см, ені 0,3–0,7 см, қарама-қарсы орналасқан, дара гүлдері сабағының ұшында жетілетін қалампыр тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік*. *Қарамықша* – астық алқаптың арамшөбі. *Қарамықша* дөңдерінің құрамында агrostем қышқылынан тұратын гитагин сапонині бар, соған байланысты, өсімдік – аса улы. Емдік мақсатқа *қарамықшаның* сабағын, тамыры мен дөнін пайдаланады. *Қарамықшаның* дөңдерінің несеп жүргізетін, қақырық түсіретін, қан тоқтататын және ішек құртын түсіретін қасиеті бар (ҚҰЭ).

Егістік қарамықшасы. ө с. <лат. agrostemma githago> *Биіктігі 30–80 см-дей қалампыр тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік түрі*. Қарамықшаның Қазақстанда Тобыл – Есіл, Ертіс өзендерінің бойында, Каспий

маңында, Балқаш – Алакөл ойысында, Алтайда, Жетісу (Жоңғар), Іле Алатауларында және Қаратауда өсетін бір түрі – *егістік қарамықша* (ҚҰЭ).

ҚАРАМЫЛЖЫН з а т. *Күміс қара тұсті түлкі*.

ҚАРАН¹= е т. 1. *Қарау, қарағыштау, байқастау*. Заман бұл кейде тұра бермес, түстен кейін болса да халықтың есі енер. Алды-артына *қаранар* (М. Дулатов, Шығ.). Ергали келіп, жан-жағына *қаранып*, жем жеп тұрған көк аттың басын шешті (Б. Майлин, Шығ.). Тұғырда тұрған сұңқардай Қияға көзін төңкеріп, Әр уақытта *қаранған* (О. Шипин, Дастан.). 2. *Денсаулығын тексерту, емделу; қаралу*. Балпиғанда тәубеге оралыпсыз, Үрейленіп дәрігерге *қараныпсыз*. Емделудің кезіне кез келген соң Арам майдан арылып таралыпсыз (Қ. Жармағамбетов, Сырлы тал).

ҚАРАН² с ы н. с ө й л. *Қара*. Қара жерді *қаран* суға алдырғалы келе жатқандай қанатын кеңге жайып, ағыл-тегіл ақтарыла жөңкілген Еділдің ені осы бір тұста тым даладай далиып кетуші еді (Ә. Кекілбаев, Шығ.).

ҚАРАНАРЛАП: *қаранарлап қалы кілем берді*. к ө н е. з т н. *Дәулет, салтанатының, көрсетер сый-құрметтің, берілер айып-таралғының бас белгісі ретінде мықты түйе мен құнды кілем берді; қалыңмал берді*. Қошмет сөз айтамыз сендерге арнап, Қостайды салдар сізді асық-жарлап. Мақұлдап теріс десе, жалын алсын *Береміз қалы кілем қаранарлап* (М. Әуезов, Қарап.).

ҚАРАНАСЫР с ы н. *Қараңғы тартқан, қарауытқан, қараңғы басып келе жатқан*. Ақ сәулеге оранып, қол ұстасып, қыр асқан ана мен бала *қаранасыр* даланың ең соңғы базарын арқалап бара жатқандай еді (О. Бөкеев, Үркер.).

ҚАРАНИЕТ с ы н. *Арам ойлы, залым, сұм*. Жанақ жырында *қараниет* Қарабай мен мысық тілеулі Қодар Қозының қолынан сазайын табады (М. Әуезов, Әр жыл.). Кейбіреу оспадарсыз өр көкірек, Биікке шығамын деп бос секіред. Баз адам қара жүрек, *қараниет*, Қайдағы шаргейдікті көңілі сүйед. Басының бадырайған мінін білмей, Біреудің кемшілдігін қайдан білед (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Саф алтынды бос тастан ақтап алып, Бөсіп кетпей, көкімей, мақтаналық. Жақсы деуге жақсыны құлқы кимас, *қараниет* індеттен сақтаналық (К. Салықов, Жезкиік).

ҚАРАНУ *Қаран етістігінің қимыл атауы*. 1. *Көз жіберу, барлау, байқау*. Ағашқа қонып

қаранып, Қанатын, жүнін таранып, Болмақшы еді мөз-мөйрам (Абай, Тол.жин.). **2. Емделу, қаралу.** – Әрі оқу, әрі жұмыс көптігі ме? Сен сонша неге жүдеп кеттің мүлде? *Қ а р а н у* керек жаным дәрігерге Болмайды босқа уақыт өткізуге (Қ. Ыдырысов, Жолық.).

Алды-артына қарану. *Тереңге көз жіберу, оймен шолу.* Сонда ақын белін буынып, *А л д ы - а р т ы н а қ а р а н а р.* Дүние кірін жуынып Көрініп, ойға сөз салар (Абай, Тол.жин.).

ҚАРАНШЫҚ з а т. *Жай адам, қара бұқара өкілі.* Белгісізден би шығатын заманға әлі ерте. Ителінің үкірдайы *қ а р а н ш ы қ* емес (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

ҚАРАҢ с ы н. **1. Қараңғы, түнек.** Аспаның кейде жарық, кейде *қ а р а ң*, іңірде күбір-күбір сөйле далам. Махаббатқа мас болып, тілің келмей, Былдырла бұлақ болып түнде маған (Ө. Нұрғалиев, Нөсер.). Атанның шабан жүрісі ішімді өбден пыстырды. Қамады *қ а р а ң* тау іші, Табармын қайдан ұшқырды? (Қ. Көпішев, Әке құшағы). Сен не үшін жырлайсың? Дүние біткен от-жалын, Халқында мұңсыз жоқта күн. Қан сасыған қапас, *қ а р а ң* түрмеде Жем болып жатыр аш бүргеге (Қ. Ыдырысов, Арабстан.). **2. а у ы с.** *Ауыр, қиын, азапты.* – Айдаудың *қ а р а ң* жылдарын аса қымбат жыл етіп едіңдер (М. Әуезов, Қараш.). Байдың күні ұрының күнінен *қ а р а ң*: кашып-пысып, тығынып жатыр (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). Бұйығы, момақан бабамның Басына түскенде *қ а р а ң* күн, Жоғалтты ұйқысын, тынышын, Жоғалтты жайлауын күні үшін (Қ. Мырзалиев, Көш.). **3. а у ы с.** *Мәнсіз, мағынасыз, бос; тұл, зая.* Егер теориясыз тәжірибе *қ а р а ң* екенін мойындасак, онда әдебиет сыны туралы мәселе қоюдың қаншалықты кезек күттірмейтін маңызы бары өз-өзінен белгілі (Ғ. Мүсірепов, Суреткер.). Бұл мінезін бір орайда сөкпейтін де еді: бөтенге қараған күн *қ а р а ң* дейтін (А. Сүлейменов, Бесін). Жұрт не десе о десін, Мәлікесіз өмір *қ а р а ң* маған (Р. Токтаров, Ертіс.).

Күні қараң. *Жағдай қиын, хал мүшкіл.* Басы таз жас баланың ірің аққан, Құлдардан *к ү н і қ а р а ң* малға сатқан. Жаққаны жарасына қайнатқан құрт, Секілді тері илеуі иге жаққан (О. Шипин, Дастан.). Болғанда Қадишамның *к ү н і қ а р а ң* Мен сорға саяхаттап жүрмек арам, Дарига, неден сорлы жаратылдым, Болғандай артым тұман, алдым боран (Н. Ахметбеков, Жасауыл.). Әйтеуір қыс туды дегенше-ақ қаланың адамдарымен бірдей Жауқатардың *д а к ү н і қ а р а ң ғ а* айналады (С. Шарипов, Бекболат).

Қараң берді. *Бой көрсетті, білінді, байқала бастады.* Ләззат бүгінде қазақтың батыр қыздарының санатында аталғанымен, оған Халық қаһарманы атағын беруді өтінетін хаттардың толассыз жарияланғанымен, ол ұсынысқа қарсы шығушылар *д а қ а р а ң б е р і п* жатады («Түркістан»).

Қараң болды. а) *Жоғалды, қарасы батты; күйреді.* Байқап қараса, басқа кемелер түгелімен суға батып, *қ а р а ң б о л ы п* кетіпті (Қаз. ертег.). ә) *Адыра қалды, жоққа шықты.* Молданың ол айтқаны *қ а р а ң б о л д ы* (І. Жансүгіров, Шығ.). б) *Жойылды, құрылды, жоқ болды.* Бір ағашты кесіп отқа жақсақ, орнына екі ағаш отырғыз дегенге келеді. Яғни ескінің тозу жылдамдығынан жаңаны жасау жылдамдығы артық болу қажет. Ондай болмаған жағдайдың *қ а р а ң б о л а р ы* ақиқат («Зерде»).

Қараң етті. *Кенеттен қарайып көрінді де, жоқ болды.* Әлденелер *қ а р а ң е т т і.* Балалар жалма-жан алдарындағы үлкен жартасты қалкалап жата қалды (Т. Сүлейменов, Жұлдыз.). Бір кезде өр даусымен жара көкті Көрейін дегендей-ақ қара бетті. Найзағай жарқылдады Ғашықтардыңалдынан Әлдекімдер*қ а р а ң е т т і* (Т. Есімжанов, Ілияс.).

Қараң қалғыр! *қ а р ғ. Адыра қал, иесіз қал, қаңырап қал деген мағынадағы қарғыс сөз.* – *Қ а р а ң қ а л ғ ы р д ы ң* бүгінгі тамағы да сасық балық екен ғой, – деді Қаныке кемпір (Ә. Сәрсенбаев, Толқында.). Селт етіп көкке көзін қадай қалды, Жалтақтап жан-жағына алаңдады. Нұрғали, а, Нұрғали, бері келші, Тұрғаны көзім жетпей, *қ а р а ң қ а л ғ ы р!* (Б. Батырбекова, Жарқыным.).

Қараң қалды. а) *Адыра қалды, иесіз қалды; қаңырап бос қалды.* Айдаладағы *қ а р а ң қ а л ғ а н* жалғыз үйге тірі пенденің бас сұға қоймайтынын білді (А. Нұрманов, Аққу.). *Қ а р а ң қ а л ғ а н* столда, қараң қалған, Қаламыңа қарайды, тірегіне... Сапар шегіп кетеді жыр еліне (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Ұмытылды, қажетсіз болды, қағажу қалды.* Институт қабырғасында оқып-үйренгендерім түкке жарамай, *қ а р а ң қ а л ғ а н* сияқты ма, қалай өзі («Лен. жас»). Мен қанатсыз емес ем жаралғаннан, Жалғыз жаяу да емес ем *қ а р а ң қ а л ғ а н.* Жаным сүйген жақсы атты қанатым деп Қанат алып ұшқан ем адамдардан (М.Мақатаев, Дарига.).

Қараң қылды [етті]. *Жойды, құртты, қарасын батырды.* Солар мені қамаған қараңғыға, Соларды тек жебеді сараң Құдай. Мен де ұқтым көзімнің ашылмасын, Озбырлықты отамай, *қ а р а ң қ ы л м а й* (Ж. Молдағалиев, Жиырма бес).

Тұлпар түгіл, тұяғынан садаға! Бір тұлпарға жарамадық панаға. Әттең дүние, барымызды *қ а р а ң ғ ы н*, Бәрімізді өлтіретін надандық (Ж.Қыдыров, Шынарым.). Бұл кезде қаныпезер дұшпан талауға, тістеуге жарайтынның бәрін *қ а р а ң е т і н*, қарасын өшірген еді (О. Сәрсенбаев, Сағым).

ҚАРАҢҒЫ с ы н. **1.** *Жарық сәулесі жоқ, еш нәрсе көрінбейтін, түнгі кездегі қара түншек. Қ а р а ң ғ ы* түнде тау қалғып, Ұйқыға кетер балбырап. Даланы жым-жырт дел-сал қып, Түн басады салбырап (Абай, Тол.жин.). Күздің түні әрі ұзақ, әрі өткен түн бұлты қалың, *қ а р а ң ғ ы*, дауылды түн болды (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Біз *қ а р а ң ғ ы* орман ішінде түн жамылып, өтіп бара жатқан колонналарға қарап тұрмыз (Б.Момышұлы, Шығ.). Қасқыр кетті кезіп түн, Қалды қапы Қарғабай *Қ а р а ң ғ ы д а* өз итін Атып апты аңдамай (С. Мәуленов, Құлыншақ). **2.** *Қарауытқан, күн сәулесі түспейтіндей қымталған, түмшаланған, қапталған.* Перделері жабық тұрған терезеден күн түспейді, бөлме іші *қ а р а ң ғ ы* («Жұлдыз»). **3.** а у ы с. *Сауатсыз, білімсіз, оқымаған. Қ а р а ң ғ ы* қазақ көгіне Өрмелеп шығып күн болам, Қараңғылық көгіне Күн болмағанда, кім болам (С.Торайғыров, Шығ.). Ыбырайдың қайыры көп тағы осындай, Жүргенде *қ а р а ң ғ ы* елдің бағы ашылмай. Жарлыға жанын салып, құрметтеген Бір жылы өмірінің бір ғасырдай (О. Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Беймәлім, белгісіз, күмәнді.* Барасын қайда, қайда болмай маған, Жас өмір – алтын-күміс жаркылдаған. Келер күн келеді екен не дайындап, *Қ а р а ң ғ ы* қарағанмен болжай алман (Абай, Тол.жин.). Аралбай қамауға алынғалы арада бес күн өткен. Оның тергеуде не жауап бергені, белгілі қылмыстарынан басқа қандай құпия сырлары ашылғаны Оспанға да, Қанипаға да *қ а р а ң ғ ы* (С. Омаров, Қызыл.). Бейсен әлі Сентайдың шешесін көрген емес, Қандай кісі екені бұған *қ а р а ң ғ ы* (О. Сәрсенбаев, Сағым). **5.** а у ы с. *Қараниетті, арам.* Бұл қастық – ескішіл, *қ а р а ң ғ ы* феодалдардың Абайға тап жауы екендігін, сондай қоғамдық тартыс жөнінен өштігін көрсетеді (М. Әуезов, Әр жыл.). Мынау терісі жуан елі қайыс болып қалған, пиғылы *қ а р а ң ғ ы* адам оңайлықпен алдырар емес (Т. Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бар екен, қорықсам да айтамын. Сүймеймін сөздердің жалтағын. Бар екен кеуделер, көңілдер *Қ а р а ң ғ ы*, қап-қара көмірден (Ә. Тәжібаев, Кеше.). // *Тәуліктің күн батқаннан таң атқанға дейінгі кезеңі.* XIV ғасырға дейін Еуропада (ал Жапонияда –

XIX ғасырдың соңына дейін) уақытты өлшеу тәуліктің жарық және *қ а р а ң ғ ы* сәттеріне орай қалыптасыпты («Парасат»). // *Зындан, абақты, түрме.* Ай жүріп алып келді Ежен ханға, Жеті күн қамап қойды *қ а р а ң ғ ы ғ а*. Аяқта кісен, қол, мойын шынжыр бұғау, Жауапқа алып кірді хан Жамбылға (Арқалық батыр).

Ай қараңғы. *Айсыз, ай көрінбейтін. Ай қ а р а ң ғ ы.* Түн ішінде, көшемен дедектеп бір топ «Қазақ комитеттері» келе жатырмыз (С. Сейфуллин, Тар жол.). Қалың шидің арасындағы соқпақ жолмен безіп келем. *А й қ а р а ң ғ ы* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Айдың өткен нешесі, *А й қ а р а ң ғ ы* кешесі, Падишадан кем емес Ер Төлеген мүшесі (Қыз Жібек). Сұрапыл боран соғып тұр, Күн тұман, *а й қ а р а ң ғ ы*. Үзеңгілер қағысып, Жаркылдап күміс таралғы (О. Шипин, Дастан.).

Жеті қараңғы түнде. *Көзге түрткісіз қараңғы түннің соңғы бөлігі.* «*Ж е т і қ а р а ң ғ ы т ү н д е* қайда барам? Онан да ертең елен-алаңда кетсем» – деп ойлап, Судыр Ахмет үзеңгіден аяғын алды (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Глубоковский автобазасының шофері Исатаев «ГАЗ-65А» машинасын қып-қызыл мас күйінде жүргізіп, *ж е т і қ а р а ң ғ ы т ү н* ішінде қарсы келе жатқан машинаға соқтығысқан («Лен. жас»).

Көзге түртсе, көргісіз қараңғы. *Түк көрінбейтін тастай қараңғы.* Тал түсте *к ө з ғ е т ү р т с е*, *к ө р г і с і з қ а р а ң ғ ы* болды (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы).

Көрдей [көр] қараңғы. *Тастай қараңғы, түк көргісіз, қап-қараңғы.* Даладағы жұрт үйге кірсе пештің оты сөніп, *үй к ө р д е й қ а р а ң ғ ы* екен (С. Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жолдың алыс-жуығын Белі де жуан ат білер. Біреуді жақсы демесең, Біреуді жаман демесең, Бұл дүниеден өткен соң, Шын дүниеге жеткен соң, Көтеріп көрге салған соң, *К ө р қ а р а ң ғ ы* болған соң, Кімнің жақсы, жаманын Бір жаратқан хақ білер (Шал ақын, Өлеңд.).

Қараңғыда қалды. *Дамымады, қатарына ілесе алды.* Шыққан Сібір жаман атпен атағың, *Қ а р а ң ғ ы д а қ а л д ы ң*, озып қатарың. «Ер тумаса, ел көркеймес» накыл бар. Жуды сені туып ұлық Потанин (М.Дулатов, Шығ.).

Қараңғы дүние. *б е й н.* *Түнгі уақыт.* Күн көзі де сол *қ а р а ң ғ ы д ү н и е н і ң* қойнына еніп жұтылып кеткен. Әнебір сәуле, жарық көрінгендей болады (С.Мәуленов, Үркер).

Қараңғы жер. *Кейбір заттарды бұзылып кетпеу үшін сақтауға қолайлы, күн сәулесі түспейтін салқын жер.* Жазда салқын, *қ а р а ң ғ ы*

ғы ж е р д е сақталады. Егер қарын ішіндегі майға бір артық зат араласса май бүлінеді («Парасат»). Ешкінің еті көп болса, сақтау үшін қымызбен жуып, *қ а р а ң ғ ы ж е р ғ е* салып қояды. Ондай ет үш күннен аса сақталады. Ешкі етін тұздамайды. Ешкінің жас етін сол қалпында әсіресе ауырған адамдар үшін сақтайды, себебі ешкінің еті аурудың асқазаны үшін таптырмайтын ас (Мұса Шорманов, Шығ.).

Қараңғы көрге құлатты. *п о э т. Өлтірді, о дүниеге аттандырды.* Сексеннен алған хабардың Ызғары тұр шыдатпай. Көргім келмес тоқсанды, Келіндерге сынатпай. Жүз, сірә, мені қоймассың *Қ а р а ң ғ ы к ө р ғ е қ ұ л а т п а й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қараңғы тартты. *Қуңгірттенді, қараңғылық қоюланды, ымырт үйірілді.* Көше *қ а р а ң ғ ы т а р т а* бастап еді (З. Ақышев, Ақбел.). Оңтүстіктен бұлт шығып, Қайнап шоғыр кілт шығып, Кешпен бірге түнеріп *Қ а р а ң ғ ы т а р т а* береді (Б. Майлин, Шығ.).

Қараңғы түсті [туды]. *Кеш болды, қараңғы болды, күн батып, түн келді.* Далаға шықсақ *қ а р а ң ғ ы т ү с і п* қалған екен (Б. Момышұлы, Шығ.). Жұмыстан қолы қалт етіп босаса, құрығы мен қармағын қолтығына қысып өзен жағалап кететін, әбден көз байланып, *қ а р а ң ғ ы т ү с к е н д е* тал шыбыққа желбезегінен тізген балықтардың құйрығын жер сыздыра қараңдап келе жатыр еді (О. Бөкеев, Ауыл хикая.). Жарықта шығара алмай жалтыратып, *Қ а р а ң ғ ы т у ғ а н н а н* соң салды ұзатып, Ағаштың көк мүсінді жапырағын, Ақырын жел ойнайды қалтыратып (О. Шипин, Дастан.).

Таң қараңғысы. *Таң атар кез, таң алды.* Ауыл адамдары сонарға *таң қ а р а ң ғ ы с ы н а н* аттанды (С. Мұқанов, Таңд. шығ.). Бір кездерде ол біздің үйге *таң қ а р а ң ғ ы с ы м е н* келіп жүрді (Қ. Наменгенов, Біздің ауыл.). *Таң қ а р а ң ғ ы с ы* болар, айнала қара түнек, аспанның түбі тесіліп кеткендей ұйытқыған боран басылар емес (Т. Ахтанов, Боран.).

Тас [тастай] қараңғы. *Қап-қараңғы, көзге түртсе көргісіз, шырттай қараңғы.* Айжан енді, айы қараңғы, бұлтты қалың, түн басқан үйдің *т а с қ а р а ң ғ ы* ішінде көзін жұмбаса да Шоқанды көріп жатыр (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сонда да мақтай бердің баспананды, Өзіңше қызықтырдың басқаларды. Қалалық станция жарық бермей, Шет көшең әлі неге *т а с қ а р а ң ғ ы*? (Айтыс). Күн батты; теңіз үсті *т а с т а й қ а р а ң ғ ы*; қай маңда келе жатқанын болжау қиын, қайықтың қарақұсы да көрінбейді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер).

Түн қараңғысы. *Түңгі қараңғылық.* Айнала оқ зуылдап, снарядтар *т ү н қ а р а ң ғ ы с ы н* қақырата қақ жарып, күрс-күрс жарылып жатыр (Б. Момышұлы, Москва.). – *Түн қараңғысын да* байқамаппын ғой, – деп Бақтияр амандық-саулық сұрай бастады (От ортасы.).

Шырт [шырттай] қараңғы. *Түк көргісіз қараңғы, тас қараңғы.* Бәрі Білікөл көшесіне бет алды. Дала *ш ы р т қ а р а ң ғ ы* (М. Қуанышбаев, Кек қылышы). Айнала көзге түртсе көргісіз, *ш ы р т т а й қ а р а ң ғ ы* (Б. Момышұлы, Жауынгер.).

Ымырт [іңір] қараңғысы. *Күн батып қараңғы түсе бастаған кез, қас қарайған уақыт.* Түнерген *ы м ы р т қ а р а ң ғ ы с ы н* ай сәулесі жеңіп бозарта бастады (Б. Майлин, Шығ.). Сұлтанқазы сөзін тыңдамаған жас әйел жылдамдата басып, *ы м ы р т қ а р а ң ғ ы с ы н а* жоқ болды (Ж. Молдағалиев, Торғай.). Түтеген боранға *ің і р қ а р а ң ғ ы с ы* қосылып, күндізгі түнектен де бетер қараңғылық басты (Ж. Тілеков, Шалғай шепте).

ҚАРАОРМАН *з а т. г е о г р. Қарағайлы орманның тек қарағай ғана өсетін түрі, көбіне құрғақ құмды жердегі қалың тоғай.*

ҚАРАҢҒЫЛА= *е т. Жарықтың жолын бекіту, қараңғы ету.* Жолдан келген ері мен қайнылары алаңсыз ұйықтасын деп Мендікыз терезе біткенді *қ а р а ң ғ ы л а п*, есікті жауып қойды да, өзі тыста шай жабдығына кірісті (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Аспанда көшіп жүрген ақша бұлттар күн астына келгенде жарық сәулені көрпемен жапқандай болады да, *қ а р а ң ғ ы л а й* береді (Е. Қалиев, Рудный.).

ҚАРАҢҒЫЛАН= *е т. 1. Қараңғы етілу.* Үй есігі ілгішпен жабылып, терезе де *қ а р а ң ғ ы л а н д ы* (Т. Жанкелдин, Партизан.). Бекеттің есіне таңертеңгі *қ а р а ң ғ ы л а н ы п* тұрған үй түсіп, ақырын жымиды (Р. Токтаров, Ертіс.). **2. Түн болу, қараңғы түсу, қараңғы болу.** Айнала *қ а р а ң ғ ы л а н ы п* еш нәрсе көрінбей барады (Т. Ахтанов, Боран.). Ымырт үйіріліп, төңірек *қ а р а ң ғ ы л а н ғ а н* шақ (Т. Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Кеш болып, үйдің іші *қ а р а ң ғ ы л а н а* бастағанда, Оксана мүлде жыламайды (Н. Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

ҚАРАҢҒЫЛАНУ *Қараңғылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҢҒЫЛАТ= *е т. Қараңғы еткізу, қымтап жапқызу.*

ҚАРАҢҒЫЛАТУ *Қараңғылат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҢҒЫЛАУ¹ *с ы н. 1. Жарығы аз, қуңгірт.* Екеуі *қ а р а ң ғ ы л а у* көшеге түсіп, ауа райын, алдағы емтихан жайын сөз етіп келе

жатқан (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). Үйдің іші сәл *қ а р а ң ғ ы л а у* еді (Р. Токтаров, Ертіс.). Тәслима мені түкпір жағындағы әрі кішкене, әрі жасаусыз *қ а р а ң ғ ы л а у* бөлмеге қойған, тысы түтеленген ескі диванға әкеліп орналас-тырды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** а у ы с. *Білімсіздеу, сауатсыздау.* Біз де алғашқы кезде *қ а р а ң ғ ы л а у* болатынбыз. Кім іштен туа үйренеді дейсің (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Бұл арасы да *қ а р а ң ғ ы л а у* адамдарға әсер етуге лайық (С. Сейфуллин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Белгісіздеу, беймәлімдеу.* Әлде жасандылық, қасақаналық деген мінездердің өзі кісінің тума жаратылысынан шығып жата ма екен? Ол жағы маған *қ а р а ң ғ ы л а у* (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚАРАҢҒЫЛАУ² *Қараңғыла етістігінің қимыл атауы; қараңғы ету, жарық түсірмеу.* Мүғалім столындағы пульт қажет кезінде кабинетті *қ а р а ң ғ ы л а у* д ы, проекциялық аппаратты қосуды тиек арқылы жүзеге асырады («Қазақст. мект.»).

ҚАРАҢҒЫЛЫҚ з а т. **1.** *Қараңғы түсушілік, түнектік.* Сол *қ а р а ң ғ ы л ы қ т а* өзеннің тереңінде жүзген балықтай, басына қара жамылған бір әйел үнсіз ғана бара жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол *қ а р а ң ғ ы л ы қ т ы* найзағайдай тілгілеген фонарь жарығы түскен аумаққа үңіле қарады (К. Боқасов, Әкеге қарап.). **2.** а у ы с. *Надандық, білімсіздік, сауатсыздық.* Наданның көңілін басып тұр, *Қ а р а ң ғ ы л ы қ* пердесі. Ақылдан бойы қашық тұр, Ойында бір-ақ шаруасы (Абай, Тол. жин.). Қараңғы қазақ көгіне Өрмелеп шығып күн болам *Қ а р а ң ғ ы л ы қ т ы* көгіне Күн болмағанда, кім болам?! (С.Торайғыров, Шығ.). Міне, әлі күнге шейін *қ а р а ң ғ ы л ы қ т а* ншыға алмай, азаттық қадірін ұға алмай жүрген қазақ әйелдеріне әлі де болса үлгі алуға сол қыз жарайды (М.Дулатов, Шығ.).

Қараңғылық басты. а) *Түн болды, түнек басты.* Қалтай шамды өшіріп жіберіп, қораның ішіне қарай кетіп қалды. Дүниені *қ а р а ң ғ ы л ы қ б а с т ы*. Ғазизаның [үрейі ұшып] жүрегі тулап, [есі шыққандай] болып, сезімнің бәрі жоғалып, жалғыз-ақ «құтылсам-ау!» дегенді ойлап, қайта-қайта қатты жұлқынып ұмтылды (М.Әуезов, Шығ.). Үйге тірі келейік қай жақтан да, Опырылып кетпейік ой батпанға. Айналага тым құрыса ай болайық, *Қ а р а ң ғ ы л ы қ б а с п а й* ма ай батқанда (Т. Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Надандық жайлады.* Бірақ балуан *қ а р а ң ғ ы л ы қ б а с қ а н*, надандық жайлаған аңқау елдің бейнесі есепті (С. Шаймерденов, Сыбызғы.).

Қараңғылық құшағына кірді. б е й н. *Қараңғыланды, қою қараңғылық түсті.* Айнала *қ а р а ң ғ ы л ы қ қ ы ш а ғ ы н а* к і р е берген кезде қойларды бір сайға өрең ықтаттым (Дала шұғыласы).

Қою қараңғылық. *Түк көрінбейтін, көзге түрткісіз қараңғылық.* Аспан ашық, ызың еткен жел жоқ, *қ о ю қ а р а ң ғ ы л ы қ т а* үстіне тарыдай шашып жіберген жиі жұлдыздар жымың-жымың етіп, анталай қарайды (М. Иманбаев, Сұлу).

Түн қараңғылығы. *Түн іші, түн мезеті.* Бұл күні Дәмежан *т ү н қ а р а ң ғ ы л ы ғ ы* түскенше тұқым септі (Ә. Қалмырзаев, Ар).

ҚАРАҢҒЫШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қараңғылық (надандық, білімсіздік, сауатсыздық).* «Айырпанның ішінде адам бар» дейді, миы-ма кіріп шықпайды. *Қ а р а ң ғ ы ш ы л ы қ* деген сол да (Б. Қожабеков, Көктөбе). – Ә – өй, *қ а р а ң ғ ы ш ы л ы қ*, – деп қойды шегіртке. Онан кейін түсіндіре бастады (Ә. Әлімжанов, Отырар.).

ҚАРАНДА= е т. *Қарауытып, бұлдырлап көріну; қараң-құраң ету.* Тап осы кезде сықырлап кеп тоқтаған аттылы арбаға екі-үш адамның *қ а р а ң д а п* барып алас-күлес отырғанын көрді (С. Жүнісов, Ақан сері). Гараж алдында *қ а р а ң д а п* көрінген адамдардың саны біршама (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Жапанда бір буалдыр *қ а р а ң д а ғ а н*. Жасаған Қорқыт жанын тындырмаған... Қараға жылдам басып жетіп келді, Қорқытты қайғы басты түннен жаман (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАРАНДАУ *Қараңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАН-ҚАРАН: *қараң-қараң етті.* *Қараңдап, қарауытып көрінді.* Аспалы моторды токтатып, қайықты жағаға ыңғайлай бергенде, ілесе келген толқын екпінімен су ішінде бір нәрсе жүні жалбырап, *қ а р а ң-қ а р а ң е т т і* (Ә. Сараев, Қараша.). Теңелген сайын *қ а р а ң-қ а р а ң е т і п* шатырдың таңдайына тарс-тұрс соғады (М. Қаназов, Жер кіндігі).

ҚАРАНҚОЙ з а т. ө с. <лат. bolboschoenus> *Өрмелегіш тамыр сабағында түйнек тәрізді буылтықтары бар қияқ тұқымдасының бір туысы.* *Қ а р а ң қ о й д ы* тамыр сабағындағы буылтықтарында крахмал көп болады (ҚСЭ).

ҚАРАН-ҚҰРАҢ ү с т. **1.** *Әрең-әрең, әр жерден бір.* Үйдің ішіндегі заттар, кабырғаға ілінген киім-кешектер *қ а р а ң-қ ы р а ң* көріне бастады (С. Мұратбеков, Көкорай). **2.** *Жиналған.* Колхоз кеңсесінің алды *қ а р а ң-қ ы р а ң* адам (О. Сәрсенбаев, Бакыт.). // *Адам қарасы.* Кеңсе

алдына бірі кіріп, бірі шығып жатқан бірсыпыра адамдардың *қ а р а ң-қ ы р а ң ы* байқалды. Бәрінің жүрістері асығыс сияқты (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Ольга келгелі үйіміздің реңі өзгерді. Жұмыстан оралғанымда бөлме ішінде *қ а р а ң-қ ы р а ң* адам болғанға төбем көкке жетеді. Ольга тіпті қарап отырмайды, жаралы бүйірін бір қолымен басып жүріп-ақ үйдің бар жұмысын істейді. Тамақ та даярлап қояды (Бәйшешек).

Қараң-құраң етті. *Анық көрінбеді, көмескіленді.* Ет жеп, шай ішіп, әңгімеге қанған қариялар *қ а р а ң-қ ы р а ң е т і п* үйлеріне қайтып барады (Б. Тоғысбаев, Асыл адам.). Олар *қ а р а ң-қ ы р а ң е т і п*, еңіске тартып барады (Ғ. Сланов, Дөң асқан).

ҚАРАҢҚЫРА= е. т. *Қайта-қайта қарау, қарай түсу.* Адамы сирек бір оңаша көшемен, аяғымыздың астына жиі *қ а р а ң қ ы р а п*, қағыл-қағылмен келе жаттық (Н. Сериалиев, Қаңтар). Горький бізге *қ а р а ң қ ы р а п* тұрды («Қаз. әдеб.»).

ҚАРАОТ з а т. ө с. <лат. portulaca> *Дара желекті, қосжарнақтыларға жататын бір не көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы.* Бұл маңай кер құмақ, *қ а р а о т* т. б. шөптерге бай («Қазақст. ауылшаруаш.»). Бұл жерде изен де, балауса да, *қ а р а о т* та – бәрі де бар («Қаз. әдеб.»). *Қ а р а о т қ а* малдың күйтін көтеру үшін қой түлігін жаяды («Білім және еңбек»)

Қараот тұқымдасы. ө с. <лат. portulacaceae> *Бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Қ а р а о т тұ қ ы м д а с т а р ы н* Оңтүстік Америкада көкөніс ретінде тағамға пайдаланады, гүлдері әдемі болғандықтан әсемдік үшін өсіріледі (ҚҰЭ).

ҚАРАОТТЫ с ы н. *Қараотқа бай, қараоты мол.* Қазақтар *қ а р а о т т ы* жерді түйе мен қой түлігіне қолайлы деп білген (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАРАӨЗЕК: қараөзек шақ. к ө н е. *Қысқы соғым таусылып, аққа ауыз жарымай жатқан көктемнің бас кезі.* Қыстан бордақы байлап, жазғытұрғы *қ а р а ө з е к ш а қ қ а* сақтап отырған семіз бір қойым бар еді (Ғ. Мұстафин, Дауыл.). «Жуан созылып, жіңішке үзілер» көктемгі *қ а р а ө з е к ш а қ қ а* әрең ілінген малға март айында кенет түскен қатты суық сор боп тиді («Қаз. әдеб.»).

ҚАРАӨКПЕ з а т. в е т. *Өкпесі қарайып кететін суықтан, ылғалдан болатын жылқы, түйе ауруы.* Ұзақ жүрістен соң суық жерге тұру, жауын соғу, салқын тиюден жылқы, түйе *қ а р а ө к п е м е н* ауырады. Өлген атты сойып көргенде

өкпесі қарайып, кей бөлігі ылжырағаны байқалады. Кейбір дәрігерлер *қ а р а ө к п е н і* солма (одышка) деп қарайды (Қ. Бәделхан, Өлгий). *Қ а р а ө к п е м е н* ауырған түйе мойнын жерге салып, шөгіп жатады (ҚҰЭ).

ҚАРАӨЛЕҢ з а т. ө с. <лат. sparganium> *Сулы, батпақты жерлерде өсетін, бір үйлі қараөлең тұқымдасына жататын, көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы. Қ а р а ө л е ң н і ң* сабағы, гүлі дара жынысты, жемісі сүйекті (ҚСЭ).

ҚАРАӨРІК з а т. б о т. <лат. prunus> *Бау-бақшаларда өсірілетін, раушангүлділер тұқымдасына жататын жеміс ағашы және осы ағаштың қара көк түсті, ірі сүйекті жемісі. Қ а р а ө р і к т і ң* солтүстік жартышардың қоңыр-жайымағында таралған 30 түрі бар (ҚҰЭ). *Қ а р а ө р і к т і ң* 3 мыңнан астам сорты белгілі (ҚҰЭ). *Қ а р а ө р і к* Қазақстанда оңтүстік облыстардың тау бөктерінде кездеседі (М. Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРАП: қарап болды. *Құрыды, жоқ болды, ысырап болды.* 1962 жыл мен 1965 жылдың арасында төрт миллион гектарға жуық егіндік *қ а р а п б о л д ы* (І. Есенберлин, Көлеңке.). Уәлидің осы айтқаны, Олардың да көңілін ренжітіп, қатты батқан. Сол халде, соғып дауыл, *қ а р а п б о п т ы*, Бір кеме дарияда келе жатқан (Айтыс).

Қарап қылды. *Ысырап қылды, қадірін білмеді.* Көктемде сұранып сен жүріп, дария арнасынан лықсып асып, біраз жерді *қ а р а п қ ы л ы п* кеткен (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Мына Адамбайларға кілтті бір күн берсең *қ а р а п қ ы л а р* (Д. Досжанов, Тұлпар.).

ҚАРАПАЙЫМ с ы н. 1. *Тұрмысы, табысы орта, қатардағы. Қ а р а п а й ы м* адамдармен жақынмын, Қарапайым адамдармен ақынмын. *Қ а р а п а й ы м* адамдармен сырласпын. *Қ а р а п а й ы м* адамдармен мұңдаспын (Т. Қызықбаев, Темір тізгін). *Қ а р а п а й ы м* өрі мүлдем, Жүрегі де жас болатын. Төкапшарлар төңірінен Жасқанғандай жасқанатын (Т. Молдағалиев, Шақырады.). Қор салымшыларының қатарында *қ а р а п а й ы м* кәсіпкерлер мен қызметкерлерден бастап белгілі кәсіпорындардың, банктердің жетекшілері, депутаттар, мәдениет, ғылым саласының қызметкерлері де бар («Түркістан»).

2. *Тәкаппар, менмен емес.* Қонақ қанша *қ а р а п а й ы м* болғанымен, үй иесі оның председателі екенін еске ала берді (Қ. Баялиев, Жер тынысы).

3. *Оңай, қолжетімді.* Біздің дәуіріміздің бірінші ғасырында ежелгі грек механигі Герон Алек-

сандрийский ғана судың жылу құбылыстарын зерттеу кезінде қайнаған сумен ауыр жүктерді көтеру мен *қ а р а п а й ы м* механикалық жұмыстарды істеуге болатынына көз жеткізген («Зерде»). Үндістан алмасты біздің жыл санауымыздан бұрын ең бірінші болып өндіре бастаған ел болса да, алмасты тым *қ а р а п а й ы м* әдіспен өндіреді (О. Бейсеев, Жеңімпаз.).

4. Құрылысы оңай. Термометр-бір қарағанда кішкентай да *қ а р а п а й ы м*, ішіне сынап құйылған құрал («Зерде»). // *Жай, әншейін.* «Осыдан он жыл бұрын мен БҰҰ Ассамблеясында БҰҰ-ның мүше-мемлекеттеріне мәні мен рухы *қ а р а п а й ы м* ғана мынадай ұсыныс жасады: «Келіңіздер, күш біріктірейік, ерікті ынтымақтастық қадамын жасап көрейік, сөйтіп дағдарыстағы өңірлер мен елдердің проблемаларын шешу үшін барлық елдердің әскери бюджетінен бір пайыз берейік» («Парасат»). «Бұл алқапты жер» деп атау құлаққа тым *қ а р а п а й ы м* естіледі (Ш. Мұртазаев, Интернат.).

Қарапайым лексика. л и н г в. *Әдеби тілдің нормасына жатпайтын сөздер, сөзтіркестері, грамматикалық тұлғалар.* *Қ а р а п а й ы м лексика* негізінен сөйлеу тілінде, әсіресе, тіл мәдениеті төмен адамдар сөзінде, кейде белгілі мақсатта әдеби тілде де кездеседі (ҚҰЭ).

Қарапайым сөйлеу тілі. л и н г в. *Белгілі бір стильдік мақсатпен сөздерді дөрекі, тұрпайы етіп қолдану тәсілдерін құрайтын сөйлеу тілінің бір түрі.* *Қ а р а п а й ы м с ө й л е у т і л і н ің* құрамына мазмұны тұрпайылау, дөрекі сөздер, диалектизмдер, жаргондар енеді (Қаз. тілі энцикл.).

Қарапайым тамақ. *Табиғи, құрамы күрделі емес, бойға сіңімді, жағымды, қолжетімді ас.* Ауылдық жерлерде «төп» деп аталатын *қ а р а п а й ы м т а м а қ* түрін де халқымыз кейінге дейін пайдаланған («Парасат»).

Қарапайым ұстады. *Көптің ішінен ерекшеленбеді, тәкаппарланбады.* Өзін *қ а р а п а й ы м ұ с т а н*, білімсіз дейтін білімдар — нағыз дана сол («Түркістан»).

Қарапайым халық [жұрт]. а) *Көпшілік, жалпы халық.* Үлкен мәселе: тегінде *қ а р а п а й ы м х а л ы қ т ы ң* көзқарасымен есептесу керек пе, жоқ па? — осында (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сондықтан да күдіретті өміршілерді айтпағанда, *қ а р а п а й ы м х а л ы қ т ы ң* өзі шындық пен шығалаң өсектің қайсысына сенерін білмей, анталай ағылған әрқилы дақпырттардың жетегіне еріп, қарабұлттай қаптаған қасіреттен жапырыла қалтырады, бойларын үрей биледі («Парасат»). ә) *қ о ғ. - ө л е у. Шыншыл әділет іздеген,*

көбіне діттегені болмай қалатын, құқығы қорғалмай жататын әлеуметтік жағдайы төмен деңгейдегі көпшілік. Ақынның шығармаларында негізгі арқау болған да осы *қ а р а п а й ы м* жанкешті *х а л ы қ т ы ң* арманы мен жанқиярлық күрестегі ерлік сипаты («Түркістан»). Христиан иеліктерінен дін жолында шәйіттікке дайын рыцарлық ордендердің мүшелері мен қару ұстаған *қ а р а п а й ы м* діндар *ж ы р т* қалаға қаптап келеді («Парасат»).

ҚАРАПАЙЫМДАЛ= е т. с ө й л. *Қарапайымдану, қарапайым күйге түсірілу.* Күрделі протоплазмада бірсыпыра өзгерістер пайда болады. Клетканың тармақтары жойылып, дөңгелектеніп, құрылысы *қ а р а п а й ы м д а л а д ы* (Қ. Нұғматжанов, Гистология.).

ҚАРАПАЙЫМДАЛУ *Қарапайымдал етістігінің қимыл атауы; қарапайым күйге айналдырылу.* Дегенерация — қоршаған ортамен қарым-қатысы жеңілдеуге (мысалы, бір орында қозғалмай тіршілік ететін жануарлар, паразиттер) байланысты жануарлар мен өсімдіктер құрылысының *қ а р а п а й ы м д а л у ы* (Жалпы биология).

ҚАРАПАЙЫМДАН= е т. *Қарапайым болу; жай қалытқа түсірілу, қарапайымдалу.* Қазіргі әдебиет шығармаларының кейінкерлері жалпы алғанда «*қ а р а п а й ы м д а н а*», жан-жақтана бастағаны мәлім («Қаз. әдеб.»).

ҚАРАПАЙЫМДАНДЫР= е т. *Қарапайым ету, қарабайырландыру.* Тек бір сөздің өзі тексті *қ а р а п а й ы м д а н д ы р ы п*, хабардың ресмилік сипатын жойып тұрған сияқты (Сөз өнері).

ҚАРАПАЙЫМДАНДЫРУ *Қарапайымдандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАПАЙЫМДАР з а т . з о о л. <лат. protozoa> *Бір клеткалы эукариотты ағзалар.* *Қ а р а п а й ы м д а р* тірі ағзаларға тән зат алмасу, қозғалу, тыныс алу, зәр шығару, қоректену т.б. қызмет атқарады. Тұщы суларда, теңіздерде, ылғалды топырақтарда көп тараған және адамның, жануарлардың денесінде паразиттік тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Қ а р а п а й ы м д а р д ы ң* фаунасы толық зерттелмеген, олардың 40 мыңдай түрі белгілі (ҚҰЭ).

ҚАРАПАЙЫМДАУ с ы н. **1.** *Жұтытылау.* Киімі *қ а р а п а й ы м д а у* екен (Ауызекі). **2.** *Оңайлау, онша қиын емес, жеңілдірек.* Мұндай электрондық есептеуіш машинаның есеп шығаратын басты бөлігінің құрылысы *қ а р а п а й ы м д а у* («Білім және еңбек»). **3.** *Қарабайырлау, добалдау, төмендеу.* Кейбір

сөздерім добалдау, *қарапайымдау* болған себептері де содан (Р. Райымқұлов, Қыз – айна).

ҚАРАПАЙЫМДЫҚ з а т. с ө й л. *Қарапайымдылық.* *Қ а р а п а й ы м д ы қ* өзіңнің ұраның еді, – деді Асқар, сабырлы үнмен (Ә. Әлімжанов, Отырар.). Эволюция процесі нәтижесінде кейбір формалардың дене құрылысы *қ а р а п а й ы м д ы қ қ а* ұшыраған (Жалпы биология).

ҚАРАПАЙЫМДЫЛЫҚ з а т. *Қатарда болушылық, тәкаппар еместік.* Ана көзіндегі жылылық жазушының бойындағы *қарапайымдылықты* бірден сезіп, ежелгі мұңдасы, сырласы, замандасы секілді көрді (Ж. Молдағалиев, Тың.). Адалдық, *қ а р а п а й ы м д ы л ы қ*, өзің атқарған іске ыждағаттылық – ең үлкен ерлік, ең үлкен абырой, атақ (С. Хайдаров, Құрыш.). *Қ а р а п а й ы м д ы л ы қ* адамның өмірдегі барлық ісінен, оның тәртібінен, іс-қимылынан, сөзінен, тіпті киген киімінен де көрінеді (Семья тәрбиесі).

ҚАРАПАР з а т. а у ы л ш а р. *Күздік немесе жаздық астық дақылдарын егу үшін көктем, жаз бойы даярланатын егістік жер.* *Қ а р а п а р* нәтижесінде арам шөп жойылады, топырақта ылғал және қоректік заттар қоры артады (ҚСЭ).

ҚАРАПТАН-ҚАРАП ү с т. 1. *Өз-өзінен, жымданғандай.* Қынама кейде тіпті *қ а р а п т а н қ а р а п* отырып, меңірейіп қалатынды шығарды (А.Хангелдин, Өткен күн.). Жөнейіт кейде *қ а р а п т а н қ а р а п* отырып өзімен-өзі күбірлеп сөйлеседі (Ә.Кекілбаев, Дала.). 2. *Бостан-босқа, еш себепсіз, жайдан-жай.* Қарны ашып, ыза болған Нұрперзент *қ а р а п т а н қ а р а п* тұрып көк есекті ыңқ дегізіп іштен бір тепті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ҚАРАПЕЙІЛ с ы н. *Қарашит, арам.* Делдие түскен танауында, «шіркін-ай, Құдай тағаланың көрімен атың сүрінсе, допша домалап, ат үстінен құласаң» деген *қ а р а п е й і л* жаман ойдың нышаны бар (С.Жүнісов, Ақан сері). Тау мүлгіген, тас ұйықтаған Шақ еді бір тынығар. *Қ а р а п е й і л* жаны арам Жүретін тек ұрылар (Ө.Тұрманжанов, Танд. өленд.).

ҚАРАР¹ [ar. قرار] з а т. з а ң. 1. *Конституцияның құқықта парламент палаталарының бірі қабылдайтын құжаттардың атауы.* *Қ а р а р* заң жобаларынан гөрі басқаша тәртіппен талқыланады және мемлекет басшысының қол қоюына берілмейді (ҚҰӘ). 2. *Алқалы орган мәжілісінде немесе қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің жиналысында қайсыбір мәселені талқылау нәтижесінде қабылданған шешім.*

Партияның тарихи *қ а р а р л а р ы м е н* қаруланған халқымыз ауылшаруашылығында шұғыл бетбұрыс жасады (С. Сейітов, Жылдар.). Мәжіліс спикері орынбасарының сөзіне жүгінсек, Еуропарламент *қ а р а р ы* қандай да бір елге елеулі нұқсан келтірмейді екен. Оның үстіне мемлекеттердің көбі мұндай қарарға елең етпейді де («Түркістан»).

Қарар қабылдады. *Бір мәселе туралы шешім шығарды.* Қазір БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі өртүрлі мемлекеттердің қолдауымен *қ а р а р қабылдады*. Бұл қарар – Иракқа тұрақтылық орнатудағы көмекті қамтамасыз етеді («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАР² з а т. кө н е. *Сабыр, тағат, тыным, қанағат.* *Қ а р а р* тапса көңілің, Үйіңе енді барыңыз (Алпамыс). «Менсінбей батыр тұрма» – деп, *Қ а р а р ы* қыздың қалмады (Алпамыс) *Қ а р а р ы* бір қалыпта тұрмаған соң, Атанған сол себептен бұл «бейопа». Ерлердің ертеде өткен жұртындағы, Малданған мекеніміз бір шірік лата (Айтыс). Ішімді өртеп ғашықтық, Алып тұр сабыр, *қ а р а р д ы-а й*. Жеткізер заман бар ма екен, Асыл затым саған да-ай (XX ғ. қаз. ақын.).

Қарар қылмады [таппады]. а) *Тағат таппады.* Көрген соң ата-анасы зар еңірейді, Сабырсыз *қ а р а р қылмай* бала еңірейді. Мысырда неше түрлі адамдар жок, Бұлардың зарлығына бөрі еңірейді (Ғашық-наме). Қыздың жүзі нұрланды хордай болып, Хор-перімен дидары бірдей болып. Ғашықтықтан жігіт те *қ а р а р қылмай*, Неке қылды ол қызды, көңілі толып (XX ғ. қаз. ақын.). ә) *Қанағат қылмады.* Қасқырдың қарны *қ а р а р т а п п а д ы* (Қ. Әжікеев, Саят). Нәпсінің *қ а р а р т а п п а ғ ы*, ішпек-жемеке оймағы: Өнерменен күн көрген, Қасиеті сол бойдағы (Ү. Кәрібаев, Танд. шығ.).

ҚАРАРСЫЗ с ы н. *Еш нәрсеге қанағат қылмайтын, тойымсыз, обыр, мешкей.* Жалдаушы бай егерде, Болса обыр, *қ а р а р с ы з*. Еңбек шарты жалғыз-ақ, Соған ғана жарамсыз (С. Сейфуллин, Шығ.). *Қ а р а р с ы з* бек, арсыз өмір, Халыққа ұлы еткен зәбір. Сазайын ап ел қолынан, Таңы атқанда Ұлы Октябрь (С. Бегалин, Өленд.). // *Тойымсыз, қанағатсыз адам.* *Қ а р а р с ы з б е н* дос болсаң, Жазымық сонан табылып, Қаларсың бір күн қошыңнан (Халық поэм.).

ҚАРАС з а т. *Назар аударғандық, көзқарас, тесіле қарағандық.* Бәрінің көзі Жигаровта. Жақсы көру де, жек көру де жок бір *қ а р а с* (Д. Әбілев, Арман.). Бұл *қ а р а с т а н* мен өзімнің қатал адамның уысына мықтап

түскенімді аңғардым (М. Дүзенов, Ақәже). Мен оның көзіндегі ғажап жайды енді анық көрдім, жоқ, бұл соншама сұрапыл *қ а р а с еді* (Бәйшешек).

ҚАРАС = е т . 1. *Бір-біріне қарау, көз тастасу*. Орышадан әжептәуір хабары бар екі жігіт ұстаздың бұл жолғы сөзіне түсінбей біріне-бірі *қ а р а с т ы* (Қ. Исабаев, Өткелде).

2. *Сырттан бақыласу, сүйсінісу*. Дос көңілмен біз сүйсіне *қ а р а с т ы* қ, «Аз жедің» деп, «Көп алдым» деп таластық Шаңырағы әлемдегі бар үйдің, Тапса, шіркін, дәл осындай жарастық (А.Шамкенов, Түнгі жарық). 3. *Біреуге қарайласу, қол ұшын беру*. *Қ а р а с ы п* көмектесер адамым болмағандықтан мен интернатта тұрдым (Ш. Өтепов, Фани Мұратбаев). Шал, кемпірлердің өз тұстарынан тамақ істеп іше алмайтындары бар, оларға тұрын ауыл адамдары болысып, *қ а р а с ы п* тұрған (Ж. Өмірбеков, Қызыл су). *Қ а р а с* да қаншама досым маған, Шалдығыма секілді қосылмаған. Қатар жүрсе қасымда, кетеді озып, Деп ойлаймын қалпымнан шоши ма әмөн (Ғ.Орманов, Жер.).

ҚАРАСАҒАН з а т. ө с. <лат. girgensohnia> *Жапырағы қатты, қарама-қарсы орналасқан алабұта тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік туысы. Қ а р а с а ғ а н* қос жабын жапырақты, гүл серігінің жапырағы жеке-жеке (ҚСЭ).

ҚАРАСАҚАЛ з а т. э т н. *Орта жастан асқан, егде тарта бастаған адам, ер азамат*. Қырық жастан өткен соң қырық беске, Жастықта өткен істер түседі еске. Кісі деп «*қ а р а с а қ а л*» сонда айтады, Қаласың қалжың сөзден есер еспе (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). – Төрлет! – деп бай-бәйбіше айтты қатар. – Жігітім, жүріпсіздер шегіп сапар. Тоятын ішпей-жемей ниетіне, Киіз үй, қара қазан аңқып жұпар. Кісі екен *қ а р а с а қ а л* үй иесі, Айтпай-ақ көрініп тұр әр жүйесі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАРАСАН з а т. в е т. <лат. gangreana emphysematosa> *Малдың дене қызуы жоғарылайтын, тері асты бұлшық еттері қабынып, қанды су жиналып, қараятын, ірі қара малда болатын жұқпалы ауру*. Ірі қарада сирек кездесетін ауыр індеттің бірі – *қ а р а с а н* (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ірі қара малға тән *қ а р а с а н* сияқты жұқпалы аурумен марал да ауырады (Х. Қыдырбаев, Дала көркі). Қазақ малы өртүрлі жұқпалы аурудан көп қырылады: жамандату, маңқа, аусыл, *қ а р а с а н*, күл, топалаң, секіртпе, талақ деген аурулар бір басталса, қазақ малының тұқымын азайтпай кетпейді (М. Дулатов, Шығ.).

Қарасан келгірі! *қ а р ғ ы с. Сиярға айтылатын қарғыс*. Алдымнан сияр мөңіреді, *қ а р а с а н к е л г і р*, қасқа сияр екен (С. Сма-таев, Алау). Таңғы таза ауада падаға мал қосқан бала-шағаның «қос-әй, қос», «өк, *қ а р а с а н к е л г і р*» деп кейіген дауыстары естіледі (О. Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАРАСЕКСЕҮІЛ з а т. ө с. <лат. haloxylon arphyllum> *Қисық бұтақты, салмағы ауыр, жатырағы нашар жетілген сексеуіл туысына жататын ағаш, не бұта. Қ а р а с е к с е у і л ді* негізінен отынға пайдаланады және сусымалы құмды бекіту үшін оны қолдан егіп те өсіреді (ҚСЭ). *Қ а р а с е к с е у і л* Орта Азия, Иран, Ауғанстанда, Арал теңізі маңында, Қызылорда, Бетпақдала, Мойынқұм т.б. жерлерде таралған (ҚСЭ). *Қ а р а с е к с е у і л* биіктігі 10 метрге дейін жететін жуан, кедір-бұдырлы, қошқыл боз қабықты ағаштар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРАСОНАР з а т. *Қар жаумаған, жер қарайып жатқан шақтағы аңға шығу*. Атала-рымыз аңға шығуды сонар деп атаған. Негізінен алғанда сонар екі түрге бөлінеді. Қар жаумаған жер қарада *қ а р а с о н а р*, жерде қар жатқанда қансонар болады (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

ҚАРАСОРА з а т. ө с. <лат. cannabis> *Суы тапшы, сораң жерде өсетін, сабағының сыртын иісті бездер мен тұқ басқан, жемісі бозсепкіл, жапырақтары кезектесіп орналасқан, құрамында есірткі заттар бар, малазықтық, тағамдық, дәрілік, жіпталшықты өсімдік; алабота тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдіктер туысы*. Сыр бойының ызғырық желі даланың жусан, изен, ебелек, *қ а р а с о р а* сияқты шөптерін де тамырынан қопарып әкетеді (С. Мұқанов, Танд. шығ.). Су тапшылығының салдарынан Шу өзені ұлтанындағы жайылымдарды *қ а р а с о р а*, ажырық, қоға басып барады (Ш. Ахметов, Айдарлы.). Ошақтан *қ а р а с о р а* құрайдың жалыны жалп-желп етеді (Ш. Құмарова, Қос шынар).

ҚАРАСОРАҢ з а т. ө с. <лат. suaeda phusopora> *Жапырағы таспа тәрізді, ұзынша, тұқымы жылтыр алабота тұқымдасына жататын біржылдық бұта, не шала бұта. Қ а р а - с о р а н ы ң* биіктігі 30–100 см, түбінен бұтақтанып өседі (ҚСЭ).

ҚАРАСӨЗ з а т. ө д е б. 1. *Проза – әңгіме, повесть, роман сияқты сөз ырғағы еркін, баяндау тәсілі көлемді көркем әдебиеттің үлкен саласы*. Біраз уақыт поэзияға қарағанда *қ а р а с ө з* көркем творчествоға жатпайды

деп есептегендер де болған (Әдебиет. терм. сөздігі). Бейімбет өлеңнен гөрі *қ а р а с ө з г е* шебер (С.Мұқанов, Өсу жол.). Сәбиттің бірінші романы «Адасқандар» жазушымыздың *қ а р а с ө з г е* шеберлігін, тағы да көп нәрселер күтуімізге болатынын көрсеткен еді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** а у ы с. *Шешендік, тапқырлық*. Баламды медресеге біл деп бердім. Қызмет қылсын шен алын деп бермедім, Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазақта *қ а р а с ө з г е* дес бермедім (Абай, Тол. жин.). Қадірлеп халқыма Еркелеген қонақпын. *Қ а р а с ө з г е* олақпын; Ән мен жырға мол-ақпын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Нелер старшын мұрттарын сылайды. Ауыздарын аша алмай сиырша сулайды. *Қ а р а с ө з г е* олақтығын айтып, Өзі үшін сөйлеуге жолдасынан сұрайды (С.Дөнентаев, Шығ.). **3.** *Абай қалыптастырған ойтолғау, афоризм түріндегі қоғамдық, саяси мәселелер жайындағы шағын нақыл өңгіме*. Абайдың *қ а р а с ө з і*нің өзгешелігі бар (Әдеб. термин. сөздігі.). *Қ а р а с ө з д е р* саясат, публицистика, философия тұрғысында жазыла береді (Әдебиет. термин. сөздігі.).

Қарасөзді қамшы қылды. п о э т. *Тапқыр сөйледі, қарапайым сөзден келістіріп өрнек өрді, шешен сөйледі*. Көңілі кейбіреудің бұлтта жүр, Ұстауға күн мен айды жуықтап жүр, Біреулер *қ а р а с ө з д і қ а м ш ы қ ы л ы п*, Қуды мініп, құланды құрықтап жүр (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚАРАСТЫ ү с т. *Біреуге не белгілі бір ауыл, облыс, мекеме т.б. қарайтын, соның иелігіндегі*. Туған жерім Көлденең Есіл бойындағы Аралтөбе ауылы. Осы күнгі Көкшетау облысына *қ а р а с т ы* Рузаев ауданы (С. Омаров, Қиыр жол.). Алтай қазақтарының батыл талабы бойынша 1906-шы жылы Алтай аймағы Цин патша ордасына тура *қ а р а с т ы* болды (Х.Мұхамәдиұлы, Моңғол. казак.). Байқалмайды жайлауға жарасты маң, Байқалмайды колхозға *қ а р а с т ы* мал. Күнұзаққа жеткізбей қойған ауыл, Кенет шыға келді қар астынан (Қ. Мырзалиев, Домбыра.).

ҚАРАСТЫР= е т. **1.** *Бір нәрсені іздегізіру, табуға тырысу, қарау*. Шофер кабинасынан шығып, машинасының капотын ашты, өлденені *қ а р а с т ы р а* бастады (М. Ғабдуллин, Сұрапыл.). Саперлердің бір тобы миналарды *қ а р а с т ы р ы п*, тағы бір тобы көшелерді жау өліктерінен тазартуда (Ә. Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ол жатар кезде екеулері бұзауларын *қ а р а с т ы р ғ а н* болып жүрістерін де ақылдасты (С. Бегалин, Уақыт.). **2.** *Бір нәрсені ойластыру, қам жасау*. Шал осыны ойласымен тезірек кету жағын *қ а р а с т ы р ы п*, қозғалақтай берді

(Р. Токтаров, Терістік.). Төлеген мен Малдыбай сыбырласып, сын сағатында жол тауып кетудің камын *қ а р а с т ы р д ы* (С. Адамбеков, Қожанасыр.). **3.** *Анықтау, мән-жайға үңілу*. Сырқаттан көтерілісімен *қ а р а с т ы р ы п* білсем, анадағы Көрімтайдың айтқаны қолмен қойғандай (С. Бегалин, Уақыт.).

ҚАРАСТЫРУ *Қарастыр етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Іздегізіру, табу*. Екеуі інштей арбасып, бұны үйден тез ұзатып салудың амалын *қ а р а с т ы р у д а* (А. Байтанаев, Қансонар). Бұл кенді пайдалану жұмысын тездетіп, марганец рудаларын Оралға шығару жағын *қ а р а с т ы р у* керек (Қ. Сатпаев, Қазақст.). Қалың құрактың астынан көзге түспейтін орын *қ а р а с т ы р у* керек (З. Шүкіров, Жас.). **2.** *Қамын жасау, ойластыру*. Биік ағаш пен бұталардың гүлдерін жинағанда оларды зақымдамау жағдайын *қ а р а с т ы р у* керек (М. Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3.** *Зерттеу, мәселе көтеру, тексеру*. Электрондық есептегіш машиналардың тез қарқынмен дамуы және олардың логикалық мәселелерді шешу мүмкіндіктерінің ұлғаюы осы машиналардағы болатын логикалық процестер мен адам ойының арасындағы қатынас туралы маңызды және қызықты мәселелерді *қ а р а с т ы р у д ы* талап етті (О. Жәутіков, Жаратылыстану.). Тұжырымдама нарық экономикасына тән еңбекке деген ынтаның, қызметтің еркіндігі мен аумағының өзара ықпалдасуына септігін тигізетін тетіктерді іске қосуды, заңдардың жастар кәсіпкерлігін қорғау тиімділігін *қ а р а с т ы р у ы* тиіс (Ә. Кекілбаев, Үш белес.).

ҚАРАСТЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсені іздеуші, тексеріп ойластырушы*. Әлі де болса ескі әдісті жетістіру жағын *қ а р а с т ы р у ы* ы л а р бар («Қазақст. мект.»).

ҚАРАСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Іздегізірілу, ойластырылу, қам жасалу*. Міндеттемеде бұл айтылғандарды ойдағыдай орындау үшін қой шаруашылығын өркендетудің келелі шаралары да *қ а р а с т ы р ы л ғ а н* (А. Байболатов, Жарыс мұраты). Аршыма жыныстарды халық шаруашылығының басқа салаларының қажеттерін қанағаттандыруға жарату мүмкіндігі мұқият *қ а р а с т ы р ы л а д ы*, сөйтіп, минералдық ресурстарды комплексті пайдалану идеясы жүзеге асырылады (Т. Қалыбеков, Экология). Жер сілкінуден туатын қолайсыз зардаптарды болғызбау мақсатында сейсмикалық жағынан қауіпті келетін аймақтарда антисейсмикалық (сейсмикалық әрекеттерге қарсы) шаралар *қ а р а с т ы р ы л а д ы* (Қ. Сапарбайұлы, Геология.). **2.** *Зерттелу*. Бұл мәселе бұрын *қ а р а с т ы р ы л ғ а н* (Ауызекі.).

ҚАРАСТЫРЫЛУ *Қарастырыл етістігінің қимыл атауы. 1. Қойылу, алыну.* Ахмет Ясауидің еңбегі қазақтың да, өзбектің де көне әдебиет тарихында қатар *қ а р а с т ы р ы л у ы* н ы ң ерсілігі жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2. Ойластырылу, қам жасалу.** Қандай емнің де алдымен жалпы организмге зиян келтірмеуі *қ а р а с т ы р ы л у ғ а* тиіс (Е. Оразақов, Қайта сок.).

ҚАРАСУ¹ *з а т. г е о г. Таулы өлкелер етегі, сай, жылыға, өзен аңғарлары және қырат беткейлеріндегі кең алқапта көп жерден шығып жататын жерасты суының көзі.* Арнасы қара балшықты тұнбалардан құралған өзендерді де көбінесе *қ а р а с у* деп атайды (ҚСЭ).

ҚАРАСУ² *Қарас етістігінің қимыл атауы; көмектесу, қарайласу.* Қонақ қабылдау, тамақ пісіру, сыйлау, қадірлеу, көршіге *қ а р а с у*, адамгершіліктің қандай ардақты қабілеттеріне еркін үйлесімді кісі (Б. Тұрсынбаев, Ауылда.). Оған *қ а р а с у ғ а* ешкімнің де уақыты жоқ (Н. Баяндин, Құм асты).

ҚАРАСУҒЫ *з а т. ө с. <лат. abena fatua> Жапырағы ұзын, ұшы сүйір, сырты түкті астық тұқымдасына жататын біржылдық арам шөп. Қ а р а с ы л ы* СССР-дің Европа бөлігінде, Кавказда, Орта Азияда, Қазақстанның барлық аудандарында, әсіресе оңтүстік аймағында тараған (ҚСЭ).

ҚАРАСУЙЕКТЕН = *е т. Балқарағай дәнінің толысып қатаюы.* Қыркүйектің ішінде балқарағай *қ а р а с у й е к т е н і* н, шырғанақ, долана мен мойыл жеміс береді («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАСУЙЕЛ *з а т. в е т. Қозы, лақ, тоқты, серкештердің әуелі ауыз, ерін, сирағына шығып, артынан қопарылып түсетін бөрткен түрінде жұқпалы мал ауруы. Қ а р а с у й е л* індеті қозы, лақ пен тоқты, серкештерде кездесетін жұқпалы ауру (Қ.Бөделхан, Өлгий).

ҚАРАСЫЗ *с ы н. Ешбір мал-жаны жоқ, түксіз, дымсыз.* Мыңдаған адам қаза тапты, сансыз үй малсыз, *қ а р а с ы з* қалды (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). // *Кедей, жарлы - жақыбай.* Байлар қызын берер ме? Бір *қ а р а с ы з* жетімге. Тоғыз ұлым таяқ ұр, Құлдың дүре к...не (Батырлар жыры).

ҚАРАСЫН *з а т. 1. Бір нәрсенің алыстан көрінген қарасы, бейнесі; қара-құрасы.* Күн төбеге шыққанда Сүйіндіктің *қ а р а с ы н* көзге шалынды (Ж. Молдағалиев, Сарыарқа.). Қазақстанда игерілген жердің тұтасқан *қ а р а с ы н ы* сонау космостан көрінетінін Гагарин айтып

келді (Ж. Исмағұлов, Адам.). **2. Құрамы, саны.** Жиналыста жаңа түскен жас келіндер мен бойжеткен қыздардың *қ а р а с ы н ы* аз (Ә. Сараев, Тосқауыл.). **3. Біреуге көмекші, серік.** Біреу-міреу келіп ие болғанша әйтеуір, *қ а р а с ы н* бола тұрайын деп қалдым (М. Хасенов, Нартөуекел). Халықтың жүріп қалың арасында, Құрметтеп үлкенін де, баласын да, Бастаған істерінде, еңбекші ел, Жарады әр кезде де *қ а р а с ы н ғ а* (С. Мұқанов, Шыңнан шыңға). Қатын да болса Манасқа, Қараңғы түнде көз тапқан. Қапелімде сөз тапқан, *Қ а р а с ы н* болып қарасында, Келген Қаныш емес пе (Манас). // *Қары кетіп, ойдым-ойдым қарайып жатқан (жер).* *Қ а р а с ы н* жерде қатар басқан ат тұяғының тықыр-тықыр дыбысын тыңдаған Радченко Сүйіндік сөзіне мұрны дүрдие, бас изеді (Ғ. Орманов, Жүрек). *Қ а р а с ы н* жер қайда да, Теп-тегіс болып ағарған. Қар емес мынау айнала, Тұнып бір тұрған ақ арман (А. Бактыгереева, Ақ қанат).

ҚАРАСЫНДА = *е т. Қары кетіп, қара қоңыр тарту.* Айналадағы биіктердің *Қ а р а с ы н д а* н қалған күнгей беттерінен бу ұлпады (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Бас көтерсең, күнгей беттері *қ а р а с ы н д а* н қалған ірге таулар «мен мұңдалап» атой береді (Ә. Көшімов, Қарт аңшы.).

ҚАРАСЫНДАУ *Қарасында етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАСЫРА = *е т. Елегізу, жалғызсырау.* Шамасы о да «тастап кетті» деп шағынып, *қ а р а с ы р а* н тұрған сияқты (Ә. Нұрпейісов, Сергелден). Тағы бір бөлесі: қаладан шықпай жатып *қ а р а с ы р а* н, жол-жөнекей ұшырасқан жалғыз-жарым үйлерге оқыранып аяғын баспай тұрып алды (Ә. Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАРАСЫРАУ *Қарасыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАТ = *е т. 1. Бетін бір жаққа қарай бұрғызу.* Сіз – қырғауыл жез қанат, Аш бетінді бер *қ а р а т*. Жақындай бер жуықтап, Тамағыңнан аймалат (Абай, Тол.жин.). Тауман бойы өзінен әлдеқайда аласа қарындасының екі иығынан екі қолымен қысып ұстап, оның жүзін өзіне *қ а р а т т ы* (С. Досанов, Қыран.). **2. Қарауылдату, күзеттіру, аңдыту.** Мұқатай біраз есін жинап, басын көтерген соң, алдына тік тұрғызып, екі жағынан екі жендетке *қ а р а т ы* н қойды (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.). **3. Арнайы себептермен бір мәселені кейінге қалдыру, тосқызу.** Жұрт шілдехананы Байдәулеттің келуіне *қ а р а т ы* н отыр екен (Қ. Исабаев, Өткелде). Алысқа, бәріналдағы күнге *қ а р а т ы* н отырып, Ғазиз қызды сол күні құшып-

сүйіп, үшінші түнінде үйіне әкеліп таныстырды (Б. Нұржекеев, Күй толғақ). **4. Біреуге әдейі айту, тікелей арнау, бағыттау.** Қандай ауыр сөз. Әкесі тіпті өзіне *қаратып* айтып отырған іспетті (Қ. Боқасов, Әкеге қарап.). Шери бұны өзіне *қаратып* айтылған мысал деп ұқты (Р. Тоқтаров, Ертіс.). **5. Құшпен жаулап алу, тәуелді ету, бағындыру.** Кейіннен Ертіс бойын түгелдей Моңғол басқыншылары өзіне *қаратып* алды (Н. Баяндин, Өзен алқабы.). Фашистік Германия Еуропа елдерінің көпшілігін *қаратып* алған-ды (Р. Ыдырысов, Отты жыл.). Темірдің толып тасып тұрған кезі, Жеңіспен зор патшалық құрған кезі. *Қаратып* жақындағы елдің бәрін, Ниетін алысқа да бұрған кезі (К. Райбаев, Жаңа толғау). **6. Еркіне көндіру, баурап алу; өзіне жақ ету.** Әрбір солдат пен офицердің жүрегін билеп, өзіне *қаратып* алды (І. Омаров, Шабыт.). Ақжүністің зұлымдығы мен сиқырлығы Ер Тарғынды өзіне *қаратады* (Аялы жандар). Мен білмейтін бір құшақ мені өзіне тартады. Мен білмейтін ар-ұят «қой» деп ақыл айтады. Толықсыған бір сұлу тағы өзіне *қаратты*, Отырғанда өсітіп, «таң атпағыр» таң атты (Ж. Қыдыров, Жұлдыз.). **7. Табыс табу, пайда түсіру.** МТС-тен авансқа азын-аулақ ақша тиіп еді. Ал барлығы 21 күнде 2100 сом *қараттым* (Ә. Нұршайықов, Жер тұр.). Айлығымды алып үйге келсем, Ілеш отыр екен. Қанша *қараттың* деп сұрады (Ө. Ахметов, Алда күн.).

Алды-артына [ай-түйге, ай-шайға] қаратпады. *Еш нәрсеге мұрсат бермеді, тоқтатпады.* Құлзипа оны қолтығынан алып, *алды-артына қаратпай* сүйреп бара жатқан секілденді (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті). Аласұрған тентек жүрек, *алды-артым ақаратпай*, саған қарай жетеледі де отырды (З. Шашкин, Темірқазық). – Айтуын айттың, отыр машинаға деп *ай-тұйге қаратпай* машинаның есігін ашты ақсақал (С. Бердіқұлов, Егеулі.). *Ай-шайға қаратпай* Алда-бергеновты бюро боп жатқан бөлмеге енгізді (С. Бакберген, Адам.)

Аузына қаратты. а) *Өнерін тамашалатты, баурап алды.* Бұл орайда әлемді *аузына қаратып* отырған футболдың майталман елдерімен тығыз байланыс жасап, олардан көп нәрсені үйрену ауадай қажет-ақ («Жас Алаш»). Жау аспаған есігін, Кеудесін тұнық жаратқан, Шешен өзі кісі екен, Жанды *аузына қаратқан* (Жамбыл, Шығ. жин.). ә) *Өз дегеніне көндірді, айтқанын орындатты.* Бұл жағынан да Оразбай, Есентайлар төрені осылайша сөйлетіп,

дәуірлетеді. Тобықты жуандарын бір соның *аузына қаратып* алғысы келеді (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Қаршадай басыңмен осы сен жаңа бастықты *аузыңа* қалай *қаратып* алдың-ей, – дейді Қасым (С. Мұратбеков, Көкорай). Көкен әкесі Ахмет Құмдықөл елінде я күш, я байлығымен елді *аузына қаратқан* даңқты адам емес еді (Қ. Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Бет қаратпады. а) *Қатты суытты, үскірік аяз болды.* Күн желдесін, *бет қаратпай-ты* н аяз (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). ә) *Алдына жан келмейтіндей ызғарланды, сұстанды, қаһарланды.* Абдолла Қаденнен жаны қалмай қорқатын, оған Қаденнің бойында *бет қаратпаса* жасырын бір күш бардай көрінді (С. Ғаббасов, Ана жүрегі). Болыс болды, *бетке* адам *қаратпайды*, Басқаны әкімдіктен жаратпады. Параға құныққан соң, құмар қозып, Қасқырдай қызыл көрген жалақтады (Д. Еркімбеков, Шаншу).

Жерге қаратты [қаратып кетті]. *Ұятқа қалдырды, жер етті.* Алмабайдың кемпірі «Әділбекті *жерге қаратып*, Шәріпті тірідей өлтіріп», – деп Зәурені сөгеді (Б. Нұржекеев, Күй толғақ). Барсам-дағы қай жолы, *Жерге* мені *қараттың*, Келем жүзіп ай бойы, Мұхитында шараптың (Ө. Нұрғалиев, Кемпірқосақ). Ол кек қайтаруды да ойлап, Жайту мен Байтуды *жерге қаратып кеткісі* келіп отыр (Б. Нұржекеев, Күтумен өт.).

Өзіне қаратты. *Баурап алды, өзіне жақ етті, өз жағына шығарып алды.* Егер Ақ үй тағы бір мұнайлы елді еңселей түсетін болса, ОПЕК іргесінің сөгілуі басталды. АҚШ-тың тағы бір жолы – тәуелсіз мұнай экспорттаушы елдерді *өзіне қаратып*, саяси ұпай мен ақшалай жәрдемдесуі мүмкін («Егемен Қазақстан»).

ҚАРАТА з а т. *Лезгин тайпаның бірлестігі.* *Қараталар* 1854 ж. Авар экспедициясынан кейін біржола отырықшылыққа көшкен (ҚҰЭ).

ҚАРАТАБАН з а т. *Сіңірі шыққан кедей, жалшы, жалаңаяқ.* Жармақтың әкесі *қаратабан* кедей екен (Ж. Дүйсекеев, Гүлден.). Алақаны көн боп қатқан, *Қаратабан* батырақ; Еңбектеніп бейнет тартқан, – Сендегі ақыл – ақыл-ақ! (Б. Майлин, Шығ.).

ҚАРАТАБАН: *қаратабан болды. Малдың төлі өсті, аяқтанды, марқайды.* Енді жас төлдің *қаратабан* боп жер басып кетуін күтті (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Есейді, ер жетті.* Олай болса, тоқтату мүмкін емес, Бар, шырағым, ұлықсат бердім сізге, *Қаратабан*

болғанда қарашығың, Шақырамын кел сонда біздікіне (Жамбыл, Шығ.).

ҚАРАТАЛАҚ з а т. в е т. <лат. anthrax> *Ишектегі жынның қатуынан болатын жылқы ауруы*. Адамда күйдіргі, малда жамандату, *қ а р а - т а л а қ*, топалаң деген жұқпалы аурулардың құрты бір болады. Орысша «сибирская язва» (М.Дулатов, Шығ.). Қағыну мен улану сипатымен білінетін әртүрлі түйін бүдірлер шығаратын «сибирская язва» індетін қазақ халқы әртүлікте байқалатын ерекше белгілеріне сай түрліше атаған. *Қ а р а т а л а қ қ а* ұшыраған мал аттаудан қалып, бүйірін соғып өкіре береді де, 2-3 күнде өледі (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қараталақ келгір. қ а р ғ. *Сыыр малына айтылады.*

ҚАРАТАМАҚ з а т. ө с. *Наурызек*. Өзендердің жағаларынан *қ а р а т а м а қ т ы* да кездестіреміз (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

Қараталақ шымшықтар. з о о л. *Тамағының жүні қара кішкене құс*. Нилдің бойында және оған шекаралас жатқан Судан, Абиссиния мен Шығыс Африкада бізқұйрық, жалпақ тұмсық үйректер, тырналар, таукүдіреттері, балшықшылар, қызғыштар, *қ а р а т а м а қ ш ы м ш ы қ т а р* тағы басқа толып жатқан құстарды көруге болады (Р. Әлімбаев, Күстар.).

ҚАРАТАМЫР з а т. ө с. <лат. cynoglossum> **1.** *Жапырағы қандауыр не жұмыртқа пішінді, гүлі ақ, көк, көгілдір, қызыл қоңыр, 60-90 см келетін айлық тұқымдасының бір туысы. Қ а - р а т а м ы р* Көкшетау, Павлодар, Семей, Ақтөбе облысында, Каспий жағалауында, шабындық пен жол бойында өседі (ҚСЭ). **2.** *ф а р м. Қақырық түсіретін, қанды ұйытатын дәрілік препарат. Қ а р а т а м ы р* қақырық түсіргіш, қанның уюын арттыратын, қояншыққа қарсы пайдаланатын дәрі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚАРАТАРЛАН з а т. с а я т. *Басы жалпақ, таргыл түсті, денесі кішкене болып келетін қаршығаның бір түрі. Қ а р а т а р л а н* – басы жалпақ, көздері өткір, таргыл құс. Көбіне жауын-шашынды аласапыран уақытта оның жер бауырлап жалғыз жүйіткіп жүргенін байқауға болады (Ж.Сатылғанов, Қарт. тынар.). Біздің жақтың саятшыларының пікірінше, үлкендігі қарғадай ғана өжет құс – қаршыға бірнеше түрге бөлінеді. Олар: *қ а р а т а р л а н*, ахраптың ақ қабығы, тынар, шәулі (Ж.Сатылғанов, Қарт. тынар.).

ҚАРАТАЯҚ з а т. с ө й л. *Ертеректе қалада оқығандарға қойылған кекесін ат*. Торғайдың *қ а -*

р а т а я қ аталатын оқыған азаматтарын және епті құлары мен пысықтарын қонаққа шақырады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Өзім әжептәуір *қ а р а т а я қ* адам болсам да, әлі ақылым жетпей жүрген жайлар бар екен («Қаз. әдеб.»). Сондай боп, азды-көпті оқып алып, кішілеу чиновник дәрежесіне ілігіп, едәуір жақсы жалақы алып, енді міне үй-жай салып, тоқ тұрған *қ а р а т а я қ - т ы*ң бірі – Данияр (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАРАТЕРЕК з а т. ө с. <лат. populus nigra> *Гүлі қос үйлі, гүл шоғы сырға тәрізді тал тұқымдасының бір түрі. Қ а р а т е р е к* қаламша, тұқымы және тамыр атпалары арқылы өсіріледі (ҚСЭ).

ҚАРАТОПЫРАҚ з а т. *Орманды дала және дала аймағында көпжылдық шөптесін өсімдіктер өскен жерде түзілетін қарашірігі көп құнарлы топырақ. Қ а р а т о п ы р а қ қ а* картоп, бау отырғызылады, тәлімі егін егуге пайдаланылады (ҚСЭ).

ҚАРАТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. sturnidae> *Тропиктік, субтропиктік аймақтарда кездесетін торғай тәрізділер отрядына жататын сайрауық құс*. Ақын, өнші, композитор Ақан сері аң аулайтын қыран құсын «Қараторғай» деп атап, *қ а р а т о р ғ а й ғ а* арналған өн шығарған (ҚҰЭ). Сол түні күні бойы отын әкеп, құс аулап, бес-алты үйрек етін қақтап, *қ а р а т о р ғ а й - д ы* тояттандырған (С.Жүнісов, Ақан сері). Ағаштарға мысықторғайлар, *қ а р а т о р ғ а й - л а р*, тағанақтар, көкқарғалар, сасықкөкек мекендейді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ҚАРАТПА: қаратпа сөз. л и н г в. *Тыңдаушының не оқырманның назарын өзіне аудару үшін белгілі бір ой қаратыла айтылатын оқшау сөз*. Олардың екеуінің де шығармаларында *қ а р а т п а сөздер* көп ұшырасады (Р. Ыдырысов, Отты жыл.) Сұрау, леп белгілерінің де өзіне сай оқу ырғағы, шылау, одағай, *қ а р а т п а*, қыстырма *с ө з д е р д і*ң оқылуы, сөйлем мүшелерінің жігі әрқайсысы өзгеше, арасы ашық болады («Қазақст. мект.»). *Қ а р а т п а с ө з д і*ң сөйлем ішіндегі орны әртүрлі болып келеді (Қаз. тілі энцикл.).

ҚАРАТУ *Қарат етістігінің қимыл атауы. 1. Біру, бағыттау*. Сонан соң басын оңға *қ а р а т у ғ а* ана шамасы келіп, жан тәсілім қылған (М.Әуезов, Шығ.). **2. Көргізу**. Баланы нәрсеге түзу қаратпай, қисық *қ а р а т у* да зиянды. Баланың жүре қыли болуы да осыдан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жайына қарату. *Мән бермеу, немқұрайлы қарау, көңіл бөлмеу, кейінге қалдыру*. Жастықта олардың білімді табарлық ұғымды соңыра та-

бармын деп *жа й ы н а қ а р а т у* жарамайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жақсы көзбен қарату. *Өзіне баурап алу, жақсы болып көріну, біреудің ықыласын алу.* Сонымен, ту бастаған соқыр сезім мен көңіл сезімнің аяғы келіп басқа адамдардан қорқу, оларды өзіне *жа қ с ы кө з б е н қ а р а т у* болып шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жерге қарату. *Ұятқа қалдыру, сенімнен шықпау.* ҚР-ның Туризм және спорт агенттігінің төрағасы, даңқты балуан Дәулет Тұрлыханов отырған орнынан атып тұрып, қазақстандық балуандар дайындалып жатқан бөлмеге келіп, Марғұлан Әсембековке ағалық ақылын айтып, «қазақстандық жанкүйерлерді *ж е р г е қ а р а т у* ғ а хақың жоқ, сенен тек қана жеңіс күтеміз» деп қайраттандырғанын өз құлағымызбен естідік («Зерде»).

Өзіне қарату. *Ықыласын аударту, өзіне жақыту, баурап алу.* Тиісінше олар ішкі рынокты да ұлттық тұтынушыны *ө з і н е қ а р а т у* үшін күрес жүргізгенде шетелдік экономикалық субъектілермен тең жағдайда бөсекеге түсуге мәжбүр болады («Егемен Қазақстан»). Билік өз дегенінен қайтпайтын генералдың бетін *ө з - д е р і н е қ а р а т у* үшін компромистік ұсыныс жасап, Қорғаныс министрі қызметін де ұсынған («Зерде»).

ҚАРАТҰРПАҢ з а т. з о о л. <ағыл. white-win-ged stoter> *Қаз тәрізділер отряды – үйрек тұқымдасына жататын қара түсті сирек кездесетін құс. Қаратұрпан* сирек кездесетін түр. Қазақстанның Солтүстік Қазақстан және Көкшетау облыстарының кейбір орманды даласындағы қалың қамысты терең көлдерінде ұялайды (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚАРАТҰЯҚ з а т. в е т. *Малдың тұяғы қарайып, ақсап қалатын жұқпалы ауруы.*

ҚАРАТҰЯҚ: қаратұяқ болды. а) *Мал төлінің буыны бекіп, бұғанасы қатты.* ә) *Ержетті, ес білді.* Дархан сол есікте төрт-бес жыл жан сақтап, *қ а р а т ұ я қ б о л д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРАТҮЙНЕК з а т. в е т. *Адамда, малда болатын ішек түйіліп қалатын ауру.* «Өлі тию», түйнек, *қ а р а т ұ й н е к* болған қойға ала жіпті бауырынан өткізіп ысқылау, ине шаншу, түншықтырып сигізу немесе қара ала жіпті екінші ұшын шалып байлайды да «шешіл түйнегім, шешіл!» деп қайталайды (Қаз. әдет-ғұрып.).

ҚАРАТЫШҚАҚ з а т. в е т. *Ыстық кездері ой жерлердегі, өлі су ішуден болатын, іштен қара түсті сұйық ағатын ауру. Қ а р а т ы ш -*

қ а қ т ы ң себебін құрт қоздырады деп түсінген қазақтар оны өлтіру үшін тотияйынды сүтке салып ұйытып, аузынан құяды (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

ҚАРАТІЛ з а т. *Сиырдың жүйрігі.* – Шіркін, біздің Құлагер ай мүйіздінің *қ а р а т і л і* ғой. Есінде болсын, түйенің жүйрігін – желмая, аттың жел жетпесін – тұлпар, өгіздің жүйрігін *қ а р а т і л* дейді. Ал Өмеш, – деді осы кезде маған ғана айтар сырын өзгеден қызғанғандай дауысын баса сөйлеп, – бұйырса бүгін түн Құлагерді бір үлкен сыңға саламыз (Ө.Кәпіров, Нөсербайдың Құлагері). Сырдың *қ а р а т і л і* астындағы, Доржының осы емес пе асқандығы (Қазақ қиссасы //Ер бұлан).

ҚАРАТІЛ: қаратіл кез. м а л ш а р. ж е р г. *Жылқы малының жазғытурым көкке тойына бастаған кезі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРАТІКЕН: қаратікен түз. *Тұздың ірі-ірі келген, түсі жылтыр татымды сорты.*

ҚАРАҰ¹ *Қара етістігінің қимыл атауы.*

1. *Көз салу, байқастау.* Әкемнің аяқ жағына *қ а р а у ғ а* батылым жетпей отырған (Н.Серәлиев, Қанат). Енді ол жаққа *қ а р а у д а н* қалдым (М.Әуезов, Шығ.). *Қ а р а у ғ а* дәрмен жоқ. Бір суық пәле келе жатқанын тек денем сезді (М.Әуезов, Шығ.). Ақан Ғазизаға алғашқы кезде көп *қ а р а у ы н а н* өлі күнге танған жоқ. Кемпірдің көзі өзінен ауғанда, оның көзі тек Ғазизада болып отыр (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Іздестіру, қарастыру.* Боз балалық, – Қыз *қ а р а д ы қ*, Қалжың, әзіл сөйлестік. Ат жараттық, Сән тараттық, Әуейлік күйлестік (Абай, Толжын.). **3.** *Бағып, құту.* Енді Самат, Сатай мен Бердіге түйені *қ а р а у д ы* тапсырып, бүгінгі күзеттің бәрін тамам сауыншы, қырықтықшы қатындар алды (М.Әуезов, Шығ.). Елжастың міндеті сиыр мен бұзауға *қ а р а у*, шомылу, ойнау (З.Асабаев, Ар соты). **4.** *а у ы с. Бағыну, мойынсұну, қарамағында болу.* **5.** *Байқау, бағамдау, бағдарлау.* Олай болса, анығын айтқанда, «Абайдың философиясы» деген тақырыптарды оның кейбір өлеңдерінен және біраз қара сөздерінен теріп-сүзіп қана *қ а р а у ғ а* болады (М.Әуезов, Шығ.). **6.** *Белгілі бір қырынан тану.* Абай бұл жайға өзінің ірі суретші, ойшылдық тұрғысынан *қ а р а у м е н* өз ақындығының қаншалық кең құлашты екенін көрсетеді (М.Әуезов, Шығ.). Балтық жағалауы мемлекеттері осы екі нәрсені, елдің тарихы мен мемлекеттің тарихын бөлек *қ а р а у д а* («Егемен Қазақстан»). **7.** *Зерттеу, қарастыру.* Осы мәселені реттейтін тетіктер жасалу керек. Қазіргі заңдар жетімсіз болса, біз оны *қ а р а у ғ а* дайынбыз («Түркістан»).

Арыз-шағымдарды [өтініштерді] қарау. Белгілі бір мекемеге келіп тұскен арыз, өтініш, т.с.с. құжаттармен танысып, қойылған мәселелерді шешуді ойластыру. Мыңдаған арыз-шағымдарын қарау, оларды қабылдап – сойлесу, келген ортасына бейімдеу, оларға «оралман» мәртебесін беру, көшіп келу квотасына кіргізу және алыс шетелдегілерін көлікпен көшіріп әкелу мәселелері кіреді («Түркістан»). Тексеру жүргізу барысында 25 мемлекеттік органдарда жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін заңда белгіленген мерзімде қарау тәртібі талаптарының сақталмағаны анықталды («Егемен Қазақстан»).

Есігінен қарауға жарамады. Беттей алмады, жақындауға дәті шыдамады; хал-жай сұрамады, хабар алмады. Сол әлгі ет жақынына сіз жайлы тіс жарып айта алмауы да, тіпті өзіңіз ойлағандай есігінен қарауға да жарамауы өбден мүмкін («Парасат»).

Жауапкершілікпен қарау. кіт. Тапсырылған, мойнына алынған істі тыңғылықты орындау. Адам тағдыры ойыншық емес. Ал бұл аса маңызды жұмысты атқаруға мемлекеттік қызметшілер жауапкершілікпен қарауы тиіс («Зерде»).

Қайта қарау. кіт. Белгілі бір заң, жоба т.с.с. жетілдіру, нақтылау, жөндеу мақсатында құзырлы органдардың осы құжаттармен қайта айналысуы. Жобаны қайта қарау үшін үкіметке қайтарылсын деп 13 депутат дауыс берді («Түркістан»). Ал 2002 жылы «БАҚ туралы» заңды қайта қарау қажеттілігі туындады деп жар салдық («Түркістан»).

Қарауға дәті шыдамады. Қарай алмады, қатты ыңғайсызданды. Алғашқы кезде қарауға дәтім шыдамай бұғып қалып, артынан бәсеңдеген соң, сол жаққа көзім түсіп кетіп еді: Құдай көрсетпесін – көзіме өзінің бұрын түсін көрмеген, атын естімеген бір пәле көрінді (М.Әуезов, Шығ.).

Қараумен болды. Ұзақ қарады. Қордай асуын көктей өтетін ұлы жолға тесіле қараумен болды («Түркістан»).

Олай қарау. сөйл. Біртүрлі, өзгеше, жақтырмай қарау. Шын пейілмен жұмыс ететін, мал үшін емес ар үшін қызмет ететін адамдар олай қарау мүмкін емес қой («Зерде»).

Үрке қарау. Қорқу, сескену, сезімін білдіру. Шамасы келсе, бұл жерлерді құбыжық көру емес, үрке қарау емес, құшағын керіп аймалар еді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАРАУ² с ы н. 1. Әділетсіз, қиянатшыл, зорлықшыл, қараниет, арам. «Бақай есеп, арам,

жылпылдаған жағымпаз яки қайырымсыз қарау болмаса, тәйір-ай, сүмірейген сумұрындықтан сол тентектігі, турашылдығы-ақ артық», – дейтін қарт («Жалын»). 2. Ешкімге ешнәрсе бермейтін қолы тар; сараң. Қараудың қазынасы қарғаға бұйырар (Мақал-нама). Жұбайыңды есіттім, Таңдап тапқан еліңнен. Өзі қарау тартыншақ, Қас Қарынбай делінген (Айтыс).

Көкірегі [көңілі] қарау. Жан-дүниесі арам, қараниет. – Бірақ көңіліне келмесін, көкірегі қарау, көңілі арам екен (Т. Дәуренбеков, Кездес.). Өмір түз, түзудің жолы тарау-тарау, Тосады тоғысардан көңілі қарау. Жүрегін жалау етіп өтеді ақын, Жанады қызғалдақша жалғыз жалау (Т. Әлімқұлов, Боз жорға).

Күннің қарауы. Күннің қызуы, жылуы. Еңбек, бейнет тарауы Рахатқа сарқылар. Қыздырып күннің қарауы, Надандық теңізі тартылар. Орны отайып, көгерер. Қызығын жайлап ел көрер (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАРАУ³ с ы н. ж е р г. 1. Өте көп, бітік. Көлдің қарау қамыстары Индияның қапырық ну орманды джунглиі сияқты (М. Қаратаев, Далада.). 2. ауыс. Жер қайысқан, қалың, нөпір. Осы кезде ханның қарау қолы аспан мен жердің арасын шаңдатып жіберді (Ж. Молдағалиев, Самал.).

ҚАРАУДАР з а т. ж е р г. Қарауыл. Негізгі міндеті жалпақ егінге қараудар болу, мал түседі, ұры-қары соғады, өрт апаты, су апаты және бар (Б. Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚАРАУЛЫҚ з а т. 1. Әділетсіздік, қиянатшылдық, көрінеу зорлық көрсету, қисынсыз айыптау сияқты адам бойындағы жағымсыз қылық. Мұсакең жаратылысында тірі жанға қарулылығы жоқ, тау бұзылса қозғалмайтын, сөзге сараң, салихалы-ақ кісі еді (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас). «Жарымаған жарлының, Жалынғаны – адалдық», Дедің, сондай жарлымын, Маған да жақпас қарулылық (М. Әлімбаев, Балдәурен). Қарулылық қызғаншақтық, көреалмаушылық, іштарлық секілді жағымсыз қасиеттерден туындайды (ҚҰЭ). 2. Пейілі тарлық, сараңдық. Хасеннің қарулылығы жоқ жерде ұстап қалатын әдеті (Д. Әбілев, Арман.). Қайыршылықтан қарулылық жаман (Мақал-нама).

ҚАРАУСЫЗ с ы н. Ешкім қарамаған, күтімсіз, бағусыз. – Мен рұхсат берейін, анау участкенің конторына барып аурулардың қараусыз екеніне қағаз ал, – деді ол (С. Бегалин, Замана.). Қазақстандағы туризм қараусыз өскен жеміс ағашы секілді жабайыланып

бара жатқаны жасырын емес («Жас Алаш»). – Барайын десең мал қ а р а у с ы з қалады, – деді Құлбатыров (Ш. Дәрмағамбетов, Менің замандас.). // *Талқыланбайтын, қаралмай, сөз етілмей.* Оның арызы – қ а р а у с ы з жатыр (Ауызекі).

Қараусыз қалды. а) *Күтімі болмады, үй-күйсіз босып кетті, далада қалды.* Үй-күйі жоқ, қ а р а у с ы з қ а л ғ а н балалармен тәрбиеге көне қоймайтын кеміс балаларды бағып-қағып, дұрыс тәрбие жолында көп тәжірибелер жасалып, ондай балаларды тәрбиелеудің жаңа әдістері табылып отыр (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Қажетке жарамады, құнынан айырылды, керексіз болып қалды.* Белгілі опера Байғали Досымжановтың дүние салуы, әнші Хафиз Есімовтің театрдан аз-кем қол үзіп қалуы нәтижесінде, қ а р а у с ы з қ а л ғ а н музыкалық қойылым осы күндері (ақынның 200 жылдығы қарсаңында) сахнаға қайта ықшамдалып жатыр («Жас Алаш»).

ҚАРАУСЫЗДЫҚ з а т. *Бағусыздық, күтімсіздік.* Әйтім жақсы тұрғандарына қуанса, қ а р а у с ы з д ы қ т а н жетілмей, қурап қалған, мал жеп, аяқ асты етіп кеткен ағаштарды көріп ренжіді (Р. Райымқұлов, Қыз – айна).

ҚАРАУШЫ з а т. 1. *Бір нәрсені бақылап, қарап тұрған кісі.* Қара көлеңкедегі оттың жарығында тұрып, сырттан қ а р а у ш ы ғ а Күлпарша хор қызындай болып көрінді (Б.Майлин, Шығ.). Арқалық жастары сыйғанынша билеп, сыймағаны сырттан қарап тұрды. Сол сырттан қ а р а у ш ы л а р д ы ң қатарына мен де қосылдым (Ш. Мұртазаев, Табыл. теңіз.). 2. *Бір нәрсені тексеруші, байқаушы адам, инспектор.* Ол қазір он жылдан асып кетті, жол қ а р а у ш ы, одан стрелочник болып істеп келеді (М. Дүйсенов, Мейман.). Қыз көрінгенді оттай тартып тұратын, өзі поезд қ а р а у ш ы (Т. Жармағамбетов, Сентябрь.). Торғай үйезіндегі школдарды қ а р а у ш ы инспектор һәм қазақ Ғабдығали мырза Балғымбай оғылы (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАРАУШЫЛЫҚ з а т. *Қарағандық, білгендік.* Осы уақытқа дейін сынды өткен-кеткеннің кездейсоқ жолы түскенде соғып кететін станциясы құсатып қ а р а у ш ы л ы қ болды (М. Қаратаев, Туған әдеб.). Көп уақыт бойы бізде эстрадалық-джаздық шығармаларға күдікпен қ а р а у ш ы л ы қ болды (І. Омаров, Серпін). Шопан қыз: «Менімше, бұл – еңбек адамының өміріне жеңіл-желпі қ а р а у ш ы л ы қ», – деген (Н. Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ҚАРАУЫЗ з а т. т ү й е ш а р. *Боталаған түйенің желініне жиналған алғашқы сүті*

[*Қарауызды сауып алып, содан кейін ботаны емізеді*]. Арада 1,5-2 сағат өткеннен кейін бота аяқтанып, енесінің емшегін іздей бастайды. Мұндайда түйешілеріміз ботаны емізбес бұрын енесінің желініне жиналған алғашқы қ а р а у ы з - д ы сауып алады. Содан кейін ботаны сүйемелдеп емізеді (Б.Абдырахманов, Табыс түйіні).

ҚАРАУЫНДА з а т. *Қол астында, қарамағында, иелігінде, меншігінде.* Қ а р а у ы н - д а ғ ы қызметкерлер оны енді бұрынғыдай «Ержан» демей, «Ереке» немесе «председатель жолдас» дейтін болды (Ә. Қарағұлов, Шоқ ине). Бригадир Балтақескен Боранбаев қ а р а у ы н - д а ғ ы жұмысшы біздерден артығырақ күш-қайрат жұмсамаса, кем жұмсаған жоқ (С. Еркебаев, Жолдар.). Қойдың жетпіс төрт проценті солардың қ а р а у ы н д а (Б. Далабаев, Табысты жол.).

ҚАРАУЫЛ з а т. 1. *Бір нәрсені қорғау, сақтау; күзет.* Совет адамы ғасыр мен адамзат әлемінің болашақ жылдарының алдыңғы шебінде қ а р а у ы л д а тұр (С. Мәуленов, Жер нәрі). Генерал шығып кетті. Өліктің басында қ а р а у ы л ғ а тұрғандай бәріміз мелшиіп тұрдық та қалдық (С. Бакбергенов, Қарға там.). Едіге Нұралыға айтты: «Бұл тау – Тоқтамыс ханның қ а р а у ы л қарайтұғын тауы. Күндік, түстік жерде, – деді, – Тоқтамыстың қарға бұтты қара кемпірі осы қара таудың басына торғай қонса да көретұрған (Едіге). 2. ө с к. *Қару-жарақ пен ұрыс техникасы қоймаларын қорғауға және күзетуге арналған әскери қызмет.* Нұқы карт біраз жылдан бері теңіз тамағында қ а р а у ы л еді (Ә. Сараев, Қараша.). Найза ұстаған қ а р а у ы л д а р да, өміршілерінің мына қылығына танданып, қызыққа жинала бастаған (О. Сәрсенбаев, Сағым). Қорғап мөлдір жүзімді, Қ а р а у ы л жүр көзді ілмей, Періштедей ізінді, Барып қайтшы сездірмей (С.Мәуленов, Шалқар).

ҚАРАУЫЛ з а т. 1. *Көздеп ататын нысана.* Қ а р а у ы л ғ а дәл тигізу Нағималарға маңдайына түскен бір шоқ шашты кейін сілкіп тастаумен бірдей (С. Ерубасев, Менің құрдас.). 2. *Мылтық қышындағы көзделетін нысанаға қарай бағытталатын, көздеу бөлігі.* Ол мылтығының қ а р а у ы л ы н а н сығалап, серіппесін сарт-сұрт еткізеді (І. Жансүгіров, Шығ.). Мұқажан мылтығының қ а р а у ы л ы н а іліккенді құтқармайды (С. Мұқанов, Есею жыл.). Жау жоқ, оны түп етектен алмаған, Жендет біткен – Америка жалдаған. Көзіне ұстап қ а р а у ы л ы н мылтықтың, Бірінші оғын большевикке арнаған (Ж. Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Қарауылға алды. *Нысана етті, көздеді.* Мен мылтығымды жоғары көтеріп, кішкентай адал құсты *қарауылға ала* бастадым (Ә.Көшімов, Лашын.). Тышқанбай мылтығын көтере беріп, ағараңдап тұрған маңдайды *қарауылға алып*, шүріппені тартты (Т. Жармағамбетов, Сентябрь.).

Қарауылына ілікті. *Көзіне түсті, назарына шалынды.*— Оның *қарауылына іліксең*, құтылмайсың, мыналарды алға сал (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

ҚАРАУЫЛДА= е т. *Бір нәрсені қору, бақылау, аңду, күзету.* Күн ысығанша сай қабағынан түспей үнемі ит-құс *қарауылдап* отырған Бөрібасар да Сәтжанның қасына келді (С. Бегалин, Уақыт.). Үшінші мұржа дегенімнің күні бойы мені *қарауылдап* жүрген апам екенін үйге жақындағанда бір-ақ білдім (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр.). Оқ бойы алдында еді Кейпін батыр, Тігілген су жағалай көрді шатыр, Бұларды іздеп шыққан Темір қолы, Көріп қап, *қарауылдап* аңдып жатыр (Ш. Әбенев, Кейпін.).

ҚАРАУЫЛДАТ= е т. *Бақылату, күзеттіру.* Қужақ келіп айтып кетті, қыздың үйін балаларға кезек *қарауылдатып* қойған (М. Қаназов, Жер кіндігі).

ҚАРАУЫЛДАТУ *Қарауылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАУЫЛДАУ *Қарауылда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бақылау, қарау.* Әкесінің тапсыруы бойынша, Зекен малды алыстан ғана *қарауылдауға* тиіс еді (М. Мағауин, Бір ата.). **2.** *Күзету; қору.* Ат жалын тартып мінуге жараған жас балаға шейін түнде ат бағуға шықты, күндіз қыр басын *қарауылдауға* барды (Х. Есенжанов, Тар кезең).

ҚАРАУЫЛДАУШЫ з а т. *Қарауыл қараушы, күзетші.* Тыста терезенің алдында арқасын қабырғаға сүйеп отырған *қарауылдаушы* жігіт ағайындардың сөзіне құлағын тоса түсті (Ж. Еділбаев, Түркістан).

ҚАРАУЫЛДЫҚ з а т. *Қарауыл болушылық, күзетші міндетін атқарушылық.* Сол күні кешке жақын қолыма қару алып, *қарауылдық* қызметке шықтым (Б. Тұрсынбаев, Ауылда.). Бригадир түнгі *қарауылдыққа* Рахманды беріп еді (Ә. Қалдыбаев, Шаншар.).

ҚАРАУЫЛСЫЗ с ы н. **1.** *Қарауылы, күзеті жоқ.* Алтаяқ батыр Сыбанды тори келіп, бір күні елсіз таудың ішінде *қарауылсыз* бейғам жатқанда, Төбет келіп түсіріп алған екен (М. Әуезов, Қараш.). Қырда төрт комбайн бес күннен бері қаңқиып тұр, қырман *қарауыл-*

сыз қалды (С. Адамбеков, Қожанасыр.). **2.** *Қараусыз, қауіп-қатерсіз, бейғам.* Жете бере әуелі бір иекартпа кезең бар еді – соған шыға келсем: аттарына өре салып қоя беріп, *қарауылсыз* дәнеңесіз, қаннен-қаперсіз жатыр (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАРАУЫЛТӨБЕ з а т. *Жан-жағы түгелдей көрінетін биік жер.* Зейне таң ата айналадағы *қарауыл төбелерге* шығып, жан-жақты шолды (С. Бегалин, Уақыт.). Ол әскерін аралап жүргенде, түмен басыларының шатырына түспей, шолғыншылар қосы тұратын *қарауылтөбенің* басына барып ұйықтайды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚАРАУЫЛХАНА з а т. *Қарауыл тұратын үй, бөлме.* ≈ *Қарауылхана* салынды.

ҚАРАУЫЛШЫ з а т. *Қарауыл адам; күзетші.* Осы имаратты әліпті таяқ деп білмейтін *қарауылшы* күзететін (Б. Тәжібаев, Қара торғай). Бірақ *қарауылшылар* не оған бата алмады, не әйелге қол көтеруді өздеріне ар көрді, қалайда өте берді (М.Жұмабаев, Шығ.). Тоқсан күн құбыла жаққа сапар қылды, Қатыран шаһарына жақын келді. Ел шетіне жақындап келіп еді, Қарап тұрған қарауылшы оны көрді (Бабалар сөзі).

ҚАРАУЫЛШЫЛЫҚ з а т. *Қарауыл болушылық, күзетшілік.* Қаладағы екі класты жалғыз мектептің меңгерушісімен сөйлесіп Ниетқабылды мектепте *қарауылшылыққа* алдырды (Ғ. Сланов, Дөң асқан).

ҚАРАУЫТ= е т. *Қарайып көріну, күңгірттену, әрең көріну.* Төңірек *қарауытып*, түнеріп алған (М. Дүзенов, Ант.). Екі үйдің арасындағы жалғыз аяқ жол *қарауытып* жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таң ата көз ұшында басы *қарауытқан* биік шоқы көрініп еді (З. Ақышев, Ақбел.). Тоғайлар *қарауытын*, Алыстай түсті белең. Келеміз алабұртып, Ақбұлттың үстіменен (С. Жиенбаев, Таңд.).

Көзі қарауытты. *Басы айналып, көзі ештеңе көрмей қалды.* Перизат пен Нұрбекке мұңая қараған Назгүлдің басы айналып, *көзі қарауытып* кетті (С. Досанов, Қыран.). Ғани тұрмақ болып орнынан қозғалды. Сол-ақ екен, басы, маңдай, шекесі зырқылдап, *көзі қарауытын* кетті (М. Иманжанов, Көк белес.).

ҚАРАУЫТУ *Қарауыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАУЫТЫҢҚЫРА= е т. *Сәл қарауыту, күңгірттену.* Жайықтың теріскей жақ биік жағасына орнаған Орынбор қаласының көшесіне біз мезгіл *қарауытыңқырай* бастаған шақта кірдік (С. Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАРАУЫТЫҢҚЫРАУ *Қарауытыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРАҮЙ з а т. 1. э т н. *Ақ үйдің өзімен қатар тігілетін, асхана ретінде пайдаланылатын, көлемі кішілеу, уығы қысқа, аласалау қосалқы үй.* Қоңыр киізбен жабылатындықтан *қ а р а ү й*, қараша деп атаған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта). Есенгелді опырайған үлкен *қ а р а ү й* ге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, кикай-шиқаң еткен пілтері есікті ашты (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Кейде қанат санын аңғартатын *қ а р а ү й* (үш қанат), қоңыр үй (төрт қанат), боз үй (бес қанат), ақ үй (алты қанат) деп атаса, ақ ала орда, ақ шаңқаң, алтын орда немесе алтын үздік деп 8–12–18–30 қанат үйлерді атайды («Қаз. әдеб.»). 2. э т н. **Киізуі.** Сырдария бойының елі киіз үй деудің орнына қазірге дейін *қ а р а ү й* дейді. Мұны бір орнынан жылжымайтын қойы аз егіншілер шығарған болу керек (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРАША¹ з а т. *Күз мезгілінің қазаннан кейін келетін үшінші айы.* *Қ а р а ш а*, желтоқсан мен сол бір екі ай, Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй. Ерте барсам, жерімді жеп қоям деп, Ықтырмамен күзеуде отырар бай (Абай, Толжын.). Екі ханның уәдесі бойынша бұлар *қ а р а ш а н ы ң* орта шенінен қалмай Шиелі мен Жаңақорған арасындағы Сыр бойында бас қоспақшы (І. Есенберлин, Жанталас). Октябрь туса, қараша қаз түн катып, жылы жаққа көшеді. Сондықтан октябрь *қ а р а ш а* атанған («Қазақ»). Мақал: «Қараша (қауыс), көрі-кұртаңды тауыс»; «*Қ а р а ш а н ы ң* қары жатпайды» («Қазақ»).

ҚАРАША² з а т. к ө н е. *Хан, сұлтанға бағынышты халық.* Өзге *қ а р а ш а л а р д ы ң* баспаналарынан алшақтау тігілген бұл күн шағылысқан ақ отаулардың еңсесі де биік, қонған жерлері де шұрайлы (І. Есенберлин, Қатерлі.). Ханның жақсы болмағы, *Қ а р а ш а н ы ң* елдігі. Қараша халық сөйлесе, Алтыннан болар белдігі (Үш ғасыр.). Кілемге бергісіз алаша бар, Ханға бергісіз *қ а р а ш а* бар (Мақал). Ханды құдай сокса, *қ а р а ш а* мен қас болар, Байды құдай сокса, дәулетімен мас болар, Шалды құдай сокса, аңдығаны ас болар (Шал ақын, Өленд.).

ҚАРАША³ с ы н. *Нағыз қара емес, қараға таяу, қара қоңыр (түс).* Беғайдардың *қ а р а ш а* жүзі тотығып, мойыны жұмырланып, көзінің ақ еті тазарып қапты (Б. Аманшин, Көкжар). Бірі – қалың бет сарша, бірі – жалпақ бет *қ а р а ш а*, тиыш отыра алмай өзара күбірлесіп қалып, түртісіп қалып отыр еді (Ғ. Мұстафин, Көз

көрген). Ой еңбегі мен дене еңбегі осы төртбақ денелі, өткір көзді *қ а р а ш а* жігіттің бір басына тоғысыпты (С. Омаров, Дала қызы).

Қараша қаз. *Күздігүні жылы жаққа қайтатын, қара қоңыр түсті қаз.* *Қ а р а ш а қ а з д ы* шығарып салу, арқа түнінің қарекеті, қызығы мол оқиғасы еді (Ж. Молдағалиев, Сарыарқа.). Тұяқ төңірекке көз жіберді, дала құдды қанатын жайып жатқан *қ а р а ш а қ а з ғ а* ұқсайды (И. Салахов, Көкшетау.).

Қараша үй. *Көлемі шағын, көтерме туырлықты, көбіне күз айларында тігілетін, ыс сіңгендіктен қоңырқай тартқан, көбіне ауқаттылар үй шаруашылығына қажетті үй ретінде пайдаланатын киіз үйлердің бір түрі.* Кедейдің *қ а р а ш а* жырттық *ү й і* азынап тұр, жалаң аяқ, жалаң бас балалар дірдек қағады (І.Омаров, Шабыт.). Құрметтеп жоғары ұстап адам атын, Арменен кайда болсын бара алатын. Шалдарың *қ а р а ш а ү й* де отырып-ақ, Дүниенің білген небір ғаламатын (Ж. Қашқынов, Соқпақтар).

ҚАРАШАҒАЛА з а т. з о о л. <лат. chlidonias nigra> *Татреңтәрізділер отряды, шағала тұқымдасына жататын, түсі қара, қанаты, құйрығы және арқасы көк, құйрығының асты ақ, тұмсығы қара, аяғы қызыл қоңыр, ал қыста маңдайы, көз айналасы, бауыр жағы ақ, арқасы қарақөк болып құбылатын құс туысы.* *Қ а р а - ш а ғ а л а* Қазақстанның кез келген су алабында кездеседі (Р. Әлімбаев... Құстар.). *Қ а р а ш а - ғ а л а* Қазақстанда Үстірт, Маңғыстау, Қызылқұм және Бетпақдаладан басқа барлық жерде кездеседі (ҚСЭ).

ҚАРАШАЙ з а т. *Ресей Федерациясының құрамына енетін Қарашай-Черкес Республикасындағы түркі тілдес жергілікті халық.* Батый армиясы Дунайдан кейін шегінген кезде, оның құрамында болған *қ а р а ш а й*, құмық, балқар тағы бірнеше рулар Кавказда қалып қойған (С. Мұқанов, Халық мұрасы). *Қ а р а ш а й* халқының қалыптасуына қола дәуірінен осында тұратын жергілікті таулық тайпалар, сондай-ақ аландар, балқарлар, қыпшақтар әсер етті (ҚСЭ).

Қарашай тілі. *Түркі тілдерінің батыс қытшақ тобына кіретін кейде «қарашай-балқар тілі» деп те, «тау түркілерінің тілі» деп те аталатын, қарашайлар сөйлейтін тіл.* *Қ а р а - ш а й т і л і* н де негізінен Қарашай-Черкес Республикасында тұратын, сондай-ақ Орта Азия мен Қазақстанды мекендейтін қарашайлар сөйлейді (ҚҰЭ).

ҚАРАШАЙ-БАЛҚАР: *қарашай-балқар тілі. Қарашайлар мен балқарлардың тілі. Қ а р а -*

ш а й - б а л қ а р әдеби т і л і Қазан төңкерісінен кейін қарашай-бақсан-чегем диалектісі негізінде қалыптасты (ҚСЭ).

ҚАРАШАЙЫР з а т. ө с. <лат. synodon doctylon> *Жапырағы ұзынша, сырты тұкті, тұқымы ұсақ, астық тұқымдасына жататын көпжылдық арам шөп. Қ а р а ш а й ы р* СССР-дің Оңтүстік Европа бөлігінде, Кавказ, Орта Азияда, Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі (ҚСЭ).

ҚАРАШАҚАЗ з а т. з о о л. <лат. branta bernicla> *Қаз тәрізділер отрядының үйректер тұқымдасына жататын құстың түрі. Тундрада көп ауланатын құс түрлері – сұралақаз бен қ а р а ш а қ а з*, ал Сібірдің батыстағы орманды көлдерінен сұр қаздар ауланады (Р. Әлімбаев, Құстар.).

ҚАРАШЕГІРТКЕ з а т. з о о л. <лат. calliptamus> *Дене тұрқы 14,5–48 мм, қара қоңыр, үстіңгі қанаты қатты, қара дақтары бар, астыңғы қанаты жұмсақ, қызғылт болып келетін шегіртке. Қ а р а ш е г і р т к е л е р* бау-бақша, егістік, бақша дақылдарының қауіпті зиянкестері, әсіресе, көбею кезінде жеміс ағаштары мен жүзімдікті зақымдайды (ҚСЭ).

ҚАРАШЕКПЕН з а т. т а р. с а я с и. - ә л е у м. *Қазақстанда қоныстанған орыс шаруалары; егіншаруашылығымен айналысқан шаруа. 18-19 ғасырларда олар кендірден қарапайым капитал шекпен, қонышын бұған көн етік киетіндіктен қазақтар қ а р а ш е к п е н д е р і н е н* қанша ақша кірді? – деді Кенесары (І. Есенберлин, Қаһар). Онымен қоймай «мәдениетші», «қ а р а ш е к п е н д е р д і ц» арасында ұлы ағартушылардың туын ұстап, тұмсық көтере қалсын бәрі. Омай, несі бар еді десейші, сонша әспенсіп іздейтіндері ойын-сауық (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ҚАРАШОҒЫРЛАН = е т. *Топ-топ болу, көбею, басы бірігу, құралу. Ай қараңғы, ауыл қ а р а ш о ғ ы р л а н ы п*, арасындағы мал, адамдар көрінер-көрінбес болып жүр (Б.Майлин, Шығ.). Бұл кезде Нұра беткейіндегі батырлар *қ а р а - ш о ғ ы р л а н ы п* топтанып қалған (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАРАШУЛАН с ы н. *Қарасы басымырақ, молырақ түс. Үй іші жиһазды көрінеді, еденге қ а р а ш у л а н* қабылан терісі төселген (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

ҚАРАШҰБАР: қарашұбар жылан. з о о л. <лат. coluber> *Тропик аймақтарда кең тараған қабыршақтылар отряды, сужыландар тұқымдасының бір туысы. Қ а р а ш ұ б а р*

ж ы л а н жемін көбіне таңертең және кешке аулайды (ҚСЭ).

ҚАРАШЫ з а т. к ө н е. *Бай ауылдардың, әлділердің төңірегіндегі қара халық; кедей-кепшік, жарлы-жақбай, қызметші. Үйреткен өнегені Кіші жүзге Және де Қасымханға қ а р а - ш ы с ы ң* (Айтыс). Хан тұқымын өздеріне ие көретін бұл ауылдың *қ а р а ш ы л а р ы*, төрені көргенде, қолдарын кіндік тұсына қусырып, белдерін бүкірейте, бастарын ие қалушы еді (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бір кезде өртүрлі себептермен бай Есенейді, би Есенейді паналап келіп, аяғында оның малшысы, сауыншысы болып қазанына қарап қалған *қ а р а ш ы* деген ол бір өткен заманның сарқыншағы еді (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан).

ҚАРАШЫҒЫМ з а т. э к с п р. **1.** *Қарағым, қалқам, күнім деген мағынада айналып-толғану, жақсы көру нышанымен айтылатын атауыш сөз. Көзіңнен айналайын, Қайысым-ай, Қарлыққан сені жоқтап, дауысым-ай! Жібіткен қара тасты, қ а р а ш ы ғ ы м*, Дүниенің көз жұмғанша ауысуы-ай! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Қара шаш қайран жарым-ай. Қ а р а ш ы ғ ы м*, жаным-ай! Құлағыма келеді Алыстан ащы зарың-ай! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Ата-ананың не жасы үлкен адамның қайтыс болған баласын жоқтап айтатын «жалғызым», «құлыным» деген мағынадағы жоқтау мәнді атауыш. Қ а р а ш ы ғ ы м!.. Құлыным!.. Қарт әкеңнің сорын қайнаттың ба?.. Ей, жасаған-ай!.. Алдында алсаң, арманым бар ма еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бала, сәби, перзент. Осы кішкентай қ а р а ш ы ғ ы м д ы* адам қатарына қоссам (А.Нұрманов, Аққу).*

ҚАРАШЫҒЫН з а т. к ө н е. *Патшалық Ресей тұсында соғысқа жәрдем ретінде қазақ халқынан жиналатын қосымша салық. Бұл заңсыз алымды халық «қарадай шығынға ұшырату» деп оны қ а р а ш ы ғ ы н а т а д ы* (ҚСЭ). Енді «недоймке», «қ а р а ш ы ғ а н» бұларға да түскендіктен сорлы кемпір не қыларын білмеді (М.Әуезов, Абай жолы). Ол патшалықтың жыл сайын елден алатын алым-салығы емес. Болыс пен билер алатын «қ а р а ш ы ғ ы н» деген салықтың жайы (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАРАШЫҚ з а т. <лат. pupilla> **1.** *Көз алмасының ортасындағы қара түсті кішкене ноқат. Қанипа көзінің қ а р а ш ы ғ ы н* төңкеріп, аса бір сүйсінген шағындағы дағдысына басып, кемпірді жұмсақ алақанымен арқаға қақты (С. Омаров, Дала кызы). Сая көзін ашты, *қ а р а - ш ы ғ ы жай* жылжып, Далабайдың жүзіне тоқтады (Д.Досжанов, Зауал). *Қ а р а ш ы қ* қарашыққа қадалғанда, ішінді құмарлық от жаламай ма?

Айтайын үйреншікті көне теңеу, Тек жылжып тұла бойға тарамай ма (М. Әлімбаев, Өшпес от). **2. а н а т.** *Торлы қабыққа өтетін жарық мөлшерін реттейтін, көздің түсті қабығының ортасындағы дөңгелек тесік, көздің негізгі көру қызметін атқаратын бөлігі.* Жарық көп түссе, *қ а р а ш ы қ т ы ң* көлемі сакина тәрізді еттердің жиырылуынан кішірейеді де, жарық аз түссе, көлденең еттердің жиырылуынан үлкейеді (ҚСЭ). **3. а у ы с.** *Әлештеген баласы, жанына балаған сәбиі.* Осы сәтте соғыстан кейін туған, қартайғанда көрген *қ а р а ш ы ғы* да талпынып, тап қасында отыр екен (Х. Ерғалиев, Шындық.). Олай болса, тоқтату мүмкін емес, Бар, шырағым, ұлықсат бердім сізге. Қара табан болғанда *қ а р а ш ы ғы ң*, Шақырамын кел сонда біздікіне (Жамбыл, Шығ.).

Көзінің қарашығындай. *Аса бағалы, қымбат; ардақты. Көзінің қ а р а ш ы ғы н д а й*, жалғыз Сәтжанын көзінше мақтаудан да, кеміте ұрсып жамандаудан да қызғанатын Зейне, әлденеден түйсінгендей үнсіз күйде баласына қарап отырды (С. Бегалин, Уақыт.). *Көздің қ а р а ш ы ғы н д а й* сағат ағылшын көрмесіне қойылды (Ғалам. ғажап.).

Көзінің қарашығындай сақтады. *Қымбатқа бағалады, қастерледі.* Мен ағайым келген бетте-ақ даланың басына шығып, анандан бері *көзімнің қ а р а ш ы ғы н д а й с а қ т а п* жүрген көшірме хатты қалтама қаттап алғам (Б. Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Көзінің қарашығын суалдырды. *Жылай-жылай көз жасы құрғады.* Ақ шапшын жайып, кәрі шандыр бетін жоса-жоса қылып тырнап тастаған шүйкімдей қара кемпір: – Атаңа нәлет хан Кене, Басыңа түссін ойран-ай! *С у а л д ы р д ы ң* *көзімнің қ а р а ш ы ғы н* ойбай-ай! – деп зар еңірейді (І. Есенберлин, Қаһар).

ҚАРАШЫҚСЫЗ с ы н. *Қарашығы жоқ, жанарсыз (көз).* *Қ а р а ш ы қ с ы з* көз көре ала ма, біз Айжан екеуміз де сол жалғыз қызымыз Меруертсіз қолхозға барып, өмір сүре алатын емеспіз (І. Есенберлин, Көлеңке.).

ҚАРАШЫҚТАЙ с ы н. *Кішкентай, болар-болмас.* Аспан – жанар, Бозторғай – *қ а р а ш ы қ т а й*, Жерге қарап тесілген жан ғапықтай. Елең-алаң болмастан шырылдайды-ау, Жайбарақат атса да таң асықпай (Т. Рахимов, Жиырма бес.). Бозторғай ұшып, үлгірді сәтте сайрап та, *Қ а р а ш ы қ т а й* құс қайда жүр өзі, қай жакта, Табиғат – уыз, шайқалып кетіп шелегі, Әлден-ақ кейін айналады енді қаймаққа (К. Мырзабеков, Іңкәр.).

ҚАРАШЫЛ с ы н. **1.** *Кездескен малдың, үйдің төңірегінен шықпайтын, қараға үйір*

(жылқы). Көзге түспейік дегенсін Ербосынның *қ а р а ш ы л* күрең атын жекті де, ауылдан ұзап шыққанша көзін байлап тастады (Ж. Молдағалиев, Сарыарқа.). Суыт жүрістен ет қызуы басылмағандықтан ба, әдетте айналшықтап шықпайтын *қ а р а ш ы л* торы төбел бұл жолы мінез көрсеткен жоқ («Лен. жас»). Шыдаса нетті қызынбай, Осындай сынды сәтте адам. *Қ а р а ш ы л* ат еді өзі ұдай, Көзіне сауыт қаптаған (Ғ. Қайырбеков, Қанатты.). **2. а у ы с.** *Жалғыз жүре алмайтын; көпшіл, қауымшыл.* Жауап сол: өткен дәурен қайта келмес, Қаншама өксігенмен тағдыр көнбес. Бұл күнгі *қ а р а ш ы л* қарт, парашыл би Өткендер келгенмен де орнын бермес (М. Дулатов, Шығ.) Қалың әулет ішінде *қ а р а ш ы л* боп үйренгендіктен бе, ол жалғыздықты сірә да жаны ұнатпайтын (Ғ. Қайырбеков, Ақ желкен). – Баяғы жасырақ кезінде басқа балалардан көрі сен *қ а р а ш ы л*, бауырмал едің. Соған қарап, өсе келе кісіге қайырымың мол бола ма деуші едім, – деді ол (Ә. Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАРАШЫЛДЫҚ з а т. *Қарашылға тән қасиет; қараға үйірлік.* – *Қ а р а ш ы л д ы ғы* болмаса, бұдан асыл мал жоқ қой біздің колхозда, – дейді Жүніс («Лен. жас»).

ҚАРАШЫЛЫҚ з а т. *Қара халықты жақтаушылық.* Алда-жалда *қ а р а ш ы л ы ғы* жеңіп, жолымыз екі айырылатын күн туса, тағдырын Қараулек шешсін (І. Есенберлин, Қаһар).

ҚАРАШЫМШЫҚ з а т. з о о л. <лат. *turdus merula*> *Қоразының қауырсыны, аяғы қара, мекиені қара қоңыр, балапандары қара қоңыр болып келетін шымшық туысына жататын кішкене құс. Қ а р а ш ы м ш ы қ* Батыс, Оңтүстік Европада, Африкада, Алдыңғы Азияда мекендейді (ҚҰЭ). Ал енді мынау орманды дала белдеуінен бұлбұл, *қ а р а ш ы м ш ы қ*, маубас жапалақ, үкі, кептер, құр көптеп ұшырасып отырады («Лен. жас»).

ҚАРАШЫН з а т. к ө н е. *Біреудің кегін жоқтаушы, қорғаушы.* Бұларға көңілім сенбейді, Дұшпандықпен келсе олар, Жалғыз да болса *қ а р а ш ы н*, Қорлығына көнбейді (Батырлар жыры).

ҚАРАШІРІК' з а т. б и о л. <лат. *humus*> *Гумус.* *Гумус қышқылдарынан тұратын, топырақ құрамындағы шіріп ыдыраған қара қоңыр түсті органикалық зат.* Бұл үшін азотобактер алдын ала *қ а р а ш і р і к к е* бай топырақта немесе шымтезекте өсіріледі (Н. Шоқанов, Микроорганизм.). Дің түбін қалыңдығын 10–12 см етіп көңмен немесе *қ а р а ш і р і к п е*н бүркеген жақсы (А. Жанғалиев, Бағбан.). Тыңайтқышқа

жинаған *қ а р а ш і р і к* те бар (Адам және химия). Топырақтың құрамында *қ а р а ш і р і г і* (гумусы) бар үстіңгі құнарлы қабатының қалыңдығы сирек жағдайда ғана 20 сантиметрден асады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚАРАШПІК² з а т. б о т. <лат. cotoneaster> Кейбір бақша дақылдарында кездесетін ауру.

ҚАРАЫРҒАЙ з а т. ө с. Раушангүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 3 метрге жететін бұта. *Қ а р а ы р ғ а й д ы ң* Бетпақдалада 14 түрі өседі (ҚҰЭ).

ҚАРАЮ Қарай етістігінің қимыл атауы; әртүрлі себептермен қошқылдану, тотығу. Сол жауған қардың өзін де жел борасындатып, кейін жер беті *қ а р а ю ғ а* айналды (А. Хангелдин, Фани.). Біреулер өкпенің *қ а р а ю ы* мен іштің қоймалжың сарғыш сұйықтыққа толғанын байқаса, екінші біреулер талақтың үлкейіп, ылжырағандығын баяндайтын (Х. Арғынбаев, Мал ауру.).

ҚАРАЯҚ: қараяқ ішік. Түлкінің қылышты келген жон, бауыр, аяқ терілерінен жасалған ішіктің түрі. Ішіктің толып жатқан түрлері болады. Мысалы, түлкі терісінен, оның жон, бауыр, аяқ терілерінен *қ а р а я қ і ш і к т е р* жасалады (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАРБАЛАҢ ү с т. с ө й л. *Қарбалас.* Кешкі *қ а р б а л а ң д а* Жүсіп те ауылға жетіп, жөн сұрау үшін шеткі үйдің тұсына тоқтады (Б. Майлин, Шығ.). *Қ а р б а л а ң ғ а* түскен капиталистік дүние енді аз жылдардың ішінде шаңымызға ілеспей қалатынына шек жоқ (С. Мәуленов, Жер нәрі). Қазір бәрі *қ а р б а л а ң*, Магазінде халық көп. Берер еді жан балаң, Қол жеткенін алып кеп (Ә. Дүйсенбиев, Қайырлы таң).

ҚАРБАЛАС ү с т. Тығыз-таяң, асығыс, қауырт. Әркімнің шаруасы қызып, нағыз *қ а р б а л а с*, қысылтаяң мезгілдің туған кезі, жұрт күз тырбанысының соңына түскен (Б. Тілегенов, Көктем.). Осы бір қиын да, *қ а р б а л а с* шақта қызу жиын өтті (Б. Әбдіразақов, Сандалкөк). // *Асығыс-үсігіс қимыл, жанталасқан мезгіл, кез, уақыт.* Абайды Ызғұтты мен Қаратайдың есік алдындағы *қ а р б а л а с ы* тағы кіргізбеді (М. Әуезов, Танд. шығ.). Бірақ мұндай *қ а р б а л а с т а* Жұман бай Көпей бәйбішенің бір қапысын таппай да қалған емес, зекімей де қалған емес (Ғ. Мүсірепов, Ояңған өлке). Осы *қ а р б а л а с т а* Андрейдің көзі бір сұмдықты шалды (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАРБАЛАС= е т. *Жанталасу, жанңшыру.* Тышқан терісіндей сұр шинельді өліктер ана жерден де, мына жерден де көрінеді, *қ а р б а л а с қ а н* немістер тізбегі (Б. Момышұлы,

Москва.). Ертеңгі күннен олар да бір түрлі мазасыздық сезгендей, теңізге қонбай азан-қазан боп топ-тобымен *қ а р б а л а с а* қанат сермеп, жоғарылай ұшып бара жатты (Ә. Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАРБАЛАСТАУ с ы н. *Тығыздау, қысыл-таяңдау.* – Ықа, сіз бір *қ а р б а л а с т а у* кезде келіп қалдыңыз. Мына – Шоқанжан оқуына жүруге әзірленіп, соның жол жабдығы дегендей, – деп тоқтала берді Шыңғыс (С. Бегалин, Бала Шоқан).

ҚАРБАЛАСТЫҚ з а т. *Асығыстық, қауырт-тық, тығыз-таяңдық.* Осындай қызу *қ а р б а л а с т ы қ п е н* өліп-талып жүріп, Тагеман ісін зорға бітірді (Қ. Исабаев, Соңғы.). Осының бәрі асығыс *қ а р б а л а с т ы қ - т а* көрінгенмен қауырт қимылдаған қалың жұртшылықтың ыңғайын танытады (К. Оразалин, Абай.). Кондуктор жоқ. *Қ а р б а л а с т ы қ*, әбігершілік дейтіндерің сезілмейді (С. Сейітов, Жылдар.).

ҚАРБАЛАСУ *Қарбалас етістігінің қимыл атауы; тез-тез, апыл-ғұпыл жанталасып қимылдау.*

ҚАРБАН= е т. *Оны-мұны әрекет жасау, талтыну, тырысу, тырбану.* Жұртқа қарасам бәрі де *қ а р б а н ы н* жүр (Қ. Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Қосақбай ары-бері *қ а р б а н ы н* көріп еді, ештеңенің ретін келтіре алмады («Қаз. әдеб.»). Көкжиек көрінбейді, су қараңғы соқыр адамдай *қ а р б а н а с ы з* (О. Бөкеев, Үркер.).

ҚАРБАНУ *Қарбан етістігінің қимыл атауы.* Бұл дәуірді біз қазақ совет әдебиетінің қамдану, *қ а р б а н у* дәуірі дер едік (М. Қаратаев, Туған әдеб.). Жесір келінге айтар сөз жоқ, ал атасы мен екеуінің бір *қ а р б а н у ғ а* шамалары келеді (З. Ақышев, Жесірлер).

ҚАРБАҢДА= е т. *Ебедейсіз қимылдау, қалбалақтау.* – Жүремін, деді соқыр фонарь алып, Мәнісін түсінген жұрт нанар анық. *Қ а р б а ң д а п* қараңғыда жүргенімде, Бір тен-тек кетпесін, – деп, мені қағып (Ө. Тұрманжанов, Менің кітаб.). Сасып қалдым, күн тығыз, Жүрек кетті дүрілдеп. Тың тұяқ күнім сүйтсе де, *Қ а р б а ң д а д ы м* өкімдеп (Абай, Тол. жин.).

ҚАРБАҢ-ҚҰРБАҢ ү с т. 1. *Қарбаң-қарбаң, қорбаң-қорбаң, епетеісіз.* Аналар *қ а р б а ң - қ ы р б а ң* қимылдап, аттарының басын кейін бұрып, Майсордың айтқандарын екі етпеді (Д.Әбілев, Баянауыл.). 2. *Елтілдеп, қалбалақтап.* Сандықтың кірісімен жауып аузын, – Ұша бер, – деді, енді тап та төзім. Қуанып *қ а р б а ң - қ ы р б а ң* алды да ұшты, Ақымақтай артық көрген дәннен қаузын (Т. Ізтілеуов, Назым).

Қарбаң-құрбаң етті. *Қарбаңдан енетейсіз қимыл жасады, қалбалақтады, ілініп-салынды.* *Қарбаң-құрбаң етін*, аяқты тыпыр-тыпыр басып, шаршағанымызды сездірмей-ақ келеміз (Ғ. Тәшімбаев, Қос терек).

ҚАРБЫ= е т. **1.** *Бір нәрсені молынан асау, жеу.* Майлы жапырақтан бірер *қарбығандар* етке енді зауқы соқпай қалды (Ә. Нәбиев, Шолпан). *Қарбын* асаған халықтың ар жағына ел қонатындай уақыт өткенде, шетте отырған директор ағай орнынан тұрды (Е. Әкімқұлов, Қош бол.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені молынан алып қалу, мүмкіндігінше көбірек қамту.* Қалада мұндай мол дүниенің қолға тегін түсе бермейтінін білетін әйелі мен екі баласы да мүмкіндігінше көбірек *қарбын* қалайық деп іштей келіскендей (М. Мағауин, Ақша қар).

ҚАРБЫҒУ *Қарбық етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРБЫЗ з а т. б о т. <лат. citrullus> *Асқабақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық, сырты домалақ жасыл, не жасыл ала, іші қызыл шырыны мол, сусындық бақша өсімдігі және осы өсімдіктің тәтті жемісі.* Әлі есімде, Сәбең екеуіміз 1946 жылы Алматының көк базарына *қарбыз* алуға бардық (С. Шаймерденов, Өмір нұры). Фуражкесін өрең тауып алып, Жаңғалақ базардан қауын, *қарбыз* жеген соң, аздап таяқ жеп үйге оралды (С. Бегалин, Сәтжан). Бақша бар бір қазғанда, бақша десең, Жүз мыңдап түсіп жатыр ақша десең. Қуеке, қанттан тәтті *қарбызым* бар, Біреуін тауыса алмайсың апта жесең (Айтыс).

ҚАРБЫҚ= е т. ж е р г. *Шаршау, болдыру, титықтау.* Қойтас ішінде қар қалың, Көкшағыр астындағы ақбашпай *қарбығайын* деді (Д. Әбілев, Арман.). Аттары *қарбығын*, өздерін суық сорған жолаушылар қаланың Жоламан жағынан кіре бере-ақ, көңілдене бастады. Атты солай қарай, зорлап қамшылап жүргізгенде ол да омбы қарға батып, *қарбығын* жүре алмайды (Ж. Өмірбеков, Қызыл су).

ҚАРБЫН= е т. *Асап жеу, тою.* Біраз *қарбынын* алғаннан кейін Қарабай көпес жадырап, Мұнаураға қызыға қарады (Д. Әбілев, Арман.).

ҚАРБЫНУ *Қарбын етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРБЫТ= е т. **1.** *Молынан асау, жеу.* Екеу ара алып шыққан ағаш топатайды жидекке толтырды, өздері де жеп *қарбытты* (З. Ақышев, Жесір.). Қонақтар майлы қуырдақтан *қарбыта* асай түсіп, арақты да іркілмей ішті (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). Талай күннен бері

тоя тамақ ішпеген өңезе болған ақ солдаттары етті *қарбытын*-ақ жатыр (Қ. Салғарин, Соқпақ жол.). **2.** *Сылқа тою, құмарынан шығу, тояттау.* *Қарбыта* тояттаған қыран бүркіт тұғыр үстінде қалғиды (Ғ. Сармұрзин, Өнеге). **3.** ж е р г. *Молынан қамту.* Қоқыш, Сәрсен, Жарасбай болып ақылдасып, Бөйтен аулына қарғы бау мен қалың малды бірге қосып, *қарбытын* бір-ақ беріп жіберген (М. Әуезов, Қараш.). – Біразға жететін шөпті *қарбытын* мол етіп әкелу үшін мен өзім жүремін, – деп Әлім байлау етті (М. Әуезов, Өскен өркен). **4.** *Өндіріп істеу.* Ол күн ысығанша біраз жерді *қарбытын* тастайды («Қаз. әдеб.»).

ҚАРБЫТТЫР= е т. *Жегізу, тойдыру, ішіп-жем беру.* – Мен сиырға бір-екі уыс шөп *қарбыттырайын*, оразасын ашсын байғұс, – деді әкем (М. Иманбаев, Сұлу). – Қой, ә, тұтас бір қойдың етінен тойдырмаса да, ақ тоқал бізді *қарбыттыратын* шығар (Ә. Көшімов, Лашын.).

ҚАРБЫТТЫРУ *Қарбытты етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРБЫТУ *Қарбыт етістігінің қимыл атауы; молынан қамту.* Бұның бар бітіргені көбірек етіп *қарбыту*, молынан алу болды («Қаз. әдеб.»).

ҚАРБЫТЫҢҚЫРА= е т. *Молырақ асау, көбірек жеу.* Алғашқы арында Естай қарақаттан *қарбытыңқырап* жіберіп еді, лезде тісін қамап тастады (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). Жалғыз жүріп *қарбытыңқырап* ішіп-жеп жүргемін (Х. Рахимов, Қызғалдақ).

ҚАРҒА¹ з а т. **1.** *Тамақ талғамай, көбіне өлексемен қиелтетін түсі қара, еті арам құс.* Ірімшікті құдайым Кез қылды бір күн *қарғаға*. Алып ұшып барды да, Қонды бір биік ағашқа (Абай, Тол. жин.). Алматы маңынан табылған қолөнер ескерткіштерінің бірі – шырағдан тәрізді ойық ыдыстың кенересінде отырған 16 жолбарысы бар, ортасында бір қошқарды ортаға алып, жәукемдеп жеп жатқан екі бөрісі бар, оған сырттан қарап тұрған екі *қарғаның* мүсіндері салынған тегершік шырағдан көптен бері-ақ ғалымдардың назарын аударса да, шешілмеген жұмбақ болып келеді («Парасат»). Жиі-жиі мазасын ап даланың, *Қарға* отырды басында бір бағанның. Тас төбеден бара жатты күн ауып (Ғ. Қайырбеков, Қосбасар). **2.** а у ы с. э к с п р. *Бала, перзент, бауыр еті.* Жылы төсектен бір-екі есінеп көтерілген қарт *қарғасының* ашылып қалған көрпесін қымтай жапты (З. Асабаев, Ар соты). Ақыры екі *қарғасын* жетелеп, Қазалы қаласына жеткен ана, Ғанибай деген саудагердің

үйіне жалшылыққа жалданды (Ш. Өтепов, Фани Мұратбаев). Қалдырған үміт етіп әке-шешем, Олардың түгін ие *қарғасымын*. Көп сұрап, тілеп алған жалғызымын, Бір тамшы екеуінің көз жасымын (О. Малқаров, Өтсе де.).

Қара қарғаның адастырмасы. *Қазан айының аяғында қара қарғалардың көк жүзін қаптай топтанып, у-шу болып ұшатын кезі [Қарға балапандарын өсіріп, қанаттарын қатайтқан соң, қазан айының аяғында топтанып жүрген өзге қарғалардың арасында балапандарын адастырып кетеді, ал балапандары ары қарай өз бетімен күн көреді].* – Мына қара қарғалар, – деді Қайып, – жазғытұрым жұмыртқалайды да, күзді күні балапандарын өргізеді. Осы екі ортада көп нәрсеге баулиды... Қараша айының алдында болатын «Қазанның қара дауылы» атанатын амал бар, міне, сол кезде балапандарын ұшырады. Сонда соларды ертін шығып, біресе жоғары шарықтап, біресе төмен құлдилап, таңертеңнен кешке дейін әуреге түседі. Қара-құрттай қайнап аспанның жүзі көрінбей кетеді. Осыны жұрт «*қара қарғаның адастырмасы*» – деп атайды, өйткені бұдан кейін балапандары енесін танымай, адасып кететін көрінеді (С.Талжанов, Шығ.).

Қарға бойлы. *Бойы қысқа, аласа, тапал.* Профессор былдырлап сөйлейтін, екі қолы жан-жағын тінтікілеп тыным таппайтын, *қарға бойлы* қаздиган кішкентай шал екен (Б. Аманшин, Жар мұңы). Қазтуған тапал, тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам, сондықтан да оны халық «*қарға бойлы* Қазтуған» деп атап кеткен (І. Есенберлин, Алмас.).

Қарға саусақ. *Әбден кір болған, құс саусақ.* Аркасында биті мол, *Қарға саусақ*, көсеу қол, Қатқан әбден сірі боп (І. Жансүгіров, Шығ.).

Қарға сүйек. <лат. os coracoideum> а) *Құстардың иық белдеуіндегі ең ірі сүйек.* *Қарға сүйектің* жоғарғы ұшы жауырын, бұғана және тоқпан жілікпен, төменгі ұшы тос сүйекпен байланысады. Құстардың ұшуы кезінде қанатқа тіректік қызмет атқарады ө) *Құрлықта тіршілік ететін омыртқалы жануарлардың иық белдеуін құрауға қатысатын элемент.*

Қарға тамырлы. *Ілік-шатысы мол, өте жақын.* Ол қағылез ақ-сұр жүзі құбылып, *қарға тамырлы* жақын адамның кейпіне кірді (С. Омаров, Қайырлы.).

Қарға тамырлы ел [қазақ]. *Бір-бірімен ілік-шатысы, тамыр-танысы көп жұрт.* *Қарға*

тамыр ел едік қашаннан-ақ, Жекжатымен ел өсіп жасандамақ. Ел ардағын сыйламас есер қызар, Жеңіл сөйлеп орынсыз шошаңдаған (Жамбыл, Шығ.). «Жеңсек, басымыз бір биіктен бірге көрініп, өлсек, сүйегіміз бір шұңқырға бірге көміледі», – деп тізе қосылып тірлік кешкен ата-баба үрдісі қиын күнде де *қарға тамырлы қаз ақ* болып қалуымыздың бірден-бір кепілі болды (Ә.Кекілбаев, Үш белес.). Әр күн – әр жездесінің еншісі, бір айға төтеп бере алмаса, несіне «*қарға тамырлы қаз ақ*» («Қаз. әдеб.»).

Қарға тұқымдасы. з о о л. <лат. corvidae> *Дене бітімі тығыз, басы ұлкен торғайлар отрядының ішіндегі ең ірі құс. Қарға тұқымдасының* ішінде ең көп тарағаны – қара қарға (ҚҰЭ).

Қарға тұмсық. *Ұшы ұшкір, үсті дөңес, шығыңқы, сүйкімсіз тұмсық.* Бір уақытта сол топтың ішінен, басы мүйіз, түріне адам қарағысыз сұмпайы, *қарға тұмсық*, қара аяқ бір мыстан шықты (Қаз. ертег.).

Қарға тұяқ. *Қатып-семген, ұсқынсыз; қытымыр (адам).* Бәрі *қарға тұяқ* қара қатынның уысында (Б. Серкебаев, Өткелде.).

Қарға тырнақ. қ о л ө н е р. *Қарғаның тырнағына ұқсаған ою түрі.*

ҚАРҒА² з а т. *Ойын картасының қара түсті жүрекше салынған түсі.* Олардың қолындағы *қарғаның* алтылығы еді (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат). Қарсы ойнаушы жігіт алатынын алып болды да, *қарғаны* жүрді (М. Әлімбаев, Тәрбие тур.).

ҚАРҒА³ = е т. *Біреуге жамандық тілеу, қарғыс жаудыру, нәлет айту.* Алланың рақметі мол, көрі қатты, *Қарғады* дерт жіберіп хайуанатты. Қырылып у жегендей түрлі аңдар, Әр жерде төбе-төбе болып жатты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Толқынай бәйбіше *қарғап* жатыр деп бала-шаға шулап жүр (Б. Майлин, Шығ.). Жаңғыртып жөнелермін сардаланы, Сарқылмай домбыраның сарнағаны. Сүйекем ақ батасын бере қалса, Басқаның бұйым ба екен *қарғағаны* (Ә. Тәжібаев, Аралдар).

ҚАРҒААДЫМ: *қарғаадым жер.* э т н. *Өте жақын қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Тәрбиешіміз *қарға адым жер* жүрсе, кеудесі сырылдап енгігіп қалатын, қатпар бет, қара көсе кісі (С. Сарғасқаев, Біз төртеу.). Екі қолы балдақта жалықтырған, *Қарға адым жер* бастырмай зарықтырған. Табанына мың ине қадалғандай, Сыр білдірмей жымып күліп тұрған (Ж. Өмірбеков, Ана мейірі).

Қарғаадым жер мұң болды. *Қарыс жер*

жүру қиынға соқты, күш-қуат кетті. Күннен-күнге қарға адым жер мұң болды (М. Мырзақұлов, Ақық). Қайрат кеміп қалжырап, Бір жығылып, бір тұрам. Құлағым шулап, дың болып, Қарға адым жер мұң болып (Ө. Тұрманжанов, Сұңқар.).

ҚАРҒАДАЙ с.ы.н. **1.** Қарға сияқты, қарғаға ұқсас. **2.** а.у.ы.с. *Kip-kіshkentai*, жас. Бөрінің бірдей бабын табу қарғадай қызға оңай тиген жоқ (З. Шүкіров, Жас жесір). Осылай бір түскенде сынға басың, Сөз таба алмай қалай сен қиналасың, Сырдариядай киелі қасіретті ана, Қолдамай ма қарғадай бір баласын (Ә. Жәмішев, Сағым.). **3.** Қарғаша, қарға құсан. Жоқ біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық (Абай, Тол. жин.).

Еркек қара қарғадай. экспр.мысқыл. Жарбиған, шалқандаған, шайқалаңдаған. Еркек қара қарғадай, қаздаңдаған Әлімқұл (Батырлар жыры).

Жарбандап ұшқан қарғадай. экспр.мысқыл. Епетеісіз, ыңғайсыз қимыл. Жарбаңдап ұшқан қарғадай, аяғы жерге тимеді (Батырлар жыры).

Қарғадай шуылдады. Бір-біріне дес бермей, у-шу қылды. Мұңдарын айтып, қара қарғадай шулаған көпті көргенде есі шығып кетті (С. Мұқанов, Ботагөз). Көп жамандар жиылса, Үйінен енді шыға алмас, Шуылдаған қарғадай, Көш башысы кеткен соң (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҚАРҒАДАЙЫНАН ү.с.т. *Kіshkentai* кезінен бастап, жастайынан. Қарғадайдан қозы баққам, Малсақтықпен елге жаққам. Балалық қып асық атпан, Малды тастап ойын бақпан (Ө. Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚАРҒАКӨЗ з.а.т. ө.с. *Ылғалды жерлерде өсетін, қара домалақ жемістері бар өсімдік.*

ҚАРҒА-ҚҰЗҒЫН з.а.т. Қарға және құзғын, *екеуі де.* Ол өзенге жақындаған сайын осы бір оқыс ойдан құтыла алмай қойды, өуеде қарқ-қарқ жалпылдаған қарға-құзғындарды да іші жаратпайды (Р. Хайруллин, Офицер.). Көзімнен жас ақпады, қандар ақты, Табанды тілгіледі тастар қатты. Қарқылдап қиқу салып қарға-құзғын, Жалпылдап жүрегімді шоқып жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Соғысқа шығатұғын болса патша, Алар ем үстіне оның мініп атша. Арманым о, дариға, болмас еді, Көздерін қарға-құзғын шұқып жатса (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАРҒАЛ = е.т. *Қарғыс айтылу (есімше формасында келіп, қарғыс атқан, қарғалып-сіленіп,*

лагнет айтылған өмір, заман деген мағынаны білдіреді). Бұдан бұрынғы өмір – қарғалған өмір, – дейді Ыбырай (Б. Майлин, Шығ.). Басқа жұрттардың ақылын, Арманын айдап түбекке. Қарғалған заман, – ақыны, Өсиет, шертті түнекте (Х. Ерғалиев, Құтты қоныс).

ҚАРҒАЛУ *Қарғал етістігінің қимыл атауы; қарғыс алу.* Нағыз адам қарғалу, лағнат аркалап кету үшін тумаса керек еді (Х. Ерғалиев, Шындық.).

ҚАРҒАЛЫҚ с.ы.н. **1.** Қарғаға тән. **2.** Боқтыққа, өлексеге үйір болушылық. **3.** а.у.ы.с. *Жаман нәрсеге, көкір-шүкірге үйірсектік.* Сонда тентек үшін, тентек болар жайым жоқ, мен қарғалықтан қалғанмын, Қалидың қолынан ала алмаймын Тайқыны (А. Хангелдин, Табыс. тағдыр). Сары ала түйғын – сен едің, Сары ала тышқан – мен едім, Тышқанға көзің салғандай, Қарғалық затың бар ма едің (Айтыс).

ҚАРҒАМ з.а.т. экспр. *Қарғым, қалқан* деген мағынадағы баланы, өзінен кішіні еркелетіп, жақсы көру нышанымен айтатын қаратпа атауыш. Қарға-м-ау, отырып демалсаңшы, шаршадың ғой, – деп Әміржанның шешесі жанашырлық білдіріп жатыр («Жұлдыз»).

ҚАРҒАМПАЗ с.ы.н. *Қарғысты көп айтамын, қарғыс айтуға бейім.* ≈ Қарға-м-п-а-з адам.

ҚАРҒАН = е.т. *Ашу-ызадан, шарасыздықтан, күйініштен қарғыс айту, лагнет жаудыру.* Баршын жұбатпақ болып иығына қолын салғанда, ызаға булыққан келіншек жер тепкілеп, қарғанын қоя берді (Ә. Сараев, Тосқауыл).

ҚАРҒАНУ *Қарған етістігінің қимыл атауы; қарғыс жаудыру, жамандық тілеу.* Бір күні түскі тамақтан кейін жүремелете үш шылымды бірден тарттым да, дереу қарғануға кірістім (Ж. Алтайбаев, Сыпырғыш). – Беталды қарғану да, өтірік айту да жаман әдет, – деді Шаншатай (С. Сарғасқаев, Төмпішқара).

ҚАРҒАП-СІЛЕ = е.т. *Қарғау, сілеу, лагнет айту, қарғыс жаудыру.* Апам байғұс маған жаны ашып, дінгекті қарға-п-сілеп жатыр (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр.). Шешесі зарлап, қарға-п-сілеп жатқанда, Күнікей де қынжылады, іргеге қарап көзінің жасын бұршақтай домалатты (Ж. Аймауытов, Шығ.). Байлаудан босануға жоқ тәсілі, Жан шыққанша азат қой жалғыз тілі. Қарға-п-сілеп, жамандап, боқтай берді, Мені өлтірген патсаның жоқ деп құны (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАРҒАП-СІЛЕУ *Қарғап-сіле етістігінің қимыл атауы.* Құн төлейтін жақ, ақсақалдар бітіміне ашық қарсылық білдіре алмағандары-

мен Төретай жетімді *қ а р ғ а н-с і л е у м е н* болыпты (Қ.Исабаев, Өткелде). Мұқаттың әйелі қолына түскен мүлік пен көзіне көрінген малдың бәрін *қ а р ғ а н-с і л е у м е н* кешке әрең басылды (Т. Әбдіков, Ақиқат).

ҚАРҒАТ = е т. *Қарған-сілету, лагнет айтқызу*. Жо, жоқ, ақ сүтін берген анама өзімді *қ а р ғ а т қ ы м* да келмейді (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.). У қайғы ақынды да сарғайтпай ма, Қан ішер Бұланды да *қ а р ғ а т п а й* ма, Аңызын Қыран – Сана қос ғашықтың, Қарт Бұхар боз інгендей аңыратпай ма (Ғ. Малдыбаев, Қалдырған).

ҚАРҒАТАБАН з а т. ө с. *Басындағы бүрі қарғаның табанына ұқсас бұжыр-бұжыр өсімдік*. Анау өзекте *қ а р ғ а т а б а н* болады (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

ҚАРҒАТАЙ з а т. э к с п р. *Бала, сүйікті, перзент, қарашық деген мағынадағы атауыш*. Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде менің *қ а р ғ а т а й ы м* да бір тайға мініп, далбандап шауып жүрді (Ғ. Мүсірепов, Таңд. шығ.). Туған ел аяңда өсіп, адымдаған, Өзіңнің *қ а р ғ а - т а й ы ң* мен бір балаң. Дариға, кенің болып жатсам қане, Көзге әлі шалынбаған, табылмаған (Е. Әукебаев, Таң шапағы).

ҚАРҒАТОЙ з а т. *Ұзақ, қарғалар қиып келгенде, көктемде жасалатын қуаныш-той*. Ия. Олар жыл сайын ұзақ қарға ұшып келгенде; енді көп ұзамай көктем туады, – деп қуанып той жасайды екен. *Қ а р ғ а т о й* дегендері сол (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚАРҒАТУ *Қарғат етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРҒАТУМСЫҚ з а т. з о о л. *Дене тұрқы 10–12 мм, құмға көмілмейтін мөлдір денелі дернәсіл*. *Қ а р ғ а т ы м с ы қ т ы* салқын су құйылған жайпақ ыдыста ұзақ ұстауға болады, бірақ аквариумда өсіру тиімді емес, ол шабақтарды құртады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚАРҒАТУҰЯҚ з а т. ө с. <лат. *falcaria bernh*> *Биіктігі жарты метрден асатын, шатырғұлділер тобына жататын көпжылдық өсімдік*. Жалпақ тақырларда тырбиған баялыш пен боздан өзге түгі жоқ, жусаны күйіп, теріскен, *қ а р - ғ а т ы* қысында шөптері көктемде-ақ көктей сала ұшып кеткен шөлдала (М. Сәрсекеев, Туғанжер.). *Қ а р ғ а т ы қ а т ы ң* биіктігі 35–60 см (ҚҰЭ). *Қ а р ғ а т ы қ а* аталатын шөл шөбінің тамырын да қазып жеген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚАРҒАУ *Қарға етістігінің қимыл атауы; біреуге қарғыс айту; жек көрген адамды балағаттап сөгу, тілдеу*. Көше жап-жарық, ың-жың, айқай-шу, ызалы дауыс, жылап-сықтау мен *қ а р ғ а у* (Б. Момышұлы, Шығ.).

ҚАРҒАШ з а т. э к с п р. *Қарғатай, сәулетай деген мағынада айтылатын қаратпа атауыш*. Мен бүгінде жалғыз емес, көпін ғой. Сөйлеп-сөйлеп шежіре боп кеттім ғой. Қалған күнім қасыңда өтсін *қ а р ғ а ш ы м*, Тірлігінде түк көрсеткен жоқпын ғой (С. Жиенбаев, Оймауыт). *Қ а р ғ а ш ы м* бұл үйдегі бір өзін бе, Біреудің жүрсін бе әлде тілегінде. Қожасы шаңырақтың кім болады, Заты не, тегі қандай, білмедің бе (Ә. Әленов, Әлімқара).

ҚАРҒАША¹ з а т. 1. *Бір нәрсені біріктіріп ұстап тұратын екі басы иілген темір*. Ысыған суды мыстан *қ а р ғ а ш а* салып жамаған ағаш астауға қималы шөмішпен әлсін-әлі құйып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Содан кейін бір шебер, Орындықты құрайды (Ж. Смақов, Біздің тақпақ). 2. *Шытынап кеткен, сынған ыдысқа салынатын құрсау*. Есік жақта екі иінінен дем алып, ескі самауыр тұр, қаңылтырдан *қ а р ғ а ш а* салынған пұшық шөйнек қызыл шоққа шырт-шырт түкіреді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚАРҒАША² з а т. *Өртті тоқтату үшін өрт келе жатқан жақтың шөбін жіңішкелеп өртегенде қалдырылатын ашық жер*. *Қ а р ғ а ш а* дегеніміз – өрт келетін жақтың шөбін қолдан жіңішкелеп қана күйдіріп, ауылды айнала сақиналандырып қою (С. Мұқанов, Менің мектеп.). Әсіреп ық беттің шөбін өртетіп, өрт алдынан *қ а р ғ а ш а* жасап, қуалап сөндіріп жүр (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан).

ҚАРҒАША³ ү с т. *Қарға тәрізді, қантпа, үймелеп*. «Өліктің асын тойдың асындай жеу керек» деп табакқа *қ а р ғ а ш а* үймеледі (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Үстімізден зеңбіректің оғы *қ а р ғ а ш а* ұшты (І. Жансүгіров, Әңгім.). Кісімісі, қайда жүрсең, олжаға ток, Шұқыма халық көзінше *қ а р ғ а ш а* бок. Жұрт бола, еш нәрсесін тартып алма, Білдіртпей ештеп алсаң залалы жоқ (Абай, Тол. жин.).

ҚАРҒАШАЛА = е т. *Қарғаша* (1) *салу*. Ол салынған рельстердің жапсарын жабыстырып қаусырма салып, *қ а р ғ а ш а л а н* бір топ жұмысшы келеді (І. Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРҒАШАЛАУ *Қарғашала етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРҒИ-ҚАРҒИ ү с т. *Қайта-қайта қарғып, секіре-секіре*. Тек шаңқан бозды біреуі ғана *қ а р ғ и-қ а р ғ и* кейін шығып құтылып кетеді (Б. Кенжебаев, Асау.).

ҚАРҒУ *Қарғы етістігінің қимыл атауы; секіру, ырғу, аттау*. Көкқасқа да ақ танауы қыбыр-қыбыр етіп, көзі шатынап, басын кекшитіп, шапши *қ а р ғ у ғ а* дайын тұр (Т. Әлімқұлов, Ақбозат). Бұқты кенет шалғынға,

Қорқып алға *қарғуға*. Жарқыраған көзәйнек, Жатыр екен алдында (Қ. Баянбаев, Әсем әлем).

ҚАРҒУШЫ з а т. *Қарғитын адам*. Арықтан *қарғушылардың* ішінде мен де бармын («Лен. жас»).

ҚАРҒЫ з а т. **1.** *Иттің мойнына тағатын қайыс; қарғыбау*. Күмістен тағып *қарғысын* Соңына ертіп тазысын Ау қылып Қамбар шығады (Батырлар жыры). Күшіктің мойнына ою-өрнекті әдемі *қарғы* жасатып тақты да, содан ұстап жүретін болды (М. Мағауин, Ақша қар). «Міне, келе жатыр» деп Мұқаш тазысының мойнындағы шынжырын алып, *қарғысын* аң ұстап, түлкіні көрсетті (Ш. Айманов, Қыран.). **2.** к ө н е. *Ертеде лауазымды кісілердің мойнына тағатын медальон тәрізді алқасы; лауазым белгісі*. Би, старшын мойнына Жезден *қарғы* тағынды (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

ҚАРҒЫ= е т. **1.** *Секіру, ырғу*. Төкен әдетінше бақырып қоя берді. Сиқым жалма-жан көйлегін шешіп тастап, жарқабақтан суға *қарғыды* (Д. Қасенов, Серт). Лунап-аунап тұрды да, Ағаштардан *қарғыды*. Үстіндегі бала екен, Алып жүрген ел мұны (Ж. Смаков, Тамшы). Бірақ секіріп шығам деп, Бір-ақ *қарғып* түсем деп, Мертігеді, жатады (Абай, Толжын.). **2.** а у ы с. *Өмірден керегін қарбытып алу, қызметтен жоғарылау*.

Қарғып тұрды. Тез, шапшаң, ұшып тұрды. Осы кезде орнынан *қарғып тұрған* Нәргүл оған қарсы қарай жүрді («Лен. жас»).

ҚАРҒЫБАУ з а т. этн. **1.** *Иттің мойнына тағатын жалпақ қайыс*. Төбет *қарғыбауын* үзіп кете жаздады. Шәміл, Шәміл! Шаршадым, қалжырадым. Ет жүрегім езілді, қан жылады. Жырым менің – науқастың сандырағы, Құным менің – тазының *қарғыбауы* (М. Мақатаев, Шығ.). Итті құрал-жабдықтарға дағдыландыру алдымен *қарғыбау* тағып жүруден басталады, тұмылдырық кигізеді, мұнан кейін *қарғыбаумен* жүргізіп үйретеді («Қаз. әдеб.»). **2.** к ө н е. *Қарғы (би, болыстар тағатын қызмет дәрежесін көрсететін алқа, белгі)*. Өңкей *қарғыбау* таққан болыстар бірінің аузын бірі жалаған ұялас иттер сияқтысыңдар-ау (С. Жүнісов, Ақан сері). **3.** этн. *Құдаласқан адамның қалыңмалдың сыртында беретін ырымы*. Қоқыш, Сәрсен, Жарасбай болып ақылдасып, Бәйтен ауылына *қарғыбау* мен қалыңмалды бірге қосып, қарбытып бір-ақ беріп жіберген (М. Әуезов, Қараш.). Бай терезесі тең, өзі тектес шынжыр балақ, шұбар төске құда болып, киіп киіп, *қарғыбау* беретін (Тарту).

ҚАРҒЫЛА¹= е т. **1.** *Қарғы тағу, қарғы байлау*. Ала жаздай асын аямай, *қарғылап* баққан иті жұтынып тез өсіп, қылшық жүні күлтілдеп құтырынып шыға келген (О. Сәрсенбаев, Бақыт.). *Қарғылап* шынжырға да байламайды (Маржан сөз). Кейбіреулер сиқырмен Мысырдың патшасын ит түріне келтіріп, *қарғылап* алады (М. Исқаков, Соқыр сенім.). **2.** а у ы с. *Тыйым салу, рұқсат етпеу*. Бай айтқан сөздің бәрі рас, Түзету болса, бар бір-ақ: Айша да қалыс қала алмас, Қоймаса байлап *қарғылап* (Ж. Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ҚАРҒЫЛА²= е т. *Қайта-қайта қарғу, секіре беру*. Қоян үстел үстінде секектеп, ыдыс-аяқтардың арасымен *қарғылап*, ана жағына бір атып шығып, мына жағына бір атып шығып, табак айналасынан пана іздейді (С. Бегалин, Замана.). Торы ат ышқына *қарғылап*, төбеге көтеріле бастағанда арт жағынан алғаш рет мылтық атылды (С. Санбаев, Аруана).

ҚАРҒЫЛАН= е т. *Қарғы тағылу*. Антантаның сұмдары, Жапанның азғын жындары, *Қарғыланған* төбеттей, Капиталдың «құлдары» (Ә. Сәрсенбаев, Ант).

ҚАРҒЫЛАНУ *Қарғылан етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРҒЫЛАТ= е т. *Қарғыту, секірте беру*. Қойдай-ақ қасқыр тартқан тыпырлатып, Арғына екі қолын байлап шатып. Алдына салып, атпен қуалады, Арықтан, атыздардан *қарғылатып* (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАРҒЫЛАТУ *Қарғылат етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРҒЫЛАУ *Қарғыла етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРҒЫЛЫ с ы н. *Қарғысы бар, қарғы байланған*. Күміс *қарғылы* тайдай тазы тұрып алып, алдыңғы екі аяғын көсіліп жіберіп төсін жерге тигізе керілді (С. Бегалин, Бала Шоқан). Тақтың төменгі баспалдақтарында жатқан алтын *қарғылы* болат шынжырмен байлаулы арыстандар арылдап қоя берді (Ә. Әлімжанов, Отырар.).

ҚАРҒЫЛЫ с ы н. экспр. мысқыл. *Туралықтан тайған, күші басым жоғарыдағы біреудің айдауымен, дегенімен жүретін (қызмет иесі)*. Бұдан соң талай-талай жазықсыз жерінде мұны жығып беретін Сәлмен мен Сәттің *қарғылы* төбеттері – билер бар (М. Әуезов, Шығ.).

ҚАРҒЫМПАЗ с ы н. *Қарғуға бейім, қарғығыш*. Жазсын дей ме ақын бізге жыр арнап, Ақ қайындар тұр ақ бикештей сыландап. Қарағайлар қамал бұзар ерлер ме. *Қарғымпаз* кіл тұлпар мінген тұмарлап (Д. Әбілев, Миллиард.).

ҚАРҒЫН з а т. *Сай-сайдан, жылгадан аққан құм-тасы аралас жауын суы; тасқын.* Жерімді қарғын қаптады, Оған бір тоған шабыңыз. Елімді жалын қаптады. Оған айла табыңыз (Бабалар сөзі.// Шора батыр). Мұнартып Еділ таспаса, Кемерінен аспаса, Көбігін көкке шашпаса, Биіктен қарғын баспаса, Су жүретін бе еді Жайыққа?! (Қашаған ақын, Шығ.). Күшті қара нөсер жүріп өткен-ау, Қарғын жүріп, жол бойын тіліп тастапты (Ә. Кекілбаев, Бір шөкім.).

ҚАРҒЫП-ҚАРҒЫП ү с т. *Қайта-қайта қарғып, секіріп.* Екі құлағы жалбырап, қарғып-қарғып жүретін ақ лақты мен сонда өзімнің жалғыз қарындасымнан кем көрмеймін (З. Ақышев, Ақбел.). Күлжәмила лақты қоя берді, ол қарғып-қарғып ешкілерге қосылды да кетті (К. Қазыбаев, Ызғар).

ҚАРҒЫС з а т. **1.** *Зәбір-жапа шегіп, қорлық көрген, азап көрген адамның жәбірлеушісіне ашынып айтатын; жек көрген адамға айтылатын жаман тілек, балағат сөз, лагнет, нәлет.* Айғаныстың қарғысына шыдай алмаған Бәйтік те тілін тартқан жоқ (К. Оразалин, Абай.). Елдос байқауынша Наржан қазір бұған деген ең зәрлі сөз уытын жая түсуге, қарғыстың ең ауырын айтқыза түсуге қамданып келе жатқандай (А. Байтанаев, Қансонар). // *Қарғысқа қалушылық, наласы тиюшілік.* Ағайынға іс түспек – Сол бір үлкен қарғыс қой. Аларын сонда ең күштеп, Бишара менен байғұс қой (Абай, Тол.жин.). **2.** а у ы с. *Жаман көзқарас.* Ел аралаған ақын, жыраудан қарамағындағы жұрттың өзіне деген ойын, алғысын, қарғысын біліп тұру хандардың қашаннан бергі әдеті (І. Есенберлин, Жанталас).

Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. *Дегені болып, әмірі жүрді деген мағынада. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* болып жүретін ұзын бойлы, жауырыны қақпақтай, өткір көзді айбарлы шал қазір маған бұрынғыдан да тұлғалана түскендей болды (Ә. Қалдыбаев, Шаншар.). Тәшімнің қалада оң қолы, үлкен тірегі бар, азуларынан жалын атқан, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс деп соғады (Б. Тілегенов, Аққайнар).

Қарғыс айтты. Нағылет айтты. Бар дүниеден қуылып шыққан, құлазыған жалғыздың жүрегі мен барлық басы аман, малы түгел, жаны рақаттағы болыс сияқтыларға мың рет лағынет оқып, қарғыс айтты (М.Әуезов, Шығ.). Мінеки! Нәпсіге еріп елді жеген Зарлайды қарғыс айтып талай неген. Өлген кісі тіріліп бір сөзінен Салонның күні бүгін аты өлмеген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қарғыс алды. *Біреуден нағылет алды, наласына қалды.* Бата бұзған, қарғыс алаған оңбайды дейді. Қайдан білейін... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сорлының ұрлап қара атын, Жазықсыз қиып қанатын, Жапанда жаяу қалдырып, Жайым жоқ қарғыс алатын (Жамбыл, Тол. жин.).

Қарғыс арқалады. *Қарғыстан басқа ештеңе естімеді.* Қан аңсаған қарғыс атқанның өз басына келсін. Орыс-қазақтың қарғысын арқалаған нәлетке түбінде бір зауал болар (Ә. Сәрсенбаев, Толқында.). Сақ бол, тұтас, өтпелік қарғыс арқалап, Күлкі қажет, көз жасына тойды адам. Кіріпкітерден үзілмесін, қасіретті тамшылар (Ә. Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

Қарғыс атсын [атқыр]! қ а р ғ ы с. *Айтылған қарғыс дөп келсін, қарғыс ұрсын деген мағынадағы шарасыздықтың ең соңғы шегінде айтылған сөз.* Мені Үрмәшімнен айырған жауыз фашист жендеттері, қарғыс атсын сендерді (Ә. Әлішев, Батыр бол.). Қарғыс атсын азғанды, Жақынына қас болып, Досыңа көр қазғанды, Маша бопты Любадан, Көрдіндер анау жазғанды (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Әке үкімімен келіспейтін Жамал үйінен қашып шығып, қарғыс атқыр ескі тәртіпке нәлет айтып өз наразылығын көрсетеді (М.Дулатов, Шығ.).

Қарғыс естіді. *Көптің көңілінен шықпады, көптің наласына қалды.* Жақсылық тырнағындай бар ма, сірә. Ойласаң, кәсібіңде осы екен? Ұрлықтың кінә ұяты өз алдына, Жүргенің қарғыс, сөгіс естіп көптен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қарғыс жібермеді. *Жолы болмады, оңбады.* Нөпір-ақ сол сорлыны шырылдатады да жүреді дейтін, ақыры қарғыс жібермеді (М. Қуанышбаев, Кек қылышы).

Қарғысқа ұшырады. *Қарғысқа қалды, нәлет естіді, жолы болмады.* «Ақын деген – ел еркесі», бірақ олар халық сүйіспеншілігі мен халық үмітін ақтамаса, қарғысқа ұшырайды (Ә. Әлімжанов, Махамбет.).

Қарғысы қара тасқа! қ а р ғ ы с. *Қара тілегі далаға кетсін деген мағынада.*

Қарғысы қара басына көрінсін! қ а р ғ ы с. *Тілеген жамандығы өзіне келсін деген мағынада.*

Қарғысына ұшырады [қалды]. *Біреудің нағылетіне қалды, жамандық тілегіне тап болды.* Қайда барсаң оңбайсың, Ұшыраарсың қарғысқа (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Қара жерді жамандама, Қайтып сонда барарсың.

Қауым елді жамандама, *Қ а р ғ ы с ы н а қ а л а р с ы ң* (Мақал).

Қарғысы тиді [атты]. *Біреудің нағылеті тиді, жаман тілегіне қиырады.* Қан жылатқан халықты *Қ а р ғ ы с т и с і н* хан саған (М.Әуезов, Шығ.). *Қ а р ғ ы с ы а т ы п* халықтың Жарылғамай марқамат. Қамыс үйіп үстіне Көк түтінін бықсытып Пісірді етін ар-салап, Күл қылып желге ұшырды Жапырағын жаңқалап (Н.Байғанин, Шығ.).

ҚАРҒЫСТА= ет. *Қарғыс айту, жаманшылық тілеу, нағылет айту.* Кедей, батырақтар олардың арттарынан топырақ шашып, *қ а р ғ ы с т а п* қуып шықты (М. Жұмағұлов, Қыран.). Жылжиды адам. Кұлайды адам. Бәрше-бәрше қоң еттері, *Қ а р ғ ы с т а й д ы* құдайды адам, Төсте неміс төбеттері (Ә. Сәрсенбаев, Баспалдақ.). *Қ а р ғ ы с т а ғ а н* қатал үн, Өзгертіпті кескінін, Алып шеңгел атағын, Жемі бопты ешкінің (Ә. Оңалбаев, Таң алды.).

ҚАРҒЫСТАУ *Қарғыста етістігінің қимыл атауы; жамандау.* Ол кезде хирург Хисматуллинді алғыстаудан гөрі *қ а р ғ ы с т а у ғ а* бейім едік (Ә. Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ҚАРҒЫСШЫЛ с ы н. *Қарғысты көп айтатын, қарғыс айтуға бейім.* Әкемнің тағы бір мінезі әлгі сөздерінен де аңғарып отырған шығарсыңдар, өте *қ а р ғ ы с ш ы л* (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Бұл секілді жарымжан, әрі көне көзділер тыжырынғыш, қырсық, *қ а р ғ ы с ш ы л* келеді ғой (Ж. Нәжімеденов, Кішкентай). Мұндай қарғыс бола ма, *Қ а р ғ ы с ш ы л* қатын оңа ма. Ерлі қатын таяқ жер, Қойлы қатын құйрық жер (Манас).

ҚАРҒЫТ= е т. **1.** *Секірту, ырғыту.* Ол жардың етегіне таман қарды үйіп, трамплин жасап, шаңғыны *қ а р ғ ы т ы п* өтетінді шығарды (Ө. Қанахин, Жүрек.). **2.** *Көзді ашып-жұмғанша тез жету.* Жарау кара қасына *қ а р ғ ы т ы п* жетіп келді (Б. Аманшин, Жар мұңы).

ҚАРҒЫТУ *Қарғыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРДАЙ с ы н. *Аппақ, кіршіксіз.* Болды сабақ бұл бір тегін, Жауыз жауға қан аңсаған. Жаулар үшін болды кебін, Үстіндегі *қ а р д а й* шапан (Қ. Аманжолов, Шығ. жин.).

Қардай борады. *Үсті-үстіне төпеледі, жауып кетті, көбейді.* Әужандар жақтан оқ *қ а р д а й б о р а п* кетті (З. Ақышев, Жесірлер.). Тынышбаланың, менің атыма келген хаттар *қ а р д а й б о р а д ы* (Қ. Тұрсынқұлов, Алыста.).

ҚАРДАР¹ [ир. خردار] з а т. к ө н е. *Бірнәрсені кепілдік беріп сатып алушы адам.* Қамалап келген *қ а р д а р ғ а*, Көрінісін теңшек шешіліп, Бізге

деген халық тоны, Тұрғандай сырттан пішіліп (XX ғ. қаз. ақын.). Ағаға ал дұғайы, атым ортақ, Санаған қатарынан ауыр торпак. Ат жазбаң атлам етіп, дән ғанимат, Халінен қарындастың *қ а р д а р* болмақ (Айтыс). Абақан, Кете, Аманжол, Алуға *қ а р д а р* табылса, Жеңістік тауар онда бар (Үш ғасыр.).

ҚАРДАР² с ы н. к ө н е. *Құрметті, қадірлі.* Алпыс үйлі Арғынға Асықпасаң барарсың *Қ а р д а р* емес бізден ол (Қамбар батыр).

ҚАРЕКЕТ [ар. حركة] з а т. **1.** е с к і к і т. *Әрекет, іс.* Әркім өз қалауы бойынша *қ а р е к е т* етті (Ә. Нәбиев, Ауыр апта.). Бұ жақтағы босқын бейшаралардың, халін алыстан жылып, Алаш деп аяныш күйімізге *қ а р е к е т* қылып жатқан облыстағы алтын тұяғымыз Ибраһим мырза Жайнақовқа біз Пржевал қырғыздары жаралы жүрегімізден тәңірі жарылғасын айтамыз һәм бүкіл киіз туырлықты қазақ баласынан бишара болған біз байғұстарға талай Жайнақовтар шығар деп үміт етіп, өлім халінде қолымызды бұлғап, көзімізбен ишара қылып, жәрдем сұраймыз! (М. Дулатов, Шығ.). **2.** *Тірлік, шаруа, тіршілік.* Қырдың күні малдың у-шуымен, адамның сергек айғайы, қарбаласқан *қ а р е к е т і*, желікті әңгімесімен бастады (М. Әуезов, Қилы заман). Жарасқан жас семьямыз – ұйымбыз, Татулықтың таттық талай сыйын біз. Таусылмайтын *қ а р е к е т і*, қызығы, Жаз дәуреннің жәрмеңкесі – үйіміз (Ө. Жайлауов, Шопан.).

ҚАРЕКЕТСІЗ с ы н. **1.** *Әрекетсіз, іссіз, бос.* Кеше бөлімше басшылары жөндеушілер бригадасын жібермекші болған, әйтсе де оларды күтіп, *қ а р е к е т с і з* отыра беруге болмас («Лен. жас»). **2.** *Алаңсыз.* Еңбек те, махаббат та күйреп қалған, Айналаң опасыздық, қастық толған. Сен болсаң *қ а р е к е т с і з* мұңға баттың, Барасың баяу сөніп ұялғаннан (М. Әлімбаев, Құрбыма).

ҚАРЕКЕТШІЛ с ы н. *Тыныш отырмайтын, шаруақор, тынымсыз.* Әсіресе, Көкен, тоғай бойындағы еңбекші, *қ а р е к е т ш і л* елдерді қатты жиреніп жек көреді (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАРЖАЛ= е т. к ө н е. **1.** *Қатты шаршау, болдыру, титықтау (ат).* Қаскарының аты да *қ а р ж а л м а ғ а н*, мықты, кеуделі жылқы болатын (Қазыбек би). Жолға жеткен соң алдыңғы топ азғана толас қылып, тер басып *қ а р ж а л ы п* қалған аттарын арлы-берлі аяндатып жүрген-ді (М. Әуезов, Қилы заман). Бұған дейін *қ а р ж а л ы п* қалған аттар, енді тіпті әлсізденіп, күймені мықшия, шірене тартты (С. Мұқанов, Аққан

жұлдыз). 2. а у ы с. *Күш-қуаты азаю, қажу (адам)*. Жасында жаңа соққан пышақтайсың, *Қ а р ж а л ы н* қартайған соң ұсақтайсың. Өкпеңнен өлім оғы өткен күні, Көз жұмып, кара жерді құшақтайсың (Т.Ізтілеуов, Назым). Мұбада, ол тауқымет рас болса, Шырағым, жол емес пе сен шыдамақ. Шыдамай, шын сыпатты сөз қылыпсың, Болмасын *қ а р ж а л ғ а н ғ а* дидар бармақ (Айтыс). Қағыту көріп *қ а р ж а л ғ а н д а р* осылар (С. Талжанов, Адам тур.).

ҚАРЖАЛТ= е т. *Шаршату, болдырту, титықтату*. Салып тұрған шағымда, Қастасқанды *қ а р ж а л т ы н*, Алып тұрған шағымда, Онда неге өлмедім (Манас).

ҚАРЖАЛТУ *Қаржалт етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРЖАЛУ *Қаржал етістігінің қимыл атауы; шаршау, болдыру*.

ҚАРЖАС= е т. 1. *Егесу, тартысу, тайталасу; алысу, жұлдысу*. Алғашқы күн көп *қ а р ж а с с а* да, жеңісе алмаған қолдар кешке жақын кейін-кейін шегіністі (М. Әуезов, Танд. шығ.). 2. *Сөз жарыстыру, айтысу, таласу*. Үлкен топтар *қ а р ж а с ы п* бір байламын айтқанша, барымтаға бәрі де сыя береді (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке). Сөйлеген соң *қ а р ж а с ы н*, Сөзбен мен де сұлаттым, Болмаса да ол жасық, Бір жігітті жылаттым (М. Әлімбаев, Өшпес от).

ҚАРЖАСУ *Қаржас етістігінің қимыл атауы; тартысу, тайталасу, айтысу*. Тартыс бар, жақсылық пен жамандықтың *қ а р ж а с у ы* бар – оның жазғандары сонысымен тартымды, сонысымен де қызғылықты (М. Әлімбаев, Қалам қайраты). Жарасбай тек көп тартыс, көп *қ а р ж а с у м е н*, әсіресе, мол шығынмен әупіріммен орнында қалды (М. Әуезов, Қараш.). Босқа сөз жарыстырып *қ а р ж а с у д ы ң* қажеті жоқ (С. Бегалин, Уақыт.).

ҚАРЖЫ [ар. *خراج*] з а т. <франц. *finance*> 1. *Ақша, қаражат, түл*. Осылай артельдің алғашқы *қ а р ж ы с ы* жиналды да, ол хат-шот білетін Ергалиевтің қолына тапсырылды (Қ. Исабаев, Соңғы ерлік). Комбинат өнімді мол берсе, жоспарды артығымен орындаса бізде *қ а р ж ы* болады (С. Бақбергенев, Кентау). *Қ а р ж ы* табу аспандағы жұлдызды алумен бірдей болғаны да мәлім (А. Хангелдин, Табыс. тағдыр). 2. э к о н. *Мемлекеттің, аймақтардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің, заңи және жеке түлғалардың ақшалай қаражатының құралу, бөліну, қайта бөліну, пайдаланылу үдерісін сипаттайтын іргелі, қорытындылаушы экономикалық санат, осы үдеріс барысында*

туындайтын ақша қатынасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Жол қаржы. *Жолдың шығынына керекті қаражат*. Амалсыз рұхсат етті жылап-сықтап, Азығын, *ж о л қ а р ж ы с ы н* берді мықтап, Әдеті діншілдердің ұстаз қакын, Ұстайтын риясыз қатты ұлықсат (Н. Ахметбеков, Аманкелді).

Күрделі қаржы. э к о н. *Ірі құрылыстарға бөлінген ақша*. Селолық жерлерде салынатын өндірістік, мәдени-тұрмыстық құрылысқа бөлінген *к ү р д е л і қ а р ж ы* толық игеріліп, құрылыстың сапасы жақсарды (А. Байболатов, Жарыс мұраты). *К ү р д е л і қ а р ж ы н ы ң* 30 проценті осы кәсіпорындарға жұмсалды.

Қаржы активтері. э к о н. *Жеке немесе заңи түлғалардың ақшалай қаражаты; келешекте пайда алынбақшы нысандар*. *Қ а р ж ы а к т и в т е р і н е* кассадағы қолма-қол ақша мен банкілердегі депозиттер, салымдар, чектер, сақтандыру полистері, бағалы қағаздарға жұмсалымдар, тұтыну несиеі, басқа кәсіпорындардың бақылау құқығын беретін акциялары, жарналар, сондай-ақ айрықша активтер жатады (мәнеттік алтын, арнаулы өзара қарыз құқықтары) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы аппараты. э к о н. *Қаржыны басқарумен айналысатын барлық қйымдық құрылымдардың жиынтығы*.

Қаржы бақылауы. э к о н. *Мемлекеттік қаржыны басқару атқарымы, мемлекеттің және жергілікті өзін-өзі басқарудың ақша қорларын құраудың, бөрудің және пайдаланудың заңдылығын, тиімділігін және нәтижелілігін тексеру әдістерінің, органдарының және іс-шараларының жиүйесі*.

Қаржы бизнесі. э к о н. *Қаржы нарығындағы қаржы активтерін сатып алу-сатудан тұратын қызмет*.

Қаржы брокері. э к о н. *Бағалы қағаздарды сатып алу-сату кезінде комиссия немесе тапсырма шарты негізінде тапсырыскерлердің есебінен және солардың тапсыруымен делдалдық (агенттік) міндеттерді орындаушы түлға*.

Қаржы дағдарысы. э к о н. *Төтенше жағдайлардың (экономикалық, саяси, әскери жағдайлардың) әсерінен болатын мемлекеттік қаржының барынша қожырауы (әдетте экономикалық дағдарыспен байланысты болып келеді)*. *Қ а р ж ы д а ғ д а р ы с ы* мемлекеттік бюджеттің созылмалы тапшылығымен, инфляциямен, салық және несие жүйелерінің қожырауымен, сыртқы қарыздар бойынша төлем төлеуге қабілетсіздігімен сипатталады

(Қаз. тілі термин. Экономика.). – Рас, елімізде бүгінгі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, отандық өнеркәсіптер өндіретін өнім деңгейінің күрт құлдырап кетуі және басқа да қаржы дағдарысынан туындаған түрлі проблемалар ғылымның дамуына да кері әсерін тигізуде («Зерде»).

Қаржы делдалдары. э.к.н. Жеке және заңи тұлғалардың ақшалай қаражатты шоғырландыру және кейіннен осы қаражатты шаруашылық жүргізуші субъектілер мен басқа да қарызгерлерге несие түрінде беру міндетін атқаратын қаржы институттарының (құймдардың, мекемелердің) жиынтығы; елдің қаржы жүйесінің ақшалай қаражатты несиелерден қарызгерлерге беретін, яғни шаруашылық жүргізуші субъектілерді жанама түрде қаржыландыратын бөлігі.

Қаржы делдалдығы. э.к.н. Жеке және заңи тұлғалардың ақшалай қаражатты шоғырландыру, осы қаражатты еселей түсу, оларды шаруашылық жүргізуші субъектілер мен басқа да қарызгерге несие түрінде беру мақсатын көздейтін қаржы қызметі.

Қаржы есебі. э.к.н. Кәсіпорындардың, құймдардың, фирмалардың шаруашылық операцияларын көрсетуге және қорытындылауға, оның сыртқы пайдаланушы үшін қаржы есептемесін дайындауға арналған бухгалтерлік есеп жүйесі. Қаржы есебі нәтижесі: баланс, қаржы нәтижелері туралы есеп беру, ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп беру, меншікті капитал туралы есеп беру, елдің заңнамасына сай келетін басқадай есеп берулер (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы есеп-қисабы. э.к.н. Кәсіпорының, құймның қаржы жағдайы, оның өзгерістері туралы арнаулы қарастырылған ережелер бойынша есептеме нысандары түріндегі ақпарат. Қаржы есеп-қисабы шоғырландырылған есеп-қисап және жекелеген есеп-қисап түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы есептемесі. э.к.н. Есеп-қисаптың заңда көзделген міндетті нысаны. Қаржы есептеме сі компанияның жалпы теңгерімін, компания басшылығының жыл сайын компанияның жарнашыларына немесе акционерлеріне беретін пайда мен залал туралы есебі мен баяндамасын қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы жалгерлігі. э.к.н. Жалгерлік туралы шарт. Қаржы жалгерлігіне сәйкес активті иемденуге байланысты барлық қауіп-қатер мен артықшылық, бұл орайда, меншік иесінің ауысатын-ауыспайтынына қарамастан алушыға көшеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы жұмсалымы. э.к.н. Ұйымның басқа құймдардың мемлекеттің бағалы қағаздарына, облигациялары және өзге де бағалы қағаздарына, жарғылық капиталына салынған инвестициялары болып табылатын активтердің бір бөлігі, сондай-ақ басқа құймдарға берген қарызы.

Қаржы жүйесі. э.к.н. Белгілі бір қоғамдық-экономикалық формация шеңберінде өмір сүретін қаржы мекемелерінің жиынтығы. Қаржы жүйесі тар мағынада алғанда – мемлекеттің қаржы мекемелері жүйесі, яғни өзара байланысты салалар (кәсіпорын, сақтандыру қаржысы мен мемлекеттік қаржы) мен буындардың (қаржы мекемелерінің, салық жүйесінің құрылымдық бөлімшелері т.б.) жиынтығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы инвестициясы. э.к.н. Табыс (пайыз, роялти, дивиденд, жалгерлік төлемақы, капитал) өсімін немесе өзгедей пайда алу мақсатымен субъект иеленетін активтер.

Қаржы капиталы. э.к.н. Ақшалай қаражат нысанындағы капитал; өнеркәсіптің немесе экономиканың басқа да салаларының капиталымен шоғырландырылған банк капиталы және қаржы-несие институттарының капиталы.

Қаржы компаниялары. э.к.н. Жеке салаларды несиелендіруге немесе несиенің белгілі бір түрлерін (тұтынушылық, инвестициялық т.б.), қаржы операцияларын жүргізуге мамандандырылған қаржы-несие мекемелері. Қазақстан Республикасының қаржы компаниялары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы қатынастары. э.к.н. Шаруашылық жүргізуші субъектілер мен мемлекетте ақшалай табыс пен қорланымының қалыптасуына, нысаны мақсаттағы ақшалай қорлардың құралуына және пайдалануына байланысты қоғамдық өнімнің құны мен ұлттық байлықтың бір бөлігін бөлу және қайта бөлу үдерісінде туындайтын ақша қатынастары.

Қаржы қауіпсіздігі. э.к.н. Мемлекеттің макродеңгейде экономикалық мүдделерді, корпоративтік құрылымдарды, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржы құрылымдарын қорғау жөніндегі шаралары, әдістері мен құралдары кешенін қамтитын ұғым.

Қаржы құқығы. э.к.н. Мемлекеттік қаржы қызметіне байланысты қатынастарын реттейтін құқық саласы. Қаржы құқығы – мемлекеттің және өзін-өзі басқару органдарының өз міндеттерін іске асыру үшін қажетті ақша қорларының (қаржы ресурстарының) құралуы, бөлінілуі және пайдаланылуы барысында туындайтын қоғамдық

қатынастарды реттейтін заңи нормалардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы құралдары. экон. Нарықта сатуға және сатып алуға болатын қаржы активтері мен пассивтері.

Қаржы қызметін көрсету. экон. Банкілер мен ұлттық банкінің лицензиясы бар банкіге жатпайтын қаржы мекемелері көрсететін қызметтер.

Қаржы нарығы. экон. Ақша операцияларының арнайы саласы болып табылатын нарықтық қатынастар жүйесі. Қаржы нарығы бағалы қағаздар нарығы ретінде де, несие капиталының нарығы ретінде де әрекет етеді.

Қаржы нормалары мен нормативтері. экон. Қаржыны жоспарлауда қаржы ресурстарының құрады, бөлінуін, қайта бөлінуін реттейтін ең аз, орташа немесе ең көп шекті шамаларды көрсететін көрсеткіш.

Қаржыны жоспарлау. экон. Ақша ресурстарын жасау, бөлу, қайта бөлу және пайдалану үдерістерін жоспарлы түрде басқару.

Қаржы ресурстары. экон. Экономикалық және қаржы қызметі нәтижесінде, жалпыұлттық өнімді жасау мен бөлу үдерісінде құралатын ақшалай қаражат.

Қаржы саясаты. экон. Экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі; мемлекеттің өз атқарымдары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін қаржыны ұйымдастырып, пайдалану шараларының жиынтығы. Қаржы саясаты қаржы ресурстарын жұмылдыру, оларды бөлу нысандары мен әдістерінде, қаржы заңнамасында, мемлекеттік кірістер мен шығыстар құрылымында көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы стратегиясы. экон. Болашақтағы қаржы мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған шаралар кешені.

ҚАРЖЫ= е т. Қағып алу, ұстау, тұту. Сиқыршы айтылған оқты қаржып алды (Ертегі). Алақанның сыртындағы асықтарды қаржып алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРЖЫГЕР з а т. Қаржы қатынастарын жүргізуші, жүзеге асырушы маман. Мамырдың 28-і күні Алматыда қазақстандық қаржыгерлердің бірінші конгресі өтіп, оған Елбасы Н.Назарбаев қатысып сөз сойлейді («Егемен Қазақстан»). ТӘБ Ресей рыногына шықты. Алматыда өткен қаржыгерлер конгресінің негізгі ұйымдастырушыларының бірі болды («Жас Алаш»).

ҚАРЖЫЛА= е т. с ө й л. Қаржы беру, қаржымен қамтамасыз ету. Бізді сол мекеме қаржылап отыр (Ауызекі).

ҚАРЖЫЛАЙ ү с т. Пұлдай, ақшалай. Омбы қалаларында өнер көрсеткен балуан сонда оқып

жатқан қазақ студенттеріне үнемі қаржылай көмек беріп, ақыл-кеңесін айтып отырады екен (Ө. Жолымбетов, Айгөлек). Осының бәріне қаржылай көмектесіп, өз күшімен орындаған да шефтер бар көрінеді («Қазақст. мект.»).

Қаржылай ынталандырма. экон. Мемлекеттің кәсіпорындарға қатысты ұлттық басым бағыттарға қол жеткізу мақсатымен олардың белгілі бір аумақ шегінде орналасуына жәрдемдесуі.

ҚАРЖЫЛАН= е т. Қаржымен қамтамасыз етілу. Денсаулық сақтау ісі мемлекеттік бюджет есебінен қаржыланды (ҚСЭ).

ҚАРЖЫЛАНДЫР= е т. Қаржымен қамтамасыз ету.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ Қаржыландыру етістігінің қимыл атауы; кәсіпорындарды, салаларды, жалпы экономиканы, әлеуметтік аяны, аймақтарды дамытуға, елдің қорғанысын қамтамасыз етуге және қоғамдық өмірдің басқа аяларын дамытуға жұмсалатын шығынды қажетті қаржы ресурстарымен қамтамасыз ету. Ғылыми-зерттеу, жобалау және басқа да мекемелерді бюджет есебінен қаржыландыру өзін-өзі қаржыландырумен алмастырылуы қажет (Б.Жүнісов,... Нарық.экон.негіз.). Қазақстан Республикасының Президенті Республика Премьер-Министрінің ұсынуымен қаржыландырумен еңбекақы төлеудің бірыңғай жүйесін бекітеді (ҚР Конституциясы).

ҚАРЖЫЛАНДЫРЫЛ= е т. Қаржымен қамтамасыз етілу.

ҚАРЖЫЛАНДЫРЫЛУ Қаржыландырылу етістігінің қимыл атауы.

ҚАРЖЫЛАНУ Қаржылан етістігінің қимыл атауы.

ҚАРЖЫЛЫҚ сын. Қаржымен байланысты.

Қаржылық бағдарламалау. экон. Мемлекеттік бюджетті және қаржы жүйесінің басқа буындарының кірісі мен шығысы сметаларын жасау кезінде бағдарламалық-мақсаттық әдісті қолдану.

Қаржылық бақылау. экон. Қаржы бақылауы.

Қаржылық болжау. экон. Қаржының дамуы, оның көлемі мен пайдалану бағыттары туралы ғылыми негізделген есептерге, болжалдарға сүйене отырып болжау.

Қаржылық сақтық қорлар. экон. Мемлекеттік және муниципалдық басқару органдары мен шаруашылық жүргізуші субъектілер кездейсоқ, ойда жоқта пайда болған оқиғалардың зардаптарын жоюға қажеттігінен туындаған болжанбаған шығынға және айрықша қажеттіліктерден туындаған жағдайға арнап оқшаулайтын қаржы ресурстарының ерекше нысаны.

Қаржылық ықпалшаралар. экон. *Ақшалай нысанда мәжбүрлеп ықпал ету шаралары.*

ҚАРЖЫМЫС зат. сөйл. *Қарымта.* Әдеп Рүстем аңдып жүр екен деп ойлап қатты қынжылды. Оңдырмай қатырғанымның қаржымысың қайтарайын деп жүрген шығар (М. Гумеров, Хазірет.).

ҚАРЖЫ-НЕСИЕ зат. экон. *Қаржы және несие беру.* Осылармен бірге мемлекет баға белгілеу, қаржы-несие, ақша айналысы, тұрғындардың ақша қаражаты, сыртқы экономикалық істер, өндіргіш күштерді орналастыру саясатының негізін караумен де айналысады (Б. Жүнісов, ... Нарық. экон. негіз.).

ҚАРЖЫСЫЗ сын. *Қаражатты жоқ, ақшасыз, түлсіз.* Аяқ астынан асығыс, қаржысыз шығып бара жатқан ағасына олар үнсіз ырым білдірмей, ернінің емеурінін түсінбей кетті (Б. Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚАРЖЫСЫЗДЫҚ зат. *Қаражатты жоқтық, түлсіздық.*

ҚАРИ¹ [ар. قارى] зат. 1. діни. *Құранды жатқа білетін адамға берілетін діни атақ.* Құранды жатқа білетін кісі жолықса «қари» атын беріп жібереді (Ж. Молдағалиев, Самал). Біз жақындап келгенде Исахмет қари Құран оқи бастады. Алдында күнге шағылысып жарқырап тұрған аппақ тас орнатылған бейіт жатыр (Ф. Мүсірепов, Ұлпан). 2. *Құранды жатқа білетін, Құран қатым түсіретін адам, молда, имам.* Сармолла қарилар, халпелер осы қаза уақытында қатты байып жатыр деп түсінеді (М. Әуезов, Абай жолы). Жасымда оқып, барлық ғылымнан хабары бар ғалым болдым, құранды жатқа оқитын, әдемі үнді, мақтаулы қари едім (Мың бір түн).

ҚАРИ² сын. жерг. *Соқыр.* Көзі қари болған адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Тура қарасаң, кірпігіңді жұлып ап, қари қып тастайды деуші еді (Ә. Кекілбаев, Шығ. жин.).

ҚАРИЯ зат. *Көрген-білгені мол, көп жасаған қарт.* Жалғыз-ақ бір қария, Өзінше ойы – дария, Тойда отырып ойда отыр (М. Жұмабаев, Шығ.). Күңіренеді кеңес айтып қария, Әлдеқайда жер шетінде дария. Тұңғықтың түбі толған тамаша, Дарияның сыры жоқ қой жария (М. Жұмабаев, Шығ.). Ол әңгіме десе ұйып қалатын, әсіресе, көпті көрген қарияларға үйір еді (С. Мәуленов, Үркер.).

Кәрі құлақ қариялар. *Естіген-білгені мол, шежіре кісілер.* Сол себепті тарихқа керекті кейбір мағлұматтарды елдегі кәрі құлақ қариялардан, білімді азаматтардан сұрауға тура

келіп отыр. Маған керегі – қазақтың, қырғыздың анық шежіресі (М. Дулатов, Шығ.).

Көнекөз [көне] қариялар. *Көргені мен көңілге түйгені мол, көңілі зерек қарт кісілер.* Осы еңбекті жазуға мен ауылымдағы көнекөз қариялар аузынан жазып алынған әңгімелерді, мұражай материалдарын, көне құжаттарды, қазіргі зерттеулерді пайдаландым («Зерде»). Қыстың ортаңғы айын «үштің айы», соңғы айын «бірдің айы» дейтін. Ақпанға «бірдің айы» сәйкесетін. «Ақпан – ай атауы емес, қыстың амалы» деуші еді көне қариялар («Түркістан»).

Сөз ұстар қариялар. *Сөзі өтімді, ақыл-кеңес беруші қарттар.* Бұрыннан қалыптасқан әдетімен сөз ұстар қарияларына жолығып, жер, су, елді мекендердің ежелгі атауларын қойын кітапшама елеусіздеу етіп жазып алдым («Түркістан»).

ҚАРИЯЛАУ сын. сөйл. *Көрілеу, қарттау.* Іште, Ресейде жүрген көп қазақтың бірі дейін десем, қариялау әйел асты-үстілі жаулық салыныпты (Ж. Молдағалиев, Самал). Одан жөнді жауап шықпасын білген соң қариялау бір кісі: – Нұрбайды бақ көтерді, – деді (Б. Тоғысбаев, Асыл адам.).

ҚАРИЯЛЫҚ зат. 1. *Көп жасағандық, қарттық.* Жел жакта малдас құрып отырған Асан шалдың аталық, қариялық табан ет, маңдай терінің кәрі иісі екен-ау (О. Бөкеев, Мұзтау). 2. *Көргенділік, кісілік.* Мен бір кеңес айттайын, Алыптарым тыңдасан. Бақыр көңілім жай болмас Ақсақалдық қылмасам. Тілегім қабыл бола ма Әділетпен тұрмасам. Қариялығым қайда бар Қазылық іс құрмасам. Халқым мені сүйе ме, Білгенімді бұлдасам. Жүз кісілік әлім бар, Әлі де болса шындасам (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАРИЯША үст. *Қария тәрізді, қартша.* Аман беріп кетпе жігіт емес, жас та болса, қарияша толғанды біраз (Ф. Мұстафин, Дауыл.). Зинаида Григорьевна кәдімгі бір егде тартқан қарияша алысқа сілтеді (А. Шамкенов, Толқын.).

ҚАРҚ елік. *Тосыннан шыққан қарғаның дауысын, қарғаның дауысына ұқсас қысқа дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қарқ етті. *Қарқылдады, қарқ еткен дыбыс шығарды.* Мақтауға есіріп, Барынша көсіліп, Ырғалып қарқетті, ірімшік жерге салп етті (Абай, Тол. жин.). Қарға қарқетті де ұшып кетті (Ы. Алтынсарин, Таңд. шығ.). Құманды тұрған Бір қарға көріп, Қарқетіп қонды, Қасына келіп (Т. Жабаев, Із).

ҚАРҚАРА¹ з а т. з о о л. *Қауырсынын өсемдік үшін пайдаланатын құстың бір түрі.* Мұндай өзгерістерді қызыл қаз, аққу, *қ а р қ а р а* сияқты сезімтал құстардың көтермейтіні анық («Лен. жас»).

ҚАРҚАРА² з а т. **1.** *Баскиімге тағылатын қауырсын. Қ а р қ а р а* – баскиімге қадаған қанат, қауырсын (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ауыл жастары бір асау тайыншаға ашамай ерттеп, үстіне жанды қуыршақ мінгізіп, мойнына қоңырау тағып, төбесіне құстың бір шоқ қауырсынын (*қ а р қ а р а*) тағып дайындайды (Қазақ. әдет-ғұрып.). **2.** э т н. *Төбесі биік, шошақтау келген, қауырсын қадаған, әйелдердің, қыздардың сәнді баскиімі.* Қыздың берген *қ а р қ а р а* с ы түсіп калып, Қарқаралы тау атын қоя сапты (Батырлар жыры). Жаниханы ақ жібек көйлегі мен қара масаты қамзолы, биік *қ а р қ а р а* мүлде өсем көрсетіп тұр (С. Бакбергенов, Қайран шешем).

Ақ қарқара. а) з о о л. **Аққұтан.** *Сәнді, ұзын ақ қауырсынды, ләйлек тәрізділер отрядына жататын құс. А қ қ а р қ а р а н ы ң* жемі – балықтар, бақалар және өртүрлі насекомдар (ҚСЭ). Мұнда аталған құстардан басқа *а қ қ а р қ а р а*, ақ шағала, чеграва, фламинго т.б. құстардың жаңа түрлерін кездестіреміз (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). ә) э т н. *Әйелдің баскиімі.* Сол арада көзі ілініп кетті ме қалай, жүз бір жасқа келіп дүние салған Хадиша апасы, басында *а қ қ а р қ а р а*, кимешегінің етегі шұбатылып, анадай жерге таяп келіп, бұны өзіне қол бұлғап шақырсын (Ә.Тарази, Шығ.).

Қарқарасын далайтты. б е й н. *Көзге тұсті, назарға ілікті (көрікті бойжеткен, қыз туралы).* Қарабай қонған жерін қарайтады, Қыз Баян *қ а р қ а р а* с ы н д а л а й т а д ы (Қозы Көрпеш.).

Қарқарасын көтерді. *Мәртебесін арттырды, мерейін үстем қылды.* Халқымыздың *қ а р қ а р а* с ы н к ө т е р е р, өрелі биігін танытар көрсеткіштің бірі – өнер («Қаз. әдеб.»).

ҚАРҚАРАДАЙ с ы н. **1.** *Қоқиган, биік.* От сәулесімен біртартардың ойындысынан шыққан самай шаш, *қ а р қ а р а д а й* ақ жаулық, жарылған қара сирақтар көрінеді (Ғ. Сланов, Дөң асқан). Жаулығы *қ а р қ а р а д а й* көрі әжелер таяқтарына сүйеніп ап, үй жығып жатқан қыз-келінге анадайдан жөн-жосық айтып қояды (Ә.Кекілбаев, Шығ.жин.). Алып кілемнің тұсында қара мауытымен тыстаған қасқыр ішік жамылып, *қ а р қ а р а д а й* оқшырайтып күміс шанышқан сусар бөрік киген ханды көргенде, зәрулері зәр түбіне кетті (М.Жұмағұлов, Қыран). **2.** *Еңселі, көркем.*

Көшуін – көштік, келуін – келдік, енді арнасы үзіліп иретілген Есіл жағасында батпаққа батып жатқан, ескерусіз қалған шағын қонысты ақшаңқан, *қ а р қ а р а д а й* ғажайып қала етуге құдіретіміз жете ме? («Егемен Қазақстан»).

ҚАРҚАРАЛЫ с ы н. *Қарқарасы бар, қарқара киген.* Елеусіз Гүлнаштың *қ а р қ а р а л ы* қыз кезінде, Қызылкеннің жағасында болған бөйгенің суреттерін көз алдына келтіреді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ол сол асқа су төгілмейтін жорға таймен, хан баласы қиетін *қ а р қ а р а л ы* бөркін киіп сәнденбек еді (С. Бегалин, Бала Шоқан).

Қарқаралы бөріқарақат. <лат. berberis karkaralensis> *Қиыршық тасты Қарқаралы тау бөктерлерінде, қарағайлы орман жиектерінде өсетін, бөріқарақаттар тұқымдасына жататын өсімдік. Қ а р қ а р а л ы б ө р і қ а р а қ а т ы* жапырақтары жартылай қабықшалы, пішіні ұзынша келген, сағақты, жиектері тікенекті ара тісті (ҚҰЭ).

Қарқаралы қыз. *Атастырылған, басы бос емес қыз.*

ҚАРҚ-ҚАРҚ е л і к. *Қарқылдаған дауысты бейнелейтін сөз.* Ол өзенге жақындаған сайын осы бір оқыс ойдан құтыла алмай қойды, әуеде *қ а р қ - қ а р қ* жалпылдаған қарға-құзғындарды да іші жаратпайды (Р.Хайруллин, Офицер).

Қарқ-қарқ етті. а) *Бірнеше рет қарқылдады (қарға).* Ол аспанда *қ а р қ - қ а р қ е т к е н* қарғадан өзге еш нәрсе болжай алмады (О.Бөкеев, Үркер). *Қ а р қ - қ а р қ е т і п* қарғалар, Өлеңдерін айтысты. Ай батқан соң балалар, Үйлеріне қайтысты (Ө. Тұрманжанов, Бозша.). ә) *Қатты жүргендіктен тоқ жылқының қарнынан құрқ-құрқ деген дыбыс шығуы.* Өйткені кішкене бүлкектесе, қарны *қ а р қ - қ а р қ е т і п*, шортасы үзіліп кете жаздайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қарқ-қарқ күлді. *Қатты дауыстап күлді, қарқылдады.* Үйде отырған жұрттың бәрі *қ а р қ - қ а р қ кү л і с е д і*, балаларды кезек-кезек шақырып алып сүйіседі (М.Жұмабаев, Шығ.). Біреудің мінін айтса өлеңшілер, Мәз болып тыңдағандар, *қ а р қ - қ а р қ кү л е р*. Болса да нақ сол міндер өз басында, Дөп айтар, «секілді екен пәленшелер» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Батыстың алаң-бұлаң білімдарлары журналдарына оқымысты пікірлерін жазса, Қытай оны оқып, *қ а р қ - қ а р қ кү л д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАРҚЫЛ з а т. **1.** *Қарғаның қарқылдаған дыбысы.* Анда-санда тыныштық бұзатын... қалбаңдаған қара қарға *қ а р қ ы л ы* ғана

(Н. Сералиев, Қаңтар). Ұнататын қарғаның тек *қарқылы*н, Жылататын үні бар деп жарқыным (Қ. Мұқышев, Құзар). **2. Қатты шыққан күлкі.** Қазір мән-жайға түсінген Сергей де *қарқылға* бастады (Қ. Исабаев, Соңғы ерлік).

ҚАРҚЫЛДА= е т. **1. Қарғаның қарқ-қарқ етіп үні шығаруы.** Өлексе үстінен топ Қарға *қарқылдап*, шулап ұшып, аулақ барып қонды (С. Елубаев, Ойсыл қара). Биік пеш мұржала-рының үстіне қонып алып қара қарғалар ғана *қарқылдайды* (Х. Рахимов, Полк туы). Терек басында қарғалар жүр *қарқылдап* (О. Бөкеев, Қамшыгер). **2. Қатты дауыстап күлу.** Ырысбек дәл біреу екі қолтығынан бірдей шап беріп қытықтап жібергендей *қарқылдай* жөнелді (С. Мұратбеков, Жабайы.). Оның сөзін естігенде Крокодил одан бетер *қарқылдап* күлді (Тұлпар). Назым батыр *қарқылдап* күліп Шынтаздың арқасынан қағады (Ә. Хасенов, Алтынарық).

ҚАРҚЫЛДАҚ с ы н. с ө й л. *Қарқылдап күлетін (адам).* Доскей қол қусырып сәлем беріп, *қарқылдақ* қапсағайдың тізгінін ұстаған (Д. Досжанов, Зауал). – Өзіңіз қай елдің әумесері едіңіз? – деп Мәди жанағы *қарқылдаққа* қадала қарады (Ә. Әбішев, Найзағай).

ҚАРҚЫЛДАС= е т. **1. Қарқ-қарқ етісу.** Мың-сан қарға үркіп ду көтерілді, даланы бастарына көтеріп *қарқылдасады* (С. Елубаев, Ойсыл қара). **2. Қатты дауыстап күлісу.** Біраз *қарқылдасып* күліп алдық та, қайта сұрақ қойдық (Е. Қонарбаев, Түнгі от). Енесінен ажыраған ақ торай баж-бұж шыңғырып еді, колхозшылар *қарқылдасып* қалды (Ғ. Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚАРҚЫЛДАСУ *Қарқылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҚЫЛДАТ= е т. *Күлдіру.* Балалар сарбаздардан дулығаларын сескенбей сұрап алып, жігіттерді *қарқылдатты*п, киіп көріп жүр (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). Есметтің бұл жолы да ебін тапты, Сөнбейтін жүрегіне от та жакты. Түйілген қос қабағын бір атқызып, Күлдіріп «боқ сауытын» *қарқылдатты* (Ж. Саин, Күлөнда).

ҚАРҚЫЛДАТУ *Қарқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҚЫЛДАУ *Қарқылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҚЫН з а т. **1. Екпін, жылдамдық, шапшаңдық.** Аттың *қарқыны*н бәсеңдетіп, тізгінін тартуға болмайды (Ө. Жолымбетов, Айгөлек). Қырмандағы адамдардың *қарқыны* өте қызу (О. Бодыков, Бұлбұл). **2. Құш-жігер,**

қайрат, қуат. Бүгінгі ұрпақ ата-баба еңбегін ұмытпайды, солар бастаған ұлы құрылысты жаңа *қарқынмен* алға бастырады (Ж. Арыстанов, Естен кетп.). Трактордың *қарқыны*, Тауды талқан еткендей. Кездессе қамал қиратып, Қиналмай-ақ өткендей (Ә. Тәжібаев, Шығ.). **3. ж е р г. Су тасқыны.** Көктемде *су қарқыны* кезінде аздап көгереді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір қарқын. ж е р г. *Бір уақыт, бір мезгіл.* Балаларды шешесіне жібер, *бір қарқын* ойнап келсін (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Қарқыны басылды [қайтты]. *Лепірген көңілі басылды, екпіні бәсеңдеті, саябырлады, беті қайтты.* Жамандық жақсылыққа қарар салқын, Долығы тез басылып, *қайтар қарқыны*, Ұлыққа қошеметшіл құл секілді, Қатерге аяқ баспас, көрмей артын (Абай, Тол. жин.).

ҚАРҚЫНДА= е т. **1. Екпіндеу, үдеу; жылдамдату, тездету.** Ә дегенде үйме-жүйме тобымен бірге аттанып, біраз *қарқындаған* *ша* қатарласа, қапталдаса шапқан шабандоздар шоғыры енді ыдырады (М. Хасенов, Тұлпар.). Арлан жан дәрменде қайта *қарқындап*, тоғайдың тасасына айнала тартты (С. Жүнісов, Ақан сері). Жүйткі, поезд, *қарқында*, Шаршамастан самғап көр, Жасыл жарық алдында, Ашулы тұр семафор (А. Хангелдин, Қыз жүрегі). **2. а у ы с. Осу, даму.** Ұлттық шеңбердегі үлгілерді ғана мектеп еткен әдебиет *қарқындап* өсе алмайды (Ғ. Мүсірепов, Суреткер.). Соңғы жылы атқарылған көптеген жаңа өзгерістердің ауыл өмірі мәдениетінің *қарқындап* өсуінің куәсі («Қазақст. әйелдері»). **3. а у ы с. Құш-жігер алу, шабыттану.**

ҚАРҚЫНДАТ= е т. *Екпіндету, үдету.* Шіркін-ай, күй-ақ екен деп қозғалып, Таңырқап талай адам таңдай қакты, – Сендерге сақтағаным тағы да бар, – Деп ана тартқан сайын *қарқындатты* (М. Хакімжанова, Намыс). Миллион қолда миллион балға, Екпіндетті, *қарқындатты* (І. Жансүгіров, Шығ.). Қай бастық ауысса да, алдымен келіп құттықтап, кеткен бастықтың ізін шабақтап үлгеріп бағатын аяқ-қолдары айрықша жеңіл, еріндері ерекше епсек «еңгіме құмар» ағайындардың ауыздарына қақпақ та болған жоқ, олар айтты екен деп, айнала қопарып, алағай-бұлағай жасаған да жоқ. Көнігі капитандай кемеңі өз бағытынан ауытқытпай, жүрісті *қарқындат* түсуге ден қойды («Егемен Қазақстан»).

ҚАРҚЫНДАТУ *Қарқындат етістігінің қимыл атауы.* Су торабының құрылысын *қарқындат* керек («Қаз. әдеб.»).

ҚАРҚЫНДАУ *Қарқында етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРҚЫНДЫ с ы н. **1.** *Екпінді, тез, шапшаң, жылдам.* Қара тұлпар *қ а р қ ы н д ы*, Шапқан сайын аяғын, Теміржолға ұрғылап, Тартылды жердің танабы, Көрдік талай қаланы (С. Жанғабылов, Токсан.). Нұрқан соның бүгінгі тынысының да, ертеңгі *қ а р қ ы н д ы* қадамның да тамырын ұстайтындай (Д. Жанботаев, Шыңда). Сталиндік тоталитарлық жүйеден азат жаңа күштердің билік басына көптеп келуі елдегі демократияландыру процесін *қ а р қ ы н д ы* дамытуға ықпал ете бастады («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Өнімді, мол.* Жүрсіз бе? – бір болар – деп бұйырғаны, *Қ а р қ ы н д ы* болғанымен жио жағы, Неліктен әлі күнге тым мардымсыз, Мемлекет қоймасына құйылғаны (Ғ. Игенсартов, Тың дала).

ҚАРҚЫНДЫҚ з а т. с ө й л. **Қарқындылық.** Бұл сияқты қос сөзді пысықтауыштардың бірқатары әрі кимылдық, әрі *қ а р қ ы н д ы қ* амалды білдіреді (Қазіргі қаз. тілі).

ҚАРҚЫНДЫЛЫҚ з а т. *Екпінділік, тездік, жылдамдық.* Адай жылқысы 15–32 км қашықтыққа бар *қ а р қ ы н д ы л ы ғ ы м е н* шаба алады (И. Иманғалиев, Адай.).

ҚАРҚЫНДЫРАҚ с ы н. **1.** *Екпіндірек, тезірек, шапшаңырақ, жылдамырақ.* Мейрамның сөзі де бұрынғысынан *қ а р қ ы н д ы р а қ*, қызулырақ шықты (Ғ. Мұстафин, Қарағанды). **2.** а у ы с. *Өнімдірек, молырақ.* Темірге қарағанда мыс мал организмінен сыртқа *қ а р қ ы н д ы р а қ* бөлінеді (Н. Рақышев, Мал. азық.).

ҚАРЛА= е т. *Қар жеп, шөлін қандыру.* *Қарлап* сусынын қандыру қойдың организміне оңайға түспейтінін ескермеуге болмайды (С. Омаров, Қой. бағу.). *Қ а р л а п* келген қой су ішпейді деу бекершілік (Самғау).

ҚАРЛАН= е т. *Аярлану, жәдігөйлену.* Едіге биден қашып, Тоқтамыс хан ордасын тастап кетерде айтылған жыр: «... Ей жігіттер, шоралар! Ормамбет би өлгенде, Он сан ноғай бүлгенде, Саназар батыр жауынан Жаралы болып келгенде, Алаш та – алаш болғанда, Алаша хан болғанда, Аязды күнде аршындап, Арасат оты жанғанда Ханнан қайрат кеткенде, Биге медет жеткенде, Хан қашып, би қуғанда Хан Тоқтамыс *қ а р л а н ы п*, «Байтағым» деп зарланып, Айтып жылай жөнелді (С. Сейфуллин, Таңд. шығ.).

ҚАРЛАТ= е т. **1.** *Қар жегізу.* Бұрын казактар қойды суармай, аздап *қ а р л а т ы п* алатын (Қ. Серікбаев, Қастек.). **2.** *Малды қарлы далаға жайып алу, тебіндету.* Қазір отарларды бірер сағат *қ а р л а т ы п* жайып алуға мүмкіндік бар

(Б. Токтаров, Қыран.). Қорадағы тоқтыларға шөп сал, далаға шығарып *қ а р л а т*, – деп Жәмішті ауылға қайтарды (С. Бегалин, Шығ. жин.). **3.** *Қар жауу, қар тұсу.* Күн *қ а р л а т с а* тіпті жақсы (Е. Тұрысов, Ақбақай). Күннің *қ а р л а т ы п*, борандатып қақап тұрғаны мынау (Саржайлау). *Қ а р л а т ы п* қатты боран қарқындап тұр, Үскірік аяз қызыл шартылдап тұр (І. Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРЛАТУ *Қарлат етістігінің қимыл атауы.* Қорадағы қойларды шығарып *қ а р л а т у*, жылқы кертесіндегі қыркындыны соларға тастау, сиырларға су жылытып беру... (Ж. Молдағалиев, Тыңдағылар).

ҚАРЛАУ *Қарла етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРЛЕН= е т. с ө й л. **Қаһарлан.** Пендесіне *қ а р л е н і п*, Болмаған жәрдем Алладан. Енді көрші мінекей, Жаралды міне жаңа көк (Х. Өтеғалиева, Ана жыры). Ұмтыларға шама жоқ, *Қ а р л е н с е* де хан, патша, Жайнаған қара халыққа, Заман ақыр болған жоқ (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚАРЛҰҚ з а т. *Түрік және Түркеш қағанаттарының құлауынан кейін билікке келген, Орта Азиядан Қытайға барар керуен жолының бойында Талас пен Таршы өзендері арасында, Ыстықкөлдің оңтүстігіне қарай орналасқан тайпа.*

Түркі тілдерінің қарлұқ тобы. л и н г. *Құрамына ұйғыр, өзбек тілдері кіретін түркі тілдерінің бір тобы.*

ҚАРЛЫ с ы н. *Қар жауған, қары* мол. Алтайдың басы *қ а р л ы* екені белгілі (Қ. Исабаев, Өткелде). Аманкелді атын Серікке беріп, өзі жұмысшылармен *қ а р л ы* төбеге беттеді (М. Жұмағұлов, Қыран.). Әлдилейді бүгін маған жаны ашып, Жан досымның көзіндегі бір сәуле. *Қ а р л ы* қыста қалдың-ау сен адасып, Алда көктем бар екенін білсең де (Т. Молдағалиев, Ескерткіш).

Қарлы боран. *Қар ұйтқыған боран; үскірік қардың ұйтқытып соғуы.* – Осындай *қ а р л ы б о р а н д а* апаратын бұл менің қай екі туып, бір қалғаным еді, – деді Боржабай (С. Мұқанов, Өмір мектебі). Тоқалдыққа туып па ем? Күндікке бел буып па ем? Табылар ма екен іздесем, *Қ а р л ы б о р а н*, суыққа ем (Б. Майлин, Шығ.). Алақаншықтана басталып, абалап үрген *қ а р л ы б о р а н д а* қан түкіртерлік қатыгездік бар (О. Бөкеев, Біздің жақта.).

Қарлы жаңбыр. *Қар аралас жаңбыр.* Сексенді сен атқардың жұмыспенен, Күндерде *қ а р л ы ж а ң б ы р* жүріспенен. Өзіңді көзіңе айтып

мақтау емес, Бізсіз де ісін айғақ түр істеген. Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе, Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАРЛЫҒАН з а т. б о т. <лат. grossularia> **1.** Жемісінің қышқылтым дәмі бар, бұта тәріздес өсімдік. Әсемдігіне және жеміс-жидегіне бола өсірілетін көп өсімдік түрі: жүзім, қ а р л ы - г а н, тұшала (Т. Мұсақұлов, Ботаника). Атпа бұтақша жидек бұталарының – қарақат пен қ а р л ы г а н н ы ң 2-3 өркені бар, тамыр жүйесі күшті екіжылдық көшеттерін, ал таңқурайдың өркендерінің жуандығы кемінде 6-8 миллиметрден келетін, шашақты тамырлары жан-жаққа тарап, жақсы дамыған атпа бұтақшаларын тігеді («Қазақст. өйелдері»). **2.** Осы өсімдіктің жемісі. Минералдың құрамы жағынан алғанда жемістердің негізгі бір бөлігі калий тұзы қарақат, малина, қ а р л ы г а н т. б. көбірек (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Жидек-жеміске жататындар: қ а р л ы г а н, тұшала, помидор (Т. Мұсақұлов, Өсімдік анат.).

ҚАРЛЫҒАШ з а т. **1.** з о о л. <лат. hirundinidae> Айыр құйрықты, қанаттары ұзын әрі үшкір келетін, кішкене қара ала құс. Тіршілік қамына ертемен кіріскен айыр құйрық қ а р л ы г а ш қана анда-санда терезе алдынан көлбеңдеп ұшып өтеді (Ө. Ахметов, Адам.). Қанаты сынған қ а р л ы г а ш кеудесін қайта түрткіледі (Х. Әдібаев, Таңбалы.). Сүрінді атың кенет, түстің ұшып, Соңғы рет, ең соңғы рет жерді құшып, Сен жаттың дем ала алмай айдалада, Қ а р л ы г а ш қайырылмай бір жөнелді ұшып (Т. Молдағалиев, Қош.). **2.** а у ы с. э к с п р. Баласы, бауыр еті, перзенті. Жол-жөнекей үйіне соғып қос қ а р л ы г а ш ы Сұңқар мен Мирашты өзімен бірге ала кетті (Ер есімі.). «Бір жасадым, Екі қ а р л ы г а ш ы м кеп!» – деп Айша апай төкті ыстық жасын көп (Қ. Жұмағалиев, Ақ жарма). **3.** а у ы с. Бір жаңалықты, істі алғашқы бас-таушы. Европа ғылымының алғашқы қ а р л ы г а ш т а р ы н ы ң бірі әйгілі Роджер Бэкон (Д. Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). Біздің «Эдельвейс» комсомол жастар бригадасының мүшелері де республикамызда алғашқы болып бастама көтерген қ а р л ы г а ш т а р д ы ң бірі («Білім және еңбек»).

Алғашқы қарлығаш. а) Ғылымның, оның белгілі бір саласының тұңғыш негізін салушы. Араб ғылымының а л г а ш қ ы қ а р л ы г а ш ы, Бағдат математикалық, астрономиялық мектебінің негізін салушы Мұхаммед әл-Хорезми Орта Азиядағы Хорезм қаласында

туып-өскен (А.Көбесов, Математика). Шоқан дүниежүзінде Шығысты танытты. Ол шығысты зерттеушілердің барлауға ұшырған а л г а ш қ ы қ а р л ы г а ш ы болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). ә) Белгілі бір жүйенің, қоғамдық құбылыстың тұңғыш рет негізінің қалануы, жаңалық ретінде көрінуі. Бірінші сайланған Парламент мемлекеттік құқықтық жүйесінің берік іргетасын қалаған, соның негізінде мемлекеттің құқықтық жүйесін одан әрі жетілдіруге жол ашқан кәсіби парламентаризмнің а л г а ш қ ы қ а р л ы г а ш ы ретінде тарихқа енеді деп нық сенуге болады («Егемен Қазақстан»).

Қарлығаш дана. Кітаптың баспадан шыққан ең алғашқы данасы. 1981 жылы ақпанда «Көкпар» өндіріске тапсырылды. Маусымда шығуға рұқсат деп қол қойылды. Бір айдан кейін қ а р л ы г а ш д а н а с ы келді (Қадыр Мырза-Әли, Иірім).

Қарлығаш достық. Болмашы жәрдем, жақсылық. Менікі бір қ а р л ы г а ш д о с т ы қ қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қарлығаш қанатындай. б е й н. Ұшы сүйірленіп, қиыла біткен (қас туралы). Қағазға көп қарап көзі талса керек, қ а р л ы г а ш қ а н а т ы н д а й жіңішке қасын, биіктеу біткен кең маңдайын Жанат керіп-керіп қояды (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

ҚАРЛЫҒАШТАЙ с ы н. Қарлығаш тәрізді. Өмірдегі ең қымбаттысы, жөректегі кезінен бастап жылдар бойғы аймалаушысы, ақ сүтімен ауыздандырып, ыссы менен суықтан қ а р л ы г а ш т а й қанатымен қорғаушысы, тілеулесі, тірегі көз жұмды (С.Алдабергенов, Алға).

Қарлығаштай қамқорлық. Мәпелеп күту, бағып-қағу деген мағынада. Әке-шешемнің қ а м қ о р л ы ғы қ а р л ы г а ш т а й болғанмен, аяғымды апыл-тапыл басқан соң-ақ, кебежеге қамалуға көнбей, талай рет бақырғаным есімде (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қарлығаштай тізіліп. Қатар-қатар, бірінен кейін бірі, тізбектеліп. Жазылы көрі атанға төрт бала сымға отырған қ а р л ы г а ш т а й тізіліп, жайғасып алдық (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАРЛЫҒАШША ү с т. Қарлығаш тәрізді, қарлығаш секілді. Екеуі екі жақтан қарлығашша Ұшып келіп, бірін-бірі құшақтай алды (Н. Серәлиев, Ыстық күлше).

ҚАРЛЫҒУ Қарлық етістігінің қимыл атауы; тамақтың бітіп, дауыстың қырылдап шығуы. Бірлестікті шақыра-шақыра Мағжанның тамағы қ а р л ы ғ у ға айналды (М. Хасенов, Нартәуекел). Тамақтың қ а р л ы ғ у ы және

құрғақ жөтел уақтылы кетпесе, оларды жете тексерту керек (Е. Оразақов, Дәрігер.). Жас дауыс жылағанмен *қарлығыма*, Ой жібер міне осындай зарлығы да. Осымен бұл сөзіміз тұра тұрсын, Келелік Балқыбек пен Барлығы да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАРЛЫҒЫҢҚЫ с ы н. *Ашық емес, қырылдаңқы (дауыс)*. Кенет өз әкемнің құлағыма таныс, *қарлығыңқы* зор даусы естіледі (Ә. Сәрсенбаев, Теңіз.). Прокурор даусы *қарлығыңқы*, тартпадан қағаздарын суырды (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Қарт әлден уақытта *қарлығыңқы* үнмен тіл қатты (Ер есімі.).

ҚАРЛЫҒЫҢҚЫРА = е т. *Дауысы сәл қарлығып шығу*. Оның жел мен суыққа *қарлығыңқырап* қалған жуан даусы Зағипаға бураның гүріліндей болып естіледі (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Сәлиманьң үні де *қарлығыңқырап* шықты (А. Нұрманов, Аққу.).

ҚАРЛЫҚ з а т. **1. Қарақшылық**. Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық, *қарлық*, Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық. Осы күнде, осы елде дәнеме жоқ Мейір қанып, мәз болып қуанарлық (Абай, Тол.жин.). Ұрлық пен *қарлықтан* Бойыңды тартып тек жүрсең, Көрмесін деген залалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. Жүргіштік, зинақорлық**. Опа жакқан әйелдің, Көңілінде бар *қарлығы*, Ас құяры кең адам, Арылмайды азығы (Майлықожа, Нақыл). **3. Бұзықтық, оңбағандық**. Ар көрдім ант беруді дұспаным, Долданып *қарлық* іске қосқанына, Кететін ызаланып қаным қайнап, Қалмақтың ант берер деп тосқанына (И. Байзақов, Танд. шығ.).

ҚАРЛЫҚ¹ = е т. *Суық тигенде немесе ұзақ сөйлегенде дауыстың бұзылып қырылдаңқырап шығуы*. Омардың даусы ауру адамның даусындай *қарлығып* шықты (Б. Тілегенов, Аққайнар). Дүрліккен жұртты тоқтата алмай Құзғынбаевтың даусы *қарлықты* (С. Мұқанов, Ботагөз). Дауысым *қарлығыд* өн салғанда, Қанипа сен де арманда, мен де арманда, Жасымнан ғашық болдым саған сәулем, Бар ма екен сенен сорлы бұл жалғанда (С. Омаров, Қызыл арай).

ҚАРЛЫҚ² = е т. *Көзді еркін аша алмай қалу, көзді ашқанда ауырсыну*.

Көзі қарлықты. *Қишті жарықтың (қардың, күннің, т. б.) әсерінен көздің қызарып ауруы*. Соңғы ақша қар түскелі *көзі қарлығып* жүреді (Саржайлау).

ҚАРЛЫҚ: қарлық мору. *Қар жабынының күшейген аяздық мору арқылы таужыныстарды қиратуы*.

ҚАРМА = е т. **1. Ұстау, тұту, жармасу**. Болат шыбықтай қара сұр жыланды кірпі

құйрығынан *қармапты* (Ә. Көшімов, Жас аңшы). Бәрі де жоқ, жоққа тұра бармайсың. Ей, кемтарлық, неге мұнша қорлайсың? Алға таман аттай қалсаң бір адым, Екі қолмен қараңғыны *қармайсың* (Х. Ерғалиев, Құтты қоныс). **2. т е х. Дәл тауып ұстату, жабыстыру, жымдастыру**. Жалын оты лаулайды, Жылжып қолда автоген. Металл жігін *қармайды*, Дөнекерлеп баппенен (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). **3. ауыс. Үйрену, білім алу**. Білім де, өнер де, мамандықта – бәрі де жас шағында *қармап* қалмасан ұстатпайды (С. Байжанов, Жастық шақ).

Ақырет қамын қармады. *Өлімнің қамын жеңді*. Мал басына бармандар, *Ақырет қамын қармаңдар*. Дүниенің бағы үшін, Сірә, тіпті азбаңдар (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Жанын қармады. *Бет-бетімен қашты, жан сауғалады*. Дүркіреп қашқан көп дұшпан естері шығып, *жанын қармады* (С.Бегалин, Шығ.).

Жер қармады. *Жер қишты, жер жастанды, опат болды*. Таңменен таңға кірпігін қақпай Дөңбекшіп, Тулап, Бір тыным таппай, Жасаған емі қонбапты. Қанталап көзі қабынып ісіп, Артынша *жерді қармапты* (М.Шаханов, Фасырлар.).

Суға кеткен тал қармайды. *Амалы құрыған адам нені болса да көмек тұтады деген мағынада*. Тетігі табылмаған тынымы жоқ, Далбаса болашақтан ұғымы жоқ. Дегендей «*суға кеткен тал қармайды*», Біреудің жазатайым шығыны боп (Қ.Тоғұзақов, Танд.). Мәжнүннің ата-анасы жүрді зарлап, ізденіп ем таба алмай елді шарлап. Науфалға кемпір бастап алып барды Кісідей *суға кеткен талды қармап* (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАРМА¹ з а т. *Қуырып, қол диірменге тартқан жүгері талқаны*.

ҚАРМА² з а т. с ө й л. **Қарыма**. Жегіземін саған *қарманы*. – Аш бүргедей бүріп ойпыйтымды шығарды ол (О. Бөкеев, Үркер). Балықшыдан *қарма* жерсің, егіншіден жарма жерсің (Мақал).

ҚАРМА³ з а т. ж е р г. *Қазанға қарып пісірген нан*. Мына *қарманы* қазанға пысырған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРМАҚ з а т. *Қатты металл сымнан бір жақ басын ілмек тәрізді етіп иіп, ұшы үшкірленген, балық аулауға арналған қарапайым құрал*. Ойым бар өлең айтқандай, Ғылымға таман қайтқандай. Жыбырлатып тартқандай, *Қармақ* салып шабаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қонысбай тамның төбесінде жатқан *қармағын* алып, өзенге қарай беттеді (Т. Бер-

дияров, Солдат.). *Қармағыммен* ойнады, Жемімді жеп қоймады. Талай-талай қатырды, Міне қалтқы батырды (Қ. Мырзалиев, Күміс.).

Жез қармақтай. *Икемді, ілтипатты.* Денесі келбетті, *жез қармақтай* иілген сұлу жігіт (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Жыр қармағы. б е й н. *Өлең-жырдың қуаты, тартымдылығы.* Жүйесізді жібермей *жыр қармағы*, Жәмиғаттың жанғандай ізгі арманы (Д.Қанатбаев, Ағын су.).

Қармағына [қармаққа] ілінді [түсті]. *Біреудің алдауына түсті.* Арақ ішіп алған соң арам сирақ қулардың *қармағына ілінді* (С. Бакбергеннов, Адам.). Хат алдым жолдасымнан «біліндің – деп, – Тез қайтпасаң, *қармаққа іліндің*» – деп. Әнікі, хабар беріп, ысқырып тұр, Кешіксең, жазым болып, сүріндің – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ойлап тұрсам, дүние жалғаның-ай, Өгіз сатып Қараөткел барғаным-ай. Қапаланып жүргенде ел сағынып, Қайдан менің *іліндің қармағыма-ай* (XX ғ. қаз. ақын.). Кісі отына күйіп-жанып түспеген, Зұлымдардың *қармағына түспеген.* Отанынан өмірі адас кетпеген, Туған елдің қадірінен не білсін (Махамбет, Өлеңд.).

Қармақ белбеу. *Ілгекті топсамен қапсырылатын белбеу.* Түлкіден ішік киген тысы мауыт, Сипаттап айта алмайсың сөзді тауып. Белінде топсаланған *қармақ белбеу*, Жасатқан бағдарына алтын тауып (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.).

Қармақ ию. *Темірден иіп қармақ жасау.* Инені отқа салып жасыттым да, ұстаның баласы емеспін бе, тым жақсы етіп *қармақ идім* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Қармаққа шаншар ет қалмады. *Әбден арыды, жүдеді.* Ғабдолла *қармаққа шаншар ет қалмады* (З. Иманбаев, Солма. гүл). Онда *қармаққа шаншар ет қалмаған*, бет-жүзіне тіке қарау біртүрлі қорқынышты (Б. Сокпақбаев, Өлгендер.).

Қармаққа шаншар [шаншым] еті жоқ [қалмаған]. *Өте жүдеу, арық.* Бірінде адам тәрізді өң жоқ. Беттерінде, бар денелерінде *қармаққа шаншым ет қалмаған* (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Қарабасы Ақкенже Күннен күнге жүдеді. Ажар кетіп, өң кетті, Бәйбіше сабап меңдетті, *Қармаққа шаншар еті жоқ*, Жылатып күнде еңіретті (Н.Байғанин, Өлеңд.).

Қармақ құрды. *Біреуге тосқауыл жасады, кесе-көлденең тұрды.* Қатал тағдыр *құрды* саған *қармағын*, иығына артар ауыр салмағын (Ж.Саин, Таңд.). Алқына ыстық демі

жіі шығып, сырласқан шырмау сөзбен *құрды қармақ* (Ж.Өмірбеков, Кешкі өн.).

Қармақ салды. а) *Балық аулады.* Балалар көл жағасында *қармақ салып*, балық аулаған кезде «Аққайраң, қармағыма қап қайраң» дейді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Көрме ашылғаннан кейін, Михаил Павлович екеуіміз, жаңағы жігіттердің жатқан үйіне, одан кейін Атлантика мұхитының жағасына барып, *қармақ салып* балық ауладық, мұхит суына шомылдық (Ә.Шәріпов, Алыс.). 2. а у ы с. *Біреуге тор құрды, тосқауыл жасады.*

Қармақ темір. к ө с. *Ауды жазатын құрал.* Әр балықшыда екі *қармақ темір* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қармақты тереңге тастады. *Алыстан қармады, іздеді, барын сала қамтыды.* Отырды Дәурен қадалып, *Тереңге тастап қармағын*, қолына қалам, хат алып, Төккендей тілек, арманын (А.Шамкенов, Толқын.).

Сезім қармақ. б е й н. *Ынтызарлық, құштарлық сезім.* Дарияна салатын *сезім қармақ*, Алдыменен алатын өзінді арбап. Айдан саған ұшып кеп аппақ аққу, Көңіліңді табатын көзінді алдап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАРМАҚБАУ з а т. *Қармаққа тағылған, қармақ ілінген бау.* Бір кезде шарт етіп *қармақ-бауы* үзіліп, жұтнам сабаздың аузында кетті (Ж. Молдағалиев, Айналайын.).

ҚАРМАҚСАП з а т. *Қармақбау байланатын ұзын шыбық.* Ақылға әрі салып, бері салып, қалбырды, *қармақсапты* осы араға тастап кеткенді мақұл көрдім (Ө. Қанахин, Жер бас.). Спорттық тұрғыдан балық аулаудағы негізгі құралдың бірі *қармақсап* (Саятшылық). ...Жиектегі сазға шанышқан *қармақсабын* суырып алды да, шыжымдап тартып, бұлқынып-тұлқынып, суды шолпылдатқан үлкен шортанды жиекке сүйреп шығарды (С.Әсіпұлы, Аңшы бала.).

ҚАРМАҚСЫЗ с ы н. *Қармағы жоқ, қармақ болмайынша.*

ҚАРМАҚТА = е т. 1. *Қармақ салу.* 2. а у ы с. *Айла-шарғы жасау, алдап түсіру.* Қаппас қармағың болса, сен де *қармақта!* Қармақсыз жалпақтасаң, шортан тұрсын, шабақ та қаппас (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАРМАҚТАЙ с ы н. *Қармақ сияқты, қармақ тәрізді.* Балық ілген *қармақтай*, Құлатпай да аунатпай, Көтереді мың қышты, Сол төтемнен кім күшті (М. Әлімбаев, Балдәурен).

Ине қармақтай. *Өте арық, шілбиген.* Жортуылға шыр бітпеді, ит ауруына шалдығып, *ине қармақтай* ілмиіп өсті (С. Омаров, Өмір.).

ҚАРМАҚТЫ с ы н. *Қармағы бар, қармақ ілінген.* Сәтжан құрықшаның *қ а р м а қ т ы* басын ұяның кемеріндегі тастан қапсыра салып тартып көрді (С. Бегалин, Уақыт.).

Қармақты біз. к ә с. *Ілмек біз.*

ҚАРМАҚША ү с т. *Қармақ сияқты, қармақ тәрізді етіліп.* Сырықтың жоғарғы жағындағы бірнеше буынын *қ а р м а қ ш а* қайырып иген күміс ілгектер (С.Бегалин, Замана.). Ақ тарының басы шоқпардай, қылдырықтай мойны *қ а р м а қ ш а* иіліп, соншама салмақты өзер көтеріп тұр (Ө. Қанахин, Жер бас.).

ҚАРМАҚШЫ з а т. *Қармақ салып балық аулаушы.* *Қ а р м а қ ш ы н ы ң* қалтқыға қарап, ұзақ сарылып тұратыны болады (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Жаным-ау, азап қой бұл сезім деген, Не керек абзал ойым сезілмеген. Қалшитып *қ а р м а қ ш ы д а й* есіл арман, Қанша түн төсегімде көз ілмеп ем (Қ.Ілиясов, Қайран жастық).

ҚАРМАЛ= е т. *Қараңғыда ештеңе көрмей сипаланып қалу.* Тастай қатып әркім жанын сауғалап, Қараңғыда қалғандай-ақ *қ а р м а л ы п*, Менің дағы бабаларым өткен-ді. «О, Құдайым, жарылға!» деп аллалап (А.Шамкенов, Түнгі жарық).

ҚАРМАЛА= е т. *Екі қолымен жан-жақтағы заттарды сипалау, түртінектеу.* Екі жігіт қараңғыда *қ а р м а л а п* келе жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Көптен соң енесі кеп қолын шешті, Біреулер теріге сал, өлер десті. Қазықтан екі қолын босатқанда, *Қ а р м а л а п* қара жерді құлап түсті (И. Байзақов, Құралай.). Олай етілмесе, соңғы берілетін мағлұматтар орнықсыз, үстірт болып, бала ілгері қарай барғанда, соқыр кісіше *қ а р м а л а п*, әр нәрсенің басын шалып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қараңғыны қармалады. *Бағытсыз, бағдарсыз іс істеді.* Істің болар қайыры, бастасаңыз алдалап, Оқымаған жүреді *қ а р а ң ғы н ы қ а р м а л а п* (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

ҚАРМАЛАҒЫШ з а т. а н а т. *Ұлу денесіндегі өсінді.* Ұлу қақпағын ашып, жұмсақ денесін шығарғанда сұрғылт көк тұлғасынан сары нокатты дақтар айқын көрінеді. Ол бауыр аяғымен қозғалады, бауыраяқтың алдыңғы бөлігінен басы, екі *қ а р м а л а ғ ы ш ы*, қармалағыштың түбін ала екі көзі еріксіз назар аударады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚАРМАЛАН= е т. *Бір нәрсе іздеп сипалану.* Нанды қайта орап тұра берген қарт әлдене есіне түскендей қалтасын *қ а р м а л а н а* берді (О. Тәжиева, Қара қолғап). Қараңғыны *қ а р м а л а н ы п* әр есікті қақтық («Қаз. әдеб.»).

ҚАРМАЛАНУ *Қармалан етістігінің қимыл атауы; бос жүру.* Кейде өнімсіз тірлікпен әлденеше күн, тіпті, ай бойы бос *қ а р м а л а н у ға* тура келеді (М. Мағауин, Бір ата.).

ҚАРМАЛАТ= е т. *Ұстату, қармату.* «Ғажайып патша көрдім» деген сөзің, Ол туған бала емес пе адамзаттан? Өткенше екі жастай от басында, Ұыстатып күл-топырақ *қ а р м а л а т - қ а н* (Т. Ізтілеуов, Назым.).

ҚАРМАЛАТУ *Қармалат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРМАЛАУ *Қармала етістігінің қимыл атауы; іздену, әрекеттену, қарману.* Не болайын, тез болайын, Ақ жүзінді көрейін. Бар ма өмірім, *қ а р м а л а й ы н*, Жок болса, мен өлейін (Абай, Тол.жин.).

ҚАРМАЛАУЫШ з а т. а н а т. *Ішек қуыстылардың, моллюскалардың, иық аяқтылардың қозғалу, тыныс алу, қорегін ұстау органының қызметін атқаратын дене өсіндісі.* Гидраның денесінде өскінше пайда болып, ұзарып өседі, оның алдыңғы жағында *қ а р м а л а у ы ш т а р* түзіледі (Жалпы биология). Денесінің кішкене дөңестеу келген екінші шетінде, жіпше тәрізді *қ а р м а л а у ы ш т а р ы м е н* қоршалған аузы болады (Зоология). Гидра балық шабағын *қ а р м а л а у ы ш ы м е н* орап қана қоймай, қалақай клеткаларын балық шабағының денесіне дарытады, ондай шабақтар ұзақ өмір сүре алмайды (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚАРМАЛАУЫШТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. tentaculata> *Омыртқасыздардың бір түні.* *Қ а р м а л а у ы ш т ы л а р* теңіздерде, тұщы суларда тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚАРМАЛЖЫҚ з а т. *Мойны шымқай қара емес, аздаған көк қылшығы бар қара түлкі.*

ҚАРМАЛУ *Қармал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРМАН= е т. **1.** *Сипалану, түртінектеу.* Бектас бүгін шала сөнген өрт ішінде жүргендей жан-жағын дәрменсіз *қ а р м а н а д ы* (А. Байтанаев, Қайнар.). Кенбайдың екі көзі қанталап, түк көрер емес, сонысына қарамай тез *қ а р м а - н ы п*, орнынан тұруға талаптанды (М. Дүйсенов, Гүлжан.). Керімбайдың *қ а р м а н ғ а н д а* қолына түсіргені: Ұлбосын болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Әрекеттену, амал жасау.* *Қ а р м а н а с ы ң* өзінді нандыруға, Бір күдірет өйтеуір барлығына (М.Мақатаев, Шығ.).

Жанын қарманды. *Өз бетімен әрекет етті, өз күшімен еңбектенді.* Тыныш жатып, көзін са-тып, біреуден тіленбей, *ж а н ы н қ а р м а н ы п*, адал еңбекпен мал іздеме-к — ол арлы адамның ісі (Абай, Тол. жин.).

ҚАРМАНДЫҚ зат. кәс. *Қайықтың артқы қуысы, зат қоятын кейінгі жағы.* Нәрселер қармандықта тұр. Кейбір *қармандықтардың* беті ашық болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРМАНУ *Қарман етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Әрекет жасау.* Өзіне мәлім тентектер Өз бетімен не табар. Қағаз берер, *қарманар*, Аяғында сандалар (Абай, Тол.жин.). Өмір – өзен, үміт – шабақ ойнаған, Жел сөзбенен шабақ аулауға ойлаған. Мен – есалаң, мен – нәресте, үміт – от, Жүз күйсе де *қармануын* қоймаған (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Жан-жағын сипалау, қармалау.* Ол сырттан кірген бойы жан-жағына *қарманумен* болды да, аздан кейін домбырасын керегеге сүйеді (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Қапыда қалдым деме акын Біржан, Көңіліңнен қоймай сөйле арманыңды-ай. Сара акын екеніне көзің жетпей, Осындай қайдан білдің *қармануды-а-й* (Айтыс).

ҚАРМАНЫС = е т. *Түйісу, ұстасу.* Үй іші ала көлеңке тартқан шақта, екеуінің қолы шамның маңында тағы бір *қарманысы* п қалғандай (К. Оразалин, Көктем.).

ҚАРМАНЫСУ *Қарманыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРМАС = е т. **1.** *Айқасу, ұстасу.* Арпалысып, *қармасып*, Дүмбілдесті шокпарлар. Найзаларды салғасып, Қарсыласты шок жандар (Қ. Көпішев, Әке құшағы). **2.** а у ы с. *Қараңғыға тап болу.* Ұйқыдағы жанның бірі қалмастан, Түп-тура қараңғыны *қармасық* а н. Науат күлген, Болат шошып оянған, Бибішынар ақ таяққа жармасқан (Х. Ерғалиев, Күй.).

ҚАРМАСУ *Қармас етістігінің қимыл атауы.* Кесе қарға қаумалап, *қармасығ* а ақ қаншық пен қоңыр арлан да көмектескен болар (Ә. Көшімов, Қарт аңшы.).

ҚАРМАТ = е т. **1.** *Ұстату, байлату, түсіру.* Алам деп өз орнымды, алдағыға, Қарманып, *қарматты* п жүр қармағына. – Мейлі сол ала берсін қалағанын, Жетеді маған соның қалғаны да! (А. Шамкенов, Түнгі жарық). **2.** а у ы с. *Бой алдырту.* Қай адамға, қай алаңға бармадың, Қайсы күйге қам көңілді *қарматты* м. Домбырамның сағасында сайланып, Бебеу қағып тұрып алды-ау бармақ мұң (Д. Қанатбаев, Серпер).

ҚАРМАТТАР з а т. *Мұсылмандық шииттердің исмаилиттер ағымының ең радикалды бағытының жақтастары.*

ҚАРМАТУ *Қармат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРМАУ *Қарма етістігінің қимыл атауы;* **1.** *Қарману, әрекеттену, іздеу.* Жүрегіңмен

тыңдамай, Құлығыңмен *қармарсың*. Соны көріп соларға Қайтпін қана сарнарсың (Абай, Тол.жин.). Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, Мақалдап айтады екен сөз қосарлап. Ақындары ақылсыз, надан келіп, Көр-жерді олең қыпты жоқтан *қармап* (Абай, Тол.жин.). **2.** *Ұстау, тұту, жармасу.* Тек табан астынан қашқан андарға құйрық тістесе қосылған тазылар ғана ала аяқ құлардың бір-екеуін *қармауға* жарады (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Жоғалған талай түбір сөз, Қалпынша көзге елестеп, Елестер сыбыр-күбірсіз, *Қармауға* келер емес тек (Х. Ерғалиев, Дәуір.). **3.** а у ы с. *Тұзақ, тор, айла-шарғы.* Ғалымдар бізден дағы шығып жатыр Шалдардың түсірмейтін *қармауына*. Сіздерді бұзылған деп ешкім айтпас, Алғыстар тең емеске бармауыңа (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАРМАУЛЫ с ы н. *Қомақты, мол.* Мақмұт жастай кетті. Артына *қармаулы* мұра қалдыра алмады. Қаламды 20-ға таянғанда ұстады. Алты-жеті жылдың ішінде көп нәрсе жазуға мұршасы келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қармаулы қабыл жебе. *Мықты, өткір жебе.* Зырқырап оғы кетеді, Қалмаққа таман жетеді. Көкірек қысқан көбеден, *Қармаулы қабыл жебесі* Зырлауменен өтеді (Қыз Жібек).

ҚАРМАУЫШ з а т. с ө й л. *Қармалауыш.* Актания мен медузаның зәрлі *қармауыштары* н қорғаныш ететін балықтар бар («Қазақст. мект.»).

ҚАРМЫЖЫ з а т. с ө й л. *Қарымта.* Жасалған жақсылыққа, қиянатқа жасалатын қайтарым, есе. Салмақтың да алмағы бар, Құлагердің *қармыжысы* да олқы емес (С. Жүнісов, Ақан сері). Атқан екен, оның *қармыжы* н қайтару жөн болады (Т. Бигелдинов, Аспанда.).

Қармыжын қайтарды. а) *Жақсылыққа жақсылық жасады.* Тірлік болса, маған көрсеткен сый-құрметіңіздің *қармыжы* н қайтара р м ы н. (С.Омаров, Дала қызы.). – Жақсы ән айтып берсең, мен оның *қармыжы* н мың есе жақсылықпен *қайтара* м ы н, – деді ақ құс (С. Омаров, Дала қызы). ә) *Есесін, кегін қайтарды, өшін алды.*

ҚАРМЫШ з а т. с ө й л. *Қарымта.* Жастық шақтағы балалықтың *қармышы* емес бұл, кеңірек ойлап, жер қаптырып кеткен үлкен іс сияқты (М. Дүзенов, Ант).

Қармышын қайтарды. *Қарымтасын қайтарды.* Ермекті бауырына тартып іні етіп, мұны тысқа тепкендей, Айтжан осының *қармышы* н қайтармақ (Ж. Молдағалиев, Жүрек.).

ҚАРНА = е т. ж е р г. **1.** *Сойған малдың қарнын ақтарып тастау.* **2.** *Ішін жарып өлтіру.* Қапыда қалма, бақ солдат, Талайынды қ а р н а д ы м. Көп сөйлетпей сонан соң, Түрмеге салды батырды (С. Жанғабылов, Тоқсан.).

ҚАРНАҚЫ з а т. к ө с. ж е р г. *Қаланатын кесектердің арасына ұстастыратын болат шыбық.*

ҚАРНАУ¹ *Қарна етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРНАУ² з а т. **1.** *Уықтың иіліп келген жері, қары.* Осы үйдің ішкі мүлкіндегі тағы бір тамаша нәрсе, Жекең бәйбішенің отырған жағынан үй төріне тақай, уық қ а р н а у ы н а айыр ашасынан тірей табанындағы сырлы тағанымен қойылған сырлы сырық (С. Бегалин, Замана.). **2.** ж е р г. *Өзеннің иіні.* Өзеннің иіндеу жерлерін бізде қ а р н а у дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРНАУЛА = е т. *Мүйіс жасау, айналу.* Әсіресе, Шар арнасын қ а р н а у л а н өтетін жердегі мүйіс жолға қар тығылғыш-ақ (С. Бегалин, Ана.).

ҚАРПУ¹ *Қарты¹ етістігінің қимыл атауы;* **1.** *Киізді созғылап, жиырып ширату.* Киізді осы тәртіппен 3-4 рет ауыстырып білектен болған соң, оны шандуынан жазып алып, әрі-бері созғылайды да, қ а р п у ғ а кіріседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** ж е р г. *Киіздің шығып тұрған қылыштарын күйдіру.*

ҚАРПУ² *Қарты² етістігінің қимыл атауы; мольнан қамту.* Осы сәтте көпірлі кран өзінің қ а р п у ы мол тістерімен шөмішті жерден көтеріп алды («Қаз. әдеб.»). Бұл «мерген» Мағжанның төуекелшіл талабын, талпынысын, қ а р п у ы мол қабілетін дәл табады (М. Хасенов, Нартөуекел).

Бір қарпу. *Бір қру, бір тарту, бір сілкіу.* Балаларым, ат төбеліндей ғана аз тама қалың қалмақтың б і р қ а р п у ы н а н аспайсың (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚАРПЫ¹ = е т. **1.** *Басқан киізді жақсылап пісіру, ширату, кіріктіру үшін сілкіп қаға отырып айналдыру.* Құсырылған киіздің әр жерінен қымты ұстап, оңды-солға қ а р п ы д ы (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). Үйді қалай тігу, киізді қалай қ а р п ы н бекіту, оны талдыру деген сияқты толып жатыр (С. Жүнісов, Ақан сері). Өзіндік әр нәрсенің болар парқы, Мықты болсын киіздей баурап қ а р п ы. Артыма не қалдырып кетсем дағы, Әйтеуір болмаса екен шала-шарпы (О. Иманәлиев, Сәуір). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені, біреуді қағу, қру, соғу.* Бізді кей пысықтарша қ а р п ы н, қағып ұстаған емес (О. Тәжиева, Жетім қыз). Бармақпен домбыраның бетін қ а р п ы н, Тигізбей шанағына ептеп, қалқып. Секілді

өлшеп қойған таразыға, Жеткізбей алып жатыр қолды тартып (Д. Еркінбеков, Шығ.). Толқыны жардың жақпар тасын қ а р п ы н Жайылған жағасында жасыл барқыт. Көлдердің Көкшедегі бірі Қона – Жомарт жан көңіліндей жатыр шалқып (Қ. Көпішев, Кезеңдер).

Шала қарпыған киіздей. а) *Қонымсыз, үйлесімсіз.* Ажарсыз сөздің әсері Кеуліне көптің қонымсыз К и і з д е й ш а л а қ а р п ы ғ а н (Базар жырау, Шығ.). ә) *Бос, болбыр.* Тықылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп, Екпіндеп, үшкір атша қарқындаған. Бос белбеу, босаң туған бозбала көп, К и і з д е й ш а л а басып, қ а р п ы м а ғ а н (Базар жырау, Шығ.).

ҚАРПЫ² = е т. **1.** *Ауызды толтыра шайнау, мольнан асау.* Қ а р п ы н жейтін қойдың салқын етін де дастарқанға қойып үлгерген екен (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Төбет жүнге қакалып біраз бөгеліп қалды да, екінші рет қ а р п ы д ы (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Шөгеріп түйелерін артып жатыр, Арқанын айкастырып тартып жатыр, Қыс қатты, аштық көрген ат-түйесі: Сұғынып пішен-шөпті қ а р п ы н жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Мольнан қамту, көбірек алып қалу.* Берекелі еңбек етем, халыққа жақсылық келтірем десен, көп қ а р п ы н қалуға тырыспа (Р. Бердібаев, Гүлстан.). Өмірден қайткенде көп қ а р п ы н қалу дегеніміз – тоғышарлық (Б. Момышұлы, Шығ.). Сусыған бидайды ағаш күрекпен мол қ а р п ы н, жоғары лақтырды (Б. Ыбырайымов, Тұқым тазалау.).

Қарпып [қарбытып] асады [жеді]. *Ауыз толтырып, қомағайлана асап жедей.* Е, Еламан... – деді Курнос Иван, ол бірақ астан басын алған жоқ, Еламанға басын изеп қойып, қалған балықты қ а р п ы н а с а й берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ал мынау облыстан біздің сізге әкелген дәміміз. Осыны, мына сары майды қ а р б ы т ы н ж е н, хал жиып ал (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚАРПЫЛ = е т. *Пісірілу, ширатылу.* Кей жас авторлардың шала қ а р п ы л ғ а н дүниелерін жариялай беру жөн болмас («Қаз. әдеб.»).

[Шала басып] қарпылмаған киіздей. *Бос белбеу, болбыр.* Әли болса, бос белбеу, бота тірсек, қ а р п ы л м а ғ а н к и з і з д е й былжыраған жігіт (С. Омаров, Қызыл арай). Тықылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп, Екпіндеп, үшқыр атша қарқындаған. Бос белбеу, босаң туған бозбала көп, К и і з д е й ш а л а б а с ы н, қ а р п ы л м а ғ а н (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАРПЫЛУ *Қарпыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРПЫМ с ы н. с ө й л. *Қартымды*. Журнал күн тәртібіне қойған бас тақырыптарды шағын формалы шығармалармен де, кең тыныс, мол *қ а р п ы м* туындылармен де көтерді («Қазақст. мұғ.»).

ҚАРПЫМДЫ с ы н. *Жан-жақты кең қамтылған; алымды, шалымды*. Шынында, қаламы *қ а р п ы м д ы* тілші әсем сөзді аямай төгіп, желдірмелетіп-ақ жазыпты (М. Мағауин, Ақша қар). Жан дүниесі кең, көңіл жанары *қ а р п ы м д ы* адамның ұлан-ғайыр далада тұрып, сол даладай ұлан-ғайыр суретті көрмеуі мүмкін емес («Лен. жас»).

ҚАРПЫС= е т. *Ауыздарын толтыра шайнасу, мольнан асау*. Мұздай шұжық пен қарананды *қ а р п ы с ы п* алған шоферлардың байламы Бұғыбайға түнделеп жету еді (М. Сатыбалдиев, Қоңыр козы). Олар қатқан қарананды күтірлете *қ а р п ы с ы п* жатыр (Ә. Бектемісов, Майдангер.).

Көз қарпысты. *Көз шарпысты*. Ол жалғыз қыздың есебіне жүйрік, қай түйнекпен *к ө з қ а р п ы с қ а н д а р ы н а* дейін алақанында (М. Қабанбаев, Бакбак.).

Сөз қарпысты. *Сөзбен шалысты, қақтығысты*. Қария елшінің әрқайсысымен екі-үш ауыз тілге келіп, *с ө з қ а р п ы с ы п*, ішінен асып тұрған адамды таба алмайды («Қаз. әдеб.»).

ҚАРПЫСУ *Қарпыс етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРПЫТ= е т. **1.** *Мольнан асау, ауыз толтыра шайнау, ішу*. Құдабай да соңғы шайын *қ а р п ы т а* ұрттап, кесені төңкеріп тастады (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Өндіре қимылдау, мольнан қамту*. *Қ а р п ы т ы п*, көсіле қимылдайтын жандар соңғы күндері бой жаза алмай жүрген сияқты (Ә. Ибрагимов, Нағыз қайнар).

ҚАРПЫТУ *Қарпыт етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРС: көкірегі [жүрегі] қарс айырылды. а) *Қайғыдан қатты күйінді, өзегі өртенді*. Ой-қой, заман!... – дегенде бай мен бөйбішенің *ж ү р е г і қ а р с а й ы р ы л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Әлиза әлі ессіз, оқта-текте ғана тұрғысы келгендей, қос қолымен ауаны қармап, «а-аһ»... – деп, *ж ү р е г і қ а р с ы айырыла* күрсінеді (Ә.Нұрпейісов Сең.). ә) *Қатты қайғырды, аһ ұрды*. Ендігі Абайдың арман етіп «Махрұм» қалдым деп *к ө к і р е г і н қ а р с а й ы р ғ а н д а й* арман ететін мекені мәлім (М.Әуезов, Әр жыл.). Қасболат жұдырығымен ауаны жайқап, *к ө к і р е г і қ а р с а й ы р ы л а* уіледі (С. Омаров, Қызыл арай).

Қабағы қарс жабылды [түйілді]. *Ызаланды, ызалы ашуға мінді; ашумен тас түйін болып алды*. *Қ а б а ғ ы қ а р с ж а б ы л ы п*, өзінің қойған сұрағына шешім іздеп, ой теңізіне біржолата сүңгіді (І.Есенберлин, Шығ.). Сейітқалы *қ а - б а ғ ы н қ а р с ж а у ы п*, жан-жағына қарады да, қойшыларды сөге бастады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қабағын қарс жапты [түйді]. а) *Ашуланды, түнерді*. Нұрым *қ а б а ғ ы н қ а р с ж а у ы п*, Жолмұқанға зекіп жауап қатты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Қ а б а ғ ы н қ а р с т ү й і п*, Әуестің басынан кешкен ауыр азабына Құрманғазы бір сәт елең етті (А. Сатаев, Дала.). ә) *б е й н. Аспанды бұлт торлап, күн райының бұзылуы*. *Қ а б а ғ ы н қ а р с ж а у ы п*, түксіе түнерген түн (Б. Момышұлы, Жауынгер.). Күндерде күн, *қ а р с ж а б ы л ы п қ а б а ғ ы*. Хан төңірі балағына қарады. Көрі көзі әлденені салады, Әлденеге үрейленіп қарайды (Қ. Аманжолов, Шығ. жин.).

Қарс айырылды. *Екі жаққа қақ бөлінді*. Бір кезде шың төбелері от шашып қоя берді, қара жер *қ а р с айырылды* (Т. Шаханов, Көгілдір.). Таңынан жарылғалы тұрған жарықтық қауын, пышақ тиер-тиместе *қ а р с а й ы р ы л д ы* (Т. Әлімқұлов, Күрең өзен).

Қарс ұрды. *Аһ ұрды, қайғы басты*. Сағынсам да үміт бар, Болушы еді қуаныш. Қалқаннан қалдым *қ а р с ұ р ы п*, Қайткенде болар жұбаныш (Абай, Танд. шығ.). Таусылды ақыл-айласы Хабар таппай *қ а р с ұ р д ы* інісі мен ағасы (Бес ғасыр.).

ҚАРСАҚ з а т. з о о л. <лат. vulpes corsac> *Терісі жақсы бағаланатын, түлкі тұқымдас кішкене аң*. *Қ а р с а қ* – түлкінің бір түрі, қасқыр ұруы, ит жынысы, жыртқыш бөлімі, сүт емуші табы сүйекті тобы болады (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.). Қоян, түлкі, бұлғын, *қ а р с а қ*, тиін сияқты жұқа аң терілері өте тез иленеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Олардың күлкісіне дала *қ а р с а қ т а р ы н ы ң* ішін тартып ұлыған даусы ән қосады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қалыңнан соққан қарсақтай. *Олжалау, жауын жеңу деген мағынада*. *Қ а л ы ң н а н с о қ қ а н қ а р с а қ т а й*, Салақтатып екеуін Қақпасына енеді (Батырлар жыры).

Қараңғыда қарсақтың ізінен жаңылмайды. *Барлағыш, ізшіл*. Қос тазыны қосағымен алып, аңға шықтым. Екеуі де *қ а р а ң ғ ы д а қ а р с а қ і з і н е н ж а ң ы л м а й т ы н* еді (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қарсақ дәрі. ж е р г. *Жерден қазып алынған өсімдік тамыры. Қ а р с а қ д ә р і н і* құстыру үшін ішеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қарсақ жон [сорпа] *Ащы құрт сүзбе қатылған сары ала майлы сорпа.* Сол үйге кіріп келсе «Кеш жарық!» деп, Жатпақ түгіл, болған жоқ тамағын жеп. Ол кезде шай болмайды, сусыны құрт, Ұсынды *қ а р с а қ ж о н* қып, езіп әкеп (Шәкәрім, Өлеңд.). *Қ а р с а қ ж о н с о р п а д а н* соң ғана сәл тоұайған жұрт қайта сімірді («Ана тілі»).

Қарсақ жортпас қалың [қара адыр, қара жон]. *Аң жұрмес мекен.* Шу, жануар, шу дейді, Ескен желдей гулейді. *Қ а р с а қ ж о р т п а с қ а л ы ң н а н* қарғып өтіп барады (Мұңлық-Зарлық). Ертеде *қ а р с а қ ж о р т п а с қ а л ы ң* екен, Бұл күнде тас төсеген жолмен асам. Айшылықалыс жерді алты-ақаттап, Бір-ақ күнде барамын жорғаласам (Еңбек күйі). *Қ а р с а қ ж о р т п а с қ а р а а д ы р* Қарамай неге шабасың (Абай, Тол. жин.).

Шөл қарсақ болды. ж е р г. *Шөлдеді, сусады.* Малымыз су іше алмай, кештен бері *шөл қарсақ болды* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРСАҚТЫ с ы н. *Қарсағы мол, қарсағы көп.*

ҚАРСАҚША ү с т. *Қарсақ тәрізді, қарсақ секілді.* Сонсоңғы, оның жалғыз әрекеті тымпылдап *қ а р с а қ ш а* желіп кетеді (А. Сүлейменов, Бесін). Ербендетіп қолдарын, Көтерді көзі ақшиды, Жер таппай қоярға бір жанын, *Қ а р - с а қ ш а* тісі ақсиды (Д. Әбілев, Таңд. өлеңд.).

ҚАРСАН¹ з а т. *Қарсы жақ беткей.* Аттар *қ а р с а ң ғ а* мықшия, дем ала өрлеп жотаға өрең көтерілді (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қараймын сонау асқарға, Құзар басын қар шалған. Бурыл бүркіт аспанға, Ұшар ма деп *қ а р с а ң н а н* (Қ. Бекхожин, Әшпақ-наме).

ҚАРСАН² ү с т. *Белгілі бір уақиғаның алдындағы мезгіл, кезең.* Поезд астанаға үлкен мейрам *қ а р с а ң ы н д а ғ ы* кеште жетті (М. Мағауин, Ақша қар). Қарындасының үйлену тойының *қ а р с а ң ы н а* келген Жасболатты үй іші шат-шадыман қуаныш үстінде қарсы алды (Т. Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Оның келу *қ а р с а ң ы н а* жігіттерді әзірлеп қою керек (М. Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАРСАН: көрі қарсаң. *Көпті көрген, тәжірибелі, көнігі, айлакер.* Түні бойы тынбай жортқан қу *к ә р і қ а р с а ң* болмаса неғылсын? Ау, мырзалар, бет алды далақтай бермейік, – деп Қоңырбай атының басын тежеді (Ә. Көпшімов, Екі бүркіт).

ҚАРСАНҒЫНДА ү с т. *Белгілі бір уақиғаның алдында.* Май мерекесі *қ а р с а ң ы н д а* ғана

сырланған болса керек, қызыл күрең бояуын күн табына әлі алдыра қоймаған (Ө. Қанахин, Дәмелі).

ҚАРС-ҚАРС: қарс-қарс айырды. *Қарсылдатып қақ бөлді.* Балалар түстігін ішіп болып, суға салқындатып қойылған қып-қызыл шырын қарбызды *қ а р с - қ а р с а й ы р ы п*, құмарта жеп жатқан («Қазақст. мұғ.»).

ҚАРСЫ ү с т. **1.** *Қарама-қарсы жақ.* Иванның үйінің *қ а р с ы с ы н а* үй салып аламыз (Ә. Нұршайықов, Жер туралы.). Терезеге *қ а р с ы* қабырғада арқасын сүйеп, астындағы орындықты ауық-ауық сықырлатып отырған Ыбырайым күшене жөтелді (А. Жақсыбаев, Қайырлы.). Аңырып атым тоқтады, *Қ а р с ы д а н* жел соқпады. Қорқынышым басылды, Біткен құлақ ашылды (Қ. Баянбаев, Қолшатыр.). **2.** *Жүзбе-жүз, бетпе-бет, тура.* Үйдің қалқасынан қалың киінген, соқтауылдай екі еркек *қ а р с ы* шыға келді (Б. Соқпақбаев, Өлгендер.). Бір қолыма қамшымы, екінші қолыма пышағымды ұстап, қасқырға *қ а р с ы* жүрдім (Ә. Жылқышиев, Айтолқын). Олар сабақтан қалып қоямыз деп асыққандықтан, *қ а р с ы* келіп қалған машинаның алдынан жүгіріп өтпекші болады («Қазақст. мект.»). **3.** *Белгілі бір іс-әрекетке наразылық білдіру, қарсылық ету; қайшы келу.* Растың бір аты – хақ, хақтың бір аты – Алла, бұған *қ а р с ы* қаруласқанша, мұны ұғып, ғадаләтпен тәптеншеуге керек (Абай, Тол. жин.). Комиссия Барлыбайдың ферма меңгеріп отыруына *қ а р с ы* (З. Шүкіров, Қиын түйін). Үнемі сабақ, үйірме деуге де Сәуленің өз басы *қ а р с ы* (С. Сарғасқаев, Көңілді бала.). **4.** *Барыс жалғаулы сөздермен тіркесіп келіп, іс-әрекеттің, қимылдың бір нәрсеге қарай бағытталғанын білдіреді.* Қалың бұқара патшалық тәртіпке, байлар мен феодалдарға *қ а р с ы* күреске көтерілді (Д. Айдаров, Дәуір). Амангелді сөйледі: – Қолға қару алынбай, Белге қылыш тағынбай, Ат үстінде жай таппай, Жауға *қ а р с ы* оқ атпай, Шешілмейді бұл майдан (О. Шипин, Дастан.). Кене энцефалиті ауруына *қ а р с ы* егу үшін формалинмен өлтірілген вирустерден жасалған вакцина қолданылады (Ж. Сұлтанов, Аурулар.). **5.** *Барыс жалғаулы сөздермен тіркесіп келіп, «қарай», «қарсаң» сөздерінің мағынасын береді.* Көктемге *қ а р с ы* өсімдіктің тіршілік әрекеті біртіндеп күшейе бастайды (С. Түрдиев, Үй өсімдік.). Октябрь мейрамына *қ а р с ы* барлық студенттер ауылдарына кеткен (Б. Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Жұлдызы қарсы. *Әш, қас.* Ескі әдет-ғұрыптың қандайымен болса да *ж ұ л д ы з ы* *қ а р с ы* адамды мен осыдан көрдім (С. Мұқанов,

Танд.шығ.). Шіркін-ай, Еменалы екеуіңнің *жұлдыздарының* қай жерде шақырайысып, *қарсы* қарасып тұрғанын көрер ме едім бір (Ғ.Мүсірепов, Танд.шығ.). Сапар десе, *жұдызы қарсы* Жарқын сабаққа одан әлдеқайда озық еді (М.Иманжанов, Шығ.).

Қарсы айдап салды. *Біреумен біреуді егестірді, қастастырды.* Жігері құм болған бай пәлекорлыққа басып, сондағы елді Сөкендерге *қарсы айдап салды* («Қаз. әдеб.»).

Қарсы алды. а) *Біреуді тосып алды, күтіп алды.* Қонақтарды *қарсы алушылардың* ішінде колхоздың бастығы Масақбай бар еді (С.Мұқанов, Сырдария). Балжекең *қарсы алды* көптен күткен, Қартайып сол уақытта халі біткен. «Тайында ат бөйгіге қосармын» деп, Осы еді немересі үміт еткен (О. Шипин, Дастан.). Күні кеше бірге жатқан қыз-келіншектер Айнашты қуана *қарсы алды* (М.Сүндетов, Құмда.). ә) *Қабыл алды, құптады, мақұлдады.* Пушкиннің сондай халықтың, ақын болғандығынан қазақ халқы оның творчествосын сүйіп *қарсы алды* (М. Қаратаев, Туған әдеб.). Ақ тілеуменен *қарсы аламын*, Аймалап жырмен алғысым, Ақ көңіл жаным аңсаған (Ғ. Жұмабаев, Алтын толқын.).

Қарсы алдынан ату. ә с к. *Бетте-бет атыс; зеңбірекпен немесе атыс қаруынан қарсы бағыттағы нысанаға тура ату.*

Қарсы алдында. *Дәл алдында; есік көзінде.* Арғымақ ару аттар сескенсе, Ақ тігердің *қарсы алдында* жусар ма, Ойда қазақ көп жортса, Беллерін күміспенен құрсар ма? (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Қарсы әрекеттік күш. ә с к. *Қарсыластың әскери күшіне, командалық постыларына және басқа да әскери нысаналарына қарсы бағытталған әскери стратегия, шабуыл немесе қару.*

Қарсы дайындық. ә с к. *Қарсыластың шабуылға дайындалған басты күштерін қорғанушы жақ ракета әскерлерінің, артиллериясының, авиациясының жаппай атуы, жаппай соққысы.*

Қарсы дау. *Қарсы айтылатын дау, талас.* Бұл биліктен кейін Дүйсебек, Сәрсенбайлар Байжанның барымтаға алған жылқыларын сұрап биге түсіп еді, билер мұны *қарсы дау* деп атқаз қылды (М.Дулатов, Шығ.).

Қарсы дәлел. *Қарсы жаққа айтылатын айғақты сөз.* Қазақтың құрамалығы ескі жұрт екендігіне *қарсы дәлел* бола алмайды, қайта құрама бола тұрып, бұл күнде тілі, әдет-ғұрпы, салт-санасы бір кісінің баласындайлығына қарағанның өзінен қазақтың ескі жұрт екендігі,

кейіннен қосылғандардың ұйтқысы қазақ екендігі ыспатталады (М.Дулатов, Шығ.).

Қарсы келді. *Қарсыласты, таласты.* Надандарға бой берме, Шын сөзбенен өлсеңіз. Аят, хадис емес қой, Күпір болдың демес қой, Қанша *қарсы келсеңіз* (Абай, Тол.жин.). Иманға *қарсы келерлік* орынға ешбір пенде Құдай тағала кеңшілігімен кешеді дағы демесін (Абай, Тол.жин.).

Қарсы қойды. *Қастастырды, өштестірді, жауластырды.* Ұстамдылығына класс байқағандай нұқсан келтіріп алған мұғалім оны өзіне *қарсы қойып* алады («Халық мұғ.»).

Қарсы құда. ә т н. *Екі жағы қарама-қарсы қыз берісіп, қыз алысқан құдалар.* Егер екі үйде екі қыз, екі ұл болса бұлардың бір-біріне қалыңмал төлеуге шамалары келмесе, не төлеуден бас тартса, өзара келісіп, *қарсы құда* болады (А.Жүнісов, Бабалар.).

Қарсы құғыртушылар. *Қарсы қоюшылар.* Автономия болуымызға, милисия құруымызға, қазына жинауымызға халықты *қарсы құғыртушылар* да табылар (М.Дулатов, Шығ.).

Қарсы соққы ә с к. *Әскерлердің қорғаныс ұрыстарының барысында қорғаныс шебіне баса-көктеп енген немесе шепті бұзып өткен қарсылас тобына тұтқиылдан беретін соққысы.*

Қарсы тұрды. *Қарсылық көрсетті, бой бермеді, беттесті.* Қайғы келсе, *қарсы тұр*, құлай берме. Қызық келсе, қызықпа, оңаққа ерме. Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Сонан тапқан – шын асыл тастай көрме (Абай, Тол.жин.). Молдағалиев взводының тұсынан бұзып өтуге жанталасқан жауға *қарсы тұрды* (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.). Секілді күз қияға табалдырық, Адамға ой салады алаң қылып, Ел үшін екіталай түстік жолға, Қауіпке *қарсы тұрып*, кадам ұрып (С. Мәуленов, Танд. өленд.).

Қарсы шабуыл. ә с к. *Қорғаныстағы әскерлердің шепті бұза киліккен қарсыласты талқандау және бұрынғы тактикалық жағдайын қалпына келтіру мақсатын көздеп, қарсылас әскерлеріне қарсы жүргізген шабуылы.*

Қарсы шықты. а) *Алдынан шығып күтіп алды.* Жайдақ атқа мініп, алдымнан *қарсы шықты* (С.Торайғыров, Шығ.). Ері жоқта күйзелтпей шаруасын, Ағайын, көршілерін жадына алса. Сапардан ері келсе үйге кіріп, Жылы жүзбен *қарсы шығып* қолын алса (Шал ақын, Өленд.). ә) *Қайшы келді, қолдамады.*

Құшағын жайып қарсы алды. *Шын ықыласы түсіп, кең пейілмен қарсы алды.* Еркін жақын келгенде, Болат оны жайдары жүзімен *құшағын жая қарсы алды* («Қаз.әдеб.»).

Суық [көзбен] қарсы алды. *Жақтырмай салқын жүздесті.*

ҚАРСЫЗ с ы н. *Қары жоқ, қар жаумаған.* Бірақ Жайық жағасы да биыл қысы *қ а р с ы з* (І. Есенберлин, Алмас.). Майдың алғашқы екі жетісі жалтаң боз қыраусыз, *қ а р с ы з* өтті (Ж. Молдағалиев, Жүрек.).

ҚАРСЫЛА= е т. **1.** *Қарсы алу, қуту, тосу.* Курстас қатар-құрбылар келе жатқан жаңа жылды жылы шыраймен бірге *қ а р с ы л а й д ы* (З. Қабдолов, Жалын.). Тіксайға төніп келгенде жортуылшыларды қара қасқа атты дембелше сары жігіт *қ а р с ы л а п* алды (Х. Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Отқа қақтау, ұстау.* Пірөдар от басына қайыра барып, үйрегін олай-бұлай *қ а р с ы л а д ы* да, боршалап-боршалап жолаушылар дастарқанына апарды (Ж. Молдағалиев, Самал.). Ердің тоз қиындысы жапсырылатын жеріне ғана су сеуіп отқа *қ а р с ы л а й д ы* (Х. Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

ҚАРСЫЛАН= е т. *Отқа қақтану, қыздыру, жылыну.* Шөкең маздап тұрған отқа *қ а р с ы л а н ы п*, қыздырынып жатыр (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.).

ҚАРСЫЛАНУ *Қарсылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРСЫЛАС з а т. **1.** *Бір-біріне қарсы адам, қарсы жақ.* Айтыста жеңіске жеткен ақынның даңқы ерекше артады, сондықтан да айтысқұмарлар белгілі айтыс ақынын жеңіп, атақ-даңқын асыру үшін мыңдаған шақырым жерден *қ а р с ы л а с ы н* іздеп келеді (Х. Досмұхамедұлы, Шығ.). Екеуміз үлкен залға кіргенде, қолында шахматы бар, делбектеген бір дегбірсіз шұбар *қ а р с ы л а с* іздеп сандалып жүр екен (М. Иманбаев, Сұлу). Жерге ұратын жеңімпаз батырларша, Сәт туса дәл осындай бір қызатын. Содан соң *қ а р с ы л а с ы н* жақын жанша, Орнынан «әуп» деп қайта тұрғызатын (С. Оразбаев, Дала даусы). **2.** *Жау, дұшпан.*

Қарсыласты басу. ә с к. *Қарсыласты шығынға ұшырату және соғысу қабілетінен уақытша айыру.*

ҚАРСЫЛАС= е т. *Қарсы әрекет істеу, қарсы тиру; алысу, жылысу.* Бақтығұл жылқы шауып, *қ а р с ы л а с қ а н* кісіні сойылға жығып кеткен (І. Омаров, Серпін). Именіп жүріп көрген игіліктен, *қ а р с ы л а с ы п* жүріп көрген қорлық артық (Б. Момышұлы, Москва.). *Қ а р с ы л а с ы п* жатқан жау күші мол болса да, шу дегенде қатты бастады (Ж. Молдағалиев, Торғай.).

ҚАРСЫЛАСУ *Қарсылас етістігінің қимыл атауы; қарсы тиру.* Темірханның *қ а р с ы л а с у ғ а*

да шамасы келмей, зорға сытылып шықты да, зыта жөнелді (М. Гумеров, Хазірет.). Ен жайлауда еркін жатқан сабаздардың *қ а р с ы л а с у ғ а* мұрсаты келмей қалыпты (С. Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ҚАРСЫЛАСУШЫ з а т. *Қарсы болушы, қарсы тирушы, наразылық білдіруші.* Картопты күтіп, баптау оңай емес деп *қ а р с ы л а с у ы ш ы л а р* да болмай қойған жоқ (Н. Ғабдуллин, Өрлеу.).

ҚАРСЫЛАУ¹ *Қарсыла етістігінің қимыл атауы; қарсы алу.* Ақ пароход өткен аптада азық-түлік кемелерін *қ а р с ы л а у ғ а* кеткен-ді (Ә. Сәрсенбаев, Теңіз.). Жаңа жылды *қ а р с ы л а у* күні кез келген үйдің дәмін татуға болады (Ғалам. ғажап.).

ҚАРСЫЛАУ² с ы н. *Аздап қарсы.* Ол басқа молдалардай емес, намаз оқымайтын, Құдайға *қ а р с ы л а у* мінезі бар-тын (А. Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

ҚАРСЫЛЫҚ з а т. *Қарсыласушылық, қарсы тирушылық.* Жанталасқан бай-қулақтардың *қ а р с ы л ы ғ ы н* Әкімбай сол жолы көрген (Р. Райымқұлов, Болат.).

Қарсылық қылды [етті, көрсетті]. *Қарсы шықты, айтқанға көнбеді, тайталасты.* Елде жүрген милиционерді аңдып, ұстап, *қ а р с ы л ы қ қ ыл ғ а н д а р ы н* өлтіріп, өлікті мылжалап, боршалап кетеді (С. Сейфуллин, Әңгім.). Бектікте біреу бектеп тұра алмай жүр. О дағы ұрыларды тыя алмай жүр. *Қ а р с ы л ы қ* күнде *қ ыл ғ а н* телі-тентек, Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр (Абай, Тол. жин.). Алғашқы күндердегідей емес, аяқ іліккен жерге табан тіреп, жиі-жиі жауға *қ а р с ы л ы қ е т е д і* (Т. Ахтанов, Қаһарлы күн.). Тыпырлап, тұмсығымен *қ а р с ы л ы қ к ө р с е т к е н* есуас хайуанның бауырына қалқаланып кіріп кеткен (Қ. Тоқаев, Тасқын). Жау *қ а р с ы л ы қ к ө р с е т і п* алға жібермей жатқан көрінеді (Р. Ұлтанбаев, Ер. есімі.).

Қарсылық танытушы. *Қарсылық көрсетуші, қарсы күресуші.* Ең сұмдығы алпауыт державалар өз Отанын, туған халқының салт-дәстүр, діл мен дінін, ұлттық сана мен дүниетанымын қорғап, *қ а р с ы л ы қ т а н ы т у ы ш ы л а р д ы* террорлық ұғымдарға теліп, бейбітсүйгіш ұйымдарды да тынымсыз қудалайды («Түркістан»).

ҚАРСЫЛЫҚСЫЗ ү с т. *Ешқандай қарсылық көрсетпей, қарсыласпай.* Мен ешбір *қ а р с ы л ы қ с ы з* келістім (Қ. Исабаев, Соңғы тәулік). Шабанбайдың пікірін *қ а р с ы л ы қ с ы з* қабылдады (А. Жүнісов, Өмір.).

ҚАРСЫЛЫҚТЫ: *қарсылықты сала-лас сөйлем.* л и н г в. *Мағыналары бір-біріне қарсылас болып құрмаласқан салалас құрмалас*

(сөйлем). *Қарсылықты салаластағы* жай *сөйлемдер* көбінесе бірі болымды, бірі болымсыз болып қарсыласады (Қазіргі қаз. тілі).

ҚАРСЫМА-ҚАРСЫ үст. сөйл. *Қарама-қарсы*. Тұрсын көзін ашып жалт қарағанда, өзіне *қарсыма-қарсы* келіп, есік пен төрдей жерде тоқтап тұрған қос аттыны көрді (Ә. Көшімов, Қысталаң.). Мен шалды ортаға ала столдың екі басына *қарсыма-қарсы* отырғыздым (С. Мұқанов, Осу жол.).

ҚАРТ з а т. *Жасы ұлғайған, қартайған адам*. Аспаса ақыл қайраттан, Тереңге бармас, үстірттер. *Қартыңның ойы* шар тартқан, Әдегі жеңіп күнгірттер (Абай, Толжын.). Абылай артық туған неге ұмытсын, Қазаққа қалмақ сыры аяндай-ды. Қалмақтың *қарты* түгіл қалшасы да, Алдатпас, алдап кетер Абылайды! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қарттардан* кетті ауырлық, Сопыдан кетті сабырлық, Тұман басты заманды, Біз заманға не қылдық? (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қарт бурадай. *Тәжірибелі, қаһарлы бурадай*. Оймақтай аузың бүрініп, *Қарт бурадай* қамданып, Қас батырдай шамданып, Сыртыңнан дүспан сөз айтса (Батырлар жыры).

ҚАРТА¹ з а т. а н а т. **1.** *Жылқының тоқ ішегінің көк ет (диафрагма) пен құрсақ арасына доғаланып орналасқан екі қатардың астыңғы қатпарланған жуан бөлігі, қатпар-қатпар майлы ішегі*. Бөген жылқылар бір-бірімен қасынысса жаппай өршиді. Жылқының барттанып ісінген қыл күйрегінің талын жұлып қараса, қылшық түбінің баданасы сәл ісінкі жуантық әрі соқталы болып бүлінеді. Бөгеннің тік шек пен *қартаны* жайлайтын жұмыркұрт ауруы – оксипуроз екендігі дәлелденген (Жылқы. аурул.). **2.** *Жылқының қартасынан жасалған тағам*. Дәмеш те, Қайыр да алдарында жайнап тұрған суық қазы, майлы *қарта*, иісі мұрнын жарған күрең бөліштен ауыз тиген жоқ (З. Шашкин, Теміртау). Ұлық сәлден кейін өзі кеше ғана дәмін тұңғыш рет татқан қазы мен *қартасын*, қымызын бір дүркін мақтап алды (А. Сатаев, Дала.). Тұра берер қазы, *қарта* сақтаулы, Шаң тұтатпайды кілемдерді мақтаулы. О, қасірет, болман өйтпін шерменде, Сия алмаспын, жүре алмаспын жермен де (О. Иманалиев, Сәуір).

ҚАРТА² з а т. с ө й л. *Қарта*. Ол қалтасынан су жаңа *қарта* суырып ап араластырды (Е. Мырзахметов, Туған күн). Мал сойылды, от жақты, Ет піскенше көп ішті. *Қарта* ойнады дуылдап, Жақ-жақ болып керісті (С. Машақов, Жылдарым.).

ҚАРТАЙ= е т. **1.** *Жасы келу, ұлғаю*. Ел амандығын білген Ыбырайым атасы Балғожа бидің мүлдем *қартайып* кеткенін бұл жолы анық байқады (Ж. Молдағалиев, Самал). *Қартайғанда* жан қайғы, Ойға түсер қайдағы, Тау-тастағы, сай-сайдағы, Жастық дәуір ойнағы... (К.Әзірбаев, Тойбастар). Тумақ, өлмек, *қартаймақ* болмай қоймас, Қанша қызық көрсе де, пенде тоймас. Сол тоймастық – дүниені жамандатқан Сен сөкті деп тағдырды қайта жоймас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Көрілік меңдеу*. Сол түннің кетпес еді суреті естен, Ондай сүйген махаббат болмас өшкен. *Қартайып* көр аузында тұрсаңдағы, «Ау, дариға» дегізіп, ойға түскен (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚАРТАЙТ= е т. **1.** *Ұлғайту, жас қосу, көртейту, мосқалдандыру*. Ол қайғы, әсіресе, апамды он жасқа *қартайтып* кетті (Д. Исабеков, Мазасыз.). **2.** *Көрілікке жеңдіру*. Жаңа өлендер жарылқар жанымды әрі, Жатар тарап жан-жаққа жалындары. Ұзақ жылдар *қартайтпай* демер мені, Жакын тұтса сөзімді жанның бөрі (Ғ. Орманов, Жан қанаты).

ҚАРТАЙТУ *Қартайт етістігінің қимыл атауы; мосқалдандыру, көртейту*. Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң ғылым өзі – бір тез *қартайтатын* күйік (Абай, Толжын.). Жұрттың бөрі біледі өлетұғынын және үнемі *қартайтын* келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын (Абай, Толжын.).

ҚАРТАЙЫҢҚЫРА= е т. *Жасы ұлғая түсу, егделену*. Әуездің сақал-шашының ағы ұлғайып, *қартайыңқырап* қалыпты (Ө. Ахметов, Адам.). Палуан еті қайтып, шашы бурыл тартып *қартайыңқырап* қалған екен («Лен. жас»).

ҚАРТАЙЫҢҚЫРАУ *Қартайыңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРТАКЕШ с ы н. с ө й л. *Қарташыл, карта ойнауға құмар*. Мұның шүйіркелесіп тіл табатыны бас бухгалтердің орынбасары кеңсірігі қусырылған *қартакеш* ку Кемелтай мен осы өзі (Ө. Қалмырзаев, Қарлығаш). *Қартакештер* мұндайда квит болдық дейді (А.Сүлейменов, Бесін.).

ҚАРТАЛАН= е т. **1.** *Қарта пайда болу; семіру, толу*. Бөрі де жәрмеңке ашылғаннан бері жоталанып, семіріп, *қарталанып* келе жатқан (М. Әуезов, Қилы заман). **2.** а у ы с. *Қарта тәрізденіп қатпарлану, бүж-бүж болу*. Айналасы жан сирек басатын *қарталанған* сары құм көрінеді (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Жолдың оң жағы таудың *қарталанып* жатқан бірнеше жоталы тұмсықтары солбырап

келіп осы арбалар келе жатқан жердің бір жағын қоршалап алғандай (І. Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРТАЛЫ с ы н. **1.** *Қартасы бар; семіз, майлы.* **2.** *Кебеже қарын, кең құрсақ.* Үлкен істі елдің жасы үлкен қариясы, атақты, салмақты үлкендері, *қ а р т а л ы* жуандары арқылы болмаса, өз беттерімен бұзып-жарып істен кете алмайтын (М. Әуезов, Қилы заман).

ҚАРТАМЫС с ы н. **1.** *Мосқал тартқан, кәрі.* Бозтай белі шойырылып үйде жатыр, жоқ нәрсеге белі шойырылып қалатын *қ а р - т а м ы с* емес, отызға биыл толды («Лен. жас»). Кешегі қан майдан мені тағы да он-жиырма жасқа есейтті, қазір *қ а р т а м ы с* болып қалған сияқтымыз (М. Дүйсенов, Гүлжан.). **2.** *Тәжірибелі, көпті көрген.* Қашанда орнынан табылатын *қ а р т а м ы с* журналистер мұның сәлеміне енжарлау бас изесті (Қ. Жұмаділов, Сонғы көш).

Қартамыс тартты. *Мосқалданды, қартайды.* Әйелінің жүзі қатпарланып, *қартамыс тарт- қ а н ы н* ол енді ғана байқады (А. Нұрманов, Құлан.).

ҚАРТАМЫСТАУ с ы н. *Мосқалдау, егделеу.* *Қ а р т а м ы с т а у* бір әйел ауыр сумкасын маған ұстата берді («Лен. жас»).

ҚАРТАМЫСТЫҚ з а т. *Егде тартушылық, қартаңдық.* – *Қ а р т а м ы с т ы ғ ы* да бар-ау, мақалдауын қарашы, – деп бөріміз де күлдік (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

ҚАРТАМЫШ с ы н. с ө й л. **Қартамыс.** Қиық мұрт, ұзын бойлы, *қ а р т а м ы ш* кісі класс журналын мұғалімдер кеңсесіндегі ұзынша үстелдің шетіне тастай салды (М. Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Сөйтіп, көк етікті кездеспей, көн етіктіге бара қоймай жүргенде, Варвара *қ а р т а м ы ш* болып қалады (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАРТАМЫШТАУ с ы н. с ө й л. **Қартамыс- тау.** Казиннің алған әйелі осы станциядағы мықты және бай тұқымның бірі Куяновтардың *қ а р т а м ы ш т а у* қызы Глафира екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАРТАҢ с ы н. *Жасы ұлғайып, мосқал тартқан (адам).* Байбайшыл тартып, баға жоқ, Жастарға жаппас жала жоқ. Жат қораны күзеткен *Қ а р т а ң* шалда сана жоқ (Абай, Тол. жин.). Қолдарындағы бір-бір сауын сиырлар мен тоқты-торпағын өріске шығарып, *қ а р т а ң* қариялар мен кәрі әжелер де жылы төсегін тастап далаға шықты (С.Сейтхазин, Хадипа). Ақбиібінің өз тұстастары дерлік *қ а р т а ң* немесе орта жастағы адамдар (Ұ. Доспанбетов, Сырғалы.).

Қартаң тартты. *Қартайды, жасы келді, мосқалданды.* *Қ а р т а ң т а р т қ а н* адамнан от азаймақ От азайса, әр істің бөрі тайғақ. Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып, Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ (Абай, Тол. жин.). Алдымызда президент тұр, қасында ұзын бойлы, қылау шашты *қ а р т а ң т а р т қ а н* кісі (Ә. Шәріпов, Алыс.). Қарсы жүрдім ағысқа, *Қ а р т а ң т а р т - қ а н* шағымда. Сені кімге табыстап, Кетсем екен барымда (Т. Молдағалиев, Ескерткіш).

ҚАРТАҢДАУ с ы н. *Жасы келіп қалған, қартая бастаған.* Үй иесі *қ а р т а ң д а у* келген татар әйелі еді (С. Мұқанов, Ботагөз). Аурухана алдында көңілді топты *қ а р т а ң д а у* әйел қарсы алды (Т. Есімжанов, Дала.). Қысылсаң таппас ой нені. Іздеді небір амалын. *Қ а р т а ң - д а у* бірі сөйледі, Кернеп бір қойып тамағын (С.Сматаев, Астана.).

ҚАРТАҢДЫҚ з а т. *Қартаң тартқандық, мосқалдық.* Шығатын гармонь даусы менен басым, Қарлығу *қ а р т а ң д ы қ т а н* жамалғасын. Дем едім енді жатып дем алармын, Тоқтасқан тарлан жүйрік саналғасын (Ақын жырлары).

ҚАРТАҢҚҰЛАҚ з а т. ө с. **Іле қызғалдағы.** (*Түбін қазып жеуге болатын пиязшықты өсімдік*). Бригадир қамшының сабымен *қ а р - т а ң қ ұ л а қ т ы ң* түбін қазғылып біраз отырды (Ш.Мұртазаев, Таңд.).

ҚАРТАШЫ з а т. **1.** *Карта ойнаушы.* Қараш *қ а р т а ш ы л а р д ы ң* қасында айналшақтап кетпей тұр (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат). Алдарына табақ қойғандай бастары түйіскен *қ а р т а ш ы - л а р* Абзалды өбден таяп келгенде ғана байқады (Ә. Сараев, Тосқауыл). Төр жақтағы төрт-бес маңғаз сыпайы отыр, *қ а р т а ш ы л а р ға* еліктеп анда-санда езу тартады (М. Иманбаев, Сұлу). **2.** *Карта құмар, карта ойынының шебері.* Бұл көдімгі осы өңірге мәлім *қ а р т а ш ы*, Мақаттың Айдарбегі (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). Біреулер жайлы салонда, Шалқая түсіп қалғиды. Пульканы соққан сол, онда, *Қ а р т а ш ы л а р д а* хал күйлі (Х. Ергалиев, Көбік шашқан).

ҚАРТАШЫЛ с ы н. *Карта ойнауға құмар.* *Қ а р т а ш ы л* каскабастарды, соларға ермек болсын деп, өзің секілді Таспабастарды, Шақырып қамданып жатырмыз (О. Әубәкіров, Сүзеген.).

ҚАРТАШЫЛДЫҚ з а т. *Карта ойынына салынушылық.* Ол тамақты көп ішетін, *қ а р т а - ш ы л д ы ғ ы н*, жылқыдан бөтен ештеңені ұқсата алмайтынын тәптіштеп, Сейсіметті де біраз сілейтіп берді (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚАРТАЮ *Қартай етістігінің қымыл атауы; жасы келу, жасы ұлғаю, мосқалдану.* Мен

адамның мезгіліне жетпей ерте *қартаюын* а әртүрлі себеп бар деп білемін (Ә. Әбішев, Жас түлек). Организмнің барлығына бірдей тән боларлықтай тірлік қасиеттерінің бірі – *қартаю* («Қазақст. мект.»).

ҚАРТСЫН = е т. *Қарт деп санау, қомсыну. Қ а р т с ы н б а й-а қ* қой, бір әйелге ие болуға шамасы келмейді ғой деп жүрсің бе (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.).

ҚАРТСЫНУ *Қартсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРТТАУ с ы н. *Аздап қартаң тартқан, егделеу.* Салынып жатқан барактың алдынан бір *қ а р т т а у* адам өтіп барады (С. Ерубаев, Менің құрдас.). Әке-шешесі ат-арба жегіп, жаңа ғана келесі поселқадағы бір *қ а р т т а у* туысына кетіпті (Ф. Қайырбеков, Ақ желкен).

ҚАРТТЫҚ з а т. *Жасы жетіп қартайғандық, егде тартқандық.* Боқаш Аупаев өзінің *қ а р т - т ы ғ ы* н айтып, алыс жолға жүруден бой тартты (С. Бегалин, Шоқан.). *Қ а р т т ы қ қ а* аяқ басса да романтикадан қол үзген сияқты тағы көрінбейді (Ф. Сланов, Замана.). Жас келсе *қ а р т т ы қ* жетіп өрімдейге, Әудем жер жырақ болып көрінбей ме? Мекенің оттың басы, кемпір қасы, Кемпір де шай беруге ерінбей ме (О. Малкаров, Өтсе де.).

ҚАРТША ү с т. *Қарт адам сияқты.* Қарайды оған асқар тау да, Алдына өкеп тартқан сонша – Тағам толы дастарқанға, Таңырқаған тосын *қ а р т ш а* (Ғ. Орманов, Ой қанаты).

ҚАРУ¹ з а т. **1.** *Ұрыста қолданылатын шабуыл және қорғаныс құралдары.* Мұны көріп, Ескендір аң-таң қалды, Бар *қ а р у ы* н алтынға қоса салды. Енді қайтер екен деп қарап еді, Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды (Абай, Тол. жин.). Павел Комаров келіншегі Таянмен қатар *қ а р у* кезеп тұр (Қ. Исабаев, Өткелде). Ыбырай өзі қасында мылтығы бар жолдастарымен *қ а р у л а р ы* н ұстап дайын тұрған (М. Әуезов, Қилы заман). // *Бір нәрседен қорғану үшін пайдаланылатын тас, таяқ, пышақ т. б. заттар.* Жүрек жұтқанның жұдырығы да *қ а р у* (М. Әлімбаев, 666 мақал). **2.** *Белгілі бір еңбек өнімін өндіретін құрал, сайман, аспап.* *Қ а р у ғ а* разы Битабар енді бір жамбастай жатып көмірді кесек-кесегімен қопарып, домалата бастады (С. Шаймерденов, Жыл құсы). Кеншінің алмас *қ а р у ы* әрі жан серігі ғой бұл бұрғы (Ө.Ахметов, Адам.). Кедейдің қоңын жинау, ең алдымен қолдағы еңбек *қ а р у ы* н а байланысты (І.Омаров, Шабыт.). **3.** а у ы с. *Қиш, жігер, қажыр, қайрат.* Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып

кел. Малың болса, сыйламай тұра алмас ел. *Қ а р у ы* ң ы ң барында қайрат қылмай, Қаңғып өткен өмірдің бәрі де – жел (Абай, Тол. жин.). Әйел болсам да, денім сау, *қ а р у ы* м бар адаммын (С. Мұқанов, Ботагөз). Ферманың барлық жұмысын істеп отырған он шақты әйелдің *қ а р у ы* қайта бастады (З.Ақышев, Жесірлер).

Ер қаруы – бес қару. *Батырдың, жауынгердің бойынан табылуға тиісті, найза, қылыш, садақ, шоқпар, айбалта сияқты қарулар.* *Ер қ а р у ы – бес қ а р у* Таңдап алды Алшораз Мініп алған сықылды, Қозы күрең атына. (Қамбар батыр). Бұл ақсақал жасында *е р қ а р у ы – бес қ а р у д ы* түгел ұстаған кісі (Саятшылық). *Ер қ а р у ы – бес қ а р у*, Ер бойына жарасқан. Ер туған бір ұл екенсің, – деп Долаңға қылышты берді (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Қару белдеуі. ә с к. *Қару ұңғысының каналынан оқтың шығу нүктесі арқылы өтетін көлденең жазықтық.* *Қ а р у б е л д е у і* көтерілу, лақтыру, құлау бұрыштары, нысана орны сияқты траектория элементтерін, сондай-ақ траектория биіктігі мен құлау нүктесін анықтауға негіз ретінде қызмет етеді (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қаруды біріздендіру. ә с к. *Қару-жарақ, ұрыс техникасы мен оқ-дәрілерді бірыңғай үлгіге келтіру.* *Қ а р у д ы б і р і з д е н д і р у* ұрыс техникасы үлгілерінің типтік өлшемдеріндегі түрі мен маркасындағы әркелкіліктерді жоюға мүмкіндік береді (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қаруды қайта оқтау. ә с к. *Қаруды кезекті атысқа дайындау процесі.* *Қ а р у д ы қ а й т а о қ т а у* төмендегі операциялардан тұрады: бекітпені ашу; ұңғы каналын ашу; оқтықтан (камерадан) оқсауытты шығару; қарудан оқсауытты лақтыру; қабылдағышқа кезекті оқты (атыс элементін) жіберу; оқты оқтыққа енгізу; ұңғы каналын жабу; бекітпені жабу; соққы тетігін қайыру (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қарудың ату жылдамдығы. ә с к. *Уақыт бірлігіндегі (әдетте 1 минут) нақты қарудан атылуы мүмкін атыстың саны; қарудың қуаттылығын және атыстың нақтылығын анықтайтын негізгі тактика-техникалық сипатының бірі.* *Қ а р у д ы ң* техникалық және ұрыстық *а т у ж ы л д а м д ы ғ ы* болады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қарудың оқталатын бөлігі. ә с к. *Артиллериялық қару-жарақ ұңғысының артқы бөлігі.* *Қ а р у д ы ң о қ т а л а т ы н б ө л і г і* нде қаруды оқтау жүргізіледі (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қару қолдану. ә с к. *Тиісті жарлықтармен, ережелермен, нұсқаулармен санкцияланған,*

сондай-ақ командирлердің әмірімен әскери қызметкерлердің, әскери бөлімшелер мен бөлімдердің қару мен қыстық техниканы қыста қолдануы. Қ а р у қ о л д а н у д ы қ уақыты мен тәртібі тікелей немесе аға командирлердің (бастықтардың) әмірлерімен (командаларымен), белгілерімен анықталады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Қару қылды. Қарсы тұрып күш көрсетті. Қ а р у қ ы л қарсы тұрған қарт қыранды, Қан ішер қаптап келген қасқыр банды. Шапқылап өлтіріпті, сүйегі үйде, Жерлеуге тұрмыз күтіп келер таңды (С.Бегалин, Шығ.). Алакөз келіп, қырғыздың батырын найзамен шанышқан екен, найзасы өтпей, еш қ а р у қ ы л а алмайды (Қаз. ертег.). Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдап, қайратына қарай қ а р у қ ы л ы п, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қару малы өзінде. Қайырған, қаруына қайтарған малы өз қолында деген мағынада.

Қаруы қайтпаған. Күші кемімеген, қайратты. Ол Жаналыға ұмтылып, оны қ а р у ы қ а й т п а ғ а н қолымен қағып жіберді (Б. Аманшин, Көкжар.). Жетпіс беске келсе де, Жетіп қасқыр алуы. Жасында бейнет көрсе де, Қ а й т п а ғ а н қарттың қ а р у ы (А. Нұртазин, Көк тоғай).

Қаруы қайтты. Жауабы қайтты, есесі берілді. Қандай акын қ а й т а р а р қ а р у ы м д ы, Желгі күнгі дауылдай сарынымды Өртіне көңіліңнің су сепкендей Бір басамын, Нүрік-ау, жалыныңды (Жамбыл, Шығ.).

ҚАРУ² Қары етістігінің қимыл атауы; қыздырылған темірмен күйдіру. Шығыста кең таралған тағы бір консервативтік емдеу түрі – каутеризация элементтері қазақтар арасында қ а р у, күйдіру арқылы емдеу немесе жылумен емдеу басқадай халықтық тәсілдермен бірге үйлестіре қолдану түрінде көрініс береді (Б.Хинаятұлы, Қазақ. малдәрігер.). Бұл дерттен жазылуға қыздырылған темірмен қ а р у д ы қ әсері тиеді (Х. Арғынбаев, Мал ауру.).

ҚАРУ: қаруың қайтарды. с ө й л. Қарымтасың қайтарды. Қозы күнінде берген қанттың қ а р у ы н ол маған өскен соң қ а й т а р д ы (Ә. Нұршайықов, Батыр.). Қаққан қазықтай отыра бермей өздерің де, орайы келгенде, балдыздарыңның істеген қызықтарының қ а р у ы н қ а й т а р ы п отырыңдар (М. Рашев, Бетің қисық.). Жақсылық аз етпедің, жыр саңлағы,

Келер, дос, кез де қ а р у қ а й т а р а т ы н. Мен сені ессіз сүйіп тұрсам дағы, Халде емен рақмет айта алатын (Т. Айбергенов, Мен саған.).

ҚАРУ-ЖАРАҚ з а т. 1. Ұрысқа қарсы қолданылатын соғыс құралдары; құрал-сайман. Атыса алмады, есі шығып кетті. Он бес шақты кісі еді. Бес арба азық-түлігі, қ а р у-ж а р а ғ ы м е н қолға түсті. Бізді көп екен деп ойлап қалса керек, үйткені қаланы қамап алып тұс-тұстан оқтың астына ала бастап едік (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. Құрал-сайман. Жарысып жұрттың бәрі һүнерменен, Болып тұр қалам, сия қ а р у-ж а р а қ. Білімді – мыңды, білекті – бірді жығар, Халықтан артуына һүнер сәбәп (М.Дулатов, Шығ.). Соғыспаса да, қ а р у-ж а р а қ т а р ы н бәсекемен сайлап, соғысатындай күтініп, бірін-бірі аңдумен келе жатыр еді («Қазақ»). Бәрі мұздай боп көк темірлі қ а р у-ж а р а қ асынған (І. Есенберлин, Жанталас).

ҚАРУ-ЖАРАҚСЫЗ с ы н. Қару-жарағы жоқ. Жігіттің сауытсыз, қ а р у-ж а р а қ с ы з екенін көріп, хан көңілі күптенбеді (І. Есенберлин, Алмас.).

ҚАРУ-ЖАРАҚТАН= е т. Қару-жараққа ие болу, қарулану. Қазақ жұмыскерлері Омбыда жиналып келіп, мылтық сарайындағы қарауылды өлтіріп, қ а р у-ж а р а қ т а н ы п, Чехословактарға қарсы шығады (С. Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАРУ-ЖАРАҚТАНУ Қару-жарақтан етістігінің қимыл атауы.

ҚАРУЛАН= е т. 1. Қолына қару алу, қаруға ие болу, қару асыну. Солардың алды босып қашқан тұтқындармен бірге шығып, есін жиып, қайтадан қ а р у л а н ы п та қалып еді (М. Әуезов, Қылы заман). Жау сан жағынан басым және пулеметпен қ а р у л а н ғ а н бір топ солдаттың біздің ер жүрек мергендерімізге қарсы қойды (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Қасында партизандар қ а р у л а н ғ а н, Ызамен бөрінің де жаны уланған, Қастандық сардарыға етер болса, Салса да шығарам деп қазулы ордан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). 2. а у ы с. Бір нәрседен күш алу, жігерлену, рухтану. Осыдан кейін озат тәжірибемен қ а р у л а н ғ а н мұғалім оны өз ісінде тиімді қолданудың жолдарын ізденді («Қазақст. мект.»).

Мұздай қаруланды. Барлық қаруын түгел асынды. Бастарындағы сеңсең бөріктері қазандай, мойындарында кілең көк темір алдаспан, қолдарында көк темір найза. М ұ з д а й қ а р у л а н ғ а н, түстері де суық, жүрістері де суыт (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАРУЛАНДЫР= е т. 1. Қарумен қамтамасыз ету, қару беру. Ол қолына қару ұстауға

жарайтындардың бәрін де *қаруландырады* (Н.Баяндин, Құм асты.). **2.** а у ы с. *Жігерлендіру, рухтандыру*. Осылар қасиетті міндеттерге жетуге жанды *қаруландырады*, қанаттандырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАРУЛАНДЫРУ *Қаруландыр етістігінің қимыл атауы*. Отрядты *қаруландыру* үшін Өтепқали елден сойыл, найза, мылтық жинап алынсын деп бұйырды (Х. Ермұратов, Октябрь.).

ҚАРУЛАНУ *Қарулан етістігінің қимыл атауы; соғыс құралымен жабдықтану*. Сұмдықпен әскер жиып *қаруланды*, Жақын жерге жау алып тұра аттанды. Көп елді күтінбеген қырды, жойды. Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды (Абай, Тол. жин.). Ол соғысқа, *қарулануға* қарсы бейбітшілікті қуаттайды (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Құпия комитет қауырт бас қосып *қарулануға* қаулы алды (Қ.Исабаев, Жолдас.).

Қарулану жарысы. с а я с и. *Жапармағай жанталасып, қару және әскери техника қорын молайту, ықтимал қарсыластан озу мақсатында олардың сапасын жетілдіру арқылы мемлекеттің әскери-техникалық күш-қуатын арттыру процесі*.

ҚАРУЛАС с ы н. *Қару ұстап бірге соғысқан*. Сол тойда Қанат *қарулас* партизандармен кездесіп, талай қызық әңгімелер шерттісті (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Жауынгер композитор Рамазан Елебаев Совет Одағының Батыры Төлеген Токтаровқа арнап ән шығарарда, өзінің *қарулас* досы Мәлік Ғабдуллинге келіп ақылдасады (К. Сейдахманов, Қаһарман.). Кезінде майдан оты лапылдаған, Кезінде қыс қаңтары сақылдаған, Бір тоңып, бір оқопта бір қуанған, *Қарулас* қайсар достар жақын маған (Ә. Ахметов, Жерұйық).

ҚАРУЛАС = е т. с ө й л. *Қарумен қарсы шығу, соғысу*. Олар жан дәрмен тұра *қаруласты*, біз бет қаратпай лезде талқанын шығардық (С.Бегалин, Замана.).

ҚАРУЛАСТЫР = е т. *Қарсыластыру, алысуға шамасын келтірмеу*. Онысы рас, мына Әшімнің қапы сілтеп жолбарысты *қаруластырған* болған жоқ (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ҚАРУЛАСУ *Қарулас етістігінің қимыл атауы*.

ҚАРУЛЫ с ы н. **1.** *Қару асынған, қаруы бар*. Патшаның *қарулы* әскеріне қарсы төтеп бере алмай өлгендері өлді, тірілер ішінде ақынның аяқ-қолына да кісен салынады (Х. Ерғалиев, Шындық.). Селода *қарулы* адам көбейген сияқты, қанша екенін ажырату

қиын (Т. Жанкелдин, Партизан.). **2.** а у ы с. *Қайратты, мықты, күшті*. Патша бол, мейлің бай бол, мейлің мықты, Құтылмас бұл ажалдан *қарулылар*. Пысықтық, ептіліктен жан қалмайды, Құтылмас күшке сенген қарымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық). Жаз шықса, күрт-құмырсқа жыбырласып, Тірілер өлген дене қимылдасып. *Қарулы*, өзі жылпың бозбалалар Ел көшсе, жүк артысар қом қомдасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дұспанын табанына жанышқан, Қазақтың қамқор ерлері, *Қарулымен* қағысқан, Азулымен алысқан (Айтыс).

Қарулы арандату. <лат. provocatio> *Басқыншы елдің шектеулі күштерінің жағдайды шиеленістіруге тырысуы, қарулы қақтығыс немесе соғысты бастау, басқа мемлекеттің ішкі істеріне араласуды ақтау мақсатында алдын ала жоспарланған және ұйымдастырылған іс-қимылдар. Қарулы арандату* әдетте, әскери және дипломатиялық қатынаста тиянақты дайындалып, мерзімін, іс-қимыл орнын, оны дипломатиялық бүркеніштеу тәсілін таңдауға ерекше көңіл бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қарулы арандату* ды жағдайға байланысты шекара әскерлері немесе әскери және теңіз бөлімдері бірлесе отырып тойтарады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қарулы жанжал. а) *Әскери жанжал*. *Қарулы жанжал* барысында мемлекеттер қайшылықтарды шешу үшін соғыс жағдайына көшпеген түрде қарулы күрес құралдарын қолданады (Қаз. тілі термин. Әскери.). ө) *Әлеуметтік-саяси, ұлттық, діни, аймақтық және басқа негіздерде әскери күшті қолданумен бір мемлекет ішіндегі саяси күштердің әлеуметтік топтар, ұлттар арасындағы қайшылықтарды шешу түрі; қақтығыс, қарсы күрес*.

Қарулы көтеріліс. *Үстемдік жасаушылар мен мемлекеттік басқару жүйесіне қарсы наразылық білдірудің жоғары шегі. Қарулы көтеріліс* көп жағдайда билік басындағыларға қарсы бағытталады... Ол ұйымдасқан түрде жүргізілсе төңкеріске ұласады (ҚҰЭ). 1905 жылдың декабрінде Москвада *қарулы көтеріліс* басталды (М.Қаратаев, Далада.).

Қарулы күрес. *Соғыстағы күрестің негізгі түрі, белгілі бір саяси, экономикалық, әскери және басқа мақсаттарға қол жеткізу үшін қарулы күштерді ұйымдасқан түрде қолдану. Қарулы күрес* түрлі физикалық аумақтарда өткізілетін, әртүрлі көлемдегі және қарқынды әскери қимылдардың жиынтығы болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қарулы күрестің құрлықаралық құралдары. Басқа құрлықта орналасқан қарсыластардың маңызды объектілеріне күшті ракеталық - ядролық соққы беруге арналған құралдардың жиынтығы. Қарулы күрестің құрлықаралық құралдарына ірі және құрлықаралық ракеталар, алысқа ататын ракеталық авиация мен ракеталық сүңгуір қайықтар жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қарулы Күштер. Мемлекеттің қорғаныс қызметін атқаратын әскер. Қазақстан Республикасының Президенті Республика Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылады, *Қарулы Күштердің жоғарғы қолбасшылығын тағайындайды және ауыстырып отырады* (ҚР Конституциясы).

Қарулы Күштер құрылысы. Мемлекеттің Қарулы Күштерін құру, дайындау және нығайту жөніндегі өзара байланысты шаралар жүйесі. *Қарулы Күштер құрылысы* шаралар негізінде Қарулы Күштердің ұйымдық құрылымын белгілеу, оны жетілдіру, әскерлер түрлерінің құрамы мен олардың арақатынасын анықтау, армия мен флотты қару-жарақпен қамтамасыз ету, т.б. мәселелер шешіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қарулы Күштер түрі. Мемлекеттің Қарулы Күшінің құрылықта, теңізде, әуе кеңістігінде әскери қимылдар жүргізуге арналған бөлігі. Көптеген мемлекеттердің Қарулы Күштері құрылықтағы әскери күштер (армия), әскери-әуе күштері, әскери-теңіз флоты тәрізді үш түрден құралады. ҚР Қарулы Күштері де әскердің осы үш түрі бойынша ұйымдастырылған (ҚҰӘ).

Қарулы Күштер тылы. Әскерді тылмен және техникамен қамтамасыз етуге арналған күштер мен құралдар жүйесі. Ол ел экономикасы мен қарулы күштерді жалғастырушы буын қызметін де атқарады. *Қарулы Күштер тылы* құрамына кіретін әскер бөлімдері мен мекемелері мынадай міндеттерді орындауы тиіс: қарулы күштер үшін қосымша материалдық құралдар ұстау және әскерді бектіліген норматив бойынша үздіксіз қамтамасыз етіп отыру (ҚҰӘ).

Қарулы қақтығыс. Қаруланған топтар арасында болатын кішігірім соғыс; қару қолданылатын ұрыс қимылдары. *Қарулы қақтығыс* кезінде мемлекеттер әртүрлі мүдделерді көздейтін саяси күштер, әлеуметтік топтар арасындағы қарама-қайшылықтарды шешуді мақсат етеді. Әлеуметтік-саяси, ұлттық, діни, аймақтық және басқа негіздерде қарулы күреске, әскери жанжалға ұласып, адам шығындарына әкелуі мүмкін. *Қарулы қақтығыс* мемлекеттің қоғамдық-саяси дамуына

кері әсер етіп, оның ішкі қауіпсіздігіне, саяси тұрақтылығына нұқсан келтіреді (ҚҰӘ). Италиямен қарулы қақтығысқа баратындай күн туса, Мысырдың қорғанысы не болады деген мәселе алдыңғы кезекке шықты (М.Шокай, Танд.).

Қарулы қол. а) *Күшті, қайратты қол.* Тоқтап қалды танулы жол, Көлеңке де қалмай ерді. Найза ұстаған қарулы қол, Қалам да ұстай алмайды енді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Қарулы топ, жасақ, әскер.* Ол үшін төбелес те болған талай, Күші асып ақырында бермеген бай, Қол сынып, бас жарылып ұрыстарда *Қарулы қолды* көріп, қанданған сай (О.Шипин, Дастан.). б) *Ер-азамат, күш-қуат иесі.* Тоғайдан шыбық қиып әкеліп огородыңыздың кеткен, иә-иә, тарқатылған тұсын тоқып берейін десе... жо-жоқ, мұнысы шарасыздық, тіпті күлкілі жағдай; ө-ө тапты-тапты: үй маңайында *қарулы қолды* қажет ететін, ыбырсып қыстан қалған қоқыр-соқырды тазалап берсем дейді... (О.Бөкеев, Ән салады.).

Қарулы тырнақ. Қыран құс туралы. Қадалып көзі тасқынға, Қанатын жайып тұр қыран. *Қарулы тырнақ* астында Қансырап жатыр сұр жылан (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ҚАРУЛЫ?: еруліге [ерулікке] қарулы [қарулық]. Жақсылыққа жақсылық, мағынасында айтылады. – Құдағи, еруліге қарулы. Ауыл арасының берекесін алмайық деп, Батиманы тал түсте алып қашқанда да біз ештеңе дей алмадық (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қазақ халқындағы «ерулікке – қарулы қ» көрсету көршілер арасын жақындастыру, бірін-бірі жатсынбай араласып тұру мақсатында жасалған (ҚҰӘ).

ҚАРУЛЫҚ з а т. сөйл. **Қарулы.** Сыйға сый, достыққа достық көрсететін қазақ халқының меймандостық салты, дәстүрлі жоралғысы, қарымдық. Әйелі жоқ үй әзірге ешкімге *қарулы қ* қайыра қойған жоқ еді (С.Мұратбеков, Көкорай). *Қарулы қ* қазақ халқының қонақжайлық қасиетін, рухани әлемінің жоғары екендігін паш етеді (ҚҰӘ).

ҚАРУЛЫЛЫҚ з а т. **Мықтылық, қайраттылық, күштілік.** Біздің спортшымыздың *қарулылығы* анық байқалып тұрғанмен, қазылар алқасының бүйрегі қытайлық боксшыға бұрғаны қынжылтады («Айқын»). Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, дәлмділік, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, *қарулылық*, қатта қолдылық сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен ұштасып жататын маманық («Түркістан»).

ҚАРУЛЫРАҚ с ы н. **Мықтырақ, күштірек, әлдірек.** Қанапия менен, өрине, *қарулырақ*

(С.Мұқанов, Менің мект.). Шыдамды, *қ а р у л ы р а қ* жігіттер ел күзетіп артта, кейінірек келеді (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚАРУ-САЙМАН з а т. *Қару-жарақ, қурал-жабдық*. Бөкірдің он партизанына *қ а р у-с а й-м а н* беріп, өз жолдастарының екеуін соларға басшы қылды (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚАРУСЫЗ с ы н. **1.** *Қаруы жоқ, қаруланбаған*. Қанша катігез келсе де қолға түскен *қ а р у с ы з* тұтқынды қыратын қыпшақта дәстүр жоқ (І.Есенберлин, Алмас.). Не болды саған, жолдасым? Қарайсың өзер, болмашы. *Қ а р у-с ы з*, сенсіз қалдым мен, Тұтқынға түскен қолбасы, Не болды бізге, жолдасым?! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Әлсіз, қайраты шамалы*. Жарылғамыс алпамсадай денелі, қарулы адам, ал Шөбек жуантық, семіз, тапалтақ денелі *қ а р у с ы з* адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қартқа қарай ақырын аяңдады, *Қ а р у-с ы з* а қарт келді, аяңбады. ... Көзінен жас, көңілінен зар төгіліп, Болған жәйтті келіні баяндады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАРУСЫЗДАН= е т. *Қарулы күштерді қысқарту, шек қою; бейбітшілікті қамтамасыз ету*.

ҚАРУСЫЗДАНДЫР= е т. *Қолындағы қаруын тартып алу, залалсыздандыру*. Қолға түскен полицияларды *қ а р у с ы з д а н д ы р ы п*, шеткі бір үйге кіргізіп, күзет қойды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚАРУСЫЗДАНДЫРУ <франц. demilitariser> *Қарусыздандыр етістігінің қимыл атауы; мемлекеттің немесе оның белгілі бір аумағының қару-жарағын толық немесе белгілі мөлшерде шектеу*. *Қ а р у с ы з д а н д ы р у* халықаралық келісімдермен белгіленеді. Онда мемлекеттің Қарулы Күштері, әскери бекіністері мен базалары, әскери өндірісі т.б. болуына толық немесе ішінара тыйым салынады (ҚҰӘ). Енді күзетте тұрған полицияларды *қ а р у с ы з д а н д ы р у* керек (Т. Жанкелдин, Партизан.).

ҚАРУСЫЗДАНДЫРЫЛ= е т. *Қаруынан айыру; қаруынан айырылу*. Бандит қолма-қол *қ а р у с ы з д а н д ы р ы л ы п*, әп-сәтте «күндақталды» да қалды («Қаз. әдеб.»).

ҚАРУСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Қарусыздандырыл етістігінің қимыл атауы; қару-жарақтың қысқартылуы; бір мемлекеттің немесе адамның екінші тараптан талап етуі, бойынша қаруын тастауы, шектеуі*. Дүниежүзінде бейбітшілікті сақтау үшін барлық мемлекеттер тегіс *қ а р у-с ы з д а н д ы р ы л у ы* тиіс (Ауызекі).

ҚАРУСЫЗДАНУ *Қарусыздан етістігінің қимыл атауы*. Олар бейбітшілік үшін күрес,

қ а р у с ы з д а н у, халықтардың бейбіт өмір сүруі сияқты мәселелерді көп-көп әңгіме етті (Ғ.Мүсірепов, Достық.). АҚШ бастаған алпауыттардың қыспағы қаншалықты күшейсе де, Иран елі *қ а р у с ы з д а н у* мәселесіне қатысты өзінің бастапқы ұстанымынан айныр емес («Егемен Қазақстан»).

ҚАРШ: қарш етті. *Қарш еткен дыбыс шықты*. Дене қанға боялды, Қанқұмар қылыш *қ а р ш е т т і*. Қас қаққанша майданда, Айқасқан екі ер де жоқ (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҚАРША¹ з а т. *Судың тереңінде тіршілік ететін балық түрі, килька*. *Қ а р ш а*: жарыққа шықсам, тұтыламын, – дейді (С.Хайдарұлы, Балық атаул.).

ҚАРША² ү с т. *Қар сияқты, қар секілді*. Ғашығымды тауып алып қарсы үйден, Осы жерде жаз көңілді жар сүйем. Туған жерім өз қолымен мөпелеп, Бар бақытын үстіме өкеп *қ а р ш а* үйген (Т.Шопашев, Көңіл.).

Қарша [оқ] борады. *Үсті-үстіне оқ жауды*. Ақыры әділ істің – түбі жеңіс, Тайсалса тұрған оқтан *қ а р ш а б о р а п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қарша боратты [жауды]. *Үсті-үстіне төпеледі, бастырмалатты, оқ жаудырды*. Оқты *қ а р ш а б о р а т ы п* деревняға кіріп бардық (М. Ғабдуллин, Ел намысы.). Менің өкем жау тылында жаралы боп қалғанда, Жан досымды қалай қиып қалдырам деп арманда; Көкірегін *қ а р ш а ж а у ғ а н* оқ пен отқа қалқалап, Сенің өкең үш күн бойы алып жүрген арқалап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қарша [жүн] жауды. *Жаптай ұшып, жерге қону*. Бүкіл даланы жүні ұшып, *қ а р ш а ж а у а д ы* (Тұрақты теңеу. сөздігі.).

Қарша жаудырды. а) *Үсті-үстіне төпелетті, оқтың астына алды*. ә) *Үйіп-төкті*. Бірігіп Ілияспен еріп барса, *Ж а у д ы р а р* жамандықты олар *қ а р ш а* (Рүстем-Дастан).

ҚАРША³ с ы н. к ө н е. *Кішкентай, аласа, жас*. Пенде көп дүниеде ғафыл ойлы, Теңейтін кара тауға *қ а р ш а* бойды. Ғалымның әрбір түрлі пітнәсіне, Жіберем тек отырып тереңге ойды (XX ғ. қаз. ақын.).

ҚАРШАБАЙ з а т. ж е р г. *Көкпартартқанда, жаугершілікте мінетін түрік ері*. *Қ а р ш а б а й* ер мықты болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРШАДАЙ с ы н. *Кішкентай, жас; буыны қатпаған*. Секілді құрбы-құрдас жолдастарың, Есінде ме еңбекке жол басқаның? Есінде ме *қ а р ш а д а й* кара бала, Соқаның құлағына жармасқаның? (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ а р ш а-д а й ы н а* дейін малқұмар қазақтың малдан қадірлісі бар ма екен (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қаршадай кара бала қалбаңдаған, Шаршамай шаршы топқа салғанда өман. Той-өзен, сүмектей боп шығушы едім, Халықтан қалмаған да, қалған да жан (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

Қаршадай басынан. *Тым жастайынан, кішкентайынан. Қаршадай басынан*-ақ бозбалаға Көз салу қыз біткеннің ырымы ғой, Көзінен ата-ананың кеттім-дағы, Еркіндік жөні осы деп ұрындым ғой (М.Дулатов, Шығ.).

Қаршадай кез. *Балалық шақ, бозбала кез. Қаршадай кезден* қайралып біткен бар қырым, Өткір де болсам, өте ме саған жарлығым?! Құлаққа құйып, жадыға, жаным, тоқып ал Өзіңе айтар өтінішімнің барлығын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қиялым едің *қаршадай кезден* жастаңған, Көретін болдым өмірден енді түрлі сын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАРШАҚЫЗ з а т. *Жаңа жылда Аяз атаның қасына ілесіп жүретін қыз.* Балалар шырша жырын айтып, жеке-жеке өнерлерін көрсеткен соң *Қаршақыз* сыйлық таратты (Ауызекі).

ҚАРШ-ҚАРШ е л і к. *Қарш-қарш еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Қазанғап сүймен ұстаған қолдарын төбесінен асыра көтеріп, көкше мұзды *қарш-қарш* ұра бастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тұлпар мінген қазаққа ас батпаған, Тұлпар мінбей жігіт жарын таппаған, Ауыздығын *қарш-қарш* шайнап бүгілген, Тұлпар мінбей: батыр жауға шаппаған (Н.Бәдіғұлов, Бәйтерек). Сен неге, түлпар атым, кісінейсің? Жабығып неден көңілің, түсті еңсең? Ерігіп, ауыздығың *қарш-қарш* шайнап, Бұ қалай, бұрынғыдай сілкінбейсің? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАРШ-ҚҰРШ е л і к. *Қаршылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.* Көп сөйлемей, тіл қатпай, Бетінде жалын жатпады, Қалтылдаған қасқа тіс, Қаһарлана басқа тіс, *Қарш-құрш* шайнады (Манас). Ауыздығын *қарш-құрш* шайнап, омыраулай, ұмтыла орғыған ат шабысының аясына құрылған күй әуені самал жел ескен Сарыарқаны, оның тұңғық көк аспаны мен қызыл изен, боз жусанды даласын көзге елестетеді (М.Мағауин, Өмір жыры).

ҚАРШЫ¹ з а т. ж е р г. *Киізден өрнектен жасаған кебеже.* Көшіп-қонуға *қаршы* жақсы болады, сынбайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Қаршының* ішіне салынған көрпе-жастық, шаң баспай таза тұрады (ҚСЭ).

ҚАРШЫ² з а т. *Қартазалаушы, қаркүреуші.* Бұл астына тактай қойып, үстіне өзі отырған *қаршы* солдат болатын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан).

ҚАРШЫҒА з а т. з о о л. <лат. accipiter gentilis> **1.** *Имек тұмсығы мен тұяқтары қара, саусақтары салалы, денесі шағын келген жыртқыш құс. Қаршыға* Арктика мен Антарктидадан басқа жерлердің бәрінде кездеседі. Қазақстанда, көбінесе орман, қалың бұта, ағаш өскен тау бөктерін мекендейді (ҚҰЭ). *Қаршығаны* қайырма, Қалыңға салса батпаса; Мергенге мылтық кезетпе, Атқан оғы айнымай, Түтінін үзбей атпаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Он бесіме келгенде, *Қаршыға*, бүркіт көргенде, Құс салып жүрдім серуенде, Еркіндеп шығып азатқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Теңдессіз, тамаша.* О, менің байтақ мекенім, Жанымның *қаршығасы* сен. Шырқағым келіп кетеді, Жазбаған өн шығарсың сен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жапанда жапа шеккен жан сырласы, Домалап омырауында тамшы жасы. Жым-жырт түн жыр аспанын барлағандай Қазақтың өлеңінің *қаршығасы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қаршыға жұмыстыру. ж е р г. *Айтыстыру, егестіру, айдап салу, біріне-бірі шағыстыру* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қаршыға көзді. *Өткір жанарлы, өжет.* Есік жақта отырған *қаршыға көзді*, кара мұртты, аксұр жігіт әлденеге бекінді де, арыстандай атып тұрды (Ә.Әбішев, Замана.). *Қаршыға көзді*, ат жақты, Кара күрең кескінді, Қолында қару бес түрлі (Ғ.Қайырбеков, Қанатты.).

Қаршығаны қайырды. *Қаршығаны баптады, күйіне келтірді. Қаршығаны қайырма,* Қалыңға сала батпаса, Мергенге мылтық кезетпе, Атқан оғы айнымай, Түтінін үзбей атпаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қаршыға салды. *Құс ұстауға қаршығаны пайдаланды.* Жабыққан көңіл дауасы – *Қаршығасы* салып, ит ерткен, Төскейден қуған аң болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Астында Құлагер ат мініп жүрер, Құс алып, *қаршығасы* салып, дәурен сүрер, Қызықтың неше түрлі бәрі өзінде, Еркінше ең далада ойнап-күлер (Құламерген).

Қаршыға төс. *Төсі шығыңқы, томпақ. Қаршығаны* төс, қаз мойын Ғалияжан, Әлдекандай болады заманымыз (Қаз. әндері).

Қаршыға тұмсық. *Мұртының ұшы ішке қарай иіліңкі. Қаршығаны* тұмсықты сол жігіт менің көрсем деп құмартып жүрген Қасымым болып шықты (С.Мәуленов, Үркер.).

ҚАРШЫҒАДАЙ с ы н. *Қаршыға сияқты.* Бойлары арасының *қаршығадай*, Қайтеді масалары торғай болмай (Ғашықтық дастан.). Құлеке, сіз бір дарак қалыңдағы, Қалың ну –

қарашаңыз жанындағы. Қалықтап *қ а р ш ы-
ғ а д а й* қайта қонды, Мерейің құтты болсын
қолындағы! (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қаршығадай алғыр кескінді. *Әжет, сұлу
жүзді, жанары отты.* Содан ары ақсұр жүзді,
тықыр, тығыз сұлу мұртты, отты көзді, *қаршыға-
дай алғыр кескінді* ақын жігіт жедел созып,
өз жырын оқып кетті (Тұрақты теңеу. сөздігі).

Қаршығадай лып етті. *Жылдам, шапшаң,
тез қимылдады.* Сұлтанмахмұт арбадан *қ а р-
шығадай лып етіп* қарғын түсті (Қаз. тілі.
фразеол. сөздігі).

Қаршығадай шағын [ғана] бой. *Орташа
бойлы, ұзын емес.* Соның ішінде *қ а р ш ы ғ а д а й
ш а ғ ы н ғ а н а б о й ы* бар, Үйдей үлкен ойы
бар, алғыр, ақсұр Абай баласы – Мағаш қара үзіп
озып отыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Қызыл көрген қаршығадай. *Тіктелу,
жұтыну, құмарту.* Сұлу ұрғашы көрсе, *қызыл
көрген қ а р ш ы ғ а д а й* мойны қылқылдай
қалатын (Тұрақты теңеу. сөздігі).

ҚАРШЫҒАША ү с т. *Қаршыға секілді,
қаршыға тәрізді.* Ол оң қолын күні бұрын
ыңғайлап, екі көзін оның көзінен аудармай,
қанатын түйген *қ а р ш ы ғ а ш* а зәрін төгіп төне
бастайтын (Р.Аманкелдиев, Батыр.). Назбенен
неше түрлі қасын қағып, Отырды *қ а р ш ы ғ а ш* а
көзі жайнап. Баяғы балалығы еске түсіп,
Қазандай қарттың іші кетті қайнап (Айтыс).

ҚАРШЫҒАШЫ з а т. *Қаршығамен аң-құс
аулайтын саятшы.* *Қ а р ш ы ғ а ш ы л а р д ы ң*
ішінде Жамбыл облысынан келген Бауыржан
Ешметов «Түнжыркөгімен» дара шықты («Жас
Алаш»).

ҚАРШЫЛ з а т. *Қарш-қарш еткен дыбыс.*
Петрдің қай жағынан да қағысқан қарулар *қ а р-
шылы* шығады (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

ҚАРШЫЛДА = е т. *Қарш-қарш еткен
дыбыс шығару.* Тапталған жалғыз аяқ жолдың
қары қадам басқан сайын *қ а р ш ы л д а п*, бүкіл
ауылды басымызға көтердік (Н.Сералиев,
Қаңтар). Айбалталар *қ а р ш ы л д а п*, найза-
лар шақылдап, семсерлер сермелгелі тұрғаны
естіледі (М.Жұмағұлов, Қыран.). Өршеленіп
Мәнікер Омырауы терледі, Ауыздығы *қаршыл-
дап* Көсіле аяқ сермеді, Қос құлағын қайшылап,
Жаңбырдай тері тамшылап, Қолға ерік бермеді
(К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАРШЫЛДАТ = е т. *Екі қатты затты
бір-біріне соғу, қаршылдаған дыбыс шығарту;
қарш-қарш еткізу.* Бір кезде көк тасты құрыш
бұрғымен *қ а р ш ы л д а т қ а н* балуан кісінің
қазір аузы опырайған, мойны қалтақтаған
қартқа айналғаны өкінішті-ақ (І.Есенберлин,
Алтын құс).

ҚАРШЫЛДАТУ *Қаршылдат етістігінің
қимыл атауы.* Көк аттың ауыздығын мұншалық-
ты *қ а р ш ы л д а т у ы* иесіне көкпарға
дайындалғандай әсер қалдырды (Ауызекі).

ҚАРШЫЛДАУ *Қаршылда етістігінің
қимыл атауы.* Жылқы алдындағы азықтың *қ а р-
шы л д а у ы* жемнің соншалықты таза еместігін
көрсетеді (Ауызекі).

ҚАРШЫН з а т. *Ақ киізден немесе бір
түсті матадан ішіне мақта салып сырылған,
өрнектелген, көрпе-жастық салуға арналған
жүкқап.* Төрде жүкаяқтарға, кебежелер-
ге қойылатын әбдірелердің, *қ а р ш ы н-
д а р д ы ң* (жүкқап) үстіне екі-үш қатар етіп
көрпе-төсек жиналатын болған (Ө.Жәнібеков,
Жолайырықта).

ҚАРЫ¹ з а т. а н а т. <лат. brachium>
1. *Қолдың шынтақ қосындысынан иыққа дейінгі
бөлігі.* Құдықтың аузында тұрғандар оны екі
қ а р ы н а н демеп, шығарып алды
(Ә.Кекілбаев, Шығ.). «Қанына тартпағанның
қ а р ы сынсын» деп, ол да халдайлардың
кегін қуып, жоғын жоқтап жүр-ау, шама-
сы (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *Қ а р ы н а*
кеп соққан қап-қатты дүниені ол шап етіп
білегіне қалай орап алғанын өзі де білмейді
(С.Ақтаев, Қапшағай). 2. *Уықтың астыңғы
беті, иілген жері.* Уықтың *қ а р ы н а* күміс пен
алтынға суғарылған шебер зергер жандардың
көз талдырған нәзік өрнектері әлденеше
түсте жарқырап, үй ішін нұрландырып тұр
(К.Оразалин, Көктем.). Адалбақан уықтың
қ а р ы н а дұрыс бекітілмегендіктен Жұманға
қарай құлап, бір ашасы шекесін тырнап кетті
(Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Қары жыртылды. *Қолы талды, бұлшық
еті сөгілді.* Көңіл де – асау дариядай Кеуденде
жатқан бұлқынып. Тізгінін тежеп қайыра
алмай, Тартасың – *Қ а р ы ң ж ы р т ы л ы п*
(С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қарына сойыл [сүңгі] ілді [алды]. *Қолына
қару алды.* Жаратып бір-бір атын мініп алды,
Қ а р ы н а айбалтасын *і л і п а л д ы*. Мойнында
кейбірінің қосауыз бар. Азығын белбеуіне түйіп
алды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Төрт бөліп түн
ұйқысын тұрды түннен, Астында ат, жабу жауып
ерттеп мінген. Ешкі тал қақ *с о й ы л ы н қ а р ы н а*
і л і п, Қапталты сайға қарай көріп жүрген
(О.Шипин, Дастан.). Біздің басасау «батырлар»
өкпесі қабарып, *қ а р ы н а с о й ы л а л ы п*,
шабуылдың ақыры қандай боларын осы жолы
сезген шығар, санасыздыққа сүйеніп, дұрыс
сөзді шаншу көріп, бой бермеймін десе, алда-

рынан жарылқасын (М.Дулатов, Шығ.). Сөзімді тыңдап батырым, Бұрылыңа мін дейді *Қарыңа сұңғі іл* дейді (Батырлар жыры).

Қары сынсын. қ а р ғ ы с. *Жолы болмасын, қиындыққа душар болсын деген мағынада.* Заман қайтсін, маңдайыңда сор қалың, Арқандады-ау талайлардың арманын. Жолы сынсын тұлпарды озған есектің, *Қары сынсын* сұңқарды озған қарғаның (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қары талды. *Қолынан күш кетті, шаршады.* Екі шелек суды алып, үш үйден асқанда-ақ *қары талды* (Ауызекі).

Мойнына төрт қары бөз ілу. *Өлген адамға келіп кигізу.* Дүниеге қызығамыз несібін біліп, Аз күнгі қызығына есерленіп, Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой, *Мойынға төрт қары бөз* тесіп іліп (Шал ақын, Өлеңд.).

Төрт қары бөз. *Адамның бұл дүниеден өзімен бірге ала кететін бар еншісі; қазақ танымында дүниенің жалған екенін көрсететін ұғым.*

ҚАРЫ² з а т. *Қарақшы, кісі тонаушы, жол торушы.* Осы сапарымда біресе ұрыға, біресе *қарыға* кездестім бе-ау, әйтеуір қағылған соғылғанның бәрі менің алдымнан шыға келді (А.Нұрпейісов, Құлан). Бәрі де жабылды, Ұры да, *қары* да, Етек-жеңін жиынды спекулянттары да (Б.Майлин, Шығ.). Ұры мен *қары* апақ-сапақта кездеседі (Мақал).

ҚАРЫ³ з а т. ж е р ғ. *Үйдің төбесіне салатын жуан ағаш; белағаш.* Жер кепенің төбесін көтеріп тұрған жалғыз *қары* – жуан белағаш (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Ал жерді шаршылап, қазып, алынған топырақтың есебінен биіктей түсетін қабырғасының қақ ортасына кесе-көлденең белағаш (*қары*) қойып, екі жағына қарама-қарсы ағаш кеспектер (пәуаз) тастап, үстіне топырақ салып, лаймен сылайтын, түтін шығатын ойығы, кіріп-шығатын есігі бар жеркөпенің кейінірек пайда болғаны ықтимал (Ө. Жәнібеков, Жолайырықта).

ҚАРЫ⁴ з а т. к ө н е. *Туысқан, ру, тек.* *Қарына* тартпағанның қары сынсын (Мақал). Амандаспай аттандым, Ата, ана, *қарыма*. Жолығыспай жөнелдім Алланың қосқан жарына (Махамбет, Өлеңд.).

ҚАРЫ⁵ с ы н. ж е р ғ. *Егде, кәрі.* Бұл сол уақыттағы аядайдың *қары* шалдары тартатын күй екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Қазақтың заңы – аулына Жаңғадан саудагер келсе, *қары* және бозбалдары саудагердің қасына келеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қары әңгіме. *Ескі сөз, әңгіме; бұрынғыдан қалған сөз.*

Қары жілік. с ө й л. *Кәрі жілік; малдың алдыңғы аяғының жілігі.* Ойбай-ау, жауырыныңа шодырайып шығып келе жатқан мынау не жара! –

десе, кемпірі қазанға жауырын, *қары* жілік, бес тал қабырға, үш тал омыртқа салады екен дейтін әңгіме бар-ды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Қары қабырға. ж е р ғ. *Қаршығадан жоғарғы қабырғалар.*

Қары үй. ж е р ғ. *Қара шаңырақ, баланың ең кішісінің, кенжесінің үйі; ең кіші баланың атанасы отырған үй.* Ертең бәріміз *қары үйге* жиналамыз, сіз де келіңіз, деді жиені (Ауызекі).

ҚАРЫ¹ е т. 1. *Қыздырылған темірмен күйдіру.* Таңба салу деген қызған темірмен *қарып*, малдың жамбасына тек жылқыға ғана басылатын белгі (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Өтті ғой күндер Шөлің мен *Қарыған* бізді шоқ көздер. Абырой-атақ, Шенің мен Шекпенде шаруаң жоқ кездер (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Оташылар шеке құртты емдеу үшін милықтағы ісікті пышақпен тіліп жіберіп, жараға күкірт себетін де, үстінен қыздырылған темірмен *қарытты* н (Х.Аргынбаев, Этногр. очерк.). 2. а у ы с. *Қатты аяздың кенет ұруы; тоңдыру.* Қыз аяз *қарыған* сайын ажарлана түсетін сияқты (З. Шүкіров, Жас жесір).

Аш өзегін қарыды. *Уайымға батты, қатты қайғырды, жаны ауырды, қайғыдан іш құса болды.* Аяулы іні өлімі Қобыландының *аш өзегін қарып* түсірді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Аяз [мүз, сыз, қыс] қарыды. *Суық ауадан қатты тоңу, цсу, қалтырау.* Жанды жеп, сен ғой мені арытатын, Күннің жоқ ат пен асқа жарытатын, Жыртықтан жылтылдаған жас денемді Күнге қақтап, *аязға қарытатын* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жаратқан аттай арытып, Жабуын тағдыр тон қылып, *Аязға бетін қарытатын*, Ақшамда жүзі домбығып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Барады иектеп, Кеудені *мүз қарып*. Өтеді сүйектен Суық жел сызданып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Борандарда *сыз қарып*, Жаттық қарды оранып. Шықты өмірге бізді алып Жалаң аяқ балалық (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қарлақтырып көзіңе, *Қариды қыс* бетіңді. Орманшының өзі де Аяз ата секілді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жүрегін [миын] от қарыды. *Қатты ауырсынды, көңілі әлем-жәлем болды, күйінді.* Бала жатыр төсекте күйін-жанып, Баласының ана отыр күйін бағып. Қайдағы бір қатыгез, сұрқай ойлар, *Миын қарып* барады, миын қарып (М.Мақатаев, Шығ.). Телміреді дүрбіге. Телміреді, налиды. Үрей, ұят ызғармен ет *жүрегін қариды*. Туған ауыл, туған жер, туып-өскеп даланың Ой-шұқырын, бұтасын, ойпат-қырын таниды (М.Мақатаев, Шығ.).

Күн қарыды. *Аптап ыстық күйдірді.* Неше күндей аптап ұрып, *күн қарып*, Төкпей-шашпай, қымбат жиһаз, пұлды алып, Кернейлетіп, жеделдегіп бір кезде, Қақпа алды-

на келді керуен ырғалып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

От қарыды. а) *Күйдірді, жалын шалды.* ә) *Тауы шағылды, жігері жасыды.* Қиналмаймын ағым көп деп шашымда, Қанатымды қ а р ы - ғ а н о т жасымда. Тағы, тағы... Сүрінуге болады, Сүйреп қалар досың болса қасында! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). б) *Асау, албырт сезім лап етті.* Шәміл-ау! Хал-жайымды білсең еді, Білмеймін қайтерімді... Кім сенеді? Он жетімде өшіріп алған о т ы м, Қайтер ең қайта қ а р ы п жүрсе мені? (М.Мақатаев, Шығ.).

Темірдей қарыды. *Қатты күйдірді, ашытты, жанға батты.* Киім біткен денеге жабысып, т е м і р д е й қ а р ы д ы (Тұрақты теңеу. сөздігі).

ҚАРЫ²= ет. көне. *Қартаю, мосқал тарту.* Атты арығанда көр, жігітті қ а р ы ғ а н д а көр (Мақал). Тоқсанға жасы жетпей қ а р ы м а с, Тәңірі өзіңе бермесе, Менменсіп жүрген ер жігіт (Алдаспан). Мінбей, түспей қ а р ы д ы ң, Арқанда тұрып арыдың, айналайын Тарланым (Ер Тарғын). Қатыны жақсы адамдар тез қартайып қ а р ы м а с, Өтетұғын өмірге қатыннан жақсы табылмас (Бес ғасыр.).

ҚАРЫҒУ *Қарық етістігінің қимыл атауы; көзі жасаурап ауыру.* Көздің жиі қ а р ы ғ у ы басырлыққа әкеледі, сондықтан тым жарықтан абай болу керек (Ауызекі).

ҚАРЫЗ¹ з а т. **1.** *Біреуге берілген немесе біреуден алаған несие, борыш.* Қонақ ету парыз да, Келсе қымбат бір есім. Кімнен енді қ а р ы з - ғ а Ақша алсам деп жүресің (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Жазға шыққанша байдан 5 сом қ а р ы з ала алмай, қалаға бара жатқаным. Азық-түлігіміз де таусылып, осы күні үйімізде бір уыс ұн жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Кісі бағын деме бағым, өз денеңді нұрлы қыл. Ай сықылды болма жарық, қ а р ы з алып күн нұрын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Азаматтық борыш, адамгершілік парыз.* Гүл егін бар кеудемде, тілегім бар, Таудан тірек, құздардан жүрегім бар. Алысым бар жетпеген, парызым бар, Қ а р ы з ы м бар, минутпен жарысым бар, Кел, қиындық, менімен алысындар! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жүрегіңдей пейіліңде болды кең, Сатыспай-ақ саған жолды бердім мен. Бізден асқан мына біреу ұрпақтар Маған емес, саған қ а р ы з алдымен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** э к о н. *Екі тараптың – қарыз беруші мен қарыз алушының арасында жасалатын келісімшарт түрлерінің бірі.* Қ а р ы з шарты әдетте өтеусіз болады. Қ а р ы з бойынша пайыз алуға тек заңда көзделген реттерде және белгіленген тәртіппен ғана жол беріледі (ҚҰӘ).

Айырбасталымды қарыз міндеттемесі. э к о н. *Несиедерге белгіленген мерзімі өткеннен кейін (көбінесе ажио төлеу шартымен) белгілі бір үйлесімде осы компанияның акцияларына айырбастау құқығын беретін, тиянақталған пайызы бар бағалы қағаз.* Ай ы р - б а с т а л ы м д ы қ а р ы з м і н д е т т е м е с і биржада қолданылады, бағамы күнде жарияланып отырады (ҚҰӘ).

Кепілдікті қарыз. э к о н. *Өтелуіне белгілі бір құндылықтармен кепілдік берілетін қарыз.*

Қарыз алысу. э к о н. *Қарыз қаражатын тарту қажеттігі туралы шешім қабылдау, қарызды тарту, пайдалану, өтеу және оған қызмет көрсету тәртібі мен шарттарын белгілеу рәсімдерін қамтитын процесс.* Қ а р ы з а л ы с у жөнінде келіссөз жүргізу, міндеттемелерді қамтамасыз ету және оларға кепілдік беру, тиісті құжаттарды ресімдеу және оларға қол қою, қарыз шарттарын бекіту (мемлекеттік сыртқы қарыз алу кезінде) рәсімдері, қарыз қаражатын алу, пайдалану, қарызды өтеу және оған қызмет көрсету, бұған қоса тараптар міндеттемелерінің есебі, орындалуын бақылау және талдау рәсімдері жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Дисконттық қарыз міндеттемесі. *Бастапқыда атаулы құны бойынша сатылған, ал қайталама рынокта атаулы құнынан төмен бағамен сатылатын міндеттеме.*

Қарызға қызмет көрсету. э к о н. *Уәкілетті органның немесе банктің қарызгер шоттарындағы қарыз қаражатының пайдалануын есепке алу және қарызгердің негізгі борышты, сыйақыны (мүддені), комиссиялық ақыны және басқа төлемақыларды қарыз шарттарына сәйкес өтеу үшін төлеу жөніндегі қызметі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қарызды ұластыру. э к о н. *Қысқа мерзімді мемлекеттік заемдарды ұзақ мерзімді немесе мерзімсіз заемдарға айналдыру жөніндегі операция.*

Қарызды қайтару мерзімі. э к о н. *Қарызгердің немесе алынған соманы өсімімен қоса өтеу қажеттігі белгіленген уақыт.* Несие алған қарызгер немесе оның атынан уәкілетті адам қол қояды. Қ а р ы з д ы қ а й т а р у м е р з і м і өткеннен кейін қарыз беруші қарыздың мәжбүрлеу жолымен қайтарылуы туралы іс қозғай алады (ҚҰӘ).

Қарыз капиталы. э к о н. *Облигациялар т.б. бағалы қағаздар шығарудан түскен қаражат есебінен, сондай-ақ, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді банк несиесі есебінен құралатын капи-*

тал. Қарыз капиталы меншікті капиталмен бірге баланстың пассивін қалыптастырады. Шаруашылық жүргізуші субъектінің облигациялары мен басқа да бағалы қағаздарын ұстаушылар оның несиегері болып табылады (ҚҰЭ). *Қарыз капиталы* на қажеттілік сыртқы себептерге байланысты ақшалай қаражат пен өзге де активтердің қалыпты айналымнан ауытқу салдарынан пайда болуы мүмкін (ҚҰЭ).

Қарыз қабырғасына батты. *Уайымдады, мазасызданды.* Қажытпайды тірліктің қай ұсағы! Білімдар мен зұлымдар сайысады. *Қабыр-ға аңа қарыздар батса* бұрын, Қазір енді парыздан майысады! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қарыз қаражаты. Кәсіпорынның банктің қысқа мерзімді несиесі тәртібімен алған айналым қаражатының бөлігі. *Қарыз қаражаты* ның болу-болмауы меншікті айналым қаражатының кәсіпорынның қалыпты жұмыс істеуіне қажетті ең аз мұқтажды ғана өтейтініне байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Қарыз қаражаты* өндіріс жоспарының асыра орындалуына, дайын өнімді жөнелтудің (өткізудің) кідіртілуіне, өндіріс барысының немесе шикізат жеткізілімінің бірқалыпты болмауына, басқа да факторларға байланысты қосымша мұқтаждық уақытша сипатта болады және оны қысқа мерзімді банк несиесімен өтеуге болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қарыз қылды. *Міндет қылды, міндетсінді.* Қашыпты көрінеу алып ханның қызын, Ел қарап тұрып қалды көктің жүзін. Әуемен ұшып жүріп қош-қош айтты, *Қарыз қылмай* кетіпті татқан тұзын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қарыз міндеттемесі. э к о н. *Қарыз беруші мен қарызгер арасындағы қарыз шарттары белгіленген құжат.* *Қарыз міндеттемесі* н қарызгер несие алу кезінде несиелерге береді, онда несие сомасы және оны өтеу мерзімі көрсетіледі (ҚҰЭ).

Қарыз сұрады [алды]. *Біреуден уақытша пайдалану үшін ақша немесе басқа зат алды.* Байдан сұра, бар дағы, ағайындық Жай айтып, жалынғаның құлаққа енсе. Немесе *қарызға* деп ақша *сұра*, Еңбегімен төлер деп байың сенсе. Бермесе, «бейілсіз ит» деп, үйінде Өкпелеп жат; түбінде кедей жеңсе (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мәжіліс жоқ, Жоқ онда жиналыс та! Үйің де жоқ ағаштан қиған ұста. Еш адамға бармайсың *қарыз сұрап*, Жанға батқан тұстарда, Қиналыста! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Біреу оқыс ұнаса, Бауырыңдай көресің.

Көршің *қарыз сұраса*, Қиналмай-ақ бересің (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қарызы бар. *Өтелмеген парызы бар, борышы орындалмаған.* Бокмұрын тұрып көпке жауап айтты (Он бесте Көкетайдың өз баласы) «Алдында хан атамның арызым бар Орнына хан қоятын төрің бар. Атадан жас, ақылдан басқа қалдым Мойнымда екі түрлі *қарызым бар*» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қарызы кетті. *Ақысы кетті, қарызы қайтпай қалды.* Жөнсіз сынаған, Жаудай сыбаған Талай туыста Кетті сыбағам. Емес арызым, Беру – парызым. Талай суайтта *Кетті қарызым!* (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қарызы қайтты. а) *Біреуге берген ақшасы қайта қолына тиді, берген несиелері қайтарылды.* ә) *Жасаған жақсылығының өтемін көрді, жақсылығы алдынан шықты.* Ұшан-теңіз борышын бар мойнында. Сені өсірген, әкен, әжең, нағашың Жатыр қазір қара жердің қойнында. Ол жандарға өкпең болса айт маған, *Қарызыңды айт*, болса алдыңнан *қайтпаған!* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қарызы қалды. *Мойнында өтелмеген борышы қалды.* *Қалмасын* деп *қарызы*, Нашардың сөзін қолдаған. Жақпаған міні сіздерге – Жаңылмауы турадан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қарызын ақтады. *Борышын өтеді, сенімін ақтады.* Мініп ем, есімде жоқ, атқа қашан, Болмас-ау басылмасам, токтамасам. Жасаған жылдарымнан ұят болар, Ер жетіп ер *қарызын ақтама* сам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қарызынан құтылды. а) *Өлген адамға бағыштап ас беріп, құран оқытты.* Кеше ғана ауыл болып марқұмның асын беріп, *қарызын ан қүтылды қ* (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Әкең кебінін сүйретіп түсіме күнде еніп жүрген соң, құран оқып, *қарызын ан қүтылайын* деген едім (С.Адамбеков, Көсе.). ә) *Адамдық, азаматтық қарызын, борышын өтеді.* Түсін, шеше! Мен емес жаман бала, Ренжіме маған да, заманға да! *Қарызын ан* Отанның *қүтылайын*, Отан деген – маған да, саған да Ана! Қи мені Отаным, алаңдама (М.Мақатаев, Шығ.).

Қарызын қайтарды. а) *Біреуден алған несиесін иесіне берді, борышын өтеді.* ә) *Біреудің жасаған жақсылығын өтеді, жақсылық жасады.* Сен маған шарфыңды бер, шарфыңды бер, Сыйыңа сый жасаймын, нарқымды көр, *Қарызыңды* мың есе *қайтара* сам, Шапалақпен жағымнан тартып жібер (М.Мақатаев, Шығ.).

Қарызын өтеді. *Міндетін атқарды, борышын қайтарды.* Әке алдында бар *қарызым өтел-*

з е н, Дей алмаспын, борыштар боп өтем мен. Әйтсе дағы әйелімнің әкесін Артық көрем әкемнен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құр мал жинауда пайда жоқ Атқармаса парызын, *Өте-месе қарызын*. Малдың кірі зекет-ті, Адалдап малын жүрмесе Кірін беріп нағызын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Атаң құтты аузына Пайғамбардың лебізін. Бата қылған уәденің *Өтеп* болды *қарызын*. Түсіргелі аузынан Мойныңдағы парызын Жарылқасын алдыңнан, Айтылды жұртқа арызың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қарызынды кеш. *д і н и*. Өлер адаммен ақтық арыздасуда айтылатын тілек.

Күзеулі қарыз. экон. Қамсыздандырылуының толық құнынан аз сомада берілетін қарыз.

Мақсатты қарыз. Қаражат қатаң түрде күні бұрын межеленген арнаулы мақсатқа пайдалану шартымен мемлекет тарапынан берілетін қарыз.

Мемлекеттік қарыз. Мемлекеттің шығыстарды жабуына немесе мемлекеттің жүзеге асыруға қаржысы болмай тұрған мақсатты шараларды жүргізуіне арналатын қарыз.

Мерзімсіз қарыз. Күрделі қаржы сомасын белгіленген мерзімде қайтару міндеттемесі қабылданбай шығарылатын ішкі мемлекеттік қарыздар.

Мерзімсіз қарыз міндеттемесі. Несиегер жалты талап ету мерзімінің ескіруі шегінде кез келген уақытта орындалуын талап ете алатын міндеттеме (ҚҰӘ).

Өтемдік қарыз. Отандық валютамен берілген қарызға айырбас ретінде шетел валютасымен беру туралы келісім нысанындағы қарыз. *Өте м д і к қ а р ы з* валюталық қатерге, валюталық шектеулерге жол бермеу үшін қолданылады (ҚҰӘ).

Пайызды қарыз. Капиталының шамасынан есептелген пайыз мөлшерінде табыс төленетін қарыз.

Пайызсыз қарыз. Облигация иелеріне жыл сайынғы пайыздар төленбейтін қарыз.

Ренталық қарыз. Облигациялардың ұстаушысына тұрақты кесімді табыс беруге кепілдік беретін, бірақ борыштың капиталдық сомасын уағдаласылған мерзімде қайтару міндеттемесін мойнына алмайтын мемлекеттік қарыз.

Субординациялық қарыз. Арнаулы мерзімсіз берілетін қарыз. *С у б о р д и н а ц и я л ы қ қ а р ы з* бойынша қорлар несие капиталы рыногінен тартылады және қарыз шарттары бойынша қарызгердің меншікті қарызына теңестіріледі (ҚҰӘ).

Сыртқы қарыз. Шетелдік қарызгерлерге берілетін немесе шетелдік несиегерлерден алынатын қарыз.

Ұзақ мерзімді қарыз міндеттемесі. Бір жылдан жоғары мерзімде өтелетін міндеттеме.

Ұтылыссыз қарыз. Қарыз мерзімі бойынша барлық облигациялар ойналып, ұтатын қарыз.

Ұтыстық қарыз. Ұтыс түрінде табыс төленетін қарыз.

Үкіметаралық қарыз. Бір елге екінші ел тарапынан мерзімділік және белгіленген төлем үшін қайтарым шарттарымен тауар-материалдық құндылықтар, ақшалай қаражат беру нысанындағы халықаралық несие.

ҚАРЫЗГЕР з а т. э к о н. Мемлекеттік немесе жеке коммерциялық банктерден несие алған адам немесе заңды тұлға; несие алушы. *Қ а р ы з г е р* немесе қарыз алушы несиені, әдетте, кредит үшін пайыз төлей отырып қайтаруға, оны пайдаланудың белгіленген тәртібін т.б. сақтауға тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Қ а р ы з г е р д е н* қарызды немесе оның бір бөлігін берілген валюта түрінен басқа валютамен өтеуді талап ету мүмкіндігі бар (ҚҰӘ).

ҚАРЫЗДАН= е т. *Қ а р ы з а л у*, *борышты болу*. Ол өзінің туыскандарынан жалынып-жалпайып *қ а р ы з д а н ы п*, бірнеше бас мал тауып, көпестерден әрең дегенде құтылды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАРЫЗДАНДЫР= е т. *Біреуді несиеге ақша алуға мәжбүр ету, қарызға батыру*. Екі жылдан бері әкенді *қ а р ы з д а н д ы р ғ а н ы ң* жетер, енді өзің де жұмыс істе, – деді ағасы кейін (Ауызекі).

ҚАРЫЗДАНДЫРУ *Қарыздандыр етістігінің қимыл атауы; қарызға батыру*. Үй ішін мұншалықты *қ а р ы з д а н д ы р у* ойымда жоқ еді, – деп күмілжиді інісі (Ауызекі).

ҚАРЫЗДАНУ *Қарыздан етістігінің қимыл атауы*. *Қ а р ы з д а н у д а н* оңай нәрсе жоқ, бірақ оның қайтарымы қиындау болады, – деді әкесі (Ауызекі).

ҚАРЫЗДАНЫП-ҚАУҒАЛАНЫП ү с т. *Қарыз алып, өйтіп-бүйтіп, жиыстырып*. Ол *қ а р ы з д а н ы п-қ а у ғ а л а н ы п* та көңілі түскеніне қонақасын бере білетін – жолынан жығылмайтын (М.Әлімбаев, Қалам.).

ҚАРЫЗДАР с ы н. *Қарыз, борышты*. Мүмкін, әлі күшім кем, ісім бала, Айқындалып келеді түсім жана. Саған, күнім, мәңгілік *қ а р ы з - д а р м ы н*, Маған шексіз сенгенің үшін ғана! (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ а р ы з д а р м ы н* мен кәріне, жасыңа, *Қ а р ы з д а р м ы н* іні, қарындасыма. Ысырып тастап жүресіңдер барлығын Анда-санда бұлт төнгенде басыма

(Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өткелі қыруар жолдарда жанға батқан да шығар сан ызғар, Бір қасық суды аңсатқан шығар сан тарам сарша тамыздар, Бірақ та, жаным, өледі қыран кияға самғап баратын, Болғасын бейбақ өз жүрегiнiң сағынышына *қ а р ы з д а р* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қарыздар болып қалды. *Біреудің жақсылығына жасап қайыра алмады, міндетін өтемеді. Қ а р ы з д а р б о п қ а л м а й ы н* да мен енді, Акындықтың ақтайын да борышын. Олар мені қаншама реттемеді, Қаншама рет берді маған қол ұшын! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАРЫЗДЫКЕР с ы н с ө й л. **Қарыздар.** Мен сенің әкеңе *қ а р ы з д ы к е р* адаммын (Б.Сокпақбаев, Менің атым.).

ҚАРЫЗ-ҚҰРЫЗ з а т. *Ұсақ-түйек қарыз.* Елде мал сою, қонақ қылысу, алық-берігін берісу, *қ а р ы з-қ ы р ы з ы н* төлесу сияқты кеңеспен күні өтеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалмадым *қ а р ы з-қ ы р ы з ға*, Қыздырып тойын досымның. Кезімде шыққан қымызға Құшала болып қосылдым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАРЫЗСЫЗ с ы н. *Қарызы жоқ.* Жарайсындар, жігіттер, Енді сарбаз тұқымы көбейетін болды, алым-салықсыз, *қ а р ы з с ы з* болады олар (М.Жұмағұлов, Қыран.). Біздің ел Қаратауға егер егін, *Қ а р ы з с ы з*, сатусыз қып ішер тегін. Біздің елден дәулетің толық болса, Сарыарқадан қаңғырып неге келдің (Айтыс).

ҚАРЫҚ¹ з а т. к ә с. **1.** *Бау-бақша, егін арасындағы арықтан тартылған қысқа арық, жүйек.* Шығырдың *қ а р ы ғы н* шауып келдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2** *Жиналған шөпке мал тұспеу үшін және өртенбеу үшін айналасынан қазылған ор.* Күделенген шөпті мал жемеу үшін *қ а р ы ғы ң д ы* әрі терең, әрі кең қып қаз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** и р р и г. *Трапеция пішінде қазылған, жерасты суы деңгейін төмендету және жер беті суларын тосып алу үшін, сондай-ақ басқа жаққа бұрып әкетуге арналған құрылыс.* Өзеннен не бөгеннен егінге су *қ а р ы қ* арқылы жіберіледі (ҚҰЭ). **4.** к е н. *Қимасы шағын трапеция тәріздес (пішіні тікбұрышты болып келетіндері сирек кездеседі) ашық кен қазбасы.* *Қ а р ы қ* барлауға, құрғатуға, су жинауға, су бұруға арналған қарық болып бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Қарықсыз кәріз. *Жерді тіліп, жер астына пластмасса құбыр төсейтін арнайы мәшине.*

ҚАРЫҚ² з а т. Екпін, алқын, желік. Айбарша атынан түсті де: «*Қ а р ы ғы н б а с т ы р*», аттарды аяңдатып кел», – деді (С.Мұқанов, Шығ.).

Қарығы басылды. *Желігі басылды; алқынуы тыйылып, жайланды.* Шірікiннiң ерiн-ай! – деді біреуі оны кекетіп, – ана жігіттің *қ а р ы ғы б а с ыл ғ а н д а й* болды (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАРЫҚ³: *қарық болды [қылды]. Бір нәрсеге жарыды, кенеліп қалды, жетісті.* Ай мен күн, сен де аман бол, екі жарық, Нұрына жан-жануар *б о л ғ а н қ а р ы қ*. Күн мен түн екеуінді қоспаған соң, Баяғы сен де біздей Мұңлық-Зарлық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Босаттым медресемді мұғалімге, Берейін иесі сол, енді кімге? Медресе мұғалімге орын болып, Қонағым *қ а р ы қ б о п* тұр осы күнде (М.Дулатов, Шығ.). Біздің елде Дәукең деген шал бопты, Өмір бойы елемеген бар-жоқты. Келген жұртты көңілімен *қ а р ы қ қ ы п*, Шалқып-тасып жүреді екен жарықтық (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қарық етті. *Молшылыққа белшесінен батырды, кенелтті, жарылқады.* Біреу ауру, біреу сау, Біреу жарлы, біреу бай, Біреуді қойдың жаһанға Бақ-дәулетке *қ а р ы қ е т і п* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қарық қылмады. *Еш нәтиже шығара алмады, жетістірмеді.* Әкесі бар малын сатып түсірген оқуды да *қ а р ы қ қ ы л м а д ы*, бір жылдан соң тастап кетті (Ауызекі).

Қағанағы қарық, сағанағы сарық. *Ішкен-жегені алдында, молшылықта, мәз-мейрам.* Қарақатынның *қағанағы қарық, сағанағы с а р ы қ* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАРЫҚ⁴ = е т. *Қишті сәуленің, атпақ қарлы даланың, шаңғын, желдің әсерінен көзді аша алмай қалу, көзі жасаурау, жасаурап ауыру.* Қардан басқаны көрмей *қ а р ы ғы н* қалған көз күндіз аштырмайды, жасаурай береді (З.Ақышев, Ақбел). Екі көзім *қ а р ы ғы н*, басыр болдым (С.Бегалин, Уақыт).

ҚАРЫҚТА = е т. *Егін арасына кішкене арық қазу.* Ол ерте тұрып, кеш жатып, түсте ғана дамылдап, *қ а р ы қ т а п* әңгелек, қауын, жүгері екті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Егінді суарудың ең жақсы тәсілдерінің бірі – *қ а р ы қ - т а п* суару екенін дәлелдейді (М. Ерленесов, Суармалы.).

ҚАРЫҚТАУ *Қарықта етістігінің қимыл атауы.* Қияр жүйектерін бүгіннен қалдырмай *қ а р ы қ т а у* керек, ертең су ішпесе гүлдері түсіп қалады, – деп безектеді апасы (Ауызекі).

ҚАРЫҚТЫҚ¹ з а т. *Қаны көтеріліп, басы жиі ауыратын адамдардың басынан қан алу үшін қолданылатын құрал.* *Қ а р ы қ т ы қ* – бастан қан алу үшін істеген түтік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қарықтық алу. *Арам қанды сорғызып алу.* *Қ а р ы қ т ы қ а л у* тәсілі бойынша мал сүйегін отқа қақтап суытып, көз ішіндегі ұсақ бөрткенге тигізіп отырып сорғызып алады (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

ҚАРЫҚТЫҚ²: *қарықтық ұн.* ж е р г. *Қамыр астына себетін майда, ұлпа ұн.* Көршіге барып, *қ а р ы қ т ы қ ұ н* әкеле қойшы, – деді жеңгесі (Ауызекі).

ҚАРЫҚТЫР= е т. *Құн сәулесінің, оттың немесе ақ тұсті заттың күнге шағылысып көз қаратпауы.* Шаһар таңғы аппақ нұрға малынып, көзді *қ а р ы қ т ы р а д ы* (Д.Досжанов, Жібек.). Шақырайған күннің көзі қағаз бетіне шағылысып, көзді *қ а р ы қ т ы р ы п* қаратпайды (А.Нұрманов, Аққу.). Ақ қайың балтыры, соншалық таза, мінсіз беті, таңғы шықтай жылт-жылт еткен шашы – көз *қ а р ы қ т ы р а т ы н* (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚАРЫҚТЫРУ *Қарықтыр етістігінің қимыл атауы.* Көзді жиі *қ а р ы қ т ы р у ғ а* болмайды, нашар көретін боласың, балам, – деп апасы ескерту жасады (Ауызекі).

ҚАРЫҚЫЗ з а т. к ө с. *Түсі қара көк, қабығы қалың, сырты қатпарлы, қысқа сақтайтын тәтті қауын.*

ҚАРЫЛ= е т. 1. *Көзі қарығу, қарай алмау.* Жұмылмай көзім *қ а р ы л ғ а н* Қарындастар қашыңдар. Нәпсінді тыйып арамнан Бір құдайды біліңіз (Бес ғасыр.). 2. *Күю, өртену, шыжғырылу.* Ол отқа *қ а р ы л а* бастаған балағын уқалап сөндірді де, басын шайқады (С.Шаймерденов, Жыл құсы). 3. *Суықтан үсіп-тоңу.* Олар оңтүстіктің отты күндеріне шыжыды, Сібірдің сүйектен өтер ақ шұнақ аязына *қ а р ы л д ы* (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Аузың қарылғыр. қ а р ғ ы с. *Аузың күйгір, қан жалағыр деген мағынада.*

ҚАРЫЛУ *Қарыл етістігінің қимыл атауы.* Аязға *қ а р ы л у* бір жағынан шынығу болса, екінші жағынан денсаулықты нашарлату екенін ұмытпау керек (Ауызекі).

ҚАРЫЛЫҚ з а т. *Қарттық, мосқал тартушылық.* *Қ а р ы л ы қ т ы ң* белгісі, Көңілдің қошы келмеген. Жарлылықтың белгісі, Жанын қинап өлмеген (Ақберен). Жігіттікте сөйлеп қал, Төкпектеген бұл жанға, *Қ а р ы л ы қ*, шіркін, тап болар (Бес ғасыр.).

ҚАРЫМ¹ з а т. с ө й л. **Қарымта.** Токберген алдырған ат пен Берденге тиген таяқтың *қ а р ы м ы* үшін Қаратомар жігіттерін айдатуға дейін барды (Б.Серкебаев, Өткенде). *Қ а р ы м* қайтаруға Миранстың мүмкіндігі болмады (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). О, жалғыздық! Барлық

еткен харам іс, қанқұйлы ойларға жарық дүние қайтарған *қ а р ы м* да, зауал да осы (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚАРЫМ² з а т. 1. *Құш, қуат, әл.* Кенжелеп еміп, күйлі болғанымен, қар тебуге *қ а р ы м ы* әлсіз кенже жабағы, шашасын мұз қиып кейінгі кезде азыңқырап еді (С.Бегалин, Жеткіншек). Махаббатта бір-ақ заң бар, Ол – адалдық заңы, ұлым. Сол заңменен өлшенеді *қ а р ы м ы ң* мен дарының (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Ауқым, ая, өріс; құлаш.* Оның өмірге көзқарасының кеңдігі, творчестволық *қ а р ы м ы н ы ң* молдығы, ізгі жаны бәрі-бәрі де бізге соншалық жақын, ыстық (І. Омаров, Шабыт.).

Қарымға келмеді. *Шамасы жетпеді.* Жалғыз *қол келмей қарымға*, Орады ол зорға шылымын. Қарғады Арман жадында Соғыстың салған шығынын (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАРЫМ³ з а т. ж е р г. 1. *Ру, тек, тұрқым.* Бұл жігіттің *қ а р ы м ы* дуан төленгіт болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Басқа рудан келген адам, қонақ.* Осында Сейтжан деген *қ а р ы м* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРЫМА¹ з а т. к ө с. *Нан қосып пісірілген балық; қарма* (²). Балықшылардың *қ а р ы м а* деген асы осы (Диалек. сөздік).

ҚАРЫМА² з а т. к ө н е. *Табаға, қазанға, тасқа жауып пісірілген нан.* Нан пысыратын енді бір тәсіл көшпелілердің ежелгі тәсілі – табаға, қазанға, тасқа жауып пісіру, бұның таба нан, *қ а р ы м а* деген түрлері бар (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

ҚАРЫМДА= е т. *Кеңінен алу, құлаштау.* Тік қабақтан еңіске қарай домалатып тас жарыстырдық, *қ а р ы м д а н* тас лақтырдық (Қ.Шөкенов, Гудок).

ҚАРЫМДАЙ с ы н. *Кең құлашты; құш-қуаты мол.* Арғы атаң сенің Нарынбай, Кең қолтық ұзын *қ а р ы м д а й*, Елдің жүгін көтерген Ақ өңеш шөңгел нарындай (Дулат Бабатыұлы, Замана.).

ҚАРЫМДАУ *Қарымда етістігінің қимыл атауы; адымдау, құлаштау.* Лақтырған тасының *қ а р ы м д а у ы н а* қарап, бұл жігіттің үлкен күші иесі екенін аңғаруға болады (Ауызекі).

ҚАРЫМДЫ с ы н. 1. *Қарулы, күшті.* Патша бол, мейлің бай бол, мейлің мықты, Құтылмас бұл ажалдан қарулылар. Пысықтық, ептіліктен жан қалмайды, Құтылмас күшке сенген *қ а р ы м д ы л а р* (Қабан жырау, Алтын қазық). 2. а у ы с. *Құлашы кең, ауқымды.*

ҚАРЫМДЫҚ з а т. с ө й л. **Қарулық.** Қойдың ішінен таңдап қондысын соясың, Ақжаңқа мен біздерді *қ а р ы м д ы қ қ а* шақырасың (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

ҚАРЫМДЫЛАУ с ы н. *Қарулылау, әлділеу, қуштілеу*. Қонақ жігіт *қ а р ы м д ы л а у* екен, төрт қап ұнды әп-сәтте кіргізіп тастады (Ауызекі).

ҚАРЫМДЫЛЫҚ з а т. 1. *Қуштілік, қарулылық, әлділік*. Тарбанның әкесі де жатақ. Қырдағы шаруаларға көзін жалдамай, білегінің *қ а р ы м д ы л ы ғы* н танытқан деседі (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). 2. а у ы с. *Құлашы кеңдік, ауқымдылық*. Оның *қ а р ы м д ы л ы ғы* н алқапты толтыра еккен егіннен-ақ байқауға болады (Ауызекі).

ҚАРЫМЖЫ² з а т. с ө й л. *Қарымта*. Ол бірақ сақина өзіне сан рет келгенде бір рет те *қ а р ы м ж ы с ы* н қайтара алмады (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). *Қ а р ы м ж ы с ы* н қайырғысы келді білем, қыздың сыңайын ұғынған жігіт домбыраны өзіне ұсынды (С. Талжанов, Ұлдай.). Тап күресінде *қ а р ы м ж ы м д ы* алмай қорқам ба? (Ғ. Мұстафин, Дауыл.). Қымыз сұратып, әйелін Шәкен мырзаникіне жіберсе, бір аяқ қымыз беріпті, *қ а р ы м ж ы с ы* н тағы жіберіпті (Ғ. Мұстафин, Дауыл.).

ҚАРЫМЖЫ² з а т. э к о н. *Тауар құнының келісімшарт жасасқанға дейін сатып алушының сатушыға алдын ала төлейтін бөлігі*.

ҚАРЫМ-ҚАРЫМ с ы н. ж е р г. *Үйлім-үйлім, бел-бел*. Уақ тастар сумен ағып-ағып, бір жерге жеткенде, *қ а р ы м-қ а р ы м* болып қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС з а т. 1. *Байланыс, барыс-келіс*. ≈ Достық *қ а р ы м-қ а т ы н а с*. 2. қ о ғ. *Адамдар арасында бірлескен іс-әрекет қажеттілігін туғызып, байланыс орнататын күрделі процесс*. *Қ а р ы м-қ а т ы н а с* барысында адамдардың танымдық хабарлармен, ақпаратпен, тәжірибемен, біліммен, дағдылармен алмасуы және өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы жүзеге асады (ҚҰЭ).

Қарым-қатынас ережелері. *Қарым-қатынас жасау нормалары*. Адамдармен жақсы *қ а р ы м-қ а т ы н а с* орнатуға мынадай *е р е ж е л е р д і*ң орындалуы көмектеседі: барлық адамдармен тең дәрежеде, дәрекілік пен жағымпаздықсыз қарым-қатынас жасау, сұхбаттасушының жеке пікірін сыйлау; бұйрық емес, өтініш деңгейінде қарым-қатынас жасау, басқа адамның пікірін сыйлау және тәжірибесін қабылдай білу (ҚҰЭ).

Қарым-қатынас мәдениеті. э т и к а. *Адамдар арасында жақсы қарым-қатынас орнатуға қажетті ережелер жиынтығы және оны меңгеру; этикет*. *Қ а р ы м-қ а т ы н а с м ә д е н и е т і* н меңгерген тұлға өзімен қатынас жасай-

тын адамдарға құрметпен қарап, сыйластық білдіреді. Адамға сыйластықпен қарау жақсы қарым-қатынас жасаудың негізгі өлшемі болып табылады (ҚҰЭ).

Іскерлік қарым-қатынас. *Ұжымдағы қызметкерлердің немесе серіктестердің арасындағы өзара қатынастар*. Қызмет бабында, ресми кездесулер барысында *і с к е р л і к қ а р ы м-қ а т ы н а с* қағидалары мүлтіксіз сақталуы тиіс (ҚҰЭ).

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАССЫЗ с ы н. *Қарым-қатынасы, байланысы жоқ*. Бүгінгі күні қай әдебиет болса да өзара байланыссыз, *қ а р ы м-қ а т ы н а с с ы з* толық кемеліне келе алмақ емес («Қаз. әдеб.»).

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҚ с ы н. *Қарым-қатынасқа қажетті*.

Қарым-қатынастық желі. и н ф. <ағыл. communication network> *Өзара байланысқан қарым-қатынастық модульдер – байланыс тораптары мен абонент бөлімдерінің жиынтығынан құралатын мәліметтерді тарату желісі; байланыс жасау үшін пайдаланатын желі*.

Қарым-қатынастық кедергі. и н ф. <ағыл. communication barrier> *Автоматтандырылған жүйені әзірлеу мен өндіріске ендіру кезінде жүйе сараптаушылары мен кәсіпорынды басқару қызметкерінің арасында өзара әрекеттесу процесінде туындайтын кедергі*.

ҚАРЫМ-ҚАТЫС з а т. с ө й л. *Қарым-қатынас*. Бұлардың *қ а р ы м-қ а т ы с ы* бүгін емес, тіпті әріден келе жатқанын Әділбек енді білді (З. Шүкіров, Қиын түйін).

ҚАРЫМСА з а т. с ө й л. *Қарымта, есе, жауап әрекет*. Әділдіктің жолын күтіп сарылсам, Өкінбеймін қайтпады деп *қ а р ы м с а* м (М. Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАРЫМТА з а т. 1. *Еткен еңбек, жасаған жақсылық, қылған қиянаты үшін қайтарылатын есе; қарым, қармыжы*. Адамдар арасындағы жақсы іс-әрекеттерге *қ а р ы м т а* ретінде жақсылық жасау белең ала бастады (ҚҰЭ). 2. т а р. *Қазақтың дәстүрлі құқықтық қағидаларында ерте заманда қалыптасқан ұғым*. *Қ а р ы м т а* қазақ қоғамындағы заңдылық пен реттілікті сақтау құралы – барымтамен тікелей байланысты (ҚҰЭ).

Қарымта матч. с п о р т. *Екі спортшының немесе командалардың арасында екінші рет өтетін сайыс, жауап қайыру ойыны*. 1978 жылғы 15 қыркүйекте Мұхаммед Әли Леон Спинскпен 15 раундқа созылған *қ а р ы м т а м а т ч ы н д а* жеңіске жетіп, ауыр салмақ бойын-

ша Әлем чемпионы атағын үшінші рет иемденді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Қарымтасын [қайырды] қайтарды. *Есесін қайырды, көмегін өтеді.* Уақытқа бұл жүрген емес барымта, Қайырмайды жоғалтқанның бәрін таң. Пасықтарда есем кетіп жатса да, Пұрсатым жоқ *қ а й ы р у ғ а қ а р ы м т а!* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАРЫМТАШЫЛ с ы н. *Бір нәрсенің қарымтасын қайтарғыш.* Ол өзі кісі ақысын жемейтін, *қ а р ы м т а ш ы* ладам (Ауызекі).

ҚАРЫН з а т. а н а т. <лат. gaster>
1. *Адамның, жан-жануарлардағы ас қорыту жолының өңеш пен ащы ішек арасында орналасқан кеңейген бөлігі. Қ а р ы н ы ң* сол жақ беткейіне көкбауыр жабыса орналасады да, кіші иін бойында ұйқы безі болады. *Қ а р ы н д а* азық ісініп, сұйылып, еріп, сілекей мен қарын сөлінің әсерінен ыдырайды. *Қ а р ы н* қабырғасы сірлі, етті және кілегейлі қабықтардан құралған (ҚҰЭ). Жылқының *қ а р ы* үлкен емес, бірден көп азық жей алмайды және азықты асықпай, жақсылап шайнап, аздап жұтады (А. Сыздықов, Жылқы өсіру.). 2. а у ы с. *Құлқын, жеке бастың қамы.* Билік бар деп қолымда дарылдама! Дарын емес, Сендегі *қ а р ы* н ғана! Қайсы қоғам, Қай елде, Қай кезде де, Өзгермейтін саф алтын – дарын ғана! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Не ішемін, не киемін демеймін, Мәселесін шешіп алғам *қ а р ы* н менен көмейдің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақ түйенің қарны жарылды. *Қуанышқа кенелді, қарық болды.* 2008 жылдың он екінші тамызы еліміз үшін *а қ т ү й е н і ң қ а р ы* *жарылған* күн болды, Қазақстан құрамасының қоржынына олимпиаданың алғашқы күмісі мен қоласы салынды («Егемен Қазақстан»).

Аш қарын. а) *Адамның тамақ ішпеген кездегі қалпы.* Аталған мөлшерде әзірленген дәріні *а ш қ а р ы н ғ а* бір сағат ішінде ішеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). ә) *Тамақ ішпеген, ішіп-жемі жоқ. А ш қ а р ы н* жұбана ма майлы ас жемей (Абай, Тол. жин.).

Жарық қарын жер. ж е р ғ. *Бірнеше жыл тыңайтылған жер. Ж а р ы қ қ а р ы н* ж е р ғ е егін жақсы шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Жуан қарын. *Қарны үлкен, құбідей.* Қарсы бағыттан келген күйме де тоқтап, оның ішінен *ж у а н қ а р ы н* орыс чиновнигі шықты (А.Сагаев, Дала.).

Кебеже қарын. *Қарны үлкен, кебежедей.* Бейтаныстың екіншісі бұқа тамақ, салпы ауыз, тапал да *к е б е ж е қ а р ы н* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Кебеже қарын, кең құрсақ. ф о л ь к. а) *Көбінесе, мама биелердің ауыз әдебиетінде жиі кездесетін баламасы.* ә) *Семіз, денелі, бай кісі туралы.*

Кебеже қарын, кең өңеш. *Тойымсыз, жемқор, ашқоз.* Елін сатып шен алған, Өлекседен жем алған, *К е б е ж е қ а р ы н к е ң ө ң е ш*, Өлексе көрсе үнілген (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кебеже қарын, шұбар төс [мес құрсақ]. к ө н е. *Ауыз әдебиеті мен тарихи шығармаларда «би», «болыс» деген мағынада жұмсалады.* Әр жерде төрт-бестен оңаша сөйлесіп отырған ылғи *к е б е ж е қ а р ы н*, бұқа мойын, *ш ұ б а р т ө с т е р д і* көргеннен-ақ Мүсәпірдің жүрегі мұздап сала жөнеледі (Ә.Әбішев, Шығ.). Шекпен киген, шен таққан, Би менен болыс ақсақал, *К е б е ж е қ а р ы н*, *м е с қ ұ р с а қ* Знақ таққан сарала, ояздан хабар жеткесін, Жиналысты қалаға (Н.Байғанин, Шығ.).

Көк қарын. *Қуатты тамақты көп ішпегендіктен болатын жұдеушілік; қарны қабақтай, өзі арық.* К ө к қ а р ы н балалар көздері жылтырап қарап тұр (Ауызекі).

Қара қарын. а) *Жылқының іш ауруы.* ә) *Шиеттей бала-шаға. Шиеттей қара қарын* күні не болар екен деуші ем (Ауызекі).

Қарны ашты. а) *Тамақ ішкісі келді, жүрегі сазды.* Бір күн тойса тамағың, Тасқын судай тасасың; *Қ а р ы ң а ш с а* бір түске, Сол-бырайып солғандай Қаласың сүйтіп мазакқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сол нанды содан қайтып түсте көріп, Жатамыз жеген болып, тістеленіп, *Қ а р ы н ы ң* қайта ояңғанда, қайта *а ш а д ы*, Не пайда түспеген соң ішке келіп... (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). ә) а у ы с. *Көңілі толмады, разы болмады.* Баласының мына сөзінен оқуға құлқы жоқ екенін аңғарып, *қ а р ы* *а ш ы* п қалды (Ауызекі).

Қарны жерге тиді [қарны жер сызды]. *Іші тым үлкейіп кетті (мал туралы).* *Қ а р ы* *жерге тиеді*, Құртқа сұлу күймеден. Қарғып түсіп биені, Маңдайынан сүйеді (Қобыланды батыр). Үйірдің ұйтқысы *қ а р ы* *жер сызы* п салмақпен жортқан қос қара биені мойындай қайырып, құлағын жымитқан күйі жалын жерге төсей жирен қасқа айғыр келеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Қарны қабақтай. *Қарны үлкен, шермизен.* Екеудің бірі ерні қаймиған, мұрны пістиген, *қ а р ы* *қа ба қ т а й* бір шал екен (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қарны қабысты. *Ашықты, өзегі талды.* Кешеден бері аш, *қ а р ы* *қа б ы с ы* п, бүйірі шаншады (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Қарны қампайды. а) *Бүйірі шықты, тойынды.* Ашаршылықтан өз басыңды ала қашып қ а р ы н қ а м п а й т қ а н н а н гөрі, өзгенің жайын ойлағаның жөн («Лен. жас»). Әр қорадан қ а р ы н д а р ы қ а м п а й ғ а н сиырлар шығып барады (С.Алдабергенов, Әңгім.). ө) *Іші кепті.* Жас баланың ішетін асында Д витамині жеткіліксіз болса, олардың қ а р н ы қ а м п а й ы п, мешел ауруына айналады (Т. Дарқанбаев, Витамин.).

Қарны қампиган, бұты тыртіған. *Тым арық, жүдеу.* Өзің де мал танығыш едің, қ а р н ы қ а м п и ғ а н, б ұ т ы т ы р т и ғ а н, бір асам еті жоқ, тұла бойы шандыр мені қайтесің (Қаз. ертег.).

Қарнына жүк болмады. *Жұмырына жүк болмады, тоймады.* Бір көлдің суы қ а р н ы м а ж ұ қ б о л м а й д ы, қанша үлкен дария болса да, бір-ақ ұрттаймын (Қаз. ертег.).

Қарнынан қақталды. с т и л ь. *Отқа ұсталды.* Ожау айтар: «Қазанға қапталдым», – деп, Қазан айтар: «Қ а р н ы м н а н қ а қ т а л д ы м», – деп, Жүгіріп от айнала шайнек тұрар, «Қылмысым не, Құдайға жақпадым», – деп (Шернияз, Шығ.).

Қарнының жыртығын жамады. *Аз да болса жүрегін жалғады, шала-тұла қоректенді.* Қызыл түлкі жас етпенен бір тілім Қ а р н ы н ы ң ж а м а р е д і ж ы р т ы ғ ы н. Қадалады тұмсығына инесі Құдай атқан жайра менен кірпінің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарныңа қара пышақ кіргір [қадалғыр]. қ а р ғ ы с. *Көбіне артық тамақ ішіп қойғанда я бала «қарным ашты» деп қыңқылдап мазалай бергенде айтылады.*

Қарны сыздады [шеңбірек атты]. *Тамақты шамадан тыс көп ішті.* Қымызды көбірек ішіп жіберсем керек, қ а р н ы м с ы з д а п жүре алмай жүрмін (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Мама жалпақ, қарагер бие жай басып, қ а р н ы ш е ң б і р е к а т ы п, ыңқылдай тартты желіге (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қарны тойды. *Мошшылыққа кенелді. Т о й ғ а н қ а р ы н* қабағын бір шытпайды. Бір шытпайды, Әдейі қырсықпайды. Дауыл керек сезімге, Дауыл керек! Тоған болған көңілден жыр шықпайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мытудайын сол соғыс өтті мытып, Сарғайды ошақ таба мен отты күтіп. Қ а р ы н т о й д ы, Көбісі тойғандардың Қара сүлік аштықты кетті ұмытып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарны тоқ [болды]. *Тұрмысы жақсы, дастарқаны берекелі.* Дүниеге абай бол, Дарқан санам! Дарқан санам, Бәрін де айтам саған. Т о қ б о л ғ а н ы жақсы ғой қ а р ы н д а р д ы ң,

Тоқ болғаны... Бірақ та қорқам содан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарны [тамағы] тоқ, көйлегі көк. *Аман-есен, баршылықта тыныш өмір сүріп жатыр.* – Маған алаңдамаңыздар, т а м а ғ ы м т о қ, көйлегім көк, жұмысым жақсы жүріп жатыр, – деп жазыпты баласы (Ауызекі).

Қарны шықты. а) *Тамаққа жарыды, тойынды.* Қысы-жазы ау салып, Іледен балық қоймадың. Шіріген сүйек жесең де, Қ а р н ы ң ш ы ғ ы п тоймадың (Жамбыл, Шығ. жин.). ө) *Семірді, майланды.* Кей мырзалар серпіп жүр, Қарны шығып шертіп жүр. Сен солайсың дегенге, Тырс-тырс етіп дертіп жүр (XX ғ. қаз. акын.).

Қарын безі. б и о л. <лат. glandula ventriculus> *Безді қарынның кілегей қабығы өзіндік тақташасында орналасқан қарапайым түтікше без.* Құрылысы мен сөл бөлу сипатына байланысты қ а р ы н б е з і кардиальды, фундальды және пилорикалық болып үш түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Қ а р ы н б е з і құрамында пепсин ферменті, тұз қышқылы және кілегейде болатын қарын сөлі бар (Қаз. тілі термин. Биология).

Қарын бөле. *Бір анадан туған қыздардың балаларының бір-біріне туыстық қатысы.* Тұрлыбек Еснейдің туысқаны, қ а р ы н б ө л е с і (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қ а р ы н б ө л е ң Семетей, жаудан сағы сынбаған, Желігіп келіп Таласқа, Семетейдің қолынан, Ажал тапқан мыңдаған (Манас).

Қарын бөртпе. т а м а қ. *Қарынға салып пісіретін ұлттық тағам түрі.* Қ а р ы н б ө р т п е пісіру үшін етті кесек-кесек етіп турап, сүйектері шабылады, оны айналдырылған қарынға салып, тұз, сарымсақ, бұрыш қосып, араластырып, аузын буып, ет пісірімдей уақыт қайнатады (ҚҰЭ). Қарынға немесе бүйенге туралған сүт, сарымсақ салып, ыдыстағы суға малып қайнатуды «бұжы», «бұжығы», «бітеу», «қ а р ы н б ө р т п е» деп атайды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Қарын дүре. т а р. *Ертеде айыпты адамды асқа тойғызып алып, ішінен таяқпен, қамшымен ұрып жазалау тәсілі.* Жас «мейманды» тас қораға жабыңдар! Ұмытардай болсын тіпті есімін. Арқасына алпыс дүре, Қ а р ы н ы н а қырық дүре соғыңдар, Бас бармағын шабыңдар, Жәбірлендер, Әбден қорлап бағыңдар. Ал көнбесе, амал не, Қайсар басын қағыңдар! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қарын қабығы. *Қарынның сыртқы шырышты қабаты.* Қ а р ы н қ а б ы ғ ы н д а қан айналу, шырыш түзілу бұзылса қ а р ы н қ а б ы ғ ы зақымданып, ойық жара пайда болады (ҚҰЭ).

Қарын құрышы. а) *Мал қарының дәмді бөлігі. Қ а р ы н қ ұ р ы ш ы н* қайнатып алып тураған соң, пияз бен сәбіз қосып қуырса тамаша тағам болады (Ауызекі). ә) *Маңыздысы, шұрайлы жері.* Кеңесімнің бұрышы-ды, Кең қ а р ы н ы м ы н ы қ ұ р ы ш ы -ды (Халық эпосы).

Қарын қышқылы. *Қарында бөлініп шығатын қышқылы.* Қарнында ойылған жарасы бар, қ а р ы н қ ы ш қ ы л ы өскен науқас адам минералды суды ас алдында ішсе, негізгі ауруын қоздырады деген қорытынды шығады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Қарыннан басқа қамы жоқ. *Жеке басының мүддесін ғана ойлайтын тоғышар (адам). Қ а м ы н ж о қ* па басқа мынау қ а р ы н н а н ?! Тек аласың, Түк бермейсің барыңнан (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қарын сөлі. *Қарынның кілегей қабатынан бөлінетін тұссіз, мөлдір, шырышты сұйық [ол қышқылдық реакция көрсетеді (рН0,8 – 1,2)]. Қ а р ы н с ө л і н ің* құрамында белоктар, полипептидтер, мукопротеидтер, мочевина, несеп қышқылы, амин қышқылдары түрінде органикалық және натрий, калий, магний бейорганикалық заттар, белоктар мен майларды ыдырататын ферменттар болады, организм үшін оның құрамындағы шырыштың да маңызы зор (ҚҰЭ).

Қарын сүзек. *Жұқпалы іш ауруы.* Байқоңырға қ а р ы н с ү з е к келіп, жұртты қирата жыққаны Деевке енді түсінікті болды (М.Қаратаев, Далада.).

Қарын терезе. *Әйнектің орнына қарын керілген терезе.* Күндіз жарық беретін терліктей ғана қ а р ы н т е р е з е есікті ашып, жапқан сайын тарсылдап тұр («Жұлдыз»). Сығырайған қ а р ы н т е р е з е жыртылып қалып, ызғырық соғады да тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қарын ұйқысын ұйықтады. *Жас сәбидің алғашқы дүниеге келген кездегі ұйқысы.* Мен қозғалмай, көзімді ашпай қойған соң, – Япырмай, ғажап екен мұнысы, – деді Балқаш, – қ а р ы н ұ й қ ы с ы н ұ й ы қ т а ғ а н д а й болып жатыр екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Қарын шаш. *Баланың іштен туғандағы шашы.* Егер жаңа туған нәрестенің басындағы қ а р ы н ш а ш ы уақытында алынбай, кейінгі өскен шаштарымен араласып кетсе, ондай адамның «қарғысы» қатты болады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). Шешеден ол қалың қара бұйра шашты болып туып еді, қырқынан шыға әкесі ұстарамен қ а р ы н ш а ш ы н қырғызып тастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қарын шашы алынбаған. а) *Ешкім тимеген;*

тыныш, алаңсыз. Баяғыдан бері албан баласы қ а р ы н ш а ш ы а л ы н б а ғ а н д а й болып, алабөтен амандықпен келіп еді (М.Әуезов, Қилы заман). ә) *Тезге түспеген, тегеурін көрмеген.* Неше жылдан бері недоймке төлемейді, патшаның алымын бермей, қ а р ы н ш а ш ы а л ы н б а й құтырып алған ел (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қозы қарын. *Қарны сәл шығыңқы, бұлтпаған.* Жақсы таң асып, қ о з ы қ а р ы н өбден тартылып, қақпан белі бүкшіе, шеңбер қабырғалары делдіе түскен тобылғы торы ат орғи жөнелді (Ә.Көшімов, Лашын.).

Қызыл қарын. *Ештеңеге септігі жоқ (жас бала).* Қаракатын қ ы з ы л қ а р ы н жас немересін алдына алып, ыңылдап отырған қайын ененің қасына қол таяна тізе бүкті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қызыл қарын, жас бала. *Ес біліп, етек жаппаған, буыны қатпаған, ер жетпеген бала.* Адал еңбек, маңдай тері, қ ы з ы л қ а р ы н, ж а с б а л а н ың көз сүзіп отырған егіні күл-талқан болып жоғалып барады (М.Әуезов, Шығ.).

Қызыл қарын, бұты шыт. *к ө н е. Отбасында елеусіз жүрген, бағып-қағуы кем ойын балалары туралы айтылады.* Қара ки қалап от жанса, Жылынар бала жыбыршып, Бүрсеңінен жазылар қ ы з ы л қ а р ы н, б ұ т ы ш ы т (І.Жансүгіров, Шығ.).

Мес қарын. *Тамақты өлшеусіз көп ішетін мешкей.* Екінші жақта мыңғырған мал, сапырылған сары қымыз, м е с қ а р ы н ел «жақсылары» («Қаз. әдеб.») – Бұл литрлеп ішетін м е с қ а р ы н емес пе? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Сал қарын. *Қарны жер тіреген, іші үлкен.* Ат қолтығынан келетін қалың қасат қарды бұза шауып, ұзақ сабыла қашып, өбден діңкесі құрыған с а л қ а р ы н мама биелер ілгері басуға құлқы болмай, аяқтарын жалқаулана, еріне аттайды (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

Сары қарын. *Орта жастағы кексе әйел.* Айгүлді ауыз бөлмеде отырған с а р ы қ а р ы н әйел тергеуге алды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тентек пенен Сақилар, Мүсәпір мен пақырлар, Және қалмай келіпті, С а р ы қ а р ы н қатындар (Батырлар жыры).

Сары қарын бала. *Шиеттей жас бала.* Мал сенің өзіңе... кесер келгене керек. Қала берді ана үпірлі-шүпірлі с а р ы қ а р ы н б а л а л а р ың а керек (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Сары қарын тартты. *Егде тартты, жасы келді.* Қырықтан жаңа асқан әйел с а р ы қ а р ы н т а р т ы п, абыржып кетіпті (Ауызекі).

Тірлікті қарын билеген [заман]. *Ишер асқа жарымаған адамдардың рухани дүниені екінші орынға ысырып, тұрмыс қамымен кетуі.* Көп нәрсені түсінесің өткесін, Кеуек басқа көп жыл жүріп жеткесін. Не болмады! Не көрмедік! *Тірлікті*, Дарын емес, *Қарын билеп* кеткесін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Үрген қарын секілді. *Керіліп, кербезденіп, дандайсып қалу мағынасында.* *Үрген қарын секілді* Дардия қалады екенсің. Жабыл, жабыл, жабыл деп Жапырлап қалмақ кеп жатыр. Молдым-молдым бөлініп Бүткіл қалмақ кеп жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАРЫНАЯҚ з а т. *Аяқтың, тостағанның ең үлкені, шұңғылы.* Алдымен өзімнің тостағанымды, онан соң көкемнің *қарына аяғын* жудым (М.Тиесов, Дала.). Ең әуелі Ақкөкемнің *қарына аяғы* болады. Ол өзге шұбараяқтардан үлкенірек әрі шұңғылдау (Қ.Жұмағалиев, Қайран.).

ҚАРЫНБАЙ з а т. э к с п р. *Шектен тыс сараң, қытымыр, дүниеқор.* Сендерге дес бермей жүрген Мекетайдай *қарынбайларды* сөзбен сілейтті (М.Хасенов, Нартәуекел). *Қарынбайдың* қалтасы, Қарта ішінде балтасы. Жабысқан тесе, күрекке, Онда да ұлы шу шығады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қарынбайдай сараң. *Асқан сараң.* *Қарынбайдай сараңдар* толып жатыр, Оны мақтап әуре болмай, жөніңе қайт (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚАРЫНБАЙЛЫҚ з а т. *Дүниеқорлық, сараңдық, қытымырлық.* Сартай ағай шарт ете қалды, – Сенікі ер жігіттің адуын тәуекелі емес, *қарынбайлық*, дүниеқоңыздық (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҚАРЫНБАЙША ү с т. *Қарынбай тәрізді, қарынбайға ұқсап.* Тұқымы құрғыр байлар саданы жүргізіп бірін – мың, мыңын – миллион қылып *Қарынбайша* қарынды қампитып келеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАРЫНБҮРМЕ з а т. с ө й л. *Қарынның ішіне ұсақталған ет, май, пияз т.б. қосып пісіретін тағам.* Еттен дайындайтын сүр, үлпершек, борша, *қарынбүрме* т.б. ұлттық тағамдар ұмыт бола бастаған («Қаз. әдеб.»).

ҚАРЫНДА = е т. *Етті жас қалпында сақтау үшін қарынға салу.* Жаңа сойылған малдың етін өз қарынына салып, «*қарындап* сақтауға» болады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

ҚАРЫНДАҒАН с ы н. с ө й л. *Қарын-қарынға салынған.* Кереку жәрмеңкесіне тек мал ғана емес, тері-терсек, жүн-жұрқа, *қарындаған*

май түседі (З. Ақышев, Ақбел.). *Қарындаған* май, қаптаған құрт пен ірімшік, жаңа сойылған соғымның бұзылмаған саны мен ішекке жаңа тығылған қазысы солдаттың шанағына артылды (З. Ақышев, Ақбел.).

ҚАРЫНДАЙ с ы н. *Қарын сияқты, қарын тәрізді.* Таңертең алып қарасам етік отқа күйген *қарындай* бүрісіп қалыпты (Д.Әбілев, Ақын.).

Үрген қарындай. а) *Жүріс-тұрысы икемсіз, семіз, толық, домаланған.* Мен терезеге үңілдім, *үрген қарындай* біреу ырсылдап жүгіріп келе жатты (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). ә) *Бұртиған, тырсиған.* Қырық бес минут ішінде пысып, *үрген қарындай* жарылып кетуге шақ тұрдың (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

ҚАРЫНДАС 1 з а т. к ө н е. *Туысқан, ағайын, бауыр.* Тастан тайып өлген жоқ, құздан құлап, Оны өлтірген ағайын, *қарындасы*; Ел бұзатын ерсі істі өршітпеске, Дарға асып, таспен атқан өз ағасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біз, мұсылман депутаттары, ретті орында шамамыз келгенше үшінші Думада да қазақ *қарындастарымыздың* халдерін һәм қажеттерін баян қылып, құқықтарын қорғап сөз сөйлеп келдік («Қазақ»). Ғайратын бойындағы шетке жұмсап, Келтірмесі жәбіршілік *қарындаасқа* (М.Дулатов, Шығ.).

Дін қарындас. с ө й л. *Дінқарындас.* Енді, ей, *дін қарындастарымыз*, бізге ең әуелі керегірек іс сол, әуелі білмек керек немен мұсылман болатынымызды (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Алдында *дін мұсылман қарындасын* з, Нешік біз қызметіңнен табылмаспыз? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қадір білмес қарындас. *Туыс адамдардың бір-бірін бағаламауы, сыйластықтан кетіп ұрыс-таласқа жол беруі (күшілдікке ұрынуы).* Ұсынса қол жетпейтін асқар белім, Өлімнен қарсы келген қорықпас серім. *Қарындаасқа дір білмес* тірлікте Арыстандай асыл туған есіл ерім (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрест.). *Қадір білмес қарындастан*, қайыбана қазақ артық (Қаз. мақал.).

Қарындасқа қамқор болу. *Ағайын-туғанға жанаршылық көрсетіп, жақсылық жасау.* *Қамқор боп қарындасқа* қоғамдасу, Қолыңды қорғай-тұғын жең секілді (Т.Ізтілеуов, Өлең.).

Қарындастан залал көрген кісідей. *Ағайыннан зәбір көру, жапа шегу.* Қазторы ағайыннан түңіліссіз, *Кісідей залал көрген қарындастан* (Айтыс).

Қарындасы қас болды. *Өз туысқандарының ішінен дұшпан шықты, ағайындар жауласты. Қас болды қарындасым,* Әділ, маған, Қас болмаған қарындас табылмаған. Жау жағадан алғанда бөрі етектен, Ақыл сұрай келіп тұрмын әдейі саған (Қабан жырау, Алтын қазық).

ҚАРЫНДАС² з а т. **1.** *Бірге туған жасы кіші қыздың ағасына туыстық қатынасы жағынан аталуы.* Көңілің бір құласа, Бәрін өзін жөндейсің. «Қарындасым ұнаса, Тілін тапта, ал» – дейсің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Адал досың – жолда қамал, қорғаның, Асыл інің – күнде қажет қолдағың. *Қарындасың* – жанашырың жалғанда, Ағайының – саясы құт орманың (К.Салықов, Жезкиік). Қайғымен жас жасамас қалған жасың, Суреттің сізге айтайын уақиғасын. Туысқан ата-анасы бөлегі жоқ, Емшектес бірге туған *қарындасым* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Жасы үлкен ер адамның әйел балаға айтатын қаратпа сөзі.* – *Қарындас*, мен бұл күнде жалғыз баспын, Жалғыз да болсам жауға алғызбаспын. Сапардан келгенімше жолымды күт, Өлгенше көңіліңді қалғызбаспын (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Бейтаныс *қарындасым*, Бауырларым, Гүлгүлім!.. Гүлгүлімді қабылдағың! Ей, менің дауылдарым, жалындарым, Өртеп кет жамандықты, жалынбағың! Түсінем, Отан деген бір жүректе Білемін барлығыңның қаның барын (М.Мақатаев, Шығ.).

Немере қарындас. *Әкелері бірге туған ағасының қыз балаға туыстық қатынасы.* Қарғап жүр ауыл болып екі жасты, Шартарап Ысты, Дулат, Шапырашты. – *Немере қарындасын* қатын қылса, Оңбайды, бұл Кенебай жарымас-ты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қаракөз қарындас. *Қандас қазақ, бір ұлт өкілдері, нәсілдік, ұлттық белгісіне қарай қазақтарға қатысты қолданыс.* Басынан Қаратаудың көш келмейді, Қаратау енді ешкімге дес бермейді. Мөлтілдеп қара көзден жас келмейді, *Қаракөз қарындасым* сескенбейді. Қаратау енді ешкімге дес бермейді (М.Мақатаев, Шығ.). Жетесің сен де таранып, Төбенде тұнық аспан көк. Қарайтын саған қадалып, *Қаракөз қарындастар* көп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАРЫНДАСТАЙ с ы н. *Қарындасы сияқты, бауыры есебінде.* Шаруалардың өздері өстіп тұрғасын жалдаптар аянсын ба, арасы алыс алшақтың өзін *қарындастай* қауыштырды (А.Хангелдин, Фани.). Расында, сен екеуіміз жасымыздан жан қияр дос қана емес, қаны бір

аға, *қарындастай* болып өстік (А.Лекеров, Түз гүлі).

ҚАРЫНДАСТАУ с ы н. *Туыстығы бар, жақын.* Мына Есенқұл екеуімізге *қарындастау* еді, түбі кит киюден де үмітіміз бар, – деп бір қойды (Қ.Ысқақов, Қараорман).

ҚАРЫНДАСТЫҚ з а т. **1.** *Қарындас болушылық.* **2.** *Бауырлық, ағайындық, туыстық.* Ағайындарын жұмсайын, *қарындастық* айтып ақылға келтірсін дейін десе, Бекболаттың ағайындары ту Есілдің ар жағында жатыр (С.Шәріпов, Бекболат). Сөзім бұл халыққа ақ, *қарындастық*, Жаныңа секілденді тым-ақ батқан. «Еткенмен риза, гисиян бірдей» деген, Нақыл бар «халық таразы» тарихаттар (Айтыс). Бәрінен де ондысы – Жапанның Қытайға қан жүзінен *қарындастығы* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Қарындасқатән.* Әрқашан да *қарындастық* ерке мінезімен наздана, бұлдана сөйлейтін Елизавета да Шоқанмен қуанышты амандасты (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚАРЫНДАШ¹ з а т. *Сыртты ағаштан, өзегі графиттен жасалған жазу, сызу құралы.* Дөптердің *қарындашпен* жазған быжырқай жазулары да әлдеқашан өшкен (А.Нұрманов, Құлан.). Қағаз бен *қарындаш* дайын екен, Оқы деп айтпады ол жайын бөтен. Артынан бір-ақ білдім сұрастырып, Қаскелең Военкомы Тайыр екен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Бояу қарындаш. *Сурет салуға арналған түрлі-түсті қалам.* Токтар маған күнде *бояу қарындаш* беріп, «Нәзира әпкенді шақыршы» деп жалынып жүреді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚАРЫНДАШ²: қарындаш арба. ж е р г. *Төрт дөңгелекті жеңіл арба.* Мұқаштың *қарындаш арбасының* көріні сынып тұр екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Қарындаш арбаның* бір жақсы жері кісіні соқпайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРЫНДЫ с ы н. *Қарны жуан, семіз.* Бижамаалдың оң жағында зор денелі, *қарынды* кісі отыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қасымдағы байдың ақша толы сандығы да, жуан *қарынды* өзі де тозаңмен бірге ұшып кетті (Ә.Әбішев, Замана.).

ҚАРЫНДЫЛАУ с ы н. *Қарны жуандау келген, үлкен.* Келген күн-ақ, оған бурыл шашты, *қарындылау* келген бір австриялық кірді (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ҚАРЫНДЫҚ: сары қарындық. *Орта жасқа келушілік, кекселік.* Оң жақта *сары қарындыққа* жете қоймаған қуқыл реңді

екікабат әйел, жанын қоярға жер таппай сарнап тұр (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚАРЫН-ҚАЖАҚ з а т. ж е р г. *Ішек-қарын; оны-мұны, ұсақ-түйек ет.* Зікірдиннің түйіншегінің ішінде өкпе-бауыр, қ а р ы н-қ а ж а ғ ы тағы бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қ а р ы н-қ а ж а қ т ы ң да, бүйрек-сирақтың да біразы бұрын ол шалдарға жоқ болған (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚАРЫН-ҚАРЫН з а т. *Бірнеше қарын; көп, мол.* Тек осы себеппен қ а р ы н-қ а р ы н сары май, қазандай-қазандай етіп қатырылған теңдердің түйреуі алынды (М.Тиесов, Әңгім.).

ҚАРЫНСА з а т. ж е р г. *Аттың бауырын маса, сона шақпау үшін ау торынан жасалатын қап.* Атты ерттеп, қ а р ы н с а с ы н жақсылап байла (Қаз.тілі. диалек. сөздік). Қ а р ы н с а – ат бауырын масадан қорушы сазды, ыстық жерлерде қолданатын жабдық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРЫНСАЛДЫ с ы н. *Тойынған, тоқ.* Мініңді бастан-аяқ мен де айтайын, сөзіме шыдас берсең риза боп. Бойыңда қ а р ы н с а л д ы қалың Арғын, Үйінде айран түгіл шалабы жоқ (Айтыс).

Қарынсалды болды. *Тамаққа тойынды, қарны шықты.* Осы маңда біраз отырып, қ а р ы н с а л д ы б о л ғ а н н а н кейін, малды кері жауып жіберсе, күн бата ауыл үстіне құлайтыны хақ (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚАРЫНСАУ с ы н. *Қарны қабақтай, жуан.* Пәуескеге жегілген үш қарагер аттың оң жақтағысы жатаған қ а р ы н с а у, қыртың мойындау, шомбал қырыстау жүретін еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ал бүгін өңшең қ а р ы н - с а у, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса дейсің (М.Мағауин, Танд.).

ҚАРЫНША¹ з а т. а н а т. <лат. ventriculus> *Жүректің қолқа арқылы екіге бөлінген, қанды қан тамырларына айдайтын төменгі бөлігі.* Қ а р ы н ш а н ы ң қабырғасы ішкі – эндокардтан, ортаңғы – миокардтан, сыртқы – эпикардтан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). Жүрек құлақшасы мен қ а р ы н ш а с ы жиырылғанда үзіліс болады (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

Оң [сол] қарынша. *Қарыншаның сәйкес бөліктері.* О ң қ а р ы н ш а д а н вена қаны өкпе қызыл тамырының (артериясы) бағаналымен кіші қан айналым шеңберіне, ал с о л қ а р ы н ш а д а н артерия қаны ағзаның негізгі қан тамыры – қолқа арқылы үлкен, қан айналым шеңберіне ағып шығады (Қаз. тілі термин. Биология). О ң және с о л қ а р ы н ш а бір-бірінен жүрек сыртындағы ұзынша сайлар және жүрек ішіндегі етті перде арқылы бөлінген (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАРЫНША² ү с т. *Қарын сияқты, қарын тәрізді.* – Төменде тастар қ а р ы н ш а салбырап тұр (К.Сақабаев, Өткел.).

ҚАРЫП¹ з а т. с ө й л. *Әріп.* Арыздың әрбір қ а р ы п, әрбір нүктесі бойын түршіктіргендей қорқынышты болып көрінген сияқтанды (Б.Майлин, Шығ.). «Қарашұбар ажары» Жазылған қағаз қаралап. «Толып жатқан баласы», Қағазға жазған қ а р ы п - т а р Жоримын соған шамалап (Айтыс).

ҚАРЫП² с ы н. с ө й л. *Кәріп.* Тар төсекке таңулы қ а р ы п адамға бұл да бір ғанибет екен (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қ а р ы п пенен қасерге, Сәулең түскен данамыз. Мекеніңді көргенде, Серпілді ақыл, санамыз (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚАРЫП-ҚАСАР з а т. с ө й л. *Кәріп-қасер.* Қ а р ы п-қ а с а р, Арық, нашар, Айналасы толмас па?! (Т.Ізтілеуов, Ұшқын). Ол соғыстан келгесін аяғынан айырылып, қ а р ы п-қ а с а р болып қалыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАРЫС¹ з а т. 1. *Бас бармақ пен ортан қолдың аралығымен өлшенетін ұзындық өлшемі.* Қаңтарда қ а р ы с жауған қардай болды, Алты аттан сымбыл арқан нардай болды (Батырлар жыры). Балапанға түс-тұсынан ентелей қараған жұрт, жерге сыйғызбай мақтап ала жөнелді. – Пай-пай, аяғын-ай, қ а р ы с жетпейді екен (Ғ.Орманов, Жүрек). Астына мінген Тарғынның, Тұрпатына қараса, жалбыраған жалынан жалғыз қ а р ы с қалыпты (Ер Тарғын).

2. а у ы с. *Ұзын, жалбыраған деген мағынада.* Алып ұшқан қыз қиялы, сірә, тыным тапқан ба? Бірде колхоз клубында диспут болып жатқанда: Алматыдан өкіл келді, желке шапы бір қ а р ы с Аты – Оралхан, мамандығы – жазушы әлде журналист (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дудардай шаш қоясың қ а р ы с қылып, Бұтыңа кидің шалбар жабыстырып, Орысша, қазақшаны түгел білмей, Сөйлейсің шалдыр-шалдыр шабыстырып (О.Шораяқов, Шайыр). 3. а у ы с. *Қысқа, келте.* Сөйлеп қал, сөйле тілім, арыс келді, Алдыңа сөйлейтұғын намыс келді, Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда Қысқарып ұзын дүние қ а р ы с келді (Шал ақын, Өлеңд.).

Азуы [алты, кере] қарыс. *Азулы, адуын, озбыр.* А з у ы қ а р ы с Әли ер, Абактының төрінде. Қызыл қан боп Қырғызбай, Көнер емес өлімге. Алып күшті Әлжан ер, Басқа жан сенің теңің бе (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). А з у ы а л т ы қ а р ы с Шорман байдың баласы емес пе едің (С.Ерубаев, Шығ.). А з у ы а л т ы қ а р ы с Малқарға қаршадай сені қарсы қойған, аузыңа жалынды сөз, кеудеңе жарқын ой берген, тіпті Шәкен мырзаға сені босаттырған да совет өкіметі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Алты қарыс ақ болат. ф о л ь к. *Өткір, мықты семсер.* Тауға салсам – тас кескен, Кеу-

деге салсам бас кескен, *А л т ы қ а р ы с а қ б о л а т*, Қынаптан алып суырып, Шаба алмасам – маған серт (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс. фольк. *Ертегілерде кездесетін кейіптеу.* Менің күйеуім *б о й ы б і р қ а р ы с, с а қ а л ы қ ы р ы қ қ а р ы с*. Ол қазір адам іздеп, әрі малын бағып далада жүр (Қаз. ертег.).

Бір қарыс бойы бар. *Өте аласа, тапал.* Ол сыншы тыжырынды сөзімді ұқпай, – *Б і р қ а р ы с - б о й ы*, өзі жұдырықтай. Сонынан ақын, сірә, шығар ма екен? Дегені бар емес пе өзін құптай (М.Әлімбаев, Танд. өлең.).

Жарты [кере] қарыс. *Қарыс жетпейтіндей, кез.* Жолға екі шелпек пен *ж а р т ы қ а р ы с* қазы салыпты, сонымен жүрек жалғадық (Ауызекі).

Кегейі жеті қарыс. *Шабақтары (арба дөңгелегінің) ұзын, дөңгелегі үлкен.* Көпір аяқ кең салған кісі бойы идеяі, қатып қалған темірдей *Ж е т і қ а р ы с к е г е й і* (О.Шипин, Дастан.).

Қарыс аттам баспады [шықпады]. *Ешқайда бармады.* Аттар – аттамас. Мен *қ а р ы с а т т а м б а с с а м* менің кесірім өзгеге тиеді (О.Тәжиева, Жетім қыз). Оқу басталуына әлі бір жеті қалса да, Қасым жатақханадан *қ а р ы с а т т а м ш ы қ п а д ы* (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Қарыс жауған қардай. *Қалың, биік.* Қаңтарда *қ а р ы с ж а у ғ а н қ а р д а й* болды, Алты атан сымбыл арқан нардай болды (Батырлар жыры).

Қарыс [аттам] жер [бір қарыс жер]. *Болар-болмас қашықтық, өте жақын жер.* Тентегім, бұның қалай аңсатқаның, Мен сені тау мен тастан қанша ақтардым, Отыршы, *қ а р ы с ж е р д е н* бір көрейін, Тағы бір лапылдатып жан шоктарын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көңіл босап, аяулы боп түріміз, Көрейінші деген оймен бір анық, *Қ а р ы с ж е р д е н* бірімізге біріміз Жете алмайтын жандардай боп жыладық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Қ а р ы с ж е р д е н* Жаманкөз Жаназаға шаппады. Әлімғазы, Қанағат, Оларға несі жақпады? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қарыс жер мұң болды. *Жақын жер жеткізбес алысқа айналды.* Қартайғандықтың белгісі, балам, *қ а р ы с ж е р м ұ ң б о л ы п*, осы таудың астындағы баламның үйіне жете алмай отырмын («Лен. жас»).

Қарыс қазы. *Майлы қазы.* Сойғызып *қ а р ы с қ а з ы* қарынына, Жігітті бөлеп, орап қымтап сапты. Шығарып басын ғана тұншықтырмай, Хан қызы өзі бағып сусындатты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қарыс сүйем. а) *Бас бармақ пен сүк қолдың аралық мөлшері.* Емшегі *қ а р ы с с ү й е м*, бұты толған сүт қой жарықтықтың (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Сүйір ұш, *қ а р ы с с ү й е м* қонды пышақ, Құдаласа қажырғандай жанды пышақ. Сілтеген жанталаса сол қолымен, Сыр етіп әлденені шалды пышақ (С.Бегалин, Шығ.). ә) *Алақандай, кішкентай (жер).* Тізеден қар кешіп еңбектеп, *қ а р ы с с ү й е м* жер үшін жанын қиып жатқан ер азаматтар («Лен. жас»).

Қарыстан сүйем жақын. *Жақынырақ, жуығырақ, таяуырақ.* Оразайдан Кебекбай бар әділ төре, Солтанкелді, Бөкендер аймағы аз-ақ. Қазі Кенібай, босап отыр жүйе-жүйем, *Қ а р ы с - т а н* болады ғой, *ж а қ ы н с ү й е м* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Арғы атам төрт Дулаттың Жанысы еді, Ауылымыз Алатауда, алыс еді. Қасқарау деген ру алты болыс, Арасы *ж а қ ы н, с ү й е м қ а р ы с* еді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Маңдайы кере қарыс. *Маңдайы кең, ашық.* *К е р е қ а р ы с м а ң д а й ы*, Басында көне далбағай. Секілді екен көздері Жарқ-жүрк еткен найзағай (О.Шипин, Дастан.).

Он екі қарыс қазандай. *Өте үлкен, ауқымды, зор.* *О н е к і қ а р ы с қ а з а н д а й* Мықтылығын шерінің тамаша қылды ел көріп (Батырлар жыры).

Сынық қарыс. *Сүк я ортан қолдың екі буыны бүгіліп барып есептелетін өлшем түрі.* Мен оны зорғатандым. Оң бетінде жараның орны *с ы н ы қ қ а р ы с* қызара айшықтанған тыртығы түрін өзгертіпті (Б.Момышұлы, Москва.).

Табан қарыс. *Кере қарыс.* Сиыр атан өгіздей болса керек. Емізігі *т а б а н қ а р ы с* еді дейді (С.Мұқанов, Шығ.).

Табаны алты қарыс. *Табанды, байсалды, жұмысқа төзімді кісі туралы айтылады.*

ҚАРЫС²: жүрегі қарыс айырылды. *Қатты қайғырды, күрсінді.* Әлиза әлі әлсіз, *ж ү р е г і қ а р ы с а й ы р ы л а* күрсінеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ақбала ауық-ауық тынысын тереңдете тартып, *ж ү р е г і қ а р ы с а й ы р ы л а* күрсініп қояды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қарыс айырды. *Қақ бөлді.* «Уралаған» көңілді топтың алдында қары аралас қара жерді *қ а р ы с а й ы р а* жөнелген бұрынғы танкист, бүгінгі сенімді тракторшы (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қарыс ұрды. *Аһ ұрды, күрсінді.* Қатының өлсе *Қ а р ы с ұ р ы п* қаларсың, Аны-мұны қармалап және біреуді аларсың (Үш ғасыр.).

ҚАРЫС³ з а т. ж е р г. *Ертеде пайдаланылған түйе, қой жүнінен жасалған киім.*

ҚАРЫС= е т. 1. *Тіресу, ерегісу, тайтала-су; тырысу.* Екеуің де арыстан, Жарамайды

қарысқан, Келдің Төстік алыстан, Сөз қалма-сын қалыстан. Ағайын ел дәулері Түгел отыр данышпан. Сөз келеді икемнен, Ақболат шығар дүкенінен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өзіммен өзім алысып, Болмайтын жерде *қарысып*, Жаны игі жақсы жандардың Жағасына жабысып, Жамандықпенен табысып, Жабыларменен жарысып, Секілді күндес абысын, Өлепат мені намысым (М.Мақатаев, Шығ.). Бірмағамбеттің өзі болса, осыны істер ме еді, әлде *қарысып* отырып алар ма еді (Б.Майлин, Шығ.).

2. Айқасып ашылмай, қозғалмай қалу. Екеуінің де екі қолы мылтықта *қарысып* қатып қалған (С.Сейфуллин, Әңгім.). Сары құстың шеңгелі *қарысып* қалыпты, көнек бастан оның тұяқтарын Бектемір бірталайға дейін ажырата алмады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

3. Шаршау, талу; әлсіреу. Оң жақ қолы *қарысып* қалған екен, Дұшпандар көп жараны салған екен, Батырың сонда зарлап уайым жеп, Есіне жалғыздығын алған екен (Ғашық-наме).

Жағы [тіл-жағы] қарысты. *Үндемеді, ауыз ашады.* Ойласам ескі жара от боп жанад, Өткен күн *қарысқан жақ*, қатқан қабақ (Жамбыл, Тол. жин.). Ар демек – адамшылық, намыс деген, Арың кетпес *жағыңа қарыс* деген. Теріс ұғып жүрмесін мұны біреу, Сөз емес күншіл болып алыс деген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жағы қарысып қалған. а) *Қатты суықта тоңған малдың аузы, мал басының астыңғы жағы үстіңгі жағынан ажырамастай икемге келмей, азықтан қалуы.* Ызғырық қарашаның суық шағы, *Қарысып* ашылмайтын қойдың *жағы*, Сиырдың әукесіне қырау тұрып, Жылқының мұз-мұз болған топырағы (Қ.Тоғызаков, Сібір Омар). ә) *Сойылған мал басының астыңғы жағы үстіңгі жағынан ажырамастай қалыпта қалуы.*

Жағын қарысын! қ а р ғ. *Жағың ашылмай, үндей алмай қал!* – *Жағың қарыссын* сенің, аузыңа бір жақсы сөз түспейді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сарының сөзін естіп тұрған Тәшібай күңкілдеп: – *Жағың қарыссын!* – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қары [қолы] қарысты [қарысып қалды]. а) *Қары, қолы шаршады, әлсіреді.* Екі батыр ереуіл Жібермеске намысты. Тарта шауып тізгінін Екі *қолы қарысты*, Жүтірген аң, ұшқан құс ілесе алмай қалысты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Келеді ат шауып, ауыздықпен алысып, Келемін мен де жалынан ұстап жабысып. Көзім кетті жасаурап, *Қолдарым* қалды *қарысып* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Бір нәрсені қатты қысып ұстағандықтан, қолдың ашылмай тырысып қалуы, әлсіреуі.* Кейде *қары*

қарысып, Қанаттары талғандай. Жалғыз нокат жабысып, Жансыз қатып қалғандай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ішіне жел қарысты. *Ішіне салқын тиді.* – Кеше *ішіме жел қарысыпты*. Содан әлгінде құсып, тынышталып жатқаным еді, – деді Қоңырат (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚАРЫСҚАҚ с ы н. *Тайталасқыш, ерегіскіш.* Бекше *қарысқақ* мінезімен қадалып алды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Алғыс айтар ер жігіт, Қыз жаураса нөсерге. Құшаққа енер өр үміт, Қыз *қарысқақ* десең де (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

ҚАРЫСҚЫР: *жағың қарысқыр!* қ а р ғ. *Жағың ашылмай, қарысып қалғыр!* – *Жағың қарысқыр*, қайдағы жаман сөз қайдан түседі аузыңа, – деп зекіп тастады әкем (З.Ақышев, Достар.).

ҚАРЫСПА с ы н. *Қарысып қалған, ерегіспе, бірбет.* Бағыт алған жағынан танбайтын *қарыспа* ер екен (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қарсы тараптың *қарыспа* адамдарынан өзге жай қалыпта тәртіпке көнбейтін тентек матростар мен сотқар солдаттар да аз болған жоқ (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Айдаһардай ысқырған, Айбатты көріп шерлі едім. *Қарыспа* туған паң көрдім, Темірхан ұлы Төрехан (Батырлар жыры).

ҚАРЫСПАЛЫҚ з а т. *Қасарыспалық, бірбеткейлік.* Зейнеп оны сезсе де, сүйекке біткен *қарыспалық* еркін алып, бір табанға шейін бас имейтін (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАРЫСТА = е т. *Қарыспен өлшеу.* – Тәңірберген маған құйрығын *қарыстап* қой беріп пе, – деді де, ол кетіп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Алдырып әқуанның көріп басын, *Қарыстап* мүйізінің әр шақасын. – Мың рақмет, мұны өлтірген адамға, – деп, Қуанып, қуды ойдан бар қапасын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Біреулер құлжаның қат-қат абажадай қақсал мүйізін *қарыстап* санады (Е.Тұрысов, Құралай).

ҚАРЫСТАЙ с ы н. *Ұзындығы қарыс шама-сындай, қарыс мөлшеріндей.* Жарқ ете қалған *қарыстай* кездік қолынан ұшып барып тасқа сыңғыр ете қалды (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек).

ҚАРЫСТАУ *Қарыста етістігінің қимыл атауы.* Әжесі көрпе тіккенде матаны *қарыстау* ды да үйреткен (Ауызекі).

ҚАРЫСТЫР = е т. *Қатты күш түсіру, қозғалтпай қою, сірестіру.* Құм мен тас кезек соғып, қамшы ұстаған қолын да *қарыстырып* бара жатқан сияқты (Ғ.Сланов, Шалқар).

Жағынды қарыстыр! э м о ц. *Аузыңды жап, енді сөйлем, үнің шықпасын деген мағынада.* – Осы қазір *жағыңды қарыстыр*, әйтпесе менен жақсылық күтпе! – деп ызбарланды ағасы (Ауызекі).

ҚАРЫСТЫРУ *Қарыстыр етістігінің қимыл атауы; қатыру, қимылсыз қалдыру, тастай сірестіру.* Мұндай бейпіл ауыз адамның жағын бір-ақ ұрып *қарыстыру* керек! – деп көршісі онан әрі өршеленді (Ауызекі).

ҚАРЫСУ¹ *Қарыс етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ерегісу, қарсыласу, тайталасу, қасарысу.* Оны шығару дегенге Күдері көнбей, *қарысу* мең келеді (М.Иманжанов, Менің махабб.). 2. а у ы с. *Шыдау, төзу, сыр бермеу.* Шыда, шыда! Шыдай түс, тағы шыда! Тау құлатқан тасқынның ағысына, Кір жуытпай кіршіксіз намысыңа *Қарысу* ға болады, алысуға (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАРЫСУШЫ з а т. *Қарсылық білдіруші, қасарысушы.* Қаланың қызығына адам тоя ма, қыдырмаймын деп *қарысушы* табылмады (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАРЫСУШЫЛЫҚ з а т. *Қарсылық білдірушілік, қасарысушылық.*

ҚАРЫТ = е т. *Жібиту, араластыру.* Құрғақ цементке су құйғызып, *қарытып* дайындатып қойдым, енді тезірек қалыңқа құю керек, – деп ағасы асығыс екенін білдірді (Ауызекі).

ҚАРЫТУ *Қарыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚАРЫШ¹ з а т. к ө н е. *Мұрсат, мүмкіндік.* Бір жылдық ирандарға берді *қарыш*, Өтініп: «Кешіндер, – деп, – өтсе әр іс». Бектердің басбасына берді бедеу, Қайтқанда етіндер деп шабыс-жарыс (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАРЫШ² з а т. з о о л. *Балық түрі.* *Қарышты* кейде «сүйрік» деп те атайды (С.Хайдарұлы, Теңіз.).

ҚАРЫШТА = е т. 1. *Адымдау, жылдам басу, жеделдетіп жүру.* Қажырымен *қарыштай* жол шегеріп, Кетейін деп осыдан өлсем өліп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қара үзіп жеке жөнелдім, *Қарыштай* зулап атым да, Көз құрты болған көп елдің Серкені басып тақымға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. а у ы с. *Өрлеу, өркендеу, қарқындау.* Қаныш кезген жерлер ғой, Қаныш тапқан Қаһарманнан қалған із – табыс, мақтан. Тарихымда Байқоңыр қалды мәңгі, Қазақстан байлығын ғарышқа атқан. Қарағанды, *қарышта*, қарыштап қал! (М.Мақатаев, Шығ.). Маң-маң басқан сары атан Маңқыстап шығар өріске. Бұрынғыдай *қарыштап*, Қона алмадық қонысқа, Келе алмадық келіске (Махамбет, Қоштасу). Поэзиямыз үшінші съездің

алды-артында, әсіресе, соңғы екі жыл ішінде қайтадан *қарыштап* және бір белге шығыпты (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 3. а у ы с. *Шалқу, асқақтау.* Жігіттің бір құмары осы дағы, Армансыз кім бар дейсің бұл жалғанда?! Шағында гүл жайнаған ойна да күл, Қызықсыз жігіт адам оңалған ба? Барында күш-қуаттың *қарыштап* қал, Мәз болып өз-өзіңнен қоразданба! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Отызда ор қояндай арыстадым, Болса да қайдан дүбір қалыспадым, Бүркіттей тасқа қонған талап етіп, Алдында хан-қараның *қарыштадым* (Шал ақын, Өлеңд.). Бұл күнде бүкіл әлем таныс маған, Көшіме көлік қосты ғарыш-ғалам. Қалықтап қанат жайды ақ арманым, Азаттық ақ жолында *қарыштаған* (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАРЫШТАТ = е т. *Қарқындату, жеделдету, екпіндету.* Шырағым, барып едім сертке жетіп, Көк тайды *қарыштап* мен еңіретіп (Батырлар жыры).

ҚАРЫШТАТУ *Қарышта етістігінің қимыл атауы.* Уран өндірісін үш есеге арттыру арқылы экономикамыздың өзге салаларын да *қарыштатуға* мүмкіндікаламыз, – деді «Қазатомпром» басшысы («Егемен Қазақстан»).

ҚАРЫШТАУ *Қарышта етістігінің қимыл атауы.* Уран экспорттау көлемін бірнеше есеге арттыру ел экономикасындағы жаңаша *қарыштаудың* басы болмақ, – деп сендірді Индустрия министрі («Егемен Қазақстан»).

ҚАРЫШТЫ с ы н. *Қарқынды, екпінді.* Әрбір азамат *қарышты* еңбегінің арқасында еліміздің әл-ауқатын көтеруге өз үлесін қоса алады («Егемен Қазақстан»).

ҚАРІП з а т. с ө й л. 1. *Әріп.* Бұл шәкірттердің бір-екеуі болмаса, басқалары бұрын ешбір *қаріп* оқымаған еді (М.Дулатов, Шығ.). Осы бастан Қазан секілді қалалардан губерниялар үшін *қаріп* алдыру шарасына кірісу (М.Дулатов, Шығ.). Ыдыс – *қаріп*, көз көріп тізбелейміз. Оның айтқан дыбысын естімейміз, Дария көрген – хат білген жалпы адамдар, Ылай, тұңықты айырған есті дейміз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. и н ф. <ағыл. font> *Символдарды көрнекті түрде бейнелеуге пайдаланылатын сызылымдар жиыны.* *Қаріптер* растрлық (нүктелік) түрде де, векторлық түрде де кескінделе береді. Бір стильдегі, мөлшердегі және сызылымдағы емле белгілерінен қамтитын толық символдар, яғни белгілер жиыны (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қаріпті тығыздау. и н ф. <ағыл. condensed font> *Қалыпты аралықпен салыстырғанда әріптердің арасындағы аралықты азайту.*

Қ а р і н т і айтарлықтай (өріптердің енімен салыстырарлықтай) шамаға *т ы ғ ы з д а у* мәтіндік әсер қалыптастыруға қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚАРІП-ҚАСЕР з а т. с ө й л. *Қәріп-қасер*. Ғани аттай шауып, іс істеп жүрген кезінде талай жетім-жесірлерді, *қ а р і п-қ а с е р л е р д і* үгіт-насихат айтып, оқу үйлеріне кіргізген (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Хан тұқымы бола тұра қараны жақтағыш, қыр қазағының, қай-қайдағы *қ а - р і п-қ а с е р д і*ң сөзін сөйлегіш (Б.Аманшин, Көкжар.). Атақты Атымтай жомарт алғашқы кезде, бір жұмада өңкей білгіш шешендерді қонақ қылып, келер жұмада жастарды қонақ қылып, ендігі жұмада *қ а р і п-қ а с е р л е р д і* қонақ қылады екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАС' з а т. а н а т. <лат. supercilium> *Қабақтың үстіне шығатын түк*. Қарадоңыздың тырғы *қ а с ы* қалтырайды, көзі қанталап, бұлтиған беті баттия ісініп кеткен (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Ақ қас. ті л е к. *Түшкіргенде жақсылық болсын деген ұғымда айтылады.*

Ақ қас, мүңсыз бол. ті л е к. *Ақ қасты болып қартайғанша жамандық көрме, қайғысыз бол деген мағынада айтылады.*

Алтын айдар, қалам қас. ф о л ь к. *Қисса-дастандар кейіпкерлеріне тән суреттеу дәстүрі; сұлулықөлішемі. Алтын айдар, қалам қас* қадірге жетер замандас (Ш.Өтепов, Жалында.).

Керік қас. *Қасы керілген, сұлу, кербез*. Ару көп *қ а с ы к е р і к*, жүзі балғын, Көңілді жүрсе де олар бұзып әр күн. «Апалап» саған жақсы қарасын деп, Көксудың көңілі бос қызын алдым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Вокзалға қарай бұл елді кім бөріктірді? Көрікті елдің құшағын гүл көміп тұрды. Бақтияр, Еділ киетін сусар бөрікпен Күржістанға *к е р і к қ а с* ғұн келіп кірді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қалам [қиғаш] қас. а) *Жіңішке, қиғаш қас*. Саялы қою көк ағаш, Түбінде тұрған қарындас, Бота көзді, *қ а л а м қ а с*, Бұйраланған қолаң шаш (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өлеңд.). Төсіне төңкеріліп қос алмасы, Төгілді аш белінде қолаң шашы. Сәулесі екі көздің шамшырақтай, Сызылған сүгіреттей *қ а л а м қ а с ы* (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Мәдия қыр мұрынды, *қиғаш қас*, сұңғақ бойлы сұлулардан емес, орта бойлы, қарапайым ғана келіншек (Б.Шаханов, Ғашық.). Бір түйіп, бірде керіп *қ и ғ а ш қ а с ы н*, Құлпыртып сабын жуған кара шашын. Аямай Алла берген нұрын сонша, Ақылдан, сақтанбасаң, адасасың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құдайдан жатсам-түрсам мен тілеймін.

ә) *Сұлу қыз мағынасында*. Айттым сәлем, *қ а л а м-қ а с*, Саған құрбан мал мен бас. Сағынғаннан сені ойлап, Келер көзге ыстық жас (Абай, Тол. жин.).

Қарлығаш қас. *Қарлығаштың қанатындай иілген, әдемі қас*. Дайынмын жұмсасаң да қайда дәйім, Қалайша бұрқ та сарқ қайнамайын. Қош боп тұр, сырбаз ағам, сырлас інім, *Қ а р л ы ғ а ш қ а с* қарындас, айналайын! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қас қағым арасында [сәтте, уақытта]. *Лезде, тез, жылдам*. Кең жазықтың төсінде сүйелдей болып оқшау тұрған аласа төбешік *қ а с қ а ғ ы м-н ы н а р а с ы н д а* аспанға көтеріліп, жермен-жексен болды (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). Әйтсе де, жалт еткен *қ а с қ а ғ ы м с ә т т е-а* қ төніп келіп қалған алапат қатердің бағыт-бағдарын жазбай аңдап үлгерді (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Қас қағымда. *Көзді ашып-жұмғанша, тез, әп-сәтте*. Жерошақ басындағы Назым шалының *қ а с қ а ғ ы м д а* шабыттанып шаттана қалғанына таң (А.Сатаев, Дала.). *Қ а с қ а ғ ы м д а* жетіп келді ол, қарагерін тебініп, Қарагерден қарғып түсіп жылады-ай бір егіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қас қағым сәт [уақыт]. *Өте аз уақыт, секунд мөлшері*. Құзғындардан қорғап туған аспанын, Өлгендер бар жалғыз *с ә т т е қ а с-қ а ғ ы м*. Сол қас қағым мәңгілікке созылып, Өміріне болады өзек басқаның (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мауқын басып қос жүрек бірлескені, *Қ а с қ а ғ ы м д а й с ә т* екен түн кешкені. Мың дастанға сыйғызу мүмкін емес, Зәру, ынтық жан тойын бір кештегі (К.Салықов, Жезкиік). Бастағы Бақыт – *Қ а с қ а ғ ы м У а қ ы т*, Ерке қыз. Құдамыз Қолда. Шығамыз Жолға Ерте біз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қас қағысты. *Білмеде, белгі берді, мезген нұсқады*. Мұқаш пен мырза Шапен старшиналар аяздың табағына тағам салып, Тақсырға қалай етсек ұнаймыз деп, Біріне отыр *қ а с ы н* бірі *қ а ғ ы н* (Т.Жароков, Өлеңд.).

Қас қадады [тікті]. *ж е р ғ. Көз жіберді, көз тікті*. Испан менен Қытайда, Қанды боран бұрқаған. Жанталасқан жауың бар, *Қ а с ы н т і к к е н* ол саған (Жамбыл, Шығ. жин.).

Қас қаққандай. *Бір сәт қана, сәл-пәл уақыт*. Миронов сұп-сұр болып, демін жұтып, *қ а с қ а қ қ а н д а й* қимылсыз сіресіп тұрды да, жерге жансыз құлап түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қас қаққанша. *Лезде, көзді ашып-жұмғанша*. Ал ұмытсам, ұмыт болып қаларымды білемін, Ұмыт қалмау үшін менің шарқ ұрады жүрегім. Шат жүріп-ақ, *қ а с қ а қ қ а н ш а* боламын мен

шерменде, Жетім емес кей ананың жетімдігін көргенде (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бір-ақ жұмып, аштым қайта көзімді, Жоғалтардай жаңағы бір кезімді, *Қ а с қ а қ қ а н ш а* не боп кетті, жаным-ау, Жан-жағымнан көрем жалғыз өзімді (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қас қақпады [қақпастан қарады]. а) *Бедірейді, тесірейді; көз алмады.* Суреттің екі жағында құлды әскер күзетінде тұрғандай *қ а с қ а қ п а й*, сілейін екі адам тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Орманнан жөңкіле шығып келе жатқан тарғыл тажалдарға *қ а с қ а қ п а с т а н* кадала *қ а р а п*, ернін қатты тістеп алған (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев). Пәршитті қылышпенен басқа ұрды, Қалшиып *қ а с қ а қ п а с т а н қ а р а п* тұрды. Ұрғанмен өтпейтұғын қанжар қылыш, Болат ед, дулығасы неше түрлі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ә) *Барназарын аударды, құлақ салды, ықылас қойды.* Базаралы әлі күнге үнсіз жүрген. Бірақ соның орайына күні бойы тек айналадағы жұрттың үнін *қ а с қ а қ п а й* тыңдаумен болған (М.Әуезов, Абай жолы).

Қас қақты [қағысты]. *Ымдады, белгі берді, мезеді.* Мұқаш пен Мырза шапен старшиналар Ояздың табағына тағам салып, Таксырға қалай етсек ұнаймыз деп, Біріне отыр *қ а с ын* бірі *қ а ғы* п (Т.Жароков, Өленд.).

Қас қарайды. *Кеш батты, ымырт жабылды.* Ішіне қалың орман барып кірді, Білмеймін, не жол тауып, нағып жүрді? Күн батып, *қ а с қ а р а й ғ а* уақытта Есектің лаққанын Үкі көрді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ымырт жабылып, *қ а с қ а р а я* бергенде, ауылдың сыртындағы дөңнің түбіне үш атты келіп аттан түсіп отырғанда, ауыл жақтан екі әйел күбірлеп сөйлесіп келеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ертеңіне *қ а с қ а р а я* соломнан шығып, ештеп ауылдан құтылып, жөніне жүріп кетті. Ұзамай бір үлкен тақтай жолға түсті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қас қарайып, күн батты [түн болды]. *Қою қараңғылық басты, қараңғы түн болды.* *Қ а с қ а р а й ы п, к ү н б а т т ы*, Төңіректі түн жапты. Қалың қабір ішінен, Тапты бала тұрақты (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қаға алмады кірпігін, *Қ а с қ а р а й д ы, т ү н б о л д ы*. Ұзақ таңға дөңбекшіп, Төсегіне жата алмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қас қарайып, ымырт жабылды [болды]. *Кеш батты, қараңғы түсті.* Кеш батты, *қ а с қ а р а й д ы, ж а б ы л д ы ы м ы р т*, Табиғат тас керең боп тартты күңгірт. Жаулардың алдын орап тосамыз деп, Сарбаздар келе жатыр суыт жүріп (О.Шипин, Дастан.). *Қ а с қ а р а й ы п, ы м ы р т ж а б ы л ғ а н* кезде баяғы алты

аққу байдың төбесінен алты айналып ұшып, жақындап келеді (Қаз. ертег.). Күн кешке айналып, *ы м ы р т ж а б ы л ы п, қ а с қ а р а ы ғ а* жақындап барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн боран, *қ а с қ а р а й ы п, б о л д ы ы м ы р т*, Айтақтап тұрды қойшы тіке тұрып. Қанды ауыз ел торыған бір топ бөрі, Бір-бірін шақырғандай келді ұлып (О.Шипин, Дастан.).

Қас пен көздің арасында [арасынша]. *Лезде, жылдам, тез.* *Қ а с п е н к ө з д і ң а р а с ы н д а* қайқы ерін тоқалдың жоғалуы «Қызыл отаушылардан» екеніне жайлау елі күмәнсіз (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жұқа мұздың іргесі қақ айырылып, *қ а с п е н к ө з д і ң а р а с ы н ш а* ырсия ашылып, тереңге қарай ығып барады екен (Т.Ахтанов, Махаббат.). Ерекше семіз ішкен мал, Сумаң қағып сүйріктей Шалқып шапқан жүйріктей Екіге бөліп ерке су *Қ а с п е н е н к ө з д і ң а р а с ы н*! (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қасын иісмайлады. *Сыланып-сипанды, сұлуланды, иісмай жақты.* Жібекпен түйіп шаштарын, *И і с м а й л а п қ а с т а р ы н*, Тоты құстай таранған (О.Шипин, Дастан.).

Қасын керді. *Кербезденді, паңданды, маңғазданды.* Сұлу шашын тарайды Сұлу *қ а с ы н к е р е д і...* Біреу түзу қарайды, Біреу қисық көреді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Біресе қызықтай ма-ау тас төбені, Әйтеуір, елер емес әсте мені. Алқызыл шырынды ернін жымқырып ап, Маңайға паң пішінмен *қ а с к е р е д і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қасын көтерді. *Кербезденді, керілді; бір нәрсеге таңғалды, қайран қалды.* Несі адамдар – не қылар келгенде қырын, Жер таба алмас күйлерін көмгенге мұның. ...Ауруға басын *к ө т е р т к е н*, аруға – *қ а с ы н*, Домбыра көрге түспейді сендерден бұрын! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қасын түйді. а) *Ренжіді, қапаланды; ашуланды.* *Т ү й і л е р* сосын әдемі *қ а с ы*, (Шарықтап айтыс, жыр қызып жатыр) «Науқанның құлы – пәленің басы Әсіре пысық – инквизитор» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өргек ұстап жаныңды елден, *Қ а с т ү й і п* те қарардайсың. Ешқашан да қалыңмалмен Мына әйелді ала алмайсың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *б е й н. Әуені бұлт басып, күн ашылмай қойды.* Тұманның бозғылт бұлтты бүркіп жасын, Тұнжырап табиғат та *т ү й - г е н қ а с ы н*, Толқынның шеруіне құлақ тосып, Бір терең ой үстінде келеді ақын (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Қасын тікті. *Қастықпен қарады, жаусырады, қаһарын төге ызғарланды.* Жанталасқан жауың бар, *Қ а с ы н т і к к е н* ол саған (Жамбыл, Шығ.).

ҚАС с ы н. **1.** *Біреуге жамандық ойлаушы, өш.* Исатай деген ағам бар, Ақ кіреуке жағам бар. Хан ұлымен қас болып, Қара ұлымен дос болып, Хан үстіне барғанда, Шабайық ханды дегенде, Шапқандай ханды амал бар, Амал барда хан шаппай, Төңірім қылды – не амал бар?! (Махамбет, Шығ.). Атқамінер бірімен біреуі қас, Біріне-бірі сеніп айтпайды рас. Бірінен-бірі бұрын жағынбаққа, Қаламның ұлығынан дүние аямас (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сөйлес деген мейманға, Сөз қатқанша кешікпе. Халықпенен қас болып, Оңбас іске өшікпе (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). **2.** *Дұшпан, жау.* Қасым айтпайтын сөзді қайным айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Ақжелек, Ақырғайдай ата-анамның, Көз жасын көл қылғанға өкпелімін, Ерке өсіп, емшек емген жас баламың, Дұшпанға ерегіскен қас баламың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Аңдықан қас. *Өштескен жау, арбасқан дұшпан.* Ұмытпасам Массает даласында, Аңдысқан қас пен достың арасында Атса садақ дарымайтын Мыңмен жеке шайқасса арымайтын Шапса қылыш кеспейтін Жанарынан мейірімі өшпейтін, Өтіпті бір өжет батыр нар кісі, – деп баласы кібіртктеп тоқтады – Есімде жоқ, өке, одан арғысы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Досы мен қасы [бар]. *Алыс-жақыны, туысы мен жаты, жұрты.* Тітіреткен қаһары – Досы менен қасында, Қаһары келген шағында Домалатқан тасын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кел, молайтып алдыма ас-дәмімді, Ақ жүрегім тебіреніп ақтарылды. Дос пен қасқа қарайын кешірісіп, Боран, желде бұлқынған шақтарымды (К.Салықов, Жезкиік).

Жаны [қаны] қас. *Мүлде қарсы; жек көреді.* Сұлтаннның көпшіліктің дүниесіне қол сұғып озбырлық жасауға жаны қас (Қ.Оразалин, Ақ жазық). Әкем ауылдағы бай атаулыға мейлінше жаны қас адам еді (С.Көбеев, Орынд. арман). Екі қыз елді іздеп жүгіреді, Бір жаннан елсіз жерде түңіледі. Қаны қас адамзатқа диолардың Екі жас тырнағына ілінеді» (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қас болды. *Жауласты, өштесті.* Патшаның тақтан түскенін Айтуға келе жатқанда, Байлар мен әкім қас болып, Жаптырған екен түрмеге (О.Шипин, Дастан.). Тағатұғын мен емес қайта кінә. Не жетеді көңілдің байтағына! Қас та болды, әрине, Дос та болды Еріп кеткен біреудің айтағына! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қас жау [дұшпан, дұшпан]. *Ымыраға келмейтін бітіспес, ата жау, ежелгі дұшпан.* – Уай, қарғысыңнан қан құссын қас дұшпа -

ның! Сорлы елім! Соры қайнаған бейнетқорым, өңшен, – деді Базаралы (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қас дұшпанға қасарсаң, Қан шықпас тастай түйінсің; Ел қамын жеген ер болса, Сабазым сендей күйінсін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ұшқын шарап дарып бір сөт, Жайылғанда денеге оттай. Қас дұшпанға қару жұмсап, Атқан сайлап өлеңді оқтай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қас жинайды. *Адамдармен достасудан гөрі, қастасуға бейім, жауласқыш.* Мұндай жанның әдеті осы деп біл, Өзіне дос таба алмай жинайды қас, Немере бірге туған жамағайын Бұл жанды жақыным деп айтып болмас (Шал ақын, Өлеңд.).

Қас көрді. *Дұшпан санады, жауым деп білді.* Ақымақтың белгісі – Пайдасын айтсаң, қас көрген (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Енді, міне, сол ұлықтар қас көрін, көрін тігіп отырған екі жігіт қалаға кіріп, қақап тұрған ұлықтың абақтысына өздері кенгі (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қас қылғандай [қас қылғанда]. *Әдейі, жорта істегендей.* Ой, көк түйнек келгірдің жаңбыры! Енді, қарашы, қас қылғандай, бір тамбай, аспан айналып жерге түсіп барады (Б.Қыдырбекұлы, Шығ.).

Қас қылды. *Дұшпандық істеді, қастық жасады.* Қас қылар жаман жігіт жақынына, Бір тоқтау келтіре алмай ғапылына. Іш тартып ел, ағайын ақыл айтса, Көнбейді ешбір жанның ақылына (Қабан жырау, Алтын қазық). Алыс пен жақын ойлы болмас жолдас, Қас қылған жолдасына жігіт оңбас. Бар болса нәсілінде бір шикілік, Өзге түгіл – өзіне болады қас (М.Дулатов, Шығ.). Бұлардың қас қылғанын Жүсіп білді, Ағалар, не жаздым деп жылап тұрды. Не күнәм бар, ағалар айтыңыз деп, Ғазиз Жүсіп жалынып жылай берді (Ғашық-наме).

Қас ойлаушы. *Жамандық істеуші, қасқұнем.* Адамзат әулетіне қас ойлаушы Құрысын асып-сасып қашатындар! Жылатты жыл жарымдай мені қамап, Қолынан бұл кеселдің босатындар! (О.Шораяқов, Шайыр).

Қас тағдыр. *Әуел бастан жолына, тілегіне қарсы келген жазмыш.* Қас тағдырдай қасарысқан шөлейт жөн, өзінің жат қылығына мақтанып (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі). Қас тағдырдың қикаңына көнбейміз, Ел намысын кескілеспей бермейміз (Қ.Аманжолов, Өлеңд.).

Қас тұтты. *Жауым деп санады, дұшпан көрді.* Бақ құсы ұшып басынан, Бас бармағын шайнады. Қас тұтам деп қарттарды, Бола алмады пайдалы (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

Қасы бар. *Душпаны бар, өштескен жауы бар.* Күліп қарар бір пәле бастарында, Сұмдық жатар сөзінің астарында, Мен таппаған, Өздері мені тапқан Аздап-мұздап *бар* шығар *қас* *тар* *ым* да! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Бірақ, жалған, қайтейін! Мезгілсіз келіп дүниеге, Аптапқа түскен басың бар. Жау айбынар досың жоқ, Жар, жапсарда *қас* *ың* *бар* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қасы досқа айналды. *Татуласты, бейбітшілік орнады.* Ұмыттырып дүниенің тарлығын, Кілең игі жақсылардың барлығын Жинайтұғын дастарқанның басына, Тіпті, *қас* *ы* *ай* *на* *ла* *ты* *н* *дос* *ы* *на*. Қанаттыға өнегесі орасан жомарт мінез ұсынайын қаласаң? (М.Шаханов, Фасырлар.).

ҚАС³ [ар. خاص] ү с т. *Нағыз, тым, өте, аса; қаса.* «Мұң-қайғы мойытпады өсте мені», Дейтұғын ұлың да бір *қас* а төре еді. Әкем жоқ, сен аурусың, соны ойласам, Көзіме екі тарам жас келеді (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). *Қас* жаман қасындағысын қарақтайды (Қаз. мақал.). ...Енді бетім, елді көр еңбек емген, Басында бағы жанып, күндей күлген. Қомданып, *қас* қырандай қаруланып, Алыста орағытқан жауға төнген (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қас әділет. *Нағыз шындық, шұбәсіз дурыстық.* *Қас әділетке* өтірік сұмдық жау (Ғ.Сланов, Шығ.).

Қас батыр. *Нағыз жасу жүрек, өжет батыр.* *Қас батыр* да н қорқақ туар, *қас* шеберден олақ туар, Жақсы адамнан жаман туар, Шын ғалымнан надан туар (Мақал). Жұмбақ деп аталады сырлы тасы, Дөң мұрын *қас батыр* да *ай* түр-тұлғасы. Шыңына Оқжетпестің шабатындай, Шалқайып басындағы дулығасы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тілдің өрен шешені – Тайталасқан дауда өсер, Қайратты туған *қас батыр* Қаптаған селді қанда өсер (Қ.Әбдіқадыров, Өлеңд.).

Қас бедеу. *Асқан жүйрік, асыл тұқымды тұлпар.* Жаңа тұқым тұлпарлар Он күн шапсаң талмайды, *Қас бедеудей* қарысып, Ауыздығын шайнайды (Тұрақты теңеу. сөздігі).

Қас жақсы. *Жаны ізгі, жақсылыққа құмар, кісілігі жоғары адам.* *Қас жақсының* белгісі – Аз айтар да көп тыңдар (Мақал).

Қас жүзі қара. *Өте ұрысқақ, бетпақ, ешкімнің аузын аштырмайтын долы.* Үй басы бір-бір молда болар, *Қас жүзі қара* сонда болар (Шешендік сөздер). Шешесі ұятсыздан жүзі қара туады, *Қас жүзі қарадан қас жүзі қара* туады (Айтыс).

Қас кедей. *Сіңірі шыққан жарлы, тақыр*

кедей. Төрттен бір тағы аламыз құшырынан, Тазарсын тары, бидай ұшығынан, Адалға қарасы жоқ *қас кедей* де Құтылмас біздің ханның қысымынан (Н.Ахметбеков, Шығ.).

Қас қыран. *Таза тұқымды аңға салатын құс, қыран.* *Қас қыранды* қаңтарда сал (Мақал).

Қас маңғаз. *Нағыз кербез, паң.* Адасқанның алды жөн, арты соқпақ, Оларға жөн арамның сөзін ұқпақ. *Қас маңғаз* малға бөккен кісімсініп, Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ (Абай, Тол. жин.). Әрі-бері көсіліп, шіреніп, қақырынып, ешкімді елемеген секілденіп, мал біткен *қас маңғаз* екенін білдіріп болып, біраздан соң: – Е, молдеке, мына бір баламыз <...> сізге әкеліп отырмын, – дейді (С.Торайғыров, Шығ.).

Қас надан. *Тым топас, көкіреккөзі ашылмаған, қараңғы.* Қара басқан, қаңғыған, *Қас* *на* *д* *ан* нені ұға алсын. Көкірегінде оты бар Құлағын ойлы ер салсын (Абай, Тол. жин.).

Қас сұлу [ару]. *Мінсіз сұлу, асқан сұлу.* *Қас* жүйрікте сын болмас, *қас сұлу* да мін болмас (Мақал). Көз қарасын тек *қас сұлу* бұлдайды, Жанарынды бері қарат жалынды. Тұт ағашын жеген құрттай бір кайғы Жегідей жеп кетті-ау менің жанымды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Алғаным Әлі ағаның қызы еді, *Қас* *арудың* өзі еді (Шайыр).

Қас шебер [ұста]. *Он саусағынан өнері тамған, нағыз өнерпаз.* Ақылын жақыны алмай, жат тыңдаған, *Қас шебер* алтын саусақ тапқыр да адам. Шегені лақтырған ғой өрлігінен, Әйтпесе, қаға алмаудан лақтырмаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Қас ұст* *а* *ғ* *а* қақтатқан, қақ ығайға саптатқан, Ұңғысы болат, ұшы құрыш қияқты алмас айбалта Білекке орап алды (Қаз. ертег.).

ҚАС⁴ з а т. *Ағаш, сүйек ердің күміспен күптелетін алдыңғы және артқы басы, таянышы.* Алдыңғы қастың өзі бөлшектерден тұрады: *қас* *тың* негізі болып есептелетін оқпан екі бөлек ағаштан құралады да, қастың оң жақ және сол жақ беті деп аталады (Р.Шойбеков, Қаз. зерг. сөздігі). Көк ала айғырдың арқасына қара жөкеден шапқан, найза тіреуге ыңғайлы *қас* *ы* биік, су жаңа ер салынды (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Қосылған ердің *қас* *тар* *ы* *н*, қапталдарын, ортақ ағаштарын бөлектесек, о да талдау болады. Сол тәрізді қосылып тұрған пернелерді талдауға болады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Алтын ердің қасы еді. *Беделді, ардақты адам еді.* Жөкеңнің орнын ешкім баса алмас,

өзі нағыз «*алтын ердің қасы* еді» ғой деп ақсақал үнсіз қалды (Ауызекі).

ҚАС³ з а т. *Тән, лайық болатын, кездесетін.* Барлық бар заттарға *қас* сипат: тумак, өспеқ, кемімеқ, жоғалмақ. Тас, темір, тағы сондайлар – бәрі амал етеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ, екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне *қас* ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАС⁶ з а т. ж е р г. *Шым, шымды жер.* Бүгін соқаңыздың *қас* аударуы жақсы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАС⁷ з а т. з е р г. **1.** *Зергерлік бұйымдарға салынатын түрлі-түсті асыл тас.*

Жүзікке қас қондырғандай. *Әдемі, сәнді.* Қас – жүзік көзіне салатын асыл тас: «*жүзікке қас қойған д а й* екен» деп, әдемі нәрсені көргенде айтылатын теңеу бар (Р.Шойбеков, Қаз. зергер сөздігі).

Қас жүргізу. з т н. а) *Зергерлік әшекей бетіне шыны яки асыл тас орнату.* ә) *Арнаулы қалыптан соғу арқылы қасты күмістің өзінен шығару; күмбездеу.* Түрліше бедер салынып, *қас жүргізіліп*, тас орнатылған қапсырмалардың коллекциясы да қызғылықты (Қаз. зерг. бұйымд.).

Қас нөқта қалып. *Нөқта, жүзгенге күмістен ою-өрнегі бар шытыра соғатын құрал.* *Қас н о қ та қ а л ы б ы м д ы* көрші ауылдың шебері өкетіп еді, әлі қайтарар түрі жоқ, – деп ұста шағымданғандай болды (Ауызекі).

Қас сақина. *Үстіне қас қойылған сақина.* Әжесінен қалған үлкен *қас са қ и н а* үйінде сақтаулы тұр (Ауызекі).

ҚАС⁸ з а т. ж е р г. *Туырлықтың жиегі, қасы.* Туырлыққа *қас* салса, әдемі болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАС⁹ з а т. ж е р г. *Тіреу ағаш.* Мынау бастырмаға *қас* қылам деп қойған ағашым, – деді атасы (Ауызекі).

ҚАС¹⁰ ү с т. ж е р г. *Әдейі, жорта, түк білмегенсіп.*

Қас айту. *Әдейі, қасақана айту.* Ол дәл осы сөзді саған *қас а й т ы п* отырған жоқ (Қазақ тілі.аймақ. сөздігі).

ҚАСА¹ з а т. *Жануардың еркектік жыныс мүшесі.* Аяқтан аққан қанды тоқтату үшін шаппен *қасаға* өтетін ірі қан тамырды жұдырықпен қысып тоқтатады (Е. Оразақов, Дөрігер.).

ҚАСА² ү с т. *Нағыз, тым, өте, қас.* Терідегі тыныс жолы еркін ашылған *қас* а жүйрік қас қағымда қыруар жер алады (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

Қаса ақымақ [жаман]. *Есуас, нағыз нақұрыс.* *Қас а а қ ы м а қ* үлкеннің сөзін бөлер (Мұңлық-Зарлық). *Қас а ж а м а н* болмаса, қадіріңді таныр еді (Ауызекі).

Қаса батыр. *Нағыз жаужүрек ер.* «Екіталай жер болса, Ердің ісі жөн болар», *Қас а б а т ы р* майданда, Дермендей дөңгелер, Иіліп сәлем қылысқан (Қамбар батыр).

Қаса кедей. ж е р г. *Сіңірі шыққан кедей, жарлы.* Қасым *қас а к е д е й* болған екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қаса көрім. ж е р г. *Өте әдемі, асқан сұлу.* Алматы *қас а к ө р і м* қала ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қаса надан. *Ойлануды білмейтін нағыз топас.* Қарны тоқ, *қас а н а д а н* ұқпас сөзді, Сөзді ұғар көкірегі болса көзді, Қадірін жақсы сөздің білер жанға Таппай айтпа оған да айтар көзді (Абай, Тол. жин.).

Қаса сорлы. *Әбден сорлаған, нағыз бейшара, сормаңдай.* Ойбай салды, білді де, *Қас а с о р л ы* болғанын. Төңіректі шарлады, Ұрыны табар айла жоқ (Абай, Тол. жин.).

Қаса сұлу. *Ерекше көрікті, аса сұлу.* Ауылдағы өсекші ағайыннан аулақ кеттім ғой, мына қыз шынында да *қас а с ұ л у* екен-ау, кім білген (З.Жәкенов, Таң самалы). Қар аппақ, бүркіт кара, түлкі қызыл, Ұқсайды *қас а с ұ л у* шомылғанға. Қара шашын көтеріп екі шынтақ, О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанға (Абай, Тол. жин.).

ҚАСАБА¹ з а т. к ө н е. **1.** *Бір шоқ қауырсын қадап, маңдай тұсын түгелдей асыл тас, алтын, күміс әшекейлермен безеп, оң жақ самай тұсына 5-6 қатардан төгілмелі моншақ, күміс қоңыраушалар байлап, ұзын салтыншақты етіп жасаған қыз тақиясының бір түрі.* Қатындар *қас а б а с ы н* қайық қылып, сырғаларын ескек қылып, судан азар шығады (Қаз. ертег.). Ол кісінің суреттеуіне қарағанда, *қас а б а н ы ң* сұлбасы дөңгелек етіп пішілетін желкесіне қарай бірте-бірте ойытқи түсетін құламасы болған (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). **2.** *Ердің шошақ басы.* *Қас а б а с ы н* қоқайтып, Ақ найзасын өңгеріп, Атына мініп алады (Батырлар жыры). **3.** *Үш аяқты ошаққа орнатылған, қазан тұратын қайқы бас темір.* *Қас а б а* – ошақтың үш бұтында тұратын қайқы бас темір, қазан үшін керек («Қазақст. мұғ.»).

ҚАСАБА² з а т. *Жамбастағы шат сүйегі.* Күні бойы ат үстінен түспегендіктен болар *қас а б а с ы н а* дейін ауырып тұр (Ауызекі).

ҚАСАБА³ с ы н. *Жасы талайға келген, мама (бие).* *Қас а б а* биелер мен саяқ жылқының

лезде-ақ қарындары кампиып шыға келгенін бала көріп тұр (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

ҚАСАБАЛЫ с ы н. *Жасамыс, тіс қаққан.* Ал таңдау жайын ойлап көрсе, «сүйем» деген сөзі рас сияқты, ал «тілді» деуге, жол көріп, жортып қалған *қ а с а б а л ы* қатын емес, қызыл гүлі жаңа ашылған жас қыз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Малға сатылмады демесең, ертең ол да біз сияқты *қ а с а б а л ы* қатын болады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАСАБДАР з а т. *Матаның бір түрі, қасаттар.* – *Қ а с а б д а р* жеңіл қамзол піш, содан кейін үйіне апар да тік, – деді әжем Қалисаға (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Басында ақ далбай, ішіне киген қара барқыт такия, үстінде мол *қ а с а б д а р* шапан (М.Қаратаев, Далада.).

ҚАСАҚАНА ү с т. *Біле тұра, әдейі.* Қолаң шаш *қ а с а қ а н а* төгілгендей, Қос анар Қолдан жатық егілгендей. Кіл таза, Мінсіз нәзік екі бетке Екі мең әдей ғана себілгендей (К.Салықов, Жезкиік). Сүймей тұрып сүйеміз деп былжырап, *Қ а с а қ а н а* өп-өтірік тұнжырап. Қанша адамды алдаймыз бір өмірде, Қанша сәби сондықтан да жүр жылап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қыз білді *қ а с а қ а н а* сынағанын, Алла берер адалдың сұрағанын. Бір істі мерт қылуға берген екен, Жақсы ғой не болса да шыдағаным (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚАСАҚАНАЛЫҚ з а т. *Әдейі істеушілік, қасақылық.* Ержанның мұнысын Әмірбай өзінше түсінді, *қ а с а қ а н а л ы қ п е н* қыр көрсетіп жүр деп ойлады (Ә.Қарағұлов, Шокине). *Қ а с а қ а н а л ы қ* деген мінездердің өзі кісінің тума жаратылысынан шығып жата ма екен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Бір бала өйнекті ойнап жүріп аңдамай сындырса, екінші бала мұны *қ а с а қ а н а л ы қ п е н* жасауы ықтимал (М.Мұқанов, Педагогика.).

ҚАСАҚЫ с ы н. *Ерегіскен, қасарысқан; қас.* «Мал иесіне тартады» деген ып-рас қой, көрмей-місің *қ а с а қ ы с ы н*? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қасақы жау. *Өштескен дишпан.* Батырдың ісі өлмейді *Қ а с а қ ы ж а у д ы* жерлеген. Ақынның сөзі өлмейді Ақ сұңқар құстай желдеген (О.Шипин, Дастан.). Қосқан мұны Польш Робсон да өніне, Қарсы тұрып *қ а с а қ ы ж а у* көріне. Жапырақтай ұшып түсер теректен, Қанішерлер қарамаған әліне (А.Шамкенов, Сырларым.).

Қасақы сөйлеу. *Қасақана кері сөйлеу.* Үнемі *қ а с а қ ы с ө й л е п* жүруші еді, басы мықтап шатылған екен бөлеге, – деп табалағандай болды (Ауызекі).

ҚАСАҚЫЛАН = е т. *Қырсығу, қасарысу, кертартпалану.* *Қ а с а қ ы л а н б а й* айтқанды

істе, уақыт жоқ, – деп әкесі ашуланды (Ауызекі).

ҚАСАҚЫЛАНУ *Қасақылан етістігінің қимыл атауы; кері тарту, қырсықтану.* Осылай *қ а с а қ ы л а н у д ы* қоймасаң, үйінде береке болмайды, – деп әпкесі де күйінді (Ауызекі).

ҚАСАҚЫЛЫҚ¹ з а т. *Ерегісушілік, қасарыспалық, қастық.* Әр қаулыға 3 сомнан ақша да алғанмын. Бірақ түсінбей аударыпшын, *қ а с а қ ы л ы қ* жоқ, шамам сол (Ф.Мүсірепов, Кездес. кет.). Сыртқа сыр бермеген, екеуі не *қ а с а қ ы л ы қ* емес, не сыйластық емес, бір түсініксіз қалыпта томаға-тұйықпен ғана өмір кешісіп келе жатқан (Ш.Құмарова, Шығ.).

ҚАСАҚЫЛЫҚ² з а т. з а ң. *Қаскөйлік, браконьерлік – жан-жануарларды қорғау туралы заңдар мен ережелерді қасақана бұзып, аң құс, балық аулау немесе қырып-жою, сондай-ақ, тиісті рұқсатсыз, тыйым салынған жерлерде, мерзімде немесе қарумен және басқа тәсілдермен заңсыз аңшылық құру; сирек кездесетін және бағалы өсімдіктерді жинау.* Қоршаған ортаға залал келтірген, механикалық көлік құралдарын не өуе кемесін, жарылғыш заттарды, газды және басқа жан-жануарларды қырып-жоятын тәсілдерді қолданған, аулауға мүлде тыйым салынған аң-құс түрлерін қырып жойған, сондай-ақ айрықша қорғалатын не төтенше экологиялық жағдай қалыптасқан аумақта саят құрған, т.б. теріс қылықтар *қ а с а қ ы л ы қ* болып саналады (ҚҰЭ).

ҚАСАЛАҚ; қасалақ оқ. *Жасырын, ту сыртынан атылған оқ.* Жалғызым, жатырмысың жер бауырлап, Қара жүнді *қ а с а л а қ о қ т ы* ауырлап, Шыбын жаның бар болса, түрегелші, Баян келді қасыңа құстай зырлап (Қозы Көрпеш.).

ҚАСАЛЫҚТЫ с ы н. *Көрген-білгені мол, байсалды, парасатты.* Байұзақ одан соңғы адамы еді, Бәрі кісі-ақ еді *қ а с а л ы қ т ы*, Лекер, Бітімбай мен Аталықты, Жанқожадан кім көрген қапалықты (Абай, Тол. жин.).

ҚАСАМ¹ [ар. قسم] з а т. к ө н е. *Ант.* Жүсіп айтты: – Ағаларым, сатпаңыздар. Мені қасірет отына атпаңыздар. *Қ а с а м* етем ешкімге айтпасыма, – Ауылға мені алып қайтсаңыздар (Ғашықнаме). Өлелік құшақтасып қайда өлсекте, Осыған кел қылалық *қ а с а м*, – деді (Дастандар). *Қ а с а м н а н* кашып уәде қыл, Насихат алсаң, құлаққа-ай, Бұл тілімді алмасаң, Ақырында осы кесірің Баланды қалмас жолатпай (Бес ғасыр.).

Қасам атқан. *жер ғ. Құдай атқан, ант ұрған.* Ол бір *қ а с а м а т қ а н* адам (Қаз. тілі. диалек.

сөздігі). Бас сауғалап, бүгежектеген, жалтақ болған, қарғыс таңбасы басылған, *қ а с а м а т-қ а н* қу өмір (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

Қасам ішті. *Ант ішті, қарғанды.* Есерліктің белгісі – өтірік, өсек-аянды, іркілместен соғады. *Қ а с а м і ш і н*, ант ұрып, Тіліне алар тобаны (Үш ғасыр.). Сырымызды білдірсек Ноғайлыны шаппаққа Қалмақтар *і ш ті қ а с а м ды* (Қамбар батыр).

ҚАСАМ² с ы н. ж е р г. *Жаман.* *Қ а с а м* сөзді айтудың керегі жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСАМДА= е т. *Ысқылау, езу.* Қанша *қ а с а м да н* жуса да әлгі бәле беті-қолында әлі жұғып тұрғандай әзірейіл әсерден арылу жоқ (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ҚАСАҢ с ы н. **1.** *Қатып қалған, қатты.* Бұл кезде шалғынды ойпаң бітіп, түлкінің аяғы қары жұқа, боз көделі, *қ а с а ң* жерге ілініп еді (М.Мағауин, Ақша қар). Қара күзде *қ а с а ң* жердің топырағын аударып, қыруар мехнат кешті (О.Сәрсенбаев, Бакыт құсы). **2.** а у ы с. *Қатал, қатаң, қатыгез; мейірімсіз.* Жасаулары тығылмай жадау тартқан қаралы үйдегі қасіретті екеу – аналы-балалылардан гөрі, бірін-бірі танымайтын тосын жандардай *қ а с а ң* (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

Қасаңға айналған төл. *Жатырда қатып қалған ұрық, жансыз дене.* Қағанақ суы денесіне сіңген соң сүріленіп қатайған «*қ а с а ң ға а й-н а л ғ а н тө л*» (мумификация) кесірінен саулық ұзақ уақыт бедеу жүре береді (Мал дәрігері. түс. сөздігі).

Қасаң ет. *Қатып қалған, кепкен ет.* Көп қайнатқанмен *қ а с а ң* жұмсара ма? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). // *Сірі, көп.* Оның мойынтұрық тіреген шоқтықтары қатпар-қатпар *қ а с а ң* еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қой, қалқам, қой, – деп *қ а с а ң* алақанымен ебедейсіз сипалай берді (О.Бөкеев, Өз отың.). Өзі тар, өзі қолаңса сасыған күрке, «төсеніш» дегендері иленбеген тері-терсектің *қ а с а ң д а р ы*, иіс-қоңысқа үймелеген қаптаған қалың қара шыбын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қасаң қабық. анат. <лат. cornea> *Көз алмасының сыртқы – фиброзды қабығының алдыңғы мөлдір бөлігі.* Қасаң қабықта қан тамырлары болмайды. *Қ а с а ң қ а б ы қ* бес қабаттан тұрады, олар: алдыңғы көп қабатты жалпақ мүйізделмейтін эпителий, алдыңғы шекаралық қабат, өзіндік зат, артқы шекаралық қабат, артқы бір қабатты жалпақ эпителий (Қаз. тілі термин. Биология).

Қасаң қағидашылық. с а я с и. *Теориялық немесе саяси мәселелерді зерттеп шешуде*

нақтылы жағдайларды ескермейтін біржақты ойлау әдісі. Қ а с а ң қ а ғ и д а ш ы л ы қ әрқашан, ешбір жағдайда өзгермейтін «мәңгілік ақиқат» бар деп, барлық ғылыми қағидаларға осы тұрғыдан қарайды (ҚҰӘ).

Қасаң ми. *Ақылға келмейтін, ешбір уәжде көнбейтін топас (адам).* Адам тілге түсінуге тиіс, жеке бір *қ а с а ң ми*, қатып қалған адамдар болады. Ондайлар сирек, тап солардың бабын қалай табуды өзім де білмеймін (Ф.Сланов, Шығ.).

ҚАСАҢДА= е т. **1.** *Кебу, құрғау, қатаю.* Ол піскен, күнге кептіріліп *қ а с а ң да ғ а н* етті машинаға тартып болып, тарамыс қолымен терін сүртті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2.** а у ы с. *Жадау тарту, жүдеу.* Сарыарқада сарнады Асан қайғы, Домбырадан бақсыдай бас алмады. «О, қарт баба, еңсенді көтер!» – дедім, – Көп күрсінсең, көңіл де *қ а с а ң да й ды* (Ж. Молдағалиев, Жиырма бес). Көз қалай, көңіл қалай *қ а с а ң да й-ды*, Мастану болмаса да аса ыңғайлы? Бұл жолы тек шаттықтан өлер еді, Тірілсе зарлап кеткен Асан қайғы (Ж.Молдағалиев, Қыран дала).

ҚАСАҢДАН= е т. *Кеуіп қатаю, қатпарлану.* Малшының далбайдың *қ а с а ң да н ғ а н* қос жақтауы бет қажайды (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Алғашқы қабықтың сыртындағы экзодерма қабатының клетка қабықшалары *қ а с а ң да н ы н* тоз қабатына айналады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚАСАҢДАНУ *Қасаңдан етістігінің қимыл атауы; қатаю, қатқылдану, қатпаршақтану.* Клетка қабықшасының бұл өзгерісін қазақша кейде тоздану немесе *қ а с а ң да н у* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Сүректену, *қ а с а ң да н у*, минералдану, тағы басқа да түрлері болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.).

ҚАСАҢДАТ= е т. *Қатқылдандыру, қатуландыру.* Қаланың тірлігі *қ а с а ң да т ы н* тастаған көңіл шіркіннің көк теңізбен алғаш аймаласқанда семе бастаған тамырына су жүгіріп нәрленуі – бал дәуренін есіне алып өрленгені шығар (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚАСАҢДАУ¹ с ы н. **1.** *Қаттылау, мықтылау.* Кешегі жердің топырағы *қ а с а ң да у* еді (Д.Исабеков, Тіршілік). Жыланның *қ а с а ң да у* терісі сүйегіне жабысып қалғандай көрінетін ызғарлы сүр беті де адамның бетіне ұқсас (Ә.Әбішев, Жас түлек). **2.** а у ы с. *Сүреңсіздеу, жұтаңдау.* **3.** а у ы с. *Қаталдау, қатаңдау.* Менің ұғымымда ол бір жұмысынан басқамен ісі жоқ, жүрегі *қ а с а ң да у*, тоң мінез адам көрінетін (Ө.Ахметов, Адам бол.).

ҚАСАНДАУ² *Қасаңда етістігінің қимыл атауы; қатаю; жүдеп-жадау, азып-тозу.*

ҚАСАНДЫ с ы н. с ө й л. *Илікпейтін, қатал.* Жасанды бола алмадым, *Қ а с а ң д ы* бола алмадым. Аяқтан мені шалғанды. Аяқтан шала алмадым (Ж.Аманов, Ынтызар.).

ҚАСАНДЫҚ з а т. *Қатып, сіресіп қалғандық.* Осы бүгін *қ а с а ң д ы ғ ы н* көрсетпей-ақ қойса қайтеді екен, – деп апасы кейіді (Ауызекі).

ҚАСАНСУ *Қасаңсы етістігінің қимыл атауы.* Қытымыр шал, қажет емес жерде *қ а с а ң с у ы н* қарашы, – деп кемпірі де ренішін білдірді (Ауызекі).

ҚАСАНСЫ= е т. *Кебу, құрғау; қатып-сему.* Айталық, қалыңдау жері кеуіп үлгірмесе, жұқалау жері тез кеуіп, *қ а с а ң с ы н* кетеді (С.Тілеубергенов, Мал. шаруаш.). Су секілді жыртпаған сарғыш көздері шалдың *қ а с а ң с ы н* кеткен тарамыс саусақтарының әрбір қимылын қалт жібермей аңдып жатқан тәрізді (Қ.Ысқаков, Бұқтырма.).

ҚАСАП [ар. *قصب*] з а т. **1.** *Малды сойып, сату ісі.* Ол біздің елден арзанға қой сатып алып, *қ а с а п* істейтін (С.Омаров, Дала қызы). Дәндібай ертерек жылдарда Қарабастың Семейдегі мал соятын *қ а с а б ы н д а* жұмыс істеді (К.Оразалин, Көктем.). **2.** *Сойып сатылатын мал.* Тобықтының жемпаздары *қ а с а п т ы ң* да семізін, Лапкенің де қызарғанын құртып барады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсеге етті, шебер деген мағынада.* Ол союға *қ а с а п* болса, Зылиқа ішек-қарынға *қ а с а п* (Ф.Мұстафин, Миллионер).

ҚАСАПТА= е т. *Қасап жасау.* Бұзауларды арзан бағаға сатып алып, жаздай-қыстай семіртіп, келесі күзде еттерін Қызылжарға апарып *қ а с а п т а п* сататын көрінеді (Ж.Қизатов, Өмір өткел.).

ҚАСАПТАР з а т. к ө н е. *Таза жібек.* Қара шешей *қ а с а п т а р д а н* қамзол алып киінгі, Дымы жоқ деп Шығып шалдан Күлебайға тиінгі (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАСАПТАУ *Қасапта етістігінің қимыл атауы.* Үш жыл бойы мал *қ а с а п т а у м е н* айналысып, тұрмысын түзеп алды (Ауызекі).

ҚАСАПХАНА [ар.+ир. *قصاب خانه*] з а т. *Аудан орталықтарында, ірі кенттер мен ауылдарда ұйымдастырылатын, мал соятын кәсіпорын.* *Қ а с а п х а н а д а* сойылатын мал, ет және ет тағамдары мал дәрігерінің бақылауында болады (ҚҰЭ). *Қ а с а п х а н а ғ а* апаратын жіңішке дәлізге кірмей, өрістен айдалып келген бір қотан қой ет комбинатының кең ауласының азан-қазанын шығарды (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚАСАПШЫ з а т. *Мал соятын маман.* Ас бергенін дейді той, Ол – *қ а с а п ш ы*, бұлар – қой, Көп мисызда болмайды ой, Бұл не қылған ел еді! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Қ а с а п ш ы* мал сойғанда оның терісін бүлдірмей, мүшелеп, жеуге болмайтын жерлерін сылып тастайды (ҚҰЭ). Шақырды хан айғайлап жендеттерін, Тазыдай жалаңдаған көп иттерін. Пышағын қайрап алған *қ а с а п ш ы л а р*, Көргенде жан шошыды суық түрін. Сыбанып дар ағашты құрып жатыр, Шыдайды заһарына қандай батыр?! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қасапшының итіндей [пышағындай] жалаңдады [жалақтады]. *Сұғанақтыққа салынды, өңмеңдеді.* *Қ а с а п ш ы н ы ң и т і н д е й ж а л а ң д а ғ а н* жендеттер шалды ортаға алып, буындырып өлтіріп, ортасынан екі бөліп, қапка салып, есегіне теңдеп жіберер (Қаз. ертег.).

ҚАСАПШЫЛЫҚ з а т. *Мал сойып сатушылық.* Базардан мал айдап қайтқан Арынның түсі өрт сөндіргендей, қап-қара; үйреншікті *қ а с а п ш ы л ы қ* ісіне кіріскен (Р.Токтаров, Ертіс.). «Бұздың, – деп, – ұрып неге есігімді», Аржасып көрсетті оған кесір үнді Қылышты қынабынан ала ұмтылды, «Етем, – деп, – *қ а с а п ш ы л ы қ* кәсібімді» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАСАР= е т. **1.** *Алған бетінен қайтпау, айтқанға көнбеу, қарысу, қасарысу.* Қыспаққа қанша түссем де, Артылған жоқ сөз менен. Бір *қ а с а р с а м* қататын, Кіді еді жастан мінезім (О.Шипин, Дастан.). Сасықбай *қ а с а р ғ а н* жылқышыға ашулана бастады: «Мынау өзі бір атым бар деп, кісіні танымай кетті ғой... Арқада басқа жүйрік жоқ па екен?...» (М.Жұмабаев, Шығ.). Беріле сүйсең, Жасара түсем. Шеріме тисең, *Қ а с а р а* түсем. Қинайтын жанды Қинай да білем. Сыйлайтын жанды Сыйлай да білем (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Төзімділік таныту, шыдас беру, мықтылық көрсету.* «Қазанғап кімге шікәре?» – дегенге шықты, Арнадан асты, намысым кемерден шықты. Қақ тұрмас жерге *қ а с а р ы н* жалғыз еспесе, Әулие деп, неге байлаймыз еменге шытты? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Өштесу, жауласу, кектену.* Қас дұшпанға *қ а с а р с а ң*, Қан шықпас тастай түйінсің; Ел қамын жеген ер болса, Сабазым сендей күйінсін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Киеліге қол көтерген жолғады бөгетке, Сауап бопты ойсыз, арсыз төбетке, – депті ұлы адам бойын дүлей ыза буып, *қ а с а р ы н*, Досын аңсап, жанарына жас алып... Тіршіліктің иірімі неге мұнша көп еді, Арың өлсе тәнің қатар өледі?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жәдігер айтты Қамбарға Қайсар туған неме екен Қараман

патша *қ а с а р д ы* (Қамбар батыр). **3. Қартаю, ұлгаю.** Жасарып бара жатқам жоқ, *Қ а с а р ы п* бара жатырмын. Тұғырымды әлі тапқам жоқ, Тұйғындай бірақ батылмын (К.Салықов, Жезкиік). **4. а у ы с.** *Қ ұ н н ың қ ат т ы с у ы т у ы, а я з д ың к ү ш е ю і, да у ыл д ың соғу ы.* Қақаған қаңтар іші еді, *Қ а с а р а* түскен бұл бір шақ. Біресе боран күшейіп, Біресе жауған мұз-бұршақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАСАРҒЫШ с ы н. *Қасарып отырып алатын, илікпейтін, бірбеткей; бетпақ.* Қыңыр адам *қ а с а р ғ ы ш* келеді, ақымақ хан бас алғыш келеді (Накыл).

ҚАСАРМА с ы н. *Қасарып қалған, қыңыр, ерегіскіш.* Ол тіл алмайтын *қ а с а р м а*, бір қисайса, келісімге келмей, қитабанданып жатып алады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). «*Қ а с а р м а* қалша» атанбай, Болғыл көптің ығында! Басыңды берсең – миясар Уағыдасы мығымға (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАСАРМАЛЫҚ з а т. *Қасарушылық, қарысып қалушылық.* Кінәнді мойында, түзел, жөн жүр, *қ а с а р м а л ы қ т а н* пайда жоқ (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

ҚАСАРТ= е т. *Қатайту, қатуландыру, ширату, ширқытыру.* – А-ай, мың қыздың істеген бастаңғысына бір сенің бастаңғыңды айыр-бастамас едім! Кайтейін, сені құдай *қ а с а р т ы п* қойған соң! – деді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Қартайғанды сен өлең жасартасың, Ауыр-ауыр арқама тас артасың. Шырағымды сөндірмей мөлiтесiң, Қиындыққа көндiрмей *қасартасың* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАСАРТУ *Қасарт етістігінің қимыл атауы; қарсыластыру, қасарыстыру, қатайту.* Оны қажай беріп, *қ а с а р т у д а н* пайда жоқ, ымыраға келіндер, – деп атасы бітімге шақырды (Ауызекі).

ҚАСАРУ *Қасар етістігінің қимыл атауы; қарсыласу, қасарысу, ерегісу.* – Жарылып өлсең де адалы сол! – деп ол *қ а с а р у д а* (Д.Әбілев, Баянауыл.). – Мойында, *қ а с а р у д ы ң* керегі не? Сенеміз сақ көздердің дерегіне – Қаруды сақтапсың сен, ұстасын деп, Шыққанда студенттер ереуілге (Қ.Бекхожин, Шардара).

ҚАСАРЫС= е т. **1.** *Айтқанға көнбеу, тіл алмау; қасару.* Ол жоқ болса, бір аттың берші майын, Дұспаныма мақтанып жаз жайлайын. Екеуінің біреуін бермесеңіз, *Қ а с а р ы с қ а н* бір жолың, мен не айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Ерегісу, қарысу, тырысу.* Екі баланы өз ізімен жүргізіп ығына алған Нұрбек енді бетін желге қарсы бетпен *қ а с а р ы с ы п* қаттырақ адымдады (С.Досанов, Қыран.). Гитлершілдер

табан тіреген бекіністерінен айырылғысы келмей, қатты *қ а с а р ы с т ы* (С.Сейітов, Сөз сұра.). **3.** *Қарсыласу, бет бақтырмау.* Мен, мен едім, мен едім... *Қ а с а р ы с қ а н* дұшпанды (Махамбет, Өлеңд.). Кәрі емендей *қ а с а р ы с а* бергенше, Қайран әке, ұғынсаңшы мән-жайды. Тұйықталса перзентіңнің арманы, Сені де ілер қайғы-мұңның қармағы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әлепат шал әлі де борбайлады, Ұнамайды жігіттің тоңды ойғаны. Дүниені өткізу әктісіне, *Қ а с а р ы с ы п*, қыңыр шал қол қоймады (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Өрши түсетін, бірте-бірте күшейетін (табиғат құбылысы).* Аққу келді қос көлге жұбын жазбай, Шаттық сепкен жаттаймын үнін наздай. *Қ а с а р ы с қ а н* дауыл, жел қаптаса да Өтер ме едім қасында биыл жаздай (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАСАРЫСПА с ы н. *Өз айтқанынан қайтпайтын, бірбеткей, қайсар, қыңыр.* Зәуір Дүрияға: «Қайда барасың?» – дегісі келсе де, тіл қатпады. Бойын иілмес, *қ а с а р ы с п а* бір мінез билеп алды (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.).

ҚАСАРЫСТЫР= е т. *Ерегістіру, өштестіру, қырсықтыру.* Өмір бойы *қ а с а р ы с т ы р ы п* қойған тағдырына да налыды (Ауызекі).

ҚАСАРЫСУ *Қасарыс етістігінің қимыл атауы; ерегісу, қарсыласу.* Бала тәрбиесінде сәбидің жас кезінен мінезіндегі қыңырлықты, *қ а с а р ы с у д ы* түзететін ойындарды көп қолданған жөн («Қазақст. әйелдері»).

ҚАСАС с ы н. ж е р ғ. *Қас, өш.* Ол кіммен *қ а с а с* екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қасас болды. *Өштесті, қастасты.* Маған ашу бермегін сұранамын, Қалам бергін жасайын жыр алабын. Жат тілеуім жоқ менің, *Қ а с а с б о л с а м* Ақын болып қалайша жүре аламын (О.Иманәлиев, Май-мамыр).

ҚАСАСТЫҚ з а т. *Қастық, зиянкестік.* Дерягин Талжановтың машинасын *қ а с а с т ы қ п е н* жандырып жіберген (С.Жүнісов, Жапанда.). Нағашымның осы бір *қ а с а с т ы ғы* көбірек шаршатады, іштен тыныш ерегесуім де, жұмысқа ықыласымның болмауы да осыдан (А.Жақсыбаев, Бозарал.).

Қасастық жасады. *Дұшпандық қылды, жамандық істеді, зиянын тигізді.* Көздеріңіз көрді, егер Жәуке *қ а с а с т ы қ ж а с а м а с а*, Көктайрақ бірінші келетін еді, бас бәйге біздікі десті (М.Мағауин, Шығ.).

ҚАСАТ¹: *қасат болды. Сауда табысты болды, күсет болды.* Жан досым, қасапеке, – деді – қайда?! Саудамыз *қ а с а т б о л д ы* сарт-ноғайға (Дастандар).

ҚАСАТ²: қасат қар. Тығыздалып қалған, қатқыл қар. Қасым теңіз толқынындай жал-жал болып үйілген *қ а с а т қ а р* мен ақ бұйраланып жатқан, жалпақ жазықты қуалаған жол үстін талмай сүзеді (К.Сегізбаев, Ашылм. сыр.). Қысқы боран соқты үдей, Соқты қарды үйіріп, *Қ а с а т қ а р л а р* боп үйдей, Қалды жолға үйіліп (М.Мақатаев, Шығ.). Арба айдау қыста қиындай түседі, жол тайғақ, *қ а р қ а с а т*, өгіздің аяңы өндірмейді (Б.Нұржекев, Күй толғақ).

ҚАСБЕТ з а т. с ә у л е т. <франц. facade> *Ғимараттың алдыңғы беті, фасад.* *Қ а с б е т і н і*ң өзі 400 метрлік, бұйыр жақтары 170 метрлік Адмиралтействоның 72 метрлік алтындатылған шпилі, ғимараттың жан-жағын безендіріп тұрған зәкірлер, зеңбіректер, снарядтар, шынжырлар мен Ресейдің теңіздегі қуатын бейнелейтін барельефтер ғимараттың сән-салтанатын одан сайын асыра түседі (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ҚАСЕР [ар. حاسر] з а т. *Қаріп-қасер қос сөзінің екінші сыңары; кембағал, загіп.* Арыстан еді-ау, Исатай, Жүрегіме жігерімді тасытқан. Қаріп-*қ а с е р* жыласа, Алдындағы тартулы еттен Асатқанша асыққан (З.Көшенов, Алтын орақ). Барлығын көріп-біліп малшы мен жалшыға, көріп пен *қ а с е р г е*, жетім мен жесірге – бүтін момын елге шын бостандық әперу үшін Совет үкіметі дейтін кедейлер үкіметі құрылды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚАСЕР-ҒАРЫП з а т. *Кемтар, қаріп, қаріп-қасер.* Аталған жәутік-жаман деп, Кем-кетік, *қ а с е р-ғ а р ы п* бар. Күс табанын тас тілген, Екі бетін жас тілген (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАСИДА [ар. قصيدة] з а т. е с к і к і т. *Түркі тілдес халықтар мен араб, парсы классикалық поэзиясында кеңінен тараған, өте көтеріңкі пафоспен жазылған діни мазмұндағы мақтау өлең, ода.* Үшкіру, ішірткі жазу, *қ а с и д а* оқу молдалықтың ел үйренген дағдысы екені рас (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шәйір барда шындық жерде жатар ма, О, Гүлбүбіш, *қ а с и - д а м* да көп менің. Ең алғашқы диванымда: «Жаһанда Өзбектерден сұлу халық жоқ», – дедім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жад қылдым әуел хакты сөз басында, бергей-ді жәрдем себеп біз ғасыға. Рухын ол зат пәктің тербеткелі, Кетейін айтып мұнда бір *қ а с и д а* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚАСИЕК з а т. ж е р г. *Үйдің сыртындағы жоғарғы жиегіне қатарлап өрген күйген кірпіш. Қ а с и е к к е* деп арнайы алдырған күйген кірпіш те есік алдында үйіліп жатыр (Ауызекі).

ҚАСИЕТ¹ [ар. خاصية] з а т. 1. *Әрбір затқа, нәрсеге тән айырмашылық белгі, сапалық ерекшелік.* Күндердің күні туғанда Аяққа салып таптайды. Батырлық мың *қ а с и е т* Халық тұзын ақтайды. Көпке күшін сатпайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мінезім жоқ жасанды, Құбылуды білмедім. Халқымнан сіңген қашанғы *Қ а с и е т і м* бұл менің (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сикырына таң қалатын Тас бар, аты – магнит. Темір оған құл болатын, Бар осындай *қ а с и е т* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Адам бойына жаратушы өзі дарытқан [деп саналатын] айрықша қабілет, тылсым күш, кие, әулиелік, құпия сыр, құдірет.* Нақ сол жылы көктемде Матай тауы маңындағы көк белге Қонып ұшқан сыңар аққу Петербордың төбесінен өткенде, Әлгі аққудың мұңлы әніндей Мұңлы хабар Федордың Құлағына жеткенде: – Шапағатқа суарылған сүйегі, Дос сезімде *қ а с и е т* бар киелі (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ибрахим ата оқымысты, иманды, Ислам қағидаларын, хадисті жақсы білген, Құдайға құлшылық етіп өскен адам. Түркия энциклопедиясында жазғанындай, Ибрахим атаның он мыңға жуық шөкірттері – муридтары болған. Қасиетті діндар Ибрахим атада ешкімде жоқ *қ а с и е т т е р* болған (Зиярат орынд.). Сүйем деп бір рет Келді жан ерінге, Сезіп тұр *қ а с и е т* Аузыңнан, тегінде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Адамдық қасиет. *Адамгершілік, ізгілік, ар.* Тар заман құрсауында өтсе де өмір, *А д а м д ы қ қ а с и е т к е* жастан жармас! (О.Шораяқов, Шайыр.). *Қ а с и е т* деген сатар зат болса егер, Соны да қағып кетер бір саудагер. Құдай сақтап *а д а м д ы қ*, ар дегенді, Зат қылмаған пенденің көзі көрер, «Арын сатты ақшаға» деген жай сөз, Әуелде ары болмаса, несін берер? Ар дегенің канменен егіз туған, Қасиетсіз қанда ар болмас өсіп-өнер (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Бойға біткен қасиет. *Туа біткен мінез, ана сүтімен сіңген әдет.* Қалың елге ақсақал Айтамын Қосай, Манасқа! Ханда қандай қасиет, Халықтан шығар өсиет – Көпке бірдей жақпайды, *Б о й ы н а б і т е р қ а с и е т*, Елге бірдей жақпайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қасиет қонды. *Бақыты асты, аруақ қонды.* Шоқтығы шыққан шүйделі, *Қ а с и е т қ о н ғ а н* киелі. Жау десе жайнап желігіп, Қамал бұзған ер өткен (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

Қасиет қылды. *Ардақ тұтты, қастерледі.* Жанат қиял жалдаған, Мұздап өліп қалмаған Талайы тастүйінбіз. *Қ а с и е т қ ы п* жандыққа, Қанықтыра алдық па Дін-мұсылман иін біз? (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қасиеттерін ардақтады. Бағалады, қадірледі, сыйлады. Бұл үйде өкең өтті бас иетін, Ана өтті ардақтаумен қасиетін. Бір менің маңдайыма жазылған ба Көтеру мына төрдің қасиретін?! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасиет тұтты. Ардақтады, қадірлеп-қастерледі. Қашанда қасиетпен қазақ тұтқан – Артық жоқ дүниеде Азаттықтан, Сол үшін, соны қолдан бермеймін деп, Тарихта талай ерлер басын жұтқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ) Қасиет тұттып, ойға ұмтыл, Қан қайнап, қуат егілсін! Онан гөрі еңбек қыл, Ұлы сусын төгілсін (Абай, Тол. жин.).

Қасиеті жойылды [кетті, алыстады]. Қадірі кетті, азғындады, азды, нашарлады. Азғын тартып сұйылып, Қасиеті жойылып, Онан соңғы хан мен бек, Аталыдан азғын тек, Суалып қалды қараңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сөзден кетіп бөтуа, Базынаң жүрмей татуға, Аңдысып құда сүйекпен, Көтеріп тастап иекпен, Қадір, қасиет, сый кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Әй, балам!.. Болмады ғой, болмайды ғой... Қасиет кетті көлден, сорлады ғой. Тәуіптің айтқанының бәрі өтірік, Атка мін, ауылға қайт, олжаны қой!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Кеше әулие, бүгін жын, бәрі мансұк, Қымызы жоқ сабадай қалған қаңсып. Бабалардың дәстүрі, қасиеті Бара жатыр алыстап, тұман басып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қасиетін білді [ұғынды, сезді, түсінді]. Қүдіретін сезінді, қадірін түсінді. Көркемдік қүдірет қой, Қасиетін біліпек қой. Бәйбіше, сатып әпер, Ғажайып сурет қой (К.Салықов, Жезкиік). «Сен түгіл Құдайыңның өзі білген, Тіліңнің қасиетін сезіп, үйрен!» – Деді де қазағына, бауырына, – Жоқ еді осы жолда көзін ілген (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ұға білсең әр сөздің қасиетін: Досье-күн – әрбір жыр досье-түн. Ермек емес жазылған еріккенде, Өлең – менің ақырғы өсиетім (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). Күн – үміткер, Бірақ тағы жеңбек түн: Бәрі заңды тұмақ пенен өлмектің. Күш-қуатың сарқылып та бітеді Қасиетін түсінгенше Еңбектің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қасиеті танылды. Сыры ашылды, құпиясы мәлім болды. Қасиетіңді мықтап танып, Орманыңнан ой алушы ем. Құшағында ұйықтап қалып, Құшағында оянушы ем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қасиеті танылмай Тұрса да әзір өзгеге, Жабағының жалындай Жалбырайды боз коде (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қанға сіңген [қанда бар, ағатын] қасиет. Ана сүтімен дарыған мінез, әдет-ғұрып. Дода

боп әдет жанды қысты ма екен, Қасиет қанға сіңген ыстық екен. ...Көкпарда қазақ өзін сынайтұғын, Әйтпесе, тышқақ лақ ныспы ма екен?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өшпесе мәңгі жаныңда Өнеге тұтқан өсиет; Қараймай ақсақаныңда Қанағат деген қасиет, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАСИЕТСІЗ сы н. 1. Сүйкімсіз, жексұрын. Алуа Қоңқайды мінез, адамгершілік, тұртұрпат жағынан ең бір қасиетсіз, құнсыз адам санайтын (М.Әуезов, Өскен өркен). Айғаныстың қасірет тартқаны аздай, енді бүгін босағама енемді әкеп зарлатқан қасиетсіздер, жоғал арман! – деген-ді (К.Оразалин, Абай.). 2. Сұмдық, жан шошытарлық. Нақ мынадай қасиетсіз оқиға Бұрын қазақ топырағында болмаған. Қандай қиын кезеңде де Туған ел Ақындарын жанын салып қорғаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАСИЕТСІЗДІК з а т. Оңбағандық, жексұрындық. Қасиетсіздік жалғанда опасыз жанның қаруы ма, қалай; Исахметтің беті бүлк етер емес (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚАСИЕТТЕ = е т. Құрметтеу, ардақтау; қастерлеу. Қыз бала екен. Шоқпытынан аршыдық. Өрт ішінен аман қалды талшыбық. Талшыбықты, аманатын Ананың Қасиетпен кеудемізге шанышдық (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАСИЕТТЕЛ = е т. Ардақталу, құрметтелу, бағалану. Үкінің бір ерекше қасиеттелген жері – ертедегі грек жұрты («Түркістан»).

ҚАСИЕТТЕЛУ Қасиеттел етістігінің қимыл атауы; құрмет тұтылу, бағалану. Мұхаммед пайғамбар есімінің бүкіл дүние жүзінде қасиеттелуі мұсылмандар қатарының күн санап көбеюіне себеп болды («Парасат»).

ҚАСИЕТТЕУ Қасиетте етістігінің қимыл атауы; ардақтау, ұлық тұту, ерекше құрметтеу. Перзентке ата-анасын қасиеттеу – парыз («Шапағат»).

ҚАСИЕТТІ¹ сы н. 1. Қастерлі, ардақты, аса құнды. Азаматтық – адамзаттың қасиетті ұраны. Бұл әңгіме болды-ау маған ұлы сын. Осы ұлы адам туралы Үлкен дастан жазбасам Ақын атым құрысын! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Махаббатқа жан пидалық етпедің бе, Бәрі бекер! Енді қалған қызығыңның нарқы кеміп, мәні кетер. Өзінің ең қасиетті өнін қорғай алмаған жан Басқа істе де қабілетсіз... бағы мәңгі жанбаған жан (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. Әулиелі, киелі, аруақты. Қасиетті аяқ жеткен қалалар мен ауылдық жерлер Шымкенттен 12 км жерде Сай

рам, Шымкент қаласынан күн батысқа қарай 175 шақырым жүрсеніз, киелі Түркістан қаласына жетесіз (Зиярат орын.). Жаксы ғой бәрі ырымға, Жүз ұя салсын – мейлі ғой. Қарлығаш деген, шынында, *Қ а с и е т т і* құс дейді ғой (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3. Қүдіретті, қастерлі.** Алсам да атақ елден ақын деген, Мен саған жаза алмаспын татымды өлең. Бір күні көз жұмарда күрмелер тіл, Өзіңнің *қ а с и е т т і* атыңменен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бақытты ғой – иығына ел сенімін артқандар, Туған жерде пайғамбардай *қ а с и е т т і* қарттар бар (М. Шаханов, Ғасырлар.). **4. Құтты, айрықша қадірлі.** Осал жерге Ортаймас бақ қона ма?! Ел көңілі толмаса тақ қона ма. Келер күндер, бере гөр құт-береке Елдің төрі, *қ а с и е т т і* Астанама (К.Салықов, Жезкиік). Бауырыңнан өр, дауыл-паз дана шығып, Атыңды айғақ етті, алаш ұғып. Сәкеннің кіндік қаны тамған жері – Есен бол, *қ а с и е т т і* Қарашілік (К.Салықов, Жезкиік). **5. Тылсым, құпия, жұмбақ.** *Қ а с и е т т і* есікашылды, Тамсантты жаңа ғасырды, Түркістаным – «Кіші Мекке» атанған. Даналар зират тапқан жер, Өзірет Сұлтан жатқан жер, Жеті жаста әулиеден бата алған (К.Салықов, Жезкиік). **6. Беделді, абыройлы, кісілігі мықты, адамгершілігі зор.** Кешегі бір заманда *Қ а с и е т т і* еді хан, қараң, Мынау азған заманда Қарасы – антқор, ханы – арам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өз тілінде дария бол, Теңізге айнал, көлге айнал. *Қ а с и е т т і* қария бол, Таусылмайтын бол қайнар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **7. Берекелі, ырысты.** Бір желпіп аккумулятты қанатындай, Бақ келіп ақ үйлерге қонатындай. *Қ а с и е т т і* Наурыз тойын пәктігіңнің Тойы деп айтуға да болатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Күн шықпай көңілінде жыр келе ме? Отырған жолаушымыз бір кемеді. *Қ а с и е т т і* Наурыз тойын кісіліктің Тойы деп айтсам, тілім күрмеле ме? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қасиетті жер. а) *Жер шары, күллі тіршілік иесінің құтты мекені, аламышар.* Арманыңды ақтарамын ба жүрегімде тербесем, Айға сіңді, қарындассың *қ а с и е т т і* жерге сен. Мен өзіңді теңдесі жоқ құдірет деп түсінем, Сендік қуат мың есе артық Жердің тарту күшінен (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) д і н и. *Әулиелер мен ғұлама діндарлар мекен еткен өңір.* *Қ а с и е т т і* жер мен киелі ағашқа қой терісінің қиындысын, ат құйрығының қылын ақтық орнына байлайды, әулиеге арнап садақа мал шалады (Қаз. әдет-ғұрып.).

Қасиетті қара шаңырақ. *Бірнеше ұрпақ*

өсіп-өнген, қуаныш пен шаттыққа толы, береке дарыған үй, отбасы. Қ а с и е т т і қ а р а шаңыраққа кенже ұлы ие болып отыр (Ауызекі).

Қасиетті мекен [өлке, өңір] *Туған өлке, кіндік кескен жер.* Қараладың *қ а с и е т т і* мекенді, Жараладың тұрмастай ғып әкенді Мына жолмен өткен жұрттың аузынан Махамбеттің жырын тыңдап жат енді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кіндік кескен өлкесінің сорына Ержеткен соң қайта келді қолыма. Бөренені жарып шыққан сынадай Бабалардан бізге жеткен, Құлақтыны іздеп өткен, Өсиет бар мынадай: «Әр нәресте қашан есі кіргенше, Жер қадірін, Ер қадірін білгенше, Алғашқы әнтек қылығына Өзі ұялып күлгенше, Көтергенше балаң ойдың желкенін Қинаса да қикар соқпақ, қиыс жол, Өзін туған *қ а с и е т т і* өлкеңің Ауасымен дем алуға тиісті ол» (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күтуге кемел сыйды көне ме ірге, Жолаушы, байғазыңды төле бірге. Сен қазір келіп тұрсың *қ а с и е т т і* Ерлік пен шежіреге толы өңірге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАСИЕТТІЛІК з а т. *Өзіне тән ерекшелігі, қасиеті барлық.* Биоминин – тетрациклиннің хлормен аралас түрі, көптеген микробты лезде өлтіру *қ а с и е т т і* лігі мен танылған дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Халық жауды жеңіп қайтса, оны лотостың *қ а с и е т т і* лігі деп түсінген (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ҚАСКЕР з а т. э к о л. <франц. brasonnier> *Заңсыз жолмен, тыйым салынған жерлерде, мезгілсіз мерзімде, қолдануға рұқсат жоқ әдістермен аң мен балық аулаған және орман-тоғайларда ағаш қырқумен айналысқан адам.* Табиғат қорғау заңдарына сәйкес, құжатта көрсетілген мөлшерден тыс аң аулау, құс жұмыртқаларын жинау, ұяларын бұзу, жабайы аңдардың індерін қазу, сирек кездесетін және бағалы өсімдіктерді жинаған адам да *қ а с к е р* болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Экология).

ҚАСКЕРЛІК з а т. *Аң аулау, балық аулау ережесін және жануарлар әлемін қорғау туралы заңның талаптарын бұзып, жабайы жануарларды аулау немесе жою. Қ а с к е р л і к к е* тыйым салынған уақытта, тыйым салынған жерде немесе тыйым салынған тәсілмен рұқсатсыз аң аулау және балық аулау, аулауға толық тыйым салынған жануарларды аулау және ату, ату және аулау мөлшерін арттыру; жұмыртқаларды, қауырсындарды жинау, індерді, ұяларды, апандарды бұзу және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

ҚАСҚӨЙ с ы н. *Қасқырмен, зиянкес.* Көне магиялық сенім бойынша, *қ а с қ ө й* күштерді

қорқытып, үркітуде шудың ғұрыптық әсері мол саналған (Б.Абылқасымов, Телқоңыр). Осы тұрған ашынған жұрттың *қ а с қ ө й* жауы, қандықол айыпкері сенсің, – деді зілденіп (Ә.Әбішев, Шығ.).

ҚАСҚӨЙЛЕН = е т. *Жамандыққа бой ұру, біреуге зиянын тигізуге тырысу, қастық ойлау.* Тұрғандар бірер секунд ақырып қалды да, бағанадан *қ а с қ ө й л е н і п* баққан Әріпбек пен Оразбай Ганкеге қарады (Ә.Әзіев, Шұғыл.).

ҚАСҚӨЙЛЕНУ *Қасқойлен етістігінің қимыл атауы.* Баланың *қ а с қ ө й л е н у і* жақсы нышан емес, ол тәлім-тәрбиеде кеткен үлкен ағаттықты білдіреді (Ауызекі).

ҚАСҚӨЙЛІК з а т. *Зиянкестік, қаскүнемдік.* Аз күнде Қантай аулына да жұғымды мінезімен, ашық көңілімен ұнап, азат бір тіршілікке қолы жеткен Қадияша төтеден келер *қ а с қ ө й л і к т і* күтпеп еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Өмірде ізгілікпен қабат *қ а с қ ө й л і к* те қалған емес, әлі де қалмайды (Е.Тұрысов, Қыран.).

ҚАСҚҮНЕМ сы н. *Қара ниетті дұшпан, зиянкес.* Иә, дарын ең *қ а с қ ү н е м* пендеде де болады. Адамды адам ететұғын саналы Әсемдікті бағалауға бағытталған жанары Ізгілік пен тазалыққа деген іңкәр талабы (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ а с қ ү н е м*, қара жүрек, қаны бұзық, Ұрыспай Дутовпенен жатқан бұғып. Торғайға мен комиссар болмадым деп, Қайғырып қапаланып жүрді сұлық (О.Шипин, Дастан.). Мен дос көрсем, мені санап дұшманға, Айтқанымды алғыза алмай еш жанға. *Қ а с қ ү н е м*нің хайласына көз жетпей, Білерсің бір-ақ бүйіріңнен қысқанда (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАСҚҮНЕМДЕН = е т. *Жамандық жасауға құштарлану, кісіге залалын тигізуге бейім болу.* Өмірде жамандық ойлап, *қ а с қ ү н е м д е н е т і н* адамдар да аз емес (Қ.Қуанышбаев, Тайталас).

ҚАСҚҮНЕМДЕНУ *Қаскүнемден етістігінің қимыл атауы.* Оның туған апасына осыншалықты *қ а с қ ү н е м д е н у і н* ешбір құптауға болмайды, бірақ оның да себебі жоқ емес (Ауызекі).

ҚАСҚҮНЕМДІК з а т. *Адам бойындағы жағымсыз қылық, теріс іс-әрекет, зұлымдық, жауыздық, зиянкестік.* *Қ а с қ ү н е м д і к* басқа біреуге жек көрушілікпен қарау, дұшпандық, өшпенділік, қастандық іс-әрекеттер салдарынан пайда болады (ҚҰЭ). Жауыз ханның жағымсыз образын бере отырып, халық ертегісі қанаушылардың қалың бұқараға жасаған *қ а с қ ү н е м д і г і н* бейнелейді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

ҚАСҚА сы н. 1. *Малдың негізгі түсінен басқа маңдайында болатын дақ, жолақ.* Ылдидаң сал-

са төске озған, Томаға көзді *қ а с қ а* азбан. Біткен сүйек долантып Сауырсын бедеу сулантып (Батырлар жыры). Мінгені Ясукейдің *қ а с қ а* арғымақ. Қара да, торы да емес, қоңырсымақ. Белінде жібек баулы алтын қанжар, Басында дулығалы темір тымақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Сорлы, бейшара, байгүс.* Қор болған жылдарым-ай, күндерім-ай! Асауға ауыздықсыз мінгенім-ай! Мына *қ а с қ а* бәрін де біле тұрып, Мына қасқа бірін де білмеуін-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). Сиырымның қыстық шөбі үшін, Беремін жылда баспағын. Қасіреттің уын көп іштім, Өзім де шамшыл *қ а с қ а м ы н* (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес.). 3. ж е р г. *Мықты, алғыр, өткір.* Осынау жатқан Көшербай Тәңірдің берген бағында, Болып бір тұрған шағында, Қай *қ а с қ а ң н а н* кем еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жердің жүзін шаңдатты Жиылған қоршап адамды. *Қ а с қ а* мен жайсаң, бектердің. Таусылды ақыл-амалы (Батырлар жыры).

Анық қасқа жол. *Тура, айқын даңғыл жол.* Жоқ, тартпас, тарылмас та, тарықпас та, Жаммаудан жалшы табың жалықпас та. Әділдік, туысқандық, тегістікке Адаспас оның *ж о л ы а н ы қ қ а с қ а* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Боз қасқа шалды [айтты]. *Діни сенім бойынша, тілек тілерде, бата қыларда сойылатын мал.* Қыс мінетін малды шетінен сойып, бір жағынан *боз қасқасын шалып*, бір жағынан тасаттығын беріп, ел қазандай қайнап у-шу болып жатыр (С.Шәріпов, Бекболат.). Аңқау жұрт аузын ашып тұрды аңырып, Кемпір-шал *боз қасқа айтты* «а, Құдайлап» (Б.Адамбаев, Ақбөбек.). Шақырайық бұл тойыңа ағаның, Қазағының жоңа күйі мен жаңа өнін. Жұрт *қ а с қ а с ы н ш а л а б е р с і н* жолына, Бұлт баспасын ойға толы жанарым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Деген қара қасқа жарлы. *Есігінің алдында малы жоқ, нағыз кедей.* Сорлы шал *қ а р а қ а с қ а деген жарлы*, Көрмеген өмірінде бір де малы. Қақтығып бір-біріне тілерсегі, қысты күні отын ала ағаш барды (С.Көбеев, Шығ.).

Жирен [қара, құла] қасқа [ат]. *Маңдайындағы қасқасы ерекше көзге түсетін сұлу ат, тұлпар.* Қалмақ шықты майданға Шамасы елу жастағы. Астына мініп әлемдеп, Мақпалдай *қ а р а қ а с қ а н ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Артында талай асу да асу жар қалып, Тілеуін тілеп тұрғанда қос қыз зарланып. *Қ ұ л а қ а с қ а а т ы ң* құйқылжып жалғыз келгенде, Қуанғаннан құнан өгізін де алмадық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Жолына боз қасқа айтты. *Садақа атады, құрбандыққа мал атады.* Барайын деп келіпсің

сөзге «е» деп, *Боз қасқаны мен айттым жолыңа* деп (Қозы Көрпеш.).

Көк қасқа бетеге. *Пісіп жетілген, жақсы өскен бетеге.* Сусыны әбден қанған ақтылы қой сары жусанға көп аялдамай, қырдың көк қасқа бетегесіне лап қойды («Қаз. әдеб.»). Көкек айда көктеуге көмекке кеп, Көптеу жауған жаңбырға ел өкпелеп, *Бетегеге көк қасқа* қозы жайып, Көпшілік боп көп төлге өбектеп ек (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қара қасқа кедей. *Байұс, бейшара, өте жарлы.* Барған жері қара қаса кедейдің өзі екен (Ауызекі).

Қасқа айғырдың баласы. *Текті, көргенді, сүйегі асыл.*

Қасқа айғырдың баласы қасқа тумаса да, төбел туады. *Жақсыдан дәл өзіндей жақсы болмаса да, соған жақын, жетеге абыл асыл туады деген мағынада.*

Қасқа бас. а) *Маңдайында қасқасы бар, асыл тұқымды жылқы, тұлпар.* Жүйрікке міну – жігіттік ата салтында, Жабулап күндіз, суытып қоңыр салқында. Жаратушы едік қасқа бас сонау қос атты, Жал-құйрықтарын малын-тып кешкі алтынға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). ә) *Төбе шашы жоқ, жалтыр бас.* Сендер мекемеде қинайсындар, анау қасымда отырған қасқа бастың төбесі тесік, – дейді (М.Дулатов, Шығ.). Мүсілім орнында отыра алмай қозғалып, тыжырынып, қасқа басын қайта-қайта орамалымен сүрте берді (З. Шашкин, Теміртау.). Біздің корпустың командирі қасқа бас, жалпақ бет, аласа бойлы, салмақты мінезді, егде тартқан генерал Бахисов еді (Б.Момышұлы, Москва.).

Қасқа [мар, нар қасқа] батыр. *Елдің арқа сүйер азаматы, батыры.* Құдай жақсы жаратқан Нүрекені айт, Елде жақсы бар болса бір-екіні айт, Атығайда төрт қасқа батыр өткен Жантелі, Жәпек, Құлеке, Тілекені айт (Шал ақын, Өлең.).

Қасқа жол. а) *Тауды, белді тік асатын жол.* Қасқа жолдан өкетеді кім бұрып?! Қайда жүрсің? Қойсаң еді білдіріп. Табам сені, Табам сені бөрібір, Суға сіңсең, Алам қайта тұндырып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Алға қойған айқын мақсат, ұстаған бағыт.* Орыста тарих жазған Карамзин, ақын Пушкин хатты анық орыс жұртының тілімен жазған. Газет, кітап жазған, жұртын ағартам дегендерге Пушкин жолы қасқа жол болып шыққан (М.Дулатов, Шығ.). – Қашаннан бергі қасқа жол осы ғой, басқа жолды білген де, естіген де емеспін, – деді Әлібек (Д.Әбілев, Арман.). Арыстан елге Отан

болған Тұран, Тұранда қазағым да хандық құрған. Қазақтың қасқа жолды Қасым ханы, Тұранның талай жерін билеп тұрған (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қасқа құдай. *Қатты күйзелгенде, ашу-ыза кернегенде айтылатын кейіс сөз.*

Қасқа маңдай. бейн. *Ақылды, данышпан, кемеңгер.* Сонау бір Абылай-заман алыстағы, Қазақтың қасқа маңдай данышпаны. Ханы да, батыры да бас шұлығын Адамның алтын жалды Арыстаны (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қасқа мен жайсаң. *Мырза мен төрелер, атақты дөкейлер, ығай мен сығай.* Таскын судай ағызып, Шербет балдай тамызып, Торқалы топыр тойында, Топ бас қосар ойында, Қасқа, жайсаң алдында Топ жиынды дулаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Осынша жұрттың ортасынан Аумады жаңға назары, Жердің жүзін шаңдатты Жиылған қоршап адамы, Қасқа мен жайсаң, бектердің Таусылды ақыл-амалы (Қамбар батыр). Қасқа мен жайсаңдардың мәжілісін талқандап, көп жөніне кетті, үйде қызыл қанға боялып оқыған жігіт жатыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қасқа таң. бейн. *Жаңа атып келе жатқан таң; таң бозы.* Қасқа таң. Бұлбұл үні. Көл бетінде, Аққулар ұйықтап жатыр тербетіле. Бас бағып жағада отыр жалғыз ана, Таңданып төкаппар құс келбетіне (М.Мақатаев, Шығ.).

Қасқа тіс. *Адамның, малдың алдыңғы төрт тісі.* Жанаттың жүрісіне құмарт қараған көріп алтындаған қасқа тістерін ырситып күліп, әлдеқандай бір нұрлы сезіммен бусана еріп бара жатқан адамша жадырай түседі (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Қасқа тіс тұрақты тіспен алмасқан кезінде отауы көбейіп, қуаты арта түсетіндіктен «күннан шауып құр қалмайды» деп бағалайды. Қасқа тістен кейін ішкі (от) тіс немесе жұлар маңдайы тұрақты тіспен алмасқан кезінен бастап жылқы 4 жасқа толады. Осыдан бастап атау да, матау да өзгереді. Ұрғашысы – дөнежін, еркегі – сәуірік, ақтап пішкені дөнен аталады (Ата салтыңды аяла).

Қасым ханның қасқа жолы. тар. көне. *Қазақ тарихында болған елді әділ билеп, халық тұрмысын, тіршілігін жақсартып, жоғары деңгейге көтерілуіне жағдай жасаған, халықтың іргесін мықтап, ел арасындағы тәртіп пен заңды күшейткен, өте беделді хан болған Қасым ханның бекіткен заңдары мен қағидалары, жөн-жорала айналған ережелер.* Әзірет қонған Қаратау, Аса алмаған онан жау, Болмаған онда хан талау, Ел соқпағы даңғыл жол – Қасымның қасқа жолы екен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ескіден қалған бұрынғы, Бөтуалы ырымды, Адаспастай даңғыл сол – *Қ а с ы м с а л ғ а н қ а с қ а ж о л* Шиырға салып із кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кеңгірбай, Қараменде, Құнанбайлардың айтуларынан жазып алынған «*Қ а с ы м х а н н ы ң қ а с қ а ж о л ы...*» дейтін орта ғасырлардағы қазақ қауымының жұртшылық заңдарымен орыс ғалымдарын таныстырмақ болды (М.Әуезов, Шығ.).

Нар [қара] қасқа. *Тұлпар, асыл тұқымды жылқы.* Ешкімнің жағасына жармаспадым, Ешкіммен іштей жанып арбаспадым. Күштіге күш көрсете алмадым мен, Үстіне қарғып мініп *н а р қ а с қ а н ы ң* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Маңғыл қасқа. *Ағы маңдайынан тұмсығына дейін тұтасқан ат.* Бірақ колхозға қараған жылқының ішінде некен-саяқ төбел немесе ақтанау болмаса, мынадай *м а ң ғ ы л қ а с қ а* жылқы жоқ болатын (М.Әуезов, Бүркітші).

ҚАСҚА² з а т. ж е р г. *Түйенің бес жасқа келгенде шығатын тісі.*

ҚАСҚА³ з а т. ж е р г. *Ұшырған бидайдың жел жағындағы тазасы.* Мен бидайдың *қ а с қ а с ы н* тазартып алып, арбаға тиеп жібердім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАС-ҚАБАҚ з а т. 1. *Қас пен қабақ.* Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі – бет-пішінін, сақал-мұртын, жүрісін, *қ а с-қ а б а ғ ы н* қолдан түзеп әуре болмақ (Абай, Тол. жин.). Ұрлана қарай берді *қ а с-қ а б а ғ ы*, Ушықтырған немене жас баланы? Қыран мүсін қырмызы бекзадаға, Жалт қарайды, жалтарып, жасқанады (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Көңіл күй, ішкі сезім.* Қалмады енді кетуден басқа амалы, (Қос қанатта Ананың *қ а с-қ а б а ғ ы*). Алайда ақ қанат құс шыр айналып, Ұшып жүр. Жалғыз үйді тастамады (М.Мақатаев, Шығ.). – Ата-енемнің, Жакыптың жүрген-тұрғаны – бөрі менің алақанымда, бір үйдің адамы бірінен-бірі *қ а с-қ а б а ғ ы н* қайтіп жасырады? – дейді келіні (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қас-қабағы ашылмады. *Көңілі жадырамады, қуанбады, үнемі уайымдаумен жүрді.* Еркіндік елге тисе де, Берекені ел сүйсе де, Күншілдік қоймас күйсе де, *А ш ы л м а с* біздің *қ а с-қ а б а қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қас-қабағы қиылды [керілді]. *Кербездеңе қарады.* Дөмелінің *қ а с-қ а б а ғ ы қ и ы л ы п*, үлкен кара көзін аударып қарағанда, жанында тұрған жігіттің жүрегі қуаныштан өртеніп кетердей (І. Есенберлин, Айқас). Сыртың бір сұлу жан екен, Сыпайы көзге көрінген. Сыр мінезің бар екен Сөйлесуге ерінген. Қамқа қамзол

киініп, *Қ а с-қ а б а ғ ы ң к е р і л ғ е н* (Жамбыл, Тол. жин.).

Қас-қабағымен жетеледі. *Ойын көзқарасы арқылы білдірді, ыммен жеткізді.* Қараталдың шыбығындай жіңішке *Қ а с-қ а б а қ п е н ж е т е - л е п* ең ұлы іске. Сары алтын ең, қас қағымда бұралып, Айналдың да жүре бердің күміске (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қас-қабағына қарады. *Көңіліне қарады, жалтақтады.* Біләл мен Қасым екеуі де жақсы мінезді әрі төртіпті, бірін-бірі сыйлап, *қ а с - қ а б а қ т а р ы н а қ а р а п* отыратын, еш уақытта ренжіспейтін адамдар сияқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осы үлкендердің бұйрығын күтіп, *қ а с-қ а б а ғ ы н а қ а р а п* жүргендердің ішінде Ербол бар (М.Әуезов, Абай жолы). Достың бар мінезі анасына тартқан. Күнұзын теңіз үстінде боп, үйге кейде ерте, кейде кеш келгенде, есіктен кіре бере, анасының *қ а с ы м е н қ а б а ғ ы н а қ а р а й д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қас-қабағынан таныды. *Жүзінен ұқты; көз тастауынан сезе қойды, сөзсіз түсінді.* Күн райын бағып өскен шаруадай, әкесінің ыңғайын *қ а с-қ а б а ғ ы н а н т а н и қ о ы т ы н* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Қас-қабағын бақты. *Көңіліне қарады, ойындағысын табуға тырысты.* Асығады неге өзен аласұрып? Неге қыран самғайды, Ана сырғып? Неге көңілі келіннің пәс жүреді? Неге жүзі жабыңқы баласының? *Қ а с-қ а б а ғ ы н б а қ қ а н д а й* бала сырын, Ана неге қадайды қарашығын? (М.Мақатаев, Шығ.). Ана байғұс көзбен *б а ғ ы п* ұлының *қ а с-қ а б а ғ ы н* Бәйек боп жүр: – Жүзің солғын, жүдеусің ғой, қарағым? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қас-қабағын қайтарды. *Меселін қайтарды, бетінен қақты, көңілін жықты.* Қиянат істемейін, зорлық саған, Бейшара, қорқып, енді болмашы алаң! Жігіттің *қ а с-қ а б а ғ ы н қ а й - т а р м а* деп, Айтушы еді бұрынғы ата-бабам (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қас-қабағы түйілді. *Ренжіді, ашуланды, қапаланды.* Баланы бақты кірекеш, *Т ү й і л т п е й* *қ а с-қ а б а ғ ы н*. Түйеге жайлы мінгізіп, Жарылған жазды табанын. Пәс қылмады ажарын. Жер қылмады назарын (О.Шипин, Дастан.).

ҚАСҚАЙ= е т. *Қаймықпай тура қарау, тайсалмау, қорықпау.* Алаңға шығушы еді таңғы шақта, Полктас бауырларын сан құшақтап. Сүйісіп, амандасып болғаннан соң, *Қ а с - қ а й ы п* тұрушы еді алғы сапта (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Қ а с қ а й ы п* саудагерге айтты батыр: – Ақша іздеп мен үйіңе бара алмадым! «Таласты

қоржынына қу саудагер» Дем мені өуре қылып не қылғаның! (О.Шипин, Дастан.). Жалғыз-ақ тең көремін Қаптың тауын, Дүниеде менің қорқар бар ма жауым? *Қасқайып* иілмеймін, бүгілмеймін, Соқса да қандай қатты құйын, дауыл (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қасқайып қарады. *Тайсалмай, тік қарады.* Халық үшін бас тігіп, Ат құйрығын тарады. Дұшпанынан тайсалмай, *Қасқайып* қарсы *қарады* (О.Шипин, Дастан.).

Қасқайып тұрды [жүрді]. *Денесін тік ұстап, батыл қадамдады, нық тұрды. Тұрары* өзім алдында, Туды тігіп *қасқайып*, Қардан соғып қамал шеп (О.Шипин, Дастан.). Кел бермен, альбомымды көр, қарағым, Тулаған өмірім менің толған ағын. Мұнда мен бірде төмен құлдиламын, *Қасқайып тұрды* бірде өрге ағамын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Үскідей тартты Смайыл, Боран демей боранды. Сорқұлақтан түнде өтті, Талы қалың тоғайлы. *Қасқая жаурып* боранға, Қарадан бұзды қамалды (О. Шипин, Дастан.).

Садақты қасқая тартты [садақты шірене тартты]. *Қаруды бар күшімен атты.* Келдің сен маған ақ самал үрлеп іргеден, Теміртау біздің жайнаған кезде нұрменен, Тұрбасы көкте *қасқайып тартқан* садақ оғындай ыңыранып, Кеудемнен менің Қарағандылар гүрлеген (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАСҚАЙТ = е т. *Тура көздеу, дәлдеу.* Өкпе тұстағы бір үйдің қалқасынан бақан ұстаған ересек бала шыға келіп, ұзын бақанмен басымнан *қасқайтып* салып қалды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚАСҚАЙТУ *Қасқайт етістігінің қимыл атауы.* Баланы батыл қылып өсіру үшін басын *қасқайтуды*, кеудесін тік көтеруді кішкентайынан үйрету керек (Ауызекі).

ҚАСҚАЛАҚ з а т. ж е р г. *Қаптың кішкентай түрі.* Кеше барып бір *қасқалақ* бидай өкелді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСҚАЛАУ с ы н. *Қасқа келген, қасқалана бастаған.* Жасы қырықтар шамасында, жіңішке қияқ мұрты бар, мандайы *қасқалау* сұрша жігіт, аты Мұса (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚАСҚАЛДАҚ¹ з а т. 1. з о о л. <лат. fulica atra> *Тырна тәрізділер отрядының сұтар-тарлар тұқымдасына жататын маңдайы ақ, көгілдір қара түсті құс.* *Қасқалдақ* Қазақстанда сусыз шөлдерден басқа аймақтарда жаппай кездеседі, ұялайтын жерлері – жағасы батпақты, қамыс пен өлеңшөп өскен шағын көлдер мен олардың жайылымдары (ҚҰЭ). Екі қаз, үш *қасқалдақ* арқалап, Дәулетжан

да келіп қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейбір құстардың, мысалы, *қасқалдақтың* тұңғыш балапандары жетім қалғанда, үлкені кішісіне қамқорлық жасайды (Ғалам ғажап.). 2. а у ы с. *Қамқоршы, жанашыр, қорышы.* Шолпан сөніп барады аспандағы, Шоқан төніп барады, жасқанбады. Жерде Шолпан – қамыстың *қасқалдағы*, Үн қата алмай көзінен жас парлады (М.Мақатаев, Шығ.). Мен барда армандап қал, аспандап қал, Балқысын бауырындағы баспалдақтар. Су қылып мойыныңды Мойнақ жақтан Бір кезде ұшушы ең-ау, *қасқалдақтар* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасқалдақтың қанындай. *Бағалы, қымбат; тапшы.* Ақанға деген сыбағаны аппақ таза қағазға орадық та, *қасқалдақтың қанындай* қастерлеп, кішкентай жалғыз қызымыздан жасырып, тығып қойдық («Қаз. әдеб.»).

ҚАСҚАЛДАҚ² з а т. ж е р г. *Қойдың төсі мен сыртқы терісінің арасындағы ет араласқан майы.* Төстің *қасқалдағын* бөлек кесіп ал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАСҚАЛДАҚТЫ с ы н. *Жағасында қасқалдағы көп.* Жем, Темірдің басынан Қалбағайлы шөлдерден *Қасқалдақты* көлдерден (Батырлар жыры).

ҚАСҚАН з а т. ж е р г. *Манты пісіретін арнаулы ыдыс.* Арнайы тәсілмен өзірленген мантыны *қасқан*ың табақшаларын жақсылап майлап, соған қатарлап тізіп қояды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Анда-санда тайқазандарының буын бүрқ еткізіп, мәңгі пісіретін *қасқанда*рыны *қасқағын* жұлып алған аспаздардың аңы айқайы естіледі (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ҚАСҚАР¹ з а т. ж е р г. *Үлкен құман.* Беті-қолыңды жусаң, далада *қасқар*дасу тұр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Қасқар* қазір бізде жоқ, ел ішінде өте аз кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСҚАР² = е т. *Алған бағытынан қайтпау, қасарысу.* Қабағынан қар жауған Қараңғы бұлт жоғалды. *Қасқар* алмай бет ауған Қаһарлы жел де оңалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ордада жүр деп Құлқаныс Өтірік патша *қасқарды* (Дастандар). Мәнікерге мінеді Жайма кекіл жас бала. Батырларға бет алып, Жүріп кетті *қасқара*. Желсе желге жеткізбес Мәнікер тұлпар астында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАСҚАРУ *Қасқар етістігінің қимыл атауы; бірбеткейлену, қасару.* Бір бетінен қайтпай *қасқару*ың қарашы (Ауызекі).

ҚАСҚАРША з а т. ж е р г. *Мойны ұзын жез құман.* Бұл күнде *қасқарша* деген құман кездесе қоймайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСҚАТІС з а т. ж е р г. *Бес жастағы түйе, бесті түйе.* Биыл қ а с қ а т і с і н соғымға союдан ойы бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСҚАЮ *Қасқай етістігінің қимыл атауы; кеудесін тік ұстап, басын қақайту.* Үлкен кісілердің алдында сонша қ а с қ а ю ы ң әбестік болады (Ауызекі).

ҚАСҚИ= е т. **1.** *Қаймықпай қарсы келу, тайсалмай қасқаю.* Сабазым қ а с қ и ы п, сойылды сілтеп жүр екен, мен де қызынып, аттың басын ыңғайлап-ақ алып ем (Синоним. сөздігі). **2.** *Анық, айқын көріну; сайрап жату.* Төлеген қасындағы айтты көпке: «Адамның жан пар келмес бұл дүлдүлі, Қ а с қ и ы п қалың етті жарып шыққан, Жүректің нақ үстінен шыққан түгі. Жаулардан қастық қылған аман сақта, Қарағым қасында бол күндіз-түні...» (О.Шипин, Дастан.). Бозғыл тымық түн Қабағын апты тас түйіп. Дегендей бәрін ұмытқын, Келеді пойыз қ а с қ и ы п (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** ж а ғ ы м с ы з. *Біржақты болу, қиыңдану.* Опасызға ойынды оңдап бөлме, Қ а с қ и ы п мақтан іздеп, қақпа көлбек. Дос та көп дұшпаныңды азайтушы, Бірінші тірлігіне үлкен селбек (Әсет, Шығ.).

Қасқиып қарады. *Тайсалмай тік қарады, кіртік қақпай, сенімді кейіп танытты.* Ешқашан теңіз тілекпен Аңдатпас сырын тас тұйық. Қ а р а ы с ы ң оған қ а с қ и ы п, Барасың оған бас қиып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасқиып [қасқия] тұрды [отырды]. а) *Қаймықпағандығын, тайсалмағандығын немесе рухтанып, қанааттанғандығын көрсету үшін денесін тік ұстап, басын көтеріп тұрды.* Бірде озып, бірде саусақ жата қалып, Саңлақ күй сағағынан жортады ағып. Қ а с қ и ы п о т ы р а т ы н біздің Жөкен, Қиялын жұрттың жіпсіз матап алып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бірақ тілге шешен, Құран сүрелеріне, пайғамбар хадистеріне жүйрік шәкірт қ а с қ и ы п т ұ р ы п, шалдырмаған (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Безеріп, қасарысты, ешқандай тайынбады.* Күреңбай Нұртайдан тайынбады, ә десе, мә деп алдында қ а с қ и ы п т ұ р д ы (С.Омаров, Қайырлы.). Топта тағы кімдер бар? Қ а с қ и я келіп отырған Қарағанды батыр бар (І.Жансүгіров, Шығ.). б) б е й н. *Тік жармас пен тау алыстан көзге түсіп, биік болып көрініп тұрды.* Орман жатыр тас тұйық, Шырақ жағып шықтардан. Таулар т ұ р тек қ а с қ и ы п, Айнымай қап Мұхтардан (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қ а с қ и ы п т ұ р ғ а н жартасты Қарағай ескен қақ қиып, Өріктер бұтақ жалғасты, Басына гүлден ақ киіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасқиып ұшты. *Тік ұшты, көкке орледі.* Қыран боп ұ ш т ы м қ а с қ и ы п, Бәрінен тауып

тоятты. Бәрі де мені мас қылып, Бәрі де мені оятты (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАСҚИТ= е т. *Қаймықпау, ықпау, тікесінен салу.* Мақаш төмен қарап кетті. Шөкен қысылғанын сездірмей, қ а с қ и т а қойған сұрақты қалжыңға сүйеп құтылмақ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚАСҚИТУ *Қасқит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСҚИЮ *Қасқи етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСҚОЙ с ы н. *Дұшпандық ойлаушы, өш, теріс пиғылды.* Жәрдем Тілеков – қару-жарағымен де, қаламымен де қ а с қ о й жауды жамсатқан жауынгер жазушы (Синоним. сөздігі).

ҚАСҚОЙЛЫҚ з а т. *Біреуге жамандық ойлаушылық, қасқүнемдік, қасақылық.* Қаншама кешірім жасағанымызбен, олар көре алмас қызғаныштығын, қ а с қ о й л ы ғ ы н қоймады («Жас Түркістан»).

ҚАСҚҰЛАҚ з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық ойыны.* Қ а с қ ұ л а қ т ы жастар түнде ойнайды (ҚҰЭ).

ҚАСҚЫР з а т. **1.** *Итке ұқсас, далалы, орманды жерлерді мекендейтін, малға түссе, алқымынан алып қырып кететін, бағалы терісі үшін ауланатын жыртқыш аң.* – Ау, жаным, қ а с қ ы р деген азулы аңды, Аямас, ашуланса, ешбір жанды! Қайтыңдар, аттарыңды әуре қылмай, Көп болса, жеген шығар бір тананды (О.Шораяков, Шайыр). Мейірімсіз қ а с қ ы р да да күшті өмір бар, Артылған жерің қайсы онан бөлек? Үнемі сен жерінді қайдан білдің? Бұл дүние кезек берер істі өңгелеп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қошқыл тартқан қалың беті, кезерген жалақ ерні, жаңа шығып келе жатқан селдір түлкі мұрты, баяу жіті қ а с қ ы р д ы ң көзіндей қара шегір көзі, безулі қатпар шотпақ маңдайы, қалың қасты жар қабағы, келтелеу кең танаулы мұрты, кішкене шойын құлағы, қара күрең мойыны, омырауы, қысқасы, бүкіл бет пернесі оның қысқы аяз бен жазғы ыстықты көп көріп, жел мен күннің отына шыныққандығын көрсетіп тұр (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). **2.** з о о л. <лат. canis lupus> *Ит тұқымдас сүтқоректілер отрядына жататын жыртқыш аң.* Қ а с қ ы р Еуропада, Азияның көп аймақтарында кеңінен таралған, XVIII-XIX ғасырларда көп ауланудың нәтижесінде Еуропаның біраз елінде, Жапонияда, Канаданың оңтүстік аймақтарында, АҚШ пен Мексикада саны мүлдем азайған (ҚҰЭ). Қ а с қ ы р топтанып тіршілік етеді, шағын ұялас тобын әуегі, ал сол әуек басшысын –

абаданы деп атайды (ҚҰӘ). **3. б е й н.** *Жалмауыз, озбыр, ашкөз адам.* Біреудің адал малын босқа ұрламай, Қой болдым, қозы болдым *қ а с қ ы р* болмай. Менмендік ауруынан ерте емделдім, Ауруым бойымдағы асқындамай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4. б е й н.** *Қатігез қанішер қанаушы адам, тап, топ, т.б.* Бірақ бүгін ғылымның тапқандары Пайдасын көрсеткен жоқ кедейге әлі. Азусыз *қ а с қ ы р л а р* ғ азу болып, Қой халін ауырлатты онан әрі. Бұрын көл болса, енді теңіз болды Өнердің арқасында адам қаны (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бар істі бір Құдайға тапсырғанда, Бар айыбын арта сап асқынғанда, Партияға шашылып қазақ малы, Бейнетті аз көрмейді *қ а с қ ы р д а н* да (С.Торайғыров, Алаш ұраны.). **5. а у ы с. ж а ғ ы м д ы.** *Әжет, батыл, пысық адам.* *Қ а с қ ы р д ы ң* бөлтірігіндей тоғыздағы баласы Біләлді гимназияға берем деп Семейге келген-ді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қондыжан: – «Апатай-ау, *қ а с қ ы р с ы ң-ау*, қалай таптың?» – деп күлді (С.Бегалин, Замана.). «*Қ а с қ ы р* ғой Мәжит, *қ а с қ ы р* ғой», – деп Жөкең өз ойын тағы қайталады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). // *Озбыр, ашкөз, қанішер.* Бұрын патша үкіметі бұратаналарды ала қой санап, *қ а с қ ы р* шенеуніктеріне бақыратын еді (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

Аш қасқыр [азық іздеп жүрген]. *Қорек іздеп ел кезген, ауыл торыған, малға да, адамға да шабуға дайын қасқыр.* Сендерді кім аяйды желден басқа, Аяй ма байлық іздеп келген қасқа. Аяй ма *а з ы қ і з д е п ж ү р г е н қ а с қ ы р* Жаралған жауыз болып әуел баста (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Орманда жел құбылған сыбырласып, Әр жерден көрінеді сағымдалып. Жамылған түн көрпесін ауыл торып, *А ш қ а с қ ы р* кез болады ұры-қары (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тағыдай түн түре қараған, Таң берісіп жусаған, Тарпандай тізесін бүгіп су ішкен Арқада мезгілсіз жылқы жусаса, О-дағы бір *а ш қ а с қ ы р ғ а* жолығар! (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Қасқыр алды. *Қыран бүркіт немесе тазы қасқырды аулады.* Бірақ әлі *қ а с қ ы р а л ғ а н* бірі жоқ, Қасқыр түгіл қоян ұстар түрі жоқ, – Деп күліпті төрде отырған бір кісі Жұрт шаттығын су сепкендей басыпты Әлгі адамның әжуалы күлкісі, Әкем сонда бесігіме сүйеніп, Көп тұрыпты көңілменен құлаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қасқырдың артқы сирағындай жек көрді. ж е р ғ. *Иттің етінен жек көрді.* Бір нәрсе десең *қ а с қ ы р д ы ң а р т қ ы с и р а ғ ы н д а й ж е к к ө р е д і* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Қасқырдың жүрегін берді. *Қаймықпайтын батыл, қайтпас қайсар, өрмінез етіп жаратты.* Бір жылға тең боп бір күнің, Санасыз, ойсыз мас қылдың. Мінезін бермей түлкінің, *Ж ү р е г і н б е р д і ң қ а с қ ы р д ы ң* (М.Мақатаев, Шығ.).

Қасқыр жүрек. *Батыл, қаймықпайтын жаужүрек.* Баланың түсі сары, қара көзі, Рас болса бұрынғының айтқан сөзі: Қайтпайтын қара тастан *қ а с қ ы р ж ү р е к* Болады Баһадүрдің нағыз өзі! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қасқыр қабақ. *Тұқсиген, қалың қабақ.* Шал тамағын үсті-үстіне кенеп, сақалын сипап қояды да, менің шешеме *қ а с қ ы р қ а б а қ* астындағы терең іннен шанышылған жылан көздерімен сұқтана қарайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бұл көпшілік сенімінің ескі арнасындай болса, Ораз да жылы ұшыраған думанды бірден үйіре, ірге жақтағы кейбір аларған *қ а с қ ы р қ а б а қ* жуандарға тиісе сөйледі (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

Қасқыр қамаған қойдай. б е й н. *Қатты үрейленіп, иманы ұшып, үркіп-шошып, дүрлігіп.* Шоқан олардың шуынан да, түрінен де зәресі кетіп, *қ а с қ ы р қ а м а ғ а н қ о й д а й* жан-жағына *ү р е й л е н е* қарады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қасқыр қапты. *Қасқыр тістеп алды, жұлды.* *Қ а с қ ы р қ а п т ы* етін үзіп, Біресе жаралады Өгіз сүзіп. Қинады әркім келіп білгенінше, Арыстан үн шығармай жатты төзіп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қасқыр көрпе. з т н. *Қасқырдың терісінен жасалған төсеніш көрпе.* Сүйегінен өткен суықтан арылса дірілдеуі де тоқталар деп үміттеніп, қайың жапырағымен салбырға өзін өзі қанша сабалатса да, діріл тоқтамады. Үйіне қайтып келді де, *қ а с қ ы р к ө р п е н і* айқара жамылып жатып қалды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қасқыр сырттық. з а т. ж е р ғ. *Қылтанағы қою бидай.*

Қасқыр тартты. *Қасқыр талады, майып етті.* *Қ а с қ ы р т а р т қ а н* кездерде Бақ ететін Лақ құрлы жоқпыз ба, Көкешім-ау!? (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Жақсы болса ұлығы Өз елін жаудай таламас *Қ а с қ ы р т а р т ы п*, кан шықса, Жаман ит жұлып жей берер, Алды, артына қарамас (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бектастың *қ а с қ ы р т а р т ы п* бір құлынын, Төлетпек болған екен бұл шығынын. Төлеуге Үдекең де мойындамай, Естіген екеуінің ел шуылын (О.Шипин, Дастан.).

Қасқыр тиген [тартқан, шапқан] қойдай. а) *Қырып салып, жайпап.* *Қ а с қ ы р т и г е н қ о й д а й-ақ* Патша әскері болды қан; Амангелді

жайпадай От жарқылдап қылыштан (О.Шипин, Дастан.). ә) *Тоз-тозын шығарып, быт-шыт қылып. Қасқыр шапқан қойдайын* Быт-шыт қылып арасын, Қанат сілтеп самғайын Құртуға жау қарасын (Жамбыл, Шығ.).

Қасқыр тиді. *Қасқыр малға маза бермей, қайта-қайта шапты.* Жарықта қойшы тасты алды жиып, Айнала жал-жал қылып қойды үйіп. Жамылып түн пердесін қараңғыда, Қауіппен кетер деген *қасқыр тиін* (О.Шипин, Дастан.).

Қасқыр тұқымдасы. з о о л. <лат. canidae> *Ит тұқымдасы сүтқоректі жануарлардың жыртқыштар отрядының бір тұқымдасы. Қасқыр тұқымдастарының* денесінің ұзындығы 40 – 160 см, құйрығының ұзындығы 11 – 55 см, құйрық түктері үлгілдек, басы сопақ, тұмсығы сүйір, құлақтары ұзын болады (ҚҰЭ). *Қасқыр тұқымдастарының* терісі бағалы, кей түрі ауылшаруашылығына зиянды кемірушілермен қоректеніп пайда келтірсе, басқа бір түрлері малшаруашылығына нұқсан келтіреді, біраз түрлері қауіпті індет тарағады (ҚҰЭ).

Қасқыр тымақ. э т н. *Қасқыр терісінен тігілген баскиім.* «Анау қалмақшының иті, мынау *қасқыр тымақтың* иті. Екі иттің бас қосқан жері осы болды ғой», – деген екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қасқыр шапты. *Қойға (малға) қасқыр шабуыл жасады.* Қойға *қасқыр шапқанын* неғып байқамай қалдың, ұйықтадың-ау, дегенімде біздің Қодыға айтып еді: «Ұйықтағам жоқ, бірақ таң алдында көзіме, тіпті, түйенің өркені төртеу болып көрініп отырған шақ еді. Дәл қасымнан өтіп, сүмендеп кетіп бара жатқан қасқырды ит екен деп қораға жіберіп алдым» – дейтін (М.Әуезов, Шығ.). Тепкісінде соғыстың Дүние меңзеп жатқанда, Ажал бейне фашист сұм *Қасқыр* болып *шапқанда*, – Қоян емен адаммын, Қайтып бұғып жатармын (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Қасқыр ішік. э т н. *Қасқыр терісінен тігілген, жылы сырт киім.* Шәкен мырза әзір үйіне енген жоқ, екі қолы екі қалтасында, үстінде *қасқыр ішік*, басында түлкі тымақ, аяғында қызыл ала пима, – малының ортасында жүр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ол қыста шолақ етек *қасқыр ішік* пен түлкі тымақ киетін, ал жазда тақия мен ала барқыттан костюм киюші еді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Қой баққан қасқыр. п о э т. *Аңқау елдің арамза, озбыр билеушісі.* Жеріне, елдігіне әм дініне Құрылған талай тұзақ, талай қақпан. Ақылмен ала *қойды* көбейтуге Қойшы боп

аю менен *қасқыр баққан* (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қорқау қасқыр. з о о л. <лат. hyasidae> а) *Сырт пішіні итке ұқсас алдыңғы аяғы ұзын, денесінің алдыңғы жағы биік, артқы аяқтары қысқарақ сүтқоректілердің бір тұқымдасына жататын жыртқыш. Қорқау қасқырдың* мойны жуан, құлақтары тік, тістері ірі, аяқтары төрт саусақты, құйрығы қысқа, жүні ірі қылшықты, қара жолақты, сұр, қоңыр сұр түсті (ҚСЭ). ә) б е й н. *Күштіге жағымпаздынып, әлсізге әлімжестік жасап құн көретін ашкөз, зиянкес (адам).* Орыстың көрсе ұлығын Қыздан дағы қылықты. Ұлық кетсе, қазаққа *Қорқау қасқыр* құлықты (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Зарлаған анам, Жетім боп балам, төсек тартып жарым қалып барады-ау! Адам да емес *қорқау қасқырдың* інінін аузында қалып барады-ау!.. (М.Әуезов, Абай жолы).

Қызыл қасқыр. з о о л. <лат. cuon alpinus pallas> *Жыртқыштар отряды қасқыр тұқымдасына жататын жүні қызғылт түсті таулы аймақтарда мекендейтін өте сирек кездесетін аң. Қызыл қасқыр* Қазақстанда жойылып кетуі мүмкін. Негізгі қорегі – тау тұяқтылары (Қазақст. «қызыл кітабы»). *Қызыл қасқырды* Қазақстанның хайуанаттар паркінде өсіру қажет (Қазақст. қызыл кітабы.).

ҚАСҚЫРАУЫЗ з а т. ж е р г. *Үлкен, мықты қысқаш.* Доғалақтың шенін *қасқыр ауызбен* қысып таста (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСҚЫРДАЙ с ы н. *Қасқырға ұқсап, қасқыр тәрізді.* Бұл айтыста Шашубай ел малына ескілікті обырлық мінезбен *қасқырдай* шауып жүрген бай-құлақты мұқатады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жау қорқау *қасқырдай* қарсы шапты. Алғашқыда сан жағынан басымдығын пайдаланып, біздің жігіттерді біраз шегіндіріп тастады (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Аш қасқырдай. а) *Аш қасқыр сияқты жалаңдаған, ашкөзденіп, анталаған. Аш қасқырдай* жел өршіді, Жерді тырнап қар бора-тып. Көрінді ақ көгершінді, Түсіргендей жаулар атып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Төніп қапты төрт жағынан *Аш қасқырдай* жау анталап. Найзалылар, мылтықтылар Түс-түс жақтан алды қамап (Қ.Аманжолов, Таңд. өлеңд.). Құтырған иттер жалақтап, *Аш қасқырдай* алақтап, Сілекейі шұбырып, ішінен қанжар тағынып, Ұлы тісін қайрады (Жамбыл, Шығ. жин.). ә) б е й н. *Адуынды ашуден, қаһарланып, қатігезденіп.* Жалақтап жетті оларға *аш қасқырдай*, Көргенін кескіледі көзді аштырмай. Кейбірін көкжелкеден өкірте ұрды, аяғын аттатырып бір бастырмай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қасқырдай анталады. *Жапа тармағай, ашқарақтана ұмтылды. Қасқырдай анталаған жау.* Жадыраған жаз күні көк ала түтінге булығып, мүлгіген қалың орман қаралы арудай шашын жайып, жер де, аспан да гүрс-гүрс етеді («Соң. Қаз.»).

Қой қамаған қасқырдай. *Ашкөздене, ашқарақтана, анталап.* Біреу қақпан құрып қойған жоқ па деп, Итергелі жүрген жоқ па отқа деп, Күдікпен таң атырып, Күдікпен күн батырып, Тайпаң шақта тағыңыздың қамы үшін, Өртке байлап бағлан ердің намысын, Тіршілікте бір адамға сене алмай, Мөңгі бұлай арзандауға көне алмай, *Қой қамаған қасқырдай* Кеуденізді ой қамап Қартайғанда қор болдыңыз өле алмай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тоқ қасқырдай жонын күдірейтті. *Кемшілігін, жоқшылығын білдірмей, паңданып жүрді.* Алғашқыда – Болмағанмен қоңмыз – *Тоқ қасқырдай күдірейін жонымыз*, Шарап іштік, Шаш жібердік, Мұрт қойдық, Серілікпен алмақ болып оны біз (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАСҚЫРЖЕМ з а т. ө с. <лат. asparagus> *Лалагүлдер тұқымдасына жататын қосүйлі, көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қойнау-қойнауларда көкке ұмтылған биік ағаштарды құлмақ пен *қасқыржем* қабат орап, ит мұрыны батпас жынысқа айналдырыпты («Жас Алаш»). *Қасқыржемнің* Қазақстанның биік таулы жартасында, дала аймақтарындағы өзендер мен көлдердің жағалауында өсетін 11 түрі бар (ҚҰЭ).

ҚАСҚЫРЖИДЕК з а т. ө с. <лат. daphne> *Жапырақтары ұзынша, қандауыр тәрізді, кезектесіп орналасқан көкендер тұқымдасына жататын бұта.* *Қасқыржидектің* Қазақстанның Алтай, Сауыр, Маңырақ және Тарбағатайдың биік таулы тастақты жерлеріндегі жалпақ және қылқан жапырақты ормандарында өсетін 2 түрі бар (ҚҰЭ). *Қасқыржидек* – өте улы өсімдік, оның жемісі мен қабығынан дәрі жасалады. Гүлі өте әдемі болғандықтан сәндік үшін де өсіріледі (ҚҰЭ).

Алтай қасқыржидегі. ө с. *Алтай өлкесінде өсетін өте сирек кездесетін көкендер тұқымдасына жататын өсімдік.* *Алтай қасқыржидегі* н қазақтар «у сойқы» деп те атайды (ҚҰЭ). *Алтай қасқыржидегі* жылдан-жылға таралу аймағының азаюына байланысты қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ҚАСҚЫРЖОРТАҚ з а т. *Қапша жүріске салса да, бағыт алған жеріне жетіп болмайтын*

итжүріс. Күдіретті табиғаттың түлегіне тигізер әсері ғаламат екен-ау?! Иығында қабы, Райымбек даңғылынан әлі асып барады, өне. Арқадағы ел бұл жүрісті *қасқыржорт ақ* дейді. Қасқыржортақ – қазақжортақ («Түркістан»).

ҚАСҚЫРЖҮРЕКТІ с ы н. *Батыл, өрмінезді, жаужүректі.* Қазақтың «жүректісі» айтқанында тұрғыш, бойын жамандықтан тез жиып алғыш, көптің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған жүректі емес, *қасқыржүректі* деген сөз (Абай, Тол. жин.).

ҚАСҚЫРИТ з а т. з о о л. *Ит тұқымдасына жататын қолға үйретілген жануардың қасқырға ұқсас құлағы тікireйін тұратын түрі.* *Қасқырит* сияқты көлденеңдеп жортады, бар денесі жинақы, өрі ыңғайлы, өрі атқан оқтай тік жүгіреді (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

ҚАСҚЫРИТТЕЙ с ы н. *Қасқырит сияқты, соған ұқсаған.* *Қасқыриттей* қос құлағын тікшітіп, Сона тескен жыртық көзін жіпситіп, Есек тұрды екі қапшық қара ұнды Артқан кезде арасына мықшытып (Ө.Нұрғалиев, Өлеңд.).

ҚАСҚЫРЛЫҚ з а т. 1. *Қасқырға тән әрекет, жыртықшытық.* – Далада бүркіт көп емес пе, – деді қыз, – онысынан не рахат, не пайда... қасқырлар түн бағып, *қасқырлығын* істей береді, – дейді ол (М.Жұмағұлов, Қыран.). 2. а у ы с. *Жауыздық, арамшестілік.* «Адам баласын өзіндей сүй» деген Иса пайғамбардың пікірін ауызы айтқанымен, Еуропаның мәдени халқы *қасқырлыққа* құл (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Ол халық алдында өзін-өзі өшкерелеуден қорқатындықтан, қой терісін жамылып, арамызға *қасқырлығын* бүркеп кіруді жеңіл көреді (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Е, солай деңіз! – деп бойын тіктеп алды да, он жерден қозы терісін жамылса да, ел талаған *қасқырлығын* жұрт ұмытпас, – деді Ғани (Ж.Арыстанов, Таңд.). 3. а у ы с. ж а ғ ы м д ы. *Өжеттік, батылдық, өткірлік.* Сырттан: «Жартыеке-ау, Жартыеке, атың шешіліп кетті, атың!» – деген дауыс шықты. Абақан өңгімені жұртпен бірге қызыға тыңдап отырған еді. Бағимаштың *қасқырлығына* қатты риза болды (Д.Әбілев, Арман.).

ҚАСҚЫРТАҒАЙ з а т. мед. *Иште жатқан ұрықтың даму кезеңінде жоғарғы жақ сүйектері мен таңдай сүйегінің бірікпеуінен пайда болатын кемістік.* *Қасқыртағай* баланың дұрыс қоректенуіне, тыныс алуына, сойлеуіне үлкен кедергі жасайды (ҚҰЭ). *Қасқыртағай* ананың түрлі психикалық, жұқпалы және өйел ауруларымен сырқаттануынан, жаракаттануынан болады (ҚҰЭ).

ҚАСҚЫРША ү с т. *Қасқыр тәрізденіп, ашкөзденіп.* Россия мемлекеті бұзылып, орыс халқы бірі-бірін талап, өзді-өзіне *қ а с қ ы р ш а* шауып жатқанда Алаш автономиясының туын тігіп, бүліншілікке ұшыратпай, алаш балаларының аман қалуын көздеп тұрғанда, автономиясын тоқтатуы, земство, учредителни сабрание сайлау жұмыстарына кесе түсуі, бұның үстіне бүгін алашты тегіс аралап, бас-көз болып тұрған «Қазақ» газетасын жауып қоюы бұл қуларға аз іс емес (М.Дулатов, Шығ.). Лай суға май бітпес қой өткенге, Күлеміз қасқыр жалап дәмектенге. Сол *қ а с қ ы р ш а* алақтап түк таппадым, Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе (Абай, Тол. жин.). Хақысы бар біздерді басқа ұрса да, Қағып алып қайтадан тасқа ұрса да, Мына дүние даңқыңды жеп жатқанда, Тышқанша да, түлкіше, *қ а с қ ы р ш а* да (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қасқырша бас салды [ұмтылды]. *Қомағай-лана лап қойды.* Үй иесі буы бұрқыраған ас әкелді. Жігіттер етке *қ а с қ ы р ш а* бас салды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Қасқырша талады. *Талан-таражға салды, жабайы түрде тонады.*

ҚАСҚЫРШОҚАҚ з а т. *Өнбейтін, шоқақтаған, шорқақ жүріс.* Жол жоқ. *Қ а с - қ ы р ш о қ а қ п е н* отырмыз, – деді Асылқан, шоқытып жөнеле беріп (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде). Байжан көк жорғамен *қ а с қ ы р ш о қ а қ қ а* салып ілгері асып кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚАСПАҚ з а т. **1.** *Сүт пісіргенде ыдыс түбіне жабысып қалатын сүттің қағы.* Ол әке-шешесіз, үй-күйсіз Қосайдың есігінде итпен таласып сүйек кеміріп, күшікпен ырылдасып *қ а с п а қ* жеп өсті (І.Жансүгіров, Шығ.). Пісірілген сүттің қазан түбінде күйіңкіреп жабысып қалған тұнбасын *қ а с п а қ* деп атайды (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Жасөспірім қыздар мен жігіттерге сүт пісірілген ыдыстың түбіндегі *қ а с п а ғ ы н* жеуіне болмайды. Онда тойларында күн жауады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). **2.** а у ы с. *Кір-кір, салтақ-салтақ.* Гүлнұрдың терген гүліне Қаһар деген *қ а с п а қ* бет бала жармасып қалған-ды (С.Сарғаскаев, Тәмшішқара).

Көңіліне қаспақ тұрып қалды. *Көңілі қалды, көңілін кірбің шалды, ренжіді.* Тірліктің тасығанмен астам әні, *Тұрған жоқ көңіліме қ а с п а қ* әлі. Барлығын істер едім, Бірақ қалай Көшіріп апара алам астананы! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАСПАҚТАН = е т. *Сатпақтанып, қақтанып айғыздану.* Өне бір тер сасыған қоңыр телпек бас терісімен бірге жаратылғандай кеп-

тетілген, самайдағы ақ айраны әлі арылмапты, *қ а с п а қ т а н ы п* тұр (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚАСПАҚТАНУ *Қаспақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАССАҚ з а т. т а р. к ө н е. *Қазақтың арғы тегінің атауы.* Түркістан – алғаш рет Шабғар деген атпен араб тарихшыларының қолжазбаларында бұл қала көшпелі *қ а с с а қ - т а р д ы қ* мәдени орталығына айналды, – дейді А. Н. Бернштам (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ҚАССЫЗ с ы н. *Қасы жоқ, қас шықпаған.* *Қ а с с ы з* адамның түрі біртүрлі қызық көрінеді екен (Ауызекі).

ҚАСТА¹ з а т. ж е р г. *Ауру, сырқат.* Дененде *қ а с т а* болса, ел білсін, білмесін, өз жаның ауырмай ма? (Ғ.Сланов, Замандас.). Сойып қарағанда, басқа ешқандай *қ а с т а с ы* жоқ екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСТА² з а т. к ө н е. **1.** *Қастық, қастандық; залал, зиян.* Біреудің *қ а с т а* қылғанынан болды ма деп те ойлаймыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Пайдасы тимес жаманнан, жақсылардың артық моласы-ай, моласына бар да түнеп қайт, Басыңа бір ауыр *қ а с т а* жоласа-ай (Қара өлең). **2.** *Қасқой, жауыз, тойымсыз адам.* Ел аралап жүрген соң, Көріп жүрмін әр жерден, нелер сараң *қ а с т а н ы* (Қашаған//Ақберен). Қайыры жоқ кілең *қ а с т а* бай, Айдаған малға қуанып, Қой, қозыға жұбанып. Қалалы жерде мырзасы, Қос арғымақ пар жегіп, Тарантас арба туарып. Көршөндікке қамалып, шалқыды талай мас болып (Қашаған//Ақберен). Көрмеген қайыр малынан, Қарынбайдай *қ а с т а н ы ң*, талайын кеткен жер тартып (Өскінбай Қалмамбетұлы, Шығ.).

ҚАСТА³ = е т. ж е р г. *Тікелей арнау, бағыттау.* – Адалымды айтайыншы, Мұқа, Майрада арман бар дейсің бе? – деді де, енді Майраның өзіне *қ а с т а п*, – Майражан, өзің айтшы, сенде арман жоқ шығар-ақ! – деді ол (Д.Әбілев, Арман.). Тарих алдында арұятын сезетін адам таппай сандалған көкірек дертті болмағанда, қайтпек! – деді тікелеп, өзіне *қ а с т а п* айтылмаған сияқты болғанымен, Сұлтанмахмұт сөзінің оқ-бытыралары Әзімханның арына да тиіп жатыр (Д.Әбілев, Арман.).

ҚАСТА⁴ = е т. *Қарсыласу, жауласу, соғысу.* Ақтабан шұбырындыдан кетті бастап, Қолына Шады жазған өлеңді ұстап. Бір мың да жеті жүздің жиырма үшінде, Ел шапқан Ғалдан Шерин ханға *қ а с т а п* (О.Шипин, Дастан.).

ҚАСТАЛЫ с ы н. *Дертті, сырқатты.* Ауру болса *қ а с т а л ы*, Азамат жүдеп меңдейді.

Шешендіктің белгісі, Айтқан сөзін өңдейді (Бес ғасыр.).

ҚАСТАН¹ з а т. *Қас-дұшпан, жау, өш.* Байлардың көрген күнінен, Күнсізге туған ай артық. Көрмеген қайыр малынан, Қарынбайдай *қ а с т а н н ы ң* Талайын кеткен жер тартып (Ақберен). Қатынға үйден шыға *қ а с т а н* болған, Өр кеуде ер атаулы оңбасын да. Жанындағы жарыңды жамандасаң, Егіз екі мен кепіл болмасыңа (Айтыс).

Қастан қылды. *Зиянкестік жасады, қаскүнемдік қылды.* Біреуге алтын ұнар, – деді. Біреу жақсы, біреу жаман, Біреу *қ а с т а н қ ы л а р*, – деді. – Издегенім ұзақ жүріп, Алтын емес, асыл ұрық (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

Қастан шықпағыр! қарғ. *Жолың болмағыр, қарғыс тигір!* Қайдан шыққан төре, кара жерге қақпай тынбаймын мен, ол *қ а с т а н ш ы қ - п а ғ ы р д ы*, – дейді Жамал жеңгей (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ҚАСТАН²= е т. *Қас болу, жауласу.* Ел қадірін білмейсің, Хан едім деп *қ а с т а н ы п*, Бұқараға қас қылдың (Бес ғасыр.).

ҚАСТАНДЫ с ы н. *Қаскүнем, арам, зиянкес.* Ұлы күн жарқ еткендей аспанымнан, Ән төкті ақ ниетті асқарымнан. – Салынған аққан термен үйімізді Сақтастың – деді Конев, – *қ а с т а н д ы - д а н* (Қ.Көпішев, Кезеңдер).

ҚАСТАНДЫҚ з а т. *Зиянкестік, қаскүнемдік, жауыздық әрекет.* Жаса, біздің бостандық, Жаса, Қазақстаным! О, басқыншы – *қ а с т а н - д ы қ*, Осынша ұзақ ұстадың! (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Ақылымды үйретіп түлкі етпедім. Ағайынның алдында бұл кектедім. *Қ а с т а н д ы қ - т ы ң* өзіне қайғырмадым, Қиянаттың өзіне бұл кектедім! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Күні кеше асырап алған әкесіне жасалған *қ а с - т а н д ы қ* әлі есінен шыға қойған жоқ. Сенатта төрағалық еткен кезде Октавиан ішінен кіреуке киіп алатын («Парасат»).

Қастандық жасады. а) *Зиянкестік істеді, қаскүнемдік қылды.* «Жақсы еді ғой, байғұс!» – деп, Жантайып жатып еске алдық. Қуаныштан қайғы істеп, *Ж а с а п* едік *қ а с т а н д ы қ* (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ. ә) *Өміріне қауіп төндірді.* Мен табынатын бір пікір бар, ол өн мен күйдің әуеніне елтитін жан – біреудің өміріне *қ а с т а н д ы қ ж а с а м а й т ы н ы* өз алдына, ешқашан да ешкімді қорламаса, жәбірлемесе керек (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Алда-жалда Шөліптің өз тарапынан тікелей *ж а с а л ы п* тұрған *қ а с т а н д ы қ* болса, заң жүзімен де, басқадай жолмен де сөйлесе алатындықтарын ортаға салысқан-ды (К.Оразалин, Абай.).

ҚАСТАС= е т. *Қас болу, өштесу, өшігу.* Бір-біріменен *қ а с т а с ы п*, Көп шығар жерден көшкен де. Ұрысты мұндай ешқашан Көрмеген шығар еш пенде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Уақыт – әрі дәнекер, әрі алшақтық таңбасы. Мұнда да ізгілік жолында адасып барып, бақытын табатын (Мағрипа), қаталдық, мейірімсіздік әрекетінен заңды зардап шегетін (Герат), *қ а с т а с а* жүріп табысқан (Ұлықбек Сардар) қилы-қилы қаһармандардың, ақиқат алдындағы тағзымы шытырман оқиға, тартыс қуатымен қатар нақты, дәйек психологиялық детальдар шынайылығымен бедерленеді («Егемен Қазақстан»).

ҚАСТАСТЫР= е т. *Жауластыру, өшіктіру.* Жан ғой деп жаратылған бұл бір дарқан, Қылатын адам түгіл, тасты талқан; Қоймас деп *қ а с т а с т ы р с а қ* бірімізді, Қорыққаннан Қануж ханға қашты Арқап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАСТАСТЫРУ *Қастастыр етістігінің қимыл атауы; өшіктіру, екі жақты бір-біріне айдап салу, жауластыру.*

ҚАСТАСУ *Қастас етістігінің қимыл атауы; өшігу, тісін қайрау, жауласу.* Біреумен *қ а с т а с у* түбінде жақсылыққа апармайды (Ауызекі).

ҚАСТАУЫШ¹ з а т. *Түрлі өсімдіктерді, астық тұқымдарын зияндайтын саңырауқұлақ.* Тозанды, қатты және сабақты қарақүйе, *қ а с - т а у ы ш* не диплоидоз зақымдаған егістіктен жиналған тұқымды сатуға рұқсат етілмейді (Агроном. анықтама.). Қастауыш саңырауқұлақтың масақ гүл шоғырындағы дәннің орнында жіпшумақтан тұратын, сырты қара түсті ұзындығы 7-10 мм, ені 4-5 мм болатын мүйіз тәрізді сәл иілген немесе тік *қ а с т а у ы ш* (Қаз. тілі термин. Биология).

Қастауыш саңырауқұлақтар. з о о л. <лат. claviceps purpurea> *Күздік бидайдың және көптеген жабайы дәнді өсімдіктердің паразиті, аскамикота бөлімінің туысы. Қ а с т а у ы ш с а ң ы р а у қ ы л а қ т а р д ы* медициналық мақсатта арнайы өсіріп, кан токтататын дәрі дайындайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАСТАУЫШ² з а т. *Тары немесе басқа да егін арасында сирек кездесетін арамшөп және одан жасалатын, әйелдің бет сәні үшін қолданылатын зат.* Шала асықпыз жағалап, Жар көңілі бір бөлек. *Қ а с т а у ы ш*, иіс, мен, далап Нұрлы жүзге не керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қолаң шашты, қой көзді *Қ а с т а у ы ш* қасты, Ақжүніс Айттым сені Құдай жолына (Ер Тарғын).

ҚАСТАУЫШ³ з а т. ж е р г. *Егіннің шіріген дәні*. Бидайдың қ а с т а у ы ш ы н аршымаса, наны ащы болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСТАУЫШТА= е т. *Егін дәнінің қарайып кетуі*. Қ а с т а у ы ш т а н кеткен дәнді малға бердік (Ауызекі).

ҚАСТАУЫШТАН= е т. ж е р г. *Егін дәнінің қарайып кетуі*. Қара дөңнің батыс жағындағы тарылар қ а с т а у ы ш т а н ы п т ы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСТАУЫШТАНУ *Қастауыштан етістігінің қимыл атауы; қараю, бүліну*.

ҚАСТЕ с ы н. ж е р г. **Қаста** (*қисық, қыыр*). – Сен ана жамандатқырға құрық сал! – деді Мұстафа түсін суытып. – Мал да иесіне тартқан қ а с т е болады. Көрдің бе иттің қашып келгенін (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдыз.).

ҚАСТЕР¹ з а т. *Қадір-қасиет, құрмет*. – Сыйды білмеген сорлы қар. «Той жасап, тамашасымен аттандырамыз», – деп отырмыз оны. О, той көрмей өткір, өз қ а с т е р і н өзі кетірген қаншық (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қастер тұтты. *Ардақтап, құрметтеді, қадірледі*. Он екі мақам бүгінге дейін өзінің маңызын жоймаған вокальдық ірі шығарма. Оны ұйғыр халқы күні бүгінге дейін ерекше бағалап, қ а с т е р т ұ т а д ы. Шығыс Түркістанда тұратын ұйғырлардың ішінде он екі мақамды түгел білетіндер де бар көрінеді («Парасат»).

ҚАСТЕР²: **қастерін тікті**. а) *Қаһарын тікті, ашуланды*. Жұрттан Шолпанның сөзін естігенде, кемпірдің күйке тамыры шымырлап, отқа түскен жарғақтай жиырылатын да және оның көзін қалай құртудың қамын ойлап қ а с т е р і н т і г е т і н (А.Хангелдин, Қараторғай). ә) *Өшікті, қастық ойлады*. Ол саған қ а с т е р і н т і г і н жүр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Түрмешілер Әмірге ерекше қ а с т е р і н т і г і н қалып еді (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Жарлының жалғыз ешкісіне қ а с т е р і н т і г і н, он үш сағат тұтқынға алыпты... (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСТЕРЛЕ= е т. 1. *Құрмет тұту, қадірлеу, ардақтау*. Асқақ ұстап басыңды, Көкірегіңе қонақтатып жиырмасыншы ғасырды, Жырға құрмет бар қашан да, Қ а с т е р л е й м і н, болмасаң да, Табынатын, ақыным. Бірақ тағы жол сияқты өзіңе ұқсас жақыным (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қ а с т е р л е с е ң Дала деген ұлы үйді, Кеткен ұлға қалай ішің жылиды? Бөрінің де бөлтірігі бүгінде Батысыңның әуенімен ұлиды! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 2. *Ерекше сый-құрмет көрсету, ықылас таны-*

ту. Қарабұлақ әйелдері Қызылбикені ұзатқан қыздай қ а с т е р л е п, бір жарым шақырымға дейін топтанып, шығарып салды, жылап айырылысты (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Табыну, пір тұту, басуру, мойынсыну*. Үйдің солтүстік қапталынан, клирос орналасқан жерден олар қуыс жасап, соған стол секілді ұзын әрі кең сандық қойыпты, осы сандықтың сырт жағына оңтүстік қаратып ерекше қ а с т е р л е й т і н пұттарын орнатыпты, әдетте қасиетті Христофорды бейнелейтін көлемде жасалған мұндай дүниені мен қаракорымда көрген едім («Парасат»). 4. *Аялау, күтіп ұстау*. Сімірейінші қанып бір, Жан едім суға сусамыр. Қ а с т е р л е п қағып алып тұр, Сусылдап менен туса жыр (Т.Айбергенов, Мен саған.). ≈ Суды қастерлеу. ≈ Кітапты қ а с т е р л е у.

Намысты [ар-ұятты] қастерледі. *Ар-ожданды бәрінен жоғары қойды, намысты ту етіп ұстады*. Қиял мен кек, қиял тек басты ермегім, Жанқиярлық н а м ы с т ы қ а с т е р л е д і м. Байлық деген камалдан басын тартты Батырлығы бағасыз әскерлерім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Немді қастерлейді? с ө й л. э к с п р. *Қандай қасиетімен сыйлы, қадірлі болмақ деген мағынада*. Кешірім берсем мен саған Қ а с т е р л е р менің ел немді?! Қамал ғып соққан барша адам Мазалай берме кеудемді (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАСТЕРЛЕН¹= е т. *Құрметтелу, ардақталу, айрықша насихатталу*. Халық әндері асыл мұра ретінде қ а с т е р л е н і п, ұрпақтан-ұрпаққа табыс етіліп келді («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚАСТЕРЛЕН²= е т. ж е р г. *Қаһарлану, ашулану*. Бар, барып көр, қ а с т е р л е н г е н д е не қылар дейсің (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСТЕРЛЕНУ *Қастерлен етістігінің қимыл атауы; ерекше сый-құрметке ие болу*.

ҚАСТЕРЛЕУ *Қастерле етістігінің қимыл атауы*. 1. *Қадірлеу, құрметтеу, ардақтау*. Үш ана негізгі үш тек (от, су, жер). Бұларды кескіндеуден келіп кейбір жер, су, атаулары қалыптасадан. Мысалы, үш анаға көрсетілген құрмет, оларды қ а с т е р л е у д і ң бірі – арнайы ескерткіштер орнату. Бұл ескерткішке табыну емес, тек қана қасиетті негіздерді әспеттеу («Зерде»). 2. *Аялау, күтіп ұстау*. Әңгімеде суды қ а с т е р л е у д і ң өте ерте замандардан бері бар екендігі байқалады («Зерде»). Біздер, тәуелсіз қазақ елінің әрбір еркін азаматы, ел боламыз десек, өзге бауырлас елдермен тереземіз тең болсын десек, онда біз міндетті түрде ата тарихымыздың куәсі, елдігіміздің

тұмары, өркениетіміздің жәдігері болған ата мұраларымызды айрықша *қ а с т е р л е у і м і з* керек («Парасат»).

Қаруды қастерлеу. м и ф. к ө н е. Орта ғасырларда жауынгерлердің қаруды қасиетті санап, оған сиынуы, әр қаруға жеке ат қойып, оны қадірсіз іске жұмсамай қадірлеуі [қаруда батырдың жаны болады деген сеніммен байланысты батырлық этикасының үлгісі]. Батырлардың шеберлігіне, күшіне қарай бес қаруды түгел асынуы және әскери өмірдің талабы бойынша олардың бәрін қолдана білуге міндетті болуы – *қ а р у д ы қ а с т е р л е у д і ң* басты қағидасы болған (ҚҰӘ).

ҚАСТЕРЛЕУШІ з а т. Қадірлеп, құрмет тұтушы, бағалаушы. Соңғы демім қалғанша *қ а с т е р л е у ш і ң* болып өтейін, айналайын анашым («Ана тілі»)

ҚАСТЕРЛІ с ы н. Ардақты, қадірлі, қасиетті. Бір жағынан, түркі халықтарының өркендеп, бақ-дәулеті тасыған, өзінің мәдени-рухани мұрасын, *қ а с т е р л і* құндылықтарын дүниеге келтірген кезең болса, екінші жағынан, қалалары ойран болып, шаңырағы шайқалған, мал мен жаннан ада болып, ел еңесін қайғы басып, рухани күйзеліске ұшыраған уақыт болатын (Қазақ дала.). Десек те, Абай, Ақан, Біржан, Шоқан, Амангелді, Алтынсарин сынды акын, өнші, ағартушы, батыр, ғұламаларымызды кино, опера, театр жанрларында өнер тілімен әсіптеп, олардың *қ а с т е р л і* есімі мен қымбат өнерлерін кейінгі ұрпақтарға жеткізуге атсалысып бағыппыз («Жас Алаш»).

ҚАСТЫ¹ с ы н. Қалың қасы бар. Қара сакалды, түксиген қалың *қ а с т ы* жат қонақтың алақан көзі қараңғы үңгірде отырған жапалақтың көзіндей бажырая қызарып зәресін ұшырды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Без белді қара бүркіттей, айыр сақал, қылыш мұрт, қабақты, *қ а с т ы*, мұрынды, айбынды, арғымақ ақсары кісі; келбеті бұрынғының батырындай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қолаң шашты, қой көзді, Қастауыш *қ а с т ы*, Ақжүніс Айттым сені Құдай жолына (Ер Тарғын).

Қиғаш қасты. п о э т. Имек келген, жіңішке қасы бар (*сұлу қызға қатысты*). Сызылып отырған қайқы кірпік, *қ и ғ а ш қ а с т ы* сұлуға көзі түсті («Жалын»).

ҚАСТЫ² с ы н. з е р г. Асыл тас орнатылған (әшекей, зергерлік бұйым).

Қасты білезік. з е р г. а) Бірнеше жерден тұсті тастан салынған көзі бар білезік. *Қ а с т ы б і л е з і к т і* орта жастағы әйелдер ғана тағады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). ә) Асыл тастан көзі

жоқ, бірақ құмбездеп, сіркелеп соққан күміс білезік. *Қ а с т ы б і л е з і к т і* келінінің қолына салды (Экспед. матер.).

Қасты жүзік. з е р г. Көзді жүзік, асыл тастары бар қомақты жүзік. *≈ Қ а с т ы жүзік* жасатты.

ҚАСТЫҚ з а т. 1. Өштік, дұшпандық, жаулық. *Қ а с т ы қ* деген не нәрсе – көрінген дос, Қайғы деген не нәрсе – көңілім хош. Алдау, күндеу, айла не, – мен білмеймін, Жүрегімде түкпір жоқ сүюден бос (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Абзилер, мен сөйледім достық үшін, Тыйыңыз сөйлегенді *қ а с т ы қ* үшін. Сөйледім біразырақ насихат сөз Мұсылманның көңілінің қоштығы үшін (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Кейбіреу жүр мысқыл айтып ашқылтым, Тұздығында ұшқыны бар *қ а с т ы қ т ы ң*. Екі көзін май басыпты, шел қаптап, Тоя жеуден тастағанын бастықтың (К.Салықов, Жезкиік). 2. Қатыгездік, тасжүректік. Табиғаттың осындай бір *қ а с т ы ғы н* Көрмейін деп бұлт астына қашты күн. Жаңа ғана енесіне жай түсіп, Жапан дүзде қала берді жас құлын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 3. Жауласушылық, қарсыласушылық. Достық, *қ а с т ы қ* қолынан Екеуі де келе алмас Біреу айдап зорлаған. Балаң әдеп біле алмас Сабақ алмай молдадан. Би кеңесі келіспес Үлгі көрмей ордадан (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қандағы қастық. Адам бойындағы өшпенділік, қанқұмарлық. Тілем, сен сыйған соң, сыйды әлем, Жаннат та, жаннатсыз да әлем-жәлем. *Қ а н д а ғы қ а с т ы қ* жаман бұл жалғанда, Қашаннан қалмай ерді осы көрең (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қастығы жоқ. Зиянсыз, жамандығы жоқ. *Қ а с т ы қ ж о қ*, қиянаттық қимылында, Пікірмен ойға кірді көп қабағат. Өзінің Онегин бұрын сүйген жары, Күйеуден және соңғы жүр саламат (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қастық әкелді. Зиян келтірді, шығынға ұшыратты. Болжаса да боларын астық қанша, Әкеледі сүмбіле *қ а с т ы қ* қанша. Нағыз диқан бет алды даурықпайды, Бидай болып мол егін бастыққанша (К.Салықов, Жезкиік).

Қастық етті. а) Дұшпандық жасады, жамандық істеді. Жақсылыққа жанымды тән етемін, Айта қалар сол шығар дөнекерім. Бірақ, достым, ұмытпа, *қ а с т ы қ е т с е ң*, Найзағайы бұлттың да бар екенін (К.Салықов, Жезкиік). ә) Зиян келтірді, залал тигізді. «Сенен жасырын сыры жоқ. Ауылға *қ а с т ы қ е т т і ң*!» деп, күйеуі сабана да, Қапа қайын сіңлісінің тілеуінен бетін бұрмаған (М.Әуезов, Шығ.).

Қастық келтірді. Зақым келтірді, залалын

тигізді. Қауіпті серпіп тастап албырт жастық, Бұл маған *келтірер* деп неге *қастық*? Тәуекел – ежелгі сөз ел қорғаны, Ер бала қынай белін бұды тас қып (О.Шипин, Дастан.).

Қастыққа ұрынды. *Бөлеге жолықты, қиындыққа душар болды; басы пөлеге қалды, дауға кезікті.* «Тұрымтайдай ұл едің», – деп байқашы сен бастыққа, *Ұрынарың* Өле-өлгенше арылмастай *қастыққа*. Түн ұйқыңды төрт бөлер ең өкініп, Жар басыңды тигізе алмай Үйде мамық жастыққа (К.Салықов, Жезкиік).

Қастық қашты. *Өшпенділік жойылды.* Қиналып, кім болсаң да, талыққандар, Түңіліп, үміт үзіп, жабықпаңдар! Қайтадан жақындық кеп, *қастық қашып*, Жарқырап жақсылыққа атар таң бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қастық қылды [жасады]. *Дұшпандық етті, зиянкестік жасады.* Пәндеге пәнде болу пен-дешілік, Бетіңмен көрсін шіркін қалғаныңды. Біреуге күшім бар деп *қылма қастық*, Салады азаматқа мәңгі жастық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қасқыр да *қастық қылмас* жолдасына (Халық нақылы).

Қастық ойлады. *Зиянкестік жасады, қасқунемдік қылды, біреуді орға жықты.* Өмірге бір сәт қадам да бастық, Көрмедік тойдан құр қалып. *Ойлаған* жоқпыз адамға *қастық*, Қысастық жұртқа қылмадық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Халыққа *қастық ойласса*, қара тас басар кеудесін (Жамбыл, Шығ.).

Қастықты білмеді. *Жамандық ойламады.* Білмеді ол – *қастықты*, Достық қана бар көңіл Зияны жоқ ешкімге, Бала – өмір, бал – өмір (О.Шипин, Дастан.).

Қастық уын шашты. *Қастық жасады, оңдырмады, дұшпандық қылды, аямады.* Жас өмірімің көгін бұлттар басқан күн, Қайғы-қасірет тасып бастан асқан күн, Жан-жағымнан жылы жүзді жан таппай, Жакын жандар *қастық уын шашқан* күн (М.Жұмабаев, Шығ.).

Өзіне-өзі [өз басына] қастық қылды. *Басына пәле тілеп алды, жамандыққа өзі себепкер болды.* Ұрының өз басына өз *қастығы*: Тігілді төбеден кеп кез, қас міні. Ішінен ісі металл оны оздырған – Жарқылы жақсы елеңдей тозбастығы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАСУ *Қасы етістігінің қимыл атауы; тырнау, осықлау.* – Құланның *қасуына* мергеннің басуы (Мақал). Салақ әйел ауы да болар тесік, Қолын тығып *қасуға* оңай десіп. Тағдырда мандайыңа жазған болса, Табиғаттың ісіне амал нешік (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚАСША ү с т. *Қас адамша, дұшпанша.* – Біреудің мінезі олай, біреудікі бұлай. Қасқа –

қа са ша, досқа – досша, – деді Қаршыға сол сырттағы түксиген пішінімен (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Мен сен құсаған кең пұшпақ емеспін, доспен досша, қаспен *қа са ша* сөйлескенді жақсы көрем (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚАСЫ¹ = е т. *Дененің қышыған жеріне тырнағын батыратырыналу.* Денені *қасығанда* саңырауқұлақ микробтары тырнақ астына жабысып, басқа жерлерге жұғады (Е.Оразақов, Дөрігерлік.). Ол бөркін қолына алып, басын *қасыды* да, онан соң көзіне дейін түсіріп қайта киіп алды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Басын [шашын] қасыды. *Не істерін білмей, ойлантып қалуды білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Әзіліне әзіл соқ, жасырма сыр, Ағайың сәл жымыып, *шашын қасыр*. Алдында аға-жеңгең, жез самауыр, Ал ауызғы бөлмеде асыртасыр (М.Мақатаев, Шығ.).

Желкесін қасыды. *Қипақтауды, қыбыжықтауды, қатты ұялып, абыржуды білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Ақтай бөлме ішінде сенделіп жүр, Сәтімде үн жоқ, *желкесін қасып*, жүзін алып каша береді (М.Сүндетов, Құмда.).

Сөзбен қасыды. б е й н. *Аузымен орақ орды, бос сөйледі, көп сөйледі.* Жуастарда болады тәртіп басым, Жатпайды оларс *өзбенен* қарпып *қасып*. Артық айтып бөсесің, Ағайын-ау, Иығыңда бар ма еді артық басың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАСЫ² з а т. *Жаны, маңы, тұсы.* Көшуге құмар ғұмырын, Өзгеріп туды тұғырын, Көшелермен келді жаңа құт басы. Отырардың *қасында*, Жігерлі едің жасыңда, Қазағымның қала мен дала тұтқасы (К.Салықов, Жезкиік). Өн болып біткен Құлагер әлгі күліктей Бәйгеден келсе, кернейшілер де ілікпей, Алшандар еді ала аяқтары бірікпей, Қылықты қыздың *қасынан* келген жігіттей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Қимастан айналқтастап жас баланы, *Қасынан* кете алмастан жүрді өзі (Бабалар сөзі//Жетім гөдек).

Жоқтың қасы. *Өте аз, жоққа тән.* Қазақ совет әдебиетінде партия қызметкерлері жайында жазылған очерктер мен әңгімелер *жоқтың қасы* (Ф.Оразаев, Басты.).

Қасына барды [отырды, келді]. *Жақындады, жуықтады.* Ақ қайың түр баяғыдай қырланып, *Барушы* едік *қасына* біз ұрланып. Көрген сайын сұлу әуен еседі, Көлеңкеде айтылмаған сыр қалып (К.Салықов, Жезкиік). «Сәлемет амансыз ба, шырағым?» – деп, *Қасына* кеп *отырдым* жақын басып. «Айтатын айып етпе, ғарызым бар», – деп айтып танысқан соң

жөн сұрасып «Айтыңыз, тоқтатпайын, есітейін, Құрбым», – деп жауап қатты маған ашып, (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қасына ерді. *Бірге кетті, ілесті.* Қалыспай бір-бірінен құлын-тайдай, *Қ а с ы н а* Бектеп-берген бірге *ер ді*. Шортанды жусап тұрған көзі көріп: – Не нәрсе мынау тұрған, Беке? – деді (О.Шипин, Дастан.). Ер Манастың жолдасы, *Е р і п* келдім *қ а с ы н а*. Бітер істің Ер Төстік, Жақсы келдің басына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қасына келмеді. *Ұмытты, еске алмады, ескеріп іздемеді.* Хан сөзіне сенгенім, Он күн срок бергенім, Әскерімді таратып, Он бір күнге қаратып, Бекетай құмға келгенім... Сөйткен бір қайран халқым-ай, *Қ а с ы м а* бір *к е л м е д і*ң... (Махамбет, Өлеңд.).

Қасынан кетті. *Соңынан ермей, тастап, тарап кетті.* Ісімнің білдім оңбасын... Оңбаған емей немене – Өтірік сөзге алданып, Бақытым ауып басымнан, Әскерім *к е т і п қ а с ы м н а н*, Жапанда жалғыз қалғасын... (Махамбет, Өлеңд.).

Қасынан көрік қашты. *Қартайды, бет-аузын әжім басты.* Ғасырдың алпыс қысын, жазын көріп, *Қ а с ы қ н а н қ а ш т ы* сенің өзің, *к ө р і к*. Бет-аузың бір-ақ уыс боп барады, Қайтейін, кішіміштей әжімденіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Қасынан қалмады [тастамады, кетпеді]. *Үнемі бірге жүрді, жұбын жазбады, ажырамады.* Сүйсіңтері жоқ болса өнер де өгей, Игіліктің нұрына бөленгендей, Бір топ бала *қ а с ы н а н* Бейсен қарттың *Қ а л м а й т ы н б ы з* ілесіп көлеңкедей (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен бүгін сонау көгілдір көлге сағынып ұшып барамын, Бірге қак қанат *қ а с ы м н а н қ а л м а й*, сағынып көрген қарағым, Жалғасын сен айт бұл асқақ әннің, жабылып кетсем егер мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ат жалын тартып мінгелі, Елдің болыс, билері, *К е т к е н* жоқ менің *қ а с ы м н а н*, «Әйелден ақыл сұра» деп, Мені неге қорлайсың, Сен екенсің шын дұшпан (О.Шипин, Дастан.). *Т а с т а м а д ы қ а с ы н а н* Өзімменен қатарлым. Қайратым сатқан пұлым мол, Жұлдызым тұр оңымда (О.Шипин, Дастан.).

Қасынан өтті. *Тоқтамады, жанына келіп кідірмеді.* Жалғыз өзі бір түспей жар басынан, Көз ұшында көз алмай арбашыдан, Айналайын күтер де тұрар еді Бейтаныс жан *ө т к е н ш е* дәл *қ а с ы н а н* (М.Мақатаев, Шығ.). Бар ма сол жан, мен білмеймін, жоқ, па әлде, Жолығуға асыға ма көктемде! Тілдесуден қайран ару қорқа ма, Төмен қарап мен *қ а с ы н а н ө т к е н д е*?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Маусымда кекіліме көк гүлді іліп, *Қ а с ы қ н а н* мамырда

да *ө т т і м* күліп», – Деп менің бір катемді көп мін қылып, Қаз айдап өлеңіме кеттің кіріп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Қасына оқ жауғандай [болды]. *Қатты шошынды; зәресі қиты.* Кей астыртын сырменен, Кей оңбаған сұмменен Торғайға жетті бұл хабар, Жай түскендей басына, *О қ ж а у ғ а н д а й қ а с ы н а* Дір-діретті жандарал (О.Шипин, Дастан.).

Қасында жүрді. а) *Жанынан кетпеді, жалғыз қалдырмады.* Көрсем-ау – қандай болдың сен, Жетіп бір келсең табанда... *Қ а с ы м - д а* ылғи сен *ж ү р с е*ң, Қорқыныш жоқтай маған да! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Егер қазір қайта туса ұлы Абай, Ол да саған қалар еді ұнамай. Ойлан, қалқам, ертең жердің кіндігін Ұстайтындар саған жақын жүр бүгін. *Қ а с ы ң - д а ж ү р* айтпағанмен хабарын, Ашылмаған Эйнштейн, танылмаған Гагарин (М.Шаханов, Ғасырлар.). ө) *Қолдау көрсетті, қуаттады, желеп-жебеді.* Қанды майдан асуда, Келем отқа ілінбей. Жебеп мені *қ а с ы м д а*, Бірге *ж ү р с і*ң білінбей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАСЫ³ з а т. э т н. **Қас** (*ердің қапталға бекітілген алды мен артқы жағы*). VI–VII ғасырлар дәуіріндегі сәндік өнердің ең тамаша ескерткіші – ердің алдыңғы *қ а с ы н а* арнап жасалған екі сүйек бастырма (Қазақст. тарихы). Күміс ердің *қ а с ы* мен болат үзеңгі күн нұрына шағылысып, әміршінің онсыз да суық жүзін одан бетер сұстандыра түседі (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Бұл жарыста олардың ойлағанындай болмай, мен ердің алдыңғы *қ а с ы н а н* жабысып ұстап ап, жығылмадым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚАСЫ⁴ з а т. ж е р г. *Бұйымдарды әшекейлеу үшін қолданылатын түрлі түсті тастар.* Атасы елге танылған шебер болған екен, артында бір қобди толы *қ а с ы* қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ҚАСЫ-КӨЗІ: *қасы-көзі қиылған. Бет-пішіні келіскен, әдемі (қыз туралы).* Оның *қ а с ы - к ө з і қ и ы л ғ а н*, келісті аққұба келбеті онан сайын ажарланып, нұрлана түсіпті (С.Омаров, Құншуақ).

Қасы-көзін төңкерді. *Бет-әлпетін құбылтты, қылмың қақты.* Қыз *қ а с ы - к ө з і н т ө ң к е р і п*, жымиып қояды (Ауызекі).

ҚАСЫҚ з а т. *Тамақ ішуге арналып алтын, күміс, қалайы сияқты металдар мен ағаштан жасалған, жіңішке сапты бұйым.* Аламанның екі жақтауы иығына дейін, ақ, қызыл қызыл қоңыр түсті үлкен тышқан екенін, екі ұртында әрқайсысына ағаш *қ а с ы қ* еркін сиятындай қалталары болатынын білуші едім («Жұлдыз»). Мүз үстіне зырылдақ ойнағандарың да бо-

лар. Табақ түбіне сынған қ а с ы қ сабағынан шырылдауық істеп, дөңгелеткендерің бар шығар (А.Байтұрсынов, Оқу құралы).

Бір қасық. *Өте аз, кішкене ғана.* Мисыз басың бас болмайды, Жүресің тек жер басып. Бір қазан ет ас болмайды Ас тұзынсыз б і р қ а с ы қ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Бір қасық қаны қалды. *Соңғы күні, ақырғы демі қалды.*

Бір қасық [қасық, қасықтай] қанын қию. *Жанын алып қалу, bassaуға сұрау; рақым етіп өлімнен құтқарып қалу.* Қ а с ы қ қ а н ы н қ и ю д ы сұрап жалбарынған адамның бөріне де: «Сен өлуге тиіссің!» – деп жауап қайтаратын. Иә, ол қатыгез болды, бірақ оның қай дұшпаны аяушылық дегенді біліп еді?! («Парасат»). Қ а н ы м қ а л д ы б і р қ а с ы қ, Етім қалды көк жасық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бір қасық қара су. *Азгантай ғана құр су, асыз судың өзі ғана.* Б і р қ а с ы қ ішкен қ а р а с у Он күніне ас болған. Төкаппарлық ойламай, Көңлі оның сап болған. Дүния сөзін сөйлемей Аузына салған тас болған (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Бір қасық су. *Азгантай, өте аз мөлшердегі сусын.* Өткелі қыруар жолдарда жанға батқан да шығар сан ызғар, Б і р қ а с ы қ с у д ы аңсатқан шығар сан тарам сарша тамыздар, Бірақ та, жаным, өледі қыран қияға самғап баратын, Болғасын бейбақ өз жүрегінің сағынышына қарыздар (Т.Айбергенов, Мен саған.). Торғайдың тоқсан бес мың қалың елін Аралап атпен жүріп көріп жерін. Қ а с ы қ с у д алаға құр кетіркеске Жігіттің ұйыстырды өрімдерін (О.Шипин, Дастан.).

Қасық дүре. *Қасықпен соғып жазалау.* Кімде-кім ойынның ережесін бұзса, орындамаса, оған жаза қолданылады; жаза әртүрлі: бірінші – оннан жиырма беске дейін қ а с ы қ д ү р е салынады (М.Тоқжігітов, Ән атасы.).

Қасық қан мен шыбын жан. *Соңғы күші, ақырғы демі, әл-дәрмені сарқылдаған күй.* Айырайық солдаттан Жәбір көрген елдерді, Аман болса кеудеде, Қ а с ы қ қ а н м е н ш ы б ы н ж а н, Езілген елдің бөрі де, Қашаннан маған туысқан (О.Шипин, Дастан.).

Қасық қаны қалғанша. *Ақырғы демі біткенше, кеудеден жан шыққанша, көз жұмғанша.* Аптыққанмын дірілдеп, асыққанмын барғанша, Өзімді-өзім құм етіп, жасытқанмын хандарша. Үш қыс, төрт жаз тентіреп, ұйықтамадым, күлмедім, ...шашы үшін де шайқасам қ а с ы қ қ а н ы м қ а л ғ а н ш а (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ер Төстік бұған бүй дейді: – Мен жер астынан

шыққалы Жеті-ақ жарық күн болды. Өліспей беріспеуге бел бұған рыцарьлар ғана қамал ішіндегі рыцарь орденінің үйіне бекініп, қ а с ы қ қ а н ы қ а л ғ а н ш а шайқасады («Парасат»).

Қасық [бір қасық] қанын қиды. *Жанын алып қалуды сұрады, bassaуға сұрады, өлімнен құтқарып қалуын өтінді.* Ханымыздың қ а - с ы қ қ а н ы н қ и с а ң ы з, Мен айтар ем бұл жұмбақтың шешімін?! – Ал айта ғой, – делі әмірші, – талабыңды шектемен, Балаусаға тас атқанды жек көрем (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бөлеге бала қалады. Кеудесіне мінеді, Қылышпен басын тіледі, Өлтіргелі жатқанда, Екі әйелі Манастың Балдырғандай баланы Бәйбішелер көреді: «Б і р қ а с ы қ қ а н ы н қ и ы ң ы з, Бұ да сіздің ініңіз» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАСЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Бір қасық шамасында, азана.* Ажар қатты ышқынып лоқсығанда, бір қ а с ы қ т а й көк запыран түкіреді (Б.Шалабаев, Өмірде.). **2.** а у ы с. *Жып-жинақы, тап-тұйнақтай, ұқыпты.* Сыры өшпеген әлі де қ а с ы қ т а й м ы н. Көрілікте мін болса – асықтай мін. Сол баяғы көңілім, Сол пікірім, Бірақ айтып тастауға асықпаймын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Қасықтай қар, тобықтай тон [қалмайды, түседі]. *Көктем келіп, құнның жылынуы, мамыражай күй; қара күзде алғашқы қар түсіп, тоңның қатуы, алғашқы құн суытқан шақ.* Жаз келер, қысты күнгі қысым өтіп, Қар, суық, аяз, боран – бөрі кетіп. Қ а с ы қ т а й қ а р, т о б ы қ т а й т о ң қ а л м а й д ы, Табиғат барша жанға рахым етіп, Жетпекке үлкендікке жас балалар, Жүгірер қырдан ойға дүбірлесіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шаруа қамы емес ол да аз майдан, Қайырымды ғой қайта оралған жаз қайран. Қ а с ы қ т а й қ а р, т о б ы қ т а й т о ң т ү с к е н ш е Бола берсін осылайша мәз-мәйрам (К.Салықов, Жезкиік). Биыл қыс көп созылған жоқ, көктем ерте түсіп, қ а с ы қ т а й қ а р, т о б ы қ т а й т о ң қалдырмады (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Майлы қасықтай. б е й н. *Жылтың қаққан пысық; жылтос.* «Сен туысқа салқынсың, шырағым. Әкең м а й л ы қ а с ы қ т а й еді; жекжаттың жемесін жеп, ішпесін ішетін, қадірлі болып еді», – дейді Баймұрат (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ҚАСЫҚТАП ү с т. *Қасықпен алып аз-аздан; шамалап, мөлшерлеп.* Байқасак, бұл жерде су тапшы екен, оны қалың қопаны қақ жарып, бір жарым шақырым жерден атпен барып қ а с ы қ т а п алады екен (С.Мәуленов, Жер нәрі). Құр сүйегі көрініп денесінен, Қалың шашты сиреген

төбесінен. Қара суды *қ а с ы қ т а п* тамызсам да, Өтпейді оның өртенген өңешінен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қасықтап [тырнақтап] жиды. *Аз-аздан тырбанып жиды.* Тәубе қылмай жасымда, Қанша бала болады, Қиямет түн басымда, *Қ а с ы қ т а п ж и ғ а н* көп малым Қалды менің артымда (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Қасықтап жиғанын шөміштеп төкті [шашты]. *Көп еңбектеніп тырбаңдап жиганды көл-көсір етіп бір сәтте, тез құртты.* Баласы сана-сыздау болды, әкесінің өмір бойы *қ а с ы қ т а п ж и ғ а н ы н ш ө м і ш т е п т ө г і п*, ақыр-аяғында көк тиынсыз қалды («Қазақст. әйелдері»).

ҚАСЫҚҰСТАТАР з а т. э т н. ж е р г. **Майқұяр.** Күйеудің *қ а с ы қ ұ с т а т а р ы н* алу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСЫҚША з а т. т е х н. *Қасық тәрізді тетік.*

ҚАСЫЛ' [ар. عاصی] з а т. *Астамдық, күпірлік, кесірлік.*

Мұраты қасыл. *Мақсаты, тілегі орындалған.* Ыбырай Қарауылдан нәсіл еді, Өлең айтсам *м ұ р а т ы м қ а с ы л* еді. Кеше Мағзұм болыс ат бергенде, Атқа балап алған ед алтын жүзік, Ол тас емей, атаңның басы ма еді (Айтыс).

ҚАСЫЛ²= е т. *Қышыған жердің тырналуы.* Көңілім – қыз, әлі беті ашылмаған, Жырым – от, әлі ұшқындап шашылмаған. Жүрек қанам – жағаға соққан толқын, Кеудем асау – сауыры *қ а с ы л м а ғ а н* (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

ҚАСЫЛАН= е т. з е р г. *Зергерлік бұйымдарды әшекейлеуге керекті түрлі түсті тастардың салынуы.* Жергілікті тілде қасыланған білезік, *қ а с ы л а н ғ а н* сақина атаулары қолданылады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Қасыланған білезік. з е р г. *Асыл тастармен апталған білезік.* Анасының мерейтойына арнап *қ а с ы л а н ғ а н б і л е з і к* алдырды (Ауызекі).

Қасыланған сақина. з е р г. *Асыл тас орнатылған сақина.* Әжесінің көзіндей сақтап жүрген *қ а с ы л а н ғ а н са қ и н а н ы* да қызыма сыйға тартты (Ауызекі).

ҚАСЫЛЫҚ з а т. *Астамшылық, күпіршілік, кесанаттық, кесірлік.* Жаман мінездер: өтірікшілік, опасыздық, мұның арғы жағында мақтаншақтық, төкаппарлық, *қ а с ы л ы қ*, зорлық, арамдық, одан да жаман жиіркенішті мінездер жатады (ҚҰЭ). Бұл айтқан *қ а с ы л ы қ* Көкке салған масылың. Қайсы патша баласы Артық екен асылың (Батырлар жыры).

ҚАСЫМ: *иманы [жаны] қасым болды.* *Зәре-құты қалмады, қатты шошыды.* Коли-

зейге барып, осының бәрін көріп, мына тас қабырғалар сол сұмдықтың бәріне куәгер-ау дегенді ойласаңыз жаныңыз түршігіп, *и м а - н ы ң ы з қ а с ы м б о л а д ы* (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ҚАСЫН= е т. 1. *Тырнағымен осқылау, тырнау.* Жалғыз сиырдың шалабына жаздай ортақ болып, тыр-тыр *қ а с ы н ы п*, үйде жат дейсің-ау, апа? – деп, Шалғымбай шешесіне күліп қойды (І.Жансүгіров, Шығ.). Ерден аяғын сылбырлау басып, байталға қарай бара бергенде омырауын дыр-дыр *қ а с ы н ы п* Жылқыбай шықты (С.Мұқанов, Теміртас). 2. а у ы с. *Тыныш жүрмей, бәлеге ұрыну, соқтығу.* Тіріжанға құрбы боп жап-жасында-ақ, Қалжыңдамақ, *қ а с ы н б а қ*, ыржандамақ. Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып, Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ (Абай, Тол. жин.).

ҚАСЫНДА ү с т. *Салыстырғанда, қатар қойып қарағанда.* Оның *қ а с ы н д а* сен әлдеқайда тынсың (Ауызекі).

ҚАСЫНДАҒЫ с ы н. *Бірге жүрген; жанындағы.* Жас оқушы Ақылбай *қ а с ы н д а ғ ы* жігіттер ақынның қолжазбасын біреуінен біреуі ауыстырып, қыдыртып жүріп, көшіріп алуға еңбек етпеген (М.Әуезов, Әр жыл.). *Қ а с ы н д а ғ ы* қаракер құлын жерден тың тыңдағандай басын төмен салып мүлгіпті де қалыпты (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Ұнатып көңілі кеткен соң, *Қ а с ы н д а ғ ы* жолдасын Жаксылыққа жіберіп, Зылиқаны сұрайды (О.Шипин, Дастан.).

ҚАСЫНДЫҚ: *отбасы, ошақ қасындық.* *Күрбе-күңгі, күңделікті тіршілікпен шектеліп қалғандық.* Едіге қазір қылшылдаған жастар түгіл, өңі тозып, күні қайтқан жасамыс адамдардың өздері де бар өмірін жұмыс үстінде, не *о т б а с ы*, *о ш а қ қ а с ы н д ы қ* күйік тірлік астында өткізуді қойғанын білмейтін, мүлде бейхабар-тын (М. Мағауин, Көк мұнар).

ҚАСЫНУ *Қасын етістігінің қимыл атауы; тырнағын батыра осқылау, тырналау.* Денесінің кейбір жерлерінен қызарып қаны шығып тұр. Нағыз қара қотырдың өзі. «Бәсе, түні бойы тыр-тыр *қ а с ы н у ы* жаман еді», – дейді Жұмат (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ақымақ болсаң, Ағаңның, Ашынбауы мүмкін бе?! Қотыры бар адамның, *Қ а с ы н б а у ы* мүмкін бе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жата қалғың келеді Тар бөлмеде Сары алтынға малшынған диванына. Сурет қандай, ашқандай таң жөрегін, Алтын сайда салыпты аң желгенін. Келтіріпті мылтықтың басуына *Қ а с ы н у ы* маралдың дәл келгенін (К.Салықов, Жезкиік).

Мылтықтың басуына маралдың [құлан-шық] қасынуы дәл келді. Бір істің орайына қарай екіншісі де сәйкесін кетті.

ҚАСЫНЫС= е т. *Бірін-бірі тырнау, қасысу.* – Бір биенің құлын-тайы да кейде қ а с ы н ы с ы п, кейде тістесіп жүреді ғой, Шабеке, – деді Омар (А.Жүнісов, Өмір.). Мама ағашта байлаулы тұрған ат қ а с ы н ы с ы п бірін-бірі тістелесе, – жақсы ырым (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.).

ҚАСЫНЫСУ *Қасыныс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАСЫП з а т. ж е р г. **Кәсіп.** Бала өскен соң бір қ а с ы п т ы игергені дұрыс қой деп, оқуға бердік (Экспед. матер.).

ҚАСЫРЫНДЫ с ы н. ж е р г. **Кесірлі,** *қырсықты.* Қ а с ы р ы н д ы сөзден аулақ бол (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАСЫТ= е т. *Осқылату, тырнату.* Ішін удай ашытып, Желкелерін қ а с ы т ы п, Сыртқа теуіп тастады, Бай, молда, жуан-кедейді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАСЫТУ *Қасыт етістігінің қимыл атауы; тырнағын батыра осқылауға мәжбүрлеу.*

ҚАСІРЕТ [ар. حصرة] з а т. 1. *Басқа тұскен уайым, қайғы, ішкі жан күйзелісі.* Менің дертім шаншу да емес қадалған, Біле алмадым, керек пе оны сөз қылу? Шын қ а с і р е т – бақытқа ұқсас адамнан Ит жейдені сәл ертерек тоздыру (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жерге түсті жалаңаш, Көңілде – қ а с і р е т, көзде – жас, «Кеш, тәңірі!» – деп сұрады. Қорықты ма қатты жазадан, Алда құр жалғыз ызадан, Зарлады, қатты жылады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жамалдың бұл қ а с і р е т т е р і н көбейтуге себеп болған Жұманның жамандығынан құрбы арасында күлкі болған істері еді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Бақытсыздық, сәтсіздік.* Сыну деген немене бұл, қ а с і р е т пе, мазақ па? Тірі жүрсем жібермеймін оны мұндай азапқа (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *ф и л о с. Басқалар үшін болған жан азабы, жақынының күнәсі үшін көрген ішкі күйзеліс, өзгенің ауыртпашылығын өзінікіндей сезінуден туған қайғы.* Ол «өлмес бұрын өлу» философиясы ретіндегі хикметінде өзінің топыраққа айналған қ а с і р е т і н білдіру үшін символдық тілді қолданады («Парасат»). Самарқанның шығып оқшау иығы, Жарысады мұнаралар биігі. Көк тастарды тесіп өткен тамшы жас – Науаидың қ а с і р е т і мен күйігі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жанарын қасіретке бұлады. п о з т. *Іштегі уайымын көз жасымен жеткізді.* Апатай-ау, Қызым батты күнәға Деп қамығып жылама Ж а н а р ы ң д ы қ а с і р е т к е б ұ л а м а (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жүрегін қасірет жеді. *Жүрегі қайғы-шерге толды, уайымға салынды, қатты торықты.* Дариға, көрмегелі айлар өтті, Сұм тағдыр ойға-қырға тентіретті. Көре алмай көптен бері, сәулем, сені, Қ а с і р е т ж ы р е к т і ж е п, жанға жетті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Зор қасірет. *Түзетуге келмейтін қателік, ауыр күнә; өшпес уайым.* Бұдан өткен з о р қ а с і р е т болар ма, Бұдан өткен зор Қасірет болар ма, –Деп әкесі жас үйірді жанарға, – Қабағыңды жаба қалды неге мұң, Әке, сенің қай сөзіңе сенемін, Есіңде ме, Менің бала күнімде Махамбетті жек көремін дегенің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сәтсіз бітті пенделікпен күресің Сен, әрине, соңғы топқа кіресің. Сүйе алмаудың з о р қ а с і р е т екенін Пенделердің есіне сап жүресің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көңіліне қасірет құйды. б е й н. *Жүрегін шерге толтырды, жанын азаптады.* Он бес жылға сотталып, Қырғызбай кетті Сібірге. Өзегінде от жанып Өмірі өтті Сібірде. Он жылды сонда өткізді, Есінен қалмас өмірде, Қараңғы түрме, тар қапас Қ а с і р е т қ ұ й д ы көңілге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қаралы қасірет. *Адам қазасының ауыртпалығы, кісі өлімінен болған қайғылы күй.* Бір ұзын өмір жолы тұйықталды, Шат күлкі еріндерде ұйып қалды. Қ а р а л ы қ а с і р е т т і ң Қаратауы Зілдей боп басты бір сәт иықтарды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қасірет белдеуі. *тар. саяси. XVIII ғасырдың 50-жылдары Тобыл мен Ертіс өзендерінің аралығында салынған Ресейдің әскери бекіністері.* Қ а с і р е т б е л д е у і н құрайтын жаңа бекіністер шебі Орынбор мен Омбы арасындағы Ресей – Қазақстан шекарасын 2 есе қысқартты (ҚҰЭ). *Қ а с і р е т б е л д е у і* қазақ даласына сұғына кірудің алғышартын жасап, қарашекпенділердің Солтүстік Қазақстанға кең көлемде қоныстауына жол ашты (ҚҰЭ).

Қасірет екен. *Қайғының ауыр салмағын сезіну, о дүниелік болған адамды жоқтау, аңсау мағынасында ішкі күйзеліс, ауыр халді сипаттайтын сөзқолданыс.* Жер басып жүрсе жорғалап, Бітпес-ау адам арманы, Қ а с і р е т е к е н, Сонда да, Қаламның Жетім қалғаны... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қасірет етті. *Қайғыланды, азап тартты, уайымға түсті.* Бұл бір сөз қ а с і р е т е т і н хат жазған, Қалмаған түк қасиет, қазақ азған (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Қасірет жанына батты. *Жүрегін қайғы торлап, азаптады.* Қ а с і р е т б а т т ы

жа н ы м а, Уға толды жас жүрек. Орамалды жарыма Бітірем қашан кестелеп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қасірет жастанды. *Қатты күйінді, уайымға салынды.* Қияға құмар *Ж а с т а н д ы қ а с і р е т* пенен күйікті. Қайтесің, досым, аспанды! Қайтесің, досым, биікті! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қасірет жоқ, қайғы жоқ. п о э т. *Еш нәрсемен уайымы жоқ, бас қатырып, азаптанып жанын салатын маңызды-мәнді іс жоқ, қиын-қыстаулы жолмен жететін асқақ мақсат жоқ.* Қайдан келдім, қайда барам, Қайда барып тоқтаймын. Мен бір жанмын ой қамаған, *Қ а с і р е т і м ж о қ, ж о қ қ а ғ ы м* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Гажаң! Ұйқың қашқандай *Ж о қ қ а с і р е т, Ж о қ қ а ғ ы м.* Тамашаға ешқандай Зауқың неге шаппайды?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қасіретке кезікті [соқты]. *Уайымға түсті, қайғылы жағдайға тап болды, бақытсыздыққа ұшырады.* Болар ма мұнан ауыр күй аса алған, *К е з і к т і м* сан *қ а с і р е т* ке құя салған. Бәрін де қарағай боп көтердім мен Қайтадан сан мұзбалақ уя салған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өмір де бір өткен-кеткен ойындай, Шегінбейтін шешендердің тойындай, Шаттықарты *қ а с і р е т к е с о ғ а д ы.* Мені арбасаң кездеріңмен мойылдай, Бәрі қызық, бәрі өзгеше болады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қасірет келді. *Басына қайғы түсті, ауыртпалыққа кез болды.* Өлім жайлы ой жоқта Өмірден кім түңілген?! *Қ а с і р е т т і ң* қай жақтан *К е л е т і н і н* кім білген? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жігерімен жіберердей тасты үгіп, Өнер, ойы тармақты, Адал, жайсаң жас жігіт Ел ырысын шашып өткен Тосын *к е л ғ е н қ а с і р е т т е н* Жанып салып туған жерін қорғапты (М.Шаханов, Фасырлар.).

Қасірет қысты. *Азап жанын жеді, қиналды.* *Қ а с і р е т қ ы с ы п,* қарны ашып, Ұйқысы қашқан қабақтан. Асамаған бір асам Бай алдында табактан (О.Шипин, Дастан.).

Қасірет от [оты]. п о э т. *Жан азабы, жанға қатты батқан қайғы, күйініш.* Ағаларым үстемдік жүрдірді ғой, *Қ а с і р е т о т п е н* жанымды күйдірді ғой, Қол-аяғым шынжырлы, мойным бұғау, Ғәрбат жолын үстіне күйдірді ғой («Жүсіп-Зылиха»).

Қасіретпен қан құсты [жұтты]. *Ауыр қайғыдан езіліп, дүниеден баз кешті, өмірден түңілді.* Онан кейін маған ендігі жарық дүниенің керегі жоқ деп, *қ а с і р е т п е н қ а н қ ы с ы п* жатыр (Қаз. ертегі).

Қасірет тартты. *Қатты қайғыланды, азап көрді.* Жасымнан төрбиелі хан қызындай *Қ а с і -*

р е т ақырында *т а р т қ а н ы м* ба? (М.Дулатов, Шығ.). Ағайынға да, асқа да, Дастарқанға да, досқа да Қашаннан менің қадірмен далам астана! Кез келген жолы түрмеге бастап, *қ а с і р е т т а р т қ а н* күндерде Тарасқа қазақ іздеткен емес баспана (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасіреттен арылды. *Уайымы сейіліп, жаны жадырады.* Табылып дертке дауа, есім кеткен, Жарқ етсең, *а р ы л д ы ң* мың *қ а с і р е т т е н.* Жер шары Көз алдымда мың айналды Сүйгенде елтіп, балқып екі беттен (К.Салықов, Жезкиік). Қасиет бар маған да өмір сыйлаған, *Қ а с і р е т* бар қара басып жинаған. *А р ы л а ы н,* сейілейін мен де бір, Жарық дүние, жақсылығыңды қи маған! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қасірет уын татты. *Азап шекті, қиындық көрді, қатты уайымдады.* Жоғары ұстап махаббаттың пәк туын Жүрмегендер – *Қ а с і р е т т і ң т а т т ы у ы н...* Биіктеу үш, биіктеу үш әйтеуір, Көңірсіген көңілдерден, аққуым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жылғалармен бірге ақтым, Тырналармен тіл таптым. *Қ а с і р е т т і ң у ы н* да Бұл даламен бір *т а т т ы м* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қасірет үстіне қасірет жамалды. *Қайғысы ұлғайып, азабы көбейді, уайымы арта түсті.* Ұрқия өлген жетінің ішінде Ақанның жақсы көрген бір інісі өліп, *қ а с і р е т ү с т і н е қ а с і р е т ж а м а л а д ы,* Жараланған жүрек жазылу үшін тағы махаббат іздейді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қасірет шекті. *Қатты азап көрді, қайғы жұтты.* Біреу ұғып, ұқпаса да кейбіреу, Сыбағамда *қ а с і р е т ш е ғ і п,* қайғы жеу. Бір адамға залалым жоқ жасаған, Еншім болды есімімді әйгілеу (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Хикметті бисмилла деп баяндадым, Білгенге дүрри-ғауһар шаштым міне. Қан жұттым *қ а с і р е т ш е к т і м,* аянбадым, Екінші дәптерге сыр аштым міне (Қожа Ахмет Яссауи, Даналық кітабы).

Қасірет шықты. *Шері тарқады, іштегі уайым, күйзелісі жеңілдеді.* Жамал қанша ішінен қапаланса да, басқа бір кісіге айтуының ебін таба алмай, бір күні қолына қағаз бен қарындаш алып, «тым болмаса көңлімдегі *қ а с і р е т і м - н і ң* оннан бір бөлігі *ш ы қ п а с* па екен», – деп, өз басындағы халіне біразырақ өлең жазып еді (М.Дулатов, Шығ.).

Қасіретіне ем тапты. *Дертіне дауа тапты, айықты, күйзеліс-қайғыдан айырды.* Қазақтың ұстаз тұтса тарландары, Аз емес кемеңгерден алған нөрі. *Е м т а п қ а н* байтақ елдің *қ а с і р е т і н е* Абайым ақындықтың пайғамбары (К.Салықов, Жезкиік).

Қасіретіне ортақ болды. *Қайғысына ортақтасты, қолдау көрсетті, демеу болды, ауыртпалығын бөлісті.* Ақынның *қ а с і р е т і н е о р т а қ б о л ы н*, Етер ем қайғысына қатаң төзім. Не пайда, мезгілінен кейін қалып, Арманда «көрмедім», – деп, екі көзім (О.Шораяков, Шайыр).

Қасіретін жеткізді. *Қайғы-құсасын ақтарды, мұңын шақты.* Орта жолда бүрін тастап оқ құзғын, Құлап жаттым құшағында көк мұздың. *Қ а с і р е т і м д і* қазақ тілін қанат қып, Төрт бұрышты дүниеге *ж е т к і з д і м* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қасіретін көтеру. *Қиындығына төзу, азабын шегу, ауыртпалығына, бейнетіне көндігу.* Бұл үйде әкең өтті бас иетін, Ана өтті ардақтаумен қасиетін. Бір менің маңдайыма жазылған ба *К ө т е р у* мына төрдің *қ а с і р е т і н*?! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасіретін шығара алмады. *Мұң-шерден арылмады, қайғысы азаймады.* Дария – сия болса, қамыс – қалам, Жержүзі қағаз болса рахаттанам. Мұсылман *қ а с і р е т і м д і* шығара алмас, Жиылып жатса-дағы перзент тамам (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚАСІРЕТ-ҚАЙҒЫ з а т. *Уайым, ауыртпалық, тағдыртәлкегі.* Дүниеде жоқ сүйгенің, *Қ а с і р е т - қ а й ғ ы* үйгенің, Көрініп тұрған нәрсе жоқ, Не қылғаның күйгенің? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Оған жат *қ а й ғ ы - қ а с і р е т*, Айтары ерлік өсиет. Теңіздің теңіз екенін Тану да үлкен қасиет (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қасірет-қайғы түсті. *Басына іс түсті, уайымдады, азап шекті.* Жүйрік ат, сұлу қатын – ер қайрағы. Керексіз, неме керек әр жайдағы. Жолықсаң жаман қатын, шабан атқа, *Қ а с і р е т - қ а й ғ ы т ү с е р* қай-қайдағы («Ақмола»).

ҚАСІРЕТ-ҚАУІП з а т. *Қатер-залал, қайғы, кесір-кесепат.* Теңім жоқ тіршілікті сүйгенде мен, Әлі сол күмбірлеген күймен келем. Ұрпағым апаттардың *қ а с і р е т - қ а у і п* и Неге бай тарихымнан үйренбеген! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАСІРЕТ-МҰҢ з а т. *Уайым-қайғы, ішкі күйзеліс, азап.* Бұл дүние бұлт секілді көшпелі, Өмір деген көңілдің бір өскені. Қашан мынау... Қара жердің үстінен Қорқыныш пен *қ а с і р е т - м ұ ң* өшкелі (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАСІРЕТСІЗ с ы н. *Қайғысыз, мұңсыз.* Әкесі оралған соң, *қ а с і р е т с і з* өмір сүрді (Ауызекі).

ҚАСІРЕТТЕН = е т. *Қатты қапалану, қайғыру, құсалану.* Апа, енді мен үшін жама-натты болмаңыз, маған енді Ғали болмаған соң

бөрібір, суға батырып, отқа жандырса да ықтияр бере беріндер, Алла тағала менің маңдайымды ашайын десе, Ғалиды мұндай қылмас еді, – деп *қ а с і р е т т е н і п*, мұңлы дауыспен жауап берді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАСІРЕТТЕНУ *Қасіреттен етістігінің қимыл атауы; азаптану, ішқұсалану, қатты қиналу.*

ҚАСІРЕТТІ с ы н. *Қайғылы, мұңды, азапты.* Батар, кетер келмеске күнім менің, Қалар бірақ киелі тілім менің. *Қ а с і р е т т і* шақтардан түңілгенде, Қасиетті тілімнен түңілмедім... (М.Мақатаев, Шығ.). Атар таң мен батар күн, Он тоғызда «жесір әйел» атандым. Көтердім мен тағдырымның мазағын, Үзілердей жұлыным, Ол күндердің *қ а с і р е т т і* азабын, Сен сұрама, мен айтпайын, құлыным! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құрбан болып миллионнан мың кісі, Қан жылады *қ а с і р е т т і*, Мұңлысы, Азап еді көріге де, Жаска да, Ғажап болды тартылғалы жынды су! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қасіретті сәт соқты. *Өлім сағаты келін жетті, ажалы жетті.* Жыға алмайды оны жұрттың өсегі. Бұған дәлел – күдіретті «Қорлан» әні кешегі. *Қ а с і р е т т і с ә т с о қ қ а н д а* әбден меңдеп кеселі Қайран, Естай кимас досын шақырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТ¹ з а т. **1.** *Қабат, қатпар.* Бір *қ а т ы* тас, бір *қ а т ы* топырақ болып отырады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2.** *ж е р г. Бөлме, бөлек.* Он үш *қ а т* жайым бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Жеті қат көк. Жеті қабат көк. Жеті қат көктің бесіншісі – арай, металы – темір. Аспан әлемін зерттеу негізінде қойылған келесі ат – Токмақ. Көбінесе тілімізде «Пішпек-Токпақ» түрінде қатар қолданылады («Зерде»).

Жеті қат терең. б е й н. *Ең терең, аса терең, ең түбі.* Ол Жезқазғанға 1949 жылы келгенді. Туған жердің топырағын төңкеріп, *ж е т і қ а т т е р е ң г е* жасырған қазынасын ақтарам деген үлкен арманмен келген (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

Жеті қат жердің астына түсіп кеткені артық [кеткісі келді]. *Қатты қалғаннан ешкімге көрінбейтін жерге жасырынғысы келді, жұрт көзіне түсуден де қалды, қалғаннан қатты абыржыды.* Менің ұялып қорланудан алай-дүлей болып, *ж е т і қ а т ж е р д і ң а с т ы н а т ү с і п к е т к е н і м* артық еді, қолымдағы жейдені не істерімді, қайда тығарымды білмеймін (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚАТ² с ы н. *Мұқтаж, зәру, тапшы.* Айна-ламыз теп-тегіс, көз сүрінерлік тауы сирек, адыры да аз, шалқыған суға да *қ а т*, құла түз

(Х.Есенжанов, Көп жыл.). Моншадан сабынсыз тазарып болмайды. Сабын ол кездегі Россияда ең қ а т нәрсенің бірі екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тіпті айта берсең, қант, шай, сабын, сіріңке деген күнделікті тұрмысқа қажет дүниелердің өзі тапшы, бәрі ділгір, бәрі қ а т (С.Жүнісов, Жапанда.). Қаладан қашық тұратын ауылға бәрі қ а т, бәрі зәру (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қат болды. а) *Жетіспеді, тапшы болды.* Бұл жерде ағаш қ а т б о л ғ а н д ы қ т а н, Оралдан сатып аламыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). ә) *Мұқтаж болды, зәру болды.* Сатушы ауданда жатып алды. Дүниенің ең арзаны сіріңкеге қ а т б о л ы п отырмыз (К.Оразалин, Абай.).

Қат қылды. *Зәру етті, тапшы болды, мұқтаж қылды.* Бойдағы бар қуаттың бәрін алып, Қайрат, өнер, талапқа қ а т қ ы л ғ а н д а й. Ойым – у, өмірім – су, үмітім – бу, Қалмады бір сүйеніш шат қылғандай (І.Шұқайбердиев, Шығ.).

ҚАТ¹ = е т. 1. *Температураның төмендеуінен сұйық заттың тоңазып мұзға айналуы.* Мұз қ а т ы п ноябрьде суық түсті, Декабрь бұрқырады боран күшті. Январда жол үстіне кесе тұрып, Жол бермей жүргіншінің алдын тосты (О.Шипин, Дастан.). 2. *Қатты суықтан тоңу, мұздау.* Күзгі ақша қар мен түйдектелген ұшпаныңызғары еркіне қоймай «қол ұстатарды» тосқан көдешіл қатындардың аяқтары тоңып, қ а т ы п барады (С.Торайғыров, Шығ.). Түсі суық, у тілді, Қарға адым жер боп мұңы, Үнемдеп жалап топырақ, Бұта көрсе тоқырап, қыс болса қ а т ы п сіресіп, Жаз өмірмен күресіп, Аяғы жоқ, еңбектеп, Күн көріп жүр жылан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қабағына қар қатты, кірпігіне мұз қатты. *Ұзақ сапарда жол азабын тартты, қатты қиналды.* Қарамандай батырдың Қ а б а ғ ы н а қ а р қ а т т ы, к і р п і г і н е м ұ з қ а т т ы Қазанның естіп хабарын, Ұйқы көрмей түн қатты (Қобыланды батыр).

Қабағына қырау [мұз, қар] қатты. *Ашуланды, көрленді, түңжырады, түнерді.* Қ а б а ғ ы н а қ ы р а у қ а т қ а н, тас түйін біреу (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қаңтарда қатқан мұздай. *Сірескен, өте суық (қоңіл), ызбарлы (жүз).* «Ағыбайдың Жамантайға деген бітпес өші бар деуші еді, рас екен. Үнінде қ а ң т а р д а қ а т қ а н м ұ з д а й бір мызғамас зіл жатыр-ау!» (І.Есенберлин, Шығ.).

Қырау қатқан [қабағына қырау қатқан]. б е й н. *Өте суық, ызғарлы (қыс мезгілі).* Күркілдеп көкірегі тұмауратқан, Келді қыс

қ а б а ғ ы н а қ ы р а у қ а т қ а н. Аспанның белуарлап ақшыл төсін, Түсіріп боз пердесін тұман жапқан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Суытқан дала жатыр тымауратқан, Мұртына теректердің қ ы р а у қ а т қ а н. Айналып қуғыншы жел жүгіріп жүр Әуілдеп үрген иттей құр аулақтан (Т.Айбергенов, Мен ғашық.).

Толарсаққа мұз қатты. *Ел басына қиын-қыстау күн туды, цлкен соғыс, қырғын ұрыс болды.* Қабырғадан қан аққан, т о л а р с а қ қ а м ұ з қ а т қ а н бір күн болды (Батырлар жыры).

ҚАТ² = е т. 1. *Кебірсу, кебу, құрған қалу.* Әзірге көргенім: аласа төбелердің әр жерінде жауыр аттың арқасына қ а т қ а н ірің секілді сала-сала болып жатқан қордалар (Ә.Әбішев, Замана.). 2. *Қатаю, қатты күйге түсу.* Баланы біраз кемпір аялдатты, Шешініп шым үйінде жайлап жатты, Аш білер ас қадірін, тоқ білмейді, Қара тер қ а т қ а н еттен судай ақты (О.Шипин, Дастан.). 3. а у ы с. *Бірқалыптан шықпау, өзгермеу, қозғалмау.* Қыспаққа қанша түссем де, Артылған жоқ сөз менен. Бір қасарсам қ а т а т ы н, Кіді еді жастан мінезім (О.Шипин, Дастан.).

Арам қатқыр! қ а р ғ. *Өлім келгір, қата қалғыр! (малға айтылатын кейіс сөз).* Әй, Мырқымбай... Жүгендемей, ноқталап... Өк..! Өк! өк!.. А р а м қ а т қ ы р көк сиыр, Неге еңтігед, неге жиі тоқталад (Б.Майлин, Таңд. шығ.). А р а м қ а т қ ы р, Көкшолақ, Жамандатқыр, Көкшолақ (К.Әзірбаев, Шығ.).

Арам қатты. а) *Тектен-текке, бекерге өлді.* Мені машина, көлік кездесіп құтқармаса, бір жерде қақырығым түтеп, тырайып, а р а м қ а т ы п жатуым әбден мүмкін (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Арақ ішкен адам өлетін болса, маскүнем Ырзық алдақашан а р а м қ а т с а керек еді, мынау тіпті мыңк етер емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) *Мал бауыздаусыз, ауырып өлді.* Мойны әбден қарысып, қажыған Ақмоншақ сүрініп кетіп, омақаса құлады. Көзі бозарып, тұяғын бір-ақ серпеді, а р а м қ а т а д ы (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). Оның маған лауға бермеген аты ақырында а р а м қ а т т ы (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Аштан қатты. *Аштыққа шырады, тамақсыз қалды.* Қыс суық болып, талай мал а ш т а н қ а т т ы (Ауызекі).

Басы қатты. а) *Қам жеді, уайым кешті.* Ел қамымен б а с ы қ а т қ а н Атағы сай ақылына. Қазағымның осы жатқан Ең соңғы бір батыры ма?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Бір мәселенің шешімін таба алмай дал болды, тығырыққа тірелді.* Ал енді молда қайда, сөзі

жайда Беретін ұжмақ, дозақ анау жайда? Білмеймін анығын да, танығын да, *Б а с қ а т т ы* шешемін деп жоқты ойда (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған. *Ер жетіп, кемеліне келмеген.* Әрине, *б у ы н ы б е к і п, б ұ ғ а н а с ы қ а т п а ғ а н* Серік сияқты жастардың соғыс кезінде майданға қатысып, ерлік көрсеткендері аз емес (Б.Жетпісбаев, Жарық.). Майданға біреудің баласы, біреудің бауыры, біреудің жаңа ғана қосылған жары, әлі *б у ы н ы б е к і п, б ұ ғ а н а с ы қ а т п а ғ а н*, ат арқасына отырмаған баланың әкесі соғыс жалынында жүр, әйтеуір төрт көзі түгел бір үй жоқ (Ә.Жөмішев, Дала). *Б у ы н ы б е к і п, б ұ ғ а н а с ы қ а т п а ғ а н д ы ғ ы н*, жастық, қызық дәуренінен айырылғанын, малға сатылып, еріксіз күйеуге кетіп бара жатқанын білдіреді (М.Ғабдуллин, Қаз. әдеб.).

Буыны [бұғанасы] қатты. а) *Өсіп-жетілді, есейді.* *Б у ы н ы ң қ а т п а ғ а н*, жас қанат балапан екенсің, бөлесі тиер, кіріспесең кайтеді, – деді Шоң (Ш.Хұсайынов, Таныс адам). Ілияс онда *б у ы н ы қ а т ы п* кеткен кісідей емес, ынтасын сала оқыды (М.Қаратаев, Шығ.). ә) *Әбден жетілді, кемеліне келді.* Бірақ сонда да іс жүзінде өмір сүріп, бойы өсіп, *б ұ ғ а н а с ы қ а т ы п* келе жатыр (А.Байтұрсынұлы, ... Оқу құралы).

Жүрегіне беріш болып қатты. *Кектеніп, тісін қайрады, өштесті.* Көк сиырдың кегі Дайрабайдың *ж ү р е г і н е б е р і ш б о л ы п қ а т қ а н* тәрізді, – деді (Б.Майлин, Әңгім.).

Жүрегіне [кеудесіне] қан қатты. *Қастасты, өштесті.* Қара түнек заманның сол бір оқиғасын көзімен көрмесе де, құлағы естіп, *ж ү р е г і н е қ а н қ а т қ а н* екен (З.Ақышев, Ақбел.). Үйімнен адал дәм татып, Кейбірі жүрді айтысып. *К е у д е м е* содан *қ а н қ а т ы п*, Төбемнен жатты жай түсіп (С.Мәуленов, Рауан).

Көң қатса қалыбына. *Адамның мінезі мен қылықтары негізіне тартпай қоймайды деген мағынада.*

Қабағы қатты. а) *Ашуланды, ызаланды.* Үрпийіп сақал-мұрты, *қ а т т ы қ а б а қ*, Кернеді көлбақадай кеуіп тамақ, Шатынап, шақырайып төрт көздері, Кісіге хат әкелген деді қарап (О.Шипин, Дастан.). Жау жендеттеріне деген лағынетті келіп тұрғандардың әрқайсысының зәрлі түрлерінен, *қ а т қ а н қ а б а қ т а р ы н а н* көруге болады (Т.Жанкелдин, Партизан.). ә) *Шаршап-шалдықты, қажыды.* Айша да томсарып отыр. Оның гүлдей солған жүзі, мұздай *қ а т қ а н қ а б а ғ ы*, терең қайғылы көзі бір

ноқатқа қадалып қалған секілді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қабырғасы қатпаған. *Ер жетіп есеймеген, жасөспірім шақтағы (бала).* Естемес тағы сөйлейді: «Қой, шырағым, жассың ғой, *Қ а б ы р ғ а ң* сенің *қ а т қ а н* жоқ, Омыртқаң өсіп жеткен жоқ, Барғанмен кезек келмес-ті» (*Қобыланды батыр*). *Қ а б ы р ғ а с ы қ а т п а ғ а н* балапанымды соншалық алысқа оқуға жіберіп зарықтырғаным-ай (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Қабырғасы қатып, бұғанасы бекіді. *Өсті, есейді, жетілді.* Әлкей Марғұлан осыдан отыз жыл бұрынғыдай жалғыз емес, қазір оның соңында *қ а б ы р ғ а с ы қ а т ы п, б ұ ғ а н а с ы б е к і ғ е н* жүздеген ғылыми қызметкерлері, талантты шәкірт інілері бар (Тоғызыншы шежіре).

Қазанына қаспақ қатқан. *Салақ, тазалыққа мән бермейтін, жалқау (әйел).* Көршісі *қ а з а н ы - н а қ а с п а ғ ы қ а т ы п* жататын бір салақ әйел екен (Ауызекі).

Қанаты қатпаған. *Әлі есейіп жетпеген, балғын.* Ботакөз *қ а н а т ы қ а т п а ғ а н* жас сезімі еркін билеп, жайшылықта бойына сыймайтын арыз сөздердің біреуі де түспей қалды (С.Мұқанов, Ботагөз). Бұл күнде мен *қ а н а т ы қ а т п а ғ а н* сар үрпек балапан жас емеспін, орган қолдай жігітпін, – дейді Елемес (С.Омаров, Қайырлы.).

Қаншырдай қатқан. *Артық еті жоқ, сидиған, сұңғақ; бабы күшті жылқы.* Қырылған елден қауласа ұлдар алысндай, Түтігіп түрі, түлпары *қ а т ы п қ а н ш ы р д а й*, Қол бастауын қоймаған ерлер солар ғой, Қан тұмсық жебе қадалып жатса шаншудай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қаны қатып алды. *Ашуға булығып, ыза керттеді.* Бір жан тырып етпеді. Бибіжамал балаларын тапжылмай тұр. Көлен *қ а н ы қ а т ы п а л ғ а н*. Үн жоқ (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қара жерге қан қатты. *Үлкен соғыс болды, қан судай ақты.* *Қ а н қ а т ы п қ а р а ж е р ғ е* сауыс тұрып, Шулапты қарағайлар дауыс қылып. Әрбір шың Мәди болып сескендіріп, Қашыпты қара түнде жау ышқынып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қара қайыс боп қатты. *Қаңсыған сірідей сіресті, қарысып айырылмады.* Анадан туып, көзін тырнап ашқаннан бері өмір теперішін көп көрген, әбден *қ а р а қ а й ы с б о п қ а т ы п* қалған күсті білектер бірінен-бірі ажырамады (С.Талжанов, Танд.).

Қара қан боп қатты. *Жүрегіне кек боп тұрды.* ...Сол «шаңырақ салығы» үшін жалғыз түйелерін шабармандарына алдыртып, жас

ботасын боздатқан Жамантай сұлтанға деген өшпенділік он үш жасар баласының жүрегіне *қ а р а қ а н б о п қ а т қ а н* (І.Есенберлин, Шығ.).

Қата қалғыр! *қ а р ғ. Сеспей қатқыр, өлім келгір!* – Әкеңнің қаңғырғаны аздай-ақ, енді сен де қаңғыруды шығардың ба? Аттап баспа деп айтпап па едім саған, *қ а т а қ а л ғ ы р-а у!* – дейді анасы (М.Дүйсенов, Мейман.).

Қатқан қара. *Арық, жуқа, тарамыс.* Келіп жайланып, қымызға қанып күпілдек әңгімеге кіріскенде, Құндыздың шешесі – *қ а т қ а н қ а р а* кемпір де осы үйге келіп еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шалабай Аманға жауырынды, күдістеу, *қ а т қ а н қ а р а* жігіт көрінеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қатқан тұяқ. *Төлдің жем-шөпке әбден ұйренген кезі.* Төл жем, шөпке үйірсектеніп жалап, жалмай бастаған кезде үйшігіне көк шөпті бунақтап қашаңғы *«қ а т қ а н т ұ я қ»* болып төлежіп, жайылуға жарағанға – «қарақұлақтанғанға» дейін жалғастырылады (Әкспед. матер.).

Қатып кетті. а) *Өсіп-жетілу мерзімінен асты, уақыты озды.* Патисонның *қ а т ы п к е т к е н д е р і* асқа жарамайды, оны жинағаннан кейін бірден пайдалану керек (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). ә) *с ө й л. э к с п р. Дурыс болды, жақсы болды.* – «Біз майданға тез барып, қас жауды талқандау ісіне қатысқымыз келеді, сондықтан бізді әскер қатарына алуға бұйрық беруіңізді сұраймыз!» – десек, маршал Тимошенкоға, – бұл, әрине, *қ а т ы п к е т е д і,* – деп Қуатбек жолдастарын күлдіріп жатыр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). б) *с ө й л. э к с п р. Жараса кетті, құйып қойғандай дәл болды.* Мына көйлек саған *қ а т ы п к е т і п т і* (Ауызекі).

Қатып қалған. а) *Қатал, қатыгез, мейірімсіз.* Соның бәрін тыңдап жатыр жас сәби, Тебіренгенде біткендей-ақ тасқа күй. Қатал заман *қ а т ы п қ а л ғ а н* қазысы – Қарамайды аққан қанды жасқа би (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Жансызданған, өлген.* Кейде қары қарысып, Қанаттары талғандай. Жалғыз нокат жабысып, Жансыз *қ а т ы п қ а л ғ а н д а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатып қалды. а) *Сіресіп қимылсыз қалды; икемге келмеді.* Қарайтұғын Суретіне бас алмай, Қара тастар, Ала тастар Жасаудай. Қара нарлар *қ а т ы п қ а л ғ а н* секілді, Қаратаудың қабағынан аса алмай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көпір аяқ кең салған Кісі бойы ибейі, *Қ а т ы п қ а л ғ а н* темірдей Жеті қарыс кегейі (О.Шипин, Дастан.). Бір-бірімен тіресіп, Бар

айласын түгесіп. Бірін-бірі ала алмай, *Қ а л д ы қ а т ы п*, сіресіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). ә) *Аштықтан, аурудан жүдеп-жадады, ет алмады, толмады.* Қармақтай жүдегеннен *қ а л д ы қ а т ы п*, Батпақты судан өтті белден батып. Жүргенде шетелдерде азып-тозып, Күн көрді кино құрып таңырқатып (О.Шипин, Дастан.). б) *Таңғалғаннан, қорыққаннан, шошығаннан т.б. сезімдердің өсерінен қимылсыз тұрып қалды, мелшиді.* Шыққандай менің кеудемнен, Тыңдадым жатып осы үнді... *Қ а л ы п п ы н қ а т ы п* сол жерде, Шалғынға басып төсімді (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). *Қ а л д ы қ а т ы п* – құлақ түріп зар үнге, Қаралы жас, қара киім бөрінен. Жер қайысқан қалың нөпір көтеріп, Біреуді алып бара жатты қабірге (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қолы қатып кетті [қалды]. *Икемге келмеді, иілмеді.* Шолпанның *қ а т ы п к е т к е н қ о л ы* қалам ұстауға оңайлықпен илігер емес (Ә.Қалмырзаев, Ар). Бізге де «оқы, оқы» деп *қ а т ы п к е т к е н қ о л ы м ы з д ы* қаламға да үйреттің, Қанышжан, біреуін үйге апарып қояйыншы, үйде де дайындаламын ғой, – деп балташылар партаға кезек-кезек отырып, күлісіп алды (Т.Оразов, Қаныш).

Маңдайына сор қатты. *Сорлады, қиындық көрді, азап шекті, қатты қиналды.* Ақтық байлап, табынып тал-қайыңға, Өтті күнің, *с о р қ а т ы п м а ң д а й ы ң д а.* Кетті қымыз жауыңның таңдайында, Кетті қызың жауыңның борбайында (М.Мақатаев, Шығ.).

Миы қатты. *Не істерін білмей дағдарды, дәл болды, қатты толғанды.* Жасыңнан базар жайға барып тұрсың – Өнердің порасын қой, жібегін жи. Ай сайын әр насихат аңдатамын, Хауіп айлап: «Толқи ма, – деп, – *қ а т п а ғ а н м и?*» (О.Шораяков, Шайыр).

Сеспей қатты. *Табан астында өлді, жан тапсырды, тырп етуге шамасы келмеді.* Ақтар пәленшенің ауылын шауып кетіпті немесе ақтардың пәлен солдатын өлтіріп жіберіпті, бір үй толы солдат *с е с п е й қ а т ы п т ы*, – деген сияқты ұзын құлақ хабарлардан құлақ сасиды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Жіберді жоғарыдан домалатып, Тас тисе табанда өл деп *с е с п е й қ а т ы п*. Зауара осы тасты көре сала Орнынан оқ жылайды тұрды атып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Сілесі қатты. *Әбден шаршады, қалжырады, сілікпесі шықты.* *С і л е с і қ а т ы п*, құр сүлдері отырған Кәмештің өңі боп-боз болып кетіпті. Буын-буынында әл жок, дір-дір етеді (С.Ғаббасов, Ана.).

Тас боп [тастай] қатты. *Сілейіп тұрып қалды; қатты қасарысып, сіресті.* Басқа қыздар қызыл көйлек киеді, Басқаларды балқып тәні сүйеді. Шіркін солар күлкісімен қытықтап, Босатады *т а с б о п қ а т қ а н* жүйені (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тер қатты. *Терлеп қызған дене тоңазыды, мұздады.* «...Ауырып қалма. *Т е р ің қ а т п а с ы н.* Суық тигізіп алма, құлыным, – дейді анасы (С.Сматаев, Алау.).

Тістей қатты. *Дегенінен қайтпады, қасарысты.* Жәми өткен күзде қалаға оқуға кетем деп талаптанған екен, – әке-шешесі *т і с - т е й қ а т ы п* жібермей қойыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Біздің міндет – плацдармда *т і с т е й қ а т ы п*, бетпе-бет жатқан жауды жылы орнынан ығыстыру, ығысқан жауды өкшелей шегіндіру (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

Ішек-сілесі [ішегі] қатты. *Қатты күлді, мәз болды.* Омардың осы бір қылығын анда-санда әжуалап, *і ш е к - с і л е с і қ а т қ а н ы ш а* мәз болатын Жанат қазір де екі қолымен ішін басып, күлкісінен тыйылар емес (С.Фаббасов, Ана.). Шалтайдың: «Тоқтандар, тыңдандар! Болса да айтқызыңдар, енді түгел тыңдандар», – дегеніне Сәуле мен Перизаттың *і ш е к т е р і қ а т ы п*, көздерінен домалаған жаспен бірге өздері де домалап жер құшты (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Іші қатты. *Үлкен дәретке отыра алмады.* Ішек туберкулезі күшейген жағдайда малдың іші өтеді, кейде *і ш і қ а т а д ы*, мұның салдарынан мал әбден әлсіреп, арықтап кетеді (Малды туберк. сақта).

ҚАТ⁵ = е т. 1. *Сұйық тағамға сұт, айран, май қосып араластыру.* Айгүл шайды киіз үйдің көлеңкесінде жасады. Нүрекең сүт *қ а т қ а н* күрең шайды кесесіне шайқап қойып, тартып отыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Құрт *қ а т қ а н* жүгері көжемді шараға аудара салып, қазанды қайта асқалы жатқанымды сезе қойып: «Шешей, ештеңеге әуре болмаңыз, маған керегі осы ашыған көже», – деді қонағымыз (К.Баялиев, Нөсер.). **2.** а у ы с. *Ұсақ, ұнтақ немесе сұйық затты қосып араластыру.* Қарап тұр қойшы қойға теуіп жатқан, Жайындай кейбір қойлар жар құлатқан. Түс қайта ала-түлей боран соқты, Құйындай бұрқыратып қарды *қ а т қ а н* (О.Шипин, Дастан.).

ҚАТ⁶: жауап қатты. *Тіл қатты, жауап берді.* Ызаланған кекті қойшы Ешбір *ж а у а п қ а т а* алмайды. Жат өлкеде, хан қызына Қол қатуға бата алмайды (О.Шипин, Дастан.). Хасеннің соңғы сөзі өзіне тиіп жатса да, Меруерт *ж а у а п қ а т п а д ы* (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Сөз қатты. *Тілdesti, сөйлесті.* Балзия с ө з *қ а т п а й* елеңдеп құлақ түрді. Зылықа ашыла сөйлеп кетті (С.Омаров, Өмір.).

Тіл қатқандай болды. *Болар-болмас дыбыс берді, сыбырлады.* Жаным, ана, дүние танымаған, *Т і л қ а т қ а н д а й б о л а с ың* әлі маған. Сенен ғана, бір сенің күдіретіңнен Өзімдегі бақыттың бәрін алам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тіл қатты. *Тілdesti, сөйлесті.* Ал табиғат – ұлы Апа Ұланына *т і л қ а т ы п т ы* қуана: – Бұдан да үстем болу үшін мерейің, Ұлым, саған үш байлықты нысана етіп көрейін (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Т і л қ а т с а* жас балаша, Үні қызық тамаша. Алтын қасық секілді Жүзі әдемі, қараса (К.Салықов, Жезкиік). Ғашығым қайда қашықтан бір *т і л қ а т а т ы н*, Арманым қайда құшағымда ылғи жататын. Тарланым қайда тұратын ылғи таң асып, Меңіреу жаққа мені алып бара жататын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Үн [дыбыс] қатты. *Тілdesti, дыбыс берді.* – Ұстазымыз Глазуновпен сөз таластыру қайда, тіс жарып *ү н қ а т п а й*, оны ұйып тыңдай қалдық – дейді Айшуақов (С.Омаров, Қайырлы.). – Маржантай, қайда болдың? Қыз *д ы б ы с қ а т п а д ы*, бетін де ашпады. Жамал оның бұл қылығына сәл таңырқап тұрды да, есікті қайтадан жапты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚАТ⁷: түн қатты. *Түнімен жүрді, түнделетті.* 1921 жылы июнь айының орта кезінде «Сарысу» деген өзенді жағалап, екі кісі *т ү н қ а т ы п* келе жаттық (С.Сейфуллин, Шығ.). Дос та жетті – түн жарып Сапар шектік қалаға. Дірдек қақтық, *т ү н қ а т т ы қ*, Құлазыған жапан түзде, далада (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). *Т ү н қ а т ы п* жүріп, түс қашпай, Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлеңд.). Ұры болар балаңды *т ү н қ а т қ а н ы н а н* білерсің... (К.Әзірбаев, Шығ.).

Күн-түн қатты. *Күн демей, түн демей ұзақ жүрді, дамыл таппады.* Қаптаған қалың қолмен бірге *к ү н - т ү н қ а т ы п* жүруге шыдай ма? Ұыздай қызды кім бақпақ (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *К ү н - т ү н қ а т ы п* Эверсман: – Ұстап әкел қолыма Амангелді батырын, Соның көзін жоялық Еппен тауып ақылын (О.Шипин, Дастан.). Ділдені артып молықты, *К ү н - т ү н қ а т ы п* жүргенде Мінген аты зорықты, Ит жүгіртіп, құс салып Жүрген Қамбарға жолықты (Қамбар батыр).

ҚАТА⁴ зат. в. ет. <лат. abturacione intestinorum> *Жемге, шөпке топырақ араласқаннан болатын малдың ішек ауруы.* *Қ а т а* – малдың жеген

жем-шөптен пайда болған жын, ащы ішекте қиға, тоқ ішек бөлігінде құмалақ пішініне айналудың қалыпты қызметі бұзылып, ішекте кідіріп, тоқырауын, тіптен бітеп тастайтын ауру, жұқпасыз, төлде – қоя ауруы деп атайды (Қаз. мал атау.).

ҚАТА² з а т. с ө й л. **Қате**. Бұл тарихта қазақ халқының үйсін, керей, найман секілді рулары ұшырағанға, қазақ қарияларының жинаған шежіресін әлгі тарихпен салыстырып, бөлкі *қ а т а с ы н* табар едім дегендей ойға да келген (М.Дулатов, Шығ.). Қарай көр мына сөздің шатасына, Үлкендер мойынсынбас *қ а т а с ы н а*. Ойында ортамыздан талас шыкса, Жүгінеміз асықтың сақасына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ойлап тұрсақ, жігіттер, Көп қой біздің *қ а т а - м ы з*. Әрбір сөзді көп сөйлеп, Көп күнға батамыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қата қылу. с ө й л. **Қате қылу** (*қате істеу, қалыптасқан жөнінен басқаша істеу*). Алуан-алуан шарты бар жігіттіктің *Қ а т а қ ы л м а й* ешбірін күйлейміз ғой. Тоқта, бірақ осыдан пайда бар ма? Қатемізді өзіміз көрмейміз ғой (М.Дулатов, Шығ.). Ақ басты айдаһардың апанындай, Тау кезген қарақшының жатағындай. Көкшеде үңгірлер бар, көрі тарих, Сақтаған кейінгіге *қ а т а қ ы л м а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатасын мойнына алды. Қатесін мойындады (*қатесін түсінді*). Келемеж қылып атасын, Алмай ақыл батасын, *М о й ы н а а л м а й қ а т а с ы н*, Шаруа десе жирендеп, Өсек десе сүйрендеп, Қымыз аңдып қыдырып, Бейпіл сөзге сыдырып, Жалаңдасып ұл кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қата тиді. *Таяқтың, соққының жанды жерге тиіп, өмірге қауіп төндіруі*. Басқа пейіл – басқа сойыл, Тие берген таяқ басқа. Таяқ басқа тие берген. Таяқ токтар кезі келген. Әрі бата, әрі *қ а т а т и і п* бір күн тоқал өлген (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚАТАЙ= е т. 1. *Жұмсақ күйден қатты қалыпқа көшу*. Асқабақ жемісінің сыртқы қабығы қалыңдап *қ а т а й ғ а н д а*, толық піседі (А.Алманиязов, Асқабақ). Етіктің күлшінін іштігімен астарлап, арасына сірі салады, қоныш жақ үстін, алдыңғы жақ шетін айналдыра тарамыспен қайиды. Өкшеліктің осындай *қ а - т а й ғ а н* жерін тақа деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. а у ы с. *Өсіп жетілу, ширау*. Енесінің сүтін тойғанша еміп және оған қоса шөп жеген құлындар жақсы өседі, сөйтіп қысқа дейін *қ а т а й ы п* қалады (А.Иманғалиев, Адай. жылқысы). Адам еркінің күштілігі неше түрлі ауыртпалықты жеңуі, өзін меңгерге алу үстінде де

мықтап шындала түседі, онан сайын *қ а т а й ы п* беки береді (Қ.Жарықбаев, Психология). Базаралының зор балғын денесі бұл кезде *қ а т а й ы п*, ширап алған, сондай шапшаң (М.Әуезов, Абай жолы). 3. а у ы с. *Үдей тұсу, күшею*. Қар да жаумай қырсықты мына маңға. Қара суық *қ а т а й ы п* қуараңдап, Беттен осып, құлақты бұрағанда, Табаныңнан тоң ұрып, қуарар жақ (М.Мақатаев, Шығ.). Шаһардың ежелгі тұрғындары бұрынғы жылдарға қарағанда, ауа райының *қ а т а й ы п* кеткенін, Алматыда жаздың ыстық, қыстың қытымыр бола бастағанын айтады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Торы ат омырауын *қ а т а я* түскен желге беріп, сар желістен жазған жоқ (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). 4. а у ы с. *Ызғарланып беки тұсу, түсін суытып қайраттану*. Қарамай сақалыңа, шалдығына, Жарасып тұрушы еді қалжыңым да. Қарабайдай *қ а т а й ы п* алыпсың ғой, Ата, Сен шыныменен алжыдың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). Ұзақтың көзі қып-қызыл болып, ашумен жарқылдап қарайды *қ а т а й ы п*, саза-рып отырып алды (М.Әуезов, Қилы заман). Нысанның қорыққанын сезген тергеуші онан сайын *қ а т а я* түсіп, түсін суытып, ызғар ша-пады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш.). // а у ы с. *Қаһарлана тұсу, қатаңдалу*. Тамырың тоқтап қалған қанданыпты, Суынып өлген денең жанданыпты. Жалғаннан жарсыз өту жарамас деп, *Қ а т а й ы п* тіршілігің шамданыпты. Мен кештім, айыбы жоқ, асыл қалқа, Жарқырап нұрсыз көзге шам жаныпты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ханның ісі *қ а т а й д ы*, Азамат ерден бақ тайды (Махамбет, Өлеңд.). 5. а у ы с. *Көбею, асқына тұсу*. Күдіріс жаз жылқының күндізгісіне барады. Күзге салым ел жайлаудан қайтқанда ұры *қ а т а я д ы*; сол кезде күзетке барады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

Буыны [қанаты] қатайды. *Ержетіп, есейді*. Сені бағып, саған деген алаңмен Күн кешемін, бар ынтамды салам мен Қайтсе сенің *қ а т а я р* деп *б у ы н ы*. Қайтсем жәрдем етемін деп саған мен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қатарым менің сиреді, тұман едік, Кішілікпен үлкенге ұнап едік. *Қ а н а т ы м ы з қ а т а я* берген кезде Елімізге жау шапты тұра келіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАТАЙЛАН= е т. *Қатқылдану, зораю*.

ҚАТАЙЛАНУ= е т. ж е р г. *Қатулану*. Сарайды бермеймін, – деп *қ а т а й л а н д ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАЙТ= е т. 1. *Босаған тетіктерді бурап, арқан-жіпті қаттырақ қысып бекіту*. Төрекұл түңдіктің төрт бауын қайта байлап, жел

жақтан қазық қағып, белбауды *қ а т а й т т ы* (С.Сматаев, Алау.). Біріміз тиеп біткен соң, екі еркек біздің тартқан арқанымызды тағы бір байқап, бастауын *қ а т а й т ы н*, түзеп, түгел тексеріп шықты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

2. Қатты қыла түсу, қаталдандыру.

ҚАТАЙТУ *Қатайт етістігінің қимыл атауы; қатқыл қыла түсу.* – Иә, мұнысы несі, жылаганы несі, – Сүйеніп тарғылдана шыққан дауысын *қ а т а й т у ғ а* тырысты, – қайта, кездескенімізге қуанбайсың ба? (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

ҚАТАЙТЫЛ= е т. **1.** *Босаған нәрселері бекітіліп, шырқытырылу.* Мәшһүрәнің тетіктері бұралып, *қ а т а й т ы л д ы* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қатал тәртіпке келтірілу, қатаңдатылу.* Мектеп ішінде тәртіп *қ а т а й т ы л ғ а н* (Ауызекі).

ҚАТАЙТЫЛУ *Қатайтыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАЙТЫҢҚЫРА= е т. *Қатайта түсу, күшейтіңкіреу.* Абақты бүгін күндегідей емес, *қ а т а й т ы ң қ ы р а п* тұрған соң, Ұзақ, Әубәкірлер абақтының өз ішінен бір сыбыс естілмес пе екен деп, байқап та көрді (М.Әуезов, Қилы заман). Атағұлла дауысын *қ а т а й т ы ң қ ы р а п* Жазыққа қайта өмір етіп: – Таусып қой көженді! – деді (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ҚАТАЙТЫҢҚЫРАУ *Қатайтыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дауысты *қ а т а й т ы ң қ ы р а у*.

ҚАТАЛ с ы н. **1.** *Талап қойғыш, талабының орындалуын қатты қадағалағыш, ешбір ағаттық, шалыс басушылыққа жол бермейтін талапшыл.* Енді қайттік? Амал-айла азайып, Құтылуға өткел іздеп тарықтық. Досым менің ұяң еді ғажайып, Әжем өте *қ а т а л* еді, жарықтық (М.Шаханов, Ғасырлар.). Уақыт деген кері ақпайтын бұл өзі Бұрқ-сарқ етіп таудан құйған тас бұлақ. Қызық-ақ тым, *қ а т а л*-ақ тым мінезі, Асықпасаң бара жатыр басқылап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ата-ана *қ а т а л* болса, бала да қатал; ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қатты, жайсыз, қолайсыз (табиғат).* Хат сөзін естіп апамыз, Айырылды кенет тіл-жақтан. Келгендей бейне *қ а т а л* күз Саудырап түсті гүл бақтан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сәуір туды, жас жігіт бұйығы әлі, *Қ а т а л* қыс әлі өмірін бұйырады. Төрінен көрі жуық науқас шалдың Қолына су құяды, қиылады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Өрмінез, бірбеткей, алған бетінен қайтпайтын.* Сол үйде жата берді, жата берді, «Оқы» деп орыс шалы бата берді. Арттағы

ағайындар бұза алмады, Оқуға денін қойған *қ а т а л* ерді (О.Шипин, Дастан.). «Момын елге бек болдың» деп Бұқарым дәлдеп айтты. Ол емес сөз жұтарың. Абылай ханды ауыздықтар жырменен, О, данышпан! Тапты сөздің ұтарын. Болса дағы байтақ елге тым *қ а т а л*, Абылайда үн жоқ сонда тіл қатар (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Қатыгез, рақымсыз.* Басында тәж, алтын камқа кигені, Қаны қара *қ а т а л* еді не деген! – Азияны Ақсақ Темір биледі, Тірісінде ешкім ақсақ демеген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қиямет еді ол заманның жолдары, *Қ а т а л* бастық қатал тәртіп қорғады (К.Салықов, Жезкиік). **5.** *Мүлтіксіз, бұлжытпай.* Автокеруен шеруі қаланың бас көшелерімен өтіп, халықты жол ережесін бұзбауға және оны *қ а т а л* сақтауға шақырады («Егемен Қазақстан»). **6.** *Өзгертуге ешкімнің құдіреті жетпейтін, мызғымас, бұлжымас (заң, салт).* Бұл сөзге, қалқам-ау, бас изермін, көнермін, Мен көнгенмен не шара, заңы *қ а т а л* өнердің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бәрі бітті. Құлайды арман дауыл жыққан қайыңша, Ел күлмей ме ессіз үрей ықпалына бой ұрса?! Өзін-өзі өлтіруге тиісті еді Транзей Сол кездегі өміршінің *қ а т а л* заңы бойынша (М.Шаханов, Ғасырлар.). Салты ғой *қ а т а л* сен жақтың Бұйрықсыз болмайды ештеңе. Бұйрығын күтпей сержанттың Жаза бер ерте, кеште де (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **7.** *Аса жауапты, тым қиын да күрделі.* Бұдан отыз жыл бұрын Алдияр хан, маған сеніп бердіңіз Осы *қ а т а л* қызметтің шылбырын. Отыз жылдай бастың емес, дененің Қызметін ғана атқарып келемін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Алланың [тағдырдың] қатал бұйрығы. *Жазмыш, адамды еріксіз бағындырып мойындатқан сыртқы құдіретті күш.* Қайтара алмай өзіме *А л л а н ы ң қ а т а л б ұ й р ы ғ ы н*, Көрінбей қалдың көзіме, Айбыны асқар биігім (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қағыспайтын сайлады Тегершіктің жүйрігін. Осылай көріп ол жатты *Та ғ д ы р д ы ң қ а т а л б ұ й р ы ғ ы н* (О.Шипин, Дастан.).

Қатал заман [күндер, уақыт, жылдар]. *Аумалы-төкпелі, сұрапыл, тұрақсыз, қиындығы, азабы көп кез, заман.* Соның бәрін тындап жатыр жас сәби, Тебіренгенде біткендей-ақ тасқа күй. *Қ а т а л з а м а н* қатып қалған қазысы – Қарамайды аққан қанды жасқа би (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тағы да тұрды күтіп алдан жорық, Ұлыды ақ бандылар алған торып. Қанды айқас *қ а т а л к ү н д е р* өте берді, Кейбіреу қалды жолда арманда өліп (О.Шипин, Дастан.). Сұлусың сен, *қ а т а л к ү н д е р* арытпаған жаныңмен, Тағы мені ғашық етші, қалықтаған

әніңмен (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Міне, нағыз бүгінгінің батыры, *Қ а т а л у а қ ы т* қарияны сала алмапты-ау тезіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сиреді, алыс жаққа кетті қатар, *Ж ы л - д а р* да жылытпастан өтті *қ а т а л*, Жете алмай жетемдеген жеріне бір, Өте алмай тұр өзеннен ат құлатар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ішке кіріп, лебізін есіткім кеп, Тұтқасынан тартамын есіктің кеп. *Қ а т а л ж ы л д а р* хабарлап жатыр маған, Сөйлесуге онымен кешіктің деп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатал қол. *Көрі қатты, тәртібі қатаң (адам) басы, билеуші.* Көсемдікке келіп те тұр форымым, Әрі нәзік, әрі *қ а т а л қ о л*, үнім. Мен қалқамды жадыратар едім-ау, Бес-алты айға берсе Колбин орынын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қатал қолмен. *Қатаңдықпен, өктемдікпен.* Бір қасиет бар әлемде қаққан жұмбақ қанатын, Артық кетсең *қ а т а л қ о л м е н* тәубанды еске салатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатал тағдыр. *Мехнаты мен бейнеті, қиындығы көп қатыгез өмір.* Шаттығы сай болса да тал бойына, Бұлбұл қонып жатса да таңдайына, Ол аралды көруді көп адамның *Қ а т а л т а ғ д ы р* жазбапты маңдайына (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біздің *қ а т а л т а ғ д ы р ы м ы з* қалай шебер тоғысқан, Екеуіміздің әкеміз де оралмады соғыстан (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ а т а л т а ғ д ы р* қаңғыртып, Әңгіртаяқ ойнатты. Әйел адам қан жұтып, Қан боранда қой бақты (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАТАЛА¹ = е т. 1. *Таңдайы кеуіп, қатты шөлдеу, аузы кебірісіп сусау.* Сусыны жоқ жолаушыдай қаңсыған, Сусыным бір қанбай, мені жаншыған. Жүректің бір қалағаны бар шығар *Қ а т а л а ғ а н* шөлімді бір басар ма ем, Сусын ішіп даладағы малшыдан (М.Мақатаев, Шығ.). Бала үйге енді тағы «аталап», Дәулет деген шөлдеп кепті *қ а т а л а н*. – Токсан жылда кездеспеген дәулетке Жоқ, – деді шал, – менде мейір-махаббат (С.Мәуленов, Алыс кет.). Түсте ат шалдырған жерде қақтаған ащы еттерін жеп, ауыл қашан көрінер екен деп, Жаңабай *қ а т а л а п* келе жатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Жауын-шашынның болмауынан, өзен-көлден алыс жатқан жердің қуаңдануы.* Қызылқұмда мекенім, ата-бабам, Жерім жатыр сусырап *қ а т а л а ғ а н*, Мұның бәрі маған мұң (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТАЛА² = е т. в е т. *Мал ішегінде жын қатып, азықпен араласқан құм-топырақтың шөгін, жүрмей қалуы.* *Қ а т а л а ғ а н* малға клизма қояды, тыныштандыратын, ішектегі жынды

жібітетін дәрі-дәрмек, минералды су, өсімдік майын ішкізеді (ҚҰЭ). Ішіне топырақ кеткен жылқы *қ а т а л а й д ы*, оған аздап су ішкізеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАЛАН = е т. ж е р г. *Қателесу, шатасу.* Мен айтып көрейін, *қ а т а л а н с а м*, түзете жатарсыздар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАЛАС = е т. с ө й л. *Қателесу (шатасу, ағаттық жіберу).* Тануы және өзінді бірдей емес: һәр дінде, қарап тұрсақ, һәр мәзһабда Бір сенің барлығыңа шүбһә еткенде, Басқа істен *қ а т а л а с с а*, ол ғажап ба? (М.Дулатов, Шығ.). Күннің суығында ішігімді кимей *қ а т а л а с қ а н ы м*-ай (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Здарствуйте, дедім... Сонан соң орысша сөйлеп пайға шақырдым. Рас қой, Кенже аға? – рас, рас, Қарлығашым... – Дұрыс айттым ғой? – Бір сөзден *қ а т а л а с қ а н* жоқсың! Бәрін кітаптан оқып тұрғандай сөйледің (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында).

ҚАТАЛАСУ *Қаталас етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАЛАТ = е т. *Шөлдету, сусату, таңдайын кептіру.* – Күні ішімді өртеп, Шыжыған шілденің ыстығы *қ а т а л а т ы п* барады, – деп Бөлекбай тершіген маңдайын сүртті («Қаз. әдеб»).

ҚАТАЛАТУ *Қаталат етістігінің қимыл атауы.* Ыстықта малды *қ а т а л а т у ғ а* болмайды (Ауызекі).

ҚАТАЛАУ¹ з а т. в е т. *Ішектегі жынын қатуынан болатын мал ауруы.* *Қ а т а л а у* жылқыда жиі кездеседі, қаталаудың негізгі себебі – мал азығының таза болмауы. Мысалы, азыққа топан, жүгері, күнбағыс сабағы, ағаш қылтаны т.б. араласуы (ҚҰЭ). Ішектегі азықпен араласқан құм-топырақтың шөгін, жүрмей қалуынан болатын мал ауруын «*қ а т а л а у*» деп атайды (ҚСЭ). Полип ауруының пайда болатын тағы бір себепшісі – ұзаққа созылған қатты *қ а т а л а у* болады (Ішек рагы).

ҚАТАЛАУ² *Қатала етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАЛДАН = е т. *Қатая түсу, ширау.* Алғашқы күндері инеліктей бүгілген Ботакөз, тағдырына бас иді ме? Әлде *қ а т а л д а н д ы* ма? Әйтеуір, аздан кейін дағды адам қалпына түсіп алды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚАТАЛДАНУ *Қаталдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАЛДАУ с ы н. *Қаталырақ, ызғарлырақ.* Алғашқы сауалын мына үй ішінде отырған ақсақалдар мен осы ауылдың мектебін ұстайтын татар молда күдігі қалмасын деген орайда әдейі

қ а т а л д а у дауыспен айтты (Ж.Молдағалиев, Самал.).

ҚАТАЛДЫҚ з а т. 1. *Талапшылдық, талап қойғыштық.* Қажет жерінде қатыгездік пен қ а т а л д ы қ керек десек те, Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышымен есепте. Олсыз сен тіпті тұлпар да болсаң, қосыла алмайсың қатарға, Әуелі әбден сағынып алмай шығушы болма сапарға (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Қатыгездік, рақымсыздық.* Біз талап қоюшылық пен қ а т а л д ы қ деген ұғымның айырмасын әбден анықтап, терең түсініп алуымыз қажет (Б.Момышұлы, Шығ.). Өтсе де айлар қағып күміс қанатын, Кеудемде бір үміт шамы жанатын, Өшкен ол шам. Оны өшірген өзіңнің Маған деген қ а т а л д ы ғ ы ң болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТАЛ-ҚАЙСАР с ы н. *Өр, бірбеткей, қайтпас.* Бүкіл адам бас иетін, Сенің ерлік қасиетің, Қажымайтын қанаттың үнін, Ел таныған жомарттығың Келер күнге менімен бір барады Қ а т а л - қ а й с а р махаббатың жүрегімде жанады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТАЛ-ҚИҚАР с ы н. *Бірбеткей, қырпыр, икемге көнбейтін, адамның шамасы жетпейтін.* Менің асқақ сезімімнен үміткер Аз болмайтын біздің жақта жігіттер. Қ а т а л - қ и қ а р тағдырынан тек махаббат сұраған, Махаббатты таппай қойман деп талпынса бір адам (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қателік.* Дүниеде өзім деме жалғыз мықты, Адаққан олай ойлап қ а т а л ы қ т ы. Болмады сөзін тамам еткенінше, Бұрқырып, құйындатып дауыл шықты! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Падиша қайтты өкпелеп қаласына, Көңілі жүдеп, нала боп баласына. «Қызымда бір қ а т а л ы қ жұмыс бар», – деп, Патшаның қызы қалды жаласына. «Бұл қызды ұлдан да артық тәрбиелеп, Санадым көзімнің ақ, қарасына. Бұл істі кім қылды? – деп ашуланды, – Кім кірді бау-шарбақтың арасына?» (Ә.Наймабаев, Шығ.).

ҚАТАҢ с ы н. 1. *Қатал, қатты, қатыгез (адам).* Ал сынықшы, көрген жұрт таң қалатын, Қ а т а ң, әрі мейлінше паң болатын. Аулымызға жақында көшіп келген, Қайырымы саяздау жан болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Берік, мызғымай, бұлжымай.* Сол дәуірде ислам тәрбиесі қ а т а ң ұсталған. Әйел үш жұмысын әділ атқарады, күйеуіне адал қызмет ететін-ді. Баласын жуып тарайды, тәрбиелейді. Сондықтан нысапты, еңбекқор, ар-ожданды адамдар көп болған сол кезде (Зиярат орын.). // *Қатқыл, нық, зор талаптен.* «Ханым-ау, сен

білмейсің оның жайын, Қайраттан, қ а т а ң сөйле айтқан сайын. Жалынған, жылағанда тыңдамаса, Дегейсің құтқарушы кісім дайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Қыста қатты суық, жазда қатты ыстық, жайсыз, қолайсыз (ауа райы).* Құрлықтың басқа бөліктерімен салыстырғанда, Солтүстік Арктиканың климаты қ а т а ң және континентті (ҚСЭ). Табиғи жағдайы қ а т а ң, шөл далалық аймақта тек шөлге төзімді шегіршін, боз жиде, жыңғыл сияқты ағаштар мен бұталар ғана өседі (М.Ахметов, Егін қорға.).

Қатаң дыбыс. л и н г в. *Ешбір дауыс қатысыныссыз, дірілсіз, дауыс жаңғырықсыз жасалатын салдырдан ғана тұратын дауыссыз дыбыс.* Жаңылтпаштың сөздері айтылуы қиын, көбіне, ұяң және қ а т а ң дауыссыз д ы б ы с - т а р д а н құралады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Әсіресе Қарповтың қатты сүйсінетіні бұл топтың соншалықты көп аспапты оркестр болумен бірге құлақ жаратын, мазасыз, мезі қылатын қ а т а ң д ы б ы с т а р ы жоқ (М.Әуезов, Өскен өркен).

Қатаң сөгіс. *Әкімшілік құқық бұзу ісі үшін қолданылатын шара, айып, жаза.*

Қатаң тағдыр [тіршілік]. *Мейірімсіз, ауыр, қиындыққа толы өмір, жазмыш.* Бұл т а ғ - д ы р мейірімсіз қалай қ а т а ң, Ол үшін сөнді алтын арайлы таң. Бозамық борпылдаған борайды шаң, Кең ашып обыр аузын қарайды апан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қ а т а ң мынау тір - ш і л і к қандай я, Тарамайтын секілді қан бойыңа. Бір-бір ақын жыл сайын кетіп жатыр, Бір-бір елдің бітетін маңдайына (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қатаң тиді. *Қатты батты, ауыр болды.* Қаруың қ а т а ң т и і н бара жатыр, Алдынан әскер жиып көлбетейін! Өзіне осал тисе, кесел мұндар, Рухын «аруағымның» тербетейін! (О.Шораяқов, Шайыр).

Қатаң төзім етті. *Барынша шыдап бақты.* Ақынның қасіретіне ортақ болып, Е т е р е м қайғысына қ а т а ң т ө з і м. Не пайда, мезгілінен кейін қалып, Арманда «көрмедім», – деп, екі көзім (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАТАҢДАУ с ы н. *Қаталдау, қаттырақ.* Павлов көзін сәл сығырайтып, қ а т а ң д а у үнмен, жай ғана жауап тастады (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАТАҢДЫҚ¹ з а т. ф и з. *Дененің әсер ететін күшке икемделу қабілеті.* Қ а т а ң д ы қ үлкен болған сайын деформация аз болады (ҚҰЭ). Материалдар кедергісі мен серпімділік теориясында қ а т а ң д ы қ коэффициентпен және серпімді қатты дененің деформациясымен сипатталады (ҚҰЭ).

ҚАТАҢДЫҚ²зат. *Қатаң мінез корсетушілік, қаталдық.* Алшынбектің қоңырқай жүзінде, аса бір айта қаларлықтай көрік болмағанмен қайраттың, жігердің белгісі бар, тіпті *қатаңдық-ты* да сездіреді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ҚАТАҢСЫН= е т. *Қатты деп көру, қатты санау.* Жібекті *қ а т а ң с ы н ы* п шұлғанбассың, Ең азы отты ысырып ырғалмассың... Баға бер серік болып сен де қайта, Абыройдан алдыңдағы құр қалмассың (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАТАҢЫРАҚсын. *Қаталырақ, қаттырақ.* Жолайдың мына сал жүрісін Ерен ұнатпай *қ а т а ң ы р а қ* сөйледі (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ҚАТАР¹ з а т. **1.** *Заттың тәртіппен тізілген реті, тиісті орны.* Екі *қ а т а р* тұр екен, Атты, жаяу солдаттар Асынып қылыш, мылтығын (О.Шипин, Дастан.). Зеңбірек даусы шыққаннан кейін сарбаздар қорқып, кейін қашудың орнына кенет бес *қ а т а р* боп, бірінің соңынан бірі тізбектеліп, араларын тағы да он-он бес құлаштан салып, бекініске лап қойды (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Белгілі бір топтың құрамы, саны.* Өмір жайлы сан толқыдым, толғандым, Достар, достар, менен үміт үзбендер. Мені кілең адал ойлы жандардың *Қ а т а р ы - н а* н іздендер (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс тұстарында жануды зерттеушілер *қ а т а р ы* күрт өсті. Зерттеу орталықтары Англия, Франция, Германия, АҚШ және КСРО-да пайда болады («Зерде»). Барындар, әкеліндер салға салып, Сынайын сырттаныңды жауға салып. Қияннан құйылып кеп қиратсын бір, *Қ а т а р ы* н бөрілердің, қан-жоса ғып (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Керуендегі немесе көштегі, т.б. түйелердің белгілі бір тәртіппен, қатынаспен тізілген реті.* Келтіріп *қ а т а р* қойып көп түйені, Мата мен қымбат баға жүктеді өні. Шайы, әдірес, атлас, қымқап, торғын мауыт, Асыл тас алтын-күміс, ділда зері («Орқа-Күлше»// Бабалар сөзі). **4.** *а у ы с. Маңы, қасы, жаны.* Орнатты үш обаға зеңбіректі, Ор қазып оң *қ а т а р* д а н тереңдетті. Қарумен карауылға әскер қойды, Қалтқысыз қарап тұр деп төңіректі (О.Шипин, Дастан.). Соны айтып салды қанжар жүрегіне, Жан шығып тез жетуге тілегіне. Қанжарды *қ а т а р ы* н а шаншып қойды, Сөменге арнап ядкәр ретінде (Үш ғасыр.). **5.** *м а т. Ақырсыз қосынды – бір сызықтық топологиялық кеңістік элементтерінің (қатар мүшелерінің) тізбегі және олардың шек ұғымы анықталған шекті қосындыларының (қатардың дербес қосындыларының) шекті жиыны.* Ал кейінгі

шексіз аздар есептеу ғылымының бір өзінен дербес пәндер дәрежесіне дейін көтерілген шексіз *қ а т а р л а р*, жай дифференциалдық теңдеулер теорияларының бастамалары өсіп, өркен жайды (А.Көбесов, Математика.). Дербес ұғым ретінде *қ а т а р* ұғымы математи-када 17 ғасырда И.Ньютон және Г.Лейбниц еңбектерінде қолданыла бастады (ҚҰЭ). **6.** *ә с к. Белгіленген бір сызық бойына орналасқан әскери қызметшілердің сапы.* Егер бірінші *қ а т а р* да ғы әскери қызметшінің ту сыртында екінші қатардың әскери қызметшісі тұрмаса, мұндай *қ а т а р* толық емес деп саналады (ҚҰЭ). **7.** *б и о л. <лат. series> Ботаникалық номенклатурадағы таксономиялық категория; секция мен түрдің ортасындағы аралық таксон.* *Қ а т а р* тегі жақын өсімдік тұқымдастарын тек морфологиялық белгілері бойынша ғана емес, генетикалық белгілеріне қарап та біріктіреді (ҚҰЭ).

Адам қатарына қосты. *Өсірді, тәрбиеледі, жеткізді.* Көп арасында Қаныбет пен Қабылбек аты да аталып еді, екі бірдей жетім баланы бір кезде *а д а м қ а т а р ы* н а қ о с қ а н да Омардың өзі екен (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Аты қатар. *Тең дәрежеде, сыйлы, құрметті, беделді.* Алламен *а т ы қ а т а р* Ахаң еді, Бүгін де алғысымен атар елі, Атыңнан мен де айналдым, қайран Атам, Әрқашан тастамасын батаң мені! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қадамын қатарына қарай созды. *Шама-сына қарай тірлік істеді; өзгелерге қарап (бой) ой түзеді; көрпесіне қарай көсілді.* *Қ а р а й с о з қ а д а м ы ң* ды *қ а т а р ы ң* а, Атыңды қалыптан тыс қамшылама! (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қатар ақты. *Өзен сулары бір жерде жақын орналасты.* *Қ а т а р а қ қ а* н Еділім мен Есілім, Мәңгі тербер мақпал баулы бесігім. Россиям – төрт жакта төрт құбылам – Тең ашылған есігім (Т.Айбергенов, Мен саған.). Одан әрі бұл Торғай боталай ма? Басын қосты «Байғабыл» «Тоқанайға»! «Қабырға» мен «Жыланшық» *қ а т а р а ғы* п, Кездесе алмай кетеді бірталайға (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қатарға алды [келді]. *Өзі сияқтыларға, белгілі бір топқа қосылды.* *К е л і п* қаппыз *қ а - т а р ғ а* Кішкентай шал аталар. Жүрек ескі мотордай Әрең-әрең от алар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ойлай, бойлай өмірді, Біраз жүрген сапарда, Ауырды да, жеңілді *А л ы* п бірдей *қ а т а р ғ а* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қатарға қосылды. *а) Басқа жұртпен теңелді, адам болды, қолы аузына жетті.* Қажет жерінде қатыгездік пен қаталдық керек десек те,

Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышымен есепте. Онсыз сен тіпті тұлпар болсаңда, *қосыла* алмайсың *қатарға*, Әуелі әбден сағынып алмай, шығушы болма сапарға (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сен әкеден жас, ақылдан бос қалғаныңа қарамай, етіңнің тірілігінің арқасында, бүгін *қатарға қосылғалы* отырсың (А.Хангелдин, Фани.). ә) *Ауруынан айықты, аяғынан тік тұрды, жолдастарына қосылды. Қатарым ақосылдым*, Жерім үшін сауықтым. Елін сүйген досымның Көңілі үшін сауықтым. (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қатарға тұрды. *Ел қатарына қосылды, мықтыларға ілесті.* Балалық аңғалдығыңмен, Даналығыңмен, Кемшілігіңмен Өлеңнің елшісі өзіңсің әлемде Түссен де Чилидің Франциядағы елшілігінен Қашанда тынымсыз, мазасыз дария көңіл Сен де *тұр қатарға* Рафаэль Альберти қариям менің Сан ұрпақ мақтанды батыр атам деп Сен де оян қане, ақын Махамбет (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жаныңдай сүйген ақынға атыңды түсіп беріп ең *Қатарға*, қане, сен де *тұр*, жас шопан Ақтөбедегі. Талайдың темір табаны шығарды миын езгілеп жердің Тумауы үшін не істейміз заманы безбүйректердің? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатар қонды [тігілді]. а) *Ауыл-ұй бір жерге көршілесе қоныстанды.* Алқызыл шоғындай сұр сексеуілдің, Қызуы басылмайды кеште күннің. Жатады *қатар қонған* ауылға ұқсап Теңкиген жоталары текше күмнің (С.Мәуленов, Алыс кет.). Төбеден төмен қараймын Ақ үйлер *қатар тігілген*. Көрінші көзге, арайлым, Көрінші, іздеп тұрмын мен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Құстар тобы бір мезгілде жапырлай келіп бір жерге қонды.* Аумағы ұлан-ғайыр мұнша дала Сұлу ғой ақ алтынмен тұнса ғана. Болады күзде бейне жүйек сайын Жатқандай *қатар қонып* мың шағала (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатар мінгесті [мінді]. *Екі қасиетке бірдей ие болды, екі жұмысты, өнерді т.б. тең дәрежеде меңгеріп, алып жүрді.* Үмітіме бақ пен қайғы қалай *қатар мінгескен*? Бекер, Бекер жіберіпші еркіне, Ерте түсіп қалды-ау, сірә, албырт сезім өртіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қатар мінген* жігер мен намысына, Тұрағының қарамай алысына, Өкпемізді қолға алып бір топ бала, Сынықшыға жүгірдік жан ұшыра (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатар өсті [жүрді]. а) *Бірге жүрді, жұбын жазбады.* Қоныстас біз – құтымбет, сен – бегімбет, Қашаннан *қатар өскен* терезем тең. Ұрды деп бұл үшеуі жылап отыр, Қалайша таяқ жеді жалғыз сенен? (О.Шипин, Дастан.).

Кезім емес айтатұғын өтірік, *Қатар өсер* қиял, арман – екі ұрық: Баста – қиял, Қолда – қалам, Бейіштің Суретін мен салушы едім отырып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Жақсылық пен жамандық іргелес болды, бірге келді.* Боларсың ба ождансыздан от күткен, Ойға сыймас аңқаулығың көп тіптен. *Қатар өсті* қалампыр мен шоңайна, Қызғалдағың қатар өсті шеттікпен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатар тұра алады. *Теңесуге қауқары жетеді, шамалас, теңдес бола алады.* Атына ұқсас Ақтоқтыдай апаңның, Аққу мойын Ақтоты боп атандың. Сері қайта сексен қызын жинаса, Өзіңменен *тұра алды қатар* кім? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатар түзеді [тұрды]. *Сап құрып, қатарласты.* *Қатар тұзеп* саптанып, Торғайға салған көпірдің Гүлетіп өтті үстінен (О.Шипин, Дастан.). Кигіз үйдің оң жақ қабырғасында *қатар тұзеген* көп баланың бір шеті босағаға, екінші шеті төрге жетеді (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Атысайық солдатпен *Қатар тұрып* жағалай, Пана қылып бұл шыңды (О.Шипин, Дастан.).

Қатар ұстады. *Екі қызметті бірдей атқарды, қас өнерді бірдей игерді, меңгерді.* Жорықта өткен қансоқта жолдың бәрі Нұрғисаның күйі мен болды әні. Европаның қақпасын қақты барып, *Қатар ұстап* қару мен домбыраны (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАТАР² с ы н. *Жасы теңдес, шамалас.* Алты Әлім деп айтқаны Ақсақалдың сол екен. Үшеуі *қатар* болса да Көп болғансын ақ екен (Кердері Әбубөкір, Қазағым). // *Қырбы-құрдас, жасы шамалас адамдар.*

Қатары артты [көбейді]. *Серіктестері, тілектестері көбейді.* Күн санап *артса* бауырлас достар *қатары*, Бұрқырап көңілім Бурабай болып жатады. Сондағы мөлдір сексен көл болып тебірен, Дәл бүгін сен де, Мақтымқұлының Отаны! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатардан қалды. *Кейін қалды, кешеуілдеді, дамымады, өспеді.* Ғүнермен мәзхирлерді адам тапқан, Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап жатқан. Ығш бірін осы айтқанның істей алмай, *Қатардан* кейін *қалдық*, надандықтан (М.Дулатов, Оян, қазақ!). Көрініп тұрған арманға Қол созым жетпей құладым. *Қатарым* озып *қалғанда*, Қайыспас нардай шыдадым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қатары сиреді [азайды, бітті]. *Құрдастары біртіндеп одиушеге кете бастады. Қатарымыз сирей берді, Атыла бердік, асыла бердік.* Олар бізді илей берді, Ал біздер ашына бердік,

ашына бердік (М.Мақатаев, Шығ.). *Қатары-мыз аза йды* қапы қалдық, Өміріміздің жанады оты қалғып. Қазан ұрмай, қар жаумай бұл тіршілік, Кетті бізді ойран ғып, Отырар ғып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Оздырып ақындықтан әкімдікті, – Көріңді атқа қонған әркім мықты. Күндейді әлі тірі жүргеніңді Дегендей «*қ а т а р ы ң ы ң бәрі біт т і!*» (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қатарынан артық [асып, оза, озық] туған. Білімі, өнері, алғырлығы т.б. қабілеттері жағынан өз құрбыларынан едәуір жоғары тұрған, жан-жақты дамыған, шебер (адам, тұлға). Құран – шын, пайғамбар – хақ, Құдай – дара, Адамның Алла деген көңілі сара. Өзінің *қ а т а р ы ң ы н а н а р т ы қ т у ғ а н*, ішінде Арыстанбай атаң Қара (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кім басқармақ елді мынау. Бәйбішеден қалған ұл бар, өттең, ол да делқұлылау. Елге нұрын шашып туған, *а с ы п т у ғ а н қ а т а р ы н а н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адамсыз *қ а т а р ы ң ы н а н о з а т у ғ а н*. Перзентің ақ жібектен таза туған. Шалқыған айдың көлдің ортасында, Тап бейне бөтен емес қаз бен құдан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қатарынан қалмады. Ешкімнен кем болмады, жұрттың істегенін істеді, ел қатарлы өсті. Ана тілің – ар, намысың, Анашыңдай сүйкімді. *Қ а т а р ы ң ы н а н қ а л м а у* үшін, Сен жақсы біл бұл тілді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзіңді білімменен білетіндер Секілді қыран бүркіт қабақтанып. Базары өнер-білім ашылғанда, *Қ а т а р д а н* жатпа үйіңде қарап *қ а л ы п*. Бос белбеу, босаң туған бай баласы, Махрум сыбағадан манапталып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өзі жаман туғанның – Ата-тегі сұралмас. Басы тәуір болғанның – *Қ а т а р д а н* басы *қ а л а* алмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қатарының алды. Құрбы-құрдастарынан едәуір озық, артық жетістіктерге жеткен. Өнерің болса күнінде – *Қ а т а р ы ң ы ң а л д ы с ы ң*. Жамандық жанға дауа емес, Жақсының алғысын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАТАР² ү с т. Теңбе-тең, қоса-қабат, бірге. Ет *қ а т а р* қартайғанда сүйегіңе, Қарайып тамыр тоқтар білегіңе. Сөйлесең аузы-басың кемсең қағып, Тиеді мұрның барып иегіңе (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қатар аққан. Жұптасып өмір кешкен, жарасымды тату отбасын құрған. Бұны бұрын білмей жүрген екенбіз, Тәп-тәттіміз жарымыз бен екеуіміз. *Қ а т а р а қ қ а н* Әму менен Сырдаймыз, Бір Аралдың толқыны боп жырлаймыз (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қ а т а р а қ с а қ өмір атты беленде, Бізден асқан бақытты жан болмас еді-ау әлемде (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТАР= е т. *Матаны жиырып тігу, біру.* Әйел көлендеген жұқа камқа көйлектің етегінен балапан қаздың балақ жүніндей балтырымен балтыр қып әлденеше *қ а т а р ы п* тастаған ақ атылас шалбары көзге шалынып қалды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Бүрмеге әртүрлі матаны *қ а т а р ы п* тігу де жатады (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері). Заманда атқа мінген – атармандар, Белдерін мол шекпеннің *қ а т а р ғ а н д а р*. Бүлінбей, жарылмай-ақ ештемесі, Көңіліне қарап жүріп дат алғандар (Үш ғасыр.).

ҚАТАРДАҒЫ с ы н. 1. *Көптің бірі, қарапайым.* Серәлі консерваторияға келді. Ол жай *қ а т а р д а ғ ы* студент болып қойған жоқ, жас композитор атанды (Т.Ахтанов, Көк құтан). 2. а у ы с. *Шамалас, қарайлас, деңгейлес.* Ол өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі *қ а т а р - д а ғ ы ы ң* ішін күйдірмекке ойланбақ (Абай, Тол. жин.).

Алдыңғы қатардағы. Көзге түскен, озат, үздік. *≈ Ал д ы ң ғ ы қ а т а р д а ғ ы* жастар.

Қатардағы жауынгер. ә с к. *Шені жоқ (солдат) әскери қызметші.* Жастерек, жалғыз терек жапандағы, Жайқал, өс, киелі ағаш атан дағы. Ақтық байлар адамның есіне сал, *Ж а у ы н - г е р л е р* болған деп *қ а т а р д а ғ ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАТАР-ҚАТАР ү с т. 1. *Рет-ретімен, тәртіппен.* Ат, арба кетгі аузына ұмбар-жұмбар, іркіліп еш нәрсені емес тындар. Қадалған *қ а - т а р - қ а т а р* қазықтай-ақ, Қақалып қанжарларға қалды мұндар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Есіктері түрілген, Түндіктері жабулы, – *Қ а т а р - қ а т а р* тігілген, Қараша үйлер кәдімгі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Е-ей, атақты Мәди ақын шырқағандай: «Абақты *қ а т а р - қ а т а р* болады екен, ішіне жаман-жақсы толады екен», бірақ бұл өзіміз қарғап-сілейтін патша заманы ғой, өткен ғасырлар еншісіндегі жайттар. Мына қалпымызда ел түрмелеріне тек әкімдер тоғытылар болар ма? («Түркістан»). 2. *Белгілі бір тәртіппен тізілген, бірнеше реттік (түйелер тізбегі).* Дау менен ер талабы сауда болды, Түйеміз *қ а т а р - қ а т а р* арба болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қосаяқтай көшкенде *қ а - т а р - қ а т а р* қара нар Көш болып қашан түзелер? (Ер Тарғын).

Қатар-қатар тұрысты. Бірінің артына бірі тұрып, бірнеше тізбекті сап құрысты. Екі жақта айқасып, Ұрыстың болды ұлысы. *Қ а т а р - қ а т а р т ұ р ы с ы п*, Саржаның тартты кірісін (Қашаған ақын, Шығ.).

Қатар-қатар тізілді [тігілді]. *Тізбектеле орналасты, бірінің жанына бірі тұрып, реттелді.* Көктем – ол қуаныштың ізгі лебі, Қызғалдақ қыздарға арнап үзіледі. Аспанда жақсылықтың атын жазып, Тырналар қатар-қатар тізіледі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тұр алдында биік-биік дар ағаш, Дар ағашта әйел-еркек аралас, *Қ а т а р-қ а т а р т і з і п* қойған, бөрінің Үстерінде лыпасы жоқ, жалаңаш... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Есіктері түрілген, Түндіктері жабулы, – *Қ а т а р-қ а т а р т і г і л г е н*, Қараша үйлер кәдімгі (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАТАР-ҚҰРБЫ з а т. *Жас жағынан теңдес адам, құрбы-құрдас.* Қыдырып *қ а т а р-қ ұ р б ы* бірге жүрсе, Асылға көкіректе қайғы болмас. Дүние түбі жалған нашар нәрсе, Кірмесін араңызға шайтан ханасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Біздің хал осылайша сұрасандар, Аға-іні, *қ а т а р-қ ұ р б ы*, замандас-төл... Пайда жоқ бекер жатып жасығанмын, Көңілім-ай, бас көтеріп, қиялға кел! (О.Шораяков, Шайыр).

ҚАТАР-ҚҰРБЫДАЙ с ы н. *Жас жағынан теңдес адамдай, құрдастай, бірге өскендей.* Белестен қосты өн құрақ-тал Тел өскен *қ а т а р-қ ұ р б ы дай*. Бұлықнып жатқан бұлақтар Бұралып жатқан бұрғыдай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАТАРЛА= е т. *Бірінен соң бірін рет-ретімен қою, тізбектеу.* Мен өзіме қарасты жігіттерді сақадай сайлап алып, *қ а т а р л а п* тізіп, әзірлен қойдым да, генералға келіп рапорт бердім (Қ.Қайсенов, Жау тылы). Белі менен иығында: *Қ а т а р л а п* тізген патрон, Сыбанған жеңін бешпентшең (О.Шипин, Дастан.). *Қ а т а р л а п* қойған солдаттар Зеңбіректің жетеуін Аузын көрдей үңірейтіп (О.Шипин, Дастан.).

ҚАТАРЛАҒАН с ы н. к ө н е. *Қаптаған, қалың, сансыз, көп.* Қарағай найза сықылды Қарсы шабар ұлы жоқ. Артынан іздеп келер *Қ а т а р л а ғ а н* халқы жоқ (Сайын батыр).

ҚАТАРЛАН= е т. 1. *Тізілу, тізбектелу, бірінен кейін бірі көріну.* Мана менің көз алдыма бір келіп кеткен бейнелер қайта келіп *қ а т а р л а н а* қалды (Ғ.Мүсірепов, Достық). 2. *Керуендегі, көштегі т.б. түйелердің бірінен соң бірінің ретпен тізілуі.* Бұлықсып жүрген мырзадан Бұрынғы дәулет тайған күн. *Қ а т а р л а н ғ а н* қара нар Арқанын қиып алған күн... (Махамбет, Өлеңд.).

ҚАТАРЛАНУ *Қатарлан етістігінің қимыл атауы; тізілу, тізбектелу.* Жас өскен, зәулім ағаштардың *қ а т а р л а н у* шетіне көз жетпейді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚАТАРЛАП ү с т. *Керуен-керуен болатындай, бірнеше түйенің тізбегіне артатындай,*

сансыз, көптеп. Онан туғанды сұрасаң Батыр Ғабдолмұтәлләп, Дүния жиған *қ а т а р л а п*. Жұрт пайдасын қылмайды Өзі ұстайды тұтамдап (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАТАРЛАС¹= е т. 1. *Бір-бірінің жанына, артына тұрысу, бір тұзудің бойына тізбектелісу, бірлесу.* Еңсеп беліне қыл арқан байлап құдыққа беттеді. Төрт-бес жігіт *қ а т а р л а с ы п*, қыл арқаннан ұстады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). 2. *Қатарда бірге жүру, қатарға қосылу.* Ия, сондай менде де бір сыр бар еді, Көктем ғой сондағыдай бұл да әдемі. Ол сырым – тағы да бір *қ а т а р л а с ы п*, Жазатын көктем жайлы жырлар еді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҚАТАРЛАС² з а т. *Теңдес құрбы, құрдас.* Жақын туыстары мен *қ а т а р л а с т а р ы н ы*ң басын қосты (Ауызекі).

ҚАТАРЛАСТЫР= е т. *Қатарына қостыру, жуықтату, жақындату.* Қазіргі жүрісте досының бірдеме айтқысы кеп, қатарласқысы кеп келе жатқанын сезді де, ат тізгінін тежеп, Ажмағиды күтіп ап *қ а т а р л а с т ы р д ы* (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚАТАРЛАСТЫРУ *Қатарластыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАРЛАСТЫРЫЛ= е т. *Тізбектеле орналастырылу, топтастырылып тізілу.* «Еңлік – Кебек» спектаклін қоюшыларының жазғанына қарағанда, екі үй *қ а т а р л а с т ы р ы л ы п* тігілген. Қазіргі ұғыммен айтқанда – бірі сахна, бірі зал есепті болған (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ҚАТАРЛАСУ *Қатарлас етістігінің қимыл атауы; қатарына қосылу.* Бұл жолы Қалау мырзамен *қ а т а р л а с у ғ а* бата алмай, сәл кейінірек қалып қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚАТАРЛАТ= е т. *Тізбектелу, бірінің жанына бірін орналастыру.* Кітаптардың шаңын қағып, *қ а т а р л а т а* тізіп қойды (Ауызекі).

ҚАТАРЛАТУ *Қатарлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАРЛАУ *Қатарла етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТАРЛЫ¹ с ы н. *Қатары бар, қабатты.* Орал мен Кавказ сияқты тұзу *қ а т а р л ы* құрылыстардың орнына мұнда жан-жақты мозоникалық құрылыстар бар болып шықты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Алдыңғы қатарлы. а) *Дамыған, оркениетті, қауқарлы, қишті, үздік, озат.* Қазір Қарулы Күштерде кәсіпқой сержанттар институты құрылуда. Бүгінде әлемдегі *алдыңғы қатарлы* елдер армиясында сержанттық корпус жауынгерлік даярлық тұрғысынан ең озық құрылым бо-

лып табылады («Егемен Қазақстан»). *Алдыңғы қатарлы* елдерде 20 пайыз стандарт та, 80 пайызы – еркіндік. Тағы бір ескеретін жайт; Бонн, Сорбонна, Массачусетс университеттері ешқашан бір бағдарламамен жүрмейді («Жас Алаш»). ә) *Кезек күттірмейтін, өзекті*. Осы тұрғыда, ипотекалық несиелеуді шындығында да мұқтаж адамдардың қолын жеткізердей, оларды әлеуметтік көтермелеу механизмі ретінде ұйымдастыру – мемлекетіміздің *алдыңғы қатарлы* мәселелерінің бірі екендігін атап кеткен жөн («Егемен Қазақстан»). Алғаш рет отбасындағы зорлық-зомбылық тақырыбы *алдыңғы қатарлы* проблема ретінде 1993 жылғы тамыз айында Вена қаласында өткен Бүкілдүниежүзілік адам құқығын қорғау жөніндегі конференцияда талқыланған еді («Егемен Қазақстан»). б) *Озық, жетілген, жаңа үлгідей*. Ал ТМД-ның басқа елдерінің арасында Ресейдің кейбір аймақтарындағы ҰЕҰ-ның жұмысы біздікінен алда екенін мойындауымыз керек. Оларда *алдыңғы қатарлы* технологиялар қолданылып жүр, біз олардың көбін әлі өзімізге енгізе алмай жатырмыз («Егемен Қазақстан»). в) *Мықты, әйгілі, жоғары дәрежелі, сапасы жоғары*. Осы жылдар мемлекет қаржысының тапшылығына қарамастан, жаңа тұрпаттағы менеджерлерді Батыстың *алдыңғы қатарлы* университеттерінде дайындау барынша қолдау тауып, жағдай жасалды («Егемен Қазақстан»). г) *Үздік, озық, беделді, маңдай алды, бетке ұстар*. Нарық пен демократияға негізделген батыстың либералдық құрылыс жүйесін батыстың *алдыңғы қатарлы* философтары да әлдеқашан сынап, түбегейлі қатерлерін анықтап, бұл жол адамзаттың адасуының көрінісі деп жан айқайын салған («Түркістан»).

Ел [жұрт, халық] қатарлы. *Көптен бірдей, басқалардай*. – Ештеңе етпейді, қарақтарым, көш жүре түзеледі деген, өстіп жүріп *ел қатарлы* үй боп кетесіңдер, – дейді Жаппас шал да Ұзақтың пәс көңілін жұбатқандай (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Күйеуге *ел қатарлы* өтпейтұғын, Алпыста қатыны өлген шалдар келіп Алсам деп тоқалдыққа ептейтұғын (Бес ғасыр.). *Жұрт қатарлы* аты жоқ, өзі қатарлы жігіттер желбауыр ат мініп, көкпар тартып, жерден күміс алып, жарысып, аударысып ауыл қылдырып, сайран салып жүргенде, Қартқожа торы байталымен шаба алмайды, көсіліп бойын жаза алмайды (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Сарайшыға айтады: – Ей, сарайан, Бір сарайды босатып берші маған. Алатын *жұрт қатарлы*

ақынды ал, Мейман болып бұл күні келдік саған (Бабалар сөзі). Қара сөздің қайымын – *Халық қатарлы* жазамын. Икаят ізі табылса, Нәпақамдық наданнан Қысылмай еркін озамын?... (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАТАРЛЫ² с ы н. *Жас жағынан шамалас, жасты*. – Мен өзімді-өзім адастырған адаммын. Мен *қатарлы* оқыған қыздар қазір алды Москвада оқып бітіріп, үлкен білімді адам болды, – дейді Қамар (С.Бегалин, Уақыт.). Сұлулығы артықша *Өз қатарлы* қыздардан, Жаксылық деген кісінің Зылиқа деген бір қызы Қысым көрген заманнан (О.Шипин, Дастан.). Сүйекке кіру – деп қайтыс болған кісіні ақ жуып, арулауды айтады. Бұған сүйекті жуудың жөнін білетін аруақтың өзі *қатарлы* адамдар кіреді («Парасат»).

ҚАТАРМА¹ з а т. э т н. *Қатарып тізілген, бүрмеленген тізіс*. Көк атылас көйлектің *қатарма* етегіңдей біріне-бірі ілескен қабат-қабат бұйра толқындар ақ шыңның аяғына жығылғандай, ауық-ауық шылп-шылп сүйіп қояды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Ірілі-ұсақты *қатармалары*, қалтарыс тігістері бар киімді аса ұқыптап тазалаған жөн, өйткені бұл тігістердің астына шаң үйелегіш келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАТАРМА² з а т. *Жад, түйсік, назар*. Бақыланушы адамның қозғалыстарын, ол қозғалыстардың қалай, қашан, қандай жағдайда өзгеретіндігін де жатқызамыз. Біздің *қатармамыз* да осы үш сұрау дәйім болу қажет. Бұл *қатарма* нағыз өзгеше болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАТАРУ *Қатар етістігінің қимыл атауы; бұру*. *Қатару* балықтың торға оралуына, аудың тез жыртылмауына қажет (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАРЫ з а т. ж е р г. *Жаны, маңы, маңайы*. Түйе Можағаштың қатарында жүр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Біз оған пункттің *қатарында* кездестік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАРЫНАН ү с т. 1. *Бірінен кейін бірін*. Мына сөредегі кітаптарды *қатарынан* оқып шықты (Ауызекі). 2. *Бір мезгілде, бірден*. Атанды Амангелді, Бектепберген, Екеуін *қатарынан* халық білді. Теп-тегіс ауыл-аймақ жақсы көріп, Батырға кез келгенде құрмет қылды (О.Шипин, Дастан.)

ҚАТАС ү с т. ж е р г. *Жаңылысып, қателесіп*. Мен саған әлгі ақшаны *қатас* берген екенмін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТАСЫЗ с ы н. с ө й л. *Қатесіз*. Қолыңа түсіре алсаң бар шағы аш, Тізілген меруерттей

отыз тісі, Нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас Шекеде камшат бөрік кигені асыл, Сылдырлап алтын шолпы, иықта шаш, Бұралған тоты құстай мүшелері, Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас? *Қ а т а с ы з* осы айтқандай болып тұрса Жолында сондай қыздың қияр ем бас (М.Дулатов, Шығ.). Серіктері бір мәселенің шешуін таба алмағанда, онан сұраушы еді: «Шоқан, шын жақсы адам мынадай іс туралы не қылар еді?» деп. Біздің арамызда ондай қиын мәселеге Шоқаннан артық *қ а т а с ы з* жауап беруші болмаушы еді... (М.Дулатов, Шығ.).

Қатасыз тиді [атты]. *Мұлт кетпеді, дәл (дөп) тиді.* Жардың басын жағалай, Мылтық сүйреп атқан соң, Біздің атқан оғымыз *Қ а т а - с ы з* жауға *т и е д і* (О.Шипин, Дастан.). Жас бала Амангелді мерген деген Атағы талай жерді кетті жарып. *Қ а т а с ы з* құралайды көзге *а т а т ы н* Мерген деп Амангелді шығарды атын (О.Шипин, Дастан.).

ҚАТАЮ= ет. 1. физ. *Заттың қатты, серіп-пелі күйге өтуі.* Қатты денелердің құрылымы *қ а т а ю* процесінің өту ерекшеліген, балқыма-ның құрылымы мен табиғатына байланысты анықталады (ҚҰЭ). 2. а у ы с. *Қушею, күшіне міну.* Күнгейден соққан желдің *қ а т а ю ы н а* қарағанда, сиреген бұлтты түгел сырып тастайтын түрі бар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). 3. а у ы с. *Мінездің, көңіл-күйдің ұстамдылыққа, салмақтылыққа бейімделуі.* Мұндайда, ең алды-мен, сен *қ а т а ю ғ а* тиіссің (Ауызекі).

КАТЕ¹ [ар. خطا] з а т. 1. *Жаңылыс, теріс іс, ағат қылық, бұрыс әрекет.* Рұқсат бер енді маған, батырларым, Дос болған жан аяспас жақындарым, мен кештім, сендер де кеш *қ а т е м* болса, Бар шығар байқамаған қапылдарым (Шәкәрім, Өлеңд.). Жыл жарым абақтыда отыру оңай іс емес, жөн-жосықты білмей, жол-сыз көшетін билердің қолына ондай нәрселерді беру – зор *қ а т е* (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Бұл *қ а т е*, надандыққа мен кінәлі, Қиын дерт өлгенімше маған арман. Жақында жатты сүйіп той жасалды, Уақыт өтіп кетіп отыр қолдан (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Бұрыс, теріс, ағат, жалған.* Кеселхана хисасында да *қ а т е*, өсек сөздер айтып жария қылады, науқастанған қазақтар кеселханға барып жатса, тірі болып шықпайды деді («ДҮГ»). Бірақ біз заттарды, көріністерді жақсылап бақыламай, араларындағы байламды терең тексермей, асығып, үстірт нәтиже шығарсақ, бұл нәтижеміз *қ а т е* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Жаңылысушылық, дұрыс емес, теріс сенім, бұрыс ой, жаңсақ түсінік.* Әлемдік

дәрежедегі жетекші мемлекеттерге зор маңыз бере отырып бейбітшілік орнатуда тек соларға ғана үміт арту атымен *қ а т е* (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Қатыны айтады: «Сенің мұның *қ а т е*, құлақ сал, айтайын, – дейді, – Менсіз кеткенде, өзіңізге мәлім, күнәйімді емес пе едім, кеткеніңізге недәуір жыл болды, есептеп қараңыз», – дейді (Ә.Диваев, Шығ.). 3. *Шалыс басушылық, байқаусызда, ойламаған жерден болған ағаттық.* Кешіргей Алла бендеңнің Ғасилық еткен *қ а т е с і н* (Қыз Жібек). 4. *Жалғандық, ауытқушылық, бұрыстық, өтірік.* Бұл сөзімде жоқ *қ а т е*, Көп қосыннан екеуі Сапарланды ел жаста (Батырлар жыры). 5. филос. *Белгілі бір мезетте жүзеге асқан істің, құбылыстың уақыт өткен соң теріс болғанын аңғартатын ұғым.* *Қ а т е* адам санасында қалыптасқан ережелердің, заңдылықтардың қарама-қайшы келуін, ойдың немесе іс-әрекеттің ақиқатпен үйлесім таппағанын білдіреді (ҚҰЭ). Кез келген адамның ойлану, пікір айту, дәлелдеу барысында логика заңдарының бұзылуы да *қ а т е л е р д і* пайда болуына әкеледі (ҚҰЭ). 6. п е д. *Ережеден, дұрыс үлгіден ауытқу.* Мұғалім оқушының *қ а т е с і н* дереу түзетіп отыру керек. Бұны ауызша да, жазба-ша да түрде жүзеге асырған жөн («Қазақст. мект.»). Диктантта *қ а т е* жіберген оқушымен жұмыс жүргізу керек («Қазақст. мект.»). 7. с а я с и. *Негізінен үкіметтің ауысуына немесе экономикалық бағыт-бағдардың өзгеруіне, заңнамадағы қолайсыз өзгерістерге, әскери жанжалдарға, шектеулер енгізілуіне, эмбаргоға, мүлкті ұлт меншігіне айналдыруға байланыс-ты, т.б. жағдайларда туындайтын ауытқу.* 8. э к о л о г. *Қолданыстағы табиғи нысандар мен факторлардың антропогендік өзгерістер ықпалымен, адам әрекетінің салдарынан туын-дайтын ауытқу.*

Айна қатесі жоқ. *Ешбір өзгерісі жоқ, ұқсас.* *А й н а қ а т е с і ж о қ*, сол журналдағы әңгімені көшірген (Ауызекі).

Айтқанын қате қылмады. *Сөзін жерге тастамады, айтқанын бұлжытпай орындады, мүлтіксіз бағынды.* Жакын жүрсең жеткендей төбең көкке. Жуансып дырылдайсың сен де көпке, Дос болсаңда *а й т қ а н ы н қ а т е қ ы л м а*, Бөрің соның құлы бол тесік өкпе (Шәкәрім, Өлеңд.).

Жүйелі қателер. тех. *Өлшеуіш аспаптардың (приборлардың) дұрыс қойылмауы, сыртқы ортаның әсерінен (жел, жауын, атмосферадағы жарық сәулесінің сынуы, т.б.) болатын қателер.* *Ж ү й е л і қ а т е л е р д і*ң шамасын бағалау

математикалық статистиканың әдістерінен тыс математиканың әртүрлі арнаулы әдістері бойынша бағаланады (ҚҰӘ).

Кездейсоқ қателер. м а т. *Өлшеу нәтижесін біресе арттырып, біресе кемітіп отыратын, түркі тегі беймәлім кездейсоқ себептерден пайда болатын қателер.* Қателер теориясының зерттейтін негізгі мәселелері мыналар: *Кездейсоқ қателер* үйлестіру заңдарын анықтау, белгісіз нәтижелердің статистикалық бағаламасын шығару, мұндай бағаламалардың дәлсіздігін табу, өрескел қателерді анықтау (ҚҰӘ).

Қате болды [кетті]. *Дұрыс болмады, жаңылыс болды.* Арғын, найман, сүйінген дабысыма, Әсет салған ән десін арғы бетте. Азырақ білгенімше сөз сөйлейін, *Қате болса*, ағалар, айып етпе! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ақтара алмай келемін, жұртым, ой кенін, *Қате де болар* пікірім айтқан кей менің. Алдында сенің бірақ мен ойда барымды Жасырмай әркез келеді адал сөйлегім (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қате жіберді. *Ағаттыққа жол берді, жазды-жаңылды.* Аларыңды алып қал, Сайранға да салып қал, Жанған кезде жұлдызың. Тіршілікте *жіберген Қатең* үшін күн ертең Қызармаса болғаны Қызғалдақ көңіл ұл-қызың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қате кетті. а) *Дәл болмады, дөп тимеді, тиісті межеден ауытқыды.* Апыр-ай, бояу, кескін қалай жеткен? Табиғат тапқыр, шебер сонша неткен? Керемет көп пішіндер істегенде *Кетпеген* қалай *қате* көз бен беттен (Ф.Орманов, Үлес). ә) *Жаңылды, бұрыс, теріс болды.* Төңірекке ақыл айтасың – Дұшпан менен досыңа. *Қате кетсе* бұл сөзім, Қателіктен шошыма (Кердері Әбуәкір, Қазағым).

Қателер теориясы. м а т. *Жуық түрде өлшенген шамалардың мәнін табуға арналған және өлшеу қателері туралы тәсілдерді зерттейтін математикалық статистиканың саласы. Қателер теориясы* өрескел қателер мен кездейсоқ қателерді зерттейді (ҚҰӘ).

Қате ойлады. *Дұрыс түсінбеді, жаңылды.* Гауһардың жасықпенен паркы бір ме, Болат темір егеуге үгілмейді. Қатерінді қапыдан *қате ойлама*, Бакидың демі түзу үлдейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қатемен жұмыс. п е д. *Мектеп оқушыларының жазба жұмыстарды орындауда жіберген қателіктерін түсіндірумен, қате жіберуіне себеп болған білім, біліктілік, дағдыларды үйретіп қалыптастырумен байланысты қолданылатын оқыту тәсілі.* Диктант нәтижелері бойынша міндетті түрде *қатемен жұмыс* жүргізіліп отыру керек («Баст. мектеп»).

Қатесі бар. *Дұрыс емес, бұрыс.* – Сұлтаным, ниетіңді анық білдім, Таппаққа «бір қап гауһар» үкім қылдың «Бұл сөзде *қате бар*» деп қауіп етпеймін, Мақұл сөз мейір үшін қызыл гүлдің (О.Шораяқов, Шайыр).

Қатесі жоқ. *Дұрыс, қатесіз, тура.* Рас, қызым, сөзіңнің *жоқ қатесі*, Аттың қикар мінезі бар, – деп күрсінді әкесі, – Тек бұл бейбақ ат біткеннің зерегі, Түскен кезде бәйгелерге жарысқа, Жаралғандай шабу үшін алысқа, Арын салып, терін, қанын төгеді, Бірақ сөзсіз бірінші боп келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатесін кешірді. *Айыбын кешті, жазғырмады, кінә тақпады, айыптамады.* Қызық-ау, адам, ғұмырың Қым-қиғаш тарам жолдары. *Қатесі* болса ұлының, *Кешсе* Отан... Бақыт сол дағы (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатесін мін қылды. *Айыбын бетіне басты, жазғырды, сынап-мінеді.* «Маусымда кекіліме көк гүлді іліп, Қасыңнан мамырда да өттім күліп», – Деп менің бір *қатемді* көп *мін қылып*, Қаз айдап өлеңіме кеттің кіріп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қатесін түзетті. *Қатесін тауып, жөндеді, ескерту жасады.* Есімімді білетін ел көбейді, Төрге өт дейді, есіктен тергемейді. Қатал күштің жақынын сезген сайын, *Қатемді* ешкім *түзетіп*, жөндемейді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қатесін санады. *Кемшілігін терді, сынап-мінеді, өзін кінәлі сезінді.* Бәрі де есте жүрген жол, көрген азап, Көтерілді көлеңкем жерден аз-ақ. *Қатемді* де қайтемін енді *санап*, Аты өлді деп айтпаса болды қазақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қатесін ұғынды [түсінді, байқады]. *Жаңылғанын білді.* Мүмкін, сонда *ұғынарың қатеңді*. Кім аяққа басса заңын даланың – Ұмытқаны қатал тарих сабағын. Кешір мені, Таусылды бар амалым. Дала заңы – баба заңы, қарағым, – деп әкесі қолына алды садағын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аман болса Серігің, Гүлді ормандай көрігің, Бастан өткен *қатемді Байқап* сізге келуім. Балалық өтті басымнан Сол үшін сәлем беруім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қолын қате сермеді. *Шалт кетті, шалыс басты, жаңылысты, адасты.* Жиеніңіз ес білгеннен ел деген, Өрге ұмтылған, өрге қарай өрлеген. Кім ұшырамас алыс жолда шалысқа, Күн де болды *қолды қате сермеген* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Өрескел қателер. а) *Тұрпайы қате.* ә) *кіт. Өлшеуші адамның есептен жаңылуынан, өлшеуші аспаптың көрсеткен*

цифрын шала оқуынан болатын салдары үлкен зиянға соқтыратын қателер. *Ө р е с к е л қ а т е л е р* өлшеулердің нәтижесі бойынша анықталуға тиісті шаманың болжам мәнінен тым алшақ болады, сондықтан нәтижеге дереу сенімсіздік тудырады. Олар көбінесе қайтадан өлшенгенде анықталады (ҚҰЭ).

Тәуекелдің қатесін белге бұды. *Дұрыс екеніне көз жеткізбей-ақ әрекетке барды, бір істі қолға алды. Қ а т е с і н т ә у е к е л д і ң б у д ы ң б е л г е*, Қадірлі жігіттерсің бәрің де елге. Құрметті бірің–төре, бірің–қара, Лайық отыруға шаршы төрге. Ат жалын тартып мініп көрінгелі Қалмаған жігіт ерсің ісің кемге (Кердері Әбуөкір, Қазағым).

Халық айтса, қате айтпайды. *Халық айтса, қалы айтпайды (жұрт, көпшілік қателеспейді, дәл, турасын, шындықты айтады).* «Қотыр болса қолыңды, ішің өтсе асыңды тый» дейді ғой халық. *Х а л ы қ а й т с а, қ а т е а й т п а с* («Жас Алаш»).

ҚАТЕ-КЕМІСТІК з а т. *Белгілі бір істе кеткен кемшілік.* Мұны конференцияны ұйымдастырушылар тарапынан кеткен *қ а т е - к е м і с т і к* деп санау керек («Жас Алаш»).

ҚАТЕЛЕС= е т. **1.** *Қалт жіберу, қате жіберу, дұрыс шешімнен, тиімді әрекеттен ауытқу.* – Сержант *қ а т е л е с с е*, – бөлімше қырылады, олармен бірге сержанттың өзі де кетеді, – дейді командир (Б.Момышұлы, Москва.). «Хан *қ а т е л е с с е* – халықтың соры» (М. Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Адамбыз ғой, сондықтан да *қ а т е л е с і п* жатамыз, Кейде түн боп түнереміз, кейде таң боп атамыз, О, тәйір-ай, жасты қара, жасты қара көздегі, Көбіне біз кінәлауға бейімдеуіміз өзгені (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Ағаттық жасау, бұрыс жолға түсу, адасу.* Төзімдіге құрышың не? Темір не? Төзімдімін деп бірақ та елірме! Тағы, тағы... *Қ а т е л е с п е* бірақ та Кешіретін кісім бар деп өмірде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Дөп түспеу, дәл тимеу.* Таң алыс әлі, түнгі ұйқы тәтті емес пе еді, Баяғы бала күндегі тапты елес мені. Арналған жырға өмірім азайғанменен Елтитін әнге көңілім *қ а т е л е с п е д і* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** *Шатасу, жаңылысу.* *Қ а т е л е с с е ң* тартып отырған күйіңнен, Керілдесіп қалады екен Адайлар. Шақыртып алып ару қыздарын сонан соң Бармағында от ойнар, Күй сұрайды екен атойлар (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5.** *Тура-сын айтпау, шындығын, ақиқатын көрсетпеу.* Әрине, тестілеу процестері төңірегінде көп сын айтуға болады, тіпті мұны түбі жоқ, таусылмайтын тақырып десек те *қ а т е л е с п е й м і з* («Қаз. әдеб.»).

Текке қателесті. *Болмашы жерден жаңылысты, ағаттық жіберіп алды.* Жолбарыстар жолбарыс боп өсетін! Жамандықтың жолын тура кесетін. Кей уақытта Тегі мұның адам деп Кезіміз бар *т е к к е қ а т е л е с е т і н!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАТЕЛЕСТІР= е т. *Жаңылыстыру, шатастыру.* Күнделікті келіп түсетін сансыз хаттар мен құжаттар адамды қағазбастылыққа ұрындырып, *қ а т е л е с т і р і п* жіберетіні жасырын емес (Ауызекі).

ҚАТЕЛЕСТІРУ *Қателестіріп етістігінің қимыл атауы; қате жіберу.* Мыналары адамды оп-оңай *қ а т а л е с т і р у і* мүмкін (Ауызекі).

ҚАТЕЛЕСУ *Қателес етістігінің қимыл атауы.* Адам өміріне қауіп төніп тұрған шақта дәрігердің *қ а т е л е с у г е* қақысы жоқ («Айқын»).

ҚАТЕЛЕСУШІЛІК з а т. *Адасушылық, жаза басушылық.* Өз бетінше жұмыс істей білушілік өз мүмкіншіліктерімен санасу арқылы орындалмаса, бағына білуге қабілеттілігі болмаса, өздеріне мәз көрініп, бетімен кетушілікке, шексіз *қ а т е л е с у ш і л і к к е*, коллективте ынтымақты тіршілік ете алмаушылыққа әкеліп соқтырады (Семья тәрбиесі).

ҚАТЕЛІК з а т. **1.** *Бұрыс әрекет, теріс қылық, ниқсанды іс, ағаттық.* Мұндай *қ а т е л і к т е р* Заки бекте өріп жүр (М.Шоқай, Танд. шығ.). **2.** *Жаңылысушылық, адасушылық.* Жиһад ұғымын жазықсыз кісілерге бағытталған бір күш көрсету, басқыншылық, яғни лаңкестікті суреттеу үшін қолдану өте ауыр *қ а т е л і к* («Түркістан»). Ең негізгі кінә, әрине, өзімде. Бұл баланы жаңа туған кезінде Перзент үні тұсаған жан мұратын Афрасиабтың ар жағында тұратын Нағашысы бауырына басқан-ды. *Қ а т е л і г і м* осы арадан басталды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Бұрыстық, жалғандық, теріс ойлаудан болған шатасушылық.* Ойласаң мың бір пәле тілден туған, Шешендер топ ішінде тілді бұған. Бір адам *қ а т е л і к п е н* сөз сөйлесе, Жабылып мың бір пәле соны қуған (Шал ақын, Өлеңд.).

Қателігі жетіп жатыр. *Өмірінде көп жаңылысты, айыбы көп.* Рас, әнің туысса да көктеммен, *Қ а т е л і г і ң* бір басыңнан өткерген *ж е т і п ж а т ы р*. Босқа шаштың күшінді Тастақ жерге дөн өне ме сепкенмен? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қателігінен басын ашты. *Өзін ақтап алды; айыбын жуды.* *Қ а т е л і к т е р д і ң* бәрінен де мен *б а с т ы а ш а м*, Тек қана саған ағынан айтып бастасам. Сен үшін, халқым, махаббатпын

мен ізгі, шын. Шын махаббаттар алдамаған ғой ешқашан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қателігін кеш ұқты. *Айыбын кейін түсінді, білді, өкінді.* Буырқанған теңіздей жатыр екен ашынып, Атылады аспанға ақ көбігі шашылып. *Қ а т е л і г і н к е ш ұ қ қ а н* тағдыр дейтін қайыршы Жүгіріп жүр жағада сауға сұрап, бас ұрып... (М.Мақатаев, Шығ.).

Қателігі түзелді. *Жіберген ағаттығы жөнделді, бәрі қатына келді.* Халқымның *қ а т е л і г і т ү з е л с е* өткен, Салмағын сахараға жүз өлшеткен. Қазақтың бар тайпасын өз қолыммен Даңқтың кітабына тізем шеттен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қателік жасады [жіберді]. *Ағаттыққа жол берді, кінәлі болды.* Ерік берсең орға жығып, кетер бір күн асау қан, Сақта тәңір *қ а т е л і к т і* біле тұра *ж а с а у д а н!* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен осынау борышыма әкелік Немқұрайды қарадым да. Кінәлі боп ар алдында *Ж і б е р д і м* зор орны толмас *қ а т е л і к*, Міне, төрім бірігіп тұр көріме Көрінетін бетім бар ма еліме? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қателікке төзбеді. *Ағаттықты көтере алмады, тез арада түзетті, жол бермеді.* Сақтанар сәтсіз кезімнен, Әділ сын табам өзіңнен, Өзіндей мен де *т ө з і н б е н*, *Қ а т е л і к т е р г е* көз ілген. Жоямын оны кезінде ісіммен әрі сөзіммен! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қателік кетті. *Жаңылысты, қателікке ұрынды, ағат кетті.* *Қ а т е л і к к е т т і* басымнан Ерке болдым жасымнан. Бетіме піркеу болып тұр Сіздер көшіп қасымнан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). – Ағаттық әсте істеме, Асығыс дүние әкеліп, Өмірде, сөзде, істе де *К е т п е с і н*, – дейді, – *қ а т е л і к* (М.Мақатаев, Шығ.).

Қателік тарады. *Нұқсанды іске жол берілді, бұрыс әрекетке әкеп соқтыратын жаңылысу болды.* Шығардың әдетте жоқ бұл бөлені, *Қ а т е л і к* қасыңыздан онда *т а р а п*. Қаһарлы, бұзылып тұр ханның түсі, Белгілі әйеліне ханның іші. Түңіліп уәзірлері үйден шықты, Мойнына су төгіліп қырық кісі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қателіктен шошыма! *Ағат істен қашпа, оны түзетуге тырыс деген мағынада.* Төңірекке ақыл айтасың – Дұшпан менен досыңа. Қате кетсе бұл сөзім, *Қ а т е л і к т е н ш о ш ы м а* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚАТЕП з а т. к ө н е. э т н. *Жүк арту үшін нардың үстіне салынатын ағаш [Қатеп нардың өркеші арасында тұрады да, оны жүк баспайды].* Қара қылды қақ жарған, Алысқа кеткен атағы

Қайыспас қара нар еді Қозғалмайтын *қ а т е б і* (Бес ғасыр.). Домбыраны қолға алғанмын, Оң-солға бұрап шалғанмын. *Қ а т е п т і* қара нар едім, Артуын таппай мертіліп, Мен базардан қалғанмын (Аралбай ақын, Шығ.).

ҚАТЕПТІ с ы н. *Аса мықты, шыдамды, төзімді; күші мол.*

Қатепті қара нар. *Жүк арту үшін өркешіне ұзыннан салынған ағашы бар берік, мықты, күшті түйе.* Толарсақтан саз кешіп, Тоқтамай тартып шығуға, Қас үлектен туған *қ а т е п т і* *Қ а р а н а р* керек біздің бұл іске (М.Өтемісов, Өлеңд.). *Қ а т е п т і қ а р а н а р* керек Біздің бүйткен бұл іске (Махамбет, Өлеңд.).

Қатепті қара нардай. п о э т. *Ауыртпалықты сездірмейтін ауыр жүгін бөлісетін, сүйеніші бар, тірегі бар адамдай.* Мен оны қаншалықты пысылдап, қарқурай шешендікпен айтсам да, сен қайыспайтын *қ а т е п т і қ а р а н а р д а й* шыдамды болсаң да қаржалған түлпардай қалжыраңқы тартасың (Б.Қыдырбекұлы, Ала-тау). Сен барда сүйеулі еді арқам жарға-ай, *Қ а т е п т і* қайыспайтын *қ а р а н а р д а й*. Аузына байтақ жұрты анталаған, Сүйекем сөйлер еді-ау қарқуардай (Абыл Тілеуұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ҚАТЕР¹ [ар. خطر] з а т. 1. *Қауіп, сырттан төніп тұрған залал, нұқсан, зиян.* Ел үшін туған ерім деп, Бір топ келіп жыласты, Еліме *қ а т е р* жауым деп, Өлгенін бір топ ұнасты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қоркыныш жоқ қошақан қаперінде, Қаперінде жоқ оның *қ а т е р і* ң де. «Қой баласын қоңыр», – деп ойлаушы едім, Не істерге білмедім қапелімде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. *Тосыннан кездесетін қиындық, кедергі.* Енді біз бақылауға кірісеміз. Бақылағанда, шу дегеннен екі *қ а т е р* тап бола кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ оған қол жете алатын емес, бозбалалыққа да қол жетпейді. Егер бір құдірет жеткізсе о да «шын бақ» емес, себебі онда қайғы да көп, *қ а т е р* де көп, ар-иманнан безу де көп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көп еді ағайынды әкем менің, Алдағы көз жеткізер *қ а т е р г е* кім? Бәрінің аты шауып тұрған кезі, Болады бір өрлеуі әр пенденің (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). 3. э к о н. *Тәуекелдік күтпеген шығасыға, залалға ұшырау, жоспарланатын нұсқамен салыстырғанда табыстың, пайданың кем алыну қауіті.*

Алқымға қатер тіреді. *Жанын мұрнының ұшына келтірді, қатты қинап азаптады.* *Қ а т е р д і т і р е п а л қ ы м ға*, О, соғыс, неткен күшті едің. Аяды Арман артында Қалдырған қауырт істерін (М.Мақатаев, Шығ.).

Басын қатерге тікті [байлады]. *Өлімнен қорықпады, тәуекел етті.* Меніңше, сіз бүгін орынсыздан орынсыз *басыңызды қатерге тиктіңіз*, – дейді офицер командиріне (Б.Момышұлы, Шығ.). *Қауіп пенен қатерге, Басында тиккен*, өлмеген. Қатыгез со бір жат елде, Азабы бар ма көрмеген (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатерге аяқ басты. *Тәуекелге барды, бір іске бел шешіп кірісті.* Ұлыққа қошаметшіл құл сықылды, *Қатерге аяқ басып* көрмей артын (Абай, Тол. жин.).

Қатерге бел буды. *Тәуекелге барды, қауіпке басын тікті.* Мен енді жауынгер, *Қатерге бұған бел.* Батысқа жол тарттым, Сен үшін туған ел (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатерге [бір елі] жуықтау. *Өмірлері қауіпке толы, айнала қоршаған жау. Жуықтау тұрушы еңдер қатерге елі, Қадірлі туыстарым жат елдегі – Қап-қара континенттің Сәбиттері! Сап-сары континенттің Сәкендері! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).*

Қатерге толқын туратты. *п о э т. о к к а з. Басын қатерге, бір іске қауіптілігіне қарамастан бел шешті, тәуекел етті. Қатерге толқын туратын,* Заулайды алға ер жандар. Теңізді жатыр тулатып Маңдайдан тамған маржандар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатерге төзді. *Қиындыққа шыдады, ауыртпалықты көтерді.* Тыныштық, Ауке, тыныштық, *Төздік* қой, жетер, *қатерге.* Алыстық, жеңдік, ұрыстық, Кетпеді күрес беркерге (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатерден аман кетті [қалды]. *Қауіптен аман-есен қалды, бәледен құтылды.* Жүргенде қара шекпен әділдікпен, Осындай *қатерлерден аман кеткен.* Қалдырып кейінгіге мысалдарын, Сөйледім хикаясын бастан өткен (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қатерден қорғады. *Бәле-жаладан сақтады, қорғаштады, қамқорлық жасады.* Біреулері жанын салып *сан қатерден қорғады,* Біреулері мендегі үлкен адамдықты қорлады. Бірі шаттық, бірі реніш – бәрі жаным сезеді, Менің кеудем – сан толқынның сарқыраған өзені (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатер күтпеді. *Қауіптенбеді, сезіктенбеді, қамсыз болды. Күтпеп ем* Өзің жақтан *қатер,* қауіп, Өткіңші болды аз күн өтер сауық. Жүрегің маған күштар жаралса да, Кетіпті басқа жайлы пәтер тауып (К.Салықов, Жезкиік.).

Қатер өткелін кешті. *п о э т. Талай ауыртпалықты бастан кешті, қиындық көрді, азап шекті.* Өмірдің шиыр жолында *Өткелін*

кешкен қатердің. Қоршалған қалың қорымда Әкесі жатыр әкемнің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қатер таянды [жуыды]. *Қауіп төнді, бәле кез болды, басына қиындық түсті.* Дүниеде ешбір *қатер жуым айды,* Әркім ие боп жүрсе өз аузына. Басына бәле адамның тілден болар, Сол тілден ұрынады сөз дауына (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қатер төнді. *Қиын-қыстау қауіпті жағдай туды, басына күн туды.* Аруақты кетпе танымай, Жасанған жауға жасыма. Сиынар пірің – Абылай *Төнгенде қатер* басыңа (К.Салықов, Жезкиік.). Аруақты кетпе танымай, Білмесең атын анықта. Сиынар пірің – Абылай *Төнгенде қатер* халыққа (К.Салықов, Жезкиік.). *Төндіріп қатер* кемеңе, Лап берсе сансыз тірі қыр, Ойнақ сап тура төбеңе, Шапшиды үрей құрығыр (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатерін қате ойламады. *Төніп тұрған қауіпті дұрыс сезініп, аңғара білді.* Гауһардың жасықпенен паркы бір ме, Болат темір егеуге үгілмейді. *Қатеріңді* қапыдан *қате* ойлама, Бақидың демі түзу үілдейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өзін [басын] қатерге берді. *Өз басына қауіп төнсе де, өзгеге жақсылық жасады, өзін аямай өзгені құтқарды.* «Қой, бәйбіше, дау тудырма беркерге, – деп нағашым әңгімесін жалғады, – Айып па екен, *өзін беріп қатерге,* Ер жігіттің досын қорғап қалғаны. Достық деген ізгіліктің алаңы, Оған куә ғасырлар мен замандар. Отанын да сатып кете алады Қиын шақта досын сатқан адамдар!» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТЕР² *з а т. 1. е с к і к і т. Ой, түсінік, ұғыныс, ойлау.* Тыңдасаң мен сенікі, сен менікі, Тұл маған басқа жанмен ойын-күлкі. Аударма көңілінді ғашықтықтан, шығарма *қатеріңнен* мен ілкі («Ғашық-наме»). **2. ж е р г. Хабар.** Сенің ол туралы *қатерің* бар ма? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Валюта бағамының өзгеру қатері. *қ а р ж ы. Қор және валюта биржаларында бағамның өзгеруі қатерінен қорғану үшін мамандырылған қаржы құралдары (опцион, фьючерс, форвард қолданылады).*

Қатерде болды. *Ойда болды, есте жүрді. Қатеріңде болсын,* қайықты еш уақытта шұғыл бұрма (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қатер сұрады. *ж е р г. Науқас адамның көңілін сұрады.* Ол Ахдалаттың үйіне *қатер* сұрай кетіпті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТЕРЖАМ *с ы н. е с к і к і т. Ұқыпты, еш нәрсені ұмытпайтын, сенімді, тыңғыллықты.*

Келдібай, Кішкенебаймен һәм қосназар, Білетін азаматтар атын алаш. *Қ а т е р ж а м* Кете, Керейіт қабиласы Төбеден күдіксіз боп, күліп тарас! (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАТЕР-ҚАУІП з а т. *Қауіпті, қатерлі жағдай*. Отағасы Атабек жылқышыларға, әсіресе, Айдос пен Тезекбайдай албырт екі жас жігітке сол *қ а т е р - қ а у і п* жайын алдын ала ескерткен еді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Басталды *қ а т е р - қ а у і п* жарық күнде, Жан қалмай дүркіреді қаютада. Қамалап арс-үрс етіп алып мұздар, Кемені гүрсілдетті үсті-үстіне (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАТЕРЛЕН = е т. *Қауіптену, құмөндану*. Шал айтты ашпай қойсаң, арман болар, Жіберген бұл бөгерді Албан болар. Жасырын дос-дұшпанына *қ а т е р л е н і п*, Хат жазып бөгерге қалған болар (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

ҚАТЕРЛЕНУ *Қатерлен етістігінің қимыл атауы*.

ҚАТЕРЛЕУ ж е р г. *Қатерле етістігінің қимыл атауы; хабарлау, есіне салу*. Мұны арнаулы орындар *қ а т е р л е у і* керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТЕРЛІ с ы н. *Қатері бар, қауіпті, қорқынышты*. Бұл не? – деп тағы да айтты Әзімсорлы, Қашқаның не қылғаның мұнша ғұрлы? Шырағым, мұның өзі *қ а т е р л і* жер, Бір қасқой жәдігөй дәудің орны (Абай, Тол. жин.). Ел басына туған күннің тым *қ а т е р л і*, қазақ жеріне қызыққан көршілерінің қауіпті екенін ойлағандар да табылды (І.Есенберлин, Жанталас). Кімнен қауіп ойласаң, *Қ а т е р л і* дұшпан сол болар. Кімдерге сырды көп айтсаң, Күндердің күні болғанда – Аяғыңа тор болар (Кердері Әубүкір, Қазағым).

Қатерлі аймақ. қ о ғ.-с а я с и. *Саяси жағдайы шиеленіскен, тұрақсыз, адам өмірінің қорғалуын қамтамасыз ету мүмкін емес, сырттан келгендер үшін қауіпті ел, аудан, елді мекен*. Қатаң шаралар, кейде әскери әдіс арқылы зорға ауыздықталып отырған соғыс қауіп жер шарының *қ а т е р л і а й м а қ т а р ы н а н* қайтадан қаулап бас көтерді (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

Қатерлі шақ. *Қауіпке толы кезең, аумалы-төкпелі заман*. Мені аяма, қажеті жоқ аяудың, Салдың қанша жүректерге қаяу-мұң. Қайғым менің, келер болсаң сен маған, Ең сұрапыл шақта да, Ең *қ а т е р л і ш а қ т а* да Күліп тұрып қарсы аламын ерлерше, Сезімімді қорлай көрме тек қана! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатерлі бизнес. э к о н. *Тәуекелді бизнес – ойдағыдай орындалуы тұрғысынан елеулі*

қатерге ұшырауы мүмкін жобаны іске асыру (жаңа өнім әзірлеу, жаңа аймақтық рынокты игеру) жөніндегі кәсіпкерлік қызмет. Тәуекелшіл бөлімшелердің дербестігі компанияның ағымдағы қызметіне нұқсан келтірместен, оның *қ а т е р л і б и з н е с к е* жұмсалатын барлық шығынды бақылауына мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Қатерлі ісік. м е д. <лат. carcinoma> *Тіндердің айналасында өсіп, олардың қызметін бұзатын ісіктер; осы ісіктердің жайылдынан ағзада метастаз үдерісінің басталуы*. Ісіктің тарамдалып, айналасы шаянның аяғы сияқты болғандықтан *қ а т е р л і і с і к* рак деп аталған (ҚҰЭ). Немістің ғалымдары соңғы 25 жыл көлемінде еуропалықтардың белсіздігінің көбеюін памперстің кеңінен қанат жаюымен байланыстырады. Оған қоса, оқымыстылар бұл жерде *қ а т е р л і і с і к т е р д і ң* де қауіп бар дегенді алға тартады («Зерде»).

ҚАТЕРЛІЛІК з а т. *Қатері барлық, қауіптілік*. Рак ауруының тағы бір *қ а т е р л і л і г і* сол – дәрігер жай қарағанда, оның алғашқы нышанын бірден анықтай алмайды (А.Тұрғанбаев, Рентгенология).

ҚАТЕРСІЗ с ы н. 1. *Қатері жоқ, қауіпсіз, зиянсыз*. Профессор И.Т.Шевченконың айтуынша, өңештің лейкоплакиясы көпке созылған *қ а т е р с і з* ауру болып келіп, кейбір жағдайлардың әсерінен қатерлі ісікке айналып кетеді (Р.Сәтпаева, Өңеш рагы). 2. *Алаңсыз, қамсыз*. Ай, Жалмұқан, – деді бір ірі сары жігіт, сен *қ а т е р с і з* болма, сақ бол! (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Қатерсіз ісік. м е д. *Қан-лимфа тамырлары арқылы денеге таралмайтын, өзіне жақын жатқан тіндердің тіршілігін бұзбайтын және метастаз бермейтін ісіктер*. *Қ а т е р с і з і с і к* метастаз бермегенімен, орналасқан жеріне қарай қауіпті болады (ҚҰЭ). Кейбір сіңір, көкет тіндерінен шыққан *қ а т е р с і з і с і к* хирургиялық жолмен кесіп алғаннан кейін қайтадан қозуы (рецидив) мүмкін (ҚҰЭ).

ҚАТЕРСІЗДІК з а т. *Қатері жоқтық, қауіпсіздік*.

ҚАТЕРШЕҢ с ы н. ж е р г. *Қатержам (зерек, естігенін ұмытпайтын, жады мықты (адам))*. Жас адам *қ а т е р ш е ң* болады ғой, айнама (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТЕСІЗ с ы н. *Қатесі жоқ, нұқсансыз, мүлтік кетпейтін, дөп түсетін*. Халық *қ а т е с і з* сыншы (Мақал). Көп сөз айтқан бұрынғы білімділер Пайдалансын, ұқсын деп кейінгілер. Сынға салып талғамай талантты жас, Соның бөрің *қ а*

тесіз жөн деп білер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Айнымай, айқың, дөп түсіп*. Кісі еді бүкіл ұлтқа құны жеткен, *Қатесіз* айыратын мұны көптен, Бір ғана балаға емес, бар халыққа Жан еді-ау әкесіндей тіл үйреткен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Айна қатесіз. Дәл, анық, түп-тура. Олардың жазуынша, Наташа алдыға келген кез келген адамның тұла бойын рентген сияқты ап-анық көріп, қай жерінде қандай кесел бар екенін *айна қатесіз* дөп басып, айтып бере алады екен («Зерде»).

ҚАТИПА [ар. قטיפه] з а т. э т н. *Барқыт сияқты жатық түкті тығыз тоқылған мата. Қати́па* төзімді, мықты болғандықтан, қазақ шеберлері онымен көбіне әйелдер киетін ішкінің сыртын қаптаған (ҚҰЭ). Қазақ халқының қол өнерінде асыл тастан ең көп жасайтын заттар: көзді жүзіктер, сырғалар, алқалар мен сағат баулары, *қ а т и п а* тақиялардың маңдайы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ешкілі тауының көк ала жолақты *қ а т и п а* төрізді, жарыса жатқан белдері мен құшағын жайған қойнау, жазық, жалпақ тұғылдары Отарбекке он саусағындай белгілі (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚАТИР з а т. е с к і к і т. *Қашыр*. Мен дағы *қ а т и р д і* отқа қоя бердім, Дөруіштің не қылса да соңына ердім (Бабалар сөзі//Хикая. Дастан.).

ҚАТИРА [ар. خاطر] з а т. ж е р г. *Құрмет*. Бұл жердің аты Байрам-таған деп сол адамның *қ а т и р а с ы н а* қойылған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТИФА з а т. е с к і к і т. *Қатипа*. Базар қолды, тікше келген, ұнамды қара *қ а т и ф а* тақиясы бар (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАТКЕР с ы н. ж е р г. *Сауатты, хат таныттын*. Омар көртейгенмен, *қ а т к е р* адам (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТ-ҚАБАТ с ы н. **1.** *Қатар-қатар, тізбек-тізбек*. Жолаушылар көпірден өтіп, шамалы жүріп, таудың қиясына *қ а т-қ а б а т* салынған мекеменің алдына тоқтады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Тасымаған, термеген Нәрсесі жоқ арқалап, Толып кеткен көр-жермен Салған үйі *қ а т-қ а б а т* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Бірінің үстіне бірін, қабат-қабат*. Мұңға батар махаббат, Қосылмаса бастарың. Өлең деген – *Қ а т-қ а б а т* Ұлы өмірдің астары! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көлік үстінде қапырық ыстықта *қ а т-қ а б а т* киініп, астыңғы ернін бастыра ақ орамал тартып алған бір карт бар (Б.Аманшин, Көкжар.). **3.** *Үсті-үстіне қабаттасқан, бірінен кейін бірі келген, көп.*

Жөндеді жүрек бағытын, Ол үшін туды *қ а т-қ а б а т*: Көз жасым және шабытым, Өмірім, төңірім, махаббат (К.Салықов, Жезкиік).

ҚАТ-ҚАБАТТА = е т. *Түрлі жағдайдың қабаттасып, қатарласып келуі, қосарлануы*. Дәл сол кезде, інісі Мағаштың қатты науқасы мен қаза болуы, оған қоса әкесі Абайдың қайтыс болуы – осының барлығы *қ а т-қ а б а т-т а п*, Ақылбай өз поэмасын тарата алмай кетеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Тоқанның үйіндегі талқыда да, Иіспайдың томырыла қатты сөйлегені, енді, міне, *қ а т-қ а б а т т а ғ а н* кездегі бір тыныс та соның қабағында (С.Бегалин, Уақыт.). Көрді жаулар күшімді, Ыза болды, ісінді. *Қ а т-қ а б а т т а й* келгенде. Дәрі екеуін түсірді (О. Шипин, Дастан.).

ҚАТҚАҚ з а т. **1.** *Суықтан мұздап қатқан, тоңазыған жер*. Штаб бастығын алғы шепке апарып қайттым. Бастық алда, мен соңында түнгі *қ а т қ а қ п е н* салып келеміз (С.Бақбергенев, Қарға там.). **2.** *Жер бетінің суықтан мұздап, қататын, тоңазытып күннің немесе жыл мезгілінің суытатын шағы*. Ағаштар ақырын теңселед, Жанды-жансыз бәрі мас. Күн батқан соң *қ а т қ а қ* боп, Қуанғанда ессіз қар, «Жаз келеді, жаз, жаз!» – деп, Жымыңдайды жұлдыздар (М.Жұмабаев, Шығ.). Тұтанатын қу алдық, От жағуға шаппаққа. Екі атқа сегіз тара алдық, Шеге, балға және алдық, Қағуға атқа *қ а т қ а қ т а* (О.Шипин, Дастан.).

Қара қатқақ. ж е р г. *Тоңазыған, қара суық кез*. Көктемгі *қ а р а қ а т қ а қ*, өкпек жел солтүстіктен соғып тұр (С.Талжанов, Ұлдай.). Дөңкіп-дөңкіп кес-кестей құлаған жал-жал шағылдардың қай-қайсысына да жеткенше асыққанмен, *қ а р а қ а т қ а қ т ы ң* сыңайы әлі білінбейді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚАТҚАҚСУ *Қатқақсы етістігінің қимыл атауы*. Жердің *қ а т қ а қ с у ы* қыс ызғарын жеткізген алғашқы белгі сияқты (Ауызекі).

ҚАТҚАҚСЫ = е т. **1.** *Суықтан тоңазып қатыңқырау, мұздау*. Танертеңгі аязда *қ а т қ а қ с ы п* жатқан құм күн райынан жіпсіп, былқылдай бастады (К.Баялиев, Жер.). **2.** *Аузы кебірсу, шөлдеу*. Панасыз сөбі Тұрдыбек бір күні *қ а т қ а қ с ы п* шөлдейді. Маңайдағы шелек, бөшкелерге үңіліп қарап жүріп, сұйық бір затты көреді де, бас салып сіміреді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Күн бұрын құдықшы жіберіп, қаздырып қоймаса мал *қ а т қ а қ с ы п* қалар деп, Жылқыбай ақсақал ауыл жігітін жиып апарып, құдық қаздырмақшы болды (А.Байтұрсынұлы, ... Оқу құралы).

ҚАТҚАҚТА = е т. с ө й л. *Құрғау, тобарсу, дегдү.* Жер *қ а т қ а қ т а н т ы* (Ауызекі).

ҚАТҚАҚТАН = е т. *Қату, тоңазу.* Күз кезі, қалың қар түспесе де, мұздақ жауып, жер беті *қ а т қ а қ т а н ы п* жатқан (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

ҚАТҚАҚТАНУ *Қатқақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТҚАҚТАУ *Қатқақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТҚАҚТЫ: **қара қатқақты.** *Тоңазыған, қатқан (қара жер.).* Декабрьдің алғашқы бірекі жетісі *қ а р а қ а т қ а қ т ы*, тым шытымыр болып, малға да, мал баққан малшыға да жайсыз тиіп тұрған-ды (С.Әлжіков, Дала.).

ҚАТҚАЛАҚ с ы н. *Мұздақ, қатқақ.* Шуақты күн қыстай жатқан *қ а т қ а л а қ* қарды жіпсітіп еріте түседі (С.Алдабергенов, Алға). Есіктің жолы *қ а т қ а л а қ*, Кетіретер есін батқалақ. Есі жарым баланы Жарамас сірә мақтамақ (Үш ғасыр.).

ҚАТҚАН с ы н. с ө й л. *Керемет, мінсіз.* Асықпа, сені өзін *қ а т қ а н* қызбен таныстырам, – деді жеңгесі (Ауызекі).

ҚАТҚАН-КЕПКЕН с ы н. *Кеуіп қалған, құрғап кеткен.* Үйінде қалған *қ а т қ а н-кепкен* нанын түгел өкелді (Ауызекі).

ҚАТҚАН-ҚҰТҚАН с ы н. *Қалған-құтқан, қатып қалған.* Бас жаққа орналасқан ағаш сандықшаның аузы ашылған, *қ а т қ а н-құтқан* нандары таусылып, тоңмай мен талқаннан бөтен тамақтары да қалмаған (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). – Жок, мені қойыңыз, мұнда бар, «ет аз, күн жаз», қайта мына келіндерінің сараңдығынан *қ а т қ а н-құтқан* қалыпты, – дейді болыс (М.Дулатов, Шығ.).

ҚАТ-ҚАТ ү с т. **1.** *Қабат-қабат.* Сырты қарапайым болғанмен, үйдің іші жиһазды екен. Төрде қызыл-жасылды жаңа көрпе-жастық *қ а т-қ а т ы м е н* жинаулы тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Стол үстінде *қ а т-қ а т* боп жиналған газет-журнал қаншама! Мұның бәрін кім оқиды? Қалай оқып тауысады? (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Қатпар-қатпар.* Тау етегінде *қ а т-қ а т* қойтастар көп екен (Ауызекі).

ҚАТ-ҚАТТАП ү с т. *Рет-ретімен, біртіндеп.*

ҚАТ-ҚАТТАС = е т. *Қабаттасу, қосарлану.*

ҚАТҚУЫР з а т. ж е р г. *Шошала, шанишар ұй (киіз), уақытша тігілетін баспана түрі.* Бір демде Көке бұлақтың бойына қалың қара шобыр үйлер мен *қ а т қ у ы р л а р* тігіліп болып, шаңырақтан көк түтін будақтап көтерілді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

ҚАТҚЫЗ = е т. *Қатайту, қаттыру.* Тұрайын десен, жатқызар, Буынды сүйтіп *қ а т қ ы з а р*. Орынды іске кіргізбей, Не болса соны шатқызар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАТҚЫЛ с ы н. **1.** *Қатыңқыраған, қатқақ.* Бір сәт май сіңген салдырлақ қара машина қарлы даланың *қ а т қ ы л* жолымен құм ішіне лақтырған кесектей сүңгіп бара жатты (Н.Әбуталиев, Құрдас.). Қардың *қ а т қ ы л* беті шашырап, әрқайсысы өз бетінше жайылған сиырлардың сирақ терісін қажап қанатып тастайды (С.Елубаев, Ойсыл қара). **2.** а у ы с. *Ашулы, зілді, қатаң, қатал.* Гүлзар тірлік кимастықпей жымиғанда қиылып, Ең бастапқы *қ а т қ ы л* ойы бірте-бірте сұйылып, Дір-дір етіп, дегбірі ұшып қалшылдады бейшара. Намысына тірек етер ерлік таппай күйініп (М.Шаханов, Ғасыр.). **3.** а у ы с. *Қайратты, қаттырақ.* Сары болсын *қ а т қ ы л* шашым, Біз ұқпаспыз көп орайда. Қоя беріп аттың басын, Теңге іле алам көкөрайда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАТҚЫЛДАН = е т. **1.** *Тобарсу, қату.* Келе жатқан жолымыз *қ а т қ ы л д а н ы п* түзеле бастады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Дала сұрғылт тартып, қураған жусан түбіндегі топырақ *қ а т қ ы л д а н ы п* қуаң тартқан (Т.Ахтанов, Боран). **2.** а у ы с. *Қатаңдану, қаталдану.* Апасының ренжігенін *қ а т қ ы л д а н а* шыққан даусынан білді (Ауызекі).

ҚАТҚЫЛДАНУ *Қатқылдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТҚЫЛДАУ с ы н. **1.** *Қаттылау, қаттырақ.* Саршұнақтар жер *қ а т қ ы л д а у* болғасын ба, бәрі де індерін мылтықтың аузындай үңірейтіп, тіп-тік етіп қазыпты (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). **2.** а у ы с. *Қаталдау, қатаңдау.* – Шырағым, Гүлсіммен бірге келген қонақ болсаң, неге тізенді бүкпейсің. Әлде, біздің үйімізді жатырқап тұрсың ба! – деді кемпір, *қ а т қ ы л д а у* үнмен (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚАТҚЫЛДЫҚ з а т. *Қатаңдық, қаталдық.* Менің байқауымша, сіз өзіңіздің көзіңізге тура айтқанды ұнатпайсыз. Солай ма, жігітім? – деп, дәрігер үніндегі *қ а т қ ы л д ы қ* кенет күрт жоғалып бәсеңсі қалды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚАТҚЫЛТЫМ с ы н. с ө й л. *Қатқылдау.* Үні *қ а т қ ы л т ы м* шықты (Ауызекі).

ҚАТПА¹ з а т. **1.** *Ишек қызметінің бұзылуынан үлкен дәрет жүрмей қалатын, созылмалы түрде өтетін ауру.* Егіннің суаратын құралы – атпа, Атпа атып аш адамдар болды *қ а т п а*, Қамында халық болудың қайла еткен, Түспеуге аштық деген ажалды отқа (О.Шипин, Дастан.). 1882 ж.

Торғайдың 8 болысын жайлаған *қ а т п а* ауруын зерттеген уездік дәрігер Орлов қатпа ауруына мынадай тұжырым жасайды: *қ а т п а* – дербес ауру емес, көтерем болатын барлық аурудың жалпы атауы. *Қ а т п а* қара шыбын көп талағанда да болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). 2. в е т. <лат. paratuberculosis> *Ішек қызметінің бұзылуынан үлкен дәреті жүрмей қалатын түйе малындағы кесел*. Халық емі демекші, ғасырлар бойы басқа түлікті былай қойғанда түйені емдеу әдістері өте көп болған. *Қ а т п а*, қоскіндік, қотыр, бедеу т.б. көптеген аурулар мен індеттерден түйені аман сақтап отырған (А.Ниязов, Түйе. түлік). Қоздырғыш тек түйе денесінде ғана өсіп өнеді. *Қ а т п а* ауруының асқынған кезінде көбінесе ащы ішектің соңғы бөлімдері қатты зақымданады (ҚҰЭ). Түйеде кездесетін сарысу ауруынан басқа *қ а т п а* кеселін емсектер болсын, басқалар болсын, негізінен, ем қойбайтын өте қатерлі ауру деп есептейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қатпа келгірі! э т н. *Түйеге айтылатын қарғыс*. Үйдің жанында тұрған түйесін көрген жокшы: – Бұл *қ а т п а к е л г і р д і* іздеп, бармаған жеріміз қалмады, – деді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Іш қатпа. м е д. *Тоқішек қызметінің бұзылуынан дефекация (нәжіс шығару) процесінің қиындауы*. *І ш қ а т п а* кезінде науқастар көбінесе ішінің төменгі жағының сыздап, кеуіп ауыратынына, ішті жел кернейтіндігіне шағынады (ҚҰЭ).

КАТПА² с ы н. 1. *Арықша келген жүқа, ілмиген (адам)*. Бота тірсек, боз белбеу, *қ а т п а* бала, Ойына келгенінді шатпа, бала. Ойнақтап ортамызда жүргің бар-ау, Оп-оңай жаға салып аққа қара. Ойына келгенінді шатпа, бала! (М.Мақатаев, Шығ.). Үйімізге келген қонақ тарамыстай *қ а т п а*, ілмиген ұзын мойынды, шүңірек көк көзді, бір көрмеге ашық адам көрінеді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). 2. ж е р г. *Арық, көтерем (мал)*. Көлеңке болған биедей, *қ а т п а* болған түйедей бір жағдай еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қатпа қара. *Жіңішке, арық қара (кісі)*. Комиссия құрамындағы *қ а т п а қ а р а* келіншек бұларға ерекше шүйлікті (Ауызекі).

Қатпа тезек. ж е р г. *Қаңылтақ, қабажак тезек*. Үйдің жанында бірнеше жерге *қ а т п а т е з е к* үйіліпті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КАТПАР з а т. 1. *Қабат, қыртыс*. Күн ашық болса да, Алатаудың кейбір қатар, *қ а т п а р ы н ы* үстінде созыла шөккен бір жағы ақшыл, бір жерлері қоңырқай бұлттар бар (М.Әуезов,

Өскен өркен). Жас қалалар дәуірдің талабындай, Асфальт жолдар домбыра шанағындай. Айна көлдер ақ марал жанарындай, *Қ а т п а р* таулар қарт баба қабағындай (К.Салықов, Жезкиік). Гармонының *қ а т п а р ы н д а й* қырқалары, Бір созылып, біресе қымтанады. Түн. Жайлау. Төмен сайдан, тау өзені, Сабадағы қымыздай бұрқанады (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Киімнің (матаның) қабатталған жері; бүктесін*. Ширығып секірді аты анда-санда, Оң тиген жолбарыстай батқан жанға. *Қ а т п а р ы* ақ киімнің тым-ақ көркем, Жиырылып шынтағында жатты сонда (XX ғ. қаз. ақын.). Жағалар қалды жарды асып, *Қ а т п а р ы н д а й* боп киімнің. Жүйткіді қатер алға асып, Қақ төріндей боп үйімнің (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. *Бет, маңдай, мойын терісіндегі жиырылған жер*. Еріннің мұрынмен қосылатын *қ а т п а р ы* жоғары көтерілсе, дем тартудың, жаны жай табудың, шала я бүтін жымыюдың, күлудің құбылысы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол маңдайының *қ а т п а р ы* қалыңдап, терезе алдында темекі тартып отырған. Кетегенге тағы да көз қиығын тастады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Несібелдінің қалың етті, қызыл жүзі көп *қ а т п а р* жасап жиырылып, көзінен жасы аққанша күлетін кездері жиі-жиі болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). 4. а у ы с. *Қалтарыс, жұмбақ, бұлтарыс*. Гүлсімге ол ұнады, бұл жүрек құпиясы, бөрі ішінде – адам көзі түспейтін, сезім нұры араламайтын жан *қ а т п а р ы н д а* жасырулы (З.Шашкин, Өмір.). Деген ол, сөзін ұғып жатқаным жоқ, Көзінің сұғыменен атқанын оқ. Жатырмын жаңа біліп, ойша ақтарып, Дүниенің адам ашпас *қ а т п а р ы* көп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жеті қатпар жер. с ө й л. *Жеті қабат жер*. Көкірегінде сарқылмаған ақ сүтің, *Ж е т і қ а т п а р ж е р* астында тас болды-ау! Диханым! – деп қанат қаққан үмітің, Сәбиіңнің көзінде ыстық жас болды-ау (Д.Әбілев, Ой толқын.).

Қатпарың жазды. *Сырын ашты, құпиясын жария етті*. Қуаныш пен жаныңда үрей арбасты, Бәлкім сенің жануың бұл алғашқы. Сан *қ а т п а р ы н ж а з д ы* алдыңнан сағым – қыр, Бәлкім сенің сағындырған шағың бұл (Т.Айбергенов, Мен саған.).

КАТПАР-КАТПАР с ы н. 1. *Қабат-қабат, бірнеше қабат*. Қара бұлт қарақұстай қанат қағып, Алатау *қ а т п а р - қ а т п а р* қабаттанып. Күңіренген күн астында қылт етеді, От тілін найзағайдың жалап қалып (С.Мәуленов, Алыс кет.). О, сәлем, *қ а т п а р - қ а т п а р* қиялшындар, Биіктікті енді маған қиярсындар. Сыймаған

қиялыма дүние едің, Тіпті енді құшағыма-ақ сиярсыңдар (Т.Айбергенов, Мен саған.).
2. Қыртыс-қыртыс, мыж-мыж. Елеңдетсе бейнесі қазір мені, Тірі сурет пәк сезім әзірледі: Кең далада көп жолдай *қ а т п а р-қ а т п а р* Шәкен аға бетінде әжімдері (К.Салықов, Жезкиік). «Құдай тағала шын тілесе береді екен ғой» деп қуанғаннан пердесін қайырып тастап қарасам, белі бүкірейген, көзі қызарған, аузы опырайған, бет терісі *қ а т п а р-қ а т п а р* қасы түксиген, сақалы құдай бір шал түр!.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАТПАРЛА= е т. *Қыртыстандыру, жиыру.* Әжейдің дәті қанша мықты болса да, көрілік *қ а т п а р л а ғ а н* әжімді көзінен бір тамшы жас та шығып, омырауына түсті (Б.Қожабеков, Көктөбе). Қалың қара қасын *қ а т п а р л а п*, екі көзінің арасына жинап, кең танауын делдитіп Мәлік Акуповқа тағы да қадалды Ислам (З.Шашкин, Сенім).

ҚАТПАРЛАН= е т. *Қырыстану, қалталану, қатпар-қатпар болу.* Терентьевтің *қ а т п а р л а н ғ а н* қабағында, өтірік күлген көзінде, еріксіз ыржиган езуінде қандай сыр барын айтпай-ақ біледі Ермаков (З.Ақышев, Акбел.). Үйлесіп *қ а т п а р л а н ғ а н* түріңменен, Қызарып көздің алды іріңдеген Көктемгі шиқылдаған бозторғайдай (Бес ғасыр.).

ҚАТПАРЛАНДЫР= е т. *Қыртыстандыру, тыржиту.* Ол елудің төртеуіне келсе де, әжім баса қоймаған бет-жүзінің терісін бір сәт маңдайына жинап алғандай, қабағын *қ а т п а р л а н д ы р д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ҚАТПАРЛАНДЫРУ *Қатпарландыр етістігінің қимыл атауы.* Беттің жоғарғы бөлімінің – қас пен қабақтың құбылысы жабайырақ: 1) жоғарғы қас пен қабақты көтеру, маңдайды көлденең сызықтармен *қ а т п а р л а н д ы р у*; 2) кастарды салбырату, қабақты тую, маңдайды тік сызықтармен *қ а т п а р л а н д ы р у* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАТПАРЛАНУ *Қатпарлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТПАРЛАУ *Қатпарла етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТПАРЛЫ с ы н. **1. Қатпары бар, қыртыс-қыртыс.** ...Құбыжық бастың қайда қарап тұрғаны белгісіз? Бақырайған көздерін, бүлкілдеген *қ а т п а р л ы* жемсауын, мүйіз жалын, ақырында адам саусағына ұксаған тас бұжыр аяқтарын көрді (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ.). Қатарда қатаршындырдың *Қатпар-лы* құзындай болып, Бедері қалды жылдардың Бетінде терең сай болып (С.Жиенбаев, Алтын

қалам). Құлжа басы тасына, Мөтібұлақ қасына, Қушоқының дөңіне Бекініп меже ұстаған. *Қ а т п а р л ы* адыр бер жакта, Қордай тауы ар жакта, Қу шоқидан көрінер, Қарасаң шығып жан-жаққа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2. Жиырып бүрмелеген, қатарған.** Қос етек көйлек әдетте ұзын, кең, оның жеңінің ұшы мен жағасы, белі бүрмеленіп, *қ а т п а р л ы* желбір салынады (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері). **3. а у ы с. Сырға берік, сырбаз, салмақты, терең ойлы, байсалды.** Қалың бол, *қ а т п а р л ы* бол, жұқа болма, Жұқалық кісілікті жұтады ол да. Дариялап аман-есен шығады адам, ілінсе жанталаста бұта қолға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАТПАРШАҚ з а т. *Малдың қатпарланған қарны, жалбыршағы.* Сиырдың, қой-ешкінің қарны төрт бөліктен құралған, таз қарын, жұмыршақ, *қ а т п а р ш а қ* және ұлтабар (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

ҚАТТА¹ с ы н. **Үлкен, аумақты.** *Қ а т т а* шаһарларда Орунбурх ірбіт Қызылжар Макарда Мәскеу уа ғайры уалаяттарда қайсы баһа билан мал сатылғанын білмек һәм лазым дүр («ТУГ»).

ҚАТТА² ү с т. ж е р ғ. **1. Қайткенде де, қалайда.** Тарыны бүгін *қ а т т а* суарып боламыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2. Тегінде, шытында.** *Қ а т т а* сенен анау әнші болу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТТА³= е т. **1. Жүйелеп реттеу, бірінің үстіне бірін қою, қабаттау.** Сағынай асықпай жан қалтасынан *қ а т т а п* бүктеген ақ орамалды алды, жүзінде сүртетін ештеңе болмаса да, мойнын, иегін сипады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2. а у ы с. Үстін-үстіне жинай беру, дүниеқұмарлыққа салыну.** Болып қалды ақшамың Базардан не күтесің? *Қ а т т а й* берме ақшаны, Қашан жұмсап бітесің?! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАТТА⁴= е т. с ө й л. **Хатта.**

ҚАТТАЛ= е т. *Бірнеше қабат етіп бүктелу, қатпарлану.* Ол оң жақ төс қалтасының түймесін ағытып жіберіп, *қ а т т а л ы п* бүктелген шағын бір бума қағазды алып шықты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Қашаған құсап құйғытқан қия жермен де, Тапталты ма екен табынан жинай келгенде, Асыққан малшы атынан түспей терген бе? Тоғайдай қалың таңқурай жатыр тапталып, Тұғылда мынау тұяқтар басып, *қ а т т а л ы п* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАТТАЛУ *Қаттал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТТАМА¹ з а т. ж е р ғ. *Қамыр мен еттен жасалатын ұлттық тағам түрі. Қ а т т а м а*

өзірлеу үшін қамыр, ұсақтап туралған ет, сарымсақ қажет. Алдымен қамыр жұқа етіп жайылады да, бетіне май жағылады, оның үстіне ет біркелкі етіп жаймаланады (ҚҰЭ). Жұқалап жайған қамырға майды жағып алып, орап бүктеп, қайтадан оқтаулап жазады, ол бұрап кертюіне сай қат-қабат, *қ а т т а м а*, бұрама қаттама деп түрліше аталады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Қаттама шелпек. *Үнға май қосып, иін қандыра илеп пісірілетін тағам.* Қамырды үн жазатын тақтайға салып, ұзыншақтап жұмырлайды, пышақпен кертіп жеке-жеке оқтаумен жазады. Жазылған жұқа жазбаға май құйып жаймалаймыз да үнды ұзыншақтап бүктейміз. Бүктелген үнның екі ұшынан ұстап бұрып бұрайды. Бұралған үнды дөңгелектеп иіріп, қолмен жаныштап қайта шелпек болғызып оқтаумен жазады. Осылайда 2-3 рет қайталайды да соңында жазылғанда шелпек қалыңдау болып ықшамды дөңгелек болып жазылып қызыл күрең түсті борпылдақ *қ а т т а м а шелпек* болып шығады (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҚАТТАМА² з а т. э т н. *Астарына мақта немесе жүн, қыл, металл үзіктерін салып, жібек матадан бірнеше қабаттап сырылып тігілген жұмсақ сауыт. Қ а т т а м а н ы ң* жеңсіз, қысқа немесе ұзын жеңді, жағасыз шапан түріндегі нұсқалары болады (ҚҰЭ). Жасалуы оңай болғандықтан *қ а т т а м а* б.з.б. V ғасырдан бері қолданыла бастаған, оны әдетте жеңіл қаруланған жауынгерлер киеді (ҚҰЭ).

Қаттама кезім. э т н. *Жібек матадан бірнеше қабаттап сырылып тігілген жұмсақ ат сауытты. Қ а т т а м а к е ж і м* көшпелі халықтарда 6–16 ғғ. қолданылған (ҚҰЭ). Тасқа басылған ескерткіштерде, шығыс бейнелеу өнерінде осындай *қ а т т а м а к е ж і м* мен жарақатталған түркі-моңғол жауынгерлері жиі бейнеленеді (ҚҰЭ).

ҚАТТАН= е т. *Ашулан, қаһарлан.* Тобығы менді торы атпен, Қобыланды шапты ауылға. Қатуланып *қ а т т а н ы п*. Буырқанып бұрсанып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚАТТАТ¹= е т. *Қабаттату, бүктету.*

ҚАТТАТ²= е т. с ө й л. **Хаттам.** *Хатқа түсіру, заңдастыру, ресми тіркету, рәсімдеу; есепке алу.* Бижан осы қоймада бірге болған адамдар алдында хатшыға *қ а т т а т ы п*, шот-татты да, Қосмұрынның өзіне қол қойдырды (Б.Серкебаев, Өткенде.).

ҚАТТАТУ¹ *Қаттам*¹ етістігінің қимыл атауы.

ҚАТТАТУ² с ө й л. *Қаттам*² етістігінің қимыл атауы; тіркету, рәсімдеу. Жұмысшының

үй іші мәз-мәйрам, жора-жолдас келіп, «құтты болсын» айтып жатыр. Енді нәрестенің атын қойып, қаладағы мекемеге *қ а т т а т у* керек (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАТТАУ¹ з а т. к ө н е. *Сауыт ішінен киюге арналған, бірнеше қабат жібектен сырылған киім.* Ауыз әдебиетінде *қ а т т а у д ы ң* қарудан қорғайтын қасиеті, бірнеше қабаттан тігілген киім ретінде суықтан да қорғайтыны айтылады (ҚҰЭ). Тоғыз қаттау ішінен, сегізінен өтеді... сауыттан өтіп, *қ а т т а у ғ а* барып найзасы тұрып қалған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Дұшпанның атқан оқтары, Ақ төніне жетпейді, *Қ а т т а у д а н* өтіп кетпейді. Шабылған дұшпан аттары Қуса-дағы жетпеді (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ҚАТТАУ² *Қатта* етістігінің қимыл атауы.

ҚАТТАУ³ с ө й л. *Қатта* етістігінің қимыл атауы; *хаттау.* Комиссия мүшелері Шегебайдың малын жинатып, есепке ала бастапты, үйдің ішіндегі бұйымдар да *қ а т т а у ғ а* түсті (Б.Тілегенов, Көктем.).

ҚАТТАУЛЫ с ы н. *Қаттап қойылған, реттеулі тұрған. Қ а т т а у л ы* тұр жазып-сызып болғаным. Тілге тиек – бір елуге толғаным. Екінші елу сия қоймас ақылға, Ерте қамдау керек шығар жол қамын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚАТТЕ ү с т. е с к і к і т. *Мүмкін, әлде.* *Қ а т т е* Сағаттың шашына ақ түскені бір опық болғандай ма, қалай? ...Жоқ, ол да реніш емес (Ғ.Сланов, Жанартау).

ҚАТТЫ¹ с ы н. 1. *Жұмсақ емес, берік, мықты.* Ау, қызғыш құс, қызғыш құс, Қанатың *қ а т т ы*, мойның бос. Исатайдан айырылып, Жалғыздықпен болдым дос... (Махамбет, Өлеңд.). Кепсермен көбінде тек қымбат бағалы металдарды дәнекерлейтін. Кепсер *қ а т т ы* дәнекерге жатады, яғни балқу температурасы жұмсақ қорғасын-қалайы дәнекерден анағұрлым жоғары (С.Қасиманов, Қаз. колонері). – Десятник неге маған *қ а т т ы* жерді ғана беріп, өзінің туысқандарына жұмсақ жерді береді? – дейді ол (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *Қатыгез, қатыбас.* Көмер болса егерде, Қазсын көрді кеңірек. *Қ а т т ы* жандар өлерде Қиналады көбірек (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өткен бір заманда Мекке, Мәдинеге Құжаж деген адам патша болған. Елге мейірімсіз, *қ а т т ы* жүректігінен Құжаж залым атанған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біз, балалар, ата-анаға *қ а т т ы м ы з* ба дейім, Айжан, дәлірек айтқанда, эгоистпіз (З.Шашкин, Сенім).

Бауыры қатты. *Мейірімсіз, қатал, ешкімді аямайтын.* Артына белгі қалдырмай, *Б а у ы р ы*

қ а т т ы тас өлім. Жыламаймын десе де, Шыдарлық па осы өлім? (Абай, Тол. жин.).

Зілі қатты. *Салмағы ауыр, салдары көп, қиын адамның көңілін жаныып тұратындай, сұмдық.* Дариға, сол күндердің з і л і қ а т т ы, Талайға тентіретіп түнін жапты. Талайлар жетім болып, үңгір таппай, Жапанда бозторғайдай шырылдапты (О.Шипин, Дастан.).

Иі қатты. *Тоң мінез, бір беткей, босаңсымайтын, кісінің айтқанына көне қоймайтын, мінезі қиын.* И і қ а т т ы Олжабектің бабын табатын бір ғана Жамал еді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қаңтардың қатты аязы. *Шыңылтыр аяз, ерекше суық.* Көк өуе – көзі қыздың москвалық, Бұлт жатыр биік таудан жастық алып. *Қаңтардың* қалшылдаған *қ а т т ы а я з ы* Барады тәнді үсітіп, тасты қарып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қос қонғанда түйенің Астын қойды күретіп. *Қ а ң т а р д а ғ ы қ а т т ы а я з* Бетінен шықты шым етіп (О.Шипин, Дастан.).

Қатты дәрілік қалыптар. м е д. *Фармакология өндірісі шығаратын, пайдалануға дайын дәрі-дәрмек түрлері.* *Қ а т т ы д ә р і л і к қ а л ы п - т а р ғ а* таблеткалар, дражелер, гранулалар, капсулалар т.б. жатады (ҚҰЭ). *Қ а т т ы д ә р і л і к қ а л ы п т а р ғ а* сондай-ақ сырты полимерлі қабықпен қапталған дәрілік жұқа қабықтар да жатады. Мысалы, көздің дәрілік жұқа қабығы көзге құятын көз капсуласын алмастырады (ҚҰЭ).

Қатты дене. ф и з. *Атомдары, молекулалары немесе иондары тығыз орналасатын заттар.* *Қ а т т ы д е н е н і ң* кристалдық құрылымы атомдық бөлшектер арасындағы әсер етуші күштерге тәуелді (ҚҰЭ).

Қатты ерітінділер. ф и з. *Концентрациялары берілген температураның, қысымның кейбір шегінде өзгертін, біртектілігі бұзылмайтын, бірнеше құраушылардан тұратын қатты заттар.* *Қ а т т ы е р і т і н д і л е р* химиялық төзімді, электр тоғын жақсы өткізеді, өте берік, қатты және майысқақ (ҚҰЭ). Жердегі көптеген тау жыныстары мен минералдар (дала шпаты, каолинит, т.б.), сонымен қатар көптеген металдардың қорытпалары да (болат, шойын т.б.) *қ а т т ы е р і т і н д і л е р* болып табылады (ҚҰЭ).

Қатты заттар. ф и з. *Қатты денелер.* *Қ а т т ы з а т т а р* бір-бірінде шексіз не шектелген мөлшерде еруі мүмкін. Металдар бір-бірінде шексіз еруі үшін құрам бөліктерінің кристалдық құрылымы, атом радиустарының шамалары, химиялық қасиеттері бірдей не ұқсас болуы керек (ҚҰЭ).

Тастан [тастай] қатты. а) *Қатыгез, қатал.* Жауда қалса жолдасы, Мақтанады несіне ер?! *Т а с т а й қ а т т ы* тағдырың Исатаймен пешілер. Айтып-айтпай немене Қор болды-ау, қайран есіл ер! (Махамбет, Өленд.). Арман қып жырламай ма махаббатты, Өзі ұзақ, тойдырмайтын болса тәтті. Жалғыз-ақ махаббатты танымайтын, Мейірімсіз жандар жоқ па *т а с т а н қ а т т ы* (И.Байзақов, Құралай.). ә) *Қолы тар, сараң.* – Ол тұқымның жайын білемін, Ұлы атасы Тасболат *т а с т а н д а қ а т т ы* кісі еді, тастан темір туған екен ғой, – деді (С.Омаров, Өмір асу.).

Тілі темірдей қатты. *Тілі ащы, сөздері көңілге келердей ауыр, жағымсыз.* Жұмсақ бол шитісі жоқ ақ мақтадай, Шыңылтыр болма, балам, шылғи көңдей. *Т е м і р д е й т і л і қ а т т ы* болғанымен, Жүр едім: «Жұқарар, – деп, – өңдей-өңдей» (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАТТЫ² ү с т. 1. *Ерекше, өте, аса.* Алдыңа кеп *қ а т т ы* толқып отырып, Біздер үшін ол да біраз опынып, Мақтар мені: «Ішпейтін бір жігіт», – деп, Сенбе оған, сол бір сөзі өтірік (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бәйгеде шапқан акбозбын, Қатардағымынан *қ а т т ы* оздым. Шаттығы болдым достардың, Қайғысы болдым жат көздің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Дүниені көп кезген бір адамнан: «Қандай *қ а т т ы* кейіс, не қатты қуаныш көрдіңіз?» – деп сұрағанда, ол айтыпты: «Африканың зор шөлінде бір керуенмен еріп келе жатып, ауырып жүре алмай, бір судың басында қалып, аздан соң жазылып, керуендерге жеткенше азығым таусылып, аштан өлер болып, әлім кетіп, бір жерге отыра кеттім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

2. *Көтеріңкі, күшті, ащы.* Есіл-дерті сыбызғы үні, Сезімі де алданады. Сыбызғы үні бірде *қ а т т ы*, Бірде нәзік баяулайды (О.Шипин, Дастан.).

3. *Жер-жебіріне жеткізе, жанға батыра, көңілге аларлықтай етіп.* Шәріпжан мұндай тура қадалған, *қ а т т ы* айтылған айыптау сөзден жасқанып, ығып қалды (М.Әуезов, Шығ.).

4. *Өткем, қатқыл.* Бір жілік бесеу ара асып беріп, Өзіңді кем көрмедің «шабылғаннан». Оны да артық көріп, әйеліңе – Дауысың *қ а т т ы* шықты қоңырланған (О.Шораяқ, Шайыр).

5. *Еш нәрсені сезбей, тырп етпей, (ұйықтау).* Онда зерлі тақиядай тұнық көк, Соның қиын күпиясын біліп көп. Өзі жерде, ойы аспан төрінде, *Қ а т т ы* ұйқыда қатып қалған Ұлықбек... (С.Мәуленов, Алыс кет.). Кеш жатып шаршағандықтан *қ а т т ы* ұйықтап қалған Шолпан, Назымның «түр-тұрлап» жұлқылауынан кейін барып, көзін еріне ашып,

ренжи түрегелді (А.Хангелдин, Қараторғай). **6. Тығыздап, барыңша нығыздап.** Біздер емес сыры мәлім, Кешке, мүмкін, сол ер бүгін *Қ а т т ы* өрілген бұрымдарын Иығына төгер мұның (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **7. Құштірек, қаттырақ, үдете, жанға батыра [өрекет ету].** Жолықты бір қасқырға *қ а т т ы* қашқан, Аузынан нар бурадай көбік шашқан. Жалынып жағдай айтып жылай берді, Басына баратқандай құлап аспан (О.Шораяқов, Шайыр). «Біздің Шал» деп қояды тоқал атты, Тоқалменен болмассың махаббатты, Қиғаштан ала көзбен қарағанда, Ұрғаннан болады екен ол да *қ а т т ы* (Шал ақын, Өленді). Запы болып, ұстатпай жүрсе жытып, Уәдені кеттің бе, – дейді ұмытып? Тамақ үшін амалсыз қайта келсе, Ойнайды бұрынғыдан *қ а т т ы* мытып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **8. Қуатты, өте зор.** Арыстандай күрілдеп, сұңқарды жоқтап жырлайды, толқынның *қ а т т ы* дүмпуі жартасты селкілдетеді, толқынның нәрлі дауысы аспанды солқылдатады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жер бетін *қ а т т ы* сыпырған. Ызғырық жел аспан ашық болса да, боратып, шаңғытып тұр әлі (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Ағысы қатты. Таудан сарқырап құлайтын, екпіні *құшті [су]*. *А ғ ы с ы қ а т т ы* аққан су Түйенің асты теңінен. Атандар артқы көп тайды Өткелдің арғы өрінен (О.Шипин, Дастан.). Қайығын тоқтата алмай таудай толқын, *А ғ ы с т ы* сең ағызған *қ а т т ы* қарқын. Жердегі аяқ жетер жүргіншілер Келді іздеп сол қайықтың естіп даңқын (О.Шипин, Дастан.).

Басы қатты. Арыны қатты, екпінді (*ат*). Саған ескертетінім – бұл аттың *б а с ы қ а т т ы*, Қызған кезде қолыңды қарыстырып тастап, ие бола алмай қап жүрме (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Қатты айтты. Бетің бар, жүзің бар демей тура сөйледі. Жай айтсаң бырт дейді, шырт дейді, *Қ а т т ы а й т с а ң* жұмысың бітпейді. Көзіңнен көз алмай, Ұялмай-қызармай, «Әлі де үш-төрт күн күт», – дейді (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ең сұлу нұр саған менен тараған, Мен болмасам көкірегіңе толар мұң. Кешіре гөр, жаратылыс жан анам, Тентектікпен *қ а т т ы а й т қ а н* да болармын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қатты бол. Аяушылықты білмейтін қатал, қатыгез бол, дұшпанды аяма деген мағынада. Аз өмірдің ішінде, Тату бол да тәтті бол. Аранды бұзар дұшпанға, Аяусыз ащы, *қ а т т ы б о л* (Қабан жырау, Алтын қазық). Ел арасы дау-шарға араласпай, Лоқ беріп, ағайынмен

жағаласпай, Қайсар болып, *қ а т т ы б о л* өсті жігіт, Қатыгез құмға біткен қарағаштай (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатты батты. Жанына *құшті әсер етті*. Бұл сүргін Әлияға *қ а т т ы б а т т ы*, Мұң құйып жас жүрегін жабырқатты. Бір жүрген, бірге күлген құрбылары Ағылып ауыр жолға кетіп жатты (Қ.Сатыбалдин, Әлия).

Қатты кетті. с ө й л. *Ашуланды, мінез көрсетті*. Осы жолы *қ а т т ы к е т к е н і н* өзі де түсініп, ыңғайсызданып жүр (Ауызекі).

Қатты көңіл бөлді. *Баса мән берді*. Түспеу ләзім қос сезімнің дауына Мен осыған *қ а т т ы к ө ң і л б ө л е м і н*. Қаншама иттік етсе де олар жауына Туған жерін сатпасына сенемін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатты қайырымға келмеді. *Ауыр жұмыс істеуге жарамады*. Несіпбайдың қолына қашан зақым келгені мәлім емес, әйтеуір сіңірге дерт араласып, оң қолы *қ а т т ы қ а й ы р ы м ғ а к е л м е й т і н* болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қатты қысылды. *Ұялды, сөз таппай дағдарды*. Жақын бардым, өзін *қ а т т ы қ ы с ыл д ы м*, Жүрегім де тулады аттай дүрсілдеп. Екеуіне екі конфет ұсындым, Бір-біріне тәтті бола білсін деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатты соққан дауылдай. *Екпіні құшті, жойқын, алапат*. Бас қосқан ерлер екпіні *Қ а т т ы с о қ қ а н да у ыл дай*, Тасыған сендей сіресті (О.Шипин, Дастан.).

Қатты сөз. *Көңілге тиер ауыр сөз, сөгу, ұрсу*. Жеңгелерің *қ а т т ы с ө з ғ е* қимайды, Әулетіме сәулет, дәулет, нұр жайды. Қайтпасын деп қартайғанда қайратым, Оңашада өте қатты сыйлайды (Қ.Салықов, Жезкиік).

Қатты сөйлей. *Адамның көңіліне тиетін ауыр сөз айту, тіліне сақ болмау*. Досқа *қ а т т ы с ө й л е м е*, Жүрегіне қар болар. Ата-ана сөзін кектеме, Олардың хақы зор болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қатты сөкті. *Жерден алып, жерге салды, ұрысты*. Ескі досқа айтқызбас өкпе нені, Тілегің жөн, тым *қ а т т ы с ө к п е* мені. Домбырамның қос ішегі үйлеспей жүр Сипаттауға біз тату көктемні (Қ.Салықов, Жезкиік).

Қатты сыйлайды. *Ерекше құрметтейді, бар пейілімен, ынты-шынтысымен қызмет етеді, қадірлейді*. Бір күнің бар қызығына мың жасар, Гәп сонда ғой азын-аулақ миласаң. Құт қонады, доспен өткен сол күнді Ең ақырғы күндей *қ а т т ы с ы й л а с а ң* (Қ.Салықов, Жезкиік). Қазақ қызық халық Мінезін болсақ милаған. «Сыйға – сый, сыраға – балын» тыймаған. Келіспей кетсе келінімен өз ұлы, «Мың жылдық» деп Құдасын *қ а т т ы с ы й л а ғ а н* (Қ.Салықов, Жезкиік).

Қатты тиді. а) *Қишті әсер етті, көңіліне ауыр тиді.* ә) *Тас-талқанын шығарды.* Маңына аш бөрідей *т и д і қ а т т ы*, Талайды табанға сап зар жылатты. Бүйідей төңіректі бүрліктіріп, Қиратып қыстауларды отқа жақты (О.Шипин, Дастан.).

Қатты толғанды. Бір оқиганың, сөздің әсерінен адамның үлкен ойға қалуы, толқып-тебіренуі. Жылап тұрды, мен жұбаттым, жасын ана тыймады, Бұл кездесу мені *қ а т т ы т о л - г а н д ы р д ы*, қинады. Басу айттым: жабықпаңыз, еркін алға қараңыз, Мені, апатай, жатсынбаңыз, ұлыңызға балаңыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚАТТЫҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. coleoptera> *Жәндіктер класының ең ірі отряды; қоңыздар.* *Қ а т т ы қ а н а т т ы л а р - д ы* ң үстіңгі қанаттары әдетте құрсағының ұшына дейін жетіп, құрсағын толығымен жауып тұрады (ҚҰЭ). *Қ а т т ы қ а н а т т ы л а р* жер шарында, әсіресе, тропиктік аймақтарда кең тараған. Бұлар Антарктидада, Артиканың мұзды белдемі мен биік тау шыңдарында ғана кездеспейді (ҚҰЭ).

ҚАТТЫҚАРА з а т. ө с. ж е р г. *Түпкі бұтағы баялышқа ұқсас, ұзындығы 30-35 см., басында қатты бүршігі бар, түйе жейтін шөп.* *Қ а т - т ы қ а р а н ы* ң басындағы бүршігі суықта да түспейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТТЫ-ҚАТТЫ ү с т. 1. *Қаттырақ, мықтап.* 2. а у ы с. *Зілді, ауыр.* Қалжыңдалық, *Қ а т т ы - қ а т т ы* ойналық. Күлгенді де, ілгенді де қоймалық. Қай-қай сөз де айту үшін жаралған, Бірақ соны айтқан абзал ойланып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Хош! – деп *қ а т т ы - қ а т т ы* айтқанмен, әкесін қия алмай, кете алмай Нұржан үйден әрең шықты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚАТТЫҚОЛДЫЛЫҚ з а т. *Қолына алған ісіне берік болушылық.* Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, дәлмділік, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, қарулылық, *қ а т т ы қ о л д ы л ы қ*, сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен ұштасып жататын мамандық («Түркістан»).

ҚАТТЫ-ҚҰТТЫ з а т. *Кейінге сақталған зат, қалған-құтқан.* *Қ а т т ы - қ ұ т т ы* ғ а өтпейді қайран тісім, Көрілік асыңды іш те тұр демейсің. Сүйіктісін сүйірлеп кесіп жейді, Дастарқандас, табактас болған кісім (Үш ғасыр.).

ҚАТТЫЛАУ с ы н. 1. *Қаттырақ, жайсыздау.* Шайыры өте аз жүн құрғақ, ажарсыз келеді; қолға ұстағанда ондай жүн *қ а т т ы -*

л а у тиеді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). 2. а у ы с. *Қатаңырақ, қаталырақ.* Әкесі *қ а т - т ы л а у* кісі көрінді, қызы тіл қатуға бата алмады (Ауызекі).

ҚАТТЫЛЫ-ЖҰМСАҚТЫ с ы н. *Қаттысы мен жұмсағы аралас, қаттысы да, жұмсағы да бар.* Трихоманың *қ а т т ы л ы - ж ұ м с а қ - т ы*, жуанды-жіңішкелі түктері бар өсімдік органдарынан су кем буланады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚАТТЫЛЫҚ з а т. 1. *Дененің немесе құрылымның деформацияның пайда болуына қарсылық көрсету қабілеті.* Абсолют қатты денеде *қ а т т ы л ы қ* шексіз үлкен (түсірілген жүк қандай болса да деформацияға ұшырамайды); резинада *қ а т т ы л ы қ* жоқтың қасы (болмашы жүктеменің өзі үлкен деформация тудырады) (ҚҰЭ). 2. *Белгілі бір заттың беріктік қасиеті, мықтылығы.* *Қ а т т ы л ы ғы* мен төзімділігін арттыру үшін металдар термиялық және термо-химиялық өңдеулерден өткізіледі (ҚҰЭ). Хром – негізгі коспа элементтің бірі, болаттың механикалық қасиеттерін, *қ а т т ы - л ы ғы* н, коррозияға төзімділігін жақсартады (К.Нұрымбетов, Металл.). 3. *Бір нәрсенің қиштілігі, қарқындылығы.* 4. а у ы с. *Жаны ашымаушылық, қатыгездік, қаталдық.* *Қ а т - т ы л ы қ* қылып бермесең, Бұзауы өлген сиырдай Құр тұлыпқа мөңіреп Босқа шөлдеп қалғаным (Бес ғасыр.). Айша бұл сөздің қисынсыздығын айтып, әртүрлі сөзбен Жақыптың көңілін орнықтырмақшы болса да, күйеу жігіт әуелдегі *қ а т т ы л ы ғы* н а бекіп, алғашқы айтқан сөзінен танған жоқ (М. Әуезов, Қараш.).

Қаттылық көру. ж е р г. *Қиындық көру, таршылық көру, қиналу.*

ҚАТТЫР: жауап қаттырды. *Жауап бергізді, жауабын айтқызды.* «Адресімді айтсам ба, айтпасам ба?» деген екіұшты ой бір сәт бөгей түсті де, бірақ қыздың жүзіндегі қуаныш шырай мен өзгеше естілген шатты үн Әмірге еріксіз *ж а у а п қ а т т ы р д ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Тіл қаттырды. *Сөйлетті, айтқызды.* Назы-кеш те әлденеден қысылатындай шешенің көзін, Жабайдың қимылын аңдып *ті л қ а т т ы р м а й* елпілдеп жүр (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке).

ҚАТТЫРАҚ с ы н. *Қаттылау, мықтырақ.* Ойларын тура тапты ма, Өтті ме бастан талай бұл?! Қол соғып өзі *қ а т т ы р а қ*, Қарқылдап күлді командир (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қанаты мұны, *қ а т т ы р а қ* қақса, қолдады, Ақиық жолы әуемен тартты олдағы. Тауықша қыран талтандар ма еді, кім білсін, Туғалы басқа жүретін жолы болмады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қаттырақ айтты. *Көңілге қарамай, батыра айтты.* Мәлік мінбеден түсіп, орнына барып отыра бергенде, қасындағы секретарьлар «*қ а т т ы р а қ а й т т ы ң*, әйтсе де осылай жауап берілмесе, құны да болмас еді сөзіңнің!» – деп, сыбырлап бас изесті (З.Шашкин, Сенім).

ҚАТУ¹ з а т ж е р г. *Мұз.* Күздің ақырғы айларында теңізде *қ а т у* болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Көк шалғын айналасы, сырты сабат, Шырайлы Сыр бойының жаз бен күзі. Токсанның толқындатып *қ а т у ы н д а*, Көрінер көзге сұлу мұз теңізі (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАТУ² с ы н. 1. *Жарап тұрған, қатқан.* Болғанда атың жарау, биен *қ а т у*, Көк қаршыға көл бойында сырылдату. Қайтқанда қанжығаға қаз байланып, Алдыңнан «сауға» десе шығып тату (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Көңіл қалдыратын, қатты.* *Қ а т у* сөз айтып ренжітіп жүрме! (Ауызекі).

ҚАТУ³ с ы н ж е р г. *Қатты, өте мұқтаж.* Қардар деген бір нәрсе өте *қ а т у* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАТУ⁴ *Қат етістігінің қимыл атауы.* Бие сүтіндегі майдың балқу және *қ а т у* температурасы сиыр сүтінің майына қарағанда едәуір төмен (Қымыз).

Екпіні қату. *Ызғарлы, қарқынды, беталысы қиын.* Даусында бар еді бір *қ а т у е к п і н*, Жаныма алыстарды жақын еттің. Орыстың ойлыларын тірілтіп сен, Жыр ектің жүрегіме, ақыл ектің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қабағы қату. *Қабағы қатыңқы, ренішті.* Қоңыр жел соқты алаптан, Таулардың басын күн шалып, Жазылды *қ а т у қ а б а қ т а р*, Жүздері кенет жұмсарып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Өзіміздің жаңағы, жігіттер емес сияқты. Бөрінің *қ а т у қ а б а ғ ы*, Бола қапты жинақты (Қ.Аманжолов, Өленд.). Әлі түнеріп келе жатқан Жүністің *қ а т у қ а б а ғ ы* зарлауықтың өзінен бұрын жеткен үнінен шайдай ашылып кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Қату айтты. *Жанына батырып, шамына тие сөйледі.* Не айтсам, бауырым деп, батып айттым, Жай айттым, кейбір кезде *қ а т у а й т т ы м*. Араз боп кету үшін айтқамын жоқ, Көздерін қорқағыңның бақырайттым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қол қату. *Қол көтеру, күш жұмсау.* Ызаланған кекті қойшы Ешбір жауап қата алмайды. Жат өлкеде, хан қызына *Қ о л қ а т у ғ а* бата алмайды (О.Шипин, Дастан.).

Тастай қату. *Жабысып, тырмысып айырылмау.* ≈ Асау аттың жалына *т а с т а й қ а т у*.

Тістей қату. *Жабысып айырылмау.* Підіе, зе-

кет, пітірге қапшық болып, Миллетке микробтігі тие отыруға? Бұлардың бар тапқаны – көзін сату, Кім өліп, кім жіткенін аңдып жату; Білмесе де алхамның ғибарасын, Жемтік көрсе, молдамын деп, *т і с т е й қ а т у* (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Іші қату. а) м е д. *Тоқ ішек қызметінің бұзылуына байланысты үлкен дәреттің мүлдем жүрмей қалуы.* Адам *і ш і н і ң қ а т у ы н а* тік ішек кеселдері (тоқ ішектің тарылуы немесе шамадан тыс ұзаруы), қорғасын, морфин, никотиндермен т.б. созылмалы улану, гипофиздік, қалқанша, жыныс бездерінің қызметінің бұзылуы, тағам құрамында клетчатканың азаюы, сондай-ақ, адамның аз қозғалуы т.б. жағдайлар әсер етеді (ҚҰЭ). ө) *Ашулы, өкпелі, ренішті.* Сырты тату, *і ш і қ а т у*, харып жасап, нүкте жоқ, Алдағыш болсаң ас даяр, Алдаған кісі қасқаяр (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАТУ-ҚАТУ ү с т с ө й л. *Қатты-қатты.* Атасының *қ а т у-қ а т у* айтқан сөздері әлі құлағында түр («Қаз. әдеб.»).

ҚАТУЛАН= е т. *Жүзін суыту, қаһарлану, ызғарлану, ашулану.* Аттан түсіп барды да *қ а т у л а н ы п* ішке теуіп құлатты келіншекті Қасіретке куә боп дала жатты, Өз жолымен хан кетіп бара жатты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Келе жатты қаптап қайғы, Жас арыстан *қ а т у л а н д ы*. Батылдарға оқ батпайды, Су да алмайды батылдарды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Шанаңды тартып алып, Кетіп ем, жылатып ем, Кей-кейде *қ а т у л а н ы п* Көк мұзға құлатып ем (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қатуланып кәр қылды. *Қатты ашуланып, ызғарын төкті, қаһарын тікті.* *Қ а т у л а н ы п* кәр қылды, Қатын менен балаға: – Қазақ егер, көрінсе, Қыра бер, жанға санама. Басын кес те, қанын төк, Ақ патшадан садаға. Көтере алмай тойғанын, Жармасты келіп жағаға, – Деп бұйырды солдатқа, – Айтқаны болмай қала ма (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚАТУЛАНДЫР= е т. *Қатайту, қатаңдату.* Хан үнемі осы араға келіп, сүйген адамының көз алдында бауыздалған суретін елестетіп, сөйтіп босай бастаған көңілін қайтадан *қ а т у л а н - д ы р а т ы н* (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАТУЛАНДЫРУ *Қатуландыр етістігінің қимыл атауы.* Мұндайда адамға басу айтып, қайрап *қ а т у л а н д ы р у* керек (Ауызекі).

ҚАТУЛАНТ= е т. *Қатайту, ызғарландыру.* – Ал көңілшектік минуттарым өткеннен кейін, мен өзіме-өзім сұрақ бердім, – деді ол дауысын кенет *қ а т у л а н т а* түсіп (І.Есенберлин, Катерлі.).

ҚАТУЛАНТУ *Қатулант етістігінің қимыл атауы.*

ҚАТУЛАНУ *Қатулан етістігінің қимыл атауы.* Әрі айтып, бері айтып келгенде, бастығы Рақым боп Азаматтың *қ а т у л а н у* себебін түнеугі қонақ болған күнгі оқиғаның салдары деп білді (Б.Майлин, Азамат.).

ҚАТУЛАНЫҢҚЫРА = е.т. *Қатулана тұсу, қаһарланыңқырау.* – Сөзді қойыңыз, – деді Найзабек *қ а т у л а н ы ң қ ы р а н*, – біз өзімізден үлкен мекеменің жұмсауымен келіп отырмыз (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАТУЛАНЫҢҚЫРАУ *Қатуланыңқыра етістігінің қимыл атауы.* Адам қиындық көрген сайын *қ а т у л а н ы ң қ ы р а у ы* керек, сонда ғана мұратына жетеді, – деп әжесі дем берді («Қаз. әдеб.»).

ҚАТУЛЫ с ы н. *Қатаң, ренжулі.* Жо-жок, дедің. *Қ а т у л ы* еді бұл кезің Көкірегіңнен бой көтерді бір сезім, Білдің-дағы шаттығыңның құларын, Төсегінде ұзақ жатып жыладың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ізгіліктің оты сол сәт өшкендей *Қ а т у л ы* едің, бірақ оған дес бермей, Тұра ұмтылдың сүйемек боп әлгіні, Бір аяғың жоқ екенін ескермей (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қабағы қатулы. а) *Кейісті, ренжулі.* Павлов пенен Әли ер, Ұйқы, күлкі көрмеді. *Қ а б а қ т а р ы қ а т у л ы*, Бел шешуді білмеді. Тау мен тасты мекендеп, Тағыдайын өрледі (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Атың сенің жаралауы, Бүкендетіп желдің бе? *Қ а б а ғ ы* сенің *қ а т у л ы*. Түн ұйқыңды бөлің бе? (Алшамыс батыр). *Қ а б а қ т а р қ а т у л ы*. Қайырым сатулы. Қайда енді баяғы Бажадай татулық? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Сұсты, қаһарлы.* Есіл өзенінің оң жағалауына ат ойнатып, тізгін тартқан Кенесарының *қ а т у л ы қ а б а ғ ы* ше! («Егемен Қазақстан»). б) *Тіріерген, бұлтты құн, ауарайы суық.* *Қ а б а ғ ы* таудың *қ а т у л ы*, Қапсырған қара бұлт төніп. Ұзатып жолға ақырғы, Алматы саған шықты еріп! Алматы саған шықты еріп! (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ұқсайды әлгі кісіге *Қ а т у л ы* бұлттың *қ а б а ғ ы*. Қараңғы түннің ішіне Қара мұрт сүңгіп барады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАТУЛЫҚ з а т. *Ызбар, реніш, кейіс.* Шырақ жалынына бармақтарын күйелеп, өтінішке баса бастаған жылқышылардың оңінде *қ а т у л ы қ* бар (А.Сатаев, Дала.).

ҚАТУСЫЗ с ы н. жерг. *Қатықсыз. Қатусыз* көже ас бола ма (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАТШАП з а т. д і н и. *Кітап оқығанда қолға ұстайтын таяқша.* Мейрам қалғып кетіп, қолындағы әптіегін шашып алып еді, Әбілқасен

мен Сүлеймен *қ а т ш а п қ а* таласып жатқанда, молда үшеуін бірден шықпыртты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАТ-ШОТ з а т. с ө й л. *Есеп, санақ.* Текей оқу бітісімен елге қайтпақ еді, ағасы: *Қ а т - ш о т* уақыты келіп қалды, есепке көмектес, қасымда бол, – деп босатпай қойды (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ҚАТШЫҚ ү с т. ж е р г. *Аралас.* Бұл жерде бөрі *қ а т ш ы қ* кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАТШЫЛЫҚ з а т. *Тапшылық, жеткіліксіздік.* Мүсіркеген сияқты қолында кілті бар кісілерге үлкен-кішінің ауыздарын ашып отырған кезі. Ас-ауқат тіпті *қ а т ш ы л ы қ* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚАТЫБАС с ы н. *Қатыгез, мейірімсіз, тасжүрек.* *Қ а т ы б а* с өмірден мен пайда алмадым, Жаныммен жазған жырым – жайған малым. Қылышың емес пе едім қынаптағы, Жоғалттың неге мені пайғамбарым (М.Мақатаев, Дарига). Болған соң өзі өмірші – атты қайтсын, «Ер жігіт айтар сөзін батыл айтсын», Деп тұрған жүрек жегіш жолбарыстар Табиғат, сонша неге *қ а т ы - б а с ы ң* (Ғ.Қайырбеков, Сарыарқа.). Қайтып жаның ашымас? Неткен заман *қ а т ы б а с*? Еткен еңбек, төккен тер Қалай түкке татымас (Жамбыл, Шығ.).

ҚАТЫБАСТАН = е.т. *Қатыгездену, қаталдану, мейірімсіздену.* Алтынтананың аңқау, адал мінезіне керісінше, ол өзінің күн өткен сайын *қ а т ы б а с т а н ы п*, қайыс тақымданып кеткеніне күйінді (Д.Досжанов, Дария).

ҚАТЫБАСТАНУ *Қатыбастан етістігінің қимыл атауы.* Тұрмыста тапшылықты көп көрген адамның *қ а т ы б а с т а н у ы* таңқаларлық нәрсе емес («Қаз. әдеб.»).

ҚАТЫБАСТЫҚ з а т. *Қатыгездік, қаталдық.* Батыр, тыңда, – деді Міржақып, – мен сенің баяғыда ұстазың болып едім ғой. Неге сенбейсің маған? Осынша *қ а т ы б а с т ы ғ ы ң*, алғысың ба маған айтқан (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАТЫБЕЗЕР с ы н. ж е р г. *Қатыгез.* – Хан деген осындай *қ а т ы б е з е р* озбыр болады екен ғой. Ауруынан жаздым, ажалдан алып қалдым. Енді менде не өкесінің құны бар, – дейді Долан (А.Хангелдин, Өткен күн.). Таяқтың зардабынан ба, не жалғыз ұлының алдында шашынан сүйреген *қ а т ы б е з е р* бәйбішенің тауқыметінен бе, әйтеуір неше рет талмаусырап кетті (Ж.Арыстанов, Таңд. шығ.).

ҚАТЫГЕЗ с ы н. 1. *Қатыбас, қатал, тасжүрек.* Атым өзге, Затым өзге. Қарсы қойма *Қ а т ы г е з г е*! Біз күйрек пе? Қыз күйрек пе?

Жолықтырма Безбүйрекке! Мазактар ма? Азаптар ма?! Кезіктіріме Көзаптарға! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қолымда жіпке тізген кірәнжілік, Беруге жүгіріп ем соны ұмтылып, *Қатыгез* милиционер қолым қақты, Сойткенше кете барды вагон жылжып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Екеуін еркіменен қоспайтұғын, *Қ а т ы г е з* хан қаһары өзіне аян. Шарасын қалай етсек табамыз деп, Ойласты Салиха мен батыр Сәмен (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Аяусыз, ауыр, қиындыққа толы (өмір, тағдыр).** *Қ а т ы г е з* ілдей тағдыр қара тастан, Алдында жерге құлап барады аспан. Төменде сылқ-сылқ күліп дария жатыр Жап-жаңа қыз бақытын ала қашқан (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). Тағдырыңды *қ а т ы г е з* де, сараң де Сен сүйгенмен ол сүймесе шараң не? Махаббат ол – қос жүректің өні ғой Өзіне сай дауыс керек әр әнге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кеттіндер біздің үйден ұзатылып, *Қ а т ы г е з* кимастықты қыз аты қып. Сан түндер сағынышым көз ілдірмей, Жүгіріп сыртқа шықтым жүз атылып (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3. Безбүйрек, жаны ашымайтын.** Біз болсақ, баланы балабақшалар, мектептер тәрбиелейді деген ұғым қалыптастырдық. Анасының мейірімімен өспеген бала *қ а т ы г е з* болады («Айқын»).

ҚАТЫГЕЗДЕН = е т. *Мейірімсіздену, қатыбастану.* Түнімен ұйқы көрмей түсі қашып тұрған байғұс қыз зар еңіреп келіп, Шалабайдың алдына барып еді, ол *қ а т ы г е з д е н і*п жібімей қойды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ҚАТЫГЕЗДЕНУ *Қатыгезден етістігінің қимыл атауы.* Атасының мұншалықты *қ а т ы г е з д е н у і*нің себебін түсіне алмады («Қазақст. өйелдері»).

ҚАТЫГЕЗДЕУ с ы н. *Қаталдау, мейірімсіздеу, қатыбастану.* *Қ а т ы г е з д е у* көрі ата сыртқа шығармаған өксігі мен ызасы аралас ызғарлана жекірді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚАТЫГЕЗДІК з а т. *Адамның мінез-құлқындағы жағымсыз іс-әрекет; қаталдық, мейірімсіздік, тасжүректік.* Қас пен досты айыра алмай, соңғы кезде бойын мейлінше билеп кеткен *қ а т ы г е з д і*к қанышезерлігі де осыдан шыққанды (І.Есенберлин, Қаһар). Отбасындағылардың бір-біріне деген жанашырлығын, махаббатын, достық пен мейірбандықты, табандылық пен өжеттілікті, *қ а т ы г е з д і*к пен жауыздықты, табиғат сұлулығы мен адам жанын суреттеуде бала тілімен сөйлеп, бала қиялына ерік беретін жазушылар мен баспагерлер аямай тер төгеді («Айқын»).

ҚАТЫҚ з а т. т а ғ а м. э т н. **1.** *Қаймағы алынбаған қой сүтінен қиытылған, көлкілдеп*

тиратын қою айран. «Қаңсыған шөлдеп жолаушым, Қайырылып бізге түсе кет. Қажыған, мүмкін, боларсың, *Қ а т ы қ т а н* сусын іше кет (М.Мақатаев, Шығ.). Шығады одан бесік ісі, сүт ісі, Құдай әсте арылтпаған құт ісі, Арылмаған балалардың аузынан Айран ісі, құрт ісі, *қ а т ы қ* ісі (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда, Басына бұлбұл қонып сайрағанда. Қойдан *қ а т ы қ*, сиырдан айран ұйытып, Тыста құрт, үйде ірімшік қайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Сүзген айран, сүзбе.** *Қ а т ы қ* әзірлеу үшін айранның сары суын кенепке сүзіп алып, тұздап қарынға салады. Бұзылып кетпес үшін қарынға салғанда ауа, су қалдырмау керек (ҚҰӘ).

Қатығымен туған. *Ұл-қызы аралас.* Екі жас бала Қайыптың екі жағына келіп отырды. Он бір-он екі жастың шамасында *қ а т ы г ы м е н т у г а н* бір ұл, бір қыз бар (С.Талжанов, Шығ.).

Құрт қатық. т а ғ а м. *Сүзбеден жасалған қатық түрі.* *Қ ұ р т қ а т ы қ т а н* гөрі айран қатық тамаққа қосқанда тез езіледі (ҚҰӘ). Кептірілген *қ ұ р т қ а т ы қ т ы* көктем айларына дейін сақтауға болады (ҚҰӘ).

ҚАТЫҚ² з а т. *Тамақ дәмді, қуатты болу үшін қосатын ет, май, сүт сияқты тағамдар.* *Қ а т ы қ* түрлері: ашыған айран қатығы, божыған құрт қатығы, қойыртпақ қою қатық, кептірген кермек қатық (М.Сұлтаниязұлы, Ұрпақ.). Қожаның көңілі құртқа шабады, көжесінің *қ а т ы г ы* жоқ (Мәтел). Көжеге *қ а т ы қ* қыла қоятын ештеңе жоқ үйде (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚАТЫҚСЫЗ с ы н. *Сүт қосылмаған, қаймағы жоқ.* Оның *қ а т ы қ с ы з* қара шайының өзін Асқар майлы астан кем санамай, сүйсініп ішетін (С.Мұқанов, Ботагөз.). Көктемнен жасын-жай ұшып, Жатқандай қарды ірітіп. *Қ а т ы қ с ы з* қара шай ішіп, Тамағын қайта жібітіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАТЫҚСЫЗДАУ с ы н. *Қатығы (²) жоқ, нәрсіздену, дәмсіздеу.* Суын көбірек құйып, тары көжені де пісірейін. *Қ а т ы қ с ы з д а у* да болса, дәм ғой (М.Сүндетов, Есексіз.).

ҚАТЫҚТА = е т. *Сүт қосу, қаймақ салып дәмдеу.* Әкесі де ақ құйрық шайды өбден бабына келтіріп демдеген екен, қаймақпен *қ а т ы қ т а н* ішкенде, таңдайын үйірді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚАТЫҚТАЙ с ы н. *Қатық сияқты, соған ұқсас.*

Ұйып тұрған қатықтай. б е й н. *Өте салмақты, сабырлы, сырбаз.* Бір көргеннен адам

сыры байқалмас, Байқаймын деп бөлкім ешкім айта алмас. Кей жандар бар *қ ұ й ы п т ұ р ғ а н қ а т ы қ т а й*, Анау-мынау қозғағанға шайқалмас (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАТЫҚТАУ *Қатықта* етістігінің қимыл атауы. Мынаны бір аптадай *қ а т ы қ т а у ғ а* болады, – деп апасы бір қалта құрт берді («Қаз. әдеб. »).

ҚАТЫҚТЫ *с ы н. Қатығы бар, нәрлі.* Әрі арзан, өрі *қ а т ы қ т ы*, татымды тағам дайындау қамында («Парасат»).

ҚАТЫҚТЫҚ *з а т. Қатық боларлық, қатыққа жарарлық.* Жок, жоқ, – деп, жұрттан асқан байлардағы, Құтылар, қолға түспей, қалың дудан. Бұлардан не қайырым күтпекшіміз? Май алар *қ а т ы қ т ы қ* ұрттам судан (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ҚАТЫҚҰЛАҚ *с ы н. ж е р ғ. Естігенін ұмытпайтын (адам).* Ол *қ а т ы қ ұ л а қ* екен, менің айтқанымды есінен шығармапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАТЫҚЫЗ *з а т. ж е р ғ. Тікенді, сабағы қатты арамшоп.* Кеше ғана сорасы мен *қ а т ы қ ы з ы н* түгел отап беріп кетті (Ауызекі).

ҚАТЫЛ = *е т. Қосылу, араластырылу, қатықталу.* Қаймақ *қ а т ы л ғ а н* құла қасқа шай келді (Ф.Сланов, Очерк.). Көз – мерген, жігіт – мылтық, көңіл – білте, Орамды аң табылмай атылмайтын. Жібек пен қойдың жүнін қосып ессең, Бірігіп арқан болып *қ а т ы л м а й т ы н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұ жалғанда ісім жоқ шатылмаған, Маған Құдай шын таңды атырмаған. Сүйегі жоқ ет болып туғандығы Себебінен еркектің *қ а т ы л м а ғ а н* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚАТЫЛ: қатыл қылды [етті]. *к ө н е. Шауып тастады, өлтірді.* Әуелі жолығыпты Әбужаһил, Көп жанға залал тиіп қылған батыл. Ақырда пайғамбарым сөзі шын боп, Қылышпен нанбағанды *қ ы л д ы қ а т ы л* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мұның да басын кесіп *қ а т ы л е т т і*, Кәпірден бір палуан және жетті. Орқаның бір сілтеген қылышымен Басынан тең бөлініп өліп кетті (Бабалар сөзі).

ҚАТЫЛУ *Қатыл етістігінің қимыл атауы.* Көжесіне айран *қ а т ы л у ы н ы ң* өзі бұл үйге береке кіргендей сезіледі (Ауызекі).

ҚАТЫМ [ар. خاتم] *з а т. д і н и. Өлген адамға бағышталып, құран түгел оқылатын, жұрт шақырылып, ас берілетін жиын.* Дінасыл бәйбішенің жылына деген құран *қ а т ы м ы н* сол Камелетдин хазіреттің мешітіне оқытпақшы (К.Оразалин, Абай.).

Қатым көрда молда. *Марқұмның аруағына*

арнап құранды бастан-аяқ оқып шығуды міндетіне алған молда.

Қатым қылды. а) *Аяқтады, бітірді.* Дәріс айтатын, имам болатын бір белгілі медресені *қ а т ы м қ ы л ғ а н* кісілер емес (С.Сейфуллин, Шығ.). ө) *Құранды бастан-аяқ оқып шықты.* Келсе балам басыма, *қ а т ы м қ ы л с ы н* артыма, жетімдікке көндірді, жұдырықтай жасында (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қатым сауапты болсын. *д і н и. Қатым түсірген үйге келіп, дәм-ауыз тиген жұрттың үй иесіне айтатын жақсылық болсын, сауабы өздеріңе тисін деген мағынадағы тілек сөзі.* Ел жуандары өздеріне арналған үйлерге түсіп, демдерін алып, шай, қымызбен сусындарын қандырған соң, Қамбар төренің бас ордасына кіріп, «Ас қабыл, *қ а т ы м с а у а п т ы б о л с ы н!*» айтып шығып жатты (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚАТЫМДА = *е т. д і н и. Құранды түгел оқып шығу.* Құран оқып, *қ а т ы м д а н*, Түгін қоймай талайды; Таңдайлары тақылдап, Підиясын санайды (А.Токмағамбетов, Сайра бұлбұл.).

ҚАТЫН *з а т. 1. Жалты әйел атаулы, ерге тиген әйел.* Күйеу деп бұған төс тартып, Шашу шашып *қ а т ы н д а р*, Алып жатыр кәдесін (О.Шипин, Дастан.). Төртінші ізгі кім десең, Сабырлы болған пақырлар. Дәрежесі олардың Пайғамбарға жақындар. Ізгі деп көміл атайды Қызмет қылған еріне Көңілі таза *қ а т ы н д а р* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Оның алдында Жігітек, Бөкенші кезек шабуылдасып, Көрімбаланың орайына Бөкенші бір Жігітектің үйінде тек отырған *қ а т ы н ы н* зорлықпен алып қашқан (М.Әуезов, Шығ.). // *э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. Төменетек, қоғамда орны жоқ, үйде дауысы жоқ, сөзі өтпейтін әйел.* Әй, *қ а т ы н*, ерің тұрып қылдың сауда, Ақыры бұл сауданың болар ғауға. Керекпей бұ көйлегің тозып қалар Жеткенше келесі жыл биебауға (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 2. *Зайып, жар, жұбай. Қ а т ы н ы м* алған өлген соң Алып бер деп бір қызды Шонтыұлы Құлбатыр, Айттым соған басына (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қыз жиырма жасында, бала бесте, Атасының бергені ем бола ма? Бір адамның *қ а т ы н ы* өлген болса, өзі алпыс, жетпіс жасқа келген болса (М.Дулатов, Шығ.). Бір *қ а т ы н* сылаумен – қатын, Бір қатын қынаумен – қатын, Бір қатын сынаумен – қатын (Мақал.). // *Қорқақ, сужүрек, еркек емес.* Батыр емес, қария, *қ а т ы н д а р* бар бұл елде, Беруге өзір барлығын билігі асқан біреуге. Батырлар жоқ бұл елде, қатындар бар бұл елде, Әркім қара

басының амандығын тілеуде (М.Мақатаев, Шығ.). – Жамандама жұртыңды, жамандасаң болмасың! – *Қ а т ы н д а р д ы ң* ішінде өзім дағы оңбаспын. «Үні шықпас жалғыздың, шаңы шықпас жаяудың», Мен де қатын болармын, сірә, батыр болмаспын (М.Мақатаев, Шығ.). – Ал ұстасыңдар! – Жығылғанды жер көтереді. – О, су жүрек, қорқып тұр! – *Қ а т ы н!* (Б. Сокпақбаев, Жекпе-жек).

Айлас қатын мұңдас. *Ісі бір, әуендес адамдар сырлас болады деген мағынада.* Сізге осы жайды айта кетейін деп әдейі бұрылдым, *а й л а с қ а т ы н м ұ ң д а с* деген емес пе (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Байы есіктен шықса, қатыны тесіктен шығады. *Қыдырымпаз әйел туралы айтылады.*

Бедеу қатын. *Бала таппаған әйел.* Бала түгіл сымбыл жоқ, Бедеуге бала бермек ең. *Б е д е у қ а т ы н* қалды ма Сен етегің көрмеген? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Долы [ұрысқақ, шайпау] қатын. *Шайпау, ұрыс-керіске жақын (бетбақ, көкбет) әйел.* Бақытыңа кез бопты *д о л ы қ а т ы н*, Мұны алған ер жанжалға молығатын, Ұрысса бар адамды жеңбей қоймас, Бір үй түгіл, бір ауыл торығатын (Шал ақын, Өлеңд.). Халық өкілі Мұрат, Таңатар тілдерінде, бұзық топ халендерлердің өз жайларын білдіретін сахналарда немесе ишанның көк *д о л ы қ а т ы н ы* Зүрәнің мінездемесін берген жерлерде сықақ әдемі көрініп отырады (М.Әуезов, Шығ.). Сонда да көкірегімді жоғары ұстап, Алмаймын көп сәлемді мен дұрыстап. Күн астын мекендеген меңіреуленіп Жуастың *қ а т ы н ы* да болады *ұ р ы с қ а қ* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жақсы [жаман] қатын. а) *Жігіттің адал, мейрімді жары немесе ақылсыз, шайпау, қатал болып кезігуі.* *Ж а қ с ы қ а т ы н а л с а ң ы з*, Алланың жауған нұрмен тең. *Ж а м а н қ а т ы н а л с а ң ы з*, Маңдайға біткен сормен тең (Шал ақын, Өлеңд.). *Ж а м а н қ а т ы н* алғаның – Төркініне бере алмай, Төсегіне жата алмай, Тең құрбысы келгенде, Оңды жауап қата алмай (Бұқар жырау, Жыр.). Кедейлік ер жігітке намыс емес, Жок болсаң туысың да таныс емес, Суық үй, арық соғым, *ж а м а н қ а т ы н*, үшеуі кедейліктен алыс емес (Шал ақын, Өлеңд.). ә) *э к с п р. қ о р а ш с ы н у. Біреудің төменетек әйелі, білімсіз біреу.* «Текті тұқымбыз, арғы түбіміз пайғамбардың сүйген сахабасы деп жүргенде» шайтан айналдырған қожа аталып, *ж а м а н қ а т ы н н а н* сөз естідім-ау (А.Мекебаев, Жез тырнақ).

Жесір қатын. *Күйеуі өлген әйел.* Жайнап отырған *ж е с і р қ а т ы н* (М.Әуезов, Таңд.

шығ.). Пәлен жерде *ж е с і р қ а т ы н* бар десе, Көкмұрын өңкеңдеп, Құлағын түріп болмайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Есімбай *ж е с і р қ а т ы н* алып, шоқынып кетіпті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Жетім бала, жесір қатын. *Отасасы, асыраушысы жоқ, қайтыс болған отбасы. Жетім бала, ж е с і р қ а т ы н* болып, ешкімге міндетімізді артқанымыз жоқ (С.Дөнентаев, Таңд. шығ.).

Көп [қос] қатын алушылық. *Өз әйелінің үстіне тағы бір немесе одан да көп әйел алушылық.* Қалыңмалға, *к ө п қ а т ы н а л у ш ы л ы қ - қ а*, әйелді күндікте ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, ақын өлендерінде әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі (М.Әуезов, Шығ.). Қызға зорлықпен құда түсу, *қ о с қ а т ы н а л у ш ы л ы қ*, қалыңмал, ескілікті әдет-ғұрыптар тағысын тағылар (М.Әуезов, Шығ.).

Көшпей-қонбай қараша қатын жоғалды. *Жоғалатын реті жоқ, жоғалуы мүмкін емес затты шарқ ұрып, іздеп, таба алмай жүргенде айтылатын сөз.*

Күндес қатын. *к ө н е. Бір кісінің бірнеше әйелдерінің бір-бірін көре алмаушылығын, бақталастығын білдіретін сөз. К ү н д е с қ а т ы н д а р* сотқар етіп асыраған балалар жетім балаға жекіп, жер тезектей тепкілеп, әрқайсысы бір сабай берген (Қ.Әбдіқадыров, Өңгім.).

Қара қазан бұрын пісе ме, қара қатын бұрын таба ма? *к ө н е. Толғатқан әйелге айтылған ырым сөз.*

Қаралы қатын. *Күйеуі өліп, қаралы болуымен байланысты бір жылға дейін қара жамылған, көшкенде күйеуінің киімін, ер-тоқымын атына теріс жабатын, аза тұтқан түл әйел.* Жес келін күйеуі өліп, қара жамылып, *қ а р а л ы қ а т ы н* атанып, бір жылдан артық отырды (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Қатын алды. *Үйленді, отбасын құрды.* Қара ауыз Ділдәбектің баласы *қ а т ы н а л ы п*, соның құдасы болып барып едім (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қайын бардық, *Қ а т ы н а л д ы қ*, Енші тиді азғана, Шаруа атандық, Қала берді бозбала (Абай, Тол. жин.). Осындай сүйім көрмесең, *Қ а т ы н а л м а* өмірде, Өзің және көнбесең, Жай отыр да (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қатын алма, қайын ал. *Болашақ жарыңның шыққан жері, төркіні дұрыс болсын, маңыздысы сол деген мағынада.*

Қатын алу. *Үйлену, отбасын құру.* Оның өзінше «интеллигенттің» деген көңіліне *қ а т ы н а л у* деген адам өміріндегі ең бір мағыналы, ең

бір ірі және ең қызықты іс болса, соған бұның жақындары базардың саудасындағы сарамастық әдетті әкеп сала берген сияктанды (М.Әуезов, Шығ.).

Қатын алып берді. *Қалыңмалын төлеп, үйлендірді.* Жылым барыс, мінеки, асып барам он үштен, *Қатын алып берем* деп әке-шешем келіскен. Адамынан айттырған ат-тонымды ап қашып, Қатынды өзім табам деп, әкемменен керіскем (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатын ашу. *Болар-болмас нәрсеге шап ете қалатын мінез көрінісі.*

Қатын басымен. *Әйел басымен, әйел бола тұра.* Қара шаңырақты *қатын басымен* үстіне тігуге жүрексінді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қатын бесін [бесіндік]. *э т н. Бесін мезгілінен сәл-пәл өткен кез.* Күн *қатын бесін* еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қыстыңқысқақүні, *қатын бесіндікке* барып қалған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қатын болды. а) *Ерге шықты, күйеуге тиді.* Күйеуге беретінін, келешекте жеңгелері секілденіп, біреуге *қатын болып*, күнде таяқ жеп өмір өткізетінін Зейнеп, есі кіре бастағаннан-ақ сезген (Б.Майлин, Шығ.). Саған *қатын болғанша*, қара жерге кіргенім артық (М.Әуезов, Қараш.). ө) *жағым-сыз.* *Салты етек әйел болды, кексе тартты, есейді.* Мені көргенде ауыл-үйдің адамы үркіп тұрады-ау!.. Мен өзгердім ғой. *Қатын болдым* ғой, көртайдым ғой; көзімнің алды көк таңба шығар; етім сылқылдап, денем бос қалған шығар; белім бүкірейіп, бөксем жалпиған шығар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жасыл шешек, қызарған гүл солмаса, Қаны қашып, көркі бітіп, қуарып. Періштедей жас қыз *қатын болмаса*, Алмадайын қызыл беті суалып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қатын да болсаң, қаралы бол. *Әйел болсаң да, әділдік жағында бол, сөзіңде тұр деген мағынада.*

Қатын – дұшпан. *э т н. Ерінің іс-әрекеттеріне сын айтқан әйелін жаратпағанда айтылатын сөз; әйелдің ойында тек жамандық болады деген мағынадағы кейістік қолданыс.* Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге берем десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? Малымыздан құрық, басымыздан сырық түсіре ме? «*Қатын – дұшпан*» деген осы, болмаса бұл сөзді айтар ма едің, – деді (М.Дулатов, Шығ.).

Қатын етті. *Әйел қылды, әйелдікке алды.* Қыздан достық тауыпты, Досын алып кетіпті,

Үйдегі жар ұмытпай, Соны *қатын етіпті* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қатындары қан жұтты. *Ел басына құн туды, ер-азамат майданға аттанды.* *Қатындары қан жұттып*, Басына салды қараны. Қызыл тулы сарбаздар Амангелді ер үшін Кегін алды жауынан (О.Шипин, Дастан.).

Қатын жүрек. *Қорқақ, батыл емес.* Қайда күшті жауым бар Жолыма бөгет бола алған. Жорыққа шықсам мен жалғыз: Тұлпармен қылыш қолға алған. Жүргенім жалғыз тым артық, Арыстандай жортқан құмдарда Болғанша жолдас опасыз *Қатын жүрек* құлдарға (М.Дулатов, Шығ.).

Қатын жіберді. *с ө й л. Әйелінен айырылысты.*

Қатын қар! *қ а р а п. Әйелдердің ұрыс-керісі кезінде айтылатын сөз.* Тәйт, әрі, албасты, *қатын қар!* Сенікі не? Сен неге қыстырыла калдың! Мені тумады деген шығарсың... Қарғамақ түгілі отқа тастап жіберсем де, менің қолымнан алатын кісі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қатын қылды. *Өз ықтиярыңсыз, зорлықпен әйел етті.* Қыздарымды *қатын ғып*, Шаңырағымды отын ғып. Отауымды топырғып, Отанымды қоқырғып, Ойран етті, әулие! (М.Мақатаев, Шығ.). Барып жаудан қыз әкеліп, *қатын қыларсың* (Абай, Тол. жин.). Одан 1465-1731 жылдары Ер Шыңғыстан соң «бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырқыспақпен күн кешкен, еш шаруа өнерге үйрене алмай, өзімізде бар ғылымымызды жоғалтқан», «барып жаудан қыз әкеп *қатын қыларсың*, я ағанды өлтіріп, жеңгенді аларсың» деген жолға түскен надан елге айналған («Зерде»).

Қатын менен бала [қамы] үшін. *Балашағасын асырау, сақтау мақсатымен.* *Қатын менен бала ұшын*, Талайлармен тартысты, Талайлармен айтысты (О.Шипин, Дастан.).

Қатын менен баланы тоңдырмады. *Қамқорлық жасады, отбасының қамын жеді.* Балшық үй бастың қамын салып алып, *Қатынды бала менен тоңдырмаған* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қатыннан басқа. *с ө й л. стиль.* *Ер-азамат, қолына қару алуға жарамды адамдар деген мағынада.* Жаздырып почта таратты Шыр айнала төңірекке. *Қатыннан басқа* қалма деп, Он бес пенен елудің Арасындағы еркекке (О.Шипин, Дастан.).

Қатынның қырық жаны бар. *Әйел ер адамға қарағанда көп нәрсеге шыдайды, ер адам төзбейтін нәрселердің бәрін көтереді деген мағынада.*

Қатын өлді – қамшысының сабы сынды. этн. *Ескі салт бойынша, әйелдің өлгені ұстаған қамшының сабы сынғанындай-ақ реніш-салмақ туғызады, көп қайғырма деген ұғымдағы көңіл айту.* – Қатын өлген қандай болады? – Әй, менің Қарашашым өлген бола ма? – деп Жиренше қатты күйініп, қамшысын таянғанда, қамшының сабы ортасынан шарт кетіпті. «*Қ а т ы н ө л д і – қ а м ш ы н ы ң с а б ы с ы н д ы*» деген сөз содан қалған екен (Шешендік сөздер).

Қатын өсек. *Өсек-аяң, бос сөз, ұсақ әңгіме.* Көзі жетпеген бір *қ а т ы н ө с е к т і* қойып қалады (С.Дөнентаев, Шығ.). Жігіт бар жігітте де қарқындаған, Алқынып аз дәулетке арсылдаған; Баққаны, қайда барса, *қ а т ы н ө с е к*; Басынан жақсылығы артылмаған (Айтқыс). Еріккен немелер, ерігіп жүреді де, *қ а т ы н ө с е к т і* ң отына май құйып біз сияқтыларды тамызық еткісі келеді, – деді Қазыбек (Ә.Әбішев, Шығ.).

Қатын тастады. с ө й л. *Әйелінен ажырасып кетті.* Бір емес, екі *қ а т ы н т а с т а ғ а н* адамға қалай сенесің, – деп әпкесі кейіді (Ауызекі).

Қатын үсті [үстіне] алды. *Әйелі бар адамның тоқал алуы.* Әмеңгермін, – деп, қайынаған *қ а т ы н ү с т і н е а л ғ ы с ы* келді (Б.Майлин, Шығ.).

Қатын үсті [үстіне] барды [тиді]. *Әйелі бар адамға тоқал болып күйеуге шықты.* *Қ а т ы н ү с т і б а р м а с а ң...* одан артық қандай күйеу керек? (М.Әуезов, Қараш.). *Б а р ғ а н ы* кенже қыздың *қ а т ы н ү с т і*, істеді сорлы бейбақ не қылмысты? Көзінің аққан жасы кімге батар Өкімет көрмей ме екен мұндай істі? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жетпісінде қыз алып, болдың жігіт, Тоқалға – сор, жұртқа – ерсі, саған – қызық; *Қ а т ы н ү с т і* қаңсыған шалға *т и і п*, Тоқал сорлы қылады неден үміт? (Майлықожа, Нақыл).

Қатын болып шықты. қ а р а п. *Тұрмысқа шықпаған қыздың абыройы таза болмады.* Қыз ғой деп ойлаушы едік, көріп сырттан, *Ш ы қ т ы* ғой *қ а т ы н б о л ы п* елді құртқан. Мысықша көп көзінше көзін жұмып, Түн болса, тышқан аулап, түнде жортқан (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қатыны [әйелі] күмәнді. к ө н е. *Әйелі екіқабат, аяғы ауыр.* Менің дағы *ә й е л і м к ү м ә н д і* еді (Қозы Көрпеш.).

Қатыны мінезді. *Мінезі жақсы жар, жұбай, ақылды әйел.* Қазақтың әйеліне арналатын кейінгі адамгершілік, әділет, моральдық ойларының басын осы өлеңде айта бастайды. ...ері ақылды, *қ а т ы н ы м і н е з д і* боп, тату болса райыс үстіндегі үй, – деуменен Абай қазақ

әйелінің орнын жаңаша, өзгеше бағалайды (М.Әуезов, Шығ.).

Қатыныңның қойнынан шықтым ба? *Құнәмнің үстінен түстің бе деген мағынада.* Мұсаның құтылмадым ойынынан, Арабтың құтылдым ғой сойылынан; Өстір, – деп, Тоқсанбайға хат жазасың, *Ш ы қ т ы м б а қ а т ы н ы ң н ы ң қ о й ы н ы н а н*? (XX ғ. қаз. әдеб.).

Қатыны ұл [бала] тапқандай [сүйінді] қуанды. *Өте қатты қуанды, мәз болды.* Кешкі күн құлақтанса, *қ а т ы н ы ң ұ л т а п қ а н д а й с ү й і н*, Ертеңгі күн құлақтанса, елінді жау шапқандай күйін (Мақал). Баяғы қашқан етігім анадайдан көзіме оттай ұшырады. *Қ а т ы н ы м б а л а т а п қ а н д а й қ у а н ы п*, секіре беріпшің (Қаз. ертегі.).

Сатып алған қатыны. *Қалыңмалын төлеп, еріксіз алған әйелі.* Баймағамбет сөйледі: – Өйдеп таспа, батырым! Зылиқа – менің мал беріп *С а т ы п а л ғ а н қ а т ы н ы м* (О.Шипин, Дастан.).

Тегін қатын алды. с ө й л. *Қалыңмалсыз, төлеусіз әйел алды, үйленді.* Ертеңіне Мейірхан Жұмағұлға жолығып: Шіркін, адамшылық қарызы деген бар емес пе? «Оқыған» деген атың қайда?! Пысық жігіт болдың, *т е г і н қ а т ы н а л д ы ң*, үйінен әкелген мүлкін алдың. Өзің де кедей емессің, қатыныңның төркіні – қаланың үлкен байы (М.Әуезов, Шығ.).

Тоғыз қатыныңның толғағы қатар келді. *Қат-қабат шаруаға килікті, жұмысбасты болды деген мағынада.* *Т о ғ ы з қ а т ы н ы ң т о л - ғ а ғ ы қ а т а р к е л і п т і* ғой бүгін (Қаз. тілі. фразеол. сөздік.).

Тоқал қатын. этн. *Әйелі бар адамға күйеуге шыққан әйел.* *Т о қ а л қ а т ы н* – тыңшы (С.Сейфуллин, Шығ.). *Т о қ а л қ а т ы н* өр келетұғыны несі? (Абай, Тол. жин.).

Тұқымың түптесін, қатынның жүктесін! «*Тұқымың түптесін» деген «үбірлі-шүбірлі бол» деген мағынада қолданылады [Бұл фразалар құрдас, замандас кісілердің әзілі ретінде айтылады].*

Тұл қатын [әйел]. *Жесір қалған әйел.* Абайды айнымас дағдылары бойынша, ескі достары *т ұ л қ а т ы н* Дөмежан, қайықшы Сейілдер қонаққа шақырған (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАТЫН-БАЛА з а т. *Әйелі мен балалары, үй іші, отбасы.* *Қ а т ы н-б а л а* мал бағып, Үйде отырсам да өлем деп, Қорлықта жүрген халқыма Бостандық алып берем деп, қырық бір жасқа келгенде, Ауыр әскер қол ертіп... Жасқұсқа барып кіргенде (Махамбет, Өлең.). Бұл уақытта Ысмайыл *қ а т ы н-б а л а с ы н ы ң*

аузын ашырмай ұрсып, естіген сөзіне шыдай алмай қапаланып тысқа шығып, ауылдың бет алдындағы кішкене төбенің басында жалғыз өзі отырған (М.Әуезов, Шығ.). Басы артық жерге ақ сүйектер мен байлар ие болып, *қ а т ы н-б а л а н ы ң* күн көруі қиынға айналып, бұзауын арқандап бағатын болса, пәлен жерде жақсы жер бар деп қуса, мұжық сияқты қазақ та аумас па еді (М.Дулатов, Шығ.).

Қатын-бала баршасы. *Отбасы мүшелері түгел, бәрі.* Саудыр-садақ ақ пейіл Тоқығандай ер екен Айтқан сөзді миына. Шамаласам көрінді Қонаққа ақылы тереңдей. *Қ а т ы н-б а л а б а р-ш а с ы* Алтын-күміс зерендей (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қатын-бала бәрі қалды. *Өлген кезде, о дүниелік болғаныңда ештеме керек болмайды деген мағынада.* Жігіттер, жалған дүние бізден қалар, Бір күні ажал келіп жаныңды алар. Жан шығып, дүниеден көшкеннен соң, Мал-мүлкін, *қ а т ы н-б а л а ң б ә р і қ а л а р* (Шал ақын, Өленд.).

Қатын-баланы шулатты. *Азан-қазан қылды, бала-шағаны зар еңіретті.* Қазақтан өлді он адам, *Қ а т ы н* менен *б а л а ғ а*, Зеңбірек атып, доп тастап, Солдаттар қойдай *ш у л а т т ы* (О.Шипин, Дастан.). Қашатын жігіт болса, бүліншілік болады, бұл күнде соғыс уақыты, төртін қатты, қашқандардың артынан қуғыншы жасақ шығып, елді, артында қалған әкешесінен, *қ а т ы н-б а л а с ы н ш у л а т қ а н-н а н*, шаруасын күйзелткеннен өнер еш нәрсе жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

Қатын-баласы басын көтере алмады. *Отбасында береке болмады, отағасы мазасыз болып, әйел-баласына тыныштық бермеді.* Бастарында топан су, ақырзаман, *Б а с к ө т е р е а л м а д ы қ а т ы н-б а л а м.* Бөтелкелес «достардан» басқа жан жоқ Бөсіп кеткен кезімде мақұлдаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатын-баласы жау болды. *Қартайған отағасын әйелі мен балалары дұрыс түсінбеді, лайықты дәрежеде сыйламады, жағдайы ойдағыдай болмады.* Қолыңнан дәулет кеткен соң, Өлер халге жеткен соң, Жат болар саған, *жа у б о л а р Қ а т ы н* менен *б а л а ң да* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қатын-баласы зарлап [шулап, артында] қалды. а) *Ел басына күн туды, ер-азамат жорыққа, соғысқа кетті.* Уатпақшы *з а р л а ғ а н* Қырдағы *қ а т ы н-б а л а н ы*, Төкенің ескі көңінен Түнде шұбап қол өтті (О.Шипин, Дастан.). *А р т ы н д а қ а л д ы з а р л а п қ а т ы н-б а л а*, Зорлық, қорлық жүрегін еткен жара.

Тау, тасты мекендеді тағы болып, Арман жоқ Сұлтанды өлсе жастыққа ала (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл қорлыққа шыдамай, Бөкендіктер қайғырды. *Қ а т ы н-б а л а з а р ж ы л а н*, Тау менен тас жаңғырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *О дүниелік болған ер адамды отбасы жоқтап, жылады.* Шұрқырасып мал қалар, *Ш у ы л д а-с ы н* өлген соң, *Қ а т ы н-б а л а* жыласып, Жетім-жесір ұл қалар (Қабан жырау, Алтын қазық). б) *Азан-қазан, шулады.* Қайта *ш у л а н*, жамырап *қ а т ы н-б а л а*, Қанға шөлдеп қаңырсып жатыр дала. Қайта жауып, жай оты шатырлаған, Қайта төнген тамұқтың сотын кара. Қара жауы қайтадан лап қойды, Кезек бермей пақырға, батырға да. Қазақ қанын сылқытып жатыр дала... (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатын-баласын асырады [қорғады]. *Отбасының өмір сүруіне барынша қолайлы жағдай жасады, қамқор болды.* *Қ а т ы н-б а л а а с ы р а у* амылында, Кеттім ғой соған көңіл бөлуменен. Менен сорлы акын да өтті ме екен, Бір сөзі баспа орнына берілмеген? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетсе кетсін Оспанхан, *Қ а т ы н* менен *б а л а н ы Қ о р ғ а й м ы з* деп әуелде, Сөзіміз бар айтысқан. Еңбекші қалың ел үшін Сөзіміз бар айтысқан (О.Шипин, Дастан.).

ҚАТЫНА= е т. 1. Барып-келу. Сақып екі шелекпен ерсілі-қарсылы құдыққа *қ а т ы н а н*, су тасыды (Б.Майлин, Шығ.). Он сегіз шақырым жердегі аудан орталығына күнде *қ а т ы н а й д ы* (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). **2. Араласу, тығыз қарым-қатынас жасау, қатысу.** Анау үй мен мынау үй *қ а т ы н а ғ а н*, Қара жолдың қақ түсі қақыраған. Қара суға қақ тұрған майысқақ мұз, Шертіп қалсаң, быт-шыт боп шатынаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Жаяу қатынады. *Көліксіз барып-келді.* Талай-талай белдерден өтіп аман, Тағдыр сыйын сен берген татып әмән. Тұлпар ғана жететін жерлерге де, Мезгілінде мен *ж а я у қ а т ы н а ғ а м* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚАТЫНАС з а т. **1. Қарым-қатынас, аралас.** – Нағашыңмен бар ма еді *Қ а т ы н а с қ а н* хабарың? (О.Шипин, Дастан.). Атты алатын мақсатым, *Қ а т ы н а с т ы* тоқтатып, Қимаққа тілін почтаның (О.Шипин, Дастан.). Осыған орай ерте және кейінгі орта ғасырларда әйгілі саясаткерлер мен мемлекет *қ а т ы н а с т а-р ы н а н*, зиялы қауымының назарына ілінбеді («Айқын»). // *Тілдесу, сөйлесу.* Тіл – аса маңызды *қ а т ы н а с* құралы деген тақырып тым көлемді, тарихи-философиялық толғаусыз түсіндіруге болмайтындай сезіледі («Қазақст. мект.»).

2. ф и л о с. *Заттар мен құбылыстардың өзара тәуелділігін, байланысының белгілі бір сәтін білдіретін философиялық категория.* Заттардың өзгеруі мен дамуы олардың қ а т ы н а с т а р ы н ы ң өзгеруі мен дамуы арқылы іске асады (ҚҰЭ). 3. *Ел, мемлекеттер арасындағы өзара әрекеттестік.* Бұл мәселе Жапония мен кеңестік Ресей қ а т ы н а с ы н д а ғ ы қатты түйткілдердің бірі болатын (М.Шокай, Танд. шығ.). Осындай нәзік жағдайда түрік-кеңес қ а т ы н а с ы н бұзуға тек саяси санасы тым төмен адамдар ғана болуы ықтимал (М.Шокай, Танд. шығ.). 4. *Қатыс, әрекет.* Салық комитеті әзірлеген аудандық, облыстық және республикалық деңгейдегі салық төлеушілердің мемлекетпен өзара қ а т ы н а с ы н бағалаудың рейтингтік жүйесіне негізделген («Егемен Қазақстан»). 5. м а т. *Математикалық шамалардың бөліндісі.* Мұнда математика қамтитын кеңістік пішіндері мен сандық қ а т ы н а с т а р мейлінше кеңейді, бұл тұста сандар ғана емес, вектор, тензор, спинор тәрізді және басқа тектес шамалар қарастырыла бастайды (А.Көбесов, Математика.). Евклидтің «Бастамаларында» қамтылған мәселелер мыналар: түзу сызықты фигуралар (үшбұрыш, төртбұрыш, көпбұрыш т.б.) планиметриясы; дөңгелектер және олардың хордалары мен жанамалары туралы ілім, дұрыс көпбұрыштарды салу; квадрат иррационалдықтарды талдау; қ а т ы н а с т а р теориясы және сарку әдісі; бүтін сандар және олардың қатынастары туралы ілім; стереометрия және дұрыс көпжақтарды салу әдістері (А.Көбесов, Математика.). 6. *Байланыс, қатыс.* Ірге қанаттың ұшуға қ а т ы н а с ы өте аз, ол ұшатын қанаттар мен сыртқы жүннің арасын тұтастырып тұратын ұсақ қауырсындар (Саят құстары.). 7. *Аразжік.* Осыдан бастап арифметика мен геометрия арасындағы бұрынғыдай қ а т ы н а с бүтіндей өзгеріп, енді геометрия үстем бола бастайды (А.Көбесов, Математика.). 8. э к о н. *Шағу, бөлу.* Бұдан кейінгі жылдары теңгенің АҚШ долларына қ а т ы н а с ы бойынша құнсыздану қарқыны едәуір баяулады. Мәселен, егер 1995 жылы теңгенің бағамы 17,9 пайыз болса, 1996 жылы 15,4 пайызға төмендеді, 2001 жылы теңгенің құнсыздануы 5,17 пайыз, ал 2002 жылы – 3,25 пайыз болды («Егемен Қазақстан»). 9. *Көлік, машина.* Қ а т ы н а с тосқан таулықтарды алмайын десең, жалынып, жалбарынып тұрып алады (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). 10. *Іс, өзара, бірлескен әрекет, нәтиже.* Қарап отырсаң, тіршіліктегі кейбір іс, кейбір қ а т ы н а с т а р тез шешілуге ыңғайлы тұрады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). 11. *Қатыс, әсер.*

Тума ынта мен жасанды ынтаның қ а т ы н а с ы н көрсететін жабайы заң бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Физиология бойынша, дауыстың пайда болуы орталық жүйенің ісіне, оның көмекейді басқаратын жергілікті жүйемен дұрыс қ а т ы н а с ы н а байланысты (З.Шашкин, Өмір).

Адамдық [адамгершілік] қатынас. Адамдар арасындағы ауызбірлікке, адалдық, достық, жолдастық сезімдерге негізделген қатынас. Иә, а д а м д ы қ қ а т ы н а с т а жоқ әлі де сара жол. Оңай емес, оңай емес бұл егес Қашан болсын бірлік жолы бұрыстау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дұға бағыштатқан 1916 ж. 22 тамыз күні Керенский Әндижандағы жәмиғат мешітінің ауласында түркістандықтар мен орыстардың достық, а д а м г е р ш і л і к қ а т ы н а с т а р ы н а арнап дұға бағыштатқан болатын (М.Шокай, Танд. шығ.).

Әуе қатынасы. Ұшақ, тікұшақ т.б. арқылы әуе жолымен жасалатын қатынас. Халықаралық әуе қ а т ы н а с жолы біздің Ленинградты, Хельсинкиді басып, Стокгольмге баруымызды қажет етті (М.Әуезов, Индия очерк.).

Еңбек қатынасы. Жұмыс, қызмет бабындағы адамдардың өзара әрекеті. Селода туындап жатқан жаңа ең б е к қ а т ы н а с т а р ы, жаңа адамды тәрбиелеу туралы көп айтылады (Ақ бидай).

Жол [теміржол] қатынасы. Көлік арқылы теміржол, автокөлік жолымен жасалатын қатынас. Ол мінезді мана келе жатқанда, ж о л қ а т ы н а с ы н ы ң қиындығына жорыған (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). Болашақ үлкен Жезқазғанның мәселесі бұрын шешілген еді, енді т е м і р ж о л қ а т ы н а с ы н ы ң тиімді варианттарын қарауға шақыртыпты (Ж.Дүйсекеев, Гүлден. өмір).

Кедендік қатынас. э к о н. *Кедендердің өзара бірлескен байланысы.* Уақыт к е д е н д і к қ а т ы н а с т а р д ы реттеуге де жаңа талаптар қойып отыр («Егемен Қазақстан»).

Кеме қатынасы. Кеме арқылы су жолымен жасалатын барыс-келіс.

Қатынас деңгейін көтеру. э к о н - ө л е у м. *Өзара белсенді әрекет жасаудың мәдениетін үйрену.* Оны Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Салық комитеті ұйымдастырып, жарыс көрігін қыздырып отыр. Елдің үздік салық төлеушілерін анықтау үшін аталған акция фискальдық органдар мен салық төлеушілердің арасындағы өзара қ а т ы н а с д еңг е й і н к ө т е р у, елде кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдайды жақсарту, сондай-ақ салық төлеушілердің жұмысына моральдық ынта-

ландырулар жасау мақсатында қолға алынған игі бастамалардың бірі («Егемен Қазақстан»).

Қатынас қағаз. *Ресми жазба құжат.* Өтінішке *қ а т ы н а с қ а ғ а з ы* қоса тіркелуі тиіс («Егемен Қазақстан»).

Қатынастар логикасы. *ф и л о с. Логиканың әртүрлі нысандар арасындағы қатынастарды зерттейтін саласы. Қ а т ы н а с т а р л о г и - к а с ы* қатынастар теориясының дамуын және қатынастардың, пікір қатынастарының қатынастар жөніндегі тұжырымдардың ғылыми танымдағы маңызды рөлін айқындауға байланысты 19 ғасырдың екінші жартысында пайда болады (ҚҰӘ).

Қатынасын табу. *м а т. Белгілі бір шамалардың бір-біріне бөлінуін есептеу.* Әл-Кашидің жуықтап есептеу жөніндегі енді бір тамаша жетістігі дөңгелекті өлшеу, яғни шеңбер ұзындығының диаметрге *қ а т ы н а с ы н табу* болды (А.Көбесов, Математика.).

Қоғамдық қатынас. *Қоғам мүшелерінің арасында болатын өзара әрекет.* Сөз жоқ, ол кезді мына аға буынның көзі көріп жарыған жоқ, ал оны тек экономикалық, *қ о ғ а м д ы қ қ а - т ы н а с т а р* ғана емес, сонымен бірге адамдық қатынастар да өзгерістерге түскен бүгінгі ұрпақ біле бермейді («Егемен Қазақстан»). Қоғамдық өмірдегі, *қ о ғ а м д ы қ қ а т ы н а с - т а р* мен мәдениет саласындағы прогресс өндіргіш күштердің дамуына тәуелді («Қазақст. мект.»).

Нарықтық қатынас. *э к о н. Тауар өндірушілерге тәуелсіздік, толық дербестік, тауарлардың бағасын еркін белгілеу, тұтынушылар мен жеткізушілерді еркін таңдау, тауарды өткізу бәсекелестігі тән экономикалық қатынас.* Мемлекет *н а р ы қ т ы қ қ а т ы н а с - т а р* ды ретке келтіру, шаруашылықты жүргізудің нарықтық нысандарының теріс зардаптарын барынша азайту, халықтың жекелеген топтарын әлеуметтік жағынан қорғау шараларының кешенді жүйесін әзірлеп, жүзеге асырады (ҚҰӘ). Банк секторын шоғырландыру және сауықтыру шаралары екінші деңгейдегі банктер санының 55-ке азаяуына ықпал етті. 1998 жылдан бастап *н а р ы қ - т ы қ қ а т ы н а с т а р* негізінде құрылған үш деңгейлі зейнетақы жүйесі енгізілді («Егемен Қазақстан»). *Н а р ы қ т ы қ қ а т ы н а с қ а* өту барысында біз асығыстық пен қателікке жол беріп алдық, – десе, енді біреулер: «Жоқ, қай елде де өтпелі кезеңнің басында осындай қиыншылықтары мен ауыртпалықтары болады» дегенді айтады («Зерде»).

Өзара қатынас. *Бір-бірімен байланыс.* Дененің *ө з а р а қ а т ы н а с ы* мен әрбір органдардың байланысы нерв жүйесі арқылы жүзеге асырылады (Қ.Нұғматжанов, Гистология).

Су қатынасы. *Су жолдары арқылы жасалатын барыс-келіс, кеме қатынасы.* Еліміздің батысында *с у қ а т ы н а с ы* дамып келеді («Егемен Қазақстан»).

Ұлтаралық [этносаралық] қатынас. *қ о ғ - с а я с. Көп ұлтты, көпэтникалы қоғамда өмір сүріп жатқан ұлттар мен этностардың өзара қатысу мәдениеті.* Еліміздің ұлттық құрамы, демографиялық ахуал үдерісі, *ұ л т а р а л ы қ қ а т ы н а с*, елдің қауіпсіздігі, мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге итермелеп отыр. Тек тіл ғана емес, қазақтардың жағдайы түзелмей, мемлекеттің жағдайы түзелмейді («Айқын»). Ассамблея ұлтаралық бірлік пен келісімді сақтауға үлкен үлес қосты, осының арқасында тұтас алғанда соңғы он жыл ішінде республикадағы, облыстағы *ұ л т а р а л ы қ қ а т ы н а с т а р* айтарлықтай нығая түсті («Түркістан»). Қазақстан халықтары Ассамблеясын *э т н о с а р а л ы қ қ а т ы н а с - т а р* ды жетілдірудің бірегей қоғамдық институты ретінде құру идеясы алғаш рет 1992 жылы тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының бірінші Форумында айтылды («Зерде»).

Іскерлік қатынас. *ә л е у м. э к о н. Ұтымды ұйымдасқан, істің мүддесіне айқын бағдарланған белсенділік.* Кіші Ассамблея жақын және алыс шетелдердің халықаралық құрылымдарымен, оның ішінде үкіметтік емес қоғамдық бірлестіктерімен, қайырымдылық ұйымдарымен әріптестік *і с к е р л і қ қ а т ы н а с т а р*, іске адамдармен және ілкімділермен, оқу орындарының студенттерімен және оқушылармен байланыстар орнатуды қамтамасыз етеді («Егемен Қазақстан»).

Экономикалық қатынас. *э к о н. Халықара-лық сауда, жұмыс күшінің көші-қоны, капитал әкетілімі мен халықаралық несие, халықаралық валюталық қатынастар, халықаралық ғылыми-техникалық және өндірістік ынтымақтастық.* Халықаралық сауда *э к о н о м и к а л ы қ қ а т ы н а с т ы ң* жетекші нысаны болып табылады (ҚҰӘ). Біз оның 1943 жылғы рекордын білеміз дейік, одан Шығанақтың шын мәніндегі шеберлігі көрінеді. Ал ол өмір кешіп, еңбек еткен, осындай аса көп өнім алған жылдарындағы жалпы елдегі жағдайды бүгінгі ұрпақ – біз білеміз бе? Сөз жоқ, ол кезді мына аға буынның көзі көріп жарыған жоқ, ал оны тек *э к о н о м и -*

қ а л ы қ, қоғамдық қ а т ы н а с т а р ғ а н а емес, сонымен бірге адамдық қатынастар да өзгерістерге түскен бүгінгі ұрпақ біле бермейді («Егемен Қазақстан»).

ҚАТЫНАС= е т. **1.** *Барып-келісу, қатысу, жүріп-тұру.* Қыс қатты болды да, елден адамдар қалаға сирек қ а т ы н а с т ы (Б.Бектасов, Мәди). Түйені салт мініп, қой, сиыр, түйе бағады, ауыл арасына қ а т ы н а с а д ы (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** *Араласу, атсалысу.* Біздің ақын-жазушыларымыздың газет жұмысына тыңғылықты қарап, тұрақты қ а т ы н а с ы п, белсене араласқаны абзал («Қаз. әдеб.»). Бұл салада тәжірибесі бар жолдастар бізге белсене қ а т ы н а с с а, журналымыз көркейе түсер еді. «Жұлдыз» журналы тек қана астана авторының журналы емес (С.Мәуленов, Үркер.). **3.** *Жиналыс, мәжілістің, ойын т.с.с. ішінде болу.* Сонан кейін Семейдің клубтарында ойын қоятын қазақ жігіттерінен құралған труппаға кіріп, ойындарға қ а т ы н а с т ы м (С.Бегалин, Сахара.).

ҚАТЫНАССЫЗ с ы н. **1.** *Байланыссыз, аралассыз.* Көпірді қайта салмаса болмайды, қ а т ы н а с с ы з күн жоқ (Ауызекі). **2.** *ф и л о с. Заттар мен құбылыстардың өзара байланыссыз.* Ешбір затты қ а т ы н а с с ы з көзге елестету қиын, ал қатынас – сол заттардың өзара байланысы (ҚҰӘ).

ҚАТЫНАСТЫҚ с ы н. *Қатынасқа сай, қатысты.* Желдің жылдамдығы мен турбуленттік алмасуы азаятын аймақта даламен салыстырғанда ауаның қ а т ы н а с т ы қ ылғалдығы 1-5 процент, алаңзақ желді күндер 8-10 процент артық болады (М.Ахметов, Егін қорға.).

ҚАТЫНАСТЫЛЫҚ з а т. *ф и л о с. Өзара байланыстылық, тәуелділік.* Философия тарихында дүниеде абсолютті ештеңе жоқ, бәрі де – қ а т ы н а с т ы л ы қ қана дейтін жокқа шығарушы көзқарас та болды (ҚҰӘ).

ҚАТЫНАСТЫР= е т. **1.** *Араластыру, қатыстыру.* Ешкімді қ а т ы н а с т ы р м а й түр (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *к ө н е. Көрсету, жүздестіру, көрістіру.* Көңіл сұраушыларды науқасқа қ а т ы н а с т ы р м а с қ а аурудың жақындарына міндет, ауырған кісіге тыныштық, жылдам жазылуға себеп болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

ҚАТЫНАСТЫРУ *Қатынастыр етістігінің қимыл атауы.* Баланы түрлі шығармашылық байқауларға, жарыстарға қ а т ы н а с т ы р у д ың маңызы зор («Қазақст. әйелдері»).

ҚАТЫНАСТЫРЫЛ= е т. *Қатыстырылу.* Пионерлер әнжарыс, бижарыс, спорттық жарыс

сияқтылардың бәріне міндетті түрде қ а т ы н а с т ы р ы л а т ы н («Жас Алаш»).

ҚАТЫНАСУ *Қатынас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жиын, той т.с.с. ішінде болу.* Еліміздің біріншілігіне қ а т ы н а с у біраз токмейлісітіп тастаған сияқты (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). Екеуі әлгі әңгімені еш адамға айтпасқа, тойға қ а т ы н а с у ғ а уәде байласты (С.Омаров, Қиыр жол.). **2.** *Араласу, қатысу.* Көшпелі күйдегі жұмыссыздық қазақтың қыдыруына зор себепкер болып, қазақ даласында бір-біріне қ а т ы н а с у көп болады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Ойылға келген соң шығара бастауға мұсылманша наборшік болмады. Наборшік сықылды бұрын баспаханада қызмет еткен адамдарды тауып алатын жерлер мен осы күнгі болып жатқан оқиғалар себепті қ а т ы н а с у мүмкін болмады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). **3.** *Қатысу, бірге атсалысу.* Сондай-ақ қаражатты өз заманына байланысты қазақ тарихына қатысты еңбектерінің басым көпшілігін орыс тілінде жазған, кезінде Ә.Х.Марғұланнның жетекшілігімен бес том болып жарияланған Шоқан Уәлихановтың шығармаларының, сол сияқты кезінде осы жолдардың авторының қ а т ы н а с у ы м е н үш том болып жарық көрген Тұрар Рысқұловтың, екі том түрінде баспадан шыққан Ораз Жандосовтың еңбектерін, осылармен қатар Мұхаметжан Тынышбаевтың іргелі еңбектерін қазақша сөйлетеу жұмсаған да орынды («Егемен Қазақстан»).

ҚАТЫНАСУШЫ з а т. *Жиын, мәжіліс, тойға қатысушы адам.* Құрылтайға қ а т ы н а с у - ш ы л а р – жер-жерден келген қазақ тілінің жанашырлары (Ауызекі).

ҚАТЫНАТ= е т. **1.** *Жеткізу, тасу.* Тамақ қ а т ы н а т ы п жүрген даяшылар сапсып жүр (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). **2.** *Жөнелту, жіберту.* Шартарап қиғаш сөзбен қинап беркер, Мәні жоқ қағазыңның қ а т ы н а т қ а н; Көңілінен кетіп қаймақ, қаспақ қалып, Жерің сол мен байғұсты сөзге шатқан (Айтты).

ҚАТЫНАТТЫР= е т. *Барыс-келіс жасату, араластыру; қатынастыру.* Кейінгі уақытта Дайрабайдың шешесі Күләйді Смайылдың үйіне қ а т ы н а т т ы р м а й қойды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚАТЫНАТТЫРУ *Қатынаттыр етістігінің қимыл атауы.* Қала баласын ауылға жиі қ а т ы н а т т ы р у керек, сонда оның бойында қазақы мінез қалыптасады («Парасат»).

ҚАТЫНАТУ *Қатынат етістігінің қимыл атауы.* Көлік жоқ деп баланы жаяу қ а т ы н а т у - д ы ң жөні жоқ, бұл қауіпті (Ауызекі).

ҚАТЫНАУ *Қатына етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жаяу қ а т ы н а у.

ҚАТЫНАУШЫ з а т. *Қатынасушы, хабарласушы адам.* Әкім: – Неғып жатыр? – десе, қ а т ы н а у ш ы л а р: «Бәдүәм» оқып жатыр, – дей беріпті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚАТЫНБАСША з а т. э к с п р. *Қатын-қалаштың ісіне араласатын еркек.* – Ерге шықтым ба десем, түк білмейтін көрге қосылған екем, қадір тұтайын десем, қ а т ы н б а с ш а екен, – деді Ханша (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

ҚАТЫНБАСШАЛЫҚ з а т. *Ер адамның әйелдердің шаруасына, үй шаруасына жөнсіз араласушылығы.* Әлде қалаға көшіп барған соң, дүниеқоңыздығын, қ а т ы н б а с ш а л ы ғ ы н қоя ма? (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ҚАТЫНБАСШЫ з а т. с ө й л. *Қатынбасша.* Үнемі ауыл-үйдің адамы кісіні жабыландырып, тынысыңды, өрісінді тарылтып қ а т ы н б а с ш ы, үй күшік қып жібереді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАТЫНДАЙ с ы н. *Қатын сияқты, әйелге ұқсап.* Байына араз қ а т ы н д а й, жарамас, көке, қашпағың (Дастандар). Қалай да қатарымнан озамын деп, Қ а т ы н д а й күндестігім козады кеп. Сабытып сайқал үміт қолын бермей, Көзін қысып, саусағын созады тек! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАТЫНДАН е т. *Әйел ету; зорлау.* Бой жеткен қыздарын, жас келіншектерін қаны қара қалмақтар қ а т ы н д а н ы н кетті («Абай»).

ҚАТЫНДАНУ *Қатындан етістігінің қимыл атауы.* Қорғансыз бейшараны қ а т ы н д а н у ы екі дүниеде кешірілмейтін күнә болды («Парасат»).

ҚАТЫНДЫ с ы н. *Қатыны бар.* Өз басында жағымсыз жаңалықты қалт қылмай естіп-біліп жүретін қос қ а т ы н д ы Есмақан деген «жаңа» лақапты естіп, бәйбішесімен ақылдасады (М.Әуезов, Шығ.).

Көп қатынды. *Бірнеше әйелі бар.* Бұнысы Абайдың бала шағында к ө п қ а т ы н д ы тұрмыстың бар зәрін тағып, тағы да неше алуан ауыр қайшылықты көріп өскендігін де сездіреді (М.Әуезов, Шығ.). Құнанбай к ө п қ а т ы н д ы болған. Үлкен қатыны қыздай алған – Күңке. Бұдан туған баласы Құдайберді (М.Әуезов, Шығ.).

Қатынды болды. *Үйленді, әйел алды.* Кесе тартып накылды: – Б о л ғ ы ң келсе қ а т ы н д ы, Қызды таңда ақылды, – Деп, қайраймыз батырды (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ҚАТЫНДЫҚ з а т. 1. *Әйелдік, әйел болушылық.* Әйел еркекке қ а т ы н д ы қ қ а

жаралған (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Қатшаны қ а т ы н д ы қ қ а әкелген Әбдірақымда бүгін ес жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Жүзбай жалғыз қызын қ а т ы н д ы қ қ а қимақ емес-ті (Ә.Сәрсенбаев, Сағым). 2. *Әйелге тән қасиет; осалдық.* Ол қазір қатын ғой, қатын қ а т ы н д ы ғ ы н істесе, біздердің қан шашуымыз мүмкін ғой (Ә.Әбішев, Найзағай). 3. а у ы с. *Қорқақтық, ер адамға тән емес мінез.* Батырлық мінез көрсетер ме екен, әлде қ а т ы н д ы қ мінез көрсетер ме екен? (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚАТЫНЖАНДЫ с ы н. *Әйелінің сөзін сөйлегіш, әйелжанды.* Қара өзінің қ а т ы н ж а н д ы с ы н! (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Жатырына тартқан жаман неме, қ а т ы н ж а н д ы с ы н мұның! (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚАТЫН-ҚАЛАШ з а т. *Үлкенді-кішілі, жақсылы-жаманды әйел атаулы, кілең әйелдер.* Қор болған үшіншіден шекер мен шай, Хан, төре ішпші еді мырза мен бай. Бү күнде қ а т ы н - қ а л а ш, пақыр-малай, Мырзамен қатар ішті дәулеті сай (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қос күлік тері үгілмей түнде таң асса, Ән қосушы едік әкеден қалған ағашқа. Сар тісті шалдар сусар бөркін шалқайтса, Саумал ішкендей жұтынды қ а т ы н - қ а л а ш та (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бесеу-алтауы болмаса, көбі бала-шаға, шалсымақ, қ а т ы н - қ а л а ш, жасақ қапыда сап етіп, ел жиюға мұршасы келмей, тек қыздың ғана түсін тасалауға шамалары келіп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАТЫН-ҚЫЗ з а т. *Әйелдер мен қыздардың жиынтық атауы.* Ендігі жұмысшылар – қ а т ы н - қ ы з д а р (С.Мұқанов, Өмір мект.). Онан-мұнан сығалап қараған балалар мен қ а т ы н - қ ы з д а р д ы ң ішек-сілесі қатып, жырылдап жатыр-ау (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Сонымен, осы айтқанды істеп, қ а т ы н - қ ы з д а р д ы улатып-шулатып, Текше қайдасың деп, ел жатар мезгілде тартып жөнелдік (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАТЫНСЫЗ с ы н. *Әйелсіз, қатыны жоқ, бойдақ.* Әлібектің қызара беруінде бір мән бар, оқимын-оқимын деп жүріп, қ а т ы н с ы з қалып жүрмесін (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бұл өмірден қ а т ы н с ы з өтпексің бе, қу тізеңді құшақтап? (С.Шаймерденов, Өмір нұры.).

ҚАТЫНША ү с т. *Қатын секілді, қатынға ұқсап.* Ашушаң, күйіп-піскіш мінезі жаман. Кейде шаруа бабында қарауындауылармен қ а т ы н ш а ұрсысады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Атың еркек қой, қоймаймысың, қ а т ы н ш а қарғап-сілемей (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қатынша жыбырлағаннан басқа. *Сумаңдап, әйел құсап өсек айту мағынасында.* Қ а -

ты н ша жы быр лаг ан нан бас қа істей-
тін адам сияқты бір мінезі, бір ісі жоқ (М.Әуезов,
Шығ.).

ҚАТЫҢҚЫ с ы н. *Қатайған, жұмсақ емес.* Ол, ол болсын, ол болсын, жеке басың қол болсын, Түн ұйқысы қалғандай Қабақтары қ а т ы ң қ ы, Тыңшы болып жүргендей Атыңның жалы жатыңқы, Қара шекпен қынамал Атусыз оғы кұрулы, Қалмақтарға ұқсайсың, Сұраймын, – дейді – жол болсын (Қамбар батыр).

Қабағы қатыңқы. *Ренішті, жүзі сынық, көңілсіз.* Бұл шақта ол өзін тау санар, Үстіне кіргенді жау санар. Тіл қатсан жосықсыз дау салар, Қ а т ы ң қ ы қ а б а қ - п е н қарсы алар (Т. Айбергенов, Мен саған.). Қажыды ма әлде, кек пе әлде, Қ а т ы ң қ ы қазір қ а б а г ы. Алдында жатқан беткейге Қадалып қалған жанары (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАТЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Жүзі сынықтау, өңі жүдеулеу.* Қызының қабағы қ а т ы ң қ ы л а у екен, анасы алаңдап қалды («Қаз. әдеб.»).

ҚАТЫҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қабағына кірбің қылағандық, реніштілік, көңілсіздік.* ≈ Қабағының қ а т ы ң қ ы л ы г ы бар.

ҚАТЫҢҚЫРА= е т. *Қатая түсу, беку.* Қозының құйыршығын кесуді кешіктіруге болмайды, өйткені есейіп, буыны қ а т ы ң қ ы р а п кеткен қозы операцияны ауырлайды (Қ.Омаров, Қой бағу.).

ҚАТЫҢҚЫРАУ *Қатынқыра етістігінің қимыл атауы.* Баланы тік көтеру үшін әуелі мойны қ а т ы ң қ ы р а у ы тиіс («Денсаулық. отбасы»).

ҚАТЫП-ПІСКЕН с ы н. *Әбден қатқан, қалыптасқан, өзгермейтін.* Жан туралы сөйлейтін ескі психология адамдарды өзгермейтін, сол түрінде суреттеуге болатын қ а т ы п - п і с к е н, шыныққан зат деп қараған. Бұл өте теріс, өте зиянды пікір (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАТЫП-СЕМІП ү с т. *Ілмиіп, ілініп-салынып; арықтап, әрең-әрең.* Хан ашық бопты дейді жалғыз қазға, Қайғырып қ а т ы п - с е м і п ала жазға. Кімде-кім осы қазды ұстап берсе, Аузы соған ашық хан қазына (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚАТЫР з а т. с а я т. *Бүркіттің түскен аңының (қасқыр, түлкі т.б.) құлақ тесігіне күшпен батырып жіберу үшін ақбөкен, қарақұйрықтың үшкір мүйізінен жасалған аңшы құралы.* Бүркіт түлкіні бүріп жатқан кезде аңның құлақ тесігіне қ а т ы р д ы ң үшкір ұшын күшпен батырып жіберсе, «қатыр» етіп, аңның шықшыты айырылып, мүйіздің ұшы миына жетіп, ол табанда өледі (Ж. Сатылғанов, Шығ.).

ҚАТЫР= е т. 1. *Мұздату; қатайту, тоңазыту.* Қ а т ы р ы п қыс ақ қарын, Құладым жалтыр тауынан. Үйіріп дала сақпанын, Торғайды қудым тарыдан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Елді судай сапырған, Белшесінен батырған, Шілдеде мұзды қ а т ы р г а н, Толыны төгіп шайқаған Берілді тізгін лаңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 2. а у ы с. *Жерге отырғызып кету, алдау.* Дүкенші бізді қ а т ы р г а н болуға тиіс (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). // *Жарытып, ойдағыдай етіп.* Жігіттіктен пайда жоқ, Ат мінбесе қ а т ы р ы п, Жау жеңбесе жапырып. Қырмызы киіп, қыз құшып, Басындағы дәуренін Өткізбесе сапырып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Үмбетім бар дүр менің шапағаттан, Медет бар дүниеде һәм акыреттен! Дәулетке жетер шексіз күмәны жоқ, суынан шапағаттың қ а т ы р а татқан (Мөшіһүр Жүсіп, Шығ.).

Басқаға басты қатырмады. *Өзінің пайдасынан, жеке басының қамынан басқа нәрсені ойламады.* Халықтың басым көпшілігі Қазақстанның азаматы дегенмен, әлі де «совет азаматымыз», «ешкім де емеспін, өз ұлтымның азаматымын», «ар жағын білмеймін, қарағандылықпын», «мұсылманмын, мен соны білем», «мен жұмыссыз жүрген адаммын, б а с қ а г а б а с т ы қ а т ы р м а й м ы н» деушілер аз емес («Айқын»).

Басын [миын] қатырды. *Әуре қылды, қинады, миын ашытты.* Дайрабайдың көк сиыры ұлы дауға ұласқан. – Көк сиыр дауы кімнің болса да б а с ы н қ а т ы р а т ы н, – деді Күлзира (Б.Майлин, Әңгім.). Ешқайсыңнан мән көрмедім татырға, Ұқсап өлу керек еді батырға. Ақыл, сен де кеңес ашып көлгірсіп, Қысталаңда б а с т ы бекер қ а т ы р м а (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қатырған шекер. ж е р г. *Құмшекерге су қосып қайнату арқылы жасалатын қант түрі.* Дастарқанда бауырсақ үйіліп жатыр, төттіден тек қ а т ы р г а н шекер ғана бар («Ана тілі»).

Қатыр етті. *Қатыр-құтыр етті.* Ердің басына іліп қоятын қарақұйрықтың немесе ақбөкеннің үшкір мүйізі. Бүркіт түлкіні бүріп жатқан кезде аңның құлақ тесігіне әлгінің үшкір ұшын күшпен батырып жіберсе, «қ а т ы р» е т і п аңның шықшыты айырылып, мүйіздің ұшы миына жетіп, ол табанда өледі (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

Сілесін қатырды. *Әбден әуреледі, шаршатты.* Сабаздар санасы жоқ сатылып жүр, Тізесін не момыңға батырып жүр. Алдында андап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, с і л е с і н қ а т ы р ы п жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ішек-сілесін қатырды. Әбден күлдірді. Атақты әртістердің даусын, қимыл-қозғалыстарын айнытпай салып, тойға жиылған жұрттың *ішек-сілесін қатырды* («Қаз. әдеб.»).

ҚАТЫРА зат. көне. *Бір тамшы су.* Бір қатыра нұр жаратты Тәңірім бұрын, Сол деп айтар білгендер Досты нұрын (Бабалар сөзі). Басында қатыра судан болдық пайда, неше күн шайқатылып жүрдік бойда. Сол судан қан-сөл ғайып пайда болып, Сүйек пен етке шаптық үш-төрт айда (Мәделі ақын, Өлеңд.).

ҚАТЫРҒЫ сы н. *Қалыңдау, сірі, қатты картон (қағаз).* Бояумен сурет салатын қатырғы қағаз алмақшы еді (Р.Токтаров, Ертіс.). *Қатырғы қағазды (картон) бір нәрсемен соғып қалсақ, өзінше бір дыбыс береді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). // сөйл. *Киімнің иығына, омырауына сырып немесе крахмалдап салған қатты зат.* Қатырғы салынған жағасы қақиып қатып тұр (Ауызекі).

ҚАТЫРҒЫШ¹ зат. хим. *Затты қатты күйге түсіретін белсенді қоспалар.* Қатырғыштар үш топқа бөлінеді: олигомерлердің функционалдық топтарымен әрекеттесе түзілетін, полимерлердің құрамына кіретін қатырғыштар қатыру процесінің инициаторлары және катализаторлар (ҚҰӘ).

ҚАТЫРҒЫШ² сы н. *Қатыратын, қатыра алатын.* Желімнің тиген нәрсесіне жабысатын қатырғыш қасиетін бәрі біледі (Ауызекі).

Бас қатырғыш. *Миды ашытатын, мылжын, бас ауыртатын.* Отырса тұруы қиындады; Тұрса жүруі қиындады; Көршісі оның Ажар еді, Бас қатырғыш сөзі үшін Ажар бұдан азар еді (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

ҚАТЫР-ҚҰТЫР елік. *Омырмалы, қатты затты басқанда, уатқанда, шайнағанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.* Ляқты басқан сайын өзін-өзі жұлып, қатыр-құтыр шайнайды (К.Оразалин, Жексен).

ҚАТЫРЛА= ет. *Қатырлаған дыбыс шығару; қатыр-құтыр ету.* Қарағай найза қатырлап, Мылтық оғы шатырлап, Әрекетпенен зеңбірек Түс-тұсынан атылды (Қамбар батыр).

ҚАТЫРЛАҚ сы н. *Қатырлағыш, қатырлай беретін.* Қатырлақ сары қағазға орап, қолтығына қысып алған резеңке етігі де арасына қорғасын тыққандай ауырлап кетті (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Жойылсын қағаз деген қатырлақ! (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚАТЫРЛАТ= ет. *Қатыр-құтыр еткізу, қытырлату.* Бала қатып қалған жұқа нанды тістерімен қатырлатты («Қаз. әдеб.»).

ҚАТЫРЛАТУ *Қатырлат етістігінің қимыл атауы.* Көмпитті күндіз-түні қатырлатуы жаман еді, аузында бір сау тіс қалмапты (Ауызекі).

ҚАТЫРЛАУ *Қатырла етістігінің қимыл атауы.* Нанның қатырлауына қарағанда, пісірілгеніне екі-үш күн болып қалған сияқты («Лен. жас»).

ҚАТЫРМА¹ зат. жерг. *Жұқа етіп жайып, қазанға не табаға пісірген нан.*

ҚАТЫРМА² зат. саят. *Мамырдың басынан шілденің аяғына дейін созылатын қыран құстың түлеу мерзімі.* Енді қыран құстың түлеу мерзімі басталды. Мұны «қатырма» кезеңі дейді. Бұл мерзім майдың басынан июль айының екінші жартысына дейін созылады (Р.Әлімбаев, Құстар.).

ҚАТЫРМА³ сы н. **1.** *Қатырылған, қақиып қалған.* Ақ қатырма жағасының үстінен қымбат галстук таққан (С.Шаринов, Шығ.). **2.** *Қатырылған, қатырылып жасалған (нәрсе, зат).* Қатырма көмпит сататындар да сыбағасын жібермейді (Т.Тобағабылов, Жазира).

Қатырма бөрік. жерг. *Жұқа сырыған бөрік, тақияға ұқсас баскиім.* Басыма қатырма бөрік киемін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАТЫРМАҚ сы н. *Қатырылған, қатырма.* Қолындағы қатырмақтысы бар қағазды көрсетіп, түсіндіре бастады (С. Жүнісов, Өшп. іздер).

ҚАТЫРМАЛЫ сы н. *Қатырылған, қатырмалаған.* Тиісті тізімге тіркегіп, қалың қатырмалы папкаға салды (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ҚАТЫРМАШ зат. *Қатырлақ етіп пісірілген жұқа нан.* Шай мен қатырмаштан кейін жел қауып, көбік асағаннан бетер әуіпдескен саба құрсақтар енді мол етті аңсап, сарғая күтуде (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚАТЫРТ= ет. **1.** *Мүз қатырту, тоңазыту, кептіру.* Бауына үйілген қарға шелекпен су құйғызып, қатыртып қойды, енді немерелері сырғанаптын төбе де дайын («Қаз. әдеб.»). **2.** *Ауыс.* Бәрін сақадай сай етіп, даярлап қою. Әдемі шапанына дейін сәндетіп, тастай қатыртып қойды, енді мәшине келсе болды («Жас Алаш»).

ҚАТЫРУ *Қатыр етістігінің қимыл атауы.* Құдықтың, науаның төңірегіне мүз қатыруға болмайды (М.Ермеков, Қазақст.). Үй ағаштары түрлі бейнеде игенде, жұмсақ болуы

үшін және сол иген қалпында тез қ а т ы р у үшін морға салып балқытады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Бас қатыру. *Ойлану, әбден қарастыру.* Біз бүгін атеизмнен шынайы дінге оралудан гөрі, дін нарығында қай дін шынайы, имандылыққа апарады, қайсысы адастырады деген мәселеге бас қатырудамыз («Айқын»). Жазушының бұл ойының жаны бар. Қазіргі таңда қолдан қазақстандық ұлт жасақтаймыз деп б а с қ а т ы р у д ы ң қажеті жоқ. Керісінше, қазақ ұлтының төңірегіне топтасқан көп этносты Қазақстан халқын қалыптастырудың болашағы зор («Егемен Қазақстан»).

Уыз қатыру. *Жаңа төлдеген малдың уызына сүт қосып пісіру, әзірлеу.* Сиыр, қой, ешкі малы алғаш туған күні төлінен артылған сары уызын және уыз арылғанға дейінгі ақ уызы сауылып алынады. Сары у ы з д ы қ а т ы р у үшін сүт қосып барып қатырады, өлгектеген жұмсақ және әдемі қатады (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҚАТЫРУШЫ з а т. к ө с. *Химиялық өнеркәсіптердегі реакцияға түсуге бейім олигомерлерді ерімейтін не балқымайтын полимерлерге айналдырып тұрушы орындарда жұмыс істейтін адам. Қ а т ы р у ш ы л а р д ы ң* дайындығын байқап, трюмге түсті. Гүрілдеген мотор даусы келісімен, салқын леп тепті (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.).

ҚАТЫРЫЛ= е т. **1.** *Кептірілу.* Ол түйе терісінен қ а т ы р ы л ғ а н шелекті оңгере шыққан-ды (Ә.Қөшімов, Жас аңшы). **2.** *Қатты күйге келтірілу.* Тау үстінде қ а т ы р ы л ғ а н мұз айдыны айнадай жалтырайды (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ҚАТЫРЫЛУ *Қатырыл етістігінің қимыл атауы. 1. Кептірілу. 2. х и м. Реакцияға түсуге бейім олигомерлердің ерімейтін және балқымайтын (тігілген) полимерлерге қайтымсыз өту процесі. Қ а т ы р ы л у* пластмассадан бұйымдар дайындау, желімдер мен лактардың кебуі, герметиктер мен компаундтардың қатаюу кезінде арнайы қатырғыш реагенттер қатысымен (пероксидтер, қышқылдар, тұздар, эпоксидтер, изоцианаттар т.б.) немесе жылу, жоғары энергиялы сәуле шығару т.б. әсер етуімен өтеді (ҚҰЭ).

ҚАТЫРЫС= е т. *Бір нәрсені қатыруға көмектесу; кептірісу.* Қанша сездірмей, балық қ а т ы р ы с қ а н м е н, болатын емес. Тұла бойы қызып, діріл пайда болды (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.).

ҚАТЫС= е т. **1.** *Ішінде болу, өз көзімен көру, процеске араласу.* Серіппесі жіптен бе, қайыстан

ба? Қайыспайды садағы майысқанда. ... Ойлап тұрдым, қанша рет қ а т ы с т ы ң деп, Қанды қырғын соғыс пен сайыстарға (М.Мақатаев, Шығ.). Хаттың негізгі бойынша баспасөз конференциясы өткізіліп, оған шетел журналистері қ а т ы с ы п, олар өз сұрақтарына нақты жауаптар алды. Үндеу армияда, халық арасында үлкен толқу туғызды («Зерде»). 1918 жылы тары оруға өзім қ а т ы с қ а н д а 1904 жылы Таңатарға әкеліп берген баяғы «белгіленген» тары көзіме шоктай басылды. Оны жеке түптей орып, аяқпен басып, жиып алған дәнім 6 пұт болды («Егемен Қазақстан»). **2. Қатынасу, араласу, өткізісу.** Кішкене көңіл аулар ма ек, Қ а т ы с ы п тұрса бізбенен. Қаяулы сондай жан бар деп, Ол да жоқ енді іздеген (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Студент тұрмысының ащы-тұщысын бірге қ а т ы с қ а н жолдастар шетінен ыстық көрінеді (С.Омаров, Өмір). **3. Араласу, байланыста болу.** Белгілі ихтиолог, профессор Н.Л.Гербицкийдің басшылығымен Ленинград аквариумшылар секциясы 1954 жылы іске кірісіп, 1955 жылдан бастап көрмеге қ а т ы с а бастады (Қ.Қайымов, Суасты.). Бұрынғы Кеңес Одағы бәсекеге қабілеттіліктің рейтингтік зерттеу көрсеткіштеріне қ а т ы с қ а н жоқ. Қазақстан мемлекетінде бұл көрсеткіш 1997 жылдан бастап қана есептеле бастады («Айқын»). Мұнда композицияға қ а т ы с ы п отырған әрбір функцияның мәндері, жиыны келесі функцияның анықталу облысына енуі керек (О. Жәутіков, Жоғары математика.). **4. Спортшының белгілі бір жарысқа түсуі, өз күшін сынауы.** 81 кг салмақты банкерлердің шешімі бойынша, Әлем кубогына екі боксшы қ а т ы с а д ы. Біреуі – Түркияда Ахмет Кормет жүлдесі үшін өткен турнирдің қола жүлдегері Елдос Жақсыбеков болса, екіншісі – Дмитрий Готфрид («Егемен Қазақстан»).

Белсене қатысты. *Атсалысты, білек түре кірісті.* Мысалы, топырақ зерттеушілер мен агробиологтар тың жерлерді іріктеп алу үшін және оларды игеру ісіне, бұларда дөңді, техникалық дақылдардан өнімді мол алу жолындағы күреске белсене қ а т ы с т ы (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Сөз [тіл, үн] қатысты. *Сөйлегісі, тілдесті.* Олармен ептес сөз қ а т ы с т ы қ (С.Сейфуллин, Тар жол.). Солдаттармен үш-төрт ауыз с ө з қ а т ы с ы п келеміз (Б.Момышұлы, Шығ.). Тұрлыбек сусын жұтып, шай қайнатым уақыт төңірегіндегілермен т і л қ а т ы с т ы (С.Досанов, Қыран.). Сыбырлап қана ү н қ а т ы с ы п, біріміздің соңымыздан біріміз шұбап, өзеннің жар қабағын қуалай, жүріп келеміз (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ҚАТЫСҚАНДЫҚ з а т. *Қатынасқандық, араласқандық.* Алдын ала психологиялық дайындық сабақтарына *қ а т ы с қ а н д ы ғ ы н а н* бұл жарыста жеңіске жету мен үшін аса қиын болған жоқ («Жас Алаш»).

ҚАТЫССЫЗ с ы н. **1.** *Қатынассыз, байланыссыз.* Бұл құмыралардың салмағы оның үлкен-кішілігіне мүлде *қ а т ы с с ы з*, қайта көбіне көлемі үлкен құмыраның салмағы жеңіл болып келеді екен (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** *Байланысы жоқ, аралас-құраластығы жоқ, мүлде бейхабар.* Басқа бірдеме айтам, ол – әңгімеге мүлде *қ а т ы с с ы з* болып шығады (М.Мағауин, Ақша қар).

ҚАТЫСТЫ с ы н. **1.** *Байланысты, арналған.* Тәлім-тәрбие ісіне араласушыларға тікелей *қ а т ы с т ы* сөз: әуелі өзің түзік бол, өйткені «Тез қасында қисық ағаш жатпайды» (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Шаруашылықта егіншілік пен малшаруашылығына *қ а т ы с т ы* мынадай жер-су аттары бар: Аққұдық, Алақашар, Мұңайтпас, Аңламас, Қарасай, Мұқыш, Жылқыбай, Аққолқа, Теленді, Бидайкөл, Егізқұм, Айдаршоқы, Лақбай, Шошқарал, Жаманқара, Қазанкөл, Базарқұл, Ақтүбек, Астаукөл т.б. егістікке су апаратын негізгі арналар соғыстан кейінгі жылдары қолмен қазылған («Зерде»). 2006 жылдың желтоқсанында өткен шетелдік инвесторлар Кеңесінің 16-отырысында Президент Үкіметке осы мәселеге *қ а т ы с т ы* мемлекеттік бағдарлама әзірлеуді тапсырды («Айқын»).

2. *Қатысы бар.* Оның орбитасын есептеп шығарып, Күн системасына *қ а т ы с т ы* дене екенін анықтағаннан кейін, бірінші табылған ол астероидты Церера деп атаған (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). «Қысса Жүсіп» дастанының сюжеті түп негізінен Тәурат, Інжіл, Құран кітаптарынан алатын діни хикаялардың басталатыны көп айтылып, көп жазылған жай. Ежелгі тарихшылар, оның ішінде атақты Табаридың өзі осы сюжетке *қ а т ы с т ы* түрлі түсініктер берген («Айқын»). Гипнозға көбіне жүйке жүйесі әлсіз, өзіндік көзқарасы қалыптаспаған кісілер берілгіш келеді. Сұраққа *қ а т ы с т ы* мына бір мысалды айтуға болады («Зерде»).

ҚАТЫСТЫҚ с ы н. **1.** *Қатынастық, аралас-құраластық.* **2.** ғ ы л. *Байланыстылық.* Туынды сын есімдер мағына жағынан зат есімдердің әртүрлі *қ а т ы с т ы қ* белгілерін білдіреді (Қазіргі қаз. тілі).

Қатыстық сын есім. л и н г в. *Заттың белгісін басқа бір заттың, іс-әрекеттің, мезгіл-мекеннің қатысы арқылы білдіретін сын есімнің мағыналық түрі. Қ а т ы с т ы қ с ы н е с і м*

шырай тұлғаларымен түрленбейді (Қаз. тілі энцикл.). Кейбір *қ а т ы с т ы қ с ы н е с і м г е* сапалық сын мәні үстеліп, сапалық сын есімге ауысып кеткен (Қаз. тілі энцикл.).

ҚАТЫСТЫР= е т. **1.** *Араластыру, арасында болдыру.* Тоқтамыс ханның өзі де Каффа қамалының шабуылына *қ а т ы с т ы р ғ а н* сарбаздарының бәрінен түгелдей айырылды. Өйткені қатерлі бактерияларға кімді өлтірсе де бөрібір еді («Айқын»). Қазақстан үкіметі ұлттық мәдени мұраны талғайтын комиссия құрамы қатарына маман фольклоршыларды *қ а т ы с т ы р ы п*, еліміздегі және шет мемлекеттердегі қазақ ауыз әдебиетін жинау, оларды М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына топтастыру мәселесін шешсе, дұрыс болар еді («Қаз. әдеб.»). **2.** *Спортшының белгілі бір спорт жарысына түсуі.* 69 кг салмақта Әлем кубогына бапкерлердің шешімі бойынша Афина Олимпиадасының жеңімпазы Бақтыяр Артаев пен Бақыт Сәрсекбаев қатысады. Қазір қос боксшымыз нағыз бабында десек болады; осы жағдайды ескерген бапкерлер екеуін де Мәскеу жекпе-жектеріне *қ а т ы с т ы р ы п* отыр («Егемен Қазақстан»). **3.** *Қатысын, байланысын көрсету, байланыстыру.* Қайталақтаудың бір түрі еспелеу келеді. Арқан яки тарамыс ескен сияқты алдыңғы пікірдің аяғын соңғы пікірге *қ а т ы с т ы р ы п*, қайта айтатын қазақта ақындар бар: бір сөзді көп қайтара айтып айналақтағанда сөздің әсері мылжындықтың әсеріне айналып кетеді, бір сөзді екі-үш қайтара айтқанда сөз пысықталған, нығыздалған, ширатылған іспетті болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін *қ а т ы с т ы р м а й*, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** *Атсалыстыру, қосу, қозғау салу.* Бүкіл мектеп оқушыларына көрсететін тәрбие сағатына мұғалім барлық класс оқушыларын *қ а т ы с т ы р а* дайындық жүргізіпті («Қазақст. мект.»). «Абай жолы» романын оқу үстінде автордың өзіндік идеалын айқындау үшін эпиглог жазуға тиісті болғанын баяндай отырып, оқушыларды жазушы ойын ашуға *қ а т ы с т ы р у ғ а* болады («Қазақст. мект.»).

ҚАТЫСТЫРУ *Қатыстыр етістігінің қимыл атауы. 1.* *Белгілі бір үйірме, спорт түріне барғызу.* Баланың денсаулығы мықты болу үшін түрлі спорттық үйірмелерге *қ а т ы с т ы р у* керек («Денсаулық. отбасы»). **2. *Ішінде болдырту, тікелей араластыру.* Бұл институттың маңызы тек қана сот жүйесін жетілдіру үшін емес, сонымен қатар қоғамдық тәрбие мен**

құқықтық сана-сезімді нығайту – азаматтық қоғам үшін де зор. Және де алқа биелерді заңда көрсетілген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізуге *қ а т ы с т ы р у* еліміз азаматтарының мемлекетті басқару мен қоғам өміріне тікелей араласу формасы ретінде де танылды («Егемен Қазақстан»).

ҚАТЫСТЫРЫЛ= е т. *Бір оқигаға араластырылу, тартылу.* Бұл бағдарлама 2010 жылғы кезеңге дейін арналған. Оны жүзеге асыруға студенттер де кеңірек *қ а т ы с т ы р ы л ы п* келеді. Бұл да ғылымды дамытудың, оған жас ғалымдарды тартудың бір жолы («Егемен Қазақстан»). Бұл фестивальге К.Байсейітова атындағы ұлттық опера және балет театры, Астана мемлекеттік филармонияның симфониялық оркестрі сияқты маңдайалды өнерпаз ұжымдар *қ а т ы с т ы р ы л ы п*, Эммануил Виторган, Ольга Кабо, Линн Досусон сияқты алыс-жақын шетелдерден танымал тарландар да тартылыпты («Егемен Қазақстан»).

ҚАТЫСТЫРЫЛУ *Қатыстырылетістізінің қимыл атауы.* Бұл байқауға біздің мектептен кем дегенде үш бала *қ а т ы с т ы р ы л у* тиіс, – деп директор қатты тапсырды («Лен. жас»).

ҚАТЫСУ *Қатыс етістізінің қимыл атауы.*
1. Процесті өз көзімен көру, ішінде болу. Сайлау барысына байқаушы болып *қ а т ы с у ғ а* ЕҚЫҰ мен ТМД және өзге де елдер мен халықаралық ұйымдардан арнайы өкілдер келді («Егемен Қазақстан»). Ізденуші комиссия алдында өзінің зерттеу нәтижелерін баяндайды (1 сағатқа шейін). Комиссия міндетіне зерттеу жұмысының деңгейін, оған автордың қатысын, теориялық өресін және басқа жақтарын тексеру де енеді. Қорғау ашық түрде өтеді, оған өзге де адамдардың *қ а т ы с у ы н а* кедергі жоқ. Ізденушіге ғылыми дәреже беру, бермеу туралы шешімді комиссия қабылдайды («Егемен Қазақстан»).
2. Араласу, қатынасу. Олар өзінің алдыңғы шептегі бөлімдерімен *қ а т ы с у* үшін транспорт самолеттерін пайдалануды шығарды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).
3. п е д. Оқушының, студенттің т.б. тыңдаушының дәрісханадағы сабаққа араласуы, жауап беруі. Баланың сабаққа *қ а т ы с у ы* жақсы болса, үлгерімі де жоғары болады (Ауызекі).
4. Оқушының, студенттің т.б. спорт, музыка т.б. үйірмелерге баруы. Жеткіншектің семья арасындағы тәрбиесі, үйдегі режимі, мектепте, айналада жүріс-тұрысы, кластан, мектептен тыс жүргізілетін бұқаралық шараларға *қ а т ы с у ы*, талғам татымдылығы – осының бәрі де қоғамдық ұйымдардың бала тәрбиесіне байланысты жүйелі жүргізетін

жұмыстарының белді салалары («Қазақст. мект.»). Тәрбиеленушілердің спорт шараларына *қ а т ы с у ы* денсаулықты нығайтып, жас организмде алғырлық, төзімдік сияқты қасиеттерді қалыптасырумен қатар қимылды реттейді («Қазақст. мект.»).
5. Атсалысу, қатынасу. Әрбір жұмысты өз қолымыздан, өзіміздің *қ а т ы с у ы м ы з б е н* өткіземіз (К.Баялиев, Жер тынысы). Әлеуметтік серіктестікті дамыту үшін бизнес құрылымдарының кадр даярлауға *қ а т ы с у* шарттарын нормативтік-құқықтық жетілдіру көзделіп отыр («Айқын»). Соның ішінде салықтарды, алымдарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді уақтылы тапсыру, бухгалтерлік есепті жүргізудің сапасы, салықтық құқық бұзушылықтардың болмауы, салық жүктемесінің деңгейі, сол секілді жергілікті өңірдің бюджетіне *қ а т ы с у* нәтижесі деген талаптар ескеріледі («Егемен Қазақстан»).

ҚАТЫСУШЫ з а т. **1. Жыып, конференция т.с.с. қатынасушы адам.** Мерейтойлық сессияға *қ а т ы с у ы л а р* Қазақтан қоғамын, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарды және бұқаралық ақпарат құралдарын ұлтаралық және дінаралық қатынастар саласында саликалы саясат және жоғары моральдық қағидаларды ұсынуға шақырған үндеу қабылдады («Қаз. әдеб.»). Конференцияға *қ а т ы с у ы л а р* таңертеңгі сағат тоғыз жарымға дейін тіркелуі тиіс («Ана тілі»). Бас прокуратура сайлау үдерісіне *қ а т ы с у ы л а р д ы ң* барлығы Қазақстан Республикасының жаппай жария іс-шараларды өткізу тәртібі туралы заңнамасын мүлтіксіз сақтауға, азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының, қоғамдық мүдделердің бұзылуы фактілеріне жол бермеуге шақырды («Егемен Қазақстан»).

2. Бір нәрсенің процесіне араласушы. Қарыз нарығы – бұл қаржы нарығының бір бөлігі, оның өткізу объектісі – ұдайы өндіріс процесіне *қ а т ы с у ы л а р ғ а* уақытша пайдалануға берілетін уақытша бос ақша құралдары болып табылады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Бағаны белгілегенде нарықтық қатынастардың делдал, жабдықтаушылар мен мемлекеттік органдар сияқты басқа да *қ а т ы с у ы л а р д ы ң* әсерін ескеру қажет (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).
3. Одақ, мүше, құрылтайшы. ҰҚШҰ-ның маңызды құрамдас бөлігі оған *қ а т ы с у ы* мемлекеттердің әскери-техникалық ынтымақтастығы болып табылады («Егемен Қазақстан»). Душанбеде

өткен ҰҚШҰ-ға қ а т ы с у ш ы мемлекеттер кеңесінің кезекті сессиясында сөйлеген сөзінде Н.Назарбаев: «Менің көзқарасым бойынша, біздегі бар ресурстарды барынша ұтымды түрде Шарттың күші жүретін аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жақсартуға бағыттау керек. Қатысушы мемлекеттердің өзара ықпалдастығы маңызды үш бағытта жүруі тиіс, ол – ұйымдастырушылық-құрылымдық, саяси және қорғаныстық бағыттар», – деген еді («Егемен Қазақстан»). Аймақта ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құру жөніндегі жұмыстардың аясында Қазақстан ТМД-ға қ а т ы с у ш ы мемлекеттердің Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартына қосылды («Егемен Қазақстан»). 4. Спорт, үйірме т.с.с. жарысқа түсуші адам. Барлық төңкерістіру жұмысы ақталған соң ойынға қ а т ы с у ш ы дөңгелекшелердің бірінің бетін қолымен жауып қалады («Егемен Қазақстан»). Көрермендердің де, жарысқа қ а т ы с у ш ы л а р д ы ң да ерекше көңіл мен асыға күткендері екінші турдың сайысы болатын (Жүлдегерлер).

ҚАТЫСЫНСЫЗ с ы н. Қатынасыңсыз, болмайынша.

ҚАТІГЕЗ с ы н. с ө й л. Қатыгез. – Ай, мынау шеше болып жарытпас. Қ а т і г е з тұсақша бедірейіп тұр екен, – десті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қауіп пенен қатерге, Басын да тіккен, өлмеген. Қ а т і г е з со бір жат елде, Азабы бар ма көрмеген (М.Мақатаев, Шығ.). Білгендер білсін, Білместер, мейлі білмесін. Қолдасын мейлі, Қорласын мейлі, күндесін. Қара тастан да мейірім күткен ақынды, Қ а т і г е з жандар ашынттып алып жүрмесін (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатігез жау. Аяушылықты білмейтін, кектескен жау, қас дұшпан. Қиқулаған қалың қол, құйын дерсің, Қайтып оған шағын жұрт тыйым берсін. Тозған жұртты топырлап, тапап кетті, Қ а т і г е з ж а у қайсыбір бұйым көрсін (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатігез ойлар. б е й н. Қорқынышты, үрейлі ойлар. Бала жатыр төсекте күйіп-жанып, Баласының ана отыр күйін бағып. Қайдағы бір қ а т ы г е з, сұрқай ойлар, Миын қарып барады, миын қарып (М. Мақатаев, Шығ.).

ҚАУ з а т. ө с. <лат. stipa> 1. Астық тұқымдасына жататын көпжылдық малазықтық шөптесін өсімдік. Қазақстанның шалғынды, далалы және тау бөктерлерінде өсетін 32 түрі бар. Ең көп тарағандары: қылтан селеу (S. capillata), талас қ а у ы (S. talassica), торғай қ а у ы (S. turgaisa) (ҚҰЭ). Қ а у д ы түйе мен қой сүйсініп жейді. Күнгей қауы (S. kungeica), Қаратау қауы және ауыспалы қау –

сирек кездесетін өсімдіктер (ҚҰЭ) 2. Тығыз өскен қалың қау, қу шөп. Бес алты жерде үстін қалың қурай мен қ а у басқан төмешіктер жатты (С.Мұратбеков, Дос.). Бұлтиып кана батқанда, Мойнымызды қолаң шашымен жапқанда. Оттықтан ұшқын шашырап кетіп ақ қ а у ғ а, Өртенуші едік, Өртенген сол бір шақтарда (М.Мақатаев, Шығ.). // Қалың, ұйысқан, тығыз. Ен қоныс таптым деп оңай, өрісі кең ну тоғай. Суы тұнық шөбі қ а у, Жалғыз ғана жиен жау (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Солтүстік жағында шөп қ а у өседі де, жалаңаш төбелі құмдар болмайды (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Бетегелі беттер мен қ а у боп өскен қалың қияқтың, бүргенді, тоғайлы сай-саланың сонысы әлі басыла қойған жоқ (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Тұла бойын қ а у жүн басқан құлды адам дерлік екеу сұлқ түсіп, жерде жатыр екен (А.Мархабаев, Ғарышта.). // Көп, қалың, сансыз, шектен тыс көп. Мұсылман аз, қалмақ қ а у, Бір күн келер бетпақ жау (Қамбар батыр). // Зор, мықты, күшті, таудай. Қайратың қ а у болғанмен, Орнына жұмса күшпінді, Қайрама халыққа тісінді (Т.Ізтілеуов, Шығ.). 3. ж е р г. Үйілген шөптің немесе бау-бақшаның айналасына орнатылған қоршау. Шөп айналасына қ а у жасалды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). 4. ж е р г. Қураған бетеге. Бетеге қураған соң қ а у деп аталады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қаратау қауы. ө с. <лат. stipa karataviensis> Жатырақтары жіңішке қылша сияқты бұралған, астық тұқымдасы қау туысына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. Қ а р а т а у қ а у ы жемістенуі алдында жақсы мол азықтық шөп (ҚҰЭ).

Қау басқан. Қау, шөп қалың өскен (жер). Елегзиді еліктің Қара-құраң тау-тастан. Тек жанына серіктей, Ескі қыстау қ а у б а с қ а н (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қау болды. а) ж е р г. Қауым болды. Ілгері заманда олар бір қ а у б о л ғ а н (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). ә) а у ы с. Қамау, көкпар алып қашқан кісіні екінші жақ адамдарының қамажаулауы. Дүйсебай шабандоз мәреге қарай атты қанша бұрсада, көлденең көпшілік алдына қау болып, өткізбей-ақ қойды (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі). б) Ұлғайды, үлкен болып көрінді. Жақының берсең жау болып, Бермесен құрған ау болып, Аяғы пәле дау болып, Ұлғайып пәле қ а у б о л ы п, Татқан дәм мен тұз кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қау бөрік. Даңғой, даурықпа, өркөкірек. Қ а у б ө р і к, әпербақан адамсың (Айтыс). Қайратты да сабырлы ма десем, өзің бір қ а у б ө р і к неме ме едің? (Д.Әбілев, Арман.).

Қауға тиген өрттей. *Тым екпінді, қайсар, алғыр (адам). Қауға тиген өрттей* жайнап барады ғой мына пәле (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қаудан шыққан өрт. *Аяқ астынан болған бәле.* Қалғанбыз екі ғасыр жер қорғаудан, – Жер сату – болса бүгін білген саудан, Жүрмейік Ахаң айтқан баяғыда «Бір өртке кезігіп қап шыққан қаудан» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Бір өртке қаудан шыққан душар болып, Не қалды тәнімізде шарпылмаған? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қаукөкірек. *Даурықпа, өркөкірек.* Қауқарсыз, қау көкірек біреулердің менменшіл мінезін танытқаннан басқа онда тұрған не бар дейсіз, тәйірі? (С.Сейітов, Жылдар.).

Қау көрік. *Даңғой, даурықпа. Қау көрік* Сиқымбай, сусаған екенсің (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Арыстанбек, Рүстембектердің белдескенде, басым келе беретіні – олардың ағайындары қау көрік, ұйымшыл (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ол өнеукүнгі оқиғадан кейін ағайын арасының өнімсіз дауына, қау көрік сөзіне де араласпай, арыз айта келгендерді өз зәңгі, елубасыларына жіберіп, үйден шықпай құсаланып жатып алған-ды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Қау құрақ. *Қалың шөп, көк шалғын.* Жел тұрды да, пәк теңгесі саудырап, Күн жаумады, бұйра басты жауды бақ, Көкорайдың орайындай ат аунап, Тапап кеткен тірілді-ай бір қау құрақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қау шеңгелдей. *Қалың өскен шеңгел сияқты тікенекті шөптердей.* Шаштары қираланған қау шеңгелдей, Уысына анау-мынау толмас оның (Рүстем – Дастан).

Қау шөп. *Қара суық ұрып, қыс түскен кездегі изен, жусан тәрізді қыр шөптері.* Көптен соны тұрған изен, жусан, еркек сияқты құмның қау шөптеріне аузы тиген мал табандап жылжымай жайылды (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ҚАУА з а т. ж е р г. **Асқабақ.** *Қауаны* көбінесе ұйғырлар егеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУАҚ¹ з а т. 1. *Ішін үңгіп, дәнін, өңезін алып тастап, ыдыс үшін пайдаланатын асқабақ тәрізді өсімдік.* *Қауақтың* сап сияқты ұзын жағына ауа кіріп тұру үшін және көгеріп кетпес үшін тесік жасайды (ҚҰЭ). *Қауақты* Орта Азиядағы отырықшы халықтар (ұйғырлар, т.б.) көп пайдаланады (ҚҰЭ). Үзгендерім күнімен іші қуыс бос екен, Енді білдім мұны мен: *Қауақ* деген осы екен (А.Сопыбеков, Кім қалай?). 2. *Қауақтан жасалған ыдыс.* Дереві өзі де қауақ,

шелектерін салдыратып, күндегідей қой-ешкі сауысуға бет алған болатын (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Ет жеп, *қауақ тағуы* қымызды ішіп кете береді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). 3. *э к с п р. мы с қ ы л. Бас, ми, сана.* – Кітаптан бас көтермесең де, мына *қауағыңда* түк жоқ, – деп, еңкейіп келіп, еңбегімді саусағымен тырс еткізіп шертіп қойды (А.Мекебаев, Жадыра).

ҚАУАҚ² з а т. с ө й л. **Қауашақ.** Қара шай мен көк шайдың ең жақсы сорттарын шай өсімдігінің жас жапырақтары мен әлі *қауағы* ашылмаған бүршіктерінің қоспасынан дайындайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ҚАУАҚША¹ з а т. *Асқабақ тұқымдас өсімдік.* Ыдыс жасау үшін алдымен *қауақшаның* дөңгеленіп келген бас жағының ішін үңгіді, сонан соң әбден кеуіп, құрғағанша бірнеше рет қырnap тазалайды (ҚҰЭ). Асқабақ тұқымдас *қауақша* а деген өсімдіктен жасалады (ҚҰЭ).

ҚАУАҚША² з а т. *Кішкене қауақ².* Спаржа тектес, *қауақшалары* жарыла келіп, шашақтарын жайып жіберген (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ҚАУАП з а т. ж е р г. **Кәуап** (*қой, сиыр, тауық етінен отқа қақтап пісірілетін тағам түрі, шашық*). Ақшасыз тегін *қауап* бер деймісің, Байқап айт жан-жағыңа салып назар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУАР з а т. ж е р г. **Жеңіл арба.** Жүгерімді ап кетпекке *қауар* арба әкелді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУАША¹ з а т. 1. ж е р г. **Мақта.** 2. *Мақтаның сыртқы қабығы.*

ҚАУАША² з а т. ж е р г. **Қабақтан істелген ыдыс.** Көріңіз, *қауашада* су тұр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУАШАДАЙ с ы н. ж е р г. **Кішкентай, шағын.** Оның *қауашадай* жаппасы бар екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУАШАҚ¹ з а т. б о т. 1. <лат. capsula> *Бір, екі және көп ұялы, көп тұқымды, қақырайтын, біріккен құрғақ жеміс.* Бір *қауашақты* әрбір ұлпа мақтаның салмағы орта есеппен 3–3,5 грамм болады (О.Сейкетова, Тері. ауру.). *Қауашақ* әртүрлі жолмен қақырайды, мысалы, қауашақ қалпақшасының ашылуы (меңдуана), қауашақ үстіңгі саңылаулары арқылы (көкнәр, қоңыраугүл), қауашақ жақтауының жігінен *қақырау* (мақта, сасық меңдуана, қызғалдақ), қауашақ тісшелері арқылы (қалампыр) қақырау (Қаз. тілі. термин. Биология). 2. *Өсімдік тұқымы (жемісі) орналасқан сауыт; гүлдің, мақтаның басы, қауашық.* *Қауашақтың* ішінде мақта болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қауашағы ашылған гүлдей. *Ерекше, құлпырып.* Кішкентай үй қауашағы ашылған гүлдей жайнады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Қауашағы ашылмады. *Жетілмеді, толыспады.* Ардақ – әлі қауашағын ашпаған балауса (О.Бөкеев, Үркер). Қауашағы ашылмаған балғын махаббаттың бал сезімін ашқарақтана татып қалуға біржола ден қойғандай (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Қауашақ ашты [ашылды]. *Есейді, жетілді, өсті.* Гүл едік қауашағын жаңа да ашқан (Ш.Мұқаметжанов, Көңілашар). Бірі-бірінің өнерінің қауашағының ашылып, жапырағын кең жаюына көмекші болған қазақ өнерінің болашақ үш майталманы осы кезде-ақ көркемөнер үйірмелерін ұйымдастырып, пьесалар қойды (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Қауашақтан қарағандай. *бейн. Қылтаып, ерекше сүйкімді кейіпте.* Белеңінде тұнжыраған күн суық, Төменінде гүлін жарған тіршілік. Жас анарлар жапырағын жайғанда, Қауашақтан қарағандай күн шығып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАУАШАҚ² *з а т. 1. Қорытылған металл құйып суытатын, жұқа қаңылтырдан немесе саз балшықтан жасалған науа тәрізді ыдыс. 2. Сүзгі.* Түбектен балықты қауашақпен тастаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3. Әртүрлі заттарды салып қоюға арналған қорапша.**

ҚАУАШАҚ³ *з а т. 1. с ө й л. Қауақ¹.* Таңертең үйден ала келген бір қауашақ айран мен жарты таба нан бар (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **2. а у ы с. Бас, ми.** О, сорлы, ақымақ басым! Бас емес, асқабақ! Қауашақ! (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Ағайдың айтқанын қауашағыңа мықтап құйып ал да, мүлт жібермей, қалай да орындайтын бол! (Ө.Ахметов, Алда күн.).

ҚАУАШАҚТАЙ *с ы н. Кішкентай, тар.* Өзі аласа, қауашақтай бөлме титтей от жақса, қыз-қыз қайнап, тынысты тарылтады (М.Иманжанов, Көк белес.).

ҚАУАШАҚТЫ *с ы н. б и о л. Қауашағы бар, қауашақ болып келетін.* Жемісі қауашақты өсімдіктерге лалагүл, алқа, көкнәр, қоңыраугүл, қалампыргүл тұқымдастары жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚАУГЕРІК *с ы н. ж е р г. Аңғал, аңқау, әңгіздік.* Ол бір қаугерік адам (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУГЕРІКТІК *з а т. ж е р г. Аңқаулық, әңгіздіктік.* Қаугеріктікпен біреуін артық айтып қойыпшың ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУГӨРІК *з а т. ж е р г. Керосин шамының шынысы (лампасы).* Осы күні сатып ала қоятындай қаугөрік дүкенде жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУҒА¹ *з а т. э т н. 1. Малдың терісінен не, басқа заттардан жасалған, құдықтан су тартып алуға арналған шелек.* Шыңыраудың суларын тарту қызық: құдықтың ернеуіне екі жерден айналып тұратын шығар (доңғалақ) орнатады. Ал су тартатын қауға кең ыдысты көбіне түйенің мойнағынан (мойын терісінен) жасайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Ұлы жүзді қауға беріп малға қой, Орта жүзді қалам беріп дауға қой, Кіші жүзді найза беріп жауға қой. Мен – Үйсінмін, Мал бақ десен, мал бағам, Еш жамандық көргенім жоқ қауға да н. Мен – Үйсінмін, Ұлы жүзбін, ұлымын, Ұлымын деп ұлылыққа бармағам (М.Мақатаев, Шығ.). *Қауға* – теріден тігілген немесе ағаштан, темір шелектен жасалған, ағаш сапқа байланған, құдықтан су алатын ыдыс. *Қауға* – құдықтан су алу үшін, теріден істеген арнаулы ыдыс, дорба, су алатын ағаш шелек. Темір шелекті де «қауға» деп атай береді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). // *Үлкен, ірі, қауқиған.* Қара құлақ пен қауға құйрықтың ұшын ғана көріп қаламыз (Ғ.Қабышев, Мінездеме). **2. к е н. Оқпан мен шұрфтардың, оқпанды тереңдету кезінде, қопарылған таужыныстарды шығару, материалдарды, адамдарды түсіріп, көтеру үшін қолданылатын ыдыс. Қатерлі жағдайда қауғаны оқпанның тарлығына байланысты арнайы көтергі қондырғысының орнына пайдаланады. Көтергі қондырғысына бір немесе екі қауға тіркелуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.). *Қауғаның шаңағы қалыңдығы – 6-8 мм, түбі қалыңдығы – 8-12 мм болат қаңылтырдан жасалады (ҚҰЭ).***

Қауға сүтті болсын. *Құдықтан су алып, малды суарып тұрған кісіге айтылатын тілек.*

Қауға бас. *Қауқиған, үлкен бас.* Мына отырған қауға бас – менің жиенім еді (Т.Бердияров, Фарида). *Қауға бас* шал еніп, Нұралымен екі қолын бірдей беріп амандасты (Ө.Тарази, Асу.). Қатты ұйықтап кетіпшің, – деді қауға бас қазақ өкіл. – Мен де, – деді қасындағысы (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қауға сақал. *Қалың сақал.* Абылай десе, мен сенемін осыған, Кітаптағы бейнесіне қосылам. *Қауға сақал* қапталына қарасам. Жонғарларды елестетем жосыған (К.Салықов, Жезкиік). *Қауға сақал* бір шалды көрсетіп, кеңк-кеңк күледі (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын). Маған хат бар ма, ей, қауға сақал? (З.Ақышев, Жесірлер).

Қауға тартты. *Құдықтан қауғамен су алды.* Мен емес пе шалғы алып, шөбін шапқан, Малына құдық қазған, *қауға тартқан*, Балшық илеп, қорасын, үйін салып, Ағаш түсіріп, төбесін оның жапқан? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Қауға тартып*, астауды толтырып қоймаймыз ба? (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл).

Қол қауға. *Қолмен тартып шығаратын кішкене қауға.* Бір жігіт құдық жиегіне тұрып, *қол қауғамен* су тартып, науаны толтыра бастады (Қ.Исабаев, Арман.).

Құдығына қарай қауғасы. *Әр нәрсе өзінің ретімен, сәйкестігімен, теңімен.* Мәжілісіне қарай ғана дауғамыз бар, *Құдығына қарай* ғана *қауғамыз* бар (Ақмолла ақын, Күндер.).

ҚАУҒА² з а т. ж е р г. *Есекке ерттейтін ер.* *Қауғасы* алынбаған ешек мақтаның шетінде жүр екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУҒАДАЙ с ы н. *Қауқиган, ұлкен, көлемді, зор.* Айтып қалып жүрме біраз аңдамай! Аяқ асты басталады дау-дамай! Кеше ғана алғандай ем сақалды, Бүгін міне, көріп тұрсың, *қауғадай!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Қауғадай* сеңсен тымағын тамағынан тартып байлап алыпты (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Сақал-мұртын бұрын қырып жүретін еді, қазір *қауғадай* болып кеткен (Тұрақты теңеу. сөздігі).

Құдыққа салған қауғадай. *Терең орға, апанға түсіп кету, құлдырау.* *Құдыққа салған қауғадай* Зынданның келді түбіне (Батырлар жыры).

ҚАУҒАЛА= е т. 1. *Қауғамен су алу, қауға салу.* Жарықтық жылқы рақат екен ғой! Күн ыстықта құдықтан *қауғалап* суарғаны болмаса, қыста пішен тілемейді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Үш жігіт ернеуде тұрып, қара балшықты *қауғалап* шығарып жатыр (Ш.Шалқаров, Серіккөл). 2. а у ы с. *Аз-аздап, шым-шымдап, там-тұмдап.* Өлең деген дария, *Қауғалап* қалай сарқайын? Жүйрігі жұрттың болған соң, Несіне бойды тартайын? (С.Жанқабылов, Токсан.).

ҚАУҒАЛАН= е т. *Қауқио, ұлкею.* Сақалы *қауғаланып* өскен (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚАУҒАЛАУ *Қауғала етістігінің қимыл атауы.* Күні бойғы жұмысы – құдықтан су *қауғалау* (Ауызекі).

ҚАУҒАША ү с т. *Қауғаға ұқсап, қауға тәрізді.* Етіктері ғұмыры май көрмеген, қоныштары қозғалған сайын, көн *қауғаша* қаудыр-қаудыр етеді (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚАУҒАШЫ з а т. *Қауға тартушы, қауғамен құдықтан су алушы.* *Қауғашы* баланың көзін

ала бере, ала бел қашар су ішіп жатқан қызыл баспақты мүйізімен жасқап, астауға бас қойды (М.Сүндетов, Балық аула.).

ҚАУҒЫР с ы н. ж е р г. *Әлсіз, нәзік.* Ой, *қауғыр*, сенің бұл жұмысқа шамаң келуші ме еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУДАЙ с ы н. *Қау сияқты көп, қаптаған.* Қалың *қаудай* ақ шалғымен шабылған, Өліп бітті ақырында әскері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Іншалла, бүгін олар да орылған *қаудай* жайпалып қалады екен (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚАУДАН з а т. ө с. 1. *Қау туысына жататын далалы жерде өсетін ұзын ақ шөп.* Кілемдей жасыл өсімдіктер бетін жапқан, кер миық, кер бетегесі туырылып, ақ *қауданы* қойдың жабағысындай ұйысып жатқан байтақ дала (С.Омаров, Күншуақ). Шие гүлдесе, – аса қауіпті зиянкес *қаудан* (капуста) шыбыны көбейді. Міне, халық тәжірибесіне сүйене отырып, зиянкестермен күресті нәтижелі ұйымдастыруға болады («Парасат»). 2. ж е р г. *Өткен жылғы ескі шөп.* *Қаудан* мен қарағай майша жанады. Қаудан мол болса, мал өлмейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Малың қысқы жеміне, Маялап үйдік қаудан шөп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қауданға тиген өрттей. б е й н. *Лапылдаған, жалындаған, қып-қызыл боп от шапқан.* Көзіне оның қарасам, *Қауданға тиген өрттейін* (Батырлар жыры).

ҚАУДАНДЫ с ы н. *Қауданы қалың, қаудан өскен.* Жылқы бетегелі, көделі, селеулі, *қауданды* жерде жақсы өскен (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Сарыарқаның бетегелі, *қауданды*, қияқты, бидайықты өлкелерін «боз от», нағыз жылқының жері десе, жусанды, жайылымды, яғни «қара отты» жерді түйе мен қой түлігіне қолайлы деп білетін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАУДАНШЫЛЫҚ з а т. ж е р г. *Кек, дұшпандық.* Жақанға көрген балықты айтпай, менің бір онымен *қауданшылығым* бар ма? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУДАСЫН з а т. 1. с ө й л. *Қаудан.* Мұнда жатаған өскен бетеге мен *қаудасын*, жусан, селеудің арасында ауқым-ауқым боп шоғырланған тобылғы, қараған жиі кездеседі (Қ.Исабаев, Арман.). 2. ж е р г. *Шабылмаған қалың боз шөп.* Қыста *қаудасынды* жылқы жақсы жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУДИ= е т. с ө й л. *Қауқи.* Сақалы *қауди* п кеткен (С.Торайғыров, Шығ.). Сезіктеніп сақалы *қауди* п отырып алады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАУДИТ= е т. *Қауқиту, қауқайту.* Талайдың-ақ шапанын шешіндірген, Айтыспақ-

қа ынтасын жүлқындырып, Ал, Жәке, Үмбетәлі – тері тұлып, *Қаудитқан* ішіне бір сабан тығып (Жамбыл, Шығ.).

ҚАУДИТУ *Қаудит етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУДИЮ *Қауди етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУДЫР¹ е л і к. *Кепкен тері, мата, қағаз т.б. сияқтыларды ұстағанда, умаждағанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қаудыр етті [түсті]. *Қаудырлады, қаудыр-қаудыр еткен дыбыс шығарды. Сол дауысты арқаланып әлгі баран атты үшеуге жетіп келіп: «Түс-түс, атты қинама!» – дей бергенде, аты бір жардан секіргенде, артындағы бөктерген терісі қаудыр етіп, аттың шабына тиген соң, ат мөңкіп соқты да, шұрқырап жатқан жылқыға барып жанындағы терісін қаудырлатып, жылқыны тиіп алды да жөнелді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қағаз қаудыр ете тұст і (М.Мағауин, Көк мұнар).*

Қаудыр қакты. *Қаудырлады, қаудыр-қаудыр етті. Киімнің сыртынан киген кенеп сулықты кешегі жаңбыр сірестіріп тастаса керек, жөндеп кеппегендіктен, ол қозғалған сайын, қаудыр қағады (А.Хангелдин, Өткен күн.).*

ҚАУДЫР² с ы н. *Кепкен, құраған, қатқан. Қаудыр тонды қара кісі Қасымның үстіне төне түсіп, кедейлігіне куәні үсті-үстіне жалғай берді (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. Қаусаған, қартайған. Жаман тонды қаудыр шал кімге керек демексің ғой (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Қаудыр шалдың ойын Әйткеннің шәңкілдек дауы бөліп жіберді (Ж.Мусин, Ақ алан).*

ҚАУДЫРА= е т. **1.** *Кебу, құрғау; қаудырлау. Қаудырап қалған көне бөтенкелерді Нұрай саудыратып пеш алдына әкелді (Ө.Канахин, Жүрек.). Тоны қаудыраған бір жігіт қолын қойнына сала берді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Қатқан тоны қаудырап, Табаққа көзі жаудырап, Отыр бала есікте. Аузы толған түкірік, «Кет!» – деп қояды жекіріп Қатар тұрған күшікке (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. Қаусау, құр сүлдесі қалу. Мен де бір қаудыраған шал (Т.Нұрмағамбетов, Хош бол.). Жататын дала түнеріп, Қаусаған шалдай қаудырап (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).*

ҚАУДЫРАҚ с ы н. *Кеуіп қалған, қаудырлақ. Түйенің көзіндей күлшелердің асты қаудырақ, үсті томпақ, аузына салсаң, ериін деп тұр (Т.Бердияров, Солдат.). Қаудырақ шал-бар еркектердің бірі табылмас деймісін (Ж.Молдағалиев, Торғай.).*

ҚАУДЫРАТ= е т. *Қақиту, кептіру, қаудиту. Үрген қарындай қаудыратын*

жіберетінін білем (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Мырзайырдағы ағайынның я жекжатының хабарын сұрағалы, тонын қаудыратын, жадағайын сүйретіп, көрші кемпір-шалдар келді («Лен. жас»).

ҚАУДЫРАТУ *Қаудырат етістігінің қимыл атауы. Мына тонды дұрыс жаймай қаудыратуын қарашы (Ауызекі).*

ҚАУДЫРАТЫС= е т. *Бір мезгілде қаудыраған дыбыс шығарысу. Шал басымды көтерші дегендей белгі берді енді. Отырғандар әнтек қимылдасып, тондарын қаудыратысын, біреуі жастықпен оның кеудесін көтерді (Т.Жармағамбетов, Шығ.).*

ҚАУДЫРАТЫСУ *Қаудыратыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУДЫРАУ *Қаудыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУДЫР-ҚАУДЫР: қаудыр-қаудыр етті. *Қайта-қайта қаудырлады. Көн қауғаша қаудыр-қаудыр етеді (Б.Аманшин, Көкжар). Бақанның үстіндегі плащы қаудыр-қаудыр етеді (М.Сүндетов, Ескексіз.).*

ҚАУДЫРЛА= е т. *Қаудыр-қаудыр ету; қаудырау. Ұрғаны – қаудырлаған тері шалбардан онша өте қойған жоқ (С.Мұратбеков, Жабайы.). Қасымда қаудырлаған қара тонды Омар Шипин бар (С.Мәуленов, Үркер.). Жалаңаш, жартылай тақыр жер тарсылдап қатып қалған, бүрсіп көн тері секілді қаудырлап, енді-енді шытынап жарылғалы тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Тулақ шашу – күзем алғанда шашылатын шашу. Әлдебір уақытта біреу мұны төсегінің астынан қаудырлаған тулақтай дырылдатып сүйреп шығарды (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу).*

ҚАУДЫРЛАҚ с ы н. *Қаудыр-қаудыр еткен, қаудырлаған. Үстеріндегі қаудырлақ брезент бешпенттеріне ағаш үгіндісі қонған (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Қаудырлақ шекпен иығын қысып, еркін қимылдауына кедергі болған төрізденді (Ә.Сараев, Қараша.). Қаудырлақ, көнетоз плащ киген адам қылмысты іздеу бөлімінің бастығына келді (К.Тоқаев, Түнде.).*

ҚАУДЫРЛАТ= е т. *Қаудырлаған дыбыс шығарту, қаудыр-қаудыр еткізу. Шананың жанына жыртық тондарын қаудыратқан төрт-бес адам жиналып қалды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Жаман тонын қаудыратын, пешке бетін жырғыза-мырғыза қара бала пештің қуысына кіріп те кетті (Б.Майлин, Шығ.).*

ҚАУДЫРЛАТУ *Қаудырат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУДЫРЛАУ *Қаудырла етістігінің қимыл атауы.* Тонының *қаудырлауы*, етігінің шикылдауы – бәрі оның жұпыны тұрмысынан хабар бергендей еді («Лен. жас»).

ҚАУЕНДІР з а т. ж е р г. *Қамқор, жанашыр.* *Қауендірі* жоқ балдар балабақшаға алынды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЕСЕТ [ар. خبئة] з а т. **1.** *Алытқашпа сөз, өсек-аяң, өтірік.* Қайбір нәрсе, құбылыстың құпиясы ашылмаған сайын оның төңірегіндегі әркілы топшылау мен болжам, *қауесет* пен пайымдау көбейе береді. Сондай ой мен қиялға ерік берген енді біреулер «кезінде бұл сызықтар түрлі спорттық ойындар мен жарыстар үшін пайдаланған болуы ықтимал» деп те соқты. Әйтсе де артынша оны да теріске шығарушылар табылды («Зерде»). «Жылан ордасын көрген бақытсыздыққа ұшырайды» деген *қауесет* бекер (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Сонан соң саябырси бастаған *қауесет* екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң қайта қозды. Бұған себеп болғандар – Кеңес елінің құпиясын ашу үшін кеңістікті шарлап, барлау жасап жүрген Америка мен Түркия ұшқыштары болды («Егемен Қазақстан»). **2.** п е д. *Қоғамдық пікір мен көңіл-күйді, аудиторияның неғұрлым жалпы әлеуметтік стереотиптері мен ұстанымдарын және аймақтағы ақпараттық жағдаятты бейнелейтін сюжеті кең, көлемі диффузиялық тұлғааралық мәтін* (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Қауесет* екінің бірінде жалған, бұрмаланған ақпарат көзі болып табылады (ҚҰЭ). *Қауесеттің* тарауының себептері мен заңдылықтарын білу арқылы ақпараттық саясатты дұрыс ұйымдастыруға, қауесеттің шығу ықтималдығын азайтуға және шыға қалғандай жағдайда оған қарсы пәрменді әрекет жасауға болады (ҚҰЭ).

Ақпараттық қауесет. *Сюжеттің анықтық дәрежесі мүлдем жалғаннан болмысқа біршама жақындыққа дейін болатын хабар түрі.*

Қауесет қылады. *Өсек-аяңға таңды, сыртынан сөйледі.* Молданың өкшесі қисық десе, тамұққа кетем деп қорқатын қара халық Махмұттың қожа-молданы нәлеттегеніне «иманы» түршігіп, Махмұтты «қияли», «жынды» деп *қауесет қылды* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қауесет хабар. *Суық сөз, алып қашпа әңгіме.* Ханның тоқал алуы жұртқа бөлгендей *қауесет хабар* емес, бірақ осы суық сөзден байтабын біреу қойнына жылан салып жібергендей ыршып түсіп, өзінен-өзі сенделіп барып, жер бауырлап жатып алды (І.Есенберлин, Шығ.).

Экспрессивтік қауесет. *Мазмұнында*

білдіретін эмоциялық күйлер және оған сәйкес эмоциялық реакциялар болатын қауесет. Экспрессивтік қауесет түрлері: қауесет қалау, қауесет – қорқыту, агрессиялық қауесет (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚАУЕСЕТ-ӨСЕК з а т. *Негізсіз әңгіме, өсек-аяң; дақпырт.* Не керек сандырақ, сенбендер, *Қауесет-өсекке* ермендер! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚАУЕСЕТШІ з а т. *Қауесет таратушы, қаңқу сөз айтушы.* – Сонда, – деседі *қауесетшілер*, – Сейфсаттар қасындағы Хасанды өлтіреді де, таудың тасасына тастап кетеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАУЖА= е т. **1.** *Бірдеме жеп, жүрек жалған алу.* Қайта-қайта көзін сүзіп, өзі *қаужайды* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бірденені апыл-ғұпыл *қаужап*, әл шақырып алам (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қолыма бір түйір қатқан нан түссе, соны *қаужаймын* (М.Гумеров, Хазірет.). Аспіскенше шөп-шалам *қаужай* отырайық деп, ол кісілерді дастарқанға шақырады (Т.Әлімқұлов, Күреңозен). **2.** а у ы с. *Қажаяу, мазасын алу.* Е, мені *қаужап* қайтесің? – деп, Құлжан қашқақтады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚАУЖАЙЛА= е т. **1.** *Қорек ету, талишық ету, жеу.* Табиғаттың жазғы сыйын мына қара құрым мал алты ай қыс бойы *қаужайлап* шықты (Б.Токтаров, Тауда.). **2.** а у ы с. *Туысу, соқтығу, мазасын алу.* Қазір Құнанбай балаларына тимегендей, бұларды да *қаужайлаған* жоқ (М.Әуезов, Ақын аға).

ҚАУЖАЙЛАУ *Қаужайла етістігінің қимыл атауы; қорек ету.* Тілін тістеп жатқан сиыр мен ұсақ тұяқтың бір күн болса да *қаужайлауына* жарап қалады ғой (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚАУЖАҚТА= е т. *Жеу, жүрек жалғау, талишық ету.* Егер қолға ештеңе ілікпесе, жаман торының шандырын *қаужақтаймыз* (К.Сегізбаев, Қойнау.).

ҚАУЖАЛ= е т. *Жүрек жалғау, аздап тамақтанып алу.* Бұған дейін біраз *қаужалып*, ішімізге ел қондырып алудан ба, әлде қорқыныштан ба, енді қайтып жерге отырған да жоқпыз, ас та татқан жоқпыз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бәрін де естідім, – деді Қалиса, – күрең қасқа тәтті шайды рақаттана ішіп, тілді үйірген дәмді бөлішті біраз жеп *қаужалған* шақта (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚАУЖАЛА= е т. *Апыл-ғұпыл жеп тояттау, қаужау.* Сырнай мен өлең тамақ болмас, – *қаужалап* алайық (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАУЖАЛАН= е т. *Жеу, оттау*. Малды шығарайық, шөп шашылғанша, біраз *қау жа - л а н ы п* қалсын (Қазақст. ауылшаруаш.).

ҚАУЖАЛАНУ *Қаужалан етістігінің қимыл атауы*.

ҚАУЖАЛАУ *Қаужала етістігінің қимыл атауы*. Мына малдың шөпті сонша *қау жа - л а у ы н а* қарағанда біраз күннен бері аш қалған сияқты (Ауызекі).

ҚАУЖАЛУ *Қаужал етістігінің қимыл атауы*. Мынаны ары алып қой, ертең бір *қау ж а л у ғ а* жарайды (Ауызекі).

ҚАУЖАН= е т. *Жүрек жалғау, әлдену; тамақтану*. Қымызды тостағанға құйып ішіп, *қау жа н ы п* отыр еді (С.Омаров, Өмір.). Жігіттер ет жеп, *қау жа н ы п*, тынығып қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАУЖАНДЫР= е т. *Тамақтандыру; әлдендіру*. Саурық орнынан ширақ көтеріліп, еңкейіп барып, бір уыс бауырсақты біртіндеп, қақшытып жегізіп, ітін біршама *қау ж а н д ы р д ы* (С.Омаров, Өмір.).

ҚАУЖАНДЫРУ *Қаужандыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚАУЖАҢ з а т. *Ішіп-жем, тамақ, азық*. Бұл бізге біраз күнге *қау жа а ң* болар (Ауызекі).

ҚАУЖАҢДА= е т. **1.** *Жеу, тамақ ішу*. Бәрі де *қау жа а ң д а н*, пышағы жоқ, итше жұлқылап жеп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біраз *қау жа а ң д а н*, әлденіп алған соң, Сұлтан екеуміз балықтарды соя бастадық (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). **2.** *Оттау, малдың шөпті әрең тауып жеуі*. Олардың қар теуіп, *қау жа а ң - д а н* бетеге, жауылша, жусанды аршып, аузы шөмшендеп жегені де қызық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аштықтан, суықтан әлсіреген тұсақтар аяқтарын теңселіп әрең көтереді; бастарын жерден алмайды, жусанның бүр ашпаған қатты түбіртектерін *қау жа а ң д а ғ а н* болады (С.Балғабаев, Құм.).

ҚАУЖАҢДАС= е т. *Бірге тамақтану; әл жинасу*. Жас етті *қау жа а ң д а с ы н*, ел лезде жеп бітірді (А.Жұмаділдин, Сең). Күнұзын суықта жүрген жігіттер ыстық қуырдаққа *қау жа а ң д а с ы п* алған соң-ақ, бойлары жылынып, ойлары ағытылып сала берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАУЖАҢДАСУ *Қаужаңдас етістігінің қимыл атауы*. Қырық-отыз құстың (қаз, үйрек, тауық) тілі бір кесеге салынып, *қау жа а ң д а с у ғ а* жарап қалатын-ды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Басқалар оны елер емес, бет-бетімен *қау жа а ң - д а с у д а* (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер).

ҚАУЖАНДАУ *Қаужаңда етістігінің қимыл атауы*. Жылап жүрміз, Күліп жүрміз, Күліп жүрміз арзандау. Жараспасын біліп жүрміз Жатып алып *қау жа а ң д а у* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚАУЖАТ= е т. *Азық беру, тамақтандыру*. Бүгін де атасы мен келіні сабан шашып, біраз *қау жа т ы п* еді («Қазақст. әйелдері»).

ҚАУЖАТУ *Қаужат етістігінің қимыл атауы*. Малға жеткенінше салып, мына шөппен біраз *қау жа т у ғ а* болады («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЖАУ *Қаужа етістігінің қимыл атауы*. Лашын алдына түскен жаңа сүйекті *қау жа у ғ а* кірісті (М.Мағауин, Ақша қар). Бір *қау жа у ғ а* бұқа жарайды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚАУЖАУЛА= е т. *Қорек ету, жеу*. Суықта құс атаулы көлге бауырлай алмайды, күндіз бозда, егін орнын *қау жа у л а й д ы* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚАУЖАУЛАУ *Қаужаула етістігінің қимыл атауы*. Аңға шығуға шамасы жоқ, қалта түбінде жатқан құртты *қау жа у л а у ғ а* кірісті («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЖИ= е т. с ө й л. *Қауқи*. Жөнелтіндер бағыланды, Жүздеп-мындап мал жиып; Жүз жасаған көрің ем. Жұқа тартқан *қау жа и ы п* (Жамбыл, Шығ.). Еңбегімен, елді емумен мал жиып, Мойнымнан бір түспеп едің шал-жиып; Малдан, жерден, елден қылам тып-типыл, Қалған сақал өзіндікі *қау жа и ы п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАУЖИЮ *Қаужи етістігінің қимыл атауы*. Сакалының *қау жа и ю ы н а* дейін әкесіне тартқан екен, – десті жұрт («Парасат»).

ҚАУЗА¹= е т. **1.** с ө й л. *Қауза*. Содан бері мұны *қау за ғ а н* ешкім жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Қоңыз терген, шөп *қау за н*, Босқан жайы белгілі, Омыраудан жас саулап Еске түсіп шер күні (Ғ.Қайырбеков, Көнесадақ). **2.** ж е р ғ. *Көсеу, отты көсеу, қағыстыру*. Әкем, отты *қау за й* тұршы, өшіп қалмасын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). – Әке-шешен бар ма, шырағым? – деді кемпір, қазандықтың отын *қау за н* жатып (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). – Бол, дереу шай-ды *қау за* (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қуту, баптау, жайлау*. Жігіттер малын *қау за й д ы*, шаруасын жайлайды (Ө.Кекілбаев, Бір шөкім.). Жұпыны шаруашылықты *қау за н* отыруға да мұрша келмей қалған-ды («Парасат»). **4.** а у ы с. *Қазбалау, егжей-тегжейлі сұрастыру, бүге-шүгесіне дейін білу*. Оленді Далабайды *қау за й д ы* (Д.Досжанов, Зауал). Сосын-ақ бұл келген-кеткендердің қай тараптан келгенін, жерлерінің табиғаты қандай екенін, көршілерінің қандай

өлкелер екенін, олар жайында не білетінін ала бөтен *қауза йайтынды* шығарды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Ақжар ауданы облыс орталығынан шалғай жатыр. Соған қарамастан, ауыл адамдарының құлағы түрік, көкірегі ояу. Кез келген тақырыпты *қауза й* қозғап, Елбасының халыққа Жолдауымен сабақтастыра сөйлейді («Егемен Қазақстан»). Мәлімет көздерін *қаузамай* Мүмкін, ол бұл ретте де большевиктік мәлімет көздерін қаузамай қабылдай бергенге ұқсайды (М.Шокай, Таңд. шығ.). **5. ж е р г.** *Еңсеріп тастау.* Ат шөпті *қауза п* тастапты; Шөпті жартысынан асыра шауып өндіріп тастау (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЗА² = е т. *Арпа, бидай дәнін тазалау; қауыздау.* Жаңылсын арпа *қауза йды*, бидай қуырады («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЗАЛ¹ = е т. **1.** *Тазартылу, сұрыпталу.* *Қаузал алаған* бидай сұрыпталып, сарайға қойылды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қозғалу, көтерілу (мәселе).* Қалмақ мәселесі қатты *қаузал ала* бастаса, Бөкенбай сол еңбегін естеріне салуға мәжбүр болады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚАУЗАЛА = е т. *Қаужалау, мыжғылау.* Есет бұтындағы жарғақ шалбардың тізесін тісімен *қаузаландар-дар* жыртып, басын бұлғаңдатып отырады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚАУЗАЛУ *Қаузал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУЗАН = е т. *Қамдану, әзірлену.* Өз еркімізбен ерте *қаузансақ*, шегер жазамызды жеңілдетер (Ә.Әзиев, Оянған ар).

ҚАУЗАҢҚЫРА = е т. *Қауза й түсу, қауза й беру.* Қалада істеліп жатқан құрылыс дүниеліктерін шана жолы бұзылмай, *қауза ыңқыра п* жеткіздіртті де, келетін ағайындарға телеграмма жіберді (К.Оразалин, Абай.).

ҚАУЗАҢҚЫРАУ *Қаузаңқыра етістігінің қимыл атауы.* Мұны аяғына дейін жеткізу үшін тағы да *қауза ыңқырау* керек («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЗАТ = е т. *Даярлату, дайындату.* Мен енді шай *қауза т а* қояйын (Б.Момышұлы, Жауынгер).

ҚАУЗАТТЫР = е т. *Дайындатқызу, қам жасатқызу.* Ертерек бала-шағатамағын *қаузаттыры п*, көші-қонмен қалжырап жүрген келіндерің бүгін алаңсыз тынықсын, – деген-ді (К.Оразалин, Абай.).

ҚАУЗАТТЫРУ *Қаузаттыр етістігінің қимыл атауы.* Мына кісілер асығыс, ас-суын ертерек *қауза ттыру* керек деп ағасы да жанықтырды («Парасат»).

ҚАУЗАТУ *Қаузат етістігінің қимыл атауы.* Киімін қазір *қауза ту* керек (Ауызекі).

ҚАУЗАУ *Қауза етістігінің қимыл атауы.* Ең алдымен аманатқа қосылған жалғыз-жарымдарын өткізесің, ертерек ана-мыналарын *қаузауға* да тиімді болады (К.Оразалин, Абай.). Қора-қопсыны, жем-шөпті күні бұрын *қаузау* керек екендігін мал өсірушілер жақсы біледі («Жалын»).

ҚАУЗЫ [ар. حوض] з а т. кө н е. *Қауыз, бұлақ көзі.* Ұшқан көлдің қуына, Иманды құл кез келер. *Қаузы*, қаусар суына (Батырлар жыры).

ҚАУКЕЛЕК з а т. *Әлсіз, босаң.* Бүршіктегі буазып тұр бәйтерек, Бұлт елгезек, Бұтақ біткен *қаукелек* (Ұ.Есдәулетов, Киіз кітап).

ҚАУКӨРІК с ы н. *Көпірме, дабыра.* Бұрын Ырғызбай ішін кернеп жүретін *қаукөрік* сөздер, үркөпше желіктер де салбыр (М.Әуезов, Таңд.шығ.).

ҚАУҚАЙ = е т. с ө й л. *Қауқи.* Көктемде тойынған көбдіктей *қауқайы п*, бір бөлмеден бір бөлмеге ештеп басып кіреді де жүреді (А.Лекеров, Қырда). *Қауқайы п* ат үстінде сұлделері, Қазақтың қырау қабақ шын ерлері, Қабанбай, Бөгенбай мен Жәнібектер – Сабаздар сөгілмеген іргелері (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).

ҚАУҚАҚТА = е т. *Сасқалақтау, асып-сасып абдырау.* Өзінен үлкен командирдің алдында келгенде саспай, көрген-білгенін сабырмен, *қауқақтамай* баяндайтын кіші командирді Баукең барынша ұнатады (Синоним. сөздігі.).

ҚАУҚАҚТАУ *Қауқақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУҚАЛАҚ *қауқалақ қақты.* *Қауқалақтады, елбелектеді.* Сары бірінші рет сасқалақтап *қауқалақ қақты* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚАУҚАЛАҚТА = е т. *Елбелектеу, қауқандау.* Қарт Жәркен де *қауқалақтап* үйден шықты. Әбдібек қарт жастардың сый-құрметіне *қауқалақтап* ризалық білдірді (А.Байтанаев, Асан).

ҚАУҚАЛАҚТАС = е т. *Қалбалақтасу, жік-жапар болысу.* Жаппас шал мен кемпір есіктерінің алдына шығып, қоныс құтты болсын айтысып, *қауқалақтасып* жүр («Жалын»).

ҚАУҚАЛАҚТАСУ *Қауқалақтас етістігінің қимыл атауы.* *Қауқалақтасуы* ерекше еді, бір нәрсені сезген екен ғой, – деп жеңгесі де қағытып қалды («Қаз. әдеб.»).

ҚАУҚАЛАҚТАУ *Қауқалақта етістігінің қимыл атауы.* Үлкен демей, кіші демей *қауқалақтауыңды* қашан қоясың сен, осы, – деп кемпірі де ренжіді («Жұлдыз»).

ҚАУҚАЛАҢДА = е т. с ө й л. *Қауқалақта.* Қазір жылы сорпа ішеміз, – деп, қарт *қау-*

қ а л а ң д а н, қайыққа мініп, таси бастаған қазандықтың қасына келді (Ә.Сараев, Қараша.). Жігіттер үн-түн жоқ, жүгіріп, қ а у қ а л а ң д а н, мықшындап, бұйрығын орындап жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАУҚАЛАҢДАУ *Қауқалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУҚАЛДАҚ з а т. ж е р г. *Керосин шамының шынысы, әйнегі тұратын жер.* Абайсызда шамның қ а у қ а л д а ғ ы н жерге түсіріп алды (Ауызекі).

ҚАУҚАНДА= е т. *Қалбалақтау, жалбақтау; қауқалақтау.* Аңқылдап амандықтан сөз бастаған, Қ а у қ а ң д а н, қалбалақтап тез бастаған; Көңілі көтеріңкі, жаны елгезек; Сірә, сол қажет шығар тозбасқа адам (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән).

ҚАУҚАНДАУ *Қауқанда етістігінің қимыл атауы.* Елпілдеп қ а у қ а ң д а у ы н а дейін ата-сынан аумап қапты, – деп шал сүйсініп жатты («Қазақст. әйелдері»).

ҚАУҚАР з а т. *Әл, қиш, қуат.* Ер екенінді білейін, осындай тау толқынды, тасқынға қарсы тұрар қ а у қ а р тапшы! (О.Бөкеев, Қайдасың.). Олар кіммен соғысып жүр екен? Әлде төңіректегі қазақтармен... қой, қазақ бұлармен неғып соғыса алсын? Не қ а у қ а р ы бар? Әлде қазақ біткенді қырып тастап, малдарын, қыз-келіншектерін тартып алғалы жүр ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таусылып бара жатыр қ а у қ а р күшім, Шапқанда шапшитұғын шапшы өрге. Алашқа атым шыққан Әсет ақын, Өлеңім – жан жолдасым болған жақын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қауқар тымақ. *Сеңсең бөріктің түрі.* Жылқышы қ а у қ а р т ы м а қ киеді (Эксп. матер.).

Қауқары жоқ. *Қиш-қуаты кеміген, әлсіз; болдырған, шаршаған.* Көзің сүзіп маңайға Отырасың тарығып. Қадірі бар Алайда Қ а у қ а р ы ж о қ көрілік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қауқары кетті [кеміді, қайтты]. *Әлсіреді, қартайды, қиші болмады.* Өзінің қ а у қ а р ы к е т к е н соң сөзі де жүрмей қалады екен (Ауызекі).

Қауқарынан айырылды. *Әлсіреді, қиш-қуаты кеміді.* Е, бұл бала сыйлы сөзбен сазайымды тарттыруға қарады, – деп Алдаберген қ а у қ а р ы н а н а й ы р ы л ы н, жанымда жатқан ақ жастыққа жантая кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАУҚАРЛЫ с ы н. **1.** *Қауқары, қиші бар, қуаты мықты.* Соған қарамастан, қалталы

телефонның энергетикаға сұранысы аптап артып келеді. Қазіргі қолданыстағы литий-ионды аккумулятор екі ваттқа дейінгі қуатты беруге қ а у қ а р л ы («Зерде»).

2. а у ы с. *Қуатты, нәрлі, жұғымды.* Тісім-тісіме тимейді, қарынға түскен де қ а у қ а р л ы ештеңе жоқ (С.Шаймерденов, Мезгіл.).

ҚАУҚАРЛЫҚ з а т. *Қиштілік, әлділік.* Енді саған қақаған аяздың да қ а у қ а р л ы ғ ы шама-лы, – деді апасы қуанып («Қаз. әдеб.»).

ҚАУҚАРСЫЗ с ы н. *Қишсіз, әлсіз, дәрменсіз.* Іштен тынған қарт ана бейне қара суға батқан салыдай қ а у қ а р с ы з (А.Мекебаев, Жестырнақ). Мынаның өзі қ а у қ а р с ы з жасық жігіт екен ғой (С.Омаров, Өмір.). Ноғайбай қ а у қ а р с ы з кемпірше кемсендейді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ол ішіп, жеумен қыз тырқылды ғана білетін, арзан айқай, арзан жалтылды көп сімірген қ а у қ а р с ы з пенде (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚАУҚАРСЫЗДЫҚ з а т. *Дәрменсіздік, әлсіздік.* Жылап отырып өзінің жалғыздығын, қ а у қ а р с ы з д ы ғ ы н шақты (Р.Токтаров, Ертіс.). Жазылған, баспадан шыққан кітаптардың көптігі бізді кейітпейді, бізді кейітпейтіні – оның қ а у қ а р с ы з д ы ғ ы, шөп-шаламның молдығы (М.Базарбеков, Замана.).

ҚАУ-ҚАУ з а т. *Дуылдап қаумалағандық.* Арланды ақыры сойылға жығып, атқа оңгергендегі жігіттердің қ а у - қ а у ы бұның құлағын қытықтайды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Қау-қауға алды. *Ортаға алды, қаумалады, қолташтады.* Болса мұндай ішінде А л а д ы екен қ а у - қ а у ғ а, Тиеді екен түйдектеп, Жатып ішер, жалқау да (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚАУ-ҚАУЛА= е т. *Ортаға алу, қамалау, қоршау; көтермелеу.* Жұрт қ а у - қ а у л а ғ а н ғ а шыдамай, маскара болып жүрме! (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Туыстар оны жан-жақтан қ а у - қ а у л а н, бір кезде өздерінің қолы жете алмай қалған осы қызметке боларда-болмай жіберген (С.Бақбергенов, Кентау).

ҚАУ-ҚАУЛАС= е т. *Қауқылдасу, қолташтап, мәре-сәре болысу.* Қаз тұрып, аттап кетсе, тәй-тәй басып, Қалады ата-анасы қ а у - қ а у л а с ы н; Тұсауы кесілді ме? Кетті дей бер, Тек оны жолдан ешкім қайтармасын! (М.Неталиев, Қайдасың?). Енді біреулер қазан көтерсе, қалғандары жас отау иелеріне арнап, үй тігіп қ а у - қ а у л а с ы н жүр (Бал дәурен).

ҚАУ-ҚАУЛАСУ *Қау-қаулас етістігінің қимыл атауы.* Баласы демалысқа келген саяын, бәрі бас қосып, қ а у - қ а у л а с у ы еді («Лен. жас»).

ҚАУ-ҚАУЛАУ *Қау-қаула етістігінің қимыл атауы.* Ауылдан келген атасын ортаға алып, *қау-қаулау* – мұндағы ағайындардың әдеті («Жұлдыз»).

ҚАУҚИ= е.т. *Қомпио, дөңкио; қауқаю.* Қалың киімді, *қауқиған*, үлкен денелі қайсар жылқышы қазір қанатынан оқ тиген үлкен қара құстай көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы). *Қауқиған* сыпырғышпен үйдің ішін сыпыра бастады (Б.Майлин, Шығ.). Еті кетіп, *қауқиған* сүйегім бар, Жай таппай жанып жүрген жүрегім бар. Жайнаған таза жүрек, талапты жас, Ұғар деген сөзімді тілегім бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚАУҚИТ= е.т. **1.** *Қампиту.* Жас ботаның терісінің ішіне қоға тығып, *қауқитып* қойған (С.Бақберген, Қарға там.). **2.** *Дабырайту, қолташтау, төбеге көтеру.* Басшылар мені *қауқитып*, бетке ұстап жүргенде, ақырын жүріп, мығым басқан талайлар менен озып кетіпті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҚАУҚИТУ *Қауқит етістігінің қимыл атауы.* Кеше келген кіші келінің *қауқитуына* жол болсын, – деп апасы едәуір ренжіді («Соц. Қаз.»).

ҚАУҚИЮ *Қауқи етістігінің қимыл атауы.* Шап-шағын денесіне қарамай қария құсап *қауқиюына-й* мына баланың («Жалын»).

ҚАУҚЫЛ з.ат. ж.ер.г. *Дауыс, дыбыс, дабыр.* Рота үстіндегі ызалы *қауқылдар* біразға дейін басылмай, барған сайын үдеп, ұлғая берді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ҚАУҚЫЛДА= е.т. **1.** *Ашық-жарқын салдырлап сөйлеу, аңқылдау.* *Қауқылдап* н сөйлегеннен басқа кісіге қатты сөз айтып көрмеген, инедей қиянаты жоқ адал әке – мынау (Б.Майлин, Шығ.). Әзіл де күлкі аралас, Әңгіме шертіп, Ән тыңдап... Жастары қатар-шамалас Отырды қарттар *қауқылдап* кеткенді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Қалбалақтау, далбалақтау, жаны қалмау.* Ол келе епетеісіз күліп, Шырайға қол беріп, *қауқылдап* н сәлемдесті (Д.Досжанов, Тұлпар.). Есікті үй иесі ашты, көрген бойда танып, амандық білдіріп *қауқылдап* жатыр (Ө.Ахметов, Алда.). Сіз келгеннен кейін, тойдың ішінде болсын деп, әдейі тездеттік емес пе? – деп, Бейсен құрақ ұшып, *қауқылдап* жатыр (С.Омаров, Өмір.).

ҚАУҚЫЛДАҚ с.ы.н. *Жалпылдақ, ақкөңіл, аңғалақтаған.* *Қауқылдақ* кісі жетім кемпірге жақсы сөзімен дем беріп, қамқоршы болған (С.Омаров, Қызыл.). Бекберген өзі *қауқылдақ* адам еді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚАУҚЫЛДАС= е.т. *Абыр-сабыр болысу, мәре-сәре болу, дабырласу.* Жүруші ем ұйқым қашып, Зауқым қашып, Мәз болдық дабырласып, *Қауқылдасып*. Әйелдер әңгімемен бәрін ұмытып, Еркектер аңшы сумен мауқын басып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өз қонағын анадайдан байқаған – Үй алдында тұрды күтіп қарт адам. Құшақтасып, *қауқылдаасып*, сүйісіп, Бірін-бірі қағып жатыр арқадан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚАУҚЫЛДАСУ *Қауқылдас етістігінің қимыл атауы.* Қолы қалт еткенде құдасына барып, немерелерін көріп *қауқылдауды* жақсы көретін («Қаз. әдеб.»).

ҚАУҚЫЛДАУ *Қауқылда етістігінің қимыл атауы.* *Қауқылдау* көңіл күйіне байланысты болады (Психология).

ҚАУҚЫЛ-ҚАУҚЫЛ ү.с.т. ж.ер.г. *Ауық-ауық.* Сол күні жел *қауқыл-қауқыл* соғып тұрды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЛА= е.т. **1.** *Жаппай өсу, тез көктеу (өсімдік).* *Қаулады* көктеп талай бел, Қоштастық талай көктеммен. Ағайдың жайы қалай деп, Сұраймын өткен-кеткеннен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қар суымен егілген жоңышқа *қаулап* өсіп, бойлап қалыпты (С.Шаймерденов, Сыбызғы). Биыл қар өте ерте кетіп, көк ерте *қаулай* бастады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Күн қызысымен-ақ шөп *қаулай* жөнелді (З.Ақышев, Ақбел). **2.** а.у.ы.с. *Тез жану, лаулау, лапылдау (от).* Ескерткіштер құжынаған мынау бақ – Хожа Хафиз, Омар Ғаям жыр аулап. Рудаки, Әбу-Әли Синамен Түр әнекей тұл бойынан нұр *қаулап* (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ). Барған сайын күшейіп, *қаулап* бара жатқан өртті қалай сөндіреді? (Р.Токтаров, Терістік.). **3.** а.у.ы.с. *Барған сайын күшейе түсу, өршу, үдеу (өсек, сөз т.б.).* Өкініш *қаулап* өрмелі, Сағынып көкірек кернеді. Дос-жаран түгел жолықса, Біреуі ғана келмеді (К.Салықов, Жезкиік). Қас дұшпан, қара жүрек елдің жауы – Байлардың көтерілді омырауы, – Келмеске Амангелді кетті енді, – деп Қайтадан *қаулап* кетті жердің дауы (О.Шипин, Дастан.). *Қаулаған* өсек соңынан өстіп айдаһардай ысқырып, қуып келе жатқан Шынтас сәл оңаша қалсын (С.Адамбеков, Атылған қыз.). **4.** а.у.ы.с. *Сан жағынан жаппай өсу, қауырт көбею; қаптау.* Көш жолынан қашып ұшқан болу керек, қараторғай *қаулап* кетті (М.Әуезов, Абай жолы). Қырылған елден *қауласа* ұлдар алсындай, Түтігіп түрі, тұлпары қатып қаншырдай, Қол бастауын қоймаған ерлер солар ғой, Қан тұмсық жебе қадалып жатса

шаншудай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Ақ алмасы жаркылдап, Батыр алда заулады; Үзеңгі бау сартылдап, Артынан қол *қаулады* (О.Шипин, Дастан.). **5. а у ы с. Биіктеу, молаю.** Шаңына малың аунаған, Дәулетің өсіп *қаулаған*, Төл емес малды саумаған, Бұхар-ай шөрі дейтұғын Өскен, өнген жеріңіз (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жанған оттай қаулады. *Жылдам таралып кетті, тез жайылды. Қаулаған, жанған оттай* төңкерістің, Толқыны дүниежүзін солкылдатқан (Тұрақты теңеу. сөздігі).

Қаулап шықты. *Шамадан тыс, ерекше көбейді, қаптап кетті.* Солардың Ер Исатай соңғысындай, Жайықтың арнасына толды судай, Нарыннан *қаулап шықты* қарағайдай, Ханыңа қара түгіл қол ұсынбай (Ф. Қайырбеков, Көксадақ). Тауысу мүмкін емес санап бәрін, Одан соң *шыққан қаулап* ер аттарын, «Бәрінен сұмдық екен» депті дүшпан, Қара орыс – өне біреу казактарын! (Ф. Қайырбеков, Көксадақ).

Өрттей қаулады. а) *Жапнай жайылды, тез таралды. Өрттей қаулап* келе жатқан індеттен сақтану керек (Тұрақты теңеу. сөздігі.). ә) *Әбден өршіді, күшейді.* Сұлтанмахмұтқа өштігі *өрттей қаулап* жүрген Жарқынбай көктен тілегені жерден табылғандай қуанды (Тұрақты теңеу. сөздігі.). б) *Жан-жақтан, бет қаратпай қаптады. Өрттей қаулап* тиген соң, Намаздыгер кезінде, Солдаттар кейін шегінді, Күн батып ымырт болған соң, Мырза ишанның көңіне Тобымен барып тығылды (О.Шипин, Дастан.).

ҚАУЛАС= е т. *Жапа-тармағай, жан-жақтан келіп кірісу, жабылу.* Ат қойып тегіс: Ал, ha! – деп, Көп көңілін оның ауласты; Қиратып қалың қамыстай, Қаптаған өрттей *қауласты* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚАУЛАТ= е т. *Өршіту, өрбіту, күшейту, тарату.* Қарап отырып өсекті *қаулаттың* (Б.Нұржеев, Шығ.). Әлсіз махаббатты сөндіріп, күшті махаббатты *қаулатып*, тұтата түседі (І.Омаров, Шабыт.).

ҚАУЛАТУ *Қаулат етістігінің қимыл атауы.* Ауыр өндірісті өркендету ісін қолға алумен қатар жеңіл өндірісті тез *қаулату* ісін жедел қолға алады (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ҚАУЛАУ *Қаула етістігінің қимыл атауы; қаптау, көбею.* Безінем одан, көрмедім оны, бармадым, Бәрі де сұлу, сұлулық толы жан-жағым; Қарағай, шырша қапталдан құлай *қаулауын*, Тұңғыық көкте қыранның қара самғауын (М.Мақатаев, Дарига.).

ҚАУЛЕН з а т. ж е р г. *Қалың боз шөп.* Үйдің арты қалың *қаулен*, шауып алсақ, малға да азық болады, – деді апасы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЛЫ¹ [ар. قول] з а т. **1. Жиналыста, мәжілісте қабылданған шешім, қарар.** *Қаулымен «Халық ұлы» болмас адам, Ерлерің ел бастаған, жол бастаған. Билерін ой бастаған, сөз бастаған, Ол атты деметпеген о баста аған* (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Адам жақсы болмайды ғой *қаулыдан*. Ат-тонымды ала қаштым даулыдан. Бауырмалдық, Жанашырлық мінезге Жетімдік пен жоқтық мені баулыған... (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **2. р е с м и.** *Жоғары алқалы басқару органдары өздерінің алдында тұрған неғұрлым маңызды және принципті міндеттерді шешу мақсатымен қабылдайтын құқықтық құжат (акт);* **3. з а н.** *Соттың үкімнен басқа жеке-дара қабылдаған әртүрлі шешімдері; анықтаушының, тергеушінің, прокурордың қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында қабылдаған шешімдері. Сот құжаттарының (актілерінің ішінде Жоғарғы Сот пленумдарының қаулылары ерекше орын алады, онда заңды қолдану мәселелері бойынша басшылыққа алынатын түсініктер беріледі (ҚҰӘ).*

Қаулы жазды. к ө н е. *Қаулы қабылдады, шешті.* Енді сот біреудің қызын халық алдында маскара қылғанын тексеру, айыпкерді жауапқа тарту үшін *қаулы жазып*, сол арада қолма-қол маған тапсырады (М.Дулатов, Шығ.).

Қаулы қылды [қылысты]. р е с м и. *Жиналыс қорытындысында қабылданған шешімді дауысқа сала отырып бекітті [бекітісті].* Дауысқа салып, Древесин Афанас Петрович, тағы бір үш адам қазақ ауылына барып сиыр қуып келсін деп жиылыс *қаулы қылды* (М.Жұмабаев, Шығ.). Төрт-бес мұнан бұрын медресе «Ғалияда» оқыған қазақ шәкірттері ұйымдасып, әр жыл қазаққа пайдалы бірер кітап бастырып тұруға *қаулы қылысқан* еді («Қазақ»).

Қаулы шығару. р е с м и. *Жиналыстағы күн тәртібінде болған мәселе бойынша дауысқа сала отырып, шешім қабылдау.* Ендігі мәселе – жазалылардың айыбына қарай ұсыныс жасап, *қаулы шығару* болды (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Парламент қаулылары. с а я с и. *Парламент палаталары (Қазақстанда Мәжіліспен Сенат) өздерінің қарауына Конституция жүктеген мәселелер бойынша тиісті палата депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен қабылдайтын заңмен байланысты құжаттар*

(актілер). Парламент Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар Қазақстан Республикасының заңдары, *п а р л а м е н т т і ң қ а у л ы л а р ы*, Сенат пен Мәжілістің қаулылары түрінде заң актілерін қабылдайды (ҚР Конституциясы).

Прокурор қаулысы. *з а ң. Прокурорлық қадағалау құжаты. П р о к у р о р* лауазымды адамның заңды бұзуы сипатына қарай қылмыстық іс қозғау туралы немесе әкімшілік құқық бұзушылық бойынша іс жүргізу туралы уәжді *қ а у л ы* шығарады (ҚҰӘ).

Үкімет қаулысы. *Қазақстан Республикасының Үкіметі шығарып, Премьер-министр қолы қойылатын заң күші бар құжат. Ү к і м е т қ а у л ы с ы* н а е л Үкіметінің басшысы (Қазақстанда ҚР Премьер-министрі) қол қояды (ҚҰӘ). *Ү к і м е т қ а у л ы с ы* – үкімет өзінің құзыреті шегінде, Конституция, конституциялық заңдар, Республика заңдары мен Президент жарлықтары негізінде және оларды орындау үшін шығаратын жалпы нормативтік мазмұндағы басқару құжаты (актісі) (ҚҰӘ).

ҚАУЛЫ² *с ы н. Қау қалың өскен, қауы көп.* Далаңқайдың кей тұсы *қ а у л ы*, ши-бұталы боп жатады (Қазақст. ауылшаруаш.). Мерген бойлап оқ атар, Ұшқан көлдің қуына. Иманды құл кез келер *Қ а у л ы*, қаусар суына (Қобыланды батыр).

ҚАУЛЫ-ҚАРАР *з а т. Жоғары заң шығарушы орган қабылдаған шешім.* Мен түсініп оқығам ол *қ а у л ы - қ а р а р л а р д ы* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАУЛЫСЫЗ *с ы н. Көпшіліктің шешімінсіз, келісімінсіз. Қ а у л ы с ы з - а қ* өткізе бер (С.Бақберген, Адам.).

ҚАУМА¹ *з а т. кө н е. Жиын, мәжіліс.* Қаттылықтың белгісі – Халықтың көңілін көрмеген, Жамандықтың белгісі – *Қ а у м а г а* басы енбеген (Ақберен). Ер асылын таба алмай, Басынды қоссаң осалға, Бір күні соған іс түссе, Жөнін таппайд қашарға. Көптің болса *қ а у - м а с ы* Жалғыз өзің қасарма (Кердері Әубөкір, Қазағым).

ҚАУМА² *з а т. ж е р г. Ат тырмамен жиналған шөп үйіндісі. Қ а у м а д а н* кейін шөмеле салады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Қалған шөптің көбі шөмеледе, *қ а у м а д а*, далада қурап жатыр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУМАЖАУЛА= *е т. с ө й л. Қ аумала.* Бәріміз *қ а у м а ж а у л а п* сыртқа алып шықтық (С.Мұратбеков, Жабайы.). Мен бір жақтан қап алтын ап келетіндей, *Қ а у м а ж а л а й д ы*, қауышқанымды бақ көретіндей. Әрқайсысы

да ойда жоқ оңаша қалсаң, Ойлана қалады гроссмейстрге шах беретіндей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚАУМАЙЛА= *е т. ж е р г. Қ аумалау, қоршау.* Бәрің бірдей мені *қ а у м а й л а м а ң д а р* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУМАЛ *з а т. э к о л. Сирек кездесетін өсімдіктер, жануарлар мен жәндіктер түрлерін өсіріп, сақтау үшін арнайы бөлінген, мемлекет қамқорлығына алынған жер.*

ҚАУМАЛА= *е т. 1. Қоршау, ортаға алу.* Жиналыс бітіп, жұрт тараған соң, балалар Сиқымды *қ а у м а л а п* ортаға алды (Д.Қасенов, Серт). Бәрі жағалай жайғасып, жан-жақтан *қ а у м а л а й* қоршап, жарыса сөйлеп жатыр (Б. Тілегенов, Аққайнар). **2. Жабылу, бірге атқарысу.** *Қ а у - м а л а г а н* іс өнімді. Салма маған Кісенінді. Алып таста Құрсауынды. Халық басқа Жыр сағынды. Ақыл деген Жасау деп біл. Ақын деген Асау деп біл. Зақымды сын Құрып қалсын! Әкімбісің? Кіріптарсын! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **3. Қаптау, толу.** *Қ а у м а л а г а н* қалың күлкі жан-жағым, Жүрміз кезіп ақша бұлттың ар жағын. Осы кезде елтіп тұрған ауаға От тигізсең, атылардай ақ жалын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4. ж е р г. Шөмелелеу.** Мен шөпті *қ а у м а л а п* отырмын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Мына көрініп жатқан шөпті тұтас *қ а у м а л а п* шығыңдар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУМАЛАС= *е т. Қоршау, қауқылдасу, ортаға алу, мәре-сәре болу.* Жігіттер *қ а у м а - л а с ы п*, Қалауды көтеріп жайластырып салды (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын). Бөтен жолдастары да келіп, *қ а у м а л а с ы п* құттықтап жатыр (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

ҚАУМАЛАСУ *Қаумалас етістігінің қимыл атауы.* Екі үйдің бала-шағасы жиылып, аталарын ортаға алып *қ а у м а л а с у ш ы* еді («Қазақст. өйелдері»).

ҚАУМАЛАТ= *е т. Қоршау, жан-жақтан қоршалату.* Үлкен-кішіні түгел жиып, әскерден келген ұлын *қ а у м а л а т ы п*, үлкен той жасады (Ауызекі).

ҚАУМАЛАТУ *Қаумалат етістігінің қимыл атауы.* Көпті *қ а у м а л а т у д ы ң* қажеті жоқ, бес-алты досын шақырып, шағын топпен атап өтсек жетеді («Лен. жас»).

ҚАУМАЛАУ *Қаумала етістігінің қимыл атауы.* Кіші салдар жұртты тегіс жалындрып, қыз-келіншектердің *қ а у м а л а у ы м е н* орындарынан өрең тұрған шақта кілем үстіндегі Аға салды ала жөнеледі (М.Мағауин, Өмір жыры). Күйін көбінесе оңашада шертетін Тәпсірдің көпшіліктің *қ а у м а л а у ы н* тілейтін шағы да

жиі (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қолына қыран құс ұстаған адамды *қаумалауға*, оның алдына шығуға, қабаттасуға да болмайды, одан недәуір кейінірек отыру шарт (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ҚАУМАЛАУШЫ з а т. *Ортаға алушы, қамалаушы*. – Озық, озық! – деген *қаумалаушылар* даусы Құбай құлағына ызың болып жетті («Қаз. әдеб.»). Қарт: – Қайдасың, Ерлан! – деп, *қаумалаушылардың* көмегімен үйіне беттеді (Е.Естаев, Өмір.).

ҚАУМЕТ¹ [ар. قومة] з а т. ж е р г. *Қауқар, қиш, әл, шама*. Аузымен орақ орса да, *қауметі* шамалы (С.Мұқанов, Теміртас). Жыланды үш кессе де, кесірткедей *қауметі* бар (Мақал). Әзір қалған балаларды асырар *қаумет* бар (С.Ақтаев, Дала.). Қала ішіндегі жары берік тас үйлер, цементті подвалдар, жеке қоршауда қама да, қарсыласа беретін *қауметі* бар сенімді атыс ошағына айналды (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

ҚАУМЕТ² з а т. ж е р г. *Ас, тамақ, тағам*. Ыстық *қауметің* біздің мойнымызда (Т.Әлімқұлов, Кер толғау).

ҚАУМЕТ³ з а т. к ө н е. *Адам, кісі, жан, тіршілік иесі*. Ат мініп аға-інімен, халық аралап Жүретін, келер ме екен қайтып нәубет? Азды-көп тақсыретін тартқан білер, Сағынар денсаулықты жанды *қаумет* (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАУМЕТ⁴ з а т. ж е р г. *Шықиытқа біткен сақал*. *Қауметті* алмай өсірейін деп жүрмін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУПАЙЛА= е т. с ө й л. *Қауіп ойлау; қауіптену*. Мақұлбек өз қолына риза болды, көптен мылтық атпай, тосырқап қалған шығар деп, *қаупайлап* көздеген (Д.Досжанов, Зауал). Дінмұқан да: «Ренжітіп алдым-ау», – деп, *қаупайлап* отырды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚАУПАЛАҚ: *қаупалақ қағу. Елтектеді, қалбалақтады*. Бала сүйіп көрмеген нокай, тіс қаққан жардай, *қаупалақ қағуды* білмейді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚАУПАЛАҚТА= е т. *Қалбалақтау, елпең қағу*. Есенді бұрыннан білем: *қаупалақтаған* кісі (Ж.Аяшев, Алақан). Шал *қаупалақтады*: – Ойбой, айналайын-ай! Өзің барып, қалағаныңды үзіп жей бер! Қарт әжей де *қаупалақтап* жатыр (З.Қыстаубаев, Ақ түн). Мұның келгеніне кәдімгідей *қаупалақтап* қуанып қалған сыңайы бар («Жас Алаш»).

ҚАУПАЛАҚТАУ *Қаупалақта етістігінің қимыл атауы*. Бұған ерекше ықылас көрсетіп,

қаупалақтауында бір мән бар екен ғой, – деп ойлады («Жалын»).

ҚАУПАНДА= е т. *Қалбалақтау, елпең қағу*. *Қаупандап* осы сорлы неғып жүр деп Бай, құлақ Дужиринов жақтырмайды (Қ.Жапсарбаев, Сойле.).

ҚАУПӘЛЕК з а т. ж е р г. *Шамадан тыс көп шыққан қауын сабағы*. Үш қап *қаупәлекті* көршісіне берді (Ауызекі).

ҚАУПЕЙЛЕ= е т. ж е р г. *Қауіптену*. Болашақ келіні осы көршінің қызы боп жүрмесін деп *қаупейледі* (Ауызекі).

ҚАУПИ= е т. *Қомтию, қамтию*. Екі кеуде бір-біріне шешілмей, ұстаның жел жұтқан көрігінше *қаупиып* басылмады (М.Рахимқұлов, Тас түлек.). Бір топ қыз-келіншек Хантағының *қауниған* қара төбесіне өрмелеп бара жатты (С.Бакбергенов, Кентау). *Қауниған* денесі де таралып, ширатылыпты (К.Баялиев, Дегелек).

ҚАУПИТ= е т. *Дардай ету, қомақты етіп көрсету, көукейту*. Ал, Жәке, Үмбетәлі – тері тұлып, *Қаупитқан* ішіне бір сабан тығып (Жамбыл, Шығ.).

ҚАУПИТУ *Қауит етістігінің қимыл атауы*. Мына қоржынға мата-сатаны аямай салып, *қаупиту* керек, – деді апасы («Лен. жас»).

ҚАУПИЮ *Қауи етістігінің қимыл атауы*. Шағын денесіне үлкен тон киіп, *қаупию* еріксіз езу тарттырады («Жалын»).

ҚАУПІЛДЕ= е т. *Абыр-сабыр болып, қалбалақтау, елтілдеу*. Әбен ағам ертелеткенімізге ренжіген жоқ, қайта риза боп *қаупілдеп* қалды (Синоним. сөздігі).

ҚАУПІЛЕ= е т. с ө й л. *Қауіптену, қауіп қылу*. Бай қамшымен тартып жіберейін деп бір оқталды да, ақысы шамалы болған соң кетіп қала ма деп *қаупілеп* өзін-өзі тоқтатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАУСА= е т. **1. Тозығы жету, ескіру**. Достарым, дерт суырған денем арық, Демімді тартам іштен өрең алып, Қаңқаның *қаусап* қалған арасымен Жүректен қан жүреді төмен ағып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қаңсыған, қажыған, *қаусаған* қара кебеженің айғыз тақтайы опырылып, күлдіретті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олар енді *қаусаы* бастаған қорғанның ең осал тұсын түйгіштей бастады (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2. а у ы с. Қиш-қуаттан айырылу, әбден қартаю**. Кәрілік-тен көретін *Қаусап* тұрған шал емен. Бәрін ұмыта беретін Ауырдым бір пәлемен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Есімде сол кеш. Екінді... Есімде кемпір *қаусаған*... Өлі бір дене секілді Қажыған қала, шаршаған (Ғ.Қайырбеков,

Көнсадақ). *Қ а у с а ғ а н* екі қарт осында отырған тірі аруақтай елестейді (Қ.Жабаев, Соңғы.). **3.** *а у ы с. Күйреу, ескіру.* Ол – Кеңес Одағы *қ а у с а ғ а н*, ескі жүйе түгелімен жойылған аумалы-төкпелі кезең еді («Жас Алаш»). **4.** *Босау, ыдырау; тұсу.* Түсінде көрсең жан шошып, Өңінде есті шығарған, Тіс біткені *қ а у с а ғ а н*, Екі көзі қызарған, Шал келеді өлмелі, Сонда да оған қыз арман (О.Шипин, Дастан.). Шеге боп енем үйлердің Қабырғасына *қ а у с а ғ а н*. Шаңытып қалам жолыңнан Самала болып самсаған... Омырауынан ақ шашақ толқын боратқан, Көгілдір ГЭС боп құямын барлық тораптан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қаусаған шалдай. *Әбден қалжыраған, болдырған, қартайған.* Жататын дала түнеріп, *Қ а у с а ғ а н ш а л д а й* қаудырап (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ҚАУСАР¹ з а т. с ө й л. **Қәусар.** Маужырады, Ұйқы буды, Жатты сұлап шала өлік; Қанып ішіп *қ а у с а р* суды, Торы кетті жортып, желіп (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). Толтырсын *қ а у с а р ы н а* тостағанын (М.Айтхожина, Қаракөзайым). Қауыз, *қ а у с а р* суындай Бейіштен шыққан жемісім (Батырлар жыры).

ҚАУСАР² з а т. *Адамға шабуыл жасайтын бураның аузына кигізілетін темір құрсау.* Бура қыс ішінде, жараған кезінде, зиян қылады: басып, тістен өлтіре береді, сондықтан мұндай бурасы барлар аузына *қ а у с а р* салып жүреді («ҚазССР ҒА Хабарлары»).

ҚАУСАРДАЙ с ы н. ж е р г. *Үлкен. Қаусар-д а й* болып малдың жайын білмеуге бола ма? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУСАТ= е т. **1.** *Құш-қуаттан айыру, іштей таусылып желіну; әлсірету.* Ол менің балам ғой, қабырғамды қайыстырып, *қ а у с а т ы н* кетті, – деп манағы үзілген сөзінің арқауын онан әрі жалғап әкетті (Синоним. сөзд.). *Қ а у с а т ы н* қаңтарларда мұз денені, Бұл көктем әлі маған жүз келеді. Күн жақсы көріскенше, ар жұлдызым, Енді сен басқа ағыстан ізде мені (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Босату, ыдырату, сөгу.* **3.** *Бұзу, күйрету.* Қазір бергі босағасын *қ а у с а т а д ы* (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Бұқа мінез әлгі пәлекеттің сыры белгілі: жолындағыны жалмайды, *қ а у с а т а д ы* (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАУСАТУ¹ *Қаусат етістігінің қимыл атауы.* Ескі тәртіпті *қ а у с а т у* үшін талай арпалысамыз (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚАУСАУ *Қауса етістігінің қимыл атауы.* Үшінші: басын көтеріп келе жатқан жаңа тап пен *қ а у с а у ғ а* айналған ескі тап бірін-бірі солай

амал етеді, көпке шейін олардың ескі құрылысы сақталып жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАУСЫР= е т. **1.** *Киген киімнің екі бойын, екі жағын тартып, түйіменің үстінен асырып бір-біріне айқастыру, қымтау.* – Әй, шамасы, ертең күн ызығырық болады-ау, – деді ол шекпенінің өңірін *қ а у с ы р а* түсіп (А.Нұрманов, Құлан.). Өзіңменен тоғысқан Бар тағдырым – жан сырым. Келгенімде соғыстан, Шинеліммен *қ а у с ы р д ы м* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *а у ы с. Қысу, ығыстыру; қуыру.* Жаудың етек-жеңін *қ а у с ы р ы п*, тынысын тарылтып келе жатқан әлемет күш (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Мектепте оқылатын пәндердің бәріне бірдей керекті, бәрін *қ а у с ы р ы п*, орын алатын пән ана тілі екендігінде дау жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ажалға келген алыстан, Қасқырдай іші қабысқан, қаңқұйлы жауды *қ а у с ы р ы п*, Қиратып жібер аш белін (Жамбыл, Шығ.). **3.** *а у ы с. Белгілі бір жастың деңдеу, жасың үлкею, еңсеру.* Әкеміз сол кездің өзінде елулерді *қ а у с ы р ғ а н* кісі екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жасының елуді *қ а у с ы р ы п* қалғанына қарамастан, екі бетінен қаны тамып тұрады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). **4.** *а у ы с. Меңгеру, игеру, үйрену.* Бірақ ақыл-қабілеті орташа адамның бір нәрсені *қ а у с ы р ы п* аларлық іліктестігі өте кем болады, сондықтан ол нәрсе қызықты көрінбейді, ол нәрсеге ілтифатын қайырып әкелуге ондай адам аса көп күш жұмсайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** *ж е р г. Тапсыру, беру, қайтару.* Әнеугі пұлымды *қ а у с ы р* деймін базар сайын, оны тыңдамайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **6.** *ж е р г. Жабу.* *Қ а у с ы р а* салған есікті қайырып ашқанда, арғы жағынан көк құрақ исі бүрк ете қалар еді (Ә.Нұрпейісов, Сен). Қаралығы денесінің кара түн, Мойны жалт-жалт бояғандай сары алтын. Екі құлаш жерді алады *қ а у с ы р ы п*, Керегедей жайғанында қанатын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Атадан қалған қасірет пенен шаттықтай, Домбыра ғой бұл – жаны мөлдір ақ бұлттай. Ереймен, кеттім мен сенен, Боз далалы боз таңға, боз торғай болып шанышылып, Толқының болып теңселіп, тауың боп көкті *қ а у с ы р ы п* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **7.** *а у ы с. Құшақтау, қойнына алу.* Дүниеден ол да кетті – кім бар тынбас?! Кезі жоқ өз перзентін жер *қ а у с ы р м а с*. Алайда елдің жаны, Ел рухы Азаттық таппайынша ер таусылмас (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ғұлама жылдар судырлатқанда парағын. Қараңғы түн де қамығып жүрсең қанатына алып *қ а у с ы р а р*, Бұл өзі, жаным, Әйбат-ақ дүние, күні жоқ тіпті таусылар, Сағыныштарда төбеңнен өтер түйдек те түйдек

көш болып Көктемдегі барлық тырнаның даусы бар! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қаусырып алу. ә с к. *Құрамалардың (бөлімдердің, бөлімшелердің) қарсыластық орналасқан жеріне шығу үшін және оның тобына қапталдан соққы беру мақсатында жүргізетін маневрі. Қаусырып алу* ұрыс кезінде немесе ұрыс болардың алдында күштің бір бөлігімен немесе басты күштің ұрыста қимыл жасап жүрген әскерімен, авиация бөлімдерімен бірлесіп әрекет жүргізу арқылы іске асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қаусырып алу* қарсыласты айналып өту әдісімен де үйлестірілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАУСЫРМА¹ з а т. э т н. 1. *Әйелдердің қамзол, қынама бел шапан т.б. сырт киімдерінің алдыңғы екі бойын қаусырып ұстап тұратын, белдіктің басы сияқты әшекейлі ілгек; қапсырма.* Күміс білезіктер мен *қаусырмалардың*, жүзіктердің неше түрін жасадым («Жас Алаш»). 2. ж е р г. *Сырт киім түрі.* Жас күнімізде *қаусырманы* ақпандарда болмаса кимеуші едік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУСЫРМА² з а т. г е о л. *Тектоникалық қозғалыстардан жер қыртысын құраушы қабаттардың жарылып бұзылуы және олардың қалыпты жатысының өзгеріп, шалыс жатысқа келуі. Қаусырмага* тау жыныстарын көлбеу бағытта тіліп айыратын жазықтық жатады (ҚҰЭ). *Қаусырма* көп жағдайда астына мұнай мен газ шоғырланатын қалқа болып тұрады (ҚҰЭ).

ҚАУСЫРМА³ з а т. т а м а қ. *Ашыған қамырдан әртүрлі салма салып әзірленген, шеті қаусырыла бүктелген тәтті тағам.*

Қаусырма нан. ж е р г. *Етке салу үшін жайған нанның қабаттап қаусырылған түрі.* Қазанға *қаусырманан* етіп сал (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Қаусырмананды* көбінесе етке мөлшерлеп жейміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУСЫРМА⁴ с ы н. 1. *Айқасып келген, қаусырылған.* Ақ сақалын *қаусырма* жағасына тыққан қажырлы қарт омырауын жаспен шайып, еңіреп тұрды (Б. Тоқтаров, Тауда). Сырлы шаңыраққа шаншылған уықтары мен қиғаш көзді *қаусырма* керегелердің көгінен көктей өткен азанғы сүт сәуле іштегі жиһаздарды аймалай бастады (А.Мекебаев, Жезтырнақ). 2. *Екі жағына ашылатын жарма (есік).* *Қаусырма* есік қатты жабылмапты (З.Шашкин, Тоқаш Боккин). 3. а у ы с. *Адамның жағы.* Бенденің болмас шарасы Қызыл тілді сөйлеткен *Қаусырма* жақтың арасы (Батырлар жыры).

ҚАУСЫРМАЛА= е т. 1. *Бір нәрсені айқастыру, бүктеу.* Етік басының нобайы екі бөлек жасалып алынған соң, оның шет-шетін *қаусырмалап*, қайырып, бір-біріне беттестіреді де, жылы су себелеп, қолмен қаусырады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Мол екен: екі ұшын *қаусырмалап*, Мойнын екі-үш орауға жетті (Ө.Ахметов, Алда.). 2. а у ы с. *Қоршалау, ортаға алу, тықсыру, ығыстыру.* Жылқы санын алу қиын болмады: үйір-үйірімен көл шетіне иіріп екі жақтан *қаусырмалай* келіп, сыртқа шыққандарын санай берді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). *Қаусырмалап*, қоршалап, Буып, матап, ортаға ап, Бір шағып шымшыды, Бір тістеп қымтыды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Қаһарман біздің ерлер залым жауды қамап тұр, *қаусырмалап* жан-жағынан (Айтыс).

ҚАУСЫРМАЛАН= е т. Біріктірілу, бір-біріне ұласу; жалғасу. Екі беткей бірде *қаусырмаланып*, тік жарлауыттан қалады, енді бірде көгереп тартқан кең жазық болып кетеді (С.Шаймерденов, Мінез). Қалаға қатер төндіріп тұрған селдің жолын біржола жабу үшін екі жақтан *қаусырмаланып* келген екі тауды қысаң жерде тас-талқан етіп, қопарып, бөген тастау керек («Егемен Қазақстан»).

ҚАУСЫРМАЛАНУ *Қаусырмалан етістігінің қимыл атауы.* Сыртқы есіктің *қаусырмалануы* тегін емес, әлгінде ғана айқара ашық тұрған («Қаз. әдеб.»).

ҚАУСЫРМАЛАТ= е т. Бірнеше рет ашып-жауып, жиыру. Әлтай гармонын қайта толғады: қанатын үш-төрт рет *қаусырмалатқанда*, даусын қосты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚАУСЫРМАЛАУ= е т. *Қаусырмала етістігінің қимыл атауы; қыспаққа алу, тақымдап қуу, соңына түсу.* Бригадир де жанын қоймай *қаусырмалауға* көшті («Лен. жас»).

ҚАУСЫРМАЛЫ с ы н. 1. *Қаусырылған, екі жағы бір-бірімен айқасқан.* Кере құлаш Қамшаттың ақ қылшық қара құндызынан *қаусырмалы*, дөңгелек жаға салдырып, жең ұшына құндыз ұстатып ем (С.Мұқанов, Ботагөз). 2. *Екі жағына ашылатын, жарма.* *Қаусырмалы* кішкене есік бар (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). 3. *Қаусырма ілгегі бар, қаусырма тартылған (қамзол).* Ажар қайтадан келді. Басына бөртпе шөлі салған, *қаусырмалы*, қынама бел қамзол киген, сұлуланып кеткен (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қаусырмалы үлек. *Өркештері бірі оңға, екіншісі солға қарай айқасқан түйе.* Түйесі сары

қоңыз маусымдағы, Маясы, нары, *үлегі қау-сырмалы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қаусырмалы ілгек. ж е р г. *Топсалы, қаусырмалы ілгек.* Есіктің *қаусырмалы ілгегін* салып үлгерді әйтеуір («Жас Алаш»).

ҚАУСЫРТ= е т. *Жанын жегідей жеу, іштен тыну, ішқұсалану.* Инжу де тұйық тартып, жанын *қаусыртықан* бір жайды сыртқа шығармай, тұмшалай бермеуші ме еді? (М.Хасенов, Алғашқы ән).

ҚАУСЫРТУ *Қаусырт етістігінің қимыл атауы.* Мына қамзолды әдемі ою салдырып, *қаусырту* керек (Ауызекі).

ҚАУСЫРУ *Қаусыр етістігінің қимыл атауы.* 1. *Киген киімнің екі бойын түйменің үстінен асыра тарту, қымтану.* Қамзол тарылып қалыпты, өңірі *қаусыруға* жетпеді (З.Ақышев, Жесірлер). 2. *Айқастыру.* *Қаусыру* – екі етектегі біріне-бірін айқастыру (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 3. *Қуыру.* Кендігі 5-6 километрдей жерді ғана *қаусыру* керек (С.Мұқанов, Аспаз). 4. *ауыс. Басу, қамту.*

ҚАУСЫРУЛЫ с ы н. *Қаусырылған, айқастырылған.* Сырбайдың оң қолы шекпеннің *қаусырулы* өңіріне кіріп кетті (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАУСЫРЫЛ= е т. *Айқастырылду, бір-біріне қабаттастырылу.* Етегін күміс шашақпен көмкеріп, өңіріне теңгеліктер таққан қыпша бел қамзолы аумағы алақандай, ортасында тананың көзі сияқты, екі қызыл ақығы бар күміс ілгекпен *қаусырылған* (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚАУСЫРЫЛУ *Қаусырыл етістігінің қимыл атауы.* Мына шапанның жиегі былай *қаусырылуы* керек еді (Ауызекі).

ҚАУСЫРЫМ з а т. *Аумақ, көлем.* Бірінші көкірек *қаусырымы* – 0,60 см, бел *қаусырымы* – 0,48 см (Т.Күлтебаев, Қой төлі.).

ҚАУСЫРЫН= е т. *Киімнің алдын қолмен айқастыра жабу, орану.* Халатымды *қаусырынып*, мойнымды созып, тал арасынан сығалаймын (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

ҚАУСЫРЫНУ *Қаусырын етістігінің қимыл атауы.* Терісі (жолбарыстың) Балуанның зор денесін еркін *қаусырынуға* жетті (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚАУСЫРЫҢҚЫРА= е т. *Қаусыра түсу.* Ол солбырайған иығынан сыпырылып түсуге жақын, ескі брезент сулығын *қаусырыңқырады* (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ҚАУСЫРЫҢҚЫРАУ *Қаусырыңқыра етістігінің қимыл атауы.* Шапанын *қаусырыңқырауына* қарағанда тоңып қалған сияқты (Ауызекі).

ҚАУТАНДА= е т. *Қалбаңдау, қалбақтау.* Шапағатты күнмен таласа, көзінді ашасың, жуынасың, *қаутаңдап* тамақ ішкен боласың (С.Шаймерденов, Мезгіл). Әлей болсын! – деп ақсақал *қаутаңдады* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАУТАНДАТ= е т. *Қалбаңдату, қалбалақтату.* *Қаутаңдатуна* құтылшы ана шалдан, – деп әпкесі де ұрсып жатыр («Қаз. әдеб.»).

ҚАУТАНДАТУ *Қаутаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУТАНДАУ *Қаутаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАУЫЗ¹ з а т. б о т. 1. *Астық дәнінің қабығы.* Күріштің *қауызына* тіршілікке керекті зат бар (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Бидай *қауызына* жарылып, түсейін деп тұр (С.Жүнісов, Жапанда.). Ең әуелі тарыны суға салып, қайнатады. *Қауызы* ашылған, яғни сырт қабығы соқаттанып жарылған сәтте, дереу сүзіп алып, қазанға қыздырып қуырады («Жас Алаш»). 2. *Гүл басының жұқа қабы, гүл жапырақшасы.* Жас қала тұр Атырау жағасында Көкірегі толған арман – ән, Аппақ гүл дерсің *қауызына* өлі жармаған, Сарғалдақ өңді сәбімен құрдас қала бұл Әлі мектепке бармаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Күн төбеге ашылды, Май шапағы шашылды; Қызыл гүлдер, ақ гүлдер *Қауызына* ашылды (Ж.Смақов, Қарақат). 3. *Аналық жатынның ішіндегі тұқым бүршігінің жабындысынан пайда болған тұқымның сыртындағы тығыз қабық.* Өсімдік түріне қарай *қауыз*: біртегіс жылтыр (бұршақ, атқаштан), ұзын талшықты түкті (мақта), шырынды (анар), қатты (бадам, түйе жаңғақ, емен жаңғағы), бұртиған өсімділі (үпілмәлік, сүйелшөп, бересклет) болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Қауыз* тұқыммен тығыз жанасып, ішкі нәзік бөлімін қолайсыз жағдайлардан (кеуіп кетуден, шамадан тыс ылғалдың әсерінен, мезгілінен бұрын өнуден, зиянды микробтардан) қорғайды (Қаз. тілі термин. Биология). 4. *Жұмыртқа қабығы.* Кеудедегі осынау ымырттағы ән Шыңырауынан қанша өзен шұбыртпаған. Сусылдайды қанаты көктеменің Әлі *қауыз* жармаған жұмыртқадан... (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көкек балапаны өзге балапандардан *қауызын* бұрын жарады (І.Есенберлин, Жанталас). Шоканның ойына бала кездегі бір оқиға түсе кетті, төрт-бес жастағы кезде әлдекім оған аққудың *қауызынан* жаңа шыққан сары үрпек көгілдірін әкеп сыйлаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 5. *ауыс. Іші бос, даңғырлақ, мәнісіз,*

мағынасыз нәрсе. Қор қылған өз-өзінді сен бір сабаз, Апелсин арасында сен бір сөбіз. Ішінде мән-мағынадан бір мысқыл жоқ. Сыртыңнан қопсып жүрген сен бір *қауыз* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Бір [тарының] қауызға сыйғызды. а) *Екі аяғын бір етікке тықты, қысты, қыспаққа алды.* – Бұл ісің, – судья айтты, – емес қиын, Алғандай оңайлығы бастан киім, Жолдасам арызыңды Орынборға, *Сыйғызып бір қауызға*, салар тыйым (О.Шипин, Дастан.). Тиген жерде қолына, Жолбарыстай ақырып, *Бір қауыз-ға сыйғызды* (О.Шипин, Дастан.). ә) бейн. *Әдемі үйлесімділік туралы.* Бидай жатыр жел шайқап, Сүтке бөгіп тырсыып. Аспан мен жер кең байтақ *Бір қауызға* тұрсыып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қауыз ашты. а) *Гүл жарды, гүлдеді.* Өріктің биыл кешендеу *қауыз ашқан* аспақ гүлдері көздің жауын алып, шалқып-шалқып кетеді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Қара шаш қап-қараңғы түн секілді, Қара көз нұрын шашқан күн секілді. Сәуірдің сәулесімен қоректеніп, *Қауызданы* жаңа *ашылған* гүл секілді (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) бейн. *Бақыт көрді, бақытты болды.* Беу, уақыт! Сенде бір мін бар, Жүрісің шымқай асығыс. Қамығып өткен мың гүл бар, *Қауызын ашпай* қапылыс (К.Салықов, Жезкиік.).

Қауыз жарды. а) *Ашылды, құлтырды.* Құй, бұрқылда, құмарым, жан сынғырым, Жаратылыс *қауызын жарсын* қырдың. Қарсы алдымнан қапыда теріс борап, Қазір мені көк терге малшындырдың (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) ауыс. *Ашылып, әңгіме айтты, сырласты; ішіндегісін шығарды.* Болашаққа қайтушы едік бір барып, Езеурейтін өз *қауызын* гүл *жарын*. Таң атқанша отыратын шақтар-ай, Жазғы түннің өнін тыңдап нұрланып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Жарған* өлең *қауыздарын*, Гүлдің нәзік бүртігіндей. Айтқан елге уағыздарын, Таң атқанша кірпік ілмей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тарының қауыздай тарылды. *Кишірейді, азайды, шағын болды.* Сонымен байлардың әуелдегі даладай кең пейілі енді *тарынып қауызындай тарылды* («Түркістан»).

ҚАУЫЗ² з а т. с ө й л. **Хауыз.** Ендігі оқиға әмір сарайының алдындағы *қауызда* өтеді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Дөңгелене бүркеген жапырақтың ортасында көздің қарасындай мөлдіреген *қауыз*. Сол қауызға шомылып, бір топ қыз-келіншек шүпірлесіп отыр (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі). «Киімшен» деп аталған бірінші үйде шешінеді

екен де, «*қауыз*» деген атпен белгілі екінші үйде шомылып, «тас булау» деген үшінші үйде қыздырынады екен. Төртінші үй «бүйрек» – моншадан кейін тынығып, демалатын орын болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ҚАУЫЗДАЙ с ы н. *Қауыз сияқты, шағын.* Үйі *қауыздай*, жанға жайлы (Ауызекі).

ҚАУЫЗДАН= е т. *Қабық пайда болу.* Бас алған бидай дәні *қауызданып*, бартия бастаған екен (Тербеледі тың дала).

ҚАУЫЗДАНУ *Қауыздан етістігінің қимыл атауы.* Бидайдың *қауызданыуына* тақау тойын да жасармыз (Ауызекі).

ҚАУЫЗДАУ: *қауыздау киіз.* ж е р г. *Бесік тақтайының үстіне салатын киіз.* Баланың астына *қауыздау киіз* салдырмай қор жасапты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЫЗДЫ с ы н. *Қауызы бар, қабықты.* Қыл күйрықты мал, *қауызды* дән алтыннан артық бағаланады (Ө.Түрманжанов, Менің кітаб.). Гранозанмен күнілгері дәрілеу, әсіресе, тұқымдары *қауызды* болатын дақылдарға ерекше жақсы әсер етеді (Ж.Жиенбаев, Астық.).

ҚАУЫЗСЫЗ с ы н. *Қабығы жоқ, қабықсыз.* Алтын десем, күмістей, *Қауызсыз*, аспақ күріштей, Күміс десем, алтындай, Ойнақтайды жалтылдай (Манас).

ҚАУЫҚ з а т. ж е р г. **Қабық.** Тарыны *қауығын* а н тазарттым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЫЛ з а т. к ө н е. *Қаулы, келісім.* Қайтадан қарқыны зор соғып дауыл, Ғарық болды барлығы да бұзып *қауыл* (Т.Ізтілеуов, Тұтқын қыз).

ҚАУЫЛДЫРЫҚ з а т. 1. *Қамыстың жапырағы.* Қамыстың *қауылдырығы* ызындаса да, қасқырдың үні болып естіледі (А.Токмағамбетов, Жыр күмбез). Төбеде *қауылдырығын* алмай жапқан қамыстың шашағы сүңгі-сүңгі (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Жел лебімен түрткілеген қамыс *қауылдырықта*ры қытығымды келтіріп барады («Жас Алаш»). 2. ж е р г. *Қамыстың үтілдек басы.* Қамыстың *қауылдырығына* шегіртке өш болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЫЛДЫРЫҚТАЙ с ы н. *Қауылдырық сияқты, қауылдырық тәрізді.* Сафиолла желді күнгі қияқтың *қауылдырығындай*, ызылдап ән сала бастады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚАУЫМ [ар. قوم] з а т. 1. ө л е у м. *Рулық-туыстық байланыстар негізінде пайда болған әлеуметтік ұйымдастық.* *Қауым* рулық, отбасылық, көршілік болып жіктеледі (ҚҰЭ). *Қауым* қазіргі

кезде бірқатар елдерде төменгі әкімшілік-аумақтық бірлік болып табылады (ҚҰӘ). **2. Адамдардың тобы, жиыны, халық.** Бір *қауымды* денеге ұқсатсақ, әрбір адам сол қауымның мүшесі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұйлықты *қауым* бұған жауап таппай Кеңесті ақсақалдар сөзді саптай. Самсы мен Барғанаға хабар салды, Берсін деп көпке жауап үйде жатпай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баяғы *қауым* адам таласа-тармаса қайта келді (М.Дулатов, Шығ.). **3. Ағайын-туыс, дос-жаран.** Жан зікірін көп айтсаң, ақ боларсың, сабырлық ақырында шат боларсың. Өзің жетіп, өзгені ойға алмасаң, Қарындас пен *қауымға* жат боларсың (Ақмолла ақын, Күндер.). Қазақта қасиетті сөз «Ауыл» деген, Ел – деген, қара шаңырақ *қауым* – деген Қашанғы ата-баба топырағы, Ұлғайған ұзын ұрпақ, бауыр – деген (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Орманды өртсіз болса, Данышпан дертсіз болса. Ауылдың шексіз болса, *Қауым*ың кексіз болса, Шіркін-ай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4. ауыс. Жануарлар, жәндіктер тобы (үйірі).** Жаз бойы дамыл көрмеген Құмырсқалар *қауымы*. Айнымайды көмбеден Шошақ төбе ауылы (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **5. жерг. Көп шоғырланған бейіт, зират, қорым.** Маңғыстау ойында түрікпендердің *қауымы* көп кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Мына *қауым* - *ны*ң сыртындағы ақтықты шабу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). // *Көп, бірсыпыра.* Өз көзімен көрген адамнан *қауым* өңгіме естіген (С.Бакбергенов, Мен сізді.). Небір *қауым* ойдың үстінде отыр (С.Сейтхазин, Қадиша).

Алғашқы қауым. т а р. *Адамзат тарихындағы алғашқы қоғамдық-экономикалық бірлестіктердің әлеуметтік ұғымдағы атауы. Алғашқы қауымды* жер шарын мекендеген барлық халықтар өз дамуының бастау сатысында басынан кешкен (ҚҰӘ). *Алғашқы қауымда* еңбек қатынастары құрал-жабдықтарға қоғамдық меншікке негізделді (ҚҰӘ).

Ардақтаған қауым. б е й н. *Өскен, үйренген, қосметтеген орта.* Әуелде шықтым ауылдан, *Ардақтаған қауымнан.* Шығысқа қарай бет алдым, Алатаудың бауырынан Арғымақ ат астымда Алтын артып сауырынан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өз қауым. б е й н. *Зиялылар.* Годуновқа боярлардай өтімді, Хан көтерген Мәскеудегі *өз қауым* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бір қауым. а) *Бір топ, біраз.* *Бір қауым* ел соңына ерген атаның, Шөбересі ем, шықты жақсы атағым. Отан жайын ойлаймын да жүремің, Ой түбіне бойлаймын

да жатамын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Бірталай.* «Тың тіршілікке» шейінгі аралық *бір қауым* жер (А.Жүнісов, Өмір.).

Жас қауым. *Жастар тобы, өскелең ұрпақ, жаңа буын.* Трибуна алдында *Жас қауыммен* жаңарған Барады өтіп Әбділда, Шашы қандай ағарған! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Білімнің тұрған бұлақ бастауында, Сілтеген алысқа жол *жас қауымға*. Даланың Лермонтовы дана Шоқан, Тұр биік Алатаудың аскарында (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жұмысшы қауым. тар. совет. *Жұмысшылар тобы, табы.* Балға мен төстің басында болған күнімен *Жұмысшы қауым* құйылып қалған қорғасын. Жердегі барлық сыбызғы бақтың сұңқылдап бұлбұл үнімен Жырлайды сағақ мұнаралардың өр басын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Зиялы қауым. <лат. intelligens> *Зиялылар, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды тарихи тұрғыдан түйсінетін, бағалай білетін, әлемдік және ұлттық мәдениет туындыларын талғампаздықпен белсенді игерген, бойында махаббат, ізгілік, әділеттілік сезімдері, басқа жанға, жалпы адамзат баласына сүйіспеншілігі мол, өзгенің ой-пікіріне төзімді, халықтың ақыл-ой, парасаты болып табылатын, жеке тұлғалар шоғыры.* Әркім өз саласындағы міндетін таза, ұқыпты орындап жүрсе, саясатқа қосқан үлесі сол. Рас, ресми саясат бірденені бұлдіріп, бұрып жатса, *зиялы қауым* сырттай бақылай алмайды («Айқын»). Қазір Қазақстандағы ұлттық-патриоттық ұйымдар мен *зиялы қауым* өкілдері тіл мәселесін көтеріп, өзге ұлт өкілдерін де мемлекеттік тілді білуге үндей бастаса, елімізде қаптап кеткен кейбір орыс-славян ұйымдарының өкілдері: «Сіздер алдымен өз ана тілін білмейтін 40 пайыз қазақты жөндеп алыңыз, содан кейін бізге ақыл үйретесіздер» деп, қарсы шабады («Айқын»). Сондықтан да *зиялы қауым* өкілдері, саясаткерлер, ұлт, ел лидерлері, ғалымдар ұлттық идеяны халықтың мақсат-мүддесін бейнелейтін жалпы идеялардың ішінен іріктеп алып, соны ұлттық ұран ретінде алға шығарып, сол мұратты жүзеге асыруға елдің ішкі-сыртқы саясатын бағындыруды көздейміз ме? («Егемен Қазақстан»).

Көпшілік [жиналған] қауым. *Үлкен-кіші, кәрі-жас бас қосқан жер.* Сондағы айтқан сөзі еді, *Жиналған* топ *қауымға*: – Осы жалғыз жиенім, Жағалайтын дауылда, Паналайтын жауында, Тығылатын ауырда (О. Шипин, Дастан.).

Қауым болды. *Бірікті, бас қосып, тірлік етті.* Ар жағында молланың үлкені жатыр, сол кісіні оята қойыңыз, бәріміз *қауым болсақ* болайық (Қаз. ертерг.).

Қауымға кірді. *Көпшілікке қосылды.* Төкетай келдің ауылыма, Түсіпті көзің бауырыма. Алты батпан алтынды Атыңның салып сауырына. Көпшіліктің *к і р е р м і н* Кер кетпей-ақ *қауым ы н а* (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қауымды қорғады [құрметтеді]. *Көпшілікке ізет көрсетті, шын ықыласымен қызмет етті.* Қызғыштай боп осы елге, *Қ о р ғ а н* қалған *қауымды*, Құт дарыған – Көсем бір Қарт бар еді қадірлі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Қ о р - ғ а й с ы ң* сен *қауымды*, Теңізінді, Тауынды... Батырлығың Бір минут Ұйқатпайды жауынды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Құрметтедім қауымды*, Одан зиян көрмедім. Шыдамды деп «Жауынды» Шегіндіре бермегін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қауым жұрт. *Дүйім жұрт, бір ауыл-аймақтың адамы.* Керейді араладым, бала оқыттым, Жек көрдім піғылатын *қауым жұрттың*. Қазақта жақсы да бар, жаман да бар, Сөзіне басым қатты талай қырттың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қауым қылды. *ж е р ғ. Ұйғарым жасады, бәтуаға келді.* Бәріміз шаш алдырамыз деп әлгілер *қауым қыл ады* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қауымның қамын ойлады. *Көптің қамын жеді, қамқорлық көрсетті.* Биіктеді шыңы алыс тауымның, *Қ а м ы н о й л а п* мынау таныс *қауымның*, Абай келді Семей жақтан бұл тойға, Қабағы ашық бүгін данышпанымның (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Оқырман қауым. *Кітап, баспасөз материалдарын тұрақты оқитын көпшілік.* Бірді-екілі кітап шығарып, *о қ ы р м а н қауымға* сәтті адымдарымен төп-тәуір таныла бастаған талантты жастарымыздың туындыларындағы түрлік ізденістер осындай еді (Б.Ыбырайымов, Түрлік ізденіс.). Неге халықаралық қызмет керек ендігі *о қ ы р м а н қауымға* түсінікті болар. Өйткені бұл қызмет сейсмологиялық деректерді үлкен аймақтан жинап, сілкіністің магнитудасы мен орнын дәл анықтауы керек («Зерде»).

Халықаралық қауым. *с ө й л. Дүниежүзі, әлем.* Бірақ қолдан өзге ұлт өкілдерінің санын көбейтумен қатар, «ұлттар лабораториясының» буырқанған қазанына 46 конфессия мен 4000-нан астам діни ұйымды тұздық ретінде қосып отырған азаматтар, *х а л ы қ а р а л ы қ қауым* алдында елдің «көпұлтты һәм бейбітшіл имиджін» ғана жасап отыр («Айқын»).

ҚАУЫМА *з а т. ж е р ғ. Мақталы шапан. Қауым аны* үлкендер киеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЫМДАН = *е т. Бас қосып, бірігу, топ құру.* Ораза айында ауыл үлкендері *қауымдан ы н* намаз оқиды, ауыз ашады (Ауызекі).

ҚАУЫМДАНУ *Қауымдан етістігінің қимыл атауы.* Алпыс-жетпіс адамның *қауымдан у ы* қиын, ертең бас қосатын үйге де ауыр болады, бұлар екіге бөлінсін, – деді молда («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЫМДАС = *е т. Бірлесу, ынтымақтасу, ұйымдасу.* Олар пісіп үлгерген алқапты *қауымд а с ы н*, тез орып тастайды («Қаз. әдеб.»). Байлар конфискеленіп, кедейлер *қауымд а с ы н* жатқан кез еді (С.Әсіпов, Ауыл.).

ҚАУЫМДАСТЫҚ *з а т. 1. <лат. associatio> Бірлестік, одақ; ортақ шаруашылық мақсатқа жету үшін (мысалы, пайдадан үлес, салынған капиталдан дивиденд алу үшін), сондай-ақ, саяси, ғылыми, мәдени т.б. мақсаттарға жету үшін ұйымдардың немесе жеке тұлғалардың шарт негізінде бірігуі.* Бұған дейін «ҚазМұнайГаз» ҰҚ АҚ, «Қазақстан теміржолы» ҰҚ АҚ, «Қазақстан Инжиниринг» ҰҚ АҚ, «Қазпошта» АҚ, «Атамекен» одағы, «Кнауф Гипс Қапшағай» ЖШС, «Kazenergy» *қауымд а с т ы ғ ы* ҰҚ АҚ, Шығыс Қазақстан облысы әкімі мен «Азия Авто» АҚ, сондай-ақ Алматы қаласы мен Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Жамбыл облыстарының әкімдерімен осындай келісімшарттарға отырған болатын («Айқын»).

2. Ұйым, топ. Өзіне-өзі нық сенген үкімет өзі «ұрылар» деп атаған *қауымд а с т ы қ т ы ң* үстеліне отырмас болар (М.Шоқай, Таңд.).

3. Белгілі бір мүддені көздеген, іс-әрекеті, қызметі мен құқығы заңдастырылған, арнайы құрылған қоғамдық, халықаралық ұйым. Жуырда Алматыда Дүниежүзі қазақтары *қауымд а с т ы ғ ы н ы ң* кезекті халықаралық құрылтайы болып өтті («Қаз. әдеб.»). Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық тікелей сайлау жолымен, сондай-ақ халық топтары жинақы тұратын аумақты қамтитын селолық және қалалық жергілікті *қауымд а с т ы қ т а р - да ғ ы* сайланбалы және басқа жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады (ҚР Конституциясы).

Азаматтық қауымдастық *с ө й л. Азаматтық қоғам.* Қазақстандық *а з а м а т т ы қ қауымд а с т ы қ* әлі қалыптасу үстінде («Айқын»).

Әлемдік қауымдастық. *Халықаралық қауымдастық, ұйымдар, ақпараттар орталығы, әлем; дүниежүзі елдері.* Артынан іле-шала

Орталық Барлау басқармасы гендік инженерия әдістерінің көмегімен биологиялық қарудың жаңан гендік түрін жасап шығару мүмкіндігі туралы ақпарат таратып, *ә л е м д і к қ а у ы м - д а с т ы қ т ы* ескертіп алаңдатты («Айқын»).

Өндірістік қауымдастықтар. *э к о н.* Құрамына барлық кәсіпорындардың басшылары мен акционерлер, атқарушы директор (кеңесші дауыс құқығымен), жалпы жиналыстың шешімімен басқа ұйымдардың өкілдері кіретін қауымдастықтың тұрақты басқару органы. Ө н д і р і с т і к қ а у ы м - д а с т ы қ т а р д а жоғары билік органы – қауымдасқан кәсіпорындардың (ұйымдардың, акционерлердің) жалпы жиналысы (ҚҰЭ). Ө н д і р і с т і к қ а у ы м д а с т ы қ мүшелері жылына бір рет бас қосады (ҚҰЭ).

Шаруашылық қауымдастықтар. *э к о н.* Өндірістік-шаруашылық қызметтерді ұйлестіру мен орталықтандыру, өнімге деген қажеттіліктерін қанағаттандыру, оны өткізу үшін өндірісті мамандандыру және кооперацияны дамыту мақсатымен шарт негізінде құрылған кәсіпорындар бірлестігі. Мынадағдарыс шаруашылық қ а у ы м д а с т ы қ т а р ғ а да жеңіл тиген жоқ («Егемен Қазақстан»).

ҚАУЫМДАСТЫР= *е т.* Біріктіру, қосу. Шағын кәсіпорындарды қ а у ы м д а с т ы р ы п, холдинг құру керек, – деді әкесі («Жас Алаш»).

ҚАУЫМДАСТЫРУ *Қауымдастыр* етістігінің қимыл атауы. Бұл үш шағын кәсіпорынды қ а у ы м д а с т ы р у д а н зиян шекпейміз деп сеніп отыр құрылтайшылар («Егемен Қазақстан»).

ҚАУЫМДАСУ *Қауымдас* етістігінің қимыл атауы; белгілі бір мақсатты көздеген ұйымдардың, топтардың өзара бірігуі, одақтасуы. Әлемдік қаржы дағдарысы кезінде өзге баспалармен қ а у ы м д а с у д а н қашпау керек, – деді кеңесші («Жас Алаш»).

ҚАУЫМДЫҚ *с ы н.* Бірлескен, қоғамдасқан, қоғамдық. Алғашқы қ а у ы м д ы қ құрылыс кезінде өндірістік қатынастардың негізі өндіріс құрал-жабдықтарына қауымдық меншік болды, мұның өзі өндіргіш күштердің сипатына сай келді (ҚазССР тарихы).

Алғашқы қауымдық құрылыс. *т а р.* Адамзат тарихындағы ең алғаш қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық формация. Алғашқы қ а у ы м д ы қ құрылыстың өндірістік қатынасы қауымдық меншікке, тапсыз қоғамдық қатынасқа және өнімді қауым мүшелерінің ара-

сында тең бөлу принциптеріне сай негізделген (ҚСЭ).

ҚАУЫМ-ҚАУЫМ *ү с т.* *Топ-топ, жиын-жиын.* Сонау Алқакөлден бергі ауылдардың зираттары қ а у ы м-қ а у ы м болып, осы бетте жатыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚАУЫМШЫЛ *с ы н.* Көпшіл, жұртшыл. Ол бір байыпты сөйлейтін, ерінбей-жалықпай түсіндіре білетін қ а у ы м ш ы л кісі екен (Ы.Жақаев, Менің бақытым.).

ҚАУЫМШЫЛЫҚ *з а т.* *ж е р ғ.* *Ру-ру, ата-ата бойынша қойылған зират; ата-бабалардың қойылған жері.* Қ а у ы м ш ы л ы ғ ы ң қайда еді (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ҚАУЫН *з а т.* *ө с.* <лат. melo> **1.** Асқабақ тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Бұдан екі мың жыл бұрын қ а у ы н д ы Кіші және Орта Азия жерінде мәдени дақыл ретінде өсіре бастаған (ҚҰЭ). Қ а у ы н құрғақшылыққа төзімді, саздақ, құмай, құмды жерлерде жақсы өседі, пісу кезінде суарса немесе жаңбыр жауып топырақта ылғал шамадан тыс көп болса, дәмі кемиді, кейде шіріп те кетеді (ҚҰЭ). Жатаған өсімдіктердің тобына асқабақ тұқымдас қ а у ы н, қарбыз, асқабақ, қияр өсімдіктерінің бәрі де жатады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). **2.** Осы өсімдіктің сары, ашық сары, домалақ не сопақ, тәтті жемісі. Қарбыз, қ а у ы н, қияр, бүлдірген және басқа жер жемістері айтыпты: «Жұртқа біздің пайдамыз көп; олай дейтінім адамның бәрі де бізге жеңсік; сол жеңсіктігінің өзі біздің пайдамыз зор болғандықтан таңсық болуларын көрсетеді», – деп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қауын арық. *ж е р ғ.* *Егіс даласындағы ең кішкене арықшалар.* Түні бойы қ а у ы н а р ы қ т а р д ы суғарумен болдым (Ауызекі).

Қауын бас. *Сопақ бас, басы қауын секілді.* Анау қ а у ы н б а с – менің немерем, – деп атасы жымиды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қауынға жанышқан сөк. *т а м а қ.* *Сары не күләбі қауынды қақ жарып, дәнінен тазартып, қабығын әр жерінен тіліп, сөк салып дайындайтын тәтті тағам.* Қ а у ы н ғ а ж а н ы ш қ а н с ө к т і ешқандай ыдысқа салмай, дастарқанға сол күйінде қояды (ҚҰЭ). Қ а у ы н ғ а ж а н ы ш қ а н с ө к салынған қауын қабығын қалың матамен немесе таза сүлгімен түмшалап тастап, оны жарты сағаттан кейін ашып жақсылап араластырып, тағы да 10–15 минут жауып қою керек (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Торлама қауын. *Қауынның пісуі жақын-дағанда тор тәрізді шытынаған сызықтар пайда болуы, кереге көзденуі.* Пәйкелін жайып,

түйнегі торлай бастаған басыбалды, өмір, *торлама қауындардың* мына кең дүниеге нәр шашқандай бір ғажайып ісі аңқиды (Е.Тұрысов, Қыран). Сырты тор көзденіп сызаттанған, торланған қауын сорты. Пісуі жеткен *торлама қауындай* сәл болмаса қақ айырылғалы тұр (Т.Әлімқұлов, Сырыл наз).

ҚАУЫНДА = е т. ж е р г. *Қаула*. Қалың сакал-мұрты *қауындап* өскен бет-ажары күзгі күнгі бидай аңызына ұқсайды (З.Шүкіров, Жас жесір). Боз көденің бауырына қайта *қауындап* шыққан ұсақ көк те бар (М.Әуезов, Абай жолы). Күздің жауыны қайта жетіліп, боз көденің бауырына қайта *қауындап* шыққан ұсақ көк те бар (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАУЫНДЫ с ы н. *Қауыны көп, қауын жақсы өсетін*. Оңтүстік Қазақстанның *қауынды* өлке екені белгілі («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЫНДЫҚ з а т. 1. *Қауын егілген, егетін жер*. Құмарлық, табаныңды сайға тигізбей, *қауындықтың* о шетінен бір-ақ шығарды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Онда бес-алты үй *қауындық* басында отырғанбыз (К.Ахметбеков, Ақдала). 2. с ө у л е т. *Бағаналарды, колонналарды, есік пен терезе жақтауларын қауынға ұқсас форма бойынша бейнелейтін әшекейлер*.

ҚАУЫНҚАҚ з а т. *Тығыз, құрамында қанты көп, әдбен піскен қауынды жіңішкеlep тіліп, күннің көзіне кептіріп дайындаған тағам*. – Мынаны қайтем? – деп, жарылған қауынға қарай бердім. Әлекең: – Ала жүр, көп болса, *қауынқақ* жасаймыз да, жерде қалмасын, – деді. Қауынқұрт пен қауынқақ қайнаттырғысы келді ме? Нығыз екі қапқа салып, түйнекке шейін әкеліпті (С.Мұқанов, Сырдария). *Қауынқаққа* арналып жайылған қауын тіліктері кебуге айналғанда бірнеше өрім етіп өріледі де, ілініп қойылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Қауынқаққа жанышқан сөк. *Әлі кеуіп ұлгермеген қауынқақты ұсақтап турап, сөк қосып, езгілеп, жанышп дайындайтын тағам (түрі)*. Бір кесе ұсақтап туралмаса, *қауынқаққа* бір кесе с ө к ж а н ш ы п жұмсарған кезде ыдысқа салып, дастарқанға өкеледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҚАУЫН-ҚАРБЫЗ з а т. *Қауын және қарбыздың жиынтық атауы*. Сыр өңірінің *қауын-қарбыз* аса ірі, дәмді болады (С.Мұқанов, Шығ.). Себебі оны өсіріп, жұртты *қауын-қарбызбен* қамтамасыз ету өзіміздің де қолымыздан келеді, дегенді айтып қалды. Расында да, солай ғой. Жылыжайда жыл он екі ай көкөніс өсіре алады бұл диқан қандастарымыз («Егемен Қазақстан»). Пункттің айналасы

күні-түні үйіліп жатқан *қауын-қарбыз* (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

ҚАУЫНҚҰРТ з а т. *Әдбен піскен қауынды кесектеп турап суға қайнатып жасаған тағам*. Қауынды тіліп кептіріп қауынқақ жасайды, *қауынқұрт* қайнатады, тосап, мармелад т.б. дайындайды (ҚҰЭ). *Қауынқұртты* ошаққа жалпылдақ отын жағып, қазанды шымырлата қайнатып дайындайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қауынның кейбір түрлерінен қауыншек кептірсе, екіншілерінен *қауынқұрт* қайнатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАУЫНШАҚ з а т. м у з. *Домбыра тетігі, тілше, шанақша*. *Қауыншақ* (тілше, шанақша) бір ұшы тұғыла, ал екінші ұшы тұғырға желімденеді. Арнайы қалыптың көмегімен құрастырылады. Домбыра көлеміне қарай саны да өзгеріп отырады («Ана тілі»).

ҚАУЫНШАҚТАЙ с ы н. *Қауыншақ сияқты*. Мына *қауыншақтай* алтын теңгем бар еді, соны берейін, – деді әжесі («Жас Алаш»).

Қауыншақтай пісу. *Бойжету, толысу*. Келіншек жас жауқазын, сарымсақтай, Қыздар да *пісіп* отыр *қауыншақтай* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

ҚАУЫНШЕК з а т. 1. *Қауынды жіңішкеlep тіліп, ішек сияқты етіп өріп, кептіріп жасалған тағам*. Өре сайын сықа жайған қауынқақ. Былайғы бос бақандарда қыз бұрымындай өріп тастаған *қауыншектер* көрінеді. Бұл базарларда не көп? Өрік, мейіз, *қауыншек* сияқты кептірген жемістер көп (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ортада дастарқан. Қырман ғып төккен бауырсақ, кеспе-кеспе қазанжаппай, *қауыншек*, құрт (Н.Сералиев, Қаңтар). 2. ж е р г. *Қауынның кішірегі*. *Қауыншек*ті қапқа сал, Оны апарып жапқа сал (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАУЫНШЫ з а т. *Қауын салушы, қауын егуші*. Тәжірибелі *қауыншы* қарбызды бір шертіп қалып, піскен-піспегенін біледі емес пе? – *Қауыншының* қамыс күркесіне бұрыламыз ба? – деді Тоқыш. Теріскейде жылқышы Жомарт, күнгейде *қауыншы* Сақы. Екеуінің баспанасы ұқсас («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЫР-ДАУЫР ү с т. ж е р г. *Ию-қию, қарбалас, абыр-сабыр*. Қысырдың тайын сойып *қауыр-дауыр* болып жатқанда (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЫРСАҚ з а т. з о о л. ж е р г. *Қараторғайдан кішірек тау баурайын мекендейтін құс*.

ҚАУЫРСЫН з а т. 1. *Құстың қанаты мен*

құйрығының ұзын талшығы. Қаршыға, сұңқар, лашын секілді құстар түзде жем алғанда оның етін ғана тазартып жеп, асқазанына сүйек, *қауырсынын* жібермеуге тырысады (Саят құстары). Жәнібек алдаспанын қамсыз қайрап, садақ жебесіне жаңадан сұңқардың *қауырсынын* қадады (І.Есенберлин, Алмас.). 2.300 л. <лат. реппас> *Құстардың денесінің көпшілік бөлігін жауып, қауырсындануды қалыптастыруға қатысатын теріде пайда болған мүйіз текті түзіліс.* Құстың денесін жауып тұрған сыртқы *қауырсынын* жамылғы, жіп тәрізді, мамық және қыл (қылшық) болып ажыратылады (ҚҰЭ). Саят құстарына ортақ нәрсенің бірі – олардың сыртқы жамылғысының басқа құстың жүнінен өзгеше болуында. Олардың мүйізді шыны тұмсығы мен құс аяғы болмаса, өзге денесінің бәрі шудалы мамық жүнмен және сатырлаған *қауырсынын* мен жабылып, неше алуан тарлан түспен тұнжырап тұрады (Саят құстары). 3. ауыс. *Қымбат, ардақты адам; бар жауапкершілікті, қиындықты өзі көтерген кісі.* Жігіт болдым күй толы көкірегі, Ықыластардың тербейді оты мені. Мен сендердің жалғыз тал *қауырсынын*, Көп тағдырдың көтерген ауыр сынын Рақмет, адамдар, жасарындар, Бауырың ем, жүрек қып жасадындар! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жамылғы қауырсын. *Құс денесінің негізгі бөлігін жауып, құсқа пішін беретін сыртқы қауырсын. Жамылғы қауырсын* (қақпа, бағыттаушы және жабын) пәрден (құс қанаты сояуының екі жағында орналасқан жұмсақ бөлігі) және сояудан тұрады (ҚҰЭ).

Көк қауырсын. а) *Балапанның қарақанат кезінен кейінгі қанатының қатая бастаған кезеңі.* Балапандық өмірдің өзі қызыл шақа, ақ үрпек, кара қанат, *көк қауырсын*, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық дәуірді сары ауыз деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін бізді тұмсығының жартысы сары болады (С. Қасиманов, Алтай.). ә) бейн. *Жетілмеген, жас.* Ұштым алыс *көк қауырсын* күнімде, Серікке алып сергек әке көз нұрын; Батқамын жоқ тұңғиықтың түбіне, Ақыны боп туған елге кеп тұрмын (Д.Әбілев, Ой толқын.).

Қауырсын жебе. *Қауырсыннан жасалған немесе қауырсын байлаған оқ, жебе.* *Қауырсын жебелерді* тағы да қардай боратты (І.Есенберлин, Қаһар).

Қауырсын қалам. *Құстың қауырсынынан жасалған қалам.* Кітапты тастай беріп, шегеде ілуді тұрған сия мен *қауырсын қаламын* алды (Б.Майлин, Шығ.).

Қауырсын қанат. бейн. *Түрлі түске боялған әсем көрініс.* Тау да әсем жалтыр көк айды, *Қауырсын қанат* бау да әсем, Зер шапшақ шығы тоғайдың Шашылғалы тұр «әу» десең... (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қауырсын қапшығы. *Қауырсын бөлігі.* Сояудың теріге еніп тұрған және *қауырсын қапшығына* бекінген пәрі жоқ бөлімін қалам, ал пәрі орналасқан бөлімін сабақ деп атайды (ҚҰЭ).

Қауырсыны қатты. *Жетілді, өсті, қатайды.* Қыран өбден күшейіп, *қауырсынын қатқанша*, ұшырмай ұяда ұстады (С.Бегалин, Таңд. шығ.).

Қауырсыны қатпаған. *Жетілмеген, өспеген, жас.* Қуаттың өзі кім? *Қауырсынын қатпаған* албырт жас («Қаз. әдеб.»).

Қауырсыны сөгілді. бейн. *Жарақаттанды.* Ал көктем, көтер мені жеңіл қолмен, Кезімде сені көріп көңілденген. Шаң басқан қанатымды бір сілкейін, Сау болса *қауырсынын сөгілгеннен* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚАУЫРСЫНДАЙ сын. *Жеп-жеңіл, салмақсыз.* *Қауырсындай* ғана жеп-жеңіл қарындашты қағаз бетіне жорғалату алпамсадай зеңбіректі ашық позицияға дөңгелетіп алып шығудан ауыр тиді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚАУЫРСЫНДАН = ет. *Қауырсын өсіп шығу, қанаты қатаю.* *Қауырсынданған* а саяқ балапандарды андыған екі-үш қарақұс қана көл бетінде қалықтап, әріректе болымсыз айналады (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Жаз ортасынан ауыңқыраған кезде, жұмыртқадан шыққан балапандар *көк қауырсынданып*, ұшуға дайындалады емес пе (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ҚАУЫРСЫНДАНУ *Қауырсындан етістігінің қимыл атауы.* Құстарда пайда болатын мүйіз тектес түзіліс *қауырсындануды* қалыптастырады (ҚҰЭ).

ҚАУЫРСЫНДЫ сын. *Қауырсыны бар, қауырсын шыққан.* Орманнан мамық жүнді аңдар мен *қауырсынды* құстар ауланады (М.Ахметов, Егін қорға.). Қыс келісімен, әсем *қауырсынды* кішкене тоты құстар шуылдасып, сергісіп, көңілденіп қалатын («Қаз. әдеб.»).

ҚАУЫРСЫНСЫЗ сын. *Қауырсыны жоқ, қауырсын өспеген.* Қотыр құстың алдымен *қауырсынынсыз* жалаңаш жері – сирағына түседі (С.Омаров, Мал терісі.).

ҚАУЫРСЫНША үст. *Қауырсын сияқты, қауырсын тәрізді.* Қоштасып, төбемізде құс тыраулап, Шыңдарға тұрып кетті қыс бір аунап; Ағашқа, жел қасына, жонын сүйкеп, Жапырақ *қауырсынша* түсті қаулап (Ж.Қалиев, Армысың.).

ҚАУЫРТ үст. 1. *Жаптай*. Бар жұмыс қолға *қауыр т* алынып жатыр екен (Б.Токтаров, Қыран.). 2. *Кенет, тез*. Құс *қауыр т* қайта бастаған (Ш.Айманов, Қыран.). Аспан *қауыр т* қараңғыланып, ымырт жабылғандай болып, аспанда кейбір жарық жұлдыздар көрінеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). 3. *Асығыс, тез арада*. 1993 жылдың 15 қараша күні таңертең облыстың барлық кассалық-есептеу орталықтарында, екінші деңгейдегі банктердің 12 филиалында және қалалық әкімшілікпен бірлесіп Петропавлда ашылған 8 айырбас пунктінде ақша ауыстыру *қауыр т* жүргізілді («Егемен Қазақстан»). 1943-1944 жылдары қарсы жақтың арнайы қызметі еліміздің тылдағы аумақтарына, ішінара Қазақстанға да диверсиялық-барлау топтарын түсіру жөнінде *қауыр т* шаралар жүргізгені белгілі («Егемен Қазақстан»).

Қауырт соғыс. әск. *Қысқа мерзім ішінде қарсыластарын толық жеңу мақсатын көздейтін соғыс*. Герман милитаристерінің *қауыр т соғыс* көмегімен жеңіске жетеміз деген мақсаты Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыста іске аспай қалды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАУЫРТТА= ет. жерг. *Қанағаттану, тояттау*. Аз болса да дәмдірек болса, адам табиғысымен жеп, тез *қауыр ттайды* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЫРТТЫҚ зат. *Шұғылдық, асығыстық, тығыздық*. Ертеңіне жұмысының *қауыр ттығын* айтып, Байжан да жүрді (С.Мұқанов, Шығ.). Шілде айы өткен, пісікшіліктің дер кезі – жұмыстың *қауыр ттығы* бұрынғыдан бетер үдеген шақ (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚАУЫС¹ [ар. قوس] зат. көне. *Құздің соңғы айы; қараша*. Жұртты жалқау тартқызбай, сөзді тауыс, Қыркүйек бол, қараша, болмай *қауыс*. Мұны естіп көп шайтан аза тұтып, Ойбай салып, бет жыртып, қылды дауыс (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Саз балшықтай иледі Қараша емес *қауыс*ты Қоңыраулатын дауысты (Батырлар жыры). Онан соң ақырап, *қауыс* – келеді күз, Қызықтан онан кейін күдеріңді үз; Қыз асып жиырмадан, үйде отырса, Әркімге бола берер әңгіме, сөз (Майлықожа, Нақыл).

ҚАУЫС² зат. жерг. *Су бетіне қатқан жұқа мұз*. Судың жағаларына *қауыс* тұра бастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қауыс тұрды. жерг. *Жұқа мұз қатты*. Қыста шелек бетіне *қауыс*ты *тұрды* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

ҚАУЫС¹= ет. 1. көне. *Қауышу (цшырасу, кездесу, табысу, жолығу)*. Мәкен екеуінің

қайта *қауыс*тып, күле-жайнап отырғаныңды өз көзіммен көріп кету ыстық тілегім еді (Синоним. сөздігі). *Қауыс* ар болса дағдылар, Ғашығым *қауысқа*ны (Ғашықтық дастан.). Мен қайырға біткен шынармын, Бітсе күнім, сынармын; Қайда жақсы бар десе, *Қауысқанша* құмармын (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). 2. *Айқасу*. Бидайдың ұшы-қиыры жоқ. Көгілдір сабақтары *қауыс*а біткен дөңді көк желмен ойнап, ақырын теңселеді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ҚАУЫС²= ет. жерг. *Құнның батуы*. Күн *қауыс*а бастады (Қаз. тілі. диал. сөздігі). Күн *қауыс*тып кетті, әйел самаурынға су құйып, от салды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚАУЫС-ҚАУЫС од. жерг. *Түйенің інгенін ботасына шақыру* сөзі. Інгенді ботасына *қауыс-қауыс* деп шақырса, тез келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЫСТЫР= ет. 1. *Айқастыру, қабыстыру*. Бірінші отырған шебер былғарыдан ботинканың үстін *қауыстырып* тігеді, екіншісі астарын салады, үшіншісі ұлтанын жапсырады (К.Смайылов, Мамандық.). 2. *ауыс. Құшақтасу*. Дәулет аттан түсіп, онымен құшаққауыстырды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). 3. *ауыс. Табыстыру, жақындастыру, қауыштыру*. Көздерінің тірісінде бір-бірімен *қауыстырамын* (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ҚАУЫСТЫРУ *Қауыстыр етістігінің қимыл атауы*. Адасып қалған баласын анасымен *қауыстыру* – оның жалғыз арманы («Лен. жас.»).

ҚАУЫСУ *Қауыс етістігінің қимыл атауы*. Аздан кейін суыт жүрісті жан екенін байқатып, бірде текіректеп, бірде сар желіске басты, тезірек *қауысуға* асыққандай бой көрсетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Оқи алмай қалудың да не екенін білмеген, Жат қолында табанын тас тілмеген; Сонау шақта туған жермен аман-есен *қауысу* Зор бақыттай көкірегінде арман болып жүрмеген (Ж.Нәбиуллин, Орда).

ҚАУЫШ= ет. 1. *Ұшырасу, бетпе-бет келу*. Ақшоқыда орап көкішіл тау үстін, Ала бұлты жүзгенінде августың, Абай тұрған Қарауылым *қауыштым*, Мұхтар туған Бөрліменен таныстым (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ей, қасқыр, сіз бенен біз бір жыныста, Осындай *қауыш* армыз әр жұмыста. Әр істің ретімен іс етпесек, Жайылар жаманат сөз әрбір тұсқа (О.Шораяков, Шайыр.). 2. *Кездесу, табысу, жүздесу*. Амандықпен *қауышайық* десеңші! (Қ.Мұханбетқалиев, Торғай.). Көрісу жырлары сүйіктісімен, туғандарымен, достарымен,

қадірлі адамымен кездескенде, туған жерге оралғанда, аталастарымен *қауышқанда* және т.б. жағдайларда айтылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қосылғаны тез заман, Көп заманнан жүрді аман. Жаңа көрді табысып, Ойнап-күлді *қауышып*, Арманы болды-ау бір төмам (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Емін-еркін қауышты. *Ғашық адамдардың кездесіп, табысуы.* Жылыстар сондарынан бозбалалар, Ғашығын іздеп табар со барғанда. *Қауышып емін-еркін* ең далада, Айқасып жұмыр білек оралғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Зармен қауышты. *Азап шекті, көп қиындық көрді.* Адамзатқа найзасын шанышқандар – Арман емес – *зарменен қауышқандар*, Патшаларың сыймаса жер шарына, Паналаған бөшкеге данышпандар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Қауышқан күн. *Жақын адаммен кездескен сәт, уақыт; адамның бақытты сәті.* Ағамен *қауышқан күнім*, Көңілдің күнгей төсінде боп, Достармен табысқан күнім. Ажырасқан күн есімде жоқ (Т.Айбергенов, Мен саған.). – Қашан оқу бітеді, *Қауышатын* қайда *күн*? – Немересін күтеді Асыл әже Айғаным (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қауышпаған арман. *п о э т. Орындалмаған тілек, жете алмаған арман.* Жүректер қанша менде табыспаған, Дариға, *арман* қанша *қауышпаған*! Болды ғой қасірет даусы бұл ғасырдың Қаралы үн Вьетнамнан дауыстаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бірі де сияқты емес таныс маған, Әлде бұл *арман* ба алыс *қауышпаған*. Бұл әсем жаңғырығы ма екен әлде Өзге әннің өз кеудемнен дауыстаған! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚАУЫШ¹ *з а т. 1. ж е р г. Тұскиіз, тұсқа ұстайтын оюлаған киіз.*

ҚАУЫШ² *з а т. ж е р г. Бой жүгерінің жастай орылған кезі.* Осының малға жем үшін *қауышы* пайдалы болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАУЫШПА *з а т. к е н. Кен ішіндегі бағалы минералды түйіршіктердің өзара және бос таужыныс материалдарымен байланысып (қауышып) құраған шоғырлары.* Кенді байыту үшін жүргізілетін ұсату және ұнтақтау процестерінде бағалы минералдарды өзара, сол сияқты бос таужыныс минералдарынан неғұрлым толық ажырату қажет. Ажырамай *қауышпа* түрінде қалып, концентратқа түссе, оның сапасын төмендетеді, ал қалдыққа кетсе, бағалы заттың жоғалымын арттырады (Қаз. тілі термин. Кен.). Бастапқы кенді ұнтақтағанда минералдар түйіршіктерінің *қауышпалары* нашар ажыраса, байыту операцияларында

олардың негізі аралық өнімге жиналады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚАУЫШТЫР = *е т. Кездестіру, табыстыру.* Күліп-ойнап аттандық, күліп-ойнап *қауыштырсын*, – деп түйді жұрт сөзінің аяғын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҚАУІП [ар. خوف] *з а т. 1. Қорқыныш, үрей; сақтық.* Еменім, сен білмесең, мен айтайын, Менен де сенің *қауіп*ң артығырақ. Ол рас сені әлі жеңе алмай жүр, Кез келмей күші сенен басымырақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тегінде *қауіп*ін айтқаным ғой. Әйтпесе, дәулетсіз кісі болыс болу оңай емес қой... Сүйтсе де арғыдан ойлайтын зымиян бала (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Қазақты» қай күні жауып тастайды, өзімізді қай күні айдап жібереді деген *қауіп* зор еді (М.Дулатов, Шығ.). **2. и н ф. Мәліметтерді абайсызда немесе әдейі бұзу, жария қылу және рұқсатсыз өзгерту, ақпаратты ұрлау және тағы осы сияқты әрекеттерден төніп тұрған қауіп. *Қауіп*, әдетте, қорғанысты әдейі бұзу салдарынан пайда болады, бірақ кейде абайсызда пайда болуы да мүмкін, мысалы, файлды қарап шығу кезінде немесе апаттық істен шығу кезінде туындайды (Қаз. тілі. термин. Информатика.).**

Айналаның бәрі қауіп. *Бәле аяқ астында, ешкімге сенуге болмайды, әрбір нәрсе қатерлі деген мағынада.* Қойнына қараңғылық енген барып, Жағалай *айналаның бәрі қауіп*. Қарасаң қараңғы түн жан қорқарлық, Бұл күнде бола алмайтын жолды тауып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Әр баста бір қауіп. *Бәрі үрейлі, бәрі қыл үстінде жүр.* Басталған кезі соғыстың Мың түрлі *қауіп әр баста*, Орманы күйіп орыстың Өзені жанды, жанды аспан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бір қуаныш, бір қауіп. *Үміт пен күдік аралас, жақсылық пен жамандық қатар жүреді деген мағынада.* *Бір қуаныш, бір қауіп*, Сұм жалған жұмбақ емес пе. Домбыра жатық тіл тауып. Күмбірлеп бастар кеңеске (К.Салықов, Жезкиік).

Қауіп белгісі. *Қатерлі жағдай, аймақ жөнінде ескерту жасайтын шартты белгі.* *Қауіп белгісі* жарық дыбыс сигналдары, сондай-ақ, әртүрлі көрсеткіш аспаптар шығаратын ерекше белгілер арқылы адамға қауіп туралы ескертеді (ҚҰӘ).

Қауіп етті. *Қауіп қылды, қорықты, үрейленді.* Тыныстап жирен аттың тері кепкен, Алыстан осы араға ұшып жеткен; Келер, – деп, – Бәсен босап ауылына, Жан емес Қақпан одан *қауіп ет* -

кен (Д.Еркінбеков, Айдай). Пәрәміріз басына ұстап тұрды қалқан, *Қауіп етін*: – Қала ма, – деп, – талқан-талқан? Екі ұрған гүрзіден де аман қалып, Болғандай болды өзімнен басы-дарқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). – Сұлтаным, ниетінді анық білдім, Таппаққа «бір қап гауһар» үкім қылдың «Бұл сөзде қате бар» деп *қауіп етпеймін*, Мақұл сөз мейір үшін қызыл гүлдің (О.Шораяқов, Шайыр).

Қауіп келді. *Қатер төнді, зиянын тигізетін қауіп-қатер жақындады.* Тегінде, әрбір қыран құс өзіне *қауіп келмейтін*, аңы көп жерді мекендеп, сонда ұялауды ұнатады. Оның үстіне еркегі мен ұрғашысы тізе қосып жүргенде, олар басқа құстан қорықпайды және желбесін құстардан тоят алып жүрген басқа қырандар бұларға тимейді, тиюге батылы да бармайды (Саят құстары).

Қауіп кірді. *Қауіптенді, қорықты, үрей пайда болды.* Ботақозді Итбай алып қашып кетті ме? – деген *қауіп кіріп*, есік алдына жүгіре шыққан Балтабек, Айбаланы құшақтап тұрған Бүркітбайды жағадан алды да, балтаны тастай беріп, шекеден жұдырықпен періп кеп жіберді (С.Мұқанов, Ботағоз). Үш жағымыздан әскер келе жатқан соң, біздерге үлкен *қауіп кірді* (С.Шаринов, Бекболат).

Қауіп қылды. *Қауіптенді, қорықты.* Қамыста жатып алды *қылым ай қауіп*, Құтылды досын беріп, айла тауып. Қонғанын бөдененің көрген біреу, Жүгіртіп сол араға келді шауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаттым да мен киіндім, қайта тұрып, Тыңдадым: – ояума? – деп, жөнін біліп; Қатыны байына айтты, тыңдап жатсам, – Мені қашып кетер, – деп, *қауіп қылып* (Батырлар жыры). Қарап жүрмін әр жерден желе шауып, Жол алыс деп, еріксіз *қылдым қауіп*. Араласам, бәрі де жаңа керуен, Ала алмадым жолдастың бірін тауып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қауіп ойлады [күтті]. *Қорықты, қауіптенді.* Сөйтті де көз жіберді кейін бойлап, Қуғыншы бар ма екен? – деп, *қауіп ойлап*, Алмалап, қос-қос атқа кезек мініп, Қараса, бір топ кісі келеді айдап (И.Байзақов, Құралай.). *Ойламайды қауіпті*, Шал шешініп тастайды. Қарақұрым халықты Құзға қарай бастайды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Құтпен* ем Өзің жақтан қатер, *қауіп*, Өткінші болды аз күн өтер сауық. Жүрегің маған құштар жаралса да, Кетіпті басқа жайлы пәтер тауып (К.Салықов, Жезкиік).

Қауіптен ойды бұлтартты. поэт. *Қатерден арылды, құмәннен сейілді.* Алдыңа бір сәт қарасаң, *Қауіптен ойды бұлтартып*,

Жатады кеудең орасан, Заңғар таулардан үн тартып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қауіп төнді. а) *Қауіп-қатер жақындады.* Мен ешкімге өз бетіммен тигем жоқ, Ешкімнің де кебін әлі кигем жоқ. Ал басыма *қауіп төнсе* не істеймін, Сауытым жоқ, Құйрығым жоқ, Инем жоқ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Адамға көкпен *қауіп төнгесін*, Билейді үрей дененді. Оның да жылы тауық болғасын, Құрдасың емей, нең енді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Адам өміріне қауіпті жағдай болды.* *Қауіп төнге*н кезде тросты тартып қалғанда әлгі резеңкелер парашютті со бойда ашып жіберетін жағдайға жеткізді. Ауа ағымы парашюттегі күмбезді үрлеп, адамды жерге аман алып жететін болды («Зерде»).

Қауіп туды. *Қауіп пайда болды, қатер туды.* Енді бірнеше минутта тығылмасам, ұсталып қалу *қауіп туып* отыр (С.Мұқанов, Шығ.).

Қауіптің басы қайтты. *Төнген қатер сейілді; қауіпсіздік шарасы қолданылды.* Гүжім аспан әлеміне айбатты, Қайратына тамсандырған аймақты, Қайсар қыран тағдыры Ақылсыздау, бірақ адал кемпірдің, Пышағында ойнапты. Кемпірбайғұс сыртқа жайып шын сырын. «*Басы қаһитты*, – деп қуанды, – *қауіптің*» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қауіпті серпіді. *Қатер азайды, қауіптен құтылды.* *Қауіпті серпіп* тастап албырт жастық, Бұл маған келтірер деп неге қастық? Тәуекел – ежелгі сөз ел қорғаны, Ер бала қынай белін бұды тас қып (О.Шипин, Дастан.).

Қауіпін үзді. *Ойынан қайтты, құмәннен арылды.* Қасқырдың кара шекпен басты мауқын, Түлкіден үйренді де өнер зауқын. Тастады өлімтігін қаптан алып, «Өзіме тиер» деген *үзін қауіпін* (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚАҮІП-КҮДІК з а т. *Қауіп-қатер, үрей.* Торығып кейде сенделіп, Ойлайсың *қауіп-күдікті*. Махаббат, достық дем беріп, Қуасың нәзік үмітті (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚАҮІП-ҚАТЕР¹ з а т. 1. *Адам өміріне зиянын, залалын тигізетін жағдай, нәрсе, оқиға.* Болса егер *қауіп-қатер*, жау менен жұт Білгізер күні бұрын еске салып. Болмаса газет-журнал білу қиын, Көзімен көре алар ма һәр кім барып (М.Дулатов, Шығ.). Жасап өсеміз туған бауыр көп, *Қауіп-қатерге* дәйім әзір боп. Тартыс, еңбекшіл қайтпас қыраны. Лап десе, тап бол! – жастар ұраны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нүркен: – Апатайым, оққа ұшпаймын, қорықпа, Оқ деген де *қауіп-қатер* болып па. Он жеті күн өтті, міне, келгелі, Он жеті рет шықты балаң жорыққа (С.Жиенбаев, Алтын

қалам). // *Қорқынышты, қатерлі*. Әзім есін жиыпты ертең түсте, өз басын көрді *қауіп-қатер* істе Қол-аяғы байлаулы жатыр жалғыз, темір шетік қапас боп тұрады үсте (Абай, Тол. жин.). 2. и н ф. <лат. threat> *Рұқсат етілмеген қатынас құру кезінде қандай да бір тәсілмен ақпаратты өңдеуге тыйым салатын немесе ақпараттың бүлінуінен сақтайтын қызмет құралдарының істен шығуы*.

Басына қауіп-қатер тақады [төнді]. *Қауіп төнді, апатты жағдай туды; зауал келді. Қапаланба, қадірлім, қапаланба, Қауіп-қатер басыңа тақағанда*. Абайдың басына қамшы ойнатып, Ақаныңды осылар матаған да... (М.Мақатаев, Шығ.). Үйректердің *қауіп-қатер* т ө н і п келе жатқан кезде жұмыртқаларын сол жер түстес мамықтарымен жауып, өздері көзден ғайып болып кететін ерекшеліктері бар (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

Қауіп-қатерден сақтады. *Қауіпсіз жағдайға жетті, қорқыныш, үрей сейілді*. Төменгі сатыдағы омыртқалылардың кейбіреулері ұя тәрізді шұқырыштарға жұмыртқа салып *қауіп-қатерден сақта* са, ал құстар тек жұмыртқаларын ғана қорғап қоймай, сол ұрпақтары жетіліп, өз бетімен тіршілік еткенге дейін қорғайды (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

ҚАҮІП-ҚАТЕРЛІ с ы н. *Қорқынышты, үрейлі; қауіпті*. Тағы *қауіп-қатерлі*, кейде қан төгіссіз бітпейтін жаңа айқастарға кірісіп те кетті (І.Есенберлин, Алмас.). Қоңыр құлжа бұларды патша қызметі үшін *қауіп-қатерлі* Кенесары аулына жібермек түгіл, аждаһаның апанына да жұмсауға шімірікпейді (Синоним. сөзд.).

ҚАҮІП-ҚАТЕРСІЗ с ы н. *Қорқынышсыз, үрейсіз; емін-еркін, алаңсыз*. Қалың жұрт ішінде осындай қордалы қорымнан *қауіп-қатерсіз* жерді іздесең де, таппайсың (А.Нұрманов, Құлан.). Құдыққа құлан құлаған, Құлағында құрбақа *Қауіп-қатерсіз* ойнаған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҚАҮІПСІЗ с ы н. 1. *Ешқандай қауіп жоқ, қатерсіз, қорқынышсыз. Қайғы-қасіретсіз, уайымсыз, мұңсыз, қатерсіз, қауіпсіз*, шаттықпен тыныш өмір сүретін адамдар, тіпті болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дүлейге келген кезде жалғыз кісі, Еркін ед, *қауіпсіз* ед қашпай түсі; Білмеймін, бақырған ба, шақырған ба? Жөнелді күңіреніп орман іші (И.Байзақов, Құралай.). ...Жатаған келген Түкенің жалдас күреңі, Дүйім ел білген дүлдүлдің нағыз бірі еді, Кешегі аста бәйгеге қосып жүйірігін, Келерін біліп, *қауіпсіз*, бейқам түр еді (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Залалсыз, зияны жоқ*. Одан ары қарай

Томсон, румфорд және Дэви таулы жарылыс мәселелерімен айналысып, жүйелі зерттеулер жасап, нәтижесінде *қауіпсіз* шырақ (Дэви лампасы) ойлап табылды («Зерде»).

Қауіпсіз кету шебі. ә с к. *Басшылық белгіленген ядролық жарылыс орталығынан (эпицентрден) өз бөлімшелері мен бөлімдерін ұрыс техникасымен бірге қауіпсіздік жағдайында алып кетуін анықтайтын шартты сызық. Қауіпсіз кету шебінің* бөлімшелері өз командирлерінен түскен сигналдар бойынша қорғанудың белгіленген шараларын қабылдайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бөлімшелер қарсылас қорғанысының тірек пунктіне (объектілеріне) ядролық соққы бермей тұрып, *қауіпсіз кету шебінен* өтіп кетпеуі керек (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАҮІПСІЗДЕН= е т. *Қауіп ойлау, күдіктену, сақтану*. Мұнысы мезгілімен азықтануы үшін, орын жетпей қала ма? – деп, *қауіпсізденгені* болса керек (Қазақст. аң.).

ҚАҮІПСІЗДЕНДІР= е т. *Залалсыздандыру, қатерсіздendirу*.

ҚАҮІПСІЗДЕНДІРУ *Қауіпсіздendirу етістігінің қимыл атауы*. Компьютерге кездейсоқ еніп кеткен вирусты тез арада *қауіпсіздendirуіңіз* керек (Ауызекі).

ҚАҮІПСІЗДЕНДІРІЛ= е т. *Қатердің алды алыну*. Төтенше жағдайлар жөніндегі комитет қызметкерлері келіп жетісімен ғимарат толық тексеріліп, *қауіпсіздendirілді* («Ана тілі»). Дүшпанның тыңшысы сол сәтте-ақ қолға түсіріліп, *қауіпсіздendirілді* («Егемен Қазақстан»).

ҚАҮІПСІЗДЕНДІРІЛУ *Қауіпсіздendirіл етістігінің қимыл атауы*. Мұндай дерек анықталысымен тиісті шаралар қолданылып, оқу орны толықтай *қауіпсіздendirілуі* тиіс («Ана тілі»).

ҚАҮІПСІЗДЕНУ *Қауіпсізден етістігінің қимыл атауы*. Бірінші күні-ақ «Бейтаныс адамға бар техниканы сеніп тапсырып *қауіпсізденуің* дұрыс емес» деген ескерту алды («Жас Алаш»).

ҚАҮІПСІЗДЕУ с ы н. *Қауіпсіздену, қатерсіздеу*. Біз баланы аулақтау, *қауіпсіздеу* жерге апарып, қолдан дем алғызып, дәрігерлік көмек жасадық (З.Иманбаев, Айналайын).

ҚАҮІПСІЗДІК з а т. 1. *Қауіпсіздік, қатерсіздік*. Баланың *қауіпсіздігі* үшін көшеге, аулаға, саябаққа жалғыз жіберуге болмайды (Ауызекі). 2. *қ ұ қ ы қ. Жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерден қорғалуы*. Қазақстан

Республикасының Президенті Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның *қауіпсіздігіне* сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде әскери жағдай енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды (ҚР Конституциясы). Еліміздің ұлттық құрамы, демографиялық ахуал үдерісі, ұлтаралық қатынас, елдің *қауіпсіздігі*, мемлекеттің тілдің мәртебесін көтеруге итермелеп отыр («Айқын»). Максаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет *қауіпсіздігіне* нұқсан келтіруге, т.б. тыйым салынады (ҚР Конституциясы). **3. ауыс. Қорғаушы, күзетуші.** Мінезінен қорқады ма дарынның, Мені еркіме жібермейді жарым күн Қадағалап отырады қылып етпей *Қауіпсіздік* Комитеті Арымның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қауіпсіздік ережелері. *Ауыр, техникалық жұмыстарды қауіпсіз жүргізудің заң күші бар негізгі қағидалары. ≈ Қауіпсіздік ережелерін* сақтау.

Қауіпсіздік кеңесі. *Жеке адамның, қоғамның өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерден қорғаудың қйымдастырылған кеңесі. Қауіпсіздік кеңесінде* Алатау бөктерінде салынған заңсыз үйлердің жайы қатты сынға алынды («Айқын»).

Қауіпсіздік коэффициенті. *к ен. Кен денесінің объект астындағы жер қойнауында орналасу тереңдігінің сол кен қабатының қалыңдығына қатынасын анықтайтын көрсеткіш. Қауіпсіздік коэффициенті* арқылы кейбір объектілер үшін жерасты жұмыстар әсерінің қауіпсіз тереңдігі анықталады (ҚҰЭ).

Қауіпсіздік құрылғылары. *Түрлі электрлік аппараттарды жермен қосу (электр тогының қауіпті әсерінен қорғану мақсатында), қауіпсіздік белдіктер (бүйкте жұмыс істегенде) т.б. Әрбір құрылыс нысанында қауіпсіздік құрылғылары* болуы тиіс («Егемен Қазақстан»).

Қауіпсіздік нысандары. *құқық. Жеке адам, оның құқықтары мен бостандықтары, қоғамның жадығаттық және рухани құндылықтары; мемлекеттің конституциялық құрылымы, егемендігі, аумақтық тұтастығы.*

Қауіпсіздік техникасы. *Еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған техникалық шаралар мен құралдар жүйесі. Қауіпсіздік техникасына* қорғаушы және сақтандырығыш

құрылғылар, қауіп белгілері, алыстан басқару жүйелері, жабдықтарды түмшалау, оқшаулау және алдын алу сынақтарынан өткізу, арнаулы қауіпсіздік құрылғылары т.б. жатады (ҚҰЭ). *Қауіпсіздік техникасын* бұлжытпай орындау Қазақстан Республикасының заңдарында қарастырылған (ҚҰЭ).

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету. *Еңбек ету барысында сақталуға тиіс міндетті талаптар, шаралар жүйесі. Қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне* байланысты аса маңызды қоғамдық қатынастар ҚР Конституциясында (39-бап), «Қауіпсіздік туралы» ҚР заңында, Радиациялық қауіпсіздік туралы заңда, Халықты қорғау туралы заңда, қылмыстық заңдар т.б. заңдық күші бар және өзгедей құқықтық актілерде тәртіптеледі (ҚҰЭ).

ҚАҮІПСІН= е т. *Қауіптену, қауіп ойлау, үрейлену, сақсыну, қорқу.* «Мына шіркін, бірдеңе бастап жүрер ме екен?» деп *қауіпсініді* шал (Т.Тілеуханов, Өмір.). Бірақ сұрауға батпайды. Енді- енді бас көтеріп келе жатқанда науқасын қайталатып алу- дан *қауіпсінеді* (Д.Сапаров, Өткен күн.). «Төйір-ай, ойламаған нәрсе түске кіре береді екен ау», - деп өзінен-өзі күмбірлеп қасындағы жеңгейден *қауіпсінгендей* болды (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ҚАҮІПСІНУ *Қауіпсін етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҮІПТЕН= е т. *Қауіп ойлау, үрейлену, ма-засыздану, қатерден күдіктену, сескену.* Әйтеуір осы баладан *қауіптенем* де тұрам, сүреңі келмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жобаны жасаушылар, әлем астрономдарының қолдауымен, АҚШ президентіне өтініш жасап, осы ұшыру сәтсіз болған жағдайда ғарыш аппаратындағы плутоний қуат көзінің радиоактивтік зардабы болады деп *қауіптенген* америкалық қауымының наразылығын сөйілтуге көмек сұрады («Зерде»). Қазақ зиялылары Ташкент немесе Түркістан қаласын таңдамақ болады. Алайда қазақ астанасының Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне көшуінен *қауіптенген* біреулер Түркістанды астана етуге кедергі жасап баққан екен («Айқын»).

ҚАҮІПТЕНДІР= е т. *Үрейлендіру, қауіп ойлау, секем тудыру.* Бастықтың өнеугінгі қаһарлы ашуынан да гөрі оның келешектегі жасар жамандығы бұл ауылды қатты *қауіптендіретіндей* (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау). Енесінен кеше хат келгенін, оның өзі қарт ананың соңғы аманаты секілді көрініп, өзін де, әйелін де *қауіптендіріп* отырғанын жасыр-

май түгел айтып шықты (Р.Ниязбеков, Қаңтар.) Әкесі жер аударылды деп берсе, ол қағазынды сен билет ала алмайсың деп бәрі де *қауіптендіріді* (С.Шәріпов, Шығ.).

ҚАҒЫПТЕНДІРУ *Қауіптендір етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒЫПТЕНУ *Қауіптен етістігінің қимыл атауы; үрейлену, қорқыныш билеу.* Орнынан тұрып, терезеден қарады. Дала жаңбыр. Оспантайдың түрінде *қауіптену* (Б.Майлин, Шығ.). Өрлеп келем, өрлеп келем жақпар тасты бетке алып. Қорқыныш пен *қауіптену* жатыр ойдан шет қалып (Н.Оразов, Шұғыла). Жер астында жұмыс істеуші адамдар әрқашан да ауыр қол жұмысын атқарады және үнемі *қауіптену* мен болады (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ҚАҒЫПТЕНІҢКІРЕУ = е т. *Қауіп ойланғықырау, үрейленіңкіреу, қорқыңқырау, күдіктеніңкіреу.* Ендігі барып түсетін ауылы болыс-тікі. Алдияр байдікін көріп қуанысып еді, Қангелді байдың құлқын-мінезін көріп, енді көңілі орнықпай, «әлде қалай болды» деп *қауіптеніңкіреп* келе жатыр (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚАҒЫПТЕНІҢКІРЕУ *Қауіптеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ҚАҒЫПТІ с ы н. **1.** *Қорқынышты, күдікті, үрейлі, шошитындай.* Ақтығымды біледі сол көкірек, Сол законге билеткен біздің жүрек. Алла берген *қауіпті* осы сырым Көрге бірге өзіммен барса керек (Абай, Тол. жин.). **2.** *Қатерлі, қатер төндіретіндей.* Олардың кейбір жағымпаздары: –Уа, Жасаған ием, мәртебелі мырзамыздың сапарын оң ет. Бұл өте *қауіпті* жол (С.Бегалин, Шоқан асу.). Ол да бір сайтан еді, бірақ тағы, Қанжардай *қауіпті* еді қынаптағы (Ғ.Қайырбеков, Дала қоңырауы). Ол өзімен - өзі боп оңаша келе жатқан. Әйтеуір, бар білетіні, шешесі мұны *қауіпті* сапарға шығарып салмақ (О.Бөкеев, Үркер). **3.** *Зиянды, залалды.* Әлбетте, адам үшін ауру малдың еті қандай қауіпті болса, дені сау мал үшін ауру адам да сондай *қауіпті* (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.).

Қауіпті аймақ. к е н. *Кен қазу жұмыстарын жүргізуге немесе адамдардың жүріп, тұруына қауіп төндіретін апатты аймақ* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қауіпті белдем. э к о л. *Өндірістің зиянды факторының әсері болуы мүмкін кеңістік* (Қаз. тілі термин. Экология.)

Қауіпті жағдайда қалдыру. з а ң. *Қарт, науқас адамды, кішкентай баланы, өзін-өзі сақтап қалу шараларын қолдану мүмкіндігінен*

айырылған адамды көрінеу көмексіз қалдырған жеке адамға қарсы қылмыс түрі (ҚҰЭ). [...] қамқорлық жасауға міндетті болған кісі адамды өміріне немесе денсаулығына *қауіпті жағдайда қалдырғаны* үшін ... Қылмыстық Кодекс бойынша айыппұл салынады... жазаланады (ҚҰЭ)

Қауіпті кезең. ә с к. *Жағдайдың біртіндеп немесе күрт шиеленісу кезеңі, соғыстың басталуының алды.* Екі жақ та *қауіпті кезеңді* әскери дайындықтарын аяқтау, құрамын көбейту, қарулы күштердің жауынгерлік дайындықтарын жоғарылату, оларды жою, экономиканы әскери жағдайға көшіру үшін пайдаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қауіпті қалдықтар. э к о н. *Адамның технологиялық әрекеттерінің, сондай-ақ қауіпті қасиеттері немесе жақпалы аурулардың қоздырғыштары бар немесе өздігінен басқа зат-термен қосылғанда адамның денсаулығына және қоршаған ортаға зиянды, қатерлі қалдықтар* (Қаз. тілі термин. Экология.).

Қауіпті түсік. м е д. *Әйел денсаулығына зиянын тигізетін, ауру тудыратын жасанды түсік.*

ҚАҒЫПТІЛЕУ с ы н. *Қауіптірек, қатерлірек, залалдылау.* Операцияның ашық түрі *қауіпті* леу, бірақ жабық түріне қарағанда, оның нәтижесі жақсы болды (А.Дайыров, Хирург.).

ҚАҒЫПТІЛІК з а т. *Қатерлілік, қорқыныштылық, жаман салдарға бастайтын жағдай, үрейлілік.* Сонымен менің бұл ойым іске асқанда лавада *қауіптілік* азаяды да, еркін жұмыс істеуге мүмкіндік туады. Бірақ бұл әлі фантазия ғой, – Қалиханның даусы екпінді шықты (Т.Сүлейменов, Күн сынығы). Онкологиялық аурулардың *қауіптілік* сол, олар органдардың қай жерінде болса да, әсіресе ішкі органдардағы кесел басталып келе жатқан кезінде ешбір нышан бермейді (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Қызыл қасқырлар көдімгі қасқырлардан дене бітімі жағынан кіші болғанымен, *қауіптілік* жағынан одан қалыспайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Қауіптілік класы. э к о л. *Ластағыш заттар. Қауіптілік класы* қауіптілік дәрежесіне қарай бірнеше топтарға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экология.).

ҚАҒЫПТІРЕК с ы н. *Қатерлірек, қорқыныштырақ, зияны мен зарары басым.* Бұл апат, бүліктен де *қауіптірек* (З.Шашкин, Шығ.). – Қанай шырағым, кейін шегіну ілгері жыл-жудан гөрі *қауіптірек*. Бізді анау шыңға

апарып жаншып тастайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). Аян: – Өзің біл, мен түнде жүруден қорықпаймын ғой, бәрі бір апарып салам ғой... Бірақ түн ішінде қайту саған *қауиптірек* болар! – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАҒИПШІЛ с ы н. к ө н е. *Қауіп ойлағыш, үрейленгіш, секемшіл*. Адамға сенгіш бала көңілі *қауіпшіл*, сақ болуға бет қойған. Кісілердің сан қилы қатынастарына, олардың жүрегінің түбіне терең бойлағысы бар (Д.Рамаданов, Тас түлектер). Ұрысқа алғаш рет кіретін адам *қауіпшіл* келеді. «Апыр-ай, қалай болар екен?» – деседі ондай жаңа келген жігіттер (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚАҒ е л і к. *Итті шақырғанда айтылаын дыбыс, кә-кә!* Қойөсер мен Құттөбет те көрінбейді. «*Қаһ, қаһ!*» – деймін, еш дыбыс жоқ. Жүрегім әлде бір сұмдықты сезгендей боп, су ете қалды (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

ҚАҒА з а т. к ө н е. *Ызғар, суық, сүркей*. Бәрі де мал басының жатақ болды, Ақ үйліге қоян жыл *қаһа* келді. Аяғы ұзын жүйрік ел арғымақты, Әр тоғайға кісендеп матап берді (Майлықожа, Нақыл).

ҚАҒАН з а т. к ө н е. *Қаған (хан, билеуші, әмірші*. Түсінем, шығыс *қаһани* жауар бұлттай қол жинап жатқан көрінеді. Заманның тынысы тар, жолдарың болмас (Д.Досжанов, Жусан.). Жақтыртпай ел *қаһани*ң бір ісін де, Жошы сонда ауыр-ауыр күрсінген, Жошы өзінің халін сонда түсінген (З.Көшкенов, Алтын.). Көк мұз болсам мен-дағы сөгілермін, *Қаһан* болсам жібірмін, егілермін, Шуағынан көктемнің бүгін, сәулем, Самарқанның көк тасы еріген күн (Ж.Қыдыров, Гүл.).

ҚАҒАР [ар. قاهر] з а т. 1. *Көр, ашу, ыза, айбар, сұс, суық жүз*. Еркектің еркек адам болса қасы, Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы. Хан *қаһар*, қара кісі қастық қылса, Сонда ұрғашы болмай ма арашашы? (Абай, Тол. жин.). Қылыш не үшін суырылады. Найза не үшін сілтенеді? *Қаһар* неден тұтанады? Жәбірге шыдамаудан. Қорлық-зорлық бар жерде қарсы айла да бар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Сонда Кенесарының түксиген қабақтары көзін жауып жіберді. Бұл оның ашуланған белгісі, ақ патша *қаһары* арқамызға аяздай батса да шыдай бер демексіңдер ме? (І.Есенберлин, Қаһар). 2. *Ызғар, суық, сүркей*. Қар бар жер де, *Қаһар* бар (Т.Ізтілеуов, Назым). Қабақта қатал *қаһар* мен ызғар, Егескен жауға кектене түскен (Д.Әбілев, Жүрек.). Сынып зәрлі *қаһары* Қалшылдай қайтқан көрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары алтындай сары су (С.Мәуленов,

Жан ерке). 3. а у ы с. *Жойқын күш, қайрат, әл*. Баяғыдай қалың қол жиып, *қаһар* салыстыратын майдандасу азайып, оның орнына оқшауға тиіп, оңашаны тонайтын бөрібасарлық көбейді (Ә.Кекілбаев, Күй). Арыстандай ақырып, Он алтыншы жыл келді, *Қаһарына* шыдамай, Қазақ елі сенделді. Аспанда қара бұлт жауып, Күн қабағы түйілді (О.Шипин, Аман-келді). Немене, мені Қарауындағы елді, *қаһармен* жасқайтын бұрынғының болысы ғой деп отырмысың (Ә.Әбішев, Пьеса.).

Қаһар биледі. *Ашуға билетті, ашуға мінді*. Мәншүкке де жеткен хабар, Махаббатқа Мамет құрбан, болды өлтірген батыр Таяр, *Қаһар билеп* қаныда ұрған (С.Бегалин, Баллада).

Қаһарға мінді. *Кәріне мінді, ашу мен ызаға булықты*. Қуанқай тарта атырып, Күзгі күн *мінді қаһарға* (І.Мәмбетов, Тарланбоз). Шыдай алмай бұл сөзге, *Қаһарға мінін* Қара-ман, Жын ұрғандай жұлқынды (Қамбар батыр).

Қаһар жалыны. б е й н. *Ашудың сұсы, кәрі*. Жүректе *қаһар жалыны* лаулап, бойды қыздырады (Б.Момышұлы, Офицер.).

Қаһар қылды. *Қатты ашуланды, көрін төкті, терісіне сыймады*. Жолбарыстай ыңыранып, Қараман *қылды қаһарын*: Айдаһардай ысқырып, Бетіне жайды заһарын, Бір жасауыл жіберіп, Жинады тегіс шаһарын (Қамбар батыр). Аю қатты *қаһар қып* шыбынға, Кетті шығып тоңқаңдап биік шыңға (XX ғ. қаз. акын. шығ.).

Қаһар төкті. а) *Ашуланды, сұстанды, көрленді*. Хан қызы өлтірем деп *қаһар төгер*, Жүзін көріп тағы да мейірі келер (Ғашық-наме). Көрсетпей жүзін, естіртпей сөзін, *Қаһарын төгіп*, тұр долы соғыс. Арманым бар ма, өлсем бір көріп (Қ.Аманжолов, Шығ.). Көтеріп басын бұра алмай, Ой орнығып тына алмай, *Қаһарын төкті* өлімге, Заһарын шапқан жыландай (Ақын жырлары). ә) б е й н. *Жаңбыр аямай құйды*. Аспан *қаһарын*ң барлығын жерге *төгіп* болған соң, күн жадырап, шайдай ашылды (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қаһар төндірді. *Сұс пен кәрге, ашу-ызаға тап болды*. Халық ашуланса, хан тағынан таяды дейді. Қазақтар атқа мініп, сойыл көтеріп шықса мұншалық *қаһар төндіреді* деп кім ойлаған? (Р.Токтаров, Терістік.).

Қаһары атсын. к а р ғ. *Қарғыс пен кәрге жолықсын*. «Осы бейуақтағы сырды тірі пендеге тісімнен шығармасам Құдайдың *қаһары атсын*» дегізіп, құранды қолдарына ұстатты (З.Жөкенов, Таң самалы).

Қаһарынан сескенді. Біреудің мысы басты, қорықты. Кешеден бері құлақтанған ел маңайдағы ауыл адамдары ерте тұрып жеткен. Науанның *қаһарынан*, мешіттің айбынынан *сескеніп*, әрірек шоғырланып, сыбырмен ғана сөйлесіп тұр (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қаһарын қайырды. Ашу-ызасын басты, сабасына түсірді, жұбатты. Ұлықтың аузын алған соң алдын алыстан болжайтын Жүсіп ара ағайын Ақай, Жаманғұт арқылы тоқтау айтқызып, Қақбайдың *қаһарын қайырды* (Ә.Бектасов, Мәди).

Қаһарын шақырды. Ашуын шақырды, сұстанды. Құдайдың *қаһарын шақырғандай*, күпірлік іс болғандай көреді (Ер есімі.).

ҚАҒАРАТ з а т. к ө н е. Балағат, ұрыс, сөгіс, қатты ашуланудан шыққан бейпіл сөз. Мен үшін есіттің-ау *қаһаратты*, Тұрпайы әкем сөзі жаман батты, Қарағым, тез сөйлесіп айрылалық, Рақымсыздар аямас, аңду қатты (Дастандар).

ҚАҒАРАТТА = е т. Балағаттау, ұрсу, сөгу, ақырып, зекіру. Сөйтіп екеуін ауыз жеткенше *қаһараттап*, қолы жеткенше қорлап, зынданға салады (С.Бегалин, Замана.).

ҚАҒАРАТТАУ Қаһаратта етістігінің қимыл атауы. Әлдебіреулердің аяқтан шалуына карамастан, сыртынан *қаһараттауын* а карамастан сырттан сыйлаушылары да көп болды (М.Әлімбаев, Қалам.).

ҚАҒАРЛАН = е т. 1. Көрлену, сұстану, терісіне сыймай шектен тыс ашулану, ызаға булығы. Босағанды қайтып аттаймын, Қаһарлансаң қарайып, Сөйлер сөзді таппаймын (Бесғасыр.). Шыға келді алдынан, *Қаһарланып* жұлқына Сөйлейін деп Келменбет, Жауап қылды ұмтыла (Қамбар батыр). Қасқыр болып, қанды сорып, *Қаһарланып* түксиген, Бас сауғалап, жанды қорып, Жалпы кедей бүкшиген (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. Күшейе түсу, өршу. Күн жылынған сайын су арнасы көбейіп, өсіп барады. Ағысы тым аласапыран, бұлайша *қаһарланып* берсе көпінді жұлып әкетуі мүмкін (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл).

ҚАҒАРЛАНУ Қаһарлан етістігінің қимыл атауы.

ҚАҒАРЛЫ с ы н. 1. Айбатты, зәрлі, айбаты зор. Қанішер *қаһарлы* хан ашуы көп, Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп. Сол күнде қошметші атайды екен, Ханның ханы, патшаның патшасы деп (Абай, Тол. жин.). Қап тауының тасын қопарғандай *қаһарлы* ханға мұнысы несі, «ит құтырса иесін қабады! Дегеннің кері келді-ау деп Қасымхан *қаһарлы*,

қанды қол атаманның оңай қабылдай қойғанына бір жағынан сескеніп те қалған еді. Оның мәнісін енді аңғарған тәрізді (К.Тоқаев, Соңғы соққы).

2. Ашулы, жауын аямайтын қатұлы. *Қаһарлы* қазақ халқы да, Ер салып тұлпар атына, Мініп, жауды жапыра, Шықты майдан төріне (Т.Жароков, Шығ. жин.). Халық сөзі *қаһарлы* (Мақал-мәтел). 3. Қияметті, ауыр, тайғақ, қиын кезең. Бүгінгі *қаһарлы* күндердің келбетін паш ететін қатал бояулар, өмір мен өлім бетпе-бет келген ақырғы шайқасты баяндайтын сюжетті картина-плакаттар неге аяқталмай жатыр? (Р.Райымқұлов, Суретші). Салман қарттың екі баласы Өтеген мен Сүйеген тете өсіп келе жатқан-ды. *Қаһарлы* соғыс жылдарында Отан қорғауға аттанған (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). 4. Сұсты, қайратты, жігерлі. Ол үшін «кебенек ішінде» танылатын ердің бес қаруы – дауылдаған дауылпаз жыр! Ол жырға *қаһарлы* леп берген жігерлі өуез! («Түркістан»). 5. Қатал, қатты (мезгіл). *Қаһарлы* қыста рух кеткен Жер жүзіне жан кірді (С.Сейфуллин, Оленд.). 6. Атышулы, даңқты, айбарлы. Көктекенің *қаһарлы* атын Балуан Шолақ та естіген (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). 7. Ызбарлы, ашудан шыққан, шерлі. Рас, *қаһарлы* сөздің қамал бұзатынын Отан соғысының отты жылдарында өз көзімізбен көріп қайттық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Қаһарлы күндер п о э т. Ауыр, қиын кезең. Махамбеттің біз білетін өмірбаянында сол романтикалық сәулелі шағының бірде-бір ізі жоқ. Оның бәрі-бәрі күреспен өткен *қаһарлы күндердің* аласапыран дүбірінде Еділ мен Жайық арасы – Нарын құмының қара дауылына көміліп қалғандай («Түркістан»).

ҚАҒАРЛЫЛЫҚ з а т. Қаһарлы болғандық, қаһарланғандық, айбаттылық, кәрілік.

ҚАҒАРЛЫРАҚ с ы н. Қаһарлылау, айбаттырақ, сұстырақ. Грузия сансыз сенің байлығың, Кавказдан *қаһарлырақ* айбының. Даңқы орап дүниежүзін шарықта. Қанатыңды кең әлемге жай бүгін (О.Шипин, Өмір өрнегі).

ҚАҒАРМАН¹ [ар.+ир. قهرمان] с ы н. кі т. Ер, батыр, батыл, ержүрек, табанды, қайратты, жігерлігімен көзге түскен, айбынды, айбарлы. *Қаһарман* халықты қарудың күшімен ала алмасын білген соң қауіпті қатер өртүрлі жұқпалы дерттерді өршіту арқылы ілкітіруді мақсат қойса керек (К.Сегізбаев, Өртенде). Тағы арыстан жүректі. Аплатон, Сократ ақылды, *Қаһарман*, Ғали білекті (Абай, Тол. жин.). «Білім қымбат, білу қиын», халықтың бейнелеп айтуынша «Оқу

инемен құдық қазғандай». Оған қажымас қайрат, *қаһарман* табандылық, таудай талап қажет (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

ҚАҒАРМАН² з а т. 1. *Ер, батыр, ержүрек, қайратты, көптен бағасын алған адам.* Ал адам үшін дүниеде туған жерден артық не бар. Адамды *қаһарман* ететін де, қыранша қалықтатып қияға шығаратын да, атыңнан айналайын, туған жер ғой (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). Кенесарының абыройы да, қадірі де артты. Бірақ жан аямас қаталдығы көп елді өзінен үркітті. Алайда соңынан ерген батырлары оны ұлт *қаһарманы*на айналдыруға тырысты (І.Есенберлин, Қаһар). 2. *ә д е б. Жағымды кейіпкер.* Мен әдебиетте, сол ауыз әдебиетінде ғұмыр кешкен *қаһармандар* сияқты замандасымның алып бейнесін жасасам деп армандап отырмын (О.Бөкеев, Қайдасың.). Скульптуралық өрнектегі біріне бірі айбат шегіп, бірі күліп, бірі жылап елегізіп тұрған атамзамандағы алыс аңыздың *қаһармандары*н көргенде бір мезет Үндістанның аты шулы эпостары «Махабхарата» мен «Рамаяна» беттерін ашқандай әсер аласың (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ҚАҒАРМАНДАЙ с ы н. *Батырдай, ештемеден қаймықпайтын ержүрек адамдай.* *Қаһармандай* қанжармен шаншып жүріп, Сағат болмай өлтірді сексен кісі (Ғашықтық дастан.).

ҚАҒАРМАНДЫҚ з а т. к і т. *Батырлық, ерлік, қайраттылық.* Миллиард пұт астық жинау тек ғаламат іс, құдірет-күш иелерінің ғана қолынан келеді. Мен жалпы жұрттың жаппай *қаһармандығына* қайран қалдым (З.Қабдолов, Сыр). // *Батырлық, ержүректікті дәріптейтін, жырлаған.* Ал осы ғажайып *қаһармандық* дастандардың жеке-жеке авторлары болған (Ә.Нұршайқов, Ақиқат.). Күні кеше соғыс өрті кешкен Бауыржан мен Мәліктер қаруларын тастап, қолдарына қалам алды. Енді олар сонау бір ерлік күндердің *қаһармандық* шежіресін жазуға столға отырды (С.Мәуленов, Жер нәрі). // *Ештемеден қорықпайтын, ержүрек.* Ел басына күн туған сын сағатта қазақ қызының *қаһармандық* тұлғасы дараланып, ардагер азаматтар қатарына ұрандап, алда жүруі тіпті де кездейсоқтық емес («Қазақст. әйелдері»).

ҚАҒАРМАНША ү с т. *Қаһарман сияқты, батыр секілді.* Қайратпен *қаһарманша* а бекінсең де, Тәуекел майданында тұрам дағы (Ақан сері). *Қаһарманша* құрсанған, Қарсы

қарап ажалға, Ашу кернеп томсарған (Жамбыл, Шығ.).

ҚАҒАТ з а т. к ө н е. *Зәрулік, мұқтаждық, тапшылық, жоқшылық.* Біреуіміз мүмкін еді. Жок, қазір астыққа еліміз сондай *қаһат* болып отырғанда, біз бидай егістігінің көлемін қысқарта алаймыз (І.Есенберлин, Көлеңкемен.). Ал бірінші дүниежүзілік соғыс пен азамат соғысы жылдарында соның өзі де болмай қалды. Қорғасын нағыз *қаһат* – зәру затқа айналды (Ә.Жөмішев, Армысың.).

ҚАШ¹ е т. 1. *Бір пәрседен қорқып безу, зыту.* Наурызда тастаған шұңқырдың маңы екен. Бөлтіріктерге ілесе *қашыпты* деседі (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Әбдіғапар мылтық даусын естіп, өз адамдарының құтқаруға келіп қалғанын біліп, Алакөл жағына қарай *қаша* жөнелді. Жігіттер: «Тоқта!» деп айқайлады. Бірақ Әбдіғапар тоқтамастан, қарамастан *қаша* берді (М.Жұмағұлов, Қыран.). «*Қашайын* деп тұрған қоянға қазық тиген соң не жорық» – дегендей, бүгінгі жиналыстан кейін ерекше тізімге ілінген-ақ шығармыз (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *Қашқан* қоян, жатқан қоянды ала кетеді (Мақал-мәтел). 2. *Жанын қорғау үшін қауіпсіз жерге бас сауғалау, жылыстау.* Қазақтар қалмақтарды жеңіп, қалмақтар қысылған мезгілде Айда батырдың ағасы Тілеуке батыр қазақтардан *қашып*, Кент тауына жасырынған уақытында інісі Айда батырға ұшырасып қалып, жауға бірге жүр деген («ДУГ»). Қатарынан асыпты, Мал-жанына қарамай, Ноғайлы елі *қашыпты* (Қобыланды батыр). Адам естімеген қу науқас бар. Жұрт қашып жатыр қаладан (М.Әуезов, Абай жолы). // *Безінген адам, халық.* Қайрат пен ақыл жол табар, *Қашқанға* да, қуғанға (Абай, Тол. жин.). 3. *а у ы с. Алыстау, ұстатпау, жоқ болып кету.* Сол *қашқан* мол қашыпты балалық, Қайда екенін көптен бері-ақ білмедім (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). 4. *а у ы с. Безіну, ашақтау.* Бір бес надан оңбассың, Нансаң онын қосқанға. Жасық, жаман болмассың Жамандықтан *қашқанға* (Абай, Тол. жин.). Етікшіден құлаш *қаш*, Бізі тиер көзіңе, Сөзі тиер өзіңе (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал.). Жақсыдан *қашпа*, жаманға баспа (Мақал). 5. *Көзге түспеу, көрінбеу, ұсталып қалмау үшін бой тасалау, тайып тұру.* *Қашпа* қ болсаң, зымыра (Мақал.). 6. *Қашқалақтау, тайқақтау, бойын аулақ салу.* Еңбек қылудан, қызмет қылудан *қашып*, еріншек атанып, ез атанып, ырысқа дұспан болады (Абай, Тол. жин.). Адамдардың кінәсін көтере алмай, ақ

жер кара боп, жұмақтың нұры жерден *қ а ш ы п*, жақсы дәмді жемістер жерге шықпай кетіпті («ДУГ»). Бөледен машайық *қ а ш қ а н* (Мақал). **7. Жалтару, құтылу.** Түйе *қ а ш ы п* жүктен құтылмас (Қаз. мақал-мәтел.). Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, *қ а ш ы п* құтыла алмайсың (Абай, Тол. жин.). Ұйқыны аш дер ек, Надандықтан *қ а ш* дер ек. Болмайды үндеп, Дұшпан тұр күндеп, Бізде бұл бір індет (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көптен қоян *қ а ш ы п* құтылмас (Мақал). **8. а у ы с.** *Бас тарту, істегісі келмеу.* Беглік пенен байлықтан сөз қозғасам, Көткеншектеп *қ а ш ар сы ң* байғұс бала (Жамбыл, Шығ.). Кейбіреулері тырағайлап *қ а ш а* бастады (Ә.Кекілбаев, Үркер). **9. а у ы с.** *Қыздың ата-анасының рұқсатынсыз тұрмысқа шығуы.* «Пәленшенің қызының *қ а ш қ а н д ы ғ ы*», «Түленшенің қалыңмал алғандығы...» сияқты әңгімелер жұрттың жүре тыңдайтын әңгімесі болып кетіп еді (Б.Майлин, Шығ.). Еркебұлан мен Нұржамал қазір *қ а ш п а қ*. Тек сені күтіп отыр, – деді. – Бізді алып келген айдаушы оларды анау сайда күтпек (І.Есенберлин, Қатерлі.). **10. а у ы с.** *Қарсы болу.* Өссін, ер жетсін, бір-бірін ұнатып жатса көрерміз. Елеу менімен құда болудан *қ а ш п а с*, – деді кара тақиялы шал (Қ.Қараманұлы, Қайраң өткел).

Ажал қашты. *Ажалды жеңді, өлім кетті.* *А ж а л қ а ш т ы* бір аяқ қос көзді алып, Жеңгендерге жаңа көктем лебі есті... (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Ажары [кейпі, реңі, түсі] қашты. *Адамның нашар көңіл күйден бет әлпеті, тұр-түсі бұзылды.* Бірдеңеден үрейленіп тұрсың ба? *А ж а р ы ң қ а ш ы п* кетіпті ғой (Ауызекі).

Алып қашты. *а) Ерік бермеді.* Жиырма бес жанып тұрған жалындайсың, Теңізде *а л ы п қ а ш қ а н* ағындайсың (С.Мәуленов, Таңд.). *ә) э т н.* *Қызды ата-анасына құда түспестен алып кетуі, үйленуі.* Қоже-еке, мысық қалай, тышқан қалай, Дос қалай бұл жалғанда, дұшпан қалай. Мал бермей, неке қимай, *а л ы п қ а ш ы п*, Біреудің жас баласын құшқан қалай? (Айтыс). Бүгінде толып, бес биенің сабасындай әйел болған Айбарша қыз күнінде ине-жіптің көзінен өткендей талдырмаш екен. Ауданда істейтін бір жігіт ғашық болып жүріп, *а л ы п қ а ш ы п т ы* (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

Ақылы қашты. *а) ж е р г.* *Алжыды, ақылы кеміді, азайды.* Әлде ол кісілердің қартайған соң, *а қ ы л ы қ а ш т ы* ма? (Ауызекі). *ә) Састы, абыржыды.*

Ат-тонын ала қашты. *а) Жуымады, басын аулаққа салды, алысқа, жыраққа кетті.*

Алты қырдың астынан *а т-т о н ы н а л а қ а ш т ы* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *ә) Бет бақтырмады, екі қолын төбесіне қойды, әбден қарсыласты.* Шеттерінен *а т-т о н ы н а л а қ а ш т ы* (С.Омаров, Өмір.). Атбасарға апарып емдетейік деп едім, Желдібай дәрігерден *а т-т о н ы н а л а қ а ш т ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Аш бөледен қаш бөле. *Бастан құлақ садақа, бөлеге жолама.* Ана Бұқабай сөйтіп жүріп, бастықтарды ырқына көндіріп алды. Шамасы, «*аш бөледен қаш бөле*» дейтін болу керек («Қаз. әдеб.»).

Басын ала [алып] қашты. *а) Өз басын сауғалады; жуымады, жоламады.* Қаратаз да алғашқыда болыс сайлауына түсуге жүрексініп, *б а с ы н а л а қ а ш т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жан ұшқынын жай қылам, Жанардан от шашамын, Басынатын қайғыдан *Б а с ы м д ы а л а қ а ш а м ы н* (Т.Шопашев, Көңіл.). *ә) Көнбеді, қасарысып бақты.* ...Ал, қарағым, құртты ала ғой, – деді кемпір. – Қой, о не дегеніңіз, жоқ айта көрменіз, – деп Бөрібай *б а с ы н а л а қ а ш ы п* еді, кемпір қоймағасын, екі қалтасын құртқа сықап алды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Бөледен машайық қашып құтылыпты. *Жалалы сөзден я істен жақсы адам аулақ жүреді деген мағынада.* Шырағым, тек жүрсең тоқ жүресің, *б ө л е д е н м а ш а й ы қ қ а ш ы п т ы* деп, нең бар, аулақ бол (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Бейілі [пейілі] қашты. *Пейілі кетті, ниеті тарылды.* Бермеймін, – деп, бекінбе, Аузыңды ұстап өкінбе; Мерекелі беқ, – деуші еді. *Б е й і л і қ а ш қ а н* секілді (Ақын жырлары). Үшедің шөлге шығып қарыны ашты. Кедей еді бай болып *б е й і л і қ а ш т ы* (Майлықожа, Нақыл). Атаң бұлай болып па еді, хан Абылай, *П е й і л і ң қ а ш с а*, берекең кетер былай (Ақын жырлары).

Берекесі қашты. *Ұсқыны кетті, тұрсізденді.* «Қиын-ау, қиын, тегінде, *Б е р е к е ң қ а ш а р* күтіп сен (Таулар сөйлейді). Нияз *б е р е к е с і қ а ш ы п*, шарасыз кескінмен Ләззаттың бетіне үрпие қарайды (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Бетінің қаны қашты. *Сұрланды; жүдеді, талықсыды; қорықты.* Кітап оқып отырған Салика Ләззаттың *қ а н ы қ а ш қ а н б е т і н е* таңырқай қарап, басын шайқады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Бұғалығын ала қашты. *Бас асаулықетті.* Артына кете берді қарамастан, Асаудай *б ұ ғ а л ы ғ ы н а л а қ а ш қ а н*. Кейіді Кию келіп Кей-Қауысқа, – Қалай, – деп – мынау ісін қара

басқан? (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Б ұ ғ а л ы қ а л ы п қ а ш қ а н* асаудай туласа да, ақ жаулыққа еріксіз көндірген ата-ана ғұрпымен тағдырға өзі мойысынса да, қайын сіңлісін қимайтын («Қаз. әдеб.»).

Дәулеті қашты. *Кедейленді, байлығы кетті.* Бейлі кеткен жігіттен Еш береке болмайды, *Д ә у л е т і қ а ш қ а н* жігітке Береке келіп қонбайды (Ақын жырлары).

Дегбірі қашты. *Тағатсызданды, шыдамы, төзімі кете бастады. Д е г бі р і м н і қ а ш ы п,* сөзімнің берекесіз шыққанын Құлпаштың мырс еткенінен сезіп, бетім ду еткендей болды (Ә.Омарбеков, Көрлен.). Айқай көтеріліп бара жатқан соң, ас иесі Бекпембеттің *д е г бі р і қ а ш қ а н* д а й болып, өңі сұрлана түсті (Ғ.Сланов, Шығ.).

Еңбектен қашты. *Еңбектенгісі келмеді, жұмыстан жеріді.* Зып берген қуға еріпсің, *Ең б е к т е н қ а ш ы п* жеріпсің (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Еті қашты. *Арықтады, жүдеді. Е т і қ а ш ы п,* сүйектері арбып, сылынып қалған мынау жүдеу жігітпен осыдан бес-алты ай бұрын өзі майданға аттандырып салған Бәшірбегін салыстырады (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Төңірегінің *е т і қ а ш қ а н* шүңірек көзінің жиектері қызарып, кенет қанталап, өңі өзгере қалды (С.Бақбергенев, Күй.). Сопақша толық бетінің *е т і қ а ш ы п,* шықшыты мен бет сүйегі бадырайып тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Жаураған торғайдай құты қашты. *Берекесі кетті, састы.* Сөйткен Шыңғыс хан ұрпағынан шыққан Әбілқайыр хан болса енді мынау, бір жігіттің тағдырын шеше алмай, *жаураған торғайдай құты қашып* тұр (І.Есенберлин, Шығ.).

Зөре-құты [зөре қалмай] қашты. *Қорықты, үрейленді.* Менің бейтанысымның *з ө р е - қ ұ т ы қ а ш қ а н* (Т.Бердияров, Шығ.). Өрден ойға қашқанда, *з ө р е м қ а л м а й қ а ш а м ы н.* Зөрем қалмай сасқанда, Мен тоңқалам асамын (М.Әлімбаев, Шығ.).

Ит арқасы қиянға қашты. *Алысқа, жыраққа кетті, көз көрмес алысқа жылыстады.* Бұдан бірталай жыл өткен соң «аласапыран» басталып, Әмірхан бай барлық малын айдап, қайдағы бір «*ит арқасы қиянға*», жат елге қарай *қ а ш ы п* кетеді (Ғ.Сармұрзин, Мейірім).

Көк долы қатыннан дәу пері қашады. *Әйелдің тентектігі, долылығы, көкбеттігі туралы.*

Көше қашты. *Үдере көшті, бір-ақ, біржола табан аударды.* Тезірек *к ө ш е қ а ш ы п,* сыр-

да құлап, Аумаса болмайды екен табанымыз (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Көш-құлаш қашты. *Ат-тонын аулақ салады.* Оның үстіне аудандағылар да... атын атап, жөнін жөндеп жүрген жерден *к ө ш - қ ұ л а ш қ а ш а д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры).

Күйеуге қашты. *э т н. Қыздың ата-анасынан рұқсат алмай, өз еркімен күйеуге шығып кетуі.* Бірінде «Стамшылдың қызы *к ү й е у г е қ а ш ы п* кетіпті» деп неше саққа жүгіртсе, екіншісінде жұрт «құтты болсын» айтуға асықты (Ә.Төреханов, Хантөңірі).

Қайғы қашқан. *б е й н. Уайымнан арылған, көңілді, қуанышты.* Мерекенің мерейі үстем, Қуаныш көп, *қ а й ғ ы қ а ш қ а н.* Жан жарасы түлей түскен Соғыс салын кешкен бастан (Ж.Өмірбеков, Мың терезе).

Қайда қашар дейсің. *Ешқайда кетпейді, қолдағы нәрсе деген мағынада.* Өлең *қ а й д а қ а ш а р д е й с і з.* Бар өнерді саламыз ғой ортаға (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.). – Әй, Қайныш-ай, қалжыңың да түйеден түскендей, қызықсың-ау, қатын *қ а й д а қ а ш а р д е й с і з,* мына қашып кететін оқуын бітірсін де әуелі (М.Токжігітов, Куәгер).

Қаны қашты. *а) Түрі бұзылды, сұрланды.* Естайдың бетінің *қ а н ы қ а ш ы п,* қабағы да кірбің тарта бастаған (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *ә) Бозарды, шүберектей қуарды.* Көзі үлкендеу, *қ а н ы қ а ш қ а н* сұрғылт бетті әйел еді (Б.Майлин, Шығ.). Алма ерін *қ а н ы қ а ш ы п* көкшіл тартқан, Ақша бет солған гүлдей жерде жатқан (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Енді Жібек, сұп-сұр боп *қ а н ы қ а ш қ а н,* дір-дір етіп ашық терезеден жұлқи сокқан түнгі желге бетін тосты (Ә.Тарази, Асу).

Қаша жөнелді. *Тура қашты.* Бәрі *қ а ш а ж ө н е л д і* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қалғандары кері *қ а ш а ж ө н е л д і* (С.Сейітов, Сөз сұра.). Шөпшілер айғайын естісімен, қасқырлар дүркіреп *қ а ш а ж ө н е л д і* (Қаз. ертег.).

Қашқан жауға қатын ер. *Босбелбеу, арты қуыс, бірақ өзінің қодырандаған, қоқақтаған кісі туралы айтылады.* Енді, балам, жетер, *қ а ш қ а н жауға қ а т ы н* ер деп, көп коқақтай берме, – десе де құлағына кірмеді (М.Дулатов, Шығ.).

Қашып құтыла ма? *Бұнсыз ешқайда бармайды, не көрсе де бірге көреді деген мағынада.* Заһираға бір күн көріп болған ғашық, Кедей деп бермейді-ау деп қайғы басып. Не өлмек қызды алмақ ойға түсті, Тағдырдан *қ ұ т ы л а м а* пенде *қ а ш ы п* (Үш ғасыр.).

Қиюы қашты. *Қисыны келмеді, берекесі*

кетті. Әрбір сәтсіз іске қ и ю ы қ а ш қ а н қайшылық кездеседі емес пе (С.Бегалин, Ана қайраты). – Оу, шырағым-ау, осының өзіне әрең қолымыз жетіп отырған жоқ па? Қисыны жоқ сөзді айтпасайшы. Бүйтіп қ и ю ы қ а ш қ а н тірілікте қисыны болушы ма еді, ойбай! (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі).

Қоян қаштылады. *Іске, жұмысқа өте қызығып, ынталанып кірісті. Қоян қаштылап комбайн штурвалындағылар шат қимылға мінгенде, алқап тұнған астық теңізі қайта бір тізіліп өтеді көз алдыңнан («Лен. жас»).*

Қуаты қашты. *Күші қайтты, әлсіреді. Үйленбей жатып, оты сөніп, бойынан қу а т ы қ а ш қ а н сен деймісің елдің бәрі (З.Жәкенов, Таң самалы).*

Құты қашты. а) *Жадап-жүдеді, берекесі кетті; жағдайы болмады. Жалмұраттың құ т ы қ а ш т ы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).* Шағаладай үйінің, қ а ш ы п қ ұ т ы күйінің (Т.Жароков, Шығ.). ә) *Реңі бұзылды, түрден түр қалмады. Көрген соң қалыңдықты бұға берді. Тұмсығын жағасына тыға берді, Қызарып екі беті, құ т ы қ а ш ы п, Шекеден шып-шып тері шыға келді (А.Нұртазин, Көк тоғай).*

Қырсық қашты. *Ырыс, береке кірді. Халықтан қ ы р с ы қ қ а ш ы п, ырыс келді, Қажырлы қайраткерлер жұмысқа енді (Ү.Кәрібаев, Өленді).*

Мазасы [дегірі] қашты. *Берекесі кетті, титықтады. Салқын самал. Барады өз-өзінен м а з а қ а ш ы п (Кешіре гөр, кетсем мен жаза басып); Тыныстатып бір нәзік сұлулықты, Дала жатты маужырап, алаң ашық (М.Айтхожина, Баян жүрек).*

Нұры қашты. а) *Көру қабілеті азайды. ә) Жанары көмескіленді, көңілсіздік басты. Оның әншейінде жайдарлана сәулеленіп тұратын көзінен шаттық нұры қ а ш қ а н д а й, ауыр ойдың мұнары бетін басқан секілді (Ә.Әбішев, Шығ.).*

Ордадан қашатын нервалар. *к ө н е м е д. Қозғау түйсіктері. Ал енді біреулері әсерді ордадан нерв ұшына алып барады. Бұлар қозғау нервалары, яки ордадан қ а ш а т ы н н е р в а л а р деп аталады (М.Жұмабаев, Педагогика).*

От пен судан қашпады. *Неден болса да бас тартпады, тәуелкеге бел буды. Киын-қыстау кезеңде О т п е н с у д а н қ а ш п а д ы ң (Қ.Аманжолов, Шығ.).*

Оты қашты. *Шөбі азайды, тақырланды. Жайылымды қалай болса солай пайдалансаң, оның о т ы қ а ш а д ы. Міне, осы жайды алдын*

ала ойластырады (Е.Дүйсенбаев, Береке бастауы). Шөбі сирек, о т ы қ а ш қ а н жайылымдарды пайдалану жөнінде басқа түлік малдардан қойға тең келетіні жоқ (М.Ермеков, Қазақст.).

Өз үйінен қашты. *Тентіреп кетті, босыды. Ө з ү й і н е н қ а ш ы п жүрген, Ант ұрғанға қосылма қапылыста (Абай, Тол. жин.).*

Өңі қашты. а) *Түрі өзгерді, түсі бұзылды, сұрланды. Бұйрықты оқып ойланды, Ө ң і қ а ш ы п сұрланды (Қ.Әбдіқадыров, Батыр).* Таң атқан соң шығарын күннің біліп. Ө ң і қ а ш ы п бола алмас бұрынғыдай (Абай, Тол. жин.). ә) *Маңызы кетті, мәні кетті. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда ө ң і қ а ш а д ы (Абай, Тол. жин.).*

Реңі [сұсы] қашты. а) *Күн райы бұзылды. Ел жатар мезгілде қаракөк аспан р е ң і қ а ш ы п, тоза бастайды (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).* ә) *Өңі бұзылды, түсі қашты. Дегенше «өнеміне» келіп түсті Сақал-мұрт, сауыт-сайман, шаң-шаң үсті. – Келіпсің с ұ с ы ң қ а ш ы п, сонша сасып. Кәнеки, көрдің, – деді, – Рүстем кімнен күшті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жүрек қатты ауырып, ұстамалы түрде басталса, оның бетінен мұздай тер шығып, р е ң і қ а ш а д ы (А.Дайыров, Хирург.).*

Сәні қашты. *Берекесі кетті, салтанаты бұзылды. Мың құлпырған масатыдай, Қандай әсем қарап тұрсам. Майдың с ә н і қ а ш а т ы н д а й (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл).*

Сиқы қашты. *Сиқы кетті, өзгерді, бұлінді. Дауыл жығып, кеуктеніп, өзегінен мүжілген теректей, сұңғақ дененің қазір с и қ ы қ а ш қ а н (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Шөп тасусыз базаларға, Қоралардың қ а ш қ а н с и қ ы; Сері жайды мазалар ма Аң аулаған, көрмеген ұйқы? (М.Рашев, Біле қойдым).*

Сұры қашты. а) *Өңі өзгерді, сиқы кетті. Мына бір с ұ р ы қ а ш қ а н адамдардай емес екенсін (Р.Токтаров, Ертіс.). ә) Берекесі кетті, жылуы кетті. Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы, Тұман болар, жел сокса, шаң-тозаңы. От жақпаған үйінің с ұ р ы қ а ш ы п, Ыс-тан қорыққан қазақтың құрсын заңы (Абай, Тол. жин.). Өмірім қайыршының киіміндей, Таулардың қыстан азған киігіндей, Кедеймін, кесел шалып, с ұ р ы қ а ш қ а н; Астықтың шөлде қалған түйіріндей (Д.Еркінбеков, Шымыр.).*

Тұра қашты. а) *Бірден қаша жөнелді. Тай тұра қашады (Қаз. ертег.). Бір жалғыз ағаштың түбінен, Мүйізі алтын бір киік тұра қ а ш а д ы (И.Байзақов, Шығ.). ә) Безіп кетті, алды-артына қарамады. Бойы бұлғаң, Сөзі жылмаң. Кімді көрсем, мен сонан Бетті бастым, Қатты*

састым, *Тұра қашты* м жалма-жан (Абай, Тол. жин.).

Түсі қашты. *Түрі бұзылды, сұрланды.* Қаршығаның көзіндей шегір көзі қазір де жалт-жұлт ойнайды. Бірақ түн қатып, *тұс қашты* болғаны аңғарылады (А.Нұрманов, Құлан.). Күн түнеріп, *тұс қашып* кірпік қақпай, кездескенін кесе айтып, түстей қақшиып (Д.Әбілов, Жүрек.).

Тым-тырақай қашты. *Жан-жаққа бытырай қашты.* Әлдекімдер бас сауғалай *тым-тырақай қашып* барады (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Қыздар бақырып, бетін басып, *тым-тырақай қаша* жөнелді (З.Шашкин, Шығ.).

Тыныштық қашты. *Берекесі кетті, мазасызданды, бейберекетсіздікке тап болды.* Жарқыннан *тыныштық қашты* (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Ұйқысы қашты. *Ұйқысы келмеді, ұйықтамады.* Сізді ойлап *ұйқы қашты* екі көзден, Түсінер ақылды адам айтқан сөзден (Ақан сері, Шығ.). Осынау Мүзбел өңірдегі алты мың гектар алқапта астық бір жылдан бір жыл бітік өскен сайын ол бұрынғыдан бетер қобалжып, *ұйқысы қашатын* ды тауып алды (Алтын масақ).

Ұсқыны қашты. *Тұр-түсі өзгерді, бет әлпеті табанда құбылды, берекесі кетті.* *Ұсқыны* м қашып, ұқсармын бөлкім жетімге, Ұмтылам бірақ бөрібір саған жетуге (Т.Молдағалиев, Өлең.).

Ұяты қашты. *Ұялмады, бейәдеп іс жасады.* Сен ұятты жақсыдан ізде. Саған бөрі ұят. *Ұяты* қашқан жастық, жастық емес, ол көріліктің басы (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат).

Үрейі қашты. *Зәресі ұшты, үрейленді.* Ақырын, әлсіз қымсынып. Қойғаның ба ұмсынып? Балтаңды қолға алсайшы! *Үрейің* нағып қашып тұр! (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ырыс қашты. *Құт-берекесі кетті, ырыздың келді.* *Ырыс қашса*, туыс та қашады (Мақал-нама).

Шайтан [жын-шайтан] қашады. *діни. Бойында қасиеті бар діндар адамнан, Құраннан қырсық, бөле алыс жүреді деген мағынада.* Мекке барып келген адам емес пе, басында сәлдесі бар, аузынан Алланың есімін тастамайды, ондай адамнан *шайтан қашады* десті жартысы («ДУГ»). Бұл кітаптан *жын-шайтан қашып* кетер, Жаны шошып, зәресі ұшып, сасып кетер (С.Торайғыров, Шығ.).

Шайтан қашар бақсы. *миф. Атақты, күші, мысы басым бақсы.*

ҚАШ² = е т. *Қой, ешкі, сиыр сияқты малдардың шағылысуы, ұрықтануы, аталық пен аналық малдың қосылуы.* Бір күні *қашқан* сиырды ауылға қуып тыққан құнан бұқа байдың есік алдында жүрген бәйбішесін мүйізімен көтеріп тастап, майып қылып кете жаздайды (А.Хангелдин, Біздің от.). Тоқтың *қашып* тобымен, Егіз-егіз қоздаса, Арасы толар бұтаның (Қ.Қуанышбаев, Өлең. өңгім.). – ...Қызыл қой егін пісер алдында тағы *қашып*, осы күзде екінші қоздады, – деді Айша (М.Әуезов, Шығ.).

Қашпаған сиырдың уызынан дәметті [қаратты]. *Қолдан келмейтін іске дәмелендірді; бос сөзбен емексітті.* – О да ақыл екен-ау. – Жок, «темірді қызған кезінде соқ». *Қашпаған сиырдың уызынан дәметін* жүреміз бе? (Ә.Сараев, Тосқауыл). – Ағайыны бөтір жасады деп, сөз байласты деп, қаржы жинап берді деп, *қашпаған қашардың уызына қаратқандай*, қашанғы зарықтырамыз Махмұтжанды (Д.Әбілов, Ақын.).

ҚАША з а т. *Қабырғасы қашалап жиналған мал қамайтын қоршау, төбесі ашық мал қора, малдың жатар орны.* Жаңа қора – кең сарай, *қашасы* мен түбіне тай шаптырым. Кересі желі бойы биік. Кіріпін көк керіп тастай (І.Жансүгіров, Шығ.). Жылғада жүрдік ойнап аулақтағы, Жылқы жатты *қашада* тау жақтағы (М.Мақатаев, Шығ.). Ұзын-ұзын салмалардан жасалған кең *қашаның* ішінде сиыр сауып жатқан өйелдер үрейлене орындарынан тұрып, бізге қарай қалысты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚАША = е т. **1.** *Қазу, тесу, ою, төңірегін жыру.* – Осының өзі оңай жұмыс дейсің бе? Шыңыраудан су тартқандай екі-үш жүз қадам тереңді *қашап*, кен алған сізге жеңіл көрінеді екен-ау! – деді (Ғ.Сланов, Замана.). Әр аттаған сайын қол күрегімізбен табан тірерлік жер *қашаймыз* (Арулар отты жыл.). Бұлақтайын алып мұнай, Алтын қазып, *қашап* көмір, Ұшты құстай көкке самғай, Елменен шат жасап өмір (Т.Жароков, Шығ.). **2.** *Тасты шапқымен тесу, тасты ою.* Елібай қаршадайынан *тас қашап*, ағаш ойған, мүсін қиған сәулеткер еді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). **3.** *Жартас, тауды үңгірлеу, тесу.* Тау қопарып, *тас қашаған* шалқақ кеуделі, сом білекті батырлар нық басады (Қ.Қамбаров, Ертісте). Шыңға шығу үшін құздарды *қашап*, бауырлата салған жол алты рет туннельден өтеді, әрі әдейі жасалған жолайырықтар болмаса, қарсы келген машина қатарына өте алмайды (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Бірақ Махаббалипурамның тас храмы таңырқатпай қоймады. Тұтас тас төбені

қашап отырып кеңдігі жиырма-отыз, тереңдігі он метрге жуық екі зал жасаған (Т.Ахтанов, Үндістан.). **4. Жону, жасау, тұрғызу.** Көз алдынан Оңбайдың әлгі көгіс тартқан кең маңдайы кетпей қойған. Сүйектен қашап тастағандай сол бір сымбатты жігітті, оң бойында өртеніп тұрған от пен өнерді жауған оқтың астына жібере салу соншалықты обал көрінген оған (Жүздесу). **5. а у ы с. Сөз жұмсау, жыр жазу, көркемдеу.** Қалау үшін әр сөзді қашайды екен ақындар, Олең болып мәңгілік жасайды екен ақындар (Б.Исаев, Отыз.). Көпті көрдім көп жасадым, Көрдім Сөкен, Бейімбетті. Қатар тұрып жыр қашады м Мені олар да құрмет етті (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

Жігерді қашайды. б е й н. Жігерлендіреді, рух, дем береді. Жігерді қашайды. Әуелі: жылқышы болу жанның рахаты, қымыз ішіп, таңдаған сөйгүлікке мініп, қыз аңдып, ахахумен өтесің (Д.Досжанов, Зауал).

Қашай сөйледі. Туісе, шымыш сөйледі, ілік іздеді. Доспыз! Басқа дәнемені де білгім келмейді! – дейді қыз сөзді қашай сөйлеп. – Қыз бен жігіт достаса алмайды деседі, бос мылжың, сенуші болма! (Т.Нұртазин, Адам.).

Миыңды қашайды. Маза таттырмайды, әсіре мазалайды. Осы дауыс неғұрлым жақыннан шыққан сайын қаттырақ жаңғырыққан сайын миыңды қашайды (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Төбесін қашады. Шара қолданды, қиыс кеткен әрекеті үшін жазасын берді. Түнделетіп жетсең келінім мен Төлеужаным далада қалып қоймасын, әй, қауға сақал. Қайтып келген соң төбеңді қашаймын (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚАШАБА [ор. кошева] з а т. ж е р г. Ішіне 3-4 кісі сиятын, көшіп-қонуға ыңғайлы жеңіл шана. Сол қарлы дала төсінде арқандай шұбатылған шана жолмен жеңіл қашаба суыт жүріп келе жатты (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Бір күні Қарасазға Тұйықтан қашаба шанамен Сәрсекбек ағайым, Қаныша жеңгем келіп тұр (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚАШАҒА з а т. **1. Кітаптың, табақтың, шымылдықтың шеті, жиегі, ернеуі.** Кітаптың шетіндегі түсіндірме жазу; шымылдықтың маңдайша шілтері, ағаш табақтың жалпақ ернеуі, кітаптың шеті қашағаталады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). **2. ж е р г. Есік, терезенің пердесі.** Қашаға құрылған терезе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Есікке қашаға құрылса қандай әйбөт болар еді (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАШАҒАЙ с ы н. ж е р г. Қашық, алыс, ұзақ, көш жер. Күнде қатынап тұрған жер, қашағай болмаса керек еді ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ҚАШАҒАЙЛАУ с ы н. ж е р г. Қашықтау, алыстау. Қаладан қашағайлау тұрамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАШАҒАН¹ с ы н. **1. Ұстатпайтын саяқ, тағы, жүген-құрық салдырмайтын, безіп қашып кететін.** Жылқы ішінде қашаған, Жібәрме менің босағам (Сыңсу). – Балық қоралаулы қой емес, балық қашаған, оны қуып аулау керек. Тұщы су бұрын қатады, Сырдарияға апарасың ба, баста балықшыларды балығы бар жерге (Т.Ахтанов, Дала сыры). // Қашаған мал. Қашағанға, жарысқа көп алынып, желікпе болып қалған жандар екен, қызып ала-ала жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олар (ауылдар) құлынын шыңғыртып бие байлайды, бұғалық тастап қашаған ұстайды, кер айылдай асау үйретеді (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Айдап салдым жылқымды ошағанға, Салсам құрық жетпейді қашағанға. Ауылым шалғай кеткенде, беу, қарағым, Нендей медет етейін жасағанға (Қаз. өндер.). // Қашқың. Мықтыны билеп-төстегісің кең, әлсізден қарадай зәресі ұшып тұрады. Қазір ол – әкесі банды, өзі сұм, үкімет құрығы жетпей жүрген адамның қашағаны (Р.Токтаров, Тұлпар.). **2. а у ы с. Далабездер, жеңілтек; күйеуден кетіп қалғыш.** Ұлы бошалаң, қызы қашаған шалдың соры да (І.Жансүгіров, Шығ.). Амалым қанша? Баяғы қалпымен «қайтып келгіш, қашаған байлы қыздар» атандырып баға бердім (Мың бір түн). **3. а у ы с. Қол жеткізбейтін, ұстатпайтын, армандаған.** Ұстаттым-ау ақыр жалынан Арғымақ бақыт қашаған. Осының бөрі, жалынам, Баянды болғай, жасаған (Ж.Сомжүреков, Нұрлы нысана). Соншалық мешеу ме еді елу сегіз, Құтылмас болса-дағы сөз қашаған, ақындық меніменен туған егіз (О.Малқаров, Мен ат үсті.). Сарыла қарап әйнектен, Сабырсыз отыр жас адам. Жанынан тыныш жай кеткен, Жеткізбей үміт қашаған (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **4. а у ы с. Жөңкілген.** Жаңбырдың жібі аспанда Асауды тұсап қамады. Қашаған бұлттар қашқанда Маржан да тырсыттырмады (Ө.Нұрғалиев, Ай астында.).

Қашағанның қырсығы жусағанға тиеді. Біреудің бұлдіргені басқаға тиеді деген мағынада.

ҚАШАҒАН² з а т. ж е р г. Балық атауы. Бұрын көк теңіздің қашағанын қуам деп таңның атысы, күннің батысы қызыл танау боп

жүріп оң мен солына қарауға мұршасы болмапты (Ә.Нұрпейісов, Сең). Тек қашанда теңіз *қ а ш а ғ а н ы н* қуып аулайтын балықшылар қолға түспей сорлататын. Сол жылдары Сары Шая күннің бұзылғанын аңдитын (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ҚАШАҒАНДЫҚ с ы н. *Ұстатпайтындық, асаулық. Қ а ш а ғ а н д ы қ* мінез жоқ, Ұстатпай қашып кететін, шабан емес жануар, Қамшы менен ұратын (Қ.Төкежанов, Қария.).

ҚАШАҒАНШЫЛ с ы н. **1.** *Қашып үйренген жылқы малы, саяқ, кеж, тағы, жеке-дара оқшау жүруді қалайтын (мал).* Сондықтан бұларды (үшқыр атты) көбінесе жылқышылар қашаған ұстауға пайдаланып, оларды «*қ а ш а ғ а н ш ы л*» деп атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** *Аттың үшқыр жүрісті сипаты.* Сол тәрізді көкпар атында, үшқыр *қ а ш а ғ а н ш ы л д а р* дүбірді естігенде жүрегі дүрсілеп, өзін-өзі ұстай алмай, алағызып кетеді (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

ҚАШАЙ-ҚАШАЙ= е т. *Қайта-қайта жону, шабу.* Қазандай көгілдір мөрмәр тастың *қ а ш а й-қ а ш а й* бөріктейі ғана қалды, Ұлбосының тас төсекте шынтақтай жатқан тұлғасы ойылып та бітті (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ҚАШАЙЛА= е т. *Жонғыштау.* Жер көресіп көтеріп, *қ а ш а й л а п* майын ағытқан, Қажымас берен ерім бар, Мұнайлы Сағыз жерім бар (Айтыс).

ҚАШАҚ¹ з а т. *Қашып, тасаланып күн көріп жүрген, қашқын адам.* Өңкей *қ а ш а қ* жиылып, Елді еңіретпек аңғары (М.Әуезов, Шығ.). Үйде сапы, қарабин, Белдеуде найза шашақты. Мен де қашқын дос таптым, Қалың елден *қ а ш а қ т ы* (С.Сейфуллин, Өлең.). Ұялтып отырғанда мінеп қашап, келді адам отыз шақты бәрі *қ а ш а қ* (Рүстем – Дастан).

ҚАШАҚ² з а т. в е т. **1.** *Мал ауруының атауы, бедеулік, малдың орталық жүйке жүйесінің қызметі бұзылуының бір белгісі.* Малдың *қ а ш а қ* болуына жыныс органдарының ауруы, ішкі секреция бездері қызметінің бұзылуы себеп болады (ҚҰЭ). *Қ а ш а қ* қайта-қайта жанасқанмен де ұрықтанбайды, күйіті қайтпайды (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). **2.** а у ы с. *Күйіті қайтпайтын ұрғашы мал. Қ а ш а қ* бұқаға тоқтамай, дамылсыз шағылыса беретін сиыр (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). – Арам! – деді Жанай Артықбайға – *Қ а ш а қ* байталдың...жылай жүрген көрі азбан, арамдық сенен өтіп, маған келіп пе! (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Кей уақытта бие айғырға, сиыр бұқаға тоқталмай, ала жаздай *қ а ш а қ* болып, ақыр

аяғында қысыр қалады (Х.Арғынбаев, Мал ауру. емдеу).

Қашақ сиыр. *Бірнеше рет қашқан сиыр; тоқтамай қайта-қайта қаша беретін мал.* Тек қане осы себеппен *қ а ш а қ* болған елу сиыр бір ғана Жамбыл атындағы колхозда қысыр болып отыр (Қаз. тілі. диалект. сөздігі).

ҚАША-ҚАША ү с т. *Тоқтамай, үздіксіз қашу.* Жолдастың көбі бытырап, ...Қарағаштай көп әскер *Қ а ш а-қ а ш а* суылды. Хандық жаққа косылды (Исатай-Махамбет).

ҚАШАҚТА= е т. **1.** *Алыстау.* Әлгіде жап-жақын болып көрінген тауға жете алсамшы. Тіпті жете алатын емеспін. Мен жақындай түскен сайын, тау ары қарай *қ а ш а қ т а й* түсе ме, қалай? (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). **2.** *Қашу, қашқалақтау.* – Жылқы атаулының жершіл келетіні бар ғой, балам. Енді осыдан жайлауға жетіп жайласқанша, бұлар үйренген жеріне *қ а ш а қ т а й* тарта беруі де мүмкін (Б.Тоқтаров, Таудағы өн). **3.** а у ы с. *Жоламау, алыстай түсу.* Білмеймін қайда тоқпақ, қайда барам, Бақ қайда төбесінен ай қараған. Қызықтан *қ а ш а қ т а й д ы* бүгін өзі Қыздарға арман болған қайран ағаң (Т.Молдағалиев, Таудан түскен.). Еңсеп бұрын *қ а ш а қ т а п* жүрген өнеріне кем-кемдеп дәм татқан сайын құныға түсті. Үлкендер «ананы өзің істей ғой, мынаны өзің істей ғой», – деген сайын бір масаттанып қалады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **4.** а у ы с. *Басын алып қашу.* Сонда Қазыбек құдалықтан *қ а ш а қ т а п:* – Менің басым бос қызым жоқ, жалғыз ұлым бар, ол әлдеқашан үйленген, – деді (Ә.Бектасов, Мәди).

ҚАШАҚТАҢҚЫРА= е т. *Қаша түсу, қашқалақтау, кері тартыңқырау, қашыңқырау.* Содан бері көп құлқы сүймей, хирургиядан *қ а ш а қ т а ң қ ы р а п* жүреді (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ҚАШАҚТАҢҚЫРАУ *Қашақтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАҚТАТ= е т. *Бұлтару, жалтару.* Не керек, өзін әбден мезі етті. Сөзімен *қ а ш а қ т а т а*, шапалақпен үркіте алмай мысы құрыды (С.Сарғасқаев, Төмпішқара). Жанай өзінен-өзі қызараңдап, пысынап кетті. Сөйтіп, әкесімен оңаша қалудан қорқып, *қ а ш а қ т а т ы п* жүрген екеуара әңгіме ақыры айтылды (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚАШАҚТАТУ *Қашақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАҚТАУ *Қашақта етістігінің қимыл атауы.* Бұрынғыдай мал бағудан *қ а ш а қ т а у* пышақ кескендей тыйылып, қайта малға барам деп ықылас көрсетіп, ұмтылушы талапкер көбейді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚАШАҚТЫҚ з а т. с ө й л. *Бедеу ауруына шалдыққандық, күйі қайтпаушылық. Қ а ш а қ-т ы қ т ы* әдетте тоқтату үшін отқа қыздырған сабаудың басын жыныс мүшесінің іргесіне басса болады, сиыр да, бие де тоқтап кететін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАШАЛ = е т. 1. *Шаныылу*. Олар жапқан түндік киізді көтеріп тұрады. Күлдіреуіштердің екі жақ басы шаңыраққа *қ а ш а л а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *Үңгілу, тесілу*. Кісі бойы қазылған құмнан соң белуардан қатты саз *қ а ш а л д ы* да түйіртпек жентектелген топыраққа жеткенде, құдық кенересінен жамыраған көздерден лай жіңішке жылғалар жылжи ағып, табанына жинала бастады (А.Мекебаев, Жезтырнақ). 3. *Таста ойылу, кертілу*. Құлпытастың төрт қырына түгелдей орхон жазуы *қ а ш а л ғ а н*. Алайда екі қырының жазулары сақталып, өңгесі өшіп, оқуға жарамай қалған («Қаз. әдеб.»). 4. а у ы с. *Жасалу, іргесінің мықтап қаланды*. Оттан ыстық махаббаттың қорғаны судан суық кара тастан *қ а ш а л ғ а н!* (Х.Ерғалиев, Күй дастан). 5. а у ы с. *Жаралу, сомдалу*. Жалпақ, доғал иегі де қайтадан *қ а ш а л ғ а н д а й* мүсінді. Тал бойына жараспай тұрған мүше – астыңғы ерні ісіңкі, үстіңгі ерні түрік біткен үлкен ауыз ғана (М.Мағауин, Бір ата.). 6. *Орнатылу, тұрғызылу, салыну*. Шатырлар *қ а ш а л ы п*, кенерелер оймыштала бастады. Аққаладағы осындай тәуір үйлердің бірі жақында ғана тағайындалған атаман Киселевтің үйі еді (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Жүрегіне қашалды. *Мәңгі есте қалды, ұмытылмады*. Шағырқасқаға камшыны басып басып жіберіп, желе жөнелді. Бірақ Аршалы тағдыры *ж ү р е г і н е қ а ш а л ы п* жазылып қалған, кетер емес есінен (О.Бөкеев, Мұзтау).

Қашалған тас. *Шаршы түрінде ұқсатылған қасбет тұрғызылатын табиғи тас. Қ а ш а л ғ а н т а с т ы ң* бет жағын өзгертпейді (онда бұл әдіс рустика деп аталады) немесе тасқа түрлі геометриялық формалар беріледі (Ауызекі).

ҚАШАЛА = е т. *Қаша орнату, қашамен қоршау, бекіту*. Үйілген шөпті *қ а ш а л а п* тастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАШАЛАН = е т. 1. *Салыну, тұрғызылу*. Жер астына қылт етіп шыға салысымен-ақ, алдымыздан кең көшелі, көше араларында көлемді-көлемді бақшалары бар, көше мен тротуар арасында машиналар қоятын орындары бар, төрт-бес қабат үйлерінің іргетасы мен қораларының дуалдары кереге көз *қ а ш а л а н ғ а н* үлкен қала көрінеді (Б.Момышұлы, Шығ.). 2. *Кертілу, оймышталу*. Тау етегіндегі

ұсқынсыз жартастардың бірі, Үлкен кілем аумағындай жазық біткен жеріне *қ а ш а л а н ы п* салынған сурет-жазулар көзге оттай басылды («Қаз.әдеб.»).

ҚАШАЛАНУ *Қашалан етістігінің қимыл атауы*.

ҚАШАЛАУ *Қашала етістігінің қимыл атауы; іреу, ою, қазу*. Күндіз жатпай-тұрмай, әр саладағы тіршілікті қатар жүргізеді, қала іргесінен оңаша жай, дайын дача сатып алынды, оған жеміс ағаштарын отырғызу, оған су жеткізу, газ плитасын орнату, оны күрделі жөндеуден өткізу, айналасын асфальттау, төңірегін *қ а ш а л а у* жұмыстары қолға алынды (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

ҚАШАЛУ *Қашал етістігінің қимыл атауы; үңгілу, тесілу, ойылу*. Сол бұрын теміржол айналып кеткен көлдене белестің кертілуі де күн санап, сағат санап кеңіп, тереңдеп *қ а ш а л у д а* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАШАЛЫ с ы н. *Қашасы бар, қашаланған*. Жол шетіндегі аласа *қ а ш а л ы* аулалардың бірінде шатырын қар басып, саңырауқұлақтай қалтиған беседка тұр екен (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚАШАМА з а т. с ө й л. *Қашалып тесілген ойық, көзелген тесік*. Маңдайшаға уық шаншитын бес ұя жасайды. Оның астыңғы жағында екі босағанын жоғарғы басы сұғынып тұратын 8-10 см терең екі *қ а ш а м а с ы* болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАШАМАЛЫ с ы н. *Қашалған, қашалып, кертіліп, жырылып салынған*. Алтай белдеуінен салынған *қ а ш а м а л ы* жолмен зырлаған машина жұлдыздай ағады (С.Бегалин, Ана қайраты).

ҚАШАН е с і м. 1. *Бір нәрсенің уақытын, мезгілін білу үшін қойылатын сұрау сөз*. Кейбірі қажыға барып жүр, Болмаса да қаж парыз. Мұсылмандық ол ойлап, Өтеген *қ а ш а н* ол қарыз? (Абай, Тол. жин.). Жиылған халықтар амандасып, *қ а ш а н* Меккеден шыққанын, жолда қанша жүргенін, өзге қажылар қайда екенін, араб жұртында не жаман, жақсы бар екенін сұрады («ДУГ»). Жорыққа аттануға мен дайынмын. *Қ а ш а н*, қай шаһарға шығамыз? (І.Есенберлин, Алмас.). 2. *Қай уақытта деген мағынадағы ұзаққа созылған үдерістің тездетіп аяқталғанын қалайтын қолданыс*. Неке қиған молдалар теңге жияр. Сатылған мал орнына сорлы қыздар, Көз жасын теңін тауып *қ а ш а н* тыяр (С.Торайғыров, Шығ.). – Ей, жігіттер, осы қазақшылықтарың *қ а ш а н* қалады?

(А.Тоқмағанбетов, Әке.). Көрмегелі жүзінді көп күн болды, Құмарланған көңілім *қ а ш а н* тынар (Қаз. әндер.) // *Оған дейін, соған шейін, уақыты болғанша, мезгілі жеткенше деген үстеулік мағынада жұмсалады.* Аңызды сөздер Арда күрең жігітсің алым-берім. *Қ а ш а н* өзің өлгенше есіл көзел, Күнде той, күнде жиын жүрген жерің (Айтыс). *Қ а ш а н* жігіт қызды қуып жетіп бетінен сүйіп алса, жігіт мәз болып қуанғанынан қайта қашады, мұның артынан батыр қыз қуады («ДУГ»). О, сүйгенің сүрініп кетсе сүйе, сүйгенің рас болса, *қ а ш а н* қолыңа қондырғанша күрес! (Ж.Молдағалиев, Жүрек қазынасы). **3.** *-Ғалы/-гелі қосымшалы сөздерден кейін келіп, талай уақыт өтті, көп уақыт болды деген мағынаны береді.* Жағдайларың жақсарады, бәрі де өзгереді дегелі *қ а ш а н*, өзiрге ештеңесі көрінбей-ақ тұр ғой (Б.Тілегенов, Аққайнар). Әлгі жылқышы Жапар қолқалап сұрағалы *қ а ш а н* Қарашолақты (Қ.Жүмаділов, Көкейкесті).

Қашан болсын [қашан болса да]. *Әр уақытта, әр кез; қай уақыт болсын.* Бірде жетпей жатады, бірде жетіп жатады, *Қ а ш а н* *б о л с ы н* қонақты қарсы алады жан ізгі (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). Ірі қара жайылып кеткен жерлерден де қой *қ а ш а н* *б о л с а да* өзіндік шөп тауып жей алады (М.Ермеков, Қазақст.). Жазушылар *қ а ш а н да* *б о л с а* сынның алдыңғы шебінде әрекеттер істейді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Қашанға дейін. *Қай уақытқа шейін, қай мезгілге дейін. Қ а ш а н ғ а д е й і н* ықыласы Қабыл болды тілегі (Алпамыс). Абылаевқа *қ а ш а н ғ а д е й і н* атқосшы боласыз (С.Бақбергенев, Қоянқөз.).

Қашан келеді. *Қай кезде орындалар екен деген мағынада.* Күлімдей *к е л е д і* деп *қ а ш а н* бағым, Тұңғылық, түйіз ойдан бас алмады (С.Асанов, Өлеңд.).

ҚАШАНҒЫ¹ *с ы н.* *Баяғы, бір кездегі, ежелгі, бұрыннан, ежелден, баяғыдан бергі.* Жапырағы құраған ескі үмітпен Қиял қып, өмір сүріп, бос жүрішін. Жыбыр қағып көңілді тыншытпайды, *Қ а ш а н ғ ы* өтіп кеткен бұлдыр көп күн (Абай, Тол. жин.). Бұл ауылдың *қ а ш а н ғ ы* әдеті осы, Ыбырашты адам қатарына санаушы бұл ауылда сирек (Б.Майлин, Шығ.). – Е-е-е, бұл *қ а ш а н ғ ы* еді, – деп, жұрт бұл әңгімеден кейін өздері ес білетін кезден бергіні түгел оймен шолды (М.Дүзенов, Ақәже).

ҚАШАНҒЫ² *е с.* *Үнемі, әрдайым.* Ескі салты *қ а ш а н ғ ы* Тастамайтын қимайтын (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ғашықтықтан өртеніп, *Қ а ш а н ғ ы* күйіп жанамын? (Үш ғасыр.).

Тотыққан беті күйіп желді күнге, Бүгілген баяғыдан бел бүгінде, *Қ а ш а н ғ ы* ақ жаулығы қарқарадай (Х.Ергалиев, Құрманғазы). // *Қашанға дейін (уақыты болды деген мағынада).* Шәугімнің жылы суы *қ а ш а н ғ ы* қауқар болсын, шай қайнатым уақыт ішінде тісі-тісіне тимей қалшылдап кетті (С.Сматаев, Ақжелең). *Қ а ш а н ғ ы* мен тоспақпын Ұзаққа кеткен батырың Оралмас болса біржола (М.Әуезов, Шығ.). – Иә, бұл азапты *қ а ш а н ғ ы* арқалып жүрер екем?! Салуа болса биыл жиырма екіде (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қашанғы жарамазан [жарапазан] айтамыз да жүреміз! *Қашанғы жалынып-жалбарынып, тілек тілеп жүре береміз [Ауыз бекіту, ораза тұту кезеңінде болатын діни салттан келіп шыққан].* Молдаға балаларды оқыт, – деп оған қақсағанмен көнбеді. *Қ а ш а н ғ ы ж а р а м а - з а н а й т а м ы з д а ж ү р е м і з* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі.).

Қашанғы шыдайды. *Бір күні төзімі таусылады, үзіледі деген мағынада.* Таңба тұр өткен күннің бәрінен де, *Қ а ш а н ғ ы ш ы д а й* берсін көрі кеуде (М.Мақатаев, Дарига жүрек). Сағыныш жасын көрсенші *Қ а ш а н ғ ы*, сәулем, *ш ы д а й ы н* (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). «Босатшы, Нүкеш, мұның не?», – деді қыз жорта бұлқынып. Ол да *қ а ш а н ғ ы ш ы д а й* берсін (Ә.Ақбаев, Қара боран).

ҚАШАНҒЫСЫНША *ү с т.* *Баяғысынша, бұрынғысынша, қайсыбір бұрынғы әдетімен.* Шәріп пен Гүлдәрі Жадыраны шақырып алды. Әңгімені қара шал көп ұзартқан жоқ. *Қ а ш а н ғ ы - с ы н ш а* қысқа айтты (Ә.Әлиев, Бәйтерек.).

ҚАШАНҒЫША *ү с т.* *Қашанға шейін, қай уақытқа дейін, ескішінінше.* Мінезі ауыр қыздың, сабыры көп, Білмеймін *қ а ш а н ғ ы ш а* жүрерін тек (М.Сералин, Гүлқашима).

ҚАШАНДА *е с і м.* *Әр кез, әр уақыт; қашан болса да, қай уақытта болса да.* – Е, бұл ағайын *қ а ш а н да* болғанды, толғанды көре ала ма! (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі). *Қ а ш а н да* сурет үшін қан керегі. Қан бар ма? Одан адам мән көреді (О.Сүлейменов, Атамекен). *Қ а ш а н да* ақын жүрегі көктемді аңсап тұрыпты (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). Сенің топырағыңды басқанда, *қ а ш а н да* бойымды бір әсерлі сезім билейді (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар.).

ҚАШАННАН² *ү с т. 1.* *Ежелден.* Мұндайда қасқыр қарап қалсын неге? *Қ а ш а н н а н* тісін қайрап жүрген неме (М.Дулатов, Шығ.). Қарға тамыр ел едік *қ а ш а н н а н - а қ*, Жекжатымен ел өсіп жасаңдамақ (Жамбыл, Шығ.). Еділ, Еділ ел анасы аталған, Сан салалы шежіресін

ғой *қ а ш а н н а н* (Ә.Сәрсенбаев, Ақырғы). **2. Көптен, бұрыннан.** Шешесінің ойында бөтен ниет жоғын Сұлтанмахмұт *қ а ш а н н а н* сезді (Д.Әбілев, Ақын.). **3. Ертеден, бұрыннан.** Қариядай көрі ағаш, Келе жатқан *қ а ш а н н а н*, Бірақ жаны өлі жас (С.Мәуленов, Торғай.). Біздің Алатау табиғаты *қ а ш а н н а н* да бүрк етіп ашуланғанмен, қайтымы шапшаң, ақ көңіл адам мінездес (Ж.Жұмаканов, Үш бөйтерек). // *Үнемі.* – Шарайна киіп үстіме, Дулыға кидім басыма, Ноғайлы ермей қалмаушы еді, *Қ а ш а н н а н*-а қ қасыма (Батырлар жыры).

Қашаннан бері. *Қашаннан бері, қай кезден бері деген мағынада.* Балаңыз суретті *қ а ш а н н а н* б е р і салады, шеше? – Қашаннан бері дегеніңіз қалай? – Бұрын сала ма екен, әлде сіздің қолыңызға келгеннен бері ме дегенім ғой (С.Омаров, Өмір асу.). Шалқасқамен ағызып келген бетінде Аманкелді Дәуренбектен: – *Қ а ш а н н а н* б е р і тұрсыңдар? – деп сұрады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚАШАҢ с ы н. *Алыс, қашық, жырақ, шалғай, ұзақ.* Құнанбай ауылдан *қ а ш а ң* отырса да, Бұлардың қатты жүріп келгенін аттарының сонау алыстағы ажарынан байқап еді (М.Әуезов, Шығ.). Кешке жақын ауылдан *қ а ш а ң* жердегі өзенге түйемен барып, бөшкеlep су әкеле жатқан екі кексе қатынды көргенде, Оспан өзі алдарынан шығып, суларын түйе үстінен актарып төккізді (М.Әуезов, Шығ.).

Қашан тартты. *Алыстады, жырақтады.* Жазғытұрым қар-нөсер сумен тоғайған көл қазір жағалаудан *қ а ш а ң* т а р т т ы п, күз ырқына көнген жуас күйде (О.Бөкеев, Үркер).

ҚАШАҢДА= е т. **1.** *Алыстау, жырақтау; қашу.* Айпара ана көлден *қ а ш а ң* д а ғ а н сайын соңын ала судан көтерілген тұман да қуа шыққан (О.Бөкеев, Үркер). **2.** *Кеудесі жазылып, керіле түсу.* Екі иығының арасы *қ а ш а ң* - д а й түсіпті, ақ жүзінде жұқа қоңыр реңк бар (К.Оразалин, Ақ жазық). **3.** *Өңі кету, бозару.* Арайлаған жарық күшейген сайын жұлдыздар сөніп, Айдың да өңі *қ а ш а ң* д а д ы (Х.Әбішев, Аспан сары).

ҚАШАҢДАТ= е т. *Алыстату, жырақтату, қашықтау.* Төкежаннан бойын *қ а ш а ң* д а т т ы п, өленді қалтасына сала берді (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚАШАҢДАТУ *Қашаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАҢДАУ с ы н. *Алыстау, қашықтау, жырақтау, ұзақтау.* Ауылдан егін мойны *қ а ш а ң* д а у, бірақ аяқты малды аңдып отырмаса, түсіп кетуі де мүмкін (М.Әуезов, Қараш.).

Алтыбақан Сүйіндік ауылынан *қ а ш а ң* д а у жерде, кең алаңда екен (М.Әуезов, Абай жолы). Кеше ғана толқынына салып тербеткен көл алыстай бара жатқан балалық шағындай *қ а ш а ң* д а у қалыпты (О.Бөкеев, Үркер).

ҚАША-ПҰСА ү с т. с ө й л. *Қашып-тысып, тығылып, бас сауғалап.* Онда тұрудың берекесі кеткен *қ а ш а н* ұ с а. Осы мемлекетіне келіп жеттік, – деді Балбек (С.Шәріпов, Шығ.).

ҚАШАР¹ з а т. *Сиырдың, бұғының бір жастағы ұрғашысы, аналық төл.* Кіші отаудың жынды *қ а ш а р* ы сатырлатып, үйге соқтыға жөнелгені де ұнап тұр, қотан шетіндегі екі бойдақтың шегініп, шегініп, дүрс-дүрс сүзіскені де қызық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бөпе айтады: есеп санақ кітапшасындағы өгіз-өгізшеге, сиыр – *қ а ш а р* ғ а, тана – торпаққа, бесті өгіз – баспаққа, *қ а ш а р* – бұзауға айналып кеткен; мал басы жыл санап ірілеп, жуандап өсудің орнына майдаланып, сыркұйымшақтана берген (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.). Сейсімет есіктің қақ көзінде жатқан күрең қасқа *қ а ш а р* - д ы ң сауырынан қамшымен бір тартты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚАШАР² з а т. *Мал қамайтын қора, мал қора.* Жылы *қ а ш а р*, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де шиыршық атып келе жатқан жиренбесті де шыдауға тиісті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Сол үшін де күмбезді *қ а ш а р* ғ а айналдырамыз. Меңдіқара көнер емес. «Құдай шом қорамнан жарылқасын!» – деп қасқияды (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ҚАШАРДАЙ с ы н. *Қашар сияқты.* Балшыққа ауаған арық *қ а ш а р* д а й, үсті-басы сауыс-сауыс (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚАШАРЫ з а т. ж е р ғ. *Қарала алаша, алашаның түрі.* *Қ а ш а р* ы төсек үшін пайдаланылады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАШАТ = е т. *Шапқызу, тесірту, ойдыру, үңгіту.* Тауды, тасты *қ а ш а т* ы п, ойды, қырды жасатып, Ойбай! – десе тас атып, Қойдым десе босатып (І.Жансүгіров, Шығ.). Шоңғал тастарды ұзын артық бойлап түйемен аудартады, әр адамға бір қадам жер бөліп беріп *қ а ш а т* а д ы (Тоғызыншы шежіре). Таңертеңгі жетіден бастап тас *қ а ш а т* а д ы да оны сонау биікке шығартады (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ҚАШАТТЫР= е т. *Шаптырту, тесірту, үңгіту.* Қазірде қиялымды қанаттандырып, бес ай тас *қ а ш а т* т ы р ы п қойған сол бір мінсіз тұлға емес пе? (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ҚАШАТТЫРУ *Қашаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАТУ *Қашат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАУ¹ з а т. 1. *Ағаш, тас, темір сияқты қатты заттарды жонатын, ағашты бұрыштап тесетін, оюлап шабатын, құрал өңдейтін, ою-өрнек түсіретін құрал.* – Бекерге шығара алмаймын. Бірақ мүсінші *қ а ш а у ы* н бірден тасқа салмайды, ол әуелі қиялындағы кескінді жұмсақ материалға, мысалы, балауызға түсіріп көреді (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Болаты қайтар жүзінің Балта ұрма *қ а ш а у ғ а*. Негізі жаман жасықты Қайтадан болмас жасауға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Құрыш *қ а ш а у* алмас шот, Бұды мінген, бүріккен от (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Шапқы, бәкі.* Трактор шаңырақтай доңғалақтарының *қ а ш а у л а р ы* жарқылдап ірімшіктей жұмсақ жерді жеңіл сыдырып, ұзап барады (М.Иманбаев, Дала көктемі). Әкем сол аттың құлағының артқы түп шекесінен *қ а ш а у* - м е н қашап, оймақ ауыздай сүйегін алды да, дәрісін беріп, терісін қайта тігіп жіберіп атты жазғанын көзім көрді (Қ.Бадыров, Өткендер.). 3. к е н. *Ұңғу бетіндегі таужыныстарды бұзатын бұрғылау құралының негізгі элементі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қашау тәрізденді. *Үшкірленді.* Жасқа толған қойдың бірінші қасқа тістерінің арасы ашылып, тістері *қ а ш а у т ә р і з д е н е* бастайды (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

Қашау темір. *Кесуге арналған жүзі бар құрал.*

ҚАШАУ² з а т. в е т. ж е р г. *Сиыр малының індеті, көк еті ісін ауыратын ауру.* *Қ а ш а у* болған сиырды емдегенде бұрын отқа қашау қыздырып, басатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Қ а ш а у* болған сиыр жазылмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚАШАУ³ *Қаша етістігінің қимыл атауы; тасты, ағашты жону, тесу, шабу.* Алып тастауға болады, бірақ ол үшін жамбас пен ортан жіліктің астасқан жерін түгел *қ а ш а у* керек депті дәрігер (З.Ақышев, Жесірлер).

Тас қашау өнері. с ә у л е т. *Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде ежелгі дәуірден бері меңгерген, тұрмыстық бұйымдарды – тас құдық, астау, молатас, қолдирмен, ойыншық және тас мүсіндер, құлпытас, қабіртас, сағанатам, кесенелерді жасауда, салуда қолданған, тастан қашап, өңдеп, кертіп жасайтын қолөнер шеберлігі.* Қазақстандағы *т а с қ а ш а у ө н е р і* нің даму тарихының, әсіресе оның ерте кездерінің аймақтағы ежелгі және ортағасырлық малшылар мен егіншілердің сан қырлы мәдениетін түсінуде үлкен маңызы бар (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.). Қазақстандағы дәстүрлі *т а с*

қ а ш а у ө н е р і н реттеу тәжірибесі өте қызықты нәтижелерге меңзейді (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

ҚАШАУА з а т. ж е р г. *Қашаба (ішіне 3-4 кісі сиятын көшіп-қонуға ыңғайлы жеңіл шана).* Шығыс бөктерінен шыққан *қ а ш а у а* паналы, пар атты жолаушы Семей-Аягөз кереуен жолының қысқы сұрлеуімен жүріп кеп, жаңа Семей қаласына кірді (Д.Әбілев, Арман.). Бір қашауда екеуден екеу-ақпыз, оның үстіне *қ а ш а у а* үстін киізбен қоршағандықтан ба, қызбен екеуміз тым сығылып, тығыз отырмыз (Ж.Саин, Жол үстінде). Бабы жақсы желгір ат делбе бір қағылса бір, екі қағылса екі, жеңіл *қ а ш а у а* н ы лып еткізіп сырғыта сүйреп, ойнақтай шауып шыға келеді (Б.Токтаров, Қыран.).

ҚАШАУБҰРҒЫ з а т. к е н. *Ұңғыманы бұрғылау барысында тау жыныстарын механикалық тәсілмен бұзуға арналған бұрғылау саймандарының негізгі элементі.* *Қ а ш а у* бұрғы жұмсақ және беріктігі орта тау жыныстарын бұрғылауға қолданылады (ҚҰЭ).

ҚАШАУДАЙ с ы н. 1. п о э т. *Тасқа ойылған оюдай.* Екіншісісін орындаушы жоқ. Тасқа түскен *қ а ш а у д а й* «Қаратау шертпесінің» тозар-тозбасы келешектің мойнында (Т.Әлімқұлов, Шежіре). 2. *Тастай, қашау сияқты.* Шүйделі ақ сары қойлар көзге сүйкімді-ақ. Ляқтары балғадай, тұяғы *қ а ш а у д а й* қатты, басы жоғары, жүрістері өте сергек (Ә. Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ҚАШАУЛА = е т. *Қашаумен тескілеу, ою, өрнек салу, қашау.* Ол жаңағы маңқиған жалғыз жартасқа бұрылды. Оның *қ а ш а у л а* п жылтыратқан бетіндегі суреттерді көз алдына елестетіп (Р.Райымқұлов, Суретші). *Қашаулап* көк тасты тұрған шахтер, шахтадан қайтар ма екен аман-есен (Д.Әбілев, Алтай).

ҚАШАУЛАУ *Қашаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАУТАС з а т. құ р ы л. *Беті тегіс емес, бұжыр-бұжыр қаланатын тас.* ≈ *Қ а ш а у т а с* - т а н жасады.

ҚАШАУТІС з а т. *Малдың қашауға ұқсас үшкір тісі.* Таңлақ болған жылқының маңдайынан пышақпен қан алатын немесе ірі үгілген түзбен ысып қанататын, ұрытис пен *қ а ш а у т і с* ті темір қашаумен қағып тастайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚАШАУШЫ з а т. к ө с. *Бір нәрсені, тасты т.б. қашаумен тесуші ұста, оюшы, мүсіндеуші.* Шаңырақты ақ қайыңнан Қалыпты сап *қ а - ш а у ш ы* еді (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт жер).

Бұл қалада тиірмен тасын *қ а ш а у ш ы* осы Дүйсембай ғана болатын (Д.Әбілев, Баянауыл.). Есімде әлі *қ а ш а у ш ы л а р* келбеті, Сөйлеуші едім елге барлық даусыммен (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

Тас қашаушы. ө н е р. *Тас қашау өнерін меңгерген, тас қашаумен айналысатын, тасқа түрлі өрнек салатын адам.* Маңғыстауда ежелден *т а с қ а ш а у ш ы л а р*, тамшылар дейтін мамандық иелері бар (Е.Жамалбеков, Түле.).

ҚАШАУЫЛДА= е т. с ө й л. *Қашыңқырау, қашқалақтау, жоламай безіңкіреу, алыстау.* Майданнан жаралы оралып, енді *қ а ш а у ыл д а н* жүрген бишара орнынан шарасыз қозғалды. Қайықтар жылжи бастады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.).

ҚАШАУЫЛДАУ *Қашауылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШАУЫШ с ы н. *Қашайтын, қашаушы.* ≈ *Қ а ш а у ы ш* аспабы шеберлері.

ҚАШИЯ з а т. д і н и. *Хашия* (кітап оқып отырғандағы шетіне жазып қоятын белгі). – Біріншісі деді, – Сұлтанмахмұт, – медіресе қанша жыл жатып *қ а ш и я* мен мантиқ шайнай, керілдесіп жату; хатімкер атын алып, өзі түсінбеген мылжыңын елге апарып сату (Д.Әбілев, Ақын.).

ҚАШҚАҚ с ы н. *Қаша беретін, қашқыш, бас тартқыш.* «Икрянистова» деп атаған адам аз. Шалғайды шарлаған малайдай *қ а ш қ а қ* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ҚАШҚАҚТА= е т. *Жуымай жүру, іргесін аулақ салу, алыс жүру.* Неге түстім көзіне, Неге қаштым көргесін? Суынды ма өзі де Мен *қ а ш қ а қ т а й* бергесін? (Ф.Қайырбеков, Таулар.). Бұрын оны көрсем қаумалай түсетін жұрт, енді *қ а ш қ а қ т а й*-тындышығарды (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты). Тұла бойына қымыз сіңген сары қыз түтіннен *қ а ш - қ а қ т а м а й* таңсық та сыйлы қонақты назды көзімен атып өтті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ҚАШҚАҚТАТ= е т. *Іргесін аулақ салғызу, алыстату.* Әңгімені *қ а ш қ а қ т а т а* бас-тауын қарашы! Анадй сұмдықтың алдында кісінің аузына пәтуәлі сөз түседі дейсің бе? (Ә.Кекілбаев, Үркер). Олар Атымтайға жаны ашып «ауыр болмай ма, байқасаңшы» деп *қ а ш қ а қ т а т ы п* көріп еді оған көнер түрі жоқ (С.Досанов, Тау жолы). Ана жүрегі қызғаныш білдірді ме, әйтеуір *қ а ш қ а қ т а т ы п* болмады (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ҚАШҚАҚТАУ *Қашқақта етістігінің қимыл атауы.* Жұрт ішімді біліп қоймасын дегендей, ешкімге жуымай, алыстан иіліп-бүгіліп *қ а ш қ а қ -*

та у м е н жүр (Ә.Кекілбаев, Үркер). Аспаннан іздегенім жерден табылып тұрса, ата-аналардың өздері тілек білдірсе, менің *қ а ш қ а қ т а у ы м* не осы? (С.Сарғасқаев, Ұстаз).

ҚАШҚАЛАҚ с ы н. 1. *Қаша беретін, қашқыш, қашқақ.* Түзден ұстаған үлкені қолға тұрмай *қ а ш қ а л а қ* келді (Ш.Айманов, Қыран.). 2. *Әр жерде бір, сирек.* Бұл кезде машина үлкен селоның шет жағындағы, тау бөктеріндегі сирек-сирек салынған, *қ а ш қ а л а қ* үйлерге қарай бұрылды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ҚАШҚАЛАҚТА= е т. 1. *Қашу, қашқақтау, аулақтау, жоламау.* О дағы Жобалайлап атқа мінді, Қорқатын секілді емес *қ а ш қ а л а қ т а п* (Айтыс). *Қ а ш қ а л а қ т а м а й* жақынырақ отыр, мен саған әлі айтпаған сырымды баяндайын деп Кеңгір бабамның күмбезіне әдейі ертіп келдім (О.Бөкеев, Өз отың.). 2. *Істегісі келмеу, бас тарту.* Құрма ауға қарағанда, сүзекті тарту көбінесе еңбек сіңіруді керек етеді. Кейбір балықшылар осы бір қиыншылықтан *қ а ш қ а л а қ т а й д ы* (М.Тайыров, Балқаш). 3. а у ы с. *Шым-шытырық болып шашырау, бірқалыпқа түспеу.* – Мен бөтен адаммын ба, неге *қ а ш қ а л а қ т а й с ы ң*? (М.Серғалиев, Замандастар). Қара домбыраның тарғылы енді тарай бастады. Қос ішектен есіліп шыққан қоңыр саз әлі бір арнаға түспей, *қ а ш қ а л а қ - т а п* жүр (Ә.Кекілбаев, Күй).

ҚАШҚАЛАҚТАТ= е т. *Қашқақтату, аулақтату, жолатпау, басын алып қашқызу.* Иә, қайдағыны айтып, қанша *қ а ш қ а л а қ т а т с а* да біз азаптылардың қайдан шығатынын жақсы білеміз (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Бара-бара қай жерден шығар екесің, – деп ойлады да көзін тарс жұмып, ернін қатты жымырып басын *қ а ш қ а - лақтатса* да Әлшімқұтқараремес (К.Оразалин, Ақ жазық). Әкесі Сәрсеннің балалығын айтып, *қ а ш қ а л а қ т а т ы п* еді, молда әрі жабыссын! (М.Токжігітов, Куәгер).

ҚАШҚАЛАҚТАТУ *Қашқалақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШҚАЛАҚТАУ *Қашқалақта етістігінің қимыл атауы; бірдеңеден бас тарту, қашу, аулақтау.* Бұл кісіге енді не демекпін? *Қ а ш қ а л а қ т а у ғ а* лажым болмай қалды, – деді (Ф.Сланов, Домбыра.). Сондықтан да жас жарының жұбайлық жақындықтан *қ а ш қ а л а қ - т а у ы н* ол дұрыс түсінбей, түрліше жорамал жасайды («Қазақст. әйелдері»).

ҚАШҚАН-БОСҚАН з а т. *Белгілі бір әрекеттері үшін жасырынып, тығылып, көрінбей жүрген адамдар.* Одан-бұдан *қ а ш қ а н - б о с қ а н* ақтың әпесері, өңкей соғылғандарды

ертіп алып, ел шауып, банды болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАШҚАНДАЙ ү с т. *Қашқақтағандай, бас тартқандай, жоламай алыстан.* Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе әрі-беріден соң қайта *қ а ш қ а н д а й* қылатұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.).

ҚАШҚАН-ПЫСҚАН з а т. с ө й л. *Қашқындар, шегінгендер.* Фронт бері қарап жақындаған сайын, *қ а ш қ а н - п ы с қ а н д а р д ы ң* да саны артты (М.Дәулетбаев, Қызыл жар).

ҚАШҚАР з а т. ж е р г. *Қашқар құман.* *Қ а ш қ а р д ы* алып қонақтың қолына су құй (Диалект. сөздік).

Қашқар құман. *Мойны ұзын құман, мыс құман.* Сасқалақтаған Шыңғыс от орнындағы *қ а ш қ а р қ ұ м а н д ы* алып кеп, әйелінің бетіне су бүрікті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚАШҚАРГҮЛ з а т. ө с. <лат. aster> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдік.* Күзге қарай қызыл гүлді каннан, мақпал гүлді георгин, *қ а ш қ а р г ү л*, хризантема небір көрікті гүлдер ұшатын құстай қомданып, қанаттарын жая түседі (Т.Таубаев, Жасыл өлем).

ҚАШҚЫЗ= е т. *Бірдеңенің немесе біреудің қашуға, зытуға түрткі болуы, алыстату.* Ол неменің бұған әзір жасаған қатыстығының түрі – анада Сырлыбайдың жігіттеріне көш жөнекей Таймасты тартып алып *қ а ш қ ы з ғ а н ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер). Таң атпай сонан қияннан техниканы ала *қ а ш қ ы з ғ а н* да осы ой. Қазір Қаратай өзіне риза (Қ.Исабаев, Өрде).

ҚАШҚЫЛЫҚ-ҚУҒЫЛЫҚ з а т. *Қуғын-сүргін, құдалау.* Бұл өңірдің түлкісі әлі *қ а ш қ ы л ы қ қ у ғ ы л ы қ* көрген жоқ (М.Әуезов, Бүркітші).

ҚАШҚЫЛЫҚТЫ-ҚУҒЫЛЫҚТЫ с ы н. *Қашып-қуып жатқан, аласапыран.* Қазір аумалы-төкпелі, *қ а ш қ ы л ы қ т ы қ у ғ ы л ы қ т ы* кезең, аударыспақ заман. Мұндай аласапыранда махаббат та талғамын таба білу керек (Ө.Қанахин, Жас дәурен). 1919 жылғы Колчак әскері мен қызылдың әскері қаптап ерсілік-қарсылы шабуылдасып, *қ а ш қ ы л ы қ т ы қ у ғ ы л ы қ т ы* әскердің ұрлығы тиген ел, соғыс дүрбелеңі басылған соң, үй деп дем алғандай болды (С.Сейфуллин, Әңгім.). // *Қуғын-сүргін кезең.* *Қ а ш қ ы л ы қ т ы қ у ғ ы л ы қ т ы ғ а* ұшырап, талай боздақтардың құмға көміліп, балшыққа батқанын да көрді бұл қазақ (Ә.Әбішев, Замана.).

ҚАШҚЫН з а т. 1. *Қашып жүрген, қуғын-сүргінде жүрген адам.* Ноғай дегенше, ноқай

десеңші, түкке ыңғайы келмейді. Солдат ноғай, *қ а ш қ ы н* ноғай, «бакалшік» ноғай деп (Абай, Тол. жин.). Сендер *қ а ш қ ы н* емессің бөрің-дағы, Жалғыз-ақ менің атым мәлім-дағы. Дүниеден енді көрер қызығым жоқ, Жарылды бітпес жарам жанымдауы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Қылмысты болып, үй бетін көрмей, тау-тасы сағалап кеткен, елден безген адам.* Таңертең отарды тебінге шығарарда әйелі бұған күле қарап: «Сақалыңды сапситпай, алсаңшы, онсыз да жетісіп тұрған жоксың, құлды бір жыл үйдің бетін көрмеген *қ а ш қ ы н* секілдісің», – деді (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Қ а ш қ ы н*, қарақшы Жайықтың Бұқар бетінен Самар бетіне аттап өтпейтін болсын (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). 3. *Соғыс кезінде майданнан қашқан, жасырынған адам.* – Жібермеймін, мен ешқайсыңды. Кеткендерінді «Отанын сатқан *қ а ш қ ы н*» деп сотқа беремін (Ә.Сәрсенбаев, Толқында). Жазғытұрым шұбарға – соғыстан қашып бас сауғалаған, өз бетімен кеткен *қ а ш қ ы н - д а р* (М.Мағауин, Көп кептер). 4. а у ы с. п о э т. *Өз заманына көңілі толмаған, пікірі үйлеспейтін адам туралы.* Арман етпе, жас күнің көп, Игілік көр, ерге бар! Бұл заманның *қ а ш қ ы н ы* деп, Мен ғарыпты есіңе ал (Абай, Тол. жин.).

ҚАШҚЫН-БОСҚЫН з а т. *Қашып, тығылып жүрген немесе өз еліндегі соғыстан қашқан, жер аударылған бөтен елдің адамдары.* Барлық жолдың торабы *қ а ш қ ы н - б о с қ ы н ғ а* толып кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ой мен қыр, қорқынышты барлық өңір. Замана жаугершілік *қ а ш қ ы н - б о с қ ы н* (Д.Берсүгірова, Шипагер). Сендерді жинаған себебім: соңғы кезде Соғды парсы елінен *қ а ш қ ы н - б о с қ ы н - д а р* көбейді (Б.Кенжебаев, Асау жүрек).

ҚАШҚЫН-БОСҚЫНДЫҚ з а т. *Қашып-тысу, бас сауғалауға ұшыраушылық.*

ҚАШҚЫН-БҰЗЫҚ с ы н. Белгілі бір жағымсыз әрекет жасаған бұзық, есер. – Туыстар, – деді Әліби – тоқтаңыздар, Асығып аңсалға шың қақпаңыздар, Емеспін *қ а ш қ ы н - б ұ з ы қ* халқым үшін (Қ.Бекхожин, Дала комис.).

ҚАШҚЫНДАЙ с ы н. *Қашып, тығылып жүрген адам сияқты, көрінбей жүрген адамдай.* Ізіне қуғыншы түскен *қ а ш қ ы н д а й* артына қайырылмастан түн жамыла қашты (Б.Тілегенов, Уақыт). Енді сол жабырқаса жан сая, көз қуанышы, көңіл жұбанышы туған ауыл, өскен ұядан дәл бір түрмеден қашып шыққан *қ а ш қ ы н д а й* боп, бар үмітін алдағы күнге артып келе жатты (Е.Тұрысов, Қыран.). Мін-

гесіп сынған қайыққа, Кемені тонар *қ а ш қ ы н д а й* Төр үйде жансыз сайысқа (Д.Әбілев, Алтай.).

ҚАШҚЫНДЫҚ з а т. 1. *Қашып жүрушілік, қашып кетушілік.* *Қ а ш қ ы н д ы қ* Сәлім көрді қасіретін Жемеді ол аштықтан ненің етін (Қ.Жұмабаев, Қырдағы күрес). Мал-мүлкін судай сапырып бітіріп, өзі *қ а ш қ ы н д ы қ қ а* айналды (Б.Майлин, Шығ.). Жиылып орыс, қазақ қашқын дейді, Көрермін *қ а ш қ ы н д ы қ т ы* күнім туса (Мәди). 2. *ә с к. Әскери адамның тұрған орнын өз еркімен тастап кетуі.* *Қ а ш қ ы н д ы қ* әскери қызметшінің әскери қызметін жалтару пиғылымен әскери бөлімшені, қызмет орнын өз бетімен тастап кету, сондай-ақ тағайындау, орнын ауыстыру кезінде нақ сондай пиғылмен қызметке келмеуі, іссапардан, еңбек демаласынан, емдеу орнынан қайтып еңбекке оралмауы жатады (ҚҰӘ)

ҚАШҚЫН-ПЫСҚЫН з а т. с ө й л. *Қашып-пысып жүрген, қарақшы адам; қаңғыған адам.* Сәбит – маузер асынған төтенше отряд командирі *қ а ш қ ы н-п ы с қ ы н* қарақшы атаулыдан азап шеккен елді арашалаған батыр (Ғ.Сланов, Шығ.). Қаңғып кеткен долданып, Қайдағы *қ а ш қ ы н-п ы с қ ы н-д а р* Ордадан орын жүлде алды (Ы.Шөреков, Дастандар). Неде болса бұл сырттан келген ұрының қолы сияқты. *Қ а ш қ ы н-п ы с қ ы н н ы ң* жұмысы емес пе екен? (З.Иманбаев, Қыран.).

ҚАШҚЫНШЫ з а т. *Біреуден немесе бірдеңеден қорқып жүрген адам, қашқын.* Кенет артына бір қарап еді, өзі қуғыншы емес, *қ а ш қ ы н ш ы* сияктанып кетті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚАШҚЫШ с ы н. *Қаша беретін, қашып кеткіш, жүрдек.* Ақ сүйекті тапқыш та, ала *қ а ш қ ы ш* та, жамырай қуған бәрімізге жеткізбей сөреге әкелгіш те боп кетті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Бұл антұрғанның тұқымы семіріп кетсе, құс қайтқан кезде *қ а ш қ ы ш* болады (С.Бегалин, Уақыт.).

Қыз алып қашқыш. *Қыздың әке-шешесіне құда түспей, қызды өз еркімен не еркінен тыс алып кетіп, әйел еткіш, не біреуге әйел қылып, алып бергіш.* Үшеуін тізбектеп байлаған атқа қамшыны басып қалғанда өкшелері жерге бір тиіп, бір тимей *қ ы з а л ы п қ а ш қ ы ш* батырлар дедектеп алып жөнелді (Д.Исабеков, Тіршілік).

ҚАШПАДОП з а т. о й ы н. *Допты алып қашқан ойыншыны құрып, допты алуға тырысатын балалар ойыны.* Түлеген сиыр жүнінен жасап алған добымызбен *қ а ш п а д о п* ойнап, ауылдың

ортасындағы алаңды көкпар тартқандай думанға айналдырамыз (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

ҚАШТАН з а т. *Қызыл қоңыр түсті жаңғақ дәні.* Мен саған қанты бар *қ а ш т а н* өкелдім (А.Шамкенов, Табамын сені).

ҚАШТАУЫШ з а т. *э т н. Майсия, жылқысия; көк, ақ жылқыда ғана болатын шажырқай тәрізді тері астынан шығатын домалақтау қара май.* *Қ а ш т а у ы ш т ы* сия ретінде пайдаланады. Соғыс кезінде оқудағы балалар қаштауышпен жазушы еді (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

ҚАШТЫР = е т. *Қашуға түрткі болу, алыс-тату, қашыру.* Жамалды теңіне қосып *қ а ш т ы р ғ а н* соң, бақытты ғып шығармай, боранға ұшыратып бақытсыз қылғаны қалай деп қазы бикештің шырайы өзгереді («Айқап»).

ҚАШТЫРУ *Қаштыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШУ *Қаш етістігінің қимыл атауы; қой, ешкі, сиыр түліктерінің ұрықтану барысы, ата малға қосылу.* Және бұл қойдың бір ерекшелігі қошқарға *қ а ш у ы* қандай, Арқаға қолайлы (С.Бегалин, Уақыт.).

Алып қашу. *э т н. Қызды жасырын, ата-анасына білдірмей әкету, ұзату тойын жасатпай үйлену.* Жас қыздың күйеу таңдап, жігіттің қатын тастап, сүйген қызды *а л ы п қ а ш у ы* көбейген еді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚАШУ-ПЫСУ = е т. *Бас тарту, қашқақтау, кейіндеу, бой тасалау, бой қорғау.* «Шағала» совхозында жүрген күндерде, ауыл-село еңбекшілерін жергілікті белсенділер колхозға еріксіз тықпалап жатқанын, осыдан *қ а ш у-п ы с у* басталғанын райкомға айтпақ боп «Шолақ Досжанға» келсем, Сейіт Сәрсембаев кеңсесінде екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚАШУЛЫ с ы н. 1. *Өңі бұзылған, үрейлі, мазасызданған, қорыққан.* Бірдеңеден шошығандай түсі *қ а ш у л ы*. Үсті-басымды тез шолып өтті (С.Баязитов, Айдарлы.). Күн-күн сайын ашулы, күн-күн сайын тыныштығы *қ а ш у-л ы* (І.Жансүгіров, Әңгім.). 2. *Қашқан, безген.* Ол көптен бері жұмыстан *қ а ш у л ы* (Диалект. сөздік).

ҚАШУШЫ з а т. *Ұсталмау үшін бой тасалаушы, затты рұқсатсыз алып кетуші, ұры.* Тас қараңғы. *Қ а ш у ш ы* да, қуушы да, қара сияға батқандай жоқ болады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қамбарбек қай жакқа бөкесін, денесін бұрып кисая қалса, сол жакқа шұғыл бұрылып үйренген көк дөнен, қалпақ алып *қ а ш у-ш ы ғ а* Қамбарбек бұрыла бергенде-ақ соның ізімен аға жөнелді (С.Бакбергенов, Кентау). Өрістен ауылға алынып келе жатқан қара лақты

жолшыбай ала қ а ш у ш ы қонақтар жағының адамы шой қара Малқамбай екен (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ҚАШУШЫЛЫҚ з а т. *Қашып кетушілік, қашқандық.* Осы өмір шындығынан қ а ш у - ш ы л ы қ апарып формализмге соққан, аздаған көлденең отырып қарауды құмартушылық әрекеттері бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚАШШЫ з а т. ж е р г. *Тас қашаушы.* Қ а ш ш ы (қышшы) – тас қашау шеберлері (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚАШЫ з а т. 1. *Ойпаң жерлерді су басып кетуден сақтау үшін, су қоймаларын жасау үшін топырақтан істелген ұзын үйінді; дамба, мор.* 2. ж е р г. *Су шығып кетпес үшін істелген бөгет.* Селоға су шығып кетпес үшін үлкен қ а ш ы істелді (Диалект. сөздік).

ҚАШЫҒЫРАҚ с ы н. 1. *Алысырақ.* –Қарағым, жақын отыр! ...Бұ да бір мереке емес пе? – деп, түрткі еді. Ақбілек өнтек қозғалды. Әйтсе де табаққа да, Бекболатқа да қ а ш ы ғ ы - р а қ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нептуннан да қ а ш ы ғ ы р а қ планета Плутон 1930 жылы ашылды (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Кеш пісетін асқабақтардың жапырақ аралықтары ерте пісетін сорттарға қарағанда қ а ш ы ғ ы р а қ орналасқан (А.Алманиязов, Асқабақ). 2. *Жырағырақ.* Адам баласынан алысырақ, аза-қазадан айқас атаулыдан қ а ш ы ғ ы р а қ кетсек (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚАШЫҚ¹ с ы н. 1. *Алыс, жырақ, шалғай, аулақ.* Наданның көңілін басып тұр, Қараңғылық пердесі, Ақылдан бойы қ а ш ы қ тұр, Ойында бір-ақ шаруасы. Ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Залалынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек (Абай, Тол. жин.). Жетпей келем биікке басып едім, О, биіктік, сен неткен қ а ш ы қ едің (М.Айтхожина, Шыңда.). 2. *Арасы ашық, алыс.* Мұндай тігістің үсінгі бетінде тігіс жібінің аралығы жақын түседі де, жіпсіз аралық қ а ш ы қ түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қыстақты сонау шетіндегі ат көлік қорасы бұл жерден қаншалық қ а ш ы қ т а екендігін білсе де жаңа ғана шақыртып жіберді (Ә.Ақбаев, Қара боран).

Қашықтан ағытқыш. т е х. *Электр қуатын, жарықты алыстан, белгілі бір қашықтықтан сөндіретін, ажырататын тетік.*

Қашықтан басқару. а) и н ф. <ағыл. remote control> *Байланыс желісі бойынша басқарушы құрылғысында немесе компьютерден берілетін сигналдар немесе хабарламалар арқылы алыс-та орналасқан объектілерді басқару.* ә) ә с к.

Басқару пункт-терінен белгілі бір қашықтықта орналасқан әртүрлі құрылғылар мен механизмдерді басқару. Қ а ш ы қ т а н б а с қ а р у кезінде пункттен басқарылатын механизмнің орындау органдарына әсер ету үшін электрлік немесе басқа да белгілері жіберіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қашықтан бергіш. т е х. *Электр қуатын белгілі бір арақашықтықтан қамтамасыз ететін қосқыш тетік.*

Қашықтан жарғыш. т е х. *Қопарылғыш заттарды алыстан жаруға мүмкіндік беретін тетік.*

Қашықтан қатынас құру. и н ф. <ағыл. remote accosse> *Едәуір алыс қашықтыққа орналасқан және байланыс желісінің есептеуіш жүйесімен жалғастырылған терминал арқылы жүзеге асатын программалар мен мәліметтерге қатынас құру.* Ол қ а ш ы қ т а н қ а т ы н а с қ ұ р у д ы ң программалық құралдарымен іске асады және бір компьютердің пернетақтасымен байланыс желісі бойынша қашықта орналасқан басқа есептеуіш жүйеге кіруге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мойынды қашыққа салды. *Сырттап, алыстап, ырық бермей кетті.* Әсіресе, қоныс аралары ұзарып, жайлау-жайлаудан қайтысатын кез келген соң: «Ұрылар ұрлықты әдейі істеп отыр. М о й ы н д ы қ а ш ы қ қ а с а л ы п кетеміз деп осылай етті», – дескен Құнанбайлар (М.Әуезов, Шығ.).

Мойыны қашық. *Жері алыс, жырақ, шалғай.* М о й ы н ы қ а ш ы қ т а н шығып, тер басып келген емендей қатқан сұлу төр жорға ат сумаң етіп шыға келді (М.Әуезов, Әңгім.). – Жөн-ақ, жер м о й ы н ы қ а ш ы қ, ертеңгі сүргін алдында атымызды дамылдатып алмасақ болмайды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). – Дуаннан м о й ы н ы қ а ш ы қ елді елеп мұғалім жібергеніне, мектеп ашып бергеніне дән ризамыз, соны жаз (С.Омаров, Шығ.).

ҚАШЫҚ² з а т. *Көктемде пайда болатын қансорғыш жәндік, қандаланың бір түрі. Қ а ш ы қ жауу.* Көктемде ішіне сары су толып барып өлетін бұл аурудың «қашық ауру», «ыстық ауру» деген атаулары да бар (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

ҚАШЫҚ-ҚАШЫҚ ү с т. *Бір-бірінен алыс-алыс (жерлер).* Түнгі даланы белінен құшып жатқан Жібек жолының бойында әр қиырда, арасы ат шаптырым қ а ш ы қ-қ а ш ы қ т а керуен қоналқысы кезігеді (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАШЫҚСЫН= е т. *Алыссыну, қашық деп білу.* Еламан жар басына қиялап шығатын

жолды *қ а ш ы қ с ы н ы п*, үйінің дәл тұсына кеп, тік жарға төтелеп салды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚАШЫҚСЫНУ *Қашықсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫҚТА¹= е т. *Алыстау, ұзақ.* Мына жерден *қ а ш ы қ т а г а н* соң бізді ұмытып кетіп жүрмеңіз (С.Бегалин, Уақыт). Жартастар барған сайын *қ а ш ы қ т а п* бара жатқан сияқты. Ертай кішкентай болғанмен шаршайтын түрі бар (Н.Қазыбеков, Бейтаныс).

ҚАШЫҚТА²= е т. *Қашық жіққаннан мазаланып, тынышы кетуі.* *Қ а ш ы қ т а г а н* арық мал өліп те қалады (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

ҚАШЫҚТАЛ= е т. *Арасы алыстау.* Мініпті, тауға шыққан атын барып, Мүдірмей о да суыт тартқан адам, Арасы кетіп қапты *қ а ш ы қ т а л ы п* (Қ.Әбдіқадыров, Батыр).

ҚАШЫҚТАЛУ *Қашықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫҚТАҢҚЫРА= е т. *Қашықтай түсу, алыстау, алыстау, кейіндеу.* Енді-енді ғана ауыл-ауылдар арасы, күзектегі сияқты, *қ а ш ы қ - т а ң қ ы р а п*, бытырай бастаған (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚАШЫҚТАҢҚЫРАУ *Қашықтанқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫҚТАТ= е т. *Жырақтату, алыстату, алыстау.* Әсіресе, сүйікті құрдасы Сұлтанмахмұттың ауыр сырқатқа ұшырап, ерте өлуі Шайбайды әдебиеттен *қ а ш ы қ т а т қ а н г а* ұқсайды (Ш.Айманов, Қыран.).

ҚАШЫҚТАТУ *Қашықтат етістігінің қимыл атауы.* Шыңғыстың Шоқанға арнаған үйді арықтың жағасына тіктірудің бас себебі – Айтжанмен арасын *қ а ш ы қ т а т у* еді (С.Мұқанов, Аккан жұлдыз).

ҚАШЫҚТАУ¹ *с ы н.* *Алыстау, шалғайлау, алыстау, ұзақтау.* Шарайна Сырлыбайдан *қ а ш ы қ т а у* столға отырды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол).

ҚАШЫҚТАУ² *Қашықта етістігінің қимыл атауы.* Жатырқап, *қ а ш ы қ т а у ы м* надандық болса болар, бірақ қасиет болмас (І.Омаров, Шабыт).

ҚАШЫҚТЫҚ *з а т.* *Алыстық, арақашықтық.* Теңіздегі кемең *қ а ш ы қ т ы ғ ы н* табуда Фалес өзі дәлелдеген үшбұрыштар теңдігінің белгісіне сүйенген сияқты (А.Көбесов, Математика.). Қой отарлары қысқы қоныстардан сегіз-он километр *қ а ш ы қ т ы қ т а* жайылады (Дала шұғыласы). Күн бізден 150000000 км *қ а ш ы қ т ы қ т а* (К.Әбдіғапаров, Қызықты физика).

Қашықтықты өлшеуіш радио. *ә с к.* *Радиотолқындардың көмегімен қашықтықты өлшеуге арналған арнайы радиотехникалық қондырғы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАШЫҚТЫҚӨЛШЕУІШ *з а т.* *Жергілікті жердегі қашықтықты тікелей өлшеулерсіз анықтауға арналған аспап* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚАШЫЛА= е т. **1.** *Қазбалау, ор жасау.* Күні бұрын күтініп, Жан-жағынды *қ а ш ы л а* (Т.Ізтілеуов, Екі егіз). **2.** *ж е р ғ. Бөгеу, байлау, жібермей тоқтату.* Арықты *қ а ш ы л а п*, огорода су жібереміз (Диалект. сөздік).

ҚАШЫҢҚЫ: *қаны қашыңқы. Жүдеу, жүзі солғын.* Әжей жүзі әлденеге *қ а н ы қ а ш ы ң қ ы* екен (З.Шүкіров, Ізгілік).

ҚАШЫҢҚЫРА= е т. *Алыстанқырау, жырақтаңқырау, кейіндеңкіреу.* Қашаған қуушыға жеткізбей, құба жонға қарай *қ а ш ы ң қ ы р а д ы* (Ауызекі).

Өңі [түсі] қашыңқырады. *Жүзі суыды, сұрланды, түрі бұзылды.* *Т ү с і қ а ш ы ң қ ы - р а п* үйге қайта кірді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ҚАШЫҢҚЫРАУ *Қашыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫП-БОС= е т. *Қашу, ұрқу, босу, кету, қаңғу.* Халді несін сұрайсың? *Қ а ш ы п - б о с ы п* барамыз (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚАШЫП-БОСУ *Қашып-бос етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫП-БҰҒУ *Қашып-бұқ етістігінің қимыл атауы; қашу, жасырыну, тығылу.*

ҚАШЫП-БҰҚ= е т. *Қашу, жасырыну, бұғу, тығылу.* Тап берді қарсы алдынан аю шығып, Болмады хайла етерге *қ а ш ы п - б ұ ғ ы п*. Үстіне Шалдың аю қонып алды, Сорлыны ә дегенше жерге жығып (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚАШЫП-ПЫС= е т. *Қашу, жасырыну, тасалану, бой тасалау, көрінбеу.* Мен *қ а ш ы п - п ы с ы п* жүріп оқыттым, нан жерлік білім алдым. Бір шешеден тумағандығын қылып, әкеме де талай зорлық қылып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өздері *қ а ш ы п - п ы с ы п* күндерін әзер көріп жүреді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ҚАШЫП-ПЫСУ *Қашып-пыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫР *з а т.* *Бие мен есек айғырының шағылысуынан туған мал.* Әзімбайдың бұл қызы, Ноғайлының болды алды, Қырық *қ а ш ы р ғ а* қазына артып (Батырлар жыры). *Қ а ш ы р* – будан, дүрегей, екі қанды әкесі – есек, шешесі – бие (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). *Қ а ш ы р* – ертеректе бие мен әңгіні

шағылыстыру жолымен алынған, жұмысқа төзімді хайуан. Есектің айғыры мен биеден *қ а ш ы р* туады (Шопан кітабы).

ҚАШЫР¹ = е т. **1.** *Қашуға тұрткі болу, мәжбүр ету, қуу, аулақ салу.* Жауды *қ а ш ы р* - *д ы*, Батыр атқа Барақта қалды (Мақал). Бұлар әкемізді *қ а ш ы р ы п*, өзімізді сандалысқа ұшыратты (Б.Тоқтаров, Тауда). Тазы құмнан қоян *қ а ш ы р ы п* қуды (Н.Сералиев, Қаңтар). **2.** а у ы с. *Кетіру, аластау, алыстату.* Жүректің көзі ашылса, Халықтың түсер сәулесі. Іштегі кірді *қ а ш ы р с а*, Адамның хикмет кеудесі (Абай, Тол. жин.).

Берекені қашырды. *Ауызбірлікті, ынтымақты кетірді.* Единица кеткенде, Не болады өңкей нөл? *Б е р е к е ң д і қ а ш ы р м а*, Ел тыныш болса жақсы сол (Абай, Тол. жин.).

Дертін қашырды. *Сауықтырды, сырқаттан жазды.* Көңілің суын ішсең ашылады, Денеңде бар *д е р т і ң д і қ а ш ы р а д ы*. Өксіген оттай жанып жануарлар, Өзеннен ракат тауып басылады (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Есті қашырды. *Есті алды, састырды.* Шырайды қайғы жасырмай, Күлкінің ерні кезермес. Шыдасаң *е с т і қ а ш ы р м а й*, Құлданып, қор қып жібермес (Абай, Тол. жин.).

ҚАШЫР² = е т. *Малдарды шағылыстыру.* Жай кездегіден гөрі қошқарларға, қой *қ а ш ы р а т ы н* кезеңде, азықты көбірек және сапалы етіп беру керек (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Есерлер жас қатынды тұтады екен, Жас қайғысын білдірмей жұтады екен. Ортасында бұлардың махаббат жоқ Тұсап қойып *қ а ш ы р а р* бұқа ма екен? (Абай, Тол. жин.).

ҚАШЫРДАЙ с ы н. *Қашыр сияқты, қашыр тәрізді.* Болымсыздың қылығы, Адамға жоқ жұғымы, Қашатұғын *қ а ш ы р д а й* (Бес гасыр.).

ҚАШЫР-ҚҰШЫР е л і к. **1.** *Тарс-тұрс еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Құлақ салып тыңдасақ алыстан *қ а ш ы р-қ ұ ш ы р* еткен танк колонкасының дүбірі естілді (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). **2.** *Шақыр-шұқыр еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Күрек тістері тасты да *қ а ш ы р-қ ұ ш ы р* шайнап тастайтындай еді (Б.Тоқтаров, Тауда).

ҚАШЫРЛАТ = е т. *Шақырлату, шақыр-шұқыр еткізу.* Бірін-бірі *қ а ш ы р л а т а* азулап, тістесе төгілген жуан шынжырлар мотор кеудесінің соңғы тынысын тұншықтыра шақырлап, жүрегінді тырнайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз).

ҚАШЫРЛАТУ *Қашырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫРЛЫ с ы н. *Қашыры бар, қашыр мінген.* Бүгінгі батыр сайыс өтетін Көсегенің көк жоны құжынаған халық: аттылы, түйелі, жаяу, *қ а ш ы р л ы*, өгіз мінген жұрт легі көп-ақ (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚАШЫРТ¹ = е т. *Қашуға тұрткі болу.* Кемел қызын *қ а ш ы р т ы п* жіберіп, өзі тасада қалыс қала ма? (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАШЫРТ² = е т. *Малдарды шағылыстыру, ұрықтандыру, ата малына қосу.* Қойларды ыстық түспей, апрель-май айында *қ а ш ы р т ы п* үлгеру керек (Тарту).

ҚАШЫРТҚЫ з а т. с у ш а р. *Суармалы жерлердегі артық суды басқа жаққа бұратын, қашыратын, не бір жерге жинайтын желі, шұңқыр; су жүретін кішкене арық.* *Қ а ш ы р т қ ы ғ а* әрбір құлақтан су өз алдына ағып барады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Күріш тез өседі деп, *қ а ш ы р т қ ы ғ а* суды көп жібереді (Бал дәурен). Әр атызда арнаулы құлақтар жасалып, тарам-тарам *қ а ш ы р т қ ы л а р* арқылы ескірген су ағызылып тұрады («Қаз.әдеб.»).

Қашыртқы желі [жүйе]. с у ш а р. *Канал, атыз, арық, құдық жүйесіндегі артық суды желілер арқылы жинау, басқа жаққа бұрып алып кететін желілер кешені* (Қаз. тілі термин. Су).

Қашыртқы канал. с у ш а р. *Артық суды мелиорациялау аумағынан тысқа ағызу үшін салынатын, қашыртқы желінің құрамындағы канал.* Құрғату-ылғалдандыру жүйелерінде *қ а ш ы р т қ ы к а н а л* қызметін өртүрлі мақсаттағы құрғату каналдары немесе бас каналдарға шығарылған алаңдардың төменгі шекарасында орналасқан жабық коллекторлар атқара алады (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚАШЫРТҚЫЛА = е т. *Қашу, қашырту, аластату.* Қанша *қ а ш ы р т қ ы л а ғ а н* мен, тықыр бір күні таялады ғой (Т.Ахтанов, Боран).

ҚАШЫРТҚЫЛАУ *Қашыртқыла етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫРТУ *Қашырт етістігінің қимыл атауы.* Туғанбайдан төл алуды үйренсе, екіншісі қой бағу әдісін, ал үшіншісі – қой *қ а ш ы р т у* немесе қыстан малды аман сақтау әдістерін үйренген (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.).

ҚАШЫРУ *Қашыр етістігінің қимыл атауы.*

1. *Қашуға итермелеу, тұрткі болу.* Бүгін кешке шейін жауды не қылған күнде *қ а ш ы р у ы м ы з* керек (С.Мұқанов, Теміртас). **2.** *Малды ұрықтандыру.*

ҚАШЫРЫМ з а т. ж е р г. *Қойды қолдан ұрықтандыру, малды шағылыстыру кезі.* Отар-

ларда қойдың *қ а ш ы р ы м ы н а* дайындық басталды (Қазақ тілі, аймақ сөздігі).

ҚАШЫРЫС з а т. *Аулаққа, жыраққа қашырып жіберу, ұзаққа алыстатып жіберу.* – Жоқ, әке. – Жиналысымызда құпия сыр бар екені рас еді. *Қ а ш ы р ы с* табуға тырыстым (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Қашырыс салды. *Қашақтады, тайсалақтады.* Кейін сөйлесерміз, мына кісіні тондырарсың, – деді Жақып *қ а ш ы р ы с с а л ы п* (Б.Майлин, Азамат.). Үстім кір ғой. – Жара дағын жасыру үшін *қ а ш ы р ы с с а л а м ы н* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). – *Қ а ш ы р ы с с а л ы п*, жүрегі лоблып тұрды-тұрды да, арғы бетке назар жыққан (Д.Досжанов, Жусан.).

ҚАШЫРЫС= е т. *Қашуға, аулаққа кетуге, бой тасалауға бәрі бірігіп тұрткі болысу, көмектесу.*

ҚАШЫРЫСУ *Қашырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚАШЫ з а т. *Тас қашаушы, тас қашаудың шебері.* Жаңа деректемелер мен жер астынан табылған искусство бұйымдары сол кездердің өзінде-ақ профессионал шеберлердің болғаны-ұсталардың, тас қашау шеберлерінің (*қ а ш ы л а р д ы ң*) және басқалардың болғандығын көрсетеді (ҚазССР тарихы).

ҚАЮ¹ з а т. қол өнер. *Қол тізісінің бір түрі, матадан тігілетін заттың астарынан иені оңіне шанышты шығарған соң, оны алдындағы ізбен қайтадан астына түсіреді де тағы ілгері шанышты, үстіне шығаратын тәсіл.* *Қ а ю* – қол тігісінің ең әдемі, мықты түрі. Қазақ халқы тігістерін бірнеше түрге бөледі. Қабу, сыру, қусыру, бүрме, жөрмеу, тепшу, *қ а ю*, бүгіс, тұмарша, бұзау тігіс сияқты (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Немесе өрнектің өзін тарамыспен *қ а ю*, яки түсті жіптермен кестелі өрнек тігу тәсілдері жиі қолданылады (Х.Арғынбаев, Қаз.ер-тұрман.). Айыл-тұрманның әрбір бөлшегі үлгіге сай, керегінше тіліп, дайындалған соң былғары мен қайысты екі қабаттан қайып тігеді, *Қ а ю г а* арнайы ширатылған тарамыс жұмсалады (Н.Нұрғалиұлы, Ат әбзел.).

ҚАЮ² есім. көне. *Кейбір, кей.* *Қ а ю* жерінде адам шарт жүгініп яки малдас құрып отыруға болады. Дәл осы айтылғанның төр жағында ауданы қазан секілді жайы бар *қ а ю* жерден өзі суық һәм таза су шығып тұрады («ДУГ»). *Қ а ю* балалар өз рәсімдерінше әртүрлі ала-құла киімдер киісіп шыққан еді («ДУГ»).

ҚАЮ³ з а т. ж е р г. *Біздің жіңішке түрі.*

ҚАЮ⁴ *Қайы етістігінің қимыл атауы; шағылысу.* Мысалы, қазіргі түйелердің түсі-

түгі, *қ а ю* маусымы жабайы уақыттағысынан өзгермеген (Тарту). Мұндайда інгендердің *қаюы*, ақсақалдардың айтуынша, түнде болады (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк).

ҚАЮБІЗ з а т. к ә с. *Іс тізетін шебердің құралы; біздің жіңішке түрі* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЯЗ з а т. з о о л. <лат. barbus> *Теңізде өсетін, арқасы қоңырлау, ұзындығы жарты құлаш, еті тәтті, тұқы тұқымдас балық.* Қазақстанда қаяздың Арал қаязы, болат-май қаяз (шырман) 1930-31 жылдары Балқаш көліне ұзындығы 5-30 см 1843 ж. Аралдың *қ а я з* балығы жіберілген (М.Тайыров, Балқаш.). Көлқораның қайырымдарын талай сүзді, онан бекіре, *қ а я з* шығатын дәмелі бір қайырым еді деп Бозбиенің тұсын сүзіп көрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шынымен, суға жібітіп, сары майға былғаған сөк *қ а я з д ы ң* уылдырығындай екен (Д.Досжанов, Дария).

ҚАЯЗДАН= е т. *Кеберсу, құрғау, қаязылану.* Түбі таяз шұқыршақтарға тұз жиналып, *қ а я з д а н ы п*, теріге жаққан айрандай айғызданып көрінеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Томпақ ерні болар-болмас *қ а я з д а н ғ а н* (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ҚАЯЗДАНУ *Қаяздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЯЗУ *Қаязы етістігінің қимыл атауы; кезеру, кебірсу, кебу, құрғау.*

ҚАЯЗЫ= е т. ж е р г. 1. *Кебу, құрғау, кеберсу; кезеру.* Жер *қ а я з ы п*, кесек-кесек шоғаймаланып кеткен соң, тракторшылар қалғып бара жатқан даланы сілкілеп оятқандай дүбірлетіп, амалсыз қосқа оралған (Бал дәурен). Көптен жауын суы тимей, *қ а я з ы п* жатқан жер сияқты көңілін көтеріп күле алмай жүрген жастар мұндай той-думанға құштар-ақ (М.Дүзенов, Ақ әже). 2. *Шөлдеу, таңдайы құрғау.* Ол, сірә, *қ а я з ы ғ а н* шығар (Диалект. сөздік).

ҚАЯЛЫ з а т. к ө н е. *Хал, амал.* Өлтірсем қызын көрер деп, Қорыққан соң көнер деп, Осылай болды иттің *қ а я л ы*. Мұнан да қатын құтылды, Жат кылып жаббар Алланы (Дас-тандар).

ҚАЯР [ар. عيار] с ы н. *Қу, сұм, сұмырай, алдамшы, өтірікші.* – Сендер, елді алдаушы арамтамақтар «сұм, көлгір, былжыраған *қ а я р* бұзылғандар» – деп молдалардың иттерісін басына қаптады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚАЯРЛАН= е т. *Қулану, айлакерлену.* Әсемхан *қ а я р л а н а*: – Ақымақ, мен сені неге тастаймын? Жүр, өне аттарға барайық (Шағын поэма.).

ҚАЯРЛАНУ *Қаярлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚАЯРЛЫҚ з а т. *Қулық, айлакерлік.* Омархан мұның қ а я р л ы ғ ы н а күлді (К.Оразалин, Абай.). Көзден сезем ізгілердің мейірімін, Көзден білдім қ а я р л ы ғ ы н залымның (Қ.Бекхожин, Менің замандас.). *Қ а я р л ы қ п е н* кей кезде шырай берсе Кей кезде қаталдыққа кетер салып (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚАЯРЛЫҚСЫЗ ү с т. *Қулықсыз, алдаусыз.* Қаяркысыз, қ а я р л ы қ с ы з тек шын достық, Сақталмақ, жүрегінде ол өмірлік (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚАЯРСУ= *Қаярсы етістігінің қимыл атауы, қулану, мүсәпірсу.*

ҚАЯРСЫ= е т. *Алдасырату, жәдігөйсү, мүсәпірсу.* Оны кім айтты саған? – деді. Ақмарал. Қақбас ештеңе білмейтін кісідей қ а я р с и қалғанын (З.Пашкин, Теміртау). Бірақ Тулақ жатқызбады, құйрықтан бір теуін, тұрғызып алды: – Қ а я р с ы м а, өлмейсің. Айт бол! (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚАЯТ ү с т. *Мұқият, қалт, мұлтіксіз.* Есікті жабу ойына келмегені мұндай оңды болар ма, көңігі тыңшылар тәрізді демімді ішіме тарта құлақ тігіп, бір сөзін де қ а я т жіберместен естіп жатырмын (Б.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ҚАЯТТЫ с ы н. *Нұрлы, ерекше, сиқырлы, аңыздағыдай.* Бүгін тұңғыш рет күн күркірей, көктемнің нұрлы қ а я т т ы нөсері жауды (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ҚАЯУ з а т. **1.** *Көңілге тұскен кір, мұң, кірбің.* Көкірегінде қ а я у жоқ, қиянат жоқ, Қажымас қайта айнымас, қайран тату (Абай, Тол. жин.). **2.** *Уайым, қапа.* Әттең, қ а я у ғ а салған қаралы мұң-шерінді шағар, оңашада ортақтастар пенденің шынымен-ақ табылмағаны ма? (О.Бөкеев, Қайдасың.). Асылым ғарып пендемін, Сөзімнің көп-ті қ а я у ы. Ешбір дұшпан кір қылмас, Алланың болса аяуы (Кердері Әбубәкір, Қазақым).

Жүзін қаяу шалды. *Көңілсізденді, көңілі түсті.* Самайын қырау ш а л ғ а н, ж ү з і н – қ а я у, Қайда безіп барады күзім жаяу?! (И.Оразбаев, Өмір – өлен).

Көңілге қаяу түсірді [бар]. *Ренжітті, көңіліне кірбің салды [бар].* Соның к ө ң і л і н е қ а я у т ү с і р і п, бетіне шіркеу келтіргенде не таптым (Ә.Ақбаев, Қара боран). *К ө ң і л і н д е* бір қ а я у б а р (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қаяу көңіл. *Қайғы-қасіреті мол, сынық көңіл.* Мінуге ат, түйем жоқ, болдым жаяу, *К ө ң і л і м* жаяулықтан болды қ а я у (Айтыс). Жолыққан аяулы атқа, ардақты ерге, Неткен

жан шыдай алар мұндай шерге. Қашаннан қ а я у к ө ң і л сері Ақанға, Қайғырған сияқтанды көк пен жер де (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалқам, қандай күйге түстің? Жаным жара, к ө ң і л і м қ а я у!.. Төкпені, апа, жасыңды ыстық! Байқашы өзің: боран баяу! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қаяу салды. *Көңілді қалдырды, ренжітті.* Осы бір көңілсіз күйкі көріністер жолаушы жанын жүдетіп, көңіліне қ а я у с а л а д ы (Ә.Нұршайықов, Шығ.). Жиренше мен Қарашаштың жүрегіне қ а я у с а л ғ а н ы н өкініп, опық жесе керек (С.Талжанов, Өткен күн.).

Қаяу салу. *Ренжіту, көңілін қалдыру.* Шабуыл алдында егде адамның көңіліне қ а я у с а л у... апырай ө, қалай болар екен сірә! (Т.Бердияров, Солдат сыры).

Қаяуы жоқ. *Таза, кіршіксіз.* Нағыз екен тұқымы, Ж о қ екен қоспақ қ а я у ы-а й (Ақберен).

ҚАЯУДАЙ с ы н. **1.** *Титтей, кіршіксіз.* Қам көңілде қ а я у д а й арман қалған жоқ. (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **2.** *Асылдың сынығындай, бағалы.* Жақсылардың сөзі бар Асылдан ұшқан қ а я у д а й (Қобыланды батыр).

ҚАЯУ-ҚАЙҒЫ з а т. *Уайым, мұң.* Жүзінде білінбейді қ а я у-қ а й ғ ы, Шалқыма бұрынғыдай зарламайды (Д.Әбілев, Танд.).

ҚАЯУЛА= е т. *Ренжіту, көңіліне кірбің салу.* Әкесіне сенімі Өзгергендей қ а я у л а п. Өзгерткен өмір толқыны (Ш.Әбенев, Шыңғыстау). Біреулер көңілімді қ а я у л а ғ а н, Сәттерден нали қалсам, жаси қалсам (С.Оразев, Дала.).

ҚАЯУЛАН= е т. *Уайымдау, мазасыздану, көңіліне кірбің келу, көңілі түсу.* Бірақ оның күткені болмады, Дәулет карт елу жыл өн салса да қ а я у л а н б а ғ а н сұлу сұңқылдап сөйлей жөнелді (Ә.Әбішев, Ғаламат). Күлдіреп табандары баяуланған, Қамығып ер көңілі қ а я у л а н ғ а н (С.Сейфуллин, Шығ.). Көзін жаңа ашып келе жатқан жастарымыздың көңілі қ а я у л а н б а с ы н деп, білдірмей, жігерлене беруші едік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЯУЛАНУ *Қаяулан етістігінің қимыл атауы; уайымдау, мазасыздану.*

ҚАЯУЛАУ с ы н *Ренжіткі, жабығыңқы, мұңды, көңілсіздеу.* Болам ба күлкі мен, деді. Көңілі аздап қ а я у л а у, Күн батуға таяулап (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚАЯУЛЫ с ы н. *Ренішті, мұңды, шерлі.* Немесе дүйім жұрттың қалаған аяулы саздарын тартып бермей, қ а я у л ы күйге неге әкетті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Мұңлы әрі қ а я у л ы ойдың айдынында малтығатын (О.Бөкеев,

Қайдасың.). Барсөзің қалмас қосталмай, *Қаяулы* күндер туғанда (Х.Қалиев, Ақ канат).

Көңілі қаяулы. *Көңілге дақ түскен, құлазыңқы, ренжулі.* Алдияр таксыр, аяулы. Біздердің *көңілі қаяулы*. Жұртына тастап жоғалды, Жырында Боранбай ауылы (М.Мақатаев, Шығ.). Көшіп кеткен үйінің жұртын сипап, жалғыз қалғандай, *көңілі құлазыңқы, қаяулы* (І.Қожабаев, Қансонар).

Қаяулы арқа. *м а л ш а р. Табиғи бүтіндігі жоқ ақауды арқа* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қаяулы сүйек. *м а л ш а р. Сынып қайта біткен, кемістігі бар сүйек, табиғи бүтіндігінен айырылған сүйек* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қаяулы тұяқ. *м а л ш а р. Тұрасына шеге тиген, ыстық-суықтан ақауы, жарығы бар тұяқ; кетілген, сынған тұяқ* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚАЯУЛЫҚ *з а т. Мұңлылық, шерлілік.* Сол *қ а я у л ы қ*, сұстылық маған сергектікті, сақтықты ерте үйретіп, ерте ержеткізіп жібергендей болды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). *Қ а я у л ы қ* кеулеген күпті көңілінің тиегі ағытылғандай тоқтамай Базағұл түнек түнді күңіретіп өткізді (Ж.Мусин, Ақ алаң). Ерді жанулық емес, *Қ а я у л ы қ* аздырады (Мақал).

ҚАЯУСЫЗ *с ы н. 1. Мұңсыз, уайымсыз.* *Қ а я у с ы з* қалпынан, Өзі артық даңқынан. Қызыл тіл шыға алмас, мақтаудың шартынан (Абай, Тол. жин.). Бұлттан ада шымырқай көк аспан жақпар тастан төж киген көгілдір тауға *қ а я у с ы з* телміріп, кеседей төңкеріледі де тұрады (О.Бөкеев, Қамшыгер). **2. Кіршіксіз, дақсыз, таза.** Ақаң *қ а я у с ы з* таза, адамгершілігі артық азамат еді (М.Дулатов, Шығ.). Жолдастыққа, достыққа оның *қ а я у с ы з* ашық жүзінен жылы махаббат самалы есуші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның жоқ тілегінің алалығы, Менімен бірге өткен балалығы. Бқтиярсыз кезімнен жас шығарған, *Қ а я у с ы з* ыдыстың тазалығы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Мінсіз, кілтшаны жоқ.** Сипады ол, сылады, Алғашқыда әдемі сұлу пішін, *Қ а я у с ы з*, қабілетті көркем мүсін (Ш.Әбенов, Ортақ арал). **4. Таза, адал, бейкүнә, пәк.** Қанатын кір шалмаған *қ а я у с ы з* жастық дәурен қуанышына тең келген нәрсе бар ма (Е.Тұрысов, Құралай.). Соның көбі тіршіліктің қатты-тәттісін сезе қоймаған, *қ а я у с ы з* өткізген балалық шағында қалыпты (А.Нұрманов, Құлан.). // *Кірбіңсіз, адал, пәк күйде.* – Гүлшат маған қайта оралған күннің өзінде бұрынғыдай *қ а я у с ы з* аймаласа алмаспыз (М.Мағауин, Көк мұнар).

Қаяусыз зар. *б е й н. Кіршіксіз, пәк, таза дауыс.* Шарықтаған сайын үдеткен бозторғайдың шырылы, боталардың қоңыраудай сыңғырлаған жіңішке, сұлу, *қ а я у с ы з з а р ы*, енелерінің ауық-ауық қоңырлата бастап, қоюлата көтеріп, бір жоғары, бір төмен толқынтып, жіңішкерте, сүмірейте созып: «У-ү-ү-һ» деп барып басылған ырғалаң боздасы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚАЯУСЫЗДЫҚ *з а т. Уайымсыздық, мұңсыздық, қайғысыздық, кіршіксіздік.*

ҚАЯУШЫ *з а т. ж е р г. Сұраушы, қуушы, іздеуші.* Біздің ауылда *қ а я у ш ы* көп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚАЯУШЫЛ *с ы н. ж е р г. Дықшыл, ашуланиақ* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚИ *з а т. 1. Малдың, аңның, құстың саңғырығы, нәжісі; жапа, тезек. Қ и –* қара қи, сары қи, тезек жапа(ақ жапа, қара жапа), құмалақ, құмақ, жын, көң (қара көң, сары көң), саңғырақ, тоңғақ, ақ тоңғақ, сары тоңғақ, қара тоңғақ, дайрақ, улыжырақ, үлкен дәрет болып бөлінеді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). **2. м а л ш а р. Қойдың қыстық қой қорада немесе төбесі ашық қорада ұзақ уақыт қамалуынан оның құмалақ, нәжіс, жапасынан пайда болатын тығыз жабымды.** Және біздің Мамекен секілді ел адамы төбенің басын, қораның бұрышын, *қ и д ы ң* түбін босатпайтын әдеті ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Малдың астынан пайда болған жабымдыны ойып, кептіріп, отқа жағатын қызуы мол отын.** Ал *қ и* мен көкпек, өрине, ондай емес. Жалынсыз, жәймен шоктана жанып, ұзақ қызу сақтайтын солар (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). – Алда, қарақтарым-ай, – деді сырттан *қ и* аркалап кірген Ақлима (М.Мағауин, Ақша қар). Мұндай жараға кейде жусан қайнатындысын суытып қоятын. *Қ и* және сүйек майларын да жағатын (Х.Арғынбаев, Қаз этногр.).

Қара қи. *Қой жатқан жерден күзде ойып алатын көң, тезек.* Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі, Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі? *Қ а р а қ и д а н* орта қап ұрыспай берсе, Ол да – қылған кедейге үлкен сыйы (Абай, Тол. жин.).

Қидың шоғы. *Бірінің үстіне бірі текшелене қаланып жанып біткен қидың қызуы басылмаған қалдығы. Қ и д ы ң ш о ғ ы н* бірнеше жерден маздатып қойып, кілең бір торы мен жиренге әкесін танытып, Жасыбайдың тұмар таңбасын шыжылдатып басып жатыр (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш).

Қи түйнек. *в е т. Мал ауруы; ішектің түйілуі. Қ и т ү й н е к,* қара түйнек, көк түйнек деген 3 түрін қазақтар ажыратып қарайды. *Қи түйнек,*

қара түйнек сырқаттары ішектің түйілуі, яғни өлі тиюдің түрі (Б.Хинаятұлы, Төрт түлік.).

Қи шығарды. *Пайда болған қиды ойып, күннің көзіне жайды.* Атқа шөп салам, қи шығарам, қора сыпырам, сиырларын жемдеймін (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Сары қи. *Қызу мол, нығыз қи.* Өзі ауылдың сыртындағы Ысқақтың қорасынан сары қи ойып, бірнеше арбасын қорасына тасып, қалап қойды (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

ҚИ¹ = е т. **1.** *Кесу, қырқу.* Бірақ қозы лактардың қоскіндігі не қарсы пішу әдісін қолданудан әрі оташылардың қиған аны әлдеқайда жеңіл пішеді, – дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Екі күннен соң Тастаған батырдың оң жақ құлағының түбінен тағы қиды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Дауылдың бергі бетке түскені, салдың арқанын осы арада қиған анық (Ә.Сараев, Тосқауыл). **2.** *Шабу, жару.* Отынға қиыр ағаш жоқ. Селтиген қотыр сексеуіл. Тарбиған тарғыл аршадай (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** *Қысқарту.* Сарбаздар аттарын жорыққа әзірлеп, суға шомылдырып, құйрық-жалдарын тарап, тұяқтарын қиып, ер-тұрмандарын тазартып, қалқандар мен дулығаларын жалтырата ысқылап, сауыттарын жамады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Сырылып болған соң сырмақтың шеттерін тегістеп қиып, шетіне жиек бастырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4.** а у ы с. *Ою, осу.* Қылшылдаған қылыштай, Қиып түсер жасымыз (Н.Байғанин, Ақын жырлары). **5.** *Қажасу.* Сарайға байлай бастырды, Төрт шам шырақ жақтырды, Мойынын шылбыр қиыр деп, Жібектен арқан тақтарыды (Қамбар батыр).

Жаның қиды. *Өлімге бас тікті.* Әудемжер жүре алмаймын белім ұйып, Кім тілер кәрілікті жаның қиып (Қаз. әндер.).

Желкесін қиды. *Өлтірді, көзін жойды.* Бір уақытта бүркіттің Желкесін қиды бидайық (Қамбар батыр).

Көзі қиды. а) *Аямады, рақымшылық жасамады.* Ақ бөкен сахараның ботакөзі, Атты екен қандай мерген көзі қиып? (С.Сейфуллин, Өлеңд.). ә) *Тастады, қарамай кетті.* Аршын төс, алма мойын, қасың қиық, Керілген бір перизат, сөзің тұйық. Қасыңа келсем болды, шырмаламын, Кетеді қандай шіркін көзі қиып (И.Байзақов, Шығ.).

Қиып алу. и н ф. <ағыл. cut> *Құжаттың мәліметтерін бір орыннан басқа орынға, бір құжаттан басқа құжатқа немесе құжаттағы сөйлемді бір орыннан екінші орынға буфер арқылы ауыстыру әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қиып түсірді. *Шолт кесті.* Оқ-шалғы екеуін қатар қиып түсірді (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

Қолдан қиғандай. б е й н. *Сұйкімді, қызығарлықтай.* Шақпақ тас қолдан қиып қаланғандай (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

Некесін қиды. *Молда үйленетін екі адамды алдын ала белгіленген екі жігітті куәге тарта отырып, оларға неке суын ішкізіп, олардан бір-біріне адал болуына ант алып, Құран аяттарын оқыды, қолдарына неке сақиналарын кигізді. Некесін қиып* молдасы, Береди қызын жөн қылып (Қамбар батыр).

ҚИ² = е т. **1.** *Беру, аямау.* Отан деген маған да, саған да Ана! Қи мені Отаныма, алаңдама (М.Мақатаев, Шуағым менің).– Мына құлдарыңның өмірін қи маған (Р.Сейсенбаев, Ансау). Егер менің әкем Ноғай тірі болса, оның қалған өмірін маған қи сыйшы (І.Есенберлин, Алтын Орда). **2.** *Мойынсыну, шарасыздық көрсету.* – Айтшы, көне, өз қызыңды жамандыққа қиасың ба? – Сабыт Баймұқанның желкесінен төне қараған (Т.Әсемқұлов, Талтүс). **3.** *Жібергісі келмеу.* Әбішті Абай қи ма ы, бірнеше күндей қасынан жібермей жүрді (М.Әуезов, Абай жолы). Алдамшы мына дүниені, Адамның көңілі қи сыйшы (Майлықожа, Нақыл). **4.** *Құрбан ету.* Ғалым болмай немене, Балалықты қи саңыз. Болмасаң да ұқсап бақ, Бір ғалымды көрсеніз (Абай, Тол. жин.). Бір сұлу қыз тұрғыпты хан қолында, Хан да жанын қи яды қыз жолында (Абай, Тол. жин.). **5.** *Тастау, қол ұзу, біржолата айырылу, кету.* 2). Туған жерді қи я алмай, Тентекті жеңіп, тыя алмай Әлі отырмыз ұялмай (Абай, Тол. жин.). Қайратты күнімде қазақты қиып, бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріпшің (Абай, Тол. жин.).

Ашуынды қи [бер]. *Ашуынды бас, қой деген мағынада.* – Жә, қи енді ашуынды бір жолға (С.Шәймерденов, Өмір нұры).

Бас қиды [тікті]. *Жаның пида, құрбан етті; нар тәуекел етті, саудаға салды.* Немесе Базарлы бас қи яды да, осыдан ел бетін көрмей айдауға кетеді (М.Әуезов, Шығ.). Қатасыз осы айтқандай болып тұрса, Жолында сондай қыздың қи ярем бас (М.Дулатов, Шығ.).

Бірін-бірі қимады. *Айырылғысы, ажырағысы келмеді.* Қимаса да бірін-бірі, Қайта-қайта қайырылып. Екі ғашық әрең тірі Тағы кетті айырылып (С.Сейфуллин, Шығ.).

Жолын қиды. э т н. *Жасы үлкендігі, дәрежесіне қарамастан, кезегін кішіге не сыйлаған адамына берді.* Ореке, сөз бастайын,

ж о л ы ң қ и с а ң. Мүрит боп ең ғой пірге сен, Зейнолла ишан (Ақан сері, Шығ.).

Қия баспады. *Аттап ешқайда шықпады, ешқайда бармады.* Айтқанымнан қайтпаймын! Осы қыстаудан *қ и я б а с п а й м ы н!* – депті Байсал (М.Әуезов, Шығ.).

Қия бастырмады. *Ұзатпады, бұлтартпады, бұра аттапмады.* Астымдағы торы *қ и я б а с - т ы р ғ а н* жоқ (Фразеол. сөздік).

Көңілін қимады. *Сөзін жерге тастамады, меселін қайтармады.* Күлпаш, Маржандар қонақ, әрі құрбы, солар қиылған соң, *к ө ң і л - д е р і н қ и м а й* бардым да, аздан соң қайтып кеттім, – деді Шолпан (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Сонымен әкемнің, анамның *к ө ң і л і н қ и м а ғ а н - д ы қ т а н* атын бұзбасын деп аяғандықтан ғана айтқанына көндім (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр).

Қанатын қиды [кесті, қырықты]. *Сорлатты, сорын қайнатты, қадамын, өрісін қысқартты.* Сорлының ұрлап қара атын, Жазықсыз *қ и ы п қ а н а т ы н*, Жапанда жалғыз қалдырып, Жайым жоқ қарғыс алатын (Жамбыл, Шығ.).

Қанын қиды. *Өлімге басын тікті, қыршып кетті.* *Қ а н ы н қ и ы п* халық үшін, Аттанды жауға белсеніп (О.Шипин, Шығ.).

Қасықтай қанын қиды. *Өлтірмеді, тірі қалдырды, жанын қиды.* Ағатайлар-ай *қ и ы ң д а р қ а с ы қ т а й қ а н ы м д ы!* Не айтқандарыңды істейін, – деп Тілеген жылап қоя берді (С.Мұқанов, Шығ.).

Мойнына қиып салды. *Бұл жерде еріксіз, нақақтан міндеттеу туралы айтылып тұр.* Осы екі аттың жаласын Құдайменде Кәленнен көріп, күшпен *м о й ы н а қ и ы п с а л ғ а н - д ы* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Өкпенді қи. *Ренжіме, өкпелегенді қой, бір жолға кешір деген мағынада.* *Ө к п е ң д і қ и* маған (Қаз. әндері).

Өлімге көзі қимады. *Өлтіруге аяды, қолы бармады, жанына ара түсті.* Тағы да құдай ұрды деп, Қалмады қорқып иманым. Қанша кінәм асса да, *Ө л і м ғ е* мені *қ и м а д ы ң* (Қамбар батыр).

Тамырын қиды [қырықты, кесті]. *Бір жола-лата көзін жойды.* Міне, соларға жол бермеу керек, бар *т а м ы р ы н қ и ы п* тастау керек (Н.Ғабдуллин, Шығ.).

Іші қимады. *Қолынан шығарғысы келмеді; аяды; айырылыса алмады.* Аузы айтса да батырдың *І ш і қ и м а й* түр еді. Қобыланды сонда сөйледі (Қобыланды батыр).

ҚИ³ = е т. *Салыну, қалану.* Сол шеберлігін Майбалық қаласының үйлерін *қ и ғ а н д а* да көрсетті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Біраз

жүргенен кейін қызыл кірпіштен *қ и ғ а н* екі қабатты үйдің қасына кеп тоқтады (Т.Көкішев, Сәкен Сейфуллин).

ҚИБАДАТ з а т. с ө й л. **Ғубадат.** Хазіреттің өз үйі ауылда, *қ и б а д а т* үйі анадай оқшау екен (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Қибадат қылды. *Сиынды, құлшылық етті.* Қайрат айтыпты: – Лайықты *қ и б а д а т* қылып, ерінбей, жалықпай орнына келтірмек те – менің ісім (Абай, Тол. жин.).

ҚИБАСПАҚ з а т. в е т. *Қойдың тұяқ ауруы.* Саулықтардың *қ и б а с п а қ* болмауына мұның да мәні бар (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл). Сәл қиялап жатқан мал тез тынығады, деңі сау, делбезесі бүтін боп өседі. *Қ и б а с п а қ* ауруына ұшырамайды, – деп Қыбырай әлденеге күлді (Ү.Шойбеков, Бейбіт күндер).

ҚИБАТШЫ с ы н. *Ұятсыз, жалақор.* Сонда жалақор, *қ и б а т ш ы* қара беттер біреу де болса азая түсер еді-ау (Р.Райымқұлов, Болат.).

ҚИБЛА з а т. к ө н е. **Құбыла.** Өйткені Ыспан қожа – бүкіл *қ и б л а н ы*, Меке-Мәдинә, Мысыр мен Шамның арасын жол қылған, тірісінде әулие атанған әйгілі Мәтен қожаның шөкірті еді (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚИБЫЖЫҚ з а т. с ө й л. *Кібіртіктеген қозғалыс; қыбыжық.* Ілбіген жүріс, *қ и б ы ж ы қ* аяң өнімсіз (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

Қибыжық қақты. *Қибыжықтады, шыдамсызданды, қылтылдады, қуыстанды.* Сабан сыбырласа да, дір етіп секемденіп қарайды. Қашан ала жөнелер екен деп *қ и б ы ж ы қ қ а ғ ы п* отырмын (Б.Сокпақбаев, Шығ.).

ҚИБЫЖЫҚТА = е т. *Қозғалақтау, қипаңдау, шыдамсыздану, қыбыжықтау, жыбырлау, қуыстанып мазасыздану.* Абдырап, сасып қалды да, *қ и б ы ж ы қ т а п* біраз тұрды (О.Бөкеев, Қайдасың.). Жұдырығы түйіле берген. Күлдардың кеудесі алқынып, *қ и б ы ж ы қ т а п* тұрып қалды (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Қолма-қол әйеліне жағынудың шарасын ойлап, ашу үстінде теуіп жібергендей анадай жерге ұшып барып төрт тағандай түсіп, иесіне құйрығын бұлғап қайта келетін жасық мысық құсап *қ и б ы ж ы қ т а п*, көзі кілегейлене қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚИБЫЖЫҚТАУ *Қибыжықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҒАҚ¹ з а т. с а ы т. *Құстың тұмсығында болатын өткір, пышақ тәрізді өсінді.* Сондағы оның кереметі: шабытына қажет қандай құстың тамағының астынан жанап өтті болды, бауыздап кететін тұмсығында *қ и ғ а ғ ы* бар (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

ҚИҒАҚ² з а т. *Қолға, саусаққа түскен жара.* Қолына *қ и г а қ* түсіпті (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі). Бала денесіне әртүрлі жара, бөрткен, *қ и г а қ т а р* түскіш келеді. Бұл тазалықтың нашарлығынан, ыстық-суықтан болады (Б.Көмалашұлы, Моң. қаз. салт-дәстүрі).

ҚИҒАҚ³ з а т. б о т. <лат. *elytus*> **Қияқ** (*қияқөлеңдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік*).

ҚИҒАШ ү с т. 1. *Қисық, көлденең.* Төсінен *қ и г а ш* түскен, әсем бауға ілінген, қарала күміс сапты, сәнді сұлу қылыш бар (М.Әуезов, Абай жолы). Мәлке: «Балдысудың сарыны ғой» деп, жылқыны *қ и г а ш* айдай бастады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Қыран өзенінің Қаратеректегі иінінен өткен соң машина *қ и г а ш* батысты бетке алып, қарлы кең жазықпен зымырап берді (Ә.Ақбаев, Қара боран). 2. *Түзу емес.* *Қ и г а ш* сермеген жүп-жұмыр ақ білектері акқудың қанатына ұқсайды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Өрнектің түрі малдың қабырғасына ұқсас, кейде таңдайланып, кейде жарыса *қ и г а ш* қатарланып келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 3. а у ы с. *Теріс, бұрыс, қыңыр.* Сен аяғыңды әлі күнге дейін *қ и г а ш* басасың (С.Бакбергенев, Кентау). Әнеүкүнгі қырман басындағы шатақтан кейін жұлдыздары *қ и г а ш* туып, келісе алмай жүр деп естиміз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). 4. *Жоп емес.* Тасмағамбеттің бұл қылығы елдің салтына өрескел *қ и г а ш* еді (Б.Майлин, Шығ.). // *Қытар, қылш (көз).* Сөйтіп де Кенесарының *қ и г а ш* көздері ақылдылықты көрсетеді. Былай қарағанда тіпті қатыгездіктің еш нышаны көрінбейді (Ж.Қасымбаев, Кенесары хан).

Қиғаш келді. *Теріс келді, сәйкеспеді, қарсы тұрды.* Қасболаттың о кісімен бір *қ и г а ш* келіп қалғаны бар (Т.Ахтанов, Боран). Өйткені мұндай нәрсе халықтың мүддесіне *қ и г а ш* к е л д і, халық ұғымымен үйлеспейді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

Қиғаш қабақ көрсетті. *Қырын қарады, жақтырмады.* Ағасы осы уақытқа дейін бір-біріне *қ и г а ш қ а б а қ* к ө р с е т і п, «іщәй» деп, ащы тілдері шықпаған (О.Сәрсенбаев, Бақыт).

Қиғаш қас. а) *Иілген, қиылған қас, сұлу қыз.* Нәзік белі бұраңдап, *Қ и г а ш қ а с ы* киылып, Қыз да келді ол тойға (Батырлар жыры). Екінші елден тандап бір сұлу ал, *Қ и г а ш қ а с*, оймақ ауыз күлімдеген (С.Мұқанов, Шығ.). Көтерген ақ киізге ханың қайда? *Қ и г а ш қ а с*, бидай өңді ханым қайда? (М.Дулатов, Шығ.). ә) а у ы с. *Қыз, бойжеткен.* Ал көңілі соға қалған кездерде *қ и г а ш қ а с т а р д ы ң* осалдығын оңай танып, біріне: «Нұрлытай олай күлімдейді», екіншісіне:

«Нұрлытай бұлай жүрмейді», – деп мін тағып бітетін (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс).

Қиғаш сөз. *Қарсы, қыңыр айтылған пікір.* Жұрттың сөзі «солдатқа қазақты алу» әңгімесі, қазақтың оған бармауға тиісті екендігі. Көңілдеріне *қ и г а ш с ө з* айтқанды дұшпан біледі (С.Сейфуллин, Шығ.). *Қ и г а ш с ө з* шығып қалды лебізіңнен, Кедергі шығып па еді әлдеқайдан? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қиғаш тартты. *Теріс бақты, қисық кетті.* *Қ и г а ш т а р т у ы н* қоймаса, әлек-шөлегін шығарармыз (Б.Майлин, Азамат). Сіз кейде байыбына бармай, *қ и г а ш т а р т ы п* кетесіз (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚИҒАШ-ҚИҒАШ с ы н. 1. *Үшкірленіп, қиғаштанып біткен, қалың (қас).* Қастары *қ и - г а ш - қ и г а ш* біткен (М.Гумеров, Үш күн.). Шойын кеуделі, аю жоталы, бұруге біткендей жүндес сұм саусақты, қастары *қ и г а ш - қ и г а ш* біткен қара кісі – Игілік би паң да, төкаббар да емес (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). 2. *Оңды-солды, бейберекет.* Өстіп, *қ и г а ш - қ и г а ш* жылқының алдын қайырып жүріп жолдан да көз жазды (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.).

ҚИҒАШТА= е т. 1. *Көлденеңдеу.* Киік мұның жатқан жерінен бір бүйір өтіп, *қ и г а ш - т а п* суатқа қарай төгіліп келеді. Міне, үйірдің алды суатқа да жетті (А.Нұрманов, Құлан.). Осы кезде бұлардың қасына бөркіне *қ и г а ш - т а й* қызыл мата тіккен ұзын бойлы, сары жігіт келіп қалған еді («Қаз. әдеб.»). Жігіт аузынан естіген жылы сөзді осынау көкжиектен *қ и г а ш т а й* көтеріліп келе жатқан ай да, жұлдыздардың аруы – сылаң етіп бөрінен бұрын шығып, төбеде балбұлдай қалған Шолпан да қайталап тұрғандай болды (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). 2. *Көлегейлеу, басу.* – Жағдай солай болып қалды. – Солай болып қалды?! – Шарипа оқты көзімен атып, Тайшабайды аузын *қ и г а ш - т а п* келемеждеді. – Сумұрын, сүмелек (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 3. *Созу, жоғары тарту.* «Қалалала-қалалалала-ауды» *қ и г а ш - т а п*, гармонының қанатымен бірге қисайғанда керегенің көгінен ұстап отырған Назкен көзінің жасын жаулығының ұшымен сүртіп: – Беу, қарағым-ай! – деді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). 4. *Бір бұрыштау, қиғаш ету.* Директор үрлеп мөрін басып, *қ и г а ш т а п* қолын қойып бұйрық жазды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ҚИҒАШТАЙ ү с т. 1. *Көзінің қиығымен, төңкере қарап.* – Көңіліңіз тіпті жайдары еді, – деді Тынышбала, бадырақ ала көзін бөлмедегілерге *қ и г а ш т а й* төңкеріп өтті (Т.Тілеуханов, Шарапат.). 2. *Көлденеңдей.*

...Сырбай орақты уыстаған сабақтардың орта тұсынан салды да, өзіне қарай *қ и ғ а ш т а й* тартты (С.Мұқанов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қисық, қиықрлана, қырсығып*. «Сен немене, Төтем тазға жоқшы болып *қ и ғ а ш т а й* сөйледің Жақсыбай ұры болғанда біз кім боламыз (С.Бегалин, Замана.). **4.** *Қиялай, шетінен*. Топырақ жұтқан байғұстар, Сапырып отыр сары қымыз, *Қ и ғ а ш т а й* кесіп жамбасты, Дейді «алыңыз, алыңыз» (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қиғаштай ату. ө с к. *Нысананың маңдай шебіне атыс қаруы мен зеңбіректерді 45 градус бұрыштан бағытталаып жүргізілетін атыс түрі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қиғаштай салды. *Көлденеңдей, бұрыла жүрді*. Соңына ерген үйір болса жалт бұрылып, *қ и ғ а ш т а й с а л д ы* («Қаз. әдеб.»).

Қиғаштай тартты. *Бұрыла шапты, көлденеңдей жүрді*. Мен атымды *қ и ғ а ш т а й т а р т ы п*, шаба жөнелдім (М.Жұмағұлов, Қыран.). Халел үлкен кара жолға егістік үстімен *қ и ғ а ш т а й т а р т қ а н* (С.Жүнісов, Жаппанда.).

ҚИҒАШТАЛ= е т. *Қиғаш етілу, көлбеулену*. Басымда жалпақ қызыл лента *қ и ғ а ш т а л а* байланған папаха, үстімде кара венгер пальтосы, аяғымда немістің генералы киетін қонышы қатты кара жылтыр етігім бар (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Ағаш сүйегінің трахеидтері – екі ұшы *қ и ғ а ш - т а л а* келіп, тұйықталып тұратын клеткалар (ҚСЭ). Әлгі оңға қарай бұрылып тұрған қыр енді солға қарай *қ и ғ а ш т а л ы п* кетіпті ғой (Қ.Исабаев, Қарабала).

ҚИҒАШТАЛУ *Қиғаштал етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҒАШТАМА з а т. *Мекеме бастығының, директор орынбасарының өтініш, арыз т.б. құжаттардың сол жақ жоғары бұрышына құжат мәтініне байланысты қысқаша нұсқауы; бұрыштама*. Осы кезде Қабыл да жолдама қағазын тапты. Оның бетіне *қ и ғ а ш т а м а* салып, қолын қойды (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Сөйтіп август айының аяқ кезінде жазылған В.Полосовтың өтінішіне Ш.Мұстафаев «июльдегі бұйрыққа қосу керек» деген *қ и ғ а ш - т а м а* соқты («Егемен Қазақстан»).

ҚИҒАШТАН= е т. **1.** *Көзі жымсию, қисаю, бұра тартқысы келіп, сығыраю*. Мұрын жағы кендеу, шықшыт жағы тарлау, көздері *қ и ғ а ш - т а н а*, шатынай біткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көзі мысықтың көзіндей *қ и ғ а ш т а - н ы п*, сығырая қалыпты (Қ.Исабаев, Айқыз). Әлде неге көзі *қ и ғ а ш т а н а* үңіліп, мойнын ішіне алып, тың тыңдай қалыпты (Р.Тоқтаров,

Ертіс.). **2.** *Қиғаш болу, көлбеулену*. Екі таудың арасын бұзған аңғарға қырын қарағандай, күншығыс жағында *қ и ғ а ш т а н а* өрлеген биік дөңес (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ҚИҒАШТАНУ *Қиғаштан етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Көлбеулену, қисаю*. **2.** и н ф. <ағыл. skew> *Стандартты қалыппен салыстырғанда символдың немесе мәліметтер тасуыштың бұрыштық ығысуы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚИҒАШТАҢҚЫРА= е т. *Бұрыңқырау, қисайтынқырау*. Ерекеннің көзі бұрышқа *қиғаш - т а ң қ ы р а й* қойылған қос тумбалы ұзын столға түсті (Қ.Ыдырысов, Ел жатса да.).

ҚИҒАШТАҢҚЫРАУ *Қиғаштаңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҒАШТАС= е т. *Үйлеспеу, қайшы келу*. Шоқан жасаған қорытындылардың қабысатын да, *қ и ғ а ш т а с а т ы н* да пікірлері болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚИҒАШТАТ= е т. **1.** *Қисайту, көлденеңдету*. Жеңгең Дәмеш деп ұзынша леп белгісін салып, ашық қалған жерге *қ и ғ а ш т а т а* қолын қояды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). **2.** *Басу, түсіру, қылтиту*. Іле-шала өзінен-өзі ашуланды. Шамның сәулесін *қ и ғ а ш т а т т ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚИҒАШТАТУ *Қиғаштат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҒАШТАУ¹ с ы н. **1.** *Қисықтау*. Мынау кірпігі қысқа, қиығы *қ и ғ а ш т а у* болса да жанарында бір сүйкімділік бар, мөлдір көзінен көріп отырмын (Ә.Әбішев, Жас түлек.). **2.** *Тура емес, қиғаш орналасқан, көлбеулеу*. Маған сәл *қ и ғ а ш т а у* қарсы – жасы алпыстарды алқындырған, тықырлау ақ шашты, ірі денелі, қыр мұрын, ат жақты кара кісі отырған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Біздің терезенің *қ и ғ а ш т а у* қарсысындағы бір шеткі үйге біздің Кременский деген шалдың балалары көбірек келетін болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). // *Қиғаштаңқырап*. Алмашкүлдің күн санап ажары айқындалып, бар мүшесі балғын тартқаны байқалатын әдемі жүзіне көзін *қ и ғ а ш - т а у* тастады (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). **3.** а у ы с. *Қайшы, үйлеспейтін*. – Заңға *қ и ғ а ш - т а у* болады ғой мұныңыз, Түйебеков орысшаға ауысты (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). – Сіз дәрігер адамсыз, Гаврил Гаврилович! Дәрігер қайда болсын керек. Мен қайтем? – деді ол алақан жайып. – Менің мамандығым сәл *қ и ғ а ш т а у* ғой тың үшін (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

ҚИҒАШТАУ² *Қиғашта етістігінің қимыл атауы; қисаю, бұрылу.* Енүктесінен асып *қиғаш-тау* д *ың* қажеті жоқ екен (А.Қалығұлов, Сан сырлы). Шаршы төскей, көлденең жал, терең өзектерді әрлі-берлі *қиғаштау* м *ен* аңшылар екі күн ішінде аттар мен иттерді сал бөксе етті, өздері де қажыды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ҚИҒАШТЫҚ з а т. **1.** *Қисықтық, қыңырлық.* Қан төгу саған мақұл, маған теріс, Сол себептен тумай ма бір *қиғаштық* (Ш.Әбенев, Кейпіл батыр). **2.** *Кемшілік, мүлт кетушілік, жаза басушылық.* Райыс жағымсыз хабар жеткізген кеште құрған жоспарының қай жерінен *қиғаштық* кеткенін ойлап, басы қатты (Жалғыз салт атты). **3.** *Теріс, бұрыс жол.* Есілді өрлеймін деу қисынсыз, ол тіпті теріс бұрып әкететін *қиғаштық* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4.** а у ы с. *Қайшылық.* Әрберіден соң төртіп пен сананың арасында да *қиғаштық* кездесіп қалады (Т.Ахтанов, Боран). **5.** *Терістік, қателік.* Махмет Құлмағамбетов ұзақ жылдар бойы «Азаттық» радиосының қазақ редакциясында еңбек етеді, ол радиодан сөйлеген жалынды сөздерінде КОКП мен КСРО ұстанған ұлт саясатындағы *қиғаштықтар* ды ашып айтатын еді («Егемен Қазақстан»).

ҚИҒАШЫРАҚ с ы н. **1.** *Қысыңқы, қиығы көп, жымсығырақ.* Моңғолдардың көздері негізінде қисықтау, көз шарасы *қиғашырақ*, қазактікі дөңгелектеу (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Бұрысырақ, терісірек.* Адасты, *қиғашырақ* кетіп бақтан, Жөнiм деп жүйткi бердi жүрмес жақтан (Т.Ізтілеуов, Назым).

ҚИҒЫ з а т. з о л. *Жарғаққанаттылар отрядына жататын жұмыртқасы бір орынға жинақталған жәндік.*

ҚИҒЫЗ= е т. **1.** *Кескізу, қырыққызу.* Мінбе сыртынан жалбырайған шаштарын дөңгелете *қиғыз* з а н бес орыс жігіті шақпақ қанттың қоспаларын қыр ақсақалдарының алдына әкеліп ерекше бір ізетпен қойысты (А.Сатаев, Дала күйлері). **2.** *Шаптыру, құрту.* *Қиғыз* б а й м ы з дүшпанға, Бәйтеректің тамырын (Ә.Сәрсенбаев, Ант).

ҚИҒЫЗДЫР= е т. *Кескіздіру, қырыққыздыру.* Ауылдық Советке барып екеуінің некесін *қиғыздырды* (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас.).

ҚИҒЫЗДЫРУ *Қиғыздыру етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҒЫЗУ *Қиғыз етістігінің қимыл атауы.*

Неке қиғыз. д і н и. *Молдаға некесін қидыру, алдын ала белгіленген екі адамды куәға ала отырып неке суын ішкізіп, Құран аяттарын оқытқызып, үйленетін жастардың бір-бірі-*

не адал болуына ант алғызу рәсімі. Тездетіп қыздың *некесін қиғыз* у керек деген тиянаққа келген (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ҚИҒЫЛА= е т. *Кескілеу, қию.* Қандай ек өткен көп жыл бұрын? Матаға ескінің шын-жырын, Қайламен *қиғыла* п лақтырдык, Жарылғап заман бұл күн нұрын (Ә.Райымбеков, Құрыш білек).

ҚИҒЫЛАС= е т. *Кесісу, қырқысу.* Шыдамай папқылаумен Бишан жетті, Сәскеден кешке дейін ұрыс етті. Қылышпен бірін-бірі *қиғыла* с ы п, Уһлесіп қайтты адамдай болған дертті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚИҒЫЛАСУ *Қиғылас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҒЫЛАУ *Қиғыла етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҒЫЛЫҚ з а т. *Шатақ, кесір, қырсықтық, кежірлік, тентектік.* Әр кезде үлкендігін арқалап *қиғылық* ұрып жатады (Ә.Нұрпейсов, Сергелден). *Қиғылықты* қырсыққа қылар едім, Дәл өзіндей, дариға, жігіт болсам (Ай-тыс).— Мені кімге тастап кеттің жеңешетай! — деп *қиғылық* ұрдым (Н.Серғалиев, Қанат).

Қиғылық салды [шығарды]. *Әлек салды, шатақ шығарды.* «Маған аға керек, қайтсең де тауып бер», — деп шешесіне *қиғылық* с а л ғ а н ы да бар (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.). Кеше қалмақ, зәнталақ *Қиғылықты* с а л ғ а н д а, Қырғызды шауып алғанда (Манас). «Жезде, оқуға жіберем деген уәдең қайда» деп кейін *қиғылықты* ш ы ғ а р ы п жүрмесе (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ҚИҒЫЛЫҚСЫЗ с ы н. *Ұрыс-керіссіз, жан-жалсыз, бейбіт.* Қырусыз, қиратусыз, *қиғылықсыз*, Өткерген күнің бар ма, түнің бар ма (Д.Әбілев, Дала солдатты).

ҚИҒЫР с ы н. **1.** *Қиғаш, кескіш.* Семсердің жүзі секілді сілтесе *қиғыр* наркескен (Ж.Саин, Айғақ). **2.** а у ы с. *Тайсалмайтын, сойыт түсетін, шатақ.* Ал інісі Жапабай болса қылыштай *қиғыр* мінезді, табиғат берген білек күшін оңтайлы жерде жұмсап қалудан тайынбайтын табанды еді (Т.Қажыбаев, Айналайын.). **3.** а у ы с. *Тілі өткір, ұытты.* Мөкеңнің *қиғыр* тілінен қулардың талайы сақтанып, ығып жүретін (М.Әлімбаев, Көңіл.).

Қиғыр қылыш. *Өте өткір, ұстараның жүзіндей қылыш туралы айтылады.* Жалғыз өркеш нар беріп, *Қиғыр қылыш*, найза өткір, Сатып алды арзан деп, Көбелі сауыт сайманды (Ы.Шөреков, Шығ.). Аруақ аттаса, кердең басты кесер *қиғыр қылыш* бар (М.Мағауин, Аласапыран).

ҚИҒЫСЫЗ с ы н. *Қиып кетуге болмайтын, қымбат.*

ҚИДА з а т. *Кесетін кездік, кішкене өткір пышақ.*

Қиданы шалды. *Тілмен түйреді, шешендігін көрсетті.* Ақындар сөз салыңдар, *Қ и д а н ы ш а л ы ң д а р* (Жамбыл, Шығ.).

ҚИДАЙ с ы н. *Қи сияқты, қи секілді.*

Қидай сыпырды. а) *Түк қоймады, ештеңе қалдырмады.* Елге тұтқа болатын азаматтарды *қ и д а й с ы п ы р ы п* жатыр (З.Шүкіров, Сарша тамыз). ә) *Мұнтаздай етіп істеді.* Құсан үйінің ертелі-кеш бір бітпейтін шаруасын *қ и д а й с ы п ы р а* жүріп те ойға беріліп кететін (Ә.Нәбиев, Қанат қаққан.). б) *Өзіне алды, жеді, қалдырмады.* Фигураларды *қ и д а й с ы п ы р м а қ* түгіл, шах не, мат не, хабарымның жоқтығын айтып, ант-су ішіп, қол-аяқпен бірдей тепкіленсем де пұлдануға саятынын қайтерсің (М.Қабанбаев, Кермек.).

Қидай шашылды. *Быт-шыты шықты.* Кей кезде қазақтар қарсы шабуылға шығып, ауыл *қ и д а й ш а ш ы л ы п*, адамдардың сүйегі ең далада көмусіз қалатын (С.Санбаев, Аруана).

ҚИДАКЕЗДІК с ы н. *Қырсық, қыңыр.* Жасы Әлібекпен қатар құрбының лебізінде ешқандай *қ и д а к е з д і к* жоқ (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Шетінен жігіттері *қ и д а к е з д і к* (С.Омаров, Сәукен).

ҚИДА-ҚИДА с ы н. *Мылжа-мылжа, жұлым-жұлым.* Есін енді ғана жиған арлан ақ тазы өн бойы *қ и д а-қ и д а* қып-қызыл ала қаң болғанына қарамастан, ата жауының шабынан қатып қалыпты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Қида-қидасын шығарды. *Быт-шытын шығарды.* Қайырманың *қ и д а-қ и д а с ы н ш ы-ғ а р ы п*, ойына не келсе соны істейді (И.Жақанов, Бірінші концерт).

ҚИДАЛА = е т. **1.** *Кескілеу, әр жерінен бір кесу.* Қатып қалған қу кесек, Денесін кетті *қ и д а л а п*. О, деп, бұ деп бұ қатын. Бұдан да кетті илалап (Дастандар). Сан жетпес мұз сынықтары *қ и д а л а п* кеткен жарақат, ине шаншыр сау жер жоқ (Ж.Орманбаев, Тұздықталған.). Ертеңіне *қ и д а л а п* отырып терісін түсіріп алды, әйтеуір (Б.Шаханов, Ақ иірім). Жас малдың өткір тісі мейлінше *қ и д а л а п т ы* (Қ.Жаркенов, Туыстар). **2.** *Ұсақтап кесу, қиқалау, майдалау.* Тұтас пісіріліп мұздаған қазыны *қ и д а л а п* кесіп рәсуалаған жоқ (Д.Досжанов, Зауал).

ҚИДАЛАС = е т. **1.** *Қырқысу, шабысу.* –Қасым хан заманынан бері Бұқармен *қ и д а л а-с ы п* келеміз. Ноғаймен жауығып, елу жыл

қ и д а л а с т ы қ (М.Мағауин, Аласапыран). **2.** *Арпалысу, жұлысу.* Қай жерде көрсен де екеуі от ауыз, орақ тілдерін аясып *қ и д а л а с ы п* жатқаны («Қаз. әдеб.»). –Нәреш-ау, сенімен *қ и д а л а с ы п* жатқан бақ күндес адам емеспін ғой (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). **3.** *Шайнасу, азуға салысу.* Ойпырм-ай, бір-бірінің бөтегесін жара ма екен»-деп қобалжи күбірледі де, *қ и д а-л а с а* шайнасып келіп қалған қос бүркітке қарай тізгін тартты (А.Сейдімбеков, Ақиық). **4.** ж е р г. *Жанжалдасу, шатақ шығарысу.* Болыстар өзара *қ и д а л а с ы п* жүретін (Диалект. сөздік).

ҚИДАЛАСТЫР = е т. *Ұрыстыру, жанжалдастыру.* Селдей қаптан келе жатқанда бетін бұрып жіберіп, басқа жұрттармен *қ и д а л а с-т ы р ы п* та қойды (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚИДАЛАСТЫРУ *Қидаластыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИДАЛАСУ *Қидалас етістігінің қимыл атауы; ұрсысу, шабысу, арпалысу, жұлысу.* Аз торғауыттың басы қайда қалмаған, тағы да намыс үшін *қ и д а л а с у* ойында бағар (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚИДАЛАУ *Қидала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қықымдау, майдалау.* **2.** *Қысқарту, бұрмалау.* Классикалық туындыларды орынсыз бұрмалауға, ретсіз *қ и д а л а у ғ а* наразылық білдірген (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). **3.** *Арпалысу, қырқысу.* Таң бозынан орындарынан ақыра тұрып, бірін-бірі аяусыз *қ и д а л а у ғ а* тиіс, ал қазір ұйқы құшағында жатқан жарты миллион адамның өмірі осы көкірегі ашық, ақылы кемел нөкер мен қу бастан қуырдақтық ет алатын жансыздың еркіне тиді (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚИДАН з а т. т а р. *Ерте замандарда Қытайдың солтүстігін, Маньчжурия мен Уссури өлкесінің аумағын мекендеген, қарақытай аталатын көшпенді тайпа.* *Қ и д а н д а р* бұл өңірге келгеннен кейін түркі тілдес халықтармен араласып, сіңісіп кетті (ҚҰЭ). Мәселен, XII ғасырдың бас шендерінде Йелуї Дашы бастаған мұңғұл тектес *қ и д а н* (қарақытай) әскерлері Қарахан мемлекетінің күншығыс аймақтарын жаулап алған («Егемен Қазақстан»)

ҚИДАС з а т. *Сусар мен бұлғынның буданы.*

ҚИДАСЫН с ы н. **1.** *Әбден беріккен, қатқан.* Саптыаяқтай ерінді, *қ и д а с ы н* көрі жілікті (Ақтамберді жырау, жыр.). **2.** *Бабына келген, шыныққан.* Мінгенім көш алдында *қ и д а с ы н* кер, Желіден жебір тайлақ бұйдасын жер (Ақын жырлары).

ҚИДИЮ = е т. *Қырына алу, ізіне түсу, пәлекетшілік іздеу, қия басқан ізін аңду.* Қайда бар-

сам да бір мылтықты адам менің қыр соңымнан қ и д и ы п қалмайтын болды (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

ҚИДУЛА= е т. *Леңіру, бір нәрсенің жетегінде кету*. Досай ойлаған қылқұйрық соңынан қ и д у л а п жүріп жабайы өскен қызғалдақтай қадірлі еді (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚИДУ-ҚИДУ е л і к. *Арқасы қозып, есіріп, еліріп, қозғалақтап, тытырышып кеткенді бейнелейтін сөз*. Сенің әкең ат дүбірін естисе, қ и д у қ и д у деп арқасы қозып, түнімен ұйқы бермейді, – дейді Ұстабайға (Д.Досжанов, Жусан.).

ҚИДЫР= е т. **1.** *Кескізу, қырыққызу. Қ и д ы р а алмасаң, қос мырза, саған серт!* – деді Шынжыр (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *Қанату, ауырту, жаралау*. Апай соған соқтығып, тобығын қ и д ы р ы п т ы (М.Қабанбаев, Бақбақ басы.). **3.** *Шапқызу*. Қалың қайыңның бауырына бөренеден қ и д ы р ы п салған сегіз бөлмелі саңғыраған ағаш үйдің ішіндегі жасаудан көз сүрінеді (С.Жүнісов, Ақан сері). **4.** *Жегізу, керттіру*. Мен күшті болсам, қоңыр шолақ тышқанға білтемді қ и д ы р м а с едім («Балдырған»). **5.** *Қарды аршып, жол салу*. Соның екеуін алдымызға салып, қарды қ и - д ы р ы п, жол салдырып отырдық та, ілгерілей бердік (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **6.** ж е р т. *Қанын алу*. Бүгін бір жылқыны қ и д ы р ы п, ферма басында бөгеліп қалдым (Диалект. сөздік).

Некесін қидырды. д і н и. *Неке қидыру*. «Нем кетіпті, - дегенге тірелді оның ойы, қ и д ы р с а қ қидыра берейік н е к е н і; аржағын көре жатармыз» (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Не к е с і н қидырсын, қидырмасын*, тек «менің әйелімсің» дегенін естисе, тілегін тілеп, ерсіз отыра беруге де бейіл (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚИДЫРТ= е т. *Кескізу, шапқызу*. Шеберханада әртүрлі әріптер қ и д ы р т а д ы («Қазақст. мект.»). Содан кейін колхоздың балташысына барып, оң аяғының тізесінен төмен қарайғы жеріне ағаш қ и д ы р т ы п алды (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚИДЫРТУ *Қидырт етістігінің қимыл атауы*.

ҚИДЫРУ *Қидыр етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Кескізу, шолтиту, күзеу, қиғызу*. Шашты келте қ и д ы р у, киімді ықшам қонымды кию сөнге айналып, үй ішін ұстап тұруға да жаңа бір өзгеше шырай кірген (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау). **2.** а у ы с. *Жолын болдырту, тұсауын кесу*. Керейгелдінің бұл сөзін тартып ұқсаң, итшілеп өмір кешу үшін намысты ұлтанға піштіріп, кісілікті ұлтаракқа қ и д ы р у керек екен (А.Сүлейменов, Бесін).

Неке қидыру. д і н и. *Молдаға некесін*

қидыру, алдын ала белгіленген екі адамды куәға ала отырып неке суын ішкізіп, Құран аяттарын оқытқызып, үйленетін жастардың бір-біріне адал болуына ант алғызу рәсімі. – Қандай «куә?» – деді Айжан, әлгінде «неке қидыруға ең кемі екі куә керек» деген сөзі есінен шыға ғап (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚИҚ е л і к. *Ылшқынып шыққан қысқа жіңішке дыбысты бейнелейтін дыбыс*. Ешкім де «қиқ» деген дыбыс шығармады (Ауызекі).

Қиқ етті. *Ылшқынған қысқа дыбыс шығарды*. Сарбас қ и қ е т е қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚИҚА з а т. **1.** *Бірнеше бөлшекке бөлінген жұлма-жұлма зат*. Түлкінің қ и қ а с ы шыққан (Қаз. тілі түс. сөзд.). **2.** а у ы с. *Шикілік, кемшілік*. Жылырағанымен жанары Айтқан сөзді ұқпаса, Бірсөзді боп шықпаса, Білінеді бір қ и қ а с ы (Қабан жырау // Алтын қазық).

ҚИҚА-ЖИҚА с ы н. *Жұлым-жұлым, мылжа-мылжа, қисық-қисық*. Жәуке: Бөркін алып қарасаң, бас терісі ағаш соқамен жыртылған жердей қ и қ а - ж и қ а (Б.Майлин, Шығ.). Рас, тек күлгендегі тісі жаман екен, құлаған мола секілді қ и қ а - ж и қ а (Б.Аманшин, Жар мұңы). Соғыс жылы тартылған электр бағандары қ и қ а - ж и қ а болып, біздің көше елге жөндейтін айдау жолмен жалғасады («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚИҚАЙ= е т. **1.** *Қисаю, қиғаштану*. Арбаны қ и қ а я бір жақ иығымен тартып, бір көзін айдаушының шыбыртқысынан айырмайтын сияктанады (Б.Майлин, Шығ.). Баған қаракерге қ и қ а я қонып сол өздерінің меншігіне айналған тауға беттеп келе жатқан (О.Бөкеев, Үркер). **2.** *Қыжырайып, бүліну, қирау*. Әлі өзі мауылнайды бір пәсте түзеп берем, – деп өзбегім қулық айтады. Бес шақырымдай жүрген соң, бұраң көшелі құлаған, қ и қ а й ғ а н ескі дуалдарға ұшырайсыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Батыр аяғын аттата басып аудандық аурухананың кісі кеудесінен келетін дуал шарбағына, қ и қ а й ғ а н қақпасына ілікті (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.). Әрі зілдей ауыр, зор ғимарат, әрі іргесінен айырылған соң шөгіп жерге кірмеске, қ и қ а й м а с қ а бола ма? Архитектордың шамалауы мешіт бір метрге төмен (3/4) шөккен (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ырыққа көнбеу, қыңырлану*. Бақытсыз ол қандай дайындық болмақ – деп қ и қ а й ы п отырып алды (С.Мұратбеков, Көкорай). Тезірек барайық, бастықтың қапелімде қ и қ а й ы п қалатыны бар (Қ.Найманбаев, Беймезгіл).

ҚИҚАЙТ= е т. *Қисайту, қиғаштату*. Сол баяғы байпаң жүрісімен аяғындағы кенеп етігін

бір жағына *қ и қ а й т а* басып жездем келе жатыр (Е.Әзімбаев, Ақ босаға). Қойшы мінетін шабан торы атқа ағаш арбаны жегіп, *қ и қ а й т ы н* жүк тиеп, Сәкен үй ішімен көшкелі жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

ҚИҚАЙТУ *Қиқайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЙЫП-СИҚАЙ = е т. *Қисайып, қигааштану, бүлініп қирау.* Бір кездегі ауқатты үйлердің қора-мүлкі *қ и қ а й ы п-с и қ а й ы н* қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚИҚАЙЫС = е т. *Бір-біріне қырғи қабақ таныту, қисық, қыңыр мінез көрсетісу.* Кісідей қырғи қабақ *қ и қ а й ы с ы н*, Бір үйге бір үй қарсы қыңырайған (Т.Жұртбаев, Бес қарагер).

ҚИҚАЙЫСУ *Қиқайыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАҚ е л і к. **1.** *Әрі-бері теңселіп қисалаңдаған қисық қимылды, жүрісті бейнелейтін сөз.* Мұндайда қатал шеше баласының анауына *қ и қ а г ы н а* көнген жоқ (М.Дүйсенов, Меймандар). **2.** а у ы с. *Қылжаң, қисаң (бос қылжақ, ерке шолжаңдық).* Жоқ, жарықтығым, *қ и қ а қ т ы* қой да, жүр, қазір (Ф.Орманов, Жүрек). **3.** а у ы с. *Қисықтық, қыңырлық, қырсық.* Өлімге бұлай бас ұрма, Арсыз ажал *қ и қ а г ы н* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Иығын қиқақ еткізді. *Білмеймін, істегім келмейді, келіспеймін деген сыңай танытатын қимыл ишаратын жасады.* Балтақескен иығын бір *қ и қ а қ* еткізіп, бұл жолы жетекке көнбеді (С.Еркебаев, Жолдар.).

Қиқақ басты. *Назарға ілігу үшін қисалаңдап теңселе жүрді.* Тайлақ, коспақтарға қырындап, *қ и қ а қ б а с ы н*, мойынын өркешіне сақ-сақ соғып, құйрығын санына шарт-шарт ұрды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚИҚ-ҚИҚ е л і к. *Қиқылдаған (күлген) дауысты білдіретін сөз.* Сөз тапқанға қолқа жоқ, Беке. Ақылыңнан айналайын, Қанашжан. Отырғызып кетті, – деп *қ и қ-қ и қ* етті (Ж.Сатаев, Алабөкен). Нук-Нүкен *қ и қ-қ и қ* күлді. Өзі қызық, өзгеріп кеткен біртүрлі. Бұрын мұндай емес сияқты еді (М.Айымбетов, Көгілдір соқпақ).

ҚИҚА-СИҚА с ы н. *Қисық-қисық, ойқыш-ұйқыш, қиқы-жиқы.* Белгілерін бет-бетіне айтпай, өңіне, орнына үйлестіріп айтып, нәрсенің суретін ойқы-шойқы, *қ и қ а-с и қ а* қылмай дұрыс тұрпаттап, адамның қиял саңылауына суреті өзіне ұқсап дәл түсерлік етіп шығару керек (А. Байтұрсынов, Шығ.).

ҚИҚАҚ-СИҚАҚ е л і к. **1.** *Қиқаң-сиқаң еткен, бірқалыпты емес жүрісті, қимылды білдіретін сөз.* **2.** а у ы с. *Бір нәрсені істегісі кел-*

меушілік, қиқақтағандық, бұлтарушылық. Дәл осы бүгіннен бастап, отарды бір күні әйелің, бір күні өзің жаясың, бұған ешбір *қ и қ а қ-с и қ а қ* кірмейді, мен өзім әдейі тексертіп тұрам (Б.Токтаров, Тауда).

ҚИҚАҚТА = е т. *Қиқаңдау, қисақтау; бір нәрсені істегісі келмеу.* – Адам қысылғанда атты кімнен сұрамайды, *қ и қ а қ т а г а н* соң өзімсініп, нұқығаным рас (С.Ләмбеков, Тайталас). Ауланың ішінде ойнап жүргеннің өзінде маған көтеріп алшы деп *қ и қ а қ т а й д ы* (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Прокурор санкция бермеймін деп әрі-бері *қ и қ а қ т а п* еді, қия бастырмадың ғой (К.Баялиев, Дегелек.). Оның үстіне мастар да *қ и қ а қ т а п* мазасын алады (К.Тоқаев, Түнде.).

ҚИҚАҚТАУ = *Қиқақта етістігінің қимыл атауы.* Енді *қ и қ а қ т а у д ы ң* пайдасы жоқ (Қ.Жәкенов, Тауда).

ҚИҚАҚТЫҚ з а т. *Қиқалаңдағандық, бұлтақ қаққандық, бір нәрсені істегісі келмегендік.*

ҚИҚАЛА = е т. *Жөнсіз кесу, ретсіз қиқа-қиқа етіп турау.* Қылышпенен өлтірсем: – *Қ и қ а л а д ы ң*, – дерсің сен; Найзаменен өлтірсем, Миқаладың, – дерсің сен; Садақпенен өлтірсем, Қапыл қалдым, – дерсің сен (Қобыланды батыр). Үрей жүзі бір елі-ақ пышақты алып, етті *қ и қ а л а п* турай бастады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры). Үйдегі бір киізді *қ и қ а л а п* болып, ауыл үйді аралап, құрым киіз жинадым (А.Жолдасбеков, Өке).

ҚИҚАЛАҚ з а т. **1.** е л. *Бірқалыпты емес, қисық, ойқыш қимылды, жүрісті бейнелейтін сөз.* **2.** а у ы с. *Қиқақ-қиқақ еткендік; қалтарыс, бұлтарыс.* Екіншіден, мен жаңа бұл сапарым қоянның *қ и қ а л а қ* жүрісіндей болды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Сәскеде келіп жетсек те, жолдың *қ и қ а л а г ы н а н* қиралаңдап машинадан әрең түсіп, үйге кірдік (Ф.Қайырбеков, Ақ желкен). **3.** *Қиқақтағандық, қылжақтағандық.* Сөздің қыскасы, енді *қ и қ а л а қ т ы* қой, – деді артық сөйлеп, ағаттық жіберуден қашқан бас уәзір ойын қысқа қайырып (Қ.Салғарин, Үбедей) Ертең бұл *қ и қ а л а қ* болмайды, жұмыс істемейміз (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

Қиқалаққа салды. *Жалтарды, бұлтарды, жауапкершіліктен құтылып кетпек болды.* Бұдан әрі Ақбота талай *қ и қ а л а қ қ а с а л ы н*, көңілін суытатын талай әдісті сөздерге ауысты (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚИҚАЛАҚТА = е т. **1.** *Қиқаң-қиқаң ету, қиқаңдау, әрі-бері ебедейсіз теңселу, қиқалаң-*

дау. Тор дөнен бөтен жолға жүргісі келмей *қ и қ а л а қ т а й* беріп еді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Атып тұрып *қ и қ а л а қ т а п* жүгіріп барады (Ә.Нұрпейісов, Бесқара). Әуелгіде бұлар мінген қайық *қ и қ а л а қ т а п* жағадан қашықтай қоймады, сыңарезу жылқыдай жағаға тарта берді (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** а у ы с. *Бұлтарту, жалтарту.* Мен *қ и қ а л а қ т а п* көңгім келмеп еді, баяғысындай балаларға ұстатып қойып. Бес шыбық дүре салды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.).

ҚИҚАЛАҚТАТ= е т. **1.** *Қиқаң-қиқаң еткізу, қисаңдату, қиқаңдату.* Шоқан қабағын түйіп қой деген ишарат етсе де ол аузын *қ и қ а л а қ т а т ы п* ажуалап отыр (С.Бегалин, Шоқан асу.). Жас мұғалім Әріпбай «Урал» мотоциклін сатып алып, көшеде *қ и қ а л а қ т а т ы п* жүрген жерінде Бақытжанға жолығып, ол жүрудің әдістерін үйреткен еді (К.Тоқаев, Түнде.). **2.** *Қисайтып, айбақ-сайбақ етіп жазу, сызу; шимайлау.* Әрдайым хаттың ең соңы менің *қ и қ а л а қ т а т ы п* қойған қолыммен бітетін (А.Мекебаев, Бойжеткен).

Иығын қиқалақтатты. *Келіспеуді, ұйғармауды, айтқанға ермеуді білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Қолынан баланы алып: «ойнай ғой» деп жерге түсіріп еді, ол әжесінің етегінен ұстап, кеткісі келмей, *и ы ғ ы н қ и қ а л а қ т а т ы п* тұрды да қойды (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ҚИҚАЛАҚТАТУ *Қиқалақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЛАҚТАУ *Қиқалақта етістігінің қимыл атауы; бұлтарту, жалтарту.* Ұйым бұл жағынан көп көмек көрсетеді, *қ и қ а л а қ т а у ы ң* а жібермейді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ҚИҚАЛАН= е т. **1.** *Қиқа-қиқа етілу, майдалану.* Тәтті армандар тал түсте *қ и қ а л а н ы п*, Найза ұшына ілінді мөлдір тілек (Ж.Сәтібеков, Далада.). **2.** а у ы с. *Қыңырлану; қырсық мінез көрсету.* Ондай идеал біздің алашты көгертпес, — деп *қ и қ а л а н а* үн қатты (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ҚИҚАЛАНУ *Қиқалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЛАҢ е л і к. **1.** *Қисық, қиқы-жиқы, бірқалыпты емес жүрісті, қимылды бейнелейтін сөз.* **2.** а у ы с. *Қисалаң, бұлталаң.* Қыршаңқы жұрттың ортасында *қ и қ а л а ң* ғұмыр кешкен бұл оның тұқымының білігіне аз жүгініп, білегіне аз сүйенбеп еді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Қиқалаң қақтырды. *Әрі-бері ебедейсіз теңселтті, қисалаңдатты.* Далабай қапелімде сасып қалып тілін тістеп алды, машинаны онды-

солды бұлталақтатып *қиқалаң қақтырды*-ай (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.).

Қиқалаң салды. *Қиқаң-қиқаң етті; бұлтартды, жалтартды, істегісі келмеді.* Зәбила балалары әлі талай *қ и қ а л а ң с а л а р* саған (Б.Токтаров, Таудағы ән). Балық аулауға шыққысы келмей *қиқалаң сап* тулайтындары да жоқ емес (Ш.Дәрмағанбетов, Арал арайы).

ҚИҚАЛАҢДА= е т. *Қиқалақтау, бұлаңдау, қисаңдау.* Ауыл үсті шаңдатып тұр екен, ұшақ *қ и қ а л а ң д а п*, әрең қондық (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). — Қырман басында *қ и қ а л а ң д а п* жүретін есекдәме еркектердің біреуі шығар дегем де қойғам (К.Қазыбаев, Аманат). Ерлан үндемегенсін Өміртай оны иығымен қағып жіберіп еді, ол оқыс бірдемеге сүрінгендей *қ и қ а л а ң д а п*, аулақ барып тұрды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде).

ҚИҚАЛАҢДАТ= е т. **1.** *Қиқалақтау, қиқаңдату, қиқаң-қиқаң еткізу.* **2.** а у ы с. *Шорқақтау, қисынын келістіре алмау.* Николай Трофимович қазақша жақсы білетініне қарамастан Сәнбек онымен *қ и қ а л а ң д а т ы п* орысша сөйлесуге құмар (Б.Сөкпақбаев, Жекпе-жек).

ҚИҚАЛАҢДАТУ *Қиқалаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЛАҢДАУ *Қиқалаңда етістігінің қимыл атауы.* Төрт дөңгелегі төрт жаққа *қ и қ а л а ң д а ғ а н* шиқылдақ арбаның үстінде Сары-бала да кетіп барады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қиналған оң аяғынан *қ и қ а л а ң д а ғ а н* ақсақ (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бір шамалы реніш білдіргеннен кейін, сатушы ауыр қозғалып, *қ и қ а л а ң д а п* барып, бір-екі кітапты көрсетіп қойған болып жатты (А.Шамкенов, Алғы шеп.).

ҚИҚАЛАҢ-ҚИҚАЛАҢ е л і к. *Қайта-қайта қайталанған қисық, бірқалыпты емес жүрісті, қимылды бейнелейтін сөз.* Өзі сырықтай ап-арық, сидиған аяғына биік өкше туфли киіп, онысымен *қ и қ а л а ң-қ и қ а л а ң* етіп, жүре алмайды да («Қаз. әдеб.».).

ҚИҚАЛАҢ-ҚИҚАЛАҢ е л і к. с ө й л. **Қиқалаң-қиқалаң.** Биыл да осылай жалғыз қалғанда әлгі қара кемпірдің су тасушы шалы *қ и қ а л а ң-ж и қ а л а ң* өгіз арбасымен арнайы өзін алып қайтуға келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚИҚАЛАС= е т. *Ұрсысу, арпалысу.* Алыстан мезеген тактика емес, ит ашуын тырнадан аладының нақ өзі. Савва көп *қ и қ а л а с у д а н* кейін соны ұғынды (С.Бердіқұлов, Үшінші подьезд).

ҚИҚАЛАСУ *Қиқалас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЛАУ *Қиқала етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАН' е л і к. **1.** *Қисаң еткен, қисық, қысқа қимылды бейнелейтін сөз.* **2.** а у ы с. *Бір нәрсені істегісі келмегендік, қылжақтағандық; қырсықтық.* Қас тағдырдың қ и қ а ң ы н а көнбейміз, Ел намысын кескілеспей бермейміз (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Тартады жылағалы сол қабағым. Мінезі жаман жардың ит қапқандай, Жай мінезді қ и қ а ң д ы қой, қарағым (Айтыс). Қ и қ а ң ы н а көнбеген бастығы соңғы кездері өзіне әбден жауығып алған-ды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Иығын [иінін, жауырынын] қиқаң еткізді. *Келіспегендік қимыл ишарасын білдірді.* Сергел өз көзіне өзі сенбей, и ы ғ ы н бір қ и қ а ң е т к і з д і де, ішке қайта кірді (Д.Исабеков, Қарғын). Айзада «бармаймын дегесін, бармаймын!» дегендей и і н і н қ и қ а ң е т к і з д і (Ж.Ташенов, Өтелген.). Аттандырмақ болған жеңгесіне қолтығын ұстатпай, сол жақ жа у ы - р ы н ы н қ и қ а ң е т к і з д і (Т.Әлімқұлов, Кер толғау). Мирас пен Мұрат бұл жайында ойланбағандықтарын танытып жа у ы р ы н - д а р ы н қ и қ а ң е т к і з д і (С.Шаймерденов, Мөжнүн тал).

Қиқаң шығарды. *Қырсық мінез көрсетті, қиырланды.* – Әлде келін бе екен, қ и қ а ң д ы шығарып отырған, – деп Қамажай шалына қарап басын көтереді (М.Мәжитов, Құлынды.).

ҚИҚАНДА= е т. **1.** *Қиқаң-қиқаң ету.* Иығын қиқаңдай қалды. Күмәндісің (С.Кенжеахметов, Тышқан.). Баксы талықсыған болып, қ и қ а ң - д а п жығыла кетті (С.Торайғыров, Танд.). **2.** *Бұралаңдау, кербездену, кердеңдеу.* Кейбір «мырзалар» сұлу боламыз деп жүргенде қиқаң - д а й ма керек, бұрандай ма керек, қарап тұрсаң жүрегің айнып, құсқың келеді (М.Жұмабаев, Педагогика). **3.** а у ы с. *Жөнге, икемге келмеу, көнбеу; кесірлену.* Қиналасың, өлсең деген сайын Ер қажаған жауырдай қ и қ а ң д а й с ы ң (С.Мұқанов, Алып адым.). Қайныш кейбір ауыл қыздарындай бетін басып, қ и қ а ң д а ғ а н жоқ (М.Токжігітов, Ән атасы.). Арманымнан айырылып қалғаным жоқ па екен, Құдай-ай, босқа қ и қ а ң д а й м ы н деп (Қ.Тұрсынқұлов, Есімде ме.). Біз жел обамыз ба Жортуылға бар десе, ылғи қ и қ а ң д а п, сылтау айтып тұрғаны (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚИҚАНДАП-ҚИҚАНДАП ү с т. *Қиқаң-қиқаң етіп, бұлтартып.* Негр әрлі-берлі қ и қ а ң - д а п - қ и қ а ң д а п ақыры көнді (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй).

ҚИҚАНДАС= е т. **1.** *Қиқаң-қиқаң етісу.* Қ и қ а ң д а с ы н барып, төбелерінде бишік ыскырып, бір жақ езулері жыртылардай болған соң әзер бұрылды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **2.** а у ы с. *Жалтарысу, бұлтартысу, ұзақ келісу.* – Мә, ұстаныз, жазыңыз! – деді өкіл ат үстінен қағаз, қарындаш ұсынып. – Қ и қ а ң д а с ы н тұратын уақыт жоқ (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚИҚАНДАСУ *Қиқаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАНДАТ= е т. *Қиқаң-қиқаң еткізу, қисаңдату.* Қобызды шамалы қ и қ а ң д а т қ а н - н а н кейін: – Көне шайыр керекті үн шығармай жатыр (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

Иықты [иығын] қиқаңдатты. а) *Аңтарылғанды, не істерін білмей сасып қалғанды білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Жұрт бірі-не-бірі қарап, и ы қ т а р ы н қ и қ а ң д а т ы н, бастарын шайқап, қолдарын жайып үлгергенше жаңағы топ бір күбі қымыз, екі табақ ет, дастарқан, аяқ-табақтарды әкеліп, бейіттің басына қоя салды да жеңдерімен маңдайларын сүртті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). ә) *Білмейтін, менің мұнда қатысым жоқ немесе келіспеймін дегенді білдіретін қимыл ишаратын жасады.* И ы қ т ы екі ұшты қ и қ а ң д а т а сал. «Сыйға – сый, сыраға – бал», қалай түсінсең олай түсін, сұраққа жауап сай (М.Қабанбаев, Кермек.). б) *Өзіне назар аудару үшін иығын қозғалтып, қимыл ишаратын жасады.* Онысын байқап қалсам болды, онсыз да құлағыма жететін екі езуімді жайып жіберермін, и ы ғ ы м д ы қ и қ а ң - д а т а м ы н, көзімді қысамын, қолымды бұлғаймын (Ж.Мусин, Туған үй.).

ҚИҚАНДАТУ *Қиқаңдат етістігінің қимыл атауы.* Қырда жауыр көрінсе, Қ и қ а ң д а т қ а н сауысқан (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ҚИҚАНДАУ *Қиқаңда етістігінің қимыл атауы; келіспеу, бұлтарту.* Кілтіңді таба алмай қ и қ а ң д а у ы ң д а бір сыр бар еді-ау (Ә.Сәрсенбаев, Толқында). Сен жаңағыдай солқақтап, қ и қ а ң д а у ы ң д ы қой, – деді Үміт (Б.Тілегенов, Уақыт).

ҚИҚАНДЫҚ з а т. *Қиқаңдағандық, істегісі келмей бұлтарту, жалтару, кеждену, бұлтаққа салушылық.* Анау орнынан созалаңдап барып әрең көтерілді, қ и қ а ң д ы ғ ы н а қарағанда сөзінде салмақ, ісінде жауапкершілік те жоқ (Т.Тілеуханов, Келешек.).

ҚИҚАҢ-ҚИҚАҢ е л і к. *Әрлі-берлі теңселген, қиқаңдаған, қайталанған қимылды бейнелейтін сөз.* Қомпаңдатып, шомпаңдатып, қызып алып, ыртың-жыртың сылқылдап,

бөкселері бұлтындап, *қ и қ а ң-қ и қ а ң* билейді (С.Байжанов, Жастық шақ.).

Қиқаң-қиқаң еткізді. *Әрлі-берлі, қайта-қайта қозғалтты.* – Не бұйырасыз? – деп қисық ағаштай қыңырая біткен тырбың белін *қ и қ а ң-қ и қ а ң е т к і з д і* (Б.Тоқтаров, Таудағы өн).

Қиқаң-қиқаң етті. *Қисаңдады, қозғалақтады.* Сонда арқаңызды бүрге жеген адамдай *қ и қ а ң-қ и қ а ң е т п е й*, тып-тыныш отырасыз (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ҚИҚАҢ-СИҚАҢ е л і к. **1.** *Қиқайып, қисаңдаған бірқалыпты емес, қайталанба қимылды бейнелейтін сөз.* Қызыл шұға жапқан *қ и қ а ң-с и қ а ң* столдың алдында көздерінде қуаныш жасы мөлтілдей тұрған алты оқушы, бір мұғалім («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Қылжақтық, бос қиқаңға салынушылық.* Театральщина дейтін *қ и қ а ң-с и қ а ң*, еліктеу, құр сыртымен ойнау сияқты нәрселер (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Оны мен Бөкенбаев арасындағы құнсыз, мәнсіз сылқың-сылтын, *қ и қ а ң-с и қ а ң - д а р* спектакльді көрушіге пьесаның басқа мән-жайынан еріксіз тартымырақ боп кетеді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИҚАҢСЫЗ с ы н. *Қылжақсыз, қырсықсыз.* Ол да менің сыңайыма қарап, *қ и қ а ң-с и қ а ң* шығып кетті (Ә.Сатыбалдин, Беласар).

ҚИҚАҢ-ШИҚАҢ е л і к. с ө й л. **Қиқаң-сиқаң.** Есенгелді опырайған үлкен қара үйге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, *қ и қ а ң-ш и қ а ң* еткен шілтерлі есікті ашты (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

ҚИҚАР с ы н. *Қисық, қыңыр, бірбет.* Ол өткір Аспаһанның көк болаты. Қызғаншақ, *қ и қ а р* кесел, ұрыншақ ор, Қаскүнем, қара көңіл, жаман тобы (І.Жансүгіров, Поэм.). Ежелден сүйекке сіңді қырсықтығы бар *қ и қ а р* шал төбемді мен де көрсетпейін дегендей төсек тартып жатып алған (О.Бөкеев, Қамшыгер). *Қ и қ а р* адам біреудің айтқанын ешбір дәлелсіз керісінше істейді (К.Жарықбаев, Психология).

Қиқар қабақ. *Қыңыр қабақ, тоң-торыс, қатулы.* Сөзбен түсіндіріп, ығына жыға алмасын білгесін енді Меңдешті осылай қырын жүріс, *қ и қ а р қ а б а ғ ы м е н* жеңбек ойы бар ма? (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚИҚАРБАС с ы н. *Қырсық, бірбеткей.* // *Қырсық, бірбеткей қыңыр адам.* – Шақша бас, шырағым, шақша бас. Ешкінің мүйізіндей қақшиып алып, шүйдесі мен желкесінің шұңқыры кетпеннің ұңғысындай *қ и қ а р б а с* («Лен. жас»).

ҚИҚАР-ҚЫРЫС с ы н. *Қырсық, кеж, қияпар, бірбеткей.* Әрқашанда Арал төбедегі

көргендері көзалдына елестеп, Шөпіштің *қиқар-қырыс* бейнесі ерекше ызғар шашып тұратын (К.Оразалин, Абай.).

ҚИҚАРЛАН= е т. *Қырсығу, қыңырлану.* Тергеушінің қатал сұрағына *қ и қ а р л а н а* жауап беріп дағдыланып қалған еді, енді «мұндай адамнан ештеңені іркіуге болмас» деген тұжырымға келді (А.Шамкенов, Толқын.). Мұрнын тартып, мыңқылдап, *Қ и қ а р - л а н ы п* қыңқылдап, Тірі бейне аш-арық, Тілазар тұр қасарып (Ә.Табылдиев, Көңілді балалар). Шерлі жетім қыңқ етпей, *Қ и қ а р л а н д ы*, камықты (Манас).

ҚИҚАРЛАНУ *Қиқарлан етістігінің қимыл атауы.* Кекету, *қ и қ а р л а н у*, зілді сырды ішке бұғу дегенді білмейтін (Т.Нұртазин, Мұрат). Бұрын айтқанды екі етпейтін елгезек жігіттің бұлайша *қ и қ а р л а н у ы н*, өз бетінше істегуге тырысып, айтқанға көнбеуін әлденеше рет аңғарып ішіне түйіп жүр (А.Жақсыбаев, Бөгет).

ҚИҚАРЛАУ с ы н. *Қыңырлау, қисықтау, бірбеттеу.* «Өте жақсы жігіт еді, – дейді менің басаяғымды көзімен шолып өтіп, – бірақ *қ и қ а р - л а у* болатын, өз айтқанынан басқаны істемейтін (М.Мағауин, Ақша қар).

ҚИҚАРЛЫҚ з а т. *Қыңырлық, қисықтық, жөн сілтеп ақыл айтқанға орынсыз қарсылық көрсету сияқты адамның жағымсыз мінезі.* Тістеген жерде тісі қалатын адуын бәйбіше, күйеуінің орнына үй қожасы, билеп-төстеп қалған *қ и қ а р л ы ғ ы* жүрегіне ырық бермей арпалысуда (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Жауыннан әбігер болып жатқан қойшылардың ауылына келе, Ақкідіктің *қ и қ а р л ы қ* мінезі тағы ұстап, у-шу, азан-қазан ғып жіберді (С.Мұқанов, Шығ.). – *Қ и қ а р л ы қ* қыдыр дарытпайды, Басеке, әуестенбеніз, – Есім де кенет елегізіп, қияңқылана күлімсереді, – сіз бастық болғалы үш жыл (Т.Нұртазин, Адам.). **2.** *Малдың, құстың баулып, бағуға көнбей қыңырлануы сияқты қисық мінезі.* Түз құсын қолға түсісімен, томаға кигізбей үйретуге болмайды. Томаға кигізген соң да екі-үш күн ұйықтамай қарсылық көрсететін *қ и қ а р л ы ғ ы* болады (Саятшылық).

Қиқарлығына бақты. *Қиқарлық көрсетті.* Жантөре *қ и қ а р л ы ғ ы н а б а ғ ы п*, қалай өктемдік көрсетсе де, Дәмелі илікпеді (С.Омаров, Қиыр жол).

Қиқарлыққа салды. *Қыңырлыққа, қисықтыққа басты.* Мынау не болса, о болсын *қиқарлыққа с а л а й ы н* деді (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.).

ҚИҚАРСУ *Қиқарсы етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАРСЫ= е т. *Қиқарланған, қыңырланған болу, қыңыр мінез таныту.* Шонжарлар болды ханға *қ и қ а р с ы м а қ*, Елді итеріп, төреге итаршы боп (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Ел біткен айтқаныңды екі етпей, Қыздардай *қ и қ а р с ы п* тұр қылымсыған (Т.Ізтілеуов, Назым). – Сен-ақ жыбыршып, құрттанасың да жүресің, – деді, оны көрген Қампыр – өздері үндемегенде, *қ и қ а р с ы п* ауыл ғып отырған аулыңа жаманатты бол (С.Мұқанов, Теміртас).

ҚИҚА-СИҚА с ы н. *Қиқып-сиқып қалған, майда-шұйде, небір.* Қайран жұмыс-ай, сәл қолың босаса, кісіні *қ и қ а с и қ а* ауру айналдыра бастайды екен (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ҚИҚАТА с ы н. в е т. *Жылқы малында болатын, ішек өзегінде кездесетін ауру.* Төлде кездесетін қиоя ауру тәрізді қиқата сырқаты аса сирек болса да жылқыда өрікідік ұшырасып тұратын *қ и қ а т а* аталатын аурудың себебін тоқ малды орынсыз, толассыз қинау немесе құнарсыз жем беру, дем алдырып суытпастан қинап, ұзақ мінуден болады деседі (Б.Хинаятұлы, Жылқы ауруы.).

ҚИҚАЮ *Қиқай етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚАЯ з а т. с ө й л. *Хикая.* Жұбан деймін, бұл кисса ма, *қ и қ а я* ма, өзі қай тілде? (Ж.Жұмаканов, Мен жұмысшы.).

ҚИҚИ= е т. 1. *Қисаю (бір жағына қарай қиғаштану).* Үлкен жолдың ауылға кіреберіс бойында *қ и қ и г а н* ағаш көпір бар (Б.Тілегенов, Көктем де.). Төр алдында *қ и қ и г а н* бір-екі кебеже, сандық бар (Б.Майлин, Шығ.). Сол елең-алаңнан дірдектеп тұрып, әжесімен бірге май соғатын пунктке *қ и қ и ы п* жететіннің бірі – Аян (Қ.Ысқаков, Бұқтырма.). 2. а у ы с. *Қыңырлану, біржақты болу.* Сәлім өзінше *қ и қ и ы п*, басқа боп қашаңдап өсіп барады (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИҚИЫП-ЖИҚИЫП ү с т. э к с п р. *Қисайып, мықшыып, мыжсырайып, тырбыып.* Бұрын көзге түсе қоймаған шырпы *қ и қ и ы п ж и қ и ы п* өскеніне қарағанда, ол ешқандай күтім көрмегенге ұқсайды (С.Қайдаров, Жүрек сыры).

ҚИ-ҚОҚЫС з а т. *Қоқым, қи тезек аралас қоқым.* Қапсемет бұрын жеке отар соңында жүргенде мұндай шаруаға қолы тие бермейтінін, *қ и-қ о қ ы с т а н* арылтып-ақ тастайын деп ойлағанмен оған мұрша жетпей, қойдың бағым-күтімінен аса алмайтынын есіне түсірді (К.Боқасов, Әкеге қара.).

ҚИҚОҢЫЗ з а т. 1. *Қоңыздың қида жасырын тіршілік ететін, ұша алмайтын түрі.*

2. з о о л. <лат. scarabeus> *Тақтамұрттылар тұқымдасына жататын қоңыздардың жалты атауы.* Табиғатта кең таралған қиқоңыздың екі жүз елу мыңнан астам түрі белгілі. *Қ и - қ о ң ы з д ы ң* (Scarabeus) скарабей деген тусысы кең тараған (ҚҰЭ).

ҚИҚОЯ з а т. в е т. *Малдың ас өзегінде кездесетін ауру.* Емшілер *қ и қ о я н ы ң* қалай пайда болатындығын айта алмаса да, қидың аш ішек пен тоқ шек өзегінде тоқырап, ішек ішінде кеуіп қалуын, сөйтіп, тіпті іркіле-іркіле ішек түтігін бітеп тастауынан дейді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауруы.).

ҚИҚИЮ *Қиқи етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚУ з а т. 1. *Қаз, аққу сияқты құстардың қиқулап шығаратын дыбысы.* Жалтылдап жүнін тастар тай тайлағы, Бықылдап, көлде *қ и қ у* – шағала қаз, Былқылдап малға толар қырдың қойны, Сылқылдап әзілдесер, күлер сылқ-сылқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Қаздардың үш бұрышты тобы мылтық гүрсілінен сәл бұзылып барып, көрі аталық *қ и қ у м е н* қатарын түзең алып, жоғарылап жанұшыра самғай жөнелді (А.Нұрманов, Құлан.). 2. *Жылқы айдағанда қиқулап шығаратын дыбыс.* Қырдан *қ и қ у* төгілсе, Арғымақтың баласы шабушы еді безектеп (Махамбет, Өлеңд.). Жылқының дүбірі, енесінен адасқан құлынның шұрқырай кісінегені, барымташылардың *қ и қ у ы* ұйқыдан шошып оянған жалпақ өңірді тітіркендіріп жібергендей (Х.Әдібаев, Таңбалы.). 3. *Жауға шапқанда, ұрысқа түскенде әскердің атой салып, рухтану үшін қиқулап шығаратын айқайы.* Қырымнан *қ и қ у* таянса, Көк бүркіттей түйлігіп, Лашын құстай шүйлігіп, Бір шаппаққа ойланған (Базар жырау, Шығ.).

Басынан [төбеден] қиқу кетпеді. *Маза, береке болмады.* – Тырнадан қарауыл қойсан, *т о б е ң н е н қ и қ у к е т п е с* (Мақал). Дегеніне жеткесін, Кемеліңе келгесін, Бала тумай қойдың деп, *Б а с ы н а н қ и қ у к е т і р м е й*-ақ қойдың ғой (Қ.Байсейітов, Шығ.).

Қиқу салды. а) *Қиқулады, шулады, жабыла дауыстады (құс).* Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар, Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар. Жыршы құстар әуеде өлең айтып, *Қ и қ у с а л а р* көлдегі қаз бен қулар (Абай, Тол. жин.). ә) *Атой салып, жабыла шапты, қиқулап жауға шапты.* Көп кісі жиылып қалған екен. Сонан бұларды бір қорқытайын деп: *қ и қ у с а л ы п*, «қапта-қапта!» деп, тиіп кеттім (М.Әуезов, Шығ.). Аз болса, бір қазаққа жүз қалмақ кеп, Ат қойып *қ и қ у с а л ы п*, аймаласты. Тер саулап тебін-гіден, қылыштан қан, Шаң, түтін будақ-будақ

аспанға асты (М.Жұмабаев, Шығ.). б) *Қиқулаған дауыс шығарып жылқы айдады*. Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық, Күй қайда үздік шығар топты жарып. Ат тұрмас аяғында желі болса, Дүбірлеп шапса біреу *қ и қ у с а л ы п* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Атқа мінген жігіттер өрістен жақындап келген бай ауылдың екі айғыр үйір жылқысын *қ и қ у с а л ы п* иіріп қораға алып келген (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). в) *Аңға, құс аулауға шыққанда үркіту үшін қиқулаған дауыс шығарды*. Шомылармыз, жалдармыз, *Қ и қ у с а л ы п*, құс аулап (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

Қиқуға басты. *Дабыл қағып, шулап жауға шапты, аттанға басты*. Есі шыққан бұғы қапелімде бізге қарай тура тартып бет қойды. Осы көріністің бәрін көріп, көкейіне түйіп үлгірген өкем *қ и қ у ға б а с ы п*, кербұғыға қарсы шапты (О.Бөкеев, Қайдасың.). Артағылар бұл кезде *қ и қ у ға б а с ы п* еді (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Құлағынан қиқу кетпеді. *Үнемі сөз, ұрыс естумен болды*. Дәл сол кезде осы цех жетекшілерінің *қ ұ л а ғы н а н қ и қ у к е т п е й т і н*. Тұралап жатқаны соншалық, бүкіл кеніштің еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізіп, етектен тартып жүретін-ді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ҚИҚУ-АЙҒАЙ з а т. *Қиқуланған, қиқу салып қатты шығарған дыбыс, қиқу аралас айғай*. Құнанбай шауып келе жатып, оң мен солдың екі жағына да жүз қаралыдан екі топты жыра жөнелтті. Солар өреде жүрген аттарды *қ и қ у а й ға й м е н* шошытып бездірді (М.Әуезов, Шығ.).

Қиқуы қыр астынан естілді. *Мен мұңдалаған даусы жер жарды, алаңдататын үні қатты шықты. Қиқуы қыр астынан естілетін жедел-жәрдем мәшинелерінде де тыным жоқ*. Бірі келіп, бірі кетеді. Қайтсек халықтың көңілінен шығамыз деген ақ халатты жандардың ниетін осыдан көру қиын болмаса керек («Егемен Қазақстан»).

ҚИҚУ-ДУМАН з а т. *Айғай-шуы мол, мерекелі жиын, қызықты дүрмек*. Аңшыдай ерте тұрып ізбен қуған, Баламмен мен жүрген жер *қ и қ у -д у м а н* (И.Жылқайдаров, Жастар.).

ҚИҚУҚҰМАР з а т. *Айғай-шуы мол, думанды дүрмекті, қиқуды жаны сүйетін*. Ат жарысы, палуан күресі кімді қызықтырмайды. Бүгінгі палуандардың белдесуі *қ и қ у қ ұ м а р* жұрттың кеу-кеулеуі мен айқайына көмілді («Лен. жас»).

ҚИҚУЛА= е т. *Аққу, қаз, тырна сияқты құстардың қиқу салуы, шулап дауыс шығаруы*.

Жарлының қалтасына ақша түссе, тырна боп *қ и қ у л а й д ы* (Мақал). Қалың құрақтың арасында құстар тынымсыз *қ и қ у л а й д ы* (М.Тиесов, Дала). Құстардың қайтып бара жатқан кезінде олардың қатар түзеіп, бірінің артынан бірі *қ и қ у л а п* ұшып бара жатқанын біз жақсы білеміз (Р.Әлімбаев,... Құстар.). Еділ бойының көгал шөбі ду ете қалған. Жер беті көкпеңбек. Көлде *қ и қ у л а ға н* қаз-үйрек (І.Есенберлин, Алтын Орда). **2.** *Қатты дауыс шығарып, қиқу салып жылқы айдау*. Қапы соққан жау, қалың жылқыны бөрі тигендей бөріктіріп, *қ и қ у л а п* қуып әкетті (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Шекердің қабағы, еріні аттай тулап келе жатқанда, бай балалары көп жылқыны күндей күркіретіп, *қ и қ у л а п* айдап, сиырды басып кете жаздап үстінен өтті (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Айқай-сүренге басып, атой салу*. Отырғандар түп-түгел орындарынан тұрып, жаппай қол шапалақтаған кезде, осы дүбірден даланы кернеген керемет дабылды, *қ и қ у л а ған* ұранды, аттандаған атойды естігендей болдым (Ы.Жақаев, Өмір жолдары).

ҚИҚУЛАС= е т. **1.** *Құстардың қиқу салысуы*. Қыспақ өтіп, қыс өткен соң келді жаз, *Қ и қ у л а -с ы п*, келді әндетіп үйрек-қаз. Жан-жануар жадырасып, көк шығып. Күллі әлем масайрасып болды мәз («Ақмола»). Ұяластар кейде *қ и қ у л а -с ы п*, тұмсықтарын сыртылдатып, таласып, тартысып қалады (М.Айымбетов, Көгілдір.). Көлін қорып қызғыштар *қ и қ у л а с а д ы* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). **2.** *Айқай-сүренге басысу, атойласу*. - Ал жүріңдер! – деуі-ақ мұң екен, жігіттер опыр-топыр болып, кінегенің соңынан көкпар тартатындай *қ и қ у л а с ы п* жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.) Шегінуге жер тар. Ойлануға мұрша жоқ. Қуғыншылар *қ и қ у л а с ы п* келіп қалды (Ө.Ахметов, Қоңыр үй). Атқа кеш қонған жігіт-желеңдер тасырлата шығып, бара-бара *қ и қ у л а с а* жарысып кетті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ҚИҚУЛАСУ *Қиқулас етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҚУЛАТ= **1.** *Қиқу салдыртып жылқы айдау*. Қара құрым жылқы жылқышылардың *қ и қ у л а т а* қуған айғай-шуынан дүркірей жылжып, табандарынан тас атысып, жөңкіле жөнелді (Б.Токтаров, Тауда). Бір төбенің шаңын бір төбеге қосқан нар кескен жылдарын есіне алғаны ма, екі ауылдың арасын *қ и қ у л а т ы п*, бұғалықсыз асауды құр-құрлатқан жиырма бесін, қайдасың деді ме, аса қысастықпен еңкілдеп еңіреп тұр (О.Бөкеев, Қамшыгер). **2.** *Қиқулаған дыбыс шығарту, шулату*. Еңбек

елдің күйшісі-ау, Құлағымды *қ и қ у л а т*, Көңілімді қандыра, Тәтті-тәтті күйге тарт (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қобыз қиқулатты. *Қобыз ойнады, ән-күйге басты.* Маңыраған мактау естігенде қырланудың орнына құты қашқан Назар: – Мен неме жетісіп қобыз *қ и қ у л а т п а қ н ы н*. Жесір жеңгем ауылда жер сыпырып жүр. Баласы хат тасып жүр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚИҚУЛАТУ *Қиқулат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚУЛАУ *Қиқула етістігінің қимыл атауы.* 1. *Аққу, қаз сияқты құстардың қиқулаған дыбыс шығаруы.* Кенет әлгі құстар қанаттарымен әлгі суды сабалап жан-жаққа қаша жөнелді. Бірақ алысқа кетпей көлді айнала ұшып *қ и қ у л а у м е н* болды («Білім және еңбек»). 2. *Атой салып, дауыстармен жылқы айдау.* Бір үйір жылқы қайырым бермейді: бірісе тарамдана, бірісе ұйыса көсілтіп барады, *қ и қ у л а у м е н* даусы да қарлығып қалды (Қ.Сәрсекеев, Қараша).

ҚИҚУЛЫ с ы н. 1. *Айғай-ұйғайлы, шулы, атойлы.* Елде «қыз алып қашты», «барымтаға әкетті», «қорыққа малы түсті», «шабынға жылқысын жапты» деген *қ и қ у л ы* дүрмекке жиі араласып қалған қазақ жігіттері қамшы сілтесіп, сойыл соғуға ежелден бейім ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең). 2. а у ы с. *Қызығы мол, дүрмекті, дүбірлі.* Сонда мен әкемнің төрелік жұмысты емес, ат үстіндегі *қ и қ у л ы* жастығымен қоштасып тұрғанын білдім. (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бәйге күткен тұлпардай жер тарпимын, Асығамын *қ и қ у л ы* «аттан» күнге (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Енді қайтып бұл өзінің ат құлағында ойнаған *қ и қ у л ы* өмірі өткен осынау өңірдің ыстық топырағын баса алар ма, жоқ па? (Таң нұры).

ҚИҚУ-СИҚУ с ы н. *Әрқалай, алба-жұлба, сан алуан.* Қызының таза өсуін көксеген көңіл шіркін, сол Ардақ күні ертең бойжетіп құтты қонысына ұзатылғандай гөп болса, бәрібір сол *қ и қ у -с и қ у* ел ішіне баратынын бағамға алды ма екен (О.Бөкеев, Үркер).

ҚИҚУСЫЗ с ы н. 1. *Қиқулап айғайлаусыз.* Өйткені *қ и қ у с ы з* бәйгеде қандай сән? Өлікке шапқан аттай да. Екінші біріне баласам айтпайтын да сөзім (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). 2. *У-шусыз, айғайсыз.* –Қай уақыт? Түн бе, таң ба бұл? Жатырмыз неге *қ и қ у с ы з*? Кетсем-ау қалғып тағы бір, Шаршаған екем ұйқысыз (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ҚИҚУ-ШУ з а т. *Атой, айғай-сүрең.* Осы *қ и қ у -ш у* кезінде сыртқа шыққан Махмұттың кейпі манағыдай емес, өзегін жыбырлатқан

шабытқа мастана құтырып, ақ көбік жың шашқан бурадай өзгеріпті (Қ.Толыбаев, Қайдасың?).

ҚИҚУШЫ з а т. 1. *Аңға, құс аулауға шыққанда аң-құсты үркітіп, қиқу салушы, айғайлаушы адам.* Түлкі *қ и қ у ш ы н ы* алдына түседі екен (Д.Досжанов, Жібек.). 2. *Айғайға басушы, атой салушы.* *Қ и қ у -ш ы н ы* кіл әйелдер екенін білгесін, мүлдем еркінсіп, далбаңдай ұмтылған Асылдан көзін айырмай, етке тұмсығын көміп-көміп жіберді (М.Сқабаев, Қырық қыз). Арттарындағы *қ и қ у -ш ы л а р ы* көдімгі жандайшап, атқамінерлер екен (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ҚИҚУШЫЛ с ы н. *Қиқу салғыш, қиқулағыш, айқайшыл.* Ол *қ и қ у ш ы л* даңғой еді (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

ҚИҚУ-ЫЗЫҢ з а т. *Қиқулаған алыстан естілген дауыс, айғай-шу.* Едәуір уақыт өткенде Әбудің құлағына өлермен боп шайқасқан әскерлердің *қ и қ у -ы з ы* ң ы шалынған. Ол атының басын шұғыл бұрып, соңына ерген жігіттермен ақ қар басқан жазыққа шықты («Білім және еңбек»).

ҚИҚУЫЛДАС = е т. *Қиқу салысу, айғайласу.* Қырдың ақсақал-қарасақалдары бас қоса қалса, руларын, ата-бабаларын мақтасып, бақ таластырып, қырылдасып, *қ и қ у ы л д а с а д ы* да қалады (А.Сатаев, Дала күйлері).

ҚИҚУЛАҚ з а т.ө с. <лат. *coprinus*> *Ертеде сия жасауға қолданған, көктеген кезінде ақ түсті, онан қарақошықпа айналатын қиға, жапаға өсетін саңырауқұлақ тәрізді өсімдік.* *Қ и қ у л а қ* навозник (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚИ-ҚҰМАЛАҚ з а т. *Тезек, құмалақ бопай аралас қи, көң.* «Қой, бұның несі қызық. Шаң-тозаң, *қ и -қ у м а л а қ* сыпыруда не қызық болушы еді» – дейді жігіт (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ҚИҚҰРТ з а т. з о о л. *Қидың құрты, қида болатын құрт.* Мамырт *қ и қ у р т* құсап тыныш жата қалды (О.Әубәкіров, Сықыр).

ҚИҚ-ШИҚ е л і к. *Ылқыңғанда, екі қатты зат үйкелгенде т.б. шығатын жағымсыз қысқа дыбыстар.* Еркектердің бірі қарқылдап, бірі сол күлкінің қырсығынан жөтеліп, *қ и қ -ш и қ*, ызы-қызы боп жатыр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). *Қ и қ -ш и қ* не пәлең бар! Ал дереу жазып ал, Малшылардан сәлем бар («Қаз. әдеб.».).

Қиқ-шиқ етті. *Қиқылдады, қақалып, шашалды.* Етті көріп шыдай алмаған қомағай Сапақ жарты білемдей құйрық майды алып, асап жіберіп еді, *қ и қ -ш и қ е т і п* қақалды да қалды (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ҚИ-ҚЫБЫР з а т. *Тезек, жапа.* Сарылып іздей жүріп бақ алаңына жаңбыр құрттарын жібердік, қолдан келсе *қ и қ ы б ы р* өкеп төгеміз («Лен. жас»). Қора-қопсыны *қ и қ ы б ы р д а н* тазартып, жамап-жасқап жөнделдік (Диалек. сөздік).

ҚИҚЫ-ЖИҚЫ с ы н. **1.** *Қиқиган, қисайған, қисық.* Серігім *қ и қ ы ж и қ ы* сап-сары тістерін көрсете ыржиып күлді де, тары шоқыған тауықтай, менің алақанымнан үш жиырма тиындықты теріп алды (М.Мағауин, Бір ата.). Кенет конверт сыртындағы бір-біріне сүйеніп құламай өзер тұрған *қ и қ ы ж и қ ы* өріптерге көзім түсті де, көңілімдегі күдік жел айдаған тұмандай ыдырап жүре берді (С.Сәукетаев, Сүткенже). Шор-шор, *қ и қ ы ж и қ ы* аяқ қалай болса солай балталанған ағаш дөңбекке ұқсайды. Қалима еңіреп жіберді (Т.Әсемқұлов, Талтүс). **2.** а у ы с. *Мыжырайып-қыжырайған, ұсқыны кеткен.* Өзі *қ и қ ы ж и қ ы* көрі бітімді аңғартады, біресе жапырақсыз күйде тарбиған-талтиған, бүкшірейген төрізденеді. Сонымен қатар бұтақтары, тармақтары сүп-сүр боп жыртылғандай (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Абыр-сабыр, аласатыран.* Клуб алдына жастар жиналып, баян даусы шыққан кезде, сол *қ и қ ы ж и қ ы* боп жатқан ауылға кенет көңілді думан орнайды (С.Мұратбеков, Көкорай). **4.** а у ы с. *Соқтықпалы, иреңі көп.* Жас күннен-ақ Абай өмірі әлденеше *қ и қ ы ж и қ ы*, шиырға түскен. Ішкі балалық дүниесін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кептейтін, ерекше халдарға ұшыраған (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИҚЫЗЫЛ з а т. ж е р г. *Насыбай, ащы темекі.* Ақсақал, *қ и қ ы з ы л ы ң ы з* болса, беріңізші! (Диалект. сөздік).

ҚИҚЫЛ з а т. **1.** *Құстардың қиқылдаған дыбысы, үні.* Шағалалардың у-шуы, әсіресе, сұр шағаланың сыңқылдаған дауысы, қызғыштардың *қ и қ ы л ы* қосылып, сол манды бастарына көтеріп, құлақты тұндырады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Үй алдындағы қопандасқалдақтың *қ и қ ы л ы*, құстардың дүр-дүр ұшқаны естіліп тұр («Жалын»). **2.** а у ы с. *Қызу қарбалас кез, аумалы-төкпелі шақтың кикілжіңі.* – Спорт деген әрқашан да ойын емес пе? Біреу жеңеді, біреу жеңіледі. Бірақ бар ғой, ө, *қ и қ ы л д ы ң* қызығы әлі алда (А.Мархабаев, Арал өуен.).

Қиқылды салды. *Қиғылық, бүлік шығарды.* Мына Жәрдемнің үйіндегі келін айырылысымын деп *қ и қ ы л д ы с а л ы п* жатқан көрінеді. Өзің араздастырған екенсің, кешірім сұрап, татуластырып кел (Е.Домбаев, Ол адам.).

ҚИҚЫЛДА= е т. **1.** *Құстардың қиқу салған дыбыс шығаруы; соған ұқсас дыбыстың шығуы.* Ызғыған ызғырық күн, күлдырап қыл, Алатау, әсем бұлақ салдырап тұр, *Қ и қ ы л д а п* қырда қызғыш, көлде қаз-қу, Қаңқылдап, таңдай қаққан талда бұлбұл (І.Жансүгіров, Поэм.). Жайшылықта ауаның таңын айырып түсетін сирена бұл жолы қапырық ауада үні булығып өрең шығып, *қ и қ ы л д а п* барады (М.Қабанбаев, Кермек дәм). **2.** *Ылшынған жіңішке дыбыстар шығару, қиқ-қиқ ету.* Онда Аллақұл хан қайынатасының сөзін жерге тастай ала ма? – Құшбегі *қ и қ ы л д а й* өтірік күлді (І.Есенберлин, Қаһар). Өкінішті түндер жаман, ұйқыңды ап. Бітер бәрі – жанды ерітер күй тұрмақ, Ән орнында – жөтел қалып *қ и қ ы л д а п*, Жар орнында – төсек қалып шиқылдап (Ж.Нәжімеденов, Мен туған күн). Телефон қақалып жатыр ма, «қиқ-қиқ» деп *қ и қ ы л д а д ы* да қалды (С.Кенжеахметов, Тышқан.).

ҚИҚЫЛ-ШИҚЫЛ з а т. ж е р г. *Ылшынға шыққан жіңішке дауыстар, дыбыстар.* Мұның артынан мылқау сері болып Әбдінің Омары, өзінің серіктерін ертіп, салдарша айбақ-сайбақ киініп, балдыр-бұлдыр тіл қатып, *қиқыл-шиқыл* ән салып, алуан түрлі әсем ойындар көрсетті (С.Бегалин, Замана.).

ҚИҚЫЛДАП-ШИҚЫЛДА= е т. *Қиқылдаған, шиқылдаған дыбыс шығару.* Ана, шіркін, тамақ та жемей, рахмет те демей, құры *қ и қ ы л д а п-ш и қ ы л д а п* азапқа түсіп, өлгенше мылжындады және мынаның дауысы шыққанда, оның жіңішке дауысын естуге де болмайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Докторды шақырындар! – деп ышқына дауыстады. Іле *қ и қ ы л д а п-ш и қ ы л д а п* келіп ұзақ жөтелге булықты (М.Дүзенов, Шығ.). Сол күлгеннен ұзын денесі бүктетіліп, даусы қарлығып, *қиқыл д а п-ш и қ ы л д а п*, көзінен жас аққанша күлді (С.Санбаев, Аруана).

ҚИҚЫЛДАС= е т. *Қиғылық салысу, ұрсысып-керісу, жанжалдасу.* Мысалы, мына сен жөнінде мына бастықпен қанша *қ и қ ы л д а с т ы м* (Ү.Уайдин, Ендігі.). Шетке бір жылқы шығатын болса, өз қораңнан кетіп бара жатқандай *қ и қ ы л д а с ы п* жатқаның (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚИҚЫЛДАСУ *Қиқылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИҚЫЛДАТ= е т. **1.** *Қиғылықтаған дыбыс шығару.* Қобызды шамалы *қиқылдатқан*нан кейін: – Көне шайыр керекті үн шығармай жатыр, – деді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау.).

2. Қылқымдырғанда немесе жіңішке түтікке ұрлегендегі дыбыстарға ұсас ышқынған дыбыстар шығарту. Буындырып ойнайды қ и қ ы л - д а т ы н, Жегенімді құстырып шиқылдатып. Тұла бойым сірескен кара қотыр, Тойғанымның үстіне зыркылдатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кенет бірнеше лама қаз-қатар тұра қап, жез кернейлерін қылғына қ и қ ы л д а т ы н дабыл берісті (Ә.Кекілбаев, Үркер). **3.** а у ы с. Тоқтаусыз, көп сойлету. Біреуді қ и қ ы л д а т ы н қойып, рақаттанып, әңгімесін тыңдап отыру – кімге жайлы дейсіз (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚИҚЫЛДАТУ Қиқылдат етістігінің қимыл атауы; ышқынған, жіңішке дыбыстар шығарту. Көкжөтел қ и қ ы л д а т у ы кемінде бір айға жақын созылады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

ҚИҚЫЛДАУ Қиқылда етістігінің қимыл атауы; ышқынған жіңішке дыбыстар шығару. Қайсысының ауыздары көпіріп, қ и қ ы л д а у, шиқылдау болып, қайсысы нық бөріктері ұшып кетіп, бастары бір-біріне соғылысып жатыр-ау (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚИҚЫЛЖЫҢ з а т. **Кикілжің** (келіспеушілік, қырсықтық). Патша ағзамның алдына барып қайтқан арыз жай ғана ауылдың арасындағы қ и қ ы л ж ы ң емес, үлкен мемлекеттік әңгіме, – деді Жәкен (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Өлдім-талдым деп айқайлап жүріп, қосылып алған соң шөже қораздай қ и қ ы л ж ы ң қағып жатқанын талай көрдім жігіттердің (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚИҚЫЛЖЫҢСЫЗ с ы н. **Кикілжіңсіз** (қарсылықсыз, қырсықсыз). Егер Біркімбай қызын қ и қ ы л ж ы ң с ы з ұзатар болса, ол айыбын Шокбай мойындайды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚИҚЫЛЫҚ з а т. Қиқуланған дыбыс.

Қиқылық салды. Түйсті, сөзбен шанышды. Құдайдың өзі сойып бергенде Мәуекен жерошағын енді де қоңырсытпайсың ба деп Мәуекен кемпіріне қ и қ ы л ы қ т ы с а л д ы қ (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚИҚЫМ з а т. **1.** Бір нәрсенің ұсақ бөлішегі, қоқым. Құр су ішіп, қ и қ ы м нанды қорек қып, Ұзақ түнде ұйқы көрмей, дамыл жоқ Жүгіреді – үреді де жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түкірген сайын, иірілімге жиналған көндей боп, насыбайдың қ и қ ы м ы езуіне жабыса түседі (Б.Майлин, Шығ.). Ұртына жүккан балық қ и қ ы м ы н алақан қырымен сыпырып тастады (Ө.Ахметов, Қоңыр үй). **2.** Қиынды, матаның қиылған ұсақ бөліктері. Қ и қ ы м н а н құрап көрпе тіккендей, анадан да, мынадан да (оқудан

да, жазудан да, суреттен де, еңбектен де, есептен де, қол өнерінен де) құрап, қиюын келтіріп, үйлестіріп, жымдастырып комплекс қып шығару керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол сөзді айтып отырғанда қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қ и қ ы м ы н терезеден лақтырып, далаға тастады (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

3. Қалдық, қалған-құтқан, артылған, ұсақ-түйек зат. Суарып салсаң, бір дестеден 5–6 жүз пұт жоңышқа түседі, күтіп бакса, жоңышқа бір жазда үш рет орылады. Өзге шөптей жоңышқадан қ и қ ы м, салам қалмайды (М.Әуезов, Шығ.).

4. Малдың тезегінің ұсақ қалдығы. Көшені кеткен басып қи мен қ и қ ы м, Ойлайсың болған ба деп заманақыр (Қ.Жармағамбетов, Балада.). Қойдың тезегінің қ и қ ы м ы да жерде қалмайды: қысты күні мал астына көң болады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). // Түкке тұрғысыз, не болса сол, майда-шүйде, бос. Басқа келген ойлар сондай бір ұсақ қ и қ ы м жайлар, ол ойда емес. Жаңа көріп өткен адамдардың бұлдыр жүздері, ұшқын сөздері кейбір айғай, кейбір қимыл-қозғалыстары сияқты, қысқасы ішкілікпен өткен күннен қалған сыпырынды сияқты, қоқыр-соқыр еді (М.Әуезов, Шығ.). // Өнбейтін, көзге көрінбейтін, титықтататын, ұсақ, майда. Ол үйдің ертеден кара кешке бітпейтін қ и қ ы м шаруасымен әуре (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). **5.** а у ы с. Ұсақшыл, алаауызшыл, нашар адам. Бас-басына би болған оңкей қ и қ ы м, Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын, өздерінді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кетпесе, енді өз ырқың (Абай, Тол. жин.).

Қиқым өсек. Ұсақ сөз, гайбат. Ол тері-терсек жинап жүрген жоқ, қ и қ ы м ө с е к жинап жүр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы толқын).

Қиқым іздеді. Ұсақтыққа барды, ұсақшыл болды. Оның қылдан қ и қ ы м і з д е й т і н адам екенін бала жасымнан бері білем (Ғ.Ахметчин, Көзі сынық.).

ҚИҚЫМБАЙ з а т. Шұрқыраған ұсақ балалар. Енді бірде ересектеу балалар өздері ат болып, біздердей қ и қ ы м б а й л а р д ы үстеріне мінгізіп, арқалап алады (Ө.Канахин, Жер басып.).

ҚИҚЫМБАҚАЙ с ы н. **1.** Өнбейтін, құр босқа титықтататын. Мұның бәрі бүгінгі қиқымбақай тірлік қана (А.Нұрманов, Құлан.).

2. Түкке тұрғысыз, ұсақ, бос. Бағанағы бейпіл ауыз жігіттердің қ и қ ы м б а қ а й қалжыңы да жым-жылас болған-ды (Ф.Дінісламов, Ұшқын).

Қиқымбақай тобыршық. Өте ұсақ, осал топ, құр бос жүрген нөпір. Тоқты қошқар сияқты

мұңдар қортық, *Қиқымбақай тобыршық* өңкей тойтық (А.Бабиұлы, Өлгей).

ҚИҚЫМДА = е т. *Ұсақтау, майдалау*. Асқа тәбеті соқпаған сырқат адамша болмашы бірденені *қиқымдап*, шүмшініп отырып қалды (М.Хасенов, Тұлпар.). – *Қиқымдап* жинаған махорқа қалдығынан шылым орады (Ө.Ахметов, Адам болғым.). Зәли алдына шашыла төгілген қызылқоңыр піскен бидайды дән терген тауықша *қиқымдап*, тісіне басып, аузының дәмін ала бастаған (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

ҚИҚЫМДАЙ с ы н. *Қиқым, қоқыстай* көп, *жытырлаған*. Шындығында, әудем жердегі асфальт үстімен машина атаулы *қиқымдай* болып ағылып жатыр екен (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.).

ҚИҚЫМДАЛ = е т. 1. *Майдалану, қиындылану*. Столының үсті *қиқымдалып* жыртылған қағазға толып кетті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). 2. а у ы с. *Ұсақталу, мәртебесі, мәні төмендеу*. Сонда елдегі капиталистік жолға бой ұрған қазақ байларының образы *қиқымдалып*, неғайбыл боп кететін тәрізді (І.Омаров, Шабыт.).

ҚИҚЫМДАЛУ *Қиқымдал етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҚЫМДАН = е т. *Қиқым-қиқым болу, майдалану, ұсақталу*. Бойларында оты болып еліне орала алса жақсы, оралмаса майдаланып, *қиқымданып* бірте-бірте құрып бітпей ме? (А.Мекебай, Күпия қойма).

ҚИҚЫМДАНУ *Қиқымдан етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҚЫМДАС = е т. *Қиқым-қиқым болысу*. Қырандар ұшып өтті қиқуласып, О, олар жүрмейді ғой *қиқымдасып* (Ө.Күмісбаев, Ақ шолпан).

ҚИҚЫМДАСУ *Қиқымдас етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҚЫМДАТ = е т. *Қиқалату, ұсақтату*.

ҚИҚЫМДАТУ *Қиқымдат етістігінің қимыл атауы*. Күн сайын таңертең қойға бір мезгіл шөп шашып *қиқымда туга* кірістім (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ҚИҚЫМДАУ *Қиқымда етістігінің қимыл атауы*.

ҚИҚЫМ-ҚИЫҚ з а т. 1. *Шүберектің ұсақ қиындылары, тастанды*. 2. а у ы с. *Ұсақ өсек-аян, әңгіме*. Айта берсем талай *қиқым-қиқыты*, Небір жайлар бір кеңсеге сыйыпты (Н.Шакенов, Толқындар).

ҚИҚЫМ-ҚОҚСЫҚ з а т. *Жарамсыз қалдық, қоқым-соқым*. Қалғып тұрған маялардан шығып, не комбайн, не молотика, не тас-

тан өткен дән, күрекшінің құлаштай серіпкен шағында *қиқым-қоқсықтап* арылған қызыл бидай Алатаудың мөлдір аспанына, күлім күніне ең алғаш бар бойымен көрінеді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИҚЫМ-СИҚЫМ з а т. 1. *Ұсақ қоқым, қиынды, қоқыс*. Төңірегі бетінде құла дүздің тосабы, қоңызы мен құмырсқасы құраған шөптің *қиқым-сиқымы* қалқып жүрген қара су (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қалған-құтқан махорканың *қиқым-сиқымы* уысына жинап, газеттің жыртындысына орай бастады (А.Нұрманов, Құлан.). // *Ұсақшыл, бос, түкке тұрғысыз* (сөз, өсек, т.б.). Кейде жылы шыраймен жақындасса, Кейде сөзге үйір-ақ *қиқым-сиқым* (Т.Жароков, Шығ. жин.). 2. *Ұсақ-түйек, майда-шүйде зат*. Шөгіп қалған тосаптар ауданы үлкен де, кішкене де болады. Егер үлкендеуінің арасын шұқып қарасақ, тосабымыз толып тұрған *қиқым-сиқым* екенін көреміз (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). 3. *Жарамсыз ұсақ-түйек, түкке тұрғысыз майда-шүйде бос нәрсе*. Әдебиет бақалшының қоржыны емес, қотанда жатқан *қиқым-сиқымды* балаларға алдап сатып, тыға беретін (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Беделсіз, тексіз аннан-мыннан жиналған адамдар*. Тегінде, Абайдың аулы жын ойнағы ғой. Айдалған орыспа, ақ патшаның дұспаны ма! Әнші-ыржаңшы, *қиқым-сиқым* ба, бәрі маңына бір ұя боп, оралып жүреді ғой. Соның біреуі, өнебіреу Дәрмен деген бірдемесі, жаңағы Оразбай айтқандай, ыртан-жыртан өлеңсымақ шығарыпты. Сонда Қабекенді, әруақты бабам Кеңгірбайды «пара алған, өз күшігін өзі жеген, қасқыр, қабан» деп, масқаралап сөйлепті, – дейді. Шұбар соны естіп, жағасын ұстап келді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИҚЫН = е т. *Болдыру, шаршау*. Екі бүйірі солықтап, *қиқынып* аузын ашып, тұқырып барып омақаса құлады (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚИҚЫС = е т. *Тайталасу, арпалысу*. Шөптерден өрген «киім» мен, Керекке кейін от келген... *Қиқысып* нелер қиымен, Өтіпін мың-сан өткелден (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

ҚИҚЫТШЫЛЫҚ зат. ж е р г. *Қиыншылық*. Адам өмірінде кездескен барлық *қиқытшылыққа* төзген дұрыс (Диалек. сөздік).

ҚИҚЫ-ШИҚЫ с ы н. э к с п р. *Ескірген, көнетоз, бүлініп, қираған, қисайған*. Мінгенің *қиқы-шиқы* жаман ер. Тартпа, үзеңгі бауың үзік-үзік жіп-шу бірдеңе (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚИҚЫ-ШОЙҚЫ с ы н. *Қисық, айқұш-ұйқыш*. Адам болмаса, мынау ағаш өз ұрпағын

өзі тұншықтырып, тамағын тартып жеп, *қиқы-шойқы* қып жіберер ед (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлінше әдемі жазуға талшынған *қиқы-шойқы* әріптер тізбегі мені өзіне суырып ала жөнелді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Құсмұрын доңінің теріскей жақ еңісінен: «Тас», «Орта», «Аяқ» аталатын үш бұлақ ағады да көлге сарқылады, сулары тұщы, жыралары терең келеді, ол жыраларға бойы аласа, *қиқы-шойқы*, бұтақтары қалың қайың өседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚИЛА = е т. *Қи ету, қи жағып былғау (саңғыру)*. Қазақ құсбегінде «Қаршыға қазан қайнаттырады, ителгі етек *қилайды*, тұрымтай көз түндырады» деген мәтел төркіні де осыдан шықса керек (Қазақст. аң.).

ҚИЛАН = е т. ж е р г. *Қйлену, қоңдану, әлдену*. ...Өттең, не керек, мал күзден бастап келмеді ғой, әбден *қиланып*, әлденіп қалатын еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы толқын.).

ҚИЛАНУ *Қила етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЛАУ *Қила етістігінің қимыл атауы.* *Қилау* – дәрет ету, тезектеу, құмалақтау, жапалау, тоңақтау, саңғыру (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚИЛАП: қилап етті. ж е р г. *Бос сөз айтты, сөзде тұрмады*. Оқу басталарда Әміржанға берген уәдесін *қилап етпей*, ертең оны тауға ала кетейін десе, шаршатып алам ба, күн тиіп, ауырып қала ма, қайтеді деп көңілі дауаламайды (С.Омаров, Өмір.).

ҚИЛАСТЫР = е т. *Түзету, ебін табу, орнына келтіру*. Тетігін тез түзетіп *қиластырып*, Тірілтіп жүгіртеді бір минутте (Бейбітшілік.).

ҚИЛЫ с ы н. 1. *Әртүрлі, алуан түрлі, сан түрлі*. Ойымда *қилы* із қалып, Қосылдым бұл күн, бұл үнге (Н.Шакенов, Айгүл). Ғажайып жандар мергендер, Қызықты *қилы* сөзге үйір (Ғ.Орманов, Таңд.). *Қилы* қиял кернеген, Көтер басты, күрсінбе! Басты бізге бермеген, Салбыратып жүрсін деп (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). 2. *жағымсыз. Астарындағы мәні белгісіз сан түрлі, құбылған*. Бізге, біздің елдің зиялы қауымына, дәл қазір «екі шоқып, бір қарайтын» емес, «бір шоқып, екі қарайтын», әсіресе сырттан дүмеп еніп жатқан *қилы* ғылыми тұжырымдарға аса сақтықпен, өте аңсықойлықпен қарайтын мезгіл келіп жетті («Жас Алаш»). Дегенмен әр жаңа құбылыстың күнгейімен қоса көлеңкі тұстары болатыны сөзсіз. Астарында *қилы* мүдделер мен алуан түрлі мақсаттар жасырынған алпауыт елдердің ұлт рухы мен ұлт тілін көркейтер жобалардан гөрі, экономикалық байланыстарға молырақ мән беруі неліктен? Жаһандану жағдайындағы

мұндай әрекеттер түптің-түбі ұлт рухын әлсіретуге жұмыс жасайтынына күмәнмен қарамауға болмайды («Егемен Қазақстан»). 3. *Секілді, тәрізді, сияқты*. «Бақытты өмір бұл *қилы* көрмедік» деп, Дөң басында көрілер әңгімелесті (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). 4. *жергі. Анағұрлым, әлдеқайда*. Шырынкүлдің Балзидан білімі жоғары, ақыл-парасаты *қилы* артық (С.Омаров, Өмір.). 5. *Құрама, бірнеше түрлі*. Іске сәт! Бастамасы игіліктің, Ынтасын тартсын біздің *қилы* жұрттың (Х.Бекхожин, Мариям.). 6. *Асу-асу, көп-көп*. Қалды-ау кейін қимай қарап Билікөл, Қалды-ау кейін жауатандаған *қилы* бел (М.Айтхожина, Аққу.). 7. *Қиын қыстаулы, азабы көп*. Қытайлар да – хан сұраған... басынан *қилы* кешулер өткен халық (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). 8. *Күрделі, кедергі, асулары көп, жеңісі мен жеңілісі аралас*. Жаңа ғасырға санаулы-ақ айлар қалған бүгінгі таңда рулық сананың шектеулі де шетін жақтарын біле, түсіне отырып, біздің халықтың *қилы* тарихында рулық психологияның біріктіргіш рөлі болғанын сезіне білуіміз керек («Астана ақшамы»).

Алуан [талай] қилы. *Әртүрлі, әр алуан*. Өсіп ем сенің өріңде, Қайнарыңнан нәр алып, *Алуан қилы* өмірге, Ер жеттім сенде жаралып (С.Бегалин, Баллада). Әмірхан жиен жігіт күйеу жолдас, Қалжыңның жайын білер *талай қилы* (И.Байзақов, Ақбөпе). Жүрегі өртенсе де күлімдеді, Қызғаныш келсе дағы *талай қилы* (Е.Ибраһим, Гәккү).

Бір қилы. *Біртүрлі, ерекше*. Дуананың бата қылғаны да *бір қилы* – екі білегін қоса созып, алақанын көкке жайып, көкке сермеп басын салбыратып отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қилы заман. *Бұралаң көп, дүрбелеңі мен қиыншылыққа толы тарихи кезең*. Ойыммен *қилы заман*, белесті өтем, Салмақты саған түскен елестетем (Ә.Абайділданов, Алыс.). Бұл өзі *қилы заман* көрген Торғай, Жайратып жау жазасын берген Торғай (Айтыс). «Балапан басымен, тұрымтай тұсымен» болған *қилы заманда* соны барып алуға жағдай болды ма? Өзіміз жат елге ауып кетіп, жақында өрең келдік (Ж.Тұрлыбаев, Семсер).

Қилы кезең. *Дүрбелеңі көп, қиын заман, тарихтағы аласапыран кез*. *Қилы кезең* қиямет, ұлытып жұртқа қалдырмай, Басымды менің қия кет! (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). 1917 жылдан бастап, өмірден өткен 1944 жылға дейінгі аралықтың жынамасы бір ғана түс – қанмен жазылған *қилы кезеңдер* еді ғой («Егемен Қазақстан»).

Қилы саққа жүгіртті. *Неше түрлі жаққа тарамдалды, сан құбылтты*. Жеңіл ауыз өйелдер

осылай деп *қилы саққа жүгірткен* ой тірілген жыландай қыбыр ете қалды (Д.Әбілев, Арман.).

Не қилы. *Не түрлі, неше алуан.* Осының бәріне *не қилы* асыл кездемелердің қиығынан оюлап жасалған құрақ көрпе, төсек басындағы киім ілетін арнаулы адалбақан ерекше сән берген (Ғ.Оралбаев, Рауан). Топырағы торқа болғыр Мұхаммед қолдай да не қилы жерді көріп, *не қилы* елді жаулап жүріп, қайтып келді емес пе өз жұртына (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Нелер қилы. *Талай-талай сыры бар, неше алуан.* Құйылып көздің жасы көкейіне, Қиялға *нелер қилы* тұрды барып (Қ.Жармағамбетов, Балладалар).

Неше қилы. *Алуан түрлі, сан құбылған.* Секундта ой алмасып *неше қилы*, Күтемін алармын деп нендей сыйды (А.Жақыпов, Қыр лебі). Сол аттарына байланысты Шива минутінде мың құбылып, *неше қилы* бей-неге кіріп, неше қилы күйге түсіп отырады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Даусыңды *неше қилы* әсемдейсің, Желдетіп, дауылдатып бәсеңдейсің (Жамбыл, Шығ.).

Сан қилы. *Неше алуан, сан түрлі.* Сол теректердің түбінде суретші табиғаттың *сан қилы* сұлулығын көрдік... (А.Мекебаев, Бойжеткен). Бірақ күнұзақ жанын жеген *сан қилы* зұлматтар оның басына сіңіп, тұла бойын билеп алғандықтан ба, әйтеуір сұмдық жаман түс көрді (Р.Райымқұлов, Болаттың сынығы). *Сан қилы* өлшеу қажеттігінен ұзындық, аудан, көлем сияқты геометриялық шамалар жөніндегі ұғымдар қалыптасты (А.Көбесов, Математика.).

ҚИЛЫ-ҚИЛЫ с ы н. *Түрлі-түрлі, сан алуан, талай, небір, әртүрлі.* – Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) *қилы-қилы* уақиғаға аса бай еді (М.Әуезов, Әр жыл.). Қилы адамдарға *қилы-қилы* тағдыр дайындап, отыз бірінші жылдың аты шулы қысы да таянып келе жатты (С.Шаймерденов, Мезгіл). Ермек таппай көрі қыз, Бір кіреді, бір шығып. *Қилы-қилы* көрініс, *Қилы-қилы* тіршілік (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

Қилы-қилы заман. *Дүрбелеңі мен дүрмегі, жеңісі мен жеңілісі аралас сан түрлі оқиғаға мол тарихи кезең.* *Қилы-қилы заман*-ды, Заманға сай адамды, Салғастырып қарасам, Су мүйіз болған танадай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Біз оны сол үшін де іздейміз. Өйткені Шығанақ ізделсе, енді оның өзіне қажеті жоқ атақ, даңқын шығарып қызықтау үшін емес, *қилы-қилы заман* дәрді ашқа тамақ, жырттыққа жамау

болумен өткен Шығанақ – ойды, Шығанақ – істі, Шығанақ – ықыласты ұрпақтар санасында қалдыру үшін ізделеді («Егемен Қазақстан»).

Қилы-қилы заман болды, қарағай басын шортан шалды. *п о э т. Ел басына туған қиыншылық кез туралы айтылады.* Ай, Жәнібек, ойласаң, *Қилы, қилы заман болмай ма*, Суда жүрген ақ *шортан*, *Қарағай басын шалмай ма*, Мұны неге білмейсің? (Асан қайғы, Жыр.).

ҚИЛЫ-ҚИЯН с ы н. *Сан алуан, әртүрлі.* Көк сілемік мұнар басқан тоғайлар *қилы-қиян* гүлге оранады (С.Шаймерденов, Қарғаш).

ҚИЛЫ-ҚЫЗЫҚ с ы н. *Қызық, әр алуан, неше түрлі қызығы мол.* «Ауылдастарым дөп сол ішектей болды білем» деп толғанды бұл. Жеке дара сан құбылып құйқылжыған күй секілді, *қилы-қызық* тағдырына, мақсатына куәгер етер, ойландыра (Д.Досжанов, Дария).

ҚИЛЫ-ҚЫРЛЫ с ы н. *Неше түрлі, алуан сипатты, әртүрлі, сан алуан, түрлі-түрлі.* Әлбетте, бұл музыканы жете түсінбеуден, музыканың *қилы-қырлы* сырларын анық аңғармаудан туатын ағаттық (С.Байжанов, Сыр). Бұл өмірде *қилы-қырлы* пенделермен кездесіп, көрісіп, аймаласып жүргенде, өркімнің өзіне лайық қыры мен қыбын табу керек (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚИЛЫЛЫҚ з а т. *Әртүрлілік, сан түрлілік, әралуандық.* Қазіргі қазақ жазушыларының шығармалары ондағы ізденудің және көркемдік шешімдердің *сан қилылығымен* көзге түседі (З.Кедрина, Қазақ әдеб.). Биоценоздардың табиғи алмасуының заңдылықтарын білу бізді қоршаған табиғаттың *әр қилылығын* түсіну үшін, адам баласына тиімді процестерді басқару үшін қажет (Жалпы биология).

ҚИЛЫМ з а т. с ө й л. **1. Ықылым.** – Біз тек қазақшылықпен жүре береміз, тегінде үкіметтің лоғдырына көрінгеннің түк зияны жоқ. *Қилым-ның* бұл күнде білмейтіні бар ма? (Т.Әбдіков, Ақиқат). **2. а у ы с. Іс, нәрсе.** «Орыс көп пе, орман көп пе?» дегенді естімен пе едің? Ал қарап отырсаң, орыстың қолынан келмейтін *қилым* жоқ (Е.Домбаев, Жаман жәутік).

Қилым заман. с ө й л. **Ықылым заман** (*есте жоқ, ескі заман*). Енді міне, кісі *қилым заман*, түрлі тағдырға мойын ұсынар күн туды (А.Мекебаев, Құпия қойма).

ҚИМА з а т. *Түйе, сиыр тәрізді ірі қараның бүйенге жалғас ішегі.* Түйенің *қима* с ы ұзын болады, өзі тоқ ішек секілді майлы, тағам ретінде қоректігі мол, дәмді келеді (Эксп. матер.). Түйенің *қима* с ы жылқының қазысы орнында қадірлі («Хабарлама»).

Қимасы қышыды. а) *Жаны ашыды; іш тартты, қоштамақ болды.* – Сонда қаракөк бие өз бәсіреме тиеді деп ойлайсың ба? Мәмләкаттың малына *қ и м а ң* несіне *қ ы ш и д ы*? (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Оған бола *қ и м а ң қ ы ш ы м а с ы н*! Екі туып, бір қалғаның емес! (Қ.Ысқақов, Қараорман). ә) *Басы қатып, балтыры сыздады, әлек болды.* «Не *қ и м а с ы қ ы ш ы п* жүр осының? Менің баламның не істегенінде қандай шаруасы бар?» (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Мен айтсам, Ерқанның тыққан малын айтам, оған *қ и м а ң қ ы ш ы м а с ы н*, – деді Дүйсенбай (Б.Майлин, Шығ.).

ҚИМА² з а т. 1. *Екі нәрсенің қиылысқан, қосылған жері, жапсары.* Меркебек ақ тауларға қарай жүрді, ең шетіндегі екі ақ отау екі шаттың, дәл басына шықпай, екеуінің қосылар жерімен, *қимасымен* өрмелей жүрді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь). **2.** *Дөңгелектің шең темірі ішіндегі имек ағашы.* Көш иесі екеу-ақ: бір әйел, бір еркек *қ и м а с ы* түскен ырдуанға мықшың-мықшың жүк тиіп жатыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Бір жақ доңғалағының бір *қимасы* түсіп қалғандай, қыз бен келіншектің соңынан қиралаңдап бара жатқанын жұрт көрсе күлер деген ой келді де, қабағын шытып, шықшытының қозғалғанынан тістенгені білініп тұрып қалды (З.Ақышев, Жесірлер). Ағаш арбаның дөңгелегінің *қ и м а с ы* қаңсып тұр (Диалект. сөздік). **3. м а т.** *Әр алуан геометриялық денелердің қиылу нүктелері.* Кристалдағы ось оптикалық ось арқылы өтетін жазықтық бас *қ и м а* немесе бас жазықтық деп аталады (А.Қалығұлов, Жарық сәуле.). Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 300 жылдардың маңында конустық *қ и м а л а р* жөнінде әжептәуір теория болды (О.Жәутіков, Математика). Бұл қисықтар туралы зерттеулер математиканың одан әрі дамуына үлкен ықпал жасады, атап айтқанда, конустық *қ и м а л а р* (эллипс, парабола, гиперболола, шеңбер) теориясының туып қалыптасуына үлкен себеп болды (А.Көбесов, Математика.). **4. тер м.** *Цилиндр дененің көлденеңінен қиғандағы кескіні, көрінісі, ені.* Жұмыс чертеждерінде көріністермен және тіліктермен қатар *қ и м а л а р* деп аталатын кескіндер де жиі кездеседі (Сызу). Көлденең *қ и м а с ы* бір миллиметр нейлон жібі 75 кг. жүк көтереді, бұл – ересек адамның салмағы (Ғалам ғажап.). Өсімдік сабағының пішіні оның көлденең *қ и м а с ы н а* және сыртқы құрылысына қарай – жұмыр сабақ, көп қырлы сабақ, төрт қырлы сабақ, үш қырлы сабақ, қос қырлы сабақ болып ажыратылады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Көлденең *қ и м а с ы* -

ны ң ауданы әртүрлі түтік арқылы ағатын судың жылдамдығы түтіктің жіңішке жерінде көп болады (Қ.Әбдіғапаров, Қызық. физ.).

Геологиялық қима. г е о л. *Геологиялық құрылымдар учаскелерінің көлбеу жазықтыққа түсірілген кескіндемесі.* Жыныстардың жаралу жағдайлары мен жасын көрсететін индекстерді инженерлік геологияда кеңінен қолданылатын *г е о л о г и я л ы қ* қатарлар, *қ и м а л а р* үшін пайдаланады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Қима алтын. э т н. *Сом алтынның қиындысы.* *Қ и м а а л т ы н* сомдаған, Шапқан жауы оңбаған (Манас). Қақырғаны – *қ и м а а л т ы н*, түкіргені – түйме алтын (Мақал).

Қима жаға. *Қиып қондырған тік жаға.* Салықтың үстінде осындағы жанашырдың бөріне таныс *қ и м а ж а ғ а* френч («Қаз. әдеб.»).

Қима құдық. э т н. *Іші шегенделген шыңырау құдық.* Қырдың *қ и м а құ д ы ғ ы*, Жұртмн үшін – тұнығы. Сыртқа атып балшығын Сол құдықты аршыдым (М.Әлімбаев, Балдәурен).

Қима құлақ. *Үшкір, қиық құлақ мал, аң тура-лы.* Отыр мерген, Тулайды тұма бұлақ, Сөскеде сол бұлаққа тура құлап, Сусаған қаракұрым қаптады арқар, Ай мүйіз, теміртұяқ, *қ и м а құ ла қ* (Қ.Дәрібаев, Серт).

Қималар теоремасы. г е о м. *Менелей теоремасының бір аты.* Бұл кітапта кейін арабтар *қ и м а л а р т е о р е м а с ы* немесе алты шама туралы ереже деп атап кеткен атақты Менелай теоремасы дәлелденеді (А.Көбесов, Математика.).

Қима өрнек. қ о л о н е р. *Пішіліп кесілген өрнек.*

Қима шапан. *Қынама бел шапан.* Үстінде шаһи көйлек оқа салған, Кең етек айдалада шұбатылған. Бешпеті аршын бардан қысқа жеңді, Кигені *қ и м а ша па н* батсайыдан (XX ғ. қаз. ақын.).

Қима шаш. *Шашын қиған, бұрғымы жоқ.* Осы сөт *қ и м а ш а ш* жирен қыз келіп, Вера оған бір тығыз шаруаның жағдайын айта бастады (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ҚИМА³ з а т. ж е р ғ. *Шұбат.* Бұрын түйе сүтін ашытып *қ и м а* ішетін едік (Диалект. сөздік).

ҚИМА⁴ з а т. *Бас ауруы.* Жүсіптің көкейіне бір түйгені: бұл атаңа нәлет уайым, қайғы, өкініш секілді пәлекеттер задында шаншү-пәншу, тымау-сымауды былай қойғанда, асқазанның жарасы, бастың *қ и м а с ы* тәрізді дерттерден де ауыр нәрсе секілді (К.Юсупов, Қараша.). Оның *қ и м а с ы* бар еді, қазір ауырып отыр (Диалект. сөздік).

ҚИМА⁵ = е т. *Айырылғысы келмеу*. Желегін аларда келін желегін *қ и м а й* айырылғысы келмейтін ырым жасалады (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.). Оған ауыз бармайды, *Қ и м а й м ы н* асыл жүзінді (С.Бегалин, Баллада). Бір-бірін олар сырт көзге *Қ и м а й т ы н* да сияқты (Т.Молдағалиев, Қош, көктем).

ҚИМАҒАНСУ *Қимағансы етістігінің қимыл атауы*.

ҚИМАҒАНСЫ = е т. *Қимағандай болу, жалған, өтірік қимастық көрсету*. Кемпірдің басы ауырғанда ішіп жүретін бірдемелері бар еді. *Қ и м а ғ а н с ы н* соны бере салдым. Байғұс қуанып кетті (К.Тоқаев, Көмескі із). Сөйтіп ол Кәминеге құмыңды сат деп жалынады. – Жарайды, сатсам сатайын, – дейді Кәмине байдың көңілін *қ и м а ғ а н с ы н* («Мәдениет және түрмыс»).

ҚИМАЖАУЛЫҚ з а т. ж е р г. *Жаулықтан кішірек қиырғышты орамал* (Диалект. сөздік.)

ҚИМАЙ-ҚИМАЙ ү с т. *Қия алмай, қиналып, қоштасқысы келмей, әрең-әрең*. *Қ и м а й-қ и м а й* соңыма көп қарадым, Қыс та әзірлеп тұрғандай ақ боранын. Кештеу келген көктем деп аялар ем, Ұмытыпшын, мен жаным, көктем әнін (Т.Молдағалиев, Мен де.). Қабырғаның жағасынан ұзап бара жатыр. Қарабидайық жакқа *қ и м а й-қ и м а й* қарайды (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.).

ҚИМАЙ² з а т. э т н. т а м а қ. **1.** *Сойылған малдың бауыздау қанынан жасалған шұжық түрі, ұлттық тағам*. Сойған малдың қанын ыдысқа құйып ап, оған май, тұз, сарымсақ, бұрыш қосып, оны бүйенге, ішекке құйып пісіруді *қ и м а й* дейді, оны көп жесе күпті болады (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі). **2.** *Сырдың тоқ ішегін тұздап айналдырып, оған кесек туралған май мен сарымсақ араластырып дайындаған, қазыға ұқсас тағам*. Жылқының *қ и м а й ы н* жасау үшін кеуде қуысында қалған қан, жүрек қанын алып осы қанның ішіне шарбы немесе бүйрек майынан турап, сарымсақ, тұз, бұрыш, ұн салып ішегіне құйып пісіреді (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҚИМАЙ² з а т. *Малдың қиынан жасалып, емдік, техникалық мақсатта қолданылатын май*. Қазақ шопандары қой қиынан жасалған *қ и м а й ы н* арнайы құрылғыда дайындайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Мұндай құс кез боп калса, керегінде, Ет берер иесінің ебі болса, Таңырқап талай адам тұратұғын, Жарты аршын құйрығының ағы болса Қылменен *қ и м а й ы н ы* тамызғандай, Ағының әр жерінде дағы болса, һәм және алқа болып төске түскен, Аралас

қызыл менен сары болса (Кете Жүсіп, Өлеңд. дастан.). *Қ и м а й ы ы с* салғанда түтіннің жан-жағын бітемесе болмайды (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы).

ҚИМАҚЫ с ы н. *Қимақ үлгісіндегі, қимаққа тән*. *Қ и м а қ ы* сұрғылт шекпен, кавказ белдік, Омырауға тізілген оқ түйме дерлік, Қыранның топшысындай екі иығы, Өрт болып тұтанып тұр өңінде ерлік (И.Байзақов, Танд. шығ.).

ҚИМАЛЫ с ы н. *Қиюласқан, қиюластырылған, қиып келтірілген*. Сол күндері Серағанның үстінде белі *қ и м а л ы*, тік жағалы, қоңыр түсті бешпенті болатын (Қ.Бадыров, Өткендер.). Мұқатайдың басында ауыр қара бөрік, арық қара құнанда *қ и м а л ы* тоқым, тақымда 32-інші мылтық қыстырылған (І.Жансүгіров, Шығ.). Көңілін қапырық басып, шөл қысып, сусаған Таңатардың есіне Кеңасудың аңғарындағы суы мұздай, мөп-мөлдір, *қ и м а л ы* тас бұлақ түсті (Ә.Әзиев, Жез таулар).

Қималынайза. *Сындырмалы, құрастырмалы найза*. *Қ и м а л ы н а й з а* өңгеріп, Бозбалаға жел беріп, Атқа мініп шыққанда, Ұлығым – төре, сенің де, Көрер едім көтінді-ай (Махамбет, Шығ.).

Қималы құдық. *Шегенді құдық*. Мақсұт жұмысына кетер алдында күрең атты *қ и м а л ы қ ы д ы қ т а н* суарып әкеп, орнына қайта байлады (З.Ақышев, Жесірлер). Олар жердің ыңғайын аңғарлап келіп, *қ и м а л ы қ ы д ы қ т ы* бір шилі шұқырға түсіп, ат доғарысты (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қималы шапан [бешпет, тон, елтірі ішік]. *Бірнеше қималардан қиюластырып тігілген қынама шапан [бешпент, пиджак, тон, елтірі ішік]*. Басында құндыз бөрік, үстінде жеңіл *қ и м а л ы ш а п а н*, қолында тобылғы камшы (С.Жүнісов, Ақан сері). Сұғанақ көздер бастағы қара бұйра бөріктен бастап, үстіндегі тізеден төмендеу *қ и м а л ы б е ш п е т* пен орысша сықырлауық етігіне дейін шолып өтті (Б.Серкебаев, Өткенде). Пәленшенің баласы үстіне жар *қ и м а л ы б е ш п е т* киіп, қылтиып-сылтиып кетіпті («Айқап»). *Қималы тонын* сүйретіп аулаға қарай жүрген үй иесіне ілесіп Чернышовтар албарға кірді (З.Иманбаев, Айналайын). Жұрттың көзі Сикорскийге ауған кезде қашқын да басын көтеріп, бет-аузын сұрмен тысталған *қ и м а л ы е л т і р і і ш і к т і*ң жеңімен жеркене сүйкеп, басын бір-екі шайқап қойып, көзін ашты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚИМАС¹ с ы н. **1.** *Қимайтын, қиыспайтын, қия алмайтын*. Кетсе де аулық алыс, *қ и м а с* қалқам, Басқаға көңіл бұрып кеткенім жоқ

(Бозінген). Мәкіш туған жұрағатын ойлағанда өзгеше бір *қимас*, ыстық жүрекінен, соншалық тілеулестікпен тебіренеді (М.Әуезов, Абай жолы). «Досың соқыр болса, бір көзіңді қысып жүр» деген сөз бар ғой. Бұл не көрсен де сол *қимас* досыңмен бірге көр деген сөз (А.Байтанаев, Асан). **2. Асыл, қымбат.** Әжігерейдің көз алдына әпкелерімен өткен *қимас* күндер қайтадан елестеген (Т.Әсемқұлов, Талтүс). «Қыз қуу» құр қызық деп жүр ме екенсің, Бұл жарыс – ойын емес, жүрекке сын, Қос сезім қос асаудай алысады, Бәрі бір *қимас* көңіл табысады (Н.Лушникова, Көңіл). Сөйтіп жігіттік дәуреннің *қимас* базарларының бірі қыз таңдау, қызға бару, жар сүю дегендер Пангерей басына соқпай, асып кеткендей еді (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Көңіл қимас. *Аса қымбатты, қадірменді, аяулы.* Қаншама рет терледік, Кімнің орны бос қалды, Қайсы жерге жерледік *Көңіл қимас* достарды (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.).

ҚИМАС-ҚЫМБАТ с ы н. *Қия алмайтын, аса қымбатты.* Бірі алып, енді бірі шағын денелі, бірі генерал, енді бірі майор болса да бұл екеуі бірін-бірі тең көріп, ең *қимас-қымбатын* - *дай* тең сыйласатын (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ҚИМАСТАЙ с ы н. *Қия алмайтындай, көз қиғысыз.* Көктем туа біз өзгеше жақындасып, *қимастай* боп табысқанбыз (О.Бөкеев, Жамшыгер). – Сондай да бола ма екен! – деп жігітке *қимастай* қарап біраз тұрды да, – тым құрмаса айтып кетсеңізші, қайда барасыз? – деді келіншек (Ә.Тарази, Құйрықты.). Елді осындай халде жатқанын да тіршіліктегі, әсіресе өзіне жақын әдебиет дүниесіндегі жайлардың барлығы *қимастай* қызық, таусылмастай ұлы арман болып елестегендей (Е.Ысмайылов, Сын.).

ҚИМАСТЫҚ з а т. *Жақсы қорушілік, көңілжақындық, қимаушылық.* Көкірегінде шым-шымдап *қимастық* сезім оянып, Зипаны біртүрлі аяп кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). – Қош бол, аға... қош... Жүсіпбек қақпақтай жауырыны ат жүрісімен шайқалып ұзап бара жатқан ақынның соңынан *қимастықпен* қарап мұңайып тұр (Ж.Кәрменов, Ақылбайдың өні). Біз өзіміз де сезіп, ұға бермейтін *қимастықтың* нәзік жібек жібімен шешілместей, үзілместей болып маталғанымызды білдік (О.Бөкеев, Мұзтау).

Көңілін қимау. *Ренжітіп алудан сақтау, аяу.* Сенің *көңіліңді қимастықтан* істеймін. Әйтпесе, адам істемейтін жұмыс қой (Ж.Аймауытов, Шығ).

ҚИМАСЫ з а т. *Қимайтыны, қымбаттысы, ардақтысы, асылы.* Онда біреудің әке-шешесі, біреудің аға-інісі, апа-қарындасы дегендей әркімнің өз аяулысы, өз *қимасы* бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Зарлық, сен мені кінәлама, иә. Болар іс болды ғой. Кешір. Мен сенімен дүниедегі ең *қимасымдай* ақырғы рет қоштасқым келеді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Қимасына көз салма [қол сұқпа]. *Көрсекызар болма, басқаның тәуіріне қызықпа.* Кісімен дос болма, дос болсаң, *қимасына көз салма* (Қаз. мақал). Дүние – кезек, бүгін – сен, ертең – мен, алды-артынды ойлан, біреудің *қимасына қол сұқпа*, өзімдікі дегенді жіберме (З.Пашкин, Доктор).

ҚИМАУ *Қима етістігінің қимыл атауы; қия алмау.* Ешкімді жамандыққа *қимаушы* едің, Іліп жас-көріні сыйлаушы едің (М.Әшірбеков, Кеш жарық).

ҚИМАУШЫЛЫҚ з а т. *Қимастық, қия алмаушылық.* Теңіздің түрпідей тиген қылығына шыдай алмай шеке тамырына дейін солқылдап, суық толқын қарыған кең кеудесін өмірді *қимаушылықпен* қайсарлық биледі («Қаз. әдеб. »).

ҚИМАҮЛГІ з а т. т е х. *Қиюластырылған белгілі бір затты жасауда қолданылатын ортақ қалып. Қимаульгі* – шаблон, қимаульгі өлшеуіш – шаблонная мерка, қимаульгі бойынша қорамалау – формавка по шаблону (Машина-жасау терм.).

ҚИМАШ с ы н. *Қиылып, сырылған (киім).* Киімдері де ықшамды. Құндыз жағалы, қысқа лүкпан шапан, бастарында қазақы *қимаш* бөрік, сырттарынан қимылымызға жеңіл болсын деп кереге көз торлы сауыт киген (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚИМЫЖЫҚ з а т. с ө й л. *Қибыжық.*

ҚИМЫЖЫҚТА = е т. *Қимың-қимың ету, мардымсыз қимылдау; қибыжықтау.* Ең жақын киіз үйден: – Өй, алжыған қақпас! – деп күңк еткен әйел даусы естілді. – Баласын аяса нетті? – қарт қаймыға *қимыжықтап*, қалқанды жөндеп қойды (С. Санбаев, Аруана). Жесір әйел қызын ұзатып та үлгермеді, оның алдында енді бұйра бас баласы тұрды *қимыжықтап* («Лен. жас»).

ҚИМЫЖЫҚТАУ *Қимыжықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИМЫЛ з а т. 1. *Қозғалыс, қысқа әрекет, әрекеттің бір бөлігі, үзгі.* Сүйсініп жақсы ісіңе, күнше күліп, Сені аңдып, *қимылыңды* санаған кім? (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Қалидың ән айтып отырғандағы бет құбылысын,

қ и м ы л ы н аудармай салатын (К.Кенжетаяев, Дархан дарын). Сенің көзіңнен, кейбір қ и м ы л - д а р ы ң н а н маған деген жылы сезімнің ұшқынын аңғарып қалушы едім (М.Мағауин, Ақша қар). **2. Ис-әрекет, үздіксіз қозғалыс.** Зорман ұйығуы аяқталған соң, оның қ и м ы л ы едәуір төмендейтіндігі белгілі (М.Исмаилов, Зорман.). **3. Күрес, шабуыл.** Ақтық қимыл! Ақтық қ и м ы л жасау бастан шығар ой ма! Хакімді бір жандырып, бір тоңдырып келе жатқан осы өлім құшағы емес пе! (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жау зеңбірегінің орналасқан жерін анықтап алғаннан кейін жалма-жан қ и м ы л ғ а кірістік (С.Сейітов, Сөз. сұра). Атбасар уезінде Иса Дәулетбеков пен Қарсақпай жұмысшысы Мәмбет Шабатов көтерілісшілердің қ и м ы л ы н басқарады (А.Нұрқанов, Мызғымас дос.).

Қимылқима. с у ш а р. Көлденең су қимасының ағыс жыламдығын өлшеуге болатын бөлігі немесе су ағынының белгілі бір межеде, белгіленген уақыт өлшемінде су көлемін есептеу тәсілі (Қаз. тілі термин. Су.).

Қыбыр еткен қимыл. Көзге ілігер қыбыр еткен қозғалыс. Екі көзі Оспанда, оның әр қас қағысын, көзқарасын, қ ы б ы р е т к е н қ и м ы л ы н қалт жібермей отыр (С.Омаров, Дала).

Ожар қимыл. Дөрекілеу әрекет, ебедейсіз қозғалыс. Избасар кетісімен әркім оның о ж а р қ и м ы л ы н, орынсыз дөрекілігін салып ашық күлкіге айналдыратын (Б.Момышұлы, Шығ.).

Орашалақ қимыл. Ойланбастан жасалған, оқыс қозғалыс, ойсыз әрекет. Үйден Құдайберген асыға шығады да «Бекер болды-ау, орашалақ қ и м ы л апатқа ұшыратпаса игі еді?» – дегендей бір тамсанып Сүгірге салқындау қарайды, атына қарғып мінеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚИМЫЛ-ӘРЕКЕТ з а т. Үздіксіз қимыл, мақсатты қозғалыс. Ол онша маңғаз, сыздығы да жоқ, сөйлескен адамына жауабы да әзір, қ и м ы л - ә р е к е т і серке біршама ашық жан (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ҚИМЫЛ-БЕЙНЕ з а т. Қандай да біреудің қозғалысы мен келбеті. Сонымен, бұлар табандатқан бір сағат бойы Елубай Өмірзақовтың қ и м ы л - б е й н е с і н е қадалып, қатып отырды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚИМЫЛДА = е т. 1. Қозғалу, қыбырлау. Жүргендер білмес саламат, Дүние деген ғаламат. Бір тамшы судан қан болып, Анамыздың қарнында, Бірқатар мезгіл өткенде, Қ и м ы л - д а д ы ң жан болып (Ақберен). Шөптің басы жел тұрса қ и м ы л - д а й д ы (Қаз. мақал-мәтел.). Шопан бейтаныс қартқа сәлем беріп, қарсы алды. Кожеке тұяғы әрең қ и м ы л - д а п

жүрген тоқтыларға көз салды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **2. Ис-әрекеттен айналысу, жұмыс істеу, еңбек ету.** Қ и м ы л - д а ң д а р жігіттер, сілтей түсіндер. Баяғыда осы бәрің жабылып жатқан шабындықты, он екі табан жол салып, өзім-ақ түсіріп кететінмін (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). Шалдар әлі көрінбеді. Осы соңғы жұмада астықты молырақ береміз деп қатты қ и м ы л - д а п еді, сол батып кеткен болу керек (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **3. Қарсы әрекет жасау, қарсыласу.** Біріншіден, орманның аты орман, оның әрбір бұтағы пана; екіншіден, біздің зеңбіректер бір орында байланып қалмай, еркін қ и м ы л - д а й - т ы н болады (Б.Момышұлы, Москва.). Соны жақсы білетін Әбілқайыр қанша сақтық ойласа да, қапы қалмай қ и м ы л - д а й т ы н тұсы енді келгенін сезді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Жер қимылдады. Жер баяу, әлсіз сілкінді, қозғалды. Әндіжан қаласынан жазыпты: он сегізінші февральда ж е р қ и м ы л - д а ғ а н д а үш жала қимылдады. Ең бастан қимылдағаны менен екінші жала қимылдағанның арасында он минут өтті дейді («ТУГ»).

Кірпігі қимылдайды. Қозғалуға шамасы келмеді, әрең қозғалды, әлі кетті. – К і р п і г і қ и м ы л - д а п жатыр еді, не болғанын білмеймін (Б.Майлин, Шығ.). Қуып жеткен күнде емшектегі екі ұлдың аман-есендігіне, к і р п і г і н қ и м ы л - д а т ы п өлтірмей жеткізетініне кепілдік бере ме (О.Бөкеев, Үркер).

Қимылдаған қырасар. Қарап отырмағанның ісі бітеді деген мағынада. Қ и м ы л - д а ғ а н қ ы р а с а д ы деп, жалғыз да болса өндіріп тастады (Ауызекі).

Қимылдап қалды. Қолынан келгенді істеп бақты. Қазір халқымның уақтанбай тұрған, жолбарыстай қажырлы кезінде армансыз қ и м ы л - д а п қ а л у ы м керек (І.Есенберлин, Шығ.). Қазағым, көрмегенің әлі алдыңда, Боларсың көне берсең мұнан жаман. Босында аяқ, қолың қ и м ы л - д а п қ а л, Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң (М.Дулатов, Шығ.).

Төрт тағаны қимылдады. Зорға қозғалды; әлсіреді. Жұлын жота жан жері берік қолда, Жеңе алмас құр қ и м ы л - д а п төрт тағаны (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚИМЫЛДАҒЫШ с ы н. Тез қимылдайтын, қозғалыс-қимылы жылдам. Ақкіс дене тұрқы 18-26 сантиметрдей ғана, өте қ и м ы л - д а ғ ы ш жыртқыш аң (Қазақст. аң.).

ҚИМЫЛДАРЛЫҚ с ы н. Қозғалатындай, қимылдайтындай деген мағынадағы өлшем. Қудық біз де ортадан, Бай мен болыс, манапты,

Содан бастап қазаққа, *Қимылдарлық* әл кірді (Жамбыл, Шығ.).

ҚИМЫЛДАС=ет. *Қимылжасасу, қозғалысу*. Кабинетте отырғандар түгел солай бұрылысып, *қимылдасып* қалды (К.Сақабаев, Кенші келбеті).

ҚИМЫЛДАТ=ет. *Қимылжасату, қозғалту*. Ал *қимылдат!* Ал қарқындат! Ал ұрандат! Ал-малат! (І.Жансүгіров, Шығ.). – Жүріңіз, Жәке. Қозғалайық, – деп қолтығымнан демеп, *қимылдатып* жіберді... (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Оның білгені – пулеметтің замогіне бармағын батыра басып, үздіксіз ұшырған оқпен жау жақтан жан адамды *қимылдатпау* (С.Мұқанов, Аспаз).

Қылқимылдатпады. *Түкістемеді*. Қазақтың еркегін білесің, үйге келсе, *қылқимылдатпайды* (Т.Ахтанов, Шығ.).

Ернін қимылдаты [амандасты]. *Жақтыр-маған сыңай танытты, көзге ілмеді*. – Амансыңдар ма, қыздар, – деді Дайыртай көңілдене сәлемдесіп. Сәния *ерін* ұшын ғана *қимылдатып*, басын изеді (К.Ахметбеков, Жеңіс.).

Шөп басын [саусағының басын, ұшын] қимылдаты. *Шаруа істегенсіді, әрекет қылғандай сыңай танытты*. Мынау Мырзатай естіп келген лақаптың да ар жағында әуелде *шөп басын қимылдатқан* бір негіз бар (Ә.Кекілбаев, Үркер). Енді алғашқыдағыдан тырысып, *саусағының басын* ғана *қимылдатқандай* емес, көңілдене, қолын жоғары көтере, сапыра бастады (Н.Оразов, Жауқазын шақ).

ҚИМЫЛДАТҚЫЗ=ет. *Қозғалтқызу, қимылжасатқызу*. Митяның кеудесін көтеріп, денесін өзіне қарай тартқысы келген қимылдарына, бүйірін сыға нығарлай, аяғын *қимылдатқызбай* тастады (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан).

ҚИМЫЛДАТҚЫШ с ы н. *Қозғалтатын, қимылдатытын*. Жұлындағы нерв орталықтарының көпшілігі *қимылдатқыш* рефлексті басқарып, қан тамырларының соғуын (қысылып-жазылуын) және тер шығаратын бездердің әрекетін реттеп отырады (Е.Оразаков, Қайта сок.).

ҚИМЫЛДАТПАУ= е т. *Тырп еткізбеу, қозғалтпау*.

ҚИМЫЛДАТУ *Қимылдат етістігінің қимыл атауы*. Досовтың ойына солдат сөзі түсті. «Ауыз жылыту» армияда жүргенде көп естіген сөз. Бұл ішу мағынасында емес, ас жеп, ауызды *қимылдату* дан шыққан-ды (С.Бакбергенов, Адам.). Шынтақтап, басын көтерейін деп еді,

тырп ете алмады. Кірпігін *қимылдату* ға дәрменсіз (Р.Токтаров, Ертіс).

Шөп басын қимылдату. *Іске кірісу, шаруаны бастау*. Бұл үйде Қантарбай ағамның өзі болмаса *шөптің басын қимылдату* ға жарайтыны жоқ (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚИМЫЛДАТУШЫ с ы н. *Қимылдатып тұратын, қимылға келтіретін*. Иық белдеуін *қимылдатушы* еттер кеудеден басталады да, жауырынға яки бұғанаға барып бекінеді (Адам анатом.).

ҚИМЫЛДАУ *Қимылда етістігінің қимыл атауы*. **1. Қозғалу, қыбырлау, әрекет жасау**. – Ол ақымақтың басын кесіп қайтесін! Одан да шалқасынан жатқызып, *қимылдау* ға шамасын келтірмейтіндей ғып арбаға таңып тастаймыз (О.Иманәлиев, Байқадам). Жан бітіп *қимылдау* ға да жетпеген нәрестенің қанына ортақ болдым деп Құдайдан қорыққаны ма? (З.Ақышев, Ақбел.). **2. Іс-әрекетпен айналысу, жұмыс істеу, еңбек ету**. **3. Гимназияның ашылуы асығыс көрінеді**. Әне-мінемен уақыт өткізбей *қимылдау* керек (М.Дулатов, Шығ.). **3. Қарсыласу, қарсы әрекет жасау**. Екі рауынды бойына Галибке онтайлы *қимылдау* ға мұрша бермеді («Егемен Қазақстан»). Ер-азамат *қимылдау* керек, күшінді салып көр (Ә.Ақбаев, Қара боран). Оның алғашқы қимылы мені мейірімді ойдан жүрдай етті. Дядя Иван – бірден олай *қимылдау* өлтіріп жібергісі келгендердің әдісі дейтін (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан).

ҚИМЫЛДЫ с ы н. *Қозғалысты, қозғалғыш*. Көптің алдына шығып қысылмай сөз сөйлейтін ер *қимылды* батыл жандармен бірге (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қайдар оны бұрыннан білетін: аз сөзді, шұғыл *қимылды* адамды (З.Шашкин, Өмір тынысы). Жер сілкінулер мен вулкандардың атқылауы барлық орында өте бермейді, олар жер қыртысының ерекше *қимылды* келген аймақтарында өтеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС з а т. *Әрекет, үдеріс*. Біраштың сіңлісі десе нанғысыз, пысықша; *қимыл-қозғалысы* да жігі, бойы аласа, қараторы, пісте мұрын, шашы жалбыраған сүп-сүйкімді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚИМЫЛ-ҚҰБЫЛЫС з а т. *Қозғалыс пен өзгеріс*. Оның бет-әлпетінің әрбір *қимыл-құбылысы*, қай уақытта қандай түрге енетіні Нұрбекке жақсы таныс (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ҚИМЫЛ-ҚЫБЫР з а т. *Әрекет-амал, ұсақ қозғалыс*. Қойшының әйелі зоотехникті көрген сайын күрсініп алатын. Әйтеуір бір жүрегін қара

мысықша тырмалаған сансоқты өкініші барын қаншама сездірмейін, білдірмейін-ақ дейтін, амал не *қ и м ы л-қ ы б ы р ы* мен көзқарасы аңартып қояр еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚИМЫЛСЫЗ үст. *Қыбыр етпей, қозғалмай.* Сабыр есіктің алдында *қ и м ы л с ы з* тұрып қалған. Түрінде шаршау мен абыржудың белгісі бар... (М.Құттықов, Аяқталмаған өн). Қыз алғаш жатырқағандай *қ и м ы л с ы з* отырса да, шайқалған күйменің ырғағы темірдей қатқан палуанның денесіне еріксіз жақындатты (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан). Қылмың қағып, көз қиығын әркімге бір тастайды... Дәмелі қыбыр етуге қорыққандай *қ и м ы л с ы з* қатып қалған (М.Мағауин, Ақша қар). // *Тыныш, бірқалыпты, өзгеріссіз.* Көл беті *қ и м ы л с ы з*, нар қамыстар үнсіз (Ғ.Иманбаев, Құстар.).

ҚИМЫЛСЫЗДАНДЫРУ мед. *Қимылсыздандыру етістігінің қимыл атауы. 1. Уақытша қимылдын шектеу. 2. т е р м. Зерттеуді және тасымалдауды жеңілдету үшін немесе ветеринарлық көмек көрсету үшін химиялық заттектердің көмегімен жануарларды уақытша қимылдау әрекетінен айыру* (Қаз. тілі. термин. Экология.).

ҚИМЫЛСЫЗДЫҚ з а т. *Қыбыр етпеушілік, қозғалмаушылық.* Фото кедергілердің қарапайымдылығы, көлемінің аздығы, бөлшектерінің *қ и м ы л с ы з д ы ғ ы* – оны өндіріс үрдісін қадағалауды автоматтандыруда, автоматты сигнал беру жүйелерінде кең қолдануға өте қолайлы келеді (Қ.Айманов, Физика).

ҚИМЫЛ-ТЫСЫР з а т. *Қысқа қозғалыс, қыбыр еткен қимыл.* Іштей сергек. Бұл төңіректің бірде-бір тосын *қ и м ы л-т ы с ы р ы н* мүлт жіберер емес. Үйір бұның жел жағында (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚИМЫЛШЫЛ с ы н. *Қозғалысы көп, тынышсыз, қозғалғыш.* Ағаштарға да өрмелейді. Осындай *қ и м ы л ш ы л* аң жортып жүріп, тоқалтіс, тышқан және құм тышқандарын оңай жем етеді (Қазақст. аң байлығы).

ҚИМЫЛ-ЫРҒАҚ з а т. *Белгілі бір уақыт аралығында ретті түрде қайталанып отыратын қозғалыс.* Сырт-сырт соққан сағат дыбысы ермек емес, бүкіл дүниенің күретамырындағы қан айналымы – барлық адамзат кеудесінің лүпілі, тірі табиғаттың күллі *қ и м ы л-ы р ғ а ғ ы* (З.Қабдолов, Сыр).

ҚИНА = е т. *1. Қиыншылық көрсету, азаптау.* Жүрегіңдегі махаббатты суыта бер дегенің – аяғаның емес, *қ и н а ғ а н ы ң* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Нендей ұрып-соғып *қ и н а с а* да, Жамал бір сөз қарсы айтып көрген жоқ еді

(М.Дулатов, Шығ.). Байғұс шал мен кемпір қанша бауырына тартқанмен, жау қолына түскендей екі баласы да кәдімгідей жетімсіреп қапты. «Итті иесімен *қ и н а с ы н*» деген осы-ау (Қ.Ахметбеков, Жеңіс сарбазы). **2. Ауыртпалық салу, күш жұмсау.** Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз. Елірмелі маскүнем байқаған ғой. Бес-алты мисыз бөңгі күлсе мәз боп *Қ и н а м а й* қызыл тілім, кел, тілді ал, қой! (Абай, Тол. жин.). Бірақ әскер тоқтаған жерден ат шаптырым. Сондықтан барлаушылар ол жақты ат *қ и н а п* зерттеген жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). **3. Тынышын алдыру, берекесін кетіру, қынжылту.** Көргенде оның дидарын: Өзімді-өзім *қ и н а д ы м*, Сөз бастап жайын сұрауға, Қадірлі ед, содан қимадым (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). Қоштасып, қол бұлғап қалғалы тұрмын. Қайта көрісер қызық дәурен бар ма, жоқ па, ол да *қ и н а й д ы* (Б. Нұржекеев, Күй толғақ). Қазіргі балаларды қорқытатын ешбір тылсым күштің қалмағаны, қазіргі балалардың сәби жүрегін тербер ешбір жырдың, ешбір ертектің жоқтығы *қ и н а й д ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). **4. Шаршату, болдырту.** Біз атты *қ и н а м а й*, аяқ-жортақпен, жолдағы ауылға қона-түсуге жылжып бердік (С.Мұқанов, Өмір мект.). Ә дегенде ауру [маңқа] жылқыны қатты *қ и н а п* келіп, құдық суымен шомылдырып, таң асырады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Жан қинады. с ө й л. *Мехнаттанды, терін төгіп, адал еңбек етті.* Мүмкін, істеген адамға бұл жұмыстар да мазасыз шығар, ал мұның әкесі еш уақыт *ж а н ы н қ и н а ғ а н* емес (С.Мұратбеков, Көкөрай). Ауру өле-өлгенше жаннан дәмелі, Жалқау *ж а н қ и н а м а й* малдан дәмелі (Мақал-мәтел.).

ҚИНАБАТТЫ с ы н. с ө й л. *Ғинабатты, мәдениетті.* Адам да қыран тәрізді *қ и н а б а т-т ы* тәрбиені, өнеге, үлгіні керек етеді (С.Бакбергенов, Қоянкөз.).

ҚИНАЛ = е т. **1. Жанға ауыр тию, қиындыққа душар болу.** Қанша жыл *қ и н а л д ы м*-ау, өзіңді ойлап («Жас Алаш»). *Қ и н а л ы п* шыққан ащы терім, ынталанып істеген еңбегім ел игілігіне кетіп жатыр. Бақ емей бұл не енді? (О.Бодықов, Бұлбұл). **2. Зорға-зорға қозғалу, бар күшін салып әрең қимылдау.** Егер Қарлығаш күлімсірей, енді бір рет *қ и н а л а* қараса, жылай салар түрі бар (О.Бөкеев, Қайдасың.). – Бәтір-ау, саған не болған? Түсің өзгеріп кетіпті ғой. – Бәрі бітті, – деді ол ауыруы жанына батқан адамдай *қ и н а л а* тістеніп (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **3. Азаптанып еңбек ету, тер төгіп мехнаттану.** *Қ и н а л м а й* бос ақшаны алғаннан соң, Көңілі бегірек те хош

болады (Кердері Әбубәкір, Қазақым). 4. *Шаршау, әуре-сарсаңға түсу, босқа сабылу*. Білгенге маржан, Білмеске арзан, Надандар баһра ала алмас; *Қи н а л м а* бекер тіл мен жақ, Көңілсіз құлақ ойға олақ (Абай, Тол. жин.). Ойдың осы тәсілдері балада бірсыпырғы дамыған болса, оқыған кітабының мазмұнын дұрыс аңғара бастайды, ондағы негізгі, басты ойларды түсінуде көп *қ и н а л м а й т ы н* болады (К.Жарықбаев, Психология). 5. *Қынжылу, қысылу, қымсынып-қымтырылу*. Жүзінді көргенде, Сөз таппай *қ и н а л а м*. Алдына келгенде, Өкпенді қи маған (Қаз. әндері). Міндет итермелеп амалсыз келгені, әңгімені неден бастарын білмей *қ и н а л ы п* отырғаны байқалады (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

Жаны [жан] қиналды. *Азап шекті, жаны көзіне көрінді.* – Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр. Бірақ менің *ж а н ы м н ы ң қ и н а л - ғ а н ы н* көрсе, өжем де қиналып, жүдемесін деп шыдап жатырмын (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Кедейліктен кісі өлмейді, *Қ и н а л а д ы ж а н* шіркін (Мақал-мәтел.).

Ішін ит тырнағандай қиналды. *Іші әлем-жәлем болып, удай ашып азаптанды, қатты күйзелді.* Жұмабек ертеңгісін тұрып, өзінің кешегісін ойлағанда, *і ш і н и т т ы р н а ғ а н - д а й қ и н а л ы п*, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды (Т.Ахтанов, Тол. жин.).

ҚИНАЛА-ҚИНАЛА ү с т. *Қысыла-қымтырыла, зорға-зорға; жаны ауырып.* Күнде *қ и н а л а - қ и н а л а* әрең көнетін Ғабдолла бұл жолы ықыластана оқуға кірісті (М.Дүйсенов, Меймандар). Осылайша бірге тумаса да, туғандай болған достарымызбен *қ и н а л а - қ и н а л а* айырылыстық (Қ.Асанов, Сағыныш). Не де болса, болар іс болған, Қамбарбек *қ и н а л а - қ и н а л а* қол қойды, енді оны тау құлап кетсе де қайтып алмайды (С.Бакбергенов, Адам.).

ҚИНАЛА-ҚЫСЫЛА ү с т. *Қынжыла-азаптана.* Сондықтан да ол *қ и н а л ы п - қ ы с ы л с а* да еш уақытта қабағын шытынып сездірмеуге тырысады (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ҚИНАЛҒАНСУ *Қиналғансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚИНАЛҒАНСЫ= е т. *Қиналған, қысылған, қиындыққа душар болған адамның кейпіне кіру, соның кейпін көрсету.* – Қас қылғандай менің де демалысқа шыға қалғаным-ай, – деп *қ и н а л - ғ а н с ы д ы* Бәшен (Ү.Уайдин, Ендігісі.). – Ол енді ... дұрыс қой, – Әбекең қысқа сақалын қышырлатып қасылай береді. *Қ и н а л ғ а н с ы п* отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚИНАЛДЫР= е т. *Қиын тигізу, жанды ауырту, азапқа салу, қиындыққа душар ету,*

қиындық келтіру. – Бүліне қоятын ештеңе болған жоқ, – дедім мен, көз жасын орамалыммен сүртіп, – сізді *қ и н а л д ы р а т ы н* бас мақала ғана ғой... (С.Мұқанов, Есею жыл.). Соңғы сөт мені қатты *қ и н а л д ы р д ы*. Екі жауаптың қайсысын қаларымды білмей састым (Ж.Сахиев, Тіршілік.).

ҚИНАЛДЫРУ *Қиналдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИНАЛТ= е т. *Қиын тигізу, қиындық келтірту.* «Әттең, аяғым сау болғанда, кетпенді өзім шабар едім қарияларды *қ и н а л т п а й - а қ*» дейді (О.Әлішев, Батыр болып.). Нар болып жусап жатыр паң, Өркешті дала қыр-жоңы. *Қ и н а л т ы п* мені отырған, Қиыспай тұрған жыр жолы (Т.Айбергенов, Өленд.). Жаңа істің жан *қ и н а л т п а й т ы н ы* жоқ (Мақал).

ҚИНАЛТУ *Қиналт етістігінің қимыл атауы.*

ҚИНАЛУ *Қинал етістігінің қимыл атауы; азаптану, зорлану, қысылу.* Белбасардағы қапалы көздері, *қ и н а л у*, қимау сезімдері қазір енді Еркенің есінде де жоқ. Өтті, кетті бәрі де (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Саржанның күңгірт жүзінде *қ и н а л у* бар секілді (Т.Молдағалиев, Торғай.). Жүсіп шошып кетті. Кенесары оған бір аяу, мүсіркеу, *қ и н а л у* дегенді білмейтін тас мүсін төрізді көрінді (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚИНАЛУЛЫ с ы н. *Қиындыққа душар болған, қысылған.* Үн-түнсіз үй иелерімен қоштаспай, түн жарасында кетіп қалудың ретін таба алмай *қ и н а л у л ы* (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл). Іштей қатты *қ и н а л у л ы м ы н*, орысша білмеймін («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚИНАЛЫҢҚЫРА= е т. *Аздап қинала түсу, қысылыңқырау.* Сөзді неден бастарға білмей *қ и н а л ы ң қ ы р а п*, басын төмен салып Салтанат едәуір бөгелді (А.Жақсыбаев, Бөгет). Қыз *қ и н а л ы ң қ ы р а п* барып, өзі тұмарша етіп тығып қойған жерінен хатты жеңгесіне ұсынды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). «Сенің әйелің толғатып жатыр екен, – деп жазыпты Кузнецов – Бірінші баласы ғой. *Қ и н а л ы ң қ ы р а п* тұрса керек (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚИНАЛЫҢҚЫРАУ *Қиналыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚИНАЛЫС¹= е т. *Қиындыққа тап болысу, жандарын азапқа салу.*

ҚИНАЛЫС² з а т. *Қиындыққа душар болғандық, қиналғандық.* Төбелес дегенің көзге көрініп тұрады. Ашу да, *қ и н а л ы с* та, реніште, – бәрі де айқын (А.Жағанова, Еркежан). Келіншектің *қ и н а л ы с т а* не ойлайтынын кім білсін, менің оған қатты жаным ашып ке-

леді (А.Нысаналин, Алыстағы алау). Әйелінің түннен бергі қиналысын естігенде Жамалдың жаны ашығаны сонша, Қапарбайдың аузына қарап аңырап қалыпты (М.Әбдірахманов, Көктем.). // *Қиындық кездегі, қиналғандағы*. Садыр келіншектің мына қиналыс ойына, ақ пейіл ниетіне не деп жауап берерін білмей састы (Р.Сейсенбаев, Сағынып жет.).

ҚИНАЛЫССЫЗ ү с т. *Қиналмай, ешқандай кедергі, бөгетке душар болмай*. Өлімнің бейнесі алдыңғы ойлардан ажырағысыз, еш қиналыс - с ы з... Қорқыныш пен үрейді адам ойлап шығарған (Т.Әсемқұлов, Талтүс.).

ҚИНАЛЫСУ *Қиналыс етістігінің қимыл атауы*.

ҚИНАС = е т. *Бірге азаптау*.

Жан қинасты. *Жан берісті, еш нәрсе аяп қалыспады*. Дос болу асылында неге керек, *Жаныңды достық үшін қинаспасақ*. Дос болып бірауылда жүре алмайсың, Жоғыңды бір-біріңнің жинаспасаң (Майлықожа, Нақыл).

ҚИНАСУ *Қинас етістігінің қимыл атауы*.

ҚИНАТ = е т. *Жанын ауырту*. Алысып көрсектағы бір шамалы, Нокта өмірбулықтырды, түмшалады. *Қинатып* өзіне-өзін, уа, тағдыр, Жаным-ау, қорлай ма екен мұнша адамды (Ж.Смақов, Мың махаббат).

ҚИНАТУ *Қинат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИНАУ *Қина етістігінің қимыл атауы*.

1. Азаптау, азапқа салу. Еріп жүр, тастамаймын, соған мін де, Алтай асып кетеміз бүгін түнде. Ұлалы көрсетпей ме сізге *қинау*, Мен кетіп, сіз артымда қалған күнде (Ш.Әбенев, Шығ.). Бекзаданың жанын *қинауға* келген періштелер алтынды алып, өлікке тимей кетеді деп ойлайды моңғолдар (І.Есенберлин, Алмас.). **2. Сынаққа түсіру, қиындық көрсету**. Салады нелер *қинауға*, асуы қиын мұзды бел (Ғ.Орманов, Сәт сапары).

ҚИНАУШЫ з а т. *Қиындық көрсеткен адам, қинайтын жағдай т. б.* Майлыбайды танып қалды. Өзін жазалаушы, *қинаушы* адамның кім екенін білгенде қорқу орнына қуанып кеткендей болған (Р.Токтаров, Тұлпар).

ҚИНАУШЫЛЫҚ з а т. *Қинау, қиындық көрсетушілік*.

ҚИПАҚ з а т. *Батылсыз қимыл, бұталақ, бұлтарыс*. Мұның ішке кіргенін олар байқамайтын сияқты. Өзара әңгімелерін үзер емес. Өндірісегін соза самбырлай сөйлеп отырған Жаппар ғана кілт тыйылып, *қипақ* қағып шыбындай қалды (С.Ғаббасов, Серпер). Мен әшейін Шәкең болмаған соң кіріп шығайын деп... – Келуін келіп қалса да, енді

кетудің ыңғайын таба алмай, Нұри *қипаққа* басты (М.Иманжанов, Көкбелес).

ҚИПАҚ-СИПАҚ з а т. *Жағымсыз қылық, бұлтақ-сылтақ*. Сен көріктісің, өткірсің. *Қипақ-сипағың* жоқ. Сонда да болса сенің бетіңді қайтарады (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚИПАҚСЫЗ ү с т. *Қипаңдамай, қипақ-сипақты білмей*. Уәдесі оның берген бұлталақсыз, Шаруанды тындырады еш *қипақсыз* (Айтыс).

ҚИПАҚТА = е т. **1. Тынышы кету, мазасызда-ну; қозғалақтау**. Буыршынның мәністі көз тастасын сезген шеткі аруана *қипақтады* (С.Елубаев, Ойсыл қара). Тыраш-тыртаң біреулердің мінезін шенегендер, «өз үйінде *қипақтап*, кісі үйінде күй таңдап» деп қадайды найзасын (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

2. Батылы бармау, кібіртіктеу, именішектеу, іркілу. Үстін ұлпа басқан теңкиген қоңыр өлімтікті көргенде, сілекейі шұбырып ұмтылған қаншық арланның көрлі қиыс көзінен қаймығып, жұтынып, *қипақтап* берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Өзге ел қонарыла қонаққа кетті. Анасын жалғыз қалдырып кетуге қимағандай *қипақтап* тұрған Мардан ғана (Ж.Мусин, Үміт). Мен болсам ерлі-зайыптылардың өзара келісе алмай отырған кезіне тап болдым ба деп ыңғайсызданып, босаға жақтан әрі өте алмай *қипақтап* қалдым (С.Мұратбеков, Жабайы алма). **3. Істегісі келмеу, қиқаңдау, қиқақтау**. Мәсісін жуыр маңда шеше қоймай *қипақтап* беріп еді, Оспан зекіріп қалды: – Шеш шапшаң мәсіңді!.. (С.Омаров, Қызыл арай). Екі-үш күн міне тұруға сұрағанымызда қызыл атын қимай, бірқатар *қипақтаған*-ды (Ғ.Сланов, Домбыра.). Бүгін уәде беріп, ертең *қипақтасаң* жарамайды (С.Мұқанов, Өмір мект.). **4. Ыңғайсыздану, жайсыз күйге түсу**. Шер басу, шөл басу, мына кемпірден гөрі маған жол, маған лайық еді. Мұны Алтыншаш қана жанымен ұғып, маған мұңдас көзбен *қипақтап* қарағыштайды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). «Төртінші күні сыыршы ағасы келді. Інісіне тіл қата алмай *қипақтап* ұзақ тұрды. Шұңқырға қарғып түсіп көмектесуге батылы жете қоймады (О.Бөкеев, Мұзтау). Көнбеуге талай бұлақтар, Күдікті болып *қипақтар*, Миына түсіп біздің шок. Желкесін қасып сипақтар. Онысы бізге біліңбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5. Қысылып-қымтырылу, қымсыну, сөзін, ойын анық жеткізе алмау**. Сандыбай дастарқан жиналған соң да негізгі әңгімесіне бірден көше алмаған кінәлінің кейпінде, ананы-мынаны сөз ғып, *қипақтап*

берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жастар біріне-бірі қарайды, үндемейді. Тек Әбіш пен Ораздың екі көзі оқыған азаматты тесіп барады: *қипақтап* сөйлей алмай отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөзін дұрыс бастағанмен, аяқ жағын бүлдіріп алғанын енді аңғарған Түнқатар күреңіте қызырып, не дерін білмей *қипақтай* күмілжіп тұрып қалды (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚИПАҚТАҢҚЫРА = е т. *Қысылыңқырау, ыңғайсыздаңқырау*. Арадағы үнсіздік жанына батқан Нұржан *қипақтаңқырап* барып берекесіздеу сөйледі (З.Жәкенов, Таң самалы). – Әдемі сөздерінді қоя тұрып, берерінді айт, әке! – деді Сақа. – Бергенде, – деді Токпақбай *қипақтаңқырап*, – бұл төренің сыбағасы құлын мен тай, олар жоқ. Қой да жоқ... (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Қипақтаңқырап* қасына таяу келіп отырған Бағланға кесесін ұмсынған қонаққа анасы «бұйырсын, алып қой, қайным!» деді (С.Ақтаев, Қапшағай.).

ҚИПАҚТАС = е т. *Қипақ-қипақ етісу*. Оспанға қарайтын ауылнайлар тағы да *қипақтасып* еді. Бірақ енді шара қалмады (Х.Рахимов, Сенгір.). Өңге ұстаздар бір-біріне жәутендеп қарап, не істерін үнсіз сұрағандай *қипақтасып* тұртысты да, кейбірі өңгіменің сиқы бұзылды, енді кеткеннен басқа амал қалмады дегендей аяқтарының ұшымен басып біртіндеп шыға бастаған (Ә.Тарази, Тас жарған). Біз *қипақтасып* кете қоймай, біресе көк есіктің алдында жарулы жатқан қарбызға, біресе анау пәлекете теңкііп жатқан қарбызға қарай бергенбіз (С.Мұратбеков, Шығ.).

ҚИПАҚТАСУ *Қипақтас етістігінің қимыл атауы*.

ҚИПАҚТАСЫП-СИПАҚТАСЫП ү с т. *Қысылысып, именшектесіп, бұғынып-тартынысып*. Қазір ауылдың азулы кісілеріне айналғандардың өзі собес адамдарын көрсе бірден жүндері жығылып, *қипақтасып-сипақтасып* қалады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚИПАҚТАТ = е т. *Қипақ-қипақ еткізу, сипақтату*. Мұрсат бар сезімді дірілдетіп, Досыма сынатайын жырымды оқып. Не нәрсе сені мұнша түнжыратқан, Жақтыртпай *қипақтаатып*, күбірлетіп (Т. Қызықбаев, Темір).

ҚИПАҚТАТУ *Қипақтат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИПАҚТАУ *Қипақта етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ыңғайсыздану, қысылу*. Ережей мен Жақан шыққанда әлдекімнің жон арқасы шымырлауы, *қипақтауы* хақ («Қаз. әдеб.»). Бір

нәрсе айтуға оқталып, батылы жетпей тұрған кісіше *қипақтауына* қарағанда, шұғыл шаруасы бар сияқты (М.Гумеров, Шыңырау).

2. *Бас тарту, қашқақтау*. Сөзіңнен семсер соғып тыныштықта, Қатерден *қипақтауың* дұрыстық па?! (Н.Оразов, Көңіл көктемі).

ҚИПАҚТЫҚ з а т. 1. *Қипалақтағындық, қипақ-қипақ еткендік*. 2. а у ы с. *Ыңғайсыздану, қолайсыз жағдайдың алдында өзін ерсі сезінушілік*.

ҚИПАЛАҚ: *қипалақ қақты*. *Ыңғайсыздықтан, тосылғандықтан, ебедейсіз қозғалды*. «Пысықтығың маған ұнайды» дегендей, ілтипат көрсетіп басын изеген, тек профессор болды. Жаппар да өз есебіне жеткендей *қипалаққа* қозғалақтап, сыпайылық етіп жатыр (С.Ғаббасов, Серпер).

ҚИПАЛАҚТА = е т. 1. *Ебедейсіз қозғалу, әлсіз қимылдау*. Қаздар тағы көтеріле ұша жөнелгенде, *қипалақтап* жөнді ұша алмай жорғалап бара жатқанда, көк құс өзі ұшып екінші рет бас салады (Ш.Айманов, Қыран.). 2. *Қипақ-қипақ ету, қипалаққағу, тынышы кетіп, мазасыздану*. Оның өзіне қарай бұрылғанын көре сала баланың жүзі ду ете қалды. *Қипалақтап* орнынан қозғалақтап кетті (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Қайта-қайта тіл қатып, *Қипалақтап* қоймады (А.Шамкенов, Сырларым менің). Бір ол жақ, бір бұл жаққа шығып ебелектен, Ахметті айнала *қипалақтап* бақсы жүр (С.Торайғыров, Шығ.). *Қипалақтап*, мүләйімсіп қиңсылап, ынтымақ күтеді. Тарзан ара үзіп қашпаса да қаншық қасқыр жанап өткенде ышқынып секіріп кетеді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚИПАЛАҚТАУ *Қипалақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚИПАҢ е л і к. *Бұлтаң еткен ебедейсіз қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз*. // *Бұлтарыс, қалтарыс*. Гүлім менің осы бір жол өлеңім, Қадірменге қалап, сыйлап ұсынар, Сөз бе, тәйірі, Сөкене алпыс дегенің, *Қипаңы* жоқ қиындықтан қысылар (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ҚИПАҢДА = е т. *Тынышы кету, қипақтау*. Сөз арасында мен туралы жағымсыз бірдеңелер айтылады ғой деп, күйгелектеп, *қипаңдап* жаным шығып жүр (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Құбайраның ат бермейтін ыңғайын біліп, енді кезек маған келе ме деген қауіппен Қадес *қипаңдайтүсті* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚИПАҢДАТ = е т. *Қипаң-қипаң еткізу, қипақтату*. Бір ғажабы, күшікке ат қою

ешқайсысының ойына келмеді. «Өлгі күшік қайда жүр» десе, құйрығын *қ и п а ң д а т ы н* жетіп келеді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ҚИПАҢДАТУ *Қипаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИПАҢДАУ *Қипаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИПАҢ-ҚИПАҢ е л і к. *Бұталаңдаған ебедейсіз қайталама қозғалысты бейнелейтін сөз. ≈ Қ и п а ң-қ и п а ң қозғалу.*

Қипаң-қипаң етті. *Қипақтады, қипаңдады.*

ҚИПЫҚТА е т. с ө й л. **Қипақта.** Егер біреуі ұтылғанын іштей мойындап *қ и п ы қ т а й* бастаса, қалғандары ортаға алып кеу-кеулеп кетеді (Т.Иманбеков, Үш ай.). Ерлі-зайыпты екеуі бірдей *қ и п ы қ т а н* отырғасын сөзді Әди өзі бастады (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚИПЫҚТАУ *Қипықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИПЫҢ е л і к. *Ебедейсіз болған қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Қипың қақты. *Тынышсызданып, не істерін білмей о жар қозғалды.* Құсыбай молда шымшық торғайдың ұясында жаралған көкектің балапаны құсап өзі отырған орнына өзі сия алмай *қ и п ы ң қ а ғ а д ы* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ҚИПЫҢДА= е т. *Қипың-қипың ету, қипаңдау.* Ахметқожа ала көзімен атып қалғанда, бухгалтер *қ и п ы ң д а н* бүгілді де қалды (К.Қазыбаев, Ызғар). Айтолқын да *қ и п ы ң д а н*, маңғаз шешесінің алдын орап, сөз қоспаққа ниеттенді (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ҚИПЫҢДАУ *Қипыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРА¹ с ы н. ж е р г. *Түгі жақпарланып шалыс біткен.* Сөз бар ма, Көрұғлының *қ и р а* атының тұқымы ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Төралдына уыққа дейін тіреліп жүк жиналған. Қызыл *қ и р а* барқытпен жабылған (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.).

Қира кезікті. ж е р г. *Қыңыр, қисық.* Ол бір *қ и р а кезікті* адам емес пе (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). Шалының *қ и р а* мінезіне Жаңыл кейуана қатты танданған (Д.Досжанов, Дария).

ҚИРА² з а т. ж е р г. *Қамыстан істелген астыға төсейтін зат, бойра.* Астына *қ и р а* төсе, оның үстінен киіз сал (Қаз. тілі. диалект. сөздігі).

ҚИРА= е т. **1.** *Шағылу, шытынау, сыну.* *Қ и р а ғ а н* орақ тісім қайта шықты, Болғанда қызыл иек әлім кетіп (Жамбыл, Шығ.). Есік-терезесі *қ и р а н*, үңірейіп, бояу-сыры кетіп, бұрынғы сән-салтанаттан жүрдай болған (Б.Тілегенов, Уақыт). Жеті жасар Демекұл әкесімен бірге ұйықтамай таң атқанша

тостағандай жыртық үйінің *қ и р а н* тұрған шаңырағына қарап кірпік қақпайды (С.Ерубәев, Шығ.). **2.** *Құл-талқан болу, бұзылу, құйреу.* *Қ и р а ғ а н* сәнді қаламыз, Қаусаған алып заводтар, Құлпыртып қайта саламыз, Жазамыз, – дедік, – жаңа аттар! (Қ.Аманжолов, Шығ.). Уәкіл: – Жолда көпір *қ и р а н т ы*, Оған неге шпал жоқ? (А.Токмағанбетов, Сайра. бұлбұл). **3.** а у ы с. *Қиру, жойылу, заманы өту.* Қазіргі кезең ескілік *қ и р а н*, жаңаның орын теуіп келе жатқан кезеңі (Ш.Хұсайынов, Таныс.). Шіріген ақау ескі өмір, *Қ и р а д ы*, құлап жалп етті (Ү.Кәрібаев, Өленд.). Енді, ескі өмір *қ и р а н*, көкжиектен азаттық, теңдік таңы атқан (Д.Әбілев, Арман.). **4.** *Үзіліп-мүжілу.* Осылардың салдарынан табиғатта кейбір жартастар *қ и р а н*, ұсақ тастар үйіндісіне, құм мен сазға айналады (С.Орынбаева, География ғажайып.). **5.** а у ы с. *Қырылу, өлу.* Қаладан қол үзсем *қ и р а н* қаламын деген ойдың бәрі де қараң қалды (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Аманкелді мергендермен тапжылмай атысты. Қыр басында әскерлер *қ и р а й* бастады (Р.Аманкелдиев, Батыр). **6.** а у ы с. *Құлау, шетінен құлай бастау, қисаю.* Үйде отырған есірген, еріккендер енді *қ и р а й* күліп жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). **7.** а у ы с. *Еңсесі түсу, тауы шағылу.* Оған қуә – осы қиындықты *қ и р а м а й* көтерген рухымыз (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). – Е, не болмады, – деді Сабыт, – *Қ и р а н*, тауы шағылып қайтты ғой бәрінің де (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

Қирап түсті. *Құрып кетті, жеңілді.* Хабар тиісімен жетіпсіндер. Қиратам деп дүрліге шауып, өзің *қ и р а н түспесіңді* қайдан білесің? (Д.Әбілев, Арман.).

ҚИРАӨТ з а т. д і н и. ескі кіт. **Қирағат.** *Қ и р а ө т і н* оқытып Көріп едім, шатылды, Ниет қыла білмейді, Не қылады нәпілді (Абай, Тол. жин.). Онан соң *қ и р а ө т*, яғни сурәһи фатиха оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады (Абай, Тол. жин.).

ҚИРАҒА д і н и. **Қирағат.** *Қ и р а ғ а* мұсылман қауымы пайда болғаннан бергі жерде салт-жорада үлкен орын алып келеді (Ислам энцикл.).

ҚИРАҒАТ [ар. قراءة] з а т. д і н и. *Құранды түгелдей немесе оның жекелеген бөлімдерін белгілі бір рәсімге орай жатқа айту.* Ол қашан да сөзін осы бір дау жүрмес, күдік келтірмес *қ и р а ғ а т т а н* бастайды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Бір бейітке жаңа қойған тұрып барып, Оқыды *қ и р а ғ а т т а н* кәлам шәріп Көр ішін күңірөндіріп бір көрінсем, Қарайды, сескенбейді көзін салып (Н.Ахметбеков, Шығ.).

Қирағат кітабы. *Құран оқу ережесін баяндайтын кітап.* Тәрбие беру үшін *қ и р а ғ а т к і т а б ы* н оқытқанда құр қарасын ғана оқытпай, жоғарыда айтқанымыз секілді ішкі мағынасын да түсіндіру тиіс (М.Дулатов, Шығ.).

ҚИРАҒАТТА= е т. *Құранды оқу ережесіне салып мақамдау, нәшіне келтіру.* Бір бейітке жаңа қойған тұрып барып, Оқыды *қ и р а ғ а т т а п* кәлам шәрип, Көр ішін күңірендіріп бір көрінсем, Қарайды, сескенбейді көзін салып (Н.Ахметбеков, Амангелді). Кедей өлсе үйіне Күңіреніп бармаған. Аттана шауып бай өлсе, *Қ и р а ғ а т т а п* құранды, Күні-түні сайраған (Жамбыл, Тол. жин.). Арабтың аңыздарын алған жаттап, Құлнияз қымсынбай-ақ *қ и р а ғ а т т а п*, Адам ата, Хауанадан сөйлеп кетті, Хайбаттап әйел затын балағаттап (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

ҚИРАҒАТТАЙ с ы н. *Қирағат сияқты, қирағат тәрізді.* Әйелдер бейіт басында бөлек отырады. Қайрекең даусын созып, *қ и р а ғ а т т а й* оқи берді (А.Жағанова, Еркежан).

ҚИРАЙ ү с т. *Шетінен, бәрі, түгел; қырқай.* Үйде отырған есірген, еріккендер енді *қ и р а й* күліп жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Біз *қ и р а й* аурып, дәрігерлер бір апта бойы біздің үйден шықпады (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Ішіндегілер дін аман. Ақырған аязыңды елең қылар емес. *Қ и р а й* мас («Қаз. әдеб.»).

ҚИРАЙСОҚ ү с т. 1. *Тындырып, шетінен түгендеп.* Әйел боп бір күн үйде отыра алмайды. Үйдің де, түздің де шаруасын *қ и р а й с о қ* қып жатады («Қаз. әдеб.»). 2. *Тіреліп, әбден аузы-мұрнынан шыққанша, лыққа толы.* Немістер сыраны аштыққа ұрынбау үшін, астықтан жасалатын тағам түрлерін көбейту үшін ойлап тапқан екен. Тарихи негізі, ұлттық дәстүрі болған соң өздеріне жарасып тұр. Тек көптеген жас жігіттер мен қыздардың *қ и р а й с о қ* мас болып жататыны болмаса («Жас Алаш»).

ҚИРАКЕЗДЕУ ү с т. *Қырсықтау, қисықтау.* Ол *қ и р а к е з д е у* басталған қиын шаруаның ақыры бұлайша сәті түсіп, оңына айналғанына және о баста мөлшерленген болжамның дәл шыққанына риза еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

ҚИРАКЕЗИК с ы н. ж е р г. 1. *Қыңыр, қисық.* Екіұдай, екі бірдей *қ и р а к е з і к* от шығар (А.Сүлейменов, Бесін). 2. *Қисық-қисық, айқыш-қайқыш, соқтықпалы.* Сондайлық табыстарымызды еске алу үстінде қазақ халқының тағдыры мен тарихы қандайлық басқа *қ и р а к е з і к* жолдарға соғып, не күйлер басынан кешіруіне мүмкін болар еді? (М.Әуезов, Шығ.).

ҚИРАКЕЗІКТІ с ы н. ж е р г. *Қиракөзік.* Ол бір *қ и р а к е з і к т і* адам емес пе? (Диалект. сөздік).

ҚИРАКӨЗ с ы н. *Қырсық, қыңыр, қисық.* Өз ішіндегі *қ и р а к ө з*, қыңыр мінезді Жайырбек... (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ҚИРАЛАҢ е л і к. *Бұралаң ете қалған, қисайғандағы қысқа қимылды бейнелейтін сөз.*

Қиралаң етті. *Қисаң етті, қисайып көзге көрінді.* Әтей мен Матай ағайлар ойламаған жерден *қ и р а л а ң е т е* қалады (Ү.Уайдин, Ендігісін.). Қоңыр құлжаның *қ и р а л а ң е т іп*, алдындағы тастан кеудесін асыра алмай, сүйретіле құлап түскені көрінді (М.Әуезов, Қараш). Жайшылықта мұрнына су жетпей, асығыс қарбаласып қуалап жүруші еді, сылбыр тартып қалыпты. *Қ и р а л а ң е т іп* шет жақтан бүк түсті (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚИРАЛАҢДА= е т. *Қисаңдау, қиралаң-қиралаң ету, аяғын зорға-зорға қисық басу.* Әлгі бір қоңыр қозының аяғын мал басып кетсе керек, *қ и р а л а ң д а п* жүре алмай жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кісідей ақсай басқан *қ и р а л а ң д а п*, Шырмалып отырам ба сеніменен (Әсет, Шығ.). Түйелер *қ и р а л а ң д а й* басады. Жаяу басшылар қисалаңдап барады (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ҚИРАЛАҢДАТ= е т. *Қисаңдату, қиралаң-қиралаң еткізу.* – Ал, енді аяқты *қ и р а л а ң - д а т ы ң д а р!* – деп, өзі де шойнаңдай бастады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Тасты, ойдым-ойдым жол шұқанақтары машиналарды *қ и р а л а ң - д а т ы п*, жолаушының мазасын алды (А.Сатаев, Ақын ізі).

ҚИРАЛАҢДАТУ *Қиралаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАЛАҢДАУ *Қиралаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАҢ е л і к. *Қираңдап, қисаңдағандағы қысқа қимылды бейнелейтін сөз.* *Қ и р а ң* басып жөнелді, Алақайлап ел енді Қуанышқа кенелді. Едірейіп, қалқиып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қираң етті. *Ауырлықты көтермей, әлі келмей қисайып қалды.* Жүкті көтерген бойда есектің арқасына тастай салғанда, байғұс, бәлі *қ и р а ң е т іп* теңселіп кетті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қара шокпар көзіне тағы бір көрініп, құлақ шекесінен салып өтті, ол *қ и р а ң е т іп* құлап түсті (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚИРАҢДА= е т. *Қираң-қираң ету, қиралаңдау, қиқалаңдау.* Мұстайдың мәстек жирені ыңқ етті де, *қ и р а ң д а п* қалды (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы). Есек екі-үш рет ұмтылып, әрең тұрды да, *қ и р а ң д а п* дір-дір етіп жүре берді (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

ҚИРАҢДАУ *Қираңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАТ = е т. 1. *Шағу, сындыру, бүлдіру, қылату*. Ол құс қайта түскенше ағаш түбіне кіріп үлгірген де, бүркіттің ағыны ағашты *қ и р а т қ а н д а й* (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Жау «қайтсең де аламын, күйретемін де, *қ и р а т ы н* басып өтемін» деп күштің үстіне күш салып жатыр (Б.Момышұлы, Офицер.). 2. *Быт-шыт қылу, ойрандау; құл-талқан етіп жеңу*. Қара түнді *қ и р а т ы н*, Қажығанды ширатып... (Жамбыл, Таңд. шығ.). Қылышпенен шауып *қ и р а т ы н*, Жырадан қандар жосылды (Қамбар батыр). Я жауынды *қ и р а т*, жарынды құш, я махаббатыңды, жақсы өміріңді жауға таптат (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Аттанып жүз мың әскер бізге келген, *Қ и р а т т ы* біздің елді келген жерден (Батырлар жыры). 3. а у ы с. *Тындыру, қопарып істеу*. Сосын жұрттың бөріне аспаннан қарайтын сіздің сонша *қ и р а т ы н* істеп тастаған қандай еңбегің бар? (А.Жағанова, Еркежан). Арман жоқ жырым болса елім сүйер, Жайым жоқ *қ и р а т т ы м* деп кісім-сінер (Т.Молдағалиев, Алатау.). Жетісерсің, жетістірерсің. Саған қарап тұр еді бәрі, *қ и р а т а р с ы ң!* – деп кекеді Ахмет (А.Хангелдин, Фани.).

Шаңырағын қиратты. *Астан-кестеңін шығара ойрандады, әлек салды; қым-қуыт, у да шу етті.* «Расымен-ақ, біреу осы нәрестеге де қол көтерер ме екен? Кімнің бұл *ш а ң ы р а ғ ы н қ и р а т ы н*, түндігін тіліп еді» – деді ол ішінен (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚИРАТА ү с т. *Быт-шытын шығарып, бұзып-жойып*. Долы толқын көк мұзды көтере соғып, *қ и р а т а* сүйрей жөнелді (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.). Сәні балалары сияқты байлардың жылқыларын *қ и р а т а* сатып жатуы да сондықтан (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көкітай бөріңді *қ и р а т а* жеңіп отыр (М.Әуезов, Абай жолы.).

ҚИРАТА-МИРАТА ү с т. с ө й л. *Қирата-жапыра, құл талқан қыла*. Саңғыр етіп терезенің бір көзі ойылды да қалды. Тас *қ и р а т а - м и р а т а* ішке сүңгіп кетті (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ҚИРАТҚАНСУ *Қиратқансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАТҚАНСЫ = е т. *Тындырғандай, қиратып, жойғандай кейін білдіру*. Үстіне солдат киімін киіп, тапанша таққанына *қ и р а т қ а н - с ы н* жүрген шығар (С.Бегалин, Замана.).

ҚИРАТҚЫЗ = е т. *Быт-шытын шығарту, құл-талқан еткізу, бұзғызу*. Атамның зиратын неге *қ и р а т қ ы з а с ы ң*? Ондайды қай халықтан көріп едің? (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Ханша тұрғызған көк мұнараны өз қолымен *қ и р а т -*

қ ы з а с а, ел көңіліне қонақтаған әлгі бір лақапты растайды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚИРАТҚЫЗУ *Қиратқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАТҚЫШ с ы н. *Қирата алатын, бұзғыш*. Енді бірде ызалы аласұрып, құтырына қанталап, қиянатқор *қ и р а т қ ы ш* мінезін жалақтады (Д.Әбілев, Баянауыл.). Жолдас аға лейтенант, танк *қ и р а т қ ы ш т а р* командасы 25 адам сіздің қарамағыңызға келді (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Сөйте-сөйте оның қала *қ и р а т қ ы ш* қотиын бабасына тек түр жағынан ұқсайтынына көзім жетті (М.Қабанбаев, Кермек.).

ҚИРАТҚЫШТЫҚ: **қиратқыштық қабілет**. ө с к. *Зымырандық шахталар сияқты нығайтылған нысаналарды қиратуға жеткілікті протилді эквивалент пен дәлдікке тәуелді қуатты жүйе* (Қаз.тілі термин. Әскери.).

ҚИРАТТЫР = е т. *Быт-шыт қылдыру, құл-талқанын шығарту, бұздыру*.

ҚИРАТТЫРУ *Қираттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАТУ *Қират етістігінің қимыл атауы.*

1. *Құл-талқанын шығару, қылату, бұзу*. – Опырай, мына жарғы тигерлер үйді *қ и р а т т а у!* (С.Мұқанов, Теміртас). 2. *Қылату, сылату, атып түсіру*. Баласының күз түсе *қ и р а т ы н* әкелген елік күдері сияқты семіз аңдарының етіне Әймен қуанып та қалған болатын (С.Бегалин, Таңд.). 3. а у ы с. *Қырып-жою, қопарып істеу, бірдеме тындыру*. Көпшілікке тым қатаң болып көріне берме, Жарбол қалғанда кімді *қ и р а т а р* дейсің, қалып-ақ қойсың, кейін көреміз – дейді (Б.Майлин, Шығ.). Ашу үстінде отырып *қ и р а т а т ы н* кісідей үйлерін тастап жүре берді (С.Шарипов, Шығ.).

Қиратуды шектеу. ө с к. *Ядролық шабуыл кезіндегі қиратылысты азайту мүмкіндігі*. *Қ и р а т у д ы ш е к т е у* стратегиясы ен-жар қорғаныстан белсенді қорғаныстан және қарсыластың шабуылдаушы күшін әлсіздендіруге бағытталған алдын ала шабуылдардан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚИРАТУШЫ з а т. *Қирттып жоюшы, бұзып бүлдіруші*. Шаттығы сол – біз еңбек адамдары *қ и р а т у ш ы* емес, құрушы күшпіз (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). «Қатындардың жұмысын істейтін мен қатын емеспін», – деп ыдыстарды *қ и р а т у ш ы* едің, оны ұмытқан екенсің, ә? (Ә.Әбішев, Фаламат.).

ҚИРАТЫЛ = е т. *Бұзылу, бүліну, шағылу, сындырылу*. Кейінгі жылдарда тар көшедегі аласа, сыықсыз үйлер *қ и р а т ы л д ы* да, зәулім, сұлу үйлер салынды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Терезенің сыртқы қақпағы ашылып, шынысы *қиратылды*. Терезеден алдымен қарғып түскен Өмірбек болды (Б.Майлин, Шығ.). Асаулар апат етіпті тағы нені? Дінгек пе *қиратылған* кемедегі (Д.Әбілов, Танд. өленд.).

ҚИРАТЫЛУ *Қиратыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚИРАТЫС = е т. *Құл-талқан етісу, бұзысу.* Оны сегізінші жылы талай көпінді өзім де *қиратысқанмын* (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.).

ҚИРАТЫСУ *Қиратыс етістігінің қимыл атауы.* Зор дауылдағы үлкен теңіздің бір толқыны боп ескі кемерді *қиратысуға* жарамай, құрсауы босаған бөшкедей қаңырсып жатып алдым (Д.Әбілов, Арман.).

ҚИРАТХАНА з а т. *Қирайтхана.* Баска жұрттар Абайдай адамның атына ескерткіш орнатады, *қирайтхана* ашады, жазылған кітап, істелген игілік істерін атақты жақсының атына арнайды («Абай»). Шәуешекте *қирайтхана* болмаса да, бұлардың үйлерінде неше түрлі газет, журналдар болып, өркімнің пайдалануына жол болсын («Қазақ»).

ҚИРАУ *Қира етістігінің қимыл атауы.*

1. Бұзылу, бүліну, сыну. Автомобиль мен транспорт жасайтын кәсіпорындарды болатпен қамтамасыз ету ол машиналардың төзімділігін арттырады, сынуын, *қирауын* кемітеді, жөндеу жұмыстарын азайтады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **2. Құру, жойылу.** Не құтылу, не *қирау*, Шешілер кезі жекпе-жек (С.Бегалин, Баллада.). Барлық іске де бір ашу серпіні араласқандай, *қирау*, бүлінушілер де көбейіп кетті (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке.).

Үйлердің қирау дәрежесі. *тех. Ғимараттың беріктігін, сыртқы әсерге қарсы тұру қасиетін анықтайтын шама.* Жер бетінің еңістігі артқан сайын *үйлердің қирау дәрежесі* де артатынын зерттеулер көрсетіп отыр (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚИРАУЫҚ с ы н. *Тез бұзылатын, оңай қирайтын.* Бұның да Әріпхан айтқан *қирауық* дүние үстіне алтын жұмыртқа тастағаны рас еді ғой. Білсін, білмесін, тура төбеден түсіргендей етті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Күйініш емес, кекесін. *Қирауық* дүние немесе сол дүниенің сілемі мына отырғандар (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚИСА з а т. **Қисса** (*ауыз әдебиетіне тән эпикалық жанр; жыр, дастан*). Сыйлаушы ек қартты құрметпен, Сырлы сөзге майталман. *Қиса* мен аңыз, ертекепен, Есесін оның қайтарған (М.Әлімбаев, Лирика). Рухани дүниесі де жалаң қабаттау, тарихтан да, *қиса* - *лардан* да хабары жоқ, жай ғана жандар бо-

лып берілген (А.Токпанов, Бүгінгі күн.). Мұхит шалдың аузынан шыққан *қисаның* бірнеше ауызын азайтып айтып жібереді (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит).

ҚИСАЙ = е т. **1. Бір жағына қарай ауу, қисық тұру.** Басындағы құлақшыны бір жақ шекесіне *қисайған* (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Жұдырықтай қараша үй, қырық жамау, Бір жағына *қисайған* аласалау (Қ.Жұмалиев, Қырдағы күрес). Ерні *қисайып*, көзі шатынап, ашу кернеген адам секілді (З.Шашкин, Сенім). Қарасұңқардың буындары босап тұра алатын емес. Жүрегі айналып, бет-аузы *қисайып* кеткен (Ә.Әлімжанов, Отырар.). **2. а у ы с.** *Жамбастап жату, жантаю.* Төсегінің үстіне барып *қисайып* жатты (Б.Майлин, Шығ.). Тек Әліп ... *қисайып* төсегінде жатыр (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Қызы мен шешесі іргеде қарай *қисайып* жатып сыбырласты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Шай ішіп болып, шаршаған Аманжол шынтақтап *қисайды* (А.Токмағанбетов, Әке.).

3. Ұйықтау, жатып дем алу, тынығу. Басын шайқап, ауыр күрсінеді. Ұйқы қысып амалсыз *қисаяды* (А.Токмағанбетов, Әке.). *Қисайсам* төсегім, тұрсам тұлыбым алдымда тұратын (К.Тоқаев, Тасқын). Күні бойы көш соқты болған жұрт ымырт жабыла *қисайды* (З.Рысбекова, Әйел сыры). **4. а у ы с.** *Қырсығу, қыңырлық істеу, қиқарлану.* – Немене, сен әлі *қисайып* жүрсін бе? Ой, сен бір *қисайса* көнбейтін Мақшын ағаңнан үйренген екенсің ғой (З.Шашкин, Өмір тынысы). Рахым бір *қисайса* тырысып, көнбейтін еді (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Бұл ақылға үшеуіміз жығылып едік, біреуіміз *қисайып* қалдық (Т.Ахтанов, Үндістан.). **5. а у ы с.** *Өлу, дүңше салу.* Садақаны сауға бер, *қисайған* соң не пайда (Қаз. мақал). Әне, біздің сикымыз осы. Ау, тағдырдың жазған дәм-тұзы таусылып, бір күні біреуіміз *қисайып* қалсақ қайтесің? (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.). Есен тұрса дүние, *қисаймаса* жағалар, Арқаларың сендердің емес екен аналар?! (С.Баймолдин, Сенемін саған). **6. Солу, салбырау, босау.** Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік, Екі алма кеудесінде *қисаймайды* (Абай, Тол. жин.). **7. Ойыс немесе дөңес т.б. күй алып, формасын бұзу.** Сондықтан құс тіпті минералдық азық мол болғанның өзінде рахитпен ауырады, соның нәтижесінде төс сүйегі *қисаяды* (Құс өсіруші.). Швед шыбыны шаққан өсімдіктер тырбық ауруына шалдығады, ауырған өсімдік сабағы *қисаяды*, жапырағы қатпарланады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). Кіреберістегі тоғанға

салынған көпір жатқанды жақсы көріп тұратын көрі-кұртаң күзетпіден аумайды. Бір жағына ауып, *қиса я* қалыпты (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

Абыройы қисайды. *Ар-абыройдан айырылды, ұятты болды.* Тірілді, тірілді. Құдай берген *а б р о й ы ң қ и с а й м а й т ы н* болды, күрең жорға ат табылды (Ш.Хұсайнов, Үкілі Ыбырай).

Аузы [аузы-мұрны] қисаймай. *Бет-аузы бұлк етпей, ұялмай, шімірікпей.* Сонда Шермек *а у з ы-м ұ р н ы қ и с а й м а с т а н*: өлсең борыштанбай өлсеңші, неңді бересің деді-ау (Б.Майлин, Шығ.). *А у з ы қ и с а й м а с т а н* бұйығы ауылға пәле шақырып отыр, ағайын арасын алаламақ (Д.Досжанов, Зауал).

Бастан жыға қисайды. *Бағы қайтты, басына іс түсті.* Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда, Ол тұрмас *б а с т а н ж ы ғ а қ и с а й ғ а н д а*. Мұнан менің қай жерім аяулы деп, бірге тұрып қалады кім майданда? (Абай, Тол. жин.).

Жасы қисайды. *Жасы ұлғайды, жасы кетті.* Жас дейтін жас та емессің, *ж а с ы ң* қырыққа *қ и с а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

Жығасы қисайды. *Бағы тайып, басына қиындық түсті.* Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда, Ол тұрмас, бастан *ж ы ғ а қ и с а й ғ а н д а* (Абай, Тол. жин.).

Қоң еті қисайды. *Еті қашты, арықтады.*

Қылы [қылшығы] қисаймады. *Ештеңесі кетпеді, шығын болмады, дәнеңесі кетпеді деген мағынада.* Ауылдың бейлі биыл кең, Өйткені мал-жан дін аман, *Қисаймай* шықты қылшығы Қысыңнан да қысаған (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір құдықты бергеннен Шыңғалидың *қ ы л ы қ и с а й м а й д ы* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚИСАЙТ= е т. *Бір жағына қарай бұру, ауытқу.* Жылқының кейде үстіңгі еріні бір жағына *қ и с а й т а* тартып кетеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Үзік туырлықтың айқасқан жерінен түскен сөулеге мойын бұрып, жалпақ басын *қ и с а й т а* томаға астынан қарап та қояды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Ақ күшік басын *қ и с а й т а* қарап, есіктің алдында ұзақ отырды (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2.** а у ы с. *Тура, дұрыс жолдан ауытқу.* Нағыз сын қисықты түзейді, сынсымақ түзудің өзін *қ и с а й т а д ы* (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). **3.** а у ы с. *Арнау, бір іске, біреуге (назарын, сөзін т.б.) бұру, бағыттау.* Жігерліге сөз айтсам, Жылдамырақ аңдайды; Жігерсізге *қ и с а й т с а м*, ат пен киім таңдайды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚИСАЙТУ *Қисайт етістігінің қимыл атауы; бір жағына қарай ауытқу, бұру.* Мүсін сол жерінде әлі тұр екен. Немістердің қолынан тек

оны сәл *қ и с а й т у ғ а* келіпті (І.Есенберлин, Алтын құс). «Бір» дегенде кеудені оңға қарай *қ и с а й т у* керек («Халық мұғ.»).

ҚИСАЙТЫҢҚЫРА= е т. *Қисайта түсу, аз-дап қисайту.* Басын сол жақ иығына сәл *қ и с а й т ы ң қ ы р а й* қарап қалыпты. Бадырайып кең ашылған көзінің дымқыл кірпіктерін сирек қағады (З.Жәкенов, Күн көтеріл.). Дағдысы ма, кемтарлығы ма, кім білсін, аузын *қ и с а й т ы ң қ ы р а п* бір езулей күлімсіреді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ҚИСАЙТЫҢҚЫРАУ *Қисайтыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАЙЫҢҚЫРА= е т. *Қисая түсу, қисайып, бір жаққа ауытқырау.* Салмағын сау аяғына сала *қ и с а й ы ң қ ы р а ғ а н ы м е н*, оқ тиіп қысқарған мүгедек аяғына жеңілдік келер емес, сырқырай ұйып барады (Т.Қызыров, Махабат.). Жабай домбыраны бауырына қысып, бір жағына *қ и с а й ы ң қ ы р а п* отырып, әлгі әзірдегі көріністі бақылап сырт қалыпты (А.Жақсыбаев, Бөгет). Тек ауыл келіндеріндей аяғын жия алмай, *қ и с а й ы ң қ ы р а п*, бір қолымен жер тіреп отыр (К.Баялиев, Дегелек.).

ҚИСАЙЫП-ҚИСАЙЫП ү с т. *Қатарынан бір жағына ауа, жамбастап.* Балалардың бөрі жағада күнге қыздырынып *қ и с а й ы п-қ и с а й ы п* жатыр (Б.Шаханов, Ақ иірім).

ҚИСАЙЫП-ҚЫҢЫРАЙЫП ү с т. *Түзу емес, қисықтанып, қыңырланып.* Оңтүстік Американың тауларынан Дарвин *қ и с а й ы п-қ ы ң ы р а й ы п* өскен ағаштар мен бұталарды көрген (Жалпы биология).

ҚИСАЙЫС з а т. *Қисайып қалғандық, қисайғандық.* Құс мұрыны бетінің оң жағына қарай жапыра қисайған. Тегін *қ и с а й ы с* болмаса керек, керемет бір күшті ауыр соққының жапырып өтуінен болған *қ и с а й ы с* тәрізді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚИСАҚ з а т. *Қиқаңдаушылық, қисаңға салушылық.* *Қ и с а қ т ы* қой қарағым (Ауызекі).

ҚИСАҚТА= е т. **1.** *Қисаңдау, қиқаңдау, қисалаңдау; қиқалаңдау.* **2.** а у ы с. *Қылыңдау, қылмыңдау.* Нұралы біраз *қ и с а қ т а п*, Алмаға көзін қадады, Өзінше ол да сыр сақтап, Өртеніп, жанып барады (Т.Молдағалиев, Алатау.). **3.** а у ы с. *Жалтарып-бұлтару.* Бұынсыз бұлқынғанмен жөні келмес, *Қ и с а қ т а п* сөз асырмақ дегенмен де (Айтғыс). – Таксыр, *қ и с а қ т а -м а ң ы з* енді. Менің өкем өліп отырғанда сізге бір жартылық жалқы ма сонша (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

ҚИСАҚТАУ *Қисақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАЛАҚТА= е т. 1. *Қисалаңдау, қиқалаң-қиқалаң ету.* Нияз, асылы, көбірек қыдыратын. Ләззат оның мас болып, *қисалақтан* жүрген кезін көрген емес (Т.Ахтанов, Боран). Есебін тауып шолақ шегені суырып алдық. Баланың *қисалақтан* есі ауыңқырап кетті (М.Мырзақұлов, Өмір.). 2. а у ы с. *Қылмыңдау, қылтың-сылтың ету.* Бұл жақта бұрын болмаған адам. Қасымда отырып, *қисалақтан*, қалжыңдасқысы келген (К.Қазыбаев, Аманат).

ҚИСАЛАҚТАУ *Қисалақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАЛАҢ е л і к. *Бір жағына ауып кеткендегі қайталанба қысқа қимылды бейнелейтін сөз. // Қисық, түзу емес.* Алда кедір-бұдыры мол *қисалаң* жол жатыр (Қ.Салғарин, Ақмаржан).

Қисалаң етті. *Қиқаң етті, қисаң етті, бір жаққа қарай ауып кетті.* Балуанның алғашқы шабуылынан бір пенде сау қалмайтын. Шірік томардай *қисалаң етін* барып, жер сүзетін (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Стол *қисалаң етті* (К.Исабаев, Қарабала).

ҚИСАЛАҢДА= е т. *Қисалақтау, қисалаң-қисалаң ету.* Төрт доңғалақ төрт жаққа *қисалаңдап*, Өгіз арба келеді іліп зорға (К.Дәрібаев, Шиелі өзен). Қазіреттің түсі бұзылып, аузы *қисалаңдап*, жыбырлап: – Астапыралла! Астапыралла! – деді (Д.Әбілев, Арман.). Мана биге өзі келіп шақырған қызды іздеп, орнынан тұрды да, *қисалаңдай* жүріп келіп орындықтардың біреуіне сылқ етті (М.Қожахметова, Күннің алтын.).

ҚИСАЛАҢДАС= е т. *Қисалаң-қисалаң етісу.* Алдыңғы жақтың бөрі түгел жапырыла жазып жатыр. Төмен еңкейді, *қисалаңдасады*, жалтақтайды (Ф.Қайырбеков, Ақ желкен).

ҚИСАЛАҢДАСУ *Қисалаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАЛАҢДАТ= е т. *Қисалаң-қисалаң еткізу.* Кемпір енді сол шалдың өзін мазактағандай, қан-қан бетін ыржалаңдата *қисалаңдатып* сұқ қолымен оны нұқи көрсетіп, қиқылдай күлді (Қ.Салғарин, Сол бір.). Осыны күтіп тұрғандай арбасының оң жақ артқы дөңгелегін *қисалаңдатып* Оспан да жүріп кетті (К.Хамзин, Жұлдыздар.).

ҚИСАЛАҢДАТУ *Қисалаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАЛАҢДАУ *Қисалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАҢ е л і к. *Бір жағына қарай ауып қалғандағы қысқа қимылды бейнелейтін қимыл.*

Қисаң етті. *Қиқаң етті, қисая кетті.* Сәлім не де болса енді құтылған шығармын деп келе

жатқанда, ат кенет *қисаң етін*, омақаса мұрттай ұшты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). О, жігіт болмай кет, – деп, *қисаң етін* ол Бертайға бұрылды (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Ол менің бетіме, одан малақайыма қарады да басын *қисаң еткізді* (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ҚИСАҢДА= е т. 1. *Бір жағына қарай ауып қозғалу, қисаң-қисаң ету, қираңдау.* Лақтырып бір шетінен бір шетіне, Машинаң жолға шыққан *қисаңдайды* (Айтыс). Елірмесі ұстаған кезде екі езуі көбіктеніп, аузы *қисаңдап* екіленіп кететіні бар (Ә.Данаев, Күнімай). Әлде қызыл иегімнің *қисаңдағанына* зәру ме? («Қазақст. әйелдері»). 2. а у ы с. *Қиқаңдау, қиқалақтау; бұлтару, жалтару, тайсалу.* Қол қоймай *қисаңдаса*, кәдімгі әдетіне басып қымбат ыдыстарды қират, телефонға ұмтыл (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Құдаша, *қисаңдамай* жөн сөзінді айт, Жағалбайлы бола ма, Тамасы ма? Сөзіңнің өтірік бар арасында (Айтыс).

ҚИСАҢДАТ= е т. *Қисаң-қисаң еткізу.* Аузын *қисаңдатып* отырып, әр нәрсенің басын шала сөйлеген болды (О.Бөкеев, Мұзтау). «Өзімді ажалдан солар алып қалды. Көрмейсің бе, қазір де Құдайдың *қисаңдатып* жүгіртпін қойғаны» – деді (Р.Хайруллин, Офицер.). Темір ауыздық тым жанын ауырттып жіберген болу керек, қайта-қайта аузын *қисаңдатып*, ауыздықты қарш-қарш шайнады (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҚИСАҢДАТЫС= е т. *Қисаң-қисаң етісу.* Ишекендер екі-үш сағаттай құтырған өгізше өкірісіп болған соң, күндегі қалыпша ақ майға лықисып, тағы бірсыпыра ауыздарын *қисаңдатысып*, тасбық алып отырған болып, ұйықтады (С.Торайғыров, Таңд.).

ҚИСАҢДАТУ *Қисаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАҢДАУ *Қисаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСАҢ-ҚИСАҢ е л і к. *Бір жағына ауғандағы қайталанған, бұлаңдаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Қисаң-қисаң етті. *Қайта-қайта қисаңдады, қисайып қозғалды.* Қала берді, жұрт жейді. Ал менікі не? Азаннан кешке дейін *қисаң-қисаң етін* (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). – Ұялтпаңызшы, жеңеше, – деппін отырған жерімде *қисаң-қисаң етін* (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ҚИСАП¹ [ар. حساب] з а т. к ө н е. **Есеп.** Олардың шаруаларына қатты керекті нәрсесі

болғаннан кейін әрқайсы тұқымды руларына қарай жан *қ и с а б ы* менен мал қисаптарына лайықтап жер-су алысып отырса керек еді («ДУГ»). Көзім тоймас қарасам тамашасын, *Қ и с а б ы н а* ми жетпей адасасың (М.Дулатов, Шығ.). // *Тең, тең болушылық*. Мұнда аяққы сөздер ұйқаспағанымен, жол басындағы «білімі» мен «білігі» өзара толық үйлесіп тұрғандықтан, мақал тұтастық тапқан, сондықтан ол өлеңмен аударылғанға *қ и с а п* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Қисап етті. *Теңестірді, тең көрді, санатқа қосты*. Сатады қызды қазақ мал орнына, Алмайды хала жұпты жар орнына Әйелді хайуанға *қ и с а п е т і н*, Тұтады өзін ерлер хан орнына (М.Дулатов, Шығ.).

Қисап жоқ [қисабына көз жетпейді]. *Өте көп, есепсіз*. Сарыарқаны жайлаған иісі қазаққа мәлім мыңғырған малында, сән-салтанатында *қ и с а п ж о қ* (С.Жұнісов, Ақан сері). – Ойбай, сұрама. Кісілігінде *қ и с а п ж о қ* тіпті (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Енді қалайда байдың көзіне түсу керек. Ақар-шақар ел, күнде сапырылысып келіп жатқан *қ и с а б ы ж о қ* қонақ (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

Қисап қылды. *ж е р г. Іздеу салды, сұрастырды*. Жоғымды *қ и с а п қ ы л с а м* да таба алмадым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚИСАПАТ *с ы н. Пәле іздеген, кердең*. Кеудесін керіп, Мұрынын көкке көтерген. Тап көзір мен де, *Қ и с а п а т*, кердең, кесірмін (Ж.Аманов, Ынтызар.).

ҚИСАПСЫЗ *с ы н. Есепсіз, өте көп. Қ и с а п - с ы з* рақатым, бейнетім кем, Дерттісің көрген күнің менімен тең?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл сарайды әкесі Жалайыр хан салдырған. Анау *қ и с а п с ы з* алтын-күмісті жинаған да сол (О.Сәрсенбаев, Сағым). Манағы аран ішінен сүйреп шығарылған *қ и с а п с ы з* құланның көпшілігі түйе-түйе қып ауылға артылып жіберілді (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Теңдесі жоқ*. Есепсіз қылып мал берген, *Қ и с а п с ы з* қылып жан берген (Жамбыл, Шығ.).

ҚИСАПСЫЗДЫҚ *з а т. Есепсіз көптік, молдық*.

ҚИСАПТА = *е т. с ө й л. Есептеу, есебін шығару*. Ас иесі пұлын *қ и с а п т а п* отыр екен, Зарлық шығып бара жатқанда: – Ей, пұлын бер! – деді (Батырлар жыры).

ҚИСАПТАУ *Қисапта етістігінің қимыл атауы*.

ҚИСАЮ *Қисай етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Бір жағына қарай ауу*. Соларды темір төсек алдындағы түкті кілем үстіне төсегенде шеше мен баланың құшақтасып *қ и с а ю ы н а* мол жет-

ті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *тер м. Қатты заттың майысып өз формасын өзгертуі*. Оған жақын орналасқан оның жанама қуыстарының ауруына, кеңсіріктің әртүрлі болып келетін *қ и с а ю ы н а*, ісінуіне қатысы бар екенін, ал мұның өзі рефлекстік тыныс тарылуына, булығыға алып баратынын жиі байқаймыз (Б.Айтқожина, Бронх демікпесі).

ҚИСАЯ *ү с т. Тұзу емес, бір жағына ауа*. ...Қыздарға қыр көрсетіп, көк есекке, *Қ и с а я* мініп алып жүрсем-ау мен (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). Қазан астындағы от *қ и с а я* жанды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚИСАЯ-ҚИСАЯ: қисая-қисая кетті. *Қатарынан жантайып ұйықтады, қалғыды*. Бірақ Жолдыбайлардың келуін күте алмадық; ұйқыдан қалжыраған әйелдеріміз де үй тігуе шамасы келмей, көрінген жүкті жастанып, *қ и с а я-қ и с а я к е т т і* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Шайдың келуі де, ішілуі де тез болды. Ет піскенше *қ и с а я-қ и с а я к е т т і к* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚИСАЯ-МИСАЯ *ү с т. с ө й л. Бір жағына ауа, құлай-жантая*. Құмырсқа *қ и с а я-м и с а я* барып, тамның төбесіне шығып кетеді (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Пароходтың толқынына батып бара жатқан қайықтай *қ и с а я-м и с а я* тудың қанатына тірелді («Қаз. әдеб.»).

ҚИСЫҚТӨС *з а т. т ү й е ш а р. Қоспақ пен айыр түйенің арасынан шыққан, суыққа шыдамсыз, өзі әлсіз түйе тұқымы* (Ә.Жақыпов, Түйе өсіру.).

ҚИССА [ар. قصة] *з а т. ә д е б. 1. Ауыз әдебиетіне тән эпикалық жанр; сюжетті жыр, дастан, кітаби эпос*. Дінді қасиеттеу үшін мұсылман дінінің артықшылығын, асылдығын халықтың құлағына сіңіріп, көңіліне қондыру мақсатымен шығарған *қ и с с а* да мұсылманның жеңгендерін, көпірлердің дінге енгендігін сөйлеп өтеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әжесі көп *қ и с с а н ы* жатқа айтатын кісі еді (Ф.Қайырбеков, Ақ желкен). **2.** *Қазақ әдебиетінде кітаби ақындардың Шығыс әдебиетінің сюжетіне шығарған дастандарын, өлеңмен жазылған ертегі-хикаяны осылай атаған*. Жамалжан, қонағыңа қызмет ет, *қ и с с а* оқы, «Сал-салың» қайда, «Қыз Жібегің» қайда, – деп, куә болып отырушы еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). *Қ и с с а л а р д а* өлең мен қарасөз (проза) араласып, кейіпкерлердің іс-әрекетін сипаттағанда айтушы өлеңдетіп, өз жанынан қосатын сөздерді қара сөз түрінде: «әл қисса, күндерде бір күн» деп әңгімелетіп кетеді. Қазақ тіліндегі *қ и с с а л а р д ы ң* басым бөлігі осындай сипатта туған

(С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Қ и с с а*, хикая деген атауларды кейде қазіргі ақын-жазушылар да қолданады. Х.Ерғалиевтің «Қыз қисса» атты поэмасы бар. Қ.Ысқақов кейбір әңгімелерін хикая деп атаған (Әдебиеттану термин.).

Қисса қылды. *Жырға айналдырды, жырлады.* Екі ғашық сөздерін *қ и с с а қ ы л ғ а н*, Ағалар, сөге көрме Ақылбекті (Ғашық-наме).

ҚИССАДАЙ с ы н. *Қисса сияқты (аңыздай).* Өмірдің ол бір шағы ұрпаққа әлі-ақ *қ и с с а д а й* болады (К.Қазыбаев, Аманат).

ҚИССАШЫ з а т. *Қиссаны жатқа айтушы, жырғау.* Мындаған өлең жолдарын жатқа білетін *қ и с с а ш ы л а р* араб елдерінде әлімсақтан бері өмір сүріп келеді («Білім және еңбек»).

ҚИССАШЫЛ с ы н. *Қиссаны жақсы көретін, қиссақұмар.* Шығыс әдебиеті үлгілерін жинап, өңдеп бастыран *қ и с с а ш ы л* ақындардың бірі – Ақылбек Сабоұлұлы (Ғашықтық дастан.). Әрі ақын, әрі әнші, әрі *қ и с с а ш ы л*, сері жасқа кім қызықпайды (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ҚИСУА [ар. *كسوة*] з а т. д і н и. *Меккедегі қасиетті Қағбаның жапқышы.* *Қ и с у а н ы ң* жоғарғы жағындағы 16 бөліктен құралатын белбауларға алтын аралас күміс жіппен Құран аяттары жазылған. *Қ и с у а д а ғ ы* жазулар «сұлсам» деп аталады (ҚҰЭ). Алғаш Қағбаны қандай *қ и с у а м е н* қалай жабудың белгілі бір жүйесі болмаған (ҚҰЭ).

ҚИСЫҚ с ы н. **1.** *Бір жағына қисайып кеткен, түзу емес.* Селтендеп, қонышы жыртық етіктің *қ и с ы қ* өкшесі ғана көрінеді (Ж.Ташенов, Өтелген парыз). *Қ и с ы қ* арба жол бұзар, Дүмше молда дін бұзар (Қаз. мақал.). *Қ и с ы қ* болса да жол жақсы, Дошы болса да қыз жақсы (Мақал.). **2.** *Әбден ескіріп, тұрпаты өзгеріп, майысып кеткен.* – Қимай жүргенің *қ и с ы қ* мылтық пен астындағы ат қана ма? (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). // *Тік емес, көлбеу, қиғаш.* Баланы нәрсеге түзу қаратпай, *қ и с ы қ* қарату да зиянды. Баланың жүре алмай қалуы осыдан (М.Жұмабаев, Педагогика). **3.** а у ы с. *Қырсық, қыңыр, кесір.* Әлгі *қ и с ы қ* сөздің иесінің де *қ и с ы қ* ойлы жан екенін бірден сездім. Одан сескене бастадым (І.Есенберлин, Алтын.). Нағашым *қ и с ы қ* кісі болған екен, қайдан сандалып соған тартқанымды (С.Досымов, Күз демі). Көңілдің *қ и с ы қ* мінез, кінәратшыл, тақаппар толқындай ойнамалы болғаны қандай жаман (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар). // *Қыңыр, қырсық мінезді адам.* Достарыңа сыр сөйле, Сонда да саған аз қалмас. Тамам талды жинасаң, *Қ и с ы қ т а р д ы* түзеткен Қайыңнан ойған тез болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

4. м а т. *Кеңістіктің геометриялық нүктелерінің орны ретінде қарастырылатын геометриялық ұғым.* Сонымен, парабола – тұйықталмаған, шектеусіз созылып жатқан әрі Х осі оның симметрия осі болып табылатын *қ и с ы қ* болатын болды (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Декарттың әмбебап математикасы үшін әріп алгебрасы мен *қ и с ы қ т а р* геометриясы арасындағы өзара байланысты тағайындау қажет (А.Кобесов, Математика.). Жазықтықта алынған жылжымай бір орында тұратын нүкте мен түзуден қашықтықтарының қатынасы ылғи да тұрақты шамаға тең болатындай болып қозғалушы нүктенің сызатын *қ и с ы ғ ы н* екінші ретті қисық деп атайды (О.Жәутіков, Жоғары математика.). // *Терістік, бұрыс еместік, адасушылық.* Бірақ адал азамат күресуге, *қ и с ы қ қ а* қарсы тұруға міндетті (Ақ отау). **5.** *Теріс, бұрыс; қате, адасқан.* Селтең-селтең *қ и с ы қ* жүріс жат маған, Сенің сырың – Менің жырым жаттаған (Қ.Мырзалиев, Қош.). Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір *қ и с ы қ* жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін (Абай, Тол. жин.). **6.** *Әділетсіз, жалған.* Шариятта *қ и с ы қ* билік айтқан бидің орны дозақта деген (Ә.Бөкейханов, Шығ.). // *Терісінен, оңынан емес, қателікпен, адасып.* Түзу кел, *қ и с ы қ*, қыңыр, қырын келмей, Сыртын танып іс бітпес, сырын білмей (Абай, Тол. жин.).

Аузы қисық болса да. *Орынсыз болса да.* Сөйлейді олар... *а у з ы қ и с ы қ б о л с а д а*, Сол мақалды өзін айттың деп қойып (Ш.Әбдікәрімов, Алтын қазық).

Қисығы түзелді. *Мінезі жөнделді, бойындағы жаман қасиеті жойылды.* Ол бұрын ад жаман жігіт болмайтын. Сәл қисық, қыңырлау еді. Ағаш емес адам *қ и с ы ғ ы т ү з е л е д і* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қисық [қисық ағаш тезден, ағаш түзелер тезге салса] ағашты тез түзетер. *Кез келген теріс кеткен іс, бұрыс жолға түскен адам, т.с.с. қолға алып тырысып бақса, тәртіпке салып, реттесе орнына келер, жөнделер, оңалар деген мағынада.* *Қ и с ы қ а ғ а ш т ы т е з т ү з е т е р*, Қисық сызықты көз түзетер. Қисық ағаштың көлеңкесі де қисық (Мақал). – Әлімжан, жас та болсаң ел ағасысың. Сен білмейтін ештеңе жоқ. «*Қ и с ы қ а ғ а ш т е з д е н*, дау сөзден мұқайды» деген (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Шешеннен сөз табылар, Жауар бұлттай торласа, *Қ и с ы қ а ғ а ш т ү з е л е р*, Тезге салып морласа (Батырлар жыры).

Қисық айна. б е й н. *Дұрысты бұрыс, оңды теріс, жақсыны көмескі т.б. қылып бұрмалап көрсететін нәрсе.* Жақсы әдебиет – түзу айна,

жаман әдебиет – *қисық айна* (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Қисық аяқ. *Талтақ, бұты қисық.* Қызыққан көзге *қисық аяқтың* да сұлу көрінетін әдеті ғой (А.Әбішев, Ауылда.).

Қисық бітті. *Қисая өскен.* Заулап біткен бөйтерек Панасы кетіп бұл күнде Үй ағашқа жарамас, *Қисық біткен* тал озды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қисық жорыды. *Теріс болжам жасады.* Біздің сөзімізді жұрт теріс түсініп, ойымызды *қисық жорып*, қыңыр қарап, алауыздық-құлауыздыққа санап бара жатқан соң, біздің міндетіміз білгенімізді айту еді ғой, айтарымызды айттық (М.Дулатов, Шығ.).

Қисық сызық. *м а т. Координаттары белгілі бір айнымалы шаманың функциясы түрінде берілген кеңістіктегі нүктелердің геометриялық орны.* *Қисық сызық* термині математиканың әртүрлі саласында зерттеудің мақсаты мен әдістеріне байланысты түрліше анықталады (ҚҰЭ).

Қисық табан. *э т н. Оң аяқ пен сол аяққа киетін сыңары бір-бірінен ажырамайтын, бірдей болып келген (етік).* Қатындардың да берекесі кетіп, аяқтарына киген *қисық табан* кебістеріне күрткі қар толып, отынның жоқтығына қиналып жүр («Айқап»).

Қисық табанды. *Қисық табан етік киген.* Әнеуі кебісі шалжиып, тымақшаң, күпішең кеткен, Шаймағамбеттер шекпен пәтелі, шләпелі, *қисық табанды* жігіт болып қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қисық табан етік. *э т н. Дәстүрлі тәсілмен пішілген аяқкиімнің бір түрі, яғни оң аяқ пен сол аяққа киетін сыңары бір-бірінен ажырамайтын, бірдей болып келген аяқкиім.* Сол заманда ерлерге *қисық табан етік*, әйелдерге көк сауырлап кебіс-мәсі тігеді (М.Хакімжанова, Шығ.).

Қисық төс. *т ү й е ш а р. Нар түйе мен інгеннің будандасуынан туған.*

Өтпелі қисық сызық. *Топырақтың кеуектілік көрсеткіші мен топырақ сығылуы кезінде оның бір жаққа қлғаюын болдырмайтын қысымның арасындағы байланыс.*

ҚИСЫҚАУЫЗ *з а т. ж е р ғ. Майшабақ.* *Қисықауызды* жесең, шөлдейсің (Диалект. сөздік).

ҚИСЫН = *е т. Қисыны келу.* «Қойшы-ей! Осылай болуға әбден *қисын* дады. Осының тіпті рас» – дейді (М.Әуезов, Ескілік көлеңкесі.).

ҚИСЫНДАМА *з а т. Қағидат, ұстаным.* Джон Локк пен Шарль Лун де Монтескье бұрынғы сакралды биліктің орнына конституциялық билік *қисын* да *м а с ы н* ұсынды («Егемен Қазақстан»).

ҚИСЫНДАСТЫҚ *з а т. Үйлесімділік.* $\approx$ *Қисын* да *с т ы қ* тапты.

ҚИСЫНДАСУ *з а т. геол. Биоценозды және оның топтарының бірнеше немесе көптеген бірігу жиынтығына жататын, бір-бірімен кезектесетін ценоэкожүйелердің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚИСЫҚҚАНАТ *з а т. ө с. Қуаңшылыққа төзімді, жалаңаш, тостаған жапырақшалары тік өскен, құлгіндеу келген құлтелері бар тау бөктерінде өсетін біржылдық шөптесін өсімдік.* *Қисыққанат* – кривокрыльник (Б.Калиұлы, Өсімдік атау.).

ҚИСЫҚ-ҚЫЛИ *с ы н. Тұзу емес, ретсіз, қиық-жиық.* Сонда мұржадан шығатын түтіні мен *қисық-қылы* есік-терезесін ескермесеңіз, жаңбыр өтіп, басылып қалған мая-пішеннен аумайды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚИСЫҚ-ҚЫҢЫР *с ы н. 1. Қисайып-майғысып қатып қалған.* Тоғайларда, әсіресе, құмайт жерлерде тораңғы көп өседі. Тораңғының дің сабағы жуан, *қисық-қыңыр* және кеуекті келеді (Т.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). **2. Қырсығып-қиңырып қалған.** Күн қысқа осы күнде, өріс алыс, Шөп іздеп *қисық-қыңыр* жүрдім шалыс (Айтыс). Сатираға тап болса, *Қисық-қыңыр* күйрейді. Кездесетін шақ болса, Сыпыра шеттен түйрейді! (М.Рашев, Бұйымтай). Тілді *қисық-қыңыр*, дөрекі, былапыт, лас, ұят сөздерден тазарту керек дейді (Ө.Айтбаев, Тіл шеберлігі).

ҚИСЫҚСЫЗЫҚ *з а т. м а т. Координаттары белгілі бір айнымалы шаманың функциясы түрінде берілген кеңістіктегі нүктелердің геометриялық орны.* *Қисықсызық* термині математиканың әртүрлі саласында зерттеудің мақсаты мен әдістеріне байланысты түрліше анықталады (Математика).

ҚИСЫҚСЫЗЫҚТЫ *с ы н. т е р м. Қисық сызыққа қатысты.* $\approx$ *Қисықсызықты* бет.

Қисықсыздықты интеграл. *м а т. Жазықтықтағы немесе кеңістіктегі кез келген қисық сызықтың бойымен алынған интеграл.*

ҚИСЫҚТАН = *е т. 1. Қисық болу, қисаю.* **2. а у ы с. Қыңырлану, қырсықтану.** Әні, Ысқақтан барып сұрап ала ғой берсе! – деді *қисықтан* *ы п* Жантай (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚИСЫҚТАНУ *Қисықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫҚТАУ с ы н. *Аздап қисық өскен, қисайыңқыраған.* Етік аяғыма жақсы сыйды. Біреуінің бір өкшесін *қ и с ы қ т а у* салыпты (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.). *Қ и с ы қ т а у* басы көрінед, Тигендей зиян мойынға (Айтыс). Моңғолдардың көздері негізінде *қ и с ы қ - т а у*, көз шарасы қиғашырақ, қазақтікі – дөңгелектеу (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сәл *қ и с ы қ т а у* бітіпті, Сол иығы... сол қолы (Ж.Саин, Танд.).

ҚИСЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Бір жағына қисайып кеткендік.* Дене *қ и с ы қ т ы ғ ы н* түрлі аспаптармен емдеуді ғылым тілінде ортопедиялық әдіс дейді (Е.Оразаков, Дәрігер.). Жер меридианының *қ и с ы қ т ы ғ ы* әр жерде бірдей емес, полюстер маңында меридиан доғасы радиусы үлкен дөңгелекке сәйкес, ал экватор маңында радиусы кіші дөңгелекке сәйкес (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **2.** а у ы с. *Кесірілік, қырсықтық, қиңырлық.* Баяғыда бір меселімді қайтарып жерге қаратып едің. Тағы да сол *қ и с ы қ т ы ғ ы ң а* басып отырсың (Т.Қажыбаев, Айналайын.). Екеуі ең алғаш қонсы қонған жылы-ақ сол *қ и с ы қ т ы ғ ы м е н* бұған жақпай қалған (Д.Әшімханов, Ақкаба.). Қартайсам да менде де *қ и с ы қ - т ы қ* бар, – деп Төкең мұртын сипап қояды (Ғ.Иманбаев, Құстар.). **3.** м а т. *Қисық сызықтың (беттің) тік сызықтан (жазықтықтан) ауытқу дәрежесін сипаттайтын шама.* Қисық сызықтың *қ и с ы қ т ы қ* теориясы теориялық және қолданбалы механикада, физика мен техниканың басқа да бөлімдерінде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

ҚИСЫҚ-ШОЙТЫҚ с ы н. *Үйлесімсіз, ұйқассыз.* – Әй, Ақан-ай, сөзге ұстасың-ау. Біздікі әйтеуір қыңыр-сыңыр, *қ и с ы қ - ш о й т ы қ* бола береді, – деп тағы күлдірген Әлжан Ақанға жақындай түсті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚИСЫН з а т. **1.** *Бір нәрсенің ыңғайы, реті, жүйесі, нобайы, орайы.* Өтіріктің өзіне нанба, *Қ и с ы н ы н а* нан (Қаз. мақал.). – Қазақтың мақалы бар ғой «өтірікшінің айтқанына сенбе, *қ и с ы н ы н а* сен» деген (С.Бегалин, Замана.). *Қ и с ы н ы* келіп тұрған шаруаны кейінге қалдырып қайтсін. Сол сағатта-ақ музейге баруға әзір екендігін білдірді (М.Токбергенов, Жыл он екі ай). Сөз *қ и с ы н ы н* жүйесі білер (Мақал-нама). **2.** *Жорамал, болжам.* Бұл *қ и с ы н* ту баста әлем толған атомнан тұратын тұман айналысқа ұшырып, жылу пайда болып, содан әлем денелері Күн системасы қалыптасқан, кейіннен Күннен Жер бөлініп шығып, бірте-

бірте суынып, осы кезгі қалпына келген дейді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). Жердің қайдан, қалай пайда болғандығы жайында бірнеше *қ и с ы н д а р* бар (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). **3.** п е д. *Логика, логикалық сараптау.* *Қ и с ы н ы* қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қазірде ғылым Айдың қайдан, қалай пайда болғандығы туралы үш түрлі *қ и с ы н д ы* айтады (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

Қисыны келді. *Реті табылды, жөні түсті.* *Қ и с ы н ы к е л ғ е н* сөздің бәрі де ақыл, **Қисыны келген** сөздің бәрі мақұл. Орындар бірі жоқ, көбі ғапыл (Н.Оразов, Көңіл.). *Қисыны келгенде* айтылар күлкілі бір жай: әрқашан дүниеге келген жаңалық та, жақсылық та өзіне қас пен қарсылықты ала келеді емес пе (Қ.Бадыров, Естен кетпес.).

Қисыны кетті [қашты]. *Берекесі, жөні жоқ деген мағынада.* Қылығы кеткен ел бағып, *Қисыны кеткен* сөз бағып (Абай, Тол. жин.). *Қисыны кетсе* қатады, Келсе жұмыс кезіне. Айнамды алып қарайын, Айнаға көзім салайын (Қамбар батыр).

Қисыны қашқан. *Берекесі кеткен, бей-берекет.* Жанған жаным жана берсін: обалымыз қиюы жоқ, *қ и с ы н ы қ а ш қ а н* дүниеге, оңға баспай, солға басқан қазақтың қара ғұрпына болсын (С.Торайғыров, Шығ.).

Қисынын келтірді. *Орайын, ыңғайын тапты.* Ендігі еңбегі ауыр қара жұмысқа ұсап барады. Сөзден сөз талғап, *қисынын келтіре* алмай діңкесі құрыды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Қисынын тапты. *Ретін, орайын келтірді.* Қиуадан шауып, *Қ и с ы н ы н т а у ы п*, Тағыны жетіп қайырған, Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең өзің біл (Абай, Тол. жин.).

ҚИСЫН= е т. *Үйлесу, ұйқасу, реті келу.* Кейде аяндап, тынығып, Айтылса соған *қ и с ы н ы п* Кетеді бойың ісініп. Ойнағандай құлын-тай (Ш.Құдайбердиев, Өленд. поэм.). Өлтірме бұл баланы тектен-текке, Мұныңыз *қ и с ы н - б а й д ы* ашу-кекке. Басшымыз сол кісі ғой, не дер екен, Туғанын білдірейік Балқыбекке (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚИСЫНДА= е т. **1.** *Қисынын келтіру, жүйелеу.* Менің кешірім өтінгім келді. Бірақ әуелгі сөзді қалай *қ и с ы н д а п* бастаудың ретін таппай көп қиналдым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **2.** *Жорамалдау, болжау, шешу.* Желді күні мықты күзет қойып, қауіпті жерлерді құм салған қаптармен бекітіп отырса болғаны деп *қ и с ы н д а д ы* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚИСЫНДАС = е т. *Қисыны келу, үйлесу*. Шу дегенде ешқайсысы үйлескен, *қ и с ы н д а с - қ а н* өңгіме айтып кете алмады (Ф.Мүсірепов, Шұғыла). Өтірік айтайын десең, *қ и с ы н д а с а* кетеді екен. Ғали болып зуладым-ай келіп (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ҚИСЫНДАСТЫР = е т. *Жүйелеу, орайластыру, қисынын келтіру*. Тәжірибесіздігінен *қ и с ы н д а с т ы р ы п* айта алмады. Бір ғажабы, Көшім сенді де, жадырап қоя берді (М.Мағауин, Бір ата.).

ҚИСЫНДАСТЫРУ *Қисындастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНДАСУ *Қисындас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНДАТ = е т. *Қисынын табу, ретін келтіру*. Сапап Нұраділді де білуге қатты құмар. Бірақ сұрауға *қ и с ы н д а т а* алмай жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.). Біреуі екіншісіне жауабын сен айт, сөзімді өзің баста дегендей. *Қисында т а ыңғайластырып* айтады (М.Мырзақұлов, Өмір дастаны). Қызғаншақ әйел, Түсімде үш көрдім дей ме? *Қ и с ы н д а т ы п* өзінше, Тілдейді жұрттың көзінше (С.Мақанұлы, Көріп жүр ғой.).

ҚИСЫНДАТУ *Қисындат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНДАУ *Қисында етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНДЫ с ы н. *Орынды, жүйелі; жөні бар*. Сондықтан тарихи әдебиеттен болсын, халық аузында ертеден сақталып келген *қ и с ы н д ы* сөздерден болсын төменгі біздің жазғанымыздың кемін толтырарлық (М.Дулатов, Шығ.). – Осыны айтқаны *қ и с ы н д ы* десеңіз, рас болсын да қойсын (Ә.Әзиев, Оянған ар). Жігіт шешен, *қ и с ы н д ы*, ұтып сөйледі. Оның мұнысын Тілеубергенов те теріс көрген жоқ («Қаз. әдеб.»). – Сөздің шынына қарама, қисынына кара, – дейтін халық, сөздің *қ и с ы н д ы*, ойдың жүйелі болуына үлкен мән берген (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ҚИСЫНДЫЛАУ с ы н. *Орындырақ, дұрысырақ, жөнірек*. Бұл айтқаным Қалиға *қ и с ы н д ы л а у* көрінді білем, босаңси бастады (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚИСЫНДЫЛЫҚ з а т. *Дұрыстық, орындылық*. Тіпті қалаға қатынайтын автобустың есігінен қол бұлғап бара жатқан кластасы осылай болудың *қ и с ы н д ы л ы ғ ы н* дәлелдегісі келгендей (Ж.Дәуренбеков, Шұғыла.).

ҚИСЫНДЫР = е т. *Қисынына келтіру, қиыстыру; жүйелеу*. Ер қосқанға ұқсайды сөз сөйлемек, *Қ и с ы н д ы р ы п* жымпитып қойсам демек, Атқа тыныш, адамға жайлы келіп, Көзге

сұлу, өзі оңды болса керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Үйіне қонақ келсе жайғасып отырып, қасқырларды қалай соққаны туралы таң аппақ атқанша *қ и с ы н д ы р ы п* өңгіме айтады (Қ.Жойқынбеков, Қуантпы.). Ал «қашақ» деген, «қазы-қақ» деген сөзге келсек, бұл екі сөздің қай-қайсысын да қазақ деген атқа *қ и с ы н д ы р ы п* жанастыруға болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚИСЫНДЫРУ *Қисындыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНСЫЗ с ы н. *Орынсыз, ретсіз; жүйесіз, негізсіз*. Сондықтан біз әрбір үлгілі өмірден талант іздейміз, әсіресе, жиырма-ақ жаста қайтқан Бернияздың өмірінен үлгі іздеу, әрине, *қ и с ы н с ы з* (М.Жұмабаев, Шығ.). Көздері ұры мысықтың көзіндей жылтындай күліп, қайдағы бір *қ и с ы н с ы з* сөздерді айтып, қалжыңдаған болды (С.Жүнісов, Ақан сері). Айтар сөзге данасың, *Қ и с ы н с ы з ғ а* қалай нанасың (Айтыс.).

Қисынсыз [буынсыз] жерге пышақ ұрды. *Орынсыз жерге жабысты, кісінің қимас нәрсесін сұрап, әлек болды; босқа әуреленді*. – Не бітірем, *б у ы н с ы з ж е р г е п ы ш а қ ұ р ғ а н* мен бола ма? (М.Иманжанов, Адам.).

ҚИСЫНСЫЗДАУ с ы н. *Орынсыздау, ретсіздеу, ыңғайсыздау*. Сыздық ішінен қалыңдығының бұл мінезін *қисынсыздау* көріп, әлденеше рет соған қарап қалжыңдап, не бір нәрселерді сұраса да, қалыңдығы бұған бұрылып қараған жоқ (М.Әуезов, Қараш.). *Қ и с ы н с ы з д а у* болғанмен, бұл жүрек не істетпейді кісіге (С.Алдабергенов, Алға).

ҚИСЫНСЫЗДЫҚ з а т. *Үйлеспеушілік, орынсыздық, қықаспаушылық*. Қозғалыс дегеніміз не? – деген сұрақты түсініп, оған дәлелді жауап бермек болғанда біз адам ойы тұрғысынан *қ и с ы н с ы з д ы ғ ы* себепті теріс сияқты көрінетін қорытындыларға келеміз дейді олар (А.Қасымжанов, Диалектика.). «Оқиғаға құрылған роман», «Адам тағдырына құрылған роман» деп бөліп-жарған К.Симонов пікірін орынды сынады, бұлай бұтарлаудың *қ и с ы н с ы з д ы ғ ы н* сенімді дәлелдеп берді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Қазақ шонжарларының пікірлерінің *қ и с ы н с ы з - д ы ғ ы н* көрсете отырып, мен өзімнің пікірімді дәлелдейтін фактілер келтірдім (Ш. Уәлиханов, Мақала. хат.).

ҚИСЫНУ *Қисын етістігінің қимыл атауы.*

ҚИСЫНШЫ з а т. *Ұйқастырушы, үйлестіруші, ұйымдастырушы*. Мен әдебиет *қ и с ы н ш ы с ы* емеспін. Тек өз ойымды ғана айтып жатырмын, (Ә.Нұршайықов, Шығ.). ҚАЗАПП

жас ұйым, *қ и с ы н ш ы л а р ы*, ірі тәжірибелі ысылғандары жоқтың қасында (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚИСЫПЫР с ы н. *Жатырлаған, шаңдағы шыққан.* Пайдасы сол, оқыралаған кезде құйрығын шаншып, көздері алайып, ара-тұра ауыл үстін шаңдатып, коғалды *қ и с ы н ы р е т і п*, Селезневтің көзіне бір көрініп кетіп тұрады (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.).

ҚИТ: *қитетсе.* *Бірдеңе десе, сәл нәрсе жаса-са.* *Қ и т е т с е* жанжал, төбелес, байлап тастау, кейде кісі өлтіру қазақ пен мұжық араласқан жерде тым-ақ көбейіп барады (М.Дулатов, Шығ.). Өнерсіздің қылығы: Тура сөзін айта алмай, *Қ и т е т у г е* бата алмай, Қорлықпенен шіруге (Абай, Тол. жин.). Сорлы жан әйелден де бар дейсің бе, *Қ и т е т с е к*, кетпес таңба басылғаны, Еркекке түк жүкпайды, қайта оларға, Жігіттік мақтан болар жасындағы (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қ и т е т с е* шешесіне шағыстыратындықтан, содан аулақ болайыншы деп үндемейтінмін (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ҚИТАБАН с ы н. ж е р г. *Мызғымайтын, мыңқ етпейтін, қасарма, қыңыр.* Ақырзаманның ешкімге сенбейтін *қ и т а б а н* қаныпезерлері деп ішінен қарғады (Д.Досжанов, Табалдырғың.). Жаңағы өлген бай өзі қойы көп, бірақ *қ и т а б а н* екен. Қораны малымен араластырып жаман салыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Онан соң мынау Шу бойында болған кәдімгі *қ и т а б а н* Үйсін өсірген бір қой (М.Әуезов, Алма бағында).

ҚИТАБАНДА= е т. *Табандап қатып қалу, қасарысу, міз бақтау.* Ол балдырған шағында-ақ дегенін істетпей тынбайтын, қайсарлыққа басып, *қ и т а б а н д а п* жатып алатын (С. Нарымбетов, Тентек).

ҚИТАБАНДАН= е т. *Қасарысу, қырсығу.* Тіл алмайтын қасарма: бір қисайса, келімге келмей *қ и т а б а н д а н ы п* жатып алады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚИТАБАНАНУ *Қитабандан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТАБАНДАУ *Қитабанда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТАҚ з а т. к ә с і б. *Суармалы егістік жүйесіндегі шағын атыз, тақта; атыздың іші, бір бөлігі.* Нұрпейіс қанша ертелеп келсе де, кішкене *қ и т а қ* атыздарды өрең суарыпты (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Нұрпейіс те әуіт қазып, атпасын орнатқан екен. Ол ерте-ақ қимылдаса да, шағын *қ и т а қ* ты зорға суарып үлгірді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ҚИТАЛАС= е т. ж е р г. *Таласып-тартысу, қырқысу, тайталасу.* *Қ и т а л а с а* жүріп екі

жүз сиыр алдым ғой, әйтеуір, – деді Смайыл (М.Әуезов, Шығ.). Екі атаның ұрпағы жерлес болса, татулықтан кетеді. Жақын отырып, бес тал көде мен бір ұрттам суға да *қ и т а л а с ы п* таласа берсін дегені ғой [деді] (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚИТАЛАСУ *Қиталас етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТАР с ы н. 1. *Көзі қисық, екі көзінің жанары біріне-бірі қиғаштала біткен.* – Бесобаға *қ и т а р* көзімен шекелей қарады да, сөзін жалғастырды (М.Мағауин, Аласапыран). Егер кішкентай баланың көзінің бірлесуі нашар дамып туғанда, мұны «*қ и т а р*» көз дейді (М.Мұқанов, Бақылау.). – Бүгінгі айтылған әңгімені ішің білсін, – деді Зия қысқартқысы келіп, – Әліпбайдың көзі қандай *қ и т а р* болса, мінезі де сондай қиқар... (С.Омаров, Қиыр жол). 2. а у ы с. *Жөнге көнбейтін қиқар, қырсық, қияңқы.* Қияңқы, *қ и т а р* офицер талайды отқа тастады (Ғ.Орманов, Сәт сапары). – Қорықпаймын сенің сотыңнан, *қ и т а р* иттің баласы, – деді Баспақбай кіжініп (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚИТАРЛА= е т. *Көзін қитарландыру, қылиландыру.* Сенім артқаныңа мың да бір рахмет, барсам барып қайтайын, – дейді көзін *қ и т а р л а п*, құлағын жыбырлатып (Ү.Уайдин, Быды-быды).

ҚИТАРЛАН= е т. 1. *Көзі қылилану, қисайып кету.* *Қ и т а р л а н ғ а н* шағыр көз қожасының сөзіне мейірі қанған секілденіп күлім қағады (Б.Майлин, Шығ.). Көзі *қ и т а р л а н а* қызарған кекшіл бұқа «көкеңді танытайын сенің, мүйіздіге кез келмей жүр екенсің» дегендей, долылықпен Шоқымовты сүзгілей-сүзгілей жайдақ қораның қуысына өкеп тықты (С.Алдабергенов, Асу). Өйткені, кезек-кезек *қ и т а р л а н а т ы н* (альтернативті) көздерді емдеу оңайлау («Мәдениет және тұрмыс»). 2. а у ы с. *Қиқарлану, қырсығу, кесірлену.* Денесіне тиген өзге қимылды жақтырмады білем, түз құсы *қ и т а р л а н а* бұлқынып әлуетті аяқтарын кезек серпіді (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚИТАРЛАНУ *Қитарлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТАРЛАУ с ы н. *Көзі қисықтау, қылилау.* Жігітті енді ғана анықтап көрдім. Көзі сәл *қ и т а р л а у* қарайтын сияқты (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚИТАРЛЫҚ з а т. 1. *Көзі қисықтық, қылилық.* Қырынан қарағанда кескіні сұлу секілді. Көзінің *қ и т а р л ы ғ ы* мүлде байқалмайды (К.Токаев, Түнде.). 2. а у ы с. *Қиқарлық,*

қырсықтық. «Сенің қи тарлығыңнан менің қыңырлығым сынық сүйем кем емес» деген егеске Тұйғын көк талды ат қып мінгелі барған емес (С.Бердіқұлов, Үшінші подъезд). Осыған менің де қи тарлығым қозды. Қыздың намысын көтергім, жанын шапақтағым келді (Т.Тілеуханов, Келешек.).

ҚИТИ= е.т. жерг. *Қырсығу, қитығу.* Танакөз кетерінде: – Мен Сыздыққа барам, – деп айтып кеткен. Өзінен асқан пешші жоқтай, саған қи ти іды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚИТИЮ *Қити етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТ-ҚИТ: қит-қит салды. *Қит-қит деп атты демеді, жел беріп желіктірді.* Бұдан әрі Қобыланды, Қи т-қи т с а л ы п ш уу деді (Ә.Тәжібаев, Таңд.).

ҚИТ-ҚИТТА= е.т. *Қоздыру, жел беру, көпшік қою.* – Келістірдің-ау мақтауын, – деп қояды ондайда Ақтайдың шешесі, баласын одан сайын қи т-қи т т а п (Б. Аманшин, Жар мұңы).

ҚИТ-ҚИТТАУ *Қит-қитта етістігінің қимыл атауы.* Кейде екеуі жұрттың қи т-қи т т а у ы м е н қолдаса кеткенде, төбелеске бергісіз қырқысып, шайнасып қалатын (Б.Амашин, Көкжар).

ҚИТТАЙ с ы н. с ө й л. *Құрттай, кішкентай, ұсақ, майда.* Кеңседе қи т т а й сыбыс шықса, прокурор келіп қалған жоқ па екен деп, Медет алаңдаумен болды, қолы жұмысқа бармады (К.Баялиев, Дегелек.). Сәлден кейін үстіңгі иегіндегі қи т т а й екі тісін көрсетіп аузын ашып күлді де, Ләззат баланы құшырлана иіскеді (Т.Ахтанов, Боран).

ҚИТТА= е.т. *Қит деген дыбыс шығару.* Қараған арасында бытырап жайылып жатқан малдың шетіне шығып, қи т т а п, айғайлап, бірдемені қуған екі-үш атты кісі көрінді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ҚИТҰРҚЫ з а т. *Қулық-сұмдық, айла-тәсіл, амал.* Бізге сын айту құқығы ғана емес, большевиктік жалған қи т ұ р қ ы насихатқа тойтарыс беріп, шындықты қорғау құқығы да берілмеген (М.Шоқай, Таңд.). Дауыстарында көнігі әншілердей қи т ұ р қ ы жасандылық жоқ, даланың ерке самалындай аңқылдаған ынтазар көңілдің шынайы толқынысы бар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Кекірейген біреу-міреуді көзі шалды-ақ, қайдағы бір құдай атқан қи т ұ р қ ы сөздер көмейіне лық ете қалатын (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚИТҰРҚЫЛАН= е.т. *Қулық істеу, айла-керлену, сұрқиялану.*

ҚИТҰРҚЫЛАНУ *Қитұрқылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТҰРҚЫЛЫҚ з а т. *Қулық істегендік, айлакерлік, сұмырайлық.*

ҚИТЫҒУ *Қитық етістігінің қимыл атауы.* Бет әлпетінде, әр қимылында іштей қи т ы ғ у бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тас тағдыр салып уын, Дайын-ақ қи т ы ғ у ғ а: Дерексіз сабылуым, Жетердей титығыма (М.Әлімбаев, Ту тіккен).

ҚИТЫҚ з а т. 1. *Қиындық, қиыншылық, ауыртпалық.* Ойда жоқта осындай бір қи т ы қ қ а тап болып, қиналып тұрмыз. Бәрі де әлгі солақайлықтың кесірі (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). 2. *Қырсық, қиқарлық.* Қаннен-қаперсіз кетіп бара жатқан шалына қи т ы ғ ы ұстай қалды (М.Рахманбердиев, Үкілі сай). Қыжым Көржіктің тізесінің астынан үш сомды суырып алды. Сол-ақ екен, екі қи т ы қ т ы ң дауы қып-қызыл төбелеске айналып кетті (Ғ.Ахметчин, Көзі сынық.). «Іздегенге – сұраған» дегендей, мына бір қи т ы ғ ы жоқ бейбіт әңгіме басталып кеткені жақсы болды («Қаз. әдеб.»). 3. *Ашу, шам, реніш, көңіл.* Қисынды сөз қи т ы ғ ы ң а тимес (М.Әлімбаев, Көңіл.). Енді сол қосағына қайта қосылып, жағасы жайлау, көңілі жаз болды да қалды. Бірақ бәрібір Ырысбекке деген қи т ы ғ ы басылатын емес (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Қитығына тиді. *Бізасын келтірді, ашуландырды.* – Денің сау ма? Қи т ы ғ ы ң а т и е т і н не айттым? Сенбесең сұра өзінен (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Еркінбек күлкисін шорт тыйып: «Жасында қиқар бала секілді еді, қи т ы ғ ы н а т и с е м, қыңырайып жөнөп берер. Арам күшін пайдаланып, алмаларға жауын тигізбей кілетке кіргізіп алғанға не жетсін (Ғ.Оралбаев, Рауан).

Қитықтан ситық [сылтық] тапты. *Сынықтан сылтау іздеді.* Екі күннің бірінде қи т ы қ т а н с и т ы қ т а у ы п, бізді сілкілеп алатын цех мастерінің аузына құм құйылғандай үнсіз қалды («Лен. жас»).

ҚИТЫҚ= е.т. 1. *Ерегісу, өршелену, қасарысу.* Жау қи т ы қ т ы жанталасып, оқ атып, Зеңбіректен оқты қарша боратып (М.Әлімбаев, Өшпес от). 2. *Қырсығу, қыңырлану.* Тоғыз жолдың торабына киліккен асау Сапақ кенет қи т ы ғ ы п, өзінің атамекені Қара Нұраға көшті (С.Талжанов, Ұлдай.). – Қаңғырып барамын, бала, – деді ол содан соң, әлденеге іштей қи т ы қ қ а н адам сияқты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Үш сағатта баратын жеріне көңілі түссе дәл уақытында, қи т ы қ с а ара қондырып алып барады (Ө.Күмісбаев, Ауылдан.).

ҚИТЫҚСЫЗ с ы н. 1. *Қиындықсыз, оңай.* Бұл ұрлықтың басқадан айырмасы сол – қанша қ и т ы қ с ы з араластырдым десе де су мен майдай бөлек-бөлек болып қабыспай тұрады, мен мұндалап бадырайып бетке басылады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Бес айдан бері ыза мен кек бүгін тасыған өзендей қопарылып, алдынан кездескен жау шебін кедергі көрмей жұлып әкетіп шабуыл қ и т ы қ с ы з ілгері басып барады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Бәрі де кінәратсыз, қ и т ы қ с ы з жақсы өтіп жатыр (Ғ.Мүсірепов, Танд.). 2. *Қырсықсыз, қиқарлығы жоқ.* Қалампыр шамданса да сыр бермеді. Жауабын қ и т ы қ с ы з қайырды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қ и т ы қ с ы з екі қонаққа шағын ауылдың барлық адамдары табанынан тік тұрып қызмет етті (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚИТЫҚТАН= е т. *Ыза болу, қырсығу, қиыңырану, ашулану.* Бүгін ұлының түрінен апан іздеп алас ұрған түлкінің қылығын көріп, қ и т ы қ т а н ы п кетті (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Күшіктің шүңкілдей үргеніне де, Серіктің томсырая қ и т ы қ т а н ы п қалғанын да елемеді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Үміт ашуға булығып, қ и т ы қ т а н ы п алара қарады (Б.Тілегенов, Уақыт).

ҚИТЫҚТАНУ *Қиықтан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қырсығу, қиыңырану.* Ақтай оған майын берген атын екі аптадан соң қайтып алған. Оның бұлайша қ и т ы қ т а н ы п н а себеп – адуын ақ сұр бөйбіше (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). 2. *Қиғаштану, қиықшалану.* Қ и т ы қ т а н ы п жаңа ай туды (К.Тоқаев, Тасқын).

ҚИТЫҚТЫ с ы н. *Қиындығы мол, ауыр, машақатты.* Ораз-Мұхамед ұлыс бегінің өз өтініші бойынша, бұл қ и т ы қ т ы шаруаны ел арқасы кеңі келе, ақылға сала отырып, шешпек еді (М.Мағауин, Аласапыран).

ҚИТЫҚТЫР= е т. *Ашуландыру, ренжіту, ызаландыру.* Уа, қарындас, Қ и т ы қ т ы р ы п қинап жүрген түйінің, Шешілетін күн бүгін (Т.Ахтанов, Шырағың.). Бет-жүзіне қарамай қатты айтайын десе Аралбайды қ и т ы қ т ы р ы п алады, сыпайылап айтса ақысы кетеді (С.Омаров, Қызыл арай).

ҚИТЫҚТЫРУ *Қиыққтыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТЫҢ¹ е л і к. *Қисаң-қисаң еткен жүрісті бейнелейтін сөз.*

ҚИТЫҢ² с ы н. *Қырсық, қиыңыр, қисық.* Жұтып алған құмарпаз қ и т ы ң қара, Карта жайлы мәселе қозғап отыр («Лен. жас»).

ҚИТЫҢДА= е т. *Қиың-қиың ету.* Қ и т ы ң д а ғ а н жол жорғасы әрі жайсыз, әрі бұзылмалы болды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ҚИТЫҢДАУ *Қиыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚИТЫРҚО з а т. с ө й л. *Қитұрқы. Қулық-сұмдық, сұрқиялық.* – Жок, жоқ, керегі жоқ, жазбаңыз, жазбаңыз, – дедім мен азарда-безер болып. Расында оның тым қ и т ы р қ о с ы көп тізіміне тіркелуді жақсы көрмей (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өмірдің қ и т ы р қ о с ы н жетік білген шораяқтар ғой, бір ауыз сөзін мыңға балап айта алады (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚИТЫРҚЫ с ы н. *Қитұрқы.* Алмұрт піспесе, жұлу қиын. Қ и т ы р қ ы істі ұғу қиын (Мақал-нама).

ҚИТЫРЛАН= е т. *Қырсығу, қасарысу.* Әй, Мәдеш, сен олай деп қ и т ы р л а н б а, – деп Кәдірбек жатқан жерінен оң иығын сол қолымен басып көтеріле берді (А.Әлсеров, Ауыл жігіттері).

ҚИУА з а т. 1. *Ұрымтал жер.* Қ и у а д а н шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған, Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең, өзің біл (Абай, Тол. жин.). *Қиуа дан* байлықтың сап ете түсуі қалай? Неткен ырыс десейші! (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қиуа дан* ақыл алатын Қиыннан айла табатын Ерлерден салсам нөкерді Дұшпаннан кекті алатын! (Ақтамберді Сарыұлы). 2. *Қиян, алыс, шалғай жер.* Кейде өмірдің қ и у а д а н қисынын келтіріп, жымдастырып жіберетіні де белгілі (З.Шашкин, Сенім). Баянауыл басынан бұлт кетпес, қ и у а д а ғ ы түлкіге құсым жетпес (Халық өні). Ойнақтап екі торы жөнелді. Сиырдың бүйрегіндей қ и у а д а н құралған қарақұрық көп, кеңсе алдында Шалқарбайдың шаңына қарап қалысты (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Қиуасын тапты. *Ретін келтірді, қисынын тапты.* Оқудағы ұлына қалай жетудің қиуасын т а п п а й жүрген шағында, Самалдың сол қалаға баратынын құлағы шалды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚИУАЗ: *қиуазын қайтарды.* ж е р ғ. *Қарымын, есесін қайтарды.* Елена да мұның қ и у а з ы н қ а й т а р д ы, Медеуге кұнара келетін мұның әйеліне өз бөлмесінде болуына рұқсат етті (Р.Хайруллин, Офицер). Бөленің кеудесіне бөгі жара, Қ и у а з ы н қ а й т а р а р деп сыңғырашы (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Сонан қорқам, қ и у а з ы н қ а й ы р м а й, Кетем бе деп есеп-қисап айырмай (С.Сейітов, Жаңғырық).

ҚИУАСЫЗ с ы н. 1. *Негізсіз, бостан-бос, жазықсыз.* Мағашжан, мен пәк едім, адал едім, Адастым, баса алмастай амал, емін. Қиянат еттім Сізге қ и у а с ы з д а н, Дүние, қандай қинау, азап едің (Б.Тұлғажапов, Жомарт.). 2. *Қиын, қолайсыз.* Бүркіттің ұшу жылдамдығы артып,

қ и у а с ы з жерде түлкіге дөп түсуіне септігін жасайды (Саятшылық).

ҚИЫҚ¹ з а т. 1. *Белгілі бір затты (мата, қаңылтыр т.б.) кескеннен қалған қалдық.* Бір қағазды қи дағы үш бұрыштап, Бір бұрышын ортасынан кес дұрыстап, Қалған қағаз болады төрт бұрышты, Үш бұрышты қ и ы г ы н тұрсаң ұстап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Іш көйлегінің етегінен таспадай қылып ақ шүберек қ и ы г ы н жыртып алды (Х.Рахимов, Қызғалдақ). 2. *Бір нәрсенің қиындысы; шеттұшпағы.* Бір сөтте шығыс жақ көкжиек қызғылт тартып, қып-қызыл боп көтеріліп келе жатқан айдың қ и ы г ы көрінді (А.Нұрманов, Құлан.). Не заманда әлгі шелек аузындай қара таңбаның бір шетінен жіп-жіңішке, жаңа туған айдай ғана болып, алтын Күннің қ и ы г ы шалынды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Үрей орнына төуекел, белгісіз бір күш кеп биледі. Батсайы қауынның кеспесіндей боп ай қ и ы г ы көрініп келеді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Асылдың сынығы, шұғаның қиығы. Жақсы адамдардың ұрпағы деген мағынада. Әбдуakit жас жігітті шырамытып, танығандай болды. «Ә... Масақ бидің ұрпағы төріздісің... А с ыл д ы ң с ы н ы г ы, ш ұ ғ а н ы ң қ и ы г ы екенсің ғой, алдамассың», – деді (І.Есенберлин, Шығ.). Мен хан сарқытын ішкен а с ыл д ы ң қ и ы г ы м ы н, – деп пұшықтың өзі желпіне жауап қайтарады (Ғ.Қабышев, Мысық.).

Көз қиығын тастады [салды, тікті]. Байқатпай қырындап қарады, қырындай, тесіле қарады, көзін қиғаштай қадады. Елдос жолаушыға к ө з қ и ы г ы н т а с т а п қойып, назарын сала отырып (А.Байтанаев, Қансонар). Омар басын төмен салып, ойланyp қалыпты. Жұмабек жаққа тіпті к ө з қ и ы г ы н да с а л м а й д ы (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Төргі үйдің жартылай ашық қалған есігінен сығалап: «Бұл не істеп отыр екен» деген адамша, Тойтық к ө з қ и ы г ы н Жақыпбекке т і к т і (М.Иманжанов, Шығ.).

ҚИЫҚ² с ы н. Қиғашталып қиылған, қиғаш. Көзін жұма қалып, қайта ашқанда, қып-қызыл күннің балқыған темірдей қ и ы қ шеті шалынды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Мысырлықтар табаны квадрат қ и ы қ пирамиданың көлемін дәл таба білген (О.Жәутіков, Математика.). Әкелші қ и ы қ конусыңды, тас-талқанын шығарайын (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Қиық ен. Құлаққа тіліп салынған қиғаш, қисық ен. Құлағында – қ и ы қ е н, Қайран да олар қадіріме жетпеді. Кіші болып қолына су құйып ем, Балақтарын түре бастап не еткені (Ш.Әбдікәрімов, Алтын қазық).

Қиық көз. Сығырайған қысық көз. Қ и ы қ к ө з і жұмыла, келте танауы көтеріле түсті (М.Сүндетов, Ескексіз.). Ол қ и ы қ к ө з, орта бойлы жігіт еді. Мен оны әуелде монғол болар деп ойлап жүрдім (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Ақымақ, ес жоқ өзінде, – өкем қ и ы қ к ө з і н і ң астымен басымнан бақайыма дейін бір сүзіп өтті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында).

Қиық қасты. Қасы қиылған, әдемі. Аласы аз үлкен қара көздерінен от шашқан, қ и ы қ қ а с т ы сол бір кішкене қыз ғажап әнші еді (З.Шүкіров, Ізгілік). Қою қара мұртты, қ и ы қ қ а с т ы, тұңғыық қара ала көзді Сәкен төңкеріле қарады (С.Талжанов, Сейфуллин.).

Қиық құлақ. а) Құлағы сүйірлене біткен, үшкір. Омыртқасы кетпендей, Қабырғасы білектей, Серпегі шұқырқазандай. Құлағы қиық құрақтай (К.Әзірбаев, Шығ.). ә) Сотқар, заң бұзған адам. Ойдан қашқан ойық құлақ, қырдан қашқан қ и ы қ қ ұ л а қ т а р да баршылық деп естігеміз (Ө.Қанахин, Құдірет).

Қиық мұртты. Шалғысының қиын сүйірлене қойған жіңішке мұртты. Жазық кең маңдайлы, қара қ и ы қ м ұ р т т ы жігіт жыл сайын демалысқа келгенде шешесін қойып, әуелі осы үйге тартады (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚИЫҚ³ з а т. 1. Қисын, рет, жөн. Асқа шақырмасак та, ошақ майлар кешінде бірге болатын қ и ы г ы бар еді. Сатыбалдинның бір баласы екені рас қой (С.Талжанов, Ұлдай.). Бірақ ретін таба алмай, бой тартып, ойын тежейтін де, кейін бір қ и ы г ы келгенде көрермін деп ойлайтын (С.Омаров, Өмір асу.). 2. а у ы с. Қыпыр, қисық. Өзің жатық болсаң, ішкенің қатық болар. Өзің қ и ы қ болсаң, ішкенің сұйық болар (Қаз. мақал.). Хан емессің қиықсың Қалың елді айдап жеп, Теріңе зорға сыйыпсың. Ұры-қары залымның Жаныңа бөрің жиыпсың (Сүйінбай ақын, Шығ.).

ҚИЫҚ-ҚИЫҚ с ы н. Бөлшек-бөлшек, ұсақ, майда. Ішкі Орданың старшындары сол қайран жерді бөлшектеп қ и ы қ-қ и ы қ қып сегіз руға бөліп жіберді. Қазақтар оны осы күні «сегіз арал, сегіз кесік» деп атайды (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Есіңе түсе қалған күнде де кешегіңнің тұтастығы бүгін келісімі ойда сақталмаған – үзік-үзік, қ и ы қ-қ и ы қ бірдене ғана қалған (М.Әлімбаев, Көңіл.).

ҚИЫҚ-ҚИЯҚ з а т. Қиық, ұсақ, майда қалдық. Жапсырып қ и ы қ-қ и ы қ т ы, Жамайды әже біртіндеп (Қ.Дәрібаев, Серт).

ҚИЫҚСӘСКЕ з а т. Түске жақындаған мерзім.

ҚИЫҚСЫЗ с ы н. Ешбір міні жоқ; жат емес. Қыздан туған қ и ы қ с ы з деген бір сөз бар

мақалдан. Бақытты ерге тап болды, Халінде күйсіз тақалған (Б.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚИЫҚТА = е т. 1. *Қиғаштау, қиғаштай қию.* Мұртын қ и ы қ т а й қойыпты. Өзі де үйге даланың бір қора суығын ала кіріп еді, түсі сондай ызғарлы екен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). 2. *Айналсоқтау, тору, келгіштеу.* Қызды ауылды қ и ы қ т а г а н... Жүрген де жерің дүрмек еді (С.Кенжеахметов, Киіз қазық). 3. *Көз қырын тастау.* Ана кісі бұған қ и ы қ т а й көз салып, кеңсірікті танауының желбезегі жымыған іспетті жыбыр ете қалды (Қ.Ахметбеков, Жеңіс сарбазы). 4. *Қию, қиюластыру.* Таңғажайып егіп шыққан ағашында Айнала он шақырым шама-сында, Қ и ы қ т а п қарағайдан вокзал салған Бақшасы қалың орман арасында (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚИЫҚТАЙ с ы н. *Қиқымдай, бір жатырақ.* Ал төс қалтасындағы қ и ы қ т а й қағазда жетісі, қыркы берілетіндердің талайының тізімі жазу-лы еді (С.Алдабергенов, Асу).

ҚИЫҚТАЛ = е т. *Қиғашталу.* Қабырғалары силикат кірпішпен қаланған, төбелері қ и ы қ - т а л ы п жабылған алты үй, қарияның сол бұрын байқағанындай, шаршы түзе алқа-қотан түр (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

ҚИЫҚТАН = е т. 1. *Қиықшалану, сығыраю.* Қ и ы қ т а н ы п ай туып, Қилы сырлар айтылды (М.Әлімбаев, Таңд.). Қияқ мұрт мұрты жыбырлап, көзі қ и ы қ т а н ы п, теріс айналып тұрып, байсалды сөйлеуге тырысты (Қ.Ысқақов, Тұйық). Қол жетпес өздеріңсің сүйікті арман, Қастарың ай секілді қ и ы қ т а н г а н (М.Неталиев, Көктемім.). 2. а у ы с. *Қырсығу, қиқыраю.* Ал заты сайтан кей «нөренжік» бірдемеден саған қ и ы қ т а н ы п өшігіп жүрген болса, сенің дәрі қойып айтуға болатын, бай жақсы көретін терең тесігіңді де кейде есепке алмай, жаздырмай кетеді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ҚИЫҚТАНУ *Қиықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫҚТАТ = е т. *Қиғаштату, сығырайту, жымситу.* – Сен биыл нешеге келдің осы? – деді ол маған қысық көздерін қ и ы қ т а т а түсіріп (Ғ.Ахметчин, Көзі сынық.).

ҚИЫҚТАУ с ы н. *Қиғаштау, қисықтау.* Енді байқадым, Мезгілдің қ и ы қ т а у келген моңғол көзінен жайдарылық пен үйірсектікті танып тұрмын (С.Шаймерденов, Мезгіл). Кейде оның ақша бетінде қан ойнап, сонау қ и ы қ т а у келген көкшіл көздің маңындағы реніш ізін ешкімге сездірмей жайдары жүретіні сүйкімді еді-ай (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҚИЫҚТЫ с ы н. 1. *Қиып салынған.* Тағы да Хакімнің көз алдында жасыл қ и ы қ т ы

Құрбановтардың үйі алдында Сәмидің үндеу жапсырып тұрған бейнесі түсе қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең). 2. *Қиғаш.* Ал, айналайын Гүлдарига! – деді ағам тершіген қараторы жүзі құбылып, қ и ы қ т ы қоңыр-қай көзі күлімдеп (С.Омаров, Қиыр жол). 3. а у ы с. *Мінсіз, орынды.* Сондықтан ақылды Телейранның нанбауы да, алдауы да қ и ы қ т ы (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚИЫҚША¹ з а т. *Қиықшалап, үшкілден жасалған зат, әшекейлік ою-өрнек.* Ал, аспалы құмандардың кейбірі – құйса су тұрмайтын, ашылса жабылмайтын, басылса ашылмайтын қаңылтырдан соғылған қ и ы қ ш а (А.Токмағамбетов, Шәңгек). Халық зергерлері көбінесе білезік, өңіржиек, сакина, сырға, тіс шұқығыш, қ и ы қ ш а, қоза, шолпы, алқа, қапсырма сияқты адамның өн бойын әсемдейтін заттарды жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қарабала хатты оқыды да, бүктеп қайда конвертке салды, бұрыштағы қ и ы қ ш а г а қойды (Қ.Исабаев, Қарабала).

ҚИЫҚША² с ы н. *Қиғаш кесілген, бұрышталып келген.* Еннің негізгі бір түрі мынадай қ и ы қ ш а ен (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк). Үш бұрыш қ и ы қ ш а хат Мәмбеттен үзбей келіп тұрушы еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Сәлима жаңа пісірген қ и ы қ ш а нандарын ас столы үстіне әкеп қойды (Е.Қалиев, Рудный.). – Тек, ойбай, – деді де, қалтасынан шатасқан кіптер мен қ и ы қ ш а маталардың арасынан үш сомдықты өрең ажыратып Молдабайға берді (Т.Әбдіков, Айтыл. сыр).

Қиықша ен. *Малдың құлағына салынатын ен-таңбаның бір түрі.* Мәселен, Сиқым руы кез ен, Жаныста тілік ен қолданғандығын білеміз, бұдан басқа ел арасында ойық ен, құмырсқа, тесік және қ и ы қ ш а е н д е р болған («Мәдениет және тұрмыс»). Еннің негізгі бір түрі – қ и ы қ ш а е н (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қиықша көз. *Қысыңқы көз.* Шынардың сәл қысыңқы, қ и ы қ ш а к о з д е р і м е н жарыса біткен қылдырықтай нәзік қастары бір-бірімен түйісе қалады (Ш. Құмарова, Қос шынар).

Қиықша мұрт. *Қиықшаланып келген мұрт.* Кітаптың сыртында боз арғымаққа мінген, үстіне кең етек қара тон жамылған, алмас қылышын жалақтатып шауып бара жатқан қ и ы қ ш а м ұ р т адамның суреті тұр: Чапай дегеннің кім екенін білмесем де, сурет маған ұнады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Қиықша орамал. *Үш бұрышты жаулық, орамал.* Маңдайын қ и ы қ ш а о р а м а л ы м е н бір

тартып, үстіне кеудесінен қатарылған өзбекше кең көйлек киген жұмыр денелі жас әйел кіріп келгенде, біздер орнымыздан ұшып тұрдық (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Саудагерлердің бастарында шүйкедей ғана көк жібек сәлделері, қос қабаттап бұған көнетоздау қиықша орамалдары бар (А. Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

ҚИЫҚШАЛА = е т. *Қиықша ету, қигаиш етіп кесу. Қиықша алап*, сопақшалап алуан түрлі етіп пісірген самсалардан аскабақтың, жұмыртқаның, бұрыштың иісі бұрқырайды («Қаз. әдеб.»). Үйдің бірінші қабатындағы бірсыпыра терезелерге қиықша алап тақтай қағып тастапты (К.Тоқаев, Комескі із).

ҚИЫҚШАЛАН = е т. *Қиықша етілу, қигаишталу*. Аласа үйдің терезесінен сығалаған ертеңгі күннің сәулесі дәптер бетіне қиықшаланып түсіп тұр (С.Мәуленов, Үркер.). Құйрық жағы сәл қиықшалана созылған көз жанары сексеуілдің шоғындай жайнаған Нұржанның жас жүрегі өреки қобалжып, мына жат хабарға жаны түршікті (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚИЫҚШАЛАНУ *Қиықшалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫҚШАЛАУ¹ *Қиықшала етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫҚШАЛАУ² с ы н. *Қиықшалана түскен*. Әлгіндегі ашуының бірі де жоқ, енді қиықшалалу отты жанары ұшқын ата күлімдеп тұр (Қ.Нұрғалиев, Екінші көктем).

ҚИЫЛ = е т. 1. *Кесілу, үзілу*. Үзілді ме қиылып, Шіркін достық түйіні (С.Мәуленов, Шалқар). Өзге әулие айтқанға сиынбасын Бас солай қиылсыншы қиылғасын (С.Баймолдин, Қызыл іңір). Биікке тумай жатып таласамыз, Қиылып талай бастар, мойын сынған (Р.Ниязбеков, Кел күн.). Болат топшысы қиылып, қапылыста мерт болғаны ма? (С.Омаров, Өмір.). 2. *Шаныылу, оқшаулану*. Сүрлеудің екінші жағы жерден тік қиылып шыққан шың (С.Мұқанов, Аспаз).

3. *Жырылу, тілініп кету, үзілу*. Ауыздығы қиылып кетіпті, екі жағында құр салбырап жүр (Д.Досжанов, Жібек.). 4. *Қиып қойғандай сұлу көріну*. Көзі-қасы қиылған әдемі әйел қасындағы еркекке сыбырлай сыр айтып барады (Ә.Тарази, Құйрықты.). Кеудесі жұмырланып, белі қиыла түскен (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Бұраң бел, жазық маңдай, сүмбілден шаш, Тартылған бойың сымдай, қиылған қас (М.Жұмабаев, Шығ.). 5. а у ы с. *Наздану, қылымсу*. Арайлы құшағына ая бармаңдайды, Қиылып әртүндіктен ая қарайды (Қ.Мүсірепов,

Раушан). Ауызбастыртқы беремін, – деді Қамқа қиылып (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Көргендей ғана жаңадан, Қиылып, кимай мөлдіреп (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). 6. а у ы с. *Өтіну, сұрау, жалыну, жалбарыну*. Қайта-қайта жалынамын кезекші дәрігерге, «рұқсат беріңізші» деп қиылып өтінемін (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). – Бұл жолдың «Бала жолы – болып атануының себебін айта алмайсыз ба?» – деп қиылдық (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым). Жантас шын қиылып сұрады. Бірақ «Райхан қалайша қызыңыз» деуге тағы да аузы бармады (С.Жүнісов, Жапанда.).

Желкең қиылғыр [үзілгір]. қ а р ғ. *Өмірің өшкір, жұлдың үзілгір деген мағынада (көбінесе балаларға айтылады).*

Желкесі қиылды. *Өлді, басы кесілді, қаза болды; сазаың тартты. Жетпегеннің желкесі қиылды*. Несібесі тоналады (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ақылдасып көрейік. Сөз сонымен тыйылады, Бірдеме деп тағы айтсаң, Онда біздің желкеміз қиылды (О.Иманалиев, Соқыр ішек). Желкең қиылар кезең осы (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Жетпей желкең қиылғыр! қ а р ғ. *Жастай солғыр, жетпегір! О, жетпегір! Жетпей желкең қиылғыр!* Жаңағының арасынша арқаң ойылып қалды ма? Неге жылатасың қызды деймін мен саған (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Қиыла қарады. *Тілек ете, наздана көз тастады*. Сіз түземесеңіз, мезі боламыз дегенді аңғартып, Күдері Елизавета Сергеевнаға қиыла қарап, лебіз күтті (М.Иманжанов, Шығ.).

Қыршынынан қиылды. *Жастай өліп кетті*. Байғұс жеңем қыршынынан қиылған екен (Ә.Қалмырзаев, Ар). Жаудың жаны күйініп, Бой жаза алмай бұйығып. Қан майданда қансырап Қыршынынан қиылып (Қ.Аманжолов, Шығ.). Көп өрендер қыршынынан қиылды-ау, Қарсы келмей мынау хан мен Құдайға (Қ.Көпішев, Ақмарал).

Қыршынынан қиылғыр! қ а р ғ. *Жастайыңнан өлгір деген мағынада*. Талансын жауға малы, дауға басы! Қиылсын қырық буыннан қыршың жасы! (С.Торайғыров, Шығ.).

Некесі қиылды. *Некелесті, некеге тұрды, заңды түрде ерлі-зайыпты болып қосылды*. Қилы-кыспақта мені мұнда келтірген. Некем де қиылған жоқ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). – Бұрын қиылмаса, бүгін қиылды некеміз. Одан да бізге батаңызды беріңіз, ақсақал (Ә.Тәжібаев, Жартас).

Үміті қиылды. *Ойлағаны болмады, үміті үзілді. Үмітім қиылып,* Күдікті ой түйемін (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

ҚИЫЛДЫР = е. т. *Қиғаштату.* Күйеуінің ұстарасын өзінің де ұстай алатынын көрсетіп, *қиылдыра* қырған қасын қиғаштай бір күліп, кетуге ыңғайланды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚИЫЛДЫРУ *Қиылдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫЛУ *Қиыл етістігінің қимыл атауы.* – Апа, келін демей-ақ, Үміт десеңіз қайтер еді, – деді. Шошу емес, *қиылу*, жан тілегі аңғарыл-ды үнінен (С.Әлімқұлов, Даңқ.). Жан *қиылып*, сенгендіктен әділ іске, Бой бермей өктеп жүрміз арам күшке (Ә.Көшімов, Көңіл күйі). Ол үшін де, сен үшін де киналмай қыршынымнан *қиылуға* мен дайын! (Ж.Әбдірашев, Дала.).

ҚИЫЛЫС з а т. **1.** *Екі көшенің немесе жолдың бірін-бірі қиып өткен жері.* Әр қалада, әр түште, Әр көшеде бар тіпте, *Қиылыс-та*, бұрышта, Тұрады ол келтіріп, Қозғалысты тәртіпке (Н.Хасенов, Жасырынбақ). Бұл жол Ташкент бағытындағы теміржолмен Шымкенттен шығатын үлкен тас жолдың *қиылысына* салынған («Білім және еңбек»). *Қиылысында* сан жолдың жұртты өзіне қаратқан, көтерілген сол қолдың білегінде сағат бар (Т.Медетбеков, Әуеде.). **2.** *Екі заттың, бөлшектің жапсарласқан, қштасқан, түйісетін жері.* Босаға мен есіктің *қиылысына* иығын тіреп табалдырық үстінде сіресіп тұрған Аусар дәлізге қарай ұшып түсе жаздады (М.Сқақбаев, Ұят туралы.).

ҚИЫЛЫС = е. т. **1.** *Қылмию, наздана қарау.* Келді қыздар *қиылысып*, Дәл өзіндей құралайдың (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). **2.** *Түйісу, қосылу, қштасу.* Бұған көз жеткізу үшін түзудің екі жағына қарай «шексіздікке» дейін жүріп, параллель түзулердің *қиылыс-пайтыны* байқау керек. Бұлай елестетудің өзінің қиыншылығы бар (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Адам тағдыры да дала жолдары тәрізді: бірде *қиылысады*, бірде айырылысады, бірде қосылады, бірде қатар жүреді (С.Санбаев, Аруана). Алматыға он тоғыз ақын жиналады. Олар Құлжа мен Қарақол көшелерінің *қиылыс-қан* жеріндегі үйде бас қосып, жарты айдай өнер сынына түседі («Қаз. әдеб.»).

ҚИЫЛЫСТЫР = е. т. **1.** *Жымдастыру.* – Бұл, – деді Бекет, – екі-үш ғасырға бұзылмайды. Тасты қалағанын көрсен! Керегедей *қиылыстырған* керемет («Қаз. әдеб.»). **2.** *Үйлестіру, қйқастыру, қиюластыру.* Жапабай жайшылықта аузынан жібі түзу сөз ала ал-

майтын Жаубасардың көңілге қонғандай *қиылыстыра* сөйлегеніне таңданған жоқ (Т.Қансабаев, Айналайын.).

Қиылыстыра телу. б и о л. *Қатар өсіп тұрған телітуші мен телушінің 2-3 жылдық бұтақтарының сыртқы қабатын кесіп алып, бір-біріне камбий қабатын сәйкестеп қиылыстырып телу* (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚИЫЛЫСТЫРУ *Қиылыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫЛЫСУ *Қиылыс етістігінің қимыл атауы.* Айдың орбита жазықтығы мен аспан сферасының *қиылысқан* да шығатын үлкен дөңгелек – Айдың жұлдыздар арасындағы Жерді айналғандағы жолы (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Тендеулер мен теңсіздіктер системасының шешімі кейбір жиындардың *қиылысуы* н табуға келіп тіреледі («Қазақст. мект.»). Егер бұл екі жазықтық параллель болмаса, онда олар қиылысады және *қиылысу* сызығы түзу болады (М.Әмірбаев, Аналит. геом.).

ҚИЫН¹ з а т. *Бұйымның, нәрсенің қиюласқан жері, қиындастырылған тұсы, жігі.* Отырғандар алға ентелей орындарынан қозғалақтап тұрып, қайта жайласқанда, олардың қимылынан *қиыны* кеткен көне орындықтар тарсылдап, сықырлап, залдың іші бір сілкініп қалды (Б.Аманшин, Көкжар).

Қиыны қашты. *Берекесі қашты, қисыны кетті.* Сәті болмайын дегенде істің *қиыны қашып* у, ойлаған нәрсең орнына келмейді (Ауызекі).

ҚИЫН² с ы н. **1.** *Бейнеті, машақаты көп, михнатқа толы; жеңіл емес.* Біраздан соң ноуайлар жеңіп кеткен соң, оларды орыс медресесінде оыту *иын* болар («ДУГ»). Өмір деген ағыста Алу *қиын* дос тауып (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). Әр уақытта адам үшін жасалынатын іске *қиын* болса да, ер көңілмен кіріскен жөн (С.Ғаббасов, Серпер). Дүниеде еркек адамға қазан көтеріп, ыстық тамақ әзірлеу-ақ *қиын* екен (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). **2.** *Қырделі, ауыр, қыр-сыры мол.* Бұл да бір жаралыстың *қиын* сыры, Дөп едім білгендерден сыр сұрайын. Ешкім жауап бермесе бұл сөзіме, Өзімнің ой-жобамды енді айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел күйінен ер арманын білу *қиын* емес (І.Есенберлин, Қаһар). Ақынның жүрген жері күнде жиын, Бір ауыз білмегенге өлең *қиын* (Айтыс). **3.** *Оңайшылықпен бола қоймайтын, оңай емес.* Алыптан алып болып тумаған соң, Адам болып жүру де *қиын* екен... (М.Мақатаев, Дариға жүрек). Ал кетерде... Сезімге ауыр тиер – *қиын* бұл, Ұмытпассың

өзің де Баласын бір сүюді (Ж.Нәжімеденов, Мен.). 4 ж е р г. *Жайсыз, жағымсыз, жаман, нашар*. Бұрын Мақсұт елді қиын билеген екен. Қиын адам көрінеді. Бұрын кім білген, Құдай сақтағыр, өзі бір қиын адам екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Бабы қиын. *Әр нәрсені жақтыра бермейтін, талғамы жоғары*. Бақсы басы қаңғырар Бабын таппай тамырдың. Жанды есінен тандырар, Қиын-н-а-й бабының! (Жамбыл, Шығ.).

Қиын бала [жеткіншек]. п е д. *Тәлім-тәрбиеге оңай көне бермейтін бала*. Екінші топ: жас ата-аналар жөне қиын балалар ата-аналары болып екіге бөлінген, оларға лекция оқуға мұғалімдер, дәрігерлер, заң қызметкерлері шақырылады («Қазақст. мект.»). Қиын балалар-тұлғалық дамуында көрінеу ауытқулары бар екенін көрсететін балалар санаты (Қаз. тілі термин. педагогика.). Қуаныш Тұрлыбекқызы «қиын» жеткіншектермен жұмыс істеп, оларды оқуға тартады («Егемен Қазақстан»).

Қиын балқитын қорытпалар. к е н. *Темірдің балқу температурасынан (153° градус Цельсий) жоғары температурада балқитын қорытпалар* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қиын балқитын металдар. к е н. *Балқу температуралары темірдің балқу температурасынан жоғары металдар* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қиынға айналды [соқты, түсті]. *Қиындады, ауырлады*. Егер Жоламановты Колосов қолдайтын болса, іс қиынға айналады (Ж.Тілеков, Қайнар). Әжуа, азап, Күлкі, мазақ *Айналды* өмір қиынға (З.Қалауова, Танд.). Бұрын түрлі кәсіпте істеп жүрген жас жігітке алғашқыда қой бағу қиынға соқты (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Дүниенің төрт бағытын айырып алудың өзі қиынға түседі (Қ.Исабаев, Арман.).

Қиынға құлаш ұрды [сермеді]. *Ұлы мақсатқа талпынды, биік нысана көздеді*. Нар тәуекел! *Құлаш ұрдым* қиынға, Талаптың мініп тұлпарын Тас қияға өрледің, Бір ғылым еді іңкөрің *Әр қиынға сермедің* (Абай, Тол. жин.). Мал түгіл жанға мырза еді, *әр қиынға сермені* (Абай, Танд.). Шаршамайды ойым кезуден, *Қиынға сермен* сан биік (Ғ.Орманов, Абысын сыры).

Қиынға салды [жұмсады]. *Жауапты тапсырма берді, қиындығы көп істі тапсырды*. Қаңтарбай келді жиынға, Сүйекем *салды* қиынға (Сүйінбай ақын, Ақиық). Қатарыңа ала көр, *Қиынға* батыр *сала* көр, Жаға алмаймын бұйығып (Н.Байғанин, Ақын жырлары). Талаптың аты арындап, *Әр қиынға салған* шақ (Абай, Тол. жин.). Жас баланы *қиынға жұмсама*, бұғағы қатайсын (Ауызекі).

Қиын кешу жол кешті. *Қиындыққа, ауыртпалыққа тап болды*. Мал күтімімен арып-ашып жүдеген еркек-әйелде рең жоқ. Суық күн беті-қолын қарыған, жүздері қарайған, *қиын кешу жол кешкен*, шаршап-шалдығып, жабы болған жандар төрізді (М.Әуезов, Танд.).

Қиыннан қиыстырды [қисындырды]. *Қисынды, қалауын тапты, үйлесімін келтірді, қиын істің тетігін білді*. Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы, *Қиыннан қиыстыра* р ер данасы, Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы (Абай, Тол. жин.). Рахмет *қиыннан қиыстырып* әрбір дыбысы терең, ойлы музыканың тілін табады (С.Ерубаев, Менің құрдаст.). Елін ұрлыққа баулыған сары тіс би бірдемені *қиыннан қисындырғандай* сақалын сипап қораздана түсті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қиынның [дүниенің, қияметтің] қиыны. *Өте қиын, одан асқан қиыншылық жоқ*. Олардың көмәләт таппағы *қиынның қиыны* (Абай, Тол. жин.). Абайсызда ішіне кіріп кеткен ұсақ малды кейін қайтарып алу *дүниенің қиыны* болатын (Р.Райымқұлов, Болат.). Алғашқы күндері тұла бойын қара тер жуып, *қияметтің қиынындай* көрінген осы тірлігі бұл күнде үйреншікті әдетке ауысып, жұмысқа әжептәуір төселіп қалған (С.Сматаев, Алау).

Қиын тәрбиеленуші. п е д. *Баланың тәлімдік әсерге ұғынықты немесе ұғынықсыз түрдегі қарсылығы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қиын тиді [соқты]. *Оңайға түскен жоқ, ауыртпалығы қиыны болды*. Жаза білмегендіктен де өленді жаттау *қиын тиді* (К.Оразалин, Ақ жазық). Ондағы біздің адамдар, Сендердей емес, балаңдар. *Қиын тиді* оларға, Аз кісі-ақ қайтып санарға (Абай, Тол. жин.). Екеуіміз мінгессек атқа *қиын соғар* депті (Қаз. ертег.).

ҚИЫН³ з а т. с ө й л. *Таудың, шың-құздың, қия-жартастың адам аяғы сирек басатын жері; қиян*. Барыстың үңгірі *қиындағы* жартастар арасында болады, ол бір үңгірді бірнеше жыл мекендейді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Қараштың құзын қиялай, Асының шықтым басына, *Қиынға* салған ұядай Қойшының қондым қосына (Ғ.Орманов, Танд.). Малшы ауылдардың алыс жайлаудан бері беттеген кезі екен, түйемен көшетін арғы *қиыннан* түсіп, арба, машина қатынайтын бергі бөктерде отырған көрінеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Қиын биік қия. *Жолы қиын, шалғай, алыс жер*. *Қиын биік қияда*, Қиюлы тас ұяда Отырғанда жас түлек, Арқан салып алғаны, Бір

ноғайға барғаны Мейірімсіз тас жүрек. Ойлады қыран, ойлады, Ой түбіне бойлады (М.Дулатов, Шығ.).

ҚИЫНДА¹= е т. *Қиынын келтіру, қиындастыру*. Су тышқаны су жағасынан *қ и ы н д а н* ұзынша етіп ін қазады, іннің аузын судың астынан шығарады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

ҚИЫНДА²= е т. **1.** *Қиындық молая түсу, бөгет, кедергі көбею*. – Ферғана тауын өрлеген сайын ауа тарылып, дем алудың өзі *қ и ы н д а й* берді (А.Токмағамбетов, Әке.). Күнұзақ уақыт 34-36 градус ыстық болып тұрғанда адам организміндегі зат алмасу процесі *қ и ы н д а й* түседі («Білім және еңбек»). **2.** *Күрделену, ауырлау, оңайлықпен істелмеу*. Қазіргі жастарды түсінудің өзі де *қ и ы н д а н* барады-ау, «бәрін өзім білем» деп іштен жетіліп туған бір жандар (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Мидың өркендеуінен кол онан да әрі шеберлене берді, еңбектің түрі *қ и ы н д а й* берді (А.Машанов, Жер асты.). **3.** *Нашарлау, әлсіреу, мардымсыздану*. – Мен сендердің ісіңе араласпаймын ғой; бірақ бір сойқанның боларын ішім сезеді, – деген ол, – Сырдекеңмен араларың *қ и ы н д а н* бара ма, қалай? (Т. Ахтанов, Дала сыры). – Не дейсіз? – деп атып тұрдым. – Аурудың басында адам отырса, халінің *қ и ы н д а ғ а н ы* (Т.Иманбеков, Үш ай.). Көрші болсақ та көрісуіміз *қ и ы н д а н* кетті-ау, Шырайжан?! (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚИЫНДАС= е т. **1.** *Қиюы келу, қиюласу, жымдасу*. Екеуміз тудық егіз құлындай боп, Бірге өстік жатсақ-түрсақ бірыңғай боп, Біріккен идеямыз шын шебердің Қолынан *қ и ы н д а с - қ а н* жымындай боп (С.Мұқанов, Өлеңд.). Жергілікті халықтың тілінде кейбір сөздер морфологиялық тұрпаты жағынан бірігіп *қ и ы н д а с а д ы* (Қаз. тілі. жерг. ерек.). **2.** жерг. *Жақындасу*. Біз *қ и ы н д а с ы н* кеттік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚИЫНДАСТЫР= е т. *Қиюын келтіру; жақындастыру*.

ҚИЫНДАСТЫРУ *Қиындастыр етістігінің қимыл атауы*. Бұл шарт сынған ескі державаны қайта *қ и ы н д а с т ы р у* мақсаттан қашық жатыр деген сөз бе, Жанша мырза? (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚИЫНДАСУ *Қиындас етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЫНДАТ= е т. *Ауырлату, қиындық келтіру*. Егер адам қабылдаған нәрсенің бәрін есінде сақтай беретін болса, онда кез келген ұсақ-түйектер мидың бір қалыпты жұмысын *қ и ы н д а т а р е д і* (Қ.Жарықбаев, Психология). Биылғы ауа райының қолайсыздығы малды

бағып-күтуді біраз *қ и ы н д а т т ы* («Лен. жас»).

ҚИЫНДАТТЫР= е т. *Ауырлаттыру, күрделендіру*.

ҚИЫНДАТТЫРУ *Қиындаттыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЫНДАТУ *Қиындат етістігінің қимыл атауы*. Соғыс, соғыс..., дүниені қалай төңкеріп, қалай шыр айналдырып тастадың, өмір не деген қызық, тіршілік не деген бақыт еді, жеңілді ауырлатуға, қызықты *қ и ы н д а т у ғ а*, о адам-зат, қандай шеберсің (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Кісінің аузынан шыққан алғысы мен қарғысы арқылы адам баласының, жан-жануардың өмір тіршілігін оңайлатуға немесе *қ и ы н д а т у ғ а*, ұзартуға немесе қысқартуға болады деген ұғым келіп туған (Қаз. тілі.).

ҚИЫНДАТЫЛ= е т. *Күрделендірілу*. Бұл ережелер бірінші кластың өзінде-ақ басталып, төртінші класта *қ и ы н д а т ы л а д ы* («Халық мұғ.»).

ҚИЫНДАТЫЛУ *Қиындатыл етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЫНДАУ¹ с ы н. **1.** *Қиынырақ, күрделірек, ауырлау*. Сабактарымының оңайлауын осындай кешкісін, *қ и ы н д а у л а р ы н* ертеңгісін жасайтын сүйегіме сіңген үйреншікті әдетім болатын-ды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Лапын қонды аралдың Бір *қ и ы н д а у* шыңына (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Мінезі шатақтау, шөлкем-шалыстау*. – Біздің балаға салса келуі керек еді, бөгіліп қалды ғой... Сол көрмеген келіннің мінезі *қ и ы н д а у* болмаса не қылсын? (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Қиындау болды [соқты, тиді]. *Оңай болмады, ауырлау соқты, қиынға түсті*. – Бүгін ел тауып қону *қ и ы н д а у* б о л а т ы н шығар, бұл өзі болғалы, Андас дейтін елдің тауға шығарда, етекке түсерде қонып аттанатын жері (Қ.Шәкенов, Біздің Ілияс). Өсіп келе жатқан бүлдіршін сіңлілерін қатарынан қалдырмай тәрбиелеу анасына *қ и ы н д а у* соғабастағандай («Қаз. әдеб.»).

ҚИЫНДАУ² *Қиында етістігінің қимыл атауы*. Өңештегі ісіктің ұлғаюына байланысты тамақты жұтудың *қ и ы н д а у ы м е н* қатар, кеуденің қысылғаны және ауырғаны сезіледі (Қ.Әбисатов, Қарын рағы). Ал бұндағы жағдай күн санап *қ и ы н д а у д а*: азық-түлік, тіпті, оқ-дәрі қоры да тапшы, жабдық жеткізілер бірден-бір теміржол бойын дұшпан күзғындары мезгіл-мезгіл бомбалауда (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚИЫНДЫ з а т. **1.** *Мата, былғары, қиынды қағаз т.б. нәрселерді кесіп-пішкеннен түсетін қалдық*. Бұлтты күндері Ақжүніс тырп етпей

отырып шалдың жыртылған киімдерін жамап-жасқайтын немесе әлдеқайдан теріп алған неше түрлі бұлдардың қиындыларын аңқырап, көрпе тігетін (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Өкшенің жербасарын сапалы тұтас ұлтаннан қағады, ал түп пен жербасардың аралығына былғарының қиындыларын қақса да жарай береді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2. Әртүрлі өнеркәсіп, құрылыс материалдарының өндіріске жарамсыз қалдығы.** Тұрсын ой үстінде: көз алдында — бракқа түсіп жатқан металл қиындылар... Металды кескен кезде, қалдықты неғұрлым аз түсіру үшін не істеу керек? («Лен. жас»). **3. Әртүрлі мақсат үшін қиып алынған нәрсе, зат.** Оюдың осындай қиындысын «үлгі» дейді, сол үлгі бойынша ою ойып, іс істейтін шеберлер қолындағы ою үлгілерін өзінше жөндеп, дамытып отырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ол өсімдік сабақтарының қиындыларын ұяның төбесінен бастап бір-біріне жабыстырып, ауызғы бөлегіне қарай кеңейте орналастырады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Досы: — Менде не зат барын тапсаң... дегесін-ақ стол үстінде жатқан қайрақ пен сым қиындысын а назар аударып еді (М.Гумеров, Хазірет.). **4. Ұзағырақ сақтау үшін қиып алынған баспасөз бетінде жарияланған материал.** Асқар ақын «Мұнай бер» деген мықты өлең жазыпты, комиссар жолдас, сізге әлі «Социалистік Қазақстан» келмесе, қиындысын мен берейін (М.Әлімбаев, Қалам.).

ҚИЫНДЫ-ЖИЫНДЫ сын. сөйл. Құранды, одан-бұдан құралған. — Иә, ол жерде кімдер жоқ дейсіз, барлық ұлттың, барша нәсілдің адамы бар, шұбар аттың жүніндей қиынды-жиынды өңшең (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті). — Совхозға жиналған қиынды-жиынды бейбастақтардың ішінде қалай ғана есен-сау жүрдің? — дейді Бибі баласына (Р.Әутәліпов, Алтын.).

ҚИЫНДЫҚ зат. **1. Азап, бейнет, қиыншылық, ауыртпалық.** Көрмесен, түсінбесен қиындықты, Қадірін жақсылықтың білер ме едің (Н.Сүлейменов, Жолда). Мен көрдім қиындықтың сары жайлауын — Кемпірдің қия жардан арба айдауын (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Куәсі денесінің құрылысы, Қиындыққа өскені ырық бермей (Ш.Әбенев, Кейпін батыр). **2. Жоқшылық, мұқтаждық, тапшылық.** Сол кезде патриот генералдың үкіметі кездескен ғаламат қиындықтарға таң қаласын: халықтың тапқан табысы тамағына да, киіміне де жетпейтін, әскерге киім тігу үшін ескі көрпелер пайдаланылған (Ә.Шәріпов, Алыс.). **3. ауыс.**

Кедергі, бөгет. Қазақстан топырағында тап тартысы шиеленіскен, қиын түрде өтіп, біздің жазушыларымыздың ескі санамен күресе отырып, жаңа салт-санаға түсулеріне талай кедергі, талай қиындықтар жасады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сойтіп қан жүрекшеге екі жақтан бірдей құйылғандықтан, оны ішке сыйғыза алмай, қиындықтар туады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Қиындық әкелді [келтірді]. Қиындатты, белгілі бір істің орындалуына кесірін тигізді. Қалың орманның арасы аяқ алып жүргісіз шытырман, кесе-көлденең құлап, жүріске қиындық келтіретін ағаштар да аз емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

Қиындық көрді. Бейнет, азап шекті. Қиындық көрмей өмірден Өмірдің құнын кім білген, Махаббат таппай көңілден Көңілдің құнын кім білген? (М.Хакімжанова, Намыс). Хатыңды майданнан қайтқанымша тастамасын. Қалжырап, шаршағанда, қиындық көргенде, есіме алармын сені...» (Ә.Әлішев, Батыр болып.). Қарасұңқардың бар қойы мен аз жылқысы енді молданың меншігіне көшкен, бірақ ол оған назалана қойған жоқ, тек, әйтеуір, шешесі байғұс қиындық көрмесе екен деп тіледі (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Қиындыққа [апарып] соқты. Қиындық туғызды, ауыр болды. — Бұл «тілектеріңнің» қандай қиындыққа апарып соғатынын білесің бе? — деді профессор Айдынғалиев жаны ашығандай кекете күлімдеп (І.Есенберлин, Колеңке.). Құтылу қиындыққа соққаннан соң, Бел будым сөйлесуге Берішпенен (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Қиындыққа түсті. Ауыр тиді, оңайлықпен келмеді. Хан Әбусейіттің Қорасанда жүргенінде Самаркандты басып қалудың бөлендей қиындыққа түспейтінін білетін (І.Есенберлин, Алмас.). Ал тыңнан төте жол салу қандай талантқа болса да қиындыққа түсетіні екінің біріне айқын (С.Мәуленов, Үркер.).

Қиындыққа ұшырады. Жеңіл болмады, ауыр тиді; оңайға түспеді. — Қайратты екеуі де, өткір, — дейтін, Елінің бас қосқанда боз баласы, Күзетте қажымайтын сол екеуі, Ұшыраса қиындыққа елдің басы (И.Байзақов, Танд.).

Қиындықтан қашты. Жанын қинамады, жалтарды. ...сен қиындықтан қашып, оңайды іздейсің, өзінмен тұрмай, өзгелерді де азғырасың! (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жақсы адам қиындықтан қаша жөнелмес болар, ондайларды қорғамас болар, — деп Егор оның сөзін бөліп тастады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Қиындық туғызды [туды]. Басына бейнет әкелді, ауыртпалық түсірді. Белгілі бір орфограмманы жазу көптеген оқушыларға едәуір қиындық туғызды, кателердің дені орфограммалардың грамматикалық табиғатын ажырата алмағандықтан жіберіледі («Қазақст. мект.»).

Қиындықты жеңді. Төзімділік білдірді, дегеніне жетті. – Ананың ашынғанын талай көрдім, Әйтсе де қиындықты қалай жеңді, Құс та ұшып жете алмайтын осыншама Алыстан жаяулап сен қалай келдің (Қ.Райбаев, Жаңа толғау).

ҚИЫНДЫҚСЫЗ с ы н. Бейнетсіз, азапсыз, кедергісіз, бөгетсіз; оңай. Осының қайсысы болса да қиындықсыз, бейнетсіз емес. Бірақ қандай азапты келсе де, адамға сүйген ісі бір поэзия (І.Есенберлин, Алтын құс). Қиындау, Қиындықсыз бола ма сын! (О.Сүлейменов, Атамекен). Ынтымақты, тату семья құруды ешқандай еңбексіз, қиындықсыз, оп-оңай келе қалатындай көретіндер және сәл басына іс түскенде түңіліп шыға келетіндер де бар (Ақ отау).

ҚИЫН-КЕСКІ с ы н. Күрделі, қиыншылығы көп. Осындай қиын-кескі тап күресі шиеленісіп жүріп жатқан кезде Жұбаныш Бәрібаев Қызыл Армия қатарына кетіп, жалынды үгіт жұмысын жүргізді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). – Ол бір қиын-кескі тартыс күндер еді ғой, біз үш ай Самарқандта демалып, туған Верныйға табаны күректей екі жылда қайттық, – деді Қанағат Ходжаев (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ҚИЫН-ҚАПАС с ы н. Ауыртпалығы көп, қиын жағдай. Сенің қиын-қапастағы күресің бізге үлгі, бауырым (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ҚИЫН-ҚИЛЫ с ы н. Қиындыққа толы. Жер бетінде қиын-қилы соқпақ бар, Бірі қисық, бірі түзу, бірі үлкен (К.Шілдебаева, Арманым).

ҚИЫН-ҚЫСПАҚ с ы н. Қысылтаян, аласатыран, үргін-сүргін, дүрбелең. Қиын-қысппақ та иық тіресіп, алыста үзеңгі қағысқан жолдастар енді қоштаспақ (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Соғыс өмірінде талай қиын-қысппақ, алма-кезек үлкен жеңіс тағдырын ойда жоқта шешетін оқиғаларға толы күндер кездесе бермей ме? (А.Жолдасбеков, Әке.). Дүниеде жүрек күшінен мықты күш жоқ. Шоқанның үлкен жүрегі қиын-қысппақ кезеңнен аман алып шығады («Қаз. әдеб.»).

ҚИЫН-ҚЫСТАЛАҢ с ы н. Азапты, қиын, ауыр. Осы бір оқиғаны соғыс жылдары қиын-қысталаңдасіне түсіріп, бала-шаға, қатын-қалашқа үлгі есебінде қайта-қайта жыр қып айтты: «Біз не көрмедік, біз бастан не кешпедік!» деп шал өзін де, жұртты да қайрап қоятын-ды (З.Пашкин, Сенім).

ҚИЫН-ҚЫСТАУ с ы н. Қиыншылықты, ауыр азапты. Қоңқалаған көп жаман Сол жақсыны көре алмас, Сол жаманның басына Қиын-қыстау іс келсе, Бағанағы жақсысын Қос арғымағын қолға алып, Күнінде іздесе таба алмас (Шалкиіз жырау, Жыр.). Қиын-қыстау жерлерде жан қиысуға шыдай ма? «Балапан басына, тұрымтай тұсына». Жұрттың көбі бас амалдап кетпей ме... (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кімнің алыс-жақыны сонда ашылар, Басына қиын-қыстау іс келгенде (Ақан сері, Шығ.).

Қиын-қыстау кезең. Ауыр жағдай, сәт. Жібектен жауап алмағы Қиын-қыстау кез еді (Қ.Жармағамбетов, Шығ.).

Қиын-қыстау күн кешті. Басынан көп қиыншылықтар өткізді. Жаным-ау, қызғаныш не, сенбестік не, Жөнсіз бұл қылықтар ғой өнбес түкте, Қанша бір қиын-қыстау күн кешсекте, Айтшы өзің, жүз шайысып, «сен» дестік пе! (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз).

Қиын-қыстау күн туды. Басына қиыншылық түсті. Қиын туса қиын-қыстау Сендерсіңдер қолтығынан демейтін сүйеп ерді (С.Әлімқұлов, Қыран).

ҚИЫННЫҢ-ҚИЫНЫ с ы н. Өте қиын, тым ауыр. Ал жазушы белгілі бір әдіске, айталық, схемаға қалыптасып алса, одан құтылуы қиынны-қыынны («Қаз. әдеб.»). Кісінің пейіліне бермеген, сүйегіне сіңбеген сөзді айту қиынны-қыынны көрінеді (Д.Досжанов, Дария).

ҚИЫНСЫН = е т. Қиын көру, ауырсыну. – Мұнан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсынаң көп жұмысқа тап боласың; азға қанағат ете білмесең, көптен де құр боласың, – деді (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Жатқан үйіміз өзімізді аса ауырламағанмен өгіздің шөбін қиынсынатын түрі байқалды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Шоң жасы ұлғайған сайын салт жүруді күннен-күнге қиынсынып бара жатқан (Қ.Исабаев, Серт).

ҚИЫНСЫНУ Қиынсын етістігінің қимыл атауы.

ҚИЫНШЫЛ с ы н. Қиынсыңғыш, қиын көргіш. Ынтымақшыл, ұйымшыл Жаңа кәсіп бастаймыз, Жалқаулықты қиыншылы, Артқа сілтеп тастаймыз (С.Керімбеков, Өленді.).

ҚИЫНШЫЛЫҚ з а т. 1. *Бейнет, азап, мекнат.* Намыс толғау басында тайғақ кешу, тар жолда, қ и ы н ш ы л ы қ шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тұрмыс уақытында қиыншылық көрмей біреудің болыспағын сұрап, оған тәуелді болғаншы («ДУГ»). Жау тылынан шыққанымызға екі-үш күн болды, бастан кешкен қ и ы н ш ы л ы қ т ы ң бәрі артта қалды (Қ.Қайсенов, Сол бір жыл). 2. *Ауыртпалық, қиындық, қиын-қыстау.* Әрістің бастамасы қашан да қиын болатыны бар емес пе, алғашқы қиыншылықсыз қ и ы н ш ы л ы қ - т а р ғ а төзе алмағандар боксты тастап кетті (Ғ.Тәшімбаев, Топ жарған.). Бірдің басына емес, көпке түскен қ и ы н ш ы л ы қ қ а қайрат қылса жарайды, – деп Әйтим бізге әл айтқан болады (Б.Нұржекев, Күй толғақ). Ал осы кезеңде Ресей ауылшаруашылығын, оның құрылымдарын түгелдей дерлік сақтап қала алды. Біздегідей қ и ы н ш ы л ы қ қ а ұшыраған жоқ («Егемен Қазақстан»).

Қиыншылық жыл [заман]. *Ел басына ауыртпалық түскен мезгіл, уақыт.* Ел басына күн туып, етікпенен су кешкен бір қиыншылық з а м а н болды ғой (С.Омаров, Өмір.).

Қиыншылықты жеңді. Қандай жадай болса да шыдады, қажымады, қайыспады. Ешкім мені шопан бол деп зорлаған, үгіттеген жоқ, өз жүрегімнің қалауымен болдым, бар қ и ы н ш ы л ы қ т ы ж е ң е білуге тырыстым («Лен. жас»).

ҚИЫНШЫЛЫҚСЫЗ с ы н. *Бейнеті аз, қиындығы жоқ, оңай.* Өмір жолы, тағдыр тақтайдай емес қой, бұл өзіне де аян, қиыншылық-с ы з болмайды (Қ.Қамбаров, Алтай.). Әрине педагогикалық ғылыми-зерттеу жұмыстарын онан әрі дамыту саласында жүргізіліп жатқан жұмыстарымыз қ и ы н ш ы л ы қ с ы з да, кемшіліксіз де емес («Қазақст. мект.»).

ҚИЫНЫРАҚ с ы н. *Қиындау, аса оңай емес, ауырырақ.* Қай жоғалған өнер «ал мен жоғалдым» деп, хабар беріп жоғалмайды. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қ и ы н ы р а қ тиеді (Абай, Тол. жин.). Ғылымды көп білетін адамды алдамақ, қорлық көрсетпек қ и ы н ы р а қ («ДУГ»). Сегіз бұт, сексен қадақ бұл өнімді Салуы басқа ақынның қ и ы н ы р а қ (Ш.Қошқарбаев, Сөйле, Шашеке!). Маған қажет ел табу, Кері қайту, үй табу, Жүретін жолым тұйықтау, Қ и ы н ы р а қ жол табу (Жамбыл, Шығ.).

ҚИЫНҚЫРА= е т. 1. *Бергісі, тастағысы келіңкіреу.* Егер Тайман әлгідей тек көз алдындағы азғана нәрсеге алданып жүрсе, директорлық креслосын қ и ы ң қ ы р а м а й жүрсе, ол – қыры кеткендеу, қырсық шалғандау

кісі болғаны (З.Қабдолов, Жалын). 2. *Аяңқырау, жаны ашыңқырау.* Бастығын түн ішінде оятуға қ и ы ң қ ы р а м а й сәл кідірді де телефон соқты (С.Шәкібаев, Ұлы Түркістан.).

ҚИЫП-ПШ= е т. *Долбарлау, шамалау.* Қолына қалам ұстаған суреткерді дайын кездемеден қ и ы п - п і ш і п «мынау жеңі», «мынау өңірі» деп теңемес болар. Адам жанының терең қойнау-қатпарлары қай қаламгер болмасын құпиясымен мұқитпен пара-пар («Қаз. әдеб.»).

ҚИЫПСАЛ с ы н. *Өткір тілді, кесіп айтатын.* Хат келсе де қыңбаған, қ и ы п с а л ақын Махамбет те «Исатай – басшы, мен қосшыдан» аса алмайды («Қаз. әдеб.»).

ҚИЫР с ы н. 1. *Алыс, жырақ, қиян, шалғай.* Ес білгелі еркекше киініп, ерден түспеген жылқышының жалғыз қызы қысы-жазы қ и ы р жайлап шет қонған жалғыз үйдің қызығын әлдеқашан тауысқан (Қ.Ысқаков, Қараорман.). Құс дауысты ақыннан, Қаз біткеннің атынан, Алыс дала, қ и ы р ғ а. Сол қаз барды жиынға (Қаз. мысал.). Онысын қ и ы р д а жатқан ауылы білмейтін (Б.Мұқай, Жай оғы.). 2. *Шет, түкпір, бұрыш.* Бір қ и ы р ы ң Жыланды, Бір қиырың Қошқарбай. Барлық таудың мұнары, Басын саған қосқандай (С.Мәуленов, Жана арна). Бір ұштасқан, асқынған шабыншылықта болмаса, қазақ рулары ай сайын бір қ и ы р - д а н екінші қиырға асып кете бермеген (С.Сейфуллин, Шығ.). Не деген кең дала бұл, шеті қайда мұның, қ и ы р ы қайда мұның! (С.Мұқанов, Танд. шығ.). 3. *Шексіз, шетсіз, кең.* Тірлігін Жер үстінің, жайқалған егістігін, жеткізбейтін дөңгелеп қ и ы р далам...– енді көру біздерге бұйырмаған. Қалай өзі сендерде өмір бүгін? (Ф.Оңғарсынова, Сенің махаб.). 4. *а у ы с. Асу, бел.* Алғаш сәби қолыңмен. Әліппенді ашарсың. Соның тартқан жолымен. Не қ и ы р д а н асарсың (Ғ.Орманов, Танд.).

Бір қиыр. ж е р ғ. *Бірсыпыра, бірталай.* – Саспа, өзеннің қалаға ең жақын жерінің өзі осы, әрмен қарай айдаса, б і р қ и ы р жол (Х.Есенжанов, Тар кезен).

Қиырға құлаш ұрды [жайды]. *Алысқа талтынды.* Әттең, сол тілегінді түсінбейді ғой қыздар... сенің жүрегің қ и ы р ғ а құлаш ұрса, олар қоймай жатақханаға тартады (З.Шүкіров, Жас жесір). Сонда сен жүрегіңді қолға аласың, Қ и ы р ғ а құлаш ж а й ы п, толғанасың, Күйімен домбыраның есік ашып, Үніммен ел қиялы сорғаласын (Е.Қандеков, Өлең.).

Қиырға шапты [шырқады]. *Алысқа самғады, қиянға құлаш ұрды.* Көңіл шіркіннің қ и ы р ғ а ш а б а т ы н ы жаман екен (М.Иманжанов,

Менің махабб.). Мұндай аңыз-әңгімелердің талайын Әбжан да еститін, ал жас жігіттің ойы қиынға, *қиырға шырқай* берді (Б.Тоқтаров, Қыран).

Қиырдың қиыры. *Алыстың алысы, шеттің шеті.* – Біз сонау бір *қиырдың қиырынан* келіп, бұларға қосылдық, – деді Таукең (Ғ.Сланов, Домбыра).

Қиыр жайлады. *Елден оңаша, бөлек, жырақта болды.* Дәм-тұзынды құныға татпасам да, Тұлпар мініп, даланда шаппасам да, *Қиыр жайлап* жүрген бір ұрпағыңмын. Даттасам да, өзің біл, мақтасам да (М.Мақатаев, Шығ.).

Қиыр жайлап, шет қонып. *Ел-жұрттан бөлек, оқшау.* Семейдегі жебірей дәрігер жолдасы айтып отыратын: *қиыр жайлап, шет қонып*, мал қараған қазақтардың көзі көреген болады. Өйткені олар үнемі ат үстінде, таза ауада жүреді (О.Бөкеев, Өз отың.). *Қиыр жайлап, шет қонып* Қара Ертісті, Абак Керей баласы ән салатын, Ағажай Алтайдай жер қайда?! (Халық әні).

Қиыр шалғай. *Алыс жер, шет.* Жат дауыс қыртады аспан тыныштығын Жаңғырып *қиыр шалғай* шетке барып (Ғ.Қайырбеков, Большевик.). Шоламын *қиыр шалғайды* Жүрегім менің жыр тілеп (Ш.Мұхамеджанов, Күн). Қойтас – түкпірдегі астық пункті ғой, өзі қысты күні жолы бітеліп қалатын ең бір *қиыр шалғай* (Ғ.Сланов, Замана.).

Қиыр шет [түкпір]. *Қиян шет, алыс.* Асқар тауда болат қорған Көз жеткісіз көлемі. *Қиыр шетте* қуат болған Сәулежанның сәлемі (Қаз. әндері). Өз елі – Баянауыл тым *қиыр тұқпирде*, сондықтан одан гөрі бір табан жакындау Абай елінде, тобықты ортасында болып, денсаулығын түзеп қайтуды ұйғарған (Д.Әбілев, Арман.).

Қиыр Шығыс. *Азияның шығыс бөлегі.* Үй іші ала көлеңке, есіме география кітабынан оқыған: «*Қиыр Шығыста* таң атқанда, біздің жерімізде түн болады», – деген жолдар түседі (М.Дүзенов, Ақәже).

Қиырдың қылаңындай тап болды. *жерг. Ойда жоқта, көктен түскендей тап болды.*

Ұзын елдің иіріне, қысқа елдің қиырына. *Бүкіл жұртқа, шартарапқа тарады, жария болды.* Хабар *ұзын елдің иіріне, қысқа елдің қиырына* жайылып болыпты (Қаз. ертерг.). – Өзі сиыңған болысының көзінше тепкілеп көк атты тартып алғаның ұзын елдің үйіріне, *қысқа елдің қиырына кетті*, – деді Әлжан (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сегіз қиыр шартарап. *Құллі әлем. Сегіз қиыр шартарап* Төрт құбыланды түгел қып, Төрінде жатып салмақтан (Бұқар жырау, Жыр.).

ҚИЫР-ҚИЫР сын. *Алыс, шалғай, жырақ, // Жер-жаһан, жан-жақ, барлық жер.* Өттен, бұл соғыс айтқанды қылып тұр ма... Кеше де таба алмай сабылып едім, бүгін де *қиыр-қиырды* шарлап, іздемеген жерім қалған жоқ. Ит-күс әурелесе жемтігің қалар еді (Ә.Әлішев, Бөйтерек.). Байқасам, мұның да реті бар сияқты екен. Тынымсыз іске кірістік те кеттік. Алыс ауылдарды аралап жүріп, жемістерін тиынға сатып алып, *қиыр-қиырға* артып әкетеміз (Т.Иманбеков, Үлкен үй).

ҚИЫРЛА = е. т. сөй. л. *Қияла.* Мен тағы да көшпелімін, тағы да жолға шықтым; күн нұры *қиырлай* құйылып тұр (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Жел ұшырып кеп, жаңбыр *қиырлай* жауды; Сұлтан кабинаның екі жақ әйнегін де көтеріп қойды, нағыз тымырсық енді орнады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). *Қиырлап* алдын кесе, тура салды (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.).

ҚИЫРЛАУ *Қиырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫРМАН: *қиырман да шиырман. Әбігер, сапырылыс, пұшайман.* Соғыс аяқталысымен алуан сипатты мекемелердің бірісі тарап, бірісі қысқарып, біріне-бірі қосылып-ажырасып, *қиырман да шиырман* болды (Ө.Қанахин, Жер басып.). Хат қорыту, номерге материал дайындау, авторларға жауап жазу, тағы сондайлармен қатар біздің бөлім айналысатын іске байланысты қол жетер жердегі мекеме, мамандармен сөйлесіп, тілдесіп, өзім барып, шақырып алып күнде *қиырман да шиырман* болып жатамын (Ө.Қанахин, Жер басып.).

ҚИЫРСЫЗ сын. *Қиыры жоқ, шетсіз, шексіз.* Шетсіз, шексіз, *қиырсыз* ұлы дала, Шуақ болып шашылмай, жылына ма? Сүй Отанды, шынымен сүйіп өт те, Гүл боп қадал ойына, қырынада (М.Мақатаев, Қарлығашым.). *Қиырсыз*, асау тұңғиық, Теңізді кешкен кеме не? (Т.Әлімқұлов, Сапар).

ҚИЫРСЫЗ-ШЕКСІЗ сын. *Алыс, шеті жоқ, шалғай.* Кешегі аң жортса тұяғы күйетін, құс ұшса қанаты талатын *қиырсыз-шексіз* Қызылқұм («Лен. жас»).

ҚИЫРСЫН = е. т. *Алыссыну, қашықсыну, шетсіну.* Сүйкімді құс бар ма екен жыл құсындай, Келді екен қалай мұнда *қиырсынабай*? Құлағың дауысына елеңдейді Көк майса жылы жаздың тынысындай (Ғ.Орманов, Жан.).

ҚИЫРСЫНУ *Қиырсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫРШАҚ с ы н. с ө й л. *Қиыршық.* Еңсеі тастарды көріп шыққан соң, құдықтың түбінен алынған көк қ и ы р ш а қ т ы ң үстіне құйрығын басып жүрелеп отырды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Көгілдір теңіздің қ и ы р ш а қ тасты жағалауындай созылып, тұманды «Құс жолы» жатыр. Оның шет-шеті сонау көкжиекпен ұштасқан (С.Баязитов, Құм қала.). Қайрат тізесін ұстап еңкейе бергенде әлгі нәрсеңнің нан екенін көрді де, баспайын деп шапшаң секіріп аттай беріп, қ и ы р ш а қ тасқа тайып, жалп ете түсті (С.Елубаев, Білте шам.).

ҚИЫР-ШИЫР с ы н. 1. *Шым-шытырық, бейберекет.* Тым-тырыс күйде бір сағаттай тұрды да, соның артынан жәрмеңке басы қ и ы р ш и ы р болып, тез қамданып, арба жегіп, ат ерттеп, жөңкіліп жөнелуге айналды (М.Әуезов, Қилы заман). Тағдыр қосайын десе қиын ба сері аға! Жасағанның жазуы қ и ы р ш и ы р ғой, – деп астарлаған Қадиша сөзін Ақан аса ұқпай қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Ирек-ирек.* Екі жағы көкжиекке дейін кернеп кеткен қ и ы р ш и ы р бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). 3. *Иір-иір.* Мәселен, біздің түйені алалық. Денесі қ и ы р ш и ы р, түсі суық жануар мұрнына кісе салсаң-қойдан жуас (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

ҚИЫР-ШИЫРЛЫ с ы н. *Қиыр-шыыры, бұралаңы көп, мол.* Орталықтан шыға тауға беттейтін даланың қ и ы р ш и ы р л ы соқпағы бізді бір қойнауға қоныс тепкен малшылар ауылы – «Кеңестөбеге» әкелді (Е.Тұрысов, Келіншектау.).

ҚИЫРШЫҚ с ы н. *Құмның, т.б. ұсақ, майда қатты түйіршіктері.* Батыстан соққан желкем кеше кештен бері жауып тұрған қ и ы р ш ы қ қарды жерге бірқалыпты қиғаш қондырып, онысына көңілі толмағандай кей кезде екіленіп, еркінсіп алады да, қайта қалпына түседі (Д.Исабеков, Қарғын). Шойын жолдың осы бір кірпияздығы, әсіресе нөсерлі күндерде қолбайлау болатын, сондықтан рельсшілер түгелдей дерлік топырақ, қ и ы р ш ы қ тас тасып, жол биіктету жұмысына көмекке аттанған (О.Бөкеев, Өз отың.). Түбінде әр қ и ы р ш ы ғы көрініп жатқан, қайраңы табанды еркелеткен мөлдір суға армансыз шомылған (Т.Әсемқұлов, Талтүс.). // *Қатты, ұсақ түйір.* Оның соңынан не қар емес, не бұршақ емес, жен-тек-жентек қ и ы р ш ы қ түсті, бәріміз үрпиісіп класқа тығылдық (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Екі-үш рет аунап алды. Қ и ы р ш ы қ ұшқындап тұр. Сонар болады (М.Мағауин, Ақша қар). Ол

қолына қызғылт түсті қ и ы р ш ы қ т ы алып «міне, фосфор!» деді. Күні нұрына жылт-жылт етіп шағылысады («Білім және еңбек»).

Қиыршық шақпақтастық құрылым. г е о л. *Ірі сынықты құрылымның түрі. Онда сынықтар қырлы және ірілігі 2-100 мм аралығында, құрамында шақпа материалдар басым келеді (Қаз. тілі термин. Геология.).*

ҚИЫРШЫҚҚАР з а т. *Ақ түйіршік күйінде жауатын, құрамында ылғалы мол будақ бұлттан түсетін қар түрі. Қ и ы р ш ы қ қ а р түйірі мұз ядросына жабысқан ұлпа қардан тұрады, ірілігі кейде 15 мм-ге дейін жетеді (ҚҰЭ).*

ҚИЫРШЫҚТА= е т. *Түйіршіктеу, жен-тектелмей, түйір-түйір етіп ұсату, майдалау.* Қарашүңгілге аялдағанымызда, қар қ и ы р ш ы қ - т а н, аспан жыламықтанып тұрды да, арты ақтүтекке айналды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Ызғарлы жел күндіз жауған ұлпа қарды қ и ы р ш ы қ т а н боратады (Р.Әутәліпов, Той таркар).

ҚИЫРШЫҚТАЛ= е т. *Түйіршіктелу, ұсақталу, майдалану.* Жапалақ қар қ и ы р ш ы қ т а л ы п тағы да шаңытқан боранға айналып барады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қ и ы р ш ы қ т а л ғ а н тыңайтқыш пен ұнтақталған тыңайтқыштардың топыраққа сіңімділігін анықтаймыз («Халық мұғ.»).

ҚИЫРШЫҚТАЛУ *Қ и ы р ш ы қ т а л етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫРШЫҚТАН= е т. *Түйіршіктену, майдалану.* Боран біресе ұйтқып, біресе қ и ы р ш ы қ - т а н ғ а н ұсақ қарын ішке себездеп төгіп жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қырсыққа қарай, іңірде жапалақтап қар жауып, арты желдетіп, қ и ы р ш ы қ т а н ы п, көдімгі ақ құйрық боранға айналды да кетті (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Биыл тарының дәні сияқты қ и ы р ш ы қ т а н - ғ а н бірдеме кейде ұшқындап тұрды да, түнде жауып, күндіз еріп кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚИЫРШЫҚТАНУ *Қиыршықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫРШЫҚТАС з а т. <франц. gravier> 1. *Ірі түйірлі жұмыр шөгінді тау жынысы. Қ и ы р ш ы қ т а с* табиғатта көбіне дөңбектас, малтатас, құм, сазбен араласқан күйде кездеседі (ҚҰЭ). *Қ и ы р ш ы қ т а с* көлеміне қарай ірі, майда және генезисіне қатысты өзен, көл және мұздық қиыршық тас деп аталады (Қаз. тілі термин. Су.). 2. *Ірі тастардан қиыршықталған құрылыс материалы.*

ҚИЫРШЫҚТАСТЫ с ы н. *Қиыршықтасы көп, қиыршықтас салынған. ≈ Қиыршықтас - ты бетон.*

Қиыршықтасты бетон. *Қиыршықтас араластырып құйған бетон.*

Қиыршықтасты қабат. *Қиыршықтасы мол жыныс, қабат.*

ҚИЫРШЫҚТАУ¹ *Қиыршықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЫРШЫҚТАУ² с ы н. *Қиыршық тәрізділеу, ұсақтау.* Аттың тізесінен ғана келетін, ұлша қардан гөрі *қиыршықтау* қырбаң түсіп, март айының ортасынан-ақ жылбысқыланып ери бастады (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚИЫРШЫҚТЫ с ы н. **1.** *Түйірлі, қиыршығы бар.* Таулық және тау етегіндегі рельефтің мықтап тілімделгеніне байланысты Шығыс Қазақстан облысында тік беткейлерде *қиыршықты* және горизонты жұқа топырақтар кең таралған (Агроном. анықта.). Қант қызылшасы *қиыршықты*, құнарлы топырақта жақсы өседі (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Басына құм төбенің *қиыршықты*, Жайылған өрістегі сиыр шықты. Жусан мен бетегені жалмап жейтін Ойсыл қара малының, бүйірі шықты (Халық поэмалар). **2.** *Сіркелі, түйіршік салып әшекейленген.*

Қиыршықты қапсырма. *Беті сіркеленген қапсырма.* Салтанаттық киім-кешекте алтын, күміс жалатқан, жалған қаралы, *қиыршықты*, ширатпалы *қапсырма*, белдік, алқа, шолпы, сақина-білезік болған (Ө.Жәнібеков, Қаз. киімі).

Қиыршықты шөгінділер. г е о л. Гравий өлшемді (1-10 мм) жұмырланбаған сынықтардан тұратын шөгінділер.

ҚИЫС¹ = е т. **1.** *Бір-біріне қымбат зат сыйлау, беру.* Қиысқан бұрын талай сын сипатты, Сұлуды бір-біріне *қиыспанаты*, Жауласып бір қыз үшін қалың әскер, Дауласып, кең далаға сыйыспапты (С.Сейфуллин, Өленд.). **2.** *Аяспау, көңілін қалдырысу, безісу.* Екі жақсы қосылса, бірін-бірі *қиыспайды*, Екі жаман қосылса, кең дүниеге сыйыспайды (Қаз. мақал.). **3.** *Қоштасу, айырылысу.* *Қиыспайды* елі-жұрты зар жуыланды, Анасы тақат қылып жүре алмайды. Шешесі Тайлақ бимен жүгіріп кеп, Қолынан ер Қозының ұстап алды (Батырлар жыры). Ажырамас қауым да – сенсің, *Қиыспайтын* бауыр да – сенсің. Шешілмейтін дауым да – сенсің. Бітіспейтін «жауым» да – сенсің (М.Әлімбаев, Ту тіккен).

ҚИЫС² = е т. **1.** *Қиюласу, қиындасу.* Таулардың ортасын оя салынған асфальт

жол адам қолының соншалық шебер екенін көрсеткендей, тіпті, қиыннан *қиысп* жатыр (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Қапелімде тани алмай қалдым: сұңғақ бойлы, қоңырқай жұқа өңді келіншек, маңдайы жазық, мұрны түзу де сәл келтелеу, жұқалаң еріндері әдемі *қиысқан* (Б.Аманшин, Жар мұңы). **2.** *Үйлесу, сәйкесу, байланысу.* Әлек қылды-ау *қиыспай* да жуыспай, Алақанды қияды сым қылыштай (М.Әлімбаев, Өшпес от). Адамның әртүрлі жеке қасиеттерінің, мәселен, музыкалық саңылау, түстерді жақсы ажырату, қолдың епсектігі, т.б. *қиысп* келуді, яғни адам қасиеттерінің синтезін қабілет деп атайды (Қ.Жарықбаев, Психология). **3.** *Үндесу, ұйқасу.* Әлде бір әсем ән бе екен, Ырғағы шебер *қиысқан*, Жүрегім содан өртеніп, Он екі мүшем құрысқан (Қ.Жұмағалиев, Шапағат).

Аузы қиыспады. *Ерні жуыспады, сөйлей алмады.* Әлдене айтқысы келгендей ернін жыбырлатып еді, *аузы қиыспайды* (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Әңгімелері [сөздері] қиыспады. *Сөздері жараспады, келісе алмады.* Иринамен *әңгімеміз де қиыс қоймады*. Ол асығып киініп жатты, сұрауға батпадым (К.Тоқаев, Көмескі із). *Әңгімелері қиыспайды*, Мәлғаждаров атына мінді; кербестінің арқасы қикаң ете қалғанын Шәуке анық көрді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). – Шамасы, бұл екеуінің арасынан да мысық жүгіріп өткен бе, *сөздеріне қиыспайды*, – деп, таңырқап отырса керек (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Жол кесісіп қиысты. *Сәйкеспеді, жараспады, екі айырылды.* Бұл тұрмыс толқын ағында Талаймен мен де түйістім. Айырылысып тағы да *Жол кесісіп қиыстым* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Өтірігі қиыспады. *Өтірікті келістіре алмады, сендіре алмады.* – Сен оны құлата аламысың? – Жоқ, – деп Қарадәу басын шайқады. – Ендеше, қазір мен соны сайға домалатып түсірем. – Қой, шырағым, ендігі *өтірігің қиыспайды*, – деп, Қарадәу қолын сілтеді (Тұлпар).

ҚИЫС с ы н. **1.** *Қиғаш, қисық.* Күн еңкейіп барады; терезеден *қиыс* түскен сәуле вагонның ішін шақырайтып жіберді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Көздегені тамақ тұсы еді, сәл *қиыс* кетіпті, – жуан мойыннан ұстады (М.Мағауин, Ақша қар). Олар қайтқан сапарында *қиыс* жолға түсіп адасып, көп мұшық көреді, азықтары таусылды (Қаз. ертег.). **2.** *Қырын, қиялай; тіктеп емес.* Көз көрім жерге ұзап, қуғыншылар жақындап қалғанда, арлан жалт беріп, бір бүйірге *қиыс* тартты.

Талай рет осы айламен аңшыларды алдап, соңына түсіріп, қаншығын құтқарып қалған (С.Жүнісов, Ақан сері). Жұман қанталаған көзін *қ и ы с* бір тастады (М.Әуезов, Абай жолы). Әсіресе, Бегімбайдың сол жағында бір адамнан кейін, дастарқанға аса ентелемей, *қ и ы с* отырған жас адам бейнесі көзіне оқыс шалынады (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). **3. Жанай, бір бұйыр, бұрыс.** Ал Шетөзектегі қыстауы бұдан екі шақырымдай *қ и ы с* қалып тұр (Ер есімі). **4. а у ы с. Қыңыр, қырсық; жөнсіз.** Доскей бір пәленің боларын сезді, сезгені – қырыс қабақ, *қ и ы с* қимыл еді (Д.Досжанов, Зауал). Отырыс үстінде жұртты атыстырып-шабыстырып, *қ и ы с* сөйлемей отырмайтын Айдабол болысы Мұса ет туралып жатқанда Саққұлаққа қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қиыс қабақ. *Қырын қабақ, жаратпаған сыңай.* Тең арқалаған жұрт Зылиханың сәлемін де алған жоқ, жақтырмағандай *қиыс қабақпен* сүрініп-қабынып өтіп жатыр, колхоз бастығы Оқас қана қабын жерге тастап жіберді де сол қолын ұсынды (Қ.Ысқақов, Тұйық.).

Қиыс қарады. *Теріс қабақ көрсетті, жақтырмады.* Адал көңілін білдірсе егер жаңа адам, *Қ и ы с қ а р а п*, қырындама сен оған. Ол еңкейсе, еңкей сен де бас иіп, Дос таптым деп қуана бер жаңадан (А.Байтуғанов, Солдат.).

Қиыс тартты. *Қыңырайды, қырсықты.* Осыны білетін пысықтардың көбісі-ақ қыңырайып, *қ и ы с т а р т қ ы с ы* келгенімен, бұрынғы ауыл ағасын ажыратып бетінен алмады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Ізінен қиыс кетпеді. *Өкшелей соңынан қалмады.* Алдыңғы машиналардың *і з і н е н* сүйем *қ и ы с к е т п е й*, соның өзінде де қары қалындау жерде отырып қала жаздап, бір «Победа» жетті (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

ҚИЫСПАС *с ы н.* *Бір-бірінен жанын аямайтын, қимас.* Қарақұсбай *қ и ы с п а с* досының тілегін екі етпей орындайды, «Тек бір шартпен беремін, бұл сандықты үйіңе бармай ашпайсың» – деді (Қаз. ертег.). Қосан. Қош, ататай, қамқоршым! Қош, Қалампыр, Төлен». Қош, құрбы-құрдас *қ и ы с п а с*. Сіздер де ұмытпаңыздар біздерді (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Ол өзі айтып отыратын: – Баяғыда Елеусіз күйеуінің тұсында ұзақ жыл қала тұрмысында болған ол жойт деген бір жұртпен көрші болып, *қ и ы с п а с* досжар болып, жыласып айырылыстық, – деп (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Құрдас, әзілдесе қалса, бірін-бірі аямайтын бұл екі қарттың осыншалық *қ и ы с п а с* жандар екенін көп адам біле бермейтін (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚИЫСПАСТЫҚ *з а т.* *Қимастық, қимаушылық.* – Жакын адаммен қоштасудағы *қ и ы с п а с т ы қ* белгісіндей қол қысу ма, әлде маған солай көрінді ме екен, – деген ойда қалды Жақыпбек (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ҚИЫСТА = *е т.* **1. Қиғаштай, қиялай жүру.** Садақ қасқырдың ойысқан жағына қарай жолын кесе, *қ и ы с т а п* кетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Түйелі *қ и ы с т а п*, топ пен бұл екеуінің аралығына қарай беттеді (М. Әуезов, Қарап.). Үлкен Жалғызқұдық жатқан бір жылқы ауылға *қ и ы с т а й* түсіп келеді. Бұлар жылқының алдынан шықты (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Сүйткенше болған жоқ, қос тор жорға жолдан сәл *қ и ы с т а й* беріп тоқтап қалды да, трашменкеден Кәдірбай, Кәрім, Қасымбек түсті (К.Оразалин, Абай). **2. а у ы с. Бұра тарту, ауытқу, қисық кету; лагу.** Мен қартайған адаммын ғой, өзіңнің керегінді сұрап, қақпалап отырмасаң, сыңарезу аттай *қ и ы с т а й* шауып кетуім де кәдік (С.Талжанов, Адам тур.).

Қиыстай жөнелді. *Тік емес, қиғаш бағытта қозғалды.* Таяқ батып әбден әккі болған қос сиыр есік алдында тұрған жан алғышты байқап қалды да, қанталаған көздерінің астымен сүзе қарап, бастарын кегжендетіп, қайқандап *қиыстай жөнелген* (Ә.Сәрсенбаев, Сағым). Қазақтар ұзап кетті, барып-барып жолды тастап, тың қармен омбылатып *қиыстап жөнелді* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Қиыстай тартты. *Қиғаштай жүрді.* Алдындағы балалардың бөрі де қырмаға тік тартпай, *қ и ы с т а й т а р т ы п* барады (С.Бегалин, Сәтжан). Пыс-пыс танау, ыр-ыр-дем алған өкпе. *Қ и ы с т а й т а р т ы п* желдің өтіне шықтым. Әкемнің шаң қаппау – тынысты тарылтпаудың бірінші жолы деген қағидасын сақтағаным бұл (С.Сматаев, Алау).

Қиыстап келді. *Сөзді тура бастамай, әріден қозғады.* – Мамандығым агроном, «бір жоқты бір жоқ табады» деген ғой, Тапеке, – деп, *қ и ы с т а п к е л д і* бұйра бас жігіт (С.Әлжіков, Күле көрме.). Ғылым жолына дауымыз жоқ, бөрі дұрыс, осы мезгілсіз жауған жаңбырға лаж таба алмауларың қалай? – деп *қ и ы с т а п к е л і п*, өзіме тарпа бас салды (С.Талжанов, Адам тур.).

Қиыстап өтті. *Қиғаштап бір бұйірден, жанасалап өтті.* Құс өте берді *қ и ы с т а п*, зор қарағай қасымен (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Келесісін кеудемен соға алмады, қу жылқы бұлт етіп, үзеңгілікке тайқыды. Серкеге ілігіпті, жерде жатыр, үзеңгілік бұйірімен кіл қасқаларды сыпыра соғып, *қ и ы с т а п к е п ө т т і* (Д.Досжанов, Зауал).

ҚИЫСТАН = е т. *Қырсықтану, қырсығу*. Егер Шалматай *қ и ы с т а н с а*, ақсұр ат Досай қолына өмірге тимеуіне Шалматайдың қолынан келіп тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). – Неғып тұрсың, Майра, төрлет деймісің, – деді карт жігіттің сөзін тыңдағысы келмей, *қ и ы с т а н а* сырт айналды (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл).

ҚИЫСТАНУ *Қиыстан етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЫСТАТ = е т. *Ауытқыту, жанасалату*. Көксегенмен қол айқасар жерден *қ и ы с т а - т п а й* арқанды іліп алуға Қожаш та бар күшін жинап күтіп тұр (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚИЫСТАТУ *Қиыстат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЫСТАУ¹ с ы н. 1. *Бұрыстау, қиғаштау*. Терезеден *қ и ы с т а у* түскен күн сәулесі бөлменің орта тұсына қарай аунады (С.Шаймерденов, Қарғаш). Сол иықтан *қ и ы с т а у* соққан қызылшұнақ суық жел шекесіне шегедей қадалып, көзінің түбін солқылдатып барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. *Бір бүйірлеу, шеткерірек*. Күннің астынан батысқа қарай сәл *қ и ы с т а у* жерде, қыр басында Құлақасқа ат тұр. Оның құла денесі арғы көкжиек, бергі қара күрең тобылғы шұбар аралығындай айқын көзге түседі (Ф.Қайырбеков, Жел қайық). Сол кезде оның әр қимылын бағып *қ и ы с т а у* тұрған Амантай құлақ тұстан жұдырықты тастап та жіберген. Қайырбек шатқаяқтап барып құлады (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

Бір қиыстау. *Бір бүйірлеу, бұрыстау*. Бағытымыз дұрыс болғанмен, біз сәл бір *қ и ы с т а у* барады екенбіз, терістікке қарай бұрыла жүру керек (Н.Баяндин, Құм асты.).

ҚИЫСТАУ² *Қиыста етістігінің қимыл атауы*. Күн суытты, бет қаритын аяз «кеш түсті» дегендей әсер етті оған; жел өті қарама-қарсы, *қ и ы с т а у ғ а* болатын емес (Б.Әшімов, Қаражол).

Қиыстау тиді. *Қолайсыз болды*. «Ішкенге мәз, жеген тоқ» дегендей келіп жатыр, кетіп жатыр. Колхоз жәйі шаруаға *қ и ы с т а у т и г е н д і к - т е н* болар, үміт артқан біраз бас көтереріміз бар еді (С.Шаймерденов, Сыбызғы сазы).

ҚИЫСТЫҚ з а т. *Қисықтық, қиңырлық*. Ол үйден шыққан бетінде тек ашу қысын жөнелгені болмаса, барар бетін де белгілеп алған жоқ, тек *қ и ы с т ы қ т а н* долданып далаға шықты (С.Бегалин, Уақыт.). – Біз де үйренейікші десек, *қ и ы с т ы ғ ы н а* басып, айтпай жүргені... Соны өзіңізден естийік, айтып беріңізші (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ҚИЫСТЫР = е т. *Қисынын келтіру, үйлестіріп ретін табу, құрастыру*. Мир- яғқуб өзім атым. Дөреже халыққа пайда келе ме деп,

Бұл еткен сол ниетпен қызметім. *Қ и ы с т ы р ы п* қәдәрі хал айттым назым (М.Дулатұлы, Шығ.) *Қ и ы с т ы р ы п* мақтайсыз, Ойласаң не таппайсыз? Бізде ерік жоқ өзің біл, Әлденеге бастайсыз (Абай, Тол. жин.). Бірақ бұның бәрі тек құзғын құлақ халықтың қайдағыны қайдан *қ и ы с т ы - р ы п* жүрген қысыр қиялы ғана ма?! Осының бәрін ойлап тауып, ел арасына жайып бағушылар жоқ па екен? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Бірдеңені қиыстырғандай. *Ебін, жолын тапқан сияқты*. Елін енді ұрлыққа баулыған сары тіс би қиыннан *б і р д е ң е н і қ и ы с т ы р - ғ а н д а й* сақалын сипап қораздана түседі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қиыннан қиыстырды. *Шебер үйлестірді, жымын білдірмеді*. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, *Қ и ы н н а н қ и ы с т ы р а р* ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Тептегіс жұмыр келсін айналасы (Абай, Тол. жин.). Ілиястың оқыс ұйқастарымен, *қ и ы н н а н қ и ы с т ы р а т ы н* теңеулерімен Бейімбет мені осы кездерде таныстырды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚИЫСТЫРМАЛЫ с ы н. *Құрастырмалы, қиыстыратын*. Фильм жасау өндірісінің *қ и ы с т ы р м а л ы* түсірулер техникасы деп аталатын бұл саласы көркемдік жөнінен өте ұтымды, ал қаржы жөнінен мол үнем беретін, өте пайдалы кәсіп болып саналады (Қ.Сиранов, Кино тур.).

ҚИЫСТЫРУ *Қиыстыр етістігінің қимыл атауы*. Жай ғана қалақ жасаудың бір өзінен сан түрлі деталь тауып, *қ и ы с т ы р д ы ң* әдіс-амалдарын үйрету қаншама шыдамдылықты керек етеді («Қазақст. мект.»). Ал осыны салынып жатқан үй сынына қалай *қ и ы с т ы р у ғ а* болар еді (А.Байтанаев, Қыран.). Сенімнің көзіне шөп салар жайымыз жоқ; *қ и ы с т ы р у*, құрастыру бұл жерге жүрмейді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚИЫСТЫРЫЛ = е т. *Қиюластырылу, құрастырылу*. Төмендегі бұқа аталатын зәулім де жұмыр тіреулер – *қ и ы с т ы р ы л ғ а н* сом-сом темірлер (Қ.Ұябаев, Қырда.). Құлағына таққан үш буынды сырғалары мен арқасына төгіле түскен тоқпақтай қалың шашының ұшындағы төрт қатар шолпысы патшаның кілең бір сомдық алтын ақшасынан *қ и ы с т ы р ы л ғ а н* (І.Есенберлин, Қаһар). Екі қасты [ердің] қапталдармен ұштастыру үшін ердің екі жағынан ұзыншалау «қоспа ағаш» *қ и ы с - т ы р ы л а д ы* (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Киіз үйлер әдетте, аулаға тігілетін, оған енетін жағы стационарлық баспананың есігіне сәйкес келетіндей етіп, азық-түлікті сақтауға арналған қосымша бөлме тәріздес *қ и ы с т ы р ы л а т ы н* («Білім және еңбек»).

Қиыстырылған суармалау. с у ш а р. *Егістік-ті суару үшін табиғи жағдайға байланысты*

жартылай жабық құбыр желісімен, жартылай ашық түрде канал желілерімен салынатын жүйіе (Қаз. тілі термин. Су.)

Қиыстырылып құралған көпір. *ә с к. Жалпақ суға салынатын, жүзбелі не қатты, берік тіреулер қолданылатын көпір* (Қаз. тілі термин. Әскери.)

ҚИЫСТЫРЫЛУ *Қиыстырыл етістігінің қимыл атауы.* Төсеніш қалың тақтайдан *қ и ы с т ы р ы л у ы* қажет, оған биіктігі 10 см. етіп ернеу қағылуы керек (Қ.Құсайынов, Сабан.).

ҚИЫСУ¹ *Қиыс етістігінің қимыл атауы; қиюласу, жымдасу, үйлесу.* Сүйек пластинкалардың *қ и ы с у* тәртібі болсын, олардың бетіндегі ою-өрнектердің, шегелердің орналасуы болсын, белгілі бір симметриялық тәртіпті сақтай орындалған (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты, бірінсіз-біріннің күні жоқ; мазмұн мен түрдің *қ и ы с у ы* деп осыны айтамыз (І.Омаров, Серпін). Кез келген сұраққа жауап табу, қандай болмасын бір мәселені шеше алу анализ бен синтездің түрлі *қ и ы с у л а р ы н* қажет етеді (Қ.Жарықбаев, Психология).

ҚИЫСУ² *з а т. л и н г в. Сөз бен сөзді байланыстырушы синтаксистік амалдардың бірі; сөз бен сөздің жіктік жалғаулар арқылы байланысқан түрі.* *Қ и ы с у* сабақтаса байланысқан сөздердің бағыныңқысының басыңқы сөздерге икемделе, олардың грамматикалық мағыналары мен тұлғаларына үйлесіп тұратын сөз тіркестерінің арасында болады (Қазіргі қаз. тілі). Бастауыш пен баяндауыш өзара *қ и ы с а* байланысады (Қазіргі қаз. тілі). *Қ и ы с у* сойлемге тән субъектілік-предикаттық қатынастағы сөздерді байланыстырады (ҚҰЭ).

ҚИЫСЫРАҚ *с ы н. Сәл қиыс, қиғаш, қиыстау; тура емес.* Бұдан қалған үшеу-төртеуі есіктен *қ и ы с ы р а қ* тұрған пештің жанына келіп тығылған (М.Әуезов, Қилы заман). Шыбын жан шүберекке түйісіп-ақ, Ажалға бірін-бірі қиысып-ақ, Тап беріп екі батыр ұмтылғанда, Дәл тимей семсер кетті *қ и ы с ы р а қ* (Ақын жырлары).

ҚИЮ¹ *Қи етістігінің қимыл атауы.*
1. Қоштасу, айырылысу. Жастайынан бірге өскен ескі досты *қ и ю* қиын екен (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Құдай сонша баланың бірін қойды ма, қандай қарақтарым еді, қара жер түгіл кісіге көріп беруге *қ и ю ш ы* ма едім (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2. Өзгеге беру.** Есебі жоқ, буалдыры жоқ көңілмен сүйген адамы, басқаға беру, бөтен жанға *қ и ю*, басқаны ойлау – тағдыр қимаған ырыс (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). **3. Жол беру, солай деп ойлау.** Кемшілігі болса, арылады. Сондықтан нақты біреуді жамандыққа *қ и ю*,

әсіресе, әдебиетші үшін кешірместей қатыгездік болар еді дейді («Егемен Қазақстан»). **4. Кесу, үзу.** Түсінгенімнің түрі осы, қолымнан әзірге келгені Нәсіптің зұлымдығын, «тамақ бауын» *қ и ю* ғана, – деді (Д.Әбілев, Баянауыл.). **5. и н ф.** <ағыл. truncate> *Программалауда кіші разрядтарды алып тастау арқылы дөңгелектеу, жолдың басын немесе соңын жсою* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚИЮ² *з а т. Қиысқан нәрсенің, заттың жігі, ұштасқан жері.* Сынып кеткен үш омыртқа *қ и ю ы н а* қайта түскенде босанасың, – деп, дәрігер талай айтты (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Мынау жартас күн шығып келе жатқанда сол нұрдың күшімен балқиды да, баяғы жымдасырып бекіткен *қ и ю л а р ы* босап, ашылады (С.Қасиманов, Алтай.). Жарты кірпішті орнын тауып, *қ и ю ы н а* келтіріп қою әркімнің қолынан келе бермейді (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы).

Қию бұрышы. *Екі түзудің қиылысу нүктесіндегі бұрыш.* Екі жарықтың бір-бірін *қ и ю б ұ р ы ш ы* жарықтардың мөлшеріне, экранның жарық көздерінен қашықтығына байланысты (А.Қалығұлов, Жарық.).

Қиодан қосылды. *Екі тараптан, бұрыштан, жан-жақтан келіп қосылды, ұшырасты.* Екеуі *қ и ю д а н қ о с ы л ы п*, шұғқырасып қалды, бір-бірінен жөн сұрасты да артындағыларға келді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қиюы жоқ. *Қисыны қашқан, берекесі жоқ.* Обалымыз *қ и ю ы ж о қ*, қисыны қашқан дүниеге, оңға баспай, солға басқан қазақтың қара ғұрпына болсын (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Қиюы келді. *Сәті тұсті, орайы келді.* Ол болған жайды Есімжанның аузынан да естуді ойлап, Сәлім кеткен соң, *қ и ю ы к е л г е н* бір күні онымен кеңінен әңгімелесті (К.Оразалин, Қайырлы.). – Ақылды адамның тынышты ғұмыр кешкенін көргенім жоқ, әр нәрсені бір ойлап, өз жанын өзі жей бермек, әмбе көп істерінің *қ и ю ы к е л м е й*, жығылып, сүріне бермек; тек ақымақтар ғана ешқашан қателеспейді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Қиюы қашқан. *Ештеңеге жарамай қалған (бұйым).* Қар астындағы *қ и ю ы қ а ш қ а н* жаман, арқалы орындықты сықырлатып-сұқырлатып тұрмақ болған; бейқам отырған қаракительді тергеуші жігіт серпіле: – Асықпаңыз, ақсақал, – деді («Қаз. әдеб.».).

Қиюы қашты [кетті]. а) *Ескірді, мүжылды, кенеуі кетті, алқа-салқа болды.* Немістердің барлық үлгідегі машиналары *қ и ю ы к е т к е н* кебеже сияқты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). б) *Ынтымақ, бірлік болмады; берекесі кірмеді.*

Тарағай жоқ күні ойынның сәні кетіп, *қиюы қашады*, берекесі болмайды (Ә.Тарази, Асу.). Түбі жат, зиянкес бай-құлақ элементтерін күнбе-күн тынымсыз аластап, шаруашылықтың *қиюы кеткен* жерлеріне сенімді, адал қызметкерлер жіберілді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Бірақ кішкенесінен қора-қопсы айналасында шаруа бағып өскен азамат фермадағы *қиюы қашқан* тірлікті көргенде, ішінен қынжылып қоятыны бар (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

Қиюына қыл батпады. *Жігі білінбеді, жүйесін бұзбады, берік жымдасты.* Арқа мен Сырдың талай «мінезі» Қарақұм табиғатында *қиюына қыл батпастай* болып шебер тоғысқан (Саржайлау).

Қиюына [қайта] түсті. *Табиғи қалыбына келді, жымдасты.* Сынып кеткен үш омыртқа *қиюына қайта түскенде* босатамыз – деп дәрігер талай айтты (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

Қиюын тапты. *Қиюластырды, орайын тапты; шебер ыштастырды.* Оның бұл қимылдарында жасанды дөңеңе жоқ; әлдеқандай бір шебер орнын тауып ойыстырып, *қиюын татуын*, қиыстырғандай мінсіз жарасымда (А.Хангелдин, Ғани.). Жарқын мойны түсіп, ұялып отыр, өзіне айып артқандай, істің *қиюын татпай*, оқыс қимыл жасады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ҚИЮАЗ' з а т. с ө й л. **1. Қиуаз** (төлем, құн, қарымда). Күтпейді ер *қиуазын* қайтуын, Көтерді ол адалдықтың ай-туын. Сендей досым бола тұра мүмкін бе, Достық жайлы бір жаман сөз айтуым? (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Сондағы жасаған жақсылығымның *қиуазы* мынау бес елі шүберек болғаны ма? (Ә.Кекілбаев, Үркер) Олардың падишасы ол еңбегінің *қиуазын* қайтарудай қайтарыпты ғой (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2. ж е р г. Қолқа, қалау.** Ғабырға берген сиырымның *қиуазын* а бір бие алып қайттым (Қаз. тілі. диалект. сөздігі).

ҚИЮЛА = е т. **1. Қиюын келтіру, қиып құрастыру, қиюластыру.** Кіреберістегі жалтыр тастан *қиюлап* төселген тар жолдың екі жағы қош иісті гүлдер, самсаған жеміс ағаштары (К.Токаев, Түнде.). Қаласаң мейлі қандай үй, *Қиюлап* тас пен шыныдан. Қашан да маған сол ылғи, секілді өлең сұлу ән (Ф.Орманов, Көгілдір қиыр). Күзге қарай болашақ колхоз кеңсесінің, мектептің ағаштан *қиюлаған* қабырғасы көтеріліп, шатыры жабылды (К.Жүнісова, От пен гүл). **2. Үйлестіру, мәнерлеп тігу, көмкеру.** Алтыннан жабу ойлап, Бурылға қыз Құртқа, Құлағын тігіп *қиюлап*, балағына түсірді (Қобыланды батыр). Қайнаған қалың базардың бір шетінде етек-жеңін қара барқытпен *қиюла-*

ған сеңсең сары тонды, екі атты үзеңгісін шіреніп тұр (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Соңғы кезде тұскиізді қиюламай, орта, бас келтірмей бірыңғай етіп те жасап жүр (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Сыртқы түгін *қиюлап*, ақ бәтеспен қаптаған. Дөдегесін қымқай бек, шұға қосып шақтаған (Қ.Жаппарбаев, Жайқоңыр). **3. а у ы с. Мәнерлеп сөйлеу, сөздің қиюын келтіріп айту.** *Қиюлап* айта алмадым сөздің көбін. Сырлы ғып сөз айтуға жоқ еді ебім. Төрелік сұрайын деп: – Қай құс әділ? – Әдейі баяндадым кептер кебін (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚИЮЛАН = е т. *Қиюы келтірілу, қиюластырылу.* Түйдіріп шүберекке шыбын жанын, Шарпыды қызды қашан қызыл жалын?! Теңіңнің терезесі *қиюланса*, Шағады шаян болып қалыңмалың (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Тонды кісі жігіт сөзін есіткенде бір жамбастап ішін басып, сылқ-сылқ күлді де, *қиюланған* тон жеңімен көзін сүртпек болды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Басынан мұнарланып бұлт кетпейтін Баянның шоң биік кедір-бұдыр таулары, *қиюлан*ып қаланған қалақ-қалақ тастары архитектор жобасымен қолдан құйғандай (Тарту).

ҚИЮЛАНУ *Қиюлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЮЛАС = е т. *Қиюы келу, сәйкесу, үйлесу.* Лирикалық өлеңдер ешбір бұдырсыз *қиюласын*, әрбір жолы түсінікті, айқын, ұғымға жеңіл болып келуге тиіс (С.Мәуленов, Үркер.). Әшекей етіп өрілген қыш саудырап түсіп жатыр, қол жігіндей *қиюласып* өрілген қыш қабырға шытынап келеді (Д.Досжанов, Жусан.). Ол жанар өзінше жаңалық ашудың аз-ақ алдында сияқты, сол жаңалығын бір-біріне сәл *қиюласып* тұрған үлбіреген балаң еріндер келесі бір сәтте таң қалған үнмен баяндай жөнелетін секілді (Д.Исабеков, Қарғын).

Әңгімесі қиюласпады. *Әңгіме-дүкені жараспады, үйлеспеді.* Ырысканның жанына еріп барған үшеудің *әңгімесі қиюласа* қоймады; оны-мұны түртпектеп айтқандарымен өнбеді (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Отырғандардың *әңгімелері қиюласар* емес, кірген-шыққан қатын-қалаштың тірлігін бағып, ін аузында тышқан аңдыған мысықтай сергек отыр (С.Сматаев, Алау).

Қайта қиюласты. *Қалтына келді.* Қайыс делбе қатты бұраған домбыраның ішегіндей сыңғырағанда, рельс *қайта қиюласты* (С.Сматаев, Алғашқы асу).

ҚИЮЛАСТЫР = е т. *Қиюын келтіру, қиып құрастыру, үйлестірілу.* Оюды үш қабат етіп талдырылған текеметтің оң жағына *қиюла-*

тырған соң, үстіне ыстық су құйып бастырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бейіттің айналасы қойдың құйрығындай білем-білем көктас, күмбез қыштан құйылып *қиюластырған* (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Өлең айттым осы үйге жобаламай, -деп бастайды да, арғы жағын барған үйінің ыңғайына, жағдайына қарай *қиюластырып* келтіре бер (М.Рүстемов, Нартай).

ҚИЮЛАСТЫРУ *Қиюластыр етістігінің қимыл атауы*. Екеуінің бұдан былайғы туыстығы мен жолдастығы да жаңағы құлпаршасы шыққан шынының сынығына ұқсайтын сияқты, енді оны қайтадан жамап-жасқап, *қиюластыру* қиынға соғатын болар-ау (Б.Тілегенов, Уақыт). Суреттелетін оқиғаларды, олардың бәлшектерін, адамдардың іс-амалдарын жігін таптырмастай шебер *қиюластыру* жазушының дарындылығымен байланысты (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Өгіз өлмейтін, арба сынбайтын етіп, қалай *қиюластыруға* болар еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚИЮЛАСТЫРЫЛ= е.т. *Қиюы келтірілу, үйлестірілу*. Аңыздық материал сюжетіне құрылған поэмалардың өзі сенімді жайлардың *қиюластырылып* суреттелуімен тартымды («Қаз. әдеб.»). Олшы-солшы *қиюластырылған* стол үстіндегі шыны ыдыс толған темекінің қалдығы (А.Жолдасбеков, Ботабай Садықов). Бұл өмірдің өзі соншалық ғажайып шеберлікпен *қиюластырылған* ғой (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ҚИЮЛАСТЫРЫЛУ *Қиюластырыл етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЮЛАСУ *Қиюлас етістігінің қимыл атауы*. Ақ қар, қызыл түлкі, қара бүркіт түстерінің қызықты *қиюласуы* сөз өнерін бояу өнершісінің еңбегіне айналдырғандай әсерлендіреді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Асылы өмірдегі сан құбылыстардың *қиюласуындағы* шеберлікте шек жоқ (С.Алдабергенов, Жаңару).

Сөзі [сөздері] қиюласу. *Үйлесу, үйқасу*. Сөздердің басқа да *сөздермен қиюласу* табиғатын да жете білу шарт, себебі орнын таппаған сөз олқы («Лен. жас»). Айтыс ақынына қойылар талаптар тұрғысынан қарағанда, *сөздерінің* мазмұнды, тапқыр, шебер *қиюласуын* есепке алғанда сөз сайысына қатысушылар біраз өсіп, шырығып қалғаны анық аңғарылады («Қаз. әдеб.»).

ҚИЮЛАТ= е.т. *Қиюын келтірту*. Көкеңнің басында қарамен *қиюлатқан* ақ қалпақ, қолында ұшын мыспен топшылаған қырғыздың өрме қамшысы, астында әлеңкідей жаланған бөйгі Көкжал (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚИЮЛАТУ *Қиюлат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЮЛАУ *Қиюла етістігінің қимыл атауы*. Шаңырақ жапсарын қаңылтырмен *қиюлау* керек (Ауызекі).

ҚИЮЛЫ¹ с.ы.н. *Қисынды, үйлесімді, орынды*. Саурық барып жауды алса, *Қиюлы* шешен дауды алса, ілесуші ең артынан (Жамбыл, Шығ.). Мен шаруа шалдан осыншалық *қиюлы* сөз шығады деп ойлаған емеспін; амал не бәр-бәрін есіме сақтай алмай, қор болдым (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚИЮЛЫ² с.ы.н. **1.** *Кесілген, қиылып дайындалған*. Олар түстен кейін кіші бесін кезінде төменгі ауылдан шығып, жөнереке жетіп, *қиюлы* жатқан талдарды жылдамдата тией бастаған еді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). **2.** *Ұшталқан, қиы сүйір, жіңішке*. Молдаға барсаң қасында, *Қиюлы* жатқан қалам бар, Қаламды көр де қасым көр (Ер Тарғын).

Жолы қиюлы. *Кесілген, бөгет*. Алдың ор, жүрер *жолың қиюлы* деген сақтық сөзі құлақтан ызың еткендей боп қарсы алдынан тас бөгет салып қойғандай кесе-көлденең кес-кестей берді (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ). Дармен десе табан *жолы қиюлыда*, аузындағы сөз тас боп қатып қала береді (А.Байтанаев, Қансонар).

ҚИЮСЫЗ с.ы.н. *Қиюы, байланысы жоқ; қисынсыз*. Дөндеп қапсың, Аязбай, Шашубайдан, Болыпсың өнегелі үлгі жайған. *Қиюсыз* мақтан сөзді сөйлегенмен, Қыран бүркіт жасқанбас бозторғайдан (Әсет, Шығ.). Жике, тілімді алсаң, жайыңа жүр, Бәйге алып, бұл сөзіңмен болмайсың дүр. *Қиюсыз* қиқым сөзді өлең қылып, Білемін, Жүсіппенен кеңесің бір (Айтыс). Неше түрлі *қиюсыз* жанасып, тоғысқан ойлар маза бермейді (Ұ.Доспанбетов, Көрі кобыз.).

ҚИЮСЫЗДЫҚ з.а.т. *Сәйкеспеушілік, үйлеспеушілік, ретсіздік, жөнсіздік*. Жас алшақтығы екеуміздің есімізге келген жоқ. Бірақ бұл *қиюсыздық* тyesке салып тұратын түрлі-түрлі жайлар болады екен (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Ұлдың бағы тыюсыздықтан, қыздың бағы *қиюсыздықтан* қайтар (Қаз. мақал).

ҚИЮ-ШИЮ з.а.т. *Ырду-дырду*. Солдаттар шұбырып Қытай асып, Моңғол асып, *қию-шию* болды да жатты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ҚИЮШЫ з.а.т. **1.** *Өндіріс орындарында металл, ағаш, тас материалдарын, мата, қағаз рулондарын тиісті көлемде, керекті формат бойынша қиятын адам*. Менің көршім полиграфкомбинатта қағаз *қиюшы* болып істейді

(Ауызекі). **2. м а т.** *Шеңберді немесе параллель түзулерді қиып өтуші.* Жазықтық АВ мен СД түзулерінің екеуін де қиып өтетін ЕҒ түзуі олардың *қиюшысы* деп аталады (Геометрия). Қиылысу шеңберінің центрін табу үшін, перпендикуляр мен *қиюшы* жазықтықтың ортақ нүктесін тапса болғаны (М.Әмірбаев, Аналит. геом.). Нүкте N қисық бойымен M нүктесіне ылғи жуықтай беретін болса, онда *қиюшы* MN біртіндеп белгілі бір тиянақты орынға, мәселен, АВ орнына келуі мүмкін (О.А.Жәутіков, Жоғары математика.).

ҚИЯ¹ з а т. 1. *Таудың, төбенің т. б. тік құлама беті.* Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап, Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап. Қыран шықса *қи я г а*, жібереді, Олар да екі құсын екі жақтап (Абай, Тол. жин.). Үйде сұңқар түлеткен, *Қ и я д а н* сұңқар тілеткен, Алтай қызыл түлкі алған. Қиядан барып теке атқан, Паршаны бөлзеді жырттырған, Жібекті жүндей түттірген (Кеңгірбай биді жоқтау). Сары бас жылан таудың *қи я с ы н а* өрмелей шығып, бір дем қапсағайда иіріліп теңізге қарап жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Тау мен төбенің беткейі.* Сапырулы қымыз, салқын үй, Мәжілісін тыймаған. Ит жүгіртіп, құс салып. *Қ и я г а* бедеу қинаған (1001 мақал). Қой жайылып жаздығүні Шыққан екен *қи я г а*, Аспаннан бүркіт құйқылжып Сорғалап келіп ыраға (Абай, Тол. жин.). Есіктің алды *қи я* еді, жар-жар! Қияға біткен мия еді, жар-жар! (Жар-жар). Аһ, дариға, дариға! Күнікей сау боп жүрер ме еді? Қырдаң тезек тере ме еді! Қырдаң *қи я* кезер ме еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Аспан, көк, ғарыш.* Жай адам *қи я г а* ондай қол сермей ме? Ақынға аз нәрсе ауыр ой бермей ме? Қиялмен арманға ұшқан, сағым құшқан Жүйрік жан алдында ылғи көр көрмей ме?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Өнерім өр *қи я г а* алып ұшты, Астында алты уықтың жатып едім (К.Әзірбаев, Шығ.). Бүркіт ашуға басты: қанатымен ұяны сипалап ағып өтіп, ішінде балапан жоғын сезген соң, шарықтап *қи я г а* көтерілді де, көлдің үстін бір айналып, Дәулетке оқтай атылды (З.Пашкин, Өмір.). Жанған да отқа күйемін, Құрдасын көріп бегімнің, *Қ и я д а н* іздеп қосылған (1001 мақал). **4.** а у ы с. *Алыс жер, шалғай өлке; қиын жер, қиян.* Әбілжанның көзінің жітілігінде қисап жоқ, *қи я д а* тұрған малдардың әрқайсысын түсі, түгімен айырып береді (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Қ и я д а н* дұшпан табылса, Жасқанбайтын ер әкем, Достарға ауыр жүк түссе, Қатарланған нар әкем! (1001 мақал). Көк теңіздің көсілген қиыры жоқ, Жатыр шалқын көз жетпес бір

қи я д а (И.Байзақов, Құралай.). **5.** а у ы с. *Жат жер, бөтен ел, шет жұрт.* – Әже-ай, жылы ұядан шығып, жат *қи я г а* кетіп барам, одан да батаңды берсеңші! (М.Әуезов, Қарап.). Қыз өсіп, сүйсе жасты *қи я д а г ы*, Үйге ертіп әкелуге ұялады (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз шақ). Қайда алып барасың анам мені, Өзіңнің ұяна ма, *қи я г а м а* (Т.Молдағалиев, Жүректегі.).

Алыс қия. *Қиыр шет, ұзақ жер.* Алақандай бұл жерге, Қалайша енді сыярысың. Жақын ең кеше жүргенде, Бүгін сен *ал ы с қ и я с ы ң* (С.Мәуленов, Өлең.).

Көзді [көзін] қияға салды. *Алысты болжады, қияға көз тікті.* Кешегі күн өтті-кетті деп, ертеңгісін ойлап, *к ө з і н қ и я г а с а л ы п* жүргендер де бар (З.Ақышев, Жесірлер). Асыл ердің баласы Жауды көрсе шыдамай, *К ө з і н с а л а р қ и я г а*. Ермін деген жігітті Кеңшілікте сынама (Махамбет, Өлең.).

Қияға қанат қақты [сермеді]. *Алыс армандарға талтынды.* Ұядан ұшқан балапан достарым *қ а н а т ы н қ и я г а с е р м е г е н* бала құстай бірі анда, бірі мұнда алыстап, арман қуып, ауылдан біртіндеп кете бастады (К.Асанов, Сағыныш). Көкшеде көп жұмбақ бар ойланатын, *Қ и я г а қ а қ т ы р а т ы н о й қ а н а т ы н* (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Қияға құлаш сермеді [ұрды]. *Биікке қол созды, талтынды.* Қызық-ақ өлең деген, еңбек деген, Екеуін еншіме алып теңдеп келем, – Жыр толға, ақын ұлым, – десе Отаным, *Қ и я г а қ ұ л а ш ы м д ы с е р м е п* берем (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

Қияға салды. *Қиынға жұмсады; ауыр жүк артты.* – Қандай *қи я г а с а л с а ң* да, алып ұшқалы тұр, – деп түйіп, Аяштың ажарына сол кезде-ақ талай міндет жүктелген-ді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

Қияға самғады [сілтеді]. *Шарықтады, шарлады.* Шақырымдар, шарқ ұрыңдар, Шалғайға алыс шақырыңдар, Қиырдан талмайтын, *қи я г а с а м ғ а й т ы н* Қанатты батырым бар (Қ.Ыдырысов, Жолық.). Бұл жайындағы мектеп ол ойлағаннан асып түсіп, күн сайын *қи я г а с і л т е п* барады (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Қиядан көрді [шалды]. *Алыстан таныды, жырақтан көзі шалды.* Реті келгенде айта кету жөн, *қи я д а н к ө р е т і н* қырағы Мұхтар Абай қадірін ерте түсінген екен (С.Талжанов, Ұлдай). – Естіп ем көзі жіті келеді деп, *Қ и я д а н* қылт еткенді *к ө р е д і* деп, – Қасына келіпті бір румын шал, – Айтыңыз көрегендік себебін, – деп (М.Әлімбаев, Лирика). Қиядағыны *қи я д а н ш а л а т ы н* қырандай қиялай қарап отырған

Тихов бұл ретте де сөз қоспады (Б.Токтаров, Таудағы ән).

Қия жазбас. *Алғыр.* Қырағы, қия жазбас, сұңқарым-ай! Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қия салды. *Қиыр, ешкім жетпейтін қиянды мекендеді.* Қарлығаш қарманып жүр ұя салып, Биікке жылан жетпес қия салып (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

Тас қияға өрледі. *Үлкен іске, өнер биігіне өрледі.* Талаптың мініп тұлпарын, Тас қияға өрледің. Бір ғылым еді іңкәрін, Әр қиынға сермедің (Абай, Тол. жин.).

Ұлы ұяға, қызы қияға қонды. *Бала-шағасы өсіп, ер жетті, отау тікті.* – Бір-екі жас кіші болсам да, елуге мен де жеттім. Менің сегіз балам бар, ұлым ұяға, қызым қияға қонды (С.Талжанов, Адам тур.).

ҚИЯ² с ы н. 1. *Қиғаш, қисық, түзу емес.* Шеңгелдеп қызыл қанға боялған қол, Алдында қия жатқан жалғыз-ақ жол (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Міне, таңертеңгі күн шықты, Түсі өте ұқсас туған айға, Одан қия түскен ұзын шұғыла, Сүңгіді қара орманды қарағайға (Қ.Бекхожин, Достық.). Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқар, Мейірімсіз табан тілер қия тастар... Кім біледі, қуат құрып, арып-талып Төгетін күндер болар ыстық жастар (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Қиыр, қырсық.* – Ер болсаң, онда күшің көрсетерсің, Бопсың ғой қия сөзбен мені шалмақ (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Алдынан қия өтпеді. *Бетіне келмеді; сыйлады, құрметтеді.* Ұстаздың қуанышы да орынды: ол ұлын ойға, қызын қырға салса, шәкірттері «апаалап», алдынан қия өтпей тұрса, ұстаз мұраты жүзеге асты деген осы емес пе? (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Аяғын қия баспады. *Ешқайда шықпады, тырп етпеді, жоламады, беттемеді.* Ойқастаған жасақшылардан өзге көшеде бір жан аяғын қия баспады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Аяғын қия бастырмады [басқызбады]. *Ешқайда шықармады, тарп еткізбеді.* Сабақты сылтау ғып Зейнеп оны көгендеген көбдіктей тырп еткізбей қоятын, аяғын қия бастырмайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). Жау адымын ашырмай, Аяғын қия бастырмай, Томаға көз қыраным Көреді шолып қиядан (Н.Байғанин, Өлеңд.). Оны қабылдаушы көпшілік шетінен сыншы. Өйткені көзімен көріп, қолымен жасаған өмірі. Автордың аяғын қия басқызбайды (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Қия беткейдегі канал. *сушар. Қия беткейден өтетін канал. Қия беткейдегі канал -*

дың бір жауы үйме болса, екінші жауы ғизба болып келеді. Бұндай каналдарды тау беткейлерінен көреміз (Қаз. тілі термин. Су).

Қия бұрылмады [кетпеді]. *Нысанадан аумады, жолдан шықпады.* Мәншүктің ұшқынды дөңгелек қара көзі қарауылдан қия бұрылмай, алдыңғы жаққа қадалып қатты да қалды (С.Мұқанов, Аспаз). Ұйқы безі атқарар қызмет көп, Дәрігер кеңесінен қия кетпе Айран, қымыз, ақ болсын ішпес асың, Барсаңыз жаз жайлау бар қия бетте (Қ.Жармағамбетов, Сырлы там.).

Қия жібермеді. *Адастырмады, бағытынан тайдырмады.* Олжекеңді әмәнда өрге сүйрер өжеттік сенім бұл жолы да қиналдырмай, қия жібермей алып шықты (Қ.Салғарин, Жанында жүр.).

Қия тартты. *Қиыс кетті, жөнге келмеді.* Ақбөкежан бергендей Қасым десе, Серігі ақылдас та, әсіресе, Әкесі қия тартып көнбегенде, Жөн айтқан ел сөзіне әлденеше (И.Байзақов, Ақбөпе).

ҚИЯБЕТ з а т. к е н. *Қиябеткей, құлама беткей.* Қиябет – отқос (Кен ісі және метал. терм.).

ҚИЯГЕЛДІ з а т. ж е р г. *Көлденең кісі, келімсек.* Көңіліме болмаса, аспазшының жаңағы қарасы: «...Қайдан шыққан немесің? Пісірген асым қайдағы бір қиягелді түгіл, өз адамдарыма да жетер емес» – дегенді білдіргендей (Ө.Нұрпейісов, Курляндия).

ҚИЯДАЙ: *қиядан сышырды.* Тұқ қалдырмады. Жабысқан бойы шектей шұбатылып ұрық шапар тұщы суларға жетеді де, жас уылдырықты қиядай сыпырады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Халық қолындағы азық-түлікті қиядай сыпырып, тартып алған (Р.Токтаров, Терістік.).

ҚИЯ-ЖАР з а т. *Құлама жар.* Шарайна ойдым-ойдым қара суы, Қия-жар, құс шыға алмас бар асуы (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Теңселіп барып-барып қия-жарлар, Аспандарға қайтадан ұяландар (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркосақ).

ҚИЯ-ЖОН з а т. *Құлама жон.* Басқа жылқы бес сағаттың ішінде екі арасы қия-жон, адыр, құмай боп келетін осы шалғай жолды аршындай алмас еді (Д.Досжанов, Зауал).

ҚИЯҚ¹ з а т. ө с. <лат. elymus> 1. *Батпақты шабындықта, өзен-көл жағасында сортаң топырақты жерлерге өсетін, сабағы түзу қиырлы, төсемелі ұзын тамырсабағы, жапырағы таспа пішінді көпжылдық шөптесін өсімдік.* Арқада күрең аттың жегені жұмсақ, жұпар

иісті бетеге, тарлау, көк жусан, қара жусан, жоңышқа, қ и я қ, бидайық, көде, шалғын, мия және сондай шөптер еді (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Қ и я қ* пен қоға қамыс тәрізді, гидрофиттерге – суға тек төменгі балақ бөлігі ғана батып өсетін өсімдіктер қатарына жатады (Табиғат сулары.). Құрағы қайсы, қ и я ғ ы қайсы – айыру қиын. Бір-бірімен құшақтаса өсіп, сыңсыған құстың жұмыртқа салар ұясына айналған (І.Есенберлин, Қатерлі).

2. Өсімдік жапырақтарының таспа пішінді ұзын, үш жағы сүйір түрі. Қыркүйек айы қапырық, Алаулы аптап күн болды, *Қ и я ғ ы н* суға батырып, Шықтанды күріш, күз болды (А.Тоқмағамбетов, Алтын арал). Ол жердің тасы табанымды тілді, *қ и я ғ ы* қолымды кесті (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Жол шетіндегі дүйім шилер *қ и я қ т а р ы* желкілдеп, атты кісінің бойымен таласып, қаулап өскен (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

3. Қияқпен араласа өскен, қияқ тектес биік өсетін шөптің жалтылама атауы. Бас иіп қырдың жасыл *қ и я қ - т а р ы*, Тұрғандай жаныңа әсем күй ақтарып (Ф.Оңғарсынова, Асау толқын). Балауса жоқ, балғын жоқ тербетуге, Тербелді *қ и я қ т а р* желмен түнде (М.Мақатаев, Шығ.). Соның өзінде көк *қ и я қ* қамыстар жалаңаш қолына, бетіне, мойнына шып-шып ұрып, қан шығарып тіліп кетіп жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ҚИЯҚ² з а т. 1. Құстың қанат қауырсыны. Бүркіт *қ и я қ т а р ы н ы ң* өткірлігі қайраған қылыштың жүзіндей (С.Мұқанов, Алып. адым.). Күс басқан мүйіз тұяғын, Тайғанақ тасқа қадайды. Тарап бір қойып *қ и я ғ ы н*, Қиырға сосын қарайды (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). Ердің қайғысын тұлпардың тұяғы, сұңқардың *қ и я ғ ы* алады (Саятшылық).

2. а у ы с. Мұрттың сүйір қиы, шалғысы. Соңынан қарап тұрған Көктобет сықсия жымындап, мұрттының *қ и я ғ ы н* тістеді: – Құлан, қанша батыр болсаң да, көрің қазылған шығар, – деді ол күбірлеп (А.Нұрманов, Құлан.). Жоқ әсте жалған бояу, сия мұнда, Жанып тұр мұрттының қос *қ и я ғ ы* да (Д.Әбілев, Ой толқын.).

Қияқ қас. Сүйірленіп біткен жіңішке қас. Оған қоса жоғары серпіліп, бұрыштана біткен *қ и я қ а с ы* мен ақ-қарасы айқын аялы жанарында сабырлы ойлылық бар (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Қияқ мұрт [мұртты]. Жіңішке сүйір, әдемі мұрт. Әлгінде енді бір қатты сөз айтса дау салайын деп тұрған едім, мына сөзден соң басылып қалдым. *Қ и я қ м ұ р т* сөзбен және жасытты мені (Д.Сейсенов, Жұлдыздар.). *Қ и я қ м ұ р т*, сұрша денесі шағын, жұқа, жасы елуге келіп қалған, өткір кездіктей жылмаңдаған кісі

көрінеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Әкесінен аумайтын ат жақты, қызыл шырайлы, шалғысы ұзын *қ и я қ м ұ р т т ы* Жалмұқан басын көтермеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жасы отызға әлі жете қоймаған жігіт ағасы, орта бойлы, *қ и я қ қ а р а м ұ р т т ы...* (Қ.Исабаев, Серт).

Қылыш [қылыштай] қияқ. поэт. *Бүркіттің өткір қияғы.* Қанды көз, қайқаң төсті, болат тұяқ, *Қ ы л ы ш т а й* өте қысқа біткен *қ и я қ* (А.Бабиұлы, Өлгей).

ҚИЯҚ³ з а т. 1. Қобыздың жақ тәріздендіріп иіп жасаған ысқышы. Қобыздың мойнына байланған *қ и я қ т ы* шешпек болып еді, көңгей жіп шиеленісіп қалған екен. Оны көрген қара кісі саусақтары жоқ мүгедектің қобыз ұстағанын таңырқап, *қ и я қ т ы* ағытып берді (Ә.Сараев, Қараша.). Күз бопты, асқарды бұлт тұмшалады, Жел келіп, жез *қ и я қ қ а* мұң шағады (М.Мақатаев, Шығ.).

2. к ө н е. Ыспалы сөз аспабы. Ақындар мұнда *қ и я қ* шалады екен, От болып көптің көзі жанады екен!

3. Шөп шабатын мәшиненің жүзінің астына салатын пластинка. Құстұмсықтағы кейбір *қ и я қ т а р* тозыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.). Өйткені ремонтталған 7 машинада бір жаңа шалғы жоқ *қ и я қ т а р ы н д а* бедер жоқ («Еңбек туы»).

Қия-қия: қия-қияға көз жіберді. Жан-жаққа, алысқа, қияңға қарады. Біз көл жағасында тұрып *қ и я - қ и я ға* көз жібердік (С.Омаров, Дала қызы).

Қия-қия жоғары. Әлдеқайда, біршама жоғары деңгейде. Ахмет көңілімен Нұрбайға иін салғастырды да, өзін *қ и я - қ и я ж о ғ а р ы* деп тапты (Т.Нұртазин, Мұрат).

ҚИЯҚ-ҚИЯҚ е л і к. Қыран құстың шақыруы, шаңқылы. Әлденеге окталғандай қос топшысын қоқандатып, «*қ и я қ - қ и я қ*» деп шаңқылдап алды да, қайтадан сабыр сақтады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Адамбек арғы сайдың басында тұр екен, тымағын құрыққа шаншып алған, соны жалбандатып, өзі: «*қ и я қ - қ и я қ*» – деп қояды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ҚИЯҚӨЛЕҢ з а т. ө с. <лат. сагех> Ылғалды, сортаң шалғындықта биік, тамыр сабағы төселе жайылып өсетін, бір үйлі, құм көшуді тоқтататын, дәрілік қасиеті де бар көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ и я қ ө л е ң н і ң Қазақстанда 94 түрі бар, ерте көктемде гүлдейді, жемісі үш қырлы, жапырақтары жіңішке сабағын өртүрлі бұйымдар тоқуға пайдаланады (ҚҰЭ). *Қ и я қ ө л е ң д е р* – көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Көп тараған 85 туысы мен 4000-ға жуық түрінің Қазақстанда 19 туысы, 157 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚИЯҚСЫЗ² с ы н. *Қияғы жоқ, қияқ өспеген.* Шөл мен сұңқар *қ и я қ с ы з*, Еш нәрсе көрмей дүниеден (Қобыланды батыр).

ҚИЯҚТА= е т. 1. *Құлақтап жатырақшығара бастау.* – Күріш *қ и я қ т а ғ а н д а*, атыздағы су мұнша болу керек, – деп, өз-өздері отырып таласады (Бал дәурен). Көктемде *қ и я қ - т а д ы* көк егін, Күн шуақпен жайды жасыл желегін, Топырақтан нәр алғанын, дән алғанын қызықтап, Жасыл алқап жағалауын әлі кезіп келемін («Қаз. әдеб.»). 2. *Қияқ тәрізді ету, қияқшалап қию, сүйірлеу.* Крейгель ой бауын (желісін) қашырып алғандай, қымыз жұтып, сөл аңырып қалды да, *қ и я қ т а п* қойған жирен мұртының жиегін сұртті (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚИЯҚТАЙ с ы н. *Қияқ сияқты, қияқ тәрізді; жіңішке, үшкір.* Есік алдына қаңтара салған кең кеуделі, *қ и я қ т а й* құлағы шекесіне шаншылған биік торы ат, үйренген әдегі бойынша, желге қарсы аяндап барады (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Біреудің дәулеті бар, ақылы жоқ, *Қ и я қ т а й* болса-дағы мұрны түзу (Айтыс). – Сен не айтып тұрсың, Хасен?.. Меруерт оған таңырқай, *қ и я қ т а й* қасын кере қарады (І.Есенберлин, Көлеңкемен.).

ҚИЯҚТАЛ= е т. *Құлақтанып жатырақшығару.* Күріштің бой түзеп, түптеуге айналғаны – *қ и я қ т а л ғ а н ы* (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ҚИЯҚ-ТАЛ з а т. *Қияқ пен тал.* Баурыңнан бұлақ болып күй аққанда, Жан бігер жағадағы *қ и я қ - т а л ғ а* (Қ.Бұғыбаева, Ару ана).

ҚИЯҚТАЛУ *Қияқтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯҚТАН= е т. *Қияқ тәрізденіп сүйірлену.* Самарқанның бұрын қырып жүретін мұрты қарайып, *қ и я қ т а н ы* өсіп кетіпті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Омырауыңнан ақжарма күй ақтарып, Туыпты айың көгіңнен *қ и я қ т а н ы* п (Р.Ниязбеков, Темір қазық). Қатайып жібек түні *қ и я қ т а н ы* п, Көнігі алғыр қыран сияқтанып (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры).

ҚИЯҚТАНУ *Қияқтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯҚТАТ= е т. *Құлақтандыру.* Тұқым сеуіп өсірді оны *қ и я қ т а т ы* п, түптетіп, Терең суға тұншықтырмай, бойын түзеп, тіктетіп. Аялады, мәпеледі тілін тауып баладай, Кеткен емес әр түбіне назар салып қарамай («Қаз. әдеб. »).

ҚИЯҚТАТУ *Қияқтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯҚТАУ *Қияқта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯҚТЫ¹ з а т. *Найза.* *Қ и я қ т ы* – ұшы екі дүзді өткір найза (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚИЯҚТЫ² с ы н. *Ұшы сүйір, жіңішке.* Аяғы қаршыға аяғынан қысқа, бірақ саусақтары салалы, тұмсығы қатты, *қ и я қ т ы* болады (Ш.Айманов, Қыран.). Қапсырар қышқаш сияқты, Имиген мұрын, иегі. Таңқы мұрт, ұзын *қ и я қ т ы* (С.Мұқанов, Замандас.). Дина оның әсем, келісті ақсұр өңіне, әсіресе жаңа туған айдай *қ и я қ т ы* қасының ортасынан жара түскен сызықшаға қарады (С.Бакбергенев, Қайран шешем). // *Қанатты құс.* Керемет тегеурін бар топшысында, Сондай күш болған емес көп құсында. Қарпып тез қасқырға тең *қ и я қ т ы* ны, Қиядан домалатып атты суға (Қ.Бекхожин, Ардагерлер.).

ҚИЯҚТЫ³ с ы н. *Қияғы бар, қияқ біткен.* Сарыарқаның бетегелі, қауданды, *қ и я қ т ы*, бидайықты өлкелерін – «боз от», «нағыз жылқының жері» десе, жусанды, жайылымды, яғни «қара отты» жерді түйе мен қой түлігіне қолайлы деп білген (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жолаушы жота-жота белді басып, *Қ и я қ т ы* құмайтардан келген асып (Қ.Көпішев, Әке.). Айсыз қараңғы түн. Ой толқытқан Нұрила қыстақтан ұзап шығып кеткенін, көзір өздері *қ и я қ т ы* құм баурайын өрлеп бара жатқандарын байқаған жоқ (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚИЯ-ҚҰЗ з а т. *Шың-құз, қия жартас.* Тау-тастың *қ и я - қ ұ з ы* н, төсін өрле, Жетеді етегі оның көсілерге, Көрдің бе тұғырды анау мінгізгенін, Ынтығып жүрген қыздар есіл ерге (Р.Ниязбеков, Қаратау.). Енгіздік мұны қалай ұямызға, Бұл өзі қалай келді *қ и я - қ ұ з ғ а*? (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Асулардан *қ и я - қ ұ з* алға бастап, Жетелеуші бақытқа адамзатты (З.Қалауова, Таңд.).

ҚИЯҚША¹ з а т. ө с. <лат. *acorellus*> *Жамаған, жуантық келген тамырсабағынан ертеде эфир шығарып алған, семсер тірізді жатырақшалары бар, гүлдері собыққа жиналған өсімдік. Қ и я қ ш а* ны ң орысша атауы айрник (Өсімдік анықтама.).

ҚИЯҚША² с ы н. *Қиылған, жіңішке, сүйір.* Ырысбектің көзіне Қордабайдың кескіні елестейді. Толық, дембелше, қызыл шырайлышал *қ и я қ ш а* бурыл мұртын ширатып, үзенгіге піреніп, көкжиекке көз жіберді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ҚИЯҚШЫ з а т. *Қызға қырындаушы, көз салушы.* Қымызды үйде аяқшы, Қызы бар үйде *қ и я қ ш ы* (Мақал-нама).

ҚИЯ-ҚЫР з а т. *Дала, қыр.* Қанатын қағып ойлар қиялында, Шарықтап жөнелгендей *қи я-қырға* (Қ.Бекхожин, Дала.). Жайнатты жылдар гүлдеп *қи я-қырды*, Күйшінің даласында күй ағылды (Қ.Бекхожин, Дала.).

ҚИЯ-ҚЫРҚА з а т. *Өр, шың, белес.* Қырықтың *қи я-қырқасына* шыққан Ошақбайдың кеудесі толған шежіре (С.Омаров, Дала қызы).

ҚИЯЛ [ар. خیال] з а т. 1. п с и х о л. *Өмірде әлі болмаған құбылыстың сезімдік бейнесін, сыртқы дүние құбылыстарының субъективті бейнелерін жаңғыртып, өңдеп бейнелеуден көрінетін, адамға ғана тән психикалық үрдіс.* Бұрын қабылданған нәрселерді қайтадан өңдеп, образ жасауда көрінетін психикалық процесс *қи ял* деп аталады (Қ.Жарықбаев, Психология). Әрбір адамның *қи ял* ерекшеліктері сол адамның құмартып қызығуына, жеке басының ерекшеліктеріне, алдына қойған мақсатына байланысты. *Қи ялдың* мазмұны мен түрі адамның жас ерекшеліктері мен білім тәжірибесіне де байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

2. *Өзіндік жаңа образдар, жаңа туындылар жасаудағы тереңнен топшылайтын ой көзі, шығармашылық көрегендік; фантазия.* Ой, дәурен, өмір емес, бір көрген түс, Ойға тойма, қызықты *қи ялдан* күт. Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен: Ыстық жүрек, оң шырай, қуат пен күш? (Абай, Тол. жин.). Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарсыз. Сіздің құлашыңыз ұзын, *қи ялыңыз* терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінезі сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Европалықтар Птоломей мен орта ғасыр географтарының оңтүсікте үлен материк бар деген *қи ялымен* екі ғасыр ойы оны іздеп сандалған (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнау. саяхат). 3. а у ы с. *Ой, пікір, ұғым, түсінік.* Надандар былшылдайды, құп алмайды, Үлкен жанның *қи ялы*н ұға алмайды. Теңізден таудай толқын сокса-дағы, Жағадағы жартасты жыға алмайды (Абай, Тол. жин.). Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки *қи ялымызды*, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптен қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кешелер ғана жанына жақындасуға жасқанып, *қи ялмен* ғана жүздесіп, тілдескен арманқыз, міне, дәл жанында; сан рет құшақтап атқа мінгізді, сан рет қолтықтап аттан түсірді,

денесінің жылуын, демінің соққанын сезді (О.Бөкеев, Ән салады.). 4. а у ы с. *Арман, тілек, мақсат.* Баласының ержетіп, дәл осындай жігіт болған шағын *қи ялмен* шамалады (С.Омаров, Өмір.). *Қи ял* жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген уақиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Қи ялдың* қуып ізін қай-қайдағы, Белгілі тұтқын пенде сарғаймағы (М.Әлімбаев, Өшпес от). Кешегі ой, түндегі *қи ял* алда сағымдалған арман еді. Соғыстың көбінде іс нәтижесі ойдағыдай бола бермейді (Б.Момышұлы, Москва.). Жанымыздағы суреттеулерден жаңа бір сурет жасаймыз деп өзіміз қайрат жұмсамай, бар суреттеулерден жаңа суреттеулер өздері жасала берсе, міне, жанның осы ісі, яғни бұрынғы суреттеулерден жаңа суреттеудің өз еркімен жасалуы еріксіз *қи ял*, бос қиял, яки мишта (мечта) деп аталады (М.Жұмабаев, Педагогика.). 5. а у ы с. *Қиялдандудан туған ой жемісі, елес; жалған, өтірік.* *Қи ялмен* ең жасарып тұрған көрі жанның ләззат ұғымына бөгет болмауға тырыстым (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осыны *қи ял*, түс деуге бола ма? Міне, келіп, жұмсақ алақанымен мұның балғын білегін қапсыра аялап тұр емес пе? (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз., жігіт.). Көзін ашып ойласа, Татьянаға бұл еркелігі, бұдан былай, шындықтағы емес, *қи ялдан* ғы еркелік қана сияқтанады (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Қиямет-қайым болған күні Қарқаралының бір саялы сайынан мені де шыға келсін деді-ау байғұс өкем... Жаман емес, амал не, оның бәрі – *қи ял* (Ә.Әбішев, Найзағай). // *Тентек, алаңғасар, оспадар.* Ол бір *қи ял* бала көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бос қиял. *Өнімсіз ой, алдамшы үміт.* Мамандар жасап берген бұл жоспар біраз уақыттан кейін жүзеге асыруға келмейтін *бос қи ял* болып шықты (Ә.Шәріпов, Алыс.). Кенет: қой, – деді Тоқа өзіне-өзі, – *бос қи ялға* ғашық болғанша, мына химияны бітіріп тастайын... (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Өлетіні де, одан құтылатын жол жоқ екенін де білетін ауру хан, *бос қи ялдан* көрі алдағы өмір туралы ойла-нуда еді (І.Есенберлин, Алтын Орда).

Жүйрік [ұшқыр] қиял. *Асау көңіл, шартарпты кезген көңіл.* *Жүйрік қи ял* желдей есед, күңіренеді (Б.Күлеев, Шығ.). Ал енді мына бір аттарға зер салыңызшы: Көрікті төбе, Сұлу торпа, Тәуір қыр, Сырлы тепсең, Сырлы тамшы, Тамшылы, Ақша оймақ... бұл өлкенің сұсты табиғатынан осынша көрік табу үшін қырағы жанар, *ұшқыр қи ялмен* қоса шынайы ақын

жүрек те керек шығар (Ә.Кекілбаев, Ұйқыдағы ару.).

Көңілге қиял салды. *Ой салды, тұрткі болды, ұсыныс айтты.* «Екі ағанды өлтір де өзін ал» деп, Шайтан келіп *көңілге қиял салды* (Қаз. мысал.).

Көңіліне қиял кірді. *Ой келді, зауқы соқты.* Бұлайша хан *көңіліне қиял кіріп*: – Етейін, – деді, шапқат енді бұған. – Кешікпей жаһанкезді табыңдар, – деп, Жіберді жендеттерін ошал заман (Т.Ізтілеуов, Назым).

Қиялға батты [шомды, кірді]. *Қиялдады, армандады.* Абай жол бойында бар дүниені ұмытып, бір Тоғжанның елесін көз алдына келтіріп, нелер ыстық *қиялға батты* (М.Әуезов, Шығ.). Танагүл Нұрқасымның ана бір жылы жазғы кеште кездесуге шақырғанын есіне алып, тәтті *қиялға шомды* (Н.Сералиев, Қаңтар). Сонау 60-70-жылдардың өзінде, бір жүйе аумағыда шет елдермен көрші аймақтармен экономикалық ықпалдасудың еркі аймақтардың өзіне берілуі бұрын *қиялға кірместей* жаңалық еді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

Қиялға сүңгіді. *Терең ойға кетті.* Анығында әлуметшілік, камүншілдік тұрмыс алдымызда деп отырмыз. Арманға жету үшін, *қиялға сүңгімей* болмайды. Қиялға сүңгімей нағыз өмірді жазған болмайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қиялға түсті. *Ойға ерік берді.* Қазірде мен мынадай бір *қиялға тұцсіп* тұрмын (М.Дулатов, Шығ.).

Қиялға шомдырды. *Қиялдатты, қиялға жетеледі.* Қоңыраулардың үні мені жетектеді қиянға, Қоңыраулардың үні мені *шомдырды* сан *қиялға*. Тұтқасынан ұстамақ боп дария – білім есіктің, Мектеп бардым, онан да мен қоңырау үнін есіттім (Т.Айбергенов, Өлеңд. жин.).

Қиял ермегі. *с т и л ь. Шығармашылық фантазия.* Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, *қиял ермегі* айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды серігітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қиял жетпес арман. *Биік мақсат, асқақ арман.* Ғалымдар осы проблемаларды шешкен соң ғана Жердің жасанды серіктері ұшырылып, адам баласының *қиял жетпес арманы* орындалды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Қиял құсы. *п о э т. Жүйрік ой, сана.* *Қиял құсы* сонау бұлт сыртындағы жарық дүниені аңсап еді: жасыл жайлау, көшкен ел, адасқан екі бала... (Ж.Молдағалиев, Самал). Мынау қандай аласапыран кез еді, *Қиял құсым* шарқ

ұрады шағала. Асыға аққан алға өмірдің өзені, Тереңіне мені үйіріп бара ма? (А.Нысаналин, Көзайым).

Қиял қылды. *Қиялдады, армандады.* Есте сақталған суреттерден жаңа бір сурет жасаймыз, яғни *қиял қыламыз*. Онан соң суреттердің сындарын оймен тексеріп, олардан ұғым жасаймыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Жапырағы қуарған ескі үмітпен *Қиял қып* өмір сүріп бос жүріппін. Жыбыр қағып көңілді тыншытпайды, қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн (Абай, Тол. жин.).

Қиялмен қол ұстасты. *б е й н. Әбден қиялдады, қиялға берілді.* Нұрланның ендігі қолына бар келері – қос жанарын дүрбі қылып, жалықпай телміре қарай беру, агроном қыздың әрбір кірген-шыққанын қалт жібермей аңду, ойша сөйлесу, *қиялмен қол ұстасып*, тоғай аралап, өзен жағалау... ойша алысқа... тым шалғайға таңғы шықты кешіп тентіреп кету, әйтуір сол аспаннан түскендей болған қыздың соңынан қалмай қаңғыру (О.Бөкеев, Ән салады.).

Қиялы адасты. *Ойы сан-саққа бөлінді, әуреленді.* *Қиялым*, ойым *адасып*, Шытырман болып шатылды (М.Мақатаев, Шығ.).

Қиялы алыстады. *Ойы басқа жаққа кетті, ойы бөлінді.* Қалайда, Әлдекей отағасының сөзі желге кеткен жоқ, көкірегін қапырық басып жүрген біздің ақсақал әңгімені тыңдаған сайын, ауыл-отыннан *қиялы алыстап*, басқа бір дүниеге келгендей, бұ жалғанның опасызын білгедей, көңілі жадырайын деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қиялы қиянда. *Ойы басқа жақта.* Жалғыздан жалғыз сораптап шай ішті, өзі осында, *қиялы қиянда* (О.Бөкеев, Өз отың.).

Қиялын тербеді. *Қиялдады, армандады, ойға кетті.* Ол өстіп өң мен түстің арасында бұйығып жатып, Алтайдың ақ жауынын іштей алқайтын-ай, қай-қайдағы *қиялын тербеп* (О.Бөкеев, Үркер).

ҚИЯЛА= е т. 1. *Қиямен жүру, қапталдау.* Не қылды, байқадың ба, піскен адам? Қор болар үйде отырып өскен адам. *Қияла* п қиын жерде сол озады, Көп жол көріп, басына іс түскен адам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Бір қырынан.* Түндігі *қияла* п қана ашылған үйдің ауасы, сонсоң құйынның лебі ұрғандай дір ете қалды (А.Сүлейменов, Бесін). Жердің күнге көбірек аударылып отыратын жағына сәуле тік түсіп, көбірек тұрады, күнге кемірек аударылып отыратын жағына сәуле *қияла* й, бір бүйірден түсіп, аз уақыт қана жарық қылады

(А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы). Қолынан түсіріп байқаусызда сындырып алам ба, әлде жанға жат, төнге салқын бөтен біреуге таптатаып алам ба деп қорықты, ал сындырмақ түгіл, сызат түсіре қайтып қалпына келтіру, жамап-жасқау мүмкін емесін сезген... Әлде сезбеген... олай ойлаудың өзінен сескенген, ысынып-суынған жан дүниесіндегі жұмыртқаны жарып шыққан балапандай аузын аша шикылдаған сүп-сүйкімді ақ үрпек махаббаты қалықтап ұшар зеңгір аспады, *қиялай* қонар заңғар шыңды өлі ұялшақ тілекпен егіле, есінен айырыла аңсағаны ма? (О.Бөкеев, Ән салады.). **2. а у ы с.** *Ойын төтесінен айтпай, астарлап еппен жеткізу, меңзеу.* Көбісі *қиялай* жортып, «үміттерін артып, жолына бата тілеп отырған» бір-бір немерелерінің барын айта келіп, соның сүйегі – өздерінікі, еті – мүнжі екенін, сол үшін осы күзде өзіне арнайы аттандыратындарын айтар еді («Қаз. әдеб.»). Мен үйімнің іргесін туған жердің көкшұбар қойтастарынан қалап, керегесі мен төбесін осы заманғы архитектурамен өрнектегім келеді, – деп Жәнібек *қиялап* көріп еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Қиялай соқты. *Бір қырынан сүріп өтті, ұшқары тиді.* Сол жарылып, төртке бөлініпті де, біреуі Дәулетиярдың маңдайын *қиялай* кеп соғыпты! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Қиялай тартты. *Бір қырынан, төтесінен кезенді.* Қынасынан суырды, *Қиялай тартты* п қылышты. Жалғыз жаумен ұрысты (Батырлар жыры). Алмас қылыш сыналмас, айқасқан жерден аршыдап, *қиялай тартып* шаппаса (Базар жырау, Шығ.).

ҚИЯЛАҒЫШ с ы н. *Қиялап, қапталдап жүруді жақсы көретін.* Мұның отарын бағу үшін өршіл ат, жас жігіттер керек. Өйткені бұл қой тұқымы тау, тас *қиялағыш* тағылық мінезін өзін арыла алмайды, – деп сөзін аяқтады (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚИЯЛ-АРМАН з а т. *Мүдде, аңсаған мұрат.* Ұзақ жол бойы тек шаруашылық жайында ғана емес, адамдардың бірлігі, тірлігі, мына құмды ерте заманнан жайлап келе жатқан ата-бабаларымыздың *қиял-арманы* да сөз болды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ҚИЯЛАТ = е т. **1.** *Қапталдату, қиялап жүру.* Апыр-ау, тым шырқады-ау, құлар ма екен, Босады көңіл неге, жылар ма екен? Барады қайда-қайда *қиялатты* п, Басқалар бұл биікті ұғар ма екен? (Е.Ибраһим, Гакку). – Крубе жолдас, сіз қалай *қиялатсаңыз* да мен етекке түспеймін, – деп, Әміре Виктор Васильевичке қарады (Ф.Оралбаев, Рауан).

2. *Бір жағына қисайту, көлбету.* Сусар бөркін оң қабағына *қиялат* а киіп, көзі шоқтай жайнаған қалпы, миығына күлкі ұялай, мүйіз таяғына кербез сүйеніп тұрған Күрекенді көрер едік (Ә.Сығаев, Дана).

ҚИЯЛАТУ *Қиялат етістігінің қимыл атауы. ≈ Төтесінен қиялату.*

ҚИЯЛАУ¹ с ы н. *Аздап қия, қиярақ.* Мылтығын қолға серт ұстап, Жорғалап бейне жыландай Келеді біреу жылыстап, *Қиялау* өрлеп көз алмай (С.Бегалин, Баллада.). «Ой, әкеңнің ауызын, иттің малы-ай!» – деп қаны қайнап балағаттап жіберді мерген, қайыршының астындағы ат *қиялау* еңістен сүріне-қабына тайғақтай, құм-тасты бұрқырата өрең түсіп келе жатқанын көріп (А.Нұрманов, Құлан.). Аспан аударылып, жер айналып кетті. *Қиялау* беткейде екпінмен әңгірлеп ұшып кетіпшің (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ҚИЯЛАУ² *Қияла етістігінің қимыл атауы; қапталдау.* «Қыранның *қиялауын* түлкі байқар», «Жақсылық жолда келе жатып, жаман әдет көрсетпе», немесе бір өлеңіндегі «Мектеп – білім егіні»... бәрі-бәрі де қалың жұртқа белгілі де қадірлі сөздер (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП: **қиял-ғажайып ертегілер.** ф о л ь к. *Қазақ ауыз әдебиетіндегі ең көне жанрлардың бірі, ертегінің ғажайып оқиғаларға толы түрі. Қиял-ғажайып ертегілерде* алғашқы қауымдық қоғамдағы адам баласының арманы қиял-ғажайып бейнедегі образдар арқылы беріледі. *Қиял-ғажайып ертегілердің* көне түрлерінің сюжетінде ерте заманға тән тотемизм, анимизм, магия т.б. діни нанымдар мен сенімдер кездеседі. Тіпті өте ертедегі қоғамдық өмірдің қалдықтары да кездеседі (Әдеб. терм. сөздігі). *Қиял-ғажайып ертегінің* тағы бір ерекшелігі – үнемі түрі өзгеріп отыратындығы, яғни бір жанрдың екінші жанрға ауысып отыруы. Сол себепті *қиял-ғажайып ертегінің* біраз жанрлық өзгеріске ұшыраған, олар қиял-ғажайып пен тұрмыс-салт ертегілерінің аралық жанры іспетті (ҚҰЭ).

ҚИЯЛДА = е т. **1.** *Қиялға берілу, ой жіберу, санамен шолу.* Ойнақтап теңіз үстінде Шарықтап едім *қиялдай* (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). ...Бір күні Жамбылды ойлап *қиялдадым*, Көз ілмей, төсегіме сыя алмадым (К.Әзірбаев, Тойбастар). Мына қос суретке қарап тұрып, Мадияр өмір, өлім туралы *қиялдап* кетті (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Бір нәрсені армандау, көксеу.* Сіз қанша *қиялдасаңыз* да еркіңіз. Бірақ жауапсыздықтың да шегі

болу керек (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мектебім, қия алмаймын, Көп нәрсе *қиялдаймын...* (М.Мақатаев, Бәсіре). *Қиялдаймыз*, даңқынды берсін бізге деп, Мақтанамыз, өнердің иесі бізде деп (Ғ.Қайырбеков, Қанатты.).

ҚИЯЛДАҒЫШ с ы н. *Арманшыл, көп қиялдайтын (адам)*. Алайда қаншама батыл *қиялдағыш* болмасын, жазудың қандайына еркін мәнерін қолданбасын – ешбір жазушы тарихтың көпке белгілі, көкейге сіңісті фактілерін бұрмалай алмайды («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯЛДАЙ с ы н. *Қиял тәрізді, қиял сияқты*. Ұмытпан әсем жұлдызды түннің *Қиялдай* ғажап шатырлы көгін (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). Жас көңілге алғашында бал татыған тәтті *қиялдай* көрінетін жұрттың бөрінен мен озсам, мен биік болсам деген есірік дәме де сонда бітеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Қиялдай* қиссадағы ерте күннің, Батыры емес бұл ер ертегінің (Т.Жароков, Шығ.).

ҚИЯЛДАН = е т. *Армандау, қиялға кету*. Сол мәжілісте, – деп *қиялданады* Шыңғыс, – ел адамдары мен Омбы төрелерінің арасына Қанашжан дәнекер болса, менің де төбем көкке жетпей ме? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Орыс ұзын мойнын қисайтып, сопақ басын сол иығына қондырып, балаға қиғаш қарап, *қиялдаанып* тұрды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Осы құбылысқа Әшрафи танданса, Дәріпбек көшпелі тайпалардың ойын-сауығын, көңіл ашар қызығын ойлап, *қиялданып* отыр (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ҚИЯЛДАНДЫР = е т. *Қиялға батыру, ойға шолдырту*. Баласыздық Мүсәпірді күннен-күнге *қиялдандырып* барады (Ә.Әбішев, Армансыз.). – Қой, көкесі, – дейді Қалима, – Онсыз да елді сағынып жүргенде *қиялдандырып* қайтесің (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

ҚИЯЛДАНДЫРУ *Қиялдандыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Еріксіз *қиялдандыру*.

ҚИЯЛДАНУ *Қиялдан етістігінің қимыл атауы*. Отыраға жол тарттық. Қыпшақтардың қасиетті қаласына бас июге, ойлануға, *қиялдануға* келе жатырмыз («Қаз. әдеб.»). Райымбек жол бойында «қазір мені директордың өзі есік алдына шығып қарсы алатын шығар, сонда үлкен кісінің алдында өзімді қалай ұстасам екен?» деп *қиялданумен* болды (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ҚИЯЛДАС с ы н. *Қиялы бір, армандас, пікірлес адам*. Мұңдасы, көшкен елдің *қиялдаасы*, Ал тебірен, ақ сақалды күй атасы. Келеді сені тыңдап баяғыдан, Өлкенің өзен, тауы, қия тасы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Құрбымен

заманы бір *қиялдасын*, Өңгеге тап осылай сый алмаспын, «Замандасың болмаса, тойға барма», Татымсызды тең көріп, жиі алжастым (Үш ғасыр.).

ҚИЯЛДАТ = е т. *Армандату, қиялға түсіру*. Талайлардың көзін көрген, Талайлардың өзін берген, Талайларды *қиялдатқан*, Талайларды күй аңдатқан (К.Бектұрсынұлы, Үміт.).

ҚИЯЛДАТУ *Қиялдат етістігінің қимыл атауы*.

ҚИЯЛДАУ *Қиялда етістігінің қимыл атауы*. – Үйлен! – деді Мәди көзін сығырайтып. – Семьяның қамытын кисең, *қиялдауға* мұршаң да болмайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сен дәйім жетелейсің – Қияндарға, Ақын жаны әуес қой *қиялдауға* (М.Айтхожина, Баянжүрек). Сол тәрізді нәрсенің салмағын шығарып, қақбақтай деп *қиялдауымызға* мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚИЯЛДАУШЫ з а т. *Армандаушы, қиялдайтын адам*. Пионерск қаласының құрылысшылары, туған өлкені зерттеуші экспедициядағылар, өздері тұратын қаланың, облыстың, республиканың өткендегісі мен қазіргісін және келешегін *қиялдаушы* саяхатшылар болып ойнайды (Семья тәрбиесі).

ҚИЯЛДЫ с ы н. *Қиялға бай, ойлы*. Шоқан дала қыздары мұншалық арманшыл, *қиялды* келеді деп ойламайтын, осы ойының терістігін енді сезді («Лен. жас»). Жылысбай жасы ұлғайып, жалғаннан өтетініне көзі жетіп, жалғыз баласы Сапардың өмірі туралы *қиялды* бір қайғы ойлапты (Бозінген).

ҚИЯЛДЫҚ с ы н. *Қиялға тән, қияли*. *Қиялдық* болмасын деп ұғым ғана, Астықты өндіруге шынында да, Себістім қолдан ұрық топыраққа, Қап-қара болып жатқан жырымдана (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Материя – бірінші де, сана екінші, міне, болмысты материалистік тұрғыдан пайымдауда бұл негізгі қағида. Ал идеалистер бұны мойындамайды, оларша материя дегеніміз тек *қиялдық* ұғым, түсінік қана (Марксистік филос.).

ҚИЯЛИ с ы н. **1.** *Қиялға тән, фантастикалық*. Қайдағы аспан әлеміндегі тіршіліктің бар-жоғына таласып, *қияли* долбар құрады (К.Тоқаев, Түнде.). Ал Мадияр! Мына Балзия баяғы мың бір түн ертегісіндей *қияли* бірденені мылжыңдап басымды қатырды ғой дерсің (С.Омаров, Өмір.). Берсе деп сол найзағай ұшқырлығын, Мен тұрдым *қияли* бір ойға кетіп (С.Мәуленов, Найзағай.). **2.** а у ы с. *Ақылынан алжасқан, есі дұрыс емес*. Бірақ өзі де *қияли*, көп ішеді, ана жолы Қасымбектің қосын өртеп

келген түні менің тіземді құшақтап, жас балаша өксіп жылады (О.Бөкеев, Қайдасың.). – Қайдан білейін. Тоқаңа сенім жоқ, өлем десе өле салады, *қи я л и* емес пе? (Ж.Молдағалиев, Самал).

Қияли болды. *Есі ауысты, миы шатасты.* Жамал бейшара *қи я л и б о л ғ а н* кісідей бағзы уақытта басы айналып, талып та қалатын (М.Дулатов, Шығ.). Ертеден қара кешке дейін апамның сөзін тыңдай-тыңдай сұмдық шаршаймын. Алла-ай, айта береді, айта береді, *қи я л и б о л* кеткен тәрізді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, *қи я л и б о л ы п* та кеткені де болады (Абай, Тол. жин.).

Қияли дүние. *Жалған, опасыз өмір. Қи я л и д ү н и е н і*, бүкіл кереметті қолына ұстап тұрса да, кейбіреудің кейістігі көрге дейін тарқамай кетеді емес пе? («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯЛИЛАН = е. т. *Қиялга әбден берілу, есінен шатасу.* Осындайда кісі *қи я л и л а н ы п*, қайдағы бір оғаш ойлардың қайдан келетініне таңданып, басын шайқайды («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯЛИЛАНУ *Қиялилан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *қи я л и л а н у*.

ҚИЯЛИЛАУ с ы н. *Қиялга беріліңкіреген, түпсіз ойға батып жүретін.* Мен өзім бала жасымнан *қи я л и л а у м ы н*, қасымдағы адамның ойымды бөлмей, үнсіз отырғанын жақсы көремін (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ҚИЯЛИЛЫҚ з а т. *Қиялиға тән қасиет, қиялшылық.* Меніңше, оның *қи я л и л ы ғ ы н а* ата-анасы мен өскен ортасы айыпты, «баланы жастан» деген сөз бар ғой («Лен. жас»). Бұл әрине кейінкерлерді *қи я л и л ы қ қ а* алып кету деген сөз емес. Әр нәрсенің өлшеуі болады (І.Омаров, Шабыт шалқары).

ҚИЯЛ-ОЙ з а т. *Түрлі ой, арман-қиял.* Қолына домбыра, не скрипка ұстаса-ақ болды дүниені түгел ұмытып, көңіл-күйі, *қи я л о й ы* сол музыка үнімен ілесе кетеді... (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). [Дәмеш] Жолшыбай Теміртауға жеткенше *қи я л о й д ы ң* тұтқыны болды да қойды (З.Пашкин, Теміртау).

ҚИЯЛСЫЗ с ы н. *Ой, армансыз, уайымсыз.* Өмірде туған жан жоқ, ой, *қи я л с ы з*, Болсаң да малды, малсыз дүние арсыз (Айтыс). Бірақ *қи я л с ы з*, армансыз адам баласы өмір сүре ала ма? Біз де өмір сүре алмадық, осы бұлдыр қиялдарымызды орындауға кірістік (І.Есенберлин, Алтын құс). – Салқын тиген ғой. – Жол шетіндегі жаңа салынып жатқан үш үйді меңзеп, – сол баяғы қара дүрсін, еш *қи я л с ы з* сұр қораптарды әлі ұрып жатырсыздар ма? (Р.Сейсенбаев, Ансау).

ҚИЯЛШАҢ с ы н. с ө й л. *Қиялшыл.* Баладай болсаң *қи я л ш а ң*, Жастыққа сонда сенесің. Осылай дәйім сүйе алсаң, Отызда тұра бересің (Қ.Баянбаев, Ақ шағала).

ҚИЯЛШЫЛ с ы н. *Қиялдағыш, қиялга берілгіш.* Біздің бабаларымыз *қи я л ш ы л* болды да, біріне-бірі ұқсас жаздың ұзақ күндері мен түндерін армандаумен, қиялдаумен өткізді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жиырмадан жаңа асқан Едіге – әлі балалықпен қоштаспаған *қи я л ш ы л*, арманшыл жас жігіт (М.Мағауин, Көк мұнар). Әйелден зор үміт күткен *қи я л ш ы л*, Бүйте берсе мол қайғыға жолығар ... Қой, қағазды жазбай болмас (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚИЯЛШЫЛДЫҚ з а т. *Қиялга берілгіштік, қиялданғыштық.* Қол бостан, іш пысудан ба, оған соңғы жылдары *қи я л ш ы л д ы қ* пайда болды («Қаз. әдеб.»). Өзі тіпті кең пейіл, бөріне де кешіріммен қарайды, ептеп *қи я л ш ы л д ы ғ ы* да бар («Лен. жас»).

ҚИЯЛШЫРАҚ с ы н. *Қиялга көбірек берілетін, арманшылдау.* Ақберен Бекболаттан гөрі қажырлырақ, шыдамдырақ, айлакерірек, қисығырақ, кекшілірек еді. Бекболат одан гөрі аянкесірек, *қи я л ш ы р а қ*, жасығырақ, мақтаншағырақ, әуесқойырақ еді. Бекболат қысылған, сасқан, кейіген жерде Ақберен ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді, жазаласа, Бекболат оның тілін көбірек алушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚИЯЛЫ с ы н. *Қиясы бар, қия-қия.* Таулары биік *қи я л ы*, Орманы шалғын миялы, Жылқы, қой, сиыр, түйелі, Сағындым Арқа – жерімді (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жүрген жер қалың тоғай *қи я л ы* жар, Келеміз қажымастай таптап, жаншып (О.Шипин, Екі дастан). Қазақстан алқабы жазығы қырлы белес, *қи я л ы* өзегі ой тізбегінен өтіп жатты (С.Бакбергенов, Шығ.).

ҚИЯМЕТ [ар. *قيامة*] з а т. **1.** д і н и. *Ислам дініндегі о дүние туралы ұғым.* Ата берсе баласы молда болар, *Қ и я м е т* күн тексерісінде болар, Ғазап қылар құдайым сен емесі (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қарағым, жаза берсем, жандырармын, Дертінді ауырлатып қалдырармын. Жылама. Құдай қосса *қи я м е т т е* Құшақтап құмарыңды қандырармын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Істегенінің бәрі жәбір, залым болды. Қанеки, дүние ақыретте сонысынан не пайда көрмекші? *Қ и я м е т* күніне дейін сауабы болып тұратын ісі қайсы? (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ауыр азап, бейнет, қиыншылық.* Аршалы сай! Неғылған көркем едің! Сол түні неге мені өртемедің? Сол түннің

қияметі н есіме алсам, Сенен де, өзімнен де жиіркенемін (М.Мақатаев, Шығ.). Фират өзі енді бастап жөнелді, Зындан жаққа сұлтанды алып келеді, Қараса да көз жетпейді түбіне, Бір *қиямет* мынау оған көрінді (Көрұғлы). // *Шектен тыс, керемет.* – Аһа, ауыз ашпайтынмды өбден бақылап, біліп алғаныңа қарағанда, қай бір кездерде сен маған *қиямет* ғашық болғансың, ал мен қарамай, қысқасын айтқанда, көңіл аудармай қойғанмын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қияметтің қыл көпірі. *Қиыншылық, азап, жолдағы кедергілер.* Дәл сол кезде демалысқа шыға қоймауым керек еді, кабинет, телефон, облыстағы, республикадағы дос-жарандарды салып жіберсем, басқаны былай қойғанда бір Николаевтың өзі-ақ мені *қияметтің қыл көпірінен* алып өтер еді да! (Ө.Тарази, Тас жарған).

Қияметтің қияметі. *Азап, қиыншылықтың шегі, ауыртпалық, сүргін, азап.* – Ой-бой ол бір сөзбен бітпейтін *қияметтің қияметі* (С.Жүнісов, Ақан сері).

Бес қиямет. *Халықтық діни сенім бойынша, адам өміріндегі қиындықтар.* – Көнбедің ғой, айтып еді-ау ағайын... Енді кімге мұң-зарымды шағайын?.. Дегенсің ғой *бес қиямет* бейнеттің Барлығын-ақ бастан кешіп бағайын?! (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

ҚИЯМЕТ-ҚАЙЫМ з а т. д і н и. **1.** *Дүшпенің, өмір-тіршіліктің құл-талқан болып күйреуі; ақырзаман.* Ақырзаман деген пәлекетті құдайшыл кемпір-шалдардан, киял-ғажайып ертегілерден ғана естуші еді, сол *қиямет-қайым* осы болғаны ма? (З.Қабдолов, Жалын). *Қиямет-қайым* болғанда күн төбеге найза бойы келеді. Жер қып-қызыл шокқа айналады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Қиямет-қайым* болғанда, әуелі өзін көрмексің! Өтірік айтқан сөзіңнің, Арнасын сонда таба алмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Басқа түскен қиыншылық, ауыртпашылық.* Ертең айт, тасбық қайырды, Таң атты, молда жатты. Ұйқыға кетті түсі екен, *Қиямет-қайым* боп қапты (І.Жансүгіров, Шығ.). Сабаудай сабап, жүндей түтіп әлек-шәлегін шығарған *қиямет-қайым* (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Шахта деген аты, *қиямет-қайымның* нағыз өзі. Бірден жиырма адам сиятын кілеті бар, алты жүз метрлік ескі шыңырау (І.Есенберлин, Алтын құс).

ҚИЯМЕТТЕЙ с ы н. *Өте қиын, ауыр.* Жағадан құлаш созым ғана жердегі нысана *қияметтей* көрініп, көңілі алабұртып Ерке-

бай алқына берген (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Асыл арман мұрат тұтқан жасымда, Жарқ-жұрқ еткен көкте айналып жасынға. *Қияметтей* қиындығың түк те емес, Қаракеті, күші-өнері басымға (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз.). // *Ерекше, тым, өте.* Балаң шағын, жас өспірім кезін, қыз салтанатын, ақынға деген ыстық махаббатын сезіну *қияметтей* қиын болды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚИЯМЕТТІК с ы н. *Мәңгілік, өмірбақилық; қияметке дейінгі.* Баласы қайда Күнікейдің, «апалап» бір уақыт келетін? Жұбайы қайда Күнікейдің, *қияметтік* жолдасы? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ант етіп жар болуға *қияметтік*, Тақтым-ау махаббаттың жүзігін мен! (М.Әлімбаев, Өшпес от). Өлтірсең оны барып, қызым дайын, Боламын *қияметтік* саған қайын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚИЯМЕТШІЛ с ы н. *Қияметке сенетін, қиямет күні болады деп білетін.* Әлі жетпеген ақыретшіл, қолы жетпеген *қияметшіл* (Мақал).

ҚИЯМПОС с ы н. с ө й л. *Қиямпұрыс.* Мен жазықсызды жазғыратын *қиямпос* емеспін, оны өзіңіз де жақсы білесіз (С.Омаров, Күншуақ). Директор тегінде *қиямпос* жігіт болуы керек. Шал оның сөз төркінін танымай отыр (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ҚИЯМПОСТЫҚ з а т. с ө й л. *Қиямпұрыстық. Қырсықтық, қыңырлық.* Жазушы жастар өмірін көрсетумен бірге ескінің шырмауындағы қарияларды, олардың *қиямпостығын* да сәтті бере білген (М.Кеңпейілов, Дала.).

ҚИЯМПҰРЫС с ы н. *Қырсық, қыңыр, кесірлі, қисық, сыңарезу.* Жок, бұл Шәймерденнің қашанғы әдеті, қиямпұрыс бірезу, сотқарлықпен көзге түсем дейтін жігіт (Б.Майлин, Шығ.). Әнеукүні Шиамбының тойында Демежанмен шөлкем-шалыс кеп қалатын *қиямпұрыс*, тентек халдайдың өзі (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Тек Манас қана есепшінің сазайын бермек болып, әрі *қиямпұрыс* қызға өкпелеп, түнеріп аттанған (Е.Рахимов, Тентек келін). Шын шабыт та, жанжал тілеген *қиямпұрыс* тентектік те сонда тұр. Шегір көзі дүниені ішіп-жеп, үңгіп, тесіп бара жатыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚИЯМПҰРЫСТАН = е т. *Қырсықтану, кесірлену, ұрыну.* – *Қиямпұрыстана* сөйлеуін қарашы, өкімет тұтқасын өзі ұстап тұрғандай, – деген әр жерден кіжінген үндер естіліп қалды (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚИЯМПҰРЫСТАНУ *Қиямпұрыстан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯМПҰРЫСТЫҚ з а т. *Қиямпұрыс адамға тән қылық, қырсықтық, кесірлік.* – Әй, Құлтай, сенің мұның – *қиямпұрыс-тық*. Сенің ойың арам (Б.Майлин, Шығ.). Апайымыздың төзімін айтамын-ау! Қаншама *қиямпұрыстық* жасағанымызбен, ұрыспай-сөкпей, әрбір әріпті, әрбір цифрды жанын салып үйрететін еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚИЯМПҰРЫШТЫҚ з а т. ж е р г. с ө й л. *Қиямпұрыстық.* Бұл – Аmandықтың, Аmandыққа ерген біздің *қиямпұрыштығы* м ы з д ы ң басы еді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚИЯМПҰРЫС з а т. с ө й л. ж е р г. *Қиямпұрыс.* Мысық қотыр торғайдың өтірікші және *қиямпұрыс* екенін ертеден білетін еді (М.Тілеков, Әңгім.). Қыдырбай жаңағы бір оқыстан тап болған *қиямпұрыс* сезімнен зорға деп арылып, жолдан оқшау тұрған түйе өркеш қырлы тастың үстіне келіп отырды («Білім және еңбек»).

ҚИЯН з а т. *Алыс, шалғай жер; жер түбі.* Елбең-елбең жүгірген, Ебелек отқа семірген, Екі семіз қолға алып, Ерлер жортып күн көрген, Еділ деген *қиянға*, Еңкейіп келдің тар жерге (Асан қайғы, Жыр.). Атырап кең ашылып, көкшіл мұнар ішінде жыраққа, алыс-алыс *қиянға* кетіп жатады (М.Әуезов, Индия очерк.). Солар Жапонияның мұхиттың ар жағында жатқан *қияндағы* бір ел екенін біліп отыр дейсің бе? (Қ. Жұмаділов, Соңғы көш). // *Алыс, шалғай, қиыр, жырақ.* Аппақ қар жамылған мидай жазық, жолаушылар атты ілбіте басқызып *қиян* түкпірге озады (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.). Омар үйіне жаяу келген, жол бойы екеуінің әлгі диалогы есінен кетпеді, белгісіз бір себеппен көңілі алабұртып, *қиян* биіктен секіретін адамдай елегізе, еліре берді (Ә.Тарази, Тас жарған). Кеудемде бір күй бар ояңған. Сол күй *қиян* шалғай алысқа шақырып, еліктіріп жетелеп барады (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Ит арқасы қиян. *Тым алыс, шалғай жер.* Жағың түскенше жамандық көрме! – Түу, *ит арқасы қияннан* басын қауіпке тігіп сен болмасаң, қай екі туып, бір қалғаным іздеп келеді, – деп желдей есті (О.Бөкеев, Өз отың.). Ықлас ойланып қалды. *Ит арқасы қияндағы* Қараөткел түгіл, бір күндік жерге барып-келудің өзі мұң (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). *Ит арқасы қиянға* жібереді (А.Айтбаев, Атамекен).

Жер арқасы қиянда. *Алыста, шалғайда.* Бұл екі арада аттың түу Соналыдан алыс, *жер арқасы қияндағы* Жарыпшыққан елінен

келіп шыққан сыбысы жайылады (Б.Аманшин, Көкжар).

Қиянның қиынында. *Алыста, қол жетпес жерде. Қиянның қиынында* жүрсең-дағы, Қиғаштап қанатымды қонам-дағы... (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚИЯНАТ [ар. خيانة] з а т. *Адамға жасалған зорлық-зомбылық, озбырлық, әділетсіздік, өктемдік.* Қинайсың табам деп жігіт жанын, Құдай деп тапсырды байлар малын. *Қиянат* дәмін татып өткен нан, суың, Дүниеда ас бола ма алған малың? (Кердері Әбубәкір, Қазаұым). Мәдениеттің ілгері басқышындағы халықтар ғалымның жемісін зорлық, *қиянат*, озбырлыққа жұмсап отыр («Абай»). Біреуге болған *қиянат* ертең екінші кісінің басына келмей ме, мұнымен халық арасы бұзылып, жұрттықтан шықпаймыз ба? (М.Дулатов, Шығ.).

Қиянат жасады. *Зорлық-зомбылық көрсетті, обалына қалды.* Алланы ауызға алғасын ақыреттік қарыз емес пе, көзі жоқ деп *қиянат жасамайық*, Мәдина мына алтын мен күмісті өзің бөл екіге (А.Мекебаев, Құпия қойма). Біреуге *қиянат жасап*, мал-мүлкін тартып алған немесе намысын қорлаған адам қазақтың ескі әдет заңы бойынша айыпты деп саналған (ҚҰӘ.).

Қиянат көздеді. *Озбырлық, әділетсіздік ойлады.* Атақ, пайда іздемей, Ойында мақтан жоқ болса, *Қиянатты көздемей*, Қанағатқа тоқ болса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қиянат көрді. *Зәбір-жапа шекті, әділетсіздік кешті.* *Қиянат көріп* келгендер қуана кетіп жатса да, Аманның көңілі әлі ба сынқы (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мұндай артында асыл жар қалдырған ақынның арманы не, ақын онда бұл дүниенің *қиянатын көрмей* кетті емес пе? (К.Жүнісова, Құстар.).

Қиянатқа бармады. *Ешкімді зәбірлемейді, зорлық, опасыздық жасамайды.* – Өліп бара жатса да, *қиянатқа бармайды*, – деп, шеткерірек тұрған жас жігіт қызарандап, Дүйсенбайды қорғай сөйледі (Б.Майлин, Шығ.).

Қиянат қылды. *Озбырлық, әділетсіздік жасады, зорлық-зомбылық көрсетті.* Ал енді өгіз тұрып мөңірейді, Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді: *Қиянат* кісі ақына қылмаң деуші ем, Азғырды шайтан залым мені, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жас қатын алсам жүрегім жібір ме екен деп едім, жібімеді. Сен де маған *қиянат қылдың* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қиянат қыл-*

м а ң ы з д а р Мәжнүн жасқа, Мен үшін қаңғырды ғой тау мен тасқа. Баршасын дүниенің қылды талақ, Жалғанның несін алды менен басқа! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қиянаттан тыйылды. Зорлық-зомбылық жасамайтын болды, озбырлығын тоқтатты. Бұл сөзді оқып көрген қолына алған, Иншалла, хақиқат-дүр, емес жалған. *Т ы й ы л ы п* мыңнан бірі *қ и я н а т т а н*, Көрсек екен ғайібләрін һәркім қылған (М.Дулатов, Шығ.).

[Қылдай] қиянаты жоқ. *Титтей зәбір жасамайтын, зорлық-опасыздыққа жуымайтын, әділетті.* – Ата-еке-ай! – деді келіні Айкүміс – төңір алдында *қ ы л д а й қ и я н а т ы м* ж о қ т ы ғ ы н а ант етейін (Ф.Сланов, Жанартау). Ішіне шок түскендей, Мінәшқа қараған сайын өртені береді, қыз алдында *қ ы л д а й қ и я н а т ы ж о қ* еді, тек әлгі қаттар болмаса... (З.Шүкіров, Жас жесір). Бұл жерден ең аз болса бір жүз қадам, Мүмкін бе лайлауға осы арадан? Сіз түгіл, өзгеге ж о қ *қ и я н а т ы м*, Не шара жеткен болса бүгін қазам?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚИЯНАТ-ЗҰЛЫМДЫҚ з а т. *Зорлық-зомбылық, озбырлық.* Шоғырмақ бұл уақытта шықтың қайдан, келді ғой саған тосу бір Құдайдан. *Қ и я н а т - з ұ л ы м д ы қ т ы* ойлаушы едің, Енді мен астым ғой деп Атығайдан (Ақан сері, Шығ.).

ҚИЯНАТКЕР з а т. *Қиянат жасаушы, қиянатшыл адам.* – Кімді атаймын, қорлықшы, сотқар, *қ и я н а т к е р*, бүлікбасы – тобықтыны атаймын (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Жасырмаймын, ең үлкен ауыр бір шындық, сол *қ и я н а т - к е р д і* аудан соты ақтап қана отырған жоқ, жақтап та отыр, ол өз алдына (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ҚИЯНАТКЕРЛІК з а т. *Зорлық-зомбылық, қиянатшылдық.* Алдыңғы ата, әке буындарының мінезіндегі боямалық, жалған татулық, *қ и я н а т - к е р л і к* атаулыдан сол аталардың нәсілдерін сақтандырмақ болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚИЯНАТҚОР с ы н. *Қиянатшыл, зорлықшыл; озбыр.* Зорлық иесі *қ и я н а т қ о р* аз топ, күшті көп қол даулы түп тамырымен құлатқан шірік бәйтеректей (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚИЯНАТ-ҚОРЛЫҚ з а т. *Зорлықшылдық, озбырлық, қиянатшылдық.* Хиуа ханы мен бұйра бөрік түрікмен шонжарларынан көрген *қ и я н а т - қ о р л ы ғ ы м ы* з аз ба еді біздің? (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ҚИЯНАТ-ҚЫЛЫҚ з а т. *Зардап, залал келтіруші әрекет, мінез.* Жолдыбек ауылнай арызымды оқып, әңгіменің екжей-текжейіне өбден

қанған соң, Ақшалдың маған ырық бермей, неше күндей сандалтып, қаңқақсатқан *қ и я н а т - қ ы л ы ғ ы н а* қатты ашуланды (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚИЯНАТСЫЗ с ы н. *Зорлық-зомбылықсыз, зиянсыз; ақ, адал.* Мен ғана емес, *қ и я н а т с ы з* адамның бәрін де жақсы көреді ғой ол?... Ендеше, шын әділеттік халықта емес пе?... (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Солардың арасында *қ и я н а т - с ы з* достық айту мен өз ұғынуындағы адамгершілік, адалдық мінездерді жол етіп ұсынады (М.Әуезов, Әр жыл.). Сенсеңдер, түсінсеңдер құлатпаңдар, Кеудемде *қ и я н а т с ы з* тұрақтаңдар (Беташар).

ҚИЯНАТТА = е т. *Нақақтан кінәлау, айыптау, тіл тигізу.* – «Айттың, – деп, өтірікті не себептен? Патсаны *қ и я н а т т а н* боқтап отыр, Онысын жасырасың қай ниетпен?» Патса айтты: «Солдатты жөн азат қылған» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өтірік ер сыртынан *қ и я н а т т а н*, Сен, жаным, нан жеместі таптың қайдан? (Айтыс). Болар-болмасіа да ашу шапырып, балаларын іарұап, ұрып пәм барша іазаітарды көп *қ и я н а т - т а д ы* («ДУГ»). Жиренше... Осы елдің игі жақсысын *қ и я н а т т а п*... жас, көріге жар шашып жүрген сен сұм емесісің? (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚИЯНАТТАЙ с ы н. *Қиянат сияқты, қиянат тәрізді.* Тайман өзінің дәл қазіргі дәрменсіздігін алдымен Надяға обал, зәбір, *қ и я н а т т а й* сезінді (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

ҚИЯНАТТАУ *Қиянатта етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯНАТТЫ с ы н. *Қиянатқа толы; әділетсіз, бейқұнә.* Кенет сол *қ и я н а т т ы* келбетінің астында Сабыр тұрғандай болып кетті оған (С.Шаймерденов, Болашақ.). Сол қатерді қаншама ауыр, қаншама *қ и я н а т т ы* болса да өз мойнымен көтеріп алуға Жұбайқан да дайын (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚИЯНАТТЫҚ з а т. *Зорлық-зомбылық, қиянатшылдық.* Сол идеяны ақтап шығу үшін олар өзгелерге деген қандай *қ и я н а т т ы* қ, жауыздық, айуандық іске болса да барады (І.Есенберлин, Алтын құс). Іздемедім шаттықты бір сағаттық, Жасамадым ешкімге *қ и я н а т т ы* қ (О.Малқаров, Мен ат үсті.).

ҚИЯНАТШЫ з а т. *Қиянат иесі, қиянаткер, қиянат жасаушы.* *Қ и я н а т ш ы* баланы тез өлтір деп, Тамағы қарлыққанша ақырады (Ғашық-наме). Бұл *қ и я н а т ш ы л а р* – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының көмелет таппағы – қиынның қиыны (Абай, Тол. жин.).

ҚИЯНАТШЫ-ҒАЙБАТШЫ з а т. *Біреуге кесірін, бөлесін тигізуші. Өтірікші – өсекші, Қи я н а т ш ы-ғ а й б а т ш ы*, Менмен, төкаббар, кесепаттау (С.Керімбеков, Өленд.).

ҚИЯНАТШЫЛ с ы н. *Қиянат жасауға бейім, қиянатқор; зорлықшыл, опасыз. Жүрегім менің – қырық жамау, Қи я н а т ш ы л дүниеден. Қайтп аман қалсын сау, Қайтқаннан соң өрнеден (Абай, Тол. жин.). Бәрінен де өзімшіл, күншіл, қи я н а т ш ы л озбыр Қодар алдыңнан шығады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жазған жоқ Пушкин мұны ертеке үшін, Мақсұты: бізге ғибрат бермек үшін. Қи я н а т ш ы л, зорлықшыл, паракордың Мінезінің суретін көрмек үшін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).*

Қиянатшыл жан. *Зорлық иесі, өктем қушке сенген, әділетсіздікке еті үйренген адам. Қи я н а т ш ы л ж а н ы ң* енді жұрт алдында сыннан шошынған сыңайын қарай көріңіз! («Соц. Қаз.»).

Қиянатшыл [қара] күш. *Зорлық, зомбылық. Жер үстіндегі қи я н а т ш ы л к ү ш п е н* жиналған арам қазынадан жүрегі айнығандай, аспан тазалығына үңіледі (Д.Әбілев, Ақын.). Қарабай мен Қодар екеуі *қи я н а т ш ы л қ а р а к ү ш т і ң* екі жағы сияқты (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚИЯНАТШЫЛДЫҚ з а т. *Қиянатшылға тән қылық; зорлықшылдық. Қи я н а т ш ы л д ы қ* жүрген жерде адамның адамгершілігінің көмелет табуының да, ғұмырлы болуының да қисыны жоқ («Қазақст. мұғ.»). Қарабай жырда өзінің қаттылығы, өзімшілдігі, малқұмарлығы арқылы көзге түссе, Қодар өзінің *қи я н а т ш ы л д ы ғ ы*, зорлығы, сұрқиялығы арқылы көзге түседі (М.Әуезов, Әр жыл.).

ҚИЯНАТШЫЛЫҚ з а т. *Әділетсіздік, опасыздық. Сөйтіп, мемлекеттік емтиханға дайындалатын кезінде мұндай қи я н а т ш ы л ы қ т ы* көзі көріп жүрген жоғары кластың оқушылары ата-аналарына айтып, тыйым салдырады («Қазақст. мұғ.»). *Қи я н а т ш ы л ы қ қ а* бір қара тұрған адам – я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман (Абай, Тол. жин.). Көбінесе балаларды жасында ата-аналары *қи я н а т ш ы л ы қ қ а* салындырып алады, соңынан молдаға берген болады (Абай, Тол. жин.).

ҚИЯНДА= е т. *Алыстау, қашық тарту, шығандау. Бірақ онда тау беткейлері тіп-тік болып келетін де, жақпар тасты үшкір шыңдар сонау шырқау аспанға ұмтылып, қи я н д а п* кететін (Т.Жанұзақов, Азаматтар). Шабыт келген шақтарда қиял қысып, Асқақтап-ау

кетемін қиянға ұшып, Қиял қуып, *қи я н д а п* кетсем-дағы, Еміренесің, Отаным, саяң түсіп (Н.Оразов, Көңіл.). **2. а у ы с.** *Шарықтау, самғау. Бүркіт біраз айналып ұшып жүрді де, қи я н д а п* биікке шығып алды («Қаз. әдеб.»). Қаратаудың *қи я н д а п* ұшып кеткен қос баланы көп ұзап, мол шарғылап, қанат қатайтып туған жердің төсінде қайыра ұшырасқан қалпы (Д.Досжанов, Дария).

ҚИЯНДАТ= е т. **1.** *Алыстау, шығандау.* Созады «Маң-маңкерді», «Жан баспасты», Табады пернедегі жан баспасты. Ұшады қияларға *қи я н д а т ы п*, Қонады шыңдардағы таңдап тасты (Е.Ибраһим, Гакку). **2.** *Шарықтау, самғату. Қи я н д а т ы п*, қиянға қиялыңды, Еркелетіп, екпіндеп күй ағылды (Ә.Табылдиев, Аялы алақан).

ҚИЯНДАТУ *Қияндат етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯНДАУ *Қиянда етістігінің қимыл атауы; алыстау, қашықтау.* Маргарита тыңдаған жоқ. Қыздың алды-артына қарамай *қияндауын* офицер сол ренішке жорыды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚИЯНКЕС с ы н. *Қияңқы, қияпар, бұзық, кесір. Қызының бөгелу жайы күннен-күн өткен сайын түрлі қи я н к е с* ойларға жетелеп, беймаза ғып жүр (Р.Әутәліпов, Той тарқар.). Әкесі демекші, Сарыбастың *қи я н к е с* мінезі, қыршаңқы тілі елге аңыз болып кеткен (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). // *Қияңқы, кесір адам. – Ой, қи я н к е с*, бүлдірдің бе? Берейін мен жазанды! – деп басыма тепкіледі (С.Машаков, Жылдар.).

ҚИЯН-КЕСКІ с ы н. **1.** *Кескілескен, қырқысқан, жанталасқан. Қос өзен арасында көне заман әрбір жеке қала, қамалдарға орналасып алған патшалықтар бір-бірімен, көршілес елдермен қи я н -к е с к і* соғыста болып, жеңгендері жаңадан өз мәдениетін өркендетіп отырған (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнау.). Таң ата *қи я н -к е с к і* ұрыс басталды (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Алайда *қи я н -к е с к і* ұрыс тағдыры бас қолбасының даналығы ғана емес, түменбасы, мыңбасы, жүзбасылардың әдіс-айласына, жекелеген жауынгерлердің көрсеткен қайратына байланысты екені сияқты қаламгерлердің заман алдындағы міндетінде бірді-екілі жазушының ғана орындап шыға алмайтыны белгілі (М.Мағауин, Шығ.). **2. а у ы с.** *Талас-тартысқа толы, қым-қиғаш, шым-шытырық. Бірдеңені үлескендегі әдеті ғой, қарақшылар теріге таласып қи я н -к е с к і* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Республикамыздың жаңа мен ескінің *қи я н -к е с к і*

күресіне толы өмірі, жеңімпаз өміріміздің ұлылығы мен сұлулығы әдебиетте әлі толық көркем бейне тапқан жоқ (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). Қиялда *қ и я н-к е с к і* ұрыс жүріп, Қан майдан, елестейтін катал халық (Ф.Қайырбеков, Сарыарқа.).

ҚИЯН-КЕСТІ с ы н. *Қиян-кескі*. Тар траншеямен бұға өрлеп алдыңғы шетке Әлімхан барғанда *қ и я н-к е с т і* атыс болып жатқан (Ж.Жұмаханов, Солдат жолы). Мұз төсеніп, қар жастанып, жаумен *қ и я н-к е с т і* алысып, сілкілесіп жатқан жігіттерді жігерлендіре, өзі де жігерлене сөйледі (Х.Мұстафин, Ақ тары.). *Қ и я н-к е с т і* ұрыс кешке дейін бір толастаған жоқ (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ҚИЯНКЕСТІК з а т. *Қияңқылық, қиқарлық, қырсықтық*. Ержанды менсінбей, *қ и я н-к е с т і к* жасап, оның айтқанына немқұрайды қарап жүрген Добрушкин де: – Біздің командирчиктің тісі шығып келеді, байқайсың ба? – дейді (І.Омаров, Шабыт.). Мен *қ и я н-к е с т і г і м* үшін қысылып қалдым, гимназияға солар жүретін Колпаковский көшесімен барушы едім (Қ.Әміров, Революция.).

ҚИЯН-ҚИЛЫ с ы н. *Сан алуан, көп түрлі*. Кешеуілдеудің кейістігін алда талай көреміз де... Біздің сапар *қ и я н-қ и л ы* алпарыс, сапары болып тұр ғой, жеңеше (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Есік алдындағы алма ағаштарының қырауытқан қалың бұтақтары бір-біріне айкаса иіріліп, *қ и я н-қ и л ы* өрнек жасаған (С.Шаймерденов, Мінез). Ертеңгі күн сәт сайын құбылып, *қ и я н-қ и л ы* көрініс береді (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ҚИЯН-ҚИЫР с ы н. *Алуан қиыр, әртүрлі өлке*. Қиырға сілтейтін шың төрінен ұшқан қыран балапанындай, Отаныңның құтты ұясынан ұшқан сен де *қ и я н-қ и ы р ғ а* самғарсың әлі!.. (Ф.Орманов, Жүрек). Соқсын таудың самалы Шарлап *қ и я н-қ и ы р ы н* (С.Сейітов, Сенем саған).

ҚИЯН-ҚИЯ з а т. *Шалғай, ауыр, қиын жер*. Ақын іні *қ и я н-қ и я ғ а* канат қақты. Мен жерлік пенде едім. Жерде туып тұрып қалдым (Д.Әбілєв, Арман.). Балалық шағында қызықтаған сол бір ғажап дүние кейде Әминаға *қ и я н-қ и я д а ғ ы* бұлдыр ертегідей, бұдан талай ғасыр бұрын өтіп кеткен өмірдей көрінетін (А.Жағанова, Еркежан). Баяу басталып, тамылжып барып, айдын-шалқар көлден сызыла көтеріліп, жайымен биікке самғаған аққудай *қ и я н-қ и я ғ а* шырқап кеткен әсем өн, бір заматта төмен сорғалап, кілт үзілді (С.Омаров, Өмір.).

ҚИЯНПҰРЫС с ы н. с ө й л. *Қиямпұрыс*. *Қ и я н п ұ р ы с* мінез оған қайдан пайда бола

қалған, бұрын тіпті де ондай емес еді ғой? (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Ия, *қ и я н п ұ р ы с* қысасы екенін сезбеймісін әлі? Қатыран о баста соны екшеуі қажет еді (С.Сматаев, Елім-ай). Бастықтың сөзі *қ и я н п ұ р ы с* шықса, көз жұмып қатты кетуге бар еді (Т.Ахтанов, Боран).

ҚИЯНПҰРЫСТЫҚ з а т. с ө й л. *Қиямпұрыстық*. – Үйге тауық кіріп кеткен бе? Бұл не тағы құдай шіркін... Әділдің *қ и я н п ұ р ы с т ы ғ ы* да (Тұлпар). Тағы да бір маған істеп отырған *қ и я н п ұ р ы с т ы ғ ы* шығар (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ҚИЯН-ТАЙҒАҚ з а т. *Басқа тұскен қиыншылық, ауыртпалық, күрделі кезең*. Бір кездегі қамқоршысын *қ и я н-т а й ғ а қ т а* кездестіріп, көңілі алабұрта бастаған жасөспірім жігіт көнтек ерін қатын желкесінен нұқып кетсе де былқ ете қоймайтын сияқты (Б.Тоқтаров, Таудағы өн).

ҚИЯН-ТҰРАҚ з а т. *Мекен, тұрақтаған өлке*. – Атаулы ақиықтардың *қ и я н-т ұ р а ғ ы* да Алатау мен Қаратау ғой. Жігітім, сол төңіректегі жекжаттарыңа мұзбалақтардың біреуін әлі күнге алдыра алмай жүргенің жарамаған, – деді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ҚИЯН-ШАЛҒАЙ з а т. *Алыс, шалғай жер, жер түбі*. Біреулер: «партком мен басқарманың өздері ұйғарған кісілер бар шығар» деп кідірсе, енді біреулер: «орталықтағы жайлы қоныс, жақсы үйін тастап, осынау бір *қ и я н-ш а л ғ а й ғ а* кім барар екен» деп түйлігісіп отырады (Ә.Жәмішев, Армысын.).

ҚИЯҢ з а т. с ө й л. *Қиян*. Әркім қалаулы сүйгенімен қол ұстасып, гүлге оранған көк майса кең жасыл белесті бағыт-бағдарсыз кезіп, алыс-алыс *қ и я ң ғ а* оңаша сұхбаттасып кетіп бара жатқандай (Е.Әкімқұлов, Перизат.). Ішегін тартқан көк дауыл – Ебі дүрліге көтеріліп, Рамазанды қалбалақтатып ала жөнелді. Ебінің соғысы *қ и я ң*: құбыладан емес оңтүстік-шығыстан терістікке қарай созылған кең аймақты жүндей түтіп, Рамазанды соның үстінде дірдектетіп, ұшырып келеді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). – Әбеке, о не дегеніңіз? Мәдидің қасиетті бабасы Қаздауысты Қазыбекті де осы Семіз Бұғы тауында бір қыс аманат сақтап, ақыры, сонау *қ и я ң д а ғ ы* Түркістанға апарып қойған жоқ па? (Ә.Бектасов, Мәди).

ҚИЯҢҚЫ с ы н. 1. *Мінезі қыңыр, бұзақы, сотқар (адам)*. – Әуелі баланды өзің алдайсың, әке. «Боқта!» – деп, біреуді боқтатып: ... көлір, *қ и я ң қ ы*, осыған тимеңдерші, – деп, оны масаттандырасың. Осы ма берген тәрбиен? (Абай, Тол. жин.). Өзі сері, әрі *қ и я ң қ ы* «Өтеш

молдамен шарифат таласуға келеді», – дескен лақап етек алып жайылып кеткен екен... (С.Телжанов, Қайып қарт.). Әке-шешесі *қияң-қы* адамдар емес еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Сыңарезу, ұрыншақ (мал).** Екі езуі қан боп жырттылып қалған тай әлі де өлердей *қияңқы* екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Тебеген, тістеуік, *қияңқы* жылқылар, сүзеген сиырлар бөлек байланып, күтілуі керек (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

Қияңқы мінез. *Кесірлі, қасарысна қылық, қыңырлық.* Әйел түгіл, ер адамды бетіме қаратпаймын дейтін *қияңқы мінез* қажының қарсы жауап есітсе, қатуланып кетерін, сонсын небір сұмдықтарды ойлап табатынын Тәжі жақсы сезіп отыр (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Саматтың, көбінше, өз айтқаны болмаса, көнбейтін бір беткей, *қияңқы мінезін* бұрын Еркін жақсы білетін (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

Қияңқыны салды. *Әлек салды, шатақ шығарды.* Ұлттық басқарманың басы бөлеге осы шалдан-ақ қалатын болды-ау! Бір аяғы жерде, бір аяғы көрде жатып-ақ өлмелі Блэйк тағы да *қияңқыны салады* (А.Мархабаев, Ғарышта.).

Қияңқы сөз. *Қисық, шақпа, шанышта сөз (тіл).* – Адам болғасын ондай-ондай болады, *қияңқы сөздің* керегі не, Базар, – деп, Құлман болыс сөзге араласты (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚИЯҢҚЫЛАН= е т. *Қырсығу, қитығу, жөнге келмеу.* Сен бармасаң, мен де бармаймын, – деп, Беркін *қияңқылан*ып отырып алды (М. Дүзенов, Ант.). Ауыздық салғызбай біраз *қияңқыланғаны* болмаса, кер құла көп алыспады, өктем күшке мойынсұнған сияқты (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Сол бір кіркілжіңнен кейін Фазыл біздің үйге аттап баспайтын болған. Төтем маған қатты ренжіді. «Аямайсың. Ол ғаріп емес пе» – дейді. Онда мен *қияңқылан*ып: «Ендеше қатын алсын» деймін (Бәйшешек).

ҚИЯҢҚЫЛАУ с ы н. *Қырсықтау, қиқырлау (адамға қатысты).* Қияқ көз, *қияңқылау* әкемізге, Ақылшы сияқты еді әрі малай (Қ.Ілиясов, Қайран жастық).

ҚИЯҢҚЫЛЫҚ з а т. **1. Қисықтық, қыңырлық, мінезсіздік.** Кейін Ақтан ер жеткенде: «Әкем кім, ол қайда?» деп өмір тарихын қазғылап сұрай бермесін деп жасаған *қияңқылығы* ма (О.Бөкеев, Мұзтау). Көшпелі ел оны күтіп, әлсін-әлсін түзеп отыра алмайды, бірақ қастандықпен біреу-міреу оны бұзса, не зират

басына *қияңқылық* істесе, ондай адамға лағнет айтады, жазасын тарттырады, кейде тіпті елден аластайды... (І.Есенберлин, Көлеңкемен.). Оған көне қояр бала бар ма, әрқайсысы өз үйінің Абылайы. Мынау *қияңқылық* көрсеткен соң, балалар оны сабап жіберіпті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2. Басасаулық, сыңарезулік (мал).** Тай әлі де өлердей қияңқы екен, Оспан мінген жерде тағы да қайтадан шапшып секіріп, көп *қияңқылық* етті (М.Әуезов, Абай жолы). Ол сәттері жаны көзіне көрінген қасқа тайдың ұрынбайтын нәрсесі жоқ; *қияңқылығына* ештеңе шықпайтынына көзі жетсе керек, бір кезде ол мені Кенадырға қарай алды да қашты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Қияңқылыққа басты. *Қияңқы мінез көрсетті, қырсықты.* – Сирақтарыңды қырқайын! – деп, тағы да *қияңқылығына басып*, есік жақта сүйеулі тұрған балтаға жармасты (Б.Тілегенов, Ақ қайнар).

Қияңқылық салды. *Қырсықты, қыңырланды.* Нұрланның бұл жолы Ақшолпанға назары түсе қоймады. Егер көре қалса, еріп кеткісі кеп, *қияңқылық салары* бар (А. Байтанаев, Қансонар).

ҚИЯПА з а т. ж е р г. *Желініс.* Көңілді сөзден *қияпа* тауып, желік ап, жоғарылай өрлеген қиял көзі айналаға асқақтай, алыстай қарады, ұзақ тарих төрінде қалған ескі жұртқа үңілді («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯПАЗ с ы н. ж е р г. *Марғау. ≈ Қияпа* з адам.

ҚИЯПАЗДАН= е т. ж е р г. *Марғаулану, керіліп-созылу.* Өтірік *қияпа* з д а н ы п, мелдегімнен шыға тойып, ықылық атып отырған адамдай, қолымды табаққа батыра алмаймын (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ҚИЯПАР с ы н. *Кеж, бірбеткей, қыңыр, қырсық.* Қабақтың осы бір басбілді орынсыз *қияпар* қылығы бастықтың шымбайына батып, ебедейсіз жағдайға түсті де қалды (Б.Тельман, Шығ.).

ҚИЯПАРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қиястық.* *Қияпарлық* істеме, Тауықтарды тістеме, Моп-момақан үйрекке Тентектікті үйретпе (Р.Тышқанбаев, Тоқылдақ).

ҚИЯПАС с ы н. с ө й л. *Қыңыр, сүргінді, бұралаң.* *Қияпас* заманның осындай бір соққысын көргенде ұлы ақынның: «Қор болды жаным» деп зарланған шақтары да болды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Содан өмірші *қияпас* қиялға шомитын. «Отырарда жау көзін қызықтырар қандай қазына бар?» дегенге келетін (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚИЯПАСТЫҚ з а т. с ө й л. *Қиястық.* – Мұның теріс емес, тентегім. Мен сені тек *қияп астық* т ы ғана күйттей ме десем, көкірегінде бүккенің бар екен, ә? (Т.Тілеуханов, Өзгенің бақыты.). – Керекті істеріңді санашы? – Білім алу, өнер үйрену... Ниязбек сәл ойланғансыды. Өлгілерді *қияп астық пен* өдейі айтып тұр (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

ҚИЯПАТ¹ [ар. *خيافة*] з а т. 1. *Кейіп, кескін, сырт пішін.* Бұл шалды енді қалайда көңілдендірейін деген ішкі есебі бар. Оң жағына бір тізелеп отыра қалып, аса бір сүйкімді *қияп а т п е н* даусын нәштей созып, сұңқылдамасы бар емес пе (С.Омаров, Өмір.). Ұжмақтан хордың қызы келмейді ғой, Құрбыдан артық туған *қияп а т ы м* (Айтыс). Қалмақ жігіттері *қияп а т* жағынан қазақ жастарына ұқсас («Айқап»). Тек сыртқы *қияп а т ы н а н* өзімен-өзі арпалысып келе жатқаны байқалады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). 2. а у ы с. *Көркемөнердегі, әдебиеттегі бейне, образ.* Әкем менің кішкене кроватым тұсындағы суретті мензейді: — Перов салған мынау суретті қараңдаршы, аңшылар *қияп а т ы н* айнытпай берген (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Қияпат білдірді [көрсетті]. *Сыңай танытты, түр көрсетті.* — Сенен аяғанды ит жесін! Не кием десең де дүние жетеді ғой, көңіл қалдырар *қияп а т б і л д і р м е ш і!* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Тарғыл төбет дәл осылай демегенімен, осыған пара-пар *қияп а т кө р с е т т і* де, үйден өз еркінше шығып кетті (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

Қияпаты бөлек. *Кескін-кейпі айрықша.* Ол жаңағы үй иесі ағай деп отырған кісінің әйелі болатын. Аса көркем, *қияп а т ы б ө л е к*, ерен сұлу адам еді мен көрген кездерде (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Қияпатына түсті [кірді, көшті, енді]. *Басқа біреудің, не бірдеңенің кейпіне ауысты, оңін өзгертті, құбылды.* Семенов ұры *қияп а т ы н а т ұ с і н*, шапшаң жымпылдап есікті бекітіп келіп, Нияздың қасына жабыса отырып, сыбырлады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Әбітай орнынан қозғалғанда, қара келіншек арс ете қалатын иттің *қияп а т ы н а к і р е* қалды (Б.Майлин, Шығ.). Ал теңіздің, нағыз дүлей кезін бақылағаныңыз бар ма? Дәл бір ашынған адам *қияп а т ы н а кө ш е д і* емес пе? (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). — Зипа, шүйінші! Мен оқуға түстім, — деді ол бет-пішіні жылағаны, не күлгені белгісіз бір қызық *қияпат-қа е н і п* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

Қияпатын сақтады. *Өңін бермеді, ажары таймады, сынын кетірмеді.* Жұмсақ креслода

егде тартқанмен әлі *қияп а т ы н с а қ т а п* қалған, қара көзі ғажап нұрлы, шүйкедей ғана бір әйел отыр («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯПАТ² з а т. *Ауыртпалық, қиыншылық, азап.* Көрген соң халық қолайсыз *қияп а т ы н*, Зал оның Зауара деп қойды атын. Құдайдың бергеніне етіп шүкір, — Бақ, — деді, — жақсы асырап мұны қатын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Адамдық әлеміне қасқыр шапты, Арсылдап арымды иттей қапты. Берлиннің түкпірінен бас көтерді Ғасырдың жиырмасыншы *қияп а т ы* (Қ.Сатыбалдин, Әлия.). // *Алапат, сұрапыл, ғаламат.* Екінші сентябрь күні мен де соғысқа қатыстым, соғыстың қандай *қияп а т* екенін со күні-ақ түсіндім, алғашқы айқастың өзі-ақ маған қиынға түсті (І.Есенберлин, Алтын құс).

ҚИЯПАТ³ з а т. 1. *Қиянат, зәбір-жапа; қысастық, опасыздық.* Қарабет басқарма бола кетті; бұрынғы *қияп а т ы н* білетін жұрт дүрлігіп, наразылық білдірді (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. *Қиындық, ауыртпалық.* Бұл жолы Әбілқайырға жеке бірен-саран кісінің емес, бүкіл ел тарапынан сенімсіздік туып отыр. Қараға бола ант берсе, одан келер *қияп а т т ы* өзі көтеріп алады (Ә.Кекілбаев, Үркер). Қылаусыз қара мұртты ширатады, Қиянды, *қияп а т т ы* көрмегендей (О.Малқаров, Өтсе де.). Ал зеңбіректі оқтап, білтесіне от беріп атудың өзі қаншама уақыт алар бір *қияп а т іс* (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚИЯПАТ-ҚИЫНШЫЛЫҚ з а т. *Ауыртпалық, қиын жағдай, ауыр хал.* Ауыртпалық деген аузынан емшек сүтінің дәмі кетпеген сәбиді де ел ішінің *қияп а т-қияншылығы* қасіретін, не бір аянышты жағдайлардан бөріне қарсы тұруды үйреткен сияқты (С.Сейтхазин, Хадиша).

ҚИЯПАТСЫЗ с ы н. 1. *Ажарсыз, ұсқынсыз, кескінсіз.* Өздері үрейді, қорқынышты бастан кешіргендіктен бе, әлде әуелден-ақ *қияп а т с ы з* жандар ма, әйтеуір бет-әлпеттеріне екінші рет қарағың келетін емес (Ғ.Сланов, Арман ауысы). Жолшыбай есіз қыстаулар есік, терезесі үңірейіп, *қияп а т с ы з* көрінеді (К.Оразалин, Көктем.). 2. а у ы с. *Қисынсыз, жүйесіз, орынсыз; шымшытырық.* — Рас айтшы, ғашық боп көрдің бе? — деп, Нәргүл қиыла түсті. Осы бір *қияп а т с ы з* сөз бе, әлде сезім бе, Анарды абайсызда сілкіп тастағандай болды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Басында сан-сапалақ *қияп а т с ы з* қорқынышты ойлар самаладай самсап, атойлап тұрғандай (А.Мекебаев, Жезтырнақ). 3. а у ы с. *Жауапсыз, ескерусіз.* Сондықтан да антқа халыққа әрі қадірлі, әрі ешкімге қиянаты

тимеген бейкүнә адамның әлі балиғатқа толмаған ер баласы ұсталады. Егер ант беруші қара іске ант берсе, антқа ұсталған адам да *қ и я п а т с ы з* қалмайтын көрінеді (Ә.Кекілбаев, Үркер). **4.** а у ы с. *Үрейлі, қорқынышты.* Жолаушының көз алдына әлдеқайдағы бір *қ и я п а т с ы з* түн елестеп, әлдекімнен жасқанғандай, екі қолы ербендеп барып көзін басып жатқан күйі ұйықтап кетті (Ғ.Сланов, Арман ағысы). **5.** а у ы с. *Қиянатсыз, зәбірсіз.* *Қ и я п а т с ы з*, қырғынсыз, қан төгіссіз, Алма-кезек аспанда арбасты екеу (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚИЯПАТСЫЗДАН = е т. *Ұсқыны кету, тұр-тұрпаты қашу.* Түнімен құтырып шыққан көзі енді құлазып қалған ескі жұрттағы от орны тәрізді *қ и я п а т с ы з д а н ы п* кетіпті (Д.Әбілев, Баянауыл.). Бет-аузы мейлінше *қ и я п а т с ы з д а н ы п* тыржиган Теңге қанша жүрегі айныса да, Қалықбай оған болған жоқ (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ҚИЯПАТСЫЗДАНУ *Қияпатсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚИЯПАТТА = е т. *Кінәләу, жазғыру.* Өз пайдасын ойлауды білмейтін Сәлімгерейді де талай *қ и я п а т т а п*, бекерге жазғырған кездер де болған (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚИЯПАТТАН = е т. *Кескіндену, түрге ену, мүсінденуі.* Оның аты Күләш болатын; Күләш ән салғанда шынашақтай қоңыр қыз көз алдында күдіреттеніп, өсіп-өркейіп, аса бір өсем *қ и я п а т т а н ы п*, сүйкімді боп алады екен (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

ҚИЯПАТТАНУ *Қияпаттан етістігінің қимыл атауы.* Ондай жобаның айқын *қ и я п а т т а н у ы*, айқын мүсінденуі тәжірибе, іс жүзінде, идеология майданында өбден анықталмақ (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚИЯПАТТЫ с ы н. **1.** *Кескінді, келісті, келбетті, сұлу.* Бұл жігіт орта бойлы, *қ и я п а т т ы*, бетінде азырақ қорасан дағы бар, жаңа мұрт шығып келе жатқан, сөйлеген сөзі сыпайы, әдепті, кімі ноғайшалау Ғали есімді бір зат еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Күйме арбаның көріктісін шананың жел қанат жеңілін, жылқы баласының төгілме жорғасын ұстайтын сол *қ и я п а т т ы*, қияқ мұртты ағайды бүкіл Кереку түгел білетін. Қаласы да, даласы да (М.Әлімбаев, Өлеңд.). *Қ и я п а т т ы* кескіні, әсіресе, отты жанары өңменіңнен өткендей ұшқын шашады (С.Байжанов, Сыр.). **2.** а у ы с. *Қармаулы, мінезі қиын, бірбеткей.* Бойына біткен балуандық қара күш қана емес, адамдық күш-қасиеті де өзі тұстас жастардан озық болатын. Өзін

алдырса да, жолдасын жауға бермейтін *қ и я п а т т ы* жігіт (Д.Әбілев, Арман.). Асып-саспай тұрды кәрі кемегер, *Қ и я п а т т ы* ой кенет сірә азған ба? (Қ.Көпішев, Ақмарал.). **3.** а у ы с. *Үрейлі, қорқынышты.* *Қ и я п а т т ы* сол бір үнде ашынған, Қайғы мендеп, Көңілдер бар басылған (Қ.Жұмағалиев, Сахара).

ҚИЯПАТТЫҚ з а т. *Арамдық, қысастық, опасыздық.* Шет Бейжінде жеріңіз, Түмен қытай еліңіз. *Қ и я п а т т ы қ* істемей, Қиынға салып күштемей, Мәмлеге келіңіз (Манас).

ҚИЯР з а т. ө с. <лат. cucumis> **1.** *Асқабақ тұқымдас, жатаған сабақты, біржылдық бақша дақыл.* Жатаған өсімдіктердің тобына асқабақ тұқымдас қауын, қарбыз, асқабақ, *қ и я р* өсімдіктерінің бәрі де жатады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Асқабақ, қарбыз, қауын, *қ и я р л а р ғ а*, Ретпен желі тартып көгендедім (Айтыс). *Қ и я р д ы ң* негізгі Отаны – Үндістан, онда б.з. 3 мың жыл бұрын өсіріле бастаған (ҚҰЭ). **2.** *Осы дақылдың жасыл түсті, сопақша жемісі.* – *Қ и я р ғ а* тұз сеуіп жесе, бұнан да тәтті болады, – деді біреу. Енді әрқайсымыз төрт-бесеуден қияр әкеп, пышақпен ұзынынан екіге бөліп, арасына аздап тұз сеуіп, жеуге кірістік (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Жегелі жасық *қ и я р д а н*, Алдында тақтай үстелі, Сен Абақтың жүйрігі, Мен тұлпары тарақтың (Жамбыл, Шығ.). Бір қолына қолақпандай *қ и я р* ұстап бұжыр танау прораб шықты (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Егістік қияры. ө с. *Гүлі сары, дара жынысты, бір үйлі көкөністік дақыл.* Ең көп тарағаны қолдан өсірілетін түрі – *егістік қи я р ы* (ҚҰЭ). *Егістік қи я р ы н ы ң* аталығы гүл шоғырына топталған, аналығы жеке орналасқан. Сабағы қатты, түкті, буын мұртшалары арқылы шырмалып өседі (ҚҰЭ).

ҚИЯР² з а т. ж е р ғ. *Жалдама жұмыс.* Не керек күшінің көбі *қ и я р ы н д а* кетті, қымбат күндерін Балауса болыстың ұрда-жығы болып өткізіп алды (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ҚИЯРДАЙ с ы н. *Қияр тәрізді, қияр сияқты.* Екі көзі қанталап, реңі түсіп, бозқырау соққан *қ и я р д а й* болбырап (М.Қосшығұлов, Шындық.). Жігіт жөнеле бергенде, кәрі тарлан күдікті райдан қайтып: «Шіркін, жастық-ай! Көп қонақтың ішіне *қ и я р д а й* жымыып келмек қой. Көлге шомылуға бара жатыр-ау, шамасы!» деді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ҚИЯРСЫН = е т. *Қиярды керек ету, қияр жегісі келу.* Айжан Раушанның кірпігін ашып, қарашығына қарады да, *қ и я р с ы н ы п* жатқанын біле қойды (З.Пашкин, Сенім).

ҚИЯРШЫ з а т. ә с к. *Майдандағы зеңбірекшілер мен нысанашылар.* – Жаксы, мен де көзір келем. *Қ и я р ш ы л а р д ы* шақырып алыңыз, – деді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.).

ҚИЯС¹ с ы н. **1.** *Қиғаш, түзу емес.* Ақ шоқидан асып кеп түскен күннің *қ и я с* нұрын Марқакөл көптен күткен ғашығындай кеудесіне қонақтатып, аймаласып жатыр (О.Бөкеев, Үркер). Су бетіне түскен күннің *қ и я с* шұғыласындай. Ұзынша жарық төңіректі бір айналып, киіктердің екінші жағынан жылжып келеді (С.Елубаев, Ойсыл қара). *Қ и я с* қарағанда картина композициясы ерекше айқын көрінеді (Қазақст. бейнелеу өнері.). **2.** *Қисық, бұрыс; шет, тысқары, қиыс.* Кейде қатты жылдамдықпен келе жатып, доңғалақтың жолдан *қ и я с* бұрылып бара жатқандығын да байқайды (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). Өткенді болжам *қ и я с* қып, Дүниеден көңіл шошиды, Шығыса ма деп менімен (Майлықожа, Нақыл). **3.** а у ы с. *Қиыр, қырсық, қиқар (адам).* Ұр шоқпар, ұзақ, – о жар, тентек, *қ и я с*, қиямпаз, қиын, қиқар, қайырымы аз (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл да жасынан бірбет өскен *қ и я с* еді, қайта-қайта қашып бара берді; жаяулап қашамын деп, шөлден қатып өле жаздағаны да бар (А.Нұрманов, Құлан.). // *Қырсық, қиыр адам.* Сол қатыгез *қ и я с т ы ң* өзін де халық алдында жығып береді (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). **4.** *Оғаш, біртүрлі.* Қағынған *қ и я с* қауымды, Жек көрем түгел шетінен (О.Сүлейменов, Атамекен). Кенет Ораз-Мұхамедтің құлағына манадан бергі дауыл мен дабырдан өзгешерек, әрі өктем, әрі *қ и я с* дауыстар шалынды (М.Мағауин, Алашапыран).

Қиас басты. *Теріс, бұрыс кетті.* Іштей маза-сызданып, іштей қиналғанмен аяғын *қ и я с бас-қ а н* күні үй ішіне аждаһадай ысқырған апштық ажал болып еніп, апшысын қуыра бастайтынын біледі де бармағын шайнайды (А.Мекебаев, Құпия қойма).

Қиас кетті. *Қырсықты, қиқырайды.* Бірер күнге апшасаң, дүкенің шіріп кетпес – дегенге Қызбала майысып, *қ и я с кеткен:* – Иә-иә! Мені қайтесің, қолыңнан келсе, қызыңның әкесін шақыр түрмеде жатқан, – деп, қаси сөйлеп, прилавкеге шынтағын таяна берді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Қиясқа мінді. *Қырсықты, қасарысты, қиқырайды.* Енді Тәкежан да ішінен қажылданып бір *қ и я с қ а м і н д і.* Ішінен кейбір егес-қияс жауап тұрса да қарсы сөйлесе алмады (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚИЯС² [ар. قياس] з а т. д і н и. *Шаригатты бастау көздерінің бірі, дау-дамайды шешу*

тәсілі. Мұсылмандық құқықтың қайнар көзіне Құран, Сунна, Иджмамен қатар *қ и я с* та жа-тады (ҚҰӘ). *Қ и я с* кез келген дау-дамайды, талас-тартысты ақылға салып, ой елегінен өткізіп, өмір тәжірибесіне сүйеніп шешуге негізделеді (ҚҰӘ).

ҚИЯ-КЕРІС з а т. *Дау-жанжал, ұрыс-керіс.* [Ақмарал] Тіс қаққан, әккі қабын, бір шалдырмады. Әлде баласы Дәмеш пен Мүсілім арасындағы *қ и я -к е р і с т і* жеткізді ме екен? (З.Шашкин, Теміртау).

ҚИЯС ж е р г. *Кесір, қырсық.* Мені хат танымағаным үшін жұмыстан шығарамын деуі жаксы жұмыс істегенім *қ и я с* болды (Диалект. сөздік).

ҚИЯС-ҚИЯ з а т. *Алыс, аулақ, шалғай жер.* Түндегі киіз үйлердің шаңырағынан ұшқан ұшқындар қиялдың қайдағы бір *қ и я с -қ и я г а* тартып кетеді (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ҚИЯС-ҚИАС с ы н. *Қиыр, алыс, шалғай.* Осы бір өнмен талай-талай асудан, *қ и я с -қ и я с* белден бірге өткен-ді [Цой қарт] ол (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). *Кедір-бұдыр, қиыр, қиын.* Жол ауыр болды. Бірталай мезгіл құм ішінен *қ и я с -қ и я с т ы* қуалап, қарға малтыға жүрісті («Қаз. әдеб.»).

ҚИЯСТА= е т. **1.** *Қиғаштау, қиялау.* Аққисым қара өгіздің басын алдынан *қ и я с т а й* айдау жол келгенде ғана тартты (Е.Домбаев, Жаман жәутік). Өйткені ерлік бір қалыптан кезек-кезек шығып жататын бұйым емес. Арыстанша алысқан Альберт көлбете соққан доп қақпаны жанай, *қ и я с т а й* тартып бара жатты (С.Бердіқұлов, Үшінші.). Қысқа күн қиястай көтеріліп, түс қайта бастағанда әкемнен маза кетіп еді (Т.Иманбаев, Үлкен үй). Есеңгі-регендей, әуелде тұрған орнында шыр айналды да, бір сәт кер құла *қ и я с т а н* бүйірлей тапырақтады (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). **2.** *Қашу, қашқалақтау; орағыту, жырақтау.* Мынау қалған жалғыз Сұлтанбек те *қ и я с т а н*, үйіріне оралмай безіп жүр; бір жаққа оқуға кеткен көрінеді, кетерде ауылына да соқпапты (М. Әбдіхалықов, Алыста.). Жолдан *қ и я с т а н* кетіп, Бұіпаның ең биігіне шыққанына басқа себеп іздеп тапқысы келгендей әлі де тап-жылмай тұр (Ж.Мусин, Туған үй.). **3.** ж е р г. *Жақындау, төңіректеу, айналыштықтау.* Сорға соқпай, қараңғыда *қ и я с т а н* өте шыққан бір қора қойдың соңынан екі қасқыр түсіпті (Баләурен). Кешеден бері ол Айғаншаға қайта-қайта *қ и я с т а н* кеп, қасынан кетпей қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Күнде алыстан тартып, асықтыратын өз үйімнің жарығынан

тартыншақтап, Қамқа әжемнің үйіне *қ и я с т а й* бердім (Т.Иманбеков, Үш ай.). 4. а у ы с. *Қыңырлану, қияпарлану, қырсығу*. Алысырақ жүріп өтіп кеткісі келсе де, анау қыңырайып оған қарай *қ и я с т а п* келеді (А.Айтбаев, Қимас күндер). Онымен сөйлесіп, не ойы бар екенін білмек болған. Бірақ бұл кісі басқаша *қ и я с т а п*, бұра тартып отыр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

Қиястай тартты. *Төтелеп жолға шықты.* Марқаға *қ и я с т а й т а р т қ а н* серіктеріне көз тастады (О.Бөкеев, Қамшыгер). Мұнда кештетіп тұрған неғылған жан деп ойлады. Жол оң қапталдағы төбеден *қ и я с т а й т а р т т ы* (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

ҚИЯСТАН = е т. 1. *Қырсығу, қыңырлану (адамға қатысты).* *Қ и я с т а н с а* осылай, Ханшора басар жынына, ісіміз шауып насырға, қан болармыз шынында (Манас). Түзетейін, түзетпейін, бірақ өзін жүрген жерде адалдықты қалаймын, – деді *қ и я с т а н ғ а н* Жанай кесімді үнмен (С.Мұратбеков, Көкорай). Кекшіл жан тістенді де үн қатпады, қатты қан, мұз жүрегі тулап тағы, Кетті ол ойлап кекті *қ и я с т а н ы п*, Күш болса жұртқа тауын құлатқалы (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). 2. *Қасарысу, кездену (малға қатысты).* *Қ и я с т а н ы п* жатып алған кесір биесін ұрып-ұрып орнынан тұрғыза алмай, қаны басына тепкен ашулы иесі, ақыры аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып, боқтанған қалпы биесінің құлағына жармасты (Б.Мұқай, Жай оғы.). Желіде еркелікпен тартылып, мойнының ауырғанына қарамай *қ и я с т а н ы п* асау құлындар тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚИЯСТАНДЫР = е т. *Қисайту, қиғаштау.* Біразға дейін сығалаған саңылауын *қ и я с т а н - д ы р а* оқтап тұрды да, уытты жанарды жарқ еткізіп кең ашып, былайғы жұртқа жайнаң етті (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚИЯСТАНУ *Қиястан етістігінің қимыл атауы.* Бөлегеновтың бұлай *қ и я с т а н у ы* облыс басшыларының салақтығын Мирзоянға шағып қалуы еді (М.Ысқақбаев, Кенші.).

ҚИЯСТАУ¹ с ы н. 1. *Қиғаштау, қисығырақ.* Жәпек сәлден кейін есін жиды: – Көзім көруден қалды, бағыты қалай өзінің, төтелеп келе ме? – Сәл *қ и я с т а у*. – А, *қ и я с т а у* дейсің бе (Ә.Сараев, Тосқауыл). 2. *Шалғайлау, бұрыстау; қиыстау.* Карпюк елең ете қалды, бірақ бұл соғыс өте алыста, әрі бұлардың ұстаған бағдарынан шеткері, *қ и я с т а у* екен (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Тым болмаса соған тезірек жетсем екен, жолдан аздап *қ и я с т а у*. Бірақ сонысына қарамай еріксіз бұрып алады

(Т.Иманбеков, Үш ай). 3. а у ы с. *Қыңырлау, қырсықтау, шөлкем-шалыстау.* Бекбол сөзін *қ и я с т а у* пішінмен тыңдады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Асқар бала кезінде *қ и я с т а у*, тез ашуланғыш, бірақ біреудің айтқанына тез сенетін аңқылдақ еді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). – Не той, ненің тойы? Немене, «Жекебаяқтың» жерінің жартысын орып болмай жатып сабан-той жасауға кетті ме? – Нүрекең ашу шақырды. Келіншектің жауабы тағы да *қ и я с т а у* шықты (Б.Әдетов, Парасат).

ҚИЯСТАУ² *Қияста етістігінің қимыл атауы.* Уақыт ұту үшін *қ и я с т а у* керек (Ауызекі).

ҚИЯ-ТАУЛЫ с ы н. *Қия-құзы мол, қиялы.* – Болғанмен жарты жер *қ и я - т а у л ы*, Көктен күтіп жатпайды колхоз аулы, іске ассын қосымша жер жырту деп Колхозшылар жиналып алған қаулы (Қ.Ұябаев, Дархан.).

ҚИЯСТЫҚ з а т. *Қыңырлық, қырсықтық, қиқарлық.* Не көрсен көңілдесіңмен, ат сатсаң ауылдасыңмен дегенге қарсы, қыңыр шыққан. Ақанның тағы бір *қ и я с т ы ғ ы* да (С.Жүнісов, Ақан сері). *Қ и я с т ы қ* көрсетіп, шыжбектеніп келе жатқан Нұржан ғана (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Қыңыр *қ и я с т ы - ғ ы н а н*, қорқау озбырлығынан қайтқан жоқ (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚИЯУ з а т. *Қыстау, тұрақ, мекен.* Көп көпірдің *қ и у ы*, жапанда қонды қыбайға (Қобыланды батыр).

ҚИЯФАТ з а т. с ө й л. *Қияпат.* Бір-біріне ұқсайды *қ и я ф а т д а* (Абу-л-Харис). *Қ и я ф а - т ы м д ы* аударып, қызықтырып күймейсің. Жолдасың үшін қайысып, Жаныңды аяп сүймейсің (Ә.Төңірбергенов, Ұмытпа.). Тізіліп көп жағалай қонушы еді, Жарасып ақ үйлердің *қ и я ф а т ы* (М.Дулатов, Шығ.).

ҚИЯШ з а т. ө с. <лат. andrachne> *Шырын, сөлі жоқ, ұсақ, доғалша келген бөбешік жапырақшалары бар, дәні құрғақ, жартылай бұталы көпжылдық өсімдік* (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚИЯШЫЛ с ы н. *Қияны жақсы көретін, биікке ұмтылатын.* Қарашқа қарай қалып қасындағы, (Қараса, күлуге ол асығады. *Қ и я - ш ы л* қыз қиялын қайдан білсін? Өзі мәз үмітіне басындағы) (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ҚИЯ-ШЫҢ з а т. *Таудың биік қиясы мен шыңдары.* Дос жүрегі – *қ и я - ш ы ң*, қырандар салар ұясын. Ер жігітке бұ да сын, – Ерінбесең Шығасың (Ә.Ахметов, Ашық аспан). Өр Кавказ таудың Шығып *қ и я - ш ы ң ы н а*, Дариялардың ара-лап көп шатқалын (С.Мәуленов, Қызыл арша).

ҚОБА с ы н. *Тар, жіңішке, өзекті.* Сонау бұлт сүйген биіктегі жіңішке *қ о б а* жолмен қайтып келе жатқан көп әскерге құлама құздардан, пышақ кескендей жылтыр жартастардан төмен түсіп су алу, не аттарын сұрау ғажап мехнатқа айналады (І.Есенберлин, Алмас.). Жел өтіне шыдамай көзден аққан жас тамшылары жалпақтай келген танаудың *қ о б а с ы н* ала жолақтана мұз болып қатып қалған, бейне жылға бойын қуалай барып қатқан төгінді су секілді, етекті сақал арасына кіріп тұтасқан үрдесінді қар желмен ашылған омырауды да толтырып тастапты (Саржайлау).

ҚОБАҒАН с ы н. ж е р г. *Доңес, қоңқиған.* *Қ о б а ғ а н* мұрын, қой көзді Талма бетті, нұр жүзді Қарлыға деген қызы бар (Батырлар жыры). Бобров оны жек көретіндігін айрықша сырт өңінен сездіргісі келгендей майлы тер шып-шып жылтырап шығып тұрған *қ о б а ғ а н* мұрнын кержитіп, қабағын түйіп алды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

ҚОБАҚ кі р м е. о р. з а т. *Кабак.* Үйлерінде бір жапырақ киімі жоқ, жың ұрғандай далдұл, алған ақшасын кешке *қ о б а қ қ а* беріп жүргендер де бар («Айқап»).

ҚОБАҚАН с ы н. *Сүйірше, жіңішке.* Балұын шақтан әлдеқашан әрілеп кеткен, бірақ дәні толып кемеліне келіп, басын желге салмақпен иетін *қ о б а қ а н* бидайдай, толықсыған әйел қылықты шыраймен ер келбетті еркекке жақындай түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚОБАЛА = е т. *Жіңішке қатармен жағалай қаптау, қаулау.* Ол Терісаққан өзені. Анау қарауытқан өзеннің екі қапталын *қ о б а л а й* өскен талы, құрағы мен қоғасы (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

ҚОБАЛАҚ с ы н. *Қолапайсыз, икемсіз, қолбаңдаған.* – Өй, *қ о б а л а қ*, жат солай! – деді Есей ақырып (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Жабайы ителгі құс алып жеп жүреді, ұшуы да жылдам. Ал қолдағылары – *қ о б а л а қ*, түздегілер дей ұша алмайды («Лен. жас»).

ҚОБАЛЖУ *Қобалжы етістігінің қимыл атауы. 1. Мазасыздану, тынышсыздану, толқу.* Иә, бұл ауру сонау Үмбетей жырау келіп, Бөгенбай батырының өлімін естірткен күннен басталған-ды. Сол күні Абылай біртүрлі *қ о б а л ж у д а* еді. Оның да себебі бар-ды (І.Есенберлин, Жанталас). Көңіл *қ о б а л ж у д а н* арылмай шалқалап жатты. Желкесін тарақтаған екі қолын жазбады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бөлме ішінің қапырығынан ба, көңіліндегі *қ о б а л ж у д а н* ба, жүрегі айнығандай басы айналған

Нұртазаның маңдайынан шып-шып тер шықты (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. Ел ішіндегі дүрбелең, толқу, бас көтеру.** Аман келді қыпшақ қой, ертең қалың қыпшақтардың *қ о б а л ж у ы* мүмкін (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

Көңіліне қобалжу кірді. *Алаңдады, тынышы кетті, күдік енді.* Есенеі үлкен адам, үлкен адамның тізесі қатты батады, кейін оның өкініші де үлкен болмақ... Ұлпан *көңіліне* осындай *қ о б а л ж у к і р е* бастады (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

Көңіліне қобалжу салды. *Алаңдатты, қобалжытты.* Ана: «айтқаным келді, хат *көңіліне қобалжу салған* екен», – деп ойлады (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

ҚОБАЛЖУЛЫ с ы н. *Қобалжыған, абыр-жыңқы.* Болаттай берік сабырлы жан өз өнін өзі әлдилеп, көп күндерді, толғанысты, *қ о б а л ж у л ы* күндерді өткізді (И.Жақанов, Екі жи-рен). Көңіліне қаяу түспеген кім қап еді, өзімен кетсін, еске алғанның өзі артық азап, көздері жасты көрілер, *қ о б а л ж у л ы* ғашық жар, жүдеу-жадау еді ғой көпір (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Сәнжан келерін естігелі Перизат таіштей *қобалж у л ы* болатын, бір бозарып, бірде өзінен-өзі әндетіп, себепсіз мұңайып, ұйқысы қашып азапқа түскен (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

ҚОБАЛЖУСЫЗ с ы н. *Алаңсыз, іркіліссіз; сенімді түрде.* Сатыбалдыны Қарымбай осындағы бас иенің бірі деп ұғады-ау, сірө, ешбір *қ о б а л ж у с ы з* нық басып, бетіне жымия қарап қояды (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Қарыспас білек болмас, *қ о б а л ж у с ы з* жүрек болмас (Мақал). Неллидің *қобалжусыз*, жасқанусыз жайдың оғындай қимыл-қозғалыстары толайым топты бір тәнті еткені сонда еді (С.Әбділдаев, Сымбат).

ҚОБАЛЖУШЫ з а т. *Сенімсіз, толқпн жүрген адам.* Мына сұмдықтан кейін артель мүшелері арасында *қ о б а л ж у ш ы л а р* көбейе бастады (З.Асабаев, Жарас.). Әңгіме барысында үй иесі діни сенімді адам болғандығымен, *қ о б а л ж у ш ы* екендігі байқалады («Қазақст. мект.»).

ҚОБАЛЖУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Қобалжы-ғандық, толқушылық.* Іштей берік бекінген осы ұйғарымнан Медет жүрегі бұрын ғыдан да қатты қағып кетті; дем алысы жиілеп, өңіне *қобалжушылық* пайда болды (Е.Мырзахметов, Медет). – Келулеріңізге қуаныштымыз, – деді Зәкен. Рахмет айтқан Марияның жүзінде зор *қобалжушылық* бары байқалады (К.Оразалин, Абай.). Әсіресе, сөреден шығарда *қ о б а л ж у ш ы л ы қ қ а* жол бермеу, сол сияқты аса жоғары

жылдамдықты әп-сәттен қолға алу – уақытты ұтудың бірден-бір кепілі («Спорт»). **2. психол.** Белгілі ерекше оқиға, іс-әрекет алдындағы адам көңіл күйінің бір сәті, өзіне-өзі сенімсіздігі жағдайында пайда болатын көңіл күйі. *Қобал-жұшылылық* – барлық адамға тән құбылыс. *Қобалжұшылылықты* тез арада басу, қалыпты, сабырлы күйге түсу адам бойындағы ерік-жігерге байланысты (ҚҰЭ). *Қобалжұшылылық* адамның өзіне тән сенімсіздігі, қорқу, ұялу жағдайында пайда болады (ҚҰЭ).

ҚОБАЛЖЫ = е т. **1.** *Көңілі бұзылу, қатты толқу, іші әлем-жәлем болу. Қобалжыған* кісінің іс-әрекетінде сасқалақтау, аптығу, жасқану, тайсақтау секілді артық қимыл-қозғалыстар, сыртқы бет-әлпетінде алабұрту, қызару тәрізді белгілер білінеді (ҚҰЭ). Менің байқауымша, оның өңінде кірбін бар сияқты, әлденеге *қобалжып* тұрғандай (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бағанадан жүрегінде тұрған, көңілін жасытып, көзіне жас әкелген жайды сұрағысы келсе де, *қобалжып* айта алмады, тек кірпігіне шық іркіліп, Хикметтен көз айырмай тұрып алды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2.** *Алаң болу, деңбірі, тынышы қашу, көңілі жай таппау.* Жаңыл қойын алысқа айдап кеткен күйеуін ойлап: – Күннің райы тез бұзылды ғой, апыр-ай, аман болса игі еді, — деп, *қобалжып* келеді (Т.Ахтанов, Дала.). – Әлгі Ләззат қайда жүр екен? — деп, Мақпалдың көңілі әлденеге елегізіп, *қобалжып* берді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Ал сарыала жаздың ортасында қағып өтпе оқыс жел-құз болса, теңізден амандық хабар келгенше *қобалжып* жүреді (Ә.Сараев, Қараша.). **3.** *Қорқу, зәресі қалмау, үрейлену.* — Енді майданға барамыз, — деп, күткен үміттері болмай, шығыс жакқа бет алғанда, еріксіз *қобалжығандар* да, «бұл қалай?» дегендей үрей шақырушылар да болды араларында (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Жаңа ғана: кенет кара түн келіп, сұрапыл дауыл жерге ұрып кетердей *қобалжыған* Наурызбай, айыбын кешірген Байтабынға қатты риза болды (І.Есенберлин, Қаһар). Құла қасқасын дереу қораға кіргізіп, шөпке қойды. Үйіне кірді. Көңілі *қобалжып*, қорқу пайда болғандай (Д.Әбілев, Арман.). **4.** *Толқу, құбылу; айту. Қобалжытынышталған ауыл мызғымас бір өлік тәрізді, тек анда-санда қаңтарып суытып қойған сыпай аттарының пысқырғаны мен күзетушілердің бір біріне жақындағандағы еміс-еміс күбірі естіледі (І.Есенберлин, Қаһар). Орал әскерлері тарапынан осындай шек қойылуы және хан өкіметі тарапынан қысым жасалуы салдарынан Бөкей ордасының қазақтары Орал*

сыртына – Кіші жүзге көшеміз деп *қобалжы* бастады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Қайсысының бағы жанып тұрғанын кім білсін, жарыстың аты жарыс, мұндайда *қобалжы-м а с* көңіл, дүрсілдемес жүрек болмайтын Шығар (Жүлдегерлер).

Жүрегі [көңілі] қобалжыды. а) *Көңілі бұзылды, алаң болды, мазасы кетті.* Осы түннен былай Қарашаловтың мазасы кетті, *жүрегі қобалжып*, бойына ас батпайтын болды; аудандық оқу бөлімінің бастығынан демалыс сұрап еді, ол бермеді (З.Ақышев, Достарым.). *Жүрегі* түскір сол баяғысынан, бір сабақ жінке іліп қойғандай *қобалжып*, тыпыршиды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Жасырмай жас жүректің жанған жайын Аитуға тілің мұнша қайдан дайын? Жанып, сөніп, суынып қалған *көңілім Қобалжиды* хатыңды көрген сайын (Абай, Тол. жин.). Мына тәкаппар жігіттің мына қылығы Қодарқұлға қатты әсер еткен. *Көңлі қобалжып* жылап жібере жаздады (Ә.Тарази, Асу). ө) *Зәре-құты қалмады; қорықты.* Шермектің өмірінде селт етпеген *жүрегі қобалжып*, қалтырап, ал қымына кесек тығылғандай қылғындырып, тынысын тарылтып тұр (Б.Майлин, Танд. шығ.). *Жүрегі* әлденені сезгендей *қобалжыған* Едіге құжаурынның ерін әрең сыпырды (М.Мағауин, Көк кептер). Омар автобус селоға кіре бергенде қайта қашқысы келді, *жүрегі қобалжып*, мұнда нем бар еді, неге келдімге көшті (Ә.Тарази, Тас жарған). б) *Батылы бармады, қаймықты, тайсалды. Жүрек қобалжым ай*, табан таймай, қасқайып тұрып, салысуға шыдастық. Би солай сілтеді (М.Әуезов, Шығ.). Ауыл итінің құйрығы қайқы. Ал сен болсаң, өзінді кірмедей сезінесің, *жүрегің қобалжып*, арты не болатынын күтесің (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚОБАЛЖЫҒАНДЫҚ з а т. *Қобалжышылық, толқығандық.* Оның бұл жүріс-тұрысында әлденеге *қобалжығандық* бар сияқты (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ҚОБАЛЖЫҢҚЫ с ы н. *Қобалжыған, алаңдаулы, мазасыз.* — Арызды жарыққа шығарып барып тексеруге жібермейтін бе еді, — деді экономист біртүрлі *қобалжыңқы* үнмен (С.Досымов, Директор). Әлиман тым-тырыс. Бірақ көңілі *қобалжыңқы* (О.Дастанов, Мұрагерлер). Бексұлтанды ол салқын қарсы алды. Бұрынғысындай назданған да, күлген де жоқ. Абыржып, *қобалжыңқы* тұр (Ж.Жұмаканов, Солдат жолы).

ҚОБАЛЖЫҢҚЫРА = е т. *Сәл-пәл қобалжу, алаңдаңқырау.* Ауыл кеңес ағасы кетісімен,

парторттың көңілі *қ о б а л ж ы ң қ ы р а п*: – Күзеке, осының өзі қандай жігіт? Қолынан іс келетіні анық. Бірақ кейде қылығы түсініксіз... – деп келе жатыр еді (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көзі.). Битабар *қ о б а л ж ы ң қ ы р а п* сәл тұрды. Көргісі келеді... Көрмегісі келеді... (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Біз олармен бір бұрылыста кенеттен кездескендіктен шамалы *қ о б а л ж ы ң қ ы р а п* та қалдық (Ә.Тәжібаев, Хаттар.).

ҚОБАЛЖЫҢҚЫРАУ *Қобалжыңқыра етістігінің қимыл атауы. ≈ Көңілі қ о б а л ж ы ң қ ы р а у.*

ҚОБАЛЖЫС з а т. *Қобалжығандық, толқығандық.* Оқытушылар да бүгін әрі ерте, әрі тегіс жиналған, қимылдарында біртүрлі *қ о б а л ж ы с* бар (А.Хангелдин, Фани.).

Көңілі қобалжысқа енді. *Қобалжи бастады, мазасызданды.* Күн батпай тұрып ұшықтатып алайын деп едім. Кім біледі... – *көңілі қобалжысқа енген* Жанкыз қызының бетінен сүйді (А.Хангелдин, Қараторғай).

Көңілін қобалжысқа салды. *Қобалжытты, алаңдатты.* Тайжанмен тұрып барып көрісіп, орнына қайта отырған Шолпан өзгеше бір толқыныста қалды. Осының бәрі өзінің күтпеген оқиғасындай болып көрініп, *көңілін қобалжысқа салады* (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚОБАЛЖЫС = е т. *Қобалжуға түсу, алаңдасу.* Ол (хабар) жиынның губерниялық театрда, шағын ортада, оңаша өтетіндігі жайлы еді; мұны естіген Шолпанның жанкүйерлері қайта *қ о б а л ж ы с т ы* (А. Хангелдин, Қараторғай).

ҚОБАЛЖЫСУ *Қобалжыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОБАЛЖЫТ = е т. *Көңілін бұзу, тынышын қашыру, алаң қылу.* Абайдың енді көңіл күйі, әсіресе, *қ о б а л ж ы т қ а н* ренішке ауысты (М.Әуезов, Абай жолы). Сынағандай көзқарас. Сәмбет темекі тұтатып ап, құшырлана сорып-сорып жіберді де, ойлана отырып Жанайға тағы да көз тастады. Өзін қатты *қ о б а л ж ы т қ а н* бір жай бар сияқты көңілінде (С.Мұратбеков, Көкорай). Бұл хаттар Рахметті *қ о б а л ж ы т ы п* тастады (С.Мұқанов, Сырдария). Қыз тұрып, дөң асып келді. Қыздың көркі төрені тағы *қ о б а л ж ы т т ы* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚОБАЛЖЫТУ *Қобалжыт етістігінің қимыл атауы.* Ежелден баурына басқан ата-мекен қонысына осыншама халықтың бірден келуі кімнің болса да көңілін *қ о б а л ж ы т у ы* мүмкін ғой (І.Есенберлин, Көлеңке.). Айтарын айтты да әкесі жөнеле берді. «Жиырма беске» келердің алдында сонау Киевте жатып әкесіне дүркін-дүркін хат жазғаны, ұйықтап жатқанын-

да папасының талай түсіне кіргені есіне қайта түсіп, баланың көңілін *қ о б а л ж ы т у - м е н* болды (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ҚОБАН: *қобаң бидай.* е г і н ш а р. *Жаздық ақ бидайдың о баста Кубаннан тараған дәні ірі сұрты; кубанка.* Аз күннен соң көк алап, күлім қақты, ізінше бозарды; Қоңырөзекке тұңғыш рет себілген *қ о б а ң б и д а й д ы ң* тұқымы еді бұл (М.Дүзенов, Ақәже). Білмедім тұратынын жақын неден, Жүрегіме Кубан ыңғай, Кубанның аталатын атыменен, Қостанайда өсетін *қ о б а ң б и д а й* (С.Мәуленов, Рауан). Таңдайымда жердің иісі, желдің иісі, нан иісі сіңген дән сағызы уысымда алақанымды жылытқан ақ *қ о б а ң б и д а й*, ойымда өткен бір оқиғалар (Нан иісі).

ҚОБАР з а т. ж е р г. *Ойынның атауы.* *Қ о б а р д ы* қыста мұз үстінде ойнайды (Диалект. сөздік).

ҚОБДИ з а т. 1. *Ұсақ-түйек салатын кішкене жәшік, сандықша.* Қызыл құм есік алды қабақ бар-ды, ішінде әптиектің сабақ бар-ды. Ақ сандықтың қасында, ақ *қ о б д и д а*, Он бес алтын, қырық күміс табақ бар-ды (Айман-Шолпан). Әлгіде күрек басымен шұқығаннан шыққан қара топырақ сайдың кілемдей түрлі жасыл шөбінің ішіне тастаған кішкене қара *қ о б д и д ы ң* қақпағына ұқсайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бала естіп болып: – Әй, ата, бекер сөйлейсің, осы қолыңдағы кіп-кішкентай *қ о б д и г а* мойнына үш оралған әйдік жылан сыюшы ма еді, – деді (Ы.Алтынсарин, Таңд.). 2. *Әр алуан құрал-сайман, дәрі-дәрмек салып алып жүруге арналған сандықша.* Ол кісі арт жағында тұрған күміс *қ о б д и ы н* алдына алып қойды (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Күндерде бір күні етікші *қ о б д и ы н* қолтықтап, таныс емес бір ауылға етік тігуге аттанады (Қаз. ертег.). Қара көк аспандағы жұлдыздар жауып тұрғандай сезінді. Астындағы темір *қ о б д и д а н* өткен ызғар шекесін солқылдатқандай тісі-тісіне тимей, қалтырай бастаған Нұржан, сол бір мағынасыз жанармен анау алдында бел-белестеніп мінгесіп үшқаса кете барған аппақ дүниеге жиіркене қарады (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Қобди арба. *Қоратты арба.* Екі арғымақ, жасыл бояумен жаңадан бояған *қ о б д и арбаға* парлап жегіліпті (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚОБДИДАЙ с ы н. *Қобди сияқты, қобди тәрізді.* Төрт қатар тізілген әскердің бас-аяғына көз жетер емес. Арқаларында *қ о б д и д а й* қып таңып алған жүктері бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Дәл қабақта, ағаштың астында тұбанадай, *қ о б д и д а й* тікше үйлер көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлар бір-екі кезең асқан

соң-ақ, сай табанына салынған *қ о б д и д а й* ғана шопан үйі мен мал қорасының үстінен түсті (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚОБДИДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Қобдидай*. Қолға ұстап алып кетер *қ о б д и д а й ы н*, Білем ғой, көп үйіңнің өткен жөйін (Д.Әбілев, Миллиард.).

ҚОБДИЛАН= е т. *Қобди пішініне келу, қырлану*. Үшкүмбездің Тасқорғаны екі жағы *қ о б д и л а н а*, оңтүстік пен шығыстың аралығына қарай созылған берік камал болатын (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Тікендей қатты, өске-лең күземе қылдың түбіндегі *қ о б д и л а н ғ а н* қалың май саусақтарының басын тып-тығыз боп кере түсті (М.Әуезов, Қараш.). Сол сияқты балдырғанның да жапырақ сағанының төменгі жағындағы *қ о б д и л а н ғ а н* жері филлодияға жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚОБДИША¹ з а т. *Кішкене қобди, шағын қорап*. Біздің автоматтың дискісіне – темір *қ о б д и ш а с ы н а* 71 оқ сыяды (Ә.Шәріпов, Біз – панфиловшы.). Жолкіреге алған қаражатты – пұлды очерк жазып қайтаратынын айтты. Сол хатты *қ о б д и ш а ғ а* салып, почтадан шыққанда Мирасқа деген ашу-кек те қайтып қалған еді (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Шал *қ о б д и ш а д а н* алАқандай айнаны алып, өзінің жүзіне қарады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). [Жәукенің] Жанында тұрған қара *қ о б д и ш а* – ескі жолдасы (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОБДИША² ү с т. *Қобди тәрізді, қобдига ұқсас*. Әркім өз шама-шарқынша, аруаққа деген сый-құрметіне қарай орнатқан секілді. Төрт бұрышты темір қоршаулар, *қ о б д и ш а* жиналған кірпіштер, күмбезді шошақ бейіттер, граниттен ойылған тас тақталар, басына ештеме қойылып үлгірмеген жас топырақтар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚОБДИШАДАЙ с ы н. *Қобдиша сияқты, қобдиша тәрізді*. – Ой, тоба, мына *қ о б д и ш а д а й* неменің ішіне өнші адам қалай сыйып түр екен, – деп Қамқа әжем ортамызда сарнап тұрған патефонды түрткілеп көріп жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). Айналасы бауағашымен қоршаулы, сырт қарағанда төрт бұрышты, шағын *қ о б д и ш а д а й* ғана үй (А.Байтанаев, Болат).

ҚОБДИШАЛА= е т. *Қобдиша тәрізді ету*. Қояды әкем ұрсып бір айқайлап; Қаздатып қос тізені *қ о б д и ш а л а п*, Аламын екі қолды және ыңғайлап (А.Шөкенов, Гудок).

ҚОБДИШАЛАУ *Қобдишала етістігінің қимыл атауы*.

ҚОБДЫРА= е т. с ө й л. *Қобыра*. Кровать жанындағы орындық үстінде *қ о б д ы р а п*

жатқан журналдарды жинастырды (К.Баялиев, Нөсер). Кереңді ішкірі!... – Әйел *қ о б д ы р а ғ а н* шашын жөндеп, ентіге сөйледі (Ә.Әзіев, Шұғыл.). Өкен түйе жүні әржерінен *қ о б д ы р а п* Шыға беретін жыртық бөркін, қайыс қамшысын қасына тастай салып, тері тулақ үстіне етпеттеп отыра кетті (Б.Жүнісов, Өрім жас).

ҚОБДЫРАТ= е т. *Қобырат*. Ол қарсы алдындағы жас жігіттің жай-күйін аңғармаған адамша алдына *қ о б д ы р а т ы п* қағаздарын жайып салып, шұқылап оқи бастады (Бәйшешек).

ҚОБДЫРАТУ *Қобдырат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Есік алдын *қ о б д ы р а т у*.

ҚОБДЫРАУ *Қобдыра етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Қ о б д ы р а у ы н* қоймады.

ҚОБИ= е т. *Қорбыо*. Іс істеуге күш те жоқ, Жапалақтай *қ о б и ы п*, Отырғаның мөлііп (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ҚОБСЫТ= е т. с ө й л. *Қопсыт*. Алуан ойлар биледі, қопарды жанын, *қ о б с ы т т ы* (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ҚОБЫ¹ з а т. *Іші кең, табаны жайпақ астау тәрізді ойпаң жер; аңғар*. Бес қашқын ауылдың жанындағы *қ о б ы м е н* сыдыртып отырып, Алпан сайына бет алды (Б.Майлин, Шығ.). Жүргіншілер бір асудан асса, алдынан және бір асу Шыға келеді. Біріне-бірі ұқсас *қ о б ы л а р*, шағылдар таусылар емес (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қалықтап *қ о б ы л а р д а н* күстай ұшып, Асқанда бұлдырықтай безін белден (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қобы жол. *Құмның ортасынан төтелеп шығатын жол*. Қарағым-ау, қауынның басына осы *қ о б ы ж о л м е н* шығасың (Диалект. сөздік). ...Аулымыздың тақ қасынан өтетін *қ о б ы ж о л д ы ң* үстінде бір топ бала асық-топай ойнап жатқан-ды (Ө.Канахин, Жас дәурен).

ҚОБЫ² з а т. *Ағаштың, темірдің т. б. бетін оюлап, қазып өрнек салуға арналған аспап*. Күлдіреуішке шимай салатын құралды *қ о б ы* дейді (Қаз. тілі. жерг. ерек.).

ҚОБЫ³ з а т. **1.** *Ағаш ыдыстың айналасына жүргізілген белдеу, өзек*. Бұл тегененің *қ о б ы с ы н а* бұрын саусқа салғанда көрінбейтін (Диалект. сөздік). **2.** *ж е р ғ. Есік, терезенің иеңберінде есік, терезе қияласып тұратын тепкішек, өзек*. Терезенің әлі *қ о б ы с ы* жасалмапты (Диалект. сөздік).

ҚОБЫ= е т. *Дандайсу, бөсу*. Қайдан білейін енді бәрі орнына келді, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды орнаттым деп *қ о б ы п* жүрдім-ау (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚОБЫЗ з а т. м у з. *Түркі халықтарының ысқышпен ысып тартатын екі, үш, төрт*

ішекті көне саз аспабы. Қ о б ы з д ы ң басы, екі құлағы, иілген мойны, төменгі жағында терімен қапталған шанағы, аттың қылынан жасалған қос ішегі, тиегі және ысқышы болады (ҚҰЭ). Асан қайғы емеспін, Қасыммын мен, іздемеймін «жер ұйық» желген желден, Қорқыт та емен, елсізде, көр басында *Қ о б ы з ы м е н* сырласып күңіренген (Қ.Аманжолов, Шығ.). Бір күні шошып тұрып көргендей түс, Кесіп ап қарағайдан қылды қобыз. Қыл тағып *қ о б ы з ы н а* сөйлетіп еді, Алтайды күңіrentіп шықты лебіз (М.Жұмабаев, Шығ.).

Альт қобыз. м у з. *Оркестр құрамында негізгі партияларды орындайтын, жеке де тартылатын, дыбысы күшті шағын қобыз.*

Ауыз қобыз. м у з. *Ауызбен үріп ойнайтын қобыз, сазсырнай. Түн қараңғысын пайдаланып, көз ұшында көрінген шеткі үйге жақындаған мезетте әлдебір а у ы з қ о б ы з ы н ы ң үні естіледі («Қазақст. мект.»).*

Бас қобыз. *Оркестрге лайықталған, ең жуан дыбысты үлкен қобыз. Оркестрді ұйымдастыруда алғашқы кезде қиынға түсті; аспап, әсіресе, қобыз, домбыра-прима, бас қобыз сияқты аспаптар жетіспеді («Лен. жас»).*

Кәрі қобыз. п о э т. *Қазақтың ескілікті қолтума ұлт аспабы. «Кер жылан» мен «Сұр жыланды» буып тастайтын, ата-бабаның аруағына қозғау салатын кәрі қ о б ы з ы м д ы жерге көміп тастады (М.Дүйсенов, Мейман.). Баяғы замандағы өнер тілімен сөйлейді, сөйлемейді-ау, жырайды, құлағында к ә р і қ о б ы з күй шерткендей болады, сол сезімнен жан-жүйең босайды (З.Шүкіров, Сарша тамыз).*

Қыл қобыз. м у з. *Көптеген түркі халықтарында кездесетін қос ішекті музыкалық аспап, қобыз. Тіптен, Қорқыттан кейін мың жыл бойы тілін тістеген қ ы л қ о б ы з ғ а дейін жанданып, бақсы-балгердің қолынан Ықылас сияқты күйші-композитордың қолына көшті (А.Сейдімбеков, Күй.).*

Көрінгеннің қобызына биледі. *Кім болса, соның жетегінде кетті, ырқында жүрді. Өзі ештеңе білмеген соң, «бір жерден жазалы болып қалам ба?», – деп, жоғарғы орыннан келген қызметкердің көрінгеннің қ о б ы з ы н а билейтіні сол (С.Дөнентаев, Шығ.).*

Қобыз кеуде. *Кеудесі қобыздың шанағындай иір. Одан былайғы қ о б ы з к е у д е с і мен бүкіпштеу біткен белі талмастан, ұзаққа жүгіруге жаралғандай (А.Сейдімбеков, Ақиық).*

Қобыз ойнады [тартты]. *Қобызбен күй күйледі. Кейде аспан мен жердің арасында*

ала бағана тартылғандай болып көрінеді, кейде дүние ызы-қу болып, жан-жақта қ о б ы з т а р т ы п жатқандай (С.Мәуленов, Шыңдағы шұғыла). Таңғалып жұрттың бәрі тұрады екен, Қойлыбай *қ о б ы з* алып *т а р т қ а н* күйге (С.Сейфуллин, Шығ.). Оңашада жалынды абызға кеп, Бал ашып бер деді де біздің баққа: Ей, абыз! Аш балыңды, *қ о б ы з ы ң д ы т а р т*, Алар ақың бар болса, мойныма арт (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қобыз шалды. *Қобыз тартты, ойнады. Бақсы қ о б ы з ы н ш а л ы п* жіберіп, шанағын саусақпен шертіп, көзін бажырайтып, патшаға қарады (Мың бір түн). Күн артынан күн өтті, Өмір – қысқа, жол – ұзын. Күңіреніп күнелтті, Қорқыт *ш а л ы п қ о б ы з ы н* (С.Мәуленов, Боз қырау). Ал азынай ысқырған бүкіл дүниені кимасынан айырылып, егіле күңіреніп *қ о б ы з ш а л ы п* тұр ма дерсің (А.Мекебаев, Аңызқа).

Қорқыт атам қобызындай. *Зар илеу, сарнау мағынасында айтылады. Надандықтай жартасты соқ, қалсын жартас қаңсылап! Қ о р қ ы т а т а м қ о б ы з ы н д а й*, Талмай тартып күйінді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Шаңырағына қобыз ойнатты [тартты]. *Төбесіне әңгіртаяқ ойнатты, гөй-гөйін тартқызды. – Қызынды Оспанға өзің шығарып бердің, онымен ымы-жымың бір деп ол байғұстың шаңырағына қ о б ы з о й н а т ы п т ы* (С.Омаров, Дала қызы). – Ауылымды тойыңа шақырмай, бір қорладың, көрі жілік тартып, екі қорладың! – деп, Күркімбай той қылған ауылдың *шаңырағына қ о б ы з т а р т ы п* жатыр екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОБЫЗДА= е т. *Қобыз пішініне ұқсас ету. Үстінде қара барқыт «толстовкасы» бар, шашын иір қ о б ы з д а п* қайырған, қою қара мұртты – өзіміз Орынборда көрген баяғы Сәкен (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚОБЫЗДАЙ с ы н. **1.** *Қобыз сияқты, қобыз тәрізді, қобыздың үнідей. Ас үй жаққа барса да, не өз бөлмесінде жүрсе де әлдебір мұңмен қ о б ы з д а й күңіренген шерлі ыңыл, шеменді көңіл гөй-гөйі жиі естіліп қалатын болды (Е.Мырзахметов, Медет). Бірде қ о б ы з д а й сыңсып, бірде сыбызғыдай күйқылжып сол бір әуен Болат көкірегінде содан бері жатталып қалған еді (А.Нұрманов, Аққу.).*
2. *Қобыздың пішініндей, жіп-жіңішке, қылдай. Қасеке-ау, жалғыз өзің тоғыздай боп, Кеселден жарап қапсың қ о б ы з д а й боп (Майлықожа, Нақыл). Алдыңғы бір бақаймен құйрығының ұшы (Ақбақайдың) аппақ, сырты өрттей қызыл, бауыры көк үрпек, пұшпақтары көмірдей қап-*

қара, белі *қ о б ы з д а й* – бұл нағыз шығаннан шыққан айлалы да әдемі, жүйрік тұлкінің белгісі (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Қобыздай күңіренді. Жалғыздық жанға батса, шер тарқатқан, *Қ о б ы з д а й к үң і р е н г е н* қайран тілім! (Үш ғасыр.).

ҚОБЫЗДАП ү с т. *Итарқалап, шатырлап.* Ақан қанша қажығанмен көпке дейін ұйықтамады; төбедегі *қ о б ы з д а п* салған сырлы тақтайға қарап ұзын, қайқы кірпіктерін жиі қағып, өз-өзінен күлімсіреді (С.Жүнісов, Ақан сері). Төбесін тақтаймен *қ о б ы з д а п* жапқан аласа үйдің қазандығы жарма пешпен бөлінген (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қобыздап жасады. *Ағаш ыдысты өрнектеп жасады.* Ағаш ыдыстарды *қ о б ы з д а п ж а - с а ғ а н д а* әдемілеп қошқар мүйіздеп келтіреді (Диалект. сөздік)

ҚОБЫЗША ү с т. *Қобыз тәрізді, қобызға ұқсап.* Саңлақ көкірек кәрі *қ о б ы з ш а* аңқылдатып күй төккендей (Ұ.Доспанбетов, Көрі қобыз.).

ҚОБЫЗШЫ з а т. *Қобыз аспабын тартушы, қобызда ойнаушы адам.* *Қ о б ы з ш ы* Ықыластың күндегі ермегі осы, астында жүнін теріс айналдырған бөкен бөстек. Ақсұр бөстекке мейіздей қатқан қырық бір құмалақты ауық-ауық шашады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). *Қ о б ы з ш ы*, домбырашы, өзі әнші әрі ерке ауылына, әрі малшы (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Артына мол музыкалық мұра қалдырып, аты аңызға айналған *қ о б ы з ш ы л а р*: Қорқыт, Ықылас Дүкенұлы (ҚҰӘ).

ҚОБЫЗШЫЛЫҚ з а т. *Қобыз тартушылық, қобызда ойнаушылық.* Қазақта бұрын ұсталық, мергендік, саятшылық, домбырашы, *қ о б ы з - ш ы л ы қ т а р д ы*ң да «қонатын», «даритын» «иелері» бар деп нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Күмбірлеген домбыраға әсем дыбысымен әр беруші *қ о б ы з ш ы л ы қ* өнеріміз де марқайып келеді («Қаз. әдеб.»). Танысуымыз тосын болған еді. Әңгімеміз де тосыннан басталды. Әрине, өнер жайлы. Қобызшы жігіттің *қ о б ы з ш ы л ы қ* сыры (Н.Айтов, Қобызшы).

ҚОБЫ-ҚОБЫ з а т. *Іші кең, табаны жайпақ тәрізді ойпаң жерлер, аңғарлар.* Көкше деген саусақтың саласындай боп бөлінген, қырат-қырат, *қ о б ы-қ о б ы*, аттың жалындай қызыл шағылды белдер (С.Бақбергенов, Адам.). Тау қол созым жерде тұрғандай, *қ о б ы-қ о б ы н ы ң* арасын, сай-жыра біткенді қар бітеп тастаған, сонау тау басына дейін бір тегіс секілденеді (Н.Серәлиев, Құм адам.).

ҚОБЫ-ҚОЛАТ з а т. с ө й л. *Сай-сала, жыра-жықтыл.* Бірақ Садық секілді белсенділер астығымызды өзімізге билетпеді, бай-құлақтар арбалап тасып, *қ о б ы-қ о л а т қ а* жасырып жатты, бір тілім нанға зарыққан заман туды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚОБЫЛА= е т. *Қобы салу, оя қуыстау, оя шабу.* Ердің қасының астын, бел ағашын *қ о б ы л а п* шабады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ағаш үй, от жаққаным *қ о б ы л а п* пеш, Құдай-ау, ғапу етіп, күнәмді кеш! Теміртас, Асыл, Ақық қарақтарым, Байлаулы арқандағы қолымды шеш! (Біржан сал, Өленд.). *Қ о б ы л а п* соққан ақ найза, Шаншыса, сызығынан қанға байлаған. Халыққа пайда болсын деп, Ақылды терең ойлаған (Ақберен).

ҚОБЫЛАН= е т. *Дозалдану, жұмырлану.* Кейбір өсімдік жапырағының сағағы түгел, немесе тек төменгі жағы жалпақтана келіп, *қ о б ы л а н ы п* бітеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Таудың қыр арқасындағы кереге тастың ортасы *қ о б ы л а н ы п* түскен терең жол (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Өткен қарашада қайтқан Қойбас шешесіне ас беруді ел аяғы жиналып, сары сабан, қымыз *қ о б ы л а н ғ а н* тұста өткізуге биыл қар кете-ақ ағайындарын жинап, жә дескен кезде де ол тұлпар қараның өнерін өз көзімен тамашалаудың сәті түсерін де ойлаған-ды (К.Сегізбаев, Беласқан). Иегінің астында *қ о б ы - л а н ы п*, үлгілдеп тұрған бұғағы да айқындала түсіпті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ҚОБЫЛАНУ *Қобылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОБЫЛАУ¹ с ы н. *Аздап қобы, қобысы барлау.* Бір жағы басқыш секілді көтеріле орнатылған [бидай ұшыратын] машина. Басқышты өрлете *қ о б ы л а у* нәрседен жол тартып қойыпты. Машина окта-текте дүр етіп, дүр етіп қояды (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚОБЫЛАУ² *Қобыла етістігінің қимыл атауы.* Бір нәрсенің ішін жұмырлай қуыстауды, кейде сыртын жұмырлай қуыстауды *қ о б ы л а у* деп атаған. *Қ о б ы л а у* – оя жону, оя шабу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОБЫЛЫ с ы н. *Қобысы бар, қобы салған.* Бұйраттың күншығыс жақ шилі, бұталы, *қ о б ы л ы* алқабын көлденеңдей өрістеген жылқылар қар суынан іркілген көлшікке тақалды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Сәбізді екі жылдық өсімдіктер сабағына ғана емес, сонымен қатар *қ о б ы л ы* жапырақтар түріне де мысал ретінде қарастырамыз (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚОБЫР за т. ж е р г. *Қобыраған нәрсе*. Үй-іші жиналмай, төсек-орын *қобыр* болып жатыр (Қазақ тілі. диалект. сөздігі).

ҚОБЫРА= е т. 1. *Үршию, ербиин-сербию; копсу, көтерілу*. Бірақ оның домаланған ықшам денесіне кереғар сопақ бетінің күлгінденіп, иегі түсіп, шашы орамалынан шығып *қобырап* кеткенінен, танау қағып алқынғанынан әбден титықтағаны көрініп тұрған (Ә.Сараев, Тосқауыл). Үсті-басы адам көргісіз, әбден азып-тозған: аяғында тісі ақсқан шәркей бөтенке, қолтығы сөгіліп, жаға-жеңі қырқылған ескі күпәйке, бұтында тізесі жыртылып, құйрығы тесіліп қалған шалбар (ыстық күнде күпәйке кигені несі деп ойлады), жалаң бас, шаң басқан кір-кір шашы білтеленіп *қобырап* жатыр (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Негіздірек бәрінен де топырақ, Түрлі затты тудырады *қобырап*. Жаратылы сөзгерісі киырсыз, Топыраққа бәрі тұрар тоқырап (Бес ғасыр.). 2. *Қалай болса солай, ретсіз жату; көпірсу*. – Тындап кет, – деп қолымнан ұстап жібермеді, – деді Биғайша газетті «қазет» – дейтін әдетімен. – Ақтөрежанның тауып оқымайтыны бар ма? Әлгі бір *қобыраған* етектей-етектей қазет... Аты қалай еді? (М.Сүндетов, Қызыл ай). Вера Васильевна столы үстінде *қобырап* жатқан қағаздарын енді жинай бергенде, біреу есік қақты (Ө.Қанахин, Дәмелі). 3. *Қоқырсу, қоқсу, шашылу; былығыу*. *Қобыраған* көп ауылдың ішінде оның үйі мәдениет сарайы секілді көрінді; маңында шашылып, былығып жатқан түк жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Корабейникованың тоқырау қорасы сапырылысқан жүргіншілерден, *қобырап* әр жерге үйілген жүктерден арылмайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сонан Зайырды босатып, өзінің үстін жөндеп жатып та: «Қорықпа, қарағым», – деп басу айтты. Басындағы *қобырап* кеткен жаулығын шешіп алып, ұшын шеке тұсына келтіре шарт байлап тұрып та: «Жай бір нәрсе тиген ғой», деп жұбатты (А.Мекебаев, Періште келіншек). 4. а у ы с. *Өре көтерілу, дүрлігу, даурыгу*. Жұрт желініп, жігіттер *қобырап*, ту алған халық көше-көшеге сыймай кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Зал күбірлесіп, *қобырап* кетті. Бірақ бірде-біреуі көпке дейін орнынан тұрмады, қол көтермеді (М.Қаназов, Арна).

ҚОБЫРАЙ= е т. *Қомақты көріну, қорбию*. – Қонақардай көргенім *қобырайған* көлеңке екен ғой, – деді Абзал Мырқалға (Ә.Әбішев, Жас түлек). Мен айналуға келмейтін, өзі жіңішке шанаға қалай жайғасарымды білмей, алдымда киімі *қобырайып* отырған жезтаңдай қыздан

мықтап ұстап алдым (Р.Токтаров, Терістік.). Паркке күнде келеміз. Болаттың ермегі көбіне осы кептерлер. Ол кезде өте көп еді. Және қазіргідей *қобырайған* сабалақ емес, тегіс сұлу (М.Мағауин, Көк кептер).

ҚОБЫРАҢҚЫРА= е т. *Сәл-кем қобырау, қобырай түсу*. Бір шаршы орамал сыпырылып желкесіне түсіп, қалың қара шашы *қобырай-қырап*, теңіз үстінің ескек желіне тыпырлап қалғандай (Т.Ахтанов, Дала сыры). Асығыс өрілген қолаң шашы жол-жөнекей босап, *қобыраңқырап* кетіпті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚОБЫРАҢҚЫРАУ *Қобыраңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚОБЫРАС= е т. *Дүрлігісу, даурығысу*. Өзге жан *қобырасып*, поезд туралы көргенін, естігенін айтты: «әне, міне», – деп тұрғанда, Жұмағұл кең даланы жарып бара жатқан отарбаның артынан қарап қалған еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Оның аузынан осы сөздің шығуы мұн екен, айналасындағылар *қобырасып*, дуылдасып, шулап кетті (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ҚОБЫРАТ= е т. *Көпірсіту, қоқсыту*. Орыс шалы сатып алған көр-жерін сыйғыза алмай, *қобыратып* отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ескі ақшаның кезі ғой онда, мен тығып жүрген бар ақшамды алып, *қобыратып* Тананың редикюліне салып бердім (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚОБЫРАТУ *Қобырат етістігінің қимыл атауы*.

ҚОБЫРАТЫҢҚЫРА= е т. *Үршитіңкіреу, қоқырсытыңқырау*. Төбесін *қобыратыңқырап* көтеріп тараған жарасымды қысқа шашы бар (Б.Қойшыбаев, Алтын.). Ол өзі курортқа барып келген сияқты – күреңденіп күйіпті, шаштарын *қобыратыңқырап*, бұрынғыдан ұзындау етіп, екі жаурынын жабыңқырап жіберген, қысқалау жеңсіз көйлек киіпті, ендігі кейпі италияндық киноактриса дерсің, жалмандап тұр (Ә.Тарази, Тас жарған). Шеткерірек қалғандары қанаттарын [қаздар] *қобыратыңқырап* барып басылды (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚОБЫРАТЫС= е т. *Ербитісу, ұрпитісу*. Жапалақ пен сарбауыр тышқаншылар әдейі биік-биік тұрғыны алысқандай мая-маяның үстінде қанаттарын *қобыратысып* қалып жатыр (К.Оразалин, Абай.).

ҚОБЫРАУ *Қобыра етістігінің қимыл атауы*. Әлекең мына *қобыраудың* тұсында домбырасын қайта қолға алып, атқа мініп кеткен еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОБЫРАЮ *Қобыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОБЫР-ҚОБЫР елік. *Қубірлеп, дүрліккен дыбысты бейнелейтін сөз.* Манадан бері жағаларын сындырмай отырған қонақтар қапелімде *қ о б ы р-қ о б ы р* дуылдап жүре берді (М.Қаназов, Арна). Екі-үшеуі, төрт-бесеуі қабат кеп қалғанда тіпті мазасыз. Қолда тұрмай *қ о б ы р-қ о б ы р* боп қалады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚОБЫРЛА = е т. *Дабырласу, дүрлігу.* Қашпағаны бар болсын. Мына жігіттер кетеміз деп түнімен *қ о б ы р ла п* шықты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Балық толы қоржын *қ о б ы р ла й* тулап, шалпылдаған күміс су шақпақ ұшқынындай шашырайды (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚОБЫРСУ *Қобырсы етістігінің қимыл атауы.*

ҚОБЫРСЫ = е т. *Қоқырсу, қоқсу, бей-берекет шашылу.* *Қ о б ы р с ы н* жатқан шөп пен боктықтың лып ете түспегеніне шыдамай барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ескі ұяның орны *қ о б ы р с ы н*, құстың шашылған қауырсыны ғана жатыр («Қаз. әдеб.»). Енді әлгінде ғана тезектің үстінде теңкиіп жатқан алақандай құрғақ жапаның күлін таба алмайсың. Ол мынау қай тезектен, қай жападан түскені беймәлім *қ о б ы р с ы ғ а н* көп күлдің ішіне сіңіп жоғалады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚОБЫРСЫНДЫ з а т. *Қоқсық, қоқырсық.* Иә қисайып, иә жантайып, біреуі теріс айналып, әркім қозғаған бетінде репетсіз қалған орындықтар, желінген астың қалдығы, қол сұрткен қағаздың *қ о б ы р ы н д ы с ы* стол үстін ұйпалап, көшкен селдің жұртында қалған қылқыбыр, берекетсіз қоқыр-соқыр сияқты бірдеме боп елестейді (Ж.Мусин, Үміт).

ҚОБЫС ж е р ғ. *Екі жағы биіктеу келген, ортасы қуыс өзекті жер.* Жетібайдың сыртындағы *қ о б ы с қ а* кешегі жауында су мол жиналса керек (Диалект. сөздік).

ҚОҒА з а т. б о т. <лат. tupa> **1.** *Су жиегінде өсетін томаршаланып біткен тамыры бар, жапырақ сабақты бойшаң өсімдік.* Мойынға алса адам көнбек қиынға, Жалғыз өзің қолыңа *қ о ғ а* бойында Шақпақ шағып, от тұтатып Сыздық ер Отыр еді, еш нәрсе жоқ ойында (М.Жұмабаев, Шығ.). Жел-жел есер, жел есер, Жел астына қарасам, *Қ о ғ а м е н е н* тал өсер, Ораздың ұлы өсер (Шалкиіз ақын, Шығ.). Пыр-пырлай ұшқан қасқалдақ, Көлінде жатып көркеймес, Ортайса көлдің *қ о ғ а с ы* (Махамбет, Өлеңд.). **2.** *Дара*

жапырақты, көпжылдық шөптесін өсімдік. *Қ о ғ а* – көп тараған бір туысы, он бес түрі бар, суда батпақты жерлерде өседі, тамыр сабағы төселмелі, жапырағы жалпақ таспа пішінді, гүлі дара жынысты өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология).

Айыл қоға. б о т. <лат. angustifolia> *Судың тереңірек жерінде өсетін бұтақсыз, судаңдау қоға.* Су жиегіне қара қоға өскен, онан әрі *а й ы л қ о ғ а*, шалау мен балдыр, шеттеріне теңбіл-теңбіл қоңыр дақ түсіп шірі бастаған түйетабан жапырақ, әредік-әредік сап-сары аталық гүлі көрінеді (А.Нұрманов, Құлан.). Кілем, текемет тұтылған жерден жоғары жаққа, сонау шағын шаңыраққа дейін бойраша тоқыған *а й ы л қ о ғ а* ұсталыпты; көдімгі киіз үйдің дөдегесіне ұқсап тұр (А.Нұрманов, Құлан.).

Қара қоға. б о т. *Көлішті, қара сулы жерлерде балақтап өсетін, мал азығына да, отыңға да жарамсыз, жапырақ сабақты ірі қоға.* Қырман мен ауылдың екі ортасында қалың қамыс пен *қ а р а қ о ғ а* өскен кішкентай жыра-сай бар болатын (С.Мұратбеков, Жабайы.). Бүрлі күлтесінен, артық бұтақ, жапырақтарынан арылтып, кіл бір әдемісін, кіл бір түзуін, кіл бір ірісін іріктеп, *қ а р а қ о ғ а м е н* жақсылап буып, арқалап кері қайтсын (М.Сқақбаев, Жойқын төбе).

Қоға сүйектенді. *Босады, боркеміктенді, жасыды.* Менің жылы лебізім естілген сайын Гүлсімнің өксігі күшейе түсті: – Қарағым, не болған саған, бұның қалай *қ о ғ а с үйектеніп*? – дедім мен (А.Жұмаділдин, Сен.).

Қоға тартты. *Судағы қоганы түп-тамырымен суырып алып, түбіндегі ақ сұйірік тамырын алды.* Өзербай мен Үсен бала кездерінде *қ о ғ а т а р т ы н*, балапан қуып, малтыұыш болғандарының пайдасын, міне, қазір көрді (Б.Шалабаев, Өмірде.). Қанат інісімен бірге Тоқта көлін жағалап, *қ о ғ а т а р т ы н* жүр екен (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Құлаштап толқынға ұрып, сермен көбі, Біразы *қ о ғ а т а р т ы н* жел беттегі (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

Қоға тұқымдасы. б о т. <лат. tuphaceae> *Дара жарнақты көпжылдық өсімдіктер.* *Қ о ғ а т ұ қ ы м д а с ы* негізінен Еуразия, Америка мен Африканың сулы және батпақты жерлерінде өседі. *Қ о ғ а т ұ қ ы м д а с ы* гүлі дара жынысты шар тәрізді гүлшоғырына топталған, жапырақтары ұзын (ҚҰЭ).

ҚОҒАДАЙ с ы н. *Қоға секілді, қоға тәрізді.* Ойын-той бала туған, келін түскен, Қарттар да қыза сөйлеп, қымыз ішкен. *Қ о ғ а д а й* жастары көп ауыл екен, Алмадай қыз-жігіті жаңа піскен

(Д.Берсүгірова, Шипагер). *Қ о ғ а д а й* жалын төгілтіп, Шортандай баурын жаратып Жорық пен тойда жасанып (Ақберен). – Сәл жүрген соң-ақ сол жақ қапталда *қ о ғ а д а й* жайқалған бітік егін басталды (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

Қоғадай жапырды. а) *Қоғаша иді, майыстырды; сұлатты.* Сары желдің сыңсыған ызыңы ертең шаңдатқан қара дауылға айналып, ну қамысты *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы п*, ұлардай шулататынын да Ақан біледі (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). ө) *Қырып-жойды, жайратып салды, баудай түсірді.* Қара ағаштай қаптаған қалың қолды қайта-қайта *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы п*, бет бақтырмай кейін қуып отырды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Қашырып тұрандарды түс-тұсына, Қиратып қу *қ о ғ а д а й ж а п ы р а д ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қоғадай жапырылды. а) *Бірін-бірі баса-көктеп кейін ұқты; жапырыла құлады.* Бұйраланып ұйысып тұрған қалың жүн *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы п*, астынан күн тимеген аппақ денеге қан жүгіріп, бес саусақтың ізі бес тармақ боп салаланып келіп, бір арнаға құйылды (С.Сматаев, Елім-ай). Бұланбай: – Қайтыңдар дедім ғой! – деп, екінші ақығанда бөрі желді күнгі *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы п* кейін бұрылды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ақай селт етіп серіктеріне қараса, олар да бар бейілдерімен құлап, күйші алдында *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы п* қалған екен (Ә.Нұршайықов, Батыр.). ө) *Бәрі бірдей ізет етті, ілтипат білдірді, құрақ ұшты, құрмет көрсетті.* Бөлекеттер біресе, шу ете түседі де, біресе, *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы п* ұяла қалады (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). – Жеткіздім, мырзам, шып-шырғасын шығармай, бір тамшысын тамызбастан түгел жеткіздім, – деп Қаусат оның алдында *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы п*, гүлше майыса қалды (Ә.Әбішев, Найзағай). Мұндай награда осы отырғандардың ешқайсысында жоқ екені белгілі. Сондықтан директор Машановтан бастап барлығы да Жанұзаққа бата алмай, «Жәке-Жәке» деп *қ о ғ а д а й ж а п ы р ы л ы* (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Қоғадай иілді. *Жатып жастық, иіліп төсек болды, асты-үстіне түсті.* Малшылардың бәрі осындай: алдыңыздан аңқылдап шығады да, *қ о ғ а д а й и і л і п*, қолда барын дастарқанға төгеді (Ұ.Бағаев, Дала.).

ҚОҒА-ҚОҒА з а т. *Қалың қоға, жиі өскен қоға.* Ұшып емес-ау, су бетінде жүгіріп бара жатқандай, моншақтай тізілген бір үйір үйректер жиекті жағалап, *қ о ғ а қ о ғ а н ы* қытықтап, өздерінше серуен құра жүзеді (Д.Жанботаев, Дала оттары).

ҚОҒАЖАЙ¹ з а т. ө с. *Су жиегінде, қопалы жерлерде өсетін, қамыс пен қоғадан аласа, өлеңшөптен, балауса құрақтан гөрі ірілеу, бойшаңырақ, сүйекті өсімдік.* Көл қазір алып қазандағы қайнаған судай буланып, *қ о ғ а ж а й м е н* көмкеріле мұнартып көрінеді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Әлгі жұмсағаны белінен *қ о ғ а ж а й м е н* бұған бір бау құрғақ қамыс әкеп берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Аяқ ізі түспей *қ о ғ а ж а й* өсіп, жарланып, жабайыланып кеткен ескі суатқа қайығын қойып, жағаға шыққан Нұқыға Қаратасбас төбесі күтпеген әсер туғызды (Ә.Сараев, Қараша.). – Ей, жігіттер, анау *қ о ғ а ж а й* арасындағы гүлдің атын білесіңдер ме, мына көлде осындай гүл өседі екен ғой, – деді әлгі сұрауын тастай беріп, таңырқап (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Қоғажай қалпақ. *Күннен сақтану үшін қоғажайдың сабағынан тоқып киетін басқим, ши (шетен) қалпақ.* Балконы мықты кепкіге көңілі құлады, Егінші киген *қ о ғ а ж а й қ а л п а қ* ұнады (Ө.Нұрғалиев, Айшуақ).

Қоғажай төсек. *Қоғажайдың үлпегінен, жапырағынан жасалған төсеніш.* Әкесінің шіруге айналған *қ о ғ а ж а й т ө с е г і н* жас қоғажаймен жаңартты, төсеніші жоқ күркенің ішіндегі көң-қоңырды шығарып тастап, белуардан құрағы аралас өлең-шөп жәйді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚОҒАЖАЙ² з а т. ө с. *Орман ішінде, тоғайлықта өсетін, гүл жаратын шипалы өсімдік. Қ о ғ а ж а й* (фиалка трехцветная), яғни меруерт гүл (анютины глазки) апрельдің аяғында, майдың басында гүл ашады да, күздің ақырына дейін гүлдеп, жайқалып тұрады (С.Сұбханбердин, Өсімдік-дөрі.). Жүрек тәрізді жапыраққа – жөке ағашының, *қ о ғ а ж а й д ы* жапырақтары жатады, ромб тәрізді жапырақ қара талда, қайында болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Саршұнақтар қазтамақ (қазоты), шабындық қоңырбас, сұлыбас, бетеге, қиян, қымыздық, *қ о ғ а ж а й* сияқты өсімдіктерді сүйсіне жейді (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

ҚОҒАЖАЙДАЙ с ы н. *Қоғажай сияқты, қоғажай тәрізді.* Темірді тіземе сап байқап көрсем, Секілді *қ о ғ а ж а й д а й*, былқылдайды (XX ғ. қаз. ақын. шығ.).

ҚОҒА-ЖЫНЫС з а т. *Қоға қалың өскен жер, тоғай.* Айнала копа-құрақ, *қ о ғ а ж ы н ы с*, Көліне көгалалы қонады құс (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

ҚОҒА-ҚАМЫС з а т. *Қоға, қамыс сияқты өсімдіктер.* Жағасының кей тұсы – копа, *қ о ғ а*

қ а м ы с, тал-шілік, кей тұсы – қиыршық құм, мол жалтыр (М.Гумеров, Шыңырау).

ҚОҒА-ҚҰРАҚ з а т. *Қоға, құрақ тәрізді өсімдіктер.* Тереңдігі де [Манас өзенінің] белуардан асар емес, бірақ екі жағалауында ағаш та, қ о ғ а-қ ұ р а қ та жоқ, тып-типыл (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ҚОҒАЛЫ с ы н. *Қоғасы бар, қоға қалың өскен.* Қ о ғ а л ы көлдер, қом сулар, Қоныстар қонған өкінбес, Арыстандай екі бұтын алшайтып, Арғымақ мінген өкінбес (Алдаспан). Телегей теңіз шалқыған, Қ о ғ а л ы көлдер суалып, Тізеге жетер-жетпес күн болған (Махамбет, Өлеңд.). Белдің сәнін келтірген Қ о ғ а л ы қара көл болар. Ылғи көл де келіспес, Көлдің сәнін келтірген Жағалай қонған ел болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бөленген бұлтқа мәңгі меңіреу күз, Ну тоғай, қ о ғ а л ы көл, қоңыр құмым (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қоғалы көлдің құрағы. *Жайдары, жұмсақ, жайлы ұғымында айтылып отыр.* Жас желектей жайқалған Қыз Жібектің дидары – Қ о ғ а л ы көлдің құрағы (Қыз Жібек).

ҚОҒАМ з а т. қ о ғ. с а я с и. **1.** *Тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі адамдардың материалдық игіліктерді өндіру тәсілі мен өндірістік қатынастарына негізделген қарым-қатынасының жалпы жиыны, тарихи қалыптасқан саяси-әлеуметтік байланыстар мен қатынастардың тұрақты жүйесі.* Қ о ғ а м – адамдар арасында тарихи қалыптасқан саяси-әлеуметтік байланыстар мен қатынастардың тұрақты жүйесі (ҚҰЭ). Бір ғажабы, көшпелілер өркениетінің әлемдік-тарихи үрдістегі орны, көшпелілер қ о ғ а м ы н ы ң табиғаты мәселелерінде тарихнама әлі де нақты жауап таба алмай отыр (Н.Әлімбаев, Қаз. этнология.). Қ о ғ а м термині тұтас адамзатқа, тұтаса адамзаттың немесе оның жекеленген бөлігінің тарихи даму кезеңіне, мемлекет тұрғындарына және жекеленген адамдар ұйымдарына бағытталып айтылады (Қаз. тілі термин. Экология.). **2.** қ о ғ. с а я с и. *Өндірістік қатынастар негізінде қауымдасқан адамдардың бірлігі, жиынтығы.* Сондықтан біздің тұжырымдамамыз телімелі жорамалдардың жиынтығы болып шықпай, мемлекет пен қ о ғ а м тарапынан жастарға бір кездегідей жеңіл-желпі қарамай, әлеуметтік қозғаушы күш ретінде танитындай көзқарас қалыптастыруға ықпал етуі тиіс (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Қазіргі ұлттық элитаның, зиялы қауымның өнегесін көрсету, бірліктің үлкен тарихи маңызын, мағынасын дәл осы қиын

кезеңде халыққа әбден жеткізу – ең басты мұрат болса керек. Зиялылар біріксе, қ о ғ а м зайырлана түседі (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Нақ сондықтан да мен дәл бүгінгі күні қ о ғ а м ы м ы з д ы толғандырып отырған, еліміздің бейбіт демократиялық жолмен ілгері дамуының бауыттарын бекемдейтін маңызды мәселелер жайындағы ойларымды ортаға салмақпын («Егемен Қазақстан»). **3.** *Ынтымақтас, ниеттес адамдардың ортақтасқан қауымы.* Жер кодексі жобасының қ о ғ а м д а және Парламентте талқылануы әркімнің пікірлерді туындатты («Егемен Қазақстан»). **4.** *Әлеуметтік топ, орта, бір ағымдағы жұртшылық.* Британ географиялық қ о ғ а м ы 1837 жылы Нілдің бас ағысы мен Орталық Африка көлдерін зерттеу-ге тәжірибелі Спика мен Бортонды жіберді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). Көршінің қ о ғ а м болғаны – Ауылдың малын жинаған. Баланың асыл болғаны – Ата-анасын сыйлаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Үй ішінің, ел-жұрттың, бүкіл қ о ғ а м н ы ң құралуы ұйымшылдық пен бірлікке баланысты (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). **5.** *Шығармашылық одақ, ерікті бірлестік, ұйым.* Бізде қалам қайраткерлерінің әдеби творчествоны өздерінің меншігі ғана деп қарамай, социалистік Отанға қызмет ету деп білетін үлкен қ о ғ а м ы бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). – Пенсионерлерге қ о ғ а м н ы ң не қажеті бар? – дегендер әуелгіде көп болған, қазір бұл қоғамның да өз тіршілігі жетіп жатыр, оған ауылдағы пенсияға шыққан қарттардың көбі тартылған (К.Баялиев, Дегелек.).

Антагонистік [таптық] қоғам. қ о ғ. -с а я с и. *Тап қайшылығы шиеленіскен қоғамдық құрылыс.* Өртүрлі құқылық жағдайларға қарамастан халық бұқарасының негізін *ант а г о н и с т і к т а п т ы қ* қ о ғ а м д а р д а еңбекші бұқара, құл иеленушілік қоғамда – құлдар, феодализмде жартылай бостандығы бар шаруалар мен ұсақ колонершілер, капиталистік қоғамда жұмысшы табы, шаруалар, еңбекші интеллигенция құрайды (Д.Кішібеков,.. Философия). *Та п т ы қ (ант а г о н и с т і к) қ о ғ а м д а* таптан тыс немесе таптан жоғары тұрған қоғамдық ғылым, қоғамдық теория жоқ және болуы да мүмкін емес (Марксистік филос.).

Азаматтық қоғам. *Ұлттық мүддеден гөрі азаматтық құндылықтарды жоғары қоятын қоғамның түрі, өкіметтік емес ұйымдардың ролі жетекші міндет атқаратын қоғам.* Сондықтан сіздердің қолдауларыңызға сүйеніп, а з а -

м а т т ы қ қ о ғ а м н ы ң әлеуеті мен жаудаятын пайдалану арқылы шешілетін алдымызда тұрған стратегиялық міндеттер жайындағы өз көзқарасымды ортаға салсам деймін («Егемен Қазақстан»).

Акционерлік қоғам. *Акцияларды сату, сатып алу негізінде құрылған қоғам; шаруашылықты басқарудың бір түрі.* Сондықтан *акционерлік қ о ғ а м* басшылығы Құмкөлден Жосалы стан-сасына дейінгі 177 шақырымды жалғайтын жоғары кернеулі құбырлар салуға шұғыл шешім қабылдады («Егемен Қазақстан»).

Ашық қоғам. *Шетелмен, халықаралық қоғамдастықпен шектеу жоқ, мәдениеттер мен экономикалық, саяси жағынан еркін-арала-суын, ынтымақтастықта болуын қамтамасыз еткен қоғам.* *А ш ы қ қ о ғ а м* – мемлекеттің ішкі саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени жүйелерінің деңгейін білдіретін ұғым (К.Биекенов,... Әлеуметтік түйін.).

Буржуазиялық қоғам. *Елді, мемлекетті қанаушы тап; буржуазия билеп-төстеген қоғамдық құрылыс.* Оппоненттің пікірі бойын-ша, қазіргі соғыс әсте де кездейсоқтық емес, қайта *б у р ж у а з и я л ы қ қ о ғ а м* дамуының бүкіл жағдайлары әзірлеген соғыс (В.И. Ленин, Шығ.).

Демократиялық қоғам. *қ о ғ . - с а я с и . Халықтық билік; сайлау арқылы жүзеге аса-тын халық өкілеттері арқылы басқарылатын қоғам.* Нағыз *д е м о к р а т и я л ы қ қ о ғ а м* адамдар бостандығынан, еркіндігінен көрінеді, бірақ бостандық ойға келгенді жасау емес. Қоғам болған соң белгілі тәртіп болады (Д.Кішібеков,... Философия). Социализмді жетілдіруді көздейтін қайта құру саясаттың ықпалынан біржола арылып болмаған жылдарда тәуелсіздік алып, зайырлы мемлекет, *д е м о к р а т и я л ы қ қ о ғ а м*, нарықты экономика орнатуды жариялағанымызбен, соны жүзеге асыратын заңдар шығарылып, жергілікті құқықтық жүйе жасала қоймады (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Жабық қоғам. *Догматты түрде жекебасқа табынушылықты, сондай-ақ дамудың ерте кезеңдеріне тән сипаттармен жаңару, жаңғыруларсыз, ілгері қозғалыссыз тұрып қалу мәнін білдірсе, ашық қоғам бұған қарама-қарсы ұғымда айталады.* *Ж а б ы қ қ о ғ а м* сыртқы жағдайларға тез икемделіп, жылдам ыңғайланатын, өзара сынға ерік бере білетін демократиялық қоғам (К.Биекенов,... Әлеуметтік түйін.).

Зайырлы қоғам. *Діндерге еркіндік берілген, ешқандай дінге артықшылық берілмейтін, тең дәрежеде қарайтын қоғам.*

Капиталистік қоғам. *қ о ғ . - с а я с и . Бүкіл өндіріс құралдары капиталистердің жеке мен-шігінде шоғырланған, адамды адам қанауға, үстем тап өкілдері жұмысшы еңбегінің өнімдерін иемденуіне негізделген буржуазиялық құрылыс.* *К а п и т а л и с т і к қ о ғ а м* дегеніміз то-вар иелерінің қоғамы деген сөз (Марксистік филос.).

Қоғам дамуының қозғаушы күштері. *т а р . Қоғамның өмір сүруі мен әрекет етуін қамтамасыз ететін мәнді, қажетті, ұзақ уақыт ықпал ететін себептері.* *Қ о ғ а м д а м у ы н ы ң қ о з ғ а у ш ы к ү ш т е р і* қатарына оны ше-шуге бағытталған әлеуметтік субъектілердің прогрессивті қызметі, ондай қызметтің түрткі болған күштері жатады (Филос.сөздік).

Қоғамға жат. *Қоғамдағы құндылықтарға тән емес.* Жасөспірімдер арасында *қ о ғ а м ғ а ж а т* көріністерге жол бермеудің жай-жапсары туралы комиссияда көптеген пікірлер айтылды («Жас Алаш»).

Қоғамға пайдалы еңбек. *Қоғамдық қажет-тіліктер мен мүдделерді қанағаттандыру бағытындағы қоғамдық еңбек әрекеті* (Қаз. тілі термин. Педагогика.)

Қоғамды ақпараттандыру. *ин ф . Қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтитын ақпараттық процесс қазіргі есептеу техника-сымен ақпараттық жүйелерді қолдану кезіндегі әлеуметтік мәнді іс- әрекеттерді жүйелік түрде қайта ұйымдастыру мен жетілдіру және тиімділігін арттыру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қоғамды демократияландыру. *Қоғамды саяси, экономикалық, мемлекеттік басқару, жеке меншікті дамыту, еркін нарықты дамы-ту құндылықтарын дамыту.* Әрбір азаматтың ой-пікірі тегеурінді парламент, еркін баспасөз, көппартиялы жүйе, үкіметтік емес ұйымдар арқылы жұртшылыққа жететіндей жағдай жаса-лып отыр. *Қ о ғ а м ы м ы з д ы* кезең-кезеңімен, бірақ үздіксіз *д е м о к р а т и я л а н д ы р у* – біздің ұдайы ұстанатын қағидамыз («Егемен Қазақстан»).

Қоғамның материалдық-техникалық базасы. *Белгілі бір қоғамдық-экономикалық формацияның пайда болуы мен дамуы үшін қажетті өндірістің материалдық, заттық жағдайларының жиынтығы.* *Қ о ғ а м н ы ң м а - т е р и а л д ы қ - т е х н и к а л ы қ б а з а с ы* өндіргіш күштердің құрамдас бөлігі болып та-

былады және олардың басқа бөліктерге белгілі бір талаптар қояды (Филос. сөздік).

Қоғамның таза табысы. э к о н. *Ұлттық табыстың бір бөлігін құрайтын қосымша өнім құны. Қ о ғ а м н ы ң т а з а т а б ы с ы н ы ң* құрамына мемлекеттік орталықтандырылған таза табысы мен кәсіпорындардың (заңды тұлғалардың) таза табысы кіреді (ҚҰЭ).

Қоғамның экономикалық жіктелуі. э к о н. *Халықтың кейбір топтары арасында табыстар мен тұрмыс дәрежесіндегі айырмашылықтардың күшеюі. Қ о ғ а м н ы ң э к о н о м и - к а л ы қ ж і к т е л у і* қоғамның жоғары ақы төленетін мүшелері мен төмен ақы төленетін мүшелері арасындағы алшақтықтың әлеуметтік қамсыздану дәрежесі бойынша жіктелуін терендетеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Социалистік қоғам. т а р. *Коммунистік қоғамның алғашқы фазасы. С о ң ы а л и с т і к қ о ғ а м* мәдениеті мен мәніндегі бостандығын қамтамасыз етеді; оның ең жоғарғы белгісі – адамның қанаудан азат етілуі (Қыск. саяси экон.).

Феодалдық қоғам. т а р. *Тарихи дамудың капитализмге дейінгі қоғамдық формациясы. «Айқап» журналы қазақарасындағы феодалдық қ о ғ а м* қалдықтарына: ескі әдет-ғұрыптарға, жалқаулыққа, надандыққа, жікшілдікке қарсы күресті (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы).

ҚОҒАМДА= е т. 1. *Топтау, жиыстыру, басын біріктіру, айналасына жинау.* Жылқыны шашыратпай *қ о ғ а м д а ң д а р*? Боран болса, бұйғып оранбаңдар. Биылды ат мініп, қайрат қып, кірпік қақпай Шыдаңдар, шырақтарым, тұтам таң бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүгін малды Сарыжалға шығар, – деді Сыздық Бүркіттінің ықтасын қойнауын мезеп, – Қойыңды шашырата жауып жібермей, алды-артыңды *қ о ғ а м д а н*, жерді үнемдеп тебіндет (А.Сейдімбеков, Ақиық). Атай бытырай қашқан балаларды *қ о ғ а м д а н* қояды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай). 2. *Жинақтап жұмбаздау, көптіту.* Шай тоқтығын басып, шамалы үнсіз отырған Жаппас карт әлден уақта мол тұлғасын жинақтай, шынтағындағы жастықты *қ о ғ а м д а н* қойып, Қуанға тіктелді (К.Ахметбеков, Алқакөл). 3. *Тарқатылған шашты, жіпті т.б. жұмырлап жинау, байлау.* Мұның канкөзденіп елеуреуі, екпіндеуі жиілеп кеткесін, Сәлима жатқан орнынан кеудесін көтеріп, тарқатылған шашын *қ о ғ а м д а д ы* (К.Ахметов, Алқакөл.).

ҚОҒАМДАЙ: *қоғамдай қайырды. Оран, жинақтап қайырды.* Машина дауысынан үркіп, қойлардың шетін *қ о ғ а м д а й қ а й ы р ы н*

тастап, шопан бізге қарай жүрді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоғамдай қоршады. *Жан-жақтан, айнала қоршады.* Батылым бармаса да, тәуекел деп кіріп келгенімде, басына кара жамылып ағыл-тегіл жылап отырған әйелді, оны *қ о ғ а м д а й қ о р - ш а ғ а н* шиедтей-шиеттей балаларды көрдім (О.Бөкеев, Ұйкым келмейді).

ҚОҒАМДАЛ= е т. *Топталу, басы бірігу, жиналу.* Шұбар тал жайлауы – жасыл дүние; әр төбеден өзгенге шейін тізіле тігілген, *қ о ғ а м - д а л а* қонған ақ үйлер («Қаз. әдеб.»).

ҚОҒАМДАЛУ= *Қоғамдал етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҒАМДАН= е т. *Қабірді жабатын топырақтың жан-жағы жинақталып, үйіліп көтерілуі.* Мүрденің топырағы *қ о ғ а м д а н ы н*, көтеріле бергенде ащы айкай бәрімізді селт еткізді (С.Сатаев, Құйын).

ҚОҒАМДАС= е т. 1. *Бірігу, ұйымдасу.* Жамырас, үлес, жалпы жас, Қосыл, қозғал, *қ о ғ а м - д а с!* (І.Жансүгіров, Шығ.). Жайық бойынан Маңғыстауға қарай астық әкетіп бара жатқан диқандар әр ауылдан жиналып, *қ о ғ а м д а с ы н* шыққан болуға тиіс, керуеннің көлемі үлкен (Н.Оразов, Достар.). Сеп болмас деймісің? Бұлар бастаса, арғы жағын айналайын ағайын қонтап, *қ о ғ а м д а с ы н*, пәтуаласып бітіріп те жіберер (Д.Досжанов, Кісі ақысы). 2. *а у ы с. Бұлт үйірілу, бұлт торлау.* Аса шапшаңдықпен *қ о ғ а м д а с қ а н* бұлт ала қара аспанның Қойшының қосына дейінгі жартысын қымтап еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҚОҒАМДАСТЫҚ з а т. *Ортақ мүдделі халықтардың, мемлекеттердің, ұйымдардың т.б. топтардың ұйымдасқан бірлестігі, қауымдастық.* Байқау арнайы маркетингтік зерттеу, халықаралық көрме, жыл сайынғы байқау жүлдегерлері туралы мәлімет жинау, рейтинг көрсеткіші, білім, ғылым және өндірісті үйлестіріп жүргізу кезіндегі кадрлардың біліктілігін сараптайды. Әлеуметтік саясатта жүзеге асырған жаңа жобаларды таразылайды. ТМД мен Еуропа *қ о ғ а м д а с т ы ғ ы н ы ң* ерекшеліктеріне қарай ауқымды жұмыстарды бірнеше деңгейде қарап, қорытындылайды («Егемен Қазақстан»).

Аймақтық қоғамдастық. *Мүдделерінің ортақтығы негізінде пайда болған белгілі бір территориялық шеңбердегі қауымдастық.*

Әлемдік [дүниежүзілік] қоғамдастық. *Әлем елдерінің мақсат-мүдде негізінде құрылған ұйымдасқан бірлестігі, дүниежүзілік қауымдастық.* Егемен ел атанғалы екінші

онжылдыққа қадам басқан республика алдында тұрған басты міндеттердің бірі – *әлемдік қоғамдастықта* Қазақстанның, оның экономикасы мен білімінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру («Егемен Қазақстан»). Міне, ең бір қарапайым нұсқада айтқанда, *әлемдік қоғамдастықта* ғы Қазақстанның геостратегиялық және геосаяси интеграциясының схемасы осындай (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл.). Қазақстан *дүние-жүзілік қоғамдастықта* экономикалық жағынан тартымды әрі сенімді әріптес ретінде толық танылды («Егемен Қазақстан»).

Кәсіптік қоғамдастық. *Кәсіппен байланысты мүдделерінің ортақтығы негізінде құрылған қауымдастық.* Мұндай мәліметтерді үміткермен бір *кәсіптік қоғамдастықта* жұмыс істейтін тұлғаның кепілдемелері мен пікірлері арқылы, сондай-ақ басқа жақтан алынған тәуелсіз пікірлерді де ескере отырып жинақтайды («Егемен Қазақстан»).

Халықаралық қоғамдастық. *Ортақ мүдделі халықтардың ұйымдасқан бірлестігі. Халықаралық қоғамдастықта* жіктелудің қауіпті тенденциясы туындап, Ирак мәселесі жөнінде ортақ ұстаным болмай шықты («Егемен Қазақстан»).

Экономикалық қоғамдастық. *Экономикалық мүдделерінің ортақтығы негізінде құрылған қауымдастық.* Оған Еуропалық көмір мен темір бірлестігінің көмір мен қара металға қойған бағасы, Еуропалық *экономикалық қоғамдастықтың* ауылшаруашылық тауарларына уақытша белгіленген бағасы, интеграциялық бірлестіктер ішіндегі үйлестірілген транспорттық тарифтер, баға белгілеудің маңызды факторы болып табылатын салықтарды үйлестіру мысал бола алады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ҚОҒАМДАСТЫР= е.т. **1. Топтастыру, жинақтау, басын біріктіру.** Екі жылқышы жар жағалауындағы дөңгелек тұяқтарды *қоғамдастыра* айдап, беті ашыққа шығарды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). **2. Қоғамға біріктіру, қауымдастыру.** Адамды біріктіріп, *қоғамдастыраты* н, ынтымақтастыратын ұлы еңбек осы кішкентай түбекшеде де өз ауқымына тартып жатыр (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ҚОҒАМДАСТЫРУ *Қоғамдастыр етістігінің қимыл атауы; қоғамдық меншікке айналдыру, қоғамға біріктіру.* Социализм тұсында өндірісті барлық жағынан *қоғамдастыру* ісі жүзеге асырылады және еңбектің дұрыс бөлінуі дамытылады (Марксистік филос.). Колхоз негізі өндіріс құрал-жабдықтарын, жұмыс малдарын *қоғамдастыру* және

өз мүшелерінің коллективтік еңбегі негізінде құрылады (С.Жүнісов, Жапанда).

ҚОҒАМДАСТЫРЫЛ= е.т. *Қоғамға біріктірілу, қоғамдық меншікке айналдырылу.* Ұсақ меншік иелерін меншігінен айырып, өндіріс құрал-жабдықтарын біріктіру, оларды жеке бір ел көлемінде шоғырландыру арқасында өндіріс құрал-жабдықтары бір орталыққа қаратылып, *қоғамдастырылады* (А.Қасымжанов, Диалектика.). Мемлекеттік кәсіпорындарда барлық өндіріс құрал-жабдықтары *қоғамдастырылған* (Қысқ. саяси экон.).

ҚОҒАМДАСТЫРЫЛУ *Қоғамдастырыл етістігінің қимыл атауы.* Бүкіл халықтың меншікке қарағанда кооперативтік меншіктің *қоғамдастырылу* дәрежесі төмен (Б.Ордабаев, Коммунизм.).

ҚОҒАМДАСУ *Қоғамдас етістігінің қимыл атауы. 1. Бірігу, ұйымдасу.* «Көп түкірсе көл» дегендей, көптің *қоғамдасуы* мен жылқы көп шығынданбай қыстан шықты (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы). Бірақ жануарлардың қоғамдасып тіршілік етуі адамдар арасындағы *қоғамдасу*, ұйымдасудай деп ойлау дұрыс емес. Олар бірін-бірі көмектесу мақсатымен қоғамдаспайды. Әрқайсысы өз қамы үшін, өз тіршілігі үшін қоғамдасады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Жануарлардың күнелту мақсатында топталып тіршілік етуі.** Алдымен *қоғамдасу* айуандарда болып, содан кейін адамдарға жиналған. Айуандардың *қоғамдасу* негізі күнелтуге деген соқыр сезімдері (тамақтану, бас қорғау, өсіп-өну) болса, адамдар қоғамының негізі де күнелтуге тіреледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОҒАМДАУ *Қоғамда етістігінің қимыл атауы; басын біріктіру, топтау.* Сонау бір буам-буам шіліктер бойына тарап кеткен жылқыларды *қоғамдауға* барған бір-екі салт аттыны қара бура қуып берді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Қойдың қанаты жайылып, біраз жерге барған екен, шоқы басында тұрған қалпы аңшы қиқуға салып, малдың шетін *қоғамдауға* кірісті (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚОҒАМДЫ¹ с.ы.н. *Қоғамы үлкен, ауқымды, көлемді. Үйілген шөптің сырт қарасы недәуір қоғамды* көрінді (Ауызекі).

ҚОҒАМДЫ² с.ы.н. *Бауырмал, үйірімді; ұйымшыл.* Халқыңа қоңыраймай, *қоғамды* бол, Белгілі ел бастайтын көсемдерше. Намыс боп ақындарға қалады екен, Бір адам бұл айтқанын бекер десе (Майлықожа, Нақыл). Шешесі қызын мақтаса, Оған сірә бармағын. Жаксы болса алғаның, *Қоғамды* болар жан-жағың (Майлықожа, Нақыл).

ҚОҒАМДЫҚ с ы н. Қоғамға тән, қоғамда болып жататын іс-әрекет, құрылыстармен тығыз байланысты, қоғамға қатысты. Бар әл-қуатын екі тізесіне жиып, тістене адымдайды. Үйге, төсегіне жетіп жығылса – бар тілегі осы. Ертең бәрін қайтадан, жаңадан бастайды, бөріне басқаша қарайды, адам таң қалардай жаңа, жақсы музыка жазады. *Қоғамды* қ тірлікке араласады, сөз сөйлейді, жұмыс ұйымдастырады, талантты, өзінен де жас музыканттар тәрбиелейді (Ж.Нәжімеденов, Даңқ.). Адамның өмірі қоғамға байланысты, оның әрекеті де *қоғамдық* саналы әрекет; олай болса, адамның сезімдері де қоғамдық сипатта болады (Қ.Жарықбаев, Психология). Ауылға бір отбасы көшіп келсе, сол жердің адамдары оларға «ерулік» әкеледі немесе үйіне шақырып қонақасы ұсынады. Бұл жаңа отбасын бөтенсімей, шеттетпей, ағайындық, бауырмалдық көрсетіп ортаға тартудың, сыйлаудың әдет жолы. Мұның әлеуметтік, *қоғамдық*, ұлттық мәні, мағынасы өте зор («Парасат»).

Қоғамдық айыптаушы. *Сот мәжілісінде қылмыскерді жұртышылық атынан кінәлаушы бұқаралық ұйым өкілі.* Бұл уақиғаны тереңірек түсіну үшін мен Қазақстан Жоғарғы Сотының коллегиясына арыз бердім де, сот мәжілісіне *қоғамдық айыптаушы* боп қатынасуға рұқсат алдым (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сонда Түркістан Компартиясы Орталық комитетінің секретары Н. Төрекұлов *қоғамдық айыптаушы* болды (Ж. Арыстанов, Естен кетп.).

Қоғамдық байлық [дәулет, игілік]. *Халық табысы, көпке ортақ қазына.* – Атаға біткен дөңгелек дәулет емес, *қоғамдық байлықтың* етек-жеңі кең келеді де, – деп, Ілекең сәл ойланып отырып қалды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Қоғамдық бақылаушы. *Сауда орындарының, транспорттың т.б. халыққа қызмет етуші мекемелердің жұмысын тексеруші жұртышылық өкілдері.* Сол 80 жылдары әбден шектен шыға байыған партиялық элита толып жатқан шектеулер мен *қоғамдық бақылаушылардан* ығыр болған еді («Егемен Қазақстан»). Көше комитетінің жанынан *қоғамдық бақылаушылар* тобы да құрылды (Ж.Жанарыстанов, Бұзақылық). Біздің ойымызша, – дейді Анатолий Сергеевич, – алқабилер «сот төрелігін атқару барысында *қоғамдық бақылаушы*» принципі жүзеге асыру мақсатында кәсіптік судьялармен бірдей кеңесу бөлмесінде қаралатын мәселелерді шешуге толық күйінде қатысуға тиіс («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық бірлестік. *Қолданыстағызандарға қайшы келмейтін жарғылық мақсаттарға қол жеткізу үшін ерікті негізде құрылған саяси партиялар, кәсіптік одақтар; мемлекеттік емес, қоғамдық негізде құрылған ұйым.* *Қоғамдық бірлестіктер* ісіне мемлекеттің және мемлекет ісіне қоғамдық бірлестіктердің заңсыз араласуына, қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардың қызметін жүктеуге, қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға жол берілмейді (ҚР Конституциясы). *Қоғамдық бірлестіктерге* саяси партиялар, бұқаралық қозғалыстар, кәсіптік одақтар, өйелдер, ардагерлер ұйымдары, мүгедектер қоғамы, жастар, балалар ұйымдары, ғылыми, техникалық, мәдени-ағартушылық, спорттық және басқа да ерікті қоғамдар, қорлар, қауымдастықтар, азаматтардың басқа да құрылымдары жатады (Саяси түсіндірме сөздік).

Қоғамдық ғылымдар. *Қоғам тарихын және оның даму заңдылықтарын зерттейтін ғылымдар (тарих, философия, филология т.б.).* Жаратылыстану мен *қоғамдық ғылымдар* бір-бірімен салыстыруға келмейді. Өйткені жаратылыстану ғылымы адамның санасына қатыста емес. Бұл – табиғаттың заңдылығы, оны өзгерте алмайсың. Сондықтан ол – әлемдік ғылым («Айқын»).

Қоғамдық еңбек. *Адамдардың қоғамның экономикалық қажеттерін қанағаттандыруға бағытталған қызметі; қоғам мүддесі үшін істелген еңбек.* Айтып отырған себебім: менің күріш өсіруде мол өнімге ие болуымның бір сыры – отбасында көмекшілерім көп, олар менің *қоғамдық еңбекке* алаңсыз араласуыма толық жағдай жасайды (Д.Сапаров, Бакытты жан.). *Қоғамдық еңбектің* жұмсалатын аясы – материалдық және бейматериалдық өндіріс, үй қожалығы (Саяси түсіндірме сөздік).

Қоғамдық еңбек бөлінісі. *Қоғамдық еңбектің оқшауландырылған, бірақ өзара байланысты ерекше түрі, еңбек экономикасының және оның өнімділігін өсірудің маңызды факторы.* *Қоғамдық еңбек бөлінісі* мен ғылыми техникалық процесс арасында тығыз байланыс бар (ҚҰЭ). *Қоғамдық еңбек бөлінісінің* даму үрдісі қоғам ішіндегі еңбек бөлінісінің және онымен байланысты нысандар (аумақтық, халықаралық бөлініс, өндірістің мамандануы) тереңдеп, өндірістің оқшаулануы мен бірігуі күшейе түсетінін көрсетеді (ҚҰЭ).

Қоғамдық еңбекті ұйымдастыру. *Өндірістің техникалық құрамдарын және материалдық – энергетикалық ресурстарын, жұмыс уақытын,*

қызметкерлердің кәсіби машықтығын және білімін неғұрлым тиімді пайдалану үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ететін шаралар жүйесі. Қоғамдық еңбекті ұйымдастыру еңбекке тартуды, қоғамдық еңбек бөлінісі мен кооперацияны, еңбек өнімдерін бөлуді және жұмыс күшін ұдайы өндіруді қамтиды (ҚҰЭ).

Қоғамдық жиынтық өнім. Белгілі бір уақыт аралығында материалдық өндіріс салаларында жасалған материалдық игіліктердің жиынтығы. Қоғамдық жиынтық өнім - иің құрамы заттық және құндық түрлерге ажыратылады (ҚҰЭ).

Қоғамдық жұмыс [іс]. Жергілікті атқарушы органдардың ұйымдастыруымен кәсіби даярлықты талап етпейтін, әлеуметтік пайдалы бағыттағы, халықты жұмыспен қамтамасыз ету уәкілетті органының жалдауымен азаматтарды уақытша жұмыспен қамтамасыз ету мақсатында ұйымдастыратын еңбектің түрі. Аудандағы тиісті қызмет салаларының да бұл іске жұмыла кіріскенін атамай кеуге болмайды. Соның ішінде ақы төленетін қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру да қызу жүргізілгенін айта кету керек («Егемен Қазақстан»). Орыс-түрік соғысы аяқталғаннан кейін Ғұбайдолланың әскери әрі қоғамдық қайраткерлік жұмыстары басталды. Ол Ресей Ішкі істер министрлігінде қазақтарды басқару бөлімінің бастығы бола жүріп, Түркістан өлкесін басқару жобасын жасауға, атты әскер полктарын құруға, ... мұсылман елдеріндегі мәселелерді және басқа көптеген қоғамдық мемлекеттік маңызы бар істерді шешуге мемлекет қайраткері ретінде атсалысты («Парасат»). Ең әуелі оқуын, тұрмысын, қоғамдық іске қатысын, бәрін сұрап келіп, семья жайына ойысты (У.Қыдырханов, Таң нұры).

Қоғамдық көлік. Жолаушылар мен жүк тасымалдайтын көліктің (автобус, трамвай, траллейбус, цшақ т.б.) түрі. Әрине ұры мысықтар көбінесе халық көп шоғырланған жерлерді – қарабазар, қоғамдық көліктер, вокзалдар, тағысын-тағыларды мекендейді («Қаз. әдеб.»). Дөрекі қазақ жастарын қоғамдық көліктерде жиі көреміз. Безірейген пақырлар әкесінен үлкен кісілерге орын беруді қажет санамайды, ыржақтап күліп отырады («Парасат»).

Қоғамдық қатынастар [қарым-қатынас]. Адамдардың бірлескен практикалық және рухани қызметі ірдісінде олардың арасында қалыптасатын қатынастар. Жаратылыстану ғылымдарының дамуы өндірістік күшпен қоғам-

дық қарым-қатынастардың дамуымен байланысты болды, XVII ғасырда математикалық зерттеулер айнаымалы (өзгермелі) шамалардың арасындағы функциялық тәуелділікті жалпы түрде қарастыруға бейімделді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Сөз жоқ, ол кезді мына аға буынның көзі көріп жарыған жоқ, ал оны тек экономикалық, қоғамдық қатынастар ғана емес, сонымен бірге адамдық қатынастар да өзгерістерге түскенін бүгінгі ұрпақ біле бермейді («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық қауіпсіздік. Ел азаматтарының өмірін, денсаулығы мен материалдық игіліктерін, қоғамдық құндылықтарды қауіп-қатерден, қоқан-лоқыдан, саяси-құқықтық, рухани-адамгершілік, әлеуметтік тұрғыдан қорғау. Президент Жарлығында президенттікке кандидаттарға бұқаралық ақпарат құралдарын тең пайдалануға қол жететіндігі, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі барлық шаралардың әділетті жүзеге асырылатындығы туралы көрсетілген («Егемен Қазақстан»). Алматы өңірлік қаржы орталығы және айырбасталымы, әрқилы және қолайлы бизнес, тұрмыстық сервис, дамыған демалыс индустриясы, қоғамдық қауіпсіздіктің жоғары деңгейі, міне, осылардың бәрі – Алматы қаласының республикалық маңызы бар мәртебесіне ие болуға үлесін қосты («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық қауіптілік. Қылмыстық құқықта – қылмыстың немесе өзге құқық бұзушылықтың объективті белгісі. Қоғамдық қауіптілік қоғам үшін зиянды қылықтан, қоғамда үстемдік құрған қоғамдық қатынастарға, тұрмыс салтына елеулі зиян келтіруде немесе нақты зиян келтіру қатерін төндіруден көрініс табады (ҚҰЭ).

Қоғамдық қозғалыс. Қандай да бір қоғамдық мақсатты көздеуші азаматтардың ортақ әрекеті. Қоғамдық қозғалыс, егер ол билік институттарына ықпал етуді, сайлау компанияларына қатысуды, мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шешім қабылдауына әсер етуді көздесе, қоғамдық-саяси болып табылады (Саяси түсіндірме сөздік). Сонымен бірге ҚДТ жетекшілерінің айтқан идеяларының әрекет етіп жүрген бірқатар саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың бағдарламалық құжаттарында келтірілген идеялардан, тұтастай алғанда, жаңалықты сипатымен ерекшеленбейтінін айтуымыз керек («Егемен Қазақстан»). Аймақтық комиссиялар құрамына және олар

жүргізетін шараларға жер-жердегі ұлттық-мәдени орталықтар, саяси партиялар мен *қ о ғ а м д ы қ қ о з ғ а л ы с т а р*, ғылыми-шығармашылық зиялы қауым, еңбек пен соғыс ардагерлері, әйелдер және жастар ұйымдары белсене қатыстырылды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Қоғамдық қор. *Әлеуметтік, қайырымдылық, мәдени және басқа да қоғамдық пайдалы мақсаттарды көздейтін коммерциялық емес ұйым.* «Балалар кітабы» *қ о ғ а м д ы қ қ о р ы* мен ҚР Қылмыстық атқару жүйесі комитеті бірлесіп, «Таразы-тағдыр» деген тақырыпта прозалық шығармаларға ашық байқау жариялады («Айқын»).

Қоғамдық меншік. *Қоғам мүшелерінің барлығына ортақ материалдық игіліктер.* Жеке меншік, *қ о ғ а м д ы қ м е н ш і к* ұғымы, әрине кейін есейе келіп қалыптасады, сол сияқты өндірістегі еңбек ұжымдарында жұмыс істейтін адамдар бірімен-бірі қатынастарын ешқашан ұлттық негізде құрмайды (Д.Кішібеков, ... Философия). Негізі жоспарлы өндірістер мен *қ о ғ а м д ы қ м е н ш і к* болатын социализмнің білектің күші, найзаның ұшымен құрылатыны және оны жүзеге асыратын пролетариат диктатурасы жайында ұзақ теориялар жасалды («Парасат»).

Қоғамдық мүдде. *Қоғамдағы әлеуметтік, мәдени, табиғи қажеттіктер негізінде пайда болатын қоғамдық өмірдің барлық саласындағы қажеттіктердің жиілігі түрдегі көрінісі.* Сайлау алдындағы жария іс-шараларды, соның ішінде кандидаттардың сайлаушылармен сайлау алдындағы кездесулерін өткізу барысында *қ о ғ а м д ы қ*, топтық және жеке *м ү д д е л е р* білдіріледі («Егемен Қазақстан»). Бас прокуратура сайлау үдерісіне қатысушылардың барлығын Қазақстан Республикасының жаппай жария іс-шараларды өткізу тәртібі туралы заңнамасын мұлтіксіз сақтауға, азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының *қ о ғ а м д ы қ м ү д д е л е р д і ң* бұзылуы фактілеріне жол бермеуге шақырады («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық ой. *Қоғамдағы моральдық, саяси-идеологиялық, экономикалық қарым-қатынастан туған қауымдық көзқарас.* Сірә, сол лаңкестердің өздерінің жауыздық әрекеттерінде қасиетті дініміздің атын жамылғыны кейде біраз елдерде *қ о ғ а м д ы қ о й д ы* тұмандандыратындай көрінеді («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық орын. *Балабақша, мектеп, мекеме, мәдени ошақтары сияқты көпшілік жиналатын орындар.* «Латвияда тіл жөніндегі полицейлер

жұмыс істейді екен. Олар *қ о ғ а м д ы қ о р ы н - д а р д а*, көліктерде, көшені аралай жүріп, орысша сөйлегендерге ақшалай айып салады екен» деген хабарды естігенде әуелі күлдік («Егемен Қазақстан»). Шетел алпауыттарының халық игілігіне қызмет етіп тұрған балабақшаларды, мәдениет ошақтарын жергілікті тұрғындар атынан сатып алуы және *қ о ғ а м д ы қ о р ы н д а р - д ы ң* негізгі нысаны сақталмауы республика жұртшылығының алаңдаушылығын тудыруда («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық психология. *Әрбір қоғамдық құрылыста өмір сүрген халықтардың барлығына ортақ психикалық іс-әрекеттер жиынтығы.* Ол қисын бойынша бұқара халық мемлекет тарапынан патерналистік (өкелік) қамқорлыққа үйреніп алған болатын. Яғни мұндай жағдай кейбір әлеуметтік қабаттар үшін үйреншікті бойкүйездікті, жауапкерсіздікті, тіптен, масылдықты *қ о ғ а м д ы қ п с и х о л о г и я ғ а* бойлатып үлгерген болатын («Парасат»).

Қоғамдық пікір. *Адамдардың белгілі бір мәселелерге, әлеуметтік өмірдің әртүрлі құбылыстарына, әлеуметтік топтар мен жеке тұлғаларға көзқарасын білдіретін қоғамдық сананың ерекше түрі.* Әрине, бұл жерде *қ о ғ а м д ы қ п і к і р* қалыптастырушы ақпарат құралдарының алатын орны ерекше («Жас Алаш»). *Қ о ғ а м д ы қ п і к і р д і ң* қалыптасуы мен дамуы мақсатты түрде, саяси институттар мен әлеуметтік мекемелердің (саяси партиялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының т.б.) көпшіліктің санасына әсер етуі арқылы, не өздігінен өмірлік жағдайлардың, нақтылы тәжірибе, дәстүрлердің тікелей әсерімен жүреді (Саяси түсіндірме сөздік). Ұлттың озық ойлы азаматтары өз халқының сипатын, мінезін, тәрбиесін, көзқарасын, мәдениетін зерделеп, егер де жаңадан еніп келе жатқан жарамсыз мінез-құлық байқалса, оған ел ағаларының назарын аударып, оны болдырмаудың шараларын көрсетіп, *қ о ғ а м д ы қ п і к і р* қалыптастырып, ұлтты дұрыс жолға бағыттап отыруы тиіс («Айқын»).

Қоғамдық сана. *Қоғамның рухани өмірінің адам ойында шындықтың бейнелеуінің барлық түрлерін қамтитын философиялық категория.* *Қ о ғ а м д ы қ с а н а* әлеуметтік сезімдер мен көңіл күйлерді, әдет-ғұрыптар мен мінез-құлықтарды, қалыптасқан дәстүрлерді, ұлттар мен халықтардың психикалық ерекшеліктерін де қамтиды (Саяси түсіндірме сөздік). Тарихи материализмнің ең басты принциптері қоғамның материалдық өмірінің,

яғни қоғамдық болмыстың қоғамдық санаға қарағанда алғашқылығын, біріншілігін және *қоғамдық санының* қоғам өміріндегі белсенді рөлін мойындау болып табылатын өндірістік қатынастар арқылы түсіндіру (Д.Кішібеков,.. Философия.). Бізде көбірек айтылып, *қоғамдық санына* көбірек орнығуға тиіс пікір: ата-бабадан қан арқылы жеткен ұлы қасиет – бойымызда сағыныш пен бауырмалдық сезімінің күштілігі туралы болса дейміз («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық сұраныс. *Халықтың, қоғамдық ұйымдардың материалдық және рухани қажеттіктері.* Оның дамуына ықпал жасайтын *қоғамдық сұраныстың* негізгі өнімнің өзіндік құны және экология («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық таптар. *Ортақ мүдделері және құндылықтары бар әлеуметтік тұрақты (салыстырмалы) топтар (мысалы, шаруалар, жұмысшы табы, буржуазия, орта тап және т.б.).*

Қоғамдық тәртіп. *Адамның мінез-құлқы мен іс-қылғының қоғамда қалыптасқан құқық пен мораль нормаларына немесе қандай да болсын ұйымның талаптарына сай келетін иісқасы.* *Қоғамдық тәртіп* қоғамның қалыпты тіршілік етуінің қажетті шарты болып табылады (ҚҰЭ). Сот органдарының негізгі міндеті – сот өкілдігін іске асыру кезінде олар тек азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етумен қатар, *қоғамдық тәртіпті* қорғау, экономиканы, қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласын және басқа да мемлекеттік органдардың заңды мүдделері мен құқықтарын да қорғайды («Егемен Қазақстан»). Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, *қоғамдық тәртіпті*, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектеуі мүмкін (ҚР Конституциясы).

Қоғамдық таратушы. *Совет. Еңбек ұжымдарында баспасөзге жазылу ісін қоғамдық негізде жүргізетін адам.* Азаматтардың келесі жылы таратылатын совет және шетел газеттері мен журналдарына жазылуы биылғы 1 августан бері еңбек коллективтеріндегі *қоғамдық таратушылар* және байланыс бөлімшелеріндегі жазылуға қабылдау пункттері арқылы жүргізіліп жатыр («Егемен Қазақстан»).

Қоғамдық тұтыну қоры. *Директивалық жоспарлы экономика көрсеткіштерінің ақша*

және материалдық қорларды мемлекет, аймақ, кәсіпорын деңгейінде бөлу нысандарының бірі. *Қоғамдық тұтыну қорларының* басты ерекше белгілері: қордың ерекше сипатта бөлінуі, оның ерекше экономикалық мақсатқа бағдарлануы, тұтынылуындағы басым тәсіл, оның айрықша тәсілмен құралуы (ҚҰЭ).

ҚОҒАМДЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК *сы н.* *Қоғамның әлеуметтік саласына қатысты, соған тән.* Басқаша айтқанда, газет халықтың *қоғамдық-әлеуметтік*, мәдени-шаруашылық өмірінің бірсыпыра көкейкесті мәселелерін қозғап отырды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Содан кейін мұғалім оқушы алдында пайда болған мұндай проблемалы ситуацияны шешудің амал, тәсілдерінің үлгісін көрсетіп, сол кездегі *қоғамдық-әлеуметтік* жағдайды толық талдау арқылы ғана дұрыс қорытындыға келуге болатындығын айтады («Қазақст. мект.»).

ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ *сы н.* *Әлеуметтік-саяси өмірге қатысы бар.* Мұның өзі партия ұйымдарының барлық буындарында жұмысты анағұрлым жақсартуға, коммунистердің *қоғамдық-саяси* белсенділігін арттыруға едәуір көмектесті (Д.Конаев, Танд.). «Жарыс шаруашылық практикасына, еліміздің *қоғамдық-саяси* өміріне, адамгершілік ахуалға терең ықпал жасайды (Ә.Қарағұлов, Баспасөз.). Жұмыс жоспарына сәйкес облыстың кіші Ассамблеясы ұлттық-мәдени орталықтармен бірлесе отырып, ұлттық және мемлекеттік мерекелерге байланысты *қоғамдық-саяси*, мәдени және насихаттау іс-шараларын өткізіп келеді («Егемен Қазақстан»).

ҚОҒАМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ *сы н.* *Қоғамның экономикалық саласына қатысты, соған тән.* Оралмандардың *қоғамдық-экономикалық* қал-жағдайына, бейімделу процесіне арналған ғылыми тексеру немесе бақылау жоқ. Жоғарыдағы кемшіліктерді жоюдың нәтижесі: болашақ көші-қон үрдісінің ширай түсіп, көші-қон саясатының кемелденуіне пайдалы болмақ («Парасат»).

Қоғамдық-экономикалық жүйе. *Меншік және оны басқару нысандарына сәйкес шаруашылық жүргізу түрпаты.* *Қоғамдық-экономикалық жүйе* белгілі бір қалыптағы өндірістік қатынастардың біртұтас жүйесі ретінде сипатталады, бұл қатынастардың бірі үстемдік құрып, әлеуметтік-экономикалық құрылысты (формацияны) айқындайды (ҚҰЭ).

Қоғамдық-экономикалық формация. *Белгілі бір өндіріс әдісіне негізделетін және*

адамзаттың дүниежүзілік тарихының алғашқы қауымдық құрылыстан бастап, құл иеленушілік құрылыс, феодализм және капитализм құрылыс формациясына қарай даму сатысы болып табылатын қоғамның тарихи типі. Бір қоғамдық экономикалық формациядан екіншісіне ауысу үшін оның материалдық жағдайы пісіп жетілуге тиіс, бұл тұжырым тек қана жалпы қоғамға ғана емес, сонымен қатар бір қоғам шеңберінде болатын әлеуметтік өзгерістерге де қатысты (Д.Кішібеков, ... Философия).

ҚОҒАМДЫҚ-ЭТНИКАЛЫҚ с ы н. Қоғамның ұлттық, этникалық, халықтық мәселелеріне тән. Ұлттық мәдениет, тіл, театр, әдебиет, кино, ғылым, теледидар, ұлттық психология, мораль, этика, идеология, сан алуан әлеуметтік-саяси институттар, әртүрлі салттық және ғұрыптық ұстанымдар, қағидалар, құқық, қысқасы, ұлттық ететін алуан бітімді құрылымдардан тұратын этностың қорғаныс механизмі халықтың әлеуметтік ерік-жігерін, энергиясын жұмылдырып, реттеп отыратын аса күрделі бірегей қоғамдық-этникалық институт (Н.Әлімбаев, Қаз. этнология.).

ҚОҒАМИ с ы н. Қоғамдық, қоғамға тиеселі, соған тән. Профессор химияның қазіргісі мен болашағына тікелей қатысты немесе байланысы жоқ нәрсенің бәріне: болмысқа, тіршілікке, әртүрлі ағымдарға, үлкенді-кішілі қоғамдық құбылыстар мен өзгерістерге, аударыспақ-төңкеріс-спектерге; тіпті химия бойынша маман емес адамдардың өзіне, біртүрлі немқұрайды самарқаулықпен қарайтын сияқты (Ө.Қанахин, Қүдірет).

ҚОҒАМСЫЗ с ы н. Қоғам болмай, қоғамның қатысынсыз. Қоғамсыз жеке жан жоқ, бөлек адам жоқ, өйткені оның өмірінің қоғамсыз күні жоқ («Қазақст. мект.»).

ҚОҒАМТАНУ з а т. Қоғамның өзгеру, даму заңдылықтарын зерттейтін пән. Жақында Кеген аудандық халық ағарту бөлімі қоғамтану пәнінен озат тәжірибені тарату мақсатында Жаланаңаш қазақ орта мектебінде семинар өткізді («Қазақст. мұғ.»). Наташадан Тұрар орыстың тілі мен әліппесін үйренсе, Бронниковтен өміртану ғылымынан, қоғамтану ғылымына ауызданып, сауат алды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ҚОҒАМШЫ с ы н. Қоғамдық қауымдас-тыққа мүше. Қоғамшы қос иесі болсын ауыл. Бөліссіз бұған мақұл болса қауым, Міндетін мол жетудің мен алайын, Кедейге осы манда көлік, сауын! (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҚОҒАМШЫЛ с ы н. Қоғам мүддесін көздейтін, қоғамды сүйетін, өз қоғамына

жаны шындап ашитын. Оның сана-сезімінде, қылығында өзгеге жамандық істеу тәрізді жат әдеттер кездеспейтін. Қоғам тәрбиесінде өскен адам қоғамшыл келеді (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Ол өзінің қоғамшыл, көпшіл ісімен, әділ, адалдығымен әр оқырманның көңілінде қалды (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). Қырық бесте қынаптағы қылыштайсың, «Дұшпаным, – деп тұратын, қайсы жерде-ай!» Есті болсаң, еліңнің қорғанысың, Есер болсаң, боларсың жайсыз елге-ай Қырық бес ассаң – еліңелендейді. Елуді есі жарым елемейді. «Елуді – ердің жасы» десе дағы, Қайратың бұрынғыдан төмендейді. Елуден елу беске жеткеннен соң, Сыздайды жүйке тамыр, денең дейді. Қариялар алдындағы қайтқан қаздай, Қоштасып, кезегім жөнер дейді. Ақсақал, ел ағасы атанады, Қоғамшыл елдің қамын жеген дейді. Қайратың бойындағы кемігенмен, Ақыл-ой кемелденіп, тереңдейді (Мәделі Жүсіпқожаұлы // Екі мыңжылдық.).

ҚОҒАМШЫЛДЫҚ з а т. Қоғамды сүюшілік қасиет, көпшілдік. Бұрынғы дала жігіті – осынау Омаровтың бойына жұмысшының ұқыптылығы, жинақылығы, сабырлылығы, қоғамшылдығы, өзінің ешкімнен бір елідей де кем еместігін сезінуі сияқты қасиеттер қалай дарыды, қалай сіңісті (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Біздің өмірімізді көркейткен, адамдарымызды қоғамшыл-дылыққа, көпшілдікке тәрбиелеген осы еңбек (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Түрі де бірдей, көркектенетін гүлдері де бірдей. Сонша қатал бола тұрып, қоғамшылдығын қайтерсің (К.Баялиев, Нөсер).

ҚОҒАША ү с т. Қоға тәрізді, қоға секілді. Тілі мірдің оғындай, әлдекімді әкесінің аузынан жіберіп келе жатқан осы сыпылдақ сұршадан жұрт қоғаша жапырылады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бакытжан солай қарай жүргенде, отырған-тұрған жұрт оған қоғаша жапырылып, жол берді (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚОҒАШЫҚ з а т. өс. <лат. ruseus> Қыяқөлеңдер тұрқыдасына жататын өзен-көл жағасында өсетін шөптесін өсімдік. Қазақстанда кең тараған сарғылт қоғашық биіктігі 5-30 см, үш қырлы, беті тегіс, сабақтары бірігіп өсетін, дара жынысты, гүлсерігі жоқ. Ұзынша масақша гүлдері гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ).

ҚОҒЫР з а т. өс. <лат. aguilegia> Қызыл күрең немесе көк жасыл түсті өсімдік үшін өсірілетін, үш қырлы күрделі жапырағы бар, гүлі ірі, жалқы, түрлі-түсті гүлі бар шөптесін өсімдік. Зерттеу үшін бегонияның орнына зығырды, қалақайды, қара сораны, шағырды, қоғырды

т.б. алуға да болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). Қызыл күрең, көк жасыл болып құбылып келген *қ о г ы р* (аквиллегия) түрлерінің басын иген, құрылысы күрделі әдемі гүлдері көптен бері-ақ гүл өсірушілердің назарын аударған (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.).

ҚОДА¹ з а т. *Ірі малдың төлін байлау үшін керілген желі арқанның жерге қағылған қазығы, ірі қазық, қада. Қ о д а* мен желіден босаған тай-құлындар, еркіндікті сезініп, тебісіп, бірін-бірі қуысып, жарысып, тістесіп ойнап, беттері ауған жаққа лағып, жылқышылар мен олар мінген аттардың күр сүлдерін-ақ калдырды-ау (Қ.Исабаев, Өткелде).

ҚОДА² з а т. к ә с. *Тал шыбықтан тоқылып жасалатын балық аулайтын құрал. Қ о д а н ы ң* балық енерішіне жемтік салып, су түбіне батырылады да, оған жиналған балықтарды *қ о д а* арқылы судан шығарып алады. Оның шығарып алатын ауын морда деп атайды (Қ.Игенбаев, Көне сөздер.).

ҚОДАҒАЙ з а т. ж е р г. *Адам бейнесіне ұқсатып жасаған ағаш.* Бай кісілердің адам рауышты етіп істеген ағашын көштің алдындағы түйеге мінгізіп жеміттейді. Адам рауышты етіп жасаған ағашты *қ о д а г а й* дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОДАЙТ= е т. с ө й л. *Қодырайту, әлдеқандай етіп көрсету, дардиту.* Шырағым, тал бойында жоқ екен мін, Иманнан қуаттанып ашылар дін. *Қ о д а й т ы п* «Кодекем» деп сөз сөйлейсің, Ол нәрсе қайдан шыққан нәсілі кім? (Қозы Көрпеш.).

ҚОДАҢ е л і к. *Біреуге қоқаңдап сес көрсетушілік, едіреңдегендік; қодыраң.* Байдың баласы жатық, малшысы *қ о д а ң* (1001 мақал).

ҚОДАҢДА= е т. *Қоқаңдау, сес көрсету, қодаң-қодаң ету.* –Қарағым, етің кірлеп кетіпті-ау! Ішінен торғын көйлек тігіп берді. Қодар көрсе, *қ о д а ң д а п* ызындар деп, Көйлегінің жағасын бүгін берді (Қозы Көрпеш.). Арам жыртқыш *қ о д а ң д а п*, Балапанды алмас па? (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

ҚОДАҢДАТ= е т. *Қоқаңдату, қодаң-қодаң еткізу.* Қамшысын *қ о д а ң д а т ы п*, батырларша қабағын қарс түйген болды («Лен. жас»).

ҚОДАҢДАТУ *Қодаңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамшысын *қ о д а ң д а т у*.

ҚОДАҢДАУ *Қодаңда етістігінің қимыл атауы; қоқаңдау, сес көрсету.* Үйіңе келген қонаққа, «Өлтірем» – деп, *қ о д а ң д а у* – ісі емес пе бақсының (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ҚОДАҢ-ҚОДАҢ е л і к. *Қайта-қайта қодаңдаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Қодаң-қодаң етті. *Қоқаңдады, қодыраңдады.* – Мынау агроном көктемдегі сәуіріктей *қ о д а ң қ о д а ң е т е д і*, Шықа, – деді Амантай (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

ҚОДАР с ы н. ж е р г. *Топас, тұйық.* Қонақ жайын білмейтін *қ о д а р* болсаң, Тобықтының топасын баға алмаймын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОДАРЛАУ= с ы н. *Оғаш, одыр мінезді.* Бірақ өзі көбіне Дәуленді қалайтын. Аздап *қ о д а р л а у* Дәуленнің кейде тым шектен шығып кететін мінезі де бар. Ең жаманы іші тар, қызғаншақ еді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ҚОДАС з а т. з о о л. <лат. *bos mutus*> *Орта Азияның таулы аймақтарында, Тибетте, Кавказда, Моңғолияда, Алтай, Памир, Гималай, Тянь-Шань т. б. биік таулы жерлерде өсетін сиыр тұқымдас үй хайуаны.* Жұбайымен екеуі ілбісіп ағаш басына шығып, бұлан, бұғы, *қ о д а с* сияқты үлкен аңның үстіне секіріп, желкесін қияды деседі (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Босағаның екі қапталында кісі бойы мосыға бітеу сойылған *қ о д а с т ы* іліп қойып шырқобелек айналдырып қақтап жатқан жауырыны жалпақ жігіттер (С.Бердіқұлов, Үшінші подъезд). Хайуандардың артықша көзге түсерліктері: піл, мүйіз тұмсық, өркешті сиыр, түйе, жылқы, құлан, *қ о д а с*, марал, бұғы, жүні қымбат еншілер, терісі қымбат аңдар, маймылдар, арыстан, жолбарыстар, қорқау қасқыр, шақал (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы).

ҚОДАСТАЙ с ы н. *Қодас тәрізді, қодасқа ұқсап.* *Қ о д а с т а й* құздан таюды, Ойласаң – жүрек зырқырап, Тас болып қатқан аюды, Сүзеді тасқын бұрқырап (Ө.Нұрғалиев, Қайыңды тоғай).

ҚОДАСТАП ү с т. ж е р г. *Кербезденіп, обыр мінезімен үркітіп, керілу.* Жүргенде *қ о д а с т а п*, ірі адымдап, екі жағына ырғақтап басады аяғын; онысы байлығы, бай болғасын пандығы шығар (Н.Әбуталиев, Құрдастар). *Қ о д а с т а п* құлпырасың қораз жектей, Көрінер шашың майда тал жібектей. Биікке сіз бір шырын біткен миуа, Көп адам іңкәр болған қолы жетпей (XX ғ. қаз. ақын.).

ҚОДИ= е т. **1.** *Қодыраю, қоқыраю.* Мұндайда Қойшекеңнің ашуы қатты, аяғын шертіп басып *қ о д и г а н* жырышы жігітті жеті атадан жіберіп боқтап ауылдан аластатып қуып салды (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Рес-сорлы жеңіл арбаның үстінде маған *қ о д и я* қарап отырған жас өспірім, сөйтсем, Жанбосын! Менің ескі жауым, әрі жерлесім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Жайласып отыру, қонжияу.*

От басында қаршығадай *қ о д и ы п* отырған Сумұрын қасында үюлі тұрған қурақ жидек отынды бұтарлап тастап қояды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). «Мені көрдіңдер ме, сіздерге өнер көрсетіп отырмын» дегендей, орындығына қомақтаныңқырап, *қодия* түскен (Қ.Тоқмырзин, Үш кие). **3.** а у ы с. *Паңдану, қыр көрсету*. Бұл сүйеушінің буына *қ о д и ы п*, өз әлін білмей бара жатқан адам (С.Бегалин, Шығ.).

ҚОДИЛАН = е т. с ө й л. *Қоқилан*. Бастықтар үсті-басын қаққыштап, қақырынып, түкірініп *қ о д и л а н ы п* калды, өңдеріне қан жүгірді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). «Мынадай жас иіс таптырған баласы бар, жез самаурынның қасында қаздия қалған мықты ананың, кемпірдің, шешемнің денсаулығы үшін тамшысын тастамай ішіп қоям» деп *қ о д и л а н д ы* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Судыр Ахмет шығт көйлектің жағасынан шыққан мойнын құрықтай созып, ауыл үстіне *қ о д и л а н а* қарайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОДИТ = е т. 1. *Қоқиту, қодырайту*. Бірнеше тай, құнандар үріккендей болып күйрықтарын *қ о д и т ы п* алып, шапқылап барады. Күн жылынып тойынған соң сөйтеді ғой тың тұяқтар (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Үлкен қой көзін төңкеріп, басын *қ о д и т а* жоғары созып, бұрынғыша ыммен сәлем берудің орнына қуанышы қойнына сыймаған адамша еңкілдей жармасып, әжімсіз жылтыр бетінде жалпақ күлкі ойнап, ыстық құшағын жая ұмтылды Қабылбайға (Х.Рахимов, Қызғалдақ). **2.** ж е р г. *Үдету, көбейту*. Әңгіме білмеймін деп едіңіз, сөйлесе келе әңгімені *қ о д и т т ы ң ы з* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** а у ы с. *Көпірту, өсіру*. Тегістің алып бара жатқан білімі жоқ, қайқандай берсе қалпақпен ұрып аласыз», – деп сөзбен *қ о д и т а д ы* екен (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚОДИТУ *Қодит етістігінің қимыл атауы.*

ҚОДИЫҢҚЫРА с ы н. *Қодиган сыңай таныту, қоқиланған сыңай білдіріп отыру*. «Мынау бастан кешірген өмір тәжірибесіне мамандық қосылсын, бөрінің де ажайыбын көрсетейін» – деп Мәукіл көтеріліп *қ о д и ы ң қ ы р а п* отырды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚОДИЮ *Қоди етістігінің қимыл атауы.*

КОД-КОД о д. *Қошқарды саулыққа қосу, ызаландыру үшін айтылатын сөзқолданыс*. Қошқарды күйі келген саулыққа кезіктіру үшін және мазактай, ашуын келтіру үшін айтылатын арнайы «*қ о д -қ о д*» деген сөз бар. Ашуы келген қошқар байқаусыз тұрған кісіні шегініп барып-барып, жүгіріп кеп басымен қойып жібереді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ҚОДЫ з а т. ж е р г. *Қодыға*. Ал енді бір қуырдаққа жарамайтын қанша қозыға, қанша *қ о д ы*, қанша лақ құлатқанын жалғыз тәңірі білсін (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе). ...Өзіміздің кәдімгі қой тұқымдас болғанын қошқарын әлгі өзің айтқандай теке емес, – құлжа, төлін лақ емес, – *қ о д ы* дейді («Қаз. әдеб.»).

ҚОДЫҒА з а т. *Маралдың, бұланның төлі, бұзауы. Қ о д ы ғ а* (қүдіре) деп қойдың өз уақытынан бұрын, қыс ішінде төлдеген қозысы күзге қарай тоқтыдан үлкен, ісектен (екі жастағы ісектен) кіші келгені аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Еңлік... Жапал, алып келіп *қ о д ы ғ а с ы н* байлап бер мына мырзаның жанына (М.Әуезов, Шығ.). Қос *қ о д ы ғ а* еттерін тұздат, қатын, Саған қалжа болады, – деп қуанды (Ш.Әбенев, Шыңғыстау). Пышағы сонда ішіне жазым тиіп, ішінен егіз *қ о д ы ғ ы* мөңіреп шықты (Батырлар жыры).

ҚОДЫҚ¹ з а т. 1. *Құланың, бөкенің төлі, құлыны*. «Құлан басына күн туса, *қ о д ы ғ ы н а* қарамас, бізді қайтесің, өз қамыңды ойла!» – деген (М.Мағауин, Аласапыран). Құланның атты *қодықты*, Көлден тартты борықты (Қобыланды батыр). *Қ о д ы ғ ы н* тыпырлатып бауыздайды, «Сілікпелеп үйге апарып бір жеймін» деп (Қозы Көрпеш.). Асылдығы сонда бар, *Қ о д ы ғ ы н* тепкен құландай Оқыранып айналмас Құлыны ерсе соңынан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** ж е р г. *Есектің құлыны*. Балалар жаңа туған *қ о д ы қ т ы* қызық көріп ойнайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Есек *қ о д ы ғ ы м е н*, Шеңгел собығымен (Мақал). **3.** *Малдың кішкенеісі. Қ о д ы қ* бұзау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОДЫҚ² з а т. *Дөңгелектің үстіндегі жастық ағаш пен осы темірді ұстататын жоғарыдан төмен қарай өткізілген кіндік темір* (Диалект. сөздік).

ҚОДЫҚТА = е т. *Есектің төлдеуі. Қ о д ы қ - т а ғ а н* есекке де күтім керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОДЫҚТАУ *Қодықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОДЫРА з а т. *Бидайдың қалдығынан шыққан өнім, қодырең*. Былтыр шашырап қалған бидай биыл *қ о д ы р а* болып шығады («Егемен Қазақстан»). 1917 жылы *қ о д ы р а* бидай шығып, ел тойына бастапты («Мәдениет және тұрмыс»). *Қ о д ы р а*, масақ, қауыз, кебек, төртпе, көже, қара көже, бидай көже, тары көже, тағы басқа да осы мәндес көптеген көне сөздер астық дәндерінің қазақ қауымында ерте кезде-ақ болғандығын дәлелдейді (С.Қасиманов, Қаз. ұлттық тағам.).

ҚОДЫРАЙ= е.т. 1. *Қоқию, күдірею, күжірею*. Бет түзетіп сенденгіш әтеш болсын, *Қ о қ и ы н*, кодырайып, ұшып-қонсын, іш түземей, сыланып сыртын түзеп, Тауықтың айғыры бол, бейне солсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көк бұзау Әуесбекпен сүзисуді әбден дағдыға айналдырып алды да, адам көрсе *қ о д ы р а ы н д ы* шығарды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай). Кепкамның сиқы да пәлендей әсерлі емес, төбесі *қ о д ы р а ы н* шығып кеткен (Б.Соқпақбаев, Менің атым.) 2. а у ы с. *Сұстану, сес көрсету, едірею, қоқилану*. Міне, осымен сөз бітті, ақсақал, – деді тұла бойынан еңбекке деп алып ұшып тұрғандай бейіл көрінбесе де *қ о д ы - р а ы н* тұрған жігіт (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Күрең аттың орта беліне мініп, *қ о д ы - р а ы н* тұрған Кенебай жасаулыға Омар шауып келіп баулы қайың құрықпен бір салып өтті (І.Жансүгіров, Шығ.). Мәмбет қой, – деп *қ о д ы - р а ы* түсті Маймақов. Пазыл мырс ете қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚОДЫРАЙТ= е.т. *Қоқиту, күдірейту, едірейту*.

ҚОДЫРАЙТУ *Қодырайт етістігінің қимыл атауы*.

ҚОДЫРАЙЫҢҚЫРА= е.т. *Қодырайған сыңай таныту*. Болыс салмақтана өзінің болыстық жолын сақтап, сызданыңқырап, сықсыя қарап, қоңыр салқын қабақпен *қ о д ы - р а ы ң қ ы р а н*, оқшау амандасты (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

ҚОДЫРА-ҚОДЫРА с ы н. *Арнайы егілмеген, төгілген, шашылған ұрықтан шыққан (бидай)*. Қазір де таздың басындай. Бір жерде ешкінің құйрығындай тікен аралас ермен, елпек бар да, екінші бір жерінде сары шытыр, түйе қарын, сәл ілгері жүрсең, *қ о д ы р а - қ о д ы р а* қара сұлы кездеседі (Д.Жанботаев, Дала оттары).

ҚОДЫРАҢ' з.т.сөйл. *Қодырең (бұрынғы егінің орнына өз бетімен жабайыланып шыққан біржылдық бидай түрі, малалауы қиынға түсетін астық түрі)*. Биыл тарының түсімі жақсы болып отыр, есепсіз шыққан *қ о д ы р а ң* тағы бар; оның бір гектарын қалдырмастан орып алуға тиістіміз (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Бірақ Мағжанның көңілі бұған дауалай қойған жоқ: «Егін орнына шыққан *қ о д ы р а ң ға* ұқсап, бес сандыра бірдеңе қылтып жүрмесе», – деп ойлады (М.Хасенов, Нартәуекел). Егіні тік тұрған аңызбен қатар *қ о д ы р а ң* өскен бір танап бар-ды (А.Жұмаділдин, Құт құбыры). // *Жабайыланып шыққан*. Көлденең іске көп жегеді, сондықтан иесіз ескі аңызға шығатын *қ о д ы р а ң* бидайдың сабағынша сорайып, дәні

ысқаяқ тартып, сырт буын болып кете барады (С.Талжанов, Адам тур.).

ҚОДЫРАҢ² з а т. *Біреуге қоқаңдаған, едіреңдеген қылық*.

Қодыраң қакты. *Емпеңдеді, қодыраңдады, едіреңдеді*. Үйдің үстінен түсуім мұң екен, Әпен *қ о д ы р а ң қ а ғ ы н* кеуделей келді де, жағымнан салып кеп жіберді, бетім ду ете қалды (О.Бөкеев, Үркер).

ҚОДЫРАҢ³ з а т. ж е р г. *Желкенмен жүретін кішкене қайық*. Қатен, сенің үш кісің *қ о д ы р а ң ға* мініп, балық іздеуге кетулі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). // *Желкенді, желкенмен жүретін*. «Су ішінен тал қармап шығады» болып жалданып, *қ о д ы р а ң* қайықпен (жалғыз желкенді кішкене кеме) теңізге шыққалы жатады (С.Хайдаров, Теңіз самалы).

ҚОДЫРАҢДА= е.т. 1. *Қоқаңдау, қожжаңдау, қодыраң-қодыраң ету*. Міне, жаман, кем, қисық. *Қ о д ы р а ң д а ғ а н* ұлдан таяқ жеп, қара боранда сүйріктей сұлу келіншек тысқа жылап шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). Ауылдағы жалғыз машинаны соның әкесі айдайтын болғандықтан, бізге *қ о д ы р а ң д а н* күн көрсетпеді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). 2. а у ы с. *Үйірге түсу, үйірге иелік жасау, үйірін қайыру, басқа малды жолатпау*. Тұмса сәуірліктер үйірін қайыру кезінде *қ о д ы - р а ң д а н* бөтен малды жолатпауға тырасады (Ж.Бабалықұлы, Мал атау.).

ҚОДЫРАҢДАЙ с ы н. *Қодыраң сияқты*. Дурновтың асқабақтай үлкен басындағы шашы құрғақшылық жылы шыққан *қ о д ы р а ң д а й* селуіреп кетінгі (Ә.Шәріпов, Партизан.).

Қодыраңдай қурады. *Шөл далада өскен қодыраң (жабайыланып шыққан бидай) сияқты сусыз, сусынсыз қалды, құрғақшылыққа, шөлге ұшырады*. Бір ауыл тандайына тамшы тамбай, *Қ у р а д ы қ о д ы р а ң д а й* шалғай құмда (Қ.Бекхожин, Шардарә).

ҚОДЫРАҢДАС= е.т. *Қоқаңдасу, қожжаңдасу, қодыраң-қодыраң етісу*.

ҚОДЫРАҢДАСУ *Қодыраңдас етістігінің қимыл атауы*.

ҚОДЫРАҢДАТ= е.т. *Қоқаңдату, қожжаңдату, қодыраң-қодыраң еткізу*. Әрине, қот-қотты өзін беріп, *қ о д ы р а ң д а т ы н* отырған соң құтыртпай қайтеді бұлар!– деп шақшия беріп еді, әуейілеу біреу (А.Хангельдин, Табыс. тағыр).

ҚОДЫРАҢДАТУ *Қодыраңдат етістігінің қимыл атауы*.

ҚОДЫРАҢДАУ *Қодыраңда етістігінің қимыл атауы*. 1. *Қоқаңдау, қожжаңдау*. ≈ *Қ о д ы - р а ң д а у ы н* қоймады. 2. а у ы с. *Үйірге түсу*,

үйірге иелік жасау, үйірін қайыру, басқа малды жолатпау.

ҚОДЫРАҢ-ҚОДЫРАҢ е л і к. *Қайта-қайта қодыраңдаған, едіреңдеген қимылды бейнелейтін сөз.*

Қодыраң-қодыраң етті. *Қодыраңдады, едіреңдеді, қырып кете жаздады.* – Қосты өртеген түні осында кеп еді, артынан Қадылбек қырып кете жаздады: «жуликті жасырдың» деп *қ о д ы р а ң-қ о д ы р а ң е т е д і* (О.Бөкеев, Қайдасың.). Өзінен екі мүшел үлкендігім де жайына қалды, сақалыма да қарамады, *қ о д ы - р а ң-қ о д ы р а ң е т і*п кетіп барады (Б.Токтаров, Тауда.).

ҚОДЫРАЮ *Қодырай етістігінің қимыл атауы.*

ҚОДЫРЕН' з а т. *Бұрынғы егіннің орнына өз бетімен жабайыланып шыққан бидай.* Әйел байсалды сөзге көшті. – Бұндай құбыжықты талай көргенбіз. Тұңғышым туған жылы ашаршылық боп, *қ о д ы р е ң* теріп күнелткенбіз (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен). Сірә, нан жемейтін бітеу болғандарың ғой! Бермен жүріңдер! Әй, секретарь жолдастар! Сендер де бермен келіңдер. Мынау атжалдың аты не? – *Қ о д ы р е ң* бидай болса керек... – деді Тасмағамбет (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). // *Жабайыланып шыққан.* Ұлбала орақ алдында өз семьясын түгел іске жұмылдырды. Шет-шеттегі *қ о д ы р е ң* өскен күрішті орып тастау керек. Әйтпесе, комбайнға кедергі келтіреді (Б.Әбдіразақов, Сыр.). Оның арты – құпиясы ашылды деген сөз. Қажеті не өйтіп. Шал да болса күйеу. Күйеуінен қашқанның несі жақсылық. Атыз шетіндегі *қ о - д ы р е ң* өскен ащы көк түйнектей ел ішіндегі артық адам өзі де (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

ҚОДЫРЕН' з а т. **1.** *Кенжелеп жазғысалым күйектен кейін туған төлдің атауы.* Ауыр сөз, аңдағанға, осы нәтііс, Ұстаздай жол көрсеттің берген сабақ. Жездем деп айтқан болсаң, мен – жиенің, *Қ о д ы р е ң* деп бас көрсеттің ала сарнақ (Айтыс). Жүз қойды оналдырып, қозыларды аяқтандыру оңай шаруа емес. Бабы көп: уызында жарымаған қозы шілдеде *қ о д ы р е ң* болады (Я.Амандықов, Үміт.). Бір кеңестің беделінде өз-өзінен маздап *қ о д ы р е ң* тіршілігінің мәйігі болып шыға келгені қызық (Д.Досжанов, Кісі.). **2.** с ө й л. *Әкесіз, заңсыз туған бала.* Ол әкесі белгісіз жолдан тапқан *қ о д е р е ң* бала ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОДІРЕНДЕЙ с ы н. *Қодірең сияқты, қодіреңге ұқсас (бұл жерде қарапайым, шаруа адамы туралы айтылып тұр).* Ауылдағы ең

лауазымды адам – ферма меңгерушісі мен вет-техник: оңгесі аңызға шыққан *қ о д і р е ң д е й* қарапайым шаруа адамы, малшы-құсшы қауым (Д.Досжанов, Кісі ақысы).

ҚОЖ' з а т. к е н. *Әртүрлі рудаларды ажыратудан қалған қатты қалдық, көмірдің жанғаннан кейінгі кеуекті қалдығы.* Фосфор *қ о - ж ы*н бетон және темір-бетон шығару өндірісінде цемент орнына пайдалану, әрине, болашағы бар технология («Егемен Қазақстан»). *Қ о ж* балқымаларынан минералды мақта, қождық кеуектас, қождық құйма және қожситалдар өндіреді (ҚҰЭ).

Отындық қож. *Бу қазандарында қатты отынды жағу барысында түзілетін шоқтардың қалдықтары, күйген, балқыған бөлшекке айналған құл түйіршіктері.*

ҚОЖ' з а т. а р х. э т н. *Үлкен малдың жалпақ сүйегінен жасалған ұстаның шоқ-қоза араластыратын құл алатын күрек тәрізді аспабы.* Ер-теректе ірі малдың жауырын сүйегінен, қоладан істеген күрек, қалақты *қ о ж* деген (кейінірек бұл сөз «тас балға, тас келсап» деген ұғымға ие болған) (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОЖА' з а т. д і н и. *Ислам дінін таратушы, уағыздаушы, дінбасы.* Төрде күректей теке сақалды ақсақалы, күбідей тырсылдап, көзін ашып-жұмған ақ сәлделі қара шұбар *қ о ж а с ы* бас болып, жемсауы көнектей оңкей күшігендер отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақмолла ем екі жаста жетім қалған Әкесі өліп, шешесін естек алған. Әкеміздің әкесі *қ о ж а* екен, Ишандық үзілместен келе жатқан (Ақмолла ақын, Күндер.). Шикандай қып-қызыл бетті *қ о ж а* бесті бұқадай суға қарап: «Тіпу-тіпу!» деп үшкіргенде, *қ о ж а н ы ң* «қасиетті» лебі шетке бытырамай, тура түгел ішіме барсын деп, жүрегі ойнап, жүзі бір қызарып, бір ағарып, бетін қожаның аузына тақап, тосып отырушы еді Шолпан (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚОЖА' з а т. **1.** *Отағасы (әке, күйеу), үй иесі.* Екі аяғын көсіліп үй *қ о ж а с ы* отыр екен. Шоқша сақалды, қара бұжыр кісі мұртын таңқитып қырып тастаған (Б.Майлин, Шығ.). Екінші үйдің *қ о ж а с ы* қызыл көз қара кісінің аты Қәри еді (З.Шүкіров, Отты өткел.). Міне, енді үй *қ о ж а с ы*: «Теміртаудан келін-балам келе жатыр, өзіне жай ізде», – деп отыр (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл). **2.** *Белгілі бір кәсіпорынның, шаруашылықтың бастығы.* Сәті түсіп сол ұсыныс бекіді де, Орай тағы да бір мықты мекеменің *қ о ж а с ы* болып шыға келді (М.Хасенов, Нартәуекел.). Жан бітіруші ғана емес, ұйымдастырушы, бағыт беруші.

Біздің театрларымыз, олардың *қ о ж а с ы* – көркемөнер істері жөніндегі басқармасы осы ардақты міндетін қалай атқарып келді? (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Оларды опасыз жұрт деп санайтын. «Хандарына, *қ о ж а л а р ы н а* қарсы болмаса, әрине, бұлар еш жаққа қашпас еді», деп ойлайтын (І.Есенберлин, Алтын Орда). **3. Біреудің, бір нәрсенің иесі, егесі.** Сөйтіп, Адам өзін туғызған табиғатпен күресте шынығып, ой-өрісін кеңейтіп, еңбекшіл болып, тапқырлыққа, жеңімпаздыққа дағдыланып, бар дүниенің қуатты *қ о ж а с ы* болып шықты (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). «Жүз жасасаң да бір өміріңе жететін байлықтың *қ о ж а с ы* болды», – деп тоғайған көңілімен семіре түсіп жатыр (Ж.Мусин, Туған үй.). Егер мен ұятсыз Жан болсам, суретке саласың ба, әлде... өртеп жібересің бе, өз еркінде дер едім... Онда менің *қ о ж а м* да өзің болар едің, ұятымды да өзің билер едің (І.Есенберлин, Ғашықтар). **4. Билеуші, бағындырушы.** Азған елдің *қ о ж а с ы*, Қыдырып келер есікке, Бұл үйде кім бар екен деп, Көзін салар тесікке (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Құдай емес, мұндағы жұрт *қ о ж а с ы*, Еркін мұнда елдің жері, ызасы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). // *Негізі, іретасы.* Заман деген желмая, Қалмасақ, халқым, жақсы еді, Желмаядан жығылып Жан тән жасар, тән жанды жарата алмас, Терең ойлап, сөзімді құлаққа іл де. Жан – *қ о ж а*, тән дегенің, жанның құлы, Нәпсі неге білмеген бұрын мұны? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5. Өз ісі мен сөзіне ие боларлық.** Әркім өз шаруасына *қ о ж а*. Келісесіз ғой? Токсаба жұмған аузын ашпауға уәде берді (М.Мағауин, Көк кептер). – Шайға тойдырып алады да Дәмет апама: – Күләш, сен дегенде жаным шығарда ғана басқа еді. Қызы құрғыр көнбеді. Әке әскерде, аға өлген, ендігі *қ о ж а* өзі. Менің қолымнан келмеді, – деп жайын айтады (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Өз еркім өзімде, өз ісіме өзім *қ о ж а*, өзім себепші деп жүрген адам тұрмыс ісінің орауынан, шырмауынан әрі аса алмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). **6. Иемденуші, ие.** Құл қожа алдында тұрмақ – бұқара патша алдында тұрғаннан артық Алланың қадірлілігіне өзінің ырықтарының беріктігін көрсеткен ишараты. Өзгеге ешбір дүниеден Еркімен тимес бұл жүрек Әзелде тағдыр иеден, *Қ о ж а м* – сенсің, не керек. Үлкен қожа – орган қол, өзгелері аты жоқ пенен шынашақ (Абай, Тол. жин.). Бұрын мықтылардан, *қ о ж а л а р д а н* қорқып үндемейтін өзара ғана қуңкілдесіп жүретін құлдар енді халық алдында дауыс шығарып, өздерін құлдықтан азат етуін сұрай бастаған

(М.Дулатов, Шығ.). Кейбіреулер *қ о ж а л а - р ы н ы ң* көңілін тауып, жақсы көріну үшін әрбір осалдық жамандыққа даяр еді. Өздерінің жолдастарын ұстап беріп, қожалары не жамандық қыл десе соны істеген (М.Дулатов, Шығ.). **7. с ө й л.** *Ел басқарушы, басы.* Құрылтайдан басқа Россияның тағдырын шешетін *қ о ж а н ы ң* жоғын да білеміз (М.Дулатов, Шығ.).

Әй дер әже [ажа], қой дер қожа жоқ. *Тоқтау мен ақылға көнбейтін, бетімен кеткен.* – Тамағың тоқ, киімің көк – кімнің арқасы? *Әй дер әже, қой дер қожа* болмағанға құдайынды ұмытқан екенсің (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *Әй дейтін әже жоқ* жерде – келін қожа, *қой дейтін қожа жоқ* жерде – күйеу қожа. «Хангерейді» қақсаттырып жатыр (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Тобықты шаялығынды қылдың ба? Білегі жуандығынды қылдың ба? Айрандай аптап, күбідей пісіп жүргенінде *әй дер ажа, қой дер қожа* болған жоқ (Фразеол. сөздік).

Деген қожа. *Ешкімге білдірмей жұмысын бітіретін кісі.*

Қожа [қожасы болды]. *Иелік етті, билеп-тостеді, иемденді, бағындырды.* Өмірге *қ о ж а* б о л ы п, дәуір жасап, Қиыны, қызығы мол күн бастадым (Т.Айбергенов, Өлеңд. жин.). Күнелту жолында адам баласы ұшқыр ой, көп ақыл, өткір сезім, қайратының арқасында ғылым, білім, өнер тауып, өзгеден үстем, дүниежүзінің *қ о ж а с ы* б о л ы п отыр («Абай»).

Өзі би, өзі қожа [хан]. к ө н е. *Толық ерікті, не істесе де еркі деген мағынада.* Мысалы, Клайпедск ауданында жалпы аумағы 220 га болатын 44 учаскелік жер *ө з і қ о ж а*, *ө з і б и* билік иелерінің қолымен «ұзатылып» кете барған. Мұндай мысалдарды Литвадан жүздеп кездестіруге болады («Жас Алаш»).

Өзіне-өзі қожа. *Өз еркі өзінде, ешкімге тәуелсіз (адам).* Ақырында, үй ішінде ауызбірлігі жоқ және ата-анасының мінез-құлықтары дұрыс болмағандықтан, балалары *ө з д е р і н е - ө з д е р і қ о ж а* болып қалып қояды немесе, ең қиыны, олар ересектердің жаман ықпалына түсіп кететін семья да бар (Семья тәрбиесі). Ол қанша ақша аламын десе алып, қанша ат керек болса тауып, қанша мүлік керек десе оны жинап, *ө з і н е - ө з і қ о ж а* болып келген. Бірақ осы лауазым оған кенет жақпай қалды (Х.Есенжанов, Тар кезен).

ҚОЖАБАС с ы н. *Ірі, кесек. ≈ Қ о ж а б а с* бидай.

Қожабас бидай. *Ірі дәнді бидай түрі.* *Қ о ж а б а с бидайды* екі рет суарамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЖАБИДАЙ з а т. ж е р г. *Қара бидай.* Тұқымға керекті 10 центнер *қ о ж а б и д а й д ы* қоймаға құйды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЖАБЕСІН з а т. к ө н е. *Күннің маңдай тұсқа келген шағы.* *Қ о ж а б е с і н* болғанда ғашық жармен кезігіп (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЖАДАЙ с ы н. *Қожа тәрізді, қожасаға ұқсас, қожса сияқты.* Ақжарқын еді мінезі, Аңқылдап, ойнап күлетін. Ғаламға жалғыз бір өзі, *Қ о ж а д а й* болып жүретін (Б.Алдамжаров, Нұр мен түнек). Өр әкенің сөзі күшті, *Қ о ж а с ы н - д а й* ар-иманның (Қ.Бекхожин, Мариям.). Ес білер ғұмырын бұл да ата-бабалары сияқты даланың бет қақпас *қ о ж а с ы н д а й* болып өткізіп еді (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ҚОЖАҒАЙ з а т. 1. *Қайнатқан, әлі еруі жетпеген металл.* 2. *Таңба басу үшін қып-қызыл етіп отқа балқытылған темір.* Қып-қызыл оттан шыққан, *Қ о ж а ғ а й д ы* екі балтырына, екі жауырына басты (Қ.Тауасарұлы, Түп-түқиян.).

ҚОЖАЙЫН з а т. 1. *Үй иесі, отағасы.* – Жоқ, айдап кеткені рас қой, біздің *қ о ж а й ы н* тіпті соған нанбайды (Х.Есенжанов, Тар кезең.). Өзіммен сегізінші класта бірге оқып, бірінші тоқсанын бітірген шәкірттер ортамыздан ақша жинап, «онаша, үй *қ о ж а й ы н д а р ы* жоқ» деп біздің үйге сауық кеш ұйымдастырдық (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Машинасын үй алдына «қаңтарып», ашық тұрған көк қақпадан аулаға кіре беріп еді, *қ о ж а й ы н* шал қарсы жолықты. – Маржан үйде ме? – деп сұрады бұл (М.Сқақбаев, Сұлутөр.). 2. *Белгілі бір заттың, нәрсенің иесі, егесі.* – Сіз олардан жылқы алушы болмаңыз. Қайбір адалдан жинаған мал дейсіз. Кейін *қ о ж а й ы н ы* таныса ұятқа қаласыз. Егер шынымен мал іздесеңіз өзім тауып берейін (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). 3. *Қарамағында малын бағыт, қызмет жасайтын жалшы-қызметшілері бар бақуатты, бай адамдар.* Бейшара балалар іші күйіп қызғанып өздерінің бақытты құрдастарына қарап тұрады, аңуланшақ *қ о ж а й ы н д а р ы* айғай салып мал бағуға қуалап жібереді («ДУГ»). 4. *Белгілі бір жерді қоныстанып, сол жерге иелік ететін адамдар.* Сөйтіп, міне, өзімнің барлық өмірімде қыр *қ о ж а й ы н д а р ы н ы ң* бетіне шындықты қорықпай айтып шайқасумен өттім (Жамбыл, Шығ.). 5. *Белгілі бір шаруашылықтың, мекеменің (завод, фабрика т.б.) бастығы, иесі.* Бұл сауалға ГРЭС *қ о ж а й ы н д а р ы* еліміздің оңтүстік аймақтарын электр қуатымен мемлекеттің қаржылай көмегінің арқасында күз және қыс

айларында ғана қамтамасыз етіп отырады («Егемен Қазақстан»). Қан мен тер төгіп, бір үзім нан тауып жүрген біз сияқты кінәсіз еңбекшілерді, *қ о ж а й ы н д а р д ы ң* байлығын арттырып, михнат көрушілерді айыптайсыңдар! (Ж.Ыбыраев, Алтай шұғыласы).

ҚОЖАЙЫНДАЙ с ы н. *Қожайын тәрізді, қожайын сияқты.* Ол бөгелместен жар астымен лекіте ілгерілей берді, ешбір қауіп-қатерсіз, бейне өз үйіне келе жатқан *қ о ж а й ы н д а й*, елең етпестен асты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚОЖАЙЫНДЫҚ з а т. *Иелік, басшылық; бірдемеге ие болушылық, қожалық.* Қашанғы бір гарнитурмен отыра береміз. Мен кандидат болдым. Үй ішіне *қ о ж а й ы н д ы қ* өзгеріс енгізуге правом бар ғой (Т.Әбдіков, Ақиқат). Барлық инфрақұрылымдарды, табиғи монополияларды қайта құрылымдау қажеттігі ескертілді. Әсіресе, ұлттық компаниялардың маңайындағы «*қ о ж а й ы н д ы қ* меншіктеудің» бетпердесін ашып, жалдамалы менеджерлердің шаруаларын електен өткізу едәуір сөз болды («Жас Алаш»).

ҚОЖАЙЫНСУ *Қожайынсы етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖАЙЫНСЫ= е т. *Қожайын болғансу, бастықсыну.* Көршіге салма күш-қайрат, *Қ о ж а й ы н с ы н*, шыңқылдап. Ағайынмен араз боп, Әркімге барма қыңқылдап! (І.Жансүгіров, Шығ.). Өмірбек, Оспантай, Қамза үшеуі кеңсеге келіп, шам жақты. Сары әтеш *қ о ж а й ы н с ы н*, азырақ бақырып алды (Б.Майлин, Шығ.). Қара қожа сол тұста, Балалы қаздай балпандап, Айналды бейне «туысқа», *Қ о ж а й ы н с ы м а й* айқайлап (С.Мұқанов, Алдабергенов.).

ҚОЖАЙЫНСЫЗ с ы н. *Иесіз, басшысыз.* – *Қ о ж а й ы н с ы з* біз не білуші ек, қарағым (Ә.Тарази, Асу).

ҚОЖАКҮРШ з а т. ө с. *Ақ өңді, сүйегі ірі, өнімді күріш.* Біз *қ о ж а к ү р і ш т і* сорсыз бос жерге егеміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЖЕКЕ з а т. *Қожаны құрметтеу нышанымен айтылатын атауыш.* Осыған қарай біреу ер атанамын, біреу *қ о ж е к е* атанамын, біреу молдеке, біреу білгіш, қу, сұм атанамын, – деп сол харекетте жүр (Абай, Тол. жин.). *Қ о ж е к е!* Осы жұмаға келгеніміз мақұл болар, Көпірдің қаламына бір ілінген соң, құтылу оңай болмайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЖАКЕНДІР з а т. ө с. <лат. dipsacus> *Сабағы ұзын әрі бұтақты болып келетін, екі не көпжылдық, сабақтары тікенекті техникалық өсімдік.* Сабақтарының ұзындығы бір жарым метрге дейін баратын *қ о ж а к е н д і р* мен қазанақ ішін аралап жан жүре алмайтындай қою болып,

биік өседі (Б.Муханов., Қазақст. өсімдік.). Анатропты тұқым бүршігі шатырша гүлділер, валериана, *қ о ж а к е н д і р* және т.б. өсімдік тұқымдастарына тән (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Қ о ж а к е н д і р л е р* бір-екі және көпжылдық шөптесін, бұташық өсімдіктер тұқымдасы, жылы аймақтарда тараған, Қазақстанда 5 туысы, 15 түрі кездеседі. Жапырағы қарама-қарсы орналасқан, гүлі қос жынысты, жемісі тұқымша (Қаз. тілі. термин. Биология).

ҚОЖАҚ з а т. *Қоқаңдағандық, қожан-дағандық, қоқаң, қодаң, қоқаң-қоқаң еткендік*. Қайратым мәлім, – Келмейді әлім, Масұт – алыс, өмір шақ. Өткен соң базар, Қайтқан соң ажар, Не болады құр *қ о ж а қ*?! (Абай, Тол. жин.).

ҚОЖАҚ-ҚОЖАҚ е л і к. *Қайта-қайта жожаңдаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Қожақ-қожақ етті. *Қожақтады, қожан-дады.*

ҚОЖАҚАТ з а т. *Қарабұлдірген*. (Екі жылда көктейтін майда тікенді, ақшыл түсті шашақты гүлшоғырға топтасқан құрай тектес өсімдік және сол өсімдіктің жеуге жарайтын қаракөк түсті жидегі). Мұндай жемістерге таңқурайдікі, сарғалдактікі, *қ о ж а қ а т т і к і*, тағы осы сияқты өсімдіктердің жемістері жатады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). Сонымен қатар көптеген бұталар – шылбы, итмұрын, сарыағаш, таңқурай, *қ о ж а қ а т* және шарғанақтар да өседі (Б.Муханов., Қазақст. өсімдік.).

ҚОЖАҚТА = е т. *Қоқаңдау, қожзақ-қожзақ ету*. Әбден дайындалып алған соң тіпті *қ о ж а қ т а й* беретін болса, ірге аудару керек (М.Әуезов, Қилы заман). Күйеуге берер қызды малын алып, Бұрыннан келе жатқан ескі қалып, Мезгілі алатұғын болғаннан соң, *Қ о ж а қ т а п* күйеу келер күнде салып (Ақан сері, Шығ.). Алғашқы күндері киіміме қызыққан екі-үш тентек *қ о ж а қ т а п* еді, көнбедім. Үш жақтан бас салмақ болғандарды: «Токтатыңдар!» – деген әмірлі дауыс доғарды (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ҚОЖАҚТАЛАН = е т. жерг. *Қожалақтау, кірлену, ластану*. Үсті кара *қ о ж а қ т а л ы н ы п*, асхана жақтан леген сүйретіп бір әйел шығады: кез келген кісінің бәріне ашуы бардай тұнжыраған қабағын бір ашпайды (Б.Майлин, Азамат.).

ҚОЖАҚТАТ = е т. *Қоқаңдату, қожзақ-қожзақ еткізу*.

ҚОЖАҚТАТУ *Қожжақтат етістігінің қимыл атауы*.

ҚОЖАҚТАУ *Қожжақта етістігінің қимыл атауы; қоқаңдау, қожзақ-қожзақ ету*.

ҚОЖАЛАҚ с ы н. *Айғыз-айғыз, кір-кір, сатпақ-сатпақ*. ...Басы кара *қ о ж а л а қ* болған кішкене төбешіктің үстінде томпайып жатқан бір үлкен кісінің, бір баланың бейіті бар (М.Әуезов, Шығ.). *Қ о ж а л а қ* жүнді кара інген, – Жалғыз сауын үйдегі. Сүтін сатпақ базарға, Мәлике көйлек кигелі (Б.Майлин, Шығ.). Қарны салпиған, кара *қ о ж а л а қ* бала мініп алған қаска аттың алды-артына, үймелеген ауыл адамдары аттың көркіне көздерін тойғызып: – Жарайды, жануар, сүйегі бөлек жылқы екен! (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОЖАЛАҚ-ҚОЖАЛАҚ с ы н. *Өне бойы қожалақ, сатпақ-сатпақ, лас, кір*. Ол кезде бұл үй қазіргісіндей емес, сырты *қ о ж а л а қ-қ о ж а л а қ*, төбесінде қамыс шатыры бар, екі бөлмелі там үй болатын (Ә.Әбішев, Ғаламат). Сырты *қ о ж а л а қ-қ о ж а л а қ*, ыс басқандай қап-кара. Үйлердің қабырғасы шұрк-шұрк тесік (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.). Осыны естісімен әркім дорбаларының түбінде жатқан қалған-құтқан бірер кесектерін *қ о ж а л а қ-қ о ж а л а қ*, мүжілген, кетілген қалыптарында Айтуғанға әкеліп берісіп жатты (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

ҚОЖАЛАҚТА = е т. *Қожалақ-қожалақ ету, сатпақтау*. Қыбырлаған қымызшы, Қымызшы емес, жұмысшы, *Қ о ж а л а қ т а ғ а н* қол-басын (І.Жансүгіров, Шығ.). Мәндубай қожайынға ұксап *қ о ж а л а қ т а п*, әйелге дікектеп ұрсып-кеюді білмейді, қашан да тілі майда, сөзі мәйін (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі).

ҚОЖАЛАҚТАН = е т. *Қожалақ-қожалақ болу, сатпақтау*. Үйдің қабырғасы көп жылдардан бері сыланбағандықтан, әр жерінен кара балшығы шығып, кір болып, *қ о ж а л а қ т а н ы п* тұр (М.Әуезов, Қараш.). Күн жылы. Көше мен қаланың қарлары еріп, егіптеп жылжып су ағады. Көше мен қораның іші аздап *қ о ж а л а қ т а н ы п*, былғаныш бола бастаған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Аласа қабырғалары *қ о ж а л а қ т а н ғ а н* тар үйдің іші жұтап-ақ тұр. Ыршыған бүрге, секендеген бақаға толып алыпты үй іші (А.Жүнісов, Өмір ізі). 2. а у ы с. *Бұлт торлау, алабұлттану, түнеру*. Күн ауа қайтадан бу басты ма, бұлт басты ма, *қ о ж а л а қ т а н ы п* шыға келді (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ҚОЖАЛАҚТАНУ *Қожалақтан етістігінің қимыл атауы*.

ҚОЖАЛАҚТАУ *Қожалақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚОЖАЛАН = е т. *Иелік ету, иелену, қожжа болу*.

ҚОЖАЛАНУ *Қожалан етістігінің қимыл атауы*. Мынау көрінісін мен байлығыңның

құрушысы мен қорғаушысы бізде, *қожаланушы* өзгелер (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҚОЖАЛАНУШЫ з а т. *Иелік етуші, меншік иесі*. Солай бола тұрса да мейіріміңе ортақтаса алмай келеміз әзірге. Мынау көрінісің мен байлығыңның құрушысы мен қорғаушысы бізде, *қ о ж а л а н у ш ы* өзгелер (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҚОЖАЛЫ с ы н. *Қожасы бар*. «Аталы ұл – *қ о ж а л ы* құл» («ДУГ»).

ҚОЖАЛЫҚ¹ з а т. *Қожа деген атаққа ие болғандық; дінбасы болушылық*.

ҚОЖАЛЫҚ² з а т. **1.** *Иелік, басшылық, билік*. Көп заманнан болғанда осы тұрмыс *қ о ж а л ы ғ ы н а* таласып жатқан екі таптың тұрмыс жүзінде, тіршілік майданында жіктеліп шыққаннан бері екеуі таласуда (С.Сейфуллин, Шығ.). Сәбилік пәктігімен еркімді жүгендеп *қ о ж а л ы қ* етті ме, әлде асау құлындай паңтентектігімен көңілімді ерітті ме, білмедім (М.Қаназов, Сонар). Аргысы Толыбай, бергісі Олжабай бабамның заманы өткен. Қартайған ақиыққа шықылықтаған сауысқан да қожа. Осы күні біз сияқты кедей ауылға *қ о ж а л ы қ* жүргізбейтін, күш көрсетпейтін жан жоқ (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **2.** *Шаруашылық*. Мен айтамын: ерте көктемде ғана жеке *қ о ж а л ы қ-т а н* ет салығын жинап тынған жоқпыз ба деп (Д.Досжанов, Табалдырығың.). *Қ о ж а л ы қ т а ғ ы* 20 адамның әрқайсысының айлық жалақысы 28 мың теңгені құрайды. Қожалық еткен жылы 1 млн. 600 мың теңгеге жуық таза пайда тауыпты («Егемен Қазақстан»). Имам Ғалламай бір сөздің кезегінен Ісләмбек Жанәбілдің *қ о ж а л ы ғ ы н а* тиіп сөйлесе керек (М.Шоқай, Таңд.). **3.** *жерг. Үй іші, отбасы*. Бұл ұжымшарда екі жүздей *қ о ж а л ы қ* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қожалық етті [қылды, жасады]. *Егелік қылды, билік жасады, бағындырды*. – Кеше үйіміздің маңынан жүре алмайтын жаман бала, бүгін бізге *қ о ж а л ы қ е т п е к* пе? О, аруақ, қайдасың, салмайсың ба бір тоқтау соларға?! (Мәшһүр-Жүсіп, Бір әйел.). Енді осы үйге өзің *қ о ж а л ы қ е т*. Мына қағаз – соның кепілдігі (Д.Досжанов, Тұлпар.). Өнер-білім болмағандықтан ол күндегі адам табиғатқа *қ о ж а л ы қ қ ы л а* алмаған, табиғат сырын біле алмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құмда жалғыз адам ғана, күшіне сенген адам ғана *қ о ж а л ы қ ж а с а й* алады... (Ә.Әлішев, Батыр.). – Әлеке, саспаңыз, күшік екеуміздікі, ұрлап өкетпеймін. Олар бізге *қ о ж а л ы қ ж а с а й* алмайды (Т.Нүрпейісов, Аңшы сыры).

Шаруа қожалықтары. *Жаңа экономикалық қатынастар кезеңіндегі ауылшаруашылық өнім өндірушілерінің шаруашылық бірлігі*. Қазір аудандарда техника ескірген, оны жөндейтін МТС-терді құру кезі жетті деп есептеймін. Тіпті беларустың доңғалақтарын, тракторларын өз елімізде шығарсақ, *ш а р у а қ о ж а л ы қ -т а р ы н ы қ* көздері ашылар еді («Егемен Қазақстан»). Павлодар облысындағы Голубовка аулында «Нан» *ш а р у а қ о ж а л ы ғ ы н д а* қаздардың жаппай қырылуы болды. Зерттеу жұмысы кезінде олардың кейбірінен тұмаудың А1 вирусы табылды («Егемен Қазақстан»). *Шаруа қожалығының* басшысын толғандырып жүрген екінші мәселе – сүт тағамдарын өңдеп, өндіретін шағын цех салу. Бие санын көбейтіп, қымызды молырақ өндіру де күн тәртібіндегі мәселе («Жас Алаш»).

ҚОЖА-МОЛДА з а т. *Дінді уағыздаушылар, дін иелері*. Ауырганында өзгелерден гөрі, *қ о ж а-м о л д а л а р* көңілін сирек сұрайтынын байқап жүреді екен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өткен бір-екі ғасырдың ішінде солдаттан қашып, қазақ арасына келген, саудамен жүріп қазақ арасына тұрып қалып, қазақ болып кеткен ноғай, башқұрттар, Түркістан, Бұхарадан шығып қазақ арасына сіңісіп кеткен *қ о ж а-м о л д а л а р* болған (М.Дулатов, Шығ.). «Мың бір түннен» әйелдің опасыздығын теріпап, «Бес бәйітті» туғызды. Пайғамбардың өмір тарихынан «Сияр Шәріпті» жазды. Соның әммасын *қ о ж а-м о л д а л а р д а н* басқа кісі оқымайды (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

Қожа-молдадан емдену. э т н. *Үшкіріп ұшықтау, оқу, аластау, дем салу т.б. жолмен қазақы ем қабылдау*. Нариманның дәрігерлік ғылымын таңдау да әлдеқалай емес еді. Надандық салдарынан баксы-балгерден, *қ о ж а-м о л д а д а н е м д е н і п*, үшкіру- түшкірулерге иланып тазалық, денсаулық жайын білмейтін неше түрлі қауіпті жұқпалы аурулар жайлап бара жатқан еліне осы жағына қызмет ету ниетімен қалған еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚОЖА-МОДАЛЫҚ з а т. *Діни қағидаларды ұстаушылық, діндарлық*. – Енді *қ о ж а-м о л д а л ы қ* бізден өтіп, саған жетпей-ақ қойсын, – деді Мұхтардың атасы (А.Әуезов, Бала Мұхтар).

ҚОЖА-МОЛЛА з а т. с ө й л. **Қожа-молда**. Бұған жан-жақтан жұма намазына ағылып, тарауыққа жиналған *қ о ж а-м о л -л а л а р*, қарауылдың игі жақсылары, ақсақал, қара сақалдары осында (С.Жүнісов, Ақан сері). – Артық-ауысымыз болса, көрсетіп алалық деп

сізді күтіп ек. Кім білсін, *қ о ж а-м о л л а с ы* көп жұрт не айтады? (К.Оразалин, Абай.).

ҚОЖАМСЫН = е т. *Өзін қожса, ие сияқты сезіну, иемдену.* «Ұмсынай» атындағы «ай» деген соңғы буын соңғы бір күндерде сәулетті Ай ұғымын жойып, *қ о ж а м с ы н ғ а н* «әйге» ауысып бара жатқан секілді. Аяулы сезімнің өрнегі дерлік «ай» Ұмсынай атының алдына шығып алып, өміршілік жасай бастапты (Е.Қонарбаев, Жолбасы). Ай туғанша түнге ме, *қ о ж а м с ы н ы н*, Көк жүзінде көп жұлдыз жымың қақты (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚОЖАНАСЫР з а т. **1.** *Түркі халықтары арасына кең тараған күлдіргі әңгімелер кейіпкері. Қ о ж а н а с ы р* бірде қу, бірде аңқау, бірде өткір тілді қалжыңбас бейнесінде сипатталады (ҚҰӘ). Гректің хэмия, хэо–құямын, балқытамын деген сөзіне арабтағы «аль» артиклінің қосылуынан шыққан алхимияны софистика деп атаған. Бәріміз білетін «Мың бір түн» мен *Қ о ж а н а - с ы р д ы ң* философиялық мәні бар әңгімелерінің негізін салған да сол сопылар («Парасат»). **2.** а у ы с. *Аңқау, аңғал, ақпейіл, аққоңіл (адам).* – Бар десек, әрине, ол барады, – деді Мұхаммеди, бірақ *қ о ж а н а с ы р* неме ғой, бірдемені бүлдіріп алар (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Оған таяу соның немере інісі Әміржан шал. «*Қ о ж а н а с ы р*» атанған аңқау, ақ пейіл, ойына келгенін жасырмайды (З.Шашкин, Өмір.). Аққоңіл ол – кәдімгі *Қ о ж а н а с ы р*, Өз жолымен ол солай бара жатыр, «Аққоңілдің аты арып, тоны тозбас». Сенбесеңдер, ағайын, қара да түр (С.Сейтхазин, Тереңдегі теңіз.). **3.** *Істеген ісі, қылығы таңқаларлық, түсініксіз, қызық (адам).* Кейде домбыраны тартып-тартып алып өзінен-өзі отырып ебіл-себіл жылайтын *қ о ж а н а с ы р* жан емес пе бұл? (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

ҚОЖАНАСЫРЛАУ с ы н. *Аңқаулау, аңғалдау, қулығы жоқ.* Ойынан жаңағы Мендібай кетер емес. Бұрын да *қ о ж а н а с ы р л а у* кісі еді, түк өзгерсеңші. Талай-талай қызықтары бар мұның да (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). Жарас Мүбәректі былтыр әлденеше рет кездестірген еді. Артында зілі жоқ, *қ о ж а н а с ы р л а у* кісі (З.Шүкіров, Отты өткел.).

ҚОЖАНАСЫРЛЫҚ з а т. *Аңғырттық, аңқаулық.* – Әттең, Құдабай-ай, *қ о ж а н а с ы р л ы ғ ы ң* қалмады-ау (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). – Әй, қол беріп сәлемдеспейсің бе, – деп зілсіз зекіп қалды да, Әлтай өзінің *қ о ж а н а с ы р - л ы ғ ы н а* күлді (С.Жүнісов, Ақан сері). Зады, Кемелбектің *қ о ж а н а с ы р л ы ғ ы* да жетеді. Айбосын оның әлденені сұрай қалса, соған тұтқырдай жабысып, індетпей тоқтамайтын

сырына әуелден қанық-ты (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ҚОЖАНАСЫРША ү с т. *Қожанасыртәрізді, қожанасыр сияқты.* Бұған дәлел керек деп дауласатын кісі болса, күні ертең *қ о ж а н а с ы р ш а* ұрлап сойған тайыншамның терісін алып шығып, мал иесінің бетін айдай қылатыным анық (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚОЖАНАСЫРШЫЛАП ү с т. *Қожанасыр адам сияқты, қожанасырша; еш нәрсені жасырмай, аңқылдап.* Тек отырмай неменеге *қ о ж а н а - с ы р ш ы л а п* сойлеп кеттің («Лен.жас»).

ҚОЖАНТЫ з а т. ж е р ғ. *Қожанты пышақ.* *Қ о ж а н т ы н ы* ал да, ет тура (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қожанты пышақ. *Үлкен пышақ.* Біраздан соң бой тоқтатып қонышымдағы *қ о ж а н т ы н ы ш а ғ ы м д ы* ештеп суырып алғаным есімде (І.Жансүгіров, Шығ.). Үйде отырған Құлқаныс, *Қ о ж а н т ы н ы ш а қ* қолында, Алдынан шығып жөнелді (Бабалар сөзі // Шора батыр).

ҚОЖАҢ з а т. *Қожаңдаушылық, қожан-қожан етушілік, қожандаушылық.* – Жарамазан! Жарамазан! Жарамазан! Ете алмайды кедейге байлар *қ о ж а ң*! Кедейлерге берекет! Қаша берсін пәлекет! (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОЖАҢДА = е т. **1.** *Қожаң-қожан ету, қодыраңдау, әкірендеу, қыр көрсету.* Былай *қ о ж а ң д а ғ а н ы* болмаса, батылдығы шамалы Тілеуіш одан әріге бармады (Ә.Сараев, Тосқауыл). Өздерінен аз-ақ үлкен шала молданың орынсыз *қ о ж а ң д а ғ а н ы н* шәкірттер көтере алмады (С.Бегалин, Сәтжан). – Бір шалдан сонша қашып, өзін де босқа *қ о ж а ң д а й д ы* екенсің-ау! – деп, тағы бірдемені аңғарта күлісті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **2.** *Құш көрсету, зорлық қылу.* Күштісі әлсізіне, көбі азына *қ о ж а ң д а п* бакыт тауып, абырой асырып жатқан мына заманда қанша басың алтын, бөксең күміс дүлдүл болғанмен, қатарың селдір, алды-артың тұлдыр боп жатса, өз иығыңды өзін жұлып жегенмен бәрібір қарқ болмайсың (Ә.Кекілбаев, Үркер). *Қ о ж а ң д а ғ а н* күштіге, Қорғасындай атыл деп, Сорғалаған қырандай, Бөктердегі бөріге, Төне жатқан секілді (К.Әзірбаев, Тойбастар). Жау *қ о ж а ң д а п* бұртайып Дос құбылып әуре етті. Кімі тентек, кімде айып Тексере алмай өмір өтті (Абай, Тол. жин.).

ҚОЖАҢДАС = е т. *Қожаң-қожан етісу, қодыраңдасу.* Сол кезде *қ о ж а ң д а с қ а н* көп шуылдаққа құйып, ақыр соңынан жаманға айналдырып жіберді (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚОЖАҢДАСУ *Қожаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖАҢДАТ = е т. *Қожаң-қожаң еткізу; қодыраңдау.* – Ұлықты *қ о ж а ң д а т ы н* қойғанша, неге көш демейді бұл ел, түге (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚОЖАҢДАТУ *Қожаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖАҢДАУ *Қожаңда етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қодаңдау, тікеңдеу, қыр көрсету.* Үйіңе келген кісіні өлтірем деп *қ о ж а ң д а у і*сі емес пе бақсының (Бес ғасыр.). Бүгінде байсың деп, жуансың деп, жоқ ағайын *қ о ж а ң д а у ғ а* Құлмаканыштармен аралас болған соң қолынан келмей отыр (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ал ол біздің Байғазы сияқты ант атқан болса, еркекпін деп *қ о ж а ң д а у д а н* да, талай рет шашынды жұлудан да тайынбас еді (С.Мыңжасарова, Әйел бақыты). 2. *Зорлық қылу, күш көрсету.* – Енді бейбіт халыққа *қ о ж а ң д а у д а н* басқа сіздің қолыңыздан не келеді!? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұнда келе, [шешемді] әрі өкең, әрі бәйбішесі бірдей *қ о ж а ң д а й* «отырса басқа, тұрса аяққа» дегендей, таяқ астында ұстады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚОЖАҢ-ҚОЖАҢ: *қожаң-қожаң етті.* *Қожаңдады, қодыраңдады.* Үстінде сары ала милиция киімі, белінде «алты атары» бар, *қ о ж а ң қ о ж а ң е т е д і* (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚОЖАСУ *Қожасы етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖАСЫ = е т. *Қожа болғансу, мардымсу, қожайынсыну.* Ахмет бұрын бүйтіп *қ о ж а с ы н* сөйлегенді естімеген жан (Т.Нұртазин, Мұрат). Мен төзбеймін жат біреу *қ о ж а с ы н* жүрсе, бабаларымның қаны мен тері сіңген жерге (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз шак). Бар ма екен бізден, сірә, соры қалың?! *Қ о ж а с ы н*, қуалайды мүжық жарым. Қорлайды ұрып-соғып, ойламайды Мойнында қандай міндет, қарыз барын! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚОЖАСЫЗ с ы н. *Билеушісіз, иесіз.* Елдік, теңдік, бауырластық, құлсыз, *қ о ж а с ы з* күдіретті еңбек, бақыт ырыздығын тепе-тең бөліп тұтыну (Х.Ерғалиев, Шындық.). Аударылып асты-үсті, Астан-кестен болған жоқ. Шен, знақты *қ о ж а с ы з*, кеңесті кең құрған жак (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОЖАСЫЗДЫҚ з а т. *Қожасы жоқтық, иесіздік.*

ҚОЖАСЫН = е т. *Қожа болғансу, иесіну, қожайынсыну.* «Ха, ха, ха» - лап ұй толы жан, Кавказ тауы қанатында; Бір өздері *қ о ж а с ы н ы н*, Қақпаны ашып, жабатын да (Д.Әбілев, Танд. өлең.).

ҚОЖАСЫНДАЙ с ы н. *Қожасы тәрізді, иесіндей.* Олар өздерін осы өңірдің қонағы

емес, *қ о ж а с ы н д а й* санайды (Қ.Ұябаев, Қырда.). Түссесің самолеттен не поездан, Бір өзің *қ о ж а с ы н д а й* байтақ елдің (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ҚОЖАСЫНУ *Қожасын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о ж а с ы н у ы н* қоймады.

ҚОЖАШӨП з а т. ө с. ж е р г. *Басы жұдырықтай жұмыр болып өсетін, сырты түктүк ұзын құрай түрі.* *Қ о ж а ш ө п* үш-төрт буын болып шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЖБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Қауырсыны тығыз, түсі торғын сары, дуадақтар тобына жататын ірі құс.*

ҚОЖБАН с ы н. *Аса ірі, дәу, күжірейген.* Көрі *қ о ж б а н* қоңыр бұқа қызыл қашырдың соңында (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қожбан қара. *Еңгезердей, дәу қара (кісі).* Біздің үйдің жатаған бедеу қара көк биесіне мінген, оң жақтағы *қ о ж б а н қ а р а* жылқышы Сейфолла екенін мен бірден таныдым (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). – Ой сары ауыз, шырқымызды бұзды-ау, машинаға салып үйіне қоя бердік, – деді *қ о ж б а н қ а р а* екі алақанын бір-біріне ысқылай (Қоғамдық тәртіп.).

ҚОЖБАНТОПАЙ с ы н. ж е р г. *Жуас, жігерсіз, жасық.* Осындай әйел сенің теңің бе? Аяулым-ай, ардақтым-ай, қайдағы бір *қ о ж б а н т о п а й*ды қайдан тапқансың? (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Айгүлдің онда ойы жоқ. Түйсігі шамалы, бар болмысы *қ о ж б а н т о п а й* Тойбазармен тұрмыс құрғанда көрген күні не болмақ? (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ҚОЖДАМА з а т. м е т а л л. *Әртүрлі қож қоспаларынан тұратын металлургиялық реакция нәтижесінен пайда болған өнім.* Қож шикікұрым қоспалары мен арнайы пешішіне қосылатын *қ о ж д а м а л а р д а н*, металлургиялық реакциялар нәтижесінде пайда болған өнімдерден, металл мен отын күлінен айырылып алынған қоспалардан тұрады (ҚҰЭ).

ҚОЖДАМАЛАУ = е т. к е н. *Сұйық металл мен құймалар құрам бөліктерін қожбен байланыстырып, химиялық қосылыстар жасау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОЖДАУ = е т. *Отәтімді материалдардың жоғары температурада шикіқұраммен өзара әрекеттесіп, қожданған қабаттың пайда болуы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОЖДИ = е т. с ө й л. *Қонжси.* Құлақтарын қайшылып, жер тарпыған сәуегейліктің үстіне *қ о ж д и я* қонған қорбаң адам сұлу жылқының сынын кетіріп-ақ тұр (А.Сатаев, Дала.). Сәкен бүкіл өлке совнаркомының төрағасы болды

дегенді естісімен-ақ біздің Қареке-Тоқаның баласы біраз *қ о ж д и ы п*, төрағасымен кездесуді асыға күтті (А.Сатаев, Ақын ізі).

ҚОЖДЫҚ с ы н. *Қожға арналған, қож тәрізді. ≈ Қ о ж д ы қ* кеуектас. *≈ Қ о ж д ы қ* табалдырық. // *Қысыммен өңделіп дайындалған металл шала өнімдері мен бұйымдарындағы ақау* (Қаз. тілі термин. Кен.)

Қождық бітім. *Домна пештерінің шлактарына ұқсас лавалардың көпіршікті бітімі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОЖ-ҚОЖ¹ с ы н. *Бұжыр-бұжыр, бұдыр-бұдыр (тас).* Жер қабығы *қ о ж-қ о ж*, желке-желке, ұңғыл-шұңғыл тарғыл тас (Ф.Сланов, Очерк, өңгім.). Қара тас қалыпқа құйғандай қырланып жігі білінбей өріліпті. Қара келе жатып: «қалауын тапса *қ о ж-қ о ж* тас та қыш секілді әрленіп кетеді екен-ау» деп ойлады әмірші (Д.Досжанов, Жібек.). Көз көрімде ел жоқ: тек ұзын-сонар *қ о ж-қ о ж* тастар, сойдақ-сойдақ қарағайлар, алапат таулар ғана қоршап, күргейлеп тұрады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ҚОЖ-ҚОЖ² е л і к. *Қожылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қож-қож етті. *Қожылдады, қожылдаған дыбыс шығарды.* Мысық... қабырғаға құрулы кілемнің басына бір-ақ шықты. Одан жерге секіріп, бөлменің ішін опыр-топыр қыла, айнала жүгірді. *Қ о ж-қ о ж е т е д і*, көзінен от шашады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚОЖЫҚ с ы н. ж е р г. *Дәу, үлкен, зор.* *Қ о ж ы қ* бекіре кездесе, жылымды жырттып кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). // *Үлкені, дәуі (зат, нәрсе).* – Қазір мыналарды алып шығайық, сонысын көреміз. Егер *қ о ж ы ғ ы* болып шықса, мыналарды арқалап кайтеміз (Ә.Әлішев, Батыр.). Бірақ жалғыз-жарым қайтқандардың көбі манағы *қ о ж ы қ т а н* әлі де қорқып, серікпен кетісті (К.Сегізбаев, Дала жұлдыз.).

ҚОЖЫЛДА= е т. с ө й л. **1. Божылда** (*быжылдап қайнау*). Дабырласқан күйі жұрт үйге кіре бастады. *Қ о ж ы л д а п* самауыр да кірді (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Есіктің алдында көкем мен апам *қ о ж ы л д а п* қайнаған шайды енді ғана алдарына алып отыр екен («Лен.жас»). **2. Қож-қож еткен дыбыс шығару, қырылдап аласұру.** – Мырза, мынаны қараңызшы! *Қ о ж ы л д а п*, мияулап аласұрады. Құтырса керек (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚОЖЫЛДАУ *Қожылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫМЕК с ы н. ж е р г. *Тапал, ергежейлі.* Ол *қ о ж ы м е к* кісі (Қаз. тілі. диалект. сөздігі).

ҚОЖЫР с ы н. **1. Бұдыр, бұжыр.** Үйге қайтып тағы сар жамбас болып жата берудің жөнін білмей, көше шетіндегі *қ о ж ы р* тастың үстінде жалғызсырап жабығып отырған жерінде бір иман жүзді, ибалы жігіт сәлем беріп, қасына барғасын, кәдімгідей қуанып қалғаны бар (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі). Жолшыбайғы кездесетін тастар *қ о ж ы р ы н ы ң* ең биігіне шыққанда күркесі де көрінетін. Нұра бойынан қашып келген бетінде тұрғызған күркесі (Қ.Исабаев, Серт). Үйге келдік. Үй ортасын жаман *қ о ж ы р* пешпен бөлген, іншік. Іші қоксық. Өте кедей (С.Сейфуллин, Тар жол.). **2. Сүйкімсіз, жағымсыз.** – Теңерсің атаңның шекесі! – Өлеріңді білмей жүрсің ғой, *қ о ж ы р* доңыз. Жағыңды айырайын ба, осы! (А.Нұрманов, Құлан.). **3. а у ы с. Сұрқай түнеріңкі.** Қабағын түіп *қ о ж ы р* күз, Қарағай, қайың қалтырап, Талда аңырап әнші күс, Таста суыр тантырап (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қожыр бет. *Беті тегіз емес, безеу, әжім басқан.* Ақсұр әйелдің күйеуі қаркылдап күлді. Шойындай қара кісі еді. *Қ о ж ы р б е т і* жадырап, сүйкімді шырай шашты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бөкшендей, *қ о ж ы р б е т* қара кемпір шықты, Жақыпты құшақтап, бетінен сүйді (Б.Майлин, Шығ.). Елді шолып көрсең қорасан шыққан *қ о ж ы р б е т* пен таздар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚОЖЫРА= е т. **1. Малдың сүті кеміп, суала бастауы.** Қой, ешкі мен сиыр жаздығүні күніне екі рет, *қ о ж ы р а ғ а н* кезде бір-ақ рет сауылатын (Х.Арғынбаев, Қаз.этногр.). Күзде *қ о ж ы р а п* сүті азайғанмен, маңызы кемімей, қайта қоюлана түсетін сияқты еді, енді піспекпен май алу былай тұрсын, шайлықтан артылғанын ұйытқан қатыққа балалар жарымай жүр (С.Жүнісов, Ақан сері). Малдан сүт шықпай денесіне тартып *қ о ж ы р а й* қалса келесі күні күн жауады, күн суық болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). **2. а у ы с. Берекесі кету, ыдырау, тарау, сұйықтану, сиырқұйымшықтану, нәтижесіз бола бастау.** Көп ұзамай жәрмеңке *қ о ж ы р а п*, мал сиреп, адам азайып тарауға айналды (І.Жансүгіров, Шығ.). Сөйлемдерімнің бас-аяғы қосылмай, *қ о ж ы р а п* кете берді. Мен қалғып кетіп, басым сұлқ түскенде, селк ете қалып, комиссарға қарадым (Ә.Шәріпов, Біз – панфиловшы.). – Қожаның қарғысы тиген *қ о ж ы р а й д ы* деген бар. – Адал қожаның ғана қарғысы қожырата алар (Қ.Исабаев, Серт). **3. а у ы с. Жалқаулану, сылбыр тарту, босаңсу.** – Пішен болса мынау, әлі шөмеледе жатыр. Жаңбыр жауса құрыдық, – деп, тап құлақ

түбінен ызындаған шегірткедей Бекей шыр ете қалды. – Сен жұмысқа *қ о ж ы р а п* кеттің (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Аруағы қожырады. с т и л ь. *Қарқыны қайтты, мысы басылды.* Ертеңінде күрес – Поддубный мен Қажығалидың күресі еді, қарқыны қайтып, *а р у а ғ ы қ о ж ы р а ғ а н* палуан төрт минут алысып барып жығылды (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан).

Көңілі қожырады. *Еңсесі түсті, мазасы кетті.* Көптің *к ө ң і л і қ о ж ы р а р*, Көрсетсең күшпен мұшынды! (Үш ғасыр).

ҚОЖЫРАЙ= е т. 1. *Күжірейю, қоржию.* Таза, жеңіл киінген оқымысты азамат аюдай *қ о ж ы р а й ғ а н* қыр қазағына құшағын жайды (Ә.Көшімов, Лашын.). Бекетке түскен бойда Толқын *қ о ж ы р а й ғ а н*, сырты ала-шұбар ішігін, қызыл барқыт шапанын, қынама бел көк дүрия қамзолшең боп шыға келді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Екеуі де *қ о ж ы р а я*, сүзісе келіп айнала берді де ұстаса кетті. Жығам деген сеніммен ұстаған Тұрардың аз-кем арам ойы да бар (С.Шаймерденов, Өмір нұры). 2. *Жайласып отыру, қонжю.* Ақсақалдар қаңқылдасып састы. Тысқа шығып, қораның ішіне алқақотан малдастарын құрып отырды. Жемтікке үймелеген күшігенше *қ о ж ы р а й ы п* отырысып, сөйлесіп ақылдасты (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚОЖЫРАЙТ= е т. *Күжірейту, қоржиту.* Ол мүйізін адырайтып, Желкесін *қ о ж ы р а й-т ы п*, Көзін шадырайтып, Тепсіне дауыстады (М.Рашев, Біле қойдым). Мұндай шақтарда кезек күтіп телмірмей өз қажетін кие, соға сұрап алып үйренген жорға Өтеуәлі танауын *қ о ж ы р а й т а* күлімдеп, ең алда тұрған қартаң кісіге таяна беріп: – Сәлем, Шамырат әке, – деп қолын ұсына қойды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚОЖЫРАЙТУ *Қожырайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРАҚ с ы н. с ө й л. *Қожыр.* Осыдан кейін әкенің мейірімі сұмдық асқынды. *Қ о ж ы-р а қ* шеке оған дүниедегі ең сүйкімді шырайдай әсер етті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ҚОЖЫРАНДА= е т. с ө й л. *Қодыраңдау.* Бірапшы осы *қ о ж ы р а ң д а ғ а н* Отарбайға шай, қантқа сатқан қорқау ағасы жең ұшынан жалғасып, үнсіз қалдырыпты (С.Бегалин, Замана.). – Әй, сен елдің бөріне *қ о ж ы р а ң-д а м а й*, кеткеніңе не ақы аласың? – деді ол сабырлы үнмен Рыскелдинге. – Кәне, тайып тұр!.. (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚОЖЫРАНДАУ *Қожыраңда етістігінің қимыл атауы.* Дегенмен өзге ағайынға *қ о ж ы-р а ң дау* үшін бұл есім ат-шапаннан кем емес. Не

хандығы, не мемлекеті жоқ сұлтаншықтардың жаңбырдан кейінгі атқұлақтай көбейіп тұрған шағында, олардың арасымен өтуде қиын болатын (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.).

ҚОЖЫРАҢҚЫ с ы н. *Берекесі жоқ, қожыраған; ебедейсіз, икемсіз.* Бұрын әжептәуір малти білуші едім, қазір қимылым *қ о ж ы р а ң қы*, үстімдегі киімім қармаққа байлаған қорғасындай тереңге тартып барады (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚОЖЫРАҢҚЫРА= е т. *Берекесі қуш, сөні кету.* Кейінгі екі-үш жыл ішінде аударма *қ о ж ы р а ң қ ы р а п* барады. Бұл істі жандандырып, қауырт қимылдау жөн болар еді («Қаз. әдеб.»). Айтқанындай көп ұзамай асай-мүсейін сүйретіп дегендей құрылысшылар келе бастады. Басталуы жап-жақсы екен, кейінірек *қ о ж ы р а ң-қ ы р а п* кетеді (А.Айтбаев, Атамекен).

ҚОЖЫРАҢҚЫРАУ *Қожыраңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРАС= е т. *Берекесі кету, ыдырау. // Айырылысу, ажырасу.* «Өзгенікі бір сәрі, ауылда жесір әйел аз болып, соның тобын көбейтейін дегендей күйеуге шығар-шықпастан *қ о ж ы р а с ы п* (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр).

ҚОЖЫРАСУ *Қожырас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРАТ= е т. 1. *Берекесін кетіру, сөнін кетіру.* Аздан соң долы боран қатайып, ала сапыран басталды. Қойларды суық сорып *қ о ж ы р а т ы п* жіберді (Д.Қасенов, Серт). Егер қыстың қысылтаяң кезінде әрекетін әлжуаз етіп жүргендерді еркіне жібере берсек, жұмысты да *қ о ж ы р а т ы п* аламыз (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). 2. *Әнінің, сөздің, күйдің т.б. қадір-қасиетін, нақышын кетіріп бұзу, шашырату.* – Жоқ, жоқ! Мүлде олай емес. Ботакеннің сөзден тыйылу себебі басқада. Бұл кісі көп сөйлеп, *қ о ж ы-р а т а т ы н* көк сокқандарды жаратпайды. Ондайларға жұлдызы қарсы (С.Алдабергенов, Асу). Айтқан сөздің бөзін шығарып, *қ о ж ы-р а т ы п* жеткізеді-ау. Сондықтан да Үміттің іші жылымай-ақ қойды. Көбінесе салдырап, өзі сөйлеп Айтқан аузын бұған өгіздей үнсіз қала берді (Б.Тілегенов, Уақыт). Іштей дауысын бір қалыпқа келтіре алмай «Екі жиреннің» ырғағын быж-быж ғып *қ о ж ы р а т ы п* жіберді. Шыпылдап маңдайынан тер шықты (І.Жақанов, Махаббат вальсі).

Күш-қуатын қожыратпады. *Тұғырынан таймады, қайраты бойында болды.* Жасы алпыстан асса да *к ү ш-қ у а т ы н* әлі *қ о ж ы р а т-п а ғ а н ы н* көрген жұрттың түгел айызы қанды... (М.Танекеев, Қажымұқан).

ҚОЖЫРАУ *Қожыра етістігінің қимыл атауы.* 1. *Малдың сүті кеміп, суала бастауы.* Қ о ж ы р а у – төлі бөліну, төлін іздемеу, емізбеу, сүт бермеу (Ж.Бабалықұлы, Мал атау.). 2. *Малдың үйірден қалып, күйі кетуі.* Қ о ж ы р а у – үйірден қалу, көрілік немесе бедеулік, үйірін қайырмау, үйірін қызғанбау (Ж.Бабалықұлы, Мал атау.). 3. *Берекесі кету, ыдырау, күйреу, күйзеліске шырау.* Патшалар мен қағандардың «көк тіреген» заманында олардың өлімі қоғамның қ о ж ы р а у ы, елдің божырауы ретінде қабылданады (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.). Жаулап алушылық Орта Азияда қалалар мен сауданың қ о ж ы р а у ы н а, шаруашылықтың күйреуіне әкеліп соқты (ҚазССР тарихы). 4. а у ы с. *Тауы шағылу.* Үйінде үрейленіп, моральдық-психологиялық азап шеккен, арпалысқан. Қорыққан. Қылмыс ізі суығанша қуыстануы, қ о ж ы р а у ы табиғи құбылыс (Т.Қызыров, Махаббат.). 5. *Әннің, сөздің қадір-қасиеті, мәнісі кету, шашырау.* Қыз сол жымиған күйі үнсіз қалды. Үнсіздік Нұрбекке ұнамайды, өңгіме сабақталмай қ о ж ы р а у ы мүмкін, сондықтан да ол жалма-жан сөзін жалғастырды (С.Еркебаев, Ауыл кештері).

Рухани қожырау. *Адамның, халықтың, ұлттың мәдени, рухани дүниесінің, тағы да басқа адами құндылықтарының азып, төмен түсіп кетуі, құлдырауы.* Р у х а н и қ о ж ы р а г а н ұлттың басым көпшілігінің нарықтық қатынастың арнайы тәсілімен қалыптасу жағдайында материалдық жағынан да қалжырауға түсуі дегеніміз осы (Н.Әлімбай, Қазақ этнол.). Р у х а н и қ о ж ы р а г а н ұлттың қоғамдық қатынасқа, нарықтық қатынасқа көшуі мейлінше ауыр жағдайда өтеді (Н.Әлімбай, Қазақ этнол.).

ҚОЖЫРАЮ *Қожырай етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРҚАЙ с ы н. *Қожырлау, кедір-бұдыр.* Махмұт осы таудың етегінде еді, енді бір уақытта қ о ж ы р қ а й оба тастардан жеңіл ырғып-ырғып өтіп, Баянға бастады (Бәйшешек). Сазарып сары таң атты. Сайдың қоңыр, қ о ж ы р қ а й оба тастарына ауылдың маңынан ұшып шыққан қанды тұмсық қарғалар қонды (І.Жансүгіров, Әңгім. фелъет.).

ҚОЖЫР-ҚОЖАЛАҚ с ы н. *Кір-қожалақ, лас.* Самогоншы кержактардың мұрны тәрізді қ о ж ы р-қ о ж а л а қ, балшық танауын оқтын-оқтын кәрі бұқаша шиырып-шиырып қояды (С.Байзақов, Адам.).

ҚОЖЫР-ҚОЖЫР с ы н. *Тегіс емес; бұжыр-бұжыр.* Аждаһадан жер жиіркеніп,

жиырылыпты, тау тітіркеніп, теңселіпті, осы тұрған Қарабура бір ағарып, бір сазарыпты, ақырында қ о ж ы р-қ о ж ы р тас болып, қатышы да қалыпты (М.Тиесов, Дала перзенті). Жүйкесі шаршады. Қарт көзін ашты. Жетпіс бес жыл өмірінің куәсі болған қарлы жондарға, қ о ж ы р-қ о ж ы р қойтастарға, қыз емшек шағылдарға, сонан соң тұңғыық аспанға обырлана көз тастады (К.Сегізбаев, Ашылм. сыр). Шалдың бетіне қарап отырып еріксіз күлкім келді. Әлпеті біртүрлі – қ о ж ы р-қ о ж ы р, сиырдың ұйқысы іспетті (О.Бөкеев, Үрке).

ҚОЖЫРЛА= е т. *Қожыр-қожыр ету.*

ҚОЖЫРЛАН= е т. *Қожыр-қожыр болу, бұжырлану.* Мүйіздері әрі қ о ж ы р л а н ғ а н кырлы, әрі жуан (С.Мұқанов, Саяхат.). Қазір де көзінің түбіндегі қ о ж ы р л а н ы п жазыла бастаған жарасын сипап қойып, ара-арасында қарқылдай күліп, өңгімені бөстіртін отыр (Ә.Сараев, Бозқырау). Мұнда буын қалғасы қабынып өзгереді де, буын шеміршегі біртіндеп қ о ж ы р л а н ы п, шорланады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ҚОЖЫРЛАУ¹ *Қожырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРЛАУ² с ы н. *Аздап қожыр басқан, бұжырлау.* Бұл майшының інісі екен. Қара қ о ж ы р л а у келген, сопақ бас, дөң мұрын, ұзын бойлы, ожыр баланы бәріміз де танитын едік (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

ҚОЖЫРМАҚ з а т. *Беті тегіс емес, бұжыр-бұжыр, бұдыр-бұдыр.* Қалың қ о ж ы р м а қ, жуан дөңбек ломмен ырғап қозғап көрді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Тал сыдыру білекті мен ептінің ғана қолынан келетін жұмыс па деп қалдым. Қара қ о ж ы р м а қ қабығы оңай сыдырыла қоймайды (Ж.Мусин, Туған үй.).

ҚОЖЫРМАҚТАН= е т. *Қожырлану, бұжырлану, қожырмақ болу.* Алдымдағы белестен астым. Қ о ж ы р м а қ т а н ы п жапырайған қарамықтар көрінді. Жетіп келдім. Бір-екі ит үрді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚОЖЫРМАҚТАНУ *Қожырмақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЖЫРМАҚТЫ с ы н. *Қожырмақ қабығы бар, қожыр-қожыр.* Қ о ж ы р м а қ т ы жуан қайыңдар көктем күнінің жылы сәулесіне шомылып, жапырақ жара бастапты (З.Иманбаев, Дала.).

ҚОЖЫРСЫЗ с ы н. *Қожыры жоқ; бұдырсыз.* Бала қайыңның қ о ж ы р с ы з қабығынан қайнатқан қаймақ-сағыздай созылған қайырмасында көтерілген көңілді тауы шағылмаған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚОЖЫРТ = е. т. *Жөн-жосықсыз сөйлеу, былжырау.* «Құдай сақтасын, машахаты көп, біздің жағдайымызға қолайсыз мал екен», – деп *қ о ж ы р т ы н* отырғанын Қабылбектің де құлағы шалған (А.Мұқатаев, Директор.).

ҚОЗ з а т. *Шоғы сөнбеген ыстық құл, қоламта.* Құяң ауруымен ауырған адам беліне ыстық қоламта, *қ о з* басса да жаман болмайды (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Өзене үңіле қараған көзге, не отты пештің *қ о з ы*, не қорыған алтын секілденіп, аспанның алтын шапақ сәулесіне араласып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Байқамай шала күйген толып жатыр, Қолымен *қ о з* боп жатқан отты көсеп (Әсет, Шығ.). Ақылсыз нені аңғарар, көз болғанмен, Кім тыңдар өтірікті, сөз болғанмен. Қалғансын жалыны өшіп, шоғы сөніп, Қазанды қайната алмас, *қ о з* болғанмен (Өнер бәйгесі).

Қозға көмілген шоқтай. б е й н. *Ұмытылмаған, жүрек түкпірінде жатқан, жалыны өшіпеген (сезім, махаббат туралы).* Сафураға деген барлық сезімім мен ықыласым қанша суыды десем де жүрегімнің бір түкпірінде оған деген сәуле *қ о з ға көмілген шоқтай* жасырын сақталып қапты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Қоздың табындай. *Күйіп қаларлықтай, ыссы, ыстық.* Дене тигізген топырақ әйтеуір күндізгі *қ о з дың табындай* ыссы емес, жылы сияқты тәрізденді (А.Мекебаев, Аңызак).

Қоз тастады. *Өшіктірді, өршелендірді.* Қарсылық құмарлыққа *қ о з т а с т а й д ы* ғой, әсте, қарулы білек қыз жүзін қайтсе де бұрып, екі ерін жалын боп ұшырасты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚОЗ = е. т. *Бір әрекет-істің я уақиғаның өрши түсуі, асқынуы.* Біза ашуы *қ о з а* түсті, өзін-өзі түтіп жердей (Ә.Тарази, Бұлтқа салған.).

Арқасы [делебесі] қозды. *Кеу-кеуге ерін қызды, көтерілді, желікті.* Почташы шалдың соғыста жүргенде бір шаригін фашист атып түсіріпті деген қауесет бар. Рас шығар. Сәл нәрсеге *а р қ а с ы қ о з ы н* шыға келеді өстіп (Д.Досжанов, Келіншектау.). Желікті, желінді, шабыттанды. Күйге бергісіз сазды сарынның аяғы «қалала-лай, қалала-лай» боп қайырылғанда, әншінің *а р қ а с ы қ о з д ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Аздан кейін қос қолын жоғары көтеріп, *д е л е б е с і қ о з ы н* кеткен қалың топтың шуылын зорға тарқатты Қарабай (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Оның өлмес жырларын оқып өскен ұланның Отан үшін *д е л е б е с і қ о з б а й*, бүйірі қызбай, селсоқ-сұлық қалуы мүмкін еместей (М.Әлімбаев, Көңіл күнделігі.).

Аруағы қозды. *Жыны келді, ашу шақырып, жанжал шығарды.* Бір шал Еламаннан түрік елі жөнінде сұрады. Балықшылар елеңдеп, Бастарын көтеріп алды. Кейбір діндар кісілердің *а р у а ғ ы қ о з ы н* кетті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Жыны қозды [ұстады, түсті, құрысты]. *Бізасы келді, ашуланды.* Ермек үнсіз үңіле түскен сайын, Жұмабектің *ж ы н ы қ о з ы н*, ызаға булығып, сұлу жүзі дуылдай бастайтын (Т.Ахтанов, Дала сыры). Үстіне баса-көктеп кіріп келгеніне қазір *ж ы н ы қ о з ы н* жатыр. Бірақ ашу шақыруға әл жоқ (С.Елубаев, Жарық дүние).

Кәрі жыны қозды [ұстады, түсті]. *Ашуы келді, ашулы айбарға көшті; намыстан ашуға мінді; шабыты келді.* *К ә р і ж ы н ы қ о з ғ а н* екен, – деді Мәмет Жақыпқа (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Махамбет *к ә р і ж ы н ы қ о з ы н*, саңқылдады. – Тасаттық азаттық әкелмейді. Қару жиіу керек (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Намысы қозды. *Арланды, ар-намысы оянды, намыстанды.* Төңірді катал жазғырып, Нала *на м ы с ы қ о з ғ а н-ды* (Х.Ерғалиев, Жанарымда.). *Қ о з с а* менің *на м ы с ы м* жатады оның өлкесі, қарсы шығып салқынқанды төзімге күрес ашып, ұран сап! (Т.Медетбеков, Мәртебе).

Өкпесі қозды. *Өкпе-реніші асқынды, араздасты.* Құдай бұздырса тарының дөнін бөліп жеген достың да таудай *ө к п е с і қ о з а д ы* (С.Сматаев, Елім-ай).

Сезімі қозды. *Шабыттанды, әсерленді, махаббаты оянды.* Оның көңілін қажайтын жайт – екеу: ең әуелі – ескі *с е з і м і* қайта *қ о з ы н*, Қабираны аңсады (М.Сқабаев, Ұят тур.).

ҚОЗА¹ з а т. к ө н е. *Алтын-күмістен жасалып, ортасына тас орнатылған сырт және бас киімге қадайтын әшекей бұйым түрі.* *Қ о з а* – сәукелеге, шолпыға теңгеден моншақ тізгенде алақан болып тұратын іші қуыс әшекейлі күмбезше күміс (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). *Қ о з а л а р д ың* сабақтары қызыл, көк, жасыл су моншақтардан жасалып, әртүрлі теңгелермен, таналармен, сабақты түймелермен әшекейленеді (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Халық зергерлері көбінесе білезік, өңір жиек, сақина, сырға, тіс шұқығыш, қиықша, *қ о з а*, шолпы, алқа... сияқты адамның өз бойын әсемдейтін заттарды жасады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Қоза сырға. Қозалы сырға. Шайқалып кеткен *қ о з а с ы р ғ а с ы* сыбыр еткендей болды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚОЗА² з а т. к ө с. *Мақта өсімдігінің сабағы; қозапая.* *Қ о з а* шабықтан түскі үзіліске келген Тұрсынайда ес жоқ (З.Асабаев, Ар соты).

Мақталықтың аяғына жете беріп тоқтады да, бір түп *қозаның* түбін ашып қалды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Шығарған сөзім шырайлы, – Мақтасындай *қозаның* қадірін білген ерлерге, – Әсеріндей бозаның (XX ғ. бас. қаз. акын.).

Қоза аралығы. *Мақта өсімдігінің әрбір түбінің арасы.* Қ. Мәуленов *қоза аралығын* культивациялаудың біріншісін аяқтады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоза баптау. *Мақта өсімдігін күту.* Ол *қоза баптау* жөніндегі өз тәжірибесін емірене тұрып, сүйсіне баяндады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоза жаппай көріну. *Мақта өсімдігінің жер бетіне біртегіс шығуы.* Қазір жер бетінің қабыршағын көтеріп, қау боп шығып келе жатқан *қоза жаппай көріне* бастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоза жапырағын түсіру. *Мақта өнімін мәшинмен жинау үшін химикат арқылы қоза жапырағын қуратып, жапырақсыздандыру.* *Қозаның жапырағын түсіруді* кеш бастадық да, қапыда қалдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоза көшеті. *Мақта өсімдігінің түбі.* Бригадада *қоза көшеті* сирек, жұмыстың сапасы да нашар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоза қалыңдығы. *Мақта өсімдігінің түп санының жиілігі, тығыздығы.* *Қозаның қалыңдығы* ойдағыдай болуын қамтамасыз ету шараларының орындалуына қатаң бақылау орнатылсын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЗА³ з а т. ж е р г. Қоз (*ыстық табы азаймаған ыстық құл*). Жуынатын су жылып тұрсын деп ылғи қара құманның бөксесін ошақ көмейіндегі *қозаға* көміп қоятын (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚОЗАДАЙ *с ы н. Қоза тәрізді жылды бар, қоламта тәрізді.* Тым құрса үп еткен жел де жоқ, Қимылсыз, селт еткен пенде жоқ. Тек қана шуақ күн маздап тұр Секілді *қозадай* сөнген от (М.Мақатаев, Шығ.). Қарауыл төбені шырқ айнала түнгі аспанның жұлдыздарындай әскер қостарының оттары құжынайды; төбеде – жер қайысқан қалың қолдың ығы-жығы қостарының отындай жұлдыздар самсайды; біреулері әлі маздап тұрса, енді біреулері жерошақта қалған *қозадай* солғын бозарады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚОЗАҚ *з а т. ж е р г. Бөз тоқитын өрмек.* Келінім *қозақ* тоқитын еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЗАҚ-ҚОЗАҚ *с ы н. Өзек-өзек.* Қарақұм ішінде жан-жағы шағыл, ортасы *қозақ-қозақ* жерлер бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЗАЛЫ *с ы н. Қозасы бар, қоза тағылған.* *Қозалы* шолпылар да негізгі алақан төңірегіне үзбеленген ромб, тұмарша, домалақ қозалардан құралып, көптеген салпыншақтардан тұрады (С.Қасиманов, Қаз.қолөнері). Басында шошақ, төбесіне *қозалы* асыл тас орнатылған, етегі делдиген айыр қалпақ (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Қозалы бидай. *б е й н. Қызыл күреңденіп толысып, пісіп-жетілген астық (бидай).* *Қозалы* күрең шашақ қызыл *бидай*, Кетуге қызығынды тұрмын қимай (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

Қозалы сырға. *Қымбат, бағалы сырға.* Оның құлағына таққаны *қозалы сырға* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қозалы үкі. *Бөрікке қадайтын үкі қауырсынын ораған әшекей.* – *Қозалы үкі* таққан бөркі жағына қисайып та кеткен, алқыталқы әндетіп, Ыбырай Хақимамен айтысып келе жатады (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай.).

ҚОЗАЛЫҚ *з а т. Мақта егілген егістік жер.* Сәскеге жақын Сейітбек культивация салып жүрген *қозалық тағы* сушы Жұман қартты көрді (О.Тәжиева, Қара қолған). Ұлжалғас ертесіне мақташыларға қосылап, *қозалыққа* беттеді («Білім және еңбек»). Ай туып, айнала біршама жарық тартқанша екі бригаданың *қозалығын* сыдыртып сүзіп өттік («Қаз. әдеб.»).

ҚОЗАНА: *қозана тіледі. Тіршілікке, жарық дүниеге шығуға талтынды.* Талай түндер Қарагөз шыдай алмай, қасына қызметкер кемпірді шақырып алып, денесін сипатып, жарық жағып қойып, күрсініп, жүдеп отыратын. Бұл оның ішінде тіршілікке ұмтылған жаңа өмір ұрығының жарық дүниеге шыққысы келіп *қозана тілегені* еді (М.Әуезов, Қаралы сұлу).

ҚОЗАПАЯ *з а т. Қоза².* Мұхаң машинадан түсе қалды да, сонау мақтасы жаппай ашылған биік те қалың *қозапа яны* аралап, «ақ алтын» жинаушыларға қарай аяңдады (Ә.Омаров, Асыл арман). Даналық үйінен тапқан пайдам *қозапа ямды* үйіме жеткізуге зар болып келемін, – ол арқасындағы отынның жерге түсіріп, белін тіктеді (Д.Сапаров, Өткен күн.). Таразы басына жақындаған сайын жүрегі жел үрлеген мақта жапырағындай тынымсыз лүпілдеп, аяқтары *қозапа яларға* ретсіз шалыныса береді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ҚОЗБА *з а т. Есіріп кететін ауру, ұстама.* Стенокардияның *қозбасы* ұстағанда, адамның кеуде сүйегінің асты қатты шаншып ауырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Арқасының қозбасы бар. *Қызба, өршіп кететін, желөкпе.* Ән біткен сайын дуылдасып,

арқасының қозбасы бар желөкпе немелер өңеші жыртылғанша айқайлап, қошамет жаудырып, азан-қазан болады да, жаңа бір өн басталғанда жаңағы у-шудың бәрі жым-жылас тыйылып, жұрт тағы да сілтідей тынып қалады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Қозбасы ұстады. *Есіріп кететін ауруы қайталады, көтеріліп ауырды.* Ол анасының өзіне-өзі келген сәттегі берекесіз қимылына, *қозба* ауруы *ұстани* *ған* сәтте от басына барып, түсініксіз бірденелерді айта жөнелетін әдетіне және сол сөздер арқылы оның кіресілі-шығасылы есінде нендей өзгерістер болып жататынын айнытпай тап басуға әбден үйреніп, көндігіп алды (С.Санбаев, Аруана).

ҚОЗБАЛЫҚ з а т. *Қозып кеткіштік, тез қозып көтеріліп кететін ауру, ұстамалы дерт.* Гипертонияда аса *қозбалыққа* бейімділік, әсіресе сезім әрекеті көтеріп кеткен қозбалық (Биология).

ҚОЗҒА = е т. **1.** *Бір нәрсені қимылдату, қыбырлату.* Әрі-бері басып, қолын *қозғап* ишарат жасаса да әлгі адам мұны түсінер түрі жоқ («Қаз. әдеб.»). **2.** *Орнынан тұру, қыбырлап, әрекет жасау.* Аякең көзін уқалап, үлкен денесін *қозғап*, амалсыздан жер таянды (Р.Токтаров, Ертіс.). Түн ортасында таңның атуын күтіп тұрғаннан не шығады деген ой мені орнымнан *қозғады* (Б.Момышұлы, Шығ.). **3.** *Затты, нәрсені бір жерден екінші жерге жылжытып, орнын ауыстыру.* Еркімен ойнаған бала өр нәрсені *қозғайды*, шашады (С.Мұқанов, Есею жыл.). **4.** *Ұстау, қолға алу, тию.* Неден қалған бұйым екенін кім білсін, өйтеуір ешкім *қозғай* қоймайтын (Қ.Исабаев, Қарабала). **5.** *ауыс. Әңгіме айту, сөз бастау.* Досымбек көп алдында салмақты пішінмен сөз бастап, екеуіміздің арамыздағы достықтың тарихын *қозғады* (С.Омаров, Өмір.). Анадй жерден өзге жігіттер көрсеткенде, Сақайбайдың Мұқашы тілмаш, әке-бабадан *қозғап* алып кетті (І.Жансүгіров, Әңгім. фелбет.). Енді жайлаудағы малшылар бас қосса болды, осы мәселенің төңірегінде сөз *қозғап*, коммунистік жарыстың қажеттілігін өңгімелей бастады (М.Неталиев, Үлкен жол.). **6.** *Қайта қарау, жаңғырту.* Ерді шайтан жеңгені, Біткен істі *қозғаса*. Адамдықтан қалғаның, Балалап уәдең қоздаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Дерт қозғады. а) *Ауруы күшейді.* ә) *Уайымы үдеді, шері күшейді.* *Қозғалған дертке.* Өршіген өртке, Мың да бір дауа, Тозды шөп (Б.Күлеев, Шығ.).

Жүректі қозғады. *Толқытып, тебіреңтті.* Сол күштің дін өзекті ортасына тақаған сайын

жүректі қозғап, көңілді өрекіңтер әлдебір қасиетті әсері сезілетін (Д.Досжанов, Жібек.).

Сөз қозғады. *Белгілі бір мәселе жайында әңгіме-дүкен құрды, мәселе көтерді.*

ҚОЗҒАҒЫШ с ы н. *Қозғайтын, қозғай беретін.* *Қозғалғыштар* үшін бетоннан жасалған, бір жерден екінші жерге көшіріп жүруге болатын іргетастарды қолдану, бұрғылау мұнараларының құрылысын оңайлату Жезқазған кендерін бұрғылау жұмыстарын бұлжымайтын категорияларға бөлу, оларды мөлшерлеу ісін дифференциялау, осылар сияқты басқа да толып жатқан жаңа шараларды іске асыру геология-барлау ісінде жұмыс уақытын барынша толық және жақсы пайдалануға бірден-бір жол ашты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҚОЗҒАҒЫШТЫҚ з а т. *Қозғай бергіштік.*

ҚОЗҒАҚ: *қозғақ қақты.* с ө й л. **Қозғалақ қақты.** Кейде жер шұқып қап, кейде қымыңдап, *қозғаққағады* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ұйқыға жылдам Жәлел де төсегін әлсін-әлі сықырлатып, *қозғаққағады* (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚОЗҒАЛ = е т. *Орнын ауыстыру, баяу қимылдау.* Кәрі Каспий қара көк көзін, Жылы жүзбен Терекке амандасты, Жыбыр қағып, *қозғалып*, сылқ-сылқ күліп, Қатынды алды, қитықсыз араласты (Абай, Тол. жин.). Жеңіл машина болымсыз ғана *қозғалып*, сырғып жүріп кетті (Б.Токтаров, Қыран.).

Жер қозғалса да қозғалмайды. *Байып-ты, байсалды, салмақты, сабырлы, ұстамды.* *Жер қозғалса да қозғалмайтың*, қорғасындай салмақты адам (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сүйіндік сабырлының сабырлысы. Өзіне тапсырылған істі әбден бітірмей шаруаға *жер қозғалса да қозғалмайды* («Соц. Қаз.»).

Жүрегі қозғалды. *Шошынды, жүрекшайлы болды.* Ажалы жоқ десейші қайта, көшеде жығылып қалып, үстінен жүк машинасы жүріп өткенде, дөңгелектің аралығында қала беріпті... Содан *жүрегі қозғалып*, бір жылға дейін шошымалы науқасқа да шалдықты (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Қиялы қозғалды. с т и л ь. *Қиялға батты, әр нәрсені ойлады, ой, қиял жетегінде кетті.* Ал Баянауыл басына қарасаң ол сенен бірдене сұрағандай болып тұрады. Соған жауап іздеймін деп сенің *қиялың қозғалады* (Қ.Исабаев, Қарабала).

Қозғалатын мүлік. *Мүліктік игіліктер мен құқықтар қатарына жататын азаматтық құқық объектілерінің бірі* (Қаз. тілі термин. Заң.).

Қозғалмайтын мүлік. э к о н. *Жылжымайтын мүлік.*

Сөз қозғалды. *Әңгіме өзегіне айналды.* Солай бола тұрса да біздің әдеби журналдарымызда, теориялық айтыстарда бұл мәселе туралы сөз қозғалған жоқ (Ф.Мұстафин, Ой әуен.).

Ұйқыға кеткен айдаһардай қозғалмады. б е й н. *Бір орнынан тапжылмады, табандап тұрып алды.* Өйткені Сырдың орта шенінде, інінде ұйқыға кеткен айдаһардай қозғалмай, алдағы соғысты күтіп, Алтын Орданың Мөңке Темір басқарған елу мың атты әскері жатқан (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ҚОЗҒАЛАҚ с ы н. *Дамылсыз, мазасыз, қозғалғыш.*

Қозғалақ қақты. *Қозғалақтады, мазасызданды, тытыршыды.* Қыз үндемеген сайын лейтенант ыңғайсызданып, қозғалақ қағады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сиулер бұл әңгімеге ықылас білдірді. Ал Бобров қозғалақ қағып, ыңғайсыздана бастады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

ҚОЗҒАЛА-ҚОЗҒАЛА ү с т. *Жылжыт, ілбіт, баспалап.* Іргеде бүкқан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚОЗҒАЛАҚТА= е т. *Қимылдау, қозғалу; шыдамсыздық таныту, тынышсыздану.* Арқасы әбден қозып, орнында отыра алмай, малдасын құрған күйі қозғалақтап, алға қарай жылжи берген, жылжи берген (М.Мағауин, Қаянда.). – Дәулеткелді безек боп, не отырамын, не тұрамын білмеген кісіше қозғалақтап кетті (Б.Нұржекеев, Бір. махаб.). Ағаш арасынан саулаған ай сәулесі ғана Оспаннның бетіне, өне бойына жыбырлаған жапырақтардың тірі көлеңкесін түсіріп, жел соққан сайын тынымсыз қозғалақтайды (О.Бөкеев, Өз отың.).

Қозғалақтап кетті. *Бір орнында отыра алмай, тытыршыды, тынышы кетті.* Көне, жолдастар, ауылымызға келетін сол алтын жұлдыз үшін көтерелік! Мына сөзді естігенде, Жанұзақ орнында отыра алмай қозғалақтап кетті (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚОЗҒАЛАҚТАС= е т. *Абыр-сабыр болысу, дағдарысу.* Біразға созылған ауыр үнсіздіктен соң Қатира орнынан тұрғанда, жұрт қозғалақтасып қалысты (К.Оразалин, Кеңбайтақ). – Әй, Тұрсын-ай, – десіп жігіттердің бірі күліп, бірі өкініп, ат үстінде қозғалақтасып алды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Топ қозғалақтасып қалды. Сыбыр-күбір көбейді. Сәлден

соң біреуі сытылып шықты (М.Қабанбаев, Кермек.).

ҚОЗҒАЛАҚТАСУ *Қозғалақтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАЛАҚТАТ= е т. *Қозғалту, қимылдату.* Қазақ жігітінің мұнда шаруасы жоқ, адамсың ба, итсің бе демейтін сияқты, теріс қарап керіліп, талып қалған денесін қозғалақтатып тұр, Қодарқұл (Ә.Тарази, Асу). Қылышбай иығын қозғалақтатып, көзі жыпылықтап, теріс қарай берді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Бас дәрігер мұның сөзін мүлде елемей ішек-сілесі қата денесін қозғалақтатып қатты күлді (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

ҚОЗҒАЛАҚТАТУ *Қозғалақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАЛАҚТАУ *Қозғалақта етістігінің қимыл атауы; қимылдау, қозғалу, тынышы кету, мазасыздану.* Үй иесінде бір қозғалақтау бар. Бір кіріп, бір шығып тыныштала алмай жүр (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚОЗҒАЛАҢ з а т. ж е р г. *Қозғалыс, қимыл күрес әрекеті.* Қарсаңда Жұпар өлер, оның қолы, қалған да даяр болып қозғалаңға (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Әдеби-көркем шығармалардың кейіпкері, 1905 жылдың қозғалаңында патша әкімшілігіне қарсы оқ атқан («Қаз. әдеб.»).

Қозғалаң болды. *Көтеріліс болды, дүрбелең туды* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЗҒАЛҒЫШ с ы н. **1.** *Қозғала беретін, қимылдағыш, бір орнында тұрмайтын.* Ұрғашысы туып, балалары іннен шыққан кезде зорман таңертеңнен кешке дейін қозғалғыш келеді (М.Исмаилов, Зорман.). Ұзақ сақталған жұмыртқада түйірлер босаңсып, сары уыз қозғалғыш болады (Құс өсіруші.). **2.** *Жер сілкіну апатына қиырағыш.* **3.** а у ы с. *Жеңіл қимылдайтын, ширақ.* Тез қозғалғыш, тағы да тез аңғарғыш, Бір көргенін жадында түйіп қалғыш (Ә.Тәжібаев, Кеше.). **4.** а у ы с. *Ашуланшақ, жүйкесі шаршаған.* Соңғы кезде жүрегім әлсіреп, нервім тез қозғалғыш болған (З.Иманбаев, Солма. гүл).

ҚОЗҒАЛҒЫШТА= е т. с ө й л. *Қозғалақта.* Неге екені белгісіз осы құлыптастың жанында отырып Отамалының ұйқысы келді. Сосын қозғалғыштай бастады (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек). Қызыл теңізден Кенияға дейінгі Эфиопия жері әлі де дүниежүзіндегі ең қозғалғыш аудан деп есептеледі. Мұнда орта есеппен жер тәулігіне екі рет қозғалады (С.Мұқанов, Естімеген.).

ҚОЗҒАЛҒЫШТЫҚ з а т. *Қозғала бергіштік, қимылдағыштық.* В.П.Колонийдің жүргізген тәжірибиесінде инфузорияның *қ о з - г а л ғ ы ш т ы ғ ы* мөлшеріне байланысты болған (Н.Рақышев, Күйіс малы.). Магний – бұлшық ет жұмысына, жүректің қызметіне және бұлшық еттердің *қ о з г а л ғ ы ш т ы ғ ы* мен жиырылу қабілетіне әсер етеді («Қазақст. мект.»).

ҚОЗҒАЛДЫР= е т. **1.** *Қозғалысқа түсіру.* **2.** а у ы с. *Қайта жандандыру, жаңғырту, қозғау салу.* Жат етіп бір уақытта жазам ғазал, Дәргімді іште жатқан *қ о з г а л д ы р ы п*, Әркімдер оқып ғибрат алмақ үшін, Кетемін жүрген жерге сөз қалдырып (Үш ғасыр.).

ҚОЗҒАЛДЫРУ *Қозғалдыр етістігінің қимыл атауы.* Олай болса, жарықты қолдан жасап, жөндікті өз еркімізбен *қ о з г а л д ы р у ы м ы з ғ а* да болады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЗҒАЛМАЛЫ с ы н. *Әрі-бері қозғалып тұратын.* Дегенмен аталған екі бағыттан да тыс тұрған, оқуға да шорқақ, еңбекке де селқос, тіпті өз құрбыларымен *қ о з г а л м а л ы* ойын ойнауға да еріксіз баратын балалар жоқ емес («Қазақст. мект.»). Сүтқоректілер және құстар сияқты хайуанаттардан жыланның бір өзгешелігі – оның *қ о з г а л м а л ы* қабығы болмайды (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Ақ қаңылтырдан жасалған қалтқы құрсау арқылы *қ о з г а л м а л ы* түтікке бекітілген (Тракториске көмекші).

Қозғалмалы белдеу. г е о л. *Мұхиттарды жиектеп құрылықтар өңірінде көрініс беретін немесе сол мұхиттардың ішкі өңірлерінде сағаланатын бүкіл тектоносфераға тән ең ірі құрылымдық элементтердің жалпылама атауы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОЗҒАЛТ= е т. **1.** *Орын ауыстыру, жылжыту.* Белуардан қар кешіп, Түкірік түспес аязда, Жылы орнынан *қ о з г а л т ы п*, ...Дүспанды қуған біз едік (Б.Момышұлы, Москва.). Кішігірім тастар болса орнынан *қ о з г а л т ы п* астындағы өрмекшіні бір өзі жей береді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). **2.** *Қозалысқа түсіру, қимылдату.* Лыш ете қалған жердің лебі шалдың шапанының етегін сазанның құйрығындай ауыр *қ о з г а л т ы* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **3.** *Болымсыздық формада келіп, қимылдауға, қозғалуға мүмкіндігі болмады, шамасы келмеді деген мағынаны білдіреді.* Бірақ та жазылмаған ауыр жара, Денесін *қ о з г а л т п а й д ы*. Қиын тіпті (Қ.Аманжолов, Ақын өлімі.). Бүгін түннен белім *қ о з г а л т п а й* қалғаны. Сегіз көзімнен ұстады (Д.Досжанов, Дария). **4.** *Болымсыздық формада келіп, тырп еткізбеді, ұстап алды,*

қолға түсірді деген мағынаны білдіреді. У да-шу, жыра іші толып кетті. Қамалап бандиттерді әскер епті. *Қ о з г а л т п а й* орнынан басып алды (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат). **5.** *Болымсыз формада келіп, орнынан тұрғызабады, тұруға, қозғалуға мұршасын келтірмеді деген мағынаны білдіреді.* Алдында үңіле қарап тұрған қара сұр кісі кеудесінен басып *қ о з г а л т п а д ы* (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ҚОЗҒАЛТҚЫШ¹ з а т. т е х. **1.** *Механика тетігі.* – Біріншіден, үйді кептіретін қуатты үлкен пеш керек, – деп едім, Ковалев тұрып самолеттің *қ о з г а л т қ ы ш т а р ы н* қыздыратын үлкен пешті пайдалануға болатынын ескертті (М.Мұсабаев, Антарктида.). Отынды аз жұмсап, спутникті көздеген орбитаға шығарып жеткізу үшін реактив *қ о з г а л т қ ы ш т ы ң* тарту күші бағытының уақытқа тәуелділік заңы вариациялық есептеу көмегімен шешіледі (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). **2.** *Қандай бір энергия түрін механикалық жұмысқа түрлендіретін күш-қуат мәшinesі.* *Қ о з г а л т - қ ы ш* тегіне (типіне) қарай қайтамаламы-ілгерілемелі қозғалыстағы піспек (поршень), айналмалы қозғалыстағы ротор немесе реактивті қозғалыс тудыратын аппарат арқылы түрленеді (ҚҰЭ).

Жел қозғалтқыш. т е х. *Су шаруашылығында егістікті суландыру үшін қолданылатын су айдағыш құрылғы.* Қала сыртында *ж е л қ о з г а л т қ ы ш ы* бой созатын болады, оны егістікті суландыру үшін су тартуға қолданады (М.Кеңпейілов, Дала рауаны).

ҚОЗҒАЛТҚЫШ² с ы н. *Бір нәрсені қозғалтып тұратын, қимылдатқыш.* Сондықтан *қ о з г а л т қ ы ш* импульстер осы клеткалардың талшықтары арқылы органға жетіп, соның қызметін тудырады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

ҚОЗҒАЛТҚЫШ-ГЕНЕРАТОР з а т. т е х. *Реттелетін электр жетегі.* [*Қ о з г а л т - қ ы ш - г е н е р а т о р д а ғ ы*] тұрақты ток қозғалтқышы жеке генератордан қоректенеді, ал генератор (тәуелсіз қоздыруы бар) бірінші реттік қозғалтқыш көмегімен айналысқа түседі (ҚҰЭ).

ҚОЗҒАЛТУ *Қозғалт етістігінің қимыл атауы; қимылдату, жылжыту, қозғалысқа келтіру.* Жерге тіреп отырған қос қолын *қ о з г а л т у ғ а* мұршасы жоқ (Д.Әбілов, Арман.).

ҚОЗҒАЛТУШЫ с ы н. *Қозғалысқа келтіруші, қозғалтатын.* Тарихты ілгері *қ о з - г а л т у ш ы* күштің бірі – халықтар достығы (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Күнді айнала планеталарды *қ о з г а л т у ш ы* күш планета-

лардан Күнге дейінгі араның квадратына кері пропорционал және олардың массаларының көбейтіндісіне тура пропорционал тартылыс күші болып табылады (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.)

ҚОЗҒАЛУ *Қозғал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қимылдау, қозғалыс жасау.* Тұла бойы балқыған қорғасындай ұйып, ауырлап барады. *Қозғалуға* дәрмені жоқ (С.Сматаев, Елімай). Ұлмекеннің де, Торшалықтың да есі шығып кеткен, *қозғалуға*, ауыз ашуға шамалары келмей қатқан да қалған (Ә.Таразин, Бұлтқа сал.). Бірақ бастапқы кездегі баланың қозғалуы оймен, тілеумен *қозғалу* емес. «Рефлекс» бойынша соқыр қозғалу (М.Жұмабаев, Педагогика). **2.** *Қоныс, мекен, тұрақты ауыстыру, екінші бір жерге көшіру.* Ашхабад жер сілкінуіне Копетдагтың етегінде орналасқан тектоникалы күйреулер бірінші боймен (іаусырмамен) тау жыныстарының зор блоктарының *қозғалуы* себепші болды (К.Сапарбайұлы, Геология.). – Жолдас генерал, бізге бекінген орыннан *қозғалу* өте қауіпті... (Б.Момышұлы, Офицер.). Ертістің сол жағына 15 мың үй керейліктердің келіп, «Уәлиханнан жәбір көрдік. Хан қысымына шыдамаған соң, қақаған қыста *қозғалуымызға* тура келді (Қ.Исабаев, Серт). **3.** *Жер сілкіну.* Олардың айтуынша, Күннің активтік жағдайы Жер қабатындағы атмосфералық қысымға да, оның *қозғалуына* да әсер етеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Әңгіме [сөз] қозғалу. *Әңгіме өзегіне айналу.* Сендер туралы осы жолы түбегейлі *әңгіме қозғалуы* мүмкін ғой. Сол мәжіліске мен де қатынасып, өз құлағыммен тыңдасам болмай ма? (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚОЗҒАЛУШЫ *сы н. Қозғалатын, орын ауыстыратын.* Кеңістікте берілген нүктеден (конустың төбесі) өтетін және берілген сызықты (бағыттаушыны) ұдайы қиып отыратын түзудің қозғалуынан жасалған бетті конустық бет дейді. *Қозғалушы* түзу конустың жасаушысы деп аталады (М.Әмірбаев, Аналит. геом.). Қозғалысты сипаттайтын дифференциалдық теңдеулерді құрғанда, *қозғалушы* затқа әсер ететін күштердің ішінен есептелмей, қалтарыста қалып қоятын азғантай күштер болады да, олардың әсерінен заттың бастапқы күйінен азырақ ауытқуы пайда болады («Қазақст. мект.»). Жер бетінде *қозғалушы* денелердің жылдамдықтары, жарықтың таралу жылдамдығымен салыстырғанда тым аз, сол себептен де олардың қысқаруы көзге көрінбейді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚОЗҒАЛЫҢҚЫРА = е т. *Аздап қозғалу, қыбырлау.* – Иә, қатысқамын, тіпті сөйлеп те жібергенмін. – Досмағамбетов *қозғалыңқырап* қойды (М.Хасенов, Нартәуекел).

ҚОЗҒАЛЫҢҚЫРАУ *Қозғалыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАЛЫС *з а т 1. Қимыл, әрекет, жүріс-тұрыс.* Сыналушы адамның шіміркеніске (раздражение) жаңғырық *қозғалысы* (серпуі) арасындағы қандай аз уақыт болса да хроноскоп дәл өлшейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ биенің алдыңғы екі аяғы шоқырақтай шапқан жылқының *қозғалысы* н танытқанмен, артқы аяқтары қатты аяңдап қана келе жатыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бұлардан басқа тағы екі әсерлену бар: заттың *қозғалысы* һәм түрінен әсерлену, екінші түрлі айтқанда, зорлық һәм қашықтық әсерленулері ұзақ тәжірибелерден соң ғана болады (М.Жұмабаев, Педагогика). **2.** *ф и л о с. Материя болмысының аса маңызды атрибуты, оның өмір сүру тәсілі; заттармен құбылыстардың жалпы өзгерісін, бір-біріне әсер етуін білдіретін ұғым.* *Қозғалыс* – мәңгі, шексіз бола тұра, дүниеге сырттан енгізілмейді, оның құрамдас бөлігі болып табылады. *Қозғалыста* жалпы өзгеріс, нысандар бір-біріне әсер етеді және олардың қалпын ауыстырады (Қазақст. ықшам. энцикл. сөздік). Өмірдің өзі үздіксіз *қозғалыста*, оның күн сайын тудырып жатқан жаңалықтары көп (І.Омаров, Серпін). *Қозғалыс* дегеніміз жалпы өзгеріс, материалдық объектілердің әрқалай өзара әсерлесуі және олардың қалпының ауысуы. Дүниеде қозғалыссыз материя жоқ секілді, қозғалыстың өзі материясыз болмайды (Философ. сөздік). **3.** *с а я с и. Қоғам мен саяси өмірге әсер етуші, ықпалын тиізудің күші, белгілі бір мақсатты көздейтін іс-әрекет, қадам.* Осындай зәру де, пайдалы мәселелерді шешіп отыру үшін Кеңеске Парламент пен Үкімет мүшелері, Президент өкімшілігінің өкілдері және халықтың қалың атынан сөйлейтін саяси партиялар мен *қозғалыстардың*, басқа да үкіметтік емес ұйымдардың жетекшілері немесе басқа өкілдері енгізілді («Егемен Қазақстан»). **4.** *с а я с и. Халықтық жаппай наразылық, көтеріліс, ереуіл, толқу, күрес.* Кенесары *қозғалысы* н басуда қолданатын шараларын ақылдаспақ болған Перовский қарамағындағы аға сұлтандарға «тез жетсін» деп ат шаптырған (І.Есенберлин, Қаһар). Қазақ жеріндегі бұл зор оқиғаны, халықтық зор *қозғалысты* алдымен қазақ әдебиеті көрсетуге міндетті (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Перовский Исатайдың *қозғалысын*

тездікпенен басуға шара көздейді. Әуелгі кезде Исатайды алдап ұстап алып, әскер сотқа (военный) бермекші болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Қозғалыс жасады. а) *Қимыл-қозғалысқа, қимыл-әрекетке түсті.* Полярлы заттар молекулаларының *қозғалыс жасауына* сыртқы жағдай үлкен әсер етеді (Ж.Жатқанбаев, Су.). ә) *Ереуіл, көтеріліске шықты, наразылық білдірді.* Оның да әскері көп. Күншығыс жақта Жәнібек, Хасен қол жинап *қозғалыс жасаған* (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚОЗҒАЛЫССЫЗ с ы н. *Қимылсыз, әрекетсіз.* Жар басындағы екі еркек бірте-бірте балбал тасқа ұқсап *қозғалыссыз* қалды (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Мұрат жаралылардың жүздерін бағдарлап өтті. Екеу-үшеуі *қозғалыссыз* жатыр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Ал әкесі... Бір сәт барлық дүние *қозғалыссыз* тұнып қалды. Бұл соның түңғығына батып бара жатты (С.Мәуленов, Шыңдағы шұғыла).

ҚОЗҒАҢ: қозғаң еткізді. *Қиқаң еткізді, қимылдатты.* Онда өзін біл, – деп иығын *қозғаң еткізіп*, мұрнын бір тыжырды да Бекеш өз жөнімен кетті. Менен алған конфетті малмаңдап сорып барады (С.Сарғаскаев, Біз төртеу.).

ҚОЗҒАҢҚЫРА= е т. 1. *Қозғалысқа түсіріңкіреу, аздап қозғалту, қимылдатыңқырау.* Ол салмақты денесін *қозғаңқырап* қойды (Б.Майлин, Шығ.). Көш арты арыла қоймаған соң, ащы терінің иісі шыққан торыны *қозғаңқырап* Қамқор жіті теңедеді (К.Оразалин, Кеңбайтақ). 2. а у ы с. *Сөз ету, сөз қылу.* Сөзіне Қалекеннің салдым құлақ, Сөйлейді арғы жерден *қозғаңқырап* (Айтыс).

ҚОЗҒАҢҚЫРАУ *Қозғаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАП-ҚОЗҒАП ү с т. 1. *Қимыл-әрекет жасап, қимыл-қозғалысқа түсіріп.* 2. *Ишарат жасап, белгі беріп.* Сол кезде ол екі танауын гу еткізіп, терең бір дем алады да, аяғыма асып қойған қолын бейнебір әлдене айтқысы келгендей *қозғап-қозғап* қояды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Желкесін қозғап-қозғап жіберді. *Мойнын күжірейтіп, сілкінді, айбат шекті.* Ақтөс күжірейген *желкесін қозғап-қозғап жіберіп*, бұлтара орғып шықты (Н.Сералиев, Балдырған).

Жүрегін қозғап-қозғап жіберді. *Көңілін босатты, тебіреніп, толқытты.* Қаратаудың қыр арқасына жортып шыға келгенде, көз алдында тұна қалатын қара адырлар *жүрегін қозғап-қозғап жібереді* (Д.Досжанов, Зауал).

ҚОЗҒАС= е т. *Қозғауға көмектесу, қозғалысқа түсірісу, жылжытысу.* Үстелді *қозғасып* жіберші (Ауызекі).

Сөз [әңгіме] қозғасты. *Әңгіме-дүкен құрды, әңгімелесті, сөйлесті.* Аттанар алдында Мұса аулына жиналған би балаларды қонақтарын ортаға ала отырып, өздерінің сән-салтанаттарын мадақтай *сөз қозғасты* (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қоям күліп құптап мен, Бір *әңгіме қозғасып*, Мен де, әжем де кітаппен Алдык өстіп достасып (С.Қалиев, Оленд.).

ҚОЗҒАСУ *Қозғас етістігінің қимыл атауы.* Токсанбай өз көңілін сұрауға келгендердің бәр-бәрімен шешіліп, әр-беріден ұзын-сонар *сөз қозғасуына* н тыйылды. Ірге жағына домбырасын алдыртып қойған (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан).

ҚОЗҒАСТЫР= е т. *Ары-бері аудастыру, жылжыту.* Сезсемші соларынды, – деп Жомарт рояльдің аржағына шығып, орындықтарды *қозғастыра* бастады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚОЗҒАСТЫРУ *Қозғастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАТ= е т. 1. *Қимыл-қозғалысқа түсіру, орнын ауыстырту, жылжыту, қимылдату.* Ожау сабы әлгі дар ағашын сұрапыл серпінмен ұрған мезетте қос тіреу *қозғатпай* ұстап тұрады, қаданың беріктігіне төн еді (Д.Досжанов, Жібек.). 2. *Мекен-жайын алмастыру, көшіру, ысыру.* Қонысынан *қозғаттып*, мал менен жаннан айырып, боталы нардай боздатып, себеппен Алла ысырды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). 3. а у ы с. *Сөз еткізу, айтқызу, әңгімелеткізу.* Қайныш сексен жастағы анасын оң жағына отырғызып, өткен-кеткенді *қозғатты* (Достық нұры).

Жанын [жүрегін] қозғатты. *Тебіреніп, толғандырды.* Қырық талдап шашын өрген қызға тар Ала топы ақын *жанын қозғатар* (Х.Ерғалиев, Дәуір дабылы).

Пікір қозғатты. *Ой салды, ой тугызды.* Сөйтіп, «толғауы тоқсан» қазақ жазба әдеби тілінің өзiрге бiздi толғанып, *пiкiр қозғатып* отырған мәселелері осындай («Қаз. әдеб.»).

ҚОЗҒАТУ *Қозғат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАТТЫР= е т. *Орнын ауыстырту, жылжыттыру.*

ҚОЗҒАТТЫРУ *Қозғаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЗҒАУ *Қозға етістігінің қимыл атауы.*

1. *Қимыл-қозғалысқа түсіру, қимылдату, жылжыту.* Ауыр жүкті *қозғау* қиын болды (Ауызекі). 2. а у ы с. *Өркендеу, даму.* Н.Назарбаев

сессияға қатысушыларға дін, ұлт, нәсіл бойынша бөлінуінің осы заманғы қоғамда, жаһандық ортада дамуға, алға *қозғауға* емес, кері кетуге жетелейтін аса зиянды фактор екендігін атап көрсетті («Қаз. әдеб.»).

Қозғау салды [түсірді]. *Тұрткі, мырындық болды.* Серіктің жауабы соққы көріп тұрған ана жанына ерекше *қозғау салғандай* еді осы кез (Қ.Қайсенов, Жас партизан.). Талдысу мен Ақүйік өзенінің қорын есептей, келешек су қоймасының орнын анықтайды, сосын барып үлкен іске *қозғау салмақшы*. Әзірге әуірім әлдеқандай (Д.Досжанов, Дария). Азабымен қинап арына *қозғау түсірсін* (С.Сматаев, Елім-ай).

Ой қозғау. *Ой туғызу, ой салу.* – Тереңірек қарасақ, әр пәннің ісі баланың *ойын қозғау*, ойлағанын ауызша, иә жазумен сыртқа шығару. Олай болса, тілсіз оқылатын, ұғылатын пән жоқ екені анық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еліміздің еңсесін көтеретін, жоғын жоқтайтын, ұмытылған құндылықтарын қайта жаңғыртатын *ой-пікір қозғауға* күллі редакция қызметкерлерінің атсалысуы газет жұмысына айрықша мақсаттылық, серпінділік дарытатынын көрген едік («Қаз. әдеб.»).

Орнынан қозғау. *Қызметтен босату.* Сені қойсақ па деген де ойымыз болып еді, бірақ ячейкаға келгенің жақында ғана екен, *орнынан қозғауды* ыңғайсыз көрдік (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Сөз қозғау. *Әңгіме ету, айту.* Сабырлы, сыйпай қалыптарына қарап жігіттер Төкебайдың жоғалып табылғаны жайлы *сөз қозғауға* болмайтынын аңғарды (Ә.Таразин, Үлкен ауыл).

ҚОЗҒАУСЫЗ *сы н. Ешқандай қозғауға түсірілмеген, қимыл-қозғалыссыз, әрекетсіз.* – Әлгі жолдас адамыңның сусын да ішпей кеткенін қарашы. Қыстай *қозғаусыз* жатқан қыл-қыбырды реттеймін деп... Әкеңе де хабар бермедік-ау! (К.Оразалин, Кеңбайтақ). **2. Тығулы, бүркеулі.** Игілікті сапардан аттың басын тартпаймыз, *Қозғаусыз* жатқан қайратты ішке несің сақтаймыз (Термелер). Келемін көніп те, шыдап та, Аламын бір мезгіл жылап та. Кейде мен ұқсаймын пышаққа *Қозғаусыз* жататын қынапта (Ә.Тәжібаев, Жартас). **3. ауыс.** *Беті жабулы, қаралмай қалған, елеусіз.* Осы кезеңде газетте ұлттық өмірдің бұған дейінгі ондаған жылдарда *қозғаусыз* қалған мұқтаждары көтерілді («Қаз. әдеб.»).

ҚОЗҒАУШЫ *з а т. Бір нәрсені қозғалысқа келтіруші, тұрткі болушы, қозғау салушы.* Бұл сапарға шығуына *қозғаушы* болған ауылының ақсақалы Байтарақ қария болатын

(Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Әр жаңалыққа қарсы шығушылар, қарсы ой айтушылар, түрліше пікір *қозғаушылар* табылады (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

Қозғаушы күш. *Бір нәрсенің негізі; ұйытқы, мырындық болатын нәрсе.* Өйткені математиканы ілгері дамытып, жетілдіре түсуге итермелейтін *қозғаушы күш* – ең алдымен өмірдің өзінен, практикадан, жаратылыстану мен техника мұқтажынан, ең ақырында, математиканың өзінен туып отырған қажеттілік («Қазақст. мект.»). Әрбір босқа кеткен минутқа да кешірімім жоқ. Бұл менің қаныма сіңген *қозғаушы күшім* ретті (М.Мырзақұлов, Өмір дастаны).

ҚОЗҒАУШЫЛЫҚ *з а т. Қимыл-әрекетке келтірушілік; тұрткі болушылық.* Бақылау сенім арасында қалмауға тиіс. Мұның өмірдегі *қозғаушылық* рөлін жоққа шығаруға болмайды («Соц. Қаз.»)

ҚОЗҒАУЫШ *з а т. с ө й л. Қозғаушы.* Дүниенің қозғалысын туғызған бастаманы, Аристотель алғашқы *қозғауыш* деп атады (А.Қасымжанов, Диалектика.). Жаңа өндірістік қатынастардың рөлі – өндіргіш күштердің басты *қозғауышы* («Соц. Қаз.»).

ҚОЗҒЫШ *сы н. 1. Тез қозып кететін, ашуланшақ.* Мұндай қылықты көбінесе нерв жүйесі *қозғыш* балалар көрсетеді (Қ.Жарықбаев, Психология). Әңгіме шапшаң ашуланғыш, нервсі тез *қозғыш* және өзінің мінезін бірқалыпты ұстай алмайтын балалар туралы болмақ (Семья тәрбиесі). **2. Аурушан, тез ауырып қалатын; ауруды тез қабылдайтын.** Осы екі жағдайды салыстырғанда тағы да өте қызықты қорытындыға келеді: Күнде қарадақтар неғұрлым көбейсе, адам нервсі соғұрлым *қозғыш* болады: осындай өзгерістер 4 апталық цикл ішінде өтеді; осы уақытта Күн өз осінен бір айналып шығады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Темекі тартатын адамдардың тыныс жолының сілекейлік астары қабынады, тұмау-сүзек үйір келеді...басқа да аурулар *қозғыш* келеді (Е.Оразақов, Дәргер.).

ҚОЗҒЫШТЫҚ *з а т. Тез қозып кеткіштік, әсерленгіштік.* Ол адамдардың эмоциялық *қозғыштығын* аң, қимыл-қозғалысынан, жалпы белсенділігінен жақсы байқалмайды (Қ.Жарықбаев, Психология). *Қозғыштық* тітіркендіруді қабылдаудан және оған белгілі бір әрекет арқылы жауап қайтару қабілетінен көрінеді (Адам анатом.). Міне, сондықтан майды сұйылтатын заттар, мәселен, хлороформ, я алкоголь жүйкенің *қозғыштығын* жояды

(ес аударады), екінші жақтан неғұрлым жүйке тұздығы тұнып, қоюланып кілегей бола берсе, соғұрлым жүйкенің қозғыштығы, сезіктігі де арта бермек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЗДА' = е т. *Қойдың қозы табуы, төлдеуі*. Қой *қ о з д а п* болғанша малшылардың басы-қасында болып, төлдің шығынсыз қатарға қосылуына басымен жауап береді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Тоқты *қ о з д а п* жүріпті, тай құлындап, Жер тар болып көрмеді-ау уайымды. Сол кезде біздің қазақ ала болған, Көлденең дұшпандары және болған (М.Дулатов, Шығ.). Осыдан бір ай бұрын жаңа ғана *қ о з д а ғ а н* жаңағы көк қой қозысымен жоғалып кетті (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

Қоздаған қойдай маңырады. *Зарлады, заржақтанды*. Бәйбіше барды аңырап, *Қ о з - д а ғ а н қ о й д а й м а ң ы р а п*, Қазына аузын ашқалы, Таратты алтын, күмістен Қалғанынша мысқалы (Алпамыс батыр).

Қойдай қоздады. *Бала туды, балалы-шағалы, үбірлі-шүбірлі болды*. Жұрттың әйелі *қ о й д а й қ о з д а п* жатады. Мен сорлыға ермек етер бір шикі өкпе аядың ба, бүйткен тірлігін жер жұтсын (Ш.Айтматов, Қош бол.). Өйткені Абдолланың төре қызы әйелі біразға дейін бала көтермей шаңырақтан «іңгә» шықпады деп уайымдап жүргенде алған қараша қызы әйелі оң жаққа келін боп түспей жатып *қ о й д а й қ о з д а д ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚОЗДА' = е т. 1. *Қып-қызыл боп шоқтану, қоз пайда болу, қоз көбею*. Жанып, қуатын тауысып, күлге айналар шағы таянған. Орта тұсы әлі *қ о з д а п* жанып тұр (С.Елубаев, Жарық дүние). *Қ о з д а п* сөнбей жатқан шымтезекті бүкіл өртең жағалаудың мынау мол жауыннан соң буы аспанға шапшыды (К.Сегізбаев, Жыл. күндері.). 2. а у ы с. *Тұтану, туындау; оршу*. Әсіресе, әлгінде көзімше айтқан сұрапыл сөздерді есіме алғанда көңілдегі үрей *қ о з д а п*, үдеп кетті (А.Мекебаев, Бойжеткен). Бірақ тындым деген бекер екен. Іштей *қ о з д а п*, іштей жегісімен алысты. Алысты да, ақыры бүгін айтып тынды (С.Сматаев, Елім-ай). Еліммен, жеріммен таныстырамын. Көкейдегі *қ о з - д а ғ а н* ойдың көзін ашамын, ақыл сұраймын (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚОЗДАН = е т. 1. *Жану, жана бастау, қып-қызыл боп шоқтану*. 2. а у ы с. *Тұтану, туындау, оршу*. Мен деген дос, мен шыдағанша сен де шыда! Тек жалғыз-ақ мен қоздаған күні «бірге *қ о з д а н а м*» деп шыда! (М.Әуезов, Шығ.). «Таз өшін тырнадан алардың» кебін келтіріп, «күң» деп, «зәндемі жау» деп көзіне

түсе көпіре жөнелетін. Дәрменсіз жанның кек қыжылы жинала беріп, *қ о з д а н ы п* бықсып жатушы еді (С.Сматаев, Елім-ай). Екі жас бірін-бірі іштей ұнатып, іштей өртеніп, бір күдіретті сезім тереңде *қ о з д а н ы п* жатқандай еді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Аруағы қозданып, елірген кәрі бақсыдай. б е й н. *Аруағы, делебесі қозып, еліріп*. Қолына кетпен алған диқан бойында қауырт қозғалысқа түскен қан түйіршігіндей бейне, *а р у а ғ ы қ о з - д а н ы п, е л і р ғ е н к ә р і б а қ с ы д а й* бейне – ерегіспе долылықпен қос өрнекті кезек тебе бастағаны (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОЗДАНДЫР = е т. 1. *Шоққа айналдыру, жандыру*. 2. *Буландыру*. Қос танауларынан бұрқыраған аттардың ыстық демі шыңылтыр аязды күнгі аула ішін бұға тоғытып, қоламтаға су құйғандай *қ о з д а н д ы р ы п* жіберді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). 3. а у ы с. *Өршіту, тұтандыру*. Арызшылар біріндеп дауысын шығарып келе жатқанын байқап отырған ұлық *қ о з д а н д ы р м а й* басып тастағысы келді (М.Әуезов, Қилы заман). 4. а у ы с. *Қозғау, ояту*. Оның өленді оқығандағы дауыс құбылысы ой тұңғыығындағы бір сезімді нәзік үнімен қозғап, *қ о з д а н д ы р ғ а н д а й* болып отыр (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚОЗДАНДЫРУ *Қоздандыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚОЗДАНУ *Қоздан етістігінің қимыл атауы*. *Қ о з д а н у* – жану, жана бастау (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОЗДАТ' = е т. *Толдету*. Міне, енді марттан бастап жылда Телікөл, Сарыарқа барып жайлап қайтатын ел тағы да көше бастады. Түйелерін жолай боталатып, қозыларын да жолай *қ о з д а т ы п*, қозғала береді екен көшкен ел (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Шағын бұлақтың бойында екі қыстау қос қора, қатар салынған екен. Жанұзақ осында інісімен екеуі көрші отырып, қой *қ о з д а т ы п* жатқан көрінеді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚОЗДАТ' = е т. 1. *Шоқтандыру, жандыру*. Келін табадағы үстін ақ күл басып, әлсірей бастаған шоқты мәстемірмен түрткілеп, *қ о з д а т ы п*, құманды қойды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Өмірдің отын маздатқан, Магнит таудың кештері жалыннан жалын *қ о з д а т қ а н*, Мартеннің алып пештері (С.Мәуленов, Магнит-тау.). 2. а у ы с. *Өршіту, ұлғайту, көбейту*. Енді мына абыройлы сапарда сол ағалардың намыс қуған түрін көре алмай қайтты. Еңсесі түскен кеуделер елгезек ханның жаңа бір сезігін *қ о з - д а т ы п* жібергендей (С.Сматаев, Елім-ай). Да-

рылдатып жыртқандай бөз матаны Етімді іреп жанымды боздатады, – Алапат ой, Сұмдық ой елес беріп, Одан сайын үрейін *қ о з д а т а д ы* (И.Сапарбаев, Бозқараған). **3.** а у ы с. *Бықсыту, бүлік салу.* – Сен өзің не айтып отырсың, менің келетінімді ол қайдан біледі? – деді. – Жүрек шіркін білдірмей қоя ма... – Тағы неменені *қ о з д а т т ы ң*. Жүрек деген қайдан шықты? (М.Иманжанов, Адам туралы.). Қазақтың ту сыртында не болып, не қойып жатқанымен шаруасы жоқ, жоғарымен екі ортадағы баяғы Есім тұсынан келе жатқан ескі дауды *қ о з д а т ы п* әлек (Ә.Кекілбаев, Үркер). – Олар жалшыларды, кедей, орташыларды байға қарсы қоятын тағы да бір ұйымдар ашпақ. Әйтеуір, бәлені *қ о з д а т ы п* жатыр, – деді Жақып (Ф.Мұстафин, Дауыл.). **4.** а у ы с. *Сөзді, әңгімені көбейту, артық-ауыс, орынсыз әңгімеге айналдыру.* Науқан уағында бітпес сөзді *қ о з д а т а* бермейік десті – жөн-ақ. Актіге қол қоя салыңыз – деді, қол қойды. Осыдан аттай он жыл бұрынғы оқиға ойына оралғаны (Д.Досжанов, Дария).

ҚОЗДАТУ *Қоздат етістігінің қимыл атауы; қойды төлдету.* Кейін қой *қ о з д а т у* – *д а н* қолдары босаған шопандар алыстан бір-бірін дауыстап шақырып алып, бастары бесеу-алтауға жеткен шақта әңгіме-дүкен құрысатын (А.Мекебаев, Аңызак). Астына қалың шөп төселген *қ о з д а т у* қора әрі жарық, әрі жылы, жайлы ғана болатын. Манапбайдың бөйбішесі Жаңыл жеңгейдің төл құндақтау аспабы да сол қорада дайын еді (С.Бегалин, Уақыт.). *Қ о з д а т у* – телінетін төлді саулықтың артына үйкеу немесе шаранасын жағу арқылы телінудің – жас төлге тән белгілерді сіңіру (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

Қой қоздату науқаны. *Қойдың жаппай төлдеу уақыты.* Сапалы ірі азық саулықтардың буаздығының екінші кезеңіне және *қ о й қ о з д а т у н а у қ а н ы* кезіне қалдырылуы қажеттігін ескеруге тиіспіз (Шопан сырласы).

ҚОЗДАТУШЫ з а т. *Қоздату ісін атқарушы.*

ҚОЗДАТУШЫЛЫҚ з а т. *Қойды төлдетушілік.* Біздің колхоздар мен совхоздарда 1934-39 жылдары қойды жиі *қ о з д а т у ш ы л ы қ* кең қолданылды (Тарту).

ҚОЗДАТЫЛ= е т. *Төлдетілу.* Соңғы жылдары совхоздың барлық саулықтары ерте көктемде *қ о з д а т ы л ы п* жүр (К.Баялиев, Жер.). Жайылымда күйек алып, қой *қ о з д а т ы л а д ы*, мұнда мал семіріп қонданады (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). Әсіресе қыста *қ о з д а т ы л а т ы н* қойлар үшін сүрлем беру өте қажет, ол тоқтылар үшін де өте тиімді (Тарту).

ҚОЗДАТЫЛУ *Қоздатыл етістігінің қимыл атауы.* Тек кейіннен ғана бір жайылымға келетін қой санының тығыздығы бұрынғыдан өсуіне, қойдың кеш *қ о з д а т ы л у ы н а* байланысты (Ө.Қарамендин, Қой. нематод.).

ҚОЗДАУ *Қозда етістігінің қимыл атауы; төлдеу.* Саулықтарды буаз күйінде, әсіресе, *қ о з д а у ғ а* жақын қалғанда алысқа айдап, шұбырынды ету де қолайсыз тиеді (Қ.Омаров, Қозы ауру.). Қозыға арнап жасаған шарбақ ішіне үңілді: бұйығып бүріскен қалпы бірі-не-бірі тығылып ұйқыға кетіпті. Енді бір үш-төрт күннен соң, жаппай *қ о з д а у* басталады (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

ҚОЗДЫР= е т. **1.** *Асқындыру, өршіту, үдету.* Ұрысты деп ата-енем, Өтірік жала жапсырма. Дау *қ о з д ы р ы п* өзіңше, Күйеуңді илеп, асқынба! (Сүйінші.). Күндестігін қоздырып, Азапқа қалма езбеден. Желіккен жауың кез болса, Араздығы сөз болса, «Бәрекедді, батыр» деп, «Мықты боп бара жатыр» деп, Мақтап, мақтап *қ о з д ы р а р* (Абай, Тол. жин.). **2.** ф и з и о л. *Қозуға мүмкіндік жасау, тітіркендіру.* Ұя салатын участок – тек ұя орналасатын жер ғана емес, ол сонымен қатар құстардың жыныс бездерінің тез жетілуіне, оның организмін *қ о з д ы р ы п*, көбеюге ықпал жасайтын жер болуы тиіс (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Делебесін [аруағын, арқасын] қоздырды. *Шабыттандырды, рухтандырды, желіктірді, қызықтырды.* Сондықтан соңынан ерген жұртты ондай күйге ұшыратпау керек, айкай сап *делебесін қ о з д ы р ы п*, шапқан үстіне шапқызып, кездескен ор, ойпаттан секіртіп өткізіп, қарсы келген жауды жапыртып кеткізу керек (І.Есенберлин, Қаһар). Әнші жігіттің аузынан шыққан саз бен сөз тағы да қан ойнатып, *аруақ қ о з д ы р д ы* (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Жынын қоздырды. *Жынына тиді, ашуын, ызасын келтірді.* Әлгі киік етіне тісі тимегенге өлердей ызалы еді. Оның үстіне мынау бір жаудың салпақтап қууы әсіресе *ж ы н ы н қ о з д ы р д ы* (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Намысын қоздырды [қыздырды, оятты, шұқыды]. *Арын түртті, ар-ұжданына, шабына тиерлік әрекет етті.* Абайды Оразбайдың сабағанын естігенде, Тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, *н а м ы с ы қ о з а д ы* (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОЗДЫРҒЫШ¹ с ы н. **1.** *Бір нәрсені қоздырып жіберетін, өршіткіш, үдеткіш.* Мұндай жағдайда қотырды *қ о з д ы р ғ ы ш* кенелер өсіп-өне алмайды (С.Омаров, Қой бағу.). Малдың денесінде *қ о з д ы р ғ ы ш* жетіледі. Егер

денесіне қоздырғыш түскен мал сойыла қалса, ауа мен күн сәулесінің әсерінен 8–24 сағаттың ішінде қоздырғыштың споралық формасы пайда болады (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). // *Ауру туғызатын*. Ішек ауруын қоздырғыш микроб пен вирустардың жұқпалы екенін әрқашан да естен шығаруға болмайды («Мәдениет және тұрмыс»). 2. а у ы с. *Еліктергіш, желіктергіш*. Ойлап-ойлап қарасам, Осындай шал қайда жоқ. Қозғау салып қоздырғыш, Кезбе шалдан пайда жоқ (Абай, Тол. жин.).

ҚОЗДЫРҒЫШ з а т. *Ауру тудыратын микроб, зиянкестер*. Осыған орай, республика аумағында аса қауіпті бізде жоқ карантиндік есептегі зиянкестер, өсімдік ауруларының қоздырғыштары мен арамшөптер тұқымдарын қатаң бақылауға алатын агроном мамандарға зәрулік байқалып отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚОЗДЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Қоздырып жібергіштік, әсерлендіргіштік*.

ҚОЗДЫРТ е т. *Өршіту, үдету*.

ҚОЗДЫРТУ *Қоздырт етістігінің қимыл атауы; өршіту, үдету*.

Жынын қоздырту. *Жынын, ашуын, ыза-сын келтірту*. Екінші пәрменім: ат-тұрманы берік, сақадай сайланған қылышты-айбалталы Дәулетжанның қырық жігітіне «жаудың жынын қоздырту» болды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚОЗДЫРУ *Қоздыр етістігінің қимыл атауы; асқындыру, өршіту, үдету*. Сол Абайдың қоздыруы мен азып жүрген жалшы-жақыбайдың, кедей-кепшіктің дауынан, арыз-шағымынан көп неме жоқ екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мен қайбір сөз қоздыруға құштар дейсің, реті келген соң айтып жатырмын (С.Жүнісов, Ақан сері). Шіркін, қандай жардың ыстық төсегі! Әттен ойда қиял бұлты өседі, – Қатар отын қоздырушы көріктей, ішін тартып далада жел еседі (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ҚОЗДЫРУШЫ з а т. 1. *Үдетуші, желік-тіруші*. Бүлікті қоздырушылар біздің арғы жағымыздағы Қытайда (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Осы көне дауды қоздырушыларға Сталин өзі және «Правда» газеті егжей-тегжейлі жауап берді (М.Шокай, Таңд.). 2. м е д. *Түрлі ауруларды туғызатын, өршітуші (бактериялар, микробтар)*. Топалаң қоздырушы-сының бастауы – ауырған жануарлар. Олар бациллаларды нәжіс, несеп, сілекей арқылы бөліп шығарады (Т.Сайдуллин, Ветеринар.). Ішсүзегінің қоздырушысы сыртқы ортада апталап, тіпті айлап сақтала алады («Жетісу»). Аш кененің ауру қоздырушысы спирохеталар да

14 жыл бойы жатып, өзінің ауру қоздырғыштық қасиетін жоймайды екен (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ҚОЗДЫРЫЛ е т. *Үдетілу, өршітілу*. Антеннаның резонанстық жиілігі оған берілетін токтың жиілігіне тура келсе, антеннада қоздырылатын тербеліс өз мүмкіндігінің толық шегінде болады (О.Сәрсенбаев, Радио.). Ал сезуші жүйке не оның кіндігі зақымметтелген, әйтпесе өлшеусіз қоздырылған болса, ол уақытта адам сол мүшесінің қызметін жоғалтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осыдан барып желікпе қоздырылып, өзара өшпенділік күшейе түседі («Соц. Қаз.»).

ҚОЗДЫРЫЛУ *Қоздырыл етістігінің қимыл атауы. ≈ Индукциялық токтың қоздырылуы*.

ҚОЗЕМЕР: козemer шақ. *Жаңадан туған қой төлінің отыққанға дейінгі кезі*.

ҚОЗУ з а т. ф и з и о л. *Тірі жасушалардың тітіркендіргіштерге қайтаратын жауабы, жасушаның мембраналық әлеуетінен әрекет әлеуетіне айналу процесі*. Қозудың негізінде физикалық-химиялық процестер жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қозу кезінде клеткада лактат, пируат, аспарагат жиналады, ал гликогеннің, глюкоза мен АЧФ-тың деңгейі төмендейді, кейбір ферменттердің белсенділігі артады (Қаз. тілі термин. Биология). Адамның сөзі барлық нақтылы тітіркендіргіштердің орнына жүреді де, ол ми қабығына сан алуан қозулар мен тежелулер туғызады (К.Жарықбаев, Психология).

Қозудың жайылу заңы. ф и з и о л. *Афферентті жүйке импульстерінің таралуы. Қозудың жайылу заңы* и Е.П. Павлов зерттеген (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қозудың мембраналық-иондық теориясы. ф и з. х и м. *Тітіркенген ұлаларда иондар концентрациясының айырымы нәтижесінде қозудың пайда болуын дәлелдейтін ұғым*. Қозудың мембраналық-иондық теориясына сәйкес биоэлектрлік потенциалдардың болуы клетка іші мен сыртында калий, натрий, хлор иондарының концентрацияларының бірдей болмауына және бұларды клетка мембранасының әртүрлі өткізуіне байланысты (ҚСЭ).

Қозудың өткізу заңдары. ф и з и о л. *Қозудың жүйке бойымен таралу заңдылықтары* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қозудың шоғырлану заңы. ф и з и о л. *Мидың тар шектелген жерлерінде жүйке процестерінің жинақталуы. Қозудың шоғырлану заңы* бойынша жүйке процестерінің таралуы жүйке жүйесінің функциялы ұйымдасу ерекшеліктеріне байланысты.

ҚОЗУ² *Қоз етістігінің қимыл атауы.*

1. Өршу, үдеу. Олардың көптеген жұқпалы ауруларды тарататындығы және қатерлі аурулардың қозуына себепкер болатындығы анықталады («Білім және еңбек»). Сол тойдың ең бір қозу шағында, неке тосы көтеріліп, екі жас қымсына тұрып, жұрт көзінше сүйісуге ыңғайлана берген кезде, жарық сөніп қалады (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). Бұл процесс кезінде нейтрал атомның қозуы басталады («Білім және еңбек»).

2. Елігу, желігу. Арқасының қозуына қара қыздың ауылға келгенін біліп (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау).

ҚОЗША ү с т. *Қоз тәрізді, қоз сияқты.* Күйеуінің төсін қозша өртейтін көкірек оты келіндердің көрпесі мен өзіне шауып, сабыр, ұстамға лап-лап жүгіреді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚОЗЫ з а т. **1. з о о л.** *Жасы 6 айға толмаған қойдың төлі.* Қой жайылып жаздықүн, Шыққан екен қияға. Аспаннан бүркіт күйкылжып, Сорғалап келіп ыраға. Бір қозы келіп ап кетті Құздағы қиын ұяға (Абай, Тол. жин.). Енесін көп адасып тапқан қозының емгеніндей, әкесінің бетінен шөп-шөп сүйеді (Б.Соқпақбаев, Қайдасын, Гауһар). – Иненің көзінен өтетін қу, қозысын бір тәулікте қой қылатын мына сенің білмеуің мүмкін емес (О.Бөкеев, Өз отын.).

2. а у ы с. э к с п р. *Жас балаға еркелету мәнінде айтылатын сөз.* Ал міне, біреу осылардың жаман қозысы, былайша айтқанда баласы (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). – Әжесінің қоңыр қозысын айналым (К.Оразалин, Абай.). Ұйқың келді, Жұмсақ бесік. Жылы төсек. Жата қой, қозым, Әлді, бөнем, Ұйықта, жұм көзің (М.Жұмабаев, Педагогика).

Бағлан қозы. *Ерте туған семіз қозы.* Сіз менен аясаң да аттың майын, Мен сізден аямаспын жақтың майын. Қыстағы сұр, жаздағы бағлан қозы, Сыбағам, ішкен қымыз, жеген майым (Бақтыбай акын, Жел қобыз). Жатып қалған жас қозы, Жайылып қой болған тау. Қалған бірі балқаш боп, Бағлан қозы қой болар (С.Сейфуллин, Шығ.).

Бұйра жүнді қозы. *Қаракөл қойының төлі.* Қара мақпал бұйра жүнді қозылар бірінен-бірі сүйкімді (Шопан серігі).

Кепе [кебе] қозы. *Ерте туған марқа қозы.* Жүндері жылтырап жетілген кепе қозыларды бірінен-бірін айыру да қиын (Дала шұғыласы). Былтыр үйіне совхоз директоры келген. Соған қонақасыға құйрығы диірмендей кебе қозысын сойған (Ә.Ахметов, Былғары.).

Көк қозы. *Жүні боз, сұр түсті қозы.* Жамал атасына бір қарап, тысқа шығып еді, соңынан

кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы құрттап жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде кескегін алып таста. Ұқтың ба?» – деді (М.Дулатов, Шығ.). Отыз шамалы арық тоқты тұр екен. Әсіресе кішкентай екі көк қозы көзге ерекше шалынды (Ғ.Сланов, Замана.). Бір күні кешқұрым Жұмақұл қарт қойдан келгенде, көк қозының түреген тұрғанын көрді (С.Алдабергенов, Әңгім.).

Көпей қозы. *Кеш туған, кенжелеп туған қозы.* Жем жеп шыққан көпей қозының біреуін алдыра ғой (С.Мұқанов, Ботагөз).

Қозы айырды. м а л ш а р. *Құзде қозыны енесінен ажыратты.* Дихан егіннен мол өнім алып жатыр. Шопандар қойдан қозы айырады. Отардан отар бөлініп шықты («Лен. жас»).

Қозы алды. м а л ш а р. *Төл алды, төлдетті.* Себебі олар жылма-жыл бірқалыпты жоғары көрсеткішке жетіп, көп қозы алып жүрген чемпион шопанмен жүздесіп, тәжірибесін өз аузынан тыңдап, ғибрат алғысы келеді (Т.Айнабеков, Алғы.). Биылғы нысанасы – әр жүз саулықтан жүз жиырма қозы алып, әр қойдан төрт килодан жүн алу (Ә.Әбішев, Замана.). Жөкебайдың есігінде жүрген бес-алты жалшы мен жеті-сегіз үй көршілері қозы алып, қой саудырудан қолдары босамайтын болды (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

Қозы ауыл, қой ауыл болып отыру. э т н. *Ауылдас ағайын жекжаттар бір-бірінен сал ашақтау қоныстанып, сауым маусымында қозы мен саулық қойды жеке-жеке қоралап түнетіп, күндіз жеке жайылтуды айтады* (Б.Бұқатұлы, Моңғол. қаз. тілі).

Қозы бөлу. м а л ш а р. *Төлі енесінен айыру.* Сендерді арнайы шақырысқа қол тимей жатыр. Қазір қозы бөлудеміз (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). Бірқатар шаруашылықтарда қыста және ерте көктемде төлдетілген саулықтардың қозысын бөлу әлі аяқтала қойған жоқ («Жетісу»).

Қозы елтірісі. *Екі-үш айлық қозы терісі.* Қаракөл қойының жас қозыларының елтірісін дүниежүзіндегі ең жақсы сапалы елтірі саналады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). Бұйра қызыл қозының елтірісінен орамал жаға салған сары тонды шешкенде Қалпе торғайдай-ақ болып қалады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Қозы еті. *Жасы 6 айға толмаған қой төлінің еті.* Боршаны тауық, қаз, үйрек, бұзау, лақ, қозының еттеріне сарымсақ, бұрыш, шикі жұмыртқа, сары май қосып, ішекке, бүйенге, нанға тығып пісіреді (Мұра). Жаманнан жарты

аяқ ас қайтады дегендей... Жас қозының еті, жеңдер (С.Шаймерденов, Селдің екпіні).

Қозы жүнді киіз. Қозының күзем жүнінен басылған киіз. Дайын болған киізді арналған мақсатына қарай өре киіз, кесек киіз, текмет киіз, сырмақ киіз, талдырма, сатымсақ киіз, қозы жүнді киіз деп бірнеше түрге бөліп айтады (ҚҰЭ).

Қозы жүні. 5-6 айлық қозының жұмсақ жүні. Қозы жүнін сабағанда да ерекше қадағалап, үлгідетіп сабайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сырмақ, текемет басатын киіздің жүні, оның өңі күні бұрын таңдалып, ол көбінесе қозы жүнінен болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қозы көген жер. этн. Азгана қашықтық; жақын ара. Күн көк жиекке иек артып, таң арайынан қозы көген жердегі адырлы алқап түлкі жонданып, қызарып келеді («Лен. жас»).

Қозы көрпе. этн. Жас, жұмсақ көк шөп. Шабылғаннан кейінгі шабындықтарға өсіп шыққан балғын шөптер. Мұны кейде қозы көрпе деп те атайды (Б.Мұханов... Қазақст. өсімдік.).

Қозы қайырым [жер] этн. Өте жақын жер. Өмірімде ауыл төңірегінен әудем жер, қозы қайырымнан артық шығып көрген емеспін (С.Бақбергенев, Қарға там.).

Қозыны аяқтандыру. Қозыны жетілдіру, өсіру. Жүз қойды оңалдырып, қозыларды аяқтандыру оңай шаруа емес. Бабы көп: уызында жарымаған қозы шілдеде қодырең болады (Я.Амандықов, Үміт.).

Қозыны жағызу. малшар. Жетім төлдерді сүтті жануарларға егізден емізу немесе төлі жоқ жануарларға жанастырып алу (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қозыны қағуылдап аяқтандыру. малшар. Алғашқы кезде мойнын қайырып жата беретін төлді сергіп кету үшін қайта-қайта қозғап, орнынан тұрғызу (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қозының аузын үрлеу. малшар. Жаңа туған төлдің бет-аузын шаранадан тазартып, төлдің аузын ашып, үрлеу. Жаңа туған қозы дұрыс дем ала алмаса, аузын ашып, үрлеу керек (С.Омаров, Қой. бағу.).

Қозыны тарту. малшар. Пішу, буу, ақта жасау. Бір қозыны тарту үшін бір-екі минут уақыт мол жетеді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қозыны телу. малшар. Жеріген қойдың қозысын таныстыру, бауырына салу, өз төлін өзіне таныту (Б.Қинаятұлы, Төрт түлік.).

Қозыны уызға бөктіру. малшар. Төл күнінде ауру-сырқаудан сақтау мақсатымен қозыны уызға тойғызу.

Қоңыр қозы. этн. а) Жуас, бейуаз, момын. Есенбұғының заманында Мағолстан жапыра тиген жоңғарға еш қайран қыла алмай, сонау Шашқа дейін жіберіп қойды. Бірақ қанша қоңыр қозы болғанмен де, ызғындай Мағолстанда біраз азу да жоқ емес еді (Ә.Кекілбаев, Үркер). ө) ауыс. экс. пр. Бейуаз бала. Өзі күбірлеп келеді. Күнім-ау, сол өзі, жүдепті. Апасының басына апарайын. Ыстық өзегін жарып шыққан қоңыр қозысы ғой (Е.Әзімбаев, Ақ босаға).

Қызыл қозы. ауыс. Жас, сүйкімді қозы. Ал үйден суарылатын қызыл қозылар дуадақтай-ау, дуадақтай! Есік алдынан былқ-былқ етіп, құйрықтарын тарта алмай өтеді (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Марқа қозы. Есейген, ересек тартқан, марқайған қозы. Ерте туған марқа қозылардың өдемі, төтті шөпті тауып жегенін қызғанып, оларды сүзіп жіберіп, шөбін тартып жеуін көңіл бөліп қарамауға болмайтын өте қызық суреттер еді (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс). – Ой, елпектеген жазған-ай, марқа қозы алып кел (С.Адамбеков, Көсе.).

ҚОЗЫБАЛАҚ зат. тоол. Қауырсыны тығыз, түсі тарғыл сары, жылдам жүгіретін, салмақты дуадақтар отрядына жататын ірі құс. Қозыбалақ Қазақстанда – Гурьев, Орал, Ақтөбе, Қостанай, Көкшетау, Павлодар, Шымкент, Қарағанды, Семей, Шығыс Қазақстан облыстарының далалық жерлерінде кездеседі (ҚСЭ). Қыстап шығу үшін қозыбалақ Закавказье, Солтүстік Иранға және Түркмения мен Тәжікстанның оңтүстігіне кетеді (ҚСЭ).

ҚОЗЫГҮЛ зат. өс. <лат. grimala> Кішірек шатырша келген гүлшоғырға орналасқан әдемі гүлі бар, қақыртатын дәрілік шөп ретінде де қолданылатын шөптесін өсімдік. Жертаған жапырағының арасынан сорайып шыққан сабағының басында дөңгеленген қызыл гүлі бар қозыгүл де әдемі-ақ (Б.Мұханов... Қазақст. өсімдік.). Қозыгүлді қолмен ұстаса, бірнеше сағаттан кейін өсімдік тиген жері қыппи бастайды да соңы жараға айналады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚОЗЫДАЙ с. н. Қозы тәрізді, қозы сияқты. Тұз жалаған қозыдай терезенің сол жерін жалап-жалап аршып аламын (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Түйені қозыдай аркалап өкетеді дейді! Еті – темір дейді, тісімен жылқының ортан жілігін кеміреді дейді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Аспанбайдың жүрегі тағы жібіп сала

берді. Екі қыздың белінен құшақтап, қозыдай өңгеріп, орнынан тұрды да сықылықтатып күлдірген бойы үйге алып кірді (Ә.Таразин, Тас жарған).

Ала қозыдай құлпырады. Көздің жауын алып, жайнай түседі. Семинарияның жалтырақ жез түймелерін таққан Сәкен ала қозыдай құлпырады (С.Талжанов, Шығ.).

Егіз [тел] қозыдай. а) *Тел өскен, бірге жүретін, жұп жазбайтын. Егіз қозыдай* ойнақтап өскен екі дос дәл бұл сәтте қас жауларға айналғандай көздеріне қан құйылып, аянбай тіресіп жүр (С.Сматаев, Елім-ай). Екеуің *тел қозыдай* бірге өсіп, бірің-бірің арқа сүйіп өтетін едіңдер (С.Жүнісов, Жапанда.). ә) *Бір-бірінен айнымайтын, ұқсас, дәл сондай. Егіз қозыдай* ұқсас тау-тау шағыл, күн шықса күйіп кетеді. Тіліміз аузымызға сыймай шөлден қаталап өлерміз (М.Сүндетов, Қызыл ай).

Жамыраған қозыдай. *Азан-қазан, у-шу.* Талай судың топырлап келіп, *жамыраған қозыдай* қосылатын жері осы, Алакөл солардың енесі секілді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Жиырма ауыл жүктерін артып жатқанда жым-жырт үнсіз қимылдаса, енді түйелерін тұрғызып, жөнеле бергенде *жамыраған қозыдай* неше алуан үнге басты (М.Әуезов, Абай жолы).

Жетім қозыдай. *Жаутаң, күйреуік, жасқашақ.* Әрқайсысы өз хасіретін арқалап бөлек кетті. *Жетім қозыдай* көзі жаутаңдап, жүдеп қалып еді Нияз (Т.Ахтанов, Дала сыры). Оспан соңғы күндердегі ұлықтардың өзіне қараған ажарынан сескеніңкіреп, *жетім қозыдай* түртіншектей, жалтақтап, жүдеп жүр еді (М.Әуезов, Қилы заман).

Көгенделген [көгендеулі] қозыдай. а) *Байлаулы.* Серік *көгенделген қозыдай* ешқайда кете алмай, шешесінің жанында жылап тұра берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Белімізге арқан байлап, бір-бірімізбен *көгенделген қозыдай* тіркесіп алдық (Ө.Қанахин, Майдан.). ә) *Қаз-қатар тізген.* Одан аман қалғандарын Сайрамды алған жоңғар әскерінің қолбасшысы Күлеке *көгендеулі қозыдай* қаз-қатар тұрғызып қойып, қырық қайтара санап, қырық қайтара тексеріп шықты (Ә.Кекілбаев, Үркер). *Көгендеулі қозыдай* тізбектелген сұлу төсінің көп жері ескі текеметтің түсіндей көшіп, үзік-үзік сыңар мүйіз, түйе мойнақ, мот аяқ, теңбіл-теңбіл бірдене сияктанып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қозыдай жамырасты. *Улап-шулады, жарыса сөйлесті.* Жігіттер бірін-бірі біліп, *қозыдай*

жамырасып жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қыздар *қозыдай жамырасып*, жарыса сөйлей жөнелді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Қозыдай көгендеді. *Шетінен тізді, қаз-қатар байлап тастады.* Азаматымызды *қозыдай көгендеп* әкетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Қозыдай маңырап табысты. *Шұрқырасып жолықты.* Анасыменен балалар *қозыдай маңырап табысты* (Мұңлық-Зарлық).

Қозыдай шулады. *Даң-дұң, у-шу болды.* Ханымыздың қасиетті Ордасынан безген жалаңаяқтарды қойдай маңыратып, *қозыдай шулатып* айдап келу – сендерге түк емес (І.Есенберлин, Алмас.). Осылай жас лақтарын шүбата, қойдай маңырап, *қозыдай шулап* келе жатқанда жазықсыз жануарларды окпен қарсы алған қомағай мергенге не дерсің (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Қозы көгеніндей жер. э т н. «*Арқан бойы*», «*желі бойы*» арақашықтағы жақын жер. Үйден *қозы көгеніндей жер* ұзап шыға берді де, «осы ештеңе ұмытқан жоқпын ба?» – деп ойлап, аттың басын тартып, тұра қалды (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

Тойған қозыдай. а) *Әдепті, артық қылығы жоқ, жуас.* Біз кіргенде алғы бөлмеде тозығы жеткен қара былғары диванда *тойған қозыдай* томпиған орта жасар бір адам отырды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) *Қарапайым, қатардағы.* Ол кездің машиналары қазіргідей жылтырап, жарқырап, «мені көрдің бе» деп кеуде керіп тұратын керсылан емес, өңшең *бір тойған қозыдай* томпиып тұратын кертومпақ еді ғой (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

Ұызға тоймаған жетім қозыдай. *Жұтаң, жабырқау, күйсіз.* Екі енеге тел құлын сияқты бүйірі бұлтиған жандаралдың қасында Сапақ *ұызға тоймаған жетім қозыдай* көрінеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚОЗЫДАЙ² с ы н ж е р ғ. *Қоламта тәрізді, қоламта сияқты, қоздай.* Тым құрса үп еткен жел де жоқ, Қимылсыз, селт еткен пенде жоқ. Тек қана шуақ күн маздап тұр Секілді *қозыдай* сөнген от (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОЗЫЖАРЫС з а т. э т н. о й ы н. *Балалардың жарысып ойнайтын ойыны.* Бала кезінде ақсүйек, бестемше, соқыртеке, сырнай, жұмбақағаш, көжекжарыс, *қозыжарыс*, тағы талай ойындарды өте қызыға ойнайтын Ілияс (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс).

ҚОЗЫЖАУЫРЫН з а т. ә с к к ө н е. *Екі қырлы, ұшы жалтақ, пішіні қозы жауырынына ұқсас садақтың оғы.* Түркілердің

тастағы суреттерінде де «қозы жауырын», «сауытбұзар», үш қырлы, доғал оқ сияқты жебе түрлерінің барлық формаларының нақты да дәл бейнелейтінін көреміз (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Жалпақ келген екі қырлы жебелерді көлеміне байланысты қазақтар «қозы жауырын» деп атайды (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Қозыжауырын жай. әск. көне. *Екі жарты шеңберді түйістіріп, түйенің жас қайысымен ораған, екі жақ серперін өгіздің жон терісінен бұрап ескен адырнамен тартып бекіткен садақ* (ҚСЭ).

Қозыжауырын жебе [оқ]. әск. көне. *Пішіні қозы жауырымына ұқсас, қиы болат, жалпақ жебе, оқ.* Хан осылай шешім таба алмай абыржып тұрғанында, қызы Гүлбахрам садағын алып, қорамсақтан қозы жауырын жебені әкесіне қарай кезей бастады (І.Есенберлин, Алмас.). Көп ерліктен пайда жоқ Ағайынды жау алғанда, Қасында өзі болмаса. *Қозы жауырын қу жебе* Қолында тұр, не шара, Тартарға кезі болмаса (Кердері Әбубөкір, Қазақым). Мұндай жақ пен жебе сом және мелжемді болғандықтан, *қозы жауырын оқты* аса күшті және көп жаттығып үйренген қолы әлді батырлар ғана тарта алған (ҚСЭ). Қорамсаққа қол салмай, *Қозы жауырын оқ* алмай, Атқан оғы жоғалмай, Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлеңд.).

ҚОЗЫЖЕГІШ с ы н. *Қозыны көтеріп алып кететін (бүркіт туралы).* Бақсам, *қозы жегіш* сақалдақ атты дала бүркіті бір қозыны көтере ұшып барады екен («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

ҚОЗЫКЕШ з а т. әск. көне. *Ертедегі оқпаны үлкен, атқан оғы алысқа жететін пітелі мылтықтың бір түрі.* Алысқа ататын ауыр мылтықтар «самқал», «қозыкеш», «құлдыр-мамай» деп аталған (Х.Ахметжанов, Жараған темір.).

ҚОЗЫКӨШ з а т. этн. *Халықтың өлшем.*

Қозыкөш жер. этн. *Тым шалғай емес, тез көшіп жететіндей жер.* Әлі жоқ, дымы құрыған сорлылар жаяулап *қозыкөш жерге* жүруге жарамай, кез келген жерде жығылды, жығылғаны тұрған жоқ, өлгені тірілген жоқ («Абай»). Ұлжан аулы және соның қасында Абай аулы Байқошкарда. Осыдан *қозыкөш жерде* болатын (М.Әуезов, Шығ.). Қолын ұзақ жайып, тілеу тілеп қалған ақ бас әкесін Аман *қозыкөш жер* ұзағанша көріп бара жатты (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ҚОЗЫКҮРЕҢ с ы н. *Күрең қозы түстес.* Екеуі сол баланы қылады ермек, Кезек ұйықтап, сақтанып жүрді сергек, Қыз ояу, Кебек ұйықтап жатыр еді, *Қозыкүрең* кісінеп қағады елек (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ҚОЗЫҚА з а т. з о о л. *Бұғының төлі.* Нұрзағила Исай-бұғыны кішкентей *қозықа* кезінде орман ішінен тауып алады (Ә.Асқаров, Құт мекен).

ҚОЗЫҚАНА з а т. з о о л. *Арқардың төлі, қозысы.* Бойы арқардың *қозықана* с ы н - д а й-ақ кіші, тапал (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ҚОЗЫҚАРЫН¹ з а т. ө с. <лат. lactarius resimus> *Шатыршасы сарғылтым, қайыңды орманда көп өсетін, иісі ұнамды, сөлі ақ, дәні қатқылдау келген, тұздап тамаққа қосатын саңырауқұлақ түрі.*

ҚОЗЫҚАРЫН² с ы н. **1.** *Қарны үлкен емес, бұлтқан (адам).* Теңселе басып, Тайәлі келеді екен. *Қозықарын*, ши борбай Самырат сорлыны жұлқылай сүйрейді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** *Көлемі кішкене, шөкене.* Ақ жейделі *қозықарын*, орта бойлы, галстугі бір жағына қисайып кеткен толықша жігіт (С.Елеубаев, Білте шам.). Ол күрең аттың жанындағы *қозықарын*, ешкі бас кішкентай торыны жылқы екен деп елеген де жоқ (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Қызыл көз шал *қозықарын* кара кер дөненді шылбырынан өзіне қарай тартты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **3.** *ауыс. Жас, балауса.* – Міне, әкесі кеткенде *қозықарын* болып қалған Ай-задажан да енді адам болды, ер жетті, Құдайдың берері көп әлі де (Ж.Тәшенов, Қаратас).

ҚОЗЫ-ҚОПСЫ з а т. *Қозы-лақ аралас ұсақ мал.* – Балам-ау, мына *қозықопсы* с ы мен мың жарымдай қой жаяу бір өзінің ырқына көне қоя ма? («Қаз. әдеб.»).

ҚОЗЫҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. <лат. agaricus> *Агарикалар қатарына жататын қалпақшалы діңгекті саңырауқұлақ туысы.* Қазақстанда Тянь-Шань, Жоңғар, Іле Алатауында, Солтүстік Қазақстан және Алтай ормандарында бірнеше түрі, мысалы, бақ, дала, орман және шабындық *қозықұйрықтар* өседі (ҚСЭ). Өзім мұндай жайлауды көргенім жоқ. Саңырауқұлақ пен *қозықұйрық* т ы н отаны екен. Ауасы тұнық, суы бал (Б.Дәулетбаев, Парыз). Жексенбі еді. Таңатарлар күні бойы орман аралап, *қозықұйрық* теріп, күздің соңғы гүлін жұлып, бой көтерді, көңіл сергітті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Қозықұйрық ер. *Артық қасы жалпақ, аттығы жайпақ келген, пошымы саңырауқұлаққа ұқсас, өзі жеңіл, асыл тастармен, күміспен әшекейленген ер.* Сүйек материалдарын

пайдаланып, домбыра, *қ о з ы қ қ ы р ы қ е р*, жастық ағаш, жұқаяқ; күміс, былғары, қайысты пайдаланып, жүген, нокта, жона, таралғы, тар-тпа, өмілдірік, құйысқан жасайды екен («Қаз. әдеб.»). Сұлтанмұрат жүгіріп шығып, тыстан асыл тастармен әшекейленген шошақбас, *қ о з ы қ қ ы р ы қ е р* алып кірді (С.Жүнісов, Ақан сері). Осы ерекшеліктеріне қарай қазақ ері шошақбас ер, үйрекбас ер, құранды ер, *қ о з ы қ қ ы р ы қ е р*, қазықбас ер, қанбас ер деген атаулар да қалыптасқан (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қозықұйрық қылды. *Діңкесін құртты, сіле-летті.* Баяулап, бөсеңдеді соғыс шуы, Бұрқырап тау көбелеп шаң қуғаны, Безеді тозғындаған қашқан шеркес, *Қ ы л а д ы қ о з ы қ қ ы р ы қ* оны қуып (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОЗЫҚҰЙРЫҚТАЙ с ы н. *Қозықұйрық тәрізді, қозықұйрық сияқты (көп, мол).* Киіз үйлер *қ о з ы қ қ ы р ы қ т а й* бір түнде бой көрсетті (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Рубцовка аз уақыт ішінде жауыннан кейін қаулай шыққан *қ о з ы қ қ ы р ы қ т а й* қаптаған жаңа үйге толып кетті (С.Баязитов, Құм қала.).

ҚОЗЫҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. trichochiton> *Жапырақтары қиыршықты, сопақша келген, гүлшоғы сытыртқыға топтанған, ерінгүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Қаратау, Алатау тауларының тасты беткейлерінде өсетін түрі майда *қ о з ы қ ұ л а қ* сабағы бұтақталған, жапырақшалары ұзынша, түп жағы дорбашық тәрізді (ҚҰЭ). Дәрілік шикізат үшін *қ о з ы қ ұ л а қ т ы ң* тамырын, жер беті бөліктерін (жапырағы, гүлі, дәні) дайындайды (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). *Қ о з ы қ ұ л а қ т ы* қылқұрт деп те атайды, орысша атауы волосатик (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚОЗЫҚҰЛАҚТАН = е т. *Жапырақ шығару, жапырақтау.* Айнала алқап жап-жасыл түске боялып, Қара Ертіс бойындағы тал-теректің балауса жапырақтары *қ о з ы қ ұ л а қ т а н ы п* үлгергені (К.Сегізбаев, Беласқан). *Қ о з ы қ ұ л а қ т а н ы п* жайқала өскен шабындықтың қияға да кездік бойы көтерілмей жатып, сарғылт тартты («Лен. жас»).

ҚОЗЫҚҰЛАҚТАНУ *Қозықұлақтан етістігінің қимыл атауы. ≈ Жапырақтардың қ о з ы қ ұ л а қ т а н у ы.*

ҚОЗЫҚҰМАЙ з а т. з о о л. <лат. gypaetus barlatus> *Басы мен бауыры боз, сарғылт, арқасы қара, қанатының жайғандағы ұзындығы 2,7 м-дей, салмағы 5,5-6,5 кг шамасындағы тау құздарын мекендейтін ірі жыртқыш құс.* *Қ о з ы қ ұ м а й* Қазақстанның 1500 м-ден биік тауларында жыл бойы мекендейді (ҚСЭ). Таулы

өңірді мекендейтін – *қ о з ы қ ұ м а й* қарлы февраль айынан бастап ұя салады. Оның балапандары өте баяу өседі (Р.Әлімбаев, ...Құстар.). Жан бара алмайтын құздарда өте үлкен *қ о з ы қ ұ м а й* ұялайды (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.).

ҚОЗЫЛА = е т. с ө й л. *Қой төлдеу, қоздау.* Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең *қ о з ы л а й* ы деп тұрғаны рас, – деді атакең (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Кейкі таз жаңа *қ о з ы л а ған* қойларды сауып, уыз пісіріп отырғанын білді, тезектің түтіні ғана осылай ақ ұлпаланып баяу ұшады (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Сиырлар мөңіресіп, түйе боздай, Қотанда маңырады қой *қ о з ы л а й* (Ә.Сәрсенбаев, Өленд. поэм.).

Қой қозылайтын кез. *Қойдың жаппай төлдейтін уақыты, төлдеу науқаны, көктемгі уақыт.* Ең ауыры – *қ о й қ о з ы л а й т ы н к е з*. Күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚОЗЫ-ЛАҚ з а т. *Қой мен ешкі малының төлі.* Біреуінің қымызы, біреуінің айран-шалабы болсын, *қ о з ы - л а ғы* болсын – бәрін де Сейтек көлденең тартысқан (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көгендегі *қ о з ы - л а қ* ағытылып, байлаулы бұзауларды енесімен жіберді (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Жайылып қырлығында талай малы, Ойнақтап бір жағында *қ о з ы - л а ғы* (Т.Жароков, Шығ.). Әлгі бір өзерде суға құлаған *қ о з ы - л а қ т а р ы* да Тасбұлақтың шыны суына мейірлерін қандырып алып, салқын шымға бауыр басысқан (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚОЗЫ-ЛАҚТАЙ с ы н. *Қозы-лақ тәрізді, қозы-лақ сияқты.* Өңдері күйлі, жүздері көңілді томпаңдаған кішкене ұл мен қыздар, көктемде айқын ажарлары көз тартатын *қ о з ы - л а қ т а й* ыстық тартады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Келем толқып шалқарында шабыттың, Маған аян жөні-жолы бағыттың, Көңілімнің көгенінен жырымды *Қ о з ы - л а қ т а й* жамыратып ағытам (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

Қозы-лақтай ойнақтады. *Алаңсыз, бейқам күлкешті.* Бөктерлінің бөктерінде *қ о з ы - л а қ т а й о й ы н а қ т а н* жүретін біз ешкілердің бір уыс түбітін алу үшін ұрлана келіп жабысқанда, апайдың жүзінен жайшылықта бола бермейтін ызғарды көресің (К.Жүнісова, Құстар әні).

ҚОЗЫЛАТ = е т. *Қойды төлдету.* Күзде ұрықтандырған қойды көктемде қолдан *қ о з ы л а т т ы қ* (С.Мұқанов, Саяхат.).

ҚОЗЫЛАТУ *Қозылат етістігінің қимыл атауы. ≈ Қойды қ о з ы л а т у.*

ҚОЗЫЛАУ *Қозыла етістігінің қимыл атауы.* Сол жылы ол қой *қ о з ы л а у ға* тиіс болатын, – дейді бай (Қ.Әміров, Шығ.).

ҚОЗЫЛЫ с ы н. *Соңына қозы ілескен, қозы-сы бар (қой).* Саламат, нағыз құтты қойшымысың... Былтыр алмаған саулығың *қозылы* қой болды (С.Сматаев, Ақжелең). Ауылдағыдай ағыл-тегіл ағып жатқан дүние бар ма, есігінің алдында мөңіреп тұрған бұзаулы сиыр, маңырап тұрған *қозылы* қой бар ма (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қайрекең кешкісін ауылға беттеген бір бөлек *қозылы* қой соңында ілбіп келеді (С.Елубаев, Білте шам.).

ҚОЗЫЛЫҚ с ы н. *Бір қозыға татырлық, шағын, азгана.* – Мына қоңыр қораздың кем болғанда бір *қозылық* еті бар (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл).

ҚОЗЫ-МОЗЫ з а т. с ө й л. *Қозы-лақ аралас ұсақ мал.* Айтқан тілімді аларсың. Әділбай ханға жағарсың. Аулақ кетпей жақыннан *Қозы-мозы* бағарсың (Батырлар жыры).

ҚОЗЫ-ТАҢ з а т. *Қысқа таң, жаздыгүнгі қысқа таң.* Бұлт десем жазып жүрген таңертең бой Таңды түрткен ботадай тау екен ғой: Айдың сүтгей нұрына тойып алып, Ұйықтайтын *қозы-таң* д а р бар екен ғой! (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.).

ҚОЗЫ-ТҮС з а т. а у ы с. *Жастық, балдәурен шақ.* Бәрін де қойшы... *Қозы-түс* өтті аяулы, Тал-түс те кетті, бесін де міне таяды (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОЗЫОШАҒАН з а т. ө с. *Гүлжекіре. (Езін арасында өсетін көк гүлді, ұрықтарының айдаршалары бар, тікенді арамион, малдың үстіне жабысатын көпжылдық өсімдік). Қозы ошаған күйреуік, нәзік теріге жақсы әсер етеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). – Дүние-мүлік бәрі орнында, тек Үміт жоқ. Сосын терезе алдындағы қозы ошаған – көк гүл құрап, құлап түсіпті (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қозы-ошаған тұнбасын (бір литр суға 10 г кепкен гүлін салады) күніне бір-екі рет бетке жағып, уқалаған жөн (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).*

ҚОЗЫХАНА з а т. *Қозыларды ұстайтын, күтетін орын, жай.* Оңтүстік аймақтарда құшхана, майхана, *қозыхана*, атхана сияқты сөздер жиі айтылады (Экспед. матер.). «Дарбаза» совхозында төл алу басталды. Саулықтарға күтім қушейтіліп, сақманышылар бөлінді, *қозыхана* әзір (Қ.Соң. Қаз.).

ҚОЗЫШЫ з а т. *Сақпанышы, қозы бағушы.* Тасуын айтсам Жентектің, Түседі еске балалық. *Қозышы* боп мен кеттім, Табанға шөгір қадалып (С.Мұқанов, Замандас.). Не көкте емес, не жерде емес, жалаң жартас жақпарда қалғанын біліп, есі ауып кеткен *қозышы* бала суылдай ысқырынған қанат, құйрықтан ескен салқын желден көзін ашып алса, балапандарына жем әкелген қыран шәулі екен (Қ.Мұқанов, Соңғы

қоңырау). Адуын бәйбішенің айтағына елірген Қожабан *қозышы* баланы ат баурына алып сабаса да, көзінен тамшы жас шықпағанын көріп жағасын ұстады (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚОЗЫШЫЛЫҚ з а т. *Қозы бағушылық, сақпанышылық. Қозышылықтан босаған Қошанын жылқышылармен жібермек болған Тәжі киім-кешегін бүтіндеп, жамап-жасқаумен болды (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).*

ҚОЙ з а т. з о о л. <лат. ammon ovis aries>

1. *Күйіс қайыратын ашатыяқты төрт түлік мал.* Қойшылар көріп, күлісіп, Ұстап алды қарғаны. Құрысын да, шіркіннің, Семіз *қойды* алғаны (Абай, Тол. жин.). Халыққа, жастар, басшы бол! Қараңғыда жетектеп. Терең судан өтер ме, Мың *қойды* серке бастамай (М.Дулатов, Шығ.). Ат, айғыр айдаушы еді, атан алып, Мата мен қайтуші еді шапан алып. Қонаққа *қой* орнына тайын сойып, Деуші еді: «Пәлен мырза атаналық!..» (Кердері Әбубәкір, Шығ.). 2. *Арқар тәрідес, тығыз жүнді, қуысмүйізділер тұқымдасына жататын жануар. Қой тұқымы* биязы жүнді, биязылау жүнді, қылшық жүнді, қылшықтылау жүнді болып бөлінеді (ҚСЭ).

Ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау. э т н. *Ақ қой шалып, баталасқан, уағдаласқан сөзде тұру.* «Мына қыз зарлап басымызды ауыртты, осыны азат етсеңіз қайтеді?» дегенде «*Ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау* Құдай алдындағы борышымыз», - деп, Тұрысбек қажы сөзді доғарып тастаған (Сара, Тордағы.).

Ақтылы қой [ала жылқы]. *Мыңғырған мал, қыруар көп тиық.* Ауылдың сыртынан қаптап, бырдай болып, ызындап, қалың *ақтылы қой* жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Ақтылы қой*, сиыр, түйе, Төрт түлігім түгел болған, Майдан үшін бар дүние, Біріне де қапа болман (Д.Әбілев, Шығ.). Қан базар, қалың базар суық таңда, Келгендер алыстан да, жуықтан да. Атан, нар, *ақтылы қой*, *ала жылқы* Тоғытқан осында әкеп көбік қарда (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

Арық қойдан бағасы кейін. *Қадірі жоқ, беделі төмен.* Ал, дүние, өтерінді біліп едім, Білдірмей, серілікпен жүріп едім. Бұл күнде *арық қойдан бағам кейін*, Үш жүзді сайран қылған Біржан едім (Біржан сал, Оленд.).

Бойдақ қой. *Тарттырылған еркек қой.* Қорада бағуға бөрінен бұрын сол жылғы туған төл, одан кейін саулық қойлар, ең ақырында тарттырылған *бойдақ қойлар* көшіріледі (М.Ермеков, Қазақст.). Екінші бір салада *бойдақ қой* бағатын Ахметтердің ауылы тұр («Лен. жас»).

Бір қора қой. *Шамамен 600-700 бас қой.* Бір қора қой сірескен аққардың астында қалып

бара жатқаны айқын көрінді (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Әзіл қораға таяп келгенде, ойдан шоқталып иірілген *б і р қ о р а қ о й* көрінді (Т.Сағымбаев, Кездесу).

Дегерес қойы. Біркелкі биязылау және ұяң жүнді, жаңадан шығарылған қой тұқымы. *Дегерес қойының* жүні, негізінен, ақ. Біркелкі биязылау жүнділері жылына бір рет, ұяң жүнділері екі рет қырқылады (Шаңырақ энцикл.).

Еділбай қойы. *Ет-май өндіру үшін өсірілетін қылышқ жүнді, құйрықты қазақы қой тұқымының бір түрі. Еділбай қойы* құйрықты қазақы қой тұқымдарын жақсарту үшін пайдаланылады. Көбінесе, Батыс Қазақстан, Қарағанды облыстарында өсіріледі (ҚСЭ).

Кәрі қойдың жасындай жасы қалды. *Жасы жетіп, қартайды.* Енді қарттық жеңді. Бұрынғыдай самғап ұшқан күніңіз жоқ. *Кәрі қойдың жасындай жасыңыз қалды* (Ш.Смаханұлы, Ұры тіс).

Қазақықой. *Қылышқ жүнді, үлкен құйрықты қой тұқымы. Қазақы қоймен* будандастырып, еділбай тұқымын көбейттік, ол суыққа төзімді, әрі салмақты келеді («Қаз. әдеб.»).

Қаракөл қойы. *Қозысының әдемі бұйра елтірісі үшін өсірілетін қой тұқымы. Қаракөл қойларының* түсі әртүрлі және олардың өнімі, елтірісі, жалпы биологиялық қасиеттері жағынан бір-бірінен елеулі өзгешеліктері бар (Шаңырақ). Елу мыңнан астам *қаракөл қойы* бар шаруашылықты алты жыл алақанында айналдырыпты (Д.Досжанов, Дария).

Қоздаған қойдай маңырады. *Зарлады, еңіреді.* Бәйбіше барды аңырап, *Қоздаған қойдай маңырап*, Қазына аузын ашқалы, Қартты алтын, күмістен Қалғанынша мысқалы (Алпамыс).

Қой асығындай. *Кішкентай, қаршадай.* Бір күні Құдай жар болып, шырайы жылы, *қой асығындай* қолайлы жас жігіт кіріп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қой аузынан шөп алмайтын. *Момын, жуас, үндемейтін.* Күсеміс, мінезі жағынан да әкесіндей *қой аузынан шөп алмайтын* жуас еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мұса *қой аузынан шөп алмайтын* ұяң, ешкіммен жұғыса қоймайтын үндемес, бұйығы болатын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ол өзі *қой аузынан шөп алмайтын* момын екен, еш уақытта да бір адамға: «Сені ме!» деген қатты сөз айтпапты (Қаз. ертег.).

Қой ауру. *жер г. Қарны ұлкейіп, шермііп, ішкені бойына жұқпай, шеке тамыры көгеріп тұратын балалар ауруы.* Қазір *қой ауруы* н тез-ақ емдейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Екі

баласы да *қой ауруымен* кеселденіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қой ауыл. *э т н. Бір-екі үйлі адамдардың қой шөбі мол таулы жердегі қыстауы.* Ағайын адамдардың бір-екі үйі шөбі мол таулы жердегі қыстауда қой бағып отыруын *қой ауыл* дейді. Бұл көшпелі қазақ өмірінде жұмыс күшін үнемдеудің қарапайым түрі (Б.Бұқатұлы, Моңғол. қаз. тілі).

Қой бас жамбы. *Қойдың басына ұқсас етіп құйылған жамбы.* Жамбының үлкендігі мен формасына қарай, қазақ арасында белгілі алты түрлі атауы бар. Олар: «бесік жамбы», «атбас жамбы», «қой бас жамбы», «тайтұяқ жамбы», «қойтұяқ жамбы», «асық жамбы» деп аталады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Қой басындай ділда. *ф о л ь к. Қой басы көлеміндей алтын ақша.* Сен ертең де кел. Мен әкемнің қазынасынан ат басындай алтын, *қой басындай ділда* алайын, сонан соң екеуміз қашайық (Қаз. ертег.).

Қой басындай күміс. *ф о л ь к. Құймасы әуелде қой басының түрінде құйылған, үлкен, кесек күміс.* Тоқсан үйлі тобыр мен Алпыс үйлі арығы Ашыққанда жесін деп Қоржынға салып жіберді Ат басындай алтын мен *Қой басындай күмісті* (Аксауыт).

Қой боғындай қорғасын. *Мылтықтың оғы туралы.* Төлеген сынды мырзаның Қанын судай шашады, *Қой боғындай қорғасын* Ажал болып жабысты (Қыз Жібек).

Қой бір уақ келу. *э т н. Күзге жуық қойдың күніне бір-ақ рет сауылуы.* Жазда қойды түсте, кешке екі сауса, «қой екі уақ келу» десе, күзге қарай қойды кешке ғана сауады. Бұл кезді «қой бір (уақ) келу» дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қойға келген ешкідей. *жер г. Жатырқау, жат көру.* Бірінің тіліне бірі түсінбеген соң, *қойға келген ешкідей* болаттағы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қойға шапқан қасқырдай. *Қырып-жойып, тас-талқан қылу туралы айтылады.* Түнде *қойға шапқан қасқырдай*, ол әдетте Орта Азия хандарының бөтен елге жорыққа кеткен кезін аңдып тұратын (І.Есенберлин, Шығ.).

Қойдан қоңыр [жылқыдан торы]. *Өте момын, жуас.* Жазан сенің – *қойдан қоңыр* мінезің, Әлдекімге артық болдың бір өзің (С.Бегалин, Шығ.). *Қойдан қоңыр* қазағым Қапыда алданып, тартылып, Айырылып қалдың құныңнан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Қойдан қоңыр, жылқыдан торы* Бәкен, Адалдыққа бар елдің зоры Бәкен (Абай, Тол. жин.). Айтамын деп, оқталса да, айта алмады.

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы біреу (Ж.Жұмаканов, Жазылм. кітап).

Қойды ұйту. этн. *Қойды сойған кезде терісін сытырмастан отқа ұйтіп, ас-мәзірге еттің сыртын терісімен қоса құйқа етіп дайындау. Қойды ұйту үшін басын, ішек-қарынын алып, жүнін қырқамыз* (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

Қой жорға. *Аса жай, майда жорға жүріс.* Жорғаның үшінші түрінде жылқының екі-ақ аяғында жорға болады. Қазақтар *қой жорға* дейді (Т.Әлішеров, Өнерпаз). Торытөбел *қой жорғаға* сап қойқалаңдап келеді. Кейде жорғасынан жаңылып, солқ-солқ желеді (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры).

Қой жылы. астр. *Жылқы жылынан кейін, мешін жылынан бұрын келетін мүшел есебінің сегізінші жылы.* Ескілікті наным бойынша, *қой жылы* – жақсы жыл, ол халыққа бейбітшілік пен молшылық әкеледі деп есептелген (ҚСЭ). Қазақта мақал болып қалған: «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, *қой жылы* зеңгер тоғыс болды», – дейді (Абай, Тол. жин.). Ата-ананың зауқынан, *Қой жылы* тамыз ішінде, Шығып ана қарынына, Мүлкі болдым паң дүние (Үш ғасыр.).

Қой көз. *Қоңыр көз.* Әдемі иілген қара қасын сәнмен керіп, ұзын кірпігі көлегейлеген дөңгелекше *қой көзін* келіншек жаққа тігіпті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Қой көзді. *Әдемі қоңыр көзді.* Бірі бойшаң, ноғайға ұқсаңқырайтын ақ сары, сұлуша денесі сұңғақ та омыраулы, биік маңдайлы, кіші *қой көзді*, сонысымен өрлеу, еркелеу, еркіндеу сезіледі (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Кірпігі оқтай тігілген. Бұралып белі бүгілген. Қараған кісі үңілген, Қолаң шашты, *қой көзді*, Аялдағы бір сөзді Ақжүніс атты ару еді (Ер Тарғын). Көк көзді Баймағамбеттен басқа, ұзын бойлы, сопақ басты, ақ сары реңді, *қой көзді*, қырлы мұрынды Ақылбай – бір тип (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қой қоздату. малшар. *Көктемгі төл алу науқанды кезеңі, шаруашылық қарекеті.* Сондай-ақ *қой қоздату* науқанында жүрген адамдар малдан жұғатын жұқпалы ауруларға қарсы міндетті түрде егілулері тиіс (Шопан серігі). *Қой қоздатуға* керекті халат, алжапқыш, резинка, аяккиімдер, фонарь, шелек, күрек, айыр, аптешке сияқты құрал-жабдықтар міндетті түрде болуы тиіс (С.Омаров, Қой бағу.).

Қой қора. *Қой жататын қора.* Түннің бір уағында дабырлаған дауыс шыққанға терезеден үңілсем, Игнаттардың шанасындағы қаптарды *қой қораға* кіргізіп жатыр екен (Б.Тілегенов, Аққайнар). Бір жыл ішінде олар

байға бір үлкен ат қора, екі *қой қора*, отын сарай, ет, үн сақтайтын және бір үй салып беріпті (М.Жұмағұлов, Қыран). *Қой қора* су жиналмайтын биіктеу, құрғақ, жайылымға жақын жерге салынады (ҚСЭ).

Қоймен көзі шықты. *Ұзақ уақыт қойшы болды, қой бақты. Қоймен көзі шыққан* Кесікбай ақсақал бертін келе өзі пенсияға шығарда, шопан таяғын балаларына ұстатқан («Лен. жас»).

Қой мойын [мойынды]. *Мойны қойдың мойындай.* Бота тірсек, *қой мойын*, аузынан көбік шашады. Алтауының бетінен Дәу перілер қашады (Батырлар жыры). Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, *Қой мойынды*, қоян жақ, бөкен қабак. Ауызомыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.).

Қой мінезді. *Қойдай жуас, моп-момақан.* Қойшының бірі – қазақ; қошқар тұмсық, *қой мінезді* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қой өрісіндей жер. *Оңша алыс емес (жер).* Модалы судан *қой өрісіндей жерде*, бел астында көп бейіт бар еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қой өсіру. малшар. *Малшаруашылығының негізгі бір саласы. Қой өсіруден* түсетін жалпы табыстың 40-42%-ы жүннен алынады (ҚСЭ).

Қой тоғыту. *Қойға қотыр түсірмеу және қотырдан емдеу үшін қолданылатын арнаулы шара. Қой тоғытуға* қажет ерітіндіні мал дәрігері дайындайды (ҚСЭ). *Қой тоғытуды* жеңілдету үшін түрлі қондырғылар пайдаланылады, соның арқасында күніне 10-12 мың *қой тоғытуға* болады (ҚСЭ).

Қой торы. *Қойға көп мінілген, өте жуас әрі шабан (ат).* Күйкілеу *қой торы* мінген бір шопанның отары желдің кәріне өзгеден гөрі бұрын іліккенін көзі шалысымен-ақ елдің алдымен жөнелген-ді (Ғ.Сланов, Шалқар). Астындағы атын алты ай іздейтін деген осы екен ғой, – деп қарт қосыла күлді де, *қой торыға* қарай бүкшеңдей басты («Лен. жас»).

Қой тісті. *Уақ тісті.* Кенеттен осындай, Тамаша ой түсті. Енді әжем болады, Әдемі *қой тісті* (Қ.Баянбаев, Әсем әлем). Олардан соң қошқар тұмсықты, жылтың көз, *қой тісті* біреу, тобық жұтқандай., меңіренумен болды («Жұлдыз»).

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалады. *Тыныштық, бейбіт заман орнады.* Асан қайғы желмаяға мініп, жиһан кезіп, «Жер ұйық» дейтін ну орманды, көк орай шалғынды, сулы жер, *қой үстіне бозторғай жұмыртқала-*

л а й т ы н қоныс іздейді (Қаз. ертег.). Алтын Ордаңды сол Жетісудағы Алмалыққа тіккенінде қой ұстінде бозторғай жұмыртқалар заман орнайды. Біз жетпегенмен, оған біздің ұрпағымыз жетеді (І.Есенберлин, Алмас.).

Қойы тауға жайылып жатты. ж е р г. Шапуасы сай, тұрмысы жақсы болды. Шақидың қойы тауға жайылып жатқан адам ғой (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

Қой ішіндегі марка. Өте жарамды, ерекше, артық деген мағынада. Қой ішіндегі марка-ды, Омырау толған алқа-ды. Қайын енем атын айтайын, Алпыс жасар Қамқа-ды (Қыз Жібек).

Қоралы қой. Бір қора қой. Дөңгелек қой көздері қоралы қойдың әрқайсысын тайға таңба басқандай таниды (Д.Жанботаев, Шыңда.). Қоралы қой қосты жылқыға қосып «күл етемін» деп үл өкетіпті, «күң етемін» деп қыз өкетіпті (М.Тиесов, Әңгім.).

Қорасанға қой айтты. фольк. Жалын-жалбарынды, қайыр-садақа атады. Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып, Артынан қуып келіпті, Өлгенде көрген шешесі (Қыз Жібек).

Құйрықты қой. Биязы жүрді, құйрығы үлкен, қазақы қой тұқымы. Әсіресе, құйрықты қой өсіретін шаруашылық – саулықтың үлес салмағы төмен (Қазақст. етті молайту.).

Құнан қой. Үш жасар еркек қой. Құнан қойы шайлатып сойдырған үй, табақ-табақ ет тартып тойдырған үй, сәтті күні сәрсенбі той қылыпсыз, құтты болсын тойыңыз, той қылған үй! (С.Сейфуллин, Шығ.). Құнан қойы байлатып сойдырған үй, Табақ-табақ ет тартып тойдырған үй. Сәрсенбінің сәтіне той жасапсыз Құтты болсын тойыңыз той қылған үй! (Қара өлең).

Меринос қой. Биязы жүнді қой. Сол жерге апарылатын меринос қойы совхозының директорын да белгілеп қойсын (Ғ.Сармурзин, Мейірім.).

Саулық қой. Үш жастан асқан, қоздаған қой. Қаратайдың жеңгесінің бақытына Теміртайын ұйықтатып, есік алдына шыққанда, козысын ертіп жайылып жүрген бірнеше саулық қойлар үйдің іргесіне келіп қалған екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Сенген қойым сен болсаң [сен бе едің]. Үміт етіп, сенген адамы ойлаған жерінен шықпай, көңілі қалғанда айтылады. – Сенген қойым сен болсаң, күйсегенің құрысын! Ақмоладан оқып келгенде, одан «қосшы болыс» атағанда жылпос Жақыпқа бірауыз сөз айта

алмадың, – деді Тәуке Әлжанға (Ғ.Мұстафин, Шығ.). – Енді бүлдіріп, жарға жығайын деп не едің? – Сенген қойым сен бе едің? Ел деп не қыласыз сіз? Еліңіз кім екені танылды ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Ту қой. Қысыр қалған, қоздамаған семіз қой. Тыста есік алдында, Тәуке бір ту қойды мүшелеп, бұзып тастапты (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Тоғышардың ту қойы қысыр қалады (Мақал).

Тұсақ қой. Екі жасар ұрғашы қой. Қысқы жайылымдарда ең алдымен бойдақ қойлар [ісек, құнан қой], тұсақ қойлар бағылады (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

Ісек қой. Екі жасар еркек қой. Ісек қойдың басы үлкен. Саулық қойдың жасы үлкен (Мақал). Жаман қой ісегінде қартаяды (Мақал).

ҚОЙ² мод. «Болмайды екен» деген мағынадағы қыстырма сөз. ... Қой, не де болса, қалмайық. Байтас, жүрі! – деп шаба жөнелді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Қой, мұны мен істей алмай өзім бір масқара боп қалармын, – деп ол да қайтып жөніне жөнелген («ДУГ»). Қой, текке тұрғанымыз болмас, еңбек етейік («Лен. жас»).

Қой болды. Басын бастап, істен нәтиже шықпады, аяқсыз қалды. Сенің аспирантураң да қой болды болып кетті (Т.Нұртазин, Мұрат.). – Біреу Біләлді кекетіп:– Көрерміз, сәндік іздеп жүргенде осы шаруаның аяғы қой болды ғайыналады әлі (С.Омаров, Қайырлы.). «Бұл жолы қысылтаяң жерде Абылай айла таппағанда ұрыстың артынан қой болды боп кетуі әбден мүмкін еді», – деп көукіп отырмаса маған кел! (Ә.Кекілбаев, Үркер). Өнер тұтса, жақсы ғой. Өсе келе қой болды боп жүрмесе – деді Жақия (М.Иманжанов, Шығ.).

ҚОЙ³ шыл. Бір нәрсенің, істің анық-айқындылығын, растығын күшейте көрсететін демеулік шылау. Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жүрт қой. Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар. «Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар, Сәулесі бар жігіттер бір ойланар (Абай, Тол. жин.). Бұлардан адамдардың ақылы көп болған соң, адамдар өзіне тиесілі дәрілерді көптен-ақ тауып алса керек қой дейді («ДУГ»). Үйіңіз иесіз деп кім айтты. Сабаңның үйі деп түстік қой (Т.Әсемқұлов, Талтүс).

ҚОЙ = ет. 1. Қолындағы затты бір жерге орналастыру, тұрғызу. Аспаз қаймақ қатқан капуста сорпа әкеліп алдыма қойды (Б.Момышұлы, Москва.). Үйдің анадай бұрышынан, алыстан екі адам пулеметті сүйрелеп әкеп көшенің жиегіне

қойып, жата қалды (М.Жұмағұлов, Қыран). Егер Мержакшыты алдыңғы деңгейге қойғанда Шахметтің Аманкелдісі мүлде басқаша шешілген болар еді (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). 2. Бір нәрсені тастау, істемеу. «Өлеңді қой, қозы бақ кедей» дейді, кедейді кедей демей не дейді енді? (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Кейде барша тіршілікті қойып, үйде тас бүркеніп жатып алғысы келеді (Д.Досжанов, Зауал). 3. Тоқтату, доғару, тыйылу. – Қой, сөзді қой, пысықсымасаңшы, Сен тентексің, – деп ұлық жаққа жалтақтай, тұжырып қойды (М.Әуезов, Қилы заман). Ондай мінезді қой, деп түнеукүні бір айтып едім ғой, қақсата берме, түзел! (Б.Майлин, Шығ.). Бас инженердің беделін түсіріп кеткенінді білмейсің? Мұнда былай менің ісіме араласуыңды қой. Дұрыс түсін Бақтияр (М.Сүндетов, Қызыл ай). –Төсекте жатып олайды қажы атанбаққа маған Мекке бару аса керек деп, себебі қазақтар мені жек көреді, менімен сауда қылуды қойды («ДУГ»). 4. Қалдыру, сақтау. Қоста қалған екеуге, Екі кесіп ет қойды. Екі кесіп етінен «Қаныкей мен Айшөрек Татып қалсын» деп қойды (Манас). Қай шұқырға кірсе де Сұр жыландар сумыңдап, Бірін қоймай табады (Жамбыл, Таңд. шығ.). Әкемді алсаң ал, Құдай, шешемді қой, Шекпен тігіп берсе де өлмеймін ғой. Жездедей-ақ әкенің жақындығы, Қара суға шешесіз шөлдеймін ғой (Қара өлең). 5. Өсіріп жіберу. Тәутитіп, иегіне сақал қойған, онысы қырған жақтың өскен тұқылдарының арасында бір топ көде сияқты боп тұр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Крейгель қабағын шытты – мына кескінді, желке жауып шаш қойған шүрегейлері өз сөзін, көбінде, жете бағалай да бермейді (А.Сүлейменов, Бесін). Жасы отыздан асқан, қыр мұрынның астына шокшалап мұрт қойған, сіріңке кара жігіт (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). 6. Бағалау, баға беру. – Өзінің баласы болса, бес қойайық, – деді Орынғали. Не дер екен деп әдейі, қикарлықпен айтты (М.Дүйсенов, Мейман.). Қысастықпен «екі» қойған ың қайтерсің? (Т.Бердияров, Солдат.). 7. Жерлеу, көму. Қимадым, анам, сені қара жерге, Қоятын орын таппай бар әлемде, Өзіңе жүрегімді зират еттім, Ескірмес ескерткіштің қалды өлеңде (М.Әлімбаев, Лирика). Сол күні Фазылдың денесін ойға апарып қойып, мен де барып, топырақ салдым (Бәйшешек).

Айттырып қойды. Некелесуге алдына ала уағдаласты, құдандаласуға сөз байласты, атастырды. Оларды айттырып қойса керек, қай бір мезгілде бесікте жатқан уақыттарында,

қалыңмалдарын сөйлесіп, беретұғын жасауларына шейін белгілеп қояды ғайриларымен («ДУГ»).

Алға қойды. Мақсат етті, көздеді. Үлкен көркемсөз шебері болғандықтан, Әуезов алға қойған міндетін абыроймен орындап шықты (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Әлеуметтік осы жағдай, бүгін драматургия мәселесін де жаңадан алға қойып отыр (Ф.Мұстафин, Ой әуен.).

Астына көпшік қойды. Біреуді орынсыз мадақтап көтермеледі, қолпаштады. «Іле бойында сен болмасаң, басқа қызыл отау меңгерушілері жұмыс істей алмайды», – дегені менің астыма көпшік қойып алдап түсіргені екен деп те ойладым («Қаз. әдеб.»).

Ат қойды¹. а) Тура шапты, шаба жөнелді. Аудан жақтан ат қойып, біреу келеді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Құрбан атына қарғып мінді де, түйелінің алдынан тасырлата шауып шықты. Оның соңынан қалған екеуі ат қойды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс). ө) Атой салды, шабуыл жасады. Ат қойды қалың әскер андағайлап, Дүрсілі жер қозғалтып «Абылайлап». Тыныш жатқан қалмақ елі қас қаққанша, У-шу боп шаң астында қалды ойбайлап (С.Сейфуллин, Өлең.).

Ат қойды². а) Жаңа туған нәрестеге азан шақырып, есім берді, атады. Ұлықпан деп балаға, ата-анасы қойды ат. Жас баланы аялап, Ата-ананың көңілі шат (О.Шипин, Өмір өрнегі). Сүйініп туған баланың, Атын қойды Сүйініш. Сүйініш асық ойнады, Ойынға ол тоймады (Батырлар жыры). ө) Атады, белгіледі. Бұзауларды туғаннан бастап күтетін Сәтжан әр үйдегі бұзауға арнап ат қойып алады (С.Бегалин, Таңд. шығ.). б) Есімін жазды. Жазған материалының соңына «Мұтылған» деп бүркеншік атын қойған («ДУГ»). Сіз шығарып тұрған қазақ газетінің 9-нөмірінде маған тигізіп, «Қыр баласы» деп дауыстап ат қойып біреу жазған екен («ДУГ»).

Ат қойып келді. э т н. Қаралы үйге «ой-бауырымдап» атпен шауып келді. Біреуінің үлкен ақсақалы өлсе, маңайға хабар айтып, жан-жақтан жанкүйерлері ат қойып келіп жатады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өлді деп екеуі де қаза жетіп, Ат қойып келген екен Бүлдіршінге (С.Керімбеков, Өлең.).

Аузына қақпақ қойды. Сөйлетпеді, айтқызбады. – Аяулы Сәуле, тый жасыңды. Айтпа деп аузыма қақпақ қойып едің, енді айтайыншы... Өшкенің қайта жанды ғой, Нұрлан тірі екен ғой, – деді өзі де жыламсырап (Ә.Әбішев, Замана.).

Бас қойды. *Бірдемеге (көбінесе асқа) етпеттей төнді.* Жолаушы жалма-жан аттан түсіп, бұлаққа *б а с қ о й д ы* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Тазалығына анық көзі жетпей тұрып бірден *б а с қ о й ғ а н ы н а* өкінді (М.Мағауин, Акша қар.).

Бет қойды. а) *Беттеді, бағыт ұстады.* Балықшылар есін жинағанша болмай, үш-төрт аттылы қиқу салып қалың жылқыны дүрілдетіп қуып, балықшылар аулына *б е т қ о й ы п* келе жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Б е т қ о й ы п* нысанаға тағайынды, «Я, төңірі, аш, деп, бақ пен талайымды!» Бір лағын құдайыға алып соғып, шақырды көңіл жетер ағайынды (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар). ә) *Ыңғай білдірді, бейімделді.* Дембелше бала жігіт, орта бойлы Өзіне бір қаратты бүкіл тойды. Киімін шешінді де шекпен киіп, балуанмен ұстасуға *б е т т і қ о й д ы* (Ж.Саин, Күлөнда).

Бір қойды. *Періп жіберді, ұрды, соқты.* Ызаланған хорунжий жылқыны шекеден сылқита *б і р қ о й д ы* (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Бақсы жан-дәрмен жұлқынып, алдыңғы Бәкібайға жармасып еді, Бәкібай оны төбеге *б і р қ о й ы п* мұрттай ұшырды (С.Омаров, Қайырлы.).

Ден [зейін, ынта] қойды. *Назар аударды, көңіл бөлді, ықылас салды.* Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне *д е н қ о й ы п*, соның дәстүрін меңгерді (М.Әуезов, Әр жыл.). Жок, онысына мен сенбеймін, олар сендік десе де анық, ақиқат көзі жеңіп *д е н қ о й ы п*, ұйып сенбейді (Абай, Тол. жин.). Соның ішінде ол әдебиетке көбірек *з е й і н қ о й ы п*, көп жазады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Шал әңгімесінің тұсында, құмарта қызыға *ы н т а қ о й ы п* отырып сергіп, тынығып қалыпты (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

Дүрсе қоя берді. *Бірден ұрсып ала жөнелді.* Содан кейін өңін де, сөзін де суыққа салып, маған *д ү р с е қ о я б е р д і* (Ж.Жұмақанов, Майдан). Қолдай найзаны былай ырғытып жіберді де, әлгі балаға *д ү р с е қ о я б е р д і* («Лен. жас»).

Еркіне қоймады. *Ырық бермеді.* Ағашты тауға ұй салып, Алды көпір алқымдап. Елді *е р к і н е қ о й м а й д ы*, Бұыршындай тақымдап (Шортанбай Қанайұлы // Екі мыңжылдық.). Іс қылды батыр Айбас бойлай-бойлай, Қырды, жойды, қиратты *е р і к к е қ о й м а й* (Қозы Көрпеш.). Дұшпан – тазы, біз – түлкі. Қашсақ *е р і к к е қ о й м а й д ы*, інге кірсек суырып, Құлағандай қадалып (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

Жанын қоймады. *Бір нәрсені айтып мазасын алды, тыныштық бермеді.* Оның үстіне

арыз берсең, ол *ж а н ы н қ о й м а й д ы*, онан да айтқанына жүре бер деседі әрқайсысы («ДУГ»). Әйелі бәрін қазір айт деп *ж а н ы н қ о й м а ғ а н* соң, ол айта салсам ба екен деп оқталды (Қамбоджа ертег.).

Жанын қоярға жер таппады. а) *Не істерін білмей қысылды, састы.* Бұл келген Бүркіттің өзі екенін біліп, Әділбек *ж а н ы н қ о я р ғ а ж е р т а п п а д ы* (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Ө з і ж а н ы н қ о я р ғ а ж е р т а п п а й* жүргенде, әйелінің рақаттанып ұйықтап жатқанын көріп, ызаланып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Қатты қорықты, шошыды, үрейленді.* Мылтық гүрсілінен үріккен мал, *ж а н ы н қ о я р ғ а ж е р т а п п а й* жапа-тармағай қашып жүр (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Жер жұтып қойғандай. *Із-түзсіз, хабар-шарсыз, дерексіз. Жер жұтып қойғандай қашқын әлі жоқ (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).*

Жолға қойды. *Бағыт берді, жөнге салды.* Колхоз шаруашылығын ғылыми негізде, жоғары мәдениетті жүргізу, экономикалық жұмысты *ж о л ғ а қ о ю* өз нәтижесін беруде (С.Ғабдуллин, Орлеу.).

Көзін бақырайтып қойып. *Көзбе-көз, көзіңше.* Бұл не деген масқара! *К ө з і м д і б а қ ы р а й т ы п қ о й ы п* жерімді аламыз дейді түге (С.Омаров, Қайырлы.).

Көңіл қойды. *Назар аударды, ынтасы ауды.* Және бір адам *к өң і л қ о й ғ а н* нәрселеріне есті болып, көңіл қоймағандарына ессіз болуға мүмкін (М.Жұмабаев, Педагогика). Туады қара қозы қоңыр қойдан, Әрненің сырын сезер *к өң і л қ о й ғ а н*. Ішінде жұмыр бастың ми болмаса, Не пайда құр сорайған ұзын бойдан (Қара өлең).

Күзет қойды. *Кезекші қарауылды тағайындады.* Онбасылары әр тұсқа сарбаздардан *к ү з е т қ о й ы п* жүр (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Иенде келе жаттым ел аралап, Жүгім бар битке артқан он тоғанак. Қонарда көбелектен *к ү з е т қ о й д ы м*, От жактым лауылдатып мұздан қалап (Қара өлең).

Қарсы қойды. *Ерегістірді, жауықтырды.* – Комсомол билет керек болса, ала қойыңдар, – деп Ережеп бүкіл бюродағыларды өзіне *қ а р с ы қ о й ы п* алды (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Қой [қойшы] әрі. *Жақтырмағанда, ұнатпағанда айтылатын тыйым.* *Қ о й ә р і*, не болды саған. Зарламай отыр, – деді Смағұл кемпірінің сөзін жаратпай (Б.Тілегенов, Аққайнар). – *Қ о й ә р і*. Жетті ақылық! – деп қыз төмен қарап кетті. Ниязбек енді жасқануды қойып, қыз қолын алып, абдырап (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қонақ болғанда

бай мен би дейсің бе, *қойшы әрі*, «қорықпас келін қой басынан қорқады» – деп Шекер теріс айналды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Қой дейтін қожа, әй дейтін әже жоқ. *Бетімен кеткен, жүгенсіз, тыйымы жоқ.* Елеусіз Досовты кім шауып алады? *Әй дейтін әжесі, қой дейтін қожасы жоқ* жас шағында жасамаған тентектікті қашан жасайды? (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат.). Айтса да о кезде Тастесерден басқа маған *қой дейтін қожа да, әй дейтін әже де жоқ* еді ғой («Қаз. әдеб.»).

Қойып жіберді [қалды]. *Періп қалды, ұрып жіберді, соқты.* Қалау ағасының қолын қағып жіберген бойы ең бір жанды жеріне *қойып жіберді* (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Неге үндемейсің? – деп, ыза кернеген бай жұдырығымен баланы бет-ауыздан *қойып* кеп *жіберді* (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Сол кезде батыр тұрып ашуланды, маңдайға жұдырықпен *қойып қалды*. Бір ұрған жұдырығын көтере алмай Падиша жатқан жерде дүние салды (Құламерген).

Қойып кетті. а) *Басымен кірді, сүңгіді.* Манадан секіруге дайын тұрған Бек бала батқан жерге *қойып кетті* (Т.Шаханов, Көгілдір). Бұта арасынан қылт-қылт етіп, тағы бірдеңелер елестеп қалды, анадай жердегі шоқ шағыр тасасынан ақ бауыр саршұнақ жылт етіп, жұмарланып барып ініне *қойып кетті* (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). ә) *Кіріп барды, енді.* Қыз ойына бүлік түскендей, орнынан атып тұрып, үйге *қойып кетті* (Д.Досжанов, Тұлпар).

Қойып қалды. *Бір сөзді тосыннан айтып салды, дүңк еткізді.* Жігіт абдырып, қалай дерін біле алмай, негізгі сөзді бірден *қойып қалды* (Н.Ғабдуллин, Өмір). Кейде көпке жанасы жоқ, жә біреудің жайын ертегілейді; кейде көзі жетпеген бір қатын өсекті *қойып қалады* (С.Дөнентаев, Шығ.). Айтқанда қалай айтты дейсің ғой? Қалай болса солай дүңк еткізіп *қойып қалды* (М.Қаратаев, Далада.).

Қол қойды. а) *Қағазға жазылғандарды растау үшін соғына қолтаңбасын қалдырды.* Сәлмен қинала-қинала қағазға *қолын қойып* жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Сыландап бір бұраң бел елден қашқан, Құлығы бар болса да жұрттан асқан. Жол нұсқап қуғыншыға куә болып, *Қол қойып* ақ қағазға мөрін басқан (Қара өлең). ә) *Қолдады, қосылды, жақтады.* Түркия зайырлы мемлекет ретінде адам құқын қорғау жөніндегі халықаралық келісімге *қол қойған* ел санатына кіретіндігі себепті өз азаматтарының бұл тілегін қабыл алуға мүдделі («Түркістан»).

Қоя берді. *Жібере салды, босатып жіберді.* Екеуі де аттарын тұсап *қоя беріп*, ұстаның дүкеніне еніп барды (С.Шарипов, Шығ.). «Жатасың қорыққаныңнан қазып жерді, Күлдірдің болмасты айтып мендей ерді. Күлдіріп, көңіл ашқан үшін, Азат қылдым», – деді де *қоя берді* (С.Торайғыров, Шығ.).

Қоя қойды. *Кілт тоқтатты, тына қалды.* Әлгі сөзімнің артының балаға қатты тиіп кеткенін, енді бір нәрсе дегеніммен де жауап ала алмайтынымды іштей сезіп *қоя қойдым* (Н.Сералиев, Қанат). Қаншайым тағы бір өнді бастап келе жатып, *қоя қойды* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Қояр да қоймай. *Жанын қоймай, тыным таптырмай, жан алқымға алып.* – Ең әуелі шайымызды ішіп алайық та, – деген Абдолланы *қояр да қоймай* жетелеп алған Көмеш, бүлдірген теруге кетіп бара жатты (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Сабақ оқып отырған жерімізден *қояр да қоймай* алып келді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Қояр емес. *Тынар емес, тоқтар емес.* Жаңа ай – күміс қол орақтай, біздің сұлу гербтегі. *Қояр емес* ойды оятпай, – Неткен ғажап көрікті еді (Т.Жароков, Шығ. жин.).

Қоя тұрды. *Тоқтатты, кідірте тұрды.* Ол мақтанды *қоя тұр!* Басынғанға ашынған, Кездесетін жерін айт! (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Ырың-жырың әңгімені *қоя тұр айық* та бүгін (Б.Нұржеев, Күтумен өт.).

Құйып қойғандай. *Дәл, шап-шақ.* Үстіндегі көк масаты жеңсізі *құйып қойған* дай. Әлі бала көтермеген балғын дененің бір бітімін қынап, айрықша, аш белін үзілдіріп тастапты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Құлақ қойды. *Ықылас қойып, тыңдады.* Кейбіреу тыңдар үйден шыққанша, Кейбіреу *қояр құлақ* ұққанша (Абай, Тол. жин.). Қазақтар ауылы медресеге сенбей, артынан үйреніп кетісті, ғылымның керектік турасынан айтқанын *құлақ қойып* тыңдайтын болды («ДУГ»).

Лап қойды. *Тура қимтыды, тап берді.* Екі дивизия бөлімдерімен, қырық шамалы танктерімен біздің бөлімдерге қарсы *лап қойды* (Р.Ұлтанбаев, Ерлер есімі.). Орындарынан ұшып-ұшып тұрып, жауынгерлер есік пен терезеден сыртқа қарай *лап қойды* («Қаз. әдеб.»).

Маған қойып бер. *Менің еркіме жібер деген мағынада.* – Мына көкжал да жеткен екен ғой. Майлікенің өзін *маған* бір *қойып беріңдер* і. Шаңын Шайтан көлінің тұңғиығына

түншықтырайын, – деп Амандыққа қолын ұсынды (С.Бегалин, Замана).

Мат қойды. ш а х. а) *Шахмат ойынында қарсы жақтың короліне шабуыл жасап, ешбір шарасыз етіп жеңді, ұтты.* А.Карпов шетелдің шахмат ойыншысына 5-6 жүрістен кейін-ақ *м а т қ о й д ы* («Лен. жас»). ә) *Сөзден ұтты, қатырды.* Түрлі-түрлі ат қойып, Кетеді ылғи *м а т қ о й ы н*, тек сол үшін мен бүгін, Тартып алып белдігін, Қуалап бір сабадым (Ж.Әбдірашев, Саяхат).

Мойнына қойды. *Айыбын бетіне басты, мойындатты.* Істеген катенді, жаңылған жерінді *м о й н ы ң а қ о я о т ы р ы н*, айыбынды айта отырып ұрысатын (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

Нүкте қойды. *Бір істі аяқтады, ойды шешті, тоқтамға келді.* Бенузаров бұл айтыс-тартыстың *н ү к т е с і н* осылай *қ о й ы н*, бұрылып та қарамай өз жұмысымен кетті (Ғ.Мұстафин, Жайнаған.).

Ойын қойды. *Пьеса көрсетті, концерт берді.* Мақтай мектепке *о й ы н қ о й ғ а л ы* жатырмыз деп жұртты жинап алды (Ә.Нәбиев, Шолпан). 1917 жылдың авгусында алдыңғы қатарлы қазақ жастары Ордада драмалық үйірме ұйымдастырып, *о й ы н қ о й д ы* (Аялы жандар).

Отқа қойды. *Мініс көлігін отқа жіберді, шөп салды.* – Мені ерегестірсен, атты *о т қ а қ о й ы н*, осы арада тынығамыз, – деді шал Тұрағұлға (С.Бакбергенев, Күй.). Болат жерге түсіп, аттың айылын босатып, ауыздығын алды да, *о т қ а қ о й д ы* («Қаз. әдеб.»).

От қойды. *Жақты, өртеді.* Сен жауап берсең бүгінге, Сен жауап берсең ертеңге, Бермеісң дүниені ешкімге, қолынан *о т қ о й ы н* өртеуге! (Ә.Тәжібаев, Жартаc). – Бұл тағдыр сақтай көрсін бір жаныңды, Әрине, сен танушы ең онда кімді. Селоға *о т қ о й ғ а н д а* сендер біздің, Ұмыттың ба мен сені ұрғанымды (Ш.Мұхамеджанов, Күн.).

Өзін қайда қоярға білмеді [жер таппады]. *Бетінен оты шықты, берекесі кетті.* Жап-жаңа ғана *ө з і н қ а й д а қ о я р ғ а б і л м е й* іменіп тұрған Банудың мына өзілі жалпы тілмарлау болса да, Жақыпбекке ұнап кетті (М.Иманжанов, Көк белес). Кірерін кірді-ау, айналайын. Бірақ *ө з і н қ о я р ғ а ж е р т а б а а л м а й* сипақтап тұрып қалды (Бәйшешек).

Сәждеге бас қойды. д і н и. *Құдайға құлшылық етті, мінәжат қылды.* – Нұрыш сен де жас емессің, пайғамбар жасынан асып барасың. Құдайға мінәжат қылып, *с ә ж д е г е б а с қ о я т ы н* кезің жетті ғой, – деді Сыдық («Лен. жас.»).

Сойып қаптап қойғандай. *Аузынан түскендей, дәл өзі, аумай қалған.* – Не деуші еді? Отыр. Екі беті быттыып. – *С о й ы п қ а п - т а п қ о й ғ а н д а й*, Алла-ай.. («Жалын»).

Сөзді қой. *Болды, жетер, сөзді тоқтат.* – *С ө з д і қ о й*, айда жүріңдер! Мүмкін «жаны ашыр ойлар!» (М.Рашев, Біле қойдым).

Сұрақ [сауал] қойды. *Сұрады, білгісі келді.* Үй иесі жолаушыны танымайтын болса да «Кімсің, қайдан келесің, не жұмысың бар?» деген *с а у а л д а р д ы қ о й м а й д ы*. Жолаушы да отыра сала келген шаруасын айтпайды («Парасат»).

Талап қойды. *Шарт қойды, міндет жүктеді.* – Ақ серке ай мүйізді қой бастайды, Шын ақын топ ішінде сөз бастайды. Әріптес, төртіншісін тауып айтса, *Т а л а б ы н* бізге *қ о й ғ а н* кім тастайды?! (Қара өлең).

Шай қойды. *Шай қайнату қамына кірісті.* Мұныңбөрідеишпарат:шайқойыңдар,етасыңдар. Отау үйлердің «қонысмайлары» біздікі – жастардікі дегендері (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Сен неменеге қорқып тұрсың – дедім оған, – қорықпа, мына жездеңе *ш а й қ о й ы н* бер! (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

Шарт қойды. *Міндет етті, талап қойды.* Көңілімнен құса кетті деп, Өзіне сұлу *ш а р т қ о й д ы*, Және туған сәбиге, Алданыш деп ат қойды (Н.Байғанин, Шығ.).

Ықылас қойды. *Мән берді, көңіл аударды.* Сөзінен шын көңілмен алды ғибрат. Қазанға сол себептен келді шуһрат. Дәрежесін білген соң *ы қ ы л а с қ о й д ы*, Дамолла Бурханитдин қазы-хазрет (Ақмолла ақын, Күндер.).

Ішкен асын жерге қойды. *Есіл-дерті сонда болды, жанын салды.* Оқу дегенде *і ш к е н а с ы н ж е р г е қ о я т ы н* Айнұрдың тұнық көңіліне түкіргендей болды мына сөз (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Ән, жыр десе *і ш к е н а с ы н ж е р г е қ о я т ы н* қазақ емес пе? (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

ҚОЙАУЫЗ з а т. ж е р г. *Тістеуік, шеге суырғыш.* Шегені суыруға *қ о й а у ы з* жақсы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙБАЛДЫРҒАН з а т. ө с. *Балдырғанның жіңішкелеу, уақ түрі.* Сол бетімен салма тұмсықты сағалап барып бұлақ жағасындағы қалың *қ о й б а л д ы р ғ а н ы ң* арасына жалп етті (М.Етекбаев, Жомарт).

ҚОЙБАС з а т. э т н. *Ою-өрнек атауы.* Бұлардан басқа илеп, батырып жасайтын өрнектер кездеседі. Мысалы: «атбас», «қойбас», «бесік», «тайтұяқ», «қойтұяқ», «ботакөз» т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОЙБАТПАҚТАН = е т. *Саз, лай болып батпақтау, езілген, ылжыраған батпақ басу.* Қазан айы Орал тауында салқын, ағаш жапырақтары саулап түсіп, дымқылдана бастайды. Ауық-ауық жаңбыр жауып, ауа сыз тартып, жер *қ о й б а т п а қ т а н ы* п кетті (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Ұзыннан-ұзақ созылған жол сілемінің өн бойын қуалаған қоқырлар мен босап түсіп қалған топырақ жаңбыр суына тиіп *қ о й б а т п а қ т а н ы* п ілгері басқан аяғыңды кері кетіреді (О.Бөкеев, Өз отың.).

ҚОЙБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Қарт тұқымдасына жататын жыртқыш балықтың уақтау келген бағалы бір түрі.* Жыртқыш балықтардың көпшілігі сияқты *қ о й б а л ы қ* та кішкене ғана топ болып, болмаса жеке жүреді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Шардарда бір маусымның ішінде 18 мың центнер қаяз, жайын, тыран, сазан, *қ о й б а л ы қ* өңдей алатындай қуаты бар балық заводы жасалады («Лен. жас»). Бұл көлдің көпшілігі соңғы жылдар ішінде балықты – қаязды, сазанды, *қ о й б а л ы қ* т ы, шортанды, балықтың басқа да бағалы түрлерін көп беретін формаға айналды («Лен. жас»).

ҚОЙБАСТАР з а т. э т н. *Көленер. Киіз басуда шиге оралған киізді домалата теуіп отыратындарға қарама-қарсы тұрып киізді өзіне қарай сүйрейтін адам.* Бүктеліп әзір жатқан шидің өн бойын бойлай 10-12 адам қатар жүріп келе жатып, шиге ораулы киізді аяқтарымен теуіп отырады. Бұларға қарама-қарсы бір адам, – «*қ о й б а с т а р*» киізді алға қарай (өзіне қарай) домалата сүйрейді (ҚҰЭ).

ҚОЙБАСТЫ з а т. э т н. *Киіз басқанда істелетін салт, ырым.* Қазақтың халықтық «киіз басу» биі, «*қ о й б а с т ы*» ойыны т.б. еңбектің өзіне тән ерекшелігіне байланысты өз кезінде туған салт-дәстүрлері болды (С.Қасиманов, Қаз. көленері).

ҚОЙБАСЫ з а т. ж е р г. *Тақыр жер.* Жаңбыр жауса *қ о й б а с ы* н а су түседі, бірақ онан мал суармайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. cicer arietinum> *Биіктігі 25-75 см-дей, маусым-шілде айларында гүлдейтін, тұқымы ақшыл сары, қара не қара қоңыр, бұршақ тұқымдасына жататын біржылдық екеп өсімдік. Қ о й б ұ р ш а қ* Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарында, суармалы жерлерде қолдан өсіріледі (ҚСЭ). *Қ о й б ұ р ш а қ* – азық-түлік және құнарлы мал азығы (ҚСЭ).

ҚОЙБҮЛДІРГЕН з а т. ө с. <лат. saxatilis> 1. *Биіктігі 20 см-дей, бұтасы жоқ, көк майса*

жерге өсетін жемісі қызыл, қышқылтым өсімдік. Шалғын арасына *қ о й б ұ л д і р г е н* бітік өсіпті (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). 2. *Осы өсімдіктің топталып бітетін маржандай уақ, қызыл түсті жемісі.* Қалың өскен бұталарды жарып өтіп күнгейге шықты да *қ о й б ұ л д і р г е н* теруге кірісті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Күн шығып келе жатқанда, Күлайхан жүгіріп бауырға түсіп, шалғын арасынан *қ о й б ұ л д і р г е н* тере бастады («Қаз. әдеб.»). *Қ о й б ұ л д і р г е н* ді емдік мақсатқа пайдалану кезінде басқа дәрілерден бас тарта тұрған мақұл («Парасат»).

ҚОЙҒАҚ з а т. с ө й л. *Қойқақ.* Көпірін құрайыштың қараған жоқ, Артық па пайғамбардан бұл қай *қ о й ғ а қ*? Жүйесіз қарғыс табар өз иесін, Даралық емес пе міне сойқақ (Ә.Тәңірбергенов // Қаз. ақын. шығ.).

ҚОЙҒЫЗ = е т. 1. *Бір затты орналастыру, қойдыру.* Жоқ, сол мен тұрған жерге бірдеме *қ о й ғ ы з ы* н, кісі бара алмайтын еткен жөн бе? Бірақ ол айлалы шебердің суретті жұрт көретін тағы бөтен құлығының жоқ екенін кім біледі? (С.Есенберлин, Алтын Орда). 2. *Тоқтатқызу, тыйғызу.* Асты қойғызса дүние амалын ойлаған құранның әділ сөзін халық мінезіне бұрмалаған молдалар *қ о й ғ ы з а р* («ДУГ»). Ол соғылғанға өзім жеке барып, бөрінің анық-танығын білсем, қикаңын *қ о й ғ ы з ы* н, шынын айтқызсам ба екен, әлде? (Ө.Қанахин, Бақыт.). Күші жетпесе де үстіне мініп кететін: Өй мынаны әкетіңдер, мынаны *қ о й ғ ы з ы* ң д а р, айтқанын орындайтын дейтін (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

Жұмысқа қойғызды. *Жұмысқа орналастырды, тұрғызды.* Сол шақ келді, балам. Оқу ешқайда кетпес. Ертең промкомбинатта жолығайық. *Жұмысқа қ о й ғ ы з а й ы* н. Енді саған жұмыс істеу керек (Қ.Исабаев, Қарабала).

ҚОЙҒЫЗУ *Қойғыз етістігінің қимыл атауы; қойдыру, тыйдыру.* Директор: «Қыза-қыза, бұлар басқа қылық шығарар. Көптің алдына шығарып, өздерін ұялтып *қ о й ғ ы з у* керек» (К.Юсупов, Қараша.).

Қол қойғызу. *Қағазға жазылғанды растау үшін біреудің қолтаңбасын қойдырту.* Мен ол екі арада Беркімбайдың атынан арыз жазып, *қ о л қ о й ғ ы з у ғ а* әзірлеймін (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). – Немене? Қол, ө, әй, осы қолы құрғырдан ақ көрдім-ау, слушай, *қ о л қ о й ғ ы з у ғ а* басқа уақыт табуға болмай ма, мәселеңкі а? (М.Раппев, Бетің қисық.).

ҚОЙҒЫЛА = е т. 1. *Бірнеше рет қойып-қойып жіберу, соққылау, төпелеу.* Жаны түршікті. Екеуі бірін-бірі *қ о й ғ ы л а й* бастағанда

барып, ара түсті (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Соғыстың сұрапыл жылдарында майданға кеткен әкелерінен бір жапырақ хат күткен өңкей жетімектер осы бағандарға жабыса қалып, тым болмаса бір ауыз бірдеме жеткізер ме екен дегендей «әлө, әлө» деп таспен *қ о й ғ ы л а п* жататын (Қ.Ысқақов, Қараорман). Төгіліп түскен мың тамшыдан сан толқын тарап барады. Ал, Лаура болса, қара суды құлашымен *қ о й ғ ы л а п*, шабақша шоршып, әлі тынар емес (О.Әбділдаев, Сымбат). **2. Атқылау, лақтыру.** Үйдің төбесінде атты адамдар жанжал ашқандай тарс та түрс кесектермен *қ о й ғ ы л а й д ы* (К.Оразалин, Көктем.).

ҚОЙҒЫЛАС = е т. *Бір-бірін қойып-қойып жіберу, соққыласу.* Айқастың Үмбетәлі арыстандай, *Қ о й ғ ы л а с ы п* қолма-қол салысқандай, Қиынға қылыш шаптың, қисын таптың, Өрге бір өршеленіп жарысқандай (Жамбыл, Шығ.). Басынан сөз асырмайтын ауылдың тентек жігіттері ө дегенше *қ о й ғ ы л а с ы п* шыға келмей ме? (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.). Еріндерін жымырып, Ерегісіп тұрысты. Қардай жауды жұдырық, *Қ о й ғ ы л а с т ы*, ұрысты (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

ҚОЙҒЫЛАСУ *Қойғылас етістігінің қимыл атауы.* Құдай өзі сақтасын, бір ұлан-асыр соғыс болып кетті дейсіз. Қызбен *қ о й ғ ы л а с у ғ а* арланып, Саймасай қашып барып, Көкөзектің қабағына шығып тұрды (С.Қышқашев, Паңзада).

ҚОЙҒЫЛАУ *Қойғыла етістігінің қимыл атауы.* **1. Соққылау, төпелеу.** **2. Үсті-үстіне атқылау, лақтыру.** Жарты сағаттан кейін, жарқабақты артиллериямен *қ о й ғ ы л а у* тоқталған соң, жау солдаттары орындарына келіп, қаруларын сақадай сайлай қалған еді (Қ.Исабаев, Өрде).

ҚОЙҒЫШ: талап қойғыш. *Шарт қоя білетін, міндет жүктегіш (адам).* Оның адамды тани білетін, *т а л а п қ о й ғ ы ш*, сынағыш, білімдар келбеті менің көз алдымда тұрады (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер жолы). Ал Төлегеннің басынан осы қасиеттің бәрі де табылады. Білімі жеткілікті, еңбекқор, жұмыс бабы қажет етсе, *т а л а п та қ о й ғ ы ш* (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

ҚОЙҒЫШТА = е т. *Қойып-қойып жіберу, соққылау; қойғылау, жұдырықтау.* Ол кезде сала мылтықтың дүмімен *қ о й ғ ы ш т а п* жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран). Рүстем қақпа тұсынан алаңсыз өтіп бара жатқан Темірханға келе бас салып, *қ о й ғ ы ш т а й* бастады (М.Гумеров, Хазірет). Жұдырықтың астына

алып, мылтықтың дүмімен *қ о й ғ ы ш т а п* өлтіріп бара жатса да, жар салып ұран тастап өл! (Х.Имашов, Жүректер.).

ҚОЙҒЫШТАУ *Қойғышта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЙҒЫШТЫҚ: талап қойғыштық. *Шарт қоя білетіндік, міндет жүктей алатындық.* Бұрынғы табандылықтан, *т а л а п қ о й ғ ы ш т ы қ т а н* айырылып, пенсияға жасы таяған сайын, көңіл жықпас, көйлек жыртылмас әрі-сәрі бір күйге түсіп алмады ма? (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚОЙДАЙ с ы н. *Қой сияқты, қой тәрізді.* Аш адамға суық қандай өш, жұт жылғы қыстың аяқ кездегі арық *қ о й д а й* дір-дір етеміз (І. Есенберлин, Алтын күс.). Барлаушылар блиндажының бір бұрышында, арқасынан сүткен *қ о й д а й* ұйлығып, бір топ барлаушылар отыр (Ө.Қанахин, Бақыт бөйшешегі). Кеше жүрген Сарыкем, ұлығына енді жаққанды, Ғадатімен елдерін, *Қ о й д а й* қылып баққанды («ДУГ»).

Көкала қойдай болды. *Әбден таяқ жеді, соққы көрді; үсті-басында сау жер қалмады.* Екі күннің бірінде арақ ішіп, мас болып, бірімен-бірі төбелесіп, *к ө к а л а қ о й д а й б о л ы п* жүреді (С.Шәріпов, Бекболат.). Не керек, камшының астына түсіп, *к ө к а л а қ о й д а й б о л д ы м* (К.Баялиев, Дегелек).

Көкала қойдай етті [қылды, сабады]. *Үсті-басынан сау жер қалдырмай ұрды, соққылады.* Әйеліме жақын кеп жай сұрадым, ауырып қалған екен десем, үсті-басында сау тамтық жер жоқ. *К ө к а л а қ о й д а й е т і п с а б а ғ а н* (С.Бәкбергенов, Қарға там.). *Көкала қойдай қып сабап кеткен* Тайырды да қарғамадым (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Қасқыр тартқан қойдай. *Үсті-басы қан-жоса.* Мұның артынша үшінші жолдасын атқа таңып үсті-басын қан жауып, алып келді, *қ а с қ ы р т а р т қ а н қ о й д а й* қылып («ДУГ»).

Қасқыр шапқан [тиген] қойдай болды. *Үркіп, қашып-тысты, үрейленді.* Сол-ақ екен барлық шар, *қ а с қ ы р ша п қ а н қ о й д а й б о л ы п*, бытырай кеп қашты. Сол дүркіреген күйі екі шар екі бұрыштағы тесіктерге барып, қойып-қойып кеп кетті (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). *Қ а с қ ы р т и г е н қ о й д а й* боп, Қырғын тауып қалар ма?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қойдай бауыздады [қырды]. *Қан-жоса етті, жайратып салды.* Өлігінді тау-тау үйіп, қаныңды Таластай ағызады. Әйтпесе, бұрын-соңды дәл осылай *қ о й д а й б а у ы з д а ғ а н* жыртқыштықты кім көріп еді (С.Сматаев, Елім-ай). Бұ да бірімізді-бірімізге айдап салып,

бірімізден соң бірімізді бағындырып *қойдай қырды* (І.Есенберлин, Алмас.). Лапылдатып жүрегінде өшпенділік Кегімен әділеттік жауды бұрып, Жүреді алға қарай жауынгерлер, Кесапат немістерді *қойдай қырып* (Қ.Сатыбалдин, Шығ.).

Қойдай бөріктірді. *Үрей келтіріп, дүрлік-тірді, у-шу, азан-қазан қылды.* Бала-шағаны қасқыр тиген *қойдай бөріктіріп* қуа жөнелгені несі (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Қойдай жуас [момын]. *Қой аузынан шоп алмайтын, аса момақан.* Бізге *қойдай жуас* көрінетін болыстарыңыз көрген сәттен бастап, құтырған ұқсап кетті (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). *Қойдай момын* бишара! Сылтауы жоқ болса да, ағызыпты сорасын (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қойдай жусатты. *Дегеніңше жатқызып-тұрғызып биледі.* Жан біткен еріп соңынан, О сан алаш болсын, *Жусатып қойдай* өргізіп, Жұмсап жүрсің қолыңнан (Бұқар жырау, Шығ.).

Қойдай қоздады. *Балалы болды, туды.* Ана сүті аузынан кетпеген бала емес пе? Қатын алып, *қойдай қозда татып* отырса да ма? (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Қойдай маңырады. *Улап-шулады, зар еңіреді.* Бәйбіше барды ақырып, Қоздаған *қойдай маңырап*, Қазына аузын ашқалы (Алпамыс). Ұлбикені сойып, өкпесін алып көрсе, өкпесі жыбырлап тұрған жазу екен, көрген жұрт ботадай боздап, *қойдай маңырап*, сиырша өкіріп жыласты дейді («Егемен Қазақстан»).

Қойдай өңгертті. *Жеңді, дегенін істетті, диттегеніне жетті.* Менменсіген ерлерді Алдына *қойдай өңгерткен*, Байжомарт деп ел айтқан Қайран да үлкен әкем-ай! (Ормамбетті жоқтау).

Қойдай өрді. *Толып кетті, қаптады; шұбатыла, лек-легімен жөнелді.* Байғұстың үсті құжынаған бит екен, көйлегін шешіп еді, *қойдай өріп* кетті (Қаз. ертег.). Желқайың, Жосалы, Қаражұмақтағы *қойдай өрген* қызыл бөрте түлкілер бұларға қалай да тазы ұстатпай қояр емес (Ш.Айманов, Қыран.).

Қойдай тоғытты. *Суга батырды, үйіріп айдап салды.* Еділ, Жайық суына Жауын *қойдай тоғытты* (Жамбыл, Шығ. жин.). Тоқтаусыз келіп төменде, Біздің қол алды жеңісті. Сарқырап жатқан өзенге, *Тоғытты қойдай* немісті (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Қойдай шулады. *Азан-қазан, зар жылады, улап-шулады.* Ұсатты аяқтары басқан тасты, Көк қырқа жұлмаланып, Шаңдақ басты Қопақтап

отыра алмай *қойдай шулап*, Екі жақ «А, Құдайлап», аруақтасты (І.Жансүгіров, Шығ.). Ішінде бақшаның аққан сулар, Жайқалған жапырағы қалың нулар. Ұшқан құс, ауадағы су хайуаны Табысқан қозысына *қойдай шулар* (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Егізде екі дүниенің қызығын көрмегір! Бетің жабылмағыр! Бала-шаған *қойдай шулағыр* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚОЙДЫР= е.т. **1.** *Бір нәрсені орналастыру, қойғызу.* Әншейінде жайғасып малдасын құрып, тіпті шынтағына жастық *қойдырып* тартатын күйші, қазір бір тізелеп тулақ үстіне жүгініп отыра кетіп, сілтей жөнелді (Т.Ахтанов, Боран). Сұр жебелі оғына, Тауықтың жүнін *қойдырған* (Махамбет, Өлең.). **2.** *Догартқызу, тыйдыру.* Дүние аз күндік той, тойдырмайды, Қызыққа қызықтырмай *қойдырмайды* Жұтқаның балдай көріп, зәһар болып, Білдірмей бойды улайды, ойды улайды (М.Әлімбаев, Өшпес от). Енді айтсам, ол кісіні апам да тыңдайды, аналар өз туысқаны ғой, оларды да *қойдыратын* шығар (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Әкеңнің ел көрді үлкен той қылғанын, Көгендеп тойға құнан қой қырғанын. Мен болсам бұрынғының жолын айтып, Қайғысын талай қыздың *қойдырғанмын* (Қара өлең).

ҚОЙДЫРТ= е.т. **1.** *Орналасырту, қойғыздырту.* **2.** *Догарту, тыйдырту.* Батырға айт, барымтасын *қойдырт*, жылқыма тимесін (М.Жұмағұлов, Қыран.). Әлия ішінен неге «жылама» деп жеңешемді *қойдырт* - *пайды* екен деп, әжесіне де көңілі бітпей отыр (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ҚОЙДЫРТУ *Қойдырт етістігінің қимыл атауы.* Оның жағымсыз қылығын *қойдырту* керек (Ауызекі).

ҚОЙДЫРУ *Қойдырт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қойғызу, орналастыру.* Сабадан қымыз құйдырып, Ортасына *қойдырып*, Жасы үлкендер бір бөлек Кеңесіп күліп сылқылдап (Абай, Тол. жин.). **2.** *Ауыс. Тағайындау, белгілеу.* Жеңілген жағы ең болмай бара жатса, сайлау бұзылуына тәсіл істеп, болысты басқа болыстан *қойдыру* үшін бүлік шығарады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). **3.** *Догартқызу, тыйдыру.* *Қойдыру* керек! – деп Ерғали балғадай жұдырығымен өз тізесін өзі қойып қалды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Жүректің ұстамасын *қойдыру* ға дируетін, ауфиллин, нитропентон сияқты дәрілер қолданады (А.Даиров, Хирург.). Не деген сұмдық. *Қойдыру* керек, қойдырмасаң өкінесің, Дәмеш (Ш.Хұсайнов, Үкілі Ыбырай).

ҚОЙЕЛТІРІ з а т. *Жүні қырқылып, боялған қой терісі. ≈ Қ о й е л т і р і* саудасы.

ҚОЙ-ЕШКІ з а т. *Күйіс қайыратын уақ малдың жалты атауы, қой мен ешкі.* Жалғыз-ақ көп үйде аларың сол ішперлік сауын малдары бірен-саран *қ о й-е ш к і* болса суала бастаған (М.Әуезов, Абай жолы). Үй сыртындағы құмдақ жалда қотыр тас түбінде айдаладағы жалғыз үйдің бес-алты *қ о й-е ш к і* мен енесі өріс іздеп қаңғып кеткен жарбай тайлақ аралас жайылып жүр (Ә. Кекілбаев, Құс қанаты). Жеке меншігімізде екі сиыр, он шақты *қ о й-е ш к і* бар-тын, солардың қыс қамын жегенсіп, Боташтан бір арба шөп сұрап келейін дедім (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҚОЙЖЕЛЕК з а т. ө с. *Алабұталар тұқымдасына жататын қосжынысты, бір қарыстай биік өсетін, гүлжапырақтарында бес жапырақшалары өскен, қою шөптесін өсімдік* (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚОЙЖЕЛКЕК з а т. ө с. <лат. tragopogon> *Жапырағы қандауыр пішінді, бүтін жиекті, гүлі сары, ал қызыл, қос жынысты, себет гүлшоғына топтанған, күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Көбірек кездесетін түрі шалғындық *қ о й ж е л к е к* тау беткейлерінде, өзен жағасында өседі (ҚҰЭ). Шығыс *қ о й ж е л к е г і* н ің жас жапырағы, сабағы, тамыры тамаққа пайдаланылады, жақсы мал жайылымы, гүлінен ара бал жинайды (ҚСЭ).

ҚОЙЖУА з а т. ө с. <лат. allium rubens>

1. *Қой аса сүйіп жейтін тау бөктерінде өсетін жабайы жуа.* Мұрныма түнгі шықпен дым тартқан тобылғы бүрінің, жас бетеге, есен көк тарлауыттың, *қ о й ж у а н ы* ң, ақ жусанның, жасыл мияның балауса да балғын, бірде қышқыл бірде ащы иісі келеді (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Биыл *қ о й ж у а* ерте пісті, малдың түгін тартса, май шығатын болды (Ж.Тілеков, Қайнар). **2.** *Биіктігі 10-25 см-дей, жапырағы таспа пішінді, бүтін жиекті, гүлі ал қызыл не қоңыр қызыл, лалагүл тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Қ о й ж у а* Қазақстанда Тобыл, Есіл алқабында, Көкшетау облысында, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар Алатауында кездеседі (ҚСЭ).

ҚОЙЖУСАН з а т. ө с. ж е р г. *Ақжусаннан аласа, мыңжусаннан биік жусанның түрі.* Бетпақдалада кара жусан, бозжусан, *қ о й - ж у с а н*, изен, баялыш, теріскен, күйреуік ебелек, бұйырғын және басқа түп-түп ақ шөптер шығады (А.Балтабаев, Жасыл орман.).

ҚОЙКЕЗЕК з а т. э т н. *Қойды кезектесіп жаяу реті.* Әр кезде жүрген жерім жиын болды, Қойым өліп, көңіліме түйін болды. Елу қойдан бес саулық қалмаған соң, *қ о й к е з е к т е н* қалу ақынға қиын болды (Айтыс). Жаздың күні *қ о й к е з е к п е н* мал бағу жұмысты недәуір жеңілдетеді (Ауызекі).

ҚОЙКЕМІРГЕН з а т. ө с. *Құмжусан* <лат. artemisia> *Қоңырқай сарғыш сабақтары бар, жапырақтары екіге бөлінген құмды жерде өсетін жусанның түрі.* Орысша польнь песчаная атайтын бұл *қ о й к е м і р г е н* н ің шағыр жусан, майшағыр, құмжусан деген атаулары бар (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚОЙКЕНЕ з а т. з о о л. *Қой денесіне жабысып, қанын соратын қан сорғыш кененің бір түрі.* *Қ о й к е н е* қой түлігіне тән сорғыштардың бір түрі (Ж.Бабалықұлы, Мал атау.).

ҚОЙКӨДЕ з а т. ө с. *Көденің қой ұнатып жейтін майда түрі.* Мемлекеттік пішен қабылдау стандарты бойынша жыртылмаған тың жерден шабылған пішеннің құрамында бидайық, еркек шөп және *қ о й к ө д е* сияқты азық-тұқымдас өсімдіктер 50 проценттен кем болмауы тиіс (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Мұндағы негізгі өсімдіктер боз, қонақ от, *қ о й к ө д е* (Малшыларға кеңес).

ҚОЙКӨЗДЕНГЕН с ы н. *Қой көзіне ұқсаған, қоңыр көзді.* *Қ о й к ө з д е н г е н* кара бұжыр әйел Мариямға келіп амандасып, өлдеқайдағы өңгімелерді соғып жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОЙҚАЗАН з а т. ж е р г. *Қой еті сыйып кететіндей көлемді қазан.* Қазанның жетімқазан, *қ о й қ а з а н*, тайқазан, түйеқазан, шүленқазан деп аталатын түрлері бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙҚАҚ е л і к. *Қойқаң, одыраң.* Ел түсі ұлықтың көп *қ о й қ а қ ы* ң, еркелік тәйтіктігін көтеретін сияқты емес (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚОЙҚАҚ-ҚОЙҚАҚ: *қойқақ-қойқақ етті.* *Қойқаң-қойқаң етті.* Ақсаңдай басу өзіне соншалықты жарасарын ежелден білетін ол, *қ о й қ а қ - қ о й қ а қ е т і н*, әйелдерге жакындады (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

ҚОЙҚАҚТА= е т. **1.** *Қойқаң-қойқаң ету, одырандау.* Біресе енесінің айналасында *қ о й қ а қ - т а* ң секіріп, ырғып ойнақ салады (М.Әуезов, Шығ.). Ауылдың қарасы көрінгенде көкбурыл бие екі бүйіріне кезек қарап, *қ о й қ а қ т а* ң п қойды. Ұрқия тізгінді тартыңқырап, тақымды қысып қалды (З.Ақышев, Жесірлер). Маған оқты көзін ата қарағанын шалып қалғаным. Ұрынар сылтау іздеп, *қ о й қ а қ т а* ң байқап еді,

мен ештеме аңғармағансып, үндемей қойдым (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе). **2.** а у ы с. *Еркін басып жүру, кердеңдеу.* Күлжан көйлегін ауыстырды, *қ о й қ а қ т а п* айнаның алдына келді, шашбауын түзеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

КОЙҚАҚТАУ *Қойқақта етістігінің қимыл атауы; одыраңдау.*

КОЙҚАЛАҚ е л і к. *Қойқаң. Қойқалақты* қой (Ауызекі).

КОЙҚАЛАҚТА= е т. *Қойқалаң-қойқалаң ету, қойқаңдау.* – Мынаның сырт киімін шешіп, тамағын бере бер. Ахмет те *қ о й қ а л а қ т а п* жүр (Қ.Оразалин, Абай.). Ойлы-қырлы тозығы жеткен тас жолдан машинамыз өрең жүріп келеді *қ о й қ а л а қ т а п*. Жол шетінде қолын көтеріп тұрған адамның қасына кеп тоқтады (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры).

КОЙҚАЛАҚТАУ *Қойқалақта етістігінің қимыл атауы.*

КОЙҚАЛАҢ е л і к. *Қойқалаң-қойқалаң еткен қозғалысты бейнелейтін сөз.*

КОЙҚАЛАҢДА= е т. *Қойқалаң-қойқалаң ету, қисалаңдау.* Күлпаш үйден кейде ерте, кейде кеш кетеді. Кейде ерте оралады, кейде кеш оралады. Бүгін сенбі. Соның өзінде *қ о й қ а л а ң д а п* барады (Т.Әлімқұлов, Көкек айы). Бәрімізден бұрын Ташматов жүріп кетті. Жіліншігінен оқ тиген ол оң аяғын бүгіп алып, бір балдақпен *қ о й қ а л а ң д а п* қыдырып кетеді (Н.Төреқұлов, От кешу). Жолсызбен *қ о й қ а л а ң д а п* келе жатқан трактордың кабинасында зәре-құты қалмай отырған Күлжәмила: – Жайырақ жүріңізі, – деді шыдамаған соң (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.).

КОЙҚАЛАҢДАУ *Қойқалаңда етістігінің қимыл атауы.*

КОЙҚАЛАҢ-КОЙҚАЛАҢ: қойқалаң-қойқалаң басты. *Қойқаң-қойқаң жүрді, қисалаңдады.* – Бәсе, қайтып келерімді жүрегім сезіп еді-ау, өйткені түсім жақсы еді, – деп қуанғанынан жүре алмай *қойқалаң-қойқалаң б а с ы п* кеп мандайымнан иіскеді (С.Досымов, Ащы.).

КОЙҚАҢ е л і к. *Қолапайсыз, одыраңдаған қозғалысты бейнелейтін сөз.* Аралап түкпірлерге барлаушы еді, Тексеріп, күйіне көз салмаушы еді, отырып, қалада, тек, *қ о й қ а ң* басып, шеттерден дұрыс дерек алмаушы еді (С.Сейфуллин, Өленд.). Жас шыбық жалаңаш арқаға шыппып тиген сайын байкең *қ о й қ а ң* ете қалады («Балдырған»). Мындай мезгілсіз жүріс, мындай *қ о й қ а ң ы* бар өктем сөз Мимырт тарихында кездеспеген жәйіт (О.Әубәкіров, Сиқыр).

КОЙҚАҢДА= е т. **1.** *Екі жағына теңселе басу, қойқаң-қойқаң ету.* Кәдіш қайтып ауылға Бір ауылдан келеді Кер дөнені *қ о й қ а ң д а п* Бүлік-бүлік етіп желеді (С.Сейфуллин, Өленд. поэм.). Бір иығың қисайып, жүгі ауған түйедей *қ о й қ а ң д а й с ы ң* (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.). Әкең соқтырған арбадай-ақ шімірікпестен *қ о й қ а ң д а п* барып арбаға отырасың (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Еркін жүру, кердеңдеу.* – Он жылдан соң төркініне келген қызға ұқсап *қ о й қ а ң д а м а й*, жайыңа отыр, – деді апам (Қ.Жаркенов, Жылқышы бала). Ақ жарқын мінезімен сүйікті болған Балбөпені іші тар абысындары «еркек адамша *қ о й қ а ң д а п* жүреді, ешкімнен именууді білмейді» деп жаратпайды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Айдағаны екі ешкі, ысқырығы жер жарады дегендей, қолыңа билік тисе *қ о й қ а ң д а п* жұртты қырып кете жаздайсың (Б.Мұқанов, Аққу сазы).

КОЙҚАҢДАТ= е т. **1.** *Қойқаң-қойқаң еткізу.* Мен атымды тебініп қалғанда Жолаң тобы да сойылдарымен ауаны тілгілей *қ о й қ а ң д а - т ы п* мені қоршауға ала бастаған (Ұ.Доспанбетов, Көрі қобыз). **2.** а у ы с. *Еркінсіту, кердеңдету.* Екінші айтарым: Әбіл Дәкеновты бүйтіп *қ о й - қ а ң д а т п а с ы н*. Ол не? Бастық па, жоқ, өсекші, ел үстінен арыз жаздырып қызығына батушы ма? (М.Мырзақұлов, Өмір дастаны).

КОЙҚАҢДАТУ *Қойқаңдат етістігінің қимыл атауы; қойқаң-қойқаң еткізу.*

КОЙҚАҢДАУ *Қойқаңда етістігінің қимыл атауы; еркінсу.*

КОЙҚАҢ-КОЙҚАҢ е л і к. *Қойқақ-қойқақ, одыраң-одыраң еткен қимылды бейнелейтін сөз.* Сыздықтың құдайы жарылқады. Әбен болып, қарнын қампита, ауын салақтата, *қ о й қ а ң - қойқаң* жүреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Қойқаң-қ о й қ а ң* сан бала қаз, Бұтағыннан тарағандай. Сәл қалт етсе қараша жаз, Бас көтеріп қарағандай (С.Баймолдин, Қызыл іңір). Дәл жанына келгенде, қол созым жерден ғана қанатын бір-ақ желпіп, анадай жерге барып, *қ о й қ а ң - қ о й - қ а ң* мінез көрсететінін айтсай, бәрінен де!.. (С.Нарымбетов, Ассалау. Атлант.).

Қойқаң-қойқаң етті. *Қойқаңдады, қойқақтады.* Шопан жігіттің жүрісі де қызық екен, жүгі ауған түйедей әрлі-берлі *қ о й қ а ң - қ о й қ а ң е т е д і* (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Екі иығы қайқайып, жолында біреу тұрса қағып кетердей *қ о й қ а ң - қ о й қ а ң е т і п*, ауылға қарай бет алды (Б.Тілегенов, Уақыт). Қызыл қоспақ ұзын мойнын сәл котере түсіп, *қ о й қ а ң - қ о й қ а ң е т і п* біраз жүрді (Р.Райымқұлов, Болат).

КОЙҚАП з а т. м и ф. *Бақсылардың жыны жайлайтын мекен.* Айтушылар бұл жер ертеде бақсының қ о й қ а б ы, жын-сайтанның ойнағы болыпты-мыс деседі (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Құлар еді шапқанда, *Қ о й қ а п т ы ң* тауы, тасы да (Алпамыс).

КОЙҚАПТА= е т. *Жынын шақыру.* Бақсы ойнап күңіrentсе де қобыз үнін, *Қ о й қ а п - т а п* қозғағанда Қорқыт жынын. Боз інген боталамай болды бедеу. Шашты ашпай құмалақша қырық бірін (І.Жансүгіров, Шығ.). Мас болмай кірмес ақылым *Қ о й қ а п т а п* қозғал жын-дарым Тауып кел істің шындарын. Хакикат айтсам адамға, Білмеймін кімнің тындарын? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КОЙҚАРАҚАТ з а т. ө с. 1. *Ылғалды тау орманында өсетін, жапырақтары кезектесіп орналасқан, тікенекті, гүлдері шоқталып келген бұталы өсімдік; қарақаттың бір түрі, аюқарақат.* Жетісу аймағында өсетін ағаштардың бір түрі. Сарыағаш, қ о й қ а р а қ а т, жиде, шетен, тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар: қараған, бозқараған, шеңгел, шілік сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Осы бұтада өсетін, домалақ келген, уақ, мойылдай қара тұс-ті жеміс.* Итмұрын жемісіне бірдей мөлшерде қ о й қ а р а қ а т, шетен, қызамық жемістерін қосып та тұнба жасауға болады («Парасат»).

КОЙҚАРАНЖЫ з а т. ж е р г. *Далалы жерде өсетін дәрі шөп.* Адам жөтелсе қ о й қ а р а н - ж ы н ы ң түбін, не өзін қайнатып ішеді (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

КОЙ-ҚОЗЫ з а т. *Қой және оның төлі, қой мен қозы.* *Қ о й - қ о з ы н ы ң* беймаза ызыңы басылып, көгенде жалғыз-жарым лактар ғана шырылдайтын мезгіл болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрынғы заман болса оқу қайда бізге. Байдың қ о й - қ о з ы с ы н бағамыз, малай боп өмір кешеміз (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

КОЙ-ҚОЗЫДАЙ с ы н. *Қой-қозы тәрізді.* Айналдырған үшеуі, Оңаша бір сарайда, *Қ о й - қ о з ы д а й* маңырады. Екеуінің дауысын, Періштелер тыңдады (Ғашық-нама).

КОЙ-ҚОЙЛА= е т. сөйл. *Қой-қой деп айту, тыныштандыру; сабырға, тоқтамға шақыру.* Құрмаштың өзі де қорқақтай барып, қ о й - қ о й л а й т ы н еді (М.Әуезов, Қарап.). Бәрі батыр. Қиратпаймын деп бір жан айтсайшы. «*Қ о й - қ о й л а й м ы н*» деп арасына кіре бергенде, қолағаштай жұдырық Қартқожаны құлақ шекеден періп кетті (Ж. Аймауытов, Шығ.). Айырған анам қ о й - қ о й л а п. Азапқа мені айдаушы ең, Ұзақ күн өзің дойбы ойнап, Жүре алман, әке, той-тойлап (І.Жансүгіров, Шығ.).

КОЙ-ҚОЙЛАУ *Қой-қойла етістігінің қимыл атауы.* Қанша айтып, қ о й - қ о й л а у д а н түк шықпады (Ауызекі).

КОЙ-ҚОЙЛАС= е т. *Сабырға шақырысу, тоқтам айтысу.* Сөйтіп жылу кетеді. Ол жылуға қызу қосылып ән биге, би өнге ұласты. Би шығарғанға «пай-пайласып», ши шығарғанға «қ о й - қ о й л а с ы п» көпшілік қол жуып, орынға отыруға шақырылды («Қаз. әдеб.»).

КОЙ-ҚОЛАҢ з а т. *Қоймен аралас, ұсақ мал.* *Қ о й - қ о л а ң*, сиыр-соланды да алмай төрт түліктен суыт жүріс, сүренді көшке төзімді деген жылқы малы мен түйені ғана таңдаған (К.Сегізбаев, Беласқан).

КОЙҚҰЛАҚ з а т. ө с. <plantago minuta> *Қазақстанның барлық жерінде кездесетін биіктігі жарты метрден асатын, сабағының ұшар басында шатыршагүл тәрізді келген қою масағы бар бұталы өсімдік.* *Қ о й қ ұ л а қ т ы ң* екінші атауы – бақажанырақ (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

КОЙҚҰРТ з а т. э т н. *Шуалшын (құрт) бейнелі қалып, зергердің қасиетті құралы* (С.Қасиманов, Қаз. колонері).

КОЙҚОСАҚ з а т. 1. э т н. *Қой қосақтау үшін керілетін арқан.* *Қ о й қ о с а қ т ы ң* «шалма қосақ», «керме қосақ» деген түрі болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). 2. *ж е р г. Кемпірқосақ.* Кеше көпке шейін қ о й қ о с а қ боп тұрды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КОЙҚЫЗҒАЛДАҚ з а т. ө с. *Түрі қара, қызыл тау қызғалдағы.* *Қ о й қ ы з ғ а л д а қ - т ы* қой ғана жейді, қойқызғалдақ түйіртпек-түйіртпек болып дән алады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КОЙҚЫН з а т. *Жуан жіптен тоқылған қалың мата.* Екі айдың алпыс күнде жүзі болар, Тоқымын сонда салсын қ о й қ ы н көкке (Батырлар жыры). Айманға патша құдай жолықтырса, Шалар ем құдайы қып қ о й қ ы н көкті (Батырлар жыры). Бұрын қ о й қ ы н матаны қыздар көп киетін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КОЙҚЫНДАЙ с ы н. *Қойқын сияқты, қойқын тәрізді.* Ақ қ о й қ ы н д а й кір болды. Арулардың ажары. Әлпештеген арудың Қатты сынды назары (Ақберен).

КОЙҚЫНКӨК з а т. *Екі жағына теңселе басатын, кердең жүрісті қаракөк немесе көк бурылат.* Екі айдың алпыс күнде жүзі болар, Тоқымын сонда салсын қ о й қ ы н к ө к к е (Батырлар жыры). Айманға патша құдай жолықтырса Шалар елі құдайы қып қ о й қ ы н к ө к т і (Айман-Шолпан).

КОЙҚЫРҚЫМ з а т. э т н. *Қой жүнін қырқатын науқан, қырықтық.* Қырманда еңбек

етуге, *қойқырқымы* науқанына, жүгеріні күтіп-баптауға комсомолецтер ұйымшылдықпен қатысып, зор белсенділік танытты («Егемен Қазақстан»).

ҚОЙЛАН = е т. *Қойы көп болу, қойлы болу.* Қойың жоқ болса, қойшы бол. *Қ о й л а н а* алмасаң маған кел (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ҚОЙЛАНУ *Қойлан етістігінің қимыл атауы.* *Қ о й л а н у д ы* ойлап көр, ойлана алмасаң маған кел (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ҚОЙЛЫ с ы н. *Қойы бар, қойы көп.* Алғашқы сауынмен ауыл түгел ояңған; *қ о й л ы* ауылдар қойын өргізіп, жылқылы ауылдар табындарын жинақтай бастаған кезде қақырынып-жөткірініп қонақтар да түзге беттеген (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Қазақ қойшының қожасы – жалғыз-ақ *қ о й л ы* бай емес еді, онан да үлкен қожасы бар еді (І.Жансүгіров, Әңгім. фельет.). Жан-жақтың бәрі жаңғырып, Жасарып кетті ой да қыр. Биеден шампан алдырып, той жасап жатыр *қ о й л ы* ауыл (М.Мақатаев, Аққулар.).

ҚОЙЛЫҚ с ы н. **1.** *Қойдың құнына тұрарлық.* Мәди мырс етті. – Басқа дүниелеріңіздің неше *қ о й л ы қ* екенін айтпағаныңыз қалай? – деді (Ә.Әбішев, Найзағай). Қалмастан өкеліндер бәрің тойлық, Ат, атан артық жағы болсын *қ о й л ы қ* Сол қызды Залға алып берейік деп, Жатқанда жұрт жабылып малын сойып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Байға жалынамын деп жарлының тоқтылы *қ о й л ы қ* зықысы шығыпты (Мақал-мәтел). **2.** *Қой сиярлық, қойға арналған.* Бір қотан *қ о й л ы қ* қора салып қойған жоқ. Бәзіл, біртіндеп көшіріп өкеліп, бір ауыл орнатты. Ол енді «Қой ауыл» атанып далиып барады (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **3.** *Қойға тән, белгі, сипат, ерекшелік.* Рыжовтың тілегеніндей Жамал отарындағы *қ о й л ы қ т а н* арқарлығы басып туған қылшық қоңыр жүнді төрт бойдақ шыға келді (С.Бегалин, Уақыт.). **4.** *Қойға татитын.* Бөрінің қартайса да бір *қ о й л ы қ* әлі бар (Мақал-мәтел).

ҚОЙМА з а т. **1.** *Өндірістік тауарлар мен материалдарды, ауылшаруашылық өнімдерін т.б. сақтауға арналған орын.* Жартылай жабық *қ о й м а л а р д а* әртүрлі құрылыс материалдары, кокс т.б. заттар, ал арнаулы *қ о й м а л а р д а* сұйық, сусымалы және қопарылғыш т.б. заттар сақталады (ҚСЭ). Музей *қ о й м а с ы н а* енгелі айдан асқан. Әуелге қызық көрінгенмен, жұмыс та қажыта бастаған (М.Мағауин, Көк кептер). Бұл экспедицияда жұмыс істеп келе жатқаным биыл төртінші жыл, – деді мұрнының ұшы арақты көп ішкендіктен қызыл күреңденіп кеткен *қ о й м а* бастығы (І.Есенберлин,

Маңғыстау.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің өте көп, мол сақталған жері, қор.* Бұл *қ о й м а л а р д а* жиналатын судың одан кейінгі бағыты – бірінші нұсқадағы алып су қоймасының Аралға қарай кетер жолы болмақ (Қ.Исабаев, Көгілдір.). Евфрат пен Тигр өзендерінің төменгі жағында т.б. құстардың қыстайтын жерлерінде қаз қонып, үйрек ұшатын су *қ о й м а л а р ы н*, көлдерін, өзендерін, адам баласы өз қорегіне жаратып, жылма-жыл азайтып, тарылтып келе жатыр (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Бүкіл жер байлығы: кен *қ о й м а с ы*, егіндік, шабындық, өзен, көл, дала, тау дегендерің – бәрі жалшы мен жарлыныңкі (М.Жұмағұлов, Қыран.). **3.** а у ы с. *Жиналған қымбат дүние, қазына байлық.* Көмүлі жатқан *қ о й м а* бар тәрізді. Сіздің қолға ілікпеген сол қазына, мүмкін менің қолыма ілігер (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Көбінесе халық күйзелісі, шапқыншылық, халық көтерілісі т.б. уақиғалар кезінде бағалы заттарды *қ о й м а г а* жасырған (ҚСЭ). **4.** а у ы с. *Құпия, бұқпе, жасырын сыр.* Көптен тату қимасың, Басыңа жұмыс түскен күн, Татулықты бұрынғы, Не қылып ол ойласын. Ашып берер жауыңа Өзі көрген *қ о й м а с ы н* (Абай, Тол. жин.). Осы қазір құпия толы *қ о й м а м д ы* ашып-жайып алардай елегізіуім не? Ақбілекті іздеймін бе? (С.Сматаев, Ақжелен).

Қойма зиянкестері. а у ы л ш а р. *Астық және астық өнімдерін зақымдайтын омыртқасыз жәндіктер, құстар, кеміргіштер т.б.* *Қ о й м а з и я н к е с т е р і н ің* бір тобы тек жабық жайларды мекендесе, ал екінші тобы қоймаларда, егістік жерлерде, ал үшінші тобы тек қоймаларда кездеседі (ҚҰЭ).

Қырық жерге қойма қойды. *Неше түрлі қулық-сұмдық ойлады.* Ант ішіп күнде берген жаны құрсын, Арын сатып тілеген малы құрысын. Қысқа күнде *қ ы р ы қ ж е р г е қ о й м а қ о й ы п*, Қу тілмен қулық салған заңы құрысын (Абай, Тол. жин.).

ҚОЙМАДАЙ с ы н. *Қойма сияқты, қойма тәрізді.* *Қ о й м а д а й* алтын жиған жас ұрпаққа Беретін ел алтынын мектеп едің (К.Райбаев, Жаңа толғау). Киім-кешек азығы, Сақтаулы тұрған *қ о й м а д а й* (Қ.Қуанышбаев, Өленд. әңгім.).

ҚОЙМАЙ-ҚОЙМАЙ ү с т. *Үздіксіз, тоқтамай.* – Апа, тоңдым...Қайным ашты. Әжеме баям... – деп *қ о й м а й-қ о й м а й* жылады. Үйдің іші ит байласа тұрғысыз, суық (С.Мұқанов, Аспаз).

ҚОЙМА-ҚОЙМАЛА = е т. *Қойма-қойма деп айқайлау.* Бізде енді күдік қалған жоқ. – Бұл анық ұры! – дестік. Аттарымызға қамшыны ба-

сып жіберіп *қ о й м а-қ о й м а л а н* түсіп бердік (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОЙМАЛАН= е т. *Бір нәрсенің жиналып, көп сақталынуы.* Астана қаласынан 160 км ғана қашықтықта орналасқан уран өндіруден қалған радиоактивті қалдықтардың қалдық қоймасын, Дон кен байыту комбинатының бүгінгі таңда 7,4 млн т шламдық қалдықтар *қ о й м а л а н ғ а н* қалдық қоймаларын... және т.б. көптеген осындай мысалдарды келтіруге болады («Зерде»).

Қоймаланған кен. *Тазартып қазып алу барысында қазба кеңістігіне жиналған кен.* Қалыңдығы жұқа кен орнын қазғанда *қ о й м а л а н ғ а н кен* шпурларды бұрғылау және төбедегі (үңгу бетіндегі) копсып құлағалы тұрған кен кесектерінен тазарту үшін жұмыс орны ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОЙМАЛЖУ *Қоймалжы етістігінің қимыл атауы.* Анальгин қанда дәрінің ең жоғары *қ о й м а л ж у ы н* тудырады, сөйтіп адам организмінің клеткалары дәріден тітіркенбейтіндей жағдай жасайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ҚОЙМАЛЖЫ= е т. *Қоймалжың тарту, қойылу.*

ҚОЙМАЛЖЫН с ы н. *Қойыртпақтанған, қоюлау.* Қаланың *қ о й м а л ж ы ң* сорпасын, бұшпарасын, бөлішін, самсасын... анау-мынау түрлі тәтті тамағын аңсай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Былғары қоржынын ақтарып, бір шөлмек *қ о й м а л ж ы ң* майды қарт сиыршының қолына ұстата берді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Қышқылтым иісі мұрынды қытықтаған *қоймалжы ң* дәмді шұбаттан, қонақ екі-үш саптаяғын сіміре бір-бір-ақ тартып жіберді де, маңдайынан шыққан терді саусағымен сыпырып тастады (С.Мұқанов, Бадуан Шолақ).

ҚОЙМАЛЖЫНДА= е т. *Қоймалжың ету, қою қылу.* Үлкен кесе мен бірді қымызға ақ талқанды *қ о й м а л ж ы ң д а й* сеуіп, быжылдата араластырып, сылқытып алатын болсаң, таңертең бұдан артық тамақтың қажеті жоқ (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ҚОЙМАЛЖЫНДАН= е т. *Қоймалжың тарту, қойыртпақтану, қоюлану.* Торғай өлкесінде қотыр болған түйеге итсигек түбірін суға қайнатып, суы суалып, *қ о й м а л ж ы ң д а н ғ а н* кезде оның тауық жұмыртқасындай 1-2 бөлегін түйеге жұтқызатын (Х.Аргынбаев, Қаз. этногрф.). Иірім жерлеріне ат бойламайды, суы көбінесе күреңітіп, *қ о й м а л ж ы ң д а н ы н* жатады. Балыққа бай (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жақын сияқтанған бұл үйге, кілкіген лайы *қ о й м а л ж ы ң д а н а* тұнып тұрған көшелерді

бойлап, болдырған аттармен жету қиынға соқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚОЙМАЛЖЫНДАНУ *Қоймалжыңдан етістігінің қимыл атауы.* Еріген май үстіне су, сүт құйып, әлгінде қуырылған ұнды қосып, тұз салып араластырады. Бұлар толық араласып *қ о й м а л ж ы ң д а н у д а н* дәмді әрі жұп-жұмсақ төңкерме атты тағам дайын болады («Парасат»).

ҚОЙМАЛЖЫНДАУ с ы н. *Қойыртпақтау, қоюлау.* Ұн сепкен *қ о й м а л ж ы ң д а у* жас сорпадан ұрының кетік аяғымен бір-екеуін тастап алып Құлан тағы жантая кетті (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚОЙМАЛЖЫНДЫ с ы н. *Қоймалжың.* Теңіз кірпісінің жұмыртқасы, сперматозоид оңай өтетін *қ о й м а л ж ы ң д ы* қабықпен қапталған (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

ҚОЙМАЛЫ с ы н. *Қоймасы бар, қоймаға толы.* Алтайдың кең *қ о й м а л ы* әр саласы, Қаланған асыл таспен босағасы. Бұл жерді мекен етсе кім мақтанбас, Суы бал, шөбі шүйгін жер сарасы (Қара өлең).

ҚОЙМАЛЫҚ с ы н. *Қоймаға арналған, қойма болуға тұрарлық.* *Қ о й м а л ы қ* аңғар самолет тұруға, оларға техникалық қызмет көрсетуге, профилактикалық байқау жүргізуге, сондай-ақ запас агрегаттар сақтауға арналған (ҚСЭ).

ҚОЙМАҢДАЙ з а т. *Құлама құз тастар.* Жайпақ беткейлері мұздықтың басталар жағына, тік беткейлері оның қозғау бағытына қараған окшау құздар *қ о й м а ң д а й л а р* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚОЙМАҢДАЙТАС з а т. *Мұздық әсерінен әбден тегістелген, тұтас жатқан таужыныстарының жартасты кемері.* Өте ұсақ *қ о й м а ң д а й т а с т ы ң* жиі орналасқан түрлерін кейде «бұйра тастар» дейді (ҚСЭ).

ҚОЙМАШЫ з а т. *Қойма ұстаушы, қойма жұмысшысы.* Сіздің мынауыңыз қаладағы кейбір қырсыз *қ о й м а ш ы л а р д ы ң* ісі сияқты екен. Күзде қойманы картоп, сәбіз, қиярға толтырып алып, қыстай не істейтінін білмейміз (М.Сүндетов, Қызыл ай). Еңбеккер көктемнің бар құрыш бекем, *Қ о й м а ш ы* күзін сондай ырысты екен! Далаңның мінезіне ұқсастырып, Мен қалай жырларымды тынысты етем?! (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Кәрімнің Сәлім деген бажасы *қ о й м а ш ы* екен, соның «сүттен аузы күйіңкіреп, қаймақтан асқазаны бұзылыққырап» жұмыстан босатқанын ескертті («Қаз. әдеб.»).

ҚОЙМАШЫЛЫҚ с ы н. *Қойма үшін жауап беретін.* Лайықты адам табылмағандықтан, бір өзі қ о й м а ш ы л ы қ, бригадирлік, басқа да қызметтерді қатар атқарды («Мәдениет және тұрмыс»). // *Қоймашы.* Сосын қысы-жазы көкөніс өсіретін үлкен теплицаның қ о й м а - ш ы л ы ғ ы н а жоғарылады (Д.Досжанов, Кісі.).

ҚОЙМҮРЕТ с ы н. ж е р ғ. *Момын, қой аузынан шөп алмас.* Қарағым, мені қойшы, мен өзім бір қ о й м ү р е т п і н ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙМҮРЕТ с ы н. с ө й л. *Қоймүрет.* Балуан дүние өртеніп бара жатса да парық қылмайтын қ о й м ы р е т адам болумен қатар, елдің тыныштығын бұзған оспадарлар шықса табанда жазалап отыратын қатал да (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚОЙ-МОЙ з а т. с ө й л. *Қой және сол сияқты ұсақ мал.* – Ешқандай қ о й - м о й ы ң - м е н менің шаруам жоқ, – дедім. – Ой, неге?! – Зікірдин қиылдай күлді. – Ұрлық істеуден қорқамысың? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Сөз бар ма, – деді Исекең қостап, – балық ет болушы ма еді. – Онан да жаққа шығып кеп, қ о й - м о й таппай ма, түге (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚОЙНАУ з а т. 1. *Жан-жағы биік тау немесе қырат, жоталармен қоршалған жазық алқап.* Қусырып қ о й н а у ғ а әкеп шексіз мені, Көп дұспан өткелден тар өткізбеді Сарғайдым жалынында жапалықтың, Сағымдай шалғайлы үміт жеткізбеді (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Жанұзақтың қыстауына қарай жүргенде, машина да жүрдек болып кетті ме, қалай, бұлар өне-міне дегенше, бүкіл бір қ о й н а у д ы алып жатқан қойлы ауылдың үстінен бір-ақ шықты (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Қара мақпал қ о й н а у - л а р көктемде де Саған ұқсап жатады қарауытып (Т.Айбергенов, Құм. мұнара.). 2. *Теңіз, көл қоймасының құрлыққа ілгерілей еніп жатқан, дауыл мен толқын болмайтын шағын бөлігі.* Қ о й н а у д ы ң гидрологиялық сипаты негізгі су айдыны табиғатынан өзгешелеу болады (ҚСЭ). 3. а у ы с. *Бір нәрсенің іші, ортасы.* Жатса ұйықтай алмайды, көз алдында тау қ о й н а у ы н д а ғ ы қыстауы қарауытады (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Ал қаланың қарасы үзіліп, бетегелі тау қ о й - н а у ы н а кірген кезде ол ыңырс и өлең айтуға да кіріскен (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Күннің ішкі қ о й н а у л а р ы н д а, өте жоғары қысымда және температурада болатын сутегінің, үздіксіз гелийге айналу реакциясының нәтижесінде, Күн энергиясы ұдайы толықтырылып тұрады

(М.Құдайқұлов, Ғылым. дін.тур.). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің қойны, құшағы.* Мұнда Қазақстанның жер қ о й н а у ы н ы ң байлығының зор екендігі соншалық, оның практикалық мүмкіншіліктерін ашып жеткізу үшін әлі де көптеген жылдар бойы геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу керек болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Біздің шауып жатқан жеріміз Жайық жағасындағы орманның қ о й н а у - қ о й н а у л а р ы болатын («Қаз. әдеб.»). Жер қ о й н а у ы н д а ғ ы алтын, күмісті ақтара жүріп, асыл өлеңдер жазсам деп ойлады (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

Қойнаулар таужынысы. г е о л. *Жер қыртысының қойнауларында қалыптасқан таужыныс.* Бұрын «қ о й н а у л а р т а у ж ы н ы с ы» ұғымына тек қана интрузиялық таужыныстар жатқызылатын; қазір терең қойнауларда түзілген магмалық, ультраметаморфтық және метасоматоздық таужыныстардың барша түрлері осы атаумен аталып жүр (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОЙНАУДАЙ с ы н. *Қойнау тәрізді, қойнауға ұқсас.* Қанша бағдарласа да әлі де түгел ашылмаған тұманды қ о й н а у д а й көрініп, жұмбақ тұйығымен ішіне енгізе қоймайды (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚОЙНАУ-ЖҮРЕКШЕ: қойнау-жүрекше түйіні. а н а т. <лат. nodus sinoatrialis> *Жүректің оң құлақшасы мен алдыңғы (адамдарда – жоғарғы) қуыс көк тамыр аралығындағы шекаралық сай тұсында орналасқан, жүректің өткізгіш жүйесін қорғауға қатысатын бөлік.* Қ о й н а у - ж ү р е к ш е т ү й і н і өткізгіш кардиомиоциттерден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Қ о й н а у - ж ү р е к ш е т ү й і н і - н і ң орта шенінде жүректің ырғақты (ритм) жиырылуына түрткі болатын, ұсақ дөңгелекше келген клеткалар – пейсмеркерлер орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОЙНАУ-ЖЫҚПЫЛ з а т. *Аңғар, қыңыл-шыңыл, құпиясы мол, иірім қойнау.* Жапырлай атқа мінісіп, Қаратаудың қоян жырттылып-айырылған қ о й н а у - ж ы қ п ы л д а р ы н а тарттық («Лен. жас»).

ҚОЙНАУҚАТ з а т. г е о л. *Шөгінді және метаморфтық таужыныстар мен кендер қабаттары.* Бір қ о й н а у қ а т бір қабатшадан немесе бір-бірімен тығыз байланысқан бірнеше қабатшалардан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОЙНАУ-ҚОБЫ з а т. *Қойнау, қырат, иірімді жер.* Ол кезде бұл облыстың, әсіресе осы құмның қ о й н а у - қ о б ы л а р ы н қыстап, ашық аспан астында жатқан екі миллиондай қойына

қыстың апаты қатты төнген еді (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ҚОЙНАУ-ҚОЛАТ з а т. *Ойлы-қырлы, сай-салалы жер, шөптесінді, шөбі өсіпкі жер, шүйгінді, құнарлы алқап.* Жөлектің шетіне ұзақ шыққан соң, шаңы бұрқыраған арба жолға түспей, шеңгел, жиденің арасымен, *қ о й н а у - қ о л а т т ы* қуалап, жалғыз аяқ соқпақпен төтелеп кеттік (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Таудың етек жағындағы *қ о й н а у - қ о л а т - т а р д а* көгілдір тұман тұнып жатыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). Таудың *қ о й н а у - қ о л а т т а р ы н* кезіп, гүл тереміз, суретке түсеміз (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚОЙНАУЛАЙ ү с т. *Кіріге, сұғына, бойлай.* Қырғызстан жеріне өткеннен кейін екі таудың арасын *қ о й н а у л а й* салынған тас жолмен жүре берсеңіз, әлден уақыттан кейін сол жағыңыздан ерекше түрде үйілген тас төбені байқаймыз (Ж.Бейсенбаев, Шоқан ізімен).

ҚОЙНАУЛАП ү с т. *Қойнау бойын қуалап, сұғынып.* Кіші бесінде жасақ асудан шұбырып түсіп, тауды *қ о й н а у л а п*, Қанай тамына қиялай салды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шағын жасанды көлді айналып өтіп, қалың ағашқа *қ о й н а у л а п* кіре беріп ек, алдымыздан ағаш шатыр астында ойын соққан жиырмаға жуық шахматшыны алақанына салып әлдилеп, ашық алаң дөңгеленіп шыға келді (М.Қабанбаев, Кермек.). Далбай мылтығын алып, жүгіріп, жылқы жанына жеткенде, олар қараңғыны *қ о й н а у л а п*, кіріп кетті (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

ҚОЙНАУЛАС = е т. *Бірлесу, шендесу, бір-бірімен байланысу.* Алайда сын, әдебиеттану ғылымымен *қ о й н а у л а с а* дамиды, бұл қос сала бір-біріне ықпал етіп, бір-бірін байытып та отырады («Қаз. әдеб.»).

ҚОЙНАУЛЫ с ы н. *Қойнауы мол; сай-салалы.* Қолтықтасқан екеу *қ о й н а у л ы* қойынға жуықтай түсті де, күбірлесіп, кейін бұрылды (Т.Нұртазин, Мұрат). Бәрін де іштей болжап, елестетем, Байлығы болашаққа емес бөтен! Күмістей Көлсайы бар күт *қ о й н а у л ы* Жұмағын нақ осы ара емес пе екен? (Қ.Ыдырысов, Арабстан.). Ерлі-зайыпты екі жас жышырлап жатқан аралда, көп *қ о й н а у л ы* Флоридаға балық аулау үшін келіпті (Т.Қожакеев, Сатира).

ҚОЙНАУЛЫҚ с ы н. геол. *Бастапқы, эндогендік.* Мысалы, *қ о й н а у л ы қ* сулар, қойнаулық ерітінділер деген сияқты түсініктер жердің геологиялық дамуы барысында туындаған, оның ішкі өңірлеріне не қойнауларына қатысты сулар,

ертінділер және т.б. деген сөз (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОЙНАУША ү с т. *Кішігірім аңғар, алқапша.* Қарасай шоқысының жалына шыққанда, алдарындағы *қ о й н а у ш а д а* өсіп тұрған мәуелі ағаш көрінді (М.Етекбаев, Жомарт). Қазіргі кезде братиславальықтар Девин төбесінің *қ о й н а у ш а* болып келген тұсын өте әдемі әрі тиімді пайдаланған (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

ҚОЙНАУЫТТАУ с ы н. *Қойнау тәрізді, соған сәл ұқсас.* Қоршаған бір жақ бетін иірім тал, Өзеннің *қ о й н а у ы т т а у* бір жері бар Жыландай бұраңдаған су тасқыны Оқшайып соған төніп тұрады жар (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

ҚОЙОТЫ з а т. ө с. <лат. poterium> *Қарабасшөп (Сабалақ жемісті қою гүлшоғырына жасылдау ұсақ гүлдері топтасып өскен, қысқа жапырағы мен ұрығы бар жалаңаштау келген өсімдік). Қ о й о т ы* орысша черноголо-вике мохнатоплодный – собалақ жемісті қарабас шөп (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау.).

ҚОЙПАЛАҚ с ы н. ж е р г. *Бос, болбыр.* Ол баланы қой, бір *қ о й п а л а қ* бала (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙПАЛАНДА = е т. *Атүсті, асығыс-үсігіс қимылдау.* Әне, Тынысбай есігінің алдында *қ о й п а л а ң д а п* жүр. Бұл қуанып қалды және жүрісін жеделдетті (І.Қожабаев, Қансонар).

ҚОЙ-ПОЙ з а т. с ө й л. *Қой-мой.* Дұрыс-ақ, әлгі *қ о й - п о й* дегенді бүгін жеткіздірерсіз (С.Сұбханбердин, Шындық).

ҚОЙСЫЗ с ы н. *Қойы жоқ, ұсақ, малсыз.* Ала-құла ауылдың *қ о й с ы з* қотанында мен көргенді көрген Қабыл бұндай құрғақ қиялмен басын қатырған жоқ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

ҚОЙТАН з а т. з о о л. *Балықтың түрі.* Өзендер мен көлдерде әртүрлі балықтар өседі. Нәлім, сазан, құртпа, табан, тыран, көксерек, алабұта, аққайран, *қ о й т а н*, шортан сияқты балықтардың жиырмадан астам түрі кезеседі (М.Құмарбеков, Алтайым.). Сенің осынша *қ о й т а н* екенінді баяғыдан бері нағып байқамағанбыз деп, өздеріне-өздері таң қалатын тәрізді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚОЙТАНДА = е т. *Қойқаң-қойқаң етіп, арбаңдау.* Ас үй. Нағима тамақ асып, табаны жерге тимей жүгіріп дөй қара қыздың ізінен қалмай, *қ о й т а ң д а п* жүр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Әкеш, телефонды! Қазір екі аяғын бір етікке тықпасам, менің атымды басқа қой! – деді, мүлде *қ о й т а ң д а п* кетті (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ҚОЙТАНДАУ *Қойтаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЙТАҢ-ҚОЙТАҢ: *қойтаң-қойтаң етті. Селтеңдеу, арбаңдау.* Өмірі жол жүріп көрмегендей, екі езуі екі құлағында *қ о й т а ң қ о й т а ң е т е д і* (Р.Токтаров, Ертіс.). Баяғының тас құдықтары осылай жасалатын. Кәне, бөгемендер қолды, жылдам түсірейік, – деп *қ о й т а ң-қ о й т а ң е т е д і* (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚОЙТАС з а т. 1. *Қойдың үлкендігіндей ірі кесек тас.* Ал кейде тау етегінде, көк майсалы жазықта бытырай жайылып жатқан қойлар секілді *қ о й т а с т а р д ы* кездестіреміз (Н.Қазыбеков, Дала.). Олар өз елдерінен қашып шығып, *қ о й т а с т а р д ы* паналапты. Құрығы ұзын қанішер топ ұстап алып, өлім жазасын бұйырды (М.Құмарбеков, Шынар). Арасында бұралаң өткелі бар, ірі *қ о й- т а с т а р д ы* теңкиген қылы тура шықпайды. Елу-алпыс қадамдай созылып барып бітеді (М.Мағауин, Көк мұнар). 2. ж е р г. *Қабірдің басына қойылатын белгі тас.* Сағыз даласында да үлкен және одан кішірек ескерткіш-бейіттер бар. Олардың ішінде ең ерекшесі салған тамдар, құлпытастар мен *қ о й т а с т а р* бар («Зерде»).

ҚОЙТЕБІН з а т. *Қой, ешкінің қыста қар жауған соң тебіндеп жайылатын өрісі.*

ҚОЙТЕНТЕК з а т. ж е р г. *Айналма² (малдың кеселі).* *Қ о й т е н т е к п е н* қой, баспақ көп ауырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙТ-ҚОЙТ е л і к. *Екі қошқарды не текені бір-бірімен сүзістіру үшін айтылатын ишарат сөз.*

ҚОЙТ-ҚОЙТТА=ет. 1. *Қойт-қойт деп айту.* 2. а у ы с. *Біреуді біреуге айдап салу, ерегестіру, өшіктіру.* Ендігі hareketі тасада тұрып, кесек лақтыру, біреуді-біреуге *қ о й т-қ о й т т а п*, айдап салу, өсек-өтірік таратып, іріткі түсіру (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). – Өй... менікі ойын емес пе! Өйтіп Наймантайды *қ о й т-қ о й т т а м а ң д а р*. Бұл ма, бұл мені айдаладағы біреуге сойылдатудан таймайды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ҚОЙТОРЫ с ы н. *Жуас, момын, бейуаз.* Астындағы атын алты ай іздепті деген осы екен ғой, – деп қарт қосыла күлді де, *қ о й т о р ы ғ а* қарай бүкшендей бастады («Лен. жас»).

ҚОЙТҮТҚЫ з а т. ж е р г. *Қойды артқы аяғына іліп ұстауға арналған шопан құралы.* *Қ о й т ү т қ ы м е н* аяғынан іліп алды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚОЙТҮЯҚ з а т. э т н. з е р г. 1. *Көлемі мен пішіні қойдың тұяғына ұқсатылып құйылған алтын немесе күміс.* «Бесік жамбы», «атбас

жамбы», «қосбас жамбы», «тайтұяқ жамбы», «*қ о й т ү я қ* жамбы», «асық жамбы» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). «Жамбы», «тайтұяқ», «*қ о й т ү я қ*», «атантұяқ аталатын алтын мен күмістің жентектерін Рафаилов керуені қоржындап жияды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Қ о й т ү я қ*, тайтұяқ, қара жамбы, ділдә, меруерт, жақұт – бұл күнде жиып жүргені (А.Жүнісов, Өмір ізі). 2. *Қой тұяғын тұспалдайтын өрнек.*

ҚОЙША ү с т. *Қой сияқты, қой тәрізді.* Анау, сіздерді *қ о й ш а* тізіп, уезге ұстап бермекші боп жүрген, біздің ауыл кеңесіміз, Мұқыш деген! – деді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Шайниеттің үйретуінше, борсықты басқа аңдардай емес, *қ о й ш а* сойдым (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Әр болыс өз адамдарын полицей отрядымен айдап келіп, есік алдына *қ о й ш а* санап кіргізеді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

Қойша бауыздады [қырды]. *Қырып-жойды, өлтірді.* Қорған үстінде тұрған біреудің жан даусы шықты: – Ойбай, ана қарандар!... *Қ о й ш а б а у ы з д а п* жатыр! (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ана екеуіне тығылмай шық бермен. *Қ о й ш а б а у ы з д а п*, қаныңды судай шашамын, сен күшіктің (Ә.Жылқышиев, Мешін.). Ете алмағаны қалай? Қолдарына түссе, *қ о й ш а б а у ы з д а р* (Ә.Тәжібаев, Жартаc).

Қойша жамырады [маңырады]. *Жан-жақтан шулады, у-ду болды.* Ағайын, *қ о й ш а ж а м ы р а м а й*, тәртіп сақтаңдар (М.Дүзенов, Ақ әже). Қазіргілер шетінен бастыққа қарсы аузын ашпақ түгіл, бастық қараны «ақ» деп тұрса, бұларда: «Ақ, обай, ақ!» – деп *қ о й ш а маңырай* кететіндер (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Қойша жусап тыңдады. *Именіп, жасқана құлақ түрді.* Бұрынғы ұлықтардың сөзін олар қорыққанынан *қ о й ш а ж у с а п т ы ң д а й т ы н* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қойша нірді. *Дегеніне көндірді, айтқанын істетті.* Ең сұмдығы осындағы бар шалдар мен кемпірлерді, жас балаларды селонның нақ ортасына *қ о й ш а и і р і п т і* де, бірін қалдырмай атып тастапты (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Мен саған сөйлеп бөгелмедім, Көрдің ғой кең өлкемнің көгергенін. Мың сала арқыраған асау суды *Қ о й ш а и і р і п*, қозыдай көгендедім (Айтыс).

Қойша қосақтады [айдады]. *Дегеніне көндірді, биледі.* Сұбытай бұларды *қ о й ш а қ о с а қ т а п*, тақтай астына салып, Үстінде билеп, жаншып өлтіріпті (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). Қазақтар Половцовқа ескертеді, офицерлердің оларды ұрып соғатын, *қ о й ш а*

айдайтын мезгілі өткенін айтады (І.Омаров, Шабыт шалқары).

Қойша үймеледі [үйлықты]. *Топырлады, шоғырланды.* Осы жерге ие болыңдар, мен ана жақты бері қарай қуайын! – деді де алға жүгірді. *Қойша үймелеген* тобырға жетіп барып желкелерінен алып бері қарай лақтыра бастады (Ә.Тарази, Тас жарған). Үйдің ортасы қотандағы *қойша үйлығын*, біріне-бірі сүйсініп жам-бастап жатқан жігіттер (Б.Майлин, Шығ.).

Тоғытқан қойша. *Өздігінен, аңдаусыз, байқаусыз.* Өзі арзан, өзі несие деп қазақ Егордың аузына *тоғытқан қойша* қойып-қойып кетті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Тентек қойша. *Ауру малдай, оғаш, қызық.* Оның артынан ілесіп жүрерін де, үйіне қайта кері кетерін де білмей, кезек оқталып, сол орнында *тентек қойша* ашыр айналды (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

ҚОЙШАҒЫР з а т. к ө н е. *Білмелі мылтықтың оқпаны үлкен, көбінесе қамал қабырғаларын бұзуға қолданылған ауыр түрі* (ҚҰЭ).

ҚОЙШАРУАШЫЛЫҒЫ з а т. м а л ш а р. *Тамақ өнеркәсібі мен жеңіл өнеркәсіп үшін ет, май, сүт, жүн, тері, елтірі сияқты аса бағалы өнімдермен қамтамасыз ететін малшаруашылығының негізгі саласы.* «Мал өсірсең – қой өсір» дегендей, *қойшаруашылығының* ірі товарлы өндірісі жасалды, үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе өсіру қолға алынды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Қазақстанда *қойшаруашылығы* негізінен төрт бағытта дамыды. Олар: биязы және биязылау жүнді, қарақол, етті-майлы қой тұқымдары (Шаңырақ). Алайда бүгін орасан дамып кеткен өндірістің өзге салаларымен шендестіріп қарағанда ғылым әлі де болса *қойшаруашылығына* батыл араласа алмай отыр (К. Ахметбеков, Ақдала).

ҚОЙШЫ з а т. *Қой бағатын кісі, шопан.* Қой жатыр, *қойшы* тыңдап тұрды елбіреп, Көзіне қып-қызыл боп жас мөлдіреп. Жел соқпай, құс шуламай, бөрі жым-жырт, Әнге көңіл жіберіп тұрды елжіреп (Абай, Тол. жин.). Дүнианың өтуі Кірпігінді қаққандай. Сыртыңнан бағып елім жүр *Қойшы* қойын баққандай. Екі күннен кейін жайылымнан *қойшы* шауып келді. Қарағайлыда Сманның құла қасқасы ертоқымды қалшы көбік қарды ернімен жайпап, оттап жүргенін көріпті (Т.Нұртазин, Үлкен жолда). Бүгінгі күні, бұл бала, қалың Дулат сенің әншің емес, *қойшың* боп жүр. Қазіргі халінің қандай екенін баланың өз әнінен, өз құлағыңмен есті (С.Мұқанов, Балұан Шолақ).

Қойшы иті. *Қой бағуға арнайы үйретілген ит.* *Қойшы иті* қойды түнде қасқырдан қорғайды, күндіз отарды қарауылдап, жинап, бөлініп қалғанын іздеп, айдап әкеледі (ҚСЭ). *Қойшы иті* н бір айлық күшік күнінен шопан бригадасында ұстау қажет, сонда ол қойға, қой оған үйренеді (ҚСЭ).

Қойшы таяғын ұстады. *Қойшылық жолын құды, кәсіп етті.* *Қойшы таяғын ұстаған* кісі өмір бойы қой бағумен өтеді, – деп, сөуегейлік білдіретіні де бар (М. Сатыбалдиев, Жартас.).

ҚОЙШЫДАЙ с ы н. *Қойшы сияқты, қойшы тәрізді.* Айналасын көзбен шолып, қозысын түгендеген *қойшыдай* қарап тұрды да, қайта айналып жаңағы орнына келіп отырды (Ғ.Сапаев, Гүлдала). Үй сыртында таяқ ұстаған *қойшыдай*, мылтығына сүйеніп, Тынышбай отыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Түні бойы немістер бізге маза берген жоқ. Қой күзеткен *қойшыдай*, біз де дұшпанның түнгі шабуылын тойтара отырумен болдық (Майдан).

ҚОЙШЫКЕШ с ы н. *Қойшыға ұқсас, қылығы мен мінезі қойшы іспетті жас.* Әсіресе, батырдың томсырайған тұйық жүзін көз алдына елестеткен сайын *қойшыкеш* баланың момақан бейнесін жоғалтып алып ауыр-ауыр солықтайды (С.Сматаев, Елім-ай). *Қойшыкеш* бала анау. Қазаққа онша ұқсамаушы еді. Бөтен боп шыққан ғой (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚОЙШЫ-ҚОЙМАЖ з а т. с ө й л. *Қойшы-малшы.* Сонда Жібек: «Сен хан болмай жерге кір, шын хан болсаң *қойшы-қоймаж* сияқтанып осылай жүргенің өзіңе ар емес пе» – деп алдап, ілгері жібереді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚОЙШЫ-ҚОЙМАНШЫ з а т. ж е р г. *Қойшы-малшы.* Биыл *қойшы-қойманшы* - м ы з г а дейін Мәскеуге көрмеге барып кеп жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЙШЫ-ҚОЛАҢ з а т. *Малшы-жалшы.* Төр жайлауда ала жаздай төркіндей отыратын Қызылқайың ауылының мұқым *қойшы-қолаңы* түйісер түс біреу, ол – осы Таскүрке (О.Бөкеев, Қайдасың.). Өрістен келіп ауыл үстін ақ шаңға көмген мың-сан тұяқтың маңыраған үні, *қойшы-қолаңның* айғай-ұйғайы, кешкі у-шу, абыр-сабыр басылғанша бірауық төбе басын шығып қайтпақ болған (Қ.Мұхаметқалиев, Тоғай.). Әлгі Жиенбек деген бауырың айдап әкелеміз деп отырған малымызды *қойшы-қолаңға* таратып жіберіпті (Ж.Сатаев, Алақөбең).

ҚОЙШЫЛА = е т. с ө й л. *Қойшы-қойшы деп айту.* «*Қойшыла* п» – жақтырмай отырап,

ертең деп. Кейде үйден таптырмай қыдырар селтеңдеп (М.Рашев, Біле қойдым.). Құр өншейін *қ о й ш ы л а г а н ш а* басқа бірдеңе айтпайсың ба (Ауызекі).

ҚОЙШЫЛЫҚ з а т. *Шопандық, қой бағушылық.* Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз, Жаманды жақсыменен тең көріңіз, Ала қой қорыққаннан өзі азаяр, *Қ о й ш ы л ы қ қ а* қасқырды жіберіңіз (Абай, Тол. жин.). Бірақ ғасырлар бойы *қ о й ш ы л ы қ п е н* келе жатқан атаның заңын бірінші рет Рақмет бұзып жіберді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Жеті атамнан қойшымын деді-ау әлгі шал. *Қ о й ш ы л ы қ* тек менің ғана пешенеме жазылған ба дегенді айтты ғой (М.Дүйсенов, Меймандар).

ҚОЙШЫ-МАЛШЫ з а т. *Бақташы, малыш, мал бағатын, соның құрамындағы жандар.* Жайлаудан келген *қ о й ш ы -м а л ш ы* болсын көңілін қалдырмай сұрағанын соғып бере қоятын (К.Сегізбаев, Жылдың. күндері). Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, *қ о й ш ы -м а л ш ы л а р* ғана жалба-жұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚОЙШЫСЫЗ с ы н. *Қойшы ермеген, қойшысы жоқ.* Сайранның ойынша, қасқырлар болмаса ғой, қойлар кең далада *қ о й ш ы с ы з -а қ* еркін жайылып жатар еді (С.Бакбергенев, Белгісіз солдат).

ҚОЙЫЛ¹ = е т. 1. *Қоюлану, қоймалжың тарту.* Қалыпты қазан қайнамас, Қайнаса да *қ о й ы л м а с* (Мақал-мәтел). 2. *Қараңғылана түсу, қишею.* Түн ортасы ауып, аспанды қара бұлт қаптап алды да, қараңғылық *қ о й ы л а* түсті (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Көзінің алды қарауытып, қайдағы-жайдағы алабажыр елестер тымтырақай қалқып жүрген бұлыңғыр қоймалжың бірте-бірте *қ о й ы л а* түседі (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Семьясына адал, неткен пәк жігіт, – деді Алма аздан соң, әлі *қ о й ы л а* қоймаған қараңғылықта оты әлсіз жылтырап, ұзап бара жатқан автобустың артынан қарап тұрып (М.Мағауин, Ақша қар).

ҚОЙЫЛ² = е т. 1. *Затты бір жерге қалдыру, орналастыру.* Соңыра заттар түсіріліп, есіктің алдына қаладай қылып *қ о й ы л г а н н а н* кейін, шопырлар, ал енді не істейміз дегендей Сабытқа қараған (Т.Әсемқұлов, Талтүс). Тысқа шығып, бойды жазып, бір серпіліп қайта келесің. Дәсер табақ ет алдына *қ о й ы л а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Қалдыру, сақталу.* Қой егіз туады: бірі қонаққа сойылады, бірі қошқар *қ о й ы л а д ы* (Қара өлең). Айналадағы ортаға теріс ықпалын тигізетін бұзылған

жерлер ұзақ биологиялық немесе техникалық тыңайтуға *қ о й ы л а д ы* (Т.Қалыбеков, Экология.). 3. а у ы с. *Жерлену, көмілу.* Парижде мүгедектер үйі бар. Кезінде Наполеон соғыста жараланған солдаттарына бола салғызған. Осы мүгедектер үйінде оның мүрдесі бар. Бірақ біреулер «денесі басқа жаққа *қ о й ы л г а н*» дейді («Айқын»). Атан өлсе сойылар, Атам өлсе *қ о й ы л а р*, Күнде мұндай қансонар, Қайдан маған табылар? (Мақал-мәтел). Тәжікстаннан салтанатты түрде Түркияға апарылған Әнуар Патшаның сүйегі ұлты үшін, Отаны үшін күрес жолында шейіт болған ардагерлер жерленетін арнайы шейіттер қабірстанына *қ о й ы л д ы* («Дала мен қала»).

Аманат қойылды. *Марқұмды өз жеріне апаруда қатты қыста, ауа райының қолайсыз жағдайына байланысты мәйіт уақытша жерленіп, кейін туған жеріне апарылып, қайта жерленді.* Мысалы, Абайдың ұлы Әбдірахман *а м а н а т қ о й ы л ы п*, артынан сүйегі еліне әкелінген. 1913 жылы Торғай бойында *а м а н а т қ о й ы л г а н* Күмісбай әулие 18 жылдан кейін қазылып алынғанда оның денесінде ешқандай өзгеріс болмаған, бұзылмаған («Парасат»).

Жолға қойылды. *Жөнге салынды, жүйеге түсірілді.* Соңғы жылдары колхоз экономикасының нығаюына байланысты ондағы экономикалық жұмыстар *ж о л г а қ о й ы л а* бастады (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.).

Күн тәртібіне қойылды. *Көкейкесті, өзекті мәселе ретінде қаралды.* Алфавит орысшаланған соң, тіл де орысшаға бейімделу қажеттігі өзінен-өзі *к ү н т ә р т і б і н е қ о й ы л г а н ы* түсінікті («Қаз. әдеб.»). Жасанды аспан денелері арқылы Жерді айнала ұшу, Айға, Шолпанға, Күнге қарай саяхат жасау проблемасы шешілді, енді оның практикалық жүзеге асырылуы *к ү н т ә р т і б і н е қ о й ы л ы п* отыр (М.Құдайкұлов, Ғылым. дін. тур.).

Сахнада [пьеса, драма] қойылды. *Сахнаға шығарылды, театр сахнасына шығарылды.* *Са х н а д а қ о й ы л г а н* қайғылы оқиғалардан кейін актерлер оларды пародия түрінде қайта жаңғыртып, спектакль соңын әзіл-қалжыңмен бітіріп отырған («Парасат»). Ол үрдістің үйренетін жәйттері болғанымен, сол қалпында көшіре салуға келмейді, – дейді бір сөзінде Әбекен соңғы жылдары «Абылайхан» дастанын жазды, ол *п ь е с а* ретінде *қ о й ы л д ы* («Егемен Қазақстан»). Қазақ *п ь е с а л а р ы* орыс театрларында *қ о й ы л с а*, драматургтердің көркемдік шеберлігі өсер еді (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Шарт [талап] қойылды. *Міндет жүктелді.* Математика тілімен айтқанда, сызықтық программалау дегеніміз белгісіздеріне сызықтық теңсіздіктер түрінде *ш а р т қ о й ы л ғ а н*, сызықтық функцияның ең үлкен немесе ең кіші мәндерін табатын ғылым (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Бұл жағдай шөгінді жыныстардың түзілуіне қатысатын процестердің өртүрлілігіне, оған қоса шөгінді жыныстарға *қ о й ы л а т ы н* көптеген *т а л а п т а р д ы* қанағаттандырылдық бір жіктеуді жасаудың қиындықтарына байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология).

ҚОЙЫЛТ= е т. 1. *Қоюландыру, қою ету.* Жас балалар үшін сүтті қазанда *қ о й ы л т а* қайнатып, дәмді балқаймақ та тұрғызатын (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Кешегі жылқыға қырын қабақ кезде Күреңқасқаны қойға мініп, қанын *қ о й ы л т ы п* жіберген (Д.Досжанов, Кісі.). 2. *Қараңғылату, қараңғылықты үдету.* Қараңғы түн өзінің қара бояуымен ауаны *қ о й ы л - т ы п*, қорғасындай ауырлатып жібергендей (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қойылтқан сүт. т а м а қ. *Қайнату арқылы құрамындағы судың біраз бөлігінен арылтылған сүттен дайындалатын тағам.* Сауда орнына жіберілетін *қ о й ы л т қ а н с ү т т е* мемлекеттік стандарт (ГОСТ) бойынша 43–44% кант, 8,5 % май, 26,5% су болуы шарт (ҚСЭ). *Қ о й ы л т - қ а н с ү т т ің* құрамына үстеп қосылған өртүрлі тағамдық заттар әбден араластырылып, тоңазытылу процесінен өтеді (ҚСЭ).

ҚОЙЫЛТҚЫШ з а т. т е х. *Қатты бөлшектерді тңндырып, сұйықтықтан ажырататын цилиндр бітімді сұйыққойма.* Қойытылған өнім *қ о й ы л т қ ы ш* түбіндегі ойықтан түсіріліп алынады (Қаз. тілі термин. Кен.). Сыпырғыш қондырғыны қозғалысқа келтіру әдісіне қарай *қ о й ы л т қ ы ш т а р* орталықты қозғалту және шеткі қозғалту жүйелі болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Түйіршіктер өз салмағымен шөгіп, *қ о й ы л т - қ ы ш т ың* түбіне жиналып, пульпаның бет қабаттарында су тұнып тазаланып, аппарат шетінен өзі асып-төгіліп, шеңберлі науаға түседі (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОЙЫЛТУ *Қойылт етістігінің қимыл атауы; қоюландыру.* – Ендеше жарты сағаттан соң *қ о й ы л т у* бөлімінен бастаймыз (Адам және химия).

ҚОЙЫЛТЫЛ= е т. с ө й л. *Қойылт.* Сірә, құпия бір ауыз сөз болды ма екен? Әкелген бумасын карасам, бір ширек шай, екі банкі *қ о й ы л т ы л ғ а н* сүт. Бізде шай бар, сүт жоқ еді (Ж.Өмірбеков, Тас түйін).

ҚОЙЫЛУ *Қойыл етістігінің қимыл атауы.* Ал жақындары оған керемет құрмет көрсетуге борышты. Қолына ыдыс беріп, қымыз құйып, алдына ас *қ о й ы л у* міндет (І.Есенберлин, Алмас.).

Міндет қойылу. *Орындалуға тиіс іс-әрекет белгілену.* «Жаңашылдық» ұғымы отаршылдықтан босаған елдердің алдында тарихи даму жолын таңдап алу *м і н д е т і қ о й ы л у ы н а* байланысты, XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап кеңінен қолданылып жүр (Н.Ә.Назарбаев, Ғасыр. тоғ.). Өткен жылдардың тәжірибесінде жыныстарды ретсіз төгу тән болса, қазір үйінділерді шаруашылық айналымға тезірек қосу *м і н д е т і қ о й ы л у д а* (Т.Қалыбеков, Экология.).

Пьеса [драма] қойылу. *Театр сахнасына шығарылу.* Қорыға келе, «Еңлік-Кебектің» бұл *қ о й ы л у ы* бұрынғы қойылуларынан мүлде басқаша, жаңа түрі еді (А.Токпанов, Бүгінгі күн.).

ҚОЙЫЛЫМ з а т. ө н е р. 1. *Театр, теледидарларда көрсетілетін спектакль, ойын-сауық т.б. көріністер.* Рас, спектакльдің бастапқы *қ о й ы л ы м д а р ы н д а* ғы бұл жағдайларға кейін көңіл бөлініп, біраз жөнделеді (Ф.Оразбаев, Жастық шақ.). Ол творчестволық табыс жекелеген актерлердің үздік орындаушылық өнерімен бірге *қ о й ы л ы м ы н ың* режиссурасынан туындайды (Б.Құндақбаев, Шығ.). Әрбір спектакльдік *қ о й ы - л ы м д а* оның көрерменді қызықтырар қуатын аша білу творчестволық бірліктің басты мақсаты («Қаз. әдеб.»). 2. *Көрмеде қойылатын заттарды реттеп орналастыру.* Ш.Қожақанов қазақтың халықтық музыкалық аспаптар музейінің *қ о й ы л ы м д а р ы н* жобалаушы автор болып, музейдегі көркемдік шешім үйлесімдігімен көп ықыласына бөленді («Білім және еңбек»).

ҚОЙЫЛЫС з а т. *Жолға қою, тәртіпке түсіру мәселесі.* Жалпыға бірдей міндетті орта білім алу жағдайында оқушыларды еңбекке үйретудің, тәрбиелеу мен кәсіптік бағдар берудің қазіргі *қ о й ы л ы с ы* қоғамдық өндіріспен ғылыми-техникалық прогрестің өскелең талаптарына сай келмейді (Ы.Кененбаев, Қырда өскен.).

ҚОЙЫМШЫЛЫҚ з а т. ж е р г. *Моласы көп жер, қорым.* Алдымызда жатқан жердің бәрі көп *қ о й ы м ш ы л ы қ т ың* орны. Жамалдатпен ауырған малды бұрынғы кезде *қ о й ы м ш ы л ы қ қ а* түнететін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚОЙЫН з а т. 1. *Үстідегі киімнің кеуде тұстағы ішкі жағы.* Мақтан құма, керек қу, Ойсыздарға қосылма. *Қ о й ы н д а* ақша, қолда

кой. Күзетке оңай, шошынба (Абай, Тол. жин.). Қобыздың мінеки, – деп арықтау ақсары жігіт, желбегей салған шекпеннің қойнынан суырып қолына берді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

2. Кең құшақ. Өліп те өшіп сүйісіп, Тығыла түсіп қойным а; Төңкере тастап жанарын, Ғашықтық дертін ұққызды (Ш.Әбдікәрімов, Түнгі Ыстықкөл). Алты қылмен бұлайша бал ашады, қылды екі қылдан алып, екі түйінмен байлап қойнына салады («ДУГ»). Қанша әулие болсаң да өзін болсаң қайтер едің? Қойның да жатқан байдың ыстық құшағынан айырыла салу кімге оңайға түсер еді (С.Бакбергенов, Адам.).

3. Жер бедеріндегі қалтарыс, қойнау. Қазына жерді қақ жарып, Қойнынан алдың асылын Қалт етпей саған таңалып, Қарап тұр осынау ғасырым (М.Мақатаев, Шығ.). Сарбастаудың екі қабағына салынған бау-бақша жер қойнына сыймай тез өседі (С.Бегалин, Ана). Қойны күнарлы, тұла бойын кеулеп тарам-тарам өзен ағады (Д.Досжанов, Жусан.).

4. ауыс. Бір нәрсенің іші, ортасы. Жұбанып күткен тілек үні, өткенін аңсаған сағыныш мұңы мына қап-қара боп қойнау-қойнауға ұйлыға тығылып келген түн қойнында ағы суық даланы сәл-сәл серпілткендей, сәл-сәл желшігендей баяу қалқиды (С.Сматаев, Елім-ай).

Жер қойнына кірді [енді, түсті]. Дүние салды, қайтыс болды. Туғанда дүние есігін ашады, өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер деңең. Өмірдегі қызығң бәрі өлеңмен, Ойласаңшы бос қақпай елең-селең (Абай, Тол. жин.). Қимай байқау әлемді, Көктің шолып келемін. Жер қойнына кірер де айтты ақтық өлеңін (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.). Ол арасы қақыра оранып қаралы шымылдықтың аржағында жатқан Тәуке хан қашан қара жердің қойнына біржола түскесін барып белгілі болмақшы (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Қара жердің қойнында. Өлген, қайтыс болған. – Құдағи, перзентімнің үлкені осы қызым еді. Бұдан бұрынғылары қара жердің қойнында (С.Досымов, Жаңғырық).

Қойнына барды [енді]. Әйелдің төсегіне барды, жақындасып қойды. «Алуаның қойнына бардым. Талай жыл көнбей жүруші еді. Соңғы күндер мойнын қайырдым...» деген Қоңқайдың мақтанған сөзін Жанұзаққа жеткізді (М.Әуезов, Шығ.). Қайдан білдің, Жібек-ау, іздеп келген Төлеген, Мал беріп сені алмаспын, Әлі қойныңа енбесін (Қыз Жібек).

Қойнына алды. а) Қасына алып жатты, жанына жатқызды. Асан үйінің дәмін ішіп, жұрт тарағаннан кейін Асқар төрге төсек сал-

дырып, Амантайды қойнына алып жатты (С.Мұқанов, Ботагөз). Таяқ ұстайды. Өңі жүдеу. Біртүрлі қорқамын. Кішкене кезімде қойнына алып, басымнан иіскеп жатып «О, жаратқан, осы жаманым бесінші бітіргенге дейін ғұмыр бер» (Т.Сәукетаев, Сүткенже). ә) Көңілдес болды, ашына болды. Хош, қыз алсын қойнына Бейнет көрмей дәулет жоқ. Әлі барып кетерге, оныменен бойына Иман дәулет бітер ме? (Абай, Тол. жин.). Мына жаңа жүрген жаман шірік: «Мені қойныңа ал деп қоймайды» – деп, ханға шағыстырады (Қаз. ертег.).

Қойнына жылан салып жібергендей ыршыды. Шоршып түсті, қатты тіксінді. Осы суық сөзден Байтабын біреу қойнына жылан салып жібергендей ыршып түсті (І.Есенберлин, Шығ.).

Қойнынан бөзі, аузынан сөзі түскен. Болбыр, бос, жуас. Момын, қойнынан бөзі, аузынан сөзі түскен божыр болса керек (С.Бердіқұлов, Нартөуекел). Денесінің қауқиғаны болмаса Қалаудың арғы жағында түгі жоқ момынның момыны. Қойнынан бөзі, аузынан сөзі түсіп тұрған көп қарабайырдың бірі («Лен. жас»).

Қойнына салды. Біреудің баласын бауырына басты, бақты. Апам мен дүниеге келген күннің ертесіне дүние салыпты. Бір шаңырақта бір өзім қалған соң, осы бір қайырымды адам қойнына салып, бауырына басыпты («Лен. жас»).

Қойнын ашты. Құшақ жайып қарсы алды, жылы қабылдады. Ақырған аяз мұзбалақ Мұхит бір жатқан көсіліп, Кемесі белді басқанда, Қойнын ашты Есілің (Ж.Сыздықов, Толқын.). Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнына ашып, малын шашып жүр (М.Дулатов, Шығ.).

Қойнында ойнақ салу. Еркелеу, еркінсу. Салушы ем асау тайдай қойныңда ойнақ, Жүруші ем ертеңді-кеш ылғи ойнап. Ішуге ас, мінуге ат – бәрі даяр, Көрмеп ем өмірімде қайғы ойлап (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қойнын құтты қылсын [болсын]. тілек. Отбасын құрған жастарға айтылатын тілек. Құдай қойын құтты қылсын! Алдыңнан жарылқасын (С.Досымов, Жаңғырық).

Қойнын құр жатпасын. тілек. Көп балалы бол деген мағынадағы тілек.

Қойынға шайтан кірді. Алдамшыға ерді, әзәзілдің жетегінде кетті. Шайтан кірсе қойынға, Қылып жетер мойынға (Бозжігіт).

Қуанышы қойнына толды [сыймады]. Қатты мәз болып, шаттыққа бөленді. Күміс мөрді қойды да Судияның ауды шойынына,

Мақтанышпен талтандап, *Қуанышы сыймай қойынна* (Бес ғасыр.). Ақын алтау болғанда, керім сегіз, Өлең қайдан шығады ерінсеңіз. *Қуанышым қойным атола* кетер, Аш кезеңнен қылт етіп көрінсеңіз (Қара өлең).

ҚОЙЫНДАС = е т. 1. *Құшақтасып бірге жату, бір төсекте жату*. Күздің сұп-суық жаңбырлы түндерінде қалың көрпенің астында *қойында сыйп* жатқан егіз қыз күбір-күбір ұзақ сырласатын; Гүлия жанары жасқа толып үнсіз егілетін; Ал Дүрия Қамбардың керіліп жатып алғанына шыдай алмай, бұлқан-талқан ашуланатын (О.Бөкеев, Өз отың.). Илиястың құрғақ киімдерін екеуара жамылып, оның сыртынан шөппен бастырып, *қойында сыйп* жатырмыз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Тас анау сонда біздің шыққан түнеп, Қымтаған қойнауына мықтап түбек. Сондайда тоқым төсеп, тон жамылып Үшеуміз *қойында сыйп* ұйықтайтын ек (Ф.Орманов, Ой қанаты). 2. ауыс. *Ұласу, астасу*. Қоңырадыр Айыртаудың қызыл қияларымен *қойында сыйп* тұр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Нұраның Жон деп аталатын бірі мен бірі тіркесіп, *қойында сыйп* жататын ұсақ адырларына кіреберісі кең етекте, шүйгін шабындықты, желең талды жасыл алқап (Қ.Исабаев, Серт). 3. ауыс. *Бірігу, араласу, байланысу*. Балқан таудағы Мәдидің қара үңгірі, Семейдегі Еңлік пен Кебекке пана болған Ұйтас үңгірі, Ұлытаудағы Асан қайғының бәйбішесі Тана шешеміз жерленген шыңның басындағы Ақмешіт әулие үңгірі, Көкшетаудағы Кенесарының үңгірі – міне, мұндай орындар тарихи тұлғалар өмірімен *қойында сыйп* жатумен назар аудартады («Білім және еңбек»). Жароковтың «Жапанды орман жаңғыртты» поэмасында ой айқындығы мен дара жан сезімі бүкіл халықтық оқиғамен *қойында сыйп* кеткен (С.Мәуленов, Үркер.). 4. *Қатты араласу, ауыс-түйісі бір болу*. Арқар менен құлжадай *Қойында сқан* ежелден, Екі тентек тетелес. Сойылдасқан екі елден (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол шіркінмен алысып, жұлқысқаны бір бүгін бе тәйірі, о да болса көріп келе жатқан үйреншікті құқайы; ес біліп, етек жапқалы *қойында сыйп*, қолдасып тіршілік кешкен «тентек құрдасы» дағы (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОЙЫНДАСТЫР = е т. *Етене байланыстыру, астастыру*. Әлгі кесіп алған бүршікті телігушінің ішкі шел қабығына *қойында с-тырады* (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

ҚОЙЫНДАСТЫРУ *Қойындастыр етістігінің қимыл атауы; біріктіру*. Анненков әскері Аралға жақындаған кезде ол Үргеніш, Төрткөл

арқылы басмашыларға жол ашып, оларды алашордамен, ақтармен қол ұстастырып, *қойында с-тыруға* да әрекеттенді (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚОЙЫНДАСУ *Қойындас етістігінің қимыл атауы; тұтасу*. Осынау туған өлкенің таныс көкіректен жол тапқаны сияқты мына етене тіршілік те үркітпейтін сыңайы бар. Сана айтқандай, *қойында суы* шарт. Сөзінің бәрі жөн, бәрі өзінікі (Т.Тілеуханов, Өмір арнауы).

ҚОЙЫНДӘПТЕР з а т. *Қойын қалтаға салып жүретін шағын кітапша дәптер*. Еркебұлан *қойындәптерін* суырып алып, естігендерін қағазға түсіре бастады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Талай қазақ жауынгерлері *қойындәптерінде* Бауыржан сөздерін түртіп алды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). Бірбетке тышқанның ізіндей етіп жазылған хат пен ортасынан бүктелген *қойындәптері* шықты конверт ішінен (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ҚОЙЫНҚАЛТА з а т. *Төсқалта; пиджак, куртка сияқты сырт киімдердің омырау тұсына, ішінен салынған қалта*. Ол асығыс қимылмен *қойынқалтасынан* ұқыпты бүктелген қағаздарды топтап суырып Бекмақановтың алдына жайды (К.Ахметбеков, Ақдала). *Қойынқалтасынан* үлкендігі бас бармақтай суретті алып, Айымбетке берді (С.Омаров, Жүйрік көңіл). Ол сұрғылт костюмінің *қойынқалтасынан* умаждалып, жалба-жұлбасы шыққан бір дәптер алып кеп, оған ұстатты (Н.Сералиев, Қаңтар).

ҚОЙЫН-ҚОЙНАУ з а т. *Таулы, адырлы, бедерлі жер бетінің ара-арасы, сай-саласы*. Қаратаудың *қойын-қойнауында*, Кентаудың басқа да сай-сала сілемінде Ащысай, Байжансай сияқты шынайы бай кенттер бар (М.Әуезов, Алғы шеп.). Тау баурайында күн шамалы ыси бастағанымен, *қойын-қойнауларда*, шатқалдарда жанға жайлы қоңыр салқын самал еседі (С.Омаров, Өмір.). Сонау Қора, Шажа, Сарноқай, Ешкі өлмес аталған құм таулар мен тас қияларда, олардың *қойын-қойнауларында* осы өңірдің өткен тарихы жатыр (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ҚОЙЫН-ҚОЛТЫҚ з а т. 1. *Киімнің кеудесі мен екі қолтығының арасы, өне бойы*. Өмірі иығына іліп көрмеген киімдер оған онша жараспай, *қойын-қолтығынан* жел үрлеп тұрғандай қусырылып, басында такия бар екенін де ұмытты (А.Тоқмағамбетов, Жер.). Тершіген маңдайларын, *қойын-қолтықтарынан* жел қағып, сергіп қалды (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдыз.). 2. ауыс. *Таудың ішкі бөліктері*.

Жамбыл тауының *қ о й ы н-қ о л т ы ғ ы н д а* біз білмейтін бұдан басқа да толып жатқан асыл заттар бар шығар-ау дейді, Дүрдімұрат оның болашағы бүгіннен де ғажап бақытты болатынын мақтаныш еткендей-ақ таяғын алысқа сілтеп қойып (Ш.Ахметов, Айдарлы.).

Қойын-қолтығына кірді. *Іші-бауырына енді, етене жақын болды.* Ақылды жігіттен амал артыла ма? Заманың түлкі болса, тазы боп шал «дегендей Сүйеніш» жаңа өкіметтің *қ о й ы н-қ о л т ы ғ ы н а к і р і п* кетіпті. Ташкентте, Бұхарада Совет өкіметін орнатуға белсене қатысыпты (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ҚОЙЫН-ҚОЛТЫҚ² ү с т. с ө й л. **Қоян-қолтық.** Бірақ *қ о й ы н-қ о л т ы қ* арпалысқа жүрексініп, қаймыға ыршып, бұрыла жөнелді (Б.Момышұлы, Офицер).

ҚОЙЫН-ҚОНЫШ з а т. 1. *Үстіге киген киімнің іші, қойын.* Балалар әкесін көргенде шулап қоя берді. Талап жейтіндей, жан-жағынан жармасып *қ о й ы н-қ о н ы ш ы н а* қол жүгіртіп жатыр. Әнуар балаларының көзіне тура қарай алмай, кінәлі кісідей сырт айнала берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Салқын ауа жеңіл киіммен намазға жүгініп жатқандардың *қ о й ы н-қ о н ы ш ы н* кеулеп кетті (С.Алдабергенов, Асу). 2. а у ы с. *Қойнауы, іші (таудың, жердің, т.б.).* Не қылса да талай жылдан бері үндемей жымдай қатып, мелшиіп тұрған қарлы Алатау, мылқау тас осы соңғы күндерде шат-шаты, *қ о й ы н-қ о н ы ш ы*, құз-құзынан ашулы кектің отын шашқандай болып тұр (М.Әуезов, Қилы заман). Өйтпесе ол ғасырлар тарихын айтып берер еді. Жер бетінде талай күн мен түннің алмасқанын, жақсылық пен жамандықтың арпалысқанын айтып берер еді. Мал баққан бабаларымыз *қ о й ы н-қ о н ы ш ы* асыл қазынаға толы бай, даланың байлығынан құр алақан болғанын айтып берер еді. Ертістің суы сыбырлап, сансыз жылдар тектен текке сабылып ағып өткенін баяндап берер еді (Ш.Мұртазаев, Интернет).

Қойын-қонышы толды. *Әбден толды, өте көп.* *Қ о й ы н-қ о н ы ш ы* әкеңнің толған ақыл, Көрінгеннің сөзіне болма мақұл. Бақыт өзі жігітке бір келеді, Сол келгенде, әйтеуір, қалма қапыл (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қойны-қонышына кірді. а) *Желдің, қарлы боранның соғып, киген киімнің ішін кеулеуі.* Тіпті атыңның тұяғын бояйды-ау, Атыңа мініп жорта жөнелгенінде алдыңнан соққан самалжелқойын-*қ о н ы ш ы ң а к і р і п* сипалап еркелегендей сені де өзімен бірге еліктіріп, көңіліңде әлдеқайда шалқыта, шарықтата, серпілте ала жөнелді

(Х.Елебекова, Үні кетпес.). ө) *Жалпақтап, асты-үстіне түсті, жағымпазданды.* Көшіп келмей жатып, Тәңірбергеннің *қ о й ы н-қ о н ы ш ы н а к і р і п* алды. Оған сөз айтып көр енді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қойын-қонышына қол жүгіртті. *Өне бойын қолымен тінтті.* Тонау үшін де қол керек, – деп бірінші қарашы *қ о й ы н-қ о н ы ш ы н а қ о л ж ү г і р т т і.* – Иә, осының жөн, қозғалма (Ғ.Оралбаев, Рауан).

Қойны-қонышына тықты. *Барлық қалта-құлтасын лық толтырды.* Абай өзінің артына бөктерген үлкен қоржынның екі басы әбден сықап толған соң, содан асқан нәрселерді Ызғұттының *қ о й ы н-қ о н ы ш ы н а т ы қ қ ы з ы* п алып, кеш бата әкесінің қасына қайта кеп еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОЙЫП-ҚОЙЫП: **қойып-қойып жіберді [қалды].** *Ұрып-ұрып жіберді, періп-періп қалды.* Бозбала ең мықты деп есептелетін қисық мұрынды иектің астынан *қ о й ы п-қ о й ы п ж і б е р і п*, талдырып тастады (М.Гумеров, Хазірет.). Сасып қалған мен не істерімді білмей аңтарылып тұрып қалдым. Ол мені бүйірімен нұқып жіберді. Табан астына түсіне қойдым да, көк желкесінен *қ о й ы п-қ о й ы п ж і б е р д і м* («Қаз. әдеб.»). Капитан дирижер құсап залп ырғағына сай жұдырығымен столды *қ о й ы п-қ о й ы п қ а л а д ы* (Б.Момышұлы, Москва.).

Қойып-қойып кетті. *Тез, шатшаңқимылдады, суға құм-құм берді.* Алдыңғы топтың біразы қайық, паромға түсіп үлгірді де, сыймай қалғандары, аттысы-атты, жаяуы-жаяулы Ертіс өзеніне *қ о й ы п-қ о й ы п к е т т і.* Кейбіреулер құлашын бір-екі сермеп жоқ болып жатыр (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.). – Ағатай! – деген екі сәбидің үрейлі даусына жүгіріп келгендер суға *қ о й ы п-қ о й ы п к е т т і* (М.Сүндетов, Балықаула.). Шетімізден шешініп, көрпенің астына *қ о й ы п-қ о й ы п к е т т і к* (Қ.Омаров, Қоңыраулы бесік).

ҚОЙЫРПАҚ з а т. э т н. т а м а қ.

1. *Қатыққа, айранға, қымызға, ішетін іркітке сұт немесе су қосып, торсыққа құйып, қанжығаға байлап, далада ішетін ақ, сұйық айран.* Әдетте қойшының ертеңгі асы түннен қалған сорпа, таңертеңгі саумал не бір аяқ қатық болатын. Күндізгі көрегі торсықтағы *қ о й ы р т п а ғ ы* (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Қанжығада жүріп көп шайқалғандықтан *қ о й ы р т п а қ т ы ң* ашыған дәмі білінбейді, ішуге дәмді, асқазанға жеңіл болады. *Қ о й ы р т п а қ* көбінесе малшыларға, сондай-ақ жолаушыларға өте қолайлы (С.Қасиманов,

Қаз. ұлт. тағам.). Бұл келсе жұрт қойды тоғытып бітіп, күннің ыстығы қайтқанша су басына иіріп қойып, *қ о й ы р т н а қ* ішіп отыр екен. Анау-мынау шаруа оңайын сұраған, өріс көрген боп, әрі-бері жүрді де атын ілбітіп ауылға қайтты (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2. Сұйық заттың түбіндегі қоюы, шөгіндісі.** Ірімшіктің сарсуын қойылғанша қайнатады да содан алынған *қ о й ы р т н а қ т ы* кептіреді, соны шырын дейді. Ірімшіктің шырыны тәтті болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.). Өне ұзын бойлы Костя Воротников балқу кезінде жұмбаздалып, қатып қалатын шайыр *қ о й ы р т н а қ т а р д ы* ыдыратқыш-раскислительді ауық-ауық лақтырып тұр (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). **3. Енді қата бастаған су беті.** Тоңазыған сорпаның іртік-іртік майындай болып су бетінде қалқып жүрген *қ о й ы р т - н а қ* кешке қарай тұтасып, жұқа мұзға айнала бастады (Т.Жанұзақов, Азамат.). **4. а у ы с.** Бір нәрсемен екінші бір нәрсенің жөнсіз араласуы; қоспа, былық. Байдың қылықтарын күн құрғатпай жазатын Бейімбет осындай *қ о й ы р т - н а қ* сынның арқасында ауыл тақырыбын қоюға айналған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). «Аударма тілінің» түсініксіз, татымсыз *қ о й ы р т - н а қ* сөйлемі келіп шыққан (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Күшене сөйлеген жыпықтың *қ о й ы р т - н а қ* әңгімесін Құлпаш ықылассыздау, еріне тыңдап отырған (З.Жәкенов, Таң самалы). **5. с у ш а р.** Ағынның гидравликалық заңдылықтарын грунтты тасымалдау мақсатында пайдаланатын, жасанды түрдегі грунт бөлшектерінен түзілген су қоспасы. Сұйық көлемінің өлшемінде болатын, грунттың мөлшері *қ о й ы р т н а қ т ы ң* қоюлығын анықтайды (Қаз. тілі термин. Су).

Қойыртпақ тіл. Бөзде тілдің элементтері жөнсіз араластырылған сөйлеу тілі. Қазақтың тілінде басылған бұрынғы шығармаларды алып қарасақ, қазақ тілі болмай, қазақ пен ноғай *т і л і н і ң* араласқан *қ о й ы р т н а ғ ы* болып шығады. Ол қойыртпақ тіл қожалар, молдалар шығарған сөздерде ғана емес, қазақ молдаларының шығарған сөздерінде де бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚОЙЫРТПАҚТА= е т. **1.** *Әр нәрсені араластыру, шатпақтау.* – Әни, —деді ол орысша, татарша, қазақша бәрін араластыра *қ о й ы р т - н а қ т а н* сөйледі (Д.Әбілев, Ақын.). – Хан мен бек, хазірет пен сұлтан деп бір *қ о й ы р т - н а қ т а н*, кара қазақ, жалшы, малшы, жетім мен жесір деп тақылдайсың (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2. Бұлдіру, былықтыру.** Менің де жас шағымда біраз *қ о й ы р т н а қ т а ғ а н ы м* бар (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ҚОЙЫРТПАҚТАЛ= е т. *Араласу, баттасу.* Біз бүгін сұлулық пен жаңалықты тым көбірек сіміріп жібердік. Әй, бәрі баттасып, *қ о й ы р т - н а қ т а л ы н* кетпей бойымызға сіңіре алсақ жарар еді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ҚОЙЫРТПАҚТАЛУ *Қойыртпақтал етістігінің қимыла тауы. ≈ Шұбаттың қойырт - н а қ т а л у ы.*

ҚОЙЫРТПАҚТАН= е т. **1.** *Қойыртпақ күйге айналу. ≈ Қ о й ы р т н а қ т а н ғ а н* айран. **2. Қоюлану, қалыңдау.** Қары кеткен дөңестердің үстінен толассыз жөңкіліп жатқан сағым *қ о й ы р т н а қ т а н ы н* қызыл-сары түске енеді (С.Мұратбеков, Көкорай). **3. Су бетінің тоңазуы, мұзға айнала бастауы.** Күн сайын *қ о й ы р т н а қ т а н ы н* келе жатқан су кеше ұстасып еді, бүгін кісі көтеретін халге жетіпті (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ҚОЙЫРТПАҚТАНУ *Қойыртпақтан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о й ы р т н а қ т а н у* процесі.

ҚОЙЫРТПАҚТАУ¹ с ы н. *Шатпақтау, былығып араласып кеткен.* Сөккім келмеді оны. Қайта, сол *қ о й ы р т н а қ т а у* мақалалардың авторын алғашқы ұстазымдай көремін де тұрамын («Қаз. әдеб.»). Мағауия мен үш кісі қосылып домбыра тартты... Қара сұр шалдың қолында екі кесе, домбыраның сазына, шынының сыңғырлаған үні қосылғанда *қ о й ы р т н а қ т а у* бірдеңе болып шыққан. Жарастың есіне қырық домбыра оркестрі түсті. Мынау әрекет те соған еліктеуден туғанын іші сезеді (З.Шүкіров, Отты өткел.).

ҚОЙЫРТПАҚТАУ² *Қойыртпақта етістігінің қимыл атауы. Қ о й ы р т н а қ т а у д ы ң* қажеті жоқ (Ауызекі).

ҚОЙЫС= е т. **1.** *Бір нәрсені, біреуді жабыла көтеріп, бірге жерге түсірісу, орнықтырысу.* Сарбасты жайлап жерге *қ о й ы с т ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2. Негізгі етістікке тіркесіп, бірлескен іс-әрекеттің нәтижесін көрсетеді.** Шапқы жайын сөз ете беру қазақ-орыстарды жалықтырды білем, олар біртіндеп, шұқырдың басына келіп үңіліп қарап, боқтап-боқтап *қ о й ы с а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Кедейлерді жем қылып, Қызығына тойысты. Тентіретіп жарлыны, Телмендетіп *қ о й ы с т ы* (Жамбыл, Тол. жин.). Аласа кіріпін оттықта шөп жеп тұрған екі-үш ат пысықырысып қойысады (М.Әуезов, Абай жолы).

Ден қойысты. а) *Жұмыла кірісті, бәрі жабылды.* Дайын пісіп тұрған ас қой, ыдыс-аяқ камдап, стол дайындауға *д е н қ о й ы с т ы*

(А.Байтанаев, Қансонар). ә) *Ықылас қойып, тыңдасты.*

ҚОЙЫСУ *Қойыс етістігінің қимыл атауы.*

1. Орналастырысу, орнықтырысу. Үйлерді құруға, кейбіреулерін көтеріп-өкеліп орнына қайта *қ о й ы с у ғ а* кірісіп кетіпті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2. Жерлеу, көмісу.** Өзін-өзі өлтірген адамға оның жаны ашымайтын, *қ о й ы с у ғ а* бармайтын («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚОЙЫТЫЛ = е. т. *Қоюландыру, қою күйге түсірілу.* Қоспа дайындауға *қ о й ы т ы л ғ а н* сүт пайдаланылады. Ал мұндай сүт арнаулы ыдыстарға құйылып келетін (Сапарға).

ҚОЙЫТЫЛУ *Қойытыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о й ы т ы л у* технологиясы.

ҚОҚ¹ за т. *Қопалы жерде болатын қоғалы, қамысты, шөптесін, ну.* Шудың ішкі *қ о қ т ы*, қоғалы, ажырықты. Оған жылқы мен түйе жайылады. Әріптің уақ малы – осы арадан екі көштік Мойынқұмда. Ол жерде інісі Зейнел-Нәби қыстайды (Т.Әлімқұлов, Көкек айы). Табиғи өріс, *қ о қ т ы* пана керек, әрине. Ал бірақ, шөп шабуға қарсы шыққан адам зиянкеске барабар болмақ (Т.Әлімқұлов, Шөжірелі.). Жер жайын жетік білетін Құрман қарт түлкі тымағының құлағын қайыра байлап, кейде аялдай, кейде аяндай жүріп, әр *қ о қ т ы*, әр сала, әр күңгей жайын шертіп келеді (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚОҚ²: қоқ етпейді. с ө й л. *Абыржымайды, саспайды.* Былайша айтқанда, *қ о қ е т п е й д і* екенсің де, – деп Бектұрған зілсіз-кінәратсыз кеңкілдей күліп алды. – Сен білмейтін шығарсың, біз өскен елде осындай «*қ о қ е т п е й д і*!» деген сөз бар. Былайша айтқанда, диалект... Қызылорда жағының ауызекі тілінде ұшырасады (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.). // *Түк білмейді, сауатсыз, ілім-білімнен хабары жоқ.*

ҚОҚАЙ за т. с ө й л. *Құқай.* Таң шелдене әуені күздің сұр бұлтты торлап, түстіктен жел есіп тұрады. Аспан кіші бесінге дейін *қ о қ а й* жасап түнерді, сонсоң ақ жауын біртіндеп бастап ұзаққа шабар сыңайын аңдатты (Жүздесу).

Көрмей жүрген қоқайы емес. *Біреудің тұртпектегенін, дікендегенін, кесірігін көргеннің алды-арты бұл емес, талайын көрген деген мағынада.* Осыдан кейін-ақ Санжекең ботадай елпілдеп, қояр да қоймай «енді Боздақ бай да, Алтыбай да тырп ете алмайды, азар болса тағы да бір тулар...*Көрмей жүрген қоқайымыз емес қой*», – деп өзі барып Абзал мен Ақбілекті алып келді... (А.Сейдімбеков, Қыр хикая).

Қоқай көрсетті. *Дікендеп, шаптығып, қорқытып, үркітті.* Енді ойласа, соның бәрі бекершілік екен. Қазір өзіне біреулер ақыл үйретіп, жөн айтатын болды. Шаруашылықтың исі танауына бармайтын, өмірінде ферма басқарып көрмеген, сары ауыз балапандар *қ о қ а й көрсетіп*, қорқытатын болды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Мұндай қоқайдың талайын көрген. *Небір сұмдықтарды көріп, еті үйренген адам, мал туралы айтылады. М ұ н д а й қ о қ а й д ы ң т а л а й ы н кө р г е н* аруана ызың-ызың желді, тозақты түнді қаперіне алып сезер емес (О.Бөкеев, Үркер).

ҚОҚАЙ= е. т. **1.** *Аяздан серейіп қатып қалу, қақшу.* Жұмаш *қ о қ а й ы н* қатып қалған бір қойдың етін жерге тастады (С.Санбаев, Аруана). Бала *қ о қ а й ы н* қалған аяғын екі-үш аттады да, киіз үстіне құлай кетті (С.Санбаев, Аруана). Түн бойғы арқадан өткен ызғар, жастығының бар жылуын сорып, екі дізесі *қ о қ а й ы н* қата бастағандай болған (О.Бөкеев, Мұзтау). **2.** *Со-раю, сойдию.* Ат тізгінін қораның *қ о қ а й ғ а н* ағашына қыстыра сап, әлгі адам есікке беттеді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.). Қыр мұрны *қ о қ а - й ы н*, көк көзі кірлі тостаған түбіндегі жұлдыз құртындай жылтырайды (К.Тоқаев, Тасқын). **3.** *Дұп-дұзу, тіп-тік қалыпта жүру немесе отыру.* Ат айдаушының шаруақойшылығына сүйсінген Еркін: – Оны ескерер пысық адам қайдан табылсын, – деп қомданыңқырап *қ о қ а й ы н* отырды (О.Бөкеев, Өз отың.). **4.** *Қоқыраю, қодыраю, қодию.* Бастарына пилот-ка киген солдаттар да, *қ о қ а й ғ а н* фуражка киген офицерлер де көрінеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ол жарықтықтың да *қ о қ а й ғ а н* бөркі қалыпты ғой тек (Р.Токтаров, Ертіс.). Бұрынғы басшылардың кебін киіп, аз күндік дәулетке малданып қоқырайып, *қ о қ а й ы н* жүріп-жүріп бір күндері бәлду-бәлду бәрі өтірік деп қызмет ауыстырып тынбақшы (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОҚАЙЛАН= е. т. *Қодыраңдау, едіреңдеу; қыр көрсету.* – Әйтпесе коммунист болып, *қ о қ а й л а н ғ а н ы* кімге керек, – деп қайтадан біздерге мойын бұрып, тістерін ақсита күлді (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Сол алғаш берген саған кісілікті, Ана деп аңсау содан түсінікті; *Қоқайлан* мың мәртебе ұлық болып, Танырсың ана алдында кісілікті (З.Ыбраев, Алтайым).

ҚОҚАЙЛАНУ *Қоқайлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о қ а й л а н у ы н* қоймады.

ҚОҚАЙМА с ы н. **1.** *Қоқайған, қодырайған, қоқима.* Сауық басындағы *қ о қ а й м а* төбелі

қара елтірі бөркін арбаның үстіне алып ұрды (С.Омаров, Өмір.). Барыс басына қарындасының сәукелесін киеді, Қыпшақбай басына інісінің *қ о қ а й м а* қалпағын киеді (Д.Досжанов, Жібек.). Жазық далаға шыққан шиқандай төбешік. Төбешік басында он шақты адам. Сырттан қараған көзге біріне-бірі ұқсас көрінеді – бөрінің де басында *қ о қ а й м а* қалпақ, бөрінің де үстінде белдерін шарт бұған жасыл гимнастерка, бүйірлері томпайған шалбар, шаң басқан етік (Қ.Исабаев, Өрде). **2. Қоқиған, сорайған.** Өлеусіреп жанған *қ о қ а й м а* шамның күнгірт сәулесіне бөленген төбенек терезенің ар жарында, Есілдің жарасында, ажалдың жексұрын көлеңкесі көлбендеп жүргендей болады (С.Омаров, Қызыл.).

ҚОҚАЙМАЛЫ с ы н. *Қоқайғаны бар, қоқымалы.* Қамыс *қ о қ а й м а* лы қоржын үйдің іші көрші-қолаңға толы («Лен. жас»).

ҚОҚАЙТ= е т. *Қоқиты, ебедейсіз, шошайты.* Шашын жоғары тарап, арасына бірдемелер салып, төбесіне *қ о қ а й т ы н*, аяғына үлкен биік өкшелі ескі ботинка тауып киіп те барған (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). Жануарлар бастарын шайқап, құйрықтарын *қ о қ а й т қ а н* күйі суға қанып, жағаға қарай шыға бастады (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ҚОҚАЙТУ *Қоқайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бас киімін *қ о қ а й т у*.

ҚОҚАҚ з а т. *Қодыраң, қоқаң.* Қолына қару алған казак-орыстар төңірегіндегі елге қожайын *қ о қ а қ т ы* істеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОҚАҚТА= е т. **1. Қоқаңдау, қодыраңдау, едіреңдеу.** Көре тұра қалады қашқан түлкі, Құтылмасын білген соң құр қашқанға, Лузын ашып, *қ о қ а қ т а н*, тісін қайрап, О да талас қылады шыбын жанға. Қызық көрер, көңілді болса аңшылар, Шабар жерін қарамас жығылғанда (Абай, Тол. жин.). – Енді балам, жетер, «қашқан жауға қатын ер» деп көп *қ о қ а қ т а й* берме, – десе де құлағына кірмеді (М.Дулатов, Шығ.). Он екі құйрық, қырық шалғы, Біктен бүркіт ұшқандай. *Қ о қ а қ т а н* тұрған түлкіге. Қорынбай қыран түскендей. Қаны жадырап жай тапты, Шиелегенді шешкендей. Бойы балқып мас болды, Қызулы шәрбат ішкендей (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Шоқаңдау, шоқаңдау.** Омаратайға, әкеме, шешеме мақтанып қарадым да, ердің үстінен секіріп түстім. – Жарайсыз, балам! Атқа отырысың ұнады маған. *Қ о қ а қ т а м а д ың*, нық отырдың, – деп сүйсінді Омар атай (М.Ғабдуллин, Өмір.).

ҚОҚАҚТАТ= е т. *Қоқаңдату.* Асудан шұрқыратып айдаған жылқы, шулатып айдаған

қой, бұзауын іздеп ілгерінді-кейінді мөңіреп жүгірген сиыр, жүгі ауып, бақыртып басып жатқан түйе, ауған жүкті басқан қатындардың аты шылбырын шұбатып, коқан ерін *қ о қ а қ т а т ы н*, көпшігін жалпылдатып жылқыға қарай шауып бара жатыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚОҚАҚТАТУ *Қоқақтап етістігінің қимыл атауы.* Сол жаманды осылай *қ о қ а қ т а т у ың* ды тоқтат, шырағым («Қаз. әдеб.»).

ҚОҚАҚТАУ *Қоқақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о қ а қ т а у ы н* қоймады.

ҚОҚАЛАҚ з а т. *Дүрбелең, қозғалыс, наразылық.* Әбіш қаладан есіткен *қ о қ а л а қ т ың* хабарын бірін екі қылып, қойшыға айта бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұлар өнеу күні пароходтан босанып, Керекуден Екібасқа қайтқан соң, ел ішіндегі *қ о қ а л а қ т ы* естіп атқа мініпті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОҚАЛАҚТА= е т. **1. Тыныш отыра (тұра) алмау, қозғалу.** Темеке малдас құрып отыра алмай *қ о қ а л а қ т а й* бастады да, ақыры болмағасын аяғын көсіліп жіберді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сыпыр алғыр, тыныш тұрса нетеді, Жер шайқалса жұрттан зәре кетеді. Бас шайқаса, *қ о қ а л а қ т а н* қара жер, Тақиядай елпең-елпең етеді (І.Жансүгіров, Шығ.). **2. Қоқаң-қоқаң ету, шоқаңдау.** Қасына тағы бір-екеуін ілестіріп алып *қ о қ а л а қ т а н* барады екен (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚОҚАЛАҚТАТ= е т. *Мазалай беру, мазасын алу; шошаңдату.* Қайта-қайта *қ о қ а л а қ т а т ы н* әскерге шақыртып жүргенін жақсы білетін Әліпбай оның тезірек кетуін тілейтін (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). – Жә, Жұманды тағы *қ о қ а л а қ т а т а й ы н* дедіңдер ме? (С.Мұратбеков, Дос.).

ҚОҚАЛАҚТАТУ *Қоқалақтат етістігінің қимыл атауы.* Аңғалдығы бар жиеніне тосын сұрақтар қойып *қ о қ а л а қ т а т у д ы* қызық көретін еді (Ауызекі).

ҚОҚАЛАҚТАУ *Қоқалақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Орынсыз *қ о қ а л а қ т а у*.

ҚОҚАН! **қоқан ақша.** *Ертедегі Қоқан хандығында шығарылған ақша.* Бесекбай осы сапарда Әулие-Ата қаласына соғып, жетегіндегі атын базарға саттырады. Онысы жиырма бес сом *қ о қ а н а қ ш а с ы* болады (Д.Шалқарбаев, Бесекбай әңгім.).

Қоқан арба. *О баста Қоқан шаһарында шыққан үлкен қос доңғалақты жеңіл арба.* Қос доңғалақты *қ о қ а н а р б а н ы* арыққа түсіріп, тарта алмай, бүрсең қағады (К.Токаев, Тасқын). Өзбектер *қ о қ а н а р б а л а р ы н* қойып,

өздерінің тұтынатын бұйымдарын жайнатып қойды (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

Қоқан бөрік. *Бұрынғы Қоқан шаһары тұрғындары киген бөрік.* Шалқұйрық атым астымда, *қ о қ а н б ө р к і м* басымда, шашақты Найза қолымда, Сарыарқаның сағымды сары белін қақ жарып, жалғыз өзім жортып келеді екенмін (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Қоқан ер. *Ердің қасы шошақ болып келетін түрі.* Басы құйма күміс, керсенін үш елі көкпазбен қаусырған *қ о қ а н е р* көзіме оттай басылды (А.Сүлейменов, Бесін). Бұл аудандарда бұл ерді кейде «*қ о қ а н е р і*» деп те атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ердің «қазақ ер», «*қ о қ а н е р*», «құранды ер», «ашамай ер», «қазықбас ер», «орыс ері» деп аталатын түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОҚАН² з а т. ж е р г. *Үлкен балықтарды тізіп қоятын арқан.* Қазанғап, уа, Қазанғап, *қ о қ а н д а ғ ы л а р ы н ы ң* ең үлкенін алып кел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҚАНЖҰЛЫС з а т. ж е р г. *Дода, топ.* Мен көкпарды *қ о қ а н ж ұ л ы с қ а* кіріп жұлып алдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҚАН-ЛОҚЫ з а т. *Құр қоқаң; қорқытқандық, үркіткендік.* Екі жалшының бір-біріне бата алмай, құр *қ о қ а н - л о қ ы м е н* айбат шегіп, кіжіңден мықтымсып тұрғандарына жымыған Ақан шыдай алмай күліп жіберді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жас бие құр қол шалдың айқайына, шапанетек *қ о қ а н - л о қ ы с ы н а* құлақ асар сыңай көрсетпеді. Анадай барды да шыбыңдап тұрып алды (А.Сүлейменов, Бесін). Оның қояндай қорқақ, нәрсіз тіршілігін *қ о қ а н - л о қ ы м е н* үркітіп, жауыз ниетін жарыққа шығармақ болған (С.Бегалин, Уақыт.).

Қоқан-лоқы жасады [қылды]. *Жортаүрейін алды, зәресін кетірді, сырттай шошытты.* Одан да *қ о қ а н - л о қ ы ж а с а п*, қорқытқанды лайық көрді (С.Жүнісов, Жапанда.). Ол салған жерден дәрігерге заң айтып, *қ о қ а н - л о қ ы ж а с а п*, есін шығарған (К.Баялиев, Дегелек.). Соңғы кезде Ақан патшаға көшіп кетеміз деп *қ о қ а н - л о қ ы қ ы л а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қоқан-лоқы жасау. *Үркіту, шошыту, сес көрсету.* Оның *қ о қ а н - л о қ ы ж а с а у ы н а н* именбеймін (А.Тоқмағанбетов, Шығ.).

Қоқан-лоқы көрсетті. *Қоқаңдады, қуш көрсетті.* Алда-жалда бүкіл ел жұбын жазбай қарысып отырып алса, не болмаса шабындық жердің толық құнын төле десе, *қ о қ а н - л о қ ы к ө р с е т е р м і н*, қорқытармын деген арам ойын әдепкіде ішіне бүгіп, әп жыландай арбай келді (С.Омаров, Дала қызы). Бұлтарған ат-

тай велосипедті бұлт-бұлт еткізіп, қызға біраз *қ о қ а н л о қ ы к ө р с е т т і* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚОҚАН-ЛОҚЫЛЫҚ з а т. *Қорқытушылық, құр үркітушілік; бос қыр көрсетушілік.* Көз бояу үшін жасайтын *қ о қ а н - л о қ ы л ы қ* болмаса, қуғыншы шықпайтыны анық (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚОҚАН з а т. *Қодыраң, едірең.* О бір ақыл тоқтатпаған жылдардың, жас қораздың *қ о қ а ң ы* тәрізді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Осы жаққа бір білімді орыстың жер ауып келгені, жасауылдардың *қ о қ а ң ы н а н* қыңбаған қайсарлығы жайында әңгімеледі (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Қоқаң қақты. *Едіреңдеп, қодыраңдап, үркіткісі келді.* Кей ер бар тар қосылған, тоқым қаппас, Шаптай тартып қойса да, атқа жатпас. Ілгерінді-кейінді *қ о қ а ң қ а ғ ы н*, Ат арқасын ысалап тыным таппас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚОҚАНДА= е т. 1. *Қоқаң-қоқаң ету, қопаңдау.* Іші қорқ-қорқ етіп желген биік мәстектермен ояздың әскерлері де ат үстінде *қ о қ а ң д а п* айғайлап жүр (С.Жүнісов, Ақан сері). Молдаш бригадир ат үстінде *қ о қ а ң д а п* шауып жүр (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Ол: —Құп! — деп, кара биесіне мініп, атқа енді-енді ғана үйреніп келе жатқан неме *қ о қ а ң д а п* шаба жөнелді (Ж.Қизатов, Өмір.). 2. а у ы с. *Сес көрсету, едіреңдеу; қуш көрсету.* Он кісіден олжа алдым, Жапанда жүріп бір өзім, Қоймады маған *қ о қ а ң д а й* Баймұрат болыс, үйезің (О.Шипин, Дастан). Хан тойының тұсында адамдардың бір-біріне *қ о қ а ң д а п* қыр көрсетуіне тыйым салынған. Той тұсында бола беретін анау-мынау күнә-кемшінің бәрі кешірімді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). «Күлме досыңа келер басыңа», комиссия кезінде қортық текешіктей *қ о қ а ң д а п*, коллективтің берекетін алған еді, көрінуге беттері шыдамай жатса керек, — деді (Е.Оразақов, Тірі мүсін.).

ҚОҚАНДАС= е т. *Кіжінісу, сес, айбат көрсетісу.* Үйлерінде окитын балалары бар үйлер де ілесе көшпек болып *қ о қ а ң д а с ы н* қалды (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Үш-төрт ай төсекте жатқан Өреновты ауруханадан шығысымен қамамақ болып *қ о қ а ң д а с т ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚОҚАНДАСУ *Қоқаңдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о қ а ң д а с у* жақсы әдет емес.

ҚОҚАНДАТ= е т. *Едіреңдету, қодыраңдату.* — Енді соның бәрін ортаға салып көрінген жалқау және комағайларды *қ о қ а ң д а т ы н*

қоятын мені бір ақымақ қой дейсің бе? (Р.Райымқұлов, Болат.). Ол адам жұмысты істей ала ма, қолынан іс келе ме, онымен шаруасы жоқ, әйтеуір, атқа мінгізіп *қ о қ а ң д а т ы н* қойғанға мәз (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚОҚАНДАТУ *Қоқандат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Біреуді біреуге *қ о қ а ң д а т у*.

ҚОҚАНДАУ *Қоқанда етістігінің қимыл атауы; едіреңдеу, қодыраңдау.* Жалпы қазаққа да себепсіз зіркілдеп, күр тікірейіп, орынсыз *қ о қ а ң д а у ғ а* ауысқан (М.Әуезов, Қилы заман). Әлібайдың сөзуар әйеліне ерегісіп, әуелгіде «қырамын-жоямын» деп біразға дейін *қ о қ а ң д а у м е н* жүрді (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

ҚОҚАҢ-ҚОҚАҢ е л і к. *Қонаң-қонаң, шоқаң-шоқаң* еткен қимылды бейнелейтін сөз. Ауыл-ауылдың арасында *қ о қ а ң-қ о қ а ң* шабыс көбейіп, қызу-қызу сөздер айтылады (А.Сүлейменов, Бесін).

Қоқаң-қоқаң етті. а) *Қонаң-қонаң етті, шоқандады.* *Қ о қ а ң-қ о қ а ң е т і п* шапқан бесеу әлгі топтан бөлінді де, бір қырақадан шауып шыға келді (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.). ә) *Қодыраңдап, сес көрсетті.* Қарақшылар жолымды бөгең, қоршап алды. Кеуделерімен қағып, қылыштарын көтере ұстап, *қ о қ а ң-қ о қ а ң е т е д і* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Сәлемін жақсы құптап алғаннан соң, Жолдас-тары қасына жетіп келді, Қалай деп *қ о қ а ң-қ о қ а ң е т к е н д е р д і ң*, Жаулардан мәні-жайын сұрады енді (Батырлар жыры).

ҚОҚАҢ-СОҚАҢ з а т. *Жаман қылық, қулық, арамдық.* Жарайсың, інішек! – өтірік-шыны белгісіз, Күндебай енді Әмірханның арқасынан қағып, мақтай бастады. – Маған сен секілді *қоқаң-с о қ а ң м е н* жұмысы жоқ момындар ұнайды (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ҚОҚАЮ *Қоқай етістігінің қимыл атауы.* Жақсы адамға *қ о қ а ю* жараспайды (Ауызекі).

ҚОҚИ= е т. 1. *Қоқаю, дөңкію.* Аңшы бастанып киген брезент сулығымыз, мойында қос ауыз, астымызда қылаң ұрған, ағылшын ертоқымды аттарымыз, артымызда сыңқылдап күліскен қыздар, мықырайған Жәкімнің бөксесі ерге сыймай, қорбиып, пәлтесі тырысып, үрген местей *қ о қ и ы н*, аяғының басын аттың қолтығына тығып, атқа отырысы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адырайған көзі әлі адырайып тұр. Шот маңдай, ақ кірпік, *қ о қ и ғ а н* мұрнының алдына қойған жез мұрт оншалықты жарасымды көрінбейді (А.Нұрманов, Құлан.). Ат үстінде қонаң-қонаң етіп, *қ о қ и ы н* отырған Степан, ордан қарғыған кезде, ұшып түсті

(Б.Тілегенов, Ақ қайнар). 2. а у ы с. *Қодыраю, едірею; қораздану.* Бет түзетін сөндегіш өтеш болсын, *Қ о қ и ы н*, қодырайып, ұшып-қонсын. Іш түземей, сыланып сыртын түзеп, Тауықтың айғыры бол, бейне болсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шібиді көзі ілгендей қай-қайдағы, *Қ о қ и ы н* әлсін-әлі айғайлады. Бір жан жоқ аш қораздың мұңын ұққан, Жұрт қанша сергек дейсің, бей-жайдағы (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Барсаң бара бер, – деді қораздай *қ о қ и ы н*, – тек шаруаның барысын маған жиі-жиі хабарлап тұр, бала (М.Хасенов, Тұлпар).

Қоқиды көрді. *Көресіні көрді, қиянат шекті.* Бұған дейін көшпенділер талай *қ о қ и д ы кө р - з е н* (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚОҚИҚАЗ з а т. з о о л. <лат. phoenicopterus roseus> *Қырлы тості құстар тармағына, қоқиқаздар тобына кіретін, мойны мен сирағы ұзын, имек тұмсықты, қауырсыны ашық қызғылтым сұрғылт қоңыр болып келетін Қызыл кітапқа енгізілген жыл құсы.* Көргендер де, Көрмегендер де арманда, Ертеде бір той бопты, ұлым, орманда. *Қ о қ и қ а з* да, қарақұс та, қыран да, Қара аю да, күшіген де, жылан да, Қырғауыл да, қосаяқ та, зорман да, Бас қосыпты сол маңда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тырналар, *қ о қ и қ а з д а р*, аққулар сына төрізді формамен ұшса, ал қызыл аяқ сауысқан, балшықшылар ұзыннан-ұзын тізіліп, бірінің артынан бірі қатар түзеп ұшады (Саятшылық). Солардың ішінде Қорғалжын қорығында *қ о қ и қ а з д ы ң* санын көбейту, олардың тіршілігін ғылыми негізде бақылау қазіргі кезде қолға алынып отыр (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

ҚОҚИЛАН= е т. *Қыр көрсету, қодыраңдау, едіреңдеу; қораздану.* Сазамбай бірдеңе тындырып келген кісіне тамағын кенеп, *қ о қ и л а н ы н* отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жетесіз туған, ант ұрып кеткір, зәнталақ! – Булығып тұрды, баланың көзі қанталап. *Қ о қ и л а н а* келіп, басына қамшы үйірді, Ақсақалдар да, көксақалдар да анталап (М.Мақатаев, Шығ.). Біздің Ілеш батыр, сескенуді білмейді дегенге бұл *қ о қ и л а н а* түседі. Ақырында, әлгі жаман әдеттер қанға сіңіп, жанжалқор ызбай болып шыға келеді (Ө.Ахметов, Адам болғым.).

ҚОҚИЛАНУ *Қоқилан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о қ и л а н у ы н* қара.

ҚОҚИМА с ы н. *Қоқайған, қодырайған (баскиім).* Ат үстінде шалқақтап сыңғырлай күлгенде, *қ о қ и м а* үш бұрыш бөріктердің үкілері желкілдеді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Түрлері суық, *қ о қ и м а* фуражка киген командирі белінде қалың сары қайыс белбеуі бар (М.Дүйсенов, Мейман.). Үстеріне қара матамен

тыстаған, *қ о қ и м а* сеңсең жағалы қаптал тон, бастарына қоңыр барқыт тысты, шошақ төбелі түлкі тымақ киген, мойындарына ақ түбіт бөкебай ораған екеу шанадан түсіп, жол шетіне шықты (С.Омаров, Өмір.).

ҚОҚИТ= е т. **1.** *Қоқайту, доңқиту.* Омбыдан келген 15 солдаттың түстері, мінездері өте бұзық. Тақияларын *қ о қ и т а* киген (С.Сейфуллин, Тар жол.). Кеуде жағында костюм, ақ көйлек, *қ о қ и т а* галстук байлапты (С.Алдабергенов, Асу). **2.** а у ы с. *Үлкейту, зорайту, әлдеқандай ету.* Жолбарыс деп неге сонша *қ о қ и т а* д ы оны (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қой-серкеш, қол хат оқытып, Қоралы қойды *қ о қ и т ы п*, Желілеп жылқы жиғызбас (І.Жансүгіров, Шығ.). Айбас айтты: Жау деме Қарабайды, жау болғанмен жаулыққа жарамайды, құбыжық деп *қ о қ и т қ а н* Қодарың кім? Қарабай жау боп кімді жаралайды (Қозы-Көрпеш.).

ҚОҚИТУ *Қоқит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әскери бөрік *қ о қ и т у*.

ҚОҚИЮ *Қоқи етістігінің қимыл атауы.*

≈ Айдары *қ о қ и ю*.

ҚОҚСУ *Қоқсы етістігінің қимыл атауы.*

≈ Қағаздың *қ о қ с у ы*.

ҚОҚСЫ= е т. **1.** *Ыбырсу, шашылу.* Екі-үш биік ағаш стол. Стол үстерінде *қ о қ с ы п* жатқан қағаздар, сиясауыт (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ғабит бұл өнердің бүгінгі биігінде тұр. Оның жұмыс столы *қ о қ с ы п*, бықсып жатқанымен шығармаларында олақ, салақ айтылған бос сөз емге табылмас (Ғ.Мұстафин, Ой өуен.). **2.** *Шіру, не жоқтың бәрі табылу, былығы.* Оның *қ о қ с ы г а н* бай ұясын бір күні кедейлер талап кетуі мүмкін (М.Жұмағұлов, Қыран.). **3.** а у ы с. *Былығы ашылу, абыройы төгілу.* Оған мүше болған екі-үш жылда қарап жүрмегені анық тергеп-тексеріп келгенде оның бәрі *қ о қ с ы п* шығады (С.Балғабаев, Шөл.). **4.** а у ы с. *Бықсу, көбею, өсек еру.* Ойда жоқ пәле жамалып, *қ о қ с ы д ы* өсек өртке ұқсап. Тергеуде ісі қаралып, Сергелдең күнде жоқ қисап (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ҚОҚСЫҚ з а т. **1.** *Ескі-құсқы заттар, қыл-қыбыр, қоқыр-соқыр нәрселер.* Үйдің ішінде жан жоқ, бірақ ыбырсып жат қ а н *қ о қ с ы қ т а р* (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Абайдың көзі түскен шетте, үйлер орнында, өңшең *қ о қ с ы қ* қордадай ерекше бір панасыз жүдеулік орнапты (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен бір талыста *қ о қ с ы г ы м* көп еді, соны жақсылап қарайын (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). **2.** а у ы с. *Мәңсіз, керексіз ой, пікір.* – Егер, – дейді ойын сабақтай түсіп, – құлақ салып істесе, ізде-

се, халық арасындағы талант-дарын сарқылушы ма еді?! Олар да бейне асыл тас секілді ғой, көрмесең, көңіл аудармасаң *қ о қ с ы қ* арасында кете барады (К.Ахметбеков, Алқақол).

ҚОҚСЫТ= е т. **1.** *Ыбырсыту, былықтыру.* Сырмақ қып астына байының тоқымын, Отының басына Төрінің қоқымын. Бүксітіп, бықсытып, *қ о қ с ы т ы п* келтірді (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені бықсытып айту, өтіп кеткен әңгіменің шығын қайта шығару, бүлдіру.* Бір күні оңаша отырып, Сапарбекке тағы да бірдеңе *қ о қ с ы т ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Жеңеше, сондай сөзді *қ о қ с ы т ы п* қайтесіз. Одан да кітап оқысаңыздаршы, – деген едім, іштегі ренішімді ірке алмай қабак шытып (З.Жәкенов, Қайта айналып.). Сайдың тасындай жұмыстан қуылғандар бірдеңе деп *қ о қ с ы т ы п* жүрмесе болғаны (С.Әлжіков, Күле көр.).

ҚОҚСЫТУ *Қоқсыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚТАЛАН= е т. *Қоқыр-соқырға толу, бітелу, былғану.* Шөп-шаламмен, құм-топырақпен *қ о қ т а л а н ы п* қалған арықтарды мезгілінде тазалап тұрмасаң бітеліп, құрып та кетеді (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ҚОҚТАЛАНУ *Қоқталан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Арықтың *қ о қ т а л а н у ы*.

ҚОҚТАЛЫ с ы н. с ө й л. *Қоқтасы бар, қоқтасы көп.* ≈ *Қ о қ т а л ы* сай.

ҚОҚТЫ з а т. *Өзен, көл бойларындағы бұта, қамыс, құрақ қалың өскен жынысты, пана боларлық жер.* Ауылдан аяндап шыққан сиырлар *қ о қ т ы л а р ғ а* түсіп, қияқтарды ұзын тілімен орай бауыздауға кірісті (І.Жансүгіров, Шығ.). Ақсұңқар сеніп ұшады, Құйрығы мен қанатқа, Сайға біткен *қ о қ т ы м е н* Бөрік үстінде шоқтымен (Қобыланды батыр). Бауырында байтақ *қ о қ т ы л а р* Толқыған теңіз сияқты (Ғ.Орманов, Сөт.).

ҚОҚТЫҚ з а т. *Сытырынды зат, ескі-құсқы үйінді, қоқсық.* Ол үшін қораның айналасын қидан, *қ о қ т ы қ т а н*, сабан мен шөптің қалдықтары-нан жақсылап тазартады (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). Үйін ақтауға, үй айналасына ағаш отырғызуға, *қ о қ т ы қ* салатын жәшік қоюға тиіс («Мәдениет және тұрмыс»). Қораның немесе базаның ішінен шығарылатын қи-қорда тағы басқа *қ о қ т ы қ т а р д ы* қораның маңына үймей, алыс жерге апарып төгеді («Қаз. әдеб.»).

ҚОҚТЫҚ-СОҚТЫҚ з а т. *Қоқыр-соқыр, ескі-құсқы, қоқыс.* Бірақ қарт немересінің жұмыс орнынан ешқандай *қ о қ т ы қ-с о қ т ы қ* көре

алған жоқ еді (Ә.Омарбаев, Көрлен.). Амалы құрған Найзақара жайнауыз арбасын жегіп, жырым-жырым лашығы мен *қ о қ т ы қ - с о қ т ы ғ ы н* артып алып, бала-шағасын шұбырта басының ауған жағына кете барды (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚОҚТЫЛЫ *с ы н. Қоқтысы бар, қоқтысы көп.* Жылқыны тек қана бірыңғай қалың шөпті, *қ о қ т ы л ы*, өлкелі, күйқалы жерге жаю қажет («Лен. жас»).

ҚОҚУ *Қоқы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ескі-құсқы қағаздың *қ о қ у ы*.

ҚОҚШИ = *е т. Қақию, қақшию, қаздию.* Байқан молда таң атса таяғын алып, басы *қ о қ - ш и ы н* қыдырумен болады (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОҚШИТ = *е т. Қақиту, қаздиту.* Қожаекен қазандай ақ сәлдесін *қ о қ ш и т ы н*, шарта жүгінді; қозы құйрығындай аршын жарым тасбығын тізесінің үстіне қойды, көзілдірігін киді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ҚОҚШИТУ *Қоқшит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Құлақшынды *қ о қ ш и т у*.

ҚОҚШИЮ *Қоқши етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басы *қ о қ ш и ю*.

ҚОҚЫ = *е т. ж е р ғ. 1. Қоқсы.* Шашпа айналасы бидай ұшырындылары, дән қалдықтарына *қ о қ ы н* жатыр (З.Иманбаев, Солма. гүл). Стол үсті *қ о қ ы ғ а н* қағаз, қоқыс боп жатыр (З.Қабдолов, Жалын). Қиюы кеткен есік, әйнексіз терезе, *қ о қ ы ғ а н* қора сол бойында қала берді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). 2. *а у ы с. Асып-сасу, қашып-пысу, қорқу.* Жау кезіндегі сасқалақ, *қ о қ ы н* қашып-пысқанды атаған. Етек басты ел састы, Пайдаңды қашан көреміз. (А.Бабиұлы, Өлгий).

ҚОҚЫЛ *з а т. Құстардың қоқ-қоқ еткен, қоқылдаған дыбысы.* ≈ Тауықтардың *қ о қ ы л ы*.

ҚОҚЫЛДА = *е т. 1. Әтешпен тауықтың қоқ-қоқ еткен дыбыс шығаруы, қоқ-қоқ ету.* Ал мекиендері тауық сықылды қықылықтап, онша алыс емес жерде *қ о қ ы л д а п* жүреді. Қанаттарында ақ жолақтары болады (Ж.Төрехаджаев, Қанатты дос.). Берекесіз қу тауықтар *қ о қ ы л - д а п* есік алдының шаң-топалаңын шығарды (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.). Содан бір күні кеште бидай көжемізді ішіп бола бергенімізде қорадағы жалғыз әтеш *қ о қ ы л д а й* қалды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). 2. *а у ы с. Жөн-жосықсыз мазаны алу, қақылдап сөйлей беру.* Осы пәледен құтылар күн болар ма екен, жоқ па екен,-деп налыды Қалыбек. Қораз құсап *қ о қ ы л д а й д ы* да жүреді (А.Әшірбаев, Өмір серігі).

ҚОҚЫЛДАУ *Қоқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әтештің *қ о қ ы л д а у ы*.

ҚОҚЫЛЫҚТА = *е т. Қоқ-қоқ ету, қоқылдау.* Бір жақсы кеш, Келіп әтеш, Ойын-сауық бастады. *Қ о қ ы л ы қ т а п*, шоқылықтап, Тынбай жағы қақсады (С.Сейтенов, Сапар.).

ҚОҚЫЛЫҚТАУ *Қоқылықта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мекиеннің *қ о қ ы л ы қ т а у ы*.

ҚОҚЫМ *з а т. 1. Нан, қант сияқты үгітімелі заттардың түсіп қалған үгіндісі, қиқымы.* Халық түсінігінде нанның *қ о қ ы м ы н* жеген бала өскенде бай болады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным.). Қарны ашқан сорлы көк торғай шоқуға *қ о қ ы м* таппады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Сонан соң ол түрегелген бойы Нұрым тағы нан *қ о қ ы м ы н* түсіріп алса, сүртіп алуға қасында қаздиып дайын тұрды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). 2. *Шөп т.б. үгіндісі, қалдығы, түбі.* Ол етігін шешіп, ішіне түскен *қ о қ ы м д ы* қакты (Қ.Оразалин, Жексен). Әбу жол ернеуіне түскен шөп үйіндісінен көз алмайды, шөп емес, *қ о қ ы м* шіріндіге ұқсайды (З.Иманбаев, Дала.). 3. *а у ы с. Зиянды нәрсе, керексіз, мәңгісіз, залалы бар нәрсе.* Білімге салып тілекті, Сыбанып едім білекті, Ағартуға жүректі, Аршымақ болып *қ о қ ы м ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қоқымына дейін қағып. *Түк қалдырмай, қалған-құтқанына дейін алып.* *Қ о қ ы м ы н а д е й і н* қағып, кисет иесіне ұсынып жатты. Жетеуі де темекішіл екен. Ана жауынгерлер бәрін жинап, орта кисет махорканы комиссарға көрсетті (Қ.Исабаев, Өрде).

Қоқымын тазартты. *Санаға, дұрыс білім алуға кесірін тигізетін ой-пікірлерді, сөздерді алып тастады.* Тәпсірші, діншіл, сопының кітабын да оқыдым. *Та з а р т ы п* талай *қ о қ ы м ы н*, Түзеттім дінді шалыстан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚОҚЫМДА = *е т. Қоқымын түсіру, шашу.* Айналанды *қ о қ ы м д а м а й* отыр (Ауызекі).

ҚОҚЫМДАН = *е т. Үгітілу, майдалану.* Шөп *қ о қ ы м д а н ы н* кетіпті (Ауызекі).

ҚОҚЫМДАНУ *Қоқымдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚЫМДАУ *Қоқымда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚЫМ-СОҚЫМ *з а т. 1. Қоқыс, ұсақ-түйек қалдық, қиқым-сиқым.* Пәлендей таза суға ұксамайды. Жадағай жағалауын *қ о қ ы м - с о қ ы м* басып кеткен (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Саяхатшылар көлдердің жағалауларына орналасып алып, өздерінің машиналарын меруерт мөлдір суға апарып жуады, тамаша алаңқайларды тамақтың қалдығы, *қ о қ ы м - с о қ ы м м е н* былғайды («Қаз. әдеб.»). 2. *а у ы с. Мәніз, ұсақ-түйек.* Көр-жерді, *қ о қ ы м - с о қ ы м д ы* құрасты-

рып, сөз қадірін кетіріп, сандыраққа айналдырма деп үйретеді («Қаз. әдеб.»).

ҚОҚЫН з а т. з о о л. *Ұзындығы 50 см-дей, салмағы 2-8 кг-дай үлкен балық. Қ о қ ы н* біркелкі үлкен балық. Ұзындығы 50 см, салмағы 2-8 кг келеді, көл мен ағысы баяу өзендерді мекендейді (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

ҚОҚЫР¹ з а т. *Қоқтық, ұсақ-түйек қалдық.* Дауыл кеп сыпырғандай жиған *қ о қ ы р*, боп қалды айқай-ұйқай, опыр-топыр, Қаша алмай қақтығысып қаңқаласты, Сасқанның сияқты ғой көзі соқыр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қағаз стақандар *қ о қ ы р* жәшікке тасталды. Осы сәтте қайырылып қарай ма деп едім, мойнын да бұрмады (М.Мағауин, Көк кептер). Су ішіндегі моллюсканы, керексіз ұсақ балықтарды ұстап қалу үшін бөгеттің ағысына *қ о қ ы р* жиналатын жәшіктер қояды (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

Қоқыр қылды. *Ойрандады, түкке алғысыз етті.* Қыздарымды қатын ғып, Шаңырағымды отын ғып. Отауымды топыр ғып, Отанымды *қ о қ ы р ғ ы п*, Ойран етті, әулие! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОҚЫР² з а т. к ө н е. *Хан-сұлтандардың зерлеп қиетін, оқалы басқимі.* – Сәмекеге де, Уәлиге де патша ағзам хандықтарымен бірге құндыз ішік, оқалы *қ о қ ы р*, алтын балдақты алмас қылыш берді (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚОҚЫРА= е т. *Былығу, бейберекеттену, қоқыстану.* Жаман болса қатының, Қонбаса айтқан ақылың, Үйіңнің іші жау болып, Отыңның басы дау болып, Көп көзінше қыжындап, Оңашада быжындап, Құрбың келсе құрысып, Көрінгенмен ұрысып, Қайраумен тілің мұқалып, Қалың өңің жұқарып, Үйіңнің іші *қ о қ ы р а п*, Өмірден көңілің тоқырап, Белдеу жаудан жаман жок (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚОҚЫРАЙ= е т. **1.** *Қоқаю, қоқию, ебедейсіз, дөңкіп көріну.* Рас, баяғыда бас киімдері *қ о қ ы р а й ы п* тұрады екен (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Жаяу-жалпы қала тұрғындарының арасында атқа мініп *қ о қ ы р а й ғ а н* қыр қазақтары көзге оқшау шалынады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сонсоң әрқилы киінген, бастарында *қ о қ ы р а й ғ а н* шалмалары бар ығы-жығы қауымның не дегенін қапелімде қағып алу оп-оңай емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **2.** а у ы с. *Көкірек керу, менменсу, әлдеқандай болу; қораздану.* Тұр жігіттер ашу кернеп, күш кернеп, Түсті жерге *қ о қ ы р а й ғ а н* үш жендет. Шалқып-тасып, көңілдерін көтеріп, Коменданттың үйінде бір түстенбек (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Енді бұлардың

тиянақты сөз бере қоймайтынына көзі жеткен Аралбай ашуға булығып, қораздай *қ о қ ы р а й ы п* шыға келді (С.Омаров, Қызыл.). Қайтемін *қ о қ ы р а й ғ а н* хан мен бекті. Сан қалыпта әкемді де мазақ етті. Тең көрмей ауылымды тапталтырып, Оларға жар боламын не себепті (И.Байзақов, Танд. шығ.).

ҚОҚЫРАЙМА с ы н. *Қоқайған, қодырайған; қоқайма.* Қала жақтан жолы түскен біреу болу керек. *Қ о қ ы р а й м а* қоңыр қалпағы да соны байқатады (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ҚОҚЫРАЙТ= е т. *Қодырайту, қаздиту.* Есбол қарияның қарсы болғанына қарамай, жерге жайған төсек үстіне матрац сапты. Оның үстіне төрт қабат көрпе төсеп, Есбол атасын дәл төрге *қ о қ ы р а й т ы п* отырғызып қойған екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Үстіме кигенім көдімгі заманымның киімі: басымда қаракөлден нар өркеш көк бөрік. Қырып жапырмай, төбесін *қ о қ ы р а й т а* кием, – деді (Ғ.Сланов, Домбыра.). Неге екені белгісіз, ол әлсін-әлсін жүріп келе жатып, басын ұстайды да фуражжасын *қ о қ ы р а й т а* түседі (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚОҚЫРАЙТУ *Қоқырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қаракөл бөркін *қ о қ ы р а й т у*.

ҚОҚЫРАЙЫС= е т. *Қодырайысу, едірейісу.* Бұрытта екі жақ балуандары жақындаса, әуелі, бір-біріне айбат шеккендей, билеген тәрізді, *қ о қ ы р а й ы с а* жүріседі екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жол үстінде бір-біріне *қ о қ ы р а й ы с ы п* тұрған екі достың алдынан салт аттылы шыға келді (М.Сүндетов, Балық аула.). Екеуі де ұрысқан адамша *қ о қ ы р а й ы с ы п* тымырсық отыр (Н.Мағзұмов, Жұмбақтың сыры).

ҚОҚЫРАЙЫСУ *Қоқырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚЫРАҚ з а т. *Қоқырақтағандық, қоқаңдағандық.* *Қ о қ ы р а қ т а н* бүлкілге ауысты (Ауызекі).

ҚОҚЫРАҚТА= е т. **1.** *Қоқаңдау, қодырандау, күш көрсету.* Олар *қ о қ ы р а қ т а н* елге қылыш, қамшы жұмсай бастады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қайсыбіреулерге ұқсап, қатын-балаға *қ о қ ы р а қ т а й* бермейтін әйелімен, ішшай десіп те әй көрмеген болар (К.Сегізбаев, Ашыл сыр.). Қазір оның бір қыр көрсетіп *қ о қ ы р а қ т а й* қалғысы кеп шақырғанын біліп келеді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). **2.** *Қоқыраңдап, қоқаңдап шабу, қоқаң-қоқаң ету.* «Сенімен бізді көріп отыр!» «*Қ о қ ы р а қ т а н* жалғыз шабатын неме екен, түсіріп атын әпкел өзінің!» – дейді де, сені төбеден бір-ақ нұқып, мына бәйге бестінді алады да кете барады – деді Жұмабай

(М.Әуезов, Абай жолы). Оразбека ауылнай, Кенебай жасауылдар қырдағы қуа қашқан жылқыны көрген соң *қ о қ ы р а қ т а н*, жылқы артынан шапты (І.Жансүгіров, Шығ.). Сосын өзеннен аман-есен өтіп жандары өздеріне қалған соң, *қ о қ ы р а қ т а н* шабады-ай (О.Бөкеев, Үркер).

ҚОҚЫРАҚТАУ *Қоқырақта етістігінің қимыл атауы. Қ о қ ы р а қ т а у* өте қолайсыз шабыс түріне жатады (Ауызекі).

ҚОҚЫРАҢ: қоқыраң етті. *Ебедейсіз, қолапайсыз қимылдады.* Бұрын атқа мінбеген адам *қ о қ ы р а ң е т і н* қолапайсыз көрінеді (Ауызекі).

ҚОҚЫРАҢДА= е т. **1.** *Қоқаң-қоқаң ету, қодыраңдау.* Күншығыс жактан, кең алқап, ойды өрлеп, желе шоқытып, *қ о қ ы р а ң да н*, салт атты солдат алдыңғы ауылға келді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Амал қанша, қырық солдат ауылдан ауылға *қ о қ ы р а ң да н* шауып жүр (М.Тиесов, Әділбек Майкотов). **2.** *Қодаңдау, қоқаңдау, күш көрсету.* – Тілдеме олай! – деп Текебай тағы да аузын баса есінеп, маған *қ о қ ы р а ң да а г а н* болды (С.Мұқанов, Мөлдір. махабб.). «Әй, ауылымай, қойсаңшы. Бала тыңдап тұр ғой», – дейін деп еді, әкіреңбай неmeden қорықты. Бір ерегiс-се, *қ о қ ы р а ң да н* қоймайтын ұрдажықтың өзі (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). – Жап аузыңды! Енді менен бірдеме көрерсің, – деп Смағұл *қ о қ ы р а ң да н*, кемпіріне сес көрсеткен болды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚОҚЫРАҢДАС= е т. *Қоқаңдасу, қодаңдасу.* Екеуінің әр кезгі қораздарша *қ о қ ы р а ң да с ы н* қалатынына көнігі біз шүпірлесе қалдық (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

ҚОҚЫРАҢДАСУ *Қоқыраңдас етістігінің қимыл атауы. ≈* Қораздарша *қ о қ ы р а ң да с у.*

ҚОҚЫРАҢДАТ= е т. *Қодыраңдату, қоқаңдату.* Олардан кейін шұбырып, тағы үшеу-төртеуі кетті. *Қ о қ ы р а ң да т ы н*, төтесінен Қартқожа да қосылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОҚЫРАҢДАТУ *Қоқыраңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҚЫРАҢДАУ *Қоқыраңда етістігінің қимыл атауы. ≈* *Қ о қ ы р а ң да у ы н* қара!

ҚОҚЫРАҢ-ҚОҚЫРАҢ: қоқыраң-қоқыраң етті. *Қоқаң-қоқаң етті.* Арты ерге қоныс таппай, *қ о қ ы р а ң-қ о қ ы р а ң е т е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атқа мініп, жүріске көндікпеген қонақтар *қ о қ ы р а ң-қ о қ ы р а ң е т і н* шауып барады («Қаз. әдеб.»).

ҚОҚЫРАТ= е т. *Пашу, бізу.* Әлі қалыңдап үлгермеген осынау ақ жамылғыны *қ о қ ы р а т ы н* алмайын дегендей Қайсар аяғын жайлап басып үйге келді (М.Хасенов, Қайсар).

ҚОҚЫРАУ *Қоқыра етістігінің қимыл атауы. ≈* *Қ о қ ы р а у ы* жаман.

ҚОҚЫРАЮ *Қоқырай етістігінің қимыл атауы; едірею, менменсу, әлдеқандай болу.* – *Қ о қ ы р а ю ы н* қарай көр, мұның! – деді таңданған Фани. Неге ортан белден килігесің? Айтарың болса, ортаға сал! – деп сары шашы үрпиген томпақ көз енді Фаниға шаңқ етті (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Ұлықсынып *қ о қ ы р а ю* көп атқамінерге тән қасиет («Лен. жас»).

ҚОҚЫР-ҚОҚСЫҚ з а т. *Ұсақ-түйек, ескі-құсқы зат, қалдық.* Тұрғын барактың бәрі кірден, *қ о қ ы р-қ о қ с ы қ т а н* тазартылып, әктелінді (М.Қаратаев, Далада.).

ҚОҚЫРЛЫ с ы н. **1.** *Қоқыр-соқыры көп, қоқсықты.* «Құт» қалаған адамына келіп қонса, ол адам *қ о қ ы р л ы* бай болады деп сенген (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Заты, жиһаз, мүлкі көп.* Тыныс байдың үйіне түстендік. Үйінің іші орта ауқатты қара шаруаның үйінен сәл ғана «*қ о қ ы р л ы*» (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚОҚЫРСАУЫТ з а т. *Қоқыр-соқыр салатын ыдыс.* Едіге бес жүз беттік қалың қолжазбаны он-он бес парактан алып, ұсақтап мұқият жыртып, *қ о қ ы р с а у ы т қ а* лақтырып отырды (М.Мағауин, Көк мұнар). Екінші қайтара ақтарып, ішінен төрт-бесеуін алды да, қалғанын өзіме қарай аударды. «Анау *қ о қ ы р с а у ы т қ а* апарып таста». Мен апарып тастадым (М.Мағауин, Көк кептер).

ҚОҚЫР-СОҚЫР з а т. **1.** *Ескі-құсқы, тастанды, сытырынды зат.* Мұны істеп жүрген балалар. Үй-үйдің айналасы тазартылып, *қ о қ ы р с о қ ы р* сыпырылып жатыр. Оның да себебі бар еді (Қ.Толыбаев, Өжеттер). Түнгі самал терек жапырақтарын тұтқан шаңды қағып, таң азаннан көше сыпырушы әйелдер *қ о қ ы р-с о қ ы р д ы* тазалап, әлгінде ғана салқын сумен жуылған асфальт көше жарқырап жатыр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Рангун қаласының көшесі өте лас. Жеген тамақтың қалдығын да, жемістің қабығын да, *қ о қ ы р-с о қ ы р д ы* да көшеге тастай береді (Ә.Шәріпов, Алыс.). **2.** а у ы с. *Үйдегі майда-шүйде, ұсақ-түйек зат.* Жұмыскерлер уласып, шуласып нәрселерін, саймандарын, ыдыс-аяқтарын, *қ о қ ы р-с о қ ы р л а р ы н* жинап-түйіп, көшуге даярланып жатты (С.Сейфуллин, Әңгім.). *Қ о қ ы р-с о қ ы р д ы ң* көбі-ай. Көшкенде қайда сыйғызарыңды білмейсің (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). – Кіші үйдің сетік атанына ғана жүк артамыз. *Қ о қ ы р-с о қ ы р д ы* алмаңдар. Ал енді жолға дайындалыңдар, айналайындар?! (Е.Рахимов, Тентек келін).

3. Қалдық, сарқынишақ. Көтеріліп келе жатқан бұлттар азғындық пен тозғындықтың *қ о қ ы р - с о қ ы р ы н* ұшырып өкететін ғаламат дауылдың қарсаңынан хабар беріп тұрғандай («Лен. жас»).

ҚОҚЫРСУ *Қоқырсы етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о қ ы р с у д а н* арылу.

ҚОҚЫРСЫ = е т. *Заттың орынсыз, ретсіз, қалай болса солай шашылуы; қоқсып жату. Қ о қ ы р с ы п* үйдің іші жатса ыбырсып, Болғаның жаман келін қыбыр-қылшық. Басқарып үйді түзу меңгермесем, Мен кепіл тастауына енең ұрсып (Айтыс). Бір кездері қызғылт сары гүлдер шіріп, қурап қазір өңін ажыратып болмас күлгін бірденеге айналыпты. Биылдыққа ешкім аяқ ізін салмаған ағаш маңы *қ о қ ы р с ы п* кеткен (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Мына үйдің ішін-ай, қара құстың ұясындай *қ о қ ы р с ы п* та кетіпті (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ҚОҚЫРСЫҚ з а т. *Ескі-құсқы қоқыр-соқыр тастанды зат.* Қарға күл төгілген *қ о қ ы р с ы қ қ а* қонып алды да, аударыстырып шоқи бастады (А.Сарбөпин, Ала қарға). Арнаны кернеп, кемінде бір метрге көтерілген су қорқынышты-ақ, түсін адам ажыратып болар емес, үсті қаптаған мұз бен *қ о қ ы р с ы қ* (С.Еркебаев, Жолдар.).

ҚОҚЫРСЫТ = е т. *Қоқсыту, қалай болса, солай тастау.* Жаңылдың мұны жинастыруға да шамасы келмеді, қайта өзі *қ о қ ы р с ы т а д ы* (А.Хангелдин, Өткен күн.). Осы сәтте Салиха шешей ұшып тұрды да төрдегі үлкен сандықты ашты, буыншақ-түйіншектерін *қ о қ ы р с ы т а* ақтарды (С.Мұратбеков, Дос.).

ҚОҚЫРСЫТУ *Қоқырсыт етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о қ ы р с ы т у* – жаман өдет.

ҚОҚЫР-ШҰҚЫР з а т. ж е р г. *Қоқыр-соқыр, ескі-құсқы.* Сен *қ о қ ы р - ш ұ қ ы р д ы* жинайсың да жүресің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҚЫРШЫ з а т. *Елден ескі-құсқы зат қабылдайтын адам.* Бұрқасында бұқпа іздеп, Қүрекен жалғыз қалды. Арбасы аударылып қалған *қ о қ ы р ш ы н ы* қ күйіне түсті (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ҚОҚЫС з а т. **1.** *Қоқып жатқан, ретсіз шашылған заттар.* Үйдің ішінде жан жоқ, бірақ ыбырсып жатқан *қ о қ ы с т а р*, айналасы қазылған ор, отындық ағаштар (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** *Қора, ауладан шыққан қыс бойы жиналған малдың көң, қи, т.с.с.* Ертеден қара кешке шейін сүйменмен, темір күрекпен мал қораның тоңын ойды, *қ о қ ы с ы н* тазалады, екі өгіз жеккен қорапты жалпақ шанамен селоның сыртындағы сайға тасып апарып тастады

(С.Омаров, Қасиетті.). **3.** *Тұрмыстық қалдық, тамақ, зат т.б. қалдығы.* Жаңағылардың кейбірі сол биікке шығып, былғақтап қайтса, біразы одан әрі асып түсіп, *қ о қ ы с* төгілген шұқанаққа құлайды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бұл күндері Сұлтан аға *қ о қ ы с* төгушінің міндетін жеке өзі атқарып жүр (Т.Жанұзақов, Азаматтар). Статистикалық мәліметтер, адамдардың дүние-жүзі бойынша ұялы телефонды орта есеппен 18 айда бір алмастырып тұратынын айғақтайды. Тек Америка Құрама Штаттарының өзінде жылына 130 миллион телефонға дейін *қ о қ ы с қ а* жиналады екен («Зерде»). Ал бұдан өзге 2002 жылы еліміз бойынша тастанды 154 нәрестенің мәйітіне сот-медициналық сараптама жүргізілген, мұның ішінде ірі туып та, өлі туып та және шала туып та тастағандары бар. Мысалы, 2001 жылы наурыз айының 25 күні Жамбыл облысы Қаратау қаласының *қ о қ ы с* салынған жәшігінен ер жынысындағы нәрестенің мәйіті табылды («Түркістан»). **4.** *Ұзақ уақыт бығып жатқан, тазалауды қажет ететін жер.* Шөп-шалам қос сөзінің екінші сыңары. Тысқары ормандардың *қ о қ ы с ы н* шөп-шаламнан тазалау керек (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). **5.** *Кенді қорытқаннан я көмірді жаққаннан кейінгі қалған қалдық.* Ол екі таудың заводтан шыққан *қ о қ ы с* екенін өзім де жобалап келе жатқанмын (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қорытудан шыққан *қ о қ ы с т ы* қ ішінде біраз мөлшерде қорғасын, мырыш, басқа да бағалы өнімдер кетіп жүргені белгілі (Ә.Жәмішев, Армысың.). **6.** а у ы с. *Былық, бәлекет.* Не керек, талай *қ о қ ы с* шықты сыртқа, – Кездесті қу мүйіздер қу тұмсыққа, Қашанда қанағаттан айырылса адам, Белгілі жолығары бір қырсыққа (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Әуезовтің шәкіртімін қайда барам, не табам, Маған егер келем десең өтіріктерден өт аман. Маған егер келем десең жүрегінді тазартқын, *Қ о қ ы с*, соқыс пәлелерден, суықтардан қақаған (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қоқыста өсетін организмдер. *Құрылыс қоқыстарының үйіндісінде тіршілік ететін ағзалар (адамүйірсек өсімдіктер мен адамүйірсек жануарлар). Қ о қ ы с т а ө с е т і н о р г а н и з м - д е р г е* өсімдіктерден сасық меңдуана, ошаған, жөндіктерден – қандала жатады (ҚҰЭ).

ҚОҚЫСТА = е т. *Кір қылу, ластау, былғау.* Балаларға белгілі жерде отыруды, киімді ілгішке ілуді, класты ластамауды, *қ о қ ы с т а м а у д ы* айттым («Халық мұғ.»).

ҚОҚЫСТАНУ *Қоқыстан етістігінің қимыл атауы; жер бетінің немесе суқойма түбінен шығарылған заттектер және*

олардың бөлшектерімен, тамақ және тұрмыс қоқыстарымен, өндіріс қалдықтарымен ластануы. Еліміздің жер-суларын қ о қ ы с т а н у д а н сақтау әр азаматтың борышы деп түсіну керек («Қазақст. әйелдері»). Әдетте су көзіне оның сапасын өзгеріске ұшыратпайтын, суда ерімейтін бөгде заттардың түсіп жиналуын қ о қ ы с т а н у деп атаймыз (Табиғат сулары.).

ҚОҚЫСТАР з а т. 1. Жеуге жарамсыз немесе басқа себептерге байланысты қолдануға болмайтын, қоқыстар үйіндісіне тасалатын тамақ өнімдері мен тұрмыстық заттар. Автомобиль сияқты ірі заттар тұрмыстық қ о қ ы с т а р ғ а жатпайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). 2. Пайдаланылмайтын тұрмыстық және ауылшаруашылықтық құрауыштар.

Қоқыстар үйіндісі. Қатты тұрмыстық және өнеркәсіптік қалдықтар жиналатын немесе көмілетін аумақ.

ҚОҚЫСТАУ Қоқыста етістігінің қимыл атауы. ≈ Үй ішін қ о қ ы с т а у.

ҚОҚЫСШЫ з а т. Қоқыстарды жинастырумен, тазартумен айналысатын жұмысшы. Қ о қ ы с ш ы л а р контейнерлерді тазартты (Ауызекі).

ҚОҚЫТ= е т. 1. Қоқырсыту, қоқсыту, ыбырсыту. Иванович бір қолтық «делоны» әкеліп, үстел үстіне салақ қатынның ұршығындай қ о қ ы т т ы (І.Жансүгіров, Шығ.). Ара бар, жұқа тақтай бар, шеге де бар. Қобди жасаудың несі қиын? Осының бәрін апама айта жаздап айтпадым. Үйдің ішін қ о қ ы т а с ы ң. Бұл көмек емес дейтіні бар (М.Тиссов, Дала перзенті). Әйелдер өз отының басын қ о қ ы т п а й, ыдыс-аяғын таза ұстауға тиіс (Келіншектер.). 2. а у ы с. Былықтыру, бүлдіру, бықсыту. Байқаусызда Қабен қ о қ ы т ы п қоя ма деп қорыққан, абырой болғанда оның аузынан бұл туралы сөз шықпады (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Оспанға соны айтып едім. Сізге бірнәрсені қ о қ ы т ы п барған екен ғой (З.Шүкіров, Жас.). — Мынаның осынша қ о қ ы т ы п тұрғанын қарапшы! Одан да жер керек деп неге турасын айтпайды-әй, бұл қу? (С.Омаров, Қызыл.).

Қайдағыны қоқытты. Қайдағы жоқтыңы, ертеде өтіп кеткен, ұмыт болған, келеңсіз жайды қайта шығарды, еске салды; көп сөйледі. Алдындағы кісінің бет-аузы бүлк етпей қ а й д а ғ ы н ы қ о қ ы т ы п отырғаны жанын шилықтырып барады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚОҚЫТУ Қоқыт етістігінің қимыл атауы. ≈ Әңгімені қ о қ ы т у.

ҚОЛ з а т. 1. Адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін бес саусақ, алақаннан тұратын қолдың басы. Екі дүние бағытын тең ойлайтын, Қ о л ы бос болмайтындай құлшылықтан, Ей Жақа, қолыңды әпкел көріселік, Үй іші, есен-сау ма бала-шағаң? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дегендей «өлмегенге өлі балық», Жаз шығып, жерден жуа теріп алып, «Ат шоқай», «Атқұлақ» пен «Көк буылдық» Жеуші едік қ о л м е н үгіп дөнін жарып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Кен-жек оң қ о л ы н ы ң сұқ саусағымен кекілін тарамыштай берді (М.Мағауин, Көк мұнар). 2. Адамның иықтан қар, білек, қолдың басын қамтыған дене мүшесі. Кетпенді ұста бітірді болмай-ақ тұс, Қ о л д а р д ы ң қайраты бар мөлшерден тыс. Түске дейін аршыды тоғыз құдық, көргендер деп таңалды бұл неткен күш (Ш.Әбенов, Шыңғыстау). Кәрілік, қайғы есте жоқ, Ойында жалғыз шат-думан, Екі қ о л – канат еспе боп, Толқынды кері лақтырған (С.Мәуленов, Найзағай.). Ол жауының сол жағын ала ұрыс салмақшы, сол қ о л әманда шаршауық келеді (Д.Досжанов, Жібек.). 3. а н а т. <лат. membrum superius> Адамның иықтан басталып, саусақтарының ұшына дейін бөлігін қамтитын жоғарғы дене мүшесі. Қаңқа 200-ден аса сүйектерден тұрады, оның 33-34-і сыңар, қалғандары жұп сүйектер; 29 сүйек – бас сүйекті, 26 – омыртқа бағанасын, 25 сүйек қабырғалар мен төсті түзеді, қолда – 64, аяқта 62 сүйек болады (ҚҰЭ). 4. а у ы с. Жұмыс күші, адам. Бұл мартенде істеп жатыр, Ондаған ұлт, мыңдаған қ о л. Жас Алтынбек бала батыр, Құйып жатыр құрыштан көл (Т.Жароков, Шығ. жин.). Мың-мың қ о л д а р, миллион милар, Милар миллион қимылдар. Миллион толқын, толқын миллион Толқындата қимылдар (Қаз. сов. әндері). Бел орақтың кезінде, маялық шөп шабу үшін көп қ о л керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 5. а у ы с. Билік, иелік. Мен егер закон қуаты қ о л ы м д а бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім (Абай, Тол. жин.). Ықтиярсыз мұңды сезім Кетті ыршып жолыңа Мазағына бердім өзім Өз басымды қ о л ы ң а (Абай, Тол. жин.). 6. а у ы с. Қолтаңба, жазу. Көкемнің қ о л ы көзіме оттай басылды. Әріптері біркелкі, тасқа басқандай әдемі жазу (М.Дүзенов, Ақжебе).

Адам қолымен. Қолмен, адам жасаған деген мағынада. Үңгірдің бәрі де а д а м қ о л ы м е н қазылған да көбінің ішінде сонау ескі замандардың шеберлері салған ғажайып суреттері бар тас мүсіндер мол. Бұлардың ішінде оңай тозарлығы сурет фрескалар десек, соның

да өздері әлі 100 жылдай ізі жоғалмай сақталуға жарарлық екен (М.Әуезов, Шығ.).

Адам қолы тимеген. *Жан баспаған, ел мекен-демеген.* Арал жатыр *адам қолы тимеген*, Өз құстары өз әуенін күйлеген. «Тәңірінің» өзі өсірген гүлдері Көлдің көкшіл самалына билеген (Т.Есімжанов, Асу.).

Ақиретте екі қолым жағанда. *Өлгенде де, о дүниеде де алысып өтемін, есе-кегімді о дүниеде де сұраймын деген мағынада айтылады.* Торқа: – Жоғал әрі көзімнен, қыршыныңнан қиылғыр, *Ақиретте екі қолым жағанда*, Жарқын (М.Әуезов, Шығ.).

Алтынның қолда барда қадірі жоқ. *Жақсының, керек заттың қадірі болмайды, жақсылығы көрінбейді деген мағынада.*

Алысқа қол сермеді. *Терең ойлады, биікті меже етті.* Ол көп ойлап, жыраққа, *алысқа қол сермейтін* кісі (Қаз. тілі. фраз. сөздігі.).

Арам қол. *Қасқұнем, арамза, сұғанақ қол.* Өзге тілек тілемеймін, осы құшағым жазылмай кетсін. Айырмасын *арам қол* (М.Әуезов, Шығ.).

Аспандағы айға қол созды. *Шамасы келмейтін іске ұрынды, қол жеттеске ұмтылды.* Талай алааяқ тақ пен төжді арман етіп, жыртық жабдықтан *аспандағы айға қол созып* жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ауызбен айды алады, қолымен қосаяқ соғады. *Күпсіп мақтанады, тілімен бар жұмысты бітіріп тастайды, бірақ қолынан ештеме келмейді, шаруаға қыры жоқ, құр лепірме.*

Аузына қолы жетті. *Қатарға қосылды, өзіне-өзі келді.* Қалайша мақтан етпесін Ананың абзал жүрегі *Аузына қолы жеткесін*, Адам боп екі түлегі (Ж.Молдағалиев, Таңд.).

Әркімнің қолы өз аузына жуық. *Кім де болса өзіне қарай тартады, жақынын қолдайды, ағайынын сүйемелдейді деген мағынада.* Жақсы, жаман болса да қаның бірге, Өлсең де, тірілсең де тәнің бірге. *Әркімнің өз аузына қолы жуық* Егерде өлшестіріп салсаң гирге (С.Торайғыров, Шығ.).

Береген қолым алаған. *Мырзалық етіп біреуге бере де білем, біреуден ала да білем деген мағынада.*

Берсе қолынан, бермесе жолынан. *Өздігінен көнсе көнсін, көнбесе қойсын, тартып әкетемін деген мағынада.* Біледі аса жақсы жауыздықты, Қоңсыға қасындағы сондай мықты. *Берсе қолы, бермесе жолынан* да, Зорлықпен көрсетеді озбырлықты (Б.Өтетілеуов, Өлеңд.).

Бибатима [Бибібатпа] пірімнің қолы. м и ф. *Әйелдер науқастанғанда, босанарда, алғаш рет бір істі қолға алғанда айтатын, менің қолым емес, демеуші пірімнің қолы деп назарды басқа жаққа аудару үшін айтылатын сөз.*

Бұтын бұт, қолын қол қылды. *Құл-талқан етті, парша-паршасын шығарды.* Баланың төбеттері жалмауыз кемпірдің *бұтын бұт, қолын қол қылып* жүн-жүнін шығарып, талап тастайды (Қаз. ертег.). Жиылыста қатеммен бірге өзім де талқыға түстім-ау. Жұрт мен жазған сөздің *бұтын бұт, қолын қол қылып* созғылап жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бір жеңнен қол [бір жағадан бас] шығарды. *Бірікті, ұйымдасты, ауызбірлік жасады.* Енді *бір жеңнен қол шығарып*, бірге болайық (М.Жұмағұлов, Қыран.). Отан соғысында жауды жай түскендей жайрату үшін, бәріміз бір жерден сөз шығарып, *бір жеңнен қол шығарып*, Отан қорғау мүддесіне қажет болса, құрбандыққа дейін барамыз (Қ.Ыдырысов, Отты жыл.). *Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып* ел болайық (З.Шашкин, Сенім.).

Бір қолдан. *Бәрі бірдей, бір ауыздан, түгел.* Күәлердің үшеуі бірдей *бір қолдан* Есентай барлық баласын нұсқап: «Ат ұрлаған Аманкелді мынау, міне, біз өз көзімізбен көрдік», – деді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Бір қолы екеу болып көрінгенде. *Әбден кеділейніп күйзелген кезде.* Бәйтерекке ат басындай алтын тықтым, мінерде ат таба алмағандарыңда, *бір қолдарың екеу болып көрінгенде* алып, күндерінді көріндер (Қаз. ертегі.).

Бір қолы он болды. *Бір өзі бірнеше кісінің жұмысын істеді.* Бұл үйді тіккен бір әйел, Көтерген өзі шаңырағын. *Бір қолы он боп* жүрді әйел, Әр істің қағып шаңдағын (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Екі аяғын [өкпесін] қолына алды. *Асыққан, қуанған кісінің аяғы-аяғына жұқпай жүгіруі, асығуы туралы айтылады.* Үш мың сан қолға тиетін болған соң, жаббар құлда, жан бар ма, – деп Жанғазин *екі аяғын қолына алып*, ауыл советке қарай тартты (С.Төлешов, Түрлі бас.). *Олекі өкпесін қолына алып* жүгіріп, баланы қуып жетті (З.Қыстаубаев, Ақ түн.). *Екі өкпемді қолыма алып*, безіп келем... Алысырақта Сейдеғалидың ырсылдағаны естілетін сияқты (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Екі қолы алдына сыймады. *Жұмыссыз ерікті, жалықты; өзін қояр жер таппады.* Осында келгелі мүлде өзгеріп барам. *Екі қолы малдым асымай*, ішім пысады. Бірдеме жетпейді, не

екенін білмеймін (Ф.Мұстафин, Танд. шығ.). *Екі қолым алдыма сыймағандай* боламын да тұрамын, – деді Жадыра (С.Талжанов, Сейфулла).

Екі қолым жағаңда. Арпалысып өтемін, тайталастан қорықпаймын деген мағынада. – Кімде-кім Ақбестіні менің қолымнан әкететін болса, *екі қолым* соның *жағасында*! – деді Райқан (М.Әуезов, Танд. шығ.). Керегі жоқ бұл төлеудің, мен тәңірі алдында сұрармын, оған дейін *екі қолым жағаңда* болар! (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Осыдан мені айырмай, Үш қатынның үстіне Қоя берсең сол шалға, Ақ сұңқардай түлген Амангелді сен болсаң, Тоты құстай сыланған, Зылиқа сұлу мен болсам, *Екі қолым жағаңда*! (О.Шипин, Дастан.).

Екі қолын бос салды. *Бос жүрді, текке сандалды, еңбексіз, шаруасыз* болды. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахарасының жаңа-жаңа [бой ұсынып] келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сұмдық саналатын. Құдая, елді сақта сотталғаннан, теңселіп *екі қолын бос салғаннан*, – дейтін кез (М.Әуезов, Шығ.).

Екі қолын танауына тығып қалды. *Құр алақан қалды, айырылып қалды, алданды.* Езіп кетіп ақ жауын, *Екі қолды танауға тығып қалды*қ, қалайда, Облысқа, ауданға Мәжіліске барғанда (С.Шаймерденов, Мезгіл).

Екі қолын төбесіне қойды. *Түңілді, безді.*

Екі қолын төбесіне қойып, тентіреп қалды. *Түксіз қалып, бәрінен айырылды, қаңғып қалды.* Тілімді алмаса өздерінің қолынан ау-құралынды сыпырып ал! Өңкей қу тақыр кедейлер *екі қолын төбесіне қойып, тентіреп кетеді*, – деді Қаратаев Федоровка (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өйткені еңбекші бұқараның негізгі күнкөрісі жер еді, олар егін салып қана күн көре алатын еді, жерден айырылса, *екі қолын төбесіне қойып, тентіреп кететін* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

Жағаға қол салды. *Тарпа бас салып, кеңірдектен алды.* Шауып жүріп ерлерін, Белден ұстап алады, Олар белден ұстаса, Тұра шөгіп қалады, *Жағаға қолды салады* (Бағырлар жыры).

Жалына қол апармады. *Ырыққа келмей осыра асаусыды, жылқы мінез көрсетті.* Жаңа ғана *жалына қол апармай* өрекіп тұрған жан, кенет бір кезде өзінен-өзі жуасып, су сепкендей сөне қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Жомарттың қолын жоқтық байлайды. *Біреуге бергісі, көмектескісі келгенмен, ниеті жақсы болғанмен, өзінде жоқ болған соң, ол ойын жүзеге асыра алмайды деген мағынада.*

Көзбен көріп, қолмен ұстағандай. *Айқын, анық.* Жазушының шығармашылық шеберлігінің өзіміз көбіне-көп аңғара бермейтін тұстарын академик-жазушы *көзбен көріп, қолмен ұстағандай* айғақтап, айшықтап көрсете білген екен («Ана тілі»).

Көзің көріп, қолың ұстамағыр. қ а р ғ ы с. *Бұйырмасын, алдындағыңды ала алмағыр деген мағынада.*

Көрінгенге қол созды. *Әркімге бір көзін сүзіп, жеңілтектік етті.* Аш сөзсің, жалмауызсың, тойымың жоқ, Болды деп мың алсаң да қайымың жоқ. Қызығып *көрінгенге қол созасың*, Болсын деп сөзінде тек гіл қызыл шоқ (Б.Күлеев, Шығ.).

Көпшілік қолы. *Қалың бұқара, халық, жалты көпшілік.* Жұт, індет, пара-пөле сияқты кесірлерге тағы шырмалды. Осындай күйлердің барлығының арты, *көпшілік қолының* аса төмендеп, кедейленуіне себеп болады (М.Әуезов, Шығ.).

Қабырғасына қолы батпады. а) *Ешкім қарсы келе алмады, ешкімнің тісі батпады.* Байқашы өзінді-өзін: кімнің *қолы батар* екен *қабырғаға* (Ф.Мүсірепов, Шығ.). ә) *Семіз күйлі. Қабырғасына қол батпайтын* да й екен жануардың (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қалыңдықтың қолын ұстатты. э т н. *Ұрын келген күйеуге қыздың жеңгелері қалыңдығын көрсетіп, кәдесін алды.* Қазақ дәстүрін мүлтіксіз орындап, күйеу балаға *қалыңдығының* *қолын ұстатып*, аларын алып кетіп қалды (І.Есенберлин, Шығ.).

Қанды қол. Қандықол. а) *Жауыз, қанішер.* *Қанды қол* жау қапыста, Ер Кировқа оқ атты, Қайран құрыш сұңқарды. Оққа ұшырып құлатты (Жамбыл, Шығ. жин.). Кісі өлтірген, құныкер, Байлап алыңдар, *қанды қол*, қарақшыны! (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай! Ішінде омыртқаның жұлыным-ай! Жын ба екен, сайтан ба екен, қаза болғыр, *Қанды қол* қастықпенен ұруын-ай (І.Жансүіров, Шығ.). ә) *Қарақшы.* Ғали ақын жау ісін қара күйік қала мен *қанды қолдың* жолақ-жолақ ізінен таныса, Қалижан Освенцим лагерін көргендегі кекті ашуды өлеңмен сыртқа шығарады (С.Қирабаев, Октябрь.).

Қол алды. п а р а л и н г в. *Сәлемдескенді білдіретін, алақанға алақанды қауыстырып*

ұстап, қысып білдіретін қимыл ишараты. Бір жас жігіт анадайдан оралып, Шалға келіп, Сәлем беріп, *қ о л а л ы п:* – Не іздеп жүрсіз, ата, – депті, бұл жақта, Бір нәрсеңіз қалып па еді жоғалып?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Балам, ана Жаманкүл әжеңе барып, сәлем беріп, *қ о л ы н а л ы п* қайт (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

Қол алысты. *Келісті, уәделесті, серттесті.* Кең өлке келбет кетіп мұнар басқан, Бір шақта сері жастар құмарласқан. Көтеріп өкшелерін момын жандар, Қош айтқан, *қ о л а л ы с қ а н* қия алмастан (М.Дулатов, Шығ.). Айып менде екен. Жесір сендердікі, қалыңмал беріп, қарғы бау жеген, Құдай десіп *қ о л а л ы с қ а н* құда екендерің де рас (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Қол алысып, төс соғысты. *Қол алысып, құшақтасып уәделесті, серттесті.* Сонымен бұл екеуі *қ о л а л ы с ы п, төс соғыс ы п* дос болды (Қаз. ертег.).

Қол артты. *Арқа сүйеді, тірек етті, сенді.* Неткен ғажап жомарттық, – Бірде жарың, бірде анаң. Әлі саған *қ о л а р т ы п* Жүргеніме қуанам (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Шәкен мен Малқарға *қ о л а р т қ а н* соң, кімнен жасқанын ол, – деді Жақып (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сол себепті де халық, әр кісі өз көкейіндегісін көрікті, уытты ғып айтқысы келгенде мақал-мәтелге әмөнда *қ о л а р т а д ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Қол арту. *Пайдалану, тірек ету.* Керекті, дұрыс өнімді бағытпен барып, Европа мәдениетінің ең қымбат қазыналарына *қ о л а р т у ы н а* себепші болады (М.Әуезов, Шығ.).

Қоласты. *Құзіреті, қарамағы.* Басқармамызға Қытай *қ о л а с т ы н а* қараған қызай қазағының ішінде бала оқытып тұрушы Молдағали мырза Бектұрлы ұғлы хат жазып, қытай қазақтарының халін бұлайша көрсетеді («Қазақ»). Тарғын Ақша ханның *қ о л а с т ы н а* келіп қызмет істеді (Ер Тарғын). Кел деп тегіс шақырды, Бірінші болған сьезге, Торғай уез *қ о л а с т ы н* (О.Шипин, Дастан.).

Қол астында. *Қарамағында; билігінде.* Әкеңнің *қ о л а с т ы н д а* қараған халық аз ба? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұрынғы кезде Түркиямен соғысып жеңген ия қорқытқан патшалардың бәрі де Түркияның әлсіздігімен пайдаланып, Түркияда тұратын өз *қ о л а с т ы н д а ғ ы* халыққа түріктерден өзгеше артықшылыққа ие бола берген (М.Дулатов, Шығ.).

Қол байлады. *Кедергі жасады, кесір болды.* Қойшылардың көбінің *қ о л ы н б а й л а й т ы н*

жай – қойды өрістетіп әкете алмайды – су жоқ өрісте (З.Пашкин, Сенім). *Қ о л б а й л а й т ы н* менде көп нәрсе жоқ, жүр десең жүрем де отырам («Лен. жас»). Жігітек шаншылып, қан шығарысып та қалысады. Базаралы қорғамақ еді, тек ұрлап әкету *қ о л ы н б а й л а ғ а н* (М.Әуезов, Шығ.).

Қол басты. *к ө н е. Ертеде сауаты жоқ қара халық өкілінің өзінің куә екенін растайтындығын білдіру үшін бас бармағын күйеге батырып, керек қағазға басуы.* Сол кеңесте отырған адамдар бәрі бұл сөзге *қ о л б а с ы п* жақында бір зор мекемеге табыс қылады («ТУГ»).

Қол басындай. *Жұдырықтай, кішкентай; зәредей.* Үлкен қарын майдан *қ о л б а с ы н д а й* ғана кесіп берді (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). *Қол б а с ы н д а й* болат жарқыншақ қалың темірді жапырып барып, аржағына ойсыратып тесіп өткен (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Сондай үлкен жыртқышты *қ о л б а с ы н д а й* құс өлтірді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

Қол батпайды. *Тығыз, қатты, тығыршықтай.* Қандай қызда ләззат бар жан татпаған, Сұлуы бұл заманның тек жатпаған; Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, Алмасы өкпе болар *қ о л б а т п а ғ а н* (Абай, Тол. жин.). Құрыштай денесіне *қ о л б а т п а д ы*, Ойынсыз отырмады үйде жөнді. Өркеуде арыстандай арпалысып, Жас батыр лезде екі жасқа келді (О.Шипин, Дастан.).

Қол берді. а) *п а р а л и н ғ в. Көбіне ер адамдардың сәлемдескенін, амандасқанын білдіретін, алақанымен екінші адамның алақанын қауыстырып, қысып, ұстап білдіретін қимыл ишарат.* Дариға-ай, тұрмыс билеп ерік бермей, Айырды біраз күнге жайды күйден. Кеткендей көз алдымнан жаңа ғана, Қош айтып *б е р ғ е н* *қ о л ы ң* шығып үйден (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Саламатсыз ба, – деп Әбекең күбір етіп, қолының ұшын ұсынды да, тағы біреуге *қ о л б е р д і*, мен жайыма отыра бердім (Б.Қожабеков, Көктөбе). Байтас жақындап келіп екеуіне де *қ о л б е р і п* амандасты (А.Жақсыбаев, Егес). ә) *а у ы с. Көмектесті, жәрдемдесті, қол ұшын берді.* Жүретін едік сыйласып, Мен барып яки ол келіп. Айтатын едік сырды ашып, Қысылған кезде *қ о л б е р і п* (І.Мәмбетов, Дос көңіл.). Жақын да жоқ, досың да жоқ *қ о л б е р е р*, Жаның ойдың тереңінде тербелер. Көп достарың көрмеген боп жөнелер, Сырт береді сені мақтап келген ел (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

Қол бөгеу. *Кесірін тигізетін, бөгеу болатын (іс).* Ор қазу деген *қ о л б ө ғ е у*, қиқым-қиқым тірлікке мүлде наразы (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Қол бұлғады. *п а р а л и н г в. а) Қолының басын ары-бері бұлғақтатып қоштасқаның білдіретін қимыл ишарат.* Тамбурда тұрған мамамыз бізге *қ о л ы н б ұ л ғ а п* алыстап барады (С.Шаймерденов, Сенім). *ә) Қолының басын ішіне қарай айналдыра, бері кел деп шақырғанды білдіретін қимыл ишараты.* Батыр да бұдан жеңілген, Бас иген патшалар... Қоштасқан шақта өмірмен *Қ о л б ұ л ғ а п* тұрар пәтшағар.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Иттің үргенін естіп, бір әйел етегі далаңдап үйден жүгіре шықты. Таудан түсіп келе жатқан суыт жүргіншілерді көріп, егістік жаққа *қ о л б ұ л ғ а д ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Қолға алды. *а) Қолына ұстады, көтерді.* Ақбөрте түсіп астыма, Айқара тоқым салсам деп; Алмас қылыш асынып, Ақ найза *қ о л ғ а а л с а м* деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *ә) Ебі бар, қолынан келетін іспен айналысуды бастады.* Бұл жырда Абай қазақ әйелінің еріксіздік, күндік күйін арнаулы тақырып етіп *қ о л ғ а а л а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Келелі кеңес жоғалды, Ел сыбырды *қ о л ғ а а л д ы*. Ел ішінде бітімші Түгел алып қайтпайды Сұрай келген бір малды (Абай, Тол. жин.). Жаңа, біздің балалар *қ о л ғ а а л с а*, іс осылай тез бітеді, – деді Байсал (М.Иманжанов, Шығ.). *б) Билікке, т.с.с. жетті.* 1824-інші жылы жасқа жетіп хандықты *қ о л ы н а а л ғ а н* соң, Жәңгір ұяда көргенін іске асыра бастады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Мұқан ел басқаруды *қ о л ы н а а л д ы* (Б.Әшімов, Қара жол). *в) Дұрыстады, ретке келтірді.* Ойға түстім, толғандым, Өз мінімді *қ о л ғ а а л д ы м*. Мінезіме көз салдым. Тексеруге ойландым (Абай, Тол. жин.). *г) Әзілдеді, қырына алды.* Оспан ақырын ғана езу тартып күліп, Әйгерім мен Ерболды *қ о л ғ а а л д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *ғ) Бастады, мақамға басты.* Абай да өзіндік, халықтық тенеуді анық өз бойынан туған бейне етіп отырып толғайды. ...Қыранша қарап қырымға, мұң мен зарды *қ о л ғ а а л а р* (М.Әуезов, Шығ.).

Қолға алу. *а) Орындау, жүзеге асыру.* Қар тоқтауды жедел *қ о л ғ а а л у ы м ы з* керек, – деді Әукен («Лен. жас»). *ә) Басып алу, қолға түсіру, тұтқындау.* Біздің Петровты қаралап соққан телеграммамызды Петров біліп қойған екен. Сол туралы... бәрі сөйлесіп, түн ішінде бізді *қ о л ғ а а л у ғ а* шақырған екен (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қолға алынды. *Іс, шаруа басталды.* Ол – «Абай» атты романның екінші кітабына керек болатын қосымша материалдар, мағлұматтар жинап қайту, сонымен *қ о л ғ а а л ы н ғ а н* романның екінші кітабын 1943 жылдың аяғына

дейін жазып бітіру еді (М.Әуезов, Шығ.). Қазақстанда қой шаруашылығын дамыту саясаты *қ о л ғ а а л ы н ғ а н с ы н*, қойшы өміріне шығарма арнау да қарқын алды («Қаз. әдеб.»).

Қолға жетпеді. *Жоқ, ала алмады, қолына тимеді.* Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің *қ о л ы м ы з ғ а* Абайдың өз қолымен жазылған қолжазбасының бірде-бірі *ж е т п е й* отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Қолға кетті. *Тұтқын болды.* Асқа, тойға баратұғын жаны асығып, жас жігіт *қ о л ғ а к е т т і* жауға бір күн, Тірі адамның ісі – үміт (Абай, Тол. жин.).

Қолға [қолына] қарады. *а) Бір нәрсе әкелер, берер деп дәметті.* Әуелі жиденің мәуелеп өскен жемісін теріп жеп, аузының дәмін алды. Үйге барғасын балалар *қ о л ы м а қ а р а й д ы ғ о й*, – деп ойлап, екі уыстай жидегін үзіп ап, орамал шетіне түйді (Ә.Нұрпейісов, Қан ментер). *ә) о й ы н.* *Қолдағы картаға қарады.* Карта ойнаушылардың Жанында әркімнің *қ о л ы н а* бір *қ а р а п*, ақшасы жоқ кісінің айналсоқтай бергені онша жараспайтын, әр-берден соң ұтыла бастаған біреудің ызасына тиетінін бұл жақсы білетін (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). *б) Кіріптар, тәуелді болды (адам).* «Құл болмас сатып алмай...» дегендейін, Қиын ғой жұрт болуың *қ о л ғ а қ а р а п*. Бұлайша – кетіп кейін тұрғаныңа, Дос күліп, дұшпандарың жүр таба-лап (С.Дөнентаев, Өлеңд.). Жетім балаларына ас тауып бере алмай жүрген сүмелек сарының *қ о л ы н а қ а р а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Жастау екі інім мен сырқат ана менің *қ о л ы м а қ а р а п* қалған (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). *ә) Мал қорада болды, жайылымға шықпады.* *Қ о л ғ а қ а р а ғ а н* арық тоқты, тай-торпақ бар ауылда да әлдеқашан өліп біткен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұл елдің шөбі таусылды дегені қашан! Малының *қ о л ғ а қ а р а ғ а н ы* қашан (С.Шәріпов, Таңд. шығ.). Ірі қаралардан басқа мал әлі *қ о л ғ а қ а р а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

Қолға қондырды. *Қолына түсірді, өзіне қаратты.* Өзін сілейте бір тойғызып, *қ о л ғ а қ о н д ы р ы п* алайық (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шәкен Аманды қайтеді? *Қ о л ғ а қ о н д ы р с а м*, – деп, қызылға шақырып-ақ бақты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қолға тоқ болсын. *т і л е к. Берекелі, қорлы-қоғанды болсын.* Қол ағаш болса да, *қ о л ғ а т о қ б о л с ы н* (Мақал).

Қолға түсе бермеді [түспеді]. *Табылмады, кездеспеді.* «Ең көрнекті де үлкен әдеби мұра» деп саналатын «Біржан – Сара айтысының»

толық нұсқасы қазірде *қолға түсе бермейді* («Қаз. әдеб.»).

Қолға түсті [түсірді]. а) *Ұсталды, тұтқын болды.* Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң, Шаптырады қалаға бай да аңдатып. Күшті жықпақ бай жеңбек әуел бастан. *Қолға түсер* сілесі әбден қатып (Абай, Тол. жин.). Менің *қолға түсіп*, қараңғы үйде жатқаным екі түн өтіп, енді үшіншіге айналып келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ.). Жоңғардың бүкіл көшін *қолға түсіріп*, бала-шағасын, 20 мың жылқысын, 40 мың қойын айдап Сюань Е негізгі әскерімен 19 майда кері қайтты (С.Саматаев, Елім-ай). ә) *Айналдырып алды, өзіне қаратты.* Жақында қатыны өлген Қанаш шал басына қаза түскен, қамалған сорлы үйдің ішінен Алуаны оңай *қолға түсіріп* алады (М.Әуезов, Өскен өркен). б) *Тапты, ие болды.* *Қолға түспес* сұңқары ең Екі аяқты адамның, Биіктеу жерге барғанда, Томағанды алғанда, Бір қарамай кететін Көзіңе біткен жанарың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Және де заманның түрінен қазақша жазылған, әсіресе ескі сөздер жазылған кітәптерді *қолымызға* толық *түсіре алмадық.* Қазақ турасында бөтен тілдерде жазылған кітәптерді керегінше оқи алмадық (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Өтеберген қыңырланып, жолдастарының айтқанын тыңдамай, екі ай іздегенімен бір байдан бөтен ешкімді *қолдарына түсіре* алмады (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

Қолға [қолына] ұстатқандай. *Анық, айқын етіп.* Абай өмірдің қандай құбылысын жырласа да, халыққа түсінікті, көзіне көрсетіп, *қолына ұстатқандай*, сол жағдайға тән мінез-құлықты үлкен шеберлікпен суреттеді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Қолға үйренді. *Жануар адамның жанында жүруден, қолынан тамақ ішуден үрікпеді.* Қазір *қолға үйреніп* келеді, жемге келіп жүр, бұрынғыдай анадайдан осықу жоқ (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қолға үйретті. *Қолда ұстауға көндіртті.* Балапанды әуелі жемге шақырып сылап, сипап *қолға үйретеді* (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Дүниежүзінде хайуанның 1300 түрі бар. Адам соның 50 түрін ғана *қолға үйреткен* (Ғалам. ғажап.).

Қолға үйретілген жануар. *Қолдан сұрыптау кезінде тұрпаты мен мінез-қылығы өзгермеген (немесе сәл ғана өзгерген), сондықтан адам қамқорлық жасамаған жағдайда табиғи мекендеу ортасында тіршілік ете алатын асыранды*

(үйірсек) жануар. *Қолға үйретілген жануар* қолдан сұрыптау кезінде тұрпаты, мінез-құлқы өзгермеген, сондықтан адам қамқорлық жасамаған жағдайда да табиғи мекендеу ортасында тіршілік ете алатын асыранды жануар (Қаз. тілі термин. Биология).

Қолда бағу. *Жайылымға жібермей, қолда ұстау.* Оны *қолда бағу* экономикалық жағынан едәуір пайда береді (Қазақст. аң байлығы).

Қолда бақты. *Жайылымға жібермей, қорада ұстады.* – Сіздердегідей біз малды *қолда бақпаймыз*, – деді Қойшыбеков, – республикамызда жер кең (Ұ.Бағаев, Дала.).

Қолда бар. *Қолында бар мүлік, мал т.б. дүние.* Түйреді Ғалдан Шерин қалмақ ханын, Қазақтың тартып алған *қолда барын.* Жер мен су, аруынан ел айырылып, Ақтабан шұбырынды ат қалғанын (О.Шипин, Дастан.).

Қолда қалған. *Әлі бар, жоғалмаған.* Өз уақытында аяқталған болса да жалғыз ғана қолжазба болып, мезгілімен көшірілмей, тозып-шашылып кетеді. Сөйтіп, соңғы бөлімдері жоғалып қалады. Сондықтан *қолда қалған* үзіндісі бітпеген поэма болып басылып жүр (М.Әуезов, Шығ.).

Қолдан алды этн. *Қызға құда түсіп, төркініне ұзату тойын жасатып, үйленді.* *Қолда н алғаның* машақаты көп (Ауызекі).

Қолдан берді. этн. а) *Қызды ұзату тойын жасап, өз еркімен тұрмысқа шығарды.* Сөйтті де Ғазизаны *қолдан берді*, Екеуінің ғашықтық халін көрді. Бірі күйеу, біреуі қайнаға боп, Бағанағы шаһарға қайта келді (Үш ғасыр.). ә) *Көріп тұрып айырылып қалды.* Бейбіт халық етек-жеңін жинады, Қалалар да бомба түсіп қирады. *Қолдан беріп* қоймаймыз деп жатқа арды, Әкелер тағы қан майданға аттанды («Қазақст. мұғ.»). б) *Өзықтиярымен берді.* Сол екеуінің дауына «тамыр болдың айтыс жоқ, *қолдан бердің* қайтыс жоқ» деп кесік айтыпты (М.Әуезов, Шығ.).

Қолдан жасады. а) *Ештеменің көмегіңіз тіке, өзі қолымен дайындады.* Оның қойнынан біздің объектілерді түсірген фотолар мен ауданымыздың *қолдан жасалған* топографиялық картасы шығады (Д.Қасенов, Серт). Істерге іс тапшай зеріккенде, *қолдан жасалған*, жалмансыз тебен қармақпен балығыңды аулаймын. Сөйтіп, сенен ермек табамын, сенімен көңіл көтеремін (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). А.С.Попов өз радиоқабылдағышын жасағанда — электромагнит теориясының негізін қалаған

ағылшын оқымыстысы Максвелл мен электромагнит толқынын *қолдан жасаған* Г. Герцтің еңбектеріне сүйенеді (О.Сәрсенбаев, Радио.). ә) *Жасанды, табиғи емес.* Қайта көпшілікке *қолдан жасаған* сыртқы момындықтың ар жағынан айқын көрініп тұрған кекесін мазақ, нығыздық белгісі бар (М.Әуезов, Қилызаман). Бойын бағып, қымтырылып «пәлен көрінем, түгілен көрінем» деп *қолдан жасайтын* мінезді көре бастаса, қытығына тигендей жақтырмай қалатын (М.Әуезов, Шығ.). б) *Ойдан құрастырды.* Рас, бұл өнер театр тарихымен ұзақ жасай бермейді. Мұны *қолдан жасап* ала алмайсың. Әр дәуірдің сахнасында Исалар туып отырса, осы түр қазақ сахнасының бір ерекше қызығы болып дәурен сүреді (М.Әуезов, Шығ.). Менің ойымша, біздегі үш әңгіменің ішіндегі нағыз үлкен өзгеріс – әдейі кіргізген, *қолдан жасаған* өзгеріс (М.Әуезов, Шығ.). в) *Оңай істеді, көп қиындық келтірмеді.* *Қолдан жасай* алмайтын, оңайшылықпен қайта тумайтын сирек өнерді, біз – бүгінгі заманның адамдары мәдениетті елше кәдірлей, бағалай білуіміз керек (М.Әуезов, Шығ.). г) *Біреуді өз ықтиярыңсыз, күштеп, зорлықпен қажетті жайға келтірді.* Өнебойы шоферді *қолдан* мұсылман *жасап* ит әуреге түскенше, мәшине жүргізуді өзінің үйреніп алғаны қайырлы емес пе? Осылайша толғата-толғата келіп, Ғабекен акыры көнді («Мәдениет және тұрмыс»).

Қолдан жасау. Қолмен, қарапайым әдіспен даярлау. Егер өндірістік үлгісі болмаса, мұндай модельді де *қолдан жасау* қиын емес (К.Айманов, Физика.).

Қолдан келді. а) *Шамасы келді, мүмкіндігі, күші жетті.* Өнері оның жұрт асқан Ғылымға көңілі зерек-ті Аямаған ғаріптен *Қолдан келген* көмекті (Абай, Тол. жин.). Таласпа, жаным-ай, *қолыңнан келмесе.* Боларсың бақадай, көп түссең егеске (Абай, Тол. жин.). ә) *Істей алды, іске асырды, жүзеге асыра алды.* Реалистік сипаты келісті шыққан пьеса, Академиялық драма театрының сахнасында көптен күтілген, талап етілген, бірақ *қолдан келмей* жүрген анық маңызды, реалистік спектакль туғызуға себепші болды (М.Әуезов, Шығ.). Екі иықта қос тамыр, Соны алмаса егер де, Қас болмақ еді адамға. *Қолдан келер* нәрсе ғой Жібермеспін залалға (Қ.Жаппарбаев, Сойле.).

Қолдан келместі келтірді. *Қиын іске ұмтылды.* Бұл адам – еңбек, қайрат, қажырлы. Қиын-әрекет адамы. Сондықтан әртүрлі ғажайып достарынан көмек алып, нелер «Барса, келместерге» жетіп, *қолдан келместі*

келтіріп жүргенде бұл адам тек әзірді ғана алмайды (М.Әуезов, Шығ.).

Қолдан отырғызды [екті]. *Жеміс ағаштары, көшет т.с.с.-ларды бір-бірлеп өзі жерге қадады. Қолдан отырғызылғанағаштар жазғасалым-ақ гүлдей бастайды («Қазақст. әйелдері»).*

Қолдан өсірді. *Ағаш, бұта, гүл т.с.с. өскінін арнайы әкеліп, өз қолымен егіп, суарып, қарады.* Самырсынды *қолдан өсіріп*, тез өнім алу үшін, қарағайға жас бұтақтарын телиді (К.Шалекенова, Жеміс.).

Қолдан өтті. *Әбден қолданыста болды, тәптіштеп қаралды, жақсы таныс, бұрыннан біледі деген мағынада.* Соқа да жөндедім, шелек те түптедім, армиялық тачанка да *қолдан өтті* («Лен.жас»). Тегінде халық мақал-мәтелдерінің мінсіз көрінетін себебі талай *қолдан өтті*п, артығы мінеліп, орны толмағаны үстеліп, өңделуінде болса керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ұсынықты *қолдан өтсе*, күй оркестрдің, домбырашылардың репертуарына еніп кетеді (А.Жұбанов, Замана.).

Қолдан сұрыптау. б и о л. *Адамға пайдалы өнім алу мақсатымен дарақтарды саналы және санасыз түрде сұрыптау.*

Қолдан сүт берді. *Енесі өліп қалған не емізбеген жас төлдерге емізікпен бөтелкеге сүт дайындап қоректендірді.* Бұзауларды *қолдан сүт беріп* асыраудың азабы көп, ауыртпалығы басым жұмыс екені осы отырған жұрттың бәріне мәлім (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

Қолдан төккен. *Өзінде жоқ, басқа жерден арнайы әкеліп төгілген деген мағынада.* «Таза ауа – дертке дауа», – деп, қала сыртындағы тоғанға барып суға түсіп, жағасындағы *қолдан төккен* шеге құмға аунап-қунап, денелерін желге қақтырып, күнге қыздырынып, сергіп қайтуға ұйғарды (Ө.Қанахин, Құдірет).

Қолдан туғызды. *Әдейі, алдын ала ұйымдастырылды.* Абай бұл алақкөздіктердің «бөлісіп ал да, әміріңді жүргізе бер» деген принциппен істейтін патша өкіметінің *қолдан туғызып* және қолдап отырған нәрселері екенін де түсінді (М.Әуезов, Шығ.).

Қолдан тігілген. с ө й л. *Киім тігу фабрикасы не цехында емес, сол адамның өзіне ғана арнайы өлшеніп, тігін мәшинесімен тігілген (киім).* Мен дүкеннен алмаймын, *қолдан тігілген* киім киемін (Ауызекі.).

Қолдан істеді. а) *Мәшине, автоматтың қатысынсыз жеке өз қолымен, қарапайым тәсілмен жасады.* Мысалы, қыр елдерінің мұқтаждары: бұл, былғары, ыдыс-аяқ бұлардың

кейбірін елдің *қолдан істеп* жүргендері бар (М.Әуезов, Шығ.). Міне, егерде осындай шаруа оқуына көп жігіттер түсіп үйренетін болса, бүгінгі мұқтаждықтың күнінде солардың қызметінен пайдалы қызмет бар ма және біздің естуімізше, жоғарыдағы айтылған бұл тоқитын, ыдыс-аяқ істейтін машиналарды *қолдан істеп* алуға да оңай дейді (М.Әуезов, Шығ.).

Қолдан істелген [жасалған]. с ө й л. а) *Адамның жеке өзінің қол еңбегімен, қол өнерімен дайындалған; мәшиненің, автоматты құрылғылардың қатысынсыз.* ≈ *Қолдан істелген* печенье. ә) а у ы с. *Әдейі, қасақана ұйымдастырылған; жасанды қылық көрсеткен; алдын ала дайындалған. Қолдан жасалған* дүние екені бесенеден белгілі (Ауызекі). б) *Шынайы емес, жасанды.* Тумысынан бітпеген, әп-сәтте *қолдан жасалған* мінезі де күлкі туғызады (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов.). в) *Адам ойлап тапқан, табиғат, болмыста жоқ. Қолдан жасалған*, яғни мәдени істің бәрінде мін бар, мін бар, мінсіздік табиғатқа жарасымды. Демократия да адам баласы ойлап тапқан мәдени шара болмағандықтан, оның алдымен ізгілікке үйлесімді болғаны табиғи іс («Қаз. әдеб.»).

Қолдан ұшқан. а) *Қаза тапқан, қайтыс болған.* Жылама, Мағыш, жылама, Алладан өлім тілеме! *Қолдан ұшқан* ақ сұңқар қайтып келіп қонбайды (Абай, Тол. жин.). ә) *Өзі тәрбиелеген, өзі өсірген.* Өзіміздің *қолдан ұшқан* бала еді, жетіліп қайтып келгені, оралғаны қандай ғанибет болған (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қолдан шығармады. *Уысынан босатпады, еркіне жібермеді.* Қашан үйлі, бала-шағалы болғанша, сені *қолдан шығармаймын* деп жүрмін. Бұған қалай қарайсың? – деді Шолпан (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қолдан шығып кетті. *Айырылып қалды.* Жылады сорлы халық малын айтып, Кеткен соң *қолдан шығып* келмес қайтып, Дeyдi де еңiрейдi, егiледi, Қайғының күндiз-түнi күйiн тартып (Жамбыл, Шығ.). Бірақ біз осы мүмкіндікті *қолдан шығарып* отырмыз («Ана тілі»).

Қолдорба. Қолдорба. *Азық-түлік салатын шағын дорба.* Ол *қолдорбасын* алып дүкенге кетті (Ә.Ахметов, Адам бол.).

Қолды жіпсіз байлады. *Ерікке жібермеді, шырмау болды.* Сапарға әлдеқашан жүріп кетер едім, осы тілек қана *қолды жіпсіз байлап* тұрғаны («Лен. жас»). Бірнеше тәулік бойы жауған жаңбыр егіншілердің *қолын жіпсіз байлағанға* ұқсайды («Лен. жас»).

Қолды қақты. *Бір нәрседен құр қалдырды. Қолды қағып* тағдыр тұр, Көңілге пәлен демейді. Сорды бағып дарды құл, Маңдайдан әлі кетпейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қолдың жұмыртқасы. с ө й л. *Инкубатордікі емес, үйдің тауығы басып шығарған, құнарлылығы жоғары, дүкенде сатылатын жұмыртқадан бағасы қымбаттау тауық жұмыртқасы, көбіне бұл қолданыс қала халқында айтылады. Қолдың жұмыртқасы* көкбазарда сатылады (Ауызекі).

Қолдың қаймағы. с ө й л. *Қолдағы сауын сиыр сүтін сүт тартқыш мәшине арқылы қолдан тартып жасайтын, майлылығы, құнарлылығы зауыттан шығарылған қаймақтан әлдеқайда жоғары, сату бағасы қымбаттау қаймақ. Қолдың қаймағын* жаз кезінде кез келген аулаға өкеп сата береді (Ауызекі).

Қолдың наны. с ө й л. *Үйде, жеке адамның өзі шақтап илеп, пешіне пісірген нан, көмеші нан. Қолдың наны* төтті ғой, шіркін (Ауызекі).

Қолдың сүті. с ө й л. *Жеке шаруашылықта, үйде бағылатын сауын малдан сауылып, көбіне қала тұрғындарына сатылатын, құнарлылығы, майлылығы жоғары сиыр сүті. Қолдың сүті* екені бірден білінеді (Ауызекі).

Қолдың [бес қолдың] саласындай. а) *Бір-келкі, өрімдей; теп-тегіс.* Төбеге *қолдың саласындай* қылып ағаш қиыпты, өр ағаштың екі басына тіреу қойыпты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). ә) *Тарамыстанған, бадырайған. Қолдың саласындай* жасыл ағаштардың жапырақтары да сыбдырламайды (С.Омаров, Әңгім.). б) *Анық, өте айқын.* Медетбек бүкіл заводтың ішкі-сыртқы тіршілігіне *бес қолдың саласындай* қанық (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Қол емес. *Лайық емес, келіспейді, иіні келмейді.*

Қол еңбегі. а) *Мәшине, арнайы құрал-жабдықтармен емес, қолмен жасалған жұмыс.* Кітап – мәдениеттің негізі емес, мәдениеттің негізі – *қол еңбегі*, олай болса, кітап әншейін көмекші болып, мектеп басынан аяғына шейін қол еңбегі негізіне, яғни мануалистический негізге құрылсын депті Диюби, Зидель (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұмыс *қол еңбегін* өте көп керек ететіндіктен, жүзімдікті күзде бұтақтап жабу жұмыстары кемі бір айға созылады (Б.Сыланов, Жүзім.). ә) *Қол күші.* Механизмді қолдану жекелеуге *қол еңбегін* жұмсауды едәуір азайтуға мүмкіндік береді (М.Ерлеспесов, Суырмалы егін.). б) *Қара жұмыс.*

Ол иықты, кеудесі де шалқақ, *қол еңбегі* үшін жаралған шой жігіт еді (Ө. Ахметов, Адам.).

Қол ет. *Сойылған қой, ешкі т.с.с. аңның алдыңғы аяғы.* «Аңшыдан – сыралқы, батырдан – олжа» – дегендей, аңшы әкелген аң етінен серіктестеріне бір санын немесе *қол етінен* бөліп таратуды «сыралқы» деп атайды (М.Әуезов, Шығ.).

Қол жайды. а) *паралингв. Екі алақанын жайып, бір-біріне түйістіре өзіне қаратып, бата сұрағанды білдіретін қимыл ишарат.* Ахмет секілділер Еламанды әлдеқашан жерлеп қойды, Судыр ас артынан құран оқып, *қол жайып*, тие берсін айтып жүр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Ел жуандары мырс-мырс миығынан күлісіп, қадірменділер *қол жайып* дұға етісті (А.Сатаев, Дала.). Бір шетте ақ шаш көрия, Көкке қарап *қол жайды*. Кереметі бар я Жокпа – білме ол жайды (Б.Аманшин, Бұтақта.). Ә) *Тілденді, сұрамсақтанды.* Жылдар өтіп кетіпті, Жатыр быт-шыт сол қайық. Көрдім жүрген жігітті Көрінгенге *қол жайып* (С.Мәуленов, Шығ.).

Қол жалғап жіберші. *Керек заттың қасына жақын тұрған кісіге нәрсені алып беріп, не көмектесіп жіберші деген өтінішті сыпайылап, жеңілетін жеткізудің түрі.* – Шеше, шеше! – Ана түйенің бұйдасына *қол жалғап жіберші*, – дейді Ерназар (Қаз. ертег.).

Қол жеткізді. *Ойлаған мұратына, мақсатына жетті.* Жастардың ғылым, білімге ден қойып, спорт саласында да бет бұруы елеулі жетістіктерге *қол жеткізді* («Егемен Қазақстан»).

Қол жеткізу. *Жүзеге асыру, мақсатқа жету, орындау.* Бізге шын мәнінде ұлттық мемлекет емес, мемлекеттік ұлт (государство-нация) керек. Мемлекеттік ұлт болуға *қол жеткізудіміз* керек («Қаз. әдеб.»).

Қол жеткісіз. *Қол жетпейтін, қолға түспейтін, алыстағы, қиядағы.* Қой бағып, торсық емген топыраштар Бұ күнде *қол жеткісіз* аспан болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қол жетпеді. *Дегеніне, діттегеніне жете алмады, арманы орындалмады.* *Қол жетпей*, тілін құрап, жалғайды деп. Оқиға бұл секілді шықса аузыңнан, Білгейсін, шашылмай, жай қалмайды деп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тез, бұлбұл, мұңды дауыс, сиқыр тілдім, Дәрменді қалың дертке сенен білдім. Қылмасаң бір мейірім, сорлы пендең Қайғыдан *қолым жетпей*, міне, өлдім! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұсынса

қол жетпейді сермегенге, Алланың не қайла бар бермегенге?! Ауызбенен айтқан сөз бола ма екен, Қолмен ұстап, көзімен көрмегенге?! (Шал ақын, Өленд.).

Қол жетпейтін. *Алыс, мұнартқан, қол жеткісіз.* Сен менің *қол жетпейтін* қиялым ең, Барынша бар нұрынды құя білген. Сұр бұлттың сығаласаң арасынан, Қымсынып талай-талай ұялып ем (М.Мақатаев, Шығ.). Жыры да албырт, Күйі барлық арманды, Жалпағынан басам дейді жалғанды. Ұшсам дейді көз жетпейтін биікке, Құшсам дейді *қол жетпейтін* тауларды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қол жетпес. *Қолдың жетуі қиын, арман болған.* Мен дағы көп есіттім жастық назын, *Қол жетпеске* қол созар бар ма ылажын. «Боламын мен» жүргенде болат қайтып, Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім (Абай, Тол. жин.). Шешеге де тартпаған бір мінезі, Күлімдеп күн сәулесі жарқын жүзі. Көкпен түскен көуһардай көзді ұялтқан, *Қол жетпес* күнсұлуың нағыз өзі (С.Торайғыров, Шығ.).

Қол [қолы] жетті. *Бір нәрсеге ие болды, арманы орындалды, дегеніне жетті.* Қой әрі, қылымсымай, Түрбектей жігітке *қолдарың жетсе* берсе жаман болмас (М.Иманжанов, Шығ.). Былтыр ол «би болсам» деп арман етті, Сойыс қып, елге шауып, ақша төкті. Біреудің арқасында беделді боп би болды. Жеззнакке *қолы жетті* (С.Торайғыров, Шығ.). – Енді міне, осы ат-арбаға *қол жетіп*, ел аралап, жұрт көріп жүрмін (Б.Тілегенов, Аққайнар). Бұл екеуі қолынан келген ісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса, орны төрде, майлы атқа, майлы етке *қолы жетеді* (Абай, Шығ.).

Қол жуды болды. *Бар нәрседен жұрдай болды, дәнеңе қалмады.* Жұтқа төтеп бергенге не жетсін, *қол жуды болмаған* әбден абзал (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Малдан *қол жуды болған* Мәди, қонақасыны ешкімнен сұрамастан Қақабайдың қорасынан ұстап әкеп соя береді (Ә.Бектасов, Мәди).

Қол жұмсады. *Ұрды, соқты, қуш көрсетті.* – Тобықты *қол жұмса* са, сен де қайрат етер қауқарың бар жұртсың (М.Әуезов, Танд. шығ.). Аман екеуі тіпті қатты ойнайды. Жеңіліп бара жатса, Нұрғали *қол жұмсайды* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қол жүгіртті. *Қолын сумаң-сумаң еткізді, әр жерін бір ұстады.* Баласы ыржаң қағып, өзінен-өзі мәз болып, келіншектің әр жеріне *қол жүгіртіп*, мазасын алып тұр екен (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қол жүрді. а) *Сәті түсті, орайы келді.* Тәржіма орысшадан еттім көбін, Оп-оңай келмесе де маған тегін. Жазғаным қалам жөнге көнгенінше, *Қол жұрп* осыған-ақ келіп едім (Б.Өтетілеуов, Өленд.). ә) с ө й л. *Карта ойыны т.с.с. ойыншының қтуы, жеңіске жетуі.*

Қол көрді. а) *Дұрыс санады, ыңғайлысы, дұрысы осы болар деп ойлады.* ә) с ө й л. *Карта ойынын ойнады.* Қане, *қол көр еміз* бе (Ауызекі).

Қол көтерді. а) п а р а л и н г в. *Мойынсыңганды, бағыңганды, тізе бүккенді, берілгенді екі қолын төбесінен жоғары көтеріп білдіретін қимыл ишарат.* – Көтер қолдарыңды, – деген дауысқа Ботақөзде, жігіттерде *қолдарын көтерді* (С.Мұқанов, Ботагөз.). ә) р е с м и. паралингв. *Жиналыс, мәжіліс т.с.с. қабылданған ұсыныс, қаулыны мақұлдағанды, келіскенді бір қолын жоғары көтеріп білдіретін қимыл ишарат.* Қарсы *көтерген қол* жоқ!.. Сонымен, баланың есімі: «Өзеркін» болды!.. – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Тоғжановқа қарсы *қол көтерт - к е н* мен емеспін (С.Мұқанов, Есею жыл.). б) *Ұрды, соқты, қол жұмсады.* Ізбасар ұстай алды қолынан. Жақыптың ағайындары үш-төрт жігіт орындарынан дүрдіе тұрысты. Тоқабай *қол көтерсе-ақ*, бас салғалы тұр (Ф.Мұстафин, Шығ.). Содан кейін Найманнан Серікпай, Керейден Бегеш болып, Оразбайлар мен Әбенге, Жігітектерге билік кесіп айтады. Абайға *қол көтергендері* үшін 100 түйе айып кеседі (М.Әуезов, Шығ.). Киеліге *қол көтер - г е н* жолығады бөгетке, Сауап бопты ойсыз, арсыз төбетке, – депті ұлым адам бойын дүлей ыза буып, қасарып, Досын аңсап, жанарына жас алып. Тіршіліктің иірімді неге мұнша көп еді, Арың өлсе төнің қатар өледі?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). в) с ө й л. *Такси тоқтату үшін қолын шошайтты.*

Қол көтеру. *Ұру, қиш көрсету.* Бірақ қарауылшылар не оған бата алмады, не әйелге *қол көтеруді* өздеріне ар көрді, қалайда өте берді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қол қағысты. *Ант етісті, серттесті.* Алла хақы деген соң амал да жоқ, Барайын деп уәде етіп *қол қағысты* (Абай, Тол. жин.). Бұдан саған келіп кетері шамалы екен ғой, шамасы. *Қол қағысқан* серт, айтылған ант қайда? (А.Хангелдин, Фани.).

Қол қатты. *Қол жұмсады, ұрды, соқты.* – Рас айтам, – деді Шоқан шегелеген дауыспен. Нанбасаң, *қол қатты* п көр! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). Сыртта тұрған қазақ жігіт-

тері білменгі, білсе де Мәмбетке *қол қат* а алмапты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әйтсе де еркектігі ұстап, дауыс көтеріп, *қол қатқан* жоқ (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Қол қимылын істеп жіберу. *Ұру, соғу.* Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, *қол қимылын істеп жіберуді* Әбен мен Жігіттерге тапсырады (М.Әуезов, Шығ.).

Қол қойды. а) *Қағазға жазылғандарды растау үшін соңына қолтаңбасын қалдырды.* Ант қағазға Әбілхайырмен бірге *қол қойған* бүтін Кіші жүз бен бір бөлек Орта жүз деп айту қата. Ант беруші Қошқарұлы Жәнібек, Бөкенбай секілді батырлар, осылардың соңына ерген азғана елдің өкілдері (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жаңағыдай топтардың бірге жазған, *қол қойған*, бармақ басқан, таңбалар салған приговор қағаздары бір-ақ күн бойында «Әзімова Мөкеннің ісін» толықтыра берді (М.Әуезов, Шығ.). Әлепат шал әлі де борбайлады, Ұнамайды жігіттің тоңды ойғаны. Дүниені өткізу әктісіне, Қасарысып, қыңыр шал *қол қой - м а д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Бір жұмысқа кірісті, істеп тастауға бел байлады.* *Қол қойып* бөрі жауыздар, Әбдіғапар доңызға Астыртын хабар жіберді (О.Шипин, Дастан.). Қаз-қатар тұра қалған жұрт егінді баулауға *қол қойды* (С.Мұқанов, Шығ.). Екеуі де қанжарға *қолды қойды*, Аянбасқа бекітіп алады ойды. Ыза-менен біреуінің басын жойды, Суырған улы қанжар не қылса (Ақылбай Құнанбаев, Шығ.). в) *Мойындады, көзі жетті, сенді.* – Апалайдың шын жігіт екендігіне мен сол жерде *қол қойдым* (Б.Майлин, Шығ.). *Қол қойдым* осы қыздың данасына, Көздеріңмен көрмесең нанасың ба? Алдап айтқан сөзіне аңқау басым, Андамай бардым жетіп дәл қасына (Айтыс).

Қол қойылды. р е с м и. *Бекітілді, расталды.* Өйткені қазіргі тұрпаттағы ТМД-ның құрылуын жария еткен тарихи құжаттарға Алматы қаласында *қол қойылған* болатын («Егемен Қазақстан»).

Қол қою. р е с м и. *Белгілі бір құжат мәтініне жауапты, қатысы бар құзырлы адамның қолтаңбасын жазуы.* Сенат депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналады және он күннің ішінде Президенттің *қол қоюына* беріледі (ҚР Конституциясы). Барлық айтылар жайлар айтылып, енді қол қоярға келгенде Ұржар штабының бастығы Романенко Аяқөз жайын сөйлемей, бүгін облыс туын алып отырған Шар жайын

сөйлеп, көңілін сол жаққа ғана салып отыр. *Қол қояғад* асыққан жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Қол қуатты болсын! алғыс. *Шөп шабу, орақ ору тәрізді жұмыс үстінде айтылатын ізгі тілек.* – Жігіттер, іске сәт, *қол қуатты болсын*, – деді Сағи қарт бір топ шалғышыларға! (Ауызекі).

Қол [екі қолын] қусырды. а) паралингв. *Тағзым етіп, құлшылық еткенді, құлдық ұрғанды, екі қолын айқастыра қарынан ұстап білдіретін қимыл ишарат.* Балыққа шал келеді қайтып тағы, Кемпірдің мұң-мүддесін айтып тағы. Тағзыммен *қол қусырып*, арыз айтып, «Азапты келдім, – деді, – тартып тағы» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көкекбай *қолын қусырып*, басын еңкейтіп, сәлем беріп кіреді. Тұқырындап етігін тастап, тізесімен жорғалап болысқа қол береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаймағы бұзылмаған қайран дінім, Қаймағың быт-шыт болды қайдан бүгін?! Құбылаға бет алып *қол қусырып*, Сәждеге бас қоятын қайда күнім? (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Ізет қылды, кішілік етті. Екі қолын қусырып*, Үлкенге қызмет қылады. Әдепті демей не дейміз, Жақсыдан ақыл білген соң (XVII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қойын сойып, *қолдарын қусырды* да, Дұшпандарын жіберді ту сыртына. Қақпа бола алмаған қайран елге, Қауқары жоқ күндерің құрсын мына! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қол қусырып отырды. *Еш нәрсе істемей босқа, текке отырды.* Ана: – Тұрған шақта шыбын жаным кеудеде, *Қол қусырып*, *отырамын* мен неге? Анау жылы әдейі іздеп бардым мен Орынборға – өзің жатқан бөлмеңе (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Олар қыс бойы үйде *қол қусырып отырып*, жұмысқа жаңа ғана орналасқан («Лен. жас»).

Қол құрал-саймандары. ә с к. Әскерлер *ұрыста өзіне окоп қазып және бекіністер жабдықтауға байланысты инженерлік жұмыстар жүргізетін құрал-саймандар.* Алып жүретін *қол құрал-саймандары* ұрыс жабдықтарының құрамына кіреді және сарбаздардың белінде жүреді. Ол өзін окопта жасыру, бүркемелеу, бақылау мен атқылау жағдайын жақсарту үшін жерді тазалау және басқа да инженерлік жұмыстар үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қолмен жазылған. с ө й л. *Мәшинке не компьютер арқылы емес, қаламмен, қарындашпен, өз қолынан жазылған.* ≈ *Қолмен жазылған* қағаздар.

Қолмен қойғандай. *Дәл, нақтылы.* – Ақа, менің көкейімдегіні қалай білдіңіз. Сұрамай-ақ *қолмен қойғандай* сөйледіңіз ғой (М.Мырзақұлов, Ақық). Соңғы операциядан шыққан бөлшектер мінсіз. Тесігі, ойығы, қыры – бәрі-бәрі *қолмен қойғандай* («Соң. Қаз.»).

Қолмен тікті. *Киімді т.с.с. ісмәшinesімен емес, қол инеге жіп сабақтап алып тікті.* Мен бәрін өзін *қолмен тігемін* (Ауызекі).

Қолмен істегенді мойныңмен көтер. *Жасаған қылмыстың, жамандықтың жазасын тарту керек деген мағынада.*

Қол пулеметі. ә с к. *Мотоатқыштар бөлімінің қарсыластың жақын не орташа қашықтықтағы (800 м-ге дейін) адам күшін немесе атыс құралдарын дәл көздеп атуға арналған қаруы.*

Қол [қолы] тимеді [босамады]. *Уақыт болмады; қолы босамады, мұршасы келмеді.* – Бүгін тамақ ішуге де *қолым тимеді*. Қонақтарды шығарып салуға Сәуленің *қолы тимеді* («Лен. жас»). Оның таң атқаннан бастап, үлкен кіші демей, шешуі күтпейтін толып жатқан жұмыстан *қолы бір босамады* (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Қол салды. а) *Зорлық-зомбылық етті, қиш көрсетті, азаптады.* Қоңыр үй құры томсарып, Тіксіне қалды үндемей, Бөрі топ қынға *қол салып*, Зәр шаша кірді: «Тұр, кедей!» (М.Мақатаев, Шығ.). Бұқара қозғалысы, әуелі танып келіп, Құнанбайдың өзіне *қол салды* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Айуандығы асқан жауыздар, жазықсыз елге *қол салып*, Қатын, бала қырылды (Жамбыл, Шығ.). ә) *Бір істі бастады, қолға алды.* Өміріне, бетіне дақ түспеген Ақбұйраттың алдындағы қара топырақ кең жазыққа бірінші рет «Қосшы» мүшелері *қол салды* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). б) *Ұрлады, жымқырды, сұғанақтық етті.* Ол заводөніміне *қол салып* отырған төртеудің екеуінен құтылды (Қ.Исабаев, Жолдас.). Ол үш жылқысына да *қол салып* отыр (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). в) *Төсекте жатқан әйелдің қойнына барды.* Нұртайдың қырқын бермей жатып, ас үйде ұйықтаған Күнтайға ол түнде кеп *қол салды* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сарыбала ұйықтай алмай қойған соң, ақыры *қол салды* Әсияға (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). г) *жерг. Қол қойды.* Сен документке *қол салдың ба?* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қол сермеді. *Бір нәрсеге қмтылды, қол созды.* Қыздырып Күн, ойлауға ерік бермеді,

Мал шулап, ойларымды еп көрмеді. «Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын!» – Тапта енді жоқ ойды деп *қол сермеді* (М.Жұмабаев, Шығ.). Талпынып *қол сермедім* ұшқан құсқа, Болса да жетер ме деп қолым қысқа (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Ауыл кеткен сайын, «Қарағым, шырағым!» Деген сайын өнеуі аулына таянып келе жатқандағы, өзінен-өзі именген, өзін ит тиген астай көріп жиренген, дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге *қол серметкен* қалың ой, ауыр сезімдер бірге-бірге алыстап, үстін тот басып, ұмытылып бара жатқандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қол соғу. а) *Қол шапалақтау, алақан ұру.* *Қол соғу* мен айғайға қайырылмаған әншіні бір көруге ынтыққан жұрт, аяғымен еденді тепкілесті («Лен. жас»). ә) а у ы с. *Құптау, разы болу, көтермелеу.* Космосты игерудің пионері Гагаринге күллі жаһан *қол соғуда* (С.Сейітов, Жылдар.).

Қол соғысты. *Бір нәрсеге уәделесті, келісті; серттесті.* Құп деп қосшы жігітпен Шоқан *қол соғысыпты*. Шоқан уәдесін орындапты («Қаз. әдеб.»). – Әкел қолыңды! Екеуіміз *қол соғыстық*. Мен үйге қайттым («Қаз. әдеб.»).

Қол созарлық. *Көмек қолын сұрайтындай.* Болармын нағып ырза туысыма, Туыппын таршылықтың уысында. Шамам жоқ жан-жағыма *қол созарлық*, Тар көрдің тығылғандай қуысына (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қол созды. а) *Талтынды, ұмтылды, дәмегөй болды.* Бір бүкір ортасында, сол қозғалмас, Жалынып еш адамға *қолын созба*с. Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды, Екі көзден от жанған не қылған жас (Абай, Тол. жин.). Келер ме өздігінен бізді іздеп, *Қол созып* ұмтылмаймыз мағрифатқа хүнерлі халықтардан өрнек алып, Кел енді, бұл ғадетті тасталықта! (М.Дулатов, Шығ.). Мынау *қолым*, Қаракөз, саған *созған*, Махабаттың жүректе оты қозған. От жалындай көзіме көрінеді, Желбіреген көйлегің берен боздан (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Жәрдем етті, көмек берді.* Жайшылықта бәрі дос. Қиындықта *қол созбайды* (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Мен келдім жәрдем *қолын созайын*деп, Естіліп құлағыма зарлағаның (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Қол соқты. а) *Қол шапалақтады, алақан ұрды.* Колхозшылар шатыр-шұтыр *қол соғып* жіберді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Ду *қол соғып*, отырғандар залды жаңғырықтырып жіберді (М.Қаратаев, Далада.). ә) а у ы с. *Құптады, қолдады, қостады.* Жиналған жұрт қарт ананың сөзін қостап, *қол соқты* (С.Омаров, Әңгім.).

Қолсұғу. *Біреудің ісіне араласу, сұғанақтау.* Әркімнің жеке өміріне *қол сұғылмауына*, өзінің және отбасының құпиясы болуына, арнамысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар (ҚР Конституциясы). Әрбір оқытушының жеке пәніне *қол сұғу*, билік жүргізу басталды (С.Еркебаев, Алғашқы.).

Қол сұқпаушылық. с ө й л. *Талан-таражға салмаушылық.* Алаш партиясының бағдарламасында төмендегідей либералдық құндылықтарға қолдау көрсетілген: теңқұқылық; тұлғаның еркіндігінің сақталуы; тұрғын үйге *қол сұқпаушылық*, кінәлі екендігін дәлелдеу керектігі; «жиналыстың, бірлестік құрудың, сөздің, газет, кітап шығарудың еркіндігі» («Егемен Қазақстан»).

Қол сұқты. а) *Талан-таражға салды, сұғанақтық етті, ұрлады.* – Атасы, байбаламды қойыңыз, – дейді анау. – Балаңыз үкімет дүниесіне *қол сұқты* (З.Иманбаев, Солма. гүл). Сұлтанның көпшіліктің дүниесіне *қол сұғып*, озбырлық жасауға жаны қас («Қаз. әдеб.»). ә) *Біреудің ішкі ісіне араласты, билік айтты.* – Иә, бұл өте бір қиын жағдай. Дегенмен, олар әзір қорылдай тұрсын, ерлі-зайыптылардың ішкі жұмысына *қол сұқпай-ақ* қоя тұралық (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Қол тапсырды. а) к ө н е. *Жақтады; дауыс беріп сайлады.* Өз бабам Сырман сері, қарадан хан, Пір тұтып, *қол тапсырған* талай адам. Қожа да құлы емес пе бір Құдайдың? Сөйлемге тұрпайы сөз олай маған! (Айтыс). ә) *Бас иді, тәуіп етті.* – Ия, мен Мекеге барып, қажыға *қол тапсырып* қайтқам жоқ па? – деді Асқар (З.Шашкин, Теміртау). Мұхит-екең алпыстан асқан соң, бұрынғының шалдарының жолын қуып, ишанға *қол тапсырып* сопы болыпты (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит).

Қол тартпады. *Қашпады, істей берді.* Олжабай бұдан кейінгі жылдардың да егіс жұмысы мен егін орағынан *қол тартып* көрген жоқ («Лен. жас»).

Қол терісі сойылды. *Бейнет шекті, азаптанды.* Көп қасірет көрдім мен Табандарым ойылып, *Қол терілерім сойылып* (Батырлар жыры).

Қол тигізбеді. а) *Еш нәрсесіне тимеді, орнынан қозғамалды.* Қанат стол үстінде жатқан інісінің заттарына *қол тигізбеді* («Лен. жас»). ә) *Ұрмады, соқпады, ренжітпеді.* Сенің малайың емес, Шәкеннің малайымын. Сен түгіл Шәкен де әлі *қол тигізген жоқ* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Қол тигізбейді. *Зар қақсап ауырды.* Белдің шаншуы кейде екі санға да, шек пен кіндік түбіне де, дәреттік ағзаларға да шабады. Мұндайда беліне *қ о л т и г і з б е й д і* («Лен. жас»).

Қол тимеген. *Ешкім әлі кірісе қоймаған, істелмеген.* Ол кезде қазақ арасынан әлі ешкімнің көзі түсіп, *қ о л ы т и м е г е н* Шоқан мен Абай жөніндегі архив материалдарын жазып алып, жинай жүрген (Ә.Жәмішев, Дала.).

Қол тұсау болды. *Бозет жасады, кедергі болды.* Тағы да сұлтандар бүлігі *қ о л т ұ с а у* болды. Болат хан қаза тапқан соң, сонау алтын тақ дөмегөй көңілдердің көз құртына айналды. Сардар ақылы тыңдалмады. Тінгі сардарды елемеуге айналды. Әбілқайыр еріксіз бармақ тістеді (С.Сматаев, Елім-ай).

Қол ұрды. *Қол шапалақтады, қошемет көрсетті.* Не дерін енді кәзір білмей тұрды, Ерлікке жер көрмеген бұл сықылды, Мәз болып ұрпағының айбатына Әділет қошеметпен *қ о л ы н ұ р д ы* (Қ.Сатыбалдин, Әлия).

Қол ұстасты. а) *Қатар келе жатқан не тұрған екі және одан көп адам бірінің алақанын біріне қапсырып, саусақтарымен қысып, басты.* Көз алдында жер мен аспан дөңгелеп, Зуылдайтын, дуылдайтын жер керек, Қарағайлар – *қ о л ұ с т а с қ а н* баладай Тау басына ұмтылады өрмелеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Егер жұмыр жердегі барлық бала *қ о л ұ с т а с с а* жер шарын түгел орап шыға аларды деймін мен (С.Бердіқұлов, Пердесіз көңіл). Жаңағы ат соған қарай алып қашқан, Үстіне келіп қаппын мен ұқпастан, Жетектеп мені әкетті қайран жарым, Баяғы күндерімдей *қ о л ұ с т а с қ а н* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). ә) *Бірікті, тізе қосты.* Жөтелді сәл жанында тұнып өлең, Сосын айтты: – Жақсы-ау деп ұлы деген, Тұрсам ба деп тұғырда түлеп жүрмін, *Қ о л ұ с т а с ы п* мықтының біріменен (С.Мәуленов, Алыс кет.). 1916 жылғы бұл көтеріліс Жетісуды мекендеген қазақ, қырғыз, ұйғыр, дүнген еңбекшілерінің *қ о л ұ с т а с ы п*, азаттық үшін күрескен халықтар қозғалысына айналды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Құрбыңмен *қ о л д ы ұ с т а с ы п*, Биікке шықтың екеуің. Сезесің сонда, тұстасым, Сүюдің қандай екенін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). б) *Өмірлік жар болды, үйленді.* Балдырғанмен бастасып, Сұлуден *қ о л ұ с т а с ы п*, Жас ұланмен жолдас боп, Жас қайыңды қолға алып, Баланы сүйіп бір қанып, Жолаушымен мұндас боп, Мен де тезірек өлейін, Әлі жасын демейін, Балқиды жаным бір күйге (М.Жұмабаев, Шығ.). Кел, құрбым, қосылып бір ән салалық, ырғағын

туар әннің бір қарайық, Жолы ауыр болсадағы шалғай-шалыс, Қаласаң *қ о л ұ с т а с а* бір барайық (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). қ) *Қ о л ұ с т а с ы п* босағадан бірге аттап, Бәріміз де отау тігіп, жар сүйдік (Т.Рахимов, Он сегіз.). в) *Қыз бен жігіттің бірін-бірі жақсы көруін, қимауын көрсетеді.* Жүруші ед, *қ о л ұ с т а с ы п* күн батқанша, Көшесін күзетуші ед таң атқанша. Сүйгенін қанша сөйлей ұқтыра алмай, Мұртына күректей боп мұз қатқанша (М.Жұмабаев, Шығ.). г) *Айырылмады, біте қайнасты.* Тек бір шарт болсын: әдебиет һәр қашан тұрмыстан айрылмай, *қ о л ұ с т а с ы п* бірге кетсін («Қазақ»). ғ) *Айырылмастай болды, бірге кетті.* Өмірмен тәтті қоштасып, Өліммен *қ о л ұ с т а с ы п*, Үстіме топырақ үюлі, Суық көрде көмүлі, Қара жерді құшақтап Жатқанымда мен сорлы, Мені есіне кім алар?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қол ұстастырды. *Өмірлік серік қылдырды, үйлендірді, бірге жүргізді.* Көктем күндерінен басталған балауса сезім Жандос пен Жөнияны *қ о л ұ с т а с т ы р ы п*, арман жолына бірге аттандырады («Қазақст. әйелдері»). Енді бақытты болыңдар, – деп Асыл екеумізді *қ о л ұ с т а т т ы р д ы* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Қол ұстасу. *Тіл табысу, араласу, білісу.* Берегірек келгесін «Он жылдың жемісі», «Тоғыз жылғы олжа», «Бай мен комсомол», «Жалғыз құлдықтағы әйелдер мектебі», тағы осындай тақырыптарға жазып, көпшілікпен *қ о л ұ с т а с у ғ а* тырысты (М.Әуезов, Шығ.).

Қол ұстау. э т н. *Күйеу жігіттің қалыңдығының ұзатылар тойынан бұрын, қыз ауылына ұрын барып, жастар бас қосқан жиын-тойдан кейін қалыңдығымен кездесуінде қыз жеңгелеріне беретін кәдесі.* Абайдың бұл келісі ұрын келу, жыртыс сала келу, кейде есік көре келу, *қ о л ұ с т а у* деп те аталады (М.Әуезов, Шығ.).

Қол ұшын берді [ұсынды]. *Қолғабыс етті, көмек көрсетті, жәрдемдесті.* Бұзып-жарып қамалын адамдардың, *Қ о л ұ ш ы н б е р і п* оған бара алмадым. Келісіп аяғымды басқан жанмен, Борышымды азаматтық төмамдадым (М.Мақатаев, Шығ.). Енді мақтаның алғашқы теріміне он күн өтсе де *қ о л ұ с ы н ғ а н* адам жоқ (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). «...Алматыда жылы ниет көрсеткен, *қ о л ұ ш ы н ұ с ы н ғ а н* ғалым табылмады десем ол не айтар екен» деп ойланып келе жатты (Е.Оразаков, Дәрігер.). Солардың Ер Исатай соңғысындай, Жайықтың арнасына толды судай, Нарыннан қаулап шықты қарағайдай, Ханыңа қара түгіл *қ о л ұ с ы н б а й* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қол ұшын тигізбеді. *Ешбір істі істемеді, жәрдем етмеді.* Қоғам жұмысына қол ұшында тигізбеді (З.Қабдолов, Жалын).

Қол үзді. а) *Тастады, қымтты.* Абай әкемен шек ажырасып, оның қабағына қарайламайтын болған кезде, қол ұзіп кеткен орыс тіліне қайта оралды (Т.Әлімқұлов, Абай). Тірліктен талай қол ұздім, От болып кейде маздадым, Арқырап ұшқан поездың Астына түсе жаздадым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Оқи бер ауыл бар деп алаңдамай, Алға түс, артта қалып шабандардай. Қол ұзбе, тастап кетпе орта жолда, Қайтпа елге ілім жолын төмамдамай (О.Шипин, Дастан). ә) *Алыстады, араласы үзілді.* Өзімді қоршаған адамдардан, жолдас-жоралардан да қол үзе бастағандаймын. Олар маған таңырқай қарасып, өзара сөз қылатын сияқты (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). Мен елден ерте қол ұздім (С.Талжанов, Қайып қарт.). – Я, әке-шешеден ерте қол ұздім, – деді Жақыпбек (М.Иманжанов, Көк белес). б) *Байланыстан айырылды, қатынаспады.* Ал алғаш бұл бағытқа кейбір өз саясаткерлеріміз кері пікір білдіріп, «екі кеменің құйрығын ұстаған суға кетеді» деп ер-тоқымдарын бауырларына алып тулаған. Қазір Қытайдан қол үзгеніміз жоқ, Ресеймен иық тірестіріп әңгіме-дүкен құрып отырмыз. Арада өткен керімсал жылдар осындай ақпар алып келді («Жас Алаш»). в) *Ұмытты, қайта сөз қылмады.* Біз 1886 жылдың өлеңдеріне айрықша көп тоқтадық. Себебі, өз заманына да, біздің дәуірімізге де Абайды қадірлі дана, анық классик етіп танытатын ақындық жолдың нақтылы арналары осы жылда салынған. Бұдан былайғы жылдардың шығармаларында Абай жаңағы аталған төрт сала тақырыптардан қол ұзіп кетпейді (М.Әуезов, Шығ.). Құдайберген оқып жүрген жылдарының өзінде де зерттеу жұмыстарынан қол үзген емес (М.Әуезов, Шығ.).

Қол шапалақтады. п а р а л и н г в. *Алақандарын бір-біріне ұрып разы болғанды, әсерленгенді; қарсы болғанды білдіретін қимыл ишарат.* Жұрт қол шапалақтап, жер тепкілеп отырып алды (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.). Тынышталып, сөзге ынта қойған халық, кенет жол көтерілгендей дүрліге қол шапалақтап, уралап айқайлады (А.Жақсыбаев, Бозарал).

Қол шоқпар болды. Қолшоқпар болды. *Біреудің сойылын соқты, жоғын жоқтады.* Енді міне, топас ойлы Бұрындықтың қол шоқпары болып жүргені (І.Есенберлин, Алмас.). Ол жа-

уыз топтың Ақанға, әділет пен шындыққа қарсы көтерген қол шоқпары болып кететін де кезі бар (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

Қол шығыр. *Тереңнен су т.б. сұйықтарды тартып шығаратын айналма білек ағаш.* Өткен ғасырдың 70-жылдарында орыс инженерлері Баку кәсіпшілігіндегі бұрғышылардың ауыр еңбегін жеңілдету мақсатымен қол шығырын бұмен жасайтын лебедкаға айналдырды (М.Маташев, Қара алтын.).

Қол шығырлы. *Қол шығыры бар.* Төбесіне соқа-сайман қойылған немесе шөп үйілген жатаған үй, қол шығырлы құдық байқалады («Лен. жас»).

Қолы алдына сыймады. *Не істерін білмеді, жалықты.* Мырзаның әйелі қазан басына бармайды. «Ас басындағылар байқамаған ғой», – деді Жақып. «Сонда ол әйел не істейді, қолы алдына қалай сыяды», – деді Айша (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қолы ауыр. *Басты ісі нәтижесіз, ісінің орайы келмейді деген мағынада.*

Қолы ашық [жазық]. *Мырза, жомарт, берген.* Бойдақ кезінде қолы ашық, қалтасы тесік жігіттердің көбі-ақ үйленген бойда сараң тарта береді (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Көкесі жалған сөйлеуді білмеген. Айтса – орындаған. Қолы ашық, жомарт болған («Лен. жас»). Көрші-қолаң, асшы, малшылардың... маңына үйірілуіне қарағанда, қолы жазық кені, би тоқал бола бастағаны байқалады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қолы ашылды. *Ештеңесін аямай жұмсады.* Кісінің кісілігі сыналатын жерде қолы ашылып, барын аямай тістесіп ұстап отырған азғана дәулетті лақ еткізіп төге салатын жомарт еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қолы бармады. *Батылы жетпеді, дәті шыдамады.* – Ойпырмай, өз баласын өлтіруге қалай қолы барды екен? – деді біреу алғаш үн шығарып (Ж.Арыстанов, Таңд. шығ.). Атыңды жаздым, жаным, хатқа салмай Атауға тіл келгенмен, қолым бармай – Өзіңнің ол жағдайды ішің білер, Неліктен отырғаным атай алмай (Үш ғасыр.).

Қолы берекелі. *Не жасаса да, бәріне жетімді, тойымды етіп жасайды деген мағынада.*

Қолы бос [бостық]. а) *Бір нәрсені істеуге бос уақыты болды, қолы тиді.* Білгенге жол бос, Болсайшы қол бос, Талантың дәмін татуға. Білмеген соқыр Қайғысыз отыр Тамағы тойса жатуға (Абай, Тол. жин.). Көңілдің қоштығы Ол оның достығы. Барар ем қолымның

болмады *б о с т ы ғ ы* (Абай, Тол. жин.). Ел аралап жүріп, кішкене бала күннен соң көрмеген елдің қыстыгүнгі өмірін көру, мезгілімен тауға шығып, аңшыларға еру. Содан *қ о л ы б о с* уақытта қисыны келсе, әрине, кітап оқу еді. Бұл ниеттерінің бәрін ашып айтпайтын (М.Әуезов, Шығ.). *ә) Істейтін іс жоқ, тек жүрген, еріккен.* Ол кезде алысқа топтанып аттанып, бейнетті қиын жол көріп, соғыста болу ескі батырлықтың сарқытындай көрініп, ел ішінде *қ о л ы б о с* жүріп, желік іздеген бозбалаға ең қызықты істің біріндей болыпты, тіпті жауынгерлік, өнерлілік саналыпты (М.Әуезов, Шығ.). Тек жетіскен үйлерден шыққан *қ о л ы б о с*, еріккен қыз-келіншек екіден-үштен қосылып қалжыңдасып, күлісіп-сынқылдасып, су жаққа барып, біресе топтанып ойнап, дөң асып кетіп жатыр (М.Әуезов, Шығ.).

Қолы босады [тиді, қалт етті]. *Бос уақыты болды. Қ о л б о с а п*, сәл тыным, тыныштық алар кез болса, Сейіт Абайдың өнін қоңырлатып үн қосып айта береді (М.Әуезов, Шығ.) *Қ о л ы б о с а п* кетсе, машинасын әурелейтін Федя қолына шүберек алып, машинаның капотын сүрткілеп жатыр (Т.Ахтанов, Шығ.).

Қолы босыды. *к ө н е. Қолы босады.* «Жылына пәлен сомға жалдадым» деп, Күні-түні балаларын оқытмақта. Отырса молда сордың *қ о л ы б о с ы п*, Бір іске ептен қана жұмсамақта (М.Дулатов, Шығ.).

Қолы біледі. *Қолының шеберлігі бар.* Мұным өтірік енді. Ондағы қулығым айналымы аз, көмеіі тарлау пешті *қ о л ы б і л е т і н* адамға қайта қалатып алу (Р.Токтаров, Шығ.).

Қолы епті [епсек]. *Іске шебер, икемді.* Көршілес орыс еліне арнайы елші жіберіп, көзі қарақты, *қ о л ы е п т і*, елшілер алдырыңыз (С.Омаров, Өмір.). *Қ о л ы е п т і*, шебер, машина винтиктерін жақсы меңгерген жан (Е.Оразақов, Дәрігер.). Шекердің айтуынша, мұрнының да «дәнеңкесі жоқ», *қ о л ы* да «*е п с е к*», өзі де оны-мұныға «епті», мойны да «сұңғақ», өңі де «ақ құба» жігіт боп шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қолы жеңіл. *а) Істеген ісі оңға басатын, сәті түсетін.* Сәкеннің *қ о л ы жеңіл*, шипалы, сен де, біз де бұл сыннан сүрінбей өтеміз («Қаз. әдеб.»). *ә) Саудасы тез жүріп кететін, жеңіл қолды (адам).*

Қолы жетті. *а) Ие болды.* Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса, орны төрде, майлы атқа, майлы етке *қ о л ы ж е т п е д і* (Абай, Тол. жин.). Көп

жерге *қ о л ы м ж е т т і* жетем демей, Жастықта жаным менің екен кедей. Тек ойдан ауырласын менің басым, Ешкімнің басы құсап секеңдемей (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Таудан ұмтылып шыққан тарланым, Саған ұсынсам *қ о л ы м ж е т е р ме?* (Махамбет, Өленд.). *ә) Арманда қалмады, дегеніне ие болды.* Сөйтіп барып біріне-бірі теңдік, жаны туысқан жақындық себепті анық бұйырылған адамдар тірлік талқысының себебінен қосыла алмай, қоса күңіреніп, қапыда кетеді. Сөйтіп, жақсы Татьянаға жақсы Онегиннің *қ о л ы ж е т п е й* қалады («Қаз. әдеб.»).

Қолы жүйрік. *Епті, икемді шебер.* Құлағың сак, *қ о л ы ң ж ү й р і к* жігітсің, түбі жақсы күйші сен боларсың (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Қолы кесілді. *Еш нәрсе істей алмады, мысы құрыды.* Балам, қызын алсаң, шалдың *қ о л ы к е с і л і п*, отырып қалмай ма? (Абай, Тол. жин.). Бізімізді жоғалтып, еш нәрсе істей алмай, *қ о л ы м к е с і л і п* отырғаны («Лен. жас»).

Қолы қайратты. *Күші көп, мығым, ұстағанын тытыр еткізбейтін.* Абай бір жағынан, еріксіз күліп, екіншіден, қысылып, бойын жиып алайын деп еді, денесі кесек, *қ о л ы қ а й р а т т ы* Оспан түрегеліп алып, шалқалата жығып салды (М.Әуезов, Шығ.).

Қолы қалт етсе. *Қолы сәл босап қалса. Қолы қалт етсе*, біздің үйге келеді (Ауызекі.).

Қолы қанды. *Қолы бір нәрсені істеуге үйренді, машықтанды.* Ер жасауға *қ о л ы қ а н ғ а н* шебер ұста екендігі бірден байқалады (Эксп. матер.).

Қолы қанды болу. *Атқанын түсіру, олжалы болу.* Текеш қажы, бесін намазын оқып: «Жандарлының» *қ о л ы қ а н д ы б о л у ы н*, Мәдидің қолды болуын тіледі (Ә.Әбішев, Найзағай).

Қолы қарайды. *Көп уақыт айналыспағандықтан ептілігінен айырылды.* Ол бәрін кешірген екен деп ұқпа, тек сенің *қ о л ы ң қ а р а й ы п* қала ма деп қорыққанынан істен отыр («Қаз. әдеб.»).

Қолы қарап отырмады. *Тынымсыз жұмыс істеді.* Әйтеуір, кешке дейін *қ о л ы қ а р а п о т ы р м а й д ы*, іс табылады (Т.Ахтанов, Танд.).

Қолы қатты. *а) Еш нәрсесін бермейтін, сараң.* Сақтаған осы Қаратайдың ұстазы. *Қ о л ы қ а т т ы* ауыл. Ақтың қашатын тұста байып, тілмашты өлтіретін де осылар (М.Әуезов, Шығ.). *ә) Мейірімсіз, қатал, қатаң.* Асқызыпты анау ояз Казанцев. Оның *қ о л ы қ а т т ы*. Қылышынан

қан тамып тұр (М.Әуезов, Түнгі сарын). Әрине, сол сиязда Оразбай бұрын жеген малының талайын қайта құсар еді. Оспанның қолы қатты екенін ол жақсы біледі (М.Әуезов, Шығ.). б) *Қуатты, күші көп.* Маған жұмбақ қолы қатты шал бірақ, Темір соқса, терлейтұғын балбырап Таңертеңнен кешке дейін соққанда, маған жұмбақ-талмайтыны қалжырап («Қаз. әдеб.»). Семіздігі беті-көзінен, бұғағынан діріл қағып, айқын көрініп келе жатқан Есентай, әлі де салқын ақылайтты. Аты жүйрік, [қолы қатты], қару етер жау болса, ең қатерлі дұшпан сол ғой! (М.Әуезов, Шығ.).

Қолы қолына жұқпайды [тимейді]. *Жұмысты, істі жылдам, шапшаң істейді.* Жұмыс үстінде Аққанымға көз тастасаң, қызығасың-ақ. Ақсары өңі бал-бұл жанып, қолы қолына жұқпайды («Лен. жас»). Әсіресе, ана бір орта бойлы сары жігіттің қимылы тым ерен, Қолы қолына жұқпайды («Лен. жас»). Шіркіннің қолы қолына тимей, жып-жып еткізіп тұр («Қаз. әдеб.»).

Қолы құтаймады. а) *Берекесі болмады, байымады; байлық жиналмады.* Қанша тапса да, қолы құтаймады (Абай, Тол. жин.). ө) *Қолына баласы тұрмады.* Қанша бала тусам да, қолым құтаймады (Ә.Нұрпейісов, Таңд. шығ.).

Қолы [қол] қысқа [қысқалық]. *Кедей, жарлы.* Ерте-кеш көз алдымда тұрғандайсың, Қарағым, һеш болмайды сағынбасқа. Жамалжан, талап таудай болса дағы, Тон келте, сүйгеніңнің қолы қысқа (М.Дулатов, Шығ.). Құрақпай туғаннан-ақ жарлы еді, О-дағы қолы қысқа зарлы еді. Өзі әнші, батыр, өзі сері, Намысқой, ер көңілді, арлы еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қазақ балалары оқуға ынталы болса да көбі қолы қысқалығынан тілегіне жете алмай жүр (М.Дулатов, Шығ.). ө) *Тапшы, жетімсіз, қалтасы жұқа.* Күрделі жұмыс алда тұр. Әлде де сан қилы іздену, зерттеуді керек етеді, Аудан, аурухана жағдайында кеңіте, тереңдете кірісуге қол қысқа (Е.Оразақов, Тірі мүсін.). Ол қолының қысқалығымен ғана қотанға сыйып жүрген кемпір. Егер ауқатты адамның қатыны болса, ел билеген бәйбішенің біреуі осы болар еді (С.Мұқанов, Шығ.). б) *Тамыр-танысы аз, жоқ.* Қолы қысқа, қолы ұзын дегенде нақтылы қолдың ұзын-қысқалығы сөз болмайды, кісінің біреулерге деген тигізер ықпалын түсінеміз («Қаз. әдеб.»). Талпынып қол сермедім ұшқан құсқа; болса да жетер ме деп қолым қысқа (С.Торайғыров, Шығ.).

Қолымен күл көседі. *Отымен кіріп, күлімен шықты, бар бейнетін тартты.* Ыңырсып жатып иттердей, Өткіздім қыстың ақпанын, Қолыменен күл көсеп Байдың отын жаққаным (О.Шипин, Екі дастан).

Қолымен жазды. *Мәшинке емес, қағаз, қалам арқылы тіке өзі жазды.* Осылардың ішінде «Сұлтан-ул Хаттатан» (каллиграфтар патшасы) деген атақ алған Сұлтан-али Мошхеди Әлішер кітаптарын өз қолымен нақыстап жазған (М.Әуезов, Шығ.). Жазба әдебиет болса, халықтың әлгі мәдениетке аяқ басып, араларына өнер-білімнің таралған, сөздің қадірі артқан, іштеріне белгілі ақындар, шешендер шыққан шағында, солардың қолымен жазып, яки тасқа бастырып шығарған өлеңдері, үлгілі сөздері жазба әдебиетке жатады (М.Әуезов, Шығ.).

Қолымен жазылды. *Қағаз, қалам арқылы жазылды.* Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің қолымызға Абайдың өз қолымен жазылған жазбасының бірде-бірі де жетпей отыр. Барлығы да жігіттерінің қалтасында, қойны-қонышында жүріп жоғалып біткен (М.Әуезов, Шығ.).

Қолымен жамандық істеді. *Әдейі, қасақана, өзі тіке, мақсатты түрде кесірін тигізді.* Жақсылық уағыздаған ізгі адам, Қолымен жамандықты неге істейді (Т.Әбдірахманова, Кілт).

Қолымен жасалды. *Біреулер арқылы, біреулердің тіке көмегімен іске, жүзеге асырылды.* Барлық үңгір храмдар мен жатын орындар толған неше алуан көркемөнер туындылары 900 жыл бойындағы сансыз көп монахтардың қолымен жасалған дедік (М.Әуезов, Шығ.).

Қолымен от көседі. *Біреу арқылы араздық тудырды.* Менің қолыммен от көсемек болды (М.Әуезов, Абай жолы). Бірін-бірі дос десер, Жауымның алдын тос десер, Дос қолымен от көсер! Өзі аламан отырар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қолымен істегенді [еткенді] мойнымен көтерді. *Өз құнасын өзі тартты; жұртқа ауыртпалық салмады.* Қайтесің енді. Қолыңмен істегенді мойныңмен көтересің деген осы (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Не көрсе, айыпкердің өзі көретін. «Қолы еткеннің мойны көтереді» десетін (М.Әуезов, Шығ.).

Қолымен істелді. *Біреу арқылы әдейі ұйымдастырылды.* Сол дәуірде арнаулы оқиғаның

қақ ортасында болған атакты адамдардың басынан кешкен өмір, *қолымен істелген* істің жыры болады (М.Әуезов, Шығ.).

Қолымен істеп, аузымен бұйырады. *Біреу арқылы істетеді, сойылсоғарын, айтқанын екі етпейтін адамды жұмсайды деген мағынада.* Ханнның билігінің бәрі Қарауылға көшеді. Жәңгір Қарауылдың көзімен қарап, *қолымен істеп, аузымен бұйыратын* болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Қолына алды. *Бағыт-қағу үшін өз үйіне алды, күтімге алды.* Бір жұртым сырт айналды жат елдерше, Тіріліп, қайтер еді, әкем келсе? Құрысын көмір жағып, су алмайтын, *Қолыма алар* ем-ау пәтер берсе (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қолына көшті. *Қарауына өтті, билігіне берілді.* Бір отар қоймен Жұмабек те Омардың *қолына көшті*, қысы-жазы салпақтап соның малын бақты (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қолына кірді. *Біреудің үйіне келіп тұрды; күшік күйеу болды.* «Екі жарты, бір бүтін болайық, күшік күйеу боп *қолыңа кірейін*», – дедім, Күләннің шешесіне (С.Омаров, Қайырлы.).

Қолына қалам [қағаз] алды. а) *Шығармашылық жұмыспен айналысты, өлең жазды.* Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыптап сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, ұмытылып, кейінгі шаққа жетпей қалған болу керек. Бірақ ең алғаш *қолына қалам алып* жазған «йузи - рәушаннан» бастап, осы соңғы екі өлеңге шейін жеткен Абайдың жас ақындық жолы бар екені ап-айқын сезіліп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде жай бір оймен қозғалып отырғанда *қолына қағаз, қарандаш алып*, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Хат жазды.*

Қолына қондырды [түсірді]. *Әйел етіп алды.* Өзінің қызымен тетелес он сегіздегі Тұрғынбаеваны *қолына қондырды* (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Зорға деп *қолына тусірген* сұлудың айтқанын хан екі етпеді, баруға рұқсат берді (Қаз. ертег.).

Қолынан боқ та келмейді. *Ештеңе істей алмайды, қолынан тұқ келмейді.* Сол жаманның *қолынан боқ та келмейді*. Тек, сіз екі ортада ұятқа қаларсыз («Лен. жас»).

Қолынан екі келсе, бірін қылсын! *Қолынан келгенін аямасын, тіреп тұрған аспанын тастап*

жіберсін! Аман бұдан әрі тұрмады. *Қолынан екі келсе, бірін қыл* – дегенді аңғартқан соң, топты жарып, еркін басып шығып кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). – Омайт, шіркін-ау. Қален сондай-ақ кім екен. *Қолынан екі келсе, бірін қылсын* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қолынан келген қонышынан басады. *Жалғанды жалпағанан басады, ойлағанын істейді. Қолынан келген қонышынан басады* (Мақал). Олар бірінікін жасырып, бірінікін көз көрмес, құлақ естімес жерге асырып тұрады екен. *Қолынан келеді, қонышынан басады* (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Қолынан [қолдан] келгенше. *Мүмкіндігінше, шамасынша, өз әлінше.* Жамал сағынып көрген баланың алды болған соң, ата-анасы *қолдан келгенше* әлпештеп өсіріп, жасы тоғызға жетті (М.Дулатов, Шығ.). Оның қарауына бөлінген бір топ инженермен қатар, Медетбек те *қолынан келгенінше* көмектесіп жүр (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Қолынан [түк] келмейді [келері жоқ]. *Ештеңе істей алмайды, шамасы жетпейді.* Көзінен тән жылады ағызып жас: – Жолдасым, сен айтқан сөз бәрі де рас. Бұрынғы ізбен кеттім айып етпе, Жалқаулық ата-анадан қалған мирас. *Қолымнан* келсе де, *түк келмесе* де, бола алмас бұдан былай ішкенім ас... (С.Дөңентаев, Шығ.). Былай қарасан бәрі білгіш. Қым-қиғаш киысын соғады. Не керек солардың көбінің *қолынан түк келмейді* (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Тіпті біреуі мақтанып құлшынып жатыр: өздеріңнің *қолыңнан түк келмейді*, өңкей шірік немелер! – деп, қорықтың шамасындағы, сақал-мұртын қызыл қынамен боялған, көк көзді, жуаншықтау келген тапалша жігіт (С.Шаринов, Шығ.).

Қолынан қой жарысы келмеді. *Ешбір іске қыры жоқ, ебі жоқ, сылбыр мағынасында айтылады.* Ойласам сендей жанды қай жан алған, Мен едім атағына көрмей қанған. *Қолынан қой жарысы келмей тұғын*, Жамандар құрметі кем құмарланған (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.).

Қолынан мөрі тамған. *Өнерлі, шебер, ісмер, іскер.* Мақы он екі жыл бойы ел бетін көрмей 1864 жылы мектепті бітіріп, *қолынан мөрі тамған* шебер суретші маманы болып шығады («Қаз. әдеб.»).

Қолынан намыс бермеді. *Жеңілмеді; нағыз қайсарлық көрсетті.* Тайма расуыл жолынан,

Берме намыс қолыңнан, опасыз болып жасыңа, Қарарсыз болып халқыңа, Мұңайтпай жауды кетпеңіз, Ит өлімнен ақыр да (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Қолынан өтті. *Тексерді, қарады.* Сондықтан да Самарқанд обсерваториясында кейіннен жүргізілген зерттеулердің барлық математикалық есептеу жұмыстары, осы Әли Құшшының *қолынан өтіп* отырған (Шарапат).

Қолынан сойыл түспейтін кісі. *Көздегені ұрыс-төбелес, жүрген жері жанжал болатын кісі туралы айтылады.*

Қолынан іс келеді. *Ширақ, пысық, еті тірі; бір нәрсені істей алады.* Пысық, *қолынан іс келеді* дегеннің бірі Жұматай еді (М.Мырзақұлов, Ақық). – Сол көптің ішінен *қолынан іс келетінін* айтып, – деді Жұмабек (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бұл екеуінің *қолынан іс келеді*, бірақ алдымен өздері өнегелі болуы керек дедім («Халық мұғ.»).

Қолына оймақ ілмес. *Олақ, қолына ие ұстай алмайтын.* Егер әйел баласы олақ болса «*қолына оймақ ілмес*», салақ болса «олақтан салақ жаман», мінезі аса шарқая болса «шанды аяқ», иіс алмас, өте баяу мінезді, қозғалысы сылбыр болса «салп аяқ» атануының да өмірде үлкен маңызы бар (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

Қолына тиді. а) *Бір нәрсені алды.* Ұлжанға жолдаған хаты Семейге барып, аудан арқылы колхоз кеңсесіне түсті де, қыз ауырып жатқанда *қолына тиді* (Ж.Тілеков, Шалғай.). Ғалижан, біздің *қолға тиді* қағаз, Жазғанды қабыл алдым сіздей шабһаз (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Иелік етті.* Бәрі де алдыма бас иер менің, Бір күдірет *қолыме тиер* ме еді, Қызылшақа сәбидей жүрегінді, Босатып ап түрмеңнен сүйер ме едім (М.Мақатаев, Шығ.).

Қолына түкіріп отырған. *Сақадай сай, дайын отырған.* Шыңғыс пен Жанәділ ереуілге көтерілген Тыналы – Қарпық, Темеш болыстарына дейін барынты, бұнда ат құйрығын шарт түйіп, *қолына түкіріп отырған* қалың жұртты көріп, әрі қарай жүруге қауіптеніп, кейін қайтыпты (І.Есенберлин, Жанталас).

Қолына ұстату. *Тапсыру; көзін жеткізу.* Шартнаманы тауып алып, көзіне көрсетіп, *қолына ұстату* керек (С.Шарипов, Бекболат).

Қолын бір-ақ сілтеді. «*Мейлі*», «*қойшы*», «*жоқ!*» сияқты сөздердің (лажсыз келісім, я қарсылық білдірудің) қимылмен берілуі. Тоқал шешеге Арқа сұлтандарының сыйлығынан

ештеңе тарта алмайтынына ренжіп қалған хан *қолын бір-ақ сілтеді* (І.Есенберлин, Таңд. шығ.).

Қолында болды [өсті]. *Біреудің тәрбиесінде болды, қарамағында өсті.* Қоспанды аға, Жаңылды апа деп өз үйінен гөрі көбіне осылардың *қолында болды* (Т.Ахтанов, Боран). Шыныбай қатыны мен екеуі ерте өліп онан Тортай деген бір бала қалыпты. Оны Құлтай асырап, соның *қолында болыпты* (Батырлар жыры). Бұ жағы бала болды, балғын есті. Қысы-жаз апасының *қолында өсті*. Арқардың егіз екі қозысындай, Жемісті Асан шашқан бірге жесті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қолында жүрді. *Біреудің қол астында болды, ықпалында жүрді.* Өзімді-өзім атып, даңсыз өлгенше, жаудың *қолында жүріп* соғыса берейін деп ойладым (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Қолында өлейін. *Бір нәрсеге келіскенше арпалысып өтейін, басымды өлімге тігейін деген мағынада.* Алдан іңкәр үміттің жолын көрем, Жолын көрем, Жанымнан жалын көрем. Мүсіркегіңе тағдырым мені ешкімге, Мүсіркеген адамның *қолында өлем* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жүніс, уа, қайдасың, Қарсақ – Борсақ, Олжай-Қарсақ шыға ғой олай болса! *Өлейін* мен мұның *қолында* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сені беріп, жұртқа не бетіммен қараймын, иттердің *Қолында өлейін* деп кемпір шеше далаға жүгіре шығыпты («Лен. жас»).

Қолында ұстады. *Қарамағына, иелігіне, жұмсауына алды.* Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашының *қолында ұстайды*. Мұқа Абай ауылына кеңшілік жәй емес, қысылшаң хал үстінде пана тілеп барған еді (М.Әуезов, Шығ.). Өздері паракор, өздері *қолдарына ұрықтағыш*, өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш, би, старшын елубасылары да сансыз көп болатын. Ұлықпенен жемтіктес болып парамен «ақты» қара, «қараны» ақ дегізе алатын айлакер де мол еді (М.Әуезов, Шығ.).

Қолын жылы суға малды. а) *Тұрмыстың рақат-қызығын көрді, қамсыз-қайғысыз өмір сүрді.* Ақсақал заңды демалысқа шығады. Енді қартайғанда сақалынан су ағып, мал соңында жүре ме? Құлшынып тұрған жастар тұрғанда еңбегінің рақатын көріп, екі *қолын жылы суға малып* отырғаны дұрыс шығар?! (Р.Тоқтаров, Ғасыр-нама). ә) *Келінді болып, келін жұмсап, қолы ұзарды.* Қадияша ұлдарының арқасында *қолын жылы суға малып* отыр («Лен. жас»).

Қолын жылы суға малу. Қамсыз-қайғысыз, рақат өмір кешу, бейнет көрмеу. Ғани ата-ананың жылы құшағында он сегіз жасын, ауыл адамының сөзімен айтсақ, екі қолын жылы-суға малумен өткізді (М.Иманжанов, Көк белес).

Қолын кеш [мезгілінен кеш] сермеді. Мезеті өтті, кешеуілдеді, кешікті. Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ер жеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім (Абай, Тол. жин.).

Қолын қақпады. Бетін қайтармады, жолы-на тосқауыл болмады, қарсы тұрмады. Тимеші, көкем, балапаныма тимеші, Қамығып қалар, қабағыңды да түймеші. Қақпашы қолын, не аламын десе, ал депші Тартпашы қолын, не кием десе, ки депші (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Артеке, сіз нені қаласаңыз да, қолыңызды қақпашыны (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бір іске байлағаннан соң, шығынынан қашуға бола ма, азды-көпті малым бар, мен қолыңды қақпайын, мынау мынаған керек деп жұмса да, жұмысты бітіріп бер, – деді Кәрібай (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.).

Қолын қанға малды. Кісі қанын мойнына жұктеді. Кісі өлтіргін жауыздар. Қолдарын қанға малмасын (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

Қолын таниды. Жазуын, біреудің қолтаңбасын білді. Хат келмегелі бір жылдай болса да, оның қолын танимын (М.Дүйсенов, Гүлжан.). «Келеді, – деп, – қай кезде?» Сендердің күттім жолыңды. Екі-үш рет оқып көр. Таны-саңдар қолымды (Үш ғасыр.).

Қолын ұзартты. а) Келін жұмсады, өзі істейтін шаруаны келін атқарды. Жұрттың қаршадай баласы әйел алып, әке-шешесінің қолын ұзартып жатыр (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). ә) Көмек берді, жәрдемдесті, қолғабыс етті. – Лаборант жетіспей, қиыншылық көріп едік. Осы келген жеті қыз қолымызды ұзартып, – деді әңгімеге қайта араласқан Асанов («Лен. жас»).

Қолын шығарды. паралингв. Жағымсыз. Бір нәрсеге мүлде қарсы екендігін білдіру үшін, сұқ саусағы мен ортан қолдың арасынан бас бармағын шығарып көрсететін қимыл ишарат. – Оларға міне су! – деп Қылышбай қолын шығарды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). – Мәһ, «шығады!» – деп әкем маған қолын шығарды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қолының жымысқысы [сұғанақтығы, жиендігі] бар. Ұрлыққа бейім, жымқырғыш

(адам). Директордың үйі көшіп келгелі Түнқатар, маскүнемдігі үшін жұмыстан шығарылған, ептеп қолының жымысқысы бар, дудар бас Костинді сонда ертіп барып, есігінің алдына бөлек беседка жасатып жүретінді (С.Адамбеков, Көсе.). – Е, бәсе, Мұхтар екенің рас болса, ұрлықсыз жүрмесең керек еді, – деп [Бөкем] аспазшымыздың қолының жымысқысында ескертіп өтті («Лен. жас»). Қолының сұған ақ тығынан қолындағы сиырынан да айырылып қалды («Қаз. әдеб.»).

Қолының көзі бар. Саусағынан бал тамған шебер. Осы біздің Рүстемнің қолының көзі бар, істеген нәрсесінде бір кемістік болсайшы! (Эксп.матер.).

Қолының құрышын қандырды. Әбден ұрып-соқты, жазалады. Сөйтіп, ұрып-ұрып әбден сілейтіп, қолының құрышы қанып, тазысының өшін алған Сыпатай жүріп кетеді (С.Талжанов, Қайып қарт.).

Қолыңа дерт бермесін. алғыс. Қолғабыс етіп, жәрдемін тигізген адамға ризашылығын білдіргенде айтылатын сөз. Айналайын, қолыңа дерт бермесін, аман-сау жүр (Ауызекі).

Қолыңмен бергенді аяғыңмен жүріп ала алмайсың. Берген қарыз ақшаны қайтарып алу қиын деген мағынада.

Қолыңнан келсе, қонышыңнан бас. Шамаң, ебің болса, қыларыңды қылып қал, қамты, ойыңа келгенді істе деген мағынада.

Қолы сақи. көне. Қолы ашық, жомарт, мырза. Қолы сақи бендеге, Өлгенде тиер қайыры. Менің айтқан сөзімді, Есіткен жандар қайырды (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қолы сараң. Қолы тар, жомарттығы жоқ. Жігітке қисық қылық мінменен тең, жараспас жас бойына сынменен тең. Надан бар көңіл кара, қолы сараң, Қараңғы жүрегі оның түнменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қолы талды. Қары шаршады, әлсіреді. Қорғасындай құйылтар, қызыл тілім зарласа, Азырақ мен де желейін, домбыра күйден төгейін, Қағуға қолым талмас (Б.Қожабеков, Көктөбе.).

Қолы тар. Сараң, қатты, берері жоқ кісі. Қайдам, келіннің дастарқанын әлі көрмедік, қолы тар емес пе, шырағым, – деп, бір жағы әзілге сап күліп қойыпты («Қаз. әдеб.»).

Қолы тарлық. Жоқшылық, тапшылық, жетіспеушілік. Уайым – ер қорғаны, есі барлық. Қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық. «Еңе-

Еhere» елірме, бозбалалар, Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық (Абай, Тол. жин.).

Қолы тиді [тимеді]. а) *Ұрды, соқты, сабады.* Жоқ, ұрмайтын да едім, «Бүйте берсең кетемін» деді. Сонсоңазырақ *қолым тиді* (С.Сейфуллин, Әңгім.). ә) *Бос уақыты болмады, жұмыстан қолы босамады [босады].* Қайтсін, *қ о л ы т и м е п т і*, Олеңші, әнші есіл ер! Ала жаздай ән салсаң, селкілде де билей бер (Абай, Тол. жин.). *Қ о л ы т и г е н д е* ғана барып қайтатын еді («Лен. жас»). б) *Минілмеді, басына жүген-құрық салынбады.* Мынау тұлданған екі ат келесі жылға шейін мінілмейді. *Қ о л т и м е й* семіріп барып, жыл асқан соң, иесінің асына сойылады (М.Әуезов, Шығ.). Арызыма менің құлақ сал, Ақылың болса аңғар-ау, Ақ төсімнің үстінде *Қ о л т и м е г е н* мал бар-ау (Қамбар батыр).

Қолы түсу. в е т. *Миніс жылқысы мен өгізге ауыр жүк арту, алыс жолда ұзақ қинаудан алдыңғы аяғының бұлшық еті салдану кінәраты.*

Қолы түсінді. ж е р г. *Қолы үйренді.* Әбден *қ о л ы т ү с і н г е н*, аудармай ұрады (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Қолы ұзарды. *Байыды, етек-жеңі кеңейді, әлденді.* Марковпен құда болғалы, Федоровтың дәулеті судай тасыды, қысқа *қ о л ы ұ з а р д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 1964 жылы Мирас пен Зураның *қ о л ы ұ з а р ы п* қалған кез еді (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Содан келе, кішірейе түсіп, Тобықтының старшыны болды. Бірақ не десе де, түгел Тобықты [ашса алақанында, жұмса жұмырығында] болған. Енді міне, ұлық *қ о л ы ұ з а р ы п* келеді (М.Әуезов, Шығ.).

Қолы ұзын. *Қуатты, әлді, малды, дәулетті.* Текебай менің аталас ағам, бұл – ел ішіндегі *қ о л ы ұ з ы н* адамдардың бірі (Ә.Көшімов, Қысталаң.). «Малы бардың несі кұриды. *Қ о л ы ұ з ы н н ы*ң өрісі де кең. Сыйластықпен, жегжаттықпен немесе тіпті, азын-аулақ ақы берумен де Ырғызбайға Құнанбай, Байсалдарға сыйысып кетеді (М.Әуезов, Шығ.).

Қолы шықты. *Ойында қолы жүрді, ұтты.* – Осы ұғып алады әлі! – Мұның *қ о л ы ш ы ғ ы п* жүрген адам! (Ф.Мұстафин, Оянған өлке). Сол бір шақта *қ о л ы ш ы ғ ы п*, шігесіне қорғасын күйылған қошқар сакамен, кенейлердің алыстан болжап бірінен соң бірін ұшыра бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қолы ілінді. *Шап берді, ұстады.* Әттең, жалына *қ о л ы м б і р і л і н с е* (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

Қолы ісмер. *Қолынан бәрі келетін, шебер.* Ауылда тұрып табысы көп болған. Қатыны болса мынау Нұрбүбі сондай өзі де *қ о л ы і с м е р*, ұқыпты қатын ғой (М.Әуезов, Өскен өркен).

Қорамсаққа қол салды. ф о л ь к. *Жау жарағын кезенді.* Бұл сөзді айтып Төлеген *Қ о р а м с а қ қ а қ о л с а л д ы*, Бір салғанда мол салды (Қыз Жібек).

Құр қол. а) *Еш нәрсесіз, бос.* Кітап сұраушылардың біреуі *қ ы р қ о л* қайтпайды («Лен. жас»). – Біз бұл жарысқа тыңғылықты әзірлендік, *қ ы р қ о л* қайтпаспыз («Лен. жас»). ә) *Қарусыз, саймансыз.* Кәлен қасында Мөңке мен Дос. Бәрі жаяу. Бәрі *қ ы р қ о л*. Тек Кәлен үйден жуан дойырын ала шыққан (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қарусыз қ ы р қ о л* тұрған жұмыскерлер не істесін? (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Құр қол барды [келді]. *Қолында сыйлығы жоқ, құралақан келді.* *Қ ы р қ о л к е л і п т і* деп те ойлама? (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Мереке күні *қ ы р қ о л б а р м а й ы н* деп арнайы алған азын-аулақ сыйлығым да бар («Қаз. әдеб.»). Ол бізден еш нәрсе де дөметпейді, әрине. Бірақ мен *қ ы р қ о л б а р а а л м а й ы н* («Қаз. әдеб.»).

Майда қолмен ұстады. *Жақсы, ықыласты, жағымды көңілмен құтты.* Сынық көңілім көп кешер, *М а й д а қ о л м е н ұ с т а с а ң*, Көңілге түрлі ой түсер, Әр теренге нұсқасаң (Абай, Тол. жин.).

Малқолда, жан ұяда. *Әзірге төрт құбыласы тең, уайым-қайғысы жоқ.* *М а л қ о л д а, ж а н ұ я д а* тұрған шақта, Тұрады айтқан сөзің жарасып-ай. Немене айтып-айтпай, төңір деген, Дүние бастан өтіп барасың-ай (Шернияз ақын, Шығ.).

Менің де қолыма қарға тышар. *Маған да дүние бітер, сенің де маған күнің түсер деген мағынада.* *М е н і ң д е қ о л ы м а қ а р ғ а т ы ш а р*, тұра тұр, бөлем (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Намысты қолдан бермеді. *Есе-кегін жібермеді.* Тайма Расул жолыңнан, *Б е р м е н а м ы с қ о л ы ң н а н*, Опасыз болып жақынға, Қарарсыз болып халқыңа, Мұқатпай жауды кетпеңіз, Ит өліммен ақырда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жасым бар жетпіс бесте, жылым барыс, Аузым бай дегенде алты қарыс, Жасымнан қас қылғанға қас болдым да, *Б е р м е д і м* адамшылық, *қ о л д а н н а м ы с* (Шашубай ақын, Шығ.).

Оң қол, сол қолын таныды. *Ер жетті, есейді, жақсы мен жаманды айыра білді.* Ертең ер жетіп, *о ң қ о л, с о л қ о л ы н т а н ы ғ а н н а н к е й і н*, қайда барам десе де еркі (С.Мұқанов,

Танд. шығ.). Ержан бұрынғыдай емес, *оң қол, сол қолын танып* қалды (Ауызекі).

Оң қолы. *Біреудің сенімді адамы, сойыл соғары.* – Айттым ғой, *оң қолы* боласың, деп. Онан да әрі сен бара-бара бөріміздің үстімізден қарайтын бастық боларсың сірә (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Сен Нұрым, қазір ханның *оң қолы* болуға қалдың (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының жерін алғанда, оның шұрайлысын, сол патшалықтың *оң қолы* боп саналатын казак-орыстарға, помещиктерге, әр алуан өндіріс орнатқан капиталистерге, чиновниктерге және қазақтың өзінен шыққан байлары мен бектеріне алып береді (М.Әуезов, Шығ.).

Он қолынан өнер тамған. *Өте шебер, ісмер.* Сақау шебер болатын. *Он қолынан өнер тамды.* Сынған машиналарды жамайды, қолынан көк арба істеп шығарады (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Орған қол. *Сұқ қол мен аты жоқ саусақтың арасындағы саусақ.* Үлкен қожа – *ортан қол*, Өзгелері аты жоқ пенен шынашақ (Абай, Тол. жин.). Дәрмек қағида көшірген хатшы баладай, *ортан қолын* босқа жауыр етіп жүрмесін (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). – Кұдайды қайтесің? – дейді аты жоқ саусақ. – Кұдай не қылушы еді? – дейді *ортан қол* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

Өз қолымен. *Өзі, бір өзі.* Арашаға жүгінген Тоқсabanың әкесін *өз қолымен* атып өлтіреді де, қалған жұртты бидің бес қанат киіз үйіне қаматады (М.Мағауин, Көк кептер). Шоқан патша атына беретін арызды *өз қолымен* жазуға ықылас білдірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оспан ел ішінде билер сиязын өз дегенінше өткізіп алып, қалаға Оразбайды қуа барады да, ояз кеңсесінің алдынан *өз қолымен* ұстап алып, «қорлық көрсін» деп, өзі мінген арбасының артына таңып алып, елге әкеледі (М.Әуезов, Шығ.).

Өз қолымен көрге тықты. *Көресінін көрсетті, сазайын тартқызды.* – О да рас. Дегенмен, түбінде сол баринді орыс мұжығы *өз қолымен көрге тықты* емес пе (Ө.Қанахин, Бакыт.).

Өз қолын өзі кеспеді. *Амалы құрыды, еш нәрсе жасай алмады.* Ал енді, бұл екеуі жоғарғы істен, Сыртқа шашпай, ішара ренжіскен. Көрер қылық Әжібайда болмаса да, *Өз қолын өзі кеспей* Байбол күйіп-піскен (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Бірақ болары болып қойды, бояуы сіңіп қойды. *Өз қолыңды*

өзің кесесің бе. Қолыңнан келгенді аяма. Тірі жүрсем ұмытпаймын. Тек көмек бер, көмек бер («Лен. жас»).

Өз қолы өз аузына жетті. а) *Буыны бекін, ер жетті, азамат болды, есейді.* Жылды қуып жыл осылай өтіп жатты, он алтыдан он жетіге қарады, *Өз қолы өз аузына жетті* дегенде Мақажан Сейфоллаға қалыңдық айттырды (С.Талжанов, Сейфолла.). Әке-шешеден ерте айырылып, алдымен ағайындар арасында жан бағып жүрді де, кейін ер жетіп *өз қолы өз аузына жеткенде* әке-шешеден қалған ескі үйіне қайтып келді (С.Нарымбетов, Тентек). ә) *Тұрмысы түзелді, шаруасы оңалды.* Жақсылықтың шаруасы жыл санап артып, *өз қолы өз аузына жеткен* соң, маңындағы көршілерінің кем-кетігіне қарайласып, солардың көпшілігін өзіне дос қылып алды (М.Әуезов, Абай жолы).

Пірге қол берді. *к ө н е. Ишан (тір), тәуіп т.б. жолын құды, солардың ұстаған жолына түсті, бас иді.* Астыңа мінген ерің жоқ, *Қол берген* мықты *пірің* жоқ. Не басыңа күн туды, Бір жаныңда тыным жоқ (Жамбыл, Тол. шығ.). Бұл Жүніс әрі қажы, әрі *пірге қол беруге* таяу болса да, өз билігімен жүретін бір біткей кісі (Х.Есенжанов, Шығ. жин.). Кейбіреуі – законшік, ондырмасын, берсе арыз. Кейбірі *пірге қол берген*, іші залым, сырты абыз (Абай, Тол. жин.).

Сақалды қолдан берді. *Үп-үлкен басымен ұятқа қалар, намыс келтірер, еседен қағылар іс жасағанда айтылады.* Әй, істі бітіріп қойыпты, не керек, *сақалды қолдан бердік* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Суық қол. *Жымысқысы, сұғанақтығы бар адам, ұрлықшы.* Қайткен күнде де қоғам мүлкін талан-таражға салушы *суық қолдар* халық алдында жауап беру керек («Лен. жас»). Қазақ дәстүрін таптап, ел бірлігін майлап, бір *суық қол* сұғанақтықпен алып кетті. Бұдан асқан қара таңба да, салар жара да жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері).

Суық қолын сұқты. *Талан-таражға салды, ұрлап-қарлады.*

Сұқ қол. *Бас бармақ пен ортан қолдың арасындағы саусақ.* Мас адамның жындыдан қай жері артық, – *сұқ қолын* жұмды, – үшіншіден, құлағы естімейтін, тілі жоқ мылқауды қаппайды, – ортан қолын жұмды (М.Дүзенов, Әке.). Мына қаптаған қолға осыны айт! – деп *сұқ қолының* саусағын бүкті (С.Бақберген, Қоянқөз.).

Сінбіруге қол тимейді. *Уақыт жоқ, әбден жұмысбасты болды.* Уақыт қайда, *сінбіруге*

қол тимейді, – деді Сырбай (С.Мұқанов, Шығ.). Оған ең жақын *сіңбіруге қол тимейтін* қазақтар жер жұтып, шөп шабатындар, сөйтіп жүріп ертеңнің қамын қоса ойлайтындар (Ә.Тәжібаев, Тол. жин.).

Тегеурінді қол. *Қайратты, күші көп, мықты қол.* Ер адамның темірдей *тегеурінді қолы* келіншекті тапжылтар емес (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

Төмен қол. *Сапасы төмен, нашар.* Бұл Рақым саудагердің лауға беретін *төмен қол* деген аттары. Әйтпесе, биік-биік арғымақтары да бар (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Тізгінін өз қолына алды. *Билік тиді, ерік өз қолына келді.* Бұру болса бір сәрі, жол үсті, жасы үлкен кісіге сәлем беріп шықсақ, біздің ат-тонымызды шешіп алмас, – деген оймен осы арада *тізгінін өз қолына анық алғандай* еді (Ә.Нүрпейісов, Шығ.).

Тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. *Кім болса сол алып кетті, кез келген жем етті, талады.* Жақып тірі тұрғада кімнен кем, кімнен қор едім, – деп кемпір аһ ұрып алып, ендігіні айтсаңшы, *тістегенің аузында, ұстағанның қолында* кетіп отырған, – деп үнсіз жыллайды (М.Әуезов, Шығ.).

Шебер қол. *Онерлі адам. Шебер қолдан шыққан терме баулар төрде айқасып, кіре бергенде көзіңе соғылады* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Ызалы жүрек, долы қол. *п о э т. Ащы тілмен шындықты айту туралы.* Жалтармай, жасқанбай бар сорақылықты басқа соғып, көзге шұқып айтады. ...*Ызалы жүрек, долы қол*, улы сыя, ащы тіл не жазып кетсе, жайы сол, жек көрсендер, өзің біл, – дейді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОЛ² з а т. к ө н е. *Көшпелілер арасында жасақ, қосын, лек, әскер ұғымдарында қолданылған дәстүрлі әскери атау.* Ескендір *қолына* айтты: «Бұл не еткен су? Бәрің де ішіп бұл суға бетінді жу!» Бір бай елден осы су шыққан шығар, Өрлеп барып, үстіне тігелік ту (Абай, Тол. жин.). Қас нояндай қасқарған қараңғы меңіреу түндерде Сансыз *қолды* басқарған (Ер Едіге). Біз Өтемістен туған он едік Сол онымыз жүргенде Мың сан әскер *қол* едік (Махамбет, Өлеңд.). Тегіс сойыл, найза, айбалта, шоқпар ұстаған шабуыл мен соғысқа өзірленген *қол* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Шыңғыстың *қолы* қатты апатқа ұшырапты (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Қалың [самсаған сары] қол. *Саны көп қарулы әскер, сансыз сарбаз.* Шыңғыстың *қалың қолының* ішінде Күншығыстағы түрік

руларының бәрі де болған (С.Сейфуллин, Шығ.). Мұндай адамдар үрейшіл келеді, кейде олар *қалың қолға* іріткі салады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). *Қалың қол* жатқан жерге келді (К.Қазыбаев, Дәуір.). – Олар *самсаған сары қол* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бұл айдалада *самсаған сары қолмен* бір өзім майдандастым (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Қол бастады. *Қолбасшы, әскербасы болды, жорыққа басшылық етті, әскер бастады.* *Қол бастап* жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал! Мың кісіге бір кісі олжа салатұғын, олжаңды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Менің сұрап тұрғаным: найза алып жауға шапқан, ту көтеріп *қол бастаған* қазақ қызы, – деді жауынгер (С.Мұқанов, Аспаз). Ел бастап, жөн алайын деген ұл екенсің, *Қол бастап*, жау алайын деген ұл екенсің (Ш.Смаханұлы, Шығ.).

Қол болды. *Сарбаз, топ болды, әскерге кірді.* *Қол болмай*, жол болмайды деп мал алуды Сәттің өзі бастаған екен (М.Әуезов, Танд.). Қарындас кетіп күндікте, Құл болып бауыр айдалған, Шыңғысқа барып *қол болған* (Жамбыл, Тол. жин.).

Қол жиды. *Әскер топтады, нөкер жасақтады.* Оразбайдың көктемде *қол жиып*, Көкен елін шапқалы Әзімқан төреге ұнайды екен (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қол қаулады. *Қалың әскер қаумалап қаптады.* Атой сап ол да, сілкініп қырды, Кернейін ойнап, дабылын ұрып, Жосыла жоңкіп, қалың *қол қаулап*, Ашылды алдан жаңа бір дүние (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ҚОЛ³ з а т. к ө н е. *Жөн, ыңғай.* Темір-терсек қыз баланың *қолы* ма еді (Ә.Қалмырзаев, Ар.). – Қысқасы, бұл жас фрау мына біздің кіші лейтенантқа *қол-а* қекен, – деді (Ж.Тілеков, От кешу). – Оқыған адамның *қолы* сол ара ғой, – деседі (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қол көрді. *Дұрыс деп есептеді, мақұл көрді, құптады.* Айранбай өзі қатын сөзін малданбаған соң, басқалардың да малданбауын *қол көрді* (Б.Майлин, Шығ.). Күн батып, қас қарайғанша Зейнептің қозғалғаны көрінбеген соң, далада тұра беруді *қол көрмей*, Айдарбек үйге кірді (Б.Майлин, Шығ.). Ағайын-туғандары кедей, қоранада отырған Айбынның қызын айттыруды, әрине, *қол көрген* жоқ (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қол емес. *Жөнсіз, ыңғайсыз, қолайсыз.* Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес,

Ынталы жүрек, шын көңіл, – Өзгесі Хаққа *қол емес* (Абай, Тол. жин.). Сіз асыл тұқымды қой бұл ауданның *қ о л ы е м е с* дегендей айттыңыз (М.Иманжанов, Менің махабб.). Тек шаруашылықтардың басы-қасында жүре беру тағы *қол емес* (Б.Токтаров, Қыран.). «Тоқыр» деген немене, *Қол емес* саған ұсталық. Омарды ешкім бұл елде Оқытқан жоқ ұста қып (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

ҚОЛА з.т. кен. 1. <франц. bronze> *Мыс пен басқа элементтердің (қалайы, алюминий, никель, бериллий, қорғасын, магний, кадмий, марганец, т.б.) қосылған қорытпасынан алынған металл. Қол а ны* машина жасауда, электротехникада және т.б. салаларда пайдаланады (Қаз. тілі термин. Кен.). Қорғасыннан басқа бытыра орнына кейбіреулер темір, шойын, *қ о л а*, қалайы, тас салып та оқтайды (Ш.Айманов, Қыран). Көбіне жез бен *қ о л а д а н*, ағаштан жасаған қолөнер ескерткіштер бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). 2. *Бағалы саналатын әртүрлі бұйымдар, тұрмысқа қажетті жасауда қолданылатын қорықтық зат, шикізат.* Мұндай жерлерден халық алтын, күміс, мыс, *қ о л а*, қорғасын тәрізді асыл заттар алған (С.Бақбергенов, Кентау). Осы иеліктен табылған қытай керамикасы, иранның аспалы шамы (қоңырқай-алтын түсті бояумен қапталған керамика) мен әйнек, ортаазиялық *қ о л а* бұл жерде аса қымбат шетелдік тауарлар сатып алуға мүмкіндігі жетерлік ауқатты адамның тұрғанын дәлелдейді («Парасат»). Табанын тасқа құлдар тіле жүре, Жүз тонна *қ о л а* әкелген бір өзіне Металдан жаралғасын еттен емес, Салмақты көрінеді мінезі де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 3. *Халықтың түсінігінде сапасы, бағасы жағынан алтын мен күмістен кейін тұратын металл.* Алтын да алтын, мыс та алтын, *қ о л а* да алтын, Көңілмен толтырылғанмен, бола ма алтын? Жақсының бір мінезі осындайда, Жүзіктей қолға салған оралатын (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Беделі төмен, асылдарға жете алмайтын.* Жұрттығының азғаны – Шіреніп бөрі жатқаны. Туыстығы бар еді, Бөлекбай, Омар, Жүніс те. Осылар да *қ о л а* екен, Балаушы едік күміске «Бауырымдауға» жарамай, Топырақты өлім бұл іске (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Қоладан жасалған.* Сақтар *қ о л а* айнаның (фетишизм) магиялық (көзбояушылық) қасиеттеріне сенген. Магия – кезінде әлемге кең тараған наным. Ол мәдениет пен рухани даму төменгі сатыда тұрған кезде қалыптасқан кез келген діннің анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм түріндегі қарапайым сенімдерінен бастау алады да, бүгінгі

әлемге кең тараған буддизм, христиан, ислам, индуизм сияқты ірі діни ағымдардың құрамдас бөлігіне айналады («Парасат»). 4. с п о р т. *Жарыста үшінші орын иеленген спортшыға берілетін медаль.* Осы жарыста *қ о л а ны* екі елдің спортшысы бөлісті («Жас Алаш»).

Қола дәуірі. т а р. *Адамзат қоғамының дамуындағы мыс дәуірінен кейінгі қола металлургиясы кең дамыған тарихи-мәдени кезең. Қ о л а дәуірі* адамзат мәдениеті дамуының неолитпен аралықтағы энолит (мыс) дәуірінен кейінгі сатысы. Біздің заманымыздан 3 мың жылдай бұрын басталып, б.з.д. XII-VII ғасырларда аяқталған (Қаз. тілі термин. Геология). – Мұнда тас дәуірінің адамы еңбек құралдарын өңдеген шеберханалар, мезолит, неолит және *қ о л а дәуірі* заманының көптеген ескерткіштері табылды (Естімеген елде.). Қола дүниеге біздің эрамызға дейінгі үшінші ғасырда келді. Бұл *қ о л а дәуірі* еді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

Қола жүзік. з е р г. *Қоладан соққан жүзік.* – Сүйдірген сені маған *қ о л а ж ү з і к*, қолына саудырлатып қойған тізіп (С.Торайғыров, Шығ.).

Қола жүлдегері. *Қола медальмен марапатталған спортшы. ≈ Қ о л а ж ү л д е г е р і* атанды.

ҚОЛАБА¹ з.т. этн. 1. *Бір ұрғанда жығатын я қирататын орасан үлкен қолтоқпақ, қару.* Менің атым – *қ о л а б а*, сырымды білсен, жолама (Қаз. ауыз әдеб.). Өкпеден салдым *қ о л а б а*, Көн томаға бола ма, Қоян көрсе, – қоя бер, Түлкі жаққа жолама (Қабанұлы Тауданбек // Бозінген). 2. *Еңгезердей ебедейсіз, денесі үлкен адам.* Құс байғұсқа қанат жимай бола ма? Қарлығаштар алақоң қораға Аузыменен үй салғанда, қиналам Болғаныма осыншама *қ о л а б а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өй, жарымес! Өй, *қ о л а б а*, шірік ит! Жынды көбелек болып, отқа түсіп кетсейші! (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. а у ы с. *Қолшоқпар болған, дойыр, шаш ал десе бас алатын адам.* Күшігеннен кем емес, Тек дейтұғын тегі жоқ, Өз еліне ебі жоқ, Жатқа зерде кегі жоқ, Азған елге бек болды Ағынды мырыш *қ о л а д а* (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

ҚОЛАБА² з.т. этн. *Сиырға өзге бұзауды телу үшін қолданылатын таяқ. Қ о л а б а* – басына киіз бекітілген таяқ (Қолабамен телінетін сиырдың шаранасын сүртіп, оны бұзаудың шонданайына жағады) (Эксп. матер.). Кезің келді сауылар. Бұзауың неткен сүйкімді, Келте танау жағы бар. Ахау, ахау, жануар. Ақылыма көнбесен, Дайын тұр киіз *қ о л а б а* (Мұра).

ҚОЛАБАДАЙ с.ы.н. *Үлкен, зор. Қ о л а - б а д а й* басы бар, Қолаттай тасы бар, бір жүз жиырма жасы бар қол-таяқтай қарияның (Қаз. ауыз әдеб.).

ҚОЛАГРАФИТ з.а.т. к.е.н. *Қоладан және қола кристалдары арасында біркелкі бөлінген графит бөлшектерінен тұратын кеуекті материал*. Кеуектері майға толы *қ о л а г р а ф и т* тең сырғанау мойынтіректеріне арналған төлкелер дайындайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОЛАҒА з.а.т. э.т.н. к.ө.н.е. *Шағын әскери жасақтың басшысы*. Орта ғасырлардан бергі кезеңде бірқатар түркі халықтарының мемлекеттік әскери құрамаларында, әсіресе Алтын Ордада, Ноғайлы ордасында шағын қолдың басшысын білдіретін *қ о л а ғ а с ы* лауазымы болған (Эксп. матер.).

ҚОЛАҒАЛЫҚ з.а.т. э.т.н. к.ө.н.е. *Қолағасы қызметін атқарушылық, әскери жасақты басқарушылық*. Мен Сейілдің ұлы Қараман Қазанға кетіп барамын. Жүрмеймісің, құрдасым, *Қ о л а ғ а л ы қ* қыламын (Батырлар жыры).

ҚОЛАҒАШ з.а.т. э.т.н. *Қазық, қада қағуға арналып, бір басы жуан ағаштан жасалынған құрал; тоқпақ. Қ о л а ғ а ш* мықты болса, киіз қазық жерге кіреді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Ол әннің, әр топтың ырғағы сол аяғының басу ырғағына қарай сайма-сай, қазықты *қ о л а ғ а ш - п е н* қағып тұрғандай (Б.Момышұлы, Шығ.). Бүйіріме кірер өз қазығым болғанда, оны қаққан *қ о л а ғ а ш қ а* дақ түскен жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық).

Қолағаш [қолағаштай] мұрын. *Дөңкиген, қоңқиган мұрын; қошқар тұмсық*. Төргі столда мұртын ширатып, *қ о л а ғ а ш м ұ р ы н* сары орыс отыр (Б.Майлин, Шығ.). Нұркат дембелше, жуаншық, бет-әлпеті дөрекі жасалған, *қ о л а ғ а ш м ұ р ы н*, кең танау, қазақ айтатын нағыз қошқар тұмсық, адуын жігіт (З.Пашкин, Сенім). Дика дауыс шыққан жаққа жалт қарап еді, қолында қалағы бар, *м ұ р ы н ы қ о л а ғ а ш - т а й*, қолы қап-қалың, құс тұмсық жігіт екен (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚОЛАҒАШТАЙ с.ы.н. *Үлкен, ебдейсіз, жуан, қоқайған. Қ о л а ғ а ш т а й* сигареттерін бір езуіне қыстырған чилиліктер жүр (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Өзінің денесінің молын қара, Сыңар ғана жұдырығы *қ о л а ғ а ш т а й* (Батырлар жыры). Аузында *қ о л а ғ а ш т а й* темекі (Тұлпар).

ҚОЛАЗЫ з.а.т. э.т.н. *Баскиімге тағылатын үкі қауырсынын ораған әшекей*. Серіктерімен алқам-салқам Ыбырай келе жатады. Бөркіне

қ о л а з ы үкі таққан (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚОЛАЙ¹ з.а.т. *Жөн, ыңғай*. «Қой асығын қолыңа ал, *қ о л а й ы ң а* жақса, сақа қой» деп... екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң қайтып бұзылмақ түгіл жетпегенінді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен (Абай, Тол. жин.). Қанды көз үш ай ел аралады, көп әйелді көрді, бірде-бірі *қ о л а й ы н а* жақпады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қолай көрді. *Қораш көрді, оғаш санады*. Жездеке, солай, *К ө р м е с с і з қ о л а й* Жан сақтаудың ебіне (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚОЛАЙ² з.а.т. ө.с. <лат. myriophyllum spicatum> *Колде, баяу ағатын өзенде кең таралған, оттегін мол шығаратын су өсімдігі*. Аквариумның түбіне ірілеу келген өзен құмы немесе қайыршақ төселеді, орталығына *қ о л а й*, элодея папоротник тәрізді өсімдіктер отырғызылады (Қ.Қайымов, Су асты.). Рас, су өсімдіктері – *қ о л а й*, желпіме, су папоротниктері де бос күйінде оттегін шығарады, сондықтан аквариумда бұл өсімдіктердің бар-жоғына назар аудару керек (Қ.Қайымов, Су асты.).

ҚОЛАЙЛА= е.т. *Ыңғайлау, әзірлеу*. Маған салсандар, сол жерді *қ о л а й л а р* едім (Ф.Сармурзин, Мейірім). Жер қазып бекініс сайлап алып, автоматын *қ о л а й л а н* партизандар жатты (Ф.Сланов, Алтай.). Жарқын ағайдың *қ о л а й л а н* қойған мектебі осы екен (С.Баязитов, Айдарлы.).

ҚОЛАЙЛАН= е.т. *Ыңғайлану, әзірлену*. Қобыланды тұрмады, Қарлыға қыз көтеріп тұрғызуға *қ о л а й л а н ы п* көтеріп қарап еді, бір аяғын да қозғалта алмады (Қобыланды батыр). Үйретіп қолын іске, *қ о л а й л а н ы п*, Әр затқа ағаш сайлап орайланып, Істеді күрек, қасық, қақпақ, шөміш, Қарайтын көрген адам он айналып (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ҚОЛАЙЛАНДЫР= *Сәйкестендіру, ыңғайландыру*. Туысы, жаратылысы әртіс Қалыбек бойдағы талантын сахна шартына үйлестіре, *қ о л а й л а н д ы р а* біліпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЛАЙЛАНУ *Қолайлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о л а й л а н у ы н* күтті.

ҚОЛАЙЛАСТЫР= е.т. *Ыңғайластыру, әзірлеу, жөнге келтіру*. Қостанай облысында 2-3 аудан болмаса, былайғы өңірлерде мұсылман мешітін салу ісі алға баспай-ақ қойды. Әңгіме ескі үйді *қ о л а й л а с т ы р а* салу емес, қазіргі заманға лайық жаңа ғимарат салу жөнінде болып отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚОЛАЙЛАУ *Қолайла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о л а й л а у д ы* жөн көрді.

ҚОЛАЙЛЫ с ы н. 1. *Ыңғайлы, жөнді, тиімді.* Жаңадан жасалған сөздер күштеп тіл бола алмайды. Тілдің *қ о л а й л ы с ы*, ұғымға жайлысы алынады. Қолайсызы шығып қалып отырады. Тіршілік тартысында қандай талғау болса, тіл де сондай таңдау іздейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жидебайға карағанда, Ақадырдың жері поселке салуға әлдеқайда *қ о л а й л ы* (К.Оразалин, Абай.). Қойға далалық, сай-саладан шапқан таулық пішендер *қ о л а й - л ы* болады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). 2. *Бейімді, икемделген.* Жо-жо-жоқ, кешір мені, оны ойламан, Дегенмен солай екен, солай, далам. Ешқашан жаралмапты мәңгі жасар Осынау табиғатқа *қ о л а й л ы* адам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 3. *Жайлы, қоңыржай.* Ауа райының *қ о л а й л ы*, жылы кезінде баланың барынша таза ауада болуы қажет (Б.Айтқожина, Бронх. демік.).

ҚОЛАЙЛЫЛЫҚ з а т. 1. *Ыңғайлылық, жағдайлылық, тиімділік, икемділік.* Мұның горизонттарынан кеңдік, қауіпсіздік, жұмыс істеуге *қ о л а й л ы л ы қ* байқалады (Ж.Еділбаев, Түркістан). Бұл жер өзінің табиғи сұлулығымен ғана емес, шаруаға *қ о л а й л ы л ы ғ ы м е н* де көзге бірден түседі («Білім және еңбек»). Демек, біз олардың әлеуметтік жағдайларына, өмір сүрулеріне *қ о л а й л ы л ы қ* тугызып бере алмағанымыз ғой («Жас Алаш»). 2. *Қоңыржайлық, жайлылық.* Ауа райының *қ о л а й л ы л ы ғ ы* адамға да, малға да, құсқа да, бөріне де жайлы боп тұр ғой (Б.Токтаров, Қыран.).

ҚОЛАЙЛЫРАҚ с ы н. *Ыңғайлырақ, тиімдірек.* Осы жерден селоны бақылауға, ондағы жағдайды білуге *қ о л а й л ы р а қ* еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Көп болып топтанғаннан бөлек-бөлек боп жүріп, жаңа-жаңа жасақтар құрған *қ о л а й л ы р а қ* екенін де білесің (Ф.Сланов, Замана.). Оның әр гектарынан 147 центнерден өнім алынды, ал *қ о л а й л ы р а қ* орында сакталған картоптан алынған өнім 246 центнер болды (Б.Шағыров, Картоп.).

ҚОЛАЙНА з а т. *Өзімен бірге алып жүруге арналған шағын айна.* Балқия қайтқанда *қ о л а й - н а ғ а* қарап тұрды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қоңыр өзектің қыздары түнде, ойнап жүріп сындырып алған *қ о л а й н а н ы ң* шашылып жатқан сынықтары төрізді жарқ-жүрқ етеді (М.Дүзенов, Ақөже).

ҚОЛАЙСЫЗ с ы н. *Ыңғайсыз, жонсіз.* Бұл әлде бір әйел жолының жіңішкелігі деп

түсінбеймін, иба, ұят деген болады. Арбаң-арбаң етіп, салдыратып өте шығу *қ о л а й с ы з* ғой (С. Бакбергенев, Біздің колхоз). Түнделетіп келуді *қ о л а й с ы з* көріп, сыйлы әкімдерді ертемен орнынан баспақ болды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Сағыныш жайлы қайтадан толғау болар да, бәлкім, *қ о л а й с ы з*, Дегенмен, жаным, көгілдір дүние сағынбағансын арайсыз. Өмірде мынау сағынбағандар бақытсыз, бақсыз, талайсыз Қазақтың жыры Абайсыз (Т. Айбергенов, Мен саған.). *Қ о л а й с ы з* жағдайдан мені құтқарып алғысы келгендей, әкем сөзге араласты (Е.Мырзахметов, Туған күн). 2. *Жайсыз, жағымсыз.* Тығыздату керек... Елу басылар жайсыз, *қ о л а й с ы з* кісілер... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЛАЙСЫЗДАН = е т. *Ыңғайсыздану, қысылу, қымтырылу.* Күләйімде әлі де үн жоқ. *Қ о л а й с ы з д а н ғ а н* Сағындық жакындап келеді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Сәнді киім кісе мойны қылқынғандай киналып, жұрт көзінше *қ о л а й с ы з д а н ы п*, ұрлық істеген баладай кипақтай береді (Б.Тілегенов, Көктем.). Үйдегілер *қ о л а й - с ы з д а н ы п*, кипақтасып, қозғалысып қалды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚОЛАЙСЫЗДАНУ *Қолайсыздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о л а й с ы з д а - н у ы н а* қарамады.

ҚОЛАЙСЫЗДАУ с ы н. 1. *Ыңғайсыздау, жонсіздеу.* Мұхтар бұл сөздерді де сөйлеушілер ыңғайынан ұғынып, өзі туралы әңгімені *қ о л а й с ы з д а у* көрді де, жүзін тайдыра берді (К.Оразалин, Абай.). 2. *Жайсыз, жайлы емес.* Көктем күні, *қ о л а й с ы з д а у* болып тұр-ау, көк жетілмей жатыр (Дала шұғыласы.). 3. *Еңсіз, ебедейсіз, икемсіз.* Досқожа хатшы ербиіп, *қ о л а й - с ы з д а у* отырып, тізесіне қағаз қойып жазып отыр (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОЛАЙСЫЗДЫҚ з а т. 1. *Жайсыздық, жарамсыздық.* Шамасы келсе ойы мына *қ о л а й с ы з д ы қ т ы* жою (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). 2. *Икемсіздік, ыңғайлы еместік.* Арқалаған отыны бір жағына аунап кеткен адамдай бір *қ о л а й с ы з д ы қ* қолын байлады (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). 3. *Ыңғайсыздық, қысылушылық.* Қайсардың қалжыңынан кейін екеуміздің аразымызда пайда бола қалған *қ о л а й - с ы з д ы қ т а н* оңай құтылғаным өзім де қуандым (І.Есенберлин, Алтын құс).

ҚОЛАҚАШ: *қолақаш жілік.* ж е р ғ. *Кемік жілік.* *Қ о л а қ а ш ж і л і к т і ң* басы кемік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛАҚПАНДАЙ с ы н. *Қолағаштай, үлкен, дәу, ірі.* *Қ о л а қ п а н д а й* қол сағатына

көз тастаған Демесін бірдеңеден құр қалғандай жатқан орнынан атып тұрды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Үшеуі де белбеулеріне салақтатып *қ о л а қ п а н д а й* алтын қілт тағып алыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Мынаның өзі *қ о л а қ п а н д а й* жігіт басымен есін білмейтін жас баланың ісін істегені несі? (С.Омаров, Қызыл.).

Қолақпандай үлкен. *Еңгезердей, сойдауыттай.* Нұрғали орнынан буыны дірілдеп тұрды. Комиссияның алдына барғанда оңі қу шүберектей еді, *қ о л а қ п а н д а й үлкен* болса да, құр сүлдері тұрғанын Ерғали сезсе керек (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ҚОЛАМТА з а т. 1. *Жанып біткен оттың ыстық күлі.* Күлше – наннан жасалатын тағам. Кей жерде тоқаш деп те атайды. Оны қамырды қатты илеп, домалақтап немесе сопақшалап алған соң қызуы мол *қ о л а м т а* ға көмеді («Парасат»). Қырмызы әңгімесін шерте отырып, ошақтағы *қ о л а м т а* астына алақандай күлше тастады (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Кетерінде оттың орнын, *қ о л а м т а н ы* сөндіріп кет (Ш.Айманов, Қыран.). 2. а у ы с. *Бұрын болған бір нәрсенің, құбылыстың, әлі де бой көрсетіп отырған әсері, өткеннің ізі, белгісі.* Бықсып жатқан *қ о л а м т а* емес, Артымызда шоқ қалсын. Болашақтың ошағында Біз тұтатқан от жансын (М.Мақатаев, Шығ.). Өмірдің заңы бөлек, жөні бөлек, Несіне өкпелейсің, жөніңе кет. Бықсып жатар өсектің *қ о л а м т а с ы*, Еркінірек наздансаң еліңе кеп (М.Мақатаев, Шығ.). Көкірек түкпірінде *қ о л а м т а н ы* ң арасында қалған жетім ұшқындай өлеусіреген үміт оты жылтырайды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қоламта мінез. *Ашық-жарқындығы жоқ тұйық мінез.* Ыстық-суығы жоқ *қ о л а м т а м і н е з* жалықтыратын да болар (Т.Ахтанов, Шығ.).

Қоламта басқан тауықтай. ж е р г. *Тытырлап қалу, арлы-берлі жүгіру деген мағынадағы сөз қолданыс.* *Қ о л а м т а б а с қ а н т а у ы қ т а й* болып нағып жүрсің? (Ауызекі).

Қолаптасын бықсытты [қоздатты]. *Бір нәрсенің шетін шығарып, сөз түртпек жасады.* Ауыл арасының арзан өсегін айтып, *қ о л а м т а с ы н б ы қ с ы т ы п* отыр (Ауызекі).

ҚОЛАМТАЛАН = е т. *Оттың, шоқтың сөніп, ыстық күлге айналуы.* Көксеген, шекілдеуік томарларын мына оттың *қ о л а м т а л а н ғ а н* жеріне көміп жібер (С.Бегалин, Уақыт.). Абдолла келе *қ о л а м т а л а н а* жанған тезек күлін сыпырып-сыпырып сыртқа шығарып

тастады (С.Фаббасов, Ана.). Кара *қ о л а м т а л а н ы* п өшіп бара жатқан отты көсеп, қызыл шоқтандырды (С.Қамалов, Әңгім.).

ҚОЛАМТАЛАНУ *Қоламмалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о л а м т а л а н у ы* н күтті.

ҚОЛАМТАЛЫ с ы н. *Қоламмасы бар; күйін тұрған, ыстық.* Даланың орын таппай жүйткіген *қ о л а м т а л ы* жетім желі бетті шарпып кетеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *Қ о л а м т а л ы* құм дүзден, Соқты темір тамырлар. Қиырға қан жүргізген, өзегінде жалын бар (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

Қоламмалы мәселе. ж е р г. *Шешімі қиын, ешкім батылдық ете алмайтын шытырман мәселе.* ≈ Бұл бір *қ о л а м т а л ы мәселе* ге айналды (Ауызекі).

ҚОЛАН з а т. ж е р г. 1. *Бесікбау.* *Қ о л а н ы* н сөндеп жасаған екен (Ауызекі). 2. *Төсайыл.* *Қ о л а н д ы* жақсылап тарт! (Ауызекі).

ҚОЛАҢ з а т. э т н. к ө н е. *Аттың қалың қылынан немесе басқа да қылдан қалың етіп жасалған шашағы, әшекейленіп ағаш, сүйек сияқты т.б. қатты заттан жасалған сабы бар маса, шыбын-шіркейден қорынуға арналған желтеуіш құрал.* Менің неміді сұрайсың? Бұқар барсаң *қ о л а ң* бар, Қоланды көр де шашым көр (Ер Тарғын). Қыландап, қырық құбылып тұрғанда, қыз, Артыңа *қ о л а ң* шашың бұрғанда, қыз. Әкеңнің емін-еркін оң жағында Бізіндей етікшінің жылмаңда, қыз. Әр елден мен сендейді көп көргенмін, Көтеріп өзіңді-өзің бұлданба, қыз! Кекектеп, қалжың айтса, жақтырмайсың, Атадан сенен басқа туған ба, қыз? (Ә. Найманбаев, Шығ.).

ҚОЛАҢ 2 с ы н. *Қалың, жуан, ұзын (шаш).* Етіндей жас баланың білегі бар, Ажымсыз ақ саусағы іске ыңғайлы. *Қ о л а ң* қара шашы бар жібек талды, Торғындай толқын ұрып көз тандайды (Абай, Тол. жин.). Әбіш, әсіресе, Мағыштың *қ о л а ң* кара бұйра *ш а ш ы* н, білектей бұрымын ашқанды тілейді (М.Әуезов, Шығ.). Мандайдан биік қайырып, жуан өріп, желкесіне бастау жия салған *қ о л а ң* сарғылт шашы Нұрилань жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Қолаң шаш. а) *Қою қара шаш.* Оның да екі бұрым ғып өрген *қ о л а ң ш а ш ы* тірсегіне түседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екі беті албырап, *қ о л а ң ш а ш ы* кара алтындай жалтырап отыр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). ә) *Сұлу қыз, ару.* Дертім сыймай ішіме, еттім, сыр шаш, һеш, үндемей жүрсем де жазы-қыста. Сипатыңа қызықпас қандай жігіт, Хор қызындай нұрлы

жүз, *қ о л а ң ш а ш қ а* (М.Дулатов, Шығ.). Көзінен ел-жұрты төкті жасты Баяндай іздеймін деп *қ о л а ң ш а ш т ы* (Қозы Көрпеш.).

Қолаң шашты. *Шашы қара қалың, сіңу (қыз).* Тал бойының міні жоқ, *қ о л а ң ш а ш т ы!* Шашының ұзындығы тізін басты (Батырлар жыры). Ай жүзінде қыс ызғар, жаз шаң тимей, Алшаң басқан ардақталып жан тимей, *Қ о л а ң ш а ш т ы*, қиғаш қасты бота көз, Алма мойын, аршын төсті жар сүймей (Б.Күлеев, Шығ.).

ҚОЛАҢ з а т. *Байырғы қазақ қоғамындағы әртүрлі төмен әлеуметтік топтардың өкілдері.* Тазша болып Қозыкем кетті дейді, Аяқөзден сал байлап өтті дейді. Әшейін-ақ *қ о л а ң д а р* адым басып, Қарабайдың қасына кетті дейді (Қозы Көрпеш.).

ҚОЛАҢСА з а т. **1.** *Жіліңшікке жанаса өскен жіңішке ұзынша сүйектің ұшына ала орналасқан, майшершеуден тұратын тері қыртысы.* Сәлім жүгіріп кеп сасқалақтап омырауынан булавканы жұлып алды... Торы аттың *қ о л а ң с а с ы н а н* дәлдеп тұрып таспен ұрып жіберді (М.Әуезов, Шығ.). Міне, қалсаң шырағым, Байлаулы тұрған кара атты Қажымайды табаны Төрт аяғы болатты. Төрт аяғы *қ о л а ң с а* Ол бір үлкен қанатты (Батырлар жыры). **2.** *ж е р г. Малдың қолтығы.* Сайдың суының тереңдігі аттың *қ о л а ң с а с ы н а н* аспайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Қолтықтан терлегенде шығатын жағымсыз сасық иіс.* Шіріктің әсерінен қолтық, башаларыңның арасы секілді орындарға *қ о л а ң с а*, шуашпайда болады. Шіріктің салдарынан терің жидіп түлейді, қызылшақа болады, түрлі жара түседі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ. жин.). Талай-талай тер сіңіп, әбден сіре болған, *қ о л а ң с а* сасыған киімдер қара күрең тартып, жана берді, жана берді (С.Бакбергеннов, Адам.). Суда жүзген кезде дене терден, шайырдан, кірден, *қ о л а ң с а д а н* арылып, тері көздері ашылады (Б.Елқондиев, Жүзу.). **4.** *а у ы с. Сасық ой, қараниет, арам тиғыл.* Сөзіңіздің *қ о л а ң с а с ы* бар екен, қарғам (О.Әубәкіров, Сықыр). Мылқыр кескін бойымнан садаға кет, Сен сықылды емеспін бояма бет. Сөзіңнен көң *қ о л а ң - с а* иісін шықты, Тойым қылып бір-екі сөйлесіп ек (Жамбыл, Шығ.).

ҚОЛАҢСАЛЫ с ы н. *Қолаңсасы бар; сасық иісті.* Гидраденитпен, әдетте, тершең және өзін таза ұстамайтын, сондай-ақ, қолтығы *қ о л а ң - с а л ы* семіз адамдар ауырады (О.Сейкетова, Тері. ауру.).

ҚОЛАҢСЫ с ы н. с ө й л. **Қолаңса.** Пысынап терлесе керек, қолтығының *қ о л а ң с ы* иісі мүңкіп кетті (С.Омаров, Қайырлы.).

ҚОЛАҢШЫ з а т. э т н. *Төмен таптың өкілі, жалданған жоқ-жітік.* Басына ыңыршақ жастанып, қойшы менен *қ о л а ң ш ы*, Жатады екен бас салып (Ақын жырлары).

ҚОЛАПАЙ с ы н. *Икемсіз, ебедейсіз, орашалақ.* Қушық қоныш пен *қ о л а п а й* қоныштар емеурінде қалып қойды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Өй, *қ о л а п а й*... сен менің түбіме жетесің («Лен. жас»).

ҚОЛАПАЙЛАУ с ы н. *Ебедейсіздеу, икемсіздеу, орашалақтау.* Өзінің де мен сияқты қобалақ, *қ о л а п а й л а у* ағасы болып, сол есіне түскендіктен бе, білмеймін, қыз менің ат байлайтын ақырдай болып, серейіп қалған қолайсыз күйімді күлкі етпеуге, елемеуге тырысты (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚОЛАПАЙСЫЗ с ы н. *Икемсіз, ебедейсіз, дөңкіген.* Шектібай өнерсіз емес. Үлкен *қ о л а - п а й с ы з* денесіне қарамай, домбыра тартады (М.Мырзақұлов, Өмір.). Қыз *қ о л а п а й - с ы з*, ұп-ұзын, ап-арық қолды өз мойнынан ақырын көтеріп алып, былай сырғытып қойды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Сырт түрі қандай *қ о л а п а й с ы з* болса, жымған куақы көз қарасы сондай ақылды (Т.Ахтанов, Үндістан.). // *Ыңғайсыз, жайсыз.* Өз бойына шақ емес өзгенің киімін киіп, соны енді *қ о л а п а й с ы з* сезініп жүргендей еді (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.).

ҚОЛАПАЙСЫЗДАН = е т. *Ыңғайсыздану; қысылу, қымтырылу.* – Иә, жоғары білімді бойдақпын. – Шынын айтайын, *қ о л а п а й с ы з - д а н ы п*, тілім күрмеліп зорға айттым («Лен. жас»).

ҚОЛАПАЙСЫЗДАҢУ *Қолапайсыздан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о л а п а й с ы з - д а н у д ы* білмейді.

ҚОЛАПАЙСЫЗДАУ с ы н. *Ыңғайсыздау, икемсіздеу; дөрекілеу.* Қазақ таудан *қ о л а п а й - с ы з д а у* жүгіріп, Ақбілектің жанына дедектеп жетіп келді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Сырт қарағанда Сартай дене бітімі *қ о л а п а й - с ы з д а у*, өте ірі адам («Қаз. әдеб.»). Сұрағымның *қ о л а п а й с ы з д а у* болғанын енді барып сездім («Лен. жас»).

ҚОЛАПАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Икемсіздік, ебедейсіздік, ыңғайсыздық.* Жүрісінде, дене қимылында да бір *қ о л а п а й с ы з д ы қ*, бір кібіртік топастық бар емес пе еді? (С.Сейфуллин, Шығ.). Алыстан бойының ұзындығы, денесінің *қ о л а п а й с ы з д ы ғ ы* да байқалмайды екен (Р.Токтаров, Тұлпар.). Тап осы сөздің өзі де *қ о л а п а й с ы з д ы ғ ы м н а н* аузымнан шығып кетті (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ҚОЛАРА з а т. *Бір ғана адам кесе алатын кішкене ара.* Комиссаров оқушылардың біріне темір кескішті, енді біріне *қ о л а р а н ы* қалай жұмсау керектігін үйретті (М.Қаратаев, Далада.). Ыдыстың іші толы әртүрлі аспап: пышақ, біз, сым темір, кішкене *қ о л а р а*, әйнектің сынықтары, тағы сол сияқты ұсақ-түйектер (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ҚОЛАРБА з а т. *Қолмен итеріп жүруге болатын шағын арбашық.* Қора маңында кішкентай *қ о л а р б а л а р ы* бар, былғары етік, су жаңа бешпет киген балалар ойнап жүр (М.Мырзақұлов, Ақық). Арқа етіміз–арша, борбай етіміз–борша болып қайла-күрекпен; өгіз, түйе жегіп, қала берді *қ о л а р б а м е н* құм тартып салған мыңдаған шақырымдық Түрксібтің игілігін тауды тіліп, тасты бұзып аңы тері тамшылаған біздер емес, өзге жұрт, кейінгі ұрпақ көріп отыр (О.Бөкеев, Өз отың.).

ҚОЛАРЫҚ з а т. *Сала-саланың арасында су жүргізу үшін тартылған кішкене арық.* Темекі, қызылша *қ о л а р ы қ т а р ы н ы ң* әр саласының арасы 25 метрдей болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Суды арықтан *қ о л а р ы қ қ а* бұрдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛАС з а т. ж е р г. *Желкенсіз жүретін кішкене қайық.* *Қ о л а с т ы* кемеге ұзынырақ етіп байламасаң сындырып аласың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛАСТЫ з а т. 1. *Біреуді өңірге, қандай да бір құзырлы орында, аймаққа т.б. қатысты, соның қарамағындағы; соған бағынышты, қарасты, тәуелді өңір, ел, халық, төңірек т.б.* Ұйыстырып бұларды Қайтты батыр үйіне, Ат шаптырып жинады, Қызылжыңғыл, Қайдауыл, *Қ о л а с т ы н а н* ерлерді: Тілеуберген, Әлжан, Ыбырай, Баспақбай, Сыздық, Молдабек, Мақыш, Бәйет, Шынмырза, Атақты неше ер келді (О.Шипин, Дастан.).

Қоластына қарады. *Тәуелді болды, басыбайлы болды.* Патша ағзам император хазіретінің ұлықтары *қ о л а с т ы н а қ а р а ғ а н* қазақ елдерін К.Қасымұлының қылмыш жәбір-жапаларынан құтқармақ үшін («ДУГ»).

ҚОЛАТ з а т. 1. *Таулы жерлердегі ұзынша келген, бір жағы еңіс, жайпақ қойнаулы ойпаң сайдың қолтығы.* Әуелі қыстақтың шетіндегі қозы-лақ жайылып жүрген кішкене *қ о л а т т а н* асып, кебірттік жалдың басына шықты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Атасы екеуі өткен қыраттар, сайлар, белдер, алқаптар, жоталар, *қ о л а т т а р*, Қараспан жайлауын көргенде, атасы: «Міне, мынау біздің жайлау!» – дегенде

әлгілердің бөрі әп-сәтте ұмытылды (Ә.Тарази, Кек). Тек кең сайға бүйірден қосылатын, қарсы беттегі шағын *қ о л а т т а н* бір кездегі адамзат мекені ескі жұқанасы – қисайса да құламаған жалғыз қабырға қарауытады (М.Мағауин, Ақша қар). 2. *Таудың ойпаң жеріндегі жайылым.* Тұманды сайға ап барып, Тұсауын құнан жоғалтты. Іздеген болдық – Таптадық жасыл *қ о л а т т ы* (Е. Раушанов // Екі мыңжылдық.). Табиғаттың осы бір көркем көрінісіне қарап, қойды *қ о л а т қ а* салып қойып ойда отырған Қалиға бүгінгі күн батпай-ақ қойды (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Сонау сайдың *қ о л а т ы н д а* жылқылар бар. Өзі тіктеу ғана қолат болғанда қойтастары бар екен (М.Әуезов, Өскен өркен). Ар жағында тар *қ о л а т т а* шашырай жайылып қой жатыр (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). 3. ж е р г. *Шымды, қара топырақты жер.* Жұлындай қылып жаратқан Қамшыны басып қара атқа, Қорым тас қоңыр қабақтан Құладым жасыл *қ о л а т қ а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бұл жер *қ о л а т* жер болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 4. г е о л. *Жер бедерінің аса терең емес, жайпақ болып келетін, түп жағы мен суайрығы кеңістігіне қарай біртіндеп ұласатын жұмсақ беткейлі созылыңқы еңістіктердің жалпы атауы.* *Қ а л а т* эрозиялық, эолдық, оқпандық және т.б. түрлерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚОЛАТ-ҚОЛАТ с ы н. *Қойнау-қойнау, ойдым-ойдым.* Түн құшағында мүлгіген *қ о л а т-қ о л а т* қойнаулы таулар, қалың қарағай ну болып өскен сыңсыған орман (К.Сегізбаев, Қойнау.). Артықшылығы – Кішкентаудың қар жатпайтын *қ о л а т-қ о л а т* күңгейлері әрі жылы, әрі жайып бағуға қолайлы («Лен. жас»).

ҚОЛАТТА = е т. *Қолат-қолат ету, ойдым-ойдым қылу.*

Қолаттап жырту. а у ы л ш а р. *Жер танабын агромелиорациялық мақсатпен жолақтап жырту.* ≈ *Қ о л а т т а н ж ы р т у* тәсілі.

ҚОЛАТТАЙ с ы н. б е й н. *Иықты, еңгезердей, денелі.* Тұлғасына қарасам сайдан шыққан *қ о л а т т а й*, Қабағы тастай түйіліп, Лашын құстай шүйілген (Батырлар жыры).

ҚОЛАТТЫҚ: **қолаттық көлдер.** с у ш а р. *Мұз құрсауының шеткі белдемдеріндегі еріген мұздақ сулардың ежелгі ағын арналарының ойыстарына орналасқан көлдер.* *Қ о л а т т ы қ к ө л д е р* көбінесе бір-бірімен салалар арқылы жалғасып, қолаттарда тізбек түрінде орналасатын ұзынша нысанды болып келеді (Қаз. тілі термин. Су).

ҚОЛАУ з а т. *Жылқы (тай, құнан т.б.) аяғынан ақсап қалатын ауру.* Өзен жағасында, қ о л а у тайға мінген қоңқақ мұрын, арық бала Байсүгір (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Алыс жолдың мінісін көрмеген құнан, жолда қ о л а у боп, Мәжит үйіне ақсаңдап әрең жетіпті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Баланың мінгені қ о л а у құнан сылти басады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚОЛАУЛА= е т. *Ақсау, ақсаңдау.* – Әйтеуір он екі мүшесі сау ма? – Білмеймін, сырғасы тайды ма, сіңірі созылды ма, осында жеткенше қ о л а у л а п келеді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚОЛАУЛАТ= е т. *Ақсаңдату, аяғын сылтып басқызу.* Аяғын шеңгел қағып қ о л а у л а т ы п, Токтағаны орғып-орғып ор киіктің («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛАУЛАТУ *Қолаулат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОЛАУЛАУ *Қолаула етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жылқының қ о л а у л а у ы.

ҚОЛ-АЯҚ з а т. *Қол мен аяқтың жалпы атауы.* Қолдардың есі кірді көзі жайнап, Жалында тұрған көпке ағатайлап. Алып шығып жартастан домалатты, Қ о л - а я ғы н артына мықтап байлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаннаның түрі өрт сөндіргендей. Қ о л - а я ғы ұйып, жүрегі тулап, әлсірей берді (С.Омаров, Дала.). Түн баласында қ о л - а я ғы м сырқырап ұйықтатпайды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.).

Қол-аяғы балғадай. *Тепсе темір үзетін, сом тұлғалы, қарулы, мығым. Қол-аяғы балғадай жігіт (Ауызекі).*

Қол-аяғы бүтін. *Төрт мүшесі түгел, аман-сау.* Ауылға әскерден келіп жатқандардай емес, бұлардың киімі бөлек, қ о л - а я ғы б ү т і н (К.Қазыбаев, Ызғар).

Қол-аяғы жерге тимей [тиместен]. *Жүгіріп жүріп, елпең қағыт.* Болыстар мойнына знағын салып, старшындардың қ о л - а я ғы ж е р ғ е т и м е й жанның бәрін ояз үйіне жинап, қызыл танау болып шауып жүр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қамардың шықырап шыққан зарлы сөзіне еріп кеткендіктен, өзінің қай жерде отырғанын білмей, сөйлеймін деп, молда бишара қ о л - а я ғы ж е р ғ е т и м е с т е н далаға шығып қалғанын бір-ақ білді (С.Торайғыров, Шығ.).

Қол-аяғын баурына алды [жиды]. *Аман-есен босанды; өзіне-өзі келді.* Келін аман-есен босанып, қ о л - а я ғы н б а у р ы н а а л д ы (Ауызекі).

Қол-аяғы ұзарды. *Анаған-мынаған жұмсап, жетісіп қалды.* – Өзі бір айналайын, жаздай

жаным жай тауып, арқам босап, қ о л - а я ғы м ұ з а р ы п қалып еді, – деп, жүрерде Айжамаш пен Сүкең қиналып қалды (Д.Қасенов, Серт).

ҚОЛБАЙЛАУ з а т. *Кедергі, бөгет, тежеу.* Бір қарағанда мұның бәрі айтуға жеңіл болғанымен, іс жүзінде істеп көргендер біледі, машақаты, өуре-сарсаңы көп, үлкен жұмыс. Ол, әсіресе, біз секілді жаңадан жұмыс бастап келе жатқан фирмалар үшін едәуір қ о л б а й л а у («Зерде»).

Қолбайлау болды. *Кедергі болды, бөгет келтірді, тежеу жасады.* Қоғамдық ұйым болғандықтан, Қауымдастыққа тікелей қаржы бөлінбейтіні баршаға мәлім. Мұның өзі шетелдегі ағайындарымызбен тұрақты байланыс орнатуға қ о л б а й л а у б о л ы п жүр («Қаз. әдеб.»). Ал, несиеге қоятын менің нем бар? Ауылдағы өз бетінше тіршілік еткісі келетіндер осы несиеден қолбайлау болып отыр», – дейді Қанат («Жас Алаш»).

ҚОЛБАҚЫР з а т. **1.** *Бақыраш, ожау.* Оған Надя қ о л б а қ ы р м е н толтырып тағы май құяды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры). **2.** *қ ұ р. Құрылыста, сылақ жұмыстарында пайдаланылатын сауыт сияқты құрал.* Қолда қалақ, қ о л б а қ ы р. Сұрғылт балшық үстіміз. Кең сарайды сылаушы Жігерлі сұр түстіміз (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **3.** *ж е р ғ. Сутаситын шелек.* Сара, мына қ о л б а қ ы р д ы қашан алдырғансың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *ж е р ғ. Сұт пісіретін тұтқалы ыдыс* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛБАЛА з а т. **1.** *к ө н е. Кісі үйінде тұрып, барып кел, алып келге жұмсалатын бала; көмекші.* Олардың әңгімесіне қарағанда, әкеден жастай жетім қалған Сәндігерей татар саудагерінің үйінде қ о л б а л а болып өсіпті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Енді мұны отау тігіп, қыз әперіп, қ о л б а л а қыл да, жылқыға сал, – дейді (Қаз. ертег.). **2.** *с а я т. Қолдан баулыған, әбден үйретілген саят құсы.* Қ о л - б а л а болған кезде сол қаршығаның, алатыны – қоян. Қазды қанаты ұзын, сопақ бас лапын іледі (Туған жер). // *Қолға үйретілген, әбден баулыған.* Қ о л б а л а құс секілді Биялайға қарайсың. Не тұлғама тұтқа боп, Не керекке жарайсың (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Бұның қ о л б а л а бүркіті де сол таста аяқтанған еді (М.Әуезов, Бүркітші). Мына құс қ о л б а л а, кісінің дыбысы шықса, шаңқылдап шақырады (Ш.Айманов, Қыран).

Қолбала қымыз. *Таза, жақсы қымыз.* Қ о л б а л а қ ы м ы з базар қымызындай емес қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛБАЛАДАЙ с ы н. *Қайда жұмсаса, сонда жүгірген, елбектеген.* Бүкір арбакеш алғашында өзінің не істеп жүргенін аңғармай, мол ақшаға қызығып, «барып кел», «алып кел» дегенге *қол-балалай* жүгіріп тыным таппаған (К.Тоқаев, Шығ.).

ҚОЛБАЛТА з а т. *Жеңіл, кішкене балта.* *Қолбалта* жұмыс жасауға өте ыңғайлы (Ауызекі).

ҚОЛБАҢ е л і к. *Олты-солты, қолапайсыз, қысқа қимылды бейнелейтін сөз.* // *Кең, қолтылдаған, олты-солты.* Күпі киген, тон киген қазақ жұмыскерлері бейнесіз де *қолбаң* көрінеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Түрменің *қолбаң*, сұрқыл киімі ішінде тарамыс дене қан жылады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

Қолбаң етті. *Қолапайсыз, қысқа қимыл-қозғалыс жасады.* *Қолбаң етін*, қорс етіп сөйледі аю: – Батыр батшам, не керек көп ойлану. Қойды жан деп есіркеп кім аяйды, Ақылы ала қойдың – қырып салу (Абай, Тол. жин.). Көгершін тобына тақау келіп, *қолбаң етін* қонған жалғыз қарға төрізденді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Оның дәл қазіргі келбеті сол әтештің кейде *қолбаң етін* ұшуға қомданған түрінен мүлде айнымаған (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ҚОЛБАҢДА = е т. *Қолбаң-қолбаң ету, далбаңдау, далақтау.* Бала жігіт жүгіріп үйге барған соң, тымағын қисайта киіп, шапанының бір иығын жамылып, бір иығын жүре сұғынып, *қолбаңдап* Бекболат шығып, қонақтарға абдырап қарсы жүрді. Анадайдан сәлем беріп, келе Балташтың атын ұстады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тас төбеден қараған ай астында ұры топшысы сынған бүркіттей *қолбаңдап* бара жатты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Нұрыш тез бұрыла алмай, атпен алыстан орағытып, *қолбаңдай* шауып келіп, оған қамшы сілтеп қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚОЛБАҢДАУ *Қолбаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аюдай *қолбалаңдау.*

ҚОЛБАСШЫ з а т. ә с к. *Мемлекеттің қарулы қиштерін, ірі әскери құрылымдарды басқаратын әскери басшы.* *Қолбасшылар* соғыс кезінде әскери операцияларды дайындайды, бейбіт уақытта қарамағындағыларды әскери шеберлікке үйретеді, әскери жаттығуларды басқарады (ҚҰӘ). Сенің *қолбасшыларың* – менің ұлым, – деді ана (М.Жұмабаев, Шығ.). Әскерлер сапта. Мінбеге Калинин майданының *қолбасшысы* шықты (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ҚОЛБАСШЫЛЫҚ з а т. *Әскерді басқарушылық, бастаушылық.* Сол соғыста ақылды *қолбасшылық* көрсеткен Сейітбатталды түркі елдері аңыздағы батырға айналдырып, есімін тарихқа қосты (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ол іштен Сыбан Раптаннның *қолбасшылық* дарынына таң қалды (І.Есенберлин, Жанталас). Шыңғыстың ұлы *қолбасшылығы* мен ақылдылығын, һәм талай қаланы талқандап, небір халықты қырған зұлымдығын тең ұстап, таразы басына салмактаса, ақиқаты осы, ағайын, деп қасқайып отырса Мағауин мырзада кімнің ала алмай жүрген өші бар («Жас Алаш»).

ҚОЛБАСШЫСЫЗ с ы н. *Қолбасшы жоқ, басқарушысыз.* ≈ *Қолбасшысыз* әскер болмас (Ауызекі).

ҚОЛБАСЫ з а т. *Әскербасы, қол бастаған батыр, сардар.* Қорғамакка елдерін, һәмән тұтты көп әскер. *Қолбасылар* қалғымас, Тұс-тұсынан шықты қас, Қайсысына жетісер? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жау десе жабырқанып жатпайтұғын, Таңдаулы батыр болған ер *қолбасы*. Салиха бұл жігітті сырттан таңдап, Махаббат ауған бұған ықыласы (Ә. Найманбаев, Шығ.). Шақырып алып Еспембет Ақтамберді *қолбасын*, Бес сыбаннның ұлына Ортаға салды олжасын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аманкелді ол кезде қылышынан қан тамған *қолбасы* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚОЛБАСЫДАЙ с ы н. *Қолбастаушы сияқты.* Жүргенде сол жігіттердің алдында *қолбасыдай* оқшау отырады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚОЛБАСЫЛЫҚ з а т. сөйл. *Қолбасшылық.* Көздеген мақсат *қолбасшылық* болып, аяғында оған да жетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚОЛБАСЫСЫЗ с ы н. сөйл. *Қолбасшысыз.* Өйткені жақсы командирсіз әскердің, жақсы *қолбасшысыз* армияның болуы мүмкін емес (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

ҚОЛБАТША з а т. т ү й е ш а р. *Кісі көмегімен шағылыстырылған, таза қанды, текті нар түйенің бұрасының (лөк) қос өркешті түйенің інгеніне шөгерілуінен пайда болған түйе тұрқымы.* *Қолбатша* нар күшті, жүні өте тығыз болады. Суық пен ыстыққа бекем болып, аштыққа шыдамды келеді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ҚОЛБАУ з а т. этн. *Бесікте жатқан баланың қолын бастырып байлап қоятын жалтақ бау.* Баланың кеуде тұсынан және тізеден бастырып қою үшін шүберектен әдемілеп сырыған жалпақ *қолбау* және тізебау жасалады (Х.Арғынбаев, Қаз. семья.). Қасына барып, салбырап тұрған

қ о л б а у ы н ұстарлыққа орап қойды (Ж.Түменбаев, Қимас.). Жас нәрестенің рахат тыныштығына разы болған ананың әлсірегенін аяп кеткен үй қожасы орнынан тұрады да бесіктің қ о л б а у ы н байлап, жұбайын жастығына қисайта салады (Достық нұры).

ҚОЛБОҚША з а т. э т н. *Қыздардың әшекей, бетмай, бетбаяу, айна, тарағын т.б. ұсақ-түйек заттарын салып жүретін шағын сөмкесі, боқшасы.* Сол екі байдың ауылы көшкен екен, Бір перзент көкейлерін кескен екен, Қатынымыз қыз тапса екеуі де *Қ о л б о қ ш а с ы* бір болсын дескен екен (Қозы Көрпеш.).

ҚОЛБҰРАН з а т. к ә с і б. к ө н е. *Қолмен бұрау арқылы шахта үстіне көмір шығаратын қарапайым құрал.* Көмірді *қ о л б ы р а н* м е н шығарып, елге азық-түлікке айырбастай күн көріпті (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Өте ауыр *қ о л б ы р а н ы* н а т бұранға айналдырмақ (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

ҚОЛБЫРА= е т. 1. *Олты-солты кең болу; қолпиту, солпиту.* Бір мөлшермен тіккен киім біреуге шақ болса, біреуге тар болса, енді біреуге *қ о л б ы р а н*, кең тұрады (І.Омаров, Шабыт.). Бөтен қоярда-қоймай, басыма Әзімбай шалдың қазақы бөркін, үстіме оның *қ о л б ы р а г а н* шапанын кигізіп түсірген (С.Омаров, Өмір.). Үстіне кигені Мәжиттің түлкі ішігі. *Қ о л б ы р а н* сүйретіліп тұр (С.Алдабергенов, Қанат.). 2. а у ы с. *Ісіну, кебіну.* Бір сәтке бет-аузы *қ о л б ы р а н* ісіп кеткен, үсті-басы кір-кір ұйпалақ шашты бұл адам өзі емес, басқа біреудей елестейді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Күйіп *қ о л б ы р а н* қалыпты (М.Мырзақұлов, Өмір.). 3. а у ы с. *Ұнжырғасы тұсу, босау, солбырау.* Айдар есік алдында *қ о л б ы р а г а н* күйі аңырып қала берді (К.Баялиев, Жер тынысы). Неге сонша күлімсіреп төнді екен, Ұн жоқ, түн жоқ осынысы жөн бе екен? Жаңа ғана қыз алдында *қ о л б ы р а н*. Енді ширап неменеге сенді екен? (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.).

ҚОЛБЫРАТ= е т. 1. *Қолпиту, солпиту.* Кешкілік тоңазып бара жатқан соң, *қ о л б ы р а т ы* н ескілеу шапанды үстіме киіп алдым (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншак). Тіпті торғай екеш торғай да ауыздарын ашып, қолтықтарын самалдатқалы, қанаттарын *қ о л б ы р а т ы* н, бұтаның көлеңкесін паналайды (А.Хангелдин, Ғани.). 2. *Ісіну, кебіну, солдыру.* ≈ Алақандарын *қ о л б ы р а т ы* н алыпты (Ауызекі).

ҚОЛБЫРАТУ *Қолбырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шапанын *қ о л б ы р а т у*.

ҚОЛБЫРАУ *Қолбыра етістігінің қимыл атауы.* – Тапсырған тізгінді қолыңа алмай жатып *қ о л б ы р а у ы* ң а жол болсын! (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚОЛҒАБЫС з а т. *Көмек, жәрдем.* Советтік музыка зерттеу ғылымы үшін ол үлкен *қ о л ғ а б ы с* деп қарау керек (А.Жұбанов, Замана.). Жаралыс басы – қозғалыс, Қозғауға керек *қ о л ғ а б ы с*. Жан де мейлің, бір мән де Сол қуатпен бол тыныс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Қ о л ғ а б ы с* зәру бұл шақта, Жыр жазу қайда алаңсыз. Көгенін үзген қозыны Қуалап кеттім амалсыз (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қолғабыс берді [етті]. *Көмек көрсетті, жәрдемдесті.* Қандай білім болса да, күндегі тіршіліктің азды-көпті түзелуіне *қ о л ғ а ы с* ету керек қой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айғанымға *қ о л ғ а б ы с* б е р і п, үш бөлмелі үйдің төбесін, қабырғасын майлаған (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Емтихандарын түгел бітірісімен Дөкеннің класын біраз күнге колхозға *қ о л ғ а б ы с* е т у ғ е жіберетін болыпты (О.Тәжиева, Жетім қыз).

Қолғабыс көрсетті [жасады, тигізді]. *Жәрдем берді, көмектесті.* Артта қалған шопандарды қамқорлыққа алып, олардың ісіне *қ о л ғ а б ы с* к ө р с е т у жөнінде баспасөзде мәселе көтерді (Н.Айдаров, Жазылбек Қуанышбаев.). Қойшекеңнің қойы төлдеп жатыр. Соған барып *қ о л ғ а б ы с* к ө р с е т і п қайт (Д.Досжанов, Дария). Іскерлігінді көрсетіп, Мәдениет үйіне осындай *қ о л ғ а б ы с* ж а с а п б е р м е с ең болмас, – деді Дайрабай Шапағатқа (Ф.Сланов, Шығ.). Қалт етіп, қолы босаған сәтте кейбір солдаттардың да әйелдерге *қ о л ғ а б ы с* т и г і з і п жүргенін көресің (Р.Хайруллин, Офицер.).

ҚОЛҒАБЫСШЫ з а т. *Көмекші, жәрдем етуші.* Ол магазиндерде алғашқы кезде *қ о л ғ а б ы с ш ы* болды (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Өзінің *қ о л ғ а б ы с ш ы с ы* Маруамен екеуі сол күні алты мың кірпішті қалап үлгірді (Е.Қалиев, Рудный.). Сол жастың ортасында Айжан – бірі, Оның да ағытылды ой жаңбыры, Балалар бұл жұмыста – *қ о л ғ а б ы с ш ы* Дегенде мың құбыла түсті нұры (К.Боранбаев, Өленд.).

ҚОЛҒАНАТ з а т. 1. *Көмекші, жәрдемші, бір нәрсеге болысушы.* Әлгі дәрігердің *қ о л ғ а н а т ы* боп төрт-бес жыл істедім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Есі кіріп, ересек тартып қалған бала Қайрақбай әкесіне әжептәуір *қ о л ғ а н а т* еді (М.Дүйсенов, Мейман.). Кешіксем мына *қ о л ғ а н а т* ұлын бар емес пе, шай-суларыңды іше беріңдер (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). 2. а у ы с. *Тірек,*

сүйеніш; серік. Үлкендерге көмек жасайтын *қол-гана т* ұрпақ өсіп, жетіліп келеді («Қаз. әдеб.»). *Қолгана т* болдық өмірге, Біз емес өсте дамылдар. Ғажайып арман көңілде, жарқ етер бойда жалын бар (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.). Қайтейін, арман, арман, арман, өттең! Жазбады жүруді оған *қолгана т пен*. Жылытып келем бүгін үш баламды Мен соның көкірегінен қалған отпен (Т. Айбергенов, Мен саған.).

ҚОЛҒАНАТТЫҚ з а т. *Жәрдемшілік, көмекшілік.* Бұл қыстаудағы оннан аса жандардың қалғандары *қолгана ттыққа* жарап қалған (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚОЛҒАП з а т. *Қолды суықтан, я түрлі жарақаттан сақтау үшін, матадан, былғарыдан, резеңкеден жасалған, не жүнінен тоқылған қолға киетін киім; биылай.* Әйелдер тоқып жатқан жылы *қолғап* каншама (З.Ақышев, Жесірлер). Алуа шам жарығында ыңылдап, қой жүнінен *қолғап* тоқып отыр екен (С.Алдабергенов, Асу). Ауру немесе күдікті малды соярда союшы қолына резина *қолғап* киеді (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.).

ҚОЛҒАПСЫЗ с ы н. *Қолында қолғабы жоқ, жалаң қол.* Бірақ бейқамдықпен кабельді *қолғапсыз*, қысқышсыз ұстап жүрген сен жазым болсаң, сені қайтадан дүниеге келтіру қиын болады (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ҚОЛҒАПТЫҚ с ы н. *Қолғап боларлық, қолғап тоқуға жарарлық (мата, былғары, жүн).* ≈ *Қолгана ттық* мата.

ҚОЛДА = е т. **1.** *Біреуді, бір нәрсені жақтау, құптау, қостау, мақұлдау.* Ғалымды ғалым білсең – ішің күймес, Жан бар ма әдептікті *қолдап* сүймес, Күрессең батырлармен сау қалмассың, Аяғың аспаннан кеп, жерге тимес (Ақмолла ақын, Күндер.). Мектеп пен ЖОО арасындағы екі емтиханды (тест) біріктіруі дұрыс. *Қолдаймын.* Ғылымдағы екі сатылық қорғауды Батыс жүйесіне сәйкестендірмек әрекеті де уақыт талабынан туып отыр («Жас Алаш»). Алдабергенов басу айтпақ боп, артына бұрылып қарап еді, көпшілік ду-ду етіп, әлгі айтылған сөздерді *қолдап* кеткен екен (С.Бақбергенов, Адам.). **2.** *Желеп-жебеу, рухтандыру, дем беру, жолын сәтті қылуға сеп болу.* Шын тілеуім, шөберем, Сапарыңды оңдасын, Ғайып ерен, қырық шілтен Әулие жар боп *қолдасын*, Танып апсың, қарағым, Өмірлік бөртең жолдасың (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Қалмақ та болса атына жылдам қонбай ма ер, Бүгінгідей біздерге туыс болмайды ел. Дарабозға бір жауды екі шаптырма,

Алты алаштың аруағы, түгел *қолдай* көр! (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). Аруағы бабалардың *қолдап* мені, Ал, балам, бір токтамай заулат! – деді. Елгетән көзсіз Ерлік, төкаббарлық Түгелдей жеңіп алды жаулап мені (Т. Молдағалиев, Шақырады.). **3.** *Демеу, демеушілік жасау, сенері, арқа сүйері болу.* Ақыныңды кешігіп *қолдадыңдар*, Қиялың бар, ойың бар, орманың бар. Өрттен қалған қайындай қалтырайды. Сол Фариза, Тұманбай, сол Қадырлар (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

Қолдай гөр! *Қуатта, жақта, ісіне сәттілік бер деген киелі құштерден жалынып-жалбарынып сұрауды білдіретін тілек сөз.* – Еті тірі жалшы екен *қолдай гөр* (Ф.Мұстафин, Дауыл.). – Е–е, атаның аруағы, өзін *қолдай гөр* – деп жалбарынды Нұғман! (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). *Қолдай гөр*, Ер Қаптағай ата-бабам! (Ф.Сланов, Алтай.).

ҚОЛДАЙ¹ з а т. к ө н е. *Қолбасшы.* Шеру басында қасқа алмауытқа салт мінген *қолдай*, жұмыр басын сертке тіккен, түсі суық түнеріңкі қолбасшы Саиф, соңында аттылы-түйелі шаң жұтып созылған сарбаздары келеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). *Қолдай* Саиф «жарықтықтың шыны ма осы» деген сыңаймен қарады (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚОЛДАЙ² с ы н. *Қол сияқты, қол тәрізді.* Қызулықты байқау үшін олар жуандығы сұқ *қолдай* домалақ темірді отқа салып, әбден қызарғанша күтті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Қайнына – анау, қонағыңа да аян Бір ой бар бұйыр таянған *қолдай*. Омарға сенген – болады Хаям, Сенбеген кетпек Хаям да болмай! (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә.).

Ортан қолдай. *Әжестәуір, мықты, дүрдей.* Жас жігіт!.. Өзінің қызығарлықтай білімі бар, – *ортан қолдай* мал дәрігері (З.Шашкин, Сенім). Құнанбай көлігін, жылы шанасын, жол азығын, қос аттарын шетінен *ортан қолдай* қып сайлап алды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОЛДАЙ³ ү с т. *Қол бойдан, қол күйінде.* Бұғыларды сойып, бұзылып кететін болғандықтан, еттің дәмін су сорып алса да, қолын *қолдай*, санын сандай су құламасы астына іліп қоюға тура келді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚОЛДАМПАЗ с ы н. *Кім болса соны, не болса соны қолдай беретін, мақұлдай беретін.* ≈ *Қолдампаз* депутат.

ҚОЛДАМПАЗДЫҚ з а т. с а я с и. <лат. protectio> **1.** *Мемлекеттің меншікті тауар өндірушілерін көтермелеуге, олардың мүдделерін ішкі және сыртқы рыноктардағы шетелдік*

бәсекеден қорғауға бағытталған саясаты. Қазіргі әлемдік экономикада қолдампаздық мемлекеттік реттеудің пәрменді әдісі болып табылады (ҚҰЭ). **2. Мемлекеттік лауазымды қызметкердің өз қызмет өкілеттілігін асыра пайдаланып, қандай да бір заңды тұлғаға, кәсіпорынға экономикалық қолдау көрсетуі.** ≈ Қолдампаздықпен айналысу.

ҚОЛДАН ү с т. **1. Жасанды түрде, табиғи жолмен емес.** Алалтын балық – адамның қолдан сұрыптап шығарған жаңа түрі (Қ.Қайымов, Суасты.). Арыстанбас – алтын балықтың Қытайда қолдан шығарылған түрөзгерісі (Қ.Қайымов, Суасты.). **2. Өз қолымен, өзінің қатысуымен.** Тіл ашуын шақырса, қол – қызметкер, Ашу – дұшпан, ақылға болмайды жар, Бас жарып, көз шығарып, дау дауласып, Он пәленің бірісі қолдан туар (Ақмолла ақын, Күндер.). **3. а у ы с.** Өз шаңырағынан. Қатарым жусап қалғанда, Қыршынымнан қиылып, Солармен бірге өлсемші-ай! Артта қалған ата-анам, Арулап қолдан көмсеңші-ай! (Қайрат Рысқұлбек//Екі мыңжылдық.).

Қолдан қоректендіру. Жасанды жолмен, тәсілмен қоректендіру. ≈ Қолдан қоректендіру жүзеге асырылады.

Қолдан сұрыптау. Ерекше бағалы жануарлар мен өсімдіктердің түрлерін, тұқымдарын, сорттарын белгілі бір өнеркәсіптік, шаруашылық мақсатта жасанды жолмен сұрыптау. ≈ Қолдан сұрыптау тәсілдері.

Намысты қолдан бермеді. Оңай жеңілмеді, барынша тырысып бақты.

ҚОЛДАН = е т. Бір нәрсені пайдалану, жұмсау. Бибі ғылымның жаңалықтарын батыл қолдана алатын көзі ашық, көңілі жарық қойшы (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Енді міне, өзіңіз көріп тұрсыз, дестені бастыруда да топтық әдіс қолдандық (С.Әсіпов, Ауыл.). Бұл жерде ана сансыз он балалы, Кернейді олар жайлы өн даланы. Бұл аймақ атом күшін соғыс емес, Адамның бақыты үшін қолданды (Т. Айбергенов, Мен саған.).

Шара [жаза] қолданды. Бір әрекетін істеді; айыптады, жазалады. Дереву акт жасап, шара қолданып, ісін сотқа тапсыру керек (Д.Досжанов, Дария). Біз көбінесе тым бадырайып, көзге көрініп тұрған нәрселерге ғана шара қолданамыз (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ҚОЛДАНБАЛЫ с ы н. Практикалық мәні бар міндеттерді шешуге арналған. Ғылым, өнер салаларында өмірдің қажетін өтеу мақсатында қолданбалы зерттеу бағыттары күрт дамып

келеді. Солардың бірі – қолданбалы өнер («Қаз. әдеб.»). Аталған ғылыми және қолданбалы жұмыстардың нәтижесі, оларды дүниежүзілік ғылыми бірлестіктердің мойындауы бізге арнайы Қорлар ұйымдастырған конкурстарға табысты қатысуға, жұқа қабықты материалдар мен құрылымдарды зерттеу және зерттеп дайындау бойынша аймақтық орталықтарды құру үшін қажетті жабдықтарға грант жеңіп алуға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

Қолданбалы әлеуметтану. Әртүрлі тарихи жағдайлардағы әлеуметтік заңдардың өмір сүру түрлері мен тетіктерін зерттейтін әлеуметтану ғылымының саласы. Қолданбалы әлеуметтануды дамытуда оның іргелі социологиялық зерттеулермен байланысының тереңдеуі, әлеуметтік сынақ әдісін тиімді пайдалану, әлеуметтік ақпарат банкі құру, сондай-ақ арнаулы социолог мамандарды даярлаумен қамтамасыз етудің маңызы зор (ҚҰЭ).

Қолданбалы саясаттану. Саяси мәселелердің даму үрдістерін, тетіктерін зерттеумен, саяси жағдайларды талдаумен, оларды болжаудың ұстанымдық негіздерін жасаумен т.б. айналыстын саясаттану саласы. Қолданбалы саясаттану нақтылы саяси шешімдерге ғана емес, кейде мемлекет стратегиясына да айтарлықтай әсер етеді (ҚҰЭ).

Қолданбалы тіл білімі. лингв. Жалпы тіл білімінің тілтаным теориясын заман талабына сай машиналық аударма, автоматты түрде ақпарат іздеу, т.б. практикалық міндеттерді шешуге бағыттайтын саласы. Қолданбалы тіл білімінде түрлі ғылым салаларының ғылыми тілдерін жасауға қызмет ететін ақпараттық іздеу тезаурусы қолданылып келеді («Лен. жас»).

ҚОЛДАНҒЫШ с ы н. Іске асырғыш, пайдаланғыш. Ол іске батыл кірісетін, жаңалық іздеуге жаны құмар алғыр, жаңалықты қолданғыш, тәжірибелі жақсы режиссер болатын (Қ.Бадыров, Өткендер.). Ол жаңалық атаулыға, озат тәжірибеге қашан да құмарта ден қойғыш, қызыққыш, соны өз шаруашылығында қолданғыш (Дала дауылпаз.).

ҚОЛДАНДЫР = е т. Пайдаландыру, іске асырғызу. ≈ Жаппай қолдандырсын.

ҚОЛДАНДЫРУ Қолдандыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Қолдандырумыз керек.

ҚОЛДАН-ҚОЛҒА ү с т. Біреуден екінші біреуге, бір қолдан екінші қолға. Қамбарбектің ісі қолдан-қолға өтіп, тексеруге түсті (С.Бәкбергенов, Кентау). Кітапша Баяштан

бастап табанда *қ о л д а н-қ о л ғ а* жүгірді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Спортшылар көз ілестірмей допты *қ о л д а н-қ о л ғ а* қақпақылап, қарсыластар қақпасына қарай ұмтылады («Лен. жас»).

Қолдан-қолға тигізбеді [түсірмеді]. Бірінен кейін бірі іліп әкетті; қастерледі, құрметтеді. Ишанның Нұрымнан қашан босауын аңдысып тұрған қазақтар ишанды қайдан еліне қайтарсын: *қ о л д а н-қ о л ғ а т ү с і р м е й* ала кеп жөнелді (С.Торайғыров, Шығ.). Кемпірлер Дөнекерді кезек-кезек құшағына алып *қ о л д а н-қ о л ғ а т и г і з б е й* сүйіп жатыр екен (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

ҚОЛДАНУ *Қолдан етістігінің қимыл атауы.* Күріш егілген бірінші жылдың өзінде ауыспалы егіс тәртібін *қ о л д а н у* қажет (М.Ерлепесов..., Суармалы егін.). Шопандар еңбегін ғылыми жолмен ұйымдастырып, осы заманғы әдістерді мол *қ о л д а н у* – өмір талабы («Қазақст. комм.»). Мемлекет жұмыскерлердің белсенділігі мен қозғалысына қатаң бақылау жасап отырды, олардың өздерінің жұмыс күшін *қ о л д а н у ы н а* тек қана мемлекет белгілеген еңбек нысандарының шеңберінде ғана рұқсат етілді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Халық шаруашылығының бүкіл саласында ғылым мен техниканың неғұрлым жаңа, соны табыстарын кеңінен *қ о л д а н у* арқылы ғана өндіргіш күштерді дамыту ісінде бұрынғыдан да биік белеске шыға аламыз (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҚОЛДАНУШЫ з а т. *Пайдаланушы, іске асырушы, жұмсаушы.* – Біз дүркін-дүркін оқатуды әлі патша армиясында жүргенде *қ о л д а н у ш ы* едік (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Сонымен Фараби – табиғат тануға есеп ғылымын *қ о л д а н у ш ы л а р д ы ң* ең алдыңғы қатарында болған адам (Шарапат).

ҚОЛДАНУШЫЛЫҚ з а т. *Пайдаланушылық, жұмсаушылық.* Біз мағынасыз сөйлеушіліктен, паразит сөздер *қ о л д а н у ш ы л ы қ т а н* әрқашан бой тартып, безіп отыруға тиіспіз (Балалар – өмір жалғасы).

ҚОЛДАНЫЛ= е т. *Пайдаланылу, іске асырылу.* Эвклидтің «Негіздер» атты кітабындай ұзақ *қ о л д а н ы л ы п* өмір сүрген дүниежүзінде сірә кітап болмаған шығар (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Сызықтық программалау дегеніміз – өндірістің негізгі мақсаты мен шарты белгілі бір сызықтық өрнектер (тендеулер) түрінде берілген жағдайда, сол процесті зерттеу үшін *қ о л д а н ы л а т ы н* математикалық тәсіл (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Бүлдірген жапырағының жемісі

халықтық медицинада кеңінен *қ о л д а н ы л а д ы* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚОЛДАНЫЛУ *Қолданыл етістігінің қимыл атауы.* Бұлардан басқа да неше түрлі дәрілердің *қ о л д а н ы л у ы* мүмкін, оны емдеуші дәрігер біледі (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). Құқық қорғау органдарындағы барлық материалдар мұқият тексеріліп, қажет болса олардың нәтижесі бойынша шара *қ о л д а н ы л у ы* тиіс деп санаймын («Егемен Қазақстан»). Қазір елімізде мемлекеттік тілдің *қ о л д а н ы л у* аясын кеңейтуге байланысты шаралар жаңа қарқынмен қолға алынып жатыр («Жас Алаш»).

ҚОЛДАНЫС з а т. *Пайдалану ісі, әдісі; пайдаға асу үдерісі.* Әрбір кейіпкердің өзіне тән сөз *қ о л д а н ы с ы* бар (І.Омаров, Шабыт.). Екінші сөзбен айтқанда, математиканың *қ о л д а н ы с* мүмкіндігі есепсіз үлкен (А.Көбесов, Сөнбе.). Латын әріптері күнделікті *қ о л д а н ы с қ а* жаңа еніп жатқан кез (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚОЛДАП: екі [қос] қолдап. *Бір нәрсені екі қолымен ұстап, тартып.* Кемпірдің іздегені тағы табылмады білем, сумкасын жауып, *екі қ о л д а п* құшақтап, тағы Медетке қарады (К.Баялиев, Дегелек.). Мақұлбай да есінен адасқандай тізгінін *екі қ о л д а п* шірене тартып қалды (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Орал екеуміз *қ о с қ о л д а п* тартып, құшағын жаза алмай қойдық (М.Дүзенов, Ақжөке).

ҚОЛДАП-ҚОШТАП ү с т. *Қуаттап, жақтап, мақұлдап.* Айдарбектің айтқан ұсыныстарын *қ о л д а п-қ о ш т а п* ала жөнелген сыныптастары құнды пікірлер айтты («Қаз. әдеб.»). Сағынның сөзін *қ о л д а п-қ о ш т а п*, жақтап сөйлеген студенттер көп болды да, осы ұсыныс бойынша Нұрым кеңес төрағалығына сайланды («Лен. жас»).

ҚОЛДАС¹ з а т. *Жақтас, тілектес, ниеттес адам; сүйеніш, тірек.* Оспанға Абай да *қ о л д а с* деп түсінген (С.Мұқанов, Жарқын. жұл.). Ол Кенесарының бірінші *қ о л д а с ы* болып шықпады ма? (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Ана – сенің жол басың, Ана – досың, жолдасың, Бала – жасың ұлғайса Таянышың, *қ о л д а с ы ң* (М.Хұсайн, Мен перзент.).

ҚОЛДАС²= е т. **1.** *Бір-біріне қол беру, қол алысу, амандасу, қоштасу.* Нұрмолда мен Мұқажан Ешкіөлместің Шұбарға қараған теріскей бетінде тұрып, *қ о л д а с ы п* қоштасты (С.Бақбергенев, Адам.). Ырысбекті көріп Зибаш анадайдан күлімсіреп келді де, *қ о л* -

да с ы п амандасқан сәтте шарасы жасқа еріксіз толып кетті (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Екі кісінің қолдарын айқастырып, бірінің қолынан бірі ұстап, бір нәрсені көтеруі.* Әлдісі жалғыз, әлсізі қол да с а бидай салған қаптарды көтеріп шанаға тиеп жатыр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Әжем бидайды қолымен ұстап көріп: – Күп-кұрғақ екен. Қазір-ақ тартуға болады, – деді де, диермен құрды. Мен қ ол да с ы п тарттым («Жұлдыз»). Әдейі тілемесе де Айзадамен тағы қ ол да с ы п, қап көтерді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). **3.** а у ы с. *Бірігу, бірлесу, күш қосысу.* Бізге істелер істің үстінде қ ол да с а отыру керек (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Алдымнан Аққу болып ол да шықты, Бейімбет, Сәкен – бәрі қ ол да с ы п т ы. Мұхтар мен Сәбит, Ғабит, Ғабидендер Тар кезең, тайғақ кешу жолды асыпты (Ә.Абайділданов, Маржан.).

ҚОЛДАСТЫР = е т. *Қол алыстыру, бітім-дестіру.* Шұғыланың Бопы анасы ақылы айдын Халқымен қ ол да с т ы р ғ а н көп достарын (Ө.Шалабаева, Тау.).

ҚОЛДАСТЫРУ *Қолдастыр етістігінің қимыл атауы.* Ер шекіспей бекіспейді, екеуін қ ол да с т ы р у керек (Ауызекі.).

ҚОЛДАСУ *Қолдас етістігінің қимыл атауы; жәрдемдесу, қолқшын берісу.* – Шалдуар-Шәмкес әулеті сендер үшін біз қ ол да с у ғ а бармыз, – деді Ақмедия (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Жағына кейбір жігіт әзілдеді: – Әзірмін, – деп, – қарындас қ ол да с у ғ а (С.Мәуленов, Таңд. шығ.).

ҚОЛДАУ¹ з а т. **1.** *Малдың алдыңғы аяғының қара етті жерінің қолтықпен түйіскен тұсы.* Алғабас қайта айналып келіп, қара айғырдың дәл қ ол да у ы н а теуіп кеп жіберді (А.Жағанова, Еркежан.). *Қ ол да у* еті бесіктей, қоян жонды, Қайыспас берік мұз бел, арт салдуар (Батырлар жыры). **2.** *Өкпе тұс, қолтық, кеуде, төс.* *Қ ол - да у ғ а* дейін күп болып ісіп кетті (Қ.Әжікеев, Жылан.). Үшінші найзаға үлгіре алмады, оң қ ол - да у ы н а жанай кеп тиді (Д.Досжанов, Жібек.). *Қ ол да у ы н а* жуытпаған тепкіні Боз жорғаның алып ұшты екпіні (Х.Ерғалиев, Құтты.).

Қолдау тартпа. з т н. *Төс айыл.* Өстіп жүріп, аулада тықыршып тұрған атқа да ер салды. *Қ ол да у тартп а н ы* бекітіп, қаңтарып тастап, сарайға қайта кірді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚОЛДАУ² *Қолда етістігінің қимыл атауы.* Біз бұл жұмысты әрдайым Президенттің қ ол - да у ы м е н жүргіздік («Егемен Қазақстан»). Демократия жолының жайлылығы партиялардың парасатты пайымдаулары мен ұстанған салиқалы

саясаттарына тікелей байланысты. Бұл жерде парасаттылық пен сарабалдықты тек Үкіметті қ ол да у д е н ұғыммен шатастырмау керек («Жас Алаш»). Белгілі бір әлеуметтік қ ол да у - ғ а салалық ғылымдар да мұқтаж (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Оларды кедей түгіл, кейбір орташалар да қ ол да у д а (М.Қуанышбаев, Кек.). // *Қуаттаушылық, жақтаушылық.* Арман бар ма жігітте, *Қ ол да у* бар, досы бар? (Н.Көбенов, Дала.).

Қолдау жасады. *Жақтады, қолдады.* Шетелдегі қазақ диаспорасына көмектесудің ең басты әрі маңызды жолдарының бірі – ондағы қазақ мәдени орталықтарына жан-жақты қ ол да у ж а с а у («Қаз. әдеб.»). Барлық өркениетті елдер сияқты Қазақстан Республикасының да басты парызы мен абыройлы міндетінің бірі – шетелдегі өз диаспорасына ұдайы көмек, қ ол да у ж а с а п отыру («Қаз. әдеб. »).

Қолдау көрсету. *Көмек көрсету, демеу.* Әйтсе де, Бүкіләлемдік сауда ұйымының бізге қойып отырған талаптарының бәрін бірдей орындау мүмкін емес, мысалы, ауыл шаруашылық саласына мемлекеттік қ ол да у к ө р с е т у д і тоқтату («Түркістан»).

Қолдау тапты. *Жақталды, қолданды.* Меркеліктердің үндеуі әрбір қалада, селода, ауылда қызу қ ол да у т а п т ы (От ортасы).

ҚОЛДАУЛЫҚ з а т. *Қолдау тұс.* Атты қазыққа әкеліп, Сейсімет бір қ ол да у л ы қ т а н қыл тұсаумен буып тұсап, басын бос салды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚОЛДАУСЫЗ с ы н. *Қуаттаусыз, жақтаусыз.* Көрнекті үнді оқымыстылары Арнабхатта, Брахмагупта жер қозғалмайды деген қағидаға қарсы дәлел келтіруге тырысады, бірақ ол айтқандары қ ол да у с ы з, дамытусыз ұмыт болады (А.Көбенов, Сөнбес.).

ҚОЛДАУШЫ з а т. **1.** *Қуаттаушы, жақтаушы.* Әдебиетке аңсаушы көбейсе, әдебиеттің қадірін білуші, көтермеші, қ ол да у ш ы табылса, әдеби сөздер, айтыс-талас, бөйге, сын сықылдылар баспасөзде кең орын алып, әдебиет майданы ашылса, жазушыларымыз, ақындарымыз бәрі бірдей «Ломоносов», я тілмаш болып кетпей, әдебиет қызметіне де берілсе, сонда қазақ әдебиеті тезірек өркендер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жанның достары, демократияны қ ол да у ш ы ұйым мүшелері қолдарын қусырып жай отырмады (Т.Шаханов, Көгілдір.). Отаным десем кеудемде, Қоздайды өлең от-жалын, *Қ ол да у ш ы м* менің әр кезде Сендерсің жақын достарым (С.Машаков, Жыл.).

2. Дем беруші, желеп-жебеуші. Қорғаушы да, қолдаушы м қақ тағала, Одан соңғы жебеушім аспақ ана. Жұлдызым түр биікте көрем десең Кетер, қалқам, басынды көкке қара... (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ызыңдаған масаға ыза болма, Сенімсіздік салады тұзақ ол да. Бөріне де төзесің, төзім деген, Сақтаушың да, қолдаушың ұзақ жолда (Т. Молдағалиев, Шақырады.). Солай, ақын жолаушым, Жалғыз шындық – қолдаушың. Жұрттың бөрі ұйқыда, Сен ғана тек ояусың (Ғ. Қайырбеков, Қонсадақ).

ҚОЛДАУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Қуаттаушылық, жақтаушылық.* Орталық христиан евангелистерінің «Рахым» деп аталатын шіркеуінің қаладағы балабақшалардың бірінде өткізіліп келген діни рәсімдеріне қолдаушылық көрсетіп, рождестволық сыйлықтар деген желеумен көп мөлшерде протестанттық ағымды насихаттайтын контрабандалық әдебиеттер мен бейнетаспалар алғызған («Егемен Қазақстан»). **2.** э к о н. *Мемлекеттің ұлттық экономиканы шетелдік бәсекеден қорғау жолымен оның дамуына жәрдемдесетін экономикалық саясаты.* Қолдаушылық елге өкелінетін тауарларға кеден бажын енгізу, белгілі бір тауарлардың өкелімін шектеу немесе толық тыйым салу, ұлттық өнеркәсіпке демеуқаржы бөлу, тауарлар экспортын ынталандыру, басқа да бірқатар шараларды қолдану жолымен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

ҚОЛДИРМЕН з а т. *Қолмен айналдырып, дән тартып, ұн жасайтын аспап.* Қабықтарды күздігүні жинап, қолдиірменге тартып не келіге түйіп, ұнтақтап қайнатады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ақталған дөңді қолдиірменмен талқан етіп тартамыз (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ҚОЛДОП з а т. спорт. <ағыл. hand-қол, ball - доп> *Қарсы жақтың қақпасына допты қолмен лақтыру арқылы кіргізуге негізделген топтық спорттық ойын; гандбол.* Жеңіл атлетика, гимнастика, волейбол, қолдобы, шаңғы түрлеріне баса назар аударылған («Спорт»).

ҚОЛДОРБА з а т. **1.** этн. *Әдетте әйелдердің қолға ұстап жүруге арналған әшекейлі кішкене дорба.* Еткөрпе жібектен де әсем жасалған. Бірнеше жерде қолдорба. Күмістеген үш жағылан. Ал жержастық дегенің тіпті көп. Жаңағы жағыпандарын жай ою емес, көк сауырлан күмісін әр жерге биязы қып көз-көз етіп оюлаған. Айтам ғой тегі, жүдәям жақсы (М.Әуезов, Шығ.). Мұндай әдістер тақия,

сәукеле, өңір, қолдорба сияқты біркіер киім мен сән-салтанат бұйымдарына ғана қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ол қолдорбасын алып дүкенге кетті (Ә.Ахметов, Адам бол). **2.** ж е р г. *Сырты түрлі-түсті шүберекпен гүлденген, іші киіз болып келетін айна, тарақ, т.б. салатын ыдыс.* Мына айнаны қолдорбаға салып қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛДУЫШ з а т. ж е р г. *Кішкене құман.* Қолдуышқа су құя сал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛДЫ с ы н. **1.** *Тез өтіп кететін, өтімді.* Сауда орындары аз қатынайды, қатынаған күнде қолды тауарларды жеткіліксіз апарады (К.Ахметбеков, Ақдала.). **2.** а у ы с. *Жайлы, қолайлы, оңды.* Өзімізге қолдысы бұрынғы бастық еді ғой шіркін! (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Ашық қолды. *Қолындағысын бере салатын, қолы ашық.* Күләб саудагердің зиратына аялдап, құлыптас көлеңкесіне тізе бүкті. Бұл өзі аңкылдақ, ашық қолды жан еді (Д.Сапаров, Өткен күн.).

Көпшілік қолды. *Баршаға қажетті, өтімді.* Бұл жөніндегі білімді олар көпшілік қолды әдебиеттерден алуына болады (Семья тәрбиесі).

Қолды болды. *Ұрланды, жоғалды.* Құлаторының қолды болуына күйінген мырза Қодардың ит терісін басына қаптады (Б.Серкебаев, Өткенде). Қыстың бір сұрапыл боранды түнінде көк бесті қолды болды (З.Иманбаев, Нажағай.).

Қолды етті. *Ұрлатты, жоғалтты.* Бұл екеуі менің ел қатарына жеткенімнің белгісі. Сонда мен бөркімді қолды етсем не болғаны? (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Мана екі машина күрішін қолды етіп қапаланып кеткен (Д.Досжанов, Дария).

Қолды қылды. *Ұрлатты, алғызды.* Қызын келін ғып түсіре алмаған қиқарлар енді бұның жылқысын қолды қылмаққа жанталасып жүрген көрінеді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Орта қолды. *Әжептәуір, тәп-тәуір, орташа.* Ол орта қолды тәуір тәрбиеші аталар, бірақ шын ұстаз емес (Т.Тілеуханов, Шарапат.). Төрегелді бастаған қарақшыларға Мұсабай орта қолды сыйлық ұсынды (С.Бегалин, Шоқан.).

Суық қолды. *Ұрлықшылдығы бар, жымқырма, жемпаз.* Маңдайына баттитып жазып қойғандай мұны бірден танып, қайдағы бір суық қолды, сұғанақ бастықтар өзіне үйретіп ала қоятын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Төмен қолды. *Нашар, өтімді емес (тауар).* Басқалары да Есіркепше айтқанда *т ө м е н қ о л д ы* товарлар («Лен. жас»).

Шаруа қолды. *Шаруашылыққа қолайлы.* Қойдан соңғы *ш а р у а қ о л д ы* түлік – сиыр. Сиыр ең алдымен сүтімен, сонысын етімен пайдалы (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ҚОЛДЫ-АЯҚ: *қолды-аяққа тигізбеді.* *Қағып ала жөнелді, іліп ала жөнелді.* Әйелдердің бәрі бірдей қызу саудаға араласып, *қ о л д ы - а я қ қ а т и г і з б е й* алып кетті («Лен. жас»).

Қолды-аяққа тұрмады. *Тыпыршыды, шыдамсызданды, тыным таппады.* Сабырсыз, шапшаң Баймағанбет Абайдың жәй жүрісіне шыдай алмай, алдын орап, бір кетіп, бір қайтып кеп, *қ о л д ы - а я қ қ а т ұ р м а й* жүр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Шіркіннің тас түйнегі-ай, *қ о л д ы - а я қ қ а* бір *т ұ р м а й т ы н* тым пысық екен (А.Токмағамбетов, Танд.). Кемелтай дызылдап *қ о л д ы - а я қ қ а т ұ р м а й* бебеу қағып безілдей, басын бөледен аршып алды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Қолды-аяққа тұрғызбады. *Асықтырды, деғбірін алды.* Әкесінің жаңағы компаңына аз күлгеннен кейін, Айша өз сөзін тағы бастап: – «Баршы, бар» деп, *қ о л д ы - а я қ қ а т ұ р ғ ы з - б а д ы* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Біреуге жақсылық істеу дегенде Әсемнің жанып түсетіні бар емес пе, мені *қ о л д ы - а я қ қ а т ұ р ғ ы з б а й* ала кеп жөнелді (Ө.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚОЛДЫ-АЯҚТАЙ *с ы н. Оңтайлы, ыңғайлы; тіл алғыш.*

Қолды-аяқтай бала [*қолды-аяқты баладай*]. *Тіл алғыш бала.* *Қ о л д ы - а я қ т а й б а л а ң* түр, жүгірте салмайсың ба, келер едім ғой (А.Токмағамбетов, Танд.). Мен он алты – он жеті жасымнан-ақ алып кел, шауып келдің *қ о л д ы - а я қ т а й* жігіті болдым (Қ.Бадыров, Өткендер.). Әлден уақытта шапан жамылып Ақылбек тысқа шығып кетіп еді, кешіккен соң *қ о л д ы - а я қ т а й* мені артынан жүгіртіп жіберді («Лен. жас»).

ҚОЛДЫ-АЯҚТЫ *с ы н. Ыңғайлы, тіл алғыш.* Оспанның үлкен, ауыр денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады. Оның шапшаңдығы *қ о л д ы - а я қ т ы* баладай окшау бөлініп тұрады (М.Әуезов, Танд. шығ.). Төлегеннің бір сенетін адамы – осы Есмақ. *Қ о л - д ы - а я қ т ы* жігіт, айтқаныңды екі етпей, тындырып орындайды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Тезек теріп келгенге несі кетеді *қ о л д ы - а я қ т ы* баланың (С.Сейфуллин, Танд. шығ.).

ҚОЛДЫБАҚЫР *з а т. ж е р г. Шелек.*

Қ о л д ы б а қ ы р м е н су алып келіңіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛДЫҚ¹ *з а т. Тұтқа, балдақ.* Қылыш қынының *қ о л д ы ғ ы н д а ғ ы* сакиналары алтыннан жасалған, ешбір таты жоқ, жалтырып тұр (А.Машанов, Жерасты.).

ҚОЛДЫҚ² *с ы н. Қолға, әскерге татитын, әскер боларлық.* Төлеген, Нүркен, Мұратбек, Мәлік, Асқар, әрбірі он сан *қ о л д ы қ* жауды жасқар, Советтің сайып қыран батырына, Еш дұшпан ерлігіне келмес астар (Айтыс).

ҚОЛДЫҚ: *ала қолдық. Бәрін бірдей көрмеушілік, алалаушылық.* «Ауыр болса, қосып арқаланың» кебі келіп, оның үстіне туындының отауын аударуда *ала қ о л д ы қ* болса не дейсіз? («Қаз. әдеб.»). Әр мекеменің ерекшелігін ескермейді ғой дейміз. Әйтпесе, мұндай *ала қ о л д ы қ* болмас еді («Лен. жас»).

Мол қолдық. *Қайырымдылық, жомарттық, қолында барын аямаушылық.* Баяғыдан шыдап келген көнтерлі алып еді. Бұрынғы момындық, *м о л қ о л д ы қ*, берегендігінен бір-ақ күнде пышақ кескендей тыйылды (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚОЛДЫЛАУ: *жеңіл қолдылау. Кішірек, шағын.* Майдан қаладағы бір жуырда ұйымдасқан *ж е ң і л қ о л д ы л а у* бір банкіде есепші (С.Бегалин, Замана.).

ҚОЛДЫЛЫҚ: *алақолдылық. Алалаушылық, тең көрмеушілік.* Жартай шопан сөзінің жаны бар деп білді. «Асылы бір *ала қ о л д ы л ы қ - т ы ң* болуы мүмкін ғой», – деп ойлайды (С.Алдабергенов, Жаңару.).

Ашық қолдылық. *Өзінде бар-жоғына қарамай, қолындағысын бере салушылық.* Бізге бір-бір мәмпәсі ұсына берді. Мұндай *а ш ы қ қ о л д ы л ы қ қ а* Бекеттің бара беруі қиын-ды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Мол қолдылық. *Жомарттық, мырзалық.* Қара шалдың кей сәтте кісі көңілін қимай, *м о л қ о л д ы л ы қ* ететіні де бартын (Бәйшешек).

ҚОЛДЫРА= *е т. Терісі күлдіреу, ісіну.* Енді біраз күннен кейін алақаны, саусақ ұштары теңбілденіп, әр жерінің терісі отқа күйгендей *қ о л д ы р а д ы* (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Болдырғанда жол сұрап, Табаным ісіп, *қ о л д ы р а п*, тозғанын көрдім тобықтың (С.Керімбеков, Жер – ана).

ҚОЛДЫРАҚ *з а т. Қолдырап ісіп кеткен тері; күлдірек.* Кеуде мен аяқ-қолдың қабынған терісінің үстіне көлемі әртүрлі *қ о л д ы р а қ - т а р* пайда болады. Қолдырақ жарылып, суланып іріңді жараға айналады (О.Сейкетова, Тері ауру.).

ҚОЛДЫРАТ = ет. *Кілдірету*. Басы кішігірім табақтай піспектің сабы екі алақанының бірнеше жерін қып-қызыл қып *қ о л д ы р а т ы н* тастапты (З.Жәкенов, Таң.).

ҚОЛДЫРАТУ *Қолдырат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Алақанды *қ о л д ы р а т у*.

ҚОЛДЫРАУ *Қолдыра етістігінің қимыл атауы*. *Қ о л д ы р а у* – отқа, суға, күнге күйген кезде тері қыртысында пайда болатын ішінде мөлдір сұйықтығы бар үлкенді-кішілі бөрткендер (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ҚОЛЕҢБЕК з а т. *Қолмен орындалатын жұмыстар*. Малшаруашылығында көптеген жұмыстар да техника күшімен атқарылып, *қ о л е ң б е г і* жеңілдеуде (Қ.Серікбаев, Қастек). Біздің заманымыздағы барлық ғажайыптар ақылды адамның *қ о л е ң б е г і* мен жасалған («Қазақст. мұғ.»).

ҚОЛЕТКІ ор. з а т. с ө й л. *Бұғау*. *Қ о л е т к і* қолындағы босатпайды, Тым болмаса сипауға өз желкесін (Е.Бердин, Қанды асу).

ҚОЛЖАЗБА з а т. 1. *Автордың қолымен жазылған жазбаша шығарма*. 1281 жылы түркістандық қожалардың шыққан ата тегіне арналған бірнеше *қ о л ж а з б а* жазылған болатын. Қожалардың өздерін әдетте арабтармыз деп атайтыны белгілі, осыған байланысты ел ішінде мынындай бір аңыз сақталған екен («Парасат»). Ат қойылып, айдар тағылған *қ о л ж а з б а н ы* Сөкен Шәймерденге уақтылы әкеп берсе, Үркіт Мешітінің имамы Баязит Қазанға аттанғалы отыр екен (Т.Кәкішев, Сөкен Сейфуллин). Хаби *қ о л ж а з б а л а р ы н а н* басын көтеріп, столға шынтақтай отырып жағын таянды (Р.Әутәліпов, Той тарқар). 2. *Баспаға ұсынылған немесе теруге жіберілген жазба материалдың түпнұсқасы*. 80-ші жылдардың соңына таман менің қолыма, сәті түсіп, диқанның шынайы өмірі мен ісі туралы баяндалған *қ о л ж а з б а* келді. Оның авторы – Шығанақтың тұңғышы, 1908 жылы, яғни диқанның 29 жасында туып, ересек уақыттың көпшілігін әке қасында өткізген ұлы Махмұд маған сол *қ о л ж а з б а н ы* тапсырып тұрып: «Қарағым, мына жазуларымды ал, пайдаға жара-са жарыққа шығарарсың, жарамаса, мұрағаттағы құжаттарыңа қосып қоярсың», – деген еді («Егемен Қазақстан»). Қазақ театрының іргетасын қалаушылардың бірі, биыл туғанына 110 жыл толған Қ.Қуанышбаевтың Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында қазақ сахнасындағы қырық жылға жуық қызмет еткендегі, ойнаған кейіпкерлерінің текстері, өзінің жазған еңбектерінің *қ о л*

ж а з б а л а р ы, өмірбаяндық құжаттары, туған-туысқандары мен әріптестерінің, замандастарының хаттары, фотосуреттері және мерейтоймен, мерекелермен құттықталған құттықтаулары бар («Қаз. әдеб.»). Қаншама әлі *қ о л ж а з б а ң* Сол қатарға қосылар (С.Сейітов, Жаңғырық).

Қолжазба қоры. *Қолжазба кітаптардан, мұрағаттардан, қолтаңба жиындарынан және бұлардан да басқа қолмен жазылған материалдардан тұратын кітапхана қорының бір бөлігі*. Санкт-Петербург қаласындағы Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапхананың *қ о л - ж а з б а қ о р ы н д а* сақтаулы қазақ жазуының тарихи ескерткіштерін зерттеу қажет-ақ («Қаз. әдеб.»). М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының *қ о л ж а з б а қ о р ы н д а* қазақтың әдеби мұрасы мол сақталып отыр («Қаз. әдеб. »).

ҚОЛЖАҚ з а т. к ө н е. *Қолсадақ*. Сол киік соныменен қаша берді, Көрінбей тау мен тастан аса берді. Мұхаммед-Ханафия ызы болып, *Қ о л - ж а қ п е н* ұстаймын деп ата берді (Бабалар сөзі // Діни дастан).

ҚОЛЖАУЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қолорамал*. Ескали маңдайынан аққан терді *қ о л ж а у - л ы ғ ы* мен қанша сүртсе де бой берер емес (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан). Салқыннан жылы үйге кірген соң Ақан *қ о л ж а у л ы ғ ы н* алып, көзөйнегін сүртті («Қаз. әдеб. »).

Қолжаулық болды. *Әркімнің илеуінде, жетегінде бір кетті, қадірінен айырылды*. Елдегі қадірсізге берер асын, Қайда жаман көрінсе қосар басын, Көрінгенге кездескен сырын сөйлеп, *Қ о л ж а у л ы қ б о л ы п* кетер ғазиз басың (Ақмолла ақын, Күндер.). Аруағыңнан айналайын қайран атекем-ай, киелі атың жаман-жәуіткітерге *қ о л ж а у л ы қ б о л д ы - а у*! Ой-қой заман (Б.Майлин, Шығ.). Бір жылға созылып келе жатқан осы гөй-гөй Қарабұтақтағылардың құлағын сарсытқан екен, аудандық қызметке жіберілгендер Қыстаубаевтың *қ о л ж а у л ы ғ ы б о л а* алмаймыз деп аяқ баспайтын болыпты (С.Төлешов, Шығ.).

Қолжаулық етті [қылды]. *Қорлады, мазақтады*. Халықтан қабырғасы бөлек, ниеті жат патша үкіметі реакциялық партиялар, ұлтшылдық майда сезімді *қ о л ж а у л ы қ е т і п* Россияның миллиондаған ұлдарын құрбандыққа берді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). – Алжығанның алды осы шығар. Өз балаңды *қ о л ж а у л ы қ е т і п* алға тоса беретінің не осы (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Қолжаулық қылу. *Басыну, қорлау.* Тұңғыыққа тірелгендей боп дағдарсаң, сені *қолжаулық қылуға* кім болса да дайын тұрады (Б.Майлин, Шығ. жин.).

ҚОЛЖЕМ з а т. ж е р г. *Малдың қысқы азығы үшін арнайы әзірленген жем-шөп.* Қыстай арық-тұрық малды *қолжеммен* жемдеп шықтым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛЖЕТИМДІ с ы н. *Ортақол тұтынушының сатып алу мүмкіндігіне лайықты.* Шамамен алғанда алғашқы үйлер 2005 жылдың екінші жартысында *қолжетімді* тұрғын үй салуы аяқталысымен, ипотекалық несие арқылы халыққа ұсынылады («Жас Алаш»). Баұдарламада Қазақстан Республикасында *қолжетімді*, сапалы, әлеуметтік баұдар ұсынған («Егемен Қазақстан»). *Қолжетімді* тұрғын үй алыпсатарлық үшін емес, қазіргі қымбат үйлерді сатып алуға мүмкіншілігі аздау топқа арналған («Жас Алаш»).

ҚОЛЖУҒЫШ з а т. *Беті-қол жуу үшін арнайы жасалған суағызғыш түтігі бар бұйым.* Машина кузовынан күлісе, шуласа түсіп, бірі *қолжұғышқа* жүгірсе, енді бірі киімдерін қағып-сілкуде («Лен. жас»). *Қолжұғышқа* су толтырылып, кең дастарқан да жайылып қалды. Көрсеткіш тақтасына өндіріс озаттарының есімдері де бормен жазылып үлгеріліпті (Қарындастар.). Әнуар жезден түрлі құбырлар, шелектер, *қолжұғыштар* жасаумен айналысты («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛЖҰМЫС з а т. *Қол еңбегі жұмсалатын іс, қара жұмыс.* Ертеде алтын кенінде, Жұлыны еді өндіріс... Түспейтұғын жеңілге, Қайла, күрек - *қолжұмыс* (С.Мәуленов, Жаз ерке). Ал бірыңғай ағаштан жасалынған үйлер ауылға тиімсіз, әрі ағаш көп кетеді. Оның үстіне *қолжұмыс* болғандықтан құрылыс мерзімі ұзарып, еңбек өнімділігі азаяды («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛЖҮК з а т. *Жолаушыны тасымалдау үшін көлік ұйымының жауапкершілігіне тапсыратын заттары.* Қазіргі әуежайларда жолаушылардың *қолжүктері*н тасымалдау ісі жақсы жолға қойылған («Лен. жас»). Ұшақпен ұшатын жолаушылардың *қолжүгіне* салмақ жағынан шектеу қойылады («Зерде»).

ҚОЛКЕРЕУЕТ з а т. *Сәбилерге арналған керует-арбаша.* *Қолкереуеттерді* жөндеу есеп айырысуды ақша аудару арқылы да жүргізуге болады («Алматы ақшамы»).

ҚОЛКЕСЕР з а т. этн. ж е р г. *Мал сойысқан адамға берілетін бір асым ет.* Соғыс сойысқан адамдарға *қолкесер* деп бір асым ет беретұғын бұрын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛКИЗ з а т. ж е р г. *Тұтқыш.* Қазанды *қолкиізбен* көтер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛКОМЕК с ө й л. *Қолғанат.* Бөл-бөл, бөбек, бөл, бөбек, Боларсың бөпем, *қолкөмек* Әлпештеген ата-анаң, Бола қалса, мүгедек (Н.Төреқұл, Сүйінші.).

ҚОЛКӨРІК з а т. *Алып жүруге, тасымалдауға ыңғайлы қылып жасалған көрік түрі.* Зергер көрігі көшіп-қонуға, тасымалдауға, қолға алып жүруге ыңғайлы етіп жасалады. Осындай жеңіл, пешінің қарапайым болуына орай зергерлер тілінде көріктің пеші, *қолкөрік* деген атаулар қалыптасқан (Р.Шойбеков, Қаз. зергер.).

ҚОЛКҮЙМЕ з а т. *Бесік-арбаша.* Ертеңіне ол баласын *қолкүймеге* отырғызып, сирек ағаштардың арасында серуендеп жүрді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ҚОЛКҮРЕК з а т. *Бір қолмен жұмыс істеу үшін жасалған кішкене күрек.* Бір кезде *қолкүрекпен* қазылатын кен орнында алып ожаулы, қуатты комбайндар бар (С.Хайдаров, Құрыш). Противогаз бен *қолкүрек* екі бөксемді оңдырмай ұрып тастады (Т.Бердияров, Солдат сыры). – Жүдә, қажып біттім. Бұл терең ор кімге керек? Мына қалың тоғайдан біреу көре қояды дей ме екен. Ең болмаса осындайда тыным берсе қайтеді! – деп шала қазылған окопка *қолкүрегі*н лақтырып жіберді (К.Тоқаев, Солдат).

ҚОЛКҮШ з а т. 1. *Қолдың күші.* Оның бар сенгені *қолкүші* болу керек (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Балалар *қолкүшін* өлшеп тұр екен (Ауызекі). 2. *Қолмен жұмыс істеуші адамдар тобы.* Күз кезінде оңтүстікте мақта жинау басталды. Техниканы қанша пайдаланғанмен әлі де *қолкүшін* жұмсамай болмайды (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚОЛКІЛЕМ з а т. *Қолдан тоқылған кілем.* Кереге ылғи *қолкілеммен* тұсталған, жерге қошқар мүйіздеп тастаған айшықты текемет (М.Жұмағұлов, Қыран).

ҚОЛҚ е л і к. *Кең нәрсенің құп еткен қысқа қозғалысын бейнелейтін сөз.*

Қолқетті. а) *Кеңкімді кигенде қолайсыз күйге түсті, құп етті.* Етігі аяғына *қолқет*е қалды (Ауызекі). ә) *Бірден құдай кетті, көне кетті.* Сүлекендер Орынборға келгесін де *қолқет*е қалған жоқ (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ҚОЛҚА¹ з а т. <лат. aorta> 1. *Жүректің сол жақ қарыншасынан басталып, дененің әртүрлі мүшелеріне қан тарататын басты және ең ірі артерия.* *Қолқа* – омыртқалылардың қан айналыс жүйесіндегі ең ірі артерия қан тамыры.

Ол жүректің сол қарыншасынан басталып дененің барлық тіндері мен органдарын қанмен қоректендіреді (ҚҰЭ). Егер адамның *қолқасы* зақымданса, оның орнына пластмасса түтік қойылады (С.Мұқанов, Естімеген елде.). Жүрек әрбір соққан сайын *қолқа* мен өкпе артериясына 70 миллиметр мөлшерінде қан құйылып отырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

2. *Өкпе мен кеңірдектің түйіскен жері; тыныс органдарының негізгі бөлігі.* Бу атып танау, *қолқа* будақ-будақ, Ат емес, жол жортады улап-шулап (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркосақ).

3. *в е т. Малдың өкпе мен кеңірдектері түйіскен жерінде болатын ауруы.* Ол ат маңқа, *қолқа* да н басқа ешқандай дертпен ауырмайды, құрттамайды (Эксп. матер.).

Қолқа доғасы. а н а т. *Қолқаның доғаша иіліп келген жері.* Көкірек қуысының ортаңғы сол түйіндері – ұзындығы 0,5–5 см, жұтқыншақтан жоғары, *қолқа доғасының* оң жағында, көкірек қуысының алдыңғы жағында және артқы сөл түйіндерінің аралығында жатады (Т.Тілеуғалиев, Ет. эксперт.).

Қолқа құрт. *Қолқа туберкулезі.* Бес-алты жыл ғана отастым, байғұспен, *қолқа құрт* - т а н дүние салды (І.Қожабаев, Ұя).

Қолқаны алды [атты]. *Дем алуын қиындатты, тұншықтырды.* Енді қайттік? Көк түтін *қолқамызды алатын* болды-ау! (С.Алдабергенов, Асу). Ентелеген айғыр демінің жын иісі *қолқасын алды* да Балапан тәлтіш мұрнын басты (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Вокзал іші де қапырық. Оның үстіне дәрі сепкен бе, жағымсыз иіс *қолқаны атып*, бас айналдырады (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы). Кенет далада, өскен кісі дағдыланбаған бір жаман күлімсі иіс *қолқасын атып* жіберді (Ө.Нұрпейісов, Шығ.).

Қолқаны қапты. *Тұншықтырды, дем алғызбады.* Май шам бықсып жанып тұр. Түтіні *қолқаны қабады* (О.Бөкеев, Үркер). Маңайы ми батпақ, жылқы тезегі, ескірген судың сасық иісі *қолқаны қабады* (А.Жұмаділдин, Сең.).

Қолқанды құрт жесін. қ а р ғ. *Қолқа құртына ұшыра деген мағынадағы қарғыс сөз! Қолқаңды құрт жесін,* құрт жегірдің, сонша түтіндетуін (Ауызекі).

Қолқасын суырды. *Жанын шығарды, екі аяғын бір етікке тықты.* Азу тісі аксиып, Бұркылдап жыны шұбырды. Таппадың деп Әлиді *Қолқасын елдің суырды* (К.Әзірбаев, Шығ.).

Қолқасын суырып әкеткендей. *Жанына қатты бату туралы айтылады.* Бауырынан баласын алғанда, бейне *қолқасын суырып әкеткендей* соңынан безек қағып маңырай жүгіреді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Қолқасын үзді. *Жанын көзіне көрсетті, мойнын үзді.* Кеудесі қысып, *қолқасы үзіліп* бара жатқандай. «Шыда енді, көп қалған жоқ, өне тақау тұр!» – деп өзіне-өзі қайрат береді (З.Иманбаев, Солма. гүл.). Онысымен қоймай, барбиган жалпақ алақанымен *қолқамды үзе* жаурын ортаманнан салып-салып қалды (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚОЛҚА² з а т. ж е р г. *Өзек.* Сүйліден Ақойға дейін Ақ *қолқа* Қара *қолқа* деп аталатын жер бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛҚА³ з а т. ж е р г. *Түйеге жұқ артқан кезде арқаның дәл тоске келетін жеріне кигізілетін киіз.* ≈ *Қолқа* салу.

ҚОЛҚА⁴ з а т. *Шалбардың ышқырының шетін кері қайырып тіккен, ортасына жіп өткізетіндей келген түйығы.*

ҚОЛҚА⁵ з а т. э т н. **1.** *Дос, туыс, жолдас адамдардың бір-бірінен бір нәрсені қалауы, сұрауы.* Ақ көңілді жақсыдан Аянбай салыс ортаға. Ақылы, ары тапшыдан Қу сөзін алма *қолқаға* (Абай, Таңд.). Пақырды, мүскін менен партия қып, Берері садақасын *қолқасына*. Бұл сөзі Сейдахмет өтірік пе? Рас па, көптің салдым ортасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қонақ өріс пен суатты көп әңгімелеген соң, көмейінде *қолқа* тұрған жоқ па екен деп қалып еді, ондай ештеңе байқалмады (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Өтініш, тілек.* Подполковник Курганов біздің *қолқамызды* орындады (Б.Момышұлы, Москва.). Бастыққа ол сол *қолқасын* айтып жатыр (Саржайлау).

Қолқа артты. *Өтініш етті, тілек білдірді.* Үндемес аға мұндай *қолқа артқанда* іліп алып кете алмайтын еді (Ақ бидай). Қазиза өз ойын ақтарды, әрі Шелпекке үлкен *қолқасын да артты* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Қолқанды ал! *Қалағаныңды, көңіліңдегіні ал.* із тастамай, құр кампаймай, тура келдің, жаным сүйеді, осыны! Бердім, *ала бер қолқаңды!* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қолқа салды. а) *Бір нәрсесін қалады, сұрады.* Ол жігіт шал сөзіне құлақ салды, Көзін төмен жіберіп, аз ойланды. Ақ пен сары екеуін алмаймын деп, Қызыл жеміс жеймін деп *қолқа салды* (Абай, Таңд.). Мұны естігенде Ақанның қуанышы қойнына сыймай, дәуірлеп тұрған

кезінде нағашысына *қолқа салып* келіп Құлагерді қолына түсіреді (М.Бакбергенев, Жыл.). Ортадан алсам орынмды, Бұл ініңнің сол болды, Азаматқа *салған қолқасы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). ә) *Өтінді, жалбарынды*. Суатты алды бәрі ортаға, Жаман болды бала халі, – Босатыңдар бір жолға, аға, Деп Нағима *қолқа салды* (Қ.Ыдырысов, Ойлап тап). б) *Тілегін айтты, талап етті*. Сахнаға қайта шыққалы екі жылдай уақыт болды. «Ән айтсам деп едім», – деп, кейбір басшыларға *қолқа салсам*: «Қазір негрлер де қазақша сөйлейді, орыс қызынын ән айтуы бізге таңсық емес», – дейді. Көп жерде тауым шағылса да, әннің құдіреті мені алға сүйреп келеді («Жас Алаш»). Былай шығып кеңесті: – Осыдан елге барайық, Барып болысекеңе Жабылып *қолқа салайық* (О. Шипин, Дастан.)

Қолқа қылды [етті]. *Тілек білдірді, өтінді.* Қызылордалықтардың ішінде өлең айтатын жас жігіт, жас келіншектер болса да шеттей келген қонақ деп, *қолқа қыла* қойған ешкім болмап еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Тоғжан бұдан жауап тілеп отырғандай, Айтпаса, одан айырылып, Абай өмірден де қол үзетін сияқты. Қарманып тағы ойлайды. Өлеңі... Тоғжаны *қолқа еткен* өлеңі есіне түспей, тағы қинайды (М.Әуезов, Тол. жин.).

Сөз тапқанға қолқа жоқ. *Орынды сөзге өкпе жүрмейді деген мағынада. Сөз тапқанға қолқа жоқ*, әйелден емес, сұлулықтан шабыт алуға болады, – дедім (І.Есенберлин, Ғашықтар). – *Сөз тапқанға қолқа жоқ*, – десіп машинадағылар біраз күлісіп алды (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚОЛҚАБЫС з а т. **Қолғабыс.** Қарттардың қазақ мәдениетіне *қолқабыс* еткен еңбектері ақталу үшін (олардың еңбектері – ескі сөздері) бастырылып, таратылатындығына білім ордасы өзі кепілдік берсін. Сөздеріне қарай сый белгіленсін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйге келгенде, жеңешеме *қолқабыс* қылам (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЛҚАБІЛЕЗІК з а т. з е р г. *Шұжық тәрізді жұмыр, бірақ іші қуыс болып келетін білезік түрі. Қолқа білезік* қолға да, салсерілердің аттарының аяғына да тағылған. Шұжық тәрізді жұмыр, бірақ іші қуыс білезік. Соған қарай кей облыстарда «шұжық білезік» деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОЛҚАЙЫР з а т. *Мүсепірлерге берілетін көмек, жәрдем; садақа.* Ораза, намазды қаза қылмаймыз. *Қолқайырымызды* кемітпей-

міз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жалғыз мұраң сол болар, *Қолқайырың* берілген, Басқа дүние бірі де Көмілмейді кебінмен (Жамбыл, Тол. жин.).

ҚОЛҚАЛА = е т. *Бірдемені сұрау, қалау, өтініш ету.* Ақан кейінгі кезде шығарған төрт-бес өлеңін Ақтоқты *қолқалаған* соң, баяу ыңылдап, өнімен айтып берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Үй иесі қонақтардан әңгіме, өлең айта отыруды *қолқалады* (Қ.Шәкенов, Біздің Ілияс). Сөйле деп маған сөз бердің, Тойыңда, жұртым, *қолқалап*. Сыйлаған сонау көздерің Жанымды оты кетті орап (Ғ.Орманов, Көгілдір.).

ҚОЛҚАЛАН = е т. *Қолқа салу, өтіну.* ≈ *Қолқаланып* өтіну.

ҚОЛҚАЛАНУ *Қолқалан етістігінің қимыл атауы.* Абайдың көп *қолқалануы* мен Әйгерімнің сонда бір айтқан әні болды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОЛҚАЛАС = е т. *Бір-біріне қолқа салысу.* Қиын іске қиылысып таласты, Бір-бірімен *қолқаласты*, қаласты. Егіз гүлдей екеуінің сұрпатын, Жұрт достықтың үлгісіне баласты (Қ.Жармағанбетов, Соңғы түн).

ҚОЛҚАЛАСУ *Қолқалас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Достардың қолқаласуы.*

ҚОЛҚАЛАУ *Қолқала етістігінің қимыл атауы; сұрау, өтіну.* Сартайдың *қолқалауы* мен көп жалындырмай-ақ бір-екі ән шырқады (С.Алдабергенов, Асу). Құмарбек қобызшыны *қолқалауға*, Жаксы едік жалынуға, аталауға. Қобыздан құздың күйін, мұздың күйін, Құмартып келуші едік біз тыңдауға (І.Жансүгіров, Поэм.).

ҚОЛҚАЛАУШЫ з а т. *Өтініш етуші, қалаушы.* – Сәкен аға киген күпіні *қолқалаушы* мекемелер көп, – дейді Нескен (А.Сатаев, Ақын.). Қобызшыны *қолқалаушылар* да көп еді, бірақ Ықылас ешкімнің есігін ашпай үй күшіктеніп қалды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ҚОЛҚАЛЫҚ с ы н. *Өтініш етерлік, қаларлық.* Қазанға кетіп барамын, Жүрмейсің бе Құрдас жан, Көп *қолқалық* қыламын (Батырлар жыры).

ҚОЛҚА-НАЗ з а т. *Назды өтініш, тілек.* – Сіздер жиі келіп тұрсаңыздаршы бізге. Біздей қарапайым адамдармен тілдесе бермейсіздер... деді әйел *қолқа-назы* аралас (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жоқ оның бес бересі, алты аласы, Рұқсат қағаз емес *қолқа-назы*, Сұрайды ол пропуск жас жүрекке, Сенбесең теңізшіге бір қарашы! (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

ҚОЛҚАНАТ з а т. **Қолғанат.** Со кісінің сөзінен шыға алмадым. Жасымнан сол үйге

қолқанат болып өсіп едім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қамсыз шах ол патшаның болған аты, Кем болған сол заманда *қолқанаты*. Өзімен бірге күйіп жылайды екен, Сұранып, дұғада боп хан санаты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ия, ол мамыр емес, май болатын, «Жеңіс» – деп сан баланың қойған атын. Солар да елу жасқа келіп қалды Жетектеп немересін, *қолқанатын* (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ).

Қолқанат болды. *Қолды-аяқтай, арқа сүйер, көмекші болды.* (Көбіне жас кісі туралы айтылады). Қазір сойталдай жігіт, ер жетті, *қолқанат болды*, – деді ол орақ мұртын ширатып (С.Шаймерденов, Шығ.). Әнуарбек сегіз жасқа жеткенде, әке-шешесіне *қолқанат болып*, малға қарап, су әкеліп, от жаруға жарай бастапты (Қаз. ертег.).

ҚОЛҚАНАТТЫҚ сы н. *Қолғанат боларлық.* Үсті шым, асты шұқыр, жерден жырған Баспана мекенінің сиқы тұрған. Бала жоқ *қолқанат-ты* қекеуінде, Иіріп кемпір жібін, шал ау құрған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚОЛҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. chiroptera> *Алдыңғы аяқтары ұшу қанатына айналған сүтқоректілер класының бір тобы. Қолқанаттылар* негізінен жәндікқоректілер (жарқанат), кейбіреулері өсімдік жемісімен және шырынымен (итбас жарқанат) қоректенсе, кей түрлері (десмодтар) жануарлар мен адамдардың қанын сорады (ҚҰЭ).

ҚОЛҚАН з а т. ж е р г. *Көп боталаған кәрі інген* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛҚАНДАЙ сы н. с ө й л. *Қолақпандай.* – Ақтоқты, тұспалдамай-ақ тура сөйлесетін кезіміз жеткен жоқ па осы. Мен де бір елдің *қолқандай* жігітімін, қашанғы қорлай бересің, – деді Жалмұқанбет (С.Жүнісов, Ақан сері). Бұзауы шортандай болады, Қозысы *қолқандай* болады (Қ.Қуанышбаев, Өленд.).

ҚОЛҚАРАСЫҚ з а т. *Арқардың (құлжаның) асығы.* «*Қолқарасық*» сақа орнына жүреді, қойдың асығынан бір жарым, не екі есе ірі келеді; киік асығы (шүкейт) қой асығынан екі есе кіші келеді, оны дағдылы асық ойнына көп салмайды; онымен құмарпаздар кей өңірде «төрт шүкейт» атты ойын ойнайды; топайды да, ешкі асығы (ешкімекті) да ойынға араластырмайды (І.Кеңесбаев, Қаз. тілі. фразеол.сөздік).

ҚОЛҚАСЫЗ сы н. *Сұраусыз, өтінішсіз.* Толғағы жеткен ой туса, *қолқасыз* да айтыла береді, осы алуандас шебер оралым, өткір тіркес жүрекке жол тауып, көкейге қонады (Р.Нұрғалиев, Күретауыр). Өзәнім, *қолқасыз-ақ*

өзім айтам Жасымнан қос қанатым, әл қуатым (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚОЛҚАУАША з а т. ж е р г. *Қолдан егілген мақта* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛҚАУҒА з а т. ж е р г. *Жазғытұрым судың иірімді жеріне ұстап балық аулайтын құрал.* Бізде *қолқауған* Іле бойындағы балықшылар көп пайдаланады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛҚАШЫ з а т. *Қолқа салушы, қолқалаушы.* Қарайған малын бір Алланың өзіне тапсырып, қаздай тізіліп келіп жатқан *қолқашылар* мен өңгіме-дүкен құрып отыруға пейіл болғанмен, келгендер разы емес (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әлде Серік ағаның *қолқашылары* ма екен? Жүзі қуарып жабықтан сығалады (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Еңсеп енді кез келген *қолқашыға* қолқ ете қалуды қойды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚОЛҚАШЫЛ сы н. *Қолқалағыш, өтіңгіш.* *Қолқашыл* десем – күлімдей, Бүлкілдейді тамағы, Тілемсек десем шамданып Қарс жабылар қабағы (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

ҚОЛҚ-ҚОЛҚ е л і к. 1. *Кең нәрсенің өте жайсыз, қолапайсыз қайталанған қимылын бейнелейтін сөз.* Арық аттың құйымшағы мазасын алып, *қолқ-қолқ* желісіне іші түйіліп, тынышы да кетіп келе жатыр (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). 2. *Кең нәрсенің құрысынан ауаның шыққандағы қайталанған дыбысты білдіретін сөз.* – Әй, сен шын ашуланып қалдың ба? Қалжыңым ғой, – деп Баран *қолқ-қолқ* күлді (С.Мұратбеков, Көкорай).

Қолқ-қолқ етті. *Қолқылдады, қолтылдады.* Оның майкасы *қолқ-қолқ етін*, тақтайдай тегіс арық иығында ілініп тұр (Б.Тілегенов, Көктем.).

ҚОЛҚЫЛДА = е т. *Қолқ-қолқету, қолтылдау.* Оның үстіндегі қара мақпал бешпенті тым мол, етек-жеңі, омырауы *қолқылдаған* бос (Ә.Сараев, Қараша.). Әлгінің етігі мұның аяғына кең екен, *қолқылдап* жүргізбей келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бос қамыт *қолқылдап*, аттың мойнын соғып, ұзақ шаптырмады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ҚОЛҚЫЛДАҚ сы н. *Тым кең, боп-бос.* Шыңырау құдыққа салатын баяғының тозған қауғасындай *қолқылдақ* екі қонышының ішіне шүберек орап, әлденелерді тығып тастапты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚОЛҚЫЛДАТ = е т. *Қолқ-қолқ еткізу, қолтылдану.* Шал кең галошын *қолқылдап* монша бөлмесіне шыққанда, келіні

оны оң қолынан жетектей балконға шығарды (А.Жағанова, Еркежан). Әлгіде сол әлгі назағайлы нөсерде әке шапанын *қ о л қ ы л - д а т ы н* үстіне іліп алып ақтылы қойды бірге қайырысқан («Лен. жас»).

ҚОЛҚЫЛДАТУ *Қолқылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Етігін *қ о л қ ы л д а т у*.

ҚОЛҚЫЛДАУ *Қолқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Галоштың *қ о л қ ы л д а у*ы.

ҚОЛҚЫРЫҚТЫҚ з а т. *Малдың жүнін қырқуға арналып жасалған механикалық қайшы.* Машина я *қ о л қ ы р ы қ т ы қ*, Қой терісін кесіп алмағай! Бір шөкім түгіл, бір жіптің Жүн қырқымай қалмағай! (С.Мұқанов, Алдабергенов тур.).

ҚОЛМА-ҚОЛ ү с т. *Дереу, бірден, іле-шала, бозелместен, кідіріссіз.* Бұлар жуан мықты деп, Қару алып шықты деп, Тізіп алып кетпекші Болса оларды *қ о л м а - қ о л* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Енді сот біреудің қызын халық алдында маскара қылғанын тексеру, айыпкерді жауапқа тарту үшін қаулы жазып, сол арада *қ о л м а - қ о л* маған тапсырады (М.Дулатов, Шығ.). Тақырып *қ о л м а - қ о л* мағлұмат беріп, баланың білімін, іске орайын арттырғандай болу керек. «Комплекс», «пәнге» қарсы қойылған сөз болғандықтан, нәрсенің соқа басын ғана емес, өмірдегі нәрселердің түйдегін толық зерттеу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қолма-қол есеп айырысу. э к о н. *Сатылған тауарлардың, орындалған жұмыстардың, көрсетілген қызметтердің ақысын сатып алушылардың бірден қолма-қол ақшамен төлеуі немесе оларды алуға арналған құжаттарды беруі* (Қаз. тілі. термин. сөздігі. Экономика.).

ҚОЛМА-ҚОЛТЫҚ ү с т. *Қолдарымен бір-бірінің қолтығынан ұстап.* Дүлдүлменен керіктен түсті-дағы, Ұстасты екі балуан *қ о л м а - қ о л т ы қ* (Бабалар сөзі // Діни дастан).

ҚОЛОҚ з а т. э т н. *Үлкен әрі мықты жебе.* Адырнасы ақырған *Қ о л о ғ ы* нардай бақырған (А. Оңғарбекұлы // Ақберен).

ҚОЛОРАҚ з а т. *Астық, шөп, т.б. қолмен ору үшін қолданылатын құрал.* *Қ о л о р а қ п е н* бидай орды, егіннің арам шөбін жұлды («Қаз. әдеб.»). Жас кезімізде тарыны *қ о л о р а қ п е н* көп орғанбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Белорағын белге алып, *қ о л о р а ғ ы н* қолға алып көріптер жанын қинайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛОРАМАЛ з а т. ж е р г. *Бет пен қолды сұрттуға арналған шағын сүлгі.* *Қ о л о р а м а л ы н* алып, маңдай терін сұртті (Ауызекі).

ҚОЛӨНЕР з а т. 1. *Қарапайым еңбек құралдарының көмегімен қажетті әртүрлі*

бұйымдар жасайтын қол өндірісі. Қазба жұмыстары кезінде анықталғандай, VII-IX ғасырларда осы жерде тұрғындары ауыл шаруашылығымен және әрқилы *қ о л ө н е р м е н* айналысқан шағын елді мекен пайда болған көрінеді («Парасат»). Қазақ халқының *қ о л ө н е р і* – сонау ескі заман тарихымен бірге өсіп, біте қайнап келе жатқан өте бай қазына (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қазақ пенен қалмақтың ортақ жері, Қаңлының сол заманда көп шебері, Сүйек ою, күмістен құрал жасау. Кесте, ою, кілем тоқу – *қ о л ө н е р і* (Ш.Әбенев, Кейпін.). 2. *Әдетте әйел адамының айналысатын тігін тігу, кесте салу, сырмақ сыру, т.б. сияқты қолаңбегі.* Адар тоқу әдісінің аты – өрмек. Ол көне заманнан келе жатқан *қ о л ө н е р і*. Өрмек тоқудан бұрын жүнді қылшықтап, түтеді. Оны шүйкелеген соң ұршықпен иіріп, иірілген жіпті төгеді (домалақтайды) (С.Мұқанов, Шығ.). 3. *Қандай да бір бұйым, зат жасап шығаруға баулитын кәсіп.* Егер де мал керек болса, *қ о л ө н е р* үйренбек керек (Абай, Тол. жин.). Бай болған *қ о л ө н е р д е н* тапқан пұлдан, Данышпан адам болмас одан жылдам. Жалғыз-ақ адам жасап, жан салмайды, Өнердің одан басқа бөріні қылған (Ә. Найманбаев, Шығ.). // *Қолөнер туындысы.* Аудиторияда Потанин отырған орындық артында қазақтың *қ о л ө н е р і н ің* сүгіреті ілінулі тұр еді («Қазақ»).

Қолөнер училищесі. *Түрлі шеберлікке үйрететін, арнаулы білім беретін орта дәрежелі оқу орны.* – Сегіз жылдықтан соң *қ о л ө н е р у ч и л и щ е с і н д е* оқыдым, – деді келіншек (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бұл бала Ақмоладағы *қ о л ө н е р у ч и л и щ е с і н е н* үйіне демалысқа келіп жатқан-ды (М.Иманжанов, Адам.).

ҚОЛӨНЕРЛІК с ы н. *Қолөнеріне үйрететін.* Ы.Алтынсариннің бастамасы бойынша 1880 ж. *қ о л ө н е р л і к* және ауылшаруашылық училищелері, қазақ қыздары үшін арнаулы мектептер ашылды (ҚазССР тарихы).

ҚОЛӨНЕРШІ з а т. *Қолөнерімен айналысушы шебер.* Торғайдың өзі мен Батпаққарада жұмысшылар жоқ, жайдағы ұсақ *қ о л ө н е р ш і л е р* ғана (М.Жұмағұлов, Қыран.). Құлдық қоғамда құл иеленушілер мен құлдардан басқа ерікті шаруалар мен *қ о л ө н е р ш і л е р* де болды (Е.Байзақов, Еңбек.). Ақын-шешен, өнші-жыршы, *Қ о л ө н е р ш і* шеберлер, Киім тігіп, кесте салған Тан-тамаша көрсетсе өнер (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҚОЛӨНЕРШІЛІК з а т. *Қолөнермен айналысушылық.* Келіссөзге Австрия жағынан Финанс министрі Х.Андрощ, Сауда, қолөнершілік және өнеркәсіп министрі И.Штарибахер басқа да саяси және мемлекет қайраткерлері қатысты («Соң. Қаз.»).

ҚОЛП е л і к. *Кең заттың басқа затпен қысқа, босаң жанасуын бейнелейтін сөз.*

Қолп етті. а) *Қолқ етті.* ә) *Бірден келісе кетті, көне салды.* Қыз әкесі де қызын қолқалай келгендерге *қолп ете* түспеді (Ш.Құмарова, Қос шынар). Қуаныш үстінде сөз мағынасын талдап жатпаған Шомбал бірден *қолп ете* қалды (Саржайлау).

ҚОЛПАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Қолақпандай.* Қарап едім, Угрюмов қалың газетке *қолп аң-д а й* ғып ораған шылымын құмарта үсті-үстіне сорып отырғанына көзім түсті (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚОЛПАРА з а т. *Заттай, ақшалай, т.б. түрде бір қолдан екінші қолға тікелей берілетін пара.* Әділетсіздік байқалғанда: тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ дейді. Мұндағы туған жоқ дегені жақынына тартпай, жүзпара, «*қолпара*» дегендерге бұрылмай, істі әділдікпен шешеді дегені. Бірақ осындай билер мен әкімдердің көбі жүз параға яғни жақынына тартпай қоймаған. *Қолпара* дегені – алым (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚОЛПАШ з а т. *Біреуге көрсетілген қоша-мет, мадақ, қолдау.* Паңбай осындай үнсіз *қолп аш* пен ықыласты аңсап Белбұлақтағы үйінде де отыра алмауды шығарды (К.Баялиев, Нөсер). Белгілі адамдардың төңірегінде сөз қозғай қошамет, *қолпашты* соған үйіп-төгеміз де жатамыз (І.Омаров, Серпін). Бұл емес *қолп аштың* жел күші, Қосқандық емес те оған үн. Қол соғу – қуаныш белгісі, Қуансам қолымды соғамын («Қазақст. мұғ.»). // *Қолдауды, қошамет, құрметті, мадақты білдіретін.* Айтыскерлерге құлақ түрген және түрлі *қолпаш* сөздермен өз өкілдерін қошаметтеуші қалың қауым, әдетте, тек тыңдаушы көрермен ғана емес, төреші де болып жатады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Қошеметті, мадақты білдіретін сөз, қолдау сөз.* Өтірік *қолпаш*, арзан мадақ оның аузынан шыға бермейтін. Ұнамаған біреуді не біреудің қылығын бір сөзбен естірте тістеп алып отыра беретін. Соны сол арада айтып тастамаса, әлдебір есесі кететіндей шыдап отыра алмаушы еді («Жас Алаш»).

ҚОЛПАШСЫЗ с ы н. *Дәріптеусіз, мадақсыз.* Қоспасыз, *қолпашсыз-ақ* дастанымда, Жыр-

лайтын соқты сағат – кезім келді (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ҚОЛПАШТА= е т. 1. *Көтермелеу, мадақтау, дәріптеу.* Жаса, бауырым! Бәсе, батырдың кейпіндегі кісі неге де болса батыл баруы керек қой, – деді Демесін оны көпе-көрнеу *қолпаштап* (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Сыздықты жасырақ кезінде, қой маңынан қамшылап қуушы еді, енді сылап-сипап, *қолпаштап* шақырып әкеледі (О.Бодықов, Бұлбұл). 2. *жағымсыз. Біреуге жағыну үшін өтірік көтермелеу, қолтығына су бұрқу.* Кейде көзбен атады, сөзбен алдап біреулер, Бір қолымен *қолпаштап*, қағып тұрып арқадан (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

ҚОЛПАШТАЛ= е т. *Мадақталу, дәріптелу.* Арзан баққа қолқа салып, Күндері жоқ сайрандаған, Қолдан өсте *қолпашталып*, Дөрежеге сайланбаған (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ҚОЛПАШТАЛУ *Қолпаштал етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қолпашталуды* қалайды.

ҚОЛПАШТАТ= е т. *Мадақтау, дәріптеу.* ≈ *Жағымпаздарға қолпаштау.*

ҚОЛПАШТАТУ *Қолпаштат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Біреуге өзін қолпаштау.*

ҚОЛПАШТАУ *Қолпашта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Мадақтау, дәріптеу.* 2. *жағымсыз. Жағыну, өтірік мақтау.* Ескі дақпырт бойынша, атқамінер алаяқтар болысты *қолпаштау*, оған жағымпаздану әлі де сезіледі (А.Хангелдин, Қараторғай). Орынсыз мақтап, нәрсіз шығарманы *қолпаштау*, әдебиет сынындағы жалпылама сипап қамшылаған жасқаншақтық бізге аз кесірін тигізіп жүрген жоқ («Қаз. әдеб.»). // *Көтермелегендік, мадақ, дәріп.* Бопан сөйлесін, Бопан білсін! – деген *қолпаштау* шынында Бопанға қозғау салды (А.Хангелдин, Қараторғай). Кішкене ауылдағы төбесі шошайған бес-алты атқамінер ғой, қайтсін, бір-біріне деген қошамет, *қолпаштауы* көп («Қаз. әдеб.»). // *Көтермелеу, дәріптеу мәнді, қошеметті білдіретін.* Енді, кіріс-шығысты есептеп, бухгалтериялық жұмыс жүргізелік. Сіз мың конверт алдыңыз делік. Көтерме бағамен сатып алынғасын, конверт құны қымбат болмайды. Ажарлы, *қолпаштау* сөздерге толы мәтінге интернеттен табылған адамдардың есімдерін енгізіп, тәуір принтерден мың данасын шығару да түкке тұрмайды («Жас Алаш»).

ҚОЛПАШТАУШЫ з а т. *Көтермелеуші, мадақтаушы, дәріптеуші.* Қарғыстан қағынатын

емес, қарғыстан ештеңе өнетін де емес, – деп енді бұлар Әпжапарды да, оның *қолпаштаушыларын* да тілдеп тұр (С.Төлешев, Түрлі.). Құбай шолып өтті, қолындағы *қолпаштаушылардың* ішінде ыңғайлы біреу жоқ («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛПАШТАУШЫЛЫҚ з а т. *Мадақтаушылық, көтермелеушілік, дәріптеушілік.* Үлкен адамдардың бір-бірін әсіре *қолпаштаушылығын* жақсы қылық деуге болмас (Ауызекі).

ҚОЛПАШШЫЛ с ы н. *Қолпашты, дәріптеуді сүйетін (адам); мадақшыл.* «*Қолпашшы*» десем – қырланып, Жағымды бола қалады. «Жағымпаз» десем – сұрланып, Өзіме дау салады (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

ҚОЛП-ҚОЛП е л і к. *Кең заттың басқа затпен қайта-қайта босаң жанасуын бейнелейтін сөз.*

Қолп-қолп етті. *Қолқылдады, қолтылдады.* Оның қоңыр шекпенінің омырауы алқам-салқам, мыжырайған ескі етігінің қонышы қозғалғанда *қолп-қолп етеді* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ал етектегі жалғыз жаппа іргелігі желпілдеп, *қолп-қолп етеді* (Т.Есімжанов, Аяулым). Жеңгей атқа мініп, артық үйренбеген кісі ғой: бір қолымен ердің қасынан ұстап, аяғын үзеңгінің сағасына салып орнатқан омақаша қопиып буынын билей алмай, *қолп-қолп еткені* Ақбілекке айт пен тойдан да қызық болды. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЛПЫЛДА = е т. *Кең болғандықтан, қолп-қолп ету, қолқылдау.* Розаның үстінде *қолпылда аған* кең ескі куртке, басына ақ орамал тартқан (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Қолпылда аған* күрткі, етік Әкесінің киіміндей. Бірақ бала бұлт-бұлт етіп, Келеді оны, бұйым демей (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚОЛПЫЛДАТ = е т. *Қолп-қолп еткізу, қолқылдату.* Ол бір аяғын *қолпылда тқан* күйі үйден шығып жүре берді (Д.Досжанов, Дария).

ҚОЛПЫЛДАТУ *Қолпылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кең шапанды *қолпылда ту.*

ҚОЛПЫЛДАУ *Қолтылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кең киімнің *қолпылдауы.*

ҚОЛСАҒАТ з а т. *Қолға тағатын, бауы бар сағат.* *Қолсағатын* сыйға тартты (Ауызекі).

ҚОЛСАМАР з а т. к ө с. *Ағаштан ойып жасалған астау, науа.* *Қолсамармен* суарамыз. Шиеттей баланың несібесі ме, тары басын көтере алмай жатып қалды (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ҚОЛСАНДЫҚ з а т. *Жол жүргенде қажетті заттар салынатын, төрт бұрышты, аузы құлыптанатын сандықша.* Уәкіл астына *қолсандықты* орындық етіп жер үстелге бір қағаздарды жайып отыр (С.Бегалин, Замана). – Рахмет, жеңеше. Тірі болсам есесін қайтарам, – деп кілемді бүктеп, едендегі *қолсандық* үстіне апарып тастады (С.Омаров, Өмір).

ҚОЛСАУДА з а т. *Жекелеген заттарды, майда-шүйдені сататын жаяу-жітіктің ұсақ саудасы.* *Қолсауда* жасап, Азын-аулақ өткермесімен шай-пұлын, ас-ауқатын айырып отырған қалың жаяу, түндегі дағдысын қоя алмапты. Абай талайдан бұл базарға келген, көрген емес еді. Кең алаңға созылған, құмы қалың жаяу базар майданы қазірде де халыққалық толы екен (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОЛСОЗЫМ з а т. *Бірқолды керіп созғандағы қашықтық мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* Таң азанменен қыруар оттар зымырап ағып төске өріп, Қойнына мың сан самаласымен жатады қайта кешке еніп, *Қолсозым* аспан шатырлап кейін шегініп кеткен сияқты, Мына қаланың биіктігінен сескеніп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қолсозым жер. *Жақын жер, мына тұрған жер.* *Қолсозым жерде* тұрып көңіл сұрауға келе алмапты (Ауызекі).

ҚОЛСЫЗ с ы н. *Қолы жоқ.* Жатырқай қалған жас әйел: – *Қолсыз* әйел – ошақсыз қазан тәріздес екен, – деп ауыр күрсінді («Қаз. әдеб.»). Түскен қырау өйнектен *Қолсыз* шебер өрнектеп Нақыс салып бергендей (Т.Жароков, Шығ.).

ҚОЛТАҢБА з а т. 1. <грек. autos-өзі, gorpho-жазамын> *Автордың кітап, қағаз бетіне өз қолымен жазған жазуы, қойған қолы.* *Қолтаңбамды* бердім мен жас анаға, Өлеңіммен гүл көңілін аша ала ма? Сәбиіне ойыншық алған шақта, Кітабымды керек деп қоса ала ма?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Міне, Тегераннан келген ғалымның жазғаны, ал мынау – Делиден келген жазушының *қолтаңбасы* (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бұлар ғалымдар мен ақын-жазушылардың және аудармашылардың Қ.И.Сәтбаевқа тарту еткен *қолтаңбалары* жазылған ғылыми, әдеби кітаптар («Қазақст. мұғ.»). 2. *Қырылыс, өнер, мәдениет істеріндегі өзіндік ерекшелігі, стильдік өрнегі.* Қаппағайдың кешегі көрнекті құрылыстарының бірі болған бұның *қолтаңбасы* сонау Братск, Бұқтырма су-электр станцияларының қабырғасында да

жатыр (С.Ақтаев, Қапшағай.). Әр жазушының өзіндік *қолтаңбасын*, стильдік ерекшелігін аңғартуға баулу – әдебиет пәні мұғалімінің басты мұратының бірі («Қазақст. мект.»). **3. а у ы с.** *Бір нәрсенің белгісі, ізі.* Осы да жаулықтың *қолтаңбасы* емес пе? – деді Нұрмағанбет Омарханға (К.Оразалин, Абай.). Бұл түбек топырағында әр дәуірдің ізі, *қолтаңбасы* қалған («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚОЛТАҢБАЛЫҚ с ы н. *Өзіне тән, шығармашылық.* «Ситуация», «Бесатар» атты повестерде қаламгер өзінің *қолтаңбалық* ерекшеліктерін айқындап көрсетті («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛТАРТПА з а т. ж е р г. *Шалғы.* Таң бозынан тұрып 10–20 сиыр саудық, шала-пұла шай іше салып, *қолтартпамен* шөп шаптық, қолтырмамен шөп үйдік (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚОЛТАУЛА = е т. ж е р г. *Аздап ақсау, сылту.* Ақбілек өзі шаршап, *қолтаулап* өрең жүріп келе жатқан жетелеген жағына бос жағы ере алмай шешесі сүйреген жас балаша қырындай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі аяғы жыбырлап *қолтаулаған* жылқыдай бөгежектеген әйелді көрген қарт ана «ой, сұмдық-ай, ауылда атты тұсаушы еді, қалада әйелдерді тұсайды екен ғой» – деп күліп жіберді (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.). Алған жылқының *қолтаулаған* тайына дейін тұяғын түгендеп, жоқшының алдына саласың, – деп ол сәл кідіріп, Ахметқанның жүзіне қараған (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚОЛТОҚПАҚ з а т. э т н. *Бір нәрсені (қазық, қада т.б.) қағуға, ұруға арналған, басы жұмыр әрі салмақты, қолға ұстайтын сабы бар келтек ағаш.* Ақылсыз ақын *қолтоқпақ*, Әркім алып, бір соқпақ. Ондайлардан тірлікте Біздейлерді жүр сақтап (Қ.Төкежанов, Қария.). Сабалақтың басы иттің басы сияқты емес, шала тарақталған екі-үш уыс шуданы жапсыра салған *қолтоқпақтың* басы сияқты екен (А.Қабышев, Күлеміз бе.).

ҚОЛТОҚПАҚТАЙ с ы н. *Қолтоқпақтәрізді кіп-кішкентай, шағын.* Ол қолы-қолына жұқпай, су болған жаялықтарды жылдамауыстырып, *қолтоқпақтай* ғана тірі жанды бауырына басты, әлдиледі («Қаз. әдеб.»). Әлден уақытта бір кебезенің түбінде кішкене тон жамылған *қолтоқпақтай* баланы көрдік (М.Токжігітов, Ән атасы.). – Өзі *қолтоқпақтай* болғанмен Соқпанның бәйбішесі еңгезердей, – деді Сырбай (С.Мұқанов, Сырдария).

ҚОЛТУМА¹ с ы н. **1.** *Қолда туып-өскен, тәрбиеленген (адам).* Россиямен арадағы шекара мәселесі толық шешіліп болмай, аймақ

тағдыры қыл үстінде тұрған сын-сағатта осы өңірдің негізгі халқы – қазақ арасынан мынадай пікірдің тууы және ол анау-мынау біреу емес, өзі тәрбиелеп өсірген *қолтума*, жақын адамынан шығуы ұлықты бір сәт ауыр ойға қалдырып еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **2.** *Қолда өсірілген (жануар).* Бұғының *қолтумасы* да болады. Ондағы жұрт сүтін ішіп, етін жеп, терісін киіп және терісінен үйлерін де жауып алады (М.Дулатов, Шығ.). Қайуана қазақ бала түгіл *қолтума* малының төлін де қимайды (Б.Әбдіразақов, Сандаккөк). Сейтмағанбет колхоз орталығына аттанғанда Жамал да балаларын жайғап, *қолтума* құлагер құнажынға ер салды (С.Әлжіков, Дала.). **3.** *Табиғи емес, жасанды.* *Қолтума* көлдің айна бетінің ауданы 14 шаршы километрге жетеді («Білім және еңбек»). **4. а у ы с.** *Өзіне тән, өзіндік.* Тұрмыс-салты, тарихи тағдыры ұқсас туысқан халықтардан ауысқан мақал-мәтелдерді қазақтың байырғы *қолтума* мақал-мәтелдерінен ажырату қиын (Б.Адамбаев, Халық дана.). Африканың халықтарының өздеріне тән *қолтума* өнері бар (Ә.Шәріпов, Алыс.). Орталық Қазақстанның Тасмола маңын жайлаған тайпалардың Алтай, Оңтүстік Сібір, Жетісу тайпаларымен ортақ түйіні бір *қолтума* мәдениеті болған («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛТУМА² з а т. *Авторлық шығарма.* Әлде әзілі, әлде шыны суретші дос мақтанды, Сандығын ол ашты дағы *қолтумасын* ақтарды (М.Мақатаев, Шығ.). Оқырман *қолтумасы* сәтті болып шыққан. Қолтума – «Өрісте» деп аталатын сурет («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛТУЗАҚ¹ з а т. к ө н е. *Үлкен, мықты тұзақ.* *Қолтұзақ* деген тұзақ бар, Оны құрып қарағын. Құтыларсың бәледен, Жар болса бабаң, қарағым (Бабалар сөзі).

ҚОЛТУЗАҚ² з а т. о й ы н. *Екі ұшы тұйықталған жіңішке жіпті екі қолының саусақтарына тең іліп алып, жіпті әрқилы ілмектеп «астау», «кебеже», «қап», «кереге» сияқты әртүрлі тең фигуралар жасап, екі ойыншы бір-бірінен саусақтарымен қолдарына көшіріп алып шалып ойнайтын ойын.* *Қолтұзақ* – қол байлау ойынының бір түрі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Көпшілік арасына суырылып шыққан жігіт – Әзмырза мен қыз – Үтбикеш өзара *қолтұзақ* ойынын ойнайды (Қаз. әдет-ғұрып.). Жас бала апасының тілін алды, Қой мойынды Құланы тұсап салды, Екеуі аз ерігіп отырды да, *Қолтұзақ* ойнамаққа ойланады (Қарабек //Ақсауыт).

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

IX том

ISBN 978-601-7293-20-8

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
Д.ОМАРҒАЛИЕВА

Компьютерде беттеген
М. ТОБАЖАНОВА

Теруге 20.10.2011 берілді.
Басуға 24.11.2011 қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «Агус». Офсеттік басылыс. Есептік баспа
табағы 80,5. Шартты баспа табағы 60,45.
Баспа табағы 46,5. Таралымы 10000 дана.
Тапсырыс № 1444.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН